

**ЗВІД
ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ

**Національна академія наук України
Інститут історії України
Центр досліджень історико-культурної спадщини України
Головна редакційна колегія «Зводу пам'яток
історії та культури України»
Управління культури і туризму, національностей та релігій
Сумської обласної державної адміністрації
Обласна редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури
України: Сумська область»**

**Звід пам'яток
історії та культури України.**

Сумська область

**(Матеріали до багатотомного
«Зводу пам'яток історії та культури
України»)**

Київ – 2017

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – Валерій СМОЛІЙ

Сергій КОТ (заступник головного редактора),

Віктор ДАНИЛЕНКО,

Микола ДЬОМІН,

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ,

Ярослав ІСАЄВИЧ

Юрій ЛЕВЕНЕЦЬ

Володимир МИХЕСВ,

Віктор МИЦ,

Олексій ОНИЩЕНКО,

Олександр РЕЄНТ,

Ганна СКРИПНИК,

Лариса ФЕДОРОВА (відповідальний секретар),

Петро ТОЛОЧКО (заступник головного редактора)

Київ – 2017

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

**Олена МЕЛЬНИК (заступник голови колегії),
Віра ПАВЛЕНКО (керівник робочої групи),
Галина АРЕФ'ЄВА, Валерій БЄСЛАШОВ, Володимир БИКОВ,
Валерій ВЛАСЕНКО, Ірина ПАВЛЕНКО, Олег ПАВЛЕНКО,
Віктор ПРИЙМАК, Владислав ТЕРЕНТЬЄВ, Сергій ТУПІК**

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ГРУПА ТОМУ

**Віра ПАВЛЕНКО (керівник),
Ольга АЛЕНИЧ,
Надія ПОДОЛЯКА
Євген ОСАДЧИЙ
Олексій КОРОТЯ**

Київ – 2017

З М І С Т

Вступне слово	5
Передмова	8
Вступ	11
м. Суми.....	84
Білопільський район.....	225
Буринський район.....	284
Великописарівський район.....	318
Глухівський район.....	355
Конотопський район.....	452
Краснопільський район.....	532
Кролевецький район.....	583
Лебединський район.....	647
Липоводолинський район.....	752
Недригайлівський район.....	772
Охтирський район.....	821
Путівльський район.....	912
Роменський район.....	1017
Середино-Будський район.....	1107
Тростянецький район.....	1214
Шосткинський район.....	1271
Ямпільський район.....	1332
Джерела і література.....	1358
Основні скорочення.....	1681
Іменний покажчик.....	1682
Географічний покажчик.....	1710
Постатейний покажчик.....	1723

Вступне слово

В останні роки актуалізувалося вивчення історико-культурної спадщини українського народу в зв'язку з прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття народу, подій, що мали місце на українських теренах. Цьому значною мірою сприяє підготовка фундаментального енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», до якого будуть включені дані про всі нерухомі пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки. Робота має за мету не тільки провести інвентаризацію пам'яток, які стоять на державному обліку, але виявити й дослідити нові об'єкти культурної спадщини, на сучасній науковій базі розкрити визначний потенціал як нашої держави в цілому, так і показати історико-культурну спадщину кожного її регіону.

На території Сумської області знаходиться 3465 пам'яток історії та культури, у тому числі 1003 пам'ятки археології всіх хронологічних періодів. Найдавнішими пам'ятками археології є місцезнаходження кісток тварин і артефактів кам'яної індустрії епохи пізнього палеоліту, що охоплює близько 35 тисячоліть (40 – 13 тис. років тому). У зв'язку з підготовкою до написання «Зводу пам'яток історії та культури України» в області розгорнуті широкі обстеження археологічних об'єктів. Підготовлені статті про 922 пам'ятки археології. На державному обліку перебуває 1900 пам'яток історії, які представлені всіма типами. Це – визначні місця, будинки, пов'язані з життям і діяльністю видатних земляків, братські і одиночні поховання, пам'ятки виробництва, встановлені на постаментах, пам'ятні знаки землякам. В області збереглися місця пам'яті, пов'язані з подіями Національно-визвольної війни сер. 17 ст. під проводом Б.Хмельницького, Конотопської битви, Північної і вітчизняної війни 1812 р. Події Української революції 1917-21 рр., громадянської, Першої і Другої світових війн зберігаються в сотнях поховань учасників цих подій, воїнів, мирних громадян і партизанів, які загинули при обороні і визволенні Сумщини від німецько-нацистських загарбників. Сумщина – це партизанський край, пов'язаний з іменами відомих партизанських командирів – Ковпака С.А., Руднева С.М., Наумова М. І. Місцем концентрації партизанських сил був Спадщанський ліс, де у лютому 1942 р. об'єднались Путивльський, Глухівський, Шалигинський, Кролевецький і Конотопський загони. В області зафіксовані пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з формуванням в краї партизанських з'єднань і загонів, їх бойовими діями, більшість з яких увійшла до складу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль. В ньому розташовано 44 об'єкти культурної спадщини, у Спадщанському лісі створений меморіальний комплекс, що увічніює історію партизанського руху.

В області збереглося 72 пам'ятки історії виробництва і техніки. Це переважно будівлі промислових підприємств (цукрових, спиртових, машинобудівних заводів), млинів і вітряків, залізничних станцій, торгових закладів, меморіальні будинки, де жили визначні підприємці-меценати,

могили. Вони належать переважно до другої половини 19 – поч. 20 ст. Сумщина по праву пишається іменами багатьох своїх славних уродженців, видатних вчених, письменників, художників, артистів, музикантів.

Нині в області 430 пам'яток архітектури і містобудування, у тому числі 5 – національного значення, 133 пам'ятки монументального мистецтва. На черзі взяття на державний облік ще 250 нововиявлених пам'яток архітектури, статті про яких включені до Зводу. Найінтенсивніше архітектурна спадщина Сумщини досліджувалася в 1990-х рр.: якщо у 1985 р. на обліку перебувало 44 пам'ятки архітектури республіканського значення і 109 пам'яток місцевого значення, то станом на 2004 р. до них додалося ще 293 пам'ятки місцевої категорії, серед яких є такі шедеври архітектурного мистецтва як Михайлівський кадетський корпус та церква Іоана Предтечі в Сумах, Успенський собор в Межиріччі, дерев'яна церква в Чуйківці. Значна частина об'єктів архітектурної спадщини (палаці, храми, лікарні, навчальні заклади й громадські будівлі тощо) постали коштом і особистими зусиллями видатних українських меценатів другої пол.19- поч.20 ст. – родин Терещенків, Харитоненків, Ліщинських, Суханових та інших. Збереглися або частково уцілили монастирські ансамблі – Мовчанський, Софроніївський, Глинський, Гамаліївський, Глухівсько-Петропавлівський, Охтирський Троїцький – поодинокі кладовища, цінні в історичному і мистецькому плані. Підготовлені статті про 372 пам'ятки архітектури і 95 пам'ятки монументального мистецтва. Станом на 1 січня 2015 р. 159 пам'ятки Сумської області занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 15 поселень увійшли до Списку історичних населених місць, затвердженого у 2001 р.: Білопілля, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець. В обласному центрі станом на 01.01. 2013 р. налічувалось 236 пам'яток, що увійшли до тому Суми. Пам'яток археології на території міста – 19, історії – 99, архітектури та містобудування – 82, монументального мистецтва – 12, комплексних – 24. На Сумщині діють три заповідники: з 1986 – Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль (охоплює місто і Спадщанський ліс у Путивльському р-ні), Державний історико-культурний заповідник у м. Глухів (1994 р.) та Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (2006 р.).

Важливим етапом збереження культурного надбання краю стала робота над 28-томним енциклопедичним виданням «Звід пам'яток історії та культури України», яка триває з 1982 р., коли було затверджено постанову Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по забезпеченню видання томів Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР». Відповідно до започаткованої державної програми протягом 1982-2016 рр. проводилася організаційна, методична, науково-дослідна робота по дослідженню пам'яток історії та культури та підготовці тому Зводу по Сумській області.

Редколегія Зводу по Сумській області за сприяння Сумської обласної державної адміністрації та Сумської обласної ради, обласного управління

культури провела значну роботу з виявлення та наукового вивчення на території області пам'яток історії та культури, підготовки текстових та ілюстративних матеріалів до тому Зводу. Значною мірою успішна праця обласної редколегії Зводу пов'язана з ефективною роботою робочої групи обласної редколегії, яку у різні часи очолювали В.Павленко та інші пам'яткоохоронці. Робоча група тісно співпрацює з Інститутом історії України НАН України, Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України. До роботи над матеріалами Зводу активно залучалися наукові працівники музеїв, викладачі вузів, вчителі, бібліотекарі, активісти районних та міських осередків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Вони доклали значних зусиль до підготовки цієї праці про історію рідного краю, відображену в культурній спадщині. Значний внесок у роботу над Зводом внесли наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею, зокрема, Л.Сапухіна. Продуктивно склалася робота з науковими співробітниками Путивльського державного історико-культурного заповідника, історико-культурного заповідника «Посулля», Конотопського та Охтирського краєзнавчих музеїв, Лебединського художнього музею.

Опубліковані на сайті матеріали до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області у своїй переважній більшості представлені в авторських варіантах, лише деякі з поданих текстів статей пройшли відповідне редакційне опрацювання у Головній редакційній колегії Зводу пам'яток історії та культури України. Назви вулиць та населених пунктів подані в редакції станом на 1 січня 2015 р. і на даному етапі роботи над томом не включають в себе зміни, що мають місце у зв'язку із вступом у дію законодавчих актів про декомунізацію суспільного простору України.

Матеріали до тому сформовані у вигляді проекту макету книги, включають в себе передмову, вступний нарис про область, статті про окремі пам'ятки, список статей, поміщених до тому, список використаних джерел та літератури, географічний, іменний покажчики. Рукопис матеріалів по Сумській області пройшов апробацію у Центрі досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, на базі якого діє Робоча група Головної редакційної колегії «Зводу пам'яток історії та культури України». Проведено упорядкування та підготовку матеріалів до публікації на офіційному сайті Інституту історії України НАН України. Ця робота здійснена творчим колективом у складі: к. і. н. С. Кота (керівник), к. і. н. Г. Денисенко, провідного інженера-дослідника Н. Томіної.

Публікація даних матеріалів до тому Зводу по Сумській області та їх наукова й суспільна апробація підсумовує велику багаторічну працю та увагу до питань підготовки тому Зводу в області. Водночас цей крок відкриває дорогу до подальшого розгляду даної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури по Сумській області» на Головній редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України» на предмет її рекомендації до друку.

С. Кот, Г. Денисенко

Передмова

Пам'ятки історії та культури – це унікальні свідки нашого минулого, важливе джерело історичного досвіду попередніх поколінь. Вони віддзеркалюють пройдений народом історичний шлях, рівень соціально-економічного та культурного розвитку.

Протягом століть історико-культурна спадщина України зазнала непоправних втрат. Немало нерухомих пам'яток України перебувають на межі повного руйнування. Багато з них знаходяться в критичному стані.

Реалізацією довготривалої державної програми з дослідження існуючих і виявлення нових пам'яток є підготовка багатотомного енциклопедичного видання, присвяченого нерухомих пам'яткам історії та культури – «Звід пам'яток історії та культури України».

Початок роботи над виданням припав на 1980 – 90-і рр., коли змінювались політичні, культурні, духовні, а разом з тим і пам'яткознавчі орієнтири. Це викликало необхідність додаткового обстеження й аналізу історико-культурної спадщини регіонів країни, коригування методології і критеріїв відбору пам'яток до Зводу, його концептуальних засад. При підготовці цього унікального видання, що не має аналогів у вітчизняній науці, враховано усі історичні події і реалії, якими позначився розвиток української культури і суспільства, хоча швидкий плін часу постійно вносить нові корективи до розуміння історії країни.

Мета Зводу – узагальнення та систематизація інформації про історико-культурну спадщину України.

Це перше в історії нашої держави фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі виявлені на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, а також комплексні пам'ятки, що несуть у собі ознаки декількох з перелічених видів.

Звід включає перевірені на основі широкого кола джерел максимально конкретизовані дані про кожну окрему пам'ятку.

Після тривалої перерви в роботі над виданням у перші роки становлення незалежної держави, роботу з підготовки книги Указом Президента України від 11 грудня 2000 року № 1328/2000 було продовжено.

Керівництво підготовкою та виданням Зводу у загальнодержавному масштабі здійснювала Головна редакційна колегія. На останньому етапі її очолював директор Інституту історії України НАНУ академік В. Смолій, а до її складу входили відомі вчені. Головну редакційну раду очолював віце-президент АН України, академік В. Литвин. Роботу місцевих редколегій і авторських колективів координував до 2012 доктор історичних наук, професор В. Горбик, з 2012 – кандидат історичних наук С. Кот.

Розпорядженням голови Сумської обласної державної адміністрації від 27.02.01 №73 «Про підготовку та випуск тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Сумській області» затверджено редакційну колегію та заходи з підготовки книги. У склад редакційної колегії увійшли провідні науковці області та фахівці з питань культури, мистецтвознавства, історії, архітектури, археології.

Згідно з розпорядженням голови облдержадміністрації від 25.10.02 № 410 з 2003 року при управлінні культури облдержадміністрації розпочала роботу обласна група та створено робочі групи на рівні міст обласного значення та районних центрів області.

Обласна робоча група видання під час підготовки статей до томів Зводу тісно співпрацювала з Інститутом історії НАН України, Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень при Міністерстві культури України.

До роботи над матеріалами Зводу активно залучалися наукові працівники музеїв, викладачі вузів, вчителі, бібліотекарі, активісти районних та міських осередків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

При цьому, враховуючи високий науковий рівень та енциклопедичність видання, до написання науково-довідкових статей до обласного тому Зводу було залучено провідних вчених профільних інститутів Національної академії наук України, в тому числі нашого земляка з Білопілья, на той час директора Інституту археографії та джерелознавства, члена-кореспондента НАН України академіка П.Соханя; заслуженого працівника культури України, кандидата архітектури, лауреата Державної премії України в галузі архітектури В. Вечерського, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України, доктора історичних наук О.Сухобокова (нині уже покійний) та інші.

Значний внесок у роботу над Зводом внесли наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею, зокрема, Л.Сапухіна. Продуктивно склалася робота з науковими співробітниками Путивльського державного історико-культурного заповідника, історико-культурного заповідника «Посулля», Конотопського та Охтирського краєзнавчих музеїв, Лебединського художнього музею.

Звід пам'яток історії та культури України створювався відповідно до адміністративно-територіального поділу. Науковий підхід до підготовки Зводу передбачає чітке визначення критеріїв відбору об'єктів.

За кількістю нерухомих пам'яток, серед яких є унікальні архітектурні споруди, видатні мистецькі твори, цінні археологічні та історичні об'єкти, Сумщину можна, без перебільшення, віднести до регіонів України з унікальною історико-культурною спадщиною.

На сьогодні на території Сумщини нараховується 36 пам'яток національного значення (20 – археології, 8 – історії, 5 – архітектури, 3 – монументального мистецтва).

При відборі об'єктів до Тому враховувалося, насамперед, їх загальнодержавне значення. Кожна нерухома пам'ятка ретельно обстежується.

Вперше до Тому включено статті про пам'ятки періоду громадянської війни 1917 – 21, під час яких зіткнулись інтереси різних класів і політичних партій, події голодомору 1932 – 33, про поховання Героїв Соціалістичної Праці.

Найбільш вагому частину Тому складають пам'ятки воєнної історії: оборонні та військово-інженерні споруди – вали, фортеці та їх залишки; оборонні лінії, пам'ятні місця бойових дій партизанів, підпільників, пов'язані з дислокацією військових частин, розміщенням штабів, командних пунктів; місця масових страт військових і цивільного населення; братські та одиночні поховання воїнів-захисників Вітчизни, інше.

При відборі персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, враховувалося, насамперед, загальнодержавне значення, а також вагомість внеску у соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток нашого регіону на всіх етапах його розвитку. Одночасно застосовувалися загальноприйняті критерії енциклопедичних видань, зокрема, для науковців – належність до числа академіків і членів-кореспондентів академії наук, для діячів культури – до народних артистів і художників України. У статтях подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя. Інформація про них охоплює конкретний період проживання або діяльності, пов'язаний з пам'яткою.

Наукові редактори Зводу були постійними учасниками Міжнародних і Всеукраїнських наукових конференцій. Це стало не лише обміном досвідом, а й популяризацією історико-культурної спадщини Сумщини.

Усі підготовлені матеріали пройшли рецензування в профільних інститутах Національної академії наук України.

У ході підготовки обласного тому Зводу було випущено збірку наукових праць «Археологія та історія північно-східного Лівобережжя», монографії «Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя» (Автори: К. Мироненко, В. Приймак, О. Супруненко), «Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини» (Автор – В. Приймак), «Зелений Гай І» (Автори: П. Покас, В. Приймак, Є. Осадчий). «Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини» (Автор – Є. Осадчий); вийшли з друку наукові видання: «Військові поховання на території

Сумської області», «Пам'ятки історії Середино-Будського району», «Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району», «Пам'ятки історії, мистецтва, архітектури та археології Кролевецького району».

Сподіваємось, що повна книга «Звід пам'яток історії та культури: Сумська область» стане значною подією культурного життя Сумщини.

Обласна редакційна колегія

ВСТУП

I. Загальні відомості про область

Сумщина – овіяний легендами мальовничий край зі своєю особливою, складною і водночас цікавою історією, що є невід’ємною частиною історії України. У ті часи, коли наш край входив до Київської Русі та знаходився на кордоні зі степом, населення постійно відбивало набіги печенігів, половців та інших кочівників. Тут розгортались князівські усобиці. Мешканці краю пережили навалу монголо-татарської орди. У 14 ст. територія нинішньої Сумщини входила до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, пізніше – до Росії. Кожна з цих держав намагалась захопити землі краю. Це призвело до численних війн, нападів, загибелі людей, знищення міст і поселень. Та козацькі ватажки, герої національно-визвольних рухів і прагнення мешканців краю до волі допомогли зберегти почуття патріотизму, любов до рідної мови, самобутню культуру.

Сумська обл. створена 10 січня 1939. До її складу увійшли 12 районів Харківської, 17 районів Чернігівської та 2 райони Полтавської областей.

Сучасна Сумська обл. простягнулась на 200 км з півночі на південь і на 170 км із заходу на схід. Вона розташована в північно-східній частині України і межує на півдні та південному сході з Полтавською і Харківською, на заході – з Чернігівською областями, а на півночі та сході протягом 498 км її межі збігаються з українсько-російським кордоном, де область межує з Брянською, Курською та Белгородською областями Російської Федерації. Область займає територію 23,8 тис. кв. км, що становить 3,9 % від території держави, і посідає за площею 16 місце в Україні. Сьогодні у складі області 18 адміністративних районів, 7 міст обласного підпорядкування (Суми, Глухів, Конотоп, Лебедин, Охтирка, Ромни, Шостка), 8 міст районного підпорядкування, 21 селище міського типу, 1542 сільські населені пункти.

Населення області станом на 2015 складає 1123,4 тис осіб. На території області проживають представники понад 95 національностей і народностей. Переважна частина населення області є українці, чисельність яких становить 88,8 % від загальної кількості населення. Росіяни становлять 4 %, білоруси – 0,3 %; роми, вірмени, молдавани, євреї – по 0,1 %; азербайджанці, татари, грузини, поляки, німці та інші – менше 0,1 %.

У природньому відношенні область належить до Придніпровської низовини й відрогів Середньоруської височини, лежить у басейні Дніпра. По її території протікає 165 річок, протяжність яких складає 5,4 тис. км. Найбільші з них – Десна, Сейм, Сула, Псел, Ворскла. У межах Сумщини знаходиться 33 великих озера та більше 1600 ставків і водоймищ з загальним об’ємом води майже 130 млн. куб. м.

Область розташована у межах двох фізико-географічних зон – Полісся та Лісостепу. Ліси та інші лісовкриті землі області займають 452 тис. га, або 19 % загальної площі.

Близько 74 % у складі орних земель області становлять чорноземи та темно-сірі опідзолені ґрунти, які є найбільш родючими в світі. Це поставило регіон у ряд найбільш сприятливих в Україні для ведення сільського господарства. Природнокліматичні умови дають можливість вирощувати високі врожаї зернових, зернобобових, круп’яних, овочевих та кормових культур. За умовами вирощування таких цінних технічних культур, як цукровий буряк, конопля, льон Сумська область є однією з провідних в Україні. Тваринництво спеціалізується на вирощуванні великої рогатої худоби молочною і м’ясною напрямку, свиней, птахівництва.

На території Сумщини налічується 294 родовища корисних копалин. Економіка краю характеризується розвинутою промисловістю. У структурі промислового виробництва переважають машинобудування, паливна, харчова, хімічна і нафто-хімічна промисловість. Машинобудування і металообробка – основні галузі промисловості області. Паливно-енергетичний комплекс області включає підприємства з видобутку нафти, газу, торфу, виробництва електричної і теплової енергії. В області видобувається близько 40 % усієї

нафти України і 10 % газу. Підприємства хімічної і нафтохімічної промисловості виробляють мінеральні добрива, сірчану кислоту, мінеральні пігменти, гумотехнічні вироби та ін.

На Сумщині здійснюється програма житлового й культурно-побутового будівництва. За період 2000 – 2005 введено в дію 761,6 тис. кв. метрів загальної площі житла. Середня забезпеченість населення житлом – понад 11,6 кв. м. на одного жителя. На території області діють цільові програми по житловому забезпеченню: «Рідний дім» – розвиток індивідуального житла, молодіжне житлове кредитування, забезпеченість житлом сімей військослужбовців, в т. ч. звільнених у запас або відставку, учасників бойових дій в Афганістані.

В області працюють два науково-дослідних інститути – Науково-дослідний інститут прикладної фізики Національної Академії наук України і Глухівський науково-дослідний інститут луб'яних культур Національної Академії аграрних наук України, 5 вищих навчальних закладів.

Навіть за скрутних часів останніх десятиліть Сумщина змогла зберегти мережу закладів культури. Працюють два обласні театри, філармонія, обласний науково-методичний центр народної творчості, 616 клубних закладів, 554 – бібліотечних, 14 державних і 111 громадських музеїв, 35 дитячих музичних шкіл і шкіл естетичного виховання та 47 їхніх філій.

Сумщина завжди славилася своїми спортивними досягненнями. У Сумах побудовано один з найкращих стадіонів Європи – «Ювілейний» та легкоатлетичний манеж, який набув офіційного статусу «Центр олімпійської підготовки». У 2001 до складу національних збірних команд України входили 117 мешканців Сумщини – представників літніх і зимових видів спорту. Сьогоднішні переможці і призери Чемпіонатів світу, Європи та Олімпійських ігр О. Петрова (біатлон), Ю. Білоног (легка атлетика), К. Бурмістрова (вільна боротьба) та інші продовжують традиції уславлених земляків – В. Куца (легка атлетика), В. Голубничого (легка атлетика), О. Шапаренка (веслування на байдарках), В. Кириченка (велоспорт).

Природно-заповідний фонд області представлений 258 заповідними об'єктами. Серед них: відділення Українського степового природного заповідника «Михайлівська цілина», національні природні парки «Деснянсько-Старогутський» та «Гетьманський», регіональний ландшафтний парк «Сеймський», 100 заказників, 27 заповідних урочищ, 1 дендрологічний парк, 101 пам'ятка природи, 3 ботанічних сади, 22 парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого та загальнодержавного значення.

Багата Сумщина пам'ятками матеріальної та духовної культури. Міста Глухів, Путівль, Ромни мають понад тисячолітню історію. Вони згадуються ще в літописах. Місто Кролевець було єдиним містом Північної України, яке мало Магдебурзьке право. З цими та іншими містами і селами пов'язані життя й творчість видатних діячів української та світової історії, науки, культури.

Завдяки наявності великої кількості пам'яток історії та культури, чарівної природи з великою кількістю річок, лісів, садів і парків, заповідних місць великі перспективи на Сумщині має туристична сфера.

II. Пам'ятки археології

Археологічне вивчення Сумщини бере початок з 2-ї пол. 19 ст., коли у зв'язку з становленням археології як науки, різко зростає інтерес до старовини. Тоді деякі поміщики з метою створення садибних музеїв розпочинали самодіяльні розкопки пам'яток минулого (головним чином, курганів), що знаходилися на землях, котрі їм належали. Найчастіше для цього вони не мали ні спеціальних знань, ані навичок польових досліджень. У цьому сенсі особливо місце займає Роменський р-н, де поблизу сіл Пустовійтівка, Вовківці, Герасимівка та ін. майже 40 років, починаючи із сер. 70-х рр. 19 ст., розкопувалися курганні некрополі лісостепових племен скіфського часу (4 – 6 ст.

до н. е.) [1]. Здебільшого результати цих хижачьких розкопок не були документовані і не висвітлювалися в науковій пресі, а отже були назавжди втрачені для науки. Виняток становлять роботи Т. Кибальчича, С. Мазараки, Ф. Каминського. Та найбільш повноцінними у науковому відношенні є розкопки відомих вчених Д. Самоквасова (1879, 1888 – 89), В. Хвойки (1897 – 99), М. Бранденбурга (1900 – 01) та ін. Особливо слід зазначити наукову діяльність Д. Самоквасова, одного з перших, хто звернув увагу на необхідність археологічного вивчення залишків поселень та літописних міст ще на поч. 70-х рр. 19 ст. [2]. У зв'язку з Археологічними з'їздами, що проходили в Україні, (шість з п'ятнадцяти) активізується й археолого-краєзнавча робота. Тут необхідно назвати як роботи самого Д. Самоквасова, який проводив розвідки на північному заході області, так і обстеження В. Ляскоронським басейнів Псла, Сули, Ворскли. Головна увага при цьому приділялася огляду й опису городищ, курганів, «змійових» валів, обстежених у кін. 19 – поч. 20 ст. [3]. Необхідно відмітити, що в той час стаціонарними дослідженнями були охоплені поховальні пам'ятки, тоді як поселення залишалися поза інтересами археологів. Початок їхніх розкопок пов'язаний з ім'ям М. Макаренка, що виділив пам'ятки роменського типу, які представляли культуру слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя напередодні утворення давньоруської держави. На поч. 20 ст. ним вивчалися і передуючі роменським пам'ятки волинцевського типу (біля с. Малі Будки – Константинів), згодом виділені в окрему культуру [4]. Останні датуються 7 – 8 ст. н. е., на думку деяких сучасних фахівців, разом з роменською культурою, є археологічним еквівалентом племен сіверянського союзу, що існував в останній третині першого тисячоріччя н. е.

У 20 – 30-х рр. 20 ст. велику роботу щодо виявлення і вивчення археологічних пам'яток Сумщини проводили співробітники Полтавського краєзнавчого музею з ініціативи і під керівництвом М. Рудинського (1887 – 1908); активно в справі археологічного вивчення її території працювали співробітники Глухівського і Роменського районних музеїв (відповідно Я. Морачевський і М. Семенчик) [5]. Археологічні пам'ятки Сумщини привернули увагу і співробітників центральних наукових установ. У кін. 30 – 40 рр. 20 ст. експедиціями Ленінградського відділення ШМК і ІА АН України були розгорнуті масштабні обстеження лівих приток Дніпра, що продовжувались і після Другої світової війни. В. Іллінська проводила розкопки Басівського городища лісостепової культури скіфського часу; І. Ляпушкін на поч. 50-х рр. провів розвідки по лівих притоках і почав масштабні дослідження городища Новотроїцьке (Лебединський р-н) і Битицьке біля м. Суми; Д. Березовець почав розкопки виявлених ним ґрунтового могильника і поселення біля с. Волинцеве Путивльського р-ну; В. Богусевич, а потім Б. Рибаків розкопали дитинець літописного Путивля; В. Неприною на поч. 70-х рр. на виявлених та нею ж розкопаних поселеннях Погорілівка – Вирчище (відповідно, Конотопського і Кролевецького р-нів) знайдено і досліджено пам'ятки лисогубівського типу, що передують неолітичній культурі ямково-гребінчастої кераміки [6].

Особливо слід зазначити розкопки І. Ляпушкіна на Новотроїцькому городищі, внаслідок яких вперше повністю було досліджене укріплене поселення роменської культури, до того відоме лише на городищі Монастирище за роботами М. Макаренка. Не менш важливими у науковому відношенні варто вважати і результати робіт Д. Березовця, який протягом кількох польових сезонів (1948 – 49, 1958, 1965 – 66) розкопував волинцевський комплекс пам'яток передроменського часу. Його остаточні дослідження були довершені силами Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН України на початку 1980-х рр. [7]. Значні за обсягом роботи були проведені співробітниками Інститутів археології АН СРСР і УРСР на території Сумської обл. у кін. 60 – 80 рр. 20 ст. Тут необхідно згадати розвідки Є. Горюнова, який виявив ряд передволинцевських (колочинських і пеньківських) пам'яток у басейнах Сули, Псла і Ворскли; розвідки О. Сухобокова, який разом з цим проводив також розкопки на поселенні київської і колочинської культур поблизу с. Курган-Азак Лебединського р-ну; роботи І. Артеменка на пам'ятках епохи бронзи в Недригайловському р-ні; Є. Махно на поселенні і

могильнику черняхівської культури біля с. Успенка Буринського р-ну та ін. [8]. Слід також зазначити розвідки і розкопки Ю. Моргунова на ряді городищ давньоруської культури по берегах Сули і Псла в межах Сумської обл. [9]. У 70 – 90-х рр. 20 ст. великі роботи з вивчення ранньослов'янських та давньоруських пам'яток Сумщини проводила Лівобережна слов'яно-руська експедиція Інституту археології НАН України: розкопки городища в с. Червоний Ранок на Сеймі, археологічного комплексу в с. Ницаха на Ворсклиці, роменсько-давньоруського городища в урочищі Курган, ранньослов'янського поселення в с. Волинцеве, комплексу роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Кам'яне на Пслі і групи поселень на території літописного Путивля [10]. Із сер. 80-х рр. 20 ст. експедиція вела стаціонарні дослідження унікального ранньослов'янського укріпленого городища волинцевського типу біля с. Битиця Сумського р-ну, розкопки якого розпочав І. Ляпушкін у 1953. Одночасно з цим, у зв'язку з підготовкою до написання «Зводу пам'яток історії та культури України», експедиція, спільно з Сумським обласним краєзнавчим музеєм, розгорнула широкі обстеження археологічних об'єктів області, у результаті чого їхня кількість зросла в кілька разів і складає нині понад 900 одиниць. У написанні статей до обласного тому були задіяні співробітники Сумського обласного краєзнавчого музею, фахівці-археологи центральних установ України, вчителі історії середніх шкіл, аматори-краєзнавці, а підготовку археологічної частини тому було здійснено під керівництвом Інституту археології України НАН України. В останнє десятиріччя минулого і на початку нового століття розвідки та невеликі розкопки ранньослов'янських та давньоруських пам'яток Сумщини проводив В. Приймак (розкопки у Глухові, Білопідлі, Сумах; охоронні розкопки на Зеленогайському некрополі та ін. [11].

Доведено, що найдавнішими пам'ятками археології на території Сумщини є місцезнаходження кісток тварин і артефактів кам'яної індустрії епохи пізнього палеоліту, що охоплює близько 35 тисячоліть (40 – 13 тис. років тому). Ця епоха знаменується останнім заледенінням, під час якого територію Східної Європи займали холодні простори з невисокими узгір'ями, а в ряді областей – тундрові лісостепові ландшафти. Зміни торкнулися і складу фауни: з'явилися череди мамонтів і північних оленів, шерстистий носоріг, вівцебик, лемінг і песець, що жили в лісотундрі поряд з аборигенними копитними (дикий кінь, осел, зубр, сагайдак). У цей час завершився процес формування людини сучасного фізичного типу (кроманьйонець) лише деякими особливостями будови черепа і кінцівок генетично зв'язаної з неандертальцем. Кроманьйонська людина заселила всі регіони Східної Європи і лише в Україні відомо близько 500 пізньопалеолітичних місцезнаходжень. Основою економіки первісного суспільства було полювання, переважно на мамонта, що вимагало певної організації, удосконалених знарядь праці. Духовні потреби людини знайшли відображення у творах первісного мистецтва й у зародженні релігійних і космогонічних уявлень. Поселень первісної людини на території Сумщини в даний час не виявлено: відомі лише місця, де знайдено кістки мамонта й інших плейстоценових тварин, іноді разом із кремінними знаряддями. Одне з таких місць було виявлено в с. Кулішівка Недригайлівського р-ну у 1839; воно містило кістки мамонта, слона і дикого коня. У 1879 кістки мамонта разом з кремінною платівкою були знайдені в с. Шаповалівка Конотопського р-ну; тоді ж, у кін. 70-х рр. 19 ст. скупчення кісток носорога, ведмедя і мамонта разом з палеолітичними знаряддями були знайдені в с. Вороніж Шосткинського р-ну. Аналогічне скупчення кісток плейстоценових тварин виявлене в с. Глинськ Роменського р-ну у 1907, а у 1923 кістки носорога разом з кремінними відщепами. Окремі палеолітичні знаряддя праці були виявлені Н. Міловановою біля с. Велика Чернеччина Сумського р-ну, поблизу сіл Піски і Клепали Буринського, а також неподалік с. Велика Бобилівка Глухівського р-нів [12]. Таким чином, є всі підстави вважати, що територія Сумщини була заселена первісною людиною в епоху верхнього палеоліту.

Наприкінці пізньопалеолітичного періоду в зв'язку з відступом льодовиків різко скоротилися мисливські ресурси, зменшилась кількість основних промислових тварин – мамонтів, що викликало міграцію первісних колективів у північному напрямку, слідом за

просуванням північного оленя, що став основним об'єктом полювання. Цей період в археологічному відношенні представлений епохою мезоліту, що продовжувався на території України протягом 10 – 8 тисячоліть. Властиве періоду голоцену зм'якшення клімату привело до змін фауни: замість мамонта і північного оленя з'явилися великі копитні – тури, козулі, олені, кабани. Це відноситься як до всієї Східної Європи, так і території сучасної Сумщини, яку вважають одним з районів розселення мезолітичної людини. У той час стійбища були представлені поселеннями двох типів: відносно довгостроковими зимниками з заглибленими в землю житлами і тимчасовими мисливськими стоянками з житлами типу куреня. У мезоліті були винайдені лук і стріли, вдосконалилася техніка виготовлення знарядь з кременя і кістки, широке розповсюдження одержали комбіновані знаряддя з кременя дерева і кістки, стандартизувався склад кремінних знарядь із застосуванням мікролітів геометричних форм. В умовах мезоліту економічною основою життя стало полювання разом з ускладненим збиранням і навичками довгострокового збереження продуктів, почався процес одомашнювання собаки, свині, бика. В умовах скорочення природних ресурсів і нестачі м'ясопродуктів виникала необхідність якнайповнішої утилізації мисливського видобутку і зібраних злаків за допомогою варіння, що викликало винахід глиняного посуду. В епоху мезоліту анімістичні уявлення первісної людини вже почали оформлятися в примітивний релігійний світогляд; мистецтво характеризувалося занепадом реалістичних традицій, схематизувалося, що знайшло вираження в геометричному розписі чурингів, простих насічках на кістяних предметах. Мезолітичних пам'яток на території Сумської обл. виявлено відносно небагато, що, насамперед, пояснюється недовговічним характером сезонних мисливських стоянок і їхнім місцем розташування на піщаних пагорбах у заплавах рік. Серед них варто назвати залишки стоянки біля м. Охтирки, виявленої ще у 1916 і пізніше обстеженої М. Рудинським. Він же у 1925 при обстеженні мису борової тераси р. Десна (ур. Борок) біля с. Чапліївка Шосткинського р-ну знайшов кілька пунктів з мікролітичними знаряддями. Пізніше, у 1931 це місце було повторно оглянуте Я. Морачевським, який виявив мікроліти в п'ятьох місцях. Новітні обстеження дозволяють говорити, що до нашого часу зберіглося лише одне із них, на самому краю мису. У тому ж Шосткинському р-ні мікроліти виявлені й на багатошаровому поселенні в с. Пирогівка. Аналогічні знахідки мезолітичних матеріалів виявлені співробітниками Сумського обласного музею в Середино-Будському р-ні в урочищі Зване Озеро в с. Боровичі. Стоянка часів мезоліту поблизу с. Андріяшівка виявлена науковим співробітником Інституту археології НАН України Д. Нужним.

Незважаючи на нечисленність мезолітичних пам'яток, на підставі наявних даних, можна говорити, що вони в однаковій мірі поширені як у поліській, так і в лісостеповій частинах Сумщини.

Епоху неоліту на території України вчені визначають 6 – 3 тис. до н. е. Вона була часом корінних змін у господарській діяльності первісного суспільства: поряд з традиційними полюванням і збиранням почали розвиватись тваринництво і землеробство. Нові форми економіки обумовили якісні зміни в складі знарядь праці і техніки їхнього виготовлення: поряд із кременем використовувалися інші породи каменю, поширення набули знаряддя з кістки і рога. Разом з тим, з'явилися нові прийоми обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління) і нові знаряддя праці (сокири, мотики, свердла). Подальший розвиток одержала вкладишева техніка з мікролітів.

В епоху неоліту широкого розповсюдження набув глиняний посуд, відмінності у техніці виготовлення якого і орнаментативні дозволяють виділити окремі етнокультурні області й археологічні культури. При цьому, в неолітичній епосі чітко розрізняють дві групи культур: хліборобсько-скотарські й мисливсько-рибальські. Археологічно вони представлені трьома культурами: лисогубівською, дніпро-донецькою (ДДК) і культурою ямково-гребінчастої кераміки (КЯГК). Перша з них відкрита В. Неприною [13]. Лисогубівська культура мала поширення на Десні, Сеймі і р. Терн (притока Сули). Під час розкопок епонімного поселення (Конотопський р-н) встановлено його синхронність з

пам'ятками ДДК Подніпров'я і культури накольчастої кераміки в басейні Дону, а також більша стародавність його щодо культури ямково-гребінчастої кераміки. Аналогічні пам'ятки виявлені в Скуносоських стоянках (Путивльський р-н), Очкіному (Середино-Будський р-н), Погорілівці (Кролевецький р-н) та ін.

Відомі пам'ятки з матеріалами лисогубівського типу і далі на схід (с. Баранівка у Сумському, с. Вільне у Великописарівському, с. Хуторці в Охтирському р-нах). Основою економіки населення цієї культури були полювання і рибальство, що доповнювалися початковими формами скотарства і землеробства.

Пам'ятки дніпро-донецької культури виділив Д. Телегін у результаті дослідження місцезнаходження в с. Козлівка Путивльського р-ну, де були знайдені макролітичні знаряддя та розвали посудин, орнаментованих у гребінчастій техніці. Пізніше поселення з подібними матеріалами виявлені в Шосткинському, Роменському, Недригайловському, Охтирському, Великописарівському р-нах, однак, більшість з них розташована в західних р-нах Сумщини. Основою господарства племен ДДК були полювання, рибальство і збирання [14]. Переважна більшість неолітичних пам'яток Сумської області представлена сезонними і більш довгостроковими стоянками племен – носіїв культури ямково-гребінчастої кераміки (4 – 3 тис. до н. е.), основна територія поширення яких знаходиться у Володимиро-Суздальському р-ні Російської Федерації і південно-східній Прибалтиці. На думку деяких фахівців, це були фінно-угорські племена, що підтверджується накладенням карт фінно-угорської гідронімії на карту пам'яток КЯГК [15]. Визначними пам'ятками цієї культури є Мис Очкінський у Шосткинському, Волинцеве – у Путивльському, Погорілівка – Вирчище в Кролевецькому р-нах. Однак відомі пам'ятки з КЯГК і в інших південних та східних районах області. Потрібно відзначити, що Погорілівка – Вирчище і Волинцеве виявляють співіснування основних рис ДДК з елементами лисогубівської культури під впливом нових племен, що з'явилися в Україні в 4 тис. до н. е., в той час як Мис Очкінський, Скуносове, верхній шар Лисогубівки показують розвиток КЯГК на нових територіях. За господарським укладом прийшло населення відносилось до мисливсько-рибальських племен, що під впливом тубільців почали практикувати тваринництво.

У цілому на території сучасної Сумської обл. відомо понад 60 пунктів з матеріалами епохи неоліту 6 – 3 тис. до н. е. Крім стоянок і довгострокових поселень, на території Сумщини виявлені майстерні по виготовленню кам'яних знарядь праці (с. Антонівка Ямпільського і с. Хухра Охтирського р-нів). Перехідною епохою від кам'яного віку до епохи металів був енеоліт, який на території України датується 4 – 3 тис. до н. е. Цей період характеризується подальшим удосконаленням продуктивних сил: землеробства з використанням рала і тяглової сили, спеціалізованого скотарства з окремими галузями (вівчарство і конярство). У соціальному плані енеоліт був також і епохою розвитку патріархальних суспільних відносин, що згодом обумовили утворення великих, споріднених за походженням міжплемінних об'єднань, що займали значні простори. Разом з тим, як і для неоліту, цій епосі властива нерівномірність у соціально-економічному розвитку, що чітко простежується на території лівобережного лісостепу, де поряд з рибальсько-скотарськими племенами ДДК і мисливсько-скотарськими колективами КЯГК співіснували переважно скотарські етноси середньостогівської культури, що широко застосовували мідь для виготовлення знарядь праці і прикрас. Останні залишили свої пам'ятки, головним чином у регіонах зі степовим ландшафтом, на схід і південь від Сум, тому на території області представлені лише поодинокі знахідки. Можна стверджувати, що на території Сумської обл. має місце змикання пізнього неоліту з епохою раннього металу, тобто епохою міді-бронзи.

Доба бронзи на території України хронологічно визначається рамками сер. 3 – поч. 1 тис. до н. е. При цьому найбільш ранніми на Сумщині є пам'ятки середнього етапу середньодніпровської культури (СДК), який датують 23 – 18 ст. до н. е. У цілому ця культура, що сформувалася на правобережжі Середнього Подніпров'я, в результаті взаємовпливів пізньотрипільської, середньостогівської і давньоямної культур, датується

26 – 15 ст. до н. е. [16]. Більшість дослідників включають її до складу області культур шнурової кераміки, розповсюдженої на території Центральної і Східної Європи від Прибалтики до Дністра. Ці пам'ятки більше відомі по курганных могильниках, у яких померлих ховали у витягнутому положенні на спині, іноді – скорчено на боці. Поселення знаходилися на крутих мисах, останцях корінного берега річок; відомі й сезонні стійбища в заплавах. Житлові будівлі були наземними, чотирикутними в плані, із глинобитними підлогою і вогнищем; останні іноді споруджувалися з каменю. Кераміка виготовлялася з глиняного замісу з домішкою дрібного піску, поверхня, найчастіше, загладжувалася. Найбільш розповсюдженими формами були банкоподібні чи дзвоноподібні чаші, кулясті амфори, приосадуваті горщики з заокругленим дном і високою з відігнутими краями шийкою. Серед знарядь праці переважали кам'яні клиноподібні та вислообушні сокири; аналогічні форми сокир відливалися також з міді. З кременя виготовляли листоподібні шліфовані наконечники стріл і списів, сокири зі шліфованим робочим краєм, ножі. З міді відливали наверхшя списів, наконечники стріл, так само як і ножі, листоподібної форми. Прикраси представлені мідними двоспіральними скроневиими кільцями, напівтораоборотними персями, пластинчастими браслетами, з кінцями, що заходять один за одного. На Сумщині пам'яток цього часу небагато. Це поселення біля сіл Волинцево, Річки в Путивльському р-ні, Мис Очкінський, Журавка, Боровичі, Нововасилівка в Середино-Будському, Чапліївка, Тиманівка, Пирогівка в Шосткинському, Кононенки, Нижня Сироватка – Сумському, Ницаха – Тростянецькому, Сидорова Яруга – Охтирському.

Пізній етап середньодніпровської культури представлений пам'ятками мар'янівського типу. Деякі дослідники схильні виділяти їх у самостійну, пов'язану з середньодніпровською лише походженням (С. Березанська) і співіснуючу у Північній Україні з культурами багатопружковою і східнотшинецькою (сосницькою) [17]. Синхронні пам'ятки зрубної культури на території Сумщини одиничні і, найчастіше, представлені похованнями (курган поблизу с. Річки Путивльського р-ну). Поселення з матеріалами цієї культури виявлене неподалік с. Хухра (Охтирський р-н). У південно-східних районах області пам'ятки багатопружкової культури, кількість яких на Сумщині невелика, виявлені у селах Беседівка і Гай (Недригайлівський р-н), Волинцево (Путивльський р-н). У незначній кількості присутні і пам'ятки сосницької культури, основна територія якої знаходиться в західних областях Північної України і на Чернігівському Лівобережжі. Серед нині відомих варто згадати Заболотове (Кролевецький р-н), Путивль, Піски (Буринський р-н). Переважна кількість пунктів з матеріалами епохи бронзи на Сумщині належить вищезгаданим пам'яткам мар'янівської культури (18 – 12 ст. до н. е.), назва яких походить від поселення біля с. Мар'янівка (нині Бунякіне) Путивльського р-ну, оглянутого М. Рудинським у 1928. Під час розвідок у північній частині Лівобережної України, що проводилися у кін. 50 – поч. 60-х рр. 20 ст. експедиціями ІА НАН України, була виявлена значна кількість пунктів з подібними матеріалами. З'ясувалося, що вони мають місце й у більш південних районах Лівобережжя, виходячи на Оскол і Сіверський Донець та в басейн Дону і далі в Поволжя. Невеликі розкопки були проведені на поселеннях у Путивльському р-ні (Іванівка, Волинцево, Глушець). Тоді ж В. Іллінська провела розкопки поселень в с. Малі Будки Недригайлівського р-ну. Отримані при цьому матеріали дозволили намітити принципи виділення середнього-малобудківського періоду розвитку мар'янівської культури, коли її носії просунулися з берегів Десни і Сейму в басейні інших лівих приток Дніпра.

Поселення мар'янівської культури розташовувалися переважно в заплавах річок на пагорбах дюнного походження. Виключення становить поселення в с. М. Будки, розташоване на високому корінному березі. Тут житла були розміщені у вигляді наземних будівель, заглиблених у землю на 0,25 – 0,3 м, із залишками вогнищ (Волинцево). Відомі також житла напівземлянкового типу, заглиблені на 0,4 – 0,6 м з аналогічними вогнищами (Іванівка Путивльського р-ну).

Кераміка раннього етапу цієї культури має велику схожість з неолітичною (Волинцеве, Дорошівка, Пересипки в Путивльському р-ні) і відрізняється від останньої темно-жовтим і світло-сірим кольором поверхні, дрібновізерунковим орнаментом із фризів круглих ямок, що чергуються, а також пасків, відбитків палички, що оповита мотузкою. Для більш пізнього посуду характерна наявність високих горщиків із прямими, що ледве розширюються, стінками і більш широким плоским дном. Поряд з традиційною орнаментациєю з'являються грубі розчоси (вплив зрубної культури); декор стає більш недбалим, часто безсистемним (М. Будки, Беседівка). Вироби з металу поодинокі, більшість кам'яних знарядь виготовлені з шліфованого кварциту. Поховання племен цієї культури в Україні невідомі. Хронологічно мар'янівська культура в цілому датується 18 – 12 ст. до н. е., при цьому малобудківський етап може бути датований 14 – 12 ст. до н. е.

Фінальний період епохи бронзи на території Лівобережної України в цілому, і на Сумщині зокрема, представлений пам'ятками бондарихінської культури, хронологія якої визначається кін. 12 – кін. 11 ст. Пам'ятки такого типу відкрили на початку 50-х рр. 20 ст. Д. Телегін і Б. Шрамко; їх дослідження продовжили В. Ілліньська і Г. Ковпаненко. У даний час вивченням цієї культури займається Ю. Буйнов, який знайшов могильники з матеріалами бондарихінської культури в Харківській області. Центром її формування вважають середню течію Сіверського Дінця. На території Сумщини її пам'ятки відомі в середній течії Сейму, в басейні Сули, у верхів'ях Псла і Ворскли; у басейні останньої відзначається значне скупчення бондарихінських поселень (Хухра, Ницаха, Кириківка). На підставі розкопок поселень біля сіл Хухра і Ницаха можна говорити, що племена бондарихінської культури практикували будівництво як наземних, так і заглиблених жител прямокутної в плані форми, площею до 100 кв. м і більше. Звичайне розміщення поселень – заплавне, на пагорбах; відомі і поселення на положистих мисах борової тераси (Хухра, Хомине). Переважна частина глиняного посуду виготовлялася з глини зі значними домішками піску, іноді з блискітками слюди. Основне місце в комплексі займають тонкостінні, добре обпалені горщики, що розширюються догори від вузького дна. Другу групу складають горщики овоїдної форми з плавно відігнутими вінцями та широким дном. Для орнаментациї поряд із вдавленнями трикутної в перетині паличкою («виноградне гроно»), наліпним пружком (валиком) по шийці, для великих посудин-зерновиків застосовувалося і лискування, що доповнювалося врізаним геометричним візерунком, нанесеним дрібнозубчастим штампом, іноді заповненим білою пастою. У складі кераміки зустрічаються друшляки, мініатюрні посудини з піктографічними знаками, глиняні ложки, прясельця. Серед кам'яного інвентарю варто назвати кварцитові зернотерки з терочниками, свердлені сокири, ливарні формочки з тальку, кремінні вкладиші для серпів. З кістки виготовлялися проколки, шила, прясельця, гральні кістки. Вироби з бронзи нечисленні. Поряд з ними зустрічаються залізні ножі, шила (поодинокі екземпляри).

Поховальних пам'яток бондарихінської культури на території Сумщини не виявлено, але на підставі розкопок могильника в с. Тимченки Харківської області, проведених Ю. Буйновим, можна говорити про біритуальний обряд поховань: трупопалення з наступним переміщенням залишків кремації в неглибоку ямку і трупопокладення скорчено на боці із супровідними уламками кераміки [18]. До початку залізного віку бондарихінські племена були витиснуті з зони Лісостепу в лісову зону і увійшли до складу юхнівської культури, пам'ятки якої на Сумщині відомі лише в басейнах Десни і Сейму. Ця культура синхронна скіфським старожитностям Дніпровського Лівобережжя (6 – 3 ст. до н. е.), однак її носії до складу Скіфії не входили.

Епоха раннього залізного віку є часом корінного зламу старих основ економіки, культури і побуту населення Євразії, наслідком якого був розпад первіснообщинного ладу і перехід до ранньокласового суспільства. Поява залізвидобувного і залізообробного виробництва на території України відноситься до сер. 2-го тис. до н. е., однак, камінь і бронза витіснилися залізом тільки на рубежі 9 – 8 ст. до н. е. У цей час на арену світової історії в Східній Європі вийшли невідомі раніше народи, першими з яких

були кіммерійці, які на початку I тис. до н. е. перейшли до кочового скотарства в Північному Причорномор'ї. Передскіфському чи кіммерійському періоду (900 – 650 до н. е.) в українському Лісостепу синхронні пам'ятки чорноліської культури, основною територією формування і поширення якої було Правобережжя Дніпра. На Дніпровському Лівобережжі пам'ятки цього типу поодинокі і відомі лише у пониззі Ворскли, та й там вони представлені лише курганами. На Сумщині їх зовсім немає.

Набагато краще представлені на території Сумської області пам'ятки лісостепових племен скіфського часу (7 – 3 ст. до н. е.), які іноді називають скіфською культурою. Під цією назвою об'єднані дві групи пам'яток, що за основними районами їхнього поширення названі посульською і ворсклинською; при цьому перші з них відомі й у басейні Сейму, верхів'ях Псла і Сіверського Дінця.

Локальна група пам'яток басейну Ворскли склалася в результаті міграції частини правобережного населення чорноліської культури, що виявилось у відокремленості ворсклинської групи від інших старожитностей раннього залізного віку, на території Дніпровського Лівобережжя, де була інша матеріальна культура і традиції [19]. Надалі ця відокремленість під впливом лівобережного оточення зникає. Це наочно простежується в керамічному комплексі. Традиція прикрашати вінця горщиків наскрізними проколами, що зникла на Правобережжі, зберігається на Лівобережжі аж 3 ст. до н. е. і стає типовою ознакою пам'яток скіфського часу на цій території в цілому. На карті Скіфії грецького історика Геродота (5 ст. до н. е.) уся територія Дніпровського Лівобережжя була зайнята скіфами-хліборобами, а його північні райони населяли меланхелени, які не входили в скіфське політичне об'єднання. Їх репрезентують пам'ятки юхнівської культури, основний ареал якої знаходиться на захід і на північ від Сумщини. На території області відомо понад 70 поселень і могильників скіфського часу, що відносно непогано вивчені. Найбільш стародавніми поселеннями є Басівське городище (Роменський р-н) і Ширяєвське на Сеймі, дослідження яких у 50-х рр. 20 ст. здійснила В. Іллінська. Матеріали цього часу відомі поблизу сіл Ворожба, Бездрик., Токарі, Битиця, Вакалівщина та ін. на Пслі; Шабалинове, Волокитине, Червоний Ранок та ін. – на Сеймі; Глинськ, Великі Будки, Костянтинів, Засулля – у басейні Сули; Кам'яне, Сосонка, Зарічне, Журавне – у Поворсклі. Більшість з них було обстежено на поч. 20 ст. В. Ляскоронським, у 1947 – 56 І. Ляпушкіним і Д. Березовцем. Неодноразово вони оглядалися й у новітній час, особливо у зв'язку з початком підготовки до написання обласного тому «Зводу пам'яток історії та культури» (1987 – 91) Значне місце серед пам'яток скіфського часу займають курганні могильники, найбільш представницькі з яких – кургани в басейні р. Сули і її приток (Олава, Ромен, Хмелівка, Смілива) – стали досліджуватися ще в 70-х рр. 19 ст. Їхні матеріали були систематизовані В. Іллінською у спеціальній монографії [20]. У наші часи таких масштабних розкопок посульських курганів не відбувалося, за винятком кургану в с. Малі Будки, розкопаного Є. Махно на початку 50-х рр. 20 ст. У ньому було виявлено колективне поховання зі спаленням дерев'яних конструкцій. Під час розкопок городищ були виявлені наземні і слабо заглиблені в землю житла з глиняною підлогою. Перші з них мали площу до 50 – 60 кв. м., у той час як напівземлянки – від 16 до 20 – 30 кв. м. Останні в плані мали прямокутну чи овальну форму з центральним опірним стовпом; печі глинобитні, на каркасі. Під курганні поховання містять предмети озброєння і прикраси, хронологія яких – 7–5 ст. до н. е. – дозволяє відносити більшість посульських могильників до часів скіфської архаїки, тоді як більшість укріплених поселень, за винятком Басівського (6 – 4 ст. до н. е.) і Ширяєвського (5 – 4 ст. до н. е.) датуються більш пізнім часом. Звертає на себе увагу і відносна бідність знахідками поселень у порівнянні із синхронними могильниками. У той же час, розміри посульських курганів і багатство їхнього інвентаря дозволили В. Іллінській припустити, що вони входять у групу так званих царських, аналогії яким широко представлені в причорноморських степах.

У поворсклинській групі пам'яток не можна не згадати Куземинського городища (Охтирський р-н), що входить у систему укріплень величезного Більського городища, яке ототожнюється Б. Шрамком з містом Гелоном геродотової Скіфії [21]. Ця думка не

розділяється іншими фахівцями зі скіфської археології [22]. Проте, Куземинське укріплення своїм призначенням мало захист пристані, що виникла, судячи із знахідок бронзового меча гальштатського типу і чорноліської шпильки, ще наприкінці 8 ст. до н. е. і існувала аж до поч. 3 ст. до н. е. [23].

Курганних могильників у басейні Ворскли небагато, і вони, головним чином, супроводжують поселення. Одним із ранніх вважається група насипів у с. Кириківка Великописарівського р-ну. Тут кургани розташовувалися двома рівнобіжними рядами, при цьому високі (4,0 – 4,6 м) знаходилися в середині, а насипи меншої висоти – по краях рядів. Аналогічна картина відзначена й у розташуванні курганів «Скоробор» поблизу Більського городища. Прикладом звичайного скіфського поховання може служити курган № 13 Кириківської групи. Під насипом у ямі з невеликим дерев'яним склепом виявлений небіжчик, розташований витягнуто на спині, головою на південний захід; поблизу його черепа знайдено золотий ланцюжок з підвіскою, на поясі – два коротких меча-акинака, ніж, точильний брусок; біля лівого передпліччя – рогові накладки цибулі і залишки берестяного сагайдака з 8 наконечниками стріл; біля ніг покійного – кістяк бика. Курган датується 6 ст. до н. е. У сучасній скіфології посульські кургани інтерпретуються як дружинні некрополі великої групи споріднених землеробських племен, з відмінними один від одного деякими деталями при певній спільності матеріальної культури і способу існування. Ці розходження визначили виділення локальних груп пам'яток, дві з яких мають місце на Сумщині. У свій час І. Ляпушкін виступив проти такого виділення, оскільки вважав, що, нібито, на Лівобережжі в 6 – 3 ст. до н. е. жили племена єдиної «зольничної» культури, місцем походження якої було Дніпровське Правобережжя [24]. Така точка зору не одержала визнання фахівців-скіфологів, які вважають, що на лівобережному Подніпров'ї була поширена скіфська культура, розділена на три локальних групи пам'яток різного походження [25].

Сарматські пам'ятки, залишені спорідненими із скіфами племенами, що з 2 ст. до н. е. з'явилися у Північному Причорномор'ї, і лише на початку н. е. розселилися в степовому Подніпров'ї, на території Сумської області репрезентовані одиничними екземплярами. Так само мало їх і на Дніпровському Лівобережжі в цілому. Ймовірно, це пояснюється відсутністю тут осілого сарматського населення. Нечисленні сарматські колективи, які спорадично з'являлися, швидко втрачали тут свою етнічну і культурну специфіку. Так, наприклад, у них досить швидко зникає курганний обряд поховання. На Сумщині окремі сарматські елементи зустрічаються лише в південно-східних районах і переважно у вигляді впускних поховань. Чітко виражених залишків сарматських поселень не знайдено. Виходячи з обстеження берегів основних лівих приток Дніпра, можна стверджувати, що середня течія р. Псел була крайнім західним рубежем сарматського проникнення на Лівобережжя. До річчя, саме в цьому районі, біля міста Суми, під час розкопок ранньослов'янського городища з матеріалами волинцевського типу біля с. Битиця було розчищено пізньосарматське поховання. Судячи зі збереженого фрагмента кістяка, воно належало дитині 8 – 12 років, покладеної витягнуто на спині в прямокутно-овальній вузькій ямі, заглибленій на 0,8 м від рівня земної поверхні. У супровідному інвентарі знаходилися скляні і пастові намиста, глиняний лискований глечик, декорований рельєфними горизонтальними пасками і вертикальними канелюрами. Поховання може бути датованим 2 – 3 ст. н. е. [26]. Пізньосарматська кераміка зустрічалася також на зарубинецькому поселенні біля с. Харівка Путивльського р-ну, а також на Басівському городищі в Роменському р-ні.

Ранньослов'янські пам'ятки на Лівобережній Україні, у тому числі і на території Сумської обл., представлені поселеннями і могильниками зарубинецької, черняхівської і київської культур, що відбивають соціально-економічний і культурний розвиток землеробського населення цього регіону в 1-й пол. 1 тис. н. е.

Зарубинецька культура була відкрита В.Хвойкою у 1899. У її вивченні, що розгорнулося, головним чином, після Другої світової війни, великий внесок належить І.Самойловському, Ю.Кухаренку, Л.Поболлю, Є.Максимову, П.Третякову та ін. Нині її

підрозділяють на п'ять локальних регіонів, один із яких (Верхнє Подесення) має відношення і до території Сумської області. У цілому пам'ятки зарубинецької культури, що сформувалися в басейні Дніпра і Прип'яті, датуються рубежем 3 – 2 ст. до н. е. – рубежем 2 – 3 ст. н. е. Появу зарубинецьких племен у Подесенні визначають 2-ю пол. 1 ст. до н. е.; їхня пізня дата – кін. 2 ст. н. е. – так званий «почепський тип». Хронологія цих пам'яток ґрунтується на пізньолатенських фібулах та імпортній античній кераміці. Тут же, у Подесенні, мають місце і постзарубинецькі поселення, аналогії яким були виявлені Д. Березовцем на Сеймі (Харівка: урочище Трифон; Зинове, Нова Слобода й ін.). Ранньозарубинецькі матеріали (2 – 1 ст. до н. е.) відомі й на багатощаровому поселенні в с. Беседівка (Недригайлівський р-н). Поселення самого початку н. е. (1 – 2 ст.) виявлене й у с. Зеленківка того ж р-ну. У 1988 – 91 Р. Терпиловський і А. Обломський провели масштабне обстеження верхів'їв Ворскли і середньої течії Сейму, що дозволило в значній мірі розширити кількість зарубинецьких та подальших пам'яток у межах Сумської обл. Сформована в результаті розвитку місцевих племен зарубинецька культура увібрала досягнення як західних, так і східних сусідів епохи раннього залізного віку, змінивши їх і пристосувавши для своїх конкретних умов. У період складних процесів, викликаних «великим переселенням народів», бурхливо розвивалося взаємозбагачення населення Східної Європи. Результатом цього було утворення слов'янської у своїй основі черняхівської культури, також відкритої В. Хвойкою у 1900 – 01, що отримала назву по могильнику біля с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл. На Лівобережній Україні вивченням пам'яток цієї яскравої культури займалися М. Макаренко, М. Рудинський, Д. Березовець, В. Петров, Є. Махно, Е. Симонович, А. Сміленко та ін. Інтерес до черняхівських старожитностей Лівобережжя не слабшає: у новітні часи їхнім вивченням займалися Г. Некрасова, Г. Романова (Пескова), А. Обломський та ін. Пам'ятки цієї культури найбільш поширені в чорноземних районах Лісостепу і прилеглих теренах степової зони Східної Європи. Основним типом відкритих поселень були селища, розташовані біля води, розмірами від 500 до 2000 м уздовж берегового краю і 100 – 300 м у глибину. На багатьох поселеннях фіксують могутній культурний шар із залишками будівель, що часто перекривають одне одного. Це говорить про тривалість функціонування поселення, на якому житлові і господарські споруди розміщалися групами, утворюючи єдині комплекси. Житлові будівлі були як наземного, так і напівземлянкового типу (останні переважають у Лісостепу). У степовій зоні зустрічаються житла, споруджені з каменю. У поховальних звичаях черняхівських племен простежено біригуалізм, при цьому інгумовані і кремовані поховання часто зустрічаються упереміш на тому самому могильнику, що спостерігалось й у попередніх зарубинецьких пам'ятках. Трупоспалення відбувалися «на стороні»; перепалені кістки поміщалися в урни чи в неглибокі округлі в плані ямки. У супровідному інвентарі – предмети особистого вбрання, іноді предмети озброєння, хоча останнє для більшості могильників нетипово. Істотною деталлю обряду є тризни. Керамічний комплекс в основному представлений гончарним посудом гарного вироблення. Ліпний посуд властивий, головним чином, поселенням. Разом з тим, досить широко представлена й амфорна тара – імпорт з пізньоантичних міст Причорномор'я, що в прилеглих до них районах складає до 50 %, а на пам'ятках лісостепової зони – лише 1 – 2 %. Крім амфор, імпортувався краснолаковий посуд і скляні кубки. На пам'ятках черняхівської культури виявлено значну кількість залізних знарядь праці (наральники, мотики, серпи, коси, тесла, стамески, сокири, струги і т. п.). Про асортимент зброї дають уявлення могильники, в яких знаходять мечі, наконечники списів і стріл, деталі захисного обладунку (умбони і руків'я від щитів), кінської зброї.

У даний час хронологія черняхівської культури визначається рамками 2 – 5 ст., однак, переважна частина пам'яток датується другою половиною 3 – здебільшого 4 ст. н. е., хоча деякі з них на підставі пальчастих фібул можуть бути датовані до сер. 5 ст. [27]. На території Сумської обл. відомо понад 60 пунктів з матеріалами черняхівської культури, що зосереджені переважно в центральних і південно-східних районах. Багаті ними Сумський, Недригайлівський та Роменський р-ни. Більшість з них відомі на підставі

матеріалів обстежень, у той час як розкопкам піддавалися одиничні пам'ятки. Це могильники біля с. Успенка, що розкопувався Є.Махно у кін. 60 – поч. 70 рр. 20 ст., могильники в урочищі Сад і в сучасних межах м. Суми, селище і ґрунтовий могильник у с. Боромля Тростянецького р-ну, що досліджувалися В.Приймаком і Г.Некрасовою, селище в м. Краснопіллі, що розкопувалося О.Журком та ін. Особливий інтерес представляють поселення в сс. Беседівка, Великі Будки, Деркачівка та ряду інших у Недригайлівському р-ні, в матеріалах яких присутня кераміка пеньківського і колочинського типів, що змінюють черняхівську культуру на Дніпровському Лівобережжі у кін. 5 – поч. 6 ст.

Паралельно з черняхівською культурою, на Дніпровському Лівобережжі мають місце синхронні з ними пам'ятки київського типу, виділені В. Даниленком у кін. 40 – поч. 50-х рр. і пізніше (кін. 70-х рр. 20 ст.), та в силу своєї специфіки, оформлені в самостійну київську культуру Р.Терпиловським. Значне місце ці пам'ятки займали в дослідженнях Є.Горюнова, П.Третьякова, Е.Симоновича, хоча до поч. 70-х рр. 20 ст. серйозних розкопок цього роду пам'яток не проводилося. Нині найбільш вивчені пам'ятки Чернігівського Подесення (дослідження вищеназваних вчених) і Київської Наддніпряни (Н.Кравченко, Р.Терпиловський, Н.Абашина). Розвідки і невеликі розкопки на Лівобережжі проведені Є.Горюновим, Р.Терпиловським, О.Сухобоковим. Таким чином, широке вивчення цієї культури тільки почалося, але вже тепер можна говорити про те, що вона сформувалася на основі пізньозарубинецьких старожитностей і зберегла визначні зарубинецькі риси в домобудівництві, кераміці, поховальному обряді. У розвитку київської культури вбачають три періоди, що відповідно датують кін. 2 – поч. 3 ст., 2-ю пол. 3 – поч. 4 ст. і 4 – 1-ю пол. 5 ст. [28]. На території Сумщини, як пам'ятка раннього періоду київської культури, відома Беседівка (Недригайлівський р-н); середній період представлений могильником у с. Рябівка Тростянецького р-ну; пізній – поселенням Курган-Азак (Лебединський р-н), а також селищем поблизу с. Першотравневе (Тростянецький р-н). У зв'язку з підготовкою до написання археологічної частини обласного тому «Зводу пам'яток історії і культури» у 1988 – 90 були проведені обстеження долин Ворскли, Псла і Сейму, що дозволило виявити велику кількість пам'яток київської культури, а також похідних від неї колочинської і пеньківської.

Колочинська культура сформувалася в південних районах Верхнього Подніпров'я. На території Лівобережної України охоплює басейни Десни і Сейму, верхів'я Сули і Псла. Ці старожитності вперше були виділені Є.Симоновичем, після розкопок 1955 – 60 на поселенні Колочин-1 в околицях м. Гомеля (Республіка Білорусь). На Лівобережній Україні їх дослідженням займалися П.Третьяков, Ю.Липкінг, Є.Горюнов, О.Сухобоков; у Білорусії – Л.Поболь, О.Митрофанов; у суміжних областях РФ – В.Падин, Є.Симонович, Є.Шмідт. Головним субстратом колочинської культури є північні групи пам'яток київської культури, розповсюджені на цій же території у 2 – 5 ст. Незважаючи на відносно неповну вивченість цієї культури, уже тепер можна охарактеризувати її основні елементи. Поселення колочинської культури здебільшого мають неукріпленний характер і переважно розташовані на виступах першої надзаплавної тераси, а іноді на пагорбах дюнного походження у заплавах рік. Житла, головним чином, напівземлянкового типу – однокамерні, квадратні в плані; їхня площа рідко перевищує 25 кв. м. Конструкція стін зрубна чи каркасна; дах підпирався центральним стовпом, біля якого знаходилося відкрите вогнище. Поховальний обряд – трупопалення «на стороні», з наступним похованням решток кремації в урнових безкурганних могильниках; у Верхньому Подніпров'ї переважають ямні поховання. У керамічному комплексі переважають горщики тюльпаноподібної, банкової, біконічної та циліндроконічної форм. Останні особливо властиві Лівобережному Лісостепу. Знаряддя праці представлені серпами, косами, сокирами; є й універсальні – ножі, шила та ін. Знахідок озброєння і спорядження небагато, і, в основному, вони походять з розкопок могильників (Лебеже під Курськом). Хронологічно колочинська культура може бути розділена на два періоди: 2-а пол. 5 – сер. 6 ст. і 2-а пол. 6 – 7 ст. [29]. Найбільш ранньою пам'яткою колочинської культури на

Сумщині є поселення поблизу городища Азак (с. Курган, Лебединський р-н), у матеріалах розкопок якого представлені кераміка кийвської і колочинської культур. Аналогічна картина простежена в Недригайлівському р-ні (Беседівка, Великі Будки, Деркачівка та ін.). Відомі ці стародавності в Шосткинському (Чаплиївка), Тростянецькому (Солдатське, Пожня), Сумському (Оболонське, Велика Чернетчина й ін.), Путивльському (Чаплищі, Харівка, Латишівка-П, Пересипки й ін.), Краснопільському (Порозок) та ін. р-нах області.

Пам'ятки синхронної колочинській – пеньківській культури – на Дніпровському Лівобережжі представлені на південь і південний схід від території Сумщини; окремі її елементи зустрічаються на колочинських поселеннях Чернігівського Подесення (Роїще, Заяр'я). У такій якості пеньківська культура має місце і на окремих пам'ятках Сумської області, переважно в її південно-східних р-нах (Ракова Січ, Деркачівка, Беседівка).

Остання чверть I тис. н. е. на Лівобережній Україні представлена роменською і давньоруською культурами, пам'ятками волинцевського типу. Перші дві з них є культурними проявами населення лівобережного Подніпров'я переддержавного періоду, а саме – сіверянського племінного союзу на різних хронологічних етапах його історичного розвитку (7 – 8 і 8 – 10 – 11 ст. відповідно).

Пам'ятки волинцевського типу, нині виділені в особливу культуру, були відкриті ще на початку 20 ст. М.Макаренком, але свою назву одержали по археологічному комплексу біля с. Волинцеве Путивльського р-ну після розкопок Д.Березовця у кін. 40-х рр. 20 ст. [30]. Їхнім вивченням займалися також І.Ляпушкін, Є.Горюнов, О.Сухобоков, С.Юренко, О.Щеглова. Різні думки щодо інтерпретації цих своєрідних старожитностей висловлювали М.Артамонов, С.Плетньова, П.Третьяков, В.Сєдов та ін. Названі пам'ятки мають поширення не тільки на Лівобережній Україні і суміжних областях РФ, але також виходять на Дніпровське Правобережжя в районі м. Києва, займаючи райони з лісовим ландшафтом у маргінальній зі Степом зоні. Нині відомо близько 70 пунктів з волинцевськими матеріалами, однак, розкопками охоплено не більше десятка. Найбільш дослідженими варто визнати вищезгаданий комплекс (поселення і могильник) біля с. Волинцеве, а також городище поблизу с. Битиця Сумського р-ну. Волинцевський комплекс досліджувався, як вже йшлося, Д.Березовцем кілька сезонів протягом майже десятиріччя з кін. 40-х до сер. 60-х рр. (з перервами) 20 ст. і був остаточно розкопаний Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА НАН України на поч. 80-х рр. Єдине серед волинцевських пам'яток укріплене поселення поблизу с. Битиця розкопувалося І.Ляпушкіним у 1953. Його розкопки продовжила названа експедиція з 1984. Отримані матеріали дають досить повне уявлення про ці пам'ятки. Поселення волинцевського типу переважно мають неукріплені характер і розташовані біля води; виключення складають поселення пізнього періоду, що розташовані на мисових відрогам високого корінного берега і мають елементи оборонних споруд (Битиця, Новотроїцьке). Останнє вважається еталонною пам'яткою роменської культури, але в нижніх відкладеннях культурного шару має матеріали волинцевського типу, що і дає підстави залучати це городище для загальної характеристики передроменських старожитностей. На поселеннях переважним типом житла є напівземлянки прямокутної форми з глинобитною піччю, вирізаною в материковому останці, або з вогнищем в одному з кутів; конструкція стін частіше стовпово-каркасна чи зрубна (Волинцеве). На Битицькому городищі поряд з напівземлянками виявлені наземні будівлі юртоподібного типу з вогнищем у центрі. Оборонні укріплення представлені валом з напільного боку, невисоким валом по периметру, доповненими ескарпуванням схилів і ровами нижче рівня майданчика поселення. Укріплення Новотроїцького городища в с. Пристайлове Лебединського р-ну являють собою рів, що відокремлює останцевий мис від іншої частини корінного берега. Поховальні звичаї носіїв пам'яток волинцевського типу найкраще вивчені на підставі розкопок Волинцевського могильника, на якому були виявлені урнові поховання кремованих «на стороні», а також у ямках, виритих у дерновому шарі і заглиблених на 0,25 – 0,35 м від сучасної поверхні. Похоронні урни супроводжувалися посудинами із заупокійною їжею (від 1 до 6 – 8 ст.). У супровідному інвентарі предмети особистого

вбрання, озброєння і спорядження, прикраси зі слідами дії вогню. Усього на могильнику розчищено 17 поховань. Аналогічні поховання виявлені ще на поч. 20 ст. М.Макаренком при розкопках могильника між с. Малі Будки – Константанів. Типово волинцевське поховання виявлене при роботах на Битицькому городищі у 1987. Специфіку керамічного комплексу волинцевських пам'яток складає багато орнаментований гончарний посуд високої якості, в кількісному співвідношенні 1 : 9 по відношенню з ліпним (на Битицькому городищі 5 : 4, без врахування амфорної тари – 10 %). Однак саме ліпна кераміка визначає загальний слов'янський вигляд волинцевських пам'яток. Вся маса керамічного посуду по своєму функціональному призначенню поділяється на кілька категорій: горщики, миски, кружки, сковорідки і т. д. Провідною формою є горщики, що за особливостями форми поділяються на 8 типів з підтипами. Орнаментация ліпного посуду нараховує 18 мотивів, що складаються, головним чином, з відбитків пальця по зрізу вінця, відбитків круглої в перетині, перевитої мотузкою палички, косих наколів гребінчастого штампа. Характерною рисою гончарних горщиків є високі вертикально поставлені вінця, високі круті плічка, присадкуватий конусоподібний (рідше – овоїдний) корпус, орнаментований за допомогою лискування у сполученні з врізаною багаторядною «хвилею», а також різноманітні відбитки гребінчастого штампа, що утворюють ошатні композиції.

Імпортний посуд представлений амфорною тарою і салтівськими горщиками, глечиками, мисками; при цьому серед амфор присутні два типи, що на підставі аналогій з керамічним комплексом пам'яток Криму і Причорномор'я в цілому датуються 7 – 8 ст.

Металеві вироби пам'яток волинцевського типу представлені зняттями праці, озброєнням і спорядженням, побутовими предметами. Унікальним в цьому плані є Битицьке городище, на якому знахідки металевих предметів внаслідок досліджень перевищили 250 одиниць. Серед них цілком присутня уся номенклатура сільськогосподарських і ремісничих виробів, увесь асортимент озброєння і спорядження (меч, шабля, кинджали, бойові ножі, списи, наверх стріл «аварського типу», кистень, булава і т. п.), а також побутові предмети (залізні казани, гаки ланцюга для їхнього підвішування над вогнищем, ключі-відмички та ін.) [31]. Виходячи із складу знахідок, різних традицій у домобудівництві й особливостей керамічного комплексу, можна говорити про етнічну неоднорідність носіїв пам'яток волинцевського типу. Це виразно засвідчує наявність зв'язків їх з племенами салтівської культури, яку залишили алано-болгарські племена, що входили до складу Хозарського каганату, котрий у сер. 7 ст. отримав воєнно-політичне панування в степах Північного Причорномор'я, Поволжі з Подонням, Закавказзі тощо.

Хронологія волинцевських пам'яток визначається як на підставі морфології їх, так і на підставі деяких прикрас і салтівських імпортив. При цьому неабияке значення має Харівський скарб, по сукупності знахідок датований кін. 7 – 8 ст. н. е. Аналогічні харівським знайдені підвіски при розкопках Битицького городища у 1990. Проте необхідно зазначити, що на фінальному етапі розвитку спостерігається переростання волинцевських пам'яток у роменську культуру. Хронологія останньої (9 – 10 ст.) визначена М.Макаренком, а потім І.Ляпушкіним. Однак, нині з'являються підстави говорити про співіснування її з давньоруською і вважати, що 1-у пол. 11 ст. є верхньою датою роменських пам'яток [32].

На відміну від волинцевських, роменські поселення мають укріплені характер і розташовані на мисах і останцях корінних берегів лівих приток Дніпра; вони відсутні в пониззі Сули, Псла і Ворскли. Зміни в топографії і характері поселень, ймовірно, варто пов'язувати з експансією Хозарського каганату в слов'янські землі з 2-ї пол. 8 ст.

Основним типом житла виступає напівземлянка зрубної чи каркасно-стовпової конструкції з піччю, вирізаною в останці материкової глини, склепіння якої складалося із спеціально виготовлених «конусів». Розміри жител коливаються від 12 до 36 – 40 кв. м.; підлога заглиблена на 0,8 – 1,6 м від сучасної поверхні. Разом з господарськими

будівлями, розміщеними біля приміщень, вони становили єдиний житлово-господарський комплекс, що мав задовольняти потреби конкретної родини.

Укріплення у вигляді валів і ровів відокремлювали невеликий (до 2,0 га) майданчик городища, до якого з напільного боку прилягало селище значно більших розмірів, іноді до 10 га (Кам'яне в Лебединському р-ні, Ницаха – у Тростянецькому). У ряді випадків оборонна лінія на майданчику городища доповнювалася ескарпуванням схилів (Глинськ, Червоний Ранок та ін.) На городищі житла іноді були згруповані (Новотроїцьке). На пізньороменських городищах прослідковано елементи регулярної, вуличної, забудови (Донецьке).

Поховальні пам'ятки населення роменської культури цілком співпадають з літописним описом звичаїв сіверян та в'ятичів на сторінках «Повісті минулих літ», що підтверджується спостереженнями при розкопках роменських могильників (Дорошівка, Волокитине Путивльського р-ну, Кам'яне – Лебединського). На фінальному етапі роменської культури практикується інгумація з трупопокладенням у неглибоких вузьких ямах за християнським обрядом, але із збереженням курганних насипів (Кам'яне, Зелений Гай).

Здебільшого могильники нараховують кілька десятків насипів, розташованих безпосередньо поблизу поселень. Однак, неподалік деяких роменських городищ, що продовжували існувати й у давньоруський час, (Зелений Гай, Журавне) могильники складаються з кількох сотень до 2 – 3 тисяч насипів. При цьому кількість власне роменських поховань у дерновому шарі курганних насипів нечисленна. Спосіб урнових поховань решток кремації «на стороні» зв'язує роменські (кургани) і волинцевські (грунтові) могильники.

Кераміка переважно ліпна (горщики, миски, сковорідки), орнаментована за допомогою відбитків палички, перевитої мотузкою, у вигляді косих, хрестоподібних, у ялинку і т. п. композицій по вінцях і плічках. На пізньороменській кераміці присутня недбало нанесена багаторядна хвиля за допомогою гребінчатого штампа. На фінальному етапі з'являється гончарна кераміка, що зберігає роменську традицію орнаментативної, котра має джерела в керамічному комплексі волинцевських пам'яток. Наприкінці існування роменських пам'яток у їхніх матеріалах присутній гончарний давньоруський посуд у виді горщиків так званого курганного типу із суцільним рифленням поверхні.

Основою господарства роменців було орне землеробство, на що вказують знахідки вузько- і широколопатевої наральників, кіс, серпів, залишки сільськогосподарських культур (пшениця, жито, коноплі, горох, льон, просо і таке ін.), а також приселищне скотарство в сполученні з сільськими промислами (полювання і рибальство, збирання, бортництво).

Імпортна салтівська й амфорна кераміка, прикраси салтівського кола, знахідки східної монети (Нижня Сироватка Сумського, Лухтівка Буринського р-нів) підтвердили інтуїтивно визначену ще відкривачем цієї, безумовно, слов'янської культури М.Макаренком загальну хронологію рамками 8 – 10 ст. У ході подальшого вивчення пам'яток виникла необхідність скорегувати їх на підставі членування на більш дрібні відрізки, виділяючи в культурі ранньороменський (пізньоволинцевський) і пізньороменський періоди, що відповідно датуються 2-ю пол. 8 – 9 ст. і 10 – поч. 11 ст. Останнє виправдане аналізом типологічних особливостей як самих пам'яток, так і їхніх матеріалів за періодами. До того ж це демонструє генетичні зв'язки між роменськими і волинцевськими пам'ятками, на підставі чого можна висловити припущення, що носії роменської культури в значній мірі були нащадками «волинцевців». Оскільки приналежність роменської культури слов'янам не викликає сумнівів, безсумнівна і слов'янська приналежність їхніх попередників на більш ранньому етапі їхньої історії – предків літописних сіверян.

Сіверяни, поряд з іншими племенами Середнього Подніпров'я, прислужилися етнічною основою давньоруської держави. З моменту їхнього включення до складу Київської Русі відбулася поступова інтеграція роменської культури в загальну

давньоруську культуру, пам'ятки якої широко представлені на території Дніпровського Лівобережжя в цілому. Багато поселень з матеріалами роменської культури продовжують існувати й у період Київської Русі і, що особливо важливо, не мають стерильних шарів чи прошарків пожарищ між шарами 8 – 10/11 і 10 – 13 ст.; це дозволяє говорити про безперервність розвитку того самого етнічного (племінного) масиву протягом, щонайменше, 300 – 400 років. Безумовно, не можна не бачити дії фактору постійної зовнішньої небезпеки, що позначився на більш сповільненому процесі культурно-економічного розвитку південно-східних районів давньоруських земель, тобто основної території нинішньої Сумщини. Проте, у її межах нараховується понад 160 пунктів з матеріалами давньоруської культури, у тому числі і близько 20 таких, що так чи інакше згадуються в письмових джерелах. Це міста Путивль, Вир, Зартий, В'єхань, Попаш, Глухів, село Ігорівка та ін., велика частина яких фігурує в зв'язку з перипетіями міжусобної боротьби сер. і кін. 12 ст.

Однак, велику частину давньоруських пам'яток становлять, так би мовити, рядові городища, селища і ґрунтові могильники; поширення яких досить нерівномірне: найбільш заселеними виявляються р-ни Сейму з притоками, верхів'я Псла і Ворскли, у той час як південні р-ни бідні давньоруськими пам'ятками. Більшість їх мають у культурних шарах відкладення раннього залізного віку, роменської і давньоруської культур. Є, однак, укріплені поселення і селища з матеріалами винятково давньоруського періоду. Це, насамперед, відноситься до городищ із круговим плануванням оборонних споруд, незалежно від рельєфу навколишньої місцевості; їхню появу відносять до 2-ї пол. 11 – поч. 12 ст. і пов'язують з державним будівництвом оборонних рубежів у Посуллі (Великий Самбір, Шевченкове та ін.) [33].

Залишки дерев'яних конструкцій, виявлені при розкопках валів, а в деяких випадках кам'яні кладки (Кам'яне, Ницаха), дають підстави говорити про досить складні оборонні споруди (Путивль), що, до того ж, неодноразово реконструювалися в давньоруський період. Так, чотири будівельних горизонти фіксуються в Ницасі, Путивлі, два – у Лухтівці та Ігорівці.

Житлові будівлі, в більшості, наземні з підклетом, хоча продовжують існувати й напівземлянки. Останні мали місце й у містах. Так, під час розкопок дитинця давньоруського Путивля була виявлена однокамерна напівземлянка, що згоріла в момент загибелі міста у 1239. Печі споруджувалися на каркасі, іноді з обкладкою каменем (Ницаха).

Матеріальна культура давньоруських пам'яток Сумщини практично нічим не відрізнялася від такої ж у центральних районах, хіба що носила трохи більш консервативний характер, властивий периферійним окраїнам. Разом з тим, склад знахідок прикрас і культових предметів переконливо свідчать про племінну неоднорідність у цілому слов'янського, вже християнізованого населення, хоча, безумовно, переважали сіверяни. Відзначається наявність радимичів, в'ятичів, незначних елементів культури східних балтів та племен салтівського кола в культурі населення Сумщини в 10 – 13 ст.

Переважна частина керамічного комплексу виготовлялася за допомогою гончарного кола й випалювалась у спеціальних печах, залишки яких виявлені в Кам'яному (Лебединський р-н) і Ницасі (Тростянецький р-н). Поряд з цим, є випадки побутування ліпного роменського посуду поряд з гончарним давньоруським (Монастирище – у Роменському, Ницаха – у Тростянецькому, Воргол – у Кролевецькому, Волинцеве (урочище Курган) – у Путивльському р-нах, що підтверджується їх спільними знахідками разом з матеріалами 11 ст. у закритих комплексах. У цей час ще зберігся курганный обряд поховання з елементами християнського культу. Відомі могильники, що містять по кілька сотень насипів (Глинськ, Рудка, Ницаха) з підкурганними трупопокладеннями в ямах. Особливо виділяються величезні курганні поля біля с. Журавне в Охтирському р-ні (більше 2000 насипів) і с. Зелений Гай Сумського р-ну (близько 2500 могил). Наявність специфічних сіверянських прикрас у супровідному інвентарі вказує на племінну приналежність населення, яке їх залишило. Разом з тим, наприкінці давньоруського

періоду (рубіж 12 – 13 ст.) курганні могильники змінилися ґрунтовими похованнями з безінвентарним християнським обрядом [34]. Кілька таких поховань було розкопано у 1987 – 88 у с. Ницаха, а також на дитинці давньоруського Путивля у 1979 – 80. На останньому була розчищена і братська могила захисників Путивля, які загинули в момент монголо-татарської навали.

Саме цим часом, 30-ми рр. 13 ст. визначається верхня дата давньоруської культури. Ця хронологічна межа є умовною, оскільки традиції культури Давньої Русі якийсь час ще продовжують існувати: так, кераміка 2-ї пол. 13 – 14 ст. має місце на ряді пам'яток (Путивль, Ницаха); поселення з матеріалами давньоруськими і 14 – 15 ст. розкопане С. Беляєвою в с. Озаричі Конотопського р-ну в 70-х рр. 20 ст.

Присутні на Сумщині і пізньосередньовічні пам'ятки, час існування яких сумарно визначається 17 – 18 ст., хоча вірніше було б їх визначити 15 – 17 ст. Однак, ці старожитності в археологічному відношенні лишаються не вивченими внаслідок чинників позанаукового, радше – ідеологічного ґатунку. Тим часом саме пам'ятки цього періоду найбільше руйнуються в результаті сучасної забудови. Так, цілком знищені пізньосередньовічні шари у Путивлі, Білопільлі. Як приклад сучасного вандалізму та історичного невігластва можна навести факт руйнації залишків фортеці сер. 17 ст. (1652 – 55), побудованої воєводою К. Арсеньєвим під час «реконструкції» центра м. Суми. Інтенсивно руйнуються пізньосередньовічні нашарування в містах Охтирка, Ромни і Тростянець, а тим більш це стосується багатьох сіл, що ведуть свою історію з 15 – 17 ст.

Розгляд об'єктів археології Сумщини був би неповний, якщо не згадати таку категорію археологічних пам'яток, якими є кургани і майдани. До нинішнього часу збереглося близько 5 тисяч насипів, що знаходяться як у складі могильників, так і окремих, поодиноких. Переважна більшість з них відноситься до епохи бронзи і раннього залізного віку. Значна кількість курганів є в Конотопському р-ні (Великий Самбір, Шевченкове, Карабутове та ін.), а так само в Роменському (вже згадувані Вовковці, Герасимівка, Плавинище та ін.). Кілька курганних груп збереглося поблизу м. Охтирка. Серед курганних груп, а також у вигляді окремих розкопаних курганів трапляються майдани, якими прийнято називати значних розмірів кургани, розриті у добу пізнього середньовіччя з метою селітроваріння. Як правило – це найбільш високий курган у групі (с. Михайлівка Лебединського, с. Синяк Білопільського, с. Новоолександрівка Краснопільського р-нів).

У цьому короткому огляді археологічних пам'яток Сумської обл. зроблена спроба дати уявлення, може бути, і вкрай схематичне, про напрямок історичного процесу, що протягом майже 20 тисяч років відбувався у маргінальній зоні Степу і Лісостепу, якою є територія сучасної Сумщини.

III. Історія

У 9 – 12 ст. землі нинішньої Сумщини входили до складу Київської Русі – великого і впливового державного утворення тогочасної Європи. Давньоруські населені пункти Сумщини належали до Переяславського, Чернігівського, Новгород-Сіверського князівств. У 1-й пол. 17 ст. більша частина території нинішньої Сумської обл. входила до складу утвореної у 1569 польсько-литовської держави – Речі Посполитої.

У 2-й пол. 17 ст., після приєднання України до Росії, північ і південно-західна частини сучасної Сумщини відійшли до Лівобережної України, підвладної гетьманові. Розташовані тут козацькі сотні входили до складу Ніжинського, Миргородського (з 1658 – Лубенського), Гадяцького полків. Путивльщина входила до складу Росії.

Південно-східна частина сучасної Сумщини, що входила до складу Слобожанщини, підкорялася в адміністративному і військовому відношенні белгородському воєводі. З 2-ї пол. 50-х рр. 17 ст. тут було створено два слобідських полки – Охтирський і Сумський. У 1726 слобідські полки перейшли до відомства військової колегії. Такий адміністративний устрій відбивав історичні особливості розвитку різних частин краю.

У 18 ст. відбулися значні зміни в адміністративному управлінні краєм, пов'язані з обмеженням, а потім і ліквідацією самоуправління в Україні. Це, зокрема, знайшло вияв у створенні і діяльності в Глухові у 1722 – 27 і 1764 – 81 Малоросійської колегії, а також у створенні керівного органу слобідських полків – «Канцелярии комиссии учреждения слободских полков» (знаходились увесь час, тобто з 1732 по 1743, у Сумах). Під тиском громадської думки царський уряд двічі (у 1727 – 34 і 1750 – 64) змушений був відновлювати на Лівобережній Україні гетьманське правління.

Військово-адміністративний поділ на Слобідській Україні було ліквідовано у 1765. Суми і Охтирка з полкових стали провінційними, а потім повітовими центрами послідовно Слобідсько-Української губернії, Харківського намісництва, знову Слобідсько-Української губернії і, зрештою, Харківської губернії. До її складу з 1835 входили Сумський, Охтирський і Лебединський повіти.

На Лівобережній Україні поділ на намісництва (потім губернії) і повіти було здійснено у 1781. З поч. 19 ст. Глухівський, Конотопський і Кролевецький повіти входили до складу Чернігівської губернії, Роменський – до складу Полтавської, а Сумський – до складу Харківської губерній.

Путивль, що входив до складу Росії, з 1732 став повітовим містом, яке було включене до Белгородської губернії, потім Курського намісництва, а з 1796 – до Курської губернії.

Сумська обл. як адміністративна одиниця з'явилась у 20 ст., коли в 30-х рр. відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі краю. У 1923 тут були створені р-ни і округи: Охтирська (12 р-нів) і Сумська (16 р-нів) у складі Харківської губернії; Конотопська (15 р-нів) і Новгород-Сіверська (6 з 12-ти р-нів знаходились на Сумщині). У 1924 ліквідовано Путивльський повіт, а створені з нього Путивльська і Буринська волості увійшли до складу Рильського повіту Курської губернії. У 1925 Новгород-Сіверську округу перейменовано на Глухівську, а Охтирську розформовано. Тоді ж ліквідований поділ на губернії. У 1926 відновлений Путивльський р-н увійшов до складу України. У 1930 були ліквідовані округи, а райони укрупнені і підпорядковані безпосередньо центральним органам влади. У 1932 в Україні було створено області і здійснено перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: центр, область, район. 10 січня 1939 створена Сумська обл. До її складу увійшли м. Суми і 12 районів Харківської обл., 17 районів Чернігівської і два Полтавської областей.

Літератури, спеціально присвяченої пам'яткам історії та культури Сумщини, практично не існує. А історіографічний аналіз дослідження пам'яток краю ускладнюється ще й тим, що його територія входила до складу чотирьох губерній з губернськими центрами поза його межами. По жодному з 8-ми повітових (потім обласному і районних) міст краю до 60-х рр. 20 ст. не видавалися путівники. Однак, у величезній за обсягом літературі з історії Сумщини поряд з відомостями про історичні події, факти, видатних людей часом подаються згадки про місця, будівлі тощо, з якими вони пов'язані. Першими історичними і літературними працями, в яких знайшли відображення події, що відбувалися в краї в 12 – 13 ст., та де називаються пов'язані з ними пам'ятні місця, є давньоруські літописи, зокрема, Іпатієвський, Воскресенський, Лаврентієвський, «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям, славнозвісне «Слово о полку Ігоревім».

Для вивчення історії та пам'яток краю 17 ст. важливу роль відіграють козацькі літописи, а також літописи Г.Грабянки (К., 1853), А.Рігельмана (М., 1847). Відомості про участь населення краю у подіях Національно-визвольної війни українського народу сер. 17 ст. під проводом Б.Хмельницького проти польсько-шляхетського панування та пов'язані з цими подіями пам'ятні місця є в тритомнику документів і матеріалів «Возз'єднання України з Росією». Докладні описи Глухова, Кролевця, Путивля 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. з їх визначними місцями залишили мандрівники І.Луцьков та П.Алеппський.

Джерелом цінних відомостей про події та пам'ятки Північної війни на території Сумщини є «Журнал» Петра І (ч. І – СП., 1770), «Діяння Петра Великого...» (т. 2 – М.,

1788) та «Доповнення» до них (т. 8 – М., 1792) І. Голікова, праці радянських істориків Є.Тарле, В.Шутого.

Відомості про визначні місця міст Ромни, Глинськ, Глухів, Конотоп, Кролевець містяться в складених українським істориком, економістом, етнографом О. Шафонським «Топографічному описові Чернігівського намісництва» (К., 1851) та «Описі Новгород-Сіверського намісництва» (К., 1931). Описи Сум, Охтирки з їх провінціями, Путивля з повітом є також в опублікованих описах Харківського і Курського намісництв.

Важко переоцінити значення виданих в 50 – 70 рр. 19 ст. праць Харківського і Чернігівського архієпископа Філарета (Д.Гумілевського) «Историко-статистическое описание» Харківської і Чернігівської єпархій зі згадками про старожитності, описами церков, монастирів.

Найвизначнішим дослідником історії Слобожанщини був автор понад 200 праць Д.Багалій. У його «Материалах для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства...» (т. I – X., 1886; т. 2 – X., 1890) поряд з іншими важливими відомостями про заселення і господарство Слобідської України подаються докладні описи укріплень населених пунктів. Унікальним за грандіозністю виданням є багатотомник «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» за редакцією В.Семенова, в другому (СП., 1902) і сьомому (СП., 1903) томах якого містяться відомості про населені пункти Сумщини та їх визначні місця. Для вивчення тієї частини Сумщини, що входила до складу Чернігівської губернії, неабияке значення мають книги М.Домонтовича «Материалы для географии и статистики России... Черниговская губерния» (СПб., 1865) та О.Русова «Описание Черниговской губернии» (т. 1 – 2. – Чернігів, 1899).

Одним з найвидатніших українських істориків, автором близько 450 праць з історії України 2-ї пол. 17 – 18 ст., в тому числі і рідної Конотопщини, був уродженець с. Гирявка (нині Шевченкове Конотопського р-ну) О.Лазаревський.

Чи не першим українським краєзнавцем вважається уродженець Глухова І. Кулжинський. У числі його праць – етнографічний нарис про Вороніж, опублікований в 47 номері «Черниговских губернских ведомостей» за 1854.

Територія Сумської обл. була заселена вже у часи пізнього палеоліту. Про це свідчить місцезнаходження кісток тварин і залишки крем'яних знарядь праці. Найбільш повно ця земля була заселена у скіфську епоху та ранньослов'янський час. Від цього часу, коли у 9 – 12 ст. землі нинішньої Сумщини входили до складу Київської Русі, залишилися городища, поселення, могильники. Окремі з цих городищ є залишками літописних міст Ромен (нинішні Ромни) і Вир (знаходиться в центрі сучасного Білопілля), які вперше згадуються в «Повчанні» Володимира Мономаха, вміщеного в літописі під 1096. Перша літописна згадка про Путивль припадає на 1146, про В'яхань (у центрі с. Городище Недригайлівського р-ну), Попаш (біля с. Засулля Недригайлівського р-ну) і Зартий (гадано поблизу с. Волинцеве Путивльського р-ну) – на 1147, Глухів – 1152, Вороніж – 1177 (у 1977 на честь 800-ліття цього населеного пункту тут встановлено пам'ятний знак). Воргол (поблизу с. Воргол Кролевецького р-ну) і Липець (північно-східна околиця Сум) фігурують на сторінках літописів під 1283 – 84 [35]. Відносно локалізації двох останніх міст, а також Воронежа, Глухова існують різні точки зору. Розкопки городища біля с. Ігорівка Буринського р-ну дозволили ототожнити його з замиським Ігоревім «сільцем», згадуваним у літописі під 1146 [36]. Більшість цих населених пунктів було засновано значно раніше їх перших літописних згадок. У Путивлі є пам'ятний знак на честь 1000-річчя міста. Інші надзвичайно цікаві поселення міського типу, зокрема, комплекси пам'яток біля с. Ницаха Тростянецького р-ну (форпост давньоруської осілости поза межами державних кордонів Київської Русі), а також біля с. Зелений Гай Сумського р-ну (перевалочний пункт на транс'європейському торговому шляху з Волзької Булгарії до Києва) та інші, швидше всього, безповоротно втратили свої літописні імена [37].

Залишки численних городищ та поселень часів Київської Русі виявлені у Глухівському, Сумському, Охтирському, Путивльському, Роменському районах Сумської обл. Багато з них супроводжуються могильниками, часом досить великими. Так,

могильник поблизу Зеленого Гаю, в якому нараховується більше 2 тисяч курганів, є одним з найбільших середньовічних некрополів України [38]. Не поступається йому за розмірами і могильник біля с. Журавне Охтирського р-ну.

Давньоруські Переяславське, Чернігівське, Новгород-Сіверське князівства, розташовані на кордоні зі Степом, міста краю захищали південно-східні кордони Київської Русі. Потужною прикордонною фортецею Посульської лінії був Ромен. У кін. 11 – на поч. 12 ст. Володимир Мономах створив укріплену Вирську волость, названу акад. Б. Рибаківим «воротами в руську землю» [39]. Ланцюг укріплень існував і по р. Локні [40]. Міцною була і система оборонних укріплень навколо Путивля. Оборонну роль відігравали і так звані Змієві вали, залишки яких ще в післявоєнні роки простежувались в Конотопському р-ні на північний схід від с. Грузьке, між селами Шевченкове, Дубов'язівка, Жовтневе, Соснівка і Кошари [41].

Населення міст і фортець краю брало активну участь у боротьбі з половецькими набігами. У 1113 половці на чолі з ханами Делюю і Боняком оточили Вир, у 1128 половецьке військо ханів Селука і Таша отаборилося за Вирем у Ратмировій діброві. У 1152 половці спустошили околиці Путивля, а у 1160 знову підступали до Вира [42]. Пам'ятками половецьких набігів є так звані половецькі баби – надгробні пам'ятники, що стояли колись на курганах, а нині є експонатами Сумського і Роменського краєзнавчих музеїв.

Квітневим ранком 1185 з Путивля в похід проти половців виступили дружини новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, курського і трубчевського князя Всеволода, рильського князя Святослава і путивльського князя Володимира. Цей похід дав привід невідомому генію створити шедевр світової літератури «Слово о полку Ігоревім». На путивльських заборонах гірко оплакувала розгром руського війська дружина Ігоря Євфросинія Ярославна. У 1982 в Путивлі їй встановлено пам'ятник.

Міста Сумщини відігравали важливу роль в економічному, політичному і культурному житті Київської Русі. Розкопки в Путивлі (лише з 1146 по 1304 ця назва зустрічається на сторінках літописів 15 разів), Вирі та інших містах дозволили створити уявлення про їх оборонні споруди, систему забудови, розповіли про розвиток ремесел (залізобного, ковальського, гончарного, ткацького, косторізного, ювелірного, тощо), торгівлі. У Путивлі, зокрема, перехрещувались торговельні шляхи, що йшли з Києва у Володимиро-Суздальську землю, на Волгу, в половецькі степи. Жвавим перехрестям водних і сухопутних торгових шляхів був Вир.

У Путивлі і Вирі знаходились княжі двори. Багатим був путивльський княжий двір Святослава Ольговича. Його у 1146 обслуговувало 700 челядинців. В амбарах і погребях зберігалось 500 берківців меду (берківець – 10 пудів), 80 корчаг вина. Чимало всіякого добра, збіжжя, ремісничих виробів, табун у 4 тисячі голів знаходились на княжому дворі Ігорева сільця. Багатою і ошатною була в 12 ст. церква Вознесіння в Путивлі, де зберігалось срібне начиння, шиті золотом шати, покрови, книги в дорогих окладах, тощо [43]. При розкопках дитинця літописного Путивля Городка у 60-х рр. 20 ст. були виявлені залишки фундаменту кам'яної церкви 1-ї тр. 13 ст. Відкриті колись для загального огляду нині вони законсервовані. Свідченнями культурного розвитку є не лише згадувані вже книги, а й знайдені при розкопках в Путивлі, Ігорівці так звані писала, літери на цеглинах путивльського храму, керамічні шахи та інші матеріали.

Міста краю брали активну участь у запеклій міжусобній боротьбі у період феодалної роздробленості Київської Русі. У 1146 – 52 вони були залучені до грандіозної міжусобиці, котра велась за панування над Києвом між володимиро-волинським князем Ізяславом Мстиславичем та суздальським князем Юрієм Долгоруким. Першого підтримували Вир, Вьяхань, Попаш, другого – Путивль.

Міжкнязівські чвари ослабили Київську Русь, що особливо негативно далось взнаки під час монголо-татарської навали. Нею восени 1239 було знищено більшість населених пунктів Сумщини. При розкопках на Городку в Путивлі виявлено кілька горизонтів скелетів зі слідами прижиттєвих поранень [44]. Це своєрідна братська могила захисників

міста, полеглих у борні з монголо-татарами, тому в Путивлі встановлено пам'ятний знак на честь давньоруських воїнів.

У 1405 над болотом Молче, за 20 верст на схід від Путивля, на місці, де знайшли чудотворну ікону, поставили невеличку дерев'яну церкву Богородиці, навколо якої згодом стали селитися ченці-пустельники. Деякі з них почали копати собі печери на схилах гір. Так виник невеликий монастир, що називався Мовчанською Різдва Богородиці пустинню. Історія його досить складна і заплутана. Нині це Софроніївський монастир (с. Нова Слобода Путивльського р-ну), у комплексі печер якого до нашого часу збереглися печери 11 – 13 ст. [45].

Пам'ятки 14 – 1-ї пол. 17 ст. на території області практично відсутні. Та хоч і обезлюднів край після монголо-татарської навали, життя тут не припинялося. У 2-й пол. 13 ст. Путивль, Глухів, Вир, Воргол, Липець та інші міста стали центрами удільних князівств, залежних від Золотої Орди [46].

У 50 – 60-і рр. 14 ст. Велике князівство Литовське захопило більшу частину території Сумщини, Путивль, Ромни включно. Путивль став центром повіту, до складу якого наприкінці 14 ст. входили Хотінська, Меленська, Биринська волості (нинішні с. Хотінь Сумського р-ну, с. Мельня Конотопського р-ну), м. Буринь та інші.

З 13 – 14 ст. відомі с. Озаричі Конотопського р-ну [47], з 1320 – Глинськ [48], з 15 ст. – Бачівськ, Чортори́ги (Глухівський р-н) [49], Торговицька волость з нинішніми селами Торговиця, Баранівка, Шевченкове, Конотопського р-ну [50]. Топонімічною пам'яткою литовського панування є с. Литовка Охтирського р-ну. У 15 – 17 ст. поблизу цього села знаходився Лосицький острог – центр Лосицької волості, що відійшла до Росії за угодою 1503.

За цією ж угодою до складу Росії увійшов і Путивль, який став важливим її опорним пунктом, центром станичної та сторожової служби з єдиною на південних кордонах Росії кам'яною фортецею. Започатковано її було спорудженням у Путивлі кам'яного двоповерхового Софіївського собору і «осадного двора», що належав Путивльській Молчанській пустині (не збереглися) [51].

У 1592 під час нападу татар на Посейм'я Мовчанська пустинь була спалена. У 1593 всі ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм переселилися до Путивля, створивши там новий Мовчанський монастир. У кін. 90-х рр. 16 ст. Молчанський монастир у Путивлі перетворився на кам'яну цитадель з кам'яною огорожею, круглими наріжними і чотиригранною надбрамною баштою, з пристосованим для оборони собором Різдва Богородиці [52]. З первісних споруд збереглися лише фрагменти оборонних стін і частини собору [53].

Мовчанський монастир у Путивлі був свідком бурхливих подій російської «Смути». У січні 1605 за його стінами переховувався Лжедмитрій I, підтриманий жителями Путивля на чолі з воеводою В.Рубець-Мосальським, дітьми боярськими Ю.Беззубцевим і С.Булгаковим [54]. За переказами Лжедмитрій I переховувався у восьмигранному покої, що зберігся у вівтарній башті древньої соборної церкви, куди вів схований у стінах хід [55].

Виключно важливу роль відіграв Путивль у селянському повстанні під проводом І.Болотникова, що спалахнуло тут влітку 1606. І. Болотников за допомогою Ю.Беззубцева, що став його найближчим сподвижником, сформував основне ядро повстанської армії [56]. У Путивлі до повстання приєдналися і інші відомі його ватажки: І.Пашков, А.Телятевський. Восени сюди привів війська самозванець «царевич Петро» – козак Ілейка Коровін (Горчаков) із Мурома, при якому масового характеру набули розправи з полоненими воеводами. Нерідко їх скидали з монастирських та міських башт [57].

При розкопках у Путивлі були виявлені залишки ливарної майстерні поч. 17 ст., де були знайдені кулі, форми-кулелійки, металева болванка та інші речові свідчення участі Путивля в подіях Смути в Московській державі [58].

Скориставшись ослабленням Росії внаслідок Смути, Польща у 1618 відторгла від неї за Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщину за винятком Путивля. У 1-й пол. 17 ст.

кордон між Росією і Річчю Посполитою не раз уточнювався, змінювався. З цими подіями пов'язані Недригайлів, Охтирка, Олешня, Бобрик, Бакирівка, Кам'яне, Вільшана та інші населені пункти, що відійшли до Росії від Польщі за розмежуванням 1647 [59]. У польських документах, складених у зв'язку з цим розмежуванням, згадується «спірний гребінь», або «валок», – прикордонний вал, що йшов по лінії путивльсько-белгородського кордону. О.Лазаревський відзначав, що його залишки помітні на перехресті шляхів з Соснівки на Конотоп та з Підлипного в Попівку [60]. Пам'ятником колишнього прикордонного місцезнаходження краю є споруджений у 1841 в с. Кулешівка Недригайлівського р-ну на місці знахідки кістяка мамонта чавунний обеліск, на одній з граней якого викарбувано напис: «Место сие было границею между Польшею и Россией».

У 1-й пол. 17 ст. землі Сумщини, що входили до складу Речі Посполитої, досить швидко заселялися. Тут виникли Кролевець, Конотоп, Глухів (останній на місці давньоруського городища) та безліч населених пунктів навколо них. Чимало з цих міст, містечок і сіл були власністю великих польських феодалів (Пясочинського, Осолінського, Вишля), Новгород-Сіверського домініканського монастиря. Земля по Сулі з Ромнами, Глинськом, Липовою Долиною входили до складу величезних володінь магнатів Вишневецьких. У Ромнах і Глинську знаходились величні палаци князя Ієремії Корибути Вишневецького. Роменський палац, що стояв з південного боку квадратного, добре укріпленого замку з чотирма оборонними баштами по наріжжях і домініканським костелом в центрі (р-н сучасного ринку) був зруйнований під час Північної війни. У Глинську палац Вишневецького височів у передмісті Устивиці. Нижче нього на горі містилося п'ять ставів, з'єднаних трубами. Під горою навпроти палацу, на Сулі, був острів, де знаходився звіринець. Інший звіринець містився між селами Великі і Малі Бубни. У цих селах, а також в с. Сурмачі жили мисливці і музики Вишневецького, які брали участь у полюванні та пишних розвагах князя [61].

Заселялася у 1-й пол. 17 ст. і та частина території краю, що входила до складу Росії. Для захисту від нападів з боку Кримського ханства Росія у кін. 30-х рр. 17 ст. почала спорудження Белгородської оборонної лінії, що простяглася від Ворскли до Дону. Крайнім західним пунктом цієї лінії було збудоване у 1640 воєводою Г.Бокіним місто-фортеця Вільний Курган (нині с. Вільне Великописарівського р-ну). Спорудження Белгородської лінії мало особливе значення, бо край перетинав ряд шляхів, якими татари здійснювали свої набіги. До їх числа належали Бакаїв шлях (пролягав південніше Сейма); Сагайдачний шлях на лівому березі Псла (йшов недалеко від Вільного, Білки, Олешні, Михайлівки, Великого Висторопа, Ворожби, Сироватки, Сум, Рясного); Муравський шлях, що перетинав колишній Охтирський повіт; Ромадановський шлях (проходив біля Воронежа, Землянки, Обложків, Волокитина, Путивля, Смілого, Ромнів); Залокнянський шлях (з Сум на Белгород, біля Локні, Юнаківка), стара Посольська дорога (з Путивля в Белгород) та інші [62].

Важливу роль в історії Сумщини відіграла Національно-визвольна війна українського народу сер. 17 ст. під проводом Б.Хмельницького, однак пам'яток, пов'язаних з нею, на території краю небагато. Важко переоцінити роль Путивля у подіях того часу. За посередництвом путивльських воєвод Богдан Хмельницький вів переговори з Москвою, через Путивль в Україну йшли транспорти з продовольством і військовим спорядженням, а з України сюди ледве не щодня прибували українські переселенці, котрі заселили землі, за якими закріпилася назва Слобідської України, або Слобожанщини. У Ромнах і Дружбі Ямпільського р-ну споруджено пам'ятники Хмельницькому, а в с. Карабутове Конотопського р-ну у 1978 встановлено пам'ятний знак на місці, де 22 грудня 1653 зустрічали російське посольство, яке прямувало на зустріч з Богданом Хмельницьким до Переяслава для укладення договору з Росією.

На Слобожанщині у 50 – 80-і рр. 17 ст. виникла безліч населених пунктів, у тому числі Суми, Лебедин, Тростянець, Велика Писарівка, Білопілья та багато інших. У Сумах по вул. Козацький вал збереглися залишки валів, що оперізували Сумську фортецю, побудовану в 1656 – 58.

Після приєднання України до Росії північ і південно-західна частина сучасної Сумщини відійшли до Лівобережної України, підвладної гетьманові. Розташовані тут козацькі сотні входили до складу Ніжинського, Миргородського (з 1658 – Лубенського), Гадяцького полків. Путивльщина входила до складу Росії. Такий адміністративний устрій відбивав історичні особливості розвитку різних частин краю.

Від 2-ї пол. 17 ст. на Сумщині збереглися такі культові споруди: Миколаївська церква в Глухові (1693), Спасо-Преображенський собор з дзвіницею (1617, 1693 – 97) і церква Різдва Богородиці (1630, 1636) з комплексу Молчанського монастиря в Путивлі, Воскресенська церква в Сумах (кін. 17 ст. – 1702) та ін. [63]. Більшість же церков цього часу не збереглася. Серед них особливий інтерес становила збудована гетьманом І.Брюховецьким у колишньому передмісті Конотопа Дрижчовці в пам'ять «избиенных» в Конотопській битві християн дерев'яна Вознесенська, або Сорокосвятська церква (на цьому місці тепер стоїть кам'яна Вознесенська церква, споруджена у 19 ст.).

28 – 29 червня 1659 відбулася одна з найвизначніших військових подій в історії не лише Сумщини, а й України – Конотопська битва між російською армією і козацьким військом І.Виговського, на допомогу якому прийшли татари. У ній загинуло близько 5 тисячі російських воїнів [64]. Місце Конотопської локалізоване і обстежене як слава пам'ятка національно-визвольної боротьби українського народу. На честь битви в с. Шаповалівка встановлено пам'ятний знак.

У 2-й пол. 17 ст. землі краю не раз зазнавали татарських нападів. У 1663 – 64 Сумщину розоряли війська польського короля Яна II Казимира, які у січні 1664 обложили Глухів.

У 1669 в Глухові була скликана рада, яка підтвердила обрання гетьманом Лівобережної України чернігівського полковника Д.Многогрішного і затвердила «Глухівські статті», котрі визначили правовий і політичний статус Лівобережної України в складі Росії. Після обрання гетьманом Лівобережжя Д.Многогрішного гетьман Правобережної України П.Дорошенко увійшов з татарською ордою на Лівобережну Україну. На початку липня 1669 біля с. Нова Гребля (Роменський р-н) відбувся запеклий бій між військами П.Дорошенка і наказного гетьмана Лівобережної України Стрєвського, який зазнав поразки [65].

Крім Глухова, пам'ятним місцем, пов'язаним з обранням українських гетьманів, є с. Козацьке Конотопського р-ну, або, як називали його в старовину, Козацька Діброва. Тут 17 червня 1672 на старшинській раді було обрано гетьманом І.Самойловича. У 1881 М.Костомаров дослідив велике, оперізане чотирма валами городище поблизу села, де й відбулися вибори. У церкві с. Козацьке, де І.Самойлович молився після виборів, (будівля не достояла до наших днів) зберігалися його дари – два воздухи, розп'яття, образи [66].

З Сумщиною пов'язані біографії і творчість багатьох письменників, діячів науки, мистецтва, релігії. У Миколаївській пустині поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря церковний діяч і письменник Д.Туптало – чернецьке ім'я Дмитрій Ростовський (1651 – 1708) – у 1694 писав свій найвидатніший твір «Четъі Мінеі». На поч. 20 ст. ще зберігалася викопана ним криниця [67]. З 1786 по 1808 ігуменом Глухівського Петропавлівського монастиря (збереглися надбрамна церква, трапезна, корпус келій, огорожа) був відомий поборник православ'я Мельхиседек Значко-Яворський.

Пам'ятками бурхливих подій 2-ї пол. 17 ст., а водночас і свідченнями високого рівня розвитку тут продуктивних сил є виставлені в музеях Санкт-Петербурга, в Московському Кремлі та інших місцях гармати, відлиті в Глухові майстрами Й. та К.Балашевичами.

Цікавим фактом в історії краю є встановлення в 50-і рр. 17 ст. першої урядової пошти між Москвою і Путивлем – інституту так званих «трубників». На поч. 18 ст. було встановлено поштовий зв'язок між Путивлем, Курськом, Воронежем, а також Курськом і Сумами, хоч пам'ятки, що увічнювали б становлення пошти на Сумщині, відсутні [68].

В історії та пам'яті народній закарбувалися події Північної війни, під час якої у 1708 – 09, Сумщина перетворилася на арену військових дій між російською і шведською арміями. У краї є пам'ятні місця, пов'язані з цими подіями. Літературні джерела та

народні перекази пов'язують чимало реалій з перебуванням на Сумщині Петра I. Так, зокрема, він зупинявся в с. Погрібки (нині с. Коротченкове Шосткинського р-ну) в хаті козака Мальчица (не збереглася) [69]. 6 листопада 1708 в Глухові біля Миколаївської церкви відбулися вибори гетьмана І. Скоропадського. У церкві після урочистого молебню І. Скоропадський приніс присягу, і йому були вручені гетьманські клейноди: булава, бунчук, прапор, печатка, а також царська грамота. Біля Миколаївської церкви, що достояла до наших днів, у 18 ст. проходили вибори гетьманів, а в церкві відбувалися урочисті богослужіння з цих нагод [70]. 9 листопада 1708 тут пролунала анафема гетьману І. Мазепі. 10 листопада 1708 в Глухові було страчено полковника Чечеля та інших прибічників гетьмана І. Мазепи.

У Ямполі, який належав І. Мазепі, ним була збудована Петропавлівська церква (не збереглася). У кін. 80-х – на поч. 90-х рр. 19 ст. мешканці села знайшли під величезним каменем неподалік села закладну дошку з товстого листового заліза з написом про побудову церкви «коштом его милости Іоанна Мазепы гетмана в месте Иванполе» [71].

16 листопада 1708 Петро I відвідав Путивль [72]. До сер. 19 ст. тут по Кролевецькій (тепер Радянська) вулиці стояв великий будинок, де, за переказами, зупинявся російський цар. У путивльському Спасо-Преображенському соборі зберігається подарована Петром I Духову дівочому монастирю посріблена мідна люстра з 32-ма свічниками вагою 11 пудів, виготовлена у кін. 17 ст. в Нюрнберзі (за іншими відомостями в Данцигу) [73]. Петро I побував також в Красному, Тернах, Марківці, Вільшані, де був присутнім на богослужінні в Миколаївській церкві, а потім обідав у будинку полкового судді І. Пустовойтова (будівлі не збереглися). У Михайлівці, на горі над Псллом, стоїть дуб, під яким, за переказами, сидів Петро I. У 1967 в Михайлівському парку встановлено пам'ятний знак на честь перебування царя.

З 26 листопада по 26 грудня 1708 ставка російського головнокомандування на чолі з Петром I знаходилась у Лебедині [74]. Жив цар у будинку сотника Татарчука поблизу Успенської і Преображенської церков (в останній читав «Апостол», про що було вирізьблено напис на південному боці церкви). Жодна з цих будівель, що знаходились в районі теперішнього медичного коледжа, не збереглася. З грудня 1708 на військовій раді в Лебедині було прийнято рішення вибити шведів з м. Ромни.

Трагічні сторінки української історії пов'язані з Лебедином. Тут, під керівництвом О. Меншикова, було страчено близько 900 прибічників гетьмана І. Мазепи. Їх поховали у великій могилі на околиці Лебедина поблизу з курганом «Могила гетьманців». На ньому до 20-х рр. 20 ст. стояв хрест з запаленою лампадою, служилися панахиди. У 50-і рр. 20 ст. могилу зрівняли з землею.

До Сум Петро I приїжджав 13 грудня 1708, а 26 грудня перевів сюди ставку російського головнокомандування і надовго затримався тут. За свідченням священника Я. Левицького, що наводиться в його книзі «Историческое прошлое г. Сум», Петро I зупинявся у будинку по Монастирській вулиці (тепер провулок Терезова, гадано будинок № 2). Він був присутній на Різдвяній та новорічній службах в Преображенському соборі (з 1694 по 1754 це був дерев'яний будинок, у 1776 – 88 на його місці зведено кам'яний храм, що достояв до наших днів). 6 січня 1709 у Сумах відбулася військова рада, на якій було розроблено план подальшої боротьби зі шведами. На початку лютого 1709 Петро I відбув із Сум до Охтирки.

Проїжджаючи через Терни після Полтавської битви, Петро I заклав тут трипрестольну дерев'яну церкву і залишив кошти на її будівництво (не збереглася) [75]. У дендропарку «Нескучне» на західній околиці Тростянця збереглися залишки грота, спорудженого у 1809 в пам'ять 100-річчя Полтавської битви [76].

З 18 листопада по 16 грудня 1708 в Ромнах знаходилась ставка Карла XII [77].

Населення Сумщини чинило шведським загарбникам героїчний опір. З 16 по 19 листопада 1708 жителі Смілого разом з невеликим російським гарнізоном успішно відбивалися від десятитисячного шведського війська. Коли ж до Смілого підступили головні сили шведів на чолі з Карлом XII, все населення містечка в ніч з 21 на 22

листопада, залишило його. Спустілий населений пункт був спалений загарбниками. 30 листопада 1708 жителі Недригайлова успішно відбили штурм півторатисячного шведського загону. Не змогли шведи оволодіти містом і в середині грудня 1708 [78].

Біля Недригайлова є городище 17 ст. в урочищі Мазепина гора [79]. Захопивши штурмом Терни 10 грудня 1708, шведи влаштували тут різню, під час якої загинуло понад тисячу жителів. Саме ж містечко було спалене [80]. У 19 ст. в Тернах ще зберігалися залишки укріплень тернівського замку у вигляді земляного валу, що простягався майже на півкілометра посередині села з північного заходу на схід до р. Терн [81].

Головну роль в економіці Сумщини 18 ст. відігравало землеробство. У цей час в краї почали вирощувати нові культури: з початку століття – тютюн, а з 2-ї пол. 18 ст. – картоплю. Розвивались хліборобство, городництво, садівництво, скотарство. Пам'ятників, що характеризували б розвиток сільського господарства, на території області не збереглося. З швидким ростом феодалного землеволодіння у 18 ст. посилювалось кріпацтво. Наприкінці століття близько половини населення краю становили кріпаки. Царським указом 3 травня 1783 кріпацтво було юридично оформлене на Лівобережній і Слобідській Україні. У 1785 козацька старшина одержала рівні з російським дворянством права. Цей акт сприяв швидкому руйнуванню старовинного побуту у представників панівних класів, запозиченню європейських зразків.

Цей процес знайшов яскраве відображення у житловому будівництві, коли з середини, а надто з кінця століття почали зводитись цегляні дво- і триповерхові будинки, палацові ансамблі. У Старому Селі (тепер с. Червоне Сумського р-ну) збереглися залишки двоповерхового цегляного будинку Кондратьєвих сер. 18 ст., у с. Лука (тепер у складі Сум) – кам'яний флігель поміщицької садиби кін. 18 ст., в с. Низи – поміщицький будинок. У 2-й пол. – кін. 18 ст. за проектами видатного зодчого Д. Кваренгі були побудовані пишні палаци графа П.Румянцева в с. Вишеньки Глухівського р-ну, де у 1787 зупинялася Катерина II, (не зберігся) і М.Камбурлея в Хотіні нинішнього Сумського р-ну, де збереглося два флігелі. У Тростянці знаходиться побудований у 1749 для цирку, манежу і господарських потреб «Круглий двір», що входив до складу величезної поміщицької садиби кін. 18 – поч. 19 ст. Від неї збереглися флігелі-крила поміщицького будинку та залишки паркового ансамблю.

Закріпачення селян, посилення експлуатації, виникнення справжньої прірви між способом життя і побутом панівних класів і основної маси населення привело до загострення боротьби проти соціальної несправедливості. Це, зокрема, стосується подій у краї у 2-й пол. 70-х – на поч. 80-х рр. 18 ст., пов'язаних з боротьбою народного месника Семена Гаркуші проти закріпачення жителів Угроїд та інших сіл нинішнього Краснопільського р-ну, що тривала з 1716 по 1784 [82].

На Сумщині існували великі промислові підприємства-мануфактури, насамперед Охтирська тютюнова, заснована у 1718; Шосткинський пороховий завод (1739), який за кількістю робітників посідав одне з перших місць не лише в Росії, а і в Європі; одна з найвідоміших в Україні цегельних мануфактур у Глухові (діяла з сер. 18 ст.). Інформацію про старовинні виробництва можуть надати топонімічні дані, наприклад: Середина-Буда, Марчихина Буда, Стара і Нова Гута, Гута, Гути, Гутка, Будки, Будне, Рудня, Руднівка та ін. Експедицією відділу декоративно-ужиткового мистецтва Сумського художнього музею і археологічного гуртка Будинку піонерів у кін. 80-х рр. 20 ст. в Старій Гуті (Середино-Будський р-н) було встановлено місцезнаходження старовинної Кочубеєвої гуті, заснованої на рубежі 17 – 18 ст., а також скляного заводу 1-ї пол. 19 ст. у лісі поблизу населеного пункту [83].

Значного розвитку в 18 ст. набули ремесла. В Охтирці, Глухові, Лебедині, Сумах, Ромнах високого рівня сягнула ювелірна справа. Майстрині Охтирки і Лебединського повіту уславились своїми плахтами і вишиванками. У Сумському і Лебединському повітах ткалися чудові килими. У Глинську, Глухові, Ромнах, Межирічі та інших населених пунктах виготовлявся декоративний глиняний посуд. Про розвиток ремесел у

містах нагадують назви вулиць типу Гончарна, Кузнецька, Шаповалівська і т.п. Одним з найзнаменитіших в Україні центрів складного перебірного ткацтва був Кролевець.

У 18 ст. через Сумщину пролягали важливі торговельні шляхи, що зв'язували український ринок не лише із загальноросійським, а й з закордонним. Торговим трактом через Ромни їздили до Сілезії, Гданська, Лейпцига. На перехресті двох великих торговельних шляхів з Москви до Києва знаходився Кролевець. До хлібного ринку Києва вели також шляхи через Ромни, Конотоп [84].

Поширився на Сумщині у 18 ст. чумацький промисел, особливо в селах Боромля, Спаське, Сопич, Марчихіна Буда та ін. Основними торговельними пунктами чумаків були Суми і Ромни [85]. Чумаки і гуртівники використовували як транспортні дороги старовинні татарські шляхи, що стали зватися Ромоданами. Вони проходили, зокрема, по Сумському, Путивльському, Роменському, Кролевецькому, Конотопському, Глухівському повітах.

Широкого розмаху на Сумщині набула ярмаркова торгівля. До числа найбільших ярмарок не лише України, а й Росії належали Роменський, Іллінський, Кролевецький Хрестовоздвиженський. Славилась оборотами сумські Збірний і Введенський ярмарки. Відомі місцезнаходження ярмарків в Ромнах, Сумах. Поряд з ярмарковою зростала стаціонарна торгівля, збільшувалась кількість крамниць в містах. У Лебедині зберігся гостинний двір 18 ст., у Сумах по вул. Соборній також відоме місцезнаходження гостинного двору (80 – 90-і рр. 18 ст.)

З розвитком економіки у 18 ст. росли і міцніли міста. Найбільшими з них за кількістю населення були Охтирка (11 тис.) і Суми (9,8 тис.) [86]. У цьому плані їм дещо поступалася навіть столиця Лівобережної України Глухів. За 18 ст. маємо безліч описів не лише міст, а й містечок, де тривалий час зберігалися фортечні укріплення. Їх залишки (вали) і нині простежуються в Сумах, Глухові, Глинську. У столичному Глухові збереглися кам'яні фортечні Київські ворота, на яких, як і на Московських (не достояли до наших днів), ще в 90-і рр. 18 ст. цілодобово чергувала сторожа [87]. У літературних джерелах та й у самому місті до цього часу за Київськими воротами затвердилась назва Триумфальної арки, пов'язана з легендою про те, що нібито їх було споруджено в 1744 у зв'язку з проїздом через місто на прощу до Києва імператриці Єлизавети. У Тернах, в маєтку її двоюрідної сестри М.Сафонові, до приїзду імператриці було побудовано дерев'яний палац і Воскресенську церкву (не збереглися) [88].

У 18 ст. міста швидко зростали, обростали передмістями. Красою і численністю кам'яних будівель славився Глухів. Після пожежі 1748 тут велася забудова за регулярним планом, розробленим відомими архітекторами А.Квасовим та І.Мергасовим. Ряд будівель в місті було зведено учнем В.Баженова М.Мостипановим.

З будівель 18 ст. у Глухові збереглися Спасо-Преображенська (1765), Воскресенська (70-і рр. 18 ст. – 1866) церкви, два службових приміщення, що залишилися від пишної садово-паркової резиденції П.Румянцева-Задунайського, побудованої А.Квасовим у передмісті Веригині на березі річки Есмань, навпроти Київських воріт. У Веригині ж знаходились міністерський дім (жили знатні чиновники, зупинялася Єлизавета) і будинок гетьмана К.Розумовського (не достояли до наших днів). Будинок гетьмана І.Скоропадського знаходився біля Миколаївської церкви, а його замська резиденція, як і будинок гетьмана Д.Апостола, стояли в передмісті Білополівка [89]. «Восьмим чудом світу» називали сучасники будинок Малоросійської колегії. Його будівництво (архітектор А.Квасов) було розпочато у 1766. Величезний двоповерховий будинок нараховував 250 кімнат і складався з головного корпусу довжиною 114 м. і двох перпендикулярних по відношенню до нього крил довжиною близько 50-ти і шириною 16 м. [90]. Будинок згорів у 1784, потім був переобладнаний під присутственні місця, а наприкінці 30-х рр. 20 ст. розібраний. У Сумах відоме місце (західний бік скверу ім. Т.Шевченка по Соборній вулиці), де знаходились зведені у 80-і рр. 18 ст. за проектом архітектора П.Ярославського присутственні місця.

На майдані біля Миколаївської церкви в Глухові Д.Апостол, обраний 31 вересня 1727 гетьманом, одержав гетьманські клейноди. У цій церкві в 1734 по ньому правили панахиду. А у 1750 на майдані між Миколаївською і Троїцькою церквами відбувся урочистий ритуал, пов'язаний з обранням гетьманом К.Розумовського, а в самій Миколаївській церкві відправлено урочисту літургію [91]. У Глухові на Соборній площі, біля Миколаївської церкви, споруджено символічну могилу генерального хорунжого з 1741, відомого мемуариста М.Ханенка (1691 – 1760). Відновлену у 1764 Малоросійську колегію очолював знаменитий російський полководець П.Румянцев-Задунайський. У Глухові на колишній Сінній площі у 1866 йому був встановлений пам'ятник, зруйнований у перші роки радянської влади.

У Шосткинському р-ні збереглися будівлі Гамаліївського монастиря, в Харлампієвській церкві якого поховані гетьман І.Скоропадський і його дружина Анастасія, уроджена Маркович. На їх могилах, що чудом збереглися, колись стояли білокам'яні надгробки.

В області збереглося чимало культових споруд того часу, зокрема Воскресенська церква (1702) і Спасо-Преображенський собор (1776 – 88) в Сумах, Покровський собор (1753 – 62) і Введенська церква (1783) в Охтирці; Свято-Духівський собор (1742 – 46) та ще три церкви в Ромнах, церква Миколи Козацького (1735 – 37) в Путивлі, дерев'яна Воскресенська церква (1748) в Лебедині та інші. На жаль, чимало першокласних пам'яток було знищено. Така доля спіткала шедевр української дерев'яної архітектури Преображенську церкву (1760) і кам'яний Успенський собор (1759 – 70) в Межирічі, унікальний Успенський храм (1728 – 38) в Охтирці та багато інших.

Довгий час у жалюгідному стані знаходились залишки унікальної пам'ятки – дерев'яної Троїцької церкви, спорудженої у 1773 коштом останнього кошового Запорозької Січі П.Калнишевського на його батьківщині в с. Пустовійтівка Роменського р-ну. У 2006 церкву відреставровано, у 1991 встановлено пам'ятник П.Калнишевському. У 1990 в Ромнах – пам'ятний знак на його честь. Цей знак поставлено на місці спорудженої у 1764 – 70 коштом П.Калнишевського і його бойового побратима Д.Чорного, всесвітньо відомої Покровської церкви (на поч. 20 ст. була перевезена до Полтави, де у 1941 згоріла). Інтер'єр Покровської церкви було оздоблено скульптором і різьбярем по дереву Сисоєм Шалматовим [92].

У 17 – 18 ст. край відзначався високим рівнем письменності. В усіх населених пунктах, де були церкви, при них існували школи. На території краю, що входила до складу гетьманщини, початкова освіта козацьких дітей була обов'язковою [93]. У 80 – 90 рр. 18 ст. у Сумах, Охтирці, Глухові, Кролевці, Конотопі, Ромнах, Путивлі були відкриті Малі народні училища, перетворені на поч. 19 ст. у повітові. Будинки повітових училищ збереглися в Ромнах, Охтирці. Унікальним учбовим закладом краю була перша в Україні і Росії школа з підготовки співаків для придворного хору, заснована в Глухові за царським указом 1738 [94]. Будинок, де, вірогідно, знаходилась славнозвісна співацька школа, знесено у 1986. Глухів є батьківщиною композиторів М.Березовського (1745 – 74) і Д.Бортнянського (1751 – 1825); художника, директора Академії художеств А.Лосенка (1737 – 73). У місті встановлено пам'ятник землякам-композиторам, причому на місці, де стояла садиба батьків Д.Бортнянського.

Суми, Лебедин, Охтирку, Боромлю в 60 – 70-і рр. 18 ст. відвідував Г.Сковорода. В Охтирці на честь його відвідин встановлено пам'ятну дошку.

Уродженцями Сумщини є перший український вчений мінералог Ф.Мойсеєнко (Лебедин, 1754); перший вітчизняний професор-клініцист Г.Базилевич (Боромля, 1759); історик і етнограф О.Маркович (с. Сваркове, 1790); історик, етнограф, перекладач, музикант і колекціонер, приятель Т.Шевченка М.Маркович (с. Дунаєць, 1804); російський поет, приятель О.Пушкіна В.Туманський (с. Чорториги, 1804) та ін. Могила В.Туманського знаходиться у с. Панасівка Липоводолинського р-ну.

Населення Сумщини брало активну участь у подіях Вітчизняної війни 1812. У Кролевецькому, Глухівському, Конотопському, Роменському та інших повітах

формувалося народне ополчення, жителі записувались у козацькі полки. Діяльну участь у формуванні ополчення в Глухівському повіті брав відомий вчений і педагог І.Тимківський, який жив у с. Туранівка, де помер і був похований у місцевій церкві (могила і церква не збереглися) [95].

Одним з головних постачальників пороху для російської армії був Шосткинський пороховий завод. У ряді міст краю знаходились склади зброї і сукна для армії. У Глухові, наприклад, такий склад містився в старовинному будинку Успенського жіночого монастиря, ігуменею якого у кін. 17 ст. була мати І.Мазепи, і який у 18 ст. викликав захоплення сучасників своєю архітектурою (будинок не зберігся) [96].

Славний бойовий шлях від початку і до кінця Вітчизняної війни пройшли Сумський і Охтирський гусарські, Глухівський кірасирський полки, що формувалися майже виключно з жителів краю і відзначилися в битвах біля Вітебська, Смоленська, Бородіна, а також у закордонних походах.

Одним з героїв Вітчизняної війни 1812 був уродженець с. Мефодівка теперішнього Середино-Будського р-ну солдат Київського драгунського полку Є.Четвертак. Очолюваний ним партизанський загін успішно діяв на Смоленщині [97]. У 1912, коли відзначалося 100-річчя Вітчизняної війни, на батьківщині героя в церкві було встановлено на його честь пам'ятну мармурову дошку (церква не збереглася, фрагмент дошки експонується в Сумському обласному краєзнавчому музеї). Сумщина є батьківщиною ще ряду героїв Вітчизняної війни 1812, зокрема, генерала О.Красовського (у с. Рябушки Лебединського р-ну його іменем названо вулицю), генерал-інтенданта Г.Рахманова, генерал-лейтенанта В.Костенецького, генерал-майора А.Уманця. У с. Микитівка нинішнього Тростянецького р-ну знаходився маєток уславленого героя Вітчизняної війни 1812 генерал-ад'ютанта П.Коновніцина.

Зростання капіталістичних відносин знайшло, зокрема, вияв в тому, що поміщики повсюдно почали відкривати в своїх маєтках невеликі, а часом значні підприємства переважно по переробці сільськогосподарської сировини, а також суконні, текстильні фабрики, тощо. Лише в с. Великий Бобрик (Сумський р-н) діяли суконна, бавовняна, бавовняно-прядильна мануфактури. У с. Ретик (Кролевецький р-н) діяла одна з найбільших в Україні папірня, заснована у 1842. Широкого розвитку набули винокуріння, борошномельний промисел. Великої популярності в Росії здобули виробы фарфорової фабрики А.Міклашевського (між 1836 і 1839 – 62) у с. Волокитне (Путивльський р-н) [98]. Приміщення цих підприємств не достояли до наших днів.

У 2-й чв. 19 ст. було покладено початок провідній галузі промисловості краю в дожовтневий період – цукроварінню. У 1831 стали до ладу цукроварні в Янковому Розі (тепер Кириківка) і Бочечках, у 1835 – в Хуторі Михайлівському, у 1840 – в Гребениківці і Рогізному, у 1841 – в Низах, у 1847 – в Тростянці, у 1848 – в Малому Вистороп і Супрунівці [99].

Як і раніше, в 1-й пол. 19 ст. на Сумщині збиралося чимало ярмарок, торгів і базарів. Всеросійське значення зберігали роменський Іллінський, сумський Введенський, кролевецький Хрестовоздвиженський ярмарки. На поч. 19 ст. Іллінський ярмарок в Ромнах був переведений з Соборної площі на вигін (тепер район бульвару Шевченка, парку культури, стадіону, заводу «Тракторзапчастина»). Тут були споруджені 8 корпусів гостинного двору, «контрактний» або «раутний» дім, 300 дерев'яних лавок, безліч приватних будинків (усі ярмаркові будівлі згоріли у 1862) [100]. У 40-і рр. 19 ст. Іллінський ярмарок був третім за значенням в Російській імперії. На нього з'їжджалося до 120 тис. осіб, привозилось товарів на 10 – 12 млн. рублів [101].

На жаль, не залишилось жодних слідів від великої гідротехнічної споруди 1-ї пол. 19 ст. – Сеймської водної системи, що називалась Олександринською, складалася з 16-ти шлюзів і функціонувала з 30-х по 60-і рр. 19 ст. У Путівлі діяла корабельня [102].

У кін. 18 – 1-й пол. 19 ст. на Сумщині поширювались волелюбні ідеї, передові погляди на суспільство. У с. Попівка (тепер с. Залізник Сумського р-ну) діяла так звана «Попівська академія» – перший на Слобожанщині літературний гурток, де

обговорювались не лише літературно-мистецтвознавчі проблеми, а й питання скасування кріпацтва, свободи і рівності людей. Відоме місце, де знаходився будинок архітектора і просвітителя О.Паліцина, навколо якого гуртувалися члени «академії», діяльність якої стала хрестоматійно відомою, але поки що залишається не увічненою. Збереглася могила О. Паліцина в с. Залізнях.

З Сумщиною пов'язані біографії й суспільно-політична діяльність декабристів С.Волконського, Ф.Вадковського, П. та І.Коновніциних, М.Глебова, А.Борисова, але присвячених ним пам'ятників немає. У Конотопі похований уродженець цього міста громадсько-політичний діяч, учасник таємного гуртка М.Сунгурова Я.Костенецький (1811 – 84). Місце його поховання невідоме.

При церквах і монастирях краю з моменту їх заснування формувалися бібліотеки. З кін. 18 ст. вони виникали при повітових училищах. У 1860 в Сумах була відкрита одна з перших у краї публічна бібліотека. Багата бібліотека була у Хотинському палаці. У Глухові з 1781 просвітителем і перекладачем І.Туманським була заснована єдина на той час на Лівобережній Україні книжкова лавка [103]. У 1751 у Глухові ж К.Розумовським було створено перший в Україні стаціонарний театр. У кін. 18 ст. письменником та істориком В.Полетикою був заснований театр у Ромнах.

У Лебедині зберігся будинок українського поета-романтика М.Петренка, автора пісень «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю», «Взяв би я бандуру», з яким Т.Шевченко зустрічався тут у 1859. Місцезнаходження могили М.Петренка в Лебедині не встановлено.

Пам'ятки, пов'язані з розвитком культури на Сумщині у 2-й пол. 17 – 1-й пол. 19 ст. ще недостатньо вивчені. Нечисленні пам'ятки 1-ї пол. 19 ст., взяті на облік, являють собою в основному культові споруди, будинки установ, торгових і навчальних закладів, житлові будинки, залишки поміщицьких споруд і садибно-паркових комплексів.

До числа найбільш відомих культових споруд належать Іллінська церква (1836 – 51) в Сумах, Христоріздвяна (1825) і Мироносицька (1820) в Охтирці, Воскресенська (1808) в с. Великий Бобрик, Троїцька (1808) в Славгороді, Миколаївська (1793 – 1806) в Юнаківці, Хрестовоздвиженська (1830) в Боромлі та інші.

З громадських будинків цікавими є будинки повітового казначейства, богоугодного закладу, поштової контори (1820) в Ромнах; богоугодного закладу, присутственных місць, міської думи, тюремного замку (1-а пол. 19 ст.) в Охтирці. Заслужують на увагу садибний будинок поч. 19 ст. в Сумах; садибний будинок 40-х рр. 19 ст., церква і залишки парку в с. Куянівка Білопільського р-ну; однотипові з куянівським поміщицькі будинки в Рогозному і Северинівці (Сумський р-н); «Золоті ворота» в с. Волокитне (Путивльський р-н) – вхід до ансамблю поміщицької садиби; флігелі і стайні (залишки поміщицького комплексу графів Капністів поч. 19 ст.) в с. Михайлівка Лебединського р-ну; садибний будинок і залишки садиби сер. 19 ст. у Великому Висторопі і Лихвині того ж р-ну; будинки священнослужителів, купців, чиновників у Ромнах, Охтирці та інших містах. Закладений на поч. 19 ст. як садибний парк «Нескучне» в Тростянці є пам'яткою національного значення. У ряді населених пунктів збереглися будинки навчальних закладів 1-ї пол. 19 ст., зокрема, церковнопарафіяльної школи у с. Великий Бобрик, єврейської молитовної школи в Ромнах та ін.

Після скасування кріпацтва у 1861 в краї швидко почав розвиватись капіталізм. Одним із проявів цього стало будівництво залізниць. Перша з них – Курсько-Київська, що пролягла через Конотоп, була побудована у 1867 – 70. У 1895 завершилось будівництво лінії Москва – Конотоп, що була перейменована на Московсько-Київську. У 1874 почався рух потягів Ліваво-Роменської залізниці на останній її дільниці, що закінчувалась у Ромнах, а в 1888 лінію було продовжено від Ромнів до Кременчука. У 1878 стала до ладу залізнична магістраль Мерефа – Люботин – Суми – Ворожба, у 1895 – Боромля – Лебедин, Кириківка – Охтирка, Ворожба – Середина-Буда, у 1901 – Суми – Белгород [104]. На цих лініях збереглося чимало старих будівель залізничних станцій. До їх числа належать станції Краснопілля, Баси, Низи, Кириківка, Гребениківка, Бакирівка, Ворожба, Кролевець та ін. У 1869 в Конотопі були побудовані Головні залізничні майстерні і паровозне депо

(збереглися будинки, споруджені у 1898 – 1912), у 1877 на ст. Смородине (Тростянець) – депо, на поч. 90-х рр. у Ворожбі – майстерні по ремонту паровозів і вагонів. У цих місцях збереглися окремі виробничі корпуси.

Залізничне будівництво і перетворення Конотопа на великий залізничний вузол вивело це місто на перше місце в краї за чисельністю робітників – до 7 тис. на поч. 20 ст. Поступаючись Конотопу за цим показником, Суми були найзначнішим промисловим центром Сумщини за потужністю діючих тут підприємств і обсягом продукції, що випускалася ними. У місті збереглися корпуси найбільш великих промислових підприємств дореволюційних Сум – Павлівського рафінадного заводу (збудований у 1869), машинобудівного заводу Бельгійського акціонерного товариства (1896), а також суконної фабрики Чорнобильського (1916) та ін.

Провідною галуззю промисловості Сумщини була цукрова. Сумський повіт за кількістю розташованих на його території заводів посідав друге місце в Україні. Цукроварні в селах Улянівка, Низи, Андріївка, Кияниця, Чупахівка у 70 – 80-і рр. 19 ст. належали до числа найбільших і найпотужніших в Україні [105]. Від деяких з цих заводів, а також Виринаського (сmt Жовтневе Білопільського р-ну), Буринаського, Миколаївського (с. Слобода Буринаського р-ну), Кириківського, Мезенівського, Угроїдського, Сумсько-Степанівського, Хутір-Михайлівського, Тернівського та інших збереглися виробничі корпуси (є напівзруйновані). Цікавий комплекс будівель цукрових заводів (виробничий корпус, господарська будівля, будинок керуючого заводом) зберігся в с. Малий Вистороп Лебединського р-ну.

З інших галузей харчової промисловості найбільш поширеними були мукомельна і горілчана. Будинки парових млинів збереглися в Ромнах, Краснопіллі, с. Грабовському, Миропілля Краснопільського р-ну та інших місцях. Діяла величезна кількість вітряків, водяних млинів. Лише окремі вітряки достояли до наших днів. Найбільше їх у Липово-Долинському, Роменському, Недригайлівському, Охтирському і Путивльському районах. Будинки спиртових заводів збереглися у селах Новосуханівка, Стецьківка, Іволжанське Сумського р-ну.

У 70-і рр. 19 ст. у Сумах, Ромнах, Конотопі та інших населених пунктах були відкриті різноманітні машинобудівні та металообробні підприємства. Одним із значних промислових підприємств краю був Шосткинський пороховий завод, де в роки Першої світової війни працювало близько 15 тис. чоловік [106]. Всього за неповними підрахунками в краї у сер. 90-х рр. 19 ст. налічувалось близько 1000 підприємств різного профілю [107]. У багатьох населених пунктах області збереглися будинки як великих фабрик і заводів, так і дрібних підприємств. Так, в Охтирці це будинки електростанції, пивзаводів, маслозаводів, друкарні Розторгуєвої, у Сумах – друкарні І. Ільченка [108].

Цікавий комплекс виробничих, адміністративних, побутових, житлових і культурно-освітніх будівель, пов'язаних з високопродуктивним капіталістичним господарством, зберігся в Тростянці, який з 1874 став центром маєтку відомого підприємця Л.Кеніга. Збереглися промислові комплекси цукрового і рафінадного заводів (перший перебудований у 1885 – 1886 і оснащений новітнім чеським обладнанням); другий побудований у 1888; винокурного заводу (1887); парового вальцьового млина з «Білим амбаром» (1896, у 1907 переобладнаний на автоматичне виробництво); корпус лісопильного і паркетного заводів (1892); господарська будівля з вежею. Достояли до наших днів і будинки казарми для робітників цукрових заводів, головної контори маєтку (тут містилися також центральна телефонна станція і квартири тих, що приїздили у справах фірми), будинок адміністратора Тростянецького і Гутянського маєтків «Л.Е.Кеніг – сладкоємці», перебудований Кенігами палац князів Голіциних та ін. [109]. Для забезпечення енергією промислових підприємств, адміністративних будинків, квартир службовців, казарми, тощо в Тростянці була збудована електростанція. До цукроварень від станції Смородине у 1885 було прокладено залізничну гілку з відгалуженнями по заводському двору. Сільське господарство у Тростянецькому маєтку Кенігів велося більш ніж на 20 тис. десятин землі. У маєтку було 7 економій, Гаївська скотарська ферма, кінний

завод, молочна череда високопродуктивної рогатої худоби; розвивались свинарство, муловодство, відгодовувались воли [110]. Зберігся комплекс Гаївської скотарської ферми (кінний завод, ветлікарня, контора, будинок управляючого, квартири службовців).

Чимало зробили Кеніги для благоустрою Тростянця, розвитку в ньому освіти і культури. У селі з'явилися двоповерхові цегляні будинки з впорядкованими квартирами для службовців (водогін, каналізація, електрика, водяне опалення). У спеціально побудованих капітальних будинках розмістилися економічна лікарня з амбулаторією (завідував доктор медицини), бібліотека, магазин. У зв'язку з розвитком Тростянця з'явилися поштово-телеграфна контора з ощадкасою, фотографії, кінематограф. Більшість збудованих Кенігами будинків збереглася по сьогоднішній день. У 1903 – 13 цими підприємцями була споруджена чудова Воскресенська церква, що достояла до наших днів. Усі місцеві школи одержували від Кенігів щедрі субсидії [111].

Добру пам'ять залишили по собі щедрим благодійництвом і меценатством відомі капіталісти-цукрозаводчики і землевласники Харитоненки і Терещенки, які відігравали провідну роль у рафінадному синдикаті, Всеросійському товаристві цукрозаводчиків. У Сумах зберігся будинок місцевої контори цього товариства. І. і П. Харитоненки збудували і утримували в Сумах дитячий притулок, дитячу лікарню св. Зінаїди, кадетський корпус, Троїцьку церкву, а в Нижній Сироватці церкву, богадільню. Вони щедро жертвували кошти на будівництво навчальних і благодійних закладів у Сумах, на влаштування в місті Селянського банку, кам'яних лавок на базарі, бруківки тощо [112]. Більшість згаданих тут будинків збереглася по сьогоднішній день. Засновник династії І. Харитоненко був почесним громадянином Сум. З ініціативи громадськості у 1899 в центрі міста йому було встановлено пам'ятник роботи О. Опекушина, знищений невдовзі після встановлення радянської влади і відновлений у 1996. На центральному міському кладовищі збереглися могили Харитоненків, з встановленими на них пам'ятниками роботи відомого французького скульптора А. Круазі. У Сумах збереглися також могили з пам'ятниками на них власника горілчаного заводу П. Гриненка, підприємців і благодійників Д. та М. Суханових.

Благодійна діяльність братів М. А. та Ф. А. Терещенків по відношенню до їх рідного Глухова виявилась у будівництві тут лікарні св. Єфросинії, дитячого притулку, жіночої і чоловічої гімназій, учительського інституту, ремісничого училища, банку, церкви Трьох Анастасій (1884 – 93, архітектор А. Гун) та ін. [113]. Загалом родина Терещенків пожертвувала на забудову Глухова 1,5 млн. карбованців. Споруджені на її кошти будинки і нині є окрасою міста. 24 серпня 1909 у Глухові урочисто був відкритий пам'ятник М. Терещенку, знищений комуністичним режимом. Похований М. Терещенко в церкві Трьох Анастасій.

Разом з розвитком промисловості формувалася і банківська система, розвивалася торгівля. У 1868 в Сумах відкрився міський громадський банк, а у 1913 тут діяло вже 5 банків і відділень, 2 кредитних товариства і 3 позиково-ощадні каси [114]. У Сумах, Глухові, Ромнах, Охтирці та інших містах збереглися добротні будинки банків, кредитних товариств, домівки управляючих банками. Речовими пам'ятками процесу зростання стаціонарної торгівлі є численні будинки торгових рядів, купецьких магазинів, лавок, особняків, що збереглися в багатьох містах і містечках Сумщини. На центральному сумському кладовищі знаходяться могили представників купецького роду Богатирьових з встановленими на них цікавими з точки зору мистецтвознавства надгробками.

У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. поряд з промисловими підприємствами, банками, торговими закладами споруджувались адміністративні і громадські будівлі, готелі, прибуткові будинки, особняки буржуазії тощо. Одним з найкрасивіших у Сумах є будинок повітового земства. В обласному центрі збереглися будинки повітового суду (проект академіка архітектури В. Пруссакова), готелю; тут (а також у Глухові) – будинки пошти, дворянських і громадських зібрань, в Охтирці – офіцерського зібрання, у Ромнах – міської думи. В усіх містах краю, ряді населених пунктів сільської місцевості, збереглося чимало будинків промисловців, купців, представників середнього прошарку. З особняків

капіталістів особливий інтерес мають будинки Харитоненків, І.Асмолова, П.Гриненка в Сумах, М.Терещенка в Глухові. Заслужують на увагу залишки садибних ансамблів 2-ї пол. 19 ст. у Кияниці, Рогізному.

Громадськість Сумщини гаряче співчувала національно-визвольній боротьбі балканських народів проти османських загарбників. Героєм російсько-турецької війни 1877 – 78 є уродженець Конотопа, відомий військовий теоретик, автор численних праць і підручників з військової тематики, бойовий генерал М.Драгомиров. У Конотопі зберігся будинок, в якому він жив, його могила. У місті встановлено пам'ятник М.Драгомирову.

У 19 ст. уродженці Сумщини зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки. На жаль, пам'ятки, що відбивають їх зв'язки з краєм, нечисленні. Одним з найвідоміших картографів того часу був генерал-лейтенант І.Стрельбицький (1828 – 1900), чия могила знаходиться у с. Голенка Роменського р-ну. Всесвітньої відомості набули праці філолога, уродженця с. Гаврилівка (нині с. Гришине Роменського р-ну) О.Потебні (1835 – 91). На його честь на батьківщині встановлено пам'ятний знак. Уродженцем с. Гирівка (нині Шевченкове Конотопського р-ну) є один з найзначніших українських істориків О.Лазаревський (1834 – 1902). У с. Шевченкове збереглися його садиба і могила. У Ромнах існує могила краєзнавця І.Курилова (1840 – 1916), у Путивлі – краєзнавця священика І.Рябініна (1834 – 1912). У с. Богданка Шосткинського р-ну жив і працював видатний педагог К.Ушинський (1823 – 71). Тут йому встановлений пам'ятник, є дубовий гай, що носить його ім'я, зберігся будинок школи, збудований у 1894 на згадку про великого педагога його дочкою. Першим вітчизняним дослідником Ефіопії, автором присвячених цій країні праць був О.Булатович (1870 – 1912), похований у с. Луцківка Білопільського р-ну (могила збереглася). На честь О.Булатовича, який на поч. 20 ст. став ченцем, споруджено каплицю. Уродженцем Конотопа є відомий бібліограф С.Пономарьов (1828 – 1913), який похований на батьківщині. У смт Вороніж Шосткинського р-ну знаходиться могила етнографа, фольклориста, археолога І.Абрамова (1874 – 1960).

У 60 – 70-і рр. 19 ст. на Сумщині розгорнули революційну пропаганду народники. У 1873 – 74 в селах Конотопського повіту проводили роботу члени гуртка «сен-жебуністів» на чолі з В. і М.Жебуньовими. У 70 – 80 рр. 19 ст. народницькі гуртки і групи діяли в Ромнах і Роменському повіті (х. Ярошенків), Глинську, Сумах, Глухові, Кролевці, Лебедині, Шостці, с. Козловка Путивльського повіту, та інших місцях. На Сумщині народилися, вели революційну діяльність одні з найбільших діячів народницького руху – Я.Стефанович (с. Делтівка Конотопського р-ну), О.Михайлов (Путивль), І. і М.Калюжні (Лебедин). Революційну пропаганду серед селян с. Спаське (нині Ленінське Кролевецького р-ну) проводив відомий народоволець і винахідник М.Кибальчич. У роботі роменських народницьких гуртків активну участь брав В.Конашевич. У Путивлі минули дитячі і молоді роки одного із активних членів «Народної волі» О.Баранникова. Тут зберігся будинок, де він жив. У Сумах зберігся будинок Олександрівської гімназії, яку закінчив І.Калюжний, у Ромнах – будинки жіночої гімназії і реального училища, де навчалися М.Калюжна і В.Конашевич, а також будинок активних учасників місцевого народницького гуртка Шеденків.

У кін. 19 ст. припадають перші виступи робітників. У краї поширюються революційні, зокрема марксистські ідеї, виникають перші робітничі гуртки. У 80-і рр. 19 ст. на Романівському заводі (с. Малий Вистороп) у Лебединському повіті діяв робітничий гурток, керівник якого О.Слободський був пов'язаний з групою «Визволення праці». Революційні гуртки різних напрямків діяли в Конотопі, Сумах та інших містах Сумщини. У Сумах збереглося приміщення земської лікарні, де відбувалися збори гуртківців [115]. У 70 – 90-і рр. 19 ст. у Ромнах жив один з організаторів перших марксистських гуртків в Україні і Росії Ю.Мельников [116]. У місті зберігся будинок реального училища, де він навчався в 1880 – 84, а на території локомотивного депо на честь революціонера встановлено пам'ятник.

У 1896 – на поч. 1990-х рр. в с. Миколаївка Вирівська (нині с. Жовтневе Білопільського р-ну), с. Степанівка (Сумський р-н) на цукрових заводах працював і

проводив революційну роботу член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» М.Названов. У цих населених пунктах збереглися пов'язані з ним будівлі [117]. Визначними діячами «Союзу боротьби» були уродженці Конотопа брати С. та І.Радченки. У Конотопі зберігся будинок, у якому вони народилися і жили в дитинстві. І.Радченко – відомий господарник у роки радянської влади – у 1937 був репресований і помер у 1942 в тюрмі. На батьківщині відомим землякам встановлені бюсти. У Шостці народився відомий революціонер, член «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», дослідник творчості М.Чернишевського М.Алексєєв, у с. Хотінь (Сумський р-н) – активний робітник-революціонер П.Воеводін.

У 1900 оформились Конотопська і Шосткинська соціал-демократичні організації, у 1902 – Сумська і Роменська, у 1903 – Путивльська [118]. Вони проводили помітну роботу серед інтелігенції, робітників, селян, поширювали нелегальну літературу. За домовленістю І.Радченка зі своїм родичем В.Лисенком до Конотопа з Умані була переведена іскрівська друкарня, однак поліція, простеживши її шлях, відразу ж вчинила розгром у будинку Лисенка і конфіскувала тут друкарське обладнання, частину набору 43 номера «Искры», кілька надрукованих примірників цієї газети та інші матеріали [119]. Зберігся будинок, у якому планувалося налагодити роботу іскрівської друкарні і де знаходився склад нелегальної літератури Конотопської соціал-демократичної організації, про що нагадує меморіальна дошка. До складу соціал-демократичних організацій краю входили як більшовики, так і меншовики. На жаль, питання про кількісне співвідношення представників цих партій всередині організацій поки що не досліджене, так само як і історія діяльності в краї інших політичних партій.

На поч. 20 ст. робітничий і селянський рух на Сумщині посилювався. У 1903, влітку, 4500 робітників конотопських залізничних майстерень приєдналися до страйку, що охопив Південь Росії [120]. Влітку 1900 виступили селяни Краснопілля [121]. Міжнародний резонанс одержав виступ селян с. Павлівки нинішнього Білопільського р-ну, які у вересні 1901 намагались розгромити церкву і вчинили опір властям. Виступ павлівських селян відбувся під впливом волелюбних ідей, поширюваних у селі місцевим поміщиком, діячем визвольного руху в країні кін. 19 – поч. 20 ст., князем О.Хілковим, який віддав селянам свою землю. У Павлівці знаходиться могила О.Хілкова. Захищати павлівських селян (до судової відповідальності було притягнуто 67 чоловік) до Сум на поч. 1902 приїздив відомий російський письменник В.Короленко. До наших днів достояв будинок, у якому знаходився готель «Тихий куточок», де він зупинявся.

Широкого розмаху революційний рух на Сумщині набрав у 1905 – 07. За неповними підрахунками різними формами боротьби (страйки, заворушення, збройні сутички, тощо, було охоплено близько 200 населених пунктів нинішньої Сумської області). У лютому – березні 1905 відбулися страйки в Сумах, Конотопі, Ромнах. У Сумах 21 – 24 лютого страйкували робітники машинобудівного заводу Бельгійського акціонерного товариства, Павлівського рафінадного заводу, заводів «Вулкан» Погуляйченка [122]. Заворушення охопили і навчальні заклади: Олександрівську гімназію і реальне училище (Суми), реальне училище (Ромни) [123]. У ніч проти 23 лютого 1905 відбувся стихійний виступ понад трьох тисяч селян кількох сіл Глухівського і сусідніх повітів Чернігівської і Орловської губерній, які розгромили і спалили цукровий завод в Хуторі-Михайлівському (нині смт Дружба Ямпільського р-ну) [124]. На судовому процесі в Глухові у вересні 1905 був присутнім і виступив на захист селян російський письменник Є.Чириков. Його враження від виступу і процесу, що знайшли відображення в нарисі «В сахарном королевстве», лягли в основу драми «Мужики».

Перше Травня 1905 робітники Сум, Ромнів, Конотопа, Глухова, Шостки, Свеси, с. Степанівка Сумського повіту відзначили мітингами і маївками. Робітники останнього села маївку провели в лісі, в місцевості під назвою «Горни» [125]. У Сумах 15 і 29 травня багатолюдні мітинги відбулися біля будинку земства. У самому будинку проходили збори (будинок зберігся) [126]. Цей будинок у 1905 був своєрідним революційним штабом, де збиралися представники різних партій, відбувалися селянські з'їзди, знаходились редакції

перших в історії міста газет «Сумской голос» и «Крестьянская газета», народжених революційним піднесенням наприкінці 1905 і невдовзі заборонених. Навесні і влітку 1905 маївки, мітинги, збори і сходки в Сумах проводились на Лучанському городищі, біля залізничного мосту; в Конотопі – в урочищі Котлован і в гаю Саївського, у Тростянці – в урочищі Веселому. 12 червня 1905 відбувся мітинг на Олександрівській площі в Ромнах (тепер район парку).

Влітку 1905 на Сумщині широкого розмаху набув селянський рух. Заворушення відбулися в Лебединському повіті в селах Василівка, Михайлівка, Зеленківка, Боровенька, Марківка, Бобрик, Вільшана, Товсте, Терни, Тучне, Штепівка, Межиріч та ін. У с. Луциківка селяни 8 – 9 червня розгромили економію Харитоненка і садибу поміщиці Булатович [127]. Гостра боротьба селян Лебединського повіту привернула до себе увагу більшовиків, зокрема В.Леніна, який писав про неї в статті «Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії». Уродженці Сумщини брали участь у повстанні на броненосці «Потьомкін». Уродженець м. Ромни О.Коваленко єдиним з офіцерів підтримав це повстання і став одним з його керівників. У с. Низи Сумського району знаходиться могила учасника повстання на «Потьомкіні» К.Бабченка.

Помітну роз'яснювальну роботу серед трудящих проводили місцеві організації різних партій, що поширювали нелегальну літературу, видавали листівки і прокламації. У Путивлі зберігся будинок підпільної бібліотеки місцевої соціал-демократичної організації.

Революційний рух робітників, селян, учнівської молоді посилювався восени 1905. У жовтні страйкували конотопські залізничники, до яких приєдналися робітники підприємств міста (було створено бюро уповноважених, робітничу дружину), а також залізничники Білопілья, Ворожби, Ромнів. Тоді ж відбулися страйки на Буринському цукровому, Шосткинському пороховому заводах [128]. У Глухові оголосили страйк учні Глухівського учительського інституту (будинок зберігся). Один з організаторів руху С.Васильченко – пізніше класик української літератури – описав революційні події в Глухові в автобіографічних записках «Мій шлях».

На знак протесту проти царського маніфесту 17 жовтня в Сумах, Конотопі, Ромнах, Путивлі, с. Юнаківка Сумського повіту та інших населених пунктах відбулися мітинги, демонстрації і маніфестації. У Сумах 18 жовтня на Петропавлівській площі відбувся грандіозний мітинг. Могутня демонстрація пройшла в цей день вулицями Конотопа. У Ромнах на Полтавській вулиці відбулася сутичка демонстрантів з чорносотенцями [129].

Восени 1905 продовжувався і селянський рух. Збройна сутичка між солдатами і селянами відбулася 21 – 22 листопада у с. В'язове Путивльського повіту [130]. 21 листопада на базарній площі в Глинську зібралося на сходку близько двох тисяч селян, а коли поліцейські не допустили проведення наступної сходки і заарештували організаторів революційної боротьби, то 30 листопада на тій же площі зібралося близько 6-ти тисяч озброєних вилами і сокирами селян Глинська і навколишніх сіл, які домоглися звільнення заарештованих [131]. Великим впливом на Сумщині користувалася Селянська спілка – справді масова революційна організація. Найбільш міцними її позиції були в Сумському, Кролевецькому, Лебединському, Охтирському повітах. Сумський повітовий комітет, що восени практично став повним господарем в повіті, очолював полум'яний революціонер А.Щербак (Щербаков). У Білопільлі є меморіальна дошка на честь члена місцевого революційного гуртка, активного учасника революції 1905 – 07 Д.Манжари.

Особливого напруження революційний рух набув у грудні 1905. З 7 по 30 грудня тривав страйк конотопських залізничників. Під їх впливом застрайкували робітники Шосткинського порохового заводу. 20 – 21 грудня в Шостці відбулися збройні сутички між робітниками і поліцією. Місце цих подій відзначене пам'ятним знаком. Пам'ятний знак на увічнення революційної боротьби залізничників і робітників встановлено і в Конотопі. Розгроми тюрем, сутички з військами мали місце також у Путивлі, Кролевеці, Лебедині (по вул. Охтирській) [132]. Збройний опір військам і поліції вчинили селяни Грузького, Козацького нинішнього Конотопського р-ну, Обтова, Ревутинців нинішнього Кролевецького р-ну. Виключною гостротою відзначалася боротьба селян с Яструбине

нинішнього Білопільського р-ну, які усунули від справ стару сільську владу, організували місцеве самоврядування і захищали його на барикадах у грудні 1905 [133].

Робітничі страйки, селянські заворушення відбувалися і в наступні роки, особливо під час першої світової війни. Викликана війною криза в країні привела до Лютневої революції і падіння самодержавства. У с. Свеса нинішнього Ямпільського р-ну взято на облік місце мітингу з цієї нагоди.

Велику роль у розвитку в краї народної освіти, медицини відіграли земства, що виділяли значні кошти на будівництво і утримання шкіл, лікарень. Будинки земських, міських, залізничних та інших лікарень, притулків, богоугодних закладів збереглися в Сумах, Лебедині, Глухові, Ромнах, Охтирці, Тростянці, селах Нижня Сироватка (Сумський р-н), Павлівка (Білопільський р-н) та інших населених пунктах. У Лебедині знаходиться могила земського лікаря К. Зільберника, засновника першої в цьому місті лікарні.

В області збереглося чимало будинків навчальних закладів. У 1898 за неповними підрахунками в краї діяло 275 земських шкіл. У 1912 лише в Сумському, Лебединському, Охтирському повітах було 462 початкові школи [134]. Будинки земських, церковнопарафіяльних шкіл, міських, повітових ремісничих, залізничних училищ збереглися в Сумах, Охтирці, Тростянці, Миропіллі, Краснопіллі, Білопіллі, Лебедині та інших населених пунктах. У с. Нижня Сироватка (Сумський р-н) до наших днів достояв будинок колишньої земської школи, якою у 1884 – 85 завідував український письменник, філолог і етнограф Б.Грінченко. Міжнародну відомість здобули Воздвиженська чоловіча і Преображенська жіноча сільськогосподарські школи, створені громадським діячем і релігійно-філософським письменником М.Неплюєвим у с. Воздвиженське нинішнього Ямпільського р-ну. Школи дали чимало кадрів для організованого М.Неплюєвим Хрестовоздвиженського Трудового братства – виробничо-споживчої артілі, що мала на меті релігійно-моральне удосконалення [135]. У Воздвиженському збереглися дерев'яний будинок М.Неплюєва, його могила та старий парк. Усе це в 2001 оголошене історико-меморіальним заповідником «Трудове братство М.М.Неплюєва». Вихованцями шкіл М.Неплюєва були відомі вчені, музиканти, художники, поети: С.Черненко, П.Федоренко, П.Сениця, М.Фурсей, В.Басок. Будинок М.Неплюєва є також у Глухові.

У 70 рр. 19 ст. в повітових містах краю стали відкриватись прогімназії і гімназії, реальні училища, у 20 ст. – комерційні. Будинки багатьох з них збереглися. Вони становлять інтерес не лише як пам'ятки, пов'язані з історією народної освіти, але і як пам'ятки меморіальні, бо в них навчалися люди, які стали відомі завдяки своїй різнобічній діяльності. У Сумах, наприклад, в Олександрівській гімназії навчався поет і художник Д.Бурлюк, перший російський агрофізик О.Дояренко, літературознавець П.Зайцев та ряд інших відомих вчених, у реальному училищі – геолог, академік АН УРСР М.Світальський, художник В.Барт, у комерційному училищі – дитячий письменник І.Лікстанов, у кадетському корпусі – письменник, автор «Порт-Артура» О.Степанов, у першій жіночій гімназії – уродженка с. Семереньки Тростянецького р-ну дружина Максима Горького К.Пешкова (уроджена Вожина) – громадська діячка, яка багато зробила для допомоги і порятунку репресованих під час великого терору; у Роменському реальному училищі – видатний фізик академік А.Йоффе, геолог і палеонтолог академік О.Борисяк, фізіолог академік В.Чаговець; у Глухівській гімназії – видатний графік Г.Нарбут і поет В.Нарбут, композитор Ю.Шапорін, мистецтвознавець Ф.Ернст, історик М.Василенко та інші; в Охтирському повітовому училищі – поет Я.Щоголів (1823 – 98), в Охтирській гімназії – поет, перекладач, літературознавець і критик – М.Зеров, письменник Б.Антоненко-Давидович, видатний археолог М.Рудинський. У навчальних закладах викладали люди, які зробили помітний внесок у розвиток культури, зокрема, в Охтирському повітовому училищі – педагог, письменник і журналіст В. Гнилоширов (1863 – 69) та краєзнавець і письменник О. Твердохлібов (1868 – 1918), чия могила знаходиться в Охтирці. У Сумському реальному училищі викладав поет і художник Н.Онацький (1913 – 17); у Сумському кадетському корпусі – художник Г.Яременко (1913 – 15). У заснованому в

1874 Глухівському учительському інституті – одному з найстаріших педагогічних закладів України (будинок зберігся) – навчалися відомі письменники С.Сергєєв-Ценський, С.Васильченко, О.Довженко. Зберігся будинок, у якому в 1911 – 14 жив О.Довженко.

Батьківщиною видатного письменника, фольклориста, історика, етнографа, мовознавця П.Куліша (1819 – 97) є смт Вороніж. Тут на його честь встановлено пам'ятний знак, локалізовано місце будинку, де він народився, відкрито музей (2006). У с. Пушкарному (тепер Грабовське Краснопільського р-ну) «горем та злиднями» розпочав своє життя поет П.Грабовський (1864 – 1902). Відоме місце, де стояла хата, в якій він побачив світ. На батьківщині поета встановлено його бюст; в Охтирці, де він навчався в духовному училищі, і в Тростянці, який він відвідував – пам'ятні знаки. В області збереглося чимало будинків колишніх навчальних закладів. Не виключено, що встановлення прізвищ їх викладачів і вихованців допомогло б розширити коло пам'яток цього типу.

Серед відомих письменників – уродженців краю не можна не згадати драматурга, театрознавця, поета і новеліста Я.Мамонтова (1888 – 1940). На його батьківщині на хуторі Стрілиця (тепер с. Шапошникове Сумського р-ну) встановлено місцезнаходження дому його батьків, шумить сад, посаджений письменником разом з батьком. На фасаді колишньої церковно-парафіяльної школи в с. Шпилівка, де Я.Мамонтов навчався у 1896 – 99, встановлено меморіальну дошку.

На Сумщині народилося і працювало чимало талановитих художників. Уродженцем Глухова є видатний художник М.Мурашко (1844 – 1909), с. Нарбутівка Глухівського повіту – неперевершений графік Г.Нарбут (1886 – 1920), Лебедина – чудовий живописець Ф.Кричевський (1879 – 1947); с. Ворожба теперішнього Лебединського р-ну – український живописець, архітектор і графік В.Кричевський (1872 – 1952). У Ворожбі зберігся будинок, де народився В.Кричевський, і де минули дитячі роки його і брата. У Сумах зберігся будинок, в якому жив художник, поет, засновник і перший директор Сумського історико-художнього музею уродженець с. Хоменкове теперішнього Липоводолинського р-ну Н.Онацький.

У с. Попівка (Краснопільський р-н) минали дитячі роки художника К.Трутовського, який в 2-й пол. 19 ст. подовгу жив і працював у с. Вільшанка (Сумський р-н). У 90-і рр. 19 ст. в с. Пархомівка, що поблизу Білопілья, а потім у Конотопі робив дитячі розписи і малюнки К.Малевич.

Уродженцями Великої Писарівки є видатні кобзарі С. Пасюга (1862 – 1933), Г.Кожушко (1880 – 1924) і Є.Мовчан (1898 – 1968). У Великій Писарівці збереглася могила Г.Кожушка, Є.Мовчану встановлено пам'ятник. На хуторі Олава (тепер с. Ярмолинці Роменського р-ну) народився, помер і похований кобзар і поет І.Запорожченко (1872 – 1932).

На Сумщині знаходили натхнення видатні письменники, художники, композитори. У 40 – 50 рр. 19 ст. край відвідували М.Гоголь, Марко Вовчок. У 1843, 1845 і 1859 с. Андріївку (Роменський р-н), Есмань, Глухів, Ромни, Лебедин, Кролевець, Гирівку (нині с. Шевченкове Конотопського р-ну), с. Лифине (Лебединський р-н) відвідав Т.Шевченко, який створив тут вірш «Ой, по горі ромен цвіте», ряд живописних творів. Враження поета від краю відбилися в повістях «Наймичка», «Капітанша», поемах «Княжна», «Великий льох», в «Щоденнику». У Лебедині, Кролевіці і Лифині збереглися будинки, в яких зупинявся Т.Шевченко. У 1918 в Ромнах встановлено перший в Україні у повоєнні роки пам'ятник Кобзарю (скульптор І.Кавалерідзе). Інший пам'ятник того ж автора, встановлений 1926 в Сумах, був зруйнований у 50-і рр. 20 ст. З с. Проходи, Миропілья, Туря (Краснопільський р-н), с. Юнаківка (Сумський р-н), м. Ромни пов'язана біографія видатного українського і російського актора М.Щепкіна. У Сумах перед театром, що носить його ім'я, встановлено пам'ятник актору.

В обласному центрі бережуть пам'ять про перебування в місті в 1888, 1889 і 1894 видатного російського письменника А.Чехова. У будинку, де він зупинявся, відкрито присвячений йому музей, планується створення чеховського заповідника. На

Лучанському кладовищі знаходиться могила брата письменника, художника М.Чехова. Збереглася церква, в якій вінчався старший брат А.Чехова – талановитий журналіст О.Чехов. У с. Малий Прикіл Краснопільського р-ну у травні – серпні 1877 жив разом з сім'єю і працював Ф.Достоевський. У 1888 в с. Косівщина (Сумський р-н) лікувалася у народної лікарки П.Богуш Леся Українка. Її хата була знесена на поч. 80-х рр. 20 ст. У селі встановлено пам'ятник поетесі.

У 1864 в Тростянці, а в 70-і рр. 19 ст. у с. Низи Сумського повіту жив і творив видатний російський композитор П.Чайковський. У цих населених пунктах обладнано музей і музейну кімнату, біля будинків, де жив митець, встановлено пам'ятники. Влітку 1893 в Лебедині гостював і створив ряд творів С.Рахманінов. У 1888 на своїй батьківщині в с. Мельня Конотопського р-ну видатний хормейстер, диригент і композитор Г.Давидовський (1866 – 1952) організував сільський хор. У Глухові зберігся будинок, у якому 1887 народився і прожив перші 9 років життя відомий композитор Ю.Шапорін.

У 1869 і 1871 у с. Хотінь (Сумський р-н) працювали художники І.Крамської і Ф.Васильєв. На багатьох полотнах відтворив путивльські краєвиди П.Левченко.

У 60-і рр. 19 ст. у краї виникають перші публічні бібліотеки. У 1904 в 10-ти містах краю діяло 18 бібліотек і читалень [136]. Збільшилась кількість сільських бібліотек (у 1902 в Роменському, Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах їх було 82) [137].

Розвивалось театральне мистецтво. У кін. 19 ст. у Сумах було два театри [138]. Будинок одного з них (театру М.Корепанова) достояв до наших днів. Два театральних будинки збереглися в Ромнах. У 1882 на роменській сцені дебютувала відома українська актриса Г.Затиркевич-Карпинська (в Ромнах є її могила). У Ромнах виступали корифеї української сцени М.Кропивницький, І.Карпенко-Карий, П.Саксаганський, М.Садовський. У Сумах, Охтирці та інших містах збереглися будинки кінематографів. У Глухові такий будинок має особливий інтерес у зв'язку з тим, що тут прилучався до кіномистецтва О.Довженко.

На поч. 20 ст. у краї створюються перші музеї (Путивль, Глухів). У 1905 в Конотопі демонструвалася пересувна художня виставка, у 1906 виставку було організовано в Глухові, у 1914 – в Сумах. У містах і окремих селах виникали літературні, мистецькі товариства, гуртки, зокрема, малоросійський гурток аматорів драматичного і музичного мистецтва в Сумах, шевченківський гурток у Лебедині, російсько-українське вокально-музичне драматичне товариство в Ромнах та ін. Велику культурно-освітню роботу проводили товариства грамотності. Зберігся ряд будинків, у яких проводились культурно-освітні заходи, влаштовувались виставки. У повітових містах видавалися газети, в друкарнях друкувалися твори місцевих авторів, зокрема, в Сумах – П.Лучанського, С.Полинського; в Лебедині – М.Гальковського; в Ромнах – П.Крупного, М.Степаненка [139]. Виданням книг для народу займався Мовчанський монастир [140].

Більшість пам'яток 2-ї пол. 19 ст. – поч. 20 ст. – це будинки, пов'язані з розвитком на Сумщині промисловості, банківської справи, торгівлі, медицини, народної освіти, а також з духовним життям та культурою краю.

Від 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. збереглася значна кількість культових споруд. Велику цінність мають Троїцька церква (в проектуванні і виконанні внутрішнього оздоблення брали участь О.Щусєв, М.Нестеров, К.Петров-Водкін, І.Нивинський), Пантелеймонівський монастир у Сумах, Всехсвятська церква в Ромнах, Вознесенська в Тростянці, П'ятницька в с. Бакирівка Охтирського р-ну та чимало інших [141].

В області зберігся ряд пам'яток, пов'язаних з розвитком культури 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст., але їх кількість не відповідає багатству біографічних і творчих зв'язків з Сумщиною видатних діячів науки і культури, багатобарвності проявів культурного життя.

Однією з категорій пам'яток 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. є пам'ятки, пов'язані з революційним рухом. Вони нечисленні, що не відповідає розмаху революційної боротьби в краї.

На початковому етапі знаходиться вивчення діяльності різних політичних партій, суспільних організацій, товариств кін. 19 – поч. 20 ст., часів громадянської війни, а також органів державної влади – Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії. Число взятих на облік пам'яток революції 1905 – 07 значно менше їх кількості, тим більше, що до таких пам'яток майже не зараховувались мовчазні свідки виступів – будинки підприємств, учбових закладів, вулиці і площі міст і сіл, місця, де відбувалися мітинги і демонстрації, збройні сутички та інші гострі події.

Пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів представлені здебільшого будинками, пам'ятними місцями, а найчастіше могилами тих, хто боровся і встановлював у країні новий лад. Взяті на облік пам'ятки стосуються виключно діяльності РСДРП(б). Так, в Конотопі збереглися будинок, де відбулися перші легальні збори місцевої організації РСДРП(б), та будинок, у якому жив обраний на цих зборах головою парткому П.Новиков. Є в Конотопі і будинок, де містився керований ним штаб Червоної гвардії. У Сумах зберігся будинок, де відбувалися засідання Сумського комітету РСДРП(б) і містився штаб Червоної гвардії; в Охтирці – будинок, де відбулися перші організаційні збори групи РСДРП(б).

Продовжували розвиватись народні промисли: ткацтво в Кролевіці, Охтирському і Лебединському повітах, гончарство в Межирічі, Шатришах, Глинську, де була заснована школа інструкторів гончарного виробництва.

Після падіння самодержавства до влади прийшов Тимчасовий уряд, який надсилав на місця своїх емісарів. Повсюди на місцях виникали альтернативні органи влади – Ради депутатів, політику яких визначав есеро-меншовицький блок. Голова Сумської Ради депутатів В.Павлюченко у жовтні 1917 проголосив радянську владу. Будинок, де містилася перша в Сумах Рада депутатів був знесений на поч. 80-х рр. 20 ст. Збереглися будинки, де відбувалися перші з'їзди Рад Глухівщини, Тростянця.

Створена 4 березня 1917 в Києві Українська Центральна Рада 11 січня 1918 – проголосила своїм IV Універсалом Українську Народну Республіку самостійною незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. У Сумах зберігся будинок, у якому містився штаб представника Центральної Ради та інші українські національні установи у 1917 – 18. У листопаді 1917 владу Центральної Ради визнали і оголосили про її підтримку Сумська Рада Селянських депутатів (голова А.Щербак), Сумські повітові земські збори надзвичайної сесії (їх голова Ф.Тесленко був обраний делегатом до Центральної Ради). Членами Центральної Ради були відомі вчені, громадсько-політичні діячі уродженці Сумщини М.Василенко, П.Зайцев, Є.Онацький, В.Довженко, О.Коваленко та інші [142]. Депутатами Центральної Ради від Сумщини стали переважно представники УПСР (українська партія соціалістів-революціонерів) й УСДРП (українська соціал-демократична робітничка партія), однак реалій, пов'язаних з діяльністю цих та інших національних партій, у краї поки що не виявлено.

Проведений більшовиками 30 жовтня 1917 в Сумах на Привокзальній площі мітинг солдатів схвалив більшовицьку резолюцію з висловом довір'я створеному II Всеросійським з'їздом Рад урядові [143]. 1 листопада 1917 про підтримку цього уряду заявили робітники Сумського машинобудівного заводу [144]. Але, як свідчать вибори до Всеросійських установчих зборів, за більшовиків проголосувало лише 10 відсотків населення.

На противагу Червоній гвардії на Сумщині були сформовані частини Української армії, зокрема, Сумський, 174-й Роменський, 38-й Глухівський полки, полк ім. Дорошенка і 1-а козацька стрілецька дивізія в Конотопі, курінь смерті в Путивлі та ін. [145]. Для боротьби з ними і на допомогу місцевим червоногвардійцям у край був направлений створений за вказівкою В. Леніна Перший Московський загін особливого призначення під командуванням О.Знаменського. У боях з військами Центральної Ради в листопаді 1917 – січні 1918 більшовикам вдалося встановити радянську владу на Сумщині. У Глухові встановлено пам'ятник В.Циганку, який за допомогою московських червоногвардійців встановив разом зі своїм загonom 1 січня 1918 радянську владу в цьому місті і очолив

Глухівський ревком. Будинки ревкомів збереглися в Конотопі, Ромнах, Кролевці, Шостці. У Лебедині знаходиться могила делегата II Всеросійського з'їзду Рад, голови Лебединського ревкому Ю.Базавлука. Встановлення радянської влади було сприйнято неоднозначно.

29 квітня 1918 в Україні була проголошена Українська держава на чолі з гетьманом П.Скоропадським, але він діяв в окупованій німецькими військами країні. У березні – на початку квітня 1918 майже вся територія Сумщини була захоплена німецькими окупантами. Запеклі десятиденні бої червоних частин під командуванням К.Ворошилова, М.Руднева, О.Пархоменка з наступаючими частинами 27-го резервного німецького корпусу відбулися в районі роз'їзду Дубовязівка [146]. На місці бою встановлено пам'ятний знак. За укладеною в травні 1918 угодою між радянською Росією і кайзерівською Німеччиною вздовж кордону з РРФСР було встановлено нейтральну зону, що відірвала від України північну частину території Сумщини. Тут, зокрема, в Середина-Буді, формувалися частини Червоної Армії, червоні партизанські загони і з'єднання, сюди неодноразово приїздили відомі більшовицькі діячі С.Косіор, Артем (Ф.Сергєєв), А.Бубнов, В.Затонський, О.Коцюбинський [147]. У Середина-Буді зберігся будинок штабу М.Щорса та будинки, пов'язані з перебуванням Артема, В.Боженка, які формували тут червоні військові частини. У с. Степне Ямпільського р-ну також є будинок, в якому перебував В.Боженко.

Курс гетьмана П.Скоропадського на відновлення буржуазно-поміщицьких порядків, грабунки окупаційної армії, репресії проти населення викликали в липні – серпні 1918 антигетьманську і антиокупаційну хвилю страйкового руху, привели до формування повстанських загонів. Конотопські робітники і службовці залізниці в липні 1918 взяли участь у всеукраїнському страйку залізничників [148]. У жовтні 1918 страйкували сумські ткачі. Будинок суконної фабрики в Сумах зруйновано у 2010. У Сумському повіті діяли великі партизанські загони. Могили їх керівників П.Багацького і І.Бочкіна на Центральному кладовищі в Сумах. Партизанські загони А.Васильченка, В.Заславського, М.Лазаренка діяли в Охтирському повіті, а в Лебединському повіті – загони І.Лисянського, кавалера ордена Червоного Прапора Х.Фролова. У Лебедині останньому встановлено пам'ятник.

У кін. 1918 на Сумщині встановилась влада Директорії УНР, яка оголосила війну РФСР у відповідь на невизнання України самостійною державою. На Сумщину знову увійшли радянські війська, що підтримували більшовицький партизанський рух, сприяли виникненню у 1-й пол. 1919 комсомольських організацій. Будинки, пов'язані з виникненням і діяльністю комсомольських організацій, є в Кролевці, Ромнах. Прихід радянських військ супроводжувався повстанським рухом, активізацією отаманщини в сільській місцевості. Створення комбідів, запровадження в Україні за російським зразком соціально-економічної політики «воєнного комунізму», діяльність продзагонів, ЧОП, ЧК викликали навесні – влітку 1919 хвилю стихійного селянського руху проти продподатку, колгоспів. Це змусило радянську владу в середині травня 1919 оголосити військовий стан у Сумах з повітом. У селі Вільшана відбулася сутичка селян з продзагоном. У с. Гудимівка за опір більшовикам було розстріляно 19 чоловік. Л.Троцький, перебуваючи в Сумах у середині липня 1919, закликав до зими покінчити з українським повстанством [149].

У серпні – вересні 1919 Сумщина була захоплена денікінськими військами, які встановили режим кривавого терору і репресій. Лише в Кролевці було повішено і розстріляно 280 осіб [150]. У Сумах, Ромнах та інших населених пунктах є братські могили мешканців, закатованих білогвардійцями. Іменем розстріляного ними робітника Я. Півненка названі в Тростянці цукровий комбінат, профтехучилище, одна з вулиць міста. У Києві денікінцями був розстріляний уродженець Миропілля письменник, громадський і політичний діяч, нарком освіти України Г.Михайличенко [151]. У Миропіллі зберігся будинок, у якому він народився, церковнопарафіяльна і двокласна зразкова школи, в яких він навчався. Білогвардійський терор викликав опір не лише більшовицьких частин (в

Ромнах зберігся будинок, у якому містився штаб сформованої тут комуністичної роти), а й селянських повстанських загонів. У листопаді – на початку грудня 1919 частини 14-ї російської армії вибили білогвардійців з території краю. Втретє, і тепер вже на багато десятиріч, тут була встановлена радянська влада.

Рубіж 1919 – 20 – це пік громадянської війни, коли соціальне напруження в Україні досягли свого апогею. Влаштувалися єврейські погроми, діяло чимало банд. Про широкий масштаб партизанського антирадянського руху свідчить той факт, що за неповними підрахунками на Сумщині у 1919 – 23 діяло понад 90 повстанських загонів. Партизанські загоми, що діяли на півночі теперішньої Сумської обл., проводили в с. Ярославець (нині Глухівського р-ну) з'їзди, створили партизанську раду, що була своєрідним органом самоврядування в цій місцевості. Видавалася повстанська газета «Вольная деревня». Влітку 1920 запеклі бої між Глухівською Січчю і більшовицькими загонами точилися в р-ні Глухова. Повстанське з'єднання Л.Хрестового здійснило рейди по Охтирському, Лебединському, Роменському повітах. Великими партизанськими загонами, що нараховували у своїх лавах кілька сот, а то й тисячу – дві чоловік керували Маслов, Маруся Кривущенко, Маруся Наливайко, Кирило Вовк, Щусь, Шуба, Летель, Цимбаленко та інші [152]. Запеклі бої з загонами Н.Махна відбулися у січні 1921 біля Недригайлова, а 28 – 30 червня того ж року вони зазнали поразки на Сулі, в р-ні між Недригайловим і Ромнами [153].

Перебіг подій громадянської війни в краї ґрунтовно ще не досліджено. Пам'ятками ж цього періоду за радянських часів вважалися ті, що були пов'язані з діяльністю більшовиків. Так, у с. Межиріч Лебединського р-ну встановлено пам'ятний знак, де стояла хата голови Межиріцького комбїду, члена Всеукраїнського Центрального комітету незаможних селян І.Лисянського, який був спалений разом з дружиною у листопаді 1920. У Ромнах, Сумах і на батьківщині в с. Хмелів Роменського р-ну встановлені погруддя героя громадянської війни командарма 1-го рангу І.Федька (загинув у сталінських таборах). У краї є поодинокі братські могили борців за радянську владу, але більшість їх не персоніфікована, а в ряді випадків учасники громадянської війни поховані з воїнами, загиблими в роки Великої Вітчизняної війни.

У роки громадянської війни поряд з перетвореннями в галузі народної освіти, створенням музеїв, робітничо-селянських театрів, розвитком художньої самодіяльності почалося спорудження пам'ятників. Один з перших в Україні пам'ятників Т.Шевченку був створений уродженцем Сумщини скульптором І.Кавалерідзе в Ромнах. У 1921 в цьому ж місті і тим же автором споруджений перший в Україні монумент на честь революції, який складається з двох скульптурних композицій – «Прометей» і «Звільнений робітник» [154].

В двадцять роки минулого століття продовжували видаватися на місцях статистичні матеріали, звіти, довідники, публікуватися краєзнавчі статті, книги, наприклад «Природа и население Слободской Украины» В.Талієва (Х., 1918), «Черниговщина» О.Іриніна (Чернігів, 1919), збірники «Полтавщина» (Полтава, 1927), «Курский край» (Курськ, 1925).

Громадянська війна призвела до загибелі великої кількості історико-культурних, архітектурних пам'яток, двірцево-паркових ансамблів. Декрети центральних органів, діяльність товариств охорони старовини, культури і мистецтва не дуже могли зарадити справі. Формування і зміцнення адміністративно-командної системи на рубежі 20-х – 30-х рр., встановлення в країні тоталітарного режиму призвело до варварського руйнування безлічі пам'яток історії та культури, особливо культових споруд. Саме в цей час було розібрано по деревині й споруджено з цього матеріалу колгоспний амбар славнозвісну Троїцьку церкву, збудовану коштом останнього кошового Запорозької Січі П.Калнишевського на його батьківщині у с. Пустовійтівка нинішнього Роменського р-ну.

Зазнали гоніння краєзнавці, музейні працівники, були розпушені товариство політкаторжан, зісланців та переселенців, істпартівські комісії, майже припинилась публікація статистичних відомостей, що до того ж нещадно фальсифікувались. В історії і краєзнавстві обов'язковим став «класовий підхід», а після виходу в світ «Короткого курсу

історії ВКП(б)» висвітлення історичних подій і сучасності повинно було вписуватись у коло встановлених ним догм. Яскравим зразком такого видання є збірник «Соціалістична Сумщина» (Суми, 1939), що беззаперечно засуджував минуле і прославляв досягнення колективізації, індустріалізації й загалом сталінського режиму.

Хоч у роки перших п'ятирічок Сумщина і не перетворилась на індустріальний край, все ж в її народному господарстві підвищилась питома вага промисловості, а в останній – машинобудування. Сумський машинобудівний завод ім. М.В.Фрунзе, що став одним з найбільших підприємств хімічного машинобудування країни, у 1933 випустив потужний компресор для Березниківського хімічного комбінату, у 1939 – азотно-водневий компресор, котрий створював тиск до 850 атмосфер, що перевершувало західноєвропейські зразки [155]. Частково змінивши виробничий профіль, Конотопський машинобудівний завод «Червоний металіст» у 1933 освоїв випуск вітчизняних електробурів, у 1934 – першої в країні електричної пилки [156]. Будувалися нові промислові підприємства. У 1931 стала до ладу Шосткинська фабрика кіноплівки. У Конотопі на базі Головних залізничних майстерень був відкритий паровозо-вагоноремонтний завод. У Сумах в 1934 став до ладу завод «Головсільелектро», що першим в країні налагодив випуск електродоїльних апаратів. У числі новобудов першої п'ятирічки – овочеконсервні заводи в Ромнах (1930) і Путивлі (1932), коноплепереробний завод в Глухові, взуттєва фабрика в Охтирці (1931) та ін. У 1940 в краї працювало понад 500 великих промислових підприємств і понад 8 тисяч дрібних [157].

Величезним випробуванням для краю, як і для всієї країни, була примусова суцільна колективізація, що підірвала основи індивідуального селянського господарства. Більшість селян не виявляли жодного бажання відмовлятися від своєї власності і вступали до колгоспів лише під загрозою ліквідації їх господарств та репресій. ЦК КП(б)У, встановлюючи темпи колективізації, оголосило Сумський округ районом суцільної колективізації. У відповідь на це перший секретар окружкому Налімов поставив завдання колективізувати до осені 1930 80 відсотків господарств, а до весни 1931 здійснити 100-відсоткову колективізацію [158]. Тенденції до завищення проценту колективізації стосувалися всіх округ краю. Насильницьке об'єднання селян у колгоспи набуло тотальних масштабів. Відомий факт, як у с. Яблучному теперішнього Великописарівського р-ну секретар комсомольського осередку залякував одноосібників, а пленум сільради ухвалив рішення вважати усіх одноосібників, які не вступають до колгоспу, куркульськими прибічниками [159].

Примусова колективізація викликала опір селянства, масштаби якого поки що не встановлені. У 1930 – 32 у с. Собичеве теперішнього Шосткинського р-ну селяни, керовані заможними родинами Кривоносів, не допускали розкуркулення і примусової колективізації [160]. Свідченнями боротьби, що розгорнулася на селі, є могили активістів колективізації в Кролевецькому, Недригайлівському, Путивльському, Роменському, Сумському р-нах. А от місця поховань жертв репресій, яких зазнавали не лише заможні селяни, а й середняки, залишаються невідомими. Безліч селян і селянських родин було вислано на спецпоселення на Північ і в Сибір. Селянин з Сумщини згадував, що коли його при висилці привели на погрузку, він побачив безкрає море людей, в яке весь час вливалися нові струмки [161].

Примусово створені колгоспи, а також реквізиції сільськогосподарської продукції привели до нечуваного голоду 1932 – 33. Матеріали про цю трагічну сторінку життя країни почали накопичуватись лише з кін. 80-х рр. 20 ст. Уже навесні 1932 тяжким голодом був охоплений Миропільський р-н, з огляду на що навіть Раднарком УРСР включив його постановою за 21 травня 1932 до числа районів, яким першочергово повинно було надати фінансову і продовольчу допомогу. Страхітливу картину народних страждань, масових голодних смертей малює лист колгоспника Лебединського р-ну Г.Петровському за 8 серпня 1932 [162]. Таких листів на його адресу надходило безліч. Та при всьому своєму авторитеті він був безсилий щось змінити. У кін. 30-х рр. членів

родини Г.Петровського торкнулися репресії. У Тростянці, Лебедині, смт Ворожба Білопільського р-ну, с. Грунь Охтирського р-ну, селах Кам'янка, Буймер Тростянецького р-ну та інших населених пунктах встановлено пам'ятники та пам'ятні знаки жертвам голодомору, але на облік взяті лише поодинокі їх могили, наприклад, в Тростянці. У більшості ж випадків невідомими залишаються як місця їх поховання, так і їх імена. Немає пам'ятників і тим головам колгоспів, котрі в умовах терористичного режиму осмілювались на протест або просто допомагали людям вижити. До їх числа належить голова колгоспу в с. Михайлівка теперішнього Лебединського р-ну колишній «Червоний партизан» комуніст Чуєнко. Одержавши в серпні 1932 непосильне завдання по здачі збіжжя, він повідомив про це колгоспників, а також про свій намір не віддавати зерно без їх згоди. Тієї ж ночі він разом з головою сільради був схоплений ОДПУ. У селі спалахнув «бабій бунт». 60 його учасників було засуджено, а Чуєнко розстріляний [163]. Секретар Волинцевського осередку ЛКСМУ Мордальова була віддана під суд за те, що допомогла селянам заховати харчі [164]. Неабияку мужність виявив у 1933 голова колгоспу «Індустрія» Сумського р-ну Г.Доценко, який докладав усіх зусиль, щоб допомогти колгоспникам вижити. Те ж саме можна сказати і про А.Бутова – голову колгоспу «Комунар» Путивльського р-ну [165].

Справжню війну проти колгоспів вели селяни с. Річки теперішнього Білопільського р-ну [166]. Викликані голодомором 1932 – 33 повстання відбулися в Тростянецькому, Охтирському, Великописарівському, Шосткинському р-нах [167]. Однак ці події поки що залишаються не увічненими.

Забезпечувати колгоспи технікою мали МТС – машинно-тракторні станції. На початку 1930 в краї діяли дві МТС, у 1930 – 32 вони були створені в усіх районах. У 1940 їх було 57. У ряді населених пунктів області (Кролевець, Лебедин, Липова Долина, Недригайлів, с. Піщане Сумського р-ну та ін.) як пам'ятки виробництва і техніки встановлені трактори «Універсал», вантажівки.

Проведення індустріалізації і колективізації заклало фундамент адміністративно-командної системи з культом особи Й.Сталіна. Встановлення тоталітарного режиму призвело до масових репресій. Диктаторський режим знищив десятки тисяч сумчан. Лише з жовтня 1988 по березень 1990 по Сумській обл. реабілітовано 4928 чоловік, репресованих за рішенням несудових органів, і ще на 935 чоловік, засуджених судами, були направлені для реабілітації справи в судові інстанції [168]. На увічнення пам'яті безвинно загиблих у Сумах встановлена плита, на місці якої планується спорудити пам'ятник.

Серед репресованих – селяни, робітники, інтелігенція, у тому числі видатні діячі науки, мистецтва, літератури, а також партійні і радянські працівники, військові. Декі з них були засуджені до вищої міри покарання. Це уродженець м. Ромни, один з найавторитетніших керівників партії, Виконкому Комінтерну, перший наркомфін СРСР Г.Сокольников (1888 – 1939) [169]. Його іменем в Ромнах названо вулицю. У Лебедині встановлено пам'ятну дошку на честь репресованого і розстріляного уродженця цього міста, партійного і державного діяча М.Демченка (1896 – 1937) [170]. Близько двох років провів у застінках НКВС полковий комісар, потім ушавлений герой Другої світової війни С.Руднев. Жертвами сталінських репресій стали нарком освіти УСРР у 1920 – 22, а з 1930 наркомфін СРСР Г.Гринько (1890 – 1938), який народився у с. Штепівка (Лебединський р-н), інші партійні і радянські працівники, а також безліч простих трудівників, над відновленням імен яких в області ведеться кропітка робота.

Тоталітаризм і репресії обернулися величезними втратами в сфері духовності, науки і культури. Лише протягом 1937 – 38 на Сумщині розстріляно 35 священників, черниця, чотири дякони [171]. Не минули репресії видатних вчених – уродженців Сумщини. В їх числі – відомий археолог, історик, мистецтвознавець уродженець с. Москалівка Роменського р-ну М.Макаренко (1883 – 1938). Понад чверть століття провів у тюрмах, таборах, засланні перший вітчизняний агрофізик, вчений з світовим ім'ям О.Дояренко (1874 – 1958), який народився в Сумах і закінчив тут гімназію [172].

Беззаконня тоталітарного режиму вплинули на життя багатьох видатних письменників, діячів мистецтва. У 1933 був заарештований і приречений на 10 років таборів блискучий сатирик і гуморист уродженець м. Грунь Охтирського району Остап Вишня (1889 – 1956). У тюрмах загинули самобутній поет і журналіст уродженець Глухова В.Нарбут (1888 – 1944), рідний брат Остапа Вишні письменник-гуморист В.Чечвянський (1888 – 1938). У 1933 заподіяв собі смерть поет і прозаїк М.Хвильовий. У Тростянці, де він народився і жив, зберігся будинок школи, у якій він навчався. За ґратами опинився письменник і перекладач, уродженець м. Ромни Б.Антоненко-Давидович (1899 – 1984).

Та не зважаючи на негативні фактори, у довоєнний період була ліквідована неписьменність дорослих, почався перехід до загального десятирічного навчання у містах і семирічного на селі. У 1940 – 41 навчальному році на Сумщині діяло 1200 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалось понад 270 тис. учнів [173]. У 30-і рр. 20 ст. для шкіл почали будувати спеціальні приміщення. Такі будинки збереглися в Сумах, Тростянці, Шостці та ін. населених пунктах. Великий внесок у педагогічну теорію і практику, роботу з безпритульними зробив уродженець Білопільля А.Макаренко (1888 – 1938). Пам'ятники видатному педагогу встановлені на його батьківщині, а також у Сумах біля будинку державного педагогічного університету, що носить його ім'я. Трагічно склалася доля талановитого педагога і письменника М.Довгополюка (1893 – 1944), який у 1922 – 1933 очолював дитячу трудову колонію в Охтирці. Він був репресований і помер у таборах.

У 20-і – на поч. 40-х рр. на Сумщині було відкрито ряд середніх спеціальних навчальних закладів і вузів. Напередодні війни в краї діяло 7 музеїв. Засновник Сумського художньо-історичного музею Н.Онацький був уповноваженим Всеукраїнського археологічного комітету по охороні пам'яток історії та культури на Сумщині, а потім кореспондентом Всеукраїнського комітету захисту пам'яток культури. У 1940 в області було понад 1200 будинків культури і клубів, близько 3 тисяч бібліотек.

Збереглися будинки окремих спеціальних навчальних і культурно-освітніх закладів. У 1939 в Сумах відкрилися обласні музично-драматичний театр і філармонія. У Ромнах і Охтирці діяли українські пересувні робітничо-селянські театри. Головним режисером створеного у 1925 Роменського театру був відомий скульптор, кінорежисер і драматург, уродженець краю І.Кавалерідзе. У Ромнах зберігся будинок, у якому він жив і працював у 1917 – 24. У роботі Роменського театру активну участь брав талановитий актор-самородок С. Шкурат (1886 – 1973), який зіграв 36 ролей у популярних фільмах, став народним артистом УРСР. У Ромнах зберігся будинок, у якому він жив, є і його могила.

У Сумах до цього часу зберігся будинок, у якому мешкав чудовий український лірик Олександр Олесь (1878 – 1944). На цьому будинку, а також на батьківському в Білопільлі, де він народився, встановлені меморіальні дошки. Помітним явищем української літератури стали твори П.Капельгородського (1882 – 1942). На батьківщині поета в с. Деркачівка Недригайлівського р-ну встановлено пам'ятник. Засновником Московського камерного театру був народний артист РРФСР уродженець м. Ромни О.Таїров (1885 – 1950).

Вагомими були творчі досягнення скульптора, уродженця с. Шпилівка Сумського р-ну, М.Лисенка (1906 – 1972). У Сумах, на будинку, де він навчався, встановлено пам'ятну дошку.

У Ромнах зберігся будинок, у якому жив відомий кобзар Є.Адамцевич (1904 – 72).

Великий внесок у розвиток науки зробили уродженці м. Ромни академіки АН СРСР видатний учений-фізик А.Йоффе (1880 – 1960) та геолог і палеонтолог О.Борисяк (1872 – 1944), академіки АН УРСР терапевт М.Губерґріц (1886 – 1951) і фізіолог В.Чаговець (1875 – 1941); уродженець Миропільля літературознавець А.Шамрай (1896 – 1952); мистецтвознавець – уродженець Глухова Ф.Ернст (1891 – 1949) і уродженець Лебедина С.Таранушенко (1889 – 1976); уродженець Глухова історик В.Романовський (1890 – 1971); уродженець Бурині літературознавець, мистецтвознавець, філолог-славіст П.Попов (1880

– 1971) та багато ін. Ім'я А.Йоффе присвоєно Роменській школі, що міститься в будинку колишнього реального училища, де навчався вчений. У Глухові зберігся будинок, у якому народився В.Романовський.

Широкої відомості зажили уродженці Лебедина – народний артист СРСР, співак Б.Гмиря (1903 – 76) і оперний співак І.Стешенко (1894 – 1937), уродженка Сум – народна артистка УРСР Ф.Барвінська (1889 – 1966). У Лебедині зберігся будинок, у якому народився і жив І.Стешенко. На ньому встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним зображенням співака.

Двадцятирічний проміжок часу між громадянською і Другою світовою війнами ілюструють понад 30 пам'яток. Вони являють собою будинки, де відбувалися з'їзди Рад, більшовицькі конференції, з'їзди, пам'ятки виробництва і техніки, могили сільських активістів, пам'ятні знаки на увічнення пам'яті жертв голодомору. Ці пам'ятки дуже слабо відбивають складний, суперечливий і трагічний період історії краю, що характеризується з одного боку вірою в революційні ідеали, ентузіазмом молоді, трудовими та іншими досягненнями, зокрема, створенням потужної індустрії, ліквідацією неписьменності, а з іншого примусовою колективізацією і розоренням селянства, жахливим голодом 1932 – 33, страхітливими репресіями.

З перших днів війни в Сумській обл. почала проводитись мобілізація, формувались народне ополчення і військові частини. У Сумах зберігся будинок, де знаходився штаб сформованої з сумчан 293-ї стрілецької дивізії. Уже наприкінці серпня 1941 дивізія вела запеклі бої біля Шостки, а потім разом зі зведеним загonom Харківського військового округу під командуванням генерал-майора О.Чеснова, до складу якого входили курсанти Сумського і Харківських військових училищ, тримала оборону в районі Ворожби – Глухова. У с. Волокитне Путивльського р-ну, де 8 вересня 1941 курсанти отримали перше бойове хрещення, і де розгорнулися особливо запеклі бої, на братській могилі курсантів встановлено пам'ятник на їх честь [174].

У 1-й пол. вересня 1941 гітлерівці окупували Кролевець, Конотоп, Глухів, Путивль, Ромни. У повітряному бою над с. Анастасівка Роменського району вступила в бій з сімома ворожими літаками і протаранила один з них відважна льотчиця К. Зеленко [175]. На її могилі в с. Анастасівка встановлено пам'ятник.

З тяжкими боями Червона Армія відступала. Одна із запеклих битв початкового періоду війни на Сумщині відбулася 1 – 2 жовтня 1941 біля Штепівки, де вцент були розбиті дві німецькі дивізії [176]. У пам'ять про цю битву на місці її встановлено монумент – танк Т-34 на постаменті. Контрудар під Штепівкою на деякий час зупинив просування гітлерівців, але невдовзі вони підтягли додаткові сили і до кінця другої декади жовтня повністю окупували територію Сумської обл. з Сумами. Нацисти встановили тут терористичний режим. Одразу ж було розгромлено більшість партизанських загонів, підпільних груп, знищено тисячі мирних громадян. У Сумах на території рафінадного заводу було влаштовано концтабір, де від нелюдських умов знемагало близько 10-ти тисяч чоловік. Лише в Конотопському концтаборі загинуло понад 30 тисяч військовополонених і цивільних осіб [177]. Усього за роки окупації області нацисти знищили понад 110 тисяч осіб [178].

Незважаючи на терор, населення боролось проти німецько-нацистських загарбників. У Лебединському р-ні діяв загін К.Карпова. На місцях його боїв у Лебедині, селах Ревки, Селище, Стеблинки встановлено пам'ятні знаки. У Сумах з жовтня 1941 по травень 1943 діяла молодіжна група «Прапор», очолювана Д.Косаренком [179]. На місці розстрілу членів цієї групи встановлено пам'ятний знак. У місті є могили партизанів і підпільників, пам'ятники і пам'ятні дошки на їх честь. Такі ж пам'ятки є і в інших населених пунктах області.

У роки війни на Сумщині сформувалися, одержали бойове хрещення, а потім виступили звідси в овіяні славою і легендами рейди по Україні великі партизанські з'єднання під командуванням С.Ковпака, С.Руднева, О.Сабурова, М.Наумова. Одним з перших почав боротьбу з нацистами Путивльський партизанський загін під

командуванням С.Ковпака – С.Руднева, який базувався в Спадщанському лісі біля Путивля. Тепер Спадщанський ліс – заповідник партизанської слави, де знаходяться численні пам'ятки, що увічнюють партизанські подвиги. У грудні 1941 Путивльський партизанський загін змушений був перебазуватися в Хінельські ліси на кордоні Сумської, Брянської і Курської областей, які перетворилися на справжній партизанський край, де діяли Ямпільський, Есманський, Хильчицький, Середино-Будський та інші партизанські загоны. Місця формування загонів відзначені пам'ятними знаками. Путивльський партизанський загін, що вийшов 30 грудня 1941 з Хінельських лісів у рейд по Сумській обл., протягом місяця приєднав до себе Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Шалигинський загоны і перетворився на Сумське партизанське з'єднання, про створення якого було проголошено в лютому 1942 на мітингу в с. Новоселиця Глухівського р-ну (нині село не існує) [180]. 23 лютого 1942 з'єднання провело мітинг і парад в с. Дубовичі Кролевецького р-ну, а через 5 днів витримало тяжкий бій з карателями в с. Веселе Путивльського р-ну [181]. Місця цих подій відзначені пам'ятними знаками, а в с. Веселому зберігся ще й будинок, де містився штаб з'єднання, санчастина. Після повернення Сумського з'єднання до Хінельських лісів його своєрідною столицею стало с. Стара Гута, де є пам'ятники і пам'ятні місця, що нагадують про це. Під час другого рейду по території області, що проходив з середини травня по кінець липня 1942 ковпаківці на кілька днів визволили Путивль, побували в Спадщанському лісі. У березні 1942 партизанський загін на чолі з О.Сабуровим перетворився на велике з'єднання, яке здійснило рейд по території Середино-Будського і Ямпільського р-нів. На ст. Зернове і в с. Нововасилівка Середино-Будського р-ну встановлено пам'ятні знаки на честь сабурівців. 26 жовтня 1942 з'єднання під командуванням С.Ковпака і О.Сабурова вийшли в рейд на Правобережну Україну.

Створене на початку 1943 кавалерійське з'єднання М.Наумова 1 лютого вийшло в рейд з Хінельських лісів і пройшло по південних районах області, наносячи удари по відступаючим під тиском радянських військ німецьким частинам. Місця боїв на маршруті рейду з'єднання М.Наумова відзначені пам'ятними знаками.

У 2-й пол. лютого 1943 в ході наступу радянських військ, що розгорнувся після розгрому німецько-нацистських загартбників під Сталінградом, частинами Воронежського і Брянського фронтів були повністю або частково визволені 11 районів Сумської обл., однак у березні того ж року гітлерівці знову окупували Сумщину, за винятком кількох населених пунктів. Звільнення Сумської обл. розгорнулося в ході запеклих боїв на завершальному етапі Курської битви. 8 серпня 1943 частини Воронежського фронту (командуючий генерал армії М.Ватутін) визволили Краснопілля, Велику Писарівку. У бою неподалік від Краснопілля О.Калінін повторив подвиг О.Матросова, а І.Вдовитченко за 4,0 км від с. Великий Бобрик Краснопілляського р-ну, обв'язавшись гранатами, кинувся під німецький танк і підірвав його. Обом сміливцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, місця їх подвигів відзначені пам'ятними знаками. І.Вдовитченко похований у с. Самотоївка в братській могилі.

З 10 по 25 серпня 1943 точилися кровопролитні бої за Охтирку, що не раз переходила з рук у руки. На вулицях міста відбувалися рукопашні бої [182]. В урочищі Ударник, де 21 серпня 1943 на смерть стояли бійці 29-го гвардійського повітрянодесантного полку, споруджено меморіальний комплекс – Курган Бойової Слави, а на східній околиці Охтирки – Монумент Безсмертя.

2 вересня 1943 були визволені Суми, з 3 по 16 вересня – Штепівка, Недригайлів, Липова Долина, Глинськ, Ромни та ін.

Північну половину області визволяли війська Центрального фронту (командуючий генерал армії К.Рокосовський). Наприкінці серпня – на початку вересня були визволені Глухів, Ямпіль, Кролевець, Середино-Буда, Шостка, Путивль, Білопілля, Конотоп [183]. За неповними підрахунками на полях битв полягло 120 тисяч сумчан. Близько 100 тисяч нагороджені орденами і медалями СРСР. Близько 200 уродженцям і жителям області присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 33 сумчанина стали повними кавалерами

ордена Слави. Серед уродженців краю високого звання Героя Радянського Союзу тричі був удостоєний льотчик І.Кожедуб, двічі – маршал бронетанкових військ П.Рибалко і льотчик підполковник С.Супрун. На їх батьківщині їм встановлені бронзові бюсти. У ряді населених пунктів (с. Паліївка Ямпільського р-ну, Комишанка Недригайлівського р-ну, Путивль, Шостка, Охтирка, Ромни, Глухів та ін.) знаходяться будинки, в яких народились або жили Герої Радянського Союзу, є їх могили.

За два роки тимчасової окупації було вивезено на каторжні роботи до Німеччини понад 78 тисяч громадян, переважно молоді. Було спалено 128 населених пунктів [184].

У Старій і Новій Гутах, Мефодівці, Зноб-Новгородському, Білоусівці, Голубівці, Великій Берізці Середино-Будського р-ну, Могриця Сумського р-ну, Оводівка Тростянецького р-ну та багатьох інших місцях встановлені пам'ятні знаки, які нагадують про трагедію цих населених пунктів.

Війна принесла горе ледве не в кожному сім'ю. Викликає захоплення життєвий подвиг жительки м. Ромни О.Деревської, яка виростила і виховала 48 знедолених війною сиріт. Будинок, де жила Мати-героїня, відзначено меморіальною дошкою, в місті встановлено їй пам'ятник, завжди доглянута її могила.

Патріотичне піднесення часів Другої світової війни примусило керівництво Радянського Союзу переглянути ставлення до історичного минулого країни і певною мірою зрозуміти необхідність збереження й відбудови зруйнованих війною пам'яток історії та культури, як символів нездоланих духовних сил народу.

В області шанують пам'ять земляків, які загинули на фронтах війни. У більшості населених пунктів області є могили воїнів-визволителів, на їх честь встановлені пам'ятники. У Путивлі встановлені пам'ятники командирів з'єднання двічі Герою Радянського Союзу С.Ковпаку, партизанському комісару Герою Радянського Союзу С.Рудневу, розвіднику Р.Рудневу, збереглися будинки, в яких жили або працювали С.Ковпак та С.Руднев, є могили з пам'ятниками на них начальника штабу з'єднання Г.Базими, командира партизанської артилерії О.Коренева та інші партизанські пам'ятки. У ряді населених пунктів, через які пролягав маршрут партизанського рейду, встановлені пам'ятні знаки. Пам'ятним є місце запеклого бою партизанів з фашистами біля с. Литвиновичі Кролевецького р-ну.

У ряді населених пунктів встановлені пам'ятники юним партизанам, підпільникам, загиблим у боротьбі з нацистами: у с. Ситники Лебединського р-ну – В.Клюшнику, в с. Бунякине Путивльського р-ну – Л.Чечоткіну, в с.Солдатське Великописарівського р-ну – М.Гендиній та ін. В Кролевіці споруджено пам'ятник поету-ковпаківцю П.Рудю (1910 – 42), уродженцю с. Бистрик.

Є в області і пам'ятки, пов'язані з діяльністю українського націоналістичного підпілля. У жовтні 1942 в Сумах було заарештовано керівника Сумського осередку ОУН (організація українських націоналістів) С.Сапуна та інших. Збереглися будинки, де в часи окупації під прикриттям Просвіти діяв підпільний провід ОУН та де була ОУНівська явочна квартира [185].

Пам'ятки історії, пов'язані з Другою світовою війною, становлять найчисленнішу групу пам'яток Сумської обл. Їх налічується близько 2 тис.

Певну роботу в області по вивченню, пропаганді, обліку, охороні та спорудженню пам'яток було проведено у зв'язку з урядовими постановами 1948 – 52. Більш серйозні зрушення у цій справі відбулися у 60-і рр., коли з цих питань було прийнято ряд партійних і урядових постанов, а у 1965 створено Республіканське товариство охорони пам'яток історії і культури та його обласну організацію.

Увічнена пам'ять ряду видатних людей, біографічно або творчо пов'язаних з краєм. У Ромнах на будинках, де жили і працювали письменники Ключина, М.Бажанов встановлено меморіальні дошки, охороняються законом їх могили. Пам'яткою Кролевеця є будинок, у якому довгі роки жив уродженець цього міста – письменник, понад 45 років прикутий до ліжка хворобою, П.Кочура (1905 – 76). У Путивлі меморіальна дошка встановлена на будинку, де жив уродженець цього міста, доктор медичних наук

О.Мещанинов. У Лебедині є будинок, у якому в 50 – 70-і рр. 20 ст. жив письменник К.Гордієнко; в Охтирці – будинок письменника І.Багряного. У Тростянці споруджено пам'ятник уродженцю району, Олімпійському чемпіону В.Куцу.

Післявоєнний період, що характеризується підвищеною порівняно з довоєнними роками увагою до пам'яток історії та культури, сам по собі дуже слабо відображений в цих пам'ятках. У монументі «Героям Сумщини», встановленому на Привокзальній площі в Сумах, втілено нагородження в 1967 Сумської обл. орденом Леніна за активну участь у партизанському русі, мужність і стійкість, виявлені населенням у боротьбі з фашистськими загарбниками в роки Другої світової війни, і за успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства. Трудовим звершенням присвячений пам'ятний знак «Слава праці» в Шостці, бюст доярки двічі Героя Соціалістичної Праці М.Савченко, встановлений на її батьківщині в с. Токарі Лебединського р-ну. Крім М.Савченко, увічнено пам'ять ще деяких Героїв Соціалістичної Праці. Так, в с. Коротченкове Шосткинського р-ну встановлено пам'ятник державному і партійному діячеві, уродженцю цього села, перейменованого на його честь, Д.Коротченку; в Охтирці – стелу на честь голови колгоспу «Зоря» І.Огреба, а на будинку заводу «Промзв'язок» – меморіальну дошку на честь першого директора цього підприємства З.Гафановича. Здебільшого не персоніфіковані такі, покликані прославляти працю, пам'ятники як встановлені на п'єдестали вантажівки, трактори. Виробничими пам'ятками 2-ї пол. 20 ст. можуть вважатись окремі виробничі корпуси сумського машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе (нині ВАТ «Сумське НВО ім. М.В.Фрунзе»), де вперше в країні було налагоджено випуск нової продукції, зокрема, опозитних компресорів нового типу, що поклато початок новому напрямку вітчизняного компресоробудування, тощо.

Справжньою трагедією для України став вибух на Чорнобильській атомній станції навесні 1986. У ліквідації його наслідків брали участь сотні сумчан. В Сумах, Глухові встановлено пам'ятні знаки на увічнення пам'яті про жертви чорнобильської аварії. Скорботну сторінку в історію Сумщини і в серця багатьох її жителів вписала війна в Афганістані (1980 – 89). У бойових діях брали участь понад 3,5 тис. сумчан, більше 120 з них загинуло. Могили воїнів, які загинули в Афганістані, пам'ятники та пам'ятні знаки на увічнення пам'яті про них є в Сумах, Глухові, Білопільлі, Конотопі, Лебедині, Кролевці, Охтирці, Ромнах, Шостці та інших населених пунктах.

Через руйнацію під час воєн і свідоме знищення культових споруд, родових дворянських гнізд, нехтування минулим, заідеологізований класовий підхід до історії та її пам'яток на Сумщині залишилося дуже мало пам'яток докапіталістичної доби – садиб, будинків та могил української національної еліти, тощо.

А відтак відсутні відомості про історичні пам'ятки такого характеру крім тих, що стосуються діяльності більшовицької партії, комсомолу, ревкомів, перших органів радянської влади. Виняток становлять кілька могил жертв голодомору та пам'ятні знаки і пам'ятники загиблим у період встановлення радянської влади.

Пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів представлені здебільшого будинками, пам'ятними місцями, а найчастіше могилами тих, хто боровся і встановлював у країні новий лад. Взяті на облік пам'ятки стосуються виключно діяльності РСДРП(б). Так, в Конотопі збереглися будинок, де відбулися перші легальні збори місцевої організації РСДРП(б), та будинок, у якому жив обраний на цих зборах головою парткому П.Новиков. Є в Конотопі і будинок, де містився керований ним штаб Червоної гвардії. У Сумах зберігся будинок, де відбувалися засідання Сумського комітету РСДРП(б) і містився штаб Червоної гвардії; в Охтирці – будинок, де відбулися перші організаційні збори групи РСДРП(б).

Таким чином переважна кількість пам'яток історії Сумської обл. пов'язана з подіями новітньої історії. Ці пам'ятки бралися на облік у відповідності до ідеологічних засад радянської історичної науки. Нині розпочався новий етап дослідження історії Сумщини новітнього періоду, а слідом за ним іде і вивчення та взяття на облік пам'яток історії, пов'язаних з фактами, подіями, іменами, про які раніше не згадувалось.

У 2-й пол. 20 – на поч. 21 ст. було видано багато краєзнавчої літератури, в якій надано увагу історико-культурним пам'яткам, а часом навіть присвячено окремим з них.

Державним обласним архівом були видані збірники документів і матеріалів з історії Сумщини з 1917 по 1945. Побачив світ ряд збірок спогадів та документальних матеріалів по радянському і пострадянському періодам. Історії краю від найдавніших часів по 70-і рр. 20 ст. та його історико-культурним пам'яткам присвячено том «Сумська область» (К., 1973, 1980), який попри безліч вад і недоліків, був першою монографічною працею про Сумщину і досі використовується як посібник великою кількістю людей. Цінним виданням стали підготовлені викладачами Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка випуски нарисів історії Сумщини з найдавніших часів по сьогоднішній день. Широке коло літератури присвячено участі населення області у подіях Великої Вітчизняної війни. Відтворюється історія репресій довоєнних часів, стають відомими імена їх жертв. Розпочалося вивчення національно-визвольного руху. Першим виданням з цієї теми стала книга Г.Іванушенка «Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини 19 ст.» (Суми, 2001).

З 1990 педуніверситетом проводяться історико-краєзнавчі конференції та інші тематичні конференції краєзнавчого плану, видаються тези їх доповідей та повідомлень. Сумським державним університетом з 1996 видається науковий журнал з історії та культури України «Сумська старовина». Краєзнавчі конференції з виданням їх матеріалів у 80-і рр. 20 ст. – на поч. 21 ст. проведено в багатьох районних центрах (Глухів, Путивль, Кролевець, Ромни). Помітну роботу по вивченню, пропаганді і збереженню пам'яток історії і культури проводить обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури.

На жаль, у згадуваних в короткому історіографічному огляді виданнях здебільшого лише згадуються історико-культурні пам'ятки Сумської обл. або подаються окремі відомості про них. Документальні ж матеріали, що стосуються таких пам'яток і зберігаються в різних архівах України і Росії, ще недостатньо вивчені. Тож у стані дослідженості і вивчення історико-культурних пам'яток регіону існує чимало проблем.

Навіть у найретельніше взятій на облік, найбільш доглянутій і переважаючій за кількістю (1512 з 1720) групі пам'яток воєнної історії є свої проблеми. Часто відсутні відомості про кількість похованих у братських могилах, їх прізвища, дані про частини, в яких вони служили. Здебільшого загубилися місця поховань іноземних воїнів. Отже, практично по всіх типах і групах пам'яток існують проблеми щодо їх вивчення.

Всього в томі подаються відомості про 1845 пам'яток історії. Найменше в області пам'яток державного устрою і суспільного життя. Їх налічується лише 5. Пам'яток соціальних і національно визвольних рухів – 78. Лише дві з них належать до 2-ї пол. 17 – 1-ї пол. 19 ст., 10 – до 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст., решта – до новітньої історії. Це могили борців за радянську владу та активістів колективізації, будинки, в яких відбувалися з'їзди Рад, містилися більшовицькі парткоми, ревкоми. Відсутні пам'ятки, що стосуються діяльності в краї РУП, Спілки, УСДРП, боротьбистів та інших політичних партій.

Найбільше пам'яток соціальних і національно-визвольних рухів зосереджено в Ромнах (11), Конотопі (13), Середина-Буді (10). Не увічнена пам'ять про борців (і здебільшого не встановлено їх імена) за національну державність, борців проти примусової колективізації, жертв репресій.

Пам'ятки воєнної історії – це переважно братські, а часом і поодинокі могили часів Другої світової війни, інколи – громадянської війни. Братські та одиночні поховання часів Другої світової війни належать головним чином воїнам Радянської Армії, які загинули при визволенні Сумщини від німецько-нацистських загарбників, хоч є і могили партизанів, жертв нацизму, Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів ордена Слави, які народилися або жили в області. Є також пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з формуванням в краї партизанських з'єднань і загонів, їх бойовими діями; місця найбільш запеклих боїв при окупації Сумської обл. та її визволенні. У ряді населених пунктів на місцях боїв встановлено на постаментах зразки зброї (гармати) та воєнної техніки (танки

Т-34) на честь бойових подвигів воїнів Радянської Армії. Чимало в області і пам'ятників землякам, односельцям. Часом вони встановлені біля братських могил воїнів-визволителів, разом з якими інколи поховано і учасників громадянської війни. Партизанських пам'яток найбільше в Путивльському р-ні (на сході центральної частини області), де сформувався партизанський загін С.Ковпака – С.Руднева, який потім перетворився на Сумське партизанське з'єднання, і де знаходиться славнозвісний заповідник партизанської слави Спадщанський ліс, а також на півночі області в Середино-Будському р-ні, де є ліси, що правили за схованку для партизанів. Понад 100 пам'яток воєнної і військової історії налічується в Роменському і Кролевецькому р-нах, понад 80 – в Глухівському, Лебединському, Тростянецькому, Сумському р-нах, в решті р-нів – від 50-ти до 80-ти, за винятком Липоводолинського, де їх є 32. Ця строкатість зумовлена в основному характером бойових дій по визволенню території краю від фашистських загарбників.

Пам'яток історії виробництва і техніки збереглося 72. Це переважно будівлі промислових підприємств (цукрових, спиртових, машинобудівних заводів), млинів і вітряків, залізничних станцій, торгових закладів, меморіальні будинки, де жили визначні підприємці-меценати, їх могили. Найбільше таких пам'яток у Сумах (9), Охтирці (6), Сумському і Краснопільському (по 7) р-нах. Вони належать переважно до другої половини 19 – початку 20 ст.

Наш край по праву пишається іменами багатьох своїх славних уродженців, пов'язаних з ними пам'яток науки та культури виявлено 66. Лише окремі з них належать до 1-ї пол. 19 ст., основна ж маса – характеризують період з 2-ї пол. 19 ст. – до сьогодення. За типологією – це будинки, в яких народилися, навчалися або жили та працювали видатні вчені, письменники, художники, артисти, музиканти, та їх могили. Найбільше таких пам'яток зосереджено в містах – Сумах, Ромни, Глухові, які були найзначнішими культурними центрами краю. В п'яти районах такі пам'ятки відсутні, в решті ж розподілені більш-менш рівномірно. Тут їх налічується від одного до трьох.

Утворення незалежної України, перетворення в усіх сферах життя суспільства, зростаючий інтерес до правдивої історії та культурної спадщини є гарантом того, що робота по виявленню, вивченню і дослідженню пам'яток історії та культури продовжиться і після виходу в світ цього тому.

IV. Архітектура, містобудування, монументальне мистецтво

За доби Київської Русі на території сучасної Сумщини були значні міста – центри уділів (Путивль, Глухів). Свідченнями тих часів лишилися городища в Путивлі, Ромнах, Білопільлі, Глинську, інших поселеннях. При монголо-татарській навалі 1240-х рр. ці терени спустошилися і в північних краях життя відродилося тільки в 15 – на поч. 17 ст., а на півдні (на Слобожанщині) – у 2-й пол. 17 – на поч. 18 ст. З того часу постали численні замчища в містах (Суми, Глухів, Конотоп). На цю ж добу припадає початок мурованого будівництва, від якого лишилися поодинокі пам'ятки в Путивлі, Глухові, Сумах.

Якщо до Національно-Визвольної війни українського народу середини 17 ст. землі теперішньої Сумщини були поділені між Річчю Посполитою, Московським царством і татарськими кочовищами, то з 2-ї пол. 17 ст. тут утвердилися два слобідських козацьких полки – Сумський та Охтирський. Частина Сумщини належала до околиць трьох полків Гетьманщини – Лубенського, Стародубського й Ніжинського. Північно-східна частина області входила безпосередньо до складу Московського царства (Путивльський повіт). Після остаточної ліквідації українського самоврядування у 1780-х рр. ці терени було поділено поміж Харківською (Слобідською Українською), Чернігівською, Полтавською і Курською губерніями.

Заселення та економічне відродження краю, що розпочалося на зламі 15 – 16 ст., посилювалось у 2-й пол. 16 – на поч. 17 ст., коли пішла хвиля української колонізації на Лівобережжі, рушійною силою якої було козацтво. Проте до кін. 16 ст. мережа поселень

тут була розрідженою і нестабільною. На поч. 17 ст. частково колонізовані землі південної Сумщини захопили польські магнати – Вишневецькі, Казановські та інші. Вони заснували свої замки й містечка, яким надали Магдебурзьке право. Найбільшим містом були Ромни, де налічувалося кількасот дворів і були збудовані потужні укріплення. Карти України, складені Гійом Левассер-де Бопланом у 1650-х рр., показують досить густу мережу населених пунктів по річках Ворсклі, Пелу, Сулі, Сейму. Багато з них зображені уфортифікованими, тому що в умовах постійної боротьби з татарськими нападами більшість поселень мали дерев'яно-земляні укріплення.

Після Національно-Визвольної війни українського народу середини 17 ст. загальною тенденцією стало збільшення площі міст, ускладнення їхньої структури й об'ємно-просторової композиції, поява нових архітектурних домінант.

Плани міст Сумщини, складені протягом 18 ст., дозволяють судити про загальні принципи й особливості містобудування 17 – 18 ст. При всій різноманітності ландшафтних ситуацій і композиційних вирішень розпланування і забудови, чітко простежуються певні закономірності побудови містобудівних утворень: уфортифіковані центри міст локалізувалися на підвищених мисах, здебільшого, на південно-східних їхніх краях (Путивль, Суми, Ромни, Білопілля). Замок або цитадель, як правило, був невеликим за площею (до 2,0 га) використовувався тільки для військових потреб (Путивль, Суми, Ромни). Виняток становили такі міста, як Охтирка і Глухів, у яких замки займали значну територію, у них були квартали забудови і містилися не тільки військово-адміністративні, а й сакральні та громадські центри всієї округи (ратуші, храми).

До замку завжди прилягав посад чи місто, розташований або на нижчих позначках, або на рівнинному плато за цитаделлю. У 2-й пол. 17 ст. посади полкових і сотенних міст були захищені земляними укріпленнями. Тут, як правило, містилися головний міський торг, собори (Суми, Охтирка, Ромни, Лебедин), садиби «значних людей», купців, козаків та ремісників, парафіяльні церкви. Цитадель і місто оточували великі приміські слободи або передмістя, що у 18 ст. називалися форштадтами. Вони розвивалися у ярах, на надзаплавних терасах, на плато. Типи міських структур лишилися тими ж, що і за княжої доби (півкруглий і секторний), але в реальних умовах ускладнилися внаслідок розширення сельбища, переходу до концентричних структур (Путивль), лінійних (Білопілля) з великою кількістю проміжних типів (Суми, Глухів). Моноцентризм містобудівних структур поступово змінився на поліцентризм за рахунок появи виявлених в об'ємних формах центрів розпланувальних районів, монастирів (Путивль, Глухів).

У межах укріплених міських центрів розпланування було, як правило, регулярним – порядковим, рідше – радіальним. За межами фортець розпланування було вільним і залежало від форми укріплень, рельєфу, гідрографії. Найбільша густота вуличної мережі й щільність забудови спостерігається у межах укріплень. Натомість для неукріплених слобід та передмість характерна велика нарізка кварталів, низька щільність забудови, що пояснюється, окрім іншого, ще й особливостями розвиненого у цьому регіоні будного промислу, який вимагав великих територіальних резервів. Вулиці тут ішли вздовж вододілів і тальвегів; у рівнинній місцевості – рівнобіжно берегам акваторій, уздовж яких завжди розміщувалися промислово-виробничі зони. Для зручності комунікації прокладалися радіальні вулиці, орієнтовані на фортечні брами, перед якими розташовувалися один або кілька торговельних майданів (Путивль, Лебедин). Інколи невеликий торг був і в межах фортеці. У цілому розпланування міст було хоча й ландшафтним, нерегулярним, проте суто функціональним. Основні системи розпланування були такими: порядкова, віялоподібна, гілляста. У невеликих сотенних містечках домінувала одна певна розпланувальна система: порядкова (Конотоп) або секторно-радіальна (Ромни, Путивль). У більших містах органічно сполучалося кілька розпланувальних систем, відображаючи стадійність розвитку цих міст (Суми, Охтирка, Лебедин). Як правило, порядкове розпланування було у межах фортеці; радіальне – навколо неї, віялоподібне, з переходом у гіллясте – на периферії.

Об'ємно-просторова композиція, що визначалася природною підосною, системою укріплень, структурою та розплануванням, була головним чинником формування своєрідності образу міста. Незалежно від рельєфу – рівнинного чи гористого, суворо витримувалася ієрархічність містобудівної композиції. Центр міста на найвищих позначках рельєфу завдяки фортечним валам й відкритим еспланадам довкола них був візуально виділений у пейзажі. Тут розміщувалися головні доміанти. Образи головних міських споруд, починаючи з 2-ої пол. 17 ст., формувалися на засадах висотних силуетних композицій. У 2-ій пол. 17 та 18 ст. ішов процес заміни дерев'яних містобудівних доміант мурованими, значно більших обсягів. Це були міські й монастирські собори, парафіяльні церкви. При цьому дотримувалися принципу ієрархічності: головні доміанти були масивними, багаточисельними (Глухів, Суми, Ромни, Путивль); другорядні були одноверхими, лапідарних силуетів. Новим явищем у містобудуванні стали у 2-ій пол. 18 – на поч. 19 ст. величні багатоярусні муровані дзвіниці у Глухові, Путивлі, Сумах, Охтирці – важливі акценти, що надали нового звучання силуетам міст і монастирів.

Система орієнтації в місті лишалася заснованою на давньоруській традиції: у ній провідну роль відігравали об'ємні орієнтири, прозори у забудові, а не лінійні вісьові перспективи. Вулиці й шляхи спрямовувалися на архітектурні доміанти у вигляді бічних перспектив.

Масова забудова у 17 – 18 ст. була садибною, одноповерховою, дерев'яною. Протягом 18 ст. забудова у центрах міст поступово ущільнювалася, з'явилися перші кам'яниці (Глухів, Суми). У 18 ст. більшу композиційну роль почали відігравати громадські, урядові будівлі (будинки другої Малоросійської колегії та палаци К.Розумовського і П.Румянцева-Задунайського в Глухові).

Новим явищем в архітектурі поч. 18 ст. стали муровані монастирі строго регулярної композиції з собором у центрі й дзвіницею із заходу (Гамаліївський монастир поблизу Шостки).

У 2-ій пол. 18 ст. на теренах Сумщини з'явилася цілковито новаторська містобудівна концепція: розпочався процес реконструкції міст на засадах регулярної класицистичної архітектури. На Україну було поширено Указ російської імператриці Катерини II 1763 «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо». Але особливості тогочасної військово-політичної обстановки затримали реалізацію цих заходів у межах тогочасних Чернігівської, Полтавської, Курської та Слобідської Української губерній на кілька десятиріч. Тільки з 1782 щойно призначені губернські й повітові землеміри розпочали топографічне знімання міст та складання нових планів. Перепланування зачепило, передусім, Глухів після пожеж 1781 та 1784, Путивль, Суми й Ромни.

Найбільшого розвитку реконструктивні й розпланувальні роботи набули після того, як у 1802 було затверджено новий поділ на губернії. У Полтаві, Чернігові, Курську й Харкові було організовано губернські креслярні, що стали розробляти перші проекти. Із найбільшою повнотою нові містобудівні засади, що передбачали чітке функціональне й просторове зонування території, регулярну побудову вуличної мережі з розподілом площ на соборні, торгові й адміністративні, виразність доміантних громадських будівель, були реалізовані в проектах перепланування Глухова, Сум і Ромен. На досить складну топографію здебільшого накладалася абстрактна регулярна вулична мережа. Але робилося це не механічно, а з деяким урахуванням таких реалій, як трасування ліній укріплень, вулиць і шляхів, розташування соборів і монастирів, деяких інших капітальних будівель. Найбільш радикальним виявився проект перепланування Путивля, згідно з яким на історично сформовану радіально-концентричну розпланувальну мережу наклали абстрактну прямокутно-прямолінійну систему нових вулиць і кварталів.

Авторами всіх цих проектів були губернські архітектори М.Амвросимов, П.Ярославський, А.Карташевський. За їхніми проектами з використанням альбомів «зразкових фасадів», які регулярно надходили зі столиці, протягом перших десятиріч 19 ст. у всіх повітових містах будували остроги, присутствені місця, народні училища,

шпиталі тощо (Суми, Охтирка, Глухів, Конотоп). При цьому відповідно до «зразкових проектів» уніфікувалися не тільки фасади будинків, а й навіть малі архітектурні форми.

Таким чином на зміну попереднім органічним містобудівним структурам з поч. 19 ст. утверджується принцип регулярного, централізованого, упорядкованого міста. Ідея регулярності мислилася як засіб спрощення орієнтації, упорядкування розпланувальної структури. Для кожного міста заздалегідь обирався певний розпланувальний прийом. Ступінь складності плану визначався кількістю населення, площею сельбища, значенням міста. Малі повітові й позаштатні міста вирішувалися єдиними розпланувальними прийомами. Здебільшого це була ортогональна мережа вулиць (у традиціях античної еллінської, так званої Гіпподамової системи – див. розпланування Білопілья і Путивля). Такі міста, як Суми, Глухів, Ромни вирішувалися кількома прийомами з прив'язкою нових вулиць до вже існуючих вуличних трас. Прямолінійні вулиці орієнтувалися на архітектурні доміанти (вісьова перспектива); з'явилися замкнуті перспективи. Тим самим завершився перехід від давньоруської ландшафтної системи орієнтації до лінійно-вісьової, за принципом вулиця-коридор. Головні площі здебільшого розпланувалися ближче до берегів річок. Фортечні вали зносилися, на їхньому місці прокладалися широкі озеленені бульвари (Ромни) або влаштовувалися торговельні майдани (Суми, Глухів). Загальним недоліком цих розпланувальних систем було ігнорування локальних особливостей ландшафту.

У тогочасних містобудівних нормах були детально розроблені протипожежні вимоги, такі як необхідність влаштовувати брандмауери, розриви між будинками, заборона вкривати дахи соломною. Санітарні вимоги передбачали винесення за місто цвинтарів і виробничих об'єктів. Квартали у центрах міст виділялися під муровану забудову, а на периферії – під дерев'яну. Нормувалася ширина вулиць: головних – 10 сажнів, другорядних – 5 сажнів.

Ця серія проектів перепланування була здійснена лише частково через слабе економічне становище більшості міст краю. З 1836 розпочалося розроблення наступної серії планів згідно з новими вимогами: більше уваги надавалося вивченню інженерно-геологічних, гідрологічних умов території, повніше враховувалася наявна забудова, точніше намагалися визначити перспективи розвитку поселень. За зразок правили проекти, розроблені архітектором В.Гесте для Київської губернії. Але у зв'язку з передачею цієї роботи повітовим землемірам фаховий містобудівний рівень реалізованих планів дещо знизився, а розпланування звелось до механічного прирізування нових прямокутних кварталів у рамках існуючої містобудівної схеми (Суми, Глухів, Конотоп, Ромни).

У результаті здійснення цих заходів центральні частини більшості міст дістали регулярне розпланування. Колишні їхні передмістя перепланувати нерідко не вдавалося, тож старі криволінійні траси вулиць підключалися до ортогонального розпланування центрів. Зовсім не вдалося перепланувати місто Лебедин. Унаслідок цього воно стало унікальною пам'яткою докласицистичного містобудування.

Нове регулярне розпланування призвело до змін об'ємно-просторової композиції: завдяки знесенню оборонних ліній розкрилися панорами ансамблів історичних середмість (Суми, Глухів, Охтирка, Ромни). Архітектурні доміанти, як старі, так і новозбудовані, потрапляли у точки перетину вісей кількох вулиць, завдяки чому великий архітектурний ефект досягався невеликою кількістю унікальних споруд (Ромни).

З поч. 19 ст. рядова забудова була введена на червоні лінії, з'явилася периметральна забудова кварталів, збільшився масштаб будинків, особливо у центрах Сум, Ромен і Глухова. У 2-ій пол. 19 – на поч. 20 ст. почалася суцільна 2-3-поверхова забудова головних вулиць у Сумах, Охтирці, Конотопі, Глухові, Ромнах.

Містобудівна ситуація, що створилася внаслідок перепланувань 1-ої пол. 19 ст. та забудови 19 – поч. 20 ст., стала основою розвитку міст Сумщини за радянської доби.

Архітектурно-містобудівна спадщина Сумської обл. представляє різні хронологічні періоди дуже нерівномірно: до 17 ст. маємо тільки археологічні пам'ятки – городища,

поселення, курганні могильники (Путивль, Білопілья, Глинськ, Ромни, околиці Сум). З 17 – 18 ст. збереглися переважно споруди церковної архітектури, найдавнішими з яких є Мовчанський монастир та Спасо-Преображенський собор у Путивлі, церква Св. Миколи в Глухові та Воскресенська церква в Сумах. Збереглися або частково уціліли деякі визначні монастирські ансамблі 17 – 19 ст. (Мовчанський, Софроніївський, Глинський, Гамаліївський, Глухівсько-Петропавлівський, Охтирський Троїцький).

На кін. 18 – поч. 19 ст. припадає бурхливий розвиток садибно-паркового будівництва в регіоні, представлене палацово-парковими ансамблями різної міри збереженості в Кияниці, Куянівці, Хотіні, Тростянці, Низах, Волокитиному, Бочечках. З 19 – 20 ст. маємо архітектурні пам'ятки всіх видів і типологічних груп – житлові, громадські, господарські, промислові будівлі тощо. Загалом серед пам'яток архітектури церковні споруди в області складають не більше 30 %.

На Сумщині безпосередньо працювали або створювали свої проекти для цього регіону видатні архітектори 17 – поч. 20 ст.: Я.Стандарний (автор розпланування м.Суми), М.Єфимов, Д.Ухтомський, А.Квасов, Ф.Савич, Дж.Кваренгі, П.Ярославський, О.Паліцин, М.Амвросимов, А.Карташевський, Ф.Данилов, А.Гросс, В.Немкін, В.Ніколаєв, А.Гун, М.Ракінт, В.Покровський, К.Іваницький, Г.Шольц.

Значна частина об'єктів архітектурної спадщини Сумщини (палаці, храми, лікарні, навчальні заклади й громадські будівлі тощо) постали коштом і особистими зусиллями видатних українських меценатів 2-ої пол. 19 – поч. 20 ст. – родин Терещенків, Харитоненків, Ліщинських, Суханових та інших.

На кін. 20 ст. збереглося немало пам'яток традиційної народної архітектури (хати, комори, вітряки); проте ця архітектурна спадщина, на жаль, втрачається дуже швидко і нерідко навіть без належної фіксації. Є в області й поодинокі кладовища, цінні в історичному і мистецькому плані (Глухів, Суми, Ромни).

У цілому, багата й різноманітна архітектурна спадщина Сумщини найповніше відобразила архітектурний процес на східних теренах України впродовж 17 – 20 ст. Тут представлені як муроване, так і дерев'яне будівництво, а також світові стилі в їх оригінальних місцевих інтерпретаціях: українське відродження 17 ст., бароко 17 – 18 ст., класицизм, романтизм, історизм, еkleктика, модерн, конструктивізм, радянський ретроспективізм. У типологічному відношенні ця спадщина також відзначається різноманітністю і повнотою: представлено будівлі й споруди церковні (різних конфесій), житлові, громадські, військові, виробничі, інженерні.

Найзначнішими осередками архітектурно-містобудівної спадщини області є обласний центр та міста Білопілья, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Охтирка, Путивль, Ромни, Тростянець. У цих містах виділяються історичні ареали та комплексні охоронні зони як цілісні об'єкти збереження та комплексної регенерації архітектурного середовища на науковій основі. Проте основну кількість об'єктів архітектурної спадщини складають окремі пам'ятки архітектури, значні будівлі та історико-меморіальні споруди.

Нині на Сумщині діють два заповідники: з 1986 – Путивльський історико-культурний (охоплює місто і Спадщанський ліс у Путивльському р-ні) та Глухівський (з 1994). Історичне передмістя Сум 1991 оголошене заповідною територією.

Територія області за природними, історичними й культурними особливостями розподіляється на північну (8 районів) та південну частини. Остання включає три регіони:

1. Центральний (Сумський, Лебединський, Краснопільський і Білопільський р-ни).
2. Південний (Тростянецький, Великописарівський і Охтирський р-ни).
3. Західний (Роменський, Липово-Долинський і Недригайлівський р-ни).

Центральний регіон є тереном колишнього Сумського козацького полку. Його центром є місто Суми, а локальними центрами розташування архітектурно-містобудівної спадщини є Лебедин, Низи і Миропілья. Регіон об'єднує мальовнича долина р. Псел, що служить головною ландшафтною домінантою цього краю.

Південний регіон є територією колишнього Охтирського слобідського козацького полку і лежить у басейні верхньої течії мальовничої р. Ворскли, що і визначає природну

своєрідність краю. Центром регіону є місто Охтирка, яке зберегло значну культурну спадщину. Місто Тростянець має чимало пам'яток природи, садово-паркового мистецтва, архітектури й містобудування.

Західний регіон – це територія колишньої Полтавщини (до 1781 – частини Лубенського і Гадяцького полків). Це – басейн р.Сули з допливами Роменом та Хоролом. Безсумнівним центром регіону є Ромни – визначне історичне місто України, колишній центр європейської торгівлі.

Північна частина є найбільшим за площею і за кількістю адміністративних районів. Його центром є місто Глухів – колишня гетьманська столиця.

Розглянемо докладніше специфіку кожного з виділених історико-культурних регіонів.

У Центральному регіоні найвищий історико-культурний потенціал має обласний центр. Він лежить на р. Псел при впадінні рр. Стрілки і Сумки. У межах міста налічується 234 пам'яток історії, археології, архітектури, містобудування, монументального мистецтва і садово-паркового мистецтва. Суми, засновані в 1652 – 57, упродовж 17 – 18 ст. були найбільшим і найбагатшим містом Слобідської України. Серед збережених пам'яток архітектури – унікальні Воскресенська та Троїцька церкви, Спасо-Преображенський собор, давньоруські городища на околицях міста, фортеця 17 ст., винятково цілісна історична забудова середмістя 19 ст., історичні місця, пов'язані з перебуванням у Сумах письменників Олександра Олеса, В.Короленка, А.Чехова, О.Купріна, співаків Д.Собінова, Ф.Шаляпіна, композитора П.Чайковського, художників В.Маковського, Н.Онацького та багатьох інших видатних людей. Найбільше з містом пов'язані життя і діяльність «королів» цукрової промисловості кін. 19 – поч. 20 ст. – династії Харитоненків. Їхній завод на околиці Сум був найбільшим у світі і ще до 1990 давав 20 % всього цукру-рафінаду, що вироблявся в СРСР. У місті діють краєзнавчий і художній музеї, збірки яких фахівці оцінюють як одні з найцінніших в Україні.

Сумський р-н серед інших в області є найбагатшим на різноманітні пам'ятки. Значення деяких із них виходить за межі не лише області, але й України. Вище м. Суми на р. Псел збереглися рештки Сумського Успенського чоловічого монастиря 1658, палацово-паркові ансамблі в Хотині й Кияниці. Нижче Сум по р. Пселю збереглися численні садиби слобожанського дворянства: Штеричевої в Басах з чудовим парком, Кондратьєвих у с.Червоне з кам'яницею 18 ст., Кондратьєвих у с. Низи, де зберігся парк і будинок, у якому у 1871 – 79 влітку жив композитор П.Чайковський (тут знаходиться музей і пам'ятник великому композитору). Поряд з Низами – с. Нижня Сироватка, де народився видатний український промисловець і меценат І.Харитоненко (1820 – 91) і де збереглися численні архітектурні пам'ятки, збудовані його коштом.

Визначним історичним містом України є Лебедин, заснований 1652. Тут зберігся будинок братів Залеських, у якому 1859 зупинявся Т.Шевченко (нині краєзнавчий музей), Воскресенська дерев'яна церква, хата сотника Івана Красовського, кілька інших пам'яток архітектури, музей місцевого уродженця, видатного співака Бориса Гмирі.

У Лебединському р-ні є чимало історичних поселень і визначних пам'яток історії та культури: в с. Ворожба – Преображенська церква з дзвіницею та родова садиба Кричевських, звідки пішли у широкий світ видатні митці брати Василь і Федір Кричевські. Поряд з Ворожбою – с. Лифине, де в збереженій донині панській садибі гостював у 1859 Т.Шевченко, створивши тут низку творів. На захід від Ворожби лежить Межиріч – колишнє сотенне містечко, в якому дивом зберігся унікальний мурований Успенський собор 1759. Окрім того, Межиріч є славетним центром гончарства. Від Межиріча вниз по р. Пселю аж до межі Полтавської обл. простяглася суцільна низка історичних сіл з пам'ятками археології, історії, архітектури і природи (Михайлівка – родова садиба Полуботків і графів Капністів, Курган, Червлене, Пристайлове, Боброве, Кам'яне). Миколаївська церква 1730 у Бобровому є найдавнішим дерев'яним храмом Слобожанщини.

Краснопільський р-н лежить на крайньому південному сході області. Тут багато

лісів, значні ділянки яких оголошено пам'ятками природи й заповідними урочищами. Район бідний на пам'ятки історії та археології, проте тут збереглося чимало архітектурних старожитностей. У Краснопіллі є 4 пам'ятки архітектури. Найцікавішим є історичне село Миропілля – у давнину значне місто, що нині ніби «законсервоване» станом на 19 ст. Воно пов'язане з іменами актора М.Щепкіна, письменників Ф.Достоевського та Г.Михайличенка. Цікаві в архітектурному відношенні стародавні храми збереглися в селах Великий Бобрик, Верхня Пожня, Грунівка, Запсілля, Мала Рибиця, Славгород, Угроїди. У с. Рясному частково зберігся монастир 19 ст., в Мезенівці та Угроїдах – старовинні комплекси цукроварень. У с. Грабовське, де народився видатний український поет П.Грабовський, збереглася його садиба, де відкрито музей поета і встановлено йому пам'ятник.

Білопільський р-н лежить у басейні допливів р. Сейму, річок Виру і Криги. Природні визначні місця представлені Куянівським парком 18 ст. та низкою ландшафтних заказників. Найзначнішими історичними поселеннями є міста Білопілля і Ворожба (Білопільська). Архітектурна спадщина представлена – храмами 18 – 19 ст. у Білопіллі, Ворожбі, Куянівці, палацом у Куянівці. До провідних історичних об'єктів належать будинки у Білопіллі, де народилися й жили видатні люди: педагог А.Макаренко, поет Олександр Олесь, художник В.Зарецький, а також рештки садиби відомого толстовця князя Хілкова у с.Павлівка.

Південний регіон належить до басейну верхньої течії р. Ворскли. Тут є чимало природних заповідних об'єктів, серед яких найвизначнішим справедливо вважається комплекс пам'яток природи і садово-паркового мистецтва в околицях Тростянця.

Великописарівський р-н надзвичайно багатий на археологічні пам'ятки. Давніх городищ тут відомо небагато – оскільки ці терени входили в зону впливу кочових народів. Пам'ятки архітектури розташовані по регіону неоднорідно: найбільше їх сконцентровано в Охтирці.

Місто Охтирка є одним з найзначніших історичних поселень краю з багатою і різноманітною історико-культурною спадщиною. З ним пов'язане явлення чудотворної ікони Охтирської Божої Матері, на місці якого стоїть величний ансамбль Покровського собору 18 ст. У місті збереглися пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю визначних особистостей – Я.Щоголіва, П.Грабовського, Б.Антоненка-Давидовича, І.Багряного, Остапа Вишні, П.Воронька.

Охтирський р-н цілком належить до басейну р. Ворскли, береги якої є цілісною ландшафтною зоною. Архітектурна спадщина району досить різноманітна: кілька церков, рештки Троїцького монастиря 17 – 18 ст. Поряд із природними ландшафтами найбільш вражаючими є археологічні пам'ятки Охтирщини, а серед них – чи не найбільше в світі Більське городище поблизу с. Куземин, де в I-му тисячолітті до н. е. була столиця Скіфського царства – місто Гелон, згадане давньогрецьким істориком Геродотом.

Тростянець лежить на р. Боромлі, правому допливі р. Ворскли, у мальовничій долині, оточеній лісами. Основу життя Тростянця в старі часи становив маєток князів Голіциних, який у 2-ій пол. 19 ст. перейшов у власність відомого промисловця Л.Кеніга, котрий реконструював палацовий ансамбль і систему парків та влаштував тут цукроварню й низку промислових підприємств. У цьому маєтку з 1864 епізодично бував великий російський композитор П.Чайковський, котрий написав тут чимало творів. У Тростянці встановлено один із найкращих в Україні пам'ятників П.Чайковському. Серед архітектурних пам'яток міста відзначаються оригінальністю Благовіщенська та Воскресенська церкви, палац Л.Кеніга, неповторний манеж-цирк у вигляді середньовічної фортеці, романтичний «грот Німф» у парку «Нескучне».

Природні охоронювані об'єкти Тростянецького р-ну пов'язані з лісами й заплавленими болотами (Боромлянський і Бакирівський заказники). Архітектурна спадщина представлена парафіяльними церквами доби класицизму, що збереглися в кількох селах (Білка, Боромля, Криничне, Семереньки). Серед них є такий архітектурний шедевр, як церква Різдва Богородиці в с. Кам'янці 1805.

Західний регіон Сумщини охоплює історичне Посулля – терени найдавнішої української колонізації. Пам'ятками містобудівної діяльності київських князів лишилися в Посуллі міста (Ромни), давні городища правобережжя Сули (Глинськ, Засулля, Боярське городище, літописні міста Попаш і В'яхань). Історичним центром регіону є Ромни. Регіон має багатшу й різноманітнішу історико-культурну й природну спадщину, порівняно з південним регіоном. Серед природних об'єктів – усі види пам'яток і охоронюваних територій. Найцінніші ландшафти регіону приурочені до долини р. Сула з допливами Роменом і Терном.

У м. Ромни збереглися славетне городище «Монастирище», що дало назву окремії археологічній культурі, а також дитинець і посад давньоруського міста, скіфський курганний могильник. Ромни відомі в історії як найбільший центр міжнародної торгівлі 18 ст. (Роменський ярмарок). До найзнаменитіших пам'яток міста належать Святодухівський собор, Василівська і Вознесенська церкви, кількадесят пам'яток архітектури 19 – 20 ст., перший в Україні пам'ятник Т.Шевченкові роботи І.Кавалерідзе (1918).

Архітектурна спадщина представлена в хронологічному діапазоні 18 – 20 ст., стилістичному – від бароко до модерну. Найславетнішою архітектурно-історичною пам'яткою є церква Калнишевського 1773 у с. Пустовійтівка.

Липоводолинський р-н має лише кілька пам'яток архітектури місцевого значення – церкви та вітряки. На відміну від нього, у Недригайлівському р-ні є унікальна система козацьких укріплень 17 ст. на давньоруських і скіфських городищах – так звана Мазепина гора в околицях Недригайлова. Єдиним у світі є пам'ятник мамонтові в с. Кулішівка (1841). Архітектурна спадщина представлена кількома церквами та будівлями навчальних закладів зламу 19 – 20 ст., а також вітряками.

Північний регіон Сумської обл. належить до історичної Чернігово-Сіверщини. Його історико-культурна спадщина тягнє до Глухова й Путивля – двох міст, де створені державні історико-культурні заповідники.

Глухів по праву вважається провідним історичним містом України, однією з її історичних столиць. Як історичний центр Глухів, у цілому, зберігся. У центрі його – Радний майдан, де обирали трьох гетьманів України, посеред майдану – головна громадська споруда тогочасної України – Миколаївська церква. Частково збереглася козацька фортеця з мурованою Київською брамою. Місце гетьманської резиденції відзначає велична Трьох-Анастасіївська церква, рівної якій немає в усій Україні. З Глуховом пов'язані не тільки державницькі змагання останнього етапу Гетьманщини, а й українське відродження 2-ої пол. 19 – поч. 20 ст., представлене іменами Г. Нарбута, Ф. Уманця, Дмитра і Петра Дорошенків, О. Довженка, Ф. Ернста, М. Василенка, родиною українських промисловців і меценатів Терещенків. У місті збереглося чимало історичних будівель, освячених іменами видатних українців. Його архітектурна та містобудівна спадщина, представлена понад 50 пам'ятками, на сьогодні вивчена й опублікована досить повно.

У Глухівському р-ні найціннішими ландшафтними територіями є долини річок Клевені, Есмані, Обести. Населені пункти, в яких є пам'ятки архітектури, розташовані навкруг Глухова дуже насичено. Унікальні церкви 18 – 19 ст. збереглися в селах Білокопитовому, Годуновці, Дунайці, Обложках, Первомайському, Полошках, Некрасовому, Сваркові, Сопичі, Суходолі, Шалигиному. Збереглися монастирі 17 – 18 ст. у селах Будища (Глухівсько-Петропавлівський монастир) та Соснівка (Глинська пустинь).

Путивль є одним з найстародавніших міст Київської Русі. У ньому збереглося понад 30 пам'яток архітектури 17 – 19 ст. Його культурно-історична спадщина добре вивчена і представлена в літературі.

Путивльський р-н, цілком належачи до басейну р. Сейм, має дуже красивий і своєрідний ландшафт із ланцюжком давньоруських городищ уздовж високого правого берега Сейму (села Лухтовка, Линово, Волинцево, Латишевка). Пам'яткою садово-паркового мистецтва є Волокитинський парк. Архітектурна спадщина представлена

Софроніївським печерним монастирем 14 – 18 ст., церквами 19 ст. у селах Яцине, Кочерги, Линово, Вошиніно, унікальним вітряком голландського типу в с. Линово.

Буринський р-н лежить у басейні р. Сейму, має добрі природні умови, проте дуже бідну історико-культурну спадщину (давньоруське городище поблизу с. Ігорівка, кілька архітектурних об'єктів 19 ст. у Бурині і в с. Слобода).

Конотоп належить до визначних історичних міст України. Тут збереглися рештки замку 17 ст., садиби першого видавця «Енеїди» І.Котляревського М.Парпури та генерала М.Драгомирова.

Серед сіл Конотопського р-ну заслуговують на увагу с. Шевченкове (колишня Гирявка) – родовий маєток Лазаревських, де бував Т.Шевченко і де поховано великого українського історика О.Лазаревського. Архітектурна спадщина району представлена справжньою перлиною класицизму – палацом і парком княгині Львової кін. 18 ст. у с. Бочечки. На терені району є кілька старих церков, що є пам'ятками архітектури (села Дептівка, Кошари, Вирівка).

Місто Кролевець відоме своїми ярмарками, знаменитими кролевецькими тканинами рушниками. Тут збереглися садиби друзів Т.Шевченка, де він бував (Рудзинських і Огієвських), будинки, де народилися видатний вчений-лісівник В.Огієвський, видатний український художник О.Грищенко й геніальний перекладач М.Лукаш. Збереглася Спасо-Преображенська церква, пов'язана з життям і діяльністю видатного церковного діяча, просвітителя Сибіру Філофея Ліщинського і 10 пам'яток архітектури.

Для Кролевецького р-ну характерна наявність великої площі лісів із значною кількістю охоронюваних урочищ і парків. Архітектурна спадщина представлена кількома церквами та залишками палацово-паркового ансамблю садиби Кочубеїв у с. Ярославець.

Значні площі Шосткинського р-ну, що лежить у басейні р. Десни, укрито хвойними лісами з численними заповідними урочищами. У Шостці, відомій своїм пороховим заводом з часів Петра І, зосереджено 14 пам'яток архітектури – переважно радянської доби. Поряд з містом зберігся фамільний монастир гетьмана І.Скоропадського – Гамаліївський. У с. Ображіївка збереглася дуже цікава мурована церква з дерев'яною дзвіницею (19 ст.), а також пам'ятник уродженцю села, тричі Герою Радянського Союзу І.Кожедубу роботи знаменитого скульптора М.Томського. У с. Пирогівка на березі Десни стоїть унікальна дерев'яна Покровська церква 1777 з дзвіницею. Михайлівська церква 1776 у смт Вороніж є рідкісною пам'яткою барокової архітектури.

Ямпільський р-н теж відзначається лісистістю і наявністю великої кількості природних заповідних об'єктів. До найцікавіших населених пунктів р-ну належать: с. Воздвиженське з ансамблем славетного Хрестовоздвиженського трудового братства кін. 19 ст., заснованого відомим філософом і громадським діячем М.Неплюєвим; смт Дружба з комплексом Михайлівської цукроварні поч. 20 ст., що належала родині Терещенків. Унікальною пам'яткою народної архітектури є Успенська дерев'яна церква 1730 у с. Чуйківка.

Середино-Будський р-н лежить у зоні відомих в історії Брянських лісів. Це – партизанський край, всі села якого у 1942 були знищені нацистами, про що свідчить меморіал у с. Стара Гута. Власне архітектурна спадщина району дуже бідна й представлена лише ратушею і двома перебудованими церквами в Середині-Буді.

Дослідження архітектурної спадщини Сумщини розпочалися ще в 19 ст. Відомості про окремі пам'ятки трапляються у працях архієпископа Філарета (Д.Гумілевського), М.Сумцова, І.Фоміна, Є.Редіна, Я.Левицького та інших. У 1920 – 30-х рр. архітектурні пам'ятки докладно досліджували славетні українські вчені-пам'яткознавці Ф.Ернст, С.Таранушенко, М.Макаренко, І.Жолтовський, а в повоєнну добу – Г.Логвин, І.Ігнаткін та інші.

Протягом радянської доби архітектурна спадщина Сумщини зазнала значних і невідшкодованих втрат. Підраховано, що коефіцієнт втрат архітектурної спадщини Сумщини становить 59 % і є одним з найвищих серед усіх областей України.

У повоєнну добу почали складатися перші списки пам'яток області у рамках

проведення єдиної пам'яткоохоронної політики в межах Української РСР. Перший в республіці список пам'яток архітектури було затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 № 320. По Сумській області до списку увійшло 32 об'єкти (28 охоронних номерів).

Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР» передбачала значне (майже на 40 %) скорочення списків пам'яток архітектури, що перебували під охороною держави. У новому списку з об'єктів Сумської області залишилося тільки 20 споруд (17 охоронних номерів).

Додатковий список пам'яток архітектури республіки було затверджено постановою Міністрів УРСР від 6 вересня 1979 № 442. До пам'яток, які охороняються державою додалося ще 24 охоронні номери.

У 1960-х рр. виник інтерес до комплексного збереження архітектурно-містобудівної спадщини. Цій проблемі було присвячено наказ Держбуду УРСР від 9 серпня 1968 № 134, яким затверджено «Список стародавніх міст, селищ і сіл Української РСР, проекти планів і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'ятників культури». Цей список визначив широкий фронт для розгортання передпроектних історико-містобудівних досліджень. На території Сумської обл. було виділено 14 значних історичних поселень: міста Суми, Охтирка, Білопілья, Ромни, Тростянець, Глухів, Путивль, села Воргол, Ленінське, Городище, Ширяєве, Басівка, Кияниця, Гамаліївка. Ці дослідження стали цілеспрямованішими після ухвалення з ініціативи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури постанови Ради Міністрів Української РСР від 24 листопада 1976 № 532, якою було визначено 39 найважливіших історичних міст, для яких слід розробити зони охорони пам'яток і проекти їх впорядкування. До цього переліку з Сумщини увійшло три історичні міста – Глухів, Путивль і Ромни. Ці заходи не були виконані у повній мірі, що засвідчила наступна постанова Ради Міністрів Української РСР від 1 жовтня 1986 № 349 «Про факти грубого порушення Закону Української РСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури», у якій була дана принципова оцінка незадовільному стану справ у пам'яткоохоронній сфері.

Наказом Держбуду України від 24 червня 1991 № 76 була затверджена «Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України», в якій додатком № 3 подано «Список міст і селищ України з цінною комплексною історико-культурною спадщиною». Цей список містить 375 населених місць, у тому числі 15 – з Сумської обл. Найінтенсивніше архітектурна спадщина Сумщини досліджувалася в 1990-х рр.: якщо у 1985 на державному обліку перебувало 44 пам'ятки архітектури республіканського значення і 109 пам'яток місцевого значення, то станом на 2004 до них додалося ще 293 пам'ятки місцевої категорії обліку, серед яких є такі шедеври архітектурного мистецтва як Михайлівський кадетський корпус та церква Іоана Предтечі в Сумах, Успенський собор в Межирічі, дерев'яна церква в Чуйківці. Нині на черзі взяття на державний облік ще 250 нововиявлених пам'яток архітектури, статті про яких включено до Зводу пам'яток.

Початок практичної реставрації пам'яток архітектури на Сумщині датується 1-ою пол. 50-х рр. 20 ст., коли роботи виконувала Чернігівська міжобласна науково-реставраційна майстерня. З 2-ої пол. 1960-х рр. обсяг реставраційних робіт збільшується: розпочалася реставрація собору Святого Духа у Ромнах (1964), собору Покрови в Охтирці (1965), церкви Воскресіння у Сумах (1967). Роботи виконувала Чернігівська майстерня. Для кращої організації робіт у Сумах 1968 було створено Сумську реставраційну дільницю Чернігівських майстерень. У 1-ій пол. 1970-х рр. ця дільниця відреставрувала собор Покрови в Охтирці (реставрація закінчена у 1971), собор Святого Духа у Ромнах (1971), Спасо-Преображенський собор у Сумах (1972). У 1978 на базі Сумської дільниці Чернігівських майстерень було створено Сумську госпрозрахункову спеціальну науково-реставраційну виробничу дільницю. Спочатку на території області в структурі Сумської майстерні були дільниці в Сумах та Путивлі. З розширенням робіт на пам'ятках

архітектури були створені реставраційні ділянки в Охтирці (1981), Глухові (1988), Ромнах (1989), Лебедині (1989), Тростянці (1990).

Проектно-кошторисну документацію на пам'ятки архітектури для Сумської майстерні спочатку виконував інститут «Укрпроектреставрація». У 1987 в Сумах було створено комплексну бригаду від Харківського відділу інституту «Укрпроектреставрація», яка у 1988 переросла у самостійний комплексний архітектурно-реставраційний відділ. Біля витоків проектної організації стояли В. Ухань (начальник відділу), В.Трегубов (головний архітектор проектів) та архітектор Ю.Близнюк. Загалом за період 1968 – 95 сумські реставратори відреставрували понад 50 пам'яток архітектури. Після 1995 настала криза реставраційної справи в Україні загалом і на Сумщині зокрема, наслідки якої не подолані й досі.

У цілому нині на території Сумської області на державному обліку перебуває 372 пам'яток архітектури і містобудування, з яких 5 – національного значення. 15 поселень увійшли до Списку історичних населених місць, затвердженого Урядом у 2001: Білопілля, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець.

Основними засобами забезпечення містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища історичних міст є історико-архітектурні опорні плани й розроблені на їх основі проекти зон охорони пам'яток, а також встановлення історичних ареалів. Згідно з чинним законодавством комплект таких документів має бути створений для кожного з міст і селищ міського типу, внесених до Списку історичних населених місць України. По 11 з них протягом 1984 – 96 були розроблені історико-архітектурні опорні плани, проекти зон охорони пам'яток, а по деяких – навіть проекти створення історико-культурних заповідників. І тільки по Воронежу, Низам, Середині-Буді й Тернам такі дослідження не проведені. По м. Кролевецю ці дослідження не були завершені внаслідок припинення їх фінансування. Тепер по більшості з історичних населених місць області є детально опрацьована концепція охоронного зонування з топографічно точними межами зон охорони та продуманою регламентацією містобудівного режиму кожної зони. У більшості випадків це дозволяє уникнути конфлікту інтересів охорони архітектурної спадщини з тенденціями містобудівного розвитку.

При розробленні історико-архітектурних опорних планів було обстежено всю міську забудову, виявлено понад 100 нових пам'яток архітектури, серед яких багато національної категорії цінності. Більшість з цих нововиявлених пам'яток взято на державний облік.

Найбільший соціальний ефект був пов'язаний з історико-архітектурними дослідженнями Путивля 1986 – 87. Окрім традиційних історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток тут були опрацьовані й одразу ж реалізовані на практиці проектні пропозиції про створення Державного історико-культурного заповідника, а також здійснено проект реконструкції Городка – дитинця стародавнього Путивля, з натурним відтворенням трьох дерев'яних фортечних башт та позначенням фортифікаційних ліній і башт, які не збереглися.

Серед розроблених історико-архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток частина була затверджена відповідними органами влади (Суми, Глухів, Путивль, Лебедин), а частина – ні. Проте всі ці напрацювання використовуються як історико-містобудівна підоснова при вирішенні питань розвитку, реконструкції та забудови цих міст. Ці роботи не тільки поповнили державні списки пам'яток, але й спонукали до перегляду списків історичних міст і принципів їх ціннісної категоризації. Найяскравішим є приклад м. Лебедин, що доти не входив до жодних переліків історично цінних поселень, проте зберіг розпланування серед. 17 ст. та 15 пам'яток архітектури. За результатами проведених історико-містобудівних досліджень Путивль, Глухів і Суми слід віднести до найвищої ціннісної категорії історичних міст зі створенням заповідників, а міста Охтирка, Ромни, Лебедин, Тростянець і Конотоп заслуговують на проведення комплексної регенерації їх історичних центрів.

Історико-містобудівні дослідження цінні тим, що при належному врахуванні допомагають уникати непоправних містобудівних помилок. У цьому сенсі характерним є приклад м. Ромни, де згідно з генпланом передбачався вихід багатоповерхової житлової забудови на намивні території у заплаві р. Сули поблизу історичного середмістя. Історико-містобудівні опрацювання цього питання довели, що це призведе до спотворення історичного устрою міста та його ландшафту. Зрештою було знайдено оптимальне рішення і заплава лишилася вільною від багатоповерхової забудови.

Історико-містобудівні дослідження м. Сум із розробленням Історико-архітектурного опорного плану та Проекту зон охорони пам'яток були здійснені протягом 1991 – 93. За результатами цих досліджень складено державний реєстр пам'яток архітектури й містобудування м. Суми, перелік значних архітектурних споруд, перелік найцінніших будівель традиційної забудови. В Історико-архітектурному опорному плані визначено вуличну мережу, яка становить пам'ятку містобудування 17 – 19 ст. (у межах історичного середмістя), місця концентрації об'єктів архітектурної спадщини (у р-ні вулиць Соборної-Петропавлівської та Держинського-Псільської). Це дало можливість визначити історичний ареал міста, який обмежують зі сходу річище р. Псел, з півдня – вулиця О.Береста, з півночі – вулиці Червонозоряна і Привокзальна, з заходу – вулиця Новомістенська, річища Сумки і Стрілки. Це дозволило запропонувати на основі Історико-архітектурного опорного плану нове охоронне зонування, що докорінно відрізняється від того, що було раніше. Було з'ясовано, що в історичному ареалі міста в цілому збереглися: система давнього розпланування, історичні панорами й силует, квартали, майдани, вулиці з пам'ятками архітектури та характерною рядовою забудовою минулих століть, археологічний культурний шар, ділянки цінного ландшафту. У межах історичного ареалу виділено два райони історичної забудови, де окремі пам'ятки архітектури, історичні будівлі, їх комплекси і ансамблі становлять суттєвий відсоток усього наявного фонду забудови. Це дев'ять кварталів забудови історичного середмістя між вулицею Героїв Сталінграду, Красною площею і річищем Стрілки, а також мис при впадінні у р. Псел р. Сумки (початок вулиці Троїцької). Тож ґрунтуючись на особливостях історично сформованого архітектурного середовища Сум, наявності цінного ландшафту, пам'яток культурної спадщини, була визначена така номенклатура зон охорони пам'яток: територія заповідника; території окремих пам'яток культурної спадщини; охоронні зони; зони регулювання забудови; зони охоронюваного ландшафту; зони археологічних спостережень. Територія заповідника обіймає обидва вищеописані райони історичної забудови; наколо території заповідника визначена охоронна зона; території та охоронні зони окремих пам'яток дискретно розміщені в структурі сучасного міста; зони охоронюваного ландшафту охоплюють, переважно заплавні території річок Псла, Сумки і Стрілки; зони регулювання забудови прилягають до усіх зазначених зон і охоплюють терени міста в межах на кін. 19 ст. задля забезпечення збереження історичного розпланування та масштабності забудови. Зони археологічних спостережень установлені в районі Липенського городища і в районі історичного Перекопу. У загальному балансі міської території зони охорони пам'яток обіймають 1946, 55 га або 23,27 % території Сум.

Оскільки історико-містобудівні дослідження не є самоціллю, а виходять на кардинальні питання розвитку міст, важливою проблемою завжди було співвідношення цих досліджень з містобудівною документацією. Згідно з чинними у 1980-х рр. нормами історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток мали розроблятися на стадії підготовки техніко-економічних обґрунтувань (ТЕО) генеральних планів. Розроблення ж проекту детального планування району (ПДП) без історико-архітектурної підоснови взагалі заборонялося. Проте в дійсності діяли генплани і ПДП, опрацьовані й затверджені без необхідних історико-архітектурних досліджень (Глухів, Ромни, Тростянець), у зв'язку з чим постало питання про призупинення чинності їх та потребу коригування. Водночас генплани Сум, Лебедина і Охтирки, ПДП центру Путивля були опрацьовані інститутами містобудівного профілю з належним урахуванням архітектурно-містобудівної спадщини.

Проведені у 1990-х рр. дослідження дозволили прояснити історико-культурну специфіку історичних населених міст Сумщини й запропонувати дещо іншу, аніж раніше, методику оцінки й класифікації архітектурної спадщини. Для міст і селищ міського типу цього регіону характерні такі риси, як:

- неоднаковий ступінь збереженості компонентів містобудівної структури різних хронологічних етапів (наприклад, розпланування 17 ст., а архітектурні доміанти 19 ст.);
- втрата багатьох, а нерідко і провідних архітектурних та містобудівних доміант;
- змінність містобудівних доміант, що забезпечила спадкоємний розвиток містобудівних утворень (дерев'яні доміанти доби Гетьманщини у 19 ст. замінено муrowаними: у нових стильових формах, проте на тих же місцях); унаслідок цього системи архітектурних доміант 19 – поч. 20 ст. нерідко зберігають особливості об'ємно-просторової композиції поселень доби Гетьманщини;
- споруди доби еkleктики та історизму нерідко лишилися єдиними архітектурними доміантами, що відзначають поселення в довколишніх ландшафтах і zostалися чи не останніми історичними об'єктами, що зберігають пам'ять місця і зв'язок часів;
- основна маса рядової забудови, що визначає «інтер'єр» історичних середмість, датується 19 – поч. 20 ст., проте в основних параметрах (парцеляція, модуль, масштабність) повторює забудову ще доби Гетьманщини.

Практична реалізація на Сумщині нових підходів до збереження архітектурної та містобудівної спадщини припадає на перше десятиріччя незалежності України. Тоді була виконана робота, що називалася «Реабілітація історико-архітектурного середовища міста Глухова Сумської області». Вона отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998. Колектив авторів включав чотирьох архітекторів: В.Бикова, тоді начальника Управління архітектури і містобудування Сумської облдержадміністрації; В.Вечерського, тоді заступника начальника управління Держбуду України; В.Грибана, головного архітектора м. Глухова; Т.Каштанову, головного архітектора проектів Київського інституту НДПмістобудування; а також тодішнього міського голову М.Деркача.

Роботи почалися з того, що протягом 1991 – 92 історико-архітектурний опорний план міста було скориговано, розроблено проект зон охорони пам'яток, а також Проект організації історико-архітектурного заповідника. Ці напрацювання В.Вечерського увійшли складовою частиною до Генерального плану міста, розробленого НДПмістобудування (автор Т.Каштанова). При цьому було виявлено і поставлено на державний облік понад 30 нових пам'яток містобудування, архітектури, історії, монументального мистецтва і археології. Вперше було проведено ретроспективний аналіз розвитку містобудівної структури протягом 10 – 20 ст., аналіз наявної розпланувально-просторової структури історичного ареалу міста, виявлено і забезпечено охорону зон композиційно-видового впливу всіх пам'яток містобудування і архітектури. У цілому така єдина система заходів по малому історичному місту була виконана вперше у вітчизняній практиці.

Генеральний план міста було затверджено в січні 1994. На цій основі протягом 1994 – 97 під керівництвом В.Грибана, М.Деркача і В.Бикова на високому професійному рівні проведено комплекс практичних заходів щодо реставрації та реабілітації пам'яток, реконструкції та впорядження історичного центру міста, створення пам'ятних знаків і пам'ятників (серед них найзначнішим є парний пам'ятник славетним композиторам Д.Бортнянському і М.Березовському, основоположникам православної духовної музики), відтворення втрачених пам'яток (символічна могила М.Ханенка), будівництва нових споруд за індивідуальними проектами (найзначнішою з них є Школа мистецтв ім. М.Березовського), створення сучасних інженерних мереж і транспортних комунікацій, оптимізації всієї міської інфраструктури та функціонального зонування міста (будівництво об'їзної автомагістралі, газифікація, каналізація, виведення в єдину промзону промислових підприємств, створення в історичному центрі пішохідної зони). Відтак нові будівлі й споруди зводяться в Глухові тільки за індивідуальними проектами, архітектурно-просторові й пластичні вирішення яких пов'язані з історичною забудовою.

Завдяки цьому вдалося сформувати співмасштабне людині, історично осмислене, семантично наповнене гуманне архітектурне середовище центру малого міста. Це – єдиний в Україні приклад малого історичного міста, де було послідовно реалізовано проект формування сучасного архітектурного середовища на основі реабілітації архітектурно-містобудівної спадщини. Присудження Державної премії України в галузі архітектури цій роботі було прикметним у трьох аспектах:

- вперше Державна премія була присуджена об'єкту з Сумської обл.;
- вперше була відзначена робота над малим містом як цілісним об'єктом дослідження і проектування;
- вперше на рівних правах було поціновано спільну роботу науковців, проєктантів та управлінців, яка й уможливила досягнення позитивного результату.

Ця робота справила значний вплив на розгортання аналогічних заходів в інших містах України, багатих на об'єкти архітектурної та містобудівної спадщини – в Охтирці, Сумах, Ромнах, Полтаві, Чигирині, Коломиї, Іванео-Франківську тощо.

Роботи в цьому напрямку продовжуються і в Глухові: Урядом у 1999 затверджена Комплексна програма збереження історичної забудови м. Глухова на період до 2005; у 2003 затверджено Генеральний план розвитку Заповідника. На виконання цих програмних документів спрямовані зусилля всіх, хто причетний до розв'язання проблем розвитку колишньої гетьманської столиці [186].

V. Охорона пам'яток історії та культури в Сумській області

Захист і збереження культурних цінностей народів розглядається як беззаперечна умова прогресу і розвитку людства, бо саме це не тільки визначає історичне минуле, але є й підґрунтям майбуття.

Історико-культурна спадщина є органічною складовою довілля міст, містечок і сіл сучасної України. Сформоване упродовж тисячоліть середовище є невід'ємною часткою життєдіяльності людей, їхнього культурного самовияву, естетики й етики буття.

Процес формування території сучасної Сумщини як цілісного явища завершився у 1939 зі створенням Сумської обл. До цього часу частини її були у складі інших адміністративно-територіальних утворень і це до певної міри ускладнювало дослідження питання охорони і збереження історико-культурної спадщини у попередні історичні періоди.

Історична традиція дбати про увічнення своїх попередників сягає сивої давнини. Ми пізнаємо її через дослідження пам'яток археології й, зокрема, вивчаючи й оберігаючи стоянки первісних людей, поселення різних епох, могильники, кургани тощо. Надбання людських діянь за тисячоліття це підґрунтя історичної пам'яті, досвід, котрий звеличує й застерігає наступні покоління від повторення помилок.

Перші писемні свідчення про пам'ятки сучасної Сумщини зустрічаємо за часів Київської Русі. У пізніші історичні періоди міста, містечка, села і слободи цієї території були органічною складовою декількох державних утворень: Великого Князівства Литовського (14 ст. – 1569), Речі Посполитої (1569 – сер. 17 ст.); Московського князівства – Росії (кін. 15 ст. – 1917); Української козацької держави (сер. 17 – 80-ті рр. 18 ст.). Відповідно до цього склалися особливості будівництва захисних споруд (земляних валів, ровів), містобудування, практика естетичного самовираження нації у зведенні культових споруд тощо.

Від часів Київської Русі і до сьогодні найзначнішими центрами Сумщини були: Путивль, Ромни, Глухів, Конотоп, Кролевець, Охтирка, Лебедин, Суми, Недригайлів, Білопілья, Шостка, Тростянець. Саме навколо цих міст зосереджувалося життя то затухаючи, то з новою силою відроджуючись у часи розквіту українського державотворення.

Найвизначніше місце серед давньоруських міст на території сучасної Сумської обл. займає місто Путивль – важливий стратегічний пункт і ремісничо-торговий центр.

Археологічне дослідження Путивля почалось в 1947, коли ст. науковий співробітник Інституту археології Д.Березовець провів на його території розвідки. З 1959 почалися стаціонарні розкопки на урочищі Городок в центрі міста. Їх організували Путивльський краєзнавчий музей та Інститут археології АН України під керівництвом ст. наукового співробітника інституту В.Богусевича. У 1965 в цій роботі взяв участь академік Б.Рибаков, а з 1979 дослідженням займалася експедиція Інституту археології АН України під керівництвом О.Сухобокова [187].

Середньовічні фортифікації Путивля детально дослідив В.Вечерський. Він у своїх публікаціях, зокрема, наголошує, що система укріплень Путивля складається з кількох взаємопов'язаних елементів – городищ Коптева гора і Городок (8 – 10 ст.), Мовчанського монастиря-фортеці (16 – 17 ст.) і загальноміських укріплень (16 – 17 ст.) [188].

Історичні свідчення про охоронні заходи, відновлення культових споруд, особливості містозабудови зустрічаємо на сторінках різноманітних тогочасних документів, проте певні закономірні тенденції по створенню системи охорони культурної спадщини нам вдалося простежити лише з другої половини 18 ст.

Одним із важливих документів 80-х рр. 18 ст. є описи Харківського намісництва. На сьогодні відомі три описи: 1785, 1787, 1788. Топографічний опис Харківського намісництва 1785 дає своєрідну картину забудови міст Слобідської України після входження до складу Росії (1765), показує наскільки особливою була архітектурна забудова (що визначало таке поняття як український народний стиль), як вирізнялися українські поселення на загальноросійському тлі тощо. Загальний вид поселень виокремлював специфіку українського доквілля. «Бълыя, чистыя и свѣтлыя избы, или хаты, возвращенныя сады, разведенныя овощныя огороды свидетельствуют об обрядъ жизни, отличающем ихъ от другихъ людей» [189]. У «Топографічних описах» знаходимо відомості про перші дерев'яні та кам'яні споруди в містах. Так в Охтирці на 12788 мешканців обох статей було: дві кам'яні церкви (Соборна «отличной пред всеми на Украине церковными зданиями работы») і Покровська («в сей церкви иконостас и новопостроенная при ней отдельно каменная колокольня суть также достопамятная на всей Украине въ своемъ роде редкость. Дерев'яних церков – 6» [190]. У Сумах на 10495 мешканців - земляний вал з ровом і всередині них така ж невелика цитадель, 2 кам'яні церкви, 6 – дерев'яних. У Лебедині – старий земляний вал з ровом, 13 дерев'яних церков. У Недригайлові – 2 дерев'яні церкви [191]. У Білопільлі дерев'яних церков – 8, часовень – 2, старий земляний вал з ровом [192]. Себто переважна більшість населених пунктів, що їх заснували українські переселенці у сер. – 2-ій пол. 17 ст., споруджувалися як міста-фортеці. Залишки тих фортець подекуди збереглися і до сьогодні. Часом на місці старих дерев'яних церков 17 ст. у пізніші часи споруджували нові, традиційно залишаючи попередні назви як історичну пам'ять про минувшину.

Як будівничий церков уславився сумський полковник Герасим Кондратьєв. У 1658 заснував неподалік від Сум чоловічий Успенський (колишне с. Мала Чернеччина), у 1684 – жіночий Іоанно-Предтеченський (с. Лука) монастирі. У 1664 відбудував дерев'яні Преображенську (м.Суми), 1694 – Миколаївську (с. Червоне) церкви. А його син Андрій Герасимович спорудив першу в Сумах кам'яну церкву Воскресіння Господнього (кін. 17 – поч. 18 ст.) [193]. Воскресенську церкву увічнив на своїх картинах «Сорочинська ярмарка» та «Весільний викуп» художник К.Трутовський. У 1978 було завершено реставрацію пам'ятки [194].

У 19 ст. міста і містечка Сумщини значно розбудувалися, часом завдячуючи бурхливому розвитку цукрової промисловості та діянням окремих родин, що проживали в них або були там народжені.

У цей час уславив місто Суми своїми діяннями Д.Суханов (1825 – 90), міський голова, гласний Сумського повітового та Харківського губернського земств. Із 1858 – староста Спасо-Преображенського собору (спорудженого у 1776 – 88, перебудованого у 1858 та реконструйованого арх. М.Ловцовим у 1882 – 92), на реконструкцію якого виділив великі кошти (завершив реконструкцію його племінник Микола Олексійович (1864 –

1909). Для Іллінської церкви в Сумах придбав панікадила, 2 кіоти, іконостас. Його благодійна діяльність поширювалася й на інші сфери [195].

Значну роботу в середині 19 ст. провів Філарет (1805 – 66), який був у 1848 – 59 єпископом Харківським, у 1859 – 66 – Чернігівським. Історико-краєзнавчі праці: «Історико-статистическое описание Харьковской епархии» (1852 – 59), «Черниговские кафедральные монастыри» (1861), «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» в 7 книгах (1873 – 74) є неоціненним джерелом для пам'яткоохоронців.

Місто Глухів зберігає пам'ять про родину Терещенків. Вони уславилися і своїм багатством, і вмінням організовувати справи, й благодійництвом. Відомим і шанованим у Глухові діячем був М.Терещенко. У 1851 на тридцять третьому році життя він обійняв посаду глухівського бурмістра, а через дев'ять років – міського голови (і перебував на посаді 15 років). Разом з батьком Артемієм, дружиною Пелагеєю та синами пожертвував на потреби Глухова близько трьох мільйонів золотих карбованців. Так з'явилися в місті чоловіча й дівоча гімназії, притулки лікарня – усі імені Терещенків. Перлиною ж філантропічної діяльності Терещенків став Анастасіївський храм (споруджено у 1884 – 93) за проектом академіка А.Гуна, який скористався зразком Володимирського собору в Києві [196]. Художник М.Нестеров згадував так М.Терещенка: «На вигляд Микола Артемович був типовий хохол, невеликий на зріст, із жвавими, глибоко посадженими, очима... Я був запрошений оглянути чудову його галерею і з того часу почав бувати в цього розумного старого» [197]. Вдячні глухівчани у 1909 встановили пам'ятник добродійнику. Автором скульптури був М.Андрєєв. Проте в часи панування так званого «ленінського плану монументальної пропаганди» пам'ятник М.Терещенку було знесено. Своїм меценатством родина Терещенків уславилася не лише в Глухові, а й була званою в Києві, куди пізніше переїхала.

Шанобливо увічнили сумчани в пам'ятникові свого добродійника І.Харитоненка (1820 – 91). Харитоненко Іван Герасимович – дійсний статський радник, почесний попечитель Сумського реального училища, благодійник, підприємець, людина, яка пройшла шлях від звичайного селянина до мільйонера, почесний громадянин м. Суми, кавалер ордена св. Володимира 3-го ступеня і ордена св. Станіслава 1-го ступеня. «...Любіть м. Суми так, як люблю я», – ці слова із заповіту І.Харитоненка дають невичерпну характеристику йому як громадянину і підприємцю, патріоту своєї землі, про яку від дбав, здобувши багатство і славу.

Благодійницька діяльність І. Харитоненка поширювалася у різних сферах: облаштуванні дитячого притулку, спорудженні гуртожитку для студентів Харківського університету, церкви та будинку для пристарілих у в. с. Нижня Сироватка, асигнування коштів на спорудження лікарні, кадетського корпусу у м. Сумах, реставрації ікон тощо. Природний розум, кмітливість сприяли досягненню підприємницького успіху І.Харитоненка, а його благодійність і любов до свого міста знайшли відгук у серцях і пам'яті співвітчизників. У 1899 вдячні жителі міста Сум власним коштом спорудили пам'ятник І.Харитоненку. У 20-х рр. 20 ст. більшовики зруйнували пам'ятник, а на тому ж самому п'єдесталі збудували пам'ятник В.Леніну. На початку 90-х рр. 20 ст. громадськість міста провела активну дискусію про необхідність відновлення пам'ятника та зібрала необхідні джерела. У 1997 пам'ятник І.Харитоненку було відновлено [198].

Друга половина 19 ст. характеризувалася підвищеною увагою суспільства до національних традицій, історії та культури. За умов відсутності державного законодавства та системи державних органів охорони пам'яток, вивчення та збереження історико-культурної спадщини проводилося силами громадськості, базувалося на приватній ініціативі та меценатстві.

Визначну роль у дослідження та збереженні історико-культурної спадщини відігравали окремі ентузіасти-дослідники. З-поміж інших найвідомішим дослідником історії Путивля був І.Рябінін (1834 – 1912) – надвірний радник, купець 1-ої гільдії, гласний Путивльського повітового земства, мировий суддя, церковний староста Спасо-Преображенського собору. Усе його життя було присвячене дослідженню Путивльської

старовини. З 1865 жив у Путивлі. Автор нарисів «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором» (1902); краєзнавчого дослідження «История о Путивле, уездном городе Курской губернии» (1911). У 1902 І.Рябінін спільно з путивльськими священниками В.Кобеляцьким, О.Бойковим та І.Левитським брали участь у роботі XII археологічного з'їзду, що проходив у Харкові. І.Рябінін на виставці у відділі церковної старовини представив фотографії путивльських церков, ікон з іконостасу Спасо-Преображенського собору, три картини на полотні, писані олією [199].

Уродженець Харківщини, художник С.Васильківський (1854 – 1917) пам'ятки Сумщини увічнив своїм пензлем. На початку 20 ст. перебував на Лебединщині, де написав ряд робіт: «Церква св. Георгія в Лебедині», «Церква св. Трійці в Лебедині» (обидві акварелі), «Село Михайлівка» (олія). У 1939 в Лебединському художньому музеї відбулася ретроспективна виставка творів художника (332 робота) з колекції Української картинної галереї (м. Харків). Його перу також належать картини: «Шлях Ромодан», «Чумацький Ромоданський шлях», «Церква в Ходорові» та багато інших.

Провідне місце належало діяльності численних наукових товариств, комісій, гуртків, що об'єднували ентузіастів пам'яткоохоронної справи.

У губернських центрах України діяли вчені архівні комісії (катеринославська, київська, полтавська, таврійська, чернігівська), які описували, упорядковували та видавали архівні матеріали, вивчали й охороняли археологічні та архітектурні пам'ятки. У цих комісіях брали участь відомі діячі: Б.Грінченко, М.Коцюбинський, В.Модзолевський, М.Сумцов, Л.Падалка, В.Хвойка та інші. Для опису пам'яток чимало зробили й губернські статистичні комітети.

У Харківському історико-філологічному товаристві велику роботу проводили Д.Багалій, Ф.Шміт, М.Сумцов, П.Іванов, які зібрали, зафіксували й описали тисячі пам'яток української історії та культури [200].

Міські управи брали безпосередню фінансову участь у спорудженні пам'яток у російських столицях Петербурзі та Москві. Так 18 листопада 1910 Конотопська Дума ухвалила рішення про асигнування 100 руб. на спорудження храму в Санкт-Петербурзі в пам'ять про 300-річчя царювання Романових [201]. Спорудження ж пам'ятників українським діячам не тільки не фінансувалося державою, а й всіляко заборонялося. Це, передовсім, стосувалося спорудження пам'ятників Т.Шевченку. Проте, маємо свідчення, що попри всі заборони Конотопська міська Дума ухвалила постановою від 29 вересня 1909 виділення 50 руб. на спорудження в м. Києві пам'ятника поету Т.Шевченку. Виникли певні труднощі з перерахунком суми, оскільки вона не була внесена до бюджету міста. І лише у 1911 ці кошти були заплановані для перерахунку [202].

Значну роль в охороні й збереженні історико-культурної спадщини відігравали створені ентузіастами на початку 20 ст. музеї. У 1903 Глухівське земство заснувало музей старовини та мистецтва, який мав 6 відділів (археології, церковної та побутової старовини, нумізматичний, меблі та посуд, бронза та гіпс, картини) [203].

Засновниками й хранителями музейних колекцій були ентузіасти-краєзнавці. Одним із організаторів цієї справи був і Н.Онацький (1875 – 1937), художник, поет, археолог, мистецтвознавець. Із його ініціативи постав у 1920 Сумський історико-художній музей, який працював під його керівництвом з 1920 до 1933. Для музею зібрав багато рідкісних творів українських та зарубіжних митців, меблі, старовинний посуд, колекцію художнього скла тощо. Він також був членом місцевої «Просвіти», у 1920 очолив комісію зі спорудження пам'ятника Т.Шевченку в Сумах, був уповноваженим у справі охорони та дослідження пам'яток по Сумському повіту. У незалежній Україні належним чином поціновано діяльність подвижника. Згідно постанови Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1994 Сумському художньому музею присвоєно ім'я Никанора Онацького. Багатогранна діяльність Н.Онацького виявилася, передовсім, у поповненні музейної експозиції, проведенні археологічних експедицій по рідному краю (розкопано близько 20 курганів, проведено обстеження ряду археологічних пам'яток), а цінність його як

художника полягає ще і в тому, що він у більшості пейзажних творів залишив нащадкам зображення архітектурних споруд. Це акварелі із садибами Линтварьових та Кублицького, каплицями та фрагментами замків стародавніх часів, а також будівлями, що були споруджені коштом Харитоненків, Лещинських, Хрушових. Перу Н.Онацького також належать наукові праці, що не втратили актуальності й донині «Старовинні кахлі Сумщини», «Українська порцеляна», «Огорожа Охтирського монастиря», «Руїни. Хотінь» [204].

Одним із організаторів Роменського краєзнавчого музею та беззмінним його директором упродовж багатьох років був краєзнавець і художник М.Семенчик (1890 – 1964). За ініціативою М.Семенчика у Ромнах створено Товариство захисту пам'ятників старовини і мистецтва (1919 – 23), яке поставило за мету збір і облік пам'яток для міського музею. До складу товариства входили вчителі, робітники, художники, міщани, котрі любили своє місто. Упродовж року була зібрана значна колекція експонатів, у тому числі й матеріали розкопок скіфських курганів у 1911 Роменським археологічним товариством. У січні 1920 було затверджено статут музею. Уже в 1926 в музеї було 1075 експонатів археологічного відділу, 170 творів мистецтва, 497 етнографічних предметів, 3760 предметів нумізматики, фототека складала 700 негативів і фотографій, експонатів по відділу природи нараховувалось 2359. Бібліотека нараховувала 19 тис. томів [205].

Упродовж 1920 – 33 музей проводив наукові дослідження природи краю, археологічні розкопки. В археологічних дослідженнях на Роменщині брав активну участь відомий археолог М.Макаренко. Микола Омелянович був своєрідним опікуном музею, передавав до його колекції цінні матеріали. А.Семенчик у дуже складних умовах зберіг портрет М. Макаренка роботи М.Гронця, подарований вченим музеєві 28 грудня 1923. Окремі дані про стосунки Миколи Омеляновича з музеєм містять «Щоденники роботи Роменського музею», куди заносили більш-менш помітні події щодня та журнали обліку надходжень [206]. Майже вся колекція переданих М.Макаренко експонатів втрачена.

У 1920 – 35 М.Семенчик виконував низку відповідальних доручень: був уповноваженим представником Центрального музею Полтавщини, Полтавського губернського комітету охорони пам'ятників старовини й мистецтва, Всеукраїнського археологічного комітету і Харківської комісії охорони пам'ятників історії та культури. Перу краєзнавця належить ряд наукових робіт, з-поміж яких: «Роменський округовий музей», «Випадкові археологічні знахідки на Роменщині».

У 1936 М.Семенчик змушений був покинути роботу в музеї і повернувся туди лише в 1941. У роки війни він зберіг колекцію музею. Після війни деякий час працював заступником директора з наукової роботи.

Важливу роль у розвитку пам'яткоохоронної справи відігравали на початку 20 ст. Просвіти. Особливо їхня робота активізувалася після падіння самодержавства в Росії. Яскравим фактом діяльності Роменської просвіти було зібрання громадськістю коштів та проведення спільно з міським земством конкурсу на кращий проект пам'ятника Т.Шевченку. Комісія по улаштуванню в місті пам'ятника на засіданні 1 червня 1918 кращим визнала проект скульптора І.Кавалерідзе. 27 жовтня 1918 пам'ятник було встановлено. На урочистостях був присутній спеціальний представник гетьмана – осавул М.Блаватний. У радянську добу ця подія замовчувалася, а то й фальсифікувалася, бо в публікаціях стверджувалося, що пам'ятник споруджено за Ленінським планом монументальної пропаганди [207].

Із проголошенням в Києві влади Української Центральної Ради, пам'яткоохоронна справа набула державно-організованого та системного характеру. На початку 1917 утворено Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва, який очолив М.Біляшівський. Цей орган спочатку підпорядковувався секретарству, а пізніше Міністерству народної освіти. Упродовж 1918 за Гетьманату відбувався процес формування його секцій: охорони пам'яток археології, охорони пам'яток історичних і мистецьких, музеїв, реєстрації пам'яток (фактично започатковувала національний реєстр пам'яток), секція експедицій по Україні [208]. Розпочалася активна робота на місцях.

Проте, уже в грудні 1917 розгорнулися військові дії між УНР та більшовиками, унаслідок чого значно постраждали пам'ятки історії та культури. Гинули архітектурні пам'ятки, мистецькі твори, що зберігалися у музеях та приватних збірках [209]. У ті часи часом інформація про долю тієї чи іншої колекції була не зовсім достовірною. Як зазначає мистецтвознавець С.Побожій: «Ф.Ернст писав про загиблі колекції: «...власне про всю збірку Гансена... ще 1915 було перевезено до Сум і там вона майже вся 1919 загинула; в Києві залишилися переважно пізніші придбання власника». В дійсності ж мистецькі твори не всі загинули, а були заховані в будинку Сумовської, потім взяті під охорону місцевою владою і лягли в основу колекції Сумського художнього музею [210].

Грунтовна робота була також проведена українськими державними інституціями по поверненню в Україну культурної спадщини, що в різні часи опинилася в музеях, книгозбірнях, приватних колекціях у Москві та Петрограді. На початку 1918 за ініціативою колекціонера В.Щавинського у Петрограді організувалася комісія по перепису української культурної спадщини, що перебувала по музеях Петрограду. Спочатку цю комісію очолював Ф.Вовк, а після його смерті В.Щавинський. Серед знавців науковців, що працювали в комісії був і виходець із Сумщини М.Макаренко (народився в селі Москалівці, Роменського повіту Полтавської губернії 4 лютого 1877 – 4 січня 1938 року розстріляний більшовицькою владою у Томську). Комісія діяла при українському консульстві у Петрограді. Її зусиллями за кілька місяців було зібрано матеріал для каталогу *Україніка*, матеріал якого не втратив актуальності і до сьогодні [211]. У той час так і не вдалося зреалізувати задум повернення в Україну історико-культурної спадщини. Після проголошення Україною незалежності, у 1992, було відновлено роботу новоствореної Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Неоцінним є науковий внесок археолога М.Макаренка в розвиток пам'яткознавства, створення методики охорони пам'яток архітектури. Однією з перших наукових публікацій вченого була розвідка «На родине последнего гетмана запорожского П.Калнышевского» (1901). Він описав церкви в Лохвиці, Києві, Ромнах, Пустовійтівці. М.Макаренко не лише описав пам'ятки, а й проілюстрував їх. Зокрема зробив графічний малюнок верхів Троїцької церкви в Пустовійтівці [212]. В іншій праці «Памятники украинского искусства XVIII века» (СПб., 1908) він комплексно дослідив Покровську церкву як важливу архітектурну доміную річкового фасаду міста Ромни. Окрім того, вчений вважав, що церкви Калнишевського в Ромнах і Пустовійтівці – видатні пам'ятки українського відродження. Як зазначав В.Вечерський «це не довільне стильове визначення. Стиль архітектури 17 – 18 ст. учений цілком свідомо вважає українським відродженням» [213].

Покровську церкву в Ромнах 1905 досліджував також історик-краєзнавець із Полтави Л.Падалка [214].

Коли у 1907 на Покровській горі в Ромнах поруч церкви Калнишевського збудували новий храм з однойменною назвою, давню дерев'яну церкву влада збиралася знищити. Саме з ініціативи М.Макаренка розпочалася боротьба за збереження та музеєфікацію пам'ятки українського народного зодчества. Справу підтримала імператорська археологічна комісія, Полтавський церковно-археологічний комітет, єпархіальний церковний музей та полтавський єпископ Іоан. Обстежував пам'ятку архітектор-реставратор П.Покришкін. У дослідженнях та фотофіксації брав участь і М.Макаренко, який не тільки зафіксував загальний вигляд пам'ятки, а й особливості інтер'єру українського храму, розшукав меблі з церкви козацької доби, дерев'яну скульптуру. Дослідження М.Макаренка мали не лише наукове, а й велике практичне значення. У 1907 Покровська дерев'яна церква в Ромнах була промаркована, під керівництвом полтавських єпархіальних архітекторів С.Носова та К.Мощенка дубовий зруб розібрали на бруси, перевезли до Полтави, склали на території архієрейської резиденції. Тут церква використовувалась як діюча. В.Вечерський вважає, що саме тоді було покладено початок охорони та музеєфікації пам'яток народної дерев'яної архітектури в Україні, створення

скансенів (музеїв просто неба). У 1943, під час відступу німецької армії з Полтави, її спалили підрозділи НКВС [215].

Значну роль в охороні історико-культурної спадщини українців відігравав уродженець м. Лебедина, мистецтвознавець С.Таранушенко (1889 – 1976). У 1920 – 33 він очолював Республіканський музей українського мистецтва в Харкові. Щороку брав участь в експедиціях по Україні: 1925 – у Лебедині, восени 1926 – на Миргородщині, Прилуччині й Полтаві, улітку 1927 – на Слобожанщині. У 1925 – 26 він дослідив хати в Лебедині. До хати він ставився як до мистецького твору, як до продукту архітектурної творчості українського народу. С.Таранушенко проводив також велику громадську роботу. З 1920 завідував монументально-архітектурною секцією харківського ГУБКОПМІСУ (губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини України); з 1922 головував у Комісії для вивчення української архітектури ВУКОПМІСу. Роботу проводили в таких напрямках: берегли від руйнації спорожнілі мастки, перешкоджали вивезенню мистецьких пам'яток за кордон, проводили наукове дослідження пам'яток. Після передачі у 1926 пам'яткоохоронних функцій Наркомату освіти, Укрнаука 27 лютого призначила вченого на крайового інспектора по Лівобережжю (1 грудня 1930 звільнений з посади). Як зазначав історик С.Білокін, «В українському мистецтвознавстві Стефан Таранушенко поставив проблему контексту, проблему цілісності української архітектури. Сила його як ученого полягала в тому, що він достеменно знав матеріал» [216]. Над монографією «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» вчений працював з 1916 по 1968. Це була праця всього життя. Його перу також належать монографії, що так і залишились в рукопису «Житло старої Слобожанщини», «Український килим», «Урядові будівлі Лівобережної України XVIII ст.»

У 1929 С.Таранушенко дослідив, обміряв і зафотографував Троїцьку церкву в Пустовійтівці. Одразу ж після того три верхи церкви розібрали, зробили двосхилий дах, і з 1930 тут розмістився сільський клуб. У травні 1987, працюючи над історико-архітектурним опорним планом м. Ромни, В.Вечерський розшукав у селі рештки церкви, й оприлюднив матеріали про те, що пам'ятка остаточно не втрачена, але потребує негайної реставрації [217].

У часи Української революції (1917–21) були закладені основи державного опікування культурними цінностями, започаткована розгорнута система державних установ з охорони культурно-історичної спадщини та зроблена спроба законодавчо врегулювати ці питання. Не дивлячись на зміну урядів і форм правління (Українська Центральна Рада, Українська держава, Директорія УНР), питання охорони історико-культурної спадщини українського народу та існування пам'яткоохоронних інституцій успадковувалися й не підлягали сумніву. Діячі-пам'яткоохоронці продовжували працювати як фахівці своєї справи. Проте, поразка революції й прихід до влади більшовиків, перервали закономірний еволюційний розвиток пам'яткоохоронної справи. І хоча певний час, упродовж 20-х років, ще продовжували діяти шораз модифіковані інституції, належним чином захистити культурні надбання українського народу вони були неспроможні. Більшість же діячів пам'яткоохоронної справи, в тому числі й на Сумщині, були репресовані.

У січні 1919 у Харкові при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу було створено комітет з охорони пам'яток мистецтва, що згодом дістав назву всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини (ВУКОПМІС). Відтоді і до проголошення Україною незалежності пам'яткоохоронна справа в Україні базувалася на втіленні в життя радянського законодавства, копіюванні російських пам'яткоохоронних структур та радянського ідеологічного підходу до оцінки культурних цінностей. У різний час у роботі ВУКОПМІСу брали участь Д.Багалій, М.Макаренко, М.Сумцов, С.Таранушенко, Ф.Шміт та ін. діячі науки та культури. На місцях створювалися губернські та повітові комітети, навколо яких групувалися ентузіасти збереження старожитностей та пам'яток краю. Головне завдання, яке ставили більшовики – збереження цінностей на підконтрольних їм територіях, намагання убезпечити будівлі від

руйнацій та встановити належний контроль за пересуванням культурних цінностей. Уже в 1920 Ф.Шміт констатував занепад пам'яткоохоронної роботи, а Ф.Ернст у своєму «Щоденнику. Охорона пам'яток культури 1919 – 1920 роки» описав не тільки хаос діяльності ВУКОПСу й неможливість проконтролювати надходження із реквізованих колекцій, домашнього майна колишніх власників, а й те, як найцінніші речі вивозилися до Москви та розкрадалися представниками державних органів [218].

У 1921 ВУКОПМІС було поділено на Головне архівне управління та Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини й природи (Головмузей), невдовзі скасований. Натомість, у 1922 у складі Головополітосвіти почала діяти секція реставрації і охорони позамузейних пам'яток при екскурсійно-виставково-музейному відділі. На місцях мали діяти інструктори з охорони позамузейних пам'яток. Хоча на практиці вся робота зосереджувалася в музеях, які фінансувалися недостатньо й мережа їх так само була не розгалуженою.

Особливо інтенсивно знищувалися й вивозилися пам'ятки старовини та мистецтва з України у період кампанії по відокремленню церкви від держави, вилучення церковних цінностей. Глухівський повітовий виконком повідомляв повітовому парткому у січні 1923: «Золоті і срібні речі, що взяті з Петропавлівського монастиря передати в повітовий фінвідділ, а придатні для обладнання клубів, розподілити між робітничими та партійними клубами, дитбудинками та інвалідними домами» [219]. З центру надсилалися секретні інструкції про те, як потрібно обходитися з конфіскованим та реквізованим майном. 27 березня 1922 секретарю Глухівського парткому і голові повітового виконкому надійшла секретна інструкція - Бюлетень секретно-інформаційного відділу Чернігівського губернського управління. Згідно з розпорядженням Особливої комісії Раднаркому, на підставі декрету ВЦВК і ЦК Помголот, підтверджених ЦК КП(б)У і раднаркомом УСРР утворена особлива губернська комісія по вилученню і зосередженню цінностей під керівництвом представника особкома і раднаркома завгубфінвідділом Бенчина і членів губвійськома Валишева і Цигліса. В повітах створювалися аналогічні комісії. Робота проводилася в таких напрямках: «фізичний огляд адміністративних будівель і конфіскація всього, вилучення цінностей із церковних будівель (церков, монастирів, синагог та ін.). Перед фактичним вилученням цінностей із церковних будівель, слід провести широку агітаційну кампанію як серед профспілок, так і серед віруючих... Так само не завадить використати духовенство для відозв до віруючих про передачу церковних цінностей на допомогу голодуючим. Керувати і перевіряти роботу по вилученню цінностей із державних і місцевих художніх сховищ (музеїв, галерей тощо) комісією, яка буде у вас створена, голова губернської підкомісії по вилученню цих цінностей» [220]. Про діяльність згідно цих розпоряджень Глухівська місцева влада звітувала уже 18 травня 1922: «Поступило изъятых ценностей золота: 5 золотников, 84 доли, серебра: 8 пудов 24 фунта 92 золотника. Всего ранее поступившего золота 9 золотников 24 доли, серебра – 35 пудов 21 фунт, 8 золотников 20 долей; камней – 1 бриллиант средний, 3 маленьких; 2 аметиста все в серебряных оправках, одно жемчужное ожерелье, серебряным позолоченным крестом, усеянным гранатами. Драгоценные материи: 3 бархатных покрывала шитых золотым жемчугом» [221]. Це лише один із прикладів того, як втрачалися культурні цінності українського народу у період так званого «відділення церкви від держави».

У травні 1921 року на загальних зборах членів ВУАН було створено Археологічну комісію на чолі з академіками М.Біляшівським, М.Василенком, О.Новицьким і Ф.Шмітом, наступного року реорганізовано в комітет, який спочатку виконував роль науково-консультативного органу. Вчені намагалися впливати на процес охорони культурної спадщини й вишукували різні організаційні можливості. У 1924 комітет було перетворено на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), що протягом певного часу виконував функції головної державної установи у справі охорони культурної спадщини. Членами ВУАКу були й Ф.Ернст та С.Таранушенко. Тоді ж було розпочато роботу над проектом

закону про охорону пам'яток. 16 липня 1926 на основі поданих напрацювань було затверджено «Положення про пам'ятки культури і природи».

На початку 1926 у складі Наркомату освіти почала діяти Головна інспектура охорони пам'яток культури в Україні, на яку покладалося керівництво пам'яткоохоронною справою. Працювали чотири крайові комісії з центрами в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську. Після створення інспектури охорони пам'яток культури, президія Укрнауки призначила Ф.Ернста з 27 лютого 1926 на посаду київського крайового інспектора. У територіальному відношенні Глухівська та Конотопська округи були у його підпорядкуванні. Сумська та Роменська округи входили до складу харківської інспектури, яку очолював С.Таранушенко. Саме ця роботи й зблизила двох уже відомих на той час фахівців пам'яткоохоронної справи.

«Різноманітна документація, в тому числі і за підписом Ф.Ернста (листи, довідки, записки) свідчать про піклування його у справі охорони Мовчанського монастиря у Путивлі протягом 1926 – 1930-х рр. Неодноразові звертання Ф.Ернста до Путивльського культвідділу, Глухівського окрвиконкому з проханням вжити конкретних заходів по збереженню пам'ятки архітектури... У той же час грошова субсидія у розмірі 200 та 400 карбованців, що була виділена на ремонт монастиря, не змогла вирішити всіх проблем... Відсутність виділення коштів на ремонт протягом 1928 – 30-х рр. змусила Ф.Ернста висловити пропозицію щодо передачі будови Мовчанського монастиря до користування релігійної громади з умовою ремонту та догляду згідно вказівкам інспектури» [222]. Протестував вчений і проти діяльності комісії Держторгу, члени якої, озброївшись урядовими мандатами, вибирали з українських музеїв речі для продажу за кордон. Ще в першу кампанію вилучень 1922 Ф.Ернст, не вагаючись, підписав відозви музейників до Раднаркому, де вчені, яким боліла доля культурної спадщини (згодом більшість із них була репресована), пояснювали партійним керівникам, що продаж унікальних ювелірних виробів за кордон – національний злочин [223]. 19 вересня 1930 Ф. Ернста звільнили з посади інспектора, а 23 жовтня 1933 заарештували. Особливою нарадою при НКВС СРСР 10 жовтня 1942 він був засуджений до вищої міри покарання.

Доповнювали мережу пам'яткоохоронних органів на місцях уповноважені від Укрнауки. Відповідно до затвердженого «Положення про пам'ятки культури і природи» створювався і Український комітет культури (УКОПК), що був напівдержавною напівгромадською організацією цілком підконтрольною існуючій владі. І хоча до його складу й входили і С.Таранушенко, і Ф.Ернст, проте, вони вже не відігравали провідну роль у політиці цього органу. Головна інспектура охорони пам'яток була ліквідована на початку 30-х рр., як орган, який заважав масовій руйнації пам'яток, що її здійснювали невігласи, прикриваючись певною ідеологією. Істинні охоронці культурних цінностей поступово були знищені фізично, цілі наукові школи припинили своє існування. І хоча в 20-х рр. 20 ст. у пам'яткоохоронній сфері з'явилося нове поняття «державні історико-культурні заповідники» (могила Т.Шевченка в Каневі – 1926), вони повинні були відігравати роль провідників радянськості в Україні. Віктор Акуленко, який досить детально упродовж багатьох років вивчав охорону культурної спадщини України у радянську добу [224], одну зі своїх статей назвав «Великий злам. Від охорони до нищення пам'яток» [225]. Друга половина 20-х – 30-ті рр. характеризуються не тільки масовими нищеннями церковної архітектури, вивезенням з України (особливо у період Голодомору 1932 – 33) реквізованих сімейних реліквій, а й формуванням нового типу радянської людини, котра, в першу чергу, була позбавлена історичної пам'яті, відмовлялася від своїх предків, почала отримувати дозовану дозволена інформацію.

Весною 1932 Всеукраїнська та Харківська контори Торгсину налічували 187 штатних працівників. Ними у населення у 1932 було вилучено 13,8 млн. крб., у 1933 – 24,8. млн. крб. [226].

Під кампанією боротьби з релігійним світоглядом були знищені й перлини церковної архітектури на Сумщині: Покровський собор у Сумах, церква Різдва в Лебедині (на її поновлення в свій час жителі Лебедина батько й син Олексій Дем'янович і Петро

Олексійович Добросельські пожертвували 2500 карбованців сріблом) та інші, а вилучені церковні дзвони здавали для переплавки в Рудметал [227]. За цих умов органи охорони пам'яток припинили своє існування.

31 серпня 1940 при РНК УРСР створюється Комітет охорони та збереження історично-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР. Очолив комітет П.Панч. Планувалося також відповідні комітети при виконкомах обласних рад депутатів трудящих, проте в Сумській області так і не встигли його сформулювати.

У березні 1944 у складі Управління у справах архітектури при РНК УРСР почав діяти відділ охорони пам'яток архітектури. Відповідні структури планувалося зорганізувати й на місцях. Проте, в умовах повоєнної розрухи вони так і не запрацювали на належному рівні. Тому у березні 1945 обов'язки щодо охорони історико-культурних пам'яток було покладено на Комітет у справах культурно-освітніх установ, у складі якого почав діяти відповідний відділ.

Варто зазначити, що відповідні зміни, що до певної міри уніфікували пам'яткоохоронну справу в СРСР, йшли за прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'ятників культури». Безпосереднє керівництво та контроль справою обліку, охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури, мистецтва, історії та археології доручали Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР та їх відповідним структурам на республіканських, обласних рівнях, Комітетам у справах культосвітніх установ при Радах Міністрів союзних республік. Хоча в УРСР не було втілено в життя й цю постанову, проте до 70-х рр. зберігався саме такий порядок охорони культурної спадщини, який базувався на розподілі функцій між окремими відомствами. У створеному у 1953 Міністерстві культури діяли Управління образотворчих мистецтв і музеїв, Державна інспекція з охорони пам'яток історії та культури. У 1955 було створено Держбуд УРСР, де й діяла Інспекція з охорони архітектурних пам'яток. Саме в цей час в області почалася облікова робота, подекуди реставрація пам'яток. Проте, як зазначають дослідники, – «історичний досвід у проведенні державного обліку пам'яток на Україні досить повчальний: жодна з розпочатих реєстрацій за часів радянської влади (1919, 1926 – 1928, 1946 – 1948, 1972 – 1978) з різних причин не була завершена. Усім їм був притаманний кампанійський підхід, що негативно позначався на наступних правоохоронних заходах» [228].

Пам'яткоохоронна і пропагандистська робота, як і в попередні періоди, базувалася, в основному, на ініціативі окремих ентузіастів.

Одним із відомих краєзнавців-дослідників після другої світової війни був Сапухін Павло Андрійович (1893 – 1970). Краєзнавчою роботою він почав займатися з 1920, коли організував у Великописарівській школі один із перших в Україні шкільний історичний музей і став його керівником на громадських засадах. Упродовж життя опублікував чимало різноманітних праць з історії Сумщини. Зокрема був співавтором путівників: «Сумщина. Довідник-путівник», «Суми. Фотоальбом», «Архітектурні пам'ятники Сумщини».

У післявоєнні роки особливо погіршився стан охорони пам'яток культури після відомого виступу М.Хрущова на січевому Пленумі ЦК КПРС (1961), у якому витрати на реставраційні роботи були оголошені марнотратством і розбазарюванням народних коштів. Було переглянуто і скорочено список пам'яток архітектури. У 1962 старовинний Глухів втратив свою унікальну пам'ятку – Троїцький собор, що охоронявся державою як пам'ятка республіканського значення. На фундаментах зруйнованого собору спорудили автовокзал [229].

У післявоєнні роки одним із основних питань у збереженні історичних надбань було питання фінансування: ремонту, реставрації та консервації пам'яток, освоєння виділених коштів (бо існувало правило ліміту на виділення будівельних матеріалів). Ця проблема займала першочергове місце у діяльності рад усіх рівнів. Вивчення джерел показує, що тільки по пам'ятках архітектури із запланованих на 1954 – 163000 крб., освоєно лише 79016 крб. У 1967 розпочато реставрацію Мовчанського монастиря. На цей же рік

виділено 20 тис. крб., а освоєно лише – 2,7, тобто 13,1 %. У 1969 на охорону пам'яток в області із місцевого бюджету виділялось 3 тис. крб., а використано лише 1575 крб. За рахунок ТОПІК заплановано 71 тис., а використано лише 31670 крб. Чернігівські реставраційні майстерні, які на той час проводили роботи на території області, через недостатню виробничу базу, нестачу будівельних матеріалів не вважалися якісно проводити роботи.

Однією з причин знищення пам'яток архітектури в малих містах у повоєнний період була і некомпетентність спеціалістів, неспроможність їх оцінити значимість тієї чи іншої пам'ятки. Так в рішенні Сумського облвиконкому за № 404 від 8 серпня 1972 «Про стиль і методи роботи відділу у справах будівництва і архітектури» зазначалося: «В області нема жодного населеного пункту з завершеним рішенням питань по благоустрою, відмічається низький рівень кваліфікації районних архітекторів, із яких тільки один має вищу освіту. Із 8 працівників обласного відділу і 5 технічного бюро – вищу освіту мають 3 чол. Інші з середньою, або працюють не за фахом».

Особливу увагу місцеві ради в післявоєнний період приділяли увічненню подій та героїв Другої світової війни. А оскільки Путивльщина і Глухівщина були центрами партизанського руху, то саме тут, за ініціативою Рад, громадськості проводилась робота по увічненню пам'ятних місць, імен видатних героїв. Так уже в 1976 зі 104 пам'яток взятих на облік на Путивльщині – 72 пам'ятки присвячені подіям і героям минулої війни [230].

За ініціативою громадськості у 1966 виникло Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури України, яке в короткий термін структурно розбудувалося і почало активно впливати на пам'яткоохоронну справу. Початок 70-х рр. 20 ст. ознаменувався посиленням ідеологічного тиску. В Україні розпочалася запекла боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», і, звісно, його прояви шукали у всіх сферах життя, в тому числі і в галузі пам'яткоохоронній. Ось чому і з'явилася на світ після розгляду на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 3 жовтня 1972 постанова «Про роботу Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури», яка і стала керівним документом у роботі державних та громадських органів. На озброєння було взято негласний принцип, за яким чисельність пам'яток дожовтневого періоду не повинна була перевищувати 30 відсотків від загальної кількості облікованих. У монументальній пропаганді на першому плані повинно бути увічнення визначних революційних та інших історичних подій у житті народу, найвидатніших діячів партії і держави, героїв праці [231]. УТОПІК відтоді фактично було «одержавлене» як з точки зору керівництва, так і прискіпливого контролю за розподілом коштів на реставрацію та спорудження пам'яток.

У 1967 було прийнято рішення колегії Міністерства культури СРСР, Президії АН СРСР «Про підготовку Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». У 1972 запроваджено єдину уніфіковану форму обліку. У відповідності з нею у 1972 – 75 проводилася паспортизація пам'яток, вводилася облікова картка та паспорт. У грудні 1975 облікова документація на 432 пам'ятки союзного значення була подана до Міністерства культури СРСР, а на 1660 республіканського значення – у першому півріччі 1976 [232]. Паспортизація пам'яток місцевого значення затяглася більш як на десять років.

Дещо поліпшилась пам'яткоохоронна справа в Путивлі у зв'язку з прийняттям Постанови Ради Міністрів УРСР від 24 лютого 1972 «Про подальший розвиток і благоустрій м. Путивля Сумської області». Враховуючи велике історико-культурне значення старовинних населених пунктів, Рада Міністрів УРСР 24 листопада 1976 затвердила перелік старовинних малих і середніх міст та інших населених пунктів республіки, що мають пам'ятники історії, археології, містобудівництва і архітектури. По Сумській області до нього увійшли: Глухів, Путивль, Ромни. Створенням у 1986 на території міста державного історико-культурного заповідника та у зв'язку зі святкуванням тисячоліття міста, значно активізувалася науково-дослідницька робота. До ювілею міста у 1988 було проведено наукову конференцію «Древнерусский город Путивль» та надруковані матеріали [233].

У 1976 було прийнято Закон СРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури». 13 липня 1978 Верховна Рада УРСР прийняла відповідний Закон УРСР, що певною мірою активізувало пам'яткоохоронну роботу. Проте, відсутність нормативних актів по його застосуванню робило його малодієвим з точки зору несення відповідальності за збереження культурних цінностей.

Одним із визначальних чинників у формування державної політики в сфері збереження культурних надбань є фінансування. В УРСР пам'ятки перебували виключно у державній власності, фінансувалися за залишковим принципом, а навіть виділені кошти неможливо було реалізувати через обмеженість будівельної індустрії. З початком 80-х рр. реставраційні роботи на пам'ятках архітектури проводили на території області Чернігівські реставраційні майстерні. Слід зазначити, що в ті часи пам'ятки потерпали не тільки від нестачі коштів, а й через те, що в переважній більшості використовувались не за призначенням, а від того часто руйнувалися.

Пам'яткоохоронна справа у другій половині 20 ст. була дієвою завдяки зусиллям окремих ентузіастів-краєзнавців. У цій когорті людей яскраво виокремлюється постать Бориса Івановича Ткаченка (1937). Уродженець Полтавщини з 70-х рр. пов'язав своє життя з Лебедином, дослідник минувшини і сьогодення цього краю. Автор ряду наукових праць: «Під чорним тавром», «Лебедія».

Далеко за межами Сумщини відоме ім'я уродженця с. Підлипне Конотопського району Лисого Івана Андрійовича (1910 – 2000). Працюючи шкільним учителем, він водночас упродовж багатьох років займався громадською роботою на Конотопщині, був відповідальним секретарем Товариства охорони пам'яток історії, членом товариства «Просвіта», активним пропагандистом культурної спадщини. Його публікації неодноразово друкувалися в місцевій і українській пресі. За активну роботу у 1999 йому було присвоєно премію імені О.Лазаревського.

Організатором пропаганди і охорони культурної спадщини Сумщини був уродженець м. Суми Петров Геннадій Терентійович (1936 – 96). Він як краєзнавець, журналіст-дослідник прилучився до повернення із небуття багатьох знаних у свій час уродженців Сумщини Н.Онацького, Олександра Олеса, Я.Мамонтова, В.Нарбути та інших. Один із авторів ґрунтового дослідження «Історія міст і сіл УРСР. Сумська область» (1974). Був ініціатором встановлення меморіальних дощок Олександра Олеса, М.Лисенка, Б.Грінченка. Автор численних газетних публікацій [234].

У кінці 80-х рр. 20 ст. часописом «Пам'ятки України» було започатковано рубрику «Пам'ятка шукає господаря», яку вів Віктор Вечерський. Чимало статей були присвячені пам'яткам Сумщини. Зокрема Миколаївській церкві 1693 у м. Глухові та багатьом іншим [235]. У статтях була коротка інформація про пам'ятку, опис її сучасного стану, фотографія та план, висловлювались пропозиції щодо використання. В.Вечерський безпосередньо брав участь у роботі щодо встановлення охоронних зон, зон регулювання природного ландшафту та збереження їх.

У кінці 80-х рр. 20 ст. значно активізувалася пам'яткоохоронна та науково-дослідницька робота на Сумщині. Було проведено ряд наукових конференцій та видано збірники наукових праць, що стало значним поштовхом для розвитку громадської ініціативи по увічненню пам'яті невинно репресованих та відкинутих у небуття українських діячів. У 1989 проведено наукову конференцію «С.Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII – XIX століть», присвячена 100-річчю від дня народження мистецтвознавця, відбулася в Сумах та Лебедині. Наприкінці 1990 в Ромнах проведено наукову конференцію «Історична і культурна спадщина Роменщини: проблеми і перспективи», присвячену 70-річчю Роменського краєзнавчого музею й науковій діяльності М.Макаренка. У 1990 було проведено першу обласну наукову конференцію з історичного краєзнавства й видруковано матеріали. Це дало поштовх для подальших наукових досліджень та проведення уже чотирьох конференцій.

12 листопада 1991 Сумський художній музей та обласна організація УТОПІК провели в Сумах наукову конференцію, присвячену 100-річчю від дня народження

Ф.Ернста «Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століть». Встановлено також меморіальну дошку на будинку Глухівської чоловічої гімназії, де вчилися Ф.Ернст, Г. та В.Нарбути [236].

Проголошення Україною незалежності сприяло тому, що частина культових споруд була повернута їхнім природнім господарям. Змінилася правова й політико-ідеологічна база пам'яткоохоронної справи, а це вимагає і від державних інституцій, і від громадськості особливо пильної уваги і напруженої роботи по розвитку в області пам'яткоохоронної справи.

На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 29.10.02 щодо Плану заходів із реалізації рекомендацій Верховної Ради України, згідно з постановою Верховної Ради України від 12 вересня 2002 «Про інформацію Кабінету Міністрів України «Про природно-заповідний фонд» і «Про охорону культурної спадщини» та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника «Хортиця й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно заповідного фонду», в частині, що стосується питань збереження культурної спадщини, з метою забезпечення їх своєчасного виконання було видано розпорядження голови Сумської обласної державної адміністрації. Цим розпорядженням були затверджені заходи щодо збереження культурної спадщини області. Це ще один крок до поліпшення в області пам'яткоохоронної справи.

*Олег Сухобоков,
Лада Санухіна,
Віктор Вечерський,
Валентина Піскуп,
Віра Павленко*

СУМИ З ОКОЛИЦЕЮ

I. Загальні відомості про місто Суми

Суми – адміністративний, економічний і культурний центр Сумської області, розташований на берегах річки Псел, її притоки Сумки (до 19 ст. – Сума) і притоки останньої – Стрілки (до 19 ст. – Сумка).

Виникнення Сум пов'язане з подіями Національно-визвольної війни українського народу сер. 17 ст. В історичній літературі наводяться різні дати заснування міста: 1651, 1652, 1653, близько 1653, 1655 тощо. Український історик, археограф і археолог В.Юркевич навів переконливі аргументи на користь заснування м. Сум у 1655 [237]. Ця дата підтверджується відомими на сьогоднішній день архівними документами [238]. Засновниками міста були українські переселенці з містечка Ставище на Київщині, які, рятуючись від польсько-шляхетського гніту, на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим прийшли в місцевість при злитті річок Псла, Суми і Сумки і осіли тут. 1658 під керівництвом воєводи А.Арсеньєва було зведено укріплення Сумської фортеці.

На честь Кондратьєва у 2004 на Воскресенській церкві, спорудженій його коштом та коштом його сина Андрія, теж сумського полковника, встановлено бронзову меморіальну дошку. У цій церкві знаходилась усипальниця родини Кондратьєвих, зруйнована у 50-ті рр. 18 ст. зі сваволі священика цієї церкви М.Ставровського [239].

Найбільш вірогідно, що свою назву Суми успадкували від назви двох річок: Сума і Сумка. За твердженням дослідників топонімії гідронім Сума розшифровується як «річка у низькій, заболоченій місцевості» (від тюрського «су» – вода і фіно-угорського «ма» – земля) [240].

1659 місто стало центром Сумського слобідського козацького полку, а осадчий отаман Г. Кондратьєв – його першим полковником [241].

З полкового центру Суми у 1765 перетворилися на провінційне, а у 1775 повітове місто Слобідсько-Української губернії (до 1780), Харківського намісництва (до 1796), потім Слобідсько-Української губернії, перейменованої у 1835 на Харківську.

За роки радянської влади відбувся ряд змін в адміністративному статусі міста. 1923 воно стало центром округу, 1930 – містом республіканського підпорядкування і з лютого 1932 – центром району Харківської області. 10 січня 1939 Суми стали обласним центром.

Нині місто поділяється на два адміністративні р-ни – Ковпаківський і Зарічний, створені у 1973. На 01.01.2015 площа міста становить 145 кв. км, населення з підпорядкованою Ковпаківському р-ну Піщанською сільрадою (с. Верхнє Піщане, с. Житейське, с. Загірське, с. Кириаківщина, с. Піщане, с. Трохименкове) – 268 642 особи.

Суми – значний вузол залізничних і автомобільних шляхів. Основними видами міського транспорту є тролейбуси, автобуси, маршрутні таксі.

З Сумами пов'язані життя і творчість ряду діячів науки та культури. Тут народилися автор ґрунтовної праці, присвяченої історії гірничої справи в Росії, В.Крамаренко (1732 – після 1796), вітчизняний лікар і вчений П.Симонтовський (1747 – 1815), український натураліст і медик І.Калениченко (1805 – 76). У 2-й пол. 18 ст. Суми не раз відвідував видатний філософ, просвітителі і поет Г.Сковорода. На жаль, пов'язаних з цими людьми реалій не збереглося.

У кін. 18 – на поч. 19 ст. Сумським городничим, а потім повітовим маршалком був автор присвячених Г.Державіну віршів «Оди на 1813 год», педагогічної праці «О воспитании юношества» та інших творів Іван Богданович (1831 – помер у Басах, там і похований, могила не збереглася). 1796 у нього жив його брат, поет, член Російської Академії Наук І.Богданович, чия поема «Душенька» користувалася величезним успіхом і вважається чи не найкращим твором російської літератури 2-ї пол. 18 ст. У Сумах народився М.Богданович (1805 – 82) – син Івана Богдановича, військовий історик, генерал-лейтенант, автор ґрунтовних праць про історію царювання Олександра I, про О.Суворова, про війни 1812 – 14 рр., Кримську та ін. [242].

Уродженцем Сум є відомий у свій час петербурзький видавець і книготорговець І.Лисенков (1810 – 81), дружні стосунки з яким підтримували О.Пушкін, І.Крилов, М.Гоголь, Т.Шевченко [243]. 1841 І.Лисенков видав поему Т.Шевченка «Гайдамаки». 1835 в Сумах народився відомий підприємець, банкір і меценат О.Алчевський.

У 1817 – 18 в місті мешкав декабрист С.Волконський, який керував розквартированою тут бригадою 1-ї Уланської дивізії.

У Сумському повітовому училищі 1829 – 32 працював викладачем математики український поет-романтик, перекладач українською мовою «Нового Завіту» П.Морачевський. Він створив у Сумах поезії «Дорога», «Первое Мая», «Монастырь», віршовану комедію «Сумская причудница» та ін. твори [244].

Уродженцями Сум є художник К.Власовський (1863 – 1922), доктор медицини Б.Дробний (1869 –?); український робітничий поет і письменник А.Шабленко (1872 – 1930), творчому зростанню якого сприяв Максим Горький; вчений у галузі лісознавства, геоботаніки і екології лісу Б.Іваницький (1878 – 1953), який був головою УНР у 1942, 1950; літературознавець, громадський діяч П.Зайцев (1881 – 1965); український ботанік, професор О.Коршиков (1883 – 1942), який загинув у нацистських застінках; актор В.Василенко (В.Капраков; 1867 – після 1930).

У червні 1859 в місті проїздом побував великий український поет Т.Шевченко. У сквері по вул. Соборній стояв встановлений 1926 пам'ятник роботи скульптора

І.Кавалерідзе, який 1957, за рішенням місцевої влади, був зруйнований. На його місці встановлений новий пам'ятник роботи місцевого скульптора Я.Красножона.

У Сумах народились письменник І.Снегірьов (1903 – 56), російський поет і драматург, лауреат Державних премій СРСР 1941, 1946 рр. В.Соловйов (1907 – ?) поет-пісняр М.Пилипенко (1919 – 57), кінорежисер, сценарист, народний артист РРФСР, лауреат державної премії СРСР 1946, 1950 рр. Б.Долін (1903 – 76), вчений у галузі будівельної техніки, академік, секретар Академії будівництва і архітектури УРСР І.Литвинов (1907 – 76) та ін.

Сумське музичне училище (нині Сумське вище училище мистецтв і культури ім. Д.Бортнянського) закінчив народний артист України В.Білоножко, медичне училище – педіатр, член-кореспондент Академії медичних наук, академік Академії вищої школи України І.Сміян, середню школу № 4 – доктори технічних наук А.Павлюченко, В.Склабінський, класичну гімназію № 2 (нині Олександрівська гімназія) – доктор математичних наук, професор Ю.Берест, який викладає в одному з Нью-Йоркських університетів та ін.

Нині серед провідних підприємств міста – ВАТ «Сумське НВО ім. Фрунзе», ВАТ «Сумихімпром», АТ «Сумський завод насосного і енергетичного машинобудування «Насосенергомаш», ВАТ «Центролит», ВАТ «Селмі», приватні фірми та СП, зокрема, «Укрросметал» та ін. При науково-виробничих об'єднаннях працюють науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут компресорного машинобудування та науково-дослідний проектно-конструкторський інститут атомного і енергетичного насособудування.

Станом на 2012 у місті діють три університети (Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка, Сумський державний університет, Сумський національний аграрний університет), Українська академія банківської справи, відділення Харківського університету МВС України, декілька філій приватних вищих навчальних закладів, вищі навчальні заклади I – II рівнів акредитації, 8 закладів професійно-технічної освіти, 36 середніх загальноосвітніх навчальних закладів, 3 спеціалізовані (корекційні) загальноосвітні заклади, Ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. І.Г.Харитоненка, Сумська обласна гімназія-інтернат для талановитих та творчо обдарованих дітей, Міжшкільний навчально-виробничий комбінат, 35 дошкільних навчальних закладів, 7 позашкільних установ, 3 приватних навчальних заклади. Загалом мережа установ галузі «Освіта» включає 85 установу. Медична допомога населенню міста надається 8 лікувально-профілактичними закладами, що підпорядковані управлінню охорони здоров'я Сумської міської ради. Крім того в обласному центрі функціонують 11 закладів охорони здоров'я обласного підпорядкування.

На території міста містяться 60 закладів культури. Серед них театр драми і музичної комедії ім. М.Щепкіна, театр для дітей та юнацтва, обласна філармонія, обласний художній музей ім. Н.Онацького, обласний краєзнавчий музей, будинок – музей А.Чехова, Палац культури ім. М.В.Фрунзе ТОВ «Фрунзе-Сервіс», будинок культури «Хімік» ВАТ «Сумихімпром», 2 кінотеатри, Сумське вище училище мистецтв і культури ім. Бортнянського, 4 музичні школи, клуби тощо. Діти сумчан мають нагоду розвивати свої творчі здібності у 5 школах естетичного виховання. Централізована міська бібліотечна система налічує 29 бібліотек. Серед них Центральна міська бібліотека ім. Шевченка та її 18 філій (загальний книжковий фонд близько 1 000 000 примірників), які розсосереджені у кожному мікрорайоні міста. Крім них, для жителів міста відкриті обласна універсальна наукова бібліотека (книжковий фонд – 590 293 примірника) та обласна бібліотека для дітей ім. М. Островського (книжковий фонд – 176 192 примірника).

У Сумах регулярно проводяться концерти та фестивалі органної і камерної музики. Творча інтелігенція гуртується у Спілки письменників, художників, архітекторів, журналістів, музикантів, а також інших творчих спілок. Діє мистецький центр «Собор».

У місті Суми 197 колективів фізичної культури, де працюють 735 спеціалістів, 22 дитячі спортивні школи, де займаються спортом 6026 дітей та підлітків. До послуг сумчан 4

стадіони, 1 легкоатлетичний манеж, 168 спортивних залів, 8 критих басейнів, 6 лижних баз, 8 хокейних коробок, дитячий футбольний центр «Барса».

Сумчани пишуться своїми земляками – дворазовими Олімпійськими чемпіонами В.Голубничим та О.Шапаренком, Олімпійським чемпіоном О.Кириченком, чемпіонкою світу з вільної боротьби К.Бурмістровою, срібною призеркою Олімпіади в Нагано О.Петровою, багаторазовими переможцями і призерками міжнародних змагань з біатлону сестрами Валею та Вітою Семеренко.

Історія міста залишила нащадкам цікаві пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, місця, пов'язані з життям та творчістю видатних особистостей. Виявлення й дослідження їх дає змогу відновити в пам'яті народу багато забутих сторінок нашого міста.

II. Пам'ятки археології

Люди на території міста почали селитися здавна. На східній околиці Сум, на берегах штучного озера, зареєстровані дві стоянки доби неоліту; на південь від с. Піщане – поселення бронзового та раннього залізного віку. Кераміку та окремі предмети бронзового віку, а також скіфських часів археологи неодноразово знаходили на території міста. У південно-західній його частині, в районі вул. Павлова та біля с. Піщане виявлено могильник і поселення черняхівської культури (3 – 4 ст.) [245].

У районі колишнього села Тополя, що злилося з містом, знаходяться городище і селище, що спочатку датувалися 8 – 10 ст. [246], а після розкопок 1987 – 88 та 1999 верхня межа їх існування відсунулась до 12 – 14 ст. [247].

Найяскравішою з нумізматичних пам'яток пізнього середньовіччя, виявлених на території міста Суми, є скарб монет сер. 1-ї пол. 17 ст. Скарб був виявлений у сер. 20 ст. випадково при земляних роботах по вул. Горького (урочище Холодна Гора). Він складався з двох невеликих горщиків з білої глини, орнаментованих червоними лініями. Перший горщик – діаметром 19 см, висота збереженої частини – 14 см. Другий зберігся фрагментарно (втрачений вінчик та донце). Монети знаходилися в горщиках. Частина з них представляла масив, зцементований окисами низькопробного срібла. У першому з горщиків виявлено 115 монет, у другому – 262. Серед монет переважали півторагрошовики, карбовані польським королем Сигізмундом III. Вони склали 95 – 97% усього монетного скарбу. Серед монет також виявлені коронні чехи та трояки короля Сигізмунда III. До скарбу входили монети, карбовані на території Швеції та в її прибалтійських володіннях. Це драйпелькери Густава II Вази, Георга Вільгельма Вази та Крістіни Вази. Монети пройшли очистку, визначено їх датування за часом правління королів, які чеканили монету. Найбільш численна група монет у скарбі – коронні півторагрошовики Сигізмунда III – карбовані з 1618 по 1624. Вони були досить популярною на території Польщі монетою і через низький вміст срібла були доступні простим козакам. На відміну від західноєвропейських талерів, півторагрошовики були зручною монетою в дрібній торгівлі. Шведські драйпелькери (трьохгрошовики) можуть свідчити про сталі економічні зв'язки Польщі з країнами Балтійського регіону, серед яких у цей час домінувала Швеція. Скарб срібних монет міг бути церковною казною або власністю заможного козака.

Перед початком переселення на Слобожанщину в сер. 50-х рр. 17 ст. козаки та посполиті намагалися продати землю та маєтності. Срібні монети польського та західноєвропейського карбування, присутні в скарбах Охтирки, Межиріча, Сум, свідчать про те, що козаки привезли значну кількість срібних монет, що були в обігу на території Речі Посполитої.

Невеликі розміри першої Сумської фортеці не могли вмістити всіх поселенців, і з моменту її розбудови почалося освоєння навколишніх територій. Одним з перших було заселено правий берег р. Сумки, що має назву Холодна Гора. На холодногорському посаді було зведено дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці (1681). Укріплень посад не мав, і в разі появи татарських загонів населення переходило до фортеці. Однак, козаки

зіштовхнулися з тим, що засновані ними фортеці лежали далеко від економічно розвинених районів Московського царства. До того ж півторагрошовики не мали такої популярності у росіян, які звикли користуватися високопробною московською копійкою. Як результат, значна частина польської монети не була введена в обіг. Одразу з вступом козаків до прикордонної сторожі московської держави на Слобожанщині в обігу з'являються московські копійки. Не виключено, що скарб пов'язаний з подіями війни 1658 – 59, а саме з облогою міста татарами взимку 1659 [248].

Загалом же територія міста через щільну забудову в археологічному плані мало досліджена.

III. Історія

Точна дата заснування міста невідома. Близько 1652 (за іншими джерелами – 1657) понад 1000 чоловік переселенців з містечка Ставища, що на Київщині, під проводом отамана Кондратьєва прийшли з дружинами і дітьми до річки Псел. Осіли вони на Суминому городищі. Царський указ про дозвіл оселитися на цьому місці датований 1655.

У зв'язку з постійними нападами на південні кордони Росії кримських татар у Сумах вирішено було спорудити фортецю. Для керівництва будівельними роботами в липні 1656 сюди направили воєводу К.Арсеньєва з 52-ма служилими людьми з Обояні з наказом «на Сумине городище город внову строить» [249]. У наступному, 1658, К. Арсен'єв доповів царю про побудову фортеці з таємним підземним ходом до води [250].

Однак, документи свідчать, що будівельні роботи тривали і у 1658. Саме тоді між річками Псел і Сумка було споруджено перекоп, що захистив підступи до міста з півдня, де не було водних рубежів. Про існування цього укріплення нині нагадує назва Перекопської вулиці. Українцем Я.Стандартним було складено креслення сумської фортеці, які Г.Кондратьєв разом з одним з першопоселенців К.Остаповим відвіз до Москви [251]. Ці креслення згадуються у багатьох документах 2-ї половини 17 ст., але досі не виявлені.

Важливе стратегічне розташування Сум, побудова тут міцної фортеці сприяли швидкому зростанню населення за рахунок нових переселенців, яких запрошував сюди Г.Кондратьєв. У 1660 в місті мешкало 2740 чоловік [252], які займалися землеробством, скотарством, торгівлею, ремеслами і промислами. Назви таких вулиць, як Кузнечна, Гончарна нагадують, що тут жили ремісники відповідних професій. За відомостями 1668 в Сумах двічі на рік збиралися ярмарки, відбувалися базари. За місце торгу правив Миколаївський лужок (нині район вул. Героїв Сталінграду).

У 1659, 1663, 1668 Суми брали в облогу значні сили кримських татар, але взяти місто не спромоглися. 1677 і 1678 сумські козаки билися з турками біля Чигиринських мурів, а 1687 і 1688 у складі російської армії під командуванням В.Голіцина ходили походами до Криму. Сумська фортеця відіграла тоді роль збірного пункту російської армії [253].

Від перших двох століть існування Сум збереглося дуже мало пам'яток. А от описів міста 2-ї пол. 17 ст. маємо декілька, зокрема, за 1671, 1672, 1678, 1686 та інші роки. Вони свідчать, що з напільного боку фортеці було викопано глибокий і широкий рів, насипано високий вал, на гребені якого стояли фортечні мури з вежами, бійницями, маяками – місцями спостереження за навколишньою місцевістю. Залишки західної частини укріплень непогано зберігалися майже до кін. 20 ст. по вул. Козацький Вал та Кооперативна. За описом 1671 Сумська фортеця мала 17 веж, з них 6 з проїжджими воротами, 10 бійниць, 6 вилазів, а протяжність укріплень становила 7400 м [254]. Наступного року внаслідок будівничої діяльності Г.Кондратьєва кількість веж збільшилась до 27, довжина міських укріплень сягнула 4157 м [255], а у 1678 – 7400 м [256]. Дерев'яні укріплення швидко руйнувалися, і їх доводилось увесь час лагодити. Саме цим і пояснюється той факт, що описи фортеці, зроблені через невеликі проміжки

часу, досить істотно відрізняються один від одного. Значні ремонтні роботи по відбудові фортеці були здійснені в Сумах у 1686 [257].

Найбільшою і найукріпленішою частиною фортеці був Город (нині район вулиць Соборної, Воскресенської, Козацький Вал і площа Незалежності), у південно-східній частині якого містився Замок (нині сквер Шевченка), де знаходились полкова канцелярія, порохові погребі, амбари соляні і з амуніцією, зброєю та боєприпасами. З півдня до Города і Замку примикав Перекоп, де мешкало посадське населення [258]. У всіх описах сумських укріплень за 2-у пол. 17 ст. подаються відомості щодо зброї і боєприпасів у Замку. Зокрема, у 1678 в порохових погребах лежало напготові 50 пудів пороху, 63 пуди свинцю, 1000 ядер. На озброєнні сумського гарнізону було 13 гармат, понад 200 мушкетів, карабінів, пістолів [259]. У 80-і рр. 17 ст. у місті було налагоджено відливання гармат [260]. Суми вважалися однією з найбільших і найукріпленіших фортець на Слобожанщині. Після Північної війни Сумська фортеця втратила оборонне значення, і її укріплення стали поступово руйнуватися.

Під час Північної війни 1708 – 09 Суми були залучені у вир бурхливих подій. З наказу Петра I терміново було поновлено та перебудовано Сумську фортецю. Щоб перевірити, як виконується його наказ про відбудову фортеці, 13 грудня 1708 російський цар приїздив до Сум, а 26 грудня перевів сюди ставку російського головнокомандування [261]. Петро I був присутній на новорічній відправі у Спасо-Преображенському соборі. Першого січня 1709 біля Воскресенської церкви, на площі, яка одержала назву Петровської, (втратила її наприкінці 20 ст.) відбувся військовий парад. У Сумах Петро I у січні 1709 провів військову нараду, 21 січня і 3 лютого видав маніфести, спрямовані проти гетьмана І.Мазепи і Карла XII [262]. За переказами, Петро I зупинявся у будинку по Монастирській вулиці (тепер це вул. Терезова, 2). [263]

Економічне становище Сум у 18 ст. – 1-й пол. 19 ст. характеризується подальшим розвитком ремесел, виникненням промислових підприємств мануфактурного типу. 1710 у Сумах існував скляний завод, у кін. 18 ст. діяли шкіряний завод і селітроварня. 1846 працювали три чоботарських, чотири свічкових заводи, 7 цегельні і миловарня. 1858 стали до ладу механічний чавуноливарний і котельний заводи В.Розенквіста [264]. Місцезнаходження цих підприємств, за винятком останнього заводу, не встановлено.

У 18 ст. у місті відбувалось 4 ярмарки. Дві з них: Збірна – у лютому – березні, Введенська – у листопаді. Тривали по 20 – 30 днів і залучали до себе купців з найвіддаленіших міст України, Росії та з-за кордону [265]. З 1-ї пол. 19 ст. ярмаркова торгівля стала поступово занепадати.

Збільшувалась кількість міського населення. З 1732 до 1850 число мешканців зросло з 7 тис. до 10256 осіб [266].

Після скасування кріпацтва в Сумах швидко почала розвиватись промисловість. 1869 став до ладу один з найбільших цукрових заводів країни – Павлівський (тепер ВАТ Сумський рафінадний завод), збудований І.Харитоненком, засновником славної династії українських підприємців, благодійників і меценатів. 1908 завод згорів та вже наступного року був відбудований. Збереглися корпуси заводу, робітничі казарми та інші будинки. У місті зберігся також колишній будинок Сумської контори Всеросійського товариства цукрозаводчиків, якою керував П.Харитоненко. Він був товаришем голови правління цього товариства, одним з керівників цукрового синдикату. Поруч з будинком контори знаходиться садиба Харитоненків. І. та П.Харитоненки та інші члени їхньої родини поховані на Центральному міському кладовищі. У центрі міста на Покровській (колишня Червона) площі стоїть пам'ятник І.Харитоненку (споруджений на народні пожертвування у 1899 О.Опекушеним, зруйнований у перші роки радянської влади, відновлений у 1996 скульптором А.Івченком).

Потребами промисловості, що розвивалася, було викликане будівництво залізниці Мерефа – Люботин – Суми – Ворожба. Рух через станцію Суми розпочався у січні 1878 [267]. Протягом 1898 – 1901 було прокладено залізницю від Сум до Белгорода. На вул. Петропавлівській 56 і 58 збереглися будівлі: колишній будинок головної контори цієї

залізниці і будинок, у якому мешкав її будівничий інженер Й.Сумовський (до цього це був житловий будинок і головна контора підприємця і мецената Д.Суханова).

1888 в Сумах діяло 26 фабрик і заводів [268]. Виник ряд чавуноливарних і механічних підприємств: заводи І.Погуляйченка і Т.Гетенко (1891), механічний завод «Вулкан» (1893), машинобудівний завод Бельгійського акціонерного товариства (1896), три корпуси якого достояли до наших днів. Збереглися також будинки колишньої тютюнової фабрики І.Туршу (1884) по Петропавлівській вул., першої у місті електростанції (1903) на лівому березі р. Сумки (недалеко від її гирла). Напередодні Першої світової війни в Сумах налічувалось 38 підприємств [269].

Про сумських підприємців, які часто були благодійниками і меценатами, нагадують їх будинки: І.Асмолова (власник цегельні) по вул. Троїцькій, П.Гриненка (засновник горілчаного заводу) по вул. Покровській (колишня Жовтнева), Л.Чорнобильського по вул. Перекопській, цукрозаводчика М.Ліщинського і засновника електростанції Е.Кайданського по Псельській вул., та інші. На міському(центральному) кладовищі у Сумах поховані П.Гриненко, І.Туршу, представники купецького роду Богатирьових, підприємці-цукрозаводчики Д. та М.Суханови, на кошти яких у 1882 – 92 добудовано Спасо-Преображенський собор та споруджено його дзвіницю.

У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. Суми залишались одним із значних центрів торгівлі у Харківській губернії. Тут щороку відбувалося чотири ярмарки, з яких Введенський тривав п'ятнадцять днів. У цей час базари перемістилися з Миколаївського лужка (нині вул. Героїв Сталінграду) на набережну р. Стрілки (район універмагу «Київ», комплексу «Mc Donald's»). Розвивалась стаціонарна торгівля. У 1863 у місті було 117 магазинів і крамниць, у 1912 – 79, проте їх товарообіг був у три рази більший ніж у 1863 [270]. Збереглося чимало будівель магазинів, окремі з яких і досі використовуються за призначенням.

Розвиток промисловості і торгівлі відбувався у найтіснішому зв'язку з банківським капіталом. 1868 відкрито міський громадський банк, а напередодні Першої світової війни у місті було два банки (міський громадський та земський сільськогосподарський дрібного кредиту), відділення Державного, Азовсько-Донського комерційного банків, два кредитних товариства, три ощадно-позичкові каси [271]. Збереглося кілька будинків банків по вул. Соборній, Покровській площі. У центрі міста знаходився будинок акціонерного товариства «Провідник».

З розвитком економіки міста помітно зросла кількість його населення. Напередодні Першої світової війни у Сумах мешкало понад 50 тис. чоловік [272].

У Сумах зберігся ряд пам'яток, пов'язаних з розвитком медицини, освіти, культури. До наших днів зберігся будинок колишньої земської лікарні по Привокзальній вул., дитяча лікарня св. Зінаїди, збудована П.Харитоненком по вул. Троїцькій.

1870 на базі повітового училища створено чоловічу прогімназію і відкрито жіночу прогімназію, які у 1870 перетворилися на гімназії. 1900 почалися заняття у кадетському корпусі. 1907 відкрилися ще одна жіноча та одна чоловіча гімназії, 1913 – комерційне училище, 1916 відкрито приватну жіночу гімназію. 1888 з Охтирки до Сум перевели духовне училище, 1903 відкрито сільськогосподарське училище, 1905 – чотирикласне міське училище, реорганізоване у 1912 на вище початкове. Напередодні Першої світової війни в Сумах діяло понад 30 середніх і нижчих навчальних закладів. Збереглися будинки всіх гімназій, реального і комерційного училищ, кадетського корпусу, духовного, сільськогосподарського, вищого початкового, Гоголівського училищ та ін. початкових навчальних закладів. І досі стоять будинки створеного з ініціативи Н.Харитоненко дитячого притулку по вул. Троїцькій та Параскевського притулку по вул. Псельській, заснованого 1835 М.Сухановою. У навчальних закладах Сум навчалися відомі вчені, літератори, діячі культури, мистецтва, суспільно-політичного руху, про що розповідається в присвячених цим пам'яткам статтях.

У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. у Сумах виник ряд культурно-освітніх закладів. З 1865 по 1875 діяв театр (будинок не зберігся), зведений у центрі міста сумським торговцем

заліза М.Бабицем, у якому грали залучені ним аматори [273]. У кін. 19 ст. в Сумах було два театри, а за статистичними джерелами 1904 існував ще й цирк, що містився на Миколаївському лужку [274].

Майже весь 1899 у місцевому театрі працював статистом відомий російський письменник О.Купрін. У Сумах розгортається дія його оповідання «Как я был актером», прототипами героїв якого були реальні особи.

У 1909 – 12 на замовлення аматора театрального мистецтва купця Д.Корепанова архітектором О.Гінзбургом було збудовано театр по вул. Покровській (двічі відбудований, зберігся до наших днів). На його сцені виступали артисти Міланської опери, уславлені артисти балету М.Петипа і В.Родіна-Петипа, відбувалися концерти Н.Плевицької, виступи товариства малоросійських артистів під управлінням О.Суходольського та ін.

1913 на сумській сцені у «Вечорницях» Ніщинського дебютувала уродженка Сум Ф.Барвінська, згодом народна артистка УРСР. Сумське товариство літератури і мистецтва влаштувало у будинку громадського зібрання (нині філармонія) по Петропавлівській вул. літературні вечори, концерти. Ставили вистави і влаштували концерти і члени українського аматорського музично-драматичного гуртка. Будинок на Миколаївському лужку, у якому відбувалися ці дійства, не зберігся.

У місті діяло кілька кінотеатрів. Їх будинки знаходяться, зокрема, по вул. Соборній, Воскресенській, Терезова (колишньому Монастирському провулку).

Місто не стояло осторонь революційного руху. Як і скрізь у країні, тут у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. наростало незадоволення існуючим ладом, посилювались опозиційні настрої, поширювались революційні ідеї. Є відомості про існування учнівського молодіжного народницького гуртка на чолі з А.Щербаком. Члени петербурзького гуртка М.Брусньєва – однієї з перших соціал-демократичних груп у Росії – подружжя О. та В.Кареліни – організували робітничий гурток з підготовки пропагандистів [275]. 1898 група революційно налаштованих учнів реального училища одержувала з Москви нелегальну літературу [276]. 1900 в місті виник гурток, члени якого вивчали революційну літературу. Заняття гуртка відбувалися в приміщенні земської лікарні (тепер один з будинків онкологічного диспансеру по Привокзальній вул.). 1901 сформувалася революційна група на металообробному заводі Розенквіста, а восени 1902 було створено загальноміську соціал-демократичну організацію «Факел». Її організаторами були кресляр і репетитор А.Гаврилович, студент Київського політехнічного інституту А.Геттлер, залізничний контролер П.Степанов. Пізніше Гаврилович визначився як меншовик, Геттлер – як більшовик (1933 він був репресований). Члени групи поширювали революційну літературу, влаштували збори і сходки, що відбувалися на Луці, на Засумському цвинтарі, в Довгому яру. У серпні 1903 організацію було розгромлено [277]. Її діяльність відновила у кін. 1904 – на поч. 1905.

Під час революції 1905 – 07 вулиці і площі міста стали свідками мітингів, сходок і демонстрацій. Першими в Сумах застрайкували 21 лютого 1905 робітники машинобудівного заводу Бельгійського акціонерного товариства і робітники заводу «Вулкан», 22 лютого – робітники заводу С.Погуляйченка, у ніч проти 24 лютого – Павлівського рафінадного заводу [278]. Захвилювалась і учнівська молодь, зокрема, учні чоловічої Олександрівської гімназії, реального училища. Активну участь в організації страйків, написанні та розповсюдженні прокламацій брав колишній член «Факела», а потім Сумської групи РСДРП В.Переверзев – згодом відомий літературознавець і критик, який в роки радянської влади зазнав гонінь і переслідувань.

Своєрідним штабом революційного руху в місті 1905 був будинок повітового земства (нині в ньому міститься Сумський обласний краєзнавчий музей). Особливо щедрою на революційні виступи видалася осінь 1905. 18 жовтня на колишній Петропавлівській площі (нині це місце на розі вул. Петропавлівської і 20 років Перемоги) відбувся грандіозний мітинг. Його учасники з прапорами і гаслами рушили через усе місто до в'язниці і визволили політв'язнів. 19, 20, 22 жовтня вулицями Троїцькою, Соборною, Петропавлівською проходили колони демонстрантів, а на площах міста раз у

раз виникали мітинги. Діяльним членом бюро по організації мітингів був зісланий до Сумського повіту член Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» М.Названов. У листопаді 1905 страйки знову охопили підприємства міста. Шостого грудня припинили роботу залізничники [279].

Великим впливом у місті і селах Сумського повіту користувалася Селянська спілка, очолювана А.Щербаком. З'їзд делегатів цієї спілки в листопаді 1905 проголосив царський уряд «поза законом», а Сумський комітет спілки наприкінці 1905 діяв у Сумах і повіті, як орган народної влади [280].

У зв'язку з розмахом революційного руху 23 грудня 1905 в Сумах і повіті було оголошено військовий стан, до міста призначено тимчасово генерал-губернатора [281].

Однак, боротьба за економічні права тривала. Загальним страйком підприємств міста робітники відзначили 1 травня 1906 [282]. Організовано пройшов страйк, у листопаді 1907, працівників Павлівського рафінадного заводу. У червні 1910 виступили робітники цегельних заводів, у 1912 страйкували друкарі, у 1915 – 16 – робітники Павлівського рафінадного і машинобудівного Бельгійського акціонерного товариства заводів [283].

Лютнева революція 1917, падіння самодержавства сколихнули місто. У ньому завирувало суспільно-політичне життя. Місцева торгово-промислова буржуазія, землевласники, чиновники, інтелігенція кадетського орієнтування вже 3 березня створили громадський комітет, що того ж дня надіслав Тимчасовому уряду телеграму із заявою про його підтримку. П'ятого березня Тимчасовий уряд призначив у Сумський повіт свого емісара [284]. Восьмого березня відбулися вибори до альтернативного органу влади – Ради робітничих і солдатських депутатів [285]. Її склад остаточно сформувався 11 березня [286]. Домінували у Раді есери і меншовики. Вже першим своїм рішенням Рада підтримала громадський комітет. Будинок, у якому містилася перша в Сумах Рада, знесений у 80 рр. 20 ст. Десятого березня 1917 у місті відбулася грандіозна демонстрація, а потім, на Покровській площі, – багатолюдний мітинг [287].

Впливовим органом народної влади в Україні стала Українська Центральна Рада. По вул. Петропавлівській зберігся будинок, у якому містилося її представництво. Членом Центральної Ради був уродженець міста П.Зайцев, згодом відомий вчений-шевченкознавець і емігрант. Українська Центральна Рада планувала перетворити Суми на губернський центр для Північно-Західної Слобожанщини [288].

У серпні 1917 сформувався міський комітет РСДРП(б), засідання якого відбувалися у будинку № 56 по Петропавлівській вул., про що нагадує меморіальна дошка на його фасаді [289].

На II Всеросійському з'їзді Рад, що проголосив встановлення Радянської влади в Росії, Суми представляв голова Ради робітничих і солдатських депутатів есер В.Павлюченко [290]. Тридцятого жовтня (12 листопада) у Сумах на Привокзальній площі відбувся мітинг солдатів, учасники якого у своїй резолюції підтримали створений II Всеросійським з'їздом Рад уряд. Через два дні аналогічну резолюцію ухвалили і робітники Бельгійського машинобудівного заводу [291]. Однак, Сумська Рада селянських депутатів на чолі з А.Щербаком та Сумські повітові земські збори надзвичайної сесії у листопаді 1917 визнали владу Центральної Ради і оголосили про її підтримку, а голова земських зборів Ф.Тесленко був обраний делегатом до Центральної Ради [292].

11 – 12 (24 – 25) грудня 1917 у Харкові більшовики з одностайними з числа лівих есерів, українських соціал-демократів і бундівців, залишивши Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому вони становили меншість, провели з'їзд, який назвали I Всеукраїнським, і проголосили на ньому встановлення радянської влади в Україні. У Сумах в цей час було створено штаб Червоної гвардії, що розмістився у тому ж будинку, де і комітет РСДРП (б).

Закріпившись у Харкові, більшовицькі війська розгорнули військові дії проти Центральної Ради. 6 – 7 січня 1918 до Сум прибули загін червоногвардійців революційного полку під командуванням М.Руднева з Харкова та створений з ініціативи

В.Леніна Перший Московський загін особливого призначення під командуванням А.Знаменського. Це зумовило встановлення 9 січня 1918 радянської влади в Сумах [293].

Навесні 1918 з наближенням до Сум німецьких військ у місті стали формуватися підрозділи Червоної гвардії, партизанські загони. Було проведено мобілізацію чоловіків [294]. 23 березня в місті відбувся виступ проти більшовиків, але успіху він не мав [295]. 1 квітня 1918 Суми були окуповані військами німецького блоку [296]. Проти них діяли підпільники, партизанські загони. У липні – серпні 1918 сумські залізничники брали участь у всеукраїнському страйку робітників залізниць. Високою організованістю відзначався страйк робітників суконної фабрики.

У кін. 1918 владу в Сумах захопили представники уряду Директорії. У грудні того ж року партизанський загін під командуванням І. Бочкіна (згодом командував 7-м Сумським радянським полком) здійснив напад на тюрму і звільнив політв'язнів. Могила І.Бочкіна знаходиться на Миському (центральному) кладовищі. 5 січня 1919 частини Червоної Армії, до яких приєднався партизанський загін під командуванням П.Багацького (згодом командував 9-м Сумським полком), звільнили Суми від військ Директорії. Могила П.Багацького також на Миському кладовищі.

У червні 1919 до Сум, де зосередились відступаючі під натиском Добровольчої армії А.Денікіна частини Червоної Армії, перебазувалися Харківський губком більшовицької партії і губвиконком на чолі з Артемом (Ф.Сергєєвим). У липні було створено групу військ Сумського напрямку, до складу якої увійшло чимало сумчан. Однак, сили були нерівними, і 14 серпня 1919 місто захопили денікінці, які встановили тут грабіжницький терористичний режим. Про ці події нагадує братська могила борців за радянську владу на Миському кладовищі, на якій встановлено скульптурний пам'ятник.

29 листопада 1919 41-а стрілецька дивізія під командуванням Р.Ейдемана, що входила до складу 14-ї армії, витіснила з Сум білогвардійців [297]. До міста втретє, і тепер уже на багато десятиріч, прийшла радянська влада. Про події громадянської війни нагадують встановлений у сквері по вул. Петропавлівській бюст уродженця Сумщини командарма 1-го рангу І.Федька та погруддя радянського полководця М.Фрунзе біля Палацу культури ВАТ СМНВО ім. М.В.Фрунзе та військового ліцею.

Громадянська війна викликала голод, розруху, призвела до руйнації міського господарства. Після її закінчення розпочалась робота по налагодженню мирного життя, відбудові економіки, розвитку культури. В останньому напрямку було зроблено чи не найбільше. Трудові школи першого і другого ступенів охопили навчанням більшу частину дітей шкільного віку. Працювали два театри, кінотеатри, робітничі клуби. 1920 було створено художньо-історичний музей, одним з фундаторів і першим директором якого був художник і поет Н.Онацький. У Сумах по вул. Антонова, 4 і Соборній, 36 збереглися будинки, в яких він мешкав у 1913 – 18 і 1920 – 32.

Усі діти шкільного віку отримували освіту. У місті будувалися школи, з'явився перший вищий навчальний заклад – педагогічний інститут, що одержав цей статус у 1934 після 10-ти років реорганізацій. Діяли машинобудівний (з 1917), шляхово-будівельний (1920), хіміко-технологічний (1928) технікуми, фельдшерсько-акушерська школа (1930). Перед населенням міста відчинили двері десятки бібліотек, будинки культури, клуби. У 1927 – 29 в споруджено клуб Червонозоряного рафінадного заводу. Помітну роль в культурному житті міста відігравала створена на поч. 20-х рр. літературно-драматична студія, якою керував відомий письменник, поет, драматург, театрознавець і педагог Я. Мамонтов. З 1939 у місті почав діяти стаціонарний театр ім. М.Щепкіна. Популярністю користувалися філармонія, ляльковий театр. У місцевій газеті «Плуг и молот» з 20-х рр. працював український письменник, уродженець міста В.Алешко, у газетах «Комуна» і «Червона зірка» співробітничав Й.Лікстанов, згодом популярний дитячий письменник, лауреат Державної премії.

Після закінчення громадянської війни розпочалась відбудова промислових підприємств, міського господарства, що відбувалась в умовах нової економічної політики

– НЕПу. Її запровадження дало відчутні економічні наслідки. У кін. 1925 діяло 32 підприємства, на яких працювало 5,5 тис. робітників [298].

Великі зрушення в економіці Сум відбулися в період з сер. 20-х до поч. 40-х рр., коли в країні форсованими темпами здійснювалась індустріалізація. Сумський машинобудівний завод перетворився на одне з провідних підприємств хімічного машинобудування УРСР. Тут виросли споруджені в стилі конструктивізму корпуси насосно-компресорного, ливарного, інструментального та інших цехів, що використовуються по сьогоднішній день. 1939 на заводі було виготовлено потужний азотно-водневий компресор, що забезпечував тиск до 850 атмосфер. На той час це було неабияким досягненням. Високою якістю продукції славився рафінадний завод (з 1923 – Червонозоряний). Сумський цукор користувався широким попитом не лише в країні, а й за кордоном. 1937 підприємство «Головсільелектро» (колишня фабрика віялок Вараксіна, з 1919 – імені Комінтерна) першим в країні розпочало випуск електродоїльних апаратів. Значно зросли потужності суконної фабрики. На підприємствах міста збільшилась кількість працюючих робітників. 1939 їх налічувалось понад 15 тис. [299].

Будівництво соціалістичного суспільства, проведення в країні колективізації і індустріалізації супроводжувалось формуванням жорсткої адміністративно-командної системи управління, що, зрештою, призвело до встановлення тоталітарно-репресивного комуністичного режиму з культом особи Й.Сталіна. Жертвами репресій у Сумах, як і скрізь, стали представники усіх прошарків населення. Так, репресій зазнали перший директор художньо-історичного музею, уповноважений у справах охорони та дослідження пам'яток культури по Сумському повіту Н.Онацький, уродженець Сум етнограф і музейний працівник К.Мощенко, учитель Сумської школи № 3 М. Полницький, священник Воскресенської церкви В.Підгорний, вантажник рафінадного заводу з дипломом Паризького університету Г.Рігед, майстер цього заводу Л.Заритецький, кравець артілі «Сумиодяг» А.Кочмала, безліч інших [300]. У Сумах був розстріляний один з організаторів товариства «Просвіта» в Лебедині М.Грищенко [301].

Внаслідок Першої світової і громадянської війн та викликаной ними розрухи населення Сум 1920 зменшилось до 37,2 тис. чоловік. 1926 воно становило 44,2 тис., за переписом 1939 – 63,9 тис. чол. [302].

Друга світова війна принесла багато лиха місту і його мешканцям. Саме з нею пов'язана більшість взятих на облік історичних пам'яток. З початком війни у стислі строки було проведено мобілізацію, сформовано дивізію народного ополчення у складі трьох полків, у яких налічувалось понад 6 тис. чол. [303]. У липні – серпні 1941, переважно з сумчан, була сформована 293-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора П.Лагутіна. Штаб дивізії містився у будинку № 79 по вул. Чехова, про що розповідає меморіальна дошка на стіні будинку. 1973 на будинку головного корпусу теперішнього військового ліцею було встановлено меморіальну дошку. Вона нагадує про те, що у серпні 1941 з курсантів Сумського артилерійського і Харківських військових училищ було сформовано зведений загін Харківського військового округу під командуванням генерал-майора О.Чеснова, який мужньо боровся з наступаючими німецько-нацистськими військами.

У місті шанують пам'ять ушавленого льотчика, двічі Героя Радянського Союзу С.Супруна, який розпочав свою трудову діяльність на Сумському машинобудівному заводі. Його бронзове погруддя встановлено на початку вул. Троїцької.

Восени 1941 на сумському напрямку оборону тримала 40-а армія під командуванням генерал-майора К.Подласа. 10 жовтня 1941 після запеклих боїв її частини залишили Суми. У місті почався період гітлерівської окупації. Нацисти перетворили на в'язниці приміщення клубу рафінадного заводу, міського овочесховища, а в гуртожитку рафінадного заводу і школи № 5 влаштували концентраційні табори для військовополонених, в'язнями яких були і цивільні особи. За період тимчасової окупації нацисти знищили понад 5 тис. мирних жителів, із них – 1 тис. євреїв, а також 3 600 військовополонених радянських воїнів [304].

Понад 5 тис. сумчан, переважно молоді, було вивезено до Німеччини. Військовополоненим сумчанам, які перебували у нацистських концтаборах за кордоном, запам'ятався польський священник Максиміліан Кольбе, який завжди приходив іншим на допомогу, а потім, рятуючи життя одного з в'язнів, пішов на смерть в Освенцимі. Образ канонізованого римсько-католицькою церквою о. Максиміліана Кольбе втілено у спорудженому на народні пожертви і благодійні кошти пам'ятнику на честь мучеників концтаборів по вул. Кірова. На Лучанському кладовищі є скорботні меморіальні ділянки, на яких поховані закатовані гітлерівцями мирні громадяни і військовополонені. Біля братських могил встановлені стели. На одній з них зображено моряків Азовської флотилії, чия горда і мужня поведінка у таборі й під час розстрілу справила велике враження на мешканців міста. На цьому ж кладовищі знаходиться ділянка з 75-ма могилами воїнів-угорців, учасників Другої світової війни. На Міському кладовищі знаходяться могили розстріляних мешканців єврейської національності. Тут та на території теперішнього військового ліцею, де колись було спалено 150 військовополонених, нині встановлено обеліски. Більшість місць страти мирних жителів і військовополонених відома, але не всі вони позначені пам'ятними знаками чи обелісками.

Незважаючи на терор, населення боролось з окупантами. Діяли підпільні, а на околицях міста – партизанські групи. У грудні 1941 на Червоній (нині Покровській) площі німецькі нацисти повісили групу народних месників (І.Писаненка, Д.Д'якова, К.Стародуба та ін.), а також керівника партійної підпільної групи С.Тихончук. У тому ж місяці були розстріляні партизанки М.Рахманова, М.Бадаєва, В.Степанова [305]. На могилах відважних, похованих на Лучанському кладовищі, встановлено обеліски. Ім'я М.Бадаєвої присвоєно школі № 4, у якій вона навчалася. На її честь по вул. Петропавлівській встановлено пам'ятний знак.

У місті діяла також підпільна молодіжна організація «Прапор» на чолі з Д.Косаренком. 22 квітня 1943 гітлерівці стратили його і трьох його мужніх товаришів [306]. Вони поховані у братській могилі на Лучанському кладовищі, а на території ВАТ «Сумське НВО ім. Фрунзе», на місці, де колись були розстріляні підпільники, встановлено пам'ятний знак. На будинку, у якому мешкав Д.Косаренко, встановлено меморіальну дошку, його ім'я присвоєно школі № 2, яку він закінчив.

Діяло в Сумах і українське націоналістичне підпілля на чолі з керівником Сумського осередку ОУН, головою «Просвіти» і директором приватної української гімназії С.Сапуном. Збори членів осередку відбувалися у будинку по Покровській площі (зберігся до наших днів), де під виглядом школи перекладачів діяв провід ОУН, та у театрі ім. М.Щепкіна, режисер якого Я.Шовкун-Дунайський, був членом ОУН. Зберігся також будинок оунівської явочної квартири по вул. Воскресенській. У жовтні 1942 С.Сапун та інші керівники осередку ОУН були заарештовані і страчені. Наприкінці 1942 – на поч. 1943 був заарештований ще один член ОУН – заступник сумського бургомістра Седененко [307].

Навесні – влітку 1943, коли почалось визволення України від німецько-нацистських загарбників, на Сумському напрямку вела бої 38-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Н.Чибісова, що входила до складу Воронежського фронту. 2 вересня 1943 о пів на восьму ранку частини 50-го стрілецького корпусу під командуванням генерал-майора С.Мартиросяна визволили Суми від ворога. У боях за місто особливо відзначилися 167-а, 232-а, 340-а стрілецькі дивізії, яким було присвоєно почесне найменування «Сумських». 1973 на вул. Червоногвардійській у сквері встановлено пам'ятний знак на честь Сумських дивізій. О 10-й ранку 2 вересня на Червоній (нині Покровській) площі відбувся мітинг з нагоди визволення Сум. Серед його учасників був український письменник А.Головко, який у нарисі «Місто Суми», опублікованому 8 вересня 1943 у газеті «Радянська Україна», відтворив хвилюючі обставини того незабутнього для сумчан дня.

У березні – червні 1944 в Сумах формувалися частини Війська Польського. До міста у військовий шпиталь прибували поранені польські воїни. Не всім їм судилося одужати

від ран. На братській могилі полеглих у боротьбі з нацизмом польських воїнів у 1972 встановлено скульптуру.

В роки Другої світової війни на всіх її фронтах, у підпіллі і партизанських загонах близько 11 тис. сумчан боролися з ворогом, понад 4 тис. з них відзначені нагородами, а п'яти уродженцям міста – Б.Берестовському, О.Бутку, М.Нестеровському, Є.Терезову, Д.Турбіну присвоєні звання Героїв Радянського Союзу [308]. Рядовий І.Нагорний і старшина М.Пархоменко стали повними кавалерами ордена Слави.

На міських кладовищах поховані воїни – визволителі Сум. На їх братській могилі по вул. 20 років Перемоги встановлено скульптуру скорботної Матері-Вітчизни. Пам'ятники на братських і поодиноких могилах радянських воїнів, які віддали своє життя, визволяючи місто над Пелом, споруджено на Засумському, Лучанському, Старому Баранівському, Пришибському кладовищах. На міських кладовищах знаходяться могили сумчан, полеглих у роки Другої світової війни, пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, які померли в шпиталях. Збереглися і поодинокі могили польських воїнів.

На честь Героїв Радянського Союзу, які у післявоєнні роки мешкали, трудилися в Сумах і померли тут, по вул. Героїв Сталінграду облаштовано алею Героїв Радянського Союзу.

5,8 тис. сумчан загнули, боронячи свободу і незалежність Батьківщини [309]. На увічнення пам'яті про них в Сумах по вул. Кірова споруджено меморіал Вічної Слави. На території ряду підприємств міста встановлено пам'ятники трудівникам, які загинули в роки Другої світової війни.

В роки Другої світової війни Сумська область стала колыскою могутнього партизанського руху. На увічнення партизанських подвигів, мужності і стійкості населення краю у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками, а також успіхів у розвитку народного господарства, на Привокзальній площі міста встановлено монумент «Героям Сумщини». На вул. Курській встановлено пам'ятник командирів Сумського партизанського з'єднання, двічі Герою Радянського Союзу С.Ковпаку. Його ім'ям названо одну з вулиць, про що повідомляє меморіальна дошка на будинку.

Господарювання окупантів завдало великих збитків місту. Відродження Сум розпочалося відразу ж після визволення. Розгорнулася реконструкція машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе, 1949 став до ладу насосний завод, почалося будівництво суперфосфатного заводу. У 1948 за проектом архітекторів Є.Лимаря і В.Сиромятникова збудовано новий залізничний вокзал.

У 2-й пол. 50-х – на поч. 60-х рр. сталися значні зміни в культурному і суспільно-політичному житті країни і Сумщини зокрема. У 60-х – 70-х рр. прискореними темпами нарощувались виробничі потужності, розширювались і технічно переозброювались старі підприємства, будувались нові – суперфосфатний завод (1954) – попередник ВАТ «Сумхімпром», унікальний завод електронних мікроскопів і електроавтоматики (1959) (нині – ВАТ «Селмі»), фарфоровий завод (1964), заводи важкого компресоробудування, «Центролит» (1966) (нині ВАТ «Центролит») та ін. Кращим робітникам промисловості і будівництва М.Кривич, Г.Кириченко, І.Коваленку, С.Скриннику, В.Смирнову, О.Чернишу, М.Ісаєву, О.Ковальову, О.Нефьодову та ін. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Промисловість міста спеціалізувалась по випуску потужних компресорів, центрифуг, газоперекачувальних агрегатів, комплексних технологічних ліній для підприємств з виробництва мінеральних добрив, насосів для теплових і атомних електростанцій, магістральних нафтопроводів і зрошувальних систем, будматеріалів, сірчаної кислоти, амофосу, електронних мікроскопів, сукна, меблів, цукру та багатьох інших продовольчих товарів. Великий крок вперед було зроблено в розвитку міського транспорту. У 1967 в місті започатковано тролейбусний рух.

Великі зміни відбулись у сфері науки і культури. Відкрито нові середні спеціальні і вищі навчальні заклади: у 1960 – музичне училище, у 1965 – кооперативний технікум, у 1966 – училище з підготовки культосвітніх працівників, у 1969 – технікум радянської

торгівлі, у 1977 – Сумський філіал Харківського сільськогосподарського інституту ім. Докучаєва.

У 80-і рр. продовжувався розвиток міста як промислового центру області. Проте, зростаюча монополізація промисловості гальмувала розвиток продуктивних сил. Це призвело до зниження темпів виробництва та до застою в деяких галузях промисловості. Соціально-побутова структура міста стала незадовільною. Примітивним і неякісним було житлове будівництво. З'явилися черги на отримання житла, на необхідні для існування людини товари. Протириччя в соціально-економічній сфері загострювались. Чорнобильська катастрофа, війна в Афганістані та багато інших факторів спричинили громадянську активність українців і прагнення жити в незалежній країні.

З утворенням незалежної Української держави в місті почав здійснюватись процес демократизації і переходу до ринкових форм господарювання.

Історичний шлях розвитку Сум нерозривно пов'язаний з історією України. Він залишив немало пам'яток: споруд, будинків, поховань видатних людей. Реальні події і персоналії увічнено в пам'ятниках монументального мистецтва, пам'ятних знаках та меморіальних дошках.

IV. Архітектура та містобудування

На архітектурно-планувальну систему Сум великий вплив мали річка Псел і його притоки. Саме річки визначили первісні кордони міста з півночі, заходу і сходу, а з півдня, як вже зазначалося, воно було обмежене ровом.

Забудова на цьому просторі не регулювалася ніякими правилами, окрім принесених переселенцями традицій і була досить хаотичною. Незважаючи на це, вже у час заснування міста намітилися основні вулиці центральної частини. Тут містилися адміністративні установи: полкова канцелярія, ратуша, воєводські канцелярія і подвір'я, а також двори Г.Кондратьєва і його дітей, козацької старшини, духівництва. Основний масив забудови становили селянські хати.

Навколо центру ріс торгівельно-ремісничий посад. Архітектурними домінантами міста, що визначали його силует та впадали в око при під'їзді до Сум, були зведені в центрі у 50 – 60-і рр. 17 ст. дерев'яні соборна Спасо-Преображенська, Миколаївська церкви, а на посаді – церква Різдва Богородиці (освячена 1681) [310]. До наших днів достояла кам'яна Воскресенська церква, освячена 1702.

Сумську фортецю, збудовану 1657, під час Північної війни (1708 – 09) з наказу Петра I терміново було поновлено та перебудовано. Уявлення про її оборонні споруди допомагає скласти їх опис, зроблений через 10 років після відбудови у 1718. У ньому згадуються бастіони, бруствери, рavelіни, бійниці. Місто тоді складалося з «большого города» і «городка» із земляними укріпленнями, де знаходилась «казна» – склад боєприпасів і два порохових льохи. Довжина стін фортеці по периметру на той час становила 2 069 м. На західній ділянці фортечних стін, що підходила до р. Сумки, містилися «большие Московские ворота». Крім них, згадується ще четверо воріт [311].

У 18 ст. Суми швидко розбудовувались, обростали передмістями, що простяглися вздовж річок Суми, Сумки і правого берега Псла. У 2-й пол. 18 ст. було зроблено геодезичну зйомку міста, складено його плани, зокрема у 1768, 1786. На плані 1768 чітко видно залишки старих укріплень, обриси яких повторювала забудова і розбивка кварталів центральної частини міста [312].

Якщо план 1768 відбивав реальний стан речей, то затверджений у 1786 генеральний план, що передбачав забудову Сум прямокутною мережею орієнтованих на центр вулиць і кварталів, практично не був втілений. Тому планування багатьох вулиць сучасного міста (Соборна, Воскресенська, Петропавлівська, Кірова та ін.) співпадають зі старовинною зйомкою. Крім планів зберігся і опис Сум за 1769. Укріплена частина міста мала форму трапеції і простягалась з півночі на південь на три версти, а зі сходу на захід – на дві.

У кін. 18 – на поч. 19 ст. місто поділялося на три частини: Давню, або Центральну, Засумку, розташовану в межиріччі Суми і Сумки, і Нове місто на північний схід від центру. Найбільш привабливий вигляд мала Центральна частина, де містились одноповерховий будинок присутствених місць, збудований 1798 за проектом учня В. Баженова – харківського губернського архітектора П.Ярославського, будинок поліцейського управління (кін. 18 ст., архітектор В.Ярославський), будинок громадського піклування, кам'яний гостиний двір, двоповерхові приватні будинки з ошатними фасадами, численні крамниці. Будівлі ці не збереглися. Піклуючись про зовнішній вигляд центру, міська дума і магістрат у 1839 заборонили крити тут дахи соломою.

У кін. 18 – 1-й пол. 19 ст. у Сумах було зведено чимало приватних будинків за проектами відомих архітекторів: О.Паліцина, П.Ярославського і його племінника В.Ярославського. Чи не найстарішою пам'яткою цивільної архітектури кін. 18 – поч. 19 ст. є один з флігелів поміщицької садиби Лінтварьових на північно-східній околиці Сум – Луці, відносно якого висловлювався здогад, що у його проектуванні брав участь П.Ярославський. У с. Баси, що нині входить до меж міста, збереглися домашня церква Вознесіння і неодноразово перебудований садибний будинок, споруджені за проектами О.Паліцина [313].

За відомостями кінця 30-х рр. 19 ст. місто поділялося на 5 частин: Міську, Перекопську, Засумську, Холодногірську і Новомістенську [314]. Пожежі 1838 – 40 знищили більшу і кращу частину міста, проте воно швидко відбудовувалось за затвердженням у 1845 новим генеральним планом. Цей план передбачав покриття території міста прямокутною мережею вулиць і був втілений лише частково. Найбільше він реалізувався у забудові Засумського району, що зберіг планування сер. 19 ст. до сьогодення.

У кін. 40-х рр. 19 ст. у Сумах було 96 кам'яних і 2 026 дерев'яних будинків [315]. У місті збереглося кілька будинків 1-ї пол. 19 ст. Окрасою Сум, крім згадуваної Воскресенської церкви, були споруджені у 1783 – 90 рр. за проектом П.Ярославського Покровська церква (зруйнована на поч. 30-х рр. 20 ст.), зведений у 1776 – 88 величний Спасо-Преображенський собор (1858, перебудовувався у 1882 – 92, до нього з півдня і півночі зроблено прибудови і споруджено п'ятидесятишестиметрову дзвіницю) та Іллінська церква (1836 – 51), що збереглися до наших днів, а також зруйновані у 30-ті рр. 20 ст. Миколаївська церква (1825) і церква Різдва Богородиці (1815).

Напередодні Першої світової війни у місті було 1657 дерев'яних і 4149 мурованих будинків, частина яких збереглася до наших днів [316]. Чимало вулиць міста і досі зберігає своє первісне планування. У їх забудові на зміну чітким і стриманим формам класицизму прийшло строкате різностильове будівництво. У центрі міста споруджувалися готелі, прибуткові будинки, будинки установ, навчальних закладів, особняки заможних верств суспільства. По вул. Воскресенській збереглися будинки Гранд-готелю, пошти; по Петропавлівській вул. – будинки окружного суду, громадського зібрання. Однією з найкрасивіших будівель міста є споруджений у 2-й пол. 80-х рр. 19 ст. будинок земства (нині обласний краєзнавчий музей). Як своєрідний символ міста сприймається альтанка на Покровській площі (поч. 20 ст.)

Важко переоцінити внесок родини Харитоненків у благоустрій міста та його забудову, особливо навчальних закладів, лікарень, притулку і інших установ.

Чудовими культовими спорудами поч. 20 ст. є Троїцька (1901 – 14) та Пантелеймонівська (1911) церкви, а також комплекс Пантелеймонівського монастиря (1915).

1928 машинобудівний завод побудував перші двоповерхові будинки-комплекси з квартирами для сімейних, кімнатами для однаків з усупільненим сектором. Дво - і триповерхові багатоквартирні будинки стали найпоширенішою формою житла у цей період. Вони піднялися по вулицях Леваневської, Новомістенській, Держинського (нині Троїцька). На високому будівельному рівні зведено триповерховий будинок по вул. Петропавлівській, 74.

У 1930 – 31 на нинішній Привокзальній площі зведено комплекс приміщень школи ФЗН при машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. У передвоєнні роки за типовими проектами збудовано школи на Червонозоряній, Червоногвардійській вулицях, що стоять там і сьогодні.

1939 було затверджено генеральний план реконструкції міста. Його реалізації перешкодила Друга світова війна.

У повоєнні роки розгорнулось широке житлове будівництво. Важливу роль у вирішенні житлової проблеми відіграло спорудження одно- і двоповерхових будинків. На північно-західній околиці міста виросло селище робітників машинобудівного заводу. З'явилися також масиви малоповерхових шлакоблочних будинків, почалося спорудження багатоповерхових житлових будівель. Становить інтерес зведений у 1952 на розі сучасної Соборної вулиці і майдану Незалежності будинок для робітників машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе. У лівобережній частині міста почалося будівництво нового житлового масиву робітничо-селищного типу – Хіммістечка. У 1-й пол. 50-х рр., в основному сформувався його центр – площа Миру, центральною спорудою якого є Будинок культури «Хімік».

За затвердженням у 1956 генеральним планом забудови було здійснено реконструкцію старих вулиць, прокладено нові магістралі. У цей період склався сучасний ансамбль Червоної площі (нині Покровської). 1962 тут виріс п'ятиповерховий готель «Україна», 1964 – Будинок художників. Навпроти нього споруджено триповерховий Центральний універмаг, а на протилежному розі Петропавлівської вулиці – 4-поверховий житловий будинок з магазинами і установами на першому поверсі.

У 50-х – 1-й пол. 60-х рр. від центру міста до залізничного вокзалу прокладено одну з найкрасивіших магістралей Сум – проспект, що нині носить ім'я Т.Шевченка. Разом з проспектом виріс великий житловий масив. У 1959 – 61 у центрі міста за типовими проектами було споруджено два кінотеатри.

1969 було затверджено новий генеральний план розвитку і реконструкції міста, що передбачав максимальне врахування історичних традицій, ландшафту, дбайливе ставлення до пам'яток архітектури. На жаль, цього принципу дотримувались не завжди і часом зносились цікаві з архітектурного чи історичного погляду будівлі. За планом 1969 у центральній частині міста сформувалася нова площа, що згодом отримала назву Незалежності. Тут було споруджено семиповерховий дугоподібний в плані адміністративний будинок, а 1981 введено в дію висотний 18-поверховий готель «Суми». Зі спорудженням молодіжного центру «Романтика» і будинку облпрофради ансамбль пл. Незалежності в основному було завершено. Встановлений 1982 в центрі площі пам'ятник В.Леніну у 2000 було перенесено на вул. Паркову (територія Хіммістечка). По вул. Героїв Сталінграду, що прилягає до площі, споруджено приміщення Державної обласної наукової бібліотеки.

У центрі міста, поруч з Червоною (нині Покровською) площею, виникла ще одна площа – Театральна, композиційним центром якої є введений у 1979 в дію будинок обласного театру драми і музичної комедії ім. М.Щепкіна з глядацькою залогою на 950 глядачів. Авторському колективу проекту – С.Сліпцю, А.Чорнодіду, М.Лушпі, І.Петровій 1981 присуджено Державну премію УРСР ім. Т.Шевченка в галузі архітектури. По вул. Кірова, що межує з Театральною площею, виросли три 14-поверхові житлові будинки. На цій вулиці споруджено й інші багатоповерхові будинки. Поруч з будинком обласного краєзнавчого музею, що вписався в ансамбль Театральної площі, у 1981 став до ладу комплекс підприємств громадського харчування.

У районі Засумської вул. споруджено критий ринок діаметром у 100 метрів, що за формою нагадує ромашку. Нині на місці ринку споруджується міський торговий центр.

У 70 – 80-ті рр. 20 ст. поряд з реконструкцією і впорядкуванням старих вулиць народились і розрослись нові мікрорайони – Кіровський, Курський, Холодногірський, Харківський. На забудову міста великий вплив зробила наявність потужних промислових вузлів – північного та південного.

У північному вузлі, котрий включає переважно машинобудівні підприємства, виріс величезний Курський житловий масив. Завершено формування комплексу Привокзальної площі, де споруджені новий залізничний вокзал, поштамт, 9-ти поверховий будинок управління Сумського відділку Південної залізниці. Здійснено реконструкцію вул. Горького, де сформувався громадський центр Ковпаківського району міста з адміністративним будинком, навколо якого піднялися багатопверхові будинки баштового типу, котрі збагатили архітектурний силует міста. Широке будівництво велось у районі Холодногірської вул., по вул. Троїцькій, Червоногвардійській (тепер вул. Іллінська). Виросли Будинок зв'язку, корпус філіалу Гіпрохіму. На вул. Баумана збудовано автовокзал (1973).

У південному промисловому районі з обох боків вулиці Харківської виник один з найбільших житлових масивів міста. 1976 прокладена вул. Героїв Сталінграду, що через проспект Шевченка з'єднала Харківський район із залізничним вокзалом. Нові мости через Псел збудовані в районі вулиць 20 років Перемоги і Леваневського.

Час постійно вносить нові риси в обличчя Сум. На поч. 21 ст. на рівні світових стандартів споруджений новий стадіон «Ювілейний» (2001), легкоатлетичний манеж, Наукова бібліотека УАБС (2009), оновилися і перетворилися на пішохідні реконструйовані Воскресенська і Соборна вулиці. У місті почали з'являтися приватні будинки, цікаві з точки зору архітектури.

V. Охорона пам'яток

Станом на 01.01. 2013 в обласному центрі налічувалось 236 пам'яток, що увійшли до тому Суми. Пам'яток археології на території міста – 19, історії – 99, архітектури та містобудування – 82, монументального мистецтва – 12, комплексних – 24. Більшість пам'яток археології, за винятком пам'яток черняхівської культури та давньоруського Тополянського комплексу, не досліджувалась. Серед взятих на облік пам'яток відсутні пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Небагато і пам'яток соціального і національно-визвольних рухів (6), хоч це не відповідає гостроті соціальних і національних конфліктів, особливо в революційні 1905 – 07 та 1917 – 21 рр. Більшість пам'яток стосуються 2-ї пол. 20 – поч. 21 ст.

Значна кількість пам'яток стосується військової історії. Це переважно могили учасників руху опору в роки Другої світової війни, жертв нацизму, закатованих німецькими нацистами, або загиблих при обороні чи визволенні Сум воїнів Червоної армії, Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів ордена Слави, будинки, пов'язані з воєнними подіями, пам'ятники, що увічнюють героїзм і мужність сумчан у роки Другої світової війни, а також могили земляків, які загинули під час війни в Афганістані та інші.

Хоч і не багато, але у Сумах є пам'ятки, пов'язані з видатними діячами літератури, мистецтва і науки. Це будинки, в яких мешкали, зупинялися або навчалися відомі письменники, митці і науковці.

1867 у Сумському окружному суді деякий час працював відомий російський юрист, письменник і громадський діяч А.Коні (будинок не зберігся.). У 70 рр. 19 ст. Суми не раз відвідував художник К.Трутовський. Тогочасні краєвиди міста, його архітектурні споруди відтворені у його відомих картинах «Сорочинський ярмарок», «Весільний викуп», «Базар у провінції» [317]. 1891 В.Маковський створив у Сумах для Спасо-Преображенського собору кілька ікон, частина яких зберігається нині у Сумському художньому музеї. Відпочиваючи майже шоліта протягом 1871 – 79 у с. Низи, Суми відвідував П.Чайковський. У 1884 – 1885 до земства постійно приїздив у справах український письменник і вчений Б.Грінченко, який завідував Нижньо-Сироватською земською школою. Влітку 1888 – 89 на околиці Сум Луці відпочивав видатний російський письменник А.Чехов, а у 1894 він заїжджав на тиждень разом з письменником Г.Потапенком. У будинку, де жив А. Чехов, відкрито присвячений йому музей. Недалеко від музею стоїть Іоано-Предтеченська церква, у якій вінчався старший брат письменника,

відомий у свій час журналіст О.Чехов. На Лучанському кладовищі похований інший брат А.Чехова – талановитий художник М.Чехов.

На Покровській площі до наших днів достояв невеликий двоповерховий будинок, де у дореволюційні часи містився готель «Тихий уголок». Тут на поч. 1902 зупинявся відомий російський письменник В.Короленко, який приїздив до Сум, щоб стати на захист селян села Павлівки Сумського повіту, які виступили проти влади і церкви, що її підтримувала.

По вул. Петропавлівській, 83 знаходиться будинок, у якому мешкала мати українського поета Олександра Олеся (О.Кандиби), і де він часто бував протягом 1895 – 1917, про що нагадує меморіальна дошка на фасаді. По вул. Петропавлівській, 79 зберігся будинок, в якому у 1920 – 23 навчався відомий український скульптор М.Лисенко.

На міських кладовищах знаходяться могили діячів літератури, мистецтва, зокрема народних артистів України А.Носачова, О.Тарасенка, поета М.Данька, письменника О.Костенка, літературознавця, критика і мистецтвознавця Ю.Ступака та ін.

Крім згаданих вже тут, пам'ятками історії є могили померлих у Сумах генералів, воїнів, які загинули у Афганістані. На вул. Горького встановлено пам'ятний знак на честь жертв наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції.

Ряд пам'яток стосується історії виробництва і техніки. Ця категорія представлена окремими будівлями дореволюційних підприємств міста, будинками сумських підприємців та їх могилами, а також поодинокими пам'ятками сучасності. Найбільшу кількісно категорію пам'яток міста становлять пам'ятки архітектури. Значна частина пам'яток є комплексними – історії і архітектури, історії і монументального мистецтва тощо. Крім згаданих вище до числа пам'яток архітектури належать будинки навчальних закладів, притулків, лікарень, театрів і кінотеатрів, громадських зібрань, банків та інших установ, крамниць, численні приватні будинки.

Пам'ятками монументального мистецтва є пам'ятники літераторам, митцям, державним і військовим діячам. У місті є обеліск на честь дворазового Олімпійського чемпіона В.Голубничого.

У Сумах проводиться робота по дослідженню, обліку, виявленню нових пам'яток, їх охороні. Розпорядженням голови обласної державної адміністрації № 29 від 27 січня 1999 «Про пам'ятки історії Сумської області» затверджено список цих пам'яток. Рішенням виконкому Сумської міської ради № 553 від 9 вересня 2003 для кращого догляду за пам'ятками їх закріплено за підприємствами та організаціями міста.

Лада САПУХІНА-РИЖКОВА
Заслужений працівник
культури України

1. АЛЬТАНКА, кін. 19 ст. (архіт.). Покровська площа. Міститься на центральній алеї скверу, біля перетину з вул. Кірова, перед Театральною площею.

Збудована у формах «російського стилю», що набув поширення у вітчизняній архітектурі останньої чв. 19 ст. Використовувалась для відпочинку мешканців міста, а також для розміщення невеликих оркестрів, що грали у міському сквері.

Альтанка являє собою восьмигранний за планом відкритий майданчик діаметром 6,0 м на цегляному цоколі із зануреним углиб господарським приміщенням. Дерев'яна хрещата покрівля висотою 10 м з верхівкою банеподібної гранчастої форми підтримується різьбленими колонками на огорожі, які мають капітелі романського типу. Карнизи, кобилки та шпилі покрівлі прикрашені майстерно виконаним різьбленням по дереву з варіативними солярними символами. Виразна за силуетом та пластикою споруда являє рідкісний у забудові міста напрям архітектури історизму та приклад малих архітектурних форм межі 19 – 20 ст. Вона, як важливий композиційний елемент у ансамблі Покровської площі, значно збагачує історичне середовище міста [318].

2. АМБУЛАТОРІЯ, 1915 (архіт.). Вул. Привокзальна, 31.

Будівля цегляна, двоповерхова, на високому цокольному поверсі, Т-подібна в плані. Головний фасад тинькований. Композиція головного фасаду центральносиметрична, розкріпована трьома невеликими одновісними ризалітами. Розпланування усіх поверхів амбулаторії практично однакове – просторий прямокутний хол з двома квадратними в перерізі опорами в центрі оточений з трьох сторін приміщеннями лікувальних кабінетів. Об'єм холу виявлений на фасаді одновісним центральним ризалітом, виступаючим від площини фасаду трохи більше бокових. Віконний отвір першого поверху центрального ризаліту раніше був дверним отвором входу, до якого вели одномаршеві парадні сходи з майданчиком (сходи знесені, отвір закладений). Балкон на рівні другого поверху центрального ризаліту слугував одночасно козирком парадного входу.

Чітке планування лікувальної установи поєднується в будівлі амбулаторії з пластичним вирішенням архітектурно-конструктивних частин споруди, притаманним стилю модерн. Площини стін ризалітів вище першого поверху обрамлено гладкими лопаткам, що упираються в щипцеві завершення, поле яких прикрашене ліпними провисаючими гірляндами. Площина стіни між лопатками центрального ризаліту з лучковим завершенням щипця прикрашена провисаючою ліпною гірляндою і написами «1915» та «АМБУЛАТОРІЯ». Усі віконні отвори будівлі прямокутні, в цокольному поверсі – лежачі. В обробці вікон використані лиштви, замкові камені, кронштейни, канюльовані модульони.

У стилі пізнього модерну виконані металеві деталі амбулаторії – козирок чорного ходу, огорожа даху та сходи в інтер'єрі. Використовується за призначенням [319].

Наталія Стависька

Б

3. БРАТСЬКА МОГИЛА ВІЙСЬКОПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ (іст.).

Вул. Кірова, 165. Біля головного корпусу військового ліцею.

Поховано 150 військовополонених, спалених нацистами 4 березня 1943.

У приміщенні школи № 5 і гуртожитку рафінадного заводу знаходився табір для військовополонених, у якому утримувалось до 7 тис. чоловік. Понад 2 тис. військовополонених загинуло. У лютому – березні 1943 під час відступу німецько-нацистські загарбники евакуювали табір військовополонених з м. Суми в Дарницю (Київська обл.). На момент евакуації в табірному лазареті, що розміщувався на території рафінадного заводу у 10-й казармі, залишилось 450 – 500 чоловік хворих, виснажених від голоду і з відмороженими кінцівками військовополонених.

4 березня 1943 німецько-нацистські загарбники частину військовополонених вивезли на вокзал, а частину, приблизно 150 чоловік, – на територію військового містечка. У приміщенні овочесховища люди були спалені живцем.

1950 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /3,76 м/. На його чоловому боці – дошка з написом [320].

Ніпель Зукулю

4. БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ (іст.). Вул. Прикордонна. У кінці кладовища праворуч, по залізничній колії вліво, за 50 м від аміачного цеху ВАТ «Сумихімпром», праворуч у лісосмузі біля поля.

Поховано 7 воїнів-розвідників 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення залізничної станції і села Баси (тепер територія м. Сум) від німецько-фашистських загарбників 18 – 20 серпня 1943. Прізвища воїнів, військові звання не встановлені.

1947 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,9 м/, у верхній частині обеліску – три металевих труби, центральна труба закінчується п'ятикутною зіркою, на чоловому боці – металева дошка з написом [321].

5. БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ (іст.). Вул. Карбишева, 19-а. Біля магазину «Басівський».

Поховані воїни 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули в лютому – березні 1943 під час наступу радянської армії; 1144-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 20 серпня 1943 під час визволення Нових Басів (тепер це територія м. Суми) від німців; та воїни, які померли в шпиталях у період з 11 вересня 1943 по 29 грудня 1946. Відомі прізвища 60 воїнів.

1961 на братській могилі на прямокутному цегляному постаменті встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ На чоловому боці постаменту /2,4 м/ – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни та чавунна дошка з датами «1941 – 1945». До постаменту з правого боку прилягає бетонна горизонтальна стела, на якій укріплені три чавунні дошки з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів [322].

*Ніпель Зукулло
Марина Бойко*

6. БУДИНОК КУЛЬТУРИ «ХІМІК», 1955 – 56 рр., (архіт.). Вул. Миру, 28.

Зводився для робітників і службовців Сумського суперфосфатного заводу (з 1975 – промислове об'єднання «Хімпром», нині – ВАТ «Суміхімпром») одночасно з будівництвом робітничого селища хіміків за типовим проектом клубу з залом на 300 глядацьких місць (1947, архітектор К.Барташевич). Суттєвим перебудовам не підлягав, зберігся у первісному вигляді.

Будинок культури розташований у східній (лівобережній) частині міста у громадському центрі селища хіміків, займає провідне місце в ансамблі будинків і споруд площі Миру. Сусідні архітектурні об'єми – готель, багатоквартирні житлові будинки. Перед головним фасадом будинку – сквер. До бокових фасадів і з тилу прилягає затишний тінистий парк.

Відноситься до типологічної групи малих міських промислових клубів з об'єднанням театральних і клубних функцій у єдиний компактний об'єм. На першому поверсі знаходяться вестибуль, бібліотека, дитячий сектор, вітальні приміщення, буфет, кімнати адміністрації; на другому – зала для глядачів зі звичайною сценою (естрадою), кулуари фойє, фізкультурна зала, гурткові кімнати; на третьому – другий світ зали, кінопроеційна, радіовузол, гурткові кімнати. У процесі експлуатації призначення деяких приміщень змінювалося. З першого і другого поверхів влаштовані виходи у парк через галерею і добре упорядкований курдонер.

При будівництві споруди були застосовані в цілому традиційні технічні засоби, як це і передбачалося у типовому проекті. Стіни цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, перекриття і перегородки дерев'яні, покрівля залізна.

Загальна суто симетрична композиція будинку, його деталі, пластичні елементи засновані на традиціях архітектури класицизму, особливо популярних у перші післявоєнні роки. Більшу частину головного фасаду складає шестиколонний портик коринфського ордера (у варіанті з колонами без п'єдесталів). Його завершує великий фронтон з ліпною композицією. Особливо привабливий вигляд має парковий фасад із затишним курдонером, колонадою, галереєю і двома сходами. Традиції класицизму дотримані також і в інтер'єрах.

Будинок культури «Хімік» – характерна пам'ятка архітектури перших післявоєнних років і одна із найкращих споруд у Сумах того часу.

На момент обстеження використовується за первісним призначенням [323].

Віктор Мойсеско

7. БУДИНОК ЛІНТВАРЬОВОЇ О., 19 СТ. (архіт.). Вул. Кірова, 30.

Сім'я Лінтварьових окрім центральної дворянської садиби на Луці – околиці Сум, мала декілька міських будинків, що було обумовлено як особистими потребами сім'ї, так і проблемами громадської діяльності її членів.

Один з таких будинків з виразною архітектурою розташований в Перекопській частині міста на перехресті нинішніх вулиць Антонова (раніше вул. Реальна) та Кірова (раніше вул. Лебединська). Це – солідна двоповерхова, з цокольним поверхом, цегляна потинькована будівля, що стоїть на червоних лініях обох вищеназваних вулиць. Наріжне розташування будинку і просторий сектор його огляду обумовили відповідне архітектурно-планувальне рішення.

Фасади будинку по вул. Кірова і вул. Антонова регулярно рівнозначні. Їх симетрія порушується лише тим, що з боку вул. Кірова будинок має скромний головний вхід без ганку, з рівня тротуару з внутрішнім тамбуром-вестибюлем, а вдовж вул. Антонова до двоповерхового фасаду прилягає одноповерхова частина, що, за всіма ознаками, не прибудована згодом, а задумана відразу. Діагональне наріжжя будинку, зорієнтоване на перехрестя, пом'якшене округленням, що на першому поверсі має обрамлення-нішу, котра імітує закладене вікно, а на другому – був наріжний балкон, що донині не зберігся.

Архітектура фасадів витримана в стилі неоренесансу і відзначається добротністю і елегантністю форм. Оброблені дощатим рустом пілястри, гладенькі лопатки, широкий плаский зубчастий фриз – всі ці деталі білого кольору на блакитному тлі стіни, згруповані з віконними прорізами в певний ритмічний ряд, створюють відчуття гарної естетичної міри.

Колись будинок мав простору земельну ділянку з садком і мав серед рядової садибної забудови домінуюче значення. Нині він знаходиться в оточенні багатоповерхової забудови, що майже впритул підступає до нього. Проте, незважаючи на цю обставину, будинок своєю індивідуальною архітектурою різко контрастує з геометричними формами сучасних будівель і вносить в суміжне містобудівне середовище оптимістичний акцент.

Внутрішня планувально-конструктивна система, що не зазнала змін, і характер інтер'єру схиляє до думки, що будинок використовувався для громадських потреб. Про це свідчить домінуюче на всіх поверхах двостороннє коридорне розташування кімнат з вузькими коридорами і повна відсутність будь-якого декору. Вхід до будинку має лише функціональне значення без ознак урочистості як зовні, так і зсередини, двомаршеві сходи на другий поверх не мають вестибуля.

Зараз, починаючи з післявоєнних років, будинок займає обласний військовий комісаріат [324].

Анатолій Дейнека

8. БУДИНОК 19 ст., У ЯКОМУ ЗУПИНЯВСЯ КОРОЛЕНКО В. Г. (іст.). Покровська площа, 9.

Розташований з відступом від червоної лінії забудови. Будинок цегляний, двоповерховий. Побудований у сер. 19 ст. У дореволюційний час тут містився готель «Тихий уголок». Площа – 431,4 м кв.

В одній з його кімнат у кінці січня – на початку лютого 1902 зупинявся В.Короленко (15(27).07.1853 – 25.12.1921) – російський письменник, публіцист, суспільний діяч.

Він приїхав до Сум у зв'язку з судовим процесом над селянами села Павлівка Сумського повіту, які розгромили церкву і вчинили опір поліції. Трагічні події в глухому українському селі схвилювали передову громадськість Росії і викликали широкий резонанс за кордоном. Сценарій судилища розробив Петербург: до Сум було надіслано групу відповідальних чиновників з Міністерства внутрішніх справ і юстиції, на яких було покладено розслідування і суд. Керував ними сумнозвісний лідер чорносотенства і українофоб М.Скворцов. Царський уряд докладав усіх зусиль, щоб правда про Павлівські події не потрапила на сторінки преси. Судові засідання проходили при зачинених дверях. Суд тривав вісім днів. Справу павлівців розглядала виїзна сесія Харківської судової палати, запросили лише, як «публіку», харківського маршалка, волосного старшину і міського голову. До залу засідань не допустили навіть персонал місцевого суду. Короленко теж не був допущений на його засідання. Однак, письменник зібрав важливі

матеріали, що викривали несправедливість царського суду, і в газеті «Московские ведомости» від 4 лютого 1902 опублікував велику статтю про павлівський процес. Розправа над селянами була надзвичайно жорстока: 45 з 68 арештованих засудили до каторжних робіт строком від 8 до 15 років (серед каторжан були і п'ятнадцятилітні діти), 4 отримали тюремне ув'язнення. Про це було надруковано в 19 і 20 номерах ленінської «Іскри» за 1902.

Тепер у будинку на першому поверсі – різні установи та торгові заклади, на другому – житлові приміщення [325].

Нінель Зукулло

9. БУДИНОК поч. 20 ст., У ЯКОМУ МІСТИЛАСЬ ДРУКАРНЯ (архіт., іст.). Вул. Кузнечна, 2.

Будинок двоповерховий, цегляний, прямокутний в плані зі зрізаною східною наріжною частиною. Розміщений на розі вул. Кузнечної та Покровської площі. Спочатку тут були побудовані торгові ряди по Покровській площі, куди заїжджали підводами і продавали хліб. Потім до цього будинку добудовано нове приміщення по вул. Кузнечній. Площа будинку – 3060 м кв.

Будинок розділений на дві нерівні частини поперечними стінами, фланкуючими проїзд в першому поверсі, а також об'єм сходів. Об'єми, що утворилися, також розділені на дві нерівні частини поздовжніми стінами, паралельними вул.Кузнечній. На другому поверсі, розчленованому легкими перегородками, розміщувались конторські і адміністративні приміщення.

Фасад з боку вул. Кузнечної прикрашений одновісними ризалітами, розміщеними з рівними проміжками.

Перший поверх оброблено рустами. Фриз під простим міжповерховим карнизом в площині ризалітів прикрашений круглими заглибленнями. На другому поверсі напівциркульні віконні прорізи ризалітів в площині стіни чергуються з лучковими. Два виступи південно-західного фасаду завершені ошатними горищними стінками з напівциркульними віконними прорізами.

З 1939 тут містилась обласна друкарня. З 1943 по 1964 – Сумське обласне видавництво «Більшовицька зброя», що видавало однойменну газету тиражем 30 тис. примірників, брошури та лозунги. З 1964 – редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, що з 1990 отримав назву «Видавництво «Слобожанщина». З 1985 приміщення друкарні належить Управлінню з питань внутрішньої політики Сумської обласної державної адміністрації [326].

Маріса Восьмірова

10. БУДИНОК, У ЯКОМУ МІСТИЛАСЬ ДРУКАРНЯ ІЛЬЧЕНКА І. Г., поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Белінського, 2.

Будівля міститься в центральній частині міста біля підосви східного міцного валу колишньої Сумської фортеці по колишньому Безсмертному провулку, 2.

До 1918 тут містилась друкарня І.Ільченка. З 18.01.1918 – друкарня Ради робітничих і селянських депутатів. З 1925 – друкарня ім. Комінтерна. На момент обстеження у будинку міститься юридична установа.

Одноповерхова, цегляна, нетинькована, прямокутна в плані, головним фасадом виходить на червону лінію вулиці. Дах щипцевий по дерев'яних кроквах, покритий залізом. Усі віконні та дверні отвори прямокутні, витягнутих пропорцій.

У процесі експлуатації будівля підлягала значним переробкам. Закладені дверні отвори на лівому боковому (головний вхід) та на тильному (чорний вхід) фасадах, закладена комора (чи веранда або господарський навіс) зі сторони двору. Правий віконний отвір головного фасаду перероблений в дверний.

Доказом того, що будівля не була житловою, є відсутність капітальних стін в середині будівлі, господарське призначення (за припущенням) комори з боку подвір'я, а також декор фасадів дещо офіційного характеру, в якому «цегляний стиль» гармонійно поєднується з елементами неокласицизму та модерну [327].

11. БУДИНОК 1885 – 86, У ЯКОМУ МІСТИЛАСЬ ПОВІТОВА ЗЕМСЬКА УПРАВА (архит., іст., мист.). Вул. Кірова, 2.

Споруда міститься в центральній частині міста і є наріжним архітектурним акцентом при злитті Покровської та Театральної площ. Первісне призначення – повітова земська управа. Зведено протягом двох будівельних сезонів 1885 – 86 місцевими та харківськими майстрами. Автор проекту невідомий. У роботі брав участь сумський міський архітектор К.Шольц.

Крім відділів земської управи (технічного, окладного, агрономічного, економічного, народної освіти тощо), в споруді знаходились приміщення для засідань загального з'їзду, воєнної та селянської канцелярій. У цокольному поверсі – господарські служби, архів і в'язниця для арештантів за вироком загального суду. У 1910 у будинку влаштовано електричне освітлення, у 1915 – систему парового опалення замість пічного.

Споруда цегляна, двоповерхова, на високому цокольному поверсі, архітектура фасадів – у стилі неоренесансу. Центр об'ємно-просторової структури споруди, що складається з двох прямокутних корпусів, перпендикулярних один до одного, – потужний об'єм напівротонди, увінчаний сферичною банею зі шпилем. Напівротонда поділена на два яруси широким балконом, огороженим мереживними металевими ґратами. У цокольному рівні – 5 аркових отворів із пілонами між ними, що на другому поверсі слугують п'єдесталами для каріатид балкону /2,15 м/. Кожна з них створена за античними зразками (кор – каріатид). Вони зодягнені в довгі хітони, на головах діадеми. З чотирьох статуй по дві мають однакові зображення: перша статуя: в лівій руці тримає сніп колосків, права – піднята високо над головою, підтримуючи консоль балкону; друга статуя: в правій руці – циліндр, біля лівої ноги – вертикально поставлене колесо – «шестерьонка». Символізують розвиток сільського господарства і промисловості, змістовно відповідаючи діяльності земств. Маскарони /0,62 x 0,4 м/ (однакові) знаходяться на замкових каменях кожної з п'яти арок. Представляють собою реалістично виконані барельєфні чоловічі обличчя з пишним хвилястим волоссям і довгими вусами. Скульптурний декор будинку є типовим зразком синтезу пластичних мистецтв та архітектури кін. 19 – поч. 20 ст.

Фасад напівротонди акцентовано гарно виконаним декором, модельованим з цегли та ліпленням. Фасади бічних об'ємів відрізняються суворістю та лаконічністю архітектурного вирішення. Вони членуються пілястрами, завершуються аттиками стінки.

Зі спорудою земства пов'язані яскраві сторінки літопису міста. У дореволюційні часи тут містилась повітова Земська управа. 1905 в період першої російської революції приміщення стало центром революційних подій. Тут знаходився штаб революційних сил міста, проходив з'їзд селянського союзу, друкувались прокламації, зберігалась партійна література, працювали редакції перших в історії Сум газет «Сумской голос» і «Крестьянская газета».

Перед спорудою збирались багаточисельні мітинги (зокрема, 5, 29 травня, 12 червня, 10 грудня 1905). У мітингу, що проходив 29 травня 1905, брали участь понад 5 тис. чоловік. На ньому виступали представники Харківської і Сумської соціал-демократичних організацій і Селянського союзу. У прийнятій резолюції висувались вимоги демократичних свобод, визволення політичних в'язнів, вирішення земельного питання.

29 жовтня 1905 у приміщенні відбувся з'їзд селян 12 волостей. Учасники з'їзду вимагали скликати установчі збори і націоналізувати поміщицькі землі. 20 листопада 1905, зібравшись на з'їзд, делегати Селянського союзу семи повітів Харківської і Курської губерній у своїй резолюції проголосили царський уряд поза законом.

У різні часи будинок відвідували відомий юрист і громадський діяч А.Коні, який у 1867 працював в Сумському окружному суді, російські письменники А.Чехов, В.Короленко, О.Купрін, український письменник Б.Грінченко.

1920 споруду зайнято повітовою, а потім окружною Радою народного господарства, 1939 реконструйовано під школу. Пізніше тут розміщувався Інститут вдосконалення вчителів. З 1974 у будинку розміщено Сумський краєзнавчий музей.

Зміна функцій споруди, використання її з різною метою спричинили безліч перебудов. Внаслідок капітального ремонту у 1973 – 74 втрачено елементи архітектурно-декоративного оформлення інтер'єру, змінено перекриття на горищі та між поверхами, зруйновано первісні перегородки, старі дверні отвори. Зовнішній вигляд майже не змінився. Вдале містобудівне та архітектурне рішення робить споруду цікавим зразком міської забудови кін. 19 ст., що відображає стильові особливості архітектури цього періоду [328].

*Ніпель Зукулю
Марина Кадомська
Ірина Павленко*

В

12. ВОСКРЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА, 1702 (архіт.). Пл. Незалежності, 19.

Ансамбль Воскресенської церкви розташований у північній частині історичного центру міста в межах колишньої фортеці. Займає острівне положення посеред Петрівської площі (нині пл. Незалежності) та складається з двох споруд: Воскресенської церкви та розташованої на північ від неї дзвіниці. Ансамбль завершує перспективу вул. Воскресенської, що являє основу розпланувального каркасу історичного центру.

Воскресенська церква, будівництво якої завершено у 1702, – це не лише найперша кам'яна споруда в Сумах, а й важлива містобудівна домінанта, оточена відкритими просторами. Гострий, вишуканий силует її далеко видно. Він композиційно акцентує архітектуру міста. Дзвіниця, збудована у 1906, підсилює цей ефект. Проте, у 2-й пол. 20 ст. у центрі міста з'явилися багатоповерхові споруди: 1960 – п'ятиповерхові житлові будинки по вул. Кооперативній, 1979 – семиповерхова будівля обласних організацій, що ізолювала церкву від заново сформованої площі. Внаслідок цього зона композиційного впливу церкви зменшилась. Попри те, сьогодні ансамбль зберіг значення містобудівного акценту, особливо з боку проспекту Шевченка.

12.1. Головна споруда, 1702 (архіт.). Церква – головна споруда ансамблю. Тридільна, триверха, з притворами-ганками, двоповерхова, мурована, тинькована. Будівництво розпочато в кін. 17 ст. на кошти та замовлення Сумського полковника Герасима Кондратьєва. Освячена у 1702. Автор невідомий.

Споруда виконана у стилі українського бароко. Особливості об'ємно просторової композиції (прямокутні за планом компартименти, триверхість, ярусність) вказують на вплив традицій української монументальної дерев'яної архітектури, але фасад – у стилі російського цегляного зодчества межі 17 – 18 ст. Це поєднання характерне для слобожанської архітектурної школи.

Первісне ядро храму складається з трьох квадратних за планом ділянок, згрупованих за повздовжньою віссю схід – захід: вівтар /5,5 x 5,5 м/, нава /7,7 x 7,7 м/, бабинець /5,0 x 5,0 м/. Оскільки церква двоповерхова, із заходу добудовано прямокутний за планом невисокий притвор зі входом. Певно, на другому ярусі був огорожений відкритий майданчик, куди вели зовнішні сходи. Це був вхід до верхньої церкви. Пізніше такі ж притвори з'явилися біля північного та південного входів. У сер. 19 ст. із заходу добудовано широкі сходи, Г-подібні за планом. У той самий час з'явилися другі поверхи північного та південного притворів. Після цього головний вхід до церкви перемістився із західного на північний фасад, а тридільна, тривісна композиція храму стала багатокамерною, хрещатою.

В об'ємно-просторовій структурі підкреслена домінуюча роль центрального верху висотою 35 м. Верхи вівтаря та бабинця нижчі. Це створює пірамідальну центричну композицію з чіткими повздовжньою та поперечною осями, головною вертикальною віссю центрального верху. Фасади симетричні, але північні сходи вносять дисиметрію у загальний об'єм. Кожен із трьох основних компартиментів – восьмерик на четверику, увінчаний наметовим верхом. Масивні восьмерики контрастують із витонченими

ліхтарями з грушоподібними баньками вінчання. Особливість композиції – підвищений середній четверик, до якого впритул прилягають восьмерики бабинця та вівтаря. Це – прояв впливу архаїчних композицій тридільних церков.

Те, що споруда двоповерхова, підкреслено широким поясом із профільованими тягами на рівні перекриття. На I поверсі – зимова церква Св. Апостола Андрія Первозванного, перекрита циліндричним склепінням з розпалубками, що підкреслює глибинно-просторову перспективу з розвитком до вівтаря. Масштаб інтер'єру камерний.

На другому поверсі розміщена холодна літня церква Воскресіння Господнього (головний престол). Основа інтер'єру – контраст темних об'ємів сходів і високих вежоподібних компартиментів, з'єднаних широкими арковими отворами. Переходи від четвериків до восьмериків виконані у вигляді конічних тропів. Восьмерики вівтаря і бабинця несуть восьмилоткові зімкнуті склепіння; склепіння центрального восьмерика має світловий ліхтар. Завдяки вертикальному спрямуванню форм, масштаб внутрішнього простору – героїчний, але враження від нього – трохи містичне через контрасти освітлення та білий колір стін: контури нечіткі, легкі, повітряні та наче нереальні.

Іконостас та декор інтер'єру не збереглися.

Принципи декору фасадів та архітектурно-орнаментальні елементи ті ж, що властиві раннім мурованим спорудам Слобожанщини, наприклад, Покровському собору у Харкові, що генетично пов'язані з мурованою архітектурою Росії того часу.

Грані великих об'ємів підкреслені напівколонками з перехватами, вікна – з лиштвами, у яких розірвані фронтони. Разом із розповсюдженими формами та мотивами декору споруда має свої особливості: наріжжя четвериків підкреслені пучками напівколонк, розташованих у 4 яруси. Пілястри стін центрального четверика завершують капітелі оригінального малюнку. Вікна центральної вежі – з перемичками зі скошеними наріжжями, характерними для української дерев'яної архітектури.

З півдня зберігся єдиний первісний портал біля входу у теплу церкву. Отвір лучкової форми фланкований двома напівколонками з капітелями простого профілю. Портал завершено високим трикутним фронтоном зі зрізаною верхівкою, фронтон – вишуканою шишкою. У цілому портал спрощено повторює ордерну схему двоколонного портика, поширену у російській архітектурі 17 ст. Усі профілі та декоративні форми виконано з фасонної цегли.

Під церквою були великі підвали зі склепіннями, пізніше засипані. Притвори та сходи перекрито похилим дахом по дерев'яних кроквах. Дах вкрито цинкованим залізом, пофарбовано у зелений колір, баньки та хрести позолочені.

1978 завершено реставрацію пам'ятки (архітектор М.Говденко). Церква звільнена від деяких нашарувань пізніших часів, окремі втрачені деталі та елементи декору відновлені. До 2002 тут була розташована експозиція музею декоративно-прикладного мистецтва, сьогодні церква використовується за первісним призначенням.

Архітектурні форми Воскресенської церкви відзначаються суворими пропорціями, вишуканістю та підкресленим вертикалізмом. Завдяки високим архітектурно-художнім якостям і органічному синтезу різних національних традицій зодчества, Воскресенська церква – одна із найвидатніших пам'яток слобожанської архітектурної школи українського бароко.

12.2. Дзвіниця, 1906 (архіт.). Розташована на північ від церкви. Висока, квадратова за планом, двоярусна, типу восьмерик на четверику, з багатоярусним декорованим завершенням, що дещо спрощено повторює форми центрального верху церкви. Висота дзвіниці дорівнює висоті центрального верху церкви. Побудована з цегли та побілена. Форми необароко дзвіниці з ремінісценціями російсько-візантійського стилю гармонують із архітектурою головної споруди ансамблю.

Четверик дзвіниці триповерховий. На першому поверсі – арковий проїзд, оформлений перспективним порталом і закритий мереживними вигнутими ґратами воріт. Другий поверх виділений на фасаді невеликими вікнами з вишуканими лиштвами. Третій поверх має великі аркові отвори дзвону. Перехід від четверика до восьмерика здійснено за

допомогою трикутних пандативів. Грані восьмикутника мають отвори дзвону з арковими перемичками. Восьмерик і верхній поверх четверика призначені для розміщення дзвонів, тому перекриття між поверхами відсутнє. Усі перекриття – пласкі, по дерев'яних балках. Міжповерхові сходи дерев'яні. До західної грані дзвіниці добудовано одноповерховий корпус із маленькою капличкою та банькою.

Декор дзвіниці спрощено копіює Воскресенську церкву. Кути четверика підкреслені напівколонками у 4 яруси. Уцілому, багатство декору зростає знизу вгору, тому вишуканість восьмикутника контрастує з лапідарністю нерозчленованої поверхні стіни першого поверху. Дзвіниця реставрована у 1975 – 77 рр.

Раніше територія ансамблю була огорожена кам'яною стіною, що не збереглася [329].

Віктор Вечерський

13. ВОСКРЕСЕНСЬКА ВУЛИЦЯ, 18 – 20 ст. (архіт., іст., містобуд.).

З 1925 носила ім'я радянського військового діяча М.Фрунзе (1885 – 1925). 2003 повернуто історичну назву. Пролягає від Покровської площі до площі Незалежності паралельно вулиці Соборній, маючи з нею три спільних прямокутних квартали. Всього на вулиці Воскресенській їх налічується шість.

Відображена на фіксаційному плані Сум 1768, складеному капітаном геодезії Олексієм Закудіним. Знаходиться у межах колишнього Города з віськовою перспективою на Воскресенську церкву, по якій і отримала назву. Згідно з планом 1786 цивільна забудова вулиці Воскресенської велась аналогічно до вулиці Соборної – вздовж червоної лінії із розривами, цегляними будинками не вище двох поверхів. У більшості їм судилося не пережити великих пожеж, що сталися 1839 та 1840 рр. Внаслідок подорожчання землі після реформи 1861, на Воскресенській здійснювалась переважно щільна цегляна забудова по периметру кварталів одно-двоповерховими будинками. Найдавніша мурована споруда, що в перебудованому вигляді збереглася в середині одного з кварталів цієї вулиці, поруч з рештками західного валу Сумської фортеці, – так званий будинок війта (за іншими даними – полкова скарбниця), зведений на межі 17 – 18 ст. У ньому, за переказами, в кін. 1708 – на поч. 1709 квартирував Петро I (нині провулок Терезова, 2).

Протягом 1848 – 49 рр. два подвір'я на Воскресенській вулиці під забудову придбав, вирішивши оселитись в Сумах та одружитися, майбутній найщедріший благодійник міста мільйонер-цукрозаводчик І.Харитоненко, який згодом переселився звідси на вулицю Троїцьку.

Вулиця Воскресенська з сусіднім провулком Монастирським (Терезова), на який вдало зорієнтована дзвіниця Спасо-Преображенського собору, у 19 – на поч. 20 ст. були місцем зосередження всіляких майстерень і ательє: швацьких, головних уборів, взуттєвих, годинникових, музичних, фотографічних. Магазинів та фінансових установ на Воскресенській було мало. Натомість, тут знаходились майже всі міські готелі, оскільки ця вулиця зручно пролягала між торговельно-діловою Соборною та ринком.

Цікавим архітектурним об'єктом є колишній «Гранд-готель» з рестораном, що до 1917 належав В. Софронову, а після довгий час слугував як готель «Жовтень» (№ 8, початок 19 ст., неоренесанс).

Ближче до серединного відрізка вулиці, на розі Монастирського (Терезова) провулку привертає увагу будинок зі зрізаною наріжною частиною, на першому поверсі якого на поч. 20 ст. працювала кондитерська Крюгера – найпопулярніша у місті своєю випічкою (№ 7, кін. 19 – поч. 20 ст., цегляний стиль).

У 1922 – 34 у колишньому будинку Крюгера працювала музична професійна школа, створена 1920 на базі приватної музичної школи Н.Чурилової. Це був середній навчальний заклад з дитячим та дорослим відділеннями, випускники якого успішно вступали до консерваторій. Першим його директором був Л.Кагадєєв – викладач фортепіано, а до 1917 ще й уповноважений Імператорського Російського музичного товариства в Сумах, який займався організацією концертів класичного репертуару. Школа була центром культурного життя міста, мала свій симфонічний оркестр та хор.

Викладачами тут працювали люди з дореволюційною консерваторською освітою, деякі мали досвід утримання приватних музичних шкіл.

До Другої світової війни на цій же ділянці під № 7 стояла цегляна будівля казарменого типу, у якій підприємець Арцимович на поч. 1900-х рр. облаштував перший у місті електротئاتр (кінотеатр) «Міраж». У 1919 – 20 тут містилась міська військова комендатура.

Справжньою окрасою Воскресенської вулиці є будинок поштово-телеграфної контори (№ 13, 1910, модерн). Зараз у ньому міститься міський поштамп у складі працюючого тут же обласного підприємства поштового зв'язку «Сумипошта».

Північна частина вулиці Воскресенської постраждала від бомбувань у період Другої світової війни. Знищені при цьому два квартали у 1960 – 70 були забудовані маловиразними в архітектурному відношенні типовими п'ятиповерхівками.

2003 вулиця стала пішохідною і зазнала докорінної реконструкції. Уздовж замошеної кольоровою цеглою бруківки були висаджені декоративні дерева і чагарники, встановлені стилізовані «під старовину» триріжкові ліхтарі, лавочки для перехожих. 2008 з південно-східного боку Воскресенської церкви на кошти Сумського земляцтва в Києві було встановлено пам'ятний знак «Сумка» (скульптор – О.Шевченко), в основу творчого задуму якого покладено легенду про золоту сумку полковника Г.Кондратьєва, начебто загублену, а згодом щасливо віднайдену ним [330].

Віктор Комаров

13.1. Гранд-готель, поч. 19 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 8.

Розташований у ряді щільної забудови вулиці. Побудований на фундаментах поч. 19 ст., про що свідчить структура підвалу. Відбудований зі зміною фасадів на поч. 20 ст. «Гранд-готель» був одним із найбільш відомих готелів міста з рестораном на першому поверсі.

Двоповерховий, на підвалі, цегляний, тинькований з фасаду, Г-подібної конфігурації. Його загальний об'єм має центрально-осьову симетричну структуру з центральним розташуванням вузлу сходів, що винесено у ризаліт на дворовому фасаді. Перший поверх формує спільні між собою зали, приміщення II поверху згруповані за коридорною двобічною системою.

Фасад виконано у спрощених формах неоренесансу із застосуванням у деталях декоративної кладки з лицьової цегли. Структуру фасаду з п'яти частин первісно підкреслювали високі фігурні фронтони у стіні, балюстради за центральною і боковою осями (у зрізаному вигляді збережено лише центральний фронтон). Перший поверх має рустовані лопатки й лучкові архівольти; центральний вхід акцентований двома зімкнутими великими волютами. Напівциркульні вікна другого поверху фланковані у простінках канельованими пілястрами.

Частково збереглося оформлення інтер'єру готелю – мощення візерунчастою плиткою у вестибулі, металева огорожа парадних сходів із волютоподібним мереживом, декоративні рами-фільонки на другому поверху сходів.

На момент обстеження в будівлі міститься ресторан [331].

Тетяна Скибицька

13.2. Готель, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 4.

Будівля міститься в ряді щільної забудови. Споруджена як готель з рестораном на I-му поверсі. За припущенням, це був один із декількох готелів на колишній Воскресенській вулиці.

Структура підвалів будівлі свідчить про те, що вона була відбудована або зведена заново на основі існуючої споруди (приблизно, кін. 18 – поч. 19 ст.). Двоповерховий, цегляний, тинькований готель має характерний для житлової забудови міста тип розпланування. Центральний проїзд у двір ділить протяжний об'єм будинку на два рамена та є ядром композиції фасаду з рівномірними ритмічними членуваннями вікон та підкресленими горизонталлями карнизів. Фасад двору утворює відкриті галереї (перебудовані в радянський час). Головний фасад виконаний в неоренесансно-барочних формах. Його центральна частина над проїздом увінчана високим фігурним фронтоном. Пластичну

виразність надає фасаду руст – плаский у 1-му поверсі та доповнений «алмазними» квадратами в другому, а також глибокі підвіконні фільонки по 2-му поверху.

Будівля зберігає масштабні та стилістичні особливості забудови вулиці кін. 19 – поч. 20 ст. На момент обстеження на першому поверсі розміщені торгові заклади, на другому – житлові квартири [332].

Тетяна Скибицька

13.3. Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 7. Знаходиться на перетині з вул. Терезова, на червоній лінії забудови. Збудований у «цегляному» стилі як прибутковий будинок із торговими приміщеннями на першому поверсі.

Двоповерхову на підвалі споруду виконано з лицьової червоної цегли. За планом П-подібна з видовженим паралельно вул. Соборній внутрішнім двором. Головний фасад має рівномірні композиційні членування, слабо підкреслені розкріповками стін із рустом на першому поверсі та лопатками, що розподіляють на другому поверсі вузькі, згруповані по два, напівциркульні вікна (два балкони по бокам входу втрачено). Зрізану наріжну частину акцентовано балконом із мереживними ґратами огорожі; первісний вхід до першого поверху закладено. Використання декоративних якостей лицьової цегли надає характерності простій і раціональній архітектурі будинку.

Майданчики сходів викладено плиткою з орнаментом «хвиля».

На момент обстеження – Головне управління державного казначейства Сумської області [333].

Тетяна Скибицька

13.4. Міська садиба, кін. 17 – 18 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 9 – 11. (Пров. Терезова, 2).

Одна із найстаріших садиб міста, на розі Воскресенської вулиці та Монастирського (Терезова) провулка, веде свою історію з кін. 17 ст. За свідченнями істориків 19 ст., Ф.Гумілевського та І.Левитського, в дворі садиби, «трохи навскіс вулиці, яка називається Монастирська», знаходився будинок вїйта, де в грудні – січні 1708 та в період війни зі Швецією жив Петро І. «Час цей він прожив, за місцевими переказами, в найкращому в той час будинку, – пише І.Левитський у 1908, – фундамент та підвали якого збереглися до цих пір, а верхній поверх надбудований пізніше. Підвали аркоподібної забудови, такої ж забудови і нижній поверх, стелі зі склепіннями, стіни – незвично великої товщини. За легендою тут в давнину було колись казначейство...». У кін. 18 ст. одноповерхові цегляні будівлі садиби згоріли; на їх підвалах в сер. – 2-й пол. 19 ст. були відбудовані нові. Ототожнення одного з них з описаним в літературі будинком вїйта залишається до цього часу спірним питанням. На рубежі 19 – 20 ст. в садибі розмістились готельні номери з рестораном, а в сусідньому будинку по Монастирському провулку – кінотеатр «Цейлон». Пізніше будівлі використовувались як гуртожиток педінституту.

Садиба включає декілька будівель, дві з яких, маючи між собою проїзд у двір, виходять на лінію забудови вулиці. Двоповерхові, цегляні, тиньковані, вони мають рамена, що відходять у двір (праве рамено – з дерев'яною галереєю). Перекриття пласкі, в підвалах – склепінчасті. Розпланування коридорного типу (суттєво змінене). У лівій будівлі з двору в різні часи зроблені добудови. Крайній дворовий об'єм, що прилягає до правого будинку, має архаїчну структуру плану типу «хата на дві половини» з масивними капітальними стінами, що свідчить про давність забудови. Фасади лицьових будинків відрізняються за композицією та оформленням. Лівий наріжний об'єм зберіг більш ранній, близький до класицизму вигляд з мінімумом деталей. Фасад другого будинку перебудований у кін. 19 ст. – поч. 20 ст. У його декорі використані модельовані в цеглі деталі – арки-сандрики із зубцями в першому поверсі, аркатура над вікнами другого поверху і т.п. Ворота дворового проїзду втрачені.

В інтер'єрі частково збереглись дерев'яні фільончасті двері та дерев'яні сходи з різбленими балясинами.

На момент обстеження – торгові заклади [334].

13.5. Поштамт, 1910 (архіт.). Вул. Воскресенська, 13/7.

Комплекс міської поштово-телеграфної контори, розташований на наріжній частині вулиць на червоній лінії забудови, складається із трьох зблокованих будинків. Споруджений у 1910 – 11. Рамено по вул. 9 Травня, у якому знаходились квартири службовців, добудовано пізніше.

Двоповерхові, на підвалах, цегляні, тиньковані будинки мають загальну Г- подібну конфігурацію у плані. Фасади оформлені за одним принципом з використанням прийомів стилю модерн. Центральний будинок із зальними приміщеннями на обох поверхах виділено у забудові двома неглибокими підвищеними ризалітами з прямокутними аттиками. Напівциркульні вікна другого поверху у ризалітах акцентовані сандриками аркової форми. У центральній частині фасаду по другому поверху сандрики з'єднані декоративним профільованим карнизом. У залі першого поверху збереглися колони коринфського ордера і широкий ліпний фриз із зображенням акантового листа.

Бокові об'єми відрізняються спрощенням і раціональністю архітектурних форм.

На момент обстеження тут розміщуються Сумський районний вузол зв'язку, інформаційно-комерційний центр та інші організації [335].

Тетяна Скибицька

Г

14. ГОБЕЛЕН «ДЕРЕВО ПІЗНАННЯ», 1988 (мист.). Вул. Героїв Сталінграду, 10. У холі першого поверху Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Н.К.Крупської, на південній стіні.

Автор – Л.Товстуха (17.10.1930, с. Орлівка Ямпільського р-ну –). Розміри – 11 x 6,0 м. Вага – 100 кг.

Гобелен витканий на знаменитій Решетилівській фабриці художніх виробів, директором якої Л.Товстуха був під час виконання ним цього унікального твору.

Безворсовий, двобічний, має форму вертикального прямокутника і відноситься до типу орнаментальних. На основному тлі (нейтральному у нижній половині, а у верхній – у вигляді зіркового неба) подане зображення, щільно вписане в овал (за виключенням кутів займає всю площу прямокутника). За композиційним типом та рослинно-квітковими елементами символізує «дерево життя» у формі квітучого вазона, характерного для різних видів народного мистецтва (розписів, вишиванок, витинанок ін). Килим вражає не тільки масштабністю, а й кількісною насиченістю національних елементів, їх неповторністю і композиційною рівновагою, незважаючи на відсутність суто формальної симетрії. Автор творчо використав традиційну схему, що історично склалася. У композиції до певної міри виділено декілька ярусів, не дуже чітко виражених, але все ж дещо акцентованих вищезгаданими квітами та довгими і короткими звивистими гілками, що відходять від тонкого стовбура. Зокрема, досить ясно подано нижню частину – початок стовбура з оголеним корінням. Під ним – своєрідний прямокутний «килимок» з хвилястими краями. Обабіч – нерівні гілки з асиметричними квітами (не повторюються). Вирізняється шестипелюсткова велика квітка (ліворуч) та книга (праворуч). Над ними, ближче до стовбура, – птахи. Вертикаль стовбура помічено великими квітами, що не повторюються в розмірі, кольорі та формі. Особливо вирізняється середній ярус – профільними великими птахами, довгими зігнутими гілками з великими багатопелюстковими квітами на кінцях, що звисають до першого ярусу.

Важливими композиційними деталями верхньої частини є ще дві книги та сині квіти, що в загальному досить стриманому колориті відіграють роль кольорових акцентів. Вдале ритмічне розташування їх виконує структурно-організаційну функцію. Вони виглядають як своєрідні «вогники», порушуючи деяку монотонність загального звучання переважаючих вохристих барв.

Чіткість малюнка, ясність композиції, вдале поєднання багатьох кольорів у майстерно побудованій різноманітній, але, водночас, майже монохромній гамі, вражаючі розміри, високопрофесійний рівень виконання роблять гобелен оригінальним і неповторним твором, одним з національних мистецьких скарбів. Незважаючи на те, що розміри продиктовані практичними потребами (маскування шахти ліфта), він виконує дуже важливу художню функцію і своїм суто національним змістом має значний вплив на відвідувачів бібліотеки. Поєднуючи два поверхи, килим органічно вписаний у простір вестибулю і становить невід'ємну як практичну, так і естетичну частину інтер'єру. [336].

Ірина Павленко

15. ГОГОЛІВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ, 1908 (архіт.). Вул. Кірова, 39.

Розташоване у південній частині міста, що зветься Перекоп, і головним фасадом виходить на червону лінію вулиці Кірова (колишня Лебединська).

Будинок училища двоповерховий, на високому цоколі, цегляний, частково тинькований. Не виключена можливість існування підвальних приміщень. Покрівля по дерев'яним кроквам вкрита шифером декілька років тому.

В об'ємно-просторовій композиції домінує бічний двоповерховий об'єм. Він вміщував парадний вхід (нині замуровано), вестибуль, гардероб, кабінети директора і вчителів та врівноважував протяжну одноповерхову частину училища, відведену під класи.

Головний фасад двоповерхового об'єму раніше прикрашали одномаршеві розпашні сходи з майданчиком перед парадним входом. У даний час сходи знищено, парадний вхід замуровано. Обабіч парадного входу розташовано квадратні вікна. Тиньковані підвіконні стіни прикрашено опуклими прямокутними фільонками. Над вікнами і вхідним отвором проходить плаский тинькований фриз, що має продовження по периметру споруди. На фриз «навішені» чотири масивні консолі, що фіксують верхні частини вхідного і віконних прорізів. Вхідний проріз завершено трикутним декоративним фронтоном, що спирається на консолі. На бічному фасаді першого поверху розташовано два квадратних і одне прямокутне вікна, а на тильному – одне вікно з декором, ідентичним прикрасам парадного входу й вихідного прорізів чорного ходу.

Віконні прорізи другого поверху прямокутні. На тильному фасаді об'єм сходової клітки – віконний проріз витягнутих пропорцій від міжповерхового фризу до карнизу будинку. Декор вікон другого поверху однотиповий. Підвіконні карнизи фіксовані тинькованою імітацією консолей. По периметру будинку над вікнами проходить карниз, на який спираються парні напівкруглі арочки, що розташовані над кожним вікном.

Ліворуч від центрального вікна другого поверху у простінку тинькований медальйон із зображенням герба м. Суми, праворуч – такий же медальйон з датою заснування училища – «1908».

Завершує двоповерхову частину споруди училища широкий тинькований фриз, що на головному фасаді прикрашено ритмічно розташованими балясинами, заглибленими у ніші. Головний фасад завершено декоративною стінкою, центральну частину якої займає кулеподібна арка, в площині якої було розміщено якесь зображення (не збереглося), про що свідчать чотири залізних кріплення у полі арки.

Монотонність одноповерхової частини будинку порушено розкріповкою фасадної стінки і виділенням лівої частини (на три віконні вісі) декоративною стінкою, що розташована над карнизом і прикрашена фільонками і колонками. Усі віконні прорізи одноповерхової частини училища прямокутні. Тиньковані підвіконні стінки прикрашено опуклими прямокутними фільонками.

Площина стіни, що бере початок від верхньої третини віконних прорізів до карнизу, тинькована. У простінках між вікнами у тинькованій площині залишено прямокутні ділянки цегляного мурування. Широкий фриз прикрашено балясинами, заглибленими в площину стіни і розташованими над кожним простінком.

На тильному фасаді одноповерхової частини будинку група вікон відповідає діленню об'єму споруди на класні кімнати.

Об'ємно-просторова композиція та декор будинку училища, раціональність у поєднанні з раціоналізмом, властиві учбовим закладам, – є досягненням пізнього модерну.

На момент обстеження – Управління громадської безпеки УМВС України в Сумській області [337].

Наталія Ставицька

16. ГОРОДИЩЕ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ, ЗАЛИШКИ СУМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ, 1655 – 58 (археол.). Знаходиться у центрі м. Суми. Займає мис, утворений долинами річок Псла, Сумки та Стрілки.

Фортеця заснована Герасимом Кондратьєвим та козаками-переселенцями зі Ставищ, що на Київщині. Городище розташоване в центрі м. Суми, на території вулиць Соборна, Воскресенська, провулків 9 Травня та Терезова, в урочищі Козацький Вал. Займає довгий мис, утворений долинами річок Псел, Сумка, Стрілка. Мис довжиною понад 300 м має витягнуту підтрапещеподібну форму, поверхня рівна, стрілка мису із значним ухилом в бік р. Сумка. Висота над заплавою становить 10,0 м. Історія вивчення Сумської фортеці налічує вже близько 100 років. Уперше городище у фаховій археологічній літературі згадується у кін. 19 ст. В.Ляскоронський згадує про залишки укріплень в урочищі «Козацький Вал». Як потужна фортеця, Суми згадуються у працях видатних істориків поч. 20 ст., коли досліджувалась, передусім, історія міста, вивчалися документи, пов'язані з його заснуванням. Також було зроблено спробу на основі описів відтворити вигляд Сумської фортеці.

На даний час відомі кілька описів міста та два плани 1768 та 1786, що зафіксували динаміку його розвитку. З 15 по сер. 17 ст., можливо, поблизу Липенського городища (давньоруське городище в м. Суми, район Тополі) існувала переправа або сторожа путівльських стрільців. У 1999 та 2002 – 03 відбувалася реконструкція вулиць Соборна та Воскресенська. Під час робіт проводилися спостереження, у яких брали участь автори статті. Крім того, в останні роки в центрі Сум велось будівництво на окремих ділянках, де також проводилися спостереження. В основі реконструкції першої фортеці, що побудував Герасим Кондратьєв, лежить вивчення сучасного рельєфу, виявлення знівельованих ділянок і відтворення палеорельєфу на цій основі. У ході будівельних робіт по вулиці Воскресенській було прокладено траншею через усю територію городища. У районі перехрестя вулиць Воскресенської та провулку Терезова виявлені залишки рову, що поступово переходив у яр. Рів, у перетині коритоподібний, простежувався в материк у ширину 20 м та глибиною 2,0 м. Майже навпроти, на східній частині мису, простежений ще один яр. Поверхня мису до заснування міста була слабо горбистою, мала незначне пониження до країв. Підвищення зафіксоване у північній частині. Слід зазначити, що стрілка мису відділена від плато значним перепадом висоти (до 4,0 м). Залишки неглибокого яру виявлені в місці, де у 17 ст. р. Псел зливалась з р. Сумкою.

Описів першої Сумської фортеці не збереглося, тому реконструкція проводилась на основі аналізу рельєфу та залишків оборонних споруд. Перш за все, це виявлення рову, не позначеного на жодному з планів міста. Він з'єднував два яри, відрізаючи таким чином мис у найвужчому місці. Крім того, з південного боку виявлені залишки нижньої частини земляного бастіону. Залишки такого ж бастіону виявлені під час будівництва зі східного боку. Два інших бастіони, очевидно, були зруйновані в результаті пізнішого будівництва. З'єднавши три точки на плані, отримали графічне відтворення плану фортеці. Вона була майже квадратною, розмірами 200 x 250 м. Згідно з вимогами фортифікації, фортеця була захищена валами із дубовими стінами, залишки яких у вигляді колод були виявлені у 2002. По наріжних частинах фортеці були розташовані дерево-земляні бастіони, де знаходились кутові башти.

1658 до Сум прибув воєвода Арсенєв, який почав перебудову укріплень. Був засипаний напільний рів старої фортеці, причому в засипці використовувалися колоди, покладені в три шари та пересипані чорноземом. Колоди мали оброблену поверхню та, скоріш за все, були залишками фортечної стіни острогу Г.Кондратьєва. Розширення фортеці проходило в південно-західному напрямі: перенесення напільних укріплень на 100 м та укріплення

посаду, що був обнесений стіною. Крім того, було проведено підсіпку ґрунту на стріліці мису та включення її до складу фортеці. При реконструкції будинку різниці по вулиці Кооперативній було знято близько 150 м берегового схилу. Це дало змогу дослідити значний відрізок фортечного муру. Потужність культурного шару тут коливається від 2,5 до 3,5 м. Він складається з багатьох прошарків, що утворилися за останні 350 років. Проте, найбільш інформативними є найнижчі – шар похованого чорнозему, потужністю до 0,6 м, і шар, насичений органікою та дерев'яним тліном, потужністю до 0,2 м. На всій дослідженій ділянці зафіксовані залишки дубових стовпів діаметром 0,5 – 0,6 м. Зважаючи на розташування стовпів по краю берегового схилу та їх кількість, можна говорити про те, що ми маємо справу з залишками фортечного муру, точніше з його внутрішньою частиною. Зовнішня була знищена при будівництві різниці в кін. 19 ст. Стіна була побудована з дубових колод, що були заглиблені в материк, а простір між ними був заповнений ґрунтом. Такий тип устрою фортечного муру відомий за письмовими джерелами та археологічними даними досліджень фортець Белгородської оборонної смуги.

Пізніше, у 60-х рр. 17 ст., фортеця модернізувалася, було збільшено кількість башт, а по периметру місто укріплене тарасами – дерев'яними зрубами. При дослідженні залишків фортечної стіни по вул. Кооперативній було виявлено котлован заглибленої в материк споруди. Ширина котловану становить 6,0 м, глибина – понад 5,0 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення котловану складається з будівельного сміття у верхній частині та чорнозему у нижній. У нижній частині заповнення по краю виявлені залишки дерев'яного зрубу. Діаметр колод становить 0,15 – 0,2 м. Дно споруди не виявлене, оскільки заповнення простежується нижче рівня будівельного майданчика. Не виключено, що це залишки «тайника» – башти, у якій було улаштовано колодязь. У своїй грамоті воевода Арсеньєв зазначав, що збудував фортецю, де є тайник, і вода в ньому добра. Проведено також уточнення розмірів фортеці на основі плану 1768. За обмірами 2006 довжина фортеці становить 460 м, ширина коливається від 250 до 290 м. У південно-західній наріжній частині фортеці розташовувався внутрішній замок, у якому знаходився арсенал. Розміри замку – 150 x 150 x 130 м. Укріплення посаду кілька разів перебудовувалися та збільшувалися. За планом 1768 розміри його становили 550 x 430 x 530 м [338].

Віктор Приймак

17. ГОРОДИЩЕ, РОЗВИНУТЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ, 11 – 14 ст. н. е. (археол.). Розташоване на північній околиці м. Суми (колишне с. Тополі). Городище займає мис, що утворений долиною р. Псел та ярами.

Городище досліджувалося М.Макаренком у 1929, І.Ляпушкіним у 1948, О.Сухобоковим та М.Кучерою у 1971, В.Приймаком у 1988, обстежене В.Приймаком та Є.Осадчим у 2006.

Площа городища – 1,0 га. Висота над рівнем заплави до 30 м. Потужність культурного шару складає 1,0 м. З напільного боку городище укріплене валом та ровом, на даний момент майже непримітними. На момент обстеження 2006 майданчик городища забудований та знівельований.

Матеріали зберігаються в ІА НАН України та Сумському обласному краєзнавчому музеї [339].

Віктор Приймак

18. ГОТЕЛЬ «ХІМІК», 1955 (архіт.). Вул. Миру, 24.

Одна з перших будівель Хіммістечка – нового житлового району, що створювався в південно-східній частині міста при Сумському хімкомбінаті (зараз ВАТ «Сумихімпром») після Другої світової війни. Істотних перебудов не зазнавала. Використовувався як філіал Сумського палацу піонерів та школярів, в зв'язку з чим проводилось невелике перепланування (розбирання частини перегорожок).

Будівля розташована неподалік від великої магістралі – Харківської вулиці, на невеликій площі, де провідну роль відіграє будинок культури «Хімік» (1955 – 56). У найбільшому

архітектурному оточенні також середня школа, житлові будинки середньої поверховості, сквер. Будинок займає рівну ділянку, розташований на червоній лінії забудови вулиці. Загальна композиція цієї двоповерхової будівлі строго симетрична при дуже простій, прямокутній композиції її в плані. До центральної частини прилягають два рамена. Система розпланування коридорна з двобічним розташуванням кімнат. На першому поверсі центральної частини будівлі біля вестибулю первісно були зосереджені кімнати адміністрації готелю. Тут же знаходяться парадні сходи, що ведуть в хол другого поверху. У раменах – номери та загальні туалети.

У зовнішньому вигляді готелю отримали відображення деякі традиції архітектури класицизму, дуже популярні у вітчизняній архітектурі перших післявоєнних років. У композиції головного фасаду центральна частина будівлі трохи виступає та увінчується простим фронтоном з круглим слуховим вікном. Основні пластичні елементи – обрамлення та сандрики дверних та віконних отворів, маленький балкон над входом, вінцевий карниз.

Фундаменти будівлі кам'яні стрічкові, стіни цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття та перегородки дерев'яні, дах етернітовий. Конструктивна схема трипролітна з використанням поздовжніх несучих стін.

Готель має історико-містобудівну цінність як один із основних об'єктів першого етапу формування нового житлового району в південно-східній частині міста Суми. Він має визначені естетичні якості, пов'язані з особливостями селищного будівництва після Другої світової війни. На момент обстеження у будівлі міститься Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ України [340].

Віктор Мойсесико

19. ГРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК, 4 – 5 ст. до н. е., черняхівська культура (археол.). У південно-західній частині міста по вул. Павлова. Знаходиться під сучасною забудовою (буд. №№ 13, 15, 18, 20). Займає південний схил похилого берега струмка, що є лівою притокою р. Стрілка.

Могильник виявлено випадково у 1958 при будівельних роботах. Тоді ж В.Богусевичем було досліджено поховання за обрядом трупопокладення, ймовірно, північної орієнтації, що супроводжувалось 10 гончарними горщиками та кістяним гребінцем. 1960 в результаті невеликих розкопок Є.Махно знайдено ямне трупопокладення, що супроводжувалося гончарним кухонним горщиком-приставкою, уламками гончарної лощеної миски та триручної вази, а також обгорілої 8-гранної сердолікової намистини. Крім того, ще зібрані дані про три безінвентарні поховання.

Гончарні горщики з вказаних поховань мають абсолютні аналогії серед посуду, знайденого неподалік черняхівського могильника в с. Сад, що дозволяє датувати Сумський могильник 2-ю пол. 4 ст. н.е. На момент обстеження 2006 частина могильника розорюється, частина – зайнята приватною забудовою.

Колекція зберігається у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [341].

Ганна Некрасова

Д

20. ДЕРЖАВНИЙ БАНК, КІН. 19 ст. (архіт.). Покровська пл., 1 – вул. Гагаріна, 2.

Міститься в мальовничій місцевості біля р. Псел на перетині Покровської пл. та вул. Гагаріна. Обидва корпуси банку збудовані в один період часу, ймовірно, за проектом архітектора Г.Шольца.

Г о л о в н и й к о р п у с. Двоповерховий, напівпідвальний, цегляний, тинькований, перший поверх рустований дошками. Має Н-подібну конфігурацію плану з коридорним розплануванням приміщень у напівпідвальному поверсі, де раніше були квартири судових службовців, склад, кухня тощо. На верхніх поверхах містились дві операційні зали, кабінети службовців, квартири голови банку та наглядача.

Є прикладом репрезентативного трактування неоренесансних форм. Лаконічно вирішений на високому цоколі перший поверх має вузькі аркові вікна з металевими ажурними ґратками. Другий поверх вирізняється багатим оформленням і витонченим моделюванням деталей. Між високими арковими вікнами з гірляндами біля замкових каменів – пілястри тосканського ордера. Головний вхід у торці виділено глибоким ризалітом, верхівка якого утворює широкий балкон другого поверху. Сходи з вул. Гагаріна відкривають боковий підхід до парадного входу.

Збереглося архітектурне оформлення вестибюлю з ліпниною стін і стелі, де використано класичні орнаментальні мотиви.

Д р у г о р я д н и й к о р п у с. Розташований у ряді односторонньої забудови вул. Гагаріна, на відкритій садибній ділянці, що тилом виходить на Театральну площу, а головним фасадом – до берегу річки.

Двоповерховий, на підвалі, цегляний, тинькований об'єм будинку з коридорним двостороннім розплануванням приміщень, декорований у спрощених неоренесансних формах. Його симетричний, із двома боковими розкріпками головний фасад, характеризується площинністю та сухістю форм. Центральна частина до другого поверху розчленована лопатками. Перший поверх рустовано дошками. Бокові осі виділені балконними вікнами другого поверху на консолях. На другому поверсі у кабінеті директора збереглися старовинні люстра та сейф.

Зберігаючи стилістичні та масштабні особливості історичної забудови центру міста, комплекс банківських споруд складає невід'ємну частину ансамблю Покровської та Театральної площ.

На момент обстеження у головному корпусі – Сумський художній музей ім. Н. Онацького, у другорядному – офісні приміщення [342].

Тетяна Скибицька

21. ДИТЯЧІ ЯСЛА, 1930-ті рр. (архіт.). Пл. Свердлова, 16.

Споруду зведено у сер. 30-х рр. 20 ст. на початку інтенсивного будівництва об'єктів соціально-побутового призначення в Україні за типовими проектами. Збереглася, загалом, у первісному вигляді.

Розташована у східній частині міста, недалеко від р. Псел і однієї із міських магістралей – вул. Троїцької. Поряд знаходиться Троїцький собор (19 – 20 ст.), малоповерхова житлова забудова (19 – 20 ст.), багатоквартирні житлові будинки середньої поверховості (сер. 20 ст.). Займає ділянку з невеликим схилом. Поставлена з відступом від червоної лінії забудови вулиці.

Споруда двоповерхова, має строго симетричну композицію. За проектом на першому поверсі знаходились вестибюль, кімнати адміністрації і обслуговуючого персоналу, кухня з підсобними приміщеннями; на другому – групові, койкові, вмивальні, туалети, веранди. Згодом для потреб диспансеру великі приміщення були розділені на менші.

У зовнішньому вигляді споруди залучено мінімум засобів виразності: принцип симетрії, ритмічний лад і пластичне облямування віконних отворів, міжповерховий і вінцевий карниз.

Підмурки і стіни цегляні, міжповерхові перекриття і перегородки дерев'яні, підлога дощата, сходи залізобетонні, покрівля етернітова. Опалення центральне.

В історико-архітектурному відношенні ця споруда дає уявлення про типологічні та естетичні пошуки в українському зодчестві, пов'язані з ідеєю масового будівництва дитячих дошкільних закладів.

На момент обстеження – обласний психоневрологічний диспансер [343].

Віктор Мойсесіко

Ж

22. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Героїв Сталінграду, 6.

Двоповерховий масток (сьогодні – приймальня Міськвиконкому) розташований під кутом до червоної лінії вулиці, нагадуючи планування кін. 19 – поч. 20 ст.

Споруда за планом Г-подібна. У композиції головного фасаду, вирішеного за псевдоренесансними формами, ясно виражені дві бічні осі. На флангах є невеликі одноосні ризаліти, наріжні частини яких оброблено набризом під руст. Такий самий і цоколь споруди. Найбільш виразний елемент фасаду споруди – балкони другого поверху, напівциркульні отвори яких фланковано колонками з іонічними капітелями. На капітелі спирається неповний антаблемент із трикутним фронтоном. На першому поверсі віконні отвори ризалітів обрамлені колонками з коринфськими капітелями. Інші віконні отвори споруди – прямокутні, фланковані плоскими пілястрами з капітелями тосканського ордеру на першому поверсі та іонічного на другому, перекриті неповним антаблементом.

Пілястри та колонки як першого, так і другого поверхів спираються на окремі п'єдестали, що розкріповують підвіконні тяги. Споруда завершена простим карнизом на модульонах і зубцях.

Для побудови маєтку поряд зі звичайною і фасонною цеглою використано штучний камінь – суміш цегляної цегли та цементного розчину [344].

Наталія Стависька

23. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Майдан Незалежності, 13.

Будівля міститься в центральній частині міста на валу біля західного кордону колишньої Сумської фортеці. Будівля цегляна, тинькована, одноповерхова, прямокутна в плані. Зі сторони двору до будівлі прилягають дві дерев'яні одноповерхові прибудови. Вальмовий дах по дерев'яним кроквам покритий шифером. На правому боковому фасаді у верхній частині стіни є чотири квадратні заглиблення – сліди закладених вікон. Збереглися петлі від віконниць. У цокольній частині цього фасаду – комора. Ймовірно, тут був вхід у підвал. Підвальні приміщення виявлені під двома приміщеннями, що прилягають до південно-східного бокового фасаду. Внутрішнє розпланування поверху анфіладно-камерне. В одній із кімнат збереглися хрестові склепіння.

Композиція головного фасаду асиметрична. Прямокутний дверний отвір зміщений вправо. Прямокутні віконні отвори заглиблені в прямокутні ж камери та згруповані попарно. Підвіконні стінки прикрашені прямокутними фільонками. Цокольна стіна також декорована прямокутними заглибленнями, розміщеними по вісі вікон. Завершує будівлю широкий фриз та карниз простого профілю. У площині фриза по вісі вікон розташовані прямокутні заглиблення, прикрашені круглими рельєфними фільонками. Віконні отвори бокового та тильного фасадів прямокутні. Їх розташування відображає внутрішнє планування будівлі. Нез'ясованим залишається первісне функціональне призначення цієї будівлі – однієї із старіших у місті.

На момент обстеження – це житловий будинок [345].

Наталія Стависька

24. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 ст.– поч.20 ст. (архіт.). Вул. Кооперативна, 7.

Знаходиться в ряду щільної забудови вулиці. Двоповерхова, цегляна, тинькована з фасаду споруда має Г-подібну за планом форму, складається з фасадного та флігельного об'ємів; внутрішнє планування з двома секціями на поверсі сьогодні змінено.

Основний об'єм будинку спочатку мав п'ятидільну структуру з центральним урочистим входом до житлових приміщень другого поверху та декількома окремими входами до магазинів першого поверху (лівий перетворено на вікно). Пізніше праворуч добудовано проїзд у двір із поверхом над ним, що порушило симетрію фасаду. Декор фасаду виконано у неоренесансних формах. П'ятидільна основна частина формує розкріповку стіни з каньєльованими пілястрами іонічного ордеру до другого поверху. Перший поверх оброблено дощатим рустом. Вікна другого поверху виділено високими сандриками у вигляді фронтонів – напівциркульних у розкріповках і трикутних у поглиблених частинах. Різьблені парадні дерев'яні двері прикрашено рельєфними розетками та меандром.

На момент обстеження на першому поверсі будинку – магазини, ліве крило другого поверху займають офіси, праве – житлові приміщення [346].

25. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кооперативна, 15.

Знаходиться в ряду забудови з розривами. Збудований як чотириквартирний житловий будинок у формах модерну.

Двоповерховий, з підвалом, прямокутний у плані, односекційний об'єм будинку виконаний з лицьової червоної цегли, частково застосовано цементне тинькування. Композиція фасаду утворена трьома стіновими розкріповками з прямокутними щипцями та сегментними еркерами у перерізі на другому поверсі. В оформленні фасаду використані характерні для раціонального напрямку модерн прості геометричні форми – лопатки, тяги, що провисають на щипцях, модельовані з цегли круги, прямокутники тощо. Потрійні вікна еркерів прикрашено у простінках чоловічими маскаронами плоского рельєфу з трьома вертикальними хвилеподібними тягами. У процесі експлуатації будинок неодноразово перебудовувався.

На момент обстеження на першому поверсі будинку – магазини та житлові приміщення, на другому поверсі – житлові приміщення. Потребує капітального ремонту [347].

Тетяна Скибицька

26. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1953 – 55 рр. (архіт.). Просп. Т. Шевченка, 1.

Один із двох перших багатоквартирних будинків на новій міській магістралі – проспекті Т.Шевченка, прокладеній у 1953 – 61 від залізничної станції і найважливіших промислових підприємств до центру міста. Збудований для робітників і службовців Сумського насосного заводу за проектом Сумської філії Укрміськбудпроекту. Зберігся у первісному вигляді.

Будинок розташований у північній частині міста, на рівній наріжній ділянці на перетині проспекту Т.Шевченка і вул. Леваневського. Найближче сусідство – великий сквер та багатоквартирні житлові будинки того ж періоду будівництва і більш пізнього. Загальна композиція будинку асиметрична відповідно характеру займаної ділянки. До п'ятиповерхової наріжної частини його, вирішеної у вигляді вежі, прилягають два чотириповерхових рамена, витягнуті уздовж проспекту та вулиці. Система розпланування секційна. Кожна із 57 квартир має вітальню, дві або три кімнати, кухню, ванну кімнату, туалет (частина квартир – зі сполученими санвузлами). Більшість квартир має балкони.

У загальній композиції і деталях будинку відображено ретроспективний творчий напрямок архітектури України першого десятиріччя після Другої світової війни. Наріжна частина його, увінчана прямокутною вежею з невеликим шпилем, трактується як доволі значний акцент, що означає початок магістралі. У пластичних деталях (пілястри, портали входів, обрамлення деяких вікон, карниз, вінчання наріжного об'єму) помітні впливи традиції архітектури бароко і, почасти, класицизму. Більшість нововведень закладено у технічних рішеннях, що застосовувались при будівництві цього будинку. Підмурки його залізобетонні стрічкові, стіни цегляні, перегородки цегляні та гіпсоблочні, міжповерхові перекриття збірні залізобетонні, підлога дощата та із метласької плитки, крокви даху дерев'яні, покрівля – шиферна. Конструктивна схема – трипролітна, базована на використанні двох поздовжніх несучих стін і пар внутрішніх стовпів.

В історико-архітектурному відношенні цей будинок має цінність, як одна з перших новобудов проспекту, що відображає типологічні та архітектурно-художні тенденції свого часу.

На момент обстеження перший поверх використано для закладів обслуговування: продовольчі магазини, їдальня, кафе-бар. Інші поверхи – житлові [348].

Віктор Мойсєєнко

27. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1953 – 55 рр. (архіт.). Просп. Т.Шевченка, 2.

Один із двох перших багатоквартирних будинків на новій міській магістралі – проспекті Т.Шевченка, прокладеній у 1953 – 61 від залізничної станції і найважливіших промислових підприємств до центру міста. Будувався для робітників та службовців Сумського насосного заводу за проектом Сумської філії Укрміськбудпроекту. Зберігся у первісному вигляді.

Будинок розташований у північній частині міста, на рівній наріжній ділянці на перетині проспекту Т.Шевченка і вул. Леваневського. Найближче оточення – багатоквартирні житлові будинки того ж періоду будівництва, загальноосвітня школа № 18 та сквер. Як і однотипний сусідній (№ 1), цей будинок відіграє роль значного композиційного акценту на початку проспекту. Загальна композиція його асиметрична, наріжна частина становить собою п'ятиповерхову вежу, до якої прилягають два чотириповерхових рамена. У кожній з квартир передбачені вітальня, дві або три кімнати, кухня, ванна кімната, туалет. Майже всі квартири з балконами.

У зовнішньому вигляді будинку повторюються композиція і деталі сусіднього (№ 1), але у дзеркальному відображенні до нього. Підмурки будинку із монолітного залізобетону, стіни цегляні, тиньковані усередині та зовнішньо, перегородки цегляні та дерев'яні, міжповерхові перекриття залізобетонні, підлога дощата, у санвузлах – цементна, крокви даху дерев'яні, покрівля шиферна.

Будинок має цінність в історико-містобудівному відношенні як одна з перших новобудов прокладеної після Другої світової війни нової міської магістралі. Крім того, він має значні типологічні та архітектурно-художні позитивні якості.

На момент обстеження на першому поверсі розташовані продовольчі магазини та кафе, інші використовуються за прямим призначенням [349].

Віктор Мойсеєнко

3

28. ЗАЛІЗНИЧНА ЛІКАРНЯ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Привокзальна, 31.

Будівля лікарні міститься на північній околиці м. Суми на території, прилеглої до полотна залізниці. Лікарня розміщена з відступом від червоної лінії вулиці та оточена зеленими насадженнями.

Будівля двоповерхова, цегляна, нетинькована. Дах по дерев'яним кроквам покритий залізом. Об'ємно-просторова композиція та декоративне рішення фасадів лікарні витримані в стилі раціонального модерну. Функціональне призначення приміщень, розпланування та декор фасадів логічно взаємопов'язані, що характерно для кращих зразків даного стильового напрямку. Амбулаторне та стаціонарне відділення замкнуті в два окремих об'єми і, в той же час, з'єднані протяжним коридором, на одному кінці якого знаходиться вхід в стаціонар, а другий – закінчується широким вікном. У західному фасаді амбулаторії знаходяться кабінети лікарів. Палати та операційні розташовані по обидві сторони коридору. Об'єм, відведений під стаціонар, більший за розміром. Південна орієнтація палат та північна – операційних відповідає медичним нормативам.

Композиція південного фасаду стаціонару центральносиметрична. Великі прямокутні вікна розділені лопатками, що декоровані у верхній частині мотивами, характерними для модерну та виконаними в цеглі. Над центральним вікном південного фасаду стаціонару розташоване приміщення горища з віконним отвором, обрамленим зверху та знизу лучковими перемичками (знизу – зворотної кривизни). Плавна хвилеподібна лінія горищної стінки з'єднує стовпчики, що є продовженням лопаток. Усі віконні отвори північного фасаду стаціонару прямокутні, широкі, причому два з них розміщені в зрізаних наріжних частинах для кращого освітлення операційних.

Головною прикрасою малого об'єму, зайнятого амбулаторією, без сумніву, є вхідний отвір південного фасаду. Підковоподібна перемичка із замковим каменем, плавне закруглення нижньої частини лопаток, що фланкують вхідний отвір, столярка вишуканого рисунка роблять головний вхід в амбулаторію домінуючим елементом декору будівлі. Над амбулаторією також є горищне приміщення, виявлене на західному фасаді напівкруглим вікном тричастного римського поділу. Західний фасад також розділений вертикалями плоских лопаток, що розташовані в простінках вікон та переходять в стовпчики горищної стінки. На північному фасаді амбулаторії збереглися столярка та козинок чорного ходу.

Наріжні частини будівлі лікарні фіксовані гладкими лопатками, що декоровані у верхній частині.

В інтер'єрі деяких приміщень збереглось кахельне мощення підлоги білими плитками з блакитним рисунком, а також вбудовані дерев'яні шафи з рельєфним різьбленим рисунком у стилі модерн.

На момент обстеження в будинку міститься відділення променевої терапії № 2 Сумського обласного онкологічного диспансеру [350].

Наталія Ставицька

I

29. ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА, 1836 – 51 рр. (архіт.). Вул. Іллінська, 10.

Іллінська церква міститься в західній частині міста. Була парафіяльним храмом району Засумка. Існуюча церква стоїть на підвищенні, влаштованому, за припущенням, спеціально для побудови храму. Споруда церкви являє собою містобудівну домінанту, що фіксує головну ринкову площу на підході до центру міста із заходу.

Перша дерев'яна церква, збудована на цьому місці, відома з 1705. 1732 при церкві існувала парафіяльна школа. 1791 ця церква згоріла, а 1792 було розпочато будівництво нової дерев'яної церкви, що також згоріла у 1839 під час пожежі, що винищила майже все місто. Існуючий кам'яний храм закладено на поч. 40-х рр. 19 ст. Креслення підписані колишнім сумським землеміром, титулярним радником Козьмою Масловим у 1843. Кошторис склав губернський архітектор Данилов. 1847 будівництво храму було призупинене через нестачу коштів, а також через «высочайшее повеление о построении православных церквей в византийском вкусе». Парафіянам було запропоновано новий проект, підписаний І.Роутом. Але, все ж таки, 1851 будівництво церкви було завершено за першим проектом.

Іллінська церква збудована у стилі класицизму. Це мурований, тинькований, прямокутний за планом храм, зі зрізаними північно-східними та південно-східними наріжними частинами та дзвіницею, прибудованою із заходу. Храм одноверхий, чотиристопний, тринефний, з внутрішньою напівциркульною апсидою. Апсида перекрита конхою, інші частини споруди – зімкненим склепінням.

Баня сферичної форми на низенькому круглomu підбаннику завершена круглим ліхтарем. Віконні отвори підбанника та ліхтаря напівциркульної форми, обрамлені простими лиштвами та розташовані у неглибоких прямокутних нішах, площини яких прикрашено ліпним рослинним орнаментом. Північний, південний і східний фасади розкріповано та прикрашено трикутними фронтонами, у тимпанах яких розміщено по три кулеподібних арокки складного профілю. Наріжні частини виступів оброблені гладеньким рустом. Усі отвори вікон і дверей напівциркульної форми, оброблені лиштвами простого профілю. Східний і західний фасади прикрашені фільонками напівциркульної форми, що імітують вікна. Площини стін розчленовані широкими гладенькими лопатками. Споруду завершує широкий антаблемент, фриз прикрашений квадратними розетками двох типів.

Дзвіниця триярусна, прямокутна за планом, з чотириколонним портиком тосканського ордера у нижньому ярусі, завершеним трикутним фронтоном і карнизом на модульонах. У тимпані фронтону – живописна вставка. Отвір дверей перекритий лучковою перемичкою.

Над ним напівкругле вікно з лиштвом простого профілю, що спирається на тягу. Вона ділить площину стіни нижнього ярусу дзвіниці на дві частини. Площини стін праворуч і ліворуч від отвору дверей прикрашені живописними двоярусними вставками, заглибленими у прямокутні ніші: у першому ярусі – Святий Апостол Матвій, Святий Косьма та Даміан, у другому ярусі – Святий Андрій Первозванний і Святий Федір Тирон.

Другий ярус дзвіниці за планом восьмикутний з чотирма напівциркульними отворами, над якими розміщені трикутні фронтони.

Третій ярус за планом круглий, напівциркульні отвори фланковано колонками тосканського ордера. Увінчано дзвіницю широким антаблементом з карнизом на модульонах і сферичною банькою зі шпилем.

Площини стін інтер'єру тиньковані, побілені. Настінні розписи представлені лише чотирма трапецієподібними композиціями з зображенням євангелістів на парусах. Площини архівольтів підпружних арок і нижня частина підбанника прикрашені ліпниною геометричного характеру. Іконостас дерев'яний, різьблений, у центральній частині – триярусний, виконаний, можливо, у кінці 19 ст. в еkleктичному стилі.

Орнаментальне мощення підлоги виконано метлахською плиткою [351].

Наталія Ставицька

30. ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 17 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Орджонікідзе, 87.

Церква в ім'я Різдва Іоанна Предтечі розташована на північно-східній околиці міста, що має історичну назву – Слобода Лука. 1687 на Луці сумський полковник Герасим Кондратьєв заснував дівочий Предтечінський монастир. 1691 на території монастиря був збудований та освячений храм Різдва Іоанна Предтечі. Ймовірно, це була дерев'яна, тридільна церква. Дату зведення було вирізьблено на сволоку, що довгий час зберігався у садибі поміщиків Лінтварьових. 1837 на місці дерев'яної церкви був збудований кам'яний храм у стилі класицизму, ймовірно, також тридільний, бо два бічні вівтарі – Трійці та Івана – добудовано 1907. Із заходу до храму прибудовано дзвіницю. Сьогодні церква існує у формах, що склалися на поч. 20 ст. Великих збитків, як зовнішньому, так і внутрішньому вигляду храму, завдало існування тут у 20-х рр. 20 ст. жіночого гуртожитку. Втрачено первісний вигляд перекриття бані, іконостас, церковний скарб.

Споруда церкви – мурована, тинькована (за винятком двох бічних фасадів), квадратна за планом. Храм одноверхий, чотиристовпний, тринефний, з прямокутною за планом апсидою. Центральну частину храму перекрито сферичною банею на великому круглому підбаннику з циліндричною банькою, інші частини – хрестовими склепіннями. Віконні отвори підбанника напівциркульної форми розміщені у неглибоких прямокутних нішах. Завершує підбанник гладкий фриз і карниз на модульонах.

Північний та південний фасади нетиньковані, розкріповані та прикрашені трикутними фронтонами. Вікна напівциркульної форми фланковано лопатками та заглиблені в прямокутні ніші. Розкріповка підкреслена рустованими лопатками. У тимпані фронту південного фасаду у круглій фільонці – зображення Хреста та дата добудови – 1907. У цокольній частині північного фасаду на рівні землі є променеві перемички, що вказують на наявність підвального приміщення.

Апсида виділена чотирма лопатками та прикрашена трикутним фронтоном. Віконні прорізи змінені, отвір дверей ліворуч від апсиди замурований. Споруду завершує антаблемент з гладким фризом. Наріжні частини основного об'єму рустовані.

Дзвіниця двоярусна, прямокутна за планом з чотирколонним портиком тосканського ордеру в нижньому ярусі, котрий завершено трикутним фронтоном з карнизом на модульонах і гладеньким фризом. Напівциркульної форми вхід у храм у нижньому ярусі дзвіниці. Над входом, а також на бічних фасадах дзвіниці – напівкруглі вікна з «римським поділом» на три частини, бічні елементи котрого глухі. Другий ярус дзвіниці – квадратний за планом, з чотирма високими напівциркульними отворами, фланкованими здвоєними пілястрами тосканського ордеру. Завершує об'єм дзвіниці сферична баня зі шпилем на високому круглому підбаннику з чотирма напівциркульними отворами у прямокутних нішах.

Головний фасад має два додаткових входи, що ведуть безпосередньо до бічних вівтарів. Вони виступають з площини стіни та перекриті антаблементом з трикутними фронтонами. Інтер'єр храму тинькований і побілений. Живопис у парусах виконано у повоєнний час.

Територія храму обнесена цегляною стіною з двома воротами, зведеною у кінці 19 ст. Фрамуги західних воріт мереживні, ковані. Південні ворота замуровані [352].

Наталія Ставицька

К

31. КІОСК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Покровська площа.

Міститься у сквері на Покровській площі. Використовувався для дрібної торгівлі (газети, вода, солодоші та т.п.).

Дерев'яна, Т-подібна в плані споруда виконана в формах «російського стилю» з пропильними різними лиштвами та карнизами, що виділені білим кольором пофарбування. У різьбі стилізовані розповсюджені мотиви слов'янських орнаментів.

Разом з альтанкою біля будівлі краєзнавчого музею кіоск є унікальним у стильовому та типологічному відношенні елементом архітектурного середовища міста рубежу 19 – 20 ст. На момент обстеження не використовується [353].

Тетяна Скибицька

32. КЛУБ ЧЕРВОНОЗОРЯНОГО ЦУКРОВО-РАФІНАДНОГО ЗАВОДУ, 1927 – 29 рр. (архіт.). Вул. Привокзальна, 2.

Клуб Червонозоряного цукрово-рафінадного заводу – одна з найбільших споруд культурно-освітнього призначення, збудованих у Сумах в період соціалістичної реконструкції народного господарства та практичного вирішення завдань культурної революції. У періодичних виданнях 1927 названо «театром». Автор проекту – архіт. В.Ляшенко (Суми).

Споруда знаходиться у північно-східній частині міста, недалеко від ВАТ «Сумський рафінадний завод» та р. Псел, на території парку, розбитого між вулицями Троїцькою та Свердлова. Головним фасадом звернена на схід, до площі, де знаходяться елементи впорядкування та великі насадження дерев. З тилової (західної) частини на території парку знаходиться споруджений у 2011 дитячий футбольний центр «Барса».

Відноситься до типологічної групи компактних споруд, що поєднують функції театру та клубу. Маючи в цілому традиційну театральну структуру, споруда вирізняється оригінальним поєднанням криволінійної вигнутої передньої частини з прямокутною формою глядацької зали та прилеглих приміщень. Симетрія композиції трохи порушена у північному наріжжі, де передбачалося прилягання ще одного об'єму. У передній частині на першому поверсі розташовані два входи з вестибулями, приміщення адміністрації, кінопроекційна, троє сходів; на другому та третьому – клубні кімнати. За прямокутною глядацькою залом на 725 місць (партер) і 160 (балкон) з двох боків – широкі кулуари, до яких прилягають туалети. Сцена має колосникове обладнання та неглибоку ар'єрсцену, тут же – дві групи кімнат для артистів.

Своєрідний головний фасад клубу збудований на поєднанні трьох ризалітів і з'єднуючих їх об'ємів із виступаючими тамбурами. У зовнішньому вигляді споруди помітні елементи конструктивістського характеру (великі вертикальні та горизонтальні світлові отвори, відсутність декору тощо), але загальна схема планування, округлість деяких частин споруди нагадують відомі засоби та форми архітектури класицизму. Вагому роль у екстер'єрі відіграють природні фактура та колір охайного мурування стін із червоної цегли.

Тепер у клубі міститься церква «Ковчег». Під час перебудови його під церковну споруду, інтер'єр зазнав суттєвих змін.

Клуб є цінним в історико-архітектурному відношенні як одна з найбільших споруд культурно-просвітницького призначення у Сумах періоду першої п'ятирічки, що відрізняється типологічною та естетичною своєрідністю [354].

Віктор Мойсесіко

33. КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Пролетарська, 60. Будинок училища розташований в глибині кварталу з великим відступом від червоної лінії забудови вулиці.

Споруда триповерхова, на високому цокольному поверсі, Г-подібна за планом, цегляна, з використанням залізобетонних перемичок віконних і дверних отворів. Внутрішнє

розпланування – галерейного типу, з однобічним розташуванням учбових приміщень, віконні отвори яких виходять на бічний та задній фасади. Потужний ризаліт, що містить сходову клітку, є головним акцентом асиметричної композиції головного фасаду. Чіткий ритм у розташуванні широких прямокутних віконних отворів, підкреслений горизонталями сірих залізобетонних перемичок на тлі гладких площин стін із червоної цегли, надає образу навчального закладу суворості.

Декоративні цегляні елементи фасадів споруди лаконічні: так, площини стін першого поверху декоровано під руст, а площини підвіконних ділянок – фільонками. Підвіконні карнизи другого та третього поверхів спираються на невеликі кронштейни. Віконні отвори першого поверху згруповані по три та перекриті спільною для кожної групи залізобетонною перемичкою задля уникнення монотонності дворового фасаду. На рівні другого та третього поверхів площини стін між влаштованими вікнами оброблено плоскими лопатками. Споруду завершено простим карнизом з великим виносом, профільованим «сухариками». Над ризалітом карниз доповнено невеликим аттиком.

Існує припущення, що споруду планувалось у майбутньому розширити. Для з'єднання споруди з добудовою у її глухому бічному фасаді зроблено вертикальний жолоб – штрабу. На загал споруда училища є прекрасним прикладом архітектури раціонального модерну. Тепер у будинку міститься Сумський професійний хіміко-технологічний ліцей [355].

Наталія Ставицька

34. КУПЕЦЬКИЙ БУДИНОК ЗІ СКЛАДАМИ, кін. 18 – поч. 19 ст. (архт.). Пров. 9 Травня.

Садиба, де знаходиться купецький будинок зі складами, належить до центральної частини міста. Тили складів виходять на пруг оборонного валу колишньої сумської фортеці.

Будинок двоповерховий, у плані близький до квадрату, цегляний, тинькований.

Ймовірно, первісний об'єм, побудований у кін. 18 ст., був одноповерховий, прямокутний за планом, чотирьохкамерний з широкими сіньми посередині. Головним входом будинок звернено у двір, що було характерно для міських садибних житлових будинків кін. 18 ст. Східне переднє приміщення було житлове. Воно мало окремих вхід і два віконних отвори на боковому фасаді. Решта приміщень були торгівельно-складськими. Другий поверх разом із двоповерховою фасадною частиною добудовані, можливо, у сер. 19 ст. з характерним для того часу пізньокласицистичним декором головного фасаду.

В об'ємі двоповерхової добудови було збережено окремих вхід у господарські приміщення першого поверху. Дві сходові клітини з окремими входами (один на головному, а другий на боковому фасадах) вели у житлові приміщення другого поверху.

Композиція головного фасаду центральносиметрична. Центральна частина виділена кріпковою фасадною стіною на всю висоту будинку, включаючи напівциркульні дверні отвори, що ведуть у господарські приміщення першого поверху, подвійне вікно другого поверху і напівкругле вікно горища у площині трикутного фронтона, що завершує будинок. Фасад розчленований вертикалями лопаток, рустованих по першому поверху і фільончастих по другому. Фасадна площа навколо центрального входу рустована.

Прямокутні вікна обабіч центрального входу призначені для освітлення сходових клітин і облямовані звичайними лиштвами. Решта віконних і дверних отворів головного фасаду – також прямокутні і облямовані звичайними лиштвами. До теперішніх часів збереглися частково столярні вироби та мереживний металевий козирок бокового входу. Підвіконня, фриз і фронтон декоровані фільонками різної конфігурації. Нині у будинку міститься Головне управління праці та соціального захисту населення у Сумській області [356].

Віктор Вечерський

Лариса Білинська

35. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК (археол.). На південній околиці м. Суми, між територією старого аеропорту, друкарні та АЗС № 3. Виявлений і обстежений В.Приймаком у 1987, обстежений Є.Осадчим у 2006.

Складається з 6 курганів діаметром від 20 до 35 м, висотою 0,8 – 1,2 м. На момент обстеження частина курганів задернована, частина – розорюються. Розкопки не проводились [357].

Віктор Приймак

36. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК (археол.). За 0,75 км на схід від будинку Піщанського лісництва. Займає мис, утворений долиною заболоченої притоки р. Олешня та ярами. Виявлений Є.Осадчим у 2003.

Складається з 3 курганів. Діаметр курганів – 10 м, висота – 0,7 – 1,5 м. Два кургани мають прямокутні шурфи на верхівках. З них походить ліпна кераміка з домішками шамоту в тісті. Могильник може бути датований колочинським або роменським часом [358].

Євген Осадчий

М

37. МАСТОК ШТЕРІЧЕВОЇ М.П. У С. БАСИ, не пізніше 1797, (архит.).

Вул. Санаторна, 1.

Садибний комплекс розташований на південно-східній околиці міста, на лівому низинному березі ріки Псел. До складу садиби входять палац, флігель, невелика господарча будівля. Усі споруди розташовані у парку, високі дерева ізолюють їх від довколишньої садибної одноповерхової забудови. Палац знаходиться на вісі вул. Карбишева. У східній наріжній частині садиби, з боку вул. Санаторної, у 2-ї пол. 20 ст. зведені одно- та двоповерхові корпуси.

Садибний комплекс у Басах існує з кін. 18 ст. На поч. 19 ст. на замовлення М.Штерічевої місцевий архітектор О.Паліцин збудував тут флігелі, оранжереї та мурований головний будинок, у верхньому поверсі якого була влаштована домова Вознесенська церква. Поблизу будинку був заведений квітник і фруктовий сад, а на задньому подвір'ї знаходилися дерев'яні служби. Головний будинок у 80-х рр. 19 ст. був реконструйований цивільним інженером Г.Шольцем.

Розпланування комплексу асиметричне, як і головного будинку, що свідчить про характерні для раннього романтизму композиційні засоби, що вперше використовувалися на Сумщині О.Паліциним. Від початкового будівельного періоду збереглися два мурованих корпуси флігелів (служб) у стилі класицизму.

Г о л о в н и й б у д и н о к. Двоповерховий, цегляний, займає центр садиби, збудований не пізніше 1797 за проектом архітектора О. Паліцина та реконструйований у 1880-х рр. Г.Шольцем у стильових формах англійської неоготики. Композиція фасадів і план будинку асиметричні. Головний фасад акцентовано високою наріжною вежею з балконом, бійницями, машикулями та зубцями. Зверху на вежі влаштовано видовий майданчик. Головний, садовий і північно-західний торцевий фасади акцентовані гранчастими ризалітами та щипцями складних геометричних форм з навісними наріжними вежками. Зі сторони садового фасаду примикає невисока тераса з пологими сходами.

Вікна першого поверху – стрілчасті, другого – прямокутні з бровками. Завершує споруду карниз з аркатурою. Розпланування північно-західної частини палацу – анфіладне, інших – коридорне з двостороннім розташуванням приміщень. В інтер'єрі становлять інтерес двомаршеві парадні дубові сходи у вестибулі, поліхромне ліплення.

Перекриття плоскі, балкові, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, вкритий покрівельною сталлю.

С х і д н и й ф л і г е л ь. На південний схід від головного будинку розташований асиметричний прямокутний за планом півтораповерховий флігель, що складається з трьох об'ємів: видовженого підвищеного центрального та понижених добудов, що прилягають до повздовжніх стін. Усі фасади акцентовані пристінними портиками тосканського ордера. Стіни завершує карниз на модульонах. Вікна прямокутні, без лиштв. Перекриття плоскі, балкові. Дах спадистий, вкритий шифером.

З а х і д н и й ф л і г е л ь. На північний захід від головного будинку розташовано невеликий господарський флігель типу кам'яниці – прямокутний за планом,

одноповерховий, на підвалі. Торцеві фасади оформлені у вигляді низеньких чотириколонних тосканських портиків з невеликими ампірними віконцями у тимпанах і карнизами на модульонах.

У 1988 – 90 були проведені реставраційні роботи.

Садибний комплекс у Басах – унікальний витвір архітекторів О.Паліцина та К.Шольца – є одним із найбільш досконалих у художньому відношенні з усіх, що збереглися на Слобожанщині до наших часів. На сьогодні садибний комплекс належить медичному інституту СумДУ [359].

Віктор Вечерський

38. МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД БЕЛЬГІЙСЬКОГО АНОНІМНОГО АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА «СУМСЬКІ МАШИНОБУДІВНІ МАЙСТЕРНІ», кін 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 58.

Завод міститься в північній частині міста поблизу залізниці. З півдня його територію обмежує вул. Леваневського, з заходу – вул. Горького, з півночі – залізниця. Загальна площа – 59,7678 га. Уздовж вулиці влаштовано огорожу й розміщено будівлі 2-ї пол. 20 ст., що ізолюють старовинні заводські споруди від міського середовища.

1895 відомий сумський промисловець П.Харитоненко (1852 – 1914) спільно з бельгійськими підданими Еаном Робером та Альбертом Жилепом придбали 6 десятин (близько 6 га) міської землі праворуч від шляху Суми – Суджа на розі, утвореному перетином цього шляху з лінією Харківсько-Миколаївської залізниці. Тут протягом 1895 – 96 на кошти членів Бельгійського металургійного товариства за участю місцевих підприємців, серед яких були заможні люди: П.Харитоненко, М.Суханов, М.Асмолов, М.Ліщинський, обрусілі німці Л.Кеніг, О.Гебіндер та ін., – був збудований машинобудівний, ливарний і котельний заводи, що отримав найменування «Сумські машинобудівні майстерні». Майстерні мали займатися виготовленням і ремонтом устаткування для цукрових заводів, шахт Донбасу, залізниць.

Основні заводські цехи – ковальський, ливарний, механічний, модельний, котельний, паровозне і машинне відділення – були видовженими, з цегляними стінами, внутрішнім залізним каркасом і сталевими фермами Полонсо як конструкціями перекриття. Адміністративні корпуси були одноповерховими, цегляними й дерев'яними. 1912 на схід від тодішньої території заводу збудували мурований двоповерховий будинок міського 4-класного училища.

Ц е х № 5. Споруджено 1896, реконструйовано 1925. Прямокутний у плані з ризалітами, має довжину 260 м. Збудований за трипролітною схемою з зовнішніми несучими цегляними стінами, внутрішнім сталевим клепанним каркасом, що включає колони та трикутні кроквяні ферми з поздовжнім світловим ліхтарем та ґраткою типу Полонсо. Фасади вирішені в монументальних неокласицистичних архітектурних формах. Поздовжні фасади ритмічно членують лопатки та великі аркові вікна, облямовані архівольтами. Ризаліти вінчаються трикутними фронтонами. Західний причілковий фасад зберігся в первісному вигляді. Він симетричний і нагадує головний фасад середньовічної базиліки, з підвищеною середньою частиною та пониженими бічними. Середня частина фасаду завершена трикутним щипцем, розділена лопатками на три прясла, в кожному з яких на першому ярусі – арковий отвір, а на другому – кругле вікно-розетка. У бічних частинах є «ампірні» сегментні вікна. Про здійснену реконструкцію будівлі свідчить напис у тимпані «У.С.Р.Р. 1925 р.». На відміну від західного, східний фасад цеху був значно перебудований. Проте по центру фасаду зберігся первісний арковий отвір, облямований широким архівольтом із замковим каменем, на поверхні якого виділяється напис: «1896 год». Цей фасад двоярусний, асиметричний. Широкі вікна мають лучкові перемички.

Б у д и н к и з а в о д с ь к о г о п е р с о н а л у. Три одноповерхові будинки розташовані в ряд у широтному напрямку на південь від цеху № 5, між ним і вул. Горького. Збудовані 1896, вони використовувалися як конторські й житлові будинки. Східний корпус

мурований, прямокутний у плані, з ризалітом на північному фасаді, має на фасадах скромний декор у формах цегляного стилю.

Два західних корпуси ідентичних форм прямокутні в плані. Кожен має ризаліт по центру північного фасаду та два ризаліти, що фланкують південні фасади. Дерев'яні, потиньковані, на невисоких цегляних цоколях. Наріжники акцентовані лопатками. Причількові фронтони зашиті дошками. Великі прямокутні вікна з лучковими перемичками облямовані дощатою лиштвою криволінійних обрисів, що нагадують пластичні форми раннього модерну. Перекриття плоскі балкові, дахи щипцеві по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Ч о т и р и к л а с н е у ч и л и щ е. Збудоване 1912, міститься у дворі нового корпусу заводууправління, північною стіною прилягаючи до будівлі виробничого цеху. Будинок прямокутний у плані, двоповерховий, в архітектурних формах пізнього історизму з оригінальною інтерпретацією стильових рис неоготики. Головний південний фасад симетричний, тривісний. Середня вісь не акцентована, а бічні – виділені тривісними кріповками фасаду, кожна з яких вінчається ускладненим геометризаним щипцем з зубцями, консольними башточками й зубчастим фризом. Вікна прямокутні, з плоскими облямуваннями.

Збережені будівлі Сумських машинобудівних майстерень є рідкісною для міста пам'яткою промислової архітектури кін. 19 ст.

Завод випускав широку номенклатуру виробів. Почавши з виготовлення парових котлів і машин, завод з 1900 став виробляти насоси, компресори, прокатні стани, центрифуги й інші механізми та обладнання для заводів, шахт і залізниць.

1908 підприємство випустило першу вітчизняну парову машину, 1910 виготовило конструкції перебиття для Київського ринку, 1911 – конструкції для театру у місті Миколаєві, 1912 – конструкції для залізничного депо міста Ташкента.

У березні 1918 рішенням Сумської повітової ради робітничих депутатів завод був націоналізований. Під час громадянської війни його поруйнували, а устаткування у 1918 вивезли до Німеччини. Відбудову завершено в липні 1922. Тоді територію заводу розширили на схід, включивши будівлю колишнього училища, в якій розмістили заводууправління. З моменту відбудови підприємство носило ім'я Х.Чаковського – державного діяча СРСР. 13 вересня 1925 на заводі сталася велика пожежа. 1927 завод реконструювали зі значним збільшенням виробничих потужностей. Тоді освоїли виробництво нової техніки: потужних насосів і вентиляторів для шахт Донбасу, машин і апаратів для хімічної промисловості. У березні 1928 тут виготовили перший вітчизняний компресор високого тиску. 1928 заводу було присвоєно ім'я М.Фрунзе – військового та державного діяча СРСР. У 1930-х рр. завод виготовляв машини й обладнання для Магнітобуду, Кузнецькбуду, Березниківського хімкомбінату, Дніпропетровського алюмінієвого заводу та інших підприємств 1-ї п'ятирічки. Поступово підприємство освоїло виробництво нової продукції, зокрема, машин і апаратів для хімічної і нафтової промисловості. 1936 на підприємстві вперше у країні було освоєно зварювання нікелевих і хромонікелевих сталей.

У роки Другої світової війни завод було евакуйовано до Тамбова, Черчика, Челябінська, Кемерово. У квітні 1943 на території підприємства нацисти розстріляли членів підпільної організації «Прапор». За роки війни завод був значно зруйнований. Відбудова підприємства розпочалося вже у вересні 1943. У Суми було доставлено лише частину евакуйованого обладнання, основне виробниче устаткування залишилось у Черчику, де стало фундаментом для створення галузі хімічного машинобудування Узбекистану. Реконструкція і відбудова Сумського машинобудівного заводу імені М.В.Фрунзе тривала протягом 1944 – 48. Зводилися нові виробничі будівлі. Тож нині на території ВАТ «Сумське НВО ім. М.Фрунзе» збереглося лише п'ять старовинних будівель: цех № 5, три будинки для персоналу та колишнє училище. Поступово завод став лідером серед підприємств галузі хімічного і нафтового машинобудування, і 1948 виробництво на заводі досягло довоєнного рівня.

Понад тисячі робітників підприємства отримали на фронті ордени і медалі, одинадцять заводчан стали Героями Радянського Союзу: Д.Карабан, П.Мирошниченко, О.Ройченко, Е.Терезов, Л.Поляков, С.Гребченко, Ф.Дудник, М.Єпімахов, М.Кононенко, В.Нагорний. Працівник заводу С.Супрун став двічі Героєм Радянського Союзу.

1976 підприємство було об'єднано з Сумським заводом важкого компресоробудування, нове підприємство отримало назву «Сумське машинобудівне виробниче об'єднання імені М.В.Фрунзе».

1985 на базі Сумського машинобудівного об'єднання імені М.В.Фрунзе і Всесоюзного науково-дослідного інституту компресоробудування, що знаходився у Сумах, було створено Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання імені М.В.Фрунзе (СМНВО імені М.В.Фрунзе).

1994 підприємство було перетворене на акціонерне товариство. Зараз ВАТ «Сумське НВО імені М.В.Фрунзе» є найпотужнішим підприємством міста та одним з провідних підприємств України.

Підприємство нагороджено орденом Леніна (1948), орденом «Червоний Прапор Праці» Народної Республіки Болгарії (1964) та орденом Жовтневої революції (1971) [360].

Віктор Вечерський

Андрій Гузовський

39. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС: БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ, 1943; ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ ЗАГИБЛИХ ВОЇНІВ-ЗЕМЛЯКІВ, 1972 (іст.). Піщане с. Вул. Шкільна. У центрі села, біля школи.

Поховані воїни 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії; 712-го, 794-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, 295-го стрілецького полку 183-ї стрілецької дивізії; 126-го окремого артилерійського дивізіону 167-ї стрілецької дивізії, які загинули в кінці лютого – на початку березня і 2 вересня 1943 та померли від ран у шпиталях з 3 по 9 вересня 1943. Відомі прізвища 26 воїнів.

1962 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /1,7 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,3 м/.

1972 праворуч від могили встановлено бетонну стелу /2,5 x 7,2 м /, на якій 19 чавунних дощок з прізвищами 118 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни і меморіальними написами. Праворуч від стели – бетонний пілон /6,0 м/ з меморіальним написом. Автор пам'ятника – архіт. С.Сіденко [361].

Володимир Голубченко

40. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «ВІЧНА СЛАВА» 1975 (іст., мист.). Вул. Кондратьєва. У центрі меморіальної площі. Автори – ск. В.Вінайкін, арх. В.Гнезділов. Розміри: заг. вис. – 26,5 м, скульптура – 10 м, постамент – 16,5 м.

З перших днів Другої світової війни сумчани виявили непохитну волю у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками. На той час у лавах Червоної Армії перебувало 207 тис. вихідців із Сумської області. Тільки з м. Суми з 22 червня по 10 жовтня було мобілізовано 5830 чоловік. Із них 328 – пішли на фронт добровільно. Сумчани зробили вагомий внесок у велику справу розгрому нацизму. На всіх фронтах били ворога 577 655 уродженців та мешканців області. Понад 350 тис. з них перебували в регулярній армії. 154 462 загинули, 120 тис. нагороджені за ратні і трудові подвиги орденами і медалями. Майже 200 уродженців і мешканців Сумщини удостоєні звання Героя Радянського Союзу, із них 44 – посмертно. Лютчик І.Кожедуб удостоєний цього звання тричі, маршал бронетанкових військ П.Рибалко, лютчик С.Супрун і командир партизанського з'єднання С.Ковпак – двічі. 33 наших земляка стали повними кавалерами ордена Слави.

Композиційним центром комплексу, його ідейно-пластичною домінантою є бронзова статуя радянського воїна-визволителя на постаменті-пілоні, облицьованому сірим гранітом. Солдат зображений з мечем у високо піднятій лівій руці, касці, плащ-палатці, вертикальні складки якої надають постаті монументальності. Лівою рукою підтримує трикутний щит з рельєфною п'ятикутною зіркою в центрі. Рух вперед лівої ноги,

енергійне моделювання, що створює багатоманітні світлотіньові ритми надають скульптурі динамічного характеру. Перед статуєю – бронзова розетка вічного вогню. До неї ведуть парадні сходи з двома фланкуючими горизонтальними стелами з барельєфними зображеннями: орден Перемоги і дати «1945» (на правій) та орден Вітчизняної війни і дати «1941» (на лівій). Площу замикає напівкругла горизонтальна низька стела з іменами сумчан, які загинули на фронтах Другої світової війни і меморіальними написами. Ліворуч на площі встановлено танк «Т-34», що безпосередньо брав участь у боях, праворуч – 122-мм гаубиця зразка 1938. Меморіальний комплекс, відкритий до 30-річчя Перемоги, органічно вписується в оточуючий ландшафт і має велике ідейне та художнє значення [362].

Ірина Павленко

Віра Павленко

41. МИХАЙЛІВСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС, 1903 (архіт.). Вул. Кондратьєва, 165.

Архітектурний комплекс кадетського корпусу на 500 інтернів закладено 1903 на південній околиці міста в урочищі Лефицька Стінка на ділянці землі, подарованій ще перед 1891 відомим сумським промисловцем і меценатом І.Харитоненком (1822 – 91). Він пожертвував також 500 тисяч рублів і заповів сину й спадкоємцю П.Харитоненку (1852 – 1914) порушити клопотання про відкриття у місті кадетського корпусу – закритого військового закладу з гімназичним курсом навчання. Офіційний дозвіл було отримано 1899. Проект виконав 1898 польський архітектор Кароль Іваницький. Комплекс збудовано 1903 – 05 коштом П.Харитоненка (котрий виділив 600 тисяч рублів) під керівництвом інженера Л.Кублицького-Піотуха, котрий у 1900 – 05 був директором Сумського кадетського корпусу.

Комплекс займає значну територію, витягнуту з півночі на південь уздовж вул. Кірова (колишньої Лебединської). За функціональною ознакою цю територію можна поділити на дві розпланувально відокремлені зони: південну навчальну й північну житлову. До складу комплексу входять у межах навчальної зони головний навчальний корпус, будинок начальника, лазарет, котельня. У межах житлової зони – чотири житлові будинки, амбулаторія, майстерня, стайні. Всі будівлі муровані з цегли, потиньковані, з плоскими перекриттями й вальмовими дахами по дерев'яних кроквах, укритими покрівельною сталлю. Основні будівлі були оснащені найпередовішим на той час інженерним обладнанням: водогоном, каналізацією, електричним освітленням і навіть ліфтом (головний навчальний корпус).

Будівлі комплексу вирішені в трьох стильових напрямках історизму: неокласицизм, неоготика і «цегляний стиль». Найбільшу історико-архітектурну цінність становлять головний навчальний корпус і будинок начальника.

Г о л о в н и й н а в ч а л ь н и й к о р п у с. Чолом зорієнтований на південний захід. Триповерховий, на підвалі, Ш-подібний у плані, симетричної об'ємно-просторової структури, вирішений у неокласицистичних формах. Чоловий фасад розчленований трьома ризалітами. Стіни першого поверху рустовані, а другого і третього – членовані пілястрами іонічного ордера. Головний вхід акцентований чотириколонним іонічним портиком з трикутним фронтоном.

Розпланування корпусу – коридорне з однобічним розташуванням приміщень, а також (у дворових крилах) коридорне двобічне і зальне. Збереглися інтер'єри вестибюля, їдальні та церкви, у яких активно використано чавунні колони та художній метал.

Б у д и н о к н а ч а л ь н и к а. Розташований з північного боку головного навчального корпусу, вирішений у неокласицистичних формах. Двоповерховий, прямокутний у плані, з ризалітами та аттиком. Декор фасадів стриманий: рустовані стіни першого поверху, віконні наличники з сандриками, розкріповка стін.

Найбільшу мистецьку цінність становлять добре збережені інтер'єри вестибюля з парадними сходами, залу, вітальні, кабінету й спальні. Кожна з кімнат декорована в певному стилі: зал – неоренесанс, кабінет – неокласицизм, вітальня – рококо, спальня –

модерн. У цих приміщеннях збереглися декоративна ліпнина стель, кахляні печі й каміни. У залі – дубова різьблена кесонована стеля з зображенням у кесонах виноградної лози, жезлів і келихів та фриз із різьбленими кронштейнами й малюнками гірлянд. Стіни членовані фільонками з алегоричними барельєфними зображеннями. Камін і кутова піч облицьовані рельєфними полив'яними кахлями золотаво-брунатного й оливкового забарвлення. Така ж піч збереглася і в кабінеті. Тут стелю декоровано алегоричними зображеннями сов, орлів, факелів, лаврових вінків, лев'ячих голів та профілями античних воїнів.

Ліпні прикраси стелі й стін вітальні витримані в біло-золотих барвах. Головною окрасою приміщення є дві кутові печі, облицьовані білими кахлями з позолоченим орнаментом. У центрі кожної кахлі мініатюрний краєвид у сіро-блакитних тонах. У декорі спальні використано улюблені в модерні мотиви німф, ірисів і лілей.

Інші житлові будинки, призначені для проживання викладачів та обслуги, – триповерхові, видовжені, прямокутні в плані, секційної структури, зі сходовими клітинами, виділеними на фасадах у вигляді ризалітів. Фасади вирішені в неокласицистичній стилістиці (кор. № 8) та у формах «цегляного» стилю (кор. № № 10, 13).

Комплекс у цілому відзначається високою цілісністю й мистецькими якостями, а також доброю збереженістю як фасадів, так і інтер'єрів, що ставить його в шерех найвидатніших архітектурних творів межі 19 і 20 ст. Зараз тут міститься Сумський ліцей з підвищеної військово-фізичної підготовки ім. І.Г.Харитоненка [363].

Віктор Вечерський

42. МІСЬКИЙ ТЕАТР, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 6.

Споруда колишнього Міського театру знаходиться у центральній частині міста, неподалік від Покровської площі. Головний фасад театру виходить на червону лінію вул. Покровської (Жовтневої), паралельної головній магістралі міста – вул. Петропавлівській.

Споруду театру збудовано у формах «раціонального» модерну, на замовлення сумського антрепренера Д.Корепанова. Автор проекту, ймовірно, – харківський архітектор А.Гінзбург. Театр неодноразово горів та у процесі відновлення зазнавав перебудов. Сучасного вигляду театр набув після ремонту 1960-х рр., внаслідок чого головний фасад та інтер'єр втратили характерні деталі стилю модерн, поєднані з окремими елементами конструктивізму. Розташований поруч садок, що правив за місце прогулянок в антрактах, не зберігся.

Споруда театру двоповерхова, цегляна, тинькована, прямокутна в плані. В об'ємно-просторовій композиції домінує об'єм глядацької зали, фланкований двома двоповерховими раменами. Другий поверх дещо заглиблено відносно першого, внаслідок чого над фойє першого поверху утворилася відкрита тераса з виходом на неї з фойє другого поверху. Композиція головного фасаду – центральносиметрична, тридільна з сильно виступаючою середньою частиною як першого, так і другого поверхів. Два бічних прямокутних дверних отвори розташовані в заокруглених виступах фойє першого поверху. Центральний вхідний отвір, майже квадратний, удвічі ширший за бічні. Віконні отвори першого поверху прямокутні, видовжених пропорцій. Центральну частину фойє другого поверху виділено на фасаді округлим об'ємом, площину стіни якого займають вісім вузьких віконних отворів видовжених пропорцій із вузькими простінками. Бокові частини другого поверху оброблені великими напівциркульними отворами з виходом на терасу. Простінки та наріжжя другого поверху оброблені здвоєними пілястрами. Напівкруглий виступ другого поверху було завершено чвертьсферичним ліхтарем, утвореним вузькими радіальними фрамугами. У 1960-х рр. на місці ліхтаря та над боковими частинами другого поверху добудовано верхівку у вигляді високого аттику з ліпним декором у центральній частині.

Інтер'єр театру зазнав змін. Збереглася лише принципова схема розташування приміщень: фойє, глядацької зали, просценіуму, сцени та службових приміщень, скомпонованих у прямокутний план. Глядацька зала – триярусна, розділена навіпіл проходом, що являє собою повздовжню вісь споруди.

Тепер – Театр для дітей та юнацтва.

У 2010 – 11 у театрі проведено капітальний ремонт. Відремонтовано всі приміщення, у т. ч. глядацька зала. Замінено вікна, двері, підлогу (паркет, плитка, ламінат). Обновлено фасади будівлі [364].

Наталія Ставицька

43. МОНУМЕНТАЛЬНИЙ РЕЛЬЄФ (КЕРАМІЧНЕ ПАННО) «ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО ГЕРОЇ», 1987 (мист.). Вул. Кондратьєва, 8. Автор – В.Єрмоленко. Розміри – 5,3 x 4,6 м. Барельєфне панно тематично повністю відповідало інтер'єру книжкового магазину. Нині в будівлі розміщено торгові заклади іншої направленості.

Розміщене по всій поверхні облицьованої травертином стіни між двома прогонами сходів. У центрі композиції, на фоні блакитної «стели» – постать Т.Шевченка у довгому сюртуці, з непокритою головою. Лівою рукою він притискує до грудей розкриту книгу («Кобзар»). Ліворуч, в неправильних чотирикутниках в три яруси – групи персонажів його творів. У верхньому ярусі – косарі, постать селянина, і голуб; нижче – п'ять кобзарів з маленьким хлопчиком і дівчина в національному костюмі (на повний зріст, в профіль). Ще нижче – плачуча мати з немовлям і літній селянин, що співчутливо підтримує її під лікті (сцена з «Катерини»). Праворуч, теж в три яруси, але без розділень, – три козаки на конях, нижче – три піших козаки (всі – в правий профіль), крайній правий – зі списом; ще нижче – два козаки: лівий – зі списом в фас, правий – з шаблею і рушницею на три четверті вправо. Всі зображення стилізовані. Твір продуманий і побудований таким чином, що фрагменти сприймаються як окремі композиції, але разом вони справляють враження органічної поєднаності, цілісності. Панно, м'який сірувато-білий колір якого робить його більш камерним, дає уявлення відвідувачам закладів про творчість Т.Г.Шевченка [365].

Ірина Павленко

44. МОНУМЕНТ «СЛАВА ГЕРОЯМ СУМЩИНИ», 1967 (іст., мист.). Привокзальна площа. Автори – ск. Б.Никончук, арх. А.Дейнека, С.Тутученко. Розміри: вис. скульптурної композиції – 6,0 м; вис. постаменту – 0,8 м; довж. – 18 м; шир. – 0,9 м.

Монумент створений для увічнення бойових і трудових подвигів трудящих Сумської області в роки Другої світової війни.

З перших днів війни сумчани виявили непохитну волю у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками. На той час у лавах Червоної Армії перебувало 207 тис. вихідців із Сумської області. Тільки з м. Суми з 22 червня по 10 жовтня було мобілізовано 5 830 чоловік. Із них 328 – пішли на фронт добровільно. Сумчани зробили вагомий внесок у велику справу розгрому нацизму. На всіх фронтах громили ворога 577 655 уродженців та мешканців області. Понад 350 тис. з них перебували в регулярній армії. 154 462 загинули, 120 тис. нагороджені за ратні і трудові подвиги орденами і медалями. Майже 200 уродженців і мешканців Сумщини удостоєні звання Героя Радянського Союзу, із них 44 – посмертно. Лютчик І.Кожедуб удостоєний цього звання тричі, маршал бронетанкових військ П.Рибалко, лютчик С.Супрун і командир партизанського з'єднання С.Ковпак – двічі. 33 наших земляка стали повними кавалерами ордена Слави.

Скульптурна група складається з чотирьох постатей, поданих на повний зріст: старого, який в правій руці тримає кулемет; хлопчика, який стоїть біля старого з обличчям, повернутим в профіль; молодого чоловіка з широко поставленими ногами, руки якого – на протитанковій гвинтівці, що висить на шії, та дівчини з автоматом. Усі чотири постаті пластично об'єднанні в єдину скульптурну групу. Виповнені в динамічних формах образи народних месників та партизанів відображають їхню внутрішню рішучість. У вирішенні форм переважають гострі ламані лінії, завдяки яким образам надано більшої експресії та динаміки ритму.

Скульптурна композиція встановлена на невисокому постаменті. Горизонтальне членування підкреслюється вертикальним пілоном. У нижній частині пілону під кутом прикріплена чорна мармурова плита з написом. Праворуч на плиті викарбовано орден Леніна та слова Указу Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Сумщини.

Завдяки оригінальному пластичному рішенням самої ідеї – непорушної єдності поколінь в боротьбі з нацизмом, монумент має виняткову художню цінність [366].

*Віра Павленко
Ірина Павленко*

45. М'ЯСНІ РЯДИ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кооперативна, 2.

Містяться під ухилом фортечного валу поблизу колишньої Базарної площі (на теперішній час забудована). Використовувались за первісним призначенням до 1970-х рр.

Одноповерховий, цегляний, тинькований будинок займає цілий квартал від провулка Терезова до вул. 9 Травня. Мав єдину неопалювальну залу з двома торцевими входами. Дах щипцевий, безгорищний, з вентиляційними ліхтарями. У репрезентативному оформленні фасадів використане еклектичне поєднання форм російсько-візантійського стилю та неоренесансу. Симетрична п'ятидільна структура головного фасаду створена підвищеними центральним і боковими ризалітами, що мають завершення аттиковими стінами. Рівномірний ряд спарених напівциркульних вікон по центру ризалітів акцентований великими вікнами з рустованими лиштвами.

2006 будинок реставровано, внаслідок чого він зазнав значних переробок. Зараз будинок зберіг лише стильові та масштабні особливості забудови ринкового кварталу.

На час обстеження в будівлі міститься ряд магазинів [367].

Тетяна Скибицька

О

46. ОСОБНЯК, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 2.

Двоповерхова, цегляна, Г-подібна за планом споруда розташована на розі вул. Покровської та Покровської площі. Значний перепад у відмітках між Покровською та паралельною до неї Кузнечної вулицями зумовив наявність цокольного поверху зі входом з боку Покровської площі.

Внутрішнє планування поверхів споруд взаємопов'язане з їх функціональним призначенням. Цокольний і перший поверхи були відведені під склади та торгові приміщення. Про це свідчать наявність окремих входів, великі вітринні вікна, а також розміри самих приміщень. Другий поверх був житловий. Він мав два входи зі сходами, котрі ведуть на другий поверх: урочистий з боку вулиці Покровської та чорний – з подвір'я.

Північно-східний і південно-східний фасади розкріповано невеликими ризалітами на всю висоту споруди. Головним, безсумнівно, був південно-східний фасад, що виходить на вул. Покровську, акцентований розкріповкою на три віконні осі, та має, зокрема, урочистий вхід. Ліворуч від виступу розташований проїзд на подвір'я, праворуч – окремий вхід у торгові приміщення. Наріжна частина споруди за планом гостра, акцентована розкріповкою, котра налічує по одній віконній осі кожного з двох фасадів. Центральна симетричність композиції північно-східного фасаду, що виходить на Покровську площу, крім розкріповки, була підкреслена балконом другого поверху, що охоплював три вікна середнього виступу. Балкон не зберігся, дверний отвір перероблено на віконний. Усі віконні та дверні перемички як першого, так і другого поверхів, а також цокольного – лучкові.

Розбіжність функціонального призначення відображено й у декоративному оформленні фасадів поверхів споруди. На першому поверсі тільки ті площини розкріпованих стін, що виступають, оброблені широким рустом; поглиблені площини гладенькі. У декорі тих площин другого поверху, що виступають, використані поодинокі та паровані безордерні пілястри, розподілені на дві нерівні частини горизонтальними перехватами, фільонки у підвіконних стінках, сандрики, руст. Велику увагу приділено завершенню споруди. Крім розкріпованого карнизу складного профілю над тими площинами стін, що виступають, розташовані аттики барочного типу з металевими ґратами паркану даху між ними.

Художній метал, що зберігся, представлений мереживним козирком головного входу на південно-східному фасаді.

На момент обстеження в будівлі міститься одне із приміщень обласного краєзнавчого музею [368].

Наталія Ставицька

47. ОСОБНЯК, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Першотравнева, 6.

Двоповерховий садибний будинок, прямокутний в плані, міститься на червоній лінії забудови разом з воротами та залишками цегляної, тинькованої огорожі. Будівля цегляна, тинькована. Ліпні прикраси фасадів характерні для необарочної еkleктики 2-ї пол. 19 ст.

Композиція головного фасаду центральносиметрична, підкреслена розкріповкою фасадної стіни на ширину однієї віконної вісі та складною декоративною обробкою горищного вікна. Рамочні з вушками лиштви вікон, замкові камені у вигляді квадранта, обробка підвіконних стінок гладкими фільонками, розшивка площин стін, ланцюги із руств подрібнюють і без того невеликий за розміром головний фасад, створюючи ошатний і, разом з тим, інтимний образ міського садибного будинку. Неправильне чергування ложків та тичків в обробці рустами наріжних частин будівлі ще раз підкреслює умовність використання ліпних прикрас фасаду. Обробка бокових фасадів та цегляних тинькованих огорожі, воріт та прибудованого одноповерхового вхідного тамбуру простіша та лаконічніша, однак витримана в загальному стилі.

Зі сторони двору до будівлі прилягає двоповерхова прибудова з обробкою віконних та дверних отворів, що імітує ліпні прикраси головного фасаду [369].

Наталія Ставицька

48. ОСОБНЯК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 1.

Двоповерховий, з підвалом, цегляний, нетинькований, Г-подібний в плані будинок стоїть у ряді різноповерхової забудови на червоній лінії забудови вулиці. До дворового фасаду прилягала дерев'яна одноповерхова галерея (не збереглася).

Перший та підвальний поверхи використовувались у якості торговельних та складських приміщень, про що свідчать внутрішнє розпланування та існування окремих входів по осях третього і сьомого віконних отворів. Сходові клітини, що веде на другий житловий поверх, відокремлена від торговельного першого поверху поперечною несучою стіною.

Композиція головного фасаду на сім віконних осей симетрична відносно четвертої віконної осі. Заглиблену центральну частину фасаду фланковано одноосьовими ризалітами. Декор головного фасаду вирішений у романтичному стилі з використанням східних мотивів. Цікаві віконні отвори другого поверху заглибленої частини споруди. Напівциркульний із середини віконний отвір переходить на площині фасаду у стрілчасту арку. Вузькі простінки вікон займають колонки, що опираються на цоколь будинку. Вони, змінюючи декілька разів свій перетин, проходять крізь обидва поверхи і завершуються бутоноподібними капітелями. Стрілчасті арки вікон другого поверху спираються на капітелі колон, що слугують імпостами.

Об'єми бічних ризалітів на другому поверсі було акцентовано балконами (не збереглися). Дверні отвори балконів замуровано до рівня вікон, напівциркульні отвори яких прикрашено ліпними рустованими лиштвами із стрілчастим завершенням. Аркатурний пояс фриза середньої частини головного фасаду логічно завершує декоративне вбрання будинку. Ризаліти було увінчано аттиками (дотепер – напівзруйновані).

На момент обстеження в будівлі міститься відділення банку «Аваль» [370].

Наталія Ставицька

49. ОСОБНЯК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Псільська, 7.

Будівля одноповерхова, на високому цокольному поверсі із мезоніном, дерев'яна, обкладена цеглою. По обидві сторони від мезоніну в об'ємі даху – горищні приміщення. Крокви даху дубові, покриття – шиферне. Внутрішнє розпланування особняка анфіладне.

Центральносиметрична композиція головного фасаду підкреслена розкріповкою та декором фасадної стіни. Парадний вхід, розміщений у центрі головного фасаду (в наш час перероблений на віконний отвір), фланкований безордерними пілястрами, вузькими

прямокутними віконними отворами та прикрашений трикутним фронтоном. Наріжжя виступаючої частини фасаду фіксовані безордерними пілястрами. Всі віконні отвори першого поверху прямокутні, широкі, фланковані безордерними пілястрами та увінчані лучковими сандриками з імітуванням замкового каменю. Підвіконні стіни та п'єдестали пілястр прикрашено прямокутними фільонками.

Над парадним входом підноситься об'єм мезоніну з балконом. Потрійне вікно мезоніну фланковане пілястрами та прикрашене лучковим сандриком. Наріжні частини мезоніну акцентовані пілястрами, на які спирається трикутний фронтон, що завершує будівлю. До пілястр мезоніну примикає огорожа даху із стовпчиків та металевих мереживних ґраток між ними.

На лівому боковому фасаді є прямокутний дверний отвір – вихід у двір садиби з одномаршевиими сходами. Зі сторони двору до будівлі примикає одноповерхова прибудова, в якій розміщений вхід в підвальне приміщення. Можливо, підвальні приміщення є під всією будівлею, про що свідчить наявність високого цокольного поверху. В інтер'єрі збереглися елементи столярки та металеві деталі. Між двома кімнатами в правій частині будівлі – чотиристулкові складні двері, що дозволяло колись за необхідністю перетворювати ці приміщення на великий зал. У наш час дверний отвір з однієї сторони закладений.

Будівля особняка, виконана в «цегляному стилі» з елементами неоренесанса в декорі та розплануванні, характерна для садибної міської забудови кін. 19 – поч. 20 ст. і чудово вписалось в архітектурне середовище вулиці.

Нині у будинку міститься Сумська дитяча художня школа [371].

Наталія Стависька

50. ОСОБНЯК КАЙДАНСЬКОГО, 1910-ті рр. (архіт.). Вул. Псільська, 4. Розташований у ряду садибної забудови, у глибині відкритої ділянки з садом, що виходить зворотною стороною до річки Псел. Праворуч на ділянці знаходиться одноповерховий службовий корпус. Огорожа з боку вулиці не збереглася. Маєток побудований у 1910-і рр. у стилі модерн, ймовірно, для інженера Кайданського. Споруда різноповерхова: триповерхова у цілому об'ємі, з вежами (дерев'яна галерея між вежами добудована пізніше) і одноповерхова у бокових об'ємах. Побудована із лицьової червоної цегли, надалі побілена. Відрізняється асиметричною об'ємно-просторовою композицією і вільним внутрішнім розплануванням, що характерно для мастків періоду модерну. Центром композиції є вузький, в одне вікно, двоповерховий об'єм з двома ограненої форми вежами на головному і дворовому фасадах, що створюють третій поверх. Вежі мають банеподібні покрівлі (флюгери і балюстрада не збереглися). Парадний вхід ліворуч по фасаду розібраний у 1950-і рр. та замінений дисгармонуючим дерев'яним ганком. Мінімально декорований фасад (сандрики, фільонки тощо) виконано з лицьової цегли. Інтер'єри суттєво змінені; не збереглися кахельні печі, вітражі на галереї та парадні двері. Збереглися дерев'яні сходи з різьбленими балясинами.

Споруда підтримує і формує оригінальне архітектурне середовище вулиці, слугуючи на ній містобудівним акцентом.

На теперішній час – це житловий будинок [372].

Тетяна Скібицька

51. ОСОБНЯК ЛІЩИНСЬКИХ, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Псільська, 6.

Розташований у садибній забудові, на значному ухилі рельєфу вглиб ділянки. Первісно огорожена з боку вулиці садиба мала в своїй лівій частині одноповерховий господарчий флігель, а тили її займав сад, що виходив до р. Псел. Садиба належала, за припущенням, сім'ї Ліщинських. Двоповерховий, на підвалі, цегляний, тинькований особняк, Г-подібний в плані з розвинутим п'ятигранним ризалітом у дворі. Парадні кімнати фасадної частини мають розпланування анфіладного типу. Стіни рустовані, в 1-му поверсі використано великофактурне тинькування. Будівля виконана в спрощених формах неоренесансу. Карнизи підкреслюють поділ об'єму будинку на цокольну, основну та вінчаючу частини.

Вікна по II-му поверху оформлені прямими класичної форми лиштвами. Масивний ризаліт дворового фасаду мав раніше вихід на відкриту терасу (не збереглась). В оформленні вестибюлю використані спарені пілястри тосканського ордера. У наш час – житловий будинок [373].

Тетяна Скібицька

52. ОСОБНЯК ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Перекопська, 15. Прямокутний за планом, одноповерховий, із наріжною вежею на два поверхи, житловий будинок виходить головним фасадом на червону лінію вулиці. Споруда тинькована. За будівельний матеріал правили блоки з битої цегли на цементному розчині.

Об'ємно-просторова організація та декоративні елементи в обробці фасадів характерні для пізнього класицистичного модерну. В об'ємно-просторовій композиції споруди виділяється квадратована за планом наріжна вежа висотою у два з половиною поверхи з пірамідальним чотиригранним завершенням даху (втрачено у останні десятиріччя). Наріжні частини вежі акцентовано лопатками, обробленими гладким рустом. Площини стін тиньковані, завершені плавною ступінчастою лінією шипців. Центральна частина головного фасаду з дверним отвором ледь заглиблена відносно червоної лінії та відповідно бокових ризалітів. Площина стіни середньої частини фасаду рівна, тинькована, плавно переходить у ледь нависаючий карниз. Площину стіни правого ризаліту завершено лучковим шипцем. Наріжні лопатки правого ризаліту оброблено рустом. Рівну тиньковану площину стіни прикрашено фризом із меандровим опуклим орнаментом, розташованим між лопатками центральної частини головного фасаду на рівні карнизу. Усі віконні отвори споруди прямокутні, без будь-якої обробки, в цокольному поверсі – квадратові.

Цокольний поверх, а також стіни кам'яної огорожі оброблено рустом «під шубу». Частину огорожі втрачено через перепланування ділянки. Збереглися цегляні тиньковані отвори входу та проїзду, прикрашені карнизами на модульонах. Ковані ворота, ґрати огорожі – вишуканого малюнку з елементами античних мотивів.

У теперішній час – Сумський обласний протитуберкульозний диспансер [374].

Наталія Ставицька

П

53. ПАВЛІВСЬКИЙ ЦУКРОВО-РАФІНАДНИЙ ЗАВОД, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Площа Привокзальна, 4.

Комплекс найбільшого в Європі цукро-рафінадного заводу розташований на північно-східній околиці міста поблизу залізниці на першій і другій надзаплавних терасах правого берега р. Псел. Заводський терен обмежують: з заходу – пл. Привокзальна і вул. Привокзальна, з півночі – вул. Рубіжна, зі сходу – р. Псел, з півдня – вул. Червонозоряна. У цій місцевості пруг рельєфу проходить із півдня на північ зі значним перепадом висот, тому композиція комплексу сформувалася за лінійним принципом вздовж вісі південь-північ. Заводський терен чітко поділяється на дві зони: східну виробничу (в низині) та західну громадсько-житлову (на плато). Внаслідок цього виробничі споруди візуально ізольовані від міста й проглядаються тільки з заплави р. Псла. З міським середовищем взаємодіють тільки житлові, адміністративні й громадські будівлі заводу.

Центральним об'єктом комплексу є великий багатоповерховий мурований корпус власне заводу, в якому зосереджувалася більшість виробничих функцій. Уздовж його чолового західного фасаду проходить головна заводська вулиця. Навпроти – три невеликі корпуси механічних майстерень і будинок з квартирами персоналу, на північ – три рафінадні склади. На плато довкола передзаводського майдану компактно розташовані заводоуправління, пожежна частина і клуб. На південь – видовжена триповерхова робітничка казарма, на північ – двоповерхові житлові будинки.

Павлівський цукрозавод у Сумах заснував у 1869 відомий місцевий промисловець, купець 3-ї гільдії, комерційний радник, міський голова Сум у 1867 – 73 І.Харитоненко (1822 – 91), найменувавши на честь свого сина і спадкоємця Павла. Завод був збудований за

паровою системою. Первісно всі споруди були дерев'яними. Прибудови з метою розширення виробництва проводились у 1890 і 1901. У цей же час у південно-західному куті заводського терену було споруджено муровану робітничу казарму, яку розширили 1904.

Із заводським комплексом пов'язані деякі історичні події. 1902 робітники Павлівського заводу були серед організаторів і учасників першої в Сумах підпільної соціал-демократичної організації «Факел», розгромленої поліцією 1903.

26 листопада 1907 сталася пожежа, у якій згоріли всі дерев'яні будівлі заводу, якраз перед тим застраховані на значну суму. Отримавши кошти страхового відшкодування, нові власники заводу П.Харитоненко та О.Крінер протягом 1908 – 09 спорудили мурований заводський комплекс, що включав центральну чотириповерхову споруду власне заводу з дев'ятьма паровими двигунами, механічні майстерні, склади, пожежну частину, заводоуправління та інші будівлі. О.Крінер протягом тривалого часу був управителем заводу й розробив свій спосіб виготовлення рафінаду. 1910 чисельність робітників становила 2 100 чоловік. Павлівський завод став не тільки найзначнішим підприємством Сум, а й найбільшим цукровим заводом тодішньої Європи: 1916 завод за добу виробляв 267 тонн цукру-рафінаду.

Завод був устаткований за останнім словом техніки з використанням передового імпортного обладнання з Англії, Німеччини, Франції та інших країн. Тут були встановлені жомовий шнек і різальні машини системи «Шкода», вакуумні апарати й центрифуги систем Вестона і Кайля, випарні апарати системи Рільє, кристалізатори системи Бока, накаливальні печі системи Шатте, апаратура для гасіння вапна системи Міка тощо. Деякі з цих апаратів збереглися донині. Прикметною особливістю було те, що значна частина обладнання і машин була виготовлена на місцевому машинобудівному заводі «Сумські машинобудівні майстерні Бельгійського анонімного акціонерного товариства», серед найбільших акціонерів якого був і власник цукрозаводу П.Харитоненко. Все це дозволяє віднести Павлівський завод до визначних пам'яток технічного поступу поч. 20 ст.

У січні 1918 на заводі було введено робітничий контроль, а 16 січня 1919 його націоналізовано й 1923 перейменовано на Червонозоряну рафінарню. Після руйнувань часів громадянської війни відбудову заводу завершено у листопаді 1924.

1928 колектив інженерів Червонозоряного рафінадного заводу під керівництвом В. Дроздова розробив і впровадив у виробництво принципово новий спосіб виготовлення рафінаду, що дав змогу значно скоротити технологічний цикл та обсяг ручної праці. Згодом він був використаний на інших цукрово-рафінадних заводах СРСР і увійшов в історію вітчизняної промисловості під назвою «КІ» (колектив інженерів).

У 1927 – 29 на призаводському майдані за проектом місцевого архітектора В.Ляшенка збудовано монументальний робітничий клуб, що до 1980-х рр. був найбільшою в місті спорудою культурно-просвітницького призначення.

Завод став одним з найпотужніших підприємств галузі. Напередодні Другої світової війни тут виготовляли 15 % всього рафінадного цукру країни.

У період Другої світової війни завод зазнав значних руйнувань, зокрема, висаджено в повітря заводську теплоелектроцентраль (ТЕЦ). Понад 1000 заводчан пішло на фронт. За мужність і відвагу, виявлені у боях з німецько-нацистськими загарбниками, а також за самовіддану працю по виробництву продукції для фронту 246 осіб були нагороджені орденами і медалями. У період нацистської окупації Сум на території казарм для робітників рафінадного заводу було влаштовано табір для радянських військовополонених. Тут загинуло близько 2 000 чоловік. У лютому 1943 перед евакуацією табору нацисти знищили 150 військовополонених.

Відбудова заводу розпочалась 1944. Її було завершено на травень 1946. Нову ТЕЦ споруджено 1948. У післявоєнну добу, в зв'язку з переходом на нову технологію випуску цукру-рафінаду методом пресування, з'явилися нові поточні лінії і відбувалася постійна реконструкція підприємства, особливо у 1957 – 59. Збудовано декілька нових виробничих будівель, у т.ч. новий картонажний цех з південного боку заводу. При цьому було

збережено основні старі споруди. Серед них найвищу історико-архітектурну цінність становлять головний корпус заводу, механічні майстерні, заводоуправління, робітнича казарма, чотири житлові будинки дореволюційного часу, пожежна частина та клуб. Усі вони збудовані в раціоналістичних архітектурних формах пізнього «цегляного стилю» та конструктивізму (клуб) і нині використовуються цукрорафінадним заводом за призначенням, близьким до початкового.

У березні 1998 підприємство було перетворене у відкрите акціонерне товариство шляхом приватизації. У жовтні 1999 перейменований у ВАТ «Сумський рафінадний завод».

Робітнича казарма. Це видовжений в меридіональному напрямку мурований 2 – 3-поверховий корпус Г-подібного плану, що фіксує південно-західний кут заводського терену. Міститься на високому плато правого берега р. Псел. Південний фасад виходить до вулиці, західний – до передзаводського майдану і парку. Збудовано 1890 коштом І. Харитоненка (наріжні секції), 1904 розширено прибудовою додаткових північного і східного крил. У 1930-х рр. над наріжною частиною надбудовано третій поверх.

Будинок має секційну структуру. Секції розділені капітальними стінами. Всі сходові клітки з двомаршевіми сходами розміщено на дворовому боці корпусу. Розпланування секцій коридорне з двобічним розташуванням кімнат. Наріжна південна секція має зальну структуру першого поверху: тут містилася робітнича їдальня. В інтер'єрі збереглися два ряди сталевих колон, склепаних із швелерів. Перекриття плоскі, по сталевих прогонах, що спираються на колони.

Усі фасади вирішено рівноцінно, у стриманих формах «цегляного стилю» з деякими елементами «історичних стилів»: площини стін членують рустовані лопатки та міжповерховий неповний антаблемент з аркатурним фризом, профільованою тягою і смугою підвіконних ніш. Вінчає будівлю карниз значного виносу із розвиненим аркатурним фризом. Великі прямокутні вікна мають лучкові перемички з такими ж сандриками, з рельєфно виділеними замковими каменями.

Стіни ззовні не тинькувалися, мають традиційне двобарвне пофарбування. Перекриття плоскі, балкові, підлоги з дощок та керамічної плитки. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю і, частково, – шифером.

У дворі зберігся двоповерховий мурований корпус лазні з пральнею. Фасади стримано оформлені трикутним фронтоном з круглим вікном у тимпані, зубчастими карнизами, наріжними лопатками. Вікна мають плоскі облямування з горизонтальними сандриками.

Пожежна частина. Це прямокутний у плані видовжений мурований двоповерховий корпус, що обмежує з півночі передзаводський майдан. Споруджено після пожежі 1907 одночасно з головним виробничим корпусом. На першому поверсі містилися бокси для пожежної техніки, на другому – адміністративні приміщення. У 2-й пол. 20 ст. перший поверх було переплановано й бокси перетворено на магазини. Тоді ж зроблено прибудови з тильного боку.

Перший поверх на чоловому фасаді виділено ритмом широких лучкових арок, кожна з яких відповідала одному боксу. Другий поверх відділено горизонтальною профільованою тягою. Прямокутні вікна з лучковими перемичками згруповано попарно і по три у вигляді біфоріїв і трифоріїв на осях арок першого поверху, під спільними рельєфними бровками. Споруда має плоскі балкові перекидання і вальмовий дах по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Житлові будинки. Датуються кін. 19 – поч. 20 ст. Три житлові будинки розташовані у північній частині комплексу. Два з них виходять на червону лінію забудови південного боку вул. Рубіжної. Тут проживали інженерно-технічні працівники й кваліфіковані робітники Павлівського заводу.

Будинки муровані з цегли, двоповерхові, прямокутні в плані, секційної структури. Фасади вирішено у стриманих формах «цегляного стилю», подібних до архітектурних форм робітничої казарми: застосовано такі ж рустовані лопатки, аркатурні фризи, лучкові сандрики над вікнами з виділеними замковими каменями. Перекидання плоскі балкові, підлоги з дощок, дахи вальмові по дерев'яних кроквах, укриті шифером.

Комплекс Павлівського цукро-рафінадного заводу в Сумах є унікальною добре збереженою комплексною пам'яткою промислової архітектури України [375].

Віктор Вечерський

Андрій Гузовський

54. ПАЛАЦ КУЛЬТУРИ СУМСЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ ІМ. М.В.ФРУНЗЕ, 1953 (архіт.). Площа Горького, 5.

Палац збудовано за проектом московського архітектора К. Бартошевича для робітників і службовців Сумського машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе – на місці, де з 18 ст. та до 30-х рр. 20 ст. стояла церква Різдва Пресвятої Богородиці. Пізніше з тилу сценічної частини з'явилась двоповерхова добудова. Основна частина споруди збереглася у первісному вигляді.

Споруда знаходиться за р. Сумка на складному рельєфі, недалеко від головного підприємства СНПО ім. М.В.Фрунзе, на одній із магістралей міста, на перетині вулиць Горького та Холодногорської. До неї забезпечений транспортний та пішохідний зв'язки з боку підприємства та з центру міста. З площі Горького на високе плато до палацу ведуть парадні сходи, оточені декоративною зеленню. На одному з майданчиків – пам'ятник М.Фрунзе. Неподалік – стадіон «Авангард», що доповнює культурний центр спортивними спорудами. Палац культури належить до типологічної групи компактних споруд, що поєднують у собі функції театру та клубу, вирішені за традиційною театральною схемою зі строго симетричною композицією. Своєрідна передня частина (з півдня) являє собою парадне подвір'я, обмежене двома раменами та колонадою між ними. На першому поверсі – вестибюль із касами та гардеробом, парадні сходи, далі – фойє з антресолями, зал для глядачів на 500 місць із П-подібним балконом, сцена з оркестровою ямою та невеликою кількістю кімнат для артистів. Із фойє – вхід до буфету та дитячого сектору (за типовим проектом – кімната для курців). Клубні групи приміщень зосереджені на двох поверхах передніх рамен. Там же – туалети.

Стіни – цегляні, ззовні та зсередини тиньковані, перекриття – дерев'яні, підлога – паркетна, а також з метласької плитки. Глядацька зала перекрита фермами. Покрівля – залізна. У будівництві застосовані залізобетонні конструкції.

Архітектура палацу – у стилі класицизму. Відвідувача зустрічає потужна колонада доричного ордера у два ряди колон, головний вхід підкреслено двоярусним портиком: перший – пілястрами іонічного ордеру, другий – коринфського. Фойє розділене на три частини двома колонадами коринфського ордера, за якими – антресолі. Середня частина фойє перекрита циліндричним склепінням із ліпниною. У екстер'єрі переважає жовтий колір із білими деталями, в інтер'єрі – бірюзовий, на фоні якого виділяються білі колони та ліпнина.

Палац культури сумських машинобудівельників цінний як характерна пам'ятка архітектури України першого десятиріччя після Другої світової війни.

Нині належить ТОВ «Фрунзе-Сервіс» і використовується за призначенням [376].

Віктор Мойсєєнко

55. ПАМ'ЯТКА ТРУДОВОЇ І ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – АВТОМОБІЛЬ «ГАЗ – АА ЩЧ 79-57, 1985» (іст.). Вул. Роменська, 70. Біля автотранспортного підприємства 1595.

Встановлено до 40-річчя Перемоги у 1985. Пам'ятка символізує внесок воїнів-шоферів у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Вантажний автомобіль «ГАЗ-АА ЩЧ 79-57» випуску 1932, створений на базі американської вантажівки «Форд-АА» зразка 1929. Випускався серійно з січня 1932 до 1938 на Горьківському автозаводі (тепер Російська Федерація). Карбюраторний, 4-тактний автомобіль вантажністю 1,5 тони, швидкість 70 км за годину, потужність – 42 кінські сили, вага – 1 810 кг. У передвоєнні роки ці автомобілі, відомі як «полупторка», були дуже поширені в Червоній Армії. Станом на 20 червня 1941 їх числилось 151 100.

До Другої світової війни знаходився в експлуатації пожежної команди м. Путивля. У період окупації німецько-нацистські загарбники захопили автомобіль, але партизани-

ковпаківці відбили його. Після визволення Путивля знову експлуатувався в пожежній команді м. Путивля до 1965. У наступні роки використовувався на різних транспортних підприємствах м. Суми. Як автомобіль-ветеран брав участь у святкових демонстраціях. Пам'ятний знак – автомобіль «ГАЗ-АА ШЧ 79-57» було встановлено на залізобетонному, облицьованому керамічними плитами, постаменті, що у 2003 був замінений на металевий /2,02 x 1,68 x 2,01 x 5,01 м/. Тоді ж під нахилом до постаменту встановлено металеву дошку /1,02 x 0,70 м/ у вигляді розгорнутої книги з меморіальним написом [377].

Ніпель Зукулло

56. ПАМ'ЯТКА ТРУДОВОЇ І ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – ТРАКТОР «УНІВЕРСАЛ» (іст.). Верхнє Піщане с. При в'їзді в село по трасі Суми – Стецьківка, зліва від дороги, біля магазину.

У 20-х – на поч. 30-х рр. 20 ст. колектив Ленінградського Науково-дослідного автотранспортного інституту на основі американського пропашного трактора «Фармоль» розробив і впровадив у виробництво пропашні трактори «Універсал-1» і «Універсал-2». Виготовлення було налагоджено з 1934 по 1940 на Ленінградському Кіровському заводі (колишній «Красный путиловец») замість застарілого трактора «Фордзон-Путиловець».

«Універсал-2» № 29 належав колгоспу, а пізніше радгоспу «Червоний партизан». З 1940 по 1968 на тракторі працювала послідовниця П. Ангеліної в Сумському р-ні трактористка Г. Калітаєва. Обробляла цукрові буряки, сіяла, орала, клала скирди, молотила збіжжя. 1941 за хорошу роботу в числі 15 передовиків району була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві. 28 червня 1963 за високопродуктивне використання техніки і одержання високих урожаїв сільськогосподарських культур нагороджена нагрудним знаком «Знатний механізатор сільського господарства України». Нагороджена медалями «За трудову доблесть», «Захиснику Вітчизни», «50 лет Победы в Великой Отечественной войне», «Ветеран труда». Неодноразово обиралась депутатом районної та сільської Рад депутатів трудящих.

1970 на честь трудового подвигу колгоспу «Червоний партизан» на цегляній основі /1,48 x 1,58 x 0,40 м/, закріпленій на металевому каркасі /1,48 x 2,53 x 1,0 м/, встановлено трактор «Універсал-2» № 29 [378].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

57. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗСТРІЛУ ПІДПІЛЬНИКІВ, 1943 (іст.). Вул. Горького, 58. На території ВАТ «Сумське НВО ім. Фрунзе», за 300 м від головного корпусу адміністративного будинку.

Тут 22 квітня 1943 були розстріляні члени підпільної комсомольської організації «Прапор» – Косаренко Дмитро, Худяков Володимир, Рапота Володимир і Наталія.

Організація діяла у Сумах в період нацистської окупації з жовтня 1941 по вересень 1943. Члени підпільної організації підірвали 2 ворожих ешелони, пошкоджували лінії телефонних комунікацій, розповсюджували листівки з закликами до мешканців міста. Складена підпільниками карта мінних полів, оборонних споруд і вогневих точок допомогла радянському командуванню під час визволення міста. Члени організації налагодили зв'язок з партизанським з'єднанням Героя Радянського Союзу М. Наумова і збиралися приєднатися до них, але гітлерівцям вдалося напасти на слід підпілля і провести арешти. 22 квітня 1943 активних учасників організації Д. Косаренка, В. Худякова, В. і Н. Рапотів було страчено.

1965 на місці розстрілу встановлено гранітну брилу сірого кольору /1,12 x 0,85 x 1,46 м/ неправильної форми, на чоловому боці якої – меморіальна дошка з написом [379].

Ніпель Зукулло

58. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ СТРАТИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ, 1943 (іст.). Вул. Кондратьєва, 165. На території військового містечка, навпроти їдальні.

10 жовтня 1941 місто було окуповане німецько-нацистськими загарбниками. З перших днів окупації гітлерівське командування почало проводити масове знищення мирних громадян і військовополонених. У приміщенні школи № 5 і колишнього гуртожитку рафінадного

заводу знаходився табір військовополонених бійців Червоної Армії, в якому знаходилося до 7 000 чоловік.

Унаслідок встановленого в таборі режиму за час його існування від холоду, голоду, хвороб і розстрілів загинуло понад 2 000 чоловік. У лютому – березні 1943 під час відступу німецько-нацистські загарбники евакуювали табір військовополонених з м. Суми в Дарницю. На момент евакуації в табірному лазареті, що розміщувався на території рафінадного заводу в 10-й казармі, залишилось 450 – 500 хворих, виснажених від голоду і з відмороженими кінцівками військовополонених.

4 березня 1943 німці частину військовополонених вивезли на вокзал, а частину, приблизно 150 чоловік, – на територію військового містечка і в приміщенні овочесховища спалили живцем.

2004 на місці загибелі військовополонених встановлено три металеві труби. 2007 труби були замінені брилою з чорного лабрадориту /1,36 м/ з меморіальним написом на чоловічому боці [380].

Лариса Восьмірова

59. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ, 1998 (іст.). Вул. Кондратьєва.

Історія Сумщини налічує багато трагічних сторінок. До них відносяться і політичні переслідування за часів радянської влади, що почалися у 20-х рр. і тривали майже до сер. 80-х рр. 20 ст. Особливо активно проводилися вони у 30-х рр., коли остаточно сформувався тоталітарний режим і культ особи Й.Сталіна. Репресії торкнулися всіх соціальних верств населення краю. На Сумщині вони мали свою специфіку. Аграрний характер регіону спрямовував репресивні заходи насамперед проти селянства. Об'єктом утисків і переслідувань були також представники духовенства, інтелігенції, військовослужбовці. Загальна кількість репресованих уродженців або мешканців Сумщини становить майже 20 тис. осіб. З них репресовано судовими або позасудовими органами близько 15 тис. осіб. Більше 3 тис. осіб було розстріляно, з них 380 осіб – мешканці м. Суми. Понад 5 тис. жителів Сумської обл. було притягнуто до адміністративної відповідальності місцевою владою. В обласному центрі за роки радянської влади було репресовано понад 1100 осіб.

1988 на одній з центральних вулиць м. Суми встановлено гранітну стелу /1,5 м/ сірого кольору зі зрізаною верхівкою. На чоловічому боці висічено анотаційний напис [381].

Віра Павленко

60. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ, 1995 (мист.). Вул. Горького. У сквері, що неподалік ринку.

Автор: худ. Е.Арапетян. Розміри: вертикальні блоки – 1,9 x 0,4 м; 2,2 x 0,5 м, постамент – 1,6 x 1,6 x 0,2 м, цоколь – 3,3 x 0,24 м.

Встановлено в пам'ять жертв аварії на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986, що стала однією з найбільших техногенних катастроф 20 ст. У наслідок аварії радіоактивного забруднення зазнали 11 населених пунктів у Шосткинському та Ямпільському р-нах Сумської обл., у тому числі 11,8 тис. га сільгоспугідь, 15,5 тис. га лісів. Постраждали також деякі території у Глухівському, Путивльському, Конотопському р-нах. За даними 1999 в області мешкало 10954 учасників ліквідації аварії, 41 тис. постраждалих від неї дітей.

Пам'ятний знак являє собою символічну композицію з двох вертикальних блоків чорного граніту, отвори на внутрішніх, повернутих одна до одної сторін, утворюють силует хреста. Блоки неправильної форми, чільні сторони поліровані та прикрашені викарбуваним на них вертикальними смугами геометричних орнаментів, тильна сторона оброблена у різний спосіб – під дикий камінь, полірована, прокарбована. Поміж стелами – квітка троянди на високому стеблі з кованим заліза. Композиція встановлена на ступінчастому підніжжі з чорних гранітних блоків та двоступінчастому стилобаті, вкритому плитами червоного полірованого граніту.

Майданчик навколо пам'ятника та доріжки скверу, що його оточує, вкриті тротуарною плиткою [382].

*Галина Скларенко
Мариса Восьмірова*

61. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ НАЦИЗМУ, 1998 (мист.). Вул. Кондратьєва.

Автори: ск. Б.Люклян, архіт.О.Дяченко. Розміри: вис. скульптури – 2,7 м, постаменту – 3,0 x 3,0 м; пілони – 2,5 x 0,25 x 6,5 м.

Присвячений загиблим під час німецької окупації 1941–43 111 тис. жителів Сумщини. У концтаборах та інших місцях ув'язнення на території області біло знищено 67 тис. військовополонених, у Конотопському концтаборі – 30 тис. військовополонених та мирних жителів, від бомбувань, голоду, репресій – 43 тис. людей. 78038 жителів було вивезено на роботи до Німеччини, тисячі – до концтаборів.

Пам'ятник являє собою просторову скульптурну композицію, що складається з фігури, виконаної з алюмінію, вкритого графітом та епоксидною смолою, та чотирьох (по два з кожного боку) вертикальних стилізованих бетонних пілонів, верхні частини яких повернуті до центру. Вони символізують огорожу концтабору. Розташована між ними в центрі композиції скульптура зображує в'язня, який піднімається з колін у напруженому русі. В правій, високо піднятій руці, та лівій, зігнутій в лікті та простягнутій перед собою, він тримає шматки колючого дроту. Динамічний силует та узагальнена пластика контрастують із умовністю архітектурних форм пілонів. Біля ніг фігури під кутом встановлена плита із чорного лабрадориту з меморіальним написом. Постамент пам'ятника – горизонтальний бетонний прямокутник, верхня, більш широка частина якого – світло-сірого, як і пілони, нижня – темно-сірого кольору.

В основу пам'ятника закладена капсула з землею з могил в'язнів табору «Цвієберге». Прототипом скульптурного образу став в'язень Освенціму польський монах Максиміліан Кольбе (08.01.1894, Здунська Воля, Польща – 14.08 1941, Аушвіц, Польща), який добровільно пішов на страту замість іншого в'язня. Католицька церква канонізувала М.Кольбе, назвала його святим та присвоїла йому перший титул милосердя [383].

*Галина Скларенко
Марина Бойко*

62. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ 293-Ї СТРЕЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ 1999 (ист.). Вул. Героїв Сталінграду.

293-я стрілецька дивізія, була сформована у період з 18 липня по 20 серпня 1941 в Сумах. Штаб дивізії містився в наметах у Лучансько-Баранівському лісі. Командир – генерал-майор П.Лагутін, комісар – А.Богданов, начальник штабу – Є.Поляков Дивізія сформована із жителів Сум і навколишніх сіл. У числі перших були мешканці міста П.Гамалія, Ф.Просьяник, А.Шасюк. 26 серпня 1941 наказом командування Південно-Західного фронту для відбиття наступу противника в районі Новгород-Сіверський – Короп була створена 53-я армія, яка з 28 серпня 1941 перейменована в 40-у армію. До її складу увійшла 293-я стрілецька дивізія. У запеклих боях з ворогом 26 серпня 1941 в районі Пирогівка – Шостка – Собич дивізія отримала перше бойове хрещення. За роки Другої світової війни більше 12 000 уродженців області нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. У січні 1943 під час боїв під Сталінградом дивізія була перейменована в 66-у гвардійську стрілецьку дивізію. У вересні того ж року відзначилася при визволенні Полтави і отримала почесне найменування «Полтавської». За участь в оволодінні Будапештом нагороджена орденом Червоного Прапора. Свій славний шлях, розпочатий в Сумах, дивізія закінчила 8 травня 1945 в Австрії в Альпах.

1999 встановлено 2 бетонні пілони /0,31 x 0,31 x 4,75 м/ на бетонній квадратній основі, покритій гранітною крихтою. На пілонах барельєфне зображення значка «Гвардія» і емблема стрілецьких військ та металева дошка /1,26 x 1,0 м/ випуклої форми з меморіальним написом. По обидва боки від пам'ятного знака розміщені портрети Героїв Радянського Союзу. Автор – архіт. О.Дяченко [384].

Мариса Восьмірова

63. ПАМ'ЯТНИК ПРАЦІВНИКАМ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ, ЗАГИБЛИМ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ, 2004 (мист.). Вул. Кондратьєва. Біля будинку УМВС. Автори – ск. Б.Люклян, арх. В.Граділь. Розміри: вис. арки – 5,0 м, скульптура – 2,5 м, постамент – 1,0 x 6,0 м.

За період з 1945 по 2002 при виконанні службових обов'язків, пов'язаних з безпосередньою участю в охороні громадського порядку, громадської безпеки, у боротьбі зі злочинністю загинули 24 працівника міліції області. На їх честь встановлено пам'ятник. Бронзова постать міліціонера у формі, який стоїть на лівому коліні і тримає обома руками оповитий гірляндою з лаврового листя меч, встановлена під облицьованою по зовнішньому боку плиткою з чорного мармуру залізобетонною аркою, що повторює форму дзвона. До скульптури ведуть сходи, ліворуч і праворуч від яких – діагонально розташовані меморіальні дошки з текстами і прізвищами загиблих міліціонерів. Пам'ятник встановлено на восьмикутному, брунатного кольору мармуровому постаменті – стереобаті. Скульптурні і архітектурні форми пам'ятника вирішені оригінально, з урахуванням масштабно пропорційних співвідношень композиційних елементів як самого пам'ятника, так і архітектурно-просторового оточення. Авторами враховані також особливості візуального сприйняття пам'ятника з різних відстаней [385].

Ірина Павленко

Віра Павленко

64. ПАМ'ЯТНИК УРОДЖЕНЦЯМ СУМЩИНИ, ЯКІ ЗАГИНУЛИ В АФГАНІСТАНІ, 2004 (мист.). Вул. Кондратьєва. Неподалік від Сумського Національного аграрного університету. Автори – ск. В.Зарецька, архітектори Е.Головін, І.Головіна. Розміри: заг. вис. – 4,75 м, вис. скульптури – 2,8 м, основа – 2,53 x 2,53 x 0,44 м, постамент – 1,7 м.

160 тис. українців брали участь у військових діях на території Афганістану. З 147 з них – мешканці Сумської області. Їз них 122 загинуло, пропали безвісти – 3, повернулись інвалідами – 106. Бойовими нагородами відзначено 905 чоловік. Підполковник Петро Рубан (с. Хильчичі Середино-Будського району), льотчик першого класу, капітан Володимир Кучеренко (с. Нижня Сироватка Сумського району) удостоєні звання Героя Радянського Союзу, звання Героя Афганістану удостоєний О.Алексєєв (м. Суми).

При вході на майданчик праворуч і ліворуч встановлені обкладені чорними гранітними плитами похилі бетонні стели, що нагадують за формою звернені до центру кафедри. На них – меморіальні написи і 122 прізвища жителів Сумської області по кожному району окремо, які загинули в Афганській війні, і три прізвища воїнів, які пропали безвісти. У центрі композиції, на прямокутному постаменті, також обкладеному чорними гранітними плитами, встановлена скульптурна група із міді: сапер, мотострілок і вертольотчик на фоні гір. На постаменті праворуч – орден «Червоної Зірки», нижче – меморіальний напис. Постамент встановлено на прямокутній основі з двоступінчастим цоколем: верхній – у формі кола, нижній – у вигляді асиметричних півкол. Основа та цоколь обкладені чорними гранітними плитами. Така композиція разом з рельєфною (майже імпресіоністичною) фактурою скульптур створює ефект динаміки, урізноманітнює пластичне вирішення. Незважаючи на низький постамент, що надає рис деякої станковості, пам'ятник у цілому сприймається як твір монументального мистецтва завдяки сумірності композиційних елементів і гармонії з оточенням [386].

Лариса Восьмірова

Ірина Павленко

65.

Ірина Павленко

66. ПАМ'ЯТНИК ХАРИТОНЕНКУ І.Г., 1996 (мист.). Покровська площа. Автори – ск. А.Івченко, арх. – В.Ухань. Розміри: заг. вис. – 7,8 м, вис. скульптури – 2,8 м, вис. постаменту – 5,0 м.

Харитоненко Іван Герасимович (1822 – 91) – український підприємець-цукрозаводчик, землевласник, меценат. Бронзовий пам'ятник є копією з оригінала відомого російського

скульптора О.Опекушина, знищеного після 1917. Скульптуру відновлено за тогочасними фотографіями. І.Харитоненко зображений на повний зріст в позі, статичність якої підкреслена жестом правої руки, закладеної за борт сюртука, з незначним поворотом трохи схиленої голови і задумливим виразом обличчя. Скульптура знаходиться на оригінальному прямокутному, трохи звуженому догори постаменті з червоного граніту, що має за основу досить високий цоколь з трьома східцями у центрі фасадного боку.

Велика кількість профілей по верхньому і нижньому краях постаменту, фактурно збагачуючи поверхню, роблять його подібним до пілона, що посилює монументальне звучання пам'ятника в цілому [388].

Ірина Павленко

67. ПАМ'ЯТНИК ЩЕПКІНУ М. С., 1989 (мист.). Театральна площа. Біля театру драми і музичної комедії ім. М.С.Щепкіна, з лівого боку від фасаду театру. Автори – ск. А.Смілий, арх. С.Граділь. Розміри: заг. вис. – 4,2 м.

Щепкін Михайло Семенович (1788 – 1863) – драматичний актор, співак, реформатор українського і російського театрив, основоположник критичного реалізму в українському і російському театральному мистецтві.

Бронзова скульптура актора на повний зріст встановлена на прямокутному стереобаті. М.Щепкіна зображено невимушено крокуючим: ліва нога виставлена вперед, у правій, простягнутій вперед руці – палиця, в лівій – капелюх. Поли розстебнутого пальто розвіваються. Голова трохи піднята і повернута праворуч, погляд спрямований вдалечінь. У крупних рисах обличчя автором передана портретна схожість. Пам'ятник відрізняється графічною чіткістю силуетних ліній. Динамічна ритміка має вдало поєднується з узагальненим моделюванням одягу і обличчя. Енергійний рух постаті створює романтичний образ. Пластика структури відзначена строго реалістичною манерою виконання. На тильному боці стереобату – металева табличка з написом [389].

Ірина Павленко

68. ПАНТЕЛЕЙМОНІВСЬКИЙ МОНАСТИР, 1915 (архіт.). Вул. Роменська. Ансамбль Пантелеймонівського монастиря міститься на південно-західній околиці міста Суми, що має історичну назву Свищі та складається з Пантелеймонівської церкви, двоповерхового корпусу та сторожки. Весь комплекс споруд зведено за єдиним планом, що вирізняється композиційною та стильовою цілісністю.

Ансамбль, закладений 1915 за проектом харківського єпархіального архітектора В. Покровського, призначався для розміщення у місті Суми архієрейської резиденції сумського вікарного єпископа. Основним меценатом будівництва Пантелеймонівської церкви був сумський купець І.Кулішов. 1920 архієрейський двір займав чоловічий монастир. Після закриття монастиря у кін. 20-х – поч. 30-х рр. 20 ст. богослужіння у Пантелеймонівській церкві велися до 1963. 1980 тут проводились роботи з пристосування її під планетарій. 1990 храм і сторожку повернуто церковній громаді, а 1991 завершено роботи з їх відновлення. Двоповерховий архієрейський корпус сьогодні займає духовне училище.

68.1. Пантелеймонівська церква (архіт.). Центром просторової композиції ансамблю є храм в ім'я Святого Пантелеймона з боковими вівтарями Святого Миколи та Богоматері Скоропослушниці, споруджений у національно-романтичному варіанті модерну з використанням архітектурно-планувальних і художньо-декоративних досягнень псковсько-новгородської архітектури 13 – 14 ст.

Споруду церкви зведено з червоної цегли та обкладено ззовні цементною цеглою теплого сірого тону; до того ж цоколь цілком викладено червоною цеглою.

Храм одноверхий, чотиристовпний, тринефний, хрестовобанний, за планом прямокутний з трьома напівциркульними апсидами та прямокутною за планом дзвіницею і бабинцем, прибудованим до західного фасаду.

Середохрестя храму перекрите шоломоподібною банею на високому круглому підбаннику, апсиди – конхами, інші частини – системою напівцикульних і хрестових склепінь. Підбанник прорізаний дванадцятьма напівцикульними віконними отворами

видовжених пропорцій і завершений карнизом у вигляді аркатурного пояса з напівкруглими нішками в інтервалах між арочками. Площини стін занижених апсид оброблені аркатурою на всю висоту стін. Віконні отвори апсид також напівциркульні, видовжені.

Потужні широкі лопатки членують фасади храму відповідно до внутрішньої структури. Високі віконні отвори перекрито трицентровими арками та розміщено у прямокутних нішах. Транsept виділений на бокових фасадах потужними напівциркульними тривиступовими порталами входів, а також щипцевими завершеннями площин стін між лопатками. Аналогічне завершення має й східна стіна. Широкі віконні отвори, розташовані у прямокутних нішах, над порталами перекриті трицентровими перемичками, обрамлені лиштвами з колонок і намистин з кілеподібними завершеннями. Між лопатками на рівні карнизу розміщений декоративний пояс з використанням поребрика, бігунця, городків. У площині щипців на рівні поясу розташовано напівциркульні ніші, прикрашені живописом, сьогодні практично втраченим.

Головний вхід до храму оформлений у вигляді portalу, трицентрова арка якого спирається на два барилоподібних стовпи та завершена високим щипцем. Площину щипця декоровано пояском трикутних западин, нішами різної конфігурації, із яких три круглі прикрашені живописом із зображенням Спасу Нерукотворного та двох янголів. Сьогодні живопис майже втрачено.

Праворуч від portalу до будівлі храму прилягає одноповерхова прибудова, перекрита односхилим дахом, що має окремий вхід на південному фасаді. Площини стін цієї прибудови прикрашено нішами та скульптурними зображеннями символічного характеру. Віконні трицентрові отвори заглиблено у прямокутні ніші. Над верхнім вікном дах має залом.

Об'єм триярусної дзвіниці знаходиться ліворуч від головного входу та перекритий вальмовим дахом із заламами над щипцевими завершеннями фасадів, закінчений цибулеподібним верхом на круглому підбаннику. Дзвіниця має два входи: один – самостійний у площині західного фасаду та другий – з бабинця. На рівні другого ярусу дзвіниці є вихід на хори, розташовані над бабинцем. Третій ярус дзвіниці виконаний за традиціями псковських «звонниц». Напівциркульні на два уступи арки спираються на шість стовпів, заокруглених у нижній частині. Розміщення та різна товщина стовпів обумовлені вагою та розміром дзвонів. Віконні напівциркульні отвори перших двох ярусів розміщені у прямокутних нішах. Фасади дзвіниці декоровано різноманітними нішками та скульптурними зображеннями христів вибагливих форм, а також розетками. У площині ніші північного фасаду дзвіниці – живописне зображення розгорнутої Біблії з текстом. Усі дзвони виготовлено 1990 у місті Белгороді (Російська Федерація).

Інтер'єр храму тинькований і побілений. Мощення підлоги збереглося цілком лише у площині Солею, що займає усі три апсиди. Воно виконано метлаською плиткою двох кольорів – сірого та червоно-коричневого, шахового рисунку. Від головного входу до вівтаря мощення виконано метлаською плиткою іншого розміру та рисунку у вигляді коврової доріжки і збереглося фрагментарно.

Територія навколо храму мала брукування орнаментального геометричного характеру, виконане сірими цементними плитами та червоною цеглою. Огорожа навколо храму виконана була з металевих ґрат у цегляних стовпах. Не збереглася.

68.2. Архієрейський корпус (архіт.). Споруда мурована, двоповерхова з льохами в південній частині та під сходами північного рамена, з мансардним поверхом в об'ємі щипцевого даху. Розпланування споруди обумовлене функціональним призначенням рамен: праве північне – адміністративне, ліве південне – житлове. Вони сполучалися між собою коридором, що проходив по першому та другому поверхах через усю споруду. Крім головного входу, з боку головного фасаду південне рамено має окремий вхід зі сторони бокового фасаду.

Планова та функціональна структури корпусу відображені в об'ємно-просторовій композиції споруди та декорі її фасадів. Декор фасадів житлової частини скромний –

прямокутні віконні отвори першого та підвального поверхів взагалі позбавлені декору, вікна другого поверху перекриті лучковими перемичками та заглиблені у прямокутні ніші. Об'єм сходової клітки виявлений на західному фасаді додатковим виступом.

Адміністративне рамено, що поєднує конторські та урочисті приміщення, домінує в об'ємно-просторовій композиції будівлі. Об'єм правої частини північного рамена, що поєднує головний вхід, хол, сходи та парадні кімнати на другому поверсі, виділено розкріповкою. Головний вхід оформлено у вигляді ганку на масивних круглих стовпах, на які спираються трицентрові арки. Карниз ганку оформлений машикулями, над якими височіє глухий парапет, що оточує терасу, утворену на даху ганку. Вікна другого поверху правого ризаліту у вигляді трифоріїв розміщені у широких напівциркульних отворах. У центральному з них – балконні двері з виходом на терасу. Напівциркульні отвори фланковано фігурними колонками з фасонної цементної сірої цегли та завершені карнизами з «кокошниками». Площина стіни правого ризаліту має щипцеве завершення та прикрашена поясками ніш та розетками. У площині щипця розміщено три напівциркульних віконні отвори: два – на рівні мансардного поверху та один – на рівні горища.

Заглиблена частина головного фасаду має центральносиметричну композицію. Обробка центрального вікна другого поверху ідентична до вікон другого поверху правого ризаліту. Площина стіни над вікном має щипцеве завершення. Інші віконні отвори – прямокутні, обрамлені на другому поверсі лиштвами з фасонної цегли. Інтер'єри архієрейського корпусу не збереглися.

68.3. Будинок сторожа. Споруда одноповерхова, мурована, з одноповерховою дерев'яною добудовою, обкладеною цеглою, прямокутна за планом. Наріжжя підкреслено лопатками, між якими розміщений пояс зубчиків. Віконні отвори напівциркульні, обрамлені гладкими лиштвами [390].

Наталія Ставицька

69. ПЕТРОПАВЛІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19 ст. (іст., архіт., містобуд.). До Другої світової війни та в перші повоєнні роки називалась Радянською. Після 1991 відновлено історичну назву. Пролягає від Покровської площі до вулиці 20 років Перемоги. Одна з центральних магістралей міста, яку з півночі у вісьовій перспективі замикає дзвіниця Спасо-Преображенського собору, а з півдня – Петропавлівська церква. Остання і дала назву вулиці.

Найдавніша її частина відображена на фіксаційному плані Сум, складеному капітаном геодезії О.Закудіним 1768. На ньому вона виглядає логічним продовженням вулиці Соборної. Вулиця Петропавлівська перетинає Посад від Покровської площі, котра торкається південних укріплень Города, до Перекопу (нові укріплення Сумської фортеці, створені з півдня у 1670-х рр.). За Перекопом вже проглядається хаотична забудова, на яку й був покладений регулярний план. За ним місто складається з десяти кварталів, з яких чотири знаходились у межах укріпленого Посаду.

У цілому при периметральній забудові чимало архітектурно виразних споруд на Петропавлівській відступають від червоної лінії, що до кін. 1970-х рр. підкреслювалась огорожами. На розі Петропавлівської і Думської (Першотравневої) вулиць найбільш повно зберігся один з кращих у Сумах взірців міської садиби, що належала Сухановим-Сумовським (№ 58, 1895, еkleктика). Вона складається з конторської будови на червоній лінії, господарських будівель углиб двору та панського будинку в центрі невеликого парку. Завершеності ансамблю надає мереживна металева огорожа.

Під час Громадянської війни тогочасна власниця садиби удова О.Сумовська переховувала у себе художню колекцію, евакуйовану в Суми її сином від першого шлюбу, знаним київським колекціонером О.Гансенем. Віднайдена більшовицькою владою у 1919, у 1921 колекція була передана до Сумського музею. Зараз у колишній садибі міститься інститут прикладної фізики, підрозділи Української академії банківської справи та УМВС.

Напередодні революційних подій 1917–21 рр. на вулиці Петропавлівській за проектом архітектора В.Пруссакова було побудовано найбільшу адміністративну споруду

тогочасних Сум – окружний суд (№ 57, 1914 – 17, неокласицизм), що обслуговував жителів п'яти повітів: Сумського, Охтирського, Лебединського Харківської губернії, а також Путивльського та Рильського Курської. Нині це одна з будівель Української академії банківської справи. Її головний корпус (№ 59, 2002, новітня еkleктика), розташований поруч, має високу наріжну вежу, що слугує вулиці основним вертикальним акцентом.

Напроти будівель Української академії банківської справи знаходиться один з взірців «радянського класицизму» в Сумах – житловий будинок (№ 60, 1952, ретроспективізм), що завдяки своїм масштабам, оздобленню фасадів та наріжному місцерозташуванню відіграє значну роль в композиції вулиці.

Найбільшою громадською спорудою на Петропавлівській став будинок Громадського зібрання (№ 63, не пізніше 1891, неоренесанс). У його залі проходили оперні вистави професійних і любительських труп, концерти музикантів-інструменталістів і вокалістів. У 1910-х рр. тут працював електротئاتр (кінотеатр) «Люкс». З 1939 у будинку міститься обласна філармонія. 1945–76 рр. його частину займав Сумський художній музей. 2007 до реставрованої зали філармонії перенесено орган, первісно встановлений 1988 у Троїцькому соборі.

1913 приватна чоловіча гімназія М.Ізмайлова, що працювала в орендованих приміщеннях з 1907, переїхала у придбаний для неї будинок напроти Громадського зібрання (№ 62, кін. 19 – поч. 20 ст., неоренесанс).

За Перекопом, на розі вулиць Петропавлівської і Реальної (Антонова), зберігся будинок реального училища, заснованого 1873 (№ 79, 1877, неоренесанс) з домовою церквою Олександра Невського. Воно стало другим у губернії після Харківського, відкритого того ж року. В училищі одержав освіту уродженець Сумщини, визначний геолог, випускник Петербурзького горного інституту (1911), віце-президент АН УРСР з 1935 М. Світальський (1884 – 1937).

Вільний від забудови квартал напроти реального училища місто свого часу передало в користування останнього з метою розбивки реалістами саду.

У роки першої п'ятирічки на цьому місці був побудований триповерховий 30-квартирний житловий будинок робітників Сумського машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе (№ 74, 1929 – 30 рр., конструктивізм).

На вулиці Петропавлівській зберігся будинок (№ 83, 19 ст., цегляний стиль) – цікава пам'ятка історії, пов'язана з життям родини Олександра Олесь (О.Кандиба, 1878 – 1944), відомого українського поета-лірика. Тут з 1893 і до смерті в 1929 жила мати поета Олександра Василівна, яка переїхала з Білопілья з сином і двома доньками. У рік поселення в Сумах майбутній поет виїхав на навчання, але у матері продовжував періодично бувати до своєї еміграції 1919, тут творив, радячись з Олександром Василівною про особливості вживання у народній мові того чи іншого слова. Друкуватись Олесь почав 1905 року. 1988 на будинку було відкрито меморіальну дошку.

З музичним життям міста пов'язаний на Петропавлівській будинок банкіра Чурилова (№ 91, 1880 – 1900, неоренесанс), дружина якого, Наталія Олексіївна, була відомою у місті піаністкою. Тут у вересні 1917 почала працювати приватна музична школа (музичне училище гуртка сумських педагогів, членів професійної Спілки музичних діячів). Майже весь колектив цього закладу 1920 влився в новостворену державну музичну професійну школу, яка у 1922 – 34 працювала по вул. Воскресенській, 7, а у 1934 – 35 навчальний рік знову провела в стінах націоналізованого на ту пору помешкання Чурилових.

Романтичний будинок (№ 105, поч. 20 ст., модерн), що за своїми архітектурними формами нагадує середньовічний замок, до 1917 належав жандармському полковнику О.Мариничу. З 1930 тут містився медичний технікум, а з 1974 працює обласна медична бібліотека.

До революційних подій 1917 – 21 рр. забудова Петропавлівської закінчувалась спорудою єдиного в цьому районі промислового підприємства – лікero-горілчаного заводу купця другої гільдії П.Гриненка (№ 121, 1897, «цегляний» стиль). Власник був відомим у місті

благодійником – попечителем жіночої гімназії та Параскевського притулку для дівчат-сиріт.

Південна частина нинішньої вулиці Петропавлівської на поч. 20 ст. являла собою однойменний вигін, на якому влаштовувались огляди-паради місцевого кадетського корпусу та ярмарки. При практичній відсутності будівель проїжджа дорога була відзначена двома липовими алеями, посадженими після 1889 в пам'ять про померлу в дитинстві від дифтериту дочку П. і В. Харитоненків – Зінаїду.

У 1950-ті рр. Петропавлівський вигін став місцем будівництва одно та двоквартирних типових котеджів для робітників (збереглися до сьогодні).

1967 у невеликому сквері був встановлений бюст уродженця Сумщини, радянського військового діяча, який пройшов шлях від солдата Першої світової війни до командарма першого рангу Червоної Армії, кавалера чотирьох орденів Червоного Прапора І. Федька (1897 – 1939); скульптор – Я. Красножон).

1967 вулицею Петропавлівською розпочався тролейбусний рух [391].

Віктор Комаров

69.1. Будинок 19 ст., у якому мешкав Олександр Олесь (іст.). Вул. Петропавлівська, 83. Будинок двоповерховий, цегляний, під залізним дахом, 12 кімнат.

Протягом 1893 – 1917 тут періодично мешкав Олександр Олесь (літературний псевдонім), справжнє прізвище – Кандиба Олександр Іванович (1878 – 1944) український поет-лірик, драматург-новатор, перекладач. Уродженець м. Білопілья.

Після трагічної загибелі батька, мати з трьома дітьми переїхала з Білопілья до м. Сум, оселилася на першому поверсі будинку. Із-за родинних нестатків О. Кандиба не зміг навчатись в Олександрівській чоловічій гімназії і тому став учнем Деркачівської сільгоспшколи під Харковом, по закінченні якої два роки працював практикантом на Віринському заводі Сумського цукрозаводчика П. Харитоненка у с. Миколаївці (нині с. Жовтневе Білопільського р-ну) за 30 км від Сум, що давало змогу часто навідуватись додому. Сюди, до матері, він надсилає свої книги з автографами. Тут 1907 його мало не заарештували за участь в українському революційному русі. Тут О. Кандиба організував українське культурне життя міста, зокрема, допомагав у становленні українському поетові і художнику Н. Онацькому. Сюди надходили сумні листи Олександра Олеся з еміграції. Свої перші вірші почав друкувати у п'ятнадцятирічному віці. Найвідомішими творами були збірки поезії «З журбою радість обнялась» (1907), «Поезії» (1909), драма-феєрія «По дорозі в казку» (1910), збірка «Твори» (1914), збірка драматичних етюдів «Над Дніпром», «Трагедія серця» та ін. Олександр Олесь відомий як автор 11 книг, перекладач з болгарської, індійської, польської, сербської і російської мов.

1988 на будинку встановлено чавунну меморіальну дошку /1,12 x 0,8 м/ з зображенням письменника і меморіальним написом. Нині будинок використовується як службове приміщення [392].

Лариса Восьмірова

69.2. Будинок Громадського зібрання, 1890-ті рр. (архіт., іст.). Вул. Петропавлівська, 63.

Будинок знаходиться в ряду забудови з розривами, за червоною лінією вулиці. Зведений на ділянці, подарованій місту поміщиком Кондратьєвим, який із 1860 піклувався про будівництво в Сумах будинку громадського зібрання. На першому поверсі в будинку первісно містились театральна зала, ресторан, музичні салони (у фойє); на другому – зали для гри в карти, кімнати для паління тощо. У дворі ділянки був великий парк. Структуру садиби сьогодні значно змінено. Після капітального ремонту у 1980-х рр. встановлено нові залізобетонні перекриття, збільшена кількість місць у глядацькій залі. З 1939 використовується як обласна філармонія. У 2007 – 08 внутрішні приміщення першого поверху перебудовані у зв'язку із пристосуванням під органний зал.

Споруда двоповерхова, на підвалі, цегляна, тинькована, з розшивкою швів і виділенням деталей білим кольором; перший поверх оброблений дощатим рустом, частково тинькований. За планом – складної конфігурації з видовженим у двір об'ємом зали та

фойє. Про багатофункціональне використання будинку свідчать різноманітні приміщення у його фасадній частині, за яких зала для глядачів не займає домінуючого положення у загальній об'ємно-просторовій структурі. Форми неоренесансу гармонійно втілили поєднання офіційної урочистості архітектурного образу з характерною витонченістю. Видовжений фасад – п'ятидільний, що виділено розкріповками центру та флангів, що складають головні композиційні осі. Вони акцентовані балконами з сітчастим мереживом решіток та трьома масивними вальмовими декоративними банями з аттиками біля основи та шпилями. Площина фасадної стіни на другому поверсі розчленована пілястрами коринфського ордера. Фриз і підвіконні фільонки декоровані ліпним рослинним орнаментом; балконний проріз над входом виділено гербовим картушем. Відкритий у забудові лівий торець оформлено на другому поверсі безордерним портиком із трикутним фронтоном.

Значну цінність становить інтер'єр будинку Громадського зібрання, виконаний, як і фасад, у неоренесансних формах. Особливою декоративною пишністю відрізняється глядацька зала з балконом і двома ложами біля входу. У першому ярусі вона має аркові вікна і виходи до фойє, у другому – декоративні лиштви. Використані чисельні ліпні композиції та деталі (плафон, фризові смуги, рами, гербові картуші із зображенням ліри, арабески, прикрашені трояндами, гірляндами тощо). Збереглося також оформлення фойє, вестибулю та головних сходів.

На сцені Громадського зібрання виступали видатні російські співаки – Ф.Шаляпін, С.Лемешев, Л.Собінов та інші [393].

Тетяна Скібицька

69.3. Житловий будинок, кін. 19 ст., (1870 – 80-і рр.) (архіт.). Вул. Петропавлівська, 52.

Розташований у ряді щільної забудови на витягнутій у глибину кварталу ділянці з садом. Двоповерхова, на підвалі, односекційна, цегляна, тинькована споруда являє собою характерний зразок рядової житлової забудови міста 2-ї пол. 19 ст. Первісне розпланування з трьома окремими квартирами на кожному поверсі на теперішній час змінене. Із двору на рівні другого поверху прибудовані дерев'яні засклені веранди-галереї на чавунних литих колонах.

Асиметричний за композицією фасад вирішений у спрощених неоренесансних формах. Вікна на другому поверсі з прямими та лучковими перемичками обрамлені профільованими лиштвами з декорованими замковими каменями. Збереглося мереживне металеве піддашшя над ганком.

На момент обстеження в будівлі міститься ряд магазинів [394].

Тетяна Скібицька

69.4. Житловий будинок, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 49.

Житловий будинок стоїть в ряду щільної малоповерхової забудови, головним фасадом виходить на червону лінію забудови вулиці.

Споруда цегляна, тинькована, двоповерхова, Г-подібна за планом. Особливостями плану є асиметричність композиції фасаду і шви на тиловому нетинькованому боці споруди. Це свідчить про неодноразові добудови та перебудови. Певно, до початкового об'єму з фасадом на шість віконних осей було добудовано два рамена, що заповнили увесь бік ділянки по червоній лінії забудови вулиці, а потім – дві добудови в глибині подвір'я.

Перший поверх фасадної частини споруди, ймовірно, був зайнятий торгівельними приміщеннями. Широкі отвори головного фасаду, що містять вітринні вікна та вхідні двері, обрамлені простими пласкими лиштвами із замковими каменями. Усі отвори першого поверху прямокутні, за виключенням проїзду, перекриті лучковою перемичкою. Тепер отвір проїзду замуруваний, і в отриманому об'ємі розміщений торгівельний заклад. Перемички проїзду та отвору дверей, що ведуть на сходи – рустовані. Замковий камінь лучкової перемички проїзду переходить в консоль міжповерхового карнизу. На першому поверсі фасад розчленований вертикалями лопаток та парних колон, постаменти яких рустовано. Наріжні частини споруди фіксовано рустованими лопатками.

Сходи, ізолювані поперечними стінами від торгівельних приміщень першого поверху, ведуть на другий, де зазвичай розташовувались житлові чи конторські приміщення. Усі віконні отвори другого поверху прямокутні. Однотипні фігурні лиштви вікон приховують асиметричність розташування віконних отворів. Підвіконні стінки прикрашені прямокутними та квадратними западинками. Членування фасаду, продовжене на другому поверсі парними колонками, завершено декоративними стовпчиками, розташованими над карнизом, між якими, ймовірно, існували ґрати металевої огорожі даху. Майже у центрі головного фасаду над карнизом знаходиться виступчаста декоративна стінка, прикрашена напівциркульною фільонкою та візерунком із арок.

Цей житловий будинок являє собою характерний тип забудови центральної частини міста кін. 19 – поч. 20 ст.

На момент обстеження в будівлі міститься Міжрегіональна академія управління персоналом та ряд магазинів [395].

Наталія Ставицька

69.5. Житловий будинок, 1924 р. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 50.

Будівництво будинку відноситься до періоду відновлення народного господарства після громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції (за даними Сумського обласного об'єднаного бюро технічної інвентаризації рік будівництва його – 1924). Ймовірно, що це – перший багатоквартирний будинок, побудований у місті Суми після Жовтневої революції. Суттєвій перебудові не підлягав. Будинок знаходиться у центрі міста, на головній його магістралі біля Червоної площі поряд з універмагом – по периметру рядової забудови одного із старовинних міських кварталів. Розташований на червоній лінії забудови, головним фасадом зі входами звернений у бік вулиці, має також господарські виходи у невеликий двір. Будинок двоповерховий, з невеликим підвалом, складається із двох житлових секцій, що мають по дві квартири на поверсі. Всього у будинку вісім квартир, у кожній з яких – вітальня, дві або три кімнати площею від 8,5 до 19,5 м кв., кухня, ванна (у трикімнатних квартирах), туалет. У квартирах другого поверху при кухнях розмішені комори. Стіни будинку – цегляні, тиньковані, перегородки та перекриття – дерев'яні, дах – шипцевий з залізним покриттям, первісно опалення – пічне. Конструктивна схема побудована на сполученні двох несучих поздовжніх стін і внутрішніх стовпів.

У зовнішньому вигляді будинку відображене дотримання принципів конструктивізму (гладкі поверхні стін, вертикалі світлових отворів сходових клітин, відсутність карнизу, ліпного декору тощо), але пропорції вікон, ритмічний устрій міжвіконних лопаток, що спираються на цоколь, підпираючи свого роду плаский «антаблемент», фронтони бокових фасадів – нагадують деякі традиції архітектурної класики.

Історико-архітектурна цінність будинку визначається його значенням початкової ланки житлового будівництва у Сумах після 1917 р., як свідoctва типологічних пошуків у архітектурі житла минулих років.

На момент обстеження в будівлі міститься ряд магазинів [396].

Віктор Мойсесенко

69.6. Житловий будинок, 1929 – 30 рр. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 74. Будинок займає всю довжину невеличкого кварталу по вулиці Петропавлівській.

Триповерховий, з рядовою симетричною загальною композицією будинок являє собою один з небагатьох багатоквартирних житлових об'єктів міжвоєнного періоду, що збереглися у Сумах, причому, є найбільшим з них. Споруджувався для робітників і службовців найбільшого на той час промислового підприємства міста – Сумського машинобудівного заводу.

Будинок має просту, традиційну конструктивну схему з трьома несучими поздовжніми стінами. Основний будівельний матеріал – цегла. Кладка стін з неї відзначалася високою майстерністю, тож ніякої потреби в облицюванні стін не було. Міжповерхові перекриття й перегородки дерев'яні, дах шипцевий, покрівля залізна. Перед головним фасадом будівлі – палісад (не зберігся). Система розпланування секційна, всі поверхи житлові. Квартир в

будинку всього 30, кожна з них має у своєму складі передпокій, дві чи три кімнати площею від 18 до 28 кв.м, кухню, невеличкий туалет. Майже всі квартири другого й третього поверхів мають балкони, а деякі з них – ще й лоджію. У композиції головного фасаду істотну роль відіграють ризаліти зі «скошеними» фронтонами, а також пропорції та характер розташування типових утилітарних елементів житла – вікон, балконів тощо. Зовнішній вигляд будинку в певній мірі відповідає естетичним засадам конструктивізму, але ризаліти за своїми формами, особливо завершеннями, мають прямий зв'язок з традиціями архітектури модерн. Зберігся в основному в первісному стані, але в 1970-х цегляні стіни були облицьовані керамічною плиткою.

Будинок служить цікавим прикладом типологічних та естетичних творчих шукань в українській архітектурі 2-а чв. 20 ст.

Тепер на першому поверсі – магазини, на другому і третьому – житло [397].

Віктор Мойсесико

69.7. Житловий будинок, 1952 (архіт.). Вул. Петропавлівська, 60.

Будинок займає наріжну ділянку на вулиці Петропавлівській при перехресті її з вулицею Першотравневою. Має відповідно наріжну загальну композицію, але строго симетричну відносно бісектриси кута: до чотириповерхової наріжної частини прилягають два однакових триповерхових рамена. Спорудження будинку пов'язане з відбудовою та реконструкцією міста Суми після Другої світової війни. Призначався для робітників та службовців Сумського машинобудівного заводу. Автор проекту невідомий.

Система розпланування секційна. Тут був застосований тип досить економної рядової секції з чотирма кварталами на кожному поверсі. Кожна з 54 квартир має в своєму складі досить просторий передпокій з гардеробною, дві чи три кімнати, кухню, ванну, туалет, один чи навіть два балкони (крім першого поверху).

В архітектурно-художньому відношенні цей будинок цілком безперечно належить до класицистичного відгалуження в загальній ретроспективній спрямованості українського зодчества першого післявоєнного десятиріччя. Стіни першого поверху рустовані. Пластика наріжного фасаду вирішена з використанням дещо модернізованого коринфського ордера. Привабливі пластичні форми мають балкони. Фундаменти й стіни будинку цегляні, міжповерхові перекриття та крокви даху дерев'яні, підлога дошата та з метлаських плиток, покрівля шиферна. Конструктивна схема трипролітна з чотирма несучими поздовжніми стінами.

Як пам'ятка архітектури будинок дає певне уявлення про типологічні досягнення та естетичні ідеали в українській архітектурі першого післявоєнного десятиріччя.

Нині на першому поверсі – магазини та офіси, другий використовується за призначенням [398].

Віктор Мойсесико

69.8. Музична школа Чурилова, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 98.

Будівля особняка міститься в південній частині міста, що називається Перекоп та головним фасадом виходить на червону лінію забудови вулиці. Ділянка забудови з невеликим нахилом, що зумовило наявність цокольного поверху під північно-східним раменом будівлі. Версія про існування в даній будівлі музичного училища в кін. 19 ст. – поч. 20 ст. багато в чому пояснює існуюче внутрішнє розпланування з одностороннім розташуванням приміщень по периметру будівлі.

Будівля одноповерхова, П-подібна в плані. Цегляна центральна частина та дерев'яні, обкладені цеглою рамена – тиньковані. Зі сторони двору до тильного фасаду примикає тераса, розташована між раменами будівлі, з одномаршевіми сходами, що ведуть до саду. Композиція головного фасаду, розкріпована трьома ризалітами, центральносиметрична. Середній ризаліт включає парадний вхід зі столяркою (збереглась) та мереживним металевим козирком, а також два вікна по обидва боки від нього. Дверні та віконні отвори центрального ризаліту перекриті лучковими перемичками, прикрашеними замковим каменем у вигляді квадр та ліпною прикрасою у вигляді жіночої голівки над входом. Площина стіни навколо отворів рустована. Віконні отвори фланковані безордерними

канельованими пілястрами, капітелі яких були прикрашено розетками (збереглися тільки на одній). Над сильно профільованим карнизом з використанням зубчиків та сухариків підіймається горищна стінка. Напівциркульна перемичка горищного вікна декорована квадратами та спирається на стовпці, прикрашені квадратними розетками. Стінки, розташовані по обидві сторони від горищного вікна, прикрашені круглими розетками.

Перші прямокутні віконні отвори бокових ризалітів перекриті загальним антаблементом, що спирається на три пілястри складного профілю. Наріжжя ризалітів рустовані. Карниз дуже профільований. У площині декоративних стінок, розташованих над карнизом бокових ризалітів, розміщені круглі фільонки.

Площини стін, розташованих між ризалітами, розшиті під кам'яну кладку. Прямокутні віконні отвори обрамлені лиштвами з вушками та увінчані сандриками у вигляді трикутних фронтонів. Віконні отвори цокольного поверху квадратні. Обрамлення інших віконних отворів однотипні та складаються з рамочної лиштва, контрлиштва у верхній третині отвору та сандриків у вигляді трикутного фронтона. Виключення складають чотири вікна, розташовані по центру тильного фасаду, перекриті лучковими перемичками та обрамлені простими лиштвами.

Деталі інтер'єру збереглися лише в об'ємі центрального ризаліту. Мозаїчне мощення підлоги сходової клітки виконане плитками вохристого, коричневого та англійського червоного кольорів. В об'ємі холу збереглися верхні фрамуги напівциркульних дверних отворів та ліпні прикрашення стелі.

Зовнішній вигляд будівлі особняка, вирішений в дусі ренесансного еkleктизму, характерний для садибних міських забудов 2-ї пол. 19 ст.

На момент обстеження в будівлі міститься філія Першого українського міжнародного банку [399].

Наталія Ставицька

69.9. Окружний суд, 1914 – 17 (архіт.). Вул. Петропавлівська, 57.

Знаходиться на перетині Петропавлівської та Першотравневої вулиць, за лінією забудови.

Проект споруди належить академіку архітектури В. Пруссакову, будівельні роботи велися під керівництвом міського архітектора Г.Шольца. Закладено споруду у вересні 1914, освячено – у березні 1917. Раніше Сумський суд знаходився на протилежному перехресті вулиць, у маєтку М.Кондратьєва (зруйновано на початку 1980).

Споруда різноповерхова: триповерхова на підвалі у центральному та двоповерхова у бокових об'ємах, що виходять на вул. Першотравневу. Цегляна, тинькована, прямокутна за планом із двома внутрішніми світловими дворами. Розпланування коридорне, однібічне, периметральне.

Виконана у монументально-трактованих формах неокласицизму. Основний об'єм має п'ятидільну структуру фасаду з глибоким центральним та невеликим боковими ризалітами. Центральний ризаліт на другому та третьому поверхах оформлено чотириколонним портиком тосканського ордеру з розвинутим антаблементом і потужним трикутним фронтоном. Перший поверх рустовано. Заокруглена наріжна частина споруди слугує композиційним переходом між двома фасадами. На відміну від головного, фасад кругового об'єму вирішено менш репрезентативно.

У вестибюлі третього поверху, що має аркаду над парадними сходами, зберігся витончений декоративний портал із напівциркульною нішею для скульптури.

На даний момент в будівлі міститься Українська академія банківської справи [400].

Тетяна Скибицька

69.10. Реальне училище, 1877 (архіт., іст.). Вул. Петропавлівська, 79.

На землі, що належала місту, цукрозаводчик і підприємець І.Харитоненко у 1882 спорудив будинок для училища з домовою Олександрівською церквою. Знаходиться у глибині ділянки, за сквером (не зберігся). На внутрішньому подвір'ї училища раніше був садок.

Стара частина споруди двоповерхова, на підвалі, цегляна, тинькована. Чітка симетрія об'ємно-просторової структури, основаної на двобічному коридорному розплануванні,

підкреслена рівновеликими ризалітами, що формують п'ятидільність фасадів. У їхньому декорі використано спрощені неоренесансні форми. Домінантний у композиції центральний ступінчатий ризаліт із одноповерховим об'ємом вхідної частини виділено високими арковими вікнами. В оформленні ризалітів головного фасаду використані безордерні розкріповані пілястри, аттики, аркатура біля лінії карнизу. Наріжжя центрального ризаліту нижнього ярусу акцентовані декоративними в'язами на стовпах. В інтер'єрі збереглися металеві ажурні сходи та чавунні колони у вестибюлі. Первісно в інтер'єрі були встановлені 16 голландських, 3 калориферних і декілька жаристих печей. Забудова двору в радянський період доповнилась спорудами триповерхового учбового корпусу та спортзалу.

Чотирикласне реальне училище (3, 4, 5, 6 класи) з двома відділеннями (основним і комерційним) – механічним і хіміко-технічним у вищому додатковому класі було відкрито у 1873. Воно підпорядковувалось Міністерству освіти. Утримувалось на казенні кошти з допомогою від міської думи та добровільних внесків. Підготовчий клас утримувався на кошти П.Харитоненка. Метою реального училища була підготовка до вступу до вищих технічних учбових закладів, що готували кадри для промисловості. Його першим директором 10 серпня 1873 став М.Папков. 1878 в училищі було 162 учні, 1890 – 212. 1885 відкрито два нижчих класи замість комерційного відділення, а з 1 вересня 1888 – підготовчий клас (брали дітей від 8 до 10 років). У перший – 10 – 13 років, другий – 11 – 14 років. 1897 директором був статський радник І.Посадський-Духовський – кандидат фізико-математичного факультету відділу математичних наук Санкт-Петербурзького університету. Учитель механіки – колезький радник О.Польшау – кандидат фізико-математичного факультету відділу математичних наук університету Св. Володимира. Учитель хімії і природничої історії – Н.Яблонський – випускник Санкт-Петербурзького університету та учитель малювання і чистописання – Я.Порубиновський, випускник Петербурзької академії мистецтв. 1895 при училищі була влаштована шовківниця, 1906 – вирішувалось питання про обладнання басейну.

На допомогу учням з бідних сімей постановою міської думи від 8 грудня 1891 було засновано стипендію ім. І.Харитоненка. Істотну допомогу училищу надавав його почесний куратор П.Харитоненко, а також інші благодійники. 1912 в училищі працював 21 викладач. Напередодні Першої світової війни директором був М.Дробязко. З 1913 по 1917 малювання і чистописання викладав Н.Онацький – художник, поет, громадський діяч, згодом засновник Сумського художньо-історичного музею.

1898 в училищі навчався – 231 учень, у 1917 – 323.

У Сумському реальному училищі навчалися такі відомі особистості:

Булат Олександр Федотович (15.08.1896 – 3.09.1937) – інженер-механік, фізик, фахівець у галузі шляхів сполучення, сигналізації та зв'язку, головний інженер (з 1935), а згодом заступник начальника Центрального управління Народного комісаріату шляхів сполучення СРСР. На поч. 30-х рр. – один із авторів проекту спорудження Московського метрополітену. Відзначений державними нагородами СРСР. У подальшому репресований і розстріляний. Повністю реабілітований у 1956.

Мощенко Костянтин Васильович (1876 – 1963) – художник-архітектор, музейний працівник, етнограф, пам'яткоохоронець. Багато років працював у Музеї Полтавського губерньського земства. З червня 1925 він очолив відділ станкового живопису Всеукраїнського музейного містечка у Києво-Печерській лаврі. У липні 1926 його запросили очолити відділ народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. У липні 1932 почав працювати у Всеукраїнських художньо-реставраційних майстернях. Репресований у 30-і рр. К.Мощенко опинився 1944 у Німеччині, де й помер.

Лисенко Михайло Григорович (16(29).10.1906 – 8.05.67) український радянський скульптор, народний художник УРСР (з 1960), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (з 1958), професор (з 1947). Працював у галузі монументальної та станкової скульптури. Автор багатьох видатних пам'ятників. З 1944 викладав у Київському художньому інституті.

Світальський Микола Гнатович (14(26).11.1884 – 15.09.1937) – український геолог, академік АН УРСР (з 1930), віце-президент цієї академії у 1935 – 37, один з відкривачів Криворізького залізрудного родовища, марганцевих руд на Нікопольщині, нафти на Роменщині, в подальшому репресований.

Барт Віктор Сергійович (8(20).04.1887 – 27.05.1954) – художник-живописець, графік, уродженець міста.

Філонович Василь Захарович (15.01. 1894 – 03.06. 1987) – військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий, журналіст. Після лютневої революції 1917 р. брав участь в українізації 516-го піхотного Мезенського полку, був головою полкової ради та ради 129-ої піхотної дивізії. Наприкінці 1917-18 – військовий комендант м. Суми, помічник повітового військового коменданта. Після загального відступу Армії УНР у Гадячі сформував і очолив Сумський окремий курінь у складі 4-го Окремого корпусу січових стрільців. У боях проти Червоної Армії пройшов шлях від Сум до Коростеня. У 1919 – офіцер для спеціальних доручень при ставці Головного Отамана військ УНР. У 1920 служив у військовій місії УНР в Тифлісі, був старшиною при Кубанському військовому отамані. Наприкінці 1922 прибув у розпорядження ставки Головного Отамана Армії УНР у Тарнові. З 1923 жив у Чехословаччині, де був представником військового міністра УНР на Балканах. Брав участь у трьох з'їздах української еміграції в Празі. Після проголошення у березні 1939 р. Карпатської України брав безпосередню участь в її захисті, про що залишив докладні спогади. Був начальником «Штабу Оборони Карпатської України». У 1951 р. переїхав до США. Жив у Чикаго, Міннеаполісі. До кінця свого життя залишався почесним головою Союзу українських ветеранів у США та «Українського Резистансу» в Міннеаполісі. З 1920-х до поч. 1990-х рр. тут розміщувались різні навчальні заклади, головним чином школа № 4. Нині будинок реального училища, в якому йде капітальний ремонт, належить школі № 4 [401].

Юлія Нестеровська

Тетяна Скибицька

69.11. Садиба Сумовських, 1895 (архіт., іст.). Вул. Петропавлівська, 54, 56, 58 – вул. Жовтнева, 9.

Складається з особняка, контори власника, службового та наріжного садових корпусів; великий садок у тилу ділянки виходить до межі вул. Жовтневої. Маєток належав дворянській родині Сумовських, ім'я яких у останній чв. 19 ст. пов'язане з будівництвом Сумської залізниці.

О с о б н я к. Вул. Петропавлівська, 58. Міститься в глибині відкритої ділянки. Двоповерховий, на підвалі, цегляний, тинькований. В образі споруди успадковані риси палацової архітектури, що помітно в особливості розташування на ділянці, п'ятидільній центрально-осьовій композиції фасаду, багатстві неоренесансно-барочних форм декору. Головний фасад формують три глибокі ризаліти, з'єднані на другому поверсі балконами у поглиблених частинах. Осі ризалітів виділено розкріповками, включеними до балюстради фронтонами, а за центральною віссю – балконом. Перший поверх оброблено рустом із набризком тиньковки. В оформленні другого поверху широко використано ордер: пристінний двоколонний портик коринфського ордера, що фланкує вікно над входом, пілястри наріжних частин ризалітів та у віконних лиштвах. Витонченість та урочистість надають фасадам численні ліпні деталі – арабески у фризі, гірлянди, маскарони сатирів, панно із зображенням знарядь сільськогосподарської праці. Своєрідна композиція дворового фасаду створена ритмом різних за висотою та формою вікон. Зала другого поверху виділена трьома високими вікнами у необарочних лиштвах.

В інтер'єрі збереглися парадні сходи з масивними балясинами, прикрашеними гірляндами, а також металеві сходи бічного входу з меандровим ажуром підсходинок. На момент обстеження в будівлі міститься Інститут прикладної фізики.

К о н т о р с ь к и й б у д и н о к, у якому містився Сумський комітет РСДРП (б) та штаб Червоної гвардії. Вул. Петропавлівська, 56. Знаходиться у садибі праворуч, за червоною лінією забудови вулиці. Одноповерховий, на підвалі, з мансардою,

цегляний, тинькований. Об'ємно-просторова структура симетрична, з центральним розташуванням сходів, винесених у ризаліт дворового фасаду; розпланування коридорного типу. Фасади вирішені у монументальних неоренесансних формах, узгоджених із архітектурою житлового будинку. Вхід з вулиці оформлено порталом із витонченими напівколоннами іонічного ордера та напівциркульним верхнім вікном. Зберігся дерев'яний різьблений тамбур парадного входу.

У цьому будинку у 1917 – 18 містився міський комітет РСДРП (б), створений у серпні 1917. Головою комітету був обраний робітник машинобудівного заводу Я. Марченко. Комітет очолював боротьбу за встановлення радянської влади, під його керівництвом формувались бойові дружини, червоногвардійські загони.

26 грудня 1917 у напівпідвальному приміщенні цього будинку відбулось конспіративне засідання Сумського повітового комітету більшовиків, на якому було прийнято рішення про створення штабу Червоної гвардії на чолі з Федором Пономарьовим. На цьому ж засіданні комітету обговорювалось питання про взяття влади. Було прийнято рішення перетворити зайняту червоногвардійським загonom залізничну станцію у базу зосередження революційних сил.

6 – 7 січня 1918 на станцію Суми прибули червоногвардійські загони московських і харківських робітників. 9 січня 1918 у Сумах було встановлено радянську владу.

У 1957 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку /0,5 x 0,7 м/ з написом.

Нині у будинку міститься банк.

Г о с п о д а р с ь к и й к о р п у с. Вул. Петропавлівська, 54 – вул. Жовтнева, 9. Видовжений углиб ділянки корпус звернений фасадом до подвір'я, а причілками – до вулиць. Призначався для стайні, складів тощо. Одноповерховий, на підвалі, з горищем; в об'ємі, що виходить на вул. Петропавлівську, – двоповерховий. Розпланування коридорне, однібічне, з декількома окремими входами. Фасад декорований у формах неоренесансу, плоскорустований та розчленований по всій висоті лопатками. Різновеликі вікна першого поверху мають лучкові перемички. Використано перспективні лиштви у вікнах, заглиблених із боку фасаду. Горище з маленькими вузькими вікнами відокремлено профільованим карнизом.

На момент обстеження в будівлі містяться приватні установи та Управління по боротьбі з організованою злочинністю.

О г о р о ж а. З лицьового боку ділянки збереглася первісна огорожа з цегляних рустованих стовпів із наріжними металевими ґратами, в орнаменті яких використано рослинні мотиви. В'їзд на подвір'я з вулиці оформлено аркою воріт із розірваним необарочним фронтоном. Комплекс є одним із яскравих прикладів цілісної садибної житлової забудови [402].

*Ніпель Зукулю
Тетяна Скібицька*

69.12. Садиба Чурилова, 1880 – 1900 (архіт.). Вул. Петропавлівська, 91.

Комплекс садиби складають особняк, що виходить на лінію забудови вулиці, службовий корпус у глибині ділянки (зберігся частково). З 80-их рр. 19 ст. садиба належала керівнику Сумського державного банку Чурилову.

О с о б н я к. Розташований на невеликому підйомі рельєфу вглиб ділянки, що зумовило влаштування цокольного напівповерху у частині головного фасаду; з двору – одноповерховий. Споруджений у 1880 – 90 у стилі неоренесанс. Цегляний, тинькований, із плоским перекриттям. Має асиметричну об'ємно-просторову структуру з ризалітами різної величини. Фасад вирішено у формах неоренесансу. Композиційним центром об'ємно-просторової структури є зала, що первісно мала вихід на відкриту садову терасу (не збереглася). Розпланування приміщень фасадної частини анфіладне (в цілому внутрішнє розпланування будинку змінене сучасними додатковими перегородками).

Споруда відрізняється витонченістю проробки деталей і стилістичною цілісністю. Головний фасад формують два прямокутних ризаліти, завершених фронтонами та

аттиковими стінами. Основні архітектурні теми фасаду – ряд напівциркульних архівольтів вікон та іонічні тричетвертні колонки – великі, накладені на рустовані лопатки у міжповерхових простінках, і маленькі, що фланкують вікна ризалітів. Ризаліти прикрашено рельєфними чоловічими бюстами з характерним ренесансним типажем та атрибутикою, а також рельєфними рослинними орнаентами.

С л у ж б о в и й к о р п у с. Збудований на поч. 20 ст. як стайня та каретний сарай. Одноповерхова, цегляна споруда з широким в'їздом у центральному ризаліті з гострим щипцем, в оформленні якої використані спрощені елементи неоготики.

На момент обстеження в будівлі містяться різні установи [403].

Тетяна Скібицька

69.13. Садибний будинок полковника Мариніча, поч. 20 ст. (архт.). Вул. Петропавлівська, 105.

Прямокутну за планом споруду розташовано на невисокому рельєфі з відступом від червоної лінії вулиці. Матеріал – штучний камінь (суміш битої цегли з цементним розчином), що імітує кам'яну кладку, підкреслену розшивку швів. Домінуюча роль у об'ємно-просторовій композиції споруди належить квадратній в плані чотириповерховій вежі, розташованій праворуч від входу. Обробка площин стін під «дикий» камінь у поєднанні з вузькими прямокутними вікнами, що своїми пропорціями нагадують бійниці, надає цій частині маєтку образу сторожової вежі.

Лівий ризаліт – двоповерховий на високому цокольному поверсі, з мансардою в об'ємі щипцевого даху. Площина стіни поділена лопатками, прикрашеними у верхній частині маскаронами у вигляді левоподібних облич (один маскарон із трьох втрачено), з-під яких спускаються по три вертикальних канелюри. Головний фасад лівого ризаліту закінчується гострим щипцем, у площині якого є балконні двері. Балкон, розташований колись над трьома нижніми вікнами, втрачено.

Фасад вхідного об'єму перероблено настільки, що неможливо встановити його первісний образ. Втрачено декор одномаршевих сходів із майданчиком, що вів до головного входу.

Високий цокольний поверх оброблено рустом «під шубу», віконні отвори – прямокутні лежачі. Площини стін бокових фасадів закінчуються трикутними щипцями.

З боку дворового фасаду, на рівні першого поверху є вихід на майданчик із одномаршевими сходами, котрий, можливо, слугував виходом до садка, що займав велику територію в тилах маєтку.

По червоній лінії вулиці збереглися рештки огорожі – її цокольна кам'яна частина (грати втрачено). Інтер'єр споруди не зберігся.

Сьогодні у споруді міститься обласна медична бібліотека [404].

Наталія Стависька

69.14. Чоловіча гімназія Ізмайлова Н. І., кін. 19 – поч. 20 ст. (архт.). Вул. Петропавлівська, 62.

Будинок гімназії складається із двох зблокованих, побудованих у різні часи двоповерхових об'ємів, розташованих по лінії забудови вулиці. Лівий з них споруджено раніше (кін. 19 ст.), правий добудовано на поч. 20 ст. із урахуванням композиції та архітектурних форм першого.

Будинки цегляні, тиньковані, на підвалах. Мають загальну прямокутну конфігурацію за планом з боковим ризалітом із подвір'я і ступінчастою садовою терасою. Внутрішнє розпланування секційно-коридорного типу.

Структура фасаду лівого об'єму симетрична, центрально-осьова з неглибоким, в одне вікно, центральним ризалітом. Виконаний у строгих неоренесансних формах фасад відрізняється витонченістю архітектурних деталей. Фактура стіни на першому поверсі збагачена розшивкою швів і рустовкою наріжних частин, крупнофактурне тинькування котрих імітує колоте каміння. Центр другого поверху виділено двоколонним портиком, що обрамляє віконні лиштви, і трикутним фронтоном, котрий увінчує аттик із круглим вікном. Сусідній асиметричний об'єм відрізняється меншою архітектурною виразністю фасаду, що має в основі своєї композиції тричасткове ділення, підкреслене аттиками.

Зальне приміщення другого поверху виділено трьома великими вікнами. Збереглося мощення сходів орнаментальною плиткою.

У забудові вулиці слугує фоновим будинком, створюючи необхідне оточення для будинку Громадського зібрання (філармонія).

На момент обстеження в будівлі міститься ряд магазинів [405].

Тетяна Скибицька

70. ПОСЕЛЕННЯ БАГАТОШАРОВЕ (археол.). На південній околиці міста на південь від садиби Штерічевої (вул. Ювілейна). Займає мисоподібний виступ лівого берега р. Псел.

Виявлене та обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Поселення має розміри 250 x 170 м, висота – 5,0 – 7,0 м. Поверхня поселення рівна, у східній частині розташований котлован. У північно-західній стінці котловану виявлений культурний шар потужністю 0,6 – 1,0 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку, гончарного посуду черняхівської культури та козацької доби. Поселення задерноване, заросле лісом [406].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

71. ПОСЕЛЕННЯ БАГАТОШАРОВЕ II, 11 – 9 ст. до н. е., РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК. (археол.). На північному березі озера Чеха, поблизу вул. Д.Коротченка. Поселення займає дюноподібне підвищення берега. Виявлене та обстежене Є.Осадчим у 2004.

Поселення обмежене розмірами дюни. Розміри поселення 110 x 30 – 35 м. Культурний шар – сильногумусований пісок. Потужність культурного шару становить 0,25 м. Материк – жовтий пісок. Висота над заплавою 2,0 – 3,0 м. У вивіреннях піщаного берега знайдено уламки ліпного посуду епохи бронзи (бондарихінська культура), раннього залізного віку та пізнього середньовіччя. У схилах берега виявлені залишки двох відкритих вогнищ у вигляді прошарку деревного вугілля та дрібних уламків ліпної кераміки. Для з'ясування розмірів поселення було закладено 2 шурфи. Шурф № 1 закладений майже посередині поселення, з нього походять окремі дрібні уламки ліпного посуду епохи бронзи та вуглини. Шурф № 2 не виявив наявність культурного шару [407].

Євген Осадчий

72. ПОСЕЛЕННЯ, БРОНЗОВИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). За 0,25 км на південь від поселення Піщане – 1 на правому березі першої надзаплавної терасі р. Олешня. Відкрите у 1987 О.Журком. Обстежене Є.Осадчим у 2006.

Поверхня тераси рівна, має ухил у північному напрямку, витягнута з півночі на південь. Висота тераси складає 2,0 – 4,0 м. Розміри Поселення-150 x 40 – 50 м. На поверхні зібрані уламки ліпного посуду мар'янівсько-бондарихінської культури. Потужність культурного шару становить 0,6 м. На момент обстеження у 2006 поселення розорюється на глибину 0,3 м [408].

Олексій Журко

73. ПОСЕЛЕННЯ, БРОНЗОВИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). На західній околиці міста за 0,5 км на захід від гуртожитків СДПУ на території дачного масиву. Займає схил лівого берега р. Стрілка, що в цьому місці перетворена на каскад ставків. Виявлене Є.Осадчим та О.Коротею у 2006.

Поселення з заходу та сходу обмежене балками, має розміри 240 x 40 – 50 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару становить 0,5 – 0,6 м. Розорюється на глибину 0,2 – 0,3 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихінської культури епохи бронзи [409].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

74. ПОСЕЛЕННЯ, БРОНЗОВИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). На території міста, ліворуч Лучанського мосту між вулицям Зарічною та Доватора. Виявлене Є.Осадчим та О.Коротею у 2006.

Поселення займає піщану дюну в заплаві правого берега р. Псел. З півдня поселення обмежене рустом річки Псел, з півночі – старицею. Дюна має округлу форму розмірами 130 x 100 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Культурний шар (сірий гумусований пісок) має потужність 0,5 м. У західній частині поселення був закладений шурф. З нього походить фрагмент ліпної стінки горщика епохи бронзи та пізнього середньовіччя. Дрібні уламки кераміки епохи зустрічаються по всій території дюни [410].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

75. ПОСЕЛЕННЯ, ЕПОХА НЕОЛІТУ (археол.). На східній околиці м. Суми, в районі гідрокар'єрів, на лівому березі р. Псел. Відкрите та обстежене у 1988 Н.Миловановою. Матеріал був виявлений у відслоненнях штучного озера, що ближче за інших розташоване до 10 мікрорайону. Поселення займає ділянку берега за 30 м від опори 3 високовольтної лінії Суми-ТЕЦ. Потужність шару – 0,2 м. Концентрація матеріалу середня. Знахідки представлені фрагментами кераміки епохи неоліту. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [411].

Наталія Милованова

76. ПОСЕЛЕННЯ, ЕПОХА НЕОЛІТУ (археол.). На східній околиці м. Суми, в районі гідрокар'єрів, на лівому березі р. Псел. Відкрите та обстежено в 1988 Н.Миловановою. Матеріал виявлено у відслоненнях берега штучного озера, праворуч від ґрунтового шляху з м. Суми до р-ну Барановки. Концентрація матеріалу середня. Він представлений фрагментами неолітичної кераміки і зустрічається по схилу берега. Непорушеного шару виявити не вдалося. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [412].

Наталія Милованова

77. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). За 0,3 км на південь від села Піщане. Займає надзаплавну терасу правого корінного берега р. Олешня. Пам'ятка відкрита А.Журком у 1987, обстежена Є.Осадчим у 2006. Культурні нашарування римського часу знаходяться над шаром скіфського часу, що представлений тільки уламками кераміки. Черняхівська кераміка виключно гончарна, з шерехатою та лощеною поверхнею. Поверхня тераси рівна, витягнута з півночі на південь. Висота над заплавою складає 7,0 – 8,0 м. Південна та північна ділянки пам'ятки похилі. Потужність культурного шару 0,8 м. Розміри Поселення-180 – 200 x 40 – 50 м. На момент обстеження у 2006 частина поселення розорюється, частина задернована. З поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та черняхівської культури [413].

Олексій Журко

78. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). На східному березі озера Чеха, вздовж вулиці Харківської та Замостянської. Займає східний схил надзаплавної тераси озера. Поселення відкрите у 2000 Є.Осадчим. Розміри Поселення-280 x 150 м. Висота над рівнем заплави становить від 4,0 до 20 м. Потужність культурного шару – 0,2 – 0,6 м. На території поселення знаходяться приватні садиби, цвинтар та автозаправка. У 2000 в стінці котловану виявлений профіль житла з матеріалами скіфського часу. У 2003 під час будівництва на поселенні приватних котеджів у стінці котловану було виявлено профіль ще одного напівземлянкового житла стовпової конструкції з матеріалами скіфського часу. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [414].

Євген Осадчий

79. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). Між озером Чеха та вул. Замостянською. Займає мисоподібний виступ східного берега озера Чеха. Виявлене Є.Осадчим у 2004. Розміри поселення – 50 x 50 м, висота над рівнем заплави – 12 – 15 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м, розорюється на глибину 0,2 – 0,3 м. З поселення

походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та гончарного пізньосередньовічного. Поселення, скоріш за все, є залишками окремої садиби [415].

Євген Осадчий

80. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). На території взуттєвої фабрики. Займає мис правого корінного берега р. Псел. Поселення відкрите В.Приймаком у 1986, обстежене Є.Осадчим у 2006.

Розміри поселення через забудову встановити важко. Висота над рівнем заплави становить 20 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. На території поселення у 80-х рр. 20 ст. В.Приймаком було проведено зачистку схилу, де були виявлені матеріали скіфського часу. На момент обстеження поселення частково заасфальтоване, частина забудована, що утруднює встановлення розмірів поселення. Розкопки не проводилися [416].

Віктор Приймак

81. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). На північному березі озера Дурівщина за 0,5 км на південь від поселення поблизу озера Чеха. Займає вузьку смугу північної частини берегової тераси озера. Поселення відкрите у 2000 Є.Осадчим.

Розміри Поселення-100 x 50 м. Висота над рівнем заплави становить 10 м. Потужність культурного шару 0,2 – 0,6 м. На території поселення знаходяться приватні садиби. З поселення походять уламки кераміки скіфського часу. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [417].

Євген Осадчий

82. ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ (археол.). На північній околиці м. Суми (колишнє с. Тополі), на правому березі р. Псел, з напільної сторони від городища. Поселення досліджувалося І.Ляпушкіним, М.Кучерою, О.Сухобоковим, В.Звагельським, В.Приймаком. Останнім були проведені розкопки у 1987, 1988 рр. Обстежене Є.Осадчим та В.Приймаком у 2006.

Займає плато корінного берега річки на відстані до 600 м, ширина поселення – 50 – 100 м. Потужність культурного шару – 0,5 – 1,0 м. Площа пам'ятки зайнята садибами та виробничими приміщеннями, городами.

У південно-східній частині поселення було досліджено напівземлянку 12 – сер. 13 ст., а також господарську споруду і яму 2-ї пол. 13 – 14 ст. На момент обстеження частина поселення задернована, частина зайнята під городи та розорюється, частина зайнята під приватну забудову. Матеріали досліджень зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [418].

Євген Осадчий

83. ПОСЕЛЕННЯ, ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА, 2 – 5 ст. н. е. (археол.). На північній околиці м. Суми на території природного парку «Веретинівський». Займає мис та частину берегової тераси р. Веретинівки (притоки р. Псел). Поселення відкрите Є.Осадчим у 2001, обстежене Є.Осадчим у 2006.

Розміри Поселення-170 x 70 м. Матеріали зустрічаються також і вздовж берега річки на протяжності близько 0,5 км.

Мис задернований, зарослий багаторічними деревами. У відслоненнях та на поверхні зібрано гончарну кераміку черняхівської культури. Висота поселення над рівнем заплави становить 5,0 – 7,0 м. Потужність культурного шару – 0,7 м. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [419].

Євген Осадчий

84. ПРИБУТКОВІ БУДИНКИ, поч. 20 ст. (архіт.). Покровська площа, 10 – Воскресенська, 2.

Будівлі містяться на лінії забудови Покровської площі, вулиць Соборної та Воскресенської. Побудовані з невеликим часовим розривом на поч. 20 ст. Приблизне датування – 1907 – 12 рр. – визначене для будинку на розі Соборної вулиці. На першому поверсі цього будинку на поч. 20 ст. розміщувався ювелірний магазин.

Будівлі двоповерхові, цегляні, тиньковані з фасадів. Перші поверхи мають двоядне розпланування з торговельними залами в фасадній частині та службовими приміщеннями в тильній; на других поверхах – житлові секції. Фасади оформлені в стилі неоренесанс.

Наріжжя будинку по вулиці Соборній, зі входом в магазин, акцентоване на другому поверсі балконом із зігнутими ззовні ґратками та витонченим тричастинним аттиком. Вікна другого поверху розділені пілястрами та прикрашені високими лиштвами різної форми з ліпними деталями, а також підвіконними фільонками з гірляндами. Перший поверх будинку на розі вул. Воскресенської виділений дощатим рустом.

Будівлі відіграють важливу містобудівну роль в забудові кварталу, формуючи наріжні частини вулиць Соборної та Воскресенської. Вони є одним з небагатьох фрагментів історичної забудови Покровської площі і поряд з фрагментами вул. Соборної відіграють найвизначнішу роль в історичному обличчі міста [420].

Тетяна Скибицька

С

85. САДИБА АСМОЛОВА І. З ДЕНДРОПАРКОМ, 2-а пол. 19 ст. (архт.).

Пл. Троїцька, 14.

Садиба одного із заможних сумських промисловців І.Асмолова займала у 2-й пол. 19 ст. – поч. 20 ст. велику ділянку у північно-східній частині міста, обмежену сучасними вулицями Троїцькою, Свердлова та пл. Свердлова (тепер пл. Троїцька). Практично усю ділянку займав парк. Споруда знаходиться у тій частині садиби, що прилягає до пл. Троїцької. У 1970 – 80 на території парку зведено ряд нових забудов. Парк розділено на дві частини, що належать різним установам.

Будинок особняка являє собою споруду складної об'ємно-просторової композиції, що склалася протягом 2-ї пол. 19 ст. Низька півтораповерхова частина будинку являє собою більш ранню забудову, ймовірно, сер. 19 ст. Перший поверх дерев'яний, обкладений цеглою, цокольний напівповерх цегляний. Розпланування першого поверху анфіладно-коридорне. У кін. 19 ст. із заходу до основного об'єму зроблена цегляна прибудова у два з половиною поверхи. Різновисокі об'єми зі сторони парку було об'єднано парадними сходами з терасою. Декоративне оздоблення фасаду завершило об'єднання споруди особняка у єдине ціле.

Головний південно-західний фасад особняка декоровано у неоренесансному стилі. Високий цокольний поверх рустований. Прямокутні віконні отвори прикрашено лиштвами з вушками і замковими каменями у вигляді квадр. Урочисті приміщення виявлені на фасаді трьома напівциркульними віконними отворами, що обрамлені лиштвами із замковими каменями. Заглиблена частина фасаду півтораповерхового об'єму виділена балконом-терасою трапецієподібної форми на витончених чавунних литих стовпчиках. Для надання цілісності складній асиметричній різновисокій композиції головного фасаду використані характерні ліпні деталі: однотипні замкові камені в обробці напівциркульних і прямокутних віконних отворів, меандровий орнамент, що чергується з парними консолями у прикрашенні фризу, використання канельованих пілястр та трикутних фронтонів в обробці правого вікна та балкону другого поверху прибудови. Могутній карниз між цокольним і першим поверхами слугує додатковим об'єднуючим елементом.

Північно-східний фасад особняка, повернутий до парку, тинькований, декор еkleктичного стилю. В обробці фасаду використано всілякі комбінації фасонної цегли, різноманітні засоби декоративного цегляного мурування, для більшої виразності деталі побілено. Головним композиційним акцентом, без сумніву, були одномаршові сходи з широкою асиметричною терасою, що розширювалися донизу. На терасу вели два виходи: один із прибудови та другий із урочистих приміщень півтораповерхового об'єму (обидва виходи нині перероблені на вікна, сходи і тераса знищені декілька років тому). Припускається, що

вихід на терасу із урочистих приміщень використовувався тільки у літні часи, тому що не мав тамбуру.

В інтер'єрі збереглося декілька кімнат з ліпною розписною стелею, кахельні печі, а також дві люстри.

Особняк композиційно був пов'язаний із оточуючим його парком. Розпланування парку обумовлено формою ділянки та рельєфом місцевості. Частина парку, що прилягала до особняка, носила регулярний характер. Партерна ділянка перед головним фасадом будинку зберегла симетричне розпланування. Низькорослі породи дерев партеру не заважали візуальному зв'язку особняка з Троїцьким собором. Вісь симетрії парадного майданчика парку має продовження з другої сторони особняка у вигляді прямого променя головної алеї. По мірі віддалення від будинку регулярність урочистості плавно переходить у пейзажний парк. Різні рідкісні породи дерев і кущів, зібрані І.Асмоловим, дали можливість при пологому рельєфі ділянки отримати різноманітність видових природних композицій.

На момент обстеження будівля не використовується [421].

Наталія Ставицька

86. САДИБА ЛІНТВАРЬОВИХ НА ЛУЦІ, 1810 рр. (іст., архіт.). Вул. Чехова, 79, 92.

Архітектурно-ландшафтний комплекс дворянської садиби Лінтварьових 18 – 19 ст. міститься на північній околиці м. Суми, що називається Лукою. Міжнародного історико-культурного значення цьому комплексу надає та обставина, що з Лукою пов'язаний український період життя і творчості великого російського письменника А.Чехова.

Нині Лука є передмістям Сум. Протягом 18 – 19 ст. це було цілком самостійне поселення – спершу слобода, а потім – село. Лука лежить на надзаплавній терасі правого берега р. Псел.

У кін. 17 ст. Лука належала сумському полковнику Герасиму Кондратьєву, засновникові Сум. Частина Луки мала назву «Куліші», «Кулішівка», або хутір Кулішівський. Ним у 2-й пол. 18 ст. володів сенатор і генерал М.Самойлов, котрий протягом 1780 – 90 рр. збудував тут мурований панський будинок, що потім неодноразово перебудовувався. Цей будинок став ядром садибного комплексу. З 1790 садиба належала поручику М. Лаврентьєву, а з 1825 – його небожу П.Лінтварьову та нащадкам останнього. Відтак за садибою закріпилося найменування «садиба Лінтварьових». Лінтварьови були нащадками сумського козацького сотника Андрія Марченка й відігравали провідну роль серед сумського дворянства. 1825 в садибі було споруджено дерев'яний західний флігель, у сер. 19 ст. – мурований східний флігель. Обидва вони, разом із мурованим садибним будинком, збереглися донині. Інші житлові й господарські споруди садиби втрачені протягом 20 ст.

А. Чехов, котрий приятелював із власниками садиби, провів на Луці три літа – у 1888, 1889 та 1894. Він мешкав у західному дерев'яному флігелі. Тут же проживали його брати і сестра. Тут жив, передчасно помер і похований на Лучанському кладовищі його брат, художник М.Чехов (1858 – 89), смерть якого глибоко вразила письменника. Він пізніше не раз згадував ці місця і навіть мріяв оселитися на Луці. Так, перебуваючи в Італії, він писав: «Аббация и Адриатическое море великолепны, но Псел и Лука лучше». На Луці були написані або так чи інакше пов'язані з нею чимало творів А.Чехова – «Неприятность», «Трагик поневоле», «Именинь», «Красавицы», «Учитель словесности», «Рассказ неизвестного человека», п'єса «Леший», а також одна з найкращих повістей – «Скучная история». Лучанські враження наклали відбиток на подальші життя і творчість письменника. Саме тут, за словами літературознавця С.Венгерова, відбувся перехід «від літературної діяльності гумориста Антоші Чехонте до творчості Антона Чехова». Лучанські враження наповнили ностальгичний образ садиби з «Вишневого саду». Майбутню драматичну долю цих осередків дворянської культури 19 ст. А.Чехов передбачив ще 1888 на прикладі родини Лінтварьових: «Я хотел бы, чтобы умная и милая линтварёвская семья не прожила свой век зря. Линтварёвы – прекрасный материал; все

они умны, честны, знающие, любящи, но всё это погибнет даром, ни за понюшку табаку, как солнечные лучи в пустыне».

Окрім А.Чехова з родиною, тут бували інші видатні люди: поет О.Плещеев, художники В.Маковський та К.Лебедев, літературознавець Н.Котляревський, історик О.Єфіменко, економіст В.Воронцов, князь Д.Хілков та інші.

До 1914 поміщики Лінтварьови чеховський флігель здавали відпочиваючим. У 1914 – 19 він використовувався власниками садиби як господарче приміщення. У 20-х рр. садиба була націоналізована, і до 1960 у флігелі розміщувались початкові класи школи, що містилася в садибі Лінтварьових.

У липні 1941 у цьому будинку знаходився штаб 293-ї стрілецької дивізії, що формувалась у Сумах під командуванням генерал-майора П.Лагутіна і складалася переважно з сумчан. Дивізія була відзначена званням гвардійської за участь у боях під Сталінградом.

Почесне звання «Полтавської» дивізії було присвоєно 23 вересня 1943 за участь у визволенні Полтави. За участь у визволенні Будапешта, вона нагороджена орденом Червоного Прапора. Свій бойовий шлях дивізія закінчила в Австрійських Альпах.

Зараз садибний комплекс оточує одноповерхова садибна забудова. Територію розрізає навпіл вулиця Чехова, прокладена через двір у 1-й пол. 20 ст., вже за радянської влади. Головна вісь садиби проходить із півдня на північ. Шлях із Сум раніше приводив до великої круглої клумби, розпланованої на вісі симетрії чолового фасаду головного будинку. Обабіч містилися сім флігелів (збереглося три), а позаду будинку – фруктовий сад, що частково зберігся. Нині комплекс має асиметричну композицію, центром якої є головний будинок. Окрім нього історико-архітектурну цінність мають тільки західний та східний флігелі.

Г о л о в н и й с а д и б н и й б у д и н о к. Найвірогідніше, був збудований за проектом харківського архітектора П.Ярославського. Первісно він мав ризаліти на південному й північному фасадах, а також трипролітну аркаду на південному фасаді. Будинок зазнав перебудов у сер. 19 ст.: закладено аркаду, на чоловому фасаді влаштовано бічні ризаліти з дерев'яною терасою між ними, розширено мезонін. Балкон мезоніну розібрали у 2-й пол. 19 ст. У 1950-х рр. забудовано терасу й влаштовано два тамбури.

Зараз головний будинок садиби одноповерховий, на підвалі, з мезоніном, прямокутний у плані, анфіладної системи розпланування. Підвал перекрито циліндричним склепінням. Решта приміщень мають плоскі перекриття. Усі фасади симетричні, вирішені в архітектурних формах пізнього провінційного класицизму. Декор лаконічний, включає карниз на дентикулах, трикутні сандрики над прямокутними вікнами. Частково зберігся декор інтер'єрів.

З а х і д н и й ф л і г е л ь, у якому мешкав Чехов А. П. і містився штаб 293-ї стрілецької дивізії. Дерев'яний, прямокутний у плані, шестикамерний, анфіладної системи розпланування, з колонною галереєю і тамбуром на чоловому фасаді й відкритою терасою на садовому. Він рублений з брусів, стіни зовні і всередині потиньковані і побілені. Стелі плоскі, по дерев'яних балках, підлоги з дошок, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Усі фасади симетричні, вирішені в архітектурних формах, властивих як провінційному класицизму, так і народному житлу Слобожанщини. Перебудови цього флігеля пов'язані з перебуванням тут А.Чехова: на його прохання 1888 на чоловому фасаді зроблено тамбур, а 1889 влаштовано другий вхід, з боку саду. Флігель капітально відремонтовано 1970.

1960 до 100-річчя з дня народження А.Чехова у будинку, де мешкав письменник, відкрився музей – відділ краєзнавчого музею. У ньому відтворено первісні інтер'єри та влаштовано відповідну експозицію. У тому ж році на фасаді будинку встановлена мармурова меморіальна дошка /0,5 x 0,9 м/ з написом.

У вересні 1971 на цьому ж будинку встановлена друга меморіальна дошка /0,54 x 0,38 м/ з написом. З 2011 Будинок-музей А.Чехова перестав бути відділом обласного краєзнавчого музею і став самостійним комунальним закладом.

С х і д н и й ф л і г е л ь. А.Чехов називав його «терем-теремок», мурований, двоповерховий на підвалі, з мансардним приміщенням, однокамерний, з чотириколонним тосканським портиком і трикутним фронтоном на чолі. Фасади вирішено в класицистичній стилістиці із застосуванням ордерних членувань – пілястр, карнизу на модульйонах тощо. Перебудови цього флігеля починаючи з кін. 19 і протягом 20 ст. звелися до влаштування нового входу та забудови відкритого колонного портика на чоловому фасаді.

Садиба Літварьових на Луці є унікальним на Слобожанщині комплексом добре збереженої поміщицької садиби «середньої руки», пам'яткою архітектури та історії. Як пам'ятки архітектури місцевого значення будівлі садиби мають охоронні № № 56-См, 57-См, 58-См.

Нині ці унікальні пам'ятки використовуються не найкращим чином: лише в одному, так званому Чеховському флігелі, діє Будинок-музей А.Чехова. Решта споруд практично не використовуються [422].

*Віктор Вечерський
Ніпель Зукулю*

87. СЕРЕДНЯ ШКОЛА № 13, 1936 – 37 рр. (архіт.). Вул. Іллінська, 9. Побудована за типовим проектом однокомплектної середньої школи (тип 27 НКП УРСР, архітектор Е. Коднір) в період масового будівництва шкільних споруд в Україні відповідно новим типам загальноосвітніх шкіл, згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934. За часи експлуатації суттєвої перебудови споруда не зазнала, збережена у первісному вигляді.

Розташована школа у рядовій забудові старого міського кварталу по вул. Червоногвардійській недалеко від центру міста, з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Головний фасад звернений на північний схід, до вулиці. Поряд знаходиться досить простора пришкільна ділянка з майданчиками для загальних зборів, фізкультурних змагань, відпочинку і господарських потреб. Перед головним фасадом і у дворі – зелені насадження. Споруда має просту конфігурацію за планом (прямокутник 16,8 x 34,4 м), триповерхова, з коридорною системою розпланування. На першому поверсі (за проектом) розташовані головний (з боку вулиці) та бокові (у причілках) входи, вестибюль з гардеробом, рекреаційні приміщення (коридор) між двох сходових клітин, два класи, їдальня з кухнею, адміністративні кімнати, квартири директора школи і сторожа з окремими входами. На другому поверсі – класи, лабораторія, рекреаційні коридор і хол (для зборів), адміністративні приміщення, туалет; на третьому – класи, навчальний кабінет, кімнати для організаційної роботи і адміністрації, рекреаційні приміщення, туалет.

Стіни – цегляні, із зовнішнім та внутрішнім тинькуванням, перекриття – дерев'яні, дах – вальмовий, покрівля – шиферна по металевому покриттю.

Головний і дворовий повздовжні фасади мають симетричні композиції, бокові – асиметричні. Пластичні елементи взяті з архітектури класицизму з деякою переробкою (спрощенням). Стіни першого поверху рустовані, другий і третій поверхи об'єднані пілястрами, сильно спрощений антаблемент увінчується карнизом з невеликим виносом.

Споруда має історико-архітектурну цінність як один із зразків добре збережених об'єктів цієї типологічної групи, що відображає важливий етап творчих пошуків у архітектурі України 1930-х рр.

До 1941 використовувалася за призначенням. У період Другої світової війни тут розміщувався військовий шпиталь. Тепер – Сумська середня школа № 13 [423].

Віктор Мойсеєнко

88. СЕРЕДНЯ ШКОЛА № 19, 1936 (архіт.). Вул. Червонозоряна, 3.

Побудована в період масового будівництва шкільних споруд на Україні для нових типів загальноосвітніх шкіл, установлених постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934. Суттєвої перебудови не зазнала, збереглася у первісному вигляді.

Школа міститься на північному сході міста, на майданчику по вулиці Червонозоряній, поряд з Будинком культури ЧРЗ (на сьогодні церква «Ковчег»). Розміщена вздовж червоної лінії забудови вулиці зі значним відступом від неї. Головний фасад звернений до вулиці. Шкільний майданчик відносно невеликий, але поряд з ним знаходиться парк, спортивний комплекс «Барса» і спортмайданчики для занять фізкультурою. Відноситься до типологічної групи будівель середніх однокомплектних загальноосвітніх шкіл. Двоповерхова, має загальну симетричну композицію з чітко вираженою віссю, на котрій зі сторони вулиці знаходиться головний вхід. З тильної сторони передбачено два виходи на подвір'я. Система розпланування – коридорна з одностороннім розташуванням класів та інших приміщень. На першому поверсі у центральній частині розташовані вестибюль, медпункт, в раменах – класи, кабінет директора, вчительська, навчальний кабінет, рекреаційний коридор і хол.

Будинок має загальний об'єм 8062 куб. м. Фундаменти – цегляні, стрічкові, стіни – цегляні із зовнішнім і внутрішнім тинькуванням, перекриття – дерев'яні, підлога – паркет та метласька плитка, дах – вальмовий із залізною покрівлею.

У симетричній композиції головного фасаду виділено центральну частину, що дещо виступає і має найбільш насичену пластику, що походить від традиційних форм архітектури класицизму: русти, пілястри, карниз. Своєрідно вирішене обрамлення головного входу. Стіни рамен – гладкі з рустованими наріжжями.

Будинок цінний в історично-архітектурному відношенні як один із практичних результатів творчих пошуків нових типів шкіл у сер. 1930-х рр.

Використовується за призначенням [424].

Віктор Мойсесико

89. СКУЛЬПТУРА «ПАРТИЗАНСЬКИЙ РЕЙД», 1948 (мист.). Покровська площа, сквер. Автор – М.Лисенко (1906 – 72) – народний художник СРСР, академік, професор. Розміри: постамент – 2,8 x 1,8 x 0,5 м, довжина скульптурної групи – 3,30 м, вис. 0,8 м. Роботи М.Лисенка та його послідовників вирізняє романтична схвильованість, любов до природи, орієнтація на класичні зразки. Його кумирами були Мікеланджело і Роден. М.Лисенко закінчив Харківський художній інститут. Його відомі роботи: «Пушкініана» (1949–56), пам'ятник М.Щорсу у Києві (1954), ескізи проектів до пам'ятника композитору М.Лисенко (1959 – 62), пам'ятники Т.Шевченку в Києві, Ашхабаді та Парижі (1969, 1972, 1978), цикл жанрових композицій, присвячених Лесі Українці (1971), філософський цикл творів «Вірність» (1945), «Кохання та зрада» (1970), етюдні варіації до проектів пам'ятників Х.Фролову (1966) та С.Ковпаку (1971), монументу у Бабиному Яру, серія автопортретів (1971 – 72), «Материнство» (1959, 1971 – 72) та інші.

Історія створення скульптури «Партизанський рейд» сягає 1948, коли у Києві проходила виставка, присвячена партизанському рухові України. Цю виставку відвідав партизанський командир С.Ковпак. На виставку привіз свою роботу й уродженець села Шпилівка М.Лисенко. Він представив глиняний ескіз скульптури «Партизанський рейд». Побачивши цю роботу, Ковпак побажав познайомитися з її творцем.

Скульптура дуже динамічна, зображає партизанів, які тягнуть гармату уверх по слизькій горі під час дощу зі снігом. Гармата в'язне в українському чорноземі, люди та коні напружені так, що видно кожну жилку. Раптом роздається вибух, від якого кінь здибався, а один з партизанів повис на ньому, щоб утримати перелякану тварину. Саме цей момент зафіксував художник. Первісно скульптуру створено для закритих приміщень. Раптова смерть М. Лисенка завадила авторові закінчити роботу. Сумчани вирішили встановити скульптуру у центрі міста на площі, як того хотів сам автор [425].

Ірина Павленко

90. СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР, кін. 18 – кін. 19 ст. (архіт., мист.). Вул. Соборна, 31.

Спасо-Преображенський собор міститься в центральній частині міста на території колишньої фортеці, заснованої у 1652. Головний вхід у собор виходить на червону лінію

вулиці Соборної. Тили ділянки Спасо-Преображенського собору, виходять на край плато, де починається річище ріки Псел.

На місці існуючого храму з 1653 існувала дерев'яна соборна церква в ім'я Преображення Господнього з бічним вітварем Олексія – Чоловіка Божого. 1694 храм згорів; того ж року було побудовано новий, також дерев'яний. Узимку 1709, під час перебування у Сумах, Петро I був присутній у соборі на святі Богоявлення. Цей храм простояв 60 років і також згорів. 1754, поруч із залишками згорілого собору, збудовано дерев'яний храм в ім'я Апостола Матвія коштом протопопа Матвія Гресовського. Тут правилися служби, поки будувався новий кам'яний собор.

Собор було закладено 1776, будівництво тривало 12 років на кошти Я.Шубського, Є.Парафієвської, Ф.Філоненка. 1788 храм був освячений. Новий собор був двоярусний, з храмом Преображення Господнього в нижньому ярусі та Благовіщення – у верхньому. 1797 за проектом архітектора П.Ярославського, поруч із собором було закладено дзвіницю. Будівництво її було завершено 1801, проте вона дала тріщини, та 1812 була розібрана. З цегли розібраної дзвіниці було побудовано одноповерхові торгові корпуси обабіч входу в церковну огорожу.

Склепіння верхнього ярусу собору також зазнали деформації та в 1858 його було перебудовано з двоярусного в одноповерховий. З того часу реставрація та всі наступні перебудови здійснювалися коштом купця Д.Суханова (1825 – 90).

З 1882 по 1892 було здійснено повну реконструкцію собору за проектом архітектора М.Ловцова, внаслідок чого храм набув сучасного вигляду. У 1882 – 85 було побудовано дзвіницю заввишки 56 метрів. Храм було перебудовано і розширено у 1888 – 92. Роботи було закінчено вже після смерті Д.Суханова його нащадком П.Сухановим. На сьогодні у храмі існують два бічні вітваря – Благовіщенський та Дмитрівський.

1894, на схід від собору, за проектом архітектора Г.Прядкіна побудовано одноповерхову споруду церковно-парафіяльної школи, де зараз міститься Сумське Єпархіальне управління.

Не зважаючи на розмаїття елементів різних стилів: бароко, класицизму, еkleктики, – набутих собором впродовж багатьох перебудов, він вирізняється цілісністю образу та являє собою основний просторовий орієнтир міста.

Споруда цегляна, тинькована. Цеглу для будівництва храму виробляли на спеціально спорудженій невеликій цегельні, що знаходилася недалеко від будмайданчику. Собор одноверхий, хрещатий в плані, двосвітній, з активно розвиненою напівциркульною апсидою. Апсида однієї висоти з собором, оточена одноповерховою галереєю. Апсиду перекрито конхою, галерею – напівциркульним склепінням. З західного боку до храму під гострим кутом прибудовано п'ятиярусну дзвіницю з двома бічними прибудовами. Усю ділянку обнесено огорожею з цегляними тинькованими стовпами й мереживними кованими решітками. Восьмигранний центральний об'єм собору перекрито еліпсоїдною позолоченою банею на високому круглому підбаннику, що спирається на зрізане восьмигранне зімкнуте склепіння. Бокові рамена також перекрито замкненими склепіннями. Тринефний чотиристовпний бабінець, що з'єднує храм із дзвіницею, перекритий системою хрестових і зімкнутих склепінь.

Фасади розчленовані по горизонталі карнизом, що проходить під вікнами другого ярусу, а по вертикалі – широкими розкріпованими безордерними пілястрами. Трансепт на бокових фасадах виділений портиками зі здвоєними двоярусними колонами коринфського та іонічного ордерів і трикутними фронтонами на кронштейнах. Тимпани фронтонів прикрашені ліпним рослинним орнаментом. Портали бокових входів фланковано пілястрами коринфського ордера, яким у другому ярусі відповідають пілястри іонічного ордера. Двері порталів двостулкові: зовнішні – глухі, ковани, внутрішні – дерев'яні, різьблені зі вставним склом.

Усі вікна першого ярусу храму, апсиди, обхідної галереї та підбанника – напівцикульні. По другому ярусу вікна напівцикульні, у вигляді біфоріїв і трифоріїв, обрамлені спільною напівцикульною лиштвою, що спирається на карниз. Напівцикульні вікна

підбанника обрамлені лиштвами барокового характеру. У простінках розташовані спарені колони коринфського ордера. Біля основи підбанника на невисоких постаментах розташовані чотири чавунні литі фігури апостолів: Петра, Іоанна, Іакова й Андрія. Скульптури були пофарбовані у смарагдовий колір. Сьогодні фігури мають чорне фарбування, а балюстрада між постаментами – сіре.

В обсягово-просторовій композиції храму домінує 56-метрова п'ятиярусна дзвіниця. Два нижні яруси, квадратні в плані, сполучені з бабинцем; іззовні влаштований парадний вхід з прорізом напівциркульної форми, куди ведуть сходи з сімома підйомами. Над отвором входу – кругле вікно. Вхідний отвір і вікно розташовані у спільній ніші, заглибленій відносно рустованої площини фасаду двох нижніх ярусів. Двері головного входу – ажурні ковані, двостулкові з круглою верхньою фрамугою, вписані у напівциркульний отвір. Обабіч головного входу в рустовану площину стіни вмуровані ковані мережані кронштейни для ліхтарів.

Увігнуті стіни трьох верхніх ярусів дзвіниці з напівциркульними отворами фланковано наріжними жмутами колон коринфського ордера. Завершує дзвіницю сферична позолочена баня з цибулиноподібним верхом. Навколо бані, над жмутами колон на невеликих постаментах розташовано фігури євангелістів: Марка, Матвія, Луки та Івана. Матеріал скульптур – чавунне литво. Первинний колір скульптур – смарагдовий. Сьогодні вони пофарбовані у чорний колір.

П'ятий ярус дзвіниці – робочий, з п'ятьма дзвонами, на яких є написи: «Самгин» (вилитий у Москві у майстерні А.Самгіна), «Финляндской, урожденной Богдановой», «Рыжов» (вилитий у Харкові у майстерні П.Рижова), «Ю.З.Ж.Д.», «Ф-ка Николае Ионеско. Бухарест».

На майданчику, розташованому всередині дзвіниці, над напівциркульними отворами п'ятого ярусу встановлений механізм курантів, циферблати котрих виходять на чотири фасади дзвіниці. На механізмі є написи: «Ф.Винтер в Петербурге», «1884. Wockenem I. F. Weule.» Годинниковий механізм виготовлений відомою петербурзькою фірмою Ф.Вінтера з деталей, вилитих у 1884 на заводі І.Войля у Німеччині.

Домінуючу роль у розв'язанні композиції інтер'єру відведено іконостасам – головному, чотириярусному, та двом триярусним, розташованим у бокових вівтарях. Іконостаси різьблені, виконані з білого, світло-рожевого та темно-рожевого мармуру з використанням червоного граніту у цокольній частині. Шість колон першого ярусу головного іконостасу облицьовані малахітом. Усе різьблення по каменю виконано у Москві, в майстерні Орлова за його рисунками. Архітектурно-просторова композиція та орнаментальні мотиви іконостасу мають яскраво еклектичний характер. Головний іконостас піднесено на Солею, до якої ведуть три мармурові сходи. Інкрустацію підлоги Солею перед іконостасом виконано з різних сортів каменю з рисунком геометричного характеру. Царські ворота – дерев'яні, різьблені, позолочені, з традиційними живописними зображеннями сюжету Благовіщення та образами євангелістів. У двох бокових нішах знаходяться дві головні святині храму – ікони Корсунської Богоматері (була викрадена з храму у 2010) та Тихвінської Богоматері. Ікони головного вівтаря були виконані В.Маковським. З них збереглося лише декілька робіт, виконаних на мідних дошках, що зараз зберігаються у Сумському художньому музеї. Більшість ікон була переплавлена. Така ж доля була й у робіт К.Лебедева та Шорохова, що працювали у храмі. К.Лебедев виконав ікони для Дмитрівського вівтаря. Збереглися лише ікони «Трійця» та «Архідиякон Лаврентій». З робіт Шорохова для Благовіщенського вівтаря збереглась ікона «Успіння Богоматері».

Відомо, що перед іконостасами існували чавунні литі мереживні огорожі, що не збереглися.

У вівтарі, зі зворотної сторони головного іконостасу, а також на стіні навпроти нього та на бокових стінах вівтаря розміщені одинарні та групові композиції з ікон у мармуровому різьбленому обрамленні. Відокремлення вівтаря від простору храму двома потужними стовпами та міцною подвійною стіною мармурового іконостасу спотворило акустичний зв'язок з основним простором храму.

Вільні поверхні стін і склепінь пофарбовані під мармур теплого рожевого тону та розписані орнаментами геометричного характеру. Сферична поверхня бані блакитного кольору розписана ромбічними псевдокессонами жовто-білого кольору.

Мощення підлоги мозаїчне, з рисунком геометричного характеру.

Екстер'єр Спасо-Преображенського кафедрального собору прикрашають вісім чавунних статуй апостолів на високих п'єдесталах: чотири з них знаходяться на завершенні дзвіниці навколо центрального куполу, чотири – навколо колони основного підкупольного об'єму. На дзвіниці – скульптурні зображення апостолів, які є авторами Євангелія. На це вказують їхні атрибути-символи: бик (Лука), орел (Іоанн), ангел (Матфей), лев (Марк). Навколо основного об'єму – статуї апостолів Петра, Іоанна, Іакова, постаті яких відповідають присвяті собору Преображення Господня. Четвертий апостол – Павло, тримає свій атрибут – меч.

Статуї виконано в академічній манері на високому професійному рівні. Довгий одяг, багато декорований драпіровками та хвилясте довге волосся надають образам апостолів особливого значення, величі. Чорний колір металу чіткими силуетами виділяє їх на світлому архітектурному тлі, або на тлі неба (при сприйнятті з різних точок зору). Скульптурне вбрання вдало гармонує з архітектурними формами собору, знаходячись з ними в пластичній взаємодії. Ім'я скульптора встановити не вдалось [426].

Наталія Ставицька

Ірина Павленко

91. СОБОРНА ВУЛИЦЯ, 17. ст. (іст., архіт, містобуд.). Після революційних подій 1917 – 21 рр. носила ім'я видатного українського поета, художника Т.Шевченка (1814 – 61), з 1924 – радянського політичного діяча В.Леніна (Ульянова, 1870 – 1924). Після 1991 відновлено історичну назву. Пролягає від площі Незалежності до Червоної площі. Одна з найдавніших у місті. Вулиця зазначена на фіксаційному плані Сум 1768, складеному капітаном геодезії О.Закудіним. На його основі було розроблено проект перепланування міста, затверджений Катериною II 20 квітня 1786.

Практична реалізація цього плану розпочалася 1789, коли вулиця Соборна була розширена. Вона перетинала основну територію Сумської фортеці – Город з півдня на північ, починаючись від його первісного ядра – квадратного у плані Замка з дерев'яно-земляними укріпленнями (район нинішнього скверу Т. Шевченка).

На серединному її відрізку був великий майдан, на якому вільно розташовувались перші в Сумах дерев'яні церкви, згадувані 1661 – Миколаївська та соборна Преображенська з приділом в ім'я Олексія, чоловіка Божого (на честь царя Олексія Михайловича, під час правління якого засноване місто). По розташованому на ній собору вулиця і отримала свою назву.

У 1776 – 78, дещо південно-західніше старого дерев'яного Спасо-Преображенського собору, тривало будівництво нового цегляного, що з перебудовами 19 ст. дійшов до нас як головна архітектурна домінанта не тільки вулиці Соборної, а й усього міста. Еклектичного поєднання стильових рис ренесансу, бароко і класицизму пам'ятка набула під час реконструкції 1882 – 92 рр. за проектом харківського архітектора М.Ловцова коштом сумських купців-промисловців Д. Суханова та усиновленого ним племінника М.Суханова. Тоді собор був значно розширений, заново побудована дзвіниця.

Відповідно до плану 1786 цивільна забудова дев'яти кварталів Города, шість з яких виходять на вулицю Соборну, проводилася мурованими будинками за «зразковими проектами». Ці будинки були одно-двоповерховими, ставилися уздовж червоної лінії забудови вулиці із розривами. Вони в більшості загинули у полум'ї великих пожеж у місті 1839 та 1840, або з часом були розібрані за старістю.

Після 1861, з початком економічного піднесення, викликаного відміною кріпосного права, земля в центрі міста подорожчала. Як результат, периметр вулиці забудовано суцільним фронтом. На перших поверхах переважно двоповерхових цегляних будинків містились різноманітні заклади, що протягом усієї дореволюційної та радянської історії міста утвердили за Соборною статус торговельного центру. Тут містились найбільші в місті

магазини (ювелірний А.Альтшулера, фарфоро-фаянсового посуду Павлова, суконних і ситцевих товарів П.Черняєва). Тут же реалізовували свої товари купці гастрономо-бакалійної торгівлі (Д.Суханов, Медведєв, Овчаров, М.Скрипниченко й Ворошилін), бакалійної торгівлі (М.Скубенко, Столбін). На вулиці містилися міська громадська бібліотека й книжкові магазини купців Ільченка, Михайлова та Реньєна. Крім того, починаючи з кін. 1860-х рр., тут поступово створився фінансово-діловий центр з майже всіма відомими в Сумах до 1917 банками, кредитними товариствами, адвокатськими конторами.

Другі поверхи будівель вулиці Соборної, як правило, слугували квартирами, рівень комунальних зручностей у яких вивів Суми поч. 20 ст. на перше місце серед повітових міст Харківської губернії. Тутешні багатокімнатні квартири мали центральне водяне опалення, вентиляцію, електричне освітлення (електростанцію побудовано у 1902), водогін (водогінна станція стала до ладу 1894), ванні кімнати (каналізація була вигрібною). Цей житловий фонд був перепланований після 1917, під час так званого «ущільнення буржуазії».

На рубежі 19 – 20 ст. Соборну вкрили бруківкою, на ній встановили вуличне освітлення. Навколо єдиного на цій вулиці скверу в різний час були побудовані приміщення: повітового училища (1822, не збереглось), театру (1865, не збереглось), жіночої гімназії (1877, нині один з корпусів Української академії банківської справи), товариства взаємного кредиту Сумського повітового земства (поч. 19 ст., нині – один з корпусів Палацу дітей та юнацтва), електротeatру «Оріон» Пізніше – Художеств) (1910-і рр., нині заклад швидкого харчування). 1926 в центрі скверу відкрили пам'ятник Т.Шевченку, роботи видатного скульптора і кінорежисера, уродженця Сумщини І.Кавалерідзе. 1957 монумент був невиправдано демонтований під гаслом боротьби з авангардистськими течіями у мистецтві. Теперішній пам'ятник видатному українському поету створений сумським скульптором Я.Красножоном на місці попереднього.

Сьогодні вулицю Соборну прикрашають цікаві архітектурні споруди 19 – 20 ст., що слугують характерними взірцями неоготики (№ 37, 39), модерну (№№ 44, 48), ретроспективізму (№№ 25, 27, 32, 38, 46).

З будинками на Соборній пов'язані пам'ятні події і імена: 1920 у № 36 розпочав своє існування Сумський художньо-історичний музей, 1920 – 31 тут же проживав його засновник – художник і поет, уродженець Сумщини Н.Онацький, на квартирі якого неодноразово гостювали наші земляки: письменник-гуморист Остап Вишня (П.Губенко), драматург-театрознавець Я.Мамонтов, у № 38 мешкав Народний артист України А.Носачов. У № 39 навчалися відомі особистості: суспільний діяч, дружина О.Горького К.Пешкова (Вожжина), академік Академії правових наук України, професор В.Сташис (меморіальна дошка), керівник молодіжного підпілля під час нацистської окупації Сум Д.Косаренко.

1967 Соборною була прокладена одна з перших у місті тролейбусних ліній. Наприкінці 1970-х рр. вулицю закрили для транспорту, зробивши пішохідною.

2002 проводилась комплексна реконструкція цієї вулиці, під час якої асфальтове покриття було замінене бруківкою з кольорової цегли, на газонах обабіч висаджені невисокі кулеподібні клени, що своїми кронами не заважають милуватися архітектурою, встановлено нові вишукані малі архітектурні форми: ліхтарі, лавочки для відпочинку.

2005 на одному з газонів скверу Т.Шевченка була розміщена скульптурна композиція «Студентський спротив» (скульптор О.Шевченко). Вона уособлює незгоду студентів з президентським указом 2004 про злиття трьох сумських університетів в один національний [427].

Віктор Комаров

91.1. Будинок, у якому мешкав Онацький Н.Х. кін 19 ст. (іст.). Вул. Соборна, 36.

У центральній частині міста, на розі вул.Соборної і пров. 9-го Травня (раніше Сурогинського провулку). На червоній лінії забудови вулиці. Будинок триповерховий цегляний. Автор невідомий.

У 1920 – 32 тут мешкав Онацький Никанор Харитонович (9.01.1875 – 23.11.1937) – засновник Сумського історико-художнього музею.

До Сум приїхав 1913. У цьому будинку він мешкав разом з дружиною Надією і трьома дітьми. На третьому поверсі займав квартиру, що складалася з чотирьох кімнат, кухні та коридору. У березні 1920 Н.Онацького призначили завідувачим секцією образотворчих мистецтв при місцевій народній школі, і він відразу включився у створення Сумського історико-художнього музею, яким керував з 1920 до кінця 1931. Музей набув всеукраїнського значення, у ньому зосередились мистецькі шедеври національного і світового мистецтва. 1926 кількість експонатів досягла 9 тис., 1931 – 13 тис. Н.Онацький вів велику подвижницьку діяльність. Він – член Асоціації художників Червоної України (1929). Музей у Сумах перетворився на важливий центр національно-культурного життя в Україні. Квартира його директора стала осередком, навколо якого концентрувалося духовне життя місцевої української інтелігенції. Сюди заходили Я.Мамонтов, Остап Вишня, письменники із Сум, Києва, Харкова, художники і вчені, давні друзі по сумській «Просвіті».

З 1928 за квартиру і музеєм, особисто за Н.Онацьким, ГПУ встановило пильний нагляд. 1931 його звільнили з роботи, згодом виселили з квартири, 1933 – звільнили з роботи в педінституті. Цього ж року разом із сім'єю переїхав до Полтави, де був заступником директора і заввідділом обласного краєзнавчого музею. 1934 – перший арешт і ув'язнення у Харкові на Холодній горі (47 днів). 1935 звільнено з роботи як класового ворога, другий арешт, ув'язнення в Полтавському НКВС. 1936 звільнено з ув'язнення. 4 вересня 1937 – третій арешт і 23 листопада 1937 – розстріл. 26 вересня 1956 – реабілітований.

Твори Н.Онацького: вірші «Погук», «Коваль», «Ковалева пісня». За мотивами поезій Т.Шевченка створив інсценізацію «У тієї Катерини хата на помості», написав п'єсу для дітей «Новий світ» (1930). Поезії друкувалися в часописі «Рідний край», антології «Українська муза», збірках «Терновий вінок» (Київ, 1908), «З неволі» (СПб, 1908). Автор ряду досліджень про Шевченка як художника. Окремими виданнями вийшли праці: «Сім років існування Сумського музею» (1927); «Сумський художньо-історичний музей» (К., 1927); «Українська порцеляна»; «Український фаянс»; «Українське гутницьке скло»; «Селянський рух на Сумщині»; «Межигірський фаянс» (1931).

Вірші з тюремних камер вперше надруковані в журналі «Україна» (1989, № 35, С.10 – 11). Виставки проходили в Києві, Полтаві, Сумах. Твори, як художника: «Осінній клен» (1919), «Біля прялки» (1935), «Бузок» (1935).

На момент обстеження у будинку розміщені різні заклади та установи [428].

Маргарита Міленкова

91.2. Готель, 1903 – 07 (архіт.). Вул. Соборна, 44.

Знаходиться у ряді щільної забудови вулиці. Споруджений на поч. 20 ст. у стилі модерн. На першому поверсі готелю містились численні заклади та крамниці.

Споруда триповерхова, цегляна, фасад тинькований. За планом П-подібна, з раменами (праве рамено на першому поверсі добудовано пізніше). Структуру першого поверху формують дві зали на всю глибину основного об'єму, до яких з двору прилягають службові приміщення. Планування другого та третього житлових поверхів коридорне. Фасад має симетричну тридільну композицію з рядами простих трикутних вікон, розділених лопатками в центральній частині. Композиційно-пластичне вирішення фасаду значно спрощене, нівельоване після руйнації у 1960-х рр. двох бічних прямокутних еркерів із балконами, що мали на другому поверсі підковоподібні прорізи, а також після зняття ліпних деталей (жіночі маскарони, тяги, орнаменти), виконаних у стилі модерн, що надавали споруді яскравої характерності. Збереглися лише металеві грати балюстради з плавного вигнутими лініями мережива та ліпний десюдепорт головного входу з жіночим маскароном; у інтер'єрі – часткове оформлення вестибулю та парадних сходів.

На момент обстеження на першому поверсі будинку – магазин «Турист», другий – у стані ремонту [429].

Тетяна Скібицька

91.3. Житловий будинок, 1947 – 48, (архіт.). Вул. Соборна, 27.

Багатоквартирний триповерховий житловий будинок, збудований у ході відновлення та реконструкції міста Суми невдовзі після Другої світової війни. Призначався для робітників та службовців Сумського машинобудівного заводу. Зводився з використанням підмурків, підвалів та стін першого поверху, що відносяться, приблизно, до поч. 19 ст. Суттєвим перебудовам після цього не підлягав, використовується за прямим призначенням.

Будинок міститься в старішій, центральній частині міста, в межах створеної нещодавно пішохідної зони. Займає наріжну ділянку на перетині вулиці Соборної та провулку 9 Травня з нахилом у східному напрямку (до ріки Псел). Стоїть на червоній лінії забудови вулиці. Найближче архітектурне сусідство в тому ж ряді будівель – чотириповерховий будинок № 25 (1950), двоповерховий будинок № 29 (19 ст.), а на протилежній стороні вулиці – малоповерхові будинки 19 ст. У невеликому дворі знаходиться двоповерховий флігель 19 ст.

Займаючи наріжну ділянку, будинок тим не менше має просту прямокутну конфігурацію рядової будівлі та строго симетричну загальну композицію. Підвал використовується для технічних та господарчих цілей. Первісно на першому поверсі містився продовольчий магазин Ф.Скрипниченка. Другий та третій поверхи – житлові. Система їх розпланування – секційна з розташуванням чотирьох квартир на кожному поверсі. Усього квартир в будинку 16. Кожна з них має передпокій, одну або дві кімнати, кухню, туалет. Більша частина квартир з балконами. У двокімнатних квартирах одна кімната прохідна.

У композиції фасадів використані деякі традиції архітектури класицизму. Перший поверх рустований, має дверні та віконні отвори з напівциркульними завершеннями. Другий та третій поверх схвалені пілястрами. Головний та причілковий фасади увінчуються карнизом та фронтонами з напівциркульними слуховими вікнами. Підмурки та стіни будинку цегляні на вапняному розчині, перегородки цегляні та гіпсоблочні, перекриття підвалу та першого поверху – цегляні склепінчасті, інші – плоскі з використанням двотаврових балок та дерев'яної підшивки, підлоги паркетні, дощаті та із метлаських плиток, дах шипцевий із залізною покрівлею. Опалення центральне.

Будівля цікава та цінна в історико-архітектурному відношенні як своєрідна консервація залишків цивільних споруд поч. 19 ст. і як одна із найбільш привабливих будівель в забудові центральної магістралі міста Суми.

Нині на першому поверсі – магазини, другий та третій – житлові приміщення [430].

Віктор Мойсесіко

91.4. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Вул. Соборна, 25.

Будинок міститься в центральній частині міста. Спорудження будинку пов'язане з відбудовою міста й реконструкцією його центра після Другої світової війни. Судячи із зовнішніх ознак його та будинку № 32, можливе припущення, що автором проекту є архітектор В.Клочко.

Чотириповерхова, з підвалом будівля має найпростішу прямокутну конфігурацію в плані й загальну симетричну композицію з проїздом у двір посередині. Система розпланування секційна, але без ізолюючих капітальних стін між секціями на другому, третьому й четвертому поверхах. Усього в будинку 23 квартири. Кожна з них має передпокій, одну, дві чи три кімнати, кухню, ванну, туалет, вбудовану шафу, на верхніх поверхах – балкон. У композиції будинку, характерних деталях фасадів відбився вплив принципів та форм архітектури класицизму. Головний фасад досить пластичний: перший поверх та широкі лопатки верхніх поверхів рустовані, проїзна арка, двері й вікна мають обрамлення, а балкони – декоративні консолі. Композиція завершується карнизом. Будівельні матеріали, використані при спорудженні цього будинку, традиційні: підмурки цегляні стрічкові, стіни цегляні потиньковані, міжповерхові перекриття й крокви даху дерев'яні, підлога дощана. Конструктивна схема трипролітна з використанням поздовжніх несучих стін і внутрішніх стовпів.

Будинок цінний як одна з пам'яток відбудови та реконструкції міста після Другої світової війни. Він має також помітні типологічні й естетичні якості.

Нині на першому поверсі – магазини, другий, третій та четвертий – житлові приміщення [431].

Віктор Мойсесіко

91.5. Житловий будинок, 1951 (архіт.). Вул. Соборна, 32.

Будинок займає досить своєрідну наріжну ділянку в найстарішій частині міста між вулицями Соборною та Воскресенською, біля пам'ятки архітектури поч. 18 ст. – церкви Воскресіння Господнього. Споруджувався в процесі реконструкції міста після Другої світової війни. Призначався для робітників та службовців Сумського машинобудівного заводу. Автор проекту – архітектор В.Клочко.

Будівля складається з двох корпусів, між якими влаштовано проїзд з вулиці Воскресенської у добре впорядкований двір. В основному чотириповерхова, але наріжна частина з боку вулиці Соборної (колишньої Леніна) має п'ять поверхів, та ще й видову вежку. В одинадцяти секціях розташовано 97 квартир. До складу квартир входять передпокої, кімнати (від 1 до 4), кухні, ванни, туалети, комори, балкони. У композиції фасадів, в деталях відбилась орієнтація автора на традиції архітектури класицизму, що були досить популярними на той час в архітектурі України.

Другий, третій та четвертий поверхи наріжної частини будинку об'єднані пілястрами й широкими лопатками, а завершується вона виразним класицистичним карнизом і чотирикутною в плані видовою вежкою. Стіни рамен прикрашають пластичні «плями», що об'єднують по вертикалі групи балконів трьох поверхів. Серед технічних засобів, застосованих при спорудженні будинку – цегляна й шлакобетонна кладка стін з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, гіпсові перегородки, залізобетонні сходи, паркетна й керамічна підлога, дерев'яні перекриття, черепична покрівля. В трипролітній конструктивній схемі використані несучі можливості поздовжніх стін і пар внутрішніх стовпів.

Будинок є найбільшим та найпривабливішим з усіх житлових будівель, що були споруджені в Сумах протягом першого десятиріччя після Другої світової війни. Він цінний як пам'ятка архітектури України сер. 20 ст. і як пам'ятка відбудови й реконструкції міста Суми.

Нині на першому поверсі – магазини та офіси, другий, третій та четвертий – житлові приміщення [432].

Віктор Мойсесіко

91.6. Житлові будинки-близнюки, кін. 19 ст. – поч. 20 ст. (архіт.).

Вул. Соборна, 46. Два т. з. будинки-близнюки, що прилягають один до одного, розміщені в ряді щільної периметральної забудови пішохідної частини вулиці. Побудовані в різні роки в кін. 19 ст. Перший по ходу вулиці будинок з характерним гостроконечним фронтом зведений раніше. Візуальну єдність фасадів, перебудованих в один, було досягнуто в 1910-ті рр. після надбудови парного фронтона над другим будинком.

Двоповерхова, на підвалах, цегляна, тинькована будівля з боковими флігелями, що, замикаючи садибу, утворюють загальний внутрішній двір. Перші торгівельні поверхи мають у фасадній частині зальні приміщення, другі поверхи – секційно-коридорне розпланування. Загальний фасад оформлений на основі використання декоративної цегляної кладки з включенням еkleктично змішаних модернізованих стильових деталей. Два композиційних центри фасаду з напівциркульними вікнами та балконами по другому поверху завершені тричастинними стрілочастими фронтонами з рельєфною аркатурою. Другий поверх вирізняється також декілька спрощеним декором у вигляді рустованих лопаток, розеток та т.п. Перший поверх зайнятий більшими отворами-вітринами в гладеньких площинах стін. Маючи оригінальні силуети, будівлі служать містобудівним акцентом в забудові вулиці.

На момент обстеження на першому поверсі – магазини та різні установи. На другому – ремонтні роботи [433].

91.7. Жіноча гімназія (перша), 1877 (архіт.). Вул. Соборна, 39.

Міститься в глибині ділянки, за сквером імені Т.Шевченка (колишнім Гімназійним). Головна вісь орієнтована на центральний вхід. Дворовим фасадом звернена до схилів берегів Псла, входить до прирічної панорами історичного центру міста. Збудована у формах неоготики у 1880 – 90 рр., можливо, за проектом сумського архітектора Г.Прядкіна. На теперішній час використовується в якості одного з корпусів Української академії банківської справи.

Споруда двоповерхова, на підвалі, цегляна, тинькована, з коридорним двобічним розплануванням. Добудова правого рамена, близька за часом до часу основного будівництва, змінила первісну симетричну об'ємно-просторову структуру споруди з трьома неглибокими ризалітами на обох фасадах, не порушивши композиційної та стильової єдності. Ритмічне розчленування фасадів підкреслене на ризалітах пілястрами та аттиками із зубцями, вежами, тощо. Оригінальні заповнення вікон втрачені.

Належить до чисельної в місті групи неоготичних споруд кін. 19 – поч. 20 ст. Разом зі спорудою колишнього казначейського суду (вул. Соборна, 37) складає ансамбль архітектурного оточення скверу імені Т.Шевченка [434].

Тетяна Скибицька

91.8. Казначейський банк, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 37.

Споруда банку звернена головним фасадом до скверу імені Т.Шевченка, причілкою – до вул. Соборної. Зведена на місці цегляного заводу купця Д.Суханова, що забезпечив побудову дзвіниці та реставрацію Спасо-Преображенського собору в Сумах у останній чв. 19 ст. Споруда двоповерхова, на підвалі, цегляна з білими тинькованими деталями. За планом прямокутна, має декілька операційних залів у тилловій частині першого та другого поверхів. Виконана у формах неоготики. Головний фасад симетричний, із неглибоким ризалітом по осі, в якому розміщений портал головного входу з напівциркульним профільованим архівольтом на напівколонках романського типу. Форму архівольту повторено у вікнах першого поверху та тонких сандриках другого поверху. Насиченістю декоративних елементів виділена у композиції вінцева частина. Це нависні наріжні напівколонки, що переходять у циліндричні вежі над балюстрадою, аркатура, а також високий щипець ризаліту, що разом надають фасаду пластичної виразності. Рельєфні вставки на ризаліті виконані у радянські часи. На другому поверсі збереглися оригінальні дерев'яні заповнення вікон з мотивом конюшини.

З 1934 використовується як міський Палац піонерів, потім – Палац дітей та юнацтва [435].

Тетяна Скибицька

91.9. Кінотеатр «Люкс», 1910-ті рр. (архіт.). Вул. Соборна, 48.

Міститься в ряді щільної забудови вулиці. Споруджений у стилі модерн кін. 1916; у 1933 реконструйований. Використовувався як кінотеатр та зал громадських зібрань. Одноповерхова, на підвалі (в фасадній частині двоповерхова), цегляна, тинькована будівля кінотеатру має просту внутрішню структуру, що складається із прямокутних в плані вестибюлю та глядацької зали. Центр симетричного з тричастинним поділом фасаду виділений розкріповкою, підвищеною за рахунок аттика. Центральна вісь з головним входом акцентована балконом та великим горизонтальним горищним вікном з лучковою перемичкою. Наріжжя розкріповки фланковані лопатками, що переходять на аттику в пілони. Особливої витонченості надають фасаду ліпні рельєфи – обрамлені вінцем ліри в фільонках лопаток, переплетені гілки у фризі та ін. (є незначні втрати ліпного декору).

У наш час – заклад ресторанного типу [436].

Тетяна Скибицька

91.10. Міська ратуша, кін. 18 – серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 33.

Будинок розташований за лінією забудови вулиці, виходячи причілкою до скверу Т.Шевченка. Являє собою західне рамено гостинного двору, що існував на ділянці у кін. 17 ст. До нього входили службові місця, будинок міського голови та поліція. Збережене після руйнацій 1830-х рр. західне рамено стало основою для ратуші, відбудованої з

надбудовою другого поверху в сер. 19 ст. Прибудова, що існувала у східній частині, зруйнована у 1914 – 15. У 2-й пол. 19 ст. у будинку розміщувалися міська дума, міська управа, управління поліції; на поч. 20 ст. на першому поверсі був магазин готового одягу. Двоповерховий, на підвалі, цегляний, тинькований будинок виконаний у спрощених монументальних формах пізнього класицизму, що підкреслює його функцію громадської споруди. Первісне розпланування значно змінене. Симетричний, тридільний в основі головний фасад має великі прямокутні отвори на першому поверсі (розтесані на поч. 20 ст. з арочних). Аркові вікна на фасаді й причілках обрамлено широкими профільованими лиштвами з тридільними підвіконними фільонками. Розташований праворуч у причілку вхід виділено порталом з напівциркульним фронтоном; двір з боку скверу заграбовано муром. Нині у будинку різні установи та заклади [437].

Тетяна Скибицька

91.11. Міська садиба, кін. 18 – 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 29, 29 а.

На території садиби містяться житловий будинок (за лінією забудови вул. Соборної), дотичний до нього перпендикулярно житловий флігель (по вул. 9 Травня) та флігель, що стоїть окремо на подвір'ї. Тиловий бік садиби виходить до укріпленого підпірною стіною урвища над колишньою Нижньособорною вулицею. Садиба була спланована та забудована цегляними спорудами у кін. 18 ст. Після пожеж 1838 – 40 усі будівлі, за виключенням склепінчастих підвалів, були зруйновані. На їх основі у сер. 19 ст. були зведені нові житлові будинки. Добудови та переоформлення фасадів усіх споруд садиби періодично здійснювались у 2-а пол. 19 ст. На першому поверсі лицьового будинку на межі 19 – 20 ст. знаходився книжковий та письмовопаперовий магазин П.Пашкова.

Лицьовий житловий будинок. Прямокутна за планом, 2-поверхова, цегляна, тинькована споруда відрізняється простотою близьких до класицизму архітектурних форм. Добудова вузької правої частини з наріжним контрфорсом, що виконана з невеликим часовим проміжком, порушила початкову симетрію фасаду. Його центральна вісь виділена розкріпковою стіною із замуrowаним головним входом, вікном другого поверху і фронтоном з арковим вікном на горищі (балкон другого поверху втрачений). У великих напівциркульних прорізах-вітринах першого поверху були окремі входи до торговельних приміщень.

Архітектурно-містобудівну цінність має простір внутрішнього двору садиби. Флігелі, що його формують, представляють так звану традиційну міську забудову 2-а пол. 19 ст. з характерним для неї камерним масштабом, використанням відкритих на подвір'я дерев'яних терас і зовнішніх сходів.

На момент обстеження у будинку № 29 розміщені різні заклади та установи. На другому поверсі збереглися житлові приміщення. У будинку № 29-А розміщене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, а також офіси різних фірм [438].

Тетяна Скибицька

91.12. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1958 (мист.). Вул. Соборна. У сквері ім. Т.Шевченка.

Перед корпусом колишньої жіночої гімназії (нині це один із корпусів Української академії банківської справи).

Автори – ск. Я.Красножон, арх. М.Махонько. Розміри: вис. скульптури – 3,0 м, стлобата – 0,85 м, постамент – 3,5 x 1,5 x 1,2 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – поет і прозаїк, художник, мислитель, символ української національної ідеології і культури. У червні 1859 великий поет-демократ побував на території нинішньої Сумщини. За кілька днів він відвідав село Лифине, хутір Новий та місто Лебедин. Тут він намалював кілька картин, етюдів, ескізів та написав вірш «Ой по горі ромен цвіте». Враження Т.Шевченка від краю відбилися в повістях «Наймичка», «Капітанша», поемах «Княжна», «Великий льох», в «Щоденнику». У Лебедині, Кролевіці і Лифині збереглися будинки, в яких зупинявся поет. У с. Лифине свого часу було відкрито будинок-музей Кобзаря. На жаль, нині ліквідований. У серпні того ж року Т.Шевченко проїздом із Києва до Петербурга зупинявся на деякий час у с.

Гирявка (нині с. Шевченкове Конотопського р-ну) у сім'ї Лазаревських, з якими його пов'язували дружні стосунки.

Первісний варіант пам'ятника Кобзареві, роботи видатного українського скульптора І. Кавалерідзе, зруйнований у 30-ті рр. 20 ст.

Нині це залізобетонна, окута міддю скульптура встановлена в історичному центрі міста. На чоловому боці цегляного постаменту, облицьованого 1989 гранітними плитами (як і стилобат), зроблено напис накладними літерами «Т.Г.Шевченко, 1814 – 1861». Композиція вирізняється статичністю. Це відчуття підсилюється постаментом чотирикутної форми. Шевченко зображений на повний зріст в накинутому на плечі пальті. Виставлена трохи наперед права нога створює враження рівноваги та впевненості. Права рука притримує борт сюртука, в лівій – книжка. Схилена голова підкреслює глибоку задуму поета. Добре передана портретна схожість. Задумливе обличчя, глибокі зморшки на чолі, твердий цілеспрямований погляд передає внутрішній зміст образу – поетичну схвильованість, драматизм і, водночас, життєдайну силу.

Пам'ятник вдало вкомпонований у навколишній невеликий парк, і є однією з важливих ідейно-патріотичних домінант обласного центру, місцем проведення масових заходів патріотичного характеру [439].

Ірина Павленко

Т

92. ТЕТР ДРАМИ І МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ ІМ. М. ЩЕПКИНА, 1980 (архіт., мист.).

Театральна площа, 1.

Монументальна споруда розташована в середмісті посеред прямокутного майдану, що був утворений шляхом знесення кварталів історичної забудови. Стоїть на краю підвищеного правого берега р. Псел. Композиційно є ланкою, що поєднує ландшафтний парк у заплаві з центральною історичною площею міста – Червоною (нині Покровська). Попри горизонтальну композицію чолового фасаду, завдяки значній висоті сценічної частини театр відіграє роль головної містобудівної домінанти в ансамблі площі. Щоправда, його композиційне значення дещо применшують три 16-поверхові житлові будинки вздовж західного фронту площі.

Театр збудовано 1980 за проектом авторського колективу інституту Дніпромісто (Київ) у складі архітекторів С.Сліпця, А.Чорнодіда, інженера-конструктора І.Петрової, а також митців В.Зарецького, М.Тернавського, В.Шевченка, В.Єрмоленка та ін. До складу авторського колективу було включено також на той час першого секретаря Сумського міського комітету Комуністичної партії України М.Лушпу. 1981 авторам театру було присуджено Державну премію УРСР ім. Т.Шевченка.

Композиційною віссю площі є широка алея, що веде до головного входу в театр. Первісно по обидва боки була прикрашена басейнами з водограями й партерною зеленню. Вісь алеї збігається з поздовжньою віссю симетричної будівлі, що має традиційну розпланувально-просторову структуру з послідовним розміщенням вестибуля з гардеробами на першому поверсі, двосвітного фойє на другому поверсі, глядацької зали на 950 місць із балконом та сцени з приміщеннями обслуговування. З західного боку гардероба, зверненого в бік міста, розташовано касовий зал, а симетрично йому з боку парку – зал для конференцій. Сцена розміром 24 x 18 м має планшет з поворотним колом діаметром 14 м. Сценічна коробка має повний набір сучасного театрального обладнання верхньої і нижньої механізації сцени.

Будівлю піднято над рівнем майдану на триступінчастий подіум, у який з чолового боку врізані широкі прямі сходи. Лаконічне архітектурне вирішення фасадів ґрунтується на поєднанні монолітних глухих призматичних обсягів із горизонтальними смугами скла, через які освітлюється фойє. Позбавлені декору лапідарні фасадні площини облицьовані білим пісковиком. На чоловому фасаді, порушуючи аскетизм білої поверхні, графічно вирізняються чотири групи однакових декоративних світильників на масивних металевих

кронштейнах. Завдяки ним образ будівлі набуває гостроти трактування, контрастності й виразності. Споруда чітко розмежована на глядацьку й сценічну половини. В екстер'єрі це підкреслює розкріповка між ними на бічних фасадах і різне трактування обсягів.

Інтер'єри театру вирішено чітко й лаконічно. Вестибюль і два рівня фойє поєднано широкими відкритими сходами, облицьованими білим мармуром. Фойє другого поверху має вихід на балкон чолового фасаду. Стіни личкує полірований мармур світлих тонів – травертин і газган. На першому поверсі з ними контрастує чорний граніт підлоги вестибуля. Первісно глядацька зала була оформлена фанерованим дубом золотистих тонів, з яким контрастувала яскраво-червона обшивка крісел. Пишно орнаментована парадна тканина завіса включає елементи театральної символіки й мотиви українського народного розпису.

Масивні ручки вхідних дверей виконано у мідній чеканці, а вишуканіші ручки дверей до глядацької зали відлито з бронзи за креслениками архітекторів.

В інтер'єрі театру широко застосовано архітектурно-художні композиції з використанням мотивів ужиткового мистецтва Слобожанщини. Фойє другого поверху прикрашає декоративна горельєфна композиція на глухій стіні, виконана майстрами Сумського порцелянового заводу за ескізом видатного українського митця, уродженця Сумщини – В. Зарецького (1925 – 90). Виконавці – художники по порцеляні В. Єрмоленко та В. Шевченко –. За авторським задумом в основу композиції покладений міф про птицю Сирін, під час співу якої все навкруги не тільки наповнювалося звуками надзвичайної краси, а й освітлювалося. Панно має назву «Сім птиць – сім нот», виконане із порцеляни у стильовому ключі народного мистецтва і зображує сім казкових павичів, що ширяють у повітрі. Пластику рельєфу збагачують поліхромні вкраплення у вигляді густо розташованих декоративних елементів: дзвоників, розеток, кульок, намиста, пофарбованих яєць, де вжито інтенсивні червоні, сині, зелені, жовті барви, позолоту. Незважаючи на застосування кольору, панно в цілому виглядає світлою плямою на золотистому тлі стіни й створює святкове враження у поєднанні з багатоярусними люстрами та настінними світильниками з молочно-рожевого гутного скла.

Театр ім. М.Щепкіна в Сумах став значним явищем в архітектурі й монументальному мистецтві України межі 1970 – 80-х рр.

2012 у театрі проведено капітальний ремонт. У процесі реконструкції замінено плитку на фасадах будівлі, вхідну групу дверей, вхідні двері до глядацької зали (первісні бронзові дверні ручки збережено), вітражі першого та другого поверхів, звуко-акустичну систему, відреставровано паркетну плитку фойє другого поверху. Зазнала змін також глядацька зала: замість фанерованого дуба стіни оформлені декоративним тиньком теплого відтінку, встановлено нові крісла фісташкового кольору [440].

Віктор Вечерський

Ірина Павленко

93. ТОРГОВІ РЯДИ, 1789 (архіт.). Вул. Соборна 40 – пер. Терезова 1 – вул. Воскресенська 10. Комплекс торгових рядів, що складається з трьох збалансованих будівель, міститься на провулку Терезова, між вулицями Соборною та Воскресенською.

Перше з існуючих відомостей про побудову торгових рядів у Сумах є в рапорті Сумського городничого від 1789. За його повідомленням, до цього року «одна половина каменного гостиного ряду будет окончена, а на построение другой до сего времени желающих не является». Про «каменный гостиный двор с погребями» згадується також в «описании городов Харьковского наместничества» 1796. Протягом наступних століть будівля неодноразово перебудовувалась. Так, після пожеж 1830 – 40-х рр., що знищили центральні квартали міста, одноповерхові торгові ряди були відновлені з надбудовою другого поверху та частковим перебудуванням фасадів.

Будівлі торгових рядів двоповерхові, цегляні, тиньковані, з центральним проїздом у двір. З двору на других поверхах влаштовані відкриті дерев'яні галереї на цегляних опорних стовпах. Підвали являють собою три окремі багатокімнатні структури зі склепінчастими перекриттями та масивними стінами, розташовані під наріжними частинами та по центру

комплексу на певній відстані один від одного. Можливо, відносяться до періоду, що передує будівництву торгових рядів, та фіксують забудову вулиці 1-ї пол. 18 ст.

На верхніх поверхах перекриття плоскі, балкові. Структура перших поверхів лінійна багатоканальна, складається з ряду торгових залів з окремими входами з вулиці та ряду службових приміщень в тилах. Перший ряд, виділений аркадою на фасаді наріжного з вул. Воскресенською об'єму, за припущенням, представляв раніше відкриту галерею, характерну для торгових рядів та готельних дворів кін. 18 – поч. 19 ст. У 19 ст. була перебудована в окремі торгові зали, кожен з яких відповідав одному отвору аркади. Житлові приміщення других поверхів мають сполучення по галереї в наріжному об'ємі по вул. Воскресенській. Розпланування коридорне двобічне.

Кожен з трьох корпусів комплексу має самостійну композицію фасаду, що збереглась лише в загальних рисах. У лаконічних формах фасадів відображені стильові ознаки класицизму в його провінційному варіанті. У будинках № 40 по вул. Соборній та № 1 по провулку Терезова розділені пілястрами вікна других поверхів (частково закладені на 1/3 знизу) складають рівномірний ритм фасадів. Найбільшою виразністю відрізняються фасади наріжного корпусу по вул. Воскресенській, в яких використаний мотив аркади. Вхідні отвори в магазин мають тут форму напівциркульних арок (перебудовані в прямокутні), між якими в обрамленні плоского дощатого русту вміщені несправжні вікна. Торгові ряди є унікальним в типологічному відношенні пам'ятником цивільної архітектури міста кін. 18 ст. Відіграють важливу містобудівну роль, формуючи сторону цільного кварталу історичної забудови, співмасштабною Спасо-Преображенському собору.

У наш час торгові ряди зазнали часткової перебудови. На першому поверсі будинків розміщуються торгові заклади, на другому – установи та житло [441].

Тетяна Скибицька

94. ТОРГОВІ РЯДИ, кін. 19 ст. (архит.). Покровська площа, 13, 15, 15а

Ансамбль з трьох двоповерхових цегляних споруд займає практично всю північно-східну сторону кварталу між Кузнечною та Жовтневою вулицями, що виходить на Покровську площу. Велика різниця у відмітках між Кузнечною та Жовтневою вулицями зумовила уступчасте розміщення дотичних одна до одної споруд, а також наявність підвальних поверхів.

Ці споруди, розташовані в минулому на торговому майдані, – однотипні. Спочатку вони відповідали своєму функціональному призначенню: перші та підвальні поверхи – торгівельні та складські, другі поверхи – адміністративні, конторські, іноді, житлові.

Фасади житлових нетинькованих споруд вирішені в стилі так званої «цегляної архітектури». Переkritтя поверхів плоске, підвалів – циліндричне, дах щипцевий по дерев'яних кроквах, вкритий бляхою.

Б у д и н о к № 13. Споруда цегляна, нетинькована, двоповерхова, з підвалом. З боку подвір'я до будівлі прибудовано два флігелі: одноповерховий і двоповерховий. Внутрішнє розпланування основного корпусу внаслідок неодноразових перебудов змінене. Збереглося принципове членування трьома потужними поперечними стінами, що фланкують об'єм сходів і проїзду, котрі розташовані по центру споруди. Об'єми, розміщені обабіч сходів і проїзду, розділені повздовжніми стінами на дві нерівні частини. Приміщення, дотичні до головного фасаду, більші за ті, що виходять на подвір'я. Ймовірно, вони призначалися відповідно для торгівельних залів та підсобних приміщень.

Композиція головного фасаду центральносиметрична. Великі вітринні вікна першого поверху, а також отвори дверей і проїзд переkritі лучковими перемичками. Основний мотив декору першого поверху – імітація русту. Таким чином оброблені лопатки між вікнами, а також перемички отвору дверей і проїзду центральної частини споруди, що виділена комбінованими широкими лопатками, де руст поєднується з накладеною на нього пласкою вкороченою лопаткою з вертикальною щілиною посередині. Відсутність декоративної обробки бічних частин першого поверху споруди компенсовано скромним поясом зубчиків, що проходить під міжповерховим карнизом між рустованими лопатками,

ніби поєднуючи вікна у групу по три. У композиції другого поверху головного фасаду панує мотив здвоєних вікон. Здвоєні прямокутні віконні отвори бокових частин споруди обрамлені уступчастими лиштвами з вушками. Дві пари вікон центральної частини споруди напівциркульної форми обрамлені напівциркульними лиштвами. Поверхню стіни у місці, де поєднуються арки лиштви, прикрашено круглою фільонкою. Підвіконні стінки прикрашені прямокутними фільонками та заглибленнями. Раніше здвоєні напівцикульні вікна були поєднані балконом з виходами на нього з крайніх дверних отворів. Балкон не зберігся, отвори дверей замуровані до рівня підвіконь. По центру фасаду над складною лопаткою першого поверху йде ніби її продовження у вигляді лопатки складного рисунка та профілю. На рівні карнизу вона розкріповується та продовжується у полі стіни горища, де завершується напівцикульним заокругленням.

Закінчення горища з круглими вікнами у площині стіни є над лівою крайньою та правою крайньою парами вікон. Огорожа даху – чергування мереживних ґраток і цегляних стовпчиків у проміжках між горищними стінами. Нині у будинку – торгові заклади та офіси.

Б у д и н о к № 15. Двоповерхова, з підвалом, цегляна, нетинькована споруда, прямокутна за планом, займає ділянку на перехресті Покровської (Червоної) площі та Кузнечної вулиці. Фасад, що виходить на Кузнечну, подовжений добудованим двоповерховим цегляним флігелем. У композиції фасадів головного корпусу панує чіткий ритм поділу площин стін вертикалями колон складного змінного перерізу, між якими розташовані здвоєні напівцикульні віконні отвори. На другому поверсі фасади фланковано одинарними напівцикульними отворами, арки яких прикрашені архівольтом з замковим каменем. Напівцикульні лиштви здвоєних вікон рустовані. Над одинарними вікнами вище карнизу розташовано аттики, у полі яких є трикутні фронтони. Нині у будинку розміщується Сумська філія державної академії статистики, обліку та аудиту.

Б у д и н о к № 15 а. Двоповерховий, цегляний, нетинькований, прямокутний в плані будинок щільно прилягає до споруди №13. З подвір'я до будинку добудований двоповерховий цегляний флігель, прямокутний в плані, до повздовжньої стіни якого прилягала одноповерхова галерея на чотирьох підпорах (не збереглася).

Центральна частина головного фасаду основного корпусу на три віконні осі ледь заглиблена відносно бокових, наріжжя яких оброблені рустованими лопатками на всю висоту споруди. Рустована також площа стіни першого поверху. Усі віконні отвори, проїзд і отвір дверей перекриті лучковими перемичками. На першому поверсі отвір дверей, центральне вікно та отвір проїзду – подвійні. На другому поверсі всі віконні отвори одинарні, до того ж, над отвором дверей і проїздом першого поверху на другому поверсі розташовані по два віконні отвори, що розділені рустованою лопаткою та прикрашені лучковими сандриками. Віконні отвори заглибленої частини споруди другого поверху оздоблені лиштвами з вушками та лучковим сандриком.

Ймовірно, будинок № 15а та № 15 належали у певний період часу одному власнику, бо поєднані внутрішнім перебудуванням другого поверху та балконом у три вікна [442].

Наталія Стависька

95. ТОРГОВІ РЯДИ, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Кузнечна, 2а.

Містяться в центральній частині міста та головним фасадом виходять на Покровську площу, займаючи практично весь північно-східний бік кварталу між вулицями Кузнечною та Набережною ріки Стрілки.

Будівля рядів двоповерхова, прямокутна в плані, цегляна, нетинькована. Будівля первісно була одноповерхова, призначена виключно для торгівлі. Пізніше, ймовірно, в кін. 19 ст. над будівлею була зроблена мансардна надбудова для розміщення різних торгових контор.

Внутрішнє розпланування в наш час змінене, однак, збереглися дві міцні поздовжні стіни, що ділять об'єм першого поверху на три частини: середню вузьку – комунікаційну та дві широкі: торговельну північно-східну та господарчо-складську південно-західну.

Головний фасад на 27 віконних осей розділений на три рівні частини рустованими лопатками. Усі віконні отвори першого поверху прямокутні, згруповані по три: середній широкий (можливо був дверний отвір) і по бокам два звичайних. У простінках вікон містяться лопатки, рустовані у верхній частині. Перемички вікон рустовані та декоровані замковими каменями. У наш час на головному фасаді всього один дверний отвір. Раніше кожна лавка мала свій окремий вхід, розташований, можливо, на місці кожного широкого віконного отвору.

Перший поверх відділений від другого мансардного широким фризом, прикрашеним прямокутними коморами та квадратними випуклими фільонками та дуже профільованим карнизом. Міцні консолі, розташовані над кожним широким віконним отвором, розкріповують карниз та фриз.

У площині стіни мансардного поверху над консолями розташовані напівциркульні віконні отвори. По центру головного фасаду над напівциркульним мансардним вікном є аттик необарочного характеру. Над крайнім правим напівциркульним вікном мансардного поверху міститься аттик більш скромного декору. Очевидно, така ж прикраса була з лівого боку головного фасаду. Пізніше, на поч. 20 ст., над першим поверхом замість мансардного був зведений повний поверх на шість віконних осей. Площина стіни мансардного поверху декорована прямокутними коморами. Завершує будівлю міцний карниз.

Рустовані лопатки мають над карнизом продовження у вигляді декоративних стовпів, між якими, ймовірно, існувало металеве мереживне огороження даху. Для кращого освітлення мансардного поверху в об'ємі даху влаштовані дерев'яні засклені ліхтарі. У процесі реконструкції змінене лише внутрішнє розпланування. Збережений декор головного фасаду, вирішений в «цегляному стилі» з елементами необароко.

У наш час в будівлі торговельних рядів міститься різні установи та заклади [443].

Наталія Ставицька

96. ТОРГОВИЙ БУДИНОК КУПЦЯ КУЛШОВА, 1910 (архіт.). Вул. Кооперативна, 3.

Міститься в ряду забудови вулиці, другим фасадом виходив раніше на нині забудовану Базарну площу. Споруджений у стилі модерн як торговий будинок купця Кулішова. Серед мешканців міста відомий як «Старий універмаг».

Двоповерхова, на підвалі споруда виконана з лицьової червоної цегли. За планом Г-подібна, із заокругленим наріжжям; внутрішній простір складають зали (у великопроботних залах правого рамена є прямокутні стовпи – опори). У структурі споруди відображений основний принцип проектування модерну – «зсередини – назовні». Різновеликі фасади з центрально-осьовою структурою у правому рамені та чотиридільною у лівому – розчленовані розкріповками стін із великими прямокутними вікнами-вітринами на першому поверсі та тридільними напівциркульними на другому, завершеними аттиковими стінами. Масивна заокруглена наріжна частина з трьома прорізами на першому та другому поверхах завершена невисоким аттиком. У цілому вирішення фасадів відрізняється лаконізмом, що відзначає конструктивістський напрямок стилю модерн, та високою якістю будівельних робіт.

На момент обстеження в будівлі міститься ряд магазинів [444].

Тетяна Скибицька

97. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР, 1901 – 14 (архіт., мист.). Вул. Троїцька, 34. Знаходиться у північно-західній частині історичного центру міста, на одній із головних магістралей. Урочисте закладення собору було приурочено до дня народження російського імператора Миколи II 6 травня 1901. Будівництво велося на кошти місцевого мецената цукрозаводчика П.Харитоненка. За його замовленням зразком для проектування слугували петербурзькі собори – Ісаакіївський (архітектор О.Монферран) і Троїцький (архітектор В.Стасов). Автор проекту – архітектор К.Шольц. Замовлення розмістили у

найкращих вітчизняних і закордонних фірмах. Наявність коштів дозволяла будувати дуже інтенсивно: 1903 завершено покрівельні роботи. Після того темп зведення храму уповільнився та після 1905 взагалі призупинився через хиткий фінансовий стан замовника. Роботи поновилися лише з 1911. В оформленні інтер'єру собору брали участь знані столичні майстри. Відомий іконописець М.Нестеров написав спеціально для іконостасу Троїцького собору 6 образів. У центральному підбаннику розміщені 16 полотен московського художника І.Новінського. Архітектор О.Щусев розробляв деталі інтер'єру, ескізи дзвонів, за його проектом і за участю скульптора В.Кузнецова був виготовлений у Петербурзі мармуровий іконостас (проте, його не привезено до Сум, тому у соборі встановлено однарусний дерев'яний). На дзвіницю піднято 12 дзвонів московського та ростовського заводів братів Самгіних. Трипрестольний собор, освячений 1914, належав релігійній громаді до 1959.

Значний об'єм ремонтно-реставраційних робіт пам'ятки виконаний у 1977 – 89: відновлені втрачені архітектурно-декоративні елементи фасадів, первісне завершення дзвіниці, пофарбування бань. В інтер'єрі відтворена зала церкви та пристосована під камерну та органну музику, зроблені нові люстри. Для розміщення служб органної зали влаштовано два інженерних блоки, розташовані під зовнішніми сходами з північного та південного боків. Виконано благоустрій прилеглої території. Автори проекту реставрації та пристосування В.Хромченков, В.Смирнов. 1987 в апсиді собору було встановлено орган на 48 регістрів чехословацької фірми «Рігер-Клос», який 2007 перенесено до обласної філармонії.

Собор зведений у характерному для поч. 20 ст. стилі неокласицизму. За основу композиції взято тип п'ятибанного храму з великою центральною банею та чотирма малими, поставленими на діагоналях планового квадрату. Під усією спорудою розташований цокольний ярус, перекритий хрестовими склепіннями. Із заходу прилягає струнка триярусна дзвіниця з двоколонним портиком коринфського ордера. Такі ж портики, проте чотириколонні, акцентують осі плану на інших трьох фасадах. Центральна баня перекрита сферичною рельєфною банею з невеликими витонченими люкарнами. Навколо світлового підбанника та декоративного ліхтарика, що завершує баню, влаштовані балюстради. Класичній строгості рішення основних об'ємів не суперечить пишній декор фасадів – ліпнина у тимпанах фронтонів, обрамлення отворів вікон і дверей, ефектні капітелі колон і пілястр, що виділяються на побілених фасадах кольором бронзи. Споруда цегляна, тинькована. Дах по кроквяних фермах, вкритий покрівельною сталлю.

Розпланування собору просте – квадрат із заокругленими наріжжями, поділений чотирма масивними пілонами на дев'ять просторових дільниць і три нави. Інтер'єр легко оглянути, він повітряний, його деяка прохолодність пом'якшена забарвленням у теплі пастельні тони. Великий пронизаний світлом підбанний простір контрастує з дещо нижчими перекритими хрестовими склепіннями, боковими камерами. Вітварна частина та бокові апсиди мають Солею. У західній частині храму знаходяться маленькі хори.

У верхній частині трикутників парусів, під підбанником центральної бані на тлі хмар зображені Апостоли-евангелісти: Іоанн, Марк, Матфей, Лука, сивобороді Іоан і Матфей, які за зовнішністю асоціюються з старозавітними пророками. Кожен зі своїм символом (ангел, орел, лев, бик). Незважаючи на типові принципи побудови зображень, автору вдалося досягти (за рахунок різних поз і жестів, розміщення символів, драпіровок одягу, форм сувоїв, що тримають апостоли та ін.) композиційної різноманітності і наділити всіх індивідуальними рисами. Завдяки гризайльній манері живопису виникає динаміка світлотіньових контрастів, що наближають композицію до рельєфних зображень. Розписи виконані на високому академічному рівні і за стилістичними ознаками є цілком органічною частиною інтер'єру собору, що гармонує з його ренесансними формами.

Багатобанна монументальна споруда, увійшовши до силуету забудови правого берегу ріки Псел, стала однією з висотних домінант міста, що збагатила його архітектурний образ [445].

Марина Кадомська

98. ТРОЇЦЬКА ВУЛИЦЯ 18 ст. (іст., архіт., містобуд.). З 1926 носила ім'я радянського політичного діяча Ф. Дзержинського (1877 – 1926). 2008 відновлено історичну назву. Одна з найстаріших вулиць міста. Розташувалась на північний схід від Сумської фортеці на неукріпленому посаді (військовій слободі), що з часом отримав назву Нове Місто. Простягнулася з півдня на північ від вул. Героїв Сталінграду до вул. Привокзальної. Поодинокі хаотична забудова в цьому районі простежується вже на першому фіксаційному плані Сум, складеному капітаном геодезії О. Закудіним 1768.

На плані 1786 вулиця Троїцька подана досить розпливчато. Трасована вона була тільки згідно з новим планом Сум, розробленим після двох великих пожеж у місті 1839 та 1840 харківським губернським землеміром С. Дмитрієвим і конфірмованим Миколою І 1845. Інтенсивна її забудова відбулася у 19 – на поч. 20 ст.

Свою назву вулиця отримала від провідної архітектурної домінанти Нового Міста – Троїцького собору, побудованого коштом цукрозаводчика-мецената П. Харитоненка (№ 32, 1901 – 14, неокласицизм). У собора було дві попередниці – церкви в ім'я св. Трійці. Перша з них – дерев'яна – відома за актом 1730 зі школою та богадільнею (шпиталем), а друга – цегляна – була споруджена 1827 поміщиком с. Лука Сумського повіту П. Лінтварьовим за духовним заповітом його рідного дядька М. Лаврентьєва.

Функціональні особливості вулиці, що склалися у цей період, пов'язані переважно з просвітницько-духовною діяльністю. Зона учбових закладів сформувалась на початку вулиці (у 90-ті рр. 18 ст. тут знаходилося перше Сумське міське училище). На цій же вулиці були Чотирикласне міське училище (№ 1), ансамбль Олександрівської чоловічої гімназії (№ 3 – 5), Друга жіноча гімназія у будинку лютеранської громади (№ 7), дитячий притулок ім. Н. Харитоненко з жіночим училищем (№ 28), а також Духовне училище (№ 48). Культурні домінанти – Троїцький собор (№ 32), костел (№ 6) та Лютеранська кирха.

До Другої світової війни вулицю відкривав бетонний міст через р. Сумку, побудований 1910 за проектом московського інженера Тайфеля коштом П. Харитоненка. Обабіч він був прикрашений гранітними обелісками. Міст орієнтований на головну контору П. Харитоненка та пов'язаний із нею візуально і стилістично. За роки експлуатації міст зазнавав перебудов і втратив свій первісний вигляд. У 2012 його було реставровано відповідно до архівних фото та фрагментів креслень.

До кін. 18 ст. відносяться свідоцтва про найстарішу на цій вулиці садибу Богдановичів, що до нас не дійшла (ділянка № 1 за свідченням відомого краєзнавця П. Сапухіна). Богданович Іван – сумський городничий, письменник і поет, його брат – Іполит Богданович – відомий поет катерининського часу, автор славнозвісної тоді поеми «Душенька» (1778).

Нині частину колишньої садиби Богдановичів займає невеликий сквер, у який в 1970-ті рр. з заснованої тоді площі Леніна (Незалежності) був перенесений пам'ятник уродженцю Сумщини, двічі Герою Радянського Союзу, ушанованому льотчику С. Супруну (1907 – 41; скульптор Я. Ражба, 1947).

Вигляд старої Троїцької вулиці, що частково дійшов до наших днів, багато в чому зумовлений будівельною діяльністю І. та П. Харитоненків, а також їх високооплачуваних службовців. У межиріччі Псла і Сумки, на нинішній ділянці № 4, знаходилась сумська садиба «цукрових королів». Вона складалась з головної контори, панського будинку та господарських споруд, побудованих Харитоненком-старшим у 1880-х рр. У 1912 – 13 П. Харитоненко зробив капітальний ремонт і добудову старого батьківського будинку (еклектика) з тим, щоб забезпечити родині максимум можливого на той час комфорту. Головна контора (неокласицизм), де концентрувалося управління розгалуженими володіннями цієї родини в Харківській, Чернігівській, Полтавській і Курській губерніях, була тоді надбудована другим поверхом. Нині будівля належить обласному відділенню Національного банку України і перебуває в стані реставрації.

По сусідству з садибою Харитоненків римо-католицькою громадою Сум у 1900 було отримано дозвіл на будівництво костелу (№ 6, 1911, еклектика). Після 1917 служби у

храмі проходили з перервами до 1932. Вони відновилися в період німецько-фашистської окупації, коли всі храми Сум були відкриті. Після війни костел знову був закритий. Відродження сумської римо-католицької громади та храму розпочалося у 1991.

На вулиці Троїцькій знаходилося декілька навчально-виховних закладів і дитяча лікарня, повністю або частково побудовані та утримувані коштом Харитоненків. У нинішньому будинку облспоживспілки (№ 1, 1905, неоренесанс) до 1917 діяло 4-класне міське чоловіче училище, реорганізоване у 1912 у вище початкове. Навчалися тут діти ремісників, дрібних службовців та торговців протягом шести років, оскільки курс першого та другого класів тривав упродовж чотирьох років. Почесним куратором училища був П. Харитоненко.

На нинішній ділянці № 3 розташовувався ансамбль чоловічої Олександрівської гімназії, до якого входили власне учбовий корпус з домовою Святодухівською церквою (1873, цегляний стиль), пансіон (кін.19 ст., неоготика), флігель (кін. 19 ст., неоготика). Опікунами закладу обиралися найбільші землевласники повіту: М.Кондратьєв (1832 – 87), граф П.Строганов (1824 – 1911; син засновника Строгановського училища у Москві), В.Савич (1821 – 1907), П.Харитоненко (1853 – 1914).

На межі 19 – 20 ст. склався садибний тип забудови Троїцької вулиці з достатньо великими огороженими земельними ділянками, на яких були садки та службові споруди. Більш щільне розташування садиб і порівняно невеликі розміри кварталів були на початковій ділянці траси, до Троїцького собору. Далі квартали значно збільшені та часто зайняті лише однією садибою (наприклад, І.Асмолова з дендропарком, лікарні Св. Зінаїди та духовного училища). У структурі вулиці були також дві площі – Троїцька біля собору та Павлівська, за духовним училищем, що примикала до території рафінадного заводу (на сьогодні забудовані).

1903 у будинку лютеранської громади (№ 7, 1867, еkleктика) була відкрита прогімназія, реорганізована 1907 у другу жіночу гімназію. У період німецько-фашистської окупації у будівлі було розміщено табір військовополонених, внаслідок чого вона значно постраждала і була відбудована без збереження первісних архітектурних форм. Зараз тут міститься середня школа № 8.

Нинішній Сумський пологовий будинок № 1 (№ 28, 1888, еkleктика) первісно був дитячим притулком імені Н.Харитоненко, дружини Івана Герасимовича, відкритим на її кошти. Вона ж пожертвувала і садибу під забудову. До притулку приймали з семирічного віку дівчаток-сиріт, або з сімей, що втратили годувальника та багатодітних. По смерті благодійниці у 1904, попечителькою притулку стала Віра Андріївна, дружина П.Харитоненка. 1906 вона успішно клопоталася про розширення програми викладання, що призвело до створення жіночого училища при притулку, по закінченні якого вихованки удостоювались звання «початкових вчительок».

Між перпендикулярними Троїцькій вулиці Духовним провулком (вул. Червонозоряна) та Вокзальною (Привокзальна) вулицею містився будинок духовного училища, переведеного в Суми з Охтирки 1888. Будинок з домовою Охтирсько-Богородицькою церквою побудований за проектом Харківського єпархіального архітектора В.Немкіна (№ 48, 1890, цегляний стиль). Значну суму у його побудову вніс І.Харитоненко, який за свої пожертви по духовному відомству був нагороджений орденом св. Станіслава 1-го ступеня. Училище давало початкову духовну освіту та готувало до вступу у семінарію. Нині будинок використовується обласною лікарнею.

Одним із міських архітектурних ансамблів, що найбільш повно зберігся, є комплекс споруд дитячої лікарні св. Зінаїди (№ 57, 1896, модерн, неоготика). Він складається з чотирьох корпусів, що були побудовані і утримувались П.Харитоненком на виконання заповіту свого батька. Лікарня призначалася для дітей обох статей від дня народження до 12 років, переважно з бідних сімей. Безкоштовним для них було не тільки лікування у стаціонарі, але й прийом у поліклініці. Зараз у головному корпусі колишньої лікарні міститься обласне Управління охорони здоров'я та міський відділ охорони здоров'я.

Еклектичним поєднанням різних стильових рис вирізняються будинки, збудовані на Троїцькій у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. для родин передостаннього (до революції 1917) міського голови В. Золотарьова (№ 8), керуючого головною конторою торгового дому «І.Г.Харитоненко з сином» Ф.Шрейнера (№ 15), директора Павловського рафінадного заводу в Сумах (до пожежі на підприємстві 1907) О.Крінера (№ 33), купця 2-ї гільдії І.Асмолова (пл. Свердлова, 14).

Від колишньої Троїцької (Свердлова) площі вздовж вулиці на північ розташовувався парк, створений на власній садибі І.Асмоловим у кін. 19 ст. Науковці налічують у ньому біля сорока видів дерев і чагарників. У 1970-х рр. він був упорядкований за проектом, розробленим спеціалістами Ботанічного саду Академії наук УРСР. У 2-й пол. 20 ст. тут були побудовані корпуси, у яких нині знаходиться обласний диспансер радіологічного захисту населення та міська дитяча лікарня. Фасад останньої прикрашає крупномасштабна мозаїка, виконана у 1985 (художник В.Ейсмонт).

У радянські часи забудову вулиці доповнено, в основному, типовими житловими будинками, переважно п'ятиповерховими, що суттєво порушило первісний масштаб і цілісність архітектурного середовища. До цінної фонові забудови 1930 – 50 рр. відносяться будинки № 13 і № 37.

Потенціал архітектурного середовища вулиці неоднорідний. Пам'ятки архітектури, значні та традиційні споруди сконцентровані на початку вулиці, до провулку Піонерського. За ним починає домінувати сучасна забудова, в яку «вкраплено» окремі пам'ятки. Не дивлячись на перевагу суспільних споруд, вулицю відрізняє провінційна «ліричність», рідкісна для головних магістралей промислових міст межі 19 – 20 ст. Незворотними є втрати у кін. 70-х рр. 20 ст. стильних металево-цегляних огорож, що не тільки підкреслювали червону лінію вулиці, а й разом з будинками у глибині ділянок становили єдиний архітектурний ансамбль.

1967 Троїцькою вулицею почався регулярний рух тролейбусів [446].

Віктор Комаров
Тетяна Скибицька

98.1. Дитяча аптека, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 51.

Знаходиться у зоні садибної забудови, поряд із територією дитячої лікарні Св. Зінаїди імені І.Г.Харитоненка.

Планово-просторова структура споруди свідчить про те, що її збудовано в декілька етапів. Одноповерхова, виконана з червоної цегли (фасад побілений), вона являє собою тип рядового особняка з розвинутим об'ємом підвір'я. Частина будинку, що виходить на вулицю, має торговельну залу, ймовірно, добудовану пізніше. Особливої характерності їй надає ганок, оформлений у «російському» стилі, що контрастує із безстильовою архітектурою всієї споруди. Низькі парні арки ганку з важельками та чотирихилий дах банеподібної форми з флюгером надають ганку своєрідний «дитячий» масштаб, посилюючи сприйняття образу споруди.

На момент обстеження в будівлі міститься «Аптека Троїцька» [447].

Тетяна Скибицька

98.2. Дитячий притулок ім. Харитоненка І.Г., 1888 (архіт.). Вул. Троїцька, 28.

Міститься у розрідженому ряді забудови, за невеликим палісадником (первісну цегляну огорожу біля лінії тротуару втрачено).

Будинок притулку побудований у кін. 19 – на поч. 20 ст. на кошти І. та П.Харитоненків для утримання дівчат-сиріт. На базі притулку діяло училище – середній навчальний заклад, що давав освіту, рівну жіночій прогімназії. Добудований у 1970-ті рр. новий корпус з'єднано з приміщенням притулку перехідною галереєю.

Споруда цегляна, тинькована; фасад оброблений пласким дощатим рустом, наріжжя – рустованими пілястрами. Двоповерховий, на підвалі, Г-подібної конфігурації об'єм першого поверху має двобічне коридорне розпланування, на другому поверсі – зальні

приміщення, що згруповані по бокам центрального вузла сходів. Відрізняється еkleктичністю архітектурних форм, у трактуванні яких вплив російсько-візантійського та романо-готичного стилів, поєднаних із раціоналізмом «цегляного стилю».

Центральна вісь фасаду відмічена невеликим вхідним ризалітом з гострим трикутним фронтоном. Лучкова форма віконних перемичок повторена у високих сандриках. Лінія карнизу акцентована дворядним аркатурним поясом.

У вестибулі збережено мозаїчну підлогу з бетонованого мармурового дрібку та частково ліпнину стелі.

На момент обстеження в будівлі міститься гінекологічне відділення 1-го пологового будинку [448].

Тетяна Скибицька

98.3. Дитяча лікарня св. Зінаїди ім. Харитоненка І.Г., 1896 (архіт.). Вул. Троїцька, 57.

Ансамбль лікарні, що складається з двох лікарняних корпусів та двох службових, розташований у парку, з виступом від червоної лінії забудови вул. Троїцької. Раніше мав муровану огорожу з в'їзними воротами, виконану у єдиному стилі з архітектурою корпусів. Лікарня на 20 місць була збудована згідно із заповітом І.Харитоненка, на гроші покійного, та названа на честь його померлої малолітньої доньки Зінаїди. Споруджена 1896 у неоготичному стилі.

Г о л о в н и й к о р п у с. Звернений фасадом до вулиці, цегляний, тинькований, різноповерховий (двоповерховий із мезоніном у центральному об'ємі та одноповерховий у бічних раменах), на підвалі, з коридорним плануванням. Особливістю його просторово-планової структури є використання виразного ритму та пластики різних за формою та висотою ризалітів. Вхідний ризаліт головного п'ятидільного фасаду акцентовано по осі стрілчастим порталом, потрійним вікном і стрілчастою нішею мансарди в обрамленні ступінчатого фронтона із зубцями та вежками. Бічні ризаліти завершені подібними трикутними фронтонами. У декорі фасадів широко використані модернізовані форми романсько-готичної архітектури – модельовані з цегли зубці, аркатура, вежки, стрілчасті форми прорізів вікон, амбразури тощо. Втрачено оригінальні завершення двох димарів на центральному ризаліті, що імітували вежі, котрі входили до композиції вінцевої частини. Збереглися різьблені дерев'яні двері парадного входу з мотивами трифорію. У ніші центрального ризаліту раніше містилась мозаїка із зображенням Св. Зінаїди (1907, нині у зібранні Сумського художнього музею).

Д в о р о в и й к о р п у с. Розташований паралельно до головного, за внутрішнім лікарняним подвір'ям. Зведений для інфекційного відділення. Цегляний, тинькований, тридільний за фасадом, з бічними двоповерховими ризалітами та одноповерховим центром. Декорований в спрощених неоготичних формах. На момент обстеження у головному та дворовому корпусах міститься Управління охорони здоров'я Сумської обласної державної адміністрації.

Б і ч н и й к о р п у с. Розташований ближче до лінії забудови вулиці, до якої звернений вузьким фасадом. Одноповерховий, із мансардами в ризалітах, цегляний, тинькований, із коридорним плануванням. Виконаний в неоготичних формах, він, разом із головним корпусом, формує простір першого, парадного двору лікарні.

Г о с п о д а р с ь к и й к о р п у с. Одноповерховий господарський корпус розташований збоку між головним та дворовим корпусами, перпендикулярно до них. Тепер будівлі бічного та господарського корпусів належать Сумській обласній дитячій клінічній лікарні. Комплекс дитячої лікарні Св. Зінаїди є одним з кращих прикладів неоготичної стилізації доби історизму у забудові міста [449].

Тетяна Скибицька

98.4. Духовне училище, поч. 90-х рр. 19 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 48.

Будівля вільно міститься на відкритій ділянці, за невеликим сквером, котрий раніше мав огорожу. Просторий двір садиби зайнятий різнорідними службами (частина з них відносяться до кін. 19 ст.). Проекти будівель чоловічого духовного училища та

гуртожитку при ньому (не зберігся) виконані харківським епархіальним архітектором В.Немкіним у кін. 80-х – поч. 90-х рр. 19 ст.

Чотириповерхова за першим напівпідвальним та верхнім горищним поверхами будівля виконана із лицьової червоної цегли. Перекриття плоскі, у вхідному тамбурі та на сходовій клітці другого поверху – хрестові сходи. Прямокутний симетричний в об'ємно-просторовій структурі об'єм будинку має по три розвинуті ризаліти на головному та дворовому фасадах. Оформлений в «цегляному стилі» з використанням романовізантійських модернізованих деталей. Міжповерхові карнизи, що містяться по периметру будівлі, ділять її на чотири яруси, у верхньому з яких проходить ряд маленьких спарених напівциркульних вікон горища. Центральний ризаліт з мереживним металевим козирком ганку має по другому поверху напівциркульні вікна зі спареними безордерними напівколонами та прямою лінією зубців по верху. Ризаліти головного фасаду завершені аттиками. Первісно над будинковою церквою училища в центральному приміщенні третього поверху був встановлений хрест.

Частково збереглось оформлення парадними сходами, основним елементом якого є напівколони романського типу. Ступінчасте цегляне огороження сходів завершене масивними волютоподібними формами. На третьому поверсі збереглися одні різьблені високого рельєфу дерев'яні двері.

На момент обстеження в будівлі училища міститься один із корпусів Сумської обласної лікарні [450].

Тетяна Скибицька

98.5. Житловий будинок, кін. 19 ст. – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 8. Будівля міститься на початку вулиці Держинського та головним фасадом виходить на червону лінію забудови вулиці.

Будівля двоповерхова, Г-подібна в плані. Забудова тинькована, перший поверх цегляний, другий – дерев'яний обкладений цеглою. Будівля неодноразово перебудовувалась. За припущенням, це була одноповерхова, прямокутна в плані забудова, що була коротша на дві віконні вісі зі сторони південно-західного фасаду. Другий поверх та південно-західний двоповерховий об'єм, що включає сходову клітку, добудовані пізніше. Останньою добудовою зі сторони двору був завершений об'єм будівлі.

У фасадній частині першого поверху збереглось анфіладне розпланування. Існуючий раніше дверний отвір, що вів до кімнат першого поверху, закладений та перероблений на віконний. Балкон другого поверху зроблений в післявоєнний період: віконний отвір перероблений на балконні двері. Композиція головного фасаду асиметрична. Перший поверх розчленований по вертикалі рустованими лопатками, що продовжуються на другому поверсі безордерними пілястрами. Над карнизом, майже по центру головного фасаду будівлі, розташований напівзруйнований аттик барочного типу.

Віконні прорізи прямокутні, оброблені по першому поверху витягнутою чвертю та контрлиштвою у верхній третині. Віконні прорізи другого поверху обрамлені лиштвами із завершеннями двох типів: барочного типу у вигляді двох волют, що сходяться, та у вигляді трикутних фронтонів.

Об'єм сходової клітки виділений лучковим дверним отвором, обрамленим рустованою площиною стіни та подвійним прямокутним віконним прорізом на другому поверсі, що фланкований безордерними пілястрами з карнизом із зубців між ними.

Дана будівля відноситься до типу дохідних житлових будинків, характерному для провінційної архітектури кін. 19 ст. На момент обстеження в будівлі міститься управління державного казначейства у м. Суми [451].

Наталія Стависька

98.6. Костьол і будинок ксьондза, 1911 (архіт.). Вул. Троїцька 6, вул. Псільська 1.

Римо-католицький костьол та будинок ксьондза містяться окремо на наріжній ділянці вулиць Троїцької та Псільської. Місце для їх зведення подаровано у кін. 90-х рр. 19 ст. І.Харитоненком. Проект датується 1900. У радянські часи костьол використовувався як

шкільний спортзал, будинок ксьондза – як житловий. Сьогодні цим спорудам повернуто первісне призначення.

К о с т ь о л. Орієнтована до фронту забудови вул. Троїцької невелика однефна будівля виконана з лицьової червоної цегли у модернізованих формах готики. Перекриття у підвалі склепінчаті, неф має циліндричне склепіння. Пізніше до віттарної частини добудовано споруди, що внесли дисгармонію. У цілому каплиця відрізняється раціоналістичністю та лаконізмом архітектурного рішення. Це втілено у чіткому ритмі контрфорсів і високих, із рустованими архівольтами арочних вікон між ними, що підкреслюють вертикальність основних пропорцій. Близька до трикутника композиція головного фасаду утворена високим щипцем із вінцевою вежкою – дзвіницею. Центральну вісь фасаду акцентують вітражне вікно-роzetка та портал із гострим щипцем, фланкований напівколонками та стилізованими пінаклями. Обабіч порталу – дві напівциркульні ніші для скульптури. Збереглися дерев'яні різьблені двері з металевими ґратами та фігурні заповнення вікон. В інтер'єрі – розкріповані тосканські пілястри в міжвіконних простінках.

Б у д и н о к к с ь о н д з а. Розташований у ряді забудови вул. Псільської фасад із головним входом звернений до подвір'я. Споруда цегляна, нетинькована, одноповерхова з двоповерховим центральним ризалітом. Виконана з використанням неоготичних деталей на основі раціоналістичного напрямку стилю модерн.

Стилістика архітектурних форм каплиці та будинку ксьондза підтримана у забудові кварталу спорудою пансіону Олександрівської чоловічої гімназії [452].

Тетяна Скибицька

98.7. Лютеранське училище (друга жіноча гімназія), 1867 (архіт.). Вул. Троїцька, 7.

Споруда розташована в ряду забудови, з невеликим відступом від лінії тротуару. Зведена для лютеранського училища та молельні (кірхи). Робота над проектом велася протягом 1865 – 67. Внаслідок руйнувань, спричинених Великою Вітчизняною війною, споруду перебудовано. Втрачено оригінальний вінець центрального об'єму з приміщенням молельні у вигляді трьох гостроверхих вежок: високої середньої з дзвіницею у середньому ярусі та низеньких бокових. Змінено форму арочних вікон другого поверху ризаліту. У 1960 – 70 на рівні другого поверху добудовано перехід до сусідньої споруди Олександрівської чоловічої гімназії.

Двоповерхова, із цокольным поверхом, цегляна, тинькована, об'єм із трьома глибокими ризалітами на дворовому фасаді; має коридорне двостороннє розпланування. Центральний ризаліт із залами на першому та другому поверхах завершено трикутним фронтоном із великими модульонами. Елементами спрощеного оформлення фасаду є пілястри, що об'єднують обидва поверхи, та профільований карниз.

З поч. 20 ст. тут містилась Друга жіноча гімназія, тепер – загальноосвітня школа №8.

Споруда гімназії входить до ряду учбових закладів на непарній стороні вул. Троїцької, що формують функціональні та композиційні особливості її забудови [453].

Тетяна Скибицька

98.8. Міське 4-класне училище, 1905 (архіт.). Вул. Троїцька, 1.

Міститься на височині, в сквері біля р. Сумки. Споруда двофасадна: її видовжений фасад із головним входом звернено до скверу, боковий – до вул. Троїцької, звідки до споруди первісно вели сходи в стіні з огорожею (не збереглася). Збудовано у формах неоренесансу; на даний час до лівого причілка добудовано одноповерховий павільйон, що вносить дисгармонію в основний об'єм. Споруда двоповерхова, на підвалі, з коридорним двобічним розплануванням. Має перепади висот за рахунок підвищеного вхідного ризаліту та одноповерхового на високому цоколі загального об'єму, зверненого до вулиці. Стіни цегляні, тиньковані, з виділеними побіленими деталями.

Фасад, що виходить до скверу, вирішений у спрощених, модельованих з цегли неоренесансних формах. Його рівномірне розчленування утворює між вікнами лопатки першого та другого поверхів у суворих прямокутних лиштвах. Ризаліт із трьома напівциркульними вікнами на другому поверсі завершений карнизом із великими

модульонами та пласким прямокутним аттиком. Між високими напівциркульними вікнами наріжної частини містяться пілястри коринфського ордера. Розвинена вінцева частина виконана на основі класичного антаблемента та завершена аттиковими стінками (балюстрада, що їх з'єднує, не збереглася). Тепер у будинку міститься Облспоживспілка [454].

Тетяна Скибицька

98.9. Олександрівська чоловіча гімназія, кін. 19 ст. (іст., архіт.). Вул. Троїцька, 3,5.

До комплексу споруд належать: гімназія, пансіон гімназії та флігель. Розташовані з відступом від червоної лінії забудови, за сквером, що раніше мав огорожу. Гімназія та пансіон об'єднані у 60-ті 20 ст. переходом на другому поверсі. Гімназію та флігель на даний час займає Класична гімназія, пансіон – загальноосвітня школа №8.

Олександрівська чоловіча гімназія, 1873. (Буд № 5). Звернена до вулиці масивна, двоповерхова, з підвалом споруда виконана з лицьової червоної цегли з рустуванням центрального ризаліту (на даний час тинькована цегляним розчином, що значно нівелювало пластику фасаду). Симетрія об'ємно-просторової структури споруди має в основі коридорне двобічне розпланування з центральним вузлом сходів і двосвітним актовим залом на другому поверсі. Форми фасаду лаконічні, декор зведено до акцентування головного ризаліту лопатками, аттиковою стінкою з фронтоном і трикутним сандриком із датою будівництва над вікнами першого світла (мали заповнення у вигляді розеток).

Збереглися різьблені дерев'яні двері головного входу, в інтер'єрі – дерев'яні сходи вхідного тамбуру та металеві парадні сходи на колонках з вишуканим візерунком на другому поверсі.

Засновник гімназії – Сумське повітове земство.

У серпні 1869 земська управа придбала у купця Гонтарєва за 2 тис. крб. садибу «Карловську» для спорудження тут будинку прогімназії. Заняття в прогімназії розпочалися 1870. У вересні 1871 прогімназія одержала назву Олександрівської на честь наступника імператорського престолу. Того ж 1871 земські збори вирішили клопотатися про реорганізацію прогімназії на гімназію. 27 березня 1873 Державна Рада прийняла рішення про перетворення з 1 липня 1873 Сумської Олександрівської прогімназії на гімназію. Основною метою гімназії було дати учням загальну освіту та підготувати до вступу до університетів. Гімназичний атестат зрілості відкривав доступ також до всіх вищих навчальних закладів країни і давав право вступу на державну службу з наданням першого класного чину після відпрацювання певного терміну.

Першим почесним куратором гімназії був один з ініціаторів створення цього навчального закладу, маршалок дворянства Сумського повіту, щедрий меценат М.Кондратьєв. Останнім почесним куратором гімназії був широко відомий своєю благодійною і меценатською діяльністю цукрозаводчик і підприємець П.Харитоненко. Першим директором гімназії був М.Сибільов, якому 8 липня 1899 з нагоди 25-річчя діяльності на цій посаді було присвоєно звання почесного громадянина Сум, а останнім – заслужений викладач стародавніх мов педагог – М.Лащенко.

У гімназії навчалися такі відомі особистості:

В. Переверзєв (6(18).10.1882 – 5.05.1968) – літературознавець і критик, активний учасник революційного руху в Харкові, Сумах у 1902 – 05, в подальшому репресований (з 1938 по 1956 перебував у таборах).

М.Грунський (10(22).10.1872 – 13.08.1951) – видатний мовознавець-славіст, палеограф, професор (1910), доктор філологічних наук (1940), заслужений діяч науки УРСР (1941), автор близько 200 наукових праць з славістики, історії вітчизняного мовознавства, російської та української мов, літературознавства і педагогіки, уродженець міста Суми.

І.Дроздов – учений-артилерист.

Д.Бурлюк (9(21).06.1882 – 15.01.1967) – поет-футурист, художник. У 2007 на будинку встановлено меморіальну дошку до 125-річчя з дня його народження.

М.Ситенко (30.10(11.11).1885 – 13.01.1940) – член-кореспондент АН УРСР (1934), талановитий хірург, ортопед і травматолог, директор Українського науково-дослідного інституту ортопедії і травматології, що носить тепер його ім'я, доктор медичних наук (1924), професор (1930), заслужений діяч науки УРСР (1936).

І.Коробчанський (16.01.1895 – 1.04.1956) – вчений в галузі термічної переробки палива, доктор технічних наук (1941), професор (1946), член-кореспондент АН УРСР (1951).

О.Симонов (1875 – 12.07.1957) – український художник, професор, один із засновників Харківської картинної галереї, творець багатьох монументальних полотен.

О.Дояренко (1874 – 1958) – вчений із світовим ім'ям, перший російський агрофізик, один з плеяди вчених, що закладали основи сільськогосподарської науки і працювали разом з М.Вавіловим, О.Чаяновим.

П.Зайцев (23.09.1886 – 2.09.1956) – відомий літературознавець, дослідник життя і творчості Т.Шевченка, уродженець Сум, який будучи в еміграції, здійснив у 1934 – 39 повне видання творів Кобзаря.

Нині у будинку гімназії міститься Сумська класична гімназія, що з 2007 знову носить ім'я Олександрівської.

Пансіон, кін. 19 ст. (Буд № 3). Динамічна всефасадна об'ємно-просторова композиція вільно розташованого на ділянці пансіону розрахована на круговий огляд. Двоповерховий, на півпідвалі компактний об'єм виконано з лицьової червоної цегли з побіленими деталями; цоколь тинькований цементним розчином. Конфігурація плану складна, з чітко вираженою віссю симетрії, з боків якої – рамена та наріжні напівкруглі вежки-ризаліти. Цокольний поверх первісно містив кухню, пральню, склад та інші служби; дортуари, їдальня, рекреації – у залах першого та другого поверхів.

Неоготичні форми споруди, де стилізується силует середньовічного замку, відрізняється близьким до модерну романтичним трактуванням. Домінуючий у композиції фасад звернено до гімназії. Його формують напівкруглі бічні ризаліти з конусоподібними вінцями веж і плоский центральний ризаліт із гострим трикутним щипцем. Загальну вертикаль архітектурних форм підсилено високими напівциркульними вікнами зі стрілчастим обрамленням верхівки, а також декоративними контрфорсами, лопатками, гостроверхими вежками, зубцями тощо. Головний вхід на гвинтоподібні сходи у ризаліті оформлено стрілчастим порталом із двома безордерними напівколонками на п'єдесталах.

Кахельні печі в інтер'єрах не збереглися.

За пансіоном, на подвір'ї, розташовано одноповерховий службовий корпус, зведений одночасно з головним корпусом пансіону.

На момент обстеження в будівлях містяться корпуси Сумської класичної гімназії.

Флігель, кін. 19 ст. Одноповерхова з лицьової цегли забудова головним фасадом звернена до гімназійного скверу. Як і пансіон, виконана у неоготичних формах.

Усі згадані споруди Олександрівської чоловічої гімназії складають цілісний комплекс, єдиний за функцією, часом зведення, композицією, стильовими рисами. Разом із чотирьохкласним міським училищем (вул. Троїцька, 1) і другою жіночою гімназією (вул. Троїцька, 7) складають єдиний ряд навчальних закладів, що визначають особливості архітектурного середовища вул. Троїцької.

На момент обстеження приміщення флігеля частково належать Олександрівській гімназії, частково – школі №8 [455].

*Юлія Нестеровська
Тетяна Скибицька*

98.10. Особняк Крінера, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 33.

Розташований із невеликим відступом від лінії тротуару, за палісадником. Збудований у 1880 – 90 для керівників Сумського цукрорафінадного заводу І. та П.Харитоненків. Другий поверх надбудовано у 1-й чв. 20 ст. Загальна структура садиби не збереглася.

Економічні перетворення у країні потребували залучення іноземних майстрів та механіків високого класу, у першу чергу на такі підприємства, як Павлівський рафінадний завод та машинобудівний завод Бельгійського акціонерного товариства. За участю капіталу І. та П.Харитоненків на ці підприємства потрапили багато іноземних спеціалістів. Їм надавались деякі привілеї та оплата золотом. Виробничим процесом на Павлівському заводі в різний час керували іноземні інженери і майстри: О.Крінер, Я.Емке, Т.Бонвеч, О.Бомаш, Ф.Гиршсон, Р.Штангер та інші. За отриману від Харитоненка платню вони будували чудові садиби. Один з таких будинків колись належав Крінеру Олександрю Антоновичу.

Запрошений П.Харитоненком О.Крінер зайняв посаду директора Павлівського рафінадного заводу саме у час соціальних потрясінь 1905 – 07 рр. Як мудрий керівник намагався тримати ситуацію на підприємстві під контролем.

Дякуючи О.Крінеру, виробництво цукру порівняно з попереднім десятиріччям збільшилося на 65 %. У 1915 керівництво заводом змінилося. А через деякий час О.Крінер залишив місто.

Споруда двоповерхова, на підвалі, цегляна, тинькована, асиметрична в об'ємно-просторовій структурі з вільним внутрішнім розплануванням (частина приміщень, що межує з боковим входом, згрупована за коридорною системою). Первісний об'єм виконано у модернізованих формах архітектури італійського ренесансу, що імітують образ палаццо. У обробці стін використано руст, що надає фасадам пластичної виразності, – великий, із наблизком тинькування у цоколі, плаский і, так званий, алмазний на другому поверсі. Особливістю головного фасаду є розташовані над вікнами у заглибленнях рельєфи чоловічих і жіночих голів із характерним ренесансним типом облич і деталями одягу. Між ними у підвіконних фільонках центральної частини фасаду використано квадрати алмазної огранки. Фризова лінія декорована фільонками та консолями. Правий ризаліт фасаду виділено напівциркульними вікнами та витонченими розетками у фризі; лівий вхідний ризаліт має ганок із циліндричним козирком з мереживними металевими спицями.

Дворовий із зовнішніми дерев'яними сходами фасад має сліди численних перебудов. Використовується як житловий будинок, на першому поверсі – заклади різного призначення [456].

Тетяна Скибицька

98.11. Особняк Шрейнера, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 15. Знаходиться на червоній лінії забудови вулиці. Споруджено для Шрейнера – головного управляючого торгівельним будинком «І.Г.Харитоненко та син».

Одноповерхова дерев'яна споруда обкладена цеглою зовні тинькована. У плані виділено центральну житлову частину з анфіладним розплануванням і різновеликі рамена з нежитловими приміщеннями. В оформленні фасаду поєднані модернізовані класичні та необарочні форми. Центральна семивіконна частина з пілястровим тосканського ордера портиком має вінцевий високий необарочний розірваний фронтон з вертикальним овалом вікна. З формою фронту погоджені трапецієподібні верхівки віконних лиштв. Характерність будинку посилює добудована пізніше вхідна частина з двоколонним портиком, що створює асиметрію композиції фасаду. Загальна структура садиби з садом і службами не збереглася. На теперішній час – приватний ресторан [457].

Тетяна Скибицька

98.12. Пам'ятник Супруну П. С., 1947 (мист.). Вул. Троїцька. У сквері, впродовж вул. Троїцької, поруч з мостом через р. Псел. Автори – ск. Я.Ражба, арх. М.Іванченко. Розміри: вис. погруддя – 1,2 м, постаменту – 3,0 м.

Супрун Степан Павлович (02.07.1907, с. Річки Білопільського р-ну – 04.07.1941, загинув у бою) – військовий льотчик, підполковник, брав участь у військових діях у Китаї, з японськими мілітирастами, учасник радянсько-фінляндської, Другої світової війн, двічі Герой Радянського Союзу.

Бронзове погруддя встановлено на циліндричному чавунному постаменті-колоні, що переходить через складні перепади профілей у прямокутний стереобат, прикрашений по периметру верхнього краю орнаментом з лаврового листа. Спокійне і мужнє обличчя льотчика повернуте на три чверті вліво, зосереджений погляд спрямований вбік ріки. Плечі знизу зрізані таким чином, що далеко виступають за край колони-постаменту (майже на $\frac{1}{2}$ її діаметра), до певної міри асоціюючись з крилами. Це надає скульптурі полегшеності (особливо при фронтальному сприйнятті під час підйому до пам'ятника по східцях). На гімнастюрці ліворуч – дві зірки Героя Радянського Союзу, нижче – два ордена Леніна. Пластичне вирішення погруддя лаконічне, надає твору простоти і природності. На фасаді постаменту – овальний бронзовий щит, обрамлений вінком з лаврового листа, внизу перев'язаний стрічкою. У верхній частині зображений орден Леніна і дві Золоті зірки. Під щитом – емблема льотчиків: стилізовані крила і пропелер. На щиті – напис.

За своєю архітектурно-пластичною композицією пам'ятник є організуючою домінантою скверу і вдало вписується в оточуючий ландшафт [458].

Сергій Побожій

98.13. Садиба Харитоненків, 1880 – 1910-і рр. (архіт.). Вул. Троїцька, 4.

Земельну ділянку на початку вул. Троїцької, при злитті річок Псла і Сумки було придбано цукрозаводчиком І.Харитоненком. Її в подальшому успадкував його син П.Харитоненко. У 1880-і рр. в глибині ділянки з парком було побудовано особняк, перед яким на червоній лінії вулиці розташовувалася контора (не збереглися). У 1910-і рр. поряд на ділянці були споруджені новий конторський будинок, службовий корпус з конюшнями, а також прокладений міст через річку Сумку, що створює ефектний під'їзд до контори.

О с о б н я к , к і н . 8 0 – п о ч . 9 0 - х р р . 1 9 с т . Вільно міститься у глибині огороженої ділянки перед клумбою (первісно – з фонтаном), має під'їзди до бокових входів. Виконаний у модернізованих ренесансно-барочних формах. Прибудоване пізніше ліве рамено з наріжним тамбуром додаткового входу відрізняється за характером оформлення.

Будинок двоповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, перекриття плоскі, на звернених у двір господарських приміщеннях – хрещаті склепіння. Компактний об'єм особняка оформлений за ордерною системою, рустований, членований по периметру міжповерховими та вінцевими карнизами, що підкреслюють його цокольну, базову та вінцеві частини. Центральна-осьова тридільна структура головного фасаду виділена трьома напівциркульними вікнами на другому поверсі з пілястрами коринфського ордера між ними і високим необарочним фронтоном з каріатидами, волютами, вазами. Вікна другого поверху обрамлені класичної форми лиштвами. Характерною особливістю декору будинку є використання накладних рельєфів з мотивами пальмет, гротеску, гірлянд тощо, виділених кольором позолоти на фоні білого тинькування. Художню цінність представляють інтер'єри маєтку (первісну планово-просторову структуру їх частково порушено пізнішим переплануванням). Центр композиції вестибулю з мармуровими двомаршевіми розпашними сходами акцентовано каміном з дзеркалом над ним у прямокутній рамі. Нижня частина стін обшита панелями білого мармуру. У ліпнині стін та стелі вестибулю широко використано рослинні мотиви – квіткові гірлянди, гілки, а у декоративних панно між вікнами зображені сільськогосподарські знаряддя – серп, вили, граблі тощо. Збереглося також оформлення деяких житлових приміщень, різьблені дерев'яні рами вікон і дверей, портали. Особливою вишуканістю відрізняється зала з двома чавунними колонами коринфського ордера на першому поверсі, що має вихід на терасу, в парк.

Парк у тильній частині ділянки, що зберіг первісне регулярне розпланування, закінчується на березі Псла. Зараз будинок у стані реставрації.

Г о л о в н а к о н т о р а м а є т к і в Х а р и т о н е н к а П . І , 1 9 1 0 – і р р . Розташована на червоній лінії забудови, що замикає під кутом перспективу моста через річку Сумку. Будинок споруджений в стилі неокласицизму як контора Південно-

Російського товариства цукровозаводчиків, головою якого був П.Харитоненко, і як управління його маєтків.

Будинок двоповерховий, з підвалом і мансардою, цегляний, тинькований, перекриття плоскі. У вестибюлі другого поверху – циліндричне склепіння. Центром планово-просторової структури слугує просторий сходовий вузол з холами на першому і другому поверхах, по обидві сторони якого згруповано зальні приміщення (у правій частині будинку розташовані за коридорною системою). Внутрішня структура виявлена на фасаді акцентуванням центральної осі балконом на масивних консолях, тричастковим вікном з високою напівциркульною верхівкою, що має облямування кесоноподібною аркою і трикутним щипцем. У замкових каменях вікон першого поверху розміщені левові маскарони. Звернений до особняка торець контори оформлений чотириколонним безордерним портиком. Будинок завершує периметральний карниз значного виносу з модульонами.

В інтер'єрі збереглися центральні дерев'яні сходи з різьбленими балясинами, оригінального рисунка ковані ґрати сходів вхідного тамбуру зі стилізованим зображенням драконів, дерев'яний різний вхідний тамбур. Простір холу другого поверху витриманий в стилі неокласицизму, його формують дві колони іонічного ордера в огороженні сходів та циліндричні зводи з псевдокесонами.

На момент обстеження будівля у стані реставрації.

С л у ж б о в и й к о р п у с, п о ч. 2 0 с т. Г-подібний корпус розташований за будинком контори і з'єднаний з ним переходом на правому боці у рівні трипрогонної аркової бази, що слугує в'їздом у двір. Двоповерховий, цегляний, тинькований, з коридорним однібочним розплануванням будинок на момент обстеження повністю перебудовано [459].

Тетяна Скибицька

Ф

99. ФОНТАН «САДКО», 1985 (мист.). Вул. Героїв Сталінграду. Автор – Ю.Кулик. Розміри скульптурної групи: вис. – 2,8 м, ширина – 4,3 м. Чотирьохступінчатий каскадного типу фонтан складається з двох частин: правої та лівої (права трохи виступає вперед). На верхньому майданчику лівої частини – бронзова скульптурна група. У її центрі, на гребені хвилі – легендарний Садко, який грає на гусях. Коліном правої ноги він спирається на хвилю. Довге волосся розвівається, граціозні рухи надають постаті вишуканості, навіть деякої манірності. Навколо нього – безпосередньо поєднані між собою чотири постаті (три русалки і водяний), подані горизонтально і діагонально у дуже складних ракурсах, що має імітувати високі морські хвилі. Дві русалки (праворуч) ніби сурмлять у морські мушлі. Незважаючи на складність побудови, композиційну насиченість і динамічну інтенсивність, уся група досить чітко сприймається як в деталях, так і цілісно – особливо під час роботи фонтану, коли вона набуває темного кольору і ніби рухається разом з водою. Наслідуючи, як за стилістичними ознаками скульптури, так і за типом подібних споруд класичні традиції, фонтан, в сполученні з будівлею Української академії банківської справи, що є для нього фоном, є чудовою прикрасою центральної частини міста [460].

Ірина Павленко

Ц

100. ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНА ШКОЛА, 1914 (архіт.). Суми, с. Верхнє Піщане.

Будинок міститься на околиці села в оточенні житлової забудови. Раніш неподалік була розташована дерев'яна церква (нині зруйнована), чим і пояснюється місцезнаходження школи.

Цегляна, нетинькована, Г-подібна школа, перекрита вальмовим дахом, перекриття пласкі, балочні, по дерев'яних кроквах.

Архітектура будинку сувора і лаконічна, в формах пізнього цегляного стилю. Площини стін прорізають однакові за розміром прямокутні вікна, чим створюють монотонний ритм. Приміщення учительської вирізняється на головному фасаді лопатками і акцентовано аттиком. Лопатки і аттик прикрашені кронштейнами складного рисунка. Будинок оперізує зубчастий карниз.

Первісне планування будівлі не збереглося. Раніше було дві класні кімнати, учительська і квартира для вчителя, що мала дві кімнати і кухню. Квартира мала окремий вхід [461].

СУМСЬКІ КЛАДОВИЩА ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Історія кладовищ – досить цікава сторінка загальної історії кожного населеного пункту. Сумські кладовища також зберігають інформацію про прожиті містом роки. До 17 ст Суми були містом-фортецею, всередині якої знаходились і кладовища. Під час нападів ворогів захисники міста боронили не тільки живих, а й померлих.

З часом навкруги фортечних стін стали виникати поселення-посади – Засумський, Холодна Гора, Нове Місто. У посадах зводили свої церкви: Іллінську, Різдва Богородиці (поблизу сучасного Палацу культури ОАО СМНВО ім. М.В.Фрунзе), Троїцьку. Та мешкнці посадів продовжували хоронити своїх близьких на території фортеці. Одне кладовище було біля Спасо-Преображенського собору і Миколаївської церкви (в районі пл. Незалежності), інше – біля Покровської (район ЦУМа та скверу на Покровській пл.).

На поч. 18 ст., після російсько-шведської війни, місто почало розростатись і біля посадських церков почали виникати стихійні кладовища. Тоді ж було закрито для захоронень кладовища у центрі міста. Виняток робили тільки для померлих священнослужителів та родовитих городян.

Холодногірське кладовище розташовувалось на території сучасного ВВП «Компресормаш», ближче до залізниці.

У 1786 Катерина II затвердила генеральний план забудови Сум, де було передбачено ділянки під нові кладовища. Трохи пізніше було закладено Петропавлівське кладовище (нині Міське). На ньому вперше відводились спеціальні ділянки для неправославних – католиків, іудеїв, представників різних протестантських церков.

А

101. АВАРІЙНЕ КЛАДОВИЩЕ. Вул. Прикордонна.

101.1. Братська могила військовополонених, 1941 (іст.). Район колишнього заводу гумо-технічних виробів. За 350 м від центрального входу, ліворуч.

Поховано 288 осіб військовополонених концентраційного табору Дулаг № 170, що розташовувався на території колишньої школи № 5. Це бійці першого призову 40 армії, сформованої на території Сумської і Полтавської областей після поразки військ Південно-Західного фронту під Києвом, які у вересні – жовтні 1941 потрапили в полон. Серед загиблих також були двоє дітей, дві жінки і шестеро чоловіків похилого віку. Їх останки були знайдені під час будівничих робіт у провулку Інститутський, розташованому за Олександрівською гімназією (колишня школа № 5). При проведенні розкопок був знайдений медальйон, що належав Геращенку Данилу Сергійовичу, уродженцю с. Богодарівка Полтавської обл. Встановлено, що Д.Геращенко 15 жовтня 1941 пропав безвісти біля с. Сінне Миропільського (нині Краснопільського) р-ну Сумської обл.

2008 останки загиблих були перепоховані в братську могилу, на якій в цьому ж році встановлено дерев'яний хрест.

2010 хрест замінений цегляною стелою /4,0 x 0,8 м/, обкладеною гранітними плитами рожевого і чорного кольорів. Ліворуч на стелі червона зірка, у центрі якої меморіальний напис, праворуч – на чорному гранітному тлі – світлі силуети, що більше нагадують тіні, аніж людей [462].

Лариса Восьмірова

Б

102. БАРАНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ. Вул. 3-я Червонопрапорна.

102.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центральна частина кладовища. Поховані воїни 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули у боях за визволення південно-східної околиці м. Суми – Баранівки у період з 19 серпня по 1 вересня 1943 та померли від ран з 21 вересня по грудень 1943 в шпиталях м. Суми. Відомі прізвища 26 загиблих.

У 1967 на братській могилі встановлено залізобетонний бюст воїна /1,1 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,44 м / – дошка з написом і прізвищами воїнів-визволителів. Автор пам'ятника – ск. Ф.Коровай

У 2001 зліва від могили встановлено брилу з чорного граніту /0,70 x 0,60 x 0,22 м/, на лицьовому боці якої меморіальний напис і прізвище одного воїна [463].

Ніпель Зукулю

102.2. Могила Данька М. М., 1999 (іст.). Сектор 89, могила № 127.

Данько Микола Михайлович (24.05.1926, с. Славгород Краснопільського р-ну Сумської обл. – 14.11.1993, м. Суми) – український поет, журналіст член Спілки письменників України (1989).

Народився в сім'ї коваля. Навчався у місцевій школі. У лютому 1943 евакуювався до Курської області, був «сином полка» ударної військової частини. Потім завербувався на відбудову Сталінграду. Влітку 1944 призваний до лав Червоної Армії. Закінчив військову школу радистів. У грудні цього ж року потрапив на фронт. Брав участь у визволенні Будапешта, Відня, Нітри. По війні служив у Красноярську. Потім – курсант Конотопського училища винищувальної і штурмової авіації. Після розформування закладу чотири роки служив на острові Сахалін. Пізніше працював бурильником на вапняковому заводі поблизу Львова.

У 1956 закінчив Львівський університет ім. І.Франка, здобув фах журналіста. Працював на різних посадах у редакціях газет «Ленінська молодь» (Львів), «Ленінська правда» (Суми), у журналі «Початкова школа» (Київ), завлітом Сумського театру ім. М.Щепкіна. Писати вірші почав з дев'яти років. Друкувався майже у всіх художньо-публіцистичних журналах України: «Вітчизна», «Прапор», «Дніпро», «Жовтень». Виступав з віршами, оповіданнями, гуморесками, пародіями, рецензіями перекладав з польської, болгарської, російської та удмуртської мов. Автор таких збірок віршів: «Зоряне вікно» (1965); «Червоне соло», «Прапор» (1967).

У 1991 у журналі «Радянський письменник» вийшла його збірка «Й сонця прихилив би!..» Висувався на здобуття літературної премії ім. П.Тичини. Нагороджений орденом Великої Вітчизняної війни, медалями.

У 1999 на могилі встановлено брилу з чорного граніту /1,39 м / з написом [464].

Лариса Восьмірова

102.3. Могила Драновського В. Л., 1993 (іст.). Сектор 1, по центральній алеї, ліворуч, біля входу.

Драновський В'ячеслав Леонідович (16.04.1956, с. Радьківка Сумського р-ну Сумської обл. – 19.11.1981, м. Суми) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Народився у селянській родині. Після закінчення школи у 1973 працював у «Сумиопорядбуд-7» плиточником-облицювальником. З травня 1974 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив 341-у школу прапорщиків за спеціальністю командир взводу. З 1980 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 93992. Неодноразово виконував бойові

завдання по супроводу автоколоні із Кабулу до Джелалабаду. Знаходячись на вартовій заставі, забезпечував безпеку колон. Загинув, виконуючи наказ командування по знищенню військових формувань бойовиків у районі Джелалабаду. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

Зразу був похований у м. Железноводськ (Російська Федерація). 1 жовтня 1993 був перепохований на Барановське кладовище у м. Суми.

1994 на могилі встановлено стелу з білого мармуру /1,58 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [465].

Юлія Нестеровська

102.4. Могила Коваленка І.Т., 2006 (іст.). Сектор 206, ряд 2, могила №13.

Коваленко Іван Тимофійович (21.05.1931, м. Суми – 25.07.2006, там же) – Герой Соціалістичної Праці (20.04.1971).

Народився у сім'ї робітника Сумського машинобудівного з-ду ім. Фрунзе. Після закінчення школи навчався у ремісничому училищі №1 (тепер – Центр професійно-технічної освіти). На завод прийшов у 1947. Працював котельником, полірувальником, з 1956 – бригадир бригади котельників-складальників цеху № 4. Після виходу на пенсію у 1986 працював майстром виробничого навчання СПТУ №2 м. Суми. Нагороджений орденом Леніна. Трудового Червоного Прапора. Помер після тяжкої тривалої хвороби.

2006 на могилі встановлено обеліск /1,5 x 0,6 м/ із чорного граніту, на чоловому боці якого Золота зірка Героя, портрет і анотаційний напис [466].

Віра Павленко

102.5. Могила Тимченка П.С., 1990 (іст.). Сектор 81, могила № 104.

Тимченко Петро Сергійович (12.09.1902, с. Гребениківка Тростянецького р-ну Сумської обл. – 12.08.1990, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився в селянській родині. У 1914 закінчив чотирикласну школу. Довгий час батракував. З 1927 і до початку війни працював ковалем у радгоспі. У липні 1943 був призваний до Червоної Армії. З жовтня того ж року в діючій армії. Воював на Воронезькому, 1-му Українському фронтах. Був тричі поранений.

За мужність і відвагу, вміле керівництво відділенням 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Воронезького фронту в боях з німецько-нацистськими загарбниками під час форсування Дніпра рядовому П.Тимченку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Наприкінці 1945 демобілізувався. Працював на Тернівському цукровому комбінаті. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ступеня, медалями.

1990 на могилі покладена надмогильна плита з чорного граніту /1,10 x 0,70 x 0,09 м/ та встановлена стела з такого ж матеріалу /1,21 x 1,05 x 0,11 м/ з портретом і анотаційним написом на чоловому боці [467].

Лариса Восьмірова

В

103. ВАСИЛІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ № 1. Вул. Кощя.

103.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Південна частина кладовища.

Поховані воїни, які загинули у жовтні 1941 під час оборони м. Суми від німецько-нацистських загарбників. Оборонні бої на цьому напрямку велись військами 40-ї армії Південно-Західного фронту, що формувалась на Сумщині (командуючий – генерал К.Подлас). На початку другої декади вересня 1941 до 40-ї армії влилось 207 тис. сумчандобровольців. Сюди увійшла і 293-я стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора П.Лагутіна, і зведений загін Харківського військового округу під командуванням генерал-майора О. Чеснова.

Протягом 8, 9 жовтня 1941, відбиваючи атаки противника, 40-а армія відійшла на рубіж с. Писарівка – східний берег р. Псел – с. Великий Вистороп і в ніч на 10 жовтня зайняла оборону по східному берегу р. Псел, залишивши для оборони м. Суми 4 батальйона 227-ї стрілецької дивізії та загін сумських дружинників (чисельністю до 250 чоловік). 10 жовтня о 6-й годині нацисти відтіснили підрозділи Червоної армії на схід і південний схід і на 10-у годину оволоділи містом.

Кількість похованих і їх прізвища невідомі.

2003 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,0 м/ з меморіальним написом [468].

Лариса Восьмірова

104. ВАСИЛІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ № 2. Пров. Кошея.

104.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Четвертий ряд від входу, біля високовольтної лінії електропередач.

Поховано 10 воїнів, які загинули в жовтні 1941 під час оборонних боїв підрозділів 40-ї армії Південно-Західного фронту з німецько-нацистськими загарбниками за м. Суми.

Кількість похованих і їх прізвища невідомі.

2003 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,06 м/ з меморіальним написом [469].

Лариса Восьмірова

3

105. ЗАСУМСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Вул. Баумана.

105.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Південно-східна частина кладовища, праворуч від центральної алеї.

Поховані воїни 57-го інженерно-саперного батальйону, 76-го, 360-го стрілецьких полків 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули під час визволення міста від німецько-фашистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у 3570, 5319, 3319, 261 евакошпиталях. Відомі прізвища 17 загиблих.

1967 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /3,8 x 1,2 м/ з горельєфним зображенням голови воїна у касці. По центру стели – чавунна дошка з прізвищами загиблих воїнів і написом. Автор пам'ятника – ск. А.Івченко [470].

Ніпель Зукулло

105.2. Могила Гребченка С.С., 1991 (іст.). Центральна алея кладовища, за 120 м від входу, праворуч.

Гребченко Сергій Сергійович (12.10.1919, с. Малий Бобрик Краснопільського р-ну Сумської обл. – 24.04.1991, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (26.09.1944).

Народився у селянській родині. Освіта н /середня. У Червоній Армії з 1939. У 1941 закінчив курси молодших лейтенантів і був направлений на фронт. У 1942 закінчив курси «Постріл». Воював на Ленінградському, Західному і 1-му Білоруському фронтах. Командир стрілецького взводу 8-ї мотострілецької бригади 9-го танкового корпусу 1-го Білоруського фронту. 28 червня 1944 уміло організував бій по розгрому автоколони ворога на шосе Жлобин – Бобруйськ (Білорусія). 7 липня 1944 у районі м. Барановичі (Білорусія) очолюваний лейтенантом С.Гребченко взвод знищив штаб ворожої частини. 10 липня 1944 відзначились у районі м. Слонім (Білорусія).

1945 закінчив Вищу офіцерську школу бронетанкових військ. З 1954 – капітан запасу. З 1962 працював на машинобудівному заводі ім. М.Фрунзе. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ст., медалями.

1991 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,10 x 0,52 м/ з барельєфним портретом Героя на її чоловічому боці і анотаційним написом [471].

Лариса Восьмірова

105.3. Могила Докашенка М.Г. 1993 (іст.). У кінці центральної алеї кладовища по правій боковій доріжці зліва, у 4-му ряді.

Докашенко Микола Григорович (20.11.1921, с. Кіндратівка нині Сумського р-ну Сумської обл. – 22.02.1992, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (22.04.1952).

Народився у селянській родині. Закінчив 10 класів і аероклуб. У Червоній Армії з червня 1941. У 1943 закінчив Чугуївську військову авіаційну школу пілотів, був направлений до 22-го запасного авіаційного полку. У діючій армії з червня 1944. Воював на 1-му Прибалтійському, 3-му Білоруському та Забайкальському фронтах. У серпні 1945 року брав участь в війні з Японією.

Після війни продовжував службу у військово-повітряних силах. Був заступником командира авіаційного полку. З 1960 – в запасі. Працював в Сумському обласному Комітеті ДТСААФ. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни I ступеню, орденом Вітчизняної війни II ступеню, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

1993 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,42 м/. На чоловічому боці – портрет і дошка із нержавіючої сталі з анотаційним написом [472].

Лариса Восьмірова

105.4. Могила Дудника Ф.Ф., 1987 (іст.). Сектор 1, ліворуч від центрального входу, по боковій алеї.

Дудник Федір Федотович (8.08.1910, с. Луциківка Білопільського р-ну Сумської обл. – 24.09.1986, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (18.09.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив н/середню школу, працював на машинобудівних заводах у м. Суми і м. Краматорську Донецької обл. (1927 – 33). У Червоній Армії з 1933. 1937 закінчив Київське артилерійське училище, 1938 – Харківську військову авіаційну школу льотчиків-спостерігачів. Учасник радянсько-фінської війни 1939 – 40.

Учасник Другої світової війни з 1941. Штурман ланки 5-го гвардійського авіаційного полку 50-ї авіаційної дивізії, 6-го авіаційного корпусу авіації дальньої дії гвардії капітан Ф. Дудник здійснив 312 бойових вильотів на бомбардування ворожих об'єктів у Новоросійську, Севастополі, Керчі, Одесі, Пловдиві, Бухаресті, Варшаві, брав участь у штурмі Берліна.

Після війни закінчив Вищу офіцерську льотно-тактичну школу командирів авіації дальньої дії. З 1949 – підполковник у запасі. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни I ст., орденом Червоної Зірки, медалями.

1987 на могилі встановлено стелу /1,83 x 0,81 м/ з чорного граніту та покладено надгробну плиту з такого ж матеріалу з гвардійською стрічкою і лавровою гілкою. На стелі – анотаційний напис [473].

Лариса Восьмірова

105.5. Могила Іванова П. П., 1987 (іст.). Сектор 1, ліворуч від центрального входу, по боковій алеї.

Іванов Петро Платонович (4.09.1907, с. Мар'ївка Сумського р-ну Сумської обл. – 25.08.1986, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (27.02.1945).

Народився у селянській родині. Закінчив середню школу, працював у сільському господарстві. У Червоній Армії з 1929. 1932 закінчив курси командирів взводів, 1935 – Київське військове артилерійське училище. На фронті з липня 1941. Командир дивізіону 198-го гаубичного артилерійського полку 46-ї стрілецької дивізії. Воював на Західному, Брянському, 1-му Білоруському фронтах. Командир 547-го мінометного полку 61-ї армії, 1-го Білоруського фронту підполковник П. Іванов силами свого підрозділу протягом 14 січня – 5 лютого 1945 забезпечував форсування р. Пилиця неподалік від м. Варка (Польща).

1948 закінчив Вищу офіцерську артилерійську школу. З 1955 – полковник у запасі. Працював головою Сумського обласного товариства мисливців і рибалок. Нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, двома орденами Вітчизняної війни I ст., трьома орденами Червоної Зірки, медалями.

1987 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,87 м/ з меморіальним написом і покладено надгробну плиту, на якій викарбовано гвардійську стрічку і лаврову гілку [474].

Лариса Восьмірова

105.6. Могила Кириченка Г.Ф. 1995 (іст.). Сектор 4, по центральній алеї зліва.

Кириченко Григорій Федорович (5.11.1912, Суми – 5.02.1995, там же), Герой Соціалістичної Праці (24.06.1966), токар, заслужений машинобудівник УРСР.

Народився у робітничій сім'ї. З 1926 – токар на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. 1931 – закінчив школу ФЗН. У роки Другої світової війни разом з заводом евакуювався до м. Черчик Ташкентської області, де працював токарем, виконуючи до п'яти змінних норм. За самовіддану працю указом Президії Верховної Ради Узбецької РСР нагороджений Почесною грамотою та іменним годинником.

У повоєнні роки брав участь у відбудові Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. М.В.Фрунзе. За одну семирічку виконав більше 12-ти річних норм, отримав особисте клеймо. Занесений у заводську Книгу пошани та в обласну книгу Трудової слави (свідоцтво № 6, 1959). Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР за успішне виконання завдань сьомої п'ятирічки, високу якість виробів і новаторство Г. Кириченко присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

1967 Г.Кириченко став ініціатором руху «Жодного відстаючого поруч». Одним із перших на заводі удостоєний звання Ударник комуністичної праці, нагороджений значком «Отличник соцсоревнования УССР». Згідно до указу Президії Верховної Ради УРСР від 1 листопада 1972 йому присвоєно звання Заслужений машинобудівник УРСР. Вніс десятки рацпропозицій, що сприяли підвищенню продуктивності праці та покращанню якості продукції, за що був нагороджений медаллю «За трудову доблесть» (1948). Делегат ХХІІІ та ХХІV з'їздів КПУ, був депутатом Верховної Ради УРСР 4-го та 5-го скликань від Сумського виборчого округу.

Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Жовтневої революції, «Знак Пошани», медалями.

Стелу з чорного граніту /1,57 м/ з портретом Г.Кириченка та анотаційним написом встановлено на могилі у 1995 [475].

Лариса Восьмірова

105.7. Могила Красія С.П., 2002 (іст.). За 20 м справа від бокового входу, у 4-му ряді.

Красій Семен Панасович (26.09.1926, с. Верхня Сироватка Сумського р-ну Сумської обл. – 11.02.2002, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (13.11.1943), полковник у запасі.

Народився у селянській родині. У 1941 закінчив 7 класів середньої школи. У Червоній Армії з 1943. На фронті з березня 1943. Сапер 180-го окремого саперного батальйону 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. Воював у складі Воронезького, 1-го Українського фронтів, брав участь у визволенні Сум, Києва, форсував Десну, Дніпро. Був поранений. У серпні 1945 воював проти Японії.

1948 закінчив Ленінградське училище військових сполучень, 1950 – Чернівецький державний університет. З 1973 – в запасі, жив і працював у Сумах. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни I ступеня, медалями.

Стелу з рожевого граніту /1,77 м/ у формі вітрила встановлено на могилі у 2003. На стелі портрет і анотаційний напис [476].

Лариса Восьмірова

105.8. Могила Ковальова О.П., 1986 (іст.). У кінці центральної алеї кладовища, на відстані 50 м від огорожі, що виходить на вул. 9 Січня.

Ковальов Олексій Павлович (15.05.1931, м. Суми – 23.07.1985, там же) – слюсар-складальник, Герой Соціалістичної Праці (8.06.1979).

У 1955 – 58 рр. навчався у ремісничому училищі, після закінчення якого працював слюсарем-складальником, через рік – бригадиром цеху № 2 Сумського машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе. За 35 років бригада, очолювана Ковальвим, освоїла випуск біля 20-ти типів нового високопродуктивного обладнання для мікробіології, атомної

енергетики, виробництв по випуску мінеральних добрив. Машинами та апаратами для систем повітрепостачання, у випуску яких брала участь бригада Ковальова, оснащені Московський, Ленінградський, Харківський метрополітени. Перші унікальні ГПА-Ц-16 (газоперекачувальні апарати), виготовлені бригадою Ковальова, були відправлені газовикам Західного Сибіру. Бригада Ковальова щотижня складала по одному агрегату для експортного газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород, що вступив у дію на півроку раніше строку.

Був активним раціоналізатором. Лише в десятій 5-річці від впровадження його рацпропозицій одержано економічний ефект на 6,5 тис. крб. За роки своєї трудової діяльності слюсарній майстерності О.Ковальов навчив більше 500 чоловік.

Праця О.Ковальова відзначена дипломом ВДНГ СРСР. Він нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями, Почесної Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР за видатні успіхи, досягнуті при спорудженні комплексів по виробництву мінеральних добрив та хімічного устаткування, і великий особистий вклад у дострокове введення їх у дію О.Ковальову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Стелу з чорного граніту /1,64 м/ встановлено на могилі у 1986. На її фасадній частині – портрет та анотаційний напис [477].

Мариса Восьмірова

105.9. Могила Носачова А.П., 1990 (іст.). За 120 м від центрального входу по правій боковій алеї кладовища.

Носачов Андрій Петрович (30.11.(13.12).1913, с. Біржове Велико-Михайлівського р-ну Одеської обл. – 29.12.1990, м. Суми) – український актор, народний артист УРСР (1980).

1930 завербувався на шахти Донбасу. Після закінчення драматичної студії при Донецькому театрі музичної комедії (1933) працював у Криворізькому театрі «Кривбас» (1933 – 34); колгоспному театрі ім. Жовтневої революції (ст. Довгинцеве Дніпропетровської обл., 1934 – 38); Уральському музично-драматичному театрі Казахської РСР (1938 – 41); з 1941 – у Сумському театрі драми і музичної комедії ім. М.Щепкіна.

Належить до уславленої плеяди представників старшого покоління майстрів української сцени. У творчому доробку актора різні за жанром роботи. Створив понад 100 ролей класичного і сучасного репертуару. Серед них: Микола Задорожний («Украдене щастя» І.Франка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» І.Кропивницького); Часник («В степах України» І.Корнійчука); Іван Сірошалка («Зачарований вітряк» М.Стельмаха); Витягайченко («Кінармія» за Бабелем); Сандро («Виходячи на пенсію, не гасить світло» Хугаєва); Ланс («Два веронці» Шекспіра); Химбаша («Вожак» З.Станку); Мартин Боруля («Мартин Боруля» І.Карпенка-Карого). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

1990 на могилі актора на постаменті з червоного граніту /1,54 м/ встановлено алюмінієвий бюст /0,56 м/. Автор – ск. О.Прокопчук [478].

Мариса Восьмірова

105.10. Могила Рєви В.Л. 1981 (іст.). Бокова алея. За 180 м праворуч від центрального входу.

Рєва Василь Лаврентійович [28.08.1919, с. Попівка Опішнянського (нині Зеньківського) р-ну Полтавської обл. – 19.02.1981, м. Суми] – Герой Радянського Союзу (24.03.1945).

Народився у селянській родині. 1935 закінчив попівську семирічну школу, 1939 – Пискарівщинський зооветеринарний технікум. Деякий час працював зоотехніком Лохвицького райземвідділу. З 1939 – у Червоній Армії.

На початок Другої світової війни служив у 14-му окремому танковому полку Одеського військового округу. Учасник війни з червня 1941. 1943 закінчив Саратовське танкове училище. Воював на Західному, Центральному, 2-му Українському фронтах. Брав участь у боях за визволення Кривого Рогу, у Корсунь-Шевченківській операції, у боях під

Яссами. На його бойовому рахунку 4 знищених ворожих танка, 9 гармат, 6 кулеметів, 28 автомашин, 130 солдатів і офіцерів противника.

Мол. лейтенант, командир танка 1-го танкового батальйону 3-ї танкової Чаплінської Червонопрапорної бригади 23-го танкового корпусу В.Рева відзначився 16 вересня 1944 у вуличному бою за м. Меркурія-Чукулуй (Румунія). Коли танк було підбито, командира контужено, танкісти вступили в рукопашний бій і вистояли до підходу основних сил батальйону.

З 1946 лейтенант В.Рева – в запасі. Жив у містах Бурині, Суми, працював старшим економістом. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медаллю.

1981 на могилі встановлено стелу з сірого граніту /1,62 м/ у формі вітрила, на чорній гранітній вставці – портрет і анотаційний напис. Надгробок – із чорного граніту [479].

Лариса Восьмірова

105.11. Могила Усика Л.С., 1985 (іст.). Центральна алея. Ліворуч від входу.

Усик Леонід Сергійович (11.10.1965, м. Суми – 5.06.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1982 після закінчення середньої школи навчався у СПТУ-2. Працював газоелектрозварником у буд. управлінні-507. 26 жовтня 1984 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості. З лютого 1985 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 44585. Брав участь у 3-х операціях по ліквідації військових формувань бойовиків. При виконанні бойового завдання в районі Асадабаду після десантування взвод, у якому служив наш земляк, потрапив у засаду і був оточений. Кулеметник Л.Усик знищив 3 вогневі точки противника, прикриваючи винесення поранених товаришів. У ході бою був важко поранений і помер від втрати крові. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР (25.10.1985) нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1986 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,71 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [480].

Мargarита Міленкова

105.12. Могила Шкурка Р.А., 1979 (іст.). Бокова алея. Ліворуч від центрального входу. Сектор 1.

Шкурко Роман Агатійович (27.07.1908, с. Велика Рибиця Краснопільського р-ну Сумської обл. – 7.10.1979, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944).

Народився у селянській родині. Освіта початкова. Працював муляром. У Червоній Армії з березня 1943. Сапер 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, 38-ї армії, Воронежського фронту рядовий Р.Шкурко 4 – 5 жовтня 1943 відзначився під час форсування полком Дніпра у районі с. Вишгорода (нині місто Київської області).

1945 сержант Р.Шкурко демобілізувався з Червоної Армії, працював у своєму колгоспі. У 1947 переїхав до Сум, став будівельником. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни I ст., медалями.

Стелу з чорного лабрадориту /1,81 м/ з анотаційним написом встановлено на могилі у 1980 [481].

Лариса Восьмірова

Л

106. ЛУЧАНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Вул. Чехова.

106.1. Братська могила жертв фашизму, 1943 (іст.). Північна частина кладовища.

Поховано 67 сумчан, розстріляних нацистами 22 квітня 1943 у період тимчасової окупації міста 10 жовтня 1941 – 2 вересня 1943. Серед них комсомольці підпільної організації «Прапор» Д.Косаренко, В.Худяков, В. і Н.Рапоти та ОРапота (мати В. і Н.Рапот).

Підпільна організація «Прапор» була створена в кінці жовтня 1941. Складалася з 26 чоловік, переважно це була шкільна молодь. Діяла на території м. Суми. Члени підпільної групи приймали зведення Радінформбюро, розповсюджували їх серед населення письмово

та усно. У березні 1942 їм вдалося зв'язатись з партизанським з'єднанням під командуванням Героя Радянського Союзу М.Наумова. Від партизанського з'єднання були отримані інструкції про роботу в підпіллі, листівки. У березні 1943 активні учасники підпілля були заарештовані гестапо. 22 квітня 1943 на території заводу ім. Фрунзе вони були розстріляні. Сама підпільна організація «Прапор» припинила свою діяльність у вересні 1943 в зв'язку із визволенням м. Суми від німецько-фашистських загарбників.

1952 останки радянських громадян, замучених німецькими фашистами, та членів підпільної організації «Прапор» були перенесені на Лучанське кладовище. На могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,96 м/, на чоловому боці якого – напис [482].

Ніпель Зукулло

Марина Бойко

106.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища.

Поховані 6 радянських воїнів 40-ї армії, які брали участь в оборонних боях на території Сумщини і померли у серпні 1941 від ран у шпиталі №2347, що дислокувався у м. Суми.

1967 на могилі на основі під кутом укріплено дошку з нержавіючої сталі /0,42 x 0,75 м/ з написом.

2005 дошку замінено стелою з чорного граніту /1,32 м/, на її чоловому боці – меморіальний напис [483].

Ніпель Зукулло

106.3. Братська могила партизанів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища.

Тут поховані партизани Д.Дьяков, О.Заломін, І.Мачула, І.Писаренко, К.Стародуб, страчені нацистами 15 грудня 1941.

У жовтні – листопаді 1941 у Сумах діяв партизанський загін під керівництвом І.

Берднікова. Загін нараховував більше 30 партизанів. Його члени провели 6 диверсійних операцій по знищенню німецьких автомашин. Загін припинив свою діяльність 9 листопада 1941 у зв'язку з тим, що був вистежений нацистами, оточений і розгромлений. 15 грудня 1941 п'ять членів партизанського загону було повішено у м. Суми на Червоній площі.

1950 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,75 м/, на чоловому боці якого – напис [484].

Ніпель Зукулло

106.4. Братська могила партизанів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища.

Тут поховані партизанки-комсомолки М.Рахманова, М.Бадаєва, В.Степанова, страчені нацистами 18 грудня 1941 на подвір'ї школи № 5. Вони були членами партизанського загону під керівництвом І. Берднікова, що у жовтні – листопаді 1941 базувався в Никольському лісництві поблизу Сум. Загін нараховував більше 30 партизанів. Його члени проводили диверсійні операції по знищенню німецьких автомашин. Загін припинив свою діяльність 10 листопада 1941 у зв'язку з тим, що був вистежений нацистами, оточений і розгромлений.

1970 на їх могилі загиблих партизанок встановлено обеліск чорного граніту /2,79 м /, що закінчується урною, покритою траурним флером. На його чоловому боці – дошка з меморіальним написом [485].

Ніпель Зукулло

106.5. Братські могили радянських військовополонених і мирних громадян, 1941 – 42 (іст.). Північна частина кладовища. На меморіальній ділянці /35,0 x 58,0 м/.

В 11 братських могилах, що розміщені в одну лінію, поховані радянські воїни, партизани, військовополонені і мирні громадяни, закатовані нацистами в період окупації.

10 жовтня 1941 німецько-фашистські загарбники окупували місто. 20 лютого 1942 в міському овочесховищі живцем були спалені 605 мирних громадян. Влітку 1942 гуртожиток рафінадного заводу перетворено в концентраційний табір, у якому знаходилось до 7 тис. військовополонених. Табір існував з липня 1942 по 13 лютого 1943.

Полонені поступали з Міллерово, Острогорська, Курська, Сталінграду. Внаслідок голоду, хвороб, знущань, масових розстрілів у таборі загинуло понад 2000 осіб. Серед військовополонених були 50 моряків військової Азовської флотилії. У жовтні 1942 всі вони були розстріляні.

Під час евакуації табору із м. Сум до м. Дарниця (Київська область) нацисти розстрілювали всіх відстаючих військовополонених. Кількість розстріляних – 1500 чоловік. Таким чином, загальна кількість загиблих в'язнів концтабору склала понад 3600 чоловік.

За два роки окупації нацистські загарбники закатували і розстріляли 5 тис. мирних мешканців.

1967 у лівій частині ділянки було встановлено цегляну оцентовану стелу /2,77м/ з барельєфним зображенням радянського воїна і мирних громадян. Зліва на стелі – мармурова дошка з меморіальним написом. Автор – ск. Я.Красножон.

1975 у правій частині ділянки встановлено цегляну стелу /2,83 м/, на якій чавунними буквами викладено меморіальний текст. Верхня частина стели, на якій горельєфне зображення групи матросів – з мармурового дрібку. Автор – ск. А.Івченко [486].

Ніпель Зукулло

106.6. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Північна частина кладовища.

У 112 братських могилах поховані радянські воїни з підрозділів 221-го, 384-го, 605-го, 869-го, 931-го, 1142-го, 1203-го, 1297-го стрілецьких полків, 4-го гв. протитанкового полку, 173-го арт. полку, 232-го окремого дивізіону 38-ї армії. Загинули під час визволення міста від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у шпиталях №№1094, 2033. Відомі прізвища 205 воїнів.

Бої за визволення міста від німецько-нацистських загарбників почалися у серпні 1943. Війська 38-ї армії почали обхід міста з флангів. З'єднання 50-го стрілецького корпусу під командуванням генерал-майора С.Мартиросяна з ходу форсували річку Псел і почали стрімкий наступ. Частини 340-ї і 167-ї стрілецьких дивізій вийшли на західну і північну околиці Сум, одночасно воїни 232-ї стрілецької дивізії захопили південну околицю міста. 2 вересня 1943 місто було повністю визволене від ворога. 167-й, 232-й, 340-й дивізіям, що відзначились у боях за визволення міста, присвоєно найменування «Сумських».

1967 перед могилами встановлено стелу з мармурового дрібку /3,24 x1,95 м/ з барельєфним зображенням радянських воїнів. На її чоловічому боці – меморіальні дошки з нержавіючої сталі з прізвищами загиблих воїнів. Автор пам'ятника – ск. Л. Чемен.

2005 проведена реконструкція. Замість 112 могил перед стелою праворуч і ліворуч облаштовано два могильних насипи, обкладені бордюрною плиткою та засіяні травою. На стелі 16 дошок з чорного лабрадориту з прізвищами загиблих воїнів. Автор реконструкції: О.Кухан [487].

Ніпель Зукулло

106.7. Могила Дерев'янка І.Х., 1997 (іст.). Північно-східна частина кладовища.

Дерев'янка Іван Хомич (28.01.1922, с. Стецьківка Сумського р-ну Сумської обл. – 13.11.1996, м. Суми) – хірург, заслужений лікар УРСР (1975), народний лікар СРСР (1984).

Народився у селянській родині. Закінчив Лебединську фельдшерсько-акушерську школу в 1940, вступив до Харківського військово-медичного училища. Достроково закінчивши його, восени 1941 був направлений на фронт військовим фельдшером. Після війни вступив до Харківського медичного інституту, який закінчив 1953. Служив у Збройних силах СРСР у Литві, був начальником операційно-перев'язувального відділення медсанбату. З 1957 мешкав і працював у м. Суми. Був анестезіологом Сумської обласної лікарні, а 1970 – 72 рр. – завідувачим хірургічного відділення, згодом хірургом-консультантом, 1995 – 96 рр. – в обласному шпиталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни. Багато років очолював Обласне товариство лікарів-хірургів. За період своєї трудової діяльності досяг високої професійної майстерності.

Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни, медалями.

Чорну гранітну стелу /1,52 м/, на фасадній частині якої портрет померлого та анотаційний напис, встановлено на могилі 1997 [488].

*Андрій Гузовський
Лариса Восьмірова*

106.8. Могила Додакова І.А., 1994 (іст.). У північній частині кладовища.

Додаков Іван Якимович (21.01.1916, с. Перемога Глухівського р-ну Сумської обл. – 14.05.1994, м. Суми) – Герой Соціалістичної Праці (8.04.1971).

Народився у селянській родині. Після закінчення у 1935 педагогічного технікуму вчителював, працював завідувачем Недригайлівським районним відділом освіти. У 1942 – 1944 рр. – на фронтах Другої світової війни, був тяжко поранений. З 1944 працював директором Соснівської середньої школи, завідувачем Шалигинським районним відділом народної освіти. З 1946 – на партійній роботі: перший секретар Шалигинського, Червоного райкомів. Протягом 20 років – перший секретар Кролевецького райкому партії. 1962 закінчив з відзнакою Вищу партійну школу при ЦК КПРС. З 1980 по 1986 – начальник відділу кадрів обласного управління сільського господарства. Один з організаторів стаханівського руху на Сумщині. Під його керівництвом було впроваджено передові методи сільськогосподарського виробництва, проведено роботи по впорядкуванню і переоснащенню тракторних станів, майстерень.

Указом Президії Верховної Ради СРСР за видатні успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва і виконання завдань 8-ї п'ятирічки у числі передовиків сільського господарства Української РСР І.Додакову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ст., «Знак пошани», одинадцятьма медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Стелу з мармурового дрібку /1,40 м/ на якій портрет, виготовлений на кераміці, і чавунна дошка з меморіальним написом встановлено на могилі 1994 [489].

Лариса Восьмірова

106.9. Могила Кривич М. І., 1968 (іст.). Ліворуч центральної алеї. За 100 м від меморіального майданчика, у 6-му ряді.

Кривич Марія Іванівна (16.05.1913, м. Суми – 26.07. 1968, там же) – Герой Соціалістичної Праці (7.03 1960).

До машинобудівного заводу прийшла 1931 після закінчення школи фабрично-заводського навчання ще будучи неповнолітньою дівчиною. Спочатку працювала учнем-зварником, потім – учнем-електрозварником, а згодом – електрозварником. 30 років пропрацювала у котельному цеху і зварила понад 400 тисяч погонних метрів швів. За видатні успіхи на виробництві М.Кривич першої на підприємстві було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці. Вона нагороджена орденом Леніна, медаллю «За доблесну працю» (1946). Померла після тяжкої хвороби.

1968 на могилі встановлено металевий обеліск /1,75 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На його чоловому боці – портрет, виготовлений на кераміці, і дошка з нержавіючої сталі з анотаційним написом [490].

Віра Павленко

106.10. Могила Кондратьєва Г.І., 1953 (іст.). Центральна алея, перший поворот направо, праворуч від дороги.

Кондратьєв Григорій Іванович (1895 – 1953) – повний Георгіївський кавалер.

1953 на могилі встановлено хрест /1,88 м/ із металевих труб і дошка із нержавіючої сталі з меморіальним написом [491].

Лариса Восьмірова

106.11. Могила Мамонтова, 1943 (іст.). Північна частина кладовища.

Мамонтов – радянський воїн. Загинув у серпні 1943 під час визволення м. Суми від німецько-нацистських загарбників.

Бої за визволення Сум почалися 11 серпня 1943. 30 – 31 серпня частини 38-ї армії, що діяла на Сумському напрямку, оточили місто з флангів. На західній околиці міста наступ вели бійці 167-ї стрілецької дивізії (командир І.Мельников). Місто Суми було визволено 2 вересня 1943.

1947 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,31/. На його чоловому боці – анотаційний напис [492].

Ніпель Зукулю

106.12. Могила Назаренка В.Д., 1986 (іст.). Південна частина кладовища. Праворуч від центральної алеї. За 80 м від центрального входу.

Назаренко Володимир Дмитрович (22.04.1966. м. Суми – 25.01.1986, там же) – воїн збройних сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1983, після закінчення середньої школи, навчався у Сумському СПТУ-2. Працював котельником на СМВО ім. М.В.Фрунзе. У жовтні 1984 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 52788 за спеціальністю стрілець. З лютого 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 44585. Брав участь у 15 бойових операціях, 40 разів у супроводах колон. Виявив і знешкодив 14 мін і фугасів. Рядовий В.Назаренко загинув 25 січня 1986. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31.07.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно) та медаллю «За бойові заслуги» (20.12.1985). Похований на Лучанському кладовищі праворуч від центральної алеї, за 80 м від входу.

1987 на могилі встановлено гранітний обеліск, на фасадній частині якого – портрет загиблого та анотаційний напис [493].

Маргарита Міленкова

106.13. Могила Смірнова В.П., 1999 (іст.). Західна частина кладовища. По лівій боковій алеї, праворуч.

Смірнов Віктор Павлович (12.09.1927, с. Великий Бобрик, нині Краснопільського р-ну Сумської обл. – 25.11.1999, м. Суми) – Герой Соціалістичної Праці (10.03.1976).

Народився у селянській родині. 1941 закінчив Великобобрицьку середню школу. У 1951 – 87 рр. працював токарем-розточувальником, у 1987 – 92 – майстром заводу «Насосенергомаш», мав особисте виробниче клеймо, продукцію високої якості здавав з першого пред'явлення.

1972 отримав почесне звання «Ветеран праці». У 1969 – 77 – депутат Сумської міської Ради. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом «Знак пошани».

Стелу з чорного лабрадориту /1,1 м/ встановлено на могилі у 2000. На фасадній частині стели – портрет та анотаційний напис [494].

Лариса Восьмірова

106.14. Могила Чехова М.П., 1912 (іст.). На північний схід від центрального входу.

Чехов Микола Павлович [22(09).05.1858, м. Таганрог (Російська Федерація) – 17(29).06.1889, м. Суми] – художник, брат російського письменника А.Чехова.

Творча доля М.Чехова складна і трагічна, спадщина в значній мірі загублена. 1867 вступив на навчання до підготовчого класу грецької парафіяльної школи, 1869 – до гімназії м. Таганрог. 1875 закінчив 5 класів гімназії і вступив на навчання до Московського училища живопису, скульптури і архітектури, яке не закінчив. 29 грудня 1878 нагороджений колекцією олійних фарб за учнівські успіхи. 1879 – малою срібною медаллю за етюд олією «Сокольнический круг».

Працював як рисувальник і карикатурист в журналах: «Осколок», «Зритель», «Будильник», «Стрекоза». Творчо співробітничав з А.Чеховим – виступали як співавтори: текст – Антона Павловича, малюнки – Миколи Павловича.

М.Чехов був першим ілюстратором оповідань А.Чехова. Багато його малюнків сприймаються як художні варіації на теми і мотиви оповідань письменника.

Із його живописних робіт відомі «Девіца в голубом» (1881, зберігається в Меліхові), «Женская головка» (зберігається в Ялті), «Московский дворик. Сирень» (в Меліхово),

«Натюрморт з пляшкою» (в Меліхово), «Усадьба Бабкино» (1885 – 87, в Ялті), «Фрукты в тарелке» (в Меліхово), «Железнодорожный мостик», «Бедность» (1884 – 85, в Ялті), портрет А.Чехова (1884, в Московському будинку-музеї А.Чехова), портрет хворого художника Левітана (23.07.1885, в Ялті), «Девушка, идущая на свидание» (1882, в Ялті), «Гуляние в Сокольниках» (1882), «Въезд Мессалины в Рим» (1883). В картині Левітана «Осенний день. Сокольники» пейзаж писав Левітан, постать жінки, яка йде алеєю – М.Чехов. 1879 її купив П.Третьяков (знаходиться в Державній Третьяковській галереї). Свої малюнки публікував в журналах «Всемирная иллюстрация» (1880, 1889), «Зритель» (1881), для якого оформив обкладинку першого номера. У Московському храмі Христа-Спасителя малював настінні композиції на хорах. На околицю Сум Луку (в північно-східній частині міста), де А.Чехов наймав дачу, приїхав наприкінці квітня 1889. Тут же після тяжкої хвороби помер. Хрест з чорного лабрадориту /1,93 м/ встановлено на могилі 1912. На його чоловому боці – анотаційний напис [495].

Ніпель Зукулло

106.15. Могила Шумейка І. В., 1941 (іст.). Північна частина кладовища.

Шумейко Іван Васильович (1921 – 20.07.1941, Суми) – воїн 21-ї стрілецької дивізії. Брав участь в оборонних боях з німецько-нацистськими загарбниками на території Сумщини і помер від ран в евакошпиталі № 1030.

2004 на могилі встановлено стелу з нержавіючої сталі /0,5м/ у формі вітрила, на чоловому боці якої – меморіальна дошка з написом [496].

Ніпель Зукулло

П

107. ПІЩАНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Верхнє Піщане с. (нині територія у складі м. Суми), Піщанська сільрада.

107.1. Могила Бондаренка В. В., 1983 (іст.). Центр кладовища.

Бондаренко Віталій Володимирович (27.04.1963, с. Михайлівка Лебединського р-ну Сумської обл. – 11.10.1983, м. Суми) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1978 закінчив 8 класів школи у с. Верхнє Піщане, потім Сумське СПТУ № 2. У жовтні 1981 призваний до лав Радянської Армії. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 2066, виконував обов'язки командира стрілецького відділення. Ст. сержант В.Бондаренко загинув у бою. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23.01.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1984 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,47 м/, на фасадній частині якої – портрет В.Бондаренка, зірка та напис [497].

Юлія Нестеровська

108. ПРИШИБСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Вул. Римського-Корсакова.

108.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Північно-східна частина кладовища, біля кар'єру.

Поховані воїни 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії, які загинули наприкінці лютого 1943; воїни 1140-го, 1142-го стрілецьких полків, 911-го артилерійського полку 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення міста від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943, та померли від ран у шпиталях у період з 3 вересня 1943 по 20 грудня 1944. Відомі прізвища 5 воїнів: рядовий Х.Хамадулін (911 АП 340 СД), сержант О.Міхеєв (1144 АП 340 СД), рядовий К.Джураєв (1140 СП 340 СД), Ф.Козлов, І.Шульга (722 СП 206 СД).

1970 на могилі на цегляному постаменті /0,98 м/ встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,57 м/, що прилягає до залізобетонного обеліску /3,5 м/. 1987 на могилі покладено надгробну плиту з чорного граніту з написом.

2001 зліва від постаменту встановлено стелу з чорного лабрадориту /1,26 м/, на якій меморіальний напис і прізвища п'яти воїнів, імена яких встановлено [498].

108.2. Могила Литвиненка В. Д., 1966 (іст.). Північно-східна частина кладовища, 6-й ряд, 33-а могила зліва.

Литвиненко Василь Дмитрович (15.03.1895, с. Велика Чернеччина – 09.05.1966, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944). У кінці війни – стрілець 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронізького фронту, молодший сержант.

Народився у сім'ї бідняка. Закінчив 2 класи церковно-приходської школи. 1915 був призваний на службу до царської армії. Через 2 роки за станом здоров'я був демобілізований. У грудні 1918 добровольцем вступив до Червоної Армії. З 1930 і до червня 1941 працював у колгоспі. Коли радянські війська в серпні 1943 звільнили від німців село, пішов на фронт. Двічі поранений.

У бою за с. Жуляни (нині в межах м. Києва) замінив вибувшого із лав командира роти, підняв її в атаку і першим увірвався в село. Смілі дії бійців під командуванням В. Литвиненка забезпечили успіх не лише батальйону, а й усьому полку. За мужність і відвагу, особисту ініціативу в організації бою йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З боями пройшов до м. Мукачів. У грудні 1944 направлений у шпиталь на лікування. 1945 демобілізувався. Нагороджений орденами Леніна, Слави 3-го ступеню, медалями. Повернувшись у рідне село, працював у колгоспі. Останній час мешкав у м. Суми. 9 травня 1966 помер.

1966 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,6 м/ на двоступінчастій основі /0,1 м/. На чоловому боці – фото та анотаційний напис [499].

Віра Павленко

Т

109. ТІМРЯЗІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Колишне с. Тімірязівка, район аеропорту.

109.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). При вході на кладовище. По боковій доріжці ліворуч.

Поховано 3-х воїнів, в'язнів Сумського табору військовополонених. 10 жовтня 1941 німецькі загарбники окупували м. Суми. У приміщенні школи № 5 і колишнього гуртожитку рафінадного заводу знаходився табір військовополонених бійців Червоної Армії, в якому утримувалось до 7000 чоловік. Від холоду, голоду, хвороб і розстрілів у таборі загинули понад 2000 чоловік.

При відступі із міста у березні 1943, німці евакували табір у Дарницю(м.Київ). Шлях колони військовополонених, що налічувала біля 5000 осіб, пролягав через м. Лебедин,. По дорозі нацисти пристрілювали всіх відстаючих. У районі с. Тімірязівка було розстріляно чотирьох знесилених військовополонених, які не могли рухатись далі. Їх підібрали місцеві жителі. Троєх поховали, один виявився пораненим. Його вилікували, і на початку вересня він влився в ряди Червоної Армії.

2002 на могилі загиблих встановлено стелу із чорного граніту /1,83 м/ з меморіальним написом. Місце поховання викладене тротуарною плиткою. Перед стелою покладена чорна гранітна плита (символічна могила) /0,7 x 0,6 x 0,6 x 0,16 x 0,1 м/, на якій – лавровий вінок із бетону [500].

Лариса Восьмірова

Ц

110. ЦЕНТРАЛЬНЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Вул. 20 років Перемоги.

110.1. Петропавлівська церква, 1851 (архіт.). Центральна частина кладовища.

Побудована за проектом 1840 у стилі класицизму. Розташована у південно-західній частині міста на території старого міського цвинтаря. Церква цегляна, тинькована,

хрестовобанна, чотиристовпна, квадратна в плані з прямокутною апсидою (зсередини – напівкруглою).

Центральна частина перекрита сферичною банею на високому круглому підбаннику; інші частини споруди – хрестовими склепіннями. З заходу – двоярусна дзвіниця, завершена сферичною банею. Нижній ярус дзвіниці за планом прямокутний, верхній – квадратний. Усі віконні отвори підбанника, дзвіниці храму, двірні отвори та ніші – напівциркульної форми. Центральний вхід до храму, розташований у нижньому ярусі дзвіниці, та два бокових акцентовано чотириколонними портиками тосканського ордера. Широкі кам'яні сходи, що ведуть до храму з трьох боків, надають архітектурі храму урочистого вигляду. Архітектура площин стін церкви лаконічна та конструктивна. Дві потужні здвоєні тяги простого профілю розчленовують фасади споруди по горизонталі. Входи та наріжні ділянки основного об'єму акцентовано вертикалями широких пілястр тосканського ордера. Вінчає споруду широкий антаблемент із гладким фризом. Наріжжя верхнього ярусу дзвіниці підкреслено пілястрами тосканського ордера. Напівциркульні отвори акцентовані замковими каменями. Горизонтальна тяга перетинає площини стін верхнього ярусу дзвіниці разом із пілястрами. Тимпани фронтонів оформлені живописними вставками із зображенням різних іпостасей Бога. Обабіч головного входу над тягою – живописні зображення апостолів Петра та Павла.

Інтер'єр Петропавлівської церкви зберігся. Настінний живопис являє собою зображення євангелістів в парусах; решту поверхні побілено. Іконостас – дерев'яний, різьблений, однарусний; його датовано др. пол. 19 ст. Орнаментальне мощення підлоги виконано з метласької плитки.

Петропавлівська церква використовується за первісним призначенням. Храм – характерна пам'ятка пізнього класицизму Слобожанщини [501].

Наталія Ставицька

110.2. Братська могила воїнів Війська Польського, 1944 (іст.). Південна частина кладовища.

Тут поховані 42 воїни Війська Польського, які померли від ран у Сумському військовому шпиталі. Частини війська Польського формувались у березні – червні 1944 в Сумах. Прізвища похованих воїнів відомі.

1958 на могилі встановлено обеліск, замінений 1972 залізобетонною скульптурою польського воїна /4,4 м/ на цегляному постаменті /1,1 м/. По обидва боки від скульптури – дві стели із бутового каменю /1,66 x 4,7 м/, по центру яких вмонтовано плити з чорного граніту. На лівій – текст польською мовою, на правій – українською. Перед скульптурою – надгробна плита з чорного граніту з написом. Автори – ск. Ф.Коровай, арх. М.Махонько [502].

Ніпель Зукулю

110.3. Братська могила жертв громадянської війни, 1919 (іст.). Північна частина кладовища, біля входу.

Тут поховано 39 мешканців міста, розстріляних 27 листопада 1919 денікінцями. Серед розстріляних були такі особистості: Г.Гудим – працівник надзвичайної комісії; В.Улещенко – член Сумської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів; М.Мироненко – партизан; А.Шостак – вчитель; В.Душка – голова виконкому Чернеччинської волості; І.Мокій – голова Куянівського волревкому; А.Філатова – член партії більшовиків; І.Марченко – працівник надзвичайної комісії та ін. Відомі прізвища 26 розстріляних.

Загиблих спочатку поховали на Покровській (Червоній) площі. У кін. 40-х рр. останки загиблих були перепоховані на міському кладовищі.

1957 на могилі встановлено скульптуру робітника з прапором і гвинтівкою. 1977 замість цієї скульптури на залізобетонному постаменті /3,5 м/, облицьованому полірованими гранітними плитами, встановлено залізобетонні бюсти /1,5 м/ червоноармійця, робітника та дівчини. На надгробній плиті викарбувані прізвища загиблих і меморіальний напис. Автори пам'ятника – ск. Ф.Коровай, арх. М.Ільченко [503].

110.4. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). Південно-східна частині кладовища. Тут поховані радянські громадяни єврейської національності, розстріляні німецько-нацистськими загарбниками 6 – 7 та 19 – 20 лютого 1942. Під час тимчасової окупації міста було розстріляно близько тисячі громадян єврейської національності.

6 – 7 лютого 1942 євреям було запропоновано з'явитися у визначене місце ніби для переселення, але їх вивезли за місто і розстріляли біля цегельного заводу № 4.

19 – 20 лютого 1942 євреям було наказано з'явитися до колишнього аероклубу. Тих, хто відмовлявся, силоміць під конвоєм супроводжували до призначеного місця, після чого їх вивозили в район стрільбища невеликими групами і розстрілювали.

Після визволення міста частинами Червоної Армії були виявлені місця їх масових розстрілів. Останки жертв з різних місць перенесені у братську могилу.

1978 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,1 м/ і покладено надгробну плиту з такого ж матеріалу /1,7 x 0,76 м/ з написом [504].

Ніпель Зукулло

Марина Бойко

110.5. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 – 45 (іст., мист.). Південна частина кладовища. Від бокового входу по центральній алеї. Автор – ск. А.Івченко. Розміри: вис. скульптури – 4,6 м, постаменту – 1,7 м, вис. стели – 1,8 м, довжина – 10,25 м.

Тут поховані воїни, які загинули з кінця вересня до 10 жовтня 1941 під час оборонних боїв за місто з німецько-нацистськими загарбниками. Бої вели 227-а, 293-а стрілецькі дивізії 40-ї армії, загін особливого призначення Харківського військового округу. Тут же поховані воїни, загиблі під час визволення міста 2 вересня 1943 підрозділами 202-ї авіаційної дивізії, 1144-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії, 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, 232-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії та померли від ран у період з 3 вересня 1943 по 30 жовтня 1945 у евакошпиталях №№ 2033, 1094, 2038, 1106, 1708, 6039, 6035, 3583 та корпусному польовому шпиталі №250. Відомі прізвища 194 загиблих.

1951 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна. 1967 проведено реконструкцію. Смысловую доміантою архітектурно-пластичної композиції стала скульптура жінки, що символізує Батьківщину-матір, виготовлена з піщаника і встановлена на гранітному постаменті. У її правій руці – меч, опущений до низу (до стереобату). На голові – узагальнено-геометрично вирішена хустка, кінці якої звисають з обох боків до плечей. Вертикальні і горизонтальні лінії складок одягу, що поступово переходять в неправильної форми постамент, надають всій скульптурі динамічних і тривожних ритмів, а спрямованість схиленої голови – глибокої скорботи. Узагальненість вирішення у сполученні з чіткою графічністю ліній силуету підкреслюють монументальність пам'ятника.

Скульптуру обрамляє овальної форми залізобетонна стела з меморіальним написом. На причілкових частинах стели – 73 прізвища загиблих воїнів. Перед могилою, праворуч і ліворуч, – по десять чавунних плит, що символізують могили. На стилобаті – розетка Вічного вогню [505].

Мариса Восьмірова

Ірина Павленко

110.6. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). Південна частина кладовища. Ліворуч по алеї, що веде до сторожки.

Тут поховано 11 льотчиків 18-го бомбардувального полку 202-ї бомбардувальної авіаційної дивізії, які загинули у повітряному бою 17 серпня 1943 в ході наступальної операції військ Воронезького фронту у південному напрямку від м. Суми. Відомі прізвища всіх загиблих: мол. лейтенант Н.Косарев, штурман ст. сержант І.Шерстюк, стрілок-радист ст. сержант Мокрий, штурман ст. сержант М.Квітко, стрілок-радист М.Шумилов, льотчик мол. лейтенант П.Петров, штурман мол. лейтенант В.Труба, стрілок-

радист Ф.Кравченко, льотчик мол. лейтенант М.Тимофеев, штурман ст. сержант О.Галіусов, стрілок-радист ст. сержант Дудніков.

Останки загиблих льотчиків були знайдені активістами групи «Пошук».

1987 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,8 м/. На його чоловому боці – меморіальний напис та прізвища загиблих [506].

Нінель Зукулло

Марина Бойко

110.7. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст., мист.). Південна частина кладовища.

Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. бюста – 1,0 м, постаменту – 1,2 м. Поховано трьох учасників громадянської війни: І.Бочкіна, Могилу і Зінченка.

Бочкін Іван Юхимович (1893 – 1919) – уродженець с. Залізняк Сумського р-ну, учасник встановлення радянської влади у місті. З 1917 – депутат Сумської Ради робітничих і селянських депутатів, член штабу Червоної гвардії, командир червоногвардійського загону. В роки громадянської війни з 1918 – командир 7-го Сумського полку 2-ої Української Радянської дивізії. Брав участь у боях на території Сумщини, Харкова, Полтави, Кременчука. Загинув у 1919 під Катеринославом у бою з військами Денікіна. У цьому ж році тіло І.Бочкіна і двох червоноармійців, які загинули у цьому ж бою, перевезені до Сум та поховані на міському кладовищі.

У 1975 на цегляному постаменті встановлено залізобетонний бюст І.Бочкіна на чоловому боці якого – дошка з написом. Скульптор створив образ людини стійкої волі, сповненої великої внутрішньої сили. Правильні крупномодельовані риси обличчя і зумисно збільшений вік зображуваного подані умовно. Портрет не є відображенням індивідуальності молодого 26-річного чоловіка, а узагальненим образом непохитного бійця-червоноармійця. Подібна трактовка виправдана й тим, що могила – братська. Лаконічно подані деталі повного військового обмундирування. До речі, така іконографічна деталь як головний убір, що досить рідко зустрічається в подібних пам'ятниках, виконує у даному випадку ще й атрибутивну роль, визначаючи часовий період (роки громадянської війни). П'єдестал вирішений досить нейтрально. Набагато більше значення автор надає скульптурним масам [507].

Нінель Зукулло

Ірина Павленко

110.8. Могила Азімова О.Ю., 1988 (іст.). Ліворуч від алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати».

Азімов Олександр Юрійович [24.09.1960, м. Ростов-на-Дону (Російська Федерація) – 29.02.1988, м. Суми] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1977 закінчив середню школу, працював інструктором-методистом Сумського обласного стрілецького клубу ДТСААФ. 9 лютого 1983 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив річну підготовку і здав екстерном екзамен за повний курс військового училища при Сизранському Вищому військовому авіаційному училищі льотчиків за спеціальністю командна тактична вертольотів. З 22 червня 1987 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 19888. Брав участь у трьох великих операціях, здійснив 134 бойових вильоти. Загинув за 10 км на південний схід від аеродрому Баграм. Указами Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений орденами «За службу Родині» III ступеню (20.06.1988) і Червоної Зірки (7.09.1988).

1988 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту/1,6 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [508].

Лариса Восьмірова

110.9. Могила Акімова М.П., 1983 (іст.). Ліворуч від центрального входу.

Акімов Михайло Павлович [19.11.1925, с. Супоневе (тепер Кошкинського р-ну, Самарської обл., Російська Федерація – 8.03.1983, м. Суми] – Герой Радянського Союзу (25.09.1944).

Після закінчення семирічної школи працював у колгоспі. У Червоній Армії з січня 1943. Три місяці навчався у запасному полку на мінометника. На фронтах Другої світової війни з червня 1943. Воював на Західному, Південно-Західному, Південному, 4-му Українському, 1-му і 3-му Білоруському фронтах. Був двічі поранений, контужений.

8 липня 1944 на південний захід від ст. Лісна (Барановичський р-н Брестської обл., Білорусія) гв. мол. сержант навідник гармати 125-го гвардійського артилерійського полку 54-ї гвардійської стрілецької Макиївської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії М. Акімов з дистанції 300 – 400 м першим же снарядом підбив головний танк, потім ще 3 танка, інші повернули назад.

У січні 1945 направлений на навчання до Сумського артилерійського училища ім. М. В. Фрунзе. У листопаді наступного року за станом здоров'я демобілізувався. Закінчив технікум борошномельної промисловості, працював у м. Володимирі, наприкінці 1951 переїхав у Суми. Працював на регенератному заводі, на м'ясокомбінаті. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

1983 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,6 x 0,8 м/, на фасадній частині якої – портрет та анотаційний напис [509].

Юлія Нестеровська

110.10. Могила Андрєєва В.К., 1982 (іст.). Поблизу центральної алеї кладовища, праворуч від входу.

Андрєєв Володимир Костянтинівич (25.06.1953, м. Суми – 9.01.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1970 закінчив Сумську середню школу № 25. Працював слюсарем на Сумському фарфоровому заводі. У травні 1973 призваний до лав Радянської Армії. Авіаційний механік в/ч. 23313 В. Андрєєв строкову і позастрокову службу проходив у Радянських військах у ПНР. З 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 79088. 9 січня 1982 колона спецавтомобілів під час слідування на аеродром Пулі-Кумрі потрапила у засаду. Старший авіаційний механік прапорщик В. Андрєєв під час бою загинув. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.06.1982 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,59 м/ на основі /0,8 м/. На фасадній частині обеліску – портрет загиблого та анотаційний напис [510].

Лариса Восьмірова

110.11. Могила Африканова О.Ф., 1974 (іст.). Праворуч від центральної алеї кладовища. За 85 м від входу.

Африканов Олексій Федотович [23.03.1907, Санкт-Петербург (Російська Федерація) – 27.07.1973, м. Суми] – Герой Радянського Союзу (18.09.1943).

Закінчив школу ФЗН. Працював слюсарем на заводі «Більшовик». У військово-морському флоті з 1929. Закінчив артилерійську школу Учбового загону Балтійського флоту. Служив в Учбовому загоні Чорноморського флоту. Під час Другої світової війни брав участь в обороні Одеси, у Керченсько-Феодосійській десантній операції. Командуючи 2-м дивізіоном 2-ї бригади торпедних катерів Чорноморського флоту, капітан-лейтенант О. Африканов відзначився у Новоросійській десантній операції у вересні 1943. 1945 брав участь у війні з Японією. З 1955 – капітан 2 рангу у запасі. Нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 3 ст., Вітчизняної війни 2 ст., Червоної Зірки, орденом «Британської імперії» 5 ст., медалями.

1974 на могилі встановлено пілон із мармурового дрібку сірого кольору /2,55 x 0,4 м/ з барельєфним портретом на чорному граніті. На пілоні – плита із чорного граніту /0,5 x 0,55 м/ з меморіальним написом. Могила з боків обкладена плитами (2) /0,35 x 0,35 м/ із чорного лабрадориту [511].

Лариса Восьмірова

110.12. Могила Багацького П.С., 1940 (іст.). Біля центрального входу, праворуч.

Багацький Панас Семенович (1888, с. Покровка Краснопільського р-ну Сумської обл. – 1940, м. Суми) – учасник Петроградського збройного повстання, штурму Зимового Палацу у жовтні 1917. У роки громадянської війни був командиром Сумських об'єднаних

партизанських загонів. Брав участь у боях з військами Денікіна у Києві, Жиманші, Бердичеві, а також у м. Суми у січні 1919.

1926 П.Багацький – голова Краснопільської районної Ради депутатів трудящих. З його ініціативи був створений перший у районі колгосп «Красный пахарь». З 1930 працював котельником у цеху № 5 на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе.

1947 на могилі встановлено бетонний обеліск, замінений у 1987 стелою з чорного лабрадориту /1,4 x 0,7 x 0,3 м / з меморіальним написом на цегляному постаменті /0,84 м/ [512].

Нінель Зукулло

110.13. Могила Германа І.М., 2001 (іст.). Праворуч алеї, що іде від центрального входу до церкви Петра і Павла.

Герман Іван Мойсеевич [23.09(6.10)1915, с. Мала Ворожба, нині с. Ворожба

Лебединського р-ну Сумської обл. – 4.08.2000, м. Суми] – Герой Радянського Союзу (24.08.1943).

Народився у сім'ї селянина-бідняка. 1932 закінчив семирічну школу. Після закінчення школи навчався у Кременчуцькому будівельному технікумі, потім був направлений до Чугуївського військового авіаційного училища. 1940 льотчик одержав призначення в 74-й штурмовий авіаційний полк. Спочатку служив пілотом, а згодом став командиром ланки. Брав участь у боях з німецько-нацистськими загарбниками. З лютого 1943 по вересень 1944 командував ескадрильєю, потім був штурманом 70-го гвардійського штурмового полку. Воював на Південно-Західному, Західному, Північно-Західному, 1-му Білоруському фронтах. Був чотири рази поранений.

За бойові подвиги нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го ст., Червоної Зірки, Червоного Прапора і кількома медалями. За роки війни І.Герман здійснив 91 бойовий виліт, провів 27 повітряних боїв. Збив у повітрі 6 та знищив на аеродромах 30 ворожих літаків.

1944 майор І.Герман був зарахований слухачем Червонопрапорної Військово-Повітряної академії, а після її закінчення служив у різних авіаційних частинах Радянської Армії. 1956 за станом здоров'я підполковник І.Герман звільнився в запас. Жив і працював у Сумах.

2001 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,07 x 0,56 м/, на фасадній частині якої – портрет Героя та меморіальний напис [513].

Юлія Нестеровська

110.14. Могила Гріненка П.С., 1911 (іст.). Ліворуч від центральної алеї. За церквою ап. Петра і Павла.

Гріненко Прокоп Семенович (8.07.1835, м. Суми – 21.06.1910, там же) – купець другої гільдії, благодійник.

З 1893 по 1907 – гласний (депутат) міської Думи, перший попечитель Параскіївського притулку для дівчаток-сиріт (1896), заснованого вдовою М.Суханова Марією Михайлівною. 1896 – 98 – член попечительської ради Сумської жіночої гімназії.

Власник розгалуженої мережі підприємств по торгівлі спиртними напоями (оптових складів спирту в Сумах і Білопідлі, корчмів в селах Сумського повіту). Засновник і перший власник Сумського лікеро-горілчаного заводу, патент на який отримав 12 липня 1897. У м. Суми зберігся будинок, де мешкав П.Гріненко (архітектурна пам'ятка Сумщини, нині у будинку розташований відділ Сумського обласного краєзнавчого музею) і лабази, що належали йому. У лабазах (вул. Кузнечна) – кафе та контори.

1911 на місці поховання П.Гріненка встановлено хрест із чорного граніту /2,5 м/, на основі /1,25 x 2,15 м/ з сірої гранітної брили в формі трапеції, на шліфованому чоловому боці якої – анотаційний напис [514].

Маргарита Міленкова

110.15. Могила Давидова А.К., 1975 (іст.). Центральна алея. Ліворуч від входу.

Давидов Андрій Калістратович [5.12.1902, с. Вознесіння Знаменського р-ну Смоленської обл. (тепер Російська Федерація) – 1.04.1975, м. Суми] – генерал-майор артилерії.

Народився у селянській родині. 1911 – 15 – навчався у Петербурзькому міському початковому училищі. 1915 – 18 – учень слюсаря Петербурзького машинобудівного заводу «Айваз». 1919 – 20 – слюсар міського трамвайного парку м. Москва. 1923 – 24 – курсант Калузької губрадпартшколи, працював на політосвітній роботі. 1928 здав екстерном іспити у Сумському артилерійському училищі ім. М.В.Фрунзе. 1934 – 39 – навчання у артилерійській Академії ім. Дзержинського.

Учасник Другої світової війни. Воював на Південному, Воронезькому, Українському фронтах. Учасник боїв на Курській дузі, форсування Дніпра, боїв за визволення України, Польщі, Чехословаччини, Угорщини. Нагороджений п'ятьма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова II ст., Вітчизняної війни I ст., Богдана Хмельницького II ст., Леніна, Чехословацьким військовим хрестом і медалями.

З 1952 по вересень 1958 – начальник Сумського вищого артилерійського училища ім. М.В.Фрунзе, з 1958 – в запасі. Депутат Сумської обласної Ради 6-го скликання.

Стелу з чорного лабрадориту /1,46 м/ з меморіальним написом встановлено на могилі у 1975 [515].

Лариса Восьмірова

110.16. Могила Дегтярьова А.П., 1980 (іст.). Ліворуч від алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати». Неподалік від входу.

Дегтярьов Анатолій Петрович (10.05.1958, м. Суми – 26.06.1980, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1975 закінчив середню школу, 1979 – Сумське Вище артилерійське двічі червонопрапорне училище ім. М.В.Фрунзе, отримав спеціальність - командна тактична артилерія. З травня 1980 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 71176. Командир вогневого взводу гв. лейтенант А.Дегтярьов загинув під час супроводу автомобільної колони. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 4.06.1981 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1980 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,83 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [516].

Лариса Восьмірова

110.17. Могила Добровольського М.М., 1981 (іст.). Праворуч від центральної алеї. За 80 м від входу.

Добровольський Микола Миколайович (20.05.1954, м. Суми – 28.10.1981 там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1971 закінчив середню школу. Навчався у Сумському філіалі Харківського політехнічного інституту. Працював інженером-техніком на ВО «Електрон». У листопаді 1978 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив 3-х місячні збори офіцерів запасу за фахом льотчик гелікоптерів. Здав іспити у середнє училище при Сизранському Вищому військовому авіаційному училищі льотчиків. З 7 вересня 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 79088. Лейтенант М.Добровольський загинув у бою, прикриваючи від противника автоколону. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.05.1982 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1982 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /2,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [517].

Маргарита Міленкова

110.18. Могила Дорошенка С.В., 1982 (іст.). Ліворуч від центральної алеї кладовища.

Дорошенко Сергій Васильович [28.11.1959, м. Горький (тепер Нижній Новгород, Російська Федерація) – 26.03.1982, м.Суми] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1977 закінчив школу. Працював лаборантом військової кафедри Горьківського політехнічного інституту. У листопаді 1978 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив курси з підготовки військових перекладачів з персидської мови при Московському військовому інституті. З вересня 1981 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 93992. Мол. лейтенант С.Дорошенко загинув під час виконання бойового завдання по знищенню

військових формувань бойовиків в районі населеного пункту Асмар провінції Кунар. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1982 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1982 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,85м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [518].

Мариса Восьмірова

110.19. Могила Жиганова С.М., 1985 (іст.). Центральна алея кладовища. Ліворуч від церкви.

Жиганов Сергій Михайлович [8.03.1954, м. Архангельськ (тепер Російська Федерація) – 20.03.1985, м. Суми] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1971 закінчив середню школу. У грудні 1973 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Слов'янське авіаційно-технічне училище. З 24 квітня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 22630. Брав участь у підготовці авіатехніки до 9-ти великих операцій з ліквідації військових формувань бойовиків. У групі технічної допомоги працював по відновленню гелікоптерів, що здійснювали вимушену посадку внаслідок бойових пошкоджень. 7 січня 1984, завдяки злагодженим діям всього льотно-технічного складу, був захоплений караван зі зброєю. Ст. лейтенант С.Жиганов загинув під час бойових дій. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20.06.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1985 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,93 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [519].

Юлія Нестеровська

110.20. Могила Калініна М.В., 1970 (іст.). Ліворуч від центрального входу.

Калінін Микола Васильович [18.03.1897, с. Комарово (тепер Ярославська обл., Російська Федерація) – 17.03.1970, м. Суми] – генерал-майор.

1916 призваний до лав армії. Активний учасник подій громадянської війни та встановлення радянської влади. З 1932 по 1936 навчався у Військовій академії ім. М.В.Фрунзе. Після закінчення навчання – командир 59-го кавалерійського полку.

На початок 1941 – командир 131-ї мотострілецької дивізії 9-го механізованого корпусу. З 20 липня 1941 – командир 31-го стрілецького корпусу. У серпні 1941 присвоєно звання генерал-майора. З червня 1942 – командир 91-ї стрілецької дивізії. 4 серпня 1943 поранений, направлений у шпиталь у Дагестан. У червні 1944 – командир 159-ї стрілецької дивізії, що брала участь у Вітебській операції, визволяла Вільнюс, воювала у Східній Пруссії. Дивізії присвоєно найменування Вітебської, нагороджено орденами Червоного Прапора і Суворова II ст. З 1950-х рр. М.Калінін був військовим комісаром Сумського облвійськкомату. Нагороджений п'ятьма орденами Червоного Прапора, двома орденами Кутузова II ст., орденами Богдана Хмельницького, Леніна, Суворова, Червоної Зірки, медалями.

Надгробну плиту з чорного лабрадориту /2,31 м/ встановлено на могилі 1970. На її основі /0,31 м/ встановлено стелу із чорного граніту у вигляді вітрила /1,86 x 0,9 м/. На стелі – портрет і меморіальний напис [520].

Мариса Восьмірова

110.21. Могила Красножона Я.Д., 1987 (іст.). Ліворуч від центральної алеї. За церквою ап. Петра і Павла.

Красножон Яків Денисович (29.09.1911, с. Жашків, тепер місто, районний центр Черкаської обл. – 9.09.1986, м. Суми) – український скульптор, історик, член Союзу художників СРСР.

Навчався на художньому робітфаци (1930 – 31), у Харківському художньому інституті (1931–33). 1937 закінчив історичний факультет Одеського університету. Учасник Другої світової війни. Мав кілька урядових нагород.

Працював в основному у галузі монументальної пластики. Провідний жанр його творчості – скульптурний портрет. Учасник кількох республіканських і обласних художніх виставок. Ряд його творів експонується в музеях України. Пам'ятники Т.Шевченку стоять

на головних вулицях м. Сум (1957), Недригайлова, Лебедина Сумської обл. Автор пам'ятників П.Грабовському (1964) у с. Грабовському Сумської обл., Устиму Кармалюку (1965) у с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінницької обл. Успіхом скульптора є погруддя С.Ковпака, П.Рибалка, Л.Симиренка, Лесі Українки, М.Островського, В.Сосюри, скульптурний портрет композитора М.Лисенка.

Стелу в чорного граніту /1,74 м/ з барельєфним портретом з бронзи та анотаційним написом на чоловому боці встановлено на могилі у 1987 [521].

Юлія Нестеровська

110.22. Могила Куріцина С.І., 1982 (іст.). Центральна алея. Ліворуч від входу.

Куріцин Сергій Ігоревич [22.10.1957, м. Зеленодольськ Татарської АРСР (нині Російська Федерація Республіка Татарстан) – 24.09.1982, м. Суми] – воїн Збройних Сил СРСР.

Загинув в Афганістані.

1968 – 72 навчався у Казанському суворовському військовому училищі. У серпні 1972 призваний до лав Радянської Армії. 1976 закінчив Сумське Вище артилерійське двічі червонопрапорне училище ім. М.В.Фрунзе за спеціальністю - командна артилерійська експлуатація артилерійського озброєння. З 4 грудня 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 39696. Брав участь у 8 бойових операціях. При виконанні бойового завдання в районі кишлака Харзаті-Султан група потрапила в засідку. У ході нерівного бою начальник розвідки самохідного артилерійського дивізіону капітан С.Куріцин загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 23.01.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1983 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /2,06 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [522].

Юлія Нестеровська

110.23. Могила Куроєдова М.І., 1992 (іст.). Ліворуч центральної алеї кладовища. За 40 м від входу.

Куроєдов Микола Іванович (14.04.1919, с. Ясенок Краснопільського р-ну Сумської обл. – 4.04.1992, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (19.08.1944).

Після закінчення середньої школи працював на Грязнянському цукрозаводі. У Червоній Армії з 1938. 1940 закінчив Харківське військове авіаційне училище штурманів. На фронтах Другої світової війни з жовтня 1941. Штурман ланки 10-го гвардійського авіаційного полку 3-ої гвардійської дивізії, 3-го гвардійського авіаційного корпусу, авіації дальньої дії гв. ст. лейтенант М.Куроєдов до квітня 1944 здійснив 212 (у т.ч. 202 нічних) бойових вильотів на бомбардування важливих об'єктів у глибокому тилу ворога. Усього за роки війни здійснив 216 вильотів.

1950 закінчив Вищу офіцерську льотно-тактичну школу. З 1959 – майор у запасі. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Стелу з червоного граніту /1,22 м/ на могилі встановлено 1992. На її чоловому боці – портрет М.Куроєдова та напис [523].

Мариса Восьмірова

110.24. Могила Кустенка О.М., 1994 (іст.). Центральна алея. За 62 м від церкви ап. Петра і Павла.

Кустенко Олексій Михайлович (23.11.1913, с. Волинці Сосницького р-ну Чернігівської обл. – 10.12.1993, м. Суми) – український письменник, член Національної спілки письменників України (1988).

Народився у селянській родині. Після закінчення семирічної школи виїхав на Донбас.

Працював на шахтах. За рекомендацією комсомолу був зарахований студентом

Макіївського педагогічного технікуму, який закінчив 1933. Працюючи вчителем, заочно навчався у Луганському педагогічному інституті, який закінчив 1938. Учасник Другої світової війни. Був тяжко поранений. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеню, медалями. Демобілізувавшись 1945, повернувся на педагогічну роботу.

Працював учителем української та російської мови та літератури, завучем, директором школи, інспектором райвно. Вийшовши на пенсію, переїхав до м. Суми. Публікуватись почав 1940 у часописах та колективних збірниках. Його перу належить декілька романів, повістей, низка оповідань, новел, нарисів. Писав українською та російською мовами. Автор книжок «Горячие дни» (1956); «Эх молодость, молодость» (1960); «На глубинах» (1961); «Загадай желание» (1985); «Чорний блиск» (1985); «Не розлюбви» (1990) у співавторстві «Сила молода» (1954); «Репертуарна Україна» (1955); «Полюшко-поле» (1960); «Дожити б...» (1991).

Стелу із темно-сірого граніту у вигляді розгорнутої книги – /0,92 м/ встановлено на могилі 1994. Праворуч на стелі – портрет письменника і напис. Нижче зображено книгу письменника – роман «Не розлюбви». На стелі зліва – портрет дружини письменника [524].

Лариса Восьмірова

110.25. Могила Лимаренка О.Г., 1981 (іст.). Праворуч від алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати».

Лимаренко Олексій Григорович (28.03.1953, с. Знаменка Кіровоградської обл. – 19.06.1981, м. Суми) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1970 закінчив середню школу. У серпні 1970 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Сумське Вище артилерійське двічі червонопрапорне училище ім. М.В.Фрунзе за спеціальністю командна артилерійська експлуатація артилерійського озброєння. З 5 квітня 1980 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 24785. Начальник розвідки артилерійського дивізіону О.Лимаренко помер після тяжкої хвороби.

1981 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,59 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [525].

Юлія Нестеровська

Лариса Восьмірова

110.26. Могила Логвина П.А., 1990 (іст.). Праворуч від центральної алеї, 10-а могила. На відстані 50 м від церкви.

Логвин Пилип Андрійович (23.10.1922, с. Череватівка Білопільського р-ну – 2.09.1990) – Герой Радянського Союзу (9.02.1944), полковник в запасі.

Закінчивши семирічку, 1938 вступив до Білопільської школи ФЗН, а через рік почав працювати у Харківському паровозоремонтному депо ім. С.М.Кірова. У липні 1941 був призваний до армії і направлений в Лепельське (тепер Республіка Білорусь) артилерійсько-мінометне училище. Після закінчення призначений в 7-му протитанкову винищувальну бригаду. На фронтах Другої світової війни з липня 1942. Воював на Курській дузі, визволяв Сумщину, форсував Дніпро, брав участь у боях на території Польщі, Чехословаччини. Командир батареї 491-го мінометного полку 38-ї армії Воронезького фронту старший лейтенант П.Логвин 6 жовтня 1943, переправляючись через Дніпро в районі с. Сваром'є Вишгородського р-ну Київської обл., врятував майно батареї. Біля с. Вишгород сприяв піхоті в утриманні, а потім розширенні захопленого плацдарму. 1944 був тяжко поранений. За вмиле керівництво підрозділами, стійкість і мужність, виявлені в боях проти німецько-фашистських загарбників П.Логвину було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

1948 закінчив Курси удосконалення офіцерського складу (КУОС). Був райвоєнкомом у м. Ворошиловграді. З 1972 полковник П.Логвин – у запасі. Нагороджений орденами Леніна, Богдана Хмельницького III ступеню, двома орденами Вітчизняної війни I ступеню, орденом Червоної Зірки, медалями.

1990 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,16 x 0,71 м/, на якій портрет і анотаційний напис [526].

Лариса Восьмірова

110.27. Могила Лушпи М.П., 2007 (іст.). Центральна алея, за Петропавлівською церквою. Перший поворот наліво, зліва 5-й ряд 2-а могила.

Лушпа Михайло Панасович (4.10.1920, с. Могриця Сумського р-ну – 23.05.2007, м. Суми) – державний і партійний діяч, почесний громадянин м. Суми, член Спілки архітекторів України.

Народився в селянській родині. 1940 закінчив Сумську середню школу № 20 (нині № 18). Навчався в Харківському інженерно-будівельному інституті, потім – у Вищому політичному училищі НКВС (м. Ново-Петергоф).

У період Великої Вітчизняної війни воював на Ленінградському фронті. Після війни закінчив Пензенське військово-училище, навчався в Московській артилерійській академії. З 1946 – на партійній роботі: інструктор, завідувач сектором партійної роботи Сумського обкому КПУ. Закінчив у 1953 Сумський державний педагогічний інститут ім. А.С.Макаренка, Вищу партійну школу (м. Київ). 1953 – 63 – спочатку 2-й, потім 1-й секретар Конотопського міськкому партії. 1963 – 72 – голова виконкому Сумської обласної промислової Ради, заступник голови Сумського облвиконкому, 1972 – 88 – 1-й секретар Сумського міськкому КПУ. З 1988 – заступник голови Сумської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури України. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР кількох скликань, Сумської облради (1963 – 72). Лауреат премії Ради Міністрів СРСР, Державної премії ім. Т.Г.Шевченка. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Жовтневої революції, Дружби народів, Вітчизняної війни II ступеню, «За заслуги» III ступеню, Рівноапостольного князя Володимира, двома орденами «Знак Пошани», медалями. Ім'ям М.Лушпи названо проспект у м. Суми (2002).

2007 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,72 м/ і покладено надгробну плиту з чорного лабрадориту /1,1 x 0,5 x 0,5 м/. На стелі – портрет і меморіальний напис [527].

Лариса Восьмірова

110.28. Могила Морголіса І., 1944 (іст.). Південно-східна частина кладовища.

Морголіс Ігнатій – капітан медичної служби Війська Польського, частини якого у березні – червні 1944 формувались у Сумах і приймали участь у боях з німецько-нацистськими загарбниками. Помер від ран у 1944, коли перебував на лікуванні у Сумському військовому шпиталі.

1958 на могилі встановлено обеліск з чорного мармуру у формі піраміди /2,2 м/, на його чоловічому боці – меморіальна дошка з написом [528].

Ніпель Зукцлю

110.29. Могила Морозова А.П., 1991 (іст.). Центральна алея кладовища. Ліворуч від Петропавлівської церкви.

Морозов Анатолій Петрович [26.11.1924, с. Миропілля Бондарівського р-ну Тамбовської обл. (Російська Федерація) – 23.01.1991, м. Суми] – генерал-лейтенанта артилерії.

Народився у селянській родині. Після закінчення середньої школи працював у колгоспі. У червні 1942 призваний до лав армії. Брав участь в обороні м. Сталінград.

З жовтня 1942 по червень 1944 – курсант Московського гвардійського мінометно-артилерійського училища ім. Красіна, після закінчення якого призначений командиром взводу курсантів. Займав різні посади і командував різними військовими з'єднаннями в армії. З вересня 1950 по квітень 1955 – слухач Військової артилерійської академії ім. Дзержинського, з грудня 1962 по липень 1963 – слухач вищих академічних артилерійських курсів. З серпня 1968 – заступник начальника, з травня 1973 – начальник Сумського вищого артилерійського училища імені М.В.Фрунзе. З серпня по вересень 1986 – учасник ліквідації аварії та усунення її наслідків на Чорнобильській атомній електростанції. З жовтня 1987 генерал-лейтенант А.Морозов – у відставці.

Нагороджений чотирма орденами: Вітчизняної війни I-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоного Прапора, «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня, медалями.

Стелу з чорного граніту /1,75 м/, на фасадній частині якої портрет і анотаційний напис встановлено на могилі 1991 [529].

Андрій Гузовський

110.30. Могила Москвичова С. Б., 1981 (іст.). Центральна алея кладовища. Праворуч від входу.

Москвичов Сергій Борисович (1.12.1956, м. Суми – 28.10.1981, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Народився у робітничій родині. 1974, після закінчення середньої школи, працював токарем-розточувальником на Сумському ВО «Електрон». У листопаді 1978 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив 3-місячні збори офіцерів запасу при Богодухівському навчальному авіаційному центрі ДТСААФ, здав іспити за середнє військове училище при Сизранському Вищому Військовому авіаційному училищі льотчиків за спеціальністю командна тактична вертольотів. З 4 серпня 1981 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп.79088. Виконував обов'язки льотчика – оператора. Під час бойової операції по супроводу автоколон в районі населеного пункту Ханабар загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 6.05.1982 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1982 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /2,0 м/, на фасадній частині якої портрет загиблого та напис [530].

Юлія Нестеровська

110.31. Могила Нагорного В.С., 1964 (іст.). Ліворуч від центральної алеї кладовища. За 40 м від входу.

Нагорний Віктор Сергійович (2.10.1922, с. Угроїди Краснопільський р-н. Сумської обл. – 12.07.1964) – Герой Радянського Союзу (1.07.1944).

Після закінчення 1938 семирічної школи працював на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. У Червоній Армії з 1940. 1941 закінчив Чугуївську військову авіаційну школу пілотів.

На фронтах Другої світової війни з серпня 1942. Воював на Сталінградському, Південному, Північно-Кавказькому, Брянському і 2-му Прибалтійському фронтах. Командир ланки 293-го винищувального авіаційного полку, 11-го змішаного авіаційного корпусу 15-ї повітряної армії, 2-го Прибалтійського фронту старший лейтенант В. Нагорний до лютого 1944 здійснив 169 бойових вильотів, у 59 повітряних боях особисто збив 19 і в групі – 6 літаків противника.

1950 закінчив Вищу офіцерську льотно-тактичну школу. З 1960 – підполковник у запасі. Працював на заводі електронних мікроскопів. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, Вітчизняної війни I ст., чотирма орденами Червоної Зірки, медалями.

Стелу з рожевого граніту /1,85 м/ встановлено на могилі 1965. На стелі – горельєфний портрет з металу і анотаційний напис металевими буквами [531].

Лариса Восьмірова

110.32. Могила Пармузіної Г.А., 1974 (іст.). Південна частина кладовища. За 50 м від пам'ятника «Скорботна мати», ліворуч.

Пармузіна Горпина Антонівна (30.06.1883, с. Нові Вирки Білопільського р-ну Сумської обл. – 4.11.1974, м. Суми) – Герой Соціалістичної Праці (19.03.1947).

Народилась у сім'ї селянина-бідняка. Під час колективізації однією з перших вступила до колгоспу «Більшовик», де з 1933 працювала ланковою. Її ланка вирощувала кок-сагіз, цукрові буряки та інші технічні культури. Особливих успіхів досягла у вирощуванні цукрових буряків. 1946 ланка виростила по 1133 ц. цукрових буряків з 1,0 га. Вона стала першим Героєм Соціалістичної Праці на Сумщині. Нагороджена чотирма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

У роки Другої світової війни працювала у Воронезькій обл. (тепер Російська Федерація) бригадиром колгоспу, де також вирощувала високі врожаї зернових і технічних культур.

1945 перерахувала з особистих заощаджень в фонд оборони 120 тис. крб. на придбання літака і створення танкової колони для Червоної Армії. Її коштом у с. Нові Вирки збудовано будинок-інтернат для дітей сиріт.

1947 та 1951 обиралась депутатом Верховної Ради Української РСР. Була учасницею багатьох сільськогосподарських виставок. За кращі зразки у сільському господарстві нагороджена 8-ми медалями учасника Всесоюзної сільськогосподарської виставки, з них чотири Великими золотими медалями. 1955 за успіхи на сільськогосподарській виставці нагороджена автомобілем «Победа». 1957 переїхала до Сум.
Обеліск з чорного граніту /1,7 м/ встановлено на могилі 1974. На його чоловому боці – портрет та напис [532].

*Ольга Аленич,
Надія Подоляка*

110.33. Могила Пархоменка М.Г., 1977 (іст.). Праворуч від центральної алеї. За 80 м від входу.

Пархоменко Микола Григорович (1912, м. Суми – 1976, там же) – кавалер трьох орденів Слави.

Працював на машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. У Червоній Армії з 1930 по 1933 і з грудня 1941, на фронті – з серпня 1942.

Командир гармати 114-го гвардійського Ново-Українського ордена Б.Хмельницького II ступеню армійського винищувально-протитанкового артилерійського полку, гвардії старшина М.Пархоменко воював на Курській дузі, визволяв Сумщину, форсував Дніпро, воював на Правобережній Україні, в Угорщині і Чехословаччині. За проявлений героїзм і високу військову майстерність виявлені 7 травня 1944 на Дністрі під час оборони рубежу Паркани – Орґеєв нагороджений орденом Слави III ступеню, 19 вересня 1944 у боях у Трансільванії – орденом Слави II ступеню, у боях за столицю Угорщини Будапешт – орденом Слави I ступеню.

Після війни жив у м. Суми, працював будівельником. З 1975 – на пенсії. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеню, медалями.

Стелу з сірого граніту /1,8 м/ з барельєфним портретом на чорному граніті та металевою дошкою з меморіальним написом встановлено на могилі 1977 [533].

Лариса Восьмірова

110.34. Могила Пилипенка І.І., 1988 (іст.). По алеї, що веде до центрального входу церкви Петра і Павла.

Пилипенко Ігор Іванович (15.04.1965, м. Артемівськ Донецької обл. – 26.06.1988, м. Суми) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Народився у робітничій сім'ї. 1982 закінчив середню школу. У вересні 1982 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Сумське вище артилерійське командне училище за спеціальністю командна артилерійська експлуатація артилерійського озброєння. З 15 вересня 1987 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 71176. Брав участь у 5 рейдових операціях по знешкодженню бойовиків, уміло організував оборону на своїй ділянці, особисто знищив трьох бойовиків. Від ран, отриманих в бою, лейтенант І.Пилипенко помер. Згідно до указів Президії Верховної Ради СРСР (7.09.1988 та 8.12.1988) нагороджений двома орденами Червоної Зірки (посмертно).

1988 на могилі встановлено стелу з чорного лабрадориту /1,83 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [534].

Юлія Нестеровська

110.35. Могила Полякова Л.Є., 2003 (іст.). Центральна алея, ліворуч. На відстані 20 м від входу в третьому ряді.

Поляков Леонід Євдокимович (27.11.1909, с. Склярівка нині Сумського р-ну Сумської обл. – 10.02.2003, м. Суми) – Герой Радянського Союзу (10.04.1945), майор.

Народився у сім'ї службовця. Після семирічки працював каменярем, техніком, одночасно навчався на робфаці. 1932 закінчив Харківський будівельний інститут. Працював інженером-інспектором по громадянському будівництву у Краматорську, у «Союззолото» у м. Красноярськ (тепер Російська Федерація). У Червоній Армії з 1932 по 1936. З 1936 працював виконробом на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. З січня 1940 – знову на службі в армії.

Учасник Другої світової війни з червня 1941. Воював на Південному, Центральному, 1-му Українському фронтах. У боях біля Канева був важко поранений. Після госпіталю закінчив курси «Вибух». На початку 1943 очолюваний ним 2-й батальйон 343-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії брав участь у визволенні Білорусії і України. Відзначився 15 січня 1945 в ході Вісло-Одерської операції як командир 2-го стрілецького батальйону 388-го стрілецького полку (172-а стрілецька дивізія, 13-а армія, 1-й Український фронт).

У січні 1946, звільнившись у запас за станом здоров'я, працював на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. Нагороджений орденами Леніна, Олександра Невського, Вітчизняної війни I ст., медалями.

Помер після тяжкої тривалої хвороби. 2006 на могилі встановлено стелу /1,7 x 0,7 м/ з чорного граніту, на чоловому боці якої – портрет Героя та написи [535].

Лариса Восьмірова

110.36. Могила Сапухіна П.А., 1971 (іст.). Південно-східна частина кладовища. Перший поворот від центральної алеї праворуч.

Сапухін Павло Андрійович [7.04.1893, с. Ямне Богодухівського повіту Харківської губ. (нині Великописарівський р-н Сумської обл.) – 10.08.1970, м. Суми] – краєзнавець, педагог, член Спілки журналістів.

Після закінчення у 1917 Петроградської духовної академії працював на педагогічній роботі. Понад 20 років викладав російську мову і літературу у Великописарівській середній школі. У роки Другої світової війни, будучи визнаним за станом здоров'я непридатним до військової служби, вчителював у школах Башкирської АРСР. З 1948 по 1958 працював у Сумському інституті удосконалення кваліфікації вчителів.

Друкуватися почав до 1917 (статті на педагогічні теми). Головне захоплення – краєзнавство. Опублікував понад 570 статей. Багатою є спадщина з літературного краєзнавства: брошури «Перебування Т.Г.Шевченка на Сумщині» (1956); «Т.Г.Шевченко на Сумщині» (1961); «П.А.Грабовський у рідному краї» (1957); «Чехов на Сумщині» (у наукових записках Інституту педагогіки) (1956); окреме видання «А.П.Чехов на Сумщині» (Суми. 1993); «Чеховський меморіал у Сумах» (К., 1971); у співавторстві «Архітектурні пам'ятки Сумщини» (1971).

Бюст із сірого граніту /0,3 x 0,35 м/ на бетонному, потинькованому під шубу гранітним дрібком постаменті /1,65 м/ з меморіальним написом встановлено на могилі 1971 [536].

Лариса Восьмірова

110.37. Могила Скуби М.К., 1987 (іст.). Центральна алея кладовища, праворуч. На відстані 130 м від входу.

Скуба Максим Климентович (21.11.1898, м. Суми – 6.11.1986, там же) генерал-майор танкових військ.

Народився у сім'ї робітників. З 13 років працював на машинобудівному заводі в Сумах. У січні 1917 призваний до царської армії, служив у 14-му Фінляндському стрілецькому полку. Вступив у загін Червоної гвардії, брав участь у боях з австро-німецькими військами під Нарвою. 1919 – 21 у складі 7-ї стрілецької дивізії (Володимирської) брав участь у боях проти частин армії генерала Денікіна. 1921 – 24 – курсант 14-ї піхотної Полтавської школи. 1924 – 29 – служив у 2-му Туркестанському стрілецькому полку (Червона Кушка). Згодом був переведений у м. Херсон (45-й стрілецький Сивашський полк). 1931 – 32 – слухач бронетанкових курсів у Ленінграді (тепер Санкт-Петербург, Російська Федерація).

З початком війни 1941 – командир 125-го танкового полку 112-ї танкової дивізії Західного фронту. Дивізія вела бої на підступах до Москви. У 1942, після тяжкого поранення, призначений командиром окремої 5-ї танкової бригади (пізніше перейменовану у 6-ю гвардійську, потім – у 23-ю Єльнинську). 18 березня 1943 – друге тяжке поранення. На початку 1944 – командир окремої учбової танкової бригади. 1948 – командир 6-ї танкової дивізії у складі групи радянських військ у Німеччині. 1949 – слухач Вищої військової Академії. 1950 – командир бронетанкових і механізованих військ 4-ї армії. 1953 –

командуючий бронетанковими і механізованими військами 7-ї армії Закавказького військового округу. 1956 – вийшов у відставку. Нагороджений орденом Леніна, чотирма орденами Червоного прапора, двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни I ст., медалями.

Стелу з чорного граніту /1,85 м/ з надгробною плитою встановлено на могилі 1987. На стелі – портрет і анотаційний напис [537].

Лариса Восьмірова

110.38. Могила Сумця В.К., 1982 (іст.). По алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати». Ліворуч від входу.

Сумець Володимир Костянтинівич (6.02.1954, м. Карлівка Полтавської обл. – 7.03.1982) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1971 після закінчення середньої школи вступив до Сумського Вищого артилерійського двічі червонопрапорного училища ім. М.В.Фрунзе. З 17 листопада 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 24785. Служив у званні капітана і загинув під час бойових дій. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР (6.06.1982) нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1983 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,7 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [538].

Маргарита Міленкова

110.39. Могила Суровцева О.В., 1980 (іст.). Ліворуч алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати».

Суровцев Олександр Володимирович [25.06.1958, м. Південно-Курильськ Сахалінської області (тепер Російська Федерація) – 11.05.1980, м. Суми] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1965 – 75 навчався у Сумській середній школі № 3. У вересні 1975 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Сумське Вище артилерійське двічі червонопрапорне училище ім. М.В.Фрунзе за спеціальністю командна артилерійська експлуатація артилерійського озброєння. З березня 1980 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 93992 у званні лейтенанта. В одному з боїв був тяжко поранений і помер від ран. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР (21.10.1980) нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1980 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,85 м/. На фасадній частині обеліску – дошка із нержавіючої сталі з керамічним фото загиблого та написом [539].

Лариса Восьмірова

110.40. Могила Суханова Д.І., кін. 19 ст. (іст., мист.). Біля Петропавлівської церкви, праворуч.

Автор пам'ятника невідомий. Розміри: вис. хреста – 3,0 м, скульптури – 1,8 м, постаменту – 1,8 м.

Суханов Дмитро Іванович [10.10.1825, м. Обоянь (тепер Курської обл., Російська Федерація) – 20.12.1890, м. Суми] – підприємець і меценат, почесний громадянин міста Суми.

Народився у родині підприємців. На поч. 1850-х рр. оселився у місті Суми, де став торговим компаньйоном І. Харитоненка У сер. 1850-х рр. компаньйони розділилися: І. Харитоненко зайнявся торгівлею цукром, а Д.Суханов залишив за собою бакалійну торгівлю. Займався активною громадською діяльністю. 1856 його було обрано на посаду гласного Сумського міської думи, а 1858 – 71 був міським головою. Одночасно з цією діяльністю займав посаду голови попечительської ради Сумського громадського жіночого училища (з 1864), попечителя Сумської земської лікарні (з 1867), губернського гласного (з 1865), почесного мирового судді (з 1867), директора Сумського повітового відділення попечительського про тюрми комітету. З ініціативи Д.Суханова 1859 було створено ярмарковий комітет, 1869 засновано громадський банк для підтримки «недостатніх» торговців і ремісників.

Займаючи з 1858 посаду старости соборної Преображенської церкви Д.Суханов організував хресний хід з іконою Божої Матері з села Шпилівка у місто Суми, улаштував хор і церковнопарафіяльну школу при соборі, власним коштом перебудував соборну Преображенську церкву, робив значні пожертвування на користь дитячого притулку І. Харитоненка та Сумської богодільні, облаштував Олександрівську церкву у Сумському тюремному замку, а також Сумську пожежну команду.

За громадську і благодійну діяльність Д.Суханов був нагороджений двома срібними медалями на Станіславській стрічці (1863), золотою медаллю на Станіславській стрічці (1865), золотою медаллю на Анненській стрічці (1868), золотою медаллю на Володимирській стрічці (1869), орденом Св. Анни 3-го ступеня (1869), орденом Св. Анни 2-го ступеня (1880). 1870 йому було присвоєно спадкове почесне громадянство, а 1888 він став комерц-радником.

У кін. 19 ст. на могилі встановлено пам'ятник, оформлений у стилі класицизму. Мармурова постать Христа на постаменті у вигляді зрізаної піраміди з рожевого граніту. Алегорична постать у довгому хітоні, що спадає м'якими складками, уособлює смуток, скорботу і Божу благодать. За спиною Христа – великий хрест з червоного граніту. На чоловому боці постаменту, в центральній його частині, – анотаційний напис. У верхній частині – слова із Біблії [540].

*Андрій Гузовський
Ірина Павленко*

110.41. Могила Суханова М.О. 1910 (іст., мист.). Біля Петропавлівської церкви.

Автор пам'ятника невідомий. Розміри: вис. скульптури – 3,0 м, постаменту – 1,5 м, надгробок – 1,3 x 2,0 м.

Суханов Микола Олексійович (7.11.1864, м. Обоянь, тепер Курської обл., Російська Федерація – 12.05.1909, м. Суми) – підприємець і меценат.

Народився у родині підприємців. З 1879 жив і виховувався в Сумах у родині свого дядька Д.Суханова, – відомого підприємця і мецената, яким 1890 був усиновлений. Отримавши домашню освіту, займався підприємницькою діяльністю.

З 1890 протягом 9 років був церковним старостою Преображенського собору в Сумах, завершив розпочату дядьком перебудову цієї церкви. Одночасно з цим був директором Сумського повітового товариства попечительства про тюрми, почесним старшиною Сумського дитячого притулку, почесним попечителем церковно-парафіяльної школи в селі Шпилівка. Розпочав будівництво Іоанно-Богословської церкви у селі Низи Сумського повіту.

За громадську і благодійну діяльність був нагороджений орденом Св. Станіслава 3-го ступеня (1892) і орденом Св. Анни 3-го ступеня (1896). 1892 йому було надано спадкове почесне громадянство.

Пам'ятник на могилі М.Суханова встановлено 1910. Він являє собою скульптурну групу, подану на фоні архітектурного фрагмента. У центрі в фас – Ісус Христос в хітоні і гіматії, що падають прямими складками, посилюючи враження висоти і стрункості постаті та чіткості об'єму. Довге (до плечей) волосся розділене на прямий проділ.

Голова схилена донизу, погляд звернений до дітей, які стоять біля його ніг. Права рука – на кучерявій голівці хлопчика, який стоїть до Христа майже в фас (спиною до глядача). Ліва рука – на спині другої дитини (постать подана в лівий профіль, руки складені в молитовному жесті). За Христом – своєрідна ніша, утворена стіною, що фланкована двохколонним портиком (капітелі візантійського типу), непрофільованим антаблементом і невеликим фронтоном, що увінчаний хрестом. На полі фронтону – коло з монограмою. Надгробок в формі труни і скульптурна група на прямокутному (з виступом) постаменті розміщені на двоступінчастому стереобаті. На надгробку – зображення хреста з хрещеними під ним акантовими гілками і напис.

Скульптурна група і надгробок виконані з чорного мармуру, стереобат і постамент – з сірого граніту. Пам'ятник має історичну, культурну і художню цінність [541].

Андрій Гузовський

110.42. Могила Тарасенка О.Г., 2003 (іст.). Північно-східна частина кладовища. По лівій боковій алеї, на відстані 42 м від входу, праворуч, 6-а могила.

Тарасенко Олексій Григорович (17(30).09.1909, с. Домаха, нині у підпорядкуванні Лозівської міськради Харківської обл. – 28.11.1991, м. Суми) – актор, режисер, народний артист України (1960).

Народився у сім'ї машиніста залізниці. Після закінчення семирічки працював кочегаром, потім став помічником машиніста. Відвідував драматичний гурток.

Професійну сценічну діяльність почав у Харківському пересувному робітничо-колгоспному театрі. З 1939 – актор Сумського музично-драматичного театру ім. М.Щепкіна (з 1980 – театр драми і музичної комедії).

Створив низку незабутніх образів: Гнат («Безталанна» І.Карпенка-Карого), Отелло («Отелло» Шекспіра), Вожак («Оптимістична трагедія» В.Вишневського), Забелін («Кремлівські куранти» В.Погодіна) та ін. Постановник п'єс «Лимерівна» Панаса Мирного (1965), «Машенька» О.Афіногорова (1945), «Приходить любов» П.Зарудного та ін.

Стелу з мармурового дрібку /1,22 м/ встановлено на могилі 2003. На ній – фото на кераміці і меморіальний напис [542].

Андрій Гузовський

110.43. Могила Ткаченка С.О., 1984 (іст.). Центральна алея кладовища. Ліворуч від входу. У 1-му ряді 1-а могила.

Ткаченко Сергій Олександрович (7.06.1959, м. Суми – 19.11.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1976 після закінчення середньої школи працював водієм у АТП 18661. Пройшов річну підготовку при Саратовському Вищому Військовому авіаційному училищі льотчиків за спеціальністю командна тактична вертольотів. З 7 серпня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 22630. Виконав 105 бойових вильотів. При висадці десанту гелікоптер був пошкоджений. Ст. лейтенант С.Ткаченко забезпечував прикриття і останнім покинув поле бою, але при наборі висоти гелікоптер був збитий. Екіпаж, у складі якого був і С.Ткаченко, загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР (5.04.1985) нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1985 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,77 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, зображення ордену Червоної Зірки та напис [543].

Мариса Восьмірова

110.44. Могила Труда А.І., 1990 (іст.). По алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати». Праворуч за скульптурою.

Труд Андрій Іванович [20.08.1921, с. Інгуло-Кам'янка (тепер Новгородківського р-ну Кіровоградської обл.) – 27.07.1999, м. Суми] – Герой Радянського Союзу, полковник у відставці.

Народився у селянській родині. 1939 закінчив 7 класів школи, пізніше – Криворізький аероклуб. У Червоній Армії з 1940. 1941 закінчив Качинську військово-авіаційну школу льотчиків ім. М'ясникова.

У діючій армії з 20 липня 1941. Воював на Південному та Північному Кавказі, на 1-му, 2-му та 4-му Українських фронтах. Пройшов шлях від пілота до командира ескадрильї, а згодом – до заступника командира ескадрильї 16-го гвардійського винищувального авіаполку 9-ї гвардійської винищувальної авіадивізії 8-ї повітряної армії Північного фронту. Гвардії лейтенант А.Труд на початок вересня 1943 здійснив 314 бойових вильотів. У 71-му повітряному бою збив 18 літаків противника. За мужність і героїзм йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, двома орденами Вітчизняної війни I ступеню, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

1955 закінчив Військово-повітряну академію. З 1972 полковник П.Труд у запасі. З 1976 готував кадри до Збройних Сил СРСР, працюючи на посаді заступника голови ДТСААФ Північно-Кавказького військового округу. У січні 1985 переїхав до Сум.
2000 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,5 м/, на чоловому боці якого – портрет та напис [544].

Маргарита Міленкова

110.45. Могила Тряскіна О.І., 1983 (іст.). Південно-східна частина кладовища. Праворуч від центральної алеї.

Тряскін Олександр Ілліч (17.08.1963, с-ще Державінське Цілиноградської обл., тепер Республіка Казахстан – 23.08.1983, м. Суми) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1980 закінчив середню школу. Працював токарем на Ленінградському (тепер Санкт-Петербург, Російська Федерація) електромашинобудівному заводі. 14 листопада 1981 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов військово підготовку щодо дій у гірській місцевості. З 1 червня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 53701. Брав участь у 20-ти бойових операціях. При блокуванні населеного пункту Дехгавчак в складних умовах гірської місцевості рядовий О.Тряскін своєчасно виявив групу бойовиків. Під час бою був важко поранений, унаслідок чого загинув. Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР (23.01.1984) нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У місто Суми останки загиблого перепоховані 5 грудня 1983 з Карінсандійського зернорадгоспу Амантогайського р-ну Тургайської обл. (тепер Республіка Казахстан).

1984 на могилі встановлено обеліск з сірого мармуру /1,19 м/ на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [545].

Маргарита Міленкова

110.46. Могила Феденка О.О., 1984 (іст.). По алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати», ліворуч від входу.

Феденко Олексій Олексійович (3.03.1957, м. Суми – 25.09.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1974, після закінчення школи, працював майстром на Сумському домобудівному комбінаті. У листопаді 1978 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив трьохмісячні збори офіцерів запасу при Богодухівському навчальному авіаційному центрі ДТСААФ, здав іспити за середнє військово училище екстерном при Сизранському Вищому Військовому авіаційному училищі льотчиків. З 30 червня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 22630. Старший командир гелікоптеру Мі-24 капітан О.Феденко загинув, виконуючи бойове завдання по висадці десанту біля населеного пункту Гордез. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР (5.04.1985) нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1985 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,87м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого, зображення гелікоптеру та напис. Тут же покладено надгробну плиту з чорного граніту, на якій під нахилом встановлено лопать рульового гвинта гелікоптеру [546].

Юлія Нестеровська

110.47. Могила Храброва М.С., 1943 (іст.). Ліворуч від центрального входу.

Храбров Микола Сергійович (1893, м. Горький (Нижній Новгород), Російська Федерація – 13.11.1943, м. Суми) – генерал-майор артилерії.

У Червоній Армії з 1918. З початку Другої світової війни у діючій армії. Обіймав посади начальника штабу і заступника командуючого артилерією 51-ї армії, командуючого артилерією 47-ї армії, начальника штабу артилерії Воронежського та 1-го Українського фронтів. Приймав участь в оборонних боях початкового періоду війни на Керченському півострові, у Сталінградській битві, у наступах військ Південного фронту на Ростов, у звільненні Донбасу і у Мелітопольській операції. Помер від туберкульозу.

1947 на могилі встановлено обеліск з чорного мармуру /2,4 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. На його чоловому боці – металева дошка з написом [547].

110.48. Одиночні могили радянських воїнів, 1941 (іст.). Східна частина кладовища.

У трьох одиночних могилах поховані лейтенант Л.Бугаєв і два невідомі воїни, які приймали участь в оборонних боях у складі зведеного загону Особливого призначення Харківського військового округу. Під Ворожбою вони були поранені і померли від ран у вересні 1941.

20 вересня 1941 противник прорвав оборону на стику 293-ї та 227-ї стрілецьких дивізій і з території Буринського р-ну через села Бошівка, Сергіївка повів наступ на с-ще Ворожба і м. Білопілья. У прорив була введена танкова група із 48 танків з мотопіхотою, яка уже на 18 годину після жорстокого бою на околицях оволоділа селищем Ворожба. Одночасно з боку с. Клепали в напрямі на с-ще Ворожба наступала друга група танків з піхотою, якій протистояли загін особливого призначення Харківського військового округу і 3-й повітряно-десантний корпус. Війська армії чинили противнику впертий опір, але стримати натиск противника не вдалося, і згідно з директивою головнокомандуючого військами Південно-Західного напрямку 40-а армія в ніч на 21 вересня відійшла на рубіж східний берег р. Вир – с. Москаленки – с. Новоолександрівка – с. Супрунівка – с. Терни.

1947 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,0 м /. На його чоловому боці – дошка з написом. З лівого боку від обеліску – могила лейтенанта Л. Бугаєва, праворуч – дві могили невідомих воїнів [548].

Ніпель Зукулю

Марина Бойко

110.49. Пам'ятник на могилі Богатирьової Є.С., кін. 19 ст. (мист.). Праворуч Петропавлівської церкви. Автор невідомий. Розміри: вис. хреста – 3,0 м, постамент – 1,9 м.

Богатирьова Євдокія Семенівна (1844 – 89) – купецька донька.

Пам'ятник являє собою постамент з білого мармуру, декорований колонами і профілями. Скульптура (або хрест) втрачені, збереглася лише частина металічного стрижня-кріплення. Форма постаменту – паралелепіпед з завершенням, що нагадує двоскатний дах. Виступ в нижній частині відсутній. З декоративних елементів виділяються канельовані колонки, розташовані по всіх чотирьох наріжних частинах середньої частини (дорівнюють приблизно половині загальної висоти постаменту). Капітелі колонок мають романську форму, рельєфна арка підкреслює двоскатність завершення постаменту на передньому і задньому фасадах. У «тимпані» арки, в колі – горельєфно-поясне зображення Богоматері з Христом-немовлям. Пропорційність елементів пам'ятника, незважаючи на невеликі розміри, створює враження монументальності. Напис у центрі переднього фасаду постаменту: «Здесь покоїтися прахъ Евдокіи Семеновны Богатыревой скончавшейся 14 апреля 1889 г. житія ея было 45 год 18 дней», під аркою: «Господи прими духъ ея с миромъ», на звороті, в центрі: «Со Святыми упокой Господи душу рабы твоея Евдокии и сотвори ей вечную пам'ять». Тексти є певним емоційно-художнім фактором.

Пам'ятник має історичну, культурну і художню цінність. [549].

Ірина Павленко

110.50. Пам'ятник на могилі Богатирьової О.М., поч. 20 ст. (мист.). Праворуч Петропавлівської церкви. Автор невідомий. Розміри: вис. скульптури – 1,5 м, постамент – 1,5 м.

Богатирьова Ольга Миколаївна (1874 – 1906) – купецька донька.

Пам'ятник з білого мармуру являє собою постамент зі статуєю ангела в довгому хітоні з довгим кучерявим волоссям, розкритими вертикально паралельними крилами, розміщеними близько одне до одного. У руках – хрест, погляд спрямований в небо. Постамент має складну форму. Середня частина (більш, ніж третина загальної висоти) – вертикальний паралелепіпед з профільованими наріжжями, на якому знаходиться основний текст. Нижня – двохступінчастий виступ. Верхня – овальне завершення з боковими виступами біля його основи. Скульптурний рельєф в овалі на площині втрачений (можливо – Богоматір з Христом-немовлям, так само, як на пам'ятнику Є.

Богатирьової). Для пам'ятника в цілому характерна пропорційність всіх його фрагментів – частин постаменту, постаменту і постаті ангела, виконаній в традиціях класицизму. У центрі фронтальної площини постаменту – анотаційний напис: «Здесь покотся прах Ольги Николаевны Богатыревой скончавшейся на первый день Св. Христова Воскресенья 2 Апреля 1906 г. на 32 г. от рождения». На профілі овалюваного завершення викарбувано: «Господи прими духъ ея с миромъ», і на звороті в центрі: «Со Святыми упокой Господи душу рабы твоея Ольги и сотвори ей вечную пам'ять». Розташування текстів на різних поверхнях постаменту в певній мірі теж є художнім фактором (допомагає емоційному сприйняттю пам'ятника).

Пам'ятник має історичну, культурну, а також художню цінність [550].

Ірина Павленко

110.51. Могила Красовицького З.Й., 2008, Пам'ятник (іст., мист.). Неподалік від центрального входу на кладовище, праворуч.

Розміри: заг. висота пам'ятника – 2,5 м.

Красовицький Зиновій Йосипович (27.11.1923, м. Середина-Буда Сумської обл. – 22.08.2008, м. Кельн, Німеччина) – заслужений лікар України, вчений, професор.

1924 сім'я Красовицьких переїхали до м.Суми. 1941 закінчив 10 класів Сумської середньої школи № 4. У червні 1941 призваний у ряди Радянської Армії. У червні 1943, після проходження прискореної підготовки військфельдшерів у Куйбишевській військово-медичній академії, отримав звання лейтенанта медичної служби і направлений на фронт. Як військовий фельдшер мотострілецького батальйону 1-ї Гвардійської танкової армії приймав участь у боях на Курській Дузі, визволяв Сумщину, Україну, Білорусію, Польщу, воював у Німеччині. Вініс з поля бою 178 поранених. Чотири рази був поранений. Останнє, найважче, поранення отримав у Берліні 28 квітня 1945. Йому було ампутовано ногу. За бойові подвиги був нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни I та II ступеню, двома орденами Червоної Зірки.

1948 з відзнакою закінчив Харківський медичний інститут. З червня цього ж року протягом 52 років працював у м.Суми. Спочатку у Сумському облздоровідділі на посаді завідуючого відділом кадрів. З 1956 завідував інфекційним відділенням другої, потім – четвертої міських лікарень, одночасно виконуючи обов'язки обласного інфекціоніста. 1960 захистив кандидатську дисертацію. З 1976 завідував інфекційним відділенням першої міської лікарні, що згодом стало школою передового досвіду в Україні. За успіхи у розвитку інфекційної служби З.Красовицького нагороджено срібною медаллю ВДНГ.

1980 отримав вчену ступінь доктора медичних наук. 1966 присвоєно почесне звання «Заслужений лікар України». Працюючи з 1992 головним лікарем інфекційної лікарні, створеної ним, активно впроваджував у клінічну й епідеміологічну практику нові методи діагностики, лікування і профілактики інфекційних хвороб. На базі обласної інфекційної лікарні під керівництвом З.Красовицького була розгорнута науково-виробнича діяльність, організовані неординарні структурні підрозділи.

У вересні 1996 став завідуючим кафедрою інфекційних хвороб медичного факультету Сумського державного університету, в організації і становленні якого приймав активну участь. У березні 2000 присвоєно звання професора. З.Красовицький – автор близько 200 наукових праць у вітчизняних та в міжнародних виданнях.

Неодноразово обирався депутатом Сумської міської ради, був постійним членом правління наукового товариства інфекціоністів СРСР та України, міжнародного товариства алергологів та імунологів. Плідна наукова та практична діяльність лікаря була високо оцінена державою. Він нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «За заслуги» III ступеню, Богдана Хмельницького III ступеню.

Рішенням Сумської обласної ради у 2003 обласній інфекційній клінічній лікарні присвоєно ім'я її засновника – З.Красовицького. У листопаді 2004 на фасаді лікарні відкрито барельєф видатного лікаря.

Останні роки життя провів у Німеччині, куди переїхала вся його родина. Помер 22 серпня 2008 в Кельні. За останню волю небіжчика його прах перевезено на рідну землю.

Поховано З.Красовицького 29.08.2008.

Пам'ятник (2010), виконаний з монолітної брили білого граніту, встановлено на невисокому стилібаті. Скульптура вирізняється реалістичністю образного вирішення. Лікар зображений під час короткого перепочинку. Білий халат, стетоскоп – асоціативно-змістові пластичні елементи, що вмотивовують ситуацію лікарні. Та образ розкривається не тільки через зовнішні атрибути, а й через внутрішню психологічну насиченість. У спокійних рисах немолодого, стомленого життям обличчя, у дещо зсутулених плечах і примружених добрих очах передано вдачу врівноваженої, мудрої і самовідданої людини. Зернистість граніту, підданого механічній обробці добре узгоджується із загальним сприйняттям пам'ятника. Фактурне розмаїття матеріалу у різних частинах додає йому виразності. На чоловому боці постаменту – анотаційний напис та присвята: «Самому дорогому и любимому человеку, врачу, гражданину от семьи, друзей, коллег, благодарных пациентов» [551].

Віра Павленко

110.52. Родинне поховання Харитоненків 1910 (іст., мист.). Біля Петропавлівської церкви.

Харитоненки – родина купців, землевласників, підприємців, меценатів і благодійників. Тут поховані: Іван Герасимович Харитоненко, Наталя Максимівна Харитоненко (дружина), Павло Іванович Харитоненко (син), Гліб Харитоненко та Зінаїда Харитоненко (діти, які померли у дитинстві).

Харитоненко Іван Герасимович (25.09.1822, с. Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії – 30.11.1891, м. Суми) – відомий цукрозаводчик, купець першої гільдії (1863), благодійник, міський голова у Сумах (1867 – 72), дійсний статський радник (1886), почесний громадянин міста Суми. Його батько був державним селянином, волосним головою слободи Нижня Сироватка (1839), Сумським третьої гільдії купцем (1849). І.Харитоненко після закінчення місцевої церковно-парафіяльної школи, навчався і працював у курських купців. Дослужився до конторника, став займатися торгівлею. 1849 оселився у Сумах. Тут він став компаньйоном Д.Суханова. Разом займалися бакалійною торгівлею. У середині 50-х рр. 19 ст. компаньйони розділилися, і І.Харитоненко став займатися торгівлею цукром. Прибутки його почали швидко рости. Він купував та орендував цукрові заводи, землі, вкладав гроші в будівництво, став одним з найбагатших цукрозаводчиків Росії.

І.Харитоненко займався активною благодійницькою діяльністю, що була відзначена височайшими нагородами. 1865 нагороджений золотою медаллю за значні пожертвування на влаштування в Сумах громадської пожежної команди. 1871 отримав орден Св. Анни III ст. за відмінну старанність на службі та за значні пожертвування на будівництво сумської міської лікарні. 1874 – орден Св. Станіслава II ст. за особливий внесок на посту попечителя Сумського реального училища (пізніше міська дума встановила стипендію ім. І.Харитоненка). 1880 отримав орден Св. Володимира III ст. за пожертвування на будівництво гуртожитку для студентів Харківського університету (пізніше заснували 18 стипендій його імені). Побудував у Сумах дитячий притулок імені імператриці, притулок для старих людей у Сумах, розпочав будівництво Сумського кадетського корпусу, виділяв кошти на облаштування сумських вулиць, на розширення будівлі Сумського окружного суду, на облаштування кам'яної будівлі школи при Харківській духовній семінарії, на заснування селянського банку, облаштовував лікарні з безоплатним медичним обслуговуванням, школи з безоплатним навчанням для дітей робітників. 1886 – височайша подяка за пожертвування на влаштування храму Олександра Невського при Сумському реальному училищі. 1890 – орден Св. Станіслава I ст. за заслуги по духовному відомству. 1899 вдячні сумчани встановили йому пам'ятник.

Харитоненко Наталя Максимівна (1829 – 1904) – дружина Івана Герасимовича з 1852, дочка сумського купця М.Лещінського. Її заслугою є відкриття 1888 жіночого училища при дитячому притулку у місті Суми.

Харитоненко Павло Іванович (5.01.1853, м. Суми – 13.06.1914, там же) – син Івана Герасимовича, цукрозаводчик, благодійник, меценат, гласний Сумської міської думи (1881 – 1901), комерційний радник (1897), таємний радник (1914), почесний громадянин міста Суми.

Отримавши домашню освіту, рано почав допомагати батьку у його справах. Після смерті батька успадкував його справу. Поступово примножив капітал, будував нові цукрові заводи, купував землі, відкрив нові філії своєї головної контори. 1898 – 1901 – один з директорів і власник контрольного пакету акцій Белгород-Сумської залізниці, контрольного пакету акцій бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні майстерні», обіймав посаду товариша головного правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків (з 1914 – синдикат), керував його сумською конторою. 1897 заснував Іванівську дослідну станцію (нині с. Сонячне Охтирського р-ну Сумської обл.). Займався активною благодійницькою діяльністю: відкрив і забезпечив капіталом шпиталь для бідних у Нижній Сироватці; у Сумах збудував (1896) і утримував на власні кошти дитячу лікарню Св. Зінаїди; пожертвував дачу «Лефицька стінка» та 1,5 млн. крб. для заснування кадетського корпусу (1899), фінансував будівництво Троїцького собору в Сумах (1901–14), виділяв значні кошти на спорудження богоділень, притулків, електрифікації міста, проведення водопроводу тощо. Заступив батька на посаді почесного попечителя сумських реальних та духовних училищ, а 1913 очолив опікунську раду комерційного училища.

За свою діяльність П. Харитоненко був нагороджений багатьма орденами і медалями. Став почесним громадянином декількох міст і почесним членом багатьох просвітницьких і благодійних товариств. У церкві Св. Софії у Москві обіймав почесну посаду церковного старости.

Гліб і Зінаїда, які померли у дитинстві, поховані поруч.

На родинному похованні Харитоненків 1910 встановлено пам'ятники.

П а м' я т н и к н а з а г а л ь н і й м о г и л і. Автор – Арістід Круазі. Розміри: вис. скульптури – 3,5 м, постаменту 2,5 м.

Пам'ятник з білого мармуру по вертикалі складається з двох частин. У верхній – розп'яття, у нижній – постать Богоматері (по ліву руку від Христа) і апостола Іоанна (по праву). Христос на хресті – в терновому вінку і пов'язці на стегнах, один кінець якої падає зборками (по-різному спрямованими) до основи Хреста. Голова з довгим волоссям (яке все-таки не торкається плечей) схилена донизу і ліворуч. Скульптору вдалося передати напругу м'язів усього тіла. Особливим акцентом фізичних страждань є чітко модельована грудна клітка. Богоматір і апостол Іоанн в традиційному довгому одязі (хітоні), що драпірується багатьма складними зборками. Діва Марія сидить навколішки, схиливши голову обличчям до Розп'яття. У апостола Іоанна, який стоїть, ліва рука втрачена, права притиснута до грудей, голова схилена. Між обома постатями і Розп'яттям є виступ з обробкою поверхні під природний камінь, що відділяє Розп'яття від нижніх постатей, тому кожна частина має власний простір. Це виключає мотив безпосереднього змішування і посилює філософський характер образів і пам'ятник в цілому. На постаменті – підпис автора, французького скульптора Арістіда Круазі (2-а пол. 19 – поч. 20 ст.).

П а м' я т н и к н а м о г и л і З і н а ї д и. Автор – Арістід Круазі. Розміри: вис. скульптури – 2,5 м, постаменту – 2,3 м.

Могила малолітньої доньки І. Харитоненка з боків оцEMENTована. Пам'ятник являє собою статую ангела з дівчинкою на руках (символ душі) на високому трапецієподібному постаменті з білого мармуру. Ангел поданий в стані зльоту. Розкриті крила розміщені вертикально, паралельно, на деякій відстані одне від одного. Волосся кучеряве, голова піднята обличчям догори, погляд спрямований в небеса. Довгий хітон з багатьма зборками перевищує постать і збирається під ногами в єдину масу (імітація хмари). Дівчинка на руках у ангела знаходиться в стані глибокого сну. В скульптурі, що створено під впливом традицій класицизму, автор поряд з життєвою достовірністю деталей зумів передати стан піднесеного емоційного порівняння. На високому трапецієподібному (в формі зрізаної

піраміди) постаменті, в його верхній частині, на сферичних зрізах передніх наріжних частин – голівки херувимів. На звороті постаменту, вгорі – підпис скульптора: А. Круазі (на французькій мові) [552].

*Андрій Гузовський
Лариса Восьмірова
Ірина Павленко*

БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Білопільський район розташований у лісостеповій зоні, в центральній частині області. Межує з Буринським, Лебединським, Недригайлівським, Путивльським, Сумським районами Сумської області та Глушковським районами Курської області (Російська Федерація). Відстань до обласного центру – 49 км залізницею та 45 км автошляхом. Загальна площа району – 1,5 тис. кв. км. Населених пунктів – 128, з них селищ міського типу – 2, сільських населених пунктів – 124 (міські ради – 2, селищні – 2, сільські – 24; міста – 2, смт – 2, села – 115, селища – 7). Кількість населення – 50,9 тис. осіб (станом на 2015). Районний центр – м. Білопілья з населенням 16,88 тис. осіб [553].

З початку свого існування Білопілья – сотенне містечко Сумського полку. З 1765 до 1780 у ньому введено комісарське управління. З 1780 Білопілья - центр Білопільського повіту Харківської губернії, а далі - повітове містечко Харківського намісництва. У 1796 Харківське намісництво було перетворене на Слобідсько-Українську губернію, яка у грудні 1835 перейменована в Харківську губернію. Білопілья з того часу стало містом Слобідсько-Української губернії Сумської провінції, а потім отримало статус заштатного міста Сумського повіту Харківської губернії. 25 лютого 1925 за новим адміністративним поділом постановою ВУЦВІКа УСРР Білопілья було зараховане до розряду міст. До 1923 місто залишилось заштатним. 27 лютого 1932 постановою ВУЦВК УСРР Білопілья було визначено як районний центр Харківської області. З 1939 – районний центр у складі Сумської області [554].

Заселення району почалося в епоху бронзи. На околиці с. Річки археологами досліджено курган цієї епохи. На території району знаходиться велика кількість курганів скіфського часу та епохи бронзи.

Матеріали 11 ст. свідчать, що значна маса населення північно-східного Лівобережжя осіла в місцях, що з'єднали в одну систему вже існуючі масиви роменських городищ. Зокрема, такими районами була сформована у кін. 11 – поч. 12 ст. Вирська волость, нижня й середня течії р. Сули [555].

Історія існування м. Білопілья має три етапи. Перший, давньоруський (літописне місто Вир) – добре відомий за матеріалами писемних джерел і розкопками В.Богусевича та В.Приймака. Другий період, найменш відомий (козацьке містечко Крига), згадується у літописі Самовидця, де йде мова про кримський похід князя Василя Голіцина 1687. Третій етап, кін. 17 – 18 ст., відомий за описом, який опубліковано Д.Гумілевським (Філаретом) та планами кін. 17 ст.

Появу літописного міста Вир (сучасне Білопілья) слід віднести до кін. 11 ст. Не зважаючи на його загубленість на далекій і не досить багатій околиці спершу Переяславського, а потім Новгород-Сіверського князівств, перша згадка про давньоруське місто Вир у літописі відноситься до 1096, але, як зазначалось багатьма фахівцями, події, про котрі говориться у «Повчанні» Володимира Мономаха, стосуються не 1096, а 1113.

Потім Вир фігурує в літописі під 1127, 1147, 1159 – 61 рр. у вигляді стислих згадок чи дещо більш широких повідомлень у зв'язку з подіями, в основному, сер. 12 ст. [556].

Давньоруський Вир локалізовано В. Богусевичем на лівому березі р. Криги неподалік її впадіння у р. Вир, ліву притоку Сейма. У північно-західній частині дитинця розташовувався князівський двір Ізяслава Давидовича.

Про наявність укріпленої частини посаду, острога, свідчить літописне повідомлення 1160: Іван Ростиславович із княгинею знаходились у дитинці, а острог було спалено силами чернігівського князя Святослава Ольговича [557].

Місто Вир заснували в центрі степового коридору, що тягнеться вздовж лівого берега Сейму, зливаючись із півдня зі степовими ділянками між Сіверським Дінцем і Ворсклою, Ворсклою і Псллом, Псллом і Сулою, Сулою і Удаєм. До цього коридор відкривав доступ у внутрішні райони Чернігово-Сіверщини і Переяславщини для кочівників, насамперед, половців. Долина Сули була заболоченою, змикалася з лісовими масивами вздовж її правого берега, тому була найважчою для подолання кочівниками. Тим більше, що її верхів'я повертає на схід, а права притока, р. Терн, перекивала частину степового коридору. Очевидно, ця обставина і послужила однією з причин для створення саме по Сулі стратегічної оборонної лінії, яка не втратила свого значення від початку створення у кін. 10 ст. до сер. 13 ст., хоча межі обох прикордонних земель і просунулися углиб степу за цей час.

При заснуванні Вира, майбутнього центру волості, на стику вододілів між Сулою, Псллом і Сеймом Мономах міг керуватися не лише інтересами боротьби Русі з половцями, але й бажанням встановити контроль за стосунками Олега Святославовича з його степовими союзниками. Із заходу Вирська волость межувала з Чернігівським Задесенням, зі сходу – південного сходу – зі здавна заселеними сіверянами басейном середнього Псла (Зелений Гай, Горналь з округами), з північного сходу Вирська волость змикалася з Курським Посейм'ям. Завершення формування волості відбувається уже в сер. – 2-й пол. 12 ст., коли виникають городища Кубракове, Бабакове, Боярське й Засулля – літописний Попаш. Близько кін. 11 ст. з'являється Кросна, що ешелонувала оборону між рубезем на р. Ромен і Виром. Слід, однак, зазначити, що межі Вирської волості частково залишаються не визначеними. Це пов'язано з приналежністю територій Чернігово-Сіверщині, а головним чином через прикордонне положення з половецьким степом. Відділені значними незаселеними просторами зони помешкання сіверян були в центральній частині – межиріччя Псла, Сули і Сейму з'єднані воедино Вирською волостю. У 12 ст. розпочалася боротьба за Курське Посейм'я, Вир та території по Пслу і Ворсклі, яка у 50-ті рр. завершилася переходом цих територій до Чернігово-Сіверщини [558].

Нашестя орд Батия спричинило тривалий занепад Середнього Подніпров'я. Вир поступово перетворювався у населений пункт сільського типу, але повністю життя на ньому не припинялося, на що вказують окремі знахідки кераміки післямонгольських часів, а також згадки Вирського городища в пізніх актах [559].

Таким чином після монгольської навали городище залишалось малозаселеним, а путивльські прикордонні сторожі, скоріш за все, не будували укріплень, задовольняючись висотою напільного валу.

У 2-й пол. 13 – 1-й пол. 14 ст. землі Виру приєдналися до одного із князівств Сіверщини – Путивльського. Як свідчать документи того часу, ці землі знаходились в «угодях Путивльцев». Доля стародавнього Виру, який занепадав і став невеличким поселенням Крига, в подальшому тісно пов'язана з містом Путивлем.

Московські воєводи були вкрай зацікавлені в тому, щоб нові козацькі фортеці будувалися не стихійно, а саме на ділянках кордону, що потерпали від набігів татар. Тому у 2-й пол. 17 ст. на території городища виникло козацьке містечко, яке за назвою річки, що протікала поряд, назвали Крига.

Відтворити зовнішній вигляд першої козацької фортеці 2-ї пол. 17 ст. дало змогу дослідження дитинця. На жаль, дослідження укріплень того часу на території городища не проводилися, але за аналогіями з укріпленнями козацьких городків Межириччя, Кургана та

описом будівництва укріплень на валах міста Ярослава в Києві можна припустити, що на валу було побудовано частокіл або дерев'яну стіну з двох рядів вертикально поставлених колод між якими засипано глину. Був також вичищений рів. З південно-західного боку верхівка валу була зрівняна і укріплена дерев'яною стіною. Такий прийом зустрічається на багатьох городищах раннього залізного віку та давньоруського часу, які були заселені у сер. 17 ст. Це пов'язано з улаштуванням більш зручного підходу до стіни та переміщення легких гармат. У результаті з напільного боку вал зберігав свою висоту та крутизну, а з внутрішнього залишався на одному рівні з майданчиком фортеці.

Козацьке містечко Крига є одним з небагатьох вцілілих прикладів козацької військової архітектури часів заселення Слобожанщини. Тут вдало поєднується наявність старих давньоруських укріплень, стратегічний вибір місця поселення – майже посередині між великими містами-фортецями Путивлем та Сумами. Козаки, відірвані від традиційного місця помешкання, повинні були в короткий проміжок часу за наявності обмеженої кількості будівельних матеріалів (цвяхів, скоб) збудувати фортецю, яка могла б витримувати набіги татарської кінноти.

У такому вигляді козацьке містечко проіснувало кілька років. Після реконструкції давньоруське городище було перетворене на сучасну прикордонну фортецю, що мала артилерію та козацький гарнізон. З появою укріпленої фортеці навколо почали виникати козацькі хутори, населення яких у випадку небезпеки повинно було отримати там притулок. Вигідне економічне та військово розташування Криги змусило московських воєвод до розширення її території. У містечко прибули стрільці на чолі з воєводою та почалося будівництво нової фортеці. Воєвода не перебудовував старі укріплення, а взагалі відмовився від їх використання. Нова фортеця, побудована за західноєвропейськими стандартами (прямокутна в плані, з внутрішнім замком), отримала назву Білопілля.

Однак Білопілля швидко втратило функції прикордонної фортеці, і вже у 18 ст. укріплення її зруйновано, а територію першої фортеці стали використовувати для будівництва мастку бригадира [560].

У царській грамоті від 25 січня 1704 зазначено: «В 180 (1672) г. по указу Царя и В.К.Алексея Михайловича боярин и воевода кн. Григорий Ромодановский в Путивльском уезде, в 30 вер. от Путивля на р. Виру да на устье р. Крыги в угодых Путивльцев построил город Белополье на старом Вирском городище, а в том городе поселились из-за Днепра сотник с черкасы на Татарской сакме» [561]. На час видання грамоти місто являло собою уже значну фортецю. До сотенного містечка Білопілля були приписані села Крига, Ворожба та Павлівка.

Протягом 17 ст. на теренах сучасної Білопільщини виникли Ворожба, Жовтневе (до 1959 – Миколаївка-Вирівська), Луциківка, Нові Вірки, Товста, Улянівка, Яструбине, Верхосулка, Воронівка.

З подій того часу у житті Білопілля повинно бути відзначено повстання у 1696 мешканців міста та околиць проти поміщиків Путивльського повіту, за що останні багатьох з числа козаків переписали до себе у селяни. Тільки через рік права козаків та поміщиків було переглянуто.

Козаки Сумського полку, подаючи 1705 прохання про підтвердження своїх привілеїв писали: «Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти, села...» [562]. В історичних документах 1702 вперше згадується Іскриківщина, а с. Рижівка – у 1719. У 2-й пол. 18 ст. виникли села Річки, Супрунівка, Ободи.

У 1708 – 09 Сумський полк разом з іншими російськими військами боронив Слобідську Україну від шведів. Війська генерал-фельдмаршала Б.Шереметьєва у кін. 1708 зосередились біля Сум. Дивізія цього складу військ зупинилась у Білопіллі та вздовж східного берега р. Вир. Через деякий час війська вийшли з Білопілля, але поблизу міста залишилось невеличке сільце Шереметівка. З часом воно злилось з містом і утворило найдовшу в ньому вулицю цієї ж назви, що починалась майже в центрі міста і сягала аж до хутора Коваленки.

У Білопільлі певний час перебував з військами князь Репнін, з яким цар листувався відносно забезпечення надійної оборони Сум, бо місто привертало до себе увагу шведського короля і Мазепи.

Воєнна обстановка лишалася дуже напруженою. Генерал Азарт, в ніч на 18 грудня, вийшовши із Білопілья, раптово підійшов до Ромен. 6 січня 1709 Петро I провів у Сумах воєнну раду. Рада ухвалила зміцнювати «слобідські городки» і зосередити в них достатню кількість військ. Безпосередньої участі в Полтавській битві Сумський полк не брав.

Після закінчення Північної війни (1701 – 21) білопільські козаки ходили на Персію (1724). У 1732 брали участь у війні з Туреччиною, у 1733 ходили на Польщу, у 1736 – на Крим, у 1739 – на Молдавію, у 1746 брали участь у війні за австрійську спадщину, а у 1756 – 62 – у Семилітній війні. Крім бойових походів будували укріплення над Дніпром, канали [563].

Сотенне містечко Білопілья мало свою давню символіку. У кін. 18 ст. Герольдія запропонувала такий герб Білопілья: на зеленому полі дрібні квіточки. Однак цей «називний» герб поступався місцем складнішому, який затвердили 21 вересня 1781, пов'язаному з суто місцевою прикметою: великим поширенням у повіті водяних млинів і вітряків. За складеним у той час описом Харківського намісництва на Білопільщині налічувалось 26 млинів і 46 вітряків. У верхній половині щита був герб намісництва. Через сто років гербове відділення запропонувало спростити білопільський герб і замість млинів зобразити три срібних млинових колеса на синьому тлі [564].

Сер. 18 ст. для Білопілья і для всієї Слобожанщини знаменувалась тим, що поряд з землеробством значного розвитку набувають ремісництво, промисли і торгівля. Уже в 1780 в місті налічувалось 7 цехів. Найбільшими з них були ткацький й чоботарський. Досить поширеними були млинарський та гуральний. За відомостями 1779 у Білопільлі було 2 ярмарки.

Економічний розвиток міста зумовив зародження освіти. За переписом 1732 в Білопільлі значаться 4 парафіяльні школи.

На поч. 19 ст. зростання суспільного поділу праці призвело до збільшення міського населення за рахунок села. У Білопільлі у 1837 мешкало 10920 жителів (у 1790 їх кількість складала 5712). Головною прибутковою статтею міського бюджету був шинковий відкуп, що приносив більше 6 тис. крб.

У 1812 в Білопільлі було відкрито міське училище, що працювало з перервами до 1858. Лікарні та фельдшерські пункти були відсутні, що почасти призводило до епідемій.

Ще до проведення буржуазних реформ 60-х рр. 19 ст. у місті почали виникати дрібні підприємства. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали 3 цегельних, 3 салотопних, 2 свічкосальних заводи і 5 круподерень. Але серед усіх видів діяльності пріоритет належав торгівлі. У місті проводилося 5 ярмарок: Феодосіївська, Воздвиженська, Іванівська, Мироносицька, Середпісна. Найважливіша серед них – Іванівська. У середньому обіг коштів всіх ярмарок складав біля 60 тис. карбованців. Торгували у місті солоною рибою, сіллю, дьогтем, рогатою худобою, кіньми та ін. За розміром хлібної торгівлі Білопільлю належало друге місце після Харкова. До проведення Курсько-Київської залізниці (зараз Південно-Західна) Білопілья було місцем, куди звозили борошно, жито, овес. Житнє борошно розходилося частково в Сумський і Лебединський повіти на місцеві гуральні, частково відправлялось в м. Глухів. За ним приїздили із-за Десни і з Великої Росії. Пшеничне борошно і овес відправлялись також на північний захід в Чернігівську, Могилівську, Мінську, Смоленську і Вітебську губернії. Частина вівса знаходила собі збут ще в Кременчуці, а жито – на Дону. Після проведення Курсько-Київської залізниці характер і об'єм торгівлі змінився, торгівля скоротилася. Хліб з Білопілья відправлявся по залізниці за кордон у Прусію [565].

У 1869 закінчилося будівництво Харківсько-Миколаївської залізниці (нині Південна), що сполучила Білопілья з промисловими центрами півдня. Місто розширювалося за рахунок будівництва залізничної станції. У 1898 до нього приєдналися села Шереметівка та Новоселівка, частина слободи Проруб. Інтенсивне будівництво

залізних доріг торкнулося і Ворожби. У тому ж 1869 через село проліг шлях Курсько-Київської залізної дороги, а у 1877 покладено гілку до Люботина. У 1895 введено в експлуатацію узкоколіїну залізну дорогу Ворожба – Середина-Буда, що у 1915 переведена на широкий шлях. Акціонерне товариство Московсько-Кієво-Воронізької залізної дороги на поч. 90-х рр. 19 ст. будувало на Ворожбянському вузлі майстерні по ремонту потягів та вагонів.

Економічний розвиток держави в цілому та міста зокрема обумовив розвиток охорони здоров'я та народної освіти. На поч. 20 ст. у Білопільлі функціонували лікарня на 20 ліжок, амбулаторія. У місті діяли двокласне чоловіче та жіноче училища, 5 церковнопарафіяльних шкіл, Олександрівське ремісниче училище (засноване земством), чоловіча і жіноча гімназії, кілька приватних шкіл [566].

Збагатилося і літературне та мистецьке життя краю. Місто Білопільля – батьківщина відомого російського літературного критика, вітчизняного філософа, публіциста, природознавця Максима Олексійовича Антоновича (1835 – 1918).

Вихідцем міста є визначний український поет Олександр Олесь (справжнє прізвище – Олександр Іванович Кандиба, 1878 – 1944). Тут він закінчив спочатку початкову школу, потім двокласне училище. А у Верхосулці минали його дитячі роки. До наших днів достояв будинок у Білопільлі, у якому мешкала сім'я Кандиб. У 1988 на ньому встановлено пам'ятну меморіальну дошку, а у міському Будинку культури працює меморіальна кімната-музей видатного поета.

У селі Проруб, що нині стало передмістям Білопільля, народився український поет, прозаїк Андрій Степанович Панів (1899 – 1937). Згодом він із сім'єю мешкав у селі Ворожба (зараз місто), де минули його дитячі роки. Тут він деякий час навчався у земській школі.

Відомо також, що у жовтні 1884 з Ясної Поляни приїздив до Бахмача Конотопського повіту Московсько-Курською залізницею великий російський письменник Л.Толстой. Тоді ж він мав нагоду зупинитися на станції Ворожба.

Влітку 1888 у Ворожбі двічі побував відомий російський поет, друг Т.Шевченка, – О.Плещеев.

У 1888, 1889, 1894 на станції Ворожба зупинявся А.Чехов, коли їхав із Москви. Звідси у червні 1888 він надіслав телеграму О.Плещееву. Про своє перебування у Ворожбі майстер слова згадує у листах того періоду.

У селищі Улянівці народився і навчався у сільській школі російський письменник Ф.Тищенко (1858 – ?).

У 90-х рр. 19 ст. с. Павлівку відвідав відомий російський письменник І.Бунін (1870 – 1953). Про свої сумні враження від цього села він через багато років розповів у нарисі «Толстой» [567].

Поч. 20 ст. відзначений пожвавленням у суспільно-політичному житті краю. Під час буржуазно-демократичної революції 1905 – 07 першими виступили залізничники у м. Білопільля та с. Ворожба. Виступи страйкарів тривали з 10 до 22 жовтня. Вдруге страйкували з 11 по 22 грудня. У грудні ж 1907 на станції Білопільля було створено робітничий гурток, члени якого розповсюджували листівки.

Підтримали страйкарів мешканці сіл. У с. Веселе селяни випасали власну худобу на землях поміщика Мошкицького [568].

У листопаді – грудні 1905 в Куянівській економії місцевими селянами були висунуті вимоги широкої роздачі їм землі під ярові, а мешканці Луциківки вчинили погром маєтку Булатовича [569].

Учасником визвольного руху в Росії кін. 19 – поч. 20 ст. є уроженець Павлівки князь Хілков Дмитро Олександрович (1857 – 1914). Захопившись ідеями Л.Толстого, відмовившись від права володіти землею, він особисто вніс певну суму у селянський банк, за що павлівці викупили князівські землі. Займався він також справами духоборів у Канаді, був автором багатьох праць з громадсько-політичної тематики. Похований на околиці села Павлівка.

Перша світова війна завдала великих втрат економіці держави. У селянських господарствах не вистачало робочих рук. З приходом до влади Тимчасового уряду у місті знов активізувався соціальний рух населення. 8 грудня 1917 білопільські залізничники виразили протест проти вимог членів уряду Центральної Ради припинити доставляти хліб у Росію. Учасники мітингу постановили без затримки відправляти ешелони з хлібом та провіантом у Москву та Петроград.

У кін. 1917 на станцію Ворожба прибув 1-й Московський червоногвардійський загін особливого призначення під командуванням О. Знаменського. 31 грудня 1917 у місті було встановлено радянську владу [570].

Із наближенням австро-німецьких військ на Україну у травні 1918 у Білопільлі спалахнув білогвардійський заколот. На його придушення було послано війська 5-ї Радянської армії під командуванням Р. Сіверса. Штаб армії розміщувався у Ворожбі [571]. На початку квітня 1918 Білопільля окупували австро-німецькі війська. Після краху австро-німецької окупації місто захопили війська армії УНР. 2 січня 1919 радянські війська звільнили місто. 22 січня 1919 було створено новий ревком.

Перша світова та громадянські війни привели до розладу господарство міста. У Білопільлі поширились голод, висипний тиф, процвітала спекуляція.

У серпні – вересні 1919 в районі Білопільля розгорнулися бої з військами Добровольчої армії генерала Денікіна. З добровольців і мобілізованих був сформований батальйон Червоної Армії. Він увійшов до складу Сумської бригади і відбув на фронт. Згідно наказу по арміям фронту було сформовано 4-у Сумську бригаду, що входила до складу 41-ї дивізії, 14-ї армії Південного фронту.

Жорстокі бої точились в Білопільському краї в Посейм'ї, особливо запеклий бій був з Білою армією генерала Денікіна за село Улянівку. 17 серпня 1919 Білопільля було залишене частинами Червоної Армії. Залишки червоноармійських загонів білопільчан влились в 12-й Кубанський полк, що тримав оборону між Глушково і Коренево по р. Сейм. 11 вересня 1919 частини Червоної Армії вибили військові формування Денікіна із Ворожби і Білопільля. У боях місто двічі переходило з рук в руки. За рішенням більшовицької партії Г.Русак, М.Скоробагатько, Ф.Пугач, В.Гевлич були залишені для підпільної роботи. Вони створили бойовий загін, що діяв у районі Вирів – Коршачини. Бійці загону М.Скоробагатько і Ф.Пугач загинули боях.

27 листопада 1919 Біла армія генерала Денікіна залишила Білопільля, до міста ввійшов 368-й полк 3-ї бригади, 41-ї дивізії 14-ї армії. У місті було остаточно встановлено радянську владу. Почався відбудовчий період.

Населення Білопільщини по-різному ставилося до радянської влади. У 20-ті рр. 20 ст. на території району діяли нечисельні угруповання, що чинили опір більшовицькому режиму. Найбільш відоме серед них – угруповання В.Рогова.

Начальник гарнізону м. Путивль 30 січня 1921 доповідав у рапорті про те, що на північ та південь від Ворожби залізну дорогу перетнули два невідомі угруповання, а від Ворожби до Путивля курсують 3 бронепотяги, що не допускають третє антирадянське угруповання, що базувалося у лісі поблизу Ворожби, до залізничних колій [572].

Серед пам'яток цього періоду – братська могила С.Катькали та радянських воїнів у центрі села Товста.

Громадянська війна привела до занепаду господарства міста. Тільки починаючи з 1924 у місті почали працювати звичайні млини, дві круподерні, хлібопекарня, чотири майстерні по виробництву дубильного і шкіряного товару, 19 чоботарських та 7 кравецьких майстерень, майстерні по ремонту сільськогосподарських машин, вальців.

Протягом 20 – 30-х рр. йшов процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Якщо у 1928 в місті було лише дві промислові артілі, створені з кустарів-одинаків, в яких працювало 58 чоловік, то у 1931 їх налічувалось 10 з 443 робітниками. Відбувалась суцільна колективізація сільського господарств. У 1933 почав працювати ливарно-механічний завод Сумського спирттресту. Були побудовані і реконструйовані комбікормовий і крупорушний заводи, що набули згодом республіканського значення.

Поширювався стаханівський рух. Першими стаханівцями ливарно-механічного заводу стали робітники Чухліб, Філоненко, Овчаренко, Жовтобрюх. У Білопільському паровозному депо була створена стаханівська колона паровозників-п'ятидесятитисячників ім. VIII з'їзду Рад.

Відбулися зміни в галузях охорони здоров'я та культури. Саме на цей період припадає активна діяльність педагога-новатора і письменника, уродженця м. Білопільля А. Макаренка (1888 – 1939). У центрі міста на постаменті нині височить бюст земляка.

У 20-их рр. 20 ст. у Білопільлі працювало 7 шкіл соціального виховання, 4 школи 1-го концентру і 3 школи другого. До послуг населення міста було 3 бібліотеки, 2 клуби, будинок культури, дві хати-читальні, самодіяльний театр і дві кіноустановки.

Однією з важливих умов становлення і функціонування радянського тоталітарного режиму у 20 – 30-ті рр. 20 ст. мало місце застосування насильства як засобу політичної боротьби з противниками влади Рад і опозиційно налаштованими громадянами. Розправи з непокірними почалися ще у 1918. У Білопільлі їх здійснювали Рославльський (тепер Смоленська область) та кінний партизанський загони 5-ї радянської армії. Аграрний характер регіону обумовив спрямування вістря «караючого меча революції» насамперед проти селянства, яке висловлювало незадоволення політикою на селі. Об'єктом постійних переслідувань стали діячі політичної опозиції. Під ідеологічним та адміністративним пресом опинилися самодіяльні національно-культурні осередки «Просвіти». Органами ГПУ здійснювалися масштабні кампанії проти «соціально небезпечних осіб» в освітянській сфері.

Військовою колегією Верховного суду СРСР 28 березня 1935 за ст. 54-8, 54-11 КК УРСР викладач Харківського інституту народної освіти, український радянський поет і прозаїк, уродженець с. Проруб (тепер у межах міста Білопільля) Панів (Панов) Андрій Степанович (1899 – 1937) був позбавлений волі на 10 років. Покарання відбував у Белтаборі НКВС, потім – у Соловецькій тюрмі. 9 жовтня 1937 трійка при управлінні НКВС по Ленінградській області (нині С-Петербург, Російська Федерація) переглянула справу письменника і застосувала ВМП. Реабілітований 4 серпня 1956.

Упродовж 1920-х рр. комплекс насильницьких заходів був вжитий також проти віруючих, духовенства та релігійних об'єднань. Однією з перших жертв репресій, спрямованих проти Російської православної церкви на Сумщині, став настоятель Покровської церкви у Білопільлі отець Григорій (Ружицький). За короткий період часу Г. Ружицького представники НКВС – ДПУ заарештовували 5 разів (із них двічі – протягом 1923) за поширенням тоді набором звинувачень – «зв'язок з контрреволюціонерами» та «контрреволюційна агітація». В останнє його було піддано арешту у 1937 за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної шпигунської організації. І хоча його участь у злочині не була доведена, трійкою при Харківському облуправлінні НКВС отця Григорія було засуджено до розстрілу.

Репресії посилювались після лютого-березневого пленуму ЦК ВКП (б) 1937. Тоді «зачистка куркульського елементу» поєднувалась з пошуками шкідників у сільському господарстві. Наприкінці 1937 було «викрито» контрреволюційну шкідницьку організацію у Білопільському р-ні. У ході слідства за ґратами опинилися голова райвиконкому Ю.Карпуша, начальник райземвідділу Ф.Дубинін, старший зоотехнік цього ж відділу М.Семенко, завідуючий райветлікарнею Я.Страшко (засуджено до вищої міри покарання), ветлікар В.Двойкін (позбавлення волі на 15 років). Їх було звинувачено у шкідництві в сфері ветеринарного обслуговування [573].

Завищені плани хлібозаготівель призвели до голодомору 1931 – 33. За невиконання завдань хлібозаготівель було покарано уповноваженого РПК Червоно-Веселянської сільради Шинкаренка, секретаря цієї ж сільради Коваленка, уповноваженого РПК с. Миколаївка-Вирівська Куца, секретаря партосередку Цирулька, голову сільради Павленка, секретаря Голубівського партосередка Жеребного.

У 1932 був висланий у Північний край на 3 роки уродженець с. Вири, хлібороб-одноосібник О.Островець (1903 – 37), звинувачений в антирадянській агітації та

пропаганді, в організації контрреволюційної групи селян. До вищої міри покарання засуджений 9 грудня 1937. Реабілітований 30 вересня 1989.

8 червня 1933 секретар Улянівського РПК повідомляв, що в районі почастишали випадки смерті від недоїдання (по 10 – 15 чоловік на день у деяких селах). Траплялись навіть окремі випадки людоїдства (у с. Марківка). У селах Верхосулка, Марківка, Улянівка бюро райкому КП(б)У постановою від 27 березня 1933 затвердило надавати продовольчу допомогу вкрай потребуючим окремим колгоспним сім'ям, трудящим-одноосібникам, дітям і сім'ям червоноармійців [574]. Скільки людей загинуло тоді – ніхто не знає. У Державному архіві Сумської області зберігся документ від 24 липня 1933, який свідчить про те, що знищувалися усілякі писемні докази про жахливі події того часу в районі [575].

Проте, завдяки самовідданій праці білопільчан до кін. 30-х – поч. 40-х рр. деякі зміни на краще у районі відбулися. У Білопільлі працювали машзавод, крупорушний і комбикормовий заводи, засолзавод, промартілі. Поліпшився добробут населення, зросла кількість освітніх закладів, розвивалась соціальна сфера.

Напад нацистської Німеччини на СРСР перервав мирну працю радянських людей. Коли виникла загроза окупації району, підприємства та установи почали евакуацію обладнання та мешканців у глибокий тил. Бойові дії на території району проходили з 20 вересня по 8 жовтня 1941 та з 1 по 5 вересня 1943.

В оборонних боях 1941 брали участь 227-а, 293-я стрілецькі та 1-а гвардійська Московська мотострілецька дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус та загін особливого призначення Харківського військового округу, що входили до складу 40-ї армії Південно-Західного фронту.

У перші дні війни виявили високу стійкість і героїзм залізничники ст. Білопілья, зокрема під час нальоту ворожих літаків на ст. Торохтяне 11 вересня 1941. А навідник мол. сержант О.Цибульов 20 вересня 1941 у районі с. Крижик, незважаючи на поранення, підбив три танки, примусивши решту шукати обхідні шляхи. За цей подвиг йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На місці подвигу О. Цибульова встановлено пам'ятний знак.

Не схилило голови перед ворогом населення району і в тяжкий час німецько-нацистської окупації. Ще до приходу німецько-нацистських загарбників було сформовано чотири партизанські загони та бази для їх постачання. Кілька таких баз містилися у Катеринівському лісі в районі с. Річки. Після окупації району підпільники втратили зв'язок з центром. У результаті зради продовольчі бази партизанських загонів потрапили до рук ворога. Але, не зважаючи на це, патріоти вели боротьбу з ворогом.

У центрі села Річки, біля Будинку культури, поховані розстріляні нацистами у період окупації 1941 – 43 члени підпільної групи, що діяла на території сіл Гуринівка, Василівщина, Річки з вересня 1941 по вересень 1943.

На кладовищі с. Річки похована підпільниця Ф.Лисенко (1907 – 43), – закатована німцями у 1943.

У місті Білопільлі діяв підпільний райком ЛКСМУ, очолюваний Л.Сердюк.

Восени 1941 в селищі Великожовтневого цукрокомбінату (тепер с-ще Жовтневе) почала діяти підпільна партійна організація, яку очолив Т.Кошовий. На початку 1942 підпільники Д.Дяченко, В.Кисленко, М.Котов, Т.Стеценко, Г.Яценко були схоплені нацистами і страчені. У братській могилі у центрі селища Улянівка поховані останки страчених 9 партизанів.

На кладовищі м. Білопілья поховані п'ять комсомольців-підпільників, учнів залізничної школи № 66 (нині сш. № 4): Ф.Гуленко, Б.Кисіль, В.Наливайко, А.Пономаренко, М.Рожко з групи секретаря підпільного райкому ЛКСМУ Л.Сердюк, яких за зрадою місцевого жителя було схоплено та розстріляно нацистами 4 квітня 1942.

У с. Валіївці діяла підпільна група на чолі з М.Колосом, яка була створена у жовтні 1941. У 1943 М.Колос, виданий зрадником, загинув у перестрілці з нацистами. Похований у братській могилі с.Валіївка разом з воїнами-визволителями.

Діяли підпільні групи в селах Іскриківщина, Шкуратівка. У боротьбі з окупантами загинув учень семирічної школи с. Проруб Вітя Дудка.

За період окупації району були спалені села Рудка, Товста, Комарницьке, Піщане, Руда, Рудівка, Старозінів.

Незважаючи на звірства нацистів, частина жителів краю стала на бік ворога. У жовтні 1942 сформовані вермахтом частини «Української Національної Армії» нараховували 15 тис. воїнів у Білопільлі і 9,5 тис. у Ромнах [576].

У визволенні району від окупантів брали участь 141-а стрілецька дивізія 60-ї армії Центрального фронту та 240-а, 180-а, 167-а, 340-а стрілецькі дивізії 38-ї армії Воронежського фронту.

Розвиваючи наступ, 240-а стрілецька дивізія 1 вересня 1943 визволила села Новоіванівку і Ободи, а 2 вересня – Павлівку і Рудку. 3 вересня 141-а стрілецька дивізія форсувала р. Сейм і зайняла м. Білопілья. Того ж дня 240-а, 180-а, 167-а, 340-а стрілецькі дивізії визволили села Річки, Горобівку, Жовтневе, Улянівку, Луцківку, Марківку, 5 вересня – Сергіївку, Бобрик, Товсту.

За подвиги, звершені на території району, сотні радянських воїнів були нагороджені орденами і медалями. Звання Героя Радянського Союзу отримали уродженці району М.Борисенко, В.Гурин, Ф.Дудник, І.Касьян, П.Логвин, Д.Ракус, І.Тимченко. Двічі Героєм Радянського Союзу став С.Супрун. Кавалерами ордена Слави трьох ступенів стали П.Авраменко, П.Бабченко, М.Винниченко, Г.Кулак, А.Тисячник, М.Шатрюк.

На кладовищі с. Москаленки похований Герой Радянського Союзу Кайдаш Володимир Федорович (1914 – 72), а на кладовищі смт. Улянівка – Герой Радянського Союзу Касьян Іван Якович (1920 – 54).

На території району у братських та одиночних могилах поховано більш ніж 650 радянських воїнів, які загинули під час бойових дій та померли у шпиталях. Для увічнення пам'яті загиблих воїнів на могилах споруджено скульптури, стели та обеліски. Пам'ять загиблих воїнів-земляків увічнена 28 пам'ятниками. Один з них увічнює пам'ять двічі Героя Радянського Союзу С.Супруна (с. Річки). Його ім'ям названа одна з вулиць села. Ім'я Героя Радянського Союзу І.Касьяна носить вулиця в с. Улянівка, Героя Радянського Союзу В.Гурина – восьмирічна школа в с. Терешенки. У музеї села Ганнівка-Вирівська широка експозиція присвячена Герою Радянського Союзу М.Борисенку. У центрі села Ободи встановлено Пам'ятний знак Герою Радянського Союзу Д.Ракусі (1919 – 40). У с. Улянівка на будинку селищної ради встановлено пам'ятну дошку на честь земляка, генерал-майора танкових військ 24-й гвардійської танкової бригади В.Ситника (1908 – 43) [577].

У перші післявоєнні роки становище господарства району було вкрай важке. До руїн, заподіяних війною, додалися труднощі, викликані стихійним лихом – посухою 1946. Настав голод. З великою напругою колективи промислових підприємств у 1948 досягли довоєнного рівня.

У 50–70-ті рр. 20 ст. визначився головний напрям промислового розвитку Білопілья – харчова та машинобудівна промисловість. Почали працювати меблева фабрика (1959), сироробний (1964) та цегельний (1971) заводи. Головним підприємством став машинобудівний завод.

У січні 1966 побудовано Білопільський телевізійний ретранслятор. Працює місцеве радіомовлення та редакція районної газети.

Високого звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні уродженці району П.Комісар, І.Черненко, В.Івануна, П.Гладенко, Г.Пармузіна, Є.Богодушко, В.Колесник, І.Остапенко, С.Скринник, М.Жеребило. У смт Жовтневе похований уродженець с. Терешківка Сумського р-ну Герой Соціалістичної Праці І.Мусієнко, а у с. Куянівка – уродженка Буринського р-ну Герой Соціалістичної Праці П.Чевгуз-Ковпак.

Місто Білопілья – батьківщина відомого російського літературного критика, вітчизняного філософа, публіциста, природознавця М.Антоновича. У місті також народився російський і український поет Ю.Назаренко. Тут він закінчив середню школу,

залізничне училище № 2. Виходець селища Улянівка – поет В.Василець. У с. Верхосулці народився український поет-гуморист, член Спілки письменників України Є.Васильченко. Селище Жовтневе – батьківщина відомого українського поета-сатирика І.Манжури, членів Спілки письменників України В.Кулика, О.Вертіля. Виходець хутора Подобриївка, що неподалік с. Іскриківщини – український літератор Б.Павловський. У селі Штанівці Воронівської сільради народився письменник Г. Білоцерківець (літ. псевдонім Гамалій). Виходцем села Череватівки є український письменник-гуморист А. Воропай. У селі Річках народився поет П.Пугач. Уродженець села Смоляниківка – український композитор, поет-пісняр М.Полоз. Самобутній і оригінальний поет І.Низовий – уродженець с. Марківка, а український письменник, критик, лауреат премії ім. М.Горького та ім. П.Усенка В.Положій – виходець із с. Старо-Зінів Бобрицької сільради. У Куянівці народилася українська поетеса, критик, лауреат літературної премії ім. В.Маяковського (Грузія) Н.Білоцерківець.

Серед видатних постатей району – дослідник Ефіопії О.Булатович, вчений-хімік Ф.Овчаренко, легенда вітчизняної авіації І.Кошель, народний артист СРСР Д.Буцько, композитор А.Муха, художник В.Зарецький.

Нині промисловість району представлена 6 підприємствами машинобудівної та переробної галузей, 27 сільськогосподарськими підприємствами, 51 фермерським господарством.

Працюють 21 загальноосвітня школа, 12 дошкільних навчальних закладів, дитячо-юнацька спортивна школа, будинок дітей та юнацтва, професійно-технічний ліцей залізничного транспорту, професійно-технічний навчальний заклад.

У районі діють Центральна районна лікарня, Улянівська номерна лікарня, Жовтнева селищна лікарня, 3 сільських дільничних лікарні, 3 сільські лікарняні амбулаторії, 10 ФАПів, 31 ФП, 2 фельдшерські здоровпункти.

Населення району обслуговують 47 закладів культури клубного типу, 39 бібліотек, 5 музеїв на громадських засадах, дитяча музична школа із 5 філіями, кінотеатр «Україна».

Не просто складалася архітектурна та містобудівна ситуація на землях Білопільщини. На формування містобудівної композиції вплинули просторово-візуальні якості ландшафту. У межах міжрічкового плато виділяється мисоподібний останець, від якого головний вододіл іде на схід. Це – вузловий пункт усього ландшафту. Тут лінія пругу рельєфу змінює напрямок. На цей останець зорієнтована вісь долини р. Вир. Це зона найвищої композиційної активності. Завдяки добрим інженерно-геологічним умовам, вигідній військово-топографічній позиції та наявності джерел води цей мисоподібний останець виявився за княжої доби найсприятливішим для розміщення укріпленого ядра – дитинця міста Вир. Зазначені особливості ландшафту зумовили велике композиційне значення пругу плато, зверненого в бік р. Криги, а також трасування головної композиційної вісі містобудівного утворення, що проходить зі сходу на захід. Потенційно велике композиційне значення мають також локальні пагорби в заплаві, особливо ті, що потрапляють у фокус амфітеатру лівого високого берега р. Криги (район Старосілля) в зоні оптимальної видимості з плато. Це – друга зона високої композиційної активності.

За таких природних умов укріплення пристосовувалися до мисоподібного останця високого міжрічкового плато, розпланування визначалося лініями рельєфу та конфігурацією водойм; як і в інших містах цього регіону (Суми, Путивль, Глухів, Ромни) в об'ємно-просторовій композиції провідної ролі набував річковий фасад міста, його силует і панорами, що можуть оглядатися з річкових заплів. Зони високої композиційної активності на плато і в заплаві були місцями постановки архітектурних доміант.

Ландшафт і система укріплень 17 – 18 ст. визначили формування розпланувальної мережі міста. На відміну від Сум, Лебедин чи Охтирки, розпланування Білопілья в цілому близьке до порядкового, проте воно нерегулярне навіть у фортеці. Понад те, розпланування в межах фортеці визначається як радіально-центричне з елементами порядкового. Квартали забудови групувалися довкола майдану з міським собором.

Розпланування численних слобод, що оточували передмістя, близьке до гіллястого, з елементами перехресно-рядового або рядкового. Трасування основних вулиць розпланувального каркасу – Покровської, Кулішовки, Савчуківки, Старопутивльської, Шереметовки, Старосілля – пов'язане з формами рельєфу. Ці вулиці проходять або вододілами, або пругами рельєфу. Розпланування ж у заплаві р. Криги є настільки довільним, що його навіть складно віднести до певної системи.

У 1784 у Білопільлі з населенням понад 9 тисяч чоловік було 755 «партикулярних будинків» та кілька казенних будівель. Усі вони були дерев'яними. 20 квітня 1786 Катерина II затвердила «План Харківського намесництва городу Белополью» [578]. Проектна концепція передбачала створення регулярного міста з ортогональною мережею вулиць й квадратною площею в центрі. Усе місто вирішувалося одним розпланувальним прийомом. У межі проектування потрапила лише частина сельбища на міжрічковому плато. Усі довколишні слободи просто ігнорувалися. Цей проект перепланування був реалізований частково, з помітним відхиленням. Порівняння цього плану з фіксаційним планом 1907 показує, що найбільшого регулювання зазнало розпланування західної частини міста, у той час як східна частина зберегла старе трасування вулиць. У цілому, за рахунок розпланування нових вулиць і підключення до них трас вулиць, що збереглися з 17 – 18 ст., у передмісті склалася регулярна перехресно-рядова система розпланування, але не абстрактно-жорстка, а з елементами деякої мальовничості. Усі лінії укріплень на поч. 19 ст. були знесені.

Важливу роль в об'ємно-просторовій композиції відігравали й численні і значні за площею ставки на перегачених річках, що забезпечували відкриті видові басейни. Під кін. 18 ст. їхня композиційна роль і кількість зменшилася внаслідок обміління річок, зате зросла композиційна роль вітряків, число яких у 1780-х рр. сягало 46. Їх ставили на високих місцях, тож вони домінували в панорамах периферійних районів.

Для Білопільля 19 ст. не були характерні класицистичні вістові перспективи на архітектурні домінанти: переважали бічні точки зору на храми чи круговий огляд церкви, поставленої посеред майдану. Аж до поч. 20 ст. принципи побудови об'ємно-просторової композиції міста лишалися незмінними, заснованими не на лінійно-вісьовому принципі орієнтації, а на системі реперних точок, тобто на об'ємних орієнтирах.

Найголовнішою міською домінантою був мурований собор Різдва Богородиці з дзвіницею. Будівництво першої дерев'яної соборної церкви Різдва Богородиці припадає ще на часи побудови фортеці Крига у 1672. Спорудження ж кам'яного соборного храму тривало десять років – з 1817 по 1827. Зведений на центральній площі міста Собор височив над усіма храмами м. Білопільля. Циліндричні світлові підбанники несли сферичні бані з маківками. З заходу містилася чотириярусна дзвіниця. Нижній її ярус – тридільний приділ, два верхні – четверики з арковими отворами дзвонів у кожній грані. Верхній ярус – восьмерик, увінчаний восьмигранною сферичною банею. У цьому ярусі містився головний міський годинник. Собор підірвали вибухівкою у 1939. Дзвіницю зруйнували після Другої світової війни у кін. 40-х рр. 20 ст.

У 19 ст. окрасою міста були 8 церков, що гармонійно вписувались у панораму міста. Мурована Покровська церква м. Білопільля з дзвіницею була збудована 1827 на однойменній вулиці взамін дерев'яної. За характером архітектурних форм дуже близька до собору Різдва Богородиці, але значно вишуканіша. Хрещата, на п'ятидільній основі, однобанна. З заходу впритул до неї стояла триярусна дзвіниця. Церкву підірвали вибухівкою у 1939 одночасно з собором Різдва Богородиці.

Храм архангела Михаїла на Старосіллі у свій час був дерев'яним. Побудований у 1779 і розібраний у 1914. Двоверхий тридільний храм з досить архаїчною структурою. Усі зруби прямокутні в плані. Її вінчав чотирьохгранний намет з глухим ліхтарем і маківкою. Таким самим був верх ліхтаря. Північний і південний притвори та дзвіниця з заходу прибудовані у 19 ст., унаслідок чого церква набула хрещатої структури. При цьому було розібрано верх бабинця і влаштовано над ним двосхилий дах. Двоярусну дзвіницю вінчала плеската баня зі шпилем. Перед входом був масивний чотириколонний портик з

трикутним фронтоном, у чому проявився стиль класицистичної стилістики. Церква була розібрана після того, як у 1907 – 12 за проектом архітектора В.Покровського поряд збудували однойменний мурований храм, що зберігся донині і є пам'яткою архітектури [579].

Спасо-Преображенський храм на посаді м. Білопільля існував ще до 1746. Первісно був дерев'яним. Кам'яний спорудили у 1868. Цю споруду міста спіткала така ж доля, як і кафедральний собор Різдва Богородиці. Зруйнований у 30-ті рр. 20 ст. Храм розміщувався на перехресті вулиць 9 Січня і Калініна.

Іллінську церкву на посаді збудували у 1767 в неросійському стилі старанням Білопільського сотника Куколь-Яснопольського. У 1818 турботами та матеріальною підтримкою церковного старости Жовтобрюха її було поставлено на кам'яний фундамент і покрито залізом. Кам'яний храм побудовано у 1876, зруйновано у 30-ті рр. 20 ст. Зараз на його місці спортивний майданчик Білопільської школи № 2.

Зруйновано влітку 1984 і Троїцьку церкву на околиці м. Білопільля, в колишній козацькій слободі Проруб.

«Наймолодший» храм у Білопільлі на ім'я Св. Олександра Невського. Його спорудили у 1873, коли закінчилося будівництво залізничної колії Харківсько-Миколаївської залізниці, що з'єднала станцію Ворожба зі станцією Люботин. У ті роки парафіянами церкви були мешканці робітничого селища Новоселівка біля станції Білопільля. Храм був дерев'яним. При ньому працювало двокласне сільське залізничне училище з п'ятирічним терміном навчання. Усі інші училища при храмах м. Білопільля були церковнопарафіяльними із трирічним терміном навчання. Подальша доля храму склалася трагічно. Після революції 1917 його перетворили у залізничний клуб ст. Білопільля. У 60-х рр. приміщення від часу дійшло до аварійного стану. 2 липня 1966 храм св. Олександра Невського згорів ущент.

Покровський храм м. Білопільля був показаний у ревільському перепису 1732. Перший дерев'яний храм звели при заснуванні міста. Але внаслідок пожежі 1819 він згорів. Новий кам'яний був освячений у 1827. Зруйнований у 30-х рр. 20 ст.

У той же час зруйновано храми у селах Річки, Рижівка, Кальченки, Горобівка та інші.

1929 С.Таранушенко дослідив, обміряв і зафотографував Миколаївський храм у с. Будки. Дерев'яну, тридільну, одноверху церкву, збудовану ще у 1773 на дубових підвалинах, було розібрано разом з дзвіницею того ж 1929.

До нашого часу достояла мурована церква св. Петра і Павла, побудована у 2-й пол. 19 ст. Будівля вирішена у формах неоруського стилю зі строгою, але виразною системою декору. Пам'ятка використовується за первісним призначенням і є одним з яскравих архітектурних витворів неоруського стильового напрямку в річиші історизму 2-ї пол. 19 ст.

До нашого часу зберігся і садибний будинок Прянишникових у с. Куянівка, що є композиційним центром палацо-паркового ансамблю, від якого залишились садибний дім, церква та залишки парку. Дім двоповерховий, цегляний, у стилі класицизму. Дата побудови приблизно 40-і рр. 19 ст.

Садиба належала старовинному козацькому роду Куколь-Яснопільських, останнім часом О.Куколь-Яснопільській, яка була одружена з сином відомого художника І.Прянишнікова (1831 – 1909).

У зв'язку з прокладанням 1869 поблизу міста Білопільля Курсько-Київської залізниці з 1870-х рр. намітилося спрямоване зростання сельбища на захід, у бік залізничної станції. Там у 1870 – 80 сформувався невеликий район з порядковим, не зовсім регулярним розплануванням. У цю добу посилилися функціональні й розпланувальні зв'язки між різними частинами сельбища, внаслідок чого у 1880-х рр. з містом остаточно злилися Крачківка, Шереметовка, Крига, Клімівна, Проруб та інші колишні передмістя. При цьому функціональне зонування було, порівняно з Охтиркою чи

Тростянцем, більш логічним, оскільки виробничі об'єкти та промислові підприємства містилися на периферії.

Перші муровані житлові будинки з'явилися в Білопільлі у 1830-х рр.: у 1839 їх було 2 (дерев'яних – 1211), у 1863 – 28 (дерев'яних – 1548). У 1912 з 2349 міських будинків 46 були двоповерховими. Поява у центрі двоповерхових мурованих будинків поклала початок збільшенню масштабу міської забудови: у 1880-х рр. на вул. Сумській збудовано двоповерховий будинок міського громадського банку, у 1911 – двоповерховий корпус чоловічої гімназії, 1912 – будинок земської школи, 1913 – корпус жіночої гімназії. Ці будинки ставилися вздовж червоних ліній не утворюючи, проте, суцільного фронту забудови. Вони лишалися окремими вкрапленнями в масиві дискретної одноповерхової садибної забудови.

Найвиразнішим прикладом цивільної архітектури доби історизму був двоповерховий будинок ремісничого училища кін. 19 ст. у м. Білопільля, вирішений у неороманській стилістиці. До раціоналістичного напрямку пізнього історизму належали будівлі навчальних та лікувальних закладів. Корпус земської лікарні (1915) – характерний зразок українського архітектурного модерну. Існували і будівлі, які складно віднести до якогось стилістичного напрямку: чоловіча гімназія (1911), будинок міського громадського банку. У цілому для забудови Білопільля 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. характерні змішування різнорідних елементів, відсутність яскравих проявів певних стилів; чимало стилістичних ознак позбавлені чіткості й визначеності.

Рядова цегляна забудова кін. 19 – поч. 20 ст. вельми своєрідна. Її можна зарахувати до фольклорного напрямку в архітектурі «цегляного стилю» доби пізнього історизму. У фасадному декорі будівель наявний відхід від норм професійної архітектури, зорієнтованої на певні стилі.

За радянської доби, попри розвитку містоутворюючої бази (поява Білопільського машинобудівного заводу, інших промислових підприємств), функціональна і розпланувальна структура міста не зазнала радикальних змін. Проте, цього не можна сказати про об'ємно-просторову композицію, що зазнала значних руйнувань унаслідок знищення основних архітектурних домінант у нагірній частині міста. У 30 – 40-і рр. 20 ст. у місті не з'явилося жодної повноцінної архітектурної домінанти. На цій підставі можна зробити висновок про деградацію композиційної структури міста за радянської доби.

У 1961 харківський філіал інституту Дніпромисто опрацював генеральний план двох парних міст – Білопільля й Ворожби, плануючи об'єднати їх в одне місто з чисельністю населення до 60 тис. чоловік. Цей прогноз розвитку виявився завищеним. З огляду на це більшість заходів, передбачених генпланом, лишилися не реалізованими. Новий генплан розробив у 1979 інститут Харківпроект. Але задумки не здійснилися. Протягом 1978 – 79 років КиївНДПмістобудування розробив проект детального планування центру міста. Він передбачав забудову кварталів історичного передмістя п'ятиповерховими житловими будинками зі створенням напівзамкнених груп і організацією житлових дворів. Автори ПДП сподівалися отримати на цій основі різноманітні в пластичному відношенні архітектурно-просторові побудови. Проте, реалізована п'ятиповерхова забудова не дозволяє говорити про якусь різноманітність: це середовище явно не масштабне й чуже традиційному архітектурно-містобудівному устроєві даного міста.

Спільним для всіх цих містобудівних розробок радянської доби було цілковите ігнорування околиць й нерухомої культурної і природної спадщини Білопільля, що збереглася, попри всі руйнування. Тож, коли у 1990 Харківський інститут Укрміськбудпроект почав розробляти новий генеральний план Білопільля – Ворожби, архітектор В.Вечерський виконав в інституті КиївВНДІПІАМ історико-архітектурний опорний план і проект зони охорони пам'яток м. Білопільля. За результатами дослідження зроблено висновки про неоднорідність архітектурного середовища міста в якісному, хронологічному і стильовому відношеннях, а також про те, що до 90-х рр. 20 ст. не збереглося якихось значних цілісних фрагментів історичного архітектурного середовища.

Єдиний збережений фрагмент щільної і масштабної забудови прилягає до центрального майдану міста. Цей фрагмент є своєрідним середовищним «камертоном», на який слід орієнтуватися в подальших пошуках масштабних параметрів нової забудови. Для решти території міста характерні наявність і взаємопроникнення трьох принципово різних типів архітектурного середовища: садибної периметральної одноповерхової забудови; п'ятиповерхової забудови 1960 – 80; двоповерхової забудови центральних кварталів кін. 19 ст. – 50-х рр. 20 ст. Останній тип середовища становить найбільшу цінність.

У ході досліджень у місті виявлено 5 пам'яток архітектури, 5 історико-меморіальних будівель, які слід внести до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, 15 будівель, що мають певну історико-архітектурну цінність і тому повинні зберігатися при реконструкції міста. Складено перелік будівель, що мають певну історико-архітектурну цінність і тому повинні зберігатися при реконструкції міста; складено перелік будівель традиційної міської забудови. Усі пам'ятки розташовані в структурі міста розосереджено. Загалом з'ясовано, що між історичною забудовою та забудовою останніх 25 років відсутні зв'язки за модулем, масштабом, пластикою, кольором тощо. Для забудови міста характерна деяка монотонність ритмічних членувань, відсутність архітектурних домінант і акцентів (окрім двох церковних домінант у заплаві р. Криги), а також значна роль традиційної рядової забудови у формуванні своєрідності архітектурного середовища.

На державний облік як пам'ятки архітектури й містобудування місцевого значення поставлені наступні пам'ятки: комплекс церкви Покрова Богородиці, дзвіниці й волосного правління у м. Ворожба, комплекс Вишинського цукрового заводу Харитоненків у смт. Жовтневе, церква св. Іоанна Воїна у с. Куянівка (Москаленки), будинок Ольгинської лікарні у с. Павлівка [580].

Нині у Білопільлі відновлено храм Різдва Богородиці, проходять служби у Петропавлівському, Михайлівському храмах і молільному будинку Різдва Богородиці. Відкрито Богоявленський монастир. Діють церкви і в ряді сіл району.

Для збереження пам'яток м. Білопільля та традиційного характеру середовища розроблена система охоронного зонування, що включає чотири комплексні охоронні зони та кілька дискретно розташованих охоронних зон окремих пам'яток; чотири ділянки зони регулювання забудови; зону охоронюваного ландшафту в річковій заплаві; зону охорони археологічного культурного шару в межах посаду давньоруського міста Вир. За результатами цих досліджень Білопільля включено до Списку історичних населених місць України [581].

На території району взято під охорону держави 7 пам'яток архітектури і 92 пам'ятки історії та культури. Загалом по району нараховується 81 пам'ятка воєнної історії, 2 національно-визвольних рухів, 6 виробництва і техніки, 3 – культури. Найбільшу кількість складають поховання часів Другої світової війни. Прізвища загиблих земляків гідно увічнені на Меморіальних комплексах та обелісках. На жаль, не увічнені прізвища деяких діячів культури і мистецтва Білопільщини.

Культові споруди передані релігійним громадам. На жаль, втрачено багато архітектурних пам'яток 17 – 19 ст. Сьогодні поряд з неповторними перлинами минулого у м. Білопільля гармонійно постають сучасні багатоповерхівки, комплекси будівель промислових підприємств, будинки шкіл, стадіони і т. і.

До 60-річчя Перемоги проведено реконструкцію Меморіального комплексу у центрі міста. Пам'ять про полеглих у Афганістані воїнів-земляків увічнена пам'ятним знаком, на якому викарбовано прізвища загиблих.

Павло Сохань, Віктор Вечерський

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. БІЛОПІЛЛЯ ТА БІЛОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

111. АТИНСЬКЕ С., РИЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

111.1. Поселення багатшарове, 3 – 1 тис. до н.е., 6 – 3 ст. до н.е. 8 ст. н.е. (археол.). 0,3 км на захід від дитячого будинку с. Атинське. Займає мис лівого корінного берега р. Сейм. Виявлене та обстежене В.Приймаком у 1994, обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Розміри поселення – 80 x 50 м, висота над рівнем заплави становить 10 м. Культурний шар – чорнозем має потужність 0,7 м, розорювався на глибину 0,3 м, на момент обстеження поселення задерноване. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, раннього залізного віку та волинцевської культури [582].

Віктор Приймак

111.2 Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинуло 29 жителів села.

У 1965 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск пірамідальної форми /4,2 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. У нижній частині обеліску – мармурова меморіальна дошка з написом [583].

Людмила Шестак

112. БАРИЛО С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

112.1. Курган (археол.). За 2,3 км на північний захід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів, у полі.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Курганний насип округлий, напівсферичний, діаметром 35 м, висотою 0,8 м. На момент обстеження у 2006, пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [584].

Віктор Приймак

112.2. Курган (археол.). За 0,4 км на схід від села, ліворуч автотраси Суми – Білопілля, у полі.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Курганний насип округлий, напівсферичний, діаметром 20 м, висотою 0,8 м. На момент обстеження у 2006, пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [585].

Віктор Приймак

113.3. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на північний захід від села, неподалік автотраси Суми – Глухів, у полі.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Складається з 2 курганів.

Курганний насип першого округлий, напівсферичний, діаметром 35 м, висотою 1,2 м, розміри другого 60 x 25 – 30 м, висотою 1,5 м. На момент обстеження у 2006 пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [586].

Віктор Приймак

112.4. Курганний могильник (археол.). Між с. Річки та с. Барило за 1,2 км на північний захід від першого, неподалік асфальтової дороги між селами.

Досліджувався В. Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Складається з 2 курганів.

Курганні насипи округлі, напівсферичні, діаметром 25 – 35 м, висотою 1,0 м та 1,8 м. На момент обстеження у 2006, один з курганів розорюється, великий курган задернований, пошкоджений при встановленні геодезичного знаку. Розкопки не проводилися [587].

Віктор Приймак

112.5. Курганний могильник (археол.). На північно східній околиці села, поблизу асфальтової дороги до села, поблизу цистерн з агрохімікатами.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Складається з 2 курганів.

Курганні насипи округлі, напівсферичні, діаметром 25 та 35 м, висотою 0,9 м та 1,5 м. На момент обстеження у 2006, кургани розорюються. Розкопки не проводилися [588].

112.6. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на північний захід села неподалік автотраси Суми – Білопілля, поруч з ЛЕП, у полі.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2006. Складається з 3 курганів.

Курганні насипи округлі, напівсферичні, діаметром 20 – 35 м, висотою 0,5 – 1,2 м. На момент обстеження у 2006, кургани розорюються. Розкопки не проводилися [589].

Віктор Приймак

113. БІЛАНИ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

113.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, за 500 м праворуч від залізничного вокзалу.

Поховано 4-х радянських воїнів 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули у вересні – жовтні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у розташованих тут евакошпиталях. Відомі прізвища 2-х загиблих: сержант О.Надвігін (в/ч. пп 78194), Г.Литвинова. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /4,0 м/ [590].

Антон Подопрігора

114. БІЛОПІЛЛЯ М., БІЛОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА

114.1. Братська могила комсомольців-підпільників, 1942 (іст.). Вул. Шевченка. У центральній частині міського кладовища, за 150 м зліва від входу.

Поховано п'ять комсомольців-підпільників, учнів залізничної школи № 66 (нині сш. № 4): Ф.Гуленка, Б.Кисіля, В.Наливайка, А.Пономаренка, М.Рожка з групи секретаря підпільного райкому ЛКСМУ Л.Сердюк.

Через Б.Кисіля підпільники підтримували зв'язок з партизанами Глухівщини, а В.Наливайко мав вдома радіоприймач, завдяки якому місцеві жителі дізнавалися про події на фронті. За зрадою місцевого жителя підпільники були схоплені та розстріляні нацистами 4 квітня 1942.

У 1988 на могилі встановлено стелу з червоного граніту /3,0 м/, верхня частина якої у формі комсомольського значка, на чоловому боці – меморіальний напис. На гранітній надгробній плиті /1,8 x 0,9 x 0,2 м/ – прізвища загиблих [591].

Галина Кухарева

114.2. Будинок, у якому народився та мешкав Олександр Олесь, поч. 19 ст. (іст.). Вул. Олександра Олеся, 18.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, дерев'яний (у 1979 обкладений білою цеглою). Загальна площа – 179 кв. м.

1878 – 93 тут проживав Олександр Олесь [05.12.1878, м. Білопілля – 22.07.1944, м. Прага (нині Чехія)] – відомий український поет-лірик.

Олександр Олесь (літературний псевдонім Олександра Івановича Кандиби) навчався спочатку в Білопільській початковій школі, потім – у двокласному училищі. З дев'яти років почав писати вірші, але дитячі проби пера лишилися невідомими. У 15 років Олександр вступив до хліборобської школи містечка Деркачі, що неподалік від Харкова, а після її закінчення навчався у Харківському ветеринарному інституті. Після закінчення його Олександр Олесь працює за фахом спочатку у Харкові, а потім у Києві. У 1907 вийшла в світ перша збірка віршів з поетичною назвою «З журбою радість обнялась». За десять років (1907 – 17) видав п'ять поетичних збірок. У Олеся є вірші про революцію 1905, пейзажні поезії, любовна лірика, драматичні етюди, сатиричні твори, казки і вірші для дітей. Поезія Олеся мелодійна, легка, стала невичерпним джерелом для композиторів. Сьогодні можна назвати понад 80 відомих композиторів, які поклали Олесеві рядки на музику, створивши більше двох сотень музичних творів різних жанрів. Найбільш популярні пісні: «Сміються, плачуть солов'ї», «Айстри», «Літньої ночі», «Ой чого ти, тополенько, не цвітеш...», «Любов» та ін.

Революцію 1917, а особливо післяреволюційні події, Олесь не сприйняв. У лютому 1919 він виїхав до Будапешта. З 1923 і до останнього дня свого життя мешкав у Чехословаччині.

На чужині Олесь жив Україною, сподіваючись на повернення. Його твори сповнені болю за жертвами революції (Збірка «Кому повім печаль мою»). Помер 22 липня 1944. Похований на празькому цвинтарі Ольшани.

Від самого початку будинок належав чумакам Кандибам. Серед Кандиб, останніми його власниками були батько Олеся та рідний дядько – Василь Федорович. Після смерті дядька будинок придбав місцевий дрібний купець І.Кікоть. У 1908 він перепродав його Ф.Мусі. У 1967 будинок придбав ветеран війни М.Титаренко. У 1977 будинок перейшов у власність А.Сердюка та його родини, які і сьогодні мешкають у ньому. У 1979 Сердюки будинок капітально відремонтували та зробили його перепланування. У 1988 на будинку встановлено меморіальну дошку /0,6 x 0,4 м/ з мармурового дрібку [592].

Ольга Аленіч

114.3. Городище багатозарове, 11 – 13 ст., 17 ст. (археол.). У центральній частині міста, при впадінні р. Крига до р. Вир (ліва притока р. Сейм).

Вперше згадується в літописі на сторінках окремого літературного твору «Повчання» Володимира Мономаха у зв'язку з подіями 1113, інші згадки пов'язані з подіями феодальної війни сер. 12 ст., коли місто було резиденцією князя Ізяслава Давидовича. Давньоруське місто Вир досліджувалось В. Богусевичем (1958 – 59) та В.Приймаком (1985 – 94, з перервами).

Дитинець давньоруського міста Вир займає неправильної форми мис, що підвищується над заплавою р. Крига. Висота над рівнем заплави становить 15 – 18 м. Розміри городища – 130 x 100 – 60 м, площа становить близько 1,5 га. З північного боку городище обмежене схилом берегової тераси р. Крига, з північно-східного – нешироким яром, з південного, напільного, боку – укріплене валом висотою 1,0 м та шириною 12 – 14 м, з південно-західного – валом висотою 2,5 м та засипаним на даний момент ровом. З півночі городище укріплене ескарпом висотою 4,0 м та трьома бастіонами.

У ході досліджень В. Богусевичем було розкопано площу понад 400 м², досліджені 4 наземні будівлі, 1 напівземлянка, а також кілька господарських будівель, в основному ям 12 – 13 ст. Серед знахідок – фрагменти амфор з високими ручками, кістяні гребінці, бронзові та скляні браслети, переважає кераміка 12 – 13 ст. та пізньосередньовічна. Майданчик дитинця зайнятий парком, частково забудований [593].

Віктор Приймак

114.4. Городище пізньосередньовічне, кін. 17 – 18 ст. (археол.). У центрі міста. Займає підвищення берегового плато правого берега р. Крига при її впадінні в р. Вир.

Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Висота над рівнем заплави становить 10 – 18 м. Фортеця складалася з двох частин: укріпленого посаду та внутрішнього замку. Укріплений посад має форму прямокутника зі скошеним східним боком. Розміри посаду – 950 x 420 м. З південного східного та західного боків укріплений ровом шириною 12 – 14 м, залишки якого збереглися у північно-східній та північно-західній частинах, та валом, який зруйновано сучасною забудовою у південній, східній та західній частинах. У північній частині зберігся. Висота валу у північній частині становить 2,0 – 2,5 м.

Укріплення внутрішнього замку збереглися у північній його частині. На даний момент збереглася частина валу внутрішнього замку. Висота валу становить 2,0 м. Територія посаду забудована. На території внутрішнього замку розташований парк. Потужність культурного шару становить 0,8 – 1,2 м. Городище є залишками Білопільської фортеці 1672 [594].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

114.5. Житловий будинок, 1820 (архіт.). Вул. Радянська, 1.

Займає наріжну частину вулиці. Побудований у стилі пізнього класицизму і належав місцевому купцю. Причільковим західним та затильним північним фасадом виходить на проїзну частину вулиці.

Двоповерховий, цегляний, зовні побілений, у плані прямокутної форми. Західний фасад акцентовано ризалітом, що виступає відносно центральної осі фасаду. Уся будівля піднята на високий цоколь. Площини фасадів розчленовані метричним шерегом прямокутних вікон. Цегляні трапецієподібні перемички над вікнами першого поверху виконані з застосуванням замкового каменю, що має декоративну функцію. Вікна другого поверху завершуються прямим профільованим сандриком. На рівні першого поверху площини стін рустовані. Класицистичний характер вирішення підкреслено видовженими стрічками міжповерхового гурта та профільованого карнизу невеликого виносу.

Розпланування західної частини будинку анфіладне, східної – коридорне з однобічним розташуванням приміщень.

Підмурки цегляні, стрічкові, на вапняному розчині. Усі перекриття виконані з дерев'яних балок з накатом, влаштованим по брускам з підшивкою знизу і штукатуркою по драні. Перегородки на рівні першого поверху цегляні, другого – дерев'яні, тиньковані та побілені. Сходи дерев'яні. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах з обрешіткою, покритий асбофанерними листами.

Нині в будинку розміщується Білопільська районна санепідемстанція [595].

Андрій Поширко

114.6. Курганний могильник (археол.). У межах міста на території цвинтаря, городів, поблизу телеретранслятора.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2006. Складається з 6 курганів.

Курганні насипи округлі, конічної та напівсферичної форми, діаметром 30 – 40 м, висотою 1,5 – 4,0 м. На момент обстеження у 2006 кургани пошкоджені сучасними похованнями, ямами, задерновані. 2 насипи розорюються. Розкопки не проводилися [596].

Віктор Приймак

114.7. Курганний могильник (археол.). На південно-західній околиці міста, за 0,3 км на південний схід від колишнього Шереметівського цегельного заводу, поблизу ґрунтової дороги, яка веде від заводу до міста.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2006. Складається з 2-х курганів, що віддалені один від одного на 150 м.

Курганні насипи округлі, конічної та напівсферичної форми, діаметром 20 та 35 м, висотою 2,0 та 1,0 м. На момент обстеження у 2006 високий курган задернований, вершина пошкоджена геодезичним знаком. Другий курган розорюються, через нього проходить ґрунтова дорога. Розкопки не проводилися [597].

Віктор Приймак

114.8. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973, 2005 (іст.). Вул. Старопутівльська. У центрі міста, у сквері.

Поховано 242-х радянських воїнів. Серед них – воїни 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули в оборонних боях за місто у вересні 1941; воїни 574-го, 745-го, 820-го, 487-го, 687-го, 799-го, 277-го, 635-го, 383-го, 2480-го, 1985-го, 705-го, 635-го, 989-го, 542-го, 385-го, 248-го стрілецьких полків 240-ї, 180-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії; 8-го окремого батальйону; 1260-го медико-санітарного батальйону; 56-ї танкової бригади; 76-го протитанкового артилерійського полку, які загинули 3 вересня 1943 під час визволення м. Білопілья від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у ХППШ № 4317, 5193, 57376, 14058, 78089, 2324, 1756, 07948, 23333. Відомі прізвища 55 загиблих.

У 1955 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ на цегляному постаменті /1,8 м/. Перед скульптурою – дві мармурові меморіальні плити /1,15 x 0,6 м/ з прізвищами загиблих.

У 1973 біля могили встановлено гранітну плиту /2,36 x 0,95 м/ на честь загиблих воїнів-земляків.

У 2005 ліворуч від гранітної плити встановлено стелу з червоної цегли і заліза /8,2 x 3,34 м/. На стелі – прізвища Героїв Соціалістичної Праці (10), Героїв Радянського Союзу (10), повних кавалерів ордена Слави (7) – уродженців Білопільського краю [598].

Галина Хижняк

114.9. Михайлівська церква, 1912 (архіт.). Вул. Старосілля, 25.

Мурований однобаневий храм з дзвіницею. Розміщується на локальному підвищенні лівобережної частини заболоченої заплави р. Крига серед одноповерхової садибної забудови. До 1920-х рр. Крига протікала іншим річищем, ближче до схилів, отже церква тоді розташовувалась на правому березі річки.

Вперше дерев'яну Михайлівську церкву збудовано в 1680-х рр. як парафіяльний храм приміської слободи Старосілля. У 1779 (за деякими відомостями – в 1771 чи 1774) його змінила нова дерев'яна церква, що була тридільною, досить архаїчної структури, двохверхою, без світлових восьмимериків і заломів, з прямокутними в плані зрубами. Цю церкву розібрано в 1914 після того, як поряд з нею в 1907 – 12 за проектом харківського єпархіального архітектора В.Покровського збудували однойменний мурований храм.

Це традиційна для України тридільна однобанна церква з дзвіницею над західним притвором. Храм має дуже виразний силует і розвинену систему фасадного декору, виконаного з фасонної та лекальної червоної цегли. Усі прямокутні в плані дільниці об'єднані в інтер'єрі арками. Притвор під дзвіницею перекритий хрестовим, бабинець – коробовим, вівтар – напівлотковим склепіннями. Над навою на трикутних пандативах підноситься масивний світловий восьмимерик, увінчаний зімкненим восьми лотковим склепінням. Ризниці обабіч вівтаря та бічні приміщення західного притвору перекриті плоскими стелями по дерев'яних балках.

У зовнішніх об'ємах домінує восьмимерик, який за шириною дорівнює навіть увінчується пластичним двоярусним верхом із перехватом, характерним для української церковної архітектури 17 – 18 ст. Дзвіниця на західному рамені храму триярусна і набагато вища за церковний верх. Її верхній ярус – арковий восьмимерик, в якому арки спираються на бочкоподібні колони. Верх дзвіниці вирішений у тих самих формах, що й вивершення церковної бані. Невеличкі об'єми двоколонних ганків перед трьома входами, а також знижені ризниці контрастують з монументальним основним об'ємом будівлі. Ця монументальність підкреслюється й характером декору: гладенькі площини стін є тлом для таких ретельно опрацьованих деталей, як наріжні спарені романські пів колонки, віконна лиштва зі зрізаними верхніми кутами (репліка традиційних форм української народної дерев'яної архітектури), цегляні брівки й архівольти, ширинки, смуги городків і поребрика, зубчасті карнизи.

В інтер'єрі поєднуються глибинно-осьовий принцип компонування об'ємів з висотним принципом розкриття внутрішнього простору наві. Вхід на невеликі хори в бабинці, які мають вигляд лоджії, влаштовано з дзвіниці. На пандативах збереглися олійні малювання 1912 – 17 із зображеннями Євангелістів. Вони поновлювалися в 1986, коли в інтер'єрі було виконано решту малювань (іконостас історико-мистецької цінності не має).

Церква збудована з червоної цегли на цементному розчині з розшиванням швів. Вона потинькована лише в інтер'єрі. З боку вул. Старосілля церковне подвір'я має виконану одночасно зі спорудженням храму огорожу на цегляному цоколі. Між цегляними квадратними в перерізі стовпами огорожі – однакові секції залізних ґрат мистецької роботи, куди введено штаповані двобічні орнаментовані розетки.

Михайлівська церква стала останньою архітектурною домінантою Білопільля дорадянської доби. В її архітектурі відбилися пошуки українського національного стилю, риси модерну

та ремінісценції візантизму, що панував у церковній архітектурі до 1917. Це унікальний архітектурний витвір доби пізнього історизму та модерну. Виявлена й обстежена автором у 1990 і поставлена на державний облік як пам'ятка архітектури й містобудування місцевого значення [599].

Віктор Вечерський

114.10. Могила Дудки В.Г., 1943 (іст.). Вул. Пугачова. У кінці Прорубського кладовища, праворуч від центрального входу.

Дудка Віктор Григорович (1929 – 43) – юний піонер-підпільник. У квітні 1943 Вітя разом з однокласниками Іваном і Миколою Середою підкрались до школи, де містився штаб німецької дивізії, викрали прапори танкової частини, що була розміщена у с. Проруб, неподалік м. Білопілья. Німецька частина направлялася у р-н Курської битви. Дивізіям загрожувало розформування. Вітю Дудку заарештували і розстріляли.

У 1974 на могилі встановлено металевий обеліск у формі піраміди /4,0 м/, на якому закріплено 2 металеві дошки з написами [600].

Наталія Голуб

Ольга Попова

114.11. Могила Ніколаєнка В.Г., 1986 (іст.). На початку Будинівського кладовища, праворуч від входу, у 3-му ряді.

Ніколаєнко Валерій Григорович [01.05.1948, м. Торжок Калінінської (нині Тверської) обл. (Російська Федерація) – 29.05.1986, м. Білопілья] – воїн Збройних Сил СРСР, підполковник. Загинув в Афганістані

У 1965, після закінчення Білопільської середньої школи № 4, навчався у Білопільському ПТУ № 5. Працював токарем на Білопільському машинобудівному заводі. 30 вересня 1967 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Сумське вище двічі Червонопрапорне училище ім. М. В. Фрунзе, отримав спеціальність командира вогневого взводу. З 1975 служив у Далекосхідному окрузі, м. Бірбіджан (Російська Федерація), а з 3 лютого 1985 проходив службу в Афганістані на посаді радника заступника командира піхотного полку з політ. частини 72 ПП 8 ПД в/ч. пп. 44708. У лютому 1985 під час супроводу колони з матеріальними засобами з м. Кабул у м. Баграм знищив вогневу точку противника і 6 противників, чим сприяв успішному виконанню завдання. Загинув під час обстрілу КП у р-ні населеного пункту Ургун у провінції Пактіка. Указом Президії Верховної Ради СРСР нагороджений орденами Бойового Червоного Прапора (9.09.1986), Червоної Зірки (31.07.1986), афганськими орденами «За хоробрість» та Червоного прапора.

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,0 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [601].

Ольга Попова

114.12. Могила Пухначова О.М., 1982 (іст.) У центральній частині Крачківського кладовища, у 6-му ряді зі сторони комбикормового заводу.

Пухначов Олександр Миколайович [23.07.1962 м. Фрунзе (Республіка Киргизстан) – 03.10.1982, м. Білопілья] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані

З 1973, після закінчення школи і до призову в армію, працював учнем автослюсаря на Білопільському АТП 18032. 23 жовтня 1980 призваний до лав Радянської Армії. З січня 1981 проходив службу в Афганістані (в/ч. пп. 65753) водієм бронетранспортеру. У ніч з 2-го на 3-є жовтня 1982 мотострілецький підрозділ, у складі якого був і рядовий О. Пухначов, вийшов на бойове завдання – патрулювати ділянку дороги поблизу населеного пункту Ташкурган. Машина попала під обстріл противника. Маневруючи бронетранспортером, вивів своїх товаришів на зручну позицію. Банду було ліквідовано, але сам О. Пухначов загинув. Указом Президії Верховної Ради СРСР нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (19.07.1982), посмертно орденом Червоної Зірки (01.11.1989).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,0 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [602].

Ольга Попова

114.13. Пам'ятний знак жертвам голодомору та політичних репресій 1932 – 33, 2008 (іст., мист.). Вул. 1 Травня. У центрі міста, в сквері імені Т.Шевченка, біля Будинку культури.

Автори: ск. – В.Стукан, арх. – С.Криводід. Розміри: дзвін – 4,29 x 4,87 x 2,22 м; постамент – 7,23 x 0,58 м; висота хреста – 1,33 м.; висота скульптури – 3,1 м

Відкритий 22 листопада 2008 року з нагоди 75-річчя голодомору 1932 – 33 рр. в Україні.

Голодомор 1932 – 33 рр. – одна з найбільших трагедій в історії українського народу у 20 ст. Спричинений насильницькою колективізацією та грабіжницькою щодо українського селянства радянською політикою, він призвів до масового голоду в Центральній та Східній Україні. Зокрема у Білопільському р-ні Голодомор забрав життя 5696 людей.

Встановлений на невеликій площі, пам'ятник являє собою просторову архітектурно-скульптурну композицію на пласкому прямокутному бетонному постаменті. Це великий стилізований бетонний силует дзвону, що завершується хрестом з рожевого граніту. У верхній частині конструкції, на балках, що нагадують фрагмент решітки, закріплений металевий дзвін. На обох сторонах бетонної конструкції – рельєфні написи – «Голодомор», «Репресії». Внизу ліворуч – рельєфні зображення колосків пшениці, праворуч – стилізоване загратоване віконце в'язниці. В центрі на передньому плані – скульптура жінки на повний зріст (з бетону, вкритого кованою міддю), що тримає перед собою ікону «Спас-Вседержитель». Жінка у довгій сукні, що спадає додолу густими вертикальними складками, голову та плачі вкриває широка хустка. Скульптура жорстко фронтальна, натуралістично-деталізована. На вертикальному боці її круглого в плані невисокого підніжжя – напис: «Землякам, жертвам голодомору і політичних репресій від покоління, яке пам'ятає... 2008 р.»

Площа навколо пам'ятника впорядкована.

Загальне образно-естетичне рішення пам'ятника відзначається певною еkleктичністю та використанням у монументальному комплексі прийомів станкової та декоративної скульптури [603].

*Галина Склярєнко
Лариса Восьмірова*

114.14. Пам'ятний знак на честь загиблих в Афганістані воїнів, уродженців Білопільщини, 1989 (іст.). Вул. Старопутівльська. У центрі міста, у сквері.

На гранітному постаменті /0,15 м/ – дві, поєднані між собою, плити із сірого граніту /3,1 x 1,0 м, 1,05 x 0,51 м/. На фасадній частині – орден Червоної Зірки і меморіальний напис. На зворотному боці – прізвища загиблих воїнів (по три на кожній плиті). Пам'ятний знак встановлено у 1989 [604].

Наталія Голуб

114.15. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Другої світової війни робітників і службовців машинобудівного заводу, 1979 (іст.). У сквері, по вул. Макаренка, проти машинобудівного заводу.

У роки Другої світової війни 28 робітників і службовців Білопільського машинобудівного заводу загинули на фронтах. У 1979 на честь загиблих встановлено пам'ятний знак у вигляді металевої чотиригранної колони /8,5 м/ на гранітному постаменті /1,8 м/ та цоколі /2,1 x 2,3 м/. Перед колоною – гранітна плита /0,95 x 0,8 м/ з меморіальним написом та дві гранітні плити /0,45 x 0,7 м/ з прізвищами загиблих [605].

*Людмила Шестак
Ольга Гевлич*

114.16.

114.17. Пам'ятник Макаренку А.С., 1962 (мист.). Вул. Свердлова. У р-ні автовокзалу станції Білопільля. Автор – ск. Я.Красножон. Вис. погруддя – 0,85 м, постаменту – 2,3 м.

Макаренко Антон Семенович (01.03.1888, с-ще Новоселівка залізничної станції Білопільля – 01.04.1939, м. Москва, Російська Федерація) – педагог-новатор, письменник, член спілки письменників України.

Навчався у сільському двокласному училищі у м. Білопільлі (1896 – 1901). Разом з сім'єю переїхав до м. Крюків (1901), закінчив Кременчуцьке міське училище і педагогічні курси (1905), працював учителем у м. Крюків на ст. Долинська. Закінчив з відзнакою Полтавський учительський інститут (1917). Керував виховними закладами для неповнолітніх правопорушників та безпритульних дітей, організованою ним колонією ім. Максима Горького в с. Ковалівка поблизу Полтави (1920 – 28), комуною ім. Ф.Е.Дзержинського в Харкові (1927 – 35). Працював заступником начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР у м. Києві (1935 – 36). Керував трудовою колонією у м. Бровари поблизу Києва (1936 – 37). З 1937 мешкав у Москві, займався літературною, громадською, педагогічною діяльністю.

Автор творів на педагогічну тематику «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933 – 35), «Книга для батьків» (1937), «Прапори на баштах» (1938) та ін. Відомий як літературний критик: досліджував творчість О.Толстого, Д.Фурманова. Автор понад 50 статей, літературно-критичних виступів (1937 – 39), рецензій та заміток у періодичних виданнях.

Помер 1 квітня 1939 у Москві, де і похований. Твори А.Макаренка перекладено 60 мовами світу. Створено Міжнародну Макаренківську асоціацію. Ім'ям його названо Сумський, Гаванський (Куба) педагогічні інститути, Лебединське, Новосибірське педагогічні училища, Білопільську, Петербурзьку школи-інтернати, школи у Києві, Кишиневі, Фрунзе, у Болгарії, Польщі, Німеччині, учнівський клуб у Парижі, Марбурзьку лабораторію, теплохід. У Білопільлі відкрито музей, присвячений життю відомого земляка. Бронзове погруддя педагога на прямокутному бетонному тинькованому постаменті встановлено на дворівневому стилобаті. На постаменті – анотаційний напис накладними літерами. Реалістично виконаний скульптурний портрет А.Макаренка вирізняється ретельним опрацюванням пластичної форми, витонченим моделюванням рис обличчя. Хоч у цілому пам'ятник вирішено просто, композиція погруддя динамізована завдяки повороту голови. За типовою просторово-композиційною схемою належить до так званих пам'ятників-погрудь. Розрахований як на фронтальний, так і на круговий огляд, пам'ятник вдало вписаний у докільця скверу [607].

*Людмила Шестак
Віра Павленко*

114.18. Петропавлівська церква, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Гагаріна.

Мурована церква з дзвіницею міститься в правобережній частині заплави р. Криги серед садибної одноповерхової забудови. Східним фасадом виходить на вул. Гагаріна, яка є головною розпланувальною комунікацією правобережної частини з центром міста. На деяких ділянках криволінійної траси вулиці силует пам'ятки потрапляє на її вісь. На церкву зорієнтована також вісь вул. Гоголя. Завдяки композиційно активній п'ятиверхості та високій дзвіниці Петропавлівська церква є найважливішою містобудівною домінантою, добре проглядаючись як із схилів лівобережного плато, на якому лежить історичне середмістя Білопільля, так і з заплави.

Вперше дерев'яну Петропавлівську церкву збудували поблизу теперішньої у 1672. Вона була парафіяльним храмом слободи Криги, заснованої того ж року. У 1681 Крига стала посадом (передмістям) м. Білопільля. Новий дерев'яний храм збудували на місці теперішнього у 1798. Взамін нього у 2-й пол. 19 ст. споруджено мурований тридільний храм, який мав масивний четверик нави та прямокутні бабінець і вівтар. У 1886 цю церкву реконструйовано з розширенням і прибудовою дзвіниці за проектом архітектора В.Немкіна (1857 – 1908), котрий шойно обійняв посаду харківського єпархіального архітектора. Поряд з храмом тоді ж збудовано мурований одноповерховий будинок церковного причту.

Зараз церква хрещата в плані, п'ятидільна, з прямокутними компартиментами. Західне рамено видовжене, до нього прилягає тридільна в нижньому ярусі дзвіниця. До вівтаря з півночі прилягає прямокутний у плані жертovníк. Основні об'єми храму двосвітні. У нижньому ярусі містяться великі аркові вікна, у верхньому – маленькі спарені (мотив

романо-візантійського біфорія). Над перетином рамен підноситься широкий глухий четверик, увінчаний п'ятьма верхами з шоломовидними банями на гранчастих підбанниках. Наріжні верхи – глухі, центральний – світловий. Дзвіниця триярусна: другий ярус – четверик з арковими отворами, третій – високий стрункий восьмерик з арковими отворами дзвонів за сторонами світу, завершений кокошниками й увінчаний шатром з ліхтариком і банькою. Будівля вирішена у формах неоросійського стилю зі строгою, але виразною системою декору. Наріжники акцентовані гранчастими півколонами. Чола бічних рамен увінчані щипцями, що складаються з шерегу кокошників. Вигадливо вирішені віконні наличники, що складаються з фільончастих пілястр і широких профільованих архівольтів. Будівля має виділену цокольну частину з підвіконними фільончастими нішами та розвинений карниз.

В інтер'єрі храму, як і в його зовнішніх формах, поєднуються два принципи побудови архітектурної форми й розвитку простору: глибинно-вісьовий та центричний. Перший підкреслено ритмом арок, що поєднують усі компартименти по поздовжній вісі, підпружних арок та глибоких розпалубок коробового склепіння західного рамена. Центричний принцип виявлений в оригінальному вирішенні центральної частини храму: могутні кутові пілони й профільовані широкі підпружні арки несуть зрізане восьмиточкове склепіння, на якому стоїть світловий восьмерик, увінчаний зімкнутим склепінням. Загалом така конструкція переходу до світлового восьмерика трохи нагадує традиційний для української архітектури залом. Бічні рамена й вівтар перекриті коробовими склепіннями. Всі яруси дзвіниці мають пласкі перекриття по дерев'яних балках. У західній частині західного рамена є балкон з металевою огорожею, що виконує функцію хорів. Вихід на нього влаштовано із дзвіниці.

Церква збудована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована. Фасади мають двоколірне пофарбування: поле стіни – жовта вохра, деталі – білі. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах, бані й шатро укріті покрівельною сталлю. Підлога вимощена керамічною плиткою. В інтер'єрі збереглися олійні мальовання кін. 19 ст., наближені за стилем до розписів Володимирського собору в Києві. На діагональних гранях центрального зрізаного склепіння у круглих медальйонах – Євангелісти, на всіх пілонах під підпружними арками – постаті святих на повен зріст. Олійні мальовання у вівтарі, виконані у 1980-х рр., мистецької цінності не мають, як і іконостас.

Пам'ятка використовується за первісним призначенням. У 1989 – 90 проведено ремонт, під час якого в бічних раменах влаштовано вівтарі: північний – Святодухівський, південний – Боголюбський. Петропавлівська церква у Білопіллі є одним з яскравих архітектурних витворів неоросійського стильового напрямку в річищі історизму 2-ї пол. 19 ст. Її поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №200-См [608].

Віктор Вечерський

114.19. Посад давньоруського міста Вир, 11 – 13 ст., 17 – 18 ст. (археол.). У центральній частині міста. Займає підвищення правого корінного берега р. Крига.

Досліджувався В.Приймаком у 1985 – 94. Обстежений у 2006 Є.Осадчим та О.Коротю. Посад давньоруського міста Вир, судячи з літописного повідомлення 1160 був, хоча б частково, укріплений. За роки досліджень було розкопано 6 житлових приміщень-напівземлянок: як однокамерні, площею 15 – 25 м², так і двокамерна, площа якої 35 м². Склад знахідок виділяється однотипністю: кераміка, в тому числі ангобована білою глиною, шиферні пряслиця, залізні ножі. Потужність культурного шару становить 1,5 м. Територія посаду частково забудована, північна частина розорується під городи [609].

Віктор Приймак

114.20. Поселення, 3 – 4 ст. н.е. (археол.). На західній околиці міста, в урочищі Красняни, між залізницею та дамбою ставу, на правому березі струмка – правої притоки р. Вир. Досліджувалося В.Приймаком у 1987, обстежене Є.Осадчим та О.Коротю у 2006.

Розміри поселення – 500 x 100 м. Висота над заплавою струмка – 3,0 – 6,0 м. Потужність культурного шару – до 1,5 м. Площа поселення задернована, в південно-східній частині знаходяться дачні будівлі, в північно-західній культурний шар знищено при підсипці дамби. У шурфі в центральній частині поселення знайдена ліпна та гончарна кераміка черняхівської культури 3 – 4 ст. н.е. На момент обстеження у 2006 поселення задерноване. Матеріали досліджень зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [610].

Віктор Приймак

114.21. Ремісничє училище, 19 ст. (архіт.). Вул. Полтавський полк, 2.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані ш-подібний, головним фасадом звернений на схід. Перпендикулярно до основного корпусу до західного фасаду на рівні першого поверху прибудоване крило, що вносить асиметрію в загальний план будинку.

Піднятий на високий цоколь, над яким простягнувся цокольний крниз. Оздоблений у цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрична. Середня та бокові вісі будинку увінчані фігурними щипцями та ступінчастими пілястрами-контрфорсами.

Площини фасадів розчленовані метричним шерогом лучкових вікон, вписаних у ніші, виконані з застосуванням замкового каменю. Головний вхід заглиблено відносно середньої вісі будинку і виділено двовіконним ризалітом. Дверний отвір має форму трапеції, двері фільончасті двополі. Над дверима – лучкова перемичка з замковим каменем. Між першим та другим поверхом розташований проміжний карниз, що підкреслює відповідні рівні. Стіни завершує городчастий фриз і вінцевий карниз невеликого виносу. Розпланування корпусу коридорне з двобічним розташуванням приміщень.

Споруда мурована з цегли, перегородки всередині дерев'яні тиньковані. Усі перекриття плоскі залізобетонні. Дах вальмового типу по дерев'яних кроквах, покритий асбофанерними листами.

Не зважаючи на сувору систему цегляного декору, будівля відзначається оригінальним архітектурним оформленням [611].

Андрій Попирко

114.22. Чоловіча гімназія, 1907 – 11 (архіт.). Вул 1 Травня, 7.

Будинок зведений у 1908 на кошти купця О. Кононенка для чоловічої гімназії (у комплексі з жіночою). У 1923 тут було відкрито трудову школу № 1. Під час Другої світової війни у приміщенні школи розміщувався німецький шпиталь (кабінет математики слугував операційною). Відступаючи, німці повністю зруйнували другий поверх будівлі. Після війни споруду було відновлено, внутрішнє планування частково змінено. З 1955 сюди перевели міську школу № 2. У вересні 1959 школу перепрофільовано у школу-інтернат. У 1960 почалося будівництво шкільної їдальні та гуртожитку, на площі 1,8 га було закладено фруктовий сад.

Головний корпус піднятий на високий залізобетонний цоколь, двоповерховий, на підвалі, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, витягнутий по осі схід – захід. Перекриття пласкі, залізобетонні, перегородки цегляні. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах з обрешіткою, покритий асбофанерними листами.

Фасад симетричний, шестивісний, оздоблений у стилі пізнього класицизму. Його центральна частина підкреслена ризалітом, увінчаним фронтоном. Всередині площини тимпану виступають цифри «1955» – рік завершення відбудови споруди. Ярусну композицію фасаду підкреслено міжповерховим гуртом, рустуванням першого поверху та рівномірним ритмом прямокутних віконних прорізів з трапецієподібними сандриками, оздобленими замковими каменями. Вікна внизу декоровано підвіконними вставками з ліпленням у вигляді квадратів з лініями, що перетинаються по діагоналі. Фасади увінчує городчастий фриз і значного виносу карниз на кронштейнах.

Розпланування західної частини будівлі анфіладне, решти – коридорне з однібічним розташуванням приміщень.

Нині у будівлі розміщується навчальний корпус Білопільської загальноосвітньої школи-інтернату.

Будинок – цікавий зразок споруди навчальної установи поч. 20 ст. [612].

Андрій Понирко

115. БОБРИК С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

115.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 36 воїнів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 13-ї гв. стрілецької дивізії, 13-ї гв. танкової бригади 38-ї армії. Загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-фашистських загарбників та померли від ран у ППШ № 4388. Відомі прізвища 13 загиблих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/. У 1975 зліва від братської могили встановлено залізобетонну скульптуру жінки /3,5 м/ і цегляну оцентовану стелу /2,2 x 20 м/, на двадцяти плитах якої викарбувано прізвища 253 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [613].

Галина Кухарсва

116. БУДКИ С., РИЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

116.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинуло 80 жителів села.

У 1965 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск пірамідальної форми /4,5 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. У нижній частині обеліску – мармурова меморіальна дошка з написом [614].

Людмила Шестак

117. БУТОВЩИНА С., ЖОВТНЕВА СЕЛИЩНА РАДА

117.1. Могила Скусинця В.В., 1985 (іст.). У кінці кладовища, праворуч від входу.

Скусинець Василь Володимирович (16.05.1955, с. Бутовщина – 10.01.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані

Після закінчення Білопільського ПТУ №5 працював на СМНВО ім М.В.Фрунзе. У жовтні 1973 призваний до лав Радянської Армії. Після строкової служби вступив до школи прапорщиків. З серпня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 51932. Командир взводу прапорщик В.Скусинець особисто знищив дві вогневі точки противника, чим забезпечив подальше просування колони. Загинув 10 січня 1985 під час супроводу колони за маршрутом Кабул-Сурубі. Указом Президії Верховної ради СРСР від 23.04.1985 нагороджений медаллю «За відвагу» (посмертно). У 1985 на могилі встановлено обеліск з сірого граніту /1,3м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [615].

Ольга Попова

Наталія Голуб

118. ВАЛІЇВКА С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

118.1. Братська могила радянських воїнів та підпільника Колоса М.С., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

13 воїнів з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища та військові звання загиблих невідомі.

У могилі похований також Колос Максим Степанович – уповноважений Штепівського районного відділу міліції, який на початку 1942 відновив у селі Валіївка підпільно-диверсійну групу. Загинув у липні 1943.

У 1956 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /1,8 м/ [616].

119. ВАСИЛІВЩИНА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

119.1. Поселення, ранній залізний вік 3 – 4 ст. (археол.). За 0,5 км на південний захід від села, поблизу ґрунтового шляху з м. Білопільля та дерев'яного мосту через р. Крига, (права притока р. Вир).

Досліджувалося В. Приймаком у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2006.

Поселення займає край надзаплавної тераси правого берега р. Крига, висота якої над заплавою до 4,0 м. Розміри поселення 700 x 40 – 50 м. З поселення походять уламки ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури (3 – 4 ст. н.е.). На момент обстеження у 2006 територія пам'ятки задернована [617].

Віктор Приймак

120. ВЕРХОСУЛКА С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

120.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 15 воїнів з підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 3-х загиблих: рядові О.Горбунов, К.Дмитренко (576-й арт. полк), М.Койкін (в/ч. пп. 28817). Село визволено 5 вересня 1943.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,63 м/ – дві дошки з написом та прізвищами загиблих [618].

Галита Кухарева

120.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільської ради.

У роки Другої світової війни на різних фронтах загинуло 380 мешканців села.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру жінки /2,23 м/ з бандурою в руках, праворуч – цегляна оцентована стела трапецієвидної форми, на якій розміщено 32 мармурові меморіальні плити з прізвищами загиблих [619].

Ольга Попова

121. ВЕСЕЛЕ С., ЖОВТНЕВА СЕЛИЩНА РАДА

121.1. Майдан (археол.). 0,43 км на південний захід від південно-західної околиці села, в лісосмузі.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2009.

Майдан складається з лійкоподібної ями, оточеної залишками насипу. Діаметр ями 23 м на 17 м, глибина 2,8 м. З південного боку насипу знаходиться квадратна траншея зруйнованого триангуляційного знаку (висота 195,8 м за Балтійською системою висот). Зі сходу розташований «вус» викиду відпрацьованої землі підтрикутної форми. Розміри 30 x 25 м, висотою 1,5 м. [620].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

121.2. Могила Яценка І. П., 1942 (іст.). На кладовищі.

Ліворуч від входу, у 1-му ряді, у 1-й могилі похований підпільник Яценко Іван Пантелеймонович (1902 – 42), закатований нацистами 2 березня 1942.

Під час окупації у селі діяла підпільна група, яку очолював Т.Кошовий.

У 1942 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений металевим /1,5 м/ у формі чотиригранної піраміди з написом на його чоловому боці та зіркою на верхівці [621].

Ольга Попова

122. ВИРИ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

122.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища, за 20 м від входу.

Поховано 64 воїна з підрозділів 21-го, 42-го, 180-го, 842-го, 850-го, 931-го стрілецьких полків; 180-ї та 240-ї стрілецьких дивізій; 121-ї ордена Суворова стрілецької дивізії 38-ї армії; 465-го, 520-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії; 492-го мінометного полку, 5-ї гв. армії, які загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у вересні – жовтні 1943 у ХППШ № 4392 та 147 ЕШ. Відомі прізвища 56 загиблих.

У 1955 на братській могилі встановлено цегляний обеліск /3,5 м/ у формі чотиригранної піраміди з зіркою на верхівці. На мармуровій надгробній плиті /0,72 x 1,12м/ – меморіальний напис та прізвища загиблих [622].

Антон Подопрігора

122.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943, Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані 4 радянських воїни: сержант М.Сичів (в/ч. пп. 24125), сержант М.Пузанов (13-а гв. СД), рядовий І.Корнілов (в/ч. пп. 59385), рядовий М.Дегангіров (3-а гв. танкова армія, 940-а рота). Загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу біля сільради, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна. У 1971 відбулося повторне перепоховання останків загиблих до Будинку культури. У тому ж році праворуч від могили встановлено бетонну скульптурну групу (воїн та жінка) /2,7 м/. На цегляному постаменті /1,75 м/ – біла мармурова дошка з написом. Ліворуч від братської могили у тому ж році встановлено цегляну стелу, обкладену чорною керамічною плиткою /9,0 x 0,5 x 1,4 м/. На стелі – 9 білих мармурових дощок з прізвищами 362 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [623].

Антон Подопрігора

122.3. Могила Комісар П.М., 1988 (іст.). На кладовищі, за 60 м ліворуч від головного входу.

Комісар Парасковія Матвіївна (19.08.1915, с. Вири – 28.01.1998, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1958).

У 1927 пішла працювати у колгосп. У 1947 почала працювати на першій молочнотоварній фермі дояркою артiлі “Зоря комунізму”. У 1957 надоїла по 7400 кг молока від кожної корови.

У 1998 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку у формі вітрила /1,58 м/. На її чоловічому боці – портрет і меморіальний напис [624].

Ольга Попова

122.4. Могила Кулака Г.Г., 1987 (іст.). У центральній частині кладовища, праворуч від дороги, що веде до консервного заводу, у 5-му ряді, 11-а могила від краю.

Кулак Григорій Гаврилович (07.09.1915, с. Вири – 17.12.1987, там же) – повний кавалер ордена Слави.

1939 призваний до армії. На початку Другої світової війни воював у складі 1145-го артполку. За проявлені мужність і відвагу в боях за с. Братково взимку 1943 нагороджений орденом Слави третього ступеню.

Під Вітебськом був поранений. Після одужання воював у складі 1445-го самохідного артполку Резерву Головного Командування.

Відзначився під час визволення Мінська, Борисова, Орші. В одному з боїв знищив гарматою два дзоти, чотири кулемети, дві протитанкові гармати. Був нагороджений орденом Слави другого ступеню.

16 жовтня 1944 екіпаж командира гармати СУ-152350 гв. Оршанського важкого самохідного арт. полку Г.Кулака в боях на кордоні СРСР в районі населеного пункту Зеленка зруйнував 8 бліндажів, подавив вогонь мінометної батареї, знищив гармату й майже взвод піхоти. Його було представлено до ордена Слави першого ступеню, але нагороду отримав лише у 1961.

1945 повернувся до рідного села. Працював у колгоспі «Зоря комунізму». Нагороджений орденами Вітчизняної війни, Червоної зірки, медалями.

У 1988 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /0,94 м/ у формі вітрила, на якому фото та напис на дошці [625].

*Лариса Макаренко
Тетяна Сумарокова*

122.5. Могила Черненка І.В., 1997 (іст.). На кладовищі ліворуч від головного входу.

Черненко Іван Володимирович (11.03.1923, с. Улянівка – 30.08.1997, с. Вири) – Герой Соціалістичної Праці (1958).

У роки Другої світової війни, після підготовки у школі десантників, брав участь у боях під Москвою, Сталінградом, Ростові-на-Дону, Донбасі. Після демобілізації працював секретарем райкому комсомолу, інструктором райкому партії. У 1949 очолив відстаюче господарство Білопільського р-ну «Зоря комунізму». Господарство зміцніло. Особливо високі успіхи були у тваринництві. У 1957 артіль виробила на 100 га сільськогосподарських угідь по 100 ц м'яса і по 501 ц молока. Набагато зросла врожайність зернових і технічних культур. У 1977 нагороджений орденом Леніна.

У 1998 на могилі встановлено гранітну стелу /1,72 м/. На її чоловічому боці – портрет І.Черненка та меморіальний напис [626].

Ольга Попова

122.6. Могила Ясенюк Н.К., 1942 (іст.). На старому кладовищі, з правого боку від входу.

Ясенюк Ніна Корніївна (1929 – 41) – юна піонерка. Була вбита німецькими вартовими 19 жовтня 1941 під час передачі хліба радянським військовополоненим. Після її вбивства спалахнув бунт, полонені збили з ніг вартових і розбіглися.

У 1975 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку у формі вітрила /1,54 x 0,54м/ з написом на її чоловічому боці [627].

Антон Подопрігора

122.7. Пам'ятний знак на місці загибелі Ясенюк Н.К., 1975 (іст.). У центрі села, на початку вулиці Ніни Ясенюк.

19 листопада 1941 гітлерівці вели велику групу військовополонених радянських воїнів. Ніна Ясенюк підійшла до воїнів та передала їм хліб. Нацисти розстріляли Ніну на місці.

У 1975 на місці розстрілу встановлено цегляну оцентовану стелу прямокутної форми /1,8 м/, на її чоловічому боці – мармурова дошка з меморіальним написом [628].

Ольга Попова

123. ВОЛФІНЕ С., ПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

123.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). Праворуч залізничної станції Волфіне, у напрямку ст. Ворожба, у лісосмузі.

Невідомий воїн, офіцер Червоної Армії. Загинув у липні 1941 під час бомбардування станції.

У 1946 на могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/ на постаменті /0,2 м / з зіркою на верхівці. Напис відсутній [629].

Ольга Попова

124. ВОРОЖБА М., ВОРОЖБЯНСЬКА МІСЬКА РАДА

Ворожба – місто районного підпорядкування, розташоване на лівому березі річки Виру, за 5 км на північний захід від райцентру. Населення – 8 375 чоловік (станом на 2001). Вузлова станція. Через місто проходить автошлях Суми – Новгород-Сіверський.

Населений пункт дістав назву від річки Ворожби, що протікала поблизу, і був відомий тоді ще як Ворожба Білопільська й Підгорна слобода.

На північній околиці міста розташоване багатощарове поселення, з якого походить кераміка бондарихінської культури епохи бронзи (мис) та Київської Русі.

Перші відомості про заселення території, на якій розташована сучасна Ворожба, належать до 1665 року. Тоді тут існувало невеличке поселення з 10 дворів, де жили «російські з різних місць захожі люди». 1673 сюди почали прибувати вихідці з Правобережної України. 1682 тут проживало 450 чоловік. Входило село до Путивльського повіту.

Місцеві поміщики поступово відбирали у переселенців надані їм привілеї, обкладали повинностями, переводили на становище кріпаків. Українські переселенці звернулися до російського уряду з проханням відмежувати Білопілья з навколишніми селами Ворожбою, Кригою та Павлівкою від Путивльського повіту. Після задоволення 1685 року їх прохання Ворожба вже через два роки стала військовою слободою Сумського козацького полку.

Основним заняттям жителів було землеробство. Займались також скотарством, бджільництвом, працювали на млинах і гуральнях. Поряд з цим вони відбували сторожову військову службу, гатили греблі, лагодили шляхи, споруджували укріплення тощо.

У 1769 на місці первісної дерев'яної церкви, збудованої у 1676 і згорілої у 1739 розпочато будівництво мурованого храму Покрова Богородиці. Було отримано дозвіл на спорудження дерев'яного храму на цегляному підмурку. Проте парафіяни під керівництвом священика самочинно збудували муровану церкву, яку освятили 1778. Покровська церква є найстародавнішим архітектурним об'єктом міста, унікальною пам'яткою народного мурованого зодчества Слобожанщини.

Після ліквідації полкового устрою Слобідської України основну масу населення перетворили на військових обивателів, а після 1783, коли Ворожба стала державною слободою, військових обивателів перевели в розряд державних селян. Основна частина земель належала крупним землевласникам, таким як дворянський рід Куколь-Яснопольських.

У першій половині 19 ст. становище селян погіршилося. Поганий обробіток землі, стихійні лиха, численні податки і повинності призводили до розорення господарств.

Реформа 1861 мало що змінила в становищі селян. Удільні земельні наділи зменшилися, населення змушено було вдаватися до побічних заробітків. Крім землеробства, вони займались різними промислами, серед яких переважав ткацький.

З 1835 Ворожба стала центром волості. Тут були поштова станція, постійний двір, 3 лавки.

Державне залізничне будівництво, викликане розвитком капіталізму в пореформений період, торкнулося й Ворожби. У 1869 через село пролягла колія Московсько-Київської залізниці, а в 1877 було прокладено залізницю до Люботина. Вступила в експлуатацію вузькоколійна залізниця Ворожба – Середина-Буда, яку в 1915 перебудували на широку колію. Акціонерне товариство Московсько-Кієво-Воронізької залізниці на початку 90-х років 19 ст. побудувало на ворожбянському вузлі паровозо-вагонні майстерні. Навколо станції росло залізничне селище.

Відбулися зрушення в соціально-культурному житті мешканців села. З освітніх закладів працювали залізничне училище на станції, церковнопарафіяльна школа в селі й деякий час народна школа.

У жовтні 1884 з Ясної Поляни приїздив до Бахмача Конотопського повіту Московсько-Курською залізницею Л.Толстой. Тоді ж він мав нагоду зупинитися на станції Ворожба.

Влітку 1888 тут двічі побував відомий російський поет, Друг Т.Шевченка О.Плещеев.

У 1888, 1889, 1894 на станції Ворожба зупинявся А.Чехов, коли їхав із Москви і назад. Звідси в червні 1888 він надіслав телеграму О.Плещееву. Про своє перебування у Ворожбі майстер слова згадує у листах того періоду.

У селі Ворожбі минули дитячі роки українського поета і прозаїка А.Паніва.

У роки першої російської буржуазно-демократичної революції залізничники Ворожби підтримали й взяли участь у загальноросійському політичному страйку. З 10 по 22 жовтня 1905 на вузлі зовсім припинився рух потягів. Вдруге страйк розпочався на початку грудня. Був створений страйковий комітет. 10 грудня на пероні станції залізничники разом з представниками від робітників станції Білопілья провели мітинг, 11 грудня взяли участь у маніфестації.

У грудні 1917 станцію захопили війська Центральної Ради. Наприкінці грудня того ж року війська Першого Московського загону особливого призначення під командуванням А.Замєньського вибили гайдамаків з Ворожби. 31 грудня 1917 у Ворожбі було створено революційний комітет і встановлено радянську владу. 1 квітня 1918 Ворожбу захопили

айстро-німецькі окупанти. Під час відступу айстро-німецьких військ у листопаді-грудні село захопили загони Директорії. Та на початку січня 1919 радянську владу було відновлено. Розпочав роботу волосний виконком. З початку серпня і до середини вересня Ворожба перебувала в зоні жорстоких боїв, у ході яких вона неодноразово переходила з рук в руки. 17 серпня 1919 денікінцям вдалося захопити село, але пробули вони там недовго. Уже наприкінці листопада частини Червоної Армії визволили станцію від білогвардійців. 1 грудня 1919 у Ворожбі було остаточно встановлено радянську владу.

Після закінчення громадянської війни розгорнулася відбудова вузла. В селі запрацювали споживче, бурякове, сільськогосподарське кредитне, машинно-тракторне товариства. Навчання провадили в семирічній і початковій школах, діяв пункт лікнепу. Були дві бібліотеки, хата-читальня, клуб.

З 1923 Ворожба – селище міського типу, в якому мешкало 1416 чоловік. Було споруджено вагоноремонтний пункт, впроваджено централізоване управління стрілок і сигналів, механізовано вантажно-розвантажувальні роботи, збільшено потужність електростанції тощо. Важливе народногосподарське значення мало спорудження тут хлібоприймального пункту. Станція Ворожба стала відділком Московсько-Київської залізниці.

У 30-ті рр. 20 ст. створено дві сільськогосподарські артілі, при паровозному депо почав працювати ремонтний пункт сільськогосподарського інвентарю.

Постраждала Ворожба під час подій голодомору 1932 – 33. Оскільки це вузлова залізнична станція – сюди звозили тіла людей, померлих під час руху у поїздах або на вокзалах у різних місцях. Їх скидали в одну загальну яму на кладовищі. Нині на братській могилі встановлено дубовий хрест.

У 2-й пол. 30-х рр. відбулися зміни в комунальному та соціально-культурному будівництві. Перед війною населення Ворожби становило близько 8 тис. чоловік. У залізничному селищі та селі було побудовано нові магазини, дві громадські їдальні. Працювали дві лікарні, поліклініка, два пологових будинки, аптека, санітарна дільниця, яслі, садок, дитячий будинок, клуб залізничників, клуб колгоспу ім. Петровського, кінотеатр, дві бібліотеки.

З початком Другої світової війни залізничники вузла перебудували свою роботу, забезпечуючи безперебійне перевезення військ і вантажів для фронту. Оборонні бої на підступах до Ворожби вели війська загону особливого призначення під командуванням генерал-майора О.Чеснова. 7 жовтня 1941 під натиском переважаючих сил ворога місто залишили війська Червоної Армії.

За час окупації було страчено понад 2 тис. чоловік, у т. ч. 35 жителів с. Ворожба. Для розстрілу людей нацисти використовували яму для зберігання отрутохімікатів, яка була вирита до війни на території хлібної бази. Нині на братській могилі встановлено скульптурну композицію воїна, жінки та дівчинки.

У боях за с. Старе Черемошне, (Курської обл., Російська Федерація) здійснив героїчний подвиг уродженець Ворожби, Кирєєв Сергій Захарович. На честь відважного земляка в центрі міста встановлено прямокутну стелу з мармурового дрібку, прізвище С.Кирєєв носить одна з вулиць.

Визвольні бої на території селища вели воїни 55-го полку НКВС, 687-го стрілецького полку 121-ї, 141-ї і 180-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, 13-ї гв. стрілецької дивізії, 3-ї гв. танкової армії. З вересня 1943 частини Червоної Армії вибили гітлерівських загарбників з Ворожби.

На фронтах Другої світової війни загинуло 598 мешканців селища, 756 – нагороджені орденами і медалями.

Вже після визволення міста через станцію пішли військові ешелони. Почався відбудовчий період. Заступнику начальника дистанції колії П.Новикову було присвоєне високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Одночасно з відбудовою вузла йшла робота по відродженню зруйнованого сільського господарства.

Нарощували свою потужність діючі підприємства, ставали до ладу нові. У 50-х роках почав випускати продукцію завод металоконструкцій. Працювали птахокомбінат, цегельний завод, хлібозавод, державний хлібоприймальний пункт тощо. Збільшилася кількість медичних і культосвітніх закладів.

1959 Ворожбу було віднесено до категорії міст.

У післявоєнні роки за успіхи в праці 84 передовики виробництва були удостоєні високих урядових нагород.

Мережа закладів охорони здоров'я включала лікарню, поліклініку, пологовий будинок, дитячу консультацію, аптеку, два медпункти. Працювали три середні, восьмирічна школи, середня школа робітничої молоді, спецшкола-інтернат, філіал музичної школи, три клуби, бібліотеки [630].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

124.1. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Перемоги. У центральній частині міста, біля хлібної бази № 82.

Поховано понад 2 тис. радянських військовополонених та жителів м. Ворожба і навколишніх сіл, розстріляних німецько-нацистськими загарбниками під час окупації у 1941 – 43. Серед похованих – 35 жителів с. Ворожба. Для розстрілу людей нацисти використовували яму для зберігання отрутохімікатів, яка була вирита до війни на території хлібної бази. Прізвища похованих невідомі.

У 1948 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1987 залізобетонною скульптурною композицією воїна, жінки та дівчинки /4,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,5 м/. На чоловічому боці постаменту – напис [631].

Галина Кухарева

124.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Ворошилова пл., 5. У центральній частині міста, у сквері біля міськради.

Поховано 40 радянських воїнів. Серед них – воїни з загону особливого призначення під командуванням генерал-майора О.Чеснова, які загинули 7 жовтня 1941 в оборонних боях за місто, та воїни 55-го полку НКВС, 687-го стрілецького полку 121-ї, 141-ї і 180-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, 13-ї гв. стрілецької дивізії, 3-ї гв. танкової армії, які загинули 3 вересня 1943 у визвольних боях за місто Ворожбу. Відомі прізвища 19 загиблих.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5м/. На цегляному потинькованому постаменті /2,3 м/ – дві металеві меморіальні дошки з прізвищами загиблих і написом [632].

Галина Кухарева

124.3. Вокзал залізничної станції, 1898 (архіт., іст.). Станція Ворожба Курсько-Київської залізниці побудована у 1869 – 70 рр. Зі зведенням залізниці Люботин – Ворожба, а потім Ворожба – Середина-Буда вона перетворилась на вузлову. Залізничний вокзал був побудований в процесі реконструкції цієї станції як вузлової, що проводилась у кін. 19 ст. Зберігся в основному у первісному вигляді, але фасади були частково облицьовані керамічною плиткою. Використовується за призначенням. Вокзал розташований серед залізничних шляхів і платформ поза міськими вулицями та майданчиками. У найближчому до нього архітектурному оточенні – станційні споруди (водонапірна вежа, пішохідний мостовий перехід та ін.). Зі східної та західної сторін до привокзальної ділянки прилаштовані невеликі упорядковані сквери з місцями для пасажирів, які очікують на потяг, кіосками, туалетами, службовими будівлями.

У типологічному відношенні вокзал відноситься до групи середніх прохідних пасажирських споруд з острівним розміщенням за планом станції. Він має строго симетричну композицію з сильно вираженою центральною частиною, рівноцінними крилами та відповідно однаковими повздовжніми й торцевими фасадами. Споруда переважно одноповерхова, але головний вестибуль (центральна частина) – двосвітловий, а

закінчення крил – двоповерхові. Вестибуль відправлення і прибуття має декілька призначень. У ньому знаходяться квиткові каси, черговий вокзалу, міліція та перукарня. У західному крилі – зал очікування, кабінет начальника вокзалу та інші службові приміщення; у східному – їдальня з кухнею, підсобні приміщення, а на другому поверсі – кімнати відпочинку. Під частиною цього крила є підвал, що виконує технічні та господарські функції.

Загальна композиція й деталі споруди вирішені в традиціях архітектури класицизму. На відміну від багатьох інших залізничних вокзалів того ж самого й більш пізнього часу будівництва ця споруда у центральній частині нагадує кам'яний православний храм 19 ст. Його фасади особливо видовжені (південний та північний), дуже пластичні завдяки складній конфігурації споруди за планом та використанню класицистичного ордеру. В інтер'єрі найбільшою пластичністю та парадністю відрізняється головний вестибуль. Інші приміщення мають гладенькі стіни та стелю, невеликі карнизи та інші елементи. Споруда має загальний об'єм 10580 куб. м, її фундаменти бутові, стіни цегляні, перекриття залізобетонні, перегородки дерев'яні, підлога дощата та метлахської плитки, покрівля залізобетонна. Маючи значні типологічні та естетичні переваги, вокзал станції Ворожба є одним із цінних архітектурних пам'яток, що відображають важливий історичний етап створення українських залізниць, формування великих залізничних станцій [633].

Віктор Вечерський

124.4. Комплекс церкви Покрова Богородиці, дзвіниці й волосного правління, друга пол. 18 ст. – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 8.

Комплекс розташований у північній частині поселення на локальному підвищенні лівого берега р. Ворожби біля центрального трикутного в плані майдану серед одноповерхової садибної забудови. Він є унікальною пам'яткою народного мурованого зодчества Слобожанщини. Складається з трьох різночасових споруд, що формують цілісний комплекс і фіксують найдавніший громадський центр колишньої військової слободи Ворожби, заснованої в 1672.

124.4.1. Покровська церква, 1769 (архіт.). Покровська мурована церква є найстародавнішим архітектурним об'єктом міста. Церква Покрова Богородиці поставлена так, що її силует потрапляє на вісі двох вулиць і панує в просторі площі. Однак з огляду на незначну висоту й наявність поряд високих дерев церква не набула значення містобудівної доміанти поселення. Її композиційно-видовий вплив обмежений прилеглою територією.

Будівництво мурованого храму розпочато у 1769 на місці первісної дерев'яної церкви, збудованої у 1676 і згорілої у 1739. Було отримано дозвіл на спорудження дерев'яного храму на цегляному підмурку. Проте парафіяни під керівництвом священника самочинно збудували муровану церкву, яку освятили 1778. Первісно вона була тридільною, одноверхою, симетричною за структурою, з чотиригранною навою та півкруглими в плані вівтарем і бабинцем. Церкву неодноразово перебудовували, змінювали форми завершень, так що про її первісний архітектурний устрій достовірних відомостей бракує. Скоріше всього храм вінчала одна баня зі світловим восьмимериком на центральному четверику, з ярусним верхом барокового типу. Вівтар і бабинець мали стіжкові дахи з глухими ліхтариками та маківками.

У 1878 церкву розширили прибудовою південного й північного притворів, які своїми формами повторювали вівтар і бабинець. Таким чином церква стала хрещатою, п'ятидільною. Під час цієї перебудови у північній і південній стінах центрального четверика прорубали широкі арки, чим послабили конструкцію, так що центральний четверик вже не міг утримати світловий восьмимерик з банею. Про те, що теперішнє зімкнуте восьмилопкове склепіння високої стріли підйому зі світловим восьмигранним ліхтарем, що вінчає центральний четверик, не є первісним, свідчать ускладнена форма пандативів, зрубані пілястри четверика та інші деталі. Рамена об'ємного хреста мали стіжкові дахи з декоративними верхами, що створювало загальне враження п'ятиверхості.

Сьогодні рамена накриті плоскими конусовидними дахами, що є наслідком часткових руйнувань 1939.

Покровська церква належить до поширеного на Слобожанщині типу хрещатих центричних п'ятидільних храмів і свідчить про існування тенденції до компактного вирішення плану. Характерною є також фсефасадність композиції, тобто рівноцінне в художньому відношенні вирішення всіх фасадів з розрахунком на коловий огляд споруди, яка до 20 ст. займала острівне становище в містобудівній структурі. Усі ці особливості були притаманні більшості пам'яток українського відродження й бароко. Проте, на відміну від них, ворожбянська церква має тяжкі, приземисті форми й схематичний декор. Кути четверика акцентовані спареними лопатками. Верхні їх частини зрубані. Четверик на має вінчального карнизу. Стіни рамен ритмічно членують лопатки та великі аркові дверні та віконні отвори, облямовані простою лиштвою. Рамена мають карнизи незначного виносу й примітивного профілю.

В інтер'єрі добре виявлена центричність структури храму. Простір центральної дільниці характеризується висотним розкриттям завдяки оригінальній формі вінчання. Рамена перекрито конховими склепіннями. У північному й південному є розпалубки над вікнами. Всі приміщення поєднані широкими півциркульними арками, з яких східна і західна мають парні залізні зтяжки. В основі восьмилоткового склепіння, що вінчає центр, також влаштовано перехресні парні зтяжки. Первісна частина пам'ятки відрізняється від прибудов характером декору: північна й південна арки, пробиті в 1878, прикрашені профільованими тягами. Наличники, лопатки, карнизи південного й північного притворів дещо вишуканіші, ніж у первісних частинах будівлі.

Церква збудована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована й побілена. Цегляні підмурки заглиблено на 2,0 м. Підлога з дошок, дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. В інтер'єрі під побілкою є недосліджені фрагменти олійних малювань. Сучасний іконостас історико-мистецької цінності не має.

124.4.2. Дзвіниця, 1818 (архт.). Міститься з західного боку від храму на церковному подвір'ї. У 1818 священик Мартиновський самочинно збудував муровану циліндричну двоярусну дзвіницю класицистичних форм. Вона мала двоколонні портики в першому ярусі за сторонами світу, аркові отвори в першому й другому ярусах. Її вінчала восьмигранна сферична баня з високим шпилем. Після часткової руйнації у 1939 від дзвіниці зберігся тільки перший ярус. З 1990 дзвіниця відбудована з сучасних матеріалів.

124.4.3. Будинок волосного правління, поч. 20 ст. (архт.). На захід від дзвіниці міститься мурований будинок волосного правління, поставлений у комплексі з Покровською церквою на поч. 20 ст. До вулиці обернений причілком, увінчаний трикутним фронтоном з арковим вікном у тимпані. Будівля одноповерхова, прямокутна в плані, вирішена в спрощених формах пізнього цегляного стилю з характерними фільончастими пілястрами й підвіконними нішами, зубчастими карнизами, прямими сандриками. Видовжений східний фасад акцентований трикутним щипцем та оригінальної форми чавунним ганком з двома литими колонками, горизонтальним орнаментованим підзором та солярним знаком у тимпані. Первісне розпланування та декор в інтер'єрі не збереглися.

Будинок має двобарвне пофарбування нетинькованих фасадів (поле стіни – жовта вохра, деталі – білі), підлогу з дошок. Щипцевий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером. При дуже скромному, майже безстильному цегляному декорі ця будівля відзначається добрими пропорціями та високими композиційними якостями [634].

Віктор Вечерський

124.5. Могила Деренкова І.М., 1941 (іст.). У третьому кварталі Прорубського лісу, на березі р. Вир, за 500 м у північно-східному напрямку від вул. Партизанської.

Деренков Іван Михайлович – воїн Червоної армії. Загинув у листопаді 1941 під час оборони міста воїнами загону особливого призначення під командуванням О.Чеснова

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск /1,65 м/ у формі чотиригранної піраміди з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – орден Вітчизняної війни [635].

Галина Кухарева

124.6. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-східному напрямку від вул. Кирєєва, в урочищі Миколаївського лісу, на правому березі р. Вир. Невідомий воїн Червоної Армії. Загинув 3 вересня 1943 під час визволення міста Ворожба від німецько-нацистських загарбників підрозділами 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. У 1971 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ у формі чотиригранної піраміди з зіркою. На фасадній частині – напис [636].

Галина Кухарева

Галина Хижняк

124.7. Пам'ятне місце поховання жертв голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.). Вул. Перемоги.

У центрі міста, біля клубу, на місці старого кладовища.

На цьому місці відбувались масові поховання людей, які померли від голоду у 1932 – 33. Ворожба – вузлова залізнична станція. Сюди звозили тіла людей, померлих під час руху у поїздах або на вокзалах у різних місцях. Їх скидали в одну загальну яму на кладовищі. Кількість похованих та їх прізвища невідомі.

У 1993 встановлено дубовий хрест /3,3 м/ з меморіальним написом на постаменті з мармурового дрібку /1,2 м/ [637].

Наталія Голуб

124.8. Пам'ятний знак Кирєєву С.З, 1975 (іст.). Вул. Кирєєва. У центрі вулиці.

Кирєєв Сергій Захарович (1917, м. Ворожба – 08. 01.1942, с. Старе Черемошне, Курської обл., Російська Федерація) – учасник Другої світової війни з 1941, кулеметник 28-го мотострілецького полку 8-ї мотострілецької дивізії НКВС.

Здійснив героїчний подвиг у р-ні с. Старе Черемошне Солнцевського р-ну Курської обл. (Російська Федерація). Другому батальйону полку військ НКВС, у якому служив С.Кирєєв, було наказано зупинити ворога і утримати село. Сержант В.Сосулін, червоноармійці О.Іванов та С.Кирєєв 8 січня 1942 пробралися в окуповане село і в одному із будинків обладнали вогневу позицію. Кулеметним вогнем воїни знищили мінометну батарею німців. Коли нацисти підійшли ближче до палаючого будинку, з якого червоноармійці вели обстріл, охоплений полум'ям С.Кирєєв з двома гранатами в руках кинувся до ворогів і загинув.

На честь відважного земляка встановлено прямокутну стелу з мармурового дрібку /0,95 x 0,75 м/ на основі /0,32 x 0,85 м/. На її чоловому боці – напис [638].

Людмила Шестак

124.9. Поселення багатощарове, 3 – 1 тис. до н.е., 12 – 13 ст. (археол.). На північній околиці міста. Займає мис та похилий схил правого берега р. Вир.

Виявлене та досліджене Є.Осадчим та О.Коротею у 2006.

Розміри Поселення-400 x 80 м, висота над рівнем заплави становить від 5,0 м (похилий схил) до 10 – 12 (мис). З поселення походить кераміка бондарихінської культури епохи бронзи (мис) та Київської Русі (мис та похилий схил). Мис задернований, частково пошкоджений глиняними розробками, решта поселення розорюється на глибину 0,2 м. Потужність культурного шару 0,5 – 1,0 м [639].

Олексій Коротя

125. ВОРОНІВКА С., ВОРОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

125.1. Братська могила радянських воїнів та мирних жителів, 1943, пам'ятник, 1963 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 7 воїнів з підрозділів 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії та 3 жінки, які загинули під час бомбардування станції Торохтяне у вересні 1943. Відомі прізвища всіх похованих: рядовий М.Горленко, капітан М.Черлуников, ст. л-т. В. Макаров, мол. л-т. С. Львов, л-т. Осипов, рядовий А.Морзоян, рядовий А.Чиров, жінки – Г.Кучуєнко, Є.Кучуєнко, Л.Вороненко.

У 1963 останки загиблих перенесено у братську могилу у с. Воронівка. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,4 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,6 м/ [640].

Антон Подопрігора

126. ГАННІВКА-ВИРІВСЬКА С., ГАННІВСЬКО-ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

126.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля церкви.

Поховані воїни з підрозділів 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії: розвідники М.Малінін, А.Малахів, О.Тулкін (294-й СП), які загинули на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село, та воїни з підрозділів 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії: розвідник І.Березін, пілот А.Михсєв, рядовий І.Светлицький (658-й СП), М.Меланіїн, які загинули у вересні 1943 у визвольних боях за село.

У 1956 останки загиблих воїнів перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/. У 1995 проведено реконструкцію. Перед скульптурою встановлено дубовий хрест /3,0 м/. На дерев'яній дошці – прізвища загиблих воїнів [641].

Антон Подопрігора

126.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля сільради.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинуло 215 жителів села.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу прямокутної форми /2,15 x 8,65 м/ з барельєфним зображенням жінки-матері та меморіальним написом. По обидва боки від стели розміщені мармурові плити /4,0 x 1,1 x 0,2 м/ з прізвищами загиблих [642].

Ольга Гевлич

127. ГАННІВКА-ТЕРНІВСЬКА С., СУПРУНІВСЬКА СІЛЬРАДА

127.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховані радянські воїни: рядові М.Волін (в/ч. пп. 47704), Ф.Лагутін (396-й МСБ), М.Сизий (396-й МСБ). Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,3 м/. На цегляному, облицьованому металом постаменті /3,02 м/ – дошка з мармурового дрібку з написом [643].

Галина Кухарева

128. ГАННІВСЬКЕ С., СЕРГІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

128.1. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на північ від північної околиці села, в полі. Займає підвищену ділянку вододілу річок Локня та Терн.

Виявлений Є.Осадчим у 2009.

Могильник складається з 4-х насипів. Кургани-1 – 3 знаходяться поряд, курган 4 знаходиться за 50 м на південний захід від кургану 3. Курган-1 – діаметром 50 м, висотою 2,0 м, курган-2 – діаметром 30 м, висотою 1,0 м, курган-3 – діаметром 45, висотою 2,0 м, курган-4 – діаметром 20 м. Кургани розорюються [644].

Євген Осадчий

129. ГИРІНЕ С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

129.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, праворуч від дороги, у 2-му ряді.

Поховані радянські воїни: ст. сержант М.Букреєв (687-й СП), ст. сержант О.Вікторов (383-а СП). Померли від ран 14 вересня 1943 у 171-му ЕШ під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1952 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку у формі вітрила /1,15 м/. Напис на обеліску відсутній [645].

Ольга Попова

130. ГОРОБІВКА С., ГОРОБІВСЬКА СІЛЬРАДА

130.1. Курганний могильник (археол.). За 1,2 – 1,5 км на північний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів, у полі.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2006. Складається з 4 курганів. Два кургани витягнуті з південного заходу на північний схід, розміри насипів – 80 х 40 м та 85 х 40 м, висотою – до 4,0 та 2,5 м. Інші курганні насипи округлі, напівсферичної форми, діаметром 35 та 30 м, висотою 2,0 та 0,5 м. На момент обстеження у 2006 найбільший курган задернований, пошкоджений грабіжницьким шурфом у 2004, інші розорюються. Розкопки не проводилися [646].

Віктор Приймак

130.2. Курганний могильник (археол.). За 1,5 – 2,0 км на північний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2006. Складається з 3-х курганів. Курганні насипи округлі, напівсферичної форми, діаметром 30 – 45 м, висотою 0,5 – 1,0 м. На момент обстеження у 2006 кургани розорюються. Розкопки не проводилися [647].

Віктор Приймак

130.3. Меморіальний комплекс: Могила Добродетеля І.М., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1963, 1971, 1987 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Добродетель Ілля Миколайович – радянський воїн, сержант. Загинув у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників, коли село знаходилось у смузі бойових дій 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Село визволено 3 вересня 1943.

Спочатку воїн був похований на території школи. У 1963 для увічнення пам'яті загиблих воїнів-земляків у центрі села споруджено пам'ятник: залізобетонна скульптура воїна /2,6 м/, біля підніжжя пам'ятника і на цегляному постаменті /1,5 м/ – дошки з мармурового дрібку з написами.

У 1971 до пам'ятника перенесені останки сержанта І.Добродетеля. На могилі встановлено плиту з мармурового дрібку /1,31 х 0,6 м/ з написом.

У 1987 по обидва боки від скульптури на похилих бетонних основах встановлено плити з мармурового дрібку /0,94 х 0,91 м/ з прізвищами 146 загиблих воїнів-земляків [648].

Антон Подопрігора

131. ГУРИНІВКА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

131.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинув 21 мешканець села.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск пірамідальної форми /11,0 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. На його чоловому боці – дошка з написом.

За обеліском у тому ж році встановлено бетонну стелу /1,5 х 3,0 м/ з меморіальним написом та 4 мармурові меморіальні плити /1,5 х 0,6 м/ з прізвищами загиблих [649].

Ольга Гевлич

132. ЖОВТНЕВЕ СМТ, ЖОВТНЕВА СЕЛИЩНА РАДА

132.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центральній частині селища, біля церкви.

Поховано 45 радянських воїнів. Серед них – воїни 5-го танкового батальйону 6-го гвардійського мотострілецького полку, 13-го гвардійського артилерійського полку, які загинули 28 вересня 1941 в оборонних боях за селище, та воїни 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у вересня 1943 у боях за визволення селища від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 3-х загиблих: рядовий І.Гаванський, ст. сержант О.Тараканов, мол. сержант М.Афанасьєв. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1954 і у 1988 відбулося перепоховання останків загиблих воїнів у братську могилу, на якій у 1954 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /3,1 м/ [650].

Галина Кухарева

132.2. Меморіальний комплекс: Братська могила підпільників, 1942; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967, 1972, 1975 (іст.). У центрі селища, біля церкви.

Поховано трьох підпільників, розстріляних німецько-нацистськими загарбниками на початку 1942. Під час окупації у селищі діяла підпільна організація, яку очолював Т.Кошовий. Відомі прізвища всіх загиблих: Д.Дяченко, В.Кисленко, Г.Стеценко.

У 1967 для увічнення пам'яті загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск пірамідальної форми /12,3 м/. Перед ним – залізобетонна скульптура жінки-матері /3,0 м/ з написом на цегляному постаменті /1,7 м/.

У 1972 у центр меморіалу перенесено останки загиблих підпільників. На могилі покладено надгробну плиту з чорного граніту /1,2 x 0,8 м/ з написом.

У 1975 з лівого боку від обеліску встановлено цегляну стелу /5,0 x 13,0 м/, на якій барельєфне зображення ордена Перемоги, та 8 гранітних дошок /1,27 x 1,12 м/ з викарбованими прізвищами 232 загиблих воїнів-земляків [651].

Ольга Попова

132.3. Могила Жеребило М. Ю., 1980 (іст.). На центральному кладовищі, праворуч від автошляху Суми – Конотоп, у 2-му ряді, у 3-й могилі зліва.

Жеребило Мотрона Юхимівна (1914, с. Калинівка – 22.11.1980, с. Жовтневе) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Ланкова Калинівського відділу радгоспу Великожовтневого цукрокомбінату у 1948 збрала по 21 ц /га насіння бурякових висадок, по 310 ц /га солодких коренів.

На могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,45 м/ [652].

Людмила Шестак

Ольга Гевлич

132.4. Могила Івануни В.О., 1999 (іст.). На кладовищі ліворуч траси Суми – Конотоп з боку Сум, у 15-му ряді в 7-й могилі.

Івануна Варвара Олександрівна (28.11.1924, с. Марківка – 15.02.1999, с. Калинівка) – Герой Соціалістичної Праці (1949).

Працювала ланковою рілнничої бригади Калинівського відділку радгоспу Великожовтневого цукрокомбінату. У 1948 одержала по 31 центнеру жита з гектара. Згодом працювала старшою робітницею садово-овочевої бригади.

У 1999 на могилі встановлена стела з гранітного дрібку /1,5 м/, на стелі – портрет і меморіальний напис [653].

Наталія Голуб

132.5. Могила Мусієнка І.Д., 1990 (іст.). На кладовищі ліворуч траси Суми – Конотоп з боку Сум.

Мусієнко Іван Данилович (01.01.1919, с. Терешківка, нині Сумський р-н – 13.11.1990, смт. Жовтневе) – Герой Соціалістичної Праці (1965).

Трудову діяльність почав у 1936 у колгоспі «Шлях до соціалізму». Потім працював завідуючим сільською бібліотекою і старшим піонервожатим Бітицької середньої школи Сумського р-ну. З 1940 по 1947 служив на Чорноморському флоті, учасник Другої світової війни. Після демобілізації працював завідуючим клубом Сумського Червонозоряного рафінадного заводу, з 1948 – у системі райспоживспілки і заготівель, потім – головою Тучненської сільської ради Білопільського р-ну. У 1949 його обрали головою колгоспу ім. В.І.Леніна. Господарство з відсталого вийшло у передові, і у 1967 за трудові заслуги колгосп нагороджено орденом Леніна. Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки та медалями, Почесною Грамотою Президії ВР УРСР.

У 1991 на могилі встановлено гіпсовий бюст /0,7 м/ на постаменті /0,8 м/, на чоловічому боці якого – меморіальний напис [654].

133. ЖОЛОБОК С., ЖОВТНЕВА СІЛЬРАДА

133.1. Курган (археол.). На північ від села, праворуч автошляху Суми – Конотоп, навпроти автобусної зупинки «Жолобок».

Досліджувався Л.Білінською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Діаметр кургану – 21 м, висота – 1,0 м. Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводились [655].

Лариса Білінська

133.2. Курган (археол.). За 1,3 км на південь від села, праворуч автошляху Суми – Конотоп.

Досліджувався Л.Білінською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Діаметр кургану – 36 м, висота – 2,0 м. Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводились [656].

Лариса Білінська

134. ІСКРИКІВЩИНА С., ІСКРИКІВЩИНСЬКА СІЛЬРАДА

134.1. Братська могила червоноармійців, 1919 (іст.). У центрі села, біля бібліотеки.

Поховано 18 червоноармійців. Загинули у боях з військами Добровольчої армії генерала Денікіна у вересні 1919. У серпні – вересні 1919 в р-ні міста Білопідлля розгорнулись жорстокі бої з денікінськими військами. Місто двічі переходило з рук в руки. Після відступу частин Червоної Армії у Білопідллі залишилась група комуністів-підпільників у складі Ф.Пугача, Г.Русака, М.Скоробагатько, В.Гевліча. Вони організували партизанський загін, який діяв у районі Віри – Білопідлля.

У 1932 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний потинькований обеліск /1,35 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [657].

Галина Хиженяк

134.2. Меморіальний комплекс: Братська могила Радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1952, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 10 воїнів. Сім – з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії: рядовий М.Аленко (687-й СП), сержант Г.Данілов (687-й СП), рядовий М.Десятников (989-й СП), рядовий П.Корсун (874-й СП), сержант Х.Халидзяков (635-й СП), сержант М.Хайзієв (487-й СП), сержант І.Шкунін (635-й СП). Загинули 2 вересня 1943 у боях за визволення сіл Іскрисківщина, Безсаловка, Рогозне від німецько-нацистських загарбників. Три воїна померли від ран у 3240-му евакошпиталі у вересні – жовтні 1943: рядові В.Антупов (635-й СП), С.Бакуров (187-й СП), Дурсун Васи́б (745-й СП).

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу біля школи с. Іскрисківщина і у тому ж році на могилі встановлено обеліск.

У 1975 останки воїнів перенесені у центр села до сільради. На могилі встановлено залізобетонну скульптуру жінки /2,5 м/ з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів на цегляному постаменті /2,5 м/. У тому ж році праворуч від скульптури встановлено цегляну стелу /2,8 x 10 м/ з 10 бетонними меморіальними дошками, на яких висічено прізвища 233 загиблих воїнів-земляків [658].

Галина Кухарева

134.3. Родинне поховання Терещенка І. Н. (іст.). У центрі села, біля церкви Святої Варвари. У центрі села біля церкви Святої Варвари.

Корнет Терещенко Іван Николович (1854 – 1903) – фундатор української рисувальної школи під керівництвом М.Мурашка, на потреби якої пожертвував 150 тис. карбованців. Повністю забезпечував оплату праці вчителів, оренду приміщення, приладів і утримання молодих здібних художників-початківців. Школа стала центром українського живопису, де вчилися і викладали видатні митці І.Іжакевич, М.Пимоненко, В.Жук, Ф.Красицький, Г.Світлицький. Тут брала уроки малювання Леся Українка. Згідно з духовним заповітом І.Терещенка значна сума грошей призначалася на створення училища декоративно-

ужиткового мистецтва. Перед смертю залишив для створення Київської Академії мистецтв 4 млн. крб. У 1884 володів 530 дес. земель Поповослобідської волості Путивльського повіту. Після смерті свого батька узяв на себе основну меценатську діяльність. Колекція живопису І.Терещенка стала основою сучасного Музею російського мистецтва в м. Києві. За його сприяння в Іскрисківщині Білопільського р-ну збудовано агрономічну школу та інші об'єкти соціальної інфраструктури. Помер у 1903 у Каннах, похований у родинному похованні в с. Іскрисківщина. Після революції 1917 хрест на могилі та інші надгробки були зруйновані.

У 2007 на місці поховання встановлено хрест із чорного граніту /1,66 м/ на гранітному постаменті /0,44 x 0,3 x 0,34 м/ з меморіальним написом на фасадній частині гранітного цоколя /0,58 x 0,6 м/ [659].

*Людмила Шестак
Ольга Гевлич*

135. КАЛИНІВКА С., ЖОВТНЕВА СІЛЬРАДА

135.1. Курганний могильник (археол.). 0,4 км на північний захід від західної околиці села. Займає підвищення вододілу між трасою Суми – Конотоп та ґрунтовою дорогою з с. Калинівка до с. Жолобок, в полі.

Обстежений авторами у 2007.

Складається з 2-х курганів. Діаметр насипів становить 40 – 45 м, висота 1,8 – 2,0 м. Кургани розорюються, через могильник прокладено лінію ЛЕП [660].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

136. КАЛЬЧЕНКИ С., КАЛЬЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

136.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані 16 воїнів 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули 3 вересня 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища загиблих воїнів невідомі. Тут же похований ст. лейтенант О.Іваненко. Загинув 19 вересня 1941 під час оборони села підрозділами 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1953 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом і фото загиблого на цегляному потинькованому постаменті /2,0 м/ [661].

Антон Подопрігора

136.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

У роки Другої світової війни 237 воїнів-земляків загинули на різних фронтах.

У 1967 на честь загиблих встановлено залізобетонну стелу /11 x 5,0 м/ у вигляді розгорнутого прапора. У правому верхньому куті – барельєфне зображення ордена Перемоги, у лівому – барельєфне зображення солдата і матроса. У центрі стели – меморіальний напис і 7 гранітних плит з прізвищами загиблих [662].

Ольга Попова

137. КОБЗАРІ С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

137.1. Курган (археол.). На полі, ліворуч від дороги, що проходить перпендикулярно трасі Жовтневе – Марківка.

Курган досліджений у 1989 Н.Миловановою, у 2010 обстежений Є.Осадчим та О.Коротю.

Діаметр насипу – 26 – 28 м, висота 1,3 – 1,5 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [663].

Наталія Милованова

137.2. Курган (археол.). На західній околиці с. Кобзарі, в полі, відділеному від села невеликим струмком. Курган досліджено у 1972 О.Сухобоковим, обстежений В.Приймаком у 2006.

Діаметр насипу 30 м, висота 4,5 – 5,0 м. На момент обстеження у 2006 курган задерновано, вершина пошкоджена триангуляційним знаком [664].

Наталія Милованова

138. КОРШАЧИНА С., КОРШАЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

138.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 3 воїна з підрозділів 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: ст. лейтенант Є.Бродський, мол. сержант Н.Граніна, ефрейтор О.Лисенко.

У 1948 на могилі покладено бетонну надгробну плиту з прізвищами загиблих воїнів. У 1970 поруч з могилою на цегляному постаменті /1,45 м/ встановлено бетонний обеліск, обшитий листовим залізом у формі трьохгранної піраміди /16 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці.

Праворуч від братської могили встановлено бетонну стелу /3,5 x 11 м/ з прізвищами 162 воїнів-земляків, які загинули у Другій світовій війні [665].

Антон Подопрігора

138.2. Могила Гладенко П.Г., 1975 (іст.). Вул. Шкільна. На кладовищі, зліва від центрального входу, у сьомій могилі першого ряду.

Гладенко Парасковія Григорівна (21.04.1927, с. Вири – 10.11.1975, с. Коршачина) – Герой Соціалістичної Праці (1966).

Трудову діяльність розпочала у 1943 телятницею у колгоспі «Зоря комунізму», з 1944 працювала дояркою у цьому ж колгоспі, а потім у колгоспі «Ленінський шлях». У 1961 від кожної корови з групи одержала по 4177 кг молока. У 1965 надоїла по 4580 кг молока від кожної з 22 корів. Нагороджена медаллю «За трудову доблесть», Великою срібною і малою золотою медалями ВДНГ СРСР.

На могилі встановлено металевий обеліск із зіркою на верхівці /1,85 м/. На стелі – портрет і меморіальний напис [666].

Ольга Попова

138.3. Могила Караваєва М.М., 1943 (іст.). На кладовищі, за 80 м від входу.

Караваєв Микола Михайлович (1924 – 43) – гв. рядовий, помічник водія УП 57218, 9128-го мінометного полку. Загинув 17 вересня 1943 під час боїв за визволення села Коршачина та навколишніх сіл від німецько-нацистських загарбників, коли село знаходилось у смузі бойових дій 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1948 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск, який у 1975 замінено обеліском з мармурового дрібку у формі парусу /1,5 м/ на постаменті з мармурового дрібку /0,25 м/ з меморіальним написом на дошці з нержавіючої сталі [667].

Антон Подопрігора

139. КОТЕНКИ С., ГАННІВСЬКО-ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

139.1. Курган-1 (археол.). За 0,7 км на північний схід від північно східної околиці села та за 50 м на північ від залізничної платформи «Улянівка», у полі.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Курган має овальну форму, розмір насипу – 22 x 12 м, висота – 1,2 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [668].

Олексій Коротя

139.2. Курган-2 (археол.). За 120 м на північний схід від північно-східної околиці села, між селом та залізничною платформою, в полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2006.

Насип округлої форми, діаметр 45 м, висота 1,0 м. Курган розорювався. На момент виявлення задернований. Розкопки не проводилися [669].

139.3. Курган-3 (археол.). За 0,6 км на захід від північної околиці села Котенки та 1,0 км на південь від села Ганнівка-Вирівська. Через курган проходить ґрунтова дорога з с. Котенки до с. Ганнівка-Вирівська.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2006.

Курган округлої форми, верхівка знесена при прокладанні дороги. Діаметр 45 – 48 м, висота – 2,3 м. Центральна частина задернована, поли розорюються. Розкопки не проводилися [670].

Олексій Коротя

140. КРИЖИК С., КАЛЬЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

140.1. Пам'ятний знак на місці подвигу Цибульова О.І., 1981 (іст.). На трасі Білопілья-Терни, праворуч при в'їзді у село.

Цибульов Олексій Іванович [01.09.1916, с. Рокитне (нині Рокитянський р-н, Белгородська область, Російська Федерація) – 27.08.1944, с. Снейки (Шяуляйський р-н, Республіка Литва) – Герой Радянського Союзу (20.11.1941), єфрейтор.

Учасник Другої світової війни з червня 1941. Навідник гармат окремого арт. дивізіону 5-ї повітряно-десантної бригади, 3-го повітряно-десантного корпусу 40-ї армії. Відзначився 10 серпня 1941 у боях під Києвом. 21 вересня 1941 в районі села Крижик зосередилось більше 30 ворожих танків. Незважаючи на поранення, прикривав відходи бригади на рубежі Тьоткіно – Ворожба, знищив три танка та декілька автомашин ворога. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медаллю. Загинув 27 серпня 1944. Похований у с. Снейки Шяуляйського р-ну Республіки Литва.

У 1981 на місці подвигу встановлено залізобетонну стелу /6,0 м/ прямокутної форми з барельєфним зображенням навідника артилерійської гармати. На цегляному постаменті /1,7 м/ – меморіальний напис [671].

Антон Подопрігора

Надія Подоляка

141. КУРАСОВЕ С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

141.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі кладовища.

Поховано 5 воїнів з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища та військові звання похованих невідомі.

У 1959 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/ [672].

Галина Кухарева

142. КУЯНІВКА С., КУЯНІВСЬКА СІЛЬРАДА

142.1. Іоанна Воїна св. церква, 1812 (архіт.). Мурована церква з дзвіницею стоїть у відкритій рівнинній місцевості. Навколо є розріджена садибна одноповерхова забудова прилеглого села Москаленки. Церква входить до складу Куянівського палацово-паркового ансамблю і замикає його головну вісь, що проходить із заходу на схід. Стоїть за кількесот метрів від палацу. Напівротонда на головній вісі чолового фасаду палацу зорієнтована на церкву. Нині церква з дзвіницею є у створі шляхів Куянівка – Москаленки й Москаленки – Воронівка.

Завдяки активному силуету з наявністю високої дзвіниці, а також розташуванню в фокусі композиційних вісей містобудівної структури церква є найважливішою містобудівною домінантою, композиційно-видовий вплив якої поширюється на значний простір в радіусі до 5 км. Церковне подвір'я, поросле високими липами й каштанами, оточене низьким цегляним муром із двома арковими воротами обабіч дзвіниці та хвірткою з півдня.

Уперше прохання про дозвіл збудувати нову муровану церкву власник Куянівки Ф. Куколь-Яснопольський подав у 1803. Будівництво храму розпочалося пізніше, а освячено його в кінці 1812, після вигнання військ Наполеона Бонапарта з території Російської

імперії. Саме тому в народній пам'яті зафіксувався зв'язок між спорудженням храму й перемогою над Наполеоном.

Церква збудована за зразком Михайлівської церкви 1805 в маєтку М.Куликовського у с. Рокитне колишнього Валківського повіту на Харківщині. У 1840-х рр. одночасно з будівництвом куянівського палацу Куколь-Яснопольських перед західним фасадом церкви спорудили окремо розташовану муровану дзвіницю. У 1860-х рр. західний колонний портик церкви розібрали і її поєднали з дзвіницею мурованим прямокутним у плані корпусом бабинця з притвором. При цьому розширили арку головного входу до церкви. Пам'ятку досліджував у 1948 архітектор тресту «Будмонумент» П.Захарченко. У 1950 її ремонтували. Церква належить до рідкісного в Україні архітектурного типу ротондальних базилік на циліндричному плані.

Центральний простір з верхнім світловим циліндричним підбанником перекритий сферичною банею. Підбанна конструкція поєднує два тектонічні принципи: кільцевої аркади й кільцевого архітраву. Навколо центрального об'єму – двоярусний кільцевий обхід, перекритий циліндричним склепінням у вигляді турса. Між'ярусне перекриття пласке по дерев'яних балках. Зі сходу прилягає об'єм вітара – прямокутний зовні, півкруглий із середини, перекритий конхою. У стінах вітара є ніші-екседри, що використовуються як дияконник і жертovníк. У західних пілонах є циліндричні приміщення, у північному з яких влаштовані дерев'яні кручені сходи, що ведуть на хори. З заходу до основного об'єму прилягають добудовані в 1860-х рр. прямокутні в плані бабинець і притвор, перекриті коробовими склепіннями.

Дзвіниця двоярусна, всі яруси прямокутні в плані. Нижній ярус тридільний. Середнє приміщення – головний вхід до церкви з заходу – перекрите куполом. Прямокутні в плані бічні приміщення мають пласкі стелі. У південному приміщенні влаштовані сходи на верхній ярус дзвіниці. Будівля вирішена в монументальних і лаконічних архітектурних формах зрілого класицизму. Східний фасад ротонди акцентовано приставним чотирьколонним портиком тосканського ордера, увінчаним трикутним фронтоном. Портик вирішено дуже винахідливо: крайні колони є повними, а середні – півколонами. Крайні колони містяться у своєрідних нішах. По всіх фасадах проходить пласка горизонтальна тяга, яка поділяє їх на два яруси. У першому містяться прямокутні вікна дуже видовжених пропорцій, без облямувань, а також ніші-екседри. У другому ярусі – вікна другого світла або пласкі ніші пропорцій «стоячого квадрата». Фасади західної прибудови розчленовані широкими пілястрами. Центричність структури храму підкреслюється тим, що у зовнішніх об'ємах, як і в інтер'єрі, домінує сферична подвійна баня на приземистому циліндричному підбаннику, прорізаному вісьмома круглими вікнами.

Для архітектурного образу храму характерна відсутність дрібних членувань і деталей, підкреслення крупного, героїчного масштабу. Цьому сприяють і низенькі чотирьколонні ганки-ківорії перед північним і південним входами в ротонду, які своїм масштабом контрастують з основним об'ємом. Їх прибудували у 1860-х рр. Таким же монументальним є і образ дзвіниці, що викликає в пам'яті асоціації з циклопічними будівлями стародавніх цивілізацій. Нижній четверик має лише портал головного входу та спарені наріжні пілястри. Вище міститься квадратний у плані низенький півповерх з круглими вікнами-роzetками в кожній грані. Над ним – високий четверик з арковими отворами дзвонів. Ще вище – приземистий четверик, що є основою купола сферичних обрисів з високим шпилем. Купол і шпиль зруйновані в 1930-х рр., тому нині дзвіницю вінчає негарна дзвоноподібна баня з хрестом. Фасадний декор дзвіниці вирішений площинно і сприймається тільки з близької відстані.

В інтер'єрі пам'ятки взаємодіють глибинно-вісьовий та центричний принципи розгортання простору. Останній підкреслює і світлова драматургія: центральний циліндричний об'єм завдяки вікнам підбанника добре освітлено, тоді як кільцевий обхід тоне у напівтемряві. Декор інтер'єра такий же стриманий, як і фасадний: яруси розділяє карниз значного виносу; аркові отвори кільцевого обходу другого ярусу облямовані архівольтами. У

західному притворі частково збереглися сюжетні олійні малювання кін. 19 ст. Орнаментальні олійні малювання того ж часу збереглися в арках ротонди. У центральній бані – малювання сер. 20 ст., що не становлять історико-мистецького інтересу. Решта площин в інтер'єрі побілена. Іконостас не зберігся. Первісний об'єм церкви мурований із цегли формату 26 – 29 x 13 – 14 x 6,0 – 7,0 см. на вапняно-піщаному розчині голландською системою мурування. Дзвіниця мурована з цегли формату 26 x 14 x 6,5 см. ланцюговою системою. Бабинець і притвор муровані з цегли формату 27 x 14 x 6,0 см. ланцюговою системою.

Стіни зовні та в інтер'єрі потиньковані й побілені. Підлоги з дощок. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах та бані по дерев'яних кружалах укриті покрівельною сталлю. Церква Іоанна Воїна в Куянівці є типологічно унікальним центричним православним храмом. Як архітектурний тип він занесений на Слобожанщину із Західної Європи. Відзначається високою естетичною довершеністю і є однією з найкращих класицистичних пам'яток Сумщини. Виявлена й обстежена В.Вечерським у 1990, включена до «Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область»), після чого поставлена на державний облік як пам'ятка архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 204-См. [673].

Віктор Вечерський

142.2. Пам'ятний знак Кайдашу В.Ф., 1981 (іст.). Вул. Кайдаша У центрі села, біля сільради.

Кайдаш Володимир Федорович (16.09.1914, с. Лисняки Яготинського р-ну Полтавської обл. – 31.07.1972, с. Москаленки Білопільського р-ну) – Герой Радянського Союзу (24.03.1945).

Колишній механік Куянівського цукрозаводу в роки Другої світової війни на окупованій території Сумщини виконував спеціальні завдання партизанського з'єднання. Пізніше був командиром відділення зв'язку у діючій армії, брав участь у визволенні Угорщини і Чехії. Молодший сержант, командир відділення 359-го батальйону зв'язку В.Кайдаш виявив мужність і відвагу під час форсування Дунаю. Нагороджений Орденом Леніна, Вітчизняної війни 2 ст., медалями.

У 1981 встановлено пам'ятний знак з мармурового дрібку прямокутної форми /2,2 x 1,2 м/ з барельєфним зображенням Героя та меморіальним написом [674].

Наталія Голуб

142.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (мист.). У центрі села, біля Будинку культури.

Автори : ск. В.Винайкін, архіт. С.Соколов, С.Красніков. Розміри: заг. вис. – /5,1 м/.

У роки Другої світової війни 198 воїнів-земляків загинули на різних фронтах.

У 1975 встановлено залізобетонну скульптурну групу трьох воїнів і бетонну стелу з меморіальним написом та прізвищами загиблих [675].

Ольга Попова

142.4. Садибний будинок Куколь-Яснопольських, 40-і рр. 19 ст. (архіт.). Мурований двоповерховий садибний будинок міститься у рівнинній місцевості на краю села. Він є композиційним центром палацово-паркового ансамблю, від якого збереглися садибний будинок, церква св. Іоанна Воїна, розташована з заходу на поздовжній вісі ансамблю за 1,5 км. від будинку, а також рештки парку.

Будинок замикає головну вісь ансамблю, що проходить із заходу на схід. Садиба в Куянівці з 18 ст. належала місцевим дворянам Куколь-Яснопольським, предки яких, вихідці з Молдавії, були першими білопільськими сотниками. Першою мурованою будівлею ансамблю стала церква Іоанна Воїна, зведена в 1803 – 12 власником маєтку Ф.Куколь-Яснопольським. Мурований садибний будинок збудовано в 1840-х рр. у панівній тоді стилістиці класицизму. За радянської доби будинок належав Куянівському цукровому заводу.

Будинок має прямокутний видовжений план, конфігурація якого ускладнена ризалітами й кріповками фасадів. На вісі симетрії чолового поздовжнього фасаду виступає

чотириколонна напівротонда доричного ордера, орієнтована на церкву. Цей фасад фланкують ризаліти. Парковий фасад розкріпований. Бічні кріповки завершені трикутними фронтонами з сегментними вікнами (люнетами) в тимпанах. Декор фасадів дуже невибагливий: прямокутні вікна без облямувальних, поверхи розділяє широкий спрощений антаблемент, вінчає фасади простий карниз. Розпланування коридорне з двобічним розташуванням приміщень.

В інтер'єрі зберігся великий зал, розділений аркадою на дві частини, прикрашений штукатурним ліпленням і альфрейним розписом геометричного і рослинного характеру. Муровано з місцевої цегли, стіни зовні й усередині потиньковані й побілені. Перекриття пласкі балкові, дахи вальмові й шипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Пам'ятка є рідкісним на Сумщині зразком класицистичного садибного будинку 1-ї пол. 19 ст. [676].

Віктор Вечерський

143. ЛІДИНЕ С-ЩЕ, СУПРУНІВСЬКА СІЛЬРАДА

143.1. Могила Кузька М.О., 1980 (іст.). На кладовищі, у 4-му ряді.

Кузько Микола Олександрович (07.09.1960, с. Сергіївка Білопільського р-ну – 11.11.1980, с-ще Лідине Білопільського р-ну) – воїн Збройних Сил СРСР, сержант. Загинув в Афганістані

Народився у багатодітній родині. Був старшим серед 10 дітей. Після закінчення у 1976 середньої школи-інтернату у м. Білопільля працював на цукровому комбінаті Куянівського радгоспу. 11 листопада 1978 призваний до лав Радянської Армії. Проходив службу у Невській стрілецькій дивізії командиром 8-го відділення мотострілецької роти 3-го батальйону. 25 грудня 1979 розвідбатальйон Невської дивізії першим увійшов в Афганістан. Сержант М.Кузько у числі перших вступив на афганську землю. 3 січня 1980 став командиром відділення 8-го мотострілецького батальйону, в/ч. пп 24785. Загинув у бою. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

На могилі встановлено мармуровий обеліск /2,0 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [677].

*Ольга Попова
Наталія Голуб*

144. ЛУЦИКІВКА С., ЛУЦИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

144.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956, 1967 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 9 воїнів з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943. Прізвища та військові звання загиблих невідомі.

У 1956 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,83 м/.

У 1967 зліва від скульптури встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /3,9 м/, на чоловому боці якого закріплено дошку з написом та прізвищами 150 загиблих воїнів-земляків [678].

Галита Кухарева

144.2. Могила Булатовича О.К., 1919 (іст.). За селом, біля церкви.

Булатович Олександр Ксаверійович (1870, м. Орел, Російська Федерація– 1919, с. Луциківка Білопільського р-ну) – відомий дослідник Африки, лауреат Великої медалі Російського географічного товариства, герой боїв у Маньчжурії, гусар і чернець, відважний розвідник у роки 1-ї світової війни.

У 1873, після смерті батька, сім'я Булатовичів переїхала у Луциківку. У 1884 Олександра зараховано до Петербурзького Олександрівського ліцею, у якому готували дипломатів і вищих державних чиновників. Після закінчення ліцею він поступив на службу в царську канцелярію, потім служив у лейб-гвардії гусарському полку.

У 1896 з місією Червоного Хреста відправився в Ефіопію. Результатом першої експедиції Олександра Булатовича стала книга «Отчет о путешествии от Энтога до Баро», за яку він отримав орден святої Анни третього ступеню.

У кін. 1897 Булатович поїхав в Ефіопію у складі офіційної російської місії, що відправлялась для встановлення дипломатичних відносин з незалежною країною. Допомогав ефіопській армії вирішувати різні тактичні завдання, вміло вів переговори, чим заслужив довіру імператора Ефіопії Менеліка II, який нагородив Булатовича найвищою військовою нагородою країни – золотим щитом і шаблею. Вивчав невідомі райони Ефіопії, дослідив течію річки Омо на усій її довжині до впадання в озеро Рудольфа. За зібрану інформацію Булатовича прийняли у дійсні члени Імператорського Російського географічного товариства. У 1900 вийшла в світ його праця «С войсками Менеліка II».

У 1900 Булатович поїхав до Китаю, де допомагав бунтарям, які боролись з місцевими феодалами. Після повернення був нагороджений орденами Анни і Володимира, отримав звання ротмістра. Французький уряд пожалував йому орден Почесного легіону. У 1903 Булатович вийшов у відставку і прийняв схиму, отримав ім'я Антонія.

У 1911 останній раз відвідав Ефіопію, де вирішив питання про відкриття російської православної місії і доглядав за хворим Менеліком II.

У 1914 Булатович відправився на Західний фронт у якості священника Червоного Хреста.

У 1918 отець Антоній повернувся у Луциківку, жив у невеличкій келії, де в ніч з 5 на 6 грудня 1919 був вбитий грабіжниками. Похований на кладовищі.

У 1949 на могилі Булатовича встановлено дерев'яний обеліск. У 1990 його замінено на мармуровий. У 1999 на місці, де стояв скит Антонія збудовано капличку. У 2003 останки Булатовича перенесено з кладовища до церкви.

У 2004 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/ з посвячувальним текстом та надгробну мармурову плиту /1,2 x 0,6 м/ [679].

*Ольга Алетич
Наталія Голуб*

144.3. Могила Мусієнка А.Г., 1985 (іст.). Вул. Новоселівка. На кладовищі № 2.

Мусієнко Анатолій Григорович (06. 01.1966, с. Любимівка Нижньогородського р-ну Кримської області – 25.05.1985, с. Луциківка) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані

До призову у армію працював газоелектрозварювальником у об'єднанні «Сумихімпром». 11 листопада 1984 призваний до лав Радянської Армії. З квітня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 13879. Здійснив шість стрибків з парашутом. Особисто брав участь у знищенні вогневої точки противника з вогнемету, що сприяло успішному виконанню завдання мотострілецької роти. Командир відділення взводу хімічного захисту, мол. сержант А.Мусієнко був смертельно поранений і помер на полі бою під час ведення бойових дій по знищенню вогневої точки супротивника. Указом Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений орденами Червоної Зірки (25.10.1985) та Бойового Червоного Прапора.

На могилі встановлено гранітний обеліск /1,6 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [680].

Наталія Голуб

145. МАКСИМІВЩИНА С., ГОРОБІВСЬКА СІЛЬРАДА

145.1. Майдан (археол.). За 1,0 км на схід від східної околиці села.

Займає мисоподібний виступ правого корінного берега пересохлої річки, правої притоки р. Крига. Виявлений О.Коротю у 2006.

Майдан має округлу форму, діаметром 40 м та висотою 3,0 м. По центру майдану розташований «вус» округлої форми, висотою 2,0 м. Майдан задерновано [681].

Олексій Коротя

145.2. Меморіальний комплекс: Братська могила підпільників, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). На кладовищі, праворуч від входу.

Поховано шість підпільників: М.Бондаренко, С.Бойко, Ф.Близько, Г.Козиревський, А.Паникаренко, М.Семишкур. Розстріляні німецько-нацистськими загарбниками у липні 1943.

У 1980 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку у формі вітрила /1,7 м/, на фасадній частині якого – меморіальний напис і прізвища похованих.

З лівого боку на обеліску – фото одного з підпільників. Знизу – чорна гранітна плита /0,87 х 0,51 м / з прізвищами 65-ти загиблих воїнів-земляків [682].

Литон Подопригора

146. МАРКІВКА С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

146.1. Курган (археол.). 0,2 км ліворуч від дороги Марківка – Штепівка, за 90 м до повороту дороги на с. Луциківка.

Курган досліджено у 1988 Л.Білинською, обстежений В.Приймаком у 2006.

Діаметр насипу – 30 м, висота – 2,0 м. Курган задерновано, вершина пошкоджена триангуляційним знаком [683].

Лариса Білинська

146.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957, 1967, 1993 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 31 воїна 21-го, 42-го, 497-го, 764-го, 836-го, 931-го, 1140-го, 1142-го, 1144-го стрілецьких полків 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, 39-ї гвардійської бригади 704-го стрілецького полку. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943 та померли від ран у ХППГ № 4388, 1388. Відомі прізвища 27 загиблих.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск.

У 1957 обеліск замінено залізобетонною скульптурною групою: воїн, дівчинка та хлопчик /3,8 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,82 м/. У 1993 на надгробну плиту з постаменту перенесено уточнений напис.

У 1967 зліва від братської могили встановлено бетонний обеліск /7,0 м/ пірамідальної форми, на його бокових гранях акріплено дошки з прізвищами 267 загиблих воїнів-земляків.

У 1993 проведено реконструкцію. Попереду скульптурної групи, на могилі покладено надгробну плиту з чорного граніту з прізвищами 27 загиблих воїнів-земляків [684].

Галина Кухарева

Наталія Голуб

147. МАР'ЯНІВКА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

147.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, у 2-му ряді, праворуч від входу.

Поховано 3-х радянських воїнів. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943. Відоме прізвище одного воїна – рядовий М. Овчаренко. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1946 на могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/ у формі чотиригранної піраміди з зіркою на верхівці [685].

Ольга Попова

148. МОСКАЛЕНКИ С., ВОРОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

148.1. Могила Дубровського В.М., 1985 (іст.). Вул. Висилок. У кінці кладовища, праворуч від центрального входу.

Дубровський Валерій Миколайович (14.07.1964, с. Куянівка Білопільського р-ну – 19.03.1985, с. Москаленки) – сержант Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані

У 1982, після закінчення Білопільського ПТУ № 5, отримав фах провідника вагону. Працював у ДЕПО на станції Полтава. 1 квітня 1983 призваний до лав Радянської Армії. З 21 червня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 51931. Був командиром відділення. Загинув у бою. Указом Президії Верховної Ради СРСР посмертно

нагороджений орденом «Червоної Зірки»(16.08.1985) і медаллю «За відвагу»(05.05.1985). На могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [686].

Ольга Попова

148.2. Могила Кайдаша В.Ф., 1972 (іст.). Вул. Висилок. У центральній частині сільського кладовища, у 5-му ряді, праворуч від центрального входу.

Кайдаш Володимир Федорович (16.09.1914, с. Лисняки Яготинського р-ну Київської області – 31.07.1972, с. Москаленки Білопільського р-ну) – Герой Радянського Союзу (24.45.1945).

Після закінчення Смілянського сільгосптехнікуму працював на цукрових заводах у Чернігівській та Сумській областях (Буринський та Куянівський цукрозаводи). Почесний член бригади Куянівського цукрового заводу. У Червоній армії з серпня 1943. Командував відділенням кабельно-телеграфної роти 359-го окремого батальйону зв'язку (23-й стрілецький корпус 46-та армія 2-й Український фронт).

За мужність та відвагу, виявлені під час форсування Дунаю 5 грудня 1944, встановлення зв'язку з командуванням та прокладання кабельних ліній присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Повернувшись з армії у листопаді 1945, тривалий час працював головним механіком Куянівського цукрового заводу, неодноразово обирався депутатом Куянівської сільради. Йому належить ініціатива створення в Куянівці краєзнавчого музею.

Його іменем названа центральна вулиця с.Куянівка, на якій у 1981 встановлено пам'ятний знак.

У травні 2005 у м. Білопіль відкрито алею Слави, де вшановано пам'ять Героя. На могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/, на якому закріплено дошку з написом [687].

Наталія Голуб

Ольга Попова

149. НОВІ ВІРКИ С., НОВОВІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

149.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 42-х воїнів 1-ї гвардійської мотострілецької дивізії 4-ї армії, які загинули у вересні 1941 в оборонних боях за село, та воїни з підрозділів 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 5-ти загиблих: рядовий А.Рева (13-а гв. СД), майор О.Чесмочаков (в/ч. пп. 36250, 105-й сх. з/д. батальйон), рядовий В.Шейко (13-а гв. СД), ст. сержант М.Бочаров (113-й гв. СП), рядовий О.Пилипенко.

У 1957 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1964 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному, облицьованому металом постаменті /2,0 м/ [688].

Антон Подопрігора

149.2. Городище пізньосередньовічне, 17 – 18 ст. (археол.). На північній околиці села, урочище Городище. Займає мисоподібний виступ лівого берега р. Вир, в місці де річка повертає на 90⁰.

Виявлене у 2004 Є.Осадчим. Городище має підтрапецієподібну форму розмірами 150 x 120 x 40 м. Поверхня городища рівна, має невеликий ухил у бік річки. Висота над рівнем заплави становить 16 – 20 м. З напільного боку простежуються залишки валу шириною 7,0 – 12 м та висотою 0,7 – 1,0 м. Вал в окремих місцях розорюється, на ньому розташовані будинки. Найкраще зберігся він в північно-східній частині. З напільного боку валу був розташований рів. У місцевих жителів вулиця має назву «Канава». У післявоєнні роки рів було засипано, а пізніше вулицю заасфальтовано. Від рову залишилися невеликі ярки, що утворилися в результаті ерозії. Вони вказують на місце, де рів впритул підходив до схилу заплави. Ймовірна ширина рову 10 – 12 м. Північно-західний та північно-східний схили досить круті та додатково укріплені ескарпом висотою 2,0 – 3,0 м, при цьому з північно-східного боку утворився майданчик шириною 2,0 м. Поверхня городища розорюється та зайнята будинками, на даний момент нежилими. Західна частина схилу та поверхня

майданчика заросла густим чагарником та деревами, що утруднює обстеження. На поверхні зібрані уламки ліпного посуду епохи бронзи та пізнього середньовіччя [689].

Євген Осадчий

149.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.

У роки Другої світової війни 266 воїнів-земляків загинули на різних фронтах.

На честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру жінки /3,5 м/. Перед скульптурою – бетонна плита /1,1 x 0,9 м / з меморіальним написом і 12 встановлених півколом за скульптурою /1,12 x 1,35 x 0,6 м/ бетонних тумб з прізвищами загиблих [690].

Ольга Попова

149.4. Поселення, раннє середньовіччя, 5 – 7 ст. н. е. (археол.). На північній околиці села, на підвищенні, в заплаві лівого берега р. Вир. Поселення досліджувалось Д.Телегіним у 1953 та В.Приймаком, Л.Білинською, С.Юренко у 1986.

Розміри поселення 300 x 100 м. На території центральної частини поселення знаходиться ферма. Краї підвищення задерновані. Потужність культурного шару – 0,8 м. З пам'ятки походять матеріали колочинської культури [691]

Віктор Приймак

149.5. Поселення, раннє і розвинуте середньовіччя, 8 – поч. 9 ст., та 12 – 13 ст. (археол.). За 0,7 км на північ від північно-східної околиці села, на високій заплаві лівого берега р. Вир, поблизу її впадіння в р. Сейм.

Досліджене В.Приймаком у 1986, обстежене В.Приймаком у 2006.

Розміри поселення 300 x 30 – 40 м. Поселення займає два невисоких дюнных підвищення, віддалені від русла річки на 20 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. З поселення походять матеріали волинцевської культури. На момент обстеження у 2006 площа поселення задернована. Розкопки не проводилися. Матеріали обстеження зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [692].

Віктор Приймак

150. НОВОІВАНІВКА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

150.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 10 воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943. Відомі прізвища 9 загиблих: ст. лейтенант О.Турков, мол. лейтенант М.Кононов, ст. сержант М.Банишев, рядові Г.Решетько, С.Маслов (усі 687-й СП), Г.Воронов (416-й СП), Г.Сухоруков (796-й СП), В.Черняков (524-й СП), І.Червяченко (989-й СП).

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск.

У 1977 обеліск замінено бетонною скульптурою жінки /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/. На могилі покладено мармурову плиту з меморіальним написом і прізвищами 5 воїнів [693].

Галина Кухарева

150.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). При в'їзді в село, праворуч від дороги на м. Суми.

Поховано 6 воїнів з підрозділів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Загинули 15 жовтня 1941 під час оборонних боїв за село від німецько-нацистських загарбників. Прізвища загиблих невідомі.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /2,4 м/ з написом на чоловічому боці [694].

Галина Кухарева

150.3. Курган (археол.). За 1,0 км на південний схід від північно-східної околиці села та за 0,7 км на південний захід від повороту до с. Кисла Дубина, у полі.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротейо у 2006.

Курган має округлу, напівсферичну форму. Діаметр кургану – 40 м, висота – 1,7 м. Курган задернований. Розкопки не проводилися [695].

Олексій Коротя

151. НОВОПЕТРІВКА С., КУЯНІВСЬКА СІЛЬРАДА

151.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані Є.Нинахов – рядовий 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який загинув у жовтні 1941 в оборонних боях за село, та М.Канухов – лейтенант 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу біля школи, на якій у тому ж році встановлено обеліск.

У 1967 відбулося повторне перепоховання останків у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,86 м/ закріплено дві дошки з написом і прізвищами загиблих [696].

Галина Кухарева

152. ОБОДИ С., ОБОДІВСЬКА СІЛЬРАДА

152.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 4-х воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули 2 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 3-х воїнів: рядові І.Фурсов (42-й СП), О.Ходикін (42-й стрілецький полк), Ф.Мещеров (1408-й зенітний артилерійський полк).

У 1953 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу біля школи.

У 1967 відбулося повторне перепоховання у братську могилу в центр села. На могилі у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /1,6 м/.

У 1975 з тильного боку від скульптури встановлено бетонну стелу /2,95 x 6,0 м/ у вигляді розгорнутого прапора з барельєфним зображенням епізоду бою. На стелі – текст з посвятою. По обидва боки від братської могили встановлено дві цегляні оцентовані стели /2,6 x 9,2 м/ з прізвищами 248 загиблих воїнів-земляків [697].

Антон Подопрігора

152.2. Пам'ятний знак Ракусі Д.І., 1985 (іст.). Вул. Ракуси. У центрі села, біля ставка.

Ракуса Дмитро Іванович (1918, с. Ободи Білопільського р-ну – 27.01.1940) – Герой Радянського Союзу (26.04.1940).

Народився в селянській родині. У 10 років з батьками переїхав до Красноярського краю (Російська Федерація). Закінчив 9 класів. З 1939 проходив службу у прикордонних військах. У тому ж році закінчив Саратовське училище НКВС (Російська Федерація). Учасник радянсько-фінляндської війни 1939 – 40. Командир мінометного взводу 4-го прикордонного полку (військ НКВС) лейтенант Д.Ракуса у січні 1940 узяв на себе командування підрозділом, оскільки командир загинув. Керований ним підрозділ опинився в оточенні і, прорвавши ворожі укріплення, вийшов на з'єднання з частинами радянської армії. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно Д.Ракусі за цю успішно проведену операцію. Нагороджений орденом Леніна. Загинув у бою.

У 1985 встановлено цегляний, оцентований, прямокутної форми /6,3 м/ пам'ятний знак, у верхній частині – барельєфне зображення Героя, нижче – меморіальний напис [698].

Надія Подоляка

Ольга Попова

153. ПАВЛІВКА С., ПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

153.1. Будинок Ольгинської лікарні, 1912 (архит., іст.). Комплекс, що складається з трьох одноповерхових цегляних будинків, міститься на невисокому пагорбі на околиці

села. У головному корпусі розмішувалися стаціонар і амбулаторія, а в двох дворових флігелях – пральня, аптека, пологове відділення та житло лікарів.

Комплекс збудовано 1912 коштом княгині Ю.Хілкової і названо “Ольгинською лікарнею” в пам'ять про її онуку княжну Ольгу Хілкову. З Ольгинською лікарнею пов'язані життя і діяльність кількох поколінь власників маєтку в цьому селі князів Хілкових – учасників визвольного руху в Російській імперії кін. 19 – поч. 20 ст.

Князь Дмитро Олександрович Хілков (1857 – 1914) – армійський підполковник, учасник російсько-турецької війни. Оселився в Павлівці у 1884 і у 1886 безкоштовно передав селянам 400 десятин належної йому землі. Князь був особисто знайомий з письменником Л.Толстим, художником М.Ге. Підтримував зв'язки з марксистом Г.Плехановим, анархістом князем П.Кропоткіним, письменником М.Лесковим. Князь розпочав проповідь «толстовства» й атеїзму в Павлівці та навколишніх селах Річки й Вири. За це у 1892 його заслали на 5 років на Кавказ. У 1893 старших дітей Д.Хілкова Бориса й Ольгу повелінням імператора Олександра III забрали у батьків і передали для християнського виховання бабусі, княгині Ю.Хілковій. Князь Д.Хілков з Кавказу виїхав за кордон. На поч. 20 ст. він разом з В.Бонч-Бруєвичем видавав у Швейцарії «Народні листки», друкувався в газеті В.Ульянова (Леніна) «Іскра». Його брошура «Об уличных беспорядках (мысли военного)» викликала значний розголос у 1902. Д.Хілков був автором книг «Терор і масова боротьба» (Женева, 1904 р.), «Революція і сектанти» (Женева, 1905), «Про свободу і як вона добувається» (Женева, 1905).

Під впливом агітації князя в Павлівці відбулися вересневі події 1901, коли селяни увірвалися до церковно-парафіяльної школи, учинили наругу над іконами, намагалися розгромити Михайлівську церкву і вчинили опір владі. З приводу цих подій В.Бонч-Бруєвич писав у 1902: «Павловское дело (...) показывает нам, что среди крестьянского населения накопилось много ненависти к современному порядку вещей в России. По всем этим событиям мы видим, что не только жители городов и фабричных районов, но и жители степей, гор и лесов не в состоянии более выносить ярма самодержавия, что несомненно приближается час великой народной расплаты за всё зло, содеянное царями, министрами, всякими другими властями и господами». До судової відповідальності було притягнуто 68 павлівських селян. Їх захищав видатний письменник В.Короленко. Процес був закритим, а вирок – досить жорстким.

У різний час Павлівку відвідували письменники І.Бунін і В.Короленко, художник М.Ге і М.Альохін, більшовицький діяч В.Бонч-Бруєвич.

Після завершення першої російської революції 1905 – 07 князь Д.Хілков повернувся в Павлівку. Тут він жив до початку першої світової війни. У серпні 1914 він добровільно вступив до діючої армії і невдовзі загинув у бою неподалік Львова. Похований на хуторі Дмитрівка поблизу Павлівки.

У князя було четверо дітей – Борис, Ольга, Єлизавета і Олександр. Сестри Ольга і Єлизавета покінчили з собою в 1910, Борис Хілков за радянських часів обіймав низку відповідальних посад. Олександр служив у Добровольчій армії, виїхав на еміграцію, а 1934 повернувся в СРСР.

Головний корпус лікарні складний у плані, видовжений. Він звернений чолом на схід. Цей фасад симетричний, тривісний. Середня вісь акцентована фігурним щипцем, бічні – одновіконними ризалітами зі щипцями й оригінальної форми лопатками. Тильний фасад має складнішу асиметричну побудову з двома крилами, перпендикулярними до основного корпусу.

Вся будівля має підвал і піднята на високий цоколь. Підвал освітлюють невеликі віконця «лежачих» пропорцій із лучковими перемичками, що виходять на північний фасад. Розпланування північної частини корпусу анфіладне, решти – коридорне, з одностороннім розташуванням приміщень.

Площини фасадів розчленовані метричним шерегом прямокутних вікон без облямувань та пласкими лопатками зі ступінчасто нависаючими навершнями, декорованими типовим для модерну мотивом кола з трьома прямовисними стрічками. Навершя підносяться над

рівнем вінчального карнизу на кшталт невеликих веж. Стіни завершує зубчастий ступінчастий фриз і карниз невеликого виносу. Центральний щипець прикрашає напис церковнослов'янською вяззю «Ольгинская лечебница». В інтер'єрі декор відсутній.

Споруда мурована з цегли ланцюговою системою на вапняно-піщаному розчині. У середині стіни потиньковані, зовні були потиньковані лише цоколь, лопатки й елементи вінчання. Усі перекриття пласкі по дерев'яних балках. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Дворові флігелі симетричні, прямокутні в плані з ризалітами. Вирішені в таких само архітектурних формах і конструкціях, що й головний корпус.

Таким чином Ольгинська лікарня в Павлівці – не тільки оригінальний архітектурний витвір провінційного модерну, а й єдиний історичний об'єкт, пов'язаний із пам'яттю родини князів Хілкових. Це комплексна пам'ятка архітектури та історії [699].

Віктор Вечерський

153.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957, 1958 (іст.). У центрі села, біля сільради. Поховано 6 воїнів з підрозділів 240-ї та 254-ї стрілецьких дивізії 38-ї армії. Загинули у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх похованих воїнів: сержант В.Горбачов (42-й СП), рядові В.Загоруйко (4-й СП), В.Сульдін, В.Павлов (524-й СП), В.Плуталов (416-й СП), А.Башилов (936-й СП 254-а СД). Село визволено 3 вересня 1943.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ з написом на цегляному постаменті /2,2 м/.

У 1958 зліва від братської могили встановлено бетонну стелу з барельєфним зображенням жінки та воїнів /1,83 x 0,29 x 3,85 м/ і меморіальним написом. У нижній частині стели – біла мармурова дошка з прізвищами 454 воїнів-земляків, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни [700].

Антон Подопрігора

153.3. Могила Хілкова Д.О., 1914 та могила Хілкової Є.Д., 1910 (іст.). На околиці села (куток Човен), за 1,0 км від російсько-українського кордону.

Хілков Дмитро Олександрович (13.11.1857 – жовтень 1914) – учасник визвольного руху в Росії кін. 19 – поч. 20 ст.

З початком Першої світової війни пішов на фронт. Загинув у жовтні 1914 неподалік від Львова. Похований сином Борисом у 1914 на батьківщині поруч з могилою доньки Єлизавети. У 1987 могилу відвідав правнук О.Хілков, який вказав місце поховання діда.

У 2010 на могилі встановлено гранітний хрест /2,0 м/ з анотацій ним написом. Поруч, на могилі доньки О. Хілкова, – обеліск із мармурового дрібку, на чоловому боці якого – дошка з чорного граніту. На дошці – анотацій ний напис [701].

Надія Подоляка

154. ПЕРШЕ ТРАВНЯ С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

154.1. Курган (археол.). За 0,8 км на південь від села та 0,3 км на північний схід від урочища Останець, в полі, поблизу дороги до с. Марківка.

Курган досліджено у 1988 Л.Білинською, обстежений О.Коротєю та Є.Осадчим у 2010.

Діаметр насипу – 30 м, висота – 1,5 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [702].

Лариса Білинська

154.2 Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на південний схід від села та 0,3 км на північний схід від с. Марківка на кордоні Білопільського та Сумського р-нів (за 400 м від могильника розташований одиночний курган).

Досліджено у 1988 Л.Білинською за даними отриманими від жителя с. Марківка В.Нехаєнка. У 2010 обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю.

Могильник складається з 3-х курганів. Діаметр насипів – 36 м, висота – 1,0 – 3,5 м, діаметр одиночного – 30 м, висота 1,5 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [703].

Лариса Білинська

154.3. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на південь від с. Марківка та за 150 – 200 м на південний схід від урочища Останець, у полі.

Курганний могильник досліджено Л.Білинською у 1988, у 2010 обстежений Є.Осадчим та О.Коротю.

Могильник складається з 3 курганів. Насипи округлі, напівсферичної форми. Діаметр насипів 24 – 36 м, висота 1,0 – 3,5 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [704].

Лариса Білинська

155. ПІЩАНЕ С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

155.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.

Невідомий воїн 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Загинув під час оборонних боїв за село у вересні 1941. Військове звання невідоме.

У 1946 на могилі встановлено металевий обеліск /2,2 м/ [705].

Галина Кухарева

156. РИЖІВКА С., РИЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

156.1. Курган (археол.). За 950 м на південний схід від села та за 750 м на північний захід від прикордонного пункту «Рижівка», у полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротю у 2006.

Курган має округлу форму, діаметр – 35 м, висота – 1,5 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [706].

Олексій Коротя

156.2. Поселення-1, багатощарове, 3 тис. до н. е – 1 тис. н. е. (археол.). За 0,3 км на південний схід від цегельного заводу, розташованого на південній околиці села. З південного заходу розташована дорога Тьоткіне – Атинське, та Атинське – цегельний завод. Займає край зниженої ділянки мису лівого корінного берега р. Сейм у місці перетинання тераси долиною безіменного струмка.

Виявлене В.Приймаком у 1994, обстежене Є.Осадчим та О.Коротю у 2006.

Розміри поселення 90 x 50 м, висота над рівнем заплави – 5 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м, розорювалося на глибину 0,3 м. На момент обстеження задерноване. З поселення походять уламки ліпного посуду епохи бронзи або раннього залізного віку та ранньослов'янського часу. На момент обстеження у 2006 у південній частині виявлено руйнування поселення глиняним кар'єром [707].

Віктор Приймак

156.3. Поселення-2, багатощарове, 3 – 1 тис. до н.е. 5 – 7 ст. н. е. 12 – 13 ст. (археол.). За 0,3 км на південний захід від цегельного заводу, з північно-західного боку городища проходить залізниця Тьоткіне – Ворожба.

Займає високий мис лівого корінного берега р. Сейм. Виявлене В.Приймаком у 1994, обстежене О.Коротю та Є.Осадчим у 2006.

Розміри Поселення-200 x 150 м, висота над рівнем заплави становить 10 – 12 м. Потужність культурного шару становить 0,35 м, розорюється. З поселення походить кераміка епохи бронзи, ранньослов'янського та давньоруського часу. На момент обстеження у 2006 поселення розорюється [708].

Віктор Приймак

157. РІЧКИ С., РІЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА

157.1. Братська могила підпільників, 1941 – 43, та радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані підпільники групи, що діяла на території сіл Гуринівка, Василівщина, Річки з вересня 1941 по вересень 1943. Розстріляні нацистами у період окупації 1941 – 43. Відомі прізвища 15 загиблих.

У цій могилі також похований воїн 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Л. Васильєв. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943.

У 1962 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /1,8 м/ [709].

Литон Подопрігора

157.2. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на південь від південної околиці села по дорозі в с. Рудка.

Курганний могильник досліджено В.Дяденком у 1951. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Могильник складається з 3-х курганів, що розташовані на відстані 80 – 100 м один від одного. Насипи округлі, напівсферичної форми. Діаметр насипів – 20 – 30 м, висота 0,5 – 0,7 м. Кургани розорюються. Під час досліджень поблизу південного кургану знайдено горщик зрубної культури. Розкопки не проводились [710].

Ірина Мовчан

157.3. Могила Лисенко Ф.І., 1943 (іст.). На початку Пугачовського кладовища, праворуч від центрального входу.

Лисенко Фекла Іванівна (1907 – 43) – підпільниця. Закатована нацистами у 1943.

Під час окупації на території сіл Гуринівка, Василівщина, Річки діяла підпільна група, членом якої була Ф.Лисенко. Підпільники проводили антинацистську пропаганду серед жителів сіл, здійснювали терористичні акти проти нацистів, передавали відомості у партизанські загони. У 1943 Ф.Лисенко нагороджена орденом «Трудового Червоного Прапора».

У 1956 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,55 x 0,58 м/, на фасадній частині якого – меморіальний напис і фото загиблої [711].

Наталія Голуб

Ольга Попова

157.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

715 мешканців села загинули на різних фронтах у роки Другої світової війни. На честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру жінки-матері /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,0 м/, ліворуч якої цегляна оцентована стела /9,3 x 0,5 x 3,0 м/ прямокутної форми з меморіальним написом і 15 бетонних плит /1,1 x 0,6 м/ з прізвищами загиблих [712].

Людмила Шестак

157.5. Пам'ятний знак Супруну С.П., 1975 (іст.). Вул. Супруна. На околиці села.

Супрун Степан Павлович (02.08.1907, с. Річки Білопільського р-ну – 04. 07.1941, загинув у повітрянім бою) – Герой Радянського Союзу (20.05.1940).

Народився у селянській родині. Закінчив неповну середню школу. Після закінчення школи працював у механічному цеху на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе. У Червоній Армії з 1929. У 1930 закінчив школу молодших авіаційних спеціалістів, у 1931 – військову школу пілотів, з 1931 – льотчик-випробувач, з 1931 був депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання. За успішне виконання завдання з випробування літаків у 1936 нагороджений орденом Леніна. З 3-го липня 1939 по 20 січня 1940 воював у Китаї, командував групою винищувачів. За героїзм та мужність, проявлені у боях присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Учасник радянсько-фінляндської війни. На фронтах Другої світової війни з червня 1941. Командир 401-го винищувального авіаційного полку (23-я змішана авіаційна дивізія, Західний фронт) підполковник С.Супрун збив 2 ворожих літака. У повітрянім бою з 6 літаками противника 4 липня 1941 загинув. 22 липня 1941 нагороджений другою медаллю «Золота Зірка» (посмертно). Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Китайської республіки. Похований у Москві (Російська Федерація) на Новодівочому цвинтарі.

У 1975 на батьківщині С.Супруна встановлено пам'ятний знак з мармурового дрібку прямокутної форми /3,3 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. У його верхній частині – барельєфне зображення Героя, а посередині – мармурова дошка з меморіальним написом. У Сумах встановлено бронзовий бюст С.Супруну. На будинку одного з цехів СМНВО ім. М.В.Фрунзе – меморіальна дошка. У Білопільці вшановано ім'я героя на алеї Слави. Його іменем названі вулиці в Москві, Борисові, школа № 9 і школа-інтернат у Сумах [713].

Надія Подоляка

158. РУДА С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

158.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, праворуч від входу, у 6-му ряді.

Поховано 7 воїнів 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули 3 вересня 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища похованих невідомі.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1950 металевим /2,2 м/ [714].

Галина Кухарева

159. РУДКА С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

159.1. Курган-1 (археол.). За 0,8 км на захід від с. Рудка, за 0,6 км на північний схід від кургану знаходиться опора ЛЕП № 87.

Курган досліджено у 1988 Н.Миловановою, у 2010 обстежений Є.Осадчим та О.Коротю.

Діаметр насипу – 25 м, висота – 1,2 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [715].

Наталія Милованова

159.2. Курган-2 (археол.). За 0,3 км на північ від північно-західної околиці села, між ґрунтовою дорогою до села та опорою ЛЕП, у полі.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротю у 2006.

Курган овальної форми, діаметр – 35 x 15 м, висота – 1,0 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [716].

Олексій Коротя

159.3. Курган-3 (археол.). За 0,6 км на північ від південно-східної околиці села, поблизу ґрунтової дороги до села, у полі.

Виявлений В.Приймаком та О.Коротю у 2006.

Курган овальної форми, діаметр – 60 x 30 м, висота – 2,0 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [717].

Олексій Коротя

159.4. Курганний могильник (археол.). За 0,3 км на північ від північної околиці села. Займає підвищення, утворене двома ярами.

Виявлений та обстежений О.Коротю та Є.Осадчим у 2006

Могильник складається з двох курганів та майдану. Майдан та кургани стикаються полами. Розмір кургану № 1: висота – 2,0 м, діаметр – 30 м Частина насипу задернована, поли розорюються. На вершині – яма від триангуляційного знаку. Курган № 2: діаметр – 35 м, висота – 1,0 м. Розорюється. Майдан округлої підковоподібної форми. Діаметр – 60 м, висота – 1,2 м, поруч розташовані невеликі «вуса» викиду. Майдан розорюється [718].

Олексій Коротя

160. СЕРГІЇВКА С., СЕРГІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

160.1. Меморіальний комплекс: Братська могила червоногвардійців, 1918 – 20, та радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст.). У центрі села, зліва від школи.

Поховано 4 червоногвардійців. Загинули у період громадянської війни 1918 – 20. Прізвища загиблих невідомі. У братській могилі поховані також 15 воїнів з підрозділів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули у квітні та вересні 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища трьох

загиблих: ст. лейтенант П.Лісний, сержант В.Кокарев, І.Кузнецов (931-й СП) Село визволено 4 вересня 1943.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з написом на цегляному постаменті /2,5 м/.

У 1961 справа від братської могили встановлено цегляну стелу /5,2 х 1,1 х 2,0 м/ з прізвищами 205 воїнів-земляків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни [719].

Антон Подопрігора

161. СИНЯК С., КОРШАЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

161.1. Курган (археол.). Між садибами на території села, поблизу автотраси Суми – Глухів.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Курган округлий, напівсферичної форми, діаметром 25 – 30 м, висотою 0,9 м. На момент обстеження у 2006 курган розорюється. Розкопки не проводилися [720].

Віктор Приймак

161.2. Курганний могильник (археол.). На південно-східній околиці села, поблизу автотраси Суми – Глухів, у полі.

Досліджувався В.Богусевичем у 1958 – 59 та В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Складається з 2-х курганів та 3-х майданів. Курганні насипи округлі, напівсферичної форми, діаметром 20 – 30 м, висотою 1,0 – 1,5 м. На момент обстеження у 2006 майдани задерновано, кургани розорюються. Розкопки не проводилися [721].

Віктор Приймак

161.3. Курганний могильник (археол.). За 0,6 км на південний захід від сільського цвинтаря, у полі.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Складається з 3-х курганів. Один з насипів витягнутий, розмірами 20 х 40 м, висотою 0,8 – 1,0 м. Інші кургани округлі, напівсферичної форми, діаметром 30 м, висотою 1,0 м. На момент обстеження у 2006 кургани розорюються. Розкопки не проводилися [722].

Віктор Приймак

161.4. Курганний могильник (археол.). На північно-західній околиці села, поблизу схилу вибалка, на виїзді з села, біля автотраси Суми – Глухів.

Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Складається з 2-х курганів. Кургани округлі, напівсферичної форми, діаметром 20 – 30 м, висотою 0,5 – 1,2 м. На момент обстеження у 2006 кургани розорюються. Розкопки не проводилися [723].

Віктор Приймак

162. СТАРІ ВИРКИ С., НОВОВИРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

162.1. Курган (археол.). За 0,75 км на південний схід від села та за 20 м на схід від дороги, що веде до села, у полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Курган витягнутої форми, діаметр – 65 х 30 м, висота 3,0 м. Курган задернований. Розкопки не проводилися [724].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

162.2. Поселення, бронзовий вік, 2 – 1 тис. до н. е. (археол.). Вигин лівого берега р. Вир. За 1,2 км на південний схід від південно-східної околиці с. Старі Вирки та за 1,0 км на північний захід від с. Ворожба.

Займає схили невеликої балки, висота над заплавою становить 8,0 – 10 м. Територія поселення розорюється. Вздовж берега йде дорога з с. Старі Вирки до с. Ворожба. За 0,4 км на північ проходить залізниця. Досліджене Г.Романовою у 1990, обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Дослідження поселення виявило культурний шар потужністю 0,5 – 0,7 м. На момент обстеження розорюється на глибину 0,3 м. Пам'ятка відноситься до зрубної культури

межі 2 – 1 тис. до н.е. На поверхні зібрано уламки ліпної кераміки з домішками дрібного піску та органіки в тісті. Знайдено уламки вінчиків горщиків баночної форми з слабкими розчісуваннями та наколами під краєм, фрагменти стінок та донець з виділеною закраїною. Поселення частково перекривається в північній частині селищем скіфського часу. Територія поселення – 700 х 60 м. З поселення походять фрагменти глиняної обмазки, фрагменти кісток тварин та уламки пісковика, що побував у вогні [725].

Галина Романова

162.3. Поселення раннього залізного віку, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). Займає вигин лівого берега р. Вир за 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Старі Вирки, охоплює ділянку високого корінного берега річки. По східній частині селища проходить дорога з с. Старі Вирки до с. Ворожба. За 0,3 км на північ проходить залізниця. Берег обривається в долину річки, висота схилу – 15 м.

Відкрито Г.Романовою у 1990, обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2006.

Розміри поселення 80 х 100 м. Висота над рівнем заплави становить 8,0 – 10,0 м. З поселення походять фрагменти ліпних горщиків з пальцевими зачіпами та проколами під вінчиком, уламок глиняного важка. Кераміка має значні домішки шамоту та дрібний пісок у тісті, зустрінуті також фрагменти глиняної обмазки, фрагменти кісток тварин. Знахідки розташовані у вигляді скупчень. На момент обстеження територія поселення розорується [726].

Олексій Коротя

Галина Романова

163. СТАРОЗИНІВ С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

163.1. Майдан (археол.). 1,2 км на південь від південної околиці села та за 0,2 км на північ від траси Суми – Конотоп, в полі.

Обстежений Є.Осадчим у 2009. Діаметр майдану – 50 м, висота – 2,0 м. В центрі знаходиться лійкоподібної форми яма діаметром близько 25 м та глибиною понад 2,0 м. У північній частині простежується пониження, найімовірніше – вихід з майдану [727].

Євген Осадчий

164. СУЛЬСЬКЕ С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

164.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 2-х воїнів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища та військові звання похованих невідомі.

У 1970 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,47 м/ [728].

Галина Кухарева

165. СУПРУНІВКА С., СУПРУНІВСЬКА СІЛЬРАДА

165.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 13 воїнів з підрозділів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії; 836-го, 842-го, 931-го стрілецьких полків 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії; 396-го медсанбату. Загинули 4 вересня 1943 під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ з меморіальним написом на цегляному облицьованому металом постаменті /3,02 м/ [729].

Галина Кухарева

166. ТЕРЕЩЕНКИ С., ТЕРЕЩЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

166.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1995 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані 2 пілоти, які загинули у вересні 1941 в оборонних боях за село Новоандріївка Білопільського р-ну, та 10 радянських воїнів з підрозділів 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та з підрозділів 42-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення сіл Терешенки і Новоандріївка від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 9 воїнів: ст. лейтенант І.Клюквін, ст. лейтенант О.Вершинін, лейтенант В.Архипов, лейтенант А.Кочетков, лейтенант І.Коломієць (усі 180-а СД), сержант Л.Пашенко (в/ч. пп. 24007), рядовий Р.Циганенко (в/ч. пп. 24007), рядовий Ф.Бояркін (в/ч. пп. 24007), рядовий Садів, рядовий В.Пищедоров

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /3,7 м/.

У 1988 зліва від могили було встановлено цегляну стелу /2,3 x 3,0 м/ з прізвищами 31 загиблого воїна-земляка.

У 1995 проведено реконструкцію: знято бетонну стелу, а перед братською могилою встановлено чотири плити /0,70 x 0,45 м/ з рожевого граніту з прізвищами 179 воїнів-земляків, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни [730].

*Галина Кухарева
Ольга Попова*

167. ТОВСТА С., ТОВСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА

167.1. Братська могила Катькала С.М., 1922, та радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля крамниці.

Катькала Степан Мусійович – учасник революційних подій 1-ї російської революції. Загинув під час класової боротьби 27 грудня 1922. У цій же могилі поховано 13 радянських воїнів (пп 74013, 28983, 520-й СП, учбова рота 180-ї СД). Серед них рядовий, сапер 55-ї інженерно-саперної бригади (в/ч. пп. 071679) 5-ї гв. армії М.Бендошаєв, який загинув 26 вересня 1941 під час оборонних боїв за село, та воїни 520-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /1,8 м/.

У 1968 по обидва боки від братської могили встановлено 2 стели /1,0 x 0,9 м/ з прізвищами 11 воїнів, які загинули у боях за село [731].

Галина Кухарева

167.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

У роки Другої світової війни 250 воїнів-земляків загинули на різних фронтах.

У 1973 встановлено залізобетонну скульптуру жінки /3,5 м/ на цегляному постаменті /4,5 м/. Праворуч та ліворуч від скульптури – цегляні оцентовані стели Г-подібної форми /17 x 2,6 м/. На стелах розміщені 17 меморіальних плит з прізвищами загиблих, барельєфні зображення епізодів бою, урядових нагород, датами «1941 – 1945» [732].

Людмила Шестак

168. ТУЧНЕ С., ТУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

168.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 29 радянських воїнів. Із них – 21 воїн 374-го окремого саперного батальйону 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії; 5 воїнів 615-го стрілецького полку; 2 воїни 520-го стрілецького полку; 1 воїн 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Всі вони загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів на цегляному потинькованому постаменті /3,5 м/ [733].

Галина Кухарева

168.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села, біля сільської ради.

У роки Другої світової війни 246 воїнів-земляків загинули на різних фронтах.

У 1974 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено дугоподібну цегляну стелу /16 x 2,7 м/, у верхній частині якої – барельєфне зображення епізодів бою і напис «1941 – 1945». У нижній частині – 10 меморіальних плит /1,05 x 1,25 м/ з прізвищами загиблих [734].

Людмила Шестак

169. УЛЯНІВКА СМТ, УЛЯНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

169.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43 (іст.). Жовтнева пл. У центрі селища, біля середньої школи.

Поховані 2 воїни та 9 партизанів. Розстріляні німецько-нацистськими загарбниками під час тимчасової окупації селища у 1941 – 43. Відомі прізвища 10 загиблих: мол. сержант О.Остріков (в/ч. пп. 78194), партизани М.Вертіль, І.Гетьманський, П.Духно, М.Котов, Т.Кошовий, М.Кравченко, Г.Стеценко, І.Шпетний, Л.Шмат.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з написом та прізвищами загиблих на цегляному потинькованому постаменті /3,3 м/ [735].

Галина Кухарева

169.2. Могила Бєлих Д.М., 1987 (іст.). Вул. Ситника. На центральному кладовищі, зліва від входу, у 4-му ряді.

Бєлих Дмитро Михайлович (01.12.1967, смт. Улянівка нині Білопільського р-ну – 16.05.1987, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, рядовий. Загинув в Афганістані

У 1985, після закінчення Улянівської середньої школи, працював помічником комбайнера у місцевому колгоспі. Навчався у Сумському СПТУ № 1. 8 грудня 1985 призваний до лав Радянської Армії у місто Черчик (Республіка Узбекистан), там закінчив школу повітрянодесантних військ, в/ч пп 71201, за спеціальністю розвідник. З 23 квітня 1986 проходив службу в Афганістані (в/ч. пп. 35651). 4 березня 1987 під час бойових дій в р-ні населеного пункту Шахідан провінції Лагман, знаходячись у групі прикриття, знищив 4-х противників, але отримав тяжке поранення. Помер від ран у шпиталі ім. Бурденка (м. Москва, Російська Федерація). Указом Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки (28.09.1987) та медаллю «За відвагу» (25.05.1987). У 1989 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [736].

Наталія Голуб

169.3. Могила Касьяна І.Я., 1954 (іст.). Вул. Суворова. У південно-західній частині кладовища, в останньому ряді, за 200 м від входу.

Касьян Іван Якович (16.06.1920, смт. Улянівка – 22.09.1954, там же) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944).

До війни працював у колгоспі. За станом здоров'я на строкову службу не призивався. Після визволення селища радянськими військами у вересні 1943 пішов на фронт. Воював на Воронежському, 1-му Українському фронтах. 25 вересня 1943 167-а Сумська Червонопрапорна стрілецька дивізія вийшла до берегів Дніпра. Бійці підрозділу 465-го стрілецького полку, у якому служив І.Касьян, форсували річку і захопили плацдарм на її протилежному березі. Проти групи радянських воїнів ворог направив значні сили піхоти і танки. Рядовий І.Касьян разом з іншими бійцями підрозділу тримав натиск противника. Ворог залишив свої позиції, і завдяки цьому підрозділи 167-ї стрілецької дивізії успішно форсували Дніпро. За мужність та відвагу, виявлену при форсуванні Дніпра і у боях за визволення Києва, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Після війни повернувся на батьківщину. Помер після тяжкої хвороби.

У 1968 на могилі покладено мармурову плиту з написом та встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,5 м/, на якому закріплено дошку з написом.

У травні 2005 у м. Білопільлі відкрито алею Слави, де на одній з плит викарбовано прізвище земляка. У липні 2005 на приміщенні селищної ради в смт Улянівка встановлено

меморіальну дошку. Йому присвячена експозиція в Сумському обласному краєзнавчому музеї і куточку бойової слави середньої школи смт Улянівка [737].

Галина Кухарева

169.4. Пам'ятна дошка Ситнику В.В., 2005 (іст.). Жовтнева пл. На приміщенні селищної ради.

Ситник Володимир Володимирович (25.12.1908, м. Харків – 18.06.1943, м. Сухиничі, Російська Федерація) – гвардії генерал-майор танкових військ.

На початку 30-х рр. родина переїхала до Улянівки. У 1927 – курсант Сумської артшколи (нині Сумський ліцей з підвищеної військово-фізичної підготовки ім. І.Г.Харитоненка). У 1931 почав свою військову кар'єру у військовій частині № 15307 молодшим командиром. Закінчив Бронетанкову Академію. З червня 1940 капітан В.Ситник – начальник полкової танкової школи у Забайкаллі. У роки Другої світової війни – гвардії генерал-майор танкових військ, командир окремої 24-ї танкової бригади. Брав участь у боях під Сумами, у жовтні 1941 – під Москвою. Нагороджений двома орденами Леніна. Влітку 1943 в Сухиничах (Російська Федерація) у танковому бою уламком снаряду був смертельно поранений у голову. Похований у центрі м. Сухиничі.

У 2005 на будинку встановлено гранітну меморіальну дошку /0,4 х 0,6 м/ з портретом і написом [738].

Ольга Попова

169.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

У роки Другої світової війни 403 воїна-земляка загинули на різних фронтах.

У 1958 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск /15,0 м/ пірамідальної форми з зіркою на верхівці. У нижній частині обеліску встановлено 11 бетонних плит з прізвищами загиблих і одна – з меморіальним написом [739].

Ольга Попова

170. ШКУРАТІВКА С., ШКУРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА

170.1. Майдан (археол.). За 2,0 км на південний схід від села, поруч з трасою Терни – Білопілля. Виявлений О.Коротею у 2006.

Майдан має витягнуту форму 40 х 25 м, висота 2,5 м. Майдан задернований [740].

Олексій Коротя

170.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943, пам'ятник, 1966; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 13 воїнів з підрозділів 141-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища воїнів невідомі.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск.

У 1966 відбулося повторне перепоховання останків загиблих у братську могилу трохи вбік від попереднього місця поховання. На могилі встановлено залізобетонну скульптурну композицію воїна та жінки /3,5 м/. На залізобетонному постаменті /2,5 м/ – дошка з написом.

У 1988 поруч з братською могилою споруджено цегляну оцентовану стелу, на якій викарбовано прізвища 75 загиблих воїнів-земляків.

У 1991 проведено реконструкцію: стелу знято, по обидва боки від братської могили встановлено 8 тумб /1,0 х 0,82 х 0,49 м/ з мармуровими плитами, на яких 230 прізвищ воїнів-земляків, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни [741].

Галина Кухарева

БУРИНСЬКИЙ РАЙОН

Розташований в центральній частині області у лісостеповій зоні. З півночі Буринський р-н межує з Путивльським р-ном, на півдні – з Недригайлівським і Роменським, на сході – з Білопільським, на заході – з Конотопським р-нами Сумської обл. Його площа становить 4,6 тис. кв. км. До району входить місто Буринь та 60 сіл, що об'єднані в одну міську, одну районну та 22 сільські Ради. Населення району (станом на 01.10. 2015) становило 25,195 тис. осіб, з них 9,134 тис. проживає у місті Буринь [742]. З 1964 центр району – місто Буринь. Розташоване за 100 км від обласного центру залізницею і 88 км – автошляхами. Через Буринь проходить залізнична колія Конотоп – Ворожба (станція Путивль) та автошлях Суми – Конотоп.

У 12 ст. землі Буринщини належали Путивльському удільному князівству. У 1503 в результаті перемир'я укладеного між Великим Князівством Литовським та Росією територія Чернігово-Сіверщини, до якої входили землі майбутньої Буринщини, відійшла до Росії. З 1782 Буринь входила до Путивльського повіту Курського намісництва, з 1796 – Курської губернії. З 1924 Буринь увійшла до Рильського повіту Курської губернії. З 1926 Буринь стала районним центром Конотопського округу. З 1930 Буринь є центром району, що підпорядковувався центральним органам УРСР, з липня 1932 – Харківської, з жовтня – Чернігівської, з 1939 – Сумської обл.

Заселення краю почалося в епоху неоліту. Невеликі поселення виявлені поблизу сіл Піски та Черепівка [743]. Це були невеликі за площею тимчасові стоянки. В епоху бронзи край заселяли племена скотарів та землеробів, які залишили пам'ятки середньодніпровської, багатоваликової та мар'янівсько-бондарихинської культур. Поселення епохи бронзи виявлені поблизу сіл Гвинтове, Дич, Піски, Шевченкове, Червона Слобода. У цей час населення краю збільшилося, заселялися переважно невеликі миси та підвищення в заплаві р. Сейм [744].

В епоху раннього залізного віку територія Буринського р-ну була північною межею розселення скіфів. Тут скіфські поселення нечисленні, переважна більшість їх виявлена поблизу села Піски. Єдине скіфське городище розташоване поблизу с. Кубракове. Про перебування тут північних скіфів-землеробів можуть свідчити нечисленні кургани, що розташовані на території району [745].

На поч. 1 тис. н. е. на територію району прийшли перші слов'янські племена. Поселення перших слов'ян – носіїв зарубинецької культури – виявлені поблизу с. Шевченкове. У 2 ст. почався процес активного освоєння берегів р. Сейм. Тут розташовані відкриті поселення слов'ян київської культури та поліетнічної черняхівської, що активно контактувала з римським світом. Слов'янські поселення невеликі, розташовані на мисах першої надзаплавної тераси р. Сейм та піщаних дюнах. Найбільша концентрація слов'янських поселень київської культури виявлена поблизу с. Піски. Пам'ятки Черняхівської культури виявлені в с.Успенка, на околиці Бурині (х. Голодний, Шилівка, Городок), городище Кубракове.. Як правило дані Черняхівські поселення розташовувались на родючих чорноземах вздовж невеликих річок та струмків. Найяскравішою пам'яткою даної культури є ґрунтовий могильник на території с.Успенки. Тут виявлені поховання з бронзовими ювелірними прикрасами, гончарними виробами, предметами побуту та залізними знаряддями праці, що свідчить про високий рівень розвитку суспільства пізньоримського часу [746].

Після занепаду поселень черняхівської культури почалося поступове заселення долини р. Сейм слов'янськими племенами колочинської культури. У цей час збільшилась кількість поселень. Вони виявлені поблизу сіл Дич, Піски, Шевченкове. Слов'янські поселення продовжували існувати тут у 6 – 7 ст. Поселень більш пізнього періоду на території району не виявлено [747].

У 9 – 11 ст. на територію сучасної Буринщини прийшли племена сіверян. Центром їх племінного союзу стало городище на території м. Путивль. Городище роменської культури досліджене на території села Дич. З 11 ст. почалося освоєння території району

давньоруським населенням. Відкриті поселення виявлені поблизу сіл Гвинтове, Шевченкове, Чумакове, Миколаївка. Вони розташовані переважно поруч з городищами. Будівництво городищ по Сейму та Терну почалося з 11 ст., коли Київська влада почала будувати Посульську оборонну лінію. Саме з цим можна пов'язувати виникнення літописного міста Зартий (городище поблизу с. Миколаївка).

У 12 ст. виникло Путивльське князівство. Зміцнення князівської влади в Путивлі привело до початку розбудови кількох городищ на території князівства. У 11 – 12 ст. виникли городища Ігорівка, Дич. Існуюча серед місцевого населення версія пов'язує городище Ігорівка з ім'ям Ігоря Святославича. Це підтверджується і переліком населених пунктів Сіверщини у документах 15 – 17 ст. Розташування городища за половину денного переходу, а також отриманий при розкопках матеріал, в основному датований 12 ст., не протирічає ототожненню пам'ятки з заміською резиденцією путивльських удільних князів [748, 749, 750, 751]. У сер. 13 ст. кількість населення значно зменшилася, давньоруські городища перестали існувати. Однак, не можна стверджувати те, що край повністю обезлюднів. По території району у 14 – 16 ст. проходили шляхи прикордонних застав Путивльського воєводи, але стаціонарних поселень з матеріалами цього періоду поки що не виявлено [752].

Перша письмова згадка про Буринь належить до 1688 і пов'язана з тяжбою поміщиків за навколишні землі [753]. Масове заселення краю припало на сер. 17 ст. Так, села Черепівка, Червона Слобода, Гвинтове, Клепали, Піски (Глушець), Чернеча Слобода відомі з сер. та 2-ї пол. 17 ст., а Михайлівка, Миколаївка, Бурики, Воскресенка, Дмитрівка, Жуківка, Сніжки, Степанівка, Суховерхівка, Хустянка – з 1-ї пол. 18 ст. [754].

У 80-х рр. 17 ст. землі Буринщини знаходилась у володінні церкви, їй належало 315 дворів і 1001 мешканець [755]. Населення займалося, в основному, скотарством і землеробством: вирощувало пшеницю, жито, ячмінь, овес тощо. У 1709 за рішенням вотчинної колегії село віддали поміщикам [756].

У 18 – 1-й пол. 19 ст. у Бурині паралельно з землеробством розвивалося ремесло, промисли, торгівля. З ремесел особливе місце належало гончарству, з промислів – млинарство, виробництво цегли та ін. У 1847 почав діяти винокурний завод. Значне місце в економіці займала торгівля. На ярмарках Бурині продавали хліб, худобу, горілку, гончарні вироби, бакалійні і промислові товари.

У сер. 19 ст. у Буринській волості 18 тис. десятин землі та 3630 кріпаками володів поміщик Черепов, 7 тис. десятин землі і 1800 кріпаками – поміщик Головін. Сама Буринь входила до маєтку графа Апраксина, якому належали 1591 десятин землі і 783 кріпаків [757].

Селянські заворушення сер. 19 ст. стали масовим явищем на території Буринщини. 1849 у повстаннях брали участь більше ніж 10 тис. кріпаків Апраксина, Головіна, Павлова, Черепова та інших поміщиків Путивльського повіту. Влада заявила про військове положення в повіті і для придушення селянського заворушення ввела сюди 4 кавалерійських ескадрони. Активні учасники заворушення були заарештовані [758].

У 1860 в селі налічувалося 360 дворів та 2893 мешканців [759].

Після реформи 1861 наділи селян у Бурині склали від 1800 кв. сажнів до 2 десятин землі, при цьому вони були розкидані в різних місцях (до 25 ділянок). Усього селяни Бурині за уставними грамотами 1862 – 63 рр. отримали 1706 десятин землі, за які їм було нараховані 90 тис. карбованців викупних платежів [760].

Поштовхом до розвитку промисловості в Бурині стало будівництво залізниці. У 60 – 70 рр. 19 ст. були споруджені колії на перегонах Конотоп – Ворожба, Мерефа – Білопілья – Ворожба. У 1871 в селі збудована станція Путивль (раніше мала назву «Красное»).

На поч. 90-х рр. 19 ст. у Бурині працювали дубильний та цегельний заводи, 49 вітряних млинів. З 1895 почав давати продукцію цукровий завод, збудований цукрозаводчиком Ширманом. Буринський цукровий завод № 17 Товариства Курських бурякоцукрових і рафінадних заводів був обладнаний паровими машинами. 1904

організовано виробництво цукру-рафінаду за методом Ю.Олтажевського – вперше в Російській імперії. У 1912 Н.Лейбергом проведено реконструкцію заводу і споруджено нові корпуси. На той час виробництво цукру сягнуло близько 13 тис. т., а чисельність робітників – 1205 чоловік. Для них завод утримував училище і лікарню. При заводі були ремонтні майстерні [761].

У 1911 підприємець І.Курдюмов переніс свій цукровий завод, що у кін. 19 ст. був споруджений у с. Вовчик Козацької сільради Конотопського р-ну (за нинішнім адміністративним поділом), у с. Попова Слобода,

Під час Жовтневого політичного страйку 1905 почався страйк на цукровому заводі у Бурині, на кілька днів (починаючи з 12 жовтня 1905) припинився рух потягів через станцію Путивль [762].

Напередодні першої світової війни в теперішньому районному центрі налічувалося 5911 мешканців, працювали цукровий та рафінадний заводи з річним виробництвом цукру-піску та рафінаду близько 800 тис. пудів. На цукрових заводах і в майстернях при них було зайнято більше 1,3 тис. робітників. Збільшилося виробництво цегли, зросли потужності дубильного заводу. Отримало подальший розвиток виробництво муки та круп, діяло 60 вітряків. У 1889 в Бурині відкрилася лікарня, з 1862 – діяла початкова школа, у якій навчалося 116 дітей. Проте освіченість населення лишалася низькою. Майже на 6 тис. населення таких було лише 365 осіб.

Радянська влада в повітах Бурині була встановлена наприкінці грудня 1917 повітовим військово-революційним комітетом, створеним за ініціативою більшовиків Путивльської ради робітничих і солдатських депутатів [763]. Та невдовзі село захопили війська Центральної ради. 12 січня 1918 в Бурині було відновлено радянську владу. Поновився в своїй діяльності волосний революційний комітет. Тоді ж відбувся перший повітовий з'їзд робочих, селянських та солдатських депутатів.

29 березня 1918 Буринь зайняли австро-німецькі війська. У листопаді 1918 місто опинилося під владою військ УНР. 16 січня 1919 путивльські партизани визволили повіт. У кінці лютого 1919 відбувся з'їзд представників підприємств та сіл волості, на якому обрали волосну раду робітничих та селянських депутатів. Протягом березня 1919 націоналізовано цукровий завод, налагоджувалося медичне обслуговування, відкрилася школа. Проте, політика більшовиків не завжди знаходила підтримку у місцевого населення. У 1920 – 21 в Буринській волості в селі Чернеча Слобода діяли селянські повстанські загони, якими керували П.Мондрик, З.Буйний, а також колишній військовий комісар Роменського повіту, ім'я якого не встановлено [764, 765].

На початку вересня 1919 Буринь була захоплена військами О.Денікіна. У кінці листопада 1919 вони відступили, і було відновлено ревком. 17 грудня 1919 відбувся волосний з'їзд Рад, що обрав волвиконком у складі 15 чоловік.

У 1925 у селі існувало декілька дрібних підприємств (шкіряний завод, маслобійня, млин та інші). Широко розвивались кустарні промисли, особливо шевський та ткацький. У 1925 на цукровому заводі збудували електростанцію.

Значні зрушення відбулися у галузі охорони здоров'я, освіти та культури. У 1925 в лікарні налічувалося 30 ліжок. Медичну допомогу надавало 5 лікарів та 12 спеціалістів з середньою медичною освітою. У 1922 школа стала семирічною. У 1925 в ній навчалося близько 300 учнів і працювало 9 вчителів. Було створено 8 груп лікнепів. Мешканці відвідували клуб Буринського цукрозаводу, хати-читальні, червоні куточки. Була також бібліотека з книжковим фондом 2,5 тис. примірників.

У 1928 завершено реконструкцію цукрового заводу: замість 18 старих котлів встановили 9 нових. Напередодні Великої Вітчизняної війни завод перероблював за добу 11 тис. центнерів цукрових буряків.

Суцільна колективізація в Бурині розпочалась в кінці 1929. І вже до весни 1930 було створено 6 артілей (ТОЗів), на базі яких у лютому організовано товариство ім. Паризької комуни. Цей ТОЗ об'єднав 300 господарств і мав 820 га землі та 111 робочих коней. У грудні 1929 в Бурині відкрилися курси трактористів. Укріпленню колгоспів

сприяла Буринська МТС. Створена в 1932 році, МТС мала 31 трактор та обслуговувала 60 господарств району [766]. Згодом на основі ТОЗів було створено 6 колгоспів, а також радгосп, що спеціалізувався на вирощенні насіння цукрового буряка.

Проте процес колективізації на Буринщині проходив складно. Часто виникали селянські бунти. Так в с.Жуківка відбулося стихійне повстання жінок проти землемірів під назвою «повстання кочережників» у якому брали участь жінки с.Дмитрівка. У селянському виступі с.Олександрівка 4 квітня 1930 року брало участь 800 жінок і підлітків. Плани хлібозаготівель не виконувалися. Місцева влада це оцінювала як саботаж. За невиконання плану хлібозаготівель ряд господарств були занесені на так звану «чорну дошку»: Миколаївської, Червонослобідської, Михайлівської, Головінської сільрад. Починаючи з осені 1930р. почалося масове розкуркулювання селян. Із села Попова Слобода, сіл Миколаївської, Михайлівської, Буринської сільрад було вислано за межі області 19 заможних селян, як осіб, котрі «злісно не виконують хлібозаготівлі та агітують проти виконання плану хлібозаготівель» [767].

Розкуркулювання та розпродаж майна призвели до масового знищення худоби, зерна, фуражу. Від нестачі кормів у новостворених колгоспах гинула худоба, значна її кількість йшла під ніж. Нестача посівного матеріалу призвела до того, що багато землі лишилось незасіяною. Це стало однією з причин голоду 1933, що увійшов трагічною сторінкою в історію Буринщини. У пам'ять про цю страшну трагедію голодомору у с. Піски встановлено меморіал.

Попри все, за довоєнні роки Буринь перетворилася у великий населений пункт, де проживало біля 10 тис. осіб.

Напередодні війни в Бурині діяла лікарня на 82 ліжка, поліклініка, пологовий будинок, 2 медпункти і аптека, де працювало 9 лікарів та 56 робітників середнього медичного персоналу. Розширилась мережа навчальних закладів. У 1939 – 40 навчальному роках в Бурині діяло 5 шкіл, у тому числі 10- та 7-літні, 3 початкових школи, у яких навчалось 1336 учнів та працювало 62 вчителі. Заразом із заводським клубом, спорудженим в 1928, культмасову роботу проводив районний Будинок культури. У 1934 був створений самодіяльний театр, колектив якого в 1941 налічував 40 осіб. Театр виступав у селах району та багатьох містах області. Діяло 3 бібліотеки з книжковим фондом 35 тис. примірників.

24 серпня 1941 Буринь почала бомбардувати ворожа авіація. 28 серпня 1941 влада офіційно оголосила про евакуацію державних підприємств, а 30 серпня – про евакуацію худоби в тил за лінію фронту. Евакуювали також обладнання цукрового заводу в бік Харкова [768]. Бойові дії на території Буринщини велися з 11 по 21 вересня 1941 частинами 293-ї та 227-ї стрілецьких дивізій, 3-го повітрянодесантного корпусу та загону особливого призначення Харківського військового округу, що входив до складу 40-ї армії Південно-Західного фронту [769]. 15 вересня 1941 німецько-нацистські війська захопили Буринь.

Напередодні річниці жовтневої революції, в листопаді 1942, в Бурині стався перший масовий розстріл мирних жителів. Відбувся він на території Буринського цукрового заводу. Розстріляно було кілька сотень осіб. Другий масовий розстріл відбувся 23 лютого 1943 на тому ж самому місці. Людей звозили з сіл району і розстрілювали без допитів майже цілий день. У наш час на місцях масових розстрілів і братських могилах жертв нацизму встановлено пам'ятні знаки [770].

Під час окупації боротьба з ворогом на території району не припинялась. Та жорстокий терор не дав змоги розгорнути організовану підпільну і партизанську боротьбу.

З вересня 1941 по лютий 1943 у Бурині діяла підпільна комсомольсько-молодіжна група на чолі з І.Притико. Під час однієї з бойових операцій керівник та інші члени групи були заарештовані і страчені.

З грудня 1941 діяла підпільна група в с. Сніжки. До її складу входили О.Сніжко, І.Мартиненко, Є.Мельник. Протягом трьох місяців група вела серед односельців

агітаційну роботу, спрямовану на боротьбу проти окупантів. У лютому 1942 І.Мартиненко був заарештований і розстріляний.

Багато буринців стали бійцями партизанських загонів, що діяли за межами району. Серед залучених до боротьби в тилу був начальник штабу з'єднання С.Ковпака Г.Базима, уродженець села Дич. Загін С.Ковпака в травні 1942 захопив Путивль і мав намір вирушити на Буринь. Німецькі війська змусили партизан відступити в Брянські ліси. Усього у русі опору брало участь понад 300 буринців.

З 3 по 8 вересня 1943 точилися бої за визволення району. У них брали участь 112-а, 141-а стрілецькі дивізії, 248-а окрема курсантська стрілецька та 150-а танкова бригади 60-ї армії, а також 121-а Рильсько-Київська стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора І.Лодигіна. Буринь була визволена 6 вересня 1943. За подвиги, звершені на території району під час оборонних та визвольних боїв, сотні радянських воїнів удостоєні високих нагород [771].

31 жовтня 1943 почалися заняття в школах району [772]. За час війни Буринщина зазнала великих людських втрат. З 14 тис. воїнів на фронтах загинуло 7239 чоловік, 1557 мирних жителів було розстріляно нацистами, 3890 жителів було вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Збитки, заподіяні району, становили 242,2 млн. крб. Були спалені села Єрчиха, Ігорівка, Клепали, Миколаївка, Орлівка, Черепівка. Розграбовані промислові підприємства, колгоспи, радгоспи, МТС, спалено 2140 житлових будинків, 93 будівлі шкіл та лікарень. Про ці жахливі події нагадують 44 братські могили, у яких поховано 1274 загиблих воїни. Для увічнення пам'яті загиблих воїнів-земляків збудовано 24 пам'ятники та обеліски.

За подвиги, звершені в боях з ворогом, майже 4000 воїнів-буринців нагороджені орденами і медалями. Уродженці району А.Гетьман, Г.Головенський, О.Осадчий, П.Романенко, Ф.Фак удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Раніше, під час подій на Халхін Голі, звання Героя Радянського Союзу був удостоєний І.Просолов.

Два пам'ятники увічнюють пам'ять земляків – Героїв Радянського Союзу. Увічненню пам'яті про події війни присвячені 3 музеї і 14 кімнат бойової слави [773].

Одразу ж після визволення Бурині почалося відродження народного господарства. У 1946 вступили до ладу МТС, електростанції, маслозавод, у 1948 почав діяти цукровий завод. Він уже в першому сезоні переробив близько 40 тис. центнерів цукру-піску. У 1949 колгоспи повністю освоїли довоєнні посівні площі. Буринська МТС до цього часу мала 89 тракторів, 38 зернових та 25 бурякозбиральних комбайнів, 50 сінокосарок. У 1950 відбулося об'єднання колгоспів, що злилися в два – імені Паризької Комуни та імені маршала Тимошенка. Одразу ж після визволення поновили діяльність заклади охорони здоров'я, освіти та культури. До кінця 50-х рр. в Бурині працювала лікарня на 75 ліжок, поліклініка, дитяча консультація та пологовий будинок. Тут працювало 13 лікарів та 52 працівники середнього медичного персоналу. У 1949 – 50 навчальному роках у середній, двох семирічних та початковій школі працювало 87 вчителів, які навчали 1276 учнів. Читачів обслуговувала районна бібліотека, книжковий фонд якої зріс у 1950 до 10 тис. примірників.

У 1951 – 79 були досягнуті нові успіхи у розвитку економіки Бурині. Головним підприємством залишався, як і раніше, цукровий завод. У 1958 він почав працювати на рідкому паливі, завдяки чому зросли темпи росту виробництва і склали 2 тис. тон переробки цукрового буряка за добу. Розширювався маслозавод. Крім того, працювали завод будівельних матеріалів (спруджений в 1961), овочесушильний (1961), по переробці бурякового насіння (1964), хлібокомбінат (1965). У 70-х рр. вступив до ладу асфальтобетонний завод, спеціалізована майстерня райсільгосптехніки по ремонту тракторів «Беларусь», потужний елеватор. У Бурині також почали функціонувати кілька будівельних установ та організацій.

У 1951 – 58 проходило подальше організаційно-економічне укріплення колгоспів Бурині, збільшувалося виробництво сільськогосподарської продукції. У 1959 на базі місцевого колгоспу було створено відділок радгоспу Буринського цукрового комбінату.

За господарствами було закріплено 3600 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 3250 га орної землі. У 1964 Бурині було надано статус міста. Велика увага приділялася будівництву. У 1965 – 79 рр. тут був споруджений адміністративний будинок та будинок «Союздруку», середня школа, аптека. У 1970 вступила до ладу нова районна лікарня на 200 ліжок. Їй присвоєно ім'я знаменитого українського ортопеда М.Новаченка, члена АМН СРСР, заслуженого діяча науки УРСР (1898 – 1966), котрий народився і почав свій життєвий шлях у Бурині. Тут же народився і жив поет-патріот П.Рудь, який героїчно загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Уродженцями Буринщини є російський історик мистецтвознавства, член-кореспондент АН СРСР, заслужений діяч мистецтв РРФСР, професор О.Сидоров; український літературознавець, доктор філологічних наук, член-кореспондент АН України, професор П.Попов; народний артист України В.Білоножко; заслужена артистка України Р.Колесник, народний артист України, кандидат мистецтвознавства, член Національної спілки письменників України В.Ковтуненко.

Містобудівна ситуація міста Буринь має свої особливості. З моменту заснування Буринь поділялася на Стару (вул. Свердлова) і Нову (вул. Першотравнева) [774]. На території Старої Бурині знаходилося переважно житлові будівлі. Біля ставка у 19 ст. мешкав поміщик Вечорка, якому належали будівлі сучасних ветбаклабораторії, ветлікарні та старого молокозаводу, у давнину названого сироварнею. Там же раніше стояла дерев'яна церква, а нині знаходиться Буринський монумент Слави.

Нова Буринь відрізнялася від Старої тим, що в ній розміщувалися, крім будинків, різні установи: сільська управа, «вольная» аптека, церкви, крамниці, шинки. З православних церков на території Бурині було дві – дерев'яна Вознесенська (згадана вище) та кам'яна (на території другої школи). А також на території базару була зведена синагога, що належала єврейській общині (зруйнована під час громадянської війни) [775].

Приблизно у 1911 у с. Слобода відкрився Миколаївський цукровий завод, основною пам'яткою якого, що збереглася до наших часів, став садибний будинок власника А.Курдюмова, одноповерховий Н-подібний у плані, з кімнатами власника в середній частині, з приміщенням для обслуги у південному крилі і з кімнатами для гостей – у північному. Він був збудований з червоної і жовтої цегли і став витвором неоготичного напрямку стилістики історизму поч. 20 ст. [776].

У розбудові Бурині значне місце займав маєток поміщика-дворянина В.Павлова, що знаходився у центрі Бурині. З будівель, що збереглися до наших часів, слід зазначити будівлю теперішнього фінвідділу – це була головна будівля помешкання Павлових; будівля краєзнавчого музею – гостинна, яка пізніше була передана у власність дочці поміщика Єлизаветі Володимирівні; будинок челяді, де зараз знаходиться приміщення санепідемстанції, стайню, у якій зараз розміщено початкові класи Буринської ЗОШ № 1 [777].

Станом на 01.01.2006 у районі нараховується 41 пам'ятка археології; 1 пам'ятка архітектури; 66 пам'яток історії, з них 53 – це пам'ятки воєнної історії, 5 пам'яток монументального мистецтва.

Юрій Лонатін

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. БУРИНЬ ТА БУРИНСЬКОГО РАЙОНУ

171. БІЖІВКА С., БІЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

171.1. Курган (археол.). 0,1 км на південь від південної околиці села. Займає рівну ділянку вододілу р. Биж та струмка.

Виявлений Є.Осадчим у 2009.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр кургану становить 45 м, висота – 2,3 м. На вершині кургану був встановлений триангуляційний знак, нині зруйнований. Курган задернований, заріс кущами та молодими деревами. Розкопки не проводилися [778].

Євген Осадчий

171.2. Курганний могильник (археол.). 1,8 км на схід від північної околиці села та за 50 м на південь від траси Суми – Конотоп. Займає рівну ділянку вододілу річок Терн та Биж. Виявлений Є.Осадчим у 2009.

Кургани округлої, напівсферичної форми. Курган-1 діаметром 35 м, висота – 1,2 м. Курган-2 діаметром 30 м, висота – 1,2 м. Кургани розорювалися, нині задерновані, розкопки не проводилися [779].

Євген Осадчий

171.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.) У центрі села, біля школи.

Поховано 14 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників на початку вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 141-ї та 112-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії, та померли від ран у 146 медсанбаті. Відомі прізвища 13 загиблих. Село визволено 8 вересня 1943.

У 1955 останки воїнів з сільського кладовища перенесені у братську могилу у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна. До цегляного постаменту примикає меморіальна плита з написом.

У 1983 проведено реконструкцію: на могилі встановлено бетонний пілон /8,0 м/. На меморіальній плиті біля могили перелічені прізвища 10 воїнів. Праворуч від могили встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному потинькованому постаменті /3,12 м/. За могилою та пілоном споруджено бетонну стелу /3,07 x 4,03 м/, на якій закріплено 18 бетонних дощок з прізвищами 174 воїнів-земляків, загиблих у роки Другої світової війни. Ліворуч, перпендикулярно до стели, примикає бокова бетонна стела з барельєфним зображенням воїна та написом. Автор – архіт. ІМорозова [780].

Олена Ліннік

172. БОШІВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА

172.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля клубу.

Поховано 25 воїнів 524-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників на початку вересня 1943 та померли від ран у 146-му окремому медсанбаті. Село визволено 4 вересня 1943. Відомі прізвища 18 загиблих.

У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,45 м/. На чоловому боці постаменту – дошка з написом [781].

Олена Ліннік

173. БУРИКИ С. БУРИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

173.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.) У центрі села, біля школи.

Поховано 16 воїнів з підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників на початку вересня 1943. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища 6 загиблих: ст. лейтенант О.Капран, ст. лейтенант Г.Кельніков, рядові А.Баранов, Ф.Гундонов, С.Демченко, С.Довженко.

У 1955 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному оцEMENTованому постаменті /1,55 м/.

У 1985 за могилою встановлено бетонну стелу /2,7 x 11,2 м/, на якій закріплено 4 бетонні дошки з прізвищами 50 загиблих воїнів-земляків, барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни та дати «1941 – 1945» [782].

Олена Ліннік

174. БУРИНЬ М., БУРИНСЬКА МІСЬКА РАДА

174.1. Братська могила жертв нацизму, 1942, 1943 (іст.). Вул. Леніна, на території насінневого заводу, біля насосної станції.

Поховано майже 400 мирних жителів, розстріляних нацистами під час окупації міста 7 – 8 листопада 1942 і 23 – 24 лютого 1943.

Буринський район було окуповано німецько-нацистськими військами у період з 16 вересня 1941 по 9 вересня 1943. За цей час страчено 1557 мирних жителів району. Точна кількість похованих у могилі невідома.

У 1973 на могилі встановлено цегляний оцентований пірамідальної форми обеліск /3,1 м/ з п'ятикутною металевою зіркою на верхівці [783].

Юлія Нестеровська

174.2. Братська могила жертв нацизму, 1942, 1943 (іст.). Вул. Чехова, біля магазину.

Поховано майже 600 мешканців м. Буринь, розстріляних нацистами під час окупації 1941 – 43.

За роки окупації загинуло 1557 мирних жителів району. Особливою жорстокістю відрізнялися два масових розстріли у м. Буринь 7 – 8 листопада 1942 та 23 – 24 лютого 1943, під час яких було страчено близько 1000 мирних жителів. Точна кількість похованих невідома.

У 1952 на могилі встановлено цегляний оцентований пірамідальної форми обеліск /4,04 м/ з металевою п'ятикутною зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом [784].

Юлія Нестеровська

174.3. Група могил: Братська могила учасників громадянської війни, 1918 – 19; Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На привокзальній площі ст. Путивль, між приміщеннями залізничного та автовокзалів.

У першій братській могилі поховані учасники громадянської війни. Загинули у 1918 – 19. Точна кількість та прізвища загиблих невідомі.

В іншій братській могилі поховано 21-го воїна 121-ї стрілецької дивізії та 150-ї танкової бригади. Загинули під час визволення Бурині від німецько-нацистських загарбників 6 – 7 вересня 1943 та померли від ран наприкінці вересня 1943 у евакошпиталі № 1154. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1951 на могилах встановлено обеліск, замінений у 1962 бетонною скульптурою воїна /1,94 м/ на цегляному постаменті /1,46 м/. На його чоловому боці – дошка з меморіальним написом та прізвищами 16 загиблих воїнів [785].

Юлія Нестеровська

174.4. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). Пл. Першотравнева, центр, біля будинку райдержадміністрації.

Поховано 122-х радянських воїнів. Серед похованих – воїни частин 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за м. Буринь з німецько-нацистськими окупантами; воїни з групи радянських десантників, які вели розвідувальні дії на території Буринщини у березні 1942 та воїни 385-го та 524-го стрілецьких полків, 112-ї стрілецької дивізії 60-ї армії та 150-го танкового батальйону, які брали участь у визволенні Бурині 4 – 7 вересня 1943 та померли від ран у 1154-му шпиталі. Відомі прізвища 107 загиблих.

У 1955 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,44 м/ на бетонному постаменті /1,27 м/. На чоловому боці постаменту – дві мармурові меморіальні дошки з прізвищами загиблих.

У 2000 відбулося підпоховання останків ще 3-х невідомих радянських воїнів та проведено реконструкцію. Останки загиблих воїнів перепоховано у 8 могилах: 5 ліворуч від скульптури воїна і 3 – праворуч від скульптури по периметру меморіального майданчика. На могилах покладено плити, виготовлені з червоної декоративної цегли. Позаду скульптури побудовано стелу з червоної декоративної цегли /3,0 x 2,8 м/, на якій закріплено дошки з прізвищами 61 загиблого воїна [786].

Юлія Нестеровська

174.5. Могила Баранової К.Г., 1983 (іст.). Центральне кладовище.

Баранова Килина Григорівна [1.05.1910, с. Вікторинівка (нині Воскресенська сільрада Буринський р-н.) – 8.02.1983, м. Буринь] – Герой Соціалістичної Праці (26.02.1958).

Народилася у селянській родині. Трудову діяльність розпочала у 1922, з 1930 працювала в буряковій ланці колгоспу «Перше Травня» Буринського р-ну. З 1937 – ланкова колгоспу, з 1943 – бригадир рілльничої бригади. 1945 – 73 – очолювала буряківничу ланку, 1949 – ініціатор руху косарів району. 1964 вирощено по 551 ц/га цукрових буряків, 1965 – по 556 ц/га. На базі ланки було створено обласну та районну школи майстрів буряківництва. Шість разів була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві. Автор книг «Дамо більше сировини для цукрової промисловості» (1958), «Передова агротехніка – ключ до високих врожаїв» (1961). Нагороджена двома орденами Леніна (1958, 1966), орденом Жовтневої революції, медалями.

У 1983 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,3 м/, на чоловому боці якого – фото К.Баранової. та напис [787].

Надія Подоляка

174.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.).

Вул. Першотравнева, біля ставка, на пагорбі.

Встановлено на честь 30-річчя початку Великої Вітчизняної війни.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 1373 радянських воїни, мешканці Бурині, 491 з них загинуло.

У 1971 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено на цегляному постаменті трапецієвидної форми /4,0 м/ залізобетонну скульптуру жінки /3,5 м/ та зроблено напис. Ліворуч прилягає цегляна оцEMENTована стела /11 x 3,5 м/, на якій закріплено 50 сірих мармурових плит з прізвищами 499 загиблих воїнів-земляків. На стелі – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни та напис. Автор пам'ятника – ск. О.Олійник [788].

175. ВЕРХНЯ САГАРІВКА С., ВЕРХНЬОСАГАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**175.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.).** У центрі села, біля клубу.

Поховано 7 воїнів з підрозділів 121-ї та 240-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6 – 7 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі. Село визволено 7 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,6 м/ – меморіальна дошка з мармурового дрібку з написом.

У 1977 праворуч від могили встановлено цегляну оцEMENTовану стелу /4,0 x 8,0 м/, на якій закріплено 7 бетонних дощок з прізвищами 96 загиблих воїнів-земляків. Зліва – зображення ордена Вітчизняної війни і барельєф скорботної матері, справа – зображення ордена Перемоги, барельєф воїна та дати «1941 – 1945» [789].

Олена Літнік

176. ВОЗНЕСЕНКА С., ВОЗНЕСЕНСЬКА СІЛЬРАДА**176.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.).** У центрі села, біля Будинку культури. Поховано трьох воїнів 385-го стрілецького полку 112-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: І.Чусов, сержант Т.Сухіненко, рядовий Ю.Труфанов.

У 1958 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1982 останки загиблих воїнів перепоховано. У могилу підпоховано останки І.Чусова. На ній споруджено меморіал. Встановлено нову бетону скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному оцEMENTованому

постаменті. Зліва від могили встановлено бетонну стелу /3,14 x 29,43 м/, на якій закріплено 22 бетонні дошки з прізвищами 178 жителів села, загиблих на фронтах Другої світової війни. Зліва на стелі – барельєфне зображення скорботної матері. У центрі майданчика споруджено бетонний пілон /8,0 м/ з барельєфним зображенням Ордена Вітчизняної війни у верхній частині [790].

Олена Літнік

177. ВОСКРЕСЕНКА С., ВОСКРЕСЕНСЬКА СІЛЬРАДА

177.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). У центрі села, біля школи та сільради. Поховано 22-х воїнів з підрозділів 121-ї та 316-ї стрілецьких дивізій, які загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 6 загиблих: рядові П.Єрмаков, М.Курбатов, П.Пеньков, сержант В.Івлев, ст. лейтенант М.Семенов, сержант І.Фомічев.

У 1947 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск. У 1958 – залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному постаменті /1,43 м/.

У 1986 на честь загиблих воїнів-земляків споруджено меморіальний комплекс: встановлено скульптуру скорботної жінки /5,0 м/ та залізобетонну стелу /8,0 м/. На 22 плитах викарбовано прізвища 220 земляків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни [791].

Олена Літнік

177.2. Могила Афонькіна Г.Я., Тараненко К.І., 1941 (іст). Писадібна ділянка Тараненко.

Афонькін Григорій Якович (? – 1941) – радянський воїн, лейтенант.

Під час обстрілу села у середині вересня 1941, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії, снаряд потрапив у будинок І.Тараненка. Від осколків загинув Г.Афонькін та донька господаря оселі К.Тараненко. Мешканці села поховали загиблих в одній могилі.

У 1945 на могилі встановлено металевий пірамідальної форми обеліск /0,6 м/ із зіркою на верхівці та написом на його чоловому боці та обеліск у формі вітрила з анотаційним написом та фото загиблої [792].

Микола Конопенко

178. ГВИНТОВЕ С., ГВИНТІВСЬКА СІЛЬРАДА

178.1. Братська могила жертв фашизму та партизанів, 1941 – 43 (іст.). На околиці села, біля теплиці.

Поховано 9 партизанів та 7 жителів с. Духанівка (нині село Конотопського р-ну), які загинули під час тимчасової окупації села німецько-нацистськими загарбниками у 1941–43. Відомі прізвища 8 загиблих партизанів: М.Бабич, Є.Дзюбанов, І.Ільїнов, М.Тітов, М.Требухов, П.Требухов, М.Федорцов, лейтенант О.Жаріков. Прізвища загиблих жителів села невідомі.

У 1960 на могилі встановлено металевий обеліск /1,93 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. На його чоловому боці – металева дошка з написом [793].

Юлія Нестеровська

178.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля магазину.

Поховано 23-х воїнів 416-го стрілецького полку 248-ї окремої курсантської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 – 5 вересня 1943. Відомі прізвища 12 загиблих. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1953 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ на цегляному оцентованому постаменті /2,7 м/ у формі зрізаної піраміди. На чоловому боці постаменту – меморіальна дошка з написом. По боках могили закріплені меморіальні бетонні дошки з прізвищами загиблих воїнів.

У 1983 споруджено меморіал. З тильного боку до скульптури прилягає бетонний пілон /10 м/ з барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни у його верхній частині. З обох боків пілону розташовані бетонні стели /2,41 x 16,37 м/ з написом у верхній частині. Під написом – прізвища 455 загиблих воїнів-земляків. Праворуч і ліворуч від могили споруджено ще дві бетонні стели /2,69 x 2,54 м/ з барельєфними зображеннями воїна і скорботної матері [794].

*Олена Ліннік
Юрій Лопатін*

178.3 Поселення-1, багатощарове (археол.). 1,0 км на північний схід від східної околиці села, на краю тераси лівого берега безіменного струмка, при перетині його з краєм тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-280 x 50 м, висота над заплавою – 1,0 – 2,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м, пошкоджений оранкою на 0,25 м.

З поселення походять матеріали київської культури, знайдено фрагмент черняхівського гончарного горщика та невелику кількість гончарної кераміки Київської Русі.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [795].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

178.4. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,25 км на північ від північної околиці села, на вершині мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-100 x 70 м, висота над заплавою – 4,0 – 5,0 м. Поселення розорюється.

З поселення походять уламки ліпного посуду епохи пізньої бронзи.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [796].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

179. ДИЧ С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

179.1. Городище та поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). Археологічний комплекс, що складається з городища та поселення розташований на правому березі р. Сейм, на лівому березі його стариці біля дороги з Червоної Слободи в с. Дич, за 0,5 км на північ від останнього, північно-східна частина якого називається Лухтівка.

Комплекс відкрито О.Сухобоковим у 1982, тоді ж шурфуванням встановлена його культурно-хронологічна належність та перспективність досліджень, що були проведені у 1983. У 2007 обстежено Є.Осадчим та О.Коротею.

Городище займає підвищену частину берегового плато, яке зі сходу круто обривається до стариці Сейму, а з заходу обмежене неглибокою балкою. Майданчик має форму заокругленого трикутника зі сторонами 70 – 65 x 40 м; Майданчик витягнутий у меридіональному напрямку. Висота майданчика над заплавою становить 26 м. Залишки оборонних споруд у вигляді валу та рову добре помітні по периметру городища, але найкраще збереглися на північній та західній ділянках, в той час як на південній стороні зруйновані земляними роботами. По дну рову на заході проходить дорога на с. Дич. Тут, з напільного боку, вал має висоту 2,5 – 3,0 м, в той час як з внутрішнього боку висота не перевищує 1,0 – 1,5 м. Майданчик задернований, заріс бур'яном та кущами, пошкоджений траншеєю та окопами. Культурний шар потужністю від 0,5 до 1,0 м, в східній частині матеріалів роменсько-давньоруського часу найменше.

Поселення розташоване на північний схід за 0,1 км від городища. Більша частина засіяна, тому встановити розміри селища не вдалося. Найближча до городища ділянка з півночі пошкоджена земляними роботами.

На городищі роботи були проведені на оборонних спорудах, що дозволило виявити три будівельних горизонти, перший з яких відноситься до роменського часу, а останній не

виходить за межі 12 ст. Основою конструкції валу були городні, виявлені до рівня 2,6 м від рівня сучасної поверхні. У той же час, з роменським горизонтом пов'язані залишки стіни з обвуглених колод, що лежали горизонтально. Цьому ж періоду відповідає нижній шар городища, в якому виявлені виключно залишки ліпної роменської кераміки. Давньоруська кераміка 11 – 12 ст. представлена у верхніх шарах. Загальна площа досліджена на городищі – близько 200 м кв.

На поселенні розкопана ділянка 100 x 50 м за 0,1 км на північ від городища, звідки брався ґрунт для будівництва шляху. У деяких місцях культурний шар був знятий на глибину 0,6 м; у відслоненнях помітні залишки житлових та господарських будівель. Площа розкопу становить 1200 м кв. У перевідкладених шарах знайдено ліпну роменську та гончарну давньоруську, причому перша переважає. Було розкопано 4 житла напівземляного типу повністю та одне частково, а також 8 ям господарського призначення, що складали єдиний комплекс з жилами. Два житла виявилися повністю зруйнованими: від них збереглися тільки черені печей.

Усі житла відносяться до споруд каркасно-стовпової конструкції, прямокутні в плані зі сторонами від 4 до 6 м. У них розчищені пічки, що вирізані в материкових останцях, або змонтовані з глини на дерев'яному каркасі купольної конструкції. Останні в заповненні містили гончарну кераміку 12 ст., у той час як в перших виявлено ранньогончарну 10 – 11 ст. та ліпну роменську. Аналогічні знахідки траплялися в ямах.

Серед індивідуальних знахідок слід відмітити ножі, цвяхи з широкою шляпкою, шила та ін. На городищі був знайдений скарб з двох скроневи́х кілець радимицького типу та п'ять дирхемів, що чеканені при халіфах Муктадірі та Муктадиді у різні роки правління. При цьому старша монета датується 899, молодша – 932 рр. Три з них чеканені на монетному дворі у Шаші емірами Ізмаїлом I ібн Ахматом та Наср II ібн Ахмадом. До особових знахідок відноситься фрагмент знайденого на городищі бронзового, плаского в розрізі, браслета, що орнаментований крапковим візерунком. На селищі, крім крученого з прута бронзового браслета, знайдені рибальський гачок та кістяне руків'я ножа прикрашене різьбою.

Звертає на себе увагу деяка хронологічна відмінність городища та поселення, що пояснюється різною інтенсивністю їх використання. Ймовірно, городище спочатку було заселене у роменський час, під його захистом освоювалися і околиці. У 12 ст. городище залишилося незаселеним, життя продовжувалося на поселенні.

На момент обстеження у 2007 городище задерноване, встановлено межі поселення: 0,8 x 0,3 км.

Матеріали зберігаються у фондах Путивльського краєзнавчого музею [797].

Олег Сухобоков

179.2. Могила Анікієнка Є.В., 1986 (іст.). У центральній частині кладовища, при вході, праворуч. Анікієнко Євген Васильович (12.11.1966, с. Дич – 19.05.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1974 – 82 навчався у Червонослобідській восьмирічній школі, після закінчення якої вступив до Путивльського ПТУ № 9, оволодів спеціальністю слюсаря. Працював у рідному селі у колгоспі «Заповіт Леніна».

4 травня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Починав військову службу у Білоруському військовому окрузі. З 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 22227. У районі населеного пункту Баграм колона попала під обстріл. Навідник-водій рядовий Є.Анікієнко вів вогонь по противнику з зенітної установки. Особисто знешкодив дві вогневі точки противника. Під час бою він пораненого командира обслуги, сам був двічі поранений. Помер від ран у шпиталі. Його ім'ям названо автоколону військової частини Білоруського військового округу. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 10.11.1986 нагороджений орденом Червоної зірки (посмертно).

У вересні 1986 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [798].

Юрій Іонатін

179.3. Поселення, багатошарове (археол.). На західній околиці села, поруч з будівлями по вулиці Луговій. Займає знижену ділянку надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. Відкрите у 1986 В.Приймаком, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010. Розміри поселення 400 x 50 – 80 м. Поселення розорюється. З поселення походять матеріали пізньої бронзи та колочинської культури. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [799].

Віктор Приймак

180. ДЯКІВКА С., ДЯКІВСЬКА СІЛЬРАДА

180.1. Братська могила червоноармійців, 1918 (іст.). На кладовищі, на відстані 150 м на схід від залізничної станції Дяківка.

Поховано 14 червоноармійців, які загинули під час громадянської війни у 1918. Прізвища червоноармійців та обставини їх загибелі невідомі.

У 1958 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1986 металевим /1,7 м/ [800].

Юлія Нестеровська

180.2 Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Шкільна, центр, біля сільради.

Поховано 32-х радянських воїнів. Серед похованих – воїни частин 40-ї армії, які загинули у середині вересня 1941 під час оборонних боїв за село та воїни підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 1 – 3 вересня 1943 та померли від ран у 170 медсанбаті. Відомі прізвища 22 воїнів.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,65 м/. На чоловому боці постаменту – бетонна меморіальна дошка з написом.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків споруджено меморіал. По обидва боки до постаменту прилягають цегляні оцентовані стели /1,6 x 2,4 м/, на яких закріплено дві бетонні меморіальні дошки з прізвищами 271 воїна-земляка, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни [801].

Олена Липік

Юрій Лопатін

180.3. Пам'ятне місце бойової операції партизанів, 1942 (іст.). У полі, біля залізничної колії, за 8,0 км на схід від станції Путивль.

На цьому місці в липні 1942 партизани об'єднаного Путивльського загону під командуванням С.Ковпака пустили під укіс німецький залізничний ешелон з танками. Рух потягів в обидва боки було призупинено на дві доби.

У 1973 на місці бойової операції партизанів-ковпаківців встановлено залізобетонну стелу /4,0 м/, на чоловому боці якої закріплено чавунну дошку з написом [802].

Юлія Нестеровська

180.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Вул. Богдана Хмельницького, центр.

На фронтах Другої світової війни проти німецько-нацистських загарбників воювало 500 жителів с. Дяківка, із них 191 нагороджений орденами і медалями СРСР, 283 загинуло.

У 1983 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено обеліск /3,0 м/ у формі чотиригранника з барельєфами чотирьох воїнів з кожної із сторін. Імпровізована могила являє собою покритий бетоном земляний насип у формі прямокутника. Над нею – стела з бетону, у верхній частині якої – барельєфне зображення ордену Вітчизняної війни. За ними знаходиться стела /9,0 м/ з 22 меморіальними плитами, на яких викарбовано прізвища 283 жителів села, які загинули на фронтах Другої світової війни [803].

Юрій Лопатін

181. ЄРЧИХА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА

181.1. Курганний могильник (археол.). 0,7 км на північ від східної околиці села. Займає підвищення правого корінного берега р. Терн.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2007.

Могильник складається з 2 курганів. Курган-1 – діаметр 30 м, висота 1,5 м Курган-2 – діаметр – 30 м, висота – 1,7 м. Відстань між курганами становить 25 м.

Кургани розорюються, розкопки не проводилися [804].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

182. ЖУКІВКА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА

182.1 Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1954 (іст.). Центр села, на площі навпроти сільради.

Поховано 36 воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій 141-ї та 121-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії. Відомі прізвища шести загиблих: лейтенанти О.Сарничев, О.Гарбуз, рядові В.Бурдига, М.Дрешов, Є.Власов, М.Антонов.

Після визволення села останки загиблих воїнів перенесені в одну братську могилу. У 1954 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1985 проведено реконструкцію: останки загиблих воїнів перепоховано, споруджено меморіал, встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/, біля підніжжя якого – бетонна дошка з меморіальним написом. На чоловічому боці цегляного постаменту /3,07 м/ – меморіальний напис.

По обидва боки від постаменту встановлено дві бетонні стели /2,64 x 14,4 м/, оздоблені декоративною плиткою, на яких закріплено 20 бетонних дошок з прізвищами 176 воїнів-земляків, загиблих на фронтах другої світової війни, розстріляних мирних жителів та воїна, загиблого в Афганістані. По краях стел – барельєфне зображення воїнів [805].

Юлія Нестеровська

183. ГОРІВКА С., КЛЕПАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

183.1 Городище, багат шарове (археол.). Археологічний комплекс, складається з городища та поселення, що знаходиться на високому правому березі р. Сейм, займає мис лівого берега стариці, на північно-східній частині села.

Відкрите у 1981. Розкопки проводилися у 1982 – 83 О.Сухобоковим, у 2010 обстежене Є.Осадчим.

Майданчик городища має форму витягнутого прямокутника розмірами 110 x 55 м. Висота над рівнем заплави – 25 – 28 м. З заходу відрізано яром від плато, на півдні укріплено валом (висотою 4 м від дна рову) та сильно замуленим ровом, помітними лише від рівня горизонту. Вал пошкоджений окопами та сучасною бульдозерною траншеєю. У стінці траншеї промітні шари горілого дерева.

Розміри селища через сучасну забудову визначити не вдалося. Північна частина майданчика пошкоджена ямами для видобутку глини та ерозією. За інформацією місцевих мешканців, при будівництві птахофабрики за 0,8 – 1,0 км на південний захід траплялися поховання, здійснені за християнським обрядом, що, ймовірно, належать до пізньосередньовічного кладовища (16 – 18 ст.).

У ході шурфування виявлено, що культурний шар на городищі має потужність від 0,5 до 1 м та містить матеріали раннього залізного віку, давньоруського та пізньосередньовічного періодів.

Під час дослідження валу (траншея площею 20 м кв.) було встановлено, що він складався з чорнозему з численними фрагментами кераміки 12 – 13 ст. та уламками скляних браслетів. У насипу на глибині від 0,2 до 1,0 м простежені залишки вимостки з каменя. Її перекривав шар білої глини, під якою, на глибині 1,5 м виявили залишки заглибленого в землю житла, що зруйноване наземною будівлею. Від неї залишилися два вогнища, точно встановити розміри будівлі не вдалося через пізніші перекопи.

Друге наземне житло було виявлене частково у північно-східній частині першого розкопу (площа 120 м кв.) на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Підлога житла знаходилася на рівні 0,8 м, у той час як підлога заглибленої частини (підкліт) знаходилася на глибині 1,45 м. Наземна будівля мала під трикутну форму та була орієнтована наріжними частинами за сторонами світу; розміри заглибленої частини – 3,6 х 3,3 м. В останній розчищена пічка у вигляді череня, змонтованого на кам'яній вимостці. У наземній частині житла виявлені залишки дерев'яної підлоги. У другому розкопі виявлена напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу, квадратна в плані зі стіною 3,6 м та глинобитною пічкою купольно-каркасної конструкції на кам'яній вимостці. Підлогу виявлено на глибині 1,75 м. Судячи по кераміці, що знайдена в заповненні, житло може бути датованим не раніше 11 ст. та не пізніше 12 ст. У цьому ж розкопі, в його південній частині, розчищені залишки споруди 16 – 18 ст. у вигляді кам'яного фундаменту з характерною «димленою» керамікою та гутним склом у заповненні.

Крім того, у траншеях східної та центральної частини городища розчищено 7 поховань, що здійснені за християнським обрядом, на глибині від 0,9 до 1,05 м, без супроводжуючого інвентарю. Слід відмітити, що на городищі відмічені значні порушення культурного шару. Тут у перевідкладеному стані зустрічається скіфська, давньоруська та пізньосередньовічна кераміка, уламки давньоруських скляних браслетів, гутного скла з віконниць пізньосередньовічних жител.

Більшість поховань більш чи менш порушені, що пояснюється пізнішими перекопами. Крім давньоруської кераміки 11 – 12 ст. в заповненні жител та культурному шарі знайдені залізний наральник 12 – 13 ст., залізні ножі, наконечник стріли 11 – 14 ст., циліндричний замок, уламок псевдокрученої гривни, фрагменти скляних браслетів синього кольору, шиферні пряслиця рожево-фіолетового кольору. Унікальною знахідкою є залізне писало. Існуюча серед місцевого населення традиція пов'язує городище з ім'ям Ігоря Святославича. Це підтверджується і переліком населених пунктів Сіверщини у документах 15 – 17 ст. Розташування городища за половину денного переходу, а також отриманий при розкопках матеріал, в основному датований 12 ст., не протирічить ототожненню пам'ятки з заміською резиденцією путивльських удільних князів.

Матеріали досліджень зберігаються в фондах Путивльського краєзнавчого музею [806].

Олег Сухобоков

183.2. Курган (археол.). За 0,15 – 0,2 км на північний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів.

Відкритий В.Приймаком у 1986, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми діаметром 20 м та висотою 0,5 м. Пам'ятка розорується, розкопки не проводилися [807].

Віктор Приймак

183.3. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на південний захід від західної околиці села, займає рівну ділянку лівого берега р. Сейм.

Виявлений Є.Осадчим у 2010.

Складається з двох курганів та майдану. Курган-1 овальної форми, розміром 45 х 35 м, висота становить 0,9 м. Курган-2 округлої форми, діаметром 35 м та висотою 0,6 м. Майдан серпоподібної форми має три округлих підвищення по краях та в центрі. Прохід розташований у північно-східному боці. Розміри майдану – 50 х 30 м, висота становить 0,7 м. Могильник розорується, розкопки не проводилися [808].

Євген Осадчий

184. КЛЕПАЛИ С., КЛЕПАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

184.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 14 радянських воїнів. Серед них – воїни частин 40-ї армії та особливого курсантського загону під командуванням генерал-майора О.Чеснова, які загинули у другій половині вересня 1941 під час оборонних боїв за село та воїни підрозділів 24-го

стрілецького корпусу 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943. Відомі прізвища чотирьох загиблих: рядові О.Голуб, О.Блізніченко, лейтенант С.Ігнатенко, капітан К.Маслов.

У 1963 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,55 м/. На фасадній частині постаменту – сіра гранітна плита з написом.

У 1979 з тильної сторони скульптури встановлено стелу з бутового каменю у формі напівкола, на якій – гранітні плити з викарбуваними на них меморіальним написом та прізвищами 266 загиблих воїнів-земляків. Перед стелою позаду скульптури на двох пілонах /7,55 м/ на висоті 6,0 м закріплений мідний церковний дзвін [809].

Олена Літнік

184.2. Курган-1(археол.). 1,2 км на південь від південної околиці с. Клепали, у полі.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 40 м, висота – 1, 0 м.

Курган розорюється [810].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

184.3. Курган-2 (археол.). 1,8 на південний захід від південної околиці села Клепали, у лісосмузі.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 8,0 м, висота – 1,5 м.

Задернований, заріс кущами [811].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

185. КОНОВАЛОВЕ С., ГВИНТІВСЬКА СІЛЬРАДА

185.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, біля входу.

Поховано 5 воїнів 121-ї стрілецької дивізії, які загинули у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові О.Курушкін, М.Калінін, М.Козорезов, П.Колопов, Т.Попов.

У 1951 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,9 м/ з зіркою на його верхівці [812].

Юрій Лонатін

186. КОШАРСЬКЕ С-ЩЕ, ДЯКІВСЬКА СІЛЬРАДА

186.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля клубу.

Поховано 2-х воїнів 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули на початку вересня 1943 під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників. Прізвища загиблих воїнів невідомі.

У 1958 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /1,85 м/ у вигляді піраміди з металевою п'ятикутною зіркою на верхівці [813].

Юлія Нестеровська

187. КУБРАКОВЕ С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА

187.1. Городище і селище, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). На північній околиці села (урочище Городище). Займає північну частину мису, витягнутого в заплаву правого берега р. Терн, який орієнтований з південного заходу на північний схід. Обстежене Ю.Моргуновим у 1972, Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

На карті Генерального штабу (ряд XXI, лист 12), що базується на зйомках 40-х рр. 19 ст. це місце назване «городищем», так воно називається і понині. Через господарську діяльність та розорювання укріплення не збереглися. Розташування пам'ятки дозволяє припустити існування тут городища.

Довжина мису близько 1,0 км, ширина – 150 – 200 м. Схил, що підходить до річки – стрімкий, а той, що підходить до плато – похилий і відділяється від плато заболоченою заплавою. Поверхня забудована та розорюється.

Культурний шар сконцентрований на мисовій стріліці та має потужність від 0,2 до 0,6 м. Він містить матеріали 2-а пол. 12 – 1-а пол. 13 ст. Матеріал зібрано на площі 300 x 150 м. (4,5 га). Подекуди зустрічається черняхівська та скіфська кераміка. Знайдені також фрагменти скляних браслетів та шиферне пряслице.

У 2007 при обстеженні пам'ятки виявлено культурний шар черняхівського та скіфського часу і на території колишнього села Кубракове. Протяжність поселення становить 0,8 x 0,3 км. У південно-східній частині поселення культурний шар знищений піщаним кар'єром. У стінках кар'єра виявлено численні котловани господарських ям, споруд та поховань.

Матеріали зберігаються в Роменському краєзнавчому музеї [814].

Юрій Моргунов

188. МИКОЛАЇВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА

188.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Центр, біля сільради.

Поховано 48 радянських воїнів, які загинули в середині вересня 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 40-ї армії та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 8 вересня 1943 підрозділами 60-ї армії, а також воїни, які померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 4-х загиблих: рядовий І.Бакуменко, старшина Я.Клепіков, ст. сержант Т.Мігулева, рядовий В.Тітов.

У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,4 м/, на чоловічому боці цегляного постаменту /1,5 м/ – меморіальні написи [815].

Олена Літнік

188.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). На південній околиці села (колишній хутір Василівка, урочище Валки).

Відоме за документами др. пол. 16 ст., як «Юрієве городище на усть Куриці», відмічене на карті Г.Л. де Боплана, досліджене Ю.Моргуновим, у 2007 обстежене Є.Осадчим та О.Коротю.

Городище розташоване на мисі правого берега р. Куриці (лівої притоки р. Терн). Майданчик округлий, задернований, на ньому розташовані відвали селітроваріння, має діаметр 140 м, захищений валом висотою 3,0 м, ровом шириною 11 м та глибиною 2,0 м. Культурний шар становить 1,0 м, повністю перемішаний селітроварінням та містить подрібнену кераміку 11 – 13 ст. Городище ототожнюється з літописним містом Зартий. На момент обстеження у 2007 городище задерноване.

Матеріали зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [816].

Юрій Моргунов

188.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). На центральній площі, 200 м від школи.

На фронтах Другої світової війни воювало 334 воїна-земляка. Орденами та медалями СРСР нагороджено 35 уродженців с. Миколаївка. Загинуло 244 воїна.

У 1980 споруджено меморіал: встановлено залізобетону стелу /28 x 2,0 м/ з написом, на якій закріплено 25 меморіальних плит з прізвищами 244 загиблих воїнів. З правого краю плити – барельєфне зображення воїна, ліворуч – барельєф скорботної матері. Перед стелою встановлено залізобетонний пілон /9,0 м / з барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни [817].

Юрій Іонатій

188.4. Поселення-1, багат шарове (археол.). На південній околиці села (колишній х. Василівка, урочище Валки). Займає похилий мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Куриці (ліва притока р. Терн), на південний схід від однойменного городища.

Виявлене та обстежене Ю.Моргуновим. У 2010 обстежене Є.Осадчим та О.Коротю.

Поселення витягнуте вздовж струмка. Площа поселення становить 6,0 га, потужність культурного шару – 0,8 м. З поселення походять матеріали черняхівської та давньоруської

культури 11 – 13 ст. Серед підйомного матеріалу зустрінуті фрагменти шиферних пряслиць, скляних браслетів, уламок кістяного гребеня.

Матеріали зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [818].

Юрій Моргунов

188.5. Поселення-2, розвинуте середньовіччя (археол.). На південній околиці села (колишній хутір Василівка, урочище Валки). Займає похилий миси першої надзаплавної тераси правого берега р. Куриці (ліва притока р. Терн), навпроти однойменного городища. Обстежене Ю.Моргуновим, у 2007 обстежене Є.Осадчим та О.Коротею.

Поселення витягнуте вздовж струмка. Площа поселення становить 4,0 га, потужність культурного шару – 0,8 м. Містить матеріали давньоруської культури. Серед підйомного матеріалу знайдено фрагменти шиферних пряслиць, скляних браслетів, уламок кістяного гребеня. Поселення на момент обстеження у 2007 задерноване.

Матеріали зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [819].

Юрій Моргунов

189. МИХАЙЛІВКА С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

189.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1960 (іст.). Центр, біля Будинку культури.

Поховано 16 воїнів 121-ї та 316-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943. Відомі прізвища 15 загиблих.

У 1960 останки загиблих воїнів перенесені з кладовища у братську могилу у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,4 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,4 м/ – дошка з прізвищами 15 загиблих воїнів.

У 1980 неподалік від братської могили встановлено Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків [820].

Олена Літнік

190. НЕЧАЇВКА С., ГВИНТІВСЬКА СІЛЬРАДА

190.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля школи.

У двох братських могилах поховано 15 воїнів 524-го стрілецького полку 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943 та померли від ран у період з 5 по 15 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 біля могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,1 м/. На фасадному боці цегляного постаменту /2,2 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів [821].

Юлія Нестеровська

191. НИЖНЯ САГАРІВКА С., СУХОВЕРХІВСЬКА СІЛЬРАДА

191.1. Могила Толмачова В.Г., 1943 (іст.). На околиці села, на пагорбі біля лісу.

Толмачов В.Г. (? – 4.09.1943) – рядовий, який загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу 60-ї армії та 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії.

У 1958 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,3 м/ з металевою зіркою на верхівці. На його чоловому боці – напис [822].

Юрій Лончатий

192. НОВА ОЛЕКСАНДРІВКА С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

192.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховано 37 воїнів з підрозділів 121-ї та 316-ї стрілецької дивізій 24-го стрілецького корпусу 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 7 загиблих: рядові А.Бабарьянов, К.Жиронкін, М.Монісєєв, П.Сісік, І.Тульській, сержант П.Ледєнєв, лейтенант М.Чижов.

У 1957 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /1,7 м /, на верхівці якого – металева п'ятикутна зірка. На фасадному боці обеліску – меморіальна дошка з написом [823].

Олена Ліннік

192.2. Курган-1(археол.). 1,8 км на південний схід від північно-східної околиці села Нова Олександрівка та за 0,9 км на південний захід від південної околиці с. Шпокалка, в полі. Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Курган округлої напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 46 м, висота – 1,0 м. Курган розорюється [824].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

192.3. Курган-2(археол.) 1,5 км на південний схід від південно-східної околиці с. Нова Олександрівка та за 2,7 км на південний захід від південної околиці с. Шпокалка, в полі. Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 50 м, висота – 1,0 м. Курган розорюється [825].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

193. НОВИЙ МИР С., ПІСКІВСЬКА СІЛЬРАДА

193.1. Курган (археол.). 1,5 км на схід від південно-східної околиці села, за 20 м від польової дороги, що веде від села до залізничного переїзду, в полі. Займає підвищення вододілу, з трьох боків оточене балками.

Виявлений Є.Осадчим у 2009.

Діаметр насипу – 17 м, висота – 1,0 м. Курган розорюється. Розкопки не проводились [826].

Євген Осадчий

193.2. Могила Гасєвського М.І., 1981 (іст.). У центральній частині кладовища, ліворуч від входу.

Гасєвський Микола Іванович (9.11.1960, с. Новий Мир – 30.06.1981, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1968 – 76 навчався у Пісківській середній школі, потім – у Білопільському ПТУ № 6, оволодів спеціальністю слюсаря-сантехніка. З 24 липня 1979 працював учнем електромонтера Прилуцького заводу ППО, згодом – трактористом у колгоспі. 20 листопада 1979 призваний до лав Радянської Армії. З квітня 1980 проходив службу в в Афганістані, в/ч. пп. 71240. Механік-водій БМП, сержант М.Гасєвський був тричі поранений, в останньому бою особисто знищив 4-х противників. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 23. листопада 1981 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено мармуровий обеліск /0,8 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [827].

Юрій Іонатін

194. ОЛЕКСАНДРІВКА С., ОЛЕКСАНДРІВСЬКА СІЛЬРАДА

194.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Прасолова І. В., 1959; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). Центр, біля школи.

У братській могилі поховано 35 воїнів з підрозділів 121-ї стрілецької дивізії та 248-ї окремої курсантської бригади 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 2-6 вересня 1943. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища 24 загиблих.

На території меморіального комплексу, праворуч від входу похований Прасолов Іван Васильович (19.10.1916, с. Олександрівка – 27.04.1959, там же) – Герой Радянського Союзу (29.08.1939).

Народився у селянській родині. Після закінчення початкової школи працював у колгоспі. У 1933 – 37 жив у Вінницькій обл., працював на Гниванському цукровому заводі різноробочим. У вересні 1937 призваний до лав Червоної Армії і до січня 1940 служив у танковій частині Забайкальського військового округу. У 1938 закінчив школу молодших командирів і був призначений механіком-водієм танка. З 11 травня по 11 серпня 1939 брав участь у боях з японськими мілітаристами на річці Халхін-Гол. Відзначився у бою при горі Баїн-Цаган 3 – 5 липня 1939, коли, прийнявши на себе командування підбитим танком, зайшов у тил противника, завдавши йому значної шкоди, а потім ще півтори доби тримав оборону у нерухомому танку. Брав участь в інших боях у складі нового екіпажу.

У січні 1940 старшина демобілізувався зі Збройних Сил за станом здоров'я. Працював заступником голови колгоспу у рідному селі. Під час Другої світової війни за станом здоров'я не міг піти на фронт. Після визволення Олександрівки від німецько-нацистсько-загарбників був головою виконкому сільради, потім завгоспом і бригадиром колгоспу «Червоний партизан». Помер після важкої і тривалої хвороби. Був похований на сільському кладовищі. У 1985 перепохований на меморіальний комплекс.

У 1957 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На фасадній частині цегляного постаменту /3,67 м/ – меморіальна дошка з прізвищами 8 загиблих воїнів.

У 1986 відкрито меморіальний комплекс, у складі якого – братська могила радянських воїнів, Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, могила Героя Радянського Союзу І. Прасолова.

У центрі меморіального майданчика – бетонна стела /8,0 м/ на 24 бетонних дошках якої викарбовано прізвища 187 загиблих воїнів-земляків, за нею – дві стели /1,5 x 0,5 x 2,0 м/ з меморіальними написами.

На могилі І.Прасолова встановлено стелу з червоного граніту /1,91 x 0,64 м/. На її чоловому боці – портрет Героя та меморіальний напис.

На східцях, що ведуть від могил до меморіалу, по обидва боки також встановлено дві стели /1,2 x 0,5 x 1,8 м/ з меморіальними написами [828].

Юлія Нестеровська

Юрiй Іонатiй

194.2. Могила Нестеренка В.К., 1994 (іст.). У центральній частині кладовища, праворуч від входу.

Нестеренко Василь Кирилович (7.10.1924, с. Олександрівка – 26.02.1994, там же) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився в селянській родині. У 1939 закінчив школу, працював зав. господарством колгоспу «Червоний партизан». Учасник Другої світової війни. Після демобілізації очолив рільничу бригаду, згодом – комплексну бригаду рідного колгоспу, яка 1966 збрала по 130 пудів зерна та по 175 ц /га картоплі. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1966 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1994 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,4 м/, на чоловому боці якого фото Героя та напис [829].

Надія Подоляка

195. ПАСЬОВИНИ С., СНІЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА

195.1. Курган (археол.). 1,8 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає підвищену ділянку межиріччя річок Биж і Хусь.

Виявлений Є.Осадчим у 2009.

Курган має витягнуту форму, діаметр – 50 x 30 м, висота – 1,3 м. З південного боку кургану розташована округлої форми присипка діаметром близько 15 – 17 м, вистою 1,0 м. Курган задернований [830].

Євген Осадчий

196. ПІСКИ С., ПІСКІВСЬКА СІЛЬРАДА

196.1. Курганний могильник (археол.). 0,4 км на південний схід від птахофабрики на лівому березі р. Сейм, в полі.

Могильник відкритий у 1988 В.Приймаком, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Могильник складається з 2-х курганів. Висота насипів – 1,2 та 1,5, діаметр – 40 та 35 м. Могильник розорюється.

Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [831].

Віктор Приймак

196.2. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв голодомору 1932 – 33, Пам'ятний знак жертвам голодомору, 2007 (іст.). Праворуч при виїзді з села Піски, за 1,5 км від повороту з вул. Шевченка.

Відкритий 22 листопада 2007 в День пам'яті жертв голодомору.

Запровадження насильницької колективізації, хибна політика «розкуркулення», вилучення зерна з господарств, вивезення хліба з України призвели до масового голодомору у 1932 – 33. Страшна трагедія не обминула жителів с. Піски. За свідченнями односельчан та дослідників, жертвами трагедії стали 1164 мешканця цього українського села. У братській могилі поховано більше 200 осіб.

На могилі /5,3 x 5,88 x 0,05 м/ встановлено Пам'ятний знак, що символізує трагедію Голодомору на Сумщині. У залізобетонну основу /2,2 x 5,2 x 0,3 м/ вмонтовано 2 залізобетонні вертикальні блоки /2,65 x 0,35 x 0,3 м/ – стилізовані стіни хати. Поверх них покладено горизонтальні блоки. На них викарбовано дати «1932, 1933». Під кутом до вертикальних блоків прилягають ще 2 у вигляді хатньої покрівлі. В основу конструкції посередині вмонтовано металевий хрест /7,5 x 2,0 x 0,16 x 0,13 м/, що піднімається над дахом, праворуч – ще три металеві хрести /0,72 x 0,59 x 0,08 м; 1,1 x 0,71 x 0,09 м; 1,33 x 0,83 x 0,1 м/. Перед основою під кутом – стела /2,1 x 1,5 x 0,75 x 0,1 м/ з чорного лабрадориту з меморіальними написами. До могили веде доріжка, вимощена тротуарною плиткою. По обидва боки від доріжки під кутом встановлено ще 16 стел такого ж розміру і з такого ж матеріалу, як і центральна. На них викарбовано 1164 прізвищ померлих жителів села. Автори: архітектор В.Биков, художник-графік М.Бондаренко [832].

Віра Павленко

196.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків (іст.). Центр, біля Будинку культури.

Поховано 10 радянських воїнів. Серед загиблих – воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у середині вересня 1941, та воїни з підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 – 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядовий М.Буквін, ефрейтор І.Гранкін, мол. сержант П.Дмитрієв, сержант І.Мітрохін, мол. лейтенант І.Перебезенцев, рядові Г.Разуваєв, М.Фазілов, І.Гаврилін, В.Зубакін, ефрейтор С.Черв'яков.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонний скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,6 м/ у формі зрізаної піраміди.

У 1981 споруджено меморіал. До постаменту, на якому стоїть скульптура воїна, прилягає бетонний пілон /10 м/. У верхній його частині дати «1941 – 1945». По боках символічної могили закріплені бетонні дошки з прізвищами дев'яти загиблих воїнів.

За пілоном ліворуч розташована бетонна стела /2,8 x 38,3 м/ з меморіальним написом. З лівого боку стели закріплено 24 меморіальні бетонні дошки з прізвищами 267 жителів села, які загинули в роки Другої світової війни. З правого боку стели – барельєфне зображення скорботної жінки [833].

Олена Літнік

196.4. Поселення-1, багатощарове (археол.). Південно-західна околиця села. Займає східний край мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

З поселення походять матеріали колочинської культури.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [834].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

196.5. Поселення-2, багатощарове (археол.). Північна околиця села, на території городів, садиб по вул. Куйбишева буд. № 32 – 38. Займає край мису надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите у 1986 В. Приймаком, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення над заплавою – до 3,0 м. Розміри Поселення-120 – 150 x 50 м. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього залізного віку.

Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [835].

Віктор Приймак

196.6. Поселення-3, багатощарове (археол.). 0,25 км на південний захід від північно-західної околиці с. Піски. Займає схил мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм, урочище Байдурівка.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-100 x 60 – 70 м, висота над заплавою – 1,0 – 10 м. Поселення задерноване, раніше розорювалося. Потужність культурного шару – 1,15 – 1,35 м. З поселення походять матеріали колочинської культури, а також невелика кількість фрагментів скіфського часу. У верхніх шарах зустрічалися в основному фрагменти кераміки та будівельні рештки 17 – 19 ст.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [836].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

196.7. Поселення-4, багатощарове (археол.) 1,2 км на південний захід від північно-західної околиці села. Займає край мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Поселення витягнуте вздовж соснового лісу, його розміри – 300 x 50 м. Площа поселення пошкоджена невеликими піщаними кар'єрами. Потужність культурного шару – 0,3 м.

З поселення походять матеріали епохи неоліту, бронзи та, ймовірно, скіфська кераміка. Основні матеріали належать до 2 – 3 ст. н. е. (уламки горщиків з вдавленням по краю, уламки дисків, точило з ручки гончарного горщика, фрагмент амфори із червоної глини).

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [837].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

196.8. Поселення, багатощарове (археол.). На північно-східній околиці села. Займає схил берегової тераси лівого берега р. Сейм.

Виявлене Н.Миловановою у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Підйомний матеріал трапляється на ділянці довжиною 150 м. Висота над рівнем заплави становить 6 м. Зачистка схилу виявила культурний шар потужністю 0,7 м.

З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, ймовірно, зарубинецької культури та ранньослов'янського часу і давньоруського періоду. Виробів з каменя всього три: кременева платівка першого зняття, багатомайданчиковий нуклеус, вкритий блакитною патиною та скребло-ніж на відщепі. Дані речі можуть бути датовані добою палеоліту, хоча могли бути принесені сюди пізніше. Основні знахідки пов'язані з ранньослов'янським періодом.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [838].

196.9. Поселення, ранньослов'янське (археол.). На невисокому (до 2,0 м) мисі борової тераси лівого берега р. Сейм, неподалік літнього загону для худоби, в урочищі Гориця. Поруч протікає стариця Сейму – р. Стружка.

Виявлене Н.Миловановою у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Займає мис вкритий сосновим лісом. Стрілка мису пошкоджена ямою розмірами 6,0 x 8,0 м. Зачистка стінок ями виявила культурний шар потужністю 0,3 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [839].

Наталія Милованова

196.10. Поселення, ранньослов'янське (археол.). 1,5 км на південний захід від села. Займає мис борової тераси лівого берега р. Сейм вкритий сосновим лісом, в урочищі Гора Юності.

Виявлене Н. Миловановою у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Займає мис висотою 6,0 – 7,0 м. На стрілці мису було закладено шурф розмірами 1,1 x 3,0 м та глибиною 1,4 м. Потужність культурного шару – понад 1,4 м. Материк не виявлений. З поселення походять фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу та пізнього середньовіччя.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [840].

Наталія Милованова

196.11. Поселення, ранньослов'янське-1. (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Є першим у групі поселень на правому березі р. Сейм. Займає невисоке підвищення в заплаві.

Відкрите Н.Миловановою у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення 500 x 100 м. Культурний шар має потужність 0,45 м, розораний до 0,3 м. Концентрація знахідок на поверхні невисока. З поселення походять уламки ліпного посуду ранньослов'янського часу та посуду з кварцитовими відщепами, що може говорити про наявність тут матеріалів епохи бронзи. Поверхня регулярно розорується та розмивається водою.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [841].

Наталія Милованова

196.12. Поселення, ранньослов'янське-2 (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Є другим у групі поселень на правому березі р. Сейм. Займає невисоке підвищення в заплаві.

Відкрите Н. Миловановою у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення 200 x 100 м. Культурний шар має потужність 1,0 м, розораний до 0,3 м. Висота над рівнем заплави – 1,3 м. Концентрація знахідок на поверхні невисока. З поселення походять уламки ліпного посуду ранньослов'янського часу. Поверхня регулярно розорується та розмивається водою.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [842].

Наталія Милованова

196.13. Поселення, ранньослов'янське-3 (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Займає невисоке підвищення в заплаві на правому березі р. Сейм. Є третім в групі поселень в районі села.

Відкрите Н.Миловановою у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-100 x 150 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м, розораний – до 0,3 м. Концентрація знахідок на поверхні середня. З поселення походять уламки ліпного посуду ранньослов'янського часу.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [843].

Наталія Милованова

196.14. Поселення, ранньослов'янське-4 (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Є четвертим у групі поселень на правому березі р. Сейм. Займає невисоке підвищення в заплаві.

Відкрите Н.Миловановою у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010. Розміри Поселення-200 x 100 м. Культурний шар розораний до 0,3 м. Концентрація знахідок на поверхні невисока. З поселення походять уламки ліпного посуду ранньослов'янського часу. Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [844].

Наталія Милованова

197. РОМАНЧУКОВЕ С., БУРИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

197.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Центр, біля школи-садку.

Поховано 9 воїнів з підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу 60-ї армії, які загинули 8 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 4-х загиблих: рядові П.Агалатов, Д.Аларбаєв, О.Алейников, І.Джураєв.

У 1956 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,2 м/. На його чоловому боці – дошка з меморіальним написом. Біля підніжжя скульптури – бетонна плита з написом.

У 1985 за могилою встановлено бетонну стелу /2,5 x 12,7 м/ з меморіальним написом та прізвищами 64 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни [845].

Олена Ліннік

198. СЛОБОДА С., СЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

198.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У парку Першотравневого цукрового заводу.

Поховано 33-х воїнів з підрозділів 121-ї і 316-ї стрілецьких дивізій 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943 та померли від ран у 1823-му шпиталі. Відомі прізвища 6 загиблих: гв. мол. лейтенант О.Маврін, сержант К.Савченко, мол. сержант І.Ніконов, мол. сержант Ф.Шевченко, рядові О.Ванін, Є.Губанов.

У 1954 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,6 м/ – меморіальна дошка з написом та прізвищами загиблих воїнів [846].

Олена Ліннік

198.2. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). За 40 м від залізничної станції Путійська.

У двох братських могилах поховано 205 воїнів 177-го стрілецького полку та інших підрозділів, які загинули 1 листопада 1943 під час нальоту ворожої авіації. Відомі прізвища 63 загиблих.

У 1957 біля могил на цегляному потинькованому постаменті встановлено залізобетонну окуту міддю скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,25 м/ – меморіальний напис і зображення ордену Великої Вітчизняної війни. По обидва боки від пам'ятника – дві символічні могили /6,5 x 3,5 x 0,8 м/, на боках яких закріплено бетонні дошки з прізвищами 63 відомих загиблих.

У 2004 могили впорядковано. З обох боків спереду могил встановлено дві залізобетонні потиньковані стели /2,4 x 2,0 м/. На одній з них – напис, на іншій – барельєфне зображення воїнів [847].

Юлія Нестеровська

Віра Павленко

198.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). Вул. Солдатенка, неподалік від школи, у парку.

Поховано 120 воїнів з підрозділів 121-ї та 316-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943. Відомі прізвища 67 загиблих.

У 1957 на могилі встановлено обеліск. У 1968 споруджено пам'ятний знак на честь односельчан, які загинули в роки громадянської та Другої світової війн.

У 1981 проведено реконструкцію: змінено форму братської могили на земляний насип у формі кола /2,0 м/ та встановлено бетонну, окуту міддю скульптуру воїна /4,7 м/ та цегляну оцентовану стелу прямокутної форми /11 x 0,3 x 1,0 м/ з 13 меморіальними дошками. У центрі стели викарбовано орден Вітчизняної війни. На дошках з чорного граніту – 64 відомі прізвища воїнів, які загинули при визволенні села від нацистів. На дошках з рожевого граніту – прізвища земляків, загиблих у роки громадянської (28 прізвищ) та Другої світової (582 прізвища) війн. З обох боків стели – меморіальні дошки з написами [848].

Юрїї Лопатїї

198.4. Могила Денисенко С.А., 1987 (іст.). На Головинському кладовищі.

Денисенко (Солдатенко) Софія Андріївна (14.09.1914, с. Слобода – 16.11.1987, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народилася у селянській родині. Після закінчення початкової школи працювала в рільничій бригаді. 1943 – очолила ланку в Леонтіївському відділі колгоспу Першотравневого цукрокомбінату Буринського р-ну. 1947 – в результаті комплексного застосування агротехнічних заходів ланка отримала по 648 ц/га буряків. Згодом працювала на Першотравневому цукрокомбінаті, у філії Буринського комбінату побутового обслуговування населення. Нагороджена орденом Леніна (1948).

У 1990 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,5 м/, на чоловому боці якого фото та напис [849].

Надія Подоляка

198.5. Могила Касьяненко Є.К., 2003 (іст.). На Заводському кладовищі.

Касьяненко Євгенія Карпівна (24.12.1917, с. Горлівка, Ямпільський р-н. Сумська обл. – 30.08.2003, с. Слобода) – Герой Соціалістичної Праці (1.07.1968).

Народилася у селянській родині. Закінчила школу у с. Першотравневе (нині Буринський р-н.). 1937– 41 навчалася на філологічному факультеті Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя (Чернігівська обл.). Під час Другої світової війни перебувала в евакуації. 1941 – 42 – працювала вчителем російської мови і літератури в с. Андріївка Пензенської обл. (Російська Федерація). 1942 – 44 – директор Спиртозаводської школи Тяньрүмівського р-ну Мордовської АРСР (нині Республіка Мордовія, Російська Федерація) 1944 – 64 – вчитель української мови та літератури, завуч, директор. 1964 – 73 – вчитель Першотравневої середньої школи Буринського р-ну. Відмінник народної освіти УРСР (1945). Нагороджена орденами Леніна (1968), «Знак Пошани», медалями.

У 2004 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,45 м/, на чоловому боці якого фото та напис [850].

Надія Подоляка

198.6. Могила Кондрух Г.З., 1976 (іст.). На Синичанському кладовищі.

Кондрух Ганна Захарівна (15.02.1914, с. Слобода – 2.10.1976, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народилася у селянській родині. Трудову діяльність розпочала за нарядом у Леонтіївському відділку радгоспу Першотравневого цукрокомбінату Буринського р-ну, працювала ланковою бригади із збирання цукрових буряків, що 1947 збрала по 30,5 ц / га жита.

Після виходу на пенсію мешкала в с. Слобода. Неодноразова учасниця ВДНГ СРСР. Нагороджена орденом Леніна (1948), медалями.

У 1977 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,1 м/, на чоловому боці якого фото та напис [851].

Надія Подоляка

198.7. Могила Петрушенко К.С., 1998 (іст.). На Головинському кладовищі.

Петрушенко Катерина Степанівна (11.06.1919, с. Слобода – 27.02.1998, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1949).

Народилася у селянській родині. У 1933 закінчила курси лікнепу. До Другої світової війни працювала в сільгоспартілі «Україна», з 1943 – в радгоспі Першотравневого цукрокомбінату Буринського р-ну, де згодом очолила ланку. 1947 одержала по 30 ц /га, 1948 – по 31,3 ц /га жита на площі 21 га. Згодом переїхала в с. Головинка (нині у складі с. Слобода), де працювала в ланці колгоспу «Україна». Нагороджена двома орденами Леніна (1948, 1949).

У 2002 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,7 м/, на чоловому боці якого фото та напис [852].

Надія Подоляка

198.8. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На Андріянівському кладовищі.

Поховано невідомого радянського воїна, який загинув під час визволення с. Слобода від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 121-ї і 316-ї стрілецьких дивізій 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади 60-ї армії. Село визволено 6 вересня 1943.

У 1955 на могилі встановлено металевий обеліск у формі піраміди /0,9 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [853].

Юрій Іонатін

198.9. Могила Решетняк О.О., 1990 (іст.). На Синичанському кладовищі.

Решетняк Олександра Овсіївна (21.09.1922, с. Слобода – 8.02.1990, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народилася у селянській родині. У 1930 закінчила початкову школу. Трудову діяльність розпочала в колгоспі. У 1936 очолила рільничу ланку. З 1943 працювала в Леонтіївському відділку Першотравневого цукрокомбінату Буринського р-ну. 1947 ланка під її керівництвом отримала по 623 ц / га цукрових буряків, у 1948 – зібрала високі врожаї жита. 1950 – 1951 – навчалася в обласній сільськогосподарській школі з підготовки керівних кадрів, деякий час працювала агроінструктором та агро меліоратором на Першотравневому цукрокомбінаті, агрономом 2-ї Слобідської МТС, бригадиром садово-овочевої бригади Кіровського відділку радгоспу Першотравневого цукрокомбінату. Нагороджена орденом Леніна (1948), Трудового Червоного Прапора (1949).

У 1990 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,5 м/, на чоловому боці якого фото та напис [854].

Надія Подоляка

198.10. Могила Солдатенка О.М., 1987 (іст.). У центральній частині Головинського кладовища.

Солдатенко Олександр Миколайович [29.09.1967, с. Головника (нині у складі с. Слобода) – 8.07.1987, с. Слобода] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1974 – 84 навчався у середній школі с. Першотравневе, після закінчення якої працював у колгоспі «Україна» механізатором. 8 грудня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 71201 за спеціальністю розвідник. З 9 травня 1986 проходив службу в в Афганістані, в/ч. пп. 35651. Командир відділення, механік-водій БМП мол. сержант О.Солдатенко загинув у районі населеного пункту Лавангруд. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1988 нагороджений орденом Червоної зірки (посмертно), грамотою Президії Верховної Ради СРСР.

У 1988 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [855].

Юрій Іонатін

198.11. Садибний будинок цукрозаводчика Курдюмова А., 1913 (архт.). Мурований одноповерховий будинок стоїть на відкритій рівнинній місцевості в центральній частині села на березі ставу, до якого звернений чоловим східним фасадом.

Збудований у 1910 – 13 рр. як садибний будинок А.Курдюмова, власника Миколаївського цукрового заводу, що міститься у північній частині цього ж села. У 1955 будівля була перетворена на багатоквартирний житловий будинок.

Будівля Н-подібна в плані. У середній частині корпусу, розділеній поздовжньою капітальною стіною, містилися чотири кімнати власника. У південному крилі були кімнати обслуги, у північному – кімнати для гостей. Південне крило мало коридорне однібічне розпланування, решта будинку – багатокіммерне розпланування, наближене до анфіладного. У 1955 розпланування було змінене: пробито нові входи, закладені дверні отвори у внутрішніх стінах, поставлені перегородки, внаслідок чого утворено шість квартир з окремим входом у кожному.

Як і план, фасади будівлі строго симетричні, тривісні. Пишнота декору, вирішеного в неоготичних формах цегляного стилю, надає споруді палацового характеру. Чоловий і тильний фасади вирішені ідентично: з двома тривіконними ризалітами, увінчаними високими чотирисхилими дахами з люкарнами й вишуканими неоготичними щипцями. Наріжники підкреслені гранчастими півколонами, що завершуються ярусом декоративних машикулів і вінчаються пінаклями. Причілки ризалітів, крім люкарн, увінчані ступінчастим парапетом. Заглиблена частина фасаду членується метричним шерогом вікон. Середня вісь не виділена.

Тривісність бічних фасадів досягнута влаштуванням симетричних бічних розкріповок фасадів, фланкованих гранчастими півколонами з башточками, а також декоративного щипця з люкарною по центру.

Усі фасади вирішені рівноцінно. Поле стіни відділяє від низенького цоколя, декорованого нішами, горизонтальний профільований гурт. Стіни членують великі прямокутні вікна, облямовані наличниками з готичними стрілочастими завершеннями. Трикутні тимпани над вікнами прикрашені рельєфними керамічними вставками з рослинним орнаментом. Під кожним вікном проходить профільована поличка. Підвіконні ніші декоровані поребриком. Стіни вінчають аркатурний фриз дуже ускладненої форми та розкріпований карниз великого виносу зі смугою дрібного поребрика.

У декорі фасадів активно застосовано художній метал: щипці люкарн вінчають ковані шпилі з орнаментованими флюгерами, на гребенях даху встановлена декоративна ґратка, всі первісні дверні отвори мають козирки з орнаментальними металевими кронштейнами. Збереглися також зовнішні дерев'яні фільончасті двері з рослинним різьбленням, вкомпонованим у геометричні фігури. В інтер'єрі декор не зберігся.

Під будинком є підвал. Збудовано з червоної і жовтої цегли ланцюговою системою мурування на цементному розчині з розшивкою швів. В оформленні нетинькованих фасадів максимально використано декоративний ефект двобарвного мурування: поле стіни складається з горизонтальних смуг червоної та жовтої цегли, наличники викладено з жовтої цегли, ризаліти й півколони декоровані готичним сітчастим орнаментом – жовтим на червоному тлі. Підлога з дощок. Перекриття пласкі по дерев'яних балках. Дахи високі вальмові, по дерев'яних кроквах, укріплені покрівельною сталлю.

На захід від будинку є збудований одночасно з ним мурований прямокутний у плані господарський погріб, нині напівзруйнований.

Садибний будинок А.Курдюмова є унікальним за ступенем мистецької довершеності вивором неоготичного напрямку стилістики історизму початку 20 ст. [856]

Віктор Вечерський

199. СНІЖКИ С., СНІЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА

199.1. Курган (археол.). 0,8 км на південний захід від села, за заболоченим вибалком. Виявлений Л.Білинською у 1990, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Насип напівсферичної форми, округлий в плані, діаметр – 40 м, висота – 4,0 м.

Курган задернований, розкопки не проводилися [857].

Лариса Білінська

199.2. Майдан (археол.). За 0,887 км на південь від південної околиці села та за 0,708 км на захід від польової дороги, що веде від с. Сніжки до с. Вишневий Яр.

Виявлений Л.Білинською у 1990, обстежений О.Коротею та Є.Осадчим у 2012.

Майдан округлої форми, кільцеподібний. Прохід виражений слабо, знаходиться у східній частині майдану. По центру знаходиться яма лійкоподібної округлої форми діаметром 14 м та глибиною 2,0 м. Викид відпрацьованого ґрунту витягнутої форми, знаходиться у південно-східній стороні майдану. Діаметр становить 37 м, висота – 1,7 м. Розміри викиду – 47 x 16 м, висота становить 0,7 м. [858].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

199.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Калініна, центр, біля магазину.

Поховано 14 воїнів з підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села та Смілівського району (нині Роменський р-н.) від німецько-нацистських загарбників 6 – 7 вересня 1943, та воїни, які померли від ран у 17-му медсанбаті. Відомі прізвища 12 загиблих.

Серед похованих Глушко Михайло Пилипович [29.05.1920, с. Максимівка (нині Кременчуцький р-н. Полтавської обл.) – 8.09.1943, с. Сміле] – Герой Радянського Союзу (17.10.1943, посмертно).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів. Працював робітником у м. Хабаровськ (Російська Федерація). У Червоній Армії з 1938. Учасник Другої світової війни з липня 1941. У 1942 закінчив курси молодших лейтенантів.

Командир взводу 574-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії молодший лейтенант М.Глушко відзначився 8 вересня 1943 в районі с. Сміле Роменського р-ну Сумської обл. Він першим підняв свій взвод в атаку. Зав'язався рукопашний бій, ворог змушений був відійти на початковий рубіж та незабаром розпочав нову контратаку. І знову сміливість та ініціативу виявив М.Глушко. Зі станкового кулемету він відкрив вогонь. При відбитті чергової контратаки був поранений, але не залишив поля бою, а знову підняв взвод в контратаку. У цьому бою загинув. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1 ст., медалями

У 1952 останки воїнів з кладовища с. Хрещатик було перепоховано у центр села Сніжки біля сільради.

У 1955 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1967 по обидва боки від скульптури встановлено дві цегляні стели, на яких закріплено дошки з прізвищами загиблих воїнів-земляків.

У 1981 проведено реконструкцію: останки воїнів перепоховано на меморіальний комплекс біля магазину.

У центрі майданчика меморіалу – братська могила. На могилі встановлено бетонну, окуту міддю скульптуру воїна /2,62 м/, до цегляного постаменту /2,78 м/ якої прилягає бетонний пілон /12 м/ з зображенням ордена Вітчизняної війни.

За братською могилою встановлено бетонну стелу /1,6 x 33,69 м/, на якій закріплено 26 бетонних дощок з прізвищами 205 земляків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Ліворуч на стелі – меморіальний напис.

Праворуч від стели на цегляному потинькованому постаменті /1,4 м /встановлено залізобетонну, окуту міддю скульптуру скорботної жінки /2,0 м/. На одній з 4-х сторін забетонованого надгробного насипу закріплено бетонну меморіальну дошку з прізвищем Героя Радянського Союзу. Автор меморіалу – архіт. А.Українчук [859].

Олена Літнік

200. СТЕПАНІВКА С., СТЕПАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

200.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля школи.

Поховано 13 воїнів 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади та 121-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 8 вересня 1943. Відомі прізвища двох загиблих: рядовий О.Комяков, мол. сержант Б.Шабаєв.

У 1957 останки воїнів перенесено із сільського кладовища у центр села. У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного потинькованого постаменту /1,2 м/ – залізобетонна меморіальна дошка з написом [860].

Олена Ліннік

200.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни проти німецько-нацистських загарбників воювало 327 жителів села, 61 з них нагороджений орденами та медалями СРСР, 179 загинуло.

У 1972 встановлено залізобетонну скульптуру скорботної жінки /3,5 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,0 м/. Перед скульптурою на бетонній основі /1,17 м/ під невеликим кутом встановлено 16 бетонних меморіальних плит /0,58 x 0,4 м/, на яких викарбовано прізвища 168 односельчан, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. У верхній частині плит – меморіальний напис [861].

Юрій Іонатій

201. СУХОВЕРХІВКА С., СУХОВЕРХІВСЬКА СІЛЬРАДА

201.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля сільради.

Поховано 14 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників на початку вересня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 141-ї та 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії. Село визволено 9 вересня 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: рядові О.Довженко, О.Жинов, Й.Кірпицьов, І.Карисев, Тихонов.

У 1959 біля школи, на місці першого поховання, на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/.

У 1967 проведено реконструкцію: останки воїнів перенесено у братську могилу до будинку нової сільради, скульптуру воїна збережено, побудовано новий цегляний постамент /2,57 м/. На його чоловому боці поверх меморіальної дошки закріплено керамічне фото загиблого рядового Й.Кірпицьова.

У тому ж році по обидва боки від постаменту встановлено дві цегляні, обкладені плиткою стели /2,2 x 1,5 м/, на яких закріплено дві металеві дошки з прізвищами 150 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни [862].

Юлія Нестеровська

202. ТИМОФІЇВКА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА

202.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля школи.

Поховано 4-х воїнів з підрозділів 141-ї та 121-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943. Відоме прізвище одного загиблого – М.Пастухов.

У 1956 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,5 м/ На чоловому боці постаменту – бетонна меморіальна дошка з написом [863].

Олена Ліннік

202.2. Могила Голосного І.Г., 1981 (іст.). У центральній частині кладовища, біля входу.

Голосний Іван Григорович (13.07.1961, с. Жуківка – 17.10.1981, с. Тимофіївка) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Середню освіту здобував у Жуківській, Біжівській, Сніжківській школах. Ще школярем працював у колгоспі ім. Боровського помічником комбайнера. У 1978 вступив до Конотопської автошколи ДТСААФ, а потім працював шофером у колгоспі. 24 жовтня 1979 призваний до лав Радянської Армії. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 9847. Нагороджений знаком «Відмінник прикордонних військ I ступеня». Коваль прикордонної застави рядовий І.Голосний загинув у бою. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 03.03.1983 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1982 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [864].

203. УСПЕНКА С., УСПЕНЬСЬКА СІЛЬРАДА**203.1. Братська могила радянських воїнів, 1943** (іст.). Центр, біля Будинку культури.

Поховано 36 воїнів з підрозділів 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6-8 вересня 1943. Село визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища 14 загиблих.

У 1957 на могилі встановлено залізобетону скульптуру воїна /2,64 м/, біля підніжжя якої – плита з меморіальним написом. На фасадному боці цегляного постаменту /1,64 м / – меморіальна дошка з написом [865].

Олена Ліннік

203.2. Могила Яблочкова Д.Д., 1943 (іст.). Центр, біля лікарні.

Яблочков Дмитро Дмитрович (1921 – 43) – рядовий 121-ї стрілецької дивізії. 7 вересня 1943 с. Успенка було визволено від німецько-нацистських загарбників. Під час визволення села Д.Яблочков був важко поранений. Помер 8 жовтня 1943 у шпиталі, дислокованому у сільській лікарні.

У 1957 на могилі встановлено бетонний обеліск /0,9 м/ у формі зрізаної піраміди. На фасадному боці обеліску – дошка з написом [866].

Юрій Лонатін

203.3. Могильник, черняхівська культура (археол.). У північно-східній частині села. Займає південно-західний схил плато лівого берега р. Сейм та на сьогоднішній день практично повністю зруйнований піщаним кар'єром.

Відкритий випадково при розробці кар'єра цегельного заводу, досліджувався Є.Махно у 1968 – 72 та у 1976, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Вдалося дослідити суцільною площею понад 1600 м кв., виявлено 34 поховання черняхівської культури (27 трупопокладень, 3 урнових та 4 ямних трупоспалення, а також понад 1600 поховань «з розсіяними кісточками». Трупопокладення, в основному, орієнтовані головами на північ з невеликим відхиленням на схід та захід, два з них мають ритуальне порушення кістяків. Два безінвентарних поховання мали західну орієнтацію. Поховання містили в основному гончарну кераміку. Ліпні горщики представлені мискою, приземкуватим круглободим горщиком та слабо профільованим горщиком витягнутих пропорцій. Останній використаний як урна та нагадує горщики київської та колочинської культури. За наборами прикрас (фібулам, пряжкам, гребінцям, намисту) Успенський могильник можна датувати другою половиною 4 – 5 ст. н.е.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [867].

Ганна Некрасова

203.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Біля контори агрофірми «Успенська».

На фронтах Великої Вітчизняної війни проти німецько-нацистських загарбників воювали близько 800 жителів с. Успенка, 180 з них нагороджені орденами та медалями СРСР, 378 – загинули.

У 1970 встановлено скульптурну групу скорботної матері та дівчини /5,0 м/ на цегляному оцентованому постаменті /0,8 м/ і дві цегляні оцентовані стели. На стелі праворуч /1,4 x 1,8 м/ закріплено дві меморіальні дошки, на одній з них – меморіальний напис, на іншій – прізвища загиблих земляків. На другій стелі /1,5 x 1,8 м/, позаду скульптурної групи, закріплено 16 бетонних меморіальних дощок з прізвищами загиблих земляків. Загальна кількість прізвищ загиблих воїнів-односельчан – 378 [868].

Юрій Лонатін

203.5. Пам'ятник Головенському Г.П., 1970 (мист.). Вул. Шкільна, центр, біля лікарні. Автор – ск. В.Сай. Розміри: вис. погруддя – 1,1 м, постаменту – 2,9 м.

Головенський Гай Петрович [22.03.1926, с. Успенка – 8.04.1945, м. Кенігсберг, (нині м. Калінінград, Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (19.04.1945, помертньо).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів Успенської школи. В армію був призваний восени 1943 після визволення Сумщини від німецько-нацистських загарбників. Навчався в полковій школі. З січня 1944 – на фронті. У боях показав себе відважним воїном, за що йому було вручено автомат загиблого Героя Радянського Союзу К.Талаха. Молодший сержант, командир відділення 690-го стрілецького полку 126-ї стрілецької дивізії 43-ї армії відзначився 8 квітня 1945 у боях під Кенігсбергом, коли його відділення було атаковано ротою фашистів. У нерівному бою автоматники Г.Головенського знищили до 30-ти фашистів та більше 70 взяли у полон, у тому числі трьох офіцерів. Особисто знешкодив протитанковими гранатами три вогневі точки. Під час атаки під Кенігсбергом загинув. Нагороджений орденом Леніна, медаллю.

Похований у братській могилі по вул. Комсомольській у м. Калінінград. Ім'я Г.Головенського носить середня школа с. Успенка, вулиця у м. Буринь, траулер Калінінградського риболовецького флоту.

У 1975 на батьківщині Героя встановлений бетонний бюст на гранітному постаменті. Погруддя Героя зрізане по плечах, подане на високому прямокутному постаменті. Фронтальність бюста трохи порушена поворотом голови в три четверті праворуч, горизонтальні лінії постаменту – асиметрією плечей, що надає скульптурі динаміки. Чітка побудова голови, розподілення мас і лаконічна трактовка основних форм створюють враження монументальності, піднесеності. Скульптор експресивно вирішує об'єм волосся, акцентуючи окремі пасма, виділяє високе насуплене чоло. Непохитна переконаність, готовність до боротьби – такий зміст образу. На чоловічій частині постаменту – зображення золотої зірки Героя Радянського Союзу і анотаційний напис. Камерність середовища створює продуманість оточення [869].

*Юрій Лопатін
Галина Хижняк*

204. ХАРЧЕНКИ С., ХУСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА

204.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля школи.

Поховано 17 воїнів 385-го стрілецького полку 112-ї стрілецької дивізії 6-ї гв. армії, які загинули 7 – 10 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1954 на могилі встановлено залізобетону скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,5 м/. На фасадному боці постаменту – бетонна дошка з меморіальним написом.

У 1967 по обидва боки від скульптури встановлено дві цегляні оцентовані стели /2,25 x 1,44 м/, на яких – дві бетонні меморіальні дошки з прізвищами 81-го земляка, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни [870].

Юлія Нестеровська

205. ХУСТЯНКА С., ХУСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА

205.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля школи.

Поховано 48 воїнів з підрозділів 4-го повітрянодесантного гвардійського стрілецького полку 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії, які загинули 9 – 12 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1954 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,58 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,48 м/. На чоловічому боці постаменту – бетонна дошка з написом [871].

Олена Липнік

205.2. Могила Ремізова О.Г., 1951 (іст.). Центр, біля школи, поруч з братською могилою.

Ремізов Олександр Васильович (1895 – 51) – радянський воїн, старший лейтенант, який керував місцевим колгоспом з моменту визволення села і до кінця війни.

У 1951 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,8 x 0,6 м/. На чоловому боці обеліску – напис [872].

Олена Літнік

205.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст., мист.). Центр, біля школи. Автор – ск. Б.Довгань. Розміри стели – 12,0 x 4,7 м, вис. скульптури – 2,44 м, постаменту – 1,7 м.

У роки Другої світової війни на фронтах воювало 987 жителів с. Хустянка, 285 із них нагороджено орденами і медалями СРСР, 228 загинули.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено високу бетонну стелу і залізобетонну скульптуру на цегляному постаменті. Змістовною домінантою композиції є постать жінки-селянки, яка стоїть на колінах на прямокутному постаменті обличчям до стели. Правою рукою притримує покладену на ліве коліно лаврову гілку (символ перемоги), в зігнутій в лікті лівій руці на долоні – голуб (символ миру). Основна тема скорботи по загиблих набуває розвитку і в барельєфі протилежного боку стели, де подана сцена розлучення воїна і жінки з дитиною на руках (зображення поясне). Емоційної виразності скульптору вдалося досягнути лаконічними засобами (вираз скорботи, останній дотик руки). На прямокутній стелі закріплено шість меморіальних дощок з прізвищами 268 загиблих воїнів-земляків і написами. Вільний простір навколо пам'ятника дає можливість його огляду з різних боків [873].

Юрій Лонатін

Галина Хиженяк

205.4.

Галина Хиженяк

206. ЧАЛИЩІВКА С., СЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

206.1. Могила Мороз М.В., 1971 (іст.). Кладовище.

Мороз Мотрона Василівна (8.04.1918, с. Чалищівка – 24.12.1971, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1949).

Після закінчення школи працювала в Неплюєвському відділку радгоспу Першотравневого цукрокомбінату Буринського р-ну, вирощувала цукрові буряки, жито, гречку. У 1934 призначена ланковою. Після визволення Сумщини від німецько-нацистських загарбників навчалася на курсах ланкових. Після закінчення курсів знову очолила ланку. Була двічі учасницею сільськогосподарської виставки у Москві. У 1948 її ланка отримала по 31,4 ц/га жита на площі 22 га. Нагороджена медаллю «За трудову доблесть».

У 1972 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,1 м/, на чоловому боці якого фото та напис [875].

Надія Подоляка

207. ЧЕРВОНА СЛОБОДА С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

207.1. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). Центр, біля клубу.

У шести братських могилах поховано 224-х воїнів з підрозділів 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади, 416-го, 436-го, 524-го, 385-го стрілецьких полків 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників на початку вересня 1943 та померли від ран у 193-му медсанбаті і 4315-му евакуаційному шпиталі. Відомі прізвища 54 загиблих. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1959 біля могил встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/на бетонному постаменті, біля підніжжя якого – плита з меморіальним написом.

У 1986 споруджено пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків. До постаменту /3,6 м/ зі скульптурою воїна прилягає бетонний пілон /11 м/ з зображенням ордена Вітчизняної війни. Навколо скульптури та пілону споруджено округлу в плані стелу /9,4 м/, на якій закріплені бетонні дошки з прізвищами 289 воїнів-земляків, уродженців сіл Червона Слобода, Дич та Чумакове, які загинули в роки Другої світової війни. Перед стелою на бетонній основі встановлено бетонну скульптуру жінки /2,2 м/. Перед скульптурою жінки розташована символічна могила, з боків якої закріплено 4 бетонні

дошки з прізвищами 27-ми загиблих воїнів. Скульптура скорботної матері знаходиться позаду могили. На 80-и меморіальних дошках прізвища 334 загиблих односельців [876].

Юлія Нестеровська

207.2. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,1 км на північний захід від південно-східної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Оселець, лівої притоки р. Сейм поблизу впадіння її в Сейм.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 100 м. Потужність культурного шару – 0,8 м. Розораний на глибину 0,3 м. Висота над заплавою становить 1,0 – 3,0 м.

З поселення походять матеріали культури багатоваликової кераміки епохи бронзи. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [877].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

208. ЧЕРЕПІВКА С., ЧЕРЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА

208.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр, біля школи.

Поховано 49 воїнів з підрозділів 372-го, 726-го, 687-го, 574-го стрілецьких полків, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища 43 загиблих.

У 1954 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному оцентованому постаменті /2,7 м/. На плиті, біля підніжжя скульптури – меморіальний напис.

У 1975 споруджено меморіал. За братською могилою – цегляна оцентована стела /3,2 x 12,5 м/, на якій закріплено 15 чавунних дощок з прізвищами загиблих. На двох з них перелічені прізвища 37 загиблих воїнів, зверху – меморіальний напис. На інших дошках – 236 прізвищ загиблих воїнів-земляків і мирних жителів села, розстріляних під час німецько-нацистської окупації 1941 – 43. У верхній частині стели – меморіальні написи та по їх краях на виступах (по обидва боки від стели) – барельєфні зображення двох орденів Вітчизняної війни, під якими – прізвища загиблих воїнів і розстріляних односельчан. Перед могилою встановлено ще дві цегляних оцентованих стели /3,2 x 1,9 м / з меморіальними написами [878].

Юлія Нестеровська

208.2. Могила Оліхненка А.О., 1986 (іст.). У центральній частині кладовища, праворуч від входу 4 могила.

Оліхненко Анатолій Олександрович (20.11.1966, с. Черепівка – 7.03.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1973 – 83 навчався у Черепівській середній школі. У 1983 був направлений як колгоспний степендіат до Маловисторопського радгоспу-технікуму вчитися на агронома. 6 травня 1984 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов школу десантників. З жовтня 1984 проходив службу в в Афганістані, в/ч. пп. 24742. Отримав звання гвардії сержанта. Під час чергування на вартовій заставі помітив противника, відкрив по ньому вогонь, від розриву гранати був смертельно поранений. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР нагороджений медаллю «За відвагу» (04.09.1985) та (посмертно) орденом Червоної зірки (31.07.1988).

У 1986 на могилі встановлено мармуровий обеліск /0,8 м/, на фасадній частині якого – портрет десантника, в правому верхньому куті – п'ятикутна зірка, під портретом – меморіальний напис [879].

Юрій Іонатін

208.3. Поселення, багатощарове (археол.). 1,5 км на південь від села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Терн. Мис витягнутий у північно-західному напрямку. З півночі обмежений заболоченою заплавою, з заходу – струмком, з півдня – схилом корінного берега.

Виявлене та досліджене у 1972 Ю.Моргуновим, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-120 x 75 м, висота над заплавою – до 3,0 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. На поселенні виявлено матеріали культури ямково-гребінчастої кераміки епохи неоліту та середньодніпровської культури епохи бронзи. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються в Роменському краєзнавчому музеї [880].

Ірина Мовчан

209. ЧЕРНЕЧА СЛОБОДА С., ЧЕРНЕЧОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

209.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр, біля Будинку культури, в парку.

Поховано 62-х воїнів, які загинули у середині вересня 1941 під час оборонних боїв за село військовими підрозділами 40-ї армії та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників підрозділами 385-го, 416-го, 524-го стрілецьких полків 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, а також померли від ран у період з 10 по 14 вересня 1943 у 198-му медсанбаті. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища 27-ми загиблих.

У 1954 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /1,73 м/ на цегляному оцEMENTованому постаменті /1,19 м/. На його чоловому боці – меморіальна плита з написом та прізвищами 8 загиблих.

У 1974 на честь загиблих воїнів-земляків споруджено меморіал. За могилою споруджено бетонний пілон /4,93 м/ з барельєфним зображенням ордена Перемоги і меморіальним написом. На 10 меморіальних бетонних плитах, встановлених на основі під невеликим кутом – прізвища 347 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [881].

Юлія Нестеровська

210. ЧУМАКОВЕ С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

210.1. Курган (археол.). За 1,1 км на південний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів.

Курган відкритий у 1988 В.Приймаком, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота насипу – 1,2 м, діаметр – 20 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [882].

Віктор Приймак

210.2 Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). На околиці села. Займає край другої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Поселення відкрите у 1986 В.Приймаком, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Площа поселення – 0,25 га. Поселення розорюється. З поселення походять матеріали Київської Русі 12 – 13 ст. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [883].

Віктор Приймак

211. ШЕВЧЕНКОВЕ С., ГВИНТОВСЬКА СІЛЬРАДА

211.1. Поселення-1, багатошарове (археол.). За 2,0 км на північ від північної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення – 400 x 100 – 150 м. Потужність культурного шару – 0,7 м, розораний на глибину 0,3 м. Висота над заплавою становить 1,0 – 2,0 м.

З поселення походять матеріали епохи бронзи (орнаментована кераміка, крем'яні скребок та відщеп), пізньозарубинецькі (вінчик з вдавленнями та фрагмент диска) та періоду Київської Русі. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [884].

Андрій Обломський

211.2. Поселення-2, багатошарове (археол.). 0,8 км на північний захід від північно-західної околиці села та за 0,2 км на північний схід від мосту через струмок на ґрунтовій дорозі Путивль – Гвинтове. Займає невелике підвищення на березі безіменного струмка. Відкрите у 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010. Розміри Поселення-150 x 80 м. Потужність культурного шару – 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Висота над заплавою становить 2,0 м.

З поселення походять матеріали епохи бронзи, та ранньоримського часу (ліпна кераміка з домішками шамоту, вінчик з вдавленнями по краю, фрагменти лощених мисок).

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [885].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

212. ЯРОВЕ С., ХУСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА

212.1. Могила Наумця П.М., 1943 (іст.). На присадибній ділянці.

Наумець Павло Васильович (? – 9.09.1943) – молодший сержант. Загинув у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників, коли село знаходилося в смугі бойових дій підрозділів 4-го повітрянодесантного гвардійського стрілецького полку 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії..

У 1953 на могилі встановлено дерев'яний обеліск пірамідальної форми /1,6 м/ з зіркою на верхівці [886].

Микола Колютенко

ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКИЙ РАЙОН

Розташований у південно-східній частині Сумської обл. На північному сході Великописарівський р-н межує з Белгородською обл. Російської Федерації, на півдні – з Богодухівським р-ном Харківської обл. Площа району – 830,1 кв. км.

Центр району – селище міського типу Велика Писарівка з населенням 5,399 осіб (станом на 2015). Розташоване на р. Ворскла (ліва притока Дніпра) на південний схід від обласного центру, на відстані 90 км. До району входять дві селищні та 14 сільських рад, що об'єднують 41 населений пункт. Великописарівській селищній раді підпорядковане село Радянське. Населення району 16,666 тис. чоловік [887].

З найдавніших часів територію району заселяли племена різних археологічних культур. Виникненню стаціонарних населених пунктів перешкождала постійна загроза з боку кочівників: печенігів, половців, татар. Певний час землі цього краю входили до складу держави Річ Посполита. Укріплені міста Великописарівщини почали формуватися лише з 17 ст. Тоді форпостом Московської держави був «город Вольный» (нині с. Вільне), навкруги якого утворився Вільнівський повіт з селами Козацька Слободка (Стрілецька Пушкарка), Солдатське, Станичне, Їздецьке.

З 1765 по 1780 Велика Писарівка входила до Харківської провінції Слобідсько-Української губернії; з 1780 по 1796 – до Богодухівського повіту Харківського намісництва; з 1797 по 1834 – Богодухівського повіту Слобідсько-Української (з 1835 – Харківської) губернії. З другої половини 19 ст. селище стало центром волості.

З 7 листопада 1917 Великописарівщина була у складі Української Народної Республіки, що входила до Російської Федерації, з 15 по 28 листопада 1918 – у складі незалежної Української Народної Республіки, до якої належала Харківська губернія. У 1923 засновано Великописарівський район Богодухівської округи Харківської губернії (з 1925 – Харківської округи). З 1932 Велика Писарівка – районний центр Харківської, з 1939 – Сумської обл. З 1959 Велика Писарівка стала селищем міського типу. У березні 1962 селище перестало бути районним центром у зв'язку з ліквідацією району і

приєднанням його до Охтирського р-ну. Така ситуація тривала до грудня 1966, коли район знову був відновлений, і Велика Писарівка стала районним центром.

Заселення району почалося в епоху неоліту. Поселення ямково-гребінчастої культури відкрите поблизу с. Пожня. На цьому етапі існували невеликі за площею недовготривалі поселення. Масове залюднення краю почалося в епоху бронзи, коли носії зрубної археологічної культури, яку вчені ототожнюють з аріями, почали освоювати землі по берегах річок Ворскла, Ворсклиця, Пожня. Відкрито багато поселень, на яких присутні матеріали зрубної культури – Велика Писарівка, Добрянське, Іздецьке, Катанське, Сидорова Яруга.

В епоху раннього залізного віку територію сучасного району заселили іраномовні племена скіфів, регіональним центром яких стало Більське городище. У 6 – 3 ст. до н. е. кількість поселень збільшилася. Скіфські поселення виявлені поблизу сіл Березівка, Пожня, Попівка, Солдатське [888].

До епохи бронзи та раннього залізного віку можна віднести і виникнення великих курганів та курганных могильників, розташованих на високих берегах річок та вододілах.

На рубежі тисячоліть на території краю мешкало змішане населення: германці, слов'яни та залишки скіфського населення, яке представлено тут трьома культурами: пізньозарубинецькою, черняхівською та київською.

Одноманітність у розташуванні та топографії поселень вказує на схожість ведення господарства, землеробського в основі. Поселення цих культур виявлені поблизу Великої Писарівки, Іванівки, Солдатського. Поступово кількість їх зменшилася.

У 6 – 7 ст. територію району заселили слов'яни – носії пеньківської культури. Поселення цієї культури досліджені поблизу с. Солдатське. У 8 ст. на цій території мешкали племена літописних сіверян, що залишили після себе поблизу сіл Солдатське, Іванівка поселення з матеріалами волинцевської культури.

Відкритих поселень осілого землеробського населення періоду 9 – 15 ст. на території району поки що не виявлено.

Про присутність тут у 16 ст. окремих ватаг, що займалися промислом селітри, вказують майдани – залишки курганных насипів зі значною кількістю селітри.

На поч. 17 ст. на межі сучасних Сумської та Полтавської областей проходив кордон між Московським царством та Річчю Посполитою. Південно-західним форпостом Московської держави був «город Вольный». У 1-й пол. – сер. 17 ст. стосунки між двома державами врегульовувалися кількома мирними договорами, що змінювали та уточнювали кордони. Та певна частина земель на прикордонні залишалася практично незаселеною. Територією Середньої Ворскли довгий час проходили шляхи татар, які йшли на Московське царство. З метою посилення Белгородської засічної смуги у 1640 були побудовані укріплення городка Вільного [889]. За зведеним описом 1682 в «городе Вольном» розташовувався гарнізон, до якого входили «166 городової служби детей боярских, 202 солдата та 20 рейтар» [890].

У 2004 проведено дослідження залишків городища в урочищі «Вольний Курган» [891]. Городище розташоване на східній околиці села Вільне ліворуч траси Суми – Велика Писарівка. Займає мисоподібний виступ правого корінного берега р. Ворскла. Має прямокутну форму, орієнтоване за сторонами світу, по периметру укріплене валом та ровом. Найпотужніші укріплення з північного (напільного) боку. Практично по центру майданчика городища – курганоподібний насип, що, можливо, є залишками башти. У південній та східній частині мису виявлені дві ями лійкоподібної форми, що можуть бути залишками колодязів. З городища походять дрібні фрагменти димленого посуду 17 ст.

Дане городище можна ототожнити з «городком Вольным» (Вольный Курган), що був заснований 1640 воєводою Г. Бокіним та входив до Белгородської засічної смуги [892]. Місто Вільне згадується і у Щоденнику шляху російських послів – стольника Василя Тяпкіна та дяка Микити Зотова, які у 1680 – 81 через Суми, Краснопілля та Вільне здійснили подорож до Криму [893].

Першопоселенці оселялися з сім'ями на околицях Вільного і засновували там свої слободки. Збереглися назви найстаріших сіл району: Козацька Слободка (Стрілецька Пушкарка), Солдатське, Станичне, Іздецьке. Московський уряд, звичайно, повинен був слідкувати за станом своїх фортець. Догляд проводився не тільки воєводою, а й кращими людьми, які знали місто. На відбудову Вільнівського острогу у 1649 до воєводи Арсеньєва були послані з Белгорода військові люди. Це свідчить про те, що на острог виділялися значні кошти [894]. Існує документ 1654 (опис догляду знову побудованих воєводою Новосельцевим фортець у Вільнівському повіті), у якому вказано скільки зроблено нової засіки, стіни, бійниць, надолбів та тарасів [895].

У 1678 українськими переселенцями на чолі з отаманом Василем Павловим засноване с. Ямне [896]. У 1680 село зазнало нападу кримського хана, 80 чоловік було взято у полон. Після цього ямненці прохали московський уряд дозволити їм торгувати та тримати шинки, будувати по річках млини. Їх прохання було задоволено, хоча землі відмежовані лише у 1686 [897].

Слідом за першими поселенцями нинішнього Великописарівського району, які були послані московським урядом для сторожової служби та захисту західного крила Білгородської лінії, сюди направлено широку хвилю добровільної російської колонізації, переважно з південних областей Московської держави. Так виникають села Пожня, Тарасівка, Крамчанка, Добрянське, Катанське, Лугівка, а також ряд сіл, що межують з Тростянецьким, Краснопільським районами нинішньої Сумської обл. Всі вони входили до складу колишнього Вільнівського повіту, що існував у 18 ст. [898]. Села Рябина, Яблучне, Добрянське мав у своєму володінні полковник Охтирського полку І.Перехрестов. Село Пожня було володінням майора Дем'янова.

У 1709 землі навколо м. Вільне Петром I були подаровані фельдмаршалу Д.Голіцину. У цьому ж році вихідці з Наддніпрянщини заснували слободу Писарівку. Походження назви пов'язано з тим, що частина земель слободи віддавалась правителями м. Вільне воєводським писарям [899]. Сучасну назву селище отримало пізніше. Вперше Велика Писарівка зустрічається в документах перепису Богодухівської сотні Харківського полку у 1732. Ця назва виникла у зв'язку з тим, що до козацької сотні входила ще одна Писарівка (на р. Мерла), що мала менше населення.

Дмитро Голіцин заснував у селищі мануфактуру по виготовленню суконної пряжі, на якій працювало 108 чол. Фабрика виробляла тканини для «своїх» потреб та місцевого ринку [900]. У Писарівці був також вівчарний завод Голіцина, що у кращі роки нараховував 480 овець, а у 1744 – 433 вівці. Доля заводу невідома. Але вівчарство у зв'язку з великим падінням скота було малоприбутковим, навіть збитковим промислом [901].

У 1807 Велику Писарівку з усіма землями і населенням (5215 чол.) купив М.Юсупов. Юсупови, які мали величезні статки у 17 губерніях, ніколи у своїй Писарівській садибі не мешкали. Управителем був отаман, підлеглими якого були чотири осавула та чотири сотника.

Реформа 1861 не внесла суттєвих змін у життя та побут колишніх кріпаків, які у більшості своїй були на оброці. При розподілі землі за царським маніфестом володарю земель залишалось 3052 дес., громадськості на умовах викупу – 6455 дес., з яких непридатних – 254 дес. [902].

На землях Великописарівщини були розвинуті народні ремесла та промисли. Найбільше поширення мали вовночесання (сел. В. Писарівка), бондарство (сел. В. Писарівка, с. Попівка), ковальство, що було майже у всіх селах. Серед промислів – виготовлення полотна і сукна (сел. В. Писарівка). Гончарство процвітало у селах Станичне, Широкий Берег, Гутинівка, Кобилівка. Ні ремесла, ні промисли до нашого часу не збереглися.

Жителі Вільнівського повіту займалися і бортництвом. З описів, опублікованих М.Оглобліним, відома кількість меду, вилученого з вуликів під час винищення бджолиних сімей, що «впрок» були непридатні. Так у Вільнівському повіті, на пасіках між річками

Корови та Пожні, з 56 вуликів видобуто меду 24 п. 4 ф., у Дернівській Вершині з 40 вуликів – 50 п. 20 ф., біля м. Вільного з 21 вулика – 9 п. [903].

Відомо також, що за сприяння уряду українські майстри добували у Вільнівському повіті селітру. Російський уряд закликав українських селітроварів «попельщиків та будників» і надалі займатися цим промислом на Слобожанщині, надавав їм всілякі пільги. Селітроваріння на р. Ворскла на кургані Вільному велося безперервно до поч. 20 ст. [904].

Важливу роль у соціально-економічному розвитку території відігравали ярмарки. У сер. 19 ст. кількість їх була така: у Попівці – один, Яблучному – три, у Ямному – один [905]. Така кількість ярмарків зумовлена прикордонним становищем земель, близькістю до Росії.

Здавна Велика Писарівка являла собою значний осередок народного кобзарського мистецтва на Слобожанщині. Тут народилися талановиті кобзарі С.Пасюга (1862 – 1933), Г.Кожушко (1879 – 1924), Є.Мовчан (1898 – 1960) [906].

Історичною пам'яткою селища є могила українського кобзаря Г.Кожушка. У 1978 у центрі селища відкрито пам'ятник кобзареві Є.Мовчану (скульптор І.Штанів, архітектор В.Заговора).

У пореформений період в селищі Велика Писарівка була відкрита земська початкова школа на 111 учнів. Пізніше Богодухівське повітове земство відкрило в селищі дві початкові школи з роздільним навчанням. Крім того, працювало ще три церковнопарафіяльні школи. На жаль, приміщення не збереглися. У 1892 у с. Яблучне працювало народне училище, у якому навчалось 88 хлопчиків та 13 дівчат. Однокласне трирічне училище на 96 учнів було відкрите у 1883 [907]. Будівлі не збереглися. Церковнопарафіяльні школи діяли при церквах в усіх селах, що входили до складу Богодухівського повіту (разом з церквами не збереглися). У кін. 19 ст. в селищі Велика Писарівка було відкрито училище, що готувало учителів початкових класів. Деякий час у цьому училищі працював український поет П.Савченко [908].

Події революції 1905 – 07 не оминули і територію сучасної Великописарівщини. У листопаді 1905 відбулось повстання у Великій Писарівці. Приводом слугувала відмова станового пристава та повітового земського начальника визнати несправедливість захоплення юсупівським управителем громадських земель. Селяни ще у 1902 подали судовий позов на управителя, але судова тяганина закінчилася присудом на користь поміщиці. Тоді 15 листопада 1905 у Писарівку прибув земський начальник. Під час слідства селяни вимагали звільнити з посади старосту та старшину. Однак їх вимогами знехтували. Сходка перетворилася у мітинг. Повстання тривало кілька днів. За цей час селяни пошкодили телефонний зв'язок, розбили кілька магазинів, розгромили волосну та сільську управу, знищили багато архівних документів і матеріалів, спалили клуні деяких сільських заможних селян. Внаслідок стихійності та неорганізованості повстання писарівської бідноти почало затухати. Багатьох було заарештовано, трьох вбито, 37 чоловік засуджено до різних строків ув'язнення та каторжних робіт [909].

Залізничники станції Кириківка брали участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905. У листопаді того ж року мешканці Кириківки та навколишніх сіл почали рубати ліс, що належав монастирю. Робітники цукрового заводу підтримали аграрні виступи. У політичному огляді Харківського губернського жандармського правління за 1905 – 07 було відзначено, що у 1905 на Янківському цукровому заводі відбулися політичні страйки.

12 грудня 1905 у Веселівській волості селяни хутора Петрівка та частини села Веселого юрбою (біля 100 чол.) зібралися біля волосного правління та, погрожуючи розправою, висунули свої вимоги волосному старшині Якименку, писарю Гармашу, сільському старості Рибалку про те, щоб вони залишили свої посади. Волость задовольнила прохання бунтівників.

Після лютневої буржуазно-демократичної революції влада залишилась в руках волосної управи, члени якої виконували розпорядження волосного комісара – представника Тимчасового уряду. Головною проблемою залишалось безземелля та

малоземелля. У травні 1917 великописарівці створили земельний комітет на чолі з С. Резником [910].

Радянська влада у Великій Писарівці була встановлена у січні 1918. Проте, ще майже рік влада в усьому районі переходила з рук у руки до різних урядів. І тільки 9 грудня 1919 у районі остаточно було встановлено радянську владу [911]. Про ці події нагадує братська могила борців за радянську владу у Великій Писарівці, на якій 6 серпня 1920 було відкрито пам'ятник, а також могила червоногвардійців, які загинули під час громадської війни (сmt. Кириківка) та могила комісара Червоної Армії С.Лапіна (с. Тарасівка) [912].

У 20-ті рр. 20 ст. у Великій Писарівці працювали чоловіче вище навчальне училище на 300 учнів, чоловіче двокласне п'ятирічне училище на 250 учнів, Миколаївське, Покровське, Успенське однокласні трирічні училища по 50 учнів, ремісниче на 60 учнів, школа з ліквідації неграмотності, товариство «Просвіта», клуби працівників освіти та Спілки молоді, сільбуд, три трудшколи, районна бібліотека, 4 хати-читальні, дитсадок. Ремісниче училище, засноване ще у 1913, готувало підмайстрів, які після п'ятирічного стажу роботи отримували кваліфікацію майстра. Училище мало 4 класи, у яких навчалось 60 чол. та було 2 викладача, 4 майстра та 2 чол. обслуговуючого персоналу. При ньому працювали столярні та слюсарні майстерні [913].

У 1927 у с. Катанському діяло земельне товариство, установа Шурупівського земельного товариства, у Попівці – товариство споживачів, засноване 16 березня 1926, у Солдатському – єдине товариство споживачів. У 1923 у с. Станичному зареєстровано сільгоспартіль «Білі Лози», 10 квітня 1922 засновано Яблочанську трудову землеробну артіль «Червона Зірка», у Ямному – сільгоспартіль ім. Зіновієва (1921) [914].

У 1926 у Великій Писарівці працювало два млини з тепловими двигунами, 4 маслобійні, 4 крупорушки і 1 крохмальний завод. Для електрифікації використовувався млин, при якому працював газогенератор [915].

У 1931 створено Великописарівську машинно-тракторну станцію, що менш ніж через рік мала вже 15 тракторів, а у 1937 їх налічувалося 75. Крім тракторів станція мала молотарки, комбайни, сіялки тощо. Переважна більшість польових робіт в колективних господарствах виконувалася технікою МТС.

У 30-х рр. в районі проводилась колективізація. Вже у 1932 в колгоспи було об'єднано 48,8 відсотків сільських господарств. У більшості це здійснювалось примусово, що викликало протест з боку заможних господарів, а інколи доходило до трагічних сутичок. Пам'ятками того періоду є могила комсомольців (с. Вільне) та могила голови колгоспу І.Воробйова (с. Іздецьке), які загинули під час колективізації сільського господарства.

Трагічним був 1933. Жителька сmt Велика Писарівка О.Повстян згадує, що у центрі селища, неподалік від лікарні, була каплиця, куди взимку 1933 звозили на підводах трупи. Потім їх гарбою вивозили на кладовище, де була вирита глибока яма. Саме туди скидали померлих від голоду людей [916]. Житель с. Добрянське П.Морозов розповів, як по селу ходили бригади з сіл Катанське та Березівка, забирали в людей все до останньої крихти. Люди на роботу вдягали своє краще вбрання, бо не знали, де їх настигне смерть. Трупи людей звозили на кладовище. У ями закопували по 40 чоловік [917]. Збереглися протоколи засідань бюро Великописарівського райкому КП(б)У про хлібозаготівлю, організацію штурмових бригад, репресії селян та документи про розповсюдження чуток про опухлих з голоду дітей с. Яблучне [918]. Великописарівський кобзар Є.Мовчан, переживши ті трагічні дні, створив думу про голодомор. Могили чи інших пам'яток, що стосуються жертв голодомору, не залишилося.

Відсутні також на території району пам'ятки про репресії 30-х рр., але збереглися свідчення рідних та близьких тих, кого покарала репресивна машина. У шкідництві та навмисному провокуванні загибелі худоби в районі були звинувачені колишній голова райвиконкому Бахтіяров, жителі Великописарівського району Яїчкін, Г.Каплюк, ветфельдшер з Олександрівки Г.Красовський. 24 жовтня 1937 їх засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [919].

У період Другої світової війни війни оборонні бої на території району тривали з 12 по 19 жовтня 1941. У них брали участь 1-а гвардійська, 595-а стрілецькі дивізії, 5-й кавалерійський корпус і оперативна група генерала С.Недвігіна (81-а, 297-а стрілецькі дивізії, 34-а мотострілецька і 129-а танкова бригади, кавалерійська група генерала М. Седельникова). Для організації боротьби з окупантами в тилу ворога на території району були створені підпільні групи в селищі Велика Писарівка, селах Пожня, Попівка, Солдатське, Розсоші та партизанський загін під командуванням П.Гараганенка. На початку березня 1942 нацисти стратили 48 підпільників та партизанів.

У 1943 район визволявся двічі. У лютому – березні 1943 на території району бойові дії вели 100-а, 340-а, 309-а стрілецькі дивізії 40-ї армії. Переслідуючи розбитого під Харковом противника, радянські війська 18 лютого вступили на територію району, а 13 березня залишили його. У період з 7 по 11 серпня 1943-го 71-а, 147-а, 155-а, 241-а стрілецькі дивізії та 4-й гвардійський Кантемирівський танковий корпус 27-ї армії було визволили район від окупантів [920].

За звершені у боях подвиги 4732 жителя району нагороджені орденами і медалями. І.Баличев, І.Литвинов, В.Митрофанов, М.Мірошник, О.Мусієнко, І.Обухівський, І.Орлов та І.Середа стали Героями Радянського Союзу, а А.Обухівський, Д.Ганцев, В.Шандиба – повними кавалерами ордена Слави. На території району поховані Герої Радянського Союзу І.Баличев, І.Орлов, С.Астраханцев, М.Мірошник, А.Обухівський, В.Левченко [921].

За роки війни район безповоротно втратив близько п'яти тисяч чоловік. На примусові роботи у Німеччину вивезено 2073 чоловіка.

У селищі Велика Писарівка фашисти розстріляли 36 жителів. Частина з них похована у братській могилі на кладовищі.

З фронтів війни не повернулися додому 4452 воїна-земляка, з яких 1498 загинули в боях, 2425 пропали безвісти, 428 померли від ран, 101 загинув у полоні.

У ході бойових дій 1941 – 43 на території району загинуло понад 2000 воїнів Радянської Армії, 475 – померли у шпиталях.

На території району 42 братських могили. 1612 прізвищ похованих воїнів увічнені на пам'ятних знаках та надгробках. У районі споруджено 22 пам'ятних знака на честь загиблих воїнів-земляків. У с. Пожня встановлений бюст Героя Радянського Союзу Ф.Митрофанова, а у смт Велика Писарівка – пам'ятний знак на честь Героя Радянського Союзу І.Середа. У смт Велика Писарівка встановлено пам'ятний знак на честь 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу [922].

У 1950 завершилося відновлення народного господарства Великої Писарівки. Уродженцями Великої Писарівки є Герої Соціалістичної Праці – комбайнер В.Пирятинський, шахтар І.Кушнарьов, будівельник М.Кравченко, а також член Спілки художників М.Нечвоглод. На території с. Лукашівка поховані Герої Соціалістичної Праці Б.Чмихало (1904 – 71) та В.Горбунова (1925 – 86).

Довгий час у Великій Писарівці жив і працював відомий краєзнавець Сумщини П.Сапухін, шліфували майстерність заслужений лікар України Т.Ковальчук, заслужений працівник культури І.Карпенко.

Уродженцями району є письменники В.Затулівітер (с. Яблучне), А.Стріляний (с. Яблучне), начальник військово-оркестрової служби України – В.Деркач (с. Яблучне), экс-голова Національного Банку України В.Стельмах (с. Олександрівка).

У 1958 громадськість селища Велика Писарівка широко відзначила 60-річний ювілей кобзаря Є.Мовчана. На свято Велику Писарівку відвідали письменники України – М.Рильський, О.Ющенко, Д.Косарик, В.Минко, Б.Антоненко-Давидович, П.Ключина, М.Шаповал, фольклорист Ф.Лавров, письменник і кобзар В.Перепилук, дослідник кобзарської творчості і кобзар М. Мошик, інші працівники мистецтва та культури [923]. У 1959 за успіхи, досягнуті в розвитку народного мистецтва, Президія Верховної Ради УРСР нагородила Є.Мовчана Почесною грамотою. Помер кобзар 21 березня 1968, похований на Берковицькому цвинтарі у Києві.

На сьогоднішній день район залишається сільськогосподарським. У районі функціонує 24 новостворених сільгосп підприємства, заснованих на засадах приватної власності на землю та майно, у тому числі 7 товариств з обмеженою відповідальністю, 7 приватних підприємств. Діють 42 фермерських господарства. Працюють два промислових підприємства – цукровий завод і завод продовольчих товарів, розвивається мережа малого підприємництва.

Архітектурна спадщина району майже не збереглася. Її корені сягають у 17 ст., часи утворення перших міст Вільнівського повіту.

Відомо, що заселялась та росла Писарівка навкруги поміщицької садиби. До неї радіусом йшли головні вулиці, зі сходу та заходу – найдовші, з півдня та півночі – найкоротші. У плані вони склали собою фігуру витягнутого хреста. А між чотирма нерівними хрестоподібно розміщеними радіусами виникли перехресні дугоподібні вулички, в них урізались вузькі провулки. Поступово забудовувались та заселялись просторі колись площі та вигони. З північного боку садибу замикав канал, проритий у завороті Ворскли кріпаками. Він мав назву Канава та проіснував до початку 20 ст. [924].

У 1646 у м. Вільне на кошти місцевих жителів та воеводи кн. Н.Белосельського була побудована церква Знамення Пресвятої Богородиці. У 1660 у Пожні на кошти місцевих жителів, поміщиків та жителів сіл Верхн Пожня, Порозок було побудовано дерев'яну церкву в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці [925]. У 1684 у с. Попівка було побудовано дерев'яну церкву в ім'я св. Трійці, яку у 1745 було замінено мурованою, збудованою на кошти Вільнівського монастиря [926]. У 1695 у Кириківці було побудовано дерев'яний храм в ім'я Архангела Михайла, що замінено новим, спорудженим у 1786 з лісу, пожертвованого поміщиком Боярським. У храмі зберігалася чудотворна ікона Каплуновської Божої Матері, при храмі свого часу існувало братство. У 1721 у м. Вільне діяли Миколаївська, Іллінська, Дмитрівська церкви, церква в ім'я святих Косьми та Дем'яна. У 1764 у Вільному було побудовано церкву Успіня Пресвятої Богородиці [927]. Жоден з цих храмів до нашого часу не зберігся.

У Великій Писарівці до сер. 19 ст. було 4 православних церкви. Успенська – побудована у 1819, дерев'яна Мироносицька церква, побудована у 1846. У тому ж 1846 стала до ладу Миколаївська церква, і остання – Покровська – була побудована у 1906. Усі ці пам'ятки архітектури були зруйновані у 30-х рр. минулого століття. Таке ж становище і по селах нинішнього Великописарівського району. На поч. 20 ст. нараховувалось 22 православні церкви. На сьогоднішній день залишилася тільки одна церква у с. Рябина [928]. На той час у Великій Писарівці, у селах Ямному, Яблучному були зареєстровані общини хлистовців [929].

У 2-й пол. 18 ст. у Великій Писарівці був заснований притулок для сліпих бандуристів, будівля якого до нашого часу не достояла. Не збереглися і будинки початкових шкіл, що працювали тут на поч. 20 ст.

На сьогодні у районі нараховується 52 археологічні пам'ятки, 65 пам'яток історії, серед яких 59 пам'яток воєнної історії, 25 архітектурних пам'яток (церков) втрачено.

Іван Негреба

Надія Подоляка

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКОГО РАЙОНУ

213. БЕРЕЗІВКА С., КАТАНСЬКА СІЛЬРАДА

213.1. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,7 км на схід від села, дюна лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите у 1990 Н.Миловановою, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 100 м. Поверхня задернована. По центру розташоване невелике болото. Висота над рівнем заплави становить 1,0 – 1,5 м. Потужність культурного шару –

0,1 – 0,4 м. Він перевідкладений у результаті розорювання. Концентрація знахідок на поверхні – середня. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та три кварцитових відщепи [930].

Наталія Милованова

213.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,75 км на південний схід від східної околиці села. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите у 1990 Н.Миловановою, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення – 85 x 40 м. Поверхня задернована, в деяких місцях пошкоджена ямами та кротовинами. Висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. Він перевідкладений у результаті розорювання. Концентрація знахідок на поверхні – середня. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та кварцитові вироби [931].

Наталія Милованова

213.3. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). 0,55 км на південний схід від східної околиці села. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите у 1990 Н.Миловановою, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-100 x 30 м. Поверхня задернована. По центру розташоване невелике болото. Висота над рівнем заплави становить 1,0 – 1,5 м. Потужність культурного шару 0,1 – 0,3 м. Він перевідкладений у результаті розорювання. Концентрація знахідок на поверхні – невисока. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи [932].

Наталія Милованова

213.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південь від центра села, правий берег р. Ворсклиця.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-210 x 50 – 60 м. Південна частина засаджена лісом. Потужність культурного шару становить 0,8 м, розорюється на глибину до 0,3 м.

Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку (заготовка пряслиця з стінки червоноглиняної амфори, уламок залізного предмета).

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [933].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

213.5. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний схід від МТФ, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-170 x 35 – 40 м. Територія засаджена лісом. Потужність культурного шару становить від 0,05 – 0,1 м до 0,5 м. Частково перекритий алювіальним ґрунтом потужністю до 0,1 – 0,2 м. Тут проведені невеликі рятівні розкопки. Пам'ятка руйнується кар'єром.

Було закладено 4 розкопи загальною площею більше 200 м². У східній частині поселення виявлені житла, розташовані компактно, залишки двох будівель та три господарські ями. Розміри квадратного в плані житла – 3,7 x 3,6 м. Глибина підлоги – 0,36 – 0,37 м від рівня материка. По центру розташоване вогнище в невеликій ямці. За 60 м на південь, ймовірно, знаходилась господарська ділянка – тут виявлено 10 ям та будівля розмірами 4,8 x 2,1 – 2,3 м. У межах цієї прямокутної споруди знаходилися 2 ями, відкрите вогнище та три стовпових ямки. Ще одна господарська яма виявлена на південно-західній околиці поселення.

У заповненні об'єктів та культурному шарі знайдені фрагменти грубих ліпних горщиків, окремі уламки лощених ребристих мисок, фрагмент глиняного пряслиця, два залізних ножа, шило та стрижень.

Поселення відноситься до пізньозарубинецьких пам'яток та датується 1 – 2 ст. н. е. Матеріали досліджень зберігаються у Сумському краєзнавчому музеї [934].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

213.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Південно-західна околиця села, 1,7 км на південь – південний захід від МТФ, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-100 – 70 x 20 – 30 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м. Частково засаджений сосновим лісом.

Підйомний матеріал – черняхівська гончарна кераміка та три ліпних черепка – знайдені переважно біля траншеї, що іде вздовж струмка.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [935].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

214. БРАТЕНИЦЯ С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА

214.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, сквер.

Поховані воїни 71-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 7 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Кількість та прізвища загиблих не відомі.

У 1955 на могилі встановлено цегляний обеліск. У 1985 проведено реконструкцію: цегляний обеліск обшитий металом /3,7 м/ [936].

Юлія Нестеровська

214.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 109 воїнів 367-го полку 71-ї стрілецької дивізії та воїни Головного штабу сухопутних військ, які загинули 7 серпня 1943 під час визволення сел Братениця і Шевченкове та померли від ран у ПШ13207. Село Братениця визволено 7 серпня 1943. Відомі прізвища 68 воїнів.

Серед похованих – Астраханцев Сергій Васильович [23.09.1913 м. Темніков (Мордовська Автономна Республіка, Російська Федерація) – 08.08.1943, с. Братениця] – Герой Радянського Союзу (25.08.1944, посмертно).

Народився у родині робітників. Закінчив школу ФЗН у с. Пташино (тепер Первомайськ Горьківської області, Російська Федерація). До війни працював слюсарем, диспетчером у Саратові. 1936 – 38 – служив у ВМФ. Учасник Другої світової війни з грудня 1941.

7 серпня в районі сіл Братениця – Шевченкове Великописарівського р-ну три фашистських танка, що перешли в контратаку, погрожували перерізати підрозділи 3-го стрілецького батальйону. Старший лейтенант, командир 7-ї стрілецької роти 367-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії 27-ї армії С.Астраханцев підняв роту в атаку, відбив наступ ворога. Противник атакував вдруге. Астраханцев підбив головний танк, а потім і другий. Пораненого воїна дістала гусениця третього танку.

Нагороджений також орденом Леніна.

У 1965 на могилі встановлено цегляний обеліск.

У 1985 останки загиблих перенесені на нове місце, на могилі встановлено пам'ятник /9,5 м/ на основі /0,67 м/: три багнети з нержавіючої сталі з'єднані зіркою, з обох боків встановлені гранітні плити з прізвищами воїнів. Пам'ятник виготовлений у Мордовській Автономній Республіці (Російська Федерація) привезений і встановлений у с. Братениця до 40-річчя Великої Вітчизняної війни [937].

Юлія Нестеровська

214.3. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). Кладовище.

Поховані В.Кудельник, В.Медведев, В.Овсянніков – екіпаж радянського бомбардувальника, в/ч. пп. 10291, що був збитий над селом у серпні 1943 під час визвольних боїв на території області. Село визволено 7 серпня 1943 підрозділами 71-ї стрілецької дивізії 27-ї армії.

У 1955 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1990 стелою з мармурового дрібку /1,7 м/. На стелі закріплено плиту з написом і прізвищами загиблих [938].

Юлія Нестеровська

215. ВЕЛИКА ПИСАРІВКА СМТ, ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

215.1. Братська могила жертв нацизму, 1941, 1942 (іст.). Вул. Кантемирівська, кладовище, ліворуч біля входу.

Поховані мешканці селища Велика Писарівка, страчені нацистами у жовтні 1941 та у 1942 – 43. У період окупації нацисти розстріляли 36 жителів селища. Частина з них похована у братській могилі на кладовищі. Точна кількість загиблих та їх прізвища невідомі.

У 1956 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,24 м/ [939].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

215.2. Братська могила партійних та радянських працівників, 1919 – 20, 1930 (іст.).

Вул. Борців Революції, сквер, біля школи.

Поховані борці за радянську владу: член ревкому П.Кравченко і секретар партійного осередку І.Бриль, які загинули у 1919 під час боїв з армією Денікіна.

У 1920 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, виконану у формі склепу, на якій у тому ж році встановлено пам'ятник – приспущений прапор, вставлений дровком у тумбу.

У тому ж році до братської могили перенесені останки голови волосного ревкому І.Гапоненка, який помер від ран, отриманих на фронтах громадської війни, та останки начальника міліції Г.Фурсова, який загинув під час виконання службових обов'язків.

У 1930 у цій же братській могилі був похований голова Вільненського Комітету незаможних селян Ф.Биков, який загинув під час проведення насильницької колективізації.

У роки нацистської окупації пам'ятник було зруйновано. У 1957 встановлено новий обеліск.

У 1979 проведено реконструкцію: на могилі встановлено мармурову дошку з написом та прізвищами похованих. Ліворуч від могили на основі з бутового каменю /2,32 м/ встановлено залізобетонну скульптурну групу /3,2 м/: червоноармієць у правій руці тримає сурму, а у лівій – коня за вуздечку [940].

Юлія Нестеровська

215.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Мовчана, кладовище, ліворуч від входу.

Поховано 30 воїнів 217 гв. стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії та 2-го гв. танкового батальйону 4-го Кантемирівського танкового корпусу 27-ї армії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у розташованому тут польовому шпиталі № 2416. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1956 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1971 бетонною скульптурою воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,4 м/. Перед скульптурою встановлено дві мармурових плити з меморіальним написом та прізвищами загиблих [941].

Юлія Нестеровська

215.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Кантемирівська, кладовище, ліворуч від входу.

Поховано 204 воїна 20 гв. стрілецького полку, 21-го стрілецького полку, 22 гв. ПД стрілецького полку, 208 гв. стрілецького полку, 26-го ПД стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та воїни 4-го гв. Кантемирівського танкового корпусу 27-ї армії, 117-го окремого полку зв'язку, які полягли у боях за визволення селища у лютому 1943 та у серпні 1943, а також бійців, які померли від ран з серпня по вересень 1943 у 2416, 4361, 124 польових шпиталях. Відомі прізвища усіх похованих. Селище остаточно визволено 8 серпня 1943.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій встановлено цегляний обеліск, замінений у 1971 залізобетонною скульптурою воїна /3,5 м/. На цегляному постаменті /1,24 м/ закріплено мармурову дошку з написом. Біля підніжжя пам'ятника встановлено дві плити з прізвищами 175 загиблих воїнів [942].

Юлія Нестеровська

215.5. Курган «Гостра могила» (археол.). 4,0 км на південний захід від смт. Велика Писарівка, ліворуч дороги комбикормовий завод – аеродром, за 0,7 км південніше тракторної бригади, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип має висоту 7,0 м, діаметр 50 м. На момент обстеження у 2007 курган задернований, розкопки не проводилися [943].

Наталія Милованова

215.6. Курган «Розкопана могила» (археол.). За 1,5 км на південний захід від південно-західної околиці смт Велика Писарівка та за 3,0 км на схід від східної околиці с. Ямне в урочищі Розрита Могила. Позначений на триверстовій карті Російської імперії сер. 2-ої половини 19 ст.

Виявлений Л.Білінською у 2009, обстежений Є.Осадчим у 2014.

Складається з трьох курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми.

Курган-1 має діаметр 34 м і висоту 1,0 м.

Курган-2 має діаметр 34 м і висоту 0,5 м.

Курган-3 має діаметр 40 м і висоту 1,3 м.

У сер. 19 ст. могильник нараховував 6 насипів і 1 майдан, що знаходився поряд з насипом кургану-1. На карті він зображений у формі підковоподібного насипу з проходом у північній частині. Висота майдану становила 3,0 м. Насип майдану повністю зруйнований. Від нього залишилася лійкоподібна яма округлої форми діаметром 25 м і глибиною 1,2 м [944].

Євген Осадчий

215.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). Вул. Чапаєва, сквер.

Поховано 271-го радянського воїна, серед яких – воїни 21-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за селище у жовтні 1941, воїни 332-го, 318-го стрілецького полку, 45-го окремого танкового батальйону 20-ї окремої танкової дивізії 40-ї армії, бійці 217 гв. стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії, 2-го гв. танкового батальйону 4-го Кантеміровського танкового корпусу 27-ї армії, 22-го стрілецького полку, 272-го стрілецького полку 6-ї армії, які брали участь у визволенні селища від німецько-нацистських загарбників у лютому та у серпні 1943, а також померли від ран у польових шпиталях № 5187, 57,183 у період серпень – листопад 1943. Селище остаточно визволено 8 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У братській могилі поховано також партизана Великописарівського партизанського загону Пурика Якіма Максимовича, який загинув у березні 1943.

У 1956 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/ на цегляному постаменті /4,5 м/.

Поруч на чотирьох мармурових плитах викарбувані прізвища загиблих. На 9-ти мармурових плитах також викарбовано меморіальний напис та прізвища 551 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [945].

Юлія Нестеровська

215.8. Могила Атеєва Ю.Є., 1943 (іст.). Вул. Кантемірівська, кладовище, ліворуч центральної алеї.

Атеєв Юрій Євгенович [1922, м. Магнітогорськ (тепер Російська Федерація) – 1943, смт Велика Писарівка] – рядовий який у бою під м. Охтиркою був тяжко поранений і 21 серпня 1943 помер у 474-му шпиталі у с. Велика Писарівка.

У 1971 земляки Ю.Атєєва на могилі встановили металеву стелу /1,39 м/, на чоловому боці якої фото загиблого воїна та мармурова дошка з написом [946].

Юлія Нестеровська

215.9. Могила Кожушка Г.С., 1924 (іст.). Вул. Мовчана, південно-західна частина кладовища, ліворуч від входу.

Кожушко Григорій Семенович (12.12.1880 смт Велика Писарівка – 26.01.1924, там же) – український кобзар.

У дитинстві переніс тяжку хворобу, після якої осліп. Закінчив школу для сліпих у м. Харкові, де навчився читати та писати. Перші уроки гри на бандурі брав у кобзаря С.Пасюги. Кобзарювати почав з 1906.

У репертуарі Г.Кожушка було багато історичних пісень та дум (про Залізняка, Байду, Морозенка та ін.). Разом з кобзарями С.Пасюгою, І.Кучугурою-Кучеренком, Гашенком та іншими виступав у Москві, Петербурзі, Катеринославі, Криму, Курську, Орлі, Тулі та інших містах. Високу оцінку його творчості дали Д.Яворницький, Олена Пчілка, М.Привалов та ін.

Помер від черевного тифу.

У 1980 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /2,0 м/, на її чоловому боці меморіальний напис [947].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

215.10. Могила Мірошника М.П., 1996 (іст.). Вул. Мовчана, північна частина кладовища.

Мірошник Михайло Петрович (13.11.1913, с. Велика Писарівка – 14.07.1996, там же) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився в селянській родині. Закінчив 4 класи. Працював у колгоспі. У серпні 1943, одразу після визволення району, пішов на фронт. Воював у складі 955-го полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії.

21 вересня 1943 війська Воронежського фронту дійшли до Дніпра. 309-а стрілецька дивізія вийшла до його берегів в районі Переяслава-Хмельницького. Першими у 955-му стрілецькому полку почали переправлятися через Дніпро десять сміливців, серед них був рядовий М.Мірошник. Бійці успішно переправились на протилежний берег і знищили передову варту ворога. Рядовий Мірошник знищив біля двадцяти ворожих солдатів. За героїзм, проявлений під час форсування Дніпра, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1 ступеня, медалями.

Після війни повернувся у рідне село. Працював у колгоспі охоронцем. У 1970 нагороджений медаллю «За доблесний труд». Ім'я М.Мірошника занесено у Книгу пошани колгоспу, в якому він працював.

У 1996 на могилі встановлено металевий хрест /1,85 м/, на чоловому боці якого закріплено дошку з написом [948].

Іван Негреба

215.11. Пам'ятний знак на честь 4-го Кантемирівського корпусу, 1977 (іст.). У центрі селища, на початку вул. Кантемирівської.

8 серпня 1943 у боях за визволення смт Велика Писарівка відзначилися воїни 1-го танкового батальйону 4-го гвардійського ордена Леніна Червонопрапорного танкового Кантемирівського корпусу. У цих боях загинув генерал-майор Г.Антонов, був тяжко поранений командир танкового батальйону майор О.Мороз.

4-й гвардійський танковий Кантемирівський корпус брав участь у визволенні Охтирки, Котельви, Полтави, Праги.

У 1977 встановлено залізобетонну стелу /2,2 x 0,2 м/, на якій закріплено мармурову дошку з меморіальним написом. Одну з вулиць у смт Велика Писарівка названо Кантемирівською [949].

215.12. Пам'ятний знак Середі І.М., 1977 (іст.). Вул. Середи.

Середя Іван Михайлович (08.05.1905, смт Велика Писарівка –14.07.1941) – Герой Радянського Союзу (08.05.1965, посмертно).

Народився в селянській родині. Здобув початкову освіту. З 1914 по 1917 навчався у гірничій школі, але так і не закінчив її. Працював на шахті коногоном, сортувальником вугілля, кочегаром біля коксових печей. У 1922 пішов добровольцем у Червону кавалерію В.Примакова. З осені 1924 – слухач кавалерійської школи ім. М.С.Будьонного. Після її закінчення призначений командиром ескадрону особливої маневрової прикордонної групи, боровся з басмачами на південному кордоні. Після закінчення кавалерійського училища у 1927 служив у прикордонних військах (начальник застави, інструктор бойової підготовки, командир дивізіону 20-го полку НКВС). З 1936 працював технічним секретарем вагонобудівного заводу на ст. Анютині (біля Лозової).

З серпня 1939 призваний з запасу і призначений начальником штабу 94-го прикордонного загону (західний кордон), а у вересні 1940 – комендантом 1-ї ділянки 94-го загону.

У 1940 нагороджений орденом «Знак Пошани». Учасник Другої світової війни. 14 липня 1941 разом з загonom утримував від ворогів станцію Попельня (Житомирська обл.). Отримав наказ залишити станцію, з групою прикордонників прикривав вихід з бою та відступ загону. У цьому бою був поранений та контужений. Потрапив у німецький полон, де його піддали тяжким тортурам, розстріляли, а потім спалили.

Ім'я Героя носить застава Карпатського прикордонного загону, корабель. Біля с. Голуб'ятин, що на Житомирщині, встановлено обеліск, у Турківському районі на Львівщині с. Вовче перейменоване у с. Середя.

У 1977 встановлено залізобетонну стелу /2,0 x 2,24 м/ з написом на мармуровій дошці [950].

215.13. Пам'ятник Мовчану Є.Х., 1978 (мист.). У центрі селища, у сквері біля Будинку культури. Автори: ск. І.Штанів, архіт. В.Заговора. Розміри: вис. скульптури – 2,17 м, постаменту – 1,0 м.

Мовчан Єгор Хомич (1898, смт Велика Писарівка – 21.03.1968, м. Київ) – український кобзар. Народився в сім'ї наймита. З дитинства захворів на віспу й осліп. З восьми років навчався у Харківській школі для сліпих. Опанував кобзарське мистецтво у талановитого земляка-митця С.Пасюги. У 1913 вирушив у подорож по Україні. Є автором багатьох пісень на слова Т.Шевченка. У 1939 виступав на Республіканській нараді кобзарів та лірників, у 1955 – на Всесоюзній нараді з вивчення епосу східних слов'ян, у 1958 – на четвертому Міжнародному з'їзді славістів у Москві. У 1959 за успіхи, досягнуті в розвитку народного мистецтва, Президія Верховної Ради УРСР нагородила Є.Мовчана Почесною грамотою. У репертуарі кобзаря думи («Невільницький плач», «Про трьох братів самарських», «Ой не пугай, пугаченьку», інші), історичні, побутові й жартівливі пісні. Похований на Берковицькому цвинтарі у Києві.

Пам'ятник встановлений до 80-річчя з дня народження митця. Залізобетонну постать кобзаря встановлено на невисокому прямокутному постаменті з такого ж матеріалу, на чоловому боці якого – анотаційний напис: «Мовчан Єгор Хомич 1898 – 68. Український радянський кобзар». Митець зображений сидячи на неправильної форми об'ємі, що нагадує невеликий пагорб. Поза вільна – кобзар трохи схилився вперед і вбік (праворуч), спираючись ліктем лівої руки (якою водночас підтримує голову) на інструмент, ноги схрещені, права попереду. Усі ці деталі композиції, а також невимушена поза виразно свідчать про поетичне сприйняття довкілля, внутрішній стан творчої зосередженості, що підкреслено і оточуючим середовищем (зеленими насадженнями), і функціональним призначенням сусідньої будівлі – Будинку культури. Усе це акцентує увагу на народній основі його творчості, яку він завжди ніс в маси [951].

215.14. Поселення-1, багатощарове (археол.). 2,0 км на південний захід від околиці селища, схили першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 40 м. Потужність культурного шару становить 1,0 м.

Підйомний матеріал – ліпна кераміка епохи бронзи (зрубна культура), черняхівська гончарна кераміка, заготовка для пряслиця з стінки античної амфори, фрагмент скляного римського кубка.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [952].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

215.15. Поселення-2, багатощарове (археол.). 1,25 км на південний захід від околиці селища, схили першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення – 500 x 100 – 60 м. Потужність культурного шару становить 1,0 м, розораний на глибину 0,3 м.

Концентрація матеріалу середня, в межах підвищення – висока. Підйомний матеріал – черняхівська гончарна кераміка, фрагмент ліпного горщика та точильний камінь.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [953].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

216. ВЕСЕЛЕ С., ЯБЛУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

216.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села.

Поховано 7 воїнів 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Село визволено 10 серпня 1943.

Відомі прізвища всіх загиблих: Є.Бичков (в/ч.п.п. 92501), І.Дорожкін, В.Дринь (в/ч. п.п. 92501), І.Комаров (в/ч. п.п. 28867), В.Пудалов, Р.Дуляпін, А.Родман.

У 1950 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск.

У 1968 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,9 м/ та дошку з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів [954].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

217. ВИЩЕВЕСЕЛЕ С., ВИЩЕВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

217.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, на північ від входу.

Поховані воїни підрозділів 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 11 серпня 1943. Кількість полеглих воїнів та їх прізвища невідомі.

У 1965 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,2 м/, замінений у 1990 гранітним та покладено гранітну плиту /0,6 x 1,2 м/ з написом [955].

Іван Негреба

217.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Південна частина сел., біля церкви.

Поховано 18 радянських воїнів, серед яких – воїни 2-го танкового батальйону 3 гв. танкової бригади 4-го гв. Кантемирівського полку 27-ї армії та воїни 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 11 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 747-му і 1800-му польових шпиталях з серпня по вересень 1943. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1965 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на основі /0,88 x 1,19 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,15 м/ на мармуровій плиті – меморіальний напис.

Поряд встановлено 4 мармурових плити, на яких викарбовано прізвища 82 воїнів-земляків, які не повернулися з фронтів Другої світової війни [956].

Юлія Нестеровська

217.3. Могила Єременка М.І., 1984 (іст.). У південно-східній частині кладовища.

Єременко Михайло Іванович (17.11.1963, с. Вищевеселе – 07.01.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював робітником Правдинського елітно-насінного радгоспу. 30 березня 1982 призваний до лав Радянської Армії. З 19 серпня 1982 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 24785. Був навідником протитанкового взводу 3-го мотострілецького батальйону 7 січня 1984 під час бойового чергування з охорони трубопровідної магістралі виявив групу душманів, які хотіли пошкодити трубопровід. Прийняв рішення своїми силами атакувати противника. Влучним вогнем знищив одного бандита, та був смертельно поранений. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17.05.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на фасадній частині якого – фото загиблого та напис [957].

Іван Негреба

218. ВІЛЬНЕ С., ВІЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

218.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля магазину.

Поховано 16 воїнів 367-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 7 серпня 1943 та померли від ран у 2203 польовому шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1962 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,94 м/ з прізвищами загиблих воїнів.

У 1975 з с. Іздецького у цю могилу були перенесені останки мол. лейтенанта І. Андріянова [958].

Юлія Нестеровська

218.2. Братська могила жертв насильницької колективізації, 1925 – 32 (іст.). Кладовище.

Поховані перші комсомольці села – М. Іншин, Д. Філімонов, Г. Філімонов, Ф. Чанцев та М. Чанцев, які загинули у 1925 – 32 під час проведення насильницької колективізації.

У 1969 на могилі встановлено цегляний обеліск /5,0 м/, на фасадній частині якого – мармурова дошка з написом та прізвищами загиблих [959].

Юлія Нестеровська

218.3. Городище пізньосередньовічне. Залишки містечка Вольний (археол.). Східна околиця села, ліворуч траси Суми – Велика Писарівка. Займає мисоподібний виступ правого корінного берега р. Ворскла. Поверхня майданчика рівна, має пониження 3,0 – 4,0 м в бік заплави.

Виявлене та обстежене у 2004 Є. Осадчим та О. Коротею.

Городище має прямокутну форму, орієнтоване за сторонами світу, по периметру укріплене валом та ровом. Найпотужніші укріплення з північного (напільного) боку. Тут вал має ширину 6,0 м та висоту 2,0 м, а рів – глибину 3,0 м та ширину 14 – 15 м у верхній частині. Східна частина рову поступово переходить у яр. Зі східного боку городище не має укріплень. Воно захищене яром з майже прямовисними стінками глибиною до 35 м. З південного боку укріплення відходять від краю тераси та мають незначні розміри: вал шириною 2,0 – 3,0 м, висотою 0,5 м та рів глибиною 0,5 – 0,8 м та шириною 4,0 м. Тут при будівництві використали особливості рельєфу – підвищення було поглиблене ровом та укріплене валом. Невеликі розміри південної частини укріплень можна пояснити крутизною схилу корінного берега – на висоті до 15 м схил має крутизну 70 – 75⁰. До того ж городище розташоване в місці, де р. Ворскла робить поворот і має досить розгалужену

систему стариць. Із західного боку городище укріплене широким (12 – 14 м) ровом, глибиною 2,0 м та практично зруйнованим на даний момент валом шириною 3,0 м та висотою до 1,0 м. У місці з'єднання північної та західної стін простежується в'їзд, що складається з невисокого валу висотою до 1,0 м та шириною 2,5 м та рову шириною 3,0 м та глибиною 1,5 м, що утворювали коридор, де були розташовані ворота. Практично по центру майданчика городища знаходиться курганоподібний насип, що, можливо, є залишками башти. У південній та східній частині мису виявлені дві ями ліycopодібної форми, що можуть бути залишками колодязів. Потужність культурного шару становить 0,4 м. З городища походять дрібні фрагменти димленого посуду 17 ст. Городище можна ототожнити з «городком Вольним», що був заснований 1640 воеводою Г.Бокіним та входив до Белгородської засічної смуги. За зведеним описом 1682 в «городе Вольном» находився гарнізон, до якого входили: «166 городской службы детей боярських, 202 солдаты та 20 рейтар» [960].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

219. ДМИТРІВКА С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА

219.1. Курганний могильник (археол.). 0,85 км на захід цегельного заводу, ліворуч автодороги Велика Писарівка – Грайворон.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2 курганів, відстань між ними становить 50 м. Висота першого – 1,5 м, діаметр – 40 м; висота другого – 0,3 м, діаметр – 13 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються, розкопки не проводилися [961].

Наталія Милованова

219.2. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на схід від села, неподалік урочища Чехів Яр, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 3 курганів. Висота становить 0,5 – 1,0 м, діаметр – 15 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [962].

Наталія Милованова

219.3. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на захід від села, за 1,5 – 2,0 км на південний захід від цегельного заводу. Поруч знаходиться знак, встановлений на кордоні між Росією та Україною, в полі. Північніше могильника проходить траса Велика Писарівка – Грайворон.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 4 курганів. Кургани 1, 2, 3 розташовані компактною групою, 4 – віддалений на південний схід на 0,6 – 0,65 км. Діаметри курганів коливаються від 12 до 30 м, висота – 0,3 – 1,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [963].

Наталія Милованова

219.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села.

Поховано 13 воїнів 70-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища усіх загиблих.

У 1945 на могилі встановлено дерев'яний обеліск. У 1977 проведено перепоховання воїнів і на могилі встановлено залізобетонну скульптура воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,10 м/. У тому ж році праворуч пам'ятника встановлено три плити з прізвищами 84 воїнів, які загинули в боях за визволення сіл Дмитрівської сільради, ліворуч на 7 мармурових плитах на основі /0,33 x 0,96 м/ викарбувані прізвища 505 воїнів-земляків, які не повернулися з фронтів Другої світової війни [964].

Юлія Нестеровська

220. ДОБРЯНСЬКЕ С., ДОБРЯНСЬКА СІЛЬРАДА

220.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр села, у сквері.

Поховано 26 радянських воїнів, серед них: В. Степанчук, який загинув під час оборонних боїв у жовтні 1941 та 25 воїнів 29-го гв. стрілецького полку, 423-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, 572-ї окремої роти зв'язку, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 4336 і 5163 польових шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1965 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /1,6 м/.

У 1974 проведено реконструкцію: встановлено пам'ятний знак: дві бетонні стели /1,9 x 2,8 м/, на яких викарбувані прізвища 20 загиблих воїнів та 273 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [965].

Юлія Нестеровська

220.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). Територія колишнього с. Нова Рябина, 150 м на захід від цегельного заводу, край і схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення – 650 x 100 – 50 м. Потужність культурного шару становить 0,5 – 0,6 м, розораний на глибину 0,3 м. Східна частина руйнується кар'єром.

Концентрація матеріалу висока. На захід від межової траншеї, що перетинає поселення з південного сходу на північний захід, виявлені скупчення кальцинованих кісток, ймовірно, залишки трупоспалень. Підйомний матеріал – ліпна кераміка епохи бронзи (зрубна культура), черняхівська гончарна кераміка, фрагмент пряслиця.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [966].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

221. ДРУЖБА С., ВІЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

221.1. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на захід від села, праворуч дороги до с. Тарасівка.

Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 5 курганів. Висота – 0,7 – 1,2 м, діаметр – 18 – 30 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [967].

Лариса Білинська

221.2. Курганний могильник (археол.). 0,9 км на південний захід від села, ліворуч дороги до с. Тарасівка.

Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 3-х курганів. Висота – 1,0 – 1,5 м, діаметр – 24 – 45 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [968].

Лариса Білинська

221.3. Курганний могильник (археол.). 1,2 км на захід від села, ліворуч дороги до с. Тарасівка. Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 3-х курганів. Висота – 0,5 – 1,2 м, діаметр – 18 – 36 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [969].

Лариса Білинська

222. ЗАВОДСЬКЕ С., КИРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

222.1. Курган (археол.). Східна околиця села, в полі, між автотрасою Велика Писарівка – Охтирка і залізницею.

Курган відкрито В.Приймаком у 1987, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Діаметр кургану – близько 40 м, висота – 1,0 – 1,5 м. Насип округлий в плані, напівсферичний. На момент обстеження у 2007 пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [970].

Віктор Приймак

223. ІВАНІВКА С., ІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

223.1. Братські могили радянських воїнів /2/, 1943 (іст.). Центр села, у сквері.

У двох братських могилах, поховано 128 воїнів 124-го танкового батальйону 45-го гв. танкового полку; 39-ї парашутної бригади; 640-го, 472-го, 659-го, 15-го стрілецького полку; 379 арт. полку 147-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 8 – 9 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 160-му польовому шпиталі 4-го ОМСБ у період з серпня по жовтень 1943. Відомі прізвища усіх загиблих.

У 1954 на могилах встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /4,0 м/.

У 1980 на бетонній основі /9,90 x 8,80 м/ закріплено 8 гранітних плит, на яких викарбовано меморіальний напис та прізвища 128 загиблих воїнів [971].

Юлія Нестеровська

223.2. Братські могили радянських воїнів /3/, 1943 (іст.). Кладовище, ліворуч від входу.

У трьох братських могилах, поховано 50 воїнів 600-го, 640-го, 623-го, 659-го стрілецьких полків 147-ї та 155-ї стрілецьких дивізії 27-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 8 – 9 серпня 1943 та померли від ран у 160-му польовому шпиталі у період з серпня по вересень 1943. Відомі прізвища усіх загиблих воїнів.

У 1971 на могилах встановлено обеліск, у 1984 – залізобетонну скульптуру жінки /3,0 м/. Біля цегляного постаменту /2,3 м/ – плити з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів [972].

Юлія Нестеровська

223.3. Могила Зайцева О.А., 1984 (іст.). Північно-східна частина кладовища.

Зайцев Олександр Андрійович (17.12.1964, с. Кириківка Великописарівського р-ну – 30.08.1984, с. Іванівка) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював токарем на Охтирському заводі «Сільгоспмаш». 29 вересня 1983 призваний до лав Радянської Армії. З 20 грудня 1983 проходив службу в Афганістані, кулеметником в/ч. пп. 711176. З 24 серпня по 1 вересня 1984 діяв у складі 6-го маршруту. Під час руху колони у районі населеного пункту Пасаб разом з колоною потрапив під обстріл. У бою обійшов противника з флангу та вогнем вніс паніку в його ряди, знищивши при цьому трьох противників. Виніс пораненого товариша з бою, але сам, отримавши смертельне поранення, загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 18.02.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на фасадній частині якого – фото загиблого та напис [973].

Іван Негреба

223.4. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,1 км на південний схід від околиці с. Іванівка на краю та схилах мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворскла. Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-270 x 240 м. Поселення розорюється.

Підйомний матеріал – ліпна кераміка епохи бронзи.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [974].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

223.5. Поселення-2, багатощарове (археол.). 0,8 км на південний схід від околиці села, мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-160 x 60 – 70 м. Потужність культурного шару становить 0,7 – 0,75 м, розорюється на глибину 0,3 м.

Концентрація матеріалу висока.

Підйомний матеріал – ліпна кераміка епохи бронзи, відщеп кременя, ліпна кераміка перших століть нашої ери, фрагмент гончарного черняхівського горщика (київська культура), а також пізньосередньовічні знахідки, у тому числі і фрагмент світильника. Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [975].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

223.6. Поселення-3, раннє середньовіччя (археол.). З сходу прилягає до південно-східної околиці села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-290 x 100 – 70 м. Потужність культурного шару становить 0,75 – 0,8 м, розорюється на глибину 0,3 м.

Підйомний матеріал – ліпна кераміка з шамотом, фрагмент гончарного лошеного горщика та три уламки середньовічних амфор. Поселення відноситься до волинцевської культури.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [976].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

224. ІЗДЕЦЬКЕ С., ВІЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

224.1. Могила Воробйова І.П., 1929 (іст.). Кладовище.

Воробйов Іван Пилипович (? – 1929) – організатор колгоспного руху на селі, перший голова колгоспу ім. Д.Бедного. Загинув в ході насильницької колективізації.

У 1969 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /1,6 м/ [977].

Юлія Нестеровська

224.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). З заходу прилягає до околиці с. Іздецьке, зі сходу – до околиці с. Широкий Берег, останець в заплаві лівого берега р. Ворсклиця.

Висота поселення над рівнем заплави – 4,0 м.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-360 x 110 – 180 м. Потужність культурного шару становить 0,8 м, розорюється на глибину 0,3 м.

Підйомний матеріал – ліпна кераміка епохи середньої бронзи – сконцентрований переважно в північно-західній та східній частині поселення.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [978].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

225. КАТАНСЬКЕ С., КАТАНСЬКА СІЛЬРАДА

225.1. Курганний могильник (археол.). Між с. Іванівка і Катанське, на південний схід від південної околиці села, за 0,5 км від останнього. Могильник займає ділянку правого високого корінного берега р. Ворскли.

Відкритий В.Приймаком у 1987, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота над заплавою – до 40 м. Могильник складається з 7 курганів висотою від 0,3 до 3,5 м, діаметром 20 – 25 м. Один з курганів має розміри 3,5 x 9,0 м. Крім курганів до могильника входить один майдан діаметром 35 – 40 м, висотою 6,0 м. Два кургани не розорюються, на одному з них встановлено геодезичний знак, решта розорюються. Розкопки не проводилися [979].

Віктор Приймак

225.2. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на південний схід від села, ліворуч автотраси до смт Кириківка, при в'їзді в село.

Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 24 курганів. Висота – 0,7 – 2,0 м, діаметр – 21 – 45 м. Кургани розорюються, крім одного, на ньому встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [980].

225.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, навпроти сільради.

Поховано 10 воїнів 147-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища усіх загиблих: М.Анонієв, С.Коммуратов, І.Маслов, І.Романов, П.Соснін, В.Степанічев, Г.Степанов, Б.Туков, І.Щетієв, І.Лаухін.

У 1953 на могилі на бетонній основі /1,2 x 4,55 м/ встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /2,65 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом.

У 1975 встановлено три мармурових плити з викарбованими на них прізвищами 114 воїнів-земляків, які загинули під час Другої світової війни [981].

Юлія Нестеровська

225.4. Могила Баличева М.І., 1999 (іст.). Північно-східна частина кладовища.

Баличев Іван Мусійович (06.09.1924, с. Катанське – 22.11.1999, там же) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився в селянській родині. Закінчив неповну середню школу у 1939. Працював у колгоспі. У Червоній Армії з серпня 1943. Учасник Другої світової війни з вересня 1943. Воював у 957-му полку 309-ї Пирятинської стрілецької дивізії 40-ї армії.

У вересні 1943 309-а стрілецька дивізія вийшла до Дніпра. Особливо жорстокий бій розгорівся у районі с. Балико-Щучинка (Кагарлицький р-н. Київської обл.). Коли радянські солдати увірвались у ворожі траншеї, у рукопашному поєдинку М.Баличев знищив п'ять нацистів. 26 вересня противник контратакував позиції 957-го стрілецького полку. Але радянські воїни не відступали ні на крок. Рядовий М.Баличев знищив ще чотирьох нацистів. У бою боєць був тяжко поранений. Десять місяців лікарі боролися за його життя. Вилікувавшись, знов повернувся на фронт. Служив стрільцем-радистом у авіації.

За мужність і героїзм, проявлені під час форсування Дніпра та утриманні плацдарму на правому березі ріки південніше Букринського виступу І.Баличеву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

Після війни продовжував служити в армії. У 1950 повернувся у рідне село. Працював завідувачим тваринницької ферми.

У 2000 на могилі встановлено гранітну стелу /1,7 м/ з меморіальним написом на дошці [982].

Іван Негреба

225.5. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік(археол.). 0,5 км на північний схід від східної околиці с. Катанське на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця. Висота поселення над рівнем заплави – 1,0 – 5,0 м.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-330 x 140 – 210 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м. Поверхня поселення задернована, однак частина руйнується чотирма піщаними кар'єрами.

Підйомний матеріал – ліпна кераміка епохи бронзи, інколи орнаментована відбитками палички.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [983].

Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський

226. КАТЕРИНІВКА С., РЯБИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

226.1. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів /2/, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центральна частина кладовища.

У двох братських могилах поховано 48 воїнів 264-го, 517-го, 323-го стрілецьких полків 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 158 польовому пересувному шпиталі у серпні 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

Серед похованих Левченко Василь Галактіонович [1912, м. Віпурі (Виборг, Російська Федерація) – 1943, с. Катеринівка] – Герой Радянського Союзу (10.01.1944, посмертно).

Народився в родині робітників. Закінчив 10 класів. Працював головою Брітинської сільради Маловишерського р-ну Новгородської області (Російська Федерація). У Червоній Армії з 1941.

Ст. лейтенант, заступник командира 2-го стрілецького батальйону 332-го стрілецького полку В.Левченко 9 серпня 1943 під час бою в районі с. Катеринівка особисто знищив три ворожих танки, але сам у цьому бою загинув. Нагороджений орденом Леніна.

У 1962 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на основі /1,0 м/.

Праворуч скульптури у тому ж році встановлено бетонну стелу /1,55 x 3,7 м/ з меморіальним написом. Ліворуч, під кутом, – плита з мармурового дрібку з написом і прізвищами 36 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни.

У 1975 праворуч стели на бетонній основі /0,7 x 1,7 м/ укріплено плиту з сірого граніту з посвятою та прізвищами 40 загиблих воїнів [984].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

227. КИРИКІВКА СМТ, КИРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

227.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Правдинська, територія цукрового заводу, біля клубу.

Поховано 17 воїнів 320-ї окремої винищувальної протитанкової дивізії, 147-ї та 155-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, які загинули 11 серпня 1943 під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 1823-му шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1953 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/.

У 1980 цегляний постамент /2,8 м/ облицьовано металевою плиткою. На його чоловому боці – мармурова дошка з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів [985].

Юлія Нестеровська

227.2. Братська могила червоногвардійців, 1919 (іст.). За 10 м на північ від залізничної колії Суми – Харків, 800 м на північ від Правдинської школи.

Поховано 18 червоногвардійців, які загинули під час громадянської війни у грудні 1919.

У цей період з Конотопської та Ворожбянської тюрем в товарному вагоні через станцію Кириківка везли 18 червоногвардійців, яких потім було розстріляно на станції білогвардійцями. Поховані у братській могилі на місці страти.

У 1950 на могилі встановлено облицьований металом цегляний обеліск /1,6 м/ з меморіальним написом [986].

Юлія Нестеровська

227.3. Комплекс цукрового заводу, 1912 (архіт., іст.). Комплекс заводу займає велику, обнесу високим кам'яним огороженням ділянку в центрі села. Включає в себе виробничі, складські, житлові забудови та парк.

Первісно завод знаходився в с. Янківка (зараз с. Іванівка) та належить генералу Шрейдеру.

У 1863 завод, що випускав поганий льодяниковий цукор і давав невеликий прибуток, купив І.Харитоненко. У 1912 – 13 за проектом інженера з Германії Названова в с. Кириківка, що розташоване неподалік від залізниці, збудовано нові корпуси, куди перевезлося обладнання старого заводу. Новий завод електрифікувався та доповнився новим обладнанням. Пізніше збудовано будинок керуючого Янківського, будинок майстрових, будинок, в якому розташовувались квартири холостяків, їдальня та

приїжджа, облаштовано великий гарний парк. У 1914 завод почав давати продукцію, добова переробка цукру – 300 т. У 1914 – 43 завод не функціонував, у 1954 – був реконструйований. У 1971 – 72 проведена значна реконструкція теплового цеху, що дало можливість перейти на більш дешеве паливо – природний газ, а також було зроблено автоматизацію випарної станції, галерею жомовиділення, дифузії безперервної дії та ін. У наш час збереглися три заводські корпуси, магазин, склади та будинок керуючого, будинок майстрових, будинок приїжджих та парк.

Головний виробничий корпус цукрового заводу як пам'ятка використовується за своїм основним призначенням і є типовим прикладом вирішення промислового будівництва з мінімумом архітектурного декору, являє собою унікальну пам'ятку промислової архітектури України поч. 20 ст.

227.3.1. Головний корпус, 1913 (архіт.). Найбільш виразний головний корпус.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, Т-подібний в плані, перекриття плоскі, балочні, дах похилий, покритий шифером.

Архітектура будівлі проста і лаконічна, в формах пізнього «цегляного» стилю. Площину стіни прорізують вікна однакового розміру, обрамлені архівольтами, аочні на першому поверсі та прямокутні, прикрашені лиштвами складного геометричного малюнка – на другому. Входи в будівлю, акцентовані широкими аочними прорізами, розташовані в двох ризалітах на головному фасаді. Ризаліти завершуються щипцями, прикрашеними невеликими прямокутними вікнами. Будівлю оббігає карниз невеликого виносу, кути підкреслені лопатками.

Архітектура поряд розташованих корпусів, магазину та складу, значно скромніша, однак і тут присутні ті ж мотиви аочних вікон, лопаток та щипців.

Будівля контори керуючого, будинки майстрових та будинки приїжджих побудовані пізніше, в 1914 та вирішені в одному стильовому ключі.

227.3.2. Будівля контори, 1914 (архіт.). Будівля контори одноповерхова, цегляна, тинькована, прямокутна в плані. Фасади будівлі були позбавлені декору, основну увагу приділено головному входу, вирішеному у вигляді тамбуру, який завершується високим щипцем з аочним прорізом. Площину стіни членують прямокутні вікна, наріжжя підкреслені рустованими лопатками.

227.3.3. Будинок майстрових, 1914 (архіт.). Будівля прямокутна в плані, тинькована, цегляна, одноповерхова. Складається з десяти однакових квартир, кожна з яких має два входи.

Архітектурне вирішення фасадів скромне. Основною архітектурною прикрасою головного фасаду служать входи в квартири, вирішені у вигляді невеликих тамбурів, які завершуються щипцями. Щипці прикрашені круглими вікнами.

227.3.4. Будинок приїжджих, 1914 (архіт.). Будівля двоповерхова, цегляна, тинькована, Т-подібна в плані. Вирішення фасадів площинне. Головний фасад будівлі три частинний, центральна частина виділена високим щипцем, прикрашеним вузьким прямокутним вікном. Фланкуючі частини за ярусами прорізані невеликими вузькими вікнами. Портал, розміщений в центральній частині, трохи втоплений відносно бічних частин та підкреслений масивними важкими пілонами. Наріжжя будівлі акцентовані своєрідними лопатками.

Планування будівлі повністю збереглося. На першому поверсі розташовані готельні номери та їдальня. На другому – квартири для холостяків.

227.3.5. Будинок керуючого, 1913 (архіт.). Розташований в парку, віддалений від виробничих корпусів і житлових забудов. Будівля двоповерхова, цегляна, тинькована, Г-подібна в плані.

Має стриманий, витончений вигляд. Основною прикрасою фасаду служать широкі здвоєні прямокутні вікна другого поверху. Центральний вхід, зараз закладений, та вхід із саду в кінці будівлі підкреслені фронтонами, прикрашені круглими вікнами. Торцевий портал акцентований двома колонами. Будівля має також вхід в службове приміщення. Наріжжя

будівлі підкреслені лопатками. Будівлю оперізує карниз простого профілю та міжповерхова тяга. Великий винос даху створює цікаву гру світлотіні.

Первісне планування будівлі змінене, воно перебудоване під дитячий садок. Раніше на першому поверсі розташовувались їдальня, вітальня, кабінет та допоміжні служби, на другому – дитяча, спальні та зала прийомів. Збереглися сходи з вишуканими різбленими перилами та дубовий паркет [987].

Алла Кургаєва

Іван Негреба

227.4. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на південний захід від селища, ліворуч дороги при виїзді до м. Охтирка.

Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 5 курганів. Висота – 0,7 – 1,3 м, діаметр – 24 – 45 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [988].

Лариса Білинська

227.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943, 1955 (іст.).

Вул. Чапаєва, центр.

Поховано 250 воїнів 15-го, 335-го, 600-го, 606-го, 640-го, 835-го стрілецьких полків 147-ї та 155-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, 231 ОІТД, 281-го окремого саперного батальйону, які загинули на початку березня та у серпні 1943 під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників, а також померли від ран у 151-му польовому шпиталі. Селище остаточно визволено 11 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /3,0 м/. На 6 мармурових плитах викарбувані прізвища 242 загиблих воїнів [989].

Юлія Нестеровська

227.6. Могила Чечоткіна Л., 1943 (іст.). На кладовищі.

Чечоткін Леонід (? – 11.08.1943, смт Кириківка) – молодий сержант, воїн 147-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, який загинув під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників.

У 1985 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,3 м/. На його чоловому боці – дошка з написом [990].

Юлія Нестеровська

227.7. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 2-га пол. 20 ст. (мист.). Автор: ск. К.Терещенко. Розміри: вис. бюста – 0,9 м, постаменту – 3,4 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – геніальний український поет-демократ, основоположник нової української літератури і видатний художник.

Погруддя поета із залізобетону встановлено на високому у формі трапеції цегляному потинькованому постаменті, на чоловому боці якого – анотаційний напис, виконаний накладними літерами. У передачі зовнішнього вигляду Кобзаря автор пішов шляхом наслідування принаймні двох портретів Шевченка: роботи І.Крамського і «Автопортрету» (1861). У скульптурі відтворений саме другий, менш поширений іконографічний тип, що істотно збільшує цінність пам'ятки. Масштабну невідповідність постаменту по відношенню до бюста, його невиправдану висоту можна вважати не недоліком, а авторським бажанням загальної монументалізації образу. Поетичну ноту у зміст створеного образу вносять густі крони дерев, що оточують пам'ятник [991].

Ірина Павленко

228. КОМСОМОЛЕЦЬ С., ВИЩЕВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

228.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, у сквері.

Поховано 104 воїна 8-ї гвардійської десантної та 241-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, які загинули у боях 10 та 11 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників, а також померли від ран у польових шпиталях. Відомі прізвища усіх похованих.

У 1976 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /4,0 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,8 м/ – дві дошки з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів [992].

Юлія Нестеровська

228.2. Курган (археол.). 2,0 км на північний схід від північно східної околиці села, за 100 м від траси Суми – Харків, в полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2002.

Насип округлої напівсферичної форми. Діаметр – 30 м, висота – 2,0 м. Курган задернований, на вершині встановлений геодезичний знак [993].

Віктор Приймак

Євген Осадчий

229. КОПІЙКИ С., ЯМНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

229.1. Курганий могильник «Попасні могили» (археол.). 1,0 км на північ від села, 2,0 км від с. Розсоші, біля автодороги Велика Писарівка – Охтирка, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 3-х курганів. Висота становить 1,0 м, діаметр – 20 – 25 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [994].

Наталія Милованова

229.2. Курганий могильник (археол.). 0,3 км на північний схід від села, між автотрасою Велика Писарівка – Охтирка і дорогою до с. Ямне від автотраси.

Виявлений В.Приймаком у 1987, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 4-х курганів. Кургани в плані округлі, діаметром 30 – 40 м, висотою 0,7 – 1,2 м.

Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [995].

Віктор Приймак

230. КРАМЧАНКА С., СОЛДАТСЬКА СІЛЬРАДА

230.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Центр села.

Поховані партизани північної групи Великописарівського партизанського загону І.Клушин та М.Щетинін, страчені нацистами у 1942, а також молодший лейтенант медичної служби Д.Кириченко (в/ч. пл.34557), яка померла від ран 13 серпня 1943 в одному з шпиталів 27-ї армії. Село визволено підрозділами 147-ї стрілецької дивізії 27-ї армії 8 серпня 1943.

У 1961 останки загиблих воїнів перенесені на сільське кладовище, у тому ж році на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск.

У 1983 останки похованих перенесені у центр села, на могилі встановлено гранітний обеліск /2,5 м/ на бетонній основі /0,72 x 0,84 м/.

На двох мармурових дошках викарбовано прізвища 26 воїнів-земляків, які не повернулися з фронтів Другої світової війни [996].

Юлія Нестеровська

231. ЛУГІВКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА

231.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище.

Поховані воїни 147-ї стрілецької дивізії 27-ї армії П.Козлов і І.Ніколаєв (в/ч. пл.24415), які загинули у серпні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників.

Село остаточно визволено 7 серпня 1943.

У 1947 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,6 м/ з меморіальним написом і прізвищами загиблих [997].

Юлія Нестеровська

231.2. Курганий могильник (археол.). 3,0 км на північний схід від села, високий корінний берег р. Ворскла.

Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 12 курганів, 11 розташовані навколо центрального, найбільшого. Висота найбільшого – 4,0 м, діаметр – 40 м. Інші насипи мають висоту 0,5 – 1,3 м, діаметр – 21 –

27 м. Кургани крім одного, останнього розорюються, по центру задернованого грабіжницька яма глибиною до 2,5 м. Розкопки не проводилися [998].

Лариса Білинська

232. ЛУКАШІВКА С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА

232.1. Братська могила радянських воїнів (іст.). Кладовище, біля входу.

Поховано 43 радянських воїнів. Серед них – воїни з підрозділів 21-ї армії, які загинули під час оборонних боїв у жовтні 1941 та воїни 71-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища двох воїнів: М.Дзущев (4 ОСУТАП), О.Захаров (в/ч. пп.24695), які померли від ран з 10 серпня по 2 вересня 1943 у польовому шпиталі.

У 1950 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,22 м/. У 1986 обеліск облицьовано металом, на його чоловому боці – дошка з меморіальним написом і прізвищами двох воїнів [999].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

232.2. Могила Горбунової В.Д., 1986 (іст.). Південно-західна частина кладовища.

Горбунова Варвара Дмитрівна (1925, с. Лукашіка – 1986, там же) – Герой Соціалістичної Праці (18.06.1949).

Працювала в колгоспі ім. В.І.Леніна ланковою. У 1948 її ланка одержала з кожного гектару посіву по 9,6 ц насіння і по 47 ц волокна коноплі.

У 1986 на могилі встановлено металевий хрест /1,8 м/, на якому закріплено дошку з нержавіючої сталі з написом [1000].

Іван Негреба

232.3. Могила Чмихала Б.М., 1971 (іст.). Північно-західна частина кладовища.

Чмихало Борис Матвійович (1904, с. Лукашіка – 1971, там же) – Герой Соціалістичної Праці (18.06.1949).

Учасник Другої світової війни. У повоєнний час працював у колгоспі ім. В.І.Леніна бригадиром, головою колгоспу. У 1948 бригада Б.Чмихала збрала високий врожай конопель. Кожен га. посіву дав по 45,2 ц волокна і по 9,1 ц насіння.

У 1971 на могилі встановлено обеліск з дерева і металу /2,0 м/ з меморіальним написом, звернутого – серп і молот [1001].

Іван Негреба

233. МАЙСЬКЕ С., ЯБЛУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

233.1. Братська та одиночна могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.

У братській могилі поховано 4-х воїнів 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 9 серпня 1943 та померли від ран у 589-му окремому медичному санітарному батальйоні. Відомі прізвища трьох воїнів: І.Коровін (в/ч. пп. 070848), Павлов, І.Шапавал.

У 1965 на це місце у одиночну могилу перенесено останки радянського воїна, прізвище якого невідоме. На могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,3 м/ з написом.

У 1967 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /2,8 м/ – напис і прізвища загиблих воїнів. Праворуч пам'ятника – бетонна стела /1,1 x 2,7 м/ з датами «1941 – 1945» [1002].

Юлія Нестеровська

234. ОЛЕКСАНДРІВКА С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА

234.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943 (іст.). Кладовище.

Поховані партизани О.Кочергіна та І.Леонов – бійці Великописарівського партизанського загону, страчені нацистами у 1942 та 11 воїнів 241-ї і 71-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, які загинули 7 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 158-му польовому пересувному шпиталі у серпні 1943.

У 1967 на могилі встановлено скульптурну групу (жінка з дитиною), замінену у 1981 новою залізобетонною скульптурою жінки /2,2 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/. По обидва боки скульптури на залізобетонних основах закріплено дві плити з написами та прізвищами загиблих [1003].

Юлія Нестеровська

235. ПЕТРІВСЬКЕ С., КИРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

235.1. Курганний могильник (археол.). На південний схід від східної околиці села. Локалізується південніше асфальтової дороги з м. Охтирка до смт Велика Писарівка, північніше залізниці Кириківка – Смородине. На другій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла і правого русла р. Гусинка (Гусочка) (ліва притока р. Ворскла). На підвищенні осушеного болота, з якого брала початок р. Гусинка.

Висота підвищення над оточуючими ділянками тераси становить 3,0 – 6,0 м. Із заходу і півдня могильник обмежений заболоченим пониженням пониженням, за рахунок чого деякі насипи здаються вищими.

Виявлений В.Приймаком у 2007. У 2009 було уточнено і доповнено план некрополя. Не виключено, що частину насипів могильника було досліджено К.Мельник-Антонович, більшість досліджених якою курганів прив'язано до смт Кириківка, розташованого за 1,5 км на схід.

Складається з 6 курганів і одного майдану. В плані менші насипи круглі, сферичні. Найбільший майдан, зі зниженням на вершині, знівельованій оранкою. Висота насипів – від 1,2 до 2,0 м, діаметр – від 25 – 30 до 40 – 80 м. Насипи, позначені на топографічних картах різного масштабу, розорюються [1004].

Віктор Приймак

235.2. Могила Щербака К.В., 1984 (іст.). Центр кладовища.

Щербак Костянтин Володимирович (11.03.1965, смт Кириківка – 24.09.1984, с. Пертрівське) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Навчався в Сумському сільгосптехнікумі. 6 квітня 1983 призваний до лав Радянської Армії. З 22 липня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 44585. Командир бойової машини піхоти сержант К.Щербак загинув у районі с-ща Дуканхайк-Гумерман провінції Пактил. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 05.04.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого – фото загиблого та напис [1005].

Іван Негреба

236. ПОЖНЯ С., ПОЖНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

236.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центра села, у сквері.

Поховано 14 партизанів Великописарівського партизанського загону, страчених нацистами у 1942, серед них – комісар загону І. Зімін, заступник командира П.Сумченко.

У цій же могилі поховано п'ять радянських воїнів, серед яких воїни 460-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії та воїни 246-го медико-санітарного батальйону, які загинули 7 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 14 партизанів та 4-х воїнів: ст. сержант І.Міщенко, рядовий П.Чесноков, лейтенант О.Скубаков, рядовий М.Кочалов.

У 1962 на могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу: жінка з суворовцем /3,6 м/.

У 1975 споруджено пам'ятний знак на честь 152 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни.

Серед загиблих воїнів-земляків – Митрофанов Федір Васильович (06.08.1916, с. Пожня – 04.02.1945, Ельбонг, Республіка Польща) – Герой Радянського Союзу (14.02.1943), старший лейтенант.

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів та перший курс Харківського машинобудівного технікуму. У Червоній Армії з 1936. У 1939 закінчив Чугуївське військове авіаційне училище.

На фронтах Другої світової війни з червня 1941. Командир ескадрильї 445-го винищувального авіаційного полку (6-й винищувальний авіаційний корпус). До листопада 1942 здійснив 250 бойових вильотів, у 18 повітряних боях особисто знешкодив 10 літаків противника, у складі групи – 3. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського. Загинув під час виконання бойового завдання у районі м. Ельбінг (Республіка Польща). Його ім'ям названо школу у с. Пожня. Перед скульптурною групою на бетонних основах встановлено чотири плити з чорного мармуру /1,4 x 0,57 м/ з прізвищами загиблих земляків та меморіальним написом.

Ліворуч від пам'ятника – гранітна стела /1,55 x 0,7 м/ з написом. Праворуч – гранітна стела /1,5 x 0,42 м/ на честь Ф.Митрофанова, на якій текст Указу Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу та портрет Героя [1006].

Юлія Нестерівська

236.2. Могила Орлова І.П., 1985 (іст.). Кладовище.

Орлов Іван Петрович (01.05.1911, с. Пожня – 15.06.1985, там же) – Герой Радянського Союзу (24.03.1945), рядовий.

Народився у селянській родині. Отримав початкову освіту. До війни працював на золотих копальнях у Магаданській області. У 1943 пішов на фронт. Воював у складі 743-го полку 131-ї Ропщинської Червонопрапорної стрілецької дивізії 2-ї ударної армії Ленінградського фронту.

Один з перших 25 липня 1944 подолав р. Нарва. На шосе Нарва – Таллін (Естонія) гранатами підірвав 2 штабні автомашини, захопив важливі оперативні документи, 5 полонених та доставив їх у штаб. Брав участь у визволенні Естонії, де був тяжко поранений. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно за мужність і відвагу, виявлені у боях проти німецько-нацистських загарбників під час форсування західного берегу р. Нарва. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

Додому повернувся інвалідом. Працював головою сільради, бригадиром, лісником.

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на якому викарбовано портрет Героя та напис [1007].

Іван Негреба

Надія Подолька

236.3. Поселення, неоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,2 км на захід від південної околиці села, східна частина мису високої заплави лівого берега р. Ворсклиця.

Займає східну частину мису високої заплави лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-260 x 30 – 40 м. Потужність культурного шару становить 0,31 – 0,4 м, розорюється на глибину 0,2 – 0,25 м.

Всього на поселенні досліджено 130 м². Виявлені дві невеликі господарські будівлі та 5 господарських ям. У культурному шарі зустрічається кераміка епохи неоліту (ямково-гребінчаста культура) та епохи пізньої бронзи (мар'янівська культура, зрубна культура) та київської культури 3 – 5 ст. До останньої відноситься ліпна кераміка з домішками шамоту в тісті, окремі черепки мають сліди розчісування гребенем, кілька фрагментів гончарних горщиків черняхівської культури. Дві будівлі належать до київської культури, в ямах матеріал перемішаний.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1008].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

236.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний захід від південної околиці села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця. Висота поселення над заплавою – 4,0 – 6,0 м.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-250 x 30 – 40 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,45 м, розорюється на глибину 0,25 – 0,3 м.

Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку та фрагментом червоноглиняної амфори.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1009].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

237. ПОПІВКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА

237.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). Кладовище.

Поховано 5 партизанів Великописарівського партизанського загону: Т.Вищепан, В.Петренко, Є.Саніна, Ф.Глубока, Л.Радужко. Страчені нацистами 30 серпня 1943. Тут же поховано 12 воїнів 29-ї та 147-ї стрілецьких дивізії 27-ї армії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у серпні 1943 у 5146-му польовому шпиталі. Відомі прізвища 10 воїнів.

У 1949 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1984 залізобетонною стелою /2,9 x 1,22 м/. Перед стелою на плиті викарбувані прізвища загиблих. На фасадному боці стели – барельєфне зображення воїна та ордена Перемоги [1010].

Юлія Нестеровська

237.2. Городище і відкрите поселення (археол.). На північній околиці села Попівка, в урочищі Городок. Займає мис правого корінного берега р. Ворсклиця, утворений ярами та схилом заплави річки. Висота над рівнем заплави становить 40 м.

Виявлене і обстежене Л.Білінською у 1988 і 2010.

Городище формою нагадує овал. Розміри становлять 60 x 40 м. З напільного боку городище укріплене валом шириною 8-10 м і глибиною 1,5 – 2,0 м. Майданчик задернований, території городища походять матеріали роменської культури та давньоруського часу 12 – 13 ст.

З напільного боку городища розташоване відкрите поселення. Воно займає плато правого корінного берега р. Ворсклиця. Потужність культурного шару становить 0,3 – 0,6 м. Орієнтовні розміри поселення – 100 x 80 м. [1011].

Лариса Білінська

237.3. Курганний могильник (археол.). 1,7 км на південний схід від села з обох боків дороги до смт Велика Писарівка, в полі.

Відкритий Л.Білінською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 5 курганів. Висота чотирьох насипів – 0,8 – 1,2 м, діаметр – 24 – 36 м. Найбільший курган має ширину 110 x 30 м, висоту 1,3 м. На момент обстеження візуально простежуються тільки 2 насипи, розташовані на захід від дороги Попівка – Велика Писарівка. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1012].

Лариса Білінська

237.4. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). 0,2 км на схід від північно-східної околиці с. Попівка. Займає останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Поселення відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим у 2007.

Розміри поселення – 70 x 35 – 40 м. Потужність культурного шару становить 0,2 – 0,25 м, майже розораний, на момент обстеження у 2007 задерноване.

Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку. Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1013].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

237.5. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці с. Попівка. Займає останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Поселення відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989, обстежене Є.Осадчим у 2007.

Розміри Поселення-140 x 50 – 60 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м, розораний на глибину 0,25 – 0,3 м, на момент обстеження у 2007 задерноване.

Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку та уламком кам'яного розтирача.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1014].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

238. РОЗСОШ С., РОЗСОШВСЬКА СІЛЬРАДА

238.1. Курган (археол.). 0,35 км від Сараянської дороги, що тягнеться вздовж північної околиці села, за 0,7 км на північний захід від вівцекомплексу, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Курган має діаметр 20 м, висота – 1,0 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [1015].

Наталія Милованова

238.2. Курган «Рябчукова Могила» (археол.). 1,0 км на південь від села, у полі, поруч дороги до с. Корбини Івани Харківської області, на кордоні Харківської та Сумської обл.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Має діаметр 40 м, висота – 6,0 м. Курган задернований, розкопки не проводилися [1016].

Наталія Милованова

238.3. Курганний могильник (археол.). 0,35 – 0,4 км від вівцекомплексу, праворуч автотраси Велика Писарівка – Богодухів, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 2-х курганів. Курган 1 віддалений від траси на 15 м, висота його становить 1,5 м, діаметр – 20 м, другий розташований за 100 м від траси, його діаметр – 15 м, висота – 0,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1017].

Наталія Милованова

238.4. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на північ від села, вздовж Прокашової дороги, неподалік її перехрестя з Сараянської дорогою, що веде до траси Велика Писарівка – Охтирка, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1989, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 3-х курганів. Курган 1 має діаметр 15 м, висота становить 0,5 м; курган 2 – діаметр 30 м, висота – 1,5 м; курган 3 – діаметр 15 м, висота – 0,5 м; курган 4 – діаметр 20 м, висота – 0,5 м. Курган 4 віддалений від основної групи на 0,6 – 0,7 км. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1018].

Наталія Милованова

238.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 9 воїнів 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у польовому шпиталі 9 – 12 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: С.Буров, П.Кожемяка, П.Кузьмін, П.Мармулев, Г.Морозов, І.Пермінов, М.Понкратов, П.Самолов, А.Фомін.

У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /1,27 м/ закріплено бетонну дошку з меморіальним написом. Біля постаменту під невеликим кутом – плита з мармурового дрібку з прізвищами 10 загиблих воїнів та меморіальним текстом.

У 1971 по обидва боки від скульптури встановлено дві цегляні стели /1,35 x 1,44 м /, на яких закріплено 4 мармурових плити з прізвищами 155 загиблих воїнів-земляків [1019].

Юлія Нестеровська

238.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.

Поховані воїни 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу та 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 8 серпня 1943 та партизани Великописарівського партизанського загону – А.Лоцкін, І.Лоцкін, М.Лоцкіна, голова колгоспу А.Чухліб, страчені нацистами у 1942. Кількість загиблих та прізвища воїнів невідомі.

У 1970 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру жінки /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,18 м/.

Поруч на двох мармурових плитах викарбовано меморіальні тексти та прізвища 45 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1020].

Юлія Нестеровська

238.7. Могила Обухівського І.Д., 1989 (іст.). Північно-східна частина кладовища.

Обухівський Іван Денисович (25.07.1924, с. Розсоші – 10.01.1989, там же) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944).

Народився у селянській родині. Отримав початкову освіту. До війни працював у колгоспі. На фронті з вересня 1943. Воював у складі 29-го полку 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії.

У жовтні 1943 йшли жорстокі бої на Букринському плацдармі. Полк отримав наказ заволодіти висотою біля населеного пункту Григорівка (Канівський р-н. Черкаська обл.). Німці перед висотою обладнали молотильний тік, на якому кожного дня під загрозою смерті змушували людей похилого віку та жінок працювати, використовуючи їх як щит. Зважаючи на це, радянське командування прийняло рішення атакувати висоту вночі, коли роботи припинялися. У бою загинув командир взводу. Командування взяв на себе І. Обухівський. Він знищив більше 30 противників, але і сам був тяжко поранений. нацисти не витримали натиску радянського війська і залишили висоту.

За мужність і відвагу, проявлені у боях під час форсування Дніпра та утриманні плацдарму на правому березі ріки, І.Обухівському присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни I ступеня, медалями.

Після війни повернувся у рідне село, працював у колгоспі.

У 1990 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/. На обеліску – портрет Героя та дати його життя [1021].

Іван Негреба

Надія Подоляка

239. РЯБИНА С., РЯБИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

239.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище.

Поховано 87 воїнів 3-ї гв. бригади 264-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії; які загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 148-му санітарному батальйоні і 3559-му польовому шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1960 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1975 гранітним /2,45 м/. На його чоловічому боці – напис [1022].

Юлія Нестеровська

239.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля дитсадка.

Поховано воїнів 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Кількість та прізвища загиблих невідомі.

У 1960 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1975 гранітним /3,85 м/ [1023].

Юлія Нестеровська

239.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 42 радянських воїна. Серед похованих – воїни 21-ї армії, які загинули у жовтні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 264-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії, які загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у серпні 1943 у 148-му медичному санітарному батальйоні. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /4,8 м/ закріплено чавунну дошку з меморіальним написом.

У 1975 по обидва боки від скульптури встановлено цегляні стели /1,95 x 3,45 м/, на яких закріплено 5 мармурових плит з прізвищами 175 загиблих воїнів-земляків [1024].

Юлія Нестеровська

239.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 22 воїна 659-го, 666-го, 669-го, 865-го стрілецьких полків 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1953 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /4,5 м/.

У 1975 проведено реконструкцію. Поруч братської могили встановлено дві цегляні потиньковані стели /2,35 x 3,65 м/, на яких закріплено 6 мармурових плит з прізвищами 283 загиблих воїнів-земляків [1025].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

239.5. Миколаївська церква, 1890 (архіт.). Дерев'яна однопрестольна церква на честь Святого Миколая Чудотворця с. Нова Рябина (тепер в складі с. Рябина) була споруджена в 1775 коштом генерала Романіуса. Через старість перебудована поміщиком Рахімовим у 1874, а в 1895 знову поновлювалася за кошти місцевих парафіян.

До парафії Миколаївської церкви належав хутір Катеринівка.

У селі діяли церковнопарафіяльна та земська школи.

Дата зруйнування храму не встановлена [1026].

Олег Корнісіко

240. СИДОРОВА ЯРУГА С., ДОБРЯНСЬКА СІЛЬРАДА

240.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). 0,4 км на схід від села, мис високої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла. З півночі обмежене заплавою ріки, зі сходу заболоченою долиною безіменного струмка, що впадає у р. Ворсклу.

Відкрите С.Берестневим у 1978, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-200 x 80 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами вінчиків баночних горщиків, орнаментованих насічками під краєм, слабопрофільованих з слаборельефним наліпним валиком та фрагмент вотивного горщика. Поселення відноситься до зрубної культури (заключного етапу). На поселенні знайдено також фрагменти черняхівської гончарної кераміки.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1027].

Сергій Берестнев

240.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). Територія села, зараз забудована садибами, урочище Забайкальське. Займає мис правого високого корінного берега р. Ворскли.

Відкрите С.Берестневим у 1978, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Територія поселення зайнята садибами, розміри вільної частини Поселення-30 x 80 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами вінчиків баночних горщиків, орнаментованих насічками під краєм, фрагменти горщиків гострореберної форми,

прикрашених зубчастим штампом та прокресленими лініями. Знайдений уламок біконічного пряслиця. Поселення відноситься до зрубної культури (раннього етапу).

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1028].

Сергій Берестнев

241. СОЛДАТСЬКЕ С., СОЛДАТСЬКА СІЛЬРАДА

241.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Кладовище, ліворуч від входу.

Поховано 45 воїнів 687-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії; 50-го авіаполку, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 160-му польовому шпиталі, 151-му медико-санітарному батальйоні. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1961 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на бетонній основі /1,05 x 2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,25 м/ закріплено білу мармурову дошку з меморіальним написом та прізвищами 24-х воїнів.

У 1975 ліворуч від пам'ятника на бетонній основі встановлено три мармурових плити з написом та прізвищами 177 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1029].

Юлія Нестеровська

241.2. Могила Гендіної М.В., 1942 (іст.). Кладовище, ліворуч від входу.

Гендіна Мотрона Василівна (1921 – 42) – уродженка с. Солдатське, зв'язкова Великописарівського партизанського загону групи «Північ», який діяв в роки німецько-нацистської окупації на території сіл Березівка, Солдатське, страчена нацистами у лютому 1942.

Тримала зв'язок з партизанами, виконувала їх доручення. Останнє доручення – передати зв'язковим відомості про переміщення нацистських військ по дорозі на Белгород. У свою чергу їй повинні були передати зброю та радіостанцію. Але конспіративна квартира була видана ворогам і партизанку стратили. У 1970 посмертно нагороджена медаллю «За відвагу».

У 1965 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск.

У 1982 обеліск замінено новим з мармурового дрібку /1,3 м/, на його чоловому боці – портрет партизанки та роки життя «1921 – 1942».

У 1970 на подвір'ї Солдатської середньої школи, де вчилася М.Гендіна, встановлено пам'ятник [1030].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

241.3. Могила Тютюн К.П., 1942 (іст.). Центральна частина кладовища.

Тютюн Катерина Павлівна (13.01.1921, с. Березівка – 18.03.1942, с. Солдатське) – зв'язківець Великописарівського партизанського загону групи «Північ», який діяв у роки тимчасової окупації на території сіл Березівка, Солдатське, Ніцаха.

У 1936, після закінчення шести класів семирічної школи с. Ніцаха, підлітком почала працювати у колгоспі «Нове життя». У роки війни виконувала бойові завдання командира партизанського загону З.Протасова. Розповсюджувала листівки, доглядала за хворими та пораненими, збирала відомості про пересування німецько-фашистських військ на залізничній станції Кириківка. За доносом зрадника загін був оточений. Катерину Тютюн нацисти взяли у полон. 18 березня 1942 партизанка була повішена.

У 1982 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,3 м/, на чоловому боці якого – портрет партизанки та напис [1031].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

241.4. Поселення-1, багатощарове (археол.). 1,2 км на північ від с. Солдатське та за 0,5 км на південний схід від МТФ № 2 с. Ніцаха. Займає край останця першої надзаплавної тераси над старицею у заплаві правого берега р. Ворсклиця.

Відкрите В.Приймаком, обстежене Р.Терпиловським у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-400 x 100 м, розорюється. Висота над рівнем заплави – 5,0 – 7,0 м. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою раннього залізного віку та епохи бронзи.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1032].

Ростислав Терпиловський

241.5. Поселення-2, багатощарове (археол.). 1,0 км на північ від с. Солдатське. Займає частину останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Відкрите Р.Терпиловським у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-180 x 40 – 20 м. Культурний шар розораний до материка.

Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку, епохи бронзи та, ймовірно, 1-ї пол. 1 тис. н. е.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1033].

Ростислав Терпиловський

241.6. Поселення-3, багатощарове (археол.). 0,8 км на північ від с. Солдатське. Займає знижений схил останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Відкрите Р.Терпиловським у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення 120 x 100 м. Потужність культурного шару – 0,4 м, розораний на глибину 0,25 – 0,3 м.

Підйомний матеріал представлений матеріалами раннього залізного віку (ліпна кераміка, заготовка пряслиця, фрагмент античної амфори). У центральній частині пам'ятки знайдено окремі уламки перепаленої кераміки та кальцинованих кісток.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1034].

Ростислав Терпиловський

241.7. Поселення-4, багатощарове (археол.). 0,6 км на північ від околиці с. Солдатське.

Займає знижений схил останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Відкрите Р.Терпиловським у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-120 x 80 – 90 м. Культурний шар практично знищений.

Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку, епохи бронзи та уламком античної амфори.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1035].

Ростислав Терпиловський

241.8. Поселення – 5, багатощарове (археол.). 0,3 км на північний захід від околиці села, високий мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите В.Приймаком у 1986. У 1989 Р.Терпиловським тут проведені невеликі охоронні розкопки. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Поселення пошкоджене оранкою та урвищем річки, тому його розміри встановити важко.

Вздовж берега досліджено ділянку площею 20 м кв. При цьому виявлені нашарування трьох епох. Верхній шар представлений будівлями с. Солдатське 18 – 19 ст. (гончарна кераміка, гутне скло, фрагменти кахлів, ніж, форма для відливання куль, деньга 1750 року). До середнього горизонту належать залишки череня вогнища /1,5 x 0,4 м/, що викладений черепками ліпних горщиків з домішками шамоту в тісті та шматками залізних шлаків. Звідси походять фрагменти восьми горщиків середніх розмірів та ряд невиразних уламків. Цей комплекс відноситься до пізньозарубинецької культури та може датуватися серединою 2 ст. Нижній горизонт представлений залишками двох заглиблених на 0,8 – 1,25 м від рівня сучасної поверхні будівель, що містили окремі фрагменти кераміки епохи бронзи.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1036].

Ростислав Терпиловський

241.9. Поселення – 6, багат шарове (археол.). 2,1 км на південь – південний захід від МТФ на південно-західній околиці села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Поселення відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-370 x 140 – 30 м. Потужність культурного шару становить близько 1,0 м, розорюється на глибину 0,3 м.

Підйомний матеріал представлений гончарною черняхівською керамікою.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1037].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

241.10. Поселення – 7, багат шарове (археол.). 0,5 км на південний захід від МТФ на північно-західній околиці села, мис першої над заплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Відкрите В.Приймаком, обстежене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-160 x 10 – 30 м, зайняте лісосмугою, по краю тераси виявлені численні сповзання ґрунту.

Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою епохи бронзи (зрубна культура) та третьої чверті 1 тис. н. е. (ймовірно, пенківська культура) та залізним ножем.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1038].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

Віктор Приймак

241.11. Поселення – 8, багат шарове (археол.). Північно-західна околиця села, біля мосту через р. Ворсклиця на дорозі з с. Солдатське до с. Ніцаха. Займає підвищену ділянку краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.

Поселення відкрите Г.Ковпаненко, обстежувалося В.Приймаком у 1986 та 1987 рр., обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-200 – 220 x 250 – 300 м. Східна частина поселення зруйнована кар'єром, решта задернована та поросла лісом.

Потужність культурного шару становить до 0,6 м. Розкопки не проводилися.

Матеріали досліджень зберігаються у фондах ІА НАНУ та Сумському обласному краєзнавчому музеї [1039].

Віктор Приймак

242. СПІРНЕ С., ЯМНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

242.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері біля школи.

Поховано 58 воїнів 659-го, 1-го стрілецького полку, 41-го стрілецького полку внутрішніх військ 40-ї армії, які загинули у лютому – березні 1943 та воїни 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу 27-ї армії, які загинули у серпні того ж року під час визволення села від німецько-нацистських загарбників, а також померли від ран у 4338-му польовому шпиталі за період серпень – вересень 1943. Село остаточно визволено 8 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру жінки /2,6 м/. З цегляним постаментом /0,85 м/ поєднано стелу /2,4 x 3,6 м/, на якій меморіальний напис та дошка з білого мармуру з прізвищами загиблих воїнів [1040].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

243. СТАНИЧНЕ С., ВОЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

243.1. Поселення-1, багат шарове (археол.). 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці села, схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-300 x 50 – 60 м. Потужність культурного шару становить близько 0,25 м. Розораний практично до материка. Підйомний матеріал представлений матеріалами епохи пізньої бронзи (кераміка, відщеп кременя) та другої – третьої чверті 1 тис. н. е. (ліпна кераміка з шамотом, фрагмент червоноглиняної амфори, уламки глиняних вальків, залізний виріб).

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1041].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

243.2. Поселення-2, багат шарове (археол.). 1,5 км на південний схід від східної околиці села, мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Частково зруйноване річковим урвищем, збереглася ділянка розмірами 150 x 20 – 30 м. Потужність культурного шару становить близько 0,25 – 0,3 м. Розораний практично до материка.

Підйомний матеріал представлений матеріалами епохи пізньої бронзи (зрубна культура) та другої – третьої чверті 1 тис. н.е.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1042].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

244. СТРЕЛЕЦЬКА ПУШКАРКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА

244.1. Братська могила радянських воїнів та підпільників, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.

Поховані чотири воїни 155-ї стрілецької дивізії та окремого медико-санітарного батальйону, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: М.Адов, О.Зубков, О.Павлов, Н.Саркісов та підпільники М.Куров, М.Скоркин, страчені нацистами у березні 1942.

У 1953 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,6 м/, на його чоловому боці мармурова дошка з меморіальним написом та прізвищами загиблих [1043].

Юлія Нестеровська

244.2. Курганний могильник (археол.). Високий корінний берег р. Ворскла на північний схід від села.

Відкритий Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 2-х курганів. Висота одного – 5,0 м, діаметр – 36 м. Другий курган має діаметр 30 м, висоту 2,0 м. По центру грабіжницька яма глибиною 1,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1044].

Лариса Білинська

245. ТАРАСІВКА С., ТАРАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

245.1. Меморіальний комплекс: Могила Лапіна С.М., 1919; Могила Дашутіна С.С., 1942; Могила Гатіна Б.А., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). Центр села, біля сільради.

У 1984 на честь воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни, споруджено меморіал.

На майданчику, викладеному бетонними плитами, встановлено бетонну стелу /4,5 x 9,5 м/ з горельєфними зображеннями солдата, матроса, партизана та датами «1941 – 1945».

У 1985 проведено реконструкцію меморіалу. Перед пам'ятником на бетонній основі /0,37 x 2,38 x 1,52 м/ укладено три білі мармурові плити з меморіальним написом і прізвищами 195 загиблих воїнів-земляків. Село визволено 8 серпня 1943

По обидва боки від стели у трьох одиночних могилах поховано С.Лапіна, С.Дашутіна, Б.Гатіна, останки яких перенесено до меморіалу з різних місць.

Лапін С.М. (1889 – 1919) – комісар Червоної Армії. Влітку 1919 був взятий у полон денікінцями і страчений.

Дашутін Степан Семенович С. (1903 – 42) – борець Великописарівського партизанського загону групи «Північ». Страчений нацистами у 1942.

Гатін Батир Абдулович – старший сержант 147-ї стрілецької дивізії 27-ї армії. Загинув у серпні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників.

На могилах – гранітні плити з написами [1045].

Юлія Нестеровська

245.2. Могила Монастирьова В.Г., 1984 (іст.). Північна частина кладовища.

Монастирьов Віктор Григорович (08.05.1966, с. Тарасівка – 16.12.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював у колгоспі трактористом. 9 травня 1984 призваний до лав Радянської Армії. З 16 травня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 71240. 16 грудня 1984 під час патрулювання помітив противника, що намагався проникнути у розташування роти, подав сигнал тривоги та вступив з ним у бій. Механік-водій В.Монастирьов у цьому бою загинув. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16.08.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на фасадному боці якого – фото загиблого та напис [1046].

Іван Негреба

246. ШЕВЧЕНКОВЕ С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА

246.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано шість бійців 71-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у польовому шпиталі у серпні 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: ефрейтор Г.Албичаков (в/ч. пп. 48912), гв. сержант П.Арбузов (311 МСБ 60 мех. бр.), гв. лейтенант М.Бумажніков (в/ч. пп. 32417), рядовий М.Єкімов, рядовий М.Шевченко (в/ч. пп. 11914), гв. ст. лейтенант М.Гладкіх.

У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,85 м/.

У 1985 проведено реконструкцію. Цегляний постамент облицьовано плиткою з мармурового дрібку. На фасадному боці – меморіальний напис [1047].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

247. ЯБЛУЧНЕ С., ЯБЛУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

247.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Околиця села Яблучне, по дорозі до с. Майське.

Поховані воїни 485-го, 955-го, 159-го стрілецьких полків, які загинули на початку серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Село остаточно визволено 9 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1950 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1985 обеліском з сірого граніту /1,9 м/. На його чоловому боці – меморіальний напис та прізвище загиблого воїна М.Старченка. [1048].

Юлія Нестеровська

247.2. Братські могили радянських воїнів /4/, 1943 (іст.). Вул. Чапаєва, при в'їзді в село.

У чотирьох братських могилах поховано 70 воїнів 1516 ГАП, 4 ГТКК, 18 ВДГСП, 208-го гв. полку, 266го гв. мінометного полку, та воїни 241-ї стрілецької дивізії 27-ї армії які загинули у лютому та серпні 1943 під час визвольних боїв, а також померли від ран у 215-му санітарному батальйоні і 5164-му польовому шпиталі у серпні – вересні 1943. Село визволено 9 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1954 на могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу – воїна та дівчинки /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,6 м/.

У 1983 проведено реконструкцію: встановлено 2 мармурових плити з написами і прізвищами 64-х загиблих воїнів [1049].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

247.3. Братські могили радянських воїнів /2/, 1943 (іст.). Кладовище, праворуч від входу.

У двох братських могилах поховано 21-го радянського воїна. Серед похованих – воїни 359-го стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії; 74-ї рем. бази, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 4336-му хірургічному польовому шпиталі та у 215-му окремому медсанбаті у серпні – вересні 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1950 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1984 гранітним /1,92 м/ [1050].

Юлія Нестеровська

Іван Негреба

247.4. Братські могили радянських воїнів /11/, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища.

В одинадцяти братських могилах поховані воїни 241-ї стрілецької дивізії; 16 ВДГСП, 3-ї гв. мотострілецької бригади, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 15 воїнів.

У 1954 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/.

У 1985 по обидва боки від постаменту /2,0 м/ встановлено дві плити з білого мармуру з меморіальним написом та прізвищами 6-ти загиблих воїнів [1051].

Юлія Нестеровська

248. ЯМНЕ С., ЯМНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

248.1. Братська могила радянських офіцерів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища, ліворуч від входу.

Поховано 7 офіцерів 295-ї стрілецької дивізії 21-ї армії, які загинули в оборонних боях за село 17 – 18 жовтня 1941.

У 1963 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [1052].

Іван Негреба

248.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968, 1990 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 122 воїна 166-ї стрілецької дивізії 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу; 4-ої окремої розвід. роти, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 5194-му хірургічному польовому шпиталі, 148-му медсанбаті, 116-му евакопункті у серпні – жовтні 1943. Відомі прізвища усіх загиблих воїнів.

У 1968 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,8 м/. Поруч на 8 мармурових плитах викарбовано прізвища 242 воїнів-земляків, які не повернулися з фронтів Другої світової війни.

У 1990 проведено реконструкцію, добавлено мармурові плити, на яких викарбовано 17 прізвищ загиблих воїнів, встановлених пізніше. Постамент облицьовано металом [1053].

Юлія Нестеровська

248.3. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний схід від села, дюна в заплаві лівого берега р. Ворскла, висотою над рівнем заплави до 7,0 м.

Відкрите С.Берестневим у 1978, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-200 x 100 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами вінчиків та донець з домішками шамоту. Вінчики з наліпним валиком, пальцевими защипами та наскрізними проколами. Знайдено фрагменти лощених мисок.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1054].

Сергій Берестнев

248.4. Поселення-3, ранній залізний вік (археол.). 0,25 км на південний схід від цегельного заводу, схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, висотою над рівнем заплави до 7,0 м.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-160 x 20 – 30 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м, розорюється на глибину 0,3 м. Підйомний матеріал представлений матеріалами черняхівської культури та ліпним черепком.

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1055].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

248.5. Поселення-4, бронзовий вік (археол.). 1,0 км на південний схід від цегельного заводу, схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 50 – 70 м. Потужність культурного шару становить близько 1,0 м, розораний на глибину 0,3 м. Концентрація матеріалу висока. Підйомний матеріал представлений матеріалами епохи пізньої бронзи (зрубна культура).

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1056].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

248.6. Поселення – 5, бронзовий вік (археол.). 1,5 км на схід від цегельного заводу, схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення – 50 x 50 м. Потужність культурного шару становить близько 1,0 м, розораний на глибину 0,3 м. Концентрація матеріалу висока. Підйомний матеріал представлений матеріалами епохи пізньої бронзи (зрубна культура).

Матеріали досліджень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1057].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

МІСТО ГЛУХІВ І ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН

Розташований у поліській зоні у північно-східній частині області. На півночі і сході межує з Брянською та Курською обл. (Російська Федерація), на північному сході – з Ямпільським, на заході – з Шосткинським та Кролевецьким, на півдні – з Путивльським р-ми Сумської обл. Районний центр – м. Глухів. Розташований на березі р. Есмань – правій притоці р. Клевень. Відстань до обласного центру – 146 км. З 1979 – районний центр обласного підпорядкування. Населення Глухова, (станом на 01.01.2012) – 34,826 тис. осіб. Через місто проходить залізнична колія Південно-Західної залізниці.

Район створено у 1930 [1058]. Площа – 1700 тис. кв. км. (без Глухова) [1059]. Населення району (станом на 01.01.2015) – 23,309 тис. осіб. До району входить 87 населених пунктів, які об'єднані в одну районну, дві селищних і 31 сільську Ради.

До нашестя монголо-татар м. Глухів – центр княжого уділу-волості, з 1246 – центр удільного князівства під владою Золотої Орди, з 2-ї пол. 14 ст. – у складі Литовсько-Руської держави [1060]. З 1503 – у складі Московської держави, з 1618 – Польської

держави, з 1639 – центр округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства, з 1648 – сотенне місто Ніжинського полку в державі гетьмана Б.Хмельницького [1061].

У 1708 Глухів і Глухівщина опиняються у центрі найважливіших історичних подій, пов'язаних з Північною війною (1700 – 21), а також з гетьманом І.Мазепою [1062]. 6 листопада 1708 місто стало столицею гетьманської України, резиденцією гетьманів І.Скоропадського (1708 – 22), Д.Апостола (1727 – 34), К.Розумовського (1750 – 64). З 1722 по 1727 і з 1764 по 1782 тут перебували перша і друга Малоросійські колегії – адміністративно-територіальні центри управління Лівобережною Україною. З 1734 по 1750 Глухів був центром правління «Гетьманського уряду».

З 1782 Глухів – повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 – Малоросійської і з 1802 – Чернігівської губернії [1063].

З 1925 Глухів – центр Глухівського округу, з 1930 – центр Глухівського р-ну з підпорядкуванням центральним органам УРСР, у лютому 1932 – місто і район увійшли до Київської обл., з жовтня того ж року – до Чернігівської, з січня 1939 – до Сумської обл. [1064]. До складу Глухівського р-ну у 1959 і 1962 увійшли Шалигинський і Червонянський р-ни [1065].

Заселення району розпочалося з часів пізнього (верхнього) палеоліту (приблизно 13 тис. р. до н. е.). Підтвердження цьому знайдено у с. Велика Бобилівка [1066]. Серед пам'яток археології району 1 стоянка пізнього (верхнього палеоліту), 7 неолітичних стоянок, 2 поселення, 1 група курганних могильників і 1 курган епохи бронзи, 2 скіфських городища, 6 ранньослов'янських поселень, 16 городищ і 1 курган Давньої Русі, Глухівська фортеця 2-ї пол. 17 – 18 ст. [1067]. Більша частина з них знаходиться поблизу річок Есмань, Клевень. Майже всі поселення, городища і стоянки містяться на крутих берегах річок, надпойменних терасах і в заплавах.

Серед виявлених і повторно обстежених ранньослов'янських поселень переважають пам'ятки зарубинецької (2 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.), київської (2-ї – 3-ї чв. 1 тис. до н. е.), колочинської (6 – 7 ст.) культур [1068]. Із давньоруських городищ на території району відомі городища, розташовані по обидва боки автомагістралі Київ – Москва, між селами Товстодубове і Бачевськ (12 – 13 ст.), городище біля с. Будищи (12 – 13 ст.), городище біля с. Ємадикине (кін. 11 – 12 ст.) [1069].

У 1991 – 2000 за результатами археологічних досліджень В.Приймаком було локалізовано місце знаходження дитинця та посаду літописного міста Глухів кін. 10 – 13 ст. та виявлено випадкові поховання давньоруського часу, що є залишками курганного могильника [1070]. Недалеко від дитинця до 1000-ліття міста встановлено тимчасовий пам'ятний знак.

В історичній літературі Глухів згадується під 992 роком [1071], в Іпатіївському і інших літописах – під 1152 [1072]. Після того Глухів ще двічі згадується в давніх літописах – під 1167 та 1239. Точна дата заснування Глухова не з'ясована. Видатний археолог та історик Д.Самоквасов вважав, що виникнення протоміських поселень у басейнах річок Десни і Сейму пов'язано з обороною сіверян від експансії Хозарського каганату, що посилилася у 8 ст. Кількість міст і фортець у цьому регіоні різко зросла у кін. 10 ст., коли великий князь київський Володимир Святославович почав масово будувати міста по річках Десні, Остру, Рубежу, Сулі, Стугні. Літописна стаття про цю грандіозну містобудівну акцію вміщена під 988, проте вона дає узагальнену оцінку тривалої будівничої діяльності князя. Саме цим часом датують заснування міст у цьому регіоні – Новгорода-Сіверського, Путивля, Ромен, Лубен та інших. Отже і заснування Глухова можна б приурочити до містобудівної діяльності князя Володимира Святославина 990-х рр. Цьому висновку не суперечать результати новітніх археологічних досліджень.

Місто входило до Новгород-Сіверського князівства Чернігівської землі й не було зруйноване монголо-татарами 1239. Давній Глухів загинув і городище спустошилося пізніше, 1352, коли в Сіверщину з Західної Європи була занесена чума. Тоді в Глухові не залишилося жодної людини. Останній глухівський князь переселився в належний йому Новосиль, а Глухів перестав існувати як місто на 280 років.

Відродження Глухова пов'язане з геополітичною ситуацією, що витворилася після Деулінського перемир'я, а особливо – після Поляновського «вічного миру» 1634, укладеного між Московським царством і Польсько-Литовською Річчю Посполитою. Тоді східна частина Сіверщини стала польсько-московським пограниччям, де уряд Речі Посполитої засновував нові міста Конотоп, Кролевець і відроджував запустілі. Глухів під назвою «містечко Новий Острог» було відновлено на стародавньому городищі старостою Новгород-Сіверським О.Пісочинським. Близько 1635 Глухів став дуже потужною стратегічною фортецею.

Глухівська сотня займала сучасну територію Глухівського р-ну (обидва береги річки Есмані), частину Шосткинського (у верхів'ях річки Шостки), частину Ямпільського (у верхів'ях річок Свеси, Івоті), частину Кролевецького (невелику частину правого берега річки Сейму) р-нів та правий берег річки Клевень. Її жителі брали активну участь у подіях визвольної війни 1648 – 76. У кін. січня 1663 – лютому 1664 козаки Глухівської сотні на чолі з Ф.Уманцем, разом з козаками Ніжинського, Чернігівського, Стародубського полків і мешканцями м. Глухова, витримали п'ятитижневу облогу польського війська, яке очолював король Ян II Казимир [1073]. Мужність і героїзм українського козацтва підірвали сили поляків, які відступили від міста і невдовзі зазнали нищівної поразки. На Глухівській раді 3 – 6 березня 1669 гетьман Д.Многогрішний підписав з представниками російського уряду «Глухівські статті» з 27 пунктів [1074]. Цим україно-російським договором обмежувалось свавілля і зменшувалось число російських воєвод в українських містах, відновлювалось повновладдя функцій козацького правління, поверталась правова сила Україні у взаємовідносинах з Росією.

Статус міста вплинув на розвиток продуктивних сил і торгівлі на прилеглий до нього території. Глухівська сотня була однією з найбільших і найзаможніших. У 1781 до її складу входить 1 місто, 75 сіл і 136 хуторів [1075]. Головну частину населення міста і повіту складали міщани, козаки, ремісники і селяни. Жителі займались ремеслами, торгівлею і сільським господарством.

Глухівщина була й культурно-мистецьким осередком. Тут у 18 ст. мешкали і працювали генеральний підскарбій Я.Маркович; генеральний хорунжий М.Ханенко; канцеляристи Генеральної військової канцелярії П.Борзаківський і П.Ладинський, які залишили після себе в українській історіографії відомі діаріуші – щоденники; перекладач Генеральної військової канцелярії поет-філософ С.Дівович; член другої Малоросійської колегії, філософ Я.Козельський [1076]. Ігуменом Глухівсько-Петропавлівського монастиря у 1694 – 97 був поборник просвіти, церковний і культурний діяч, літописець, письменник Д.Туптало (митрополит Дм. Ростовський). Настоятелем цього монастиря у кін. 18 – поч. 19 ст. був наставник гайдамацького руху на Правобережній Україні Мельхиседек Значко Яворський. Тут його і поховано. У с. Полошки народився Ф.Миславський – ректор Київської академії, автор «Латинської граматики» і київський митрополит; у с. Шутівка (Соснівка) народився А.Павловський, автор «Граматики малоросійського говору» (1818) і «Словника малоросійського говору» (букви А – Б) [1077].

У Глухові народились і навчались у Глухівській музично-співацькій школі всесвітньо відомі композитори, засновники духовного співу М.Березовський і Д.Бортнянський (будинки не збереглись), російський композитор Ю.Шапорін.

В учительському інституті навчались російський письменник С.Сергєєв-Ценський, український письменник С.Васильченко (Панасенко), український кінорежисер і письменник О.Довженко. У Глухівській чоловічій прогімназії та гімназії навчались відомі в Україні особистості: академік і другий президент Української академії наук, історик права, уродженець с. Есмань М.Василенко; уродженці с. Нарбутівки український художник-графік Г.Нарбут і його брат поет-акмеїст В.Нарбут; уродженці м. Глухова мистецтвознавець Ф.Ернст і вчений-історик В.Романовський [1078].

Події першої російської революції 1905 – 07 захопили Глухівський, Новгород-Сіверський і сусідні південні російські повіти. 22 – 23 лютого 1905 відбувся перший

масовий селянський виступ на підтримку революції. У ньому взяло участь більш 3-х тис. селян. Вони розгромили економію і цукровий завод Терещенків у Хуторі-Михайлівському (зараз Ямпільський район) [1079]. У вересні 1905 у Глухові, у будинку дворянських зборів, було проведено судовий процес над 167 заарештованими учасниками заворушень, які в умовах наростання революційної боротьби були виправдані [1080]. Усього ж у Глухівському повіті було розгромлено 17 поміщицьких хуторів і маєтків [1081].

Під впливом масового селянського руху, студенти Глухівського учительського інституту у вересні – жовтні 1905 провели інститутський страйк. Потім вони, разом з залізничниками і працівниками пошти, взяли участь у загальному жовтневому страйку, котрий відбувся після повідомлення про царський «Маніфест» від 27 жовтня [1082].

У 1906 хвилювання селян продовжились у Полковничій Слободі (зараз с. Вільна Слобода), Уздиці, Студенку, Слоуті, Хотьминівці, Грем'ячці та інших селах [1083].

Проблему малоземелля і безземелля селян у Глухівському повіті в значній мірі вирішила Столипінська аграрна реформа (1906 – 10). У процесі її здійснення з більш ніж 60 відсотків общинних земель (до 1915), селяни повіту викупили близько 6228 десятин, що склало 40 відсотків викупної землі, з правом виходу на хутори або відруби [1084]. За весь час здійснення реформи у приватну власність перейшли майже всі землі у повіті. Переселенський рух в малозаселені райони теж дав значні позитивні результати. До Глухівського повіту повернулось 1065 або 7,5 відсотків переселенців, що виїхали з нього [1085].

У період Української революції і громадянської війни (1917 – 21) у м. Глухові, починаючи з березня 1917, десять разів змінювалась влада різних урядів. Лише в середині листопада 1919 більшовикам вдалося остаточно встановити радянську владу. У місті і районі збереглося досить багато історичних пам'яток, що нагадують про події тих часів: будинки, де знаходились керівні органи Тимчасового уряду, Центральної Ради УНР, Української Держави гетьмана П.Скоропадського; будинки, де в січні 1918 відбулися 1-й і 2-й повітові з'їзди Рад Глухівщини. Про жертви, якими супроводжувалось встановлення нової влади, свідчать братські могили: червоногвардійців, загиблих у 1918 у боях з австро-німецькими військами і похованих у м. Глухові; розстріляних денікінцями комсомольців і співчуваючій їм молоді; братські могили у селах Полошки, Семенівка, Уздиця, у яких поховані розстріляні австро-німецькими окупантами та гетьманцями у травні і серпні 1918 мешканці цих сіл.

В умовах жорсткої класової і національно-визвольної боротьби Глухівщина була одним із районів активного опору більшовицькій владі. Після зайняття повіту червоногвардійськими загонами у січні 1918, на території району діяли 56 партизанських загонів, котрі закликали до захисту Центральної Ради [1086]. Населення, особливо сільське, чинило періодичний спротив політиці «воєнного комунізму». У січні 1920 на території Глухівського повіту виникла повстанська республіка під назвою «Глухівська Січ» [1087]. Ставка повстанців знаходилась в районі с. Тулиголове (зараз Кролевецький р-н).

Керівники республіки здійснювали оперативне командування в районі сіл Слоут, Суходол, Уланове, Крупець, Чорториги (зараз Шевченкове), Землянка, Каплиця та ін. [1088]. Загони самооборони контролювали майже весь повіт, окрім двох волостей і загрожували захопленням Глухову. У липні – серпні 1920 регулярні частини Червоної Армії і спецзагін по боротьбі з бандитизмом жорстоко розправились з повстанцями. Частина з них загинула у боях, інші були розстріляні або опинилась у концтаборі м. Глухів. Вціліла частина «Глухівської Січі» продовжила боротьбу.

Заспокоєння в основну масу міського і селянського середовища внесла введена у 1921 нова економічна політика, що відновила приватновласницьку ініціативу й дозволила розпоряджатися значною часткою результатів своєї праці.

У 20 – 30-х рр. 20 ст. у Глухові і районі реконструювались і створювались нові промислові підприємства, МТС, сільські споживчі і сільськогосподарські товариства. Розпочали роботу Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель,

сільськогосподарський інститут, технікум механізації сільського господарства, медичний технікум, розвивалось житлово-побутове будівництво і сфера соціально-побутових послуг. У селах відкрилися школи, будинки культури, бібліотеки.

Але здійснювані радянською владою зміни відбувались в умовах продовження класової боротьби, одним із проявів якої була насильницька колективізація і, як її наслідок, страшний політичний злочин – голодомор 1932 – 33. У 1929 – 31 на території сучасного Глухівського р-ну було створено 55 колгоспів і 1 ТОЗ (товариство обробітку землі) [1089]. Масове вилучення зерна з цих колективних господарств і в одноосібних селян призвело до штучного голодомору 1932 – 33. [1090]. На відміну від південних районів Сумської обл., масового вимирання у селах Глухівського р-ну не відбувалось [1091]. За свідченнями очевидців, випадки голодних смертей були у селах Студенок, Ключівка, Есмань (сmt Червоне), Береза, Шалигине, Ходине [1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097].

У 20-х – 30-х рр. всі верстви населення відчували на собі жорстокість сталінської репресивної системи. За дослідженням колективу редакційної колеґії «Реабілітовані історією. Сумська область», перелік постраждалих та загиблих від репресій уродженців і жителів м. Глухова і Глухівського р-ну налічує 1007 осіб [1098]. Особливим цинізмом виділяється сфабрикована Чернігівським управлінням НКВС у лютому – квітні 1938 справа проти двох викладачів Глухівського учительського інституту, дев'яти вчителів та вісімнадцяти мешканців м. Глухова і Глухівського р-ну. За вироками у цій справі, 9 квітня 1938 були розстріляні вчителі – С.Зайковський, Д.Зайковський, І.Мантур. 9 травня того ж року страчені викладачі Л.Іваненко, І.Кулак, К.Кулак і М.Табак [1099].

У роки Другої світової війни підрозділи Червоної Армії вели запеклі бої при обороні і визволенні міста і району. Про це свідчать братські могили радянських воїнів і партизанів. У вересні – на початку жовтня 1941 у боях за Глухів і прилеглі до нього села і хутори великі втрати понесли 2-а гвардійська, 160-а і 283-я стрілецькі дивізії [1100]. У цих боях під с. Чернево загинув комісар 395-го полку М.Пивоваров.

До захоплення нацистами Глухова, в ньому було створено партизанський загін під командуванням П.Кульбаки. У лютому 1942 загін став бойовою одиницею партизанського з'єднання С.Ковпака. З січня 1943 у районі діяв другий Глухівський партизанський загін, спочатку під командуванням І.Чайки, а після його загибелі – І.Чубуна [1101]. Окрім двох Глухівських загонів, на сучасній території району були сформовані і діяли 1-й і 2-й Шалигинський, 1-й і 2-й Червонянський загопи. Від рук окупантів у Глухові загинуло майже 13 тис. військовополонених і мирних жителів [1102].

До середини квітня 1943 у місті успішно діяла підпільна патріотична група. 26 квітня 1943 17 членів групи були заарештовані і після жорстоких тортур розстріляні. За допомогу партизанам у березні 1942 нацисти спалили с. Гуту Глухівського р-ну, розстріляли 273-х її мешканців, спопелили хутори Каплицю, Теревень і Язвин. У хуторі Барському в одному із сараїв спалили 33-х мирних жителів, серед яких були жінки, діти і люди похилого віку [1103]. У січні 1943 у с. Студенок розстріляли і спалили 65 мирних жителів [1104].

30 серпня 1943, в результаті успішного розвитку Глухівської операції, місто було визволено військами 60-ї армії генерал-лейтенанта І.Черняховського. Через день після визволення помер від смертельної рани командир 9-го танкового корпусу генерал-майор Г.Рудченко. Наприкінці серпня – початку вересня 1943 від німецько-нацистських загарбників були визволені всі села і хутори Глухівського р-ну. При їх визволенні загинуло багато воїнів із підрозділів 70-ї гвардійської і 226-ї стрілецьких дивізій.

Пам'ять про полеглих у роки Другої світової війни вшанована глухівчанами у братських та одиночних могилах воїнів, партизанів, підпільників, односельців – жертв нацистського терору. На їх честь встановлені пам'ятники, обеліски та стели. Пам'ятними знаками позначені місця формування партизанських загонів [1105].

У 1943 – 50 повоєнних роках промислові підприємства, комунальне господарство, будинки, лікарні, навчальні заклади, школи, культурно-просвітницькі установи в Глухові і

районі були в основному відбудовані. Шалигинський цукровий завод, інші підприємства збільшили промислову і сільськогосподарську потужність. На поч. 1960-х у сер. 1970-х рр. у місті з'явилися нові підприємства важкої, легкої, перероблюючої промисловості. У районі набула розвитку харчова промисловість. З'явилися нові галузі: електротехнічна, машинобудівна, електронна та ін. За трудові досягнення багато працівників промисловості і сільського господарства, охорони здоров'я, науки і культури були відзначені нагородами. Пам'яткою трудової діяльності цього періоду є автомобіль ГАЗ-ММ.

Досить цікавою є містобудівна ситуація і архітектура м. Глухова. Архітектурний ансамбль центральної частини м. Глухова складала збережена донині Миколаївська церква, споруджена «государевим майстром кам'яної справи» М.Єфимовим у 1686 (за іншими даними – у 1693) з дзвіницею (1871), мурована Михайлівська церква, поставлена тим же майстром у 1692 (не збереглась), дерев'яний (з 1805 – мурований) Троїцький собор (не зберігся), мурована церква св.Анастасії (не збереглась), Варваринська церква (не збереглась), ринкова церква св. пророка Іллі (не збереглась), мурована однокупольна Спасо-Преображенська церква (пам'ятка національного значення) (1765 р.), укріпленний кам'яним стінами Дівочий монастир з мурованим собором Успіння (не зберігся), будинок міської ратуші (не зберігся) [1106]. Гостей міста приваблювали кам'яна Московська фортечна брама (не збереглась) і Київська фортечна брама (пам'ятка національного значення), нині відома більш як Триумфальна арка.

Після пожежі 1748, за указом Сенату від 28 червня 1748, місто вперше в Україні почало забудовуватись за розробленим архітекторами І.Мергасовим і А.Квасовим єдиним регулярним планом. Головні міські вулиці були розширені до 8 сажнів, виправлені і замощені камнем замість дерев'яних колод [1107].

У 1768 розпочалося будівництво другої Малоросійської колегії [1108]. Завдяки вдалому поєднанню архітектури класицизму і барокко, будинок палацового типу справляв приголомшуюче враження і його називали восьмим чудом світу. До головних споруд міста належали будинки гетьманів І.Скоропадського, Д.Апостола, К.Розумовського, будинки Генеральної військової канцелярії, спеціального канцелярського «куреня», де готувалась верства військових канцеляристів, першої Малоросійської колегії, садово-паркова резиденція президента другої Малоросійської колегії, генерал-губернатора Малоросії П.Рум'янцева, міністерський будинок для російських знатних чиновників, будинки української старшини і купців. У 1784 потужна пожежа знищила майже половину міста [1109]. Нічого не залишилось від будинків гетьманів, садиб старшини і жіночого монастиря [1110].

Храмові споруди та монастирі будувались не тільки у м. Глухові. У 28-ми км на південь від міста функціонував чоловічий Глухівсько-Петропавлівський монастир, що містився на підвищенні р. Клевень, біля с. Будищи. Головне місце в ньому займав чудовий мурований триверхий собор Петра і Павла [1111]. За 36 км на північний захід від Глухова з 1713 містився родовий жіночий монастир сім'ї гетьмана І.Скоропадського, з 1733 – чоловічий. У 1794 монастир згорів майже дотла, його було закрито і лише у 1827 відновлено як жіночий. Домінуючою спорудою в ньому був монументальний мурований собор Різдва Богородиці [1112]. За 18 км на південь від Глухова, на правому схилі р. Обести, у російському прикордонні, з 1557 діяв чоловічий монастир Глинської Різдва Богородиці пустині. З 1715 по жовтень 1731 він належав Київській митрополії. Головним соборним храмом у ньому був храм Різдва Пресвятої Богородиці [1113]. У 2-й пол. 18 ст. муровані церкви були зведені у селах Сваркове, Годунівка, Полошки, Сопич, Старикове [1114].

У 1-й пол. 19 ст. інтенсивного будівництва у Глухові не велось. Відродженню міста сприяла лібералізація суспільного життя, економічних і торговельних відносин. Головний внесок у цю благородну справу здійснила сім'я українських цукрозаводчиків, меценатів Терещенків, зокрема Микола Терещенко [1115]. Завдяки реалізації його благодійницької

програми, Глухів відновлювався як культурний центр, з багатьма навчальними закладами, що дали Україні відомих вчених, письменників, діячів культури.

Сучасні вулиці і площі міста відповідають плануванню кін. 17 – 1-ї пол. 19 ст. Зберегли первісне планування будинки 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст., зокрема будинки міської думи і земства (на місці другої Малоросійської колегії), міського банку, дворянських зборів, учительського інституту, безкоштовної лікарні св. Єфросинії; будинки притулку для бідних дітей-сиріт, чоловічої і жіночої гімназій; будинки «Федорівського» трикласного міського училища і ремісничого вищого типу ім. М.Терещенка.

Великий інтерес викликає збудований у 1893 мурований Анастасіївський собор (пам'ятка національного значення). За задумом його створювачів він повинен був змагатися своєю красою з Володимирським собором у Києві. Серед пам'яток, що не збереглися, монументальними формами виділявся підірваний у 1962 Троїцький собор [1116]. У його будівництві, що тривало майже сто років, втілились і перехрестились різні стилі архітекторів І.Мергасова, А.Квасова, Ф.Савича, М.Мостіпанова.

У кін. 19 – поч. 20 ст. муровані храми прикрашали села Янівку (Первомайське), Дунаєць, Есмань (сmt. Червоне), Некрасове, Білокопитове, сmt. Шалигине, с. Ходине та ін.

У місті Глухові діяло 9 храмів, на території району – 37 [1117]. У 20–30-х рр. 20 ст. місцевою владою у місті були зруйновані чотири православних церкви і три єврейських синагоги, велика кількість церков у селах району.

Не зважаючи на значні втрати, певна кількість вцілілих пам'яток нині вимагає особливого ставлення у питанні їх збереження.

За часів незалежної української держави у м. Глухові і Глухівському р-ні відбулися суттєві зрушення у пам'яткознавчій роботі. Завдяки діяльності, створеного у 1990 місцевого товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка у 1991, край старого Києво-Московського шляху у м. Глухові, облаштовано пам'ятний знак на честь 130-річчя перепоховання тіла Т.Шевченка у Каневі. У 1993, до 285-річчя страти керівників захисту гетьманської столиці Батурина, навпроти будівлі колишньої в'язниці встановлено пам'ятний хрест «Всім жертвам всіх терорів» [1118, 1119].

Кабінет Міністрів України 8 лютого 1994 прийняв важливу постанову про створення державного історико-культурного заповідника у м. Глухові, 3 2 жовтня 1998 заповідник передано з власності територіальної громади міста у державну власність з віднесенням до сфери управління Держбуду України [1120]. Все це надало можливість здійснити практичні заходи щодо створення нових пам'ятників і пам'яток.

У 1995 у м. Глухові встановлено перший в Україні парний пам'ятник композиторам М.Березовському і Д.Бортнянському. У 2002 біля місця будинку, де народився композитор Д.Бортнянський, встановлено пам'ятний знак з барельєфним зображенням композитора.

Не забуті жертви афганської війни 1979 – 89. На головній (Києво-Московській вулиці) м. Глухова встановлено пам'ятник воїнам-землякам, загиблим в Афганістані (2000). Пам'ятники над могилами загиблих воїнів-інтернаціоналістів встановлені на кладовищах міста і району.

На території міста і району нараховується 198 пам'яток історії та культури. У їх числі 38 пам'яток археології, 21 – архітектури, 139 – історії, з них: 1 пам'ятка державного устрою і суспільного життя, 5 – історії виробництва і техніки, 9 – науки та культури, 124 – воєнної історії. Встановлено пам'ятник Батьківщині-матері біля братських могил учасників громадянської війни і воїнів-визволителів (1991), створено меморіальний комплекс для загиблого цивільного населення, розстріляних, померлих та перезахоронених військовополонених і загиблих воїнів (1994), пам'ятний знак жертвам Чорнобиля (2001).

У 2003 розроблено й затверджено Генеральний план розвитку заповідника у м. Глухові [1121]. На часі створення комплексного проекту регенерації історичного центру Глухова, музеєфікації його пам'яток, особливо тих, які пов'язані з добою Гетьманщини і 300-літтям проголошення м. Глухова гетьманською столицею.

В умовах функціонування незалежної Української держави, робота по створенню нових, впорядкуванню і охороні існуючих пам'яток та розвитку туризму в місті і селах району є одними із найважливіших засобів збереження історичної пам'яті, свідомого відношення до історико-національних традицій і їх розвитку.

*Валерій Бєлашов
Олена Бєлашова*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. ГЛУХІВ ТА ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ

М. ГЛУХІВ

249. Банк Терещенка, кін. 18 ст. – кін. 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Т.Шевченка, 12.

Мурований двоповерховий будинок стоїть на червоній лінії у шереху суцільної забудови кварталу, що виходить на одну з головних вулиць міста – Т.Шевченка. Прилягає впритул до будинку А.Бештака. З містобудівної точки зору є рядовим об'єктом, що формує забудову вулиці.

Мурований, одноповерховий, на підвалі будинок постав на цій ділянці у кін. 18 ст., коли глухівська фортеця втратила своє військове й місторегулювальне значення, а колишня її еспланада почала перетворюватися на торговельний майдан і забудовуватися відповідними спорудами. Первісне призначення цього будинку невідоме, найвірогідніше воно було пов'язане з торгівлею. У 1876 цей будинок належав місцевому купцю Коробчевському. Від нього його придбав знаменитий глухівський купець, промисловець і меценат М.Терещенко (1819 – 1903), який тривалий час обіймав посаду глухівського міського голови. Під його керівництвом у 1870-х рр. розпочалося впорядкування міста, брукування центральних вулиць. Оскільки міський бюджет у ті часи був недостатнім, він вклав у цю справу свої власні кошти й залучив до фінансування членів своєї родини. Результатами цих заходів стало досить імпозантне архітектурне середовище глухівського середмістя, створене в останній тр. 19 – на поч. 20 ст.

У кін. 19 ст. М.Терещенко перебудував будинок, придбаний у Коробчевського, надбудувавши другий поверх і влаштувавши тут свій банк. Протягом 20 ст. будинок зазнав деяких перебудов: з півдня зроблено прибудову, за архітектурними формами аналогічну старій частині будівлі; змінено форми вікон і віконних рам; у 1980-х рр. вітрини вікон першого поверху, пробиті у сер. 20 ст., перероблено на спарені прямокутні вікна у формах, близьких до історичних. Останній ремонт будівлі здійснено в 1992.

Будинок прямокутний у плані, витягнутий уздовж вулиці. Його видовжений симетричний чоловій фасад звернено на захід. Він має найімпозантніше архітектурне вирішення з використанням форм історизму, в яких переважає спрощена необарокова стилістика. Вісь симетрії підкреслює головний вхід, акцентований арковим вікном другого поверху з фронтоном ускладненої форми над ним. Загальну симетрію порушує південна прибудова, наявність якої робить весь фасад дисиметричним. Фасадні площини розчленовані лопатками й пілястрами, рустованими на першому поверсі. Кожне прясло стіни, крім центрального, має спарені вікна: у першому поверсі – прямокутні, на другому – чергуються пари прямокутних та аркових вікон. Поверхи розділяє масивний карниз, розкріпований на пілястрах. Його профіль характерний для споруд пізнього провінційного бароко. Другий поверх вінчає масивний карниз невиразного профілю.

Первісна розпланувальна структура будівлі походить від традиційної української хати на дві половини. Підвал, вхід до якого влаштовано з двору, поділений капітальними стінами на сіни-коридор посередині та дві половини, з яких південна – двокамерна. Такою ж є в своїй основі й розпланувальна структура першого поверху, де що ускладнена додатковими внутрішніми перегородками. Другий поверх має коридорне розпланування з двобічним розташуванням приміщень.

Підмурки цегляні, стрічкові. Товсті цегляні стіни зовні та в інтер'єрі потиньковані й побілені. Перекриття плоскі, балкові. Сходи й підлоги дощаті. Опалення первісно було пічним. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

Будинок банку М.Терещенка становить значну історико-архітектурну й меморіальну цінність як рання пам'ятка мурованої цивільної архітектури Глухова та як будинок, пов'язаний з життям і діяльністю видатної людини – М.Терещенка [1122].

Віктор Вечерський

250. Братська могила радянських військовополонених, 1941 – 43 (іст.). Вул. Суворова.

На колишній території військової частини № 48228.

Під час окупації Глухова, у 1941 – 43 у концентраційному таборі було розстріляно і замучено біля 12 тисяч радянських військовополонених. Вони були поховані у братській могилі на території колишнього концтабору.

У 1970 на місці їх поховання було встановлено цегляний потинькований обеліск, на якому закріплено дошку з меморіальним написом.

У 1994 під час проведення другої Всеукраїнської вахти пам'яті виявлені розстрільні ями на території концтабору. За час розкопок ексгумовано 1536 чоловік військовополонених і мирних жителів. Знайдено 18 медальйонів, по яких встановлено прізвища 16 загиблих військовополонених. Прізвища інших загиблих невідомі.

1 жовтня 1994 відбулося перепоховання останків військовополонених в урочище Борок на меморіальний комплекс.

У 1994 цегляний обеліск демонтовано, встановлено кам'яний обеліск /1,76 м/, на чоловічому боці якого – дошка з написом [1123].

Валерій Белашов

251. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42 (іст.). Вул. Красна, 13. На території аптекарського складу обласної бази спеціального медичного постачання.

Поховано 148 воїнів 283-ї і 2-ї гв. стрілецьких дивізій, які у період окупації міста 1941 – 42 перебували у дислокованому тут шпиталі та померли від ран. Відомі прізвища 122 воїнів.

У вересні 1941 оперативна група військ 13-ї армії Брянського фронту під командуванням генерал-майора О.Єрмакова у складі 283-ї стрілецької дивізії, 21-ї і 52-ї кавалерійських дивізій, 123-ї мотострілецької дивізії, 121-ї і 150-ї танкових бригад та оперативна група 13-ї армії Брянського фронту під командуванням полковника А.Акименка у складі 2-ї гвардійської і 160-ї стрілецької дивізій одержали наказ потужним ударом з півночі і південного сходу визволити м. Глухів. Після жорстоких наступальних боїв, які продовжувались з 17 по 25 вересня частини Червоної Армії вимушені були відступити.

У другій половині 1950-х років на братській могилі встановлено цегляний потинькований обеліск. Потім у 1-ій пол. 1970-х рр. його було замінено на обеліск з мармурового дрібку /1,75 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На чавунній пластині обеліску – меморіальний напис [1124].

Валерій Белашов

252. Братська могила радянських підпільників, 1943 (іст.). У південній частині Вознесенського кладовища.

Поховано 17 підпільників, розстріляних німецько-нацистськими загарбниками 6 травня 1943.

Під час німецько-фашистської окупації у місті діяла підпільна група, якою керував О.Бойко. Комісар – О.Мостіпан. До складу групи входило вчителька, мати трьох дітей В.Бойко, актор В.Мажуга, колишній військовополонений М.Мазій, сестра О.Мостіпана – Л.Мостіпан, медпрацівник з с. Перемоги О.Галаган-Скопенко, вчителька з с. Семенівка Д.Одноорко та ін. Під час підготовки вибуху у кінотеатрі, де повинно було відбутися зібрання гітлерівців, 26 квітня 1943 група була заарештована. Після жорстоких допитів у гестапо підпільників було розстріляно в урочищі Борок.

Після визволення міста від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943 герої-підпільники були перепоховані у братську могилу у центрі міста, а потім на

Вознесенському кладовищі. Відомі прізвища 12 похованих.

У 1953 на братській могилі встановлено цегляний обеліск /2,2 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На його чоловому боці – дошка з написом [1125].

Валерій Бєлєшов

253. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). Вул. Путивльська, 68. На території автотранспортного підприємства 15939.

Поховано 40 комсомольців і місцевих активістів. Розстріляні білогвардійцями у 1919.

27 вересня 1919 частини білогвардійського генерала Денікіна захопили Глухів. У жовтні 1919 було захоплено і розстріляно 40 комсомольців і співчуваючої їм молоді, яких було поховано у братській могилі. Прізвища загиблих невідомі.

У 1966 на братській могилі встановлено цегляний обеліск /2,8 м/, увінчаний зіркою. На металевій дошці обеліску – меморіальний напис [1126].

Валерій Бєлєшов

254. Будинок, кін. 19 ст., в якому народився Романовський В.О. (іст.). Вул. Матросова, 3. У правобережному передмісті Глухова, у південно-західній його частині. Північним фасадом виходить на червону лінію забудови.

Будинок одноповерховий, дерев'яний – 3 кімнати і кухня /6,0 x 13 м/. Збудований родиною Романовських: Олександром Іосафатовичем та Ганною Павлівною у кін. 19 ст.

У цьому будинку народився відомий український історик, доктор історичних наук, професор Романовський Віктор Олександрович (1890 – 1971).

Навчався у Глухівській чоловічій гімназії та Київському університеті св. Володимира. У 1921–31 був директором Центрального архіву давніх актів у Києві. Автор першого у Радянському Союзі підручника з археографії. Викладав у Київському археографічному інституті, у 1928–34 керував Археографічною комісією АН УРСР. У 1934–40 – репресований, ув'язнений в Карагандинських таборах.

З 1947 – В.Романовський завідувач кафедри Ставропольського педінституту.

Створив свою школу в галузі архівознавства, джерелознавства, історії України. Основні праці: «Хозяйства монастырских крестьян Любечской сотни в 1767 году» (Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. – К., 1914), «Друкар Іван Федоров, життя його та діяльність» (К., 1925), «До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського» (Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927), «Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» (Х., 1927), «Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка». (Ставрополь, 1967).

У часи навчання В.Романовського у Глухівській чоловічій гімназії та Київському університеті в цьому будинку часто гостювали його друзі – видатний історик та мистецтвознавець Ф.Ернст та один з засновників літературного напрямку «неокласиків», поет М.Зеров. Нині будинок перебуває у приватному володінні. Меморіальна дошка відсутня [1127].

Віктор Заїка

255. Будинок, поч. 20 ст., в якому народився Шкловський Й.С. (іст.). Вул. Спаська, 12.

У центрі історичної забудови Глухова, за Спасо-Преображенською церквою. Від вулиці Спаської до садиби веде внутрішньо-квартирний проїзд.

Будинок з дерев'яного бруса /8,0 x 11 м/ на цегляному підмурку, зовні обкладений цеглою. Споруджений на початку 20 ст. родиною місцевих торговців Шкловських.

У цьому будинку народився і мешкав до 1929 Шкловський Йосип Самуїлович [01.07.1916, м. Глухів – 03.03.1985, м. Москва (Російська Федерація)] – видатний астрофізик і радіоастроном, доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент АН СРСР, лауреат Ленінської премії, член Американської академії наук та мистецтв, почесний член Королівського астрономічного товариства Канади, член Італійської академії наук, член Національної академії наук США, член Міжнародного Ордена Дельфіна.

До 1929 навчався у Глухівській середній школі № 3. Глухівський період життя відзначений потягом до живопису. У 1938 закінчив фізичний факультет Московського університету, з 1941 працював на кафедрі астрофізики у Державному астрономічному інституті ім. П.К.Штернберга АН СРСР, з 1944 – завідував відділом радіоастрономії. З 1968 – співробітник Інституту космічних досліджень АН СРСР. Професор Московського університету.

Сфера наукових інтересів – проблеми теоретичної астрофізики, питання радіоастрономії та рентгено астрономії. Розробляв загальну теорію корони Сонця, досліджував хімічний склад і стан іонізації сонячної корони. Розробив теорію радіовипромінювання перервних джерел (залишків спалахів наднових зірок, зокрема Крабоподібної туманності), пояснюючи це випромінювання синхронним механізмом (тобто випромінюванням електронів, які рухаються з великими швидкостями в магнітному полі). Ряд досліджень стосується проблем космогонії. Розробив першу повну схему розвитку планетарної туманності та її ядра, що дозволяє досліджувати космогонічну роль такої туманності.

Автор майже 350 книг та наукових статей. Головні праці – «Солнечная корона» (М., 1951), «Радиоастрономия» (М., 1953), «Космическое радиоизлучение» (М., 1956), «Вселенная. Жизнь. Разум» (М., 1962), «Звезды (их рождение, жизнь и смерть)» (М., 1975).

Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю ім. К.Бруса Тихоокеанського астрономічного товариства.

У 60-х, 70-х рр. 20 ст. декілька разів приїздив до Глухова. У 1974 був почесним гостем Глухівського педагогічного інституту.

Меморіальна дошка на будинку відсутня [1128].

Віктор Заїка

256. Будинок Веригинського міського чотирикласного училища, 1905 – 06 (архіт.).

Пров. Шкільний, 1.

Одноповерхова мурована будівля міститься в північній частині правобережного району Глухова, що називається Веригиним, за межами історичного середмістя. Поставлена посеред ділянки зі значним відступом від червоної лінії. Є архітектурним акцентом серед одноповерхової садибної забудови.

Збудовано у 1905–06 коштом міського земства з використанням переопрацьованого типового проекту. Значних перебудов і втрат будівля не зазнала. Зараз в ній міститься школа.

Будівля прямокутна в плані, на напівпідвалі, має по два ризаліти на симетричних чоловому й тильному фасадах: на чоловому фасаді ризаліти акцентують входи. Архітектурне вирішення фасадів – у нарочито монументальних формах пізнього історизму, з використанням різноманітних стилістичних форм. Стіни й наріжні лопатки рустовано, вікна з лучковими перемичками мають масивні сандрики з рельєфно виділеними замковими каменями. Стіни вінчає розвинений карниз з фризом, складеним з ніш-ширинок. Ризаліти увінчані аттиками. Система розпланування коридорна, з двобічним розташуванням класів.

Підмурки цегляні стрічкові, цегляні стіни в інтер'єрі потиньковані, а зовні первісно не тинькувалися; нині вони мають двобарвне пофарбування: тло кольору жовтої вохри, деталі – білі. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Підлога й сходи дощаті. Опалення первісно було пічним. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Будинок Веригинського міського чотирикласного училища має історико-архітектурну цінність як характерний зразок навчального закладу поч. 20 ст., спорудженого за спеціально опрацьованим проектом багаторазового використання [1129].

Віктор Вечерський

257. Будинок Дворянського зібрання, 1811 (архіт.). Вул. Терещенків, 80.

Мурована двоповерхова будівля стоїть на одній з головних вулиць міста – Шостенській (за радянської доби називалася Леніна, тепер – Терещенків) на північ від історичного середмістя. Відіграє роль архітектурного акценту серед малоповерхової забудови.

Збудовано в 1811 на замовлення дворянства Глухівського повіту за проектом, ймовірно, А.Карташевського. Протягом 19 ст. будівля зазнала незначних перебудов, що позначилися, передусім, на декорі. За радянської доби тут містилися різні установи, у 1980-х рр. – виконавчий комітет Глухівської міської ради. Наслідком цього стало незначне внутрішнє перепланування. У 1989 Сумський відділ інституту «Укрпроектреставрація» розробив проект реставрації та пристосування пам'ятки під краєзнавчий музей. Реставраційні роботи були завершені в 2003 й нині тут діє Глухівський краєзнавчий музей.

Будинок квадратний у плані. Має характерну для класицизму фасадну композицію. Чоловий фасад, звернений до вулиці, строго симетричний. Середня його частина, виділена кріпівкою, двоповерхова. Бічні рамена – одноповерхові. Розпланувально-просторова композиція неповторна й водночас характерна для будівель цього функціонального типу. Центр корпусу займає двосвітний, прямокутного плану зал зібрань з балконом для оркестру. Навколо залу розташована анфілада кімнат. До чолової частини корпусу, поряд з вестибюлем, винесено сходову клітину з двомаршевими сходами на другий поверх.

Архітектурне вирішення фасадів – у стилістиці провінційного класицизму поч. 19 ст. Стіни першого поверху рустовані й прорізані великими прямокутними вікнами без облямувань. У середній частині фасаду вони мають рельєфно виділені замкові камені. Перший поверх завершує енергійно прорисований карниз. Фасадна площина другого поверху розчленована широкими лопатками. Вікна мають тягнуті наличники й рельєфні підвіконні ніші. Вінчає будівлю карниз на модульйонах. Бічні й тильні фасади вирішені значно скромніше, без жодного декору.

Будинок зведено з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, всередині й зовні потиньковано. Пофарбування фасадів характерне для класицизму: тло кольору жовтої вохри, членування і деталі – білі. Перекриття плоскі, балкові. Первісно опалення було пічним, зараз – водяне. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Будинок Дворянського зібрання в Глухові має значну історико-архітектурну цінність як типологічно унікальна будівля доби класицизму [1130].

Віктор Вечерський

258. Будинок дитячого притулку, 1872 (архит., іст.). Вул. Києво-Московська, 39.

Двоповерховий мурований будинок розташований в історичному середмісті й поставлений зі значним відступом від червоної лінії вулиці Києво-Московської навпроти колишньої чоловічої гімназії (нині корпус Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка). Перед будинком є курдонер з квітниками. За містобудівним значенням є рядовим об'єктом, що формує забудову головної вулиці міста й визначає традиційний характер середовища історичного ареалу Глухова.

Будинок зведено в 1872 коштом тодішнього міського голови Терещенка Миколи Артемовича для розміщення сирітського притулку, заснованого ще його батьком, Терещенком Артемом Яковичем. Притулок був названий іменем Миколи Терещенка. У 1962 будинок зазнав реконструкції, під час якої перебудовано другий поверх зі збереженням архітектурних форм чолового фасаду. Наприкінці 1970-х рр. з двору прибудовано прямокутний у плані двоповерховий навчальний корпус, який не впливає на сприйняття пам'ятки з вуличного простору. У 1992 будинок підлягав ремонтно-реставраційним роботам.

Будівля прямокутна в плані. Внутрішнє розпланування коридорне, з двобічним розміщенням кімнат. На вуличному фасаді є три входи, два з яких ведуть у сходові клітини з прямими двомаршевими сходами на другий поверх. Чоловий північний фасад дисиметричний. Архітектурне вирішення фасадів витримане в стилістиці пізнього провінційного класицизму. Рустовані стіни першого поверху прорізані великими арковими вікнами, які мають горизонтальні імпости, архівольти й рельєфно виділені замкові камені. Фасадна площина першого поверху членується на цоколь, поле стіни та архітрав вінчання з маловиразним карнизом. Фасадні площини другого поверху

розчленовані лопатками. Прямокутні вікна мають просту тягнуту лиштву й підвіконні полицки з нішами й нерозвиненими кронштейнами. Невиразний карниз, який увінчує всю будівлю, є наслідком перебування 1962.

Будинок має цегляні стрічкові підмурки. Цегляні стіни, муровані на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потиньковані. Пофарбування фасадів традиційне для класицизму: тло кольору жовтої вохри, деталі – білі. Перекриття плоскі балкові, підлоги з дощок, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю. Опалення водяне.

Будинок дитячого притулку є пам'яткою добродійницької діяльності родини Терещенків й визначною архітектурною спорудою історичного середмістя Глухова [1131].

Віктор Вечерський

259. Будинок жіночої гімназії, 1896 (архіт.). Вул. Вознесенська, 15.

Двоповерховий мурований будинок міститься в периферійній зоні історичного середмістя, виходячи чоловим фасадом на червону лінію вулиці Вознесенської. За композиційною роллю є архітектурним акцентом серед малоповерхової квартальної забудови.

Жіноча прогімназія в Глухові була заснована в 1870 на базі жіночого 3-класного училища, відкритого в 1865, 1894 коштом відомого промисловця і мецената Терещенка Миколи Артемовича розпочато будівництво мурованого навчального корпусу прогімназії, завершене 1896. Будинок освячено 22 вересня 1896. Тоді ж прогімназію перетворено на повну 8-класну гімназію. З 1904, після закінчення Київського університету, тут викладав О. Астряб (1879–1962) – видатний український математик і педагог. Будівля не зазнала значних перебудов і втрат. Втрачено лише частину інтер'єрного декору. Ремонтно-реставраційні роботи проведені в 1993.

Прямокутна в плані будівля з ризалітами на кожному фасаді має напівпідвал, позначений на фасадах високим цоколем. Розпланувально-просторова композиція симетрична. Чоловий східний фасад, звернений до вулиці, симетричний, з центральним ризалітом, вищим за бічні рамена, оскільки відповідає двосвітному актовому залу, розміщеному на другому поверсі. Ризаліт вінчається трикутним фронтоном. Тильний фасад має два ризаліти, що фланкують його, бічні фасади – асиметрично розміщені ризаліти й кріповки.

Архітектурне вирішення фасадів – у стилістиці псевдокласицизму: стіни першого поверху рустовані; центральний ризаліт розчленований пілястрами тосканського ордера. Прямокутні вікна мають прості тягнуті наличники. Вінчає фасади повний антаблемент з розвиненим карнизом.

Внутрішнє розпланування характерне для тогочасних гімназичних навчальних будинків: коридор П-подібної конфігурації в плані, до якого з обох боків прилягають класи. Коридор по довжині розчленований масивними лучковими арками. Центром розпланувальної композиції є невеликий двосвітний актовий зал, що повністю зберіг свій псевдокласицистичний декор: дзеркальне склепіння стелі розчленоване профільованими тягами на декілька картин, розмальованих поліхромними арабесками. Так само розчленовано й розмальовано площини стін. У кутку збереглася первісна кахляна груба.

Будівля має стрічкові підмурки з бутового каменю. Цегляні стіни всередині й зовні потиньковані. Пофарбування фасадів традиційне для класицизму: тло кольору жовтої вохри з білими членуваннями й деталями. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлоги дощаті, а також з керамічної плитки. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Жіноча гімназія є одним з найімпозантніших історичних будинків Глухова, пам'яткою меценатської діяльності М. Терещенка [1132].

Віктор Вечерський

260. Будинок Миклашевських, 1720–1912 (архіт., іст.). Пров. Поштовий, 4.

Двоповерховий будинок стоїть на розі пров. Поштового й пров. Спартак в історичному середмісті Глухова. За містобудівним значенням є рядовою будівлею, що формує забудову вулиць.

У 1720-х рр. у північно-східній частині Глухівської фортеці на садибі нащадків знаменитого стародубського полковника Миклашевського Михайла був збудований невеликий одноповерховий, на підвалі, мурований будинок. Він був квадратним у плані, можливо, з якимись дерев'яними прибудовами. У 1730 він належав Миклашевському Івану. 7 квітня 1730 у цьому будинку відбулася перша вистава першого в Україні аматорського театру, влаштованого на західноєвропейський кшталт, на відміну від «шкільної драми», практикованої в Києво-Могилянській академії та Чернігівському колегіумі, чи від народного вертепу. З огляду на це можна вважати Глухів театральною столицею тодішньої України, а цей будинок – етапною пам'яткою в історії українського театру. Будинок значно потерпів від пожежі 1748 й після неї був перебудований (зберігся лише підвал). Значних перебудов будинок Миклашевських зазнав у 1860-х рр.: до нього прибудовано великий мурований корпус з півдня, вздовж теперішнього пров. Поштового, і вся споруда набула Г-подібного плану. Тоді ж над усім будинком надбудовано дерев'яний другий поверх. У 1880-х рр. другий поверх зовні обкладено цеглою і потиньковано. У 1901 казна викупила будинок у нащадків Миклашевського і влаштувала в ньому Глухівську поштово-телеграфну контору. Протягом 1908–12 будинок відремонтовано, частково переплановано і влаштовано дворові прибудови. На першому поверсі містилися приміщення сортувальні, операційного залу, апаратної та квартири чиновника. На другому поверсі було 4 квартири – начальника пошти, його помічника і двох чиновників. Пошта містилася в цьому будинку до кінця 1970-х рр., а після того – Глухівське відділення «Союздрук».

Будинок Г-подібного плану має проїзд у двір з боку пров. Спартака й обмежується двома брандмауерами, що свідчить про те, що він займає всю ширину старого домоволодіння і в 19 ст. стояв у шереху суцільної периметральної забудови кварталу. Чоловий фасад, що виходить на пров. Поштовий, симетричний, а бічний, від пров. Спартака – асиметричний. Будинок у цілому зведено за двопрогоною конструктивною схемою на основі поздовжніх несучих стін. Підмурки цегляні стрічкові. Чотирикамерний підвал під північною, первісною частиною будівлі перекрито коробовим склепінням. Проїзд у двір на першому поверсі також перекрито коробовим склепінням. Решта перекриттів плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги дощаті. Сходи дерев'яні та залізобетонні. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Фасади вирішено в еkleктичній стилістиці, що тяжіє до необароко. Чітко виділено цоколь, масивні міжповерховий та вінчальний карнизи. Фасадні площини першого поверху рустовані, вікна мають лучкові перемички й пласку лиштву. Прямокутні вікна другого поверху облямовані тонко профільованою лиштвою. По другому поверху фасади розчленовані лопатками й прикрашені фігурними фільонками з орнаментальними мотивами. По центру чолового фасаду є портал оригінальної форми: дверний отвір фланкують напівколонки, що несуть гострокутний фронтончик, за формою схожий на готичний вімперг. Ритмічний рисунок чолового фасаду ускладнюють спарені вікна. Пофарбування фасадів традиційне – вохристе тло, білі деталі.

Цей будинок є унікальною пам'яткою житлової архітектури 18–19 ст., визначною історико-меморіальною будівлею, що пов'язана зі знаменитою родиною Миклашевських та розвитком театального мистецтва в Україні [1133].

Віктор Вечерський

261. Будинок Мохова В.А., кін. 19 ст. (іст.). Вул. Паризької Комуни, 10.

У північно-східній частині історичної забудови міста. Одноповерховий, дерев'яний будинок /8,0 x 12 м/ на цегляному підмурку, головним фасадом виходить на червону лінію забудови вулиці.

У цьому будинку мешкав художник Мохов Василь Андрійович (1859–1952).

Перші уроки малювання він отримав у Глухові у художника П.Нерушеллі (Неруша), потім вчився в Київській рисувальній школі М.Мурашка, а після її закінчення – в Імператорській Академії мистецтв (С.-Петербург). Закінчив її у 1882. За творчою направленістю був близький до передвижників. Його картини експонуються у

Третяківській галереї та Дніпропетровському художньому музеї. Основні роботи: портрети І.Бродського, П.Лютого, «Матері», «Сестри», «Приятелі», «Дружина М.Мурашка», картини: «Діти», «Неаполітанський хлопчик», «Бояришня», «Будинок на Валовій» тощо.

Працював у Глухівському учительському інституті. Будинок протягом свого існування значних перебудов і втрат не зазнав. Перебуває у приватному домоволодінні. Меморіальна дошка відсутня [1134].

Віктор Заїка

262. Будинок повітової земської управи і міської управи, поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Києво-Московська, 51.

Видовжений двоповерховий мурований будинок Г-подібного абрису в плані міститься в історичному середмісті на червоній лінії вулиці Києво-Московської. Займає північний і східний боки прямокутного кварталу. Східним фасадом виходить на площу Рудченка (колишню Торгову). З заходу до будівлі прилягає двоповерховий будинок 1950-х рр., навпроти містяться чотириповерхові будинки. З тилу квартал замикають одноповерхові споруди господарського призначення.

За своїм містобудівним значенням в теперішній архітектурно-просторовій композиції міського центру будинок є об'єктом рядової забудови, що формує архітектурне середовище й фіксує вихід головної вулиці на одну з центральних площ.

Будинок складається з двох корпусів. Двоповерховий корпус, що виходить чолом на Торгову площу, збудували в 1912–13 з використанням частин давнішої будівлі. В ньому розмістили повітове земство. Протягом 1914–15 для розміщення міського земства з заходу прибудовано двоповерховий корпус уздовж вулиці Києво-Московської. Тоді ж над південним раменом старого корпусу надбудовано третій поверх.

Будинок повітового й міського земства постав у кварталі, в якому ще з середини 18 ст. містилися головні урядові установи Гетьманщини, зокрема Генеральна військова канцелярія в мурованому будинку. У 1768 – 74 тут було зведено за проектом і під керівництвом архітектора А.Квасова мурований будинок так званої Другої Малоросійської колегії. Опоряджувальні роботи тривали до 1782 під керівництвом Ф.Савича, учня А.Квасова.

Це була найбільша урядова будівля тогочасної України. Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховим центральним ризалітом. Довжина чолового фасаду сягала 142 м. Оскільки будинок призначався для службової резиденції генерал-губернатора й різних державних установ – Генерального суду, Генеральної малоросійської рахункової комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Суду земського, Глухівського комісарства і архіву, то загальна розпланувальна структура його була секційною – на кожну установу по секції. Секції розділяли наскрізні аркові проїзди. Розпланування кожної секції було коридорним з двобічним розташуванням приміщень. В архітектурі цієї будівлі відбився вплив раннього класицизму. За своїми стильовими ознаками вона була проміжною ланкою між бароко і класицизмом.

Будівля згоріла під час нищівної пожежі Глухова 7 серпня 1784. Після пожежі її не відновили, а с'як-так пристосували під повітові присутствені місця. Проте рештки величної споруди не підтримували в належному стані, вони далі руйнувалися і дійшли до аварійного стану. Їх знесли протягом 1831–35, а 1837 вийшов указ імператора Миколи I, яким це руйнування було узаконено. У 1851–56 на підмурках колишньої Малоросійської колегії глухівські купці Г.Біловський та А.Терещенко збудували будинок присутствених місць. Він займав північно-західний кут кварталу. У середній частині кварталу містилися будівлі поліцейських служб. Первісні дрібні некапітальні будівлі повітової земської управи з'явилися у східній третині кварталу в 1870-х рр. Зведений у 1912–13 корпус зайняв садиби земства й поліцейських служб. При спорудженні будівель повітового й міського земства були використані підвали й підмурки Малоросійської колегії.

За радянської доби в будівлях містилися різні установи, у повоєнний час – професійно-технічне училище. 1 січня 1918 з балкону колишнього будинку земства та міської думи

було проголошено радянську владу, а 22 січня в актовому залі зібрання відбувся другий повітовий з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів Глухівщини. Головними питаннями були закріплення влади Рад у повіті та боротьба з ворогами радянської влади. Будівлі зазнали руйнувань під час Другої світової війни. Під час відбудови були замінені всі міжповерхові перекриття.

У 1961 на стіні правого крила будинку встановлено меморіальну дошку з написом. Нині у будинку розміщується професійно-педагогічний коледж при Глухівському педагогічному університеті.

К о р п у с п о в і т о в о г о з е м с т в а має III-подібний план з трьома ризалітами з тилу й кріповками, що членують чоловічий фасад. Розпланування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Центром симетричної розпланувальної композиції є головний вхід з вестибулем і парадними двомаршевіми сходами, що ведуть на другий поверх, де міститься зал зібрань. Цей корпус має ще три сходові клітини з окремими входами, що уможливило автономне функціонування окремих груп приміщень цього корпусу. Стилiстичне вирiшення – у формах раціонального модерну з рисами неокласицизму. Фасадні площини по першому поверху розграфлені під квадрати. Поверхи розділяє антаблемент. Великі прямокутні вікна першого поверху не мають облямувань. Аркові вікна другого поверху мають горизонтальні імпости, декоровані розетками, широкі архівольти й рельєфно виділені замкові камені. Головний вхід у центральній кріповці фасаду на його вісі симетрії вирішено у вигляді неглибокої лоджії, фланкованої тричвертними колонами. Центральна кріповка увінчана аттиком, лінію якого над карнизом продовжує парапет. В інтер'єрі залу зібрань зберігся неокласицистичний декор, що включає пристінні колони іонічного ордера, пілястри й фільонки.

К о р п у с м і с ь к о г о з е м с т в а відділений брандмауером від повітового земства і складається з секцій, розділених сходовими клітинами. Ці секції прямокутні в плані, коридорного розпланування з двобічним розташуванням приміщень. Дві сходові клітини проходять на всю ширину корпусу, виділяючись на чоловічому північному фасаді глибокими пластичними двоярусними лоджіями входів з балконами, а на дворovому фасаді – гранчастими ризалітами. Сходи прямі двомаршеві, ведуть на другий поверх та в підвал.

Фасад вирішений у стилістиці необароко, трансформованій під впливом модерну. Загалом, така стилістика є унікальною для Лівобережжя: аналогічна стилістика зустрічається лише в Галичині й на Буковині на поч. 20 ст. Довгий і дещо монотонний чоловічий фасад має п'ять кріповок, увінчаних фронтонами різноманітних форм. Кріповки акцентовані пілястрами з модернізованими капітелями композитного ордера. Поверхи розділяє пластичний горизонтальний гурт. Стіни вінчає розвинений антаблемент з оригінальним фризом, що складається з канелюрованих кронштейнів, які підтримують карниз, і картушів у проміжках. Прямокутні вікна першого поверху не мають облямувань. Прямокутні вікна другого поверху облямовані наличниками незвичайних графічних обрисів з рельєфно виділеними замковими каменями. За своїми формами вони походять від барокових «вухастих» наличників 2-ї пол. 18 ст. Декор вікон доповнюють підвіконні полицки з пишними картушами й ліпленням рослинних форм. Фасади відзначаються пишнотою скульптурного декору, який зосереджено переважно на фронтонах і кріповках фасаду. Застосовано лев'ячі голови, маскарони у вінках з дубового листя, гірлянди, що звисають, кронштейни у вигляді пластично вигнутого акантового листя. Фронтони, що вінчають кріповки, належать до двох типів: хвилястих обрисів, характерних для архітектури 17 ст., і геометризованих форм, наближених до трикутної. Усі фронтони фланковані масивними тумбами, увінчаними витонченими вазами. На середньому фронтоні в оточенні путті – горельєфний герб Глухова як гетьманської столиці. Над карнизом вінчання проходить кована металева орнаментальна гратка парапету, що має плавні вигини елементів, характерні для стилістики зрілого модерну.

В архітектурі обох корпусів будівлі повною мірою проявилось прагнення місцевого самоврядування до відродження колишньої слави столичного гетьманського Глухова. Про

це свідчать і місце, обране для будівництва, і відтворення загальної секційної структури Малоросійської колегії 18 ст., і спроби відтворити в оформленні фасадів пишний декор старої будівлі Малоросійської колегії 1722, вражаюче описаний в одному з історичних творів П.Куліша.

Будівля має підвал. Стрічкові підмурки складені з бутового каменя. Стіни й перегородки цегляні, потиньковані. Конструктивна схема двопрогонова, на основі трьох поздовжніх несучих стін. У цій схемі ядрами жорсткості слугують сходові клітини. Переkritтя над підвалом – залізно-цегляні склепіння, міжповерхові й горищні – дощаті по залізобетонних балках. Щипцевий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Будівля є пам'яткою історії, пов'язаною з подіями 1918–20-х рр. і встановленням радянської влади в місті, про що свідчать 3 меморіальні дошки на східному фасаді.

Будинок повітової і міської земських управ у Глухові є унікальною пам'яткою цивільної архітектури поч. 20 ст., що в своїх архітектурних формах відбила добу національного відродження й бурхливого розвитку місцевого самоврядування в Україні. З 1988 має статус пам'ятки архітектури місцевого значення з охоронним № 110-См [1135].

Віктор Вечерський

Валерій Бєлашов

263. Будинок, кін. 19 ст., пов'язаний з життям і діяльністю Неплюєва М.М., Нарбута Г.І. та в якому відбувся перший повітовий з'їзд Рад Глухівщини (іст.). Вул. Києво-Московська, 43. У східній частині центру Глухова у ряду фронтальної забудови Києво-Московської вулиці, при перетині її з Інститутською вулицею.

Головний будинок мурований, у плані П – подібний. Основний, звернений до вулиці обсяг одноповерховий, бічні крила двоповерхові. Будинок збудовано у стилі зрілого класицизму.

З будинком пов'язані життя і діяльність відомого філософа, письменника і публіциста, педагога і громадського діяча М.Неплюєва (1851–1908). У селі Воздвиженському Глухівського повіту ним було засновано Хрестовоздвиженське трудове братство. Він вважав, що таким чином можна реалізувати концепцію кооперативного ладу на засадах християнської моралі. На свої кошти М.Неплюєв побудував школу-інтернат для селянських сиріт, сільськогосподарську чоловічу (1885) і аналогічну жіночу (1893) школи. При них були побудовані учбові майстерні, селекційна лабораторія, метеостанція та ін. споруди. У братстві сповідувалась ідея «відкритого православ'я», тобто толерантного відношення до інших релігійних конфесій і релігій.

М.Неплюєв автор книг: «Совість. Сторінка з життя поміщика», «Що є істиною», «Трудове братства», «Братські союзи», «Благовіст Біблейський», «Віра і життя». У своїх листах його діяльність підтримував великий російський письменник Л.Толстой., М.Неплюєв у 1896 відвідав Конгрес Християнських робітників, який відбувся у м. Реймсі, взяв участь у роботі Конгресу Миру у Будапешті. Ліга миру визнала Хрестовоздвиженське трудове братство товариством миру у Росії з правом участі його представників в усіх конгресах Ліги. Воздвиженське трудове братство стало першим і єдиним у Російській імперії пацифістським товариством. Про нього писала російська і європейська періодика, особливо французька та англійська. Система виховання у братстві стала предметом обговорення у Французькій академії наук і Краківській ратуші.

У Глухівському будинку М.Неплюєва сталася подія, яка проклала шлях у велике мистецтво засновнику української художньої графіки, професору, ректору Української академії мистецтв Г.Нарбуту. Благодійник і меценат М.Неплюєв у 1906 у своєму будинку організував проведення великої художньої виставки, на якій експонувались твори класиків і початківців. Для участі у виставці був запрошений молодий гімназист, художник Г.Нарбут. Для його робіт було відведено кілька столів і куточок залу. Серед експозиційних робіт Г.Нарбута – малюнки до книг «Війна грибів», «Горошення», рукописні (переписані ним) книжки. За комплект ілюстрацій до казки «Війна грибів» Г.Нарбут отримав премію.

М.Неплюев заповів своєму братству маєтки (понад 1 млн. 750 тис. крб.). Напередодні першої світової війни, щорічні доходи братства досягали 112 тис., а його актив складав 2 млн. крб. Після подій української революції 1917 – 21, у жовтні 1925 виїзна сесія Верховного суду УСРР у м. Глухові, засудила членів братства на різні терміни ув'язнення із заборонаю проживати на території Глухівського округу.

У цьому ж будинку 3 січня 1918 відбувся перший повітовий з'їзд Рад Глухівщини.

1 січня 1918 силами об'єднаних червоногвардійських загонів під командуванням В.Циганка та Першого Московського червоногвардійського загону особового призначення під командуванням А.Знаменського в Глухові було встановлено радянську владу. 3 січня 1918 відбувся перший повітовий з'їзд Рад Глухівщини (зібрання уповноважених містечок та сіл повіту), де вони обрали своїх представників у склад військово-революційного комітету. Головою ревкому призначили В.Циганка. На зібраннях також обрано склад виконкому повітової ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. Першим головою виконкому Ради було обрано М.Кривуценка. На засіданнях виконкому також були прийняті рішення про націоналізацію підприємств повіту та заборону діяльності міської управи і земства.

У 1957 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом. У наш час в будинку розміщується районна державна адміністрація та районна Рада народних депутатів [1136].

Валерій Бєлашов

264. Водонапірна вежа, бл. 1927 – 28 (архіт.). Вул. Терещенків.

Будувалась в зв'язку з улаштуванням водогону в Глухові. Час будівництва, за свідченнями очевидців, – бл. 1927, за даними Глухівського краєзнавчого музею, – бл. 1928–29. Суттєвих перебудов не зазнавала, збереглась в первісному вигляді та використовується за прямим призначенням. У верхній частині вежі первісно знаходивсь міський годинник (зараз відсутній). З вежею пов'язана діюча водогінна мережа довжиною 6,5 км, яка подає артезіанську воду.

Розташована в центрі міста, в сквері на високій рівній ділянці. Добре видна з далеких точок та відіграє суттєву, позитивну роль в загальній панорамі міста. Однак, огляду вежі з близької відстані дуже заважає густа висока зелень, яка оточує її (результат неправильного озеленення).

Загальна висота вежі від рівня землі – 41 м, до дна баку – 36 м, корисний об'єм металевого баку – 360 куб. м. Приміщення обслуговування передбачені в другому ярусі. У центрі будівлі улаштовані металеві гвинтові сходи. Кругом баку зроблений обхід. Вежа має залізобетонний каркас з кам'яним заповненням.

Глухівська водонапірна вежа – одно з найкращих та найбільш значимих силуетних об'єктів міста. Будучи перш за все інженерною спорудою, вона є також пам'яткою містобудівництва радянського часу [1137].

Віктор Мойсєсико

265. Вознесенська церква, 1767 – 1867 (архіт.). Вознесенське кладовище.

Мурована однокорава церква з дзвіницею міститься в північній частині міста посеред Вознесенського кладовища, відомого з 18 ст. Відіграє роль архітектурного акцента, на який зорієнтована вулиця Вознесенська.

Церква збудована в 1767 артілью народних майстрів під загальним наглядом архітектора А.Квасова, який на той час був фактично головним архітектором Глухова. Первісно церква була тридільною, однокоравою, з трьома прямокутними в плані дільницями. Після пожежі 1784 зруйнований купол перебудували, а до центральної дільниці (нави) з півночі прибудували прямокутного плану притвор. У 1811 з функціональних міркувань та задля симетрії до нави прибудували південний притвор, а обабіч вівтаря – пастофорії (дияконник і жертovníк). Унаслідок цієї перебудови церква стала хрещатою. У 1820-х рр. з заходу до бабинця прибудували прямокутного плану притвор, увінчаний дзвіницею. У 1867 за проектом, розробленим у 1866 глухівським архітектором А.Гроссом, церкву суттєво перебудували: замість старих влаштували нові, значно більші пастофорії, а бічні

притвори розширили таким чином, що церква з хрещатої перетворилася на тринавову. Під час перебудов у стінах первісних частин храму були пробиті широкі півциркульні арки. Трикутні пандативи, що несли первісну баню, зрубано до половини їхньої висоти. Нині первісний тридільний об'єм храму повністю закритий пізнішими прибудовами.

Церква прямокутна в плані, тринавова, без виступаючої апсиди. На західному фасаді – ганок у вигляді чотириколонного портика зі спареними колонами тосканського ордера, увінчаного трикутним фронтоном. Дзвіниця, що височить з заходу, двоярусна, типу «восьмерик на четверику», завершена гранчастим куполом зі шпилем. У четверику є аркові отвори дзвонів, у восьмерику – круглі отвори. На фасадах поздовжня й поперечна вісі акцентовані трикутними фронтонами. Над центральним об'ємом підноситься невисокий четверик, що несе приземистий циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею та глухим ліхтариком з маківкою.

Фасадний декор є контамінацією стилістики пізнього бароко й пізнього провінційного класицизму. Стіни й лопатки, що їх членують, рустовані на всю висоту. Карниз незначного виносу має просте профілювання. Великі прямокутні вікна з лучковими перемичками облямовані типовими для пізнього бароко профільованими «вухастими» наличниками з рельєфно виділеними замковими каменями.

Первісні частини будівлі перекрито циліндричними склепіннями (вівтар і бабинець) та сферичною банею на циліндричному підбаннику і пандативах (нава). Притвор під дзвіницею перекрито хрестовим склепінням. Частини, добудовані в 1867, мають плоскі перекриття по дерев'яних балках. В інтер'єрі збереглися олійні мальовання 2-ї пол. 19 ст.: у бані – Св. Трійця; у простінках між вікнами підбанника – парні зображення Св. Апостолів, у пандативах – Св. Євангелісти у повен зріст. Широко застосовані поліхромні орнаменти неовізантійської стилістики. Вони облямовують арки та інші архітектурні елементи. Церковний іконостас самостійної історико-мистецької цінності не становить.

Церква мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована і побілена. Підмурки цегляні стрічкові. Підлога дощата. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах та бані по дерев'яних кружалах укриті покрівельною сталлю.

Центральне ядро храму, датоване 1767, що має тридільну однобанну структуру з усіма дільницями прямокутного плану, є унікальним зразком архаїчного типу церков Лівобережжя [1138].

Віктор Вечерський

266. Глухівська фортеця, 10 – 13 ст., 17 – 18 ст. (археол., архіт.).

Лінія земляних укріплень нерегулярної, ломаної форми в плані лежить в історичному середмісті Глухова на краю плато підвищеного лівого берега р. Есмані. Лінія укріплень збереглася частково. Уздовж нижніх її позначок з західного боку проходить вулиця Валова. Зі сходу лінія укріплень не збереглася і територію колишньої фортеці обмежують вул. Т.Шевченка та площі Леніна і Рудченка; з півночі – вул. Валова й територія стадіону; з півдня – вул. Першотравнева. Уся ця територія належить до складу Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Перша спроба локалізації літописного міста Глухів належить О.Сухобокову. У 1986 і 1987 розвідувальні роботи проводив В.Приймак, з 1991 – В.Приймак та В.Звагельський.

Точна дата заснування Глухова не з'ясована. Видатний археолог та історик Д.Самоквасов вважав, що виникнення протоміських поселень у басейнах річок Десни і Сейму пов'язано з обороною сіверян від експансії Хозарського каганату, яка посилилася у 8 ст. Кількість міст і фортець у цьому регіоні різко зросла наприкінці 10 ст., коли великий князь київський Володимир Святославович почав масово будувати місто по річках Десні, Остру, Рубежу, Сулі, Стугні. Літописна стаття про цю грандіозну містобудівну акцію вміщена під 988, проте вона дає узагальнену оцінку тривалої будівничої діяльності князя. Саме цим часом датують заснування міст у цьому регіоні – Новгород-Сіверського, Путивля, Ромен, Лубен та інших. Отже і заснування Глухова можна б приурочити до містобудівної діяльності князя Володимира Святославича 990-х рр. Цьому висновку не суперечать результати новітніх археологічних досліджень міста.

Перша літописна згадка про Глухів датується 1152. Після того Глухів ще двічі згадується в давніх літописах – під 1167 та 1239. Ці звістки свідчать, що місто входило до Новгород-Сіверського князівства Чернігівської землі й не було зруйноване монголо-татарами 1239. Давній Глухів загинув і городище спустошилося пізніше, 1352, коли в Сіверщину з Західної Європи була занесена чума. Тоді «в Глухові жоден чоловік не остався, всі ізомроша», як свідчить літопис. Останній глухівський князь переселився в належний йому Новосиль, а Глухів перестав існувати на 280 років.

Археологічними дослідженнями 1990-х–2000-х рр. з'ясовано, що городище містилося на мисоподібному останці, а неукріплене селище – на південний схід від нього. Інформація, зібрана археологами, дозволяє локалізувати давньоруський Глухів, ототожнивши його з однойменним сучасним містом, а точніше – з його історичним центром, а також зробити висновок про дводільність структури стародавнього Глухова: дитинець – на мисовому городищі, посад – на плато, також у межах сучасного передмістя.

266.1. Дитинець (археол.). Розташований у північно-західному куті цієї території, займає площу близько 2,7 га, локалізуються на мису прирічного лівобережного плато, обмеженому долиною р. Есмань та струмком Нетеча (інші назви Малотеча, Починок; нині пересох). Розміри дитинця близько 120 м на 80 – 100 м. Укріплення та схили мису в основному піддані нівелюванню і руйнуванням. З північного заходу в обриві простежуються об'єкти і культурний шар 12–13 ст. і 17–19 ст. Висота над рівнем заплави в місцях відслонення культурного шару понад 1,0 м. Розкопки не проводилися.

266.2. Посад (археол.). Займає ділянку площею не менше 25 га. Потужність культурного шару 1,0 – 2,0 м. Розкопки проводилися біля стадіону, при спорудженні котловану житлового будинку по вул. Терещенків, а також на подвір'ї комплексу тюрми 19 – поч. 20 ст.

Відкрито господарську споруду 12–13 ст. і комплекс житлового приміщення і господарських ям 12–13 ст., які можна інтерпретувати як залишки садиби. Знахідки: уламки і цілі форми посуду 12–13 ст., серед яких переважно горщики, а також миска і уламки амфори, шиферні рожеві пряслиця, вироби з кістки та кольорових металів та скла, музичні інструменти – частина сопілки і варган.

Рештки городища обмежують вулиці Валова, Спартака і Терещенків. Цю територію майже навпіл розрізає вулиця Ушинського.

266.3. Система укріплень 17–19 ст. (археол., архіт.). Відродження Глухова пов'язане з геополітичною ситуацією, що витворилася після Деулінського перемир'я, а особливо – після Поляновського «вічного миру» 1634, укладеного між Московським царством і Польсько-Литовською Річчю Посполитою. Тоді східна частина Сіверщини стала польсько-московським пограниччям, де уряд Речі Посполитої засновував нові міста (Конотоп, Кролевець) і відроджував запусілі. Глухів під назвою «містечко Новий Острог» відновив на стародавньому городищі староста Новгород-Сіверський Олександр Пісочинський. Близько 1635 Глухів став дуже потужною стратегічною фортецею. Згідно з описом 1654 Глухів мав замок та укріплений двір О.Пісочинського. На схід від них, на плато, лежала слобода, захищена від поля ровом. Така складна тридільна система укріплень забезпечувала неприступність Глухова.

З а м о к. В опису 1654 сказано: «а город Глухов стоит меж речки Усмани на острову». Замок, який московіти назвали «земляним городом», був оточений земляним валом і відділявся від решти плато двома ровами. «Да подле того же земляного города поставлен бил Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани». Оборонна огорожа панського двору (фактично другого, старостинського замку) була потужнішою від міської замкової: тут зафіксовано сухий рів, огорожений частоколом і частиком, та земляний вал з дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт.

Враховуючи значну інерційність розвитку містобудівних систем, а також картографічні матеріали 18 ст., ми локалізуємо три зазначені вище частини міста таким чином: замок глухівський був там само, де й давньоруський дитинець – на мисовому городищі. Це підтверджують і численні звістки 17 ст. про те, що «містечко Новий острог або Глухів»

було засновано безпосередньо «на старосвітському городиші». Рів мисового дитинця-замку, що відділяв це укріплення від решти плато, мав дуже значну ширину – бл. 20 сажнів (понад 40 м). За такої ширини він первісно міг бути до 15 м глибиною. А при цій глибині, враховуючи топографію, можна було легко забезпечити доплив води в замковий рів зі струмка Нетечі і скидання її в р. Есмань. Таким чином, замок мав і справді ніби острівне розташування на березі річки.

Д в і р. Укріплений двір О.Пісочинського лежав дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосхилом. Тут справді є «гора», зазначена в джерелі 1654. Саме тут пізніше, у 1670-х рр. було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Отже, з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо – фортифікаційних систем, укріплений двір О.Пісочинського локалізується на місці пізнішого оборонного монастиря.

Рів, що захищав слободу на плато, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, позначений на планах 18 ст. Це – найкоротша траса перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів.

Ф о р т е ц я. Неприступність Глухова як фортеці була засвідчена під час облоги міста поляками взимку 1663, коли велика армія на чолі з королем Яном-Казимиром не змогла його здобути. Восени того року 90-тисячна польська армія на чолі з самим королем вдерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Короп, а потім «пішла под Глухов, місто пограничне, которіє жадною мірою не хотіли ся здати» – як пише Самовидець. Літописець Самійло Величко вважав, що цю експедицію поляки здійснили за намовою правобережного гетьмана Павла Тетері. На чолі оборонців Глухова стояв полковник Василь Дворецький, який затримався тут проїздом із Москви. Окрім козацької залози, яка складалася з 4 тис. козаків Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків під командою генерального судді Павла Животовського, в Глухові оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом А. Лопухіна. Захисники міста спалили передмістя і закрилися в замку. Королівське військо, обсіпавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і кидати бомби. Автор «Історії Русів» вважає, що за час облоги по Глухову було випущено до ста тисяч бомб і гранат. Оскільки артилерійській обстріл не міг нічого вдіяти проти потужних земляних укріплень, Ян-Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи, в які поляки закладали бочки пороху і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в обороні. Але й це не допомогло. Нападники за короткий час втратили понад тисячу вояків. Через п'ять тижнів поляки змушені були зняти облогу, бо під Глухів прибув гетьман І.Брюховецький з козаками. Українське військо вперше за атакувало супротивника, вирубавши впень кілька польських хоругв і ледве не захопивши королівський табір, чим примусило шляхту думати про втечу. Друга битва не дала перемоги жодній зі сторін. І тільки за третім разом, коли в Глухові заграли дзвони, скликаючи православних на молитву, Брюховецький так ударив на поляків, що примусив їх до втечі. При цьому вони лишили в таборі гармати й обоз. Козацький літописець Самійло Величко вважав, що під Глуховом «можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький», бо Б.Хмельницькому жодного разу не вдалося розгромити польського війська під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги.

Ця фортеця згоріла під час пожежі 13 серпня 1685. після того спорудили величезну периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над р. Есманню. Ця єдина лінія укріплень змішаної баштово-бастіонної системи складалася з земляного валу, сухого рову і 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При будівництві вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівельовали.

Нова фортеця, згідно з писемними джерелами, мала п'ять дерев'яних рублених брам: Київську з західного боку, Московську – зі східного, Білополівську – з півночі, Путивльську – з півдня та безіменну в районі Михайлівської церкви. Таким чином, в

останній чв. 17 ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця – одна з найбільших у тодішній Україні.

У кінці 1708 Глухів став резиденцією гетьманів, фактичною столицею України. Столичне місто вимагало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася від Мазепиної доби. За часів гетьмана І.Скоропадського сталося кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана 1724 те ж саме намагався здійснити іноземний інженер-фортифікатор кондуктор Валлен. Проте жоден з двох його проектів не був реалізований.

У 1746 знаменитий російський фортифікатор, інженер-підполковник Данило Дебоскет (де Боскет) опрацював проект реконструкції укріплень Глухова. Пожежа 1748 сприяла реалізації цього проекту. Протягом 1748–49 конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи «правильної» фортифікації – валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис. У червні 1748 з Києва викликали інженерного корпусу мінера Ю.Наумова, котрий 1749 спорудив нові дерев'яні брами з мостами через рів – Київську, Московську і Путивльську. А протягом 1766–69 за проектом архітектора А.Квасова споруджено дві муровані фортечні брами – Київську і Московську, що мали ідентичне архітектурне вирішення.

Глухівська фортеця втратила стратегічне значення ще наприкінці 18 ст., тому проектом перепланування Глухова 1802 була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя Олексія Куракіна. Тоді ж знесено й Московську браму. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла торгова площа шириною 90 м.

Донині уціліла тільки західна лінія земляних укріплень вздовж вул. Валової, протяжністю 1400 м. Посеред цієї лінії укріплень стоїть Київська фортечна брама, що збереглася і є пам'яткою архітектури національного значення. У районі пров. Спартака суцільність пругу рельєфу розриває невеликий яр, розмитий водою протягом 18–20 ст. на місці колишньої безіменної брами, що біля Михайлівської церкви. На території колишнього дитинця та замку зараз міститься садибна одноповерхова забудова. По нижніх позначках укріплень до неї прилягають приватні домоволодіння з гаражами, погребами та сараями, що врізаються в тіло земляного валу. На верхніх позначках забудова не така скупчена, що дозволяє організувати оглядові майданчики та встановити відповідний пам'ятний знак.

Глухівська фортеця 17–18 ст. разом з дитинцем стародавнього Глухова є визначною пам'яткою українського національного містобудування, наочним свідченням прийомів оборонного будівництва 11–18 ст., а також історико-меморіальною пам'яткою національного значення як центр одного з літописних міст Київської Русі, місце знаменитої Глухівської оборони 1663 та укріплений осередок гетьманської столиці 18 ст. Відзначається неповторною пов'язаністю з природним ландшафтом і доброю збереженістю об'ємних форм. Ця пам'ятка є однією з основних у Державному історико-культурному заповіднику в м. Глухові, проте вона досі не внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [1139].

Віктор Вечерський

Віктор Приймак

267. Гуманітарно-просвітницький комплекс: Глухівська чоловіча гімназія, Глухівський учительський інститут, пансіон чоловічої гімназії, 1874–92 (архит., іст.).

Вул. Києво-Московська, 24/ Інститутська, 25.

Комплекс міститься у східній частині історичного середмістя, займаючи прямокутний у плані квартал, прилеглий до вулиць Києво-Московської та Інститутської (колишньої Квасніковської). Складається з трьох історичних будівель – Учительського інституту, чоловічої гімназії та пансіону чоловічої гімназії. Усі три будівлі двоповерхові, на підвалах, муровані з цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковані. Вони розташовані зі значним відступом від червоної лінії вул. Києво-Московської, так що перед їх чоловічими фасадами утворилися спершу палісадники, а згодом – парк. Від вулиці територію комплексу відділяє мурована огорожа з металевою ґраткою й брамою. Всі три корпуси є

архітектурними акцентами, що формують забудову головної вулиці міста. Нині тут міститься Глухівський національний педагогічний університет ім. О.Довженка.

Історія виникнення і розвитку глухівського гуманітарно-просвітницького комплексу нерозривно пов'язана з розвитком освіти в Україні загалом та в Глухові зокрема. У 1870-х рр. в урядових колах Російської імперії визріла ідея заснування учительського інституту, який би готував вірнопіддані вчительські кадри для міських училищ «Юго-западного края», як тоді називали Україну. Положення про вчительські інститути було затверджене в 1872. Після тривалих дискусій і не без впливу глухівського промисловця і мецената М.Терещенка зрештою було вирішено заснувати такий інститут у Глухові. Для його розміщення Глухівське земство 23 вересня 1873 віддало Міністерству освіти недобудований корпус земської лікарні на розі вулиць Києво-Московської і Квасніковської. При тому М.Терещенко зобов'язався своїм коштом збудувати нову земську лікарню. 25 жовтня 1874 відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту – першого навчального закладу такого профілю в Україні. Будинки для інституту завершували за проектом відомого київського архітектора П.Шлейфера під наглядом молодшого архітектора Ф.Тухтєєва аж до 1876.

Глухівська чоловіча чотирикласна прогімназія була відкрита в 1871 на базі повітового училища. У 1874 її перевели в будинок земства – величний двоповерховий мурований корпус поряд із Учительським інститутом, вирішений у неокласицистичних архітектурних формах. Прогімназія займала половину цього будинку. У 1875 чотирикласну прогімназію перетворили на шестикласну, а в 1889 стараннями братів Миколи та Федора Терещенків вона була перетворена на повну класичну гімназію і їй передали весь будинок.

У 1890–92 за будинком гімназії споруджено пансіон для гімназистів – двоповерховий мурований корпус у стилі англійської готики. На другому поверсі тут містилася гімназична церква Св. Миколи.

Протягом 1990–91 фахівцями Сумської філії інституту «Укрпроектреставрація» були проведені реставраційні дослідження трьох будівель комплексу. Протягом 2003–04 здійснено реставрацію будівель та впорядження території з елементами ландшафтної реконструкції.

267.1. Будинок Учительського інституту (архіт.). Зведений у 1876 й неодноразово перебудований, має змінну поверховість (2 – 3 поверхи) та підвал. Займає східну частину території комплексу, виходячи причілками бічних рамен на червону лінію вул. Інститутської, від якої решту корпусу відділяє невеликий сквер. Чоловий фасад звернено на південь, до вул. Києво-Московської.

Протягом 1878–79 над тильною частиною корпусу, що первісно був двоповерховим, надбудовано третій поверх. Тоді ж з головного фасаду прибудували так звану передню приймальню. У 1903–04 корпус розширено за рахунок прибудови до тильної частини двоповерхового рамена, в якому розмістили двокласне училище при інституті. При інституті була також церква Св. Дмитрія Ростовського.

Незважаючи на різночасовість побудови окремих частин споруда вирішена в єдиній стилістиці – в архітектурних формах неокласицистичного напрямку історизму. Будівля П-подібна у плані. Розпланування здебільшого коридорне, з однобічним розташуванням приміщень. Тильне рамено має багатокамерне розпланування, наближене до анфіладного. Чоловий фасад дисиметричний. Вісь акцентує одноповерховий вхідний ризаліт-тамбур (передня приймальня). Низенький перший поверх декоровано плоским дощатим рустом. Фасадні площини другого поверху мають розвинену пластику: високі аркові вікна спарено, їх розділяють спарені пілястри з нішами. Вінчає фасад розвинений антаблемент з фризом кронштейнів і тонко профільованим карнизом.

Будівля зведена на основі двопрогонової конструктивної системи з трьома поздовжніми несучими стінами в кожному рамені. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлоги дощаті. Сходи по сталевих косоурах. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю. Пофарбування фасадів двобарвне: червоне тло, білі деталі (первісно фасад був побілений).

Курс навчання в Учительському інституті було розраховано на три роки. Щорічно тут навчалися 75 студентів (приймали лише юнаків). Першим директором став відомий педагог О. Білявський, друг і учень славнозвісного К. Ушинського. Він керував інститутом протягом 1874–94. В інституті був сильний викладацький колектив – історик І. Андрієвський, котрий став директором після О. Білявського, історик педагогіки М. Демков, видатний український філолог і лінгвіст П. Житецький. Дуже серйозно було поставлене естетичне виховання: тут працювали художники В. Мохов, О. Шапорін (батько відомого композитора). Хоча інститут був заснований як вогнище русифікації, студенти його не стали пасивним зряддям антиукраїнської урядової політики. 1907 вони підтримали радикальні виступи студентів Київського університету Св. Володимира й зажадали від міністра освіти запровадити викладання української мови, літератури та історії України.

В Учительському інституті отримали освіту чимало видатних культурних діячів. Тут у 1892–95 навчався видатний російський письменник, академік Академії наук СРСР С. Сергєєв-Ценський. Восени 1948 у листах до викладачів і студентів Глухівського інституту С. Сергєєв-Ценський писав: «Глухівський учительський інститут заклав міцний фундамент моєї освіти; взагалі курс інституту був дуже широкий і з інституту виходили енциклопедисти».

У 1904–05 в Глухівському учительському інституті навчався видатний український письменник С. Васильченко (Панасенко). Він брав активну участь в організації і проведенні студентського страйку у вересні 1905, революційних подіях у Глухові. Письменник розкрив їх зміст в автобіографічній повісті «Мій шлях».

У 1911–14 у цьому будинку навчався видатний письменник і кінорежисер О. Довженко, який в роки громадянської війни 1917–21 перебував у війську Директорії УНР, був членом партії боротьбистів, членом УКП. Творець «Арсеналу», «Щорса», автор «Зачарованої Десни» й інших широко відомих праць часто згадував про студентські роки: «Я згадую Глухів і свою романтичну юність... учительський інститут. Він стоїть переді мною, як живий, білий, чистий, з штамбовими розами і посипаними жовтим піском доріжками саду».

Учасники студентського нелегального гуртка, відомий громадський і політичний діяч часів УНР і Директорії УНР Є. Вировий, білоруський поет і публіцист Янка Журба (І. Івашина), закінчили інститут у дореволюційний час. Одним із відомих його випускників був І. Шкапа – російський письменник, секретар О. Горького.

Серед випускників інституту – українські письменники П. Ключина і О. Палажченко.

У довоєнний час інститут закінчив академік Академії педагогічних наук СРСР, доктор педагогічних наук, професор С. Шаповаленко, доктор технічних наук, професор П. Агалецький, академік академії наук УРСР, доктор хімічних наук, професор Ф. Овчаренко.

У 1925 інститут був перетворений на педагогічний технікум, у 1930 р. – на інститут соціального виховання, у 1937 – на учительський інститут. У листопаді 1943 інститут відновив роботу. Із нього вийшли тисячі педагогів. З 1954 це – Глухівський педагогічний інститут. 1976 йому присвоєно ім'я С. Сергєєва-Ценського. До 100-ліття з дня заснування інститут нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради України. У травні 2001 інститут перетворено у педагогічний університет навчально-матеріальна база якого розміщена в 7 навчальних корпусах. Глухівський педагогічний університет має навчально-консультаційні центри у багатьох містах України.

У 1964, 1994 на будинку встановлено 3 мармурових меморіальних дошки з написами. (Дві з них тимчасово відсутні).

2672. Будинок чоловічої гімназії (архит.). Збудований у 1860-х рр. як земський будинок і пристосований під навчальний заклад у 1874 та 1889, стоїть поряд з будинком Учительського інституту. З усіх споруд комплексу він найбільш наближений до вул. Києво-Московської, до якої звернений чоловім південним фасадом. Суттєвих перебудов і втрат будинок не зазнав. За радянської доби дещо змінено внутрішнє розпланування,

пічне опалення замінено на водяне, фасади отримали двобарвне червоно-біле пофарбування (первісно вони були побілені).

Будинок двоповерховий, на підвалі, з планом, близьким до П-подібного. Чоловий і дворовий фасади мають по два симетрично розміщених прямокутних ризаліта. Розпланування першого поверху коридорне, з двобічним розташуванням класів, а другого поверху – близьке до анфіладного. Будинок має два вестибуля з двома сходовими клітинами.

Будинок вирішений у стильових формах класицистичного напрямку історизму: низенький перший поверх слугує п'єдесталом для другого, що має високі аркові вікна з архівольтами, розділені безордерними пілястрами. Ризаліти по другому поверху акцентовані чотириколонними пристінними портиками тосканського ордеру з повним антаблементом і фігурним аттиком. Фасадні площини по першому поверху рустовано (дошати та діамантовий руст), вікна невеликі, прямокутні, з плоским облямуванням. Перекриття плоскі по дерев'яних балках, підлоги дошаті, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Як і в Учительському інституті, в чоловічій гімназії великого значення надавали образотворчому мистецтву. Вчителями малювання працювали Навроцький і П.Рейлян. Останній був не тільки педагогом, котрий учив Г.Нарбута і Ф.Ернста, а й відомим краєзнавцем, дослідником глухівських старожитностей. Загалом гімназія була визначним культурним осередком краю і навіть мала свій симфонічний оркестр.

У гімназії навчалися талановиті діти з Глухова і повіту, багато з яких стали видатними діячами науки культури. Глухівську чоловічу прогімназію (6 класів) закінчив у 1881. М.Василенко (1866 – 1935) – фундатор Української академії наук, її другий (після В.Вернадського) президент, видатний історик і правник, міністр освіти Української держави в 1918.

1901 до гімназії вступив Ф.Ернст, німецьке походження якого не завадило йому стати одним із чільних українських мистецтвознавців та подвижників охорони пам'яток у найстрашніші часи більшовицького терору. Народився Ф.Ернст 1891 в Києві. Дитинство його пройшло в Глухові. Тут він 1909 закінчив гімназію зі срібною медаллю і виїхав на навчання до Берліна. Завершив вищу освіту він у Київському університеті. За студентську наукову роботу «Київська архітектура 17–18 ст.» отримав золоту медаль. До найвизначніших друкованих праць мистецтвознавця Ф.Ернста належить перша ґрунтовна монографія про його приятеля, видатного українського митця Г.Нарбута (1926), провідник «Київ» (1930), монографії «Українське мистецтво» (1919), «Український портрет XVII–XX ст.» (1925). У 1926 – 33 професор Ф.Ернст працював краєвим інспектором з охорони пам'яток культури. За активну пам'яткоохоронну діяльність його було заарештовано 1933 і через 9 років поневірянь розстріляно в Уфі 28 жовтня 1942.

Разом з Ф.Ернстом у Глухівській гімназії вчилися його старший брат М.Ернст (1889–1956) – згодом відомий історик і археолог, дослідник стародавнього Криму, а також близький друг і однокласник Федора – В.Романовський (1890–1971), в майбутньому видатний український історик, директор Київського центрального архіву давніх актів, фахівець з історії Гетьманщини 17–18 ст. До В.Романовського в Глухів неодноразово приїздив його друг, поет і вчений М.Зеров.

У Глухівській гімназії вчилися брати Володимир і Георгій Нарбути, що походили з родового хутора Нарбутівка поблизу Янівки на Глухівщині. Володимир (1898–1938) згодом став визначним поетом-футуристом, був директором РАТАУ, редактором багатьох журналів, керівником видавництва. На відміну від Володимира, його старший брат Георгій(1886–1920) був митцем суто національним, із виразним самостійницьким наставленням. Г.Нарбут став основоположником української графіки 20 ст., одним із засновників і другим ректором Української академії мистецтва. Він, разом із В.Кричевським, є автором більшості атрибутів відродженої Української держави 1917–20: державного герба, печаток, марок, грошей, військових одностроїв та регалій. Крім того – автор знаменитої «Української абетки» та численних книжкових ілюстрацій.

Творчий шлях Г.Нарбута розпочинався в глухівській гімназії, де він був другорічником. Пізніше митець згадував: «Мене дуже зацікавило при проходженні курсу старослов'янської мови, як то в старину писались від руки книги, і я, знайшовши зразок шрифту «Остромирова євангелія», заходився вчитися писати стародавнім робом. Спочатку переписав «Поученія Володимира Мономаха до своїх дітей», потім «Євангеліє від Матвія», «Пісню про Роланда» (готичним шрифтом з орнаментованими заголовними літерами). Це були мої перші пробунки в графіці». Один з аркушів «Пісні про Роланда» зберігається в Харківському художньому музеї, а вся книжка (оригінал) – донедавна зберігалася в Глухові у приватній збірці. Це 18 аркушів альбомного формату, списані стилізованим під готику рукописним шрифтом (текст російською мовою) з кольоровими ініціалами, заставками й кінцівками. Цей невеличкий шедевр книжкової графіки учень 5 класу гімназії виконав усього за два тижні 16–29 квітня 1903. Все намальовано твердою «нарбутівською» рукою. Твір засвідчує прекрасне стилістичне чуття і композиційне вміння автора, котрий мав чудову пам'ять на деталі й стилістичні елементи. З цієї книжки розпочався шлях Г.Нарбута у велике мистецтво.

У Глухові гімназист Нарбут проілюстрував ще дві книжки: казки «Єгорій Хоробрий» (1904) та «Війна грибів» (1906). Без сумніву, глухівські враження вплинули на формування мистецького світогляду Г.Нарбута. Вони сформували саме глибинний шар його художньою мислення, перетворившись на стійкий інтерес до геральдики, історії, старожитностей, історичних персоналій.

У Глухівській чоловічій гімназії навчався ще один знаний митець – Ю.Шапорін (1887–1966), син відомого в місті художника й фотографа, викладача Учительського інституту. Цю ж гімназію закінчили письменник Ю.Смолич, археолог М.Сібільов, ботанік Г.Висоцький.

У 1993 – 94 на фасаді будинку встановлено 7 металевих меморіальних дошок на честь Г.Нарбута, В.Нарбута, В.Романовського, Ф.Ернста, Ф.Уманця, Ю.Шапоріна та М.Василенка. (Дошки тимчасово відсутні). Нині тут розміщується корпус № 2 Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка.

267.3. Будинок пансіону чоловічої гімназії (архіт.). Збудований у 1890–92, міститься на подвір'ї гімназії позаду неї. Чоловим південним фасадом звернений у бік вул. Києво-Московської. Протягом свого існування суттєвих перебудов і втрат не зазнав. У 1960-х рр. з тильного боку прибудовано одноповерховий корпус.

Будинок симетричний, прямокутний у плані, витягнутий з заходу на схід. Розпланування коридорне, з двобічним розташуванням кімнат. На першому поверсі на головній поперечній вісі влаштовано вестибуль і сходову клітину з двомаршевыми сходами. На другому поверсі північно-східний кут будинку займає гімназична церква Св. Миколи. Вона зального типу, однодільна, прямокутна в плані, з півкруглою апсидою, яка виступає на причілковому східному фасаді.

Фасади вирішені в неоготичних архітектурних формах. Чоловий фасад тривісний. Вісі виділені кріповками фасаду, увінчаними неоготичними щипцями зі ступінчастою аркатурою. Будинок має масивний цоколь і розвинене вінчання, що включає аркатурний фриз, смугу сухариків та тонко профільований карниз. Усі вікна прямокутні, витягнутих пропорцій, мають підвіконні полицки та надвіконні бровки. Вікна першого поверху відзначаються рельєфно виділеними клинчастими перемичками, а вікна другого поверху – масивними профільованими бровками. Фасади мають двобарвне пофарбування: червоне тло з білими деталями. Перекриття плоскі по дерев'яних балках, підлоги дощаті, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Будівлі Учительського інституту, навчального корпусу та пансіону чоловічої гімназії становлять значну історико-архітектурну цінність як добре збережений навчальний комплекс доби історизму. Гімназійний пансіон є єдиною в Глухові будівлею в неоготичному стилі. Усі три будинки мають визначну історико-меморіальну цінність, оскільки пов'язані з життям та діяльністю багатьох видатних людей [1140].

268. Житловий будинок, кін. 18 ст. (архіт.) Вул. Путивльська, 3.

Мурований двоповерховий будинок стоїть у центральній частині міста, на одній з найстародавніших головних вулиць – Путивльській, за межами колишньої фортеці. Причілковим західним фасадом виходить на червону лінію. Відіграє роль архітектурного акценту в довколишній забудові.

За розташуванням й архітектурними особливостями будинок може бути датований кін. 18 ст., коли місто відбудовувалося після пожежі 1784 і в його центральній частині, навіть за межами фортеці, вимагалось ставити муровані будинки в ряд уздовж вулиці, причілками до неї. У сер. 19 ст. до будинку було прибудовано південний ризаліт, а в 20 ст. – дерев'яну веранду до ризаліта, а також змінено форму даху. Зараз це житловий будинок.

Будинок прямокутний у плані, видовжений з заходу на схід, на підвалі. Основний об'єм двокамерний, типологічно повторює народне житло «хата+сіни». Зі сходу прилягає прямокутного плану камера, що містить сходи до підвалу. Вона перекрита частково втраченим коробовим склепінням. Підвал двокамерний, перекритий коробовими склепіннями.

Через наявність південної прибудови нині загальна композиція будівлі асиметрична. Наріжники фіксують широкі лопатки. На північно-західному розі збереглася пілястра витонченого рисунку з тонко профільованим горизонтальним імпостом. Вінчає будинок енергійно профільований багатобломний карниз значного виносу. Вікна розтесані у 19 ст. Зараз вони прямокутні, без облямунь.

Будинок муровано з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковано й побілено. Стіни мають значну товщину – в три цеглини. Перекриття (крім підвалу) – плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги й сходи дощаті. Первісне опалення було пічним. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Цей будинок є унікальною пам'яткою житлової забудови Глухова кін. 18 ст. [1141].

Віктор Вечерський

269. Київська брама Глухівської фортеці, 1769 (архіт.). Вул. Києво-Московська.

Мурована споруда розташована на західному краю історичного середмістя над заплавою р. Есмань і є архітектурним акцентом у забудові. Замикає з заходу перспективу головної міської вулиці – Києво-Московської (Мостової, Старої). Відіграє важливу композиційну роль у панорамі історичного середмістя, що розкривається від р. Есмань. Брама стоїть посеред частково збереженого західного фронту укріплень міської фортеці й надає історико-містобудівної осмисленості формам рельєфу, які саме завдяки наявності цієї пам'ятки сприймаються рештками старої фортифікації. Через арку брами здійснюється зв'язок між лівобережною та правобережною частинами Глухова.

Київська фортечна брама протягом 17–18 ст. була важливим елементом фортифікаційної системи Глухова, захищаючи головний в'їзд до міста з заходу, з Київського шляху. На поч. 18 ст. тут була дерев'яна надбрамна башта, потім – просто дерев'яна брама у земляному валу. Восстанне її реконструював після пожежі 1748 мінер Ю.Наумов, який у 1749 спорудив за проектом Данила Дебоскета дерев'яну браму з кордегардіями й мостом через рів.

Муровану фортечну браму з кордегардіями збудовано в 1766–69 під загальним наглядом архітектора Андрія Квасова на місці однойменної дерев'яної брами. Одночасно на східному в'їзді до фортеці спорудили муровану Московську браму в таких само архітектурних формах (не збереглася). 1804 земляні вали фортеці було знесено і за проектом чернігівського губернського архітектора Антона Карташевського замість старих кордегардій прибудовано обабіч арки-проходи для пішоходів та великі прямокутні в плані кордегардії. Поява бічних прибудов була зумовлена не тільки функціональними потребами, а й конструктивними: вони мали погасити розпір коробового склепіння головної арки, прогоном 7,5 м. Пам'ятка зазнала руйнувань протягом 1941–43, реставрована в 1957–59 та в 1992. У літературі стосовно цієї пам'ятки досить поширеними

є хибні датування (1744) та найменування (Московська, Триумфальна брама).

Прямокутний у плані обсяг має вісьову симетричну тридільну композицію та фасадний принцип вирішення архітектурної форми. Головні фасади – західний і східний – рівноцінні й вирішені схожими архітектурними формами. Арковий проїзд фланковано спареними колонами римо-доричного ордера на високих п'єдесталах. Колони несуть повний розкріпований антаблемент із фризом, що має рельєфні тригліфи й гладенькі метопи. Вінчає композицію трикутний фронтон із круглим вікном у тимпані. Фронтони на західному та східному фасадах розкріповані, на їх кутах збереглися п'єдестали, призначені для скульптур. Об'єми кордегардій значно нижчі, ніж центральний об'єм. Їх стіни членовано рустованими пілястрами, вікна облямовані лиштвом. Загальне стилістичне вирішення – у формах, перехідних від бароко до раннього класицизму.

Стіни цегляні потиньковані, склепіння циліндричні, перекриття кордегардій плоскі по дерев'яних балках, дахи щипцеві по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Київська брама є рідкісним зразком оборонного зодчества 18 ст., що уцілів дотепер. Як пам'ятка архітектури національного значення має охоронний № 630 [1142].

Віктор Вечерський

270. Комплекс земської лікарні, 1880–95 (архіт., іст.). Вул. Інститутська, 5.

Комплекс павільйонного типу міститься у периферійній зоні історичного середмістя серед одноповерхової садибної забудови і входить до складу сучасної районної лікарні, добре озеленена територія якої поділяється на дві частини: західну – історичну та східну – сучасну, основні будівлі якої зведено у 1970-х рр.

До історичних споруд належать: чоловічий корпус (нині психіатричне відділення), жіночий корпус (нині станція швидкої медичної допомоги), інфекційне відділення (нині дерматологічне відділення). Ці корпуси розташовані меридіонально, по вісі північ-південь. Кожен з них має острівне розташування і пов'язаний з іншими системою проїздів та доріжок. Територія лікарні, загалом, не має чітких розпланувальних меж.

На початку 1870-х рр. Глухівське повітове земство планувало збудувати лікарню в центрі міста, де йому належала земельна ділянка. Проте в 1874 ця ділянка з недобудованим мурованим корпусом лікарні була передана для влаштування Глухівського учительського інституту. Відомий промисловець і меценат М.Терещенко на прохання земства погодився профінансувати будівництво нової земської лікарні на іншій земельній ділянці, що також належала земству – на розі вулиць Квасніковської (згодом – К.Маркса, тепер – Інститутської) та Красної. На прохання М.Терещенка проект лікарні виконав у 1879 знаменитий київський міський архітектор В.Ніколаєв (1843–1911). Лікарня була запроєктована за прогресивною на той час павільйонною системою і складалася з окремих дерев'яних корпусів на мурованих цоколях: чоловічого корпусу (збудовано в 1880), жіночого корпусу (збудовано протягом 1880–90), а також дерев'яного корпусу інфекційного відділення (збудовано в 1895) та мурованого флігеля для служителів.

Протягом 20 ст. корпуси зазнали незначних перебудов: цоколі облицьовано керамічною плиткою (у 1985–88), дахи замість покрівельної сталі укрито шифером, дещо змінено внутрішнє розпланування, перероблено систему опалення, частково втрачено декор інтер'єрів, втрачено шпилі з флюгерами та деякі інші деталі. До інфекційного корпусу зроблено прибудову, яка проте, не порушила архітектурної цілісності комплексу.

Найбільшим є чоловічий корпус з розвиненим цокольним поверхом. Менш розвинений напівпідвальний поверх має жіночий корпус, менший за габаритами. У нижніх поверхах обох корпусів містилися допоміжні й технічні приміщення, а на других поверхах – палати хворих, операційні, кабінети лікарів.

Підмурки цегляні стрічкові. Перші (цокольні, напівпідвальні) поверхи муровані з цегли на вапняно-піщаному розчині. Стіни других поверхів складено з дерев'яного бруса й зовні ошальовано дошками. Фасади прикрашає лаконічний і вишуканий декор, основним мотивом якого є наскрізне різьблення наличників і карнизів. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлоги й сходи дощаті. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Дахи щипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті шифером.

270.1. Чоловічий корпус (архіт.). Збудовано з деякими відхиленнями від проекту: не реалізовано світловий ліхтар, що проходив по гребеню даху по всій довжині корпусу. Будівля прямокутна в плані, симетрична, з двома ризалітами на чоловому й тильному фасадах. Чоловий фасад звернений на схід. Ризаліти акцентовані трикутними фронтонами. Архітектурні форми витримані в стилістиці неоросійського напрямку історизму. Декоративний ефект створюють вертикальна й горизонтальна шалівка на фасадах, наріжні дощаті пілястри. Застосовано різьблені наличники вікон, лобові дошки фронтонів, карнизні підзори, фризи. Розпланування обох поверхів коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Первісно в цокольному поверсі містилися аптека, лабораторія, відділення для божевільних з охороною, камери арештантів та підсобні приміщення. На другому поверсі були приймальня і палати.

270.2. Жіночий корпус (архіт.). Прямокутний у плані, симетричний, з ризалітами на чоловому східному та на тильному фасадах. Ризаліти, що фланкують фасади, акцентовані складної форми шипцями з надбудовами. Вісь східного фасаду підкреслює ганок. Вікна прямокутні, в ризалітах – спарені, облямовані різьбленими наличниками. Застосовано неоросійську стилістику в річищі історизму. Фасадний декор аналогічний чоловічому корпусу. Розпланування обох поверхів однакове – коридорне з однобічним розташуванням палат.

270.3. Інфекційне відділення (архіт.). Найбільш перебудоване. У сер. 20 ст. прибудовано західне рамено, внаслідок чого план будівлі перетворився з Г-подібного на П-подібний. Добудова не є дисгармонійною, бо здійснена в архітектурних формах і масштабі, близьких до первісної частини. Будівля одноповерхова, дерев'яна, на цегляному підмурку, орієнтована на вул. Красну, проте поставлена з відступом від неї. Розпланування коридорне однобічне. Архітектурні форми фасадів аналогічні двом іншим корпусам. Історичні корпуси Земської лікарні в Глухові мають надзвичайно високу історико-культурну цінність як меморіальні пам'ятки добровісницької діяльності М.Терещенка та унікальний витвір знаменитого київського архітектора В.Ніколаєва [1143].

Віктор Вечерський

271. Меморіальний комплекс: Група могил: Братська могила жертв нацизму, Братська могила радянських військовополонених, мирних жителів та радянських воїнів, 1941–43; Пам'ятний знак на честь загиблих радянських воїнів і мирних жителів, 1974; Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Другої світової війни громадян м. Глухова єврейської національності, 1995 (іст.). Урочище Борок.

7 вересня 1941 німецько-нацистські загарбники окупували Глухів. У місті вони встановили режим кривавого терору. З вересня 1941 по вересень 1943 нацистами в урочищі Борок було розстріляно більш 800 мирних жителів, яких було поховано на місці розстрілу у братських могилах. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1974 на центральній братській могилі встановлено залізобетонну стелу /3,0 x 6,0 м/ з зображенням розстрілу чотирьох чоловік і дівчинки, яка обіймає матір. Біля основи стели встановлено меморіальну плиту з написом та три плити з прізвищами 247 загиблих. У верхньому лівому куті стели напис.

У 1994 під час проведення другої Всеукраїнської вахти пам'яті виявлені розстрільні ями на території концтабору. За час розкопок ексгумовано 1536 чоловік військовополонених і мирних жителів. Знайдено 18 медальйонів, по яких встановлено прізвища 16 загиблих військовополонених. Прізвища інших загиблих невідомі.

1 жовтня 1994 відбулося перепоховання останків військовополонених в урочище Борок на меморіальний комплекс. На місці поховання на залізобетонній основі /3,0 x 2,5 м/ встановлено трикутну піраміду /10 м/ з загостреною верхівкою. В піраміду вмонтовано хрест із металевих труб /10 м/. У нижній частині піраміди закріплено гранітну дошку з написом. На братській могилі – 16 табличок з прізвищами похованих, які вдалося встановити.

У травні 1995 біля братської могили жертв нацизму встановлено пам'ятний знак у вигляді кам'яної брили /1,6 м/ з шестикутною зіркою на верхівці в пам'ять про єврейських

громадян м. Глухова, загиблих і закатованих під час Другої світової війни. У його верхній частині – гранітна меморіальна дошка з написом.

9 травня 1997 у братську могилу поховано останки ще 24 радянських воїнів.

14 травня 2000 у братську могилу поховані останки 12 воїнів, які загинули у боях за м. Глухів у серпні 1941.

У 2000 при вході до меморіального комплексу встановлено виготовлений з металевих швелерів знак з написом на гранітній плиті: «Меморіал жертв фашизму».

22 червня 2002 у братську могилу поховано останки 33-х воїнів з кладовища х. Деражня (Степнянська сільрада, Ямпільський р-н).

У 2002 місце масових перепоховань радянських воїнів, жертв фашизму і військовополонених оголошено меморіальним військовим кладовищем полеглих в роки Другої світової війни для північного регіону Сумщини.

У 2002 на честь загиблих воїнів і мирних жителів на бетонній основі /1,85 x 1,6 м/ встановлено кам'яну брилу /2,0 м/ з п'ятикутною зіркою, на чоловому боці основи – гранітна табличка з написом [1144].

Валерій Бєлашов

Юрій Коваленко

272. Меморіальний комплекс: Група могил: Братська могила червоноармійців, 1919; Братські могили радянських воїнів та партизанів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957, 1991 (іст.). Пл. Рудченка.

У центрі міста у братській могилі поховано 82 військовополонених червоноармійця. 17 листопада 1919 частини 41-ї стрілецької дивізії під командуванням Ю.Сабліна і 45-ї стрілецької Червонопрапорної дивізії під командуванням Й.Якіра заволодили м. Глухів. При відступі денікінці захопили у с. Березі червоноармійців і в урочищі Борок порубали їх шаблями. У 1957 останки страчених перенесені у центр міста і поховані у братській могилі. Прізвища страчених не встановлені.

У двох братських могилах поховано 502 радянських воїна та 5 партизанів. Серед похованих – воїни, які загинули під час оборонних боїв з кінця серпня по 7 вересня 1941, коли місто перебувало у смузі бойових дій особливого загону Харківського військового округу під командуванням генерал-майора О.Чеснова та 22-го мотострілецького полку військ НКВС, та загинули у боях за визволення міста в кінці серпня, та померли від ран у 507-му, 5209-му ХППШ у вересні 1943.

30 серпня 1943 частини 60-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта І.Черняховського, взаємодіючи з партизанами, визволили місто від німецько-нацистських загарбників. Бої за місто вели 70-а гвардійська стрілецька дивізія, 226-а стрілецька дивізія, 1-а гвардійська артилерійська дивізія, 23-я танкова бригада, які одержали назву Глухівських. У визволенні міста, також приймали участь 282-а винищувальна авіадивізія, 221-а бомбардувальна дивізія, 308-й зенітний гв. полк. Воїни, які загинули у боях за Глухів, були поховані у двох братських могилах. Відомі прізвища 50 воїнів і 1 партизана М.Ігнатова.

У 1957 на місці поховання радянських воїнів, полонених червоноармійців і партизанів встановлено залізобетонну скульптуру жінки-матері з сином-суворовцем /2,5 м/ на цегляному обкладеному гранітними плитами постаменті /3,5 м/. У 1991 її замінено залізобетонною скульптурою /4,0 м/, що символізує Батьківщину-матір. Праворуч і ліворуч від скульптури розміщено по одній братській могилі. На кожній з них похила плита з написом. На похилих чавунних плитах, встановлених з обох боків у підніжжя пам'ятника, відлиті прізвища і 519 воїнів-глухівчан, які загинули у боях Великої Вітчизняної війни [1145].

Валерій Бєлашов

Володимир Мажуга

273. Меморіальний комплекс: Пам'ятка бойової слави танк Т-34, 1957; Пам'ятний знак на честь військових підрозділів, що відзначилися при визволенні м. Глухова, 1957 (іст.). Пл. Рудченка.

26 серпня 1943 війська 60-ї армії генерал-лейтенанта І.Черняховського нанесли потужний удар у напрямку Глухова. Прорвавши оборону противника південніше м. Севська, війська 60-ї армії 30 серпня 1943 визволили м. Глухів. Першими до нього увійшли підрозділи 9-го танкового корпусу генерал-майора Г.Рудченка.

У боях за місто вели боротьбу 70-а гв. стрілецька дивізія під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-майора А.Гусєва, 226-а стрілецька дивізія під командуванням Героя Радянського Союзу полковника В.Петренка, 1-а гв. артилерійська дивізія під командуванням генерал-майора Г.Годіна, 23-я танкова бригада під командуванням полковника М.Демидова, які одержали назву Глухівських. У визволенні міста, також брали участь 282-а винищувальна авіадивізія, 221-а бомбардувальна дивізія, 308-й зенітний гв. полк.

У 1957 на честь військових підрозділів, що відзначилися при визволенні Глухова з правого боку від танку Т-34 встановлено стелу.

У 1957 поряд з могилою Г.Рудченка на на цегляному, облицьованому гранітними плитами постаменті /1,5 м/ встановлено танк Т-34, № 221. У 2005 на чоловому боці танка закріплено металеву табличку з написом [1146].

*Володимир Мажуга
Валерій Бєлашов*

274. Миколаївська церква, 1695 (архіт., іст.). Пл. Соборна, 1.

Мурована, тридільна, двоверха церква з дзвіницею стоїть в історичному середмісті посеред центрального майдану – Соборного, посідаючи острівне становище в його структурі. Відіграє композиційну роль головної містобудівної домінанти Глухова. У сучасній містобудівній структурі храм відзначає місце колишнього Радного майдану. Тут, перед західним і південним фасадами Миколаївської церкви, відбувалися козацькі ради, на яких обирали гетьманів України: у 1708 – Івана Скоропадського, в 1727 – Данила Апостола, у 1750 – Кирила Розумовського.

Мурована Миколаївська церква збудована на місці однойменної дерев'яної, відомої за документами з 1683. Ймовірно, дерев'яна церква згоріла під час пожежі глухівського замку 1685. Контракт на будівництво мурованого храму уклали 8 лютого 1693 майстер М.Єфимов і замовник В.Ялоцький, котрий протягом 1678 – 96 обіймав посаду глухівського сотника. У контракті було вказано, що зразком для Миколаївської церкви має бути Михайлівська церква в Глухові, збудована тим самим майстром М.Єфимовим у 1692 (Михайлівська церква не збереглася, була зруйнована після пожежі 1784). Замовник обумовив у контракті все – від загальної композиції будівлі до найдрібніших архітектурних подробиць. Зокрема, В.Ялоцький зажадав, щоб вітвар «квадрувався до копули». М.Єфимов був одночасно і архітектором-автором проекту, і підрядником-виконавцем робіт. Він будував церкву зі своїх цегли, вапна й заліза, зі своєю челяддю (помічниками). Будівельні матеріали від доставляв своїм коштом. За все це місто йому платило 600 руб. «копійками» і 500 руб. «чехами», а також забезпечувало артіль майстрів харчем на весь період роботи – п'ять пудів сала, п'ять пудів солі тощо.

Миколаївську церкву завершили будувати й освятили в 1695. Первісно вона була тридільною, триверхою, з двозаломним центральним верхом. Верхи над вітварем і бабинцем були глухими, декоративними. Протягом всього 18 ст. Миколаївська церква була, фактично, головним храмом міста, оскільки Троїцький собор, що містився поряд, на початку століття був старим, дерев'яним, а з 1720 почали будувати новий мурований собор, завершений аж 1806.

У Миколаївській церкві 1708 під тиском російського царя Петра I було проголошено церковну анафему гетьманові Івану Мазепі. За розпорядженням царя анафему виголошували 20 листопада одночасно в Глухові і в Успенському соборі Московського Кремля. За «Історією Русів», «сумрачна урочистість ця відбувалася в кам'яній Миколаївській церкві, в присутності царя і численного зібрання урядовців та народу. Духовенство й клирики були в чорному вбранні й усі зі свічками чорного кольору. Портрет Мазепи, що до того висів посеред міста на шибениці, кат волочив по місту і

втягнув його у саму церкву. Духовенство обступило його, вичитувало й виспівувало деякі псалми зі Святого Письма, а потім, проголосивши й кілька разів повторивши «да будет Мазепа проклят!» – повернуло до портрета палаючі свічки, а клирики, повторюючи ті самі слова співом, повертали й свої свічки донизу. Єпископ, що первенствував, кінцем свого жезла при тому вдарив портрет у груди, примовляючи: «анафема!» Тоді портрет потягли назад із Миколаївської церкви й співали оцей церковний стих: «Днесь Іуда оставляет Учителя і приємлет диявола». На закінчення церемонії Новгород-Сіверський протопоп Афанасій Заруцький, автор численних вірнопідданих віршів на честь гетьмана Мазепи, виголосив проповідь про нього як про найгіршого зрадника, за що цар Петро I «пожалував» йому ціле село з кріпаками. Ця складна й несамовіта церемонія церковного прокляття політичних опонентів походить із Візантії, з тієї доби, коли духовенство завзято боролось проти світської влади. За межами Російської імперії жодна з Православних Церков, жоден із Вселенських Патріархів ніколи не визнавали цієї довільно накиненої анафемі. А проте, незважаючи на свою канонічну неправосильність, ця акція справила бажаний Петрові I вплив на українську людність, деморалізувавши її.

Ці глухівські події восени 1708 ознаменували нове явище в історії України: перед тим неодноразово українська політична еліта переходила на службу до держав-завойовниць. Проте духовенство лишалося з народом, підтримуючи самостійницькі змагання. У Глухові ж православне духовенство вперше відверто зрадило справу української незалежності. Ніхто не спромігся протистати царським наказам, які прямо суперечили церковним уставам. Ця зрада позначила прірву між високим духовенством і українським національним рухом.

У Миколаївській церкві та безпосередньо довкола неї відбувалися події, пов'язані з обранням на гетьманство Данила Апостола в 1727. Данило Апостол був одним з найвизначніших українських політиків 18 ст. Згідно з царським указом до Глухова з'їхалася козацька старшина – генеральна, полкова, сотенна, отамани міст і містечок. На свято Покрова Пресвятої Богородиці удосвіта пострілом із трьох гармат глухівської фортеці було подано сигнал підготовки до Генеральної ради. Всі козацькі полки зі зброєю пішо вишикувалися в чотири лави на Радному майдані навколо Миколаївської церкви. Перед північними дверима храму стояли духовні особи – архієпископ київський Варлаам Ванатович, єпископ чернігівський Іродіон Жураковський, п'ять архімандритів та інші. Перед ними на столі, вкритому червоним сукном, поклали царську грамоту. В супроводі військової музики принесли державні клейноди – печатку, булаву, велику хоругву, значок і бунчук. У кареті приїхали царський міністр Наумов разом з «електором паном полковником миргородським» (Д.Апостолом). Прочитавши царську грамоту, Наумов спитав, кого хочуть гетьманом. «І коли всі одноголосно вигукнули, даючи вотум на полковника миргородського Данила Апостола, він, пан міністр, ступивши зі столу, вручив нововибраному гетьману клейноди військові – печать і булаву. І знаменами військовими його покрили, і крикнули всі сильно (...). І вдарили по всіх полках на котлах, і на трубах віват заграли. І як з дрібного оружжя по всіх полках випалили, так і з гармат міських огонь давали. І так новообраний гетьман Данило Апостол дякував усьому війську, на всі сторони кланяючись, і пішов у церкву святого Миколи на службу Божу і всі за ним, на елекції що були присутні, старшини, перші особи духовні і світські».

Поблизу Миколаївської церкви, на церковному цвинтарі, ховали видатних глухівців. Так, 1760 тут було поховано генерального хорунжого М.Ханенка (1691–1760), автора знаменитих «Діаріуша» та «Щоденника». Його могила була зруйнована у 1930-х рр. і відновлена 1993.

Протягом I-ї пол. 18 ст. Миколаївську церкву оббудували численними притворами, ризницями, тамбурами, про що свідчить її зображення на плані Глухова 1746. З тих часів збереглася ризниця, прибудована до вівтаря з південного боку. До нашого часу збереглися й південний та північний притвори, прибудовані під час капітального ремонту церкви 1811, коли її дахи і бані були покриті «білим залізом». У 1871 за проектом місцевого

архітектора А.Гросса до бабинця з заходу прибудували притвор, увінчаний високою дзвіницею з ярусним верхом. При цьому розібрали верх над бабинцем.

Іконостас Миколаївської церкви взамін первісного, що згорів у пожежі 1748, був створений у сер. 18 ст. Він був компактним, п'ятиярусним, нешироким, займаючи ширину центрального компартименту церкви. Виконаний у перехідних ренесансно-барокових формах з пишним позолоченим різьбленням півколонок, карнизів, іконних рам і площин між іконами. Мотиви різьблення – виноградна лоза з листям, кетягами й різноманітними квітами. В обрисах царських врат, арки над ними і верхняка повторюється традиційна для українського іконостасу цієї доби трилопатева крива. Загалом композиція іконостасу є дуже тектонічною, з явним підпорядкуванням різьблення загальній архітектурній композиції з її чітким членуванням гранчастими півколонами, пілястрами й антаблементами. Ікони були виконані у 2-й пол. 18 ст. в характерній для того часу стилістиці. У 1864 декілька нових ікон для цього іконостасу написав італійський художник П.Нерушеллі (Неруш), який у ті часи (протягом 1864–79 рр.) жив і працював у Глухові.

1930 Миколаївську церкву було закрито, перетворено на зерносховище, а іконостас знищено. Мальовання в інтер'єрі не збереглися. У 1976 інститут Укрпроектреставрація розробив проект реставрації церкви. Реставраційні роботи в основному завершені в 1992. Храм повернули релігійній громаді в 1991.

У розміщенні храму застосовано улюблений в Україні принцип локалізації найважливіших громадських будівель таким чином, щоб їх можна було б вільно оглядати з усіх боків. Цим зумовлені основні особливості об'ємно-просторової композиції будівлі: рівноцінність усіх фасадів, висотний принцип побудови композиції, ярусність, скульптурна виразність об'ємів. З огляду на це будівля сприймається як храм-пам'ятник.

Основні компартименти згруповані вздовж вісі схід-захід: вівтар п'ятистінний, розмірами 6,0 x 6,6 м; центральний об'єм (нава) – восьмигранний, розмірами 10,4 x 8,75 м; бабинець /6,0 x 6,0 м/ та дві ділянки західного притвору прямокутні в плані. Композиційна структура будівлі відтворює традиційний для народної дерев'яної архітектури тип тризрубного храму, центральний зруб якого вирішено у вигляді баштоподібного об'єму, відкритого на всю висоту, до зеніту верху. В образі будівлі переважають вертикальні параметри: висота центрального верху від підлоги до зеніту – 30 м. Миколаївській церкві властиві вишукані пропорції, довершеність форм, стрункий силует, симетрична урівноваженість якого дещо порушена внаслідок прибудови дзвіниці. Вертикалізм архітектурних форм підкреслюють широкі наріжні лопатки, перехоплені смугами поребрика, й тонкі півколонки на ребрах центрального світлового восьмерика. Декор досить строгий: вікна, розташовані у два яруси, облямовані спрощеними наличниками з фігурними розірваними сандриками; стіни завершує багатообломний, ледь розкріпований карниз зі смугою поребрика. Верхи церкви дуже вишукані й водночас монументальні. По вертикалі перехід від нижнього об'єму до вужчого горішнього здійснено за допомогою пластично вигнутих дахів на кожному заломі. Верхи увінчані глухими ліхтарями з бароковими грушовидними маківками.

Західний притвор з дзвіницею вирішений в архітектурних формах, що імітують форми первісних частин храму. Це – досить вдалий зразок стилізації, цілком органічний у контексті архітектурної ідеології історизму. Перший ярус дзвіниці – четверик з двома ярусами вікон, оформлених наличниками з фігурними сандриками. Наріжні лопатки повторюють оригінальні лопатки основного об'єму церкви. Другий ярус – четверик зі зрізаними кутами й високими арковими отворами дзвонів за сторонами світу. Ребра граней акцентують тоненькі стилізовані півколонки, що повторюють аналогічні елементи центрального підбанника. Вінчання дзвіниці імітує традиційний український тризаломний церковний верх.

Північний та південний притвори низенькі, прямокутні в плані, з шестиколонними пристінними портиками тосканського ордера (колони тричвертні), увінчаними трикутними фронтонами. Ризниця з південного боку вівтаря має стрімкий односхилий

дах. Ці прибудови цілком органічні й композиційно узгоджені з основним об'ємом, підкреслюючи його великий масштаб.

В інтер'єрі храму поєднано глибинно-вісьовий та висотний принципи розвитку внутрішнього простору. Компартименти поєднані широкими півциркульними арками. Центральний має висотно розкритий простір. Перехід до верхнього восьмерика виконано без пандативів, а за допомогою зрізаної піраміди, причому без різко виявлених граней, з плавним переходом форм. Цим забезпечено єдність і пластичність внутрішнього простору. Вівтар перекрито напівлотковим склепінням, бабинець – циліндричним. Притвор під дзвіницею перекрито хрестовим склепінням, а компартимент, який поєднує притвор з бабинцем – плоскою стелею. У північній стіні бабинця збереглися внутрішньостінні сходи на хори. У південній стіні західної прибудови – сходи на дзвіницю. Під бабинцем є однокамерний підвал, перекритий склепінням.

Церква мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Дахи й бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Миколаївська церква є найстародавнішою будівлею Глухова. Це унікальний зразок тридільного храму, один з найяскравіших архітектурних творів стилю українського відродження кін. 17 ст. До того ж це – єдиний з численних храмів, збудованих видатним зодчим Матвієм Єфимовим, що зберігся до наших днів. З Миколаївським храмом пов'язані важливі події в історії України. Все це зумовлює визначну історико-архітектурну та історико-меморіальну цінність цієї пам'ятки [1147].

Віктор Вечерський

275. Могила Баришева М.Г., 1965 (іст., мист.). У північній частині Вознесенського кладовища. Автор пам'ятника – ск. А.Івченко. Вис. погруддя – 0,75 м, постаменту – 2,5 м. Баришев Микола Герасимович [16.08.1923, с. Мисова (тепер Колпашівського р-ну Томської обл., Російська Федерація) – 01.09.1965, м. Глухів] – Герой Радянського Союзу (29.03.1944).

Працював у колгоспі. У Червоній Армії з 1942, воював у складі військ Центрального і Білоруського фронтів. У листопаді 1943 у смузі наступу 65-ї армії біля населених пунктів Уборок і Гончарів-Поділ Речицького р-ну Гомельської області розгорілись жорстокі бої. Старший розвідник взводу управління 1007-го легкого артилерійського полку М.Баришев, з групою розвідників на передньому краї оборони таємно від противника, зробив прохід у дотовому загородженні і раптово для ворога захопив дві протитанкових гармати. За наказом командира розвідки він повідомив у танковий підрозділ про захоплення ворожих протитанкових гармат. Повернувшись на передній край, розвідник вступив у бій з переважаючими силами противників, які намагались відбити захоплені гармати. У критичні хвилини бою розвідників виручили танки і мотострілки. За проявлені мужність, стійкість і відвагу рядовому 1007-го легкого артилерійського полку 46-ї легкої арт. бригади 12-ї артилерійської дивізії прориву РК М.Баришеву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після важкого поранення М.Баришева було направлено на навчання у 2-е Ростовське училище. У 1946 за станом здоров'я був звільнений з артилерії й залишився жити у Глухові. Працював заступником директора місцевого торфопідприємства.

У 1982 на могилі М.Баришева встановлено бронзовий бюст на циліндричному гранітному постаменті. Герой зображений без головного убору, в гімнастюрці з прикріпленою на ній Зіркою Героя Радянського Союзу на грудях зліва. Портрет відзначається лаконізмом пластичного вирішення. Зрізаний з боків зменшених розмірів торс поданий дуже узагальнено. Це дозволяє зосередити увагу на обличчі героя, в якому поєднане індивідуальне й типове. Особливо виділяються очі в глибоких западинах, що підкреслює гостроту, пильність погляду, а отже, силу характеру. Рельєфність моделювання обличчя сприяє світлотіньовим переходам, які створюють враження конкретності, життєвості. Пам'ятник, незважаючи на невеликі розміри, виділяється геометризмом своїх чітких форм.

Біля основи постаменту – дошка з анотаційним написом [1148].

276. Могила Жужоми М.І., 1981 (іст., мист.). У південній частині Вознесенського кладовища. Автор пам'ятника – ск. І.Горовий. Вис. погруддя – 0,85 м, постаменту – 2,8 м. Микола Іванович Жужома (10.01.1922, м. Костянтинівка Донецької обл. – 24.09.1981, м. Глухів) – Герой Радянського Союзу (22.02.1944), кавалер «Срібної зірки» – вищої нагороди США.

Народився у сім'ї шахтаря. Рано втративши батьків, виховувався у дитячому будинку. У 1939 призваний на військову службу. Війна застала у Молдавії. Він захищав Москву, фронтовий шлях солдата проліг через Курськ і Белгород, через всю Україну і велику кількість східно-європейських країн. За героїзм, проявлений під час форсування Дніпра командир взводу самохідних гармат 130-го окремого винищувального протитанкового дивізіону М.Жужоми було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За участь в операції по визволенню солдат союзників на території Східної Пруссії його нагороджено «Срібною зіркою» США. Одинадцять разів поранений, сім разів контужений, командир взводу М.Жужома завершив свій бойовий шлях у Берліні. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної зірки, медалями.

Після війни працював на Глухівському коноплепереробному заводі проводив велику патріотичну роботу з молоддю. Почесний громадянин м. Глухова. Його іменем названа міська школа-інтернат.

У 1982 на могилі М.Жужоми встановлено бронзовий бюст. На гранітному постаменті закріплена меморіальна дошка з анотаційним написом.

Герой зображений без головного убору в сорочці з краваткою та піджаку з поданими рельєфом нагородами – двома зірками, медаллю і орденськими колодками. Погруддя має прямокутну основу, постать відтворена в повороті, дещо по діагоналі, але не виходить за межі фронтальної площини. Цей композиційний засіб створює мотив конкретного руху, що нейтралізує деяку застиглість, нерухомість голови і виразу обличчя. В енергійному моделюванні портретних рис є спроба подолати гладку фактуру бронзи. Це дає скульптору можливість не тільки передати характерні особливості зовнішності, а й створити героїзований образ [1149].

277. Могила Кульбаки П.Л., 1971 (іст., мист.). У південній частині Вознесенського кладовища. Автор пам'ятника – ск. І. Горовий. Вис. погруддя – 0,75 м, постаменту – 2,8 м. Кульбака Петро Леонтійович (12.07.1902, с. Хотьминівка Глухівського р-ну – 10.02.1971, м. Глухів) – Герой Радянського Союзу (1944).

Народився у селянській родині. Закінчив три класи церковнопаріфіяльної школи, працював у домашньому господарстві. Восени 1924 призваний до Червоної Армії. Через два роки повернувся у село. Працював головою споживчої кооперації, головою сільради. Пізніше очолював колгоспи у селах Некрасово та Береза Глухівського р-ну. У 1939 знову призваний до Червоної Армії. Приймав участь у поході Червоної Армії на Західну Україну, воював на радянсько-фінляндській війні, під час якої був поранений. З початком Другої світової війни очолив партизанський рух на Сумщині.

Глухівський партизанський загін під командуванням П.Кульбаки розпочав бойові дії у перші дні окупації. Загін спочатку нараховував 44 чоловіка, місцем його базування стало лісне урочище Мариця, поблизу с. Зазірки Кролевецького р-ну Сумської обл.

27 січня 1942 Глухівський партизанський загін об'єднався з Путивльським партизанським загonom і на початку лютого став бойовим підрозділом з'єднання народних месників під командуванням С.Ковпака і С.Руднева. У складі партизанського з'єднання Глухівський партизанський загін 26 жовтня 1942 вирушив у рейд по лісам Білорусії і Правобережної України. Проїшовши більш 2 тис. кілометрів, глухівські партизани знищили більш 400 солдатів і офіцерів противника, підірвали 2 мости і пустили під укіс 4 ешелони ворога. 12 червня 1943 народні месники вирушили у Карпатський рейд. Під час рейду Глухівський

загін підірвав 6 нафтових вишок, зруйнував нафтовий завод, спалив десятки тисяч тон нафти. Жорстокі бої з німецько-нацистськими загарбниками партизани провели в районі Делятина і Яремчі Івано-Франківської обл. Командиру Глухівського партизанського загону П.Кульбаці, який став командиром полку Першої Української партизанської дивізії, у серпні 1944 присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після Великої Вітчизняної війни П.Кульбака на відповідальній господарській роботі. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. У Глухові його ім'ям названо одну з вулиць міста.

У 1972 на могилі П.Кульбаки, на гранітному постаменті встановлено бронзовий бюст Героя. На постаменті – меморіальний напис.

Герой зображений без головного убору, в кожушці зі смушковим коміром, з-під якого видніється комір гімнастерки, і перекинутим через ліве плече ремнем, поданим рельєфом. Автор створює реалістичний, правдивий образ. У спокійному, впевненому, вольовому обличчі ясно виражені риси характеру воїна-командира. Поворот голови вліво, що позбавляє композицію строгої фронтальності, різноманітність фактури матеріалу – прийоми, що посилюють життєву достовірність образу. Постамент з написом і плита – з чорного мармуру, колір яких сприяє урочистості враження. В оточенні інших могил пам'ятник вирізняється не тільки своїм кольором, а й розмірами [1150].

Валерій Бєлашов

Ірина Павленко

278. Могила Петрусенка І.В., 2001 (іст.). У південній частині кладовища (територія с. Сліпород).

Петрусенко Іван Васильович (22.08.1919, с. Тулиголове Кролевецького р-ну – 21.08.2001, м. Глухів) – Герой Соціалістичної Праці (30.04.1966).

Народився у селянській родині. Трудову діяльність розпочав у 13 років, у місцевому колгоспі.

У 1939 призваний на службу до лав Червоної Армії. З перших днів Другої світової війни на фронті. Війну закінчив 9 травня 1945 в Польщі. Нагороджений орденом Червоної Зірки, двома медалями «За відвагу», медалями «За бойові заслуги», «За визволення Варшави» та ін.

З 1946 працював у с. Сліпород у колгоспі ім. В.І.Леніна. За будь-яких погодних умов, очолювана ним комплексна бригада, щорічно збирала по 20 – 30 ц зернових з гектара, врожай цукрових буряків перевищував 300 – 400 ц. Його комплексна бригада одержувала 10 – 13 ц волокна конопель з гектара.

З 1979 пішов на пенсію, але працював до 1984. За сумлінну працю нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Знак Пошани і медалями, проводив патріотичну роботу серед молоді.

У 2002 на могилі І.Петрусенка встановлено гранітну стелу /1,76 м/ з портретом та написом на її чоловічому боці [1151].

Олександр Рева

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

279. Могила Рудченка Г.С., 1943 (іст., мист.). Пл. Рудченка. У центрі міста. Автори – ск. І.Горовий, архіт. – В.Трен'єв. Вис. погруддя – 1,0 м, постаменту – 2,4 м.

Рудченко Григорій Сергійович (1900, м. Суми – 30.08.1943, м. Глухів) – генерал-майор, командир 9-го танкового корпусу.

Народився у сім'ї робітника. Батько – токар по металу Сумського машинобудівного заводу Бельгійського акціонерного товариства «Сумські машинобудівні майстерні». Після закінчення парафіяльної школи працював на Сумському машинобудівному заводі. У 1918 пішов добровольцем у робітничо-селянську Червону Армію. У 1921 – на артилерійських командних курсах у м. Севастополь. У 1937 закінчив Військову Академію бронетанкових військ. Друга світова війна застала на посаді начальника штабу танкової дивізії. Згодом він – начальник штабу 9-го танкового корпусу, а потім – командир цього ж корпусу.

30 серпня 1943, воїни 9-го танкового корпусу першими увійшли у визволений від нацистів Глухів. Першого вересня, при інспектуванні військ на околиці міста, генерал-майор Г.Рудченко був смертельно поранений кулеметною чергою з ворожого літака. У цей же день помер.

Г.Рудченка було поховано на Червоній площі, яку перейменували у площу Рудченка. Пам'ятником йому спочатку служили піраміда із снарядів танкової артилерійської гармати і бойовий танк Т-34, № 221.

У 1957 прах Г.Рудченка перепохований на меморіальний комплекс біля братських могил червоноармійців, радянських воїнів і партизанів. У тому ж році, на могилі генерал-майора було встановлено залізобетонний бюст, замінений у 1991 гранітним, на гранітному постаменті.

Виразні риси вольового обличчя, коротке хвилясте волосся. Спрямований вдалечінь погляд, подані рельєфом нагороди на широких грудях у сполученні з статикою композиційної фронтальності сприяють враженню суворої мужності і допомагають автору створити героїзовано-романтичний образ.

Стела (ліворуч) і бойовий танк Т-34 (праворуч), не тільки виконують роль композиційно-просторового доповнення, а й посилюють емоційно-сміслові акценти пам'ятника в цілому [1152]

*Ірина Павленко
Володимир Мажуга
Валерій Бєлєшов*

280. Могила Цвейфеля Л.Д., 1888 (іст.). Вул. 3. Космодем'янської, єврейське кладовище Цвейфель Лазар Давидович (Еліз'езер Цви ха-Кохен) [15.04.1815, м. Могильов-Подільський (Білорусь) – 18.02.1888, м. Глухів] – єврейський письменник і публіцист.

Отримав домашню освіту. Батько – любавичський хасид, займав посаду меламеда. Юнаком Л.Цвейфель підробляв проповідями та викладанням. У 1853 його було призначено викладачем Талмуду в раввинському училищі м. Житомир. У 1873, після того, як училище переформували в учительський інститут, був звільнений з посади та повернувся до заробітку мандрівного вчителя. Останні роки життя провів у Глухові.

Літературна творчість Л.Цвейфеля відрізняється різнобарвністю жанрів (вірші, оповідання, публіцистика, проповіді, праці з історії, літературно-критичні статті). Перша збірка віршів «Мінім ве-угав» («Струни і орган») вийшла друком у м. Вільна у 1858. Л.Цвейфель автор збірки оповідань «Тушия» («Мудрість», 1867), трактатів «Мусар Хаскел» («Моральні настанови»), «Тохат хаїм» («Життєве засудження», 1865), оповідання «Дер гликлихер мафтир» («Щасливий мафтир», 1886), чотиритомної історичної праці на івриті, присвяченої історії хасидизму «Шалом ал Ізраель» («Мир Ізраїлю», Житомир – Вільна, 1868 – 73), історико-філософських трактатів «Хешбоно шел олам» («Вищий рахунок», 1878), «Нецах Ізраель» («Вічність Ізраїлю», 1884), апологічного твору «Санегор» («Захисник», 1885).

Л.Цвейфель відомий і як публікатор та коментатор художніх, публіцистичних та проповідницьких творів. Він підготував до друку та спорядив коментарями збірку «Мусар ав» («Батьківські настанови», 1865), у якій розміщено листи Маймоніда та Іехуди Ібн Тіббона своїм синам; книгу іспанського раввина 13 ст. Шем Това Ібн Шапрута «Пардес Римминим» («Гранатовий сад», 1866); збірку статей хірша Регаля «Лік кутей Цві» («Твори Цві (Хірша)», 1866); перевидав коментарі Шломо Паппенхайма до літургійного гімну «Хомер бе-яд ха йоцер» («Глина в руках Творця», 1868), вперше опубліковану на початку 19 ст. а також трактат про мораль І. Маргаліота «Бет миддот» («Храм», 1870), вперше опублікований у 1777.

У 1888 на могилі встановлено гранітну стелу /1,7 м/ з написом на її чоловому боці [1153]

Валерій Бєлєшов

281. Могила Шеремета М.Д., 1986 (іст.). У північній частині міського Веригінського кладовища.

Шеремет Микола Дмитрович (06.11.1945, м. Кролевець – 07.08.1986, м. Глухів) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Закінчив Глухівську середню школу № 1. 30 серпня 1963 призваний до лав Радянської Армії. Навчався у Київському військовому танковому училищі, потім – у ракетному училищі м. Хабаровськ (Російська Федерація). Проходив службу у ракетних військах м. Картали Челябінської обл., потім – військовим комісаром у смт Мостове Краснодарського краю (Російська Федерація).

У серпні 1985 відправлений до Афганістану радником військового комісара, в/ч. пп. 44708. Помер від ран у 340-му Ташкентському військовому шпиталі. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки (17.03.1987), грамотою Президії Верховної Ради СРСР (28.12.1988).

У 1986 на могилі встановлено гранітну стелу /1,6 м/, на фасадному боці якої – портрет загиблого та напис [1154].

Юрій Коваленко

282. Особняк Терещенків, 1867 (архит., іст.). Вул. Терещенків, 45.

Двоповерховий мурований будинок міститься в історичному середмісті Глухова. Бічним східним фасадом виходить на червону лінію вулиці Шостенської (за радянської доби – Леніна, нині – Терещенків). За містобудівною роллю є архітектурним акцентом, що формує комплекс історичної забудови поблизу Трьох-Анастасіївської церкви.

Глухівський першої гільдії купець і потомствений почесний громадянин Терещенко Артем Якович (1794–1877) двічі порушував перед Чернігівським губернським правлінням клопотання про надання дозволу на будівництво власного мурованого двоповерхового будинку в Глухові – в 1855 та 1866. І хоча обидва рази клопотання було задоволено, будинок збудували тільки в 1867. Після його смерті належав синові, широко відомому українському підприємцю, меценату і громадському діячу Миколі Артемійовичу Терещенку (1819–1903).

М.Терещенко народився у Глухові 14 жовтня 1819 (за старим стилем). Тут же, в повітовому училищі одержав початкову освіту. У квітні 1851 його, порівняно молоду людину, обирають старшим бургомістром у Глухівській магістрат. Цю посаду він займав дев'ять років. А потім, після реформи міського управління, ще чотирнадцять років був міським головою. Крім того, він брав найактивнішу участь у роботі повітового – в Глухові – та губернського – в Чернігові земств. Двічі підряд його обирали гласним губернських земських зборів. У його біографії – трикратне обрання почесним мировим суддею Житомирського і Київського мирових округів.

Юнаком займався хлібною і соляною торгівлею. Під час Кримської війни (1853–56) його прибутки разом з батьком і двома братами Федором (1832–94) та Семеном (1839–93) були значно збільшені за рахунок поставок для російської армії і Шосткинського порохового заводу. У 70-х рр. 19 ст. він став орендатором, займодавцем і власником багатьох цукрових заводів навколо Глухова і майже по всій Україні.

Він також був обраний членом Глухівської повітової училищної ради, а потім і попечителем Глухівської прогімназії. У 1859 став попечителем Кролевецької міської лікарні, у 1860 – директором Глухівського товариства опіки над в'язницями, у 1874– обраний попечителем дитячого притулку ім.Терещенка.

Певну частину своїх доходів Терещенко надавав для потреб народної освіти, на благодійні цілі як у Глухові, так і в Києві, куди він з сім'єю переїхав на постійне помешкання у 1875. За його кошт у Глухові було придбано обладнання для ремісничого училища і жіночої торгівельної школи, збудовано Трьох-Анастасіївський храм у Глухові.

М.Терещенко на благодійні цілі надав більше 5 млн. крб. Глухову, Києву, С.-Петербургу, Москві. Із них близько 1,5 млн. були витрачені на будівництво у Глухові учительського інституту, чоловічої і жіночої гімназій, ремісничого училища вищого типу, безкоштовної лікарні Св. Єфросинії, корпусів земської лікарні, Трьоханастасіївського собору, розширення створеного його батьком притулку для бідних дітей-сиріт, облаштованих і забезпечених ним разом з братом Федором. Будучи попечителем майже всіх цих закладів

М.Терещенко збільшував основний капітал кожного з них до обсягу, який забезпечував їх існування відсотками з цього капіталу. У міському банку зберігалися перераховані ним кошти, на відсотки з яких місто роздавало на свята Різдва і Великодня допомогу бідним.

М.Терещенко виділяв кошти монастирям і церквам, сприяв шкільному будівництву у Сибіру. Крім цього будував нічліжки у Києві для бездомних. Значна частина прибутків підприємця була направлена для знедолених у С.-Петербурзі, Москві, Чернігові, Новгород-Сіверському, Ніжині та ін. На кінець життя Миколи Артемовича сума його благодійних пожертвувань становила понад п'ять млн. руб., і тільки на потребу Києва – до двох млн. руб.

За благодійницьку і меценатську діяльність одержав чин таємного радника, звання почесного громадянина м. Глухова і м. Києва, нагороджений російськими орденами, орденом Білого Орла.

Помер 19 січня 1903 у Києві, похований у Глухові, в усипальниці Трьоханастасіївського собору поряд з батьками і братом Федором.

З 1931 у будинку А.Терещенка містився Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі (з 1992 – Інститут луб'яних культур Української академії аграрних наук).

У цьому будинку також з травня 1938 по липень 1969 працював Рум'янцев Олександр Харитонович (1904–75) – науковець, секретар Глухівського підпільного райкому партії.

З травня 1938 працював в інституті науковим співробітником. Роботу молодого дослідника перервала німецько-нацистська окупація.

У серпні 1941 увійшов до складу Глухівського райкому партії, був одним з організаторів партизанської боротьби і підпільних груп на теренах Глухівського та інших районів. Рішенням Сумського підпільного обкому КП(б)У від 11 листопада 1942 О.Рум'янець призначений виконуючим обов'язки редактора обласної підпільної друкарні. Після загибелі Г.Ковальова у березні 1943 О.Рум'янець стає секретарем підпільного райкому та здійснює координацію і керівництво боротьбою проти німецько-нацистських окупантів до повного визволення району.

З вересня 1943 по липень 1946 він був першим секретарем Глухівського райкому КПУ. З серпня 1946 по липень 1969 знову працював у колективі науково-дослідного інституту луб'яних культур. Помер у 1975.

Будинок не зазнав значних перебудов і втрат, проте частково втрачено декор інтер'єрів. У 1992 проведено ремонтно-реставраційні роботи.

Будинок має Г-подібний план. Вузьке рамено, витягнуте вздовж вулиці, має коридорне розпланування з однобічним розташуванням кімнат. Широке прямокутного плану рамено з ризалітами, що прилягає з боку двору, поставлене перпендикулярно до вулиці. Воно має внутрішнє розпланування, близьке до дворядної анфілади. Головний вхід влаштовано на дворовому північному фасаді. З вестибуля на другий поверх ведуть широкі двомаршеві сходи, всі елементи яких, у т. ч. сходи й огородження, виконано в техніці чавунного декоративного литва.

Архітектурне вирішення – в стилевих формах історизму з переважанням неоренесансних мотивів. Стіни членуються лопатками й горизонтальними гуртами; у межах першого поверху наріжні лопатки рустовані. Вікна першого поверху аркові, облямовані профільованою лиштвою. Вікна другого поверху прямокутні, з простою лиштвою. Південний фасад симетричний, фланкований двома ризалітами пластичних обрисів, що увінчуються лучковими щипцями. Вінчає будівлю карниз з зубчиками. В інтер'єрі частково зберігся первісний декор: профільовані гурти й ліплення стель, різьблені двері, кахляні груби тощо.

Будинок має підвал. Підмурки цегляні стрічкові. Стіни муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковано й побілено. Фасади пофарбовано жовтою вохрою з білими деталями. Перекриття плоскі, балкові. Дахи напівщипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

У 1981 на фасаді будинку на честь О.Рум'янцева було встановлено чавунну меморіальну дошку з написом. (нині тимчасово відсутня).

Глухівський будинок Терещенків є визначною пам'яткою історії та архітектури, оскільки це родова садиба родини видатних історичних діячів, добродійців Глухова. За своїми архітектурними якостями будинок належить до найімпозантніших історичних будівель міста [1155].

*Віктор Вечерський
Валерій Бєлашов*

283. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Автомобіль «ГАЗ-ММ», 1981 (іст.).

Вул. Путивльська, 68. По правий бік вул. Путивльської, біля входу в АТП-15939.

До перших автомобілів, що випускались Горьківським автомобільним заводом у 1936, відноситься автомобіль ГАЗ-ММ. Він набув широкого використання в роки другої і третьої п'ятирічок, Другої світової війни, відбудови народного господарства. У 1981 один з автомобілів ГАЗ-ММ було встановлено на залізобетонному постаменті /1,7 м/, облицьованому плитами з мармурового дрібку. На чоловому боці постаменту – напис [1156].

Валерій Бєлашов

284. Пам'ятний знак викладачам та учням Глухівського технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства, які загинули в роки Другої світової війни, 1975 (іст.).

Вул. Терещенків, 70. У центральній частині подвір'я агротехнічного коледжу.

На фронтах Другої світової війни загинуло 54 викладачів та учнів колишнього Глухівського технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства (нині Глухівський агротехнічний коледж при Сумському аграрному університеті).

У травні 1975 на честь загиблих встановлено пам'ятний знак: дев'ятиметрове панно /9,0 x 6,7 м/ на частині північної стіни громадського корпусу, із зображенням воїна у верхній частині і написом під ним.

У нижній частині панно обкладено світло-коричневим гранітним каменем, з правого боку – рельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни і металева дошка з написом. Поруч з нею – три металеві дошки з прізвищами загиблих. Перед панно – розетка Вічного вогню у формі п'ятикутної зірки, з правого боку від нього, на постаменті, встановлено протитанкову 57-мм гармату, зразка 1943. Автор пам'ятного знаку – художник В.Ігнатов [1157].

Валерій Бєлашов

285. Пам'ятний знак жертвам аварії на ЧАЕС, 2001 (іст.). Вул. Києво-Московська.

Автори: скульп.В.Голуб, Д.Коршунов, архіт. В.Грибан. Розміри: висота стели – 2,15 м, постамент – 0,22 x 0,6 x 0,6 м.

305 глухівчан було відправлено на ліквідацію аварії на ЧАЕС. Це – медичні працівники центральної районної лікарні і районної санітарно-епідеміологічної станції, об'єднаний загін Глухівського відділу міліції, водії «Райсільгосптехніки» і «Сільгоспхімії», автопідприємства АТП-15939, робітники заводів агрегатних вузлів, «Електропанель», м'ясокомбінату, держлісгоспу, РЕМ, механізатори з агро товариств району, працівники інших установ і організацій. Станом на 2001 постраждалими від наслідків аварії вважаються 2312 глухівчан, 81 сім'я вихідців з Поліського району Київської обл. знайшли притулок на Глухівщині. На території Глухівського р-ну мешкає 1326 потерпілих від Чорнобильської катастрофи, 1127 з них – діти.

У 2001 на честь глухівчан, постраждалих від аварії на ЧАЕС, на невеликому земляному пагорбі встановлено пам'ятний знак: декоративну вертикальну композицію з вкритого мідним листом залізобетону на такому ж за матеріалом прямокутному постаменті. Зображує стилізоване палаюче полум'я, що огортає стебла чотирьох квітучих троянд. Перед пам'ятником – похилена чавунна плита з написом: «Жертвам Чорнобильської трагедії 1986 – 2001 рр.» [1158].

Надія Подоляка

Галина Склярєнко

286. Пам'ятне місце садиби Боргнианського Д.С., пам.знак 2002 (іст.). Пл. Соборна. У північній частині площі.

На цьому місці, біля Троїцького собору і Миколаївської церкви, свого часу стояв садибний будинок, у якому до 1758 мешкав Д.Бортнянський.

Бортнянський Дмитро Степанович (1751–1825) – відомий український композитор, діяч світової культури, засновник духовного хорового співу.

Народився у м. Глухів. Початкову музичну освіту одержав у Глухівській музично-співацькій школі, потім співав і навчався теорії музики в придворній співацькій капелі в С.-Петербурзі. З 1769 по 1779 навчався за кордоном. Поставив в Італії три свої опери: «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій».

Після повернення до Росії Д.Бортнянський став капельмейстером при царському дворі, а потім директором придворної співацької капели. Писав не тільки духовну музику, а й опери (як-то «Свято сеньйора», «Сокіл», «Син-суперник або сучасна Стратоніка»), концертні увертюри, симфонії, сонати, романси. Він – автор військово-патріотичної кантати «Співець у стані російських воїнів» і «Пісні ратника» на слова В.Жуковського. Поряд з М.Березовським створив новий тип хорового концерту, дав перші зразки фортепіанної сонати. Помер у С.-Петербурзі.

У 2002 на місці садиби, де народився Д.Бортнянський, встановлено пам'ятний знак з барельєфним зображенням композитора, відлитим з бронзи. Під зображенням – напис [1159].

Валерій Бєлашов

287. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1964 (іст.). Вул. Петровського.

У центрі мікрорайону Усівка, біля школи № 5.

На фронтах Другої світової війни загинуло 118 жителів мікрорайону, особливо під час битви за Дніпро і визволення Києва, у вересні-жовтні 1943.

У 1964 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск /2,5 м/. В основу обеліску закладено капсула з листом до тих, хто буде жити у 2045. На чоловому боці обеліску – дошка з написом та прізвищами загиблих [1160].

Валерій Бєлашов

288. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). З правого боку вул. Васильченка на території с. Сліпород.

На фронтах Другої світової війни 1941 – 45 загинуло 38 мешканців села.

У 1980 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено прямокутну залізобетонну вертикальну стелу /2,5 x 1,1 м/ з зіркою і написом у верхній частині. По боках – барельєфне зображення факела, ордена Великої Вітчизняної війни та дати «1941 – 1945». У середній частині стели закріплено металеву меморіальну дошку з прізвищами загиблих, у нижній – напис. На бокових частинах чотирьох сходинок, перед стелою встановлені дві урни [1161].

Валерій Бєлашов

289. Пам'ятний знак Шевченку Т.Г., 1991 (іст.). Вул. Матросова.

Пам'ятний знак стоїть на невеликому майдані трикутної конфігурації на перетині вулиць Матросова, Веригінської і Зарічної. Має вигляд стилізованого верстового стовпа /3,0 м/ на ступінчастому п'єдесталі, увінчаний хрестом. Матеріал – залізобетон. На східній грані було встановлено металеву плиту з написом. Над текстом – невелике барельєфне зображення Т.Шевченка. Зараз металеву плиту замінено на гранітну.

Об'єкт має значну історико-меморіальну цінність, як пам'ятка, пов'язана з Т.Шевченком. Т.Шевченко тричі побував у Глухові: вперше у лютому 1844, вдруге у квітні 1845, втретє – у серпні 1859. Своє перебування у місті він описав у повісті «Капитанша». Згадки про Глухів є у поемі «Сон» та поезії «Іржавець». При перепохованні Т.Шевченка у травні 1861 труну з його прахом везли через Глухів і тут вона 4 (16) травня заночувала. У пам'ять про ці події у травні 1991, до 130-річчя перепоховання поета під час проведення Всеукраїнської акції «Останнім шляхом Кобзаря» у Глухові на старому Київському шляху відкрито пам'ятний знак [1162].

290. Пам'ятник Березовському М.С. і Бортнянському Д.С., 1995 (мист.). Пл. Рудченка. Автори – ск. І.Коломієць, архіт. А.Ігнащенко, В.Грибан. Вис. скульптур – 2,4 м, постаментів – 4,0 x 3,7 x 1,6 м.

Березовський Максим Созонтович (174 –77) та Бортнянський Дмитро Степанович (1751–1825) – видатні композитори 18 ст., уродженці Глухова. В історію музики увійшли, перш за все, як автори хорових духовних композицій. Вони створили новий, класичний тип російського хорового концерту у якому використані досягнення опери, поліфонічного мистецтва 18 ст., класичних форм інструментальної музики.

З творів Березовського (12 концертів, хорові духовні композиції і ін.) збереглись лише деякі. Найбільш відомий серед них концерт «Не отвергай меня во страсти».

Бортнянському належить 35 концертів для 4-голосного змішаного хору, 10 концертів для 2 хорів, ряд інших хорових духовних композицій, а також світські хори, в т. ч. патріотична хорова пісня «Певец во стане русских воинов» на слова Жуковського (1812).

Пам'ятник встановлено у 1995. Композиція складається з трьох частин – двох бронзових статуй і великого п'ятисвічного бронзового канделябра, що розташовані по кутах трьохступінчастого гранітного стереобату у формі рівнобічного трикутника (в плані) з увігнутими боками. Кожна частина має свій трапецієподібний (в плані) постамент, вищий за стереобат. Статуї розміщені на фронтальному боці, що орієнтований на глядача і є основою трикутника, а канделябр – на його верхівці.

На лівому постаменті – постать Д.Бортнянського, зображеного в камзолі і перуці (за модою кін. 18 ст.) Постаць трохи напружена, ліва рука піднята і зігнута в лікті – поза і жести диригента.

На правому постаменті – М.Березовський. Композитора зображено зі схиленою до скрипки головою. Непокірне довге жорстке волосся і увесь зовнішній вигляд музиканта промовисто свідчать як про його нескореність, так і про трагічну долю.

На звороті постаменту канделябра напис. Незважаючи на професійний рівень виконання, наявність необхідного розповідного елемента і вдале художнє вирішення композиції в цілому, масштабні співвідношення пам'ятника (особливо низький стереобат-трикутник) надають йому невиправданої камерності станкового твору, що в свою чергу не відповідає просторовим масштабам оточуючого середовища [1163].

Ірина Павленко

291.

292. Пам'ятник на честь загиблих воїнів-інтернаціоналістів, 2000 (іст., мист.). Вул. Києво-Московська. Автори: ск. В.Голуб, Д.Коршунов, арх. В.Грибан. Розміри: вис. скульптури – 2,1 м, постаменту – 0,5 м.

З 1979 по 1989 у бойових діях у складі Збройних сил СРСР на території Демократичної Республіки Афганістан брали участь 267 уродженців Глухова та Глухівського району. Загинули 6 воїнів: М.Шеремет (м. Глухів), М.Антипенко (с. Баничі), В.Мічурін (с. Семенівка), М.Оничко (с. Слоут), М.Свириденко (с. Полошки), І.Тюльпа (с. Привілля). Поховані на кладовищах Глухова та Глухівського району.

Пам'ятник являє собою вкриту мідним листом бетонну фігуру молодого воїна радянської армії на прямокутному постаменті, встановлену на невисокому штучному земляному пагорбі.

Солдат зображений на повний зріст, з непокритою головою, права, опущена вниз рука тримає гвинтівку, ліва, зігнута в лікті, притиснута до тулуба. Накінута на плечі плащ-палатка спадає на спину. Загальна фронтальність композиції динамізована завдяки підкресленій позі контрпосту. Пластика скульптури – реалістична, ретельно відтворює деталі військової амуніції (сумка на поясі, ремні через плече та ін.) Перед пам'ятником укріплена похила чавунна дошка з написом: «Загиблим глухівчанам в афганській війні 1979–1989 рр.»

Пам'ятник розташований серед типової сучасної забудови, на тлі якої вирізняється чітким силуетом. Розрахований на близькі точки огляду [1165].

293. Пам'ятник партизанам Глухівщини, 1973 (іст.). Вул. Терещенків. У кінці вул. Терещенків, біля Скоропадського озера.

На Глухівщині з вересня 1941 по лютий 1942 діяв партизанський загін під командуванням П.Кульбаки, з лютого 1942 – партизанські з'єднання під командуванням С.Ковпака та ін. відомих керівників партизанського руху. Партизани Глухівщини брали участь у рейдах по території Білорусії, Правобережної України, Карпат, Польщі.

У січні 1943 для заміни партизанів, які вирушили у рейд, був створений другий партизанський загін під командуванням І.Чайки, а після його загибелі – В.Чубуна. Тільки бійцями цього загону було знищено більше ніж 500 окупантів, підірвано 14 залізничних мостів, пущено під укіс декілька ешелонів з гітлерівцями, підірвано декілька десятків автомашин з вантажем та живою силою ворога. Багато партизанів віддали життя за Батьківщину та померли від ран у післявоєнні роки.

У 1973 на честь партизанів, встановлено монумент «Партизанам Глухівщини». Посеред круглого насипу /0,8 м/, на тригранному бетонному пілоні /4,5 м/ встановлено залізобетонну скульптуру партизана /3,0 м/. На чоловому боці пілону – напис [1166].

Валерій Бєлашов

294. Пам'ятник Циганку В.О., 1972 (іст., мист.). Пл. Рудченка, на бульварі, посеред площі, чолом обернений до вул. Києво-Московської. Автор пам'ятника – ск. І.Горовий. Вис. погруддя – 1,0 м, постаменту – 2,1 м.

Циганок Василь Омелянович (1892, с. Студенок Глухівського повіту – 01.02.1918, там же) – голова Глухівського ревкому, командир червоногвардійських загонів.

Народився у селянській родині. У рідному селі закінчив парафіяльну школу. З 1913 служив у Балтійському флоті. У жовтні 1917 брав активну участь у взятті Зимового палацу. До Глухівського повіту надісланий Петроградською партійною організацією, разом з декількома більшовиками для боротьби з Українською Центральною Радою. У ніч з 31 грудня (13 січня) 1917 – на 1 (14) січня 1918 селянські загони під загальним керівництвом В.Циганка та Московський червоногвардійський загін особливого призначення керований О.Знаменським розпочали боротьбу за м. Глухів. Після бою з вірними Центральній Раді підрозділами, зокрема «куреном смерті», о 7-й годині ранку більшовики на чолі селянських загонів захопили м. Глухів. З (16) січня 1918 уповноважені від містечок і сіл Глухівського повіту головою ревкому обрали В.Циганка. За рішенням другого повітового з'їзду Рад у січні 1918 його було призначено командиром червоногвардійських загонів.

Василь Циганок загинув від випадкового вибуху гранати, яку він встиг викинути у вікно, але осколками червоногвардійцю було нанесено багато поранень і через декілька днів він помер у військовому шпиталі. Похований у братській могилі учасників Громадянської війни у с. Студенок.

У 1972 відкрито пам'ятник: бюст із сірого граніту, встановлений на постаменті у вигляді гранітної брили, з якої виростає чотириохгранный п'єдестал. На чоловому боці постаменту – напис.

Червоноармієць зображений без головного убору, в матросці і тільняшці, яку видно на грудях у вирізі коміру. В енергійному повороті голови, що порушує фронтальність композиції, у виразі обличчя ясно читається цілеспрямованість, готовність до боротьби. Ізольованість від оточуючої забудови та розташовані навкруги дерева допомагають візуальному і емоційному сприйняттю пам'ятника [1167].

Валерій Бєлашов

Ірина Павленко

295. Прибутковий будинок Бештака, поч. 19 ст.–2-а пол. 19 ст. (архит., іст.). Вул. Т.Шевченка, 12.

Мурований двоповерховий будинок розташований в історичному середмісті Глухова на розі двох головних вулиць – Києво-Московської і Т.Шевченка (колишньої Романівської).

За містобудівним значенням є рядовою будівлею, що формує забудову наріжної частини кварталу.

Одноповерховий мурований будинок зведено на поч. 19 ст. після знесення земляних валів глухівської фортеці, коли на їх місці утворилася Базарна площа. Первісно він мав торговельну функцію. Своїм об'ємом він фіксував східний бік Торговаї чи Базарної (згодом – Румянцевської) площі на перетині її з вулицею Києво-Московською. У 2-й пол. 19 ст. будинок зазнав радикальної реконструкції: замуровано відкриту аркаду першого поверху, надбудовано другий поверх, з двору прибудовано два ризаліта. На поч. 20 ст. будинок належав глухівському промисловцю, власникові пивоварні Бештаку Андрію Семеновичу. Тоді на першому поверсі містилося 4 магазини, кожен з яких мав окремий вхід з Румянцевської площі. А на другому поверсі 13 грудня 1908 було відкрито сінематограф «Люзія», власником якого була В.Конашевич з Чернігова – дружина глухівського справника, надвірного радника Конашевича. У цьому сінематографі юний О.Довженко (1894–1956) під час навчання в Глухівському учительському інституті протягом 1911–14 пізнався з мистецтвом кіно. Протягом 20 ст. будинок зазнав деяких перебудов та внутрішніх перепланувань. Останні ремонти проведено в 1992 та 2003.

Будинок прямокутний у плані, з двома дворовими ризалітами. Розпланування першого поверху традиційне для торговельних споруд поч. 19 ст.: 4 торговельні приміщення, розташовані в шерех уздовж вул. Т.Шевченка, розділені капітальними стінами й займають усю глибину корпусу. Первісно вони відкривалися до вулиці відкритими аркадами. З двору прибудовано 2 блоки допоміжних приміщень, де містяться і сходи на другий поверх. Другий поверх не має капітальних внутрішніх перегородок, його розпланування неодноразово змінювалося.

Фасади вирішено в традиційних класицистичних формах. Провідним архітектурним мотивом є аркада першого поверху. Його стіни рустовані. Вікна другого поверху прямокутні, без облямувань, мають рельєфно виділені замкові камені. Пофарбування фасадів традиційне для класицизму – жовта вохра.

Перекрыття плоскі балкові, підлоги й сходи дерев'яні, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Будинок А.Бештака має значну історико-меморіальну й архітектурну цінність як перший кінотеатр Глухова, що зберігся, а також як єдина збережена донині класицистична торговельна споруда міста поч. 19 ст. [1168]

Віктор Вечерський

296. Ремісничє училище ім. Терещенка М., 2-а пол. 19 ст.–1904 (архт.). Вул. Терещенків, 70.

Дуже видовжена Г-подібного плану одно-двоповерхова будівля фіксує північну межу історичного середмістя, розташувалась на правому березі пересохлого струмка Нетечі (Малотечі) на початку колишнього передмістя Білополівки біля Шостенської вулиці (за радянської доби – вул. Леніна, нині – вул. Терещенків). З південного боку до ділянки прилягає міський стадіон. Причлковим фасадом будівля виходить на червону лінію вулиці, відіграючи роль архітектурного акцента серед прилеглої малоповерхової забудови. Ремісничє училище вищого типу імені М.Терещенка засновано в 1899 коштом видатного українського промисловця, громадського діяча і мецената, почесного громадянина міст Глухова і Києва, колишнього міського голови Глухова Терещенка Миколи Артемовича (1819–1903). Для розміщення училища він придбав будинок колишньої військової казарми й перебудував його в 1899–1904 за проектом архітектора Київського навчального округу Миколи Ракінта.

На базі ремісничого училища, яке у 1919 було реорганізоване у професійно-технічну школу, у 1929 було створено технікум механізації сільського господарства. У цьому будинку з липня 1937 по серпень 1940 працював на посаді директора технікуму, секретар Глухівського підпільного райкому партії Г.Ковальов (1905–43).

Підпільний райком партії у складі Г.Ковальова, О.Рум'янцева, І.Клещенка почав роботу з перших днів німецько-нацистської окупації. Його очолив Г.Ковальов. Підпільний райком

діяв у Глухівському партизанському загоні. До складу районної партійної організації входило 53 члена та кандидата у члени партії. За три місяці її роботи було встановлено тісний зв'язок з населенням сіл Глухівського та Шалигинського районів, проведено більше 20 зібрань та мітингів, розповсюджено до 10 тис. листівок. Підпільний райком керував організацією бойових дій Глухівського партизанського загону та патріотичних груп. У березні 1943 секретар райкому Г.Ковальов загинув.

Мурована будівля училища складалася з трьох корпусів. Значних перебудов і втрат будівля не зазнала, за винятком деяких декоративних деталей на фасадах та в інтер'єрі, а також елементів упорядження подвір'я. Ремонтно-реставраційні роботи здійснено у 1992–93.

Будівля розміщена на схилі, що спадає в західному напрямку, до долини р. Есмані. Відтак кожен з трьох корпусів, що формують лінійну композицію, витягнута зі сходу на захід, має свою поверховість: східний корпус одноповерховий, західний – двоповерховий на підвалі, а середній – двоповерховий, з'єднаний з західним і східним одноповерховими вставками. Розпланувальна структура всієї будівлі коридорна, з одnobічним розташуванням аудиторій, які всі орієнтовані на південь.

Будівля вирішена в архітектурних формах історизму, застосованих дещо еkleктично. Західний корпус – у стилістиці провінційного класицизму; решта корпусів – у стильових формах романтизму з домінуванням неоготичних мотивів. Західний корпус має рустовані фасадні площини першого поверху, портик тосканського ордеру на другому поверсі в центральній кріповці південного фасаду й аналогічний двоколонний портик на західному фасаді. З арсеналу форм неокласицизму походять такі елементи й деталі як горизонтальні імпости й архивольти аркових вікон, розвинений антаблемент, трикутні фронтони. Основними засобами архітектурної виразності неоготичної частини будівлі, що має два симетрично розташовані тривіконні ризаліти, є метричний шерег вузьких вікон – прямокутних на першому поверсі, аркових – на другому, з масивними сандриками, підвіконними поличками, розвиненим зубчастим фризом і карнизом. Вікна другого поверху в ризалітах мають стрілчасті завершення.

Підмурки стрічкові бутові, стіни цегляні, потиньковані й побілені, перекриття плоскі по дерев'яних балках, сходи дерев'яні, підлоги дощаті й цементні. Будівля первісно обігрівалася голландськими грубами. Нині опалення водяне. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Фасади мають двобарвне пофарбування, кольори якого неодноразово змінювалися.

За своїми архітектурними якостями ця будівля є однією з найоригінальніших серед навчальних закладів зламу 19–20 ст., пам'яткою громадсько-просвітницької діяльності родини Терещенків. У 1981 на фасаді будинку колишнього технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства (нині Глухівський агротехнічний коледж при Сумському аграрному університеті) встановлено чавунну меморіальну дошку на честь Г.Ковальова з написом [1169].

*Віктор Вечерський
Валерій Белашов*

297. Садиба Александровичів, сер. 19 ст. (архіт.). Вул. Лугова, 3, 11, 13.

Садиба міститься у правобережному передмісті Глухова – Синявці, неподалік берега р. Есмань, навпроти історичного середмістя. Садибна ділянка прямокутна в плані, витягнута в меридіональному напрямку вздовж річки, що зумовлено ландшафтом – конфігурацією надзаплавної тераси. Головний будинок та флігелі також розташовані меридіонально. За радянської доби колись єдина велика садиба була поділена на кілька домоволодінь (вул. Лугова, 3, 5, 7, 9, 11, 13). Під № 13 зберігся головний будинок садиби, а під № № 3, 11 – флігелі. Усі будівлі поставлені зі значним відступом від вулиці, в глибині садиб. Вони одноповерхові, дерев'яні, зовні обкладені цеглою. Підмурки цегляні стрічкові, стіни з бруса та цегли. Фасадні площини головного будинку потиньковані й побілені, а флігелів – побілені по цегляному обмуруванню. Перекриття плоскі, по

дерев'яних балках, підлоги й сходи дощаті. Опалення пічне. Вальмові та шипцеві дахи по дерев'яних кроквах укриті шифером.

Головний будинок збудований у сер. 19 ст. власниками садиби – місцевими дворянами Александровичами, що походять зі старого козацько-старшинського роду. До цього роду належали Тихон Олександрович – префект і професор піітики й риторики Київської академії у 1-й пол. 18 ст., а також Митрофан Олександрович (М.Александрович, 1837–81) – письменник, історик і земський діяч на Чернігівщині. Наприкінці 19–на поч. 20 ст. садибою володів піаніст І.Александрович, діяльність якого справила вплив на тогочасне культурне життя Глухова. Два флігелі садиби, що дійшли до нашого часу, збудовані у 2-й пол. 19 ст. Первісно всі будівлі були суто дерев'яними, з дерев'яним фасадним декором. Головний будинок обмурували зовні цеглою у 1870-х рр., а флігелі – наприкінці 19 ст.

297.1. Головний будинок (архїт.). Прямокутний у плані. Садовим фасадом з терасою звернений на схід, у бік історичного середмістя. Фасади вирішено в архітектурних формах пізнього провінційного класицизму: західний фасад симетричний, був фланкований обабіч двома ганками (нині вони втрачені). Східний фасад дисиметричний, оскільки тераса зміщена стосовно вісі симетрії. На фасадах – великі прямокутні вікна, фланковані півколонками спрощеного композитного ордера й увінчані прямими горизонтальними сандриками. В інтер'єрі збереглося кілька первісних груб з полив'яними кахлями.

Будинок неодноразово зазнавав внутрішніх перепланувань: його первісне анфіладне розпланування у 1930-х рр. було перероблено на коридорне з двобічним розташуванням кімнат. Між 1950 і 1980 рр. втрачено двоколонні ганки західного фасаду і чотириколонну терасу на садовому фасаді. Протягом 1980-х рр. втрачено частину капітелей півколон, які фланкують вікна. До всіх фасадів зроблені дерев'яні дисгармонійні за формами прибудови.

297.2. Великий флігель (архїт.). Вул. Лугова, 3. Міститься в північному кінці історичної садиби, поблизу вул. Матросова. Він має підвал під частиною корпусу. Будинок прямокутного плану, дисиметричний, з гранчастим ризалітом на західному фасаді й уступом на східному. Фасади вирішено у формах так званого цегляного стилю: вікна прямокутні, мають вигадливі сандрики й підвіконні полицки; вінчає фасади зубчастий карниз. Значних перепланувань цей флігель не зазнав. Протягом 20 ст. прибудовано кілька дерев'яних тамбурів, веранд, комірчин тощо.

297.3. Малий флігель (архїт.). Вул. Лугова, 11. Стоїть біля головного будинку, з північного боку. Він прямокутний у плані, з верандою. Найвиразніше пластичне оздоблення має причілковий південний фасад, звернений до головного будинку: прямокутні вікна мають оригінальної форми наличники, що складаються з лопаток, які фланкують вікно, та сандрика килевидних обрисів. Фасади вінчає карниз з декоративним фризом.

Обидва флігелі є невід'ємними складовими садибного комплексу. Садиба Александровичів становить значну історико-архітектурну цінність як рідкісний і характерний зразок приміської дворянської садиби сер. 19 ст. [1170]

Віктор Вечерський

298. Садиба Неплюєвих, 19 ст. (архїт., іст.). Вул. Києво-Московська, 37.

Садиба розташована в східній частині історичного середмістя поблизу історичного комплексу навчальних закладів – Учителського інституту, чоловічої гімназії та ремісничого училища ім. Ф.Терещенка. Займає наріжну ділянку біля перетину вулиць Києво-Московської та Інститутської (первісно – Квасніковської, згодом – К.Маркса) в оточенні фронтальної з розривами малоповерхової забудови. Садиба розпланована таким чином, що головний будинок займає наріжне становище, виходячи чолом і причілком на червоні лінії вулиць, відповідно, Києво-Московської та Інститутської. Поряд з будинком на червону лінію вул. Києво-Московської причілком виходив господарський флігель (не зберігся); між ним і головним будинком містилася брама головного в'їзду на садибу. В тилу головного будинку є невеликий двір нерегулярної конфігурації в плані, по периметру якого були розташовані ще три прямокутні в плані господарські будівлі, у т.ч. стайня і

каретний сарай. На сьогодні дві з чотирьох господарських будівель утрачені, а ще дві – дуже перебудовані для потреб районного виконавчого комітету, що містився в головному будинку протягом 2-ї пол. 20 ст.

Садиба була заснована глухівським поміщиком Іваном Неплюєвим, нащадком одного з тимчасових правителів Малоросії часів російської імператриці Анни Іоанівни, одразу після реалізації класицистичного перепланування передмість Глухова у 1803–05 Мурований одноповерховий головний будинок збудований у 1-й тр. 19 ст. У 1860-х рр., за власника М.Неплюєва, будинок перебудували: на чоловому фасаді розібрали чотириколонний портик, головний вхід перенесли на східну кріповку чолового фасаду, зробили новий фасадний декор. Зараз у садибі міститься Глухівська районна державна адміністрація.

Головний будинок має розпланувально-просторову структуру, традиційну для невеликих міських садибних будинків доби класицизму. Основний прямокутний у плані об'єм, звернений до вул. Києво-Московської, одноповерховий. Бічні рамена, звернені у двір, двоповерхові. Розпланування основного об'єму первісно було анфіладним, з дворядним розміщенням кімнат (зараз розпланування змінено шляхом замурування деяких дверних отворів та встановлення перегородок). Тут містилися вестибуль, зал і покої власника. Бічні рамена мають коридорне розпланування з однобічним розташуванням кімнат. Тут розміщувалася обслуга.

Чоловий і тильний дворовий фасади будинку симетричні. На чолі це підкреслено трикутним фронтоном на вісі симетрії, перед яким первісно був пристінний чотириколонний портик головного входу, розібраний у 1860-х рр. Завдяки кріповкам чоловий фасад має тривісну композицію. Це підкреслюють аркова форма вікон центральної кріповки та аттики, які були над бічними одновіконними кріповками (нині ці аттики втрачені).

Декор вуличних фасадів і дворових дуже відрізняється, що пов'язано з перебудовою 1860-х рр. Дворові фасади значною мірою зберегли первісні архітектурні форми. Середня частина основного об'єму виділена високими арковими вікнами з тягнутими архівольтами. Середнє вікно первісно було дверним отвором, що вів на терасу. Решта вікон прямокутні, облямовані профільованими наличниками. Вікна верхнього поверху бічних рамен мають пропорції «лежачого квадрату», облямовані наличниками й мають підвіконні полицки. Фасадні площини бічних рамен з двору членують пілястри тосканського ордера й завершують типові класицистичні карнизи зі значним виносом верхньої полицки. Дисгармонійними формами тут є міжповерховий зубчастий карниз і фільончасте декорування підвіконних ніш (результат перебудов 1860-х рр.).

Вуличні фасади мають багатший декор, що датується 1860-ми рр. Він відзначається мистецькою і стилістичною єдністю і не має дисгармонійних елементів. Чітко виділяються невисокий ступінчастий цоколь, площини стін, що вінчаються повним антаблементом з карнизом значного виносу і фризом, декорованим нішами-ширинками. Стіни членують канелюровані пілястри тосканського ордера з тонко проробленими базами. Великі прямокутні вікна мають дуже розвинені облямування: карнизна підвіконна полицка з підвіконною нішею, декорованою фільонками; отвір огинає профільований наличник і вінчає трикутний сандрик. Вся ця композиція облямована гуртом прямокутного обрису, що спирається на цоколь. Фасади мають традиційне для класицизму пофарбування: цоколь сірий, тло стіни жовте, деталі білі.

Декор інтер'єру значною мірою зберігся: скульптурне декоративне ліплення стель з рослинними мотивами, білі кахляні печі й каміни. На поч. 20 ст. за проектом художниці Гульової для цього будинку були виготовлені меблі в стилістиці віденської сецесії, проте вони не збереглися.

Будинок зведено з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Підмурки цегляні стрічкові. Стіни потиньковані. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Вальмові дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю.

З цим будинком пов'язані життя і діяльність видатного релігійного мислителя, педагога і громадського діяча М.Неплюєва (1851–1908), якому садиба перейшла від його батька й належала до смерті. Після закінчення Санкт-Петербурзького університету він перебував на дипломатичній службі, потім два роки вчився як вільний слухач у Петровській сільськогосподарській академії, після чого оселився в родовому маєтку в містечку Янполі Глухівського повіту. Він був прихильником ідей виховання дітей через працю і релігію. Для їх реалізації М.Неплюєв у 1880 відкрив початкову школу з пансіоном для сиріт поблизу Янполя на хуторі Воздвиженському. У 1885 тут було відкрито чоловічу й жіночу сільськогосподарські школи, на базі яких організувалося Хрестовоздвиженське трудове братство, якому М.Неплюєв у 1901 передав увесь свій маєток на хуторі Воздвиженському. Так з'явився унікальний в Європі феномен успішної, економічно й соціально спроможної комуні, заснованої на суто християнських цінностях. Ця комуні на багато років пережила свого засновника, дала Україні й Росії багатьох видатних людей і була знищена радянською владою в 1920-х рр.

М.Неплюєв був автором багатьох філософських, етичних, богословських праць: «Что есть истина?» (Лейпціг, 1893), «Совість (сторінка из жизни помещика)» (М., 1881), «Воздвиженская школа – колыбель трудового братства» (СПб., 1895), а також праць з проблем виховання і педагогіки. Свої погляди М.Неплюєв обстоював у публічних виступах в Росії та за кордоном. У 1900 його обрали почесним президентом міжнародного конгресу «Мир і єднання народів на порозі нового ХХ століття», що відбувся в Парижі й прийняв програму М.Неплюєва.

М.Неплюєв був також відомим колекціонером і меценатом. В його глухівському будинку зберігалася велика колекція старовинного живопису, меблів, порцеляни, інших творів декоративно-ужиткового мистецтва. На базі цієї колекції на поч. 20 ст. організовувалися виставки.

Тут, у будинку Неплюєвих, сталася подія, яка проклала шлях у велике мистецтво глухівському гімназистові Г.Нарбуту. 1906 тут було організовано велику мистецьку виставку, на якій експонувалися твори і класиків (Аполлона Мокрицького) і початківців. Юний Г.Нарбут експонував ілюстрації до книжки «Війна грибів», що мали успіх і принесли авторові значний гонорар. З цими грошима він вирушив до Санкт-Петербурга – за фаховим вишколом і славою провідного російського та українського графіка.

Садибний будинок Неплюєвих є одним з найкращих за якістю архітектурного вирішення і ступенем збереженості міських садибних будинків доби пізнього класицизму на Сумщині. Має значну історико-меморіальну цінність. З 1988 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 109-См. [1171].

Віктор Вечерський

299. Садибний будинок, поч. 19 ст. (архіт.). Вул. Терещенків, 34.

Мурований одноповерховий будинок розташований біля північної межі історичного середмістя на вулиці Шостенській (за радянської доби – Леніна, нині – Терещенків), до якої звернений причілкою. Стоїть поряд з ремісничим училищем ім. М.Терещенка та з сучасним стадіоном. За композиційним значенням є рядовим об'єктом, що формує забудову вулиці.

Споруджений на поч. 19 ст. як дворянський садибний будинок за зразковим проектом з серії 1805 – 09. Наприкінці 19 ст. було замуровано інтерколумнії південного портика, а на північному фасаді прибудовано прямокутного плану ризаліт. Протягом 2-ї пол. 20 ст. частково знищено фасадний декор та змінено пропорції вікон. У 1960-х рр. південний портик зруйновано. Незважаючи на перебудови і втрати, будинок зберіг свої об'єми й пропорції. Втрачені первісні форми можуть бути відновлені в разі реставрації.

Будинок прямокутний у плані, з ризалітом на вісі північного фасаду. Головний вхід первісно був на південному фасаді; зараз вхід на північному фасаді. Розпланування анфіладне: капітальними внутрішніми стінами будинок поділено на 6 кімнат. Первісні класицистичні стильові риси нині значною мірою втрачені. Будівля має цоколь, лапідарні

площини стін без жодного декору, квадратів вікна без облямувань. Вінчас будівлю простий карниз незначного виносу, оздоблений зубчиками.

Будинок не має підвалу. Підмурки цегляні стрічкові. Стіни муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковано і побілено. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Будівля становить історико-архітектурну цінність як рідкісний для Глухова зразок класицистичного дворянського садибного будинку поч. 19 ст. [1172].

Віктор Вечерський

300. Садибний будинок, 1915 (архіт.). Вул. Путивльська, 1.

Одноповерховий будинок займає наріжне становище в історичному середмісті на розі вулиць Путивльської і Першотравневої, фіксуючи їхні червоні лінії. За своєю композиційною роллю є рядовим об'єктом, що формує середовище.

Збудований у 1915 як приватний садибний житловий будинок. Протягом 20 ст. зазнав перебудов, під час яких частково змінено внутрішнє розпланування, з двору зроблено незначні прибудови. На поч. 1970-х рр. з півдня прибудовано великий одноповерховий цегляний корпус, який удвічі видовжив чоловічий фасад будівлі по червоній лінії вул. Путивльської. Без значних змін лишилися північний і західний фасади. Протягом радянської доби в будинку містилися різні установи та дитячі заклади.

П-подібного плану будинок має складне, багатоканімерне розпланування, наближене до анфіладного. Він має напівпідвал, виявлений на фасадах високим цоколем. Стрічкові підмурки й напівпідвал муровані з цегли, стіни першого поверху складено з дерев'яного бруса й облицьовано червоною цеглою. Відтак фасади вирішено в дещо архаїзованих архітектурних формах історизму з переважанням неоренесансних стильових рис. Стіни розчленовано пілястрами й увінчано розвиненим карнизом з зубчиками. Вікна мають масивні наличники з лучковими сандриками. Головний вхід з боку вул. Путивльської має ганок, зроблений за мотивами романських порталів у вигляді арки на колонах. Цей вхід акцентовано невеликим фігурним фронтоном.

Перекрыття плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги дощаті. Первісне опалення було пічним, теперішнє – водяне централізоване. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Цей садибний будинок має історико-архітектурну цінність як високомистецький зразок рядової житлової забудови Глухова поч. 20 ст., що формує традиційний характер середовища заповідного середмістя [1173].

Віктор Вечерський

301. Садибний будинок Біловського Г., 1855 (архіт., іст.). Пров. Радянський, 7.

Мурований одноповерховий будинок стоїть на західному боці головної площі міста – Соборної, навпроти західного фасаду Миколаївської церкви, виходячи чолом на червону лінію забудови. За композиційною роллю є рядовим об'єктом, що формує архітектурне середовище.

Збудовано у 1855 за проектом архітектора Анатолія Ассінга як власний садибний будинок глухівського 3-ї гільдії купця Біловського Георгія Остаповича. Первісно будинок був одноповерховим, на підвалі, з бічним дерев'яним флігелем на мурованому підвалі та двома дерев'яними воротами з боку площі. Протягом 20 ст. були втрачені флігель та ворота, а також аттик над середньою частиною чоловічого фасаду. Дещо змінено внутрішнє розпланування, проте капітальні стіни збереглися. У 1970-х рр. з південного боку до будинку прибудовано одноповерховий корпус гаражів.

Власник будинку Г.Біловський був діловим партнером знаменитого глухівського промисловця і мецената А.Терещенка. Зокрема, у 1851–56 вони власним коштом збудували для міста будинок присутствених місць на підмурках колишньої Малоросійської колегії (не зберігся). Дочка Г.Біловського – Пелагея Георгіївна була дружиною іншого видатного промисловця, громадського діяча і мецената – Миколи Артемовича Терещенка. На поч. 20 ст. представниця цієї родини, юна М.Біловська була

«музою» для молодого художника Георгія Нарбута. За його власними словами, «она со своей чуткой, светлой душой вообще имела влияние на мои работы того пери ода».

Будинок стоїть на схилі, так що на тильному фасаді підвал, перекритий циліндричними склепіннями, виділяється високим цоколем. Підвальні приміщення використовувалися як склади товарів. Чоловий фасад будинку симетричний, має сім вікон. Йому властиві яскраво виявлені класицистичні стильові риси. Пілястри виокремлюють середнє прясло фасаду з трьома вікнами. Наріжжя будинку акцентовані рустованими пілястрами. Прямокутні вікна облямовані тонко профільованими тягнутими наличниками й увінчані прямими сандриками на маленьких кронштейнах. Усі вікна мають профільовані підвіконні гурти. Вінчає будівлю карниз значного виносу.

Розпланування підвалу й першого поверху майже ідентичне, наближене до анфіладного, дворядного. Центром розпланувальної композиції першого поверху є вітальня, якій і відповідають три вікна по центру чоловічого фасаду. Будинок первісно мав два симетрично розташовані входи з дворового фасаду, обладнані дерев'яними ганками.

Стіни муровано з цегли, потиньковано й побілено. Підмурки цегляні, стрічкові. Первісно будинок обігрівався п'ятьма печами. Перекриття першого поверху плоске, по дерев'яних балках. Підлоги дощаті. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Будинок Г. Біловського є невід'ємним компонентом архітектурного комплексу центрального в місті Соборного майдану. Він має значну історико-архітектурну та історико-меморіальну цінність як добре збережений купецький житловий будинок середини 19 ст., пов'язаний з видатними глухівцями [1174].

Віктор Вечерський

302. Садибний будинок Кочубеїв, 1904 (архіт.). Вул. Т. Шевченка, 30.

Одноповерховий мурований будинок розташований у периферійній зоні історичного середмістя неподалік Вознесенського кладовища на вулиці Романівській (нині Т. Шевченка). Будинок поставлено посеред садиби зі значним відступом від червоної лінії. Чоловим є західний фасад, звернений до вулиці.

Збудовано у 1904 родиною Кочубеїв, які мали значні маєтності в Глухівському повіті (с. Ярославець). За радянської доби тут містилися дитячі заклади. Будинок не зазнав великих перебудов: внутрішнє розпланування збереглося, лише встановлено кілька перегородок; частково втрачено декор інтер'єру. У 1970-х рр. з півночі прибудовано двоповерховий цегляний корпус, який став дисгармонійною прибудовою. Зараз у будинку міститься дирекція Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Будинок прямокутний в плані, на підвалі, що позначено на фасадах високим цоколем. Фасади витримані в неокласицистичній стилістиці. Цоколь рустовано. Асиметричний чоловічий фасад має дві кріповки на 4 і на 2 вікна. Вони акцентовані пілястрами іонічного ордеру з тонко прорисованими капітелями. Кріповки вінчаються трикутними фронтонами, прикрашеними акротеріями й антефіксами. Стіни вінчає повний антаблемент з еkleктично декорованим фризом. Усі вікна прямокутні. В кріповках вони вкомпоновані в аркові ніші з раковинами в тимпанах. У западаючих площинах фасаду вікна мають геометризовані сандрики з маскаронами на замкових каменях. Підвіконні ніші в кріповках оздоблені балюстрадами.

Будинок має цегляні стрічкові підмурки. Стіни всередині й зовні потиньковані. Пофарбування фасадів класицистичне: жовте тло й білі деталі. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках, підлоги дощаті й паркетні, сходи дощаті. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Будинок Кочубеїв має велику історико-архітектурну цінність як зразок садибного будинку в стилістиці пізнього провінційного неокласицизму [1175].

Віктор Вечерський

303. Садибний будинок поміщика Лютого, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Києво-Московська, 34.

Мурований двоповерховий будинок стоїть в історичному середмісті, займаючи наріжну ділянку на перетині двох головних вулиць міста – Києво-Московської та Шостенської

(нині – Терешенків). Зараз пам'ятка оточена 5-поверховими житловими будинками 1960-х – 1970-х рр., які ізолюють її від простору Соборної площі. Первісно будинок П. Лютого був архітектурним акцентом Соборної площі, фланкуючи з півночі її головну містобудівну доміную – Троїцький собор (втрачений).

Зведено наприкінці 19 ст. як власний будинок відомої глухівської родини Лютих. До 1918 будинок належав П.Лютому – глухівському фотографу, котрий на поч. 20 ст. зафіксував чимало історичних об'єктів міста, у т.ч. й втрачених. За радянської доби тут містилися дитячі освітні заклади. Протягом 20 ст. втрачено балкон на південному фасаді, наріжний еркер і вежу з люкарною, всі фронтони. Наріжне вікно першого поверху перероблено на двері. Протягом 1992 – 94 фахівці Сумського філіалу інституту Укрпроектреставрація розробили проектну документацію на реставрацію пам'ятки, яка була здійснена протягом 1993 – 2000.

Будинок Г-подібного плану має два чолові фасади – південний і східний, наріжжя між якими зрізано й первісно було акцентовано прямокутним у плані еркером і вежею. Фасади вирішені в еkleктичних архітектурних формах з переважанням стилістики французького ренесансу і бароко: стіни рустовано на всю висоту й розчленовано лопатками й півколонками іонічного ордера. Прямокутні вікна мають вишукану лиштву й масивні прямі сандрики. Фасади вінчає повний антаблемент з розвиненим карнизом. Підвіконні ніші прикрашені ліпленим декором.

Будинок має підвал, цегляні стрічкові підмурки. Цегляні стіни зовні й в інтер'єрі потиньковані. Пофарбування фасадів двоколірне з жовтим тлом і білими деталями. Перекриття плоскі балкові, сходи дерев'яні та залізобетонні. Підлоги дощаті. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

Будинок П.Лютого має велику історико-архітектурну цінність як єдина збережена в місці високохудожня споруда зазначеного стильового напрямку і як компонент історично сформованої й нині значно спотвореної архітектурно-просторової композиції Соборної площі [1176].

Віктор Вечерський

304. Садибний будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Вознесенська, 46.

Одноповерховий будинок розташований у східній периферійній зоні історичного середмістя, займаючи кутову ділянку на перетині вулиць Києво-Московської та Вознесенської. Будинок поставлено з відступом від червоної лінії вул. Києво-Московської, до якої він звернений чолом. Причілок виходить на червону лінію вул. Вознесенської. Інформації про пршого власника не знайдено.

Протягом радянської доби в цьому будинку містилися різні установи. Він не зазнав значних перебудов і втрат: лише було замуровано головний вхід у ризаліті чолового фасаду, дещо змінено внутрішнє розпланування та втрачено деякі декоративні деталі (гратки тощо). Під час реставрації 1992 було відновлено головний вхід на чоловому фасаді та відтворено втрачені деталі.

Будинок складено з дерев'яного бруса на цегляному напівпідвалі, ззовні стіни обкладені цеглою і потиньковані. Основний абрис плану – прямокутний, з ризалітом на чоловому південному фасаді й двома ризалітами на тильному фасаді. Усі фасади асиметричні, вирішені у вишуканих формах неокласицистичної стилістики з впливом модерну. Центром композиції чола є ризаліт головного входу, вісь якого підкреслює арка, фланкована колонами іонічного ордера в антах. Завершує композицію спрощений антаблемент та ступінчастий аттик над ним. Вікна прямокутні, без облямувань, декоровані рельєфними гірляндами у надвіконних нішах. На тильному фасаді, який колись виходив у сад, є відкрита тераса з колонадою. Цей фасад композиційно більш розчленований, ніж чоловий. Внутрішнє розпланування багатокімнатне, поєднує риси коридорної та анфіладної систем. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Опалення первісно було пічним, нині – водяне.

Будинок має історико-архітектурну цінність як один з найпізніших зразків садибного будівництва в містах Лівобережжя [1177].

Віктор Вечерський

305. Садибний будинок Шапоріних, 2-а пол. 19 ст. (іст.). Вул. Матросова, 12. По правий бік вулиці.

Двоповерховий будинок стоїть у правобережній частині міста, на Веригині, поблизу колишньої Ярмаркової площі серед одноповерхової садибної забудови, в якій він відіграє роль архітектурного акцента. Чоловим видовженим фасадом будинок виходить на червону лінію вул. Матросова.

Збудований як власний будинок місцевої дворянської родини Шапоріних.

Протягом 20 ст. було дещо змінено розпланування другого поверху будинку, добудовано дерев'яні тамбур і веранду. У 1970-х рр. на чоловому фасаді встановлено меморіальну дошку з відповідним написом, а в будинку відкрито меморіальну кімнату Ю.Шапоріна.

Будинок прямокутний у плані, без підвалу, стоїть на цегляних стрічкових підмурках. Перший поверх муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині. Другий поверх складено з дерев'яного бруса, зовні обкладено цеглою і потиньковано. Архітектура вирішена в еkleктичних стильових формах, властивих рядовій житловій забудові Глухова 2-ї пол. 19 ст. Виділено цоколь і розвинений карниз вінчання, що має енергійний багатообломний профіль і смугу зубчиків. Основний житловий другий поверх від приземистого першого відділяє енергійно профільований горизонтальний гурт. Спарені пілястри членують фасадні площини на прясла, у кожному з яких – по два прямокутних вікна, облямованих тягнутими наличниками з рельєфно заглибленими підвіконними нішами. Фасади мають традиційне пофарбування: тло – жовта вохра, деталі – білі.

Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Опалення пічне. Підлоги дощаті. Дерев'яні сходи на другий поверх прибудовані ззовні, на садовому фасаді. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Власник будинку Шапорін Олександр був художником і фотографом, викладав малювання у Глухівському учительському інституті. Тут у 1887 народився і мешкав до 1906 Шапорін Юрій Олександрович (1887–1966) – видатний російський композитор, тричі лауреат Державної премії СРСР, народний артист СРСР.

Великий вплив на становлення світогляду Ю.Шапоріна мала атмосфера, що панувала у батьківському домі. У викладача Глухівського учительського інституту, живописця О.Шапоріна збирались як представники місцевої творчої інтелігенції, так і українські артисти, які гастролювали в Глухові. «В дитячі роки я пам'ятаю М.Заньковецьку, чудову, талановиту артистку, яка мала чудовий голос. Вона часто співала у нас, і я і моя мати їй акомпанували. У ті роки я зустрічався з відомими артистами Садовським і Саксаганським», – згадував Ю.Шапорін.

Під час навчання у Глухівській чоловічій гімназії Ю.Шапорін створив декілька музичних композицій, зокрема «Концертний вальс» для гімназичного симфонічного оркестру. Після закінчення гімназії навчався у Київському і С.-Петербурзькому університетах і С.-Петербурзькій консерваторії. За роки своєї творчої діяльності створив ряд визначних музичних творів. До вершин його творчості відносяться: симфонія-кантата «На полі Куликовом», ораторії «Сказання про битву за Руську землю», «Доколе коршуну кружляти», опера «Декабристи». Ю.Шапорін – автор музики до 25-ти кінофільмів, серед яких «Мінін і Пожарський», «Полководець Суворов», «Кутузов» та ін.; близько 50-ти романсів, більшість із яких створено на вірші О.Пушкіна, М.Лермонтова, А.Фета, Ф.Тютчева, О.Блока.

У двох кімнатах будинку композитора нині розміщена музейна експозиція. У 1974 на фасаді будинку Ю.Шапоріна встановлена чавунна меморіальна дошка з написом. Нині це багатоквартирний житловий будинок. Будинок Шапоріних має значну історико-меморіальну та історико-архітектурну цінність як добре збережений міський дворянський будинок 2-ї пол. 19 ст., пов'язаний з життям і діяльністю видатних мистців [1178].

Валерій Бєлашов

306. Символічна могила Ханенка М.Д., 1992 (іст.). Пл. Соборна У північно-східному куті церковного подвір'я Миколаївської церкви, в межах її огорожі.

Ханенко Микола Данилович (1691–1760) – двоюрідний внук правобережного гетьмана М.Ханенка. Одержав освіту в Київській академії. Служив у Генеральній військовій канцелярії військовим канцеляристом, обіймав посаду полкового судді і обозного Стародубського полку. У 1741 став генеральним хорунжим.

Написав два відомих щоденники: «Діаріуш або Журнал» (записи 1-ї пол. 1722) і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка» (1727–31, 1742–53). Перерва в написанні щоденників пояснюється тим, що Ханенко, разом з наказним гетьманом П.Полуботком і членами української делегації, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці в С.-Петербурзі. «Діаріуш або Журнал» – безцінне історичне джерело, що достатньо повно відображає історичні події і спосіб мислення української еліти.

М.Ханенко помер у 1760. За свідченнями Я.Марковича М.Ханенка відвезли для поховання у с. Городище Стародубського повіту (Брянська обл. Російська Федерація).

У 1992 на честь українського історика встановлено мармуровий пам'ятник з хрестом на верхівці /1,84 м/. На пам'ятнику вибито напис [1179].

Валерій Блашов

307. Спасо-Преображенська церква, 1765–1867 (архіт.). Вул. Спаська, 4.

Мурована однобанна церква розташована в історичному середмісті на площі Рудченка неподалік Трьох-Анастасіївської церкви. Силует Спасо-Преображенського храму потрапляє на вісі вулиць Путивльської та Шевченка, що збільшує його композиційно-видовий вплив. Відтак храм є однією з головних архітектурних домінант Глухова.

Дерев'яна Спасо-Преображенська церква, що стояла за межами загальноміських укріплень і тому називалася «Заградською», відома з кін. 17 ст. Вона була тридільною, триверхою. Між нею і головним фортечним валом лежала незабудована еспланада. Муровану церкву замість дерев'яної, що згоріла під час пожежі 1748, завершили будувати в 1765 коштом отамана Генеральної армії Григорія Кологривого під наглядом головного архітектора Глухова А.Квасова. Зразком правили Трьохсвятительська церква у с. Лемешах та Вознесенська церква у Коропі (обидві на Чернігівщині). На поч. 19 ст. у північно-західному куті церковного подвір'я спорудили муровану багатоярусну дзвіницю в стилі класицизму (зруйнована в 1930). У 1855 архітектор А.Ассінг розробив проект прибудови з заходу теплої церкви. Прибудову здійснено в 1867. При цьому було розібрано західну екседру первісного об'єму церкви.

За радянської доби церква була закрита. У 1970-х рр. влада мала намір її знести. Проект реставрації розробив у 1982 інститут Укрпроектреставрація. Перший етап реставраційних робіт було завершено 1992, другий – у 2004. З 1989 церкву повернуто релігійній громаді.

До перебудови 1867 споруда була строго центричною, симетричною щодо двох взаємно перпендикулярних вісей, з пірамідальним характером композиції. Належить до типу баштоподібних тетраконхів квадрифолієвого плану з добре виявленим в об'ємах центральним четвериком. Четверик хрещатий, з дуже короткими раменами, до яких за сторонами світу прилягають удвічі нижчі за рамена екседри, перекриті конхами. Центральний четверик за допомогою підпружних арок і трикутних пандативів несе масивний світловий восьмерик з восьмилотковим зімкнутим склепінням баястого характеру. Інтер'єр храму побудовано за принципом висотного розвитку центричного внутрішнього простору. Всі арки стягнуто парами залізних затяжок. Фасадний декор досить стриманий: кути четверика фіксують широкі пілястри; кожне рамено вінчається декоративним трикутним шипцем з круглим вікном-розеткою в тимпані. Стіни вінчає розвинений антаблемент, який включає розкріпований карниз. Найбільш тонко декоровано підбанник з тендітними віконними наличниками й карнизними гуртами. Дверні й віконні отвори мають трицентрові перемички й прості тягнуті наличники.

Прибудована з заходу тепла церква порушує первісну симетрію і центричність храму. Вона прямокутна в плані, видовжена, з вхідним тамбуром. Стіни членують в метричному

шерегу великі аркові вікна, облямовані профільованою лиштвою, та вінчає розвинений карниз. Чоловий фасад вінчає трикутний фронтон з маківкою, а тамбур – лучковий фронтон. Тепла церква має плоску стелю з залізобетонних плит по сталевих прогонах.

Церква мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована. Фасади мають двобарвне пофарбування: жовте тло з білими деталями. Інтер'єр побілено. У пандативах частково збереглися олійні зображення Св. Євангелістів у медальйонах. Старий іконостас не зберігся. Підлога дощата. Щипцевий та вальмові дахи, а також баня по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю і пофарбовані в зелений колір.

Спасо-Преображенська церква в Глухові є одним з найбільш мистецьки довершених тетраконхових храмів України, а відтак має визначну історико-архітектурну цінність [1180].

Віктор Вечерський

308. Трьох-Анастасіївська церква, 1893 (архіт., іст., мист.). Вул. Спаська, 2.

Мурована п'ятиверха церква стоїть в історичному середмісті, на території Державного історико-культурного заповідника, посідаючи острівне становище посеред кварталу, виходячи східним фасадом на пл. Рудченка. Масивний об'єм храму зіграв важливу роль у завершенні фармування ансамблю містобудівних доміант історичного середмістя Глухова. Після знищення в 1962 головного в місті Троїцького собору Трьох-Анастасіївська церква залишилася наймасивнішою архітектурною доміантою середмістя, добре візуально сприймаючись як у внутрішньоміських просторах, з вулиць і площ, так і в зовнішніх панорамах, з заплави р. Есмань.

Пам'ятка поставлена на захід від Спасо-Преображенської церкви, поблизу неї. З багатьох видових точок вони сприймаються разом, формуючи гостро характерний комплекс пам'яток різних епох і стилів. Трьох-Анастасіївська церква в об'ємно-просторовій композиції Глухова є поєднувальною ланкою між доміантами двох головних майданів – Миколаївською церквою на Соборному майдані та Спасо-Преображенською церквою на колишньому Торговому майдані. Розташування пам'ятки збоку від цих майданів, при тому, що її добре видно з обох завдяки невисокій двоповерховій забудові, – це данина традиціям докласицистичного містобудування, з властивою йому вільною постановкою архітектурних доміант у розпланувальній структурі, переважанням бічних точок зору, з яких повніше розкривається образ будівлі, явним несприйняттям суто фронтальних і вісьових перспектив.

Вперше Трьох-Анастасіївську муровану церкву було споруджено в південно-східному куті загальноміської фортеці на місці погорілої дерев'яної Воскресенської церкви у 1717 коштом гетьманші Анастасії Марківни Скоропадської за зразком Іллінської церкви – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові. Тридільний, безбанний, зального типу храм з гранчастою апсидою і дзвіницею над західним притвором став домовим при гетьманській резиденції, яка з 1710 розташувалася в цьому кварталі. Церква потерпіла від пожеж 1748 та 1784. Після останньої відбудована аж 1816 і набула класицистичних рис: над навою з'явилися декоративна сферична баня без підбанника, прибудовано колонні портики, нову двоярусну дзвіницю над південно-західним кутом. Загалом, будівля була невеличкою і не відігравала помітної композиційної ролі в забудові середмістя.

У 1-й тр. 19 ст. парафію Трьох-Анастасіївської церкви, як найбільшій в місті, приєднали до Троїцького собору, а церкву фактично закрили. У 1846 глухівський купець А. Терещенко вніс на утримання храму 4 тисячі рублів і служба в ньому відновилася, а добродійця обрали церковним старостою. Його ж коштом у 1861 на другому ярусі храму влаштовано додатковий вівтар Воскресіння Христового, а в 1872 прибудовано бічний вівтар св. мученика Артемія.

1884 чернігівське губернське правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви, автором якого був відомий академік архітектури з Санкт-Петербурга А. Гун (1841–1920). Нова церква будувалася з 1885 поряд зі старою коштом глухівських промисловців братів М. і Ф. Терещенків. Микола Артемович подарував під храм велику ділянку власної

землі, а Федір Артемович 1889 пожертвував 60 тисяч рублів золотом. Завдяки клопотам меценатів церкву збудовано досить швидко й освячено 1893. Загальна вартість будівництва склала 387221 рубль і 33 копійки. А 21 травня 1894 брати Терещенки звернулися до Святійшого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву «как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого употребления».

Щоб визначити подальшу долю історичної будівлі з Києва відрядили професорів Київської духовної академії, відомих істориків П.Лашкарьова і М.Петрова. Вони дійшли висновку, що «предназначенная к упразднению старая Трех-Анастасьевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенно замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетмана Скоропадского Анастасиею, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове». Аналогічні висновки дала Імператорська археологічна комісія. Звісно, з теперішніх позицій такі висновки видаються некоректними, але в ті часи критерії поцінування пам'яток були іншими, ніж тепер. Тож 2 січня 1895 вийшов відповідний указ Святійшого Синоду. Стару церкву розібрали протягом 1895–1897 і потім на її місці довго стояла каплиця, збудована коштом братів Терещенків в еkleктичних архітектурних формах, близьких до українського модерну. Її знищили в 1950-х.

Протягом 1941–43 унаслідок бойових дій центральна баня храму була зруйнована. Її відбудували по війні в трохи змінених формах – висоту підбанника дещо зменшили, а первісний еліпсоїдний купол замінили сплющеним сферичним. Пам'ятка використовується за прямим призначенням. У 1983 її ремонтували. До ремонту центральну баню вінчав первісний «розквітлий хрест», виконаний за кресленням автора храму А.Гуна для одного з бічних верхів. 1983 усі хрести замінили новими, що за формою не відповідають православним – це католицькі так звані кардинальські хрести.

Трьох-Анастасіївська церква вирішена в архітектурних формах неовізантійського стилю, що дещо нагадують форми Володимирського собору в Києві. Вона кубічна, п'ятиверха, тринавова, чотиристовпна, хрестовокупольна, з трьома гранчастими зовні й циліндричними всередині апсидами. Під всією церквою є невисокий нижній поверх, перекритий системою хрестових склепінь. Тут містився невеликий теплий храм, а також технічні пристрої парового опалення всієї будівлі. Тут же були передбачені місця для поховань фундаторів і членів їхньої родини.

Зовні наявність нижнього поверху виявлена високим розвиненим цоколем з прямокутними вікнами, через які східні дільниці були забезпечені денним світлом. Розпланувально-просторова структура верхнього храму досить традиційна: чотири пілони за допомогою півциркульних підпружних арок, плоских пандативів та невеликих перехідних елементів у вигляді горизонтальних трикутників несуть масивний 12-віконний світловий підбанник, завершений сферичною банею. Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, приміщення у міжраменнях – хрестовими. Над ними поставлені наскрізні аркові восьмерики, увінчані куполами. Вони виконують функції дзвіниць і разом з центральною банею створюють враження п'ятибанного храму. Нетрадиційним моментом у розпланувально-просторовій структурі будівлі є наявність обходу (деамбулаторія) навколо середньої апсиди, а також ізольованість від основного простору храмового інтер'єра північно-західної та південно-західної дільниць, що створює хрещато-центричний внутрішній простір. У першій з цих ізольованих дільниць містяться сходи на дзвіницю, у другій – хрещальня. Обабіч середньої апсиди є кручені сходи, що ведуть на дві східні дзвіниці.

У вирішенні фасадів домінують вертикальні членування – лопатки, вузькі витягнуті вікна, півколонки, вертикальні профільовані гурти. Три входи акцентовані тамбурами-ганками з романо-візантійськими перспективними порталами й трикутними щипцями. Головний просторовий хрест виявлений на всіх фасадах пологими закомарами, що вінчають середні прясла стін, а також арковими вікнами, згрупованими у вигляді трифоріїв. У бічних пряслах вікна менших розмірів, скомпоновані у вигляді біфоріїв. Вікна розділяють

вертикальні імпости у вигляді вишуканих романо-візантійських півколонок з кубічними різьбленими капітелями.

Порівняння пам'ятки з її проектом дозволило виявити зміни, яких зазнав авторський задум на стадії будівництва: змінена форма деамбулаторія – він зроблений гранчастим; у верхньому ярусі храму з'явилися додаткові спарені вікна для освітлення приміщень у міжкращеннях просторового хреста; значно спрощено декор шляхом вилучення запроєктованих кам'яних різьблених вставок, орнаментальних смуг, розеток, орнаментованих віконних оправ тощо. Замість цього широко застосовано аркові гурти зі смугами поребрика й сухариків.

Церква відзначається пишнотою, вишуканістю й доброю збереженістю інтер'єрного декору. М.Терещенко, бажаючи прикрасити інтер'єр мальованнями, спершу звернувся до знаменитого російського художника В.Васнецова, котрий розмальовував Володимирський собор у Києві, проте той відмовився. Тож декоративні й сюжетні мальовання в інтер'єрі виконані в 1892 – 93 за особистою участю й під керівництвом художників Володимирського собору братів О. та Павла О.Сведомських. Разом з ними храм розмальовували В.Верещагін і Ф.Журавльов. Програма мальовань була закладена в архітектурному проекті А.Гуна: рослинні орнаменти неовізантійської стилістики в підбаннику, на підпружних арках та пілонах; зоряне небо в бані, конхах, на циліндричних склепіннях головного просторового хреста; на пандативах – Євангелісти в круглих медальйонах; Євхаристія в середній апсиді; на стінах по периметру храму – зображення у повний зріст постатей мучеників і святих. А.Гун запроєктував також низьку передвітарну перегороджу у візантійських формах, з дуже пишним орнаментом і восьмигранною сінню над царськими вратами.

Під час виконання мальовань їх програму дещо змінили. Так у консі середньої апсиди зобразили Богородицю з немовлям Христом в оточенні херувимів, у бані – Святу Трійцю, на пандативах – Євангелісти, закомпоновані в трикутних площинах, а не в медальйонах. Орнаменти виконані з домінуванням геометричних мотивів квадрата, кола, хреста, меандра. Високий рівень мистецької єдності надає інтер'єру наявність золотого тла у всіх орнаментах, а також у сюжетних й фігурних мальованнях (зірки, німби, білки тощо). У кольоровій гамі інтер'єру домінують насичені темно-сині, зелені, вохристі барви. За стилістикою всі ці мальовання тяжіють до мальовань Володимирського собору в Києві, виконаних у ті ж часи під керівництвом В.Васнецова та А.Прахова. Мальовання у бані датується 1950-ми.

Передвітарна перегороджа з сірого полірованого мармуру виконана за проектом київського іконописця О.Мурашка, родинно пов'язаного з Глуховом. Вона вища й більша за масштабом ніж та, яку запроєктував А.Гун, зі скромнішим декором і трилопатеvim завершенням кожного прясла. Тут є тільки ряд намісних ікон. В інтер'єрі збереглися також мармурові та дерев'яні різьблені кіоти. На східній підпружній арці на довгому ланцюгу підвішено триярусне бронзове панікадило тонкої мистецької роботи.

Будівля зведена з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Підмурки цегляні, заглиблені на 4,0 м від денної поверхні. Стіни потиньковані, зовні мають світло-сіре пофарбування. Вхідні двері дерев'яні, різьблені. Підлоги з квадратових плит сірого мармуру, дахи й бані по дерев'яних кроквах і кружалах укріті покрівельною сталю.

Н а с т і н н и й р о з п и с «Х р и с т о с п е р е д П і л а т о м», 1910 (мист.). У центральній частині Анастасієвської церкви, ліворуч від вівтаря, на рівні чотирьох метрів від підлоги. Являє собою багатofігурну композицію, подану на архітектурному фоні, яким є нижня частина палацу – колони на високих п'єдесталах, між ними – двері. На фоні дверей, на підвищенні, вкритому килимом – сидить Понтій Пілат в довгому білому одязі. Ліворуч від нього (і трохи спереду) в хітоні, перекинутому на спину, та зав'язаному на шії рукавами гіматії – Ісус Христос зі зв'язаними руками, опущеними очима, німб – у вигляді сйива. За Пілатом – римська варта. Ліворуч – верхня частина постаті воїна, в правій руці – зв'язка пруття. Праворуч – воїн в гребінчастому шлемі з піднятим забралом з мечем і пруттом (видно частину). Далі – вартовий зі зв'язкою пруття на лівому плечі, ще

правіше – перекинута через плече мотузка з петлею. Перед Пілатом – писар в довгому одязі (сидить в лівий профіль). Ліворуч від Христа – крісло на лев'ячих лапах, декороване гірляндами. У лівому нижньому куті вартовий зі списом, сивобородий старець, дві чоловічих постаті зі спини – обидва в хітонах і тюрбанах. Перед ними – вартовий зі списом, якого він тримає горизонтально простягнутих вперед руках. Колористична гамма – поліхромна. Зображення виконане в зелених, сірих, синіх, вохристих, білих, коричневих та жовтих тонах в академічній манері. Сцена має життєву переконливість і достовірність. Професіоналізм виконання відповідає художньому рівню інтер'єрного оточення – настінного декору (давньоруська в'язь), та ікон 19 ст., а деяка різностильність не створює дисонансу, бо розпис має індивідуальну, самостійну візуальну точку сприйняття. Розпис виконано олійними фарбами, але дещо зіпсовано непрофесійною реставрацією самодіяльних художників.

Ліворуч внизу підпис – «П.Сведомський». В інтер'єрі храму серед інших декоративних розписів та ікон цей твір завдяки своїм масштабам займає головне місце. Автор – відомий російський живописець академічного напрямку П.Сведомський.

Р о з п и с «В' і з д о Є р у с а л и м у», поч. 20 ст. (мист.) Розпис олійними фарбами знаходиться у центральній частині Трьоханастасіївської церкви, праворуч від вівтаря, на стіні, на рівні чотирьох метрів від підлоги. Представляє собою багатофігурну композицію в міському пейзажі. В центрі – Ісус Христос на віслиюку. Він ступає по розстелених білих тканинах. В отворі арки – частина міської стіни з дахом і кипарисом, люди в довгому одязі. Автор звертає увагу на чоловіка з піднятою рукою, який знаходиться безпосередньо за Христом. У нижньому лівому куті – жінка на колінах, обличчям до землі, за нею – дві жінки в білих покривалах зі складеними молитовно руками і схиленими головами. Поруч сидять троє чоловіків. Біля лівого краю сивобородий старий у смугастому одязі спирається на палицю. Праворуч, біля стіни – жінка і чоловік з пальмовими гілками, жінка на колінах зі схрещеними на грудях руками та старий, який розстилає тканини по землі. Колористична гама – поліхромна. Зображення виконане в синіх, червоних, жовтих та світло вохристих тонах (з переважанням трьох останніх.) Твір виконаний на професійному рівні, з урахуванням академічних вимог. Майстерність в передачі анатомії людини і побудові композиції поєднується з вмінням створити психологічно виразні образи і надати сцені життєвої достовірності. Праворуч в нижньому куті підписи авторів: П.Сведомській, А.Сведомській. Розпис зіпсований непрофесійною реставрацією.

Р о д и н н е п о х о в а н н я Т е р е щ е н к і в (іст.). У центральній частині нижнього храму трьох Анастасій, перед Царськими вратами, в один ряд.

Поховань 5. Серед похованих – Терещенко Артемії Якович (1794–1877), Терещенко Єфросинія Григорівна (1800–82), Терещенко Микола Артеміївич (1819–1903), Терещенко Пелагея Георгіївна (1830–97), Терещенко Федір Артеміївич (1832–94).

Сім'я Терещенків залишила глибокий слід в історії України. В коло її діяльності входили торгівля і промислове підприємництво, державна служба і громадська діяльність, освіта і добродійництво.

Терещенко Артемії Якович на поч. 70-х рр. 19 ст. був орендатором та володарем маєтків у Глухівському повіті Чернігівської губернії та в інших губерніях. Після скасування кріпацтва перебудовує давні й споруджує нові цукрові заводи. Отримав дворянське звання.

Терещенко Микола Артеміївич – видатний громадський діяч і філантроп. Народився у Глухові 14 жовтня 1819 (за старим стилем). Тут же, в повітовому училищі одержав початкову освіту. Його діяльність розвивалася у трьох напрямках: земські справи, просвітництво, благодійництво.

У 1884–93 коштом Миколи та Федора Терещенків збудовано Трьох-Анастасіївську церкву з родовою усипальницею. Під всією церквою є невисокий нижній поверх, перекритий системою хрестових склепінь. Тут міститься невеликий теплий храм а також технічні пристрої парового опалення всієї будівлі. Крипта під теплою церквою є місцем поховання родини Терещенків.

До революції дві могили були виділені покладеними на їх місці плитами з білого мармуру. Оскільки вони не були закріплені, а лежали на підлозі, що теж складена з мармурових плит, то їх було прибрано.

У 2003 виготовлені 3 надгробні плити з темно-сірого граніту. На плитах – написи.

У жовтні 2003 проведені дослідження у нижньому храмі Анастасіївської церкви на предмет встановлення точного місцезнаходження поховань та їх ідентифікації. Дослідженнями визначено, що перед Царськими вратами знаходяться поховання Федора Артемійовича, Пелагеї Георгіївни та Миколи Артемійовича Терещенків, про що свідчить фотознімок зроблений на поч. 20 ст. У ході досліджень виявлено та ідентифіковано поховання М.Терещенка, який помер у Києві у 1903 і по заповіту був похований у Анастасіївській церкві міста Глухова. Дослідження проведені завідувачем науково-дослідного відділу державного історико-культурного заповідника у м. Глухові Ю.Коваленком.

Трьох-Анастасіївська церква є визначною комплексною пам'яткою архітектури й монументального мистецтва доби історизму, місцем поховання видатних історичних діячів родини Терещенків. З 1979 є пам'яткою архітектури (нині – національного значення) під охоронним № 1537 [1181].

*Юрій Коваленко
Віктор Вечерський
Ірина Павленко*

309. Тюремний замок (повітовий острог), 1847 (архіт.). Пров. Спартака, 4.

Архітектурний комплекс тюремного замку міститься в історичному середмісті на території Державного історико-культурного заповідника. Складається з двох мурованих споруд – головного корпусу і вуличного флігеля. Обидві споруди є рядовими будівлями, які формують традиційний характер середовища.

«Острог для утримання злочинців» з'явився у північно-східному куті загальноміської фортеці наприкінці 17 ст. Це був дерев'яний будинок, що стояв посеред двору, оточеного оборонною огорожею у вигляді частоколу. Тут у листопаді 1708 московська влада утримувала перед стратою полонених О.Меншиковим керівників оборони Батурина – охочекомонного (сердюцького) полковника Дмитра Чечеля, котрий був призначений гетьманом І.Мазепою комендантом Батурина, та осавула генеральної гармати, саксонського інженера Фрідріха Кенігсена (за іншими даними, поранений Ф.Кенігсен помер на шляху з Батурина до Глухова).

Мурована споруда повітового острогу була збудована на місці попередньої дерев'яної після 1842 (орієнтовно в 1847) з використанням перепрацьованого типового проекту, розробленого для повітових острогів петербурзьким архітектором А.Захаровим ще у 1803 (незважаючи на те, що з 1818 будівництво острогів у Російській імперії за цими проектами було припинено). Спершу тюремний замок мав вигляд двоповерхового, квадратного в плані корпусу посеред двору, оточеного цегляним муром. До західного боку цього муру з двору прилягав флігель з в'їзною брамою. Після 1854 до цього флігеля з півдня й півночі зробили прибудови, унаслідок яких він зайняв усю довжину двору.

За радянської влади до Другої світової війни колишній повітовий острог використовувався радянськими каральними органами (ЧК, ГПУ, НКВС) як тюрма. У 1994 перед тюремним замком громадськість Глухова встановила пам'ятний хрест на честь усіх жертв, замордованих тут.

Після війни у цих спорудах містилися пивзавод, згодом – склад. Унаслідок цього було змінено внутрішнє розпланування обох корпусів, у головному корпусі розтесано вікна, з півдня до нього зроблено прибудову і втрачено мур, що огороджував подвір'я. Протягом останніх 15 років споруди не використовувалися й перебували в аварійному стані. У 2004 частина будівель обвалилася. Незважаючи на це, зберігається практична можливість реставрації обидвох будівель з відтворенням утрачених частин.

Головний корпус квадратний у плані, на південному й північному фасадах має прямокутні ризаліти. Композиція всіх фасадів симетрично-вісьова. Архітектурні форми є

типovими для класицистичних «казенних» споруд. Фасадні площини в рівні першого поверху рустовано. Стіни вінчає простий карниз значного виносу. Площини стін у метричному шеругу членують великі прямокутні вікна без облямувань. Декор відсутній. Розпланування первісно було коридорним, з двобічним розміщенням камер. Входи було влаштовано з причілкових південного й північного фасадів. Сходові клітини влаштовано у центральній частині корпусу. Опалення первісно було пічним. Цегляні стіни були потинькованими. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах був укритий покрівельною сталлю.

Видовжений, прямокутний у плані флігель виходить на пров. Спартака глухим фасадом, середня частина якого виділена кріпункою, по центру якої – арка брами (нині замурована). Дворовий фасад членують великі прямокутні вікна без облямувань. Вони чергуються з плоскими прямокутними нішами. Розпланування лінійне, багатокамерне. Перекриття по дерев'яних балках, шипцевий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Обидві споруди відзначаються лапідарністю й суворістю архітектурного образу, що відповідає їхньому функціональному призначенню. Архітектурний комплекс Тюреного замку (повітового острогу) в Глухові становить значну історико-архітектурну цінність як типологічно унікальний об'єкт архітектурної спадщини [1182].

Віктор Вечерський

310. Федорівське ремісничє училище, 1903 (архит., іст.). Вул. Києво-Московська, 39.

Мурований двоповерховий будинок розташований в історичному середмісті на наріжній ділянці навпроти Глухівського учительського інституту. Чоловий фасад виходить на червону лінію забудови головної вулиці міста – Києво-Московської, а бічний – на вул. Інститутську (колишню Квасніковську, К.Маркса). За своїм композиційним значенням є рядовим об'єктом, що формує забудову.

Будівля зведена 1903 для розміщення трикласного міського училища. Його заснував у 1891 як приватне парафіяльне училище видатний український промисловець і меценат Ф.Терещенко (1832 – 94) – дійсний статський радник і почесний громадянин м. Києва. Училище утримувалося коштом Ф.Терещенка і з 1892 стало називатися трикласним міським училищем Федора Терещенка. Тут давали безкоштовну освіту в першу чергу вихованцям дитячого сиротинця, заснованого батьком Федора, Артемом Терещенком, що містився поряд. Після смерті мецената училищем опікувалися послідовно його брат Микола Артемович, племінник Олександр Миколович та син Федір Федорович (1888–1950) – один з перших українських авіаконструкторів, відомий дослідник астрології і оккультизму. Протягом радянської доби тут містилися різні навчальні заклади, зокрема середня школа № 3. У 1970-х рр. з двору до тильного фасаду зроблено одноповерхову прибудову, внаслідок чого поземний план будівлі з П-подібного перетворився на прямокутний.

Хоча будинок і займає наріжну ділянку, проте це не відбилося на його композиції. Він симетричний, прямокутного плану, з двома дворовими ризалітами. Головний вхід влаштовано з чолового фасаду. По центру корпусу влаштована сходові клітина з двомаршевыми сходами. Внутрішнє розпланування коридорне з одно- та двобічним розташуванням аудиторій. Фасади вирішено в дуже спрощених, раціоналістичних неокласицистичних формах, застосованих досить схематично: стіни членують лопатки, рустовані в рівні першого поверху, та тонко профільовані антаблементи. Вісь чолового фасаду акцентована невеликим трикутним фронтоном та аттиком. Прямокутні вікна першого поверху посаджені в прямокутні ніші. Прямокутні вікна другого поверху мають лиштву, прямі сандрики й підвіконні полицьки. Вісі симетрії бічних фасадів також акцентовані трикутними фронтончиками.

Будинок муровано з цегли на цегляних стрічкових підмурках, потиньковано і побілено. Фасади мають характерне для класицизму жовто-біле пофарбування. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги дощаті. Опалення первісно було пічним, нині – водяне. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Історико-архітектурна цінність цієї будівлі полягає в тому, що вона є рідкісним збереженим зразком раціоналістичної стилізації неокласицистичних форм в архітектурі навчальних закладів поч. 20 ст. До того ж, це пам'ятка благодійницької, громадсько-просвітницької діяльності родини Терещенків [1183].

Віктор Вечерський

ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН

311. БАНИЧІ С., БАНИЦЬКА СІЛЬРАДА

311.1. Братська могила радянських партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля контори Баницького кар'єру.

Поховані партизани Шалигинського партизанського загону Г.Маслов та К.Фомічук. Під час німецько-нацистської окупації в селі діяла підпільна молодіжна група. У червні 1942 вона увійшла до складу Шалигинського партизанського загону. Того ж року при виконанні бойових завдань у с. Бруски Путивльського р-ну був розстріляний партизан Г.Маслов і у с. Воргол Кролевецького р-ну партизан К.Фомічук.

У 1945 останки загиблих партизанів перенесено у с. Баничі. У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу партизана і дівчини /2,5 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,3 м/ закріплено меморіальну дошку з написом [1184].

Володимир Мажуга

Олена Белашова

Валерій Белашов

311.2. Курган (археол.). 2,75 км на схід від північної околиці с. Баничі, на мису правого корінного берега р. Клевень.

Виявлений і обстежений в 1992 А.Обломським і В.Приймаком. Висота кургану близько 1,0 м, діаметр – до 20 м. В плані круглий. Курган розорується [1185].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

311.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 28 воїнів з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943. Відомі прізвища двох воїнів: рядовий О.Юрзін та рядовий І.Шмаров (226 СД).

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесено у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу жінки з суворовцем /2,5 м/. На постаменті /3,3 м/ – напис, барельєфне зображення сцен бою та зірки поміж розгорнутих прапорів. З обох боків біля пам'ятника встановлено дві жалобні урни, покриті прапорами. Автори пам'ятника – скульптори А.Клейн і Б.Клейн.

У 1961 на честь 305-ти загиблих воїнів-земляків встановлено кам'яну потиньковану стелу /2,5 м/ і залізобетонний пілон /8,0 м/. У 2006 стелу і пілон обкладено шліфованою світло-червоною цеглою [1186].

Володимир Мажуга

Олена Белашова

Валерій Белашов

311.4. Могила Антипенка М.І., 1983 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Антипенко Микола Іванович (21.09.1964, с. Баничі – 05.03.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1971 по 1982 навчався у середній школі в рідному селі. 20 вересня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку у навчальному підрозділі Таджикиської АРСР (нині Республіка Таджикистан). З грудня 1982 проходив службу в Афганістані. Військово-облікова спеціальність – гарматний номер 3-ї артилерійської батареї артилерійського

дивізіону, в/ч. пп. 39676. Виконуючи бойове завдання, тяжко захворів і помер. Згідно до указу Президії Верховної ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено гранітну стелу /1,0 x 2,0 м/ на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [1187].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

311.5. Поселення епохи бронзи, раннього залізного віку, розвинутого середньовіччя (археол.). 3,5 км на південний схід від північної околиці с. Баничі. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В. Приймаком в 1992. Поселення багатощарове. Ранньослов'янські матеріали представлені зарубинецькими 2 ст. до н. е. – 1 ст. н.е., з пам'ятки походять також фрагменти кераміки епохи бронзи та давньоруські 12–13 ст. Поселення розорується. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [1188].

*Андрій Обломський
Віктор Приймак*

312. БАРАНІВКА С., ФОТОВИЗЬКА СІЛЬРАДА

312.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 13 воїнів з підрозділів 322-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 29 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих. У 1957 з території церкви останки воїнів перенесено у центр села.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /3,0 м/ у верхній частині закріплено меморіальну дошку з прізвищами загиблих, у нижній, на фоні розгорнутих знамен, – мармурова плита з написом [1189].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

312.2. Пам'ятне місце формування Есманського партизанського загону, 1966 (іст.). У Есманському лісі (Хінельські ліси), за 2,5 км від північно-східної околиці села.

Встановлений на місці формування Есманського (Червонянського) партизанського загону. Партизанський загін був сформований при об'єднанні двох партизанських груп під командуванням В.Копи та Л.Іванова (комісар М.Лукашов, начальник штабу – Г.Фільченко). Пізніш до них приєдналась група під керівництвом Кисельова. Діяв у північних районах Сумської, а також у деяких суміжних районах Курської, Брянської і Орловської областей. У жовтні 1942 загін поділився на дві частини: Есманський (Червонянський) партизанський загін (339 чол.) і партизанський загін ім. Леніна (240 чол.). Перший загін увійшов до складу партизанського з'єднання під командуванням М.Наумова, другий – до складу партизанського з'єднання О.Сабурова.

У 1966 на місці формування Есманського (Червонянського) партизанського загону встановлено залізобетонний прямокутний пілон /4,6 м/. На його чоловому боці – дві таблички з написами [1190].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

313. БАЧІВСЬК С., БАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА

313.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 29 радянських воїнів. Серед похованих – воїни, які загинули під час оборонних боїв у вересні 1941, коли село перебувало у смузі бойових дій 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, а також воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села у серпні 1943. Село остаточно визволено 29 серпня 1943. Відомі прізвища

чотирьох воїнів: рядові Г.Ярош (283 СД), А.Колесников, М.Таджимуратов, мол.сержант П.Серебрєнніков (226 СД).

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесено у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. У нижній частині скульптури, на підвищенні цегляного постаменту /2,5 м/ закріплено меморіальну дошку з написом.

У 1967 встановлено бетонну стелу /2,4 x 5,0 м/, на честь 197-ми загиблих воїнів-земляків [1191].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

313.2. Могила Шумицького І.М., 1943 (іст.). У східній частині кладовища.

Шумицький Іван Михайлович (1914 – 43) – уродженець с. Бачівськ, капітан, ст. стрілець батальйону 705-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії. Загинув 2 (1?) вересня 1943. Перепохований з с. Уруси Курської обл.

У 1957 на могилі встановлено обеліск /1,8 м/ у вигляді піраміди з металевих прутів і зіркою на верхівці, по центру – табличка з написом [1192].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

314. БЕРЕЗА С., БЕРЕЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

314.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища, з правого боку вулиці Ямпільський шлях.

Поховані воїни 70-ї гвардійської стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Кількість і прізвища воїнів невідомі.

У 1953 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів у вигляді піраміди /1,65 м/ і зіркою на верхівці, по центру – табличка з написом [1193].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

314.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст.). У центрі села, у сквері, біля Будинку культури. Поховано 45 воїнів з підрозділів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Відомі прізвища 11 воїнів.

Серед похованих Колесниченко Степан Калинович (24.12.1913, с. Гиртоп Григоріопольського р-ну (Придніпровська Молдавська республіка) – 30.08.1943, с. Береза) – лейтенант, Герой Радянського Союзу (02.09.1943). У Червоній Армії з 1935. У 1939 закінчив Одеський аероклуб, у 1942 – Одеську військово-авіаційну школу пілотів. 3 квітня 1942 – на фронті. Помічник по повітряно-стрілецькій службі командира 519-го винищувального авіаційного полку 283-ї винищувальної авіаційної дивізії 16-ї повітряної армії. До середини липня 1943 здійснив 114 бойових вильотів, у 24 повітряних боях особисто збив 16 і у складі групи – 4 літаки противника. 30 серпня 1943 загинув у повітряному бою біля с. Кривенкове Березівської сільради. На місці загибелі льотчика встановлено стелу.

У 1958 останки загиблих, у тому числі і С.Колесниченка, з різних місць перенесено у братську могилу, на якій встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /3,35 м/, у верхній частині закріплено меморіальну дошку, у нижній – на фоні розгорнутих прапорів – чавунна плита з написом.

У 1961 з правого боку від пам'ятника встановлено залізобетонний пілон /3,0 м/ і цегляну потиньковану стелу /1,7 м/ на честь 247-ми воїнів-земляків, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 45 [1194].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

314.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища, з правого боку вул. Перемоги.

Похований воїн 70-ї гвардійської стрілецької дивізії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвище воїна невідоме.

На встановленому у 1953 хресті з металевих прутів /0,8 x 1,6 м/ – табличка. Напис відсутній [1195].

*Олена Белашова
Валерій Белашов*

314.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища, з правого боку вул. Перемоги.

Похований воїн 70-ї гвардійської стрілецької дивізії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвище воїна невідоме.

На встановленому у 1953 хресті з металевих прутів /0,8 x 1,6 м/ – табличка. Напис відсутній [1196].

*Олена Белашова
Валерій Белашов*

314.5. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища, з лівого боку пров. Леніна.

Похований воїн 70-ї гвардійської стрілецької дивізії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвище воїна невідоме.

У 1953 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів у вигляді піраміди /0,7 x 1,75 м/ і зіркою на верхівці. По центру табличка з написом [1197].

*Олена Белашова
Валерій Белашов*

314.6. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища, з лівого боку пров. Леніна.

Похований воїн 70-ї гвардійської стрілецької дивізії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвище воїна невідоме.

У 1953 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів у вигляді піраміди /0,7 x 1,65 м/ і зіркою на верхівці, по центру – табличка. Напис відсутній [1198].

*Олена Белашова
Валерій Белашов*

315. БЛОКОПИТОВЕ С., БЛОКОПИТІВСЬКА СІЛЬРАДА

315.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 17 воїнів з частин 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1961 останки воїнів з різних місць перенесено у братську могилу, на якій встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1981 пам'ятник замінено. На бетонному чотирьохгранному двохступінчатому постаменті встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і партизана /3,5 м/. На чоловічому боці постаменту /2,25 м/ викарбовано дати «1941–1945».

У 1965 справа від скульптурної групи встановлено цегляну стелу /1,5 x 5,0 м/ на честь 63 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни. У 1985 стелу реконструйовано [1199].

*Володимир Мажуга
Олена Белашова
Валерій Белашов*

315.2. Могила радянського льотчика, 1941 (іст.). У північно-східній частині кладовища, з лівого боку вул. Наумовської.

Похований невідомий радянський льотчик. Помер від ран у 1941.

У 1991 на могилі встановлено плиту з мармурового дрібку /1,0 м/ з трикутною верхівкою. У нижній частині плити табличка з написом [1200].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

316. БУДИЩА С., БАНИЦЬКА СІЛЬРАДА

316.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 11 воїнів з підрозділів 160-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинули під час оборони села 23 вересня 1941. Відомі прізвища 5 воїнів: рядові П.Ботвінников, П.Горбунко, А.Кондаков, К.Туток, мол. лейтенант Сеїдов Фазиль Мір Джафар Огли.

У 1951 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу в центр села.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,1 м/, у верхній частині, закріплено меморіальну дошку, у нижній, на фоні розгорнутих прапорів, – мармурова плита з написом. По кутам встановлені 4 жалобні урни, покриті прапорами [1201].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

316.2. Глухівсько-Петропавлівський монастир, 17–19 ст. (архіт.) Монастирський комплекс розташований на високій горі, порослій дубовим лісом, на правому березі р. Клевень поблизу с. Будища за 20 км. від Глухова (Сумська обл.), неподалік старовинного шляху з Глухова на Путивль. Архітектурний ансамбль панував над рівнинною заболоченою заплавою і завдяки своїм архітектурним домінантам був видний здалеку.

Час заснування монастиря невідомий. За переказами – 1230. У кін. 17 ст. (з 1694) його настоятелем був Св. Димитрій Ростовський (Данило Туптало, 1651–1709) – видатний церковний діяч, письменник і просвітитель, котрий написав тут чимало своїх визначних праць, зокрема й «Четї Мінеї». У 1769–72 архімандритом монастиря був Давид Нашинський, професор Київської академії, котрий ознайомив Європу з творами Феофана Прокоповича. У цьому монастирі похований Мельхіседек Значко-Яворський (1716–1809), колишній ігумен Мотронинського монастиря і один з натхненників Коліївщини, який у 1786–1809 рр. був тут архімандритом.

1695 на замовлення Димитрія Ростовського «записной государів майстер кам'яного діла» Матвій Єфимов, який тоді працював у Глухові, а перед тим – у Стародубі, розпочав будівництво мурованого Петропавлівського собору, завершене 1697. Зберігся й опублікований контракт на будівництво, у якому вказано, що собор повинен був мати висоту 7,5 сажнів до бані (близько 13 м) й баню, заввишки 2 сажні. На поч. 18 ст. коштом полковника стародубського Михайла Миклашевського тут збудовано муровану трапезну з теплою церквою. У 1712 збудували муровану надбрамну Михайлівську церкву, а в 1895 – два муровані корпуси братських келій та нову муровану огорожу.

Весь ансамбль монастирських споруд, що відзначався чудовим зв'язком з ландшафтом, був розпланований компактно: у центрі невеликого двору на підвищенні стояв тридільний триверхий мурований Петропавлівський собор, на північ від нього – трапезна. Північний бік монастирського двору замикала надбрамна Михайлівська церква-дзвіниця.

Собор, що не зберігся, був тридільний, триверхий, мав восьмигранну наву, п'ятистінний вівтар і прямокутний в плані бабінець. За структурою і архітектурними формами цей собор дуже подібний до двох глухівських храмів М.Єфимова: Михайлівської і Миколаївської церков (остання збереглася). Храм мав двозаломні верхи зі світловими восьмериками над усіма трьома компартиментами. Завдяки великим вікнам, розташованим у два яруси, інтер'єр був щедро освітлений. Зовнішній декор було витримано у формах, притаманних російській архітектурі кін. 17 ст.: застосовано наріжні пучки півколон, наличники з розірваними сандриками, восьмикутні вікна. Фасади були поліхромними: поле стіни червоне, деталі – білі.

Монастир був закритий у кін. 1920-х рр. З 1934 у ньому розмістили Шалигинський будинок інвалідів. Собор знищено у 1930. Михайлівська надбрамна церква-дзвіниця була частково зруйнована протягом 1956: у травні того року з ініціативи керівництва Шалигинського будинку інвалідів розібрали бані й почали розбирати стіни другого ярусу. Про це місцевий мешканець В.Борзаківський написав до Києва. Це зупинило руйнацію, відтак від споруди уцілів лише перший ярус, що нині використовується як брама. У 1957 монастирський ансамбль дослідив М.Цапенко.

З часів радянської влади тут містився психіатичний інтернат. За цей час не тільки зруйнувано давні архітектурні пам'ятки й занедбано уцілілі, але й збудовано на території різні споруди утилітарного призначення, зокрема гуртожитки, що спотворили первісну архітектурно-планувальну композицію ансамблю.

Усі збережені донині монастирські будівлі муровані з цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковані й побілені, мають вальмові дахи по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю та шифером.

316.2.1. Надбрамна Михайлівська церква, 1712 (архіт.). Мурована тридільна надбрамна Михайлівська церква була збудована в 1712 у північному пряслі монастирського муру. Первісно була двоповерховою, триверхою. Посередині був арковий проїзд. Бабинець і нава – прямокутні в плані, віттар – п'ятистінний. У кін. 18 ст. верх над бабинцем церкви розібрали, прибудувавши до нього з заходу масивну двоярусну дзвіницю, а бабинець укрили двосхилим дахом. Нава й віттар мали двоярусні верхи. Прибудована дзвіниця належала до типу «четверик на четверику» і теж була увінчана глухим двоярусним верхом. Грані верхнього ярусу були прорізані арковими отворами дзвону. Найбільший дзвін важив 360 пудів (5,7 тонни). Наріжники були акцентовані пучками півколон.

Зараз від споруди зберігся перший ярус зі спотвореним фасадним декором, накритий невисоким двосхилим дахом.

316.2.2. Тепла трапезна церква (архіт.). На північ від собору. Вона належить до типу безбанних храмів зального типу з гранчастим віттарем. З півночі до віттаря прибудовані масивні контрфорси з арковим проходом. Під західною частиною споруди є підвал. Трапезний зал і віттар перекрито циліндричними склепіннями з розпалубками. Зовнішній декор дуже характерний для поч. 18 ст.: «вухасті» віконні наличники, профільований багатообломний карниз великого виносу. У сер. 19 ст. до трапезної з півдня прибудували корпус з плоским перекриттям і декоративною банею над чотиригранним наметовим дахом. Великі аркові вікна оздоблені наличниками з кілевидними архівольтами.

316.2.3. Корпус келій (архіт.). На південь від трапезної розташовано два одноповерхові на підвалах корпуси, збудовані одночасно, на поч. 18 ст. З південного сходу на схилі стоїть корпус келій двосекційної системи розпланування, з чотирикамерними секціями. Кожна келія мала власну пічку. Своїм головним західним фасадом корпус келій звернений до собору. Цей фасад одноповерховий. Зате східний фасад – двоповерховий за рахунок падіння рельєфу. Фасади вирішено суто функціонально, без декору.

316.2.4. Покої архімандрита (архіт.). А в південно-західному куті монастирського двору збереглися покої архімандрита. Це унікальна пам'ятка цивільної архітектури Мазепиної доби. Г-подібного плану одноповерховий з чотирикамерним підвалом мурований корпус має складну багатокамерну систему розпланування. Він неодноразово перебудовувався, про що свідчить як розпланування, так і сліди збитого декору на фасадах. Усі приміщення перекриті різними типами склепінь: циліндричним, хрестовим, хрестовим з розпалубками, зімкнутим з розпалубками, а також плоскими стелями. Враження таке, що майстер, споруджуючи цей будинок, демонстрував замовнику свої можливості та вміння. Фасади вирішені досить скромно: їх площини членують рустовані лопатки й завершує розкріпований карниз значного виносу з дрібненькими зубчиками. Великі вікна з лучковими перемичками облямовані лиштвом і мали колись сандрики.

316.2.5. Новий корпус братських келій (архіт.). З заходу монастирський двір замикає новий корпус братських келій, збудований 1895. Він прямокутний у плані, видовжений з півночі на південь, двоповерховий, з підвалом під північною половиною, мурований.

Перший поверх має багатокамерне розпланування у північній частині й коридорне двобічне – у південній. Другий поверх має коридорну систему розпланування з двобічним розташуванням приміщень. Оскільки цей корпус також стоїть на схилі, його північний і західний фасади укріплені масивними контрфорсами. На західному фасаді до 1930-х рр. була широка дерев'яна тераса, накрита односхилим дахом. Фасади вирішено у стилі пізнього провінційного класицизму.

Цей монастир був одним з найдовершеніших архітектурних ансамблів Мазепиної доби – доби розквіту українського національного архітектурного стилю. Рішенням Сумського облвиконкому від 21.08.1989 №168 монастирський комплекс включено до державного списку пам'яток архітектури місцевого значення під охоронним № 126-См. [1202]

Віктор Вечерський

316.3. Городище і селище ранній залізний вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.)

Г о р д и щ е. Розташоване за 1,5 – 2,0 км на північ від села, у лісі, на мису правого корінного берега р. Клевень, в урочищі Аксенів Бугор.

Відомі за даними Д.Самоквасова і Я.Морачевського. У 1988 і 1992 обстежене В.Приймаком, у 2007 – Є.Осадчим.

Висота над заплавою річки близько 40 м. Городище має розміри 110 x 70 – 35 м. З напільного боку майданчик відгороджений дуже потужним валом, висота якого близько 5,0 м, ширина підосви – близько 20 м. По периметру городища проходить ескарп, котрий вздовж північного схилу стає подвійним ровом з північного заходу. Потужність культурного шару – 0,5 м. З городища походять матеріали колочинської культури та давньоруського часу 12–13 ст., а також скіфського часу. З півдня до городища прилягають додаткові укріплення у вигляді валу та рову. Можливо вони виконували функцію захисту підйому до городища із заплави р. Клевень. З напільного боку ці укріплення серйозної перешкоди не становили.

С е л и щ е. Розташоване з півдня від городища, де займає ділянку плато корінного берега, зі сходу-південного сходу обмежену ярмом. Розміри поселення – близько 12 га. З нього походять уламки ліпної кераміки раннього залізного віку, переважають же фрагменти посуду 12–13 ст. На момент обстеження у 2007 городище та поселення задерновані. На території поселення виявлено численні шурфи грабіжницьких розкопок. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються в Сумському і Путивльському краєзнавчих музеях [1203].

Віктор Приймак

317. ВІКТОРОВЕ С., УЗДИЦЬКА СІЛЬРАДА

317.1. Городище (археол.) На правому корінному березі р. Есмань, на мисі, що утворився заболоченою долиною струмка, що праворуч впадає у річку та ярами, приблизно за 2,0 – 3,0 км на північний схід від села, в лісі, в урочищі «Барвінкова Гора».

Пам'ятка досліджувалася В.Приймаком у 1988, обстежене В.Приймаком у 2007.

З напільного боку городище укріплене двома рядами валів та ровів, висотою від 1,0 до 3,0 м, з боку урвища мису схили ескарповані, а з північного сходу від іншої частини мису також відділене ровом та валом. Розміри городища 150 x 20 – 60 м.

Територія майданчика городища пошкоджена ямами, вали городища прорізані дорогою. Потужність культурного шару становить до 0,3 м. Кераміка переважно раннього залізного віку (7–3 ст. до н. е.).

На момент обстеження у 2007 городище задерноване [1204].

Віктор Приймак

317.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.) У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 94 жителі села.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено пам'ятний знак. Посеред круглого насипу /0,8 м/, на невисокому постаменті встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /3,0 м/. Перед постаментом, у насипу закріплено мармурову дошку з

посвячувальним написом. На двох залізобетонних стелах /2,0 x 2,2 м/ вмонтовано 2 мармурові дошки з прізвищами загиблих [1205].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

317.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на північний схід від села, поблизу колишнього с. Рудівщина, на мису, що утворений долиною р. Есмань та струмком, що впадає праворуч у річку.

Поселення виявлене В.Приймаком у 1988.

Займає східну, підвищену частину мису. Розміри поселення 200 x 80 – 100 м. Потужність культурного шару становить 0,2 – 0,3 м. Поселення розорюється.

У шурфі була відкрита яма діаметром 1,3 – 1,4 м, глибиною 0,15 – 0,3 м. На поселенні виявлені матеріали раннього залізного віку (7–3 ст. до н. е.) та колочинської культури (6–7 ст. н. е.). Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1206].

Віктор Приймак

317.4. Поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 0,7 км на північ від північної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань, висота якого над рівнем заплави понад 2,0 м.

Поселення виявлене В.Приймаком у 1988, обстежене В.Приймаком та А.Обломським у 1992.

За 0,6 км на північний захід знаходяться будівлі колишнього села Рудівщина. Розміри Поселення-300 x 120 – 50 м (північ – південь). Потужність культурного шару становить 0,3 м. В південній частині поселення у шурфі було виявлено господарську яму з мініатюрною посудиною у заповненні. Матеріали відносяться до скіфської, колочинської та київської культур.

Пам'ятка розорюється. Матеріали обстежень зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї і Путивльському краєзнавчому музеї. Розкопки не проводилися [1207].

*Андрій Обломський
Віктор Приймак*

318. ВІЛЬНА СЛОБОДА С., ВІЛЬНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

318.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 10 воїнів з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Відомі прізвища 4-х воїнів: рядові О.Подгорнов, П.Поляков, О.Петухов, сержант М.Горбачов.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,65 м/, у його верхній частині, закріплено меморіальну дошку з написом та прізвищами загиблих [1208].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

318.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 310 жителів села, 135 із них загинуло.

У 1974 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний пілон /7,0 м/ і горизонтальну прямокутну залізобетонну стелу. У верхній частині пілона – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни, в середній – дати «1941–1945». У нижній частині стели /2,1 x 8,0 м/, під похилим кутом закріплено 8 бетонних меморіальних плит з прізвищами загиблих, у верхній – барельєфні зображення партизана, партизанки і воїна. По краям стели – написи [1209].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

318.3. Пам'ятник Анисименку І.Є., 1972 (іст., мист). У центрі села, біля сільради. Автор – ск. В.Романенко. Заг. вис. – 2,8 м, погруддя – 0,75 м, постаменту – 2,06 м.

Анисименко Іван Євграфович (1903, с. Вільна Слобода – 1943, там же) – комісар партизанського з'єднання під командуванням М.Наумова.

Народився в селянській родині. На початку Другої світової війни займав посаду голови Вільно-Слобідської сільської Ради. З групою товаришів залишився для підпільної роботи. Брав активну участь у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками. У Брянських лісах формував нові партизанські загони, керував одним із загонів, став комісаром партизанського з'єднання під командуванням М.Наумова. 1943 у одному із боїв в Житомирській області був смертельно поранений. Там і похований. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни першого ступеня (посмертно).

Залізобетонний бюст І.Анисименка встановлено на гранітному постаменті, відшліфованому з чолового боку. Комісара зображено без головного убору, в гімнастюрці. Реалістична портретна характеристика поєднується з пластичною узагальненістю моделювання, що надає пам'ятникові рис позаособистісної типізації й певної дидактичної уніфікованості образного трактування. Основою постаменту є гранітний прямокутник. На шліфованій частині постаменту – посвячувальний напис. Під ним – барельєфне зображення партизанської емблеми [1210].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов
Ірина Павленко*

319. ГОДУНІВКА С., ПРИВІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

319.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано чотири воїни з підрозділів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1947 відбулося перепоховання загиблих воїнів. У 1956 на братській могилі встановлено триступінчатий цегляний обеліск пірамідальної форми /2,4 м/ з металевою зіркою на верхівці. На обеліску закріплено меморіальну дошку з написом [1211].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

319.2. Покровська церква, 1771 (архіт.).

Церква в Годунівці існувала давно, оскільки, згідно «Списку наявних у Малоросійській губернії селищ 1799 – 1801 років», цей населений пункт у кін. 18 ст. мав статус села (вказує на її наявність) і в ньому мешкало 100 душ.

Церква в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці була споруджена в 1736. Будівничою храму, згідно місцевих переказів, виступала «бариня Туманова (чи Туманська)». Мова, скоріш за все, йдеться про відомий рід козацьких старшин Туманських.

До приходу входили села Хотминівка, Годунівка, Москаленкове, Клочківка.

Свято-Покровська церква була закрита у 1917. За часів німецької окупації в 1942 менше року в храмі здійснювались богослужіння. У 1960 була знову закрита.

За часи запустіння храм прийшов до аварійного стану. У 2000 розпочалась реконструкція храму (будівельні роботи здійснював ТОВ «Велетень») [1212].

Олег Корнієнко

320. ГОРІЛЕ С., ГОРІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

320.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля колишньої контори колгоспу.

Поховано 17 воїнів. Загинули у оборонних боях за село у кінці вересня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 283-ї стрілецької дивізії 13-ої армії. Відомі прізвища п'яти загиблих: рядові І.Бондар, Г.Данилків, Ф.Сичов, З.Шировнер, Т.Файзулін.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск пірамідальної форми /3,5 м/, виготовлений з металевих труб з зіркою на верхівці [1213].

*Володимир Мажуга
Олена Белашова
Валерій Бєлашов*

320.2. Могила Ковалевського О.С., 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Ковалевський Олексій Степанович (1907 – 43) – партизан. Загинув у 1943.

У 1967 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,8 м / з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – табличка з написом [1214].

*Олена Белашова
Валерій Бєлашов*

321. ГУДОВЕ С., ХОДИНСЬКА СІЛЬРАДА

321.1. Миколаївська церква, 19 ст. (архіт.). Перший храм на честь Миколи Чудотворця в селі був споруджений у 17 ст. До приходу входили села Гудове та Мишутине (нині Путивльського р-н. Сумської обл.).

Церква була закрита радянською владою в 1941. Приміщення тривалий час використовували під зерносховище. На даний час храм, що перебуває в аварійному стані, пустує.

Церковні документи не збереглися [1215].

Олег Корнієнко

322. ГУТА С., ЗЕМЛЯНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

322.1. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). У центрі села.

Поховано 151-го мешканця села, що їх було спалено і розстріляно німецько-нацистськими загарбниками 8 березня 1942 за допомогу партизанам Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака.

Оточивши село, каральний загін гестапівців, стріляючи у людей, позганяв їх до дворів, сараїв і погребів. Знищивши майже всіх пострілами, багнетами, гранатами, кидаючи живцем у палаючі подвір'я, нацисти перетворили Гуту у суцільне згарище. Прізвища загиблих відомі.

У 1980 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу партизана і жінки /3,5 м/ на бетонному постаменті /1,0 м/. Зліва від пам'ятника – похила, обкладена бетонними плитами стела з прізвищами загиблих (серед загиблих прізвища жителів х. Каплиця і х. Терєбень) [1216].

*Володимир Мажуга
Олена Белашова
Валерій Бєлашов*

323. ДУНАЄЦЬ С., ДУНАЄЦЬКА СІЛЬРАДА

323.1. Георгіївська церква, 1820 (архіт.). Вул. Слобідська, 9.

Село належало відомому українському історичу, етнографу й письменнику, автору п'ятитомної «Історії Малоросії» М.Маркевичу (1804 – 60). Церква споруджена коштом М.Маркевича, а цеглу з власного цегельного заводу, який діяв у його економії, виділив М.Скоропадський.

Будівництво храму тривало протягом 1824–30. Стіни храму були розписані фресками. У 1917–18 церква була діючою. У 30-х рр. 20 ст. церкву періодично закривали, потім зняли дзвони, ікони.

Протягом 1962–63 у підвальних приміщеннях храму знаходились колгоспне зерносховище та овочесховище. Тоді ж знято хрести і куполи.

За роки радянської влади церква була доведена до аварійного стану. На даний час йде відбудова храму – на даху покладено нову металеву покрівлю [1217].

323.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 5 воїнів з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943. Відомі прізвища 4-х воїнів: гв. майор А.Вахрушев, мол. лейтенант О.Лебедев, рядовий Б.Борисов, ст. сержант Г.Скударнов.

У 1948 останки воїнів з різних місць перенесено у братську могилу.

У 1957 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловічому боці цегляного двохступінчатого постаменту /3,0 м/, у верхній частині на фоні розгорнутих прапорів закріплено мармурову плиту з написом і прізвищами загиблих, у нижній – меморіальну дошку.

У 1967 встановлено цегляну потиньковану стелу /3,5 x 12 м/ на честь 278 воїнів-земляків, які загинули у Другій світовій війні [1218].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

323.3. Поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). На східній околиці села, безпосередньо біля греблі ставка, на лівому березі струмка Дунаєць (права притока р. Есмань). Займає край першої надзаплавної тераси. Датується 2-ою–3-ою чв. 1 тис. н. е. (київська і колочинська культури).

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992.

Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [1219].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

324. ЄМАДИКИНЕ С., ШАЛИГИНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

324.1. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). Південна околиця села, біля дороги до села Мишутине. Городище займає мис, утворений ярами та долинами р. Лопуга, поблизу впадіння в нього струмка.

Виявлене учителем Уланівської школи Глухівського р-ну А.Горбовцовим. Досліджене Л. Белінською.

Висота над заплавою – близько 8,0 м. Селище займає берегове плато на площі 2,0 га. Круті схили городища по контуру укріплення оточені валом, а з напільної сторони – валом та ровом, потужність яких близька до укріплень дитинця Путивля-Городка. Висота напі близько 5,0 м від дна рову, підосва валу сягає 15 м, глибина рову – до 3,0 м, ширина по верхньому краю досягала 10 м. З напільного боку укріплення городища пошкоджені. Площа городища становить близько 0,6 га, потужність культурного шару – 0,9 м.

Поряд із городищем знаходиться селище, площа якого становить понад 3,0 га (розміри підлягають уточненню), а потужність культурного шару – 0,4 м² [1220].

Віктор Приймак

325. ЗАРУЦЬКЕ С., БІЛОКОПИТІВСЬКА СІЛЬРАДА

325.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північній частині кладовища.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув у 1943. Село визволено 30 серпня 1943.

У 1946 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів у вигляді піраміди з зіркою на верхівці.

У 1991 замість піраміди встановлено плиту з мармурового дрібку /0,85 м/ з трикутною верхівкою [1221].

Олена Бєлашова

325.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). З лівого боку вул. Хутірської, у сосновому бору.

На фронтах Другої світової війни загинуло 29 мешканців села.

У 1971 на честь загиблих воїнів-земляків на масивному цоколі встановлено обеліск у формі триступінчатої залізобетонної піраміди /5,1 x 2,0 x 0,8 м/з зіркою на верхівці. У середній частині обеліска /цоколь – 4,0 x 4,0 x 1,0 м/ закріплено металеву дошку з написом і прізвищами загиблих. У верхній частині – дати «1941–1945», нижче – рельєфний напис [1222].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

326. ЗЕМЛЯНКА С., ЗЕМЛЯНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

326.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 8 воїнів з підрозділів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 31 серпня 1943, та 5 партизанів Глухівського партизанського загону. Загинули у бою 17 липня 1942. Відомі прізвища 10 загиблих: партизани Ф.Голуб, А.Мандрика, І.Міхєєв, П.Нахаба, Г.Чубун, ст. лейтенант О.Бордошенко, рядовий Ф.Подшивалов, лейтенант В.Ткаченко, ст. сержант А.Тимошенко, ст. сержант Є.Фурзіков.

У 1945, 1956 відбулося перепоховання останків загиблих.

У 1957 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /2,0 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. На постаменті закріплено плиту з написом. З правого боку постаменту – меморіальні плити з прізвищами загиблих [1223].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

326.2. Пам'ятне місце спаленого хутора, 1942, 1987 (іст.). 30 км від районного центру, в урочищі Землянківське.

8 березня 1942 за допомогу партизанам Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака німецько-нацистські загарбники спалили х. Каплицю, розстрілявши під час каральної акції 19 мирних жителів: чоловіків та дітей-хлопчиків.

У 1987 на узліссі, біля дороги, на якій містився спалений хутір, встановлено кам'яну брилу /0,85 x 1,68 м/. На чоловічому боці брили закріплено меморіальну дошку з написом та прізвищами загиблих [1224].

Анатолій Голуб

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

326.3. Пам'ятне місце спаленого хутора, 1942, 1987 (іст.). 31 км від районного центру, в урочищі Гутівське.

8 березня 1942 за допомогу партизанам Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака німецько-нацистські загарбники спалили х. Терєбень, розстрілявши під час каральної акції 8 мирних жителів: чоловіків та дітей-хлопчиків (поховані на кладовищі х. Каплиця).

У 1987 на узліссі, біля дороги, на якій містився хутір, встановлено кам'яну брилу /0,9 x 1,7 м/. На чоловічому боці брили закріплено меморіальну дошку з меморіальним написом та прізвищами загиблих [1225].

Анатолій Голуб

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

326.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля крамниці.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 258 мешканців села, 106 із них загинуло.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу трьох воїнів /4,5 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/ на фоні прямокутного залізобетонного пілону /9,0 м/, та горизонтальну бетонну стелу /3,0 x 21 м/ позаду пілона. На правій частині стели – барельєфне зображення сцени наступального бою, на лівій – 10 меморіальних металевих плит з прізвищами загиблих і написом [1226].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

327. ІВАЩЕНКОВЕ С., ІВАЩЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

327.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північній частині кладовища.

Похований воїн 322-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвище воїна невідоме.

У 1953 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів /0,7 x 1,7 м/ у вигляді піраміди і зіркою на верхівці. На його чоловому боці – табличка з написом [1227].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

328. КАЛЮЖНЕ С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА

328.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Похований 21 радянський воїн. Серед похованих – воїни, які загинули під час боїв за село у другій половині вересня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 2-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії; а також воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час боїв за визволення села у серпні 1943. Відоме прізвище одного воїна – рядовий О.Маштаков, який загинув 30 вересня 1941.

У 1948 останки загиблих з різних місць перенесено до братської могили, на якій у 1964 встановлено цегляний двохступінчатий прямокутний обеліск /2,3 м/ із зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску закріплено меморіальну дошку з написом.

У 1978 праворуч від обеліску встановлено цегляну потиньковану стелу /2,0 x 3,0 м/ на честь 44 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [1228].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

329. КЛОЧКІВКА С., ГОРІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

329.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У східній частині кладовища.

Поховано 3-х воїнів з підрозділів 70-ї гвардійської дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 31 серпня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1966 на братській могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,8 м/ з зіркою на верхівці [1229].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

330. КОРЕНЬОК С., СУХОДІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

330.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, проти школи.

Поховано 9 радянських воїнів. Загинули у боях за село у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Прізвища загиблих невідомі.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1958 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/.

На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,5 м/ на фоні розгорнутих прапорів закріплено мармурову плиту з написом.

У 1958 справа від скульптури встановлено цегляну потиньковану стелу /3,1 x 1,5 м/ на честь 76-ти воїнів-земляків, які загинули у Другій світовій війні [1230].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

331. КРИВЕНКОВЕ С., ІВАЩЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

331.1. Пам'ятне місце загибелі Колесниченка С.К., 1943, 1984 (іст.). За 2,0 км на південь від с. Кривенкове, у полі.

Колесниченко Степан Калинович (24.12.1913, с-ще Григоріополь (Молдова) – 1943, с. Береза Глухівського р-ну) – Герой Радянського Союзу (02.09.1943), помічник командира 519-го винищувального авіаційного полку 283-ї винищувальної авіаційної дивізії 16-ї повітряної армії.

До середини липня 1943 здійснив 114 бойових вильотів, у 24 повітряних боях особисто збив 16 і у складі групи 4 літаки противника. Загинув у повітряному бою біля с. Кривенкове Березівської сільради. За зразкове виконання бойових завдань командування, проявлені при цьому мужність і героїзм С.Колесниченку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1958 останки загиблого перенесені до меморіального комплексу, у братську могилу радянських воїнів у с. Береза. У 1984 на місці загибелі встановлено залізобетонну стелу /3,0 м/ з написом на її чоловому боці [1231].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

332. КУЧЕРІВКА С., КУЧЕРІВСЬКА СІЛЬРАДА

332.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Поховано 4 радянських воїна. Серед похованих – воїни 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які померли від ран у грудні 1941; та воїни 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 28 серпня 1943. Відомі прізвища усіх загиблих: рядові В.Лавров, А.Лихоманов (283 СД), ст. сержант О.Кормашов, ст. сержант А.Часов (226 СД).

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1961 встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /2,2 м/ і зіркою на верхівці [1232].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

332.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 634 жителі села, 345 із них загинуло.

У 1976 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,7 м/. На цегляному постаменті /2,7 м/ закріплено дошку з написом. Позаду скульптури встановлено дві бетонні горизонтальні стели /2,4 x 5,0 м/ у формі прапорів з барельєфними зображеннями орденів Великої Вітчизняної війни і датами «1941–1945», з написом та меморіальними металевими плитами. На них – прізвища загиблих. Перед пам'ятним знаком на постаментах – дві жалобні урни та бокові стели з зображеннями воїна і жінки [1233].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

333. ЛУЖКИ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

333.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи. Поховано 35 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у вересні 1941, та воїни, які загинули 30 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників підрозділами 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії. Відоме прізвище одного загиблого – А.Косов (70 гв.СД). У 1950 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу. У 1968 на могилі встановлено бетонну плиту усіченої трапецієподібної форми /3,5 м/ з зіркою у лівому верхньому куті. На її чоловому боці – напис [1234].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

334. НЕКРАСОВЕ С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА

334.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 12 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 2-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час боїв за село у вересні 1941 та воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Тут же поховані втікачі-військовополонені з Глухівського концтабору, які загинули у вересні 1941. Прізвища загиблих невідомі.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1965 встановлено бетонний обеліск у формі триступінчатої піраміди /1,7 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліска – дошка з написом [1235].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

334.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 234 мешканці села, 157 із них загинуло.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,0 м/ закріплено плиту з написом. Перед постаментом – п'ятикутна зірка. Позаду скульптури – полусферична залізобетонна стела /9,0 x 2,3 м/ з 10-ма чотирикутними колонами, проходами між ними і портиком з написом. На колонах закріплено 7 меморіальних плит з прізвищами загиблих. На бокових колонах дати «1941 – 1945» [1236].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

334.3. Поселення, епоха бронзи, ранній залізний вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). На підвищеній околиці села, біля мосту через р. Есмань. Займає край останця першої надзаплавної тераси і високу заплаву правого берега р. Есмань.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992.

Розміри поселення 700 x 60 – 40 м. Потужність культурного шару біля 0,4 – 0,6 м. Переважна частина пам'ятки розорюється. Східний край поселення задернований. У цій же частині кілька ділянок з пошкодженим земляними роботами культурним шаром. На одній з них було досліджене господарське приміщення. З пам'ятки походять фрагменти посуду епохи бронзи, а також скіфської, київської та колочинської культур та давньоруського часу 12–14 ст. Матеріали обстежень та охоронних розкопок зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [1237].

*Андрій Обломський
Віктор Приймак*

335. ОБЛОЖКИ С., ОБЛОЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА

335.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941 – 43 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 5 радянських воїнів та партизан Глухівського партизанського загону І.Герасимов, страчений нацистами у 1942. Серед похованих – воїни з підрозділів 2-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у боях в вересні 1941 та воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Прізвища загиблих воїнів невідомі.

У 1955 з кладовища останки загиблих перенесено до братської могили, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловічому боці цегляного, облицьованого керамічною плиткою постаменту /3,0 м/ закріплена меморіальна дошка і на фоні розгорнутих прапорів – мармурова плита з написами [1238].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

335.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.).

Г о р о д и щ е (археол.). Розташоване між с. Обложки і с. Тулиголове, за 2,5 км на південь від південно-західної околиці села, на правому березі р. Верхівки (притока р. Рокити, що впадає в р. Есмань справа).

Відоме за даними Д.Самоквасова та Я.Морачевського. У 1987 обстежувалося В.Приймаком.

Городище діаметром блзько 40 м, округлої форми, майже повністю розоране, вали піднімаються над сучасною поверхнею не більш як на 0,5 м. Потужність культурного шару 0,8 м, він слабко насичений обмязкою та уламками каменю-піщаника.

С е л и щ е (археол.). Розташоване на протилежному правому березі річки, займає округле дюнне підвищення діаметром близько 100 м, яке підвищується над заплавою до 5,0 м. Пам'ятка частково зайнята сосновим лісом, частково розорюється. З селища походять матеріали давньоруської кераміки 11–12 ст. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [1239].

Віктор Приймак

335.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У південній частині кладовища.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 319 жителів с. Обложки, 196 із них загинуло. Серед них Коцеба Григорій Андрійович (29.11.1917, с.Обложки – 04.03.1943, с.Степигіно Домодєдівського р-ну Московської обл.) – Герой Радянського Союзу, капітан (20.11.1941).

Закінчив 3 курси рабфаку у 1937. У 1940 закінчив Чугуївське військово-авіаційне училище.

На фронтах Другої світової війни з вересня 1941. Командир підрозділу окремої ескадрильї 44-ї винищувальної авіаційної дивізії (6А, Південно-Західний фронт) лейтенант Г.Коцеба до жовтня 1941 здійснив 40 бойових вильотів на знищення живої сили та бойової техніки противника. Наніс ворогу значні втрати. 22 вересня 1941 підпалив підготовлені для наведення переправи через р.Орель (басейн Дніпра) буд. матеріали та понтони, чим зірвав переправу великого угруповання противника. Нагороджений орденом Леніна. Загинув 4 березня 1943 під час катастрофи літака на аеродромі Тельгіно.

У 1972 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /3,0 м/. На чоловічому боці цегляного, облицьованого керамічною плиткою постаменту /2,0 м/ закріплено мармурову дошку з написом. Перед постаментом – розетка Вічного вогню. Позаду скульптурної групи – цегляна, облицьована керамічною плиткою полусферична стела /0,7 x 8,0 м/ з похило закріпленими мармуровими меморіальними плитами з прізвищами загиблих [1240].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

336. ПЕРВОМАЙСЬКЕ С., ПЕРВОМАЙСЬКА СІЛЬРАДА

336.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). За 1,0 км на північ від центру села, біля церкви.

Поховано 28 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час наступу групи генерал-майора Єрмакова на Глухів у вересні 1941 та воїни з підрозділів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Відомі прізвища 17 загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесено до братської могили, на якій у 1958 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному п'ятиступінчатому постаменті /2,2 м/ закріплено мармурову дошку з написом і прізвищами загиблих [1241].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

336.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.)

Г о р о д и щ е. (археол.). Розташоване на території села, на правому березі р. Яновки (притока р. Свіси, яка впадає в р. Івотку – ліву притоку Десни).

Пам'ятка відома за даними Д.Самоквасова, Я.Морачевського. У 1988 обстежена В.Приймаком.

Займає підвищену ділянку правого берега першої надзаплавної тераси. Висота над заплавою 5,0 – 6,0 м. Городище має округлу форму, його діаметр – близько 55 м. Культурний шар та укріплення зруйновані внаслідок того, що на городищі стояла церква до 1738 р. та функціонувало кладовище. На городища зустрінуто раннеслов'янська кераміка київської або колочинської культур у перевідкладеному стані.

С е л и щ е. (археол.). Розташоване біля городища, з напільної сторони. Зайняте городами і садибами с. Первомайське. Вчителем Уланівської с/ш А.Горбовцовим зібрана колекція кераміки 12–13 ст. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1242].

Віктор Приймак

336.3. Могила Вертюченка В.Ф., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Вертюченко Василь Федорович (1926, с.Первомайське – 1943, там же) – партизан партизанського загону Червонянського р-ну.

З перших днів Другі світової війни був членом підпільної комсомольської організації Червонянського р-ну. Члени цієї організації вели велику підривну роботу в тилу німецько-фашистських загарбників. У 1942 всі члени організації влились в ряди партизанів партизанського загону Червонянського р-ну під командуванням Л.Іванова. Загинув у квітні 1943.

У 1976 останки загиблого перепоховано з с. Хінелі Крупецького р-ну Курської обл., на могилі покладено бетонну плиту /1,0 x 0,6 м/.

У 1970 поруч з могилою встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /3,0 м/ та цегляну потиньковану стелу /0,68 x 6,0 м/ на честь 236 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни [1243].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

336.4. Могила Полозова Ю.Д., 2000 (іст.). У північній частині кладовища, з правого боку від вул. Леніна.

Полозов Юхим Денисович (18.01.1922, с.Первомайське – 20.05.2000, там же) – кавалер трьох орденів Слави.

У Червоній Армії з 1940. У 1941, перебуваючи з військами поблизу західних кордонів СРСР, прийняв на себе перші удари ворога. Під час Другої світової війни перебував на фронті, пройшовши шляхом від Сталінграду до Німеччини, був неодноразово поранений.

Перед визволенням України у 1943 служив у розвідці 24-го кавалерійського полку. Здобув

цінні розвідувальні дані у тилу ворога під час форсування військами Червоної Армії Дніпра. За виконання цього бойового завдання нагороджений орденом Слави третього ступеня.

У лютому 1945, пробравшись у розташування німецько-нацистських частин, знищив штабну машину і захопив важливі документи штабу німецької дивізії, за що був відзначений орденом Слави другого ступеня.

Орден Слави першого ступеня отримав за підриг ворожого дзоту та захоплення полоненого.

Після закінчення війни працював у рідному селі бригадиром комплексної бригади.

У 2001 на могилі встановлено гранітну стелу /1,24 м/ з портретом похованого та написом на її чоловічому боці [1244].

*Олександр Рева
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

336.5. Покровська церква, 1820 (архіт.). Закладена у 1803, освячена у 1812. Упродовж 1820-х років церкву було реконструйовано й доповнено. Західніше храму побудовано окрему триарусну дзвіницю, яку було зруйновано у 1938 [1245].

Надія Подоляка

337. ПЕРЕМОГА С., ПЕРЕМОЗЬКА СІЛЬРАДА

337.1. Городище (археол.). Розташоване за 1,4 км на південний захід від північно-східної околиці села Тонине та за 2,5 км на північний захід від західної околиці с. Перемога, в лісі. Займає мис правої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань. Висота над рівнем заплави становить 10 м.

Виявлене Ю.Коваленком у 2005, обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2014.

Городище має форму неправильної трапеції. Розмір майданчика городища становить 75 x 40 м. Висота над рівнем заплави – 50 м. Майданчик нерівний, має ухил у південний бік. Перепад висоти становить 3,0 – 4,0 м. З північної, напільної сторони городище укріплене двома рядами валів та ровом посередині. Перший вал має ширину 7,0 м і висоту збереженої частини – 1,3 м. Другий вал баштоподібної форми, має ширину – 22 м і висоту – 4,0 м. Рів має ширину 7,0 м і глибину – 2,0 м. З південної сторони знаходиться округлої форми рів шириною 15 м і висотою 2,0 м. Стрілка мису ескарпована на висоту 10 м. Ширина майданчика становить 6,0 м. З городища походять матеріали скіфської лісостепової культури раннього залізного віку [1246].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

337.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 8 радянських воїнів. Серед похованих – воїни, із підрозділів 2-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули в боях 1941 під час наступу групи полковника А.Акименка на м. Глухів та воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943. Відомі прізвища шести загиблих: рядові С.Зіневич (2 гв. СД), І.Афіногенов, М.Бородавкін, О.Онискін, Г.Субасєв, мол. сержант І.Журавкін (226 СД).

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1964 встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і жінки-партизанки. У 1991 скульптурну групу демонтовано і на могилі покладено гранітну плиту /1,0 x 1,8 x 0,1 м/ з закріпленими на ній двома меморіальними дошками.

У 1972 поруч з могилою на честь 180 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни, встановлено потиньковану цегляну стелу /2,0 x 2,15 м/ з прізвищами загиблих. У 1991 поруч з обкладеним гранітними плитами пілоном замість вертикальної стели встановлено полусферичну, теж обкладену гранітними плитами [1247].

Володимир Мажуга

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

337.3. Поселення (археол.). Розташоване між с. Перемога та Баничі, на лівому березі р. Есмань (права притока р. Клевень), на підвищенні у заплаві.

У 1988 та 2007 обстежувалася В.Приймаком.

Розміри поселення 250 – 300 x 100 – 150 м. Потужність культурного шару близько 1,0 м. Пам'ятка задернована. Виявлені матеріали київської та колочинської культур. На момент обстеження у 2007 поселення задерноване. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [1248].

Віктор Приймак

337.4. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). Розташоване між с. Перемога і с. Баничі, за 2,2 км на північний захід від водоканчки останнього.

Виявлене В.Приймаком у 1988.

Займає край останця високої заплави лівого берега р. Есмань. Задерноване. Потужність культурного шару близько 0,6 м. Матеріали з поселення відносяться до київської культури 3 – 4 ст. Розкопки не проводилися. Матеріали досліджень зберігаються у Путивльському краєзнавчому та Сумському обласному краєзнавчому музеях [1249].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

337.5. Поселення-2, раннє середньовіччя (археол.). Розташоване за 0,7 км на північ від північної околиці села.

Виявлене і обстежене А.Обломським та В.Приймаком у 1992.

Займає схил першої надзаплавної тераси і високу заплаву лівого берега р. Есмань. Пам'ятка розорюється Матеріали з поселення відносяться до колочинської культури 5–7 ст. Розкопки не проводилися. Матеріали досліджень зберігаються у Путивльському краєзнавчому та Сумському обласному краєзнавчому музеях [1250].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

337.6. Поселення-3, епоха бронзи (археол.). Розташоване за 2,0 км на південний захід від села.

Виявлене і обстежене А.Обломським та В.Приймаком у 1992.

Займає мис першої надзаплавної тераси і високу заплаву правого берега р. Есмань. Пам'ятка задернована. Матеріали з поселення відносяться до епохи бронзи. Розкопки не проводилися. Матеріали досліджень зберігаються у Путивльському краєзнавчому та Сумському обласному краєзнавчому музеях [1251].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

338. ПОЛОШКИ С. ПОЛОШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

338.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 20 радянських воїнів. Серед похованих – воїни, які загинули у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 875-го стрілецького полку 2-ї гвардійської дивізії 13-ї армії; воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села 30 серпня 1943; воїни, які померли від ран у період з 8 по 16 вересня 1943 у дислокованому хірургічному пересувному шпиталі № 4343. Відомі прізвища 6 загиблих: рядові П.Кузовкін, (2 гв. СД), Ш.Ніязов, П.Токарев, Т.Гаранін, Т.Омурзаков, старшина С.Кучеренко (226 СД).

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1956 встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /2,5 м/. У 1960 пам'ятник реставровано. На цегляному, облицьованому керамічною плиткою, постаменті /1,7 м/ закріплено дві меморіальні дошки з написами і прізвищами загиблих [1252].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

338.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У південно-західній частині села.

Поховано 42 мешканці села Полошки та навколишніх сіл, розстріляних під час каральної акції австро-німецьких окупантів та гетьманців 20 травня 1918. Людей пов'язали дротом по три чоловіка, після кожного залпу скидали до каолінової шахти, при чому частину з них ще живими. Через декілька днів жителі сусідніх сіл витягли мертвих із шахти і поховали на місці розстрілу.

У 1921 останки загиблих перепоховані у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено гранітний обеліск /2,5 м/ з написом на його чоловому боці. У 1985 з правого боку від обеліску встановлено бетонну стелу /2,5 x 2,0 м/, на якій закріплено меморіальну дошку з прізвищами загиблих [1253].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

338.3. Миколаївська церква, 1796 (архт.). Побудований у 1796 стараннями київського митрополита Самуїла Мисливського, уродженця села. На церковному погості були поховання батьків священика. За давньою грамотою село власність Троїцького Сіверського монастиря.

У 1857 в Полошках була велика пожежа, що загрожувала знищенню храму. У дзвіниці згоріли східці та помости, але храм вцілів. У храмі зберігалися срібна чаша та хрест 1771 року, час від початку єпископського служіння С.Мисливського у Москві, Требник київського друку (1646), Євангелія московського друку (1745), подароване сотником глухівським О.Туранським.

Кількість парафіян храму у 1730 – 390 чол. та 375 жінок; у 1750 – 400 чол., 392 жін.; у 1770 – 438 чол., 418 жін.; у 1790 – 466 чол., 447 жін.; у 1810 – 511 чол., 509 жін.; у 1830 – 560 чол., 561 жін.; у 1850 – 619 чол., 604 жін.; у 1860 – 642 чол., 623 жін. [1254].

Надія Подолька

338.4. Могила Свириденка М.М., 1987 (іст.). У південно-східній частині кладовища, по вул. Слобідській.

Свириденко Михайло Миколайович (26.08.1968, с. Полошки – 22.04.1987, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1975 – 83 навчався в Полошківській середній школі. До призову в армію працював у колгоспі «Рассвет». У 1986 закінчив Глухівське сільське професійно-технічне училище (СПТУ – 31), здобув спеціальність слюсаря по ремонту сільгоспмашин та автомобілів. На республіканському конкурсі майбутніх слюсарів-ремонтників відзначений дипломом 3-го ступеня та пам'ятною медаллю.

Призваний до лав Радянської Армії у 1986. У м. Фергана (Узбецької РСР) навчався в десантній учбовій школі, за військовою професією – вогнеметник. Відправлений рядовим до Афганістану, м. Гардез в/ч. пп. 44585(П). Загинув в районі населеного пункту Джелалабад. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.09.1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1987 на могилі встановлено гранітну стелу /1,8 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [1255].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

338.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У парку, на південно-західній околиці села, з лівого боку дороги на с. Обложки.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 320 жителів села, 200 із них загинуло. У 1969 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і дівчинки /2,5 м/. Посеред залізобетонного постаменту /8,0 м/ – барельєфне зображення ордена Перемоги. Позаду скульптурної групи – залізобетонна стела /5,5 x 28,0 м/ у формі

чотирьох розгорнутих прапорів з барельєфними зображеннями двох орденів Великої Вітчизняної війни, у нижній частині стели – дошки з прізвищами загиблих. Під меморіальними дошками – зображення дійових осіб Другої світової війни. По краям і посередині стели – написи. До пам'ятного знаку прокладено довгу алею з арочним входом і написом у його верхній частині. По обидва боки арки – стели з написами. У кінці алеї, перед пам'ятним знаком – дві залізобетонні стели з зображеннями цивільних та військовослужбовців, які віддають шану полеглим. На зворотних частинах цих стел – написи. Біля входу встановлено протитанкову 57-мм гармату [1256].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

339. ПРИВІЛЛЯ С., ПРИВІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

340.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля старої школи.

Поховано 26 воїнів. Загинули під час оборонних боїв 28 вересня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії та воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 30 серпня 1943 в боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 2 воїнів: лейтенант М.Муковоз (загинув у вересні 1941), сержант М.Єфимов (загинув 30 серпня 1943).

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1965 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,75 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,5 м/ закріплено меморіальну дошку з написом [1257].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

339.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, з правого боку вул. Жовтневої.

Похований воїн 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинув у 1941 під час оборонних боїв за село. Прізвище воїна невідоме.

Першу на могилі було встановлено дерев'яний обеліск пірамідальної форми. У 1992 обеліск замінено металевим пірамідальним обеліском /1,5 м/ з зіркою на верхівці (на дві могили один обеліск) [1258].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

339.3. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, з правого боку вул. Жовтневої.

Похований воїн 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинув у 1941 під час оборонних боїв за село. Прізвище воїна невідоме.

На могилі встановлено дерев'яний обеліск пірамідальної форми. У 1992 обеліск замінено металевим пірамідальним обеліском /1,5 м/ з зіркою на верхівці (на дві могили один обеліск) [1259].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

339.4. Могила Тюльпи І.І., 1985 (іст.). У південно-східній частині кладовища хутора Москаленків.

Тюльпа Іван Іванович (06.07.1965, с. Привілля – 08.11.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1971–79 навчався у Привільській середній школі. До призову в армію працював трактористом у колгоспі. Закінчив Глухівське професійно-технічне училище (СПТУ-31) за спеціальністю тракторист-машиніст широкого профілю.

Призваний до лав Радянської Армії у 1983. 15 лютого 1984 відправлений до Афганістану військовим будівельником у будівельно-монтажну роту. Загинув під час виконання службових обов'язків. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно), Почесною грамотою Президії Верховної Ради СРСР.

У 1985 на могилі встановлено гранітну стелу /1,5 м/ на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [1260].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

339.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 260 жителів села, 137 із них загинуло.

У 1977 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний пілон /5,0 м/ і горизонтальну залізобетонну прямокутну стелу /1,9 x 7,5 м/. У верхній частині пілона – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни, в середній – дати «1941–1945». У нижній частині стели, під похилим кутом закріплено 4 чавунних меморіальних плити з прізвищами загиблих, у верхній – написи по краям стели і барельєфні зображення облич партизана, партизанки та воїна [1261].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

340. ПУСТОГОРОД С., ПУСТОГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА

340.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Поховано 2 радянських воїна. Загинули в оборонних боях за село у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 283-ї стрілецької дивізії. Прізвища загиблих невідомі.

У 1973 на братській могилі покладено бетонну надгробну плиту /2,5 x 1,2 x 0,3 м/ з написом [1262].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

340.2. Городище, селище, епоха розвинутого і пізнього середньовіччя (археол.)

Г о р о д и щ е. (археол.). Розташоване на території села, в урочищі Заріччя, на правому березі струмка – лівої притоки р. Свіса (притока р. Івотка, що впадає зліва в р. Десна).

Відоме за даними Д.Самоквасова, М.Морачевського. У 1987, 1988 та 2007 обстежувалася В.Приймаком.

Займає мис, утворений балками. Висота над заплавою – до 10 м. Городище двочасткове. Південно-східна його частина близька до округлої форми, діаметром близько 45 – 50 м, з напільного боку відділена валом висотою до 1,5 м над майданчиком, а також ровом, перед яким простежується викид з нього. Зі сходу до городища прилягає майданчик, обгороджений ровом і невисоким (до 1,0 м) валом серповидної форми, його розміри – 60 x 25 м. Культурний шар городища сильно зруйнований кладовищем 18–19 ст. У перевідкладеному стані зустрічаються уламки кераміки 12–13 ст. та 16–18 ст.

С е л и щ е. (археол.). Розташовується з напільного, східного і північно-східного боку від городища. Також зруйноване кладовищем, що продовжує функціонувати. Учителем Уланівської с/ш А.Горбовцовим зібрана тут невелика колекція давньоруської кераміки 12–13 ст. На момент обстеження у 2007 городище задерноване, поселення частково розорюється. Розкопки не проводилися. Матеріали обстеження зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1263].

Віктор Приймак

340.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.

Поховано 14 воїнів з підрозділів 70-ї гв. стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 29 серпня 1943.

Відомі прізвища 5-ти воїнів: рядові Є.Бережний, Г.Болдирев, сержант М.Галієв, сержант С.Журавльов, капітан М.Шпак.

У 1956 останки загиблих перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного

двохступінчатого постаменту /3,0 м/ – барельєфне зображення ордена Перемоги та дати «1941–1945». На нижній частині постаменту, на фоні розгорнутих прапорів, закріплено мармурову плиту з написом.

У 1971 по обидва боки від скульптури під кутом встановлено 2 цегляні стели /1,7 x 3,0 м/ на честь 139 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни [1264].

*Володимир Мажуга
Олена Белашова
Валерій Бєлашов*

340.4. Могила Ісачкіна М.В., 1931 (іст.). Вул. Ісачкіна.

Ісачкін Микита Васильович (1909– 1) – перший секретар партійної організації ВКП (б). Загинув під час колективізації одноосібних селянських господарств. Похований у 1931.

У 1966 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/ з зіркою на верхівці, у 1973 на надгробку закріплено чавунну плиту з написом [1265].

*Володимир Мажуга
Олена Белашова
Валерій Бєлашов*

341. СВАРКОВЕ С., СВАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

341.1. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). Північно-східна околиця села, правий високий берег р. Клевень, мис, утворений долиною річки і яром.

Виявлене і обтежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2013.

Багатошарове, квадратної форми. Його розміри становлять 58 x 50 м. Майданчик рівний, має незначний ухил в північний бік. З південного та західного боків укріплене валом та ровом. Вал має ширину 12 м і висоту – 1,5 – 2,0 м. Рів має ширину 10 м і глибину 1,7 – 2,0 м. Городище та укріплення задерновані [1266].

*Євген Осадчий
Олексій Коротка*

341.2. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). У центрі села, біля школи.

У двох братських могилах поховано 18 радянських воїнів.

У першій братській могилі поховано 4 воїна, які загинули в боях у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 395-го стрілецького полку 2-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії, під час операції по визволенню м. Глухова. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові В.Білоусов, М.Горшенін, М.Куш, М.Пожаров.

У другій братській могилі поховано 14 воїнів також з підрозділів 395-го стрілецького полку 2-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули в цих боях за село. Прізвища загиблих невідомі.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесено до братських могил. У 1955 позаду могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/, на чоловому боці цегляного двошступінчатого постаменту /3,0 м/ у верхній частині, на фоні розгорнутих прапорів, закріплено мармурову плиту, у нижній частині – чавунна плита з написом.

За скульптурою – залізобетонна стела у формі розгорнутих прапорів /2,8 x 20 м/ на честь 220 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни [1267].

*Володимир Мажуга
Олена Белашова
Валерій Бєлашов*

341.3. Миколаївська церква, 1743–57 (архіт., іст.). Мурована одноверха церква з дзвіницею стоїть на локальному підвищенні в центрі села і є його головною архітектурною домінантою. Дзвіниця поставлена на вісі головної сільської вулиці. Церковне подвір'я оточене високими старими деревами, які дещо зменшують композиційно-видовий вплив пам'ятки. Поблизу церкви містилася садиба колишніх власників села Марковичів (не збереглася).

Церква була збудована в 1743–57 на замовлення і коштом власника села генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича – видатного державного діяча Гетьманщини,

письменника і мемуариста. Від нього походить чернігівська гілка Марковичів, до якої належать кілька видатних осіб, зокрема українські історики 19 ст. Яків і Олександр Марковичі.

Маркович Яків Андрійович (1696–1770) народився в Прилуках і був сином Андрія Марковича (1674–1747), який послідовно обіймав посади глухівського сотника, полковника лубенського, генерального підскарбія, члена Правління Гетьманського Уряду, доводився племінником гетьманші Анастасії Марківні Скоропадській. Закінчивши Київську академію в 1713, він розпочав службу в Глухові знатним військовим товаришем «при боці гетьманським». В Академії був одним з улюблених учнів професора й ректора, видатного педагога, просвітителя, письменника, церковного й державного діяча Феофана Прокоповича, з котрим зберіг теплі дружні стосунки до самої його смерті. У 1714 одружився з дочкою Павла Полуботка Оленою.

У 1718 гетьман Іван Скоропадський надав Марковичу першу його маєтність – ратушне село Сваркове за 7 верст від Глухова, що було засноване у 1630-х рр. шляхтичем О.Пісочинським. Відтоді родина Марковичів мала свій маєток у Сварковому аж до 1918.

У 1721 Маркович отримав ранг бунчукового товариша, у 1721 та 1723 – 35 був наказним лубенським полковником, згодом – генеральним підскарбієм, як і його батько. Вийшов у відставку 1762 і з того часу мешкав у Сварковому. Яків Маркович був одним з найосвіченіших людей свого часу. Володів кількома мовами, писав вірші й прозу, залишив переклади з латини, цінні «Генеалогічні замітки». Найвідомішою його працею став 10-томний «Діаріуш» (Щоденник), який він писав протягом 1717–67 у Глухові та Сварковому. Починається він літописом за 1692–1715, складеним Марковичевим тестем, наказним гетьманом Павлом Полуботком. «Діаріуш» хронологічно охоплює понад 50 років і містить надзвичайно цінний історичний матеріал, що стосується духовного складу автора та його середовища. Тут знаходимо як суто аристократичні риси, так і занепад аристократизму: «благородне походження вимагає благородної душі», а безчесність члена аристократії викликає «тим більшу до нього погорду, бо слава предків, виховання, приклад доброго товариства, розмови мудрих і роздумування повинні шляхетного навчити розпізнавати добро і зло». І водночас відчуваються наслідки великої духовної руїни 1708–09 і післямазепинського «благоденствія», коли правляча верхівка Гетьманщини журилася вже не «отчизною своєю», а маєтностями й грошима. Видатний український політолог Д.Донцов зазначав, що Я.Маркович є найхарактернішим представником цієї нової доби, оскільки «в його щоденнику дещо про походи, але більше про погоду (як в щоденнику останнього Романова), про хвороби і бесіди при столі ясновельможного. При чім описи тих гучних бесід кінчалися незмінною ремаркою: «попіяхом». Та традиція, назв'їм її ширше – традицією насолоди й вигідного життя, ніколи не стояла в осередку дум і стремлінь хмельничан, а навіть мазепинців. У покоління Марковичів, що прийшло по Полтаві, вже стає».

Загалом «Діаріуш» містить надзвичайно цінні матеріали для політичної, соціально-економічної, культурної та побутової історії Гетьманщини 18 ст. У «Діаріуші» зафіксовано, що Маркович був керівником неформального культурно-політичного гуртка тодішньої української еліти, що збирався у нього в Сварковому. Під час боротьби за відновлення гетьманства у середині 1740-х рр. цей гурток збирався мало не щодня.

Вперше фрагменти «Діаріуша» видав у Москві 1859 у перекладі на російську мову під назвою «Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича» онук мемуариста, уродженець с. Сваркового, відомий історик О.Маркович (1790–1865). Друге, повніше видання здійснив у Києві видатний історик Гетьманщини О.Лазаревський у журналі «Киевская старина» в 1893, 1895 та 1897 (опис подій доведено до 1734). Продовжила це видання Археографічна комісія Наукового товариства імені Т.Шевченка, яка 1913 видала у Львові за редакцією В.Модзалевського том, присвячений подіям за 1735 – 40.

Маркович є автором «Опису старої Малоросії», «Історичних нарисів міста Глухова», «Історії Гамаліївського монастиря», написаних на базі архівних матеріалів. Він був

власником і упорядником великого фамільного архіву, що зберігався в Сварковому. Крім того, він товаришував з великим письменником М.Гоголем, далеким родичем Марковичів. У серпні 1848 М. Гоголь приїздив у Сваркове до О.Марковича для роботи з документами фамільного архіву.

Перед північним порталом церкви збереглися надгробні мармурові плити спадкоємців О.Марковича – Марковича Пармена Андрійовича (помер 1894) та Маркович Уляни Семенівни, уродженої Трифановської (1840–1901).

Церква первісно була тридільною, однобанною, вирішеною в стильових формах пізнього бароко. Складалася з гранчастих вітваря і бабинця та квадратної в плані нави, над якою височіла гранчата світлова баня (не збереглася). У 1813 церкву відремонтовано коштом тодішньої власниці села Анастасії Маркович. У 1820-х до церкви з заходу прибудували притвор з невисокою двоярусною дзвіницею ампірного характеру. З півдня до вітваря прилягає низенька прямокутного плану ризниця. Нині церкву вінчає глуха сферична баня на низькому четверику, влаштована замість утраченої первісної. Останній ремонт храму завершено в 1998.

Нава трохи ширша й вища за вітвар і бабинець, на північному й південному фасадах акцентована чотиріпілястровими портиками, кожен з яких має спрощений антаблемент, трикутний фронтон і вікно-роzetку в тимпані. Стіни вітваря й бабинця також розчленовані пілястрами. Вікна з арковими й лучковими перемичками розмішені у два яруси. Їх облямовують характерні «вухасті» наличники з рельєфно виділеними замковими каменями. Вінчає стіни карниз, розкріпований на пілястрах. Наву завершує плеската баня з глухим ліхтарем і маківкою. Дзвіниця належить до типу «четверик на четверику». У її горішньому ярусі за сторонами світу прорізано аркові отвори дзвонів. Вінчає дзвіницю невисока сферична баня.

В інтер'єрі всі компартименти з'єднані півциркульними арками, що мають парні залізні затяжки. Нава перекрита глухим сферичним куполом, вітвар і бабинець – напівлотковими склепіннями, приміщення у першому ярусі дзвіниці – хрестовим склепінням. Приміщення між дзвіницею і бабинцем має плоску стелю по дерев'яних балках.

Церква стоїть на цегляних стрічкових підмурках. Підвалу немає. Мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Фасади пофарбовані в сірий колір. В інтер'єрі мальовань немає, іконостас історико-мистецького інтересу не становить. Підлоги з дошок. Сходи на дзвіницю муровані. Щипцеві й вальмові дахи та бані по дерев'яних кроквах і кружалах укріті покрівельною сталлю.

Миколаївська церква у Сварковому має визначну загальнонаціональну історико-архітектурну та історико-меморіальну цінність, оскільки представляє унікальний архітектурний тип храму та пов'язана з життям і діяльністю видатних українців – родини Марковичів. Відтак вона повинна мати статус пам'ятки архітектури й містобудування та пам'ятки історії національного значення [1268].

Віктор Вечерський

341.4. Могила Баранова І.Д., 1942 (іст.). У центрі села на меморіальному комплексі, поруч з братськими могилами радянських воїнів.

Баранов Іван Данилович [1895, с. Скоклево Чауського р-ну Могильовської обл. (нині Республіка Білорусь) – 1942] – рядовий 2-ї гв. стрілецької дивізії. Пропав без вісті у жовтні 1941. Партизанів. Помер від ран у 1942.

У 1946 останки воїна перенесено на меморіальний комплекс. У 1958 на цегляному надгробку /1,5 x 2,5 x 0,3 м/ встановлено мармурову дошку з написом [1269].

*Олена Белашова
Валерій Белашов*

342. СЕМЕНІВКА С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА

342.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У західній частині кладовища.

Поховано 2 жителя с. Семенівка, розстріляні австро-німецькими окупантами та гетьманцями 20 травня 1918 під час каральної акції у с. Полошках. Прізвища загиблих відомі: І.Пінчук, М.Шкурко.

У 1967 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск пірамідальної форми /2,4 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску закріплено меморіальну дошку з прізвищами загиблих жителів села і написом [1270].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

342.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1964 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 18 воїнів, які загинули в боях у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 2-ї гвардійської стрілецької дивізії та воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули 1 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 8 загиблих: рядові Ф.Афонькін, М.Гордєєв, П.Горчалов, М.Шаршов, М.Степанов (2 гв. СД), рядовий В.Батишев мол. сержант І.Муха, лейтенант О.Трофімов (226 СД).

У 1964 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /4,0 м/, на фоні розгорнутих прапорів, закріплено мармурову плиту з написом. Справа від пам'ятника на честь 81 воїна-земляка, які загинули у Другій світовій війні, встановлено дві залізобетонні стели /2,0 x 7,0 м/. На одній з них прізвища воїнів-земляків. На другій зображення гвардійської стрічки з написом [1271].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

342.3. Могила Мічуріна В. В., 1988 (іст.). У південно-західній частині кладовища.

Мічурін Володимир Вікторович (09.08.1967, с.Семенівка – 06.04.1988, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, сержант. Загинув в Афганістані.

У 1974–82 навчався в школі у рідному селі. Закінчив Калиновський радгосп-технікум за спеціальністю агроном. До призову в армію працював агрономом в колгоспі. З 11 листопада 1986 проходив службу у Афганістані. Був командиром відділення в/ч. пп. 51932. Брав участь більш ніж у 30 бойових операціях, супроводжував колони з продовольством для афганського народу. На початку квітня 1988 був тяжко поранений у районі населеного пункту Сурубі. Помер у шпиталі Кабула. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 05.05.1988 та 07.09.1988 (посмертно) нагороджений двома орденами Червоної Зірки та медаллю «За відвагу».

У 1988 на могилі встановлено гранітну стелу /1,8 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [1272].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

343. СЛОУТ С., СЛОУТСЬКА СІЛЬРАДА

343.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 13 радянських воїнів та 4 партизани. Серед загиблих – воїни з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час боїв за село та воїни з підрозділів 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-фашистських загарбників 30 серпня 1943; три партизани Харківського партизанського загону, які загинули у бою з німецько-нацистськими загарбниками 21 листопада 1941. Відомі прізвища 6 загиблих: партизани О.Глазков, П.Коломієць,

Г.Кошеленко (Харківський партизанський загін), Д.Нехорошкін (загинув у 1943), підполковник П.Парфенюк, сержант І.Чвиров (322 СД).

У 1960 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1961 встановлено залізобетонну скульптуру воїна. У 1966 встановлено стелу на честь загиблих воїнів-земляків.

У 1991 проведено реконструкцію: пам'ятник демонтовано і на його місці посеред насипу /0,6 м/ на бетонному, облицьованому асбесто-цементною плиткою постаменті /0,6 м/ встановлено виготовлену з бронзових листів скульптуру скорботної матері /2,5 м/ та бетонну, також облицьовану асбесто-цементною плиткою Г-подібну стелу /1,5 x 11 x 11 м/ на честь 285 воїнів-земляків, які загинули у Другій світовій війні. На чоловому боці постаменту – мармурова табличка з написом [1273].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

343.2. Могила Оничка М. О., 1985 (іст.). Вул. Миру, північна частина кладовища.

Оничко Михайло Олександрович (19.02.1954, с. Слоут – 17.07.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1961–69 навчався у школі у рідному селі. Закінчив Харківське СПТУ. До призову в армію працював механізатором у колгоспі. У 1974 у м. Каунас (Республіка Литва) закінчив з відзнакою школу прапорщиків. Після строкової служби залишився на надстроковій. У квітні 1985 відправлений до Афганістану в/ч. пп. 15789. Командував взводом. Загинув при знищенні загону душманів, рятуючи екіпаж палаючої БМП. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21.11.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно) та медаллю «За бездоганну службу в Збройних силах СРСР».

У 1985 на могилі встановлено гранітну стелу /1,5 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [1274].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

343.3. Могила Трибунського О.Є., 1958 (іст.). Вул. Першотравнева, північно-східна частина кладовища.

Трибунський Олександр Євстахійович [25.03.1900, с. Бачевськ (Глухівський р-н, Сумська обл.) – 20.03.1958, с. Слоут] – Герой Радянського Союзу (29.10.1943).

У роки громадянської війни 1917–21 у Червоній Армії. З першого дня Другої світової війни – на фронті. Стрелець 132 гв. стр. полку 42-ї гв. дивізії, гв. рядовий. Одним з перших форсував Дніпро в ніч на 24.09.43 у районі с. Гребени Кагарлицького р-ну Київської обл., увірвався в траншею противника, знищив декілька гітлерівців. Група закріпилась на рубежі, відбила всі контратаки противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно за виявлені мужність і героїзм. Але воїн не дізнався про присвоєння йому високого звання. Після важкого поранення, на початку 1944 повернувся у рідні місця. З 1947 мешкав і працював у с. Слоут. Після тривалої хвороби помер.

У 1967 рідним було вручено Грамоту Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння О.Трибунському звання Героя Радянського Союзу. На могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,6 м/, на його чоловому боці – напис [1275].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

343.4. Пам'ятне місце формування Глухівського партизанського загону, 1941, 1966 (іст.). У Слоутському лісі, між с. Слоут і с. Шевченкове.

Встановлений на місці однієї із перших баз, підготовлених організаторами партизанського руху на Глухівщині. Спочатку в Слоутських лісах, знаходилась група з 10 чоловік, виділена Глухівським партизанським загоном на чолі з П.Кульбакою. Групу очолив П.Вислий.

У листопаді 1941 до групи приєднався весь Глухівський партизанський загін. 21 листопада глухівські партизани дали перший бій німецько-нацистським загарбникам, які

напали на їхній табір. Під час нерівного бою (у складі групи противника було майже 500 чоловік), вони з допомогою харківських і шосткинських партизанів відбили всі ворожі атаки. Залишивши 27 убитих солдатів і офіцерів, противник вимушений був відступити. 27 січня 1942 Глухівський партизанський загін об'єднався з Путивльським партизанським загonom С.Ковпака, а на початку лютого 1942 став бойовою одиницею Сумського партизанського з'єднання.

У 1966 на честь Глухівського партизанського загону встановлено прямокутний залізобетонний пілон /4,5 м/. На його чоловому боці – дві таблички з написами [1276].

Олена Белашова

Валерій Бєлашов

344. СОПИЧ С., СОПИЦЬКА СІЛЬРАДА

344.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано трьох воїнів з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 та воїни 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Відомі прізвища двох воїнів: рядовий Д.Москаленко (283 СД), ст. лейтенант О.Удовиченко (226 СД).

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1959 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/. На чоловому боці, у нижній частині цегляного двохступінчатого постаменту /3,0 м/, на фоні розгорнутих прапорів, закріплено меморіальну дошку з написом.

Справа від скульптури встановлено цегляну стелу /2,5 x 6,5 м/ на честь 284 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни.

Серед них Мешков Іван Андрійович [1910, с. Потопиха Глухівського р-ну – 03.10.1943 с. Нові Петрівці (Вишгородський р-н. Київська обл.)] – Герой Радянського Союзу (10.01.1944).

У Червоній Армії у 1932–37 та з 1941. Закінчив курси мол. лейтенантів.

На фронті у Другу світову війну з вересня 1943. Заступник командира батальйону 342-го стрілецького полку (136-а стрілецька дивізія, 38-а армія, Воронежський фронт) ст. лейтенант. У районі с. Нові Петрівці (Вишгородський р-н. Київська обл.) під час форсування Дніпра 2 жовтня 1943 замінив вибувшого зі стрію командира батальйону. Під його командуванням батальйон відбив 5 контратак противника, захопив 2 лінії ворожих траншей та утримував плацдарм до підходу головних сил полку. Був двічі поранений, але залишився у строю. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна. Похований на місці боїв [1277].

Володимир Мажуга

Олена Белашова

Валерій Бєлашов

345. СОСНІВКА С., СОСНІВСЬКА СІЛЬРАДА

345.1. Глинська Різдва Пресвятої Богородиці пустинь, 18–19 ст. (археол., іст.). Розташована за 2,3 км на південь від південної околиці села Соснівка. Займає мис та схил правого берега р. Обеста.

Виник монастир у 16 ст., закритий у 1922. Відновлений 1942, закритий 1961. Відновлений та відбудований наприкінці 20 ст.

Згадується у працях істориків церкви поч. 20 ст., історичні дані про опубліковані схіархимандритом Іоанном (Масловим).

Монастир трапецієподібної форми розмірами 300 x 250 x 165 м. По периметру обнесений цегляним муром з наріжними і середостінними баштами. У північно-західній наріжній частині знаходилася кругла наріжна вежа, по центру – брама. Північне наріжжя обителі дещо скошене, тут знаходилися дві круглих вежі. Східний мур прямий, у південній його частині знаходилася кругла вежа. Її розташування у стіні дещо відрізняється від решти.

Північна частина стіни з'єднувалася з вежею у її західній частині, а південна – зі східною. Таким чином було створено можливість обстрілювати з флангу значну ділянку муру. У південно-східній наріжній частині монастиря знаходилася кругла вежа. Три вежі розташовувалися на південній ділянці муру. З них дві розташовані поруч і виділялися своїми розмірами та масивними підмурками. Їх діаметр становив 8,0 м, тоді як решта веж мала діаметр 5,0 м. Розташування трьох середостінних веж у південній стіні пояснюється тим, що ця ділянка знаходилася на рівній місцевості, що не мала природного захисту. У західній частині городища сліди муру не збереглися.

На території монастиря існували Храм Вознесіння Господня (поч. 18 ст.), Різдва Пресвятої Богородиці (2-а пол. 18 ст.), Св. Миколая Чудотворця (2-а пол. 18 ст.), надбрамна церква на честь Іверської ікони Божої Матері (1-а пол. 19 ст.), дзвіниця, настоятельський корпус, келії, трапезна, готель для прочан, надвратним храм, лікарня, цегляний мур з баштами. До кін. 20 ст. обитель майже повністю зруйновано, лишилися тільки фундаменти храмів і монастирських споруд [1278].

Євген Осадчий

345.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 13 воїнів з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943 та померли від ран за період з 11 вересня по 11 жовтня 1943 у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища 10 загиблих: ефрейтор В.Бахтін, рядові М.Котбаров, Г.Мурсалов, О.Ніколаєв, В.Шлюндін, сержант О.Петров, сержант Є.Попов, сержант С.Шастін, ст. сержант А.Савинов, майор А.Козюбин.

У 1956 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/, поруч – вертикальну стелу /3,0 м/ з прізвищами загиблих воїнів-земляків. У 1985 комплекс реконструйовано. У підніжжя цегляного триступінчатого постаменту /2,3 м/ – металева дошка з написом і прізвищами загиблих.

Біля Будинку культури, разом з залізобетонною скульптурою воїна, встановлено дві цегляні потиньковані стели /8,0 x 2,0 м/, на яких викарбовано прізвища 178 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни [1279].

Володимир Мажуга

Олена Белашова

Валерій Бєлашов

346. СТАРИКОВЕ С., СТАРИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

346.1. Могила Кришкіна В.Т., 1998 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Кришкін Василь Трохимович (16.08.1926, с. Старикове – 31.10.1998, там же) – Герой Радянського Союзу (24.03.1945).

Закінчив 7 класів. Працював у колгоспі. Після визволення району у вересні 1943 призваний до лав Червоної Армії. Служив розвідником батареї 573-го легкого артилерійського полку 27-ї артилерійської дивізії. Визволяв Прибалтику, Чехословаччину, штурмував Берлін. Особливо відзначився у боях за м. Ригу в районі Саласпине 10 жовтня 1944, знищивши гранатами обслугу ворожого кулемета, та 24 жовтня цього ж року поблизу міста Ауце, піднявши у повторну атаку своїх товаришів.

Під час рукопашного бою, він, будучи поранений, ліг за кулемет і почав розстрілювати гітлерівців впритул. Важко поранений двічі втрачав свідомість. Додому прийшло повідомлення про його загибель, але перемігши смерть відважний воїн повернувся у свою частину і з нею дійшов до Берліна, залишивши автограф на стіні Рейхстагу.

За мужність і відвагу, проявлені у боях з німецько-фашистськими загарбниками при визволенні Прибалтики, В.Кришкіну присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни I ступеня, орденом Слави III ступеня, медалями.

Після війни повернувся до рідного села, працював у Шалигинському лісництві Глухівського р-ну. Після тяжкої хвороби помер.

На могилі встановлено гранітну стелу /1,4 м/. На її чоловічому боці – портрет похованого з написом [1280].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

346.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У західній частині кладовища.

Похований воїн 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинув у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943. Прізвище загиблого невідоме.

У 1958 на могилі встановлено металевий обеліск у формі піраміди /1,54 м/ з зіркою на верхівці [1281].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

346.3. Могила Соловйова С.І., 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища.

Соловйов Сергій Іванович (07.01.1924–15.02.1943) – партизан другого Шалигинського партизанського загону, закатований нацистами.

На могилі встановлено бетонну плиту усіченої форми /1,7 м/. На її чоловічому боці – табличка з написом [1282].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

346.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинуло 126 жителів села.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,5 м/ закріплено 3 металевих меморіальних дошки з написом і прізвищами загиблих [1283].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

347. СТУДЕНОК С., СТУДЕНЕЦЬКА СІЛЬРАДА

347.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 14 воїнів з підрозділів 987-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943. Відомі прізвища трьох воїнів: рядові Г.Дубов, Т.Нігматулін, капітан С.Демидов.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у 1959 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловічому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,7 м/ – напис. У нижній частині скульптури, на підвищенні постаменту, закріплено чавунну дошку з написом, у нижній частині постаменту – мармурова дошка з прізвищами загиблих [1284].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

347.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані члени селянського загону с. Студенок під керівництвом матроса Балтійського флоту В.Циганка, активні учасники встановлення радянської влади.

1 (14) січня 1918 у м. Глухові було встановлено радянську владу. У встановленні радянської влади брали участь селянські загони, в тому числі і селянський загін с. Студенок. 1 лютого (за н. ст.) 1918 В.Циганок загинув від випадкового вибуху гранати у руках у м. Глухів. Похований у рідному селі, у братській могилі разом з бійцями Студенецького селянського загону Е.Абрамчуком і І.Федиком.

У 1973 на могилі на гранітному постаменті /2,15 м/ встановлено залізобетонний бюст В. Циганка /1,0 м/. У підніжжі постаменту закріплені гранітні плити з прізвищами загиблих учасників громадянської війни. Автор пам'ятника – скульптор І.Горовий [1285].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

347.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 390 жителів села, 299 із них загинуло.

У 1973 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і жінки /2,5 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,55 м/ – зображення зірки. По бокам постаменту, впритул встановлені дві цегляні прямокутні горизонтальні стели /2,0 x 4,0 м/, на яких закріплені мармурові плити з прізвищами загиблих і написом [1286].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

348. СУХОДІЛ С., СУХОДІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

348.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Поховано 13 воїнів з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 та під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 30 серпня 1943 підрозділами 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск пірамідальної форми /1,5 м /з зіркою на верхівці [1287].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

348.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.).

У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 14 воїнів з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 та під час визволення села від німецько-нацистських загарбників підрозділами 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії 30 серпня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /2,5 м/. У нижній частині цегляного постаменту /3,0 м/ – мармурова дошка з написом.

По обидва боки від пам'ятника у 1957 встановлені дві вертикальні цегляні стели /2,9 x 1,4 м/ з мармуровими плитами на честь 159-ти загиблих у Великій Вітчизняній війні воїнів-земляків [1288].

Володимир Мажуга

349. ТОВСТОДУБОВЕ С., БАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА

349.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Поховано 9 радянських воїнів з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули 29 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища загиблих невідомі.

У 1968 на могилі встановлено бетонну плиту з трикутною верхівкою /1,5 м/ [1289].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

349.2. Городище – 1, розвинуте і пізнє середньовіччя (археол.). На схід від села на лівому березі р. Локня (права притока р. Клевень) поблизу автотраси Київ – Москва. Городище – 1 розташоване за 0,3 км на північний захід від городища – 2.

Досліджувалось Я.Морачевським у 1929 та В.Приймаком у 1988 та 2007.

Городище має округлу форму, діаметр майданчика – 100 – 125 м. Городище укріплене подвійною лінією валів та ровів. На майданчику в північно-східній частині укріплені є руйнування. Висота валів досягає 2,0 м. З городища походять давньоруські та пізньосередньовічні матеріали. Виникнення городища відноситься, ймовірно, до сер. 12 ст. На момент обстеження у 2007 городище задерноване.

Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [1290]

Віктор Приймак

349.3. Городище – 2, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Товстодубове і Бачевськ, поруч з автодорогою Київ – Москва.

Займає підвищену ділянку лівого берега р. Локня (права притока р. Клевень).

Досліджувалося Я.Морачевським у 1929 та В.Приймаком у 1988 та 2007.

Городище округлої форми, розміри – 100 x 95 м. Вал городища (висота 1,5 м) та рів збереглися в західній частині, східна і північна частини активно розорюються, як і сам майданчик. Була проведена зачистка валу та шурфування майданчика. Переважають матеріали 12–13 ст. На момент обстеження городище задерноване. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [1291].

Віктор Приймак

350. УЗДИЦЯ С., УЗДИЦЬКА СІЛЬРАДА

350.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 6 місцевих жителів, розстріляних австро-німецькими окупантами та гетьманцями під час каральної акції 14 серпня 1918. Відомі прізвища всіх загиблих: Ю.Гарбуз, Г.Чистенко, М.Іваницький, С.Сидоренко, Н.Січняк, А.Суставенко.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /2,5 м/. У нижній частині скульптури, на підвищенні горизонтального цегляного постаменту /2,16 x 3,5 м/, закріплено меморіальну дошку. У верхній частині постаменту – дошка з прізвищами загиблих. По краях постаменту барельєфні зображення двох факелів [1292].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

350.2. Могила Шалайкіна П.В., 1943 (іст.). У південній частині кладовища.

Шалайкін Петро Володимирович (? – 06.09.1943, с. Уздиця) – ефрейтор, командир відділення 1505-го окремого інженерно-мінометно-саперного батальйону. Загинув під час оборонних боїв за село 6 вересня 1943.

У 1990 на могилі встановлено бетонний обеліск /1,7 м/, на чоловому боці якого – напис [1293].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

350.3. Пам'ятне місце формування Шалигинського партизанського загону, 1941, 1966 (іст.). В Уздицькому лісі, урочище Негребовщина, на місці формування Шалигинського партизанського загону.

Створений у серпні 1941 Шалигинський партизанський загін під командуванням А.Саганюка (комісар – Ф.Матюшенко, начальник штабу – В.Строган), з початком окупації Шалигинського р-ну, зібрався на базі в Уздицькому лісі. Звідси і розпочався його бойовий шлях. У лютому 1942 Шалигинський партизанський загін увійшов до складу Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака.

У 1966 на місці формування Шалигинського партизанського загону встановлено залізобетонний прямокутний пілон /4,5 м/ з двома закріпленими на його чоловому боці металевими табличками [1294].

Олена Бєлашова

350.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 320 жителів села, 135 із них загинуло.

У 1973 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено пам'ятний знак. Посеред круглого насипу /1,65 м/, на невисокому цегляному двохступінчатому постаменті встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. Перед постаментом, у насипу закріплено дошку з написом. На двох залізобетонних стелах /1,5 x 2,0 м/ – 8 мармурових меморіальних дощок з прізвищами загиблих [1295].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

351. УЛАНОВЕ С., УЛАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

351.1. Городище, селище, розвинуте середньовіччя (археол.). 3,0 км на південний захід від села. Займає частину мису лівого берега р. Локня. Комплекс пам'яток поблизу с. Уланове та Ястребщина відомий за роботами Д.Самоквасова, Я.Морачевського. У 1987 та 2007 обстежений В.Приймаком.

Висота над рівнем заплави становить 40 м. Городище складається з двох частин. Найбільш укріплена південна частина заросла лісом. З півночі укріплена ровом шириною 6,0 – 8,0 м глибиною до 3,0 м та валом висотою до 3,0 м. З півдня ця частина городища укріплена валом (по краю урвища) висотою 1,0 м та ровом шириною близько 5,0 м, який захищає городище також з боку схилів мису, з заходу та сходу. При цьому рів проходить по схилам мису на 3,0 – 4,0 м нижче рівня майданчика. Приблизно на 10 – 15 м нижче рівня майданчика з півдня на пониженій частині мису збудований ще один вал та рів. Вал має висоту 1,5 м, рів шириною близько 10 м має глибину понад 2,0 м. Розміри майданчика трикутної форми 50 x 35 x 60 м. Майданчик цієї частини городища розміром 80 x 20 – 40 м розорюється за виключенням укріплень. Укріплення являють собою дугоподібний рів та вал. Глибина рову – до 2,5 м, ширина – близько 4,0 – 5,0 м, висота валу – 1,0 м.

Селище розташоване на північній схід від городища. Розміри селища 150 x 100 м. На городищі і, особливо, на селищі вчителем історії А.Горбовцовим зібрана значна колекція кераміки в основному 10–13 ст. Зберігається у місцевому музеї на громадських засадах, Матеріали досліджень 1987 зберігаються у Сумському краєзнавчому музеї. На момент обстеження у 2007 городище задерноване, поселення частково розорюється. Розкопки не проводились [1296].

Віктор Приймак

351.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанки, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 5 воїнів та партизанка. Серед загиблих – воїни з підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941, воїни з підрозділів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, та воїни, які загинули 30 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Тут же похована партизанка Червонянського партизанського загону А.Поцелуєва, яка загинула у 1942. Відомі прізвища п'яти воїнів: рядові П.Тришанов, О.Козлов (283 СД), С.Ібряєв (226 СД), І.Стевак, старшина Д.Белаш.

У 1948 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили. У 1952 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна, ліворуч від пам'ятника дві вертикальні стели з прізвищами загиблих воїнів-земляків.

У 1989 пам'ятник і стели демонтовано, поруч встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,0 м/ закріплено меморіальну дошку з написом.

У 1991 позаду скульптурної групи встановлено похилу бетонну стелу /9,0 x 1,0 м/ з металевими плитами, на честь 330 загиблих воїнів-земляків.

Серед загиблих воїнів-земляків Олександренко Іван Якович (05.04.1926, с. Комарівка Глухівського р-ну – 24.01.1945, м. Олава, Вроцлавське воєводство, Республіка Польща) – Герой Радянського Союзу (10.04.1945, посмертно).

Закінчив н/середню школу в с.Уланове Глухівського р-ну. У Червоній Армії з листопада 1943. Закінчив школу мол. командирів.

У боях Другої світової війни з 1943. Командир відділення 1235-го стрілецького полку (373 СД, 52А 1-й Український фронт), мол. сержант. Відзначився під час форсування Одеру, на південний схід від м. Бреслау (Вроцлав, Республіка Польща). 24 січня 1945 у числі перших переправився на протилежний берег, вогнем з кулемету забезпечив просування підрозділу, під час відбиття контратаки знищив багато гітлерівців. Загинув у цьому бою. Нагороджений орденом Леніна [1297].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

351.3. Могила Качанова І. А., 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Качанов Іван Арсентійович (30.08.1911, с.Уланове – 11.05.1943, там же) – партизан Червонянського партизанського загону.

9 травня 1943 на хут. Селевестрове Севського р-ну разом з загonom попав в оточення, був захоплений ворогами і після жорстоких катувань 11 травня 1943 повішений. Перепохований після визволення села.

У 1953 на могилі встановлено обеліск пірамідальної форми /1,5 м/, виготовлений з металевих прутів, з зіркою на верхівці [1298].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

351.4. Могила Конюхової О.І., 1943 (іст.). У західній частині кладовища.

Конюхова Олександра Інокентіївна (20.04.1920, с.Уланове – 03.08.1943, там же) – зв'язкова Червонянського партизанського загону під командуванням Л.Іванова.

Працювала в рідному селі вчителькою. У партизанському загоні з січня 1942, секретар підпільного райкому комсомолу з січня 1943. Під час виконання завдання була поранена і страчена нацистами.

На могилі встановлено металеву плиту /1,0 м/ з двома стійками і надвершшям. У верхній частині плити – фото загиблої [1299].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

351.5. Могила Радинського І.М., 1941 (іст.). У південній частині кладовища.

Радинський Іван Михайлович (17.01.1905–15.11.1941, с. Уланове) – перший командир Есманського (Червонянського) партизанського загону.

До початку Другої світової війни працював директором середньої школи с. Уланове. На початку німецько-нацистської окупації на базі трьох партизанських груп було створено Есманський партизанський загін, який діяв у Червонянському р-ні, базуючись у Крупецькому лісі.

Вступивши до загону 27 серпня 1941, І. Радинський очолив його. Дізнавшись про таємне перебування І.Радинського у с. Уланове, нацисти оточили будинок в якому він знаходився. Не бажаючи здаватись ворогам, командир партизанського загону застрелився.

У 1953 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,8 м/ з зіркою на верхівці і закріпленому на його чоловому боці фото загиблого [1300].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

351.6. Могила Шестакової Д.І., 1943 (іст.). У східній частині кладовища.

Шестакова Дарія Іванівна (1903 – 18.03.1943, с. Уланове) – підпільниця, зв'язкова Червонянського партизанського загону під командуванням Л.Іванова. У партизанському загоні з травня 1942. Передавала розвідувальні дані керівництву, розповсюджувала листівки. Страчена нацистами.

У 1953 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів пірамідальної форми /1,8 м/ з зіркою на верхівці [1301].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

352. ФОТОВИЖ С., ФОТОВИЗЬКА СІЛЬРАДА

352.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи. Поховано 9 воїнів із підрозділів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, загиблих під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 28 серпня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1962 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного двохступінчатого постаменту /2,2 м/ на фоні розгорнутих прапорів закріплено мармурову плиту з написом [1302].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

352.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Біля сільради.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 108 жителів села, 78 із них загинуло.

У 1977 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний пілон і горизонтальну прямокутну стелу. У верхній частині пілона /7,0 м/ – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни, в середній – дати «1941–1945». У нижній частині залізобетонної стели /2,0 x 7,0 м/, під похилим кутом закріплено 6 меморіальних металевих дощок з прізвищами загиблих, у верхній – барельєфні зображення облич партизана, партизанки і воїна з написами по краям стели [1303].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

353. ХАРКІВКА С., КУЧЕРІВСЬКА СІЛЬРАДА

353.1. Могила Гунарь Г.Я., 1941 (іст.). У південно-східній частині кладовища.

Гунарь Ганна Яківна (1906, с. Перелюб Корюківського р-ну Чернігівської обл. – 07.12.1941, с. Харківка) – партизанка.

Під час Другої світової війни була зв'язковою партизанського загону Червонянського р-ну під командуванням І.Радинського. З вересня по грудень 1941 приймала активну участь у наданні допомоги Червонянському підпільному райкому партії та партизанському загону у збиранні розвідувальних даних, забезпеченні партизанів продуктами харчування, наданням свого житла під конспіративну квартиру підпільному райкому партії. Заарештована і страчена ворогами.

У 1990 на могилі встановлено мармурову стелу /0,7 м/ з зіркою і фотографією у лівому верхньому куті. На стелі – напис [1304].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

354. ХОДИНЕ С., ХОДИНСЬКА СІЛЬРАДА

354.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 5 воїнів. Загинули під час визволення села підрозділами 248-ї окремої стрілецької бригади курсантів і 423-м гвардійським артилерійським полком 2-ї гвардійської артилерійської дивізії 60-ї армії, від німецько-нацистських загарбників 3-ї вересня 1943. Відомі прізвища двох воїнів: рядові П.Артамонов, К.Федотов.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/. У верхній частині цегляного триступінчатого постаменту /2,2 м/ – меморіальна дошка з написом і прізвищами загиблих, у нижній, на фоні розгорнутих прапорів, – плита з написом [1305].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова*

354.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 350 жителів села, 192 із них загинуло.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу /2,7 x 17 м/ з центральним пілоном, 10-ма боковими прямокутними колонами на суцільному цоколі і портиком з написами. На пілоні закріплено дошку з написом, на бокових колонах – 10 чавунних меморіальних плит з прізвищами загиблих, серед яких Золотін Василь Федорович [1924, с.Ходине – 16.04.1945, с. Рейтвен (Німеччина)] – кавалер трьох орденів Слави.

У 1942 мобілізований до армії. З 1943 – в діючій армії. Гв. сержант В.Золотін воював у складі 29-го окр. гв. саперного батальйону 27-ї гв. стрілецької дивізії 8-ї гв. армії 3-го Українського фронту. Учасник боїв на Курській дузі. Відзначився під час форсування Південного Бугу, Вісли, в боях на Берлінському напрямку [1306].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

355. ЧЕРВОНЕ СМТ, ЧЕРВОНЯНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

355.1. Братська могила жертв фашизму, 1941–43 (іст.). Вул. 40 років Перемоги, північна частина селища.

Поховано 53 мирні жителі, страчені нацистами у період тимчасової окупації селища з 15 вересня 1941 по 30 серпня 1943.

У 1950 останки загиблих перенесено до братської могили, на якій у 1953 встановлено цегляний обеліск пірамідальної форми /3,35 м/ [1307].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

355.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941–42 (іст.). У центрі села, у парку.

Поховано 43 воїна із підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час боїв за село у вересні 1941 та під час визволення села від німецько-нацистських загарбників підрозділами 70-ї гвардійської дивізії 60-ї армії 30 серпня 1943 та 4 партизани Червонянського партизанського загону, загиблі і страчені нацистами у 1941, 1942. Відомі прізвища 9 воїнів і 4-х партизанів: рядові М.Вашенко, (283 СД), Д.Веремєєв, І.Родичев, Д.Самойлов, І.Старченко, (70 гв. СД), л-т В.Романов, л-т Ю.Скачков, політрук Н.Пінхасов, (283 СД), сержант М.Якупов (70 гв. СД), партизани В.Копя, Ф.Бондаренко, І.Забелін, Т.Дегтярьов.

У 1948 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У 1956 на могилі на цегляному постаменті /1,0 м/ встановлено цегляний двохступінчатий пірамідальний обеліск /2,2 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом [1308].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

355.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі селища.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 750 жителів селища, 314 із них загинуло.

У 1956 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. У нижній частині цегляного двохступінчатого постаменту /2,7 м/ закріплено дошку з написом, у верхній (по боках постаменту) – чотири меморіальних плити з написом та прізвищами загиблих [1309].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

356. ЧЕРНЕВЕ С., ЧЕРНЕВСЬКА СІЛЬРАДА

356.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.).

У центрі села, біля школи.

Поховано 76 воїнів із 2-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули під час наступальної операції групи полковника З.Акименка на м. Глухів 17–25 вересня 1941 та під час визволення села від німецько-нацистських загарбників підрозділами 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії 2 вересня 1943; один партизан, який загинув від рук нацистів під час окупації села у 1942. Відомі прізвища 41 воїна.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у 1959 встановлено залізобетонну скульптурну групу: воїн і дівчина-партизанка /2,5 м/ на фоні розгорнутого прапора. У верхній частині цегляного триступінчатого постаменту /2,0 м/ закріплено мармурову дошку з прізвищами загиблих, у нижній, на фоні схилених прапорів, – дошка з написом. По кутах цокольної частини постаменту встановлені бетонні жалобні урни, покриті прапорами.

У 1980 з обох боків перед постаментом встановлено цегляні стели /7,0 x 1,4 м/ на честь 102-х загиблих воїнів-земляків [1310].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

356.2. Поселення багаточарове (археол.). 2,5 км на південь – південний захід від південно-західної околиці села, мис правої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень. Розташоване за 2,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень.

Виявлене А.Обломським та В.Приймаком у 1992.

З поселення походять матеріали епохи бронзи та київської культури 3–5 ст. Поселення розорюється. Матеріали зберігаються у Путивльському краєзнавчому музеї [1311].

Віктор Приймак

357. ШАЛИГИНЕ СМТ, ШАЛИГИНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

357.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Миру, центр.

Поховано 113 воїнів, які загинули під час оборонних боїв за селище у вересні – на початку жовтня 1941 з підрозділів 2-ї гвардійської стрілецької дивізії та при визволенні села підрозділами 226-ї стрілецької дивізії, і 423-го гвардійського артилерійського полку 2-ї гвардійської артилерійської дивізії 60-ї армії 3 вересня 1943. Відомі прізвища двох воїнів: сержант М.Полікарпов і рядовий О.Бондарчук (2 гв. СД).

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. У нижній частині цегляного постаменту /3,0 м/ – меморіальна плита з написом. В основі постаменту – 4 бетонних тумби /0,5 x 0,5 x 0,5 x 0,5 м/ з круглими кулями [1312].

Володимир Мажуга

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

357.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 749 жителів селища, 362 із них загинуло.

У 1974 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і жінки /3,0 м/ на постаменті /2,0 м/. На двох залізобетонних стелах /2,2 x 3,5 м/ закріплені чотири меморіальні металеві дошки з написом і прізвищами загиблих [1313].

Олена Бєлашова

Валерій Бєлашов

358. ШЕВЧЕНКОВЕ С., ШЕВЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

358.1. Братська могила жертв нацизму, 1941 (іст.). В урочищі Матлах.

Поховано 33 мирних жителя хутора Барського, спалених живими 25 листопада 1941 німецько-нацистськими загарбниками за допомогу партизанам Глухівського партизанського загону. Після невдалої каральної операції проти партизанів нацисти зігнали в один сарай і підпалили жінок, людей похилого віку, дітей.

У 1962 на могилі встановлено двохступінчатий обеліск з пірамідальною верхньою частиною і зіркою на верхівці.

У 1995 обеліск замінено хрестом із металевих труб /3,0 м/ на постаменті /3,2 x 0,8 м/. На лівій нижній і верхній правій гранітних плитах постаменту перелічені прізвища загиблих [1314].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

358.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 3 воїна із підрозділів 70-ї гвардійської дивізії 60-ї армії Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 31 серпня 1943. Відоме прізвище одного воїна: мол. сержант Л.Богодін.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. У верхній частині цегляного триступінчатого постаменту /3,5 м/, на фоні розгорнутих прапорів, закріплено меморіальну плиту з написом. У нижній – меморіальна дошка [1315].

*Володимир Мажуга
Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

358.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). Біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 700 жителів села, із них 261 житель загинув.

У 1957 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено суцільну горизонтальну цегляну потиньковану стелу /5,0 x 4,0 м/ з трьома металевими меморіальними дошками у формі розкритих книг. На верхній частині стели – барельєфні зображення серпа і молота та зірки з написом, в середній – двох факелів по краям стели. У нижній частині – дати «1941 – 1945» [1316].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

359. ЩЕБРИ С., ДУНАЄЦЬКА СІЛЬРАДА

359.1. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Тулиголове та Щєбри, за 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, на лівому березі р. Вєрбівки (притока р. Рокити, правої притоки р. Клевєнь).

Виявлене В.Приймаком у 1988.

Займає мис, утворений виступом берега струмка в заплаву та ярком, що справа впадає в долину р. Вєрхівки. Розміри мису 35 x 45 м. Поселення задерноване. З нього походять фрагменти давньоруського посуду 12–13 ст. [1317].

Віктор Приймак

360. ЯСТРУБЩИНА С., ЯСТРУБЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

360.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 119 жителів села.

У 1974 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено пам'ятний знак. Поруч з залізобетонною стелою /1,6 x 5,0 м/ встановлено бетонний пілон /6,5 м/ з барельєфним зображенням ордена Великої Вітчизняної війни і датами «1941–1945». У верхній частині

стели – напис, на правому боці – зображення облич жінки і воїна. В іншій частині стели закріплено 6 металевих меморіальних плит з прізвищами загиблих.

У 1984 поруч зі стелою, на цегляному потинькованому постаменті /2,3 м/, встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,4 м/ [1318].

*Олена Бєлашова
Валерій Бєлашов*

КОНОТОП І КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН

Конотопський район розташований у західній частині Сумської обл. Межує з Чернігівською обл., Кролевецьким, Путивльським, Буринським, Роменським р-ми Сумської обл. Утворений у 1923. Його площа 1,8 тис. кв. км. Населення району (станом на червень 2015) – 118,135 тис. чоловік (у т. ч. міське – 93 тис., сільське – 32,9). У Конотопському р-ні – смт Дубов'язівка та 82 сільських населених пунктів. Районна рада об'єднує 29 сільських рад та Дубов'язівську селищну раду.

Конотоп – місто обласного підпорядкування, центр Конотопського р-ну. Знаходиться за 129 км. від обласного центру на лівому березі р. Єзуч (ліва притока р. Сейм). До міста входить Підлипненська сільська рада з трьома населеними пунктами (Комсомольська Комуна, Лобківка, Підлипне). Територія міста – 10,2 тис. га, населення – 88,252 тис. жителів.

Місто має стратегічно важливий залізничний вузол. Конотопська дирекція залізничних перевезень Південно-Західної залізниці забезпечує перевезення за 7 напрямками: Московський, Київський, Харківський, Гомельський, Полтавський, Курський, Вітебський. Залізнична дорога Москва – Київ, Харків – Київ з'єднує з містом села Черноплатове, Вирівка, В'язове, Грузьке, Дубинку, Попівку. Провідною галуззю міста є машинобудування та металообробка, харчова та легка промисловість. У країні добре відомі такі підприємства, як конотопська філія ТОВ «Мотордеталь-Конотоп», «Конотопський арматурний завод», ДП Авіакон.

Конотопщина розташована в Лівобережній частині лісостепової зони України. Поверхня зони являє собою хвилясту рівнину, покриту лісами, розчленовану долинами 12 річок та ярами. У північній частині краю виділяється придеснянське плато, на півдні – долина р. Сейм [1319].

Клімат – помірно-континентальний. Це визначає рослинний та тваринний світ. Конотоп оточують соснові та змішані ліси, багаті на дичину: кабанів, лосів, зайців, зубрів. Це екологічно чиста зона України. Розташування міста в долинах річок зумовлює наявність підземних вод, корисних копалин: глини, торфу та піску [1320].

Заселення регіону почалося в епоху неоліту. За часів Київської Русі землі належали до Чернігівського князівства. Після монголо-татарської навали землі Конотопщини залишались спустошеними до 16 ст., коли Конотопщина була захоплена князівством Литовським. З 1648 Конотоп – центр козацької сотні Чернігівського, а згодом Ніжинського полків. Карабутове – сотенне містечко Прилуцького полку. У 1781 за наказом Катерини II були створені намісництва. Спочатку Конотопщина увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва, а з 1791 – до Чернігівської губернії.

З 1923 Конотоп був центром Конотопської округи, куди входило 15 районів з населенням до 600 тис. чоловік. 1923 вважається датою утворення Конотопського району, коли він став самостійною адміністративно-територіальною одиницею. Населення міста у той час складало 29 тис., району – 86 тис. чоловік. До 1932 Конотоп та Конотопський р-н входили до складу Київської обл., з 1932 по 1939 – до складу Чернігівської обл., з 1939 – райцентр Сумської обл. У післявоєнні роки Конотопщина тричі змінювала свої кордони.

У 1957 було приєднано 8 сіл, а у 1960 – 6 сіл колишнього Дубов'язівського району, у 1963 – с. Духанівку Буринського та Дептівку Талалаївського районів [1321].

Кожна епоха розвитку залишала багато пам'яток, найбільш давніми з яких є пам'ятки археології. Дослідження таких у Середньому Посеймі проводилися влітку 1997 та 1998.

У липні 1997 на поселенні Озаричі, відомому завдяки дослідженням С.Беляєвої, довелося констатувати майже повну загибель пам'ятки. Було знайдено уламки посуду ямково-гребінцевого типу, вироби кременної індустрії, а також знахідки періоду Київської Русі [1322].

У той же час було обстежене давньоруське городище і поселення біля с. Кросна (нині не існуюче). Площа городища і вали виявилися вкритими листяним лісом. Збереглися декілька невеликих траншей у валу, залишених мисливцями, що полювали на борсуків. Територія прилеглої селища нині розорюється. На поверхні були знайдені невеликі фрагменти кераміки давньоруського часу.

Під час обстеження берегів р. Липки від с. Дубов'язівки до місця її впадіння в р. Єзуч у м. Конотоп, за 6 км на південний захід від села Коханівка та за 1,2 км від колишнього хутора Парпури на високому вузькому останці берега, утвореному р. Липкою та заводненою балкою, було виявлено залишки поселення. Пам'ятку можна датувати часом пізньої бронзи – раннім залізним віком.

У центрі с. Підлипне (нині у межах м. Конотоп) було зафіксовані в центрі і на околицях села – поселення бронзового і раннього залізного віку.

Біля с. Таранське на берегах штучного озера Рибного в гирлі р. Сейм у 1998 були зібрані фрагменти ямково-гребінцевої кераміки, а на його протилежному березі – гончарна давньоруська кераміка. При зачистці узбіччя дороги, що перерізує терасу, були виявлені фрагменти посуду епохи неоліту, ямково-гребінцевої кераміки та відщепи кременю з слідами обробки. На відстані 0,3 км на схід були виявлені фрагменти кераміки епохи бронзи, давньоруського часу та пізнього середньовіччя [1323].

Городища біля сіл Великий Самбір та Шевченкове надали матеріали давньоруського часу. У с. Хижки на сьогодні відомі городище та 7 поселень, у селах Духанівка – 10 поселень, Шевченкове – городище та курган, Козацьке та Красне – городища. Загалом у районі нараховується 99 пам'яток археології, з них 10 городищ [1324].

Точна дата заснування міста Конотоп невідома, але історики вважають, що місто існувало до навали монголо-татар на Київську Русь. Археологічні дослідження 1997 – 98, на території у 7,5 га, дають можливість припустити існування тут поселення княжої доби. Особливу увагу археологи звернули на «городок» та залишки фортечного валу 17 століття. Практично у всіх шурфах виявлені матеріали давньоруського часу [1325].

Перша згадка про Конотоп датується жовтнем 1634. Хоча під час Деулінського перемир'я (1618), коли були обумовлені кордони, на деяких тогочасних картах (мапах) вже було показано населений пункт Конотоп. Внаслідок Люблінської Унії 1569 була утворена федеративна польсько-литовська держава – Річ Посполита. Територія Лівобережної України потрапила під владу Польщі. Постійні військові суперечки і конфлікти між Польщею та Московією за територію України привели до необхідності узгодження кордонів. Після підписання Полянського договору (1634) між Московією та Річчю Посполитою до Польщі відійшли Смоленщина та Чернігово-Сіверщина. Польський король Владислав IV Ваза надав Миколі Цетисову та нащадкам у володіння землі під Конотопом, Городищем, Єзучем [1326].

Прикордонні суперечки продовжувались до 1637. Москва наполягала на приналежності конотопських земель до Путивльського повіту. Тому кордон в районі Конотопу не визначився. Поляки за цей час збудували укріплення на злитті двох річок – Єзуча та Конотопки, на місті старого «дитинця», на землях, що належали путивлянину Никифору Яцину.

З появою Конотопської фортеці, у 1635, землі Конотопщини по берегах річки Сейм та її приток Гнилиці, Сарнавщини, Куколки, Липки почали заселятися втікачами від

утиску польської шляхти. З 1659 беруть свій початок Бочечки, з 1667 – Козацьке, з 1688 – Депоївка [1327].

Після Білоцерківського договору 1651 шляхті дозволили повернутись до своїх маєтків у Чернігівському воеводстві, на Київщину та Брацлавщину. Як тільки польська шляхта з'явилася біля стін укріплення, конотопці покинули місто і пішли до Путивля. Там російська адміністрація надавала втікачам землі для заселення.

У степовій зоні району населені пункти виникли дещо пізніше (у кін. 17 ст.), зокрема села В'язове, Жовтневе, Шпотівка, Юрівка. Перші поселенці були вільними людьми, але поступово козацькі старшини закріпачували селян, відбирали землі. З'явилися великі землевласники Кандиби, Терещенки, Лизогуби [1328].

Через землі Конотопщини проїздили російські та українські посольства. Їх урочисто зустрічали. Особливо пожвавились російсько-українські взаємовідносини після звернення Б.Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича з пропозицією вступити у боротьбу за польський престол після смерті польського короля Владислава IV. 2 квітня 1649 мешканці міста вітали російське посольство на чолі з І.Унковським, що прибуло на Україну для переговорів з Б.Хмельницьким. За п'ять верст до міста посланців зустріли конотопський сотник та більше сотні козаків з прапорами: «а у города стояли пешие люди по обе стороны с ружьем, а как вошли в город, и в городе стреляли из пушек» [1329].

У 1652, після перемоги військ Б.Хмельницького під Батогом, по Україні прокотилась хвиля антипольських повстань. Конотопці теж піднялися на боротьбу, вигнали шляхту з міста та вбили старосту Сосновського разом з сім'єю. З цими подіями пов'язане так зване «Конотопське диво», описане чернігівським архієпископом Ф.Гумилевським. Після вигнання польського гарнізону у фортеці залишався жити староста Сосновський з жінкою та п'ятьма дітьми. Повсталі конотопці звинуватили старосту у зраді та вбили його разом з сім'єю, а трупи покидали у колодязь, де вони пролежали три місяці. На свято Воздвиження Чесного Хреста вода в колодязі раптово піднялась на 20 метрів і підняла тіла вбитих зовсім без прикмет тління. Лише після того, як їх поховали за християнським звичаєм неподалік від колодязя, вода пішла донизу [1330].

У 1652 біля Конотопу польський загін Доморацького був розбитий українськими військами. Таким чином, намагання польської шляхти повернутися до Конотопу у 1652 закінчилося їх поразкою. Коли у 1653 царське посольство на чолі з І. Бутурліним їхало на Переяславську Раду, першим українським селом, де зустрічали і вітали послів, було містечко Карабутове. На честь цієї події біля с. Карабутове було встановлено пам'ятний знак. У 1654 після Переяславської Ради царські урядовці прийняли присягу Конотопської, Карабутівської, Підлипенської, Шаповалівської сотень [1331].

Але напруження між Московією та Україною не спадало. Після смерті Б.Хмельницького у 1657 гетьманом України стає І.Виговський. Він був обурений поведінкою московських військ на українських землях, так як російська сторона не дотримувалась Переяславських статей і намагалася обмежити владу козацької старшини. Виговський намагається вести самостійну зовнішню політику. У вересні 1658 І. Виговський уклав угоду (Гадяцький трактат) з польським урядом про входження до складу Речі Посполитої козацької держави Великого князівства Руського (землі Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств) на федеративних засадах. Це викликало незадоволення царя Олексія Михайловича, який вирішив покінчити з Виговським. Не всі на Україні підтримували політику І.Виговського. Полтавський полковник Пушкар та кошовий війська Запорізького Барабаш виступили проти нього зі зброєю в руках [1332]. Починаючи з квітня 1659 конотопський гарнізон на чолі з наказним сіверським гетьманом, ніжинським полковником Г.Гуляницьким витримав 70-денну облогу, давши змогу підійти до міста з'єднаним силам українських козаків, кримсько-татарських та польських військ Виговського.

Основні події битви велися на землях Шаповалівки та Соснівки. 29 червня 1659 відбулась вирішальна битва. Літопис С.Величка свідчить: «Тут князі бавились дев'ять тижнів, пускаючись у численні воєнні промисли, кидаючись у штурми на місто не без

значної своєї втрати і, нічого корисного собі не вчинивши, дочекались там гетьмана Виговського, який простував з численними козацькими та ординськими військами до Конотопа» [1333]. Виговський, використовуючи географічні особливості рельєфу та маючи неабиякий військовий досвід, перехитрив противника, розірвавши основні сили царських військ, і наніс поразку головній діючій силі противника – кінноті. Військо під проводом Трубецького було розгромлено. Загинули князі С.Пожарський, Львов та інші. Було знищено кавалерію. Трубецької був змушений зняти облогу з міста і з залишками війська відійти до Путивля. Частину загиблих московських воїнів перевезли до Конотопу і над могилою спорудили церкву Сорока Мучеників, інших поховали на місці. Виговському не вдалося скористатись перемогою у цій битві внаслідок суперечностей у козацькій старшині та відходу кримських татар до Криму, але перемога козацької зброї під Конотопом дала шанс Україні втримати свою незалежність здобуту у ході Визвольної війни [1334]. Саме життя штовхало кожного з наступних гетьманів до боротьби з Москвою за права українців. Лише гра на протиріччях у стані противника, інтриги, союзи та загравання з татарами і турками, поляками давали можливість Московській державі виходити переможницею у цій боротьбі.

У 1663 польська армія короля Яна II Казимира захопила і розорила Конотоп. У ті часи це було містечко, обнесене земельним валом, поділеним на три частини: Велике та Мале місто і Панський двір. Мешкало 2800 козаків та міщан, які займалися землеробством та торгівлею. Дані перепису 1666 свідчать, що основна кількість жителів міста (міщани) займалися сільським господарством, а також різними промислами і торгівлею. На час перепису у Конотопі було 474 двори, у яких налічувалась 301 особа чоловічої статі. Все населення Конотопу поділялось на дві сотні козаків. У першій сотні було 136 дворів, з них 102 належали міщанам, 26 – торговим і промисловим людям, тобто підмайстрам. Усього в першій сотні було 388 осіб. У другій сотні було 238 дворів, у яких мешкало 413 осіб. Головною галуззю сільського господарства було землеробство. Козацька старшина, заможні козаки та міщани займалися борошномельним промислом. На р. Конотопка було дві греблі, де діяло 2 водяних млини [1335].

У 1670–80 важливість стратегічного розташування Конотопу зросла завдяки тому, що Путивль знаходився поряд з гетьманською столицею – Батурином. У місті постійно збиралися війська для «промислу над татарами». 17 червня 1672 в с. Козацьке відбулась козацька Рада, що обрала гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича. Було прийнято і підписано договірні умови – «Конотопські статті», що підтверджували попередні Глухівські; додавалося декілька нових статей (про заборону зносин з П.Дорошенком та допомоги йому). З цього часу на конотопські землі почали переселятися вихідці з Правобережної України – Кандиби, Лизогуби, Радичі, Харевичі. Коли у 1674 було встановлено поштовий зв'язок Лівобережної України з Москвою, через Конотопщину пройшов поштовий тракт Москва – Путивль – Київ.

16 листопада 1708 під час Північної війни 1700–21 поблизу Конотопа козаки Великого та Малого Самборів разом з конотопською сотнею розгромили шведський загін генерала Лінрота [1336].

У 1711 в Конотопській сотні було чотири курені і нараховувався 701 двір. За часів гетьмана Розумовського Конотоп належав до рангових маєтностей генерального обозного Кочубея. За описом 1765–69 у Конотопській сотні було 58 сіл та хуторів, у Попівській – 17. Населення Конотопа на поч. 18 ст. складало 3100 мешканців, наприкінці 18 ст. становило 4930 чол. [1337].

Мешканці Конотопщини брали активну участь у Вітчизняній війні 1812. У Конотопському краєзнавчому музеї зберігається значок Конотопського ополчення, прапор одного з загонів цього ополчення [1338].

У сер. 19 ст. населення міста зросло до 9 тис. чоловік. Справами міста відали міська дума і ратуша. Існували сирітський та словесний суди, міське депутатське зібрання та квартирна комісія. По селах діяли сільські управи.

У 1861, після скасування кріпацтва, починається бурхливий розвиток капіталізму, ведеться будівництво залізниць. У 1868–70 була збудована Курсько – Київська залізниця, що пройшла через Конотоп. 17 грудня 1868 було відкрито рух через місто. У 1868 побудовано залізничний вокзал, депо, Головні залізничні майстерні. У цьому ж році прокладено залізницю Ворожба – Конотоп, що з'єднала села Конотопського повіту з містом. 1875 розпочалося будівництво лінії від Конотопу до Москви. Конотоп став важливою вузловою станцією на лінії Московсько – Київсько – Вороніжської залізниці. Тільки в період 1890–1913 з конотопських сіл Карабутове, Підлипне та ін. виїхало по залізниці понад 2540 селян.

Постійно зростала промисловість міста та кількість населення. Якщо 1879 тут діяв один пивоварний завод з 3 робітниками та два цегельних, де працювало 13 чоловік, то на кін. 19 ст. і на поч. 20 ст. у Конотопі Чернігівської губернії було 35 промислових підприємств, де були зайняті 7 тис. робітників. Працювали Головні залізничні майстерні, Конотопське депо Московсько-Київської залізниці, 5 цегельних заводів, механічний та чавуноливарний заводи М.Кетхудова, заснований 1868, чеський пивоварний завод І. Гернера, рессорна майстерня Шитова, паровий автоматичний млин Воловича та інші. 1888 у Дубов'язівці почав працювати спиртовий завод, через 10 років – відкрився цукровий завод. Збудовано Попівський спиртзавод, цукроварні у Бочечках та ін. Підприємства виробляли за рік продукції майже на 19 млн. карбованців [1339].

Містом керувала міська управа, на утриманні якої були поліцейська та пожежна команди, лікарня на 40 ліжок, 2 аптеки, 4 фельдшери, 1 ветеринарна частина, 5 ветеринарів, міська лазня, друкарня.

Не дивлячись на розвиток промисловості у повіті, становище селян після реформи не покращало. Поміщицькі землі селяни повинні були викупити, викупна ціна була у 2 рази вища за ринкову. За 23 336 десятин землі селяни повіту повинні були заплатити 872 432 крб., яких у них не було, і тому вони позичали гроші у Селянському банку. На початку 20 ст. у повіті на 100 селянських дворів припадав 21 кінь, 26 корів та примітивна техніка. Кращі землі залишалися у поміщиків та заможного селянства.

Важкі умови праці, тяжке економічне становище робітників та селян призводили до організованих виступів у Головних залізничних майстернях і селянських бунтів. У донесенні генерал-губернатора Дурново про селянські бунти у Путивльському та Конотопському повітах повідомлялося: «У Грузькому, близ Конотопа, главный очаг беспорядков в уезде. Для объединения действий войск против бунтовщиков в районе Вязовое – Грузкое – Путивль, в Конотоп командирован командир Донского полка» [1340].

Наприкінці 19–поч. 20 ст. у Конотопі дещо поживилось культурне життя, громада почала дбати і про освіту населення. 1898 відкрито жіночу гімназію, у 1902 міське двокласне училище реорганізовано у чотирьохкласне, 1905 почало працювати комерційне училище. З 1870 в Конотопі проходили з'їзди вчителів Чернігівської губернії. Почали відкривати однокласні трирічні церковнопарафіяльні школи, зокрема у селах Соснівка, Попівка, Дубов'язівка, Карабутове та інших [1341].

Влітку в міському парку працював театр. У 1900 при Конотопському земстві за ініціативою історика та земського діяча О.Лазаревського був створений міський музей та архів. У 1901 почали діяти бібліотека, народний будинок тверезості.

На поч. 20 ст. Конотоп став одним з важливих промислових центрів на Лівобережній Україні. Важкі умови праці, жорстока експлуатація робітників, низькі соціальні умови життя обурювали працюючих. У 1899 на Головних залізничних майстернях було організовано виступ робітників за свої соціальні права, у якому приймали участь понад 600 осіб.

1900 виникла перша соціал-демократична група, представники якої займались пропагандистською роботою серед робітників залізничних майстерень. Вони привозили з Києва, Курська, Харкова листівки, прокламації, революційну літературу [1342].

У роки революції 1905–07 залізничники Конотопу та жителі повіту брали активну участь у революційних подіях. 7 грудня 1905 в Москві було проголошено загальний

страйк. Залізничники Конотопу підтримали його, блокуючи проїзд поїздів через станцію Конотоп. Після того, як були введені війська, залізничники міста активізували свої дії. Тільки на поч. 1906 царським військам, внаслідок арештів активістів та заслання їх до Сибіру, вдалося придушити опір страйкуючих [1343].

З тих часів залишились деякі пам'ятки архітектури. Зберігся будинок по вул. Роменській (нині генерала Тхора), де народились і жили революціонери – брати С. та І. Радченки [1344]. На вул. Новикова розташований будинок І. Марути – одного з організаторів революційних подій на Конотопщині та будинок Першина, у якому в 1914–1917 мешкав перший голова Конотопського комітету РСДРП(б) П. Новиков. 1967 в с. Черноплатове на місці його загибелі було встановлено пам'ятник [1345].

1917–20 регіон став ареною бойових дій військ Центральної Ради, Червоної Армії, Добровольчої армії Денікіна, австро-німецьких військ.

28 листопада 1917 в Конотоп увійшли війська Центральної Ради. Конотопський комітет РСДРП(б) та ревком тимчасово пішли у підпілля.

У грудні 1917 конотопські більшовики П. Новиков, О. Овсянніков та В. Бабко брали участь в роботі 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад. 10 січня 1918 місто Конотоп зайняли більшовики, влада перейшла в руки ревкому. 25 січня (7 лютого) 1918 у Конотопі відкрився 2-й повітовий з'їзд Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, у роботі якого брали участь близько 600 делегатів.

Шостого березня 1918 в Конотопі було об'явлено військовий стан, а 12 березня 1918 почалася евакуація промислового обладнання в Курськ. У районі залізничної станції Мельня відбулися бойові дії більшовицьких загонів з бійцями німецьких частин. Під Конотопом вели бої Харківський червоногвардійський загін під командуванням М. Руднева, 1-й Луганський соціалістичний загін на чолі з К. Ворошиловим та загін під командуванням О. Пархоменка.

18 березня 1918 владу в Конотопському повіті захопили австро-німецькі війська, що підтримували режим гетьмана П. Скоропадського. Конотоп, як залізничний вузол, мав особливе значення. Станції постійно охоронялися. Тут несли службу полк ім. Дорошенка, що мав 1200 багнетів, під командою курінного Пелешука, 1-а козацька стрілецька піша дивізія («сірожупанники»).

З Конотопом пов'язана ще одна цікава сторінка української зброї – формування і бойовий шлях Куреня смерті ім. кошового Івана Сірка, що виступав проти більшовицької влади. Він мав у своєму складі 400 багнетів під командою сотника Міляшевича. Ця частина брала участь і в пізніших боях як на Конотопщині, так і в масштабах України [1346]. Збереглися відомості про дії 30-го Конотопського полку числом 70 багнетів. Він входив до складу 1-ї Козацької стрілецької пішої дивізії (сірожупанників) [1347].

21 січня 1919 Новгород-Сіверський полк під командуванням Т. Черняка знову встановив владу більшовиків у повіті.

У серпні 1919 місто захопили війська Добровольчої армії Денікіна. З окупацією повіту денікінцями почались репресії, розстріли, катування противників нової влади у селах Соснівка, Малий Самбір, Попівка, Козацьке та інших [1348].

25 листопада 1919 частини 14-ї червоногвардійської армії визволили Конотоп. У селах почали створюватися селянські комітети. У 1919 у повіті було створено 62 комітети незаможних селян, у Соснівці організована перша сільгоспкомуна. У Конотопі відбувся з'їзд селянських комітетів, у якому взяли участь понад 200 селян, був обраний земський повітовий комітет, прийнято рішення про ліквідацію поміщицьких землеволодінь. Проводилась робота по створенню органів місцевої влади.

Масовому терору, який провадила нова влада проти невдоволених більшовицьким режимом мешканців регіону, протистояло організоване угруповання під командуванням Борисова, у складі якого на кордоні Конотопського та Путивльського повітів діяло близько трьохсот осіб [1349].

Після закінчення громадянської війни почалось мирне будівництво. У 1921–23 у Конотопі діяли 100 дрібних підприємств легкої, харчової, будівельної промисловості,

механічний завод, миловарний, 8 шкіряних, пивоварний, 2 друкарні, 2 кондитерські фабрики тощо. У 1921 на допомогу селянам працювало 32 прокатних пункти сільгоспмашин, на поля вийшов перший трактор «Фордзон».

У місті продовжувалось будівництво. У 1923 було відкрито історико-краєзнавчий музей, почалося будівництво робітничого містечка на станції Конотоп. У 1920 снарядний завод, створений у 1916, перейшов на випуск сільгосппродукції. У 30-х рр. почав діяти паровозо-вагоноремонтний завод [1350]. У 1927 було створено Будинок Рад, а в 1932 відкрито медичний технікум.

У 1929 почалася колективізація сільського господарства. До 1930 було колективізовано 76 відсотків одноосібних господарств. На полях працювали 101 трактор, десятки комбайнів та іншої техніки. До 1936 у Конотопському районі діяли 74 колгоспи та радгоспи, що об'єднували понад 10 тис. селянських господарств. В них працювали 121 трактор, 3 комбайни, 75 автомашин. У 1937 заінчено будівництво Конотопського хлібозаводу.

Під час голодомору 1932–33 в селах Конотопського району померло голодною смертю багато людей. Деякі села Конотопщини, зокрема Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Хижки, були занесені на так звані «чорні дошки» і особливо постраждали у цей період. У липні 1933 на Другому Чернігівському обласному з'їзді колгоспників-ударників місцеве партійне керівництво змушене було офіційно визнати факт голоду в Чернігівській області. Його жертвами стали за приблизними підрахунками 362,7 тис. чоловік. У листопаді 1933 за межі Чернігівської обл. за саботаж виконання хлібозаготівель виселялись так звані куркулі. Лише завдяки тому, що частина жителів навколишніх сіл працювали на залізниці та заводах Конотопу, людські втрати були меншими, ніж в інших регіонах України [1351].

У 1930-х рр. під час сталінських репресій постраждали десятки жителів Конотопу та навколишніх сіл. Серед них були поети П. Коломієць і В. Басок, письменник О. Соколовський та історик-краєзнавець В. Резніков, автор багатьох історико-краєзнавчих нарисів та книг з історії Лівобережної України та Конотопщини [1352].

1939 в Конотопі мешкало 50 тис. населення. У цей час у Конотопі працювало 11 семирічних шкіл, 2 чотирьохрічні, педагогічний технікум, індустріальна професійна школа, 2 вечірні школи робітничої молоді, бухгалтерські курси тощо.

З початком Другої світової війни до діючої армії було мобілізовано більше 16 тис. конотопчан. У боях на фронтах брали участь понад 31 тис. мешканців міста і району. На схід було евакуйоване промислове обладнання заводів «Червоний металіст» та КПВРЗ [1353].

Бойові дії на території району велися з 6 по 18 вересня 1941 і з 3 по 11 вересня 1943. У вересні 1941 у оборонних боях брали участь 3-й повітрянодесантний корпус, 293-я, 227-а стрілецькі дивізії, зведена група у складі 791-го стрілецького полку 295-ї стрілецької дивізії та 1042-го стрілецького полку, що входили до 40-ї армії Південно-Західного фронту. 9 вересня 1941 противник зайняв місто Конотоп. Район перебував в окупації з 18 вересня 1941 по 11 вересня 1943 [1354].

З перших днів окупації у Конотопському районі було встановлено військово-управління, що здійснювалось місцевою комендатурою. У Конотопі знаходилась гарнізонна комендатура. Влітку 1941 німецькою владою був створений округ (гебіт) Конотоп, до якого, крім Конотопського району, входили ще Кролевецький та Дубовязівський.

У роки окупації на каторжні роботи до Німеччини вивезено із сіл району 2265 чоловік молоді, спалені підприємства, колгоспи і радгоспи, села. Загальна сума збитків склала понад 590 млн. крб. Більше 3800 чоловік загинуло під час окупації, 30 тис. військовополонених та мирних мешканців Конотопу розстріляно.

З кінця серпня 1941 розгорнув бойову діяльність Конотопський загін під командуванням Ф. Канавця, якого після поранення замінив В. Кочемазов. Пізніше Конотопський загін приєднався до Путивльського загону С. Ковпака, а потім увійшов до

складу Сумського партизанського з'єднання. 11 листопада 1942 загін одержав назву «Смерть фашизму!» і увійшов в оперативну групу Я.Мельника, а взимку 1943 – до з'єднання М.Наумова. У складі цього з'єднання Конотопський загін брав участь у рейді на Правобережну Україну. Під час рейду загинув командир загону В.Кочемазов.

У Конотопі діяли підпільна група (19 чол.) під керівництвом комсомолок І.Сохіної і В.Долбіної, комсомольсько-молодіжна група (керівник Л.Андрєєв, 9 чол.) і група П.Глушенка. Підпільні осередки діяли в селах Новомутин, Озаричі, Бочечки.

Бої за визволення району почались 3 вересня 1943. У них брали участь 70-а гвардійська, 226-а, 132-а, 141-а, 143-а, 280-а стрілецькі дивізії, 248-а окрема курсантська стрілецька та 108-а танкова бригади, 1-а гвардійська артилерійська дивізія прориву, 65-й гвардійський мінометний полк, 2-а винищувально-протитанкова бригада 60-ї армії Центрального фронту.

За мужність і героїзм на фронтах війни 786 воїнів були нагороджені орденами та медалями. І.Бондар, Н. Волкова, В.Воронов, М. Гуденко, Д.Лазука, П.Луста, С.Проценко, П.Руденко, О.Свідерській, Г.Тхор, І.Федорок, Ю.Цитовський, П.Яценко стали Героями Радянського Союзу, а С.Безродний, С.Долговець, А.Орленко та М.Фостенко – повними кавалерами ордена Слави [1355].

За визволення Конотопщини 65-му гвардійському мінометному полку, 143-й та 280-й стрілецьким дивізіям було присвоєні почесні найменування «Конотопських». Іменами Героїв назвали площі, вулиці, школи [1356].

У вересні 1943, після визволення міста та району, розпочалась відбудова народного господарства. Спочатку було відновлено рух у напрямку на Бахмач. До кінця 1944 закінчилась відбудова першої черги паровозного депо, міської електростанції, розпочав свою роботу завод «Червоний металіст», хлібзавод. У 1945 уже працювало 75 колгоспів та радгоспів (після укрупнення їх стало 28, а потім – 23), почали працювати Дубов'язівські спиртовий та цукровий заводи.

У Конотопі нині діє понад 20 підприємств, зареєстровано 5 728 фізичних осіб підприємців та 826 юридичних осіб, 16 шкіл та інтернатів, 14 дошкільних закладів, 7 дитячих позашкільних установ, 6 вищих та 3 середніх учбових заклади, 7 клубних установ, 5 бібліотек, міський краєзнавчий музей ім. О.Лазаревського з відділами (музей авіації, музей-садиба генерала М.Драгомирова), Конотопсько-Глухівське єпархіальне управління та 26 релігійних громад. У Конотопському районі працюють 6 підприємств, 43 сільгоспоб'єднання, 38 загальноосвітніх шкіл, професійний аграрний ліцей, 36 будинків культури, 34 бібліотеки.

З Конотопщиною пов'язані життя і діяльність таких видатних людей, як Т.Шевченко, брати Лазаревські – уродженці с. Гирівка (нині Шевченкове). Місто прославив на весь світ Г.Квітка-Основ'яненко у своїй повісті «Конотопська відьма». Неодноразово відвідував Конотоп М.Гоголь. Він описав місто у повісті «Пропащая грамота». Працював слідчим у Конотопському повіті класик білоруської поезії Ф.Богушевіч.

На Конотопщині деякий час мешкав художник М.Ге, відвідував у Конотопі генерала М.Драгомирова художник І.Репін, на декілька днів приїздив до свого брата в Конотоп композитор П.Чайковський. У мальовничому селі Мельня народився і провів дитячі та юнацькі роки хоровий диригент і композитор Г.Давидовський. На Конотопщині народилися відомі вчені – брати Тимошенки, генерали В.Костенецький, М.Драгомиров, Г.Тхор та багато інших видатних осіб [1357].

Архітектурна та містобудівна ситуація м. Конотоп і Конотопського району обумовлена рельєфом місцевості, наявністю річок та заплав. Фортеця й поселення, що називалося Новоселицею, виникли на березі річки Єзуч (лівий доплив Сейму) після Деулінського перемир'я 1618, коли Чернігово-Сіверщина перейшла від Москви до Речі Посполитої, що почала зміцнювати свої кордони. Ймовірна дата заснування фортеці – 1635, перші писемні згадки про неї датовані 1638. Місто згодом дістало свою назву від невеликої річки Конотопки, що навпроти фортеці впадала в річку Єзуч. Фортеця займала

мисоподібний останець лівого берега річки, що підносився над заболоченою заплавою. У плані твердиня мала форму, близьку до прямокутної. Її східна, південна й західна межі визначалися природними крутосхилами, а з напільного північного боку було зроблено рів.

На північний схід від первісної фортеці, що називалася Замком, у середині 17 ст. виник Посад, також прямокутний у плані, з дерев'яно-земляними укріпленнями.

З часу вигнання поляків Конотоп був сотенним містом спершу Чернігівського, а потім Ніжинського полків. У цей час структура укріплень ускладнилася і стала тридільною: Посад, Город, панський двір (до нього прилягав відвідний острог). Оборонна огорожа посаду складалася із земляного валу й дубового «стоячого острога» з чотирма брамами. Веж не було. З двох боків був рів, що кінцями впирався в річку Конотоп. Ця частина фортеці мала на озброєнні чотири чавунні пишалі. До посаду прилягав Город, оточений земляним валом і ровом. Усередині нього, на високому березі річки, містився панський двір, оточений ровом і валом з дерев'яним частоколом. Звідти до річки йшов дерев'яний відвідний стоячий острог, що використовувався під час облог для забезпечення водою.

1659 поблизу фортеці відбулася славнозвісна Конотопська битва. Восени 1663 польська армія під проводом короля Яна-Казимира захопила й зруйнувала Конотопську фортецю.

У 1-й пол. 18 ст. укріплення Конотопу реконструйовано: фортеця стала однодільною, прямокутною в плані. Оточували її земляний вал і рів, мала вона наріжні земляні бастіони регулярних обрисів. У 2-й пол. того ж століття фортеця втратила військове значення [1358].

У червні 1782 було створено план Конотопу і затверджено герб міста: на прямокутному щиті червоного кольору зображено золотий Андріївський хрест, під ним срібний місяць, над хрестом шестикутна зірка [1359].

Під час реконструкції міста за планом 1803 вали знесли. Городище колишньої фортеці займає нині квартал у центрі міста між вул. Красногірською, Соборною, Фрунзе й Ярмарковою площею. Воно забудоване адміністративними спорудами [1360].

Згідно опису Конотопу 1782 у місті налічувалось 750 будинків, тому місто планувалося поділити на 2 частини та 6 кварталів. Зазначимо, що за чисельністю будівель Конотоп посідав четверте місце з 11 міст Новгород-Сіверського намісництва після Стародуба, Глухова та Коропа [1361].

Наприкінці 18 ст. в місті був кам'яний собор та п'ять церков. При кожній церкві існувала парафіяльна школа. Будувались церкви і по селах. 1795 у с. Кошари, на землях, що належали колишньому гетьману України генерал-фельдмаршалу Кирилу Розумовському, на його замовлення і кошти була збудована церква Воскресіння Христового, що збереглася до нашого часу. Вона має невеликі розміри, оскільки призначалася для невеликого села (близько 400 душ), у якому містився кінний завод К.Розумовського. Воскресенська церква є найдавнішим храмом, що зберігся на території Конотопщини.

На поч. 19 ст. забудова Конотопу проводилася вздовж р. Єзуч і була хаотичною. 1803 імператор Олександр I затвердив план перепланування міста. Проект охоплював майже всю територію з передмістям. Згідно проекту, пропонувалось нові вулиці розбити на квартали, старі вулиці випрямити. Центр міста повинен був розмішуватись на території «городка», тобто там, де була фортеця. Через нього проходили вулиці, що виходили на шляхи до Ромен, Батурина, Глухова та Путивля. Проект перепланування 1803 був виконаний частково, тому з тих часів залишилися старі вулиці, що дають яскраве уявлення про містобудування того часу.

Наприкінці 19 ст. зводяться більшість церков міста та повіту. Зокрема, собор Різдва Богородиці, Вознесенська, Богоявленська, Успенська церкви у Конотопі. У повіті діяло 48 церков. 1894 у с. Вирівка була побудована мурована Покровська церква та двоповерхове приміщення двокласного училища, що збереглися до нашого часу. У 1882 побудована церква Петра і Павла у с. Салтикове, у 1883 – церква Покрова Богородиці у Малому

Самборі, 1896 – церква у с. Гути, у 1902 – церква Різдва Богородиці у Дептівці та інші [1362].

Архітектурних комплексів або окремих будівель, збудованих на той час в Конотопі, залишилось мало. Серед них – церква Вознесіння, садиба генерала М. Драгомирова, острог, декілька невеличких приватних будівель. Збудована 1846 Церква Вознесіння на Вознесенській вулиці, розташована неподалік від історичного ядра міста в північному передмісті, на березі р. Єзуч.

У 1846 збудовано садибу генерала М. Драгомирова. Вона знаходиться по вул. генерала М. Драгомирова, де раніше був туберкульозний санаторій, потім станція швидкої допомоги. До архітектурного комплексу входили головний будинок, флігель, будівлі служб, парк. Нині в ньому відкрито меморіальний комплекс – садибу М. Драгомирова [1363].

Острог (в'язниця) був збудований 1855. Знаходиться на вул. Батуринській і є першою в місті двоповерховою мурованою будівлею. Зберігся до нашого часу.

Особливо Конотоп почав розбудовуватись після того, як через нього пройшла залізниця. Розбудовувалось залізничне містечко. Зводились школи, магазини, лікарня. Цей період відзначається різноманітністю архітектури.

У 1862 внаслідок великої пожежі у Конотопі згоріло понад 300 будівель, збитки склали понад 200 тис. крб. Це дало поштовх для прискорення будівництва і реконструкції міста. Для подолання неписьменності працювали церковнопарафіяльні школи. У 1890 відкрито залізничне училище. Училище було збудовано у південній частині міста, поряд з залізницею. Мурована двоповерхова будівля з підвалом збереглася до нашого часу. Училище – одна з найкращих будівель Конотопу кін. 19 ст., приклад високої будівельної майстерності місцевих будівельників, а також спеціалістів Московсько-Кієво-Воронежської залізниці.

До нашого часу достояли земський будинок, збудований у 1912 по вул. Гоголівській (нині проспект Леніна), що раніше використовувався, як чоловіча гімназія, потім школа ім. Шолома-Алейхема, потім загальноосвітня школа № 4, нині в ньому міститься Конотопська філія МАУП.

Міське чотирьохкласне училище, збудоване 1898, по вул. Виконкомівській, пізніше школа № 8 та дитяча музична школа (на сьогодні будівля пустує, знаходиться у напівзруйнованому вигляді, у 2005 міськвідділом архітектури відведена під зносення). У 1912 по вул. Виконкомівській було закінчено будівництво жіночої гімназії, що складалась з двох корпусів. Одне з приміщень, що у 1920 – 30-х рр. використовувалося як Конотопська Біржа праці, в 1970-х – як відділ кадрів КЕМЗ, зараз знесене. Зберігся до нашого часу комплекс будівель Головних залізничних майстерень. Це, в основному, добротні муровані споруди, які мають привабливий вигляд завдяки загальній композиції, чудовій цегляній кладці з пластичними елементами, цікавим фронтонним завершенням. Вони залишаються цікавими свідками інженерної думки і архітектурно-художніх тенденцій минулого [1364].

Загальна кількість будівель у 1904 збільшилась до 2090, з них 55 були мурованими. З 1891 в Конотопі на кошти земства розпочалось брукування вулиць камінням.

У 1949 у місті методом народного будівництва пущений трамвай, у 1953 побудовано залізничний вокзал замість зруйнованого, у 1972 – завод по виробництву поршнів, у 1973 – Арматурний завод. У 1954 було відкрито новий Будинок культури заводу «Червоний металіст».

У 50–60 рр. 20 ст. проводилась робота по увічненню пам'яті загиблих воїнів у Другій світовій війні. У 1955 – 56 почалось перенесення останків загиблих воїнів до братських могил. Перші братські могили були у селах Козацьке, Хижки, Пекарі, Великий Самбір, Дубов'язівка. У 1967 відкрито Конотопський міський меморіальний комплекс Другої світової війни. У 70-х рр. 20 ст. в селах біля братських могил почали споруджувати меморіальні комплекси з іменами загиблих воїнів-односельців. У 1976 відкрито меморіал у с. Духанівка, у 1977 – с. Жовтневе, 1978 – с. Малий Самбір, та інших. У 1987 у с.

Таранське відкрито меморіальний комплекс на честь бійців 40-ї Армії, що захищала район у 1941. На території міста та району 62 братських та одиночних могили радянських воїнів, партизанів та підпільників, які загинули під час Другої світової війни. 12 могил воїнів, які загинули у Афганістані, 8 могил активних учасників встановлення радянської влади. Пам'ять про героїв свято шанують земляки.

У 1982 у місті відкрито пам'ятник генералу М. Драгомирову, 1993 – пам'ятник Т. Шевченко, 1997 – пам'ятник жертвам фашизму, 2004 – пам'ятний Знак чорнобильцям, 2004 – пам'ятник першому конотопському трамваю. У с. Шевченкове знаходиться могила відомого українського історика О. Лазаревського (1834–1902), тут же у 1959 відкрито пам'ятник Т. Шевченко на честь перебування Кобзаря у 1859 у родині Лазаревських. У с. Карабутове на честь зустрічі російських послів, що прямували на Переяславську Раду в 1654, побудовано 10-метровий пілон.

Історія міста залишила зримі сліди в його планово-просторовій структурі: це не тільки пам'ятники, меморіали та монументи на честь історичних діячів і пам'ятних подій, а також історико-меморіальні будівлі і місця – садиби Драгомирова і Парпури, залишки замку 17 ст., Вознесенська церква, декілька споруд, в яких розташовувались військові шпиталі у період Великої Вітчизняної війни. Збереглося багато громадських, адміністративних і, навіть, виробничих будівель (споруд) дореволюційного періоду. Все це є історико-культурним надбанням України.

*Шаміль Акічев
Катерина Торяшик*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. КОНОТОП ТА КОНОТОПСЬКОГО РАЙОНУ

М. КОНОТОП

361. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Успенсько-Троїцька, 72/а, територія в/ч. А-1002.

Поховано 257 мешканців Конотопу єврейської національності, розстріляних німецько-нацистськими загарбниками в роки тимчасової окупації міста у період з 9 вересня 1941 по 6 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1948 на могилі встановлено цегляну стелу /4,0 м/ і два гранітних пам'ятника /1,2 м/ у вигляді зрубаних дерев з написами. На стелі закріплено металеву дошку з посвятою [1365].

*Людмила Марченко
Неля Мосягіна*

362. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Успенсько-Троїцька, 84, центр міста, біля в/ч. А-1002, неподалік Центральної районної лікарні, у колишньому кар'єрі цегельного заводу.

Поховано близько 3 тис. мирних жителів, розстріляних нацистами в роки тимчасової окупації у період з 9 вересня 1941 по 6 вересня 1943. Серед похованих – комсомольці-підпільники М.Зубко, А.Зубко, О.Кирдан, А.Клименко, О.Тарасенко та піонерка М.Глушенко, яка підтримувала зв'язок з Конотопським партизанським загonom «Смерть фашизму!».

У 1957 на могилі встановлено бетонний обеліск у вигляді трапедії /1,7 м/. На прямокутному постаменті /2,43 м/ укріплено металеву меморіальну дошку з написом [1366].

*Людмила Марченко
Неля Мосягіна*

363. Братська могила партизанів, радянських воїнів та журналістів, 1943 (іст.).

Вул. Вирівська, 44, кладовище, праворуч центральної алеї.

Поховані 4 партизани-розвідники Конотопського партизанського загону: І.Кириєнко, Г.Панчук, В.Сайчак, Ф.Щербак, П.Ющенко, які загинули у березні 1943 та 707 воїнів 132-ї, 380-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення міста 6 вересня 1943 та померли від ран у міських шпиталях № 2466, 3456, 1960. Серед похованих – 10 членів виїзної редакції газети «Красная звезда», які підірвались на міні 9 вересня 1943, коли місто вже було визволено від фашистів.

У 1956 останки загиблих із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному постаменті, обкладеному керамічною плиткою /3,2 м/. На його чоловому боці – 3 дошки з написом. Біля підніжжя пам'ятника на чавунних плитах викарбовані прізвища загиблих [1367].

Людмила Марченко

Микола Салюк

364. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.) Північно-східна частина кладовища с. Підлипне.

Поховано 7 радянських воїнів, які загинули в оборонних боях за село у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 5-ї повітрянодесантної бригади, 1042-го стрілецького полку 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Прізвища загиблих невідомі.

У 1985 на могилі на постаменті /0,8 м/ було встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /2,0 x 1,5 м/, увінчаний зіркою. Нині – земляний пагорб [1368].

Надія Подоляка

365. Братська могила червоногвардійців, 1918 (іст.). Вул. Вирівська, 44, північно-західна частина кладовища.

Поховані бійці червоногвардійського загону П.Новікова, розстріляні петлюрівцями у 1918. Кількість похованих невідома.

У 1967 на могилі встановлено чотиригранний обеліск, вкритий світлою керамічною плиткою /2,0 м/. На обеліску укріплена металева дошка з написом [1369].

Людмила Марченко

Микола Салюк

366. Будинок культури «Зоряний», 1954 (архіт.). Проспект Леніна, 7.

Споруджувався в період відбудови та реконструкції міста після Другої світової війни для робітників та службовців найбільшого промислового підприємства Конотопу – електромеханічного заводу «Червоний металіст» за типовим проектом 1943. Автор проекту – архітектор-художник Я.Корнфельд. Суттєвим перебудовам не підлягав. Нині має назву «Будинок культури «Зоряний» і використовується за прямим призначенням.

Розташований у центрі міста і неподалік підприємства, на ділянці, що займає всю глибину кварталу між проспектом Леніна і вулицею Виконкомівською. Найближче сусідство з південного боку – ділянка середньої школи № 2, з північної – вулиця Олександрівська (колишня вул. Правди); в архітектурному оточенні – громадські будівлі та багатоквартирні будинки, побудовані в різні часи (2-а пол. 19 – 1-а пол. 20 ст.). Клубна ділянка невелика, має невеликий нахил до Виконкомівської вулиці. Традиційного парку при клубі немає, є лише кілька високорослих дерев.

Належить до типологічної групи міських робітничих клубів, що поєднують функції театру та клубу в єдиному архітектурному об'ємі. Має строго симетричну загальну композицію і просту прямокутну конфігурацію в плані. Будівля двоповерхова з підвалом. На першому поверсі за проектом розміщуються невеликий касовий та великий загальний вестибулі з гардеробами і парадними сходами, фойє, кулуари, зала для глядачів на 500 місць, сцена зі складами декорацій та трьома артистичними гримерними, туалети. У передній частині будівлі на першому поверсі первісно були розміщені більярдна та кімната правління клубу, нині – службові приміщення. На другому поверсі – кулуари, аудиторія на 110 місць, кімната адміністрації клубу, гурткові кімнати, а при сцені – артистичні гримерні.

У зовнішньому вигляді будинку знайшла відображення найбільш поширена гілка ретроспективного творчого напрямку в архітектурі СРСР першого повоєнного десятиліття – орієнтація на традиції вітчизняного класицизму. Це відчувається, перш за все, в загальній композиції та деталях чолового (торцевого) фасаду, зверненого до проспекту Леніна. Він має пілястри і увінчується фронтоном, у якому зроблено своєрідний півциркульний отвір. Проте, більш привабливі в архітектурно-художньому відношенні бічні (повздовжні) фасади, в композиції яких досягнуто органічне сполучення центральних портиків і плоских частин фасадів.

При спорудженні будинку застосовувались в основному традиційні технічні засоби. Підмурки бутові, стіни цегляні тиньковані зсередини і ззовні, міжповерхові перекриття та перегородки дерев'яні, сходи залізобетонні, дах двосхилий з дерев'яними кроквами і залізною покрівлею. Ширина корпусу по чоловому фасаду – 27,8 м. Глибина його (протяжність бічних фасадів) – 58 м.

Будинок культури «Зоряний» – одна з кращих будівель, зведених у Конотопі після війни. Він є пам'яткою архітектури, що відображає певні типологічні і естетичні знахідки в розвитку типів великих будівель культурно-просвітнього призначення [1370].

Віктор Мойсеско

367. Будинок Рад, 1926 – 27 (архіт.). Проспект Миру, 6.

Один із перших будинків Рад, зведених в Україні до 10-ї річниці Жовтневої революції. Автор проекту – архітектор-художник Г.Горбачов. Проектування та будівництво будинку пов'язане з введенням в Україні окружного адміністративно-територіального поділу, утворенням Конотопського округу і необхідністю створення адміністративно-громадського центру. Призначався для розміщення державних, партійних, комсомольських керівних органів округу. Суттєвій перебудові не підлягав. У період Другої світової війни будинок постраждав від пожежі, у повоєнні роки відбудований у первісному вигляді і використовувався за прямим призначенням: тут працював виконком Конотопської міської Ради депутатів трудящих (з 1977 – народних депутатів). У 1983 міськвиконком перейшов у інший будинок, зведений поруч, а Будинок Рад став Будинком піонерів. Нині у будинку – Центр дитячої творчості.

Розташований у центрі міста, в комплексі будинків і споруд площі Миру (колишня площа 50-річчя Жовтня), на території міського парку культури і відпочинку (колишній парк ім. Кірова). Первісно перед будинком був відкритий майдан. При створенні парку було передбачено три алеї від площі до будинку у відповідності з центральним і двома бічними ризалітами. Алеї обсажені каштанами та були заміщені клінкерною цеглою. Проте, було допущено невідповідне озеленення, у результаті якого навіть чоловий фасад Будинку Рад закритий високорослими деревами. Найближчі архітектурні споруди – будинок міськвиконкому, Будинок зв'язку, кінотеатр «Мир», стадіон, багатоквартирні житлові будинки малої та середньої поверховості. Проспект Миру пов'язує цю ділянку зі старим міським центром та залізничною станцією.

Будинок двоповерховий. Загальна принципова схема його побудови – симетрична. Відступом від симетрії є лише конфігурація середньої частини тильного боку. На першому поверсі розміщено вестибуль, парадні і двоє додаткових бічних сходів, робочі кімнати, туалети, господарські приміщення; на другому – первісно була зала для засідань (у центрі), тепер – гурткові кімнати, групи робочих кімнат, туалети. Поруч з залом для засідань у проекті було передбачено кабінет голови окрвиконкому. Система планування будинку – коридорна з одностороннім розташуванням робочих приміщень.

Під час зведення будинку застосовувались найбільш доступні та економічні у той час технічні засоби, і, перш за все, будівельні матеріали: підмурки – бутові, стіни – цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття і перегородки – дерев'яні, дах металевий по дерев'яних кроквах. Конструктивна схема двопрігінна з використанням трьох повздовжніх несучих стін. Опалення центральне. Воно було передбачене і здійснене з самого початку.

У зовнішньому вигляді будинку простежується модернізація архітектурних форм класицизму, характерна для одного з архітектурно-художніх напрямків у вітчизняній архітектурі кін. 19 – поч. 20 ст. Найбільша пластичність та виразність спостерігається в чоловому (східному) фасаді, зверненому до площі. Він має досить традиційну загальну схему композиції: до дуже вираженого центрального ризаліту симетрично прилягають два крила зі своїми, бічними ризалітами. Суттєву роль у композиції відіграють арки та фронтони центральної частини, а також карниз, який увінчує крила. На середньому ступінчастому фронтоні – герб Української СРР і напис: «Будинок Рад».

Будинок Рад у Конотопі є цінним пам'ятником архітектури України першого післяреволюційного десятиліття [1371].

Віктор Мойсесіко

368. Будинок, у якому відбулось перше легальне засідання Конотопської організації РСДРП(б), 1903 (іст.). Вул. Новікова, 46.

У Завокзальному районі міста, з відступом від червоної лінії забудови вул. Новікова. Будинок одноповерховий, дерев'яний, на цегляному підмурку, під залізним дахом. Має чотири кімнати загальною площею 46,7 м кв. Споруджений у 1903.

3 березня 1917 у будинку одного із членів гуртка «правдистів» І.Марути по вул. Ладонка (нині вул. Новікова), відбулось перше легальне засідання Конотопської організації РСДРП(б), на якому були присутні 35 активістів революційного руху. На засіданні був обраний партійний комітет на чолі з П.Новіковим. До його складу ввійшли Г.Марута, І.Марута, І.Марченко, К.Нерівня, П.Новіков, О.Овсянніков, В.Преображенський, С.Севастьянов.

У 1950 до будинку зроблена прибудова (коридор і комора). У жовтні 1967 на фасаді встановлено мармурову меморіальну дошку з написом.

Нині будинок належить сестрі І.Марути – Г.Маруті та його онукам [1372].

Людмила Марченко

Ніна Несвідоміна

369. Будинок, у якому містився Конотопський комітет РСДРП (б), 1917 – 18 (іст.).

Вул. Стаханівська, 5.

У Завокзальному районі міста, по червоній лінії забудови вул. Стаханівської. Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, на цегляному підмурку, дах покритий шифером, загальна площа 37,7 м кв.

У цьому будинку, який належав старому більшовику Г.Спицькому, у 1917 – 18 знаходився Конотопський комітет РСДРП(б), зберігалась зброя і більшовицька література. Тут відбувались зустрічі представників ЦК партії з членами ревкому. Партійний комітет був обраний у складі П.Новікова (голова), І.М.Марути, І.Т.Марути, К.Неровні, О.Овсянникова та ін.

У 80-х рр. до будинку зроблена прибудова – веранда. Нині будинок належить Г.Осадчій – дочці старого більшовика Г.Спицького

У 1977 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом [1373].

Людмила Марченко

Ніна Несвідоміна

370. Будинок, у якому містився Конотопський революційний комітет РСДРП (б), 1918 (іст.). Вул. Колективна, 48.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, цегляний, на кам'яному підмурку, прикрашений фігурною кладкою. Трикімнатний, загальною площею 110 м кв. Споруджений на поч. 20 ст.

У цьому будинку, що належав робітникові головних залізничних майстерень І.Сергієнку, у лютому-березні 1918 містився Конотопський підпільний революційний комітет РСДРП(б). До керівної групи ревкому входили В.Бабко, К.Неровня, І.Стоян. Революційний комітет очолював боротьбу мешканців району з австро-німецькими військами та угрупованнями неревольюційного спрямування.

Нині – це житловий будинок, належить двом господарям. У 70-х рр. добудована дерев'яна мансарда.

У 1977 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з написом [1374].

Людмила Марченко

Неля Мосягіна

371. Будинок, у якому містився райком КПУ, 1959 (іст., архіт.). Вул. Ярмаркова, 12.

Будувався у кін. 1950-х рр. для розміщення Конотопського райкому Компартії України за типовим проектом. Значної реконструкції не зазнав. Протягом довгого часу використовувався за первісним призначенням. У 1990 після перенесення райкому в новий будинок, переданий дитячій поліклініці.

Міститься в старій центральній частині (історичному ядрі) міста на рівній ділянці. У найближчому архітектурному оточенні – центральний ринок міста, новий будинок районної державної адміністрації (на історичному городищі – «замку»), малоповерхові житлові будинки з подвір'ями, сквер. Ділянка, що займає будівля, дуже маленька і обмежена площею, вулицями та подвір'ями житлових будинків. На її території розташовані гараж та інші господарські будівлі.

Будинок двоповерховий, має строго симетричну композицію як плану, так і повздовжніх фасадів. Система розпланування – коридорна. На першому поверсі розташовані вестибуль, гардероб, мала зала засідань (70 м кв.), робочі кабінети, туалети; на другому – велика зала засідань (100 м кв.), фойє, кабінети. У 1990 будівлю було переплановано для інших потреб.

Архітектурно-художні якості будинку найбільш виразно втілені в трактуванні чолового фасаду. У його композиції акцентовано центральну частину з прямокутними (перший поверх) та на півциркульними (другий поверх) вікнами, пілястрами і фронтоном. Стіни коротких південного та північного крил увінчують досить прості карнизи. Вони не мають ніяких інших значних пластичних, декоративних елементів. Не перевантажені надлишковим декором також інтер'єри.

Підмурки будинку – бутові, стіни – цегляні з двостороннім тинькуванням, перекриття – із залізобетонних плит, перегородки – цегляні і гіпсолітні, підлога – паркетна та із метласької плитки, покрівля – залізна.

В історії архітектури Конотопу будинок райкому партії посідає певне місце як один із свідків тематики архітектурної творчості, рівня архітектурної та будівельної майстерності і є пам'яткою архітектури відбудовчого періоду після Другої світової війни [1375].

Віктор Мойсесіко

372. Будинок, у якому містився штаб Червоної гвардії і формувались перший і другий Конотопські червоногвардійські загони, 1917 – 18 (іст.). Територія Конотопського вагоноремонтного заводу, у глибині двору.

Споруда одноповерхова, прямокутної форми. Стіни цегляні, підмурок – залізобетон, підлога – мозаїчна, асфальтована. Споруджений у кін 19 ст. як тендерний цех. Перебудований у 1911 – 12 після пожежі 1901 та у зв'язку з розширенням виробництва, пов'язаного з розвитком залізничного руху. Площа забудови – 3908 м кв.

Тут, з жовтня 1917 по березень 1918 знаходився штаб Червоної Гвардії і формувались перший і другий Конотопські червоногвардійські загони. Головою штабу Червоної Гвардії був обраний І.Гірконт.

Після 2000 тендерний цех є частиною виробничих потужностей Конотопського ДП «Вагоноремонтний завод». Нині перебуває в аварійному стані, обладнання всередині приміщення демонтовані.

У 1968 на будинку цеху встановлено мармурову меморіальну дошку з написом [1376].

Михайло Зільберштейн

373. Будинок, у якому мешкав Новіков П.І., 1914 – 17 (іст.). Вул. Новікова, 6.

На червоній лінії забудови вулиці Новікова. Будинок одноповерховий, дерев'яний, під залізним дахом, загальна площа – 52,8 м кв. Побудований у 1901 – 02.

У цьому будинку з 1914 по 1917 мешкав перший голова комітету РСДРП(б), голова революційного комітету міста Новіков Павло Ілліч.

У 1913, після закінчення технічного училища, він працював техніком у Конотопських залізничних майстернях. У 1914 з матір'ю і меншими братами оселився на квартирі Першина по вул. Ладонка (нині вул. Новікова). Тут він очолив гурток «правдистів», займався революційною діяльністю. У березні 1917 був обраний головою партійного комітету створеної організації РСДРП(б). Очолив загони Червоної Гвардії, сформовані на паровозо-вагоноремонтному заводі, боровся з австро-німецькими інтервентами. Загинув 18 березня 1918 у нерівному бою з наступаючими австро-німецькими військами в районі села Мельня Конотопського р-ну.

Нині будинок належить І.Мішинській – правнучці колишнього домовласника В.Першина.

У жовтні 1967 на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом [1377].

Людмила Марченко

Ніна Несвідоміна

374. Будинок, у якому народилися і провели дитячі та юнацькі роки брати Радченки, друга пол. 19 ст. (іст.). Вул. Генерала Тхора, 111.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, дерев'яний, стіни облицьовані деревоплитою, підмурок цегляний, дах вкритий шифером. Площа будинку 60 м кв. Споруджений у 2-й пол. 19 ст.

У цьому будинку народилися і провели дитячі та юнацькі роки брати Степан та Іван Радченки – професійні революціонери.

У батьківському будинку старший із братів Радченко Степан Іванович (1869, м. Конотоп – 10.08.1911, м. Петербург) мешкав до 1879. Потім навчався у Київському реальному училищі. Після закінчення училища вступив до Петербурзького технологічного інституту, де і почав займатися революційною діяльністю. Входив до складу керуючого ядра «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». Брав участь у підготовці та проведенні першого з'їзду РСДРП(б), був обраний до складу ЦК. 1904 був висланий на п'ять років до Вологодської губернії (нині Російська Федерація) за підозрою у революційній роботі. У 1905 потрапив під амністію, повернувся до Петербургу, де займав посаду страхового агента товариства «Саламандра». Помер після тяжкої хвороби. Похований на Успенському кладовищі в Петербурзі.

Радченко Іван Іванович [23.10.1874, м. Конотоп – 1.05.1942, Якутія (Російська Федерація)] у батьківському будинку мешкав до 1898. Згодом поїхав до Петербургу, де, як і брат, включився у революційну діяльність. Працював агентом «Искры». 4 листопада 1902 був заарештований, а влітку 1903 засланий на 5 років у сибірське місто Ачинськ. Через два роки втік звідти і брав активну участь у підготовці II і III з'їздів партії. Після революційних подій 1917 працював у галузі електрифікації країни, керував роботами по спорудженню Шатурської електростанції на торф'ї (1925). 1921 – 23 – член колегії Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. У липні 1923 – член президії Вищої ради народного господарства РРФСР і заступник його голови – Ф.Дзержинського. 1928 – 31 – очолював Геологічний комітет, став організатором і директором Науково-дослідного торф'яного інституту (1927 – 30 і 1934 – 35). Арештований 15 серпня 1937. Військовою колегією Верховного Суду СРСР 8 лютого 1938 засуджений на 25 років позбавлення волі. Помер, відбуваючи покарання в Соль-Ілецькій в'язниці. Реабілітований 21 липня 1954.

У 1967 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом. Після ремонтів будинок частково втратив свій початковий вигляд. Нині у будинку мешкають три господарі: Л.Малюх з сином та О.Прокота [1378]

Людмила Марченко

375. Будинок, у якому тимчасово зберігалась підпільна друкарня РСДРП(б) та знаходився склад нелегальної літератури, 1903 (іст.). Вул. Депутатська, 57.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, дерев'яний, з мезоніном, на кам'яному підмурку. Побудований у кін. 19 ст. Будинок належав іконописцю В. Лисенку. З 18 по 26 вересня 1903 тут тимчасово зберігалась підпільна друкарня РСДРП (б), і знаходився склад нелегальної літератури. Обладнання підпільної друкарні було перевезено у м. Конотоп після того, як одну з працівниць Уманської друкарні було заарештовано. У Києві було прийнято рішення ЦК перевезти основну частину обладнання у Конотоп, де мешкала сім'я одного з активних діячів газети «Искра» І.Радченко.

Ввести друкарню у дію виявилось неможливим, оскільки крім чисельної сім'ї господаря, тут мешкало ще 16 робітників іконописної майстерні. Сам В.Лисенко членом соціал-демократичної організації не був, лише співчував революційному рухові. У ніч на 25 вересня під час обшуку на горищі майстерні жандармами був знайдений друкарський шрифт, частина набору «Искры» № 43, дві залізні рами, верстат, 4 валики. Під час слідства було встановлено, що знайдена друкарня була лише перевезена до Конотопу. У протоколі експертизи сказано, що шрифтом конотопської друкарні надруковані № 41 і № 43 газети «Искра», але не на квартирі В.Лисенка, оскільки для цього в Конотопі не вистачало деяких частин машини. Друкарське обладнання на час арешту не було навіть розпаковане.

Нині – це житловий будинок. У будинку ніхто не мешкає.

У 1954 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом [1379].

Людмила Марченко

Неля Мосягіна

376. Водонапірна вежа, 1928 – 29 (архіт., іст.). На розі пл. Конотопських дивізій та вул. Урицького.

Зведена у зв'язку з будівництвом міського водогону. Автор конструкції – інженер В.Шухов. Конструктивна основа споруди збереглась в основному у первісному вигляді. Відсутній бак, знятий у 1980-х рр. при демонтажі, що було зупинено під натиском громадськості. Споруда потребує реставрації.

Розташована на рівній високій ділянці, поблизу пам'ятки архітектури – колишнього повітового острогу (вул. Батуринська) та міського ринку (пл. Конотопських дивізій). Раніше добре проглядалася з різних частин міста і відігравала суттєву роль у панорамі даного району, зараз на території об'єкта зведені два торгові павільйони.

Башта стоїть на кільцеподібній у плані залізобетонній основі в діаметрі близько 15 м. На неї спираються 25 пар кутових стержнів, які утворюють основну несучу конструкцію – однопорожнинний гіперболоїд обертання. Стоїть на кільцеподібній залізобетонній основі діаметром 16 м.

У верхній частині башти влаштований кільцеподібний металевий майданчик, на якому первісно стояв бак корисною місткістю 600 куб. м. До рівня майданчика ведуть металеві гвинтові сходи, що розташовані в середині башти. При сходах змонтовані підвідні та відвідні труби. У 1980 бак було демонтовано.

До Великої Вітчизняної війни на башті містився спостережний пункт міської протиповітряної оборони. Під час війни водонапірна башта була пошкоджена і після війни вже не функціонувала. Являючись інженерною спорудою, башта у той же час має ажурну структуру та привабливий силует. Є пам'яткою інженерного мистецтва та архітектури [1380].

Ніна Несвідоміна

Віктор Мойсесіко

377. Вознесенська церква, 1824 – 46 (архіт.). Третій провулок вулиці Свердлова, 4.

На генеральних планах Конотопа кін. 18 та поч. 19 ст. місце, де розташована ця церква, позначено як церковна ділянка. Храм, що зберігся до нашого часу, міг бути зведеним на місці дерев'яної чи на підмурках старої кам'яної церкви, що прийшла до занепаду. Судячи

з деяких ознак (архітектурно-художня та конструктивна невідповідність верху по відношенню до першого ярусу), храм частково розбирався, а потім добудовувався без участі архітектора.

Розташований на дещо підвищеній ділянці неподалік від історичного ядра міста біля річки Єзуч. Головна магістраль, що пов'язує це місце з іншими районами міста, – вулиця Свердлова. Найближчі архітектурні споруди – школа (нині спортивна), житлові садиби з будинками різного, у тому числі дореволюційного, часу будівництва. Біля теперішньої церковної ділянки розташована могила учасника російсько-турецької війни 1877–78 рр. генерала М. Драгомирова (1830–1905). Навкруг храму збереглося кілька старих дерев.

Церква хрещата в плані з двома невисокими камерами при вівтарній частині, однобанна. З західного, південного та північного боків влаштовані входи. Вони відмічені портиками з чотирма півколонами. Стіни першого ярусу рустовані і увінчуються карнизом з невеликим виносом. Судячи з конструктивних ознак (парусів), що збереглися в інтер'єрі, спочатку верх був вирішений у вигляді мурованого восьмикутника з банею. Дерев'яне чотиригранне вінчання з шатром, що існувало до останнього часу, явно не мало відношення до початкового проекту. Після реконструкції, що відбувалась у 2002–03 рр., храм завершується сферичною банею на циліндричному підбаннику. В інтер'єрі знаходиться старий, досить майстерно виконаний іконостас з різьбою по дереву та позолотою. Він займає всю ширину внутрішнього простору храму.

Підмурки будівлі – кам'яні стрічкові, стіни – цегляні без зовнішнього тинькування, конструктивні елементи даху – дерев'яні, покрівля – залізна.

Церква Вознесіння – одна з нечисленних пам'яток архітектури культового значення, що збереглися в Конотопі. Окрім своїх типологічних та естетичних якостей цей храм разом з давньою церковною ділянкою є пам'яткою містобудування [1381].

Віктор Мойсесіко

378. Головний корпус жіночої гімназії, 20 ст. (архіт.). Вул. Виконкомівська, 14.

У середовищі об'єкт відіграє композиційну роль першочергового значення. Об'єкт знаходиться в історичному середмісті. Розпланувальна система, в якій знаходиться об'єкт має регулярний характер. Конфігурація будівлі підтримує периметральну забудову кварталу, що була характерною для центральної історичної зони міста. Має значний зоровий фронт по пр. Леніна та вул. Соборній. Поряд розташована вільна від забудови територія, що підкреслює значимість пам'ятки.

Рел'єф кварталу, де знаходиться будівля, спокійний, має допустимий ухил; за типом рослинності – дерева, квіти, трави; за породами дерев – листопадні (береза, каштан, липа).

Навчальний заклад. Планувальна система – коридорна двобічна. Габаритні розміри в плані: 61 x 33 м, висота 12,4 м (8,9 м), загальна площа – 2670,5 кв. м. Площа забудови – 1142,1 кв. м. Будівельний об'єм 11355 м куб.

Будівля має два корпуси. Перша секція двоповерхова, друга – триповерхова з підвалом. Планувальна система – коридорна двобічна. Прибудова навчального корпусу в 1961 носить дисгармонуючий характер. Твори мистецтва відсутні.

На території об'єкта розташовані: навчальний корпус, тир, сарай, вбиральня, спортивний майданчик. Технічний стан будівлі задовільний. Акт обстеження технічного стану від 21 липня 2010 № 2.

Конструктивна схема – несучі повздовжні стіни, перекриття – по дерев'яних балках, залізобетонні плити; фундамент – цегла, зовнішні стіни та перегородки – цегла, дах – стропильний дерев'яний, покрівля – азбоцементні хвилясті листи, підлога дощата.

Автономне опалення, централізований водогін, централізована каналізація, радіофікація, природно-витяжна вентиляція, електропостачання та електроосвітлення від міських мереж електропостачання. Майнова цінність не визначена [1382]. (Будівля зруйнована)

Віктор Мойсесіко

379. Головні залізничні майстерні, 1899 – 1912 (архіт., іст.). Пл. Новікова.

1 липня 1869 відбулось відкриття залізничних майстерень на ст. Конотоп (пл. Новікова). У 80 – 90-х рр. 19 ст. майстерні перебудовані у велику ремонтну базу і почали називатись Головними залізничними майстернями. Мали 9 корпусів.

У 1901 залізничні майстерні постраждали від великої пожежі. У кін. 19 – поч. 20 ст. побудовані нові корпуси, серед яких заводоуправління (1899), ливарний цех, інструментальний цех (1908), котельний цех (1912), тендерний цех (1911–12), паровозорозбірний та паровозоскладальний цехи (1912).

Колишні головні залізничні майстерні за кілька століть змінили свій вигляд і були реорганізовані у 1929 у паровозо-вагоноремонтний завод, після 1972–73 – у вагоноремонтний.

У 2000 розпочалась реструктуризація підприємства, в результаті чого воно розділилось на 5 окремих виробництв:

- ВАТ «Конотопський завод по ремонту дизель-потягів»;
- Конотопське ДП «Вагоноремонтний завод».
- Державне підприємство «Теплодар»;
- Державне житлово-ремонтно-експлуатаційне підприємство;
- ДП «Колієрмонтномеханічний завод» [1383].

Михайло Зільберштейн.

380. Городище багат шарове (археол.). Місто Конотоп. Між вул. Батурина, Красногирська, Ярмаркова та Леніна. Займає на мис та частину берегового плато в місці злиття річок Єзуч та Липки. Знаходиться на лівому березі р. Єзуч, північніше місця злиття з р. Липкою.

Досліджувалося В.Приймаком у 1986, Л.Білинською у 1997, Є.Осадчим та О.Коротеню у 2009.

З півдня фортеця обмежена долиною струмка, нині практично пересохлого. Не виключено, що це залишки р. Конотоп. Залишки цієї річки на даний час зафіксовані між вул. Леніна та будівлями заводу «Червоний металіст». Його розміри становлять 100 x 150 м, висота над рівнем заплави становить 5,0 – 6,0 м. З південного боку простежені залишки укріплень у вигляді підрізаного берегового схилу, що виконував роль валу. Східний та західний схили майже повністю зруйновані сучасною забудовою. З північного, напільного боку замок укріплений ровом шириною 10,0 – 12 м та глибиною понад 5,0 м. З'ясувалося, що рів з північного боку фортеці мав ширину до 14 м у верхній частині і близько 4,5 м по дну, глибина сягала 3 метрів. У середині рову траплялися прошарки обпаленої глини і обвугленого дерева. Ймовірно, рів засипали залишками від валу. У розрізі котловану видно темну смугу – нижню частину засипаного рову. Ширина її від 4,0 – 4,5 до 5,0 м, простежується ця смуга на відстань 25 м. Зі сходу рів упирався у велику темну пляму, глибина якої була більше двох метрів від дна котловану, туди потрапляли ґрунтові води. Пляма мала близьку до овальної форму, розміри 11 – 12 x 14 м. Скоріш за все, це залишки яру, який утворився в результаті розмиву рову. Потужність культурного шару коливається від 0,8 м до 1,0 м. З городища походять фрагменти гончарного давньоруського та козацького посуду [1384].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

381. Городище багат шарове (археол.). Правий берег р. Єзуч. На перехресті вул. Кочемазова та Путивльських партизан. На початку старого шляху, що колись з'єднував Путивль з Конотопом та Батурином Займає мисоподібне підвищення правого берега р. Єзуч. Висота над рівнем заплави становить 10 – 12 м.

У 2009 городище обстежене Є.Осадчим.

Пам'ятка складається з двох частин. Східна частина підпрямокутної форми розміром 100 x 150 м. З північного боку городище обмежене сухим яром шириною 20 – 30 м та глибиною 5,0 – 6,0 м. По схилу яру було збудовано чотири округлі бастіони шириною від 2,0 до 5,0 м. Зважаючи на крутизну схилу яру, додаткових укріплень тут не будували. З півдня та заходу городище укріплене валом висотою 2,0 м. Східна частина укріплень

городища зруйнована приватною забудовою. Західна частина городища має розміри 50 x 100 м. Тут схили мису були вирівняні та підрізані на висоту 1,2 – 1,5 м. З південного боку збудовані два бастіони, з південного – чотири. Розміри бастіонів коливаються від 2,0 до 5,0 – 6,0 м. При будівельних роботах на території городища було виявлено рів. За повідомленням колишнього директора Конотопського краєзнавчого музею, рів мав ширину 6,0 м та глибину 4,0 м. Заповнення рову складалося з насиченого вугіллям та золою чорнозему з прошарками жовтої материкової глини. У перетині має V-подібну форму, типovu для фортечних ровів козацького часу. Розташований посередині городища і розділяв східну та західну частини його. З території городища походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, гончарного давньоруського часу та епохи пізнього середньовіччя.

На картах 17 – 18 ст. згадки про городище відсутні. Але, за грамотою 1634, у верхній течії р. Єзуч згадуються Конотоп та городище Язуче. Не виключено, що це саме те городище [1385].

Євген Осадчий

382. Група могил: одиночні могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Північно-східна частина кладовища с. Підлипне.

У 10 одиночних могилах поховані радянські воїни, які загинули під час оборонних, у вересні 1941, та визвольних, у вересні 1943, боїв за село. Кількість та прізвища загиблих невідомі. Село визволено 7 вересня 1943.

У 1985 на 6 могилах на постаментах /0,8 м/ встановлено металеві обеліски пірамідальної форми /2,0 x 1,5 м/, увінчані п'ятикутними зірками. На 4-х могилах встановлено обеліски з кам'яного дрібку у формі вітрила /1,1 м/ на постаменті /0,8 м/. Нині на могилах залишились 4 обеліска пірамідальної форми, 2 – у вигляді вітрила, на інших – земляні пагорби [1386].

Надія Подоляка

383. Дитячий садок, 1937 (архіт.). Вул. Короленка, 4.

Споруджений у період широкого будівництва будинків дитячих дошкільних закладів і шкіл за типовими проектами. Підлягав невеликій реконструкції: веранди в торцях будівлі перетворені на кімнати. Використовується школою № 5, що розташована поруч, як один з навчальних корпусів.

Розташований на великій рівній ділянці кварталу по вул. Короленка в комплексі зі школою № 5, спорудженою у той же час. Найближчі архітектурні об'єкти – школа та багатоквартирні будинки малої та середньої поверховості. Найближчі транспортні магістралі – проспект Миру та вулиця Лазаревського.

Будинок двоповерховий, має строго симетричну композицію. На першому поверсі знаходяться шкільні майстерні; на другому – навчальні кабінети, медкабінет, веранди. Будувався з застосуванням традиційних технічних засобів: підмурки та стіни – цегляні, перекриття та перегородки – дерев'яні, підлога – дощата. Покрівля первісно залізна, тепер – шиферна.

У загальній композиції та деталях будинку відображає найбільш широке відгалуження архітектурно-художніх напрямів 1930-х рр. – класицистичну. Відрізняється стриманістю в застосуванні пластичних елементів.

В історико-архітектурному відношенні будівля цінна як складова частина навчально-виховного комплексу і характерний для свого часу тип споруди для дитячого дошкільного закладу [1387].

Віктор Мойсєєнко

384. Другий корпус жіночої гімназії, 20 ст. (архіт.). Вул. Виконкомівська, 17.

Розташована в центральній історичній частині міста, неподалік головного корпусу жіночої гімназії. Головним фасадом звернена до вул. Виконкомівської.

Будівля двоповерхова, мала загальну асиметричну композицію у відповідності до наріжного положення будівлі відповідно до вул. Соборної та вул. Виконкомівської. Декоративні елементи фасаду були викладені цеглою. Мала високе естетичне значення.

Будівля використовувалась як заклад освіти до 4-ї чв. 20 ст. Після цього використовувалась як один з адміністративних корпусів Конотопського електро-механічного заводу «Червоний металіст».

На даний час будівля повністю зруйнована. Рішенням виконавчого комітету від 29.03.2004 №103 у зв'язку з значним ступенем руйнування будівля виключена з попереднього переліку пам'яток архітектури місцевого значення [1388].

Надія Подоляка

385. Житловий будинок, 1954 (архіт.). Вул. Свободи, 11.

Зведення будинку відноситься до часу відбудови і реконструкції міста після Другої світової війни. Призначався для робітників та службовців станції Конотоп. За часи експлуатації перебудові не підлягав. Використовується за прямим призначенням.

Розташований на порівняно невеликій рівній рядовій ділянці по вул. Свободи. У безпосередній близькості до нього – залізнична станція, вокзал, школа, поліклініка залізничників, багатоквартирні будинки різного часу будівництва. Будинок стоїть на червоній лінії забудови вулиці і звернений до неї чоловим фасадом. На території подвір'я розташовані господарські будівлі. Входи в будинок – з боку подвір'я.

Будинок належить до типологічної групи міських багатоквартирних секційних малоповерхових житлових будівель. Він має найпростішу прямокутну конфігурацію в плані, дві секції, два поверхи, первісно було 12 квартир. У кожній квартирі був передпокій, три кімнати, кухня, туалет, вмонтована шафа. На другому поверсі – балкон. Нині значну частину першого поверху займають торгові заклади.

Загальна симетрична композиція і деталі будинку вирішені в традиціях архітектури класицизму. Гладенькі потиньковані стіни увінчує карниз, а середню частину будинку – фронтон. Пластичності фасаду надають і балкони, що мали привабливі металеві ґрати. Зараз майже всі балкони оформлені пластиком.

Підмурки будинку – бутові стрічкові, стіни – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття – із збірних залізобетонних плит, перегородки – каркасні дерев'яні, підлога – дощата, дах – вальмовий по дерев'яних кроквах з шиферним покриттям. Конструктивна схема – двопрогінна з трьома несучими повздовжніми стінами. Будинок має типологічні та естетичні позитивні якості, відображає одне з відгалуджень творчого напрямку в архітектурі України першого повоєнного десятиліття [1389].

Віктор Мойсесіко

386. Житловий будинок, 1936 (архіт.). Вул. Клубна, 9.

Будинок зводився для залізничників Конотопського відділення Південно-Західної залізниці. Дата будівництва (1936) вказана на фронтоні торцевого фасаду. Автор проекту невідомий. Суттєвій перебудові будинок не підлягав, використовується за прямим призначенням.

Розташований у південній частині міста біля залізничної стації неподалік від вокзалу. З іншого боку вулиці – парк з великою та партерною зеленню і клуб залізничників. Поруч – багатоквартирні житлові будинки здебільшого довоєнного будівництва.

У типологічному відношенні будинок багатоквартирний, секційний, рядовий, двоповерховий. Житлових секції дві. Усього в будинку вісім квартир. У кожній з них є передпокій, дві чи три кімнати, кухня, ванна, туалет. Квартири другого поверху – з балконами. Усі квартири мають двосторонню орієнтацію і необхідні умови для здійснення наскрізного провітрювання приміщень. Одна з характерних типологічних особливостей будинку – забезпечення першим природним світлом не тільки кімнат, кухонь і сходових клітин, а й ванних.

У зовнішньому вигляді будинку, що відображає перехід від принципів конструктивізму до традицій класичної вітчизняної архітектури 1-ї пол. 19 ст., суттєву роль відіграють, перш за все, утилітарні елементи – дверні та віконні прорізи, балкони з глухою огорожею. Застосований ритмічний лад лопаток. Приваблює увагу пластичне вирішення глухих

причілкових фасадів, що мають лопатки, горизонтальні тяги і увінчані фронтонами з круглими вікнами.

Будинок споруджувався з застосуванням традиційних технічних засобів. Підмурки – бутові, стіни – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття і перегородки – дерев'яні, дах – з дерев'яними кроквами і залізною покрівлею. Опалення – первісно пічне, зараз – центральне. Використана проста двопрогінна конструктивна схема з трьома повздовжніми несучими стінами при глибині корпусу 10,9 м.

У Конотопі збереглось у первісному вигляді дуже мало житлових та громадських будівель, побудованих у 1930-х рр. Будинок залізничників по вул. Клубній № 9 – характерна пам'ятка цивільної архітектури тих років [1390].

Віктор Мойсесіко

387. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Просп. Миру, 80.

Будувався в період відбудови житлового фонду міста після Другої світової війни в комплексі з сусіднім будинком (№ 82) для робітників та службовців Конотопського паровозовагоноремонтного заводу (нині КВРЗ). Суттєвій реконструкції не підлягав. Використовується за прямим призначенням.

Розташовується на рівній ділянці по пр. Миру неподалік від залізничної станції. Поряд з ним знаходяться багатоквартирні житлові будинки здебільшого того ж часу будівництва, школа, лікарня залізничників.

Має доволі просту загальну композицію і конфігурацію в плані з невеликим курдонером з боку подвір'я, секційну систему розпланування, два поверхи. У двох секціях первісно були розташовані 12 квартир. Нині другий поверх залишився житловим, на першому – торгові та медичні заклади. У кожній з квартир – передпокій, дві або три кімнати, кухня, ванна, туалет, вмонтовані шафи. Усі квартири другого поверху мають балкони. Квартири, що розташовані в середній частині корпусу, мають двобічну орієнтацію і можливість наскрізного провітрювання, інші – з наріжним розташуванням, що забезпечує бічне провітрювання.

Зовнішній вигляд будинку створювався з орієнтацією на деякі традиції архітектури бароко. Цим пояснюються широкі рустовані наріжні лопатки, невеликі виноси карнизів, характерні криволінійні облямування слухових вікон та ін. Проте густе розташування віконних прорізів, порівняно невеликі простінки, відсутність розкріпок карнизів, переломів даху і т. п. свідчать про те, що автор не прагнув до суворого дотримання творчих принципів бароко.

Будинок зводився в умовах повоєнної розрухи, дефіциту будівельних матеріалів, з застосуванням найбільш доступних технічних засобів. Підмурки – бутові, стіни – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття і перегородки – дерев'яні, дах – шиферний по дерев'яних кроквах. Основна конструктивна особливість будинку – застосування схеми з поперечними несучими стінами.

Разом з деякими іншими, доволі нечисленними новобудовами Конотопа кін. 1940-х рр., цей будинок відображає важливий історичний період відбудови та реконструкції міста після Другої світової війни [1391].

Віктор Мойсесіко

388. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Просп. Миру, 82.

Зведення цього будинку, як і сусіднього з ним /№ 80/, відноситься до важких часів відбудови і реконструкції міста після Другої світової війни. Він призначався для робітників і службовців Конотопського паровозовагоноремонтного заводу (нині КВРЗ). Значним перебудовам не підлягав, але фасад його з боку вул. Свободи було частково облицьовано керамічною плиткою. Використовується за прямим призначенням.

Перебуваючи у єдиному комплексі з сусіднім і при загальному подвір'ї з ним, цей будинок відрізняється від нього постановкою на ділянці, в типологічному і естетичному відношенні. Він займає наріжну ділянку (тупий кут при перехресті пр. Миру та вул. Свободи). Найближчі до нього архітектурні об'єкти – залізнична станція з технічними та

цивільними будівлями, школа, лікарня та поліклініка залізничників, дитячі ясла та садочки, багатоквартирні житлові будинки різного часу будівництва.

Будинок належить до типологічної групи міських багатоквартирних секційних малоповерхових будівель. Має підвал і два поверхи. Значна частина першого поверху відведена для розміщення торгових закладів. У будинку три секції та наріжна вставка. Підвал використовується в технічних та господарських цілях магазинами і, частково, мешканцями будинку. Із 20 квартир 8 розташовано на першому поверсі, решта – на другому. Кожна квартира має передпокій, дві або три кімнати, кухню, санвузол, на другому поверсі – балкони. Одна з типологічних особливостей квартир – одностороння орієнтація їх (крім торцевих).

Зовнішній вигляд будівлі, як і сусідньої (№ 80) вирішено під впливом традицій архітектури бароко. Крім широких рустованих наріжних лопаток, карниза з невеликим виносом, криволінійного обрамлення слухових вікон, тут створено характерний для бароко акцент – наріжну вставку, яку увінчує фронтон криволінійних обрисів. Суттєву роль у зовнішньому вигляді будинку відіграє поєднання різних кольорів основних площин стін та випуклих деталей. Характерно, що цей будинок має привабливий вигляд не тільки з боку вулиці, а й з подвір'я (в основному та ж пластика, цікава лоджія з балюстрадою та ін.).

Підмурки будинку – бутобетонні, стіни – цегляні з двостороннім тинькуванням, міжповерхові перекриття та перегородки – дерев'яні, покрівля – із шиферу. Застосована конструктивна схема з поперечними несучими стінами.

Будинок є наочним свідком «барокового» відгалуження в загальному ретроспективному напрямку української архітектури перших повоєнних років. У цьому, а також у типологічних та естетичних якостях його цінність як пам'ятки архітектури [1392].

Віктор Мойсесико

389. Житловий будинок, 1953 (архіт.). Просп. Миру, 10.

Один з перших багатоквартирних житлових будинків, зведених у Конотопі після Другої світової війни в ході відбудови і реконструкції проспекту Миру. Призначався для робітників та службовців Конотопського електромеханічного заводу «Червоний металіст». У наш час будинок зазнав перепланувань всередині, до тильних фасадів також здійснено прибудову. Нині в ньому залишилось дві квартири.

Будинок міститься в центрі міста, на одній із його головних магістралей. Найближчі архітектурні споруди – будинок райвиконкому (1983), Будинок Рад (1927, нині Центр дитячої творчості), багатоквартирні будинки середньої поверховості, малоповерхове садибне житло. Займає рівну наріжну ділянку по проспекту Миру і вул. Братів Радченко. З тильного боку є подвір'я з господарськими будівлями.

Належить до типологічної групи міських багатоквартирних житлових будинків малої поверховості. Система розпланування – секційна. Секції мали по дві квартири на кожному поверсі. Усього квартир у будинку було 11, кожна із яких мала передпокій, три або чотири кімнати, кухню, туалет. На другому поверсі – балкон.

Підмурки будинку – бутові стрічкові, стіни – цегляні, підлога – дощата, дах – по дерев'яних кроквах, з дощатими латами і шиферною покрівлею. Опалення первісно було пічне, зараз – центральне.

Будинок має досить привабливий зовнішній вигляд. На гладенькому фоні потинькованих стін створено ритм пластичних акцентів у вигляді своєрідних порталів входів, над якими у верхній частині будівлі виконані барокові фронтончики з круглими слуховими вікнами. Цю загальну ідею композиції доповнює кольорове сполучення: білі пластичні елементи порталів вирізняються на жовтому тлі стін.

Будинок цікавий і цінний у типологічному та естетичному відношеннях як характерний приклад міського житла першого повоєнного десятиліття [1393].

Віктор Мойсесико

390. Житловий будинок, 1956 (архіт.). Пр. Леніна, 24.

Будувався для робітників та службовців Конотопського електромеханічного заводу «Червоний металіст». Значної перебудови не зазнав, зберігся здебільшого в первісному вигляді і використовується за прямим призначенням.

Розташований на одній з головних магістралей у центральній частині міста. Займає рівну наріжну ділянку при перехресті пр. Леніна та вул. Успенсько-Троїцької (раніше – вул. Ворошилова). Східний фасад – на червоній лінії забудови проспекту, південний – з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Найближчі архітектурні споруди – багатоквартирні житлові будинки середньої поверховості. Належить до типологічної групи міських багатоквартирних секційних житлових будинків середньої поверховості. Складається з трьох виключно наріжних секцій зі входами в три і чотири квартири на кожному поверсі. Первісно в будинку було 43 квартири, кожна з яких мала передпокій, дві чи три кімнати, кухню, ванну, туалет, балкон і еркер. Нині значну частину першого поверху будинку займають продовольчий магазин, відділення банку та офісні приміщення.

Застосовані при спорудженні будинку технічні засоби в основному традиційні. Підмурки – бутові, стіни – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, перегородки – дерев'яні, дах – з дерев'яними кроквами і шиферною покрівлею. У відповідності з характером ділянки, будинок має наріжну композицію, причому наріжна частина його підкреслена фронтонами на обох фасадах, звернених до вулиць. Фронтони мають асиметричну композицію. Основні засоби виразності будинку, пластика його фасадів ґрунтовані на архітектурно-художніх традиціях класицизму: рустовка стін, кронштейни і балюстради балконів та вінцевий карниз.

Будинок має цінність в історико-архітектурному відношенні як характерний типологічний приклад в галузі масового житлового будівництва 1950-х рр. та як приклад найбільш популярної у свій час класицистичного відгалудження ретроспективного творчого напрямку в українській архітектурі першого повоєнного десятиріччя [1394].

Віктор Мойсесенко

391. Житловий будинок, 1958 (архіт.). Пр. Леніна, 8.

Зводився для робітників та службовців Конотопського електромеханічного заводу «Червоний металіст». Суттєвим перебудовам не підлягав, зберігся в первісному вигляді і використовується за прямим призначенням.

Розташований у найстарішій центральній частині міста, на головній магістралі, неподалік заводу. Займає рівну наріжну ділянку при перехресті пр. Леніна та вул. Олександрівської (колишньої вул. Газети «Правда»). У найближчому оточенні – Будинок культури «Зоряний» та багатоквартирні будинки.

Будинок належить до типологічної групи міських багатоквартирних житлових будівель середньої поверховості. Система розпланування – секційна, з чотирьох секцій дві – наріжні і дві – рядові. На кожному поверсі секції передбачені входи і три квартири, а в північній наріжній секції – чотири квартири. Усього у будинку було 45 квартир. Наріжна частина будинку – п'ятиповерхова, крила – чотириповерхові. На першому поверсі розміщені хлібний магазин, салон краси та відділення банку. У кожній квартирі – передпокій, дві або три житлові кімнати, кухня, ванна, туалет, вмонтована шафа, балкон (крім 1-го поверху).

Підмурки будинку – бутові, стіни – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, перекриття – збірні залізобетонні, перегородки – дерев'яні, підлога – паркетна та із метласької плитки, дах – з шиферною покрівлею. Конструктивна схема трипрогінна з використанням повздовжніх несучих стін і стовпів.

У зовнішньому вигляді будинку застосовані пластичні елементи класицистичного напрямку: рустовка стін, фриз з ліпниною (наріжна башта), карниз на кронштейнах та ін. Більшою пластичністю відрізняється наріжна (баштова) частина будинку, крила мають більш площинні фасади.

Будинок цікавий в історико-архітектурному відношенні як один із останніх об'єктів великого періоду ретроспективних творчих пошуків в українській архітектурі [1395].

392. Житловий будинок, 1946 (архіт.). Вул. Хмельницького, 5.

Перший багатоквартирний житловий будинок, побудований у Конотопі після закінчення Другої світової війни. Будувався для робітників та службовців Конотопського паровозовагоноремонтного заводу (нині КВРЗ). За час експлуатації значним перебудовам не підлягав. Зберігся в первісному вигляді і понині є житловим будинком того ж підприємства.

Розташований на високому плато в безпосередній близькості від смуги відчуження залізниці. Поряд із ним – парк імені Рокосовського, залізничний шляхопровід, Конотопський електромеханічний технікум, багатоквартирні житлові будинки. Основні магістралі, що пов'язують це місце з різними районами міста, – вул. Богдана Хмельницького, пр. Миру.

Будинок має просту конфігурацію в плані, два поверхи, п'ять секцій. Усього в будинку 20 квартир. Кожна з них має передпокій, три кімнати, кухню, шлюз, ванну, туалет. Квартири другого поверху – з балконами. Окрім основних («парадних») входів до секцій передбачені господарські виходи на подвір'я.

У трактуванні загальної композиції та деталей, особливо чоловіго (західного) фасаду, відчутна орієнтація на деякі традиції архітектури класицизму, популярні у період проектування і зведення цього будинку. Це спостерігається, наприклад, у півциркульних віконних прорізах над входами до секцій, металевих ґратах (ковка і гнуття) балконів, карнізі, завершенні ризалітів сходових кліток, огорожі даху.

Підмурки будинку – бутові стрічкові, стіни – цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття, перегородки, конструктивні елементи даху – дерев'яні, підлога – дощата, покрівля – шиферна. Конструктивна схема будинку двопрігінна з трьома повздовжніми несучими стінами.

Будинок цінний як первісток повоєнного житлового будівництва в Конотопі, має характерні типологічні якості і відображає одну з гілок (класицистичну) ретроспективного творчого напрямку в архітектурі України 1940-х рр. [1396].

Віктор Мойсесіко

393. Житловий будинок залізничників, 1913 (архіт.). Вул. Свободи, 35.

Будинок споруджувався в межах розширення житлового фонду залізничної станції Конотоп, що стала в кін. 19 ст. вузловою і одною з найбільших станцій Московсько-Київської залізниці. Призначався для службовців станції. Значній реконструкції не підлягав, але проводилось часткове внутрішнє перепланування. Використовується за прямим призначенням як житловий будинок залізничників.

Розташований на території станції, неподалік від смуги відчуження залізниці в провулку, серед будівель переважно поч. 20 ст. Перед чоловігим фасадом, зверненим до провулку, – палісадник. Біля будинку є невелике подвір'я, у якому розміщені господарчі будівлі.

Будинок має загальну симетричну композицію, просту прямокутну конфігурацію в плані з ризалітом сходової клітки з боку подвір'я, два поверхи і, в початковому стані, – 8 квартир. У кожній квартирі, що займає приблизно чверть поверху, є невеликий передпокій, дві кімнати, прохідна кухня-їдальня, туалет. Висота житлових приміщень – 3,5 м.

У зовнішньому вигляді будинку, що має певний зв'язок з неороманською стилістикою, суттєву роль відіграють добре знайдені загальні пропорції, широкі лопатки, облямування дверних отворів і віконних прорізів, фронтони, що увінчують центральну частину. Особливо привабливе досконале мурування жовтої цегли без зовнішнього тинькування, що підкреслюють природні колір і фактуру матеріалу, не закритого пофарбуванням.

Підмурки будинку – бутові стрічкові, стіни – цегляні. Перекриття, перегородки і конструктивні елементи даху – дерев'яні, підлога – дощата, сходи – кам'яні, покрівля спочатку була залізна, у наш час – шиферна. Опалення спочатку було пічне, зараз – центральне.

Ця пам'ятка архітектури – один з небагатьох багатоквартирних житлових будинків поч. 20 ст., що збереглися в Конотопі. Він є свідком високої майстерності в провінційному будівництві в Україні того часу [1397].

Віктор Мойсєєнко

394. Житловий будинок лікарів Залізничної лікарні, 1906 (архіт.). Вул. Садова, 131. Один з двох однакових будинків, споруджених на поч. 20 ст. при лікарні станції Конотоп для лікарів цієї лікарні. Сусідній будинок був частково зруйнований у роки Другої світової війни, а потім пристосований під дитячий садок. Цей же зберігся, в основному, у первісному вигляді і використовується як житловий будинок залізничників.

Розташований на рівній ділянці неподалік від залізничної станції поряд з лікарнею. Біля будинку є подвір'я, на якому розміщено великий погрібник і сарай, збудовані одночасно зі спорудженням будинку. Чоловим фасадом будинок звернений до вулиці, перед ним влаштовано палісадник і висаджені дерева.

Будинок був розрахований на 8 квартир. У радянські часи після деякого перепланування у ньому мешкали 16 родин. Загальна композиція симетрична. Виділено середню частину, що дещо виступає з боку вулиці, але особливо сильно – з боку подвір'я. Центральне місце в плані будинку займає сходова клітка, що на першому поверсі об'єднана з вестибулем. У квартирах, що мають односторонню орієнтацію, передбачені передпокої (вітальні), три чи чотири кімнати (найбільша – зала), кухні, туалети. Крім парадного входу кожна квартира має господарський вихід на подвір'я («чорний хід»). Висота житлових приміщень – 3,5 м. Вирішений практично у романському стилі, будинок має дуже привабливий зовнішній вигляд. Наріжні лопатки, портал головного входу, міжповерхова горизонтальна тяга з сухариками, карниз з машикулями, високий фронтон, що увінчує центральну частину будинку, та інші елементи із цегли надають фасадам значної пластичності. Будинок вирізняється буквально віртуозним муруванням цегли без зовнішнього тинькування.

Підмурки будинку – цегляні стрічкові, стіни – цегляні, підлога – дощата, а у вестибулі – із метласької плитки, сходи – мармурові, крокви – дерев'яні, покрівля спершу була залізна, у наш час – шиферна. Опалення спочатку було пічне, зараз – центральне.

Будинок лікарів конотопських залізничників – одна із кращих будівель міста, приклад високої архітектурно-будівельної майстерності [1398].

Віктор Мойсєєнко

395. Залізничний вокзал станції «Конотоп», 1953 (архіт.). Вул. Свободи, 23.

Зведений на місці старого залізничного вокзалу, збудованого в 1868 і зруйнованого в період Другої світової війни. Автор проекту – архітектор П.Красицький. Суттєвій перебудові за час експлуатації не підлягав, зберігся у первісному вигляді і використовується за прямим призначенням.

Розташований у південно-східній частині міста, пов'язаний з його центром і північно-східним районом пр. Миру, з західним районом і автостанцією – вул. Клубною, з південним районом – вул. Богдана Хмельницького. Перед вокзалом – доволі просторий майдан, на протилежному боці якого починається парк. Розвантажувальний майданчик передбачено і з боку платформ. Найближчі архітектурні об'єкти – Конотопський вагоноремонтний завод, клуб залізничників, поліклініка, школа, житлові будинки.

Будівля належить до типологічної групи транзитних залізничних вокзалів середньої пропускної спроможності з береговим розташуванням. Вона має два поверхи і строго симетричну загальну композицію. У чітко вираженій центральній частині розміщені великий вестибуль, кімната чергового по вокзалу, пошта, міліція, туалети (1-й поверх), кімнати начальника вокзалу, військового коменданта, перукарня (2-й поверх). У східному крилі – зали очікування, касові зали приміських пасажирів, службові приміщення і кімнати громадських організацій. У західному крилі – касовий вестибуль, ресторан з комплексом допоміжних приміщень, медпункт (1-й поверх), кімнати матері та дитини, кімнати відпочинку (2-й поверх).

Загальна довжина будівлі – біля 67 м, висота його – 15,8 м, вестибуль має висоту 10,8 м, а зали очікування і ресторану – 7,0 м, службових приміщень – 3,3 – 3,5 м. Підмурки будівлі

– бутові, стіни – цегляні, перекриття підвалів – залізобетонні, дах – на дерев'яних фермах, покрівля – залізна, підлога у вестибулі і залах очікування – із метласької плитки, в залі ресторану – паркетна, в службових приміщеннях – дошата.

Образ вокзалу трактується як триумфальна арка – головний в'їзд у місто. Для цієї мети використані модернізовані форми архітектури класицизму. До чітко виділеної центральної частини з великими арковими входними отворами прилягають крила з арковими віконними прорізами і бічними ризалітами, які в свою чергу мають наріжні аркові проходи. Фасади в рівні першого поверху майже по усьому периметру рустовані. Центральний об'єм увінчує фронтон з дуже виступаючим карнизом на кронштейнах. Південний і північний повздовжні фасади ідентичні.

Залізничний вокзал – одна з кращих будівель в Конотопі. Як пам'ятка архітектури першого повоєнного десятиліття вона цінна перш за все своїми типологічними та естетичними якостями [1399].

Віктор Мойсеєнко

396. Залізничне технічне училище, 1890 (архіт.). Вул. Чкалова, 1.

Будинок зводився в період реконструкції залізничної станції Конотоп, що перетворилась у кін. 19 ст. у велику вузлову станцію Московсько-Київської залізниці. Призначався для новоствореного тоді Конотопського залізничного технічного училища. У радянські часи в ньому розміщувався Конотопський технікум транспортного будівництва. У період Другої світової війни будинок був частково зруйнований пожежею. У повоєнні часи відбудований у первісних формах. Пізніше в ньому розміщувався Конотопський загальнотехнічний факультет Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту. У наш час будинок займає Конотопський політехнічний технікум. Суттєвій реконструкції не підлягав, у східній частині має більш пізню прибудову.

Розташований на рівній, досить просторій ділянці у безпосередній близькості від смуги відчуження залізниці. Найближчі до нього архітектурні об'єкти – залізнична станція, шляхопровід, багатоквартирні житлові будинки різного часу будівництва. Чоловим фасадом звернений до вулиці. На ділянці є флігель, господарчі будівлі, спортивний майданчик з необхідним обладнанням.

Загальна композиція двоповерхового з підвалом будинку симетрична. Та принцип симетрії дещо порушено у внутрішній розпланувальній організації. Чітко вирізняється центральна частина (в плані і в композиції повздовжніх фасадів) та два прилягаючих до неї коротких крила. Головний вхід – в західній, торцевій частині будинку, допоміжний (господарчий) – у його південно-східній наріжній частині. Призначення багатьох приміщень зі зміною орендарів змінювалось. У наш час підвал використовується для технічних та господарчих потреб; на першому поверсі – вестибуль з невеликим гардеробом, приймальня, кабінет директора, навчальні класи і кабінети, туалет; на другому – актова зала (середня частина будинку), навчальні приміщення, туалет.

Проектувальники і будівничі, очевидно, намагались вирішити цей будинок, як багато інших конотопських пристанційних будівель того часу, в неороманському стилі. Його строго симетричні фасади досить мальовничі завдяки багатій пластиці, що виконана виключно в звичайній і лекальній цеглі без застосування тинькування. Це широкі лопатки, облямування дверних отворів і віконних прорізів, міжповерхові тяги, вінцеві карнизи. Середня частина головного, а також торцеві фасади увінчуються фронтонами з привабливими пластичними деталями з тієї ж цегли.

Окрім високоякісної жовтої цегли, як основного будівельного матеріалу, при спорудженні будинку були застосовані дерево (перекриття, підлога, крокви даху, столярні вироби), метласька плитка та інші матеріали. Покрівля спочатку була залізна, у наш час – шиферна. Колишнє залізничне технічне училище – одна із кращих будівель Конотопу межі 19 та 20 ст. Вона є переконливим свідченням високої майстерності проектувальників і будівничих, які створювали в той час прекрасні споруди. У наш час потребує реставрації [1400].

Віктор Мойсеєнко

397. Земський будинок, 1912 (архіт.). Пр. Леніна, 17.

Будівлю зводило Конотопське повітове земство за проектом, підписаним інженером О.Васильєвим і затвердженим Будівельним управлінням Чернігівського губернського правління у грудні 1911. Призначалась для чоловічої гімназії. Будівництво здійснено, приблизно, у 1912 – 13 рр. На більш пізньому етапі з північного боку до будівлі було прибудовано новий, досить великий об'єм з повторенням деяких форм первісного корпусу (віконні прорізи та ін.). У 1943 – 45 рр. у цій будівлі розміщувався військовий шпиталь № 6140. Суттєвим перебудовам будівля не підлягала. У наш час у ній розміщується філія МАУП і початкові класи СШ № 2.

Міститься в старому центрі міста, на колишній наріжній ділянці по вул. Гоголівській (нині пр. Леніна). Чоловим (більш довгим) фасадом звернена до Низової площі (нині подвір'я та спортмайданчик школи). Зараз у найближчому архітектурному оточенні цієї будівлі – городище (місце першої Конотопської фортеці), сквер, багатоквартирні будинки і громадські будівлі різного часу будівництва.

У відповідності з ділянкою, що займає будинок, він має загальну наріжну, асиметричну композицію. Однак, фасад його з боку проспекту симетричний. Головний вхід – з південної сторони. Планування першого та другого поверхів майже ідентичне. Система планування – коридорна з доволі економним використанням площі і внутрішнього простору на устрій коридорів, особливо в західному крилі (з боку проспекту). У східній торцевій частині будинку влаштовані туалети. Тут же – внутрішні пожежні гвинтові сходи.

В архітектурно-художньому відношенні будинок можна віднести до провінційного, дуже стриманого модерну. У межах першого поверху цей стиль, власне, й не відчувається, скоріш за все помітні форми, що йдуть від класицизму. Новий, на той час, стиль отримав певне втілення у формах віконних прорізів і пластики стін другого поверху.

Основний будівельний матеріал, використаний при зведенні цього будинку, – цегла. Зовнішні стіни – з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, підлога – дощата та із метласької плитки, покрівля спочатку – залізна, у наш час – шиферна. Опалення спочатку було пічне, зараз – центральне.

Гімназія – один із небагатьох творів стилю модерн, що збереглися у Конотопі. Вона є характерною пам'яткою цивільної архітектури, яка передувала першій світовій війні [1401].

Віктор Мойсесіко

398. Кінотеатр «Мир», 1959 (архіт.). Площа Миру, 4.

Будівництво кінотеатру пов'язане з реконструкцією міста і утворенням нового громадського центру – пл. 50-річчя Жовтня (нині пл. Миру). Практичне втілення цієї ідеї почалось ще в 1920-х, коли на одній з ділянок по колишньому Соснівському шосе (нині пр. Миру) з'явився Будинок Рад, був влаштований парк культури і відпочинку. Забудова площі кін. 1950-х та 1960-х була визначена новим генеральним планом міста (1958, провідний автор – архітектор В.Ступаченко) і проектом детального планування центру (1961, провідний автор – архітектор Г.Старикова). Кінотеатр у 1950-х був запланований, а потім увійшов у ці проекти як центр композиції східного боку площі. Зводився він за типовим проектом. Суттєвої реконструкції не зазнав. Зараз перебуває у комунальній власності міста і не використовується.

Будівля займає центральне, провідне місце в забудові східної частини площі (у західній частині цю роль відіграє Будинок Рад). Перед нею влаштовано невеликий сквер, поруч розташовані багатоквартирні житлові будинки переважно середньої поверховості того ж та пізнішого часу будівництва. Чоловим фасадом кінотеатр обернений до площі. Ділянка його невелика, вона обмежена площею, вул. Короленка і подвір'ями сусідніх житлових будинків.

За існуючою зараз кваліфікацією видовищних споруд ця будівля належить до групи міських, цілорічних, однозальних кінотеатрів художнього фільму. Має найпростішу прямокутну конфігурацію в плані, підвал, два поверхи в передній частині та залу для глядачів на висоту двох поверхів в глибині корпусу. Підвал використовувався для

технічних та господарських потреб. На першому поверсі розміщені касовий та основний вестибулі, кімнати адміністрації. Перший марш парадних розпашних сходів веде в мале фойє і до входів у залу для глядачів, яка розрахована на 500 місць. На другому поверсі – головне фойє з естрадою, кабінети адміністрації, кіноапаратна з допоміжними приміщеннями. Зала для глядачів прямокутна зі значним нахилом підлоги. У тильній (торцевій) частині будівлі – екран і виходи із зали на вулицю.

Проект кінотеатру створювався у період підвищеної уваги до традицій архітектури минулих часів, особливо класицизму. Це знайшло відображення в архітектурно-художніх якостях будівлі. Із фасадів особливо пластичним сприймається чоловіий (західний). Та це – результат візуального сприйняття доволі площинного зображення класичного ордеру. Єдиний елемент, що сильно виступає, – козилок над входом, не має відношення до традицій класицизму. На бокових фасадах продовжується той же ордер. Орнамент антаблемента і пластика фронтона – намагання надати класиці українських народних рис. В інтер'єрах особливу увагу приділено головному фойє, стеля і карнизи якого вкриті ліпниною. Стіни малого фойє – рожеві, великого – бірюзові. Несучі стовпи облицьовані світло-сірим мармуром.

Підмурки будівлі – із залізобетонних блоків, стіни – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, перекриття – залізобетонні, підлога у вестибулі і фойє – паркетна, в залі – дощата, покрівля – етернітова.

Кінотеатр «Мир» має суттєве значення як центр композиції частини головної площі міста. Як пам'ятка архітектури він у певній мірі уособлює творчий напрям вітчизняної архітектури 1950-х рр. [1402].

Віктор Мойсесіко

399. Клуб залізничників, 1928 (архіт.). Вул. Клубна, 2.

Клуб залізничників – споруджувався в період масового клубного будівництва в Україні у зв'язку з втіленням принципів культурної революції. Автор проекту невідомий. Значній перебудові не підлягав, зберігся в основному в первісному вигляді. Нині – Будинок науки і техніки Конотопської дирекції залізничних перевезень

Є пам'яткою історії, про що свідчить меморіальна дошка з текстом: «В этом здании в годы Великой Отечественной войны 1943 – 45 гг. располагался военный госпиталь № 1414».

Розташований в південно-західній частині міста, неподалік від залізничної станції та вокзалу, на території парку. Найближчі архітектурні об'єкти – залізничний вокзал на вул. Свободи та багатоквартирні житлові будинки малої та середньої поверховості на вулицях Клубній і Чехова. Чоловим фасадом будівля звернена до вул. Клубної. При клубі є господарче подвір'я. У типологічному відношенні є прикладом компактною будівлі, що поєднує в собі функції професійного клубу і театру з театральною залогою порівняно невеликої місткості. Загальна композиція його асиметрична. Будівля має три основні поверхи та напівпідвал. На першому поверсі розміщується вестибуль, спортивна зала з допоміжними кімнатами та інші, більші за розмірами клубні приміщення. На другому поверсі – глядацька зала з естрадою і допоміжними приміщеннями, кабінети адміністрації та клубні кімнати з коридорною системою розпланування. Третій поверх зайнятий клубними кімнатами. Призначення кімнат за довгі роки експлуатації змінювалось.

Основний будівельний матеріал – цегла, стіни мають внутрішнє та зовнішнє тинькування. Перегородки та перекриття – дерев'яні. Підлога – паркетна, дощата та із метгласької плитки. Покрівля – металева.

У загальній асиметричній композиції та характері деталей фасадів простежуються певні традиції архітектури модерну. Для будівлі характерна добротність, висока якість виконання будівельних робіт. Є цінною пам'яткою архітектури ранньої радянської доби [1403].

Віктор Мойсесіко

400. Лікарня залізничників. Головний корпус, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Садова, 98.

Створення лікарні в Конотопі було пов'язане з реконструкцією станції, що перетворилась у кін. 19 ст. у велику вузлову станцію Московсько-Київської залізниці. Лікарня

будувалась неподалік станції на досить просторій ділянці по вул. Садовій – на захід від колишнього Соснівського шосе. Найбільшою новобудовою того часу на території лікарні був її головний корпус (нині хірургічне відділення). Точна дата будівництва цього будинку не встановлена, та можна припустити, що воно здійснювалось на поч. 20 ст. Будинок зберігся, в основному, в первісному вигляді, але має добудови, здійсненні в різні часи і не пов'язані стилістично з головною будівлею.

Корпус займає рівну ділянку в середній частині території лікарні. Найближчі архітектурні споруди – інші корпуси лікарняного комплексу різного часу будівництва, а за межами території – два багатоквартирних житлових будинки лікарів (в одному з них нині міститься дитяча поліклініка), малоповерхові будинки городян. Увесь цей район і територія лікарні озеленені.

Будинок двоповерховий, на підвалі, в плані має складну конфігурацію, близьку за формою до літери Ш. Загальна композиція побудована на сполученні суворої симетрії передньої частини будівлі, у тому числі й чолового фасаду, з асиметричною формою його тильної частини. Система розпланування – коридорна з однобічним розміщенням палат і кабінетів. У підвалі – приміщення технічного і господарського призначення. На першому поверсі – входи, вестибулі, ординаторська, перев'язочна, кабінет переливання крові, палати на різну кількість ліжок, буфет, туалети. В одноповерховій тильній частині будівлі – операційна з групою допоміжних приміщень. На другому поверсі – кабінет фізпроцедур, палати, буфет, туалети.

У зовнішньому вигляді будинку, побудованому з використанням деяких рис неороманського стилю, особливу роль відіграє високоякісне відкрите цегляне мурування. У жовтій цеглі виконані усі пластичні елементи фасадів: портали входів, лопатки, облямівання віконних прорізів, карниз, елементи вінчання.

У якості основного будівельного і декоративного матеріалу застосовано високоякісну жовту цеглу. Перекриття, перегородки, елементи даху – дерев'яні, підлога дощата та із метласької плитки, покрівля первісно залізна, у наш час – шиферна. Опалення було пічне, зараз – центральне.

Головний (нині хірургічний) корпус лікарні конотопських залізничників – одна з кращих будівель, збудованих у Конотопі на межі 19 і 20 ст. Як пам'ятка архітектури будинок є свідком цікавих типологічних і естетичних пошуків, високої будівельної майстерності. На теперішній час фасади будівлі у занедбаному стані [1404].

Віктор Мойсеєнко

401. Меморіальний комплекс Вічної Слави: Братські могили радянських військовополонених, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 – 69; Пам'ятний знак на честь мешканців Конотопщини – героїв Радянського Союзу, 2010 (іст., мист.). Вул. братів Радченків, 33.

У двох братських могилах поховано 27 тис. радянських військовополонених, розстріляних нацистами у період тимчасової окупації міста 1941 – 43. Відомі прізвища 326 загиблих.

У 1957 на місці поховань встановлено залізобетонну скульптурну групу – постать жінки-матері з сином полку /2,5 м/ на цегляному постаменті /5,2 м/, облицьованому керамічною плиткою.

У 1968 – 69 проведено реконструкцію меморіального комплексу. На одній із могил споруджено цегляну стелу, облицьовану мармуровими плитами /3,0 x 0,67 x 37,6 м/, з горельєфним зображенням солдата та підпільника. На стелі – текст з посвятою.

З правого боку від скульптурної групи – бетонна стела, на якій закріплено 86 чавунних меморіальних плит з прізвищами 1716 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. На стелі – текст з посвятою. Автори меморіалу: М.Килиб, В.Панов, С.Сургаєва, Н.Ковш. Автори горельєфного зображення: М.Дешко, Манчо, Манчов.

З правого боку від центральної алеї знаходиться невеликий пагорб, на якій ведуть з чотирьох боків по 9 сходинок. На краю невеликого майданчика розташовано меморіальний знак у вигляді чотирикутної гранітної брили, встановлений у 2003 році на честь 60-річчя з дня визволення міста Конотоп.

Біля стели поховано залишки трьох льотчиків, знайдених учасниками пошукового загону Конотопського краєзнавчого музею ім.О.М.Лазаревського влітку 2006 на території колишнього Конотопського військового аеродрому. Біля стели встановлена плита з інформаційним написом про дозахоронення.

У 2010 році на території меморіалу збудовано пам'ятний знак на честь мешканців Конотопщини – Героїв Радянського Союзу. Автор – М.Пастушенко. Пам'ятний знак виконано з залізобетону, опорядження – фарба. Розміри: 2,4 x 1,3 x 4,04 м. У верхній частині пам'ятника виконано наскрізний проріз у вигляді п'ятикутної зірки /0,51 x 0,51 м/. По центральній осі пам'ятника виконано повздовжний розріз шириною 0,07 м. На пам'ятнику розміщено мармурову плиту /1,08 x 0,6 x 0,05/ з написом прізвищами 14 Героїв Радянського Союзу, які пов'язані з Конотопщиною [1405].

Наталія Харитонова

402. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі села Підлипне. Поховано 251-го радянського воїна. Серед похованих – рядовий М.Нестеревич, мол. сержант М.Шишков, які загинули в оборонних боях за село наприкінці серпня – на початку вересня 1941, та воїни 1031-го, 1035-го стрілецьких полків 143-ї стрілецької дивізії, які загинули у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Село визволено 7 вересня 1943.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у 1956 встановлено гіпсобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ та піонера на бетонному двоступінчатому постаменті /1,5 м/. Братська могила облицьована білою цеглою. На підвищенні під нахилом покладено плиту з прізвищами загиблих воїнів.

Зліва від скульптури воїна – цегляна стела /17 x 2,2 м/, на якій закріплено 25 чавунних меморіальних плит з прізвищами 507 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. У центрі стели – меморіальний напис [1406].

Надія Подоляка

403. Миколаївська церква, 1891 (архіт.). Вул. Петровського, 54.

Судячи з планів міста Конотопа кін. 18 та поч. 19 ст., на місці теперішньої церкви Миколи в Загребеллі уже тоді стояла парафіяльна церква. Будівництво дерев'яного храму, що зберігся до теперішнього часу, відноситься до 1891. Воно велось коштом прихожан замість колишньої церкви, що занепала. Суттєвій реконструкції будівля не підлягала. Використовується за прямим призначенням як діючий храм.

Церква розташована в східній частині міста за річищем річки Єзуч на досить високій ділянці з невеликим ухилом у бік річки. Зі старим міським центром це передмістя пов'язане залізобетонним пішохідним мостом, а далі на північ знаходиться транспортний міст, через який проходить трамвайний маршрут. Поблизу церкви житлові садиби з малоповерховими будинками, будується нова школа. Церковна ділянка має капітальну огорожу, високорослу та партерну зелень, елементи благоустрою. У глибині ділянки – одноповерховий житловий будинок.

Храм хрещатий у плані, однобанний, має строго симетричну загальну композицію. На центральному, квадратному в плані, зрубі лежить восьмигранний підбанник, увінчаний цибулястим верхом. Із чотирьох головних прилягаючих зрубів (рамен хреста) вівтарний – п'ятистінний (зі скосами), інші – прямокутні. Утворені між раменами хреста внутрішні кути заповнені чотирма більш низькими камерами. Завдяки широким отворам в зрубах храм має досить цілісний внутрішній простір для відвідувачів. Він освітлений природнім першим світлом через віконні отвори першого ярусу, а також восьмигранного верху.

Об'єми храму зростають до центру, надаючи загальній композиції пірамідальності. Зруби зовні були обшиті дошками (зараз – сайдингом) в основному горизонтально. Віконні

прорізи облямовані декоративними дощатими лиштвами. В інтер'єрі верхні дерев'яні конструкції закриті пласкою стелею. Простий іконостас, що займає всю ширину храму, належить, ймовірно, до більш пізнього часу.

Церква св. Миколи – цінна пам'ятка архітектури Сумщини як характерний приклад дерев'яної сакральної споруди кін. 19 ст. [1407].

Віктор Мойсесіко

404. Міське чотирикласне училище, 1898 (архіт.). Вул. Виконкомівська, 7.

Колишня будівля дитячої музичної школи. Розташована в центральній історичній частині міста, головним фасадом звернена до вул. Олександрівської. Будівля двоповерхова, має симетричну композицію. Має високе естетичне значення, декоративні елементи фасаду викладені цеглою. На даний час будівля повністю зруйнована.

Рішенням виконавчого комітету від 01.03.2005 №75 у зв'язку з значним ступенем руйнування будівля виключена з попереднього переліку пам'яток архітектури місцевого значення [1408]. (Будівля знищена)

Павло Степанідін

405. Могила Драгомирова М.І., 1905 (іст.). Вул. Свердлова, 22. Цвинтар Вознесенської церкви, праворуч центрального входу.

Драгомиров Михайло Іванович (09.11.1830, м. Конотоп – 15.10.1905, там же) – генерал, автор багатьох праць з тактики та навчання і виховання військ, учасник російсько-турецької війни 1877 – 78 рр.

Відомий військовий діяч, реформатор і публіцист, герой Шипки, командувач військами Київського військового округу, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор, член Державної Думи Росії народився в невеликому родинному маєткові під Конотопом у сім'ї офіцера. Початкову освіту здобув в Конотопському повітовому училищі. 1856 з золотою медаллю закінчив Миколаївську академію Генерального штабу в Петербурзі. 1869 в чині генерал-майора призначений начальником штабу Київського військового округу. З 1873 – начальник 14-ї піхотної дивізії, що брала участь у російсько-турецькій війні (1877 – 78 рр.). За вдале форсування Дунаю і взяття м. Свистові відзначено орденом Георгія III ступеня і званням генерал-лейтенанта. З 1878 – начальник Академії генерального штабу, з 1889 – командуючий військами Київського військового округу; з 1898 – київський, подільський і волинський генерал-губернатор. З 1903 – член Державної ради. У 1903 вийшов у відставку і поселився у родинному маєтку в Конотопі, повністю віддавши науково-публіцистичній діяльності. Автор багатьох праць з військової історії, тактики, навчання і виховання військ. Його праця «Учебник тактики» служила посібником у Академії Генштабу більше 20 років.

Помер в ніч з 14 на 15 жовтня 1905 р. в м. Конотоп. Похований у родинному склепі біля Вознесенської церкви м. Конотопа.

Могила огорожена металевою огорожею з дверцятами. На могилі встановлено дерев'яний хрест /2,5 x 1,5 м/ і покладено мармурову плиту /1,4 x 0,6 м/ з анотаційним написом: «Здесь покоится прахъ Генерал-Адъютанта Михаила Ивановича Драгомирова 9 ноября 1830 – 15 октября 1905. Миръ праху твоему» [1409].

Ніна Несвідоміна

406. Могила Зарецького В.П., 1981 (іст.). Вул. Вирівська, 44. Східна частина міського кладовища.

Зарецький Владислав Павлович (27.07.1952, м. Конотоп – 9.01.1981, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Навчався у Конотопському будівельному технікумі транспортного будівництва. 14 листопада 1971 призваний до лав Радянської Армії. Після строкової військової служби закінчив школу прапорщиків і залишився на надстрокову службу. Був на посаді кухаря, начальника їдальні, в/ч. пп. 81824. З 3 березня 1980 проходив службу в Афганістані у в/ч. п/п. 81824. Був на посаді начальник сховища.

У 1981 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,21 м/ на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1410].

Ніна Несвідоміна.

407. Могила Ішутова І.С., 1988 (іст.). Вул. Вирівська, 44. Західна частина міського кладовища.

Ішутів Ігор Станіславович (18.07.1968, м. Конотоп – 06.04.1988, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював слюсарем-інструментальником на Конотопському заводі «Мотордеталь». 10 жовтня 1986 призваний на строкову військову службу. Закінчив курси токарів, в/ч. п/п. 33212. З 1 червня 1987 проходив службу в Афганістані, в/ч. п/п. 81432. Був майстром з механічних та гідравлічних агрегатів. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 30.10.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1988 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,32 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1411].

Ніна Несвідоміна.

408. Могила Максименка О.В., 1985 (іст.). Вул. Вирівська, 44. Північна частина міського кладовища.

Максименко Олександр Віталійович (27.03.1954 с. Верхня Терса Гуляйпольського р-ну Запорізької обл. – 23.11.1985, м. Конотоп) – воїн Збройних Сил СРСР, капітан. Загинув в Афганістані.

Під час служби в Афганістані був командиром ремонтної роти. В одному з боїв організував кругову оборону. У цьому бою був тяжко поранений, помер від ран. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.05.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,52 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1412].

Ніна Несвідоміна.

409. Могила Сидорця М.Г., 1941 (іст.). Північно-східна частина кладовища с. Підлипне.

Сидорець Михайло Григорович (1913 – 41) – радянський воїн, капітан. Загинув під час оборонних боїв за село 3 вересня 1941, коли село знаходилося у смузі бойових дій 5-ї повітрянодесантної бригади, 1042-го стрілецького полку 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії.

У 1985 на могилі встановлено обеліск у вигляді вітрила /1,1 м/ на постаменті з кам'яного дрібку /0,8 м/. На обеліску закріплено фото загиблого та дошка з написом [1413].

Надія Подоляка

410. Пам'ятка історії виробництва і техніки – «Трактор У-2», 1969 (іст.). Вул. Богдана Хмельницького, 1.

На майданчику, при вході в ремонтно-технічне підприємство. Довжина залізобетонного постаменту – 3, 2 м, ширина – 1,5 м, висота – 1,4 м.

Це перший трактор (вип. 1944), отриманий радгоспом «Конотопський» після визволення Попівської сільради від німецько-фашистської окупації. На цьому тракторі беззмінно працював кращий тракторист радгоспу Р.Новиков.

За проханням колективу РТП у 1986 трактор переданий ремонтно-технічному підприємству і встановлений як пам'ятник трудової діяльності. Час експлуатації 1944 – 69 рр. Виробив м'якої оранки 3 640 га. [1414]

Павло Степанідін

411. Пам'ятне місце революційних подій, 1905 – 17, пам. 1970 (іст.). Пл. Свободи. Неподалік залізничного шляхопроводу, навпроти входу до Невського ринку.

У 1905 – 17 на цьому місці під керівництвом більшовиків проходили мітинги і демонстрації проти царського самодержавства за владу Рад.

У 1970 у пам'ять про ці події, а також до 100-річчя Південно-Західної залізниці побудовано пілон /12 м/. У 1987, у зв'язку з 350-річчям міста, проведено реконструкцію: побудований новий пілон з двома вирізаними металевими штиками /6,5 м/. Поруч з

пілоном на залізобетонній основі у формі куба – дошка з написом. Автори пам'ятника – ск. М.Гавриш, Л.Масик [1415].

*Людмила Марченко
Микола Салюк*

412. Пам'ятне місце розстрілу мирних жителів, 1941 – 43, 1957 (іст.). Вул. Успенсько-Троїцька, 84. Центр міста, біля в/ч. А-1002, неподалік Центральної районної лікарні, у колишньому кар'єрі цегельного заводу.

На цьому місці в роки тимчасової окупації міста з 9 вересня 1941 по 6 вересня 1943 німецько-нацистськими загарбниками було розстріляно 2870 радянських громадян, серед яких комсомольці-підпільники М.Зубко, А.Зубко, О.Кардан, А.Клименко, О.Тарасенко, піонерка М.Глущенко.

У 1957 на місці розстрілу встановлено дерев'яний обеліск у вигляді трапезії /1,1 x 0,72 x 1,26 x 0,6/, пофарбований масляною фарбою. На прямокутному постаменті /0,4 м/ закріплено металеву меморіальну дошку з написом. У верхньому правому куті обеліску – п'ятикутна червона зірка, у лівому – дві стрічки чорного кольору [1416].

*Людмила Марченко
Неля Мосягіна*

413. Пам'ятний знак жертвам Чорнобильської катастрофи, 2004 (іст.). Пр. Леніна, 17.

У подоланні жакликих наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 брали участь мешканці Конотопського р-ну. На їх честь 26 квітня 2004 було відкрито пам'ятний знак. Гранітна брила /1,1 м/у вигляді трикутника на цегляному постаменті /0,65 м/. У 2013 році об'єкт було реконструйовано та встановлено інформаційні дошки з написами. Ліворуч : «26 квітня 1986 року – дата що позначає одну з найтяжчих трагедій в історії українського народу. Завдяки самовідданості понад 865000 чоловік колишнього Радянського Союзу, які вгамовували наслідки аварії на ЧАЕС, було зупинено розвиток найнебезпечнішої техногенної катастрофи на планеті.

Серед них: мешканці України – понад 353000 чоловік

Сумщини – понад 26000 чоловік.

м.Конотоп – понад 1921 чоловік.

Конотопського району – понад 527 чоловік». Праворуч: «Навічно в пам'яті народній».

Встановлено композицію з бронзи роботи ковальської майстерні В.Гайдая, що являє собою два вертикальних стовпи, у верхній частині яких міститься зображення атома та спалахи, у нижній частині – розколотий дзвін. Позаду дзвону розміщено мармурову дошку «Чорнобильський Спас» [1417].

Павло Степанідін

414. Пам'ятний знак льотчикам 108-го гвардійського авіаційного полку, 1978 (іст.).

Вул. ім. Рябошапки (військове містечко № 1). Сквер.

5 травня 1938 в Конотопі було сформовано авіаційний полк, що з перших днів війни брав участь в боях з німецько-нацистськими загарбниками. 16 серпня 1943 полк був перетворений у 108-й гвардійський штурмовий авіаційний. Полк брав участь у Берлінській та Празькій операціях і весь його особовий склад був нагороджений медалями «За взяття Берліна» та «За визволення Праги». Перед цим він відзначився в боях за місто Рава-Руська і отримав назву «Рава-Руський». У складі полку служила К.Зеленко, перша жінка-льотчик, яка здійснила таран фашистського літака в небі Сумщини. Полк виховав 7 Героїв Радянського Союзу. Серед них – льотчик, старший сержант В.Рябошапко, ім'ям якого названо одну з вулиць міста Конотоп, на якій і встановлено пам'ятний знак. У 1978 на честь 40-річчя формування полку встановлено пам'ятний знак: модель літака, закріпленого на металевій трубі /заг. вис. 3, 20 м/. Автор – А.Скринник [1418].

Павло Степанідін

415. Пам'ятний знак медпрацівникам, які загинули в роки Другої світової війни, 1975 (іст.). Вул. Садова, 17. Територія залізничної лікарні.

У роки Другої світової війни в м. Конотоп було розташовано 5 військових шпиталів, що обслуговувались медперсоналом в складі 54 лікарів, 63 медсестер, 42 молодших наукових співробітників. За період 1941 – 45 рр. на фронтах війни загинуло 87 медичних працівників. У 1975 встановлено гранітний обеліск /2,05 м/ у вигляді вітрила на невисокому двоступінчастому стиліобаті. На чоловому боці обеліску – портретне зображення медичної сестри, лаврова гілка, чаша, що символізує медицину та охорону здоров'я, напис. На постаменті – присвятні написи [1419].

Павло Степанідін

416. Пам'ятний знак робітникам і службовцям заводу «Червоний металіст», які загинули у роки Другої світової війни, 1965 (іст.). Вул. Червонозаводська, 5.

У перші дні Другої світової війни з числа робітників та службовців заводу «Червоний металіст» до лав Червоної армії записалося понад 200 чоловік, загинуло – 66.

У 1965 до 40-ї річниці Великої Перемоги на їх честь на невисокому одноступінчастому стиліобаті встановлено обеліск із чорного полірованого граніту у вигляді різнобічної трапедії (вітрила) /2,07 м/. Перед обеліском на плоскій чорній гранітній плиті – барельєфне зображення червоної зірки. Автор – архіт. В.Красножон.

У 1985 проведено реконструкцію: доповнено бетонну стіну та 8 чавунних плит, на яких увічнені імена 66 робітників заводу, загиблих на фронтах війни [1420].

Павло Степанідін

417. Пам'ятний знак Тхору Г.І., 1960 (іст.). Центр села Підлипне, біля церкви.

Тхор Григорій Іларіонович (15.09.1903 – 02. 1943) – Герой Радянського Союзу, генерал, уродженець с. Підлипне.

Народився у сім'ї робітника конотопських залізничних майстерень. У 1917 закінчив церковнопарафіяльну школу, працював на телеграфі. З жовтня 1923 – у лавах Червоної Армії. Закінчив у Сумах курси молодших командирів. Майже до 1925 служив у Первомайську Одеської області. Після закінчення у 1929 Кремлівської військової школи ім. ВЦВК служив командиром взводу 284-го стрілецького полку 95-ї стрілецької дивізії у Ленінакані (Вірменія). У 1931 навчався в аероклубі, закінчив курси льотчиків-спостерігачів. У тому ж році направлений у 52-у окрему ескадрилью (м. Гомель, Білорусія). З січня 1933 по травень 1935 навчався у Борисоглібській (Воронезька область, Російська Федерація) школі льотчиків ім. Чкалова, після закінчення якої одержав звання лейтенанта і направлення в 45-у крейсерську ескадрилью в Моніно під Москвою. Одержав спеціальність льотчик швидкісного бомбардувальника (СБ). Брав участь у повітряних парадах над Москвою. Постановою ВЦВК СРСР від 25.05.1936 нагороджений орденом «Знак Пошани» за успіхи в бойовій, політичній і технічній підготовці. У 1936 відправлений до Іспанії для боротьби з нацизмом. Здійснив 102 бойових вильоти. Нагороджений двома орденами бойового Червоного Прапора.

Після повернення з Іспанії призначений командиром 64 бомбардувальної бригади Забайкальського військового округу. У 1937 – 39 служив у Китаї. Був радником з авіації при командуванні Китайської Народно-Визвольної армії. Проявляв зразки високої льотної майстерності. У травні 1939 нагороджений китайським орденом «За заслуги в будівництві та бойових діях сухопутних, морських і повітряних сил країни». Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора. У 1940 присвоєно звання генерал-майор авіації.

На початку Другої світової війни призначений заступником командуючого 62-го бомбардувальної авіадивізії. Брав участь у бойових діях на березі р. Десна, за 35 км від м. Чернігів. 18 вересня 1941 в районі сіл Мелехи – Загребелля під Пирятином групу військ Південно-Західного фронту оточили німці. У нерівному бою генерал був тяжко поранений, потрапив у полон. Військовополонених відправили до табору, що розташувався у м. Лодзь (Польща). Там генерал очолив рух опору нацистам, за що його у березні 1942 відправили до міжнародного табору військовополонених офіцерів у м. Хамельбург (Німеччина). У грудні 1942 потрапив до гестапівської тюрми м. Нюрнберг. Після жорстоких тортур у лютому 1943 генерал був розстріляний.

Наказом Міністра оборони СРСР від 12.03.1959 його ім'я навічно занесено в списки Н-ського бомбардувального авіаційного полку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1991 генералу Г.Тхору присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ім'ям Героя названі вулиці у м. Конотоп, с. Підлипному. Ім'я генерала Г.Тхора носить Підлепенська середня школа.

Цегляний потинькований обеліск пірамідальної форми /4,0 м/ на постаменті /1,7 м/. На верхівці обеліску закріплено металеву модель літака /0,6 м/. На чоловому боці – гранітна дошка з написом [1421].

Віра Павленко

418. Пам'ятний знак уродженцям Конотопського району, які загинули в Афганістані, 1989 (іст.). Пр-т. Леніна, сквер.

З 1979 по 1989 у бойових діях у складі Збройних сил СРСР на території Демократичної Республіки Афганістан брали участь більше 350 жителів міста та Конотопського району. З них не повернулися з Афганістану 12 воїнів. З Конотопу: капітан В.Чепурний, прапорщик В.Зарецький, рядовий І.Шутов, капітан О.Максименко. З Конотопського району: прапорщик М.Курсов, рядовий М.Овдієнко, рядовий О.Максимович, рядовий С.Волков, прапорщик В.Назаренко, рядовий В.Гаркуша, рядовий В.Кича, молодший сержант В.Назаренко.

У 1989 встановлено пам'ятний знак, що являв собою гранітну брилу прямокутної форми /1,40 x 0,35 м/ на похилій гранітній плиті /1,65 x 1,20 м/, що була встановлена на невисокому одноступінчастому цегляному стиліобаті. На чоловому боці пам'ятного знаку – меморіальний напис, під ним – зображення гвоздики. У центральній частині плити – зображення п'ятикутної зірки, а під ним викарбовано прізвище Героя Радянського Союзу: «Чепурний Володимир Миколайович». На бічних частинах плити – прізвища 12-ти загиблих.

У 2013 році об'єкт реконструйовано. У сквері по вул.Леніна збудовано капличку на честь Олександра Невського – покровителя військових, центральне панно, праворуч від якого збудовано пам'ятник та пам'ятний знак. Автор меморіального комплексу – Ю.Ведмідь. Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам /4 м/ являє собою скульптурну групу. За спиною трьох фігур: бійця-десантника, стрільця та снайпера встановлено скелю /4,3 м/ з цементу, каменю та натурального піщаника. Над скелею вставлені три журавлі.

Праворуч від пам'ятника розташовано прямокутний горизонтальний п'єдестал, облицьований гранітом, на якому розміщено 12 пам'ятних дощок з фотографіями та персональними даними загиблих воїнів-інтернаціоналістів з Конотопа та Конотопського р-ну. Написи на пам'ятних дошках зліва направо.

Праворуч від п'єдесталу за пам'ятними дошками розміщено пам'ятний знак, у верхній частині якого – присвятний напис, зображення п'ятикутної зірки, двох тюльпанів та панамі-афганки. У нижній частині пам'ятного знаку зображення «вічного вогню» та написи.

На центральному панно, до якого ведуть 14 сходинок зображено земну кулю, знизу обрамлену лавровим вінком та написи «Інтернаціоналістам і миротворцям Конотопщини», «Алжир, Ангола, Афганістан, Бангладеш, В'єтнам, Ефіопія, Іспанія, Ємен, Ірак, Камбоджа, Китай», «Куба, Лаос, Мозамбік, Монголія, Північна Корея, Сирія, Сомалі, Угорщина, Фінляндія, Чехословаччина, Югославія» [1422].

Павло Степанідін

419. Пам'ятний знак юним героям, які загинули у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками 1970 (іст.). Вул. Свердлова, 22.

Встановлений до 25-ти річчя Перемоги робітниками Конотопського райбудуправління за проектом архітектора В.Решетова.

Три паралельні залізобетонні стели /5,0 x 0,9 м/ на залізобетонному постаменті /2,0 м/, навколо якого знаходиться четверта, горизонтальна стела /1,15 x 16,9 м/. На постаменті – табличка з прізвищами загиблих, на горизонтальній стелі – анотаційний напис.

Відкрито на честь загиблих в боротьбі з нацизмом Н.Волкової, Н.Глущенко, М.Немолота та на честь подвигу підпільників групи Леоніда Андреева, закатованих в роки Другої світової війни 1939-45 [1423].

Павло Степанідін

420. Пам'ятник генералу Драгомирову М.І., 1918 (мист.). Ріг вулиць Драгомирова та Сарнавської. Автор – ск. Б.Довгань. Вис. скульптури – 1,45 м, постаменту – 2,30 м.

Драгомиров Михайло Іванович (09.11.1830, м. Конотоп – 15.10.1905, там же) – генерал, учасник російсько-турецької війни 1877 – 78.

Відомий військовий діяч, реформатор і публіцист, герой Шипки, командувач військами Київського військового округу, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор, член Державної Думи Росії. Автор багатьох праць з військової історії, тактики, навчання і виховання військ. Його праця «Учебник тактики» служила посібником у Академії Генштабу більше 20 років.

Бронзове погруддя військового встановлене на бетонному постаменті, що складається з чотирьох прямокутних паралелепіпедів. Створений у реалістичній манері портрет вирізняється ретельним опрацюванням пластичної форми, витонченим моделюванням рис обличчя генерала, зображеного у зрілому віці: високе чоло, коротко підстрижені вуса, зосереджений погляд очей з-під суворо насуплених брів, горда постава голови. Застебнутий на всі гудзики кітель військового мундира завершує створення образу стриманого, дисциплінованого і мудрого полководця. Фронтальна композиція погруддя з високо зрізаними плечима та загальна побудова пам'ятника вирішені відповідно до класичних традицій у скульптурі. У середній частині постаменту – дошка з анотаційним написом. Пам'ятник споруджено поряд з парковою зоною на території саліби генерала Драгомирова, має значну оглядову зону і відіграє композиційну роль домінанти [1424].

Віра Павленко

Павло Степанідін

421.

Віра Павленко

422. Пам'ятник Новікову П.І., 1967 (мист.). Вул. Новікова, 46. Площа поблизу КЗРДП (Конотопський завод по ремонту дизель-потягів). Автори: скульптори – Я.Красножон, М.Резніков, архітектор – В.Панасовський. Вис. погруддя – 1,4 м, постаменту – 1,8 м.

Спершу пам'ятник було встановлено поблизу Конотопського паровозо-вагоноремонтного заводу (зараз Конотопський завод по ремонту дизель-потягів). У зв'язку з реконструкцією заводу пам'ятник перенесено на майданчик перед фасадом адміністративної будівлі заводу. Новіков Павло Ілліч (1896, залізнична станція Плиски між Ніжином та Конотопом – 1918, с. Чорноплатове Конотопського повіту Чернігівської губернії) – керівник Конотопської партійної організації, командир червоногвардійського загону.

Народився в сім'ї залізничника. У 1913 закінчив Конотопське технічне училище. Працював техніком у Конотопських головних залізничних майстернях. Там він познайомився з учасниками революційних подій 1905 – 07 рр. Санжеровським, Смоловиком, Овсяниковим. Під їх ідейним впливом став на революційний шлях, а згодом – одним з організаторів гуртка «правдистів», що збирав кошти в фонд легальної більшовицької газети «Правда». На перших легальних зборах «правдистів» 3 березня 1917, на яких П. Новікова обрано головою парткому, була створена Конотопська організація РСДРП (б). У жовтні 1917 очолив створений у Конотопі військово-революційний комітет. У грудні 1917 був делегатом першого Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові. Загинув у бою з окупантами.

Залізобетонне пофарбоване під бронзу погруддя більшовика на рустованому прямокутному постаменті з цегли встановлено на одноступінчастому стилобаті. На постаменті – чавунна плита з анотаційним написом. Портрет детально передає риси зовнішності та характер портретованого: вольове енергійне обличчя з правильними рисами, густе волосся розчесане на косий пробір. Проте строго фронтально зорієнтована скульптура з напівовальним плечовим зрізом, узагальнена пластика позбавляє твір природної життєвості. За стилістико-типологічними ознаками погруддя є типовим зразком реалістичного мистецтва радянського

часу. За тло для скульптури слугує стіна, що візуально вирізняє зону пам'ятника від розташованої за ним адміністративної будівлі [1426].

Віра Павленко

423. Пам'ятник першому Конотопському трамваю, 2004 (іст.). Ріг вул. Клубної та Успенсько-Троїцької.

24 квітня 1949 методом народної будови розпочалось будівництво чотирикілометрової лінії від залізничного вокзалу до заводу «Червоний металіст». Керував будівництвом міський штаб по спорудженню трамваю на чолі з першим секретарем МК КПУ І.Хижняком. У вересні 1949 трудящі м. Москви передали 2 моторних пасажирських трамвайних вагони серії Ф. Рада Міністрів СРСР постановою від 13 жовтня 1949 схвалила спорудження трамваю в Конотопі методом народної будови. На КПВРЗ готували трамвайні вагони вагоновожаті Е.Левченко та О.Супрун, кондуктори В.Литвиненко та В.Півень. 21 грудня 1949 в урочистій обстановці після багатолюдного мітингу було відкрито трамвайний рух в Конотопі, по маршруту «Вокзал – Будинок Рад – Військкомат – площа Конотопських дивізій». Довжина трамвайної лінії не перевищувала 3,5 км. Перший трамвай КТВ-55 був 2-х кабіний і вмщував 36 – 40 пасажирів. На кінець 1950 на лінії курсувало 5 моторних вагонів, які перевезли за 1950 – 2, 727 млн. пасажирів. 1959-го довжина трамвайної колії становила 10 км. Трамвай став з того часу масовим видом транспорту. Було закладено нове трамвайне управління в районі «Семи вітрів». У 1980 – 82 рр. прокладені перші км другої колії. Служба рухомого складу становила 36 вагонів типу КТМ-5 МЗ. За 1981 – 85 рр. перевезено 72 млн. пасажирів. Зараз довжина трамвайної лінії досягла 27,8 км. Трамвайний парк налічує 18 вагонів, що діють на 3 маршрутах. У Конотопському трамвайному депо нині працюють 200 працівників, серед них 30 водіїв.

Пам'ятний знак являє собою справжній металевий трамвайний вагон моделі 71-605 для перевезення пасажирів КТМ-55. Вагон зроблений на Усть-Катавському вагонобудівному заводі імені С.М.Кірова Челябінської області. Вагон вмщує 35 сидячих місць, 88 стоячих. Довжина вагону – 15,10 м, ширина – 2,560 м, висота по кузову – 3,130 м. Вага – 18,65 т. Вагон встановлений на рейках, піднятих на земельний постамент. У нижній частині постаменту – гранітна дошка із зображенням трамваю та написом [1427].

Павло Степанідін

424. Пам'ятник Пушкіну О.С., 1947 (мист.). Проспект Миру.

Споруджено до 110-ї річниці від дня смерті поета в знак великої поваги конотопців до його творчості. Відомості про автора відсутні. Вис. скульптури – 2,6 м, постаменту – 1,2 м.

Пушкін Олександр Сергійович (1799 – 1837) – поет, основоположник нової російської літератури.

Бетонну постать поета на повний зріст встановлено на невисокому цегляному потинькованому постаменті. Написи відсутні. Реалістичне і досить ретельне відтворення рис зовнішності О.Пушкіна поєднується із загальним романтичним трактуванням образу. Скульптура сповнена емоційності та художньої переконливості, відтворює стан цілковитого творчого лету. Пам'ятник розташований у міському парку культури і відпочинку біля центральної алеї та розрахований на круговий огляд [1428].

Віра Павленко

425. Пам'ятник Радченку І.І., 1974 (мист.). Сквер на розі вулиць Леніна та Лазаревського Автори – ск. Ф.Коровай, арх. Н.Махонько. Вис. скульптури – 1,0 м, постаменту – 1,0 м.

Радченко Іван Іванович (1874 – 1942) – професійний революціонер, радянський державний діяч, уродженець м. Конотоп.

Бюст виконаний в трьохчетвертному повороті, голова трохи піднята вгору, погляд з-під пенсне спрямований вдалечінь. Детальне пластичне опрацювання рис обличчя, особливо виразних очей створює образ людини доброї, але в той же час рішучої. Зодягнений у пальто, комір якого поданий більш детально, все інше лише намічено в загальних рисах.

Енергійна ліпка форм надає образу революціонера деякої романтичності. На фоні дерев скульптура набуває додаткового емоційного забарвлення.

Постамент прямокутний на невисокому стереобаті, викладеному необробленим камінням великих і малих розмірів. Постамент, таким чином, ніби виростає з глиби цієї природної кам'яної маси. Квадратний переріз постаменту надає пам'ятнику, що органічно вписується в оточуюче середовище, загальної монументальності [1429].

Сергій Побожій

426. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1939 (мист.). Площа Миру, сквер парку «Юність».

Автори: скульп. О.Смотров, архіт. М.Гавриш, худ. І.Рисева. Розміри: висота пам'ятника – 2,4 м, постаменту – 1,2 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – український поет, художник, філософ. У 1845 та 1859 відвідав село Гирівку (тепер Шевченкове) та м. Конотоп. Багато років товаришував з уродженцями Гирівки братами Михайлом, Федором та Олександром Лазаревськими, особисто був знайомий з багатьма мешканцями Конотопу.

Пам'ятник встановлений на честь 125-річчя з дня народження поета. Являє собою скульптуру, вкриту кованою міддю на бетонній основі, на прямокутному горизонтальному постаменті (бетон, обкладений сірими гранітними плитами), що спирається на плаский стилобат, облицьований плитами чорного полірованого граніту. Зображує Т. Г. Шевченка, що сидить на лаві, дивлячись у далину, правою рукою, у якій тримає книгу, спирається на лаву, ліва – спокійно покладена на коліна. Він зображений у середньому віці, з непокритою головою, у довгому плащі-крилатці. Узагальнено-реалістична пластика скульптури надає їй монументальності. Фронтальна композиція урізноманітнюється виразністю силуету та окремих деталей.

Майданчик навколо пам'ятника впорядкований, обсаджений деревами [1430].

Павло Степанідін

Галина Склярєнко

427. Пологовий будинок і дитяче відділення лікарні залізничників, 1956 (архіт.). Вул. Садова, 98.

Лікарня залізничників станції Конотоп створена, приблизно, на поч. 20 ст. До того часу відносяться її перші будівлі. Структура лікарняного комплексу з плином часу розвивалась, з'являлись нові корпуси. Одна з найбільш цікавих в архітектурно-художньому відношенні новобудов перших років після Другої світової війни – пологовий будинок і дитяче відділення. Суттєвій перебудові будівля не підлягала. Використовується за прямим призначенням.

Корпус займає рівну периферійну ділянку на території лікарні, неподалік головного (нині хірургічного) корпусу. Чоловим фасадом він обернений до пішохідної дороги, що простягнулась вздовж будинку. Ділянка оточена доволі густою високорослою зеленню.

Будинок має просту прямокутну конфігурацію в плані, підвал і два поверхи. Він поділений на дві, майже рівні, частини, в яких розміщені пологовий будинок і дитяче відділення. Вони мають самостійні входи, вестибулі, сходи. Система розпланування коридорна з двобічним розташуванням кабінетів і палат. Підвал використовується для технічних і господарчих потреб. На першому поверсі – головні і господарчі входи, вестибулі, гардероби, кабінети лікарів, палати, приміщення адміністрації, туалети; на другому – палати, їдальня з кухнею, туалети. У торцевій частині дитячого відділення влаштована веранда.

Екстер'єр будинку, особливо його головний (повздовжній) фасад, вирішено з дотриманням деяких принципів архітектури класицизму. Загальна композиція симетрична, два входи підкреслені порталами з напівколонами, середня частина будинку має пілястри і увінчується карнизом. Гладенькі потиньковані стіни пофарбовані в жовтий колір. Деталі, що виступають, – білі.

Підмурки, стіни і деякі перегородки – цегляні, міжповерхові перекриття – залізобетонні, підлога – дощата та із метласької плитки, крокви даху – дерев'яні, покрівля – шиферна.

Опалення – центральне. Конструктивна схема трипрогінна з чотирма повздовжніми несучими стінами.

Будинок має історико-архітектурну цінність як приклад використання традицій класицизму. Незаперечні і його архітектурно-художні якості [1431].

Віктор Мойсесіко

428. Садиба генерала Драгомирова М.І., 19 ст. (архіт.). Вул. Драгомирова, 18.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, цегляний, дах покритий шифером, має 20 кімнат. У цьому будинку з 1903 по 1905 мешкав М. Драгомиров (1830 – 1905) – бойовий генерал, російський військовий діяч, теоретик, педагог, герой російсько-турецької війни 1877 – 78. У 1878 М. Драгомирова призначено начальником академії Генерального штабу. З 13 серпня 1889 – командуючий військами Київського військового округу. У різних сферах громадського і наукового життя авторитет М. Драгомирова був незаперечний. Його було обрано почесним членом Київського та Московського університетів, почесним членом шведсько-норвезької Королівської військової академії у Стокгольмі, призначено почесним мировим суддею Київської округи та членом Державної Ради. Уряд Франції нагородив його орденом Почесного легіону. Його праці були перекладені на іноземні мови і увійшли до арсеналу визначних творів світової військової літератури. Влітку 1903 генерал М. Драгомиров подав у відставку та переїхав до Конотопу, оселився у своєму будинку. У 1985 на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом [1432].

Ніна Несвідоміна

429. Школа № 5, 1937 (архіт.). Вул. Короленка, 6.

Споруджувалась у роки масового будівництва шкіл у містах і селах України перед Другою світовою війною за типовим проектом. Відноситься до типу ІО НКП УРСР (1935). Збереглася в основному в первісному вигляді і використовується за прямим призначенням (нині середня школа № 5). Але до західного крила зроблена прибудова, що ні композиційно, ні стилістично не пов'язана з головним корпусом. У роки Другої світової війни 1939 – 45 рр. в будівлі розміщувався військовий й шпиталь № 1818, про що свідчить встановлена на фасаді меморіальна дошка. Розташована на рівній ділянці кварталу в комплексі з колишнім дитячим садком (нині – один із навчальних корпусів цієї ж школи). Чоловим фасадом звернена у бік подвір'я, де влаштовані спортивні майданчики. Найближчі архітектурні споруди – колишній дитячий садок і багатоквартирні будинки малої та середньої поверховості. Найближчі транспортні магістралі – пр. Миру та вул. Карла Маркса.

У типологічному відношенні будівля належить до групи однокомплектних середніх шкіл на 400 учнів. Має два поверхи і строго симетричну композицію з дуже висунутою вперед середньою частиною корпусу. На першому поверсі розміщені вестибуль з гардеробами, рекреаційний коридор, чотири класи, канцелярія, буфет, туалети, квартира (з виходом на подвір'я). На другому поверсі – бібліотека, учительська, шість класів, лабораторія, туалети. Невеликий підвал використовувався для опалювального устаткування та інших господарчих потреб.

Підмурки та стіни будівлі – цегляні, стіни без зовнішнього тинькування (спочатку – відкрита цегла, у наш час – побілені), перекриття та перегородки – дерев'яні, підлога – дощата, покрівля – етернітова. Конструктивна схема – двопрогінна з використанням трьох повздовжніх несучих стін.

Загальна композиція та деталі – класицистичного напрямку, але без прямого копіювання традиційних форм.

На чоловому фасаді дуже підкреслена центральна частина має два ризаліти (сходові клітки) і чіткий ритм широких віконних прорізів. Глухі ризаліти крил контрастують з густою сіткою віконних прорізів. Будинок увінчує карниз з невеликим виносом.

Школа є комплексною пам'яткою історії та архітектури, характерним прикладом будівлі середнього навчального закладу передвоєнних років [1433].

Віктор Мойсесіко

430. Школа № 11, 1954 – 56 (архіт.). Вул. Свободи, 8.

Будувалась для задоволення потреб пристанційного району, населення якого, у тому числі і кількість дітей шкільного віку, у перші повоєнні роки значно збільшилось. Споруджувалась за типовим проектом № 2-02-17. Розташована безпосередньо біля залізничної станції. Найближчі архітектурні об'єкти – вокзал (1953), багатоквартирні житлові будинки малої та середньої поверховості (кін. 1940-х і поч. 1950-х рр.). Найближчі транспортні магістралі – вулиці Свободи, Клубна, пр. Миру. Школа займає рівну рядову ділянку, розвинуту у глиб кварталу, дещо відступає від червоної лінії забудови вул. Свободи і обернена до неї чоловим фасадом. На території кварталу знаходяться також житлові будинки повоєнного будівництва. На шкільному подвір'ї – спортивні майданчики, господарчі будівлі.

Належить до типологічної групи однокомплектних середніх шкіл на 400 учнів. Має 3 поверхи і досить просту, строго симетричну загальну композицію. На 1-му поверсі розташовані вестибуль з гардеробом, рекреаційне приміщення, фізкультурна зала (зі зниженим рівнем підлоги), адміністративне приміщення, дві квартири (нині переобладнані на учбові приміщення); на 2-му – кабінет директора, учительська, бібліотека, класні кімнати, рекреаційне приміщення, туалети; на 3-му – класні кімнати, рекреаційне приміщення, туалети.

Стіни будівлі – цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття та перегородки – дерев'яні, дах – шиферний по дерев'яних кроквах. Конструктивна схема – двопрогінна з трьома несучими повздовжніми стінами.

У зовнішньому вигляді будівля має традиційну класицистичну загальну схему композиції. Строго симетричний чоловий фасад має виражену за допомогою пілястр і фронтона центральну частину. Перший поверх рустований. Будівля увінчана карнизом. Бічні фасади асиметричні, з такою ж рустовкою стін 1-го поверху. Їх увінчують карнизи.

Школа – одна з кращих будівель в сучасній забудові вул. Свободи. Вона цікава в історико-архітектурному аспекті як приклад втілення традицій архітектури класицизму в українській архітектурі сер. 20 ст. [1434].

Віктор Мойсесіко

431. Школа № 12, 1939 (архіт.). Вул. Цюрюпи, 2.

Побудована у 1939, коли в Україні велось широке будівництво шкільних будівель і, головним чином, за типовими проектами. Меморіальна дошка свідчить про те, що в роки Другої світової війни в цьому будинку містився військовий шпиталь № 3317. У перші повоєнні роки це була чоловіча залізнична школа № 12. З метою розширення площі навчального закладу у 1975 поруч зведено новий корпус. Первісна шкільна будівля не перебудовувалась.

Розташована в південно-західній частині міста, прилеглої безпосередньо до залізниці. Територія школи розташована на роздоріжжі, яке утворюють вул. Клубна і вул. Цюрюпи. Головна магістраль, що пов'язує цей розпланувальний вузол з іншими районами міста, – вул. Клубна. Значну частину ділянки займає влаштований спортивний майданчик. На шкільному подвір'ї багато зелені.

Будинок відноситься до типологічної групи міських загальноосвітніх однокомплектних шкіл. Має загальну асиметричну композицію, Г-подібну конфігурацію в плані, два поверхи, коридорну систему розпланування з однобічним та двобічним розташуванням класних кімнат та кабінетів. На першому поверсі розміщено головний вхід, вестибуль з гардеробом (наріжна частина будівлі), навчальні класи місткістю до 36 учнівських місць кожен, рекреаційне приміщення (у великому крилі), туалет; на другому – невелика актова зала, бібліотека, кабінет директора, учительська, навчальні класи та кабінети, рекреаційне приміщення, туалет.

У своєму зовнішньому вигляді будинок має мінімум засобів виразності. Це переважно утилітарні та конструктивні частини будівлі. Чоловий фасад увінчаний шипцем, має

невеликий карниз, пов'язаний з головним входом. Все це, разом зі спареними лопатками, а також ритм вузьких міжвіконних пілястр і карниз з невеликим виносом в композиції великого крила, надає чоловічому фасаді певної пластичності. Зовнішні стіни не тиньковані, проте пофарбовані.

Стіни будівлі – цегляні, перекриття, перегородки – дерев'яні, підлога – з дошок. Дах – металевий по дерев'яних кроквах. Опалення спочатку було пічне, зараз – центральне.

Будівля має цінність як пам'ятка архітектури, що має відношення до формування мережі загальноосвітніх навчальних закладів в Україні в 1930-х рр. [1435].

Віктор Мойсєєнко

432. Школа № 14 (архіт.). Вул. 1-го Травня, 54.

Розташована в кварталах садибної житлової забудови, на перехресті вулиць 1-го Травня та Є.Бош. Будівля двоповерхова. Площа забудови – 1234,6 м². Будівля будувалась як навчальний заклад та зберегла свою первинну функцію. На території школи, окрім головного корпусу розташовано допоміжні господарські будівлі.

Фундаменти бетонні. Стіни – з/б панелі. Перегородки цегляні.

Композиція фасаду носить симетричний характер. [1436].

Віктор Мойсєєнко

КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН

433. БЕРЕЖНЕ С., ДУХАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

433.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Ватутіна. Центр села, біля Будинку культури, ліворуч від центральної дороги.

Поховано 7 радянських воїнів. Серед них – 2 воїни 3-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 та 5 воїнів 280-ї стрілецької дивізії, які загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища загиблих невідомі.

У 1957 останки загиблих перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ з написом на цегляному постаменті /2,2 м/. У 1975 постамент обкладено плиткою [1437].

Катерина Торяник

434. БІЛОЗЕРКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

434.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері поховано 48 радянських воїнів. Серед них – воїни 989-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії та воїни 143-ї стрілецької дивізії, які загинули 7 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 20 загиблих.

У 1961 останки загиблих воїнів перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На постаменті /2,6 м/ закріплено дошку з прізвищами загиблих воїнів та написом. Над ними – барельєфне зображення ордену Вітчизняної війни. Автори пам'ятника: ск. Д.Сова, архіт. А.Клейн, Б.Клейн [1438].

Тамара Марусиченко

435. БОНДАРІ С., САХНІВСЬКА СІЛЬРАДА

435.1. Могила Назаренка В.М., 1984 (іст.). Східна частина кладовища.

Назаренко Віктор Миколайович (1.01.1963, с. Бондарі – 1.04.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1970 – 78 навчався у Бондарівській школі I – II ст., з 1978 по 1982 – Висторопському технікумі. Працював ветеринарним фельдшером у колгоспі ім. Чапаєва. У березні 1982 призваний до лав Радянської Армії. Служив в Афганістані з 1982 по квітень 1984 в/ч. п/п.39676. Під час виконання бойового завдання мол. сержант, санінструктор медпункту В.Назаренко загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 лютого 1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено мармурову стелу /2,2 м/ з написом на її чоловому боці [1439].

Любов Кондратенко

436. БОЧЕЧКИ С., БОЧЕЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА

436.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 26 радянських воїнів. Серед них – воїни 212-ї повітрянодесантної бригади, які загинули під час оборонних боїв за село у 1941, та воїни 143-ї стрілецької дивізії, які загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному постаменті /3,8 м/ закріплено меморіальну дошку з написом.

У 1967 праворуч і ліворуч від братської могили встановлено 3 цегляні стели /32 x 3,2 м/, на яких закріплено 31 меморіальну дошку з прізвищами 519 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, та меморіальна дошка з прізвищами 21 земляка, розстріляного нацистами в роки окупації 1941 – 43. Автори меморіалу – ск. О.Сапун, А.Білоостоцький, архіт. А.Клейн [1440].

Катерина Торяник

436.2. Могила Ковалевського Ф.Ю., 1924 (іст.). Вул. Загребілля. Східна частина села, в парку, біля школи.

Ковалевський Федір Юхимович (1903 – 24) – секретар комсомольської організації села Бочечки.

Народився у 1903 в с. Бочечки. Закінчив Бочечківську школу. У 1920 вступає до лав комсомольської організації. Створив базову сильну комсомольську організацію, що стала опорною. Служив у військово-морському флоті. Помер від тяжкої хвороби у 1924.

У 1924 за рішенням сільської громади був похований у парку. У 1955 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1987 мармуровою стелою /1,8 x 0,8 м/ з написом на постаменті /0,5 м/ [1441].

Віктор Карпенко

436.3. Могила Третьякова Г.Є., 1923 (іст.). Вул. Загребілля. Східна частина села, в парку біля школи.

Третьяков Гнат Євтухович (1898 – 1923) – учасник встановлення радянської влади на Конотопщині.

Народився у 1898 в с. Бочечки. Закінчив Бочечківську неповну середню школу. У 1919 вступив до лав ВКП (б). Працював комісаром Козачанського волосного виконкому. Загинув у 1923 під час класової боротьби.

У 1923 за рішенням сільської громади був похований у парку. У 1955 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1987 мармуровою стелою /1,8 x 0,8 м/ з написом на постаменті /0,5 м/ [1442].

Віктор Карпенко

436.4. Палацо-парковий ансамбль садиби княгині Львової, 1783 – 1870-ті (архіт.).

Мурований двоповерховий палац стоїть на околиці невеликого села посеред ландшафтного парку, що має площу 10,4 га. Протягом 18 – 19 ст. селом Бочечки, яке тоді належало до Путивльського повіту Курської губернії, володіли князі Львови. Вони у 1745 заклали садибний парк на регулярній основі, що мав строго вісьову композицію. З часом парк перетворився на ландшафтний. Нині в ньому ростуть липа, дуб, клен, осокір, а також різноманітні чагарники.

Палац побудовано у 1783 в стилі високого класицизму на замовлення власниці маєтку – княгині Львової. Автора проекту не встановлено. У 1870-х рр., коли селом володів підполковник князь О.Львов, палац зазнав реконструкції фасадів, після якої вони набули

деяких рис, властивих неоренесансній стилістиці. За радянської влади в палаці було влаштовано сільську школу. При цьому було повністю втрачено декор інтер'єрів, а також корінфські капітелі колон і пілястр паркового фасаду.

Палац розташований на поздовжній вісі парку. На його симетричні фасади орієнтуються вісі головної паркової алеї та під'їзної алеї, яка закінчується традиційною для класицизму круглою клумбою з коловим об'їздом перед парадним фасадом.

Палац має дуже компактну розпланувально-просторову композицію. Він прямокутний у плані, з масивною напівротондою танцювального залу, що виступає на парковому фасаді. Під бічними частинами корпусу є підвали. Первісно розпланування обох поверхів було анфіладним, нині воно коридорне з двобічним розташуванням класів. Танцювальний зал двосвітний, з балконом на колонах.

Парадний фасад вирішено у класицистичних архітектурних формах. Будівля має високий, енергійно профільований цоколь, міжповерховий карниз та розвинений антаблемент вінчання. Площини фасадів першого й другого поверхів рустовано, причому перший поверх має глибший рельєф. Парадний фасад має три креповки: середню – на три вікна та бічні – одновіконні. Усі вікна першого поверху прямокутні, розміщені у неглибоких нішах, мають рельєфно виділені замкові камені. Вікна другого поверху різноманітніші: у креповках – аркові, з горизонтальними імпостами, архівольтами й замковими каменями; на западаючих площинах – прямокутні, з розвиненими горизонтальними сандриками. На вісі парадного фасаду влаштовано широкі прямі сходи. Над ними був балкон з балюстрадою (зруйнований у 1988).

Головним акцентом паркового фасаду є напівротонда танцювального залу, оточена колонною галереєю. Напівротонда має дещо іншу структуру стіни, ніж решта корпусу: високі прямокутні віконні й дверні отвори першого ярусу та «ампірні» сегментні вікна другого ярусу. Рустування фасадних площин тут не застосовувалося, натомість розвинену пластику мають пілястри, антаблементи й архівольти. Антаблемент, що спирається на колони галереї, унаслідок руйнувань і перебудов утратив своє профілювання.

Палац муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковано й побілено. Перекриття плоскі балкові, підлоги з дощок, вальмовий дах по дерев'яних кроквах укрито шифером.

Палац княгині Львової в Бочечках є унікальним для Сумщини зразком садибного будинку доби високого класицизму [1443].

Віктор Вечерський

437. ВЕЛИКИЙ САМБІР С., ВЕЛИКОСАМБІРСЬКА СІЛЬРАДА

437.1. Безкурганний могильник, черняхівська культура (археол.). Вул. Деркача, 6. На території села. Займає вододільне плато, яке має невеликий ухил в бік долини струмка Малий Ромен (права притока р. Ромен).

Виявлений випадково при копанні погребів в садибі Л.Пишалки. У 1978 обстежене Ю.Моргуновим.

На глибині 1,5 від денної поверхні виявлене поховання, ймовірно, північної орієнтації, що супроводжувалося 11 гончарними виробами (три горщика, чотири глеки, три миски та ваза), скляним тонкостінним сферичної форми кубком та двома бронзовими підв'язними фібулами. Поховання за інвентарем датується не пізніше 1-ї пол. 4 ст. н.е.

Матеріали зберігаються у фондах Роменського краєзнавчого музею [1444].

Ганна Некрасова

437.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,3 – 0,5 км на південний схід від околиці села. Займає стрілку мису першої надзаплавної тераси, утвореної долинами річок Великий Сухий Ромен та Самбір.

Відоме з кін. 19 ст. за описами В.Ляскоронського, обстежене Ю.Моргуновим у 1972.

Майданчик має овальну форму, розмірами 57 м (південний захід – північний схід) на 65 м (північний захід – південний схід). Поверхня городища задернована, має невеликий ухил на захід. Майданчик захищений валом висотою від 0,5 до 2,0 м. З напільного боку розташований рів шириною 10 м та глибиною 1,5 м. В північно-східній частині

укріплення прорізане проїздом, тут вал досягає максимальної висоти. Горodiще заросло лісом. Збереженість добра.

Культурний шар має потужність 1,0 м. Насиченість середня. У нижніх шарах зустрічаються фрагменти ліпного посуду епохи пізньої бронзи, основна частина сформувалася в кін. 11 – сер. 13 ст. Серед знахідок розвал горщика 12 ст. та залізний ніж. Шурфуванням та розрізом валу з'ясувалося, що мис був заселений ще в епоху пізньої бронзи, в 11 ст. побудовані укріплення, що проіснували до сер. 13 ст.

Матеріали зберігаються у фондах Роменського краєзнавчого музею [1445].

Юрій Моргунов

437.3. Курганний могильник (археол.). За 5,2 км на північний схід від північної околиці села біля ЛЕП. Займає великий мис правого берега р. Ромен.

Виявлений та обстежений Ю.Моргуновим у 1972. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2012.

Могильник складається з 4-х насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипів становить 30 – 45 м, висота – 1,0 – 1,5 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [1446].

Євген Осадчий

437.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 232-х воїнів 4-го повітрянодесантного полку та 143-ї стрілецької дивізії. Загинули 12 – 13 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 133 воїнів.

У 1957 останки загиблих перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на постаменті /4,0 м/. Автор пам'ятника – ск. Я.Рик.

У 1973 за могилою встановлено стелу /15,5 x 2,1 м/ із зображенням фрагменту бою та написом. На стелі закріплено 12 гранітних плит з прізвищами 128 воїнів-визволителів, 367 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та 49 земляків, загиблих у роки окупації 1941 – 43 рр. [1447].

Григорій Мазіт

437.5. Могила Волкова С.І., 1981 (іст.). Східна частина кладовища.

Волков Сергій Іванович (30.10.1961, с. Великий Самбір – 3.11.1981, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У період 1968 – 78 навчався в Конотопській школі № 10. Працював слюсарем у в/ч. 21653. У січні 1979 був призваний до лав Радянської Армії. Військовий будівельник, рядовий в/ч. п/п. 54957 С.Волков служив в Афганістані з жовтня 1980 по листопад 1981. Під час бою був тяжко поранений. Помер у шпиталі.

У 1982 на могилі встановлено мармурову стелу /1,5 x 0,6 м/. На постаменті – напис /0,7 м/ [1448].

Григорій Мазіт

437.6. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). Південно-східна околиця села. На території садиб та колишнього колгоспного двору. Займає мис першої та другої надзаплавних терас правого берега річок Великий Сухий Ромен при його з'єднанні з долиною струмка Самбір.

Виявлене та обстежене Ю.Моргуновим у 1972.

Мис витягнутий по лінії північний захід – південний схід. Розміри поселення 600 x 400 м. Східний край руйнується глиняним кар'єром. Культурний шар має потужність 0,4 м. З поселення походять матеріали 12 – 13 ст.

Матеріали зберігаються у фондах Роменського краєзнавчого музею [1449].

Юрій Моргунов

438. ВИРІВКА С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

438.1. Ансамбль Покровської церкви, 1894 – 96 (архіт.). Комплекс, що складається з церкви, двокласного училища й будинку церковного причту, міститься на високому березі р. Куколки (лівий доплив р. Сейм) у центрі села. Монументальний об'єм церкви з ваговитими акцентами верху та дзвіниці домінує в довколишньому ландшафті й забудові, добре проглядаючись з відстані до 2,0 км., у т.ч. з автошляху Конотоп – Київ.

Дерев'яна Покровська церква у Вирівці відома за документами з сер. 18 ст. У 1818 вона згоріла й на її місці планували збудувати однойменну муровану. Проте замість цього в 1820 збудували дерев'яну церкву на цегляному підмурку. У 1861 до неї прибудували таку ж дзвіницю. У 1894 замість старого дерев'яного храму коштом місцевого уродженця купця Шинкаренка спорудили нову цегляну церкву. У 1896 на схід від церкви звели цегляний двоповерховий будинок сільського двокласного училища. Одночасно з училищем на захід від церкви нижче по рельєфу збудували цегляний одноповерховий будинок церковного причту. За радянської доби церква була закрита й зазнала часткових руйнувань. Протягом 2-ї пол. 1990-х рр. її реставрувала церковна громада, якій будівлю передали на початку десятиліття. При цьому відновили чотири наріжні глухі верхи.

Церква домінує як у загальній містобудівній ситуації, так і в церковному комплексі. Будинки церковного причту та училища складають співмасштабне оточення для церкви, підкреслюючи її значущість. Проте, кожна із трьох будівель має самостійну історико-архітектурну цінність.

438.1.1. Церква (архіт.). Стоїть на найвищій позначці прибережного плато. Вона кубічна, одноверха, з дзвіницею над західним притвором. Первісно мала ще чотири наріжні декоративні верхи, втрачені у 2-й пол. 20 ст. Основний об'єм хрещатий, дев'ятидільний, поділений чотирма внутрішніми пілонами на три нави. Зі сходу прилягає вівтарна апсида, півкругла всередині й гранчаста ззовні. Вона значно вужча, ніж середня нава. З заходу прилягає притвор, однакової ширини з апсидою. Він з'єднує церкву з двоюрусним об'ємом дзвіниці, нижній ярус якої – тридільний. Перед головним західним входом – арковий ганок.

Будівлю піднято на високий цоколь. Під дзвіницею та притвором є трикамерний підвал з опалювальними печами.

Церква вирішена в стильових формах пізнього історизму, близьких до «цегляного стилю». У пластиці переважають форми неоруського стилю, трактовані площинно й раціоналістично. В екстер'єрі взаємодіють дві концепції побудови архітектурного образу: статична (кубічна п'ятиверха, симетрична щодо двох взаємно перпендикулярних вісей структура) та динамічна (наявність дзвіниці та апсиди, що підкреслює поздовжню вісь композиції). У масах домінує центральний приземистий світловий четверик зі скошеними кутами. Його вінчає масивне глухе шатро з ліхтариком і маківкою. Дзвіниця належить до типу «четверик на четверику». Верхній четверик прорізаний арковими отворами дзвонів та увінчаний масивним глухим шатром.

Геометричну сухість форм екстер'єру дещо пом'якшують декоративні щипці у вигляді сегментних закомар. Вони завершують середні прясла фасадів церкви та грані центрального четверика. Фасади розчленовано пілястрами з ширинками, а також карнизами, смугами поребрика, городків, сухариків. Вузенькі вікна мають аркові перемички.

Церква змурована з червоної та жовтої цегли. В оформленні фасадів повною мірою використано декоративні властивості будівельного матеріалу – всі профілі й деталі набрано з лекальної цегли. На темно-червоному тлі стіни чітко вирізняються світло-жовті гурти, зубчасті карнизи, віконні перемички з брівками, архівольти порталів тощо. На вікнах збереглися первісні залізні ковані ґрати з геометричним орнаментом.

Так само, як зовні, в інтер'єрі взаємодіють два принципи розкриття внутрішнього простору: глибинно-вісьовий та центричний. Перший підкреслений ритмічним шерогом профільованих півциркульних арок, що веде від входу до вівтаря. Другий принцип підкреслює світлова драматургія внутрішнього простору: найбільш освітленим є центральний квадрат. Світловий четверик, що спирається на підпружні арки, вінчається

зімкнутим восьмилотковим склепінням з розпалубками над вікнами. Рамена перекрито короткими коробовими склепіннями, а найтемніші дільниці в міжраменнях – зімкнутими восьмилотковими склепіннями. У західному рамені є хори, що спираються на систему залізньо-цегляних склепінь. Західний притвор і приміщення першого ярусу дзвіниці мають коробові склепіння. В інтер'єрі храм потиньковано й побілено. Мальовань немає. Іконостас не зберігся. Підлога викладена з поліхромної керамічної плитки.

438.1.2. Училище (архіт.). Звернене до храму чоловим західним фасадом. Воно прямокутне в плані. Чоло має дисиметричну композицію з огляду на те, що вхідний тамбур зміщено на північ від вісі симетрії. Решта фасадів симетричні. Вісь поздовжнього фасаду акцентована фігурним щипцем і терасою, що спирається на чотири квадратних стовпа. Капітальними стінами будинок поділено на шість основних приміщень. На фасадах місця прилягання внутрішніх стін акцентовані широкими лопатками. Розпланування першого поверху анфіладне, з єдиним розподільчим вузлом. Початкове розпланування другого поверху було таким само; нині воно коридорне з двобічним розташуванням класів. Під північною частиною будинку є однокамерний підвал. Фасадний декор дуже лаконічний і функціональний. Крім лопаток, стіни членують міжповерховий гурт та зубчастий фриз під карнизам. Вікна великі, прямокутні, з виділеними клинчастими перемичками й рельєфними замковими каменями. Загалом, такі архітектурні форми властиві раціоналістичному напрямку так званого цегляного стилю кін. 19 ст.

Будинок має плоскі перекриття по дерев'яних балках, дерев'яні сходи, вальмовий дах по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю. Використовується як сільська школа. Церква, училище й будинок церковного причту формують рідкісний за ступенем збереженості ансамбль громадського центру села кін. 19 ст. Комплекс поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 238-См [1450].

Віктор Вечерський

438.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 213 радянських воїнів, серед яких воїни 5-ї повітрянодесантної бригади 40-ї армії, які загинули у 1941 в оборонних боях за село, та воїни 280-ї і 132-ї стрілецьких дивізій, які загинули 6 вересня 1943 під час визволення сіл Вирівка, Лисогубівка, Сарнавшина від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 121 загиблого воїна.

У 1956 останки загиблих перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/. Перед постаментом – мармурова плита з прізвищами 17 воїнів – визволителів села. На постаменті /3,0 x 2,0 м/ – напис. У 1972 ліворуч від могили встановлено бетонну стелу /5,0 x 3,2 м/ з двома мармуровими дошками, на яких увічноено прізвища 76 воїнів-визволителів.

У 1997 на меморіал з лісу перенесені останки 8 воїнів, які загинули у 1941 в оборонних боях за село.

У 2004 проведено реконструкцію: замість скульптури воїна встановлено залізобетонну стелу /4,5 м/, біля підмурку якої розміщено 6 меморіальних дощок з прізвищами 156 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. Автори меморіалу – ск. О.Супрун, А.Білоостоцький.

Серед загиблих воїнів-земляків – Герой Радянського Союзу Лазука Дмитро Юхимович (1907 – 43), уродженець с. Лисогубівка Вирівської сільради. Загинув у жовтні 1943 під час форсування р. Дніпро. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 17 жовтня 1943 [1451].

*Шаміль Акичев
Лариса Доценко*

439. ВОВЧИК С., КОЗАЦЬКА СІЛЬРАДА

439.1. Братська могила червоноармійців, 1919 (іст.). За 2,0 км від дороги Козацьке – Хижки.

Поховані червоноармійці Н.Безродний, П.Безродний, Я.Голінко, Ю.Гладкий, розстріляні денікінцями у вересні 1919.

У 1967 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1987 стелою з мармурового дрібку /1,5 м/ з написом на постаменті /0,8 м/ [1452].

Катерина Торяник

440. В'ЯЗОВЕ С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

440.1. Братська могила червоногвардійців, 1919 (іст.). Кладовище, праворуч від дороги В'язове – залізничний вокзал.

Поховано 12 червоногвардійців, які під час бою з військами армії Денікіна у вересні 1919 попали у полон та були розстріляні.

У 1950 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1987 залізобетонною стелою /1,7 м/ з написом на цегляному постаменті /0,5 м/ [1453].

Володимир Савченко

440.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1988 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 86 воїнів 143-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села 6 вересня 1943, та 6 воїнів, які померли від ран у 5208 ППШ і 206 медсанбаті. Відомі прізвища 43 загиблих.

У 1957 останки воїнів перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено гіпсову скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,0 м/ – меморіальна дошка з написом.

У 1988 проведено реконструкцію: біля підніжжя постаменту встановлено плити з прізвищами загиблих визволителів, по обидва боки від могили – стели, на яких закріплено 34 меморіальні дошки з прізвищами 379 земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та 30 мирних жителів села, розстріляних німецько-нацистськими загарбниками у роки окупації 1941 – 43 рр. За могилою – 2 стели з написом і зображенням ордена Перемоги [1454].

Володимир Савченко

440.3. Покровська церква, 1875 (архіт.).

Храм Покрови Божої Матері почали будувати у 1859 на місці старого дерев'яного. На хуторі Варухівський (нині с. Совинка) працював цегельний завод звідки і брали цеглу для побудови храму, а також з цегляних заводів, що були розташовані в Мостищі. Храм будувався довго – 16 років. У 1878 почав діяти.

Церква хрещата у плані з банею і дзвіницею. На жаль, первинний вигляд храму не зберігся, та сторожили згадають, що він був обнесений з усіх боків огорожею, навколо був посаджений сад, що частково зберігся до наших днів. До церкви вели чотири входи. Із заходу – головний – і три допоміжні: на південь, на північ і на схід. Вздовж виходів прокладені алейки. Церква була вкрита залізом, мала дзвіницю висотою приблизно вдвічі вище за основну будівлю. На західній стіні була намальована картина із зображенням Ісуса Христа з дванадцятьма апостолами. Фрески, ікони, ліпна стеля були оздоблені орнаментом, виконаним у візантійському стилі. До приходу входили села Жигаївка, Червоний Яр та Совинка.

Нині храм знаходиться у незадовільному напівзруйнованому стані [1455].

Олег Корнієнко

441. ГАМАЛІЇВКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

441.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Праворуч дороги Дубов'язівка – Жовтневе, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брало участь 89 мешканців села.

На фронтах Другої світової війни проти ворога воювали більше ніж 200 мешканців села, 81 з них загинули.

У 1977 на честь воїнів-земляків на цегляному постаменті /2,2 м/ встановлено бетонну скульптуру коліноукліного воїна /2,5 м/ із прапором у руці. На чоловому боці

постаменту – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни і присвятний напис. Праворуч від скульптури встановлено дві бетонні стели /1,5 x 2,0 м/, ліворуч – одна, на яких викарбовано прізвища загиблих та барельєфне зображення палаючого факелу. Автори пам'ятника – ск. Апостолов і Ф.Левковський [1456].

Тамара Марусиченко

441.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). За 1,25 км від східної околиці села. Займає ділянку правого берега струмка, притоки р. Єзуч. Висота над рівнем заплави 2,0 – 5,0 м.

Виявлене та обстежене Л.Білінською у 2006.

Площа поселення становить 1,2 га. Потужність культурного шару – 0,4 – 0,6 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи та раннього залізного віку. Поселення розорується. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [1457].

Лариса Білінська

442. ГРУЗЬКЕ С., ГРУЖЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

442.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, у сквері.

Поховано 34-х воїнів 226-ї стрілецької дивізії (348-го відділення розвід. роти) та 143-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом на цегляному постаменті /3,7 м/ [1458].

Олексій Ілляшенко

442.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Біля платформи Дубинка.

Дата встановлення невідома. Автор невідомий.

Поховано 14 розвідників радянської армії, які загинули в бою 05.09.1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвища похованих невідомі. На могилі встановлено цегляну тиньковану стелу /1,0 x 0,5 м/ з присвятним написом [1459].

Надія Подоляка

442.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). За 2,0 км на північний захід від західної околиці села. Займає низький похилий мис правого берега р. Єзуч (ліва притока р. Сейм). Виявлене І.Лисим, обстежене Ю.Моргуновим.

Майданчик городища напівкруглої форми розміром 145 x 100 м. По периметру захищений валом висотою понад 3,0 м та ровом глибиною 3,0 м. Майданчик пошкоджений селітрянним виробництвом. На даний момент знівельований та зарослий лісом. З двох в'їздів один веде до болота, другий – напільний. Культурний шар слабо насичений та містить кераміку кін. 11 – поч. 12 ст. до сер. 13 ст.

Матеріали зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [1460].

Юрій Моргунов

442.4. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). За 2,0 км на захід від села. Займає низький похилий мис правого берега р. Єзуч (ліва притока р. Сейм).

Виявлене та обстежене Ю.Моргуновим.

Поселення розташоване напівколом з напільного боку городища. Культурний шар насичений скляними та залізними шлаками. Виявлено шифер, уламки скляних браслетів, містить кераміку періоду з 12 ст. до сер. 13 ст.

Матеріали зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [1461].

Юрій Моргунов

442.5. Могила Гаркуші В.О., 1987 (іст.). Південна частина кладовища.

Гаркуша Валерій Олексійович (2.04.1964, с. Грузьке – 10.05.1987, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У період 1974 – 84 навчався у Гружчанській середній школі. Після закінчення школи працював трактористом у колгоспі «Дружба». У квітні 1986 призваний до лав Радянської Армії. Службу проходив в Афганістані, в/ч. п/п. 24742, був водієм. Брав участь у 16

бойових операціях. 4 березня 1987 під час підвозу боєприпасів на вартову заставу біля м. Кабула колона радянських автомашин була обстріляна противником. Одна машина отримала серйозні пошкодження і зупинилась. Взяв на буксир пошкоджену машину і вивів її із під обстрілу. У бою отримав тяжке поранення і помер у шпиталі. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.09.1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1988 на могилі встановлено мармурову стелу /2,0 м/ з написом на її чоловому боці [1462].

Олексій Ілляшенко

442.6. Пам'ятний знак Панову О.Б., 1976 (іст.). Сквер, між Будинком культури і конторою сільгосппідприємства.

Панов Олексій Борисович [15.10.1914, с. Сиром'ятникове (Путивльський р-н., Сумська обл.) – 12.09.1944, м. Варшава (Республіка Польща)] – Герой Радянського Союзу (23.02.1945, посмертно), гв. полковник.

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів, школу ФЗН, працював столяром-червонодеревником. Навчався у Київському державному університеті. У Червоній Армії з 1934. У 1936 закінчив школу військових льотчиків, а у 1941 – Військову академію командного і штурманського складу ВПС Червоної Армії. У 1937 брав участь у національно-визвольній боротьбі іспанського народу у 1936 – 39.

На фронтах Другої світової війни з червня 1941. Командир 67-го гв. винищувальної авіаційної дивізії, 6-й винищувальний авіакорпус, 16-а повітряна армія, 1-й Білоруський фронт здійснив 241 успішний бойовий виліт. У повітряному бою збив 14 літаків противника (1 – тараном). У одному з боїв був смертельно поранений. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, Вітчизняної війни 1-го ст., Червоної Зірки, медалями.

У 1976 на честь О.Панова встановлено гранітну стелу /7,7 x 1,6 м/ з барельєфним зображенням Героя /0,8 x 0,5 м/ і написом на мармуровій дошці [1463].

Олексій Ілляшенко

443. ГУТИ С., КУЗЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

443.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 27 воїнів 605-го стрілецького полку 132-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 5 вересня 1943 під час визволення сіл Гути, Кузьки, Раки, Новоселівка Кузьківської сільради від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /1,8 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /1,5 м/. Автори пам'ятника – ск. О.Супрун, А.Білостоцький, архіт. А.Клейн [1464].

Катерина Торяшик

443.2. Миколаївська церква, 1901 (архіт.). Дерев'яна церква міститься в рівнинній місцевості у центрі села й відіграє роль архітектурної доміанти в його забудові. Південним фасадом звернена на головну вулицю. На північ від храму – відкритий луговий простір, що забезпечує добрий огляд пам'ятки.

За архівними документами з поч. 19 ст. у Гутах відома дерев'яна Миколаївська церква на цегляному підмурку з окремо розташованою дзвіницею. У 1899 поряд з нею за проектом чернігівського губернського архітектора М.Маркелова, затвердженим ще 1896, розпочали будувати нову, значно більшу дерев'яну церкву на 600 чоловік, яку освятили в 1901. Церкву збудували на пожертви парафіян. Вона була на цегляному підмурку, з дзвіницею над західним притвором. У 1988 дзвіницю над притвором зруйнували.

Основний об'єм церкви хрещатий, п'ятидільний. До нього з заходу впритул прилягає тридільний прямокутний у плані зруб притвору, а обабіч гранчастого вівтаря – невеличкі прямокутні зруби жертovníка й дияконника. Усі зруби, крім вівтарного, прямокутні в плані. В об'ємно-просторовій композиції поєднуються глибинно-вісьовий принцип з

центричним. Рамена мають плоскі стелі по дерев'яних балках. Вони поєднані з центральним зрубом широкими сегментними арками-вирізами. Центральний зруб несе високий світловий восьмимерик, увінчаний гранчастою банею з ліхтариком і маківкою. В інтер'єрі перехід від четверика до восьмирика виконано за допомогою трикутних пандативів і зрізаної восьмигранної піраміди. Цей прийом генетично пов'язаний з традиційним українським «заломом». Завдяки такій конструкції верху досягається висотне розкриття внутрішнього простору центрального зрубу.

Будівля витримана в стильових формах пізнього історизму, так званого єпархіального стилю. Композиція фасадів цілком традиційна для церковної архітектури тієї доби – причілки рамен мають по три вікна, вінчаються трикутними фронтонами, головний та бічні входи акцентовані двоколонними ганками. Стіни з брусау всередині побілені, без мальовань, а ззовні ошальовані дошками цілком традиційно: підвіконна частина – вертикально з нашільниками, решта площин – горизонтально. На кутах – дощаті наріжники, форма яких імітує лопатки. Під карнизами проходить дощатий набірний фриз, що імітує смугу городків і дрібну аркатуру. Вікна облямовані простою дощатою лиштвою з трикутними сандриками. Західний притвор має дуже гостру й характерну деталь – вікна на північному й південному фасадах у вигляді шестипроменевої Віфлеємської зірки. На вікнах збереглися первісні ковані залізні ґрати мистецької роботи. Їх орнамент містить дату виготовлення «1899».

Пам'ятка має щипцеві дахи по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. За радянської влади церква стояла закритою, а іконостас було знищено. Будівлю повернуто церковній громаді у 1989. При відбудові церкви дзвіницю не відновили, натомість над західним притвором влаштували низький наметовий чотиригранний дах з глухою маківкою.

На схід від церкви на вісі головної вулиці стоїть видовжений дерев'яний будинок колишньої церковнопарафіяльної школи поч. 20 ст.

Миколаївська церква у с. Гути становить значний історико-архітектурний інтерес як одна з небагатьох на Конотопщині відносно добре збережених церковних споруд єпархіального стилю. Вирізняється традиційністю структури, монументальністю образу, добре знайденими пропорціями та органічним декором. Церкву поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 239-См [1465].

Віктор Вечерський

443.3. Могила Кичі В.І., 1988 (іст.). Центральна частина кладовища.

Кича Валерій Іванович (8.08.1969, с. Гути – 23.11.1988, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1976 – 84 навчався в Гутівській середній школі, 1984 – 87 – СПТУ-33. У жовтні 1987 призваний до лав Радянської Армії. Служив в Афганістані з липня 1988 по листопад 1988, в/ч. п/п.81432. Був водієм. Виконав 13 бойових рейсів. 23 листопада 1988 за 3,0 км від населеного пункту Ташкуртан (Афганістан) колона радянських автомашин була обстріляна противником. У цьому бою В.Кича замінив пораненого стрільця і знищив вогняну точку противника, але отримав тяжке поранення і помер у шпиталі. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 4.04.1989 К нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1988 на могилі встановлено мармурову стелу /2,2 м/ з написом на її чоловічому боці [1466].

Катерина Торяник

444. ДЕПТІВКА С., ДЕПТІВСЬКА СІЛЬРАДА

444.1. Курганний могильник-1 (археол.). За 2,2 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає підвищену ділянку берегового плато р. Ромен.

Виявлений Г.Жаровим та Т.Жаровою у 2004.

Могильник складається з 3-х насипів. Кургани округлої напівсферичної форми. Діаметр курганів становить 30 – 33 м, висота – 1,0 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [1467].

Євген Осадчий

444.2. Курганний могильник-2 (археол.). За 1,4 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає підвищену ділянку берегового плато р. Ромен.

Виявлений Г.Жаровим та Т.Жаровою у 2004.

Складається з 3-х курганів. Насипи округлої напівсферичної форми. Діаметр курганів становить 32 – 42 м, висота – 0,5 – 1 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [1468].

Євген Осадчий

444.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1995 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 6 воїнів 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 13 вересня 1943, та 2-х воїнів, які померли від ран у ХППШ № 2383. Відомі прізвища 7 загиблих: рядові Г.Діщенко, В.Салмиков, А.Ібрагімов, С.Седишев, А.Фомін, Л.Шнайдерман, Єрмолаєв.

У 1957 останки загиблих воїнів перенесені у братську могилу біля Будинку культури. У 1973 на могилі встановлено пам'ятник і стели з прізвищами похованих.

У 1995 останки загиблих воїнів перенесено у центр села. Біля могили на цегляному постаменті /1,6 м/ встановлено залізобетонну скульптуру /2,0 м/ жінки з дитиною.

У тому ж році за пам'ятником встановлено бетонну стелу /19 x 2,0 м/, на якій закріплено 26 плит з прізвищами воїнів-визволителів та прізвищами 457 воїнів-земляків, які загинули на війні. Усього на фронтах Другої світової війни воювали 922 мешканця с. Дептівка [1469].

Григорій Мазій

Григорій Салій

444.4. Могила Назаренка В.Я., 1983 (іст.). Східна частині кладовища.

Назаренко Віталій Якович (17.07.1957, с. Дептівка – 24.02.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1964 – 72 навчався в Дептівській середній школі, 1972 – 74 – в Конотопському ГПТУ № 4. Працював слюсарем на заводі «Червоний металіст». У листопаді 1975 був призваний до лав Радянської Армії. Служив в Афганістані з серпня 1982 до лютого 1983, в/ч. п/п.511707. Під час бомбардування був тяжко поранений. Помер у шпиталі. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоного Прапора (посмертно). У 1984 на могилі встановлено мармурову стелу /2,2 м/ з написом на її чоловічому боці [1470].

Катерина Торяник

444.5. Могила Назаренка Т.М., 1942 (іст.). Центр села, біля школи, праворуч братської могили радянських воїнів.

Назаренко Трохим Миколайович (1896 – 1942) – перший голова колгоспу.

У 1941 Назаренко залишився для підпільної роботи в тилу ворога. Наприкінці 1942 за доносом зрадника був заарештований і розстріляний поліцаями.

У 1957 останки загиблого перенесено у центр села до Будинку культури, а у 1995 – до нового меморіалу. На могилі покладено залізобетонну надгробну плиту /2,5 x 1,5 м/ [1471].

Григорій Мазій

Григорій Салій

444.6. Різдва Богородиці церква, 1906 (архіт.). Дерев'яна п'ятибанна церква міститься в центральній частині села, у рівнинній місцевості на лівому березі р. Ромен. Є дуже виразною містобудівною домінантою у ландшафті й забудові села, добре проглядаючись у панорамах з відстані до 3,0 км. У структурі забудови займає острівне становище збоку від прилеглих вулиць, вільна для огляду зусібіч.

Село Дептівка заселене з сер. 17 ст. З кін. 17 ст. є документальні згадки про дерев'яну церкву Різдва Богородиці. Вона згоріла у 1799 і на її місці у 1801 збудували нову дерев'яну церкву. 1902 чернігівський єпархіальний архітектор П.Вакуловський виконав проект нового дерев'яного храму на 2 тисячі чоловік. Збудований храм було освячено у 1906. Він був трипрестольним, з бічними вітварями Петра і Павла та Введення Богородиці в храм. Основний об'єм церкви хрещатий, дев'ятидільний, п'ятибанний. З заходу до дуже видовженого бабинця впритул прилягала висока триярусна дзвіниця, а зі сходу до дияконника й жертovníка прилягають невеличкі зруби господарського призначення. На відміну від проекту, у західному рамені хори не були влаштовані. Дзвіницю повністю розібрали у 1930-х рр., тож замість неї зараз існує невеликий тамбур з ганком. За радянської влади церква була закрита і повернута релігійній громаді тільки у 1988. Тоді було зроблено ремонт і влаштовано новий іконостас.

Будівля, зведена з бруса на цегляному підмурку, є досить великою і високою: довжина – 42 м, ширина – 32 м, центральний підбаний квадрат – 10 x 10 м, висота центрального верху до хреста – 35 м. Розпланувальна структура храму цілком традиційна. Єдина відмінність від автохтонних хрещатих дев'ятидільних п'ятиверхих храмів попередніх епох полягає у тому, що бічні верхи розташовані не на вісях, а в міжраменних просторового хреста. Усі верхи світлові. Перехід від підбаних квадратів до світлових восьмериків вирішено за допомогою трикутних пандативів і зрізаних восьмигранних пірамід, що генетично пав'язує цей храм з традиційними для України «верховими церквами» з залами. Бічні верхи одноярусні, з одним заломом, а центральний – двоярусний, з двома залами, що створюють в інтер'єрі характерну «телескопічну перспективу» висотно розкритого внутрішнього простору. Зараз світлова драматургія середохрестя дещо порушена внаслідок того, що вікна верхнього восьмерика центрального верху наглухо зашиито дошками.

В інтер'єрі всі дільниці поєднано великими півциркульними арками-вирізами, завдяки чому утворився єдиний внутрішній простір храму. Рамена просторового хреста мають стелі з дощок, що імітують коробові склепіння. У притворі й ризницях стелі плоскі по дерев'яних балках.

Зовні виразно домінує монументальна п'ятиверха композиція з енергійно виділеним центральним верхом. Усі восьмерики поставлені на масивні приземисті четверики й увінчані гранчастими банями сферичних обрисів з глухими ліхтариками й маківками. Другий залом центрального верху в основі акцентований кокошниками. Причілки рамен завершені масивними глухими трикутними фронтонами. Великі аркові вікна розташовані на фасадах у два яруси й облямовані дощатими наличниками з килевидними завершеннями архівольтів.

Декор вирішено в неоренесансних стильових формах: дощаті накладні й набірні фризи імітують пілястри, антаблементи, бази, капітелі. Зовні зруби ошальовані дошками горизонтально в стик, а підвіконні частини фасадів – вертикально з широкими нащільниками. В інтер'єрі стіни побілені. Від первісного інтер'єрного декору збереглися тільки віконні наличники й різьблені облямування арок-вирізів.

Будівля має щипцеві й вальмові дахи по дерев'яних кроквах і бані по дерев'яних кружалах. Усі вони вкриті покрівельною сталлю.

Церква Різдва Богородиці в Дептівці є одним із найпізніших витворів єпархіальної архітектури в річищі пізнього історизму. У ній органічно поєднано риси традиційної об'ємно-просторової структури, притаманні українській народній архітектурі, з неоренесансними формами. Пам'ятка вирізняється високими архітектурно-мистецькими якостями: вдалим розташуванням у ландшафті та містобудівній структурі, монументальністю об'ємів, гармонійними пропорціями та декором, високим ступенем збереженості первісних архітектурних форм. Церкву поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 240-См [1472].

445. ДУБИНКА С., ГРУЖЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

445.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). Вул. Шкільна. Центр села.

Поховано 12 воїнів-розвідників 132-ї стрілецької дивізії, які загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1960 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом на постаменті з бутового каменю /1,5 м/.

У 1980 споруджено меморіал: по обидва боки від могили на двох бетонних основах /0,86 x 3,05 м/ встановлено по 4 чавунних меморіальних плити з прізвищами 76 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [1473].

Олексій Ілляшенко

446. ДУБОВ'ЯЗІВКА СМТ, ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

446.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Сквер біля школи.

Поховано 49 воїнів 226-ї та 143-ї стрілецьких дивізій, які агинули 7 вересня 1943 під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 929-му ХППШ. Відомі прізвища 31 загиблого.

У 1956 останки загиблих воїнів із сіл Дубов'язівка, Полтавка, Гамаліївка перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено гіпсову скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному потинькованому постаменті /4,0 м/ закріплено мармурову дошку з написом, нижче – дошка з прізвищами загиблих воїнів. Автори пам'ятника – ск. Д.Сова, архіт. А.Клейн та Б.Клейн [1474].

Тамара Марусиченко

446.2. Могила Гребінько А.Ф., 1987 (іст.) Центральне кладовище, ліворуч дороги.

Гребінько Анастасія Федорівна (18.10.1914, с. Рев'якіно [нині Путивльського р-ну Сумської обл.) – 8.11.1987, смт Дубов'язівка] – Герой Соціалістичної Праці (12.09.1949).

У 1940 переїхала в с. Дубов'язівка. Працювала ланковою по вирощуванню зернових культур, картоплі, цукрових буряків у колгоспі «Дубов'язівський». У 1944 – на Дубов'язівському цукрокомбінаті. У 1948 отримала по 31,6 ц. жита з гектара на площі 20 гектарів.

У 1987 на могилі встановлено мармуровий обеліск /2,0 м/ з написом [1475].

Тамара Марусиченко

446.3. Могила Овдїєнка М.М., 1987 (іст.). Центральна частина кладовища, ліворуч дороги.

Овдїєнко Микола Миколайович (9.12.1967, с. Тополине, Конотопський р-н. – 27.01.1987, смт Дубов'язівка) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1974 – 84 навчався у Дубов'язівській середній школі. Працював робітником на Дубов'язівському цукрокомбінаті. У 1985 призваний до лав Радянської Армії. Служив в Афганістані з 1986 по січень 1987, в/ч. п/п.35651. Був рядовим розвідником. Брав участь у 40 бойових операціях. Під час виконання бойового завдання знищив кулеметну точку противника, чим створив можливість швидкого відходу групи радянських воїнів. У цьому бою загинув. Згідно до указу Президії Верховної ради СРСР від 23.07.1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1988 на могилі встановлено мармурову стелу /2,0 м/ з написом на чоловому боці [1476].

Тамара Марусиченко

446.4. Пам'ятне місце бою Луганського соціалістичного загону з австро-німецькими військами, 1918, 1957 (іст.). Неподалік приміщення вокзалу станції Дубов'язівка, за 15 км на схід від станції Конотоп.

21 березня 1918 на роз'їзді ст. Дубов'язівка частини Червоної Армії Луганського соціалістичного загону під командуванням К.Ворошилова та О.Пархоменка нанесли удар

австро-німецьким військам. Десять днів продовжувались бої. За наказом К.Ворошилова роз'їзд було перетворено на опорний пункт Червоної Армії. Наступ австро-німецьких військ було затримано.

У 1957 в пам'ять про ці події відкрито меморіальну дошку з білого мармуру /1,0 x 0,6 м/ з написом [1477].

Катерина Торяник

447. ДУХАНІВКА С., ДУХАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

447.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури. поховано 35 воїнів 983-го та 985-го стрілецьких полків 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1963 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом на цегляному постаменті /1,8 м/. Автор пам'ятника – ск. К.Годулян

У 1975 відкрито меморіал. За братською могилою півколом встановлено стелу /24 x 4,0 м/, на якій закріплено 18 бетонних плит з прізвищами 276 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, 35 воїнів – визволителів села та 36 мирних жителів, які загинули в часи окупації 1941 – 43. Праворуч від могили встановлено залізобетонну скульптуру матері /4,0 м/ з двома дітьми. Ліворуч – барельєфне зображення епізодів бою. На стелі – напис [1478].

Надія Козакова

447.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У лісі, за 300 м від дороги Конотоп – Духанівка. Похований воїн-розвідник 226-ї стрілецької дивізії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943. Прізвище воїна невідоме. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1976 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ [1479].

Надія Козакова

447.3. Поселення-1, ранній залізний вік, черняхівська культура (археол.). На південно-східній околиці села. Займає верхній край похилого схилу першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 1600 x 100 – 200 м. Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 7,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 м, розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять фрагменти переважно гончарного посуду черняхівської культури [1480].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

447.4. Поселення-2, багатощарове (археол.). 1,0 км на захід від північно-західної околиці села. Займає мис, утворений краєм першої надзаплавної тераси берега р. Сейм та долиною безіменного струмка.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 220 x 100 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 5,0 м. Потужність культурного шару – 0,4 – 0,7 м, розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи або раннього залізного віку, переважає гончарний посуд черняхівської культури. До цього ж часу відноситься горловина світлоглиняної римської амфори, та, можливо, ліпна кераміка з шамотом ранньослов'янського часу.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1481].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

447.5. Поселення-3, черняхівська культура (археол.). 1,3 км на захід від північно-західної околиці села. Займає край тераси безіменного струмка (притоки р. Сейм), за 0,2 км вище за течією від поселення Духанівка-2.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри Поселення-20 x 20 м. Тут, ймовірно, розташовувалася окрема садиба – на оранці зустрінуті фрагменти гончарного посуду черняхівської культури, шматки обмазки, фрагмент пряслиця та уламок залізного предмета. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1482].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

447.6. Поселення-4, багат шарове (археол.). 0,25 км на захід від північно-західної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси берега р. Сейм. Виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1990.

Розміри Поселення-220 x 60 – 100 м. Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 5,0 м. З західної частини поселення походять фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу, зі східної – гончарний посуд черняхівської культури.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1483].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

447.7. Поселення, бронзовий вік (археол.). Поселення епоха бронзи (археол.). 1,7 км на північний схід від села, в урочищі Рудка. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм.

Виявлене у 1991 Н.Миловановою.

Поселення займає західну частину урочища, практично зруйновану будівництвом дамби. Концентрація підйомного матеріалу між дамбою та лісом урочища Рудка висока. З поселення походять дрібні фрагменти епохи бронзи. Культурний шар не виявлений.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1484].

Наталія Милованова

447.8. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,4 км на північний схід від села, в урочищі Рудка. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм. За 0,5 км на південний захід розташований загін для худоби.

Виявлене у 1991 Н.Миловановою.

Край мису зруйнований кар'єром, поверхня мису задернована та заросла лісом.

Розміри поселення – 80 x 10 м. З поселення походять численні матеріали епохи бронзи.

Потужність культурного шару – 0,85 м. У східній стінці кар'єра виявлена пляма вогнища.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1485].

Наталія Милованова

447.9. Поселення, бронзовий вік (археол.). 3,2 км на північний схід від села. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм за 150 м на північ від озера Хоцево.

Виявлене у 1991 Н.Миловановою.

Розміри підвищення – 145 x 105 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Поверхня задернована, в центрі мису ямами діаметром 5,0 – 7,0 м та глибиною до 2,0 м. Потужність культурного шару 0,6 м. Концентрація підйомного матеріалу середня. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1486].

Наталія Милованова

447.10. Поселення, бронзовий вік (археол.). 3,0 км на північний схід від села та за 0,2 км від літнього загону для худоби, розташованого за дамбою села, праворуч. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм.

Виявлене у 1991 Н.Миловановою.

Розміри підвищення – 25 x 25 м. Висота над рівнем заплави становить 1,3 м. Поверхня задернована. Потужність культурного шару встановити не вдалося. Концентрація підйомного матеріалу середня. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи: кременева пластинка, фрагмент стінки ліпного горщика, орнаментованого насічками та кілька дрібних фрагментів, у тому числі вторинно обпалений. Поселення відноситься до пізнього етапу епохи бронзи.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1487].

Наталія Милованова

447.11. Поселення, бронзовий вік (археол.). Між селами Хижки та Духанівка. За 3,5 км на північний схід від останнього. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм. Виявлене у 1991 Н.Миловановою.

Розміри підвищення 110 x 80 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Поверхня задернована, схили пошкоджені ямами та норами. У північно-східній частині розташована яма, діаметр якої становить 8,0 м, глибин – 1,0 м. Потужність культурного шару не встановлена. Концентрація підйомного матеріалу середня. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1488].

Наталія Милованова

448. ЖОВТНЕВЕ С., ЖОВТНЕВСЬКА СІЛЬРАДА

448.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 25 воїнів 280-ї та 226-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 8 вересня 1943. Відомі прізвища 8 загиблих: лейтенант В.Рощенко, мол. лейтенант О.Кисельов, рядовий В.Арзамасов, сержант К.Варламов, сержант П.Гарбузов, лейтенант О.Самотохін, ст. лейтенант К.Паутієв, Д.фельдшер Вердихін.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/. Праворуч і ліворуч на цегляному потинькованому постаменті /5,5 м/ – горельєфне зображення двох воїнів.

У 1970 перпендикулярно до скульптури встановлено 11 бетонних стел /3,0 x 2,0 м/, на яких закріплено 21 меморіальну дошку з прізвищами 250 воїнів-земляків, загиблих на фронтах Другої світової війни та мирних жителів, які загинули під час окупації села 1941 – 43 рр. [1489].

Іван Дюков

449. ЖОЛДАКИ С., КУЗЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

449.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Центр села, біля клубу.

Поховано 164-х воїнів 605-го стрілецького полку 132-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та під час форсування р. Сейм 4 – 5 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки загиблих перенесені у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу жінки з вихованцем полку /3,0 м/. На цегляному постаменті /4,0 м/ – напис та прізвища загиблих воїнів.

У роки Другої світової війни на різних фронтах Вітчизну захищали 250 мешканців села, 84 з них загинули. На їх честь у 1970 праворуч від могили встановлено стелу /3,0 x 2,5 м/ з прізвищами загиблих воїнів-земляків [1490].

Катерина Торяшик

450. ЗАВОДСЬКЕ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

450.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Територія СПТУ № 33. Воїн 280-ї стрілецької дивізії. Загинув у вересні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Прізвище загиблого невідоме.

У 1967 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1989 залізобетонною стелою /1,5 x 0,6 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /3,0 м/ [1491].

Шаміль Акичев

Лариса Доценко

450.2. Пам'ятник на честь 40-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною, 1985 (іст.). Територія СПТУ-33, біля гуртожитка.

На честь Перемоги над нацистською Німеччиною у 1985 було встановлено залізобетонну стелу /3.0 м/. Написи відсутні [1492].

Надія Подоляка

451. ЗЕМЛЯНКА С., ЗЕМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

451.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 12 воїнів 226-ї (987-й стрілецький полк) та 132-ї стрілецьких дивізій. Загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 8 загиблих: мол. лейтенант М.Котляр, рядові С.Косарев, С.Алексеев, Сичов, Маліхов, В.Харитонов, сержант М.Смислов, лейтенант А.Ісмаїлов.

У 1959 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з написом на цегляному постаменті /2,3 м/.

У 1975 по обидва боки від могили встановлено металеві стели /2,0 x 1,0 м/ з прізвищами 151 воїна-земляка, які загинули на фронтах Другої світової війни [1493].

Володимир Філіпов

452. КАРАБУТОВЕ С., КАРАБУТІВСЬКА СІЛЬРАДА

452.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятні знаки на честь Свідерського О.Г. та загиблих воїнів-земляків, 1996, 1997 (іст.). Центр села, біля клубу. Поховано 126 воїнів 24-го стрілецького корпусу 226-ї, 221-ї стрілецьких дивізій, 248-ї окремої курсантської бригади 60-ї армії. Загинули 13 вересня 1943 під час визволення села Карабутове та Нехаївка від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 408-му ОМСБ.

Серед похованих – Хасанов Хатіф Хусаїнович (1916 – 43) – Герой Радянського Союзу (17.10.1943), командир кулеметної обслуги 248-ої окремої кулеметної бригади. Під час визволення с. Нехаївки він кулеметним вогнем знищив 34 німецьких солдата, відбив декілька атак. Тяжко поранений потрапив у полон. Після знущань був розстріляний нацистами.

У 1957 останки загиблих воїнів з сіл Карабутове та Нехаївки перенесені до братської могили, на якій у тому ж році на цегляному постаменті /2,0 м/ встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/. Біля підніжжя пам'ятника встановлено дошку з прізвищами 11 загиблих воїнів.

У 1997 праворуч від могили встановлено 2 металеві стели з прізвищами 221 воїна-земляка, які загинули на фронтах Другої світової війни.

У 1996 ліворуч від могили встановлено пам'ятний знак /1,0 x 0,5 м/ на честь О.Свідерського.

Свідерський Олександра Григоровича (10.06.1908, с. Карабутове – 17.04.1944, м. Бахчисарай) – Герой Радянського Союзу (16.05.1944, посмертно), майор.

Народився у сім'ї службовців. Закінчив сільську школу, працював секретарем Конотопського райкому профспілки радторгслужбовців. У Червоній Армії з 1928. У 1931 закінчив Кіровське кавалерійське училище, у 1932 – КУКС. На фронтах Великої Вітчизняної війни з 1941. Командир 867-го самохідного арт. полку (19-й танковий корпус, 4-й Укр. фронт). Відзначився у бою 11 квітня 1944 за м. Джанкой (Кримська обл.). Артилеристи підбили танк та бронепοїзд, знешкодили 4 зенітні установки, чим сприяли прориву радянських танків у місто. У боях на підступах до Севастополя у районі с. Углове був смертельно поранений. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Похований у братській могилі в м. Бахчисарай. Село Углове, де він загинув перейменовано у Свідерське. У м. Йошкар-Ола на залізничному вокзалі і на вулиці, що носить його ім'я, встановлені меморіальні дошки. В смт Параньга (тепер Республіка Марі, Російська Федерація) названа вулиця його ім'ям [1494].

452.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Північна частина кладовища, неподалік від сільського клубу.

Радянський воїн-розвідник 248-ї окремої курсантської бригади. Загинув 12 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Село визволено 13 вересня 1943 частинами 221-ї стрілецької дивізії, 24-го стрілецького корпусу та 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади. Прізвище загиблого невідоме.

У 1985 на могилі встановлено металевий обеліск /2,0 м/ з написом [1495].

Катерина Торяник

452.3. Пам'ятне місце зустрічі російських послів Бутурліна В. та Алферсва І. з українським народом, 1653, 1980 (іст.). На пагорбі околиці села, при в'їзді з боку м. Ромни.

У 1653 дипломатичні зносини між Військом Запорозьким і Російською державою значно активізувалися. Для проголошення акта прийняття Військом Запорозьким зверхності російського царя на Переяславську Раду були направлені послы В.Бутурлін та І.Алфер'єв. У 17 ст. с. Карабутове знаходилось на кордоні між Росією та Україною і було першим українським містечком на шляху послів.

22 грудня 1653 за 10 верств від містечка послів зустрів сина полковника І.Федоренка з сотнею козаків на конях і з прапором. У церкві Миколи Чудотворця був відслужений молебень.

23 грудня посольство залишило Карабутове і 31 грудня в'їхало в Переяслав, де відбулась відома Переяславська Рада, яка оформила акт переходу Війська Запорозького під протекторат Російської держави.

У 1979 на честь 325-річчя цієї зустрічі в с. Карабутове був закладений підмурок під пілон, у 1980 встановлено пілон /12 x 3,0 м/. У підмурок закладено капсулу з наказом нашадкам, які будуть відзначати 500- річчя цієї дати. На пілоні – напис [1496].

Катерина Торяник

453. КОЗАЦЬКЕ С., КОЗАЦЬКА СІЛЬРАДА

453.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). 5,0 км від села, праворуч від дороги Козацьке – Хижки, на околиці лісу.

Поховано 3-х воїнів 143-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1987 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,5 x 0,6 м/ з написом [1497].

Галина Хаба

453.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 336 воїнів 143-ї стрілецької дивізії. Загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 50 загиблих.

У 1953 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1979 проведено реконструкцію: на могилі споруджено стелу у вигляді паралелепіпеду /2,5 x 4,0 м/, на гранях якого – барельєфне зображення епізодів бою. За могилою півколом встановлено залізобетонну стелу /22 x 2,4 м/ з написом та зображенням ордена Перемоги. На стелі закріплено 20 чавунних дощок з прізвищами 496 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та прізвищами 20 воїнів-визволителів. Автори меморіалу – ск. О.Супрун, А.Білостоцький, арх. Ф.Клейн [1498].

Галина Хаба

453.3. Могила Дем'янка Я.Я., 1941 (іст.). За 2,0 км від села, по дорозі Конотоп – Новомутич.

Дем'янок Я.Я. – радянський льотчик. Загинув у вересні 1941 під час повітряного бою в районі с. Козацьке. Поховали його воїни 40-ї армії, які були в оточенні у цьому районі. На могилі було встановлено дерев'яний обеліск.

У 1987 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,45 x 0,6 м/ з написом на її чоловічому боці [1499].

Галина Хаба

453.4. Могила Євтушенко М.А., 1972 (іст.) Центральне кладовище.

Євтушенко Марія Андріївна (15.04.1916, с. Козацьке – 16.11.1972, там же) – Герой Соціалістичної Праці (23.06.1966).

По заклику П.Ангеліної у 1938 пішла на курси трактористів, закінчила їх і більше 30 років працювала у рідному колгоспі «Перемога» трактористкою. У 1943 – бригадир рілничої бригади, згодом – механізатор, помічник бригадира тракторної бригади.

За багаторічну і сумлінну працю, високі показники у виробництві сільськогосподарських культур присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1972 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,1 м/ з написом [1500].

Надія Гайдіна

453.5. Могила Кирилова І.В., 1943 (іст.). Центральне кладовище. Кирилов Іван Васильович (? – 06.09.1943, с. Козацьке) – капітан Червоної Армії. Загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників, коли село знаходилося у смузі бойових дій 143-ї стрілецької дивізії.

У 1987 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1990 стелою з мармурового дрібку /1,04 x 0,6 м/ з написом на постаменті /0,8 м/ [1501].

Галина Хаба

453.6. Пам'ятне місце базування партизанського загону «Смерть фашизму», 1941, 1967 (іст.). У лісі, за 4,0 км від села, по дорозі Козацьке – Новомутин, в урочищі Курдюмове.

Конотопський партизанський загін «Смерть фашизму» був сформований з активістів району у вересні 1941. Командир загону – В.Кочемазов, комісар – Ф.Канавець (пізніше – П.Петрикей). Спочатку загін налічував 8 чоловік і займався розвідкою німецького тилу, поширенням листівок та агітацією серед населення. 26 вересня 1941 загін увійшов до з'єднання С.Ковпака на правах Конотопської групи, що потім при з'єднанні виросла в Конотопський партизанський загін.

У 1967 на місці базування партизанського загону встановлено пам'ятний знак /1,2 м/ з 4 металевих труб з написом на постаменті /0,85 x 0,6 м/ [1502].

Галина Хаба

454. КОШАРИ С., КОШАРІВСЬКА СІЛЬРАДА

454.1. Воскресенська церква, 1795 (архіт.)

Мурована однобанна церква з дзвіницею стоїть на локальному підвищенні в рівнинній місцевості у центрі села. Займає острівне становище в глибині садибних ділянок, проглядаючись з вулиці через прозори в забудові. Внаслідок незначних розмірів та горизонтальної структури не відіграє помітної ролі в містобудівній композиції поселення, а є архітектурним акцентом у забудові.

Село Кошари виникло як слобода перед 1768 на землях, що належали колишньому гетьману України, генерал-фельдмаршалу графу Кирилу Розумовському. Церква збудована у 1795 його замовленням і коштом. Вона має незначні розміри, оскільки призначалася для невеликого села (близько 400 душ), у якому містився кінний завод К. Розумовського. Первісно церква була хрещатою, п'ятидільною, одноверхою, без дзвіниці. У 2-й пол. 19 ст. вона зазнала суттєвих перебудов: до західного рамена прибудовано муровану прямокутну в плані кількаярусну дзвіницю. Тоді ж було влаштовано нову баню, а фасади церкви отримали декор у стильових формах історизму з застосуванням неороманської аркатури. У 1930-х рр. горішні яруси дзвіниці зруйнували, а церкву закрили. За прямим призначенням її стали використовувати знову за часів німецької окупації 1942. Тоді ж на уцілілому мурованому четверику нижнього ярусу дзвіниці було надбудовано горішній невеликий дерев'яний четверик, увінчаний чотиригранним наметовим дахом. У повоєнну добу церква стояла закритою і не використовувалася.

Композиція церкви центрична, з симетричними рівноцінними фасадами. Всі ділянки плану прямокутні, причому рамена вужчі, ніж центральний четверик. Останній за допомогою перехідної конструкції, що включає трикутні пандативи та зрізану піраміду, несе значно вужчий світловий восьмигранник, завершений восьмигранним зімкнутим склепінням. Рамена поєднуються з центральним четвериком широкими півциркульними арками й перекриті коробовими склепіннями. У західному рамені були влаштовані хори по дерев'яній балці, що спиралася на дві пристінні колони (перекриття хорів утрачено). Нижній ярус дзвіниці має плоске перекриття по дерев'яних балках.

Пам'ятка має приземисті пропорції, простий і лапідарний декор фасадів: застосовано наріжні лопатки й пілястри, карнизи невеликого виносу, тягнуті наличники навколо аркових вікон.

Церква мурована з місцевої цегли доброго випалу формату 26 x 12 x 6,0 см. на вапняно-піщаному розчині ланцюговою системою, зовні й усередині потинькована й побілена. Нижній ярус дзвіниці муровано з іншої цегли, набагато гіршого замісу й випалу. Щипцеві й вальмові дахи по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Воскресенська церква у Кошарах, незважаючи на простоту свого вигляду й численні перебудови, має безсумнівну історико-архітектурну цінність як найдавніший храм, що зберігся на Конотопщині, і як пам'ятка масштабної будівничої діяльності родини Розумовських. Церкву поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 241-См. [1503].

Віктор Вечерський

454.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,5 км на північ від села, в урочищі Стінка. Займає мис лівого корінного берега р. Ромен.

У 1876 розкопувалось Т.Кибальчичем, у кін. 19 ст. обстежене В.Ляскоронським, у 1972 Ю.Моргуновим.

Городище займає майданчик підтрикутної форми розміром 185 x 150 м. З напільного боку вал знищений, частина його збереглася у південно-східній та північно-західній частинах. Висота валу – 1,0 м. За валом розташований сильно заплилий рів. Потужність культурного шару – 0,4 м. З городища походять фрагменти гончарного посуду 12 – 13 ст., точильні бруски, а також кераміка 17 ст. [1504].

Ірина Мовчан

454.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 8 воїнів 226-ї та 121-ї стрілецьких дивізій. Загинули 13 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 198-му МСБ.

Відомі прізвища всіх загиблих: рядові П.Блохін, Т.Соколов, М.Дідікін, П.Серебряков, О.Трубніков, О.Малишев, П.Мулеванов, сержант М.Трофимов.

У 1958 останки загиблих воїнів перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом на постаменті /2,5 м/.

У 1967 споруджено меморіал: з тильного боку пам'ятника встановлено залізобетонну стелу /15 x 2,5 м/, на якій закріплено 20 меморіальних дощок з прізвищами 553 воїнів-земляків і воїнів-визволителів села, які загинули на фронтах Другої світової війни [1505].

Григорій Мазій

Валентина Харченко

455. КРАСНЕ С., КРАСНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

455.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 18 воїнів 143-ї та 226-ї стрілецьких дивізій. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1962 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /3,0 м/.

У 1977 споруджено меморіал: за скульптурою воїна встановлено залізобетонний пілон /10,0 x 1,0 м/, на якому викарбовано орден Великої Вітчизняної війни. За пілоном споруджено півколом залізобетонну стелу /40 x 3,5 м/ з барельєфним зображенням епізодів бою та написом. На стелі закріплено 22 меморіальні дошки з прізвищами 189 загиблих воїнів-земляків сіл Красне, Лебедеве, Вишневе, Колядиха. Ліворуч – скульптура жінки /3,5 м/ біля схилоного прапора. Автор меморіалу – ск. Ф.Левковський [1506].

Іван Дюков

456. КРУПСЬКЕ С., ШПОТІВСЬКА СІЛЬРАДА

456.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Центр села, у сквері біля школи.

Поховано 10 воїнів 143-ї стрілецької дивізії. Загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: сержант І.Єсін, рядові К.Вахітов, С.Єгоров, А.Каландарев, П.Кульков, І.Міронов, П.Муліванов, М.Плотніков, Ш.Рахматулін, М.Федотов.

У 1957 останки загиблих воїнів перенесені до братської могили. У 1961 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з написом на цегляному постаменті /1,8 м/.

У 1969 праворуч від могили встановлено чорний мармуровий обеліск /6,6 м/ з прізвищами 125 загиблих воїнів-земляків [1507].

Віктор Пасікуп

457. ЛИСОГУБІВКА С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

457.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). Північно-східна частині кладовища. Воїн 5-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії. Загинув 4 вересня 1941 під час оборонних боїв за село. Прізвище загиблого невідоме.

У 1964 на могилі встановлено дерев'яний хрест, замінений у 1987 залізобетонною стелою /1,5 x 0,6 м/ з написом на постаменті /1,0 м/ [1508].

Лариса Доценко

457.2. Поселення, епоха неоліту (археол.). Урочище Грудок. У заплаві лівого берега р. Сейм, на правому березі р. Єзуч, за 1,0 км вверх за течією від впадіння її до р. Сейм. Займає підвищення в заплаві. Виявлене та досліджене В.Непріною у 1971 – 74.

Досліджено ділянку площею 648 кв. м. Поселення існувало довгий час та має складну стратиграфію. Чітко виділені 2 культурних шари – вуглистий чорний пісок, що розташований під шаром сучасного ґрунту та сіро-зелений суглинок під шаром вуглистої піску. У верхньому шарі, що відноситься до культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки, виявлені уламки горщиків з глини з домішками піску, прикрашені переважно ямковим візерунком з «перлинами» під вінчиком, гофрованими краями з заглаженою поверхнею. Разом з ямковою керамікою знайдені фрагменти шоломоподібної кришки від горщика трипільської культури з заглибленим криволінійним візерунком та гостроконечний ніж на великій пластинці з ретушшю. З кременя – великі скребки, обушкові ножі, відщепи, пластинки, жолобчасті долота, клини, скребла. Верхній шар датується сер. – 2-ю пол. 4 тис. до н.е. Нижній шар містив залишки підлог жител, культові споруди з похованнями та скупченнями білого попелу, що відносяться до раннього та розвинутого неоліту, культура якого отримала назву лисогубівської за місцезнаходженням поблизу села Лисогубівка.

Три житла займали південно-західну частину поселення. Відрізнялися глинобитними підлогами чотирикутної форми з вогнищами посередині або по кутах з виходами у бік річки, площею 54, 30, 20 кв. м. Поблизу жител знаходилися відкриті вогнища та місця господарської діяльності. Між культовими спорудами та житлами широка смуга

потужністю від 0,1 до 0,4 м відкладень білого попелу від спалених розкладених стулок черепашок, м'якоть яких використовувалася в їжу. Культові споруди – три грушоподібні за формою ями глибиною 0,4 м, що заповнені попелом, над одною з них було перекриття, що спиралося на три стовпи. Поблизу неї – дитяче поховання та поховання дорослого, якого було недбало кинуте в могилу. Тут же курганоподібне скупчення попелу, висотою 0,9 м і 552 предмети з кременя: нуклеуси, відщепи, пластинки, ножі з пластин з виділеними ретушшю руків'ями, різці з плоскими схилами, пластинки з зубчиками, вкладиш з підтісуванням з брошка, велика трапеція, трикутники, сокири транше, округлі та кінцеві скребки з відщепів. З кварциту – ступки та зернотерки ромбоподібної та трапецієподібної форми, пести-розтиральники, скребло, сокира, різець, скобель, кувадро. З рогу та кістки – мотика, три наконечника копалок, 2 тесла, втулки, проколка, кістки з нарізками. Кераміка чотирьох технологічних груп. В глину домішувався пісок, кривавик, пташине пір'я, рослинні волокна, зрідка товчені черепашки. Форма горщиків – прості з розложистими конусоподібними денцями. Прикрашені гребінкою, ямками, прогладжено-лінійним візерунком, наколами, «перлини» розташовуються під вінчиками з смугами орнаменту, що спускаються до донець. Знахідки кісток відносяться до свійських (бик, собака) та диких (кінь, олень благородний, тур, лось, козуля, ведмідь, кабан, бобер, вовк, видра, заєць, черепаха) тварин. Є кістки риб, численні черепашки сухопутні та річкові. Жителі поселення займалися мисливством, рибальством, збиральництвом, почали освоєння землеробства та тваринництва. Культура лисогубівського поселення своїм походженням пов'язана з культурами сурсько-дніпровською, приазовською та буго-дністровською культурами доби неоліту півдня України. На поселенні ще є ділянки придатні для дослідження. Матеріали досліджень зберігаються в ІА НАН України [1509].

Валентина Непріна

457.3. Поселення, епоха неоліту (археол.). На підвищенні між старим та новим руслом р. Єзуч, за 0,5 м від села по дорозі до с. Озаричі, урочище Острів.

Відкрите Б.Філіпченко, досліджене В.Непріною у 1971.

Культурний шар частково розораний, зберігся тільки в нижній частині. З поселення походять матеріали аналогічні знахідками з поселення в урочищі «Грудок» [1510].

Валентина Непріна

458. МАЛИЙ САМБІР С., МАЛОСАМБІРСЬКА СІЛЬРАДА

458.1. Курганний могильник (археол.). На південний захід від південної околиці села, на захід від МТФ № 2.

Виявлений та обстежений І.Лисим, у 1986 обстежений В.Приймаком та О.Сухобоковим.

Складається з 6 курганів, розташованих нерегулярно у напрямку захід – схід на відстані від 1,0 до 3,0 км від ферми № 2. Кургани мають округлу, напівсферичну форму діаметром 30 – 40 м та висотою від 1,5 до 2,0 м, інколи 2,3 – 2,5 м. Найбільш західний курган, розташований безпосередньо біля межової лінії з Бахмацьким районом Чернігівської області, має висоту 3,8 м та діаметр – 40 м. Курган наполовину задернований, інші розорюються [1511].

Віктор Приймак

458.2. Меморіальний комплекс: Братські могили червоногвардійців, 1919; учасників громадянської війни, 1918; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). Центрі села, біля школи.

У першій братській могилі поховані 12 червоногвардійців та голова сільради О.Оселедець, розстріляні денікінцями у 1919; у другій – більшовицький агітатор Д.Костенко та голова сільради В.Тодор, які загинули у 1918 під час боротьби за встановлення радянської влади.

У третій братській могилі поховано 34-х воїнів 143-ї стрілецької дивізії та 4-ї і 7-ї гвардійських повітрянодесантних полків. Загинули 13 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 12 загиблих.

У 1960 останки загиблих воїнів з різних місць перепоховані у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено скульптуру воїна.

У 1967 останки червоногвардійців були перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено обеліск. Поруч з могилою споруджено стелу з прізвищами загиблих воїнів-земляків.

У 1978 проведено реконструкцію меморіального комплексу. Замість обеліску на могилах учасників громадянської війни встановлені надгробні плити з прізвищами загиблих. У центрі встановлено пілон /7,0 x 1,5 м/ з горельєфом ордена Перемоги. За братською могилою встановлено стелу /30 x 3,0 м/. На ній закріплено 25 меморіальних дощок з прізвищами 237 воїнів-земляків і воїнів-визволителів, які загинули на фронтах Другої світової війни, та мирних жителів, загиблих під час окупації села 1941 – 43. Поруч стели – барельєфне зображення воїна і дошка з написом [1512].

Григорій Мазій

458.3. Покрова Богородиці церква, 1883 (архит.). Дерев'яна церква міститься в центрі села на пагорбі над долиною р. Недри (правий доплив р. Ромен). Первісно була головною містобудівною домінантою села.

Малий Самбір заснував князь Ієремія Вишневецький у 1-й пол. 17 ст. Перші документальні згадки про Покровську дерев'яну церкву датуються сер. 18 ст. Теперішню церкву спорудили 1883 на місці попередньої. Вона була хрещатою в плані, дев'ятидільною, однобанною, з дзвіницею над західним притвором. Усі зруби прямокутні в плані. Церква досить велика – довжина її становить 28 м, підбаний квадрат – 8,0 x 8,0 м. У 1943 були зруйновані церковна баня, верхні яруси дзвіниці, північне рамено та приміщення у північно-західному міжраменні. Споруда збереглася тільки тому, що у повоєнні роки була пристосована під сільський клуб і бібліотеку. Після цих перебудов церква втратила домінантну композиційну роль і виглядає як будівля цивільного призначення.

Складена з соснового бруса на цегляному підмурку. Архітектура витримана у формах «єпархіального стилю» в межах історизму 2-ї пол. 19 ст., проте в дуже строгих і раціоналістичних формах. У формуванні образу будівлі значну роль відігравали своєрідні ганки-лоджії на бічних фасадах. Первісно вікна були прямокутними, дуже видовжених пропорцій. Теперішні вікна значно нижчі, облямовані простою дощатою лиштвою. Зовні всі зруби ошальовані – у підвіконній частині верикально з нащільниками, решта фасаду – горизонтально в стик, з наріжниками. Щипцеві й вальмові дахи по дерев'яних кроквах укриті шифером.

В інтер'єрі первісний декор не зберігся. У західному притворі уцілили сходи, що вели на горішні яруси дзвіниці. Усі перекриття плоскі, по дерев'яних балках.

На схід від церкви край шляху стоїть будинок церковнопарафіяльної школи, збудований 1911.

Церкву поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 242-См [1513].

Віктор Вечерський

458.4. Поселення епохи неоліту (археол.). На підвищенні над старицею, в заплаві правого берега р. Сейм, в урочищі Сеймиця.

Відкрите Б.Філіпенком.

З поселення походять клиноподібний нуклеус, пластинка, секторальний скребок, з круговою ретушшю та підтісуванням з брющка, уламок зернотерки з каварциту, з кістки – лощило з ребра тварини.

Кераміка трьох технологічних груп: товстостінна з рослинними домішками в глині та рівно вигладженими поверхнями, орнаментована стрічками наколів; товстостінна з домішками піску, кривавика та рослинності, орнаментована лініями відступаючого гостроконечника чи гребінкою, нанесеною з протягуванням по глині, іноді без орнаменту; тонкостінна з домішками піску, кривавика та рослинності, іноді з розчісуванням на обох поверхнях, прикрашена багатозубчастою гребінкою, ялинкою або метопами з ямок, чередуванням рядів ямок та гребінок. Зустрінуті також фрагменти стінок горщиків сосницької культури епохи бронзи [1514].

459. МЕЛЬНЯ С., МЕЛЬНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

459.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 7 воїнів 132-ї стрілецької дивізії. Загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та при форсуванні р. Сейм. Прізвища загиблих воїнів невідомі.

У 1958 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1980 проведено реконструкцію: за скульптурою воїна встановлено залізобетонний пілон /10 м/, на якому викарбоване горельєфне зображення ордена Перемоги. Перед пілоном встановлено залізобетонну стелу /3,0 x 4,0 м/ з зображенням 4-х воїнів, які ідуть в атаку. З обох боків пілону споруджено 2 стели /12 x 3,0 м/, на яких закріплено 24 меморіальних дошки з прізвищами 205 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, мирних жителів та активістів села, розстріляних окупантами у 1942 [1515].

Шаміль Акичев

460. НОВОМУТИН С., КОЗАЦЬКА СІЛЬРАДА

460.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 149 воїнів 132-ї та 280-ї стрілецьких дивізій. Загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та при форсуванні р. Сейм. Відомі прізвища 105 загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному потинькованому постаменті /4,0 м/ – мармурова дошка з написом.

У 1975 праворуч від могили встановлено 2 металеві стели /1,3 x 0,75 м/ з прізвищами 33-х воїнів-визволителів. Між ними – залізобетонний пілон /7,0 x 0,7 м/ з написом, встановлений на честь загиблих воїнів-земляків. Автори меморіалу – ск. О.Супрун, А.Білоостоцький, архіт. А.Клейн [1516].

Галина Хаба

461. ОЗАРІЧІ С., ПРИСЕЙМІВСЬКА СІЛЬРАДА

461.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 2000 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 147 мешканців села.

У 2000 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено бетонні стели у вигляді літери «П». На стелах закріплено 13 чавунних дощок з прізвищами воїнів. На центральній стелі – напис [1517].

Катерина Торяшик

461.2. Поселення багатощарове (археол.). Урочище Лутимини Грудки.

Відкрите С.Беляєвою при розкопках давньоруського поселення на площі 1,0 га.

Матеріали неоліту відносяться до розвиненого типу ямково-гребінчастої культури: кремeneві відщепи, клиноподібний нуклеус, скобель, два мініатюрних різця, жолобчасте тесло, пластинчастий гостроконечний ніж; кераміка має в тісті домішки піску, прикрашена зонами округлих або ромбічних ямок, гребінчастими відтисками між зонами. Культурний шар епохи неоліту сильно зруйнований давньоруським поселенням, що майже повністю розкопане [1518].

Валентина Непріна

462. ПЕКАРІ С., ПЕКАРІВСЬКА СІЛЬРАДА

462.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 193-х воїнів 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади 121-ї Рильсько-Київської стрілецької дивізії та 524-го стрілецького полку 112-ї стрілецької дивізії, 248-ї окремої курсантської танкової бригади. Загинули 11 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 119 загиблих.

У 1954 останки загиблих з сіл Пекарі та Юрівка перенесені до братської могили. У 1956 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру Скорботної матері /1,3 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /1,5 м/.

У 1981 біля могили встановлено три чавунні плити /2,6 x 1,2 м/ з прізвищами 69 воїнів-визволителів [1519].

Іван Дюков

463. ПОЛТАВКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

463.1. Поселення розвинуте середньовіччя (археол.). 2,0 км на північний захід від села. На лівому березі струмка, що впадає в р. Торговицю.

Виявлене І.Лисим, обстежене Ю.Моргуновим у 1978.

Розміри поселення 100 x 100 м, висота над рівнем заплави становить 0,5 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. З поселення походять фрагменти посуду 12 – 13 ст.

Матеріали обстеження зберігаються у фондах Конотопського краєзнавчого музею [1520].

Ірина Мовчан

464. ПОПІВКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА

464.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Околиця села, за 10 км від залізничного переїзду «642 км».

Поховано 3-х радянських воїнів. Загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників, коли село перебувало у смузі бойових дій 132-ї стрілецької дивізії. Прізвища загиблих невідомі.

У 1973 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1985 стелою з мармурового дрібку /1,2 x 0,6 м/ з написом на її чоловому боці [1521].

Любов Костирко

464.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських активістів, 1918 – 19, жертв нацизму, 1941 – 43; Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 2005 (іст.). Центр села, біля школи.

У першій братській могилі поховані перший комісар села І.Супрун та секретар партячейки П.Грандель. Загинули під час класової боротьби у 1918 – 19 рр. У цій же могилі поховані 34 мешканця села, розстріляні нацистами в роки окупації 1941 – 43 рр.

У другій братській могилі поховані 125 воїнів 132-ї стрілецької дивізії 498-го стрілецького полку. Загинули 6 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у центр села. Поміж могил встановлено бетонну скульптуру жінки з суворовцем /2,5 м/. На цегляному постаменті /3,5 м/ закріплено меморіальну дошку з написом, на могилах покладено залізобетонні надгробні плити /2,0 x 1,5 м/ з написами.

У 2001 на постаменті закріплено меморіальну дошку на честь М.Гуденка

Гуденко Михайло Олександрович [19.09.1914, с. Попівка – 18.02.1940, с. Червоноозерне, Приозерський р-н. Санкт-Петербурзька обл. (нині Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (7.04.1940, посмертно), лейтенант.

Народився у селянській родині. У 1933 закінчив Тиницьку агрошколу (Чернігівська обл.), працював агрономом. У Червоній Армії з 1935. Закінчив Харківське артилерійське училище у 1937. Учасник бойових дій у Західній Білорусії.

Учасник радянсько-фінляндської війни 1939 – 40 рр. Командир взводу ПТО 49-го стрілецького полку (50-ї стрілецької дивізії, 13-ї армії, Північно-західний фронт). У ніч на 18 лютого 1940 знаходився зі своїм підрозділом в бойовій охороні. Під натиском переважаючих сил противника стрілецький підрозділ відійшов. Артилеристи прийняли нерівний бій. Командира було тяжко поранено, але він залишився у строю. Коли

закінчилися снаряди, вступив у рукопашний бій. Загинув у цьому бою. Нагороджений орденом Леніна.

У 2005 відкрито меморіал: по обидва боки від пам'ятника встановлено бетонні стели /праворуч – 15 x 1,05 м, ліворуч – 19 x 1,05 м/, на яких закріплено 36 меморіальних плит з прізвищами 753 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [1522].

Алла Дубина

464.3. Могила Сотова Д.Т., 1943 (іст.). Вул. Широка. Горохівське кладовище.

Сотов Дмитро Трохимович (1886 – 24.11.1943, с. Попівка) – старший лейтенант.

Під час Другої світової війни із-за хвороби не пішов на фронт. Служив на військовому аеродромі в Конотопі, мешкав у с. Попівка, що поруч з аеродромом. У вересні 1943 брав участь у визволенні Конотопа частинами 280-ї стрілецької дивізії. Помер у лікарні.

У 1985 на могилі встановлено обеліск з металевих труб /2,2 м/ з написом [1523].

Алла Дубина

465. ПРИЛУЖЖЯ С., ХИЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА

465.1. Могила Приходька Т.М., 1919 (іст.). Центр села.

Приходько Тихон Максимович (1899 – 1919) – активний учасник встановлення радянської влади у Присеймських селах.

У 1919, коли Конотопщину окупували денікінці, почались розправи над радянськими активістами. Тихона Приходька заарештували, а згодом закатували.

Він був похований на кладовищі. У 1968 останки загиблого перенесено у центр села. У тому ж році на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1987 залізобетонною стелою /1,8 x 0,8 м/ з написом на чоловому боці [1524].

Валентина Здоровцова

466. ПРИСЕЙМ'Я С., ПРИСЕЙМІВСЬКА СІЛЬРАДА

466.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 37 воїнів 132-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села у вересні 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: мол. сержант П.Будяков, рядові М.Садров, В.Аржанніков, сержант Л.Алексеев, сержант М.Платонов.

У 1958 останки загиблих воїнів перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /3,3 м/.

У 1991 праворуч від могили на бетонній основі встановлено 4 меморіальних дошки з прізвищами 31 воїна-земляка, які загинули на фронтах Другої світової війни [1525].

Шаміль Акичев

467. САЛТИКОВЕ С., САЛТИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

467.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 27 воїнів 143-ї, 226-ї стрілецьких дивізій та 416-го, 365-го, 524-го стрілецьких полків. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 7 вересня 1943 і померли від ран в евакошпиталі, розташованому у с. Раки. Відомі прізвища 9 загиблих: І.Деркаченко, К.Куранов, Я.Меренюк, М.Цупило, О.Савін, М.Давидкін, М.Липатов, В.Олійников, І.Осокін.

У 1958 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/. На цегляному потинькованому постаменті /2,3 м/ закріплено дошку з написом і прізвищами 9 воїнів.

У 1975 споруджено меморіал. За скульптурою півколом встановлено дві бетонні стели /11,5 x 3,0 м/. На них закріплено 8 меморіальних дошок з прізвищами 242 загиблих воїнів-земляків та місцевих жителів, розстріляних нацистами під час окупації 1941 – 43 рр. По центру стели – мармурова плита з написом [1526].

Іван Болявицук

467.2. Петра і Павла Св. церква, 1882 (архіт.). Дерев'яна церква міститься в центрі села, виходячи західним фасадом на головну вулицю. Первісно була архітектурною домінантою села, зараз її низенький об'єм не виділяється серед забудови.

Збудована 1882 з колод на кам'яному бутовому підмурку, цокольна частина якого зовні облицьована цеглою. Церква тридільна, глибинно-вісьової композиційної структури. Первісно була одноверхою. У композиції домінував широкий восьмерик центрального зрубу, увінчаний світловим верхом. До восьмерика зі сходу прилягає вузький гранчастий вівтар, а з заходу – дуже видовжений бабінець. У 1920-х рр. верх церкви розібрали, перетворивши її на сільський клуб. У 1950-х – до центрального восьмерика з півночі прибудували великий прямокутний у плані тамбур.

Пам'ятка належить до церков так званого епархіального стилю 80-х рр. 19 ст. у річищі панівного на той час стильового напрямку історизму. Відзначається раціоналістичністю архітектури. Декор зведено до мінімуму. Основними декоративними елементами фасадів є дощата віконна лиштва зі своєрідними сандриками, дощаті наріжники, що імітують пілястри, а також рисунок шалівки: підвіконна частина ошальована вертикально з широкими нащільниками, решта фасадних площин – горизонтально в стик. На західному фасаді зберігся двоколонний ганок з трикутним фронтоном і чоловими дошками, прикрашеними наскрізним різьбленням.

Зараз будівля в інтер'єрі потинькована й побілена, перекриття плоскі, по дерев'яних балках, дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті шифером.

Церкву поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 243-См [1527].

Віктор Вечерський

468. САХНИ С., САХНІВСЬКА СІЛЬРАДА

468.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Центр села, біля торгового комплексу.

Поховано 110 воїнів 143-ї та 280-ї стрілецьких дивізій. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943. Відомі прізвища усіх загиблих.

У 1957 останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ з написом на цегляному потинькованому постаменті /4,0 м/.

У 1970 праворуч від пам'ятника встановлено 2 бетонні стели /5,0 x 2,4 м/ з прізвищами 141 загиблого воїна-земляка та 25 мирних жителів села, розстріляних нацистами у роки окупації села 1941 – 43 рр. Тут же встановлено обеліск Слави /10,0 x 1,2 м/. На обеліску і стелах – написи. Автори меморіалу – ск. В.Мухіна, Сахненко [1528].

Катерина Торяник

469. СІМ'ЯНІВКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

469.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 107 радянських воїнів з підрозділів 40-ї армії, які загинули на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село. та воїни 487-го стрілецького полку 143-ї стрілецької дивізії; 985-го стрілецького полку, 730-го артополку і 348-ї окр. розвідроти 226-ї мотострілецької дивізії, які загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році було встановлено скульптуру воїна. На бокових плитах викарбувані прізвища визволителів.

У 1977 проведено реконструкцію. Скульптуру воїна знято. За могилою встановлено бетонну стелу /40 x 3,5 м/, на якій закріплено 25 меморіальних дощок з прізвищами 214 загиблих воїнів-земляків. Ліворуч стели – залізобетонна скульптура жінки /2,5 м/ на

цегляному потинькованому постаменті, праворуч – дати «1941 – 1945». У центрі встановлено бетонний пілон /10 м/. Автор меморіалу – ск. М.Шаповал [1529].

Іван Дюков

469.2. Могила Курсова М.І., 1982 (іст.). Центральне кладовище.

Курсов Микола Іванович (3.08.1955, с. Сім'янівка – 25.07.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1962 – 70 рр. навчався у Дубов'язівській середній школі, 1970 – 71 рр. – СПТУ 33, 1971 – 72 рр. – Роменському сільськогосподарському технікумі. У 1977 призваний до лав Радянської Армії. Після закінчення строкової служби залишився в армії понадстроково. Служив в Афганістані з березня 1982 по серпень 1982, в/ч. п/п. 93992.

Старшина роти. Виявив особисту мужність під час артобстрілу противника, вміло взявши на себе вогонь зумів вивести групу з-під обстрілу. У цьому бою загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1982 Курсов нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено мармурову стелу /2,2 x 0,2 м/ з написом [1530].

Тамара Марусиченко

470. СОСНІВКА С., СОСНІВСЬКА СІЛЬРАДА

470.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховані учасники громадянської війни: секретар Соснівського комітету РСДРП (б) Г.Семенко. та член цього комітету Ф.Бондар.

У с. Соснівка була опорна партійна організація для сусідніх сіл. У березні 1918 Конотопщину окупували австро-німецькі війська. Г.Семенко та Ф.Бондарь були залишені для підпільної роботи. За доносом зрадника їх заарештували і після катувань розстріляли на околиці села.

У 1967 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено цегляний потинькований обеліск /3,0 м/ з написом на постаменті /1,3 м/ [1531].

Іван Антопенко

470.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків та Бондаря І.К., 1978 (іст.). Центр села, у сквері.

Поховано 341-го воїна 280-ї стрілецької дивізії, 4-го та 7-го повітрянодесантних стрілецьких полків 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 9 вересня 1943 та померли від ран у дислокованому тут ХППШ № 12458. Відомі прізвища 156 загиблих.

У 1958 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом та прізвищами воїнів-визволителів на цегляному постаменті /3,45 м/.

У 1978 праворуч від могили встановлено бетонну стелу /9,0 x 2,2 м/, на якій закріплено 24 чавунні дошки з прізвищами 352 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та 26 мирних жителів села, страчених нацистами під час окупації 1941 – 43.

У тому ж році поряд з братською могилою встановлено залізобетонний обеліск /15,0 м/ на честь Бондаря Івана Калістратовича (29.12.1914, с. Соснівка – 16.04.1944, м. Севастополь) – Героя Радянського Союзу (23.05.1945, посмертно), підполковника.

Після закінчення Київського артилерійського училища брав участь у боях з білофінами. З першого дня війни – на фронті (87 СД, 2 гв. А, 4 Укр. фронт). Командир артдивізіону. Брав участь у боях під Сталінградом. Був смертельно поранений і помер 16 квітня 1944 у боях за Севастополь. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора. Похований у братській могилі на Турецькому валу (АР Крим). Автори меморіалу – ск. В.Мухіна, архіт. А.Клейн та Б.Клейн [1532].

470.3. Поле Конотопської битви, 1659, 2005 (іст.). Між селами Шевченкове, Соснівка, урочищем Саранівка та городищем Пуста Торговиця. Займає лівий та правий береги річки Куколка в місці впадіння в неї із заходу струмка. До місця ведення бойових дій відносяться територія села Шевченкове, місця переправи через р. Куколка, що локалізуються на території сіл Соснівка та Шевченкове. Ділянка лівого берега р. Куколка між с. Соснівка, урочищем Саранівка та городищем Пуста Торговиця, де відбувалася фінальна частина битви.

Сучасну назву прибрало з 2-ї пол. 90-х рр. 20 ст. Раніше іменувалося полем Соснівської битви.

Після смерті гетьмана Б.Хмельницького посилювалися спроби Москви ліквідувати незалежність України, розгорнувся наступ на права і вільності українського народу. Ситуація в Україні ускладнювалась ще й тим, що супроти Виговського утворилася досить сильна опозиція на чолі з полтавським полковником М.Пушкарем, запорізьким кошовим Я.Барабашем, іншими промосковськи налаштованими лідерами, що привело до військового протистояння й, зрештою, до братовбивчої громадянської війни. Загроза державності, суверенітету і автономії України спонукала І.Виговського укласти у вересні 1658 Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, якою передбачалося утворення федеративного союзу Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (України). Це привело до війни Москви з Україною. Ранньою весною 1659 на Україну посунула величезна армія під командуванням князів О.Трубецького, Г.Ромадановського, С.Пожарського. Шлях в Україну їй перетинав ніжинський полковник Г.Гуляницький, який зі своїм Чернігівським, а за деякими даними ще й Прилуцьким чи то Переяславським полками отаборився в Конотопі. Це місто мужньо обороняли 4 тис. (за іншими даними 5 тис.) козаків і місцеві жителі.

Зібравши досить значне козацьке військо, до лав якого влилися загопи найманців (називаються 15 тис. поляків, сербів, волохів, поляків, німців), а також приєдналася татарська орда (40 тис.) на чолі з ханом Махмет-Гіреєм, гетьман І.Виговський вирушив на виручку обложеного Конотопа. 24 червня 1659 біля с. Шаповалівка він вщент розбив висланий в розвідку досить великий російський загін.

Для вирішального бою І.Виговський обрав місцевість, якою протікала р. Куколка, біля с. Соснівка (в працях дореволюційних і сучасних істориків р. Куколка помилково називається Соснівкою, але на цю недоречність вказав ще О.Лазаревський). Сюди І.Виговський мав намір заманити російське військо від розташованого за 15 верст Конотопа. 27 червня (за іншими джерелами 29) І.Виговський з загоном козаків і найманців рушив до Конотопа, викликав цим переполюх і умисно став відступати. Побачивши нечисленність українського загону, Г.Ромадановський, С.Пожарський, С.Львов, залишивши меншу частину армії під Конотопом, погналися за козаками, знехтувавши попередженнями, що на них в засідці чекає велике військо. 28 червня (за іншими даними 30) російська армія переправилась мостом через р. Куколку поблизу Соснівки і вступила в бій з залишеною тут І.Виговським половиною козацького війська на чолі з С.Гуляницьким – братом обложеного в Конотопі ніжинського полковника. Залишені в засідці козаки спорудили укріплений табір із возів, що зупинило лави кіннотників, а на додачу зруйнували гать. Тим часом І.Виговський зі своїм загоном, що заманив ворога, переправився через р. Куколку біля с. Попівка, наблизився до російських позицій під прикриттям так званого «спірного гребеня» – валу, насипаного в 1-й пол. 17 ст. на кордоні Росії з Польщею по лінії Путивльського рубежу, і вдарив у тил правого крила російської армії в районі нинішнього с. Шаповалівка. Потужного тилового удару завдали російському війську також ординці, задалегідь відправлені І.Виговським у засідку в урочище Пуста Торговиця (район нинішнього с. Саранівка). Затоплена багниста місцевість по берегах Куколки перетворилася на справжнє болото, що поставило важку російську кінноту і артилерію у надзвичайно скрутне становище. Татари знищили навіть 5 тис. бранців. Потрапили до полону і князі С.Пожарський (був страчений), С.Львов, двоє

Бутурліних, Ляпунов та інші воєначальники. Перебіг битви тут подано переважно за описом О.Лазаревського, який будучи уродженцем тієї місцевості сховався за поле бою уздовж і впоперек. Пізно ввечері в день розгрому О.Трубецький почав відводити військо з-під Конотопа. Скориставшись цим, по ньому вдарив з міста Г.Гуляницький, захопив частину артилерії, обозу, знищив чимало вояків. І.Виговський з козацьким загоном також підоспів до Конотопа. У с. Козацьке відбувся жорстокий бій між відступаючими військами О.Трубецького і переслідуючим їх загоном І.Виговського. Російське військо з боями відступило до Путивля. Внаслідок усіх цих обставин битва перетворилася на справжнє побоїще, у якому за короткий час полягло більше 4 тис. добірного російського війська. Втрати української армії становили 4 тис., ординців – 6 тис.

Конотопська (Соснівська) битва – одна з найгучніших подій у військовій історії України 17 ст.

У 2005 на честь загиблих воїнів у Конотопській битві на полі встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест /4,3 м/ [1533].

Лада Стухіна

471. ТАРАНЬКЕ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

471.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Південна околиця села, у лісі біля дач, за 300 м праворуч від центральної дороги.

Поховано 45 радянських воїнів – службовців штабу 3-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії, які загинули 4 – 5 вересня 1941 під час бою за село та переправу через р. Сейм. Прізвища загиблих невідомі.

У 1970 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1987 залізобетонною стелою /1,5 x 0,6 м/ з написом на постаменті /1,0 м/ [1534].

Шаміль Акичев

Лариса Доценко

471.2. Братські могили радянських воїнів, 1941 (іст.). Південна околиця села, у лісі, біля дач, ліворуч від дороги.

У двох братських могилах поховано 8 радянських воїнів 5-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час бою за село і переправу через р. Сейм. Прізвища загиблих невідомі.

У 1964 останки загиблих воїнів перенесені до братських могил, між могилами встановлено металевий обеліск, замінений у 1987 залізобетонною стелою /1,5 x 0,6 м/ з написом на постаменті /1,0 м/ [1535].

Шаміль Акичев

Лариса Доценко

471.3. Братські могили радянських воїнів, 1941 (іст.). Північна околиця села, на території приватної садиби В.Олексенка, ліворуч від дороги. Вул. Сеймівська.

У двох братських могилах поховано 30 радянських воїнів 5-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941. Прізвища загиблих невідомі.

У 1964 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені до братських могил. У 1970 між могилами встановлено металевий обеліск, замінений у 1987 гранітною стелою /1,5 x 0,6 м/ з написом на постаменті /1,0 м/ [1536].

Шаміль Акичев

Лариса Доценко

471.4. Могила Прийменка І., 1941 (іст.). Кладовище, праворуч від дороги.

Прийменко Іван – рядовий, воїн 5-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу, який загинув у вересні 1941 під час оборонних боїв за село.

У 1965 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1987 залізобетонною стелою /1,5 x 0,6 м/ з написом на постаменті /0,8 м/ [1537].

Шаміль Акичев

Лариса Доценко

471.5. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На лузі, за 1,5 км від села Таранське. За 100 м від р. Сейм, ліворуч від причалу.

Похований воїн 5-ї повітрянодесантної бригади 40-ї армії, який загнув у вересні 1941 під час бою за переправу через р. Сейм. Прізвище загиблого невідоме.

У 1970 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1987 залізобетонною стелою /2,0 x 0,9 м/ з написом на постаменті /0,5 м/ [1538].

Шаміль Акічев

Лариса /Доценко

471.6. Одиночні могили радянських воїнів, 1941 (іст.). У лісі, на північній околиці села.

У двох одиночних могилах поховані воїни 5-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село. Прізвища загиблих невідомі.

У 1970 на могилах встановлені металеві обеліски, замінені у 1987 залізобетонними стелами /1,5 x 0,6 м/ з написом на постаменті /0,8 м/ [1539].

Шаміль Акічев

Лариса /Доценко

471.7. Поселення багатощарове (археол.). На піщаному підвищенні над озером Рибним в заплаві правого берега р. Сейм.

Виявлене Б.Філіппенком у 1966.

Знахідки походять з культурного шару, зруйнованого бульдозером при нівелюванні поверхні пляжу. Кременеві вироби: висока трапеція, округлі скребки з відщепів та кінцеві на пластинках, пластинки та їх перетини, два мініатюрних віджимника, різець-скребок, обушків ніж, ножі з пластинок з ретушшю та з відщепів, листоподібні та трикутні наконечники стріл. Кераміка виготовлена з глини з домішками піску, орнаментована ямковим, ямково-гребінчастим та накольчастим орнаментом. Крім того з поселення походять матеріали раннього залізного віку, епохи бронзи та Київської Русі. Поселення не розкопувалося [1540].

Валентина Непріна

472. ТЕРНІВКА С., ТЕРНІВСЬКА СІЛЬРАДА

472.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Обревки Х.К., 1918; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.).

Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 12 воїнів 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади, які загинули 7 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,3 м/.

У 1977 ліворуч від могили встановлено цегляну потиньковану стелу /12 x 2,2 м/, на якій закріплено 15 меморіальних дощок з прізвищами 218 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, 12 воїнів-визволителів села та 30 земляків, які загинули в роки окупації.

У 1987 зі старого кладовища на меморіал перенесено останки комісара партизанського загону, колишнього балтійського матроса Обревки Хоми Кузьмича, який був направлений із Петрограда в Україну для допомоги у встановленні радянської влади і загинув під час військової сутички. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну стелу /1,7 x 0,8 м/ з написом [1541].

Борис Фролов

473. ТИМОФІЇВКА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА

473.1. Курганний могильник (археол.). 0,9 км на захід від західної околиці села, за 007 км на схід від траси Суми – Конотоп, в полі.

Виявлений О.Коротею та Є.Осадчим у 2009.

Складається з 2 насипів. Діаметр кургану-1 становить 35 м, висота – 2,0 м; діаметр кургану-2 становить 30 м, висота – 1,3 м. Відстань між курганами – 0,04 км. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1542].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

474. ХИЖКИ С., ХИЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА

474.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1942, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 168 воїнів 226-ї та 143-ї стрілецьких дивізій, які загинули 5 вересня 1943 у боях за визволення сіл Хижки та Прилужжя від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих. У цій же могилі похований партизан І.Петров із з'єднання С.Ковпака, який загинув у 1942.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному постаменті /4,5 м/ закріплено три мармурові плити з написом і прізвищами загиблих. Автори пам'ятника – ск. Я.Рик, архіт. Б.Клейн [1543].

Галина Хаба

474.2. Городище, ранній залізний вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол). 2,5 км на північний схід від села. Займає горб дюнного походження на болоті між рукавами річок Клевень та Сейм. Виявлене та обстежене Д.Березовцем у 1947.

Укріплення городища складаються з прокладеного біля підніжжя рову, що заповнюється водою під час повеней. Рів в північно-західній частині має перерив для проходу на майданчик. Дані про розміри та культурний шар відсутні. З городища походять фрагменти кераміки раннього залізного віку, роменського та давньоруського часу.

Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України [1544].

Олег Сухобоков

474.3. Поселення – I, раннє середньовіччя (археол). 2,0 км на південь від південної околиці села, мис, утворений пересіченням краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм і долини безіменного струмка.

Виявлене у 1990 Р.Терпиловським та А.Обломським.

Розміри Поселення-280 x 220 м, висота над рівнем заплави становить 1,0 – 2,0 м, потужність культурного шару – 0,4 м, розорюється на глибину 0,3 м. У південно-західній частині поселення проходить ґрунтова дорога Духанівка – Хижки. З поселення походять фрагменти груболіпних горщиків пізньозарубинецького періоду та уламки лощених мисок. До давньоруського періоду відносяться фрагменти гончарного посуду.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1545].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

474.4. Поселення – II, раннє середньовіччя (археол). 1,8 км на південь від околиці села, займає край першої над заплавної тераси лівого берега р. Сейм, підходить впритул до поселення Хижки – I та, ймовірно, частково перекривається ним.

Виявлене у 1990 Р.Терпиловським та А.Обломським.

Розміри Поселення-150 x 50 м, висота над рівнем заплави становить 1,0 – 2,0 м, потужність культурного шару – 0,6 м, розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять фрагменти груболіпних горщиків з домішками шамоту, фрагментом диска з невеликою закраїною, а також фрагменти гончарного черняхівського горщика. Поселення відносяться до київської культури 3 – 5 ст.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1546].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

474.5. Поселення-III, раннє середньовіччя (археол). 0,2 км на південний захід від південної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. За 80 – 100 м на північний захід від пам'ятки проходить дорога Хижки – Козацьке.

Виявлене у 1990 Р. Терпиловським та А.Обломським.

Розміри Поселення-220 x 50 м, потужність культурного шару – 0,3 – 0,4 м, розорюється практично до материка. З поселення походять фрагменти груболіпних горщиків з домішками шамоту, поодинокими фрагментами гончарного черняхівського посуду, лощеним пряслицем та заготовкою ще одного. Поселення відносяться до київської культури 3 – 5 ст.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [1547].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

474.6. Поселення-IV, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,0 км на північний захід від ферми, мис першої над заплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Виявлене у 1990 Р. Терпиловським та А.Обломським.

Розміри Поселення-300 x 150 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 м, потужність культурного шару – 0,5 – 0,55 м, розорюється на 0,3 м. З поселення походять фрагменти ранньослов'янських груболіпних горщиків з домішками шамоту та фрагментом плоского диска. Поселення відноситься до ранньослов'янського періоду др. – тр. чв. 1 тис. н.е.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1548].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

474.7. Поселення – V, раннє середньовіччя (археол.) 1,4 км на захід від північно-західної околиці села. Займає край надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм, у місці її вигину. Виявлене у 1990 Р. Терпиловським та А.Обломським.

Розміри Поселення-200 x 100 м, висота над рівнем заплави становить 2,5 м, потужність культурного шару – 0,8 м, розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять фрагменти горщиків епохи бронзи або раннього залізного віку, ранньослов'янського періоду та епохи Київської Русі. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1549].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

474.8. Поселення – VI, раннє середньовіччя (археол.). 1,8 км на північний захід від ферми с. Хижки. Займає вигин першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. Виявлене у 1990 Р. Терпиловським та А.Обломським.

Розміри Поселення-300 x 50 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 м, потужність культурного шару – 0,4 м, розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять фрагменти груболіпних горщиків пізньозарубинецького періоду та уламки лощених мисок.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [1550].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

474.9. Поселення багатшарове (археол.). Урочище Хрещатик, дюна правого берега р. Сейм, 0,9 км від дерев'яного мосту через р. Сейм. Займає піщане підвищення в заплаві правого берега.

Виявлене у 1959 Д.Березовцем, обстежене у 1989 Н.Миловановою.

Розміри Поселення-450 x 65 – 70 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Північна частина заросла лісом, південна – задернована.

У південній частині зібрані фрагменти ліпного посуду епохи бронзи. Більшість з них неорнаментовані, деякі мають орнамент у вигляді паралельних прокреслених ліній.

Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумського обласного краєзнавчого музею [1551].

Наталія Милованова

475. ЧОРНОПЛАТОВЕ С., ПРИСЕЙМІВСЬКА СІЛЬРАДА

475.1. Меморіальний комплекс: Братська могила червоногвардійців, 1918; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 33 червоногвардійця, які загинули у бою з австро-німецькими військами і військами УНР у березні 1918. Серед загиблих – командир загону П.Новіков. Відомі прізвища двох червоногвардійців: Г.Самій та А.Шмагун.

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну стелу з зображенням вічного вогню /4,0 x 1,0 м/. На стелі закріплено мармурову дошку з написом.

У 1972 з другого боку могили встановлено обеліск /12 м/ з прізвищами 121 воїна – земляка, які загинули на фронтах Другої світової війни. На фасадному боці обеліску – напис [1552].

Шаміль Акічев

476. ШАПОВАЛІВКА С., ШАПОВАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

476.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 172-х воїнів 280-ї стрілецької дивізії 1035-го стрілецького полку, які загинули 9 вересня 1943 під час визволенні села від німецько-нацистських загарбників та 7 воїнів, які померли від ран у розташованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих з чотирьох братських могил перенесені в одну, у тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/.

Перед пам'ятником на 7 мармурових плитах викарбовано прізвища 180 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни і прізвища земляків, розстріляних у період окупації 1941 – 43 рр.

У 1971 за скульптурою воїна споруджено бетонну стелу /17 x 3,0 м/, на якій закріплено 8 мармурових дощок з прізвищами 96 воїнів-визволителів. Автори меморіалу – ск. А.Клейн та Б.Клейн [1553].

Володимир Бєлмас

477. ШЕВЧЕНКОВЕ С., ШЕВЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

477.1. Городище, давньоруське (археол.). 2,0 км на південний захід від села. Займає мис першої надзаплавної тераси, що вдається у долину р. Торговиця (права притока р. Великий Сухий Ромен).

Відоме в документах 17 – 18 ст. як «городище Пуста Торговиця». Досліджувалося у кін. 19 ст. В.Ляскоронським, у 1971 – М.Кучерою та О.Сухобоковим, у 1972 та 1979 – Ю.Моргуновим, у 2009 – В.Приймаком.

Майданчик має форму витягнутого овалу, розміри якого – 190 x 140 м (площа 2,1 га). Висота над заболоченою заплавою становить 1,0 – 1,2 м. Кільцеподібний вал значною мірою знівельований, його залишки мають висоту до 2,0 м, ширина підосви – 18 м. Майданчик у східній третині понижений, розорювався. Рів використовується для дренажних цілей та періодично поновлюється. На півночі та півдні оборонні споруди прорізані в'їздами. Культурний шар – чорнозем потужністю 1,2 м. З верхньої частини походить значна кількість гончарного посуду 11 – 13 ст., з нижньої – окремі уламки епохи бронзи. Серед знахідок виділяються залізна бойова сокира, мідний амулет-сокирка, пряслиця, скоби та ін.

Розріз валу виявив, що мис був заселений в епоху бронзи, а в 11 ст. тут існувало давньоруське поселення. У 2-й пол. – кін. 11 ст. тут були зведені укріплення, що проіснували до сер. 13 ст. Городище ототожнюється з залишками літописного міста Глебль, що згадується в Іпатіївському літописі у зв'язку з подіями 1147.

Колекція зберігається в Роменському краєзнавчому музеї [1554].

*Юрій Моргунов
Віктор Приймак*

477.2. Курган (археол.). У межах села, на території МТС села Шевченкове. Займає підвищення другої надзаплавної тераси правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми, задернований. Діаметр насипу – 52 м, висота – 3,6 м. Насип задернований, розкопки не проводились [1555].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.3. Курган (археол.). 2,0 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого корінного берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу – 41 м, висота – 1,3 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [1556].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.4. Курган (археол.). 0,7 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми, розорюється. Діаметр насипу – 59 м, висота – 1,5 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [1557].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.5. Курган (археол.). 3,3 км на північний захід від північно-західної околиці села Шевченкове та за 0,8 на південний схід від східної околиці села Вільне. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу – 57 м, висота – 3,0 м. Курган розорюється, розкопки не проводились [1558].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.6. Курган (археол.). 2,3 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове та за 2,9 км на південний схід від с. Вільне. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр – 58 м, висота – 4,0 м. Курган задернований, розкопки не проводилися [1559].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.7. Курган (археол.). 0,9 на південь від північно-західної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми, Діаметр насипу становить 44 м, висота – 0,8 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [1560].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.8. Курган (археол.). 1,7 км на північний схід від північно-східної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу – 41 м, висота – 1,5 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [1561].

*Коротя Олексій
Осадчий Євген*

477.9. Курганний могильник (археол.). Між селами Шевченкове, Шаповалівка та Соснівка. Займає вододіл Сейму та Сули між витокami річок Єзуч та Малий Ромен.

Виявлений І.Лисим, Ю.Моргуновим та В.Приймаком у 80-х рр. 20 ст., у 2009. обстежений В.Приймаком.

Складається з понад 50 курганів та курганних груп. Відстань між курганами коливається від 100 до 300 м. Висота насипів коливається від 2,0 до 4,0 м. Діаметр курганів становить у середньому 20 – 30 м, часто до 50 м. Зважаючи на багаторічну оранку та господарську діяльність колгоспів, частину насипів було розорано і на час обстеження вони візуально не простежувалися [1562].

Євген Осадчий

477.10. Курганний могильник (археол.). 1,5 – 1,7 км на північний схід від західної околиці села, за 0,8 – 1,0 км на південний захід від городища давньоруського часу. Займає схил третьої надзаплавної тераси правого берега р. Торговиці. Виявлений та обстежений І.Лисим, обстежений Ю.Моргуновим у 1972.

Складається з 4 курганів, діаметром від 24 до 56 м., висотою від 0,8 до 1,8 м. Могильник розорюється, розкопки не проводилися [1563].

Віктор Приймак

477.11. Курганний могильник (археол.). 3,4 км на північний захід від північно-західної околиці села Шевченкове та за 1,2 км на схід від східної околиці села Вільне. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Могильник складається з 3 насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Курган-1 – діаметром 32 м, висотою 1,0 м. Курган-2 – діаметром 55 м, висотою 1,2 м. Курган-3 – діаметром 44 м, висотою 1,2 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1564].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

477.12. Курганний могильник (археол.). Між північною околицею села Торговиця, дорогою, що з'єднує села Шевченкове та Дубовязівка, північно-східною околицею с. Шевченкове та долиною р. Торговиця. Займає плато правого берега р. Куколка. Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю – у 2011.

Курганний могильник складається з 23 насипів. Курган-1 – діаметром 58 м, висотою 1,5 м. Курган-2 – діаметром 56 м, висотою 2 м. Курган-3 – діаметром 31 м, висотою 0,8 м. Курган-4 – діаметром 54 м, висотою 2 м. Курган-5 – діаметром 55 м, висотою 1,5 м. Курган-6 – діаметром 49 м, висотою 1 м. Курган-7 – діаметром 42 м, висотою 0,8 м. Курган-8 – діаметром 38 м, висотою 0,5 м. Курган-9 – діаметром 36 м, висотою 0,5 м. Курган-10 – діаметром 73 м, висотою 3 м. Курган-11 – діаметром 37 м, висотою 8,0 м. Курган-12 – діаметром 70 м, висотою 2,3 м. Курган-13 – діаметром 34 м, висотою 1,5 м. Курган-14 – діаметром 42 м, висотою 1 м. Курган-15 – діаметром 57 м, висотою 1,2 м. Курган-16 – діаметром 38 м, висотою 0,8 м. Курган-17 – діаметром 44 м, висотою 1 м. Курган-18 – діаметром 45 м, висотою 1,5 м. Курган-19 – діаметром 48 м, діаметром 1,5 м. Курган-20 – діаметром 55 м, висотою 1,5 м. Курган-21 – діаметром 45 м, висотою 1 м. Курган-22 – діаметром 44 м, висотою 1,5 м. Курган-23 – діаметром 49 м, висотою 1,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1565].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

477.13. Курганний могильник (археол.). 0,8 км на захід від будівель Шевченківської МТС с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Могильник складається з двох курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми. Курган-1 – діаметром 53 м, висотою 1,4 м. Курган-2 – діаметром 63 м, висотою 1,3 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1566].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

477.14. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на південний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Могильник складається з 2 курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми. Курган-1 – діаметром 53 м, висотою 1,2 м. Курган-2 – діаметром 52 м, висотою 1,4 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1567].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

477.15. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курганний могильник складається з 6 насипів. Насипи округлої, напівсферичної форми, розорюються. Курган-1 – діаметром 49 м, висотою 1,5 м. Курган-2 – діаметром 34 м, висотою 1,3 м. Курган-3 – діаметром 57 м, висотою 3,2 м. Курган-4 – діаметром 65 м, висотою 4,3 м. Курган-5 діаметром – 27 м, висотою 0,8 м. Курган-6 – діаметром 44 м, висотою 1,3 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1568].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

477.16. Курганний могильник (археол.). На південно-східній околиці села Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курганний могильник складається з 6 насипів. Курган-1 – діаметром 44 м, висотою 1,5 м. Курган-2 – діаметром 56 м, висотою 1,0 м. Курган-3 – діаметром 45 м, висотою 1,0 м. Курган-4 – діаметром 51 м, висотою 1,0 м. Курган-5 – діаметром 46 м, висотою 1,0 м. Курган-6 – діаметром 43 м, висотою 1,0 м.

Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1569].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

477.17. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від північної околиці села от с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Курганний могильник складається з 14 насипів. Курган-1 – діаметром 60 м, висотою 3,5 м. Курган-2 – діаметром 72 м, висотою 3,4 м. Курган-3 – діаметром 59 м, висотою 2,0 м. Курган-4 – діаметром 57 м, висотою 1,5 м. Курган-5 – діаметром 52 м, висотою 1,4 м. Курган-6 – діаметром 46 м, висотою 1,3 м. Курган-7 – діаметром 77 м, висотою 1,5 м. Курган-8 – діаметром 50 м, висотою 1,5 м. Курган-9 – діаметром 49 м, висотою 1,6 м. Курган-10 – діаметром 46 м, висотою 1,7 м. Курган-11 – діаметром 69 м, висотою 1,3 м. Курган-12 – діаметром 71 м, висотою 1,5 м. Курган-13 – діаметром 61 м, висотою 1,4 м. Курган-14 – діаметром 74 м, висотою 1,5 м. Кургани розорюються [1570].

Олексій Коротя

477.18. Курганний могильник (археол.). 2,7 км на північний захід від північно-західної околиці села Шевченкове та за 1,4 км на південний схід від східної околиці села Вільне. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І. Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Могильник складається з трьох насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Курган-1 – діаметром 49 м, висотою 1,3 м. Курган-2 – діаметром 51 м, висотою 1,0 м. Курган-3 – діаметром 53 м, висотою 2,8 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1571].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

477.19. Курганний могильник (археол.). 0,7 км на захід від МТФ с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.

Виявлений І.Лисим у 70-х рр. 20 ст., обстежений В.Приймаком у 1993, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Могильник складається з 2 насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Курган-1 – діаметром 59 м, висотою 0,7 м. Курган-2 – діаметром 56 м, висотою 2,0 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [1572].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

477.20. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 396 воїнів 143-ї та 226-ї стрілецьких дивізій 487-го, 635-го, 985-го, 987-го стрілецьких полків, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 9 вересня 1943 і померли від ран у дислокованому тут шпиталі № 171. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки загиблих воїнів перенесені в братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,7 м/, облицьованому керамічною плиткою.

У 1983 споруджено меморіал. За скульптурою воїна встановлено залізобетонну стелу /14 x 1,6 м/, на якій закріплено 41 меморіальну дошку з прізвищами 597 воїнів-земляків, воїнів-визволителів, які загинули на фронтах Другої світової війни, написом та датами «1941 – 1945» [1573].

Тетяна Мелай

477.21. Могила Лазаревського О.М., 1902 (іст.) На пагорбі, недалеко від школи.

Лазаревський Олександр Матвійович [8(20).06.1834, с. Гирівка, (нині с. Шевченкове) – 31.03(13.04).1902, там же] – відомий український історик.

Народився у багатодітній родині службовця з дрібнопомісних дворян. По закінченні історико-філологічного факультету Петербурзького університету служив у судових установах Полтави, Кременчука, Ніжина, Курська та Києва. Член науково-історичних товариств Петербурга, Києва, Чернігова.

Був основоположником такого напрямку в українській історіографії, що спирався на достовірні історичні джерела, а не здогадки і домисли. Один з ініціаторів створення журналу «Київська старовина». Автор біля 450 статей і робіт з історії Лівобережної України 2-й пол. 17 та поч. 18 ст. Більше 200 збірників складає документальний матеріал, що є цінним і зараз. Найвідоміші праці: «Указатель источников для изучения Малороссийского края» (1858), «Малороссийские посполитые крестьяне, 1648 – 1783 гг.», «Описание старой Малороссии», Т. 1 – 3 (1888, 1893, 1902), «Люди Старой Малороссии» (1882).

Був відданим і вірним другом Т.Шевченка, надавав йому матеріальну допомогу, тепло приймав Кобзаря у своєму маєтку у с. Гирівка. Це він разом з художником Г.Честяхівським супроводжував труну Шевченка з Петербурга у Канів. Помер у Києві, похований у тому ж році у родинному склепі у с. Шевченкове. На могилі встановлено мармурову надгробну плиту /1,8 x 0,75м/ [1574].

Гетяна Мелай

477.22. Могила Максимовича О.О., 1984 (іст.). Східна частина кладовища.

Максимович Олександр Олександрович (14.02.1965, с. Шевченкове – 6.07.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Протягом 1972 – 80 навчався у Шевченківській ЗОШ, 1980 – 83 – в СПТУ-33. Працював трактористом у радгоспі «Шевченківський». У 1983 призваний до лав Радянської Армії. З грудня 1983 по липень 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч.п/п.51884. Приймав участь у 4-х бойових операціях Особливо відзначився у бою в районі населеного пункту Зінья (Афганістан). З групою бійців потрапив в оточення, першим побачив противника, відкрив кулеметний вогонь, знищив 2 вогневі точки. На допомогу радянським воїнам підійшла мотострілецька рота, але в цьому бою рядовий О.Максимович загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 18.02.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено мармурову стелу /1,85 x 0,7м/ з написом на постаменті /0,8 м/ [1575].

Гетяна Мелай

477.23. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1959 (іст., мист.). Центр села, біля сільради, ліворуч від центральної дороги Конотоп – Десятівка.

Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. скульптури – 2,8 м, постаменту – 2,5 м.

Шевченко Тарас Григорович мав тісний зв'язок із родиною Лазаревських, жителів с.

Гирявка (нині с. Шевченкове) Конотопського р-ну, які допомагали йому і матеріально і морально. Особливо тісний зв'язок був з О.Лазаревським, відомим українським істориком Лівобережної України.

У серпні 1859, під час подорожі із Києва до Петербурга, Т.Шевченко завітав до друзів у с. Гирявку до братів Ф. та І.Лазаревських. Тут він намалював портрет матері Лазаревських Афанасії Олексіївни, подарував особисто написаний від руки на аркуші паперу вірш «Садок вишневий коло хати», зустрівся з селянами, записував народні пісні. Після смерті Кобзаря труну з його прахом від Петербурга до Києва супроводжував О.Лазаревський разом з художником Г.Честяхівським.

На честь перебування Кобзаря у селі у 1923 с. Гирявка перейменовано на Шевченкове. У 1959 до 100-річчя перебування видатного поета на Конотопщині відкрито пам'ятник на його честь .

Бетонна скульптура поета встановлена на постаменті у формі пагорба. Український мистець Я.Красножон відомий як послідовник реалістичних традицій у скульптурі намагався надати образу якнайбільшої життєвої достовірності (в чому не останню роль відіграє історичний, але дещо узагальнений костюм), наблизити його до сучасного читача, подати його живим, не застиглим у камені (зокрема – збірник його віршів з чітко поданою невеликою, але красномовною деталлю – палець, закладений у книгу, яку Шевченко тримає у лівій руці). Автор створює чітко модельовану композицію, де статуя відповідає постаменту (фактура якого імітує природні форми каміння) не тільки масштабно, а й змістовно – Шевченко ніби неспішно крокує «серед степу широкого», по «Вкраїні милій», а невеличкий пагорб відіграє роль вимушеної зупинки і «формує» вільну позу поета. Але гострий критичний погляд поета знаходиться у протиріччі із зовнішньою статикою і нагадує про конфлікт поета з тогочасним соціумом. Написи відсутні [1576].

Катерина Торятник

477.24. Поселення багатозарове, розвинуте середньовіччя (археол.). 2,0 км на південний захід від села, по дорозі до хутора Саранівка. Займає мис першої надзаплавної

тераси, що далеко виходить до долини р. Торговиця (права притока р. Великий Сухий Ромен).

Обстежене Ю.Моргуновим у 1972.

Розміри поселення 300 x 200 м. Висота над заплавою становить 0,5 – 1,0 м. Культурний шар має потужність 0,6 м, насичений уламками гончарного посуду 11 – 13 ст.

Колекція зберігається в Роменському краєзнавчому музеї [1577].

Юрій Моргунов

478. ШПОТІВКА С., ШПОТІВСЬКА СІЛЬРАДА

478.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Біля школи.

Поховано 63-х воїнів 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади, які загинули 8 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки воїнів перенесені у центр села. У тому ж році на могилі встановлено скульптуру воїна.

У 1979 останки воїнів перенесені на околицю села, при в'їзді у село з боку Конотопа. На могилі встановлено залізобетонний пілон /7,4 x 0,8 м/ з зображенням ордена Великої Вітчизняної війни та залізобетонну стелу /33 x 3,0 м/ з горельєфним зображенням воїнів трьох родів військ та написом. На стелі закріплено 23 меморіальні дошки з прізвищами 188 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, 45 воїнів-визволителів села та 9 мирних жителів, які загинули в часи окупації 1941 – 43 рр. [1578].

Людмила Шкряда

479. ЮРІВКА С., ЮРІВСЬКА СІЛЬРАДА

479.1. Меморіальний комплекс: Могила Григораша Я.Г., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1988 (іст.). Центр села, біля стадіону.

Під час визволення села 11 вересня 1943 загинуло 24 радянських воїна. Спочатку воїни були поховані на подвір'ї школи с. Юрівка. В окремій могилі був похований Григораш Яків Григорович – воїн 112-ї стрілецької дивізії 416-го стрілецького полку, який загинув у вересні 1943.

У 1954 останки загиблих воїнів перенесені у братську могилу с. Пекарі (що на той час було Юрівської сільради). Могила Я.Григораша лишилася на подвір'ї школи.

У 1988 останки воїна з перенесені у центр села. На могилі встановлено надгробну плита з написом. За могилою встановлено 6 залізобетонних стел /2,0 x 0,6 м/, на яких викарбовано прізвища 208 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та 24-х мирних жителів села, які загинули в роки окупації 1941 – 43 рр. Між стелами на мармуровому постаменті встановлено бетонну скульптуру жінки /3,5 м/, внизу – дати «1941 – 1945» [1579].

Алла Дяченко

КРАСНОПЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Розташований у південно-східній частині області, на відстані 42,4 км від обласного центру. Районний центр – смт Краснопілля з населенням 8,905 тис осіб. Межує з Великописарівським, Тростянецьким, Сумським р-нами області, Суджанським і Беловським р-нами Курської обл. та Красноярузьким і Грайворонським р-нами Белгородської обл. Російської Федерації. Загальна площа – 1,3 тис. кв. км. Населення району – 29,119 тис. (станом на 01.01.2015). Населених пунктів – 59, з них: селищ міського типу – 2, сільських населених пунктів – 57 [1580].

Географічно Краснопільський р-н розташований у лісостеповій зоні, на південно-західній околиці Середньоруської височини. Тому на місцевості чергуються рівнини, балки, долини і яри. Найбільша річка – Псел, невеличкі річки – Рибиця, Сироватка, Закобилля, Крива, Глибне, Бобрик, Коров'як, Пожня, Боромля, Ворсклиця. Родючі ґрунти і сприятливий клімат створювали всі умови для життя людей у цьому краї.

Нині головними підприємствами району є Наумівський спиртовий завод, ТОВ «Михайлівське виробництво вогнетривів». Сільське господарство є домінуючим і представлено 41 сільськогосподарським товариством і 39 фермерськими господарствами, заснованими на приватній власності. Лісопродукція з району постачається деревообробним підприємствам України та за кордон: в Німеччину, США, Польщу, Іспанію, Швецію, Литву, Голландію. Працює 44 малих підприємства. ТОВ «Горизонт» займається видобуванням крейди у районі.

Острог-фортеця Краснопілля бере свій початок біля 1640. У кін. 50-х рр. 17 ст. Краснопілля стало сотенним містечком Сумського слобідського полку. Після реорганізації в 1765 слобідських полків містечко стало військовою слободою Миропільського комісарства Сумської провінції. У відповідності до адміністративної реформи 1780 слободу включили в склад Охтирського повіту Харківського намісництва. Села Велика Рибиця, Гнилиця, Мала Рибиця, Миропілля, Осоївка, Попівка, Петрушівка залишилися за Суджанським повітом Курської губернії [1581].

Після реформування Харківського намісництва у 1796 в Слобідсько-Українську губернію (з наступним перейменуванням її у 1835 в Харківську) Краснопілля залишалось волосним центром впритул до радянських часів.

У березні 1923 відбулися зміни у адміністративно-територіальному поділі. Краснопілля стало центром створеного Краснопільського р-ну Сумської округи, а з 1930 – селищем, центром однойменного району, що з 1932 увійшов до складу Харківської, а з 1939 – Сумської обл. Центром району Краснопілля залишалось до часів злиття Краснопільського р-ну з Сумським у 1963. Після укрупнення районів у 1965 Краснопілля знову стало центром новоствореного району. Відбулися зміни і у адміністративному поділі території Миропільщини, волості колишнього Суджанського повіту Курської губернії. З 1924 Миропілля – у складі Борисівського, а з 1925 – Грайворонського повіту Курської губернії (Російська Федерація), з 21 березня 1927 – увійшло до складу УРСР, а з вересня того ж року – райцентр Сумської округи. З 1932 Миропілля – центр району Харківської, а з 1939 – Сумської обл. З 1956 – село Краснопільського р-ну.

Герб Миропілля, створений герольдмейстером Волковим, було затверджено 21 вересня 1781. У його верхній частині – золотий ріг достатку зі срібним жезлом Меркурія на зеленому полі, як символ приналежності містечка до Харківського намісництва, у нижній частині – на срібному полі золоте жито, над яким дві зелені оливкові гілки [1582].

Заселення району почалося в епоху бронзи. Район населяли племена зрубної археологічної культури (15 – 8 ст. до н. е.), що ототожнюються з аріями. Поселення зрубної культури виявлені по берегах невеликих річок – Рибиці, Пожні, Сироватки. Поселення розташовувалися на невисоких мисах та були неукріпленими. У 11 – 9 ст. до н.е. на території району мешкали племена мар'янівсько-бондарихинської археологічної культури епохи бронзи. Поселення епохи бронзи виявлені поблизу Великої та Малої Рибиці, Запілля, Олександрії, Загреблі [1583].

У 7 ст. до н.е. на територію району прийшли племена скіфів. Вони також засновали відкриті поселення по берегах річок, використовуючи часто ті ж місця, що й племена епохи бронзи. На території району відсутні городища скіфського часу. Поселення, виявлені поблизу сіл Барилівка, Велика Рибиця, Порозок відносилися до периферії групи скіфських городищ, розташованих неподалік Сум. Після занепаду скіфських городищ та приходу сарматських племен на території району не виявлено поселень, що датувались би 2 ст. до н.е. – 2 ст. н.е. До епохи бронзи та раннього залізного віку можна віднести і численні кургани та курганні могильники, розташовані на підвищеннях вододілу Псла та Ворскли [1584].

В епоху Великого переселення народів межиріччя Ворскли та Псла було заселене слов'янськими племенами. Слов'яни-землероби засновували невеликі за площею поселення, розташовані в місцях, зручних для землеробства та скотарства. Це заплави річок та невисокі миси. Поселення слов'янського часу виявлені поблизу сіл Миропілля, Порозок, Запсілля [1585].

У цілому у додержавний період район заселяли племена, головним заняттям яких було землеробство та скотарство, що обумовило вибір місця поселення. Багато поселень мають по кілька шарів – від епохи бронзи до слов'янського часу.

З 8 по 9 ст. на території району не зафіксовано поселень осілого землеробського населення, що може бути пов'язаним з активністю кочівників. У 9 – 10 ст. на півночі району сіверянами засновано городище та кілька відкритих поселень. Городище поблизу с. Велика Рибиця входило до складу малого племені сіверян, центром якого був Горнальський археологічний комплекс. З 11 ст. ці землі увійшли до складу Давньоруської держави. Городище почало виконувати роль прикордонної фортеці на межі Дикого Поля. Продовжували функціонувати і відкриті поселення-посади. Занепад городища та відкритих поселень можна пов'язати з монгольською навалою. Матеріалів 2-ї пол. 13 – 14 ст. тут не знайдено [1586].

З 14 ст. по 1-у пол. 17 ст. землі району залишалися незаселеними. У 15 – 16 ст. тут проходив маршрут московських сторож, про що свідчить знахідка меча, яким були озброєні стрільці.

Ситуація змінилася в сер. 17 ст., коли почався процес поступового заселення прикордонних земель з двох напрямів – служилий люд з території Московського царства та козаки-переселенці з Гетьманщини.

Для забезпечення безпеки кордонів Московське царство намагалося створити оборонні смуги, що в основі своїй спиралися на природні перешкоди: заболочені заплави річок, круті схили берегових терас та штучно створені перешкоди – вали, засіки. Для контролю над кордоном зводилися фортеці – опорні пункти. Зазвичай вони будувалися у стратегічно важливих місцях – переправах та домінуючих над місцевістю висотах.

Саме територією Верхньої та Середньої Ворскли проходить відрізок Муравського та Ізюмського шляхів, якими татарські загони прямували до Курська, Воронежа, Белгорода, загрожуючи Москві. Розбудова південно-західного фасу Белгородської смуги у 40 – 70 рр. 17 ст. мала не тільки оборонне значення, а й сприяла заселенню краю. У 1640 розпочалося будівництво ряду фортець на правому березі р. Ворскла, які протягнулися аж до кордону з Польщею. Основна лінія оборони, що складалася з низки городищ, починаючи від Нового Осколу, розташована з використанням природних перешкод: круті схили правого корінного берега Ворскли були складною перепорою на шляху татарської кінноти.

У 1640 воєводою Г.Бокінім був заснований «городок Вольный» (урочище Вольный Курган), що входив до Белгородської засічної смуги. У той час, можливо, і закладено невеликий острог на місці майбутнього містечка Краснопілля. Він розташовувався у вигідному місці – при впадінні в р. Сироватка двох її приток [1587].

За даними В.Харламова, у 1673 тут мешкало 1136 чол., а сама фортеця була значним укріпленням [1588]. Назва ж селища завезена переселенцями з волинського Краснопілля.

Неодноразово Краснопілля зазнавало нападів татар. У 1659, 1663 та 1668 вони пограбували й забрали в полон багато людей з Краснопільської сотні. Місцеві козаки у складі Сумського полку брали участь в битві під Чигирином у 1677 та 1678, Кримських походах князя Голіцина 1687 і 1689 [1589].

У 50 – 70 рр. 17 ст. виникло багато нових поселень. Миропільська фортеця побудована у 1650 переселенцями із Задніпрянщини, в основному з волинського містечка Миропілля, розташована за 30 км на північ від селища Краснопілля. Заснована вона в місці зручному для переправи – низький берег, незначна глибина Псла та наявність острова посередині річки. У 1673 в Миропіллі мешкало «дворян и детей боярских городовые службы 100 человек детей их, братьев и племянников и всяких свойственников

150 человек» [1590]. У 1662 на землях, пожалуваних царем, полковник Іван Герасимович Кондратьєв заснував село Глибень (нині Глибне). У 1670 землі с. Рясне заселив полковник Герасим Кондратьєв. У 1682 на землях полковника Василя Семенова у витоках р. В'язової було засноване село Семенівка (нині Попівка). У 1686 Охтирський полковник Іван Перехрестов «купил у боярских детей Вольновской службы земли Славгородка (нині с.Славгород) и заселил их черкасами» [1591]. Фортеця Славгорода на даний момент не збереглася. Вона розташовувалася в місці впадіння р. Корова в р. Пожня. У цей же час виникають села Бранцівка, Великий Бобрик, Запсілля, Мала Рибиця, Мезенівка, Осоївка, Самоївка, Тур'я, Угроїди, Чернеччина.

Місця для заснування острогів вказувалися московськими воєводами. Козакам для поселення московський уряд виділяв кращі землі, проте, розташування цих фортець вказує на зацікавлення та намагання розташувати переселенців саме на стратегічно значимих місцях. Поєднання двох чинників – колонізаційного руху сер. 17 ст. та розбудова Белгородської засічної смуги сприяли залюдненню краю, який у подальшому отримав назву Слобожанщина [1592].

У 1-й чв. 18 ст. у зв'язку з перенесенням кордонів Російської держави далеко на південь Краснопілля втратило оборонне значення. З містечка вибув російський воєвода, припинився догляд за укріпленням. У 1718 в ньому вже не було ні війська, ні артилерії.

У цей період Краснопілля входило до складу Сумського слобідського полку. Слобідські полки спочатку були підпорядковані белгородському воєводі, а з 1668 – Посольському приказу в Москві. У 1700 по військових питаннях полки підлягали начальнику Української дивізії, а у фінансовому відношенні залишалися підвідомчими Белгороду. У 1708, після розділу Росії на губернії, Сумський, Охтирський і Харківський полки увійшли в Київську, а Острогжський та Ізюмський – в Азовську губернії. У 1718 військова справа полків була вилучена із відання губерній і знову передана начальникові Української дивізії. У 1719 всі справи полків уряд передав белгородському воєводі з правом апеляції в Курський надвірний суд. У 1732 слобідські полки були переведені в бригаду і підпорядковані бригадному командирові і його «Канцелярії комісії слобідських полків» у Сумах, підвідомчій военній колегії. У тому ж році був проведений перепис слобідських полків гвардії-майором Хрущовим. Указом від 28 липня 1748 козаки прикріплювалися до своїх полків.

У Миропіллі до 1780 існувало дві форми влади: воєводська канцелярія з підвладним повітом, залежна від Белгородської губернії, а разом з тим комісарське управління, що залежало від Сумської провінції, колишньої Слобідсько-Української губернії. Миропільське комісарство проіснувало до 28 квітня 1780. До його складу входили села В. Рибиця, Злодіївка, Краснопілля, М. Рибиця, Осоївка, Рясне, Самоївка, Тимофіївка, Тур'я, Угроїди. До Богодухівського комісарства входило село Сінне. До Боровенського комісарства належало село Ясенок.

У кін. 18 ст. в Краснопіллі з прилеглими населеними пунктами мешкало понад 2400 державних селян і близько 800 кріпаків. На 1773 у Великій Рибиці мешкав 1001 житель, Малій Рибиці – 501, Осоївці – 994, Тимофіївці – 1071, Самоївці – 1255 [1593].

У 18 ст. Краснопілля славалося своїми ярмарками, що проводилися тричі на рік: у день св. Миколая, Преображення Господня та архистратига Михайла. Торгували сільськогосподарськими продуктами, кіньми, великою рогатою худобою, вівцями, птицею, рибою, сіллю, ремісничими виробами, тканинами, посудом. Товари привозили із Сум, Курська, Рильська, Обояні та інших міст. Двічі на тиждень – по понеділках та п'ятницях – збиралися базари. У 1779 в Тимофіївці (нині частина с.Осоївка) на рік проводилося 4 ярмарки: в четвер на м'ясній неділі, на Переполовіння, Дмитрівська та Ганнозачатіївська. Тричі на рік проводилися ярмарки і у Миропіллі: у великий піст, на день Зішестя Духа Святого та у день св.Симона Столпника [1594].

Маємо відомості, що в 1761 у Харкові у Г.Сковороди навчався 13-річний син священника с.Тимофіївка (нині частина села Осоївка) В.Богатирський [1595].

1-а чв. 19 ст. позначена збільшенням податків, якими оподатковували військових обивателів. Постала проблема малоземелля. Багато страждань додали селянам стихійні лиха. Неврожаї 1833 та 1847, відсутність кваліфікованої медичної допомоги призводили до масових епідемій – чуми, язви, холери. У 1831 та 1848 від холери померли 182 мешканця краю.

Не дивлячись на це, у 1866 в Краснопіллі за ревізією мешкало 1474 військових обивателів, за якими було закріплено 7302 десятини землі. У канун реформи 1861 у Миропіллі мешкало 9482 осіб. На той час за кількістю населення воно вважалося третім (після Курська та Белгорода) містом губернії. Поширювалося промислове виробництво, розвивалися ремесла та промисли [1596].

У 1842 в с. Гречаниківка (Преображенське, Самотоївська сільрада, нині зникле) діяла гуральня, де виробляли спирт, а згодом – цукор-рафінад, мармелад. У кін. 19 ст. нею володіла А.Подольська. На виробництві були зайняті 47 робітників. Був і спиртоочисний завод Л.Подольської, де працювали 20 робітників. Сестрам Подольським належали і 2 мукомельні. У селі працювала бондарня Подольських та братів Золотницьких, цегельня Ярцева, водяний млин Жукова. Центром була поміщицька садиба Подольських. Їх коштом було відкрито сільське училище.

У Глибному в 1884 працювала цегельня А. Балашова, що виробляла продукції на суму 300 000 крб. на рік. У цьому ж селі діяла гуральня. Давала продукцію на суму 27245 крб. на рік. Працювала мукомельня братів Монакових. Їм же належала ще й цегельня. У селі було 4 вітряки.

На початку 40-х рр. 19 ст. за ініціативою С.Авраменка у Тимофіївці (нині частина с.Осоївка) виникли колісницькі промисли. Займалися колісництвом 24 двори. Тут же працювали 2 варові парильні: одна в лісі, друга – в селі. Продукцію відправляли на Дон, в Катеринославську губернію. Існувала й лісопильня.

У Миропіллі набули розвитку чинбарний та шевський промисли. Місто також було центром тютюнового виробництва в губернії. Але після введення у 1882 акцизу на продаж тютюну вирощування цієї культури занепало.

На хуторі Стрілки, поблизу Тимофіївки (нині частина села Осоївка), діяла гуральня, котра давала продукцію на суму 94549 крб. на рік. Крім того працювала цукроварня, яка належала акціонерному товариству. Діяв вітряк.

В Успенському працювало дві цегельні Г.Придатка та М.Івановича. Виробляли цегли на суму 150 000 крб. на рік. У Славгороді працювала цукроварня Голіцина, дві цегельні. У Рясному – селітроварня, спирт. завод, сукновальня, гуральня.

Заводи, що виробляли цеглу та черепицю, діяли при Ряснянському монастирі у Рясному та Угроїдах, у Мезенівці – А.Ставицького, у Самотоївці – П.Просякіна, у Лутищах – П.Виноградова, у Славгороді – В.Голіцина.

Найбільше продукції давали цукрові заводи волості: Мезенівський графині Апраксіної, Грязнівський нащадків В.Вейссе у с. Чернеччина, Великобобринський графині М.Толстої, Славгородський нащадків В.Голіцина, Угроїдський торгового дому «І.Г.Харитоненко з сином» [1597].

Було розповсюджено і ткацтво. За даними перепису населення у кін. 19 ст. ткацтвом у волості займалося 2400 чоловіків та біля 35 000 жінок. В одному Краснопіллі нараховувалося 240 ткачів [1598].

З 28 липня 1862 у Великому Бобріку почала роботу паперо-прядильна фабрика поміщиці Л.Рахманової, що містилася у двох кам'яних будинках під залізним дахом у три поверхи. Фабриці належали магазини, кузні, погребі та майстерні. Усі діючі машини були зроблені за найкращими іноземними зразками, а їх металеві частини вироблялися у майстернях при цій же фабриці за зразками з французького міста Ліль. На фабрику були запрошені іноземні та російські майстри. Пізніше усі роботи виконували місцеві робітники поміщиці Рахманової. До фабрики були приписані 867 ревських душ. Сировину кращих американських сортів отримували через Санкт-Петербурзький порт з Англії та Амстердаму, а через Одеський порт отримували єгипетський та смирнський

(Греція) бавовняний папір. На облаштування фабрики витрачено 244 100 крб. Працювала у селі і суконна фабрика (154 чол. робітників) [1599].

У селі Пушкарному (нині Грабовське) 11 вересня (30 серпня за старим стилем) 1864 народився видатний український поет-революціонер П.Грабовський [1600]. Відомо, що ліберальний поміщик О.Трутовський запрошував до себе поета для виконання писарської роботи та впорядкування бібліотеки. Грабовський, котрий на той час був у Пушкарному під наглядом поліції, зважився погодитись на запрошення, знаючи, що у поміщика є хороша бібліотека. Помер П.Грабовський на чужині у Тобольську. Вдячні земляки у 1989 на батьківщині поета на місці, де стояла хата Грабовських, встановили пам'ятний знак. У 1964 в селі відкрито літературно-меморіальний музей.

У с. Проходи пройшли дитячі роки неперевершеного майстра сцени М.Щепкіна. У с. Успенське, що мало ще назву Охримівка, він познайомився зі своєю дружиною. Навчаючись у Суджанському повітовому училищі, актор неодноразово приїздив до Миропілля.

У Глибному мешкав О.Іваненко – відомий музикант, співробітник петербурзьких сатиричних журналів «Будильник» та «Осколки». Він був у дружніх стосунках з А.Чеховим, на прохання якого влітку 1888 написав листа Лінтварьовим, які мали в Сумах на Луці дачу, і ті погодилися прийняти Чехова на літній відпочинок. Шостого травня письменник з матір'ю й сестрою прибув до міста [1601].

У с. Славгород народився український художник і поет П.Соколов-Соколенко (1827 – 87). Будучи другом Т.Шевченка, допомагав йому переписувати «Букварь южнорусский». Написав ряд пісень, з яких одна «Прощай, село ріднеське» здобула популярність у всій Україні. Як художник, він виконав малюнки з натури: «Хворий Шевченко в ліжку», «Шевченко і Соколов на антресолях», «Учні Шевченка переписують «Букварь», «Могила Шевченка на Смоленському кладовищі» та ін. Був знайомий з П.Грабовським.

У с. Рясне у 1802 – 04 у маєтку поміщика О.Хрущова учителював російський письменник і журналіст С.Глінка (1775 – 1847), брат відомого російського поета-декабриста Ф.Глінки. У с. Студенок (тепер район с. Миропілля) народився видатний український письменник, громадський і політичний діяч Г.Михайличенко (1892 – 1919). У 1992 в селі на будинку, де народився письменник, відкрито меморіальну дошку.

На території Тур'янської сільради ще донедавна було село Малий Прикіл (зараз не існує). У ньому 1877 майже все літо прожив відомий російський письменник Ф.Достоевський (1821 – 81). Тут він працював над підготовкою чергових номерів «Дневника писателя», який щомісяця виходив у Петербурзі. Уже тоді у нього виник задум написання славнозвісного роману «Брати Карамазови» [1602].

Подальший розвиток району відбувся на поч. 20 ст. Цьому сприяла Белгородська залізниця, будівництво якої розпочалось у 1898. Перший потяг через станцію Краснопілля пройшов 2 серпня 1901.

У цей період у Краснопіллі працювали дільнична лікарня на 16 місць. Населення обслуговували лікар і 2 фельдшера. Початкові народні училища були у Краснопіллі, Покровському, Самотоївці, Угроїдах, Рясному, Тур'ї, церковно-парафіяльні школи при Свято-Дмитрівському монастирі у с.Рясне, при Троїцькому храмі у с. Мезенівка, Борисо-Глібському храмі у с. Ясенок та церковна школа граматики при Троїцькому храмі с.Славгород [1603]. У 1886 у слободі діяла парафіяльна школа (50 хлопчиків, 12 дівчат), земська початкова школа (115 хлопчиків, 13 дівчат). Тільки з 1905 почала працювати земська початкова школа (жіноча), а з 1907 – двокласна земська школа. Пізніше було відкрито ще 3 початкові школи [1604]. У 1900 у Краснопіллі, Мезенівці, Рясному, Славгороді було відкрито безкоштовні бібліотеки-читальні [1605].

Поч. 20 ст. ознаменувався селянськими зворушеннями, що виникли в результаті зменшення селянських наділів (середній наділ по волості на 1907 складав 4,5 дес.) та низьких заробітків [1606]. Почастішали самовільні вирубки лісів. 22 серпня 1900

відбулася сутичка селян в економії Карла Вейссе і влади з приводу захоплення земельних наділів повіреним підприємця [1607].

Селянський рух посилювався під час революції 1905 – 07. Так 20 вересня 1905 чотириста робітників Мезенівського цукрового заводу товариства Бродського припинили роботи та вимагали затвердити на підприємстві третю зміну. На вимоги робітників їм запропонували додаткову заробітну плату, на що ті погодились. 15 червня 1906 озброєні селяни поміщика Кондратьєва (с. Угроїди) рубали поміщицький ліс, скошували сінокоси та знищували посіви [1608]. 13 грудня 1905 до Краснопілля виїхав агітатор А.Овчаренко. 14 грудня, під час роздачі прокламацій, гурт чорносотенців оточив агітатора та віддав його в руки поліції. На допомогу А.Овчаренку з Сум приїхала бойова дружина. У Краснопіллі було проведено мітинг, організовано комітет, що мав керувати революційною роботою серед робітників і селян. А.Овчаренка відпустили, але кожному учаснику сходки в порядку адміністративного розпорядження Харківського генерал-губернатора довелося 3 місяці провести у тюрмі [1609]. Хвилювання і виступи виникли і в інших економіях, влада ці сутички придушувала.

Перша світова війна не покращила становища селян. Господарства руйнувалися через нестачу робочих рук та безперервних реквізій коней та провіанту для армії.

Українську революцію 1917 більшість населення зустріла схвально. Селяни Краснопілля підтримували Центральну Раду, вважаючи себе громадянами Української Народної Республіки. 12 грудня 1917 постановою Велико-Рибницького сільського сходу Миропільської волості ухвалено зробити доклад Українській Центральній Раді про приєднання с. В. Рибиця до України і його участі на виборах до Установчих Зборів УНР.

Частина населення підтримала червоноармійців. 19 березня 1917 селяни Миропілля, заслухавши доповідь про події у Петрограді, з червоними прапорами рушили по селу. У першу чергу вони роззброїли поліцію, потім зняли з роботи у майстернях біля 700 чоловік. Маніфестанти розправлялися з портретами государів, а на пам'ятнику царю Олександру II встановили червоний прапор. У той же час було сформовано Миропільський громадський комітет у складі 144 осіб. 26 березня 1917 у Краснопіллі виник новий орган місцевої влади – волосний комітет громадських організацій [1610].

На початку квітня 1918 Краснопілля окупували австро-німецькі війська. Їм супротив чинили партизани загону А. Багацького, створеного у с. Покровка. Озброїлися їм допоміг Перший полк Червоного козацтва під командуванням В.Примакова, який стояв у Миропіллі. На допомогу відділам «Червоного козацтва» В.Примакова була сформована «сотня інтернаціоналістів», куди увійшли німці, чехи, словаки, угорці. Усі вони відзначилися «особой преданностью делу революции» і нечуваною жорстокістю. 18 грудня партизанський загін К.Лепехи, сформований на Курщині, рухаючись від Миропілля, захопив Успенку, околицю Краснопілля. Одночасно сюди підійшов загін А. Багацького. Звідти вони почали рухатись на Суми. Влада у Краснопіллі перейшла до волосного ревкому.

Проти радянської влади виступив невеличкий загін повстанців (не більше 50 чоловік) на чолі з Кучером, уродженцем с. Будилка (Лебединський р-н.) та його помічником Скрипалем. Загін окрім Лебединщини охопив своїми діями територію с. Малий Бобрік (нині територія Краснопілля) [1611].

Війська Денікіна захопили Краснопілля у середині серпня 1919. А у грудні 1919 частини 46-ї дивізії 14-ї Червоної Армії вибили білогвардійців із Краснопілля. Остаточо радянська влада у волості встановлена у квітні 1920.

Пам'ятками цього періоду є Братська могила партизанів громадянської війни у с. Великий Бобрік та могила першого комісара Суджанського повіту Курської губернії В. Волкова Миропілля.

Земельні наділи були поділені серед селян у 1-й пол. 1921. У 20-ті рр. 20 ст. на території району з'явилися перші колгоспи – «Червоний серп» та «Червоний мурашник», запрацювали артілі, ткацька та сукновальна майстерні.

Були відкриті лікарні та амбулаторії у селах, розташованих поблизу Краснопілля. Діяли також 4 початкові школи – у Краснопіллі, Успенці та на хуторах Підкраснопільському та Ступівка. Працювали школа грамоти, клуб, хата-читальня, народний театр, бібліотека. Професійну освіту молодь отримувала у художньо-керамічній школі, заснованій у 1920. У 1922 – 23 у ній навчався відомий український письменник, лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка І.Багрянний (Лозов'ягін).

Але період становлення радянської влади проходив в умовах гострої класової боротьби. Селяни чинили супротив насильницькій колективізації та продрозверстці. Влітку 1921 у Краснопіллі відбулася сутичка заможних селян з місцевою владою. Кавалерійський загін у складі 16 чоловік розправився з заколотниками [1612].

У березні 1933 проведено суцільну колективізацію, всі існуючі на території району артільні об'єднано у колгоспи. У серпні 1930 створено Краснопілляську МТС. Значного розвитку набуло рибне господарство. У 1939 продукція з Краснопіллящини експонувалася на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Москві.

23 лютого 1932 вийшов перший номер газети «Колгоспник Краснопіллящини». У 1933 – 34 видавалася також газета «За більшовицькі колгоспи» – орган політвідділу Краснопілляської МТС.

Не оминула район трагедія голодомору 1932 – 33. 16 січня 1932 Миропільський райком КП б У прийняв рішення про покарання голів сільрад за зрив плану хлібозаготівлі. Ветеран Великої Вітчизняної П.Марченко, уродженець с.Тимофіївка, згадує, як зголоднілі люди з навколишніх сіл, котрі дізналися, що на Наумівському спиртзаводі можна поїсти барди (відходів від переробки зерна на спирт), вгамувавши голод, помирили там же біля відходів. А у Великому Бобрику голод тривав до серпня 1934, з голоду вимерла четверта частина всього населення – близько півтора тисячі чоловік. У пам'яті жителів залишилися прізвиська начальників політвідділів Низівської та Краснопілляської МТС Агафонова та Зенайлова, які багато зробили, щоб врятувати людей від голоду. Для цього на їх вимогу з Харкова на станції Краснопілля та Сироватка приходили вагони з хлібом. Через колгоспні комори він видавався колгоспникам, які були здатні виходити на роботи в поле [1613]. Нині дані свідків подій 1932 – 33 на території району узагальнюються. Пам'ять жертв голодомору на території району увічнена пам'ятним знаком.

У 30-ті рр. 20 ст. у районі посилювалися репресії. Серед репресованих – активний учасник більшовицького руху Д.Татаренко (1909 – 38). Походив з багатодітної сім'ї селян-середняків. Юнаком поїхав на Донбас. Працював на Єнакіївському металургійному заводі слюсарем. Там очолив підпільну більшовицьку організацію. Командував першим червоногвардійським загonom, що брав участь у розгромі військ Каледіна під Матвійовим Курганом. У 1936 виключений з партії, повернувся на батьківщину у с. Великий Бобрик. Працював слюсарем Грязнянського цукрозаводу. Постановою трійки УНКВС по Харківській обл. засуджений до вищої міри покарання. Обвинувачений «в активній участі українського повстанського осередку, який мав на меті повалення радянської влади». Вирок виконано 9 червня 1938, реабілітований 27 листопада 1957 [1614].

Серед краснопіллячан репресій також зазнали священики сіл Покровка, Петрушівка, В. Пожня, Криничне та смт Краснопілля: Ф.Горбенко, І.Блаженно, О.Євсєєв, С.Кузьменко, М.Якубенко; заготівельник худоби Краснопілляського райпо с.Угроїди І.Озеров; завідуючий філією «Табаксировина» с.Миропілля М.Піддубний; шляховий бригадир колгоспу ім. Фрунзе с.Успенка О.Федоров та багато інших. Ці імена занесені до книги «Реабілітовані історією» [1615].

У 1930 у селищі перебував український художник, поет, мистецтвознавець Н.Онацький, який теж зазнав репресій. Тут він проводив експедицію по збиранню мистецьких і археологічних цінностей.

Гордістю краснопілляців стало ім'я уродженця с. Миропілля генерал-майора М.Гордієнка. 28 квітня 1939 він разом з льотчиком В.Коккінакі здійснив політ на двомоторному літаку «Москва» за маршрутом Москва – Північна Америка. Літак мав подолати по прямій 6516 км. Екіпаж справився із завданням. Так була доведена

можливість повітряного зв'язку між СРСР і Америкою через Ісландію та Гренландію. М.Гордієнко нагороджений орденом Леніна і медаллю «За відвагу» [1616].

З початком Другої світової війни на фронт було мобілізовано більше 9 тис. краснопільців. Бойові дії на території району велись з 14 по 19 жовтня 1941 та з 18 лютого по 10 серпня 1943. В оборонних боях 1941 брали участь 293-а, 227-а стрілецькі дивізії та 1-а гвардійська стрілецька дивізія 21-ї армії Південно-Західного фронту. У Захар'ївському та Великобобрицькому лісах поблизу Миропілля діяли партизанські групи І. та О.Коваленків, В.Бочкіна, Н.Боярка, Й.Гребченка, М.Рижова. На початку 1943 був створений партизанський загін ім. Сталіна (командир В.Литвиненко, комісар М.Гончаренко). Партизани нападали на гарнізони ворога, порушували його комунікації. 11 лютого 1943 Краснопілля зайняли партизани з'єднання М.Наумова. У селах Самотоївка, Рясне, Угроїди, Осоївка, Славгород, хуторі Коханий діяли підпільні патріотичні групи. Район визволявся двічі: у лютому – березні частинами 23-ї стрілецької дивізії 38-ї Армії, 107-ю, 100-ю, 183-ю, 206-ю стрілецькими дивізіями 40-ї Армії та в період з 5 по 10 серпня 1943 частинами 232-ї, 237-ї, 206-ї, 161-ї, 100-ї стрілецьких дивізій.

Справжню відвагу та героїзм виявили радянські воїни як в обороні, так і під час наступу. Помічник командира взводу 6-ї роти 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу ст. сержант О. Калінін здійснив безсмертний подвиг під час прориву ворожої оборони в районі х. Вовківка 9 серпня 1943. Біля с. Думовка 13 серпня 1943 здійснив подвиг Герой Радянського Союзу І.Вдовидченко. Біля смт Краснопілля і с. Великий Бобрик встановлені пам'ятні знаки на місцях подвигів О.Калініна та І.Вдовидченка. Воїни-краснопільці хоробро бились з ворогом на фронтах війни. Льотчик С.Рідний, уродженець с. Мала Рибиця, захищаючи Москву, за вісім місяців війни здійснив біля ста бойових вильотів, провів 60 повітряних боїв, особисто збив 21 ворожий літак. Загинув у лютому 1942. На батьківщині льотчика встановлено пам'ятник.

Уродженець с. Запсілля командир взводу П.Мірошніченко ціною свого життя забезпечив успіх підрозділу у бою за звільнення від німців с. Печищі Гомельської обл. (нині Республіка Білорусь). У Миропіллі встановлено пам'ятники Герою. Уродженець с. Славгород І.Хиценко, здійснив безсмертний подвиг у боях за плацдарм на р. Нарев (Республіка Польща).

За мужність і відвагу 5263 воїни-краснопільці нагороджені орденами і медалями. Є.Багацький, М.Беспалов, С.Гребченко, М.Змисля, П.Кириченко, П.Ковтун, С.Комендант, М.Никоненко, М.Куроедов, І.Лебеденко, Ф.Лисенко, І.Марченко, В.Нагорний, В.Трофимов, Р.Шкурко, М.Шумейко, О.Щербак удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а Д.Гасай, М.Кравченко, І.Олійник і П.Скоропад стали повними кавалерами ордена Слави, капітан І.Криклій, уродженець с. Славгород нагороджений орденом Вітчизняної війни І ст. №1. Пам'ять похованих на території району воїнів, партизанів та підпільників, а також загиблих воїнів-земляків увічнена на меморіальних плитах та обелісках [1618].

Зразу ж після визволення району від німців почалася відбудова народного господарства. Заново створювались МТС, розорювались землі, відроджувались промислові підприємства. Уже з кінця 1943 в Краснопіллі почали діяти клуб і кінотеатр. У 1949 було побудовано районний Будинок культури з глядацькою залогою на 350 місць. Поступово відновлювався знищений німцями книжковий фонд районної бібліотеки. У 60-х – 80-х рр. 20 ст. велика увага приділялась благоустрою, житловому будівництву, транспорту, зв'язку. Приступили до роботи автостанція, заправочні станції, автоматична телефонна станція. З'явилися нові вулиці, будувалися школи, лікарні. У 1988 Краснопілля було газифіковане. Район уславили Герої Соціалістичної Праці Ф.Іскрич та А.Чепульський. За трудові досягнення орденами Трудового Червоного Прапора нагороджені А.Петрова, У.Сумцова, О.Северин, К.Мартиненко, орденом Леніна – П.Півень, М.Авраменкова, С.Бесараб. В останнє десятиліття 20 ст. політичне життя нашої країни докорінно змінилося. Україна стала незалежною державою. Сьогодні ніхто не

ставити під сумнів позитивні зрушення в громадсько-політичному житті. Демократизація і розширення гласності помітні у всьому. А ось в соціально-економічній сфері бажаних результатів поки ще не досягнуто. На сьогодні Краснопіллящина представлена підприємствами харчової промисловості та виробництвом будматеріалів. У сільському господарстві основними галузями рослинництва є вирощування зернових, технічних та кормових культур; галузями тваринництва – скотарство, свинарство, птахівництво. Культура району представлена клубами (37), бібліотеками (32), народними і шкільними музеями (6), школою естетичного виховання.

З Краснопіллящиною пов'язані імена відомих наших співвітчизників 20 ст.: поетів М.Данька (1926 – 93), М.Ларіна (1924 – 95), А.Тарана (1940 – 95), Р.Головешка (1938), гумориста М.Прудника (1952), літературознавця, доктора філологічних наук, професора А.Шамрая (1896 – 1952), доктора історичних наук, професора Ф.Турченка (1947), доктора фізико-математичних наук Б.Лазарева (1906 – ?), доктора ветеринарних наук І.Андріївського (1902 – ?), олімпійського чемпіона Л.Жаботинського (1938), заслуженого майстра спорту М.Фоменка (1948), чемпіона світу серед юніорів з лижних гонок О.Ушкаленка (1985).

Починаючи з 2-ї пол. 17 ст. на території сучасної Краснопіллящини будувалося багато храмів. У Краснопіллі діяли Михайлівський, Воскресенський, Миколаївський храми, соборна Успенська церква та духовне правління. З 1660 у с. Славгород діяв Введенський храм, а з 1686 – храм Миколи Чудотворця та церква архангела Михайла (не збереглися). Храм св. Дмитрія діяв у колишньому с. Закобилля (нині Новодмитрівка). У Миропіллі було 5 храмів: Успіння Пресвятої Богородиці, Преображення Спасова, св. Миколи Чудотворця, Покрова Святої Богородиці, архістратиґа Михайла. Соборною з них була Успенська церква. Вона ж була найбільшою культовою спорудою, периметр якої становив близько 200 м. Всі храми первісно були дерев'яними, тому неодноразово перебудовувалися. Будувалися храми в селах: Іоана Хрестителя (1732) у с. Гнилиця (нині Іванівка), Миколаївський (1743) та Троїцький (1790, проіснував до 1830) храми у с.Чернеччина, Хрестовоздвиженський (1779) у с. Тимофіївка (зруйнований у 60-х рр. 20 ст.). При храмах існували церковно-парафіяльні школи.

Пам'яткою архітектури 1-ї пол. 19 ст. є садиба великих землевласників Надаржинських та Корсакових у с. Славгород, яка потім належала князні В.Голіциній та С.Галлу. Це цілий ансамбль будівель. Від центру будинку – служби, праворуч – фліґеля, а прямо проти будинку – церква св. Тройці, споруджена у 1807 на кошти В.Надаржинської замість колишніх чотирьох храмів (Миколаївського, Троїцького, Архангельського та Введенського). Храм відбудований у 1843 кн. С.Голіциною, уродженою Корсаковою. У нішах церкви стояли статуї святих архангелів Гавриїла та Михаїла, святих Олексія та святих мучениць Софії, Олександри та Варвари (не збереглися). Церква споруджена у класичному стилі та прикрашена колонами. Дзвіниця у вигляді масивного чотиригранного куба, на якому купол зі шпилем. 18 квітня 1818 на території садиби, на місці, де колись стояла церква архангела Михайла (1686), було поставлено мармуровий пам'ятник над прахом генерал-майора О.Корсакова (не зберігся). Храм достояв до наших часів [1619]. В Угроїдах був маєток цукрозаводчика П.Харитоненка та кам'яна Іллінська церква (1872). Маєток підприємця існував і у с. Тур'я. Будівлі не збереглися.

У 1814 володарі с. Рясне поміщики Хрущови заклали кам'яну церкву з престолами св. Дмитра Солунського, апостола Андрія та рівноапостольних Костянтина та Олени. Так було покладено початок великому Ряснянському чоловічому другокласному Свято-Дмитріївському монастирю. У 1867 при монастирі існувала богодільня на 20 чоловік та училище на 20 хлопчиків. 19 листопада 1880 урядовим сенатом за монастирем закріплено власність поміщика Хрущова, віддана за його заповітом. Нині комплекс монастиря втрачено [1620].

У Попівці – Семенівці був маєток поміщика О.Трутовського. Тут проходило раннє дитинство відомого російського художника К.Трутовського (1826 – 93) [1621].

До нашого часу збереглися унікальні пам'ятники архітектури 2-ї пол. 19 ст.: будинок колишньої церковно-парафіяльної школи та Вознесенська церква у с. В. Бобрик, будинки цукрових заводів у селах Грязне та Мезенівка, Троїцька церква в с. Запсілля, Успенська церква в с. М. Рибиця, Іллінська церква в смт Угроїди, Троїцька церква в с. Славгород, Миколаївська церква в с. Миропілля, два особняки, будинок купця Слитіна, будинок колишньої земської школи та жіночої гімназії, будинок колишньої земської лікарні, будинок священика у Миропіллі [1622].

На території району нараховується 45 пам'яток історії. З них: пам'яток соціальних і національно-визвольних рухів – 2, пам'яток воєнної історії – 36. Найчисельніші поховання часів Великої Вітчизняної війни у селах Покровка (448 радянських воїнів) та Самотоївка (377 радянських воїнів). Чотири поховання воїнів, які загинули у Афганістані. Пам'яток історії виробництва і техніки – 7. До нашого часу не збереглися парові млини у смт Краснопілля, с. Миропілля, що на поч. 20 ст. ще були діючими. Нині у с. Грабовське є паровий млин, але у незадовільному стані. Пам'яток науки та культури – 2: місце, де стояла хата, у якій народився П.Грабовський та будинок, у якому народився Г.Михайличенко. Проте не увічнені імена інших відомих митців краю.

Пам'ятки архітектури представлені 27 архітектурними спорудами. Найбільша кількість збережених у с. Миропілля та смт Краснопілля. Серед збережених пам'яток будинки навчальних закладів періоду 19 ст., церкви, будинки цукрових заводів, залізничний вокзал. Найбільшу цінність мають Воскресенська церква у с. Великий Бобрик та Троїцька церква у с.Славгород. На жаль втрачено комплекс Свято-Дмитрівського монастиря у с. Рясне.

*Надія Подоляка
Євген Осадчий*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. КРАСНОПІЛЛЯ ТА КРАСНОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

480. БАРИЛІВКА С. СІННІВСЬКА СІЛЬРАДА

480.1. Поселення, багатошарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел на північ від шосе Суми – Миропілля за 2,0 км на захід від західної околиці с. Барилівка.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Вся територія пам'ятки розорюється. Її розміри складають 180 x 50 – 70 м, висота на рівнем заплави річки 2,0 – 2,5 м. Концентрація підйомного матеріалу на поверхні – оранці – середня. Зібрана ліпна кераміка епохи бронзи та лісостепової скіфської культури (7 – 3 ст. до н. е.) [1623].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

480.2. Могила Кузнєцова С., 1943 (іст.). 2,0 км від села, у лісі «Залісся».

Кузнєцов Сергій (? –1943) – ст. лейтенант, який загинув під час визволення села у 1943. Бої за визволення села від німецько-нацистських загарбників у 1943 велись двічі. У березні село знаходилось у смузі бойових дій 232-ї та 206-ї стрілецьких дивізій, у серпні – 232-ї та 237-ї стрілецьких дивізій.

У 1975 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,4 м/ [1624].

Ольга Алещич

481. БРАНЦІВКА С., БРАНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

481.1. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, жертв нацизму, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля школи.

У двох братських могилах поховано 61-го радянського воїна. Серед похованих – воїни з підрозділів 722-го, 748-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії, які загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 361 медико-санітарному батальйоні у період з 9 серпня по 8 вересня 1943. Відомі прізвища 51 загиблого.

У 1975 в одну з братських могил підпоховано останки 15 мешканців хутора Кохане, яких 1 квітня 1943 за допомогу радянським воїнам живцем спалили нацисти. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1957 на братських могилах встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,1 м/ – дошка з написом. Перед постаментом на похилій основі встановлено бетонну дошку з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів.

У 1967 по обидва боки від братських могил на честь 181 мешканця с. Бранцівка і х. Кохане, які загинули на фронтах Другої світової війни, на бетонних основах встановлено 9 бетонних дощок з прізвищами загиблих і 2 дошки з меморіальними написами і барельєфним зображенням епізодів бою [1625].

Маргарита Міленкова

482. ВЕЛИКА РИБИЦЯ С., ЗАПСІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

482.1. Городище середньовічне (археол.). На мисі лівого берега р. Псел, при впадінні в нього р. Рибиці, за 0,57 км на схід від села.

Відоме за даними Д.Самоквасова та І.Ляпушкіна, обстежене у 1991 Р.Терпиловським та А.Обломським, С.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Укріплена частина поселення має в плані форму неправильного овалу, поверхня нерівна, задернована; краї похилі в напрямку долин Псла та Рибиці. Довжина городища складає 50 м при ширині близько 40 м. З вузької (напільної) сторони відрізано від селища невеликим (до 2,0 м) валом серповидної форми, без слідів в'їзду. Перед валом, з напільного боку, знаходиться западина природного походження, дещо заглиблена в давнину таким чином, що утворився рів шириною до 12 м. Безпосередньо за ним знаходиться неукріплена частина, розміри якої не встановлено.

Схили городища круті та високі, не ескарповані, за виключенням південно-західного, на якому помітні дві лінії ескарпів (висотою від 3,0 до 5,0 м), розташованих двома уступами. На території селища, перед лінією укріплень, помітні сліди давньої ями, округлої в плані форми, ймовірно, для збору води. Діаметр складає 6,0 м.

У відслоненнях простежується культурний шар потужністю до 0,4 – 0,6 м; в ньому представлена ліпна роменська та гончарна давньоруська. В підйомному матеріалі, що зібраний на зораній ділянці селища зібрано переважно давньоруську, хоча зустрічаються уламки епохи бронзи та роменської культури. В цілому пам'ятка може бути датована 8 – 13 ст. [1626]

Олег Сухобоков

482.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, жертв нацизму, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Центр, біля Будинку культури. Поховано 5 радянських воїнів з підрозділів 232-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 березня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові С.Білик, І.Дем'янов, В.Кізцов, Я.Осетров (в/ч. пп. 74152), К.Сапронов.

У цій же могилі поховані голова сільради Г.Мацаєв та колгоспник Ф.Баранов, розстріляні нацистами під час окупації села 1941 – 43.

У 1968 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,2 м/ та бетонний пілон /4,5 м/.

Біля скульптури встановлено цегляну оцEMENTовану стелу з 16 чавунними дошками, на яких напис та прізвища 129 загиблих воїнів-земляків [1627].

Маргарита Міленкова

482.3. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел в місті перетинання її долиною безіменного струмка за 0,5 км на захід від західної околиці с. Велика Рибиця.

Виявлене у 1991 Р.Терпиловським та А.Обломським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 1,0 – 4,0 м. Частина його території розорана, північна частина зайнята сосновим лісом. Розміри поселення встановити не вдалося тому що в межах лісу поверхня задернована. Приблизна площа пам'ятки 200 x 50 м. культурний шар має потужність не більш за 0,35 м, в південній частині поселення він розораний до материка, який являє собою світлий пісок. Підйомний матеріал – кераміка епохи бронзи [1628].

Ростислав Терпиловський

482.4. Поселення-3, багат шарове (археол.). На плато лівого корінного берега р. Псел в ур. Герасименка за 0,5 км на південний схід від південно-східної околиці с. Велика Рибиця.

Виявлене у 1991 Р.Терпиловським та А.Обломським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 55 – 56 м. Територія розорюється. Розміри поселення 420 x 25 – 180 м. культурний шар має потужність 0,3 – 0,5 м, розораний до глибини 0,2 м. Материк – руда глина. Концентрація підйомного матеріалу – висока. Підйомний матеріал – кераміка роменської культури 9 – 10 ст. та гончарна давньоруська 10 – 13 ст. [1629]

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

482.5. Поселення-4, ранній залізний вік (археол.). На схилі мису лівого корінного берега р. Рибиця за 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Велика Рибиця.

Виявлене у 1991 Р.Терпиловським та А.Обломським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 30 – 60 м. Територія розорюється. По території поселення проходить ґрунтова дорога, що розмивається під час дощів та розтавання снігу, руйнуючи культурний шар. Розміри поселення 750 x 50 – 100 м. культурний шар має потужність 0,3 м. Материк – руда глина. Концентрація підйомного матеріалу – висока. По всій площі поселення зафіксовано високу концентрацію кераміки та обмазки стін наземних будівель. Підйомний матеріал – кераміка лісостепової скіфської культури 7 – 3 ст. до н. е. [1630]

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

482.6. Поселення – 5, багат шарове (археол.). На схилі мису правого корінного берега р. Псел за 1,0 км біля підніжжя городища Велика Рибиця та за 0,3 км на південний схід від південно-східної околиці села.

Виявлене у 1991 Р.Терпиловським та А.Обломським, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 9,0 – 14 м. Територія не розорюється. Територія поселення руйнується ярами, що знаходяться на північний захід та південний схід. Розміри поселення 70,0 м на 50,0 м. культурний шар має потужність 0,3 м. Материк – бура глина. Концентрація підйомного матеріалу – висока. По всій площі поселення зафіксовано високу концентрацію кераміки та обмазки стін наземних будівель. Підйомний матеріал – кераміка роменського 9 – 10 ст. та давньоруського часу 10 – 13 ст. [1631]

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

483. ВЕЛИКИЙ БОБРИК С., ВЕЛИКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

483.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). Кладовище, за 10,0 м від входу. Поховані червоні партизани часів громадянської війни: І.Баранов, П.Баранов, П.Куклінський.

У 1919 для боротьби з військами білої армії генерала Денікіна у навколишніх селах створюються добровольчі загони. Один із таких загонів було сформовано у с. Великий Бобрик. З наближенням денікінців до села, у серпні 1919 партизани І.Баранов, П.Баранов, П.Куклінський займались евакуацією худоби з села. Успішно виконавши завдання, група направились у с. Грязне для евакуації цукрового заводу, але партизани були заарештовані денікінцями і вивезені до Краснопілля. На західній околиці Краснопілля їх розстріляли. У 1920 останки похованих перенесено на кладовище.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1977 металевим /1,5 м/ звареним з 3-х труб з п'ятикутною зіркою на верхівці. На обеліску закріплено металеву дошку з написом [1632].

Маргарита Міленкова

483.2. Воскресенська церква, 1808 (архіт.). Мурована однобанна церква з дзвіницею стоїть у центральній частині села і є його містобудівною домінантою.

Збудована у 1808 на замовлення власниці села генеральші О.Рахманової за проектом місцевого архітектора М.Алфьорова (1780 – 1848), учня архітектора О.Паліцина.

Зведена в стилі класицизму, хрещата за структурою, з прямокутною зовні й півкруглою всередині вівтарною апсидою, розвиненим нартексом і монументальною трипрогоною аркадною галереєю з заходу, увінчаною дзвіницею. В південно-західному і північно-західному кутах влаштовані невеликі бічні вівтарі. Центральний підбанний квадрат перекрито сферичною банею на високому циліндричному підбаннику, що спирається на пандативи й підпружні арки, які виходять з масивних кутових пілонів. Апсида перекрита конхою, рамена об'ємного хреста – циліндричними склепіннями, інші частини споруди – хрестовими склепіннями. Інтер'єри церкви декоровані колонами і пілястрами коринфського ордера. Підлога дощана, дубова.

У пластичному вирішенні фасадів застосовано доричні колони й пілястри, площини стін між якими розчленовані нішами і горизонтальною тягою. Підбанник має напівколони іонічного ордера. Північний і південний фасади акцентовані чотириколонними портиками. Завершує фасади масивний антаблемент. Дзвіниця триярусна. Нижній ярус є середнім прогоном аркадної галереї, другий – четверик з арковими отворами дзвонів, верхній – восьмерик з арковими й прямокутними отворами, увінчаний гранчастою сферичною банею.

Розпланувальне й об'ємно-просторове вирішення пам'ятки, особливо трактування західного фасаду у вигляді відкритої аркадної галереї на відміну від традиційних колонних портиків, надають неповторності цій класицистичній споруді [1633].

Віктор Вечерський

483.3. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північний захід від с. Великий Бобрик, між ним та с. Верхня Сироватка, Поблизу великого кар'єра з видобутку глини. Досліджувався В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 4-х курганів. Насипи округлі в плані, діаметром 10 – 15 м висотою до 1,0 м. Пам'ятка розорюється. Розташований окремо курган задернований. Його висота – близько 3,5 м, діаметр – до 30 м. На верхівці кургану зафіксовані пошкодження. Розкопки не проводилися [1634].

Віктор Приймак

483.4. Курганний могильник (археол.). Між с. Великий Бобрик та с. Железняк, за 2,0 км від першого по обидві сторони ґрунтової дороги, що сполучає населені пункти. Досліджувався В.Приймаком та Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 4-х курганів. Насипи округлі в плані, діаметром 20 – 40 м висотою до 0,7 – 1,0 м.

Пам'ятка розорюється. На верхівці одного з курганів встановлено геодезичний знак. Розкопки не проводилися [1635].

Віктор Приймак

483.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизана, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). Центр, біля клубу. Поховано 243-х радянських воїнів. Серед похованих – воїни 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу, які загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 2380 МСБ у період з 11 серпня по 4 вересня 1943. Село визволено 10 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У цю ж могилу перенесені останки партизана, колишнього голови Великобобрицької сільради Й.Гребченка, якого закатували нацисти у грудні 1941. Він був залишений на окупованій території для організації партизанського руху та за доносом місцевого зрадника був арештований і страчений.

У 1958 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1966 залізобетонною скульптурною групою воїна та дівчинки /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ – дошка з написом. На могилі встановлено 4 плити з написом і прізвищами загиблих воїнів.

У 1966 по обидва боки від могили закріплено 20 дощок з посвячувальними написами, барельєфним зображенням орденів Вітчизняної війни та Перемоги і прізвищами 541 жителя сіл Великий та Малий Бобрик, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Автор – ск. Л.Чемен [1636].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

483.6. Пам'ятне місце подвигу Вдовиченка І.Г., 1943, 1974 (іст.). На узліссі, за 4,0 км від Великобобрицького лісництва. Тут 13 серпня 1943 здійснив подвиг Вдовиченко Іван Григорович [24.04.1924, с. Червона Яруга, Ракитянський р-н. Белгородська обл. (Російська Федерація) – 13.08.1943, с. Самотоївка] – Герой Радянського Союзу (10.01.1944, посмертно).

У Червону Армію призваний у лютому 1943. Підрозділи 764-го стрілецького батальйону, долаючи опір противника, вийшли до с. Думовка Краснопільського р-ну. Подальшому пересуванню радянських військ заважала висота, яку утримували німці. Вранці 13 серпня 1943 німецько-нацистська піхота при підтримці трьох важких танків і вогняних засобів, що були розташовані на висоті, розпочала атаку підрозділів 3-го батальйону. Радянські артилеристи підбили 2 ворожі машини, але третя продовжувала рухатись до позицій радянських воїнів. І.Вдовиченко, обв'язавшись гранатами, кинувся під гусениці танку. Нагороджений орденом Леніна. Похований у братській могилі с. Самотоївка.

У 1974 на місці подвигу на бетонній основі встановлено бетонний обеліск /1,65 м/ з написом на чоловому боці [1637].

Ольга Алетич

483.7. Церковнопарафіяльна школа (архіт.). Будинок школи розташований у центрі села, в безпосередній близькості від церкви, згідно до «Статуту навчальних закладів» 1804.

Будинок цегляний, Г-подібний у плані, перекриття пласкі, балочні, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, значного виносу, критий шифером.

Архітектура церковнопарафіяльних шкіл, як правило, зовнішньо не відрізнялася від рядових типових будинків, але в даному випадку особливу увагу приділено декоративному оздобленню споруди. Школа має парадний вигляд. Внутрішня структура будинку на фасадах виявлена лопатками, що відповідають внутрішньому поділу простору. Вікна оздоблені багато профільованими «вухатими» лиштвами з горизонтальними перехватами. Будинок увінчує карниз з дентикулами. По периметру проходить тяга, що відокремлює цоколь будинку.

Первісне планування будинку повністю збереглося. При вході розташовано кімнату сторожа, потім два різних за площею класи, що мають виходи до коридору. Класи поєднані між собою чотиристулковими дверима на всю ширину приміщення. За необхідності двері трансформуються, і дві класні кімнати об'єднуються в одне приміщення. Кімната для вчителя, що має окремий вхід, розташована у торці коридору [1638].

Алла Кургаєва

484. ВЕРХНЯ ПОЖНЯ С., СЛАВГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА

484.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Братська могила партизанів, 1943; Могила Белявцева К., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр, біля клубу.

У першій братській могилі поховано 13 воїнів з підрозділів 206-ї стрілецької дивізії. Загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Село остаточно визволено 8 серпня 1943.

У другій братській могилі поховані партизани Великописарівського партизанського загону М.Белявцев та Ф.Маринин. Загинули у серпні 1943.

Великописарівський партизанський загін діяв у період з жовтня 1941 по березень 1942, потім об'єднався з партизанським загonom М.Наумова.

У третій могилі похований партизан цього ж загону К.Белявцев, розстріляний нацистами 11 березня 1943 за те, що під час окупації переховував у селі партизанів.

У 1958 біля могили воїнів-визволителів встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,34 м/ – напис. На могилі укріплено плиту з написом і прізвищами похованих воїнів. На могилах партизанів встановлено стели /1,37 м/ з прізвищами загиблих.

У 1974 по обидва боки від могил на бетонних основах встановлено 6 дощок з прізвищами 109 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та 2 дошки з барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни та написами [1639].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

484.2. Поселення, ранньослов'янське (археол.). На південній околиці села, за 1,0 км від нього. Займає частину першої надзаплавної тераси похилого схилу правого берега р. Пожня, правої притоки р. Ворсклиця.

Виявлене В. Приймаком у 1986, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави – 2,0 – 8,0 м. Територія не розорюється. Розміри Поселення-150 – 200 x 100 м. Культурний шар має потужність 0,3 м. Материк – бура глина. Концентрація підйомного матеріалу – висока. Під час шурфування і розвідувальних розкопок виявлено залишки трьох напівземлянкових приміщень київської або колочинської культури. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1640].

Віктор Приймак

484.3. Церква свято-Миколаївська, 1-а пол. 17 ст. (архіт.).

Перший храм був побудований московськими служилими людьми, які в невеликому місцевому острозі несли службу на прикордонній Білгородській лінії. Церква в ім'я Миколи Чудотворця була дерев'яною і такою залишалася після неодноразових ремонтів, як залишалася й надана при освяченні первісна назва.

У 1930 церква була закрита, хрести з бань збили, приміщення переобладнали під сільський клуб. З будинку священика і церковнопарафіяльної школи зробили навчальні класи початкової школи [1641].

Олег Корнієнко

485. ГЛИБНЕ С., САМОТІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

485.1. Могила Авраменка С.М., 1985 (іст.). На центральній алеї кладовища. Авраменко Сергій Миколайович (16.08.1964, с. Глибне – 7.02.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, рядовий. Загинув в Афганістані.

Працював трактористом у колгоспі «Правда». Дев'ятого травня 1983 призваний до лав Радянської армії. Пройшов підготовку в учбовому підрозділі, в/ч. пп. 73701, за спеціальністю механік-водій БМП. З 26 жовтня 1983 проходив службу в Афганістані у розвід. роті, в/ч. пп. 65753. Був механіком-водієм БМП. Загинув у бою. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20.06.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,9 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1642].

*Ольга Аленич
Надія Подоляка*

485.2. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села. Займає ділянку лівого берега р. Сироватка.

Виявлене О.Журком у 1986, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення – 50 x 80 – 100 м, висота над рівнем заплави становить 5,0 м.

Потужність культурного шару – 0,6 м.

З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури [1643].

Олексій Журко

485.4. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). 0,6 км на захід від поселення –1, схили першої надзаплавної тераси лівого корінного берега р. Сироватка.

Виявлене О.Журком у 1986, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення 150 – 200 x 70 – 80 м, висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м.

З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури [1644].

Олексій Журко

486. ГРАБОВСЬКЕ С. ГРАБОВСЬКА СІЛЬРАДА

486.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля клубу.

Поховано 144-х радянських воїнів. Серед похованих – воїни 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час першої спроби визволення села у березні 1943 та воїни з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули в боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна, замінену у 1987 алюмінієвою /5,0 м/ з написом на чоловому боці залізобетонного постаменту /0,8 м/.

У тому ж році по обидва боки від могили на бетонних основах встановлено бетонні дошки з прізвищами 196 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1645].

Маргарита Міленкова

486.2. Млин, 1914 (архіт.). На північній околиці села. Збудований у 1914 поміщиком Денисом Івановичем Пушкарем. В комплексі з млином збереглися будівля парової машини, будинок мірошника та будинок для приїжджих.

Будівля дерев'яно-цегляна, тинькована, двоповерхова, прямокутна в плані. Дах двосхилий, покритий залізом. Частина млина, де знаходились завальні ями, зруйнована.

Архітектурний декор будівлі скромний. Поздовжні фасади в кожному ярусі членуються п'ятьма віконними прорізами, розміщеними в одному ритмі. На головному фасаді в центрі розташований дверний проріз. Основною декоративною прикрасою будівлі є видовжені арочні вікна, обрамлені архівольтами, які закінчуються гирьками-висягами. Будівлю оперізує карниз невеликого виносу та міжповерхова тяга.

Первісне планування млину повністю збереглось. Також збереглась частина обладнання, машина для первинної обробки зерна та вальцювальні машини [1646].

486.3. Могила Рибіна П.М., 1943 (іст.). На кладовищі, за 300 м від центрального входу. Рибін Петро Миколайович (1906 – 30.09.1943, с. Грабовське) – воїн 129-го окремого батальйону протитанкової роти 40-ї армії, який загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1953 на могилі встановлено металевий обеліск /1,4 м/ з зіркою на верхівці [1647].

Ольга Алетич

486.4. Пам'ятне місце хати, у якій народився Грабовський П.А., 1902 (іст.). Центр, біля сільради. На цьому місці була хата, у якій народився і мешкав Грабовський Павло Арсенович [11.09.1964, с. Пушкарне, нині Грабовське – 12.12.1902, м. Тобольськ (Російська Федерація)] – видатний український поет, публіцист.

Народився у родині паламаря. Одинадцять років він мешкав у рідному селі. У 1875 Грабовського направили на навчання в Охтирську бурсу, де він захопився діяльністю революційних народників. У 1879 вступив до Харківської духовної семінарії і незабаром став учасником народної організації «Чорний переділ». Грабовський захоплювався забороненою літературою, із захватом читав «Кобзаря» Т.Шевченка і твори революціонерів-демократів. У 1882 вихованця 3-го класу П.Грабовського, як політично неблагонадійного, виключили з семінарії і вислали у рідне село Пушкарне під постійний нагляд поліції без права виїзду. Перебуваючи у рідному селі, П.Грабовський збирав і записував народні пісні, прислів'я, гумор. Саме тут почалося становлення його як поета. Написав поезію – «Трудівниця», повість «Гнилые корни», віршовану поему «Учителька». Третього вересня 1884 П.Грабовського знову заарештували і відправили до Охтирської тюрми. У рідне село Грабовський не повернувся. Через три роки його забирали на військову службу, але незабаром (1886) знову заарештували. Після двох років ув'язнення (в Харківській та Ізюмській тюрмах) П.Грабовського вислали на п'ять років до Сибіру – у Балаганський округ Іркутської губернії (нині Російська Федерація). Але пробув там він недовго, бо включився у боротьбу проти розправи 1889 над засланими революціонерами (так звана Якутська або Карійська трагедія), з групою товаришів написав рішучий протест, викриваючи деспотизм царського уряду. За складання і розповсюдження цієї революційної листівки П.Грабовського знову заарештували і кинули до іркутської в'язниці, де він просидів три з половиною роки, після чого був засланий до Вілюйська. На початку 1497 Грабовського перевели в Якутськ, а у вересні 1899 – у Тобольськ, де він помер. За заповітом його поховано на місцевому кладовищі поруч з могилою декабристів А.Муравйова, Ф.Вольфа, Ф.Башмакова.

З 38 прожитих років П.Грабовський 20 років провів у тюрмах і сибірському засланні. У неймовірно тяжких умовах життя він працював над своїми поетичними збірками: «Пролісок» (1894), «Твори Івана Сурика» (1894), «З чужого поля» (1895), «Доля» (1897), «Кобза» (1898), «Хвиля» (1899), «Песни Украины», «Вітка». Перу Грабовського належить багато літературно-критичних статей і нарисів про Т.Шевченка, О.Пушкіна, М.Чернишевського та ін., статті на економічні та етнографічні теми (з життя Сибіру). У П.Грабовського велика кількість перекладів, що, головним чином, увійшли до його збірок. У період окупації села німецько-фашистськими загарбниками 1941 – 43 хата Грабовських була знищена.

У 1974 на місці хати встановлено залізобетонну стелу /2,03 м/ з написом на її чоловому боці.

У 1964 у с. Грабовське відкрито літературно-меморіальний музей поета, у 1989 – пам'ятник (автори – ск А.Івченко, архіт. В.Заговора) [1648].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

486.5. Пам'ятник Грабовському П.А., 1964 (мист.). У центрі села, біля сільради та будинку літературно-меморіального музею П.Грабовського.

Автора не встановлено. Розміри: вис. погруддя – 1,0 м, постаменту – 2,45 м.

Грабовський Павло Арсентійович (1864 – 1902) – видатний український поета, публіциста. Пам'ятник встановлено до 100-річного ювілею.

Чавунне погруддя на цегляному чотирьохгранному, трохи звуженому догори потинькованому постаменті, що має двохступінчастий цоколь і встановлений на невеликому прямокутному з трохи зрізаними кутами майданчику, теж цегляному і оцентованому. На постаменті – напис.

Поет зображений без головного убору. Деталі одягу подані реалістично (лацкани сюртука). Уся поверхня погруддя оброблена зколами – гранями неправильної форми, що сприяють рівномірному розподіленню світлотіні. Обличчя відзначається рухомістю, неоднозначністю виразу, не тільки зовнішньою пильністю погляду, а й внутрішньою проникливістю. Незважаючи на патріархальність зовнішності, чому в значній мірі сприяє фронтальність композиції, а також велика борода, спосіб обробки каменю і неправильні асиметричні бокові зрізи надають композиції деякої динаміки. Це в сполученні з реалістичною пластикою голови, портретністю (яка все таки має місце, незважаючи на те, що автор робить поета, який не досягнув сорока років більш літньою людиною), посилює виразність образу. Ідейний зміст пам'ятника посилюється ще й його місцезнаходженням серед приватних будиночків, власниками яких є нащадки тих, за чие щастя боровся видатний революціонер-демократ [1649].

Ірина Павленко

487. ГРУНІВКА С., СІННІВСЬКА СІЛЬРАДА

487.1. Михайлівська церква, ймовірно 1861 (архит.).

Землі Грунівки та навколишніх сіл у 19 ст. були подаровані князем Барятинським. Останнім володарем села був Барятинський Віктор Іванович (1823–1904) – князь, капітан першого рангу, учасник оборони Севастополя (1853–56), вів дослідницьку археологічну роботу, був учасником розкопок Херсонеса Таврійського. У Грунівці Барятинським був збудований великий палац на 42 кімнати, а при ньому – великий господарський двір, викладена бруківкою дорога.

Князями Барятинськими у селі був збудований храм на честь Архистратига Михаїла із червоної цегли. Храм оригінальної й водночас унікальної конструкції. За переказами, в минулому це був напівкостел, на половину – православна церква. Під одним дахом мирно співіснували й правилися дві служби – католицька й православна. За тим самим переказом, називалася і дата заснування храму, котра начебто визначалася по цеглині, на якій був відбиток з цифрами «1861». Але такої цеглини тепер немає і правдоподібність дати заснування храму нічим не підтверджується. Подібного храму в Україні немає.

У 1929 під час колективізації храм був закритий і переданий для господарських потреб колгоспу, приміщення використовувалися як комора. Потім служба відновилася і продовжувалася до 1962. Того року храм був знову закритий, весь церковний інвентар, усі атрибути богослужіння передали церкві с. Запсілля, а приміщення знову перейшло під господарські потреби. У 1995 службу в храмі відновили [1650].

Олег Корнієнко

487.2. Пам'ятне місце поховання радянських воїнів, 1943, 1965 (іст.). Біля школи. На цьому місці знаходилася братська могила чотирьох радянських воїнів, які загинули під час визвольних боїв у 1943.

У 1966 останки загиблих воїнів перенесені у братську могилу с. Сінне. На місці залишився пам'ятник та символічна могила.

У 1965 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру /2,9 м/ воїна на прямокутному цегляному потинькованому постаменті /2,0 м/. На чоловому боці постаменту дошка з написом [1651].

Маргарита Міленкова

487.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,5 км на північ від північної околиці села, в полі. Займає дюноподібне підвищення першої надзаплавної тераси р. Псел. Виявлене С.Осадчим у 2009.

Розмір поселення 60 x 40 м, висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м. З півдня поселення обмежене старицею р. Псел. Потужність культурного шару становить 0,2 м, розораний на глибину 0,3 м. Культурний шар – сірий пісок, материк – жовтий пісок. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихинської культури епохи бронзи [1652].

Євген Осадчий

487.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,3 км на захід від західної околиці села та за 0,05 км від траси Суми – Миропілля. Займає дюнне підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел.

Виявлене О.Тереножкіним та В.Іллінською у 1968, обстежене О.Журком у 1988, Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення 80 – 100 x 50 – 60 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару – 0,3 м.

З території поселення походять фрагменти ліпного посуду мар'янівсько-бондарихинської культури епохи бронзи [1653].

Олексій Журко

487.5. Церковнопарафіяльна школа, кін. 19 ст. (архіт.).

Будинок школи розташований на північній околиці села, на високому пагорбі. Школу побудовано наприкінці 19 ст. коштом поміщиці Борятинської, неподалік від церкви, щоб дотриматися вимоги «... бути училищам поблизу церков...».

Будинок цегляний, Г-подібний у плані, перекритий чотирищипцевим дахом (нині збереглося три щипці).

Архітектура будинку перегукується з архітектурою церкви та несе в собі елементи неготичного стилю. Головний вхід вирішено у вигляді тамбура зі стрілчастим отвором та двома стрілчастими вікнами. Щипець над головним входом прорізаний стрілчастими вікнами, обрамленими архівольтами. Торцеві щипці акцентовані круглими вікнами. Вікна основних об'ємів завершуються сандриками простого профілю. Будинок оперізує невеликого виносу вінцевий карниз з гладеньким фризом. Наріжжя будинку акцентовано кронштейнами. Відчуття вертикальної спрямованості форм створюють високі щипці, акцентовані квадратними столиками за принципом пінаклей, а також контраст між темною поверхнею стін та білим фризом, кронштейнами та архівольтами стрілчастих вікон.

Первісне планування будинку збереглося. Ліворуч поперечного коридору розміщений клас, праворуч – кімнати з кухнею для вчителя. Кухня має окремий вхід [1654].

Алла Кургаєва

488. ЗАГРЕБЕЛЛЯ С., МАЛОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

488.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На місці першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рибиці за 0,4 км на північний схід від північної околиці колишнього с. Загребля. З півночі до поселення примикає широка балка Коршун.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави – 3,0 – 4,0 м. Територія розорюється. Територія розорюється. Розміри поселення 130 x 100 м., культурний шар має потужність 1,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світла глина. Концентрація підйомного матеріалу – висока. Під час огляду зібрано кераміку епохи бронзи мар'янівсько-бондарихинської та зрубної культур. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1655].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

489. ЗАПСІЛЛЯ, ЗАПСІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

489.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр.

Поховано 39 радянських воїнів. Серед похованих – воїни 48-го, 1140-го, 42-го, 342-го, 29-го стрілецьких полків. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у серпні 1943 та померли від ран у 4392-му ХППШ у період з 10 по 23 серпня 1943. Відомі прізвища 38 загиблих.

У 1948 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1963 залізобетонною скульптурою воїна /2,7 м/. Тут же встановлено плити з написами та прізвищами 8 воїнів.

У 1973 по обидва боки від скульптури на бетонних основах встановлено дошки з прізвищами 167 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни.

Серед загиблих воїнів-земляків Мірошніченко Петро Панасович [10.10.1922, с. Запсілля – 1.01.1944, м. Світлогорськ, Гомельська обл. (Республіка Беларусь)] – Герой Радянського Союзу (3.06.1944, посмертно).

Закінчив 4 класи школи. Працював у колгоспі, потім на машинобудівному заводі у м. Суми. У Червоній Армії з 1941. На фронті з грудня 1941. Закінчив курси молодших лейтенантів у 1942. Командир взводу пішої розвідки 717-го стрілецького полку (170-а стрілецька дивізія, 48-а армія, 1-й Білоруський фронт) лейтенант П. Мірошніченко у районі с. Печищі (Світлогорський р-н. Гомельської обл., нині Республіка Беларусь) 29 грудня 1943 з двома розвідниками потаємно підібрався до дзоту противника та знешкодив його. У ніч на 1 січня 1944 силами взводу блокував два дзоти ворога. Підповз до одного з них та закидав гранатами. Був поранений, але залишився у строю. Підняв взвод в атаку, а коли противник відкрив із дзоту вогонь, своїм тілом закрити амбразуру. Завдяки вмілому керуванню підрозділом і особистій мужності наш земляк сприяв звільненню села від ворога. Нагороджений орденом Леніна, медаллю.

Ім'я Героя носять вулиці міст Мінськ та Світлогорськ. На будинку клубу у с. Печищі встановлено меморіальну дошку [1656].

Маргарита Міленкова

Ольга Аленич

489.2. Поселення, багатшарове (археол.). Західна околиця села, урочище Глодове. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.

Виявлене О. Тереножкіним та В. Іллінською у 1968, обстежене О. Журком у 1988, Є. Осадчим та О. Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-200 x 120 м, висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м. Потужність культурного шару – 0,4 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду мар'янівсько-бондарихинської культури епохи бронзи та скіфської лісостепової культури [1657].

Олексій Журко

489.3. Поселення-1, багатшарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел, за 3,0 км на північний схід від північно-східної околиці с. Могриця, в тому місці де річка підходить до краю тераси.

Виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1991, обстежене Є. Осадчим та О. Кравченком у 2010.

Через поселення по діагоналі проходить лінія електропередач. Західніше її територія поселення розорюється, східніше – задернована. Вздовж ЛЕП проходить ґрунтова дорога Запсілля – Могриця. Південно-східний край селища під час повеней постійно розмивається. Культурний шар має потужність 0,4 м та являє собою сірий гумусований суглинок, розораний на глибину до 0,25 м. Материк – світлий суглинок. Концентрація знахідок на поверхні – середня. Розміри поселення 230 x 50 – 70 м, висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м.

Поселення багатшарове. На території пам'ятки зібрана кераміка епохи бронзи, скіфського часу (7 – 3 ст. до н.е.), а також ранньослов'янського періоду (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.). У невеликій кількості виявлені фрагменти сучасного посуду. На обриві краю тераси, в місці, позначеному на плані хрестиком, зачищений профіль напівземлянкового житла.

Котлован будівлі, заповнений темно-сірим гумусованим суглинком, заглиблений в материк на 0,18 – 0,4 м. На підлозі споруди виявлений тонкий прошарок вугілля потужністю 0,04 – 0,06 м. Загальна довжина житла (за розрізом) – 4,6 м. При зачистці виявлена різночасова кераміка (за переважанням ранньослов'янської) та залізний риболовний гачок [1658].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

489.4. Троїцька церква, 1875 (архіт.). На східній околиці села, північним фасадом звернена до центральної вулиці, що проходить через усе село. Раніш була оточена кам'яною огорожею, від якої залишився фрагмент західної частини з воротами. У даний час обнесена невисоким штахетником. У південній частині церковної садиби розташована невелика сторожка старої побудови.

Церква виконана в «російському» стилі, цегляна, потинькована, однефна, безстовпна. Домінуючу роль у зовнішньому вигляді церкви відіграє двоярусний кубічний об'єм, перекритий низьким наметом та увінчаний центральною маківкою та декоративними маківками по наріжжях. До нього примикають пониження, прямокутної форми апсида та притвор з дзвіницею (зберігся перший ярус).

Архітектурний декор фасаду скромний. Основну увагу приділено четверику, фасади якого мають традиційне тричасне ділення, підкреслене декоративними закомарами. Наріжжя акцентовані п'ятигранними пілонами. Особливе місце в композиції фасадів відведене наличникам вікон другого ярусу з характерними трилопатними сандриками. Церкву увінчує невеликого виносу карниз з фризом типу ширінки. Яруси центрального об'єму розділені міжповерховою тягою, що переходить в карниз пастофорія та апсиди. Увінчуючи основний об'єм храму глухі наріжні підбанники мають восьмигранну форму. Центральний світловий підбанник круглої форми, прорізаний чотирма вікнами. В основі розташовані декоративні кокошники. Наличники вікон притвору та апсиди повторюють форму наличників вікон другого ярусу четверика. До західного входу в храм веде невисокий ганок, прикрашений жмутами колон. Кожен жмут об'єднує чотири колони. Перед північним та південним входами також були побудовані ганки (північний зберігся фрагментарно).

Композиційним центром інтер'єру є підкупольний квадрат, у який через невеликі арки розкриваються понижений притвор та апсида. Він перекритий зовнішнім склепінням, апсида та притвор – циліндричним.

Іконостас та настінні розписи виконані в 1960-ті роки [1659].

Алла Кургасва

490. ЗЕМЛЯНЕ С., РЯСНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

490.1. Курган (археол.). 1,0 км на північний захід від західної околиці села та за 0,9 км від автотраси Суми – Велика Писарівка. Займає підвищену ділянку вододілу річок Дернова та Пожня.

Виявлений Л.Білінською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Курган округлої, напівсферичної форми, діаметром 27 м та висотою 1,2 м [1660].

Лариса Білінська

490.2. Курганний могильник (археол.). 0,18 км на південний захід від західної околиці села. Займає підвищену ділянку вододілу р. Пожня та струмка.

Виявлений Л.Білінською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Могильник складається з 2-х курганів, відстань між ними становить 120 м. Насипи округлої, напівсферичної форми. Діаметр першого кургану – 30 м, висота – 1,5 м, другий курган має діаметр 35 м, висоту – 2,3 м. Поли кургану оборюються, верхівка задернована. На верхівці було встановлено геодезичний знак (нині зруйнований) [1661].

Лариса Білінська

491. КРАСНОПІЛЛЯ СМТ, КРАСНОПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

491.1. Братська могила жертв голодомору 1932 – 33 (іст.). На кладовищі.

Від голоду в районі померло 15 – 20 відсотків населення. Точна кількість померлих та їх прізвища не встановлено.

16 січня 1932 Миропільський райком КП(б)У прийняв рішення про покарання голів сільрад за зрив плану хлібозаготівлі. У с. Великий Бобрик голод тривав до серпня 1934, з голоду вимерла четверта частина всього населення, близько 1,5 тис. чоловік. За сприяння начальників політвідділів Низівської та Краснопільської МТС Агафонова та Зенайлова, з Харкова на станції Краснопілля та Сироватка приходили вагони з хлібом. Через колгоспні комори він видавався колгоспникам, які були здатні виходити на роботи в поле.

2005 на могилі встановлено пам'ятний знак у вигляді трьох рівновеликих дерев'яних хрестів /вис. 3,4 м; 2,5 м та 2,2 м/ на цегляному постаменті /1,0 м/. На чоловічому боці – присвятний напис [1662].

Надія Подоляка

491.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля меблевого цеху. Поховано 45 воїнів з підрозділів 232-ї та 237-ї стрілецьких дивізій. Загинули під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників у березні – серпні 1943. Відомі прізвища 41 загиблого. Селище остаточно визволено 8 серпня 1943.

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу.

У 1969 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/. На цегляному постаменті /1,83 м/ – дошка з написом та прізвищами загиблих [1663].

Іван Підпригора

491.3. Двокласне училище, 1911 (архіт.). Центр села, неподалік церкви.

Побудоване згідно до вимог «... бути училищам поблизу церков або посеред міста...» у 1911 бригадою будівничих під керівництвом Ф.Бакая на кошти населення та Охтирського повітового правління. Первісне планування будинку не збереглося. У 1950-ті рр. воно було перебудоване під клуб.

Будинок цегляний, прямокутний в плані, з двома ризалітами, перекриття пласкі, балочні, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, критий залізом. Училище має парадний, святковий вигляд. Головний фасад акцентовано двома асиметрично розташованими ризалітами, увінчаними щипцями. Розташований поміж них вхід також акцентований щипцем. Щипці архітектурно оформлені скатними дахами значного виносу. Вікна мають лучкові перемички. Будинок по периметру увінчаний цегляним фризом, характерного уступчастого рисунка, що створює світлотіньову гру. Архітектурна пластика фасаду орієнтована на світлотіньові ефекти, посилені за рахунок значної товщини стін, глибоко заглиблених прорізів, сандриків над вікнами та підвіконних ніш. Первісно в будинку містились два класи та квартира для викладача, яка мала дві кімнати та кухню з окремими входами [1664].

Алла Кургасва

491.4. Залізничний вокзал, 1901 (архіт.). Розміщений на північній околиці селища. Збудований у 1901 після вводу в експлуатацію залізничної гілки Білгород – Суми, на кошти цукрозаводчика П.Харитоненка. У наш час використовується за прямим призначенням.

Будівля двоповерхова, цегляна, у 1973 облицьована плиткою, прямокутна в плані, перекриття пласкі, балочні, дах вальмовий, покритий шифером.

Невелика за розмірами споруда, виконана в так званому «цегляному» стилі, має ошатний, святковий вигляд. Рішення фасадів площинне, гладенька поверхня стіни членується в кожному ярусі достатньо вузькими та близько розміщеними прямокутними віконними прорізами, що чергуються в однаковому ритмі та прикрашені лиштвами складної форми. Міжповерхові та підвіконні тяги утворюють широкий, прикрашений прямокутними шишками пояс, що оперізує будівлю. Споруду увінчує карниз, прикрашений цегляними сухариками. Особливу увагу приділено входам в будівлю. Вхід, що розташований на північному фасаді та виходить на залізничні колії, виділений сплосченим ризалітом і завершується трикутним фронтоном. У вирішеннях фронтона і завершенні лопаток, що підкреслюють наріжні частини будівлі, використані стилізовані мотиви архітектури

давньоруських фортечних веж, застосовані деталі, що імітують прості та накладні бійниці. Аналогічно був вирішений вхід з боку міста, розмішений на південному фасаді. Зараз перебудований. Вхід на західному торці будівлі акцентований аттиком і високим, на два поверхи, арочним вікном, обрамленим архівольтом.

Первісне планування будівлі не збереглося. Раніше на першому поверсі розташовувались каса, зал очікування, службові приміщення, на другому – квартири начальника станції та службовців [1665].

Алла Кургасва

491.5. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників громадянської війни, 1919; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Перемоги, центр, сквер. Поховано 5-х учасників громадянської війни, розстріляних денікінцями у серпні 1919. Відомі прізвища всіх загиблих: А.Кнуренко, І.Рудика, Самарич, Ф.Савченко, М.Шаповалов.

У цій же могилі поховано 299 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 232-ї та 237-ї стрілецьких дивізій. Загинули в боях за визволення селища від німецько-нацистських загарбників у березні – серпні 1943 та померли від ран у шпиталі № 4527 у період з 10 серпня по 1 жовтня 1943. Селище визволено 8 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

Серед похованих Калінін Олексій Миколайович [01.10.1922, с. Коса – Ешем, Кочівський р-н, Пермська обл. (Російська Федерація) – 9.08.1943, смт Краснопілля] – Герой Радянського Союзу (10.01.1944, посмертно), заступник командира взводу 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, ст. сержант. У бою біля хутора Волкова (нині район Краснопілля) заклав своїм тілом амбразуру дзоту.

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу на якій у 1969 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ і пілон /7,5 м/.

З правого і лівого боку перед скульптурою воїна встановлено стели /1,3 м/ з прізвищами учасників громадянської війни та написами. На похилій основі закріплено дошки з прізвищами загиблих радянських воїнів та написом.

У 1970 по обидва боки від братської могили на бетонних основах встановлено дошки з прізвищами 678 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, напис та барельєфне зображення орденів Перемоги, Вітчизняної війни та скорботної матері [1666].

Іван Підпригора

491.6. Могила Денисенка С. В., 1981 (іст.). На кладовищі, у 1-му ряді зліва.

Денисенко Станіслав Вікторович (30.08.1961, с. Хвощівка, Комунарський р-н. Ворошиловградської обл. – 10.07.1981, смт. Краснопілля) – воїн Збройних Сил СРСР, загинув в Афганістані.

Працював робітником Краснопілляського ДБУ. 10 листопада 1979 призваний до лав Радянської Армії. З травня 1980 проходив службу в Афганістані у десантних військах, в/ч. пп. 48059. Прийняв командування відділенням на себе, коли під час бою поблизу населеного пункту Шаль провінції Кунар було поранено командира відділення. Особисто знищив чотирьох противників. У цьому бою загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 23.11.1981 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,9м/. На його фасадній частині – портрет загиблого та напис [1667].

Надія Подолька

491.7. Могила Іскрич Ф.М., 1986 (іст.). На кладовищі, поблизу газового господарства, 4-а могила ліворуч від входу.

Іскрич Федір Маркович (6.06.1924, с. Великий Прикіл, нині Краснопілляського р-ну – 09.03.1986, смт Краснопілля) – Герой Соціалістичної Праці (1966).

Народився в селянській родині. Розпочав 1938 трудову діяльність помічником рахівника колгоспу, згодом працював технічним секретарем, зав. обліком Миропільського райкому ЛКСМУ, 1942 – 46 – у лавах Червоної Армії. З 1953 працював на різних посадах у системі Міністерства заготівель по Миропільському р-ну. З 1953 – голова правління

сільгоспартілі, з 1957 – голова багатогалузевого колгоспу «Заповіт Леніна» Краснопільського р-ну. Велику увагу приділяв впровадженню передового досвіду сільськогосподарського виробництва, механізації вирощування сільгоспкультур, сортооновленню насінневого та племінного фонду. 1965 середня врожайність зернових у колгоспі становила 25,5 ц/ га, цукрових буряків – 237 ц/ га, надої досягли 2145 кг молока, добовий приріст худоби – 900 гр. (при нормі 500 гр.). З 1970 працював заст. голови Краснопільської райради народних депутатів, 1976 – 86 – директором міжгосподарського підприємства з виробництва яєць, молодняка птиці, комбікормів. Депутат ВР УРСР 2-х скликань. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I, II ст., «Знак Пошани», медалями.

У 1986 на могилі встановлено стелу трикутної форми з чорного граніту /1,4 м/, на чоловічому боці якої викарбовано портрет, під ним анотаційний напис [1668].

Надія Подоляка

491.8. Могила Савоненка М.О., 1986 (іст.). На кладовищі, у 1-му ряді зліва.

Савоненко Микола Олександрович (9.12.1966, смт Краснопілля – 29.06.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, рядовий. Загинув в Афганістані.

Працював водієм Краснопільського лісгоспу. 20 травня 1985 призваний до лав Радянської Армії. З серпня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 2042. Помічник навідника 2-ї застави десантно-штурмової маневреної групи Загинув під час бою.

У 1988 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1669].

Надія Подоляка

491.9. Пам'ятне місце оборони смт Краснопілля та місце подвигу Калініна О.М., 1943, 1983 (іст.). У західній частині селища, по трасі Краснопілля – Суми.

Тут з лютого по серпень 1943 проходила лінія фронту, що була частиною Курської дуги. Оборону на ній тримали підрозділи 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. 8 – 9 серпня 1943, розвиваючи наступ, 764-й стрілецький полк 232-ї стрілецької дивізії під командуванням гвардії полковника І. Огнева перший прорвав оборону німецько-нацистських загарбників на ділянці фронту Краснопілля – Корчаківка. Визволили населенні пункти: с-ще Краснопілля, хутір Волков (нині район Краснопілля), с. Думівка. У прорив, який здійснив 764-й стрілецький полк були введені 794-й та 797-й стрілецькі полки.

Тут же 9 серпня 1943 старший сержант, заступник командира взводу 764-го стрілецького полку, О.Калінін (1922 – 43), в бою при прориві оборони німецько-фашистських військ в районі хутора Волкова 9.08.1943 заклав своїм тілом амбразуру дзота, за що йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1983 на місці прориву оборони і подвигу О.Калініна встановлено пам'ятний знак /13,5 м/, перед знаком – плита з написом. Автори – архіт. І.Підопригора, А.Дейнека, В.Бердицький [1670].

Іван Підопригора

491.10. Поселення-1, багатощарове (археол.). На північній околиці селища. Займає схил лівого берега р. Сироватка.

Виявлене В.Приймаком у 1986, досліджене О.Журком у 1987 – 88, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-170 x 50 – 60 м., висота над рівнем заплави становить 3,5 м. На території поселення досліджено ділянку площею 2248 м кв.

Було виявлено 4 житла та 20 господарських ям. Житла та 15 ям належать до черняхівської культури, решта об'єктів відносяться до скіфської лісостепової культури. Потужність культурного шару – 0,4 – 0,7 м.

З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури та гончарної черняхівської культури [1671].

Олексій Журко

491.11. Поселення-2, багатощарове (археол.). На північно-західній околиці смт Краснопілля. Займає схил правого берега р. Сироватка.

Виявлене В.Приймаком у 1986, досліджене О.Журком у 1987 – 88, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-180 x 70 м. Висота над рівнем заплави становить 9,0 – 10 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. На території поселення досліджено ділянку площею 72 м кв [1672].

Олексій Журко

491.12. Поселення-3, ранній залізний вік (археол.). 0,15 км на захід від селища. Займає похилий схил правого берега р. Сироватка.

Виявлене О.Журком у 1986, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-140 – 160 x 40 – 50. Висота над рівнем заплави становить 8,0 – 10 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. З території поселення походять фрагменти гончарного посуду черняхівської культури [1673].

Олексій Журко

491.13. Поселення-4, ранній залізний вік (археол.). 0,3 км на північ від північної околиці селища. Займає схил лівого берега р. Сироватка.

Виявлене В.Приймаком у 1986, досліджене О.Журком у 1987 – 88, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри поселення встановити не вдалося через знищення більшої частин культурного шару. На вцілілій частині поселення було досліджено ділянку площею 257 м кв. З території поселення походять фрагменти гончарного посуду черняхівської культури [1674].

Олексій Журко

491.14. Поселення – 5, бронзовий вік (археол.). 2,0 км на північний захід від північно-західної околиці селища. Займає схил лівого берега р. Сироватка.

Виявлене В.Приймаком у 1986, досліджене О.Журком у 1988, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-170 – 130 x 40 – 50 м. Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 5,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м. На території поселення було закладено 2 траншеї площею 50 м кв. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду мар'янівсько-бондарихинської культури епохи бронзи [1675].

Олексій Журко

492. ЛОЗОВЕ С., ХМЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

492.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля сільради.

Поховано 28 воїнів з підрозділів 38-ї стрілецької дивізії 38-ї армії; 2-го танкового корпусу 40-ї армії. Загинули 8 серпня 1943 під час визволення сіл Лозове та Веселе від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 747-му ППШ у період з 18 по 29 серпня 1943. Відомі прізвища 11 загиблих.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,7 м/ – дошка з написом. На могилі – плита з тексом і прізвищами загиблих.

У 1967 по обидва боки від могили на бетонних основах встановлено 6 дощок з прізвищами 105 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та написами [1676].

Маргарита Міленкова

492.2. Могила Лебеденка І.М., 1980 (іст.). У центрі кладовища, що по дорозі на с. Веселе. Лебеденко Іван Максимович (3.05.1921, с. Лозове – 7.04.1980, там же) – Герой Радянського Союзу (22.06.1944).

Закінчив Одеський кооперативний технікум та Тбіліське військово-училище. З початком Другої світової війни – на фронті. Був тричі поранений і тричі контужений.

Командир дивізіону 138-ї артилерійського полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії капітан І.Лебеденко уміло організував розвідку і знищення вогняних засобів противника в районі Вітебська (нині Республіка Білорусь), у числі перших 22.06.1944 переправився

через річку Західна Двіна біля села Буй (нині Республіка Білорусь) і в бою за плацдарм вогнем дивізіону наніс противнику значні втрати у живій силі і техніці. За вміле командування підрозділом у цій операції, особисту мужність і відвагу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1945 закінчив курси начальників штабів артилерії. У 1946 підполковником вийшов у відставку, повернувся у рідне село, працював у колгоспі інженером з техніки безпеки. За бойові заслуги нагороджений орденом Леніна, орденами Олександра Невського, Богдана Хмельницького 3 ст., Вітчизняної війни 1 ст. та медалями.

У 1980 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,25м/. На його фасадній частині портрет Героя та напис [1677].

Ольга Аленич

493. МАЛА РИБИЦЯ С., МАЛОРИБИЦЬКА СІЛЬРАДА

493.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр, біля сільради.

Поховано 5 воїнів з підрозділів 232-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у серпні 1943. Відомі прізвища 4-х загиблих: рядові К.Шоповалов, В.Жук, ст. сержант В.Ілляшенко, Ф.Кравченко.

У 1963 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,2 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /2,2 м/ – дошка з написом. На могилі – дві дошки з написами.

У 1973 по обидва боки від скульптури встановлено дві цегляні стели /1,85 x 9,85 м/ з прізвищами 224 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни і написом. Серед загиблих воїнів-земляків С.Рідний (1917 – 42) – Герой Радянського Союзу [1678].

Маргарита Міленкова

Ольга Аленич

493.2. Пам'ятна дошка Рідному С. Г., 1942, 2005 (іст.). Центр, на будинку школи.

Рідний Степан Григорович [26.03.1917, с. Мала Рибиця – 9.02.1942, ст. Чкаловська (Московська обл., Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (9.08.1941). Народився у селянській родині. Навчався у сільській школі, потім працював на Угрюйдському цукрорадгоспі. У 1934 закінчив курси зоотехніків в Охтирці, пізніше виїхав до Одеси. Працював штампувальником на одному із заводів, заочно навчався у школі. У 1937 поступив до Одеської школи військових льотчиків. Восени 1938 отримав звання молодшого лейтенанта, був направлений в одну з авіаційних частин на західному кордоні. На фронті з червня 1941. Командир підрозділу 126-го винищувального авіаційного полку молодший лейтенант С.Рідний кожного дня здійснював 6 – 8 бойових вильотів. За 20 днів війни збив 8 літаків противника. Нагороджений орденом Леніна. За дев'ять місяців війни здійснив біля 100 бойових вильотів, провів майже 60 повітряних боїв, збив 21 ворожий літак. Загинув в авіакатастрофі.

У 2005 на будинку встановлено гранітну меморіальну дошку /0,5 x 0,6 м/ [1679].

Ольга Аленич

493.3. Поселення багатшарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рибиці за 1,0 км на північ від північної околиці села у місці перетинання тераси широким ярмом. З заходу до поселення примикає шосе Суми – Миропілля.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави – 1,0 – 3,0 м. Територія розорюється. Розміри поселення – 880 – 70 x 120 м., культурний шар – чорнозем, потужністю 0,85 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світла глина. Концентрація підйомного матеріалу – середньовисока. Під час огляду зібрано кераміку епохи пізньої бронзи зрубної культури (15 – 8 ст. до н. е.), черняхівської культури (3 – 4 ст. н.е.) В центральній частині пам'ятки на (на північний схід від широкої лощини, розташованій на її південно-західній околиці, до місця пониження рельєфу) вздовж ділянки 400 – 100 x 120 м зустрічалася ранньослов'янська кераміка 3-ї чв. 1 тис. н. е., а в місці, що позначене хрестом, була

знайдена характерна для даного кола старожитностей бронзова пальчаста фібула з циркульним орнаментом (7 ст. н.е.) [1680].

Андрій Обломський

Ростислав Тертиловський

493.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,4 км на північний схід від урочища Загребля, мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рибиця. З півночі до пам'ятки прилягає широка балка Коршак.

Висота поселення від рівня заплави – 3,0 – 4,0 м. Територія розорюється. Розміри Поселення-130 x 100 м, культурний шар має потужність 1,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світла глина. Концентрація підйомного матеріалу висока. Під час огляду зібрано кераміку епохи бронзи мар'янівсько-бондарихінської та зрубної культур.

Матеріали розкопок зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї [1681].

Андрій Обломський

Ростислав Тертиловський

493.5. Успенська церква, 1810 (архіт.). Розташована на північній околиці села, на рівному відкритому місці, віддалена від житлової забудови. Раніш була оточена кам'яною огорожею, розібраною у 1942, від якої залишився фрагмент західної частини з кованими ворітьми. На даний час обнесена невисоким штахетником. У західній частині церковної садиби розташована побудована одночасно з церквою сторожка, що має цікаве декоративне оздоблення.

Церква виконана в архітектурній формі історизму з переважанням елементів неоренесансу. Цегляна, побілена, прямокутна в плані, з дзвіницею (зберігся перший ярус) та прямокутною в плані вівтарною частиною. Первісне завершення у вигляді декоративної бані не збереглося. Основний об'єм перекритий низьким наметом та увінчаний маленькою декоративною маківкою.

Архітектурний декор фасадів скромний. Основним архітектурним мотивом фасадів є арочні вікна, поміщені в прямокутні, заглиблені в площину стіни рамки. Північний та південний фасади мають тричастне ділення. Середня частина фасаду акцентована високим півциркульним порталом з архівольтом, що спирається на ємності. По вісі порталів розміщені спальні вікна другого ярусу, підвіконні частини яких лежать на архівольті portalу. Завершується центральна частина фасаду трикутним фронтоном. Бокові частини прорізані пониженими вікнами, що спираються на портали, що оперізують храм на рівні імпостів, та горизонтальну карнизну тягу, яка відділяє перший ярус будівлі, розчленований фільонками. Храм увінчує невеликого виносу карниз з гладким фризом.

Інтер'єр має незвичне для даного регіону рішення. Внутрішній простір загального типу розчленований чотирма доричними колонами на три нави. Центральна нава перекрита циліндричним склепінням, що спирається на балки, які лежать на колонах. Вузькі бокові нави мають пласкі перекриття. Перекриття в вівтарній частині повторюють характер перекриття нав.

Внутрішнє оздоблення церкви збереглося частково. Є сильно пошкоджені фрагменти стінних розписів, виконаних у 1908 художником І.Даниловим. Дерев'яні хори та іконостас виконані у 1950-ті рр. [1682].

Алія Кургаєва

494. МАЛИЙ БОБРИК С., ВЕЛИКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

494.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля магазину.

Поховано 30 воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 395-му ОМСБ у період з 13 по 16 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний обеліск, замінений у 1970 залізобетонно скульптурною групою /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,25 м/ – дошка з написом [1683].

Маргарита Міленкова

495. МЕЗЕНІВКА С., МЕЗЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА

495.1. Курганний могильник (археол.). На північний захід від північної околиці села та на захід від автотраси Суми – Велика Писарівка. Займає підвищену частину мису, утвореного злиттям р. Пожня із струмком.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 3-х курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми. Діаметр – 16 – 18 м, висота 0,5 – 0,7 м. Кургани розорюються [1684].

Лариса Білинська

495.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр. Поховано 168 радянських воїнів. Серед них – воїни з підрозділів 12-го зенітного стрілецького полку, 565-го, 955-го, 981-го, 841-го, 983-го, 835-го стрілецьких полків 161-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників; воїни, які померли від ран у 65-му ХППШ у період з серпня по жовтень 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1975 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптурну групу жінки і хлопчика /2,9 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,5 м/ – барельєфне зображення прапорів і ордена Вітчизняної війни. На могилі встановлено дві плити з написами.

З обох боків братської могили встановлено 8 бетонних дощок з прізвищами 263 воїнів-земляків та воїнів-визволителів, які загинули у роки Другої світової війни та 2 дошки з текстом і барельєфним зображенням орденів Вітчизняної війни та Червоної Зірки [1685].

Маргарита Міленкова

Ольга Аленич

495.3. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання під командуванням Наумова М.І., 1943, 1974 (іст.). При в'їзді у село, з боку смт Краснопілля.

Партизанське з'єднання під командуванням М.Наумова (комісари І.Анисименко, С.Кишинський, М.Тарасов, нач. штабу Дорошенко, Г.Мельник, Я.Кузнец) у лютому 1943 вийшло у рейд південними районами Сумської обл. Його шлях проходив через населені пункти Краснопільського р-ну, у т. ч. через с. Мезенівка.

У 1974 встановлено залізобетонну потиньковану стелу /3,64 x 1,18 м/, на чоловому боці якої – меморіальна дошка з написом, у верхній частині – п'ятикутна зірка. [1686].

Маргарита Міленкова

496. МИРОПІЛЛЯ С., МИРОПІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

496.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Леніна.

Поховано 106 воїнів. Серед них – воїни з підрозділів 232-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у березні 1943 та воїни з підрозділів 497-го стрілецького полку, які загинули у серпні 1943 під час остаточного визволення села. Відомі прізвища 96 загиблих.

У 1948 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1964 залізобетонною скульптурою воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,56 м/ – дошка з написом [1687].

Іван Підопригора

496.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Радянська.

Похований 21 радянський воїн. Серед них – воїни з підрозділів 232-ї стрілецької дивізії, які загинули під час першої спроби визволення села від німецько-нацистських загарбників у березні 1943 та воїни з підрозділів 497-го стрілецького полку, які загинули у серпні 1943 під час остаточного визволення села. Відомі прізвища 14 загиблих.

У 1966 останки загиблих воїнів з кладовища перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,3 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,7 м/ – напис [1688].

Ольга Аленич

496.3. Будинок, поч. 20 ст., у якому народився і мешкав Михайличенко Г.В. (іст.). Вул. Михайличенка, 17. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий. Загальна площа 95,9 м. кв.

У цьому будинку народився і мешкав Михайличенко Гнат Васильович [27.09.1892, с. Студенок (тепер частина с. Миропілля) – 1919, м. Київ] – видатний український письменник, громадський і політичний діяч.

Закінчив з відзнакою Миропільську двокласну взірцеву школу, потім навчався у Курській фельдшерській школі, а пізніше перейшов до середньої сільськогосподарської школи в с. Деркачі під Харковом. Здобував освіту в Московському народному університеті ім. Шанявського. За участь у харківській організації есерів був засуджений царським військовим судом до каторги і вічного поселення в Сибіру. Після Лютневої революції 1917 повернувся на Україну і брав активну участь у роботі Української партії соціал-революціонерів (із серпня 1919 – Українська комуністична партія (боротьбистів), став одним із її керівників. У травні 1919 увійшов до складу уряду Радянської України, призначений на посаду Народного Комісара освіти України. В період денікінщини перебував на підпільній роботі в Києві. 31 листопада 1919 його разом з В.Чумаком і К.Ковальновою заарештували денікінці і згодом розстріляли. Після визволення Києва від денікінців останки Г.Михайличенка перенесено в парк над Дніпром.

У літературі Г.Михайличенко залишився як поет у прозі. Перші твори він написав у 1916, перебуваючи у в'язниці, а надрукував їх одразу після Лютневої революції в харківській газеті «Земля і воля». Найвизначніші здобутки Г.Михайличенка: «Блакитний роман», новели і оповідання, серед яких «Огонь моїх очей», «Кольорові аркушики», «Маленька Докійка», «Як Хроня сумувала», «Непарна рукавичка», «На річці Мережній» тощо.

У 1929 у Держлітвидаві побачив світ перший том творів Г.Михайличенка. А потім творчість письменника стала замовчуватись і була вилучена на кілька десятиліть із духовного обігу.

У 1992 в селі на будинку, де народився і мешкав письменник, відкрито меморіальну дошку. У селі Миропілля його іменем названа одна з вулиць [1689].

Ольга Аленіч

496.4. Дзвіниця Спасо-Преображенської церкви, 1883 (архіт). Передмістя Студенок. Площа Миру.

Є частиною зруйнованого у 1930-ті рр. Преображенського храму, побудованого у 1889 на місці розібраної дерев'яної церкви. Помітні сліди ремонтів та закладки отворів дзвонів, виконані з червоної цегли. У 1960-ті рр. праворуч від церкви прибудовано невелику одноповерхову будівлю.

Цегляна, потинькована, квадратна в плані, чотириярусна дзвіниця, виконана в спрощених формах «руського стилю». Певний час використовувалась в якості водогону, нині пустує.

В архітектурному задумі дзвіниці розвинуто російську стовпоподібну композицію.

Міцному рустованому четверику основи протистоять зменшені за висотою четверики другого та третього ярусів а також основи восьмерика, що відповідно складають три чверті, дві чверті та одну чверть висоти основи, створюючи відчуття плавного злету склепінь дзвону. Яруси завершені дуже профільованими карнизними тягами. Кути другого ярусу, виконані у вигляді тричвертних колонок з базою та романським капітелем, підкреслюються ідентично спареними напівсмугами, третього – своєрідними спареними пілястрами з романськими капітелями. На основних осях поярусно розташовані прямокутні віконні прорізи, обрамлені наличниками складного профілю з перехватами. Склепіння восьмерика дзвону обрамлені архівольтами, що спираються на тричвертні колонки. Завершення дзвіниці не збереглося. Портал акцентований міцним, розвинутим в профілі архівольтом, що спирається на пілястри. Перекриття першого ярусу циліндричне [1690].

Алла Курґасва

496.5. Жіноча гімназія, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Леніна, 12.

Раніш мав простору садибу, обнесу високою цегляною огорожею, що збереглася фрагментарно.

Одноповерховий, цегляний, нетинькований, з планом складної конфігурації, дах вальмовий, критий шифером, перекриття пласкі, балочні. Високий цокольний поверх має окремих вихід назовні. У правій частині три приміщення цокольного поверху перекриті кам'яними склепіннями (можливо це частина більш ранньої побудови). Особняк побудований в так званому «цегляному» стилі, з елементами неоготики.

Головний фасад будинку симетричний, розчленований за вертикаллю на три частини, багато оздоблений різними візерунками. Центральну частину фасаду виділено входом, вирішеним у вигляді тамбуру, що завершується невисоким шипцем та прикрашений арочним вікном над дверним отвором (нині закладеним) та аттиком. Високий аттик, розміщений над головним входом багато прикрашений цегляним орнаментом, має складну форму та завершується вишуканим кованим шипцем. Фланкуючі частини виділені сильно виступаючими ризалітами, що увінчані квадратними столиками, які нагадують пінаклі, більшими в центрі та меншими у наріжних частинах. Столики прикрашені імітацією вікон та завершені фіалами (нині частково прикрашеними). Вікна першого поверху завершені сандриком простого профілю. Підвіконну тягу прикрашено сухариками, що разом з цегляним орнаментом утворює багатий декоративний пояс, який відокремлює високий цокольний поверх. Будинок увінчує невеликого виносу карниз, прикрашений сухариками, та широкий арочний фриз. Наріжжя будинку підкреслені кронштейнами.

Цікаве кольорове вирішення: білі цегляні візерунки вишукано виділяються на основному тлі поверхні стін.

Решта фасадів вирішені в тому ж «цегляному» стилі, але оформлені більш скромніше. Цікава галерея на південному фасаді, де на даний момент розташований вхід до будинку.

Первісне планування будинку не збереглося, він перебудований під школу-інтернат. Раніш на першому поверсі розташовувались житлові приміщення, у цокольному – допоміжні служби

Розташована в центрі села в ряді житлової забудови, з'єднаній проїздами з Соборною площею та адміністративним центром. Це типове рішення розташування гімназій, прийняте в сер. 19 ст., що робило їх складовою єдиної композиції села. Архітектура гімназій, як правило, відрізнялася від архітектури житлових будинків, але, в даному випадку, фасад гімназії, розташований на червоній лінії забудови, вирішений відповідно до загального характеру архітектури вулиці. Первісне планування гімназії не збереглося. У 1950 вона перебудована під клуб.

Будинок цегляний, нетинькований, Г-подібний в плані, перекриття пласкі, балочні, дах вальмовий, критий шифером. Під західною частиною будинку розміщений кам'яний склепінчастий льох, який має вихід назовні. Гімназію побудовано в так званому «цегляному» стилі.

У загальній композиції будинку виділяються південний та західний фасади, що виходять на центральну вулицю та мають парадний вигляд. Об'ємно-просторова структура будинку визначена лопатками, що відповідають внутрішньому поділу простору. Особливу увагу приділено лівій частині південного фасаду, акцентованій порталом, нині перебудованим, виділеним лопатками, увінчаним квадратними столиками.

Поміж столиками – невисокий аттик з напівкруглою центральною частиною, підкресленою аналогічними столиками. Наріжжя будинку підкреслені лопатками, що також закінчуються столиками. Віконні прорізи – з лучковими перемичками, оздоблені наличниками простого профілю та завершені сандриками з зубчиками.

Підвіконна тяга разом з прямокутними цегляними рамками утворює декоративний пояс, що відділяє високий цоколь будинку. Будинок увінчує карниз, декорований кронштейнами складного профілю та дентикулами [1691].

Алія Кургаєва

496.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Пл. Миру, центр.

Поховано 59 воїнів з підрозділів 727-го, 794-го, 605-го, 712-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визвольних боїв за село у період лютий – березень 1943. Відомі прізвища 55 загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,6 м/. На могилі – дошки з написами і прізвищами загиблих.

У 1975 з правого боку від могили встановлено стелу /5,3 x 17,4 м/ з написом та прізвищами 513 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1692].

Іван Підпригора

496.7. Миколаївська церква, 1885 (архіт). Передмістя Студенок, центр села.

Первісно тут була простора церковна садиба, обнесена кам'яною стіною (огорожею), що збереглася зі східної частини. На даний час щільно оточена житловою забудовою. Побудована на місці старої дерев'яної церкви. У 1930-ті рр. була частково зруйнована. Нині використовується за прямим призначенням.

Цегляна, потинькована, хрещата у плані, чотиристопна, однобанна, трипрестольна. Виконана в руслі історизму з елементами пізнього класицизму та «російського» стилю. Загальна композиція цієї споруди досить оригінальна. Центральна частина відноситься до типу так званих «трапезних» церков, де головний об'єм поєднаний з дзвіницею і трапезною, а загальна симетрія архітектурних мас підпорядковується явно вираженій повздовжній осі захід – схід. Напівкругла апсида та трапезна відокремлені поперечними навами від підбанника, що виділений у прямокутному плані центрального об'єму міцними підбанними пілонами складної форми. Рамена хреста, що прилягають до головного об'єму на півночі та на півдні, мають напівкруглі виступи. На схід до пастофоріїв прилягають гранчасті апсиди. Входи до церкви розташовані на захід: один – через дзвіницю, решта – в раменах хреста. На даний момент північний пастофорій повністю зруйнований.

Церкву відрізняють великі розміри, вона справляє суворе, величне враження. Архітектурне вирішення фасадів також дуже оригінальне та монументальне. Панівним в архітектурі храму є п'ятдесятиметрова п'ятиярусна дзвіниця. Прямокутна в плані, стовпоподібна дзвіниця звеличується над рештою об'єму західної частини храму і становить її головний фасад. Являє собою чотири прямокутних один проти одного та таких, що зменшуються у плані й за висотою об'єму ярусів, увінчаних восьмериком. Перший ярус з трьох, а другий з чотирьох боків прикрашають чотиридзвонні, спрощеного доричного ордеру портики, увінчані трикутними фронтонами. По мірі зростання колони та пілястри витончуються, а фронтони зменшуються, що надає споруді стрункого та легкого вигляду. Восьмерик, з ніби пронизаними повітрям арками дзвону, обрамленими архівольтами, завершує фриз спрощеного доричного ордеру. Первісно його увінчувала баня, нині зруйнована. Фасади дзвіниці розчленовані по горизонталі дуже профільованими карнизними тягами. На головних вісях поярусно розташовані аркові отвори, обрамлені архівольтами складного профілю.

Південний, північний та східний фасади церкви оформлені набагато скромніше. У площинному оздобленні фасадів головну увагу приділено архітектурному оформленню отворів, аркові вікна першого та другого ярусів обрамлені архівольтами складного профілю, підкреслені в першому ярусі підвіконними шипами, що створюють одноманітний монотонний ритм. Фасади позбавлені декору, увінчані за периметром спрощеним фризом та невеликого виносу карнизом.

Інтер'єр церкви викликає величне враження. Тут домінує підбанний простір, який пілони складної форми з вбудованими в них проходами ніби ізолюють від решти приміщень. Це враження посилюють низькі напівциркульні склепіння, що закривають наву та рамена хреста, і трансепти, що перекриті циліндричними склепіннями і відділяють підбанний квадрат з банею на світовому підбаннику від апсиди та трапезної. Трапезна перекрита циліндричним склепінням, вівтар – конхою, перекриття в пастофоріях пласкі.

Варті уваги конструкції перекриттів, виконані із застосуванням металевого прокату. Перекриття являють собою невеликі цегляні склепіння, що спираються на металеві балки. Внутрішнє оздоблення церкви не збереглося. Південний пастофорій на даний час відокремлений від головного об'єму стіною, відремонтований та розписаний у 1988 [1693].

Алла Кургаєва

496.8. Могила Волкова В.Г., 1919 (іст., мист.). У сквері біля сільради.

Автор ск. Л.Чемен. Розміри: вис. бюста – 0,75, постаменту – 2,1 м.

Волков Василь Григорович (1892, с. Миропілля – 1919) – перший червоний комісар Суджанського повіту Курської губернії.

Народився у селянській родині. У лютому 1918 в Миропіллі очолив створений більшовиками партійний осередок. Дії більшовиків викликали супротив певної частини мешканців села. У серпні 1919 Миропілля захопили війська добровольчої армії Денікіна. 28 серпня 1919 у с. Поровай Велико-Солдатської волості (тепер Російська Федерація) вони взяли в полон Волкова і розстріляли разом з 8 червоноармійцями. Мешканці с. Поровай поховали розстріляних. У 1920 останки В.Волкова перепоховано у с. Миропілля. У 1967 на могилі встановлено бетонний бюст на металевому постаменті з анотаційним написом на чоловому боці. Портретні риси трактовані узагальнено, у виразі обличчя – спокійна впевненість бійця, про готовність якого до бойових дій свідчать і чітко подані автором деталі військового одягу – гімнастерка, шинель, ремені рюкзака. Загальному настрою образно відповідає і строгий лаконізм прямокутного постаменту на двоступінчастому стиліобаті. Невисока огорожа до певної міри виділяє просторовий фрагмент для пам'ятника, що не має природного оточення [1694].

Маргарита Міленкова

Ольга Аленич

Ірина Павленко

496.9. Пам'ятник Мірошніченку П.П., 1966 (іст., мист.). Біля будинку сільради.

Автор – Л.Чемен. Розміри: вис. бюста – 0,75 м, постаменту – 2,1 м.

Мірошніченко Петро Панасович [10.10.1922, с. Запсілля – 1.01.1944, м. Світлогорськ, Гомельська обл. (Республіка Білорусь)] – Герой Радянського Союзу (3.06.1944, посмертно).

Народився у селянській родині. Після закінчення Миропільської школи-інтернату працював у колгоспі, потім на машинобудівному заводі ім. М.В.Фрунзе у м. Суми. В 1941 добровольцем пішов на фронт. У 1942 закінчив курси командирів взводу і в званні лейтенанта був відправлений на фронт. Був двічі поранений. Нагороджений медаллю «За відвагу».

Командир взводу піхотної розвідки 717-го стрілецького полку (170-а стрілецька дивізія, 48-а армія 1-й Білоруський фронт) лейтенант П.Мірошніченко в районі с. Печищі (нині Гомельська обл., Республіка Білорусь) 29.12.1943 з двома розвідниками підкрався до дзоту противника і знищив його. У ніч на 1 січня 1944 силами взводу блокував 2 дзоти ворога. Підібрався до одного з них і закидав гранатами. Був поранений, але залишався у строю. Підняв взвод у атаку, а коли противник відкрив із дзоту вогонь, закрив своїм тілом його амбразуру.

Його ім'ям названа вулиця с. Запсілля. Біля входу в один з цехів машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе встановлено меморіальну дошку. Ім'я Героя носять вулиці міст Мінськ та Світлогорськ. На будинку клубу у с.Печищі встановлено меморіальну дошку.

У 1966 у с. Миропілля встановлено чавунний бюст Героя на металевому постаменті з анотаційним написом на його чоловому боці. Сумський скульптор Л.Чемен був відомий як майстер портрету. Образу героя він надає рис мужності і відваги, суворість виразу обличчя нагадує про роки тяжких воєнних випробувань і цілком відповідає тогочасним загальним настроям. Даний пам'ятник разом з пам'ятником В. Волкову, виконані одним автором, мають однакові архітектурні елементи оздоблення (постаменти, стиліобати, огорожі) [1695].

496.10. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Рибиця за 1,5 км на південь від села Миропілля по шляху Суми – Миропілля. Від поселення Мала Рибиця воно відділено яром, що перетинає край тераси. Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 0,5 – 2,0 м. Територія розорюється. Розміри поселення 100 x 40 м. В західній частині поселення помітне невелике валоподібне підвищення. Культурний шар має потужність 0,3 м, розораний до материка на глибину 0,3 м. Материк – жовта глина. Концентрація підйомного матеріалу – середня. Під час огляду зібрано кераміку епохи бронзи, крім того на поверхні зустрічається сучасний будівельні залишки [1696].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

496.11. Поселення-2, багат шарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Рибиця за 0,6 км на південь від села Миропілля по шляху Суми – Миропілля.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 1,0 – 2,0 м. Територія розорюється. Розміри поселення 130 x 100 м. Культурний шар має потужність 0,3 м, розораний до материка на глибину 0,25 – 0,3 м. Материк – світлий супісок. Концентрація підйомного матеріалу – середня. Під час огляду зібрано кераміку епохи бронзи та ранньослов'янського періоду (2 – 3 чверть 1 тис. н.е.) [1697].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

496.12. Поселення-3, багат шарове (археол.). На мисоподібному підвищенні краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Рибиця за 500 м на південь від села Миропілля по шляху Суми – Миропілля. За 100 м південніше знаходиться поселення Миропілля – 2.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави – 1,0 – 1,5 м. Територія розорюється. Розміри Поселення-120 x 100 м. В західній частині поселення помітне невелике валоподібне підвищення. Культурний шар має потужність 0,3 м, розораний до материка на глибину 0,25 – 0,3 м. Материк – світлий супісок. Концентрація підйомного матеріалу – середня. Під час огляду зібрано кераміку епохи бронзи та ранньослов'янського періоду (2 – 3 чв. 1 тис. н.е.) [1698].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

496.13. Поселення-4, багат шарове (археол.). На схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел за 1,0 м на схід від ферми с. Миропілля, що розташована на його північній околиці. Концентрація знахідок на оранці розподілялась двома компактними ареалами.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота західного поселення від рівня заплави – 0,3 – 3,0 м, східного – 3,0 – 4,0 м. Територія розорюється. Розміри західного поселення 100 x 120 м, східного – 70 x 40 м. Культурний шар – чорнозем. Має потужність 0,4 м, розораний до материка на глибину 0,25 м. Материк – руда глина. Концентрація підйомного матеріалу – висока. Під час огляду зібрано кераміку зрубної культури епохи бронзи (15 – 8 ст. до н.е.) та ранньослов'янського періоду (2 – 3 чв. 1 тис. н.е.) [1699].

496.14. Садибний будинок Глуховцева, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Леніна, 44.

Розташований на перехресті, в безпосередній близькості від колишньої Соборної площі, східним фасадом орієнтований на головну вулицю села. Належав поміщику Глуховцеву. Первісне планування будинку не збереглося, його було перебудовано під поліклініку.

Двоповерховий, цегляний, потинькований, Г-подібний в плані, з невеликим ризалітом у південній частині, дах вальмовий, критий шифером. Під західною частиною будинку розміщений кам'яний склепінчастий льох, що має вхід назовні. Особняк побудований у так званому «цегляному» стилі.

Вирізняються східний та південний фасади будинку, що мають вишукане оздоблення. Воно надає всій споруді особливу ошатність. Прості, рустовані між віконні простори нижнього поверху переходять у спарені пілястри, що мають бази та романські капітелі. Це візуально полегшує другий поверх.

Міжповерхову тягу заміняє прикрашений цегляними сухариками карниз, що спільно з підвіконною тягою, фігурними та прямокутними нішами утворює вишуканий декоративний пояс. Тяга, що охоплює будинок вище вікон другого поверху, відокремлює фриз, утворений впалими площинами, фільонками, і завершується цегляними сухариками. Будинок увінчує карниз. Наріжжя та внутрішні капітальні стіни будинку на фасаді відокремлені рустованими пілястрами, що завершуються цегляними квадратними столиками. Головний фасад будинку акцентований порталом, обрамлений архівольтом складного профілю, що спирається на спарені напівколонки зі спареними капітелями, та балконом зі збереженою донині кованою огорожею дуже вишуканого рисунка.

На першому поверсі розташовувались їдальня, вітальня та допоміжні служби з окремим виходом, на другому – кабінети та палати.

Збереглися дубові сходи, що ведуть на другий поверх та кахляна піч [1700].

Алла Кургаєва

496.15. Церковнопарафіяльна школа, 1900 (архіт.). Передмістя Студенок Вул. Леніна, 40. Неподалік від напівзруйнованої нині Миколаївської церкви.

Споруджена на кошт місцевих купців у 2-й пол. 19 ст. Архітектура церковнопарафіяльних шкіл не відрізнялась, як правило, від рядових житлових будинків. У даному випадку фасад школи, розташованої на червоній лінії центральної вулиці, вирішений відповідно до загального характеру архітектури вулиці.

Будинок цегляний, нетинькований, Г-подібний в плані, перекриття пласкі, балочні, дах критий шифером.

Головний фасад будинку симетричний, розкішно прикрашений різними візерунками, його художнє вирішення не пов'язане з плануванням. Головним акцентом будинку є два симетрично розташованих широких вікна, фланкованих рустованими пілястрами, що увінчані квадратними столиками. Між столиками пишно прикрашений напівкруглий аттик з декоративними фігурними напівколонками. Наріжжя будинку підкреслені пілястрами, котрі також закінчуються столиками. Вікна з лучковими перемичками обрамлені розкішно профільованими лиштвами. Підвіконний гурт прикрашено сухариками, що разом з прямокутними цегляними фільонками утворюють розкішний декоративний пояс. Він відокремлює високий цоколь будинку, прикрашений невеликими нішами. Будинок обрамлює пластичний та розкішний за формою фриз. Решта фасадів будинку вирішені в тому ж цегляному стилі, але оформлені набагато скромніше. Вхід розташований не з вулиці, як зазвичай у громадських будинках, а з двору.

Планування будинку повністю збереглося. З сіней-вестибуля двері ведуть в учительську та три класні кімнати. Дві з них поєднані між собою чотирьохстулковими дверима на всю ширину приміщення. За допомогою таких дверей два класи можна трансформувати в одне приміщення [1701].

Алла Кургаєва

496.16. Церковнопарафіяльна школа, 1883 (архіт.). Вул. Леніна, 88.

Будинок школи розташований у центрі села, в безпосередній близькості від церкви, щоб дотриматися вимоги «... бути училищем поблизу церков або посеред міста». Школа побудована на кошти населення за типовим проектом бригадних будівничих з м. Курськ. Будинок одноповерховий, цегляний, потинькований, прямокутний у плані, перекриття пласкі, балочні, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, критий шифером.

Архітектура церковнопарафіяльних шкіл, як правило, зовнішньо не відрізнялася від рядових житлових будинків, але в даному випадку особливу увагу приділено декоративному оздобленню споруди. Внутрішня структура будинку на фасадах виявлена лопатками, що відповідають перегородкам. Середня частина відповідає холу (сіням) і виявлена на фасаді сплосченим ризалітом, що завершується високим аттиком. Аттік прикрашений пілястрами, прясла стіни поміж ними клиняться горизонтальними рядами сухариків різного розміру. Портал обрамлений напівколонами з романськими капітелями та підкреслено вузькими вікнами.

Вікна оздоблені лиштвами геометричного рисунка. Вінцевий карниз прикрашено сухариками. Периметральний гурт, підкреслений смужкою уступчастих зубчиків, відокремлює високий цоколь будинку від основної площини.

Планування будинку повністю збереглося. З сіней двері ведуть у два класи та до кімнати вчителя.

Зберігся дубовий паркет у класах та кахляна піч [1702].

Алла Кургасва

496.17. Чоловіче вище початкове училище, кін. 19 ст. (архт.). Вул Шкільна, 33.

Розташоване в рядовій забудові, посеред житлових будинків, у центрі колишнього міста, на вулиці, поєднаній проїздами з колишньою Соборною площею та адміністративним центром. Це типове рішення розташування училища, що не виділяє його в композиції міста, прийняте у 19 ст. Змінилося співвідношення будівлі щодо міста, щезло прагнення розкрити її до центру, з урочистого «храму освіти» перетворюється в рядовий державний заклад.

Будинок виконаний у «цегляному» стилі з елементами пізнього класицизму, двоповерховий, потинькований, квадратний в плані, перекриття пласкі, балочні, дах вальмовий, критий шифером.

Скромна архітектура училища являє собою своєрідний синтез архітектури громадської споруди та житлового будинку. Навіть вхід зроблений не з вулиці, як зазвичай в громадських будинках, а знадвору. Зовнішній вигляд училища та небагатьох житлових будинків, що збереглися, дуже схожий.

Рівномірне членування стіни лопатками, що відповідають внутрішнім капітальним стінам, спокійний, монотонний ряд вікон, відсутність сильних акцентів, що переривають ритм фасаду, відповідають логіці планової побудови будинку. Поверхи рівновеликі, вікна на першому поверсі з лучковою перемичкою в рамках наличників простого профілю, другого поверху – обрамлені наличниками більш складного геометричного малюнку. Головною оздобою фасаду є городчастий фриз, що оперізує будинок, та міжповерхова тяга такого ж профілю. Цікавим було кольорове вирішення (нині не збереглось) – блакитне тло стіни з чіткими білими рамками вікон, білими карнизами та темно-синім цоколем, відокремленим білою тягою простого профілю.

Планування училища будувалося за схемою, типовою для таких закладів – коридор з двостороннім розташуванням відносно однакових за величиною класів. За статутом навчальних закладів 1828 це обов'язкова умова: «... двері до класу розташовуються з коридору, щоб учні, заходячи до класу, не заважали один одному в навчанні».

Нині будівля у незадовільному стані і потребує реставрації [1703].

Алла Кургасва

497. МИХАЙЛІВСЬКЕ С-ЩЕ, КРАСНОПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

497.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). На території цегельного заводу. Поховано 17 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 232-ї, 206-ї

стрілецьких дивізій, які загинули у березні 1943 під час першої спроби визволення селища та воїни з підрозділів 232-ї, 237-ї стрілецьких дивізій, які загинули в боях за визволення селища від німецько-нацистських загарбників у серпні 1943. Селище остаточно визволено 8 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1969 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/, постамент цегляний потинькований /2,8 м/. Зліва від могили на бетонних основах встановлено дві бетонні дошки з написом, прізвищами 12 загиблих воїнів та прізвищами 17 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1704].

Ольга Алетич

498. НАУМІВКА С., УГРОЇДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

498.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Центр, сквер.

Поховано 18 радянських воїнів. Серед них – воїни, які загинули в оборонних боях у жовтні 1941: О.Главатский, О.Гусев (212-а повітряно-десантна бригада) та воїни 232-ї стрілецької дивізії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1968 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна та партизанки /4,0 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /5,0 м/ закріплено бетонну плиту з написом. На могилі – металева плита з прізвищами 11 загиблих воїнів та напис.

По обидва боки від могили встановлено 4 вертикальні плити з пластика, на яких викарбовано прізвища 56 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни та дві плити із зображенням епізодів бою, орден Вітчизняної війни та напис [1705].

Ольга Алетич

499. НОВОДМИТРІВКА С., КРАСНОПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

499.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр, біля клубу.

Поховано 88 воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у березні – серпні 1943 та воїни, які померли від ран у дислокованих тут шпиталях у травні 1943. Село остаточно визволено 7 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,5 м/. На могилі закріплено плити з написом і прізвищами загиблих воїнів.

У 1973 з обох боків від могили на бетонних основах встановлено дошки з прізвищами 78 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1706].

Іван Підпригора

500. НОВООЛЕКСАНДРІВКА С., МЕЗЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА

500.1. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на схід від східної околиці села. Займає підвищену ділянку вододілу річок Дернова та Пожня.

Виявлений Л. Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 4-х курганів та 1-го майдану. Кургани округлої напівсферичної форми. Діаметр – 20 – 30 м, виста – 0,7 – 1,7 м. Майдан складається з квадратної в плані ями та «вусів» викиду. Рештки насипу діаметром 50 x 55 м і висотою 3,0 м. Яма розташована у східній частині колишнього кургану. Вона лійкоподібна, глибиною 2,5 м. У західній частині розташовані серпоподібної форми «вуса» викиду [1707].

Лариса Білинська

501. ОЛЕКСАНДРІЯ С., МИРОПІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

501.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел за 0,5 км на північ – північний схід від хутора Олександрія.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 1,0 – 2,5 м. Територія розорюється. Розміри західного поселення 160 x 80 м, східного – 70 x 40 м. Культурний шар має потужність 0,3 м, розораний до материка. Материк – світлий пісок. Концентрація підйомного матеріалу – середня. Під час огляду зібрано кераміку бондарихінської культури епохи бронзи (17 – 8 ст. до н. е.) [1708].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

502. ОСОЇВКА С., ОСОЇВСЬКА СІЛЬРАДА

502.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, у парку. Поховано 110 воїнів з підрозділів 206-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у лютому – березні 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях з березня по серпень 1943. Відомі прізвища 77 загиблих.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1982 проведено реконструкцію: встановлено нову залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /2,79 м/ та бетонний пілон /8,0 м/. За скульптурою воїна – бетонна стела з написом та прізвищами 173 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. Серед загиблих воїнів-земляків С.Комендант та І.Марченко – Герої Радянського Союзу.

Комендант Сергій Павлович (14.01.1915, с. Тимофіївка, нині Осоївка – 21.01.1942) – Герой Радянського Союзу (21.03.1940). Народився у селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював у колгоспі. У Червоній Армії з 1935. Учасник боїв на р. Халхін-Гол, визвольного походу радянських військ на Західну Україну у 1939.

Учасник радянсько-фінляндської війни 1939 – 40. Помічник командира взводу 252-го стрілецького полку (70-а стрілецька дивізія, 7-а армія, Північно-Західний фронт) молодший командир взводу С.Комендант відзначився у січні – лютому 1940 під час успішної розвідки оборони противника. 25 лютого 1940 в ході наступу вступив у рукопашний бій, знищив кілька ворожих солдат, був поранений, але не покинув бою. Був учасником другої світової війни. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки.

Марченко Іван Тимофійович [25.11.1918, с. Осоївка – 21.06.1948, м. Севе́роморськ, Мурманська обл. (Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (5.11.1944).

Народився у селянській родині. Закінчив 6 класів. Працював на підприємствах м. Суми. У Червоній Армії з 1939. Служив у ВМФ. Був направлений в Чугуївське військово-авіаційне училище і закінчив його у 1941.

Учасник Другої світової війни. Замісник командира ескадрильї 380-го розвідувального авіаційного полку (ВПС Чорноморського флоту) капітан І.Марченко до червня 1944 здійснив 417 бойових вильотів на прикриття конвоїв, розвідку і штурмовку противника. Виявив 15 ворожих конвоїв. У повітряних боях збив 6 літаків противника.

У 1947 закінчив Вищі офіцерські курси ВПС ВМФ. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1 ст., медалями. Майор І.Марченко загинув під час виконання службових обов'язків [1709].

Маргарита Міленкова

502.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Центр, сквер.

Поховано 39 воїнів з підрозділів 206-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у лютому – березні 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях у період з березня по серпень 1943. Відомі прізвища 28 воїнів. У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,4 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,0 м/ – напис.

У 1972 справа від могили встановлено стелу з прізвищами 223 воїнів-земляків, які загинули в період громадянської та Другої світової війн.

Серед загиблих воїнів-земляків Змисля Михайло Федорович [26.05.1923, с. Осоївка – 28.01.1945, м. Макув-Падхаляньські (Польща)] – Герой Радянського Союзу (23.05.1945, посмертно).

Народився у родині робітника. Отримав середню освіту. У Червоній Армії з серпня 1941.

У діючій армії з осені 1941. У 1944 закінчив курси молодших лейтенантів. Командир 3-ї роти 876-го стрілецького полку (276-а стрілецька дивізія, 1-а гв. армія, 4-й Український фронт) молодший лейтенант М.Змисля відзначився у боях 26 – 28 січня 1945 за населений пункт Суваївка та м. Макув-Подхаляньські (Республіка Польща). Очолювана ним рота стрімко увірвалась у траншеї противника та оволоділа опорним пунктом. Розвиваючи успіх, рота без підготовки зав'язала вуличні бої за місто, відбила ряд контратак піхоти та танків ворога. Загинув у рукопашній сутичці. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1 ст. [1710]

Маргарита Міленкова

503. ПЕТРУШІВКА С., УГРОЇДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

503.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля школи.

Поховано 36 радянських воїнів. Серед похованих – воїни 227-ї стрілецької дивізії, які загинули у жовтні 1941 в оборонних боях за село; воїни 232-ї стрілецької дивізії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 238-му МСБ у період з 13 по 29 червня 1943 та з 8 по 12 серпня 1943. Відомі прізвища 33 загиблих.

У 1969 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ з написом на цегляному постаменті /2,46 м/ [1711].

Маргарита Міленкова

504. ПОКРОВКА С., ПОКРОВСЬКА СІЛЬРАДА

504.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Центр, сквер.

Поховано 448 воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у червні – серпні 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,78 м/ на цегляному постаменті /1,9 м/. На могилі закріплено дошки з написом і прізвищами загиблих воїнів.

У 1976 з обох боків від братської могили на бетонних основах встановлено дошки з прізвищами 223 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [1712].

Маргарита Міленкова

504.2. Могила Середи П.С., 1918 (іст.). У центрі села, в сквері, за 200 м від братської могили радянських воїнів.

Середи Павло Семенович (? – 1918) – учасник громадянської війни.

Згідно договору між радянським урядом і німцями у 1918 було створено «нейтральну зону» шириною у 10,0 км, котра торкалася кордонів Миропільської і Покровської волостей (нині територія Краснопільського р-ну). На цій території більшовики організували партизанський загін під командуванням П.Багацького. У бою між формуванням націоналістичного спрямування і загоном Багацького, що відбувся на Кривому лужку біля с. Покровка у 1918, партизан П.Середи загинув.

У 1959 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1995 металевим /1,5 м/. На фасадній частині обеліску – напис [1713].

Ольга Аленич

505. ПОРОЗОК С., СЛАВГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА

505.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизана та радянських воїнів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр, біля клубу.

Похований партизан Великописарівського партизанського загону Г.Федоров, який загинув у квітні 1942 та 3 танкісти 188-ї танкової бригади 40-ї армії, загиблі 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів: лейтенант М.Корх, мол. сержант К.Корбін, ст. сержант С.Сотніков.

У 1944 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск.

У 1964 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /3,0 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,8 м/ – дошка з написом. На могилі – плита з прізвищами загиблих.

У 1974 по обидва боки від братської могили встановлено 9 дошок з написом і прізвищами воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1714].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

505.2. Поселення, багат шарове (археол.). 1,5 км на південний захід від південної околиці села, на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Пожня, правої притоки р. Ворсклиця.

Виявлено Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави – 3,0 м. Територія частково задернована, частково розорана. Розміри Поселення-370 – 130 x 30 м. Культурний шар має потужність 0,6 м, розораний на глибину 0,3 м. З пам'ятки походять матеріали зрубної культури епохи бронзи (ліпна кераміка, нуклеус) та київської культури (ліпна кераміка, два фрагменти гончарних горщиків черняхівської культури, фрагмент античної червоноглиняної амфори), а також у невеликій кількості фрагменти скіфської ліпної кераміки. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1715].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

505.3. Поселення, багат шарове (археол.). На південно-західній околиці села, частково зайняте городами. Займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Пожня, правої притоки р. Ворсклиця.

Відкрите В.Приймаком та І.Ремехом у 1986, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави 3,0 м. Територія частково задернована, частково розорана. Розміри Поселення-150 – 100 x 120 м. Культурний шар має потужність 0,6 м. З пам'ятки походять матеріали київської та колочинської культур, а також в невеликій кількості фрагменти скіфської ліпної кераміки. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1716].

Віктор Приймак

505.4. Поселення-2, ранньослов'янське (археол.). 2,5 км на південний захід від південної околиці села, на мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Пожня, правої притоки р. Ворсклиця.

Виявлено Р.Терпиловським та А.Обломським у 1989, обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Висота поселення від рівня заплави – 3,0 м. Територія частково задернована, частково розорана. Розміри Поселення-130 x 100 м. Культурний шар має потужність 0,6 м, розораний на глибину 0,3 м. З пам'ятки походять матеріали 2-ї – 3-ї чв. 1 тис. н. е., у тому числі окремі фрагменти підлошених горщиків. Матеріали розкопок зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [1717].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

506. РЯСНЕ С., РЯСНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

506.1. Майдани (археол). 0,8 км на північний захід від села, ур. Голубі Могили, за 2,0 км на північний схід від північної околиці села Лісне та за 0,2 км на південь від автодороги Краснопілля – Грабовське. Займають підвищену ділянку берегового плато р. Пожня. Позначені на триверстовій карті Російської імперії 2-ї пол. 19 ст. і нараховували близько 20 насипів. На сьогодні залишилися два майдани.

Виявлені та обстежені Є.Осадчим у 2012.

Майдан-1 кільцеподібної форми, діаметром 50 м та висотою 3,5 м, має лійкоподібну яму глибиною 4,0 м. Прохід невеликий, знаходиться у східній частині. У південно-східній частині знаходиться „вус” відпрацьованого ґрунту трикутної форми. Його висота становить 2,5 м.

Майдан-2 кільцеподібної форми, діаметром 33 м. По центру майдану знаходиться лійкоподібна округлої форми яма глибиною 3,0 м. Між майданами знаходиться „вус” відпрацьованого ґрунту протяжністю 90 м, шириною 25 м та висотою 2,5 м. На вершині майдану-1 знаходиться зруйнований триангуляційний знак. Майдани задерновані [1718].

Євген Осадчий

506.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст). Центр, біля школи.

Поховано 81-го радянського воїна. Серед похованих – воїни з підрозділів 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у березні 1943 під час першої спроби визволення села; воїни з підрозділів 168-го, 658-го стрілецьких полків, які загинули 7 серпня 1943 в боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників, та ті, що померли від ран у 23-му ВШ у період з 18 по 20 серпня 1943.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У 1968 у братську могилу підпоховано останки воїнів, які загинули в боях за визволення с. Лісне. Відомі прізвища 2 загиблих.

У 1954 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1983 проведено реконструкцію. На могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,57 м / та пілон /4,6 м/, на плитах – напис та прізвища загиблих воїнів.

У 1962 по обидва боки від могили на основах з бутового каменю встановлено 12 дощок з написом, барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни та прізвищами 238 загиблих воїнів-земляків [1719].

Маргарита Міленкова

506.3. Могила Карпенка А.П., 1943 (іст.). На старому кладовищі, за 300 м від входу.

Карпенко Анатолій Прокопович (? – 1943) радянський воїн, який загинув під час визвольних боїв за село у 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 168-го, 658-го стрілецьких полків.

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ з написом на його чоловічому боці [1720].

Ольга Алетич

506.4. Пам'ятне місце масових поховань жертв голодомору 1932 – 33 років (іст.).

Центр села, у сквері.

Поховано місцевих мешканців, які помирали під час голодомору у період 1932 – 33 рр.

У 2010 встановлено дерев'яний хрест /3,5 м/ на кам'яній брилі. На чільному боці чорна мармурова дошка з написом. [1721].

Надія Подоляка

506.5. Свято-Дмитріївський монастир (архіт.). Первісно Ряснянський Свято-Димитрівський монастир було засновано коштом поміщика К.Хрущова та з дозволу царя Олександра II на території самого с. Рясне. Першим настоятелем був ігумен Євстардій.

1869 з ініціативи архієпископа Харківського Нектарія Свято-Димитрієвську обитель перенесено на нове місце поблизу с. Рясне.

За п'ять років, що минули від моменту перенесення монастиря на нове місце, будівництво велося дуже активно. 1874 було побудовано храм, братський корпус з 28 келіями,

територію огорожено широким кам'яним парканом з багатьма баштами, почато будівництво трапезного корпусу з невеликим храмом. Нечисленна братія весь цей час жила на панському дворі, богослужіння відбувалося у маленькій церкві, побудованій ще 1868 біля приходської дзвіниці.

1871 і 1874 К.Хрущовим було складено два духовні заповіти, за якими він жертвував у вічне володіння монастиря 4434 десятин землі й 100 000 руб. за умови, щоб капітал залишався недоторканим, а проценти йшли на утримання монастиря, училища і богадільні.

1876 К.Хрущов помер, не дочекавшись закінчення побудови монастиря. Був похований в особистому склепі біля малої монастирської церкви.

1880 єпископ Харківський Іустин видав розпорядження про належний благоустрій Ряснянського монастиря. З 7 травня 1881 настоятелем був призначений ієромонах Святогорської Успенської пустині Софроній.

Територія монастиря – величезний прямокутник, обрамлений цегляним парканом довжиною 896 м і висотою 4,0 м. Тут були 3 храми, двоповерхові корпуси для монахів та підсобні господарські приміщення.

До нашого часу зберігся у напівзруйнованому стані тільки головний храм – собор святого великомученика Дмитрія Солунського – освячений 20 жовтня 1881. Цегляний, мав 7 бань, був критий білим залізом, зовні побілений, усередині розписаний картинами високої художньої майстерності на релігійні сюжети. Підлога – паркетна. Іконостас дерев'яний, позолочений. Храм займав площу шириною 22,4 м і довжиною – 42.

Трапезний храм (не зберігся), освячений 27 жовтня 1881. Був цегляним, теплим – мав дерев'яний іконостас, пофарбований олійною фарбою, в більшості позолочений. Інший цегляний теплий храм (також не зберігся), освячений 4 липня 1900. Мав позолочений іконостас, з іконами роботи високої художньої майстерності. Підлога була паркетна. Під храмом була калориферна піч. Над входом на територію монастиря була дзвіниця – висока, цегляна, крита білим залізом – ззовні і всередині побілена. Під її аркою – святі ворота до монастиря. Дзвіниця мала 13 дзвонів. Вага головного дзвона складала 6 768 кг (423 пуди). У 1902 на дзвіниці було встановлено баштовий годинник з гучним боєм. З північного боку дзвіниці до огорожі була прибудована цегляна сторожка.

На території монастиря було п'ять двоповерхових корпусів, критих залізом. У них містились келії для монахів, майстерні (чоботарня, красильня, кравецька), пекарня, холодильник. Тут же були сторожка і стайня для 8 коней. На верхньому поверсі одного з корпусів були приміщення для покоїв настоятеля монастиря. Біля кожного з корпусів були сараї-дровники, в корпусах змонтований водогін. З'єднувалися корпуси між собою цегляними тротуарами.

Багато будівель було за межами огорожі монастиря: для відвідувачів і богомольців; притулок для престарілих осіб духовного звання і мирян; готель, сарай для екіпажів і коней приїжджих богомольців; цегляний одноповерховий будинок з 7 кімнатами, з підвальними житловими приміщеннями для мандрівних богомольців; будинок з номерами, кухнею, їдальнею для богомольців, яких багато прибувало сюди влітку; службові приміщення та казарми для робітників; будівлі господарського призначення; каретний сарай та молокозавод.

У дерев'яному одноповерховому будинкові з підвальним приміщенням містилася монастирська лікарня для мирян з 10 кімнатами і аптекою. Тут працював фельдшер, аптекар і 3 медсестри.

У дворі лікарні біля колодязя була водокачка з двигуном і двома великими чанами для води до 3000 відер. По чавунних трубах вода текла в усі корпуси. Поруч із двором лікарні – цегляна лазня.

З півдня за стінами монастиря на схилі ріс розкішний і досить великий фруктовий сад, в ньому – пасіка з 300 вуликів, з усіма необхідними будівлями. На відстані 800 м від монастиря була монастирська економія, з 8-ми господарськими будівлями і двома

корпусами. В одному з них жили монахи, які обслуговували економію, в другому – бондарня, теслярня і келії.

На відстані 1,06 км зі східного боку від монастиря розташовувалися два млини з просорушкою, крупорушкою, відділенням для двигунів, слюсарні та приїжджих. Одне приміщення призначалося для борошна. До нього були прибудовані кухня і келії для монахів, які обслуговували млин. Тут же були сукновальня, будинки для монахів та службовців, для прання білизни. 1909 збудована досить міцна гребля.

За дві версти від монастиря, за Рясним, був монастирський цегельний завод. При ньому дві будівлі для сторожа і робітників, сараї для сушіння цегли і печі для її випалювання. Кількість цегли задовольняла потреби монастиря й населення.

За сім верст від монастиря на північ у с. Новодмитрівка на кошти монастиря було збудовано чимало капітальних приміщень. Тепер тут лісництво.

Серед монахів монастиря найбільш відомим був ієромонах Товія (в миру – селянин Тимофій Леонтійович Савченко 1822 р. н.).

Статут монастиря, запозичений зі Святогорської Успенської пустелі, відзначався суворістю. Служба велася з великою пишністю. Три рази на рік хресним ходом ходили до ставка. Братія користувалася бібліотекою, де видавалися книги і релігійні журнали у понеділок і п'ятницю.

Управлявся монастир настоятелем з помічниками. За монастирським господарством доглядав економ. Монастир утримував у своєму приміщенні і на свої кошти учительську семінарію, у якій навчалися переважно дочки священників і осіб духовного сану. Після закінчення семінарії дівчата направлялися на роботу вчителями в церковноприходські школи. Семінарія у 1920 була переведена в Охтирку і перейменована в педагогічне училище. Монастир утримував дві церковнопарафіяльні школи. Одну в Новодмитрівці на 80 учнів з інтернатом на 10 дітей-сиріт. На цю школу монастир щорічно витрачав 1000 карбованців. Друга школа була в Рясному безпосередньо в приміщенні монастиря.

Харківському єпархіальному жіночому училищу монастир відправляв щорічно 2 стипендії для утримання 2 учениць. З 1910 для службовців, робітників монастиря і сторонніх осіб влаштовувались релігійно-моральні читання. З дозволу настоятеля монастиря бібліотека видавала книги для населення. Бідніші люди села й околиць одержували від монастиря необхідні продукти, дрова й лісоматеріал, дошки для домовин, а інколи навіть гроші. Це робилося в Різдвяні свята й Воскресіння Христа. По доступній ціні монастир здавав селянам в оренду більше 3000 десятин орної землі і сіножатей, а також давав можливість заробити гроші в економії. Селяни користувалися послугами лікарні. Монастир мав богодільню для духовних і світських літніх людей та тяжкохворих інвалідів.

З 1888 по 1920 включно з дозволу єпархіального начальства Харківської губернії щорічно здійснювався хресний хід з чудотворною іконою Святителя Христа і Миколи угодника з села Великого Бобрика в Ряснянський монастир. На час від неділі Всіх Святих, тобто через місяць після Пасхи, 24 червня на свято Петра і Павла ікону несли назад, у великобобрицьку церкву. Ікону супроводжувала вся церква і чернецька братія з великою пишністю і святістю.

Нині немає ані монастиря, ані численних господарських забудов.

С в я т о – Д м и т р і в с ь к и й х р а м (нині у напівзруйнованому стані). Головний храм Ряснянського монастиря – собор святого великомученика Дмитрія Солунського, освячений на честь цього святого 25 жовтня 1881. Іменем цього святого освячені храми в Рясному, Новодмитрівці, та й монастир носить ім'я Святого Дмитрія.

Свято-Дмитрівський храм у монастирі мав 7 бань, був критий білим залізом, зовні побілений, усередині розписаний картинами високої майстерності на релігійні сюжети. Підлога паркетна. Іконостас дерев'яний, позолочений. Храм займав площу шириною 52 аршини, в довжину – 60 аршин.

С в я т о – П р е о б р а ж е н с ь к и й х р а м (не зберігся). У Ряснянському монастирі був збудований теплий храм з червоної цегли, мав дерев'яний іконостас, пофарбований

олійною фарбою, в більшості позолочений, з іконами роботи високої художньої майстерності. Підлога була паркетною. Під храмом була калориферна піч. Храм освячений на честь знаменної події – Преображення Господа Ісуса Христа. Освячення відбулося 4 липня 1900.

Храм Архистратига Михаїла (не зберігся). Трапезний храм був збудований з червоної цегли, теплий, мав дерев'яний іконостас, пофарбований олійною фарбою, в більшості позолочений.

Храм освячений 22 жовтня 1881 на честь Архистратига Михаїла. Дзвіниця в монастирі була одна. Це була висока цегляна архітектурна споруда, крита залізом, зовні і всередині потинькована. Під її аркою були святі ворота до монастиря. На дзвіниці було 13 дзвонів. Вага головного дзвону становила 423 пуди. Крім того, у 1902 на дзвіниці був установлений баштовий годинник з гучним боєм [1722].

*Олег Корнісіко
Віра Павленко*

507. САМОТІВКА С., САМОТІВСЬКА СІЛЬРАДА

507.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр.

Поховано 377 воїнів. Серед похованих – воїни 497-го, 712-го, 488-го стрілецьких полків, які загинули під час першої спроби визволення села у березні – травні 1943; воїни 238-го окремого медичного санітарного батальйону, які померли від ран у березні 1943 та воїни 794-го, 764-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у серпні 1943. Село остаточно визволено 9 – 10 серпня 1943. Відомі прізвища 368 загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /3,22 м/ та плити з прізвищами загиблих воїнів-визволителів.

У 1973 по обидва боки від братської могили на бетонних основах встановлено дошки з написами і прізвищами 401 воїна-земляка Самотівської сільради, які загинули в роки Другої світової війни

Серед похованих – Вдовидченко Іван Григорович [1924, с. Червона Яруга, тепер Рокитянський р-н. Белгородська обл. (Російська Федерація) – 13.08.1943, с. Самотівка] – Герой Радянського Союзу (10.01.1944, посмертно).

У Червону Армію призваний у лютому 1943. Шли бої на території Сумської обл.

Подальшому пересуванню наших військ заважала висота перед с. Думовка, яку німці перетворили в опорний пункт. 13 серпня 1943 німецька піхота при підтримці важких танків розпочала атаку наших підрозділів. Наші артилеристи підбили два танка, але третій прорвався до окопів, де оборонялись бійці 8-ї стрілецької роти. Навідник станкового кулемета 3-го стрілецького батальйону 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії І.Вдовиченко, обв'язавшись протитанковими гранатами, кинувся під ворожий танк.

На батьківщині в с. Червона Яруга встановлено бюст Героя [1723].

*Іван Підпригора
Ольга Алетич*

507.2. Могила Мороза І.І., 1941 (іст.). За 15 км від залізничного переїзду ст. Самотівка.

Мороз Іван Іванович (? – 1941) – радянський воїн. Загинув в оборонних боях за село у жовтні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії.

У 1975 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [1724].

Іван Підпригора

507.3. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Наумова М.І., 1943, 1974 (іст.). На трасі Суми – Краснопілля.

Партизанське з'єднання під командуванням М.Наумова (комісари І.Анисименко, С.Кищинський, М.Тарасов, нач. штабу Дорошенко, Г.Мельник, Я.Кузнец) у лютому 1943

вийшло у рейд південними районами Сумської обл. Його шлях проходив через населені пункти Краснопільського р-ну, у т. ч. через с. Самотоївка.

У 1974 встановлено залізобетонну потиньковану стелу /3,78 x 1,18 м/, на чоловому боці якої – меморіальна дошка з написом, у верхній частині – п'ятикутна зірка [1725].

Маргарита Міленкова

508. СІННЕ С., СІННІВСЬКА СІЛЬРАДА

508.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Центр.

Поховано 142 радянських воїна. Серед похованих – воїни з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії, які загинули 3 березня 1943 під час першої спроби визволення села від німецько-нацистських загарбників; воїни 48 стрілецького полку, які загинули в боях за село у серпні 1943 та воїни, які померли від ран у ХППШ № 4388 у період з 12 по 28 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1966 у братську могилу перепоховано останки загиблих воїнів з сіл Гнилиці та Барилівка.

У 1965 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного потинькованого постаменту /3,42 м/ – напис. На могилі встановлено бетонну плиту з прізвищами 51 загиблого воїна.

У тому ж році по обидва боки від скульптури встановлено бетонні стели /2,1 x 2,92 м/ з написом і прізвищами 235 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1726].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

508.2. Могила Рейтера А.І., 1943 (іст.). На кладовищі, у 3-му ряді зліва.

Рейтер Анатолій Іванович (1908 – 43) – воїн 38-ї стрілецької дивізії, капітан. Помер від ран 10 серпня 1943, отриманих у бою під час визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1985 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,3 м/ з написом на його чоловому боці [1727].

Ольга Алетич

508.3. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Наумова М.І., 1943, 1974 (іст.). На трасі Суми – Краснопілля.

Партизанське з'єднання під командуванням М.Наумова (комісари І.Анисименко, С.Кищинський, М.Тарасов, нач. штабу Дорошенко, Г.Мельник, Я.Кузнец) сформовано у січні 1943 у північних районах Сумської обл. за наказом українського штабу партизанського руху. До нього увійшли загони ім. Хрущова, Харківський ім. Котовського, Кіровоградський під командуванням Семенчика, Конотопський загін «Смерть фашизму», «Червоний» та роти Ямпільського загону «За Родину».

10 лютого 1943 наказом командування всі партизанські загони зосередилися в с. Сінне, де знаходився командний пункт загону ім. Котовського.

У 1974 встановлено стелу з листового заліза /3,77 x 1,2 м/, на чоловому боці якої – меморіальна дошка з написом, у верхній частині – п'ятикутна зірка [1728].

Маргарита Міленкова

509. СЛАВГОРОД С., СЛАВГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА

509.1. Курган (археол.). 1,5 км на північ від села, праворуч автодороги Краснопілля – Велика Писарівка. Займає мис, утворений долинами річок Корова та Пожня.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2012.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 35 м, висота – 1,3 м.

Курган розорюється, розкопки не проводилися. Матеріали обстеження зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [1729].

Євген Осадчий

509.2. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північ від північної околиці села та за 0,16 км на схід від автотраси Суми – Велика Писарівка. Займає підвищену ділянку мису, утвореного злиттям річок Корова та Пожня.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 6-ти курганів та 1-го майдану. Кургани округлої, напівсферичної форми діаметром від 40 до 21 м. Висота коливається від 0,7 до 2,5 м. Майдан має серпоподібну форму. Його розміри – 35 x 25 м, висота – 1,0 м. Всі насипи розорюються крім найбільшого, де на вершині було встановлено геодезичний знак, нині зруйнований [1730].

Лариса Білинська

509.3. Курганний могильник (археол.). На північній околиці села, на захід від автотраси Суми – Велика Писарівка. Займає високу ділянку мису, утвореного злиттям річок Корова та Пожня.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми. Діаметр кургану -1 – 27 м, висота – 1,2 м, діаметр кургану-2 – 21 м, висота – 0,7 м [1731].

Лариса Білинська

509.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля церкви.

Поховано 42 воїна з підрозділів 722-го, 737-го, 748-го, стрілецьких полків, 661-го арт. полку 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Загинули 7 – 8 серпня 1943. Село визволено 8 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,9 м/ і три бетонних плити з написом та прізвищами загиблих воїнів. На чоловічому боці постаменту – дошка з написом.

У 1969 по обидва боки від братської могили на бетонних основах встановлено 12 дошок з прізвищами 323 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни і дві дошки з меморіальним текстом і барельєфним зображенням епізодів бою.

Серед загиблих воїнів-земляків – Хиценко Іван Іванович [1922 – 15.01.1945, м. Цеханув Цеханувського воєводства (Республіка Польща)] – Герой Радянського Союзу (29.07.1945).

У Червоній Армії з 1941. У 1942 закінчив Харківське танкове училище. У діючій армії з грудня 1942. Брав участь у боях на Ленінградському та 2-му Білоруському фронтах, у прориві оборони противника біля м. Ружан (Республіка Польща). 15 січня 1945 в бою з десятьма важкими танками ворога гв. лейтенант, командир танка 93-го танкового полку 30-ї окремої гвардійської Виборзької танкової бригади І.Хиценко загинув. Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки, медаллю. Його ім'ям названо вулицю у с. Славгород [1732].

Маргарита Міленкова

509.5. Могила Веригіна А.О., 1985 (іст.). На кладовищі, за 200 м від входу.

Веригін Анатолій Олександрович (17.02.1965, с. Славгород – 29.01.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, рядовий. Загинув в Афганістані.

Працював трактористом у колгоспі «Батьківщина». 10 травня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку в учбовому підрозділі за спеціальністю механік-водій БМП. З 26 жовтня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 82869. Загинув, надаючи допомогу в евакуації поранених з місця бою. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 13.08.1984 нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (посмертно), орденом Червоної Зірки (20.06.1985).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,4м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1733].

Надія Подоляка

509.6. Могила Подьячева І.Б., 1988 (іст.). На кладовищі, за 300 м від входу.

Подьячев Іван Борисович (8.07.1948, с. Славгород – 13.09.1988, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, прапорщик. Загинув в Афганістані.

Працював у колгоспі «Батьківщина». 21 вересня 1967 призваний до лав Радянської Армії. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп.80848. Був начальником зміни. Загинув під час бойових дій.

У 1988 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1734].

Надія Подолька

509.7. Троїцька церква, 1808 (архіт.). Мурована безбанна церква зального типу з дзвіницею стоїть у центральній частині села і, завдяки наявності дзвіниці, є його архітектурною домінантою. Територія храму оточена цегляною огорожею, що має аркову браму з південного боку.

Церква входила в ансамбль садиби відомих на Слобожанщині дворян Надаржинських (ансамбль частково зберігся). Збудована у 1808 на замовлення поміщиці В.Надаржинської за проектом відомого архітектора, поета й педагога, засновника так званої Попівської академії О.Паліцина (1749 – 1816). Згідно з первісним архітектурним задумом православна церква мала відтворювати тип античного грецького храму – периптера. У 2-й пол. 19 ст. з півдня і півночі були прибудовані невеликі прямокутні в плані приміщення, що змінили розпланувально-просторову структуру пам'ятки, надавши їй хрещатого характеру.

Зараз церква прямокутна в плані. Зі східного боку – вівтарна апсида, прямокутна зовні й півкругла всередині. Її фланкують невеликі, квадратні в плані ризниця і дияконник. Західну частину увінчує двоярусна, квадратова в плані дзвіниця, завершена шпилем. Вівтарна частина й дзвіниця з трьох боків оточені колонною галереєю тосканського ордера, антаблемент якої завершено на заході і сході фронтонами. Основний зальний об'єм будівлі перекритий коробовим склепінням.

Будівля витримана в стилістиці класицизму. Тракткування архітектурних деталей відзначається простотою: карнизи й капітелі нескладного профілю, бази на колонах, всупереч ордерному канону, відсутні.

Пам'ятка є типологічно унікальною в українській архітектурній спадщині доби класицизму [1735].

Віктор Вечерський

510. ТУР'Я С., ТУР'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

510.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 184 радянських воїнів, мешканців сіл Тур'янської сільради.

У 1979 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /4,38 м/ на цегляній потинькованій основі /0,7 м/ та залізобетонний пілон /5,08 м/. Позаду – цегляна потинькована стела /1,3 x 17,39 м/, на 11 чавунних меморіальних плитах якої прізвища загиблих воїнів-земляків. У лівому куті стели дати «1941 – 1945» [1736].

Маргарита Міленкова

511. УГРОЇДИ С., УГРОЇДСЬКА СІЛЬРАДА

511.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

Поховано 31-го радянського воїна. Серед похованих – воїни 212-ї повітрянодесантної бригади, які загинули в оборонних боях за село 17 жовтня 1941; воїни з підрозділів 232-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 та воїни, які померли від ран у 238-му МСБ у період з червня по вересень 1943; 2 партизани загону М.Наумова. Відомі прізвища 26 воїнів та 2-х партизанів.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,65 м/ з меморіальним написом на

цегляному постаменті /3,35 м/. На могилі – мармурова плита з написом і прізвищами загиблих.

У 1967 праворуч від братської могили встановлено бетонну стелу /13 x 3,10 м/ з написом і прізвищами 228 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни.

Серед загиблих воїнів-земляків – Трофимов Володимир Васильович (24.04.1925, с. Угроїди Краснопільського р-ну – 19.01.1944, с. Батово Невельського р-ну Псковської обл., Російська Федерація) – Герой Радянського Союзу, рядовий 1-го стрілецького батальйону, 1255 стрілецького полку, 379 стрілецької дивізії 6-ї гвардійської армії Прибалтійського фронту. Виявив мужність і героїзм у бою за с. Батово Невельського р-ну Псковської обл. (Російська Федерація). У цьому ж бою і загинув. Автори – ск. А.Белостоцкий, О.Супрун. [1737].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

511.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Вул. Мічуріна (колишнє с. Наумівка).

Поховано 26 радянських воїнів, серед яких – воїни з підрозділів 40-ї армії та воїни 121-ї повітрянодесантної бригади, які загинули в оборонних боях за село у жовтні 1941. Відомі прізвища 17 загиблих.

У 1968 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна і партизанки /2,65 м/ з меморіальним написом на чоловому боці цегляного постаменту /3,05 м/. На могилі встановлено бетонну плиту з написом та прізвищами загиблих.

У тому ж році по обидва боки від братської могили на бетонних основах встановлено дошки з написами та прізвищами 59 воїнів-земляків, які загинули на фронтах громадянської і Другої світової війн. Автори – ск. Б.Гольдрін, В.Ткаченко [1738].

Маргарита Міленкова

Ольга Алетич

511.3. Пам'ятник Трофимову В.В., 1983 (іст., мист.). Біля цукрового заводу.

Автора не встановлено. Розміри: вис. погруддя – 1,10 м, постаменту – 1,90 м.

Трофимов Володимир Васильович (1925, с. Угроїди Краснопільського р-ну – 19.01.1944, с. Батово Невельського р-ну Псковської обл., Російська Федерація) – Герой Радянського Союзу (4.06.1944).

У 1935 переїхав у м. Ізюм Харківської області. Після закінчення семи класів вступив до Ізюмського залізничного училища. Перед війною переїхав до Москви. Восени 1941 разом з колективом суднобудівного заводу був евакуйований до м. Куйбишев. У лютому 1942 призваний до лав Червоної Армії і направлений на навчання до Куйбишевського піхотного училища. Брав участь в боях на Брянському і 2-му Прибалтійському фронтах. Був поранений. Нагороджений медаллю «За відвагу».

На початку січня 1944 війська 2-го Прибалтійського фронту вели жорстокі бої в напрямку Вітебська. Недалеко від села Батово Невельського р-ну (Російська Федерація) радянські воїни більше доби вели бої за село. Дев'ятнадцятого січня рядовий 1-го стрілецького батальйону 1255-го стрілецького полку 379-ї стрілецької дивізії В. Трофимов повів своїх бійців в атаку. У цьому бою комсорг роти В. Трофимов ціною власного життя врятував командира.

На батьківщині Героя встановлено гранітний бюст на чотиригранному постаменті. Герой зображений у військовій формі – застібнутій шинелі і шапці з зіркою. Фронтальна композиція погруддя, деякій геометризм реалістично трактованих об'ємів свідчать про прагнення скульптора до чіткості, ясності і лаконізму в створенні образу героя, сповненого зосередженості і суворості. Правильні риси чітко модельованого обличчя, напружений погляд, щільно стиснуті вуста подані як вираз мужності, значимості подвигу. Обробка матеріалу під природну поверхню каменю дещо пом'якшує геометризм об'ємів. Чотириохгранный постамент, потинькований «під шубу», внизу має цокольний виступ. Встановлений на двоступінчастий стереобат, в кожній сходинці якого, в центрі, перед

пам'ятником вирізані ще дві сходинки. Верхня сходинка стереобата набагато вужча і трохи вища за нижню. Напис знаходиться в верхній частині постаменту на прямокутному контррельєфі. Строгій симетричній загальній композиції пам'ятника відповідає і квадратна форма майданчика з газонами по периметру і рівною лінією кущів [1739].

*Ольга Алетич
Ірина Павленко*

511.4. Цукровий завод, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Заводський комплекс займає простору, обнесу високою кам'яною огорожею ділянку на північній околиці села. Включає в себе виробничі, складські, житлові побудови.

Первісно завод належав поміщику Гурневу і отримував малі прибутки, бо випускав льодяниковий цукор низької якості. У 1891 завод купив П.Харитоненко. За проектом, який розробили в Німеччині на замовлення нового господаря, збудовано нові корпуси, куди було перевезено обладнання старого заводу. Новий завод було електрифіковано та доповнено новим обладнанням. Пізніше було побудовано будинок управителя, будинок майстрових, будинок, у якому містилися квартири холостяків, їдальня та приїжджа, водогін. У 1914 добова переробка цукру становила 300 т. У 1930 завод було реконструйовано. Під час німецької окупації 1941 – 43 завод не функціонував.

На даний час збереглися три заводських корпуси, магазин, склад, контора, будинок управителя, будинок майстрових та водогін.

Г о л о в н и й к о р п у с. Двоповерховий, цегляний, потинькований, Т-подібний в плані, дах скатний, критий шифером.

У лаконічному оздобленні будівлі переважають елементи пізнього цегляного стилю. Площину стіни прорізають однакові за величиною вікна, обрамлені архівольтами, аркові на першому поверсі та прямокутні, прикрашені лиштвами складного рисунка на другому. Входи до будинку акцентовані широкими арковими отворами, розміщеними в двох ризалітах на чоловому фасаді. Ризаліти завершуються шипцями, прикрашеними невеликими прямокутними вікнами. Будинок увінчує невеликого виносу карниз, оздоблений фризом, наріжжя підкреслені лопатками.

Архітектура розміщених поряд корпусів: магазину, складу, – значно скромніша, однак і тут присутні ті ж мотиви аркових вікон, лопаток, шипців.

Будинок контори управителя, будинок майстрових та будинок приїжджих, побудовані пізніше, в 1910 – 13, вирішені в одному стильовому ключі.

К о н т о р а у п р а в и т е л я. Двоповерховий, цегляний, нетинькований, прямокутний в плані, дах вальмовий, критий шифером.

Архітектура контори дуже скромна. Рівновеликі поверхи відокремлює один від одного широка міжповерхова тяга, що складається з декількох рядів гуртів, один з яких прикрашений сухариками. Площину стіни прорізає спокійна сітка однакових за величиною вікон, обрамлених лиштвами простого геометричного рисунка. Будинок увінчує карниз нескладного профілю, наріжжя підкреслені рустованими лопатками.

Б у д и н о к м а й с т р о в и х, поч. 20 ст. (архіт.).

Будинок протяжний, складається з 10 однакових квартир, кожна з яких має два виходи. Одноповерховий, прямокутний в плані. Архітектурне рішення фасадів скромне. Основною архітектурною прикрасою головного фасаду слугують входи до квартир, вирішені у вигляді невеликих тамбурів, завершених шипцями.

Б у д и н о к п р и ї ж д ж и х. Двоповерховий, цегляний, нетинькований, Г-подібний в плані.

Рішення фасадів площинне. Головний фасад будинку тричастний, центральна частина виділена шипцем, прикрашеним вузьким арковим вікном. Фланковані частини поярусно прорізані великими вузькими вікнами. Портал розташований у центральній частині, дещо заглиблений відносно бокових частин. Наріжжя будинку акцентовані своєрідними лопатками.

Внутрішнє планування будинку не збереглося. Первісно на першому поверсі містилися готельні номери та їдальня, на другому – квартири для холостяків. Нині будинок використовується під клуб.

В о д о г і н. Споруда двоповерхова, цегляна, нетинькована, восьмигранна в плані. Дах конічний, критий залізом, завершений шпилем. Архітектура водогону скромна. Основною архітектурною прикрасою слугують вузькі, підкреслено вертикальні вікна першого поверху, обрамлені ніби-то заглибленими по відношенню до площини стіни рамками. Другий поверх порівняно з першим вкорочений у два рази. Їх розділяє міжповерховий гурт простого профілю. На першому поверсі водогону знаходився газований двигун, на другому – залізний баняк для води місткістю 15 тис. відер.

На даний час водогін не діє [1740].

Алла Кургасва

512. ХМЕЛІВКА С., ХМЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

512.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр.

Поховано 96 воїнів з підрозділів 838-го, 841-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 74-го стрілецького корпусу. Загинули 8 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу на кладовище, у тому ж році на могилі встановлено обеліск.

У 1969 відбулося перепоховання останків у братську могилу у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,97 м/ закріплено дошку з написом. Автор – ск. Л.Чемен [1741].

Маргарита Міленкова

513. ЧЕРНЕЧЧИНА С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

513.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Центр, біля школи.

Поховано 124-х воїнів з підрозділів 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії. Загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у період з 10 по 24 серпня 1943 у 742-му хірургічному шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1951 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу на кладовище.

У 1963 відбулося перепоховання останків у братську могилу в центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,10 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,30 м/ – дошка з написом. По обидва боки від могили на похилих основах встановлено дошки з прізвищами загиблих воїнів.

У 1962 справа і зліва від братської могили на похилих основах встановлено 4 дошки з прізвищами 244 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [1742].

Маргарита Міленкова

513.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Біля адміністративного корпусу цукрового заводу.

Поховані воїни з підрозділів 838-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників з 7 по 9 серпня 1943 та померли від ран у 742-му хірургічному шпиталі 10 серпня 1943. Село визволено 9 серпня 1943. Відомі прізвища 41 воїна.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу на кладовище. У 1962 відбулося перепоховання останків до адміністративного будинку цукрового заводу. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,6 м/.

У 1967 по обидва боки від братської могили встановлені пам'ятні знаки на честь робітників Грязнянського цукрового заводу, які загинули на фронтах Другої світової війни.

У 1983 проведено реконструкцію. Біля пам'ятника на похилих основах встановлено бетонні плити з написами та прізвищами 30 робітників цукрового заводу, які загинули на фронтах Другої світової війни [1743].

Маргарита Міленкова

513.3. Могила Дудка Ф.І., 1981. (іст.). У центральній частині кладовища.

Дудко Федір Іванович (25.09.1903, с. Гребениківка, нині Тростянецький р-н. Сумської обл. – 14.10.1981, с. Чернеччина Краснопільського р-ну) – повний кавалер ордена Слави.

Закінчив місцеву земську школу. Працював у поміщика, потім на Грязнянському цукрокомбінаті. У 1940 направлений на цукровий комбінат у Карело-Фінську РСР, там його застала Друга світова війна.

Двадцять третього серпня 1943 радянські війська почали штурм м. Харків. У цих боях брав участь сержант Ф.Дудко. Гармата якою він командував знищила три ворожі танки. Ф.Дудко був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ст. У березні 1944 ст. сержант 213-ї стрілецької дивізії Ф.Дудко брав участь у розгромі Корсунь-Шевченківського угруповання противника. За активні бойові дії в цій операції Ф.Дудка нагороджено орденом Слави III ст.

Двадцять п'ятого серпня 1944 радянські війська оточили велике угруповання ворога під Яссами – Кишиневом. За знищення кількох танків та іншої техніки фашистів Ф.Дудко був нагороджений орденом Слави II ст. За участь у прориві Одерського кордону, а також активні дії по штурму Берліну він був нагороджений орденом Слави I ст. Але цю нагороду отримав тільки через 22 роки.

Після війни працював на Грязнянському цукровому комбінаті, потім керуючим відділенням Чупахівського цукрокомбінату Охтирського р-ну.

У 1981 на могилі встановлено залізобетонний обеліск /1,4 м/ на чоловому боці якого та напис [1744].

Ольга Аленич

513.4. Могила Скрипки О.В., 1983 (іст.). На центральній алеї кладовища.

Скрипка Олег Володимирович (22.02.1964, с. Чернеччина – 20.04.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, рядовий розвідник. Загинув в Афганістані.

Працював робітником Грязнянського цукрозаводу. 1 квітня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, за спеціальністю радіотелеграфіст-розвідник. З травня 1982 проходив службу в Афганістані у розвід роті, в/ч. пп. 53336. Загинув, надаючи медичну допомогу тяжко пораненому командирі взводу. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 25.08.1983 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,9 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1745]

Надія Подоляка

514. ЯСЕНОК С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

514.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

Поховано 64-х воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії. Загинули 8 серпня 1943 в боях за визволення сіл Ясенок та Гапонівка від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 306-му ОМСБ у період 17 – 18 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих. Село Ясенок визволено від німецько-нацистських загарбників 8 серпня 1943.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна з дівчинкою /2,2 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,0 м/ – дошка з написом і прізвищами загиблих.

У 1967 по обидва боки від братської могили на основах укріплено дві дошки з написом та прізвищами 101 жителя сіл Ясенок та Гапонівка, які загинули на фронтах Другої світової війни. Автор – ск. Л.Чемен [1746].

Маргарита Міленкова

КРОЛЕВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Кролевецький район розташований в поліській зоні на Північному заході області. На півночі межує з Шосткинським, на сході – з Глухівським, на Південному сході – з Путивльським, на Півдні – з Конотопським (межа проходить по долині річки Сейм) р-ми Сумської обл., на заході – з Коропським р-м Чернігівської обл.

Районний центр – м. Кролевець лежить на обох берегах р. Свидні, що є лівим допливом р. Реть, що протікає на північ від міста і впадає у р. Есмань. Рельєф місцевості рівнинний, ледь хвилястий, з пологими пагорбами. Висота схилів, порізаних ярами і балками досягає до 15 м.

Відстань до обласного центру: залізницею – 172 км., шосейними шляхами – 145 км. Площа – 1,3 тис. кв. км. Населення району (станом на 01.07.2015) – 38,799 тис. Осіб. До району входять 75 населених пунктів, які об'єднані в одну районну, одну міську та 21 сільську ради.

Через місто проходить автомагістраль Кіпті – Бачівськ, залізнична колія Південно-західної залізниці Київ – Москва.

Територіальні межі Кролевецького краю на протязі його існування зазнавали численних змін. У 10 – 13 ст. територія району входила до складу Київської Русі, у 13 – 14 ст. – до Золотої Орди, у 14 ст. – до Київського князівства, у 16 – 17 ст. – в складі Речі Посполитої, з 1618 – до Чернігово-Сіверської землі, з 1635 – до Чернігівського воєводства, у середині 17 ст. (1648 – 1657) – до Гетьманщини (з 1649 по 1654 – до Ніжинського полку Кролевецької сотні), у 18 – 19 ст. (1782 – 96) – до Новгород-Сіверського намісництва Кролевецького повіту. У 19 ст. територія району відносилась до Малоросійської губернії Глухівського повіту (1797 – 1801; Кролевець – позаштатне місто), Чернігівської губернії Глухівського повіту (1802 – 1803), Кролевецького повіту Чернігівського намісництва (1803 – 1837), Чернігівської губернії Кролевецького повіту (1837 – 1917).

З лютого 1917 Кролевецький край відносився до Чернігівської губернії (потім області). За радянської влади (з 1923) Кролевець став центром району Конотопського округу. З 1932 входив до складу Київської області, потім – Чернігівської. А з 10 січня 1939 – став райцентром новоствореної Сумської обл. [1747].

З 09.1941 по 09.1943 – територія району входила до зони Німецько-фашистського військового управління 194-ї польової ортскомендатури.

Заселення території починається в епоху неоліту, завершального етапу – нового кам'яного віку (8 тис. до н.е. – 4 – 3 тис. до н. е.).

Стоянки людей у часи неоліту розміщувались уздовж берегів річок і озер. Підвищене лівобережне плато при р. Свидні, поросле сосновим і дубовим лісом, надавало добрі умови, у т. ч. й військово-топографічні, для залюднення. Основу господарства племен складали рибальство і мисливство та елементи раннього землеробства. Неолітична епоха регіону представлена дніпро-донецькою та лизогубівською культурами, про що свідчать знахідки неподалік с. Заболотове та с. Погорілівка. Рештки поселень епохи виявлені біля населених пунктів Литвиновичі, Воргол, Погорілівка. Поблизу сіл Заболотове і Червоний Ранок виявлено три неолітичних поселення [1748].

Переселенці з басейнів Оки та Верхнього Дону приблизно в цей період, зав'язавши тісні стосунки з дніпро-донецькими і лизогубівськими племенами, асимілювавши частину їх, залишили пам'ятки найархаїчнішої в неоліті України так званої культури ямково-гребінцевої кераміки. Племена цієї культури з'явилися приблизно в 2-й пол. 4 тис. до н. е. і густо заселяли, зокрема, райони Десни і Сейму. Найбільш вивченою і однією з найяскравіших ранніх пам'ток є поселення на околиці с. Погорілівка, яке у 60-х і 80-х рр. 20 ст. досліджувалось В.Неприною, О.Титовою і В.Коеном. Житло періоду ямково-гребінцевої культури досліджене також на поселенні Погорілівка – Вирчище [1749].

У 2000 в районі с. Подолове відкрили багатощарове поселення, перший етап якого відносять до епохи ранньої бронзи [1750]. Поселення доби бронзи (3 – 1 тис. до н. е.) знайдені біля сіл Погорілівка, Камінь, Ленінське, в урочищі Поділ. Неподалік с. Любитове виявлені поселення і безкурганні могильники. Поблизу с. Литвиновичі – мар'янівські пам'ятки, що відносяться до середнього періоду бронзи і представляють найзахіднішу групу фіно-угорської етнічної належності.

Поселення поблизу сіл Заболотове та Литвиновичі представлені пам'ятками сосницької культури, що відноситься до пізньої бронзи. Фінальний період епохи бронзи представлений бондарихинською культурою, виявленою в поселенні с. Литвиновичі. Ця культура стала наступним етапом етнокультурної лінії місцевого населення Лівобережжя [1751].

На південно-західній околиці с. Антонівка виявлено поселення бронзового та раннього залізного віку (поч. 1 тис. до н. е.). Цього ж періоду – поселення неподалік сіл Любитове і Петрівка [1752].

Від скіфської епохи (7 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.) залишились городища, поселення і курганні могильники. Під час археологічних досліджень поселення біля с. Литвиновичі у 1992 знайдені 190 уламків античних амфор. За визначенням О.Завойкіна (Інститут археології РАН) вірогідне їх датування – 3 – 1 ст. до н. е. [1753].

До київської культури (1-а пол. 1 тис. н. е.) належить поселення біля с. Подолове.

В епоху Київської Русі (9 – 10 ст.) продовжувався процес колонізації територій на схід від Десни. Дана територія була місцем проживання сіверян і входила до складу Чернігівського князівства. У кін. 11 ст. із Чернігівського князівства виділилось Новгород-Сіверське, і край відійшов до його складу. Вперше про це згадується в Іпатіївському літописі 1096.

У літописах також двічі (під 1150 та 1160 рр.) згадується город Зартий. Етимологія цього топоніма пояснюється як «город за річкою Реть». Щодо локалізації давньоруського Зартія немає однозначної версії: є думка, що Зартий містився в районі Кролевця (на Замковищі або в районі приміського села Подолів) або поблизу сучасного с. Волинцево Путивльського р-ну чи в межах теперішнього Буринського р-ну Сумської обл. [1754].

Менш досліджені пам'ятки роменської культури розташовані поблизу сіл Камінь, Литвиновичі, Червоний Ранок. Могильники 10 – 11 ст., виявлені біля сіл Камінь, Литвиновичі, розкривають духовну культуру східнослов'янських племен.

Про досить значну заселеність території краю в період Київської Русі свідчать рештки численних городищ та поселень того часу. Вони виявлені біля сіл Ленінське (Спаське), Литвиновичі, Тулиголове, Червоний Ранок, Ярославець. У 12 ст. територія краю попадає в орбіту міжкнязівських усобиць і нападів половців.

У с. Ярославець знаходяться два городища часів Київської Русі. В історико-статистичному описі Чернігівської єпархії, складеному за збереженими у 19 ст. документами, заснування цих городищ пов'язується з ім'ям Ярослава Всеволодовича, а саме – з подіями 1196, укладенням мирного договору з Володимирським князем Всеволодом [1755].

Давньоруські пам'ятки межиріччя Десни і Ворскли (11 – сер. 13 ст.) на терені району досліджувались в поселеннях поблизу сіл Любитове, Червоний Ранок, Ленінське, Камінь, Литвиновичі, Воргол, Ярославець. Таких пам'яток одинадцять [1756].

У 2000 на південно-східній околиці м. Кролевця, яка ще називалась Богокут, відкрито селище давньоруського часу [1757].

Поділена на удільні князівства Київська Русь у 1223 зазнала першого нападу татаро-монгол на півдні країни. У 1225 орда просувалась по території Курської і Путивльської земель у районі річки Сейм. Один із шляхів татар проходив через територію сучасної Кролевеччини, зокрема, поблизу сіл Воргол і Турове (нині селище Хижки-1 Конотопського р-ну) [1758].

З даними подіями пов'язують Мутинський скарб, який до викрадення зберігався в Кролевецькому громадському музеї. Як з'ясував у ході розвідок П.Покас, у складі скарбу

немає таких речей, які б не дозволили датувати його сер. 13 ст., коли було зарито більшість скарбів з Києва, Старої Рязані й інших давньоруських міст, розгромлених монголо-татарами [1759].

Серед давньоруських міст в «Списке городов...» згадується Воргол, зруйнований у 1284 монголо-татарами [1760]. Існування цього міста підтверджується тим, що князь Олег називається князем Рильським і Воргольським. Припускають, що князь Олег, подібно Андрієві Боголюбському і Рюрику Ростиславичу, у Ворголі жив більше, ніж у столичному Рильську [1761].

Таким чином, заселення земель, що входять до складу сучасного району підтверджується дослідженими 28 пам'ятками археології епохи неоліту, бронзи, раннього залізного віку, раннього розвинутого і пізнього середньовіччя [1762].

Монголо-татарська навала припинила процес заселення краю майже на триста років. На протязі трьох століть, в умовах постійної боротьби за право на існування і свободу сформувалися лише два стани: землеробів і воїнів-козаків. Стан мішан не існував.

Повторне, після монголо-татарського спустошення, заселення цих теренів розпочалося у кін. 16 ст. Тоді заселено с. Подолів, яке є старшим від Кролевця. Це був округовий центр Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства.

У період Смути, що тривав з 1604 до укладення Деульського перемир'я 1 грудня 1618, у Московській державі на Чернігіво-Сіверщині почалася масштабна прикордонна війна [1763]. У складі Московської держави Новгород-Сіверський повіт поділявся на три стани: Кологородній, Радогоський і Підпутивльський (Підклевенський).

Після перемир'я частина сіверських міст: Чернігів, Новгород-Сіверський і територія нинішньої Кролевеччини відійшли до Польсько-Литовської держави.

Роки Смути негативно вплинули на стан заселеності регіону. Населення Чернігіво-Сіверщини частково вимушене було мігрувати углиб Московської держави. Згідно інвентарю, укладеного у липні 1619 Криштофом Довнарівичем, у Новгород-Сіверському повіті було 132 населених пункти, в тому числі 44 – Підпутивльського стану, серед них такі, що уже мали статус села: Заболотове, Камінь, Литвиновичі, Любитів, Мутин, Подолів, Тулиголове [1764]. Населення більшості з них було незначним, але мережа поселень, що існувала в Московську добу, в цілому збереглася.

Продовжувався процес залюднення не тільки традиційно обжитих населених пунктів, а й тих, які після монголо-татарського спустошення перебували у становищі «пусті деревні». Притік населення відбувався як з боку Росії, так і з боку України.

Серед переселенців Чернігівської губернії малоросіяни або південнороси (степовики) склали майже $\frac{2}{3}$ всього населення губернії [1765]. Ряд населених пунктів запустили незадовго до 1619, оскільки в інвентарі фіксують їх як «деревні пусті», зокрема, Дубовичі та Ярославець. Запустіле с. Дубовичі, розташоване на р. Реть (Кологородський стан), до початку Смоленської війни (1632 – 34) було знову заселене. Разом з тим, Ярославець, що запустів напередодні 1619, залишився в такому стані й на початку 1630. Протягом 1638 – 39 Маркові Садовському вдалося повторно заселити Ярославець. Протягом 17 ст. були залюднені села Добротове, Бистрик, Алтинівка, Локня, Гречкине, Білогриве. Села Камінь, Литвиновичі, Мутин, Тулиголове, Ярославець були нанесені на карту французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом [1766].

Щодо кількості населення, яке мешкало на території сучасної Кролевеччини, можна говорити з приблизною достовірністю, оскільки, адміністративні межі повітів того часу не співпадають з сучасним адміністративним поділом.

Колонізаційним процесам у регіоні сприяла господарча діяльність Новгород-сіверського старости Олександра Пісочинського, який представляв тут велике землеволодіння [1767]. У кінці 1639 Пісочинський отримав від короля дві конфірмації незазначеного у них привілею, які підтверджують його право на володіння населеними пунктами. Перша конфірмація, видана Владиславом IV 15 жовтня 1639, підтверджує право Пісочинського на незаселені території на обох берегах річок Клевень, Сейму і

Десни, додає до Глухівської волості села Литвиновичі, Камінь з Підкаменем, Заболотів. Королівський консенс від 31 грудня 1639 називає Зазірки, Любитів, Добротів [1768].

Точна дата заснування міста Кролевець не встановлена. Якесь поселення на місці Кролевця виникло 1601 (за іншою версією – 1608). Проте серйозне укріплене поселення тут з'явилося, на думку історика О.Лазаревського, тільки після Деулінського перемир'я 1618, коли Сіверщина відійшла під владу Польсько-Литовської Речі Посполитої. Тож Кролевець постав одночасно з Ніжином, Борзною і Конотопом, які поляки влаштували проти московських фортець по лінії так званого Путивльського рубежу для захисту своїх кордонів.

Уперше Кролевець згадано в універсалі козацького гетьмана Якова Острянина 1638. Остаточне заселення міста відбулося у 1644 на землях села Подолів, згідно отриманого Єжи Понентовським королівського привілею. У привілеї, виданому у 1644 Владиславом IV, дозволялось заснувати місто і назвати його в честь королівського звання Кролевець alias (лат., відомий також під іменем). «Надати міщанам, які там поселилися як з наших держав так і чужих незалежно від національності довічну слободу яка ніколи не може бути відібрана з такими ж самими вільностями, право судитися на основі міського магдебурзького права, наперед вибирати вїта, бургомістрів, райців, лавників, всю старшину, мати вільною апеляцією звертатися не до іншого суду, а тільки до самого короля або до його спадкоємців. Право мати спільну міську казну та самим управляти всілякими міськими урядами...» [1769].

Оселяв Кролевець поляк Вишль (Віссель) – ніжинський вїт, власник великих земельних маєтностей у районі Кролевця. Більшість мешканців прийшли у Кролевець під час національно-визвольної війни 1648 – 54 з двох волинських міст – Острога і Житомира.

У Чернігівському воеводстві Кролевець був першим приватним населеним пунктом, що отримав магдебурзьке право. Втім, міський статус набув не одразу. У 1650 в документах королівської канцелярії він фігурує як слобода. Через декілька років Кролевець вже мав статус містечка.

З метою створення форпосту колонізаційних процесів, згодом адміністративного центру, передбачалось зведення замку і, як наслідок, виникнення замкового (міського) уряду. Це було свідченням зростання факту самоврядності місцевої громади. Містам, що отримали право на магдебурію, надавалось право на торгівлю, організацію ярмарок, заснування ремісничих цехів, проведення безмитної торгівлі [1770].

У 1654 при гетьмані Б.Хмельницькому Кролевець разом з іншими містами приєднався до Московської держави. У 1663, у період війни між гетьманами Брюховецьким та Тетерею, останній умовив польського короля Яна Казимира здійснити похід на Чернігівщину. Під час цієї війни Кролевець був узятий польськими військами у 1664. Сварки та війни між гетьманами призвели до того, що місто було розорене і спалене. І тільки у 1686 Польща остаточно поступилася [1771].

Протягом 2-ї пол. 17 – сер. 18 ст. кролевецька сотня разом із Новомлинською, Коропською, Воронізькою, Глухівською і Ямпільською належали до гетьманської особистої гвардії.

Після приєднання до Росії в Кролевці почали інтенсивно розвиватись сільське господарство, ремесла та торгівля. Тут існували слюсарний, ковальський, котельний та гончарний цехи. Населення міста складали козаки, міщани та селяни.

Під час селянської війни 1670 під проводом С.Разіна частина мешканців Кролевця на чолі з К.Даниловим приєднались до повстанців і брала участь у захопленні Саратова, Самари. Данилова було заарештовано і страчено у Москві [1772].

Мешканцям Кролевецького краю довелося відчувати на собі події Північної війни (1708 – 09). Село Обтове було зруйноване, пограбоване і випалене Мазепою за те, що не підтримало його у боротьбі проти Росії [1773].

Під час війни з французами (1812) для захисту кордонів громади формувались козацькі полки та земське народне ополчення [1774]. Козаків Кролевецького повіту зарахували до 3-го Чернігівського козацького полку. Завдяки відчайдушному опору

ополчення французькі війська не змогли оволодіти багатими губерніями півдня та поліпшити своє стратегічне становище.

У квітні 1813 Кролевецький та інші піші полки розпочали закордонний похід [1775]. У 2-й пол. 1813 реорганізовані в армійські бригади чернігівські ополченці брали участь у блокаді польської фортеці Замостя. Регулярні Чернігівські кінно-козачі полки були введені до складу діючої армії. Третій Чернігівський козачий полк під командуванням майора Шапошникова-Сахно у складі головної діючої армії брав участь у закордонному поході, дійшов до Франції. Серед них був Кролевчанин Павло Огієвський – полковник, кавалер орденів св. Георгія 4-го ступеня, Св. Володимира 4-го ст., св. Анни 3-го ст. з бантом, Св. Станіслава 2-го ст., золотої шпаги з написом «За храбрость», медалі в пам'ять 1812 за взяття міста Парижа, за Перську і Турецьку війни [1776].

У 18 – 1-й пол. 19 ст. в Кролевці продовжували розвиватись ремесла та торгівля. Місто стало одним з найбільших в Україні центром народного художнього ткацтва [1777]. Славилась і продукція гончарів.

Кролевець вважався великим ярмарковим центром. На Хрестовоздвиженський ярмарок приїздили купці з Росії, Польщі, Пруссії, а також з інших міст України. Ярмарок тривав до двох з половиною місяців, оборот його складав 5 млн. руб. Торгували хлібом, скотиною, тканинами, промисловими та ремісничими виробами. Ще в 1-й пол. 18 ст. цей ярмарок посідав четверте місце в Україні. У 1872 в Кролевці був останній Хрестовоздвиженський ярмарок з великими торговими оборотами. Пізніше ярмарок перевели спочатку в Ромни, а потім в Полтаву. У зв'язку з цим торгове значення Кролевця упало: торгівля стала чисто місцевою, за винятком ткацьких виробів місцевого виробництва, що вивозились у різні місця імперії та за кордон [1778].

Вкрай повільно розвивалась охорона здоров'я. У 1839 в Кролевці було відкрито лікарню на 25 ліжок, у якій працювали лише один лікар і фельдшер. Була аптека. У 1811 у місті почало діяти повітове, а у 1839 – парафіяльне училище. У 1860 в них навчалось 99 хлопчиків. При повітовому училищі існувала жіноча школа [1779].

У Кролевецькому краї народилися відомі православні святі митрополит Сибірський і Тобольський Філофей (Лещинський), блаженний Павло Таганрогський (Стожков).

У 1838 в Кролевці, Алтинівці, в пошуках головного матеріалу для Петербурзької придворної капели, перебував відомий російський композитор М.Глінка. Тут він закінчив свою поему «Иов».

У вересні 1857 українська письменниця Марко Вовчок, їдучи до Орла, познайомилася з П.Кулішем і відвідала м. Кролевець.

У Ярославці в родині Кочубеїв неодноразово відпочивав поет В.Туманський. З Ярославцем пов'язано написання його творів: «Елегія», «Гимн Богу», «К брату-воину», «Милой деве».

Серед відомих діячів уродженців Кролевеччини підприємець і меценат А.Міклашевський; громадський, освітній та військовий діяч, генерал-лейтенант, почесний громадянин м. Кишинів та Кременчука П.Антонович (Войшин). На жаль, вищеназвані прізвища сьогодні не увічнені на пам'ятних знаках та меморіальних дошках.

Протягом 1-ї пол. 19 ст. (з 1801 по 1861) число мешканців зростало. Якщо на 1801 в Кролевці мешкало 2 тис. осіб, то в 1860 – 7209, у тому числі чоловіків – 3510, жінок – 3699 [1780]. Населення займалося переважно сільським господарством.

Після реформи 1861 у Кролевці почала розвиватись капіталістична промисловість. У 1870 приступив до роботи спиртогорілчаний завод. У кін. 19 ст. тут діяв також паровий млин, крупорушка, чинбарний завод, друкарня. Головним джерелом існування для населення було ремесло. У 1863 у місті нараховувалось 604 ремісника, в т. ч. 208 ткачів. Наприкінці 19 ст. працювало вже 1800 ткачів.

Ремісники та селяни за свою роботу отримували мізерні заробітки. В останній чв. 19 ст. на бурякових плантаціях цукрозаводчиків Терещенків та Долгоруких, розташованих поблизу Кролевця, широко використовувалась жіноча праця. Чоловіче населення

виїжджало на заробітки до Москви, Києва, Конотопу, Шостки. Під час столипінської реформи багато селян виїхало до Приамур'я.

З початком революції 1905 – 07 у Кролевіці розповсюджувалися листівки, відбувалися масові виступи трудящих.

Незадовільною залишалась соціальна сфера життя краю. Населення міста і повіту обслуговувала одна лікарня на 25 ліжок, у якій працювали 2 лікаря, 2 фельдшера і акушерка. Більшість населення були неписьменні. У 1875 тут відкрили жіночу прогімназію, реформовану у 1905 у жіночу гімназію. У 1913 почала діяти чоловіча гімназія. У них навчались 410 дітей заможних громадян. Діти робітників отримували освіту у міському, земському, початковому, відкритому у 1897, та у церковнопарафіяльному училищах. У них нараховувалось 320 учнів. У 1893 було організовано земську бібліотеку [1781].

З початком Першої світової війни більшість чоловіків було мобілізовано на фронт. У 1916 у Кролевіці почав працювати евакуйований з Риги механічний завод. Тоді ж побудовано консервний завод.

Після повалення самодержавства у Кролевіці в березні 1917 створено Раду робітничих і селянських депутатів, яку очолив матрос Балтійського флоту В.Роменець. Пізніше він був учасником штурму Зимового палацу, а з листопада 1918 – головним комісаром Чорноморського флоту.

1917 – 20 регіон стає ареною бойових дій військ Центральної Ради, Червоної Армії, Добровольчої армії Денікіна, австро-німецьких військ. Радянську владу у Кролевіці було проголошено 1 січня 1918. У квітні 1918 Кролевець був захоплений австро-німецькими військами. З грудня 1918 місто перебувало під владою Директорії. 13 січня 1919 в місто увійшли більшовики. У жовтні того ж року місто зайняли війська Денікіна. За неповний місяць у місті повісили й розстріляли 280 осіб [1782]. 14 листопада 1919 місто було визволене від денікінців і радянська влада була встановлена остаточно.

Не зважаючи на це, на території краю ще довго точилася класова боротьба. Загін отамана Шуби, що був родом із Дубовичів, мав чималу підтримку серед тієї частини населення, яка була невдоволеною радянською владою [1783]. Для розправи з повсталими селянами і боротьби з бандитизмом у січні 1920 у район було направлено сьому стрілецьку дивізію 12-ї армії. У ході цієї акції у Кролевецькій в'язниці опинились понад 200 осіб [1784].

Нова влада приділяла багато уваги відновленню і розвитку промисловості та сільського господарства. На початку 1920 був відбудований механічний завод. У 1921 вступила до ладу електростанція, 1922 була організована артіль художньо-декоративного ткацтва «Відродження». Багато уваги приділялось охороні здоров'я, освіті, культурі. У 1925 у Кролевецькій лікарні працювали 8 лікарів і 11 працівників з середньою медичною освітою. У місті відкрили 3 семирічні і 2 початкові школи. У них працював 51 вчитель і навчались 1300 учнів. Було майже ліквідовано неписьменність серед дорослих. Збільшилось число культурно-просвітніх закладів.

Разом з тим, утверджувалась командно-адміністративна система СРСР. У цих умовах органи ДПУ стали опорою більшовицької партії в протистоянні з політичними опонентами, а також долучились до грандіозної операції по виселенню заможних селян. У березні 1938 Чернігівським управлінням НКВС була ліквідована «розгалужена мережа української націоналістичної організації», на території Кролевецького та Конотопського р-нів, яка, начебто, з'явилась ще у 1925 і мала 20 осередків. Тривалих переслідувань і поневірянь зазнав відомий письменник-перекладач, уродженець Кролевеця Микола Лукаш. За звинуваченням у антирадянській пропаганді його було виключено зі Спілки письменників України, позбавлено роботи в редколегії журналу «Всесвіт», де він завідував відділом поезії [1785]. На жаль, за відсутністю даних, наслідки репресій в Кролевецькому р-ні невідомі.

Не зважаючи на величезну шкоду, завдану репресіями, у довоєнні роки досить успішно розвивалась промисловість та сільське господарство краю. У місті з'явилися

державні підприємства: маслозавод, райхарчокомбінат, конопляний завод, друкарня. У 1929 було створене найбільше промислове підприємство «Метал». В артілі художньо-декоративного ткацтва «Відродження» працювало 1072 робітників. Вироби ткалі М.Басвої експонувалися на виставках у Парижі та Нью-Йорку. Створювались колгоспи. Велику допомогу у цьому надавала створена у 1931 Кролевецька МТС. Подальший розвиток отримали охорона здоров'я, освіта, культура. У 1940 районна лікарня нараховувала 50 ліжок. Тут працювали 10 лікарів та 18 працівників з середньою медичною освітою. У 1940/41 навчальному році у Кролевці було 3 середні та 2 семирічні школи, у яких 148 вчителів навчали 2120 учнів. У 1933 відкрито технікум художньо-декоративного ткацтва. Збільшувалась кількість культурно-освітніх закладів.

З початком Другої світової війни на фронт пішли сотні добровольців. У місті було створено загін народного ополчення. Цінне майно та обладнання підприємств було евакуйоване вглиб країни.

Бої радянських військ з ворогом на території району проходили з 31 до 10 вересня 1941 та 1 до 6 вересня 1943.

У 1941 оборону тримала 293-я стрілецька дивізія, сформована переважно з жителів області, 10-а танкова дивізія з 5-ю артилерійською протитанковою бригадою [1786]. На сході району – зведений загін особливого призначення Харківського військового округу (з 5-го вересня займав оборонний рубіж в районі с. Литвиновичі).

Жорстокі бої в районі Гречкинської сільради на річці Есмань проти 1-ї танкової дивізії тривали з 1 по 5 вересня 1941. Наступ ворога стримував 1034-й стрілецький батальйон, воїни 28-го полку НКВС та 2-го повітрянодесантного корпусу. Оточені війська трималися до 5 вересня 1941. Командний склад батальйону загинув.

На смерть стояли артилеристи з 5-ї протитанкової артилерійської бригади в бою в районі с. Ленінське та Алтинівка. Через Сейм 5 вересня 1941 переправилось лише 400 бійців 293-ї стрілецької дивізії. Оборонний рубіж на р. Сейм тримав 3-й повітрянодесантний корпус 40-ї армії. За мужність і відвагу в боях в районі с. Любимове, згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 листопада 1941, червоноармійцю 212-ї повітрянодесантної бригади М.Обухову присвоєно звання Героя Радянського Союзу [1787].

На сході району с. Литвиновичі окупував ворог 10 вересня 1941.

У період окупації район перебував у зоні військового управління 194-ї польової арткомендатури. У районі діяв партизанський загін «Помста стахановців» (командир – К.Онопченко, начальник штабу – В.Кудрявський, комісар М.Звягінцев). За вересень – листопад загін провів ряд успішних операцій проти ворога. Після перших бойових втрат та розстрілів партизанів загін перейшов у глибоке підпілля. К.Онопченко та В.Кудрявський розпочали пошуки зв'язків з партизанськими загонами С.Ковпака. Лише 22 лютого 1942 загін увійшов до партизанського з'єднання С.Ковпака. Командиром призначено В.Кудрявського, комісаром – К.Онопченка, начальником штабу – О.Борисова. У складі з'єднання загін діяв до розформування [1788].

У з'єднанні з перших днів діяв партизанський загін С.Кириленка, сформований з колгоспників с. Воргол. 1 лютого 1942 в с. Новоселиця проголошено створення першого партизанського з'єднання Сумської обл. у складі чотирьох північних районів під командуванням С.Ковпака і С.Руднева.

23 лютого в с. Дубовичі проведено перший у тилу ворога партизанський парад.

У Кролевці діяли підпільні групи Ф.Гриня і В.Войналовича (перша – з вересня 1941 до визволення, друга – з вересня по листопад 1941). У грудні 1941 вихованці середньої школи № 1 створили підпільну комсомольську групу під керівництвом М.Журик «Патріот Вітчизни», що діяла до визволення району.

В антифашистському русі виступало понад 1150 мирних жителів. У період окупації в міській лікарні під керівництвом хірурга В.Зелінського, за завданням В.Кудрявського було організовано лікування воїнів, що зупинились на ворожій території. 38 бійців Червоної Армії після лікування відправлено за лінію фронту.

На початку березня 1943 поліція в селах навколо Воргола, щоб уникнути від покарання за співпрацю з окупантами, виступила проти німців і утворили своє військо в декілька сотень чоловік. 21 квітня 1943 було розстріляно 15 чоловіків. Село Антонівка було спалено карателями [1789].

Нацистами страчено 1060 мирних жителів, у тому числі 126 єврейської і 31 циганської національності. У липні – серпні у районі Кролевець – Конотоп було розстріляно 318 осіб. 27 – 28 грудня у с. Дубовичі і Тулиголове розстріляно 58 громадян, 30 грудня в с. Новоселиця спалено 29 мирних жителів, у с. Зазірки – 22. У ці дні спалено повністю с. Новоселиця. 11 січня 1943 у льодовні промкомбінату м. Кролевця страчено 285 жителів району. У березні – квітні страчено 41 мешканця Воргла. 15 квітня в лісі біля с. Поділове – страчено близько 100 осіб. 12 вересня 1942 в с. Зазірки розстріляні керівник Конотопської комсомольської молодіжної підпільної організації Л.Андреев, чотири члени організації та понад 80 військовополонених [1790].

На каторжні роботи в Німеччину вивезено понад 3 тис. мешканців краю, переважно юнаків та дівчат. Колгоспи були зруйновані. Територія, прилегла до приміщення нинішньої школи № 5 була перетворена у місце військових поховань сотень солдатів Вермахту.

Визволення району здійснили 322-а, 226-а, 70-а гвардійські дивізії та 77-й стрілецький корпус. 1 вересня 1943 визволено м. Кролевець. 23-а (командир – полковник М.Демидов) 108-а (командир – полковник А.Кузнєцов), 8-а танкова (командир – полковник П.Бояринов), мотострілецька бригада 9-го танкового корпусу (командир – генерал-майор танкових військ Г.Рудченко) 60-ї армії Центрального фронту.

72 воїни 9-го танкового корпусу відзначені урядовими нагородами. В оборонних та визвольних боях загинуло і померло від ран понад 700 воїнів, серед них – Герой Радянського Союзу А.Костенко.

Район дав діючій армії понад 15 тис. чоловік. Уродженці краю відважно боролись з ворогом на фронтах, у партизанських загонах і в підпіллі. 10 з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу: І.Балюк, Г.Виноградов, І.Власенко, М.Горбач, І.Демиденко, І.Лесик, В.Майстренко, Г.Меншун, В.Цимбал. Повні кавалери орденів Слави – В.Самко, П.Сенченко.

У 1943 – 44 трудівниками району здано у фонд Оборони понад 10 тис. пудів хліба (16 тонн), внесено на будівництво танкової колони «Колгоспник Сумщини» 2,2 млн. крб. З фронтів Другої світової війни не повернулося 7443 воїнів-земляків, загинуло 173 партизан і підпільників [1791]. Розстріляно, спалено, закатовано 1060 мирних жителів району [1792]. Загальні людські втрати – 8676 чоловік. На їх честь височать обеліски, Пам'ятні знаки, встановлені меморіальні дошки, названі вулиці, а імена всіх, хто повернувся з перемогою, занесені до Книги бойової слави Кролевеччини.

У повоєнні роки в складі обмежених контингентів Радянської армії кролевчани направлялися для ведення бойових дій до інших держав, з них п'ятеро загинули в Афганістані.

З перших днів після визволення Кролевеччини від ворога розпочалася відбудова народного господарства. Відновлювали роботу промислові підприємства, навчальні заклади. У 50-ті рр. 20 ст. колгоспи досягли довоєнного рівня виробництва. У 60-ті рр. Кролевець став промисловим містом. На місці артилей та кустарних майстерень виникли державні підприємства: фабрика художнього ткацтва, завод будівельних матеріалів, торфопідприємство, промкомбінат. У 1967 дав першу продукцію консервний завод.

Нині м. Кролевець славиться виробами майстрів художнього ткацтва. Протягом століть кролевецький рушник здобував престижні премії на багатьох міжнародних виставках. Сьогодні ці традиції продовжує РКП «Кролевецьке художнє ткацтво».

Структуру промислової галузі складають підприємства по виробництву харчових продуктів, машинобудування та металообробки, будівельних матеріалів, оброблення деревини. Вона представлена провідними підприємствами різних форм власності – ДП ДАК «Хліб України» «Кролевецький комбінат хлібопродуктів», ТОВ «Агропром», ЗАТ

«Кролевецький завод силікатної цегли», ВАТ «Кролевецький хлібозавод», державне підприємство «Кролевецьке лісомисливське господарство», дочірнє підприємство ОКП «Сумиоблагроліс» «Кролевецький агролісгосп», ПП «Альфа».

У районі діє розширена мережа підприємницьких структур малого та середнього бізнесу, яка налічує 417 суб'єктів.

У сільськогосподарській галузі діє 21 сільгосппідприємство різної форми господарювання, 35 фермерських господарств, значна частина у виробництві сільгосппродукції припадає і на приватний сектор. На придатних для вирощування в умовах північного регіону землях сільгоспвиробники, інвестори вирощують економічно вигідні, ринково прибуткові культури – пшеницю, кукурудзу, ріпак, сою та інші. Набирає розвитку тваринницька галузь.

Освітня галузь об'єднує 21 загальноосвітні школи, 10 навчально-виховних комплексів, 31 дошкільний навчальний заклад, 5 позашкільних закладів, вечірню школу, 23 професійних училища, Реутинський професійний аграрний ліцей, інститут Глухівського НПУ.

Медичне обслуговування здійснюють центральна районна лікарня на 245 ліжко-місць, 6 сільських амбулаторій, 9 фельдшерсько-акушерських пунктів, 14 фельдшерських пунктів, 4 амбулаторії загальної практики сімейної медицини, аптеки.

Культурний рівень та дозвілля жителів Кролевеччини забезпечують районний Будинок культури, дитяча школа мистецтв, 29 клубних закладів і 26 бібліотек.

У 1989 відроджено Кролевецький Хрестовоздвиженський ярмарок, який відновив діяльність на своєму історичному місці як культурно-мистецький захід.

Наприкінці 20 ст. у Кролевці вирости нові житлові масиви, сформовано нову виробничу базу арматурного, ремонтно-механічного, силікатної цегли заводів, комбінату хлібопродуктів, спецлісгоспзагу. Побудовано головний корпус фабрики художнього ткацтва.

Відбулися зміни у духовній сфері. Відновлено богослужіння у с. Алтинівка у храмі Покрови, побудованому у 1829 та у с. Тулиголове в церкві Успіння, побудованій у 1800. У 2004 у с. Мутин на благодійні кошти побудовано нове приміщення церкви Княгині Ольги.

Для збереження слави Кролевецького рушника та з метою виявлення мистецьких талантів, популяризацію цих невичерпних джерел творчості поліського краю у 1995 було започатковано Всеукраїнський літературно-мистецький фестиваль «Кролевецькі рушники», що набув у 2007 статусу Міжнародного. У ньому беруть участь не тільки аматори сцени Кролевецького р-ну та районів Сумської обл., але й представники близького та далекого зарубіжжя, майстри українського мистецтва та літератури.

Кролевеччину уславили Герої Соціалістичної праці – І.Додаков, В.Рекуха, К.Ковальчук, Є.Момот, Н.Ступак, І.Петрусенко.

Кролевеччина – батьківщина багатьох вчених діячів літератури та мистецтва, громадських діячів минулого і сучасного. Серед ушанованих уродженців Кролевеччини такі особистості: Є.Данілова – антрополог (виконала роботи по графічній реконструкції завнішньості Нестора-літописця); Ф.Омельченко – патаморфолог та мікробіолог, організатор Мікробіологічного інституту в Києві та його перший директор; О.Марей – перший у країні професор з радіаційної медицини (брав участь у створенні інституту біофізики МОЗ СРСР); М.Рева – мікробіолог, вірусолог, імунолог; А. Редькін – вчений в галузі агрономії та зоотехніки, академік ВАСГНІЛ, Герой Соціалістичної Праці (1965); С.Томашевський – дерматолог (1916 його зусиллям медичні жіночі курси реорганізовані у жіночий медичний інститут, що з медичним факультетом став основою для організації Київського медичного інституту, нині Національний медінститут ім. О.О.Богомольця).

У Кролевці народилися В.Огієвський – вчений у галузі лісництва, засновник і організатор науково-дослідних робіт у галузі лісових культур, один з основоположників науки про ліс; Г.Скубачевський – творець школи проектування авіаційних газотурбінних двигунів в СРСР; М.Макаровець – провідний вчений в галузі стартових і технічних

комплексів ракетних і артилерійських наук; Г.Калиновський – один з перших українських етнографів; Д.Мажуга – конструктор котла для центрального водяного опалення.

Уродженцями Кролевеччини є І.Іванченко – поет-кобзар, активний виконавець і розповсюджувач Шевченківських пісень, автор слів і мелодії дум «Колись у Кролевці» і пісні «Слава, слава Кобзареві», що є заспівом до однойменної колективної думи, створеної до 100-річчя першого видання «Кобзаря»; письменник-перекладач М.Лукаш, який володів 25 мовами, перекладав вірші Р.Бернса (1959) комедії Лопе де Вега (1962), «Декамерон» Дж. Бокаччо (1964) поетичні твори П.Верлена (1968), поезії Г.Аполлінера (1984), «Дон Кіхот» М.Сервантеса та інші, переклав лібрето опер «Дон Жуан» Моцарта та «Лючія ді Ляммермур» Доницетті; поети П.Кочур, Ф.Моргун, В.Дзюба, поет-партизан П.Рудь, М.Шевченко (ініціатор проведення Всеукраїнського літературно-мистецького фестивалю «Кролевецькі рушники»); військовий архітектор М.Мостіпанов (у 1790 добудовував Троїцьку церкву та дзвіницю в Глухові); педагог, послідовник К.Ушинського Т.Лубенець; мовознавець П.Горецький; засновник художнього музею у м. Суми, художник Н.Онацький; М.Терещенко – меценат, почесний громадянин міста за благодійність у справі освіти; О.Грищенко – у відповідності з заповітом якого 67 картин вартістю в 700 тис. доларів із Нью-Йорка передано в Національний художній музей України; художники В.Руденко, Є.Мініора; скульптор А.Скиба.

Етапи містобудівного розвитку Кролевця визначаються за переломними моментами історії міста:

1. 1601 – 1803: формування сельбищної території, системи фортифікації, розпланування, об'ємно-просторової композиції.

2. 1803 – 1919: реконструкція розпланування, насичення міста капітальною забудовою, збільшення масштабу забудови.

3. 1919 – 90 – деструкція об'ємно-просторової композиції, поява другого (паралельного) міського центру.

Зберігся опис Кролевця 1654, коли московська влада приводила до присяги українців після Переяславської угоди: «А город Кролевец стоит межи речек Рети и Свидни на острову. В том местечке церковь деревянная Николы. В том местечке на горе, меж тех же речек, учели ставят стоячей острог, поставлено бревен с двести». Цей текст підтверджує наукові висновки, зроблені на підставі вивчення топографії місцевості: первісне укріплене ядро Кролевця, яке називалося Замком, локалізується на вузькому мису, витягнутому з півночі на південь при впадінні річки Калище у р. Свидню. Це типове мисове городище, тільки дуже невелике площею. Не випадково за цією місцевістю й досі зберігся топонім – Замковище. Згодом, у 1654 місто розширилося й потребувало просторішого укріплення. Його збудували на північ від Замковища, на рівнинному плато, що лежить трохи вище по рельєфу, ніж Замковище. Фортеця мала три в'їздові брами.

Протягом 2-ї пол. 17 ст. укріплене середмістя поступово обростало присілками і передмістями. На лівому березі р. Свидні це були (з півночі на південь): Довгалівка, Чепурнівка, Кошуківка, Ялинівка, Коновалівка, Гребенюківка, Козин. На правобережжі р. Свидні – Велика і Мала Гончарівка та Загребеля. Розпланування у межах фортеці було порядковим, наближеним до регулярного: чотири вулиці проходили в широтному напрямку, і сім – у меридіональному. На перетині двох головних вулиць містилася центральна площа міста, на якій стояв собор. У фортеці була ще одна церква – Миколаївська. Розпланування згаданих вище передмість було нерегулярним, ландшафтного типу, наближеним до гіллястого, але з елементами порядкового. За описами 1779 – 81 та планами кін. 18 ст. бачимо, що на р. Свидні було п'ять гребель з водяними млинами. У Кролевці були три дерев'яні церкви і дві муровані; решта забудови була дерев'яною (689 дворів, 825 хат).

Головною архітектурною домінантою Кролевця завжди був собор Різдва Богородиці. Мурований міський собор закладено 1742 на місці розібраного дерев'яного. Завершено будівництво в 1748 стараннями кролевецького сотника Г.Огієвського та соборного настоятеля Я.Маковського. Освячено собор 1749. Архітектурне вирішення фасадів було

характерним для монументальної архітектури доби Гетьманщини. Собор потерпів від пожежі 1817. Тоді згоріли дахи й завершення бань. Після того на підбанниках з'явилися російські цибулясті бані. Собор не зберігся.

Деякі з найбільших передмість Кролевця мали свої архітектурні доміанти. Ними були парафіяльні храми: для Довгалівки це був Спасо-Преображенський, для Гребенюківки й Козина – Варварівський, для Ялинівки й Кошуківки – Покровський. Дерев'яна Покровська церква, зафіксована дослідженнями С.Таранушенка, була побудована у 1778 – 83 на місці попередньої, що згоріла ще в 1-й пол. 18 ст. Церква не збереглася.

Спасо-Преображенська дерев'яна церква на передмісті Довгалівка відома з 1714. Вона згоріла 1775. На її згарищі 1778 – 82 коштом місцевих шляхтичів П.Бутовича, Д.Бутовича, Я.Грановського та священника М.Федоровича збудували муровану хрещату, п'ятидільну, однобанну церкву в перехідних архітектурних формах від бароко до класицизму. У 1849 церква отримала прибудови, унаслідок яких набула тринавової хрещато-баневої структури.

З 1803 було розроблено проект перепланування міста. Він передбачав накладення на історично сформовану розпланувальну мережу регулярної «шахової» системи вулиць із прямокутними в плані кварталами. Цей проект був дещо скоригований у 1805, затверджений імператором Олександром I, винесений на місцевість. Згідно з ним ліквідували вали й рови колишньої фортеці. Цій містобудівній реконструкції посприяли пожежі 1804, 1811 та 1817, з яких остання була найбільш нищівною. Проте здійснити перепланування повністю всього міста не вдалося, а тільки в центральній частині, переважно – за рахунок випрямлення і розширення існуючих вулиць. Цей status quo було закріплено планом 1835.

Відповідно до плану 1805, центральна частина міста забудовувалася приватними й казенними будівлями за «зразковими проектами», які централізовано розсилалися із Санкт-Петербурга. Хоча ці проекти й мали рекомендаційний статус, у Кролевці вони впливали на забудову аж до 1860-х, завдяки чому класицистична стилістика стала визначати архітектурний образ середмістя. Так, пізньокласицистичними ремінісценціями є будинки Земської управи та єврейської синагоги, зведені в 1860-х рр. У Кролевці дозволялося споруджувати будинки за типовими проектами не муровані, а дерев'яні. Зразком такого будинку, шоправда, неодноразово перебудованим, є садибний будинок Огієвських на західній околиці міста (колишній хутір Огієвщина), споруджений у 1830-х рр. Набагато краще зберігся дерев'яний, але потинькований садибний будинок кролевецького повітового лікаря Ф.Рудзинського, збудований між 1820 і 1830-ми рр.

Після пожеж поч. 19 ст. у місті з'явилося більше мурованих будівель і передовсім – храмів і дзвіниць. Так, перша Миколаївська дерев'яна церква у Кролевці була споруджена в середині 17 ст. Після того, як 1812 згорів дерев'яний храм, зведений 1751, на його місці у 1814 заклали муровану церкву, яку завершили й освятили 1819. У її розпланувально-просторовій композиції було багато від архітектурних традицій доби Гетьманщини. У 1911 за проектом цивільного інженера І.Якубовича церкву частково перебудовано: зламано західне рамено і замість нього прибудовано нове, значно більше за площею. Церква не збереглася.

Муровану дзвіницю перед міським собором збудовано у 1829 – 30 на місці дерев'яної дзвіниці 18 ст., що згоріла під час пожежі 1817. Дзвіниця не збереглася.

Композиційне значення Спасо-Преображенської церкви значно зросло після того, як перед її західним фасадом спорудили (протягом 1865 – 72) високу муровану дзвіницю за проектом архітектора Іванова. Раніше на тому місці стояла стара дерев'яна дзвіниця, яку чернігівський губернатор наказав розібрати ще в 1839. Дзвіниця не збереглася.

Якщо 1813 в Кролевці було 2946 мешканців чоловічої статі, 749 дерев'яних будинків і жодного мурованого, то 1862 тут було 7312 мешканців, 830 будинків, у т. ч. 4 муровані, серед яких один – двоповерховий, 6 мурованих лавок і 339 дерев'яних. Тюремний замок також був мурованим. 1859 для проведення Воздвиженського ярмарку посеред

Ярмаркового майдану, площа якого сягала 20 га, коштом глухівських купців А.Терещенка і Г.Біловського збудували гостинний двір, що включав три корпуси торгових лавок (збереглася частина одного з корпусів).

До кін. 19 ст. (1897) у Кролевці було 1945 дворів, 10 церков, поштова станція і готель, лікарня (з 1839), притулок для бідних (з 1870), повітове училище з жіночою школою (з 1811), парафіяльне училище (з 1839), міський банк (з 1866), жіноча прогімназія (з 1875). Нові будівлі для шпиталю й жіночої гімназії були збудовані, відповідно, у 1901 та 1905 роках 1897-го відкрито земське міське початкове училище, 1913 – чоловічу гімназію, 1893 – міську бібліотеку. Жіноча гімназія була збудована за проектом приватного техника М.Соколовського за участю цивільного інженера з Києва М.Ракінта, а в 1908 отримала прибудови. Ця будівля стала одним з найзначніших архітектурних акцентів міського центру.

У 1908 – 12 на північно-західній околиці міста збудовано комплекс споруд нового залізничного вокзалу. Він включає споруди вокзалу, водопідйомної вежі й житлового будинку залізничників. Усі споруди зведено за типовими проектами, опрацьованими й затвердженими залізничним відомством. Будівлі двоповерхові, з виразним неороманським цегляним декором. Нині цей комплекс унікальний, оскільки таких на Лівобережжі збереглося дуже мало.

Радянський період в історії Кролевця ознаменувався знищенням кількох провідних будівель і споруд, які визначали образ історичного міста. Протягом 1930 – 36 на центральному майдані знищено собор із дзвіницею та Миколаївську церкву. На Довгалівці знищили єдину в цьому районі архітектурну доміную: дзвіницю Спасо-Преображенської церкви зруйнували дощенту, а з церкви тільки знесли баню. У ці ж роки були знищені всі інші церкви міста. У 1948 – 51 на місці знищеної дерев'яної Покровської церкви збудовано маслозавод, а в 1980-х на місці Миколаївської церкви – кафе.

Генеральний план Кролевця опрацював у 1963 інститут «Діпромисто». Згідно з ним місто розвивалося аж до кінця радянської доби. Позитивним моментом цього розвитку було те, що нова масова забудова 1970-х – багатосекційні житлові п'ятиповерхівки – була зосереджена в одному районі на периферії, між залізничною станцією та історичним середмістям. Тут, довкола проспекту Миру, протягом 1950-х – 70-х сформувався новий міський центр з адміністративними будівлями, районним будинком культури тощо. Завдяки цьому архітектурне середовище історичного центру не зазнало спотворень.

Наступний генеральний план міста розробив харківський інститут «Укрміськбудпроект» у 1987 (архітектор О.Ткаченко). У ньому належно акцентовано значні природно-рекреаційні ресурси міста й околиць. У генплані визначено основний принцип роботи з історичним середмістям у межах зони регулювання забудови – модернізація середовища. Це передбачало збереження топографії, вуличної мережі, характеру й масштабності забудови, регенерацію середовища з усуненням дисонансів, вибіркову реконструкцію будівель і споруд у середмісті. За межі сельбищної території передбачалося винести промислово-складські об'єкти. Багатоповерхова забудова (до 9 поверхів) планувалася за межами історичного середмістя. На основі двох старовинних вулиць було запропоновано сформувати пішохідний центр міста. Загалом, цей генплан своєю поміркованістю і врахуванням реалій, у т. ч. й культурно-історичних та природних, вигідно відрізнявся від попереднього покоління генеральних планів історичних міст України.

Історія міста лишила зримі сліди в його розпланувально-просторовій структурі: це не тільки пам'ятки, монументи, пам'ятні місця, а й історичні розпланування та забудова середмістя, історико-меморіальні будівлі, споруди, які мають історико-архітектурну цінність, і, зрештою, сам традиційний характер середовища. Усе це разом становить культурно-історичний потенціал Кролевця. До 1992 в місті не було зареєстровано жодної пам'ятки архітектури. Тільки 1992 розпорядженням Представника Президента України в Сумській області було взято на державний облік як пам'ятки архітектури місцевого значення 10 будівель і споруд Кролевця. Серед них – архітектурні комплекси Спасо-

Преображенської церкви та залізничної станції «Кролевець», жіноча гімназія і синагога. Це – результат досліджень до Зводу пам'яток історії та культури України, проведених у 1989 – 91. А дослідженнями 1995 – 96 було з'ясовано, що на державний облік слід узяти ще кілька пам'яток архітектури місцевого значення, зокрема повітову земську управу, садибні будинки місцевих дворян Огієвських і Рудзинських, корпуси земської лікарні (будинок Огієвських перебуває під охороною держави з 1971, але як пов'язана з Т. Шевченком пам'ятка історії, а не як пам'ятка архітектури). Існують також 4 історико-меморіальні будинки, які слід узяти на державний облік як пам'ятки історії місцевого значення (будинки О.Грищенка, М.Лукаша, письменника П.Кочури, художника В.Руденка).

Дослідженнями В.Вечерського встановлено, що історичне розпланування й забудова, ландшафт, об'єкти нерухомої культурної спадщини збереглися в центральній історичній частині міста, східною межею якої є р. Свидня, західною – залізниця, північною – вул. Роменця, південною – струмок Добра Вода. Цими межами окреслюється історичний ареал Кролевця. Особливості містобудівного розвитку Кролевця зумовили формування досить цілісного й однорідного архітектурного середовища, де переважає малоповерхова периметральна з розривами квартальна забудова, пересічно – садибна. Найцінніша і найнасиченіша в архітектурному відношенні забудова зосереджена у кварталах довкола колишнього Ярмаркового майдану, а на периферії, по мірі віддалення від центру, архітектурний рівень забудови знижується.

Окрім того, архітектурному середовищу Кролевця властиві такі риси:

1. Наявність і неантагоністична взаємодія двох типів історичного архітектурного середовища:

а) домінуючої садибної одноповерхової периметральної забудови регулярних і нерегулярних кварталів із низькою щільністю забудови, значними розривами по фронту вулиць, озелененням внутрішньоквартальних просторів;

б) периметральної квартальної на регулярній основі двоповерхової мурованої і змішаної забудови кін. 19 – поч. 20 ст. у центрі міста.

2. Повна відсутність архітектурних домінант, наявність нечисленних архітектурних акцентів без значних контрастів за масштабом; унаслідок цього – монотонність забудови.

3. Відсутність прямої взаємодії історичної забудови з забудовою 1970-х рр., відсутність дисгармонійних споруд в історичній забудові.

4. Пов'язаність забудови з добре збереженим міським ландшафтом.

5. Добра збереженість історичної структури міста і розпланування.

6. Розосереджене розміщення в структурі міста пам'яток та об'єктів культурної спадщини, цінної забудови; відсутність чітко відмежованих зон концентрації нерухомої культурної спадщини.

7. Значна роль традиційної рядової забудови у формуванні архітектурного образу міста при відносно невисокому загальному ціннісному рівні архітектурно-мистецьких якостей цієї забудови.

8. Стилістична одноманітність забудови з явним переважанням пізньокласицистичної стилістики.

Кролевцю притаманна дуже рідкісна ситуація з зонами композиційно-видового впливу об'єктів культурної спадщини. Подібної ситуації не має жодне інше історичне місто регіону. Це зумовлено двома фундаментальними чинниками: спокійним рельєфом; відсутністю архітектурних домінант і акцентів.

Позбавлений архітектурних домінант, Кролевець відтак не має виразних панорам і перспектив. Усі об'єкти архітектурної спадщини міста візуально сприймаються тільки в «інтер'єрі міста» – у просторі відповідної вулиці чи площі. Зони композиційно-видового впливу всіх пам'яток мають локальний характер, обмежені прилеглими теренами і фланкуючою забудовою. З огляду на все це охоронні зони пам'яток мають локальний характер; зона регулювання забудови охоплює історичне середмістя на лівобережжі р. Свидні; зона охоронюваного ландшафту покриває охоплює заплаву Свидні.

Окрім описаної наявної ситуації, що склалася внаслідок дії об'єктивних і суб'єктивних історичних чинників, існує ще й перспективний напрямок розвитку об'ємно-просторової композиції міста, пов'язаний із відтворенням втрачених домінант. Першочерговим заходом може бути відбудова дзвіниці й відтворення бані Спасо-Преображенської церкви. У такому разі цей архітектурний комплекс зможе відігравати роль важливої архітектурної домінанти. Ця пропозиція була реалізована протягом 2000 – 02, коли з ініціативи місцевої влади дзвіницю відбудували [1793].

Проводиться робота по реконструкції Пам'ятного знаку на вшанування пам'яті крoлевчан – воїнів-інтернаціоналістів. Свято оберігається пам'ять про воїнів Великої Вітчизняної війни. У 2008 реставровано Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків в селах Алтинівка, Камінь, Червоний ранок. На центральному кладовищі міста на місці розстрілу і поховання дев'ятох мирних жителів с. Алтинівка встановлено новий гранітний обеліск з облаштуванням території за благодійні кошти рідних.

Реконструйовано Пам'ятку бойової слави «Танк Т-34», Пам'ятний знак на честь визволення Крoлевця з облаштуванням території і встановленням обеліску на честь крoлевчанина Героя Радянського Союзу Г.Виноградова. Обеліск встановлено на благодійні кошти синів Виноградова.

У 1974 відкрито районний краєзнавчий музей.

Пропозиція про його створення у приміщенні закритого у 1928 собору Різдва Пресвятої Богородиці висловлювалися ще на поч. 30-х рр. 20 ст.

При Дубовицькій школі, Крoлевецьких ЗОШ № 2, № 3 функціонують шкільні музеї.

Станом на 01.01.2008 взято на облік 224 об'єкти культурної спадщини, серед яких 31 – археології, 13 – містобудування та архітектури, 24 – монументального мистецтва та 156 – історії.

У квітні 2004 у районному центрі відкрито Пам'ятний знак на вшанування пам'яті жертв Чорнобиля. За період 2007 – 08 по селах району відкрито Пам'ятні знаки жертвам голодомору 1932 – 33.

На жаль, не всі визначальні події, що відбувались на Крoлевеччині, увічнено. У м. Крoлевці на братській могилі не встановлені меморіальні дошки з прізвищами 285 жертв нацизму; не облаштована братська могила 20 радянських воїнів, перепохованих у 2006 із с. Гречкине на центральному кладовищі; потребує реконструкції пам'ятний знак на братській могилі розстріляних фашистами євреїв. В окремих селах Пам'ятні знаки, встановлені на честь загиблих воїнів-земляків, у незадовільному стані.

Робота по впорядкуванню, зберіганню пам'яток історії має бути пріоритетною ланкою роботи закладів культури, освіти, громадських організацій і зокрема товариства охорони пам'яток історії і культури.

*Федір Яковенко
Віктор Вечерський*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КРОЛЕВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

515. АЛТИНІВКА С., АЛТИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

515.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Привокзальна, кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.

Похований 21 радянський воїн, який загинув під час оборонних боїв за село. Серед них – воїни 10-го мотострілецького полку, 5-ї протитанкової бригади, 20-го танкового полку 10-ї танкової дивізії 40-ї армії. Село окуповане 5 вересня 1941. Прізвища загиблих невідомі.

У 1953 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1955 встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /2,6 м/ з зіркою на верхівці. На чоловічому боці – меморіальна металева дошка з написом [1794].

Федір Яковенко

515.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Привокзальна, кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.

Поховані два радянських воїна з підрозділів 10-го мотострілецького полку 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село. Село окуповане 5 вересня 1941. Прізвища воїнів невідомі.

У 1952 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /2,0 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – меморіальна металева дошка з написом [1795].

Федір Яковенко

515.3. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Привокзальна, при вході на кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.

Поховані три радянських воїна, які загинули під час оборонних боїв за село 5 вересня 1941, коли село знаходилося в смузі бойових дій 20-го танкового полку 10-ї танкової дивізії, 5-ї протитанкової бригади, 10-го мотострілецького полку 40-ї армії. Бої велися з танковими частинами 4-ї танкової дивізії і мотопіхотою 10-ї моторизованої дивізії ворога. Прізвища загиблих невідомі.

У 1980 останки воїнів з братської могили у центрі села перепховані на кладовище. У 2007 на могилі встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /1,8 м/. На його чоловому боці напис [1796].

Федір Яковенко

515.4. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Шлях, при вході на кладовище.

Поховані 12 воїнів, які загинули в оборонних боях 5 вересня 1941, коли село знаходилося у смузі бойових дій 20-го танкового полку 10-ї танкової дивізії, 5-ї протитанкової бригади, 10-го мотострілецького полку 40-ї армії з танковими частинами 4-ї танкової дивізії і мотопіхотою 10-ї моторизованої дивізії ворога. Прізвища загиблих невідомі.

У 1941 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У 1953 на могилі встановлено цегляний потинькований пірамідальної форми обеліск /1,8 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці, у верхній частині, – зірка, нижче – меморіальна дошка з написом [1797].

Федір Яковенко

515.5. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Садова, при вході на кладовище.

Поховані 10 радянських воїнів. Серед них – старшина П.Андрейченко (11 розвідувальний батальйон 40-ї армії), який загинув у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 207-го гвардійського стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії: льотчик В.Березін (в/ч. 65337), рядовий М.Єгоров (207 гвардійський СП), рядовий В.Гаранін (229 СП 13 А), молодший лейтенант В.Глух (207 гвардійський СП), старший сержант І.Колесніков (207 гвардійський СП), сержант П.Кононов (151 СП 13 А), молодший сержант З.Тагіров (207 гвардійський СП), молодший сержант Г.Тітерін (207 гвардійський СП), рядовий М.Фекліков (207 гвардійський СП), які померли від ран у 614 ХПШ. Село окуповано 5 вересня 1941, визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих

У 1952 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1971 встановлено прямокутний цегляний оцентований обеліск /2,5м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – напис і прізвища загиблих [1798].

Федір Яковенко

515.6. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.) Вул. Мічуріна, східна частина кладовища.

Поховано 6 мешканців с. Алтинівка, які загинули у 1919 під час класової боротьби на селі. Відомі прізвища 5 загиблих: Г.Вовкула, М.Ілляшенко, І.Карась, М.Пизик, Т.Туральник.

У 1966 на могилі встановлено двоступінчастий цегляний потинькований обеліск пірамідальної форми /2,6 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску – дошка з прізвищами загиблих активістів села та напис [1799].

Федір Яковенко

515.7. Братська могила червоноармійців, 1918 (іст.). Вул. Привокзальна, кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.

Поховано 5 червоноармійців, які загинули під час громадянської війни у 1918 на території с. Алтинівка. Прізвища загиблих невідомі.

У 1966 на могилі встановлено цегляний потинькований пірамідальної форми обеліск /2,5 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску закріплено меморіальну дошку з написом [1800].

Федір Яковенко

515.8. Комплекс церкви Покрова Богородиці та церковнопарафіяльної школи, 1829 (архіт.).

У центрі села, відзначає місце старовинного громадського центру. Складається з двох мурованих споруд: школи, яка чолом виходить на головну вулицю, та церкви, поставленої на розгалуженні цієї вулиці. Комплекс є архітектурним акцентом серед садибної одноповерхової забудови.

Хрещата безбанна церква стоїть на підвищенні, виходячи північним фасадом на вісь головної вулиці. Зараз, унаслідок втрати бані, церква не відіграє ролі архітектурної домінанти.

Муровану церкву було закладено у 1829 на місці стародавнього кладовища, де з 1691 стояла дерев'яна церква св. Козьми і Даміана. Кошти на будівництво надали місцевий козак Лук'ян Федченко, поміщик Михайло Бутович і священник Христофор Вербицький. Зводилася вона за «зразковим проектом № 5» із «Собрания планов, фасадів и профилей для строения каменных церквей», опрацьованого 1824 петербурзькими архітекторами Аврамом Михайловичем і Йосипом Шарлеманем. Цей проект доопрацювали в Будівельній експедиції Чернігівського губернського правління: сторона під купольного квадрата була зменшена на 2,0 м, хрестові склепіння рамен замінено на циліндричні, стіни влаштовано суцільними, без ніш в інтер'єрі. Будівництво церкви завершено, орієнтовно, в 1834 (цим роком датовано перші метричні книги). Є відомості про освячення цієї церкви в 1843.

Церква була хрещатою, однобанною, з дзвіницею на західному фасаді. Баня обвалилася в 1937 після того, як була розламана дзвіниця. Службу в закритій радянською владою церкві відновлено у 1942 під час німецької окупації і з того часу вона використовується за прямим призначенням.

Зараз церква п'ятидільна, симетрична щодо двох взаємно перпендикулярних вісей. Прямокутні рамена дуже короткі, перекриті циліндричними склепіннями. Широкі півциркульні підпружні арки за допомогою сферичних трикутних пандативів несуть циліндричний підбанник. Нині під банне кільце зашито плоскою дерев'яною стелею.

Образ храму суворий і лапідарний. Домінує нерозчленована гладінь білих потинькованих стін, які оживляються тонко профільованим карнизом вінчання та мотивом переопрацьованого палладіанського вікна в площині кожного причілка, який увінчається пологим трикутним фронтоном. Входи до церкви зараз влаштовано з північного й південного фасадів, перед ними – тамбури. На західному фасаді арка проходу була замурована після знищення дзвіниці; тепер там влаштовано вікна.

Інтер'єр декоровано різноманітніше, ніж фасади. Пілони відділені від арок енергійно профільованими багатообломними карнизними тягами (гуртами). Такий само гурт проходить в основі під банника над пандативами. Стіни потиньковано й побілено. Частково збереглися олійні малювання сер. 19 ст.: на пандативах в овальних облямуваннях – Євангелісти; на стінах і пілонах – сюжетні багатофігурні композиції, кожна з яких узята в окрему прямокутну чи аркову орнаментовану рамку: «Усікновення глави Іоанна Предтечі», «Різдво Пресвятої Богородиці», «Несення хреста» тощо. Іконостас історико-мистецької цінності не має.

Церкву збудовано з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, стіни потиньковано й побілено. Підлоги з дощок, шипцеві й вальмовий дахи по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Церковнопарафіяльна школа розташована на північ від церкви, з якою має прямий візуальний зв'язок. Збудована на поч. 20 ст. Вона одноповерхова, Г-подібна в плані, відзначається скромним і виразним декором: стіни членують лопатки й вінчає карниз зі смугами зубчиків і поребрика. На чоловому фасаді є двовіконний ризаліт, увінчаний трикутним фронтоном. Прямокутні вікна акцентовано сандриками з трикутною середньою частиною.

Будівля зведена з місцевої червоної цегли. Фасади первісно не тинькувалися і не білилися, нині вони побілені. Підлоги з дощок, перекриття плоскі, по дерев'яних балках, дах вальмовий (над ризалітом – шипцевий), по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Покровська церква в Алтинівці є рідкісною на Сумщині архітектурною пам'яткою пізнього класицизму, пов'язаною з типовим проектуванням петербурзьких архітекторів. Її виявлено і обстежено В.Вечерським у 1990 й поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 275-См. [1801].

Віктор Вечерський

515.9. Могила Демиденка І.С., 1981 (іст.). Вул. Островського. У центральній частині кладовища. Демиденко Іван Савович (23.02.1921, с. Алтинівка – 20.08.1981, там же) – Герой Радянського Союзу (16.10.1943).

Народився у селянській родині. У 1936 закінчив семирічну школу, працював у колгоспі, потім – слюсарем на одному з заводів м. Конотоп. У 1940 призваний до армії.

7 липня 1943 навідник гармати 34-го артополку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії сержант І.Демиденко у боях на Курській дузі у районі с. Понирі (Курська обл., Російська Федерація) підбив 2 танки противника. 23 вересня у складі розрахунку одним з перших переправився через Дніпро у районі с. Теремці (Чорнобильський р-н., Київська обл.). Вогнем гармати забезпечив підрозділу захоплення та утримання плацдарму. При форсуванні Прип'яті в районі м. Чорнобиль (Київська обл.) першим переправився на правий берег річки, під час відбиття ворожої контратаки знешкодив протитанкову гармату.

У 1945 демобілізувався. До 1959 працював у торговельній мережі м. Конотоп. 1960 переїхав до м. Генічеськ Херсонської області. Працював завідувачим цехом у заготконторі райспоживспілки. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни, медалями. Помер у Генічеську, похований у рідному селі. На приміщенні школи, у якій навчався І.Демиденко встановлено меморіальну дошку.

У 1981 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,85 м/. На його чоловому боці, у верхній частині, – зірка, нижче – портрет І.Демиденка та меморіальний напис [1802].

Федір Яковенко

515.10. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 960 жителів села, 387 із них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному шестигранному постаменті /4,8 м/. У верхній частині постаменту на чоловому боці і зліва – рельєфні написи. На гранях – металеві дошки з прізвищами загиблих і написом [1803].

Федір Яковенко

516. АНТОНІВКА С., ЛИТВИНОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

516.1. Поселення, бронзовий вік, залізний вік (археол.). На південно-західній околиці села, поруч з автобусною зупинкою на автошляху Путивль – Кролевець.

Виявлене В.Приймаком у 1988.

Займає останець у заплаві правого берега р. Клевень. Висота поселення над заплавою 6,0 м. Підвищена частина поселення задернована, похилий схил розорюється. Площа

пам'ятки до 1,0 га. З поселення походить кераміка епохи бронзи та скіфського часу 7 – 3 ст. [1804].

Віктор Приймак

517. БЕЗКРОВНЕ С., БИСТРИЦЬКА СІЛЬРАДА

517.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У східній частині кладовища, у першому ряду.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув від обстрілу ворожого літака у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії. Первісно був похований на місці загибелі.

У 1962 останки воїна перенесені на кладовище, у тому ж році на могилі встановлено металевий пірамідальної форми обеліск /1,5 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На його чоловічому боці – дошка з написом [1805].

Федір Яковенко

518. БИСТРИК С., БИСТРИЦЬКА СІЛЬРАДА

518.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Леніна, кладовище.

Поховані 4 радянських воїна. Серед них – льотчик 217-го штурмового авіаційного полку, який загинув під час повітряного бою з ворогом у вересні 1941, та воїни, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 1 вересня 1943. Відомі прізвища 3-х воїнів: В.Капралов, М.Легких, І.Негода (269 Т батальйон 23 Т бригада).

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій встановлено цегляний обеліск. У 1980 обеліск замінили на бетонний, увінчаний п'ятикутною зіркою /1,5 м/. Встановлені дві чавунні меморіальні дошки з написом та прізвищами загиблих [1806].

Федір Яковенко

518.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля школи, у парку.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками брали участь 593 жителі села, 343 з них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /5,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,2 м/, закріплено дошку з написом. За скульптурою – 2 залізобетонні потиньковані у формі розгорнутих нахилених прапорів стели /3,2 x 9,0 x 1,0 м/. У верхній частині – рельєфні написи. Перед скульптурою по обидва боки бетонних символічних могил – 32 меморіальні металеві плити з прізвищами загиблих.

У 1990 скульптура воїна була окута міддю, біля входу встановлено 76-мм артилерійську гармату [1807].

Федір Яковенко

519. БІЛОГРИВЕ С., БІЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА

519.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 2001 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.

Поховані два радянських воїни: рядовий П.Петрухін, воїн 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який загинув під час оборонних боїв у вересні 1941, та Ш.Шарметов – воїн, який помер від ран 15 вересня 1943 у дислокованому в с. Медведеве 440 ОМСБ. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1970 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному облицьованому плиткою постаменті /1,5 м/. На надгробку – металева плита з написом.

У тому ж році праворуч від могили встановлено цегляну потиньковану стелу.

У 2001 проведено реконструкцію. Зліва від скульптури на 6-ти та справа на одній цегляних облицьованих рельєфною плиткою основах /0,7 м/ – 13 металевих плит з

прізвищами 131 загиблого воїна-земляка Білогривської сільської ради, які загинули під час Другої світової війни. На першій зліва, у верхній частині, – зірка, дати «1941 – 1945», нижче – напис [1808].

Федір Яковенко

520. БУЙВАЛОВЕ С., БУЙВАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

520.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, в парку.

На фронтах другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 230 мешканців села, 114 з них загинуло.

У 1969 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено скульптуру скорботної матері /2,0 м/ з органічного скла на постаменті з природного каменю /1,3 м/. Перед постаментом – рельєфна зірка – розетка Вічного вогню. На чоловому боці під похилим кутом до скульптури примикають 3 меморіальні гранітні дошки з прізвищами загиблих, на середній, – напис [1809].

Федір Яковенко

521. ВЕСЕЛІ ГОРИ С., ЧЕРВОНОРАНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

521.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 22 мешканці села, 12 з них загинуло.

У 1955 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /3,5 м/ із зіркою на верхівці. На його чоловому боці – металева дошка з прізвищами загиблих та написом [1810].

Федір Яковенко

522. ВОРГОЛ С., ЛИТВИНОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

522.1. Братська могила партизанів, 1941 (іст.). На кладовищі.

Поховано 6 партизанів Воргольської групи С.Кириленка, яка самостійно діяла у вересні 1941. У жовтні 1941 група увійшла до складу Путивльського об'єднаного загону. Того ж року при виконанні бойових завдань загинули партизани та сільські активісти, які надавали допомогу партизанам: М.Бородач, М.Висоцький, І.Нечипоренко, І.Рехін (розстріляні у с. Ярославець), батько та син С.Кудрицький, В.Кудрицький (у селі Воргол), І.Нечипоренко (загинув в с. Веселе Путивльського р-ну).

У 1950 останки загиблих партизанів перенесені у братську могилу с. Воргол, на якій у тому ж році встановлено цегляний обеліск пірамідальної форми /3,0 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На чоловому боці обеліску – меморіальна металева дошка з прізвищами загиблих та написом [1811].

Федір Яковенко

522.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43 (іст.). У центрі села.

Поховані 19 радянських воїнів і 4 партизани. Серед похованих – воїни підрозділів 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село 6 вересня 1941; воїни 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села 3 вересня 1943 та померли від ран у 380 ППШ, 5170 ЕШ у період з 6 по 24 вересня 1943; партизани з'єднання С.Ковпака та 55 дивізії ім. Ворошилова, які загинули в боях за село 21 червня 1942 під час літнього рейду у райони Північної Сумщини. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /3,0 м/. На чоловому боці постаменту – дві металеві дошки з написом та прізвищами 10 загиблих [1812].

Федір Яковенко

522.3. Братська могила червоноармійців, 1918 (іст.). На кладовищі.

Поховані червоноармійці Т.Грицун, Н.Медвідь, Ф.Медвідь, які загинули під час громадянської війни у листопаді 1918 у боротьбі за встановлення радянської влади на селі.

У 1933 на могилі встановлено металевий пірамідальної форми обеліск /2,0 м/. Напис на обеліску відсутній [1813].

Федір Яковенко

522.4. Городище, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). На правому березі р. Клевень в урочищі Вишнева Гора на південно-східній околиці села.

Відоме за повідомленнями Д.Самоквасова та П.Голубовського. В різний час городище обстежувалося Д.Березовцем, І.Ляпушкіним та О.Сухобоковим.

Майданчик городища займає мис зі сходу та заходу відділений глибокими балками, густо зарослими лісом та чагарниками. З північної – напільної сторони мис відрізаний від плато потужним валом до 6,0 м висотою. Мис розділяється на дві частини. В місці де мис роздвоюється західна частина мису укріплена таким самим валом, тим самим утворюючи окремий укріплений майданчик в межах городища. Довжина східного відрогу становить 200 м при ширині середньої частини майданчика до 100 м, вал має протяжність близько 40 м. Західний відрог має форму витягнутого трикутника, найбільша ширина якого 50 м при загальній довжині до 100 м. Вал, що відрізає західну частину городища має протяжність 23 м. Сліди в'їзду на городище не виявлені. На вільних від чагарників східних та західних схилах помітні сліди ескарпування висотою до 5,0 – 7,0 м.

Потужність культурного шару городища становить 0,4 – 0,45 м в якому виявлена кераміка роменської культури та давньоруського часу, що дозволяє датувати городище 8 – 13 ст. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ [1814].

Олег Сухобоков

522.5. Група могил: Братська і одиночні могили жертв нацизму, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі. Поховані мирні жителі села, розстріляні нацистами у березні 1943 під час другої каральної акції по спаленню села за зв'язки з партизанами.

Село Воргол було окуповано 6 вересня 1941. З перших днів окупації діяв Воргольський партизанський загін, створений головою колгоспу С.Кириленком 17 колгоспників склали його основу. 22 жовтня 1941 воргольці об'єдналися з загонами С.Ковпака, С.Руднева і Харківського командира М. Воронцова в єдиний загін.

На території села діяло три підпільні групи на чолі з М.Лавринцем, С.Ломакою, Г.Кудрицькою. Багато мешканців села пішло у партизанські загоны, а ті, що лишилися на селі, допомагали партизанам продуктами харчування, одягом. Дільничний лікар Н.Маєвська взяла на себе турботу про поранених, яких не встигли евакуювати і залишили у Ворглі і навколишніх селах. Пізніше Н.Маєвська – начальник медично-санітарної служби партизанського з'єднання С.Ковпака, а М.Москаленко – заступник командира по політчастині Першої Української партизанської дивізії ім. Двічі Героя Радянського Союзу С.Ковпака. Село перебувало в зоні партизанських дій до визволення – 3 вересня 1943. За період окупації гестапівці розстріляли 59 мирних жителів та спалили 70 осель. У березні 1943 розстріляно 38 мешканців села. Їх поховали у братській могилі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 біля братської могили встановлено цегляний потинькований пірамідальної форми обеліск /3,0 м/. На його чоловому боці – прізвища загиблих та напис [1815].

Федір Яковенко

522.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У західній частині, при в'їзді в село, ліворуч дороги Кролевець – Путивль.

На фронтах Другої світової війни загинуло 85 жителів села, у партизанських загонах – 20, за зв'язки з партизанами страчено 59.

У 1968 на честь загиблих воїнів-земляків, партизанів та жертв нацизму встановлено цегляний потинькований обеліск /3,5 м/ прямокутної форми, у його верхній частині – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, зверху і знизу – написи. У нижній частині закріплено меморіальну металеву дошку з написом [1816].

Федір Яковенко

522.7. Поселення, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). 1,2 км від с. Литвиновичі. Виявлене та досліджене В.Приймаком у 1988.

Займає мис, утворений долиною р. Клевень та її правою притокою р. Воргол. Висота поселення над заплавою становить 6,0 – 10 м. Площа пам'ятки близько 1,0 га.

З поселення походять ранньослов'янські матеріали (колочинська культура) та давньоруські матеріали 12 – 13 ст. Поселення розорюється. Розкопки не проводилися [1817].

Віктор Приймак

523. ВОРОНЦОВЕ С., ГРЕЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА

523.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховані 32 радянських воїнів, серед яких – воїни 1034-го стрілецького полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, 2-ї повітряної десантної бригади та 28 полку НКВС, які загинули 2 вересня 1941 на оборонному рубежі, що проходив уздовж лівого берега річки Есмань, стримуючи наступ німецьких військ на Кролевець, та у ворожому оточенні 2 – 5 вересня 1941, а також воїни підрозділів 60-ї армії, які загинули у визвольних боях за село 2 вересня 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: рядові П.Іванников (в/ч. пп. 10978), М.Журбін (60 А), мол. сержант І.Климент'єв (293 СД), сержант В.Медведєв (в/ч. пп. 1706 «Г»), мол. сержант М.Петрушков (293 СД).

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, у тому ж році на могилі встановлено дерев'яний пірамідальної форми обеліск /1,3 м/ з зіркою на верхівці. У 1963 за могилою встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,7 м/. На чоловому боці постаменту, на фоні розгорнутих прапорів, закріплено меморіальну дошку з написом. Автори пам'ятника – ск. Б.Клейн, А.Клейн [1818].

Федір Яковенко

524. ГРЕЧКІНЕ С., ГРЕЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА

524.1. Пам'ятне місце оборонних боїв 293-ї стрілецької дивізії 40 армії, 1941, 2007 (іст.). Зліва на розі доріг Кролевець – Гречкіне, Кролевець – Воронізька за 16 км від райцентру.

Вздовж лівого берега річки Есмань у вересні 1941 воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії вели жорстокі бої з ворожими військами 2-ї танкової армії Гудеріана, стримуючи наступ на Кролевець.

У 2007 на розі доріг Кролевець – Гречкіне – Воронізька встановлено гранітний валун /1,1 м/. На його чоловому боці – мармурова плита з написом [1819].

Федір Яковенко

524.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля сільради.

На фронтах Другої світової війни, в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими зарбниками брали участь 378 жителів села, 235 із них загинуло.

У 1969 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,1 м/ на цегляному постаменті /2,3 м/. На чоловому боці постаменту – меморіальна гранітна дошка з написом.

У 1973 добудовано до протилежної грані постаменту скульптури цегляну прямокутну стелу /9,4 x 2,4 м/. На лівій частині закріплено меморіальну гранітну плиту з написом, на правій – 11 металевих плит з прізвищами 155 загиблих воїнів-земляків [1820].

Федір Яковенко

525. ГРУЗЬКЕ С., ГРУЗЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

525.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Фрунзе, центр села, біля сільради.

Поховані 5 радянських воїнів, які загинули у вересні 1943 в боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників і воїни, які померли від ран у дислокованому тут шпиталі у період з 5 по 26 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові П.Басов, Л.Голос (в/ч. пп. 45929), А.Кодяков, ефрейтор В.Семенів (в/ч. пп. 02342), санінструктор К.Філічкін (в/ч. пп. 30613) Село визволено від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943 підрозділами 226-ї стрілецької дивізії.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У 1971 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,8 м/ пірамідальної форми з зіркою на верхівці. У тому ж році за обеліском встановлено п'ять надгробних плит, що символізують кількість відомих прізвищ загиблих воїнів-земляків. Їх імена також занесені на меморіальну дошку, встановлену на Пам'ятному знаку на честь загиблих воїнів-земляків, який споруджено у центрі села [1821].

Федір Яковенко

525.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 368 жителів села, 143 з них загинули.

У 1971 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на викладеному з каменю трапецієвидному постаменті /2,0 м/. На чоловому боці постаменту – дошка з написом.

У 1990 скульптура воїна була окута міддю. Перед скульптурою воїна – розетка Вічного вогню. По обидва боки встановлено 9 горизонтальних стел з каменю /0,8 м/, на яких – металеві плити з прізвищами загиблих. Праворуч, на першій стелі, – меморіальна плита з прізвищами воїнів, які загинули 2 вересня 1943 при визволенні села від німецько-фашистських загарбників та напис [1822].

Федір Яковенко

526. ГУБАРІВЩИНА С., ОБТОВСЬКА СІЛЬРАДА

526.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховані 7 радянських воїнів із підрозділів 322-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943. Прізвища та військові звання загиблих невідомі.

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені до братської могили, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /2,2 м/. У верхній частині – зображення зірки, лаврової і дубової гілок. На чоловому боці постаменту – меморіальна металева дошка з написом [1823].

Федір Яковенко

526.2. Могила радянського партизана, 1942 (іст.). 2,0 км по дорозі на захід від села, у лісовому кварталі.

Похований партизан з'єднання С.Ковпака, який загинув у бою 17 липня 1942 при проходженні партизанських загонів до Брянських лісів після завершення двомісячного літнього рейду по північних районах Сумщини. Похований на місці бою. Біля могили на двох соснах напис: «Шумейко».

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний пірамідальної форми обеліск /1,3 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом [1824].

Федір Яковенко

526.3. Могила радянської партизанки, 1942 (іст.). В урочищі «Польце», на відстані 2,0 км по дорозі на захід від села.

Похована юна партизанка з'єднання С.Ковпака на ім'я Таня, яка загинула 17 липня 1942 при проходженні партизанських загонів до Брянських лісів після завершення двомісячного літнього рейду по північних районах Сумщини. Похована на місці бою.

У 2007 обеліск, встановлений у 1946, замінено на дубовий пірамідальної форми /1,5 м/ з зіркою на верхівці. По центру – дошка з написом [1825].

Федір Яковенко

526.4. Могила Ступак Н.З., 1999 (іст.). На кладовищі.

Ступак Неоніла Захарівна (29.10.1915, Черкаська обл. – 6.06.1999, с. Губарівщина) – Герой Соціалістичної Праці. (29.06.1966).

У 1931 за комсомольською путівкою працювала муляром-штукатуром на новобудовах м. Шостки. Закінчила у 1934 курси трактористів, працювала механізатором у радгоспі ім. Петровського, згодом – у с. Клишки (Шосткинський р-н. Сумської обл.). Закінчила

курси водіїв у Конотопі. У роки Другої світової війни очолила рільничу бригаду. З 1946 працювала на Пиротчинському торфопідприємстві.

У 2000 на могилі встановлено обеліск /1,2 м/ [1826].

Анатолій Карась

526.5. Могила Фандикова П.М., 1943 (іст.). Праворуч літнього оздоровчого дитячого табору «Ластівка», за 200 м від дороги Лісова.

Фандиков Павло Миколайович (1913 – 43) – партизан четвертого Сумського з'єднання полковника Я.Мельника, уродженець с. Дем'янівки Ямпільського р-ну Сумської обл.

Партизанський загін сформовано в січні 1943 обласним штабом партизанського руху. У зв'язку з наближенням лінії фронту 22 лютого 1943 з'єднання вийшло в рейд з Хінельських лісів Ямпільського р-ну Сумської обл. на Правобережну Україну. Шлях з'єднання пролягав через Губарівщину, де в кінці лютого 1943 відбувся бій з ворогом. У бою загинув партизан П.Фандиков. Похований на місці бою.

У 1980 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/, увінчаний зіркою. У 1986 на чоловічому боці обеліску закріплено дошку з написом [1827].

Федір Яковенко

527. ДІДІВЩИНА С., ГРЕЧКІНСЬКА СІЛЬРАДА

527.1. Могила Коломійця Ф.С., 1927 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.

Коломієць Федір Степанович (1907 – 27) – перший голова Дідівшинської сільради, загинув під час впровадження радянської влади на селі.

У 1967 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,5 м/ пірамідальної форми з зіркою на верхівці та написом на чоловічому боці [1828].

Федір Яковенко

527.2. Могила Усенка С.О., 1921 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.

Усенко Семен Панасович – червоний партизан, розстріляний селянами, незгодними з політикою більшовиків.

У 1982 на могилі встановлено обеліск /1,8 м/ із мармурового дрібку у вигляді вітрила. На його чоловічому боці, у верхній частині, викарбувана зірка, нижче – фото загиблого та напис [1829].

Федір Яковенко

528. ДОБРОТОВЕ С., ДОБРОТІВСЬКА СІЛЬРАДА

528.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських активістів, 1925 – 28; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані радянські активісти Є.Максименко (член ВЦВК, загинув у 1925), Я.Лещенко (голова комітету бідняків, загинув у 1928), М.Лещенко (голова сільради, загинув у 1927), П.Сагара(активіст, загинув у 1928), вбиті під час проведення колективізації на селі.

У цій же могилі поховані шість радянських воїнів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників третього вересня 1943. Серед похованих Костенко Антон Миколайович (08.01.1918, с. Нечаєво Шполянського р-ну Черкаської обл. – 05.09.1943, с. Добротове) – Герой Радянського Союзу (16.10.1943, посмертно).

Після закінчення семирічки у 1933 працював у колгоспі. Призваний до лав Червоної Армії у 1938. Учасник Другої світової війни. Командир 385-ї окремої розвід роти 322-ї стрілецької дивізії капітан А.Костенко на початку вересня 1943 проник у тил противника з групою розвідників і захопив штабний автомобіль з ворожими офіцерами. У бою був смертельно поранений. Помер від ран у 408 ОМСБ.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,3 м/. На чоловічому боці постаменту – дошка з написом.

У 1971 по обидва боки від скульптури встановлено дві цегляні стели /2,3 x 8,0 м/, на яких закріплено 13 дощок з білого мармуру, на одній – прізвища загиблих активістів села, на інших – прізвища 198 загиблих воїнів-земляків. Біля стели, що праворуч, – залізобетонна

скульптура скорботної матері /1,8 м/ на постаменті /1,2 м/, ліворуч – прямокутна тумба з написом. Автор меморіалу – ск. Г.Вовченко [1830].

Федір Яковенко

529. ДУБОВИЧІ С., ДУБОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

529.1. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). Вул. Кривівка, кладовище.

Поховано 4 мирних жителя: І.Бобровицький, О.Сущенко, П.Сущенко, І.Сущенко – розстріляних гестапівцями 25 лютого 1942 під час каральної акції після виходу з села партизанського з'єднання С.Ковпака.

У 1951 останки страчених з місця розстрілу перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /2,0 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – прізвища загиблих і напис [1831].

Федір Яковенко

529.2. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Вул. Прасоловка, кладовище.

Поховано 16 мирних жителів, розстріляних гестапівцями 25 лютого 1942 під час каральної акції після виходу з села партизанського з'єднання С.Ковпака. Прізвища загиблих відомі.

У 1951 останки страчених з місця розстрілу перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний потинькований обеліск /3,5 м/, увінчаний зіркою. На його чоловому боці – прізвища жертв фашизму і напис [1832].

Федір Яковенко

529.3. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, в парку.

Поховані 12 радянських воїнів та партизанів. Серед похованих – воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 1 вересня 1941 під час оборонних боїв за село; воїни 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 1 вересня 1943 та партизани з'єднання С.Ковпака, які загинули 16 липня 1942 у бою з ворогом. У 1957 останки загиблих партизанів з урочища Савкова Долина підпоховані до братської могили радянських воїнів. Відомі прізвища 8 загиблих: І.Воронін, Й.Гузєєв, А.Лубенець, І.Михєєв, А.Шумейко, рядові Р.Нахаба, С.Кольва, І.Опенько.

У 1950 на могилі встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск, замінений у 1957 залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,5 м/. На чоловому боці постаменту – дошка з написом та прізвищами 7 загиблих [1833].

Федір Яковенко

529.4. Могила Горбача М. І., 1987 (іст.). На кладовищі.

Горбач Максим Іванович (21.01.1919, с. Дубовичі – 8.03.1987, там же) – Герой Радянського Союзу (27.06.1945).

Після закінчення 7 класів школи працював у колгоспі, потім – у сільському споживчому товаристві. У 1939 призваний на військову службу.

Учасник Другої світової війни. 21 січня 1945 командир гармати 168-го окремого винищувального протитанкового дивізіону (181-а стрілецька дивізія 6-а армія, 1-й Український фронт) старшина М.Горбач у районі м. Сулеюв (Республіка Польща) під час відбиття несподіваної контратаки ворога знешкодив кілька десятків гітлерівців. У боях за утримання та розширення плацдарму на лівому березі Одера на північ від м. Бреслау (нині Вроцлав, Республіка Польща) його розрахунок брав участь у відбитті кількох контратак противника. Особисто проявив мужність і відвагу. Був двічі поранений. За героїзм, проявлений у боях на Одерському плацдармі, М.Горбачу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни демобілізувався, працював у колгоспі с. Дубовичі. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни II ступеня і орденом Слави III ст., медалями.

У 1988 на могилі покладено надгробну мармурову плиту та встановлено гранітний обеліск /2,1 м/ з написом і портретом Героя. [1834].

Федір Яковенко

529.5. Могила Гринька І.К., 1941 (іст.). 4,0 км на північний схід від села, праворуч по дорозі на Воронізьку, в урочищі Мальківщина.

Гринько Іван Кузьмич (28.08.1901, с. Успенка Буринського р-ну Сумської обл. – 1941, с. Дубовичі) – генерал-майор, член військової Ради 21 армії Південно-Західного фронту, бригадний комісар.

Народився в селянській родині. Учасник громадянської війни. Учасник боїв біля озера Хасан. Проїшов шлях від політрука батареї арtpолку до військового комісара стрілецької дивізії. З червня 1941 на фронтах Другої світової війни. У вересня 1941 разом з групою воїнів 21-ї армії, пробиваючись з оточення, вступив у бій з німецько-нацистськими загарбниками, був смертельно поранений і помер. Мешканці с. Дубовичі поховали воїна на місці його загибелі.

У 1979 однополчани І.Гринька встановили на могилі загиблого металевий обеліск /1,7 м/ у формі розгорнутого прапора з барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни та написом на його чоловому боці [1835].

Федір Яковенко

529.6. Могила Ковальчук К.П., 2006 (іст.). На кладовищі.

Ковальчук Катерина Павлівна (5.12.1923, с. Дубовичі – 12.03.2006, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1966).

Працювала свинаркою в колгоспі ім. Карла Маркса Кролевецького р-ну, одержувала від кожної з 18 свиноматок в середньому по 25 поросят.

Нагороджена двома орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, «Знак Пошани».

У 2006 на могилі встановлено мармурову надгробну плиту /1,0 x 0,5 м/ із зображенням і написом та мармуровий обеліск /1,0 м/, на чоловому боці якого – фото К.Ковальчу та напис [1836].

Анатолій Карась

529.7. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На відстані 2,0 км від села, справа від дороги на ст. Терещенська, в урочищі «Романкове».

Похований воїн 1034-го стрілецького полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який загинув під час оборонних боїв за село 1 вересня 1941. Прізвище та військове звання загиблого невідомі.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1985 металевим /1,4 м/. На його чоловому боці – дошка з барельєфним зображенням обличчя солдата в касці та написом [1837].

Федір Яковенко

529.8. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На відстані 2,0 км від села, по Грузчанській дорозі, в урочищі «Савчина Долина», біля стовпа лісового кварталу № 17.

Похований воїн 1034-го стрілецького полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який загинув 5 вересня 1941 при виході з ворожого оточення. Прізвище та військове звання загиблого невідомі.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1985 обеліском з мармурового дрібку /2,2 м/. На його чоловому боці – напис [1838].

Федір Яковенко

529.9. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). В урочищі «Ставки», біля майстерні ТОВ «Дубовицьке».

Похований воїн 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який загинув 5 вересня 1941 при виході з ворожого оточення. Село окуповано 1 вересня 1941. Прізвище та військове звання загиблого невідомі.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1985 обеліском з мармурового дрібку /1,8 м/. На його чоловому боці – напис [1839].

Федір Яковенко

529.10. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). По дорозі на с. Шевченкове, на відстані 4 км від села Дубовичі, зліва.

Похований воїн 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який загинув у період 1 – 5 вересня 1941, коли проходили бої, стримуючи наступ 2-ї танкової групи ворога. Прізвище та військове звання загиблого невідомі.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1985 обеліском з мармурового дрібку /1,8 м/ з написом на його чоловому боці [1840].

Федір Яковенко

529.11. Пам'ятне місце бойової операції партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1942, 1987 (іст.). На відстані 182 – 183 км від автостради Київ – Копті – Бачівськ, за 300 м, ліворуч, біля лісової криниці.

16 липня 1942 партизани розгромили два батальйони ворога, який намагався перешкодити виходу з'єднання в Брянські ліси після успішного завершення другого рейду по Північній Сумщині. У бою ворог втратив понад 100 солдатів та офіцерів. Захоплено 8 станкових і п'ять ручних кулеметів, 26 гвинтівок, 15 пістолетів, дві рації і шість тисяч патронів. Під час бою загинуло вісім партизанів, яких поховали в братській могилі у Савковій Долині.

У 1987 на честь успішної операції на місці, де проходив жорстокий бій, встановлено шеститонну брилу з рожевого граніту /1,5 м/, на її чоловому боці – гранітна дошка з написом [1841].

Федір Яковенко

529.12. Пам'ятний знак на місці проведення параду партизанів з'єднання Ковпака С.А., 1942, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері біля школи.

На цьому місці у період німецько-нацистської окупації 23 лютого 1942 в день 24-рчниці Червоної Армії з'єднання партизанських загонів під командуванням С.Ковпака провели парад всіх загонів. Командував парадом лейтенант О. Ведьомкін, приймав парад командир з'єднання С.Ковпак. У параді брали участь піхота, автоматники, лижники, кіннотники, тачанки з кулеметами і мінометами.

На мітингу, проведеному після параду, було присутніх близько 1,5 тис. мешканців села.

У 1967 на місці проведення параду встановлено цегляну потиньковану стелу /3,0 x 2,0 м/.

У верхній частині стели, на її чоловому боці, – барельєфне зображення зірки і партизанів.

Нижче – дві чавунні плити з меморіальними написами.

Праворуч до нижньої частини стели примикає оцентована плита /1,7 м/. На ній зображено червону зірку, запалений факел та дати «1941 – 1945» [1842].

Федір Яковенко

529.13. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У парку.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 898 мешканців села, 273 із них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу жінки-матері і воїна /4,0 м/, який тримає схилений вниз прапор з написом і рельєфними датами: «1941 – 1945». На спільному цоколі /0,7 м/ – залізобетонна прямокутна стела /16 x 2,0 м/. На стелі – зображення пораненого воїна і жінки – медичної сестри, дошка з написом та 13 меморіальних металевих дошок з прізвищами загиблих. Автор – ск. Джибраєв [1843].

Федір Яковенко

530. ЗАБОЛОТОВЕ С., ЧЕРВОНОРАНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

530.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховані 13 радянських воїнів з підрозділів 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943 та при форсуванні ріки Сейм під час наступу радянських військ на Конотоп. Село визволено 4 вересня 1943 військами 70-ї стрілецької дивізії. Відомі прізвища 6 загиблих: рядові Є.Мілютін (132 СД), І.Радіонов (132 СД), І.Спіцин, О.Тарасов (в/ч. пп. 39897), Ф.Огарков, Є.Оленін (132 СД).

У 1955 на могилі встановлено цегляний обеліск /3,0 м/ з написом і прізвищами загиблих воїнів [1844].

Федір Яковенко

530.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни 1941 – 45 і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 115 жителів села, 72 із них загинуло. У 1965 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляну потиньковану стелу /1,2 x 0,9 м/. На її чоловому боці – металева дошка з прізвищами загиблих і написом [1845].

Федір Яковенко

530.3. Поселення-2, ранній бронзовий, ранне середньовіччя, 3 тис. до н. е., 1 тис. н. е. (археол.). В урочищі Дібровка, на дюнному підвищенні над невеликим болотом через дорогу навпроти поселення Заболотове – І.

Відкрите В.Непріною у 1976.

З поселення походять матеріали, що відносяться до мар'янівської культури: бронзова пронизка, кременеві та кварцитові відщепи, уламки ліпного посуду з домішками крупнозернистого піску прикрашені «перлинами», відтисками «колючого дроту» та без орнаменту. Раннесловянські матеріали – уламки плоскодонних горщиків та глеки з домішками шамоту в тісті, зрідка орнаментовані прогладженими лініями. Розкопки поселення не проводилися [1846].

Валентина Непріна

530.4. Стоянка, Поселення-1, ранній і середній бронзовий вік, 4, 3-2 тис. до н. е. (археол.). На північній околиці тераси над заплавою правого берега р. Сейм, при виїзді з села до сіл Мутин та с. Божок.

Відкрита та досліджена В.Непріною у 1976.

У східній частині мису закладений шурф розмірами 2,0 x 2,0 м. Культурні залишки епохи неоліту та ранньої бронзи залягали в шарі підгрунту, середньої бронзи – в ґрунтовому шарі. Неолітичні матеріали: з кварциту – пірамідальні та клиноподібні нуклеуси, відщепи. З кременя – різець, нуклеус, пластинка, відщепи з ретушшю, різак, скребачка та ковадло з граніту. Рання бронза – масивна округла скребачка, тесло, уламки кераміки, прикрашеної гусеничками, прокресленими лініями, прямим та хрестоподібним штампом, тонким шнуром та видовженими ямками – це посуд середньодніпровської та мар'янівської культур. Уламки горщиків без орнаменту, що містили у тісті домішки товченого шамоту відносяться до тшинецької культури. Стоянка не розкопувалася [1847].

Валентина Непріна

530.5. Стоянка, Поселення-3, неоліт, бронзовий вік, ранне середньовіччя, 2–3 тис. до н. е., 1 тис. н. е. (археол.). На останці бороваї тераси в урочищі Скородному.

Відкрите К.Коршаком, досліджене В.Непріною у 1976.

Шурф закладений у східній частині стоянки. Уламки горщиків ямково-гребінчастої культури залягали у суглинку. До ранньої бронзи відносяться уламки кераміки мар'янівської культури, прикрашені тонкою насічкою, до пізньої бронзи – уламки горщиків лебедівської культури, які мають комірниковий уступ на вінчиках та пальцевими вдавленнями на шийках. Уламки раннеслов'янського часу з домішками шамоту належать до волинцевської культури. Розкопки не проводилися [1848].

Валентина Непріна

530.6. Стоянка, Поселення-4, неоліт, бронзовий вік, ранне і розвинуте середньовіччя, 4–3, 2 тис. до н.е., 12–13 ст. (археол.). На вивітреній дюні в заплаві правого берега р. Сейм на північний схід від урочища Скородне.

Відкрите К.Коршаком у 20-ті рр. 20 ст., досліджена В.Непріною у 1976.

До неоліту ямково-гребінчастої кераміки відносяться: нуклеуси, відщепи, пластинки, кераміка з ямково-гребінцевим орнаментом. До ранньої бронзи відносяться уламки горщиків з відтиском товстого шнура, широкими прогладженими лініями, перлинами, гребінкою, гусеничками, перекрученим шнуром, «колючим дротом», ямками. На вінчиках комірниковий уступ, насічки, прокреслені лінії (середньодніпровська та мар'янівська культури). Уламки тюльпаноподібних горщиків та глиняних вальків – тшинецька культура епохи середньої бронзи. До катакомбної культури належить кілька уламків горщиків, прикрашених зашипами, прогладженими лініями, виїмками. Раннеслов'янська

кераміка волинцевського типу без орнаменту, київо-руська – гончарна. Стоянка не розкопувалася, культурний шар знищений повністю [1849].

Валентина Нестріна

531. ЗАЗІРКИ С., ЗАЗІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

531.1. Братська могила жертв нацизму (іст.). Біля входу на центральне кладовище.

Поховані останки 12 членів партизанських сімей, розстріляних і спалених у власних будинках німецько-нацистськими загарбниками 30 грудня 1942 під час каральної акції. Всього було розстріляно і спалено 28 членів родин партизанів. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1973 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,5 м/. На його чоловому боці – дві металеві меморіальні дошки з написом і прізвищами загиблих [1850].

Федір Яковенко

531.2. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі «Рубановка».

Поховані останки 4 синів партизана Й.Павленка, спалених німецько-нацистськими загарбниками 30 грудня 1942 у власному будинку під час каральної акції в селі за допомогу партизанам Кролевецького і Глухівського партизанських загонів. Прізвища загиблих відомі: М.Павленко, В.Павленко, А.Павленко, А.Павленко (5 років).

У 1980 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,8 м/. На його чоловому боці – металева табличка з прізвищами загиблих і написом [1851].

Федір Яковенко

531.3. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). На кладовищі «Рубановка».

Поховано 3-х членів родини партизана Коваленка П. П., спалених німецько-нацистськими загарбниками 30 грудня 1942 у власному будинку під час каральної акції в селі за допомогу партизанам Кролевецького і Глухівського партизанських загонів. Прізвища загиблих відомі: Коваленко М. В., Коваленко М. П., Коваленко І. П.

У 1980 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,8 м/. На його чоловому боці – металева дошка з прізвищами загиблих [1852].

Федір Яковенко

531.4. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). На кладовищі «Горяни».

Поховано 5-х членів родини партизана І.Романцова, спалених німецько-нацистськими загарбниками 30 грудня 1942 у власному будинку під час каральної акції в селі за допомогу партизанам Кролевецького і Глухівського партизанських загонів. Прізвища загиблих відомі: О.Романцов, Н.Романцова, А.Романцова (7 років), М.Романцова (6 років), К.Романцова (4 роки).

У 1980 на могилі встановлено металевий пірамідальної форми обеліск /1,8 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці бетонного постаменту /0,6 м/ – гранітна дошка з прізвищами загиблих і написом [1853].

Федір Яковенко

531.5. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, у сквері.

У двох братських могилах поховані 3 радянських льотчика та 6 партизанів.

У першій братській могилі похований екіпаж літака «Дуглас», атакованого і збитого німецьким винищувачем 2 вересня 1943 в районі села, коли 16-а повітряна армія, підтримувала наступ військ 60-ї армії на підступах до річки Сейм.

У другій братській могилі поховані партизани с. Зазірки Глухівського партизанського загону: І.Диль, І.Лубенець, О.Макагон, С.Самойленко, С.Хотимський, В.Демченко, В.Жеребцов, М.Курс, Ф.Остапейко, які загинули в бою з гітлерівцями 16 березня 1942 в с. Старше Хомутовського р-ну Курської обл. (Російська Федерація) на підступах партизанського з'єднання С.Ковпака до Хінельських лісів після бою в с. Веселе Шалигинського (нині Глухівський) р-ну. Первісно партизани були поховані на місці бою.

У 1958 останки загиблих радянських льотчиків і партизанів перенесені у центр села. У 1967 біля могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом на

чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/. На могилах покладено чавунні надгробні плити з меморіальними написами.

У 1971 за скульптурою встановлено цегляну стелу /2,5 x 13,0 м/ з прізвищами 286 загиблих воїнів-земляків Зазірківської сільради і меморіальними написами [1854].

Федір Яковенко

531.6. Могила Жеребцова В.П., 1943 (іст.). На відстані 2,0 км на південний захід від с. Зазірки і 100 км ліворуч дороги Зазірки – Локня.

Жеребцов Володимир Петрович (1922 – 43) – сержант, старший радіотелеграфіст 348-ї розвідувальної роти 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, який загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943.

У 1967 на могилі встановлено дубовий обеліск пірамідальної форми /1,8 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом [1855].

Федір Яковенко

531.7. Пам'ятний знак на честь учасників партизанського руху, 1942 – 43, 1973 (іст.).

У центрі села, в сквері зліва від Меморіального комплексу.

Під час тимчасової німецько-нацистської окупації (7.09.1941 – 2.09.1943) мешканці Зазірківської сільради (сс. Зазірки, Калашинівка, Новоселиці) організували 5 підпільних груп в с. Новоселиця (С.Цигикал), с. Зазірки (С.Боженко, П.Вернигора, М.Висоцька, Д.Макаренко). 33 підпільника поширювали діяльність на с. Калашинівка та Воргол (Литвиновицької сільради), надавали партизанам притулок, передавали розвідувальні дані, продукти харчування, зброю, лікували поранених червоноармійців, переправляли до партизанських загонів людей, здійснювали бойові акції проти ворога. 196 патріотів допомагали партизанському рухові і підпільникам.

62 мешканці сіл у лютому 1942 влилися до 1-го батальйону партизанського загону П.Кульбаки. У січні – лютому 1942 штаб партизанського з'єднання С.Ковпака діяв у с. Новоселиця два тижні. 1 лютого 1942 на мітингу партизан в с. Новоселиця проголошено створення Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака.

30 грудня 1942 гестапівці спалили 29 членів сімей партизанів с. Новоселиця, 19 – с. Зазірки. Всього страчено нацистами 74 мирних жителів Зазірківської сільради за зв'язки з партизанами.

У 1973 на честь активних учасників партизанського руху в роки Другої світової війни встановлено залізобетонний оцентований прямокутної форми обеліск /3,0 м/. На його чоловому боці закріплено меморіальну дошку з написом [1856].

Федір Яковенко

531.8. Пам'ятний знак на місці формування партизанських загонів Сумського партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1942, 1975 (іст.). На відстані 30 км на схід від райцентру, 4,5 км від с. Зазірки, у лісовому кварталі № 46, урочище «Мариця».

У лютому 1942 на базі окремо діючих партизанських загонів, організованих у серпні 1941 партійними організаціями в Путивльському, Глухівському, Шалигинському, Кролевецькому та Конотопському р-нах, було сформоване Сумське партизанське з'єднання (командир з'єднання – С.Ковпак, комісар – С.Руднев, начальник штабу з'єднання – Г.Базима). 1 лютого 1942 на мітингу партизанів у с. Новоселиця було проголошено про створення Сумського партизанського з'єднання.

У 1975 в пам'ять про створення партизанських загонів Сумського партизанського з'єднання встановлено пам'ятний знак: залізобетонна стела прямокутної форми /3,5 м/ на двохступінчатій бетонній основі. У верхній частині пам'ятного знаку укріплена меморіальна дошка з написом [1857].

Федір Яковенко

532. КАЛАШИНІВКА С., ЗАЗІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

532.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.

Похований воїн 987-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, який загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників на початку вересня 1943. Село визволено 1 вересня 1943. Прізвище та військове звання загиблого невідоме.

У 1950 останки воїна перенесені на сільське кладовище. У тому ж році на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,3 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На його чоловому боці – дошка з написом [1858].

Федір Яковенко

533. КАМІНЬ С., КАМІНСЬКА СІЛЬРАДА

533.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище, перший ряд.

Поховано 15 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 226-ї, 280-ї стрілецьких дивізій, 583-го саперного батальйону, 50-го понтонно-мостового батальйону, які померли від ран, отриманих у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників та форсуванні річки Сейм у вересні 1943. Відомі прізвища 15 загиблих.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. У тому ж році перед надгробною плитою встановлено цегляний оцентований пірамідальної форми обеліск /2,5 м/. На надгробній плиті – 15 прізвищ загиблих та напис [1859].

Федір Яковенко

533.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище, перший ряд, поруч з могилою М.Базаєва.

Поховано 15 радянських воїнів 348-ї розвідувальної роти та 730-го артилерійського полку 226-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визвольних боїв за село від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943. Село визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1950 на могилі встановлено цегляний оцентований пірамідальної форми обеліск /2,3 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – табличка з написом [1860].

Федір Яковенко

533.3. Могила Базаєва Н. Г., 1943 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище.

Базаєв Микола Гаврилович (? – 1943) – лейтенант, командир взводу розвідки 730-го артилерійського полку 226-ї стрілецької дивізії, який загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1956 на могилі встановлено цегляний оцентований пірамідальної форми обеліск /2,3 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом [1861].

Федір Яковенко

533.4. Могила Кириєнка Г.А., 1942 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище.

Кириєнко Григорій Андрійович (1920 – 42) – партизан, який з травня 1942 був розвідником партизанського з'єднання С.Ковпака, захоплений у полон в с. Литвиновичі і страчений ворогом у с. Камінь у липні 1942.

У 1961 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,5 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – напис [1862].

Федір Яковенко

533.5. Могила Чечеля І.Г., 1942 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище, друга могила останнього ряду зліва.

Чечель Іван Гнатович (1924 – 42) – партизан-розвідник Кролевецького партизанського загону, захоплений у полон в с. Литвиновичі і страчений ворогом у с. Камінь у липні 1942.

У 1956 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,0 м/ з зіркою на верхівці. У верхній частині обеліску – фото загиблого. На чоловому боці обеліску – меморіальна дошка з написом [1863].

Федір Яковенко

533.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 501 житель села, 306 із них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному чотириступінчастому у формі зрізаної піраміди постаменті /3,0 м/. Перед скульптурою – розетка Вічного вогню.

Праворуч, ліворуч, а також за пам'ятником встановлені прямокутні цегляні потиньковані стели. На центральній стелі /10 x 2 м/ у верхній частині – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни, нижче – рельєфні дати «1941 – 1945» та напис. На бічних стелах /2 x 2 м/ – барельєфне зображення факелів та написи. На 30 металевих дошках, закріплених на стелах, – прізвища загиблих [1864].

Федір Яковенко

533.7. Поселення, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). 0,8 км на південний захід від села навпроти стариці р. Сейм на її першій надзаплавній терасі.

Займає майданчик, що частково прилягає до другої надзаплавної тераси з північного сходу. Її південно-західний схил виходить у заплаву, що заливається навесні водою. Майданчик заріс сосняком, що не дозволяє чітко встановити межі поселення. Його ймовірні розміри 90 x 50 м. З поселення походять залишки глинобитної пічки, уламки роменської та давньоруської кераміки, що дає підстави для датування поселення в межах 8 – 13 ст. [1865].

Павло Покас

533.8. Поселення, ранній залізний вік раннє середньовіччя (археол.). 0,5 км на південний схід від ферми села, на мисі, що утворений долинами перших надзаплавних терас річок Клевень та Локня. Мис орієнтований вздовж края тераси р. Клевень.

Відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Територія пам'ятки розорується. З поселення походить груболіпна раннеслов'янська кераміка 2-ї – 3-ї чв. 1 тис. н. е. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1866].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

533.9. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє, розвинуте і пізнє середньовіччя (археол.). 3,0 км на північний схід від села, на мисі правого берега р. Сейм, що утворює тут вигин та відходить від корінного берега на 2,0 – 2,5 км.

Виявлене О.Сухобоковим у 1968.

Майданчик сильно зруйнований зсувами ґрунту та кар'єрами для видобутку піску та гравію. Розміри поселення 100 x 250 x 50 м. Культурний шар має потужність до 0,2 м та слабо насичений керамікою.

З поселення походять матеріали епохи бронзи, раннього залізного віку, раннеслов'янської (роменської) давньоруської (10 – 13 ст.) та пізнього середньовіччя (16 – 18 ст.). Це дає підставу стверджувати неодноразове заселення мису у 2 – 3 тис. до н.е. до 16 – 18 ст. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ [1867].

Олег Сухобоков

534. КРОЛЕВЕЦЬ М., КРОЛЕВЕЦЬКА МІСЬКА РАДА

534.1. Братська могила жертв нацизму, 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Поховані мирні жителі міста, сіл району та військовополонені, страчені німецько-нацистськими загарбниками під час тимчасової окупації області.

11 січня 1943 в льодовні промкомбінату, яка згодом стала братською могилою, за вироком окупаційної влади розстріляно 285 чоловік. Серед жертв – громадяни похилого віку, діти й немовлята, чоловіки й жінки. Розстріляно 31 циган родини Проноти, в тому числі 11 жінок і 13 дітей. Відомі прізвища 169 жертв каральної акції.

У 1961 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,5 м/. На чоловічому боці постаменту – дошка з написом. На могилі – гранітні плити, в верхній частині – меморіальна дошка з написом [1868].

Федір Яковенко

534.2. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Поховано 9 мирних жителів села Алтинівка, страчених нацистами 14 лютого 1942. Відомі прізвища 6 загиблих: А.Коротич, О.Лакеєв, Д.Устимець – розстріляні за надання допомоги групі радянських воїнів при виході з оточення; Д.Мороз – член виконкому сільської ради, І.Цубін – колгоспник, Ю.Устимець – партизан громадянської війни, закопаний живцем.

У 1949 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск пірамідальної форми /2,0 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску – дошка з написом.

У 2007 обеліск замінено. На бетонному оцентованому фундаменті встановлено гранітний обеліск /1,7 м/ з двох частин. У верхній частині – рельєфне зображення зірки, нижче – напис. Праворуч – рельєфне зображення скорботної матері. На чоловому боці нижньої прямокутної основи – напис [1869].

Федір Яковенко

534.3. Братська могила жертв нацизму, 1941 (іст.). Вул. Пролетарська. На єврейському кладовищі.

Поховано 72 мирних жителя єврейської національності, розстріляних гестапівцями 3 та 24 листопада 1941 під час каральних акцій. За період окупації знищено 126 євреїв різної статі та віку.

У 1944 останки похованих з місця масового розстрілу Гайового Яру перенесені у братську могилу. У 1945 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,8 м/ з зіркою Давида на верхівці та рельєфним написом на його чоловому боці [1870].

Федір Яковенко

534.4. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Андріївське кладовище.

Поховані воїни з частин 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 3 вересня 1941 в оборонних боях та воїни з підрозділів 60-ї армії, які загинули у визвольних боях 2 – 3 вересня 1943. Кількість похованих невідома. Відомі прізвища 5 загиблих: рядові В.Калошин (28-й мотострілецький полк), Г.Мараховський, В.Савельєв (в/ч. пп. 18063), С.Слободенюк (4 гв. ПТ АП РГК), С.Рилін.

У 1946 останки загиблих перенесені у братську могилу Андріївського парку. У 1960 останки загиблих перепоховані на кладовище. У тому ж році на могилі встановлено цегляний обеліск пірамідальної форми /3,0 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. Із 2000 обеліск увінчаний хрестом. На його чоловому боці – металева меморіальна дошка з написом та прізвищами воїнів [1871].

Федір Яковенко

534.5. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Поховані 36 радянських воїнів, серед яких воїни 293-ї стрілецької дивізії 817-го артилерійського полку 40-ї армії, льотчики 99 ШБАП (загинули в серпні – вересні 1941 в боях за оборону міста); воїни 108-ї танкової, 8-ї мотострілецької бригади 9-го танкового корпусу; 321-го гвардійського стрілецького полку; 654-го стрілецького полку 148-ї стрілецької дивізії; 107-го стрілецького полку 60-ї армії (загинули у визвольних боях за місто); воїни, які померли від ран у 2254 ППШ, 3453 ЕШ у 1941; воїни, які померли від ран у 4445 ЕШ та у 5178 ХППШ у вересні – жовтні 1943; а також воїни, які залишились в центральній районній лікарні після евакуації шпиталю 28 серпня 1941 і померли від ран у період окупації міста з 3 вересня 1941 по 1 вересня 1943. Відомі прізвища всіх воїнів.

У 1995 останки загиблих і померлих від ран, похованих на території колишньої районної лікарні, перенесені в братську могилу. У тому ж році споруджено бетонну стелу /2,5 м/ у формі прапора. На гранітних дошках – прізвища 36 загиблих і померлих від ран бійців [1872].

Федір Яковенко

534.6. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Поховані 20 воїнів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули на початку вересня 1941 на оборонному рубежі, що проходив вздовж лівого берега річки Есмань. Відомі прізвища двох загиблих: С.Паранін, П.Шевченко.

У 2006 останки загиблих із могил, що знаходились у заболоченій місцевості на території Гречкінської сільської ради, перенесені в братську могилу. У тому ж році на могилі встановлено гранітну дошку з написом на залізобетонному постаменті /0,5 м/ [1873].

Федір Яковенко

534.7. Братська могила радянських воїнів та Овсієнка А.С., 1941, 1943, 1946 (іст.).

Вул. Подолівська, 20. Біля будинку культури, в парку.

Поховано 5 радянських воїнів, серед яких мол. лейтенант П.Мячин, льотчик-спостерігач літака Р-5 97-го близького бомбардувального авіаполку, який здійснював переліт з офіцером зв'язку Брянського фронту в район Мени Чернігівської обл. Був збитий 25 вересня 1941 над територією, окупованою ворогом 3 вересня 1941; ст. сержант окремого батальйону зв'язку внутрішніх військ О.Боев; та воїни, які загинули у визвольних боях у вересні 1943: Н.Лебедев, М.Прокоф'єв і О.Савінов (667 СП).

У цій же могилі похований секретар партійної організації с. Подолове А.Овсієнко, який загинув від рук невідомих бандитів 2 травня 1946.

У 1946 останки похованих воїнів з різних місць перенесені до могили А.Овсієнка, на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1985 цегляною потинькованою стелою, пізніше – стелою з бутового каменю /2,4 x 1,0 м/. На стелі – меморіальна дошка з прізвищами полеглих воїнів та фото П.Мячина [1874].

Федір Яковенко

534.8. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі, праворуч від центрального входу.

Поховано 48 радянських воїнів та партизанів Кролевецького партизанського загону, страчених нацистами під час окупації 1941 – 43. Серед загиблих – воїни з підрозділів 40-ї армії, які загинули в оборонних боях за місто 3 вересня 1941, та воїни 8-ї мотострілецької, 23-ї танкової, 95-ї танкової бригад, 1454 САП 9-го танкового корпусу, 226-ї стрілецької дивізії, які загинули 1 вересня 1943 під час визволення м. Кролевець від німецько-фашистських загарбників та померли від ран у 5178 ПППШ за період з 5 вересня до 16 жовтня 1943. Відомі прізвища 23 загиблих воїнів.

У 2005 встановлено прізвище похованого тут же Г.Івлева, голови Ревутинської сільради, розстріляного 20.01.1943 за зв'язок з партизанами.

У 1950 останки воїнів і партизанів з різних місць перенесені на центральне міське кладовище у братську могилу. У тому ж році на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /2,2 м/ з написом та зіркою на верхівці. На надгробку з мармурового дрібку – меморіальні дошки з прізвищами загиблих і написом [1875].

Федір Яковенко

534.9. Будинок, кін. 19 ст., у якому в лютому 1919 була заснована Кролевецька міська комсомольська організація (іст.). Вул. Комсомольська, 16. На червоній лінії забудови вулиці, одноповерховий, цегляний, дах залізний, фундамент кам'яний, вікна прямокутної форми. Споруджений наприкінці 19 ст. Колишній зал дворянського зібрання. Загальна площа будинку 806 м кв.

У січні 1919 у Кролевіці створили повітову партійну організацію на чолі з В.Степаненком. А у лютому комсомольці об'єдналися в комсомольську організацію, секретарем якої став Л.Болотін. 19 лютого 1919 у будинку відбулися міські збори молоді. З'явилося на них близько 150 юнаків і дівчат, були присутні члени повітового комітету КП(б)У. За дорученням повітпарткому з доповіддю про необхідність організації спілки молоді виступив Л.Болотін. Молодь схвалила програму, статут і виявили бажання вступити до лав спілки молоді. Переважною більшістю голосів збори ухвалили прийняти назву «Комуністична Спілка молоді». Нині у цьому будинку міститься районний Будинок дітей та юнацтва.

У 1967 на фасаді будинку встановлено чавунну меморіальну дошку [1876].

534.10. Будинок, поч. 19 ст., у якому в січні 1919 розміщувався Кролевецький повітовий ревком (іст.). Вул. Комуністична, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок двоповерховий, перший поверх цегляний, другий – дерев'яний, дах залізний, вікна прямокутної форми. Споруджений на поч. 19 ст. До 1918 у цьому будинку здавалися квартири. Довгий час в будинку містилася редакція районної газети «Кролевецький вісник» (раніше – «Маяк комунізму»).

У 1919 у цьому будинку містився перший Кролевецький повітовий комітет партії більшовиків на чолі з В. Степаненком.

Повітова більшовицька організація була створена після визволення міста 13 січня 1919 третім Новгород-Сіверським полком у тісній взаємодії з партизанами.

23 березня 1919 розпочав свою роботу II повітовий з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Головою виконкому був обраний Ф. Коновалов, заступником голови – В. Роменець. 28 березня 1919 повітовий комітет партії прийняв рішення про запровадження обов'язкового військового навчання для комуністів і співчуваючих.

12 листопада 1919 дев'ята кавалерійська дивізія визволила Кролевець від денікінців. Під керівництвом нової влади у 1920 почав діяти механічний завод, який виробляв плуги, кінні приводи, сівалки. Відновили роботу механічні майстерні, млини, кузні.

У 1967 на будинку встановлено чавунну меморіальну дошку з написом.

У 2002 – 03 було проведено реконструкцію приміщень будинку і надано будівлі сучасного вигляду [1877].

Маргарита Міленкова

534.11. Група могил: Братська могила радянських льотчиків, 1941; Могила радянського воїна, 1943; Могила Гордєєва О., 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

У братській могилі, поховані три льотчики ВПС Брянського фронту, розстріляні німецько-нацистськими загарбниками у вересні 1941 у сквері біля колишнього кінотеатру.

В одиночній могилі похований радянський воїн з підрозділу 60-ї армії, який загинув у визвольних боях 1 вересня 1943. Прізвища та військові звання похованих невідомі.

В окремії могилі, поміж братської та одиночної, похований командир роти 260-го окремого лінійного батальйону зв'язку ст. лейтенант О. Гордєєв, який загинув під час визвольних боїв за місто у 1943.

У 1943 останки загиблих були поховані у міському сквері. У 1950 – перенесені на міське кладовище. У тому ж році на могилах невідомих радянських воїнів встановлено цегляні обеліски пірамідальної форми з зірками на верхівці /1,3 м/. На обелісках – написи. На могилі О. Гордєєва – цегляний обеліск /2,05 м/ з написом на його чоловому боці [1878].

Федір Яковенко

534.12. Група могил: Могили Атрошенка Т.Ю. та Шермана Г., 1920-ті (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Атрошенко Трохим Юхимович – командир Кролевецького підрозділу ЧОП.

Шерман Г. – борець ЧОП, загинув під час встановлення порядку у місті.

У 1950 останки загиблих з території міського парку перенесені на кладовище, у тому ж році встановлено цегляний потинькований пірамідальної форми обеліск /2,0 м/ (на дві могили один). На його чоловому боці – меморіальна металева дошка з написом [1879].

Федір Яковенко

534.13. Комплекс будівель та споруд залізничної станції «Кролевець», поч. 20 ст. (архіт.). Привокзальна пл.

Однією з найближчих до Кролевця залізничних станцій була станція «Конотоп». Основою життя міста Конотоп була Південно-Західна залізниця. Спершу належала вона приватним особам, а у 1897 залізницю було взято у державну власність. На поч. 90-х рр. 19 ст. правління дороги вирішило прокласти вузькоколійна дорога від станції Конотоп через Кролевець до села Пирогівка. У 1892 у Кролевці почалось будівництво залізниці. 15

серпня 1893 з Конотопа до Кролевця прибув перший паровоз. Перша залізнична станція у Кролевці знаходилась у районі сучасної вулиці 8 Березня. Належить до числа проміжних малих станцій з прохідним рухом, які суміщають пасажирські та вантажні операції. Приміщення самого вокзалу було дерев'яним, покрите залізом. На поч. 20 ст. у зв'язку з реконструкцією залізниці було збудовано комплекс будинків та споруд нової залізничної станції. З них збереглися найбільш цінні в історико-архітектурному плані споруди: вокзал, водогінна вежа, житловий будинок залізничників. Основні будівлі та споруди побудовані на поч. 20 ст. Найбільш значні та цінні в історико-архітектурному відношенні з них – пасажирський вокзал, водонапірна вежа та житловий будинок залізничників.

534.13.1. Залізничний вокзал, 1905 (архіт.). Привокзальна пл.

Побудований за одним із зразків (типових) проектів, розроблених, по всій імовірності, в Управлінні Південно-Західної залізниці. Зберігся в основному в первісному вигляді, використовується за прямим призначенням.

У типологічній класифікації цей пасажирський вокзал відноситься до числа середніх за одночасної місткості, прохідних (берегових) за типом станцій, поздовжніх (бічних) за положенням в плані у відношенні до шляхів. За вертикальним положенням він розташовується в одному рівні з шляхами. Будівля двоповерхова з одним одноповерховим крилом, має загальну асиметричну композицію. На першому поверсі двоповерхового об'єму розміщені в основному службові приміщення, тут же – товарна контора; на другому – кімнати відпочинку, матері та дитини, службові приміщення. В одноповерховому крилі знаходяться вестибюль зі входом з майдану та виходом на перон (він же – касовий вестибюль), зал очікування, буфет. Призначення невеликих приміщень з часом змінювалось.

В комплексі будівель та споруд станції пасажирський вокзал відіграє провідну роль. Він цікавий та привабливий в архітектурно-художньому відношенні, вирішений в «романському стилі», дуже популярному в проектуванні транспортних споруд України 2-ї пол. 19 та поч. 20 ст. Фасади його досить пластичні. Площини стін покриті горизонтальними лініями (виступаючі цегляні тяги) у «візантійському» стилі; всі дверні та віконні отвори мають півциркульні закінчення з сандриками, частина яких стрілкової форми; досить виразні вінцеві карнизи з аркатурою – декоративними машикулями. Усі ці форми майстерно виконані в цеглі.

Загальний об'єм будівлі – 2440 куб. м. Фундаменти стрічкові бутові, стіни цегляні, перегородки дерев'яні, підлоги дощаті та із матлаських плиток, сходи кам'яні, дах на дерев'яних кроквах первісно із залізною, а зараз з шиферною покрівлею. Опалення було передбачене пічне, зараз – центральне.

Пасажирський вокзал станції Кролевець – характерний приклад транспортної споруди в Україні поч. 20 ст., один із небагатьох залізничних вокзалів Сумщини, що збереглися в первісному вигляді. У 2001 було проведено реконструкцію приміщень вокзалу залізничної станції і надано будівлі сучасного вигляду.

534.13.2. Водонапірна вежа, 1905 (архіт.). Привокзальна пл.

Будувалась одночасно з пасажирським вокзалом, ймовірно, за проектом архітекторів та інженерів Управління Південно-Західної залізниці. Призначалась для заправлення водою паровозів та інших технічних і побутових цілей. Збереглася в первісному вигляді та використовується в якості водонапірного резервуару.

Вежа розташована безпосередньо при лінії відчуження. Первісно вона була однією із складових частин станційної водонапірної системи, в яку входили також водокачка, трубопроводи, гідравлічні крани (колонки) для набирання води паровозами. У наш час заправних колонок не існує. У своєму внутрішньому типологічному устрої вежа двоярусна, має несучу конструктивну основу з падаючою, пусковою та зливною трубами, опаленням, сходами та верхньою камерою з смістю для води та обхідною галереєю.

Будівля має восьмигранну форму в плані та загальну центричну композицію. Пластичні форми фасадів споріднені тим, що використані в екстер'єрі пасажирського вокзалу: горизонтальні лінії площин стін, півциркульні завершення та сандрики віконних отворів

та ніш, своєрідний вінцевий карниз. Основний будівельний матеріал – цегла, у якій вирішені конструктивні та декоративні форми.

Як і пасажирський вокзал, водонапірна вежа на станції Кролевець цінна в історико-архітектурному відношенні як один із небагатьох прикладів станційної забудови поч. 20 ст. на Україні, що добре збереглися.

534.13.3. Житловий будинок, 1906 (архіт.). Вул. Виноградна, 8.

Побудований, певно, за зразком проекту, розробленого в Управлінні Південно-Західної залізниці. Призначався для службовців станції Кролевець. Суттєвої перебудови не зазнавав, зберігся, в основному, в первісному вигляді, використовується за прямим призначенням.

Будинок двоповерховий, має загальну симетричну композицію, Т-подібну конфігурацію в плані та секційну систему планування. Усього квартир у ньому було передбачено вісім. У передній секції розміщені чотири квартири, кожна з яких має в своїй структурі передпокій, чотири кімнати, кухню-їдальню, парадний вхід та господарчий вихід у двір. У тильній секції, що примикає до цього корпусу, теж чотири квартири, але більш скромніших за набором приміщень: кожна з них має передпокій, одну або дві кімнати та кухню-їдальню. Туалети в будинку загальні на поверхах.

Архітектурно-художнє завдання при проектуванні цього будинку, як і більшості інших станційних будівель на цій ділянці Московсько-Київської залізниці, вирішувалось з орієнтацією на певні традиції архітектури романського стилю. Особливо це стосується привабливих пластичних форм фасадів, виконаних з великою майстерністю в цеглі.

Фундаменти будівлі стрічкові бутові, стіни цегляні, перегородки та міжповерхові перекриття дерев'яні, підлоги дощаті та із метлаських плиток, сходи залізобетонні, дах первісно залізний, зараз шиферний. Опалення пічне.

Житловий будинок залізничників на станції Кролевець – характерний приклад багатоквартирного житла цього відомства на поч. 20 ст., зразок виконання будівельних робіт, особливо цегляної кладки на високому рівні майстерності [1880].

Віктор Мойсеєнко

Анатолій Карась

534.14. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967, 1974 (іст.). Площа Свободи, сквер Слави.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 1053 жителів міста.

У 1967 (рек. 1974) на честь загиблих воїнів-земляків встановлено Пам'ятний знак: залізобетонна окута міддю скульптура воїна /5,3 м/ на постаменті з природного каменю /2,0 м/. Перед постаментом – розетка Вічного вогню з рельєфним написом.

За скульптурою – бетонна облицьована шліфованими мармуровими плитами стела із трьох частин. На лівій /3,5 x 4,5 м/, у верхньому куті, – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, на правій /3,5 x 4,5 м/, у формі прапора, – рельєфні дати: «1941 – 1945». На центральній /8,2 x 3,2 м/ – рельєфний напис.

У нижній частині центральної стели на бетонному підвищенні трапецієподібної форми, облицьованій гранітними плитами, – бетонна скульптурна група: на дубовій гірлянді солдатська каска і автомат. По обидва боки від скульптури – облицьовані гранітними плитами горизонтальні стели /3,0 x 0,7 м/, на яких – 42 меморіальні плити з прізвищами загиблих.

Серед загиблих Цимбал Василь Тимофійович (25.12.1915, м. Кролевець – 1943, м. Керч) – Герой Радянського Союзу (17.11.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив 5 класів середньої школи. Навчання завершив у дитячій трудовій колонії ім. Ф.Е.Дзержинського поблизу Харкова. У 1935 призваний до армії. У 1938 направлений до Вищого військово-морського училища ім. М.В.Фрунзе.

Учасник Другої світової війни з 1942. Воював на Південному, 4-му Українському фронтах. Гвардії старшина, командир відділення 386-го окремого батальйону морської піхоти Чорноморського флоту В.Цимбал у ніч на 1 листопада 1943 у складі морського

десанту висадився в районі с-ща Ельтіген (нині с-ще Георгіївське у межах м. Керч). Вступив у бій з ворожими танками, гранатами підірвав один з них.

Нагороджений орденом Леніна. Загинув у грудні 1943 при виході групи десантників на з'єднання з радянськими військами. Похований поблизу м. Керч в районі бою. На горі Мітрідат у Керчі на обеліску Слави золотими літерами вписане його прізвище. Іменем Героя названо одну з вулиць м. Кролевця, на будівлях шк. №1 і №7 встановлені меморіальні дошки.

У 2005 на стелі, що ліворуч, встановлено меморіальну дошку на честь жертв фашизму і загиблих воїнів сіл Андріївки та Поділова, які нині ввійшли в смугу міста. Автори меморіалу – ск. Ф.Зайцев, архіт. В.Тищенко [1881].

Федір Яковенко

534.15. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Вул. Андріївська, біля церкви.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 458 жителів сіл Андріївської сільради та Поділового, 247 із них загинуло.

У 1968 на честь загиблих воїнів-земляків Андріївської сільради (нині в межах міста) встановлено бетонну стелу у формі рельєфних розгорнутих прапорів /13 x 2,7 м/. У верхній лівій частині – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, у лівій – зірка. Поміж прапорів – рельєфний напис. У нижній частині стели – 15 гранітних меморіальних плит з прізвищами 238 загиблих і написом. На бетонному постаменті /1,6 м/ ліворуч – скульптурна група двох воїнів із склоцементу /4,2 м/. Перед постаментом – розетка Вічного вогню. На бетонному постаменті /0,5 м/ праворуч – скульптура скорботної матері із оргскла /5,0 м/. Постаменти облицьовані гранітними плитами. На передньому плані – обеліск трапецієподібної форми із сірого граніту /1,8 м/, на верхівці – зірка із гвардійською стрічкою. На чоловому боці обеліску – напис. Автор меморіалу – ск. І.Горовий [1882].

Федір Яковенко

534.16. Могила Виноградова Г.А., 1963 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині центрального кладовища.

Виноградов Григорій Аркадійович (25.05.1912, м. Кролевець – 15.02.1963, там же) – Герой Радянського Союзу (27.02.1945).

Народився у родині робітника. Після закінчення семирічки працював на підприємствах у рідному місті, потім – у Московській друкарні. З 1934 по 1937 на строковій службі в Червоній Армії. Учасник Другої світової війни. Служив водієм в управлінні 269-ї стрілецької дивізії, окремої автосанітарної роти 3-ї армії на Брянському фронті. У 1944 закінчив Орловське танкове училище. З березня 1944 по квітень 1955 – командир танка 44-ї гвардійської танкової бригади (11-й гв. Танковий корпус, 1 гв. танкова армія, 1-й Український та 1-й Білоруський фронти). Гв. мол. лейтенант Виноградов А. В. відзначився 17 січня 1945 в боях за м. Лович (Республіка Польща) при захопленні замінованого мосту через р. Бзура: забезпечив форсування річки передовим загоном бригади й визволення м. Лович.

Після війни лейтенант В.Виноградов – у запасі. Жив та працював у м. Кролевець. Нагороджений орденами Леніна, двома орденами Вітчизняної війни I ступеня, медалями. Одна з вулиць міста Кролевця носить його ім'я. На приміщенні школи й будинку, в якому жив В.Виноградов встановлені меморіальні дошки.

У 1963 на могилі встановлено надгробну плиту /1,5 м/ та обеліск /1,4 м/ з чорного граніту у формі вітрила. На чоловому боці обеліску – портрет Героя, зображення танка та меморіальний напис [1883].

Федір Яковенко

534.17. Могила Дмитрієва С.В., 1941 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі, праворуч від центральної алеї, за 50 м від входу.

С.Дмитрієв (1903 – 41) – партизан Кролевецького партизанського загону «Помста стахановців», розстріляний гестапівцями в жовтні 1941. Похований на місці розстрілу.

У 1950 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /1,6 м / пірамідальної форми з зіркою на верхівці. На чоловічому боці обеліску – фото загиблого і дошка з написом [1884].

Федір Яковенко

534.18. Могила Литошка С.Ю., 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Литошко Семен Юхимович [1909, м. Полоцьк Вітебської обл. (нині Республіка Білорусь) – 1943] – майор, командир 146-го артилерійсько-мінометного полку 14-ї гвардійської кавалерійської дивізії.

Народився у родині робітника-залізничника. Семирічну освіту та спеціальність майстра по ремонту залізничних колій одержав у м. Полоцьк. Трудову діяльність розпочав з 1927 на залізничній станції Ідриця Псковської області (Російська Федерація). З 1931 – на строковій службі. Після шестимісячного навчання в артилерійському училищі м. Вітебська у 1936 присвоєно офіцерське звання. У 1939 проходив службу в Монгольській Народній Республіці.

Учасник Другої світової війни. З 1 січня 1942 на фронті у складі сформованої в Даурії військової частини. У період Сталінградської битви С.Литошко – командир 22-ї кінно-артилерійського дивізіону, що діяв у тилу ворога, перешкоджаючи німецьким військам надавати підкріплення армії Паулюса. З 10.02. до 23.02.1943 у складі 21-ї гірської кавалерійської дивізії брав участь у визволенні Донбасу в районі Луганськ – Дебальцево. Після визволення м. Луганська дивізія перейменована в 14-у гвардійську кавалерійську. С.Литошко був призначений командиром 146-го артилерійсько-мінометного полку цієї дивізії. У вересні 1943 полк під його командуванням брав участь у ліквідації Чернігівського ворожого угруповання поблизу містечка Седнев Чернігівського р-ну на східному березі річки Снов. 24 вересня 1943 С.Литошко загинув. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Олександра Невського.

У 1945 С.Литошка поховано у м. Кролевець на площі Свободи. У 1957 останки воїна перенесено на центральне кладовище. У тому ж році на могилі встановлено гранітний обеліск пірамідальної форми /1,6 м/, увінчаний п'ятикутною металевою зіркою. На чоловічому боці обеліску – металева дошка з написом. На цегляному надгробку – металева плита з написом [1885].

Федір Яковенко

534.19. Могила Милорадова Л.В., 1980 (іст.). Вул. Ременця. У центральній частині Центрального кладовища міста.

Милорадов Лев Васильович (29.08.1959, м. Кролевець – 3.05.1980, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1974 закінчив Кролевецьку ЗОШ №5. Освіта середня, спеціальність – слюсар по ремонту верстатів. Трудову діяльність розпочав лаборантом в МПТУ м. Маріуполя, яке закінчив у 1977. З березня 1979 – робітник Кролевецького філіалу радіозаводу. З липня 1979 призваний до лав Радянської Армії. З грудня 1979 проходив службу у Афганістані у складі 650-го гвардійського окремого радіобатальйону 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії (в/ч. пп. 83260) в провінції Герат. Під час нападу на колону противника в районі Шинданда 3 травня 1980 водій Л.Милорадов намагався вивести секретний комплекс з-під обстрілу противника і врятувати від знищення, але, відступаючи, загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21.10.1980 нагороджений медаллю «За відвагу» (посмертно).

У 1980 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /2,0 м/ у формі вітрила, на фасадній частині якого – фото загиблого та написи [1886].

Федір Яковенко

534.20. Могила Онопченка К.Г., 1942 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.

Онопченко Карп Гнатович (1906, м. Кролевець – 25.05.1942, там же) – комісар Кролевецького партизанського загону у з'єднанні Сумських партизан під командуванням С.Ковпака.

Освіта середня сільськогосподарська. Працював головою виконавчого комітету Кролевецької районної Ради народних депутатів.

З червня 1941 до 20 лютого 1942 очолював Кролевецький підпільний райком КП(б)У та партизанський загін, який розпочав бойові дії з перших днів окупації району. Бойову основу партизанського загону «Помста стахановців» склали 15 добровольців. 28 серпня 1941 загін зосередився в урочищі «Кривий Ріг» Локнянської сільради.

У грудні 1941 та січні 1942 гестапівці провели широкомасштабну каральну акцію, намагаючись знищити загін. Організаційна робота, проведена К.Онопченком, забезпечила збереження боєздатності загону. 1 лютого 1942 Кролевецький загін об'єднався з Путивльським партизанським загonom С.Ковпака, а 20 лютого 1942 – увійшов бойовою одиницею до Сумського партизанського з'єднання С.Ковпака в с. Дубовичі. Онопченка призначено комісаром загону.

24 травня 1942 партизанське з'єднання повернулося в межі Кролевецького р-ну. 25 травня 1942 в бою за с. Стара Шарпівка Путивльського р-ну К.Онопченк загинув.

У 1945 останки загиблого перенесені з узлісся Спадчанського лісу на площу Свободи. У тому ж році встановлено цегляний потинькований обеліск пірамідальної форми /1,8 м/, увінчаний зіркою. По периметру могили на цегляних тумбах встановлені чотири чавунні вази, з'єднані металевими ланцюгами. На чоловічому боці обеліску – фото загиблого і металева дошка з написом.

У 1957 відбулося друге перепоховання на центральне міське кладовище із збереженням архітектурної форми і напису [1887].

Федір Яковенко

534.21. Могила Панкова О.Н., 1943 (іст.). Вул. Ременця. На центральному кладовищі, у північно-східній частині.

Панков Олександр Никифорович [29.11.1896, с. Тоцьке Тоцького р-ну Оренбурзької обл. (Російська Федерація) – 14.09.1943, м. Кролевець] – генерал-майор артилерії.

Народився в селянській родині. У 1909 закінчив початкову школу. У період 1915 – 18 – на строковій службі в царській армії. Потім працював хліборобом у рідному селі. У 1918 вступив до лав Червоної Армії. Учасник громадянської війни. У 1922 закінчив Вищу артилерійську школу командного складу. У період японської агресії в районі озера Хасан (1938) – начальник артилерії 40-ї дивізії.

Учасник Другої світової війни. Брав участь в оборонних боях початкового періоду в Білорусії, під Москвою, в Єлецькій, Воронізько-Кастерненській операціях. Поранений у грудні 1941. Із травня 1942 – генерал-майор артилерії, командуючий артилерією 13-ї армії. Майстерність в організації протитанкової оборони військ 13-ї армії виявив у 1943 на Орловсько-Курському напрямку, де очікувався найсильніший удар ворожих танків. Досвід О.Панкова у застосуванні артилерії в боротьбі з танками використовувався у всіх подальших наступальних операціях до завершення війни. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Суворова II ступеня, орденом Британської Імперії III ступеня. Іменем О.Панков названа одна з вулиць м. Кролевця.

Загинув від ворожої бомби під час Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції в смт Короп Чернігівської обл.

У 1943 останки загиблого було поховано у міському парку м. Кролевця. У 1945 на могилі встановлено пам'ятник: 76-міліметрова гармата на цегляному постаменті /1,76 м/. У 1957 останки загиблого перенесені на кладовище. Збережено архітектурні форми пам'ятника. На постаменті – портрет генерала О.Панкова і напис [1888].

Федір Яковенко

534.22. Могила Петрушенка В.В., 1983 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища міста.

Петрушенко Валентин Васильович (29.08.1964, с. Червона Гірка Кролевецького р-ну – 22.06.1983, м. Кролевець) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1979 закінчив Кролевецьку ЗОШ № 4. Середню освіту одержав у Реутенській СПТУ-32, яке закінчив у червні 1982 за фахом електрика-водія. 1 жовтня 1982 призваний до лав Радянської Армії. З грудня 1982 проходив службу в Афганістані у м. Кабул, в/ч. пп. 85644, забезпечував перевезення військових і народногосподарських вантажів для потреб Радянської Армії, а також населенню Кабула та провінцій Афганістану із складів «Астрас» м. Хайратона. Траса пролягала через перевал Соланг. Водій автотранспортного батальйону В.Петрушенко загинув 22 червня 1983. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,3 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та написи [1889].

Федір Яковенко

534.23. Могила Роєнка О.О., 1984 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища міста.

Роєнка Олег Олександрович [24.08.1965, м. Суджа Курської обл. (Російська Федерація) – 20.06.1984, м. Кролевець] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1980 закінчив Кролевецьку ЗОШ №5. Спеціальність столяра-верстатника та середню освіту одержав у МПТУ-12 м. Вінниця. Трудову діяльність розпочав робітником арматурного заводу м. Кролевця. Закінчив курси водіїв. 1 жовтня 1983 призваний до лав Радянської Армії. З березня 1984 проходив службу в Афганістані в м. Джелалабад провінції Нангархар, в/ч. пп. 93992. У складі мотострілецької роти був призначений у дозор. Першим помітив противника, особисто знищив трьох. Водій 66-ї окремої мотострілецької бригади О.Роєнк загинув під час виконання бойового завдання. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 27.09.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено мармуровий обеліск /2,3 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1890].

Федір Яковенко

534.24. Могила Стефановича І.М., 1941 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі, зліва від центрального входу.

Стефанович Ілля Микитович (1898, м. Полтава – 26.08.1941, м. Кролевець) – полковник, учасник оборонних боїв за м. Кролевець.

Народився в в робітничій родині. Трудову діяльність розпочав робітником у Полтаві. У Червоній Армії з 1919. Учасник Другої світової війни. 23 серпня 1941 призначений начальником артилерії 293-ї стрілецької дивізії, сформованої в м. Суми, що займала оборонний рубіж на річці Десна і вела оборонні бої по фронту Жерновки – Пирогівка. Загинув у м. Кролевці від ворожої бомби винищувальної авіації, коли місто перебувало у смугі бойових дій підрозділів 40-ї армії. Нагороджений медаллю «20 років РСЧА».

У 1981 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /2,1 м/ з написом на його чоловічому боці і фото загиблого [1891].

Федір Яковенко

534.25. Могила Страфуна А.І., 1982 (іст.). Вул. Ременця. У північній частині Центрального кладовища міста.

Страфун Анатолій Іванович (24.03.1957, м. Кролевець – 18.05.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР, який загинув у Афганістані.

У 1974 закінчив Кролевецьку ЗОШ № 2 і вступив на навчання до Харківського вищого інженерного Червонопрапорного військово-авіаційного училища, яке закінчив у 1977. Був направлений для проходження військової служби до м. Хабаровська бортовим авіатехніком – повітряним стрільцем гелікоптера Мі-8 398 гелікоптерного полку 13-ї окремої десантно-штурмової бригади. З 29 серпня 1981 проходив службу в Афганістані у складі 50-го окремого змішаного авіаційного полку бортовим авіаційним техніком, повітряним стрільком Мі-8, в/ч. пп. 97978. 17 травня 1982 під час останнього десантування

групи захоплення в районі Даштан гелікоптер А.Страфуна був підбитий. Екіпаж А. Коршунова, який летів за ним, підібрав пораненого й евакуював у Баграм, у шпиталь. 18 травня 1982 А.Страфун помер від ран. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1982 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,5 м/, на чоловічій частині якого – портрет загиблого та написи [1892].

Федір Яковенко

534.26. Могила Шеремета В.Г., 1985 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі міста.

Шеремет Володимир Григорович (25.05.1965, м. Кролевець – 1.02.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув у Афганістані.

Середню освіту одержав у 1982 в ЗОШ №1, а спеціальність електрика – у міському ПТУ-22. Трудову діяльність розпочав у липні 1983 на Кролевецькому арматурному заводі. 1 жовтня 1983 призваний до лав Радянської Армії. З березня 1984 проходив службу у Афганістані у м. Баграм провінції Парван та гірському м. Руха провінції Капіса, в/ч. пп. 86997. 1 лютого 1985 ніс бойове чергування на посту бойової варти. Пост було обстріляно противником. Мінометник, розвідник 682-го мотострілецького полку 108-ї мотострілецької дивізії В.Шеремет знешкодив вогневу точку противника, але сам загинув від вибуху гранати. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20.06.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено мармуровий обеліск /2,0 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [1893].

Федір Яковенко

534.27. Пам'ятка бойової слави – Танк Т-34 (іст.). На розі вул. Виноградова та проспекту Миру.

Місто Кролевець визволено від німецько-нацистських загарбників 1 вересня 1943 воїнами 23-ї танкової (командир – полковник М.Демидов), 108-ї танкової (командир – полковник А.Кузнецов) та 8-ї мотострілецької (командир – полковник П.Бояринов) бригад 9-го танкового корпусу (командир – генерал-майор Г.Рудченко) 60 А (генерал-лейтенант І.Черняхівський).

Стрімким проривом у районі Глухів – Кролевець 9-й танковий корпус започаткував розгром німців на півночі України. Радянські війська перерізали залізничну дорогу – рокаду Брянськ – Київ, позбавивши ворога можливості вільно маневрувати своїми резервами вздовж фронту. У місті захоплено велику кількість полонених і трофеїв. Загинуло 52 воїни Червоної Армії.

На честь воїнів-визволителів у 1982 на бетонному постаменті /3,0 м/, обвалованому ґрунтом, встановлено танк Т-34 № 301. На чоловічому боці постаменту закріплено дошку з написом. За 50 м від постаменту на гранітній плиті – дошка з написом. Автори – архіт. В.Тищенко, Орехов [1894].

Федір Яковенко

534.28. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності: трактор «Універсал», 1986 (іст.). З правого боку вулиці 8-го Березня, біля входу в «Райагротехсервіс».

Трактор «Універсал» був першим, який одержувала створена в р-ні у 1931 МТС. Він відіграв основну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва. Започаткований випуск у 1934, відновлений у 1944, після призупинення у воєнний період.

У 1986 трактор «Універсал» першого випуску встановлено на постамент /2,5 м/. На постаменті – напис [1895].

Федір Яковенко

534.29. Пам'ятний знак на честь уродженців Кролевеччини, загиблих в Афганістані, 1990 (іст.). У південній частині міста, у сквері, на розі вулиць 8-го Березня та Воїнів-Інтернаціоналістів.

У 1990 на честь воїнів Збройних Сил СРСР, які воювали в Афганістані, встановлено пам'ятний знак – гранітний валун /1,5 м/ з написом на чоловічому боці.

Позаду на бетонному, облицьованому гранітними плитами, постаменті /0,35 м/ – стела із гранітного каменю /1,2 м/. На меморіальній дошці – зображення панями із зіркою, лаврової гілки та напис [1896].

Федір Яковенко

534.30. Пам'ятний знак Шевченку Т.Г., 1991 (іст.). Бульвар Шевченка.

Тарас Шевченко декілька разів був проїздом у Кролевіці. У 1845 він написав тут портрет Й.Рудзинського. Повертаючись з України в Петербург, Т.Шевченко 25 серпня 1859 разом з Ф.Лазаревським заїздив в Кролевець до його сестри Г.Огієвської.

При перепохованні Т.Шевченка у травні 1861 труну з його прахом везли через Кролевець і тут вона 5 (16) травня заночувала. На честь цих подій, у травні 1991 до 130-річчя перепоховання Т.Шевченка під час проведення Всеукраїнської акції «Останнім шляхом Кобзаря» у Кролевіці на старому Київському шляху відкрито пам'ятний знак.

Пам'ятний знак стоїть на бульварі, що перетинається провулком 8 Березня біля садибного будинку Огієвських та пам'ятника Т.Шевченку. Має вигляд стилізованого залізобетонного увінчаного хрестом верстового стовпа /3,0 м/ на ступінчастому п'єдесталі. На південній грані встановлено металеву плиту з написом. Над текстом – невелике барельєфне зображення Т.Шевченка.

Об'єкт має значну історично-меморіальну цінність, як пам'ятка, пов'язана з Т.Шевченком [1897].

Федір Яковенко

534.31.

534.32. Пам'ятник Рудю П.С., 1981 (іст., мист.). Вул. Свердлова, біля кінотеатру. Вис. погруддя – 0,8 м, постаменту – 2,1 м. Автор – ск. Я.Красножон.

Рудь Пилип Сергійович (5.12.1910, с. Бистрик Кролевецького р-ну – 5.10.1942, с. Лукашенківське Середино-Будського р-ну Сумської обл.) – партизан, політрук роти, поет (псевд. Пилипко), член Спілки письменників України (1961).

Народився в селянській родині. Закінчив місцеву 4-класну школу, навчався у шевця. Працював у Кролевецькому райкомі комсомолу, з 1928 – у редакції конотопської окружної газети «Селянські вісті», згодом – редактором багатотиражної газети Буринського цукрового заводу «За більшовицькі темпи», з 1937 – зав. шкільним відділом чернігівської газети «Більшовик», з 1940 – кореспондентом республіканської газети «Советская Украина» по Чернігівській області. Закінчив Ленінградський (нині С.-Петербург) інститут журналістики.

Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1941 військовий кореспондент П.Рудь попав в оточення, був ув'язнений в конотопському таборі військовополонених. Звідти втік. У 1942 прийшов у партизанське з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С.Ковпака. У з'єднанні комуніст П.Рудь був політрусом роти, редактором друкованої газети з'єднання «Красный партизан». Під час бойових дій загинув. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1 ст. Похований у братській могилі партизанів в с. Лукашенківське. Посмертно прийнятий до Спілки письменників України. Сумським обкомом комсомолу була встановлена літературна премія ім. П.Рудя. У с. Бистрик встановлено меморіальну дошку на честь П.Рудя.

Пам'ятник був створений на кошти, зібрані комсомольськими організаціями Сумщини. Композиція типова – чавунне погруддя на високому і широкому постаменті з цегли, облицьованому мармуровими плитами, який разом з цоколем надає пам'ятнику монументальності.

П.Рудь зображений без головного убору, в сорочці і піджаку з відкладними бортами і коміром. Легкий поворот голови праворуч, гра світлотіньових рефлексів на обличчі і одязі надають образу динаміки. Ретельно виліплене обличчя, мужній твердий погляд, високі брови, вольове підборіддя передають внутрішню силу, цілеспрямованість, організованість людини-борця. Чорні ряди літер і цифр на червоноястому мармурі кольором поєднують постамент з погруддям [1899]

534.33. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1965, 1976 (мист.). У південно-західній частині міста, неподалік від будинку Г.Огієвської. Вис. погруддя – 1,5 м, постаменту – 2,5 м. Автори: ск. В.Бородай, арх. А.Белостоцький та О.Супрун.

Виконаний за типовим проектом пам'ятник складається з склобетонного бюста, поставленого на вузький плінт і прямокутний високий постамент. Двоступінчатий широкий цоколь надає композиції стійкості. Поет зображений з непокритою, трохи опущеною і повернутою вправо головою. Його сумний погляд, насуплені брови, зморшки на лобі відображають глибоку думу і внутрішню боротьбу, підкреслену неспокійними ритмами одягу і фактурою поверхні бюста. Однак в співвідношенні між скульптурою і архітектурною частиною пам'ятника спостерігається деяка невідповідність.

У 1976 пам'ятник перенесений на бульвар, названий його ім'ям, був змінений постамент, раніше потинькований цементом [1900].

Ірина Павленко

534.34. Пам'ятник учасникам громадянської війни, 1957 (іст.). Петровського вул.

Заг. вис. пам'ятника – 2,5 м, цоколь – 1,0 x 1,7 x 2,3 м, вис. обеліску – 6,0 м.

У 1918 – 20 нова радянська держава вела боротьбу за встановлення влади. У цій боротьбі активну участь приймали жителі Кролевеччини. У ході класової боротьби багато з них загинуло (кількість загиблих не встановлена).

Влітку 1919 Червона Армія вела запеклі бої з військами Денікіна. У ці дні в Кролевці і в селах повіту проходила масова мобілізація. Всього по мобілізації і добровільно з Колевецького повіту на фронт було відправлено 1936 робітників і селян. У кінці серпня в Кролевці під керівництвом начдива 46-ї дивізії Ленговського з мобілізованих і добровольців сформовано другий Конотопський стрілецький полк Червоної Армії. 5 вересня полк увійшов до складу 3-ї бригади 46-ї дивізії під назвою 412-й полк. Протягом року полк весь час перебував у безперервних боях і закінчив свій бойовий шлях у Севастополі у кін. 1920.

Залізобетонна скульптура робітника на повний зріст, без головного убору, в куртці, з гвинтівкою у лівій руці гвинтівка та прапором у правій. Напружений погляд, широкий замах правої руки з високо піднятим прапором, розстебнута куртка надають композиції внутрішньої енергії та динаміки руху. Художню виразність пам'ятника підсилює розміщений поруч цегляний потинькований обеліск пірамідальної форми, увінчаний п'ятикутною зіркою. Скульптура і обеліск встановлені на цегляному потинькованому цоколі. На його чоловому боці – напис. Твору притаманні сувора монументальність, обумовлена ідейним задумом і стилістикою мистецтва 1950-х, 1960-х рр. [1901].

Анатолій Карась

Ірина Павленко

534.35. Садибний будинок Огієвських, 1800 (іст., архіт.). Бульвар Шевченка 33. На червоній лінії забудови бульвару.

Одноповерховий, дерев'яний, фундамент кам'яний, покрівля металева, фасад обкладений цеглою, потинькований, вікна прямокутної форми. Споруджений у 1800. Загальна площа будинку 200 м кв. Будинок пов'язаний з останнім перебуванням на Україні Т.Шевченка і належав Огієвським.

У 1859 Т.Шевченко одержав дозвіл виїхати в Україну. В Україні він відвідав своїх рідних та друзів, серед яких були брати Лазаревські. Повертаючись у серпні 1859 до Петербургу, Т.Шевченко 25 серпня зупинився у м. Кролевці, у будинку, де мешкала сестра Лазаревських Г.Огієвська. Приїзд Т.Шевченка занепокоїв місцеву владу і Шевченко змушений був виїхати з міста. На згадку про зустріч поет подарував «Кобзар» зі своїм автографом (нині зберігається у Москві у праонуки Г.Огієвської). У 1861 домовина з тілом Т.Шевченка ночувала у садибі Огієвських.

У 1964 на будинку встановлено чавунну меморіальну дошку з написом. У 2001 зовнішню частину будинку було відремонтовано [1902].

534.36. Садибний будинок Рудзинських, поч. 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 64.

Одноповерховий дерев'яний будинок міститься на південно-східній околиці міста біля старовинної дороги на Глухів. Будинок стоїть на рівній місцевості посередині ділянки, зайнятої садом з фруктовими та декоративними деревами та кущами. Від вулиці до головного фасаду веде алея, яка закінчується круглою клумбою.

Садиба належала місцевим дворянам Рудзинським. Будинок збудував в 1820-их (не пізніше 1830) крелевецький повітовий лікар колезький радник Ф.Рудзинський. Після його смерті в 1831 садиба та будинок перейшли у володіння його сина ротмістра І.Рудзинського. Останнім власником будинку був дворянин, член Крелевецької міської думи В.Рудзинський, учасник визвольного руху поч. 20 ст. в Росії. Зараз тут міститься обласний дитячий пульмонологічний санаторій.

Будинок дерев'яний на цегляному фундаменті, з підвалом під північною частиною, прямокутний в плані, з ризалітами та портиком на головному фасаді. Первісне планування було анфіладне, зараз – коридорне з двостороннім розміщенням палат. При цьому вхід перенесений з головного на бічний фасад.

Будівля вирішена в архітектурних формах пізнього провінційного класицизму, з деякими романтичними навіюваннями. Головний фасад тривісний симетричний. По центру його – чотириколонний приземкуватий портик тосканського ордеру з неповним антаблементом і трикутним фронтоном. Він акцентує тамбур головного входу. Колони без ентазису, але мають тонко профільовані капітелі та бази. Невеликі бічні ризаліти-крильця оформлені високими арочними отворами, первісно, ймовірно, відкритими, зараз – зашкленними. Лапідарні площини розчленовані метричним рядом прямокутних вікон з лучковими перемичками та завершені профільованим карнизом із аркатурою.

З півночі є зовнішній хід в двокамерний підвал, з півдня до бічного фасаду в 20 ст. прибудовані комори та зашклена веранда.

В інтер'єрі частково зберігся первісний декор: карнизні тяги та ліпна розетка та т. п. елементи декору, виконані в штукатурній ліпнині. Перекриття плоскі по дерев'яним балкам. Підлога дощата. Первісне опалення було пічне, зараз – водяне, від поряд розташованої котельні. Дах чотирихилий по дерев'яним кроквам, покритий покрівельною сталлю.

Садибний будинок Родзинських в Кролевці – унікальний за своїм збереженням та високими естетичними якостями архітектурний тип міського дрібномаєткового дворянського будинку.

Ця будівля пов'язана з перебуванням в Кролевці в квітні 1845 Т.Шевченка. Направляючись із Глухова в супроводі О.Лук'яновича в його родовий маєток Маріїнський на Полтавщині, поет заїхав до ротмістра І.Рудзинського, який був службовцем його товариша Я.П. де Бальмена по Охтирському гусарському полку, а потім по 4-ій легкій кавалерській дивізії. Тут Т.Шевченко написав портрет І.Рудзинського. У шевченкознавстві існує й інша версія – що вказаний портрет був написаний в Санкт-Петербурзі. Однак, знайомство І.Рудзинського з Т.Шевченком та його перебування в Кролевці в квітні 1845 не підлягає сумніву [1903].

Віктор Вечерський

534.37. Синагога, 1860 (архіт.). Вул. Чехова, 5.

Мурована двоповерхова будівля міститься на розі вулиць Чехова і Радянської в історичному середмісті серед двоповерхової квартальної забудови. Причілком виходить на червону лінію вулиці Радянської, чолом звернена у невеликий двір. Відіграє роль архітектурного акценту.

Синагога або молитвена школа збудована єврейською громадою Кролевця в 1860-х рр. Первісно була одноповерховою. Наприкінці 19 ст., коли кількість єврейського населення міста зросла і дві міські синагоги стали затісними, було надбудовано другий поверх і прибудовано сходову клітку. У сер. 20 ст. прибудували ще одну сходову клітку з півдня, а

також зроблено різноманітні прибудови господарського призначення. У 2-й пол. 20 ст. в будівлі містилася дитяча музична школа.

Споруда зальної структури вирішена в пізньокласицистичних архітектурних формах. Вона симетрична, з ризалітом на вісі чола. В основу композиції фасадів покладено мотив римської композиційної чарунки: стіни в метричному шерегу членують лопатки, між ними – великі аркові вікна з широкими архівольтами й рельєфно виділеними замковими каменями. Площини простінків між вікнами й пілястрами рустовані. При надбудові другого поверху наприкінці 19 ст. вікна були перетворені на прямокутні. Поверхи розділяє плаский гурт. Другий поверх вирішено у спрощених формах так званого цегляного стилю кін. 19 ст.: прямокутні вікна з лучковими перемичками мають площинно вирішені лучкові сандрики з рельєфно виділеними замковими каменями. Акцентом чолового фасаду є щипець складної форми, що вінчає вхідний тамбур.

Вхід на другий поверх було влаштовано з вулиці через прибудовану сходову клітку з двомаршовими сходами. На першому поверсі містився молитовний зал, на другому – навчальні приміщення. Нині розпланування поверхів змінено шляхом улаштування некапітальних перегородок. Розпланування першого поверху центричне – класи розташовані довкола великого прямокутного в плані холла. На другому поверсі міститься зал зі сценою.

Синагога збудована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Фундаменти цегляні стрічкові. Первісно фасади не тинькувалися, нині вони мають двобарвне пофарбування: біле тло, вохристі лопатки, сандрики, архівольти, гурти. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Щипцевий дах по дерев'яних кроквах укрито шифером.

Синагога в Кролевці – рідкісна пам'ятка культурного будівництва однієї з національних меншин, що здавна мешкала на Лівобережній Україні. Будівлю поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 271-См. [1904].

Віктор Вечерський

534.38. Спасо-Преображенський комплекс, 18–20 ст. (архіт.). Вул. Шевченка, 8.

На передмісті Довгалівка.

Перший храм був дерев'яним. Відомий з 1714, у 1775 знищений пожежею. Протягом 1778 – 1882 коштом місцевих шляхтичів П.Бутовича, Д.Бутовича, Я.Грабовського та священика М.Федоровича побудовано нову муровану, хрещату, п'ятидільну, однобанну церкву в перехідних архітектурних формах від бароко до класицизму.

У 1849 церква зазнала перебудови, унаслідок яких набула тринавової хрещато-баневої структури. У 1872 було влаштовано бічний вівтар в ім'я ікони Казанської Божої Матері.

Композиційне значення Спасо-Преображенської церкви значно зросло після того, як перед її західним фасадом спорудили високу муровану дзвіницю. Будівництво за проектом, опрацьованим архітектором О. Івановим у 1863 тривало довго, протягом 1865 – 72. Раніше на тому місці стояла дерев'яна дзвіниця, яку чернігівський губернатор наказав розібрати ще в 1839.

Дзвіниця була триярусною, вирішеною в архітектурних формах, що є контамінацією пізнього класицизму з Тоновським російсько-візантійським стилем. Нижній ярус широкий, тридільний. Посередині влаштовано прохід на територію церкви, обабіч – допоміжні приміщення. Їхні вікна оформлено характерними наличниками з розірваними сандриками. Другий ярус – четверик, аркові отвори якого фланковані спареними пілястрами тосканського ордера. Третій ярус – восьмерик, увінчаний гранчастою банею сферичних обрисів з маківкою.

Протягом 1930 – 36 дзвіницю зруйновано, з церкви знесено баню, але в роки Другої світової війни, принаймні в 1942, вона функціонувала.

Храм у спотвореному вигляді існує і по теперішній час, використовується за призначенням. У 2000 з ініціативи місцевої влади дзвіницю відбудували у досить вільних архітектурних формах [1905].

Віктор Вечерський

535. ЛАПШИНЕ С., ЛЕНІНСЬКА СІЛЬРАДА

535.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У північній частині села, на узліссі.

Похований радянський воїн 293-ї стрілецької дивізії, який загинув у вересні 1941 при виході з ворожого оточення, де й похований. Село окуповане 6 вересня 1941. Прізвище воїна невідоме.

У 1947 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1950 обеліском з мармурового дрібку /1,8 м/ з зіркою у верхньому куті та написом [1906].

Федір Яковенко

535.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.

На фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 45 і в партизанських загонах загинуло 37 мешканців села.

У 1979 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну, окуту міддю скульптурну групу воїна та дитини /2,4 м/ на цегляному постаменті /0,9 м/.

Зліва від пам'ятника – бетонна облицьована гранітними плитами стела /13,0 x 1,7 м/. Перед стелою – розетка вічного вогню. На лівій частині стели – рельєфні дати «1941 – 1945». На правій – дошка з барельєфним зображенням ордена Великої Вітчизняної війни та написом, на 5 дошках – прізвища загиблих воїнів-земляків, на окремій – посвята невідомому солдату, який похований у північній частині села. Автори пам'ятника – ск. В.Шатух, архіт. В.Тищенко. [1907].

Федір Яковенко

536. ЛЕНІНСЬКЕ С., ЛЕНІНСЬКА СІЛЬРАДА

536.1. Братська могила партизанів громадянської війни, 1919; радянських воїнів та партизанів 1941 – 43 (іст.). Вул. Леніна. У південній частині села, на кладовищі.

Поховані партизани громадянської війни М.Кремень, Г.Несін, С.Овдієнко, страчені денікінцями у 1919.

У цій же могилі поховані 128 радянських воїнів, серед них – воїни з підрозділів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули в оборонних боях 5 вересня 1941; воїни 8-ї мотострілецької бригади 9-го танкового корпусу 60-ї армії, які загинули під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943, та воїни, які померли від ран у 475 ТПШ, 133 ХПШ, 507 ХППШ, 5184 ХППШ у вересні-жовтні 1943.

У цій же могилі поховані партизани В.Несін, І.Клок, які загинули у 1942. Відомі прізвища 117 радянських воїнів.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1975 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,6 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/. На фасадній частині постаменту – рельєфні дати «1941 – 1945».

На бетонній стелі /0,6 м/, ліворуч від пам'ятника, – меморіальна плита з написом. Праворуч – бетонна чаша на постаменті. На горизонтальній стелі /0,6 x 6,0 м/ – меморіальні плити. На центральній – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни. На інших – прізвища загиблих воїнів та партизанів [1908].

Федір Яковенко

536.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,0 км на захід від села, на лівому березі безіменного струмка, за 3,0 км від правобережної частини заплави річки Сейм, на невисокому мисі.

Висота мису над заплавою 4,0 – 5,0 м, мис обмежений ярами та засаджений сосною.

Пам'ятка досліджувалася І.Ляпушкіним у 1947 та датована 12 – 13 ст.

Майданчик городища має округлу в плані форму з усіх боків обмежене валом висотою від 2,0 до 4,0 м. З напільного боку прокладений рів глибиною 1,5 м та шириною 4,0 – 5,0 м. З північного боку помітні сліди в'їзду у вигляді перемички шириною 4,0 м. Діаметр майданчика городища 35 – 40 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. З городища походять фрагменти гончарного давньоруського посуду, вугілля, кістки тварин [1909].

Павло Покас

536.3. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає високий мис правого корінного берега р. Сейм в урочищі Лобанова Гора.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри майданчика городища 140 x 30 – 40 м, висота над рівнем заплави становить 35 м. З південно-східного та південно-західного боку мис обмежений двома ярами, з напільного боку укріплений ровом глибиною 1,5 – 2,0 м та валом висотою до 2,5 м. Майданчик городища зайнятий лісонасадженнями, частково пошкоджений ямами скарбощукачів. З зачисток ям походить переважно гончарна кераміка Київської Русі. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1910].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

536.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в парку. На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 531 житель села, 336 із них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний пілон /8,0 м/ і стелу /9,0 x 2,0 м/. У верхній частині пілону – барельєфне зображення факела. Перед пілоном – розетка Вічного вогню. Над верхньою частиною стели – напис. На лівій частині, облицьованій плитами з білого мармуру – напис. На правій – барельєфне зображення воїнів. На центральній – чотири плити з чорного мармуру з прізвищами загиблих воїнів-земляків [1911].

Федір Яковенко

536.5. Поселення, бронзовий вік, раннє середньовіччя (археол.). 2,2 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм в урочищі Поділ.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 190 м на 100 – 150 м, висота над рівнем заплави 1,0 – 1,5 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м, розораний на глибину до 0,3 м. З поселення походять матеріали епохи бронзи, а також судячи з уламків горщиків з пальцевими вдавленнями та фрагментами середньовічних червоноглиняних амфор 8 – 9 ст. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1912].

Андрій Обломський

536.6. Поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає плато корінного берега за 120 – 130 м на північний захід від городища в урочищі Лобанова гора.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Висота над рівнем заплави становить 62 м від рівня правого берега р. Сейм. Потужність культурного шару 0,4 м. Розміри поселення 200 м на 100 – 50 м. Поселення задерноване, з поселення походять матеріали переважно епохи Київської Русі. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1913].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

536.7. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). 2,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає край корінного берега за 120 – 130 м на північний захід від городища в урочищі Напанін Пісок.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Висота над рівнем заплави становить 1,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Розміри поселення 300 x 50 м. З поселення походять матеріали 2-ї – 3-ї чв. н. е. – груболіпна кераміка та уламок біконічного глиняного пряслиця. Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1914].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

537. ЛИТВИНОВИЧІ С., ЛИТВИНОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

537.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). На кладовищі.

Поховані Брага Іван Степанович (1925 – 02.1942) – боєць партизанського з'єднання С. А. Ковпака, який загинув у лютому 1942, та подружжя Самко – Панкрат Васильович (1881 – 1942) і Тетяна Варфоломійвна (1890 – 1942) – члени Литвиновицької підпільної групи, повішені гестапівцями у серпні 1942. Підпільна група діяла з вересня 1941.

У 1948 на могилі встановлено дерев'яний пірамідальної форми обеліск /2,8 м/ з зіркою на верхівці. На чоловічому боці закріплено дві металеві таблички з прізвищами загиблих і написом [1915].

Федір Яковенко

537.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, у лівому куті від центрального входу.

Поховані радянські воїни з підрозділів 60-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943. Воїни поховані на місці бою. Прізвища загиблих невідомі.

У 1948 на могилі встановлено цегляний оцEMENTований прямокутної форми обеліск /2,0 м/ з трикутною верхівкою і зіркою. На його чоловічому боці – дошка з написом [1916].

Федір Яковенко

537.3. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховані 3 радянських воїна і 7 партизанів. Серед похованих – воїни 229-го стрілецького полку 60-ї армії, які загинули та померли від ран, одержаних в боях за визволення села, партизан Путивльського загону, який загинув в бою 6 листопада 1941 та партизани Кролевецького загону, які загинули в бою 25 травня 1942. Село визволено 4 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові В.Гранін (229 СП), Г.Горошин (229 СП), молодший сержант А.Давлячін; партизани Ф.Василенко (Путивльський загін), А.Кадилов, Я.Карнаухов, молодший політрук М.Мустафін, командир групи Г.Резнік (в/ч. 00131), Сопач, Т.Хайдаров (Кролевецький загін).

У 1948 останки загиблих радянських воїнів і партизанів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний пірамідальної форми обеліск /1,4 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловічому боці – напис і три прізвища [1917].

Федір Яковенко

537.4. Городище, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). На території села, на правому корінному березі р. Клевень, висота якого над заплавою понад 20 м.

Відоме в археологічній літературі з 2-ї пол. 19 ст. Обстежувалося Д.Березовцем, І.Ляпушкіним, М.Кучерою, О.Сухобоковим, В.Приймаком.

Укріпленнями обгороджено овальної форми майданчик розміром 80 x 55 – 60 м, вал півколом огинає майданчик городища з напільного боку. Висота валу над рівнем майданчика до 2,0 м, товщина підшви валу до 8,0 м. Укріплення менш потужні на краях. Крім валу, з напільного боку городище захищалося пониженням, утвореним при спорудженні валу, його ширина до 15 м. Городище зазнало значних руйнувань: тут споруджено церкву св. Петра і Павла, житловий будинок із службовими приміщеннями, в профілях руйнувань часто зустрічаються кістяки, очевидно внаслідок функціонування тут церковного кладовища. У 1980-х рр. городищу завдано найвідчутніших руйнувань: було знищено четверту частину майданчика і сильно зруйновані укріплення. З розкопок та підйомного матеріалу походять фрагменти ліпної і ранньогончарної роменської, а також ранньогончарної давньоруської 10 – 11 ст., пряслиця, кресало, а також фрагменти гончарного посуду 12 – 13 ст. та 17 – 19 ст. У невеликій кількості зустрічаються фрагменти кераміки епохи бронзи. З напільного боку в невеликій кількості виявлені фрагменти кераміки 12 – 13 ст. Матеріали розкопок знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї, розвідок – ІА НАНУ і Сумському обласному краєзнавчому музеї [1918].

Віктор Приймак

537.5. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, 1942; Пам'ятний знак на честь загиблих учасників громадянської війни та воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 6 радянських партизанів, які загинули 21 червня 1942 під час бою з німецько-нацистськими окупантами. Серед них: Т.Бикова, В.Глобенко, К.Калачевська, П.Калачевська, Ф.Медвідь – партизани окремої литвиновицької групи М.Павловського, Г.Іванько – комісар Кролевецького партизанського загону.

Останній до війни був директором Кролевецької МТС. До партизанського загону зарахований 20.02.1942 в с. Дубовичі. Після його загибелі комісаром Кролевецького партизанського загону призначено К.Онопченка (25.05. 1942).

У 1943 останки загиблих партизанів перенесено у братську могилу. Біля могили встановлено обеліск з мармурового дрібку /0,7 м/. На його чоловому боці – дві меморіальні дошки з написами.

У 1967 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна. У 1980 проведено реконструкцію: скульптуру воїна демонтовано. За обеліском встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і пораненого бійця /2,8 м ; 1,5 м/ на прямокутному цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/. На чоловому боці постаменту – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, нижче – плита з написом. Між рельєфними датами «1941 – 1945» – дошка з написом. На трьох бічних гранях постаменту закріплено 25 металевих дощок з прізвищами 208 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. За скульптурною групою з обох боків – дві бетонні прямокутні стели /2,8 м/. На лівій – дошка з написом. Нижче – прізвища 16 загиблих земляків у роки громадянської війни. На правій – рельєфний напис [1919].

Федір Яковенко

537.6. Могила Богдановського І.М., 1942 (іст.). На кладовищі.

Богдановський Іван Михайлович (1918 – 42) – партизан другої оперативної групи литвиновицьких партизанів М.Павловського, партизанського з'єднання С.Ковпака, який загинув у бою 21 червня 1942 у рідному селі.

У 1951 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,3 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску – дошка з написом [1920].

Федір Яковенко

537.7. Могила Демидова Б.В., 1942 (іст.). На кладовищі.

Демидов Борис Васильович (1922 – 42) – партизан другої оперативної групи литвиновицьких партизанів М.Павловського, партизанського з'єднання С.Ковпака, який загинув у бою 21 червня 1942.

У 1947 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,3 м/ з зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску – дошка з написом [1921].

Федір Яковенко

537.8. Пам'ятний знак на честь бойової операції партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1951 (іст.). На розі доріг Кролевець – Литвиновичі, Кролевець – Путивль.

25 травня 1942 при переході партизанського з'єднання С.Ковпака зі Старої Гути Серединобудського району Брянських лісів до Путивля з метою дезорганізації руху ворожих частин на залізничних і шосейних дорогах Північної Сумщини Кролевецький загін спільно з партизанською групою литвиновицьких партизанів М.Павловського та Путивльського загону розгромили ворожий гарнізон в с. Литвиновичі, чим забезпечили проходження партизанських сил до Спадшанського лісу.

У 1951 на честь успішної бойової операції партизанського з'єднання С.Ковпака встановлено прямокутну бетонну стелу /4,5 x 1,2 м/. У верхній її частині – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, нижче, на фоні барельєфного зображених розгорнутих прапорів та по центру закріплені дошки з написами [1922].

Федір Яковенко

537.9. Петропавлівська церква, 1902 (архіт.). У центральній частині села на краю забудови. Розміщена на городищі часів Київської Русі, що є мисовою частиною високого корінного правого берега р. Клевень при впадінні в неї р. Воргол. Завдяки низинній лівобережній заплаві та розміщенню в зоні найвищої композиційної активності церква первісно була дуже імпозантною містобудівною домінантою, добре проглядаючись як серед одноповерхової садибної забудови села, так і з лугової заплави – з відстані до 3,0 км.

У найдавнішому описі с. Литвиновичі 1654 згадано дерев'яну Петропавлівську церкву. У 1770-х рр., коли село належало правителю тодішньої Малоросії генерал-фельдмаршалу графу П.Румянцеву-Задунайському, на місці старої спорудили нову дерев'яну церкву. Після того, як вона занепала, на її місці у 1902 звели нову дерев'яну, хрещату в плані одноверху церкву з дзвіницею у традиційних формах «єпархіального стилю».

У 1930-х рр. церкву закрили й переробили під сільський клуб. При цьому зруйнували церковну баню і верхній ярус дзвіниці, унаслідок чого будівля втратила композиційну роль містобудівної домінанти. З 1941 будівля почала використовуватися за початковим призначенням. 1959 церкву знову закрили. У 1990 будівлю повернули церковній громаді, яка зробила в ній ремонт.

Основне ядро церкви хрещате, п'ятизрубне. Центр квадратний у плані, вітвар гранчастий, решта рамен прямокутні в плані. Обабіч вітваря є маленькі прямокутні в плані жертovníк і дияконник. До західного рамена впритул прилягає уцілілий четверик нижнього ярусу дзвіниці. Перед головним та бічними входами влаштовано невеликі прямокутні в плані тамбури з трикутними фронтонами. Причілкові грані рамен також увінчані трикутними фронтонами.

Фасадний декор традиційний для єпархіальних дерев'яних храмів цієї доби: застосовано наріжні накладки з дощок, набірний фриз городків, різьблені підзори карнизів. Великі прямокутні вікна облямовані дощатою лиштвою з трикутними сандриками. Підвіконні частини фасадів ошальовані дошками вертикально, решта площин – горизонтально в стик. В інтер'єрі всі зруби об'єднані завдяки широким трапецієвидним аркам. Стелі плоскі, зашиті дошками. Підлога з дощок. Стіни побілені. Мальовань немає, іконостас не зберігся. Церква складена з соснового бруса на високому цегляному підмурку. Дахи щипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Петропавлівська церква у Литвиновичах, незважаючи на втрату вінчання, є цінною пам'яткою церковної дерев'яної архітектури поч. 20 ст., окрасою дуже характерного ландшафту. Вона зберегла свій композиційний потенціал і після відновлення завершень може знову повернути собі роль найважливішої містобудівної домінанти. Її виявлено й обстежено автором у 1990, включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область») й поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення за охоронним № 276-См. [1923].

Віктор Вечерський

537.10. Поселення, бронзовий вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). 1,5 км на південь від села в урочищі Борок. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Клевень. Виявлене Д.Березовцем у 1947, досліджувалося В.Приймаком у 1988.

Розміри поселення 200 – 250 x 30 – 50 м, Поселення частково задерноване, частково заросле лісом. Потужність культурного шару становить 0,5 – 0,6 м. З поселення походять матеріали епохи бронзи (2 тис. до н. е.), київської або колочинської культур (3 – 4 ст. н. е.), та давньоруської 2-ї пол. 12 – 15 ст. Розкопки не проводилися [1924].

Віктор Приймак

537.11. Поселення, бронзовий вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). 0,6 км на північний схід від східної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Стрижень (права притока р. Клевень).

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 130 x 80 м, висота над заплавою 1,5 м. Потужність культурного шару становить 0,35 м, розораний до материка. З поселення походять матеріали епохи бронзи

(ліпна кераміка та відщеп кременя), раннеслов'янського періоду (2-а – 3-а чв. 1-го тис. н. е.) та епохи Київської Русі [1925].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

537.12. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,2 км на північний схід від східної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Стрижень (права притока р. Клевень).

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 180 x 30 м, висота над заплавою 2,0 – 5,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м.

З поселення походять матеріали епохи бронзи та раннеслов'янського періоду (2-а – 3-а чв. 1 тис. н. е.) та епохи Київської Русі [1926].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

537.13. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,375 км на південь від південно-західної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 650 x 200 – 300 м, висота над заплавою 0,75 – 1,0 м. Потужність культурного шару становить від 0,2 до 1,5 м, розораний на глибину 0,25 м.

У південно-східній частині поселення помітні сліди будівель у вигляді плям глиняної обмазки. З поселення походять матеріали епохи бронзи та раннеслов'янського періоду (2-а – 3-а чв. 1 тис. н. е.) (груболіпна кераміка, уламок пряслиця з стінки червоноглиняної амфори, лощена кераміка) та в невеликій кількості гончарна кераміка епохи Київської Русі [1927].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

537.14. Стоянка, неоліт (археол.). Між селами Шарпівка та Литвиновичі, на підвищенні, що має назву Церковище, над руслом р. Клевень.

Виявлена та дослідження Д.Телегіним у 1953.

З стоянки походять уламки ліпної кераміки прикрашені ямками та гребінкою. В шурфах зустрічалися і уламки посуду пізнішого часу. Стоянка не розкопувалася [1928].

Валентина Нспріна

538. ЛОКНЯ С., ЛОКНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

538.1. Братська могила радянських льотчиків та партизанів, 1941, 1942 (іст.). Вул. Алексєєва, кладовище.

Поховано 4-х радянських воїнів та партизана. Серед них – 2 льотчики 96-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку, які після приземлення з палаючого літака в яру «Маковщина» загинули в бою з гітлерівцями 4 вересня 1941 та 2 партизани з'єднання С.Ковпака, які загинули в урочищі «Цариця» у 1942 під час бою з поліцією. Село окуповане 3 вересня 1942. Прізвища льотчиків та партизан невідомі.

У 1950 останки загиблих перенесено у братську могилу, на якій у 1965 встановлено обеліск з мармурового дрібку /2,8 м/, увінчаний зіркою. На чоловому боці обеліску – дві меморіальні дошки з написами, у верхній частині – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни [1929].

Федір Яковенко

538.2. Могила Красуліної О.Я., 1943 (іст.). У центрі кладовища «Сергіївка».

Красуліна Олександра Якимівна (1923 – 43) – медична сестра з підрозділу 77-го стрілецького корпусу 60-ї армії, яка померла від ран, отриманих від ворожої бомби у вересні 1943. Село визволено 2 вересня 1943.

У 1966 на могилі встановлено гранітний обеліск, замінений у 1978 обеліском з мармурового дрібку /2,0 м/. На чоловому боці обеліску – барельєфне зображення зірки, дошка з написом та фото загиблої [1930].

538.3. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі «Бузовщина».

Похований воїн 293-ї стрілецької дивізії, який загинув у вересні 1941 при виході з ворожого оточення. Село окуповане 3 вересня 1941. Прізвище воїна невідоме.

У 1978 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,8 м/ з зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом [1931].

Федір Яковенко

538.4. Пам'ятник Алексєєву А.К., 1967 (іст., мист.). У центрі села, біля Будинку культури, в парку. Вис. погруддя – 0,6 м, постаменту – 2,0 м.

Алексєєв Андрій Корнійович (11.11.1920, с. Локня – 1944, с. Дубіївка Черкаського р-ну Черкаської обл.) – гвардії капітан, Герой Радянського Союзу (22.02.1944).

Народився у селянській родині. Отримав неповну середню освіту. Закінчив Ленінградську (нині С.-Петербург, Російська Федерація) циркову школу. З 1937 – артист циркової групи. У Червоній Армії з 1939. Призваний Ленінським РВК Челябінська. Закінчив Київське військово-піхотне училище. Учасник радянсько-фінської війни 1939 – 40.

Учасник Другої світової війни. Воював на Північно-Західному, Воронежському, Степовому та інших фронтах. Був поранений. Заступник командира батальйону 182-го гв. стрілецького полку (62-а гв. стрілецька дивізія, 37-а армія, Степний фронт) гв. капітан А.Алексєєв у вересні 1943 разом з підрозділами одним із перших форсував Дніпро у районі с. Деріївка (Онуфріївський р-н. Кіровоградської обл.). Приймав активну участь у розширенні плацдарму. У критичній ситуації вивів з оточення групу у складі 60 чоловік. Загинув 22 грудня 1943 в одному з боїв поблизу с. Дубіївка Черкаської обл. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора. Похований у братській могилі с. Дубіївка Черкаського р-ну Черкаської обл. У с. Дубіївка його ім'ям названо вулицю.

У 1967 на батьківщині Героя встановлено пам'ятник: залізобетонний бюст /0,8 м/ на цегляному облицьованому мармуровими плитами постаменті /3,7 x 1,1 м/ на основі /1,3 x 0,3 м/. На чоловому боці постаменту – напис [1932].

Федір Яковенко

538.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 286 жителів села, 177 із них загинули.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,6 м/. Попереду – розетка Вічного вогню. За скульптурою – цегляна стела /20 x 3,0 м/ з трьох частин. Центральна частина стели – з зіркою на верхівці й барельєфним зображенням ордена Перемоги, на бічних – ордени Великої Вітчизняної війни. На кожній частині стели по два рельєфні написи та 16 меморіальних дощок з прізвищами загиблих. Серед загиблих воїнів-земляків – Герой Радянського Союзу Алексєєв Андрій Корнійович (1920 – 44) [1933].

Федір Яковенко

539. ЛУЧ С-ЩЕ, БЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА

539.1. Могила радянського льотчика, 1941 (іст.). Праворуч від залізничного вокзалу Брюловецький, за 200 м у посадці.

Похований радянський льотчик ВПС Південно-Західного фронту, який загинув під час повітряної операції по розгрому 2-ї танкової групи ворога 1 – 3 вересня 1941. Село окуповане 3 вересня 1941. Прізвище льотчика невідоме.

У 1961 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,8 м/ з написом на чоловому боці та зіркою на верхівці [1934].

Федір Яковенко

540. ЛЮБИТОВЕ С., ЛЕНІНСЬКА СІЛЬРАДА

540.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.

На фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 45 і в партизанських загонах загинуло 109 жителів села.

У 1979 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний бюст воїна /1,25 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,25 м/. Зліва – прямокутна стела /7,0 x 2,5 м/, у верхній лівій частині – барельєфне зображення ордена Перемоги і напис. Закріплено 14 меморіальних металевих плит з прізвищами загиблих [1935].

Федір Яковенко

540.2. Поселення і безкурганний могильник, бронзовий вік, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,0 км на північний схід від північно-східної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 450 x 50 – 100 м. Висота над рівнем заплави 4,0 – 6,0 м. Потужність культурного шару становить до 0,9 м, верхня частина якого розорюється. На пониженій ділянці мису в східній частині поселення зустрінуто кераміка пізньозарубинецького періоду, заготовка пряслиця з стінки підлошеного горщика, а також ліпна кераміка епохи бронзи та Київської Русі.

На вершині та східному схилі дюноподібного горба в західній частині пам'ятки зустрічається велика кількість перепалених кісток, які є, ймовірно, залишками могильника за обрядом трупоспалення. Культурно-хронологічна належність його до розкопок встановити неможливо. У цій же частині пам'ятки зустрічаються матеріали епохи неоліту (кераміка з гребінчастим штампом та наколами, кременева скребачка). Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1936].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

540.3. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,8 км на північний схід від північно-східної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 230 x 50 – 70 м. Висота над рівнем заплави – 1,0 – 2,0 м. Потужність культурного шару становить до 0,4 м, розорюється на глибину до 0,3 м. З поселення походять матеріали епохи бронзи та, ймовірно, кераміка пізньозарубинецького періоду. Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1937].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

541. МАЙОРІВКА С., МАЙОРІВСЬКА СІЛЬРАДА

541.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинули 34 жителі села.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /5,0 м/ із зіркою на верхівці. На його чоловому боці – металева дошка з написом.

Перед обеліском – бетонна стела /2,5 x 0,6 м/, на якій барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни та 5 металевих меморіальних дошок з прізвищами загиблих воїнів-земляків [1938].

Федір Яковенко

542. МУТИН С., МУТИНСЬКА СІЛЬРАДА

542.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На Центральному кладовищі.

Поховані 36 радянських воїнів, серед них – воїни з підрозділів 293-ї стрілецької дивізії, 28-го полку НКВС та 212-ї повітрянодесантної бригади, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село і воїни підрозділів 60-ї армії: 8-ї мотострілецької бригади 9-го танкового корпусу 730 арт. полку, 207-го, 498-го стрілецьких полків, 128 АМП, 28-го мінометного полку, в/ч. пп. 68412, 57320, 51459, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 24 загиблих, з них 4 загинули в оборонних боях 1941. Село окуповано 5 вересня 1941, визволено – 2 вересня 1943 воїнами 77-го стрілецького корпусу.

У 1943 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій встановлено дерев'яний обеліск. У 1985 проведено реконструкцію: встановлено залізобетонний обеліск /1,5 м/ і надгробок з граніту, увінчаний п'ятикутною зіркою. На мармуровій дошці – напис [1939].

Федір Яковенко

542.2. Могила Самка В.Г., 1984 (іст.). На Центральному кладовищі.

Самко Володимир Георгійович (22.08.1925, с. Мутин – 21.09.1984, там же) – кавалер трьох орденів Слави.

У Червоній Армії з 16 вересня 1943. Воював у складі 77-го окремого саперного батальйону 205-го гвардійського Львівського стрілецького полку 70-ї гвардійської Глухівської стрілецької дивізії.

За розмінування у грудні 1944 мосту через річку Вислока в районі польського міста Дембовець, нагороджений орденом Слави третього ступеня.

У січні 1945 за захоплення плацдарму на р. Вісла, забезпечення переправи стрілецького батальйону і відбиття контратаки ворога був відзначений орденом Слави другого ступеня. Орден Слави першого ступеня отримав за врятування командира дивізії на річці Опава.

У квітні 1947 демобілізувався. Нагороджений медаллю «За відвагу». Працював у колгоспі «Україна» у рідному селі.

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45 м/ з написами на його чоловому боці [1940].

Федір Яковенко

542.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 944 жителів села, 513 із них загинули.

У 1968 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляну облицьовану мармуровими плитами у формі розгорнутого прапора стелу /8,0 м/. У верхній частині – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, вздовж – рельєфний напис.

З лівого боку від стели – залізобетонна скульптурна група матері з сином-учнем /4,5 м/ на гранітному постаменті /0,6 м/ та 12 меморіальних мармурових плит, вмурованих біля підніжжя стели, з прізвищами загиблих. У 1985 проведено реставрацію. Автор – ск. О.Коровай [1941].

Федір Яковенко

543. НОВОСЕЛИЦЯ С., ЗАЗІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА

543.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі.

Поховано 29 мирних жителів села з родин партизанів, спалених нацистами живцем у сараї 30 грудня 1942 під час каральної акції. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1973 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,5 м/ з зіркою на верхівці. На надгробній плиті під похилим кутом вмонтовано меморіальні дошки з прізвищами страчених та написом [1942].

Федір Яковенко

543.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі. Похований воїн 989-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, який загинув під час бою за село у вересні 1943. Село визволено 2 вересня 1943. Прізвище воїна невідоме.

У 1947 останки загиблого перенесені на сільське кладовище. У тому ж році на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,5 м/ з зіркою на верхівці і написом на чоловому боці [1943].

Федір Яковенко

543.3. Пам'ятне місце розташування штабу партизанського з'єднання Ковпака С.А.; Пам'ятне місце страти партизанських родин, 1941 – 42, 1973 (іст.). За 30 км на схід від райцентру, у центрі села.

Село окуповане 7 вересня 1941. У період окупації в селі діяла підпільна група. У лютому 1942 в Новоселиці базувався штаб партизанського з'єднання С.Ковпака. Штаб містився в

будинку С.Цигикала. 1 лютого 1942 тут було проголошено про створення Сумського партизанського з'єднання в складі Путивльського, Глухівського, Шалигинського і Кролевецького загонів під керівництвом С.Ковпака і С.Руднева. Місцеві жителі допомагали партизанам харчами, одягом, були членами партизанського загону, який був створений у вересні 1941 і згодом увійшов до з'єднання.

30 грудня 1942 село Новоселиця було спалене нацистськими окупантами. Під час каральної акції спалено 29 партизанських родин.

У 1973 на місці страти партизанських родин встановлено цегляний потинькований обеліск /3,5 м/, на його чоловому боці – дошка з написом. На будинку, де розміщувався штаб партизанського з'єднання – меморіальна дошка [1944].

Федір Яковенко

544. ОБТОВЕ С., ОБТІВСЬКА СІЛЬРАДА

544.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У північно-західній частині кінашівського кладовища.

Поховано 2-х воїнів 293-ї стрілецької дивізії, які загинули 2 вересня 1941 під час оборонних боїв за село. Поховані в районі бою. Прізвища воїнів невідомі.

У 1947 на могилі встановлено цегляний потинькований пірамідальної форми обеліск /1,8 м/ з зіркою на верхівці. По центру – табличка. Напис відсутній [1945].

Федір Яковенко

544.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У північно-східній частині Кінашівського кладовища, у першому ряду.

Поховані 2 воїни 293-ї стрілецької дивізії, які загинули 2 вересня 1941 під час оборонних боїв за село. Поховані на місці бою. Прізвища воїнів невідомі.

У 1967 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,8 м/ з зіркою на верхівці. У нижній частині закріплено меморіальну металеву дошку з написом [1946].

Федір Яковенко

544.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані 15 радянських воїнів. Серед них: воїни 293-ї стрілецької дивізії, які загинули 2 вересня 1941 під час оборони села та померли від ран у 86 ХППШ у вересні 1943. Село визволено 2 вересня 1943. Відомі прізвища двох воїнів: К.Джумаєв (1183 СП), О.Летунов (234 гв. СП).

У 1967 останки загиблих перенесені у центр села. У тому ж році споруджено меморіальний комплекс. За могилою встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна з дівчинкою /2,6 м/ на двохступінчастому цегляному постаменті /2,8 м/. На чоловому боці постаменту на фоні барельєфно зображених розгорнутих прапорів – дошка з написом. На надгробній плиті – рельєфний напис. Попереду – розетка Вічного вогню.

Позаду скульптурної групи і по боках – цегляні прямокутні стели. На центральній стелі /12 x 2,5 м/, у верхній частині, – барельєфне зображення ордена Перемоги, дати «1941 – 1945», у верхніх кутах – зображення орденів Вітчизняної війни в обрамленні вінків. На бічних стелах – зірка, рельєфний напис, зображення факелів і 28 меморіальних металевих дощок з прізвищами 290 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. Серед них – Г.Храпай, який 24 червня 1941 здійснив повітряний таран, скерувавши літак на переправу з німецькими танками [1947].

Федір Яковенко

544.4. Пам'ятне місце переходу партизанського з'єднання під командуванням Сабурова О.М. через село, 1942, 1990 (іст.). Праворуч при в'їзді в село.

Партизанське з'єднання під керівництвом О.Сабурова здійснювало похід на Правобережну Україну через Кролевецький район 30 жовтня 1942 паралельно з'єднанню С.Ковпака. Понад 1300 партизанів 6 загонів, подолавши поліцейські і ворожі заслони, пройшли Губарівщину, Обтове. Погорілівку до деснянських переправ в напрямку на Розлети (Коропський р-н).

У 1990 на ґрунтовому насипному пагорбку встановлено бетонний пілон /8,0 м/, на верхівці пілону – металеве зіркове кільце слави з 6 зірочками, що символізують кількість загонів з'єднання. Основа – зірка з бетонних плит /1,0 м/, один із променів видовжений в напрямку руху з'єднання. Біля основи пагорбку – гранітний валун /1,3 м/. На мармуровій дошці – напис [1948].

Федір Яковенко

544.5. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Великої Вітчизняної війни випускників школи, 1963 (іст.). У сквері школи.

У 1959 на честь випускників Обтівської середньої школи, які загинули на фронтах Другої світової війни встановлено обеліск. У 1963 замість обеліску встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /2,5 м/. На чоловому боці постаменту – 10 прізвищ загиблих з посвятою. На зворотній стороні – меморіальна дошка з написом [1949].

Федір Яковенко

545. ПЕТРІВКА С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

545.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, ліворуч дороги Кролевець – Путивль, на пагорбку.

Поховані 14 радянських воїнів 143-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які померли від ран, одержаних під час визволення села від німецько-нацистських загарбників і форсування річки Сейм у період з 5 по 17 вересня 1943. Село визволено 2 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1950 на могилі встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /2,5 м/ на постаменті /0,8 м/. На чоловому боці обеліску закріплено металеву зірку. На надгробній плиті – меморіальна дошка з прізвищами 12 воїнів і написом [1950].

Федір Яковенко

545.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 1,3 км на південний схід від центра села. Займає низький похилий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Локня (права притока р. Сейм).

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри поселення 250 x 50 м. Висота над рівнем заплави 1,0 – 2,0 м. Потужність культурного шару становить до 0,5 м, розорюється на глибину до 0,3 м. З поселення походять матеріали епохи бронзи та кераміка пізньозарубинецького періоду. Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1951].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

545.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на південь від центра села.

Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Локня (права притока р. Сейм).

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

З поселення походять окремі фрагменти ліпних горщиків з значними домішками шамоту 1-ї пол. – сер. 1-го тис. н. е. Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1952].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

546. ПОГОРІЛІВКА С., ОБТІВСЬКА СІЛЬРАДА

546.1. Група могил: одиночні могили радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі.

У чотирьох одиночних могилах поховані воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село. Село окуповано 3 вересня 1941. Прізвища загиблих невідомі.

У 1950 біля могил встановлено оцентований пірамідальної форми обеліск /2,7 м/ (на чотирі могили один), увінчаний зіркою з написом на його чоловому боці [1953].

Федір Яковенко

546.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками загинули 92 мешканці села.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна і дівчинки /2,6 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,7 м/. На чоловому боці постаменту, у верхній частині, – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, нижче – дошка з рельєфним написом. На виступі постаменту – барельєфне зображення орденів Червоного Прапора – зліва, Вітчизняної війни – справа.

По обидва боки від скульптурної групи – вертикальні прямокутні оцентовані цегляні стели /3,0 x 1,7 м/, увінчані барельєфними зображеннями обличчя піхотинця і моряка на лівій, партизана і танкіста – на правій сторонах та по дві металеві меморіальні дошки з прізвищами загиблих [1954].

Федір Яковенко

547. РЕУТИНЦІ С., РЕУТИНСЬКА СІЛЬРАДА

547.1. Братська могила радянського воїна та партизанів, 1942, 1943 (іст.). Біля східного входу на Центральне кладовище, праворуч.

Поховані радянський воїн, який загинув під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943 та 2 партизани Глухівського партизанського загону, які загинули в бою 30 жовтня 1942 при переході партизанського з'єднання С.Ковпака через село на Правобережну Україну. Відомі прізвища 3 загиблих: мол. сержант С.Голубев та партизани О.Стасенко, О.Максименко.

У 1943 останки загиблих воїнів та партизанів з різних місць перенесено в братську могилу. У 1946 на могилі встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск з зіркою на верхівці та написом, замінений у 1960 обеліском з мармурового дрібку /1,8 м/. У верхній частині обеліску – барельєфне зображення зірки, на чоловому боці – меморіальна дошка з прізвищами загиблих і написом [1955].

Федір Яковенко

547.2. Могила Лозовика Ф.П., 1928 (іст.). Праворуч від східного входу на центральне кладовище.

Лозовик Федір Павлович (1861 – 1928) – перший голова комнезаму, зарубаний разом з двома неповнолітніми дітьми, який виступав за надання безземельним і малоземельним селянам землі, згуртовував бідняків до колективного ведення господарства.

У 1960 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку замість цегляного пірамідальної форми, встановленого у 1946. У верхній частині – барельєфне зображення зірки, про центру – меморіальна металева табличка з написом [1956].

Федір Яковенко

547.3. Могила Романова П.Д., 1941 (іст.). Праворуч від східного входу на центральне кладовище.

Романов Петро Данилович (1909 – 41) – старший лейтенант, політрук 338-го протитанкового артполку, який загинув під час оборонних боїв за село у вересні 1941, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії.

У 1946 на могилі встановлено обеліск з металевих прутів у вигляді піраміди з зіркою на верхівці з фото загиблого і написом на чоловому боці.

У 1960 на могилі встановлено новий залізобетонний обеліск /1,8 м/, потинькований мармуровою дрібкою. У верхній частині – барельєфне зображення зірки, металева дошка з написом і прізвищем загиблого [1957].

Федір Яковенко

547.4. Пам'ятне місце, де партизанське з'єднання під командуванням Ковпака С.А. здійснило перехід через село, 1942, 1987 (іст.). При в'їзді в село, праворуч перед мостом.

У жовтні 1942 маршрут рейду на Правобережну Україну із Серединобудського р-ну Сумської області з'єднання в складі Путивльського, Глухівського, 1-го Шалигинського і Кролевецького загонів пролягав через село Реутинці. Для забезпечення наступного нічного переходу необхідно було захопити міст через річку Реть і село Реутинці.

Загін П.Саганюка (Шалигинського р-ну) розгромив у селі поліцейський гарнізон. Загони В.Кудрявського (Кролевецький), П.Кульбаки (Глухівський) відбили наступ ворожих військ і оволоділи селом. Увечері артилерійська батарея випустила по м. Кролевець 60 снарядів. У бою загинули дві юні партизанки. 30 жовтня 1942 партизанське з'єднання С.Ковпака вночі перейшло через село Реутинці до деснянських переправ в напрямку с. Лукнове Коропського р-ну.

У 1987 встановлено з гранітного каменя стелу /2,5 м/, на якій закріплено меморіальну дошку з написом. Праворуч – пілон /6,0 м/ з зіркою на верхівці [1958].

Федір Яковенко

547.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 337 мешканців села, 201 із них загинули.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків споруджено пам'ятний знак. Посеред земляного пагорбку на бетонному облицьованому гранітними плитами постаменті /1,8 м/ – залізобетонна скульптура воїна /3,5 м/. Перед постаментом – 4 меморіальні мармурові плити з прізвищами загиблих, перед ними – розетка Вічного вогню, навколо – рельєфний напис.

Перед розеткою, на бетонному підвищенні, встановлена меморіальна дошка з барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни і написом [1959].

Федір Яковенко

548. ТЕРЕХОВЕ С., ДОБРОТІВСЬКА СІЛЬРАДА

548.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 136 мешканців села, 45 із них загинули.

У 1973 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /0,8 м/. Ліворуч – цегляна потинькована стела /4,0 x 2,5 м/ у формі розгорнутого прапора із зіркою на верхівці, на ній – бетонні плити з прізвищами загиблих та написами [1960].

Федір Яковенко

549. ТУЛИГОЛОВЕ С., ТУЛИГОЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

549.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Вул. Леніна, центр.

Поховані 9 радянських воїнів. Серед них: 2 льотчики ВПС Брянського фронту, які загинули під час повітряної операції по розгрому танкової групи ворога, та воїни підрозділів 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв у вересні 1941 та воїни 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відоме прізвище одного загиблого: О.Попков (в/ч. п/п. 01642). Село окуповане 10 вересня 1941, визволено – 1 вересня 1943.

У 1965 останки загиблих воїнів перепоховано у братську могилу. Позаду могили встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,9 м/ на цегляному постаменті /4,5 м/. На чоловічому боці, у верхній частині, на фоні барельєфного зображення розгорнутих прапорів, – дошка з написом. Попереду могили – металева табличка з прізвищем загиблого.

За скульптурою встановлено три цегляні прямокутні стели. У верхній частині центральної стели /10 x 3,5 м/ – барельєфне зображення ордена Перемоги та написи. Попереду могили – розетка Вічного вогню. На бокових стелах /3,5 м/ – дати «1941 – 1945» і зображення ордена Вітчизняної війни, по кутах – барельєфне зображення факелів. На стелах – 28 металевих плит з прізвищами 285 воїнів-земляків, полеглих на фронтах Великої Вітчизняної війни. На центральній стелі закріплено гранітну дошку з посвятою Г.Меншуну – Герою Радянського Союзу [1961].

549.2. Могила Меншуна Г.І., 1980 (іст.). Вул. Набережна. На кладовищі, у східній частині села.

Меншун Григорій Іванович (20.02.1912, с. Тулиголове – 1980, там же) – капітан, Герой Радянського Союзу (15.01.1944).

Народився в селянській родині. У 1926 закінчив семирічку, працював у колгоспі. Перебував у Червоній Армії з 1932 по 1935. У 1938 навчався на курсах підготовки командного складу Червоної Армії У період з 1938 по 1939 обирався головою колгоспу у рідному селі. 7.07.1941 мобілізований до армії. Після закінчення курсів підготовки молодших лейтенантів з травня 1942 – у діючій армії. Воював на Центральному фронті. Двічі поранений і контужений.

Командир батальйону 467-го стрілецького полку (81-а стрілецька дивізія, 61-а армія) 1 жовтня 1943 форсував з підрозділом Дніпро у районі с-ща Глушець (Лосівський р-н. Гомельської обл., Республіка Білорусь) та захопив плацдарм. Відбивши багаточисельні контратаки противника та закріпившись на плацдармі, батальйон створив умови для успішного форсування ріки полком. У битві за Дніпро капітан був тяжко поранений. 3.03.1946 повернувся до рідного села, працював головою колгоспу, сільради.

Нагороджений орденом Вітчизняної війни I і II ст., Червоної Зірки, медаллю «За бойові заслуги» та ін. На приміщенні школи, в якій навчався Г.Меншун встановлено меморіальну дошку.

У 1981 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,8 м/. На чоловому боці – напис, у верхній частин – фото [1962].

Федір Яковенко

549.3. Пам'ятний знак активним учасникам партизанського руху, 1967 (іст.). У сквері, на розі доріг Дубовичі – Тулиголове і Бистрик – Тулиголове.

У період окупації (10.09.1941 – 01.10.1943) в селі діяла підпільна група. 99 мешканців села надавали допомогу партизанам і підпіллю, збирали і передавали розвідувальні відомості, продукти харчування, надавали притулок партизанам та сім'ям загону П.Кульбаки, проводили антинацистську пропаганду, саботували виконання рішень окупаційної влади. Нацисти жорстоко розправилися з мирними жителями, розстрілявши 55 громадян за період окупації.

28 грудня 1942 за зв'язки з партизанами поліцією були заарештовані і розстріляні в Глухові 30 патріотів. Прізвища загиблих відомі.

У 1967 встановлено цегляний обеліск у формі вітрила /3,0 м/. У верхній частині – меморіальна дошка з написом [1963].

Федір Яковенко

549.4. Успенська церква, 1852–81 (архіт.).

Мурована церква стоїть у центрі села лівому високому березі великого ставу на р. Реть. Найближча забудова – одноповерхова садибна. Внаслідок втрати бані та дзвіниці пам'ятка зараз не відіграє композиційної ролі містобудівної домінанти, хоча наявність широкого дзеркала води на північ від неї забезпечує добрий огляд з віддалених видових точок.

Дерев'яна Успенська церква в Тулиголові була збудована в 1656. На її місці у 1852 коштом місцевих поміщиків подружжя Матвія Степановича та Єлизавети Петрівни Алфьорових споруджено мурований однобанний холодний храм. В основу проекту було покладено один із «зразкових проектів» петербурзького архітектора К.Тона з «Альбому» 1838.

У 1873 на прохання попечителя і церковного старости М.Улазовського Чернігівське губернське правління затвердило проект прибудови з півдня до Успенського храму мурованого теплового бічного вівтаря. Автором проекту прибудови був, вірогідно, глухівський приватний архітектор О.Гросс. Прибудову здійснено в 1881 коштом М.Улазовського.

У 1930 церкву закрили й перетворили на склад. При цьому зруйнували верхні яруси дзвіниці, баню холодного храму та декоративний верх теплового бічного вівтаря. До кінця

радянської доби пам'ятку використовували як колгоспний склад. При цьому до південного фасаду зробили прямокутну в плані цегляну прибудову. У 1990-х рр. будівлю повернули церковній громаді, після чого розібрали прибудову, зробили нові дахи над західним притвором холодної церкви влаштували маленьку циліндричну дзвіничку з банькою.

Холодна церква тридільна, з західним притвором, над яким колись височіла дзвіниця. Притвор і бабинець прямокутні в плані, вівтарна апсида півкругла, а центральний об'єм – квадратний у плані, тринавовий чотиристовпний, хрещато-баневий. На чотири пілони спираються півциркульні підпружні арки, що за допомогою трикутних сферичних пандативів несли циліндричний світловий підбанник, увінчаний банею (не зберігся). Рамена просторового хреста перекрито коробовими склепіннями, а кутові дільниці – хрестовими, апсида – конхою, бабинець і притвор – коробовими склепіннями.

Архітектура цього храму витримана в неоруському стилі, якому відповідають загальна об'ємно-просторова структура, композиція фасадів та декор. Північний фасад центрального хрещато-баневого об'єму розчленовано пілястрами на три прясла, кожне з яких увінчане килевидною закомарою. Аркові вікна та прямокутні дверні отвори облямовані килевидними архівольтами. Під енергійно профільованим карнизом проходить смуга ширинок. Решта фасадів холодного храму мають схожі архітектурні форми, але декоровані дещо стриманіше.

Південний теплий вівтар збудовано за зразком холодного храму в схожих неоруських архітектурних формах. Він тридільний, складається з притвора, квадратного в плані центрального об'єму, що за розмірами дорівнює центральній частині холодного храму та півкруглої вівтарної апсиди. Центральний об'єм парою стовпів поділено на три назви – широку, середню й дуже вузькі бічні. Стовпи й пристінні пілястри поєднуються арками, в результаті чого внутрішній простір центрального об'єму поділяється на шість просторових чарунок, перекритих хрестовими склепіннями. Апсида перекрита конхою, притвор – коробовим склепінням. Для зв'язку теплого храму з холодним у південній стіні останнього пробито дві арки. Теплий бічний вівтар не мав світлової бані й вінчався декоративним наметовим верхом з ліхтариком і маківкою (не зберігся).

На відміну від північного фасаду холодного храму, південний фасад бічного вівтаря відверто декорований і атектонічний – він зображує фасад хрещато-баневого дев'ятидільного чотиристовпного храму: стіни розчленовані пілястрами на три прясла, кожне з яких завершується декоративною закомарою. У середньому пряслі велика аркова ніша з килевидним архівольтом влаштована якраз напроти внутрішньої пілястри на яку спирається поперечна підпружна арка. Віконні й дверні отвори бічного вівтаря, їхній декор ідентичні відповідним архітектурним формам холодного храму, за винятком великих круглих вікон у середньому пряслі південного фасаду. Загалом, дві різночасові частини споруди гармонійно поєднуються, створюючи цілісний архітектурний образ.

Будівля мурована з місцевої червоної цегли ланцюговою системою на вапняно-піщаному розчині. Підмурки холодного храму цегляні, бічного вівтаря – гранітні. Холодний храм зовні й усередині потиньковано, бічний вівтар зовні не тинькувався. Всі деталі й профілі набрано з лекальної цегли. Підлоги з дошок. Дахи щипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Успенська церква в Тулиголові є однією з найцікавіших пам'яток архітектури неоруського стилю на Сумщині. Її виявлено й обстежено автором у 1990, включено до «Зводу пам'яток історії та культури України» (том «Сумська область»), поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 277-См. [1964].

Віктор Вечерський

550. ХРЕЩАТИК С., БІЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА

550.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, на розі вулиць Зелена та Молодіжна.

Поховані 4 радянських воїна. Відомі прізвища всіх загиблих. Льотчики 51 ДБАП – молодший лейтенант М.Жимков, с-т Б.Морозов, А.Довгань, – загинули у повітряному бою

5.09.1941; рядовий О.Пахомін (574 СП) – загинув 6.09.1943 під час визвольних боїв за село.

У 1961 із лісу с. Сажалки останки загиблих перенесені до братської могили, на якій у 1985 встановлено обеліск /2,5 м/ із мармурового дрібку у вигляді вітрила з написом на чоловічому боці. Прізвища льотчиків встановлені у 1990 [1965].

Федір Яковенко

551. ЧЕРВОНА ГІРКА С., БИСТРИЦЬКА СІЛЬРАДА

551.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Червоногірська. На кладовищі, поблизу лісового масиву.

Поховано двох радянських воїнів, які загинули у 1941 в оборонних боях за село. У вересні 1941 в районі села вели бойові дії підрозділи 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Село окуповано 3 вересня 1941. Прізвища загиблих невідомі.

У 1975 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,3 м/, на чоловічому боці якого – напис [1966].

Федір Яковенко

552. ЧЕРВОНИЙ РАНОК С., ЧЕРВОНОРАНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

552.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Колгоспна. У центральній частині кладовища.

Поховано 54-х радянських воїнів 70-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села та воїни, які померли від ран у 5209 ХППШ, 4335 ХППШ та у 5271 ТППШ у вересні – жовтні 1943. Відомі прізвища 39 воїнів. Село визволено 4 вересня 1943

У 1954 встановлено потинькований обеліск /2,0 м/ з бетону, увінчаний п'ятикутною зіркою. На його чоловічому боці – напис [1967].

Федір Яковенко

552.2. Городище, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,0 км на південь від села, за садом колишнього колгоспу. Займає найвищий мис над правим берегом р. Сейм.

У різний час досліджувалося І.Ляпушкіним, О.Сухобоковим та П.Покасом.

Укріплення городища складаються з двох частин. Перший майданчик займає високий (до 35 м) мис віддалений від сучасного русла р. Псел на 3,0 км. Мис має округлу форму, витягнуту з півдня на північ, заріс чагарником. Мис укріплений невисоким валом (до 1,0 м) з боку заплави, що досягає 4,0 м з напільного боку. В цій найбільш високій частині прорізаний проїзд, ширина якого становить 5,0 м. Безпосередньо перед валом помітні сліди рову шириною до 5,0 м та глибиною 1,0 – 2,0 м. Причому, перемичка між ними відсутня. Розміри першої частини городища становлять 75 x 40 м.

З півдня від першої частини розташований ще один укріплений майданчик неправильної підтрикутної форми. Вал тут споруджений тільки з східного, напільного боку, на інших схилах помітні залишки ескарпу, що переходить у крутий схил. Висота валу становить 1,0 м, його протяжність – 60 м. Ширина рову – 1,5 м, глибина – 1,0 м. Розміри цієї частини городища – 40 x 50 м. З городища походять матеріали скіфського, роменського та давньоруського періодів [1968].

Павло Покас

552.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). На околиці села в урочищі Джеджеруни. Займає мис правого берега р. Божок, за 5,0 км від заплави р. Сейм. Мис з трьох боків обмежений ярами, висота схилів – до 16 м. З напільного боку майданчик укріплений валом висотою до 4,0 м та ровом шириною 4,0 – 6,0 м, глибиною 1,0 м. Майданчик городища має розміри 40 x 60 м та зайнятий під городи. З північного боку простежуються сліди в'їзду. Загальна протяжність укріплень – 37 м.

Друга лінія оборони – вал висотою 2,0 м та рів, розташовані за 45 м з напільного боку, західніше першого. За ним знаходиться рів глибиною 2,0 м та шириною 3,0 м. Довжина укріплень тут – 80 м. На північній частині мису вал частково зруйнований на довжину 20 м між його північною частиною та урвищем. Розмір майданчика – 95 x 40 м.

За другою лінією оборони, на полі знаходиться валоподібний насип, розораний в північній частині. Частина валу, що збереглася, має висоту до 1,0 м та розташована за 80 м західніше другої лінії укріплень. Протяжність цієї частини – 130 м. У центрі валоподібного насипу знаходиться підсіпка округлої форми діаметром 8,3 м, у той час як ширина валоподібного насипу не перевищує 4,0 м. Всі три лінії оборони розташовані паралельно.

З городища походить давньоруська кераміка 12 – 13 ст. та кістки тварин [1969].

Павло Покас

552.4. Пам'ятне місце формування Кролевецького партизанського загону, 1941, 1968 (іст.). За 12 км на південний схід від райцентру, біля школи.

У жовтні – листопаді 1941 село було центром підпільного райкому КП(б)У, який формував Кролевецький партизанський загін «Помста стахановців». У селі містилась перша партизанська штаб-квартира. 15 добровольців склали бойове ядро загону на чолі з К.Онопченком та начальником штабу В.Кудрявським. Першу бойову операцію провели у жовтні 1941. 1 лютого 1942 Кролевецький партизанський загін об'єднався з Путивльським партизанським загonom С.Ковпака, а 20 лютого 1942 став бойовою одиницею Сумського партизанського з'єднання.

У 1968 у центрі села біля школи встановлено цегляну потиньковану двоступінчасту стелу /3,0 x 1,1 м/. На верхній частині стели – барельєфне зображення /1,5 x 1,5 м/ зірки, обличчя партизана і партизанки; на нижній – барельєфне зображення факела та дати «1941 – 1945». На меморіальній дошці – напис [1970].

Федір Яковенко

552.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, в парку.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 409 мешканців села, 196 із них загинуло.

У 1972 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. До зворотної частини постаменту прилягає цегляна потинькована стела. У верхній лівій частині стели – барельєфне зображення ордена Перемоги, праворуч – рельєфний напис і 31 пластмасова дошка з прізвищами загиблих. Ліворуч встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. На чоловому і лівому боці постаменту рельєфні написи. Попереду – розетка Вічного вогню [1971].

Федір Яковенко

553. ШЛЯХ С., БІЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА

553.1. Могила Момот Є.І., 2004 (іст.). На кладовищі.

Момот Євдокія Іванівна (19.03.1922, с. Білогриве – 08.10.2004, там же) – Герой Соціалістичної Праці (08.04.1971).

Народилася в селянській родині. Під час Другої світової війни працювала в радгоспі «Дружба» Кролевецького р-ну, після закінчення курсів механізаторів – трактористкою. Навчалася у Реутинському училищі механізації сільського господарства за спеціальністю «бригадир тракторної бригади», 4 роки працювала помічником бригадира.

З 1965 вирощувала картоплю. Одна з ініціаторів створення механізованих ланок з вирощування картоплі (очолила у 1968). У 1971 ланка отримала по 170 ц/ га картоплі на площі 90 га. Делегат III Всесоюзного з'їзду колгоспників, XXIV з'їзду КПУ. Нагороджена орденами Леніна (1971, 1974), «Знак Пошани», медаллю «За доблестный труд».

У 2005 на могилі встановлено мармуровий обеліск /0,9 м/, на чоловому боці якого зображено зірку Героя Соціалістичної Праці, фото Є.Момот та напис [1972].

Анатолій Карась

554. ЯРОВЕ С., ЯРОВСЬКА СІЛЬРАДА

554.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі, праворуч від центрального входу.

Поховані 4 радянських воїни: 2 льотчики 96-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку, які загинули 4 вересня 1941 під час повітряної операції по розгрому 2-ї протитанкової групи ворога у вересні 1941 та 2 воїни з підрозділів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які, виходячи з ворожого оточення, були затримані нацистами і повішені. Прізвища загиблих невідомі. Село окуповане 4 вересня 1941.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний пірамідальної форми обеліск /2,5 м/, увінчаний зіркою. На чоловічому боці – меморіальна дошка з написом [1973].

Федір Яковенко

554.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з німецько-нацистськими загарбниками брали участь 247 мешканців села, 141 з них загинуло.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено скульптурну групу піхотинця, матроса і льотчика /3 м/ на цегляному постаменті /2,4 м/. По боках закріплено барельєфне зображення дійових осіб Другої світової війни. Праворуч – розетка Вічного вогню. Позаду – цегляна прямокутної форми стела /6,0 x 3,0 м/. У верхній лівій частині барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни. Нижче – напис. На 14 меморіальних плитах – прізвища загиблих [1974].

Федір Яковенко

555. ЯРОСЛАВЕЦЬ С., ЯРОСЛАВЕЦЬКА СІЛЬРАДА

555.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 96 радянських воїнів. Серед них: воїни 8-ї мотострілецької бригади 9-го танкового корпусу, 987-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії, 399-го гаубичного артилерійського полку 60-ї армії, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у 2418 та 4349 ХППШ, 2416 ЕШ. Село визволене 1 вересня 1943. Відомі прізвища 34 загиблих.

У 1959 останки загиблих радянських воїнів з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,7 м/. Перед скульптурою на надгробній залізобетонній плиті – металева меморіальна дошка, у верхній частині – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, нижче – напис та прізвища 30 загиблих воїнів. Позаду плити, на підвищенні, – металева каска і табличка з написом [1975].

Федір Яковенко

555.2. Городище давньоруське («Кам'яне») (археол.). У межиріччі зоболоченої витокі р. Клевень та безіменного струмка за 3,5 км на захід від села Ярославець та за 2,0 км північніше хутора Покровське в урочищі Яндола. Серед місцевих жителів має назву «Кам'яне», хоча виходів каменя в окрузі немає.

Городище займає частину мису, висота якого над заплавою становить 20 м. Майданчик укріплений по периметру валом та ровом, має округлу в плані форму. Висота кільцевого валу – 4,0 – 6,0 м, глибина рову – 2,0 м при ширині від 4,0 до 5,0 м. Діаметр майданчика – 50 м. У східній частині майданчика прокладений проїзд, до якого з заплави веде ескарпована дорога. Рів має однакові розміри як з напільного так і з боку заплави.

Культурний шар має потужність до 1,0 м, з нього походять матеріали 12 ст. та вугілля [1976].

Павло Покас

555.3. Група могил: одиночні могили Голуба М.І., Корованенка К.С., Мартиненка Г.Ф., 1941 (іст.). У західній частині фруктового саду урочища «Картини».

У трьох одиночних могилах поховані: Голуб Максим Іванович і Мартиненко Григорій Федорович – члени підпільної патріотичної організації с. Землянка Глухівського р-ну, Корованенко Кирило Сергійович – партизанів Глухівського партизанського загону с. Землянка.

При виконанні бойового завдання були затримані гестапівцями. 17 грудня 1941 страчені. Поховані на місці розстрілу.

Біля могил встановлено дерев'яний обеліск пірамідальної форми (на три могили – один обеліск). У 1985 замінено обеліском з мармурового дрібку у формі вітрила /1,8 м/. На чоловічому боці – меморіальні дошки з написом [1977].

Федір Яковенко

555.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 29 радянських воїнів 70-ї стрілецької дивізії, які загинули в боях за визволення села та померли від ран у 86 та 4337 ХППШ у вересні 1943. Відомі прізвища двох загиблих: лейтенант Є.Мошарев (212 гв. СП), рядовий О.Кравченко (70 гв. СД). Село визволено 1 вересня 1943.

У 1968 з території Будинку культури останки воїнів перенесено до місця Пам'ятного знака на честь полеглих воїнів-земляків. На могилі того ж року встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,8 м/. Перед постаментом – розетка Вічного вогню. На надгробній плиті барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни і напис.

Позаду скульптури – цегляна потинькована стела /8,0 x 2,5 м/, увінчана зіркою, у верхній частині – барельєфне зображення Ордена Перемоги, у правій і лівій – факели. На стелі 34 меморіальних металевих плит з прізвищами 339 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. Стелу, встановлену у 1968, реконструйовано у 1995 [1978].

Федір Яковенко

555.5. Могила радянського партизана, 1942 (іст.). 50 м на захід від меморіального комплексу.

Похований партизан-розвідник з'єднання С.Ковпака, схоплений лісною поліцією і страчений у червні 1942. Похований на місці розстрілу.

У 1949 на місці розстрілу встановлено дерев'яний обеліск, у 1985 замінений на обеліск з мармурового дрібку /1,8 м/. У верхній частині – зірка, по центру – бронзова табличка з написом [1979].

Федір Яковенко

555.6. Поселення, пізнє середньовіччя (археол.). 3,5 км на захід від села в урочищі Яндола. Займає другу надзаплавну терасу безіменного струмка при його впадінні в р. Клевень (навпроти давньоруського городища).

Городище являє собою неправильної підквадратної форми майданчик з трьох боків укріплений невисоким (до 1,5 м) валом. З боку струмка схил ескарпований. Рів, глибиною 0,2 – 0,3 м, з зовнішнього боку валу майже не простежується. На місці, де сходяться північна та західна частини валу, простежується проїзд. З городища походять дрібні уламки пізньосередньовічного посуду [1980].

Павло Покас

555.7. Флігель садиби Кочубеїв, 19 ст. (архіт., іст.). Одноповерховий будинок на цегляному напівпідвалі стоїть на галявині посеред ландшафтного парку, що обіймає площу 8,0 га на високому пагорбі вздовж озера Реть, з якого витікає однойменна річка (лівий доплив р. Десни).

У парку, що частково втратив первісну композицію, росте понад 30 видів дерев і чагарників, переважно листяних порід. Парк просторово відокремлено від сільської забудови. Його оточує напівзруйнований мур. Село, засноване у 1-й пол. 17 ст., належало польському шляхтичу Ярославському. З 1648, за Богдана Хмельницького та наступних гетьманів перебувало «в диспозиції військовій». Гетьман Іван Самойлович передав село чернігівському полковнику Якову Лизогубу. За універсалом гетьмана Івана Мазепи Ярославець 1698 передано у володіння генеральному писарю В.Кочубею. У 1701 грамотою російського імператора Петра I від 12 березня село отримав син попереднього власника Ф.Кочубей.

Наприкінці 18 ст. повз садибу й парк пролягав поштовий тракт із Глухова до Полтави. У 1781, за володіння подкоморного В.Кочубея в садибі був регулярний сад з оранжереєю, дерев'яний панський будинок на 15 покоїв та мурованому напівпідвальному поверсі, а також муровані служби на 10 покоїв. Тут же була домова Благовіщенська церква, збудована В.Кочубеем в 1757. Усі ці будівлі донині не збереглися.

У сер. 19 ст. садибою з 3 тис. десятин землі володів дійсний таємний радник, член Державної ради Д.Кочубей. При ньому регулярний парк було розширено й перетворено на ландшафтний, в «англійському стилі», а також збудовано нині збережений житловий флігель.

У 1918 садибу було частково зруйновано, деякі цінності з неї (умєблювання, начиння, картини) потрапили спершу до Глухівського, а потім – до Сумського музеїв. У збереженому флігелі до 1985 містилася сільська школа, а згодом будівля перестала використовуватися. Парк з 1972 перебуває на державному обліку як пам'ятка садово-паркового мистецтва.

Будівля флігеля, споруджена у сер. 19 ст., прямокутна в плані, з ризалітами на чоловому, парковому і причілковому фасадах. Цегляний напівпідвальний поверх господарського призначення дещо заглиблено в землю. Його стіни прорізано невеликими вікнами з сегментними перемичками. Декор відсутній. Високо піднятий над землею перший поверх має на чолі трикутний фронтон над ризалітом і ганок із закритими сходами. Парковий фасад акцентовано гранчастим ризалітом посередині і трикутним фронтоном збоку, що відповідає чоловому фронтонові. Кути будівлі підкреслені дощаними накладками, що імітують пілястри. Прямокутні вікна облямовані простою дощаною лиштвою. Підвіконна частина фасадних площин обшальована дошками вертикально в стик, решта площин – горизонтально.

Первісне розпланування флігеля було, вірогідно, анфіладним. Нині на $\frac{2}{3}$ довжини чолового фасаду проходить прямокутного плану холл, що займає половину ширини корпусу, з шерогом дерев'яних колон, які підтримують перекриття. Навколо холла групується решта приміщень. У деяких з них збереглися кахляні груби. У кімнаті, що виходить гранчастим ризалітом на парковий фасад, є тайник на кшталт стінної шафи. Декор в інтер'єрах не зберігся.

Стіни напівпідвалу та стрічкові підмурки цегляні на вапняно-піщаному розчині. Система мурування ланцюгова. Зовні зберігся тиньк. Стіни першого поверху складено з дубових брусів, зовні обшальоване дошками, всередині потиньковане й первісно було обшито шпалерами. Всі перекриття плоскі по дерев'яних балках. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, первісно був укритий покрівельною сталлю, нині – частково шифером. На деяких вікнах збереглися залізні ковані ґрати з орнаментальним мотивом „риб'ячої луски”.

Флігель садиби Д.Кочубея є рідкісним уцілілим на Лівобережній Україні зразком дерев'яної садибної будівлі сер. 19 ст. виявлено й досліджено автором у 1990, включено до «Зводу пам'яток історії та культури України» (том «Сумська область») й поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 278-См. [1981].

Віктор Вечерський

ЛЕБЕДИН І ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН

Лебединський р-н розташований у південній частині Сумської обл., в лісостеповій перехідній зоні від Полтавської низовини до Середньоросійської височини обабіч річки Псьол (ліва притока Дніпра). З півдня на північ район простягається на 49 км, а із заходу на схід – на 57 км. Поверхня – пологохвиляста лісова рівнина, яка має загальний

невеликий нахил на південний захід і розчленована неглибокими долинами річок, балками і ярами. Район належить до Лівобережно-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції. Межує на півночі з Білопільським і Сумським; на сході – з Тростянецьким і Охтирським; на заході – з Недригайлівським і Липоводолинським р-ми Сумської обл.; на півдні – з Гадяцьким р-ном Полтавської обл. У сучасних межах район займає 154,2 тис. га (без території, підпорядкованої Лебединській міській Раді). До складу району входять 23 сільські ради, яким підпорядковані 129 населених пункти (найбільше в Сумській обл.). Населення району 46,479 тис. осіб (станом на 2015).

Центр – місто обласного підпорядкування Лебедин. Розташований по обидва береги р. Вільшанка (ліва притока Псла), на перетині шосейних шляхів обласного значення. З півночі на південь місто простягається на 10 км, а із заходу на схід – на 6,25 км. Поверхня – слабохвиляста рівнина, що має загальний нахил до річки. У межах міста у Вільшанку спадає струмок Труфанка (Труханка), що витікає з однойменного болота в центральній частині населеного пункту. На південній околиці міста – озеро Лебединське (Лебедине, Леб'яже), оточене лісовим масивом. Його площа разом з навколишніми луками – 50 га. Навколо Лебедини багато хвойних лісів. Площа зелених насаджень – понад 1 тис. га.

Відстань від обласного центру – 42,5 км. Від обласного центру до Лебедини прокладені дві асфальтово-шосейні траси: через село Штепівку (відстань 72 км.) і через село Ворожбу (відстань 55 км.). Автобусним сполученням місто поєднано з Києвом, Харковом, Полтавою, Донецьком, Черніговом. Тупиковою 35-кілометровою колією Лебедин пов'язаний зі станцією Боромля на залізничній магістралі Суми – Харків (відстань до обласного центру залізницею – 72 км). Лебединській міській Раді підпорядковані села: Куданівка, Олексенкове, Токарі. Територія, підвладна міськраді, займає 148 кв. км. Станом на 2015 по Лебединській міськраді разом із підпорядкованими селами налічувалось 26,158 тис. осіб. Місто Лебедин належить до категорії малих міст помірних темпів розвитку [1982].

Формування кордонів Лебединського р-ну почалося ще в 11 ст., ці землі входять до складу Київської Русі. Після монголо-татарської навали територія Лебединщини залишається практично незаселеною, аж до сер. 17 ст.

З 1659 Лебедин став сотенним містечком Сумського слобідського козацького полку. Цей статус місто зберігало 106 років. Тут перебувало сотенне правління, мешкав сотник. У Лебединській сотні були відомі Бишкінський і Рябушанський курені.

У 1765 російська імператриця Катерина II ліквідувала слобідські козацькі полки. На території Слобожанщини була створена Слобідсько-Українська губернія, а Лебедин і Межиріч стали військовими слободами, центрами комісарств Сумської провінції цієї губернії. У цих містечках знаходилися комісарські правління. З 1780 Лебедин – повітове місто Харківського намісництва. У 1782 «Леб'яжий город» було перейменовано на повітове місто Лебедин, яке з'явилося на місці колишніх слобод (Леб'яжий город, Кобижча і Довгалівка). Цю назву місто носить і до цього часу. Межиріч залишився заштатним містечком, пізніше перетворившись на велике село. Влітку 1797 Межиріч став державною слободою Сумського повіту Слобідсько-Української губернії. Через 5 років слобода Межиріч, як центр волості, увійшла до складу Лебединського повіту.

З 1802 Лебедин знову стає повітовим містом Слобідсько-Української (з 1835 – Харківської) губернії. До складу повіту входило 4 округи: Лебединська, Олешнянська, Межиріцька і Недригайлівська. У сер. 19 ст. Межиріч, Штепівка та інші великі села стали волосними центрами Лебединського повіту Харківської губернії.

Новий етап розвитку Лебедини розпочався у 1920. 19 листопада 1921 організована Лебединська міська Рада. Після адміністративної реформи 1923 місто стало райцентром Сумської округи, у 1930–32 – містом республіканського підпорядкування, з 1932 – райцентром Харківської, а з 1939 – Сумської обл. Наприкінці 1993 сесія Верховної Ради України затвердила Лебедину статус міста обласного підпорядкування.

Заселення району почалося в епоху бронзи. Поселення зрубної культури виявлені поблизу сіл Бишкінь, Даценківка, Караван. Разом з великими, стаціонарними поселеннями

на території району знайдено невеликі стоянки, пов'язані скоріш за все з сезонними промислами: риболовлю, мисливством. Слід зазначити, що поселень епохи бронзи небагато. Всі вони розташовані поблизу невеликих річок та заплави р. Псьол, що свідчить про переважно землеробське населення [1983].

У 6 – 3 ст. на території району мешкали племена скіфів. Єдине скіфське городище на даній території розташоване на кордоні з Сумським р-ном між селами Ворожба та Шпилівка. Більшість поселень раннього залізного віку Лебединщини були незахищеними. Вони розташовувалися в зручних для землеробства місцях, часто поруч могло знаходитися по кілька поселень. Відомі поселення поблизу сіл Бишкінь, Даценківка, Курган, Пристайлове та м. Лебедин. Відсутність тут городищ свідчить про відносно спокійне життя скіфів-землеробів. До раннього залізного віку можна віднести і численні кургани та курганні могильники, які насипалися скіфами [1984].

У зв'язку з занепадом скіфської культури та зменшенням населення на зміну їм приходять слов'янські племена. У 1 – 3 ст. н. е. нечисленні племена зарубинецької та київської культур починають поступово освоювати береги р. Псьол, Бишкінь. Вони контактували з племенами черняхівської культури, економічно більш розвиненими, про що свідчать знахідки гончарного посуду, вироби з бронзи. Поселення цього періоду відомі поблизу сіл Даценківка, Караван. З 5 ст. слов'янські племена стають більш чисельними. Лебединський район став межею співіснування слов'янських племен – носіїв пеньківської культури, які більшість дослідників ототожнюють з антами та колочинською культурою. Найбільш відоме поселення цього періоду досліджене поблизу села Курган. Слов'яни-землероби засновували відкриті поселення на низьких мисах. Вони не мали укріплень. На поч. 8 ст. на територію району приходять племена сіверян. Ці слов'янські племена на першому етапі свого існування входили до складу Хозарського Каганату. Їх поселення відомі поблизу сіл Бишкінь, Куданівка, Пристайлове. Регіональним центром ранніх сіверян можна вважати городище Новотороїцьке, яке повністю досліджене. Городище загинуло в пожежі під час нападу кочовиків. На ньому знайдено кілька скарбів, до складу яких входили срібні арабські монети та прикраси [1985].

У 9 – 11 ст. вплив Хозарського Каганату поступово зменшується, і сіверяни змушені поклатися на укріплення. У цей час сіверяни засновують кілька укріплених городищ. Вони розташовуються на неприступних мисах та останцях за течією р. Псьол. Найвідомішим та найбільш вивченим на даний момент є археологічний комплекс поблизу с. Кам'яне. Відомі городища поряд з с. Курган (городище «Азак») та в с. Ворожба.

В 11 ст. сіверянські племена входять до складу Київської Русі. З племенних центрів городища перетворюються на рядові укріплені пункти. На деяких життя припиняється (городище «Азак»), проте засновуються нові (Гірки). У цілому в 11 – 13 ст. заселеною була тільки частина правого берега р. Псьол. В основному поселення розташовувалися поблизу городищ. Відомі і поселення, розташовані досить далеко від укріплених пунктів (Бишкінь).

Після монголо-татарської навали територія Лебединського р-ну залишається практично незаселеною, однак знахідки на території Кам'янського археологічного комплексу хрестів-енколпіїв та бронзових іконок дають підстави говорити про існування поселень і в післямонгольський період [1986].

У 15 – 16 ст. Середній Псьол залишається прикордонною територією, на яку претендували Московське царство та Литва, а пізніше Річ Посполита. Однак, через постійну загрозу з боку татар, території ці не заселялися. Річка Псьол була однією з природних перешкод на шляху кінних татарських загонів, тому переправи були стратегічно важливими пунктами. Одним з із зручних місць для переправи було місце поблизу старого городища, в документах 17 ст. позначеного як «Азак». Азацьке городище стало місцем заснування сторожової фортеці, яку заснували козаки для контролю за переправою.

Визвольна війна 1648 –54 та Російсько-Польська війна привела до появи на території незаселеної частини Московського царства великої частини козаків-переселенців. Вони починають засновувати тут свої фортеці.

У 1642 заснована фортеця Межиріч, у 60-х рр. – Ворожба, 1652 – Лебедин. Азацька фортеця продовжує існувати, але поряд засновується великий посад. Таким чином на сер. 17 ст. на території середнього Псла виникають ряд козацьких фортець, і з цього моменту починається відродження краю. Під прикриттям потужних укріплень починають виникати неукріплені поселення, які отримали назву слободи.

Щодо дати заснування і походження назви міста Лебедин існує декілька суперечливих версій. У «Белгородской сметной ведомости» за 1678 вказується, що місто Лебедин побудовано на річці Вільшанці в 1652. Саме цей рік і можна вважати офіційною датою заснування міста. Назву Лебедин, напевно, принесли переселенці з Черкащини, де й зараз є однойменне село (Шполянський р-н) [1987].

Першими будівниками фортеці й міста Лебедин були козаки-черкаси. Будівництво укріплення на «старому Леб'яжому городищі» датується 1653. Укріплене передмістя розпланували на невисокому пласкому мисі, обмеженому річками Вільшанкою, Труханкою, Труфановим болотом і Перекопом. На понижній стрілці мису стояв малий п'ятикутний Замок, або Малий Городок (займав площу близько 0,5 га). Його оборонну огорожу утворювали земляний вал і дубовий палисад. З південно-східного боку до Замку прилягав Великий осадний город. Периметр укріплень дорівнював 2 600 м, східна ділянка оборонної лінії Великого города називалася Перекопом. На схід від Великого города був розміщений Посад. Навколо Замку, Великого города і Посаду були незахищені приміські слободи, що утворювали овальне відкрите поселення розмірами 2,5 x 3,0 км [1988].

У 1658 населення Лебедин поповнилося новими переселенцями, слободу перебудували, а восени того ж року це поселення увійшло до козачого реєстру під назвою «Леб'яжий город». У перші десятиліття існування (2-а пол. 17 ст.) місто було одним з перших військово-адміністративних пунктів по лінії розмежування з Польщею, а також надійним укріпленням від набігів татар [1989].

Лебединським черкасам були відведені чималі наділи землі, на яких пізніше виникли нові хутори і слободи: Бережки, Червлене, Рябушки (1660), Штепівка (1670), Михайлівка (1675), Бишкінь (1678) та ін. У 2-й пол. 17 ст. ці всі поселення входили до складу Лебединської, Бишкінської, Воржбянської, Межиріцької і Штепівської сотень Сумського слобідського козацького полку і в адміністративному відношенні підпорядковувалися Білгородському воеводі.

Наприкінці 17 – на поч. 18 ст. «Леб'яже місто» інтенсивно розвивалося, збільшувалося його населення, а відтак і можливості проведення складних інженерних робіт. Як свідчить документ 1678, оборонні споруди міста включали глибокий рів, крутий земляний вал, на гребені якого височив дубовий частокіл, 20 башт, 9 з яких моли проїзні ворота. Довжина стін лебединських укріплень становила 1250 сажнів (2 662, 5 м). У 1680 трапилась велика пожежа, яка знищила майже все місто. Вціліла лише фортеця у центрі міста. Після пожежі 1680 посад оточили оборонною огорожею, що за характером і конструкцією була подібна до огорожі Великого города. У 1681 місто мало 2 061 мешканця чоловічої статі, з яких 403 були козаками полкової служби, 553 – козаками городової служби, 1 089 – міщанами і 16 – московськими пушкарями.

Отже, на кін. 17 ст. найпотужнішу й найбільшу фортецю серед усіх сотенних міст Слободжанщини було споруджено в Лебедині. Це було пов'язано з тим, що поблизу пролягли Сагайдачний, Муравський і Ромоданівський шляхи, якими часто пересувалися татари, здійснюючи свої набіги на українські міста [1990].

Наприкінці 17 ст., у зв'язку з подальшим збільшенням території поселення, на північному сході виникають слободи Кобища (на правобережжі Вільшанки) і Довгалівка (на лівобережжі). Річка стає повздовжньою віссю. До кінця першого етапу розвитку Лебедин його довжина уздовж цієї вісі складала 5,0 км.

У початковий період розвитку міста (1652 – 1786) близько 40 відсотків населення краю становили «черкаси полкової служби», тобто козаки. Решта мешканців займалась хліборобством, торгівлею та ремеслами. Як у Лебедині, так і у Межиричі фортеці містилися на берегах невеликих річок, які були перегачені в багатьох містах, утворюючи каскади ставів. Це посилювало неприступність фортець і надавало поселенням більшої своєрідності.

З Лебедином пов'язана одна з найтрагічніших сторінок історії України. Наприкінці 1708 Лебединщина стала ареною Північної війни між Росією і Швецією, а Лебедин – одним із основних укріплень форпостів Петра I. Цілий місяць, з 25 листопада по 26 грудня 1708, тут містилася штаб-квартира Петра I, де на військовій раді 3–4 грудня було ухвалено напад російських військ на Ромен і Гадяч, які підтримували гетьмана І.Мазепу. При цареві перебував і новопризначений гетьман І.Скоропадський. Водночас у Лебедині під керівництвом князя О.Меншикова діяла «тайная канцелярия», що вела розслідування проти прибічників Мазепи. Трагічною пам'яткою її дій лишилася в Лебедині так звана «Могила гетьманців» – високий курган поблизу місця поховання страчених українських козаків. Могила знесена в сер. 20 ст., відновлена – у 1993 [1991].

На поч. 18 ст. у межах Великого города був двір чернігівського полковника, наказного гетьмана України Павла Полуботка. Духовне життя у місті підтримували 15 дерев'яних церков. При церковних дворах знаходились школи-хати, в яких дячки навчали дітей грамоти. Після Північної війни Лебединська і Межирицька фортеці поступово занепали. У 1718 за рішенням Військової колегії обидві фортеці були реконструйовані.

У 2-й пол. 18 ст. Лебедин став значним торговельним і ремісничим центром. Тричі на рік тут відбувалися ярмарки. Існували шаповальський, ковальський, м'ясиницький, ткацький, шевський, гончарський та інші цехи. У 1743 тут налічувалось 274 ремісника, а наприкінці століття – 1507.

У 1781 місто отримало «высочайше конфирмованный» герб у вигляді щита, у верхній частині якого було зображено герб намісницького міста Харкова, а в нижній – на золотому полі стояв лебідь з гордо піднятою головою і розпластаними крильми [1992].

З Лебединщиною пов'язані імена багатьох діячів вітчизняної культури. Уродженцями Лебединщини є перший український вчений-мінералог Ф.Мойсеєнко (Мойсеєнков), український історик медицини, перекладач і бібліограф В.Джуньковський. У 1782 місто відвідав видатний український просвітитель, мандрівний філософ і поет Г.Сковорода. Зупинявся він у свого друга Федора Залеського. Г.Сковорода часто і подовгу бував також у с. Рябушки, де знаходив притулок, у І.Красовського – батька відомого героя Вітчизняної війни 1812 [1993].

Наприкінці 18 ст. економічне життя міста поживляється. Більшість населення займалась землеробством і скотарством. Водночас прискорився розвиток ремесел і торгівлі. Збільшилася кількість ремісників, виникли нові цехи: ковальський, шевський, кравецький, ткацький. На греблях Вільшанки діяли 4 водяні млини. Тричі на рік у Лебедині відбувалися ярмарки.

У 1796 Лебедин увійшов до складу Охтирського повіту Слобідсько-Української губернії. У 1799 в Лебедині діяло 13 церков, у 1964 дворах мешкало 10 115 осіб.

Протягом 18 ст. Межирицька фортеця почала занепадати. Межирицька сотня у складі Сумського слобідського козацького полку брала участь у Північній війні 1700 – 21. До 1712 у фортеці постійно перебував гарнізон. Окрім сторожової служби, козаки займалися землеробством. У сотенному містечку розвивалися селітряний, гончарний і тютюновий промисли. У 2-й чв. 18 ст. в містечку дедалі більшого розвитку почали набувати товарно-грошові відносини. Поряд із землеробством розвивалися ремесла: бондарське, ткацьке, шевське, кушнірне, шаповальське, коцарське, деревообробне, чинбарське, кравецьке, ковальське. Частина мешканців займалася відхожими промислами – чумацтвом і солеварінням на Бахмутських промислах. Тричі на рік у Межиричі влаштовувалися ярмарки, двічі на тиждень – базари. У 1749 у містечку налічувалося 9 церков. При 7 церквах були школи. У 2-й пол. 18 ст. Межирич являв собою досить великий населений

пункт. У 1773 в ньому налічувалося 743 двори і мешкало 7209 осіб. Наприкінці 18 ст. Межиріцька фортеця остаточно втрачає своє військове значення і на поч. 19 ст. її вали зносяться [1994].

Наприкінці 18 – поч. 19 ст. мешканці села Штепівка займалися переважно хліборобством і тваринництвом. Розвивалося гончарство, кушнірство, ткацтво та інші ремесла. Серед селян виділились ремісники: теслярі, бондарі, столяри. Двічі на рік у селі відбувалися ярмарки. Діяли 2 невеликі селітроварні, які виникли на поч. 18 ст. У 1773 у селі мешкали 3 поміщики, 12 духовних осіб з родинами і 1601 підданий селянин [1995].

У 18 ст. на терені нинішнього Лебединського р-ну були засновані такі села, слободи й хутори: Голубівка, Гудимівка, Грунь, Калюжне, Костевалесу (нині с. Костів), Сіробабине, Семиротівщина та ін.

До наших днів того часу зберігся льох Павла Полуботка у с. Михайлівка. Він складений з великого тесаного каміння [1996].

У 1-й пол. 19 ст. Лебедин був типовим провінційним містом. Він опинився осторонь головних торговельних шляхів країни, що призвело до сповільнення його економічного розвитку. У місті налічувалося близько 2 тис. дерев'яних будинків і лише 3 кам'яні споруди. У ці роки населення міста і повіту часто потерпало від стихійних лих: безхлібними були 1821, 1830, 1833, 1848. У 1831 і 1848 сталися спалахи епідемії холери, а у 1852 та 1854 місто спустошили пожежі.

На поч. 19 ст. на території нинішньої Лебединщини виникли села Кирилівка, Ревки, Стеблинки, а в сер. 19 ст. – хутори Ситники, Панченки, Харченки, Гатка, Переліски, Гарбузівка, Яроші, Тучі, село Підопригори.

У 1-й пол. 19 ст. сталися деякі зміни в економічному житті краю. Основними заняттями населення залишилися хліборобство і тваринництво, водночас подальшого розвитку набули садівництво і баштанництво. Продовжували існувати кустарні промисли.

З 1806 у Лебедині почало діяти повітове училище. У 1811 в місті була відкрита перша лікарня.

Під час Вітчизняної війни 1812 лебединські ополченці відзначились у боях з наполеонівськими завойовниками. У 1833 у Лебедині розпочалися великі роботи щодо впорядкування міста: будівництво дамб і мостів, вимошування доріг та вулиць. Греблі, збудовані у 1833, збереглися і понині [1997].

У сер. 19 ст. в Лебедині працювали підприємства мануфактурного типу: селітряне, свічкове, 3 салотопні, 3 крохмальні, броварня, 5 красилень, 3 водяні млини і 66 вітряків. У 40-х рр. 19 ст. з'являються перші промислові підприємства: паровий млин, 2 цегельні і салотопний завод, механічні майстерні. Найпоширенішими промислами були виготовлення фарбованих шерстяних поясів і різнобарвних плахт, відомих далеко поза межами Харківської губернії. Дрібну торгівлю вели 113 лавок. Щотижня в місті відбувалися 2 торги, щороку – 4 невеликі ярмарки, які тривали по три дні.

У сер. 19 ст. поживалося культурне життя міста. Виникла група «аматорів українського театру», з якою спілкувався Г.Квітка-Основ'яненко. З 1849 по 1862 у Лебедині мешкав, працював і був похований поет-романтик М.Петренко. У 50-х рр. 19 ст. до Лебединя приїзять відомі вчені І.Срезневський, О.Потебня, письменник П.Гулак-Артемівський та інші передові діячі культури. Тут вони провели чимало бесід і лекцій просвітницького характеру.

На поч. 1858 при Лебединському повітовому училищі було відкрито публічну бібліотеку.

У червні 1859 на Лебединщині побував великий поет-демократ Т.Шевченко. За кілька днів він відвідав село Лифине, хутір Новий та місто Лебедин. Тут він намалював кілька картин, етюдів і ескізів та написав вірш «Ой по горі ромен цвіте». У с. Лифине свого часу було відкрито будинок-музей Кобзаря. На жаль, нині зруйнований. У незадовільному стані знаходиться і будинок, у якому зупинявся Т.Шевченко в Лебедині [1998].

Після аграрної реформи 1861 економічне і культурне життя Лебедина і повіту помітно поживавилось. Населення міста перевищило 13 тис. осіб. У місті з'явилося також кілька нових навчальних закладів. Створене у 1869 Лебединське повітове жіноче училище через рік було перетворене на жіночу прогімназію. У Лебедині діяли також 3 церковнопарафіяльні двокласні, міське чотирикласне і 4 початкових училища. У 1879 стало діяти чотирирічне Лебединське ремісниче училище.

У 70-х рр. 19 ст., в міру розвитку капіталізму в Російській Імперії, почала розвиватися промисловість і в таких патріархальних землеробських районах, як Лебединщина. Передовсім тут виникли 4 цукрові заводи, зокрема у с. Малий Вистороп (зберігся частково, проте дає уявлення про архітектуру таких виробничих комплексів). Економічний розвиток міста і повіту набрав небачених раніше темпів, коли збудували нові залізничні колії Харківсько-Миколаївської залізниці: спочатку – Люботин-Ворожба (1877), а потім – Лебедин-Боромля (1894).

У 2-й пол. 19 ст. у Лебедині й повіті виникло багато дрібних підприємств, на яких було зайнято понад 3 тис. робітників. У місті кількість робітників на кінець століття зросла на 1500 осіб. Та, не зважаючи на значні соціально-економічні зрушення, Лебедин та повіт і надалі залишались відсталим регіоном з недостатньо розвинутою промисловістю. Основну частину населення краю становило селянство.

Позитивний вплив на розвиток передових ідей в Лебедині справили відвідини міста відомими діячами культури. Тричі проїздом бував на Лебединщині видатний російський письменник А.Чехов: у червні й серпні 1888 та в червні 1889. У поїздках його супроводжували молодший брат Михайло й артист П.Свободін. Шлях письменника із Сум на Полтавщину пролягав через Межиріч і Лебедин. З кінця травня до початку вересня 1893 у Лебедині мешкав великий російський композитор С.Рахманінов. За три місяці Лебединського літа двадцятирічний композитор написав більше 10 музичних творів, у т. ч. Симфонічну фантазію «Бескид» («Утес») [1999].

За даними анкети Першого всеросійського перепису населення 1897, у Лебедині нараховувалося 2395 дворів (2590 будинків), у яких мешкало 17749 жителів. У 1899 вперше в провінції Російської імперії було встановлено Лебединську телефонну станцію, а в повіті споруджено сільську телефонну мережу, довжина лінії якої перевищила сотню верст (села Михайлівка, Штепівка, Голубінка та ін.) [2000].

Протягом 19 ст. слободи Бишкінь, Ворожба, Грунь, Межиріч, Рябушки являли собою типові населені пункти Слобожанщини. На той час у більшості волостей не було жодного медичного закладу.

Наприкінці 19 ст. Аннова Слобода (колишній Аненберг, нині с. Гірки) була регіональним центром писанкарства [2001].

Лебединській край є батьківщиною багатьох видатних діячів держави, науки, культури та мистецтва. Уродженцями міста Лебедина є активні народовольці 80-х рр. 19 ст. брат і сестра Іван та Марія Калюжні; російський історик літератури, професор Харківського, а потім Московського університету І.Глівенко; український художник-живописець Ф.Кричевський; професор, хірург і художник М.Милостанов; українські оперні співаки І.Стешенко і Б.Гмиря; радянський державний і партійний діяч М.Демченко; український композитор, музикознавець, фольклорист і педагог О.Стеблянко; доктор біологічних наук, письменник, поет М.Доленго (Клоков); український художник-графік В.Зорич. У с. Ворожба народився архітектор, графік, дизайнер і живописець, творець теперішнього герба України й українського національного стилю в мистецтві В.Кричевський. На хуторі Семиротівщина, поблизу с. Рябушки, народився художник і поет, «український батько російського футуризму» Д.Бурлюк. А у с. Штепівка народився відомий радянський державний діяч Г.Гринько. На жаль, прізвища багатьох відомих діячів не увічнені.

На поч. 20 ст. населення міста Лебедина досягло 18 тис. осіб. У 1904 в Лебедині став до ладу флагман борошномельної промисловості – п'ятиповерховий паровий млин М.Кононенко та І.Пивоварова, який переробляв 3 млн. пудів зерна на рік. Це було

найбільше на ті часи підприємство Лебедина (знаходилося на території нинішнього ВАТ «Лебединський автотранс-15942»). У 1907 почав діяти новий цегельний завод. У 1910 в Лебедині була споруджена перша електростанція. Того ж року підприємець Бурлюк спорудив механічний завод, який у 1919 був пристосований для ремонту сільгоспмашин (тепер це ВАТ «Лебединський завод поршневих кілець»).

Багато зробив для благоустрою міста Лебедина міський голова М.Кононенко. При ньому було проведено освітлення міста, побудована богадільня, багато кам'яних лавок, піщані вигони засаджені лісом, насаджено міський парк, осушені рештки величезного Замкового ставу, («гнилий ставок») на р. Труфанці, а сама річка пущена в підземну трубу.

Перша світова війна порушила мирне життя міста і повіту. Наступні революційні події і бойові дії часів громадянської війни 1917 – 20 надовго загальмували нормальний розвиток економіки і культури краю. За цей короткий проміжок часу влада в місті Лебедині змінювалася 8 разів. Лебединський повіт в Українській Центральній Раді представляли члени Української партії соціалістів-революціонерів П.Бурлюк і В.Сивокінь (Сивоконь). Революційні події спонукали повітову земську управу розпочати випуск своєї газети «Лебединские известия», перший номер якої вийшов 1 (14) квітня 1917 у друкарні М.Когона. У 1918 повітове земство випускало газету «Земские известия» [2002].

За часів Гетьманату П.Скоропадського влітку 1918 в Лебедині відбулася Перша виставка української старовини, на базі якої 23 березня 1919 відкрився Лебединський художньо-історичний музей ім. Т.Г.Шевченка (нинішній Лебединський міський художній музей) [2003].

Радянська влада утвердилася в Лебедині остаточно з 3 грудня 1919.

На початку 1920-х рр. Лебединщину збурювали численні селянські бунти і повстання. Десятки повстанських отаманів очолювали партизанські загони антибільшовицького руху опору. Найдовше в Україні активно діяв партизанський загін отамана П.Марфенка, що існував з 1920 до 1928 [2004].

У міжвоєнний період більш-менш успішно розвивались освіта і культура: у місті було відкрито одну початкову, 3 середні, чотири 7-річні школи, школу для глухонімих дітей, 2 дитячих будинки, 3 дитсадки. Кадри для народного господарства і культури готували профтехшкола (з 1928), сільськогосподарське училище (з 1929), педагогічний технікум (з 1930); Лебединський учительський інститут (з 1940, нині Лебединське педагогічне училище ім. А.С.Макаренка); школа медичних сестер (з 1937, нині — Лебединське медичне училище ім. М.І.Ситенка). Велику культурно-освітню та виховну роботу проводили міський клуб, районний будинок культури, музична школа, два кінотеатри, три бібліотеки.

У 30-х роках 20 ст. розвивалась промисловість: збудовані лісопильний, цегельний заводи, маслозавод, електростанція, майстерні, реконструйовано і розширено старі підприємства. Та водночас місто і район зазнали непоправних втрат. У цей час були зруйновані архітектурні ансамблі панських садиб у Михайлівці, Василівці та Бобровому.

Страшний голодомор, що пройшовся по всій радянській Україні у 1932-1933, не оминув і Лебединщину. За приблизними оцінками старожилів-очевидців, від голодної смерті тоді загинуло до 30 відсотків мешканців міста Лебедина і до 45 відсотків селян Лебединського району. У пам'ять про жахливі події у Лебедині у 1993 споруджено обласний Меморіал Скорботи «Жертвам голодомору 1932-1933 рр.» [2005].

Не обминули Лебединщину й масові репресії 30-х рр. 20 ст. Були репресовані десятки й сотні місцевих жителів. Зазнала репресій і православна церква.

Великі людські і матеріальні втрати понесли лебединці під час Великої Вітчизняної війни. Лебединський район був окупований ворогом з 23 вересня по 11 жовтня 1941. Оборонні бої на території Лебединщини вели 1-а гвардійська стрілецька дивізія, 2-й кавалерійський корпус, 1-а і 129-а танкові бригади знову сформованої 21-ї армії та 1-а гвардійська Московська мотострілецька дивізія 40-ї армії Південно-Західного фронту. Найважливіша подія, що відбувалася на території Сумської обл. 1941 – контрудар під с. Штепівка (30 вересня – 4 жовтня 1941). На честь героїв Штепівського бою у листопаді

1968 на розвилці доріг Суми-Київ-Лебедин відкрито пам'ятник – Танк Т-34. Повна окупація Лебединського району тривала до 17 серпня 1943, за винятком короткого періоду з 22 лютого по 11 березня 1943, коли місто було тимчасово визволене під час зимового наступу радянських військ. Репресії проти мирного населення розпочалися відразу ж після окупації району і тривали до його визволення.

12 лютого 1942 гітлерівці вивезли на територію військового містечка і розстріляли всіх євреїв міста – 32 особи, у т. ч. 5 чоловіків, 13 жінок і 14 дітей. А всього за період німецької окупації у Лебедині було розстріляно і повішено 47 євреїв.

Великих втрат мирне населення зазнало від примусового вивезення людей на каторжні роботи до Німеччини. У якості «остарбайтерів» з Лебединщини було вивезено, за різними оцінками, від 3269 до 5914 осіб, переважно юнаків та дівчат. Багато з них загинули або не змогли повернутися додому після закінчення війни.

Під час другого окупаційного періоду (середина березня – середина серпня 1943) німці влаштували на північно-західній околиці міста своєрідний Лебединський «Бабин Яр». Страти мирних жителів здійснювались великими і малими групами біля різниці та у протитанковому рові по дорозі на с. Михайлівка. Всього тут німці разом із поліцейськими розстріляли більше 200 осіб мирних громадян. Загалом від рук німецьких окупантів і поліцаїв та в період бойових дій у місті й районі загинуло, за різними даними, від 528 до 836 мирних жителів та військовополонених. Імена 430 з них відомі [2006].

На території окупованої Лебединщини діяв партизанський загін під командуванням К.Карпова. У весняних боях 1942 загін був повністю розгромлений і знищений карателями. За власною ініціативою окремих патріотів були організовані і діяли Ворожбянський партизанський загін М.Велигоня і партизанський загін ім. С.М.Кірова під командуванням А. Фролова. З травня 1942 по лютий 1943 у Лебедині діяла підпільна патріотична організація під керівництвом С. Роєнко, а з 20 березня до 19 серпня 1943 аналогічна підпільна антифашистська організація під керівництвом В. Карпова діяла в селі Будилка.

За період нацистської окупації в Лебедині значно активізували свою діяльність українські патріотичні і націоналістичні сили. Була організована «Просвіта», створений окружний осередок ОУН. Вже після війни Лебединський райвідділ держбезпеки встановив близько 50 осіб – найактивніших учасників націоналістичного руху. Воювали лебединці і в лавах УПА. На сьогодні відомо 9 імен бійців УПА – уродженців Лебединщини [2007].

У січні 1942 у сквері між колишніми будинками міськради і райвиконкому (нинішні будівлі районного управління агропромислового комплексу і головного навчального корпусу медичного училища) німці влаштували військове кладовище. Ховали тут переважно убитих старших офіцерів та поліцаїв. З поверненням у Лебедин радянських військ прибрали хрести, розрівняли могили, а територію скверу засадили декоративними деревами. Самі ж поховання уціліли [2008].

19 серпня 1943 радянські військові підрозділи остаточно оволоділи Лебедином, а 8 вересня 1943 війська 38-ї і 40-ї армії Воронезького фронту під командуванням генерала армії М. Ватутіна повністю визволили Лебединський район від гітлерівських окупантів. Під час бойових дій на території району загинуло 3659 воїнів і 148 партизанів. У військових шпиталях, що діяли на терені району, померло 727 воїнів. Усього в боях під час оборони Лебединщини і її визволення загинули понад 13 тис. радянських воїнів, партизанів і патріотів.

За період німецької окупації та під час бойових дій місто і район зазнали величезних матеріальних збитків, які, за неповними даними, оцінювались у 696 млн. крб. Сума матеріальних збитків, завданих окупантами мирному населенню, склала 590 млн. крб.

Всього в бойових діях на фронтах Другої світової війни брало участь понад 16 тис. мешканців міста Лебедин і Лебединського району. За уточненими даними, з фронтів війни не повернулися 9353 воїна-земляка. За звершені подвиги на фронтах Другої світової війни понад 9 тис. воїнів-лебединців нагороджені орденами і медалями, 16 колишніх

жителів району стали Героями Радянського Союзу, а уродженець села Малий Вистороп П.Рибалка був удостоєний цього високого звання двічі. Серед нагороджених – Ф.Тонкошкур і Д.Хоменко – повні кавалери ордена Слави.

Пам'ять про загиблих воїнів, партизанів і підпільників, які полягли на території Лебединського р-ну і на фронтах Другої світової війни, увічнена спорудженими в райцентрі і селах району обелісках, монументах, пам'ятних знаках і меморіальних комплексах. Живим символом Лебедин став Меморіал Слави – пам'ятник воїнам-землякам, полеглим у роки Другої світової війни, споруджений у 1985 на північно-західній околиці міста (Лісопарк) [2009].

Величезних матеріальних збитків місту і району завдала Друга світова війна. Більшість важливих об'єктів були знищені ще при відступі з Лебедин частин Червоної Армії. Серед них державний млин № 9 (колишній млин Кононенко й Пивоварова), який тоді вважався найбільшим підприємством області, лозова артіль, електростанція, залізнична водокачка, нафтобаза, лісозавод лісгоспу, пошта й радіовузол. При відступі було спалено й розграбовано районну бібліотеку.

Чимало позитивних змін принесли на Лебединщину повоєнні роки. Відбудовні роботи були завершені в короткі терміни, ще до кінця війни. Будувалися нові і реконструювалися старі підприємства. Лише протягом 1947 – 49 у місті стали до ладу підприємства харчової промисловості: маслозавод, плодоконсервний, кукуррудзокалібрувальний, харчокомбінат, м'ясокомбінат. У 1948 була заснована Лебединська швейна фабрика. У 1955 на базі Лебединських авторемонтних майстерень почав працювати завод поршневих кілець. У 1960 на базі промартілі «Третя п'ятирічка» була створена фабрика пластмасової фурнітури. У 1961 на базі механічних майстерень торфопідприємства запрацював завод верстатних вузлів (нині – ТОВ «Укртранспневматика» ВАТ «Транспневматика»). У 1964 на базі цеху Лебединського промкомбінату створено ліжковий завод (нині – ВАТ «Лебединський машинобудівний дослідно-експериментальний завод «Темп»). У 1965 Лебедин було підключено до державної електромережі.

Наприкінці 20 ст. у місті продовжувалося промислове будівництво. У 1988 випустив свою першу продукцію Лебединський моторобудівний завод «Мотор-Січ-І» (нині – ДП «Лебединський моторобудівний завод ВАТ “Мотор-Січ”»). У 1995 на базі колишнього військового об'єкта було створено ТОВ «Лебединський нафтомаслозавод» (торгова марка «Леол»). У 1999 засновано спільне українсько-чесько-італійське підприємство «ХаСеН» (нині – ТОВ «РАМА»). Відкриваються нові навчально-виховні заклади.

На межі століть у місті й районі поживалося громадсько-політичне життя. З'явилися нові політичні партії та громадські організації: Народний Рух України, Товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, козацтво тощо. У серпні 1997 на сесії Лебединської міської Ради затверджено новий герб і прапор міста Лебедин. Відроджується Українська Православна Церква Київського Патріархату.

Лебедин – батьківщина багатьох відомих українських митців: живописця і графіка Л.Стиля, скульптора Х.Якубовича, живописців В.Ламаха та О.Басанця, іконописця О.Дубровського. Майже 50 років свого творчого життя присвятив Лебединщині та її людям відомий український письменник-прозаїк К.Гордієнко, який періодично мешкав і працював у Лебедині. У 1939 та 1965 давав концерти для земляків видатний український співак-бас Б.Гмиря. Восени 1947 Лебедин відвідав видатний український письменник-гуморист Остап Вишня. У місті Лебедині мешкає і працює відомий український письменник-прозаїк, публіцист, етнограф, історик, краєзнавець і громадсько-політичний діяч Б.Ткаченко. У с. Будилка мешкає і творить гострі і дотепні, актуально-злободенні байки талановитий український поет-гуморист і сатирик Є.Васильченко.

Дев'ять уродженців міста і району за високі трудові досягнення удостоєні звання Героя Соціалістичної праці, а завідувача Токарівською молочно-товарною фермою М. Савченко удостоєна цієї високої відзнаки двічі [2010].

У світі спорту славу Лебединщини примножили земляки – призери Олімпійських ігор, чемпіони СРСР, України та Росії з багатьох видів спорту: М.Смага, Л.Солоха-Дементьєва, Л.Приходько, О.Тимофеев, В.Бодров, С.Очеретько, В.Козієнко, О.Пеллуя-Баранова (Терещенко) [2011].

Нині в Лебедині функціонують близько 30 підприємств і організацій. Найбільшими із них є ВАТ «Лебединський завод поршневих кілець», дослідноекспериментальний завод «Темп», «Лебединська швейна фабрика», «Лебединський хлібозавод», ТОВ «Лебединський нафтомаслозавод» і «Укртранспневматика», ВАТ «Транспневматика».

Багатство міста – не лише його виробничий комплекс, а й значна мережа закладів освіти, культури, спорту, охорони здоров'я. У місті є 8 загальноосвітніх шкіл, педагогічне й медичне училище, вище професійне училище лісового господарства. Приймають відвідувачів міський художній і краєзнавчий музеї, центральна районна і 2 міські бібліотеки, районний будинок культури і міський центр культури і дозвілля, дитяча школа мистецтв. Районний і міський будинки дитячої та юнацької творчості, станції юних натуралістів і юних техніків, дитячо-юнацька спортивна школа. У місті працюють центральна районна лікарня, два санаторії (один з них дитячий).

Виробництвом сільськогосподарської продукції в районі займається 31 реформоване підприємство, із них – 1 ПСП, 25 ТОВ і СТОВ, 3 ВАТ та 2 ФГ й СФГ. Працюють промислові підприємства районного підпорядкування: Лебединський держлісгосп. АП «Райдрукарня», ТОВ «Василівський сирзавод». Район має розвинену мережу культурно-освітніх закладів: 25 шкіл, Маловисторопський коледж Сумського національного аграрного Університету, Ворожбянська філія Лебединського ВПУЛГ, десятки сільських клубів, будинків культури й бібліотек.

Вагоме значення в історії Лебединщини займають пам'ятки містобудування й архітектури. У 17 – 18 ст. забудова Лебедини була традиційною для сотенних міст: у межах фортеці – військово-адміністративний і культовий центр, міській торг, житла міської еліти; у заплавах річок і при болоті – водяні млини, кузні, торгові бані, інші виробничі об'єкти.

Рядова забудова в Лебедині, Межирічі, Ворожбі, інших населених пунктах протягом 2-ї пол. 17 – 18 ст. була садибною як у межах фортець, так і на посадах, слободах, передмістях. Житло старшинської верхівки не відрізнялось від народного житла цього регіону Слобідської України.

У 2-й пол. 17 – 18 ст. розпланування Лебедини було центричним, близьким до радіального. Особливістю міста був контраст між дрібними кварталами у середмісті і великими, з віялоподібною мережею вулиць довкола фортеці. Цей принцип було закладено ще у 1652. Густа вулична мережа в середмісті відповідала функціональній насиченості центру. Посеред «Великого города» був Торговий майдан (нині пл. Інтернаціональна) з міським Успенським собором і дзвіницею, крамними рядами тощо. Уздовж головної вулиці (нині вул. К.Маркса) розташовувалися садиба сотника, козацької старшини, сотенні правління, суд.

Головні вулиці приміських слобод Кобища і Довгалівка стали органічним продовженням кількох вулиць, що розходились від фортеці. Ці слободи не були самостійними населеними пунктами і мали численні взаємозв'язки з містом і поміж собою. До сер. 18 ст. остаточно сформувалося розпланування Лебедини, що в основному збереглося донині. До його неповторних особливостей належить трикутна форма майданів за межами колишньої фортеці, що виникла як наслідок розгалуження основних вулиць.

Центр міста яскраво виявився у його композиції. Високі фортечні вали зорозово об'єднували міський центр та ізолювали його від довкілля. У передмісті головне місце займав центральний майдан, де стояли будівлі, що були головними з погляду функцій, ідеології і містобудівної композиції: Успенська соборна церква – головна архітектурна споруда Лебедини, збудована у 1650-х рр. з дерева у центрі майдану і зруйнована у 1776; трибаний мурований Успенський собор, розташований на північ від дерев'яного попередника, збудований у 1774 – 88, освячений у 1797. Собор не зберігся.

На Слобожанщині наприкінці 17 – 18 ст. було кілька шкіл народної монументальної архітектури. До нашого часу збереглася Миколаївська дерев'яна церква (1730) у с. Бобровому (найдавніша дерев'яна будівля, що вціліла на теренах Слобожанщини). За останні роки церква зазнала істотних руйнувань. На жаль, не зберігся такий шедевр дерев'яного церковного зодчества, як Спасо-Преображенська церква в Межирічі (1745 – 60) [2012].

Етапи розвитку Лебедина (1786 – 1917) позначені двома невдалими спробами реконструювати місто – у 1786 і 1845. Обидва проекти залишилися нереалізованими через відсутність коштів.

Наприкінці 18 ст. Лебединська фортеця втратила військового значення і поступово зруйнувалась. Рештки валу фортеці проіснували до 1810. До 30-х рр. 19 ст. зберігався лише Замок, але згодом і він був зруйнований. Вулиці випрямлялися, центральні квартали набували прямокутної і квадратної форми. У цілому місто набувало овальних обрисів з чітко окресленим геометричним центром. Тепер про колишню фортецю нагадують лише напрямки деяких центральних вулиць міста. Планувальна структура міста, що є досить унікальною, не зазнала великих змін, тому заслуговує на те, щоб оголосити її пам'яткою містобудівного мистецтва і взяти її під державну охорону [2013].

Вулиці передмість були зорієнтовані на Успенський собор. Центричність забудови міста підкреслювалась кільцевим розташуванням парафіяльних дерев'яних церков довкола собору. Всі вони виникли у 2-й пол. 17 – на поч. 18 ст.: Миколаївська (1669), Троїцька (до 1667), Петропавлівська (близько 1701), Вознесенська (1692), Різдва Христового, Іллінська (1720), Трьохсвятительська (до 1708). Поставлені на приблизно однаковій віддалі від фортечних валів, вони утворювали своєрідний «вінок храмів». Із 13 церков за межами фортеці шість були споруджені посеред майданів, решта – у кварталах забудови. Усі головні споруди фіксували напрямки головних вулиць: Михайлівської, Будильської, Кобищі, Довгалівки. У 2-й пол. 18 ст. більшість цих церков перебудовано. Вони лишилися дерев'яними. Георгіївська (Юр'ївська, 1765) і Вознесенська (1789) стали тридільними, триверхими, дещо приземлених пропорцій; церкви Різдва і Миколаївська (1783) стали хрещатими, п'ятидільними, одноверхими. Трьохсвятительська і Георгіївська церкви були зруйновані у 1937 – 40 рр., Троїцька – у 1980.

Мурована елітарна архітектура 18 ст. представлена Успенським собором у Межирічі (1759 – 1775) – найстародавнішою мурованою будівлею, що збереглася в Лебединському районі. Сумна понад 100-річна доля монастирської церкви у с. Михайлівка. У 1680-1686 засновник Михайлівки, племінник І. Самойловича, гадяцький полковник Михайло Самойлович збудував дерев'яний храм, келії та огорожу Михайлівського Предтеченського монастиря, відомого ще як Михайлівська пустинь. За даними історичних джерел, монастир знаходився приблизно на віддалі 1 км від с. Михайлівка по дорозі на Межиріч, на високій горі, оточеній столітніми дубами (теперішнє урочище «Монастирщина»). Опікунами Михайлівського монастиря були поміщики Ободовські, Полуботки, Коробовські, які з кін. 17 ст. і протягом 18 ст. по черзі володіли Михайлівкою. Михайлівська пустинь була закрита у 1790. Дуже стара дерев'яна Предтеченська церква була розібрана, а всі церковні речі перенесені в церкву Різдва Богородиці с. Михайлівки.

Архітектурною пам'яткою 18 ст., що збереглася до нашого часу, є дерев'яна Воскресенська церква, збудована у 1789 [2014].

На поч. 19 ст. на Лебединщині розвивається садибне будівництво у стилі класицизму, прикладом чого може бути частково збережена садиба поміщиків Іваненків (пізніше – графів Капністів) у с. Михайлівка. У цей час із 2494 будинків міста 72 були мурованими. Найзначнішими з них були міська в'язниця (1850), хірургічна лікарня (1903), жіноча гімназія (1903), чоловіча гімназія (1906), поліцейна управа, Народний дім тощо.

У цей період місто Лебедин виглядало дуже мальовничо. Центр на території колишньої фортеці мав різноманітні, побудовані на контрасті архітектурні акценти. Тут панував широкий простір Базарного (Торгового) майдану. На ньому височіли дві домінуючі споруди – величний кам'яний Свято-Успенський собор із дзвіницею і

дерев'яна Преображенська церква. У центральній частині міста зосереджувалися адміністративні будівлі. Забудова більшої частини міста була одноповерховою дерев'яною. Поза центром напрямом вулиць мала радіальну спрямованість. З Базарного майдану виходили 4 вулиці: Замкова – до Троїцького майдану, Шевська – до Петропавлівського, Сумська – до Майданської площі і Гадяцька – до Миколаївського майдану. Усі інші головні вулиці йшли у бік основних населених пунктів: на Охтирку й Олешню – вулиця Охтирська; на Зінків – Зінківська; на Межиріч – Межиріцька (колишня Широка на Кобижчу, потім Стаханівська, тепер – Кобижча); на Михайлівку – Михайлівська.

На початку основних доріг розташовувалися церкви: по дорозі на Суми – Різдва Христового, при виїзді на Охтирку – Іллінська, по дорозі на Червлене – Миколаївська, при дорозі на Михайлівку – Михайлівська. Замикали кільце з півночі Троїцька, Петропавлівська і Вознесенська, а з півдня – Трьохсвятительська церкви. Окрім того, на західній околиці міста розташувалась Покровська церква, в центрі колишньої слободи – Воскресенська, а на Довгалівці – Георгіївська (Юріївська) церква. Усі храми міста, за винятком собору, були дерев'яними.

Збереглася низка особняків, купецьких торгових будинків, банків початку 20 ст., декорованих у неоренесансних формах. Особливий інтерес становить будинок повітової земської управи, збудований у 1910 (нині головний корпус медичного училища ім. проф. М.Ситенка). Нова цегляна Миколаївська церква, зведена у 1912 – 1914 роках поруч зі старою дерев'яною, є однією з найкрасивіших споруд міста. Зі спорудженням у 1913 – 1915 міської управи середмістя збагатилася важливою спорудою, що органічно увійшла в історичне середовище міста.

У середині 19 ст. посилювалися романтичні впливи у садибній архітектурі, прикладом чого може бути садиба Хрушових у с. Лифине (Лихвин) Воржбянської сільради. Правда, ця колишня поміщицька садиба, як і садиба Залеських у Лебедині, де колись приймали Т.Шевченка, на превеликий жаль, руйнується. Зберігся також зразок дрібнопомісного панського будинку доби класицизму в с. Великий Вистороп.

Після аграрної реформи 1861 центр почав змінювати масштаб і якість забудови. З'являються цегляні будівлі з бляшаними дахами. У 1868 лебединські купці збудували у центрі міста, на Базарному майдані, новий гостинний двір, що замінив собою колишні невпорядковані торгові ряди. Він частково зберігся до наших днів (нинішній міський продуктовий ринок).

Розвивалося і кам'яне церковне зодчество. У 1874 закінчилося будівництво цегляної трьохпрестольної Вознесенської церкви. Це був третій у Лебедині кам'яний храм. У ньому делікатно поєдналися неоросійський стиль, класицизм, бароко і місцевий колорит. У 1875 на місці колишньої дерев'яної Покровської церкви була зведена нова – цегляна, однобанна, із дзвіницею, стилево споріднена з Вознесенською. У 1881 збудовано храм Живоначальної Трійці.

Упродовж 19 ст. зазнала певних змін система основних споруд Лебедина. Порушилась правильність їх кола навкруг колишньої фортеці, оскільки чимало з них були ліквідовані через старість, зруйновані дерев'яні Михайлівський і Петропавлівський храми.

Протягом 19 ст. роль своєрідних центрів у міській забудові відігравали оригінальні виробничі споруди – вітряки. Плани Лебедина 19 ст. показують на околицях міста шість груп вітряків загальним числом 50. На жаль, дотепер на Лебединщині не збереглося жодного вітряка чи водяного млина.

Середмістя наприкінці 19 ст. забудовується мурованими одно-двоповерховими спорудами уздовж головних ліній центральних вулиць і Базарного майдану. Почала формуватися нова промислова зона уздовж вул. Сумської, де з'явилася ділянка з регулярною вуличною мережею. На південному передмісті поблизу залізничної станції розвивалася друга промислова зона, де були різні майстерні і парові млини. Тут були прокладені нові вулиці – Вокзальна, Привокзальна, Погранична, Новозбудована. Наприкінці 19 ст. з південно-західного боку передмістя в районі вулиць Будильської і

Боднівки постали підприємства купців Таранушенків – крупорушка і мурований п'ятиповерховий паровий млин. Структура забудови на передмістях лишалася садибною, сільською. Житлові й адміністративні будинки були дерев'яними, під солом'яними дахами.

Наприкінці 19 – поч. 20 ст. дерев'яні храми у селах повіту почали замінювати на кам'яні, запроектовані, здебільшого, харківським єпархіальним архітектором В.Немкіним на високому фаховому рівні, з тонким урахуванням особливостей ландшафтної ситуації. На жаль, при цьому були втрачені дерев'яні храми 17 – 18 ст., що становили значний історико-архітектурний інтерес.

У 1-у чв. 20 ст. повністю сформувалось історичне архітектурне обличчя міста Лебедина. Завдяки віддаленості Лебедина від великих промислових центрів і патріархальності життєвого укладу в місті та селах краю збереглося чимало зразків народного традиційного дерев'яного зодчества кін. 19 – поч. 20 ст., що мають етнографічну цінність. Цю безцінну культурну спадщину у 1-ій тр. 20 ст. дослідив і зафіксував уродженець Лебедина, видатний український мистецтвознавець С.Таранушенко.

Таким чином, забудова Лебедина відобразила основні етапи загального архітектурного процесу 19 – поч. 20 ст. – класицизм, історизм і модерн, а також місцевий архітектурний «фольклор» та етнографічні регіональні будівельні традиції.

У 2-й пол. 20 ст. спостерігалось незначне розширення території міста в усіх напрямках. Промислові зони сформувалися в районі вул. Сумської та поблизу залізничної станції «Лебединська». Нове будівництво п'ятиповерхових житлових будинків у 60-70-х рр. 20 ст. велося в районі Сумської вулиці. Забудовувалася й центральна вулиця міста – від майдану Волі у напрямку до залізничної станції. У центральних кварталах розташувалися окремі об'єкти соціальної інфраструктури. Лебединський районний будинок культури, зведений у 1961, став архітектурним акцентом Інтернаціонального майдану. У зв'язку з реконструкцією і широким будівництвом у 2-й пол. 20 ст. з'явилося понад 50 нових вулиць. Були заасфальтовані центральні вулиці і площі, посаджені декоративні дерева і кущі. У травні 1980 у місті було проведено газогін. З 1980-х рр. забудовано п'ятиповерховими житловими будинками район Труфанового болота.

У 1980-х рр. були зруйновані муровані храми – Різдва Богородиці в Михайлівці і Троїцький у Лебедині. Тоді ж зруйнували унікальну історико-меморіальну пам'ятку у с. Василівка – кам'яний стовп «Павло Полуботок – Петру Першому». Протягом останніх десятиліть ті храми, що вціліли, продовжують руйнуватися. Негативні процеси у житті селян призвели до зникнення з карти Лебединщини десятків так званих «неперспективних» поселень.

Нині Лебедин розвивається за Генеральним планом, опрацьованим у 1985 в Інституті Укрміськбудпроект (архітектор О.Ткаченко та ін.). Він передбачає збереження історичного ядра міста. До генплану в Київському НДІТІАМ у 1985 було виконано історико-архітектурний опорний план з проектом зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури Лебедина (архітектор В.Вечерський, мистецтвознавець Т.Скибицька). Цей важливий документ має забезпечити подальший розвиток міста без втрат історичних та архітектурних реліквій.

Останнім часом докорінно змінилося обличчя Лебедина. Місто прикрасила мережа новоспоруджених та реконструйованих будівель місцевих відділень всеукраїнських банків, десятків нових приватних спеціалізованих крамниць та торгово-сервісного комплексу «Лекір-Інвест».

Лебедин – історичне й сучасне місто багатих культурних традицій. Нині у Лебедині нараховується 56 пам'яток історії та культури, у т. ч. – 9 пам'яток археології, 11 пам'яток архітектури, 31 пам'ятка історії, 5 пам'яток монументального мистецтва. У результаті досліджень 1984 – 88 окрім зазначених пам'яток, виявлено ще 70 споруд традиційної забудови, 10 етнографічних об'єктів, 13 значних будівель, що являють собою архітектурно-історичну цінність і підлягають збереженню при реконструкції міста.

На території Лебединського р-ну знаходиться 223 пам'ятки культурної спадщини, у т. ч. 99 археологічних пам'яток, 72 історичні пам'ятки 21 пам'ятка монументального мистецтва, 31 архітектурний об'єкт.

Найважливішими з них є такі: Преображенська церква з дзвіницею та родова садиба братів Кричевських в с. Ворожба; садиба поміщиків Хрущових в с. Лифине; унікальний мурований Успенський собор 1759 і славетний центр гончарства в с. Межиріч. Від Межиріча вниз по р. Псел аж до межі Полтавської області протяглася суцільна низка історичних сіл з пам'ятками археології, історії, архітектури і природи: Михайлівка, Курган, Червлене, Пристайлове, Кам'яне, Боброве. У Лебединському р-ні міститься природний заповідник «Михайлівська цілина» – унікальна ділянка цілинного степу площею 202,4 га (територія охоронної зони – 800 га). Всього тут зростає 525 видів рослин. Заповідник має наукову, історичну та загальнонаціональну цінність. Свого часу тут побували Т.Шевченко, Я.Щоголів, М.Рильський, О.Ющенко, В.Мордань, В.Скакун. Пам'яткою природи загальнодержавного значення є й озеро Шелехівське (7 га) – рідкісне за красою озеро льодовикового походження. У с. Токарі є джерело мінеральних вод [2015].

Лебединщина має всі потенційні можливості для розвитку в перспективі туристичного бізнесу. Адже історія Лебединського краю багата і цікава.

Володимир Кравченко

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. ЛЕБЕДИН ТА ЛЕБЕДИНСЬКОГО РАЙОНУ

М. ЛЕБЕДИН

556. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 45 (іст.). Мироносицьке кладовище, вул. Сумська, 60. У південно-східній частині кладовища, за 20 м від центрального входу. Поховано 310 радянських воїнів, які загинули у вересні – на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за місто підрозділами 21-ї армії та під час визволення міста від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і 19 серпня 1943 підрозділами 52-го стрілецького корпусу у складі: 161-ї, 309-ї стрілецьких дивізій, 14-ї винищувальної бригади; 2-го танкового корпусу у складі: 26-ї, 29-ї танкових бригад, 58-ї мотострілецької бригади, 15-го окремого гвардійського танкового полку прориву, 202-го танкового полку прориву, а також воїни, які померли від ран у дислокованих тут шпиталях: 6046, 5161, 3563, 1404, 2676, 1067, 3502, 1111, 596, 2201 з серпня 1943 по 5 червня 1945. Відомі прізвища 157 загиблих. Серед похованих – Герої Радянського Союзу О.Влазнев і К.Назимов.

Влазнев Олексій Леонтійович [1910, с. Липівка (нині Малосердобинського р-ну Пензенської обл., Російська Федерація) – 14.01.1944, м. Лебедин] – Герой Радянського Союзу (03.06.1943, посмертно).

Отримав початкову освіту. У Червоній Армії з 1941. У тому ж році в діючий армії. Стрілець окремого мотострілецького батальйону 9-ї гвардійської механізованої бригади 3 гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії (Воронезький фронт) гвардії рядовий. Відзначився при форсуванні Дніпра. У ніч на 30 вересня 1943 на підступах до Дніпра у складі групи бійців першим у батальйоні подолав річку в районі с. Селище Канівського району Черкаської обл. На плацдармі відділення успішно відбило декілька контратак противника. У наступальних боях був поранений і помер від ран у шпиталі, що знаходився у Лебедині. За мужність і відвагу, проявлені при форсуванні Дніпра посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, медаллю. Його ім'я носить школа у с. Липівка, у с. Мала Сердоба відкрито меморіал.

Назимов Костянтин Савелійович [04.03.1915, м. Петроград (нині Санкт-Петербург, Російська Федерація) – 23.12.1944] – Герой Радянського Союзу (26.10.1944).

Закінчив 7 класів. Працював слюсарем. У Червоній Армії з 1939. У 1940 закінчив Чугуївське військово-авіаційне училище.

На фронтах Другої світової війни з березня 1943. Капітан, командир ескадрильї 254 винищувального авіаційного полку, 269-ї винищувальної авіаційної дивізії 14-ї повітряної армії Прибалтійського фронту. На серпень 1944 здійснив 240 бойових вильотів, у 27 повітряних боях особисто збив 15 літаків і у групі 2 літака противника. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, Вітчизняної війни 1 ст. У кінці листопада 1944 прибув до Лебедина, де 23 грудня 1944 загинув при виконанні бойового завдання.

У 1964 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу воїна і дівчинки /3,37 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,87 м/ [2016].

Лариса Восьмірова

557. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 45 (іст.). Покровське кладовище, вул. Шевченківська. У східній частині кладовища.

Поховано 15 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 21-ї армії, які загинули у вересні 1941 при обороні міста від німецько-нацистських окупантів, воїни, які загинули під час визволення міста 23 лютого 1943 та 19 серпня 1943, воїни, які померли від ран у дислокованих тут шпиталях: 6046, 2201, 5161, 1404, 2676, 1067, 3502, 1111, 596 у період з серпня 1943 по травень 1945. Бої за визволення міста велись підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і підрозділами 52-го стрілецького корпусу у складі: 161-ї, 309-ї, стрілецьких дивізій, 14-ї винищувальної бригади; 2-го танкового корпусу у складі: 26-ї, 99-ї танкових бригад, 58-ї мотострілецької танкової бригади, 15-го окремого гвардійського танкового полку прориву, 202-го танкового полку прориву та воїни. Відомі прізвища усіх загиблих.

У 1964 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ з меморіальним написом на постаменті /2,0 м/ і мармуровій надгробній плиті [2017].

Лариса Восьмірова

558. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Першогвардійська. При виїзді з міста (р-н Губчине).

Поховано 9 радянських воїнів, які загинули в боях за визволення міста від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і 19 серпня 1943 підрозділами 52-го стрілецького корпусу у складі: 161-ї, 309-ї стрілецьких дивізій, 14-ї винищувальної бригади; 2-го танкового корпусу у складі: 26-ї, 99-ї танкових бригад, 58-ї мотострілецької бригади, 15-го окремого гвардійського танкового полку прориву; 202-го танкового полку прориву. Відомі прізвища трьох загиблих: рядові В.Курганський, П.Молодецький, військовий лікар В.Пелюшкова.

У 1962 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1966 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,68 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,47 м/ [2018].

Лариса Восьмірова

559. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 45 (іст.). Троїцьке кладовище, вул. Русіянова. У південній частині кладовища.

Поховано 80 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 21-ї армії, які загинули у вересні – на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за місто; воїни, які загинули під час визволення міста від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 та 19 серпня 1943; воїни які померли від ран у дислокованих тут шпиталях: 6046, 2201, 5161, 1404, 2676, 1067, 3502, 1111, 596 у період з серпня 1943 по 5 червня 1945. Бої за визволення міста велись підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і підрозділами 52-го стрілецького корпусу у складі: 161-ї, 309-ї, стрілецьких дивізій, 14-ї винищувальної

бригади; 2-го танкового корпусу у складі: 26-го, 99-го танкових бригад, 58-ї мотострілкової танкової бригади, 15-го окремого гвардійського танкового полку прориву, 202-го танкового полку прориву.

У могилі поховані також 3 партизана загону К.Карпова: Я.Дудченко, В.Філонов – льотчик, літак якого було збито під час бою по обороні міста і він приєднався до партизан, Є.Золотоверхова – господарка явочної квартири.

У 1964 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1965 встановлено бетонну скульптурну групу воїна і дівчинки /2,6 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,1 м/ [2019].

Лариса Восьмірова

560. Братська могила учасників громадянської війни та радянських воїнів, 1919 – 29, 1943 (іст.). Пл. Свободи.

У східній частині міста, у сквері біля Вознесенської церкви.

Поховані учасники громадянської війни, які загинули у 1919 – 29; 15 радянських воїнів, які загинули під час визволення міста від німецько-нацистських загарбників 19 серпня 1943 підрозділами 52-го стрілецького корпусу у складі: 161-ї, 309-ї, стрілецьких дивізій, 14-ї винищувальної бригади; 2-го танкового корпусу у складі: 26-ї, 99-ї танкових бригад, 58-ї мотострілкової танкової бригади, 15-го окремого гвардійського танкового полку прориву і 202-го танкового полку прориву та воїни, які померли від ран у дислокованих тут шпиталях: 6046, 5161, 1404, 2676, 1067, 3502, 1111, 596, 2201. Відомі прізвища 17 учасників громадянської війни і 5 воїнів-визволителів.

У 1964 останки загиблих воїнів перепоховані у могилу учасників громадянської війни, на якій у 1966 встановлено бетонну скульптурну групу червоноармійця і матроса /2,60 м/ та бетонну надгробну плиту з прізвищами загиблих. На фасадному боці цегляного постаменту /2,70 м/ – меморіальні написи [2020].

Лариса Восьмірова

561. Будинок, перша пол. 19 ст., в якому зупинявся Шевченко Т.Г. (іст.). Вул. Першогвардійська, 4.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий дерев'яний будинок з цегляним фундаментом, споруджений у 1-й пол. 19 ст. Зазнав кількох перебудов – реконструкція у 1937 – 38, перепланування у 1965. Належав родині Залеських. Автор невідомий. Складається з 5 кімнат загальною площею 160 кв. м. Дах покрито жерстю.

6 (18) і 9 (21) червня 1859 у цьому будинку зупинявся Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – видатний український народний поет, великий художник-реаліст, громадсько-політичний діяч демократичного спрямування.

Після повернення з десятирічного оренбурзького заслання поет отримав у 1859 дозвіл відвідати Україну. Навесні 1859 у Петербурзі він познайомився з ліберальним поміщиком, титулярним радником, депутатом дворянства Сумського повіту, членом Харківського губернського комітету з влаштування селянського стану, прихильником аграрної реформи Хрущовим Дмитром Олександровичем (1825 – 73). Поет справив на Д.Хрущова таке сильне враження, що він запропонував йому змінити маршрут своєї подорожі і заїхати на відпочинок до маєтку його дружини – Хрущової Наталії Олександрівни – на хутір Лихвин Лебединського повіту (нині с. Лифине, Лебединський р-н.).

5.(17).06.1859 Т. Шевченко прибув до Лихвина. Довідавшись про приїзд поета, з Лебедина приїхали познайомитися з ним давні шанувальники його таланту брати О. і М.Залеські, офіцер, художник-аматор О.Цеге фон Мантейфель та ін.

Залеський Олексій Михайлович (бл.1820 – бл.1880) – чиновник, закінчив Харківський університет, з 1853 мешкав і служив у Лебедині у чині титулярного радника. Залеський Максим Михайлович – священик, навчався в Київському університеті, настоятель Покровського храму у м. Лебедині. Родина Залеських жила у власному будинку. У цій же садибі у їхнього діда Федора Залеського 1782 гостював друг його юності і товариш по Києво-Могилянській академії, визначний український мандрівний філософ і просвітитель-

демократ Сковорода Григорій Савич (1722–94). Згадки про Г.Сковороду у сім'ї Залеських, його рукописи, що тут дбайливо зберігалися, дуже зацікавили Т.Шевченка.

Цеге фон Мантейфель Отто Максимович (1822–89) – російський офіцер, художник-аматор, малював пейзажі, портрети й інтер'єри.

6(18)06.1859 Т.Шевченко приїхав у Лебедин і зупинився у будинку братів Залеських. Там він подарував О.Залеському свій новий офорт «Приятелі» з власноручним дарчим написом.

Наступні два дні він провів у Лихвині, а 9(21).06.1859 вдруге побував у Лебедині. Тут він зустрічався з українським поетом-романтиком Петренком Михайлом Миколайовичем (1817–63), читав друзям свої поетичні твори, виконав декілька ескізів і намалював олією три етюди, які подарував М.Залеському: «Купка селян біля пригаслого багаття», «Наймичка, яка зашиває поділ порваної сорочки» і «Пастушок». Ці твори до 1932 зберігалися у доньки М.Залеського – Сучкової Катерини Максимівни, а подальша їхня доля залишається невідомою. Вранці 10(22).06.1859 Т.Шевченко спішно виїхав з Лебедина через Гадяч і Лохвицю на Пирятин.

27.08.1956 на будинку була встановлена мармурова дошка з меморіальним написом (автор невідомий). У 1965 чотири кімнати будинку були переобладнанні під два великих зали, в яких було розміщено постійну експозицію Лебединського народного музею історії Лебединщини ім. Т.Г.Шевченка. Експозиція двох кімнат була присвячена поету. Музей проіснував у цьому будинку до 1998 [2021].

*Лариса Восьмірова
Володимир Кравченко*

562. Будинок, 1939, в якому у 1956 – 75 мешкав Гордієнко К.О. (іст.). Вул. Будильська, 127.

Одноповерховий дерев'яний будинок на цегляному фундаменті міститься у глибині двору.

Споруджений у 1939. До 1988 належав домогосподарці Д.Дурицькій. Складається з 5 кімнат та цегляної веранди. Загальна площа – 67 кв. м. Покрівля шиферна.

У 1956 – 75 щороку по кілька весняно-літніх місяців у ньому мешкав відомий український письменник-прозаїк Гордієнко Кость (Костянтин) Олексійович (1899 – 1993). Вперше прибув у творче відрядження до Лебедина наприкінці 1929 з метою написати нарис «Комуна на хуторі Куличка». З тих пір Лебедин став для нього своєрідною творчою лабораторією. Майже щороку він приїжджав сюди з Харкова, пішки мандрував по селах району, глибоко вивчав життя селян, зустрічався і розмовляв з цікавими людьми, які потім стали прототипами його майбутніх творів. На матеріалі Лебединщини написані повісті «Атака» (1931), «Артіль» (1932), «Зерна» (1934) та ін. Вершиною творчості К.Гордієнка є романи «Чужу ниву жала» (1940), «Дівчина під яблунею» (1954), «Буймир» (1968), за які він був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1973). Ця трилогія є своєрідним епосом про Лебединську землю. Загалом у творчому доробку К.Гордієнка понад 40 збірок прози різних жанрів. Понад 30 років він керував літературним об'єднанням при Лебединській районній газеті (з осені 1956 разом з журналістом В.П'янковим). Мешкав він у світлиці (кімната з трьома вікнами від вулиці, 19 кв. м).

У 1994 на стіні будинку з боку вулиці встановлена меморіальна дошка з емальованої сталі. Автор тексту – В.Дудченко. У наш час будинок у приватній власності Л.Богдашкіної і використовується як житловий [2022].

Володимир Кравченко

563. Будинок, сер. 19 ст., в якому у 1849 – 62 мешкав Петренко М.М. (іст.). Вул. Щербакова, 4.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий дерев'яний будинок з цегляним фундаментом, на 2 ходи, споруджений у середині 19 ст. (веранда прибудована у 1899), належав родині Петренків. Автор невідомий. Складається з 8 кімнат загальною площею 11 кв. м.

З 6 (18) липня 1849 по 25 грудня 1862 (6 січня 1863) у цьому будинку мешкав Петренко Михайло Миколайович [1817 – 25.12.1862 (6.01.1863), м. Лебедин] – український поет-романтик, автор поезії, які стали народними піснями: «Дивлюсь я на небо», «Взяв би я бандуру». У Лебедині він працював повітовим стряпчим. Був одружений з дворянкою Г.Миргородовою. Тут у них народилися діти: сини Микола і Євграф та доньки Людмила, Варвара і Марія. У січні 1853 М.Петренку присвоєно чин титулярного радника. Він брав участь у Кримській війні і у 1856 був нагороджений бронзовою медаллю «В пам'ять війни 1853 – 1856 годов». За переказами, що збереглися у родині Петренків, у червні 1859 М.Петренко зустрічався з Т.Шевченком. Помер у Лебедині у чині колезького асесора. Похований на Покровському кладовищі м. Лебедин. Точне місце поховання невідоме. Нашадки М.Петренка мешкали і працювали у Лебедині та на Лебединщині. У 1911 онук Б.Петренко продав родинний будинок купцеві Воскобойникову.

У 1992 на будинку встановлено чавунну дошку з меморіальним написом (автор тексту – В.Дудченко). У наш час будинок використовується за призначенням як житловий [2023].

Володимир Кравченко

564. Будинок, в якому народився і мешкав Демченко М.Н. (іст.). Вул. Сумська, 37.

Одноповерховий дерев'яний будинок, обкладений сучасною червоною цеглою. Фундамент вимощений плиткою чорного і зеленого кольору. Автор невідомий. Фасадних вікон 4, що виходять на вулицю без палісаду. Під кожним вікном викладений простий орнамент-квітка з білої цегли. Дах шиферний. Метраж біля 100 м кв., 4 кімнати. Власник будинку – М.Соломаха. Меморіальна дошка відсутня.

У цьому будинку народився і провів дитячі роки Демченко Микола Несторович (1896 – 1937) – компартійний і радянський державний діяч.

Народився в селянській родині. Закінчив Лебединську чоловічу гімназію. 1915 вступив на медичний факультет Харківського університету (через рік виключений як неблагонадійний). З 1916 – член РСДРП(б). У період березень – грудень 1917 – голова Лебединської повітової Ради робітничих і солдатських депутатів, у період січень – квітень 1918 – Лебединського повітового ревкому. З 1918 – на компартійній і радянській роботі, зокрема в 1929 – 32 – Наркомзем УСРР. З 1927 – член ЦК КП(б)У, з 1928 – кандидат, а з 1931 – член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1932 – 1-й секретар Київського, потім Харківського обкомів КП(б)У.

З 1936 – 1-й заступник Наркома землеробства СРСР, а в 1937 – Нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. Відзначався суворістю, не допускав ніякої іншої думки і не визнавав ніяких пояснень. Нагороджений орденом Леніна. У 1937 репресований, 30 жовтня того ж року розстріляний. У 1954 реабілітований. Ім'ям М.Демченка названо вулицю у м. Лебедин [2024].

Аліса Вос

Володимир Кравченко

565. Будинок, в якому народився і мешкав Стеблянюк О.І. (іст.). Вул. Чапаєва, 19.

Будинок одноповерховий дерев'яний з цегляним фундаментом, на 2 ходи, споруджений у 19 ст., належав родині Стеблянків. Автор невідомий. Складається з 6 кімнат загальною площею 102 кв. м.

У цьому будинку народився, провів дитячі роки, епізодично в юнацькі роки та під час Другої світової війни мешкав Стеблянюк Олександр Іванович (1896–1977) – український композитор, етнограф, фольклорист і педагог.

Народився у селянській родині. Спочатку навчався у церковнопарафіяльній школі, а потім – у Лебединському вищому початковому училищі. Закінчив Старобільську учительську семінарію. Після закінчення семінарії працював учителем у школах Лебединського повіту (селах Червлене та Малий Вистороп). Одночасно співав у різних хорах – церковних, шкільних, самодіяльних. Перші знання з музики і вміння грати на музичних інструментах одержав від викладача співів і регента церковного хору Лебединського Успенського собору О.Зінчука.

З 1921 по 1926 навчався у Харківському музично-драматичному інституті на теоретичному факультеті по класу теорії та композиції у заслуженого професора С.Богатирьова. Одночасно з навчанням працював майже безкоштовно у різних закладах Харкова на посадах, пов'язаних з музикою. Під час канікул збирав народні пісні. На Лебединщині він записав більше 300 народних пісень. Усього ж у чисельних фольклорних експедиціях записав 2 тис. українських народних пісень. У студентські роки він почав композиторську діяльність. У 1920 – 30 – вчитель співів у трудшколах, викладач теоретичних дисциплін у музичному технікумі, робітфаку та інших місцях м. Харкова. З 1934 по 1941 – викладач народної творчості і завідувач кабінету музичного фольклору в Харківській державній консерваторії (ХДК).

Під час німецької окупації з грудня 1941 по лютий 1943 перебував у Лебедині, де займався господарством і викладав теорію музики у дитячій музичній школі. З травня 1943 по березень 1944 перебував у Червоній армії (був сапером, воював на фронті під Кривим Рогом. Демобілізований у зв'язку з хворобою). У березні – серпні 1944 мешкав у Лебедині. Працював у місцевому колгоспі і деякий час викладав теорію музики у Лебединській музичній школі. Із серпня 1944 до 1 вересня 1945 працював методистом та директором у Харківському обласному Будинку народної творчості. Із жовтня 1945 до виходу на пенсію (1962) працював у ХДК завідуючим кабінету музичного фольклору і викладачем народної творчості.

Автор досліджень «Ладова структура і хроматизм української народної пісні» (1946) та «Виконання народних пісень і ансамблі народних хорів» (1952). У 1947 – учасник групи композиторів, які створили музику Державного Гімну УРСР – «Живи, Україно, прекрасна і сильна».

У 1996 з нагоди 100-річчя від дня народження О.Стеблянка на будинку встановлено дошку з нержавіючої сталі з меморіальним написом (автор тексту В.Дудченко). У наш час власниця будинку – племінниця викладача Н.Стеблянка [2025].

Володимир Кравченко

566. Будинок, в якому народився Стешенко І.Н. (іст.). Вул. Піонерська, 24.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий дерев'яний будинок з цегляним фундаментом, на 2 ходи, споруджений у 1870, належав родині купців Стешенків. Автор невідомий. Складається з 6 кімнат загальною площею 129 кв. м. Дах покрито шифером.

У цьому будинку народився і провів дитячі роки Стешенко Іван Никифорович (1894 – 1937) – український оперний співак.

Шестирічним хлопчиком Іван почав співати у церковному хорі місцевого Успенського собору. Завдяки своїм вокальним даним він згодом став солістом церковного хору с. Михайлівка поблизу Лебедина. Графська родина Капністів допомогла талановитому юнакові вступити до Сумського реального училища. Згодом він співав у хорі сумського цукрозаводчика й мецената П.Харитоненка. У 1914 – 17 навчався вокалу й гастролював у оперних театрах Італії. У 1917 – 21 був солістом Київського оперного театру. Протягом 1921 – 31 співав у оперних театрах Польщі, США, Франції, Німеччини, Англії. У 1931–34 – соліст Харківського театру опери та балету, а у 1934–37 – Харківської філармонії.

У 1996 на будинку встановлено гранітну дошку з меморіальним написом (автор тексту В.Дудченко). У наш час будинок використовується за призначенням як житловий [2026].

Володимир Кравченко

567. Будинок міської управи, 1913 – 15 (архіт.). Пл. Інтернаціональна, 10.

Будинок міститься на центральній площі міста в оточенні історичної забудови. Зведений у 1913 – 15 як міська управа і пожежна каланча. Автор проекту невідомий. У наш час тут міститься медичне училище і пожежна частина.

Двоповерховий, на підвалі, тинькований, перекриття плоскі. До первісного, витягнутого вздовж ділянки прямокутного в плані об'єму, симетрія якого порушена зсувом праворуч по фасаді ризаліта з високою двоярусною вежею, у радянські часи з південного боку зроблено прибудову з зальним приміщенням на першому поверсі. Внутрішнє планування

старої частини коридорне двобічне, на першому поверсі правого крила влаштовано залу для розміщення пожежної команди.

Будинок виконано у формах раціонального модерну. В основу об'ємно-просторової структури, що характерна для громадських та промислових споруд каркасного типу, покладена система вертикальних опор, що проходить через поверхи і виражена на фасаді вертикальними тягами пілястрами між широкими віконними прорізами. Вони займають максимум площин стін. Це основна тема фасаду, підсилена домінуючим у композиції монументальним призматичним об'ємом вежі над ризалітом. Чотиригранна в нижньому і восьмигранна з оглядовим майданчиком у верхньому ярусі, вежа увінчана дахом у формі бані з заломом. Центр ризаліту з головним входом фіксовано балконом другого поверху з півциркульними вирізами огорож на великих консолях і високим аттиком. Архітектурне вирішення бічних частин фасаду асиметричне: лівий ріг підкреслено невеликим виступом стіни з трьома вузькими вікнами і аттиком, правий – широкою пілястрою. Членування пілястр, продовжене в аттиках, переходять у стовпчики парапету над карнизом. В оформленні фасаду використані потрібні вертикальні тяги і розетки, сухарики над вікнами другого поверху, окремі орнаментальні вставки геометричного рисунка.

У забудові повторено пропорційні співвідношення основного об'єму (розміри вікон, поділ фасаду пілястрами).

Характерний приклад громадської будівлі, виконаної у формах раціонального модерну. У забудові центру міста є містобудівним акцентом [2027].

Тетяна Скибицька

568. Вознесенська церква, 1849 – 58 (архіт.). Пл. Волі, 37.

Міститься на підвищенні в центрі однієї із головних площ. Є однією з домінант центральної частини міста, істотно збагачуючи навколишні сучасні 1-2 поверхові забудови.

Автор – архітектор Ф.Данилов, архітектурне рішення – у формах русько-візантійського стилю.

Первісно тут стояла дерев'яна Вознесенська церква побудована в 1692. Будівництво кам'яної церкви на місці занепакої дерев'яної було дозволено ще в 1747, але упродовж 18 ст. воно здійснено не було. Питання вирішено тільки в 1846, коли замість трьох зруйнованих дерев'яних церков: Вознесенської (1692), Ільїнської (1720) та Георгіївської (1765), за клопотанням харківського архієпископа Інокентія, Синод дозволив побудувати кам'яну Вознесенську церкву. До цього парафіяни за списком зібрали 3 тис. крб., заготовили і виробили на місцевому цегляному заводі до 200 тис. од. цегли, а казенні селяни Лебедина побажали направити на будівництво церкви оброчні кошти і віддати на її користь до 13 десятин сінокісної землі. 3 липня 1846 Харківська єпархія представила у Синод креслення, підписані губернським архітектором Ф.Даниловим. 23 червня 1847 вони були передані на апробацію у Департамент Мистецьких справ Головного Управління Шляхів сполучення та публічних будівель. Тут проект було повернуто на доопрацювання з поміткою: «придати фасаду пропонованого храму вигляд, який зображено на прикладених кресленнях». 14 серпня 1847 перероблений проект був затверджений: в обох варіантах відчувається сильний вплив ідей К.Тона, як основоположника отриманого до того часу широкого розповсюдження русько-візантійського стилю. Завершення будівництва і освячення храму датується 1858. Споруда збереглася практично без змін від часу будівництва до теперішніх часів, використовується у якості культової споруди.

Являє собою тринефну, п'ятикупольну, з напівкруглою центральною апсидою і високою шатровою дзвіницею у західній частині споруди, розмірами 16 x 36 м, з характерним для сер. 19 ст. трактуванням ідеї староруського п'ятиглавого храму. Властива екстер'єру урівноваженість мас відсвічує характерне для об'ємно-просторової композиції інтер'єра сполучення глибинного і висотного розкриття простору. Триосний вхід із перекритого хрестовими склепіннями нартекса веде у невисокий двосвітловий, перекритий циліндричним склепінням, притвор. Сприяючи глибинному розкриттю простору

інтер'єру, він одночасно ніби готує до сприйняття висотно розкритої східної частини храму. Чотири міцних квадратних у плані пілони і пара несучих колон поділяє її на три нефа і трансепт: бокові нефи перекриті системою хрестових склепінь і попружних арок, трансепт – циліндричний. Середохрестя увінчується високим світовим барабаном зі сферичним склепінням, перекритим хрестовими. Західній та східній ділянкам бокових нефів відповідають у екстер'єрі чотири оточуючі центральні барабан і главу декоративні барабани з луковичними главами. До фасадної частини стіни притвору, з півночі, прибудований невеликий дерев'яний тамбур, що служить входом у просторий, відтворюючий конфігурацію наземного об'єму підвал зі склепінчастими перекриттями на чотирьох кам'яних стовпах. Сходи, що прилягають до середньої камери нартекса, ведуть до дзвіниці. Матеріал стін – цегла, покриття – із жерсті, підлога дерев'яна, стіни тиньковані.

Композиція північного і південного фасадів – асиметрична, східний і західний фасади мають центрально-осьову симетрію. Підкупольний об'єм на північному і південному фасадах, що є основним змістовим акцентом, визначений по висоті рядами килевидних закомар, що виступають із невисокої чотирискатної надбудови. За аналогом надбудови на цих фасадах виділяються такі ж самі положення нартексу: архітектурне оздоблення вищеназваних ділянок фасаду відрізняється особливою ретельністю: прясла стін поділені спареними напівколонами, напівциркульні вікна трансептів виділені великими розмірами і особливим оздобленням віконних лиштв (з фланкуючими колонками, підвіконними гирьками, тощо). Лаконічний, виразний устрій архітектурної деталізації цих фасадів ніби підготовлює до сприйняття величного, репрезентативного західного фасаду із триосним порталом головного входу і ведучих до нього урочистих одномаршевих кам'яних сходів із боковими уступчастими парапетами. Портал вписаний у двоколонний портик великого тосканського ордеру. Перекриваючий його повний антаблемент увінчується «розірваним» трикутним фронтоном зі стилізованим декоративним замковим каменем у вигляді дволистика. Повторюючись у «розірваних» трикутних сандриках віконних отворів, цей мотив влучно поєднується з іншими елементами і архітектурними деталями. Тонко прорисовані профілі завершеного карнизу, закомар, кокошників шатрової дзвіниці. Спарені напівколони, аркатурні пояски і лопатки підкупольних барабанів, вдало вписуючись у загальну вертикальну будову композиційного рішення, підкреслюють притаманну спорудженню легкість, спрямування вгору, витонченість пропорцій.

Внутрішнє планування визначається загальною раціональністю об'ємно – просторової композиції, в основі якої – традиційна схема: нартекс, розвинутий нерозчленований притвор, трьохнефна східна частина зі слабо вираженим трансептом і примикаючою зі сходу напівциркульною апсидою, рівно широкою із центральним нефом. Виразні масивний ліпний карниз, оточуюча стіни по периметру дерев'яна панель, оздоблена під мрамур, покриті позолотою капітелі двох несучих колон. Плафони і стіни розписані сюжетами сер. 19 ст. у техніці «альфреско», у кін. 1970-х рр. відреставрованих худ. Г.Руденко, М.Санжаровським та ін. Звертає увагу розміщення у східній частині церкви ікони поч. 19 ст., переданої сюди після руйнації у 1850-х рр. Троїцької і Покровської дерев'яних церков [2028].

Олена Гищенко

569. Воскресенська церква, 1789 (архит.). Вул. Кобижча, 121.

Дерев'яна семизрубна чотириверха церква міститься у рівнинній місцевості на незначному підвищенні надзаплавної тераси правого берега р. Вільшанки. Посідає острівне становище посеред центрального трикутного в плані майдану колишньої приміської слободи Кобища. Це єдина архітектурна домінанта цієї частини Лебедина. Церква стоїть на вісях вулиць, що сходяться до майдану. Це посилює її композиційну роль як домінанти. Завдяки виразному силуету панує над масивом одноповерхової садибної забудови, добре проглядається з заплави р. Вільшанки та з лівобережжя. У північній частині церковного подвір'я міститься одноповерховий дерев'яний будинок церковнопарафіяльної школи, збудований 1893.

Воскресенська церква збудована 1789 коштом парафіян на замовлення священика Г.Шкурського артілью місцевих майстрів на місці однойменної дерев'яної церкви 1676, що згоріла у 1787. Первісно церква була тризрубною, триверхою, з двозаломними верхами та окремо розташованою дзвіницею. У 1867 церкву перебудовано за проектом, затвердженим у 1865. Під неї частково підвели цегляний підмурок, влаштували північний і південний бічні вівтарі зі світловими верхами. У південному вівтарі містився престол в ім'я Преображення Господня, у південному – в ім'я св. Василя Великого. Обабіч головного вівтаря прибудували масивні прямокутні в плані жертovníк і дияконник. До бабинця прибудували притвор із високою двоярусною дзвіницею, увінчаною наметом. Таким чином церква стала хрещатою в плані, п'ятиверхою. У 1906 церковне подвір'я оточили мурованою огорожею з залізною ґраткою ковальської роботи.

У 1939 церква була дуже пошкоджена за наказом місцевої комуністичної влади й частково збереглася тільки тому, що під час руйнування чоловік, котрий збив хреста з центральної бані, привселюдно упав з церкви і вбився. Це припинило руйнацію. Але були втрачені бабинець і західний притвор із дзвіницею, а також огорожа. У 1970-х рр. до центрального зрубу з заходу на місці втраченого бабинця прибудували невеликий тамбур, а в раменах улаштували плоскі стелі по дерев'яних балках.

Церква складена з соснового бруса. Під центральним зрубом частково збереглися дубові стояни. Зруби, зведені в 1867, – на цегляних підмурках. Первісними є центральний восьмигранний зруб (у плані – квадрат зі зрізаними наріжжями) та п'ятистінний вівтар. Їх вінчали двозаломні верхи. Зараз стеля вівтаря зашита дошками, тож світловий восьмерик є лише над центральним зрубом. Первісно центральний верх мав два світлові восьмерики, був високим і мав стрункі пропорції. Проте під час перебудови 1867 верхній світловий восьмерик розібрали, влаштувавши замість нього маленький глухий ліхтарик з цибулястою маківкою. При цьому змінився абрис бані, що, незважаючи на пружну форму твірної, є непропорційно масивною. Ребра центрального восьмерика у рівні початку першого і другого заломів стягнуті в кутах різьбленими ригелями-затяжками, розміщеними попарно. Іншого декору, а також мальовань в інтер'єрі немає. Іконостас історико-мистецької цінності не становить. Усі компартименти об'єднані завдяки широким аркам-вирізам сегментної форми. Місця скріплення зрубів в інтер'єрі укріплені приставними дерев'яними колонами. Прямокутні в плані бічні вівтарі, жертovníк і дияконник мають плоскі стелі по дерев'яних балках. Це забезпечує домінуючу композиційну роль щедро освітленому центральному восьмерику.

Зовні первісно легка, вертикально спрямована споруда нині є масивною і монументальною завдяки широким бічним вівтарям, увінчаним невеликими легкими верхами, що своїми формами повторюють двозаломний верх вівтаря. Центральний верх домінує в загальній композиції завдяки своїй масивності. Надто великі об'єми жертovníка й дияконника візуально применшують масштаб споруди. Всі зруби ошальовані вертикально з нащільниками, що підкреслює грані форми й подрібнює надто лапідарні площини прибудов 1867. Усі вікна однакові: великі, прямокутні, облямовані лиштвою, з трикутними сандриками. Вікна восьмериків – без сандриків.

Воскресенська церква у Лебедині – характерний і на сьогодні унікальний витвір останнього етапу розвитку Слобожанської школи народної дерев'яної архітектури. Пам'ятка архітектури національного значення з охоронним № 631 [2029].

Віктор Вечерський

570. Городище пізньосередньовічне, Лебединський замок (археол.). Центр, урочище «Замок». Займає довгий мис в місці впадіння струмка в р. Ольшанку. Висота над рівнем заплави становить 2,5 – 4,0 м.

Городище відоме за кількома планами 18 ст., у 2005 обстежене Є.Осадчим. Складається з двох частин. Перша – замок – розташована на мисі трапецієподібної форми. Висота над рівнем заплави становить 3,0 м. З напільного боку замок був укріплений валом, від якого залишилася нижня частина висотою 1,0 м та ровом, на даний момент засипаним. З північного та північно-західного боку городище було укріплене трьома напівкруглими

бастіонами. Розміри замку – 30 x 75 x 65 м. Західніше замку розташовувався «окольний город» або посад. Він займав мис, утворений р. Ольшанкою та безіменним струмком. Форма укріплень повторює схили берегових терас. Посад був укріплений по периметру валом та ровом зі східного та південного боків. Про наявність рову з південного боку говорить збережена назва вулиці –«перекоп». По кутах розташовувалися бастіони та на стінах було до 20 башт. На сьогодні укріплення не збереглися. Розміри «окольного города» 700 x 350 – 400 м. За даними опису Лебедина кін. 18 ст. Лебедин мав деревоземляні укріплення з трьох боків валом висотою 2 – 3 сажні та шириною 2 – 3 сажні. По кутах фортеці знаходилися артилерійські батареї захищені валом висотою 1 сажень. Лебединська фортеця заснована у 1658, проте зустрічаються дати і 1652, 1654, 1655 рр. [2030].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

571. Курган (археол.). 0,06 км на південний захід від південно-західного кута ферми, яка розташована за 1,0 км на захід від села Куданівка. Виявлений А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Обстежений у 2010 Є.Осадчим. Курган розорується. Діаметр 25 м, висота 0,8 – 1 м [2031].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

572. Меморіал Слави «Лебедина пісня», 1985 (іст., мист.). На вході до лісопарку, на розі вулиць Першогвардійської та 19 серпня.

У бойових діях на фронтах Другої світової війни брали участь понад 16 тис. мешканців міста Лебедина і Лебединського району. За уточненими даними, з фронтів війни не повернулися 9 353 воїна-земляка, з яких 3 002 загинули в боях, 787 померли від ран, 194 загинули в полоні, 5 370 пропали безвісти. Серед загиблих 5 земляків – Героїв Радянського Союзу: Г.Гриценко (1905 – 43), Д.Карабан (1912 – 45), П.Парфілов (1923 – 45), М.Усик (1899 – 1944), І.Ухо (1923 – 44). Загалом від рук німецьких окупантів і поліцаїв та в період бойових дій у місті й районі загинуло, за різними даними, від 528 до 836 мирних жителів та військовополонених. Імена 430 з них відомі.

Як оstarбайтери з Лебединщини було вивезено, за різними оцінками, від 3 269 до 5 914 осіб, переважно юнаків і дівчат. Багато з них загинуло або не змогли повернутися додому після закінчення війни. Під час бойових дій на території району загинуло 3 659 воїнів Червоної Армії і 148 партизанів. У військових шпиталях, що діяли на території району, померло 727 воїнів.

Меморіал Слави відкрито 9 травня 1985 на честь 40-річчя Перемоги СРСР над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні. Автори: ск. М.Лисенко, В.Лисенко, архіт. А.Ігнащенко, А.Дейнека, В.Шахов, О.Гайдаш.

Меморіал являє собою оригінальну архітектурно-пластичну композицію, органічно включену в ландшафт масиву лісопарку. Його ідейно-художнім центром є відлита з бронзи скульптура лебедя в польоті, який підтримує правим крилом пораненого воїна-юнака /вис. 8,9 м/. Так у поетичній формі виражено ідею народної скорботи і вічної пам'яті народу про своїх героїв. Образна концепція Меморіалу сягає традицій російської меморіальної пластики 1-ї тр. 19 ст. Основа скульптури – 6-кутна залізобетонна конструкція /вис. 0,6 м/.

Скульптура увінчує високий земляний курган /вис. 9,0 м, діаметр – 50 м/, у товщі якого влаштовані ніші, оформлені двома гранітними пілонами /вис. лівого – 6,0 м, правого – 5,5 м/ і двома великими стелами /2,5 м/.

У центральній ніші, зверненій до перехрестя вулиць, вміщені меморіальні написи, присвячені пам'яті полеглих воїнів-земляків, а в бокових нішах – їхні імена (1 966 прізвищ з ініціалами викарбувані на 39 гранітних дошках).

Обабіч по півколу навколо кургану на бетонних опорах вмонтовані 22 гранітні дошки (за кількістю сільських рад району), на яких викарбувані назви сільрад і кількість загиблих односільчан (разом 6 616 осіб).

Перед центральною нішею – розетка факелу «Вічного вогню» (конструкція, зварена із залізних прутів) на двоступінчастій основі.

Дворівневий майданчик перед стелами вимощений плитами з червоного полірованого граніту. До лівої стели ведуть 4 бетонні сходинки, а до правої – 3. Підніжжя земляного кургану оточене бордюром з бутового каменю. До Меморіалу веде алея, вимощена залізобетонними тротуарними плитами. Углиб Лісопарку пролягла асфальтована Алея Слави, уздовж якої були встановлені світильники, що символізували реактивні міни («Катюші»), у квітниках-клумбах висаджені червоні троянди – символ радості мирного життя і пам'яті про загиблих.

Обабіч Меморіалу – 4 залізні стовпи-опори з електро-ліхтарями у вигляді гучномовців-рупорів часів Другої світової війни. (по 4 ліхтарі на кожному стовпі).

Матеріали: скульптура – бронза, основа – залізобетон, пілони й обрамлення стел – сірий полірований граніт, дошки з меморіальними написами – червоний полірований граніт, бордюри – бутовий камінь.

Меморіал Слави «Лебедина пісня» став живим символом міста Лебедина. Він поєднує в собі пам'ять про жертви Другої світової війни. з образним вираженням назви міста [2032].

Володимир Кравченко

Аліса Вос

573. Меморіал скорботи «Жертвам голодомору 1932 – 33», 1993 (іст., мист.). Вул. Сумська, південно-західна частина скверу.

Меморіал встановлено на відзнаку 60-річчя голодомору 1932 – 33 в Україні.

За свідченнями старожилів – очевидців, від голодної смерті загинуло до 30 відсотків мешканців м. Лебедина і до 45 відсотків сільських мешканців Лебединського р-ну. Так, вимерла половина с. Рябушки, померло більше 200 жителів с. Михайлівка, до трьох сотень людей у с. Гудимівка. На перехресті вул. Сумська і Вокзальна, напроти Миросицького кладовища у м. Лебедині, був рів, до якого в роки голодомору 1932 – 1933 звозили померлих. Поблизу цього місця й було споруджено обласний меморіал скорботи.

Монумент /заг. вис. композиції – 9,0 м, основа арки і хреста – 2,0 x 3,0 x 0,3 м / являє собою залізобетонну, розірвану вгорі арку /8,0 м/, а в ній – металевий хрест /5,0 м/. На місці розриву арки – викарбувані в бетоні цифри. Перетин хреста обрамлено металевим колючим вінком, з якого звисають донизу три довгі металеві стрічки. Верхні кінці хреста мають кулясті завершення. Нижня частина арки і хреста обкладена плитами з чорного полірованого граніту. На фасадній частині пірамідальної основи хреста /1,23 x 1,23 x 1,15 м/ – гранітна дошка з вигравіруваним меморіальним написом. Вся композиція спирається на бетонний сходовий підмурівок /4,41 x 5,41 x 0,42 м/. Матеріали і техніка – залізобетон, чорний полірований граніт, зварені сталеві прокатні елементи, воронена кована сталь, іоно-плазмене покриття нікритом титану по нержавіючій сталі.

Автори проекту – архіт. О.Гайдаш /архітектурна частина/; творчий колектив художників – Ю.Мумрін /керівник/, О.Будьонний, В.Жекалов /художня частина/. Виконавці – МП «Омега» /керівник – Ю.Мумрін /; Лебединські заводи – залізобетонних виробів /арка/ і дослідно-експериментальний /хрест/; художник-коваль А.Малишевський і коваль І.Бойко /вінок/ [2033].

Володимир Кравченко

574. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів громадянської війни 1918 – 19 та радянських партизанів Другої світової війни, 1941; Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Могила Мантурова М.І., 1940 (іст.). Вул. Першогвардійська, центр скверу Радянської Армії, ліворуч від центральної алеї.

У першій братській могилі поховано трьох партизанів партизанського загону під командуванням Х.Фролова, що діяв з квітня 1918 по січень 1919 у Лебединському повіті та 13 партизанів партизанського загону під командуванням К.Карпова, що діяв у Лебединському р-ні з жовтня 1941 по травень 1942.

Напроти першої могили в одиночній могилі похований Мантуров Михайло Іванович (1904 – 40) – військовий льотчик, майор, начальник Лебединської військової частини у 1939 – 40, командир авіаполку швидкісних бомбардувальників, депутат Сумської обласної ради народних депутатів, учасник радянсько-фінляндської війни, кавалер ордена Червоної зірки, який помер у військовому шпиталі м. Харкова після хірургічної операції.

Ліворуч від обох могил, у глибині скверу у третій могилі поховано 118 радянських воїнів, які загинули у вересні – на початку жовтня 1941 під час оборони міста від німецько-нацистських загарбників підрозділами 21-ї армії та під час визволення міста наприкінці лютого – на початку березня 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і 19 серпня 1943 підрозділами 52-го стрілецького корпусу у складі: 161-ї і 309-ї стрілецьких дивізій, 14-ї винищувальної бригади; 2-го танкового корпусу у складі: 26-ї й 99-ї танкових бригад, 58-ї мотострілецької бригади, 15-го окремого гвардійського танкового полку прориву, 202-го танкового полку прорив, а також воїни, які померли від ран у дислокованих тут шпиталях: 6046, 5161, 1404, 2676, 2035, 1067, 3502, 1111, 596, 2201 у період з серпня 1943 по 5 червня 1945. Відомі прізвища 114 воїнів та 13 партизанів Великої Вітчизняної.

Серед похованих – Герої Радянського Союзу М.Белозерцев (10.01.1944, посмертно) та А.Волох (17.06.1943, посмертно).

Белозерцев Микола Олександрович [1910, с. Великий Карай (нині Романівський р-н. Саратовська обл. Російська Федерація) – 17.08.1943, м. Лебедин] народився в селянській родині. Рано втративши батьків, виховувався у дитбудинку м. Балашов Саратовської обл. Закінчив робфак, був робітником. У Червоній Армії з 1941.

З 1941 на фронті. Командир взводу пішої розвідки 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії (Воронезький фронт), старший сержант. З бійцями захопив 15 полонених, які надали цінні відомості про дії військ на південний захід від м. Суми. 17.08.1943 його розвідувальний взвод знищив до сотні солдатів і офіцерів противника, захопив гармату, міномет, ручний і 4 важких кулемети, боєприпаси та інші трофеї. Особисто сам командир знищив 10 противників, а 4-х доставив у штаб полку. Повертаючись із нічної розвідки, підірвався на ворожій міні і помер. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, медалями. У Балашові його ім'я носить вулиця та школа-інтернат, біля будинку якої встановлено стелу.

Волох Анатолій Олександрович [1917, м. Мінськ (Республіка Білорусь) – 21.08.1943, м. Лебедин] народився в родині залізничника. Закінчив ПТУ залізничників. Працював на вагоноремонтному заводі. У Червоній Армії з 1941. Розвідник-танкіст 12-го окремого розвідувального батальйону 2-го танкового корпусу 40-ї армії (Воронезький фронт), сержант. 21.08.1943 у районі м. Зіньків (Полтавська обл.) з групою розвідників атакував автоколонну противника, знищив двох і полонив одного офіцера. Загинув у бою при розвідці підступів до Дніпра. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медалями. Його ім'я носять вулиці мм. Мінськ та Лебедин.

Останки червоних партизанів доби громадянської війни були поховані у Троїцькому саду (нині сквер Радянської Армії) ще до початку Другої світової війни. У вересні 1943 останки радянських партизанів загону К.Карпова були переховані в одній братській могилі з червоними партизанами загону Х.Фролова. У червні 1946 над братською могилою партизанів встановлено залізобетонний обеліск. У 1967 встановлено бетонну надгробну плиту, а 19 липня 1969 її замінено бетонною скульптурною композицією /3,6 м/ – партизан, який підтримує пораненого бійця (автор – ск. Я.Красножон) на цегляному постаменті /1,2 x 1,5 x 0,65 м/. В надгробну плиту вмурована гранітна дошка з меморіальним написом та прізвищами партизанів.

У 1940 на могилі М.Мантурова встановлено залізобетонний обеліск із вмонтованим у нього гвинтом авіаційного пропелера. У 1963 встановлено новий цегляний оцEMENTований обеліск /3,62 м/ на основі /2,7 x 0,6 м/.

Поховання радянських воїнів – учасників боїв за Лебедин – відбувалися у різних місцях міста восени 1941, у лютому-березні 1943 та із серпня 1943 по червень 1945. 15 квітня

1952 останки 115 чоловік були покладені у 14 домовинах і переховані у братській могилі у Троїцькому саду. У 1963 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,67 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,47 x 2,16 м/ на основі /3,25 x 0,35 м/. На фасадній частині постаменту – чавунна дошка з меморіальним написом. Перед скульптурою – бетонна надгробна плита, на якій під кутом встановлено 4 чавунні дошки з прізвищами воїнів, 2 чавунні дошки напівкруглої форми з меморіальним написом і 1 чавунна дошка з рельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни на тлі стрічок [2034].

Мариса Восьмірова

Володимир Кравченко

575. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села Куданівка.

Поховано 14 воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії, які загинули 19–20 серпня 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Відомі прізвища 2-х загиблих: мол. лейтенант М.Павлов, ст. сержант В.Фадеев.

У 1960 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,72 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,25 м/ – напис.

У 1976 з правого боку від скульптури встановлено бетонну стелу /2,4 x 7,0 м/ з прізвищами 76 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [2035].

Мариса Восьмірова

576. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Санаторна, центр села Токарі, біля клубу.

Поховано 20 воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії, які загинули 4 вересня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 5 загиблих: ст. лейтенант О.Лісіцин, рядові Д.Ликов, В.Позняков, М.Смородський, С.Сухаревській.

У 1958 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,78 м/ і прізвищами загиблих воїнів на чавунній надгробній плиті. У 1967 в могилу з різних місць перенесені останки 8 воїнів.

У 1975 біля могили встановлено цегляну, облицьовану керамічною плиткою стелу /2,5 x 6,1 м/, на якій 4 чавунні плити з меморіальними написами і прізвищами 89 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2036].

Мариса Восьмірова

577. Миколаївська церква, 1914 (архіт.). Вул. Щербакова, 1.

Міститься в центрі міста в оточенні фонові садибної забудови.

Зведена у 1914 (є дата на сходах, що ведуть на дзвіницю) за проектом архітектора В.Немкіна. Цегляний, нетинькований, компактний у плані об'єм однобанної одноапсидної церкви з добудованою дзвіницею має в плані форму хреста. До апсиди прилягають прямокутні приміщення жертovníка і дияконника. Над середохрест'ям, на широкому підбаннику – баня. Бічні приділи перекриті циліндричними склепіннями. Дзвіниця, що має хрестові склепіння в першому чотиригранному та другому восьмигранному ярусах, у третьому ярусі завершена сферичною банею з маківкою. Церква виконана у формах «цегляного» стилю з використанням модернізованих деталей русько-візантійської і романської архітектури. Центральні і бічні в раменах хреста входи оформлені монументальними порталами з півциркульними профільованими фронтонами над групами фланкуючих приставних, на високих п'єдесталах колон з капітелями романського типу. Той же ордер використаний у лиштвах півциркульних вікон підбанника, дзвіниці та декоративних півколонках, акцентуючи рустовані кути. Причільки північного та південного приділів мають великі вікна – трифорії з архівольтами, сполучені неглибокою арочною нішею. Лінія карнизу під банями церкви і дзвіниці виділена аркатурою. У декорі застосовані різні варіанти фігурного мурування (сухарики, поребрики, тяги, хрести і т. п.).

У цілому для будівлі характерне ефектне використання декоративних якостей лицьової цегли, що надає фасадам яскравої пластичної виразності.

Інтер'єр характеризується цілісністю та світловою насиченістю простору. Зберігся олійний живопис (переважно зображення руських святих на повний зріст) і гризайлевий геометризований орнамент поч. 20 ст.

Церква є загальноміською архітектурною домінантою, візуально пов'язана з окремими архітектурними пам'ятками і відіграє важливу роль у композиції центру міста [2037].

Тетяна Скибицька

578. Могила Базавлука Ю. І., 1939 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно-східному напрямку від центрального входу, праворуч від центральної алеї.

Базавлук Юрій Іванович (1862, м. Лебедин – 1939, там же) – педагог, партійний і радянський активіст.

Народився у сім'ї шевця. Закінчив Лебединське міське училище (з відзнакою) і вчительську семінарію. Вчителював у с. Ворожба Лебединського повіту. До 1917 працював директором Лебединського міського училища. Був лівим есером, обирався делегатом II Всеросійського з'їзду Рад від Лебединського повіту. У 1919 очолював Лебединський військово-революційний комітет. Дав дозвіл на створення у Лебедині історико-краєзнавчого музею, куди звозили із колишніх поміщицьких садіб повіту унікальні речі, картини, книги, меблі. У 1920 обіймав посаду завідувача міського відділу освіти. Брав участь у роботі робітничо-селянської інспекції, працював головою партійної контрольної комісії. У 1930-ті рр. змінив свої політичні погляди на радянську владу, був проти її тоталітарного режиму.

У 1960 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,1 м/ на бетонній основі /0,75 x 0,94 x 0,6 м/, на фасадній частині обеліску вмурований фотокерамічний портрет Ю.Базавлука і чавунна дошка з меморіальним написом (автор тексту – К.Дудченко). У 1977 ім'я Ю.Базавлука присвоєне одному з провулків міста [2038].

Лариса Восьмірова

Володимир Кравченко

579. Могила Батютенка Л.П., 1982 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно-західній частині.

Батютенко Леонід Петрович (28.03.1963, с. Рябушки Лебединський р-н. – 13.12.1982, м. Лебедин) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення 8 класу Лебединської СШ № 1 у 1978 вступив до Лебединського СПТУ № 4. До призову на військову службу працював водієм у колгоспі ім. В.І.Леніна (м. Лебедин). У 1981 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю стрілок, в/ч. пп. 2066. З жовтня 1981 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 2066. Служив помічником гранатометника. Загинув у бою в районі Куфабської ущелини. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.02.1990 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,87 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2039].

Володимир Кравченко

580. Могила Бехтера Г.І., 1948 (іст.). Вул. Русіянова. Троїцьке кладовище, у південно-західній частині.

Бехтер Гаврило Іванович (1902, с. Бутова Долина, нині Полтавська обл. – ?1948, м. Лебедин) – ст. сержант, повний кавалер ордена Слави.

Працював будівельником у рідному селі. 1938 – 41 – начальник відділу постачання нафтопромислу в Казахстані.

Учасник Другої світової війни. Воював на Воронезькому, 1-му Білоруському, 1-му Українському фронтах.

У кін. 1943 – на поч. 1944 6-а батарея 1660-го окремого винищувального артилерійського полку вела бої на Житомирщині поблизу с. Великі Деркачі. Обслуга ст. сержанта Г.Бехтера підбила три німецьких танки. За цей бій 9 квітня 1944 він був нагороджений орденом Слави III ступеня.

18 серпня 1944 батарея Г.Бехтера підтримувала своїм вогнем підрозділи біля населеного пункту Печенеги неподалік Варшави (Республіка Польща). Було знищено два танки і не менше двадцяти гітлерівців. У бою був поранений, після лікування – призначений старшим телефоністом.

Під кінець 1944 на рахунку ст. сержанта Г.Бехтера було шість знищених ворожих танків, 32 вогневі точки і близько 100 гітлерівців. За цей подвиг 9 вересня 1944 був нагороджений орденом Слави II ступеня.

15 січня 1945 артилерійський полк, приєднаний до однієї з кавалерійських частин, допомагав їй у прориві оборони поблизу населеного пункту Далє (Республіка Польща). Розвідний у караулї прапороносців Г.Бехтер витяг прапор частини з підбитої під час обстрілу машини. За це був нагороджений орденом Слави I ступеня.

1945 демобілізувався. Працював начальником відділу постачання Лебединського лісгоспу. Нагороджений медалями.

У 1948 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /2,3 м/, на чоловому боці якого вмонтовано овальний фотокерамічний портрет та дошка з нержавіючої сталі з меморіальним написом. На верхівці – металева п'ятикутна зірка [2040].

Володимир Кравченко

581. Могила Гадяцького О.В., 2008 (іст.). Вул. Русіянова, 57, Троїцьке кладовище. У південній частині кладовища.

Гадяцький Олександр Васильович (22.08.1925, х. Птушка, Краснопільський р-н., Сумська обл. – 2008, Лебедин м.) – педагог, заслужений працівник профтехосвіти УРСР (1977), Герой Соціалістичної Праці (1978), Почесний громадянин міста Лебедина (2007).

Народився в селянській родині. 1940 закінчив 7-річну школу в с. Лозове Краснопільського р-ну, 1941 – 1-й курс Білопільського педагогічного училища. У роки Другої світової війни працював конюхом, бригадиром, в. о. голови колгоспу «Серп і молот». Після закінчення Краснопільської СШ в 1945 – 50 навчався в Харківському інституті механізації й електрифікації сільського господарства. У 1950 – 53 працював головним інженером Хільчанської МТС, нині Серединобудського р-ну, в 1953 – 54 – викладачем тракторної справи Лебединської школи механізації. У 1954 – 86 – директор Лебединського училища механізації сільського господарства (нині Лебединське вище професійне училище лісового господарства). З 1983 – науковий кореспондент відділу профтехосвіти і педагогіки УРСР. За 32 роки керівництва навчальним закладом було збудовано два 5-поверхових учнівських гуртожитки, 2-поверховий навчальний корпус із 40 класами-кабінетами, майстернями, їдальнею, спортивною залом, гаражі. За цей час училище підготувало 22 тисячі молодих механізаторів, комбайнерів, водіїв, будівельників, електриків, меліораторів. 94 квартири отримали працівники училища. О.Гадяцький – депутат Лебединської районної ради 4-х скликань та Лебединської міської ради 13-ти скликань. 20 років був членом виконавчого комітету Лебединської міської ради. Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1971), Леніна (1978), медалями.

У 2008 на могилі встановлено тимчасовий дерев'яний 6-кінечний православний хрест /1,7 м/, на якому висить тимчасовий кольоровий фотопортрет у рамці під склом [2041].

Володимир Кравченко

582. Могила Грищенко Ф.І., 1919 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у східному напрямку від центрального входу, праворуч від центральної алеї.

Грищенко Федір Іванович (1891, м. Лебедин – 1919, там же) – робітник, партійний і радянський активіст.

Навчався у Будильському ремісничому училищі за фахом слюсар. До революційних подій 1917 працював токарем на Харківських паровозобудівному та збройному заводах. На початку 1917 очолював більшовицьку партійну групу на хуторі Білодідовому (на

північно-східній околиці м. Лебедина). Влітку 1917 організував у Лебедині випуск більшовицької газети «Наш путь», яка проіснувала близько року. З листопада 1917 по січень 1918 був першим головою Лебединського повітового комітету РСДРП(б). Активний учасник встановлення радянської влади на Лебединщині. У січні 1919 відправився на фронт, де був тяжко поранений. Помер від ран.

У 1965 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,1 м/ на бетонній основі /0,70 x 1,10 м/, на фасадній частині обеліску витиснено у бетоні меморіальний напис [2042].

Лариса Восьмірова

583. Могила Грушки Н.І., 2006 (іст.). Кладовище с. Токарі Лебединської міськради. У центральній частині кладовища.

Грушка Ніна Іванівна (31.03.1929, с. Токарі – 13.10.2006, там же) – доярка, Герой Соціалістичної Праці (1971).

1940 закінчила початкову школу в с. Михайлівка Лебединського р-ну. Трудову діяльність розпочала в рільничій бригаді, з 1954 – доярка колгоспу ім. В.І.Леніна Лебединського району. Учениця двічі Героя Соціалістичної Праці М.Савченко. Передовик соціалістичних змагань у колгоспі та районі. У 1971, набагато перевиконавши зобов'язання, отримала від кожної корови близько 6 тис. кг молока. Наставник молоді в обласній школі молодих доярок, яка діяла на базі молочнотоварної ферми с. Токарі. Нагороджена орденами Леніна (1971), Трудового Червоного Прапора і медалями.

У 2007 на могилі встановлено стелу з чорного полірованого граніту /1,80 м/, на фасадній частині якої – портрет Н.Грушки та меморіальний напис [2043].

Володимир Кравченко

584. Могила Зеленого С.П., 1966 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно-західній частині, 20 м від центрального входу, ліворуч від центральної алеї.

Зелений Степан Павлович (1879, м. Лебедина – 1966, там же) – учасник російсько-японської війни, Першої та Другої світових війн.

Під час російсько-японської війни 1904 – 05 був військовим моряком, замковим однієї з гармат ескадреного міноносця «Буйний». Учасник Цусімської битви. У 1905 одержав у цій битві тяжкі поранення і потрапив у полон. За мужність і героїзм, виявлені у цьому бою, нагороджений Георгіївським хрестом.

У 1955 командування Чорноморського флоту присвоїло С.Зеленому звання почесного військового моряка. Мав 40 років трудового стажу.

У 1966 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /1,2 м/ на основі /0,5 x 1,0 м/, на фасадній частині якого – вмурований фотокерамічний портрет С.Зеленого та чавунна дошка з меморіальним написом [2044].

Лариса Восьмірова

Володимир Кравченко

585. Могила Зильберника К.О., 1920 (іст.). Вул. Русіянова, 57. Троїцьке кладовище, у південно-західній частині, праворуч від входу по центральній алеї.

Зильберник Костянтин Олександрович [Кадиш Сендерович, 1855, м. Гродно (Білорусія) – 24.05.1920, м. Лебедина] – лікар, засновник Лебединської земської хірургічної лікарні.

Народився у єврейській сім'ї. У 1878 після закінчення медичного факультету Харківського університету приїхав до Лебедина і почав працювати земським лікарем 1-ї міської медичної дільниці. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. у ранзі колезького радника був міським лікарем, лікарем жіночої гімназії та міського 4-класного училища, членом Лебединської міської управи. За його ініціативою й активною організаційною участю у Лебедині було збудовано ряд лікарняних установ, включаючи хірургічний корпус (1901 – 03), інфекційне відділення (1910), рентгенологічний кабінет, санітарно-бактеріологічну станцію (1912), терапевтичне, родильне і дитяче відділення повітової лікарні. На початку 20 ст. він проводив лікарські конференції у Лебедині, брав участь у з'їздах земських лікарів Харківської губернії. У 1913, з нагоди 35-річчя діяльності К.Зильберника міська дума за «видатну працю на користь населення високоталановитого й гуманного лікаря»

вперше присвоїла йому звання почесного громадянина міста Лебедина, а повітова земська управа постановила заснувати в лікарні ліжко його імені і встановити в хірургічному корпусі його портрет. На початку Першої світової війни він узяв активну участь в організації ряду шпиталів «Червоного Хреста» і «Земського Союзу», систематично консультував та оперував тяжкохворих.

У важких умовах періоду громадянської війни 1917–20 Зільберник не припиняв хірургічної роботи. У 1918, коли війська С.Петлюри зайняли місто, він урятував групу поранених червоноармійців і червоних партизанів, які перебували на лікуванні у хірургічному відділенні. Лікар К.Зільберник і медсестра М.Веліголь знищили картотеку і списки поранених та тимчасово надали їм імена селян Лебединського повіту. У 1918 К.Зільберник був почесним членом Лебединського культурно-просвітницького товариства любителів красних мистецтв і Спілки земських службовців.

Помер від висипного тифу під час епідемії. Поховали його на єврейському кладовищі, що знаходилося неподалік від Троїцького кладовища і на могилі встановили гранітний обеліск. У 1941 під час окупації міста німецько-нацистськими загарбниками кладовище було повністю знищене. У 1962 завдяки старанням краєзнавця К.Дудченка могила К.Зільберника, була знайдена. Його останки були перенесені на Троїцьке кладовище, і у тому ж році на новій могилі встановлено цегляний оцентований обеліск, замінений у 1982 стелою з мармурового дрібку /1,14 м/ на основі з такого ж матеріалу /0,32 x 0,60 м/. На фасадній частині стели – вмурований фотокерамічний портрет лікаря і мармурова дошка з викарбуваним меморіальним написом. Ім'я К.Зільберника присвоєно Лебединській центральній районній лікарні та одній з вулиць міста [2045].

*Лариса Восьмірова,
Володимир Кравченко*

586. Могила Калініченка Г.М., 1984 (іст.). Вул. Русіянова. Троїцьке кладовище, у західній частині.

Калініченко Григорій Миколайович (28.09.1908, м. Лебедин – 10.08.1984, там само) – Герой Радянського Союзу (24.03.1945).

Народився в сім'ї робітників. Після закінчення міського училища працював у лісовому господарстві Лебединського р-ну. У 1930 призваний до лав Червоної Армії. У 1936 закінчив радпартшколу, працював у Лебединському райкомі партії.

У жовтні 1941 був зарахований до складу Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова. Під час першої окупації міста мешкав в Лебедині. З 1943 – у лавах Червоної Армії, з лютого 1944 на передовій. 24.08.1944 у бою за м. Елва (Республіка Естонія) стрілець 4-го стрілецького полку (98-а стрілецька дивізія, 67-а армія, 3-й Прибалтійський фронт) рядовий Г.Калініченко знешкодив десятки нацистів. Коли вибув зі строю командир взводу, замінив його. Взвод знешкодив 3 танки, 2 БТР та до півтораста гітлерівців. 27 серпня з групою бійців першим форсував р. Емайги (Республіка Естонія). Маючи поранення в бою за плацдарм, залишився в строю.

У 1945 демобілізувався. Мешкав в с. Курилівка Лебединського р-ну. До 1975 працював у колгоспі. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,92 м/, на чоловому боці якого – портрет Героя та напис [2046].

Володимир Кравченко

587. Могила Комісарової Т.П., 1987 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно – східній частині.

Комісарова Тетяна Павлівна (21.09.1964, м. Лебедин – 17.01.1987, там же) – медична сестра Збройних Сил СРСР. Загинула в Афганістані.

Після закінчення Лебединського медичного училища працювала медичною сестрою у хірургічному відділенні Сумської обласної лікарні. З березня 1986 направлена медсестрою до Афганістану, в/ч. пп. 92834. Багатьом пораненим повернула здоров'я. Наприкінці 1986 захворіла на тиф, а через 2 місяці – на гепатит, від чого й померла. Згідно до указу

Президії Верховної Ради СРСР від 08.12.1988. нагороджена орденом Червоної Зірки (помертно).

У 1988 на могилі встановлено гранітну стелу /1,62 м/, на фасадній частині якої – портрет померлої та напис [2047].

Володимир Кравченко

588. Могила Савченко М.Х., 2005 (іст.). У південно-західній частині кладовища с. Токарі Лебединської міськради.

Савченко Марія Харитонівна (1913, с. Токарі-Бережки Лебединського повіту Харківської губ. – 2005) – двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958), заслужений працівник сільського господарства УРСР (1973).

Народилася в селянській родині. Після закінчення курсів лікнепу з 1929 працювала телятницею і дояркою колгоспу «Червона Зоря» (потім – ім. В.І.Леніна) Лебединського району. У роки Другої світової війни М.Савченко перебралася з Лебедин до Саратовської області Росії стадо корів, чим зберегла Лебединську породу великої рогатої худоби. З 1944 – доярка, а з 1962 – завідувачка ферми колгоспу ім. В.І.Леніна Лебединського р-ну. 1966 закінчила Маловисторопський сільськогосподарський технікум. Одержувала по 5 400 – 8 900 кг молока від кожної корови. Ініціатор соціалістичного змагання серед тваринників Сумської обл. за 5-тисячні надії молока. На базі молочно-товарної ферми, яку очолювала М.Савченко, було створено обласну школу передового досвіду. Делегат XIX – XXII з'їздів КПРС, XVI, XVIII – XXVI з'їздів КПУ. Депутат Верховної Ради УРСР II–X скликань від Лебединського виборчого округу, Сумської обласної Ради кількох скликань. За значний внесок у соціально-економічний розвиток країни М.Савченко двічі присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджена трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

У 2005 на могилі встановлено стелу з чорного полірованого граніту /1,7 м/, на фасадній частині якої – портрет М.Савченко та меморіальний напис [2048].

Володимир Кравченко

589. Могила Трофименка В.О., 1982 (іст.). Вул. Русіянова, Троїцьке кладовище, у північній частині, ліворуч від центральної алеї.

Трофименко Володимир Олександрович (27.05.1962, м. Лебедин – 19.05.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1982 закінчив Лебединське СПТУ № 4, оволодів професією механік меліоративних робіт. Працював робітником на Лебединському заводі верстатних вузлів. 11 листопада 1980 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку в учбовому підрозділі, в/ч. пп. 42227 за спеціальністю механік водій бойових машин піхоти (БМП). З 6 травня 1982 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 44585. Старший механік – водій бойових машин піхоти В.Трофименко загинув від розриву міни під час проходження колони. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1982 нагороджений орденом Червоної Зірки (помертно).

У 1983 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,93 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2049].

Володимир Кравченко

590. Могила Халенка В.І., 2002 (іст.). Вул. Шевченківська, Покровське кладовище.

Халенко Василь Іванович (10.09.1924, с. Колотилівка Ракитянського р-ну Білгородської обл. (Російська Федерація) – 21.01.2002, м. Лебедин) – Герой Радянського Союзу (13.09.1944).

Народився в селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював у колгоспі.

У діючій армії з березня 1943. Рядовий стрілець 232-ї стрілецької дивізії, 40-ї армії В.Халенко воював на 2-му Українському фронті. У наступальних боях 5 березня 1944 під час прориву оборони противника в районі с. Русалівка (Вінницька обл.) першим піднявся в атаку, подаючи приклад іншим бійцям. Так само відважно діяв при форсуванні р. Прут 30 березня 1944 південно-західніше с. Перерита (Британський р-н, Республіка Молдовія). Нагороджений орденом Великої Вітчизняної війни I ст., медалями.

У 1946 демобілізувався. Після війни мешкав і працював у Калінінградській обл. (Російська Федерація) та в м. Суми. В останні роки життя лікувався в Лебединському психоневрологічному інтернаті, де й помер.

У 2002 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,25 м/, на чоловому боці якої гранітна дошка з портретом Героя та написом [2050].

Володимир Кравченко

591. Могила Шульги Я.М., 1994 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у північно-східній частині.

Шульга Яків Митрофанович (10(23).09.1912, с. Токарі Лебединської міськради – 24.03.1994, м. Лебедин) – бригадир тракторної бригади колгоспу ім. В.І.Леніна, заслужений механізатор УРСР, Герой Соціалістичної Праці (16.02. (29.03.?)1948).

Народився у селянській родині. Закінчив 1923 початкову школу. Трудову діяльність розпочав у колгоспі ім. В.І.Леніна Лебединського р-ну. Закінчив 1930 курси механізаторів. Очолив 1933 тракторну бригаду колгоспу ім. В.І.Леніна. Під час Другої світової війни евакуювався техніку Лебединської МТС у Саратовську обл. 1944 повернувся на Лебединщину.

1947 бригада під його керівництвом одержала по 22,5 ц/га пшениці на площі 150 га. 1959 на базі бригади Я.Шульги створено обласну школу передового досвіду з вирощування цукрових буряків і кукурудзи. Депутат Верховної Ради СРСР II-IV скликань від Сумського виборчого округу. Нагороджений орденом Леніна і великою срібною медаллю ВДНГ СРСР.

У 1994 на могилі встановлено стелу з полірованого чорного граніту /1,60 м/, на фасадній частині якої портрети Я.Шульги і його дружини та меморіальні написи [2051].

Володимир Кравченко

592. Пам'ятка історії виробництва і техніки – Автомобіль «ГАЗ- АА», 1986, рек. 2003 (іст.). Вул. 19 серпня, 61, праворуч від входу до головного корпусу Лебединського вищого професійного училища лісового господарства.

Встановлений у пам'ять про ратні подвиги і трудові досягнення українських шоферів та з нагоди 50-річного ювілею і реорганізації Лебединського ПТУ – 34 у Лебединське вище професійне училище лісового господарства.

Випуск автомобілів цієї марки розпочато Горьківським автомобільним заводом у 1932. Ці автомобілі широко використовувались у роки перших радянських п'ятирічок, Другої світової війни, у період повоєнної відбудови зруйнованого народного господарства.

З 1965 на цьому автомобілі працював водієм ветеран війни та праці А.Артеменко. У 1985 автомобіль реставрували. У 1986 автомобіль встановлено на постаменті із бетонних блоків і бутового каменю біля райсільгосптехніки. У 2003 автомобіль було реставровано вдруге і перенесено до навчального закладу.

Автомобіль /5,0 x 1,95 x 2,0 м/ встановлено на металевому постаменті /4,17 x 1,6 x 2,0 м/ – конструкції зі зварених сталевих прокатних елементів. Верхня площина постаменту похила [2052].

Лариса Восьмірова

Володимир Кравченко

593. Пам'ятка історії виробництва і техніки – Трактор «Універсал», 1965, рек. 2003 (іст.). Вул. 19 серпня, 61, на північно-західній околиці міста, ліворуч від входу до головного навчального корпусу Лебединського вищого професійного училища лісового господарства /ЛВПУЛГ/.

Важливу роль у механізації колективного сільськогосподарського виробництва відіграла Лебединська МТС, створена наприкінці 1930. У 1934 на Ленінградському Кіровському заводі (колишній «Красный путиловец») замість застарілого трактора «Фордзон-Путиловец» було налагоджено виробництво просапного трактора на суцільно-сталевих колесах «Універсал». У 1944 було одержано першу продукцію Володимирського тракторного заводу ім. А.О.Жданова (ВТЗ). До дня закінчення будівництва першої черги ВТЗ (24 квітня 1945) були випущені перші 50 тракторів. Основною продукцією ВТЗ був

колісний трактор «Універсал» потужністю 22 кінські сили, у 4-х модифікаціях – У- 1, У- 2, У-3 та У-4, призначений для всіх видів сільськогосподарських робіт. Застосування трактора «Універсал» свого часу забезпечило значне підвищення продуктивності праці у сільськогосподарському господарстві.

Ще наприкінці 1943 із Саратовської обл. була реєвакуйована Лебединська МТС, що одержала один із перших тракторів марки «Універсал» виробництва ВТЗ. На ньому працювали бригадири тракторних бригад МТС: жіночої (У.Коротич) і комсомольської (Я.Шульга). Лебединська МТС удвічі перевиконала план весняних польових робіт 1944. У цих роботах на полях приміського колгоспу «За заповітами Леніна» відзначились і тракторні бригади У.Коротича Я.Шульги. У 1945 за високі виробничі показники колектив Лебединської МТС був нагороджений перехідним Червоним прапором Наркомзему СРСР. У 1946 знатний бригадир Лебединської МТС Я.Шульга був обраний депутатом Верховної Ради СРСР, а у лютому 1948 за одержання на площі 150 га по 22,4 цнт. пшениці з кожного гектара Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1965 на честь трудових подвигів трудівників Лебединщини біля Лебединської райсільгосптехніки на чавунному постаменті було встановлено трактор «Універсал» як один із перших вітчизняних тракторів. У 2003 трактор було перенесено на нинішнє місце і влітку того ж року реставровано групою фахівців Лебединського ПТУ-34. Офіційне відкриття відбулося 1 вересня 2003 з нагоди 50-річного ювілею і реорганізації Лебединського ПТУ – 34 у ЛВПУЛГ.

Трактор /3,1 x 1,6 x 2,0 м/ встановлено на металевому постаменті /2,82 x 1,55 x 1,7 м/ – конструкції зі зварених сталевих прокатних елементів. Верхня площина постаменту похила [2053].

Лариса Восьмірова

Володимир Кравченко

594. Пам'ятне місце бою партизанського загону під командуванням Карпова К.Г. з німецько-нацистськими загарбниками, 1942, 1968 (іст.). Михайлівське шосе. На північний захід від міста, на 6-му км шосе Лебедин – Михайлівка, на узліссі, на відстані 20 м ліворуч від дороги (в урочищі Гути).

На цьому місці 24 березня 1942 відбувся бій між Лебединським партизанським загonom № 1 під командуванням К.Карпова з німецьким каральним загonom. Партизани в кількості 18 осіб вступили в нерівний бій з німецькими карателями, які їхали в с. Михайлівка для пограбування населення і боротьби з партизанами. У цьому бою, що тривав з 9-ї години ранку до 17-ї години вечора, партизани знищили 27 німецьких солдатів і стратили зрадника П.Хоруженка. У цьому ж бою був смертельно поранений заступник командира партизанського загону П.Романов.

У 1968 на місці бою встановленоobelіск з бутового каменю /3,9 м/, на фасадній частині якого – чавунна дошка з анотаційним написом [2054].

Лариса Восьмірова

Володимир Кравченко

595. Пам'ятне місце, де пролягала перша лінія оборони міста, розташування командного пункту 40-ї армії, 1941, 1965 (іст.). На північний схід від міста, на 8 км по дорозі Лебедин – Михайлівка.

Тут з 18 вересня по 8 жовтня 1941 пролягала перша лінія оборони міста радянськими військами. Оборону тримали частини 21-ї армії під командуванням генерала Я.Черевиченка, 2-й кавалерійський корпус генерала П.Белова (Північно-Західний фронт) і перша стрілецька дивізія генерала І.Русіянова, якій першій у Червоній Армії присвоєно звання гвардійської.

26 вересня 1941 на цій ділянці фронту радянськими воїнами – артилеристами 1-го дивізіону 6-го гвардійського мінометного полку під командуванням капітана Б.Кислицького і комісара, старшого політрука К.Юнака був вперше відкритий вогонь з реактивних мінометів «Катюша».

Тут у лютому і березні 1943 під час наступальних боїв наших військ знаходились командні пункти: командира артилерійського полку О. Чапаєва, полк якого у лютому 1943 одним з перших увійшов у місто; двічі Героя радянського Союзу генерала В. Петрова; Героя Радянського Союзу генерала І. Куліна – командира 16-ї протитанкової бригади, що брала участь у визволенні міста.

У 1965 на місці, де пролягала перша лінія оборони міста та містився командний пункт 40-ї армії встановлено обеліск, замінений у 1976 реактивною мінометною установкою «БМ-13» типу «Катюша», змонтованою на шасі автомобіля ЗІС-58 та встановленої на основі з бутового каменю /2,4 м/, на якій закріплено чавунну дошку з меморіальним написом [2055].

Лариса Восьмірова

596. Пам'ятне місце розстрілу мирних громадян, 1941, пам. 1970 (іст.). Вул. Короленка, напроти буд. № 60. На узліссі, на відстані 25 м від дороги, ліворуч від будівель.

На цьому місці 2 грудня 1941 німецькі окупанти розстріляли 10 лебединських комуністів-заручників. Лебедин був окупований німцями ще 11 жовтня 1941 й німецька окупаційна влада була організована майже через місяць. Жертвами окупантів стали 440 мирних жителів міста, які були розстріляні, повішені, замучені, загинули від авіабомб та артобстрілів. Приводом для першого масового розстрілу було те, що 30 листопада 1941 ніби-то мешканець міста І. Куліш вдарив цеглиною по голові німецького офіцера. Проте, хто насправді скоїв замах, ніхто не знав. 1 грудня 1941 були заарештовані по домівках 11 комуністів, які залишилися в місті з тих чи інших причин. 2 грудня 50 німецьких солдатів-автоматників вивели 10 заручників за місто і розстріляли. Перед розстрілом приречених примусили копати для себе яму. Живим лишився лише М. Балаба. У серпні 1943 після визволення Лебедина рідні розстріляних заручників відкопали трупи і перепоховали їх на різних кладовищах міста.

У 1970 на місці розстрілу встановлено скульптурну композицію, в складі якої цегляні оцентовані пілон, увінчаний п'ятикутною зіркою, і стела /5,22 м/. На фасадній частині стели – чавунна дошка з меморіальним написом /0,3 x 0,75 м/ [2056].

Лариса Восьмірова

Володимир Кравченко

597. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 1933, 2007 (іст.). Вул. Русіянова, Троїцьке кладовище. У південній частині кладовища.

У м. Лебедин, за оцінками старожилів – свідків Голодомору, голодною смертю померло до 30 відсотків мешканців. Лише за другу пол. 1933 в м. Лебедин від голоду та супутніх хвороб померло 780 осіб, у т. ч. 392 невідомі особи, тобто трохи більше половини усієї кількості жертв Голодомору.

Пам'ятний знак встановлений до 75-річчя Голодомору 1932 – 33 в Україні: фігурний залізобетонний хрест /1,45 м/ із рельєфним зображенням розп'яття Ісуса Христа. Під розп'яттям – овальна фотокерамічна плитка з меморіальним написом на тлі кольорової фотографії православного собору. Ще нижче (під хрестом) – прямокутна фотокерамічна плитка з меморіальним написом на тлі кольорової композиції – захмарене небо з двома янголятками і квітами. Хрест базується на трапецієвидній основі /0,73 м/, у фасадну частину якої вмурована дошка з чорного полірованого граніту з викарбуваним меморіальним написом. Під написом вигравірувані два стебла з колосками [2057].

Володимир Кравченко

598. Пам'ятний знак на місці «Могили гетьманців», 2003 (іст.). На вигоні, у місці розширення вул. Пограничної, біля буд. 78.

На цьому місці майже 250 років знаходилася велика братська «Могила гетьманців», де було поховано близько 900 козаків-мазепинців, страчених протягом 25 листопада (6 грудня) – 26 грудня 1708 (6 січня 1709) у центрі міста Лебедина, на майдані коло церкви Преображення Господнього.

У цей час у Лебедині знаходилася ставка московського царя Петра І. Водночас тут князь О. Меншиков чинив слідство і суд над прихильниками гетьмана І. Мазепи. Страчених

козаків поховали за межами міста поблизу нинішнього Мироносицького кладовища. Пізніше місце поховання страчених козаків назвали Гетьманським кладовищем, а лебединські козаки насипали у пам'ять полеглих побратимів високу могилу – більше 20 м у довжину і ширину та 4,0 м у висоту. Козацьку могилу доглядали лебединці, правили тут панахиди, саджали квіти.

У дореволюційний час на могилі були хрест і огорожа. Могила проіснувала до 1957, а потім була зруйнована у зв'язку з подальшою забудовою вул. Пограничної. У час новітнього українського відродження Сумське козацтво, просвітяни і місцеві краєзнавці відшукали місце кладовища гетьманців і насипали могилу вдруге /пагорб – 1,5 м, окружність по периметру – 19 м/, поставили на ній хрест /3,0 м/. 14 серпня 1993 священники Сум і Лебедина освятили її та відслужили панахиду по полеглих захисниках державності і волі України. Нині щороку в День Українського Козацтва 14 жовтня тут відбуваються мітинги і служаться панахиди священниками Української Православної Церкви Київського Патріархату.

У 2003 на могилі поновлено дерев'яний хрест. На верхній перекладині хреста вирізьблений меморіальний напис, на місці перехрещення похилої нижньої перекладини – дошка з нержавіючої сталі з вигравіруваним меморіальним написом (автор тексту О.Реута, гравер О.Тарасенко) [2058].

Володимир Кравченко

599. Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на ЧАЕС, 2006 (іст.). Вул. Сумська, 7, біля будинку військкомату.

Майже 100 ліквідаторів аварії на ЧАЕС із Лебединщини пішли з життя за 20 років після трагедії 1986.

Пам'ятний знак відкрито у 2006 до 20-річчя аварії на ЧАЕС. Автор – А.Малишевський. Пам'ятний знак /1,45 (радіус) x 2,63 x 4,0 м, бетонної основи (півколо) – 1,95 (радіус) x 2,97 x 0,6 м/ являє собою фігуру у вигляді половини дзвону у вертикальному розрізі, увінчаного хрестом (зварена з листової сталі конструкція пофарбована олійною фарбою). Дзвін складається із 7 вигнутих пілонів, зібраних угорі. У центрі півкола – мереживна металева конструкція, увінчана хрестом, обабіч – 2 свічники /0,1 x 0,83 x 0,57 м/. Меморіальні написи, виконані олійною фарбою, на перекладині дзвона і внизу по внутрішньому півколу дзвона. Перед пам'ятним знаком – плита з полірованого граніту, встановлена похило під кутом. На плиті вгорі зліва вигравірувано православний хрест, по центру плити – вінок, у якому вміщено меморіальний напис [2059].

Володимир Кравченко

600. Пам'ятний знак уродженцям Лебединського району, які загинули в Афганістані, 2007 (іст.). Вул. Карла Маркса. У центральній частині міста, між Лебединським медичним училищем ім. проф. М.Ситенка та Лебединським районним вузлом поштового зв'язку. Автор пам'ятника – ск. Г.Пірятинець. Розміри: заг. вис. 4,17 м, висота постаменту – 2,9 м, У бойових діях у складі Збройних сил СРСР на території Демократичної Республіки Афганістан брали участь понад 150 тис. українців. Сьогодні в Україні мешкає бл. 170 тис. людей – учасників тієї війни, з яких 176 – на Лебединщині. 3 360 загинули, у т. ч. 13 лебединців.

Пам'ятник споруджено у 2007. Він являє собою зварену з прокатної сталі композицію із трьох пошкоджених кулями та осколками автоматів АК, складених у піраміду над трьома плитами з чорного полірованого граніту з викарбуваними золотими літерами списками: на фасадній плиті /1,8 м/ – прізвищ 13 загиблих воїнів-«афганців», уродженців Лебединщини, на лівій плиті – загальних безповоротних втрат людей і техніки, а на правій плиті – кількості учасників бойових дій по країнах СНД. Вершину композиції увінчують хрест і 5-кутна, прошита кулями та осколками, зірка із серпом та молотом у центрі. Пам'ятний знак /вис. 2,51 м/ встановлено на постаменті у вигляді трапецієвидної усіченої піраміди /основа – 2,9 x 2,9 м/, складеної з бутового каменю сірого кольору на цементному розчині. У верхній частині постаменту посередині встановлено червоний

електро-ліхтар, який підсвічує вночі піраміду з автоматів. До пам'ятника веде алея, вимощена тротуарною плиткою. Алею оточують 4 вуличні ліхтарі (по 2 плафони з електролампами) [2060].

Володимир Кравченко

601. Пам'ятник Антонову А.І., 1977 (іст., мист.). Вул. Карпова. За 14 м від центрального входу до скверу Радянської Армії (замикає перспективу вулиці Карпова). Автори – ск. А.Івченко, архіт. В.Заговора. Розміри: вис. погруддя – 1,0 м, постаменту – 3,0 м.

Антонов Олександр Іванович (1910 – 42) – компартійний діяч. Народився в робітничій сім'ї. Працював учителем початкових класів, 1928 – 29 – пропагандист Менделєєвського райкому ВЛКСМ, потім – секретар комсомольської організації Шосткинського заводу, редактор Шосткинської районної газети «Зоря», з 1937 – на партійній роботі, з 1939 – заступник завідувача відділу пропаганди й агітації Сумського обкому КП(б)У. В липні 1941 затверджений секретарем Сумського підпільного територіального (на 4 райони) обкому КП(б)У, згодом – рядовий боєць і секретар парторганізації Лебединського партизанського загону на чолі з К.Карповим. 6 травня 1942 заарештований нацистами і підданий тортурам. Одну з вулиць міста Лебедин названо його іменем.

Фронтально зорієнтоване залізобетонне погруддя партійного діяча встановлене на цегляному потинькованому вузькому і високому пілоні. На фасадному боці пілона – чавунна дошка з анотаційним написом накладними літерами. Характер портретованого розкрито завдяки застосуванню реалістичної пластики. Проте реалістична портретна характеристика поєднується з узагальненістю пластичного моделювання, що надає пам'ятникові уніфікованості образного трактування, характерного для соціалістичного реалізму. Пам'ятник розрахований на круговий огляд [2061].

Володимир Кравченко

Віра Павленко

602. Пам'ятник Савченко М.Х., 1958 (мист.). Пам'ятник встановлений на території Будинку відпочинку с. Токарі. Автори – ск. В.Клоков, арх. Лось. Вис. скульптури – 1,0 м, постаменту – 2,5 м.

Савченко Марія Харитонівна (27.04.(10.05)1913, с. Токарі – 12.05.2005, там же) – двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958), заслужений працівник сільського господарства УРСР (1973).

Пам'ятник встановлено згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 лютого 1958 на батьківщині М.Савченко ще при її житті.

Автори пам'ятника виконали його в традиціях мистецтва соціалістичного реалізму 50-х рр. 20 ст. досягли пластичної єдності скульптури і чотиригранного, зробленого з сірого полірованого граніту високого постаменту. М'якість рис жіночого обличчя, простота одягу підкреслені гострими ритмами постаменту з виступами на бокових поверхнях, а також двохступінчастої, ребристої по краях гранітної площадки, на якій встановлений пам'ятник. На фасаді постаменту викарбуваний текст, над яким прикріплений орден Леніна і дві медалі «Серп і молот». Пам'ятник природно вписується в оточуюче середовище [2062].

Алла Литвицька

Володимир Кравченко

603. Пам'ятник Фролову Х.М., 1967 (іст., мист.). Вул. Леніна. Автор – ск. М.Лисенко. Вис. скульптури – 3,0 м, постаменту – 2,5 м.

Фролов Харитон Мусійович (1892 – 1940) – організатор першої сільськогосподарської комуні «Красное знамя».

У 1921 нагороджений орденом Червоного Прапора й особистою іменною зброєю. 1922 організував у с. Березів Яр першу в Лебединському повіті сільськогосподарську комуну «Красное знамя». 1934 призначений директором Будинку інвалідів у с. Боброве. 1937 репресований – відбув 9-місячне ув'язнення у Харківській тюрмі.

Пам'ятник відкрито в ознаменування 50-річчя Радянської влади. Одна з вулиць міста названа ім'ям Х.Фролова.

На постаменті трапецієподібної форми встановлено скульптуру Х.Фролова зі склоцементу, тонованого під бронзу. Він поданий на повний зріст, ноги у високих чоботях широко розставлені, права рука високо піднята ліва – на ефесі шаблі, голова – в енергійному $\frac{3}{4}$ повороті. Крупно модельовані риси обличчя з довгими вусами мають вольовий вираз. Гімнастюрка, галіфе, кашкет виконані великими площинами з грубою фактурою. Накінута на ліве плече масивна козацька бурка з важкими складками переходить зі спини в глибу, що майже зливається з постаментом, який теж має грубу фактуру і до якого з трьох боків прилягає трапецієподібний чотирьохступінчастий стереобат. На постаменті – напис накладними бронзованими літерами. Незважаючи на невеликі розміри скверу, виявлені основні ритмічні акценти пам'ятника, виконаного в традиціях «суворого» стилю [2063].

*Алла Литвицька
Володимир Кравченко*

604. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1964 (мист.). Інтернаціональна площа, 1. У центральній частині Центрального міського скверу. Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. скульптури – 2,5 м, постаменту 2,36 м, стилобату – 0,5 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – геніальний український поет-демократ, основоположник нової української літератури і видатний художник. У червні 1859 відвідав Лебединський повіт Харківської губернії, у т. ч. м. Лебедин.

Пам'ятник встановлено на честь 150-річчя від дня народження поета на місці зруйнованого ще до Другої світової війни велично-монументального кам'яного Успенського собору. У 1990-х рр. пам'ятник окуто міддю, а 2003 – опоряджено постамент.

Залізобетонна окута міддю напівпостать поета ніби виростає з постаменту прямокутного перетину, що асоціюється зі скелею. Цей узагальнений об'єм є свого роду символом величчя і значимості Кобзаря. Пам'ятник стоїть на двоступінчастому цегляному п'єдесталі, обкладеному «рваним каменем» охристого кольору, що спирається на двоступінчастий стилобат з мармурового дрібку сірого кольору. Скульптурна композиція вирішена в реалістичних традиціях. Автором вдало передана портретна схожість. Схилена голова, спрямований долу погляд відображає (враховуючи висоту постаменту) як певне спілкування з глядачем, так і задумливість, самозаглибленість. Хрестоматійний зовнішній вигляд (що в подібних численних пам'ятниках є результатом використання автопортретів самого Т.Шевченка, а також його фотографій) надає образу необхідної внутрішньої змістовності і глибини. Пам'ятник передбачає круговий огляд, стоїть у центрі квітника круглої форми. Він є своєрідною домінантою центральної частини скверу. До пам'ятника веде доріжка, вимощена тротуарною плиткою [2064].

*Володимир Кравченко
Віра Павленко*

605. Повітове училище, 1824 – 1903 (архіт.). Вул. К. Маркса, 10.

Споруда, що стоїть окремо, в розриві сучасної одно-двоповерхової забудови, виходить на червону лінію вулиці північним фасадом. Автор невідомий, архітектурне рішення – в формах класицизму, прибудови – з використанням форм неоренесансу.

Засноване у 1806 повітове училище спочатку містилось у невеликому дерев'яному будинку, що належав почесному наглядачеві училищ Лебединського та Охтирського повітів А.Іваненку. У 1824 останній звернувся в Міністерство освіти з пропозицією – використати прибутки училища і на земельній ділянці, що належала училищу, побудувати спеціальне навчальне приміщення, стару ж будівлю тимчасово переобладнати під квартири учителів та чиновників. Було складено кошторис на суму 30 597 руб., частину цієї суми А.Іваненко жертвував з прибутків свого маєтку, він же добровільно брався наглядати за виконанням робіт. 21 червня 1824 Комітет Міністрів, за поданням Міністерства освіти, дав дозвіл на будівництво і затвердив запропонований кошторис. У тому ж році був височайше затверджений проект з планом та фасадом. Збережені креслення дозволяють судити про первісний вигляд цієї одноповерхової прямокутної в

плані, з чотирихилим дахом споруди. Звернений до вулиці семивісний фасад був акцентований центральним чотириколонним портиком іонічного ордера з трикутним фронтоном на повному антаблементі, подібним же портиком (з тричвертних колон) акцентувався тильний фасад. Внутрішнє розпланування повторювало особливості рядових житлових будинків, але з більшим ступенем ізоляції приміщень: по периметру великого прямокутного в плані холу анфіладно групувались комори, навчальні класи, вестибуль-вітальня, учительські кімнати (є певна схожість цього проекту зі «зразковими» проектами навчальних закладів для Полтавської та Чернігівської губерній архітекторів Н.Пятницького і М.Коринфського). Проте, уже до сер. 19 ст. відчувається гостра необхідність у розширенні площ: у 1845 тут навчалось до 99 підлітків і працювало 5 вчителів, а у 1858 при училищі відкрилась публічна бібліотека. Зрештою, у 1903 до західного торця будівлі прибудували об'єм, що дещо нагадував «зразкові» проекти повітових училищ для міст держави, розроблені у 2-й тр. 19 ст. архітектором І.Бессоновим. До 1906 більша його частина використовувалась як житловий флігель (квартири для вчителів), а з 1906 по 1917 приміщення займала приватна друкарня М.Когана. Після 1917 в основному об'ємі було розміщено Будинок піонерів, у прибудові – склади (до кін. 1940-х), потім середня школа № 7 міста Лебедин. У 1962 на базі середньої школи № 1 тут було відкрито Ленінську кімнату, перетворену у 1970 в музей ім. В.І.Леніна. В експозиційних цілях її суміжні кімнати об'єднані широкими проходами і утворюють анфілади. У 1987, під час ремонту, до західного фасаду прибудовано невеликий цегляний тамбур. Чотириколонні портики північного та південного фасадів втрачено, первісний головний вхід на північному фасаді замуровано. Після отримання Україною незалежності у будинку розмістився Районний Будинок дитячої та юнацької творчості.

Досить добре збереглись розпланувальна структура та фасадим. Вони обумовлюють цінність будівель як пам'ятки архітектури, що представляє типологічну групу навчальних закладів 19 – поч. 20 ст.

Являє собою прямокутний в плані /22 x 17,35 м/, одноповерховий, витягнутий у широтному напрямку основний об'єм з одноповерховою, прямокутною в плані /23 x 20 м/, орієнтованою вздовж його поперечної вісі прибудовою з заходу. Взаємно-перпендикулярна орієнтація повздовжніх осей, а також взаємно-паралельні, але дещо зміщені по відношенню одна до одної поздовжна і поперечна вісі відповідно основної будівлі та прибудови – сприяють чіткій локалізації в екстер'єрі їх об'ємів. Входи – через невеликі, з кам'яними сходами, тамбури південного і східного фасадів, у прибудову – через тамбур по вісі західного фасаду. Поздовжні і поперечні стіни є несучими, матеріал – цегла, підлога і перекриття – дерев'яні, плоскі, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах.

Для фасадів характерна композиційна і стилістична цілісність кожної з будівель. Спокійний, класицистично-лаконічний ритм членування основного об'єму виразно контрастує з насиченим ритмом прибудови. Переважно горизонтальний характер композиції головної будівлі закріплюється протяжними стрічками низького цоколя, фриза, профільованого карниза, прямокутні віконні прорізи вуличного фасаду облямовано профільованими лиштвами. У вирішенні будівлі переважають вертикальні пропорції великих півциркульних вікон та рустованих лопаток, виразні профілі деталей віконних лиштів і архівольтів з замковим каменем, підвіконних тяг, фільонок і т. п.

Внутрішнє розпланування основного об'єму характеризується анфіладним розташуванням по периметру великого холу (зала для бальних танців) – класів та кабінетів. У прибудові з обох боків орієнтованого по поздовжній осі широкого коридору – анфіладою розташовані пристосовані колись під експозиційні зали великі кімнати. Східна частина коридору виходить в одну з кімнат основного об'єму, перетворену в лекційну залу на 30 місць. Елементи первісного декору в прибудові повністю втрачені. В основному об'ємі збереглись ліпні карнизи простої профільовки, дерев'яні двері з різьбленими профільованими фільонками [2065].

606. Покровська церква, 1863–75 (архіт.). Вул. Р.Люксембург, 44.

Міститься в периферійному районі історичного центру міста на підвищенні над луговою заплавою річки Ольшанка. Зведена в 1870–80 рр. Функціонально не використовується.

Являє собою тип тридільного з прибудованою дзвіницею храму, об'ємно-просторова структура якого зберігає традиції української дерев'яної сакральної архітектури. Цегляна, нетинькована; центральний четверик зі світловим підбанником перекрито хрестовим склепінням з розпалубками; у вівтарі та притворі зводи циліндричні, переходять у зімкнуті, з двома великими розпалубками; в дзвіниці – хрестові.

Характерним для будівлі є поєднання класицистичного трактування основних об'ємів з елементами «руського» стилю, що виконані в лицьовій цеглі. Домінуючий у композиції центральний четверик, прямокутний у нижній частині та циліндричний у верхній, завершено ліхтарем з цибулястою маківкою. Церква з південного і північного боків має бічні входи з ганками (як і ганок центрального входу в дзвіниці первісно були завершені розкріпованими карнизами з тридільним аттиком у вигляді кокошників). Вікна другого ярусу четверика підкреслені півциркульними, модельованими в цеглі арками на імпостах. Дзвіниця, прямокутна в перших двох ярусах, у третьому восьмигранному має високі вікна з лучковими перемичками. Увінчана наметом, в основі якого розміщені кокошники. Роги основних об'ємів акцентовано рустованими лопатками, вінцеві карнизи – поясами аркатури і сухариків. Частково зберігся первісний розпис інтер'єру олійним живописом у вигляді окремих картин: Ісус на усю стіну східної частини вівтаря; у центральному четверику – Покрова у верхній частині східної стіни та парні фігури святих на північній і південній стінах, а також орнаментальний розпис, у т. ч. на арках і склепіннях [2066].

Тетяна Скибицька

607. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км на схід від міста, правий берег р. Вільшанка, поблизу фруктового саду.

Виявлене О.Журком у 1987.

Розміри поселення 200 x 50 – 60 м. Висота над заплавою становить 2,0 – 3,0 м. З поселення походить кераміка раннього залізного віку [2067].

Олексій Журко

608. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км від поселення поблизу МТФ, над заплавною терасою лівого берега р. Вільшанка.

Виявлене та обстежене О.Журком у 1987.

Розміри поселення 200 x 80 – 70 м. Висота над заплавою становить 1,5 – 2,0 м. З поселення походить кераміка раннього залізного віку [2068].

Олексій Журко

609. Поселення-1, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.).

2,0 км на захід від західної околиці с. Куданівка. Витягнуте вузькою смугою вздовж першої надзаплатної тераси лівого берега р. Псел.

Розміри поселення 650 x 50 – 30 м. Висота над рівнем заплави 5,0 м. Потужність культурного шару становить 0,7 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світлий супісок. Концентрація знахідок на поверхні – середня, місцями висока. На поверхні зустрічаються каміння від вогнищ та обмазка.

Поселення багатощарове. До раннього періоду відносяться нечисленні фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього залізного віку, в третій раз заселення відбулося у підньозарубинецький або ранньокіївський період. Хронологічними індикаторами цього періоду є фрагменти слабо вигнутих вінчиків з домішками крупного шамоту в тісті, з насічками по краю, розчісуванням, а також ручка світлоглиняної амфори танаїського типу та фрагменти гончарних черняхівських горщиків. До четвертого етапу відносяться матеріали волинцевської культури – уламки груболіпного та гончарного посуду [2069].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

610. Поселення-2, пізній бронзовий вік (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села Куданівка. Займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел.

Розміри поселення 150 x 50 – 30 м. Висота над рівнем заплави 2,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світлий супісок. Концентрація знахідок на поверхні – середня, в центрі вище, ніж на периферії. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи (зрубна культура) [2070].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

611. Поселення-3, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 2,1 км на захід від західної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол в місці пересічення її з обводненою балкою за 0,2 км на північний захід від поселення Куданівка – П.

Розміри поселення 180 x 50 м. Висота над рівнем заплави 1,5 – 2,0 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світлий супісок. Концентрація знахідок на поверхні – середня. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи та в невеликій кількості ранньослов'янська (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.) [2071].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

612. Поселення-4, пізній бронзовий вік (археол.). 0,38 км на південний захід від західної околиці села Куданівка. Займає край другої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол.

Розміри поселення 100 x 70 м. Висота над рівнем заплави 20 м. Потужність культурного шару становить 0,5 – 0,6 м, розораний на глибину 0,3 м. Материк – світлий суглинок. Концентрація знахідок на поверхні – середня, в центрі вище, ніж на периферії. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи (зрубна культура) [2072].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

613. Поселення – 5, бронзовий вік (археол.). 0,3 км на схід від східної околиці села. Займає південне мисоподібне підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел.

Поселення повністю зруйноване кар'єром з видобутку піску. Довжина поселення становить 130 м. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи (зрубна культура) [2073].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

614. Поселення – 6, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,2 км на північний схід від північної околиці села. Займає край підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол, на узліссі соснового лісу.

Розміри поселення 200 x 80 – 30 м. Висота над рівнем заплави 0,5 – 2,0 м. Поселення задерноване, але раніше розорювалося. Потужність культурного шару становить 0,5 м. Материк – світлий пісок. З поселення походять фрагменти ранньослов'янської кераміки (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.) [2074].

*Андрій Обломський
Ростислав Тертиловський*

615. Садибний будинок В. Щокіна-Кротова, 1880-і (архіт.). Вул. Першогвардійська, 17.

Міститься в глибині ділянки з відступом від червоної лінії забудови вулиці, в зоні 1 – 2-поверхової забудови 1950-х рр. зі спокійним падінням рельєфу. Автор невідомий, архітектурне вирішення – з використанням класицистичних форм.

Зводився у 1880-х рр. як садибний будинок В.Щокіна-Кротова. У кін. 19 ст. перейшов у відомство Лебединського земства і був включений в територію так званої міської лікарні: з ініціативи і під керівництвом лікаря К.Зільберника тут функціонувало відділення для

хірургічних хворих. У 1915 в будинку містився шпиталь для лікування поранених під час першої світової війни, після Жовтневої революції – міська лікарня. На 1945 – 50-і рр. припадає основна доля добудов і перепланувань, пов'язаних з пристосуванням території під лебединську міську лікарню міжрайонного значення зі стаціонаром на 140 ліжок. Протягом 1945 – 55-х рр. будівлю добудовано в широтному напрямку ідентичним у об'ємно-просторовому і стилістичному рішенні Г-подібним у плані корпусом і одноповерховим павільйоном, що поєднує його з основним об'ємом. Корпус, що утворився, отримав чітко виражену симетрію, що створює відчуття одночасності спорудження складових його частин. У ці ж роки до південного фасаду прибудовано протяжний, орієнтований у меридіальному напрямку одноповерховий процедурний корпус. У кін. 1970-х – на поч. 1980-х рр. з північного боку споруджено п'ятиповерховий корпус стаціонару, сполучений з лівим крилом комплексу одноповерховим закритим переходом і масштабно, композиційно та стилістично з ним дисонуючий.

Являє собою одноповерховий, на низькому цоколі, Г-подібний у плані об'єм з виносним двокамерним 1 – 2-поверховим тамбуром у північно-східній частині і прибудованими, відповідно, з півдня і заходу одноповерховими корпусами. Виділена ризалітом на чоловому фасаді центральна частина дещо вища за прилеглі бічні, вертикальним акцентом є і двоярусна квадратна в плані вежа тамбура. Підсилюючи асиметрію східного і північного фасадів, вона увінчує виділений порталом головний вхід. Виходи в прибудовані корпуси розміщені, відповідно, з півдня і заходу. Стіни і підмурки – цегляні, внутрішні перегородки, підлога і перекриття – дерев'яні, покриття – у вигляді двосхилого щитового накату по балках із лісу хвойних порід, покрівля – із оцинкованої сталі, стіни тиньковані.

Фасади асиметричні, проте споруді притаманна композиційна цілісність і пропорційність. Ризаліти чолового фасаду створюють чотиридільний уступчастий фронт. Східний та південний фасади – без розкріповок. Переважають формально-класицистичні трактування: прямокутні, з підвіконними фільонками, віконні прорізи на позбавленій членування гладі стіни, протяжні стрічки цоколя, повного антаблементу, з масивним профільованим карнизом. Центральний ризаліт чолового фасаду виділено великими півциркульними вікнами та «сухариками» карнизу, репрезентативні і виразні портал головного входу у вигляді двоколонного, тосканського ордеру портика з похилим трикутним фронтоном та башта з парами вузьких прямокутних вікон і плоским дахом, що увінчує тамбур. Розміщений тут оглядовий майданчик має чавунну, суворого класичного рисунка огорожу на чотирьох наріжних кам'яних стовпах.

Внутрішнє розпланування – анфіладно-коридорне, з двобічним розташуванням приміщень (кабінетів) обабіч орієнтованого вздовж поперечної вісі коридору. Кімнати з правого боку сполучені проходами і утворюють анфіладу: тут добре зберігся первісний характер декоративного оздоблення. В обширному /9,2 x 7,1 м/ розподільчому холі – тонкого профілювання ліпний карниз, орнаментальна плафонна розетка, двері зі складним профілем різьблених фільонок, мідна дверна фурнітура. На другий ярус башти тамбура ведуть чавунні гвинтові сходи. У вікнах першого ярусу збереглися вітражі, на підлозі красива і оригінальна керамічна плитка.

Має цінність як збережений зразок міського садибного будинку кін. 19 ст. [2075].

Олександр Тищенко

616. Торгові ряди, 1847 – 56 (архит.). Пл. Інтернаціональна, 37, 38, 39.

Містяться в центрі головної площі міста. Місце для зведення і конфігурація торгових рядів, замовниками яких були місцеві купці, визначено планом м. Лебедина 1845. Початок будівництва відноситься до 1856. Автора проекту з'ясувати не вдалось. Споруда використовується за прямим призначенням.

Будівля одноповерхова на підвалах, цегляна, потинькована і побілена, перекриття пласкі. Має традиційну для такого типу споруд об'ємно-просторову структуру: торгові приміщення згруповані по периметру незамкнутого, що має в плані форму двох літер Г каре, оббудованого відкритою галереєю на спарених колонах (первісне планування

частково порушене добудовами з західного боку додатковими перегородками). Виконано у спрощених формах пізнього класицизму. Головною темою фасадів є ритм спарених колон тосканського ордера, що відрізняються, як і плаский з кількома тягами антаблемент, характерним для провінційного будівництва порушенням ордерних пропорцій. У центрі північного фасаду в кін. 19 – поч. 20 ст. вбудовано вузький, на 3 вікна двоповерховий об'єм з тридільним аттиковим завершенням. Дверні отвори внутрішніх приміщень мають лучкові перемички.

Будівля є домінантою на центральній міській площі і композиційно об'єднує її забудову [2076].

Тетяна Скібицька

617. Хірургічний корпус земської лікарні, 1910 (архіт.). Вул. Першогвардійська.

Видовжена одноповерхова цегляна будівля міститься на північно-західній околиці історичного передмістя Лебедина. Поставлена зі значним відступом від червоної лінії вул. Першогвардійської паралельно до неї серед вікових лип. За композиційною роллю є об'єктом рядової забудови. Це найцікавіша з погляду архітектури споруда комплексу колишньої земської лікарні.

Ініціатором створення цієї лікарні був місцевий лікар Костянтин Олександрович (Кадіш Сендерович) Зільберник (1853 – 1920), іменем котрого названа одна з міських вулиць. Будівництво хірургічного корпусу завершено в 1910 коштом Лебединського повітового земства. Автором проекту був цивільний інженер Михайло Іванович Ловців (1850–1907). У процесі експлуатації будинок зазнав певних змін, найвизначнішими з яких стали перероблення інтер'єрів та прибудова у 1950-х рр. з півдня видовженого корпусу. Зараз використовується за первісним призначенням як хірургічне відділення районної лікарні. На фасаді встановлена меморіальна дошка на честь К. Зільберника.

У цілому будівля добре зберегла первісні форми. Вона має камерний масштаб. Фасади вирішено у формах, властивих раціональному напрямку цегляного стилю з явним впливом у деталях стилістики модерну й необароко. Головний західний фасад симетричний. Цілісність видовженої будівлі забезпечує строга підпорядкованість композиційних вісей архітектурних об'ємів. Загальна композиція тривісна, з ясно виявленими центральною та бічними вісями. Першу підкреслює трикутний щипець на фасаді. Фланги акцентовані тривіконними ризалітами, кожен з яких не тільки значно ширший, а й вищий решти будинку. Ці ризаліти мають невеликі трикутні фронти та світові ліхтарі на низьких наметових дахах, що викликано не стільки композиційними, скільки функціональними потребами, оскільки в цих ризалітах містилися операційні, для яких було потрібне верхнє світло.

Розпланування корпусу коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Стіни в інтер'єрі потиньковані, декору немає, проте збереглися первісні печі, облицьовані білими кахлями. Перекриття плоскі балкові, дахи щипцеві по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Фасадний декор лаконічний, проте досить вишуканий, в дусі того часу: стіни ритмічно членують широкі лопатки, на ризалітах вони оброблені дощатим рустом. Великі вікна мають лучкові перемички, без лиштви, проте з профільованими підвіконними тягами й нішами. Дуже характерно декоровані верхні частини ризалітів – круглими й півциркульними плоскими нішами, що віддзеркалює неокласицистичні тенденції поч. 20 ст. Дерев'яний карниз значного виносу спирається на вишукані чавунні кронштейни. Досить гострим є формальне вирішення світлових ліхтарів: невеликий четверик має дах із широкими звисами й трикутними щипцями на кожній грані. У гранях – великі вікна п'ятикутних обрисів (зараз зашиті дошками). Вінчає ліхтар наметовий дах зі шпилем.

Для цієї пам'ятки характерне естетично осмислене використання природних декоративних якостей різних матеріалів: у муруванні стін застосовано три різновиди цегли: червона, напівзалізняк і залізняк. При цьому стіни зовні не тинькувалися і не білилися; численні дерев'яні елементи й форми (фронти, світові ліхтарі, звиси даху) зберігали природний колір і фактуру дерева, що у поєднанні з іншими формами й матеріалами допомагало

створити неповторний архітектурний образ. Зараз фасади мають двобарвне вирішення: тло стіни світло-жовте, лопатки й деталі – білі.

Завдяки добре знайденим пропорціям, спів масштабності з людиною, строгому але вишуканому декору, гармонійності членувань і вдалому поєднанню різних будівельних матеріалів операційне відділення земської лікарні є однією з найкращих цивільних будівель Сумщини поч. 20 ст. Її виявлено й обстежено В.Вечерським у 1988, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 279-См [2077].

Віктор Вечерський

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН

618. БАЙРАК С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

618.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля магазину.

Поховано 35 воїнів 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 490-го ОСБ, 237-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3–4 вересня 1943 та померли від ран у період з 6 по 8 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Село визволено 4 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 на могилі встановлено скульптуру воїна. У 1985 скульптуру замінено цегляним оцентованим обеліском /3,63 м/ з меморіальним написами на обеліску і на бетонній надгробній плиті [2078].

*Лариса Восьмірова
Ольга Алетич*

619. БАСІВЩИНА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА

619.1. Майдан (археол.). На північно-східній околиці села, за 0,7 км на північнийсхід від північно-східної околиці села., поряд з дорогою від с. Валки до с. Басівщина.

Виявлений В.Приймаком у 2009. Майдан округлої форми, його знижена північно-східна частина сильно розорана, очевидно, саме з цього боку знаходився вхід до внутрішньої, вибраної для переробки ґрунту на селітру, частини. Розміри майдану: висота до 1,5 м у підвищеній задернованій частині, серпоподібної форми, знижена ділянка не перевищує 0,5 м. Діаметр становить 30 – 40 м. [2079].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

620. БИШКІНЬ С., БИШКІНСЬКА СІЛЬРАДА

620.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Вул. Калитовка, центр села, біля Будинку культури.

Поховано 30 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 підрозділами 367-го стрілецького батальйону 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 20 серпня 1943 підрозділами 841-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, 21-го, 42-го стрілецьких полків 1980-ї стрілецької дивізії 38-ї армії та померли від ран у період з 26 серпня по 12 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

Серед похованих – Сергеев Олексій Маркелович [5.10.1913, с. Аксьоново (Архангельська обл. Російська Федерація) – 10.03.1943, с. Бишкінь], Герой Радянського Союзу (10.01.1944, посмертно).

Отримав початкову освіту. Працював лісорубом у Ковжинському ліспромгоспі Білозерського р-ну Вологодської обл. (Російська Федерація). У Червоній Армії з серпня 1941.

Учасник Другої світової війни з 1942. Воював на Воронежському фронті. Командир відділення кулеметної роти 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії сержант О.Сергеев під час бою 10 березня 1943 у районі с. Бишкінь прикрив вихід

батальйону з оточення. Вогнем з кулемету відбив три контратаки противника. Загинув у цьому бою. Нагороджений орденом Леніна, медаллю.

На батьківщині Героя встановлено бюст. Його ім'я носить школа у с. Бишкінь. У с. Анненський міст Витегорського р-ну Вологодської обл. (Російська Федерація) встановлено бюст Героя.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,9 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,9 м/ і чавунній надгробній плиті.

У 1979 праворуч від скульптури на бетонній основі /1,02 x 7,14 м/ встановлено п'ять чавунних плит з прізвищами 267 воїнів, уродженців с. Бишкінь, Овдянське, Ревки, Щетини, які загинули в роки Другої світової війни [2080].

*Лариса Восьмірова
Ольга Алетич*

620.2. Пам'ятний знак на місці бою партизанського загону під командуванням Карпова К.Г. з німцями, 1942 (іст.). На околиці села.

Під час визволення Лебединщини від німецько-нацистських загарбників у березні 1943 на цьому місці відбувся жорстокий бій Лебединського партизанського загону з ворожим батальйоном. У нерівному бою героїчно загинули командир партизанського загону Карпов К.Г. та партизан Теплюк С.С.

У 1979 на місці бою було встановлено цегляний тинькований триступінчатий обеліск /3,0 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці і анотаційним написом на чоловому боці [2081].

Надія Подоляка

620.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,75 км на південний схід від водокачки ферми. Займає край другої надзаплавної тераси р. Псел.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри поселення 130 x 50 м. Висота над рівнем заплави становить 8,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. Розорюється на глибину 0,3 м. Материк – сірий супісок. З поселення походить кераміка епохи бронзи [2082].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

620.4. Поселення, бронзовий вік і розвинуте середньовіччя (археол.). На краю другої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел, поряд із фермою села.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри Поселення-280 x 30 – 100 м. Висота над заплавою – 6,0 – 7,0 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. Розорюється на глибину 0,3 м. Материк – світлий супісок. Концентрація знахідок на поверхні – висока. З поселення походять у невеликій кількості фрагменти ліпного посуду епохи бронзи. Судячи з кількості кераміки перший період був короткочасним. Найбільше кераміки належить до волинцевської культури. З поселення походить груболіпна ранньослов'янська кераміка, фрагменти гончарних лощених горщиків та червоноглиняних амфор. Знайдені також і фрагменти гончарного посуду епохи Київської Русі [2083].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

620.5. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 1,0 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає схил другої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри поселення – 900 x 50 – 80 м. Висота над заплавою – 13 – 14 м. Потужність культурного шару становить 0,3 – 0,5 м, розораний на глибину 0,3 м. Концентрація матеріалу на поверхні – висока. Пам'ятка належить до черняхівської культури. З поселення походять гончарна сіроглиняна кераміка та окремі фрагменти ліпної з домішками шамоту в тісті [2084].

620.6. Свято-Димитрійівська церква, 1888 (архіт.). Мурована однобанна церква з дзвіницею міститься у рівнинній відкритій місцевості на околиці села й відіграє роль архітектурної домінанти.

Збудована 1888 за проектом харківського епархіального архітектора Володимира Христиановича Немкіна (1857 – 1908) на місці зруйнованої однойменної дерев'яної церкви, відомої з 18 ст.

Церква хрещата, плану латинського хреста. Вівтарна апсида півкругла, обабіч неї містяться маленькі ризниці. Решта рамен прямокутні в плані, причому західне – дуже видовжене. До нього з заходу впритул прилягає широкий тридільний притвор, над яким височить дзвіниця.

Будівля вирішена в стилістиці, наближеній до класицизму. Рамена накривають щипцеві дахи, яким відповідають масивні трикутні фронти на причілкових гранях. На перетині рамен – монументальний шестивіконний циліндричний підбанник, увінчаний сферичною банею. Дзвіниця – це четверик, що стоїть над об'ємом притвора з аттиковим півповерхом. Грані четверика мають аркові отвори дзвонів, фланковані широкими пілястрами тосканського ордера. Кожну грань завершує трикутний фронтон. Вінчас дзвіницю гранчаста баня параболічних обрисів.

Стіни будівлі рівномірно розчленовані великими арковими вікнами. На причілкових гранях рамен дверний та віконні отвори скомпановані на кшталт трифорія. Наріжники акцентовані широкими пілястрами, площини розкреслені горизонтальними гуртами, всі вікна облямовані наличниками найпростішого профілю, дверні отвори облямовані архівольтами, що спираються на пілястри. Стіни четверика дзвіниці оформлені дощатим рустом.

Простоті і ясності зовнішніх форм будівлі відповідає строгість і логічність інтер'єру. На перетині головних поздовжньої та поперечної вісей – світловий підбанник на підпружних арках та сферичних пандативах, перекритий банею. Апсида перекрита конхою, рамена – коробовими склепіннями, середня дільниця західного притвору – хрестовим, а бічні дільниці – коробовими склепіннями.

Церква мурована з червоної цегли на вапняно-піщаному розчині. Фасади нетиньковані. Дахи й бані по дерев'яних кроквах і кружалах, укриті покрівельною сталлю. В інтер'єрі стіни й склепіння потиньковані й побілені. Частково збереглися олійні мальовання кін. 19 ст. – у бані, підбаннику, на пандативах. Інші мальовання, а також іконостас, знищені. За радянської доби храм використовувався місцевим колгоспом як склад.

Церква в Бишкіні відзначається добрими пропорціями, монументальністю форм, класичною ясністю структури, лаконічністю декору, що ставить її у шерех визначних будівель неокласицистичної орієнтації так званого цегляного стилю кін. 19 ст. на теренах Слобожанщини. Церкву поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №282-См. [2085].

Віктор Вечерський

621. БОБРОВЕ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

621.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 26 воїнів з підрозділів 100-ї стрілецької дивізії, які загинули під час першої спроби визволення села від німецько-нацистських загарбників 20 лютого 1943; воїни 138-ї, 161-ї стрілецьких дивізій, які загинули у боях за визволення села 31 серпня – 7 вересня 1943; воїни, які померли від ран у період з 8 по 9 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Село остаточно визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища двох загиблих: рядові С.Фадєєв (99-й інженерно-саперний батальйон, в/ч. пп. 48951), М.Черкізов (в/ч. пп. 19786).

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /8,0 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /2,4 м/ – напис.

У 1966 зліва від могили встановлено бетонну стелу /2,5 x 4,3 м/ з прізвищам 75 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [2086].

*Лариса Восьмірова
Ольга Алетич*

621.2. Миколаївська церква, 1730 – поч. 19 ст. (архіт.). Дерев'яна одноступовна церква з дзвіницею міститься у центральній частині вимерлого села на місці колишньої поміщицької садиби серед гушавини дерев і чагарників. Стоїть на прузі схилу, що на схід від церкви переходить у яр. Помітної композиційної ролі в ландшафті не відіграє.

Згідно з атрибуцією професора Харківського університету Є.Редіна, який вивчав клірові документи та здійснив натурні обстеження й фотофіксацію пам'ятки у 1913, храм збудований у 1730 коштом поміщиці Бухаріної. Спершу церква була тридільною, одноступовою, з прямокутною навою та бабинцем і гранчастим вівтарем. На поч. 19 ст. церкву перебудовано коштом нових власників села Анненкових. Її розширили за рахунок прибудови до нави північного й південного рамен. Над бабинцем улаштували дзвіницю. При цьому були змінені форми верху, вікон і з'явилися колонні портики, внаслідок чого будівля набула стилєвих рис російського класицизму. У сер. 19 ст. церква ще раз зазнала реконструкції з добудовою західного притвору.

Зараз будівля приземиста, витягнута в плані, симетрична щодо поздовжньої вісі. Має загальну довжину 24,5 м. Ширина центрального зрубу 7,0 м, висота центрального верху близько 15 м. первісним є центральний і вівтарний зруби однакової ширини. Зараз при відсутності іконостасу добре прочитується головна особливість інтер'єру – загальний характер єдиного нерозчленованого простору. Четверик центрального верху поставлений таким чином, що його північна й південна грані є продовженням відповідних стін, а західна і східна спираються на масивні дерев'яні балки прогоном 7,0 м. За допомогою плоских трикутних пандативів невисокий четверик переходить у дуже масивний восьмимерик. Його грані за сторонами світу прорізані невеликими круглими вікнами (така форма вікон – наслідок перебудови поч. 19 ст.). Восьмерик несе восьмигранну рубану піраміду, що колись вінчалася світловим ліхтарем (зараз ліхтаря немає, а отвір зашито дошками). Бабинець і вівтар перекрито плоскими стелями по дерев'яних балках. У східній грані вівтаря збереглося первісне вікно хрещатої форми. Решта вікон – великі прямокутні та сегментні «ампірні» – є наслідком перебудови поч. 19 ст. тоді ж західну стіну бабинця переробили таким чином, що виник портик доричного ордера з чотирьох колон в антах з антаблементом і трикутним фронтоном. Фасадні грані північного та південного рамен також мали портики з високими трикутними фронтонами – чотири колони по фасаду, по три колони – уздовж бічних стін рамен. Збереглося тільки південне рамено; північне втрачене в 1930-х рр. Центральний верх на поч. 19 ст. отримав гранчасте покриття, близьке до сферичного; над бабинцем влаштували дзвіницю каркасної конструкції – восьмимерик на низенькому четверику. У гранях восьмирика за сторонами світу влаштовано аркові отвори дзвонів. Шалівка з дощок імітує так званий дощатий руст. Вінчає восьмимерик дзвіниці восьмигранний сферичний купол.

У сер. 19 ст. до бабинця прибудували західний притвор, однакової ширини з бабинцем. При цьому чотириколонний портик в антах опинився в інтер'єрі. Новий західний фасад церкви відтворив архітектурні форми попереднього фасаду: це портик, що складається з чотирьох півколон доричного ордера.

Церква складена з дубового бруса на цегляному підмурку, в якому трапляються цегляні блоки формату 25 x 23 x 6,0 см. Найдавніші частини зрубу потибльовані. Довгі дубові тиблі (до 15 см) розміщені вертикальними рядами через 1–2 бруса до самого верху будівлі. Усі зруби ошальовані горизонтально. В інтер'єрі стіни побілені, мальовань не виявлено. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. У радянську добу церква не використовувалася й зазнала руйнувань.

Миколаївська церква у Бобровому – унікальна пам'ятка української дерев'яної архітектури, найдавніша дерев'яна будівля, що збереглася на теренах Слобожанщини. Будівля невелика за розмірами, камерного масштабу, проте завдяки лапідарності форм і точно знайденим пропорціям найдавніші частини храму виглядають досить монументально. Архітектурні форми, яких церква набула внаслідок реконструкції поч. 19 ст. – цікавий приклад трансформації класицистичних архітектурних форм у провінційній дерев'яній архітектурі, близькій до традиційного народного будівництва. Церкву виявлено В.Вечерським у 1985 й досліджено у 1988, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 132-См. [2087].

Віктор Вечерський

622. БОРОВЕНЬКА С., БОРОВЕНЬСЬКА СІЛЬРАДА

622.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 189 радянських воїнів, які загинули під час першої спроби визволення села від німецько-нацистських загарбників 19 лютого 1943 підрозділами 340-ї стрілецької дивізії та 17 – 21 серпня 1943 під час визволення села підрозділами 138-ї, 161-ї стрілецьких дивізій а також воїни, які померли від ран у 338 хірургічному польовому руховому шпиталі. Село остаточно визволено 21 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1975 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, проведено реконструкцію: знято скульптуру і споруджено меморіал. Поруч з могилою встановлено стелу дугоподібної форми з бетону та бутового каменю /2,9 м/. На стелі 18 чавунних меморіальних плит з прізвищами воїнів – визволителів і 252 прізвища воїнів, уродженців с. Боровенька, Буровка, Круте, Семенівка, які загинули в роки Другої світової війни. Зліва на стелі барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, справа – скорботної матері [2188].

Мариса Восьмірова

622.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). Південна околиця села, за 50 м на південь від будівель колишньої МТФ. Займає берег пересохлого нині озера.

Виявлене та обстежене Є.Осадчим у 2010.

Висота над рівнем заплави становить 1,0 м. Розміри Поселення-120 x 40 – 50 м. Потужність культурного шару становить 0,3 м. Повністю розорюється. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи [2089].

Євген Осадчий

623. БУДИЛКА С., БУДИЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

623.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Вул. Лебединська, центр села, біля сільради.

Поховано 64-х радянських воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 19 вересня 1943 підрозділами 161-ї стрілецької дивізії та воїни, які померли від ран у період з 21 серпня по 9 жовтня 1943 у дислокованих тут шпиталях. У могилі також поховано 9 партизанів групи В.Карпова. Відомі прізвища 32 воїнів і 9 партизанів.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1976 споруджено меморіал. Скульптуру воїна замінено бетонним обеліском /9,0 м/ з барельєфним зображенням партизана, воїна, жінки і ордена Вітчизняної війни. Навколо могили встановлено 26 чавунних плит на трьох бетонних основах /0,8 x 6,46 м; 0,8 x 6,46 м; 10 x 18,5 м/ з прізвищами 512 воїнів, уродженців с. Будилка, Гарбарі, Грабці, Дремлюги, Куличка, Селище, Софіївка, Чернацьке, які загинули в роки Другої світової війни. Серед них Гриценко Гнат Кузьмич (1905, с. Будилка – 10.10.1943, м. Київ) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився в селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював на заводі в Харкові. У Червоній Армії з 1943, призваний Тростянецьким РВК Сумської обл.

На фронті з 1943. Рядовий, стрілець 569-го стрілецького полку (161 СД, 40А, Воронізький фронт). 23.09.1943 у числі перших в полку переправився через Дніпро у с. Зарубинці (Канівський р-н Черкаської обл.). На правому березі річки, увірвавшись у ворожу траншею, уміло діяв гранатами та автоматом, знищив чимало гітлерівців. Нагороджений орденом Леніна. Ім'ям Героя названо вулицю в с. Будилка.

У кутах меморіалу встановлено 4 цегляні оцентовані стели /2,9 x 25,0 м; 3,0 x 3,4 м/ з меморіальним написами [2090].

Лариса Восьмірова

624. БУРІВКА С., БОРОВЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

624.1. Курганний могильник (археол.). За 0,5 км на південний схід від села, в полі. Займає ділянку вододілу річок Псел і Ташань.

Виявлений Л.Білинською у 1988.

Складається з 2-х насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Курган-1 має діаметр 45 м і висоту 2,0 м. Він вкритий кущами, на вершині встановлений триангуляційний майданчик, нині зруйнований.

Курган-2 має діаметр 35 м і висоту 1,0 м. Насип розорюється [2091].

Віктор Приймак

625. ВАСИЛІВКА С., ВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

625.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 70 радянських воїнів, які загинули під час першої спроби визволення села від німецько-нацистських загарбників у лютому 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій військових підрозділів 183-ї стрілецької дивізії; воїни 529-го, 759-го стрілецьких полків 163-ї стрілецької дивізії і 841-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії, які загинули 8 вересня 1943 під час боїв за остаточне визволення села та воїни, які померли від ран у період з 8 по 11 вересня в 596 польовому руховому шпиталі.

У могилі також поховано 5 партизанів загону «За Родину!» з'єднання Героя Радянського Союзу М.Наумова. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1954 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,50 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,2 м/.

У 1965 справа від скульптури воїна встановлено цегляну стелу /4,5 м/ з прізвищами 324 воїнів с. Василівка, Мирне, Новосільське, Помірки, Савониха, Тирло, Хорол, які загинули у роки Другої світової війни. Серед них Усик Мусій Тимофійович (1899, х. Померки – 08.01.1944, с. Липно Любарський р-н Житомирська обл.) – Герой Радянського Союзу (17.10.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював головою колгоспу. У Червоній Армії з 1941.

У діючій армії з липня 1941. Снайпер 574-го стрілецького полку (121 СД, 60А, Центр. фронт) мол. сержант М.Усик до жовтня 1943 знешкодив 300 солдатів та офіцерів противника. Підготував 70 снайперів полку, на бойовому рахунку яких до 1 тис. убитих гітлерівців. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, мелаллю. У с. Василівка ім'ям Героя названо вулицю [2092].

Лариса Восьмірова

625.2. Садиба пізньосередньовічна (археол.). Розташована у північній частині села, на рівній частині правого берега р. Грунь. З північного та західного боків обмежена схилами правого берега р. Грунь та ставом, що утворився після будівництва греблі. Південно-західна, південна та північно-східні частини природних обмежень не мають. Висота над рівнем заплави р. Грунь – 4,0 м, поверхня рівна.

Обстежена С.Осадчим у 2009.

За даними архієпископа Філарета (Гумілевського) садиба мала форму наближену до прямокутника, орієнтованого кутами за сторонами світу, по периметру укріплена тарасами, мала два в'їзди – один з північного боку через дамбу, другий – з південно-східного, саме сюди підходила дорога, що зв'язувала Василівку та Михайлівку. Укріплення садиби розташовані у вузькій частині мису, що утворений вигином р. Грунь. Слобода Василівка у першій половині розташовувалася на мису. Храм на честь Св. Трійці розташовувався у північному куті садиби, поблизу північного в'їзду.

Храм не зберігся, на його місці у 1778 – 82 рр. було збудовано новий із збереженням назви. Будинок розташовувався в центрі садиби, орієнтованої кутами за сторонами світу. На даний час на території садиби збереглися залишки підвальної частини і частково стіни наземного поверху. Підвальна частина має поділ на дві кімнати. В західній стіні великої кімнати були сходи до підвалу. Наземна частина будинку фіксується ще на 3,0 м на захід від підвалу. Розмір підвалу: 10 x 23 м, товщина стін – 1,0 м; кімнати підвалу мають розміри близько 2,5 x 8,0 м, і 8,0 x 18 м (скоріш за все, велика кімната поділялася на дві: 8 x 8,5 м та 8,0 x 8,0 м). Цей будинок є найбільшим із відомих цегляних споруд на території Сумського та Охтирського Слобожанських полків [2093].

Євген Осадчий

625.3. Троїцька церква з дзвіницею, 1778 – 1840 (архт.). Ансамбль мурованих церкви та дзвіниці міститься в центрі села на рівному місці. Складається з невеликої церкви та невисокої дзвіниці з проїздом у першому ярусі, поставленої на схід від церкви на її поздовжній вісі.

Таке незвичне розташування дзвіниці стосовно церкви зумовлене розпланувальним вирішенням усієї садиби Капністів, органічною частиною якої була церква з дзвіницею (садиба не збереглася). Церква збудована в 1778–82, а дзвіниця – на поч. 19 ст. на замовлення родини Капністів – власників маєтку в Василівці. Їм цей маєток перейшов у спадок від родини Полуботків.

Троїцька церква є найдавнішою і архітектурно найвиразнішою частиною ансамблю. У 1930-х рр. зазнала численних втрат і добудов, унаслідок чого її розпланувально-просторова композиція значно спотворена. Будівля камерна за масштабом, первісно – симетрична щодо поздовжньої вісі. Це була хрещата, п'ятидільна, однобанна церква з прямокутними в плані раменами, півкруглою апсидою та глибоким чотириколонним портиком тосканського ордера на західному фасаді. На перетині рамен височів сферичний купол на циліндричному підбаннику, що спирався на підпружні арки. Наприкінці 19 ст. інтерколумнії західного портика було закладено, внаслідок чого він перетворився на закритий тамбур. У 1937–38 було зруйновано апсиду, баню, північну й південну підпружні арки, причілкову стіну південного рамена, до якого натомість прибудували цегляний прямокутний у плані корпус, довжиною 7,0 м. Тоді ж скрізь, крім західного рамена, знищили первісні коробові склепіння і влаштували плоскі стелі по дерев'яних балках. У такому вигляді пам'ятка використовувалася як склад до кінця радянської доби.

Фасади вирішені в класицистичних архітектурних формах із чітко виявленими вісями симетрії. Західний фасад – це портик тосканського ордера з високим трикутним фронтоном та сегментним «палладіанським» вікном у тимпані. За такою ж схемою були вирішені причілки північного й південного рамен, з тією лише різницею, що замість колон застосовано пілястри тосканського ордера. Стіни прорізані великими прямокутними вікнами без облямувань. Над кожним дверним отвором – аркове вікно. Стіни завершує архітрав та тонко профільований карниз невеликого виносу.

Будівля мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. В інтер'єрі декор, мальовання, іконостас не збереглися.

Дзвіниця квадратова в плані, двоярусна, типу «четверик на четверику», увінчана сферичною банею. Первісно у першому ярусі був наскрізний проїзд по вісі північ-південь (зараз північний отвір замуровано). У західній частині дзвіниці є дві камери, одна з яких

була церковною коморою, а в другій влаштовано сходи на горішній ярус. На другому ярусі в усіх гранях влаштовано великі прямокутні отвори дзвонів.

Будівля вирішена у спрощених пізньокласицистичних формах. У першому ярусі наріжники закріплено рустованими лопатками, які виступають з фасадної площини на 50 см., що робить їх конструктивно подібними до контрфорсів. Стіни горішнього четверика розчленовані лопатками.

Дзвіниця мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Баня по дерев'яних кружалах і латах укрита покрівельною сталлю.

Ансамбль Троїцької церкви та дзвіниці у Василівці є рідкісним збереженим зразком церковних будівель раннього класицизму в провінції. Довершені пропорції, логічна чіткість композиції, тонка прорисовка деталей церкви свідчать про роботу висококваліфікованого архітектора. Цінність ансамблю збільшується й тим, що це – єдиний збережений фрагмент великого садибного комплексу. Ансамбль поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 283-См [2094].

Віктор Вечерський

626. ВЕЛИКИЙ ВИСТОРОП С., ВЕЛИКОВИСТОРОПСЬКА СІЛЬРАДА

626.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля Будинку культури.

Поховано 78 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 16–18 серпня 1943 підрозділами 47-го стрілецького корпусу, 99-го танкового корпусу 40-ї армії; 209-го танкового полку, 955-го, 959-го стрілецьких полків 309-ї стрілецької дивізії; 237-ї стрілецької дивізії та померли від ран у період з 21 по 30 серпня у 40 хірургічному польовому шпиталі. Село визволено 18 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1966 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,3 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,12 м/ та прізвищами воїнів – визволителів на чавунній надгробній плиті [2095].

Лариса Восьмірова

626.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Поховано 11 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 15 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 18 серпня 1943 підрозділами 47-го стрілецького корпусу, 99-ї танкової бригади 2-го танкового корпусу 40-ї армії; 202-го танкового полку, 955-го, 959-го стрілецьких полків 309-ї стрілецької дивізії; 237-ї стрілецької дивізії та воїни, які померли від ран у період з 1-го по 9 вересня 1943 у 40 хірургічному польовому пересувному шпиталі.

У цій же могилі поховано двох партизанів партизанського загону «За Родину!» партизанського з'єднання М.Наумова, що 12–14 лютого 1943 містилось у селі.

Відомі прізвища всіх загиблих воїнів та двох партизанів: М.Морозов, Є.Степаненко.

У 1966 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено металевий обеліск з п'ятикутною зіркою на верхівці /2,7 м/. На фасадному боці цегляного постаменту /1,5 м/ і чавунній надгробній плиті – меморіальні написи [2096].

Лариса Восьмірова

626.3. Пам'ятне місце дислокації партизанського з'єднання під командуванням Наумова М.І., 1943, 1971 (іст.). На околиці села, по трасі Лебедин – Великий Вистороп.

Тут з 12 по 14 лютого 1943 дислокувалось з'єднання партизанів під командуванням М.Наумова. Об'єднаний загін був сформований за наказом Українського штабу партизанського руху для рейду по території Сумської обл. з наступним виходом на правий берег Дніпра. Загін налічував 708 осіб. 12 лютого 1943 загін розташувався у с. Великий

Вистороп. Протягом двох днів перебування тут були роззброєні і розстріляні 55 поліцаїв та козаків, які евакуювалися на захід і проходили через село. 13 лютого 1943 розвідкою було встановлено, що на 8 км західніше с. Ворожба зосереджено біля 5 тис. військовополонених Червоної Армії. Партизани визволили більше 2 тис. чоловік, які були приведені у село. Частина з них влилась у загін. У ніч на 15 лютого 1943 партизанський загін залишив село і рушив по маршруту Великий Вистороп, Ситники, Гарбузівка, Панченки, Буймер.

У 1971 на місці дислокації партизанського загону встановлено бетонний обеліск /4,4 м/, на фасадній частині якого – чавунна дошка з меморіальним написом [2097].

Лариса Восьмірова

626.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля Будинку культури, зліва від братської могили.

Бетонна скульптура жінки /3,1 м/ на цегляному постаменті /0,5 м/. Між скульптурами воїна (на братській могилі) та жінки (на пам'ятному знаку) встановлено три чавунні плити на бетонних основах /0,8 x 3,49 м/ з прізвищами 261 воїна, які загинули в роки Другої світової війни. Перед плитами – цегляний оцентований обеліск /2,5 м/ з меморіальним написом на чавунній дошці [2098].

Лариса Восьмірова

626.5. Параскеви Св. церква (архіт.). Мурована тридільна церква з дзвіницею міститься на пагорбі над заплавою р. Вистороп у центрі села, виходячи південним фасадом до головної вулиці Церква є архітектурною домінантою села.

Збудована в 1898 за проектом харківського єпархіального архітектора В. Немкіна на місці однойменного дерев'яного храму 1780. За радянської доби храм не використовувався. Протягом 1988 проведено реставраційні роботи.

Будівля дуже витягнута вздовж вісі захід-схід. Загальна довжина 41 м. Складається з тридільного притвору, над яким височить дзвіниця, дуже видовженої прямокутної в плані трапезної, квадратного в плані зі зрізаними кутами центрального приміщення та гранчастого вітваря, обабіч якого – маленькі квадратні ризниці.

Центральне приміщення двосвітне, вдвічі вище за решту об'ємів, перекрите високим восьми лотковим зімкнутим склепінням. Світлової бані немає, тому в північній і південній гранях великі аркові вікна влаштовані у два яруси. Над вікнами верхніх ярусів – глибокі розпалубки. Та все ж центральне приміщення храму освітлене недостатньо й верх склепіння ховається у напівтемряві. Інтер'єр побудовано на контрасті центричного висотного простору центральної дільниці з глибинно розвинутим простором уздовж головної вісі, від трапезної до вітваря. Глибинність підкреслюють масивні профільовані півциркульні арки, що спираються на пілони. Вони поділяють трапезну на три дільниці, а також відділяють її та вітвар від центрального приміщення. Чіткий ритм арок з виділеними гуртами є основною композиційною темою інтер'єру. Трапезну перекрито коробовим склепінням з розпалубками над великими арковими вікнами. Вітвар перекрито напівлотковим склепінням, а середнє приміщення притвору – хрестовим. В інтер'єрі мальовання та іконостас не збереглися.

Неординарність композиції цієї споруди сповна проявилася в її зовнішніх формах. Домінує масивний високий четверик із півкруглими шипцями на кожному фасаді. Обриси цих шипців повторюються в лініях перекриття ганків та в архівольтах над вікнами. Наріжники четверика закріплені монументальними пілонами, що мають ширину 2,5 м. Їх увінчують маківки на глухих циліндричних під банниках. Конструктивне призначення цих пілонів полягає в необхідності погасити розпір великого восьмилоткового склепіння, оскільки товщини стін 1,2 м для цього не достатньо, а металеві затяжки в інтер'єрі не застосовувалися. З тих же причин арками і внутрішнім пілонам трапезної на фасадах відповідають своєрідні лопатки-контрфорси. Центральний четверик зовні має восьми лоткове банясте покриття, увінчане глухим під банником з цибулястою маківкою (не збереглися). Решта об'ємів церкви мають вальмові й шипцеві дахи по дерев'яних кроквах. Усі дахи укріплені покрівельною сталлю.

Фасадна пластика дуже соковита, має значну масштабність членувань: застосовано виступи, глибокі ніші, масивні гурти, карнизи великого виносу, профільовані архівольти, кокошники – все, що створює інтенсивну світлотінь. Декору властиві форми двох стилів у річищі історизму кін. 19 ст.: неросійського (ганки, кокошники, архівольти з килевидним завершенням) та невізантійського (композиції вікон на кшталт трифорія, колонки, зубчасті карнизи).

Дзвіниця триярусна, типу «восьмерик на четверику», була увінчана високим восьмигранним шатром, яке не збереглося. У гранях восьмерика за сторонами світу – аркові отвори дзвонів, фасадні площини діагональних граней оброблені неглибоким рустом. Загалом фасадний декор дзвіниці значно дрібніший, ніж декор самої церкви.

Церква мурована з місцевої червоної цегли. Всередині потинькована, а зовні фасади не тинькувалися. Слід відзначити віртуозність цегляного мурування: всі елементи декору, у т.ч. складні багатообломні профілі набрано з лекальної цегли.

Церква Параскеви П'ятниці у Великому Висторопі має унікальну розпланувально-просторову структуру та виразну пластику фасадів, що ставить її у шерех найкращих витворів доби історизму на Сумщині. Церкву виявлено і досліджено В.Вечерським у 1985, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 131-См. [2099].

Віктор Вечерський

627. ВЕЛИКІ ЛУКИ С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

627.1. Курган (археол.). 0,5 км на південний захід від заповідника Михайлівська цілина, між с. Великі Луки та с. Жовтневе, поблизу ґрунтової дороги, що з'єднує села.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений у 2007 Є.Осадчим.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми, діаметром 35 м, висотою 1,7 м. На момент обстеження курган розорюється. Розкопки не проводилися [2100].

Віктор Приймак

627.2. Курганий могильник (археол.). 0,5 – 0,7 км на північний схід від села, у полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений у 2007 Є.Осадчим.

Складається з 4 курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми, діаметром 25 – 30 м, висотою 0,5 – 1,5 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються, розкопки не проводилися [2101].

Віктор Приймак

628. ВЛІЗКИ С., МОСКОВСЬКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

628.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 49 воїнів 161-ї стрілецької дивізії, 26-ї танкової бригади 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 17–18 серпня 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Село остаточно визволено 18 серпня 1943. Відомі прізвища 21 загиблого.

У 1956 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру жінки /1,6 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,1 м/ [2102].

Лариса Восьмірова

629. ВОРОЖБА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА

629.1. Ансамбль Спасо-Преображенської церкви з дзвіницею, 2-а пол. 19 ст. (архіт.).

Ансамбль міститься в центральній частині села на рівнинному, злегка хвилястому ландшафті. Складається з двох великих мурованих споруд – триверхої церкви та окремо поставленої надбрамної дзвіниці. Остання своїм західним фасадом виходить на головну вулицю. На схід від дзвіниці в центрі великого церковного подвір'я стоїть церква, поздовжня вісь якої збігається з віссю проїзду дзвіниці. Обидві будівлі домінують в забудові села та в довколишньому ландшафті, виразно проглядаючись навіть з дуже віддалених видових точок.

Ансамбль збудовано протягом 1885 – 92 (за іншими відомостями – в 1887 – 90) за проектом харківського єпархіального архітектора В.Немкіна на місці однойменного дерев'яного храму 1778.

С п а с о - П р е о б р а ж е н с ь к а ц е р к в а є реплікою знаменитої слобожанської пам'ятки доби бароко – Покровської церкви в Охтирці (1753 – 68). Архітектор В.Немкін досить точно відтворив не тільки розпланувально-просторову структуру, а й розміри прототипу. Споруда має досить значні розміри – довжину 44 м, ширину 27 м, висоту до zenіту центрального верху близько 28 м. Церква загалом є тридільною і триверхою. Проте центральний восьмерик має складну структуру: чотири масивними пілонами /3,0 x 3,0 м у плані/ він поділений на дев'ять просторових ділянок і на три нави, при чому середня нава вдвічі ширша за бічні й дорівнює по ширині прямокутним у плані бабинцю й вівтарю. Пілони за допомогою півциркульних підпружних арок і сферичних трикутних пандативів несуть великий циліндричний світловий під банник діаметром 7,5 м, увінчаний сферичною банею. Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями з глибокими розпалубками, які відповідають аркам, що з'єднують пілони зі стінами. Трикутні в плані компартименти в міжраменнях перекриті складними типами склепінь – коробовими, що переходять у зімкнуті. Вівтарний об'єм двома арками, що спираються на пристінні пілони, поділений на три секції, кожна з яких перекрита коробовим склепінням. Середня секція дещо ширша і її склепіння несе невеликий світловий четверик, увінчаний зімкнутим чотири лотковим склепінням. Бабинець двоярусний. У горішньому ярусі містяться значні за площею хори. Перекриття над першим ярусом склепінчасте, аналогічне перекриттю вівтаря, тільки середня секція, на відміну від вівтаря, перекрита хрестовим склепінням. Зате перекриття другого ярусу бабинця, над хорами, цілком ідентичне перекриттю вівтаря. У цьому вбачається відхід від прямого повторення прототипу, бо в охтирській Покровській церкві верхи над вівтарем і бабинцем декоративні.

Головною темою інтер'єру є глибинне розкриття простору, що має жорстку вістову спрямованість до вівтаря. Її підкреслюють ритмічні ряди пілонів і арок. При цьому важливого значення набувають членування та зміни освітленості: масивність пілонів візуально полегшують приставні пілястри тосканського ордера, яким відповідають гурти арок, завдяки чому масиви основних конструкцій полегшуються, а аркові членування примножуються. Цей вістовий рух посилює велика кількість горизонтальних членувань – антаблементів, розкріпованих багатообломних карнизів значного виносу. Цей рух переминається у під банному просторі, де висока, щедро освітлена баня надає середньому об'єму певної центричності та привносить в інтер'єр висотний принцип розвитку простору. Все це до певної міри просторово розмежує об'єми бабинця, вівтаря та центрального восьмерика. На це розмежування вказує навіть така деталь, як відсутність сталевих затяжок у п'ятах основних підпружних арок, тоді як усі арки бабинця і вівтаря мають парні сталеві затяжки. В інтер'єрі церква потинькована й побілена. У вівтарі фрагментарно збереглося орнаментальне мальовання кін. 19 ст.

Загалом, як структура інтер'єру, так і його декор витримані в бароковій стилістиці, тож нагадують не стільки прямий прототип – Покровську церкву в Охтирці, скільки інтер'єри великих барокових костелів Правобережжя кін. 18 ст.

У зовнішніх формах домінує величезний восьмигранний об'єм центрального компартимента, увінчаного світловим восьмериком (круглим усередині) з низьким наметовим завершенням та декоративною маківкою рокайлевих обрисів (остання не збереглася). Рівновисокі з центром вівтар і бабинець увінчані струнками світловими четвериками з рокайлевими маківками. Усі компартименти поєднує високий цоколь та широкий антаблемент, що включає фриз із карнизом. Наріжники бабинця і вівтаря закріплені рустованими пілястрами. Кути центрального восьмерика акцентовані тонко прорисованими спареними пілястрами тосканського ордера, франкованими рустованими пілястрами. Карнизи й горизонтальні гурти ледь розкріповані. Лапідарну гладінь червоних цегляних стін прорізають розташовані у два яруси аркові вікна витягнутих

пропорцій. Вікна першого ярусу дуже великі, облямовані наличниками. Над невеликими вікнами другого ярусу горизонтальні та фігурні сандрики влаштовані у два яруси. Грані трьох під банників оформлені аналогічно. Бароковий характер фасадів підкреслюють невисокі фігурні фронти, що увінчують північну та південну грані центрального компартимента.

Під церквою міститься підвал-крипта. Обабіч вівтаря первісно були дві низенькі прямокутні в плані ризниці, що не збереглися. Вони відігравали роль проміжного масштабного елемента при переході від масштабу людини до масштабу величезної будівлі. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Дзвіниця при церкві двоярусна, симетрична. Її перший ярус тридільний, прямокутний у плані. По центру – арка проїзду, облямована архівольтом з виділеним замковим каменем. Її фланкують спарені пілястри тосканського ордера, що несуть антаблемент з трикутним фронтом. У бічних двоверхових об'ємах влаштовані невисокі аркові отвори для проходу вірян. Над ними – аркові вікна, облямовані наличниками з рельєфно виділеними замковими каменями. До бічних фасадів прилягають дві низенькі гранчасті прибудови на кшталт кордегардій. Другий ярус дзвіниці – четверик зі зрізаними кутами, що стоїть на низенькій чотиригранній основі. Грані прорізані високими арковими отворами дзвонів і завершені фігурними фронтонами, які за формами аналогічні фронтонам церкви. Вінчає дзвіницю восьмигранний купол параболічних обрисів з глухим ліхтариком і бароковою маківкою.

Незважаючи на класицистичну три частинну побудову нижнього ярусу, на кшталт римської тріумфальної арки, а також класицистичні мотиви в декорі, дзвіниця відтворює притаманний українській традиційній архітектурі тип двоярусної дзвіниці «восьмерик на четверику».

Ансамбль Покровської церкви та дзвіниці у Ворожбі є унікальним архітектурним витвором доби пізнього історизму. Він засвідчує інтерес архітекторів 1880-х рр. до регіональних архітектурних традицій доби бароко, а також вміння творчо освоювати спадщину 18 ст. Це – чи не найдавніше свідчення пошуків українського національного стилю в церковній архітектурі Лівобережжя і Слобожанщини кін. 19 – поч. 20 ст. Ансамбль виявлено і досліджено В.Вечерським у 1985, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 130-См [2103].

Віктор Вечерський

629.2. Городище, ранній залізний вік (археол.).

Велике Ворожбянське городище відоме у фаховій літературі з кін. 19 ст. У 1950-х рр. городище було обстежене І.Ляпушкіним, Г.Радько. У 2000 Ю.Берестом та Є.Осадчим був знятий новий план, що уточнив уяву про оборонні споруди.

Городище займає мис підтрикутної форми правого корінного берега р. Псел. Розміри городища – 200 x 170 x 100 м. З напільного боку воно відділене від плато валом шириною до 10 м, висотою до 2,5 м та ровом шириною 8,0 – 9,0 м та глибиною до 2,5 м. Східний виступ мису додатково укріплений ще одним валом та ровом. Північна та північно-східна частина має укріплення у вигляді валу висотою до 1,0 м, шириною до 2,0 м та ескарпом висотою близько 3,0 м. Ділянки, що мають стрімкі природні схили, додатково не укріплювалися. У північній частині городища виявлена западина діаметром близько 15 м та глибиною до 3,0 м, що може бути залишками ями-резервуару для води або колодязя. Городище було заселене та, ймовірно, відноситься до городищ-фортець. У 2004 було проведено зачистку валу в місці, де вал зруйновано проїздом. У результаті зачистки стінки валу з'ясовано, що вал в своїй основі мав кліть, заповнену глиною, яку брали при будівництві рову [2104].

Віктор Приймак

629.3. Городище і селище, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.).

Г о р о д и щ е розташоване на території села по вул. Городищенській, на правому березі р. Псел. Займає мис, висота якого над заплавою становить понад 35 м. Розміри городища 45 x 10 – 40 м.

Відоме з 2-ї пол. 19 ст., Обстежувалося І.Ляпушкіним, А.Обломським та В.Приймаком. У 2006 обстежене Є.Осадчим.

З напільного, західного боку городище укріплене валом та слабо збереженим ровом. Висота валу близько 1,0 м, ширина – 5,0 – 6,0 м, ширина рову – 6,0 – 8,0 м, глибина – 0,7 – 1,0 м. З південного боку укріплене ескарпом висотою 3,0 – 4,0 м. Городище задерноване.

П о с а д розташований на городах с. Ворожба, зі сходу прилягає до городища. Розміри його 50 x 60 м. Займає частину мису і берегового плато корінного берега р. Псьол з півночі та півдня обмежене яром. У західній частині посаду простежується залишки рову, сильно розмитого. Ширина – 10 м, глибина – до 1,0 м. З території посаду походять матеріали роменської культури та давньоруської 12 – 13 ст. та пізнього середньовіччя. Розкопки не проводилися. Частина посаду задернована. Частина розорюється на глибину 0,3 м. Матеріали зберігаються у фондах ІМК (м. Санкт-Петербург) і Сумському обласному краєзнавчому музеї.

С е л и щ е розташоване на схід та захід від городища. Займає частину берегового плато. Від городища відділене ярами. Південне поселення розмірами 50 x 40 м має незначну кількість роменської та давньоруської кераміки. Кількісно тут переважає пізньосередньовічна. Північне поселення розмірами 200 x 50 м. З поселення походять численні фрагменти роменської, давньоруської та пізньосередньовічної кераміки. Поселення розорюються [2105].

Віктор Приймак

629.4. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на північ від села, праворуч автодороги Суми – Лебедин.

Виявлений Л.Білінською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 5 курганів діаметром 24 – 30 м, висотою 1,0 – 3,0 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються, крім одного, на якому встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [2106].

Лариса Білінська

629.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Лебединська, центр села, біля сільради.

Поховано 99 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 27 лютого 1943 підрозділами 237-ї стрілецької дивізії; 2 вересня 1943 підрозділами 183-ї стрілецької дивізії та померли від ран у період з 3 по 8 вересня 1943 у 4317, 5197, 5173 хірургічних польових шпиталях, а також 12 партизанів з підпільної групи під командуванням М.Велигонь. Відомі прізвища 28 воїнів та 12 партизанів.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1967 останки воїнів перепоховано у центр села. У тому ж році на могилі встановлено бетонну скульптурну групу двох воїнів, замінену у 1984 бетонним обеліском /7,17 м/.

По обидва боки від обеліску на основах з шлакоблоку /0,75 x 11,2 м/ встановлено 27 чавунних плит з прізвищами 675 воїнів – уродженців сіл Ворожбянської сільради, які загинули у роки Другої світової війни [2107].

Лариса Восьмірова

629.6. Пам'ятне місце бою партизанів з'єднання Наумова М.І. з німецько-фашистськими загарбниками, 1943, 1971 (іст.). Вул. Низівська, біля школи № 3, у шкільному саду.

На цьому місці 13 лютого 1943 відбувся бій з німецько-нацистськими загарбниками партизанських загонів «Червоний» та ім. Котовського з'єднання М.Наумова, що проходили рейдом по території Лебединського р-ну.

У с. Великий Вистороп 12 лютого 1943 розмістився об'єднаний загін. 13 лютого 1943 розвідка встановила, що у с. Ворожба знаходиться біля 5 тис. радянських військовополонених. Операцією по їх визволенню керував комісар з'єднання І.Анісіменко. Йому було доручено об'єднати кінну розвідку всіх загонів і напасти на село вдень. У результаті проведеної операції було визволено біля 2 тис. військовополонених, знищено 70 нацистів, захоплено 2 кулемети, гвинтівки.

У 1971 на місці бою встановлено цегляну оцEMENTовану стелу /3,77 x 1,2 м/, на фасадній частині якої – чавунна дошка з меморіальним написом [2108].

Лариса Восьмірова

629.7. Могила Пальчика О.М., 1984 (іст.). Вул. Низівська, у південно-західній частині Городищинського кладовища.

Пальчик Олександр Миколайович (1.10.1964, с. Ворожба – 13.10.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення Ворожбянського СПТУ № 16 працював трактористом у колгоспі «Мир». 4 жовтня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю гранатометник. З 14 квітня 1983 проходив службу у Афганістані, в/ч.п.35919. Стрілок гранатомету. Загинув у бою біля м. Кандагар. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20.06.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на його фасадній частині – портрет загиблого та напис [2109].

Ольга Алетич

630. ГАЛУШКИ С., ПДОПРИГОРІВСЬКА СІЛЬРАДА

630.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 18 воїнів 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943. Відомі прізвища 9 загиблих: рядові Г.Безгоров, І.Коршунов, І.Горов, Т.Лушніков, К.Семенов, І.Уваров, ст. лейтенант О.Герасимов, сержант Д.Гайков, сержант О.Сероухов.

У 1949 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1957 бетонною скульптурною групою воїна і дівчини /2,5 м/. На цегляному постаменті /1,7 м/ – чавунна меморіальна дошка з написом [2110].

Лариса Восьмірова

631. ГАМАЛІЇВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

631.1. Курган (археол.). На північній околиці села ліворуч від автодороги Суми – Ромни, за 0,08 км від авто зупинки «Гамаліївка».

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Діаметр кургану – 35 м, висота – 2,0 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється [2111].

Лариса Білинська

632. ГАРБУЗІВКА С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

632.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 118 воїнів 309-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 17–19 серпня 1943 та померли від ран у 306 окремому медсанбаті. Село визволено 19 серпня 1943. Відомі прізвища 46 загиблих.

У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна, замінену у 1980 новою /3,05 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,6 м/.

Навколо могили розміщено 8 бетонних плит з прізвищами 152 воїнів, уродженців сіл Гарбузівка, Караван, Панченки, Савенки, Стеблинки, Ситники, Тучи, Харченки, Яроші, які загинули в роки Другої світової війни [2112].

Лариса Восьмірова

633. ГІРКИ С., ПРИСТАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

633.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Боровик Г.П., 1942 (іст.). У центрі села, біля клубу.

У першій могилі похована Боровик Ганна Павлівна – розвідниця групи партизанського загону під командуванням О.Фашенка, який діяв у с. Синівка Липоводолинського р-ну Сумської області з березня 1942 по березень 1943.

У другій могилі поховано 8 радянських воїнів 959-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943 та померли від ран з 6 вересня по 10 жовтня 1943. Відомі прізвища 2-х загиблих воїнів: сержант А.Толмачов, санінструктор Г.Зелоннік (959 СП).

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу солдата та піонерки і бетонний обеліск.

У 2005 скульптурну групу замінено стелою з чорного граніту /1,4 м/, на якій гранітна дошка з написом, біля стели – пластикова табличка з написом [2113].

*Лариса Восьмірова
Ольга Аленич*

634. ГОЛУБІВКА С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

634.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері біля магазину.

Поховано 57 воїнів 232-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943 та померли від ран у період з 6 по 22 вересня 1943 у 238 окремому медсанбаті. Відомі прізвища 16 воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1975, у зв'язку з частковим руйнуванням скульптури воїна, на могилі встановлено бетонний бюст воїна /0,8 м/ (частину колишньої скульптури). На чоловому боці цегляного постаменту /3,67 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [2114].

Лариса Восьмірова

635. ГРАМИНЕ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

635.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі кладовища.

Поховано трьох радянських воїнів, які загинули під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові М.Кірілов, І.Малишев, М.Фондо.

У 1990 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/ з написом на його чоловому боці [2115].

Ольга Аленич

635.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі кладовища.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії.

У 1990 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/ з написом на його чоловому боці [2116].

Ольга Аленич

636. ГРИНЦЕВЕ С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

636.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано 114 радянських воїнів, які загинули 3–4 жовтня 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 21-ї армії та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943 підрозділами 232-ї, 340-ї стрілецьких дивізій та померли від ран у 433 окремому медсанбаті, 2418 шпиталі у період з 6 по 28 вересня 1943. Відомі прізвища 95 воїнів.

У 1963 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу воїна і дівчини /2,61 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,90 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів. Біля основи постаменту під кутом – бетонна плита з меморіальним написом [2117].

Лариса Восьмірова

636.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.).

На фронтах Другої світової війни та в партизанських загонах воювало 442 мешканці Гринцівської сільради, 284 з них загинули.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру жінки /3,0 м/ на бетонній основі /0,85 м/, залізобетонний обеліск /10 м/ та дві залізобетонні стели /4,83 x 3,3 м/, на яких закріплено 6 чавунних меморіальних плит з написом та прізвищами воїнів [2118].

Валентина Знаменщикова

637. ГРУНЬ С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

637.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 26 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загартників у лютому 1943 підрозділами 183-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та у вересні 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища 8 загиблих: мол. сержант І.Авраменко, старшина П.Жирнов (285 СП), сержант О.Колчін (712 СП), рядові А.Кобзев (механік – водій танка 40-ї гв. танкової бригади 380-го танкового батальйону), А.Лаптев (в/ч. пп.30613), І.Лемешко (712 СП), М.Мурзін, О.Бакін (859 СП).

У 1964 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна, замінену у 1977 бетонною скульптурою жінки /6,35 м/, і покладено чавунну надгробну плиту з меморіальним написом. Праворуч від надгробної плити – бутовий камінь на основі /0,8 м/, на якому – металева дошка з меморіальним написом. Скульптор – В.Брижачук [2119].

Лариса Восьмірова

Ольга Алетич

537.2. Курган (археол.). 2,0 км на південний схід від с.Грунь, поряд із дорогою від с. Грунь до м. Лебедин через с. Михайлівка, за орієнтовно 90 м від першої у північному напрямку. За 0,7 – 1,0 км від нього знаходиться територія вже не існуючого с. Кринички.

Виявлений В.Приймаком у 2009.

Діаметр насипу – близько 30 – 35 м, висота – до 1,0 м. У плані насип круглий, у профілі – напівсферичний. Курган розорюється [2120].

Віктор Приймак

537.3. Поселення, черняхівська культура (археол.). За 1,0 км на південний захід від південно-західної околиці с. Бишкінь. Займає слабо нахилений у бік річкової долини схил другої надзаплавної тераси лівого берега Псла.

Відкрите в ході розвідки А.Обломського і Р.Терпиловського за участю автора 1990, обстежене у 2009 В.Приймаком.

Розміри поселення – 900 x 50 – 80 м, висота над рівнем заплави становить 13 – 14 м. Потужність культурного шару сягає 0,3 – 0,5 м. Він являє собою чорнозем, порушений на глибину 0,3 м оранкою. На поверхні селища зустрічаються фрагменти черняхівського ліпного, з домішками шамоту, та сіроглиняного, з шерехатою поверхнею, гончарного посуду черняхівської культури. У північній частині селища розташовано лісовий розплідник, край якого впритул підходить частково накладається на останне. Його площа зазнає оранки, решта території – між лісосмугою та розплідником – зараз не ореться. На території поселення зараз простежуються кілька глибоких борозен, в яких трапляються уламки черняхівського посуду. У північно-східній, верхній, частині балки, що верхів'ям виходить у північну частину селища, трапляються також фрагменти кераміки доби середньовіччя [2121].

Андрій Обломський

638. ДАЦЕНКІВКА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА

638.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На мису першої надзаплавної тераси правого корінного берега р. Псел за 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці села, на узліссі соснового лісу.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри поселення 100 x 80 м, висота над рівнем заплави становить 0,5 – 2,0 м. Центральна частина поселення вкрита потужним (до 0,6 м) шаром деревного вугілля, що виник, ймовірно, після лісової пожежі. Шар, що залягає нижче, має потужність близько 0,3 м та являє собою сірий супісок. Материк – світлий супісок. З поселення походить кераміка скіфського часу (7 – 3 ст. до н.е.) та ранньослов'янська (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.) [2122].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

638.2. Поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). За 1,5 км на південний схід від південно-східної околиці села. Орієнтиром при знаходженні поселення є лінія електропередач, що проходить по узліссю соснового лісу, перпендикулярно шосе Бишкінь – Суми. Займає невисоке підвищення в заплаві правого берега р. Псел.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Поселення розташоване між 2 та 3 стовпами ЛЕП, на захід від дороги. Вся територія розорюється, з півночі до поселення підходить узлісся соснового лісу. Розміри поселення 90 x 70 м, висота над рівнем заплави близько 0,5 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. Розораний до материка. З поселення походить кераміка епохи бронзи [2123].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

639. ДЕРКАЧІ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

639.1. Могила Лебедєва П.К., 1943 (іст.). Поблизу села з північного боку, неподалік від ставка.

Лебедєв Павло Кирилович (1902 – 07.09.1943) – сержант, воїн 180-ї стрілецької дивізії, який загинув 7 вересня 1943 під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1990 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/ з написом на його чоловому боці [2124].

Ольга Алетич

640. ДМИТРІВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

640.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 40 воїнів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4–6 вересня 1943. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,9 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,8 м/ – бетонна дошка з меморіальним написом [2125].

Лариса Восьмірова

641. ЖОВТНЕВЕ С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

641.1. Курган (археол.). За 0,5 км на південний схід від західної околиці села, поблизу ґрунтової дороги, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – 25 м, висота – 1,7 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється. Розкопки не проводилися [2126].

Віктор Приймак

641.2. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на південний схід від села, поблизу ґрунтової дороги та геодезичного знака, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 7 курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 20 – 40 м, висота – 0,6 – 1,8 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються. Розкопки не проводилися [2127].

Віктор Приймак

641.3. Курганний могильник (археол.). За 2,5 км на південний схід від села, за 1,5 км від с. Верхне, поблизу ґрунтової дороги, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 20 – 35 м, висота – 0,5 та 1,5 м. Відстань між курганами – 0,5 км. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються. Розкопки не проводилися [2128].

Віктор Приймак

642. ЗАЛІЗНИЧНЕ С-ЩЕ, МАЛОВИСТОРОПСЬКА СІЛЬРАДА

642.1. Могила Нестеренка М.М., 1983 (іст.). У західній частині кладовища.

Нестеренко Микола Михайлович (30.01.1965, с-ще Залізничне – 15.12.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи працював муляром у Тростянецькій ПМК. 22 квітня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю кулеметник. З 22 червня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 51863. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на його фасадній частині портрет загиблого та напис [2129].

Ольга Аленич

643. ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

643.1. Курганний могильник-1(археол.). За 1,7 км на захід від північної околиці села, в полі.

Обстежено Є.Осадчим та О.Коротю у 2013.

Складається з 3 курганів та майдану. Курган-1 має діаметр 51 м і висоту 1,7 м. Курган-2 має діаметр 42 м і висоту 1,4 м. Курган-3 має діаметр 37 м і висоту 1,5 м. Майдан підковоподібної форми, прохід знаходиться у південно-східному боці. Діаметр насипу становить 41 м, висота – 1,4 м. Яма округлої форми знаходиться у південно-східній частині майдану. Її діаметр становить 13 м, глибина – 1,0 м. З півдня знаходяться викид серпоподібної форми розмірами 106 x 54 м і висотою 1,6 м. Кургани та майдан розорюються [2130].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

643.2. Курганний могильник-2. За 0,82 км на захід від південної околиці села, в полі.

Обстежено Є.Осадчим та О.Коротю у 2013.

Складається з 2 насипів. Курган-1 має діаметр 60 м і висоту 2,0 м. Курган-2 має діаметр 33 м і висоту 1,0 м. Насипи розорюються [2131].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

643.3. Курганний могильник-3. За 1,4 км на південь від південної околиці села, в полі.

Обстежено Є.Осадчим та О.Коротю у 2013.

Складається з 4 насипів. Курган-1 овальної форми розмірами 44 x 27 м і висотою 0,8 м. Курган-2 має діаметр 30 м і висоту 1,0 м. Курган-3 має діаметр 50 м і висоту 1,0 м. Курган-4 має діаметр 47 м і висоту 1,4 м. Насипи розорюються [2132].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

643.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У сквері, біля початкової школи.

Поховано 174-х воїнів 138-ї, 161-ї стрілецьких дивізій, 712-го стрілецького полку, 237-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників у період 30 серпня – 6 вересня 1943 та померли від ран у період з 7 вересня по 7 жовтня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища 21 загиблого.

У 1960 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,55 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,9 м/.

У 1969 справа від могили встановлено цегляну оцентовану стелу з прізвищами 50 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2133].

*Мариса Восьмірова
Ольга Аленич*

644. КАЛЮЖНЕ С., КАЛЮЖНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

644.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 115 воїнів 337-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 19 серпня 1943 та померли від ран у період з 20 серпня по 29 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1965 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /3,0 м/. Біля основи могили – чавунна плита з меморіальним написом.

У 1967 по обидва боки від могили встановлено дві цегляні оцентовані стели /3,1 x 5,7 м/, на яких 12 чавунних плит з написом і прізвищами 259 воїнів уродженців сіл Калюжне, Вершина, Грунька, Гудимівка, Забуги, Іщенки, Корчани, Ляшки, Топчії, Тригуби, Черемухівка, які загинули у роки Другої світової війни [2134].

Мариса Восьмірова

644.2. Могила Руденка С.А., 1967 (іст.). На кладовищі, у центральній частині.

Руденко Семен Андрійович (3(16).08.1904, с. Гудимівка, нині Лебединського р-ну – 14.11.1967, с. Калюжне) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народився у селянській родині. З 1921 – голова комітету взаємодопомоги, очолював сільраду, обіймав керівні посади в районі. Працював головою виконкому райради на Тернопільщині. Учасник Другої світової війни. Після демобілізації очолив артіль «Радянське село» (1946 – 66). 1947 господарство отримало по 42 ц / га пшениці, по 30 ц / га жита. 1950 середній врожай зернових у господарстві становив 24,5 ц / га, 1959 – по 26,8 ц / га зернових, господарство отримало 5 млн. 711 тис. крб. прибутку, а за підсумком змагання – перехідний Червоний Прапор райкому КПУ. Під керівництвом С.Руденка електрифіковано 13 населених пунктів. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

У 1967 на могилі встановлено мармуровий обеліск /2,2 м/, на чоловому боці якого фото С.Руденка, зображення зірки Героя та написи [2135].

Надія Подоляка

645. КАМ'ЯНЕ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

645.1. Городище, селище і курганний могильник, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). Археологічний комплекс пам'яток слов'яно-руського часу 8 – 13 ст. розташований на західній околиці села (хутір Городище), за 0,2 км західніше від останнього. Займає правий корінний берег р. Псел.

Комплекс пам'яток згадується в документах 17 ст. Його опис приводиться в Історико-статистичному описі Харківської єпархії. На поч. 20 ст. досліджувався В.Ляскоронським, а в період після Другої світової війни І.Ляпушкіним. У 1978 обстежений О.Сухобоковим та М.Кучерою. У 1976 – 78 на комплексі велися роботи силами Лівобережної слов'яно-руської археологічної експедиції під керівництвом О.Сухобокова.

Г о р о д и щ е займає мис корінного берега, з заходу та зі сходу обмежений глибокими ярами, а з північного (напільного) боку укріпленнями, що складаються з валу та рову. Раніше майданчик городища мав округлу форму, але за останні роки ерозія значно змінила первісну форму, дещо витягнута по лінії схід – захід (загальна площа за даними В. Ляскоронського 4200 м кв., на даний момент 2200 м кв.). Висота валу становить 5,0 – 7,0 м, ширина рову – 15 м, глибина – 6,0 м. Висота майданчика над рівнем заплави становить 32 м. Культурний шар досягає потужності 0,8 – 1,2 м та містить уламки роменського та давньоруського посуду.

Під час розкопок значну увагу приділено вивченню оборонних споруд. При цьому з'ясовано, що насип валу в основі укріпленій вимосткою з великих брил пісковика, покладених на рівень давнього горизонту. Виявлені під час розчистки вимостки уламки товстостінної ліпної кераміки роменського типу можуть вказувати на час будівництва перших укріплень, що являли собою вал висотою до 3,0 м, на якому споруджено частокіл з товстих дубових колод. Зафіксовані сліди ремонту цієї стіни. У кін. 10 – на поч. 11 ст. оборонні споруди реконструюються та основним елементом фортифікації стають прямокутні, поставлені в один ряд зруби, від яких збереглося один – два вінця (0,3 – 0,4 м), зафіксованих на глибині від 0,9 до 1,8 м від сучасної поверхні. У заповненні зрубів переважають уламки роменського ліпного посуду, в той час як у верхніх шарах городища та валу зафіксовано виключно давньоруську гончарну кераміку. Пізніше, ймовірно, в 12 ст. був розширений та поглиблений рів, його схили досягли крутизни у 30⁰. В рові, біля самої підшви, було розчищено залишки плоту, що згорів, який виконував роль заборолу над зовнішнім краєм оборонної стіни. Загальна площа розкопу оборонних споруд становить близько 80 м кв.

На майданчику городища досліджено 460 м кв. При цьому було розчищено залишки 4 напівземлянок, заглиблених в ґрунт на 0,8 – 1,2 м; дві з яких відносяться до давньоруського періоду та містять у заповненні шиферні пряслиця, уламки посуду 11 – 12 ст., фрагменти скляних браслетів, побутовий інвентар та предмети виробничого призначення. Одне з жител належить до роменської культури та може бути датованим не пізніше 10 ст., виходячи з наявності типової кераміки. Його розміри 4,2 м на 4 м, при глибині підлоги 0,9 – 1,1 м від рівня сучасної поверхні. Ще одне житло відноситься до 11 ст., на що вказує розвал горщика з манжетоподібним вінчиком та рифленою поверхнею, зустрінутий разом з роменською керамікою. В обох житлах розчищені вирізані ва материкових останцях пічки кубоподібної форми із складеними з глиняних вальків зводами. Крім того виявлено близько 20 ям різного призначення; частина з них використовувалася для зберігання зерна, на що вказує наявність обпалених стінок. В заповненні більшості ям знайдено кераміку роменського та давньоруського часу, шиферні пряслиця поруч зі зрізано-біконічними глиняними, кістки тварин зі слідами обробки, рогові спилю, ножі, шила та ін.

До числа унікальних знахідок належать предмети християнської культури: дві бронзові натільні іконки та хрест – енкалпійон. Одна з них зображує сцену хрещення та зазвичай датується 12 – 13 ст.; друга – кітоподібної форми – зображує апокрифічний сюжет з архангелом Михаїлом, який явився цілителю Сісінію. Цей сюжет поширюється на землях Північно-Східної Русі у 14 – 15 ст. Хрест – енкалпійон має зображення на одній стороні сцену розп'яття, на другій – зображення Богоматері (?), в кільцевих клеймах – погрудні зображення святих. На лицьовій стороні хреста в дзеркальному відображенні зроблений напис «Господи помози». На думку спеціалістів такі хрести датуються 30-ми рр. 13 ст.

С е л и щ е розташоване на північ та північний захід від городища, безпосередньо розташоване за лінією укріплень. Шурфуванням з'ясовано, що потужність культурного шару становить 0,2 – 0,3 м, за виключенням ділянки, що безпосередньо розташована біля городища, тут потужність становить 0,6 – 0,8 м. Ця частина найбільш насичена уламками роменського ліпного посуду., давньоруського гончарного посуду, вугіллям, кістками тварин.

Тут було закладено 2 розкопи, загальною площею близько 400 м кв. В одному з них (144 м кв.) виявлене житло напівземлянкового типу каркасно-стовпової конструкції, 4 господарські ями та гончарна пічка з прямком господарського призначення. Житло в плані майже квадратне зі сторонами 4,6 та 4,7 м, довгими сторонами орієнтовано за лінією південь – північ. Заглиблено в ґрунт на 1,5 – 1,7 м від рівня сучасної поверхні. Залишки закладених за стовпи плах розчищені по кутах та по серединах стін простежені на висоту 0,9 – 1,2 м. Вдалося простежити також і залишки сіней. Дах поза межами житла підтримувався вкопаними з боку входу житла стовпами з західного боку. В північно-східному куті житла виявлена глинобитна пічка каркасного типу, типова для жител давньоруського періоду (1,0 м на 1,2 м). З південною стінкою та південно-західним кутом житла межували господарські ями до 1,5 м діаметром та глибиною до 1,8 м. На майданчику розкопу – I простежені залишки ще 2 жител, що не повністю потрапили в розкоп.

Гончарна піч розташована за 8 м західніше житла. У плані вона має округлу форму з діаметром череня 1,5 м та передпечною ямою значних розмірів /2,0 x 1,0 м/, при глибині 2,37 м. Стінки та склепіння опалювальної камери глинобитні, товщиною 4,0 – 5,0 см, прокалені. Збереглися на висоту 0,7 м. Гаряче повітря з опалювальної камери надходило до обпалювальної через 17 отворів-продухів, що розташовувалися по колу. Своїми вісями направлені з нахилом до центру камери. Опалювальна камера /0,8 x 0,7 м/ виходила до передпечної ями, розташованої на південний схід від останньої. При дослідженні опалювальної камери в ній не було виявлено перегородки, так званого «козла», що підтримував черінь. Дана деталь конструкції є типовою для гончарних печей давньоруського часу. У даному випадку її відсутність може говорити про більш раннє походження даної печі такого типу. Наявність в порожнині обпалювальної камери роменського ліпного та виготовленого з аналогічного тіста на повільному гончарному крузі посуду може говорити про належність до роменського періоду 8 – 11 ст. в історії сіверянського населення.

Передпечна яма з'єднувалася з господарською, в якій зберігалися запаси глиняної сировини та крупнозернистого шамоту, який застосовувався для збіднення глини в посуді роменського типу.

Зважаючи на виявлену в заповненні печі та житла кераміку, в даному разі ми маємо справу з житлово-виробничим комплексом, хронологія якого визначається не пізніше сер. 11 ст.

У розкопі – II (240 м кв.) розчищено два житла напівземлянкового типу епохи Київської Русі, одне з яких відноситься до будівель каркасно-стовпової конструкції (площа 9,0 м кв.) з глинобитною пічкою купольної форми на материковому останці. У заповненні поряд з давньоруською керамікою 11 ст. Виявлені розвали горщиків роменського типу. Серед знахідок – залізні ножі, шила, кістяні вістря, проколки-кочедики, знаряддя риболовства, землеробства, ремесел.

Закладені на північ та захід від розкопів траншеї та шурфи загальною площею (60 м кв.) виявили слабку насиченість культурного шару, причому було виявлено лише кілька десятків господарських ям, заповнення яких сильно спрацьовані залізні ножі, шила, кістяні вістря, знаряддя риболовства, землеробства, ремесел поруч зі знахідками з розкопів дають змогу датувати комплекс 8 – 10 – поч. 13 ст.

К у р г а н н и й м о г и л ь н и к. Поряд з вивченням городища та селища в 1976 – 78 досліджувався і курганний могильник, який знаходиться на плато корінного берега на північ та північний схід від городища за 0,17 – 0,2 км. Могильник нараховує 144 насипи

(за даними І.Ляпушкіна 50 – 60 курганів). Територія могильника вкрита лісом, висота над рівнем заплави становить 32,5 м. Більшість курганів пошкоджена грабіжницькими ямами, на що вказують задерновані ями по центру насипів. Кургани розміщені безсистемно купно, іноді зливаються полами. Вся курганна група витягнута за лінією південний схід – північний захід на протязі 0,4 км. Найбільше скупчення курганів відмічено в західній частині могильника, де ґрунтова дорога відокремлює групу з 54 насипів. Висота курганів становить 0,6 – 1,5 м, діаметр – від 5,0 – 8,0 м до 16 – 18 м. У кількох випадках зафіксовані сліди ровиків. Було розкопано 40 курганів в центральній частині та на північній периферії. У ході розкопок з'ясувалося, що лише у 14 насипах знаходилися чоловічі поховання (головним чином підлітки та люди похилого віку). Західна орієнтація похованих, що лежать випростано на спині, часто зі схрещеними на грудях руками, невеликі розміри насипів дозволяють говорити про християнський поховальний обряд, не дивлячись на відсутність в похованнях предметів християнського культу. Сліди домовин простежено в поодиноких випадках (к. № 3, поховання 1-2; к. № 20-21; к. № 17; к. № 11, впускне поховання в кургані № 25). Більшість поховань здійснені на рівні давнього горизонту, близько 30 % в неглибоких підкурганних ямах. Більшість кістяків містить на собі сліди умисного порушення анатомічного порядку. Це, а також наявність підсипки з вугілля та золи під покійником вказують на сильний вплив язичництва. На останнє вказують також знайдені численні амулети з ікла ведмедя та вовка, а також астрагалів дрібної рогатої худоби.

Більшість похованих супроводжували прикраси, навмисне розбитий ліпний та гончарний посуд, ножі, бронзові посріблені бубонці з рифленою у верхній частині поверхнею та щілиноподібним чи хрестоподібним прорізом.

Серед більшості трупопокладень вирізняється курган № 10, який містив трупоспалення в урні (а також трупопокладення в неглибокій ямі). Серед поховального інвентарю виявлені: бочкоподібні золото – та срібнофольгові намистини, які мають аналогії в могильниках 11 – 12 ст. Цим же часом можуть бути датовані і більшість курганів. Це повністю збігається з результатами розкопок городища та селища. Звертає на себе увагу той факт, що в переважній більшості досліджених курганів не виявлено предметів озброєння чи кінського спорядження, за виключенням кургану № 13, де був знайдений гачок від сагайдака, а також в кургані № 28 виявлений наконечник стріли, що застряг в тазових кістках покійного. Сліди тризни зафіксовані в одиничних випадках (к. №15 – 16, 19, 36). Це скупчення кісток, вугілля, золи, кераміки (не вдалося знайти жодної цілої форми), виявлені у верхній частині насипу.

В трьох похованнях, в тому числі і в єдиному роменському трупоспаленні, виявлені гривні, виготовлені із залізного чи бронзового псевдокрученого дроту, які можуть вказувати на високий статус покійників при житті. Дані поховання (кургани №№ 10, 37) виявилися найбільш багатими за кількістю предметів супроводжуючого інвентарю. Великою несподіваністю стали знахідки речей салтівського походження в похованнях чисто давньоруського характеру. Це зоо-антропоморфні срібні бляшки, виявлені в курганах №№ 5, 13: поховання 2, 14. В останньому окрім бляшок було знайдено фрагментовану срібну пряжку, типову для інвентарю катакомбних салтівських поховань. Той факт, що ці речі були виявлені не в одному похованні, а в кількох виключає їх випадкове потрапляння до жителів городища в с. Кам'яне.

Дослідження курганного могильника дозволяє уточнити хронологію всього комплексу: судячи з отриманих матеріалів його датування може бути визначена в межах пізньороменського – давньоруського періоду, тобто 9 – 10 та 10 – поч. 13 ст.

Матеріали розвідок 1971 зберігаються в ІА НАН України. Матеріали розкопок 1976 – 78 передані до фондів Сумського обласного краєзнавчого музею [2136].

Олег Сухобоков

645.2. Городище пізньосередньовічне (археол.). На північній околиці села, за 0,2 м на північ від мосту через р. Псел. Займає останець, утворений в місці злиття р. Псел та пересохлого струмка.

Відоме за даними розвідок В.Приймака, у 2009 обстежене Є.Осадчим. Городище підтрапещеподібної форми з півдні обмежене схилом правого корінного берега, зі сходу старим кар'єром, з заходу урвищем. З північного боку городище обмежене похилим схилом яру. З цього боку воно було додатково укріплене валом висотою з напільного боку 2 – 2,5 м. У північно-східній частині валу знаходиться бастіоноподібний виступ шириною 2 м. Ділянка схилу перед валом спланована, ширина майданчика, який утворився при цьому становить 5 – 10 м. В'їзд на городище, ймовірно, знаходився з північно-західного боку. Тут останець з'єднується з плато корінного берега вузьким перешийком шириною до 10 м. В місці в'їзду простежується заглиблення шириною 5,0 м. Залишків укріплень тут не виявлено. Східний схил гори пошкоджений глиняним кар'єром. Але, найімовірніше, тут було природне пониження, яке обмежувало площу гори. По краю кар'єра знаходиться рів шириною 2,0 – 3,0 м та глибиною 1,0 м. У південно-західному куті городища знаходиться рів, який відрізає вузький мис, який виступає у заплаву. Рів розмитий багаторічною ерозією. На даний час його ширина становить 5,0 – 6,0 м, глибина 3,0 м. У північно-східному боці городища виявлено вал шириною 2,0 м та висотою 1,0 м. Вал відрізає вузький перешийок, який з'єднує останець з сусідньою горою. Потужність культурного шару становить 0,55 м, містить фрагменти гончарного посуду 17 – 18 ст. Кам'яне було засноване як прикордонна фортеця в 1-й пол. 17 ст. Перша писемна згадка Кам'яного пов'язана з походом кн. І.Вишневецького на Путивль 1654 [2137].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

645.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховані 12 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загартників 20 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії; 20 серпня 1943 підрозділами 138-ї, 161-ї стрілецьких дивізій та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 5 загиблих: мол. сержант Є.Клочко (в/ч. пп. 48986), мол. сержант І.Коваленко, ст. лейтенант П.Коваленко (в/ч. пп. 48986), рядові Т.Лазарев (в/ч. пп. 48986), В.Попов.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,4 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,3 м/.

У 1965 по обидва боки від скульптури воїна встановлено 2 цегляні оцентовані стели /3,3 x 3,0 м/, на яких закріплено 4 дошки з прізвищами 200 воїнів, уродженців сіл Кам'яне, Кудри, Чернишки, які загинули в роки Другої світової війни. Автор пам'ятника – ск. А.Футерман [2138].

*Нариса Восьмірова
Ольга Алетич*

645.4. Могила Некіпелого М.І., 1984 (іст.). На центральній алеї Пушкарського кладовища.

Некіпелій Микола Іванович (10.12.1965, с. Кам'яне – 29.01.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи працював водієм у колгоспі «Дружба». 9 травня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю механік-водій БМП. З 22 жовтня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 1884. Водій бойових машин піхоти (БМП). Брав участь у 16 бойових операціях. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 31.07.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на його фасадній частині портрет загиблого та напис [2139].

Ольга Алетич

646. КАРАВАН С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

646.1. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 1,0 км на захід від південно-західної околиці села та за 0,25 км на південний схід від поселення Ревки-5. Займає мис лівого берега р. Ревки. Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Розміри Поселення-120 x 120 м. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м. Поселення задерноване але раніше розорювалося, помітні борозни від плуга. З поселення походить кераміка епохи бронзи та ранньослов'янського періоду (2 – 3 чв. 1 тис н. е.) [2140].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

647. КАТЕРИНІВКА С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

647.1. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на захід від села, поблизу дороги з твердим покриттям, в полі. Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений у 2007. Складається з 2 курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 25 та 30 м, висота – 1,0 та 1,5 м. На момент обстеження у 2007 кургани задерновані. Розкопки не проводилися [2141].

Віктор Приймак

647.2. Курганний могильник (археол.). За 2,5 км на південь-південний захід від села, за 1,5 км на південний схід від нині вже не існуючого с. Верхнє. За 0,5 км на схід знаходиться дорога Катеринівка – Василівка. Знаходиться на плато правого корінного берега р. Грунь, у одному з найбільш звужених (до 25 км) місць межиріччя Сули і Псла. Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений у 2009.

Могильник складається з двох насипів, віддалених один від одного на близько 500 м. Насипи в плані круглі, напівсферичні. Діаметр меншого – близько 20 м, висота – понад 0,5 м. Більший має розміри 35 і 1,5 м відповідно. Останній курган знаходиться ближче до ґрунтової дороги від с. Жовтневе і с. Катеринівка до с.Василівка, поблизу кута, утвореного лісосмугами, за 0,6 км північніше геодезичного знака. Пам'ятка розорюється [2142].

Віктор Приймак

647.3. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від села, біля розгалуження ґрунтової дороги від с. Василівка до с.Жовтневе і с.Катеринівка і асфальтованих доріг до с. Жовтневе і Катеринівка та с.Штепівка, за 2,0 км на схід від заповідника «Михайлівська цілина». Розташований на плакорі правого корінного берега р. Грунь, у межиріччі Псла і Сули.

Пам'ятка виявлена у 1988 В.Приймаком, обстежена у 2009.

Могильник складається з двох поруч розташованих насипів напівсферичної, в плані круглої форми. Діаметри їх – 25 і 30 м, висота – 1,0 і 1,5 м відповідно. Пам'ятка розорюється [2143].

Віктор Приймак

647.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та підпільника, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховані: 51 воїн 163-ї, 232-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 5–6 вересня 1943 та померли від ран у період з 7 по 8 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях; С.Соловей з підпільної групи Д.Мельника, розстріляний німецько-нацистськими загарбниками у 1941. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища 43 загиблих воїнів.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцентований обеліск, замінений у 1964 бетонною скульптурою воїна /2,75 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,2 м/ і чавунній надгробній плиті.

У 1970 ліворуч від скульптури встановлено цегляну оцентовану стелу /4,5 x 1,0 м/ з прізвищами 233 воїнів, уродженців сіл Катеринівка, Великі Луки, Верхне, Грунь, Жовтневе, Олексіївка, які загинули у роки Другої світової війни [2144].

Лариса Восьмірова

Ольга Аленич

647.5. Пам'ятник Індику С.Л., 1967 (іст., мист.). У центрі села.

Індик Семен Леонтійович [12.08.1909, с. Грунь (нині Лебединський р-н., Катеринівська сільрада) – 31.01.1980, м. Черкаси] – Герой Радянського Союзу (27.06.1945).

Закінчив 3 класи початкової школи, у 1929 пішов працювати в колгосп. У 1931 призваний на військову службу. У 1933 закінчив Качинську авіаційну школу пілотів. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939 – 40, командир авіаційної ескадрильї. За мужність і відвагу, виявлені у боях з білофінами, у 1940 нагороджений орденом Червоного Прапора. Учасник Другої світової війни.

Командир 107-го гв. винищувального авіаційного полку (11-а гв. винищувальна авіаційна дивізія, 2-й винищувальний авіаційний корпус, 2-а повітряна армія, 1-й Український фронт) гвардії підполковник С.Індик вміло керував бойовими діями полку, до травня 1945 здійснив 93 бойових вильоти, у 21 повітряному бою збив 8 літаків противника.

Після війни продовжував службу у ВПС. З 1954 вийшов у запас. Мешкав у м. Черкаси. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями.

У 1967 встановлено залізобетонний бюст /1,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,2 м/ [2145].

Ольга Аленич

648. КЛЮЧИНІВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

648.1. Курган (археол.). За 0,1 км по дорозі до села від автодороги Суми – Ромни, ліворуч від неї за 0,06 км від знаку газопроводу.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007. Діаметр кургану – 30 м, висота – 1,7 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється [2146].

Лариса Білинська

648.2. Курганний могильник (археол.). За 0,2 км від повороту до села, за 0,6 км праворуч від автодороги Суми – Ромни.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 6 курганів. Діаметр курганів – 12 – 36 м, висота – 0,5 – 1,3 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється крім одного, на якому встановлений геодезичний знак [2147].

Лариса Білинська

649. КОЛОМІЙЦІ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

649.1. Курганний могильник (археол.). На північний захід від села, на відстані 1,0 км від західної околиці від нього. Знаходиться у межириччі верхів'їв р. Грунь і струмків – приток лівого берега р. Сули.

Виявлений В.Приймаком у 2009.

Висота насипу близько 1,5 – 2,0 м, діаметр – до 40 м. Насип розорюється [2148].

Віктор Приймак

650. КОМІСАРІВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

650.1. Курган (археол.). На східній околиці села ліворуч від автодороги Суми – Ромни, при в'їзді в село.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Діаметр кургану – 30 м, висота – 1,3 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється [2149].

Лариса Білинська

651. КОРЧАНИ С., КАЛЮЖНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

651.1. Могила Криницького Г.О., 1995 (іст.). На кладовищі, в центральній частині.

Криницький Григорій Олександрович (20.03.1922, с. Корчани, нині Лебединського р-ну – 29.11.1995, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народився у селянській родині. Закінчив 1933 початкову школу в с. Рябушки (нині Лебединського р-ну). Учасник Другої світової війни. Після демобілізації повернувся в артіль «Радянське село» Лебединського р-ну. Очолив рільничу бригаду, яка 1947 зібрала по 30,77 ц / га пшениці на площі 8 га. Неодноразово виступав ініціатором соц. змагань. Довгий час працював секретарем парт. організації колгоспу. Нагороджений орденом Леніна.

У 1996 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,2 м/ в формі вітрила, на чоловічому боці якого фото Г.Криницького та напис [2150].

Надія Подоляка

652. КУЛИКИ С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА

652.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1943 (іст.). У південній частині кладовища, при в'їзді у село з боку Лебединна.

Поховані: 7 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 19 серпня 1943 підрозділами 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії; юний герой-партизан Безкоровайний Микола, розстріляний нацистами 23 лютого 1943 за допомогу розвідникам. Відомі прізвища 5 загиблих воїнів: О.Беляєв, І.Галев, К.Єфімов, фельдшер, командир санвзводу І.Інгорь (955 СП), рядовий Д.Беляєв.

У 1957 на могилі встановлено бетонний обеліск /5,8 м/. У 1967 у братську могилу радянських воїнів перенесені останки М.Безкоровайного. На чавунній надгробній плиті – меморіальний напис [2151].

Лариса Восьмірова

Ольга Аленіч

653. КУЛИЧКА С., БУДИЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

653.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 26 воїнів з підрозділів 309-ї, 161-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 19 серпня 1943 і 6 партизанів групи В.Карпова. Відомі прізвища 20 загиблих воїнів і 6 партизанів.

У 1964 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу воїна і дівчинки /2,57 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,7 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом. Автор – ск. І.Шаповал [2152].

Лариса Восьмірова

654. КУРГАН С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА

654.1. Братська могила братів Бабичів, 1919 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Поховані Данило, Трохим, Федір та Яків Бабичі, розстріляні солдатами армії С.Петлюри восени 1919. Брати Бабичі були радянськими активістами, а Т.Бабич був партизаном Лебединського партизанського загону під командуванням Х.Фролова. Довідавшись про те, що всі брати зібрались у своєму будинку, петлюрівці оточили будинок. Тяжко поранені Данило, Федір, Яків та Трохим Бабичі були взяті у полон і розстріляні.

У 1969 на могилі встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /3,4м/, на чоловічому боці якого – меморіальний напис [2153].

Лариса Восьмірова

654.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північний захід від села, на горі «Курган».

Поховано 6 радянських воїнів, які загинули 25 лютого 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників підрозділами 472-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії; 19 серпня 1943 підрозділами 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії та померли від ран у 306 окремому медсанбаті. Прізвища загиблих невідомі.

У 1967 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонний обеліск /12 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /3,0 м/ [2154].

Мариса Восьмірова

654.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 169 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 21-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у кінці вересня на початку жовтня 1941 та воїни, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 25 лютого 1943 підрозділами 472-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії, 1031-го артилерійського полку 40-ї армії та 19 серпня 1943 підрозділами 309-ї, 183-ї стрілецьких дивізій 40-ї армії, та померли від ран у 306 окремому медсанбаті у період з 27 по 10 жовтня 1943. Відомі прізвища 33 загиблих.

У 1963 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,8 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,3 м/ і покладено чавунну надгробну плиту з написом.

У 1976 з трьох сторін від скульптури воїна на трьох бетонних основах /1,0 x 8,0 м (одна); 1,0 x 3,65 м (дві)/ встановлено 36 чавунних плит з прізвищами 288 воїнів, уродженців сіл Курган, Кулики, Лозове, Грушеве, Плітневе, які загинули у роки Другої світової війни. Автор – ск. С.Астаулов [2155].

Мариса Восьмірова

654.4. Михайлівська церква, поч. 20 ст.(архіт.). Цегляна одnobанна церква з дзвіницею стоїть над селом на проміжній трасі біля схилу високого правого берега р. Псьол. Має активний силует, поставлена на зламі головної вулиці, що проходить біля підніжжя плато, і потрапляє у перспективу обох ділянок вулиці. Відтак церква є важливою містобудівною домінантою, що панує над сільською забудовою та широким простором заплави.

Збудована наприкінці 19 ст. на місці однойменної дерев'яної церкви 1783. Автором проекту був харківський єпархіальний архітектор В.Немкін (?). За радянської доби церква не використовувалася, проте руйнувань і перебудов не зазнала.

Церква хрещата, з прямокутними в плані раменами й гранчастим вівтарем. Загальна композиція симетрична щодо поздовжньої вісі, проте в східній частині симетрію порушено: у східних міжраменнях з півночі міститься маленька квадратова в плані ризниця, а з півдня – великий гранчастий дяконник, схожий на вівтарну абсиду. До західного рамена прилягає рівно широка триярусна дзвіниця висотою 20 м. Нижній ярус її (притвор) тридільний, у північній камері – сходи. Другий ярус – четверик, що має у кожній грані кругле вікно-розетку. Третій ярус – четверик з арковими отворами дзвонів: у західній і східній гранях – по одному вікну, у північній та південній романські біфорії. Дзвіницю вінчає широкий сферичний купол на низенькому підбаннику. Композиція західного фасаду створює враження базилікальності внаслідок пониження бічних частин дзвіниці.

Північне й південне рамена просторового хреста виявлені на поздовжніх фасадах трикутними щипцями, що акцентує поперечну композиційну вісь. Тут дуже активним є своєрідний композиційний мотив трифорія, вписаного в трилопатеvu криву, що, у свою чергу, вписана в заглиблену півциркульну арку. Наріжники закріплені широкими лопатками. На перетині рамен – масивна баня з широким сферичним куполом на циліндричному підбаннику. У зовнішніх формах храму за допомогою складних ярусних членувань створюється ефект «виростання» бані з масиву будівлі: на середохресті – невеличкий, ледь помітний четверик, на ньому – двоярусний приземистий восьмиричок, на ньому – двоярусний циліндричний під банник. У ньому – вісім круглих вікон, розділених хрестами, виконаними контр рельєфом.

Головним мотивом вирішення фасадів є протиставлення масивних наріжних лопаток великим арковим вікнам у пряслах стін. Усі отвори облямовані архівольтами. Декор,

виконаний у цеглі, відтворює характерні форми й деталі романської архітектури: аркатурні фризи, романські колонки трьох ганків, кругле вікно-роzetка на західному фасаді, рельєфні хрести тощо.

В інтер'єрі домінує центральний підбанний простір. Циліндричний під банник з куполом спирається на приземисті й широкі підпружні арки з профільованими гуртами та на сферичні трикутні пандативи. Вікна під банника невеликі, тому підбанний простір не має яскравого освітлення, а сам купол перебуває в напівтемряві. Рамена перекриті коробовими склепіннями, що мають глибокі бічні розпалубки; вівтар та дияконник – зімкнутими; жертovníк та центральне приміщення західного притвора під дзвіницею – хрестовими, а бічні приміщення притвора – коробовими склепіннями.

В інтер'єрі добре збереглися олійні мальовання поч. 20 ст.: на стінах і пілонах – постаті святих та сюжетні композиції; підпружні арки, підбанник і баня розмальовані геометризованим рослинним орнаментом. Склепіння рамен мають ілюзорне світлотіньове мальовання, що створює враження не коробових, а купольних склепінь. Іконостас не зберігся.

Церква мурована з червоної цегли доброго випалу на вапняно-піщаному розчині, зовні нетинькована. Дахи і бані по дерев'яних по дерев'яних кроквах і кружалах укріті покрівельною сталлю.

Курганська Михайлівська церква є одним з найоригінальніших зразків епархіальної архітектури доби історизму, що поєднав об'ємно-просторову композицію, традиційну для української церковної архітектури, з досягненням світового зодчества.

Будівлю виявлено й досліджено В.Вечерським, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 133-См. [2156].

Віктор Вечерський

654.5. Поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,3 – 1,5 км вверх за течією від села, за 0,3 – 0,4 км від Азацького городища, яке згадується в документах 17 ст.

Відкрите В.Ільїнською та А.Тереножкіним у 1966, у 1968 досліджене О.Сухобоковим.

Розташоване в урочищі Вишневому на невисокому (до 1,5 – 2,0 м) майданчику в заплаві правого берега р. Псел. Тут Псьол робить вигин на 1,5 – 2,5 км відходячи від корінного берега. Місцевість заболочена, багато стариків та післяпаvodкових озер. Майданчик поселення рівний, має форму напівовалу, незначне підвищення в бік корінного берега. Розміри поселення 230 – 250 x 125 – 150 м. У 1966 під час зачистки культурного шару з'ясовано, що потужність культурного шару становить 0,6 м. У 1968 з'ясовано, що потужність культурного шару становить від 0,6 до 1,2 м. Вона зростає в бік корінного берега зі зменшенням кількості культурних решток. Порушення культурного шару не дало змоги розчистити будівлі, а було лише зафіксовано наявність вогнищ у вигляді скупчення обпаленої глини, а також господарських ям різного призначення та розмірів.

Отримані матеріали дозволяють говорити про наявність тут двох, не рахуючи нечисленні уламки посуду епохи бронзи, періодів заселення. Перший відноситься до епохи раннього залізного віку. Це уламки високих корчагоподібних та випуклобоких горщиків з домішками шамоту та дресви в тісті, орнаментовані защипами та проколами під вінчиками. Датування цього горизонту 7 – 3 ст., хоча пов'язати певні об'єкти з цим періодом неможливо.

Другий керамічний комплекс відноситься до ранньослов'янського часу та представлений великими горщиками, виготовленими з грубого тіста з домішками шамоту. Серед них виділяються горщики двох форм: округлобокі, витягнутої тюльпаноподібної форми, іноді з розчісуванням пучком трави та горщики з більш вираженим переломом по середині корпусу; поверхня останніх часто носить сліди розчісування та загладжування. Посуд другої групи неорнаментований. Крім того до складу ранньослов'янського керамічного комплексу входять також сковорідки з низьким (до 1,0 см) бортиком та диски. Останні є типовими для ранньослов'янських культур Східної Європи.

Особливо слід відмітити наявність гончарного посуду черняхівської культури. Необхідно, також, згадати глиняні біконічні пряслиця, а також екземпляри сплющено-біконічної форми з досить широким отвором до 15 – 19 см. Такі пряслиця також типові для ранньослов'янських пам'яток.

Слід зауважити, що більшість ранньослов'янської кераміки стратиграфічно пов'язані з дослідженими об'єктами, що разом з ранньослов'янською керамікою, уламками черняхівського посуду та фібули «воїнського» типу дозволяє дотувати дане поселення 3 – 5 ст., не виключено, що поч. 6 ст.

Поселення в урочищі Вишневому поблизу с. Курган було першою розкопаною пам'яткою сер. 1 тис., де зафіксоване співіснування колочинських та ранньопеньківських матеріалів, що походять від старожитностей київської культури.

Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України [2157].

Олег Сухобоков

655. КУРИЛІВКА С., РЯБУШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

655.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села біля клубу.

Поховано 11 воїнів з підрозділів 337-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 19 серпня 1943 та померли від ран у період з 20 по 22 серпня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 9 загиблих: ефрейтор К.Буданов (в/ч. пп. 36068), лейтенант П.Боровітський, лейтенант Я.Величко (в/ч. пп. 28368) підполковник П.Єрмолов, капітан І.Золотовський, лейтенант А.Кузнєцов (в/ч. пп. 28368), гв. лейтенант К.Обухов (6-а мотострілецька бригада), гв. лейтенант А.Шірінській, рядовий П.Пастушков.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/, на чоловічому боці цегляного постаменту /1,35 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [2158].

Лариса Восьмірова

Ольга Алетич

655.2. Могила Железного А.Є., 1930 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Железний А.Є.(1902 – 30) – учасник громадянської війни, організатор колгоспного руху у Лебединському р-ні, член комнезаму. Загинув у період проведення колективізації.

У 1967 останки перенесені з кладовища у центр села і у тому ж році на могилі встановлено цегляний обеліск /3,77м/, на якому закріплено чавунну дошку з написом [2159].

Лариса Восьмірова

655.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 172 мешканці села.

У 1968 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний потинькований обеліск /7,0 м/ із зіркою на верхівці. До обеліску під кутом прилягає меморіальна плита з написом. По обидва боки – цегляні потиньковані стели /2,20 x 4,6 м/, на яких 8 чавунних меморіальних дошок з прізвищами загиблих [2160].

Лариса Восьмірова

656. ЛЕНІНСЬКЕ С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

656.1. Курган (археол.). 1,1 км на північ від заповідника Михайлівська цілина, між селами Ленінське та Дружба, поблизу ґрунтової дороги, від заповідника до вказаних сіл.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип в плані округлий, конічної форми, пошкоджений грабіжницькими ямами. Діаметр – 40 м, висота – 3,0 – 3,5 м. На момент обстеження у 2007 курган задернований, на вершині встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [2161].

Віктор Приймак

656.2. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на південний схід від східної околиці села поблизу дороги між селами Ленінське та Дружба, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 35 м, висота – 1,2 – 1,8 м. Кургани розорюються, на вершині одного з них встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [2162].

Віктор Приймак

657. ЛИФИНЕ С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА

657.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля бібліотеки. Поховано 33-х воїнів 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 2 вересня 1943. Відомі прізвища 15 загиблих. У 1950 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1966 бетонною скульптурою воїна. У 1985 скульптуру воїна замінено бетонним обеліском /7,2 м/. На чавунній меморіальній плиті – меморіальний напис [2163].

Лариса Восьмірова

657.2. Комплекс садиби Хрущових, 1880 – 93 (архіт.). Село Лифине (колишній Лихвин) належить до Ворожбянської сільради. Перші документальні свідчення про хутір Лиховщину (Лифівщину, Лифівський) відомі з 1778. Тоді він належав осавулу Алфьорову і тут мешкали 179 його підданих. Потім хутір належав удові, сину Алфьорова. У 1-ій пол. 19 ст. цей хутір як посаг дружини перейшов у власність Хрущова Олександра Дмитровича (1825 р. н.) – громадського діяча ліберального напрямку, члена Харківського губернського комітету «по влаштуванню селянського стану», приятеля Т.Шевченка. Частина своїх кріпаків пан Хрущов відпустив на волю ще перед 1861.

За Хрущова була розбудована панська садиба, що містилася на горі над ставом. Центральною спорудою був великий дерев'яний садибний будинок. Навпроти нього стояв флігель – типова слобожанська хата на дві половини. На захід містився господарський двір з дерев'яними службами, коморами, стайнями тощо. На схід від панського будинку по схилу до ставу спускався фруктовий сад, посеред якого була алея, що вела до дерев'яного мосту, перекинутого через став. У навколишніх вибалках містилися теплиці.

На поч. 1859 О.Хрущов у Петербурзі познайомився з Т.Шевченком. 28 травня того ж року вони зустрілися в Москві й наступного дня разом вирушили в Україну. Шлях проліг через Тулу, Орел, Курськ, Суми, Боромлю, Тростянець, Охтирку, Олешню до Лебедина. Тут Т.Шевченко спинився в будинку братів Залеських, а 6 червня приїхав до Лихвина, де й мешкав до 9 червня. 7 червня він написав тут вірш «Ой на горі ромен цвіте». Мальовнича місцевість дуже сподобалася Т.Шевченку як художнику, тож 7 і 8 червня він намалював тут два краєвиди. Обидва мають однакову назву – «У Лихвині». Усі ці дні поет мешкав не в головному будинку, а у флігелі навпроти нього. Є версія, що у Лихвині Т.Шевченко виконав ще кілька мистецьких праць: два автопортрети, портрети садівника М.Денисенка та дівчини Марії. Крім того, він написав портрет дружини О.Хрущова Наталії Олександрівни, що до 1930 зберігалася у Лихвині.

Родина Хрущових мешкала у Лихвині епізодично, а здебільшого – у Німеччині. Маєтком постійно керували орендарі. Значне піднесення Лихвинської економії спостерігалось у 1880-х рр.: навпроти садиби над ставом збудували спиртовий завод (перебудований 1906), за ним – цегельню. Цим започатковано перебудову всього садибного комплексу: 1886 на господарському дворі збудовано муровану двоповерхову казарму для робітників економії. Одночасно споруджено муровані стайні, млин і комору для збіжжя, внаслідок чого комплекс споруд господарського двору набув архітектурної завершеності. Тоді ж дерев'яний садибний будинок зовні обкладено цеглою, а на південь від нього збудовано цегляний флігель. 1893 у північно-західному куті парадного двору на краю пагорба збудовано цегляний винний склад.

Після жовтневого перевороту 1917 маєток було націоналізовано і в 1921 тут створено одну з перших на Сумщині комун – «Новий світ». Можливо, саме завдяки цьому садибний комплекс не був знищений, як сотні інших.

За радянської доби поселення зазнало значної деградації не лише в соціально-економічному плані, а й у композиційному. Навпроти садиби на місці цегельні влаштовано ферму, а на захід від неї – велике гноєсховище. Все це спотворило ландшафт.

Зруйновано частину будівель садиби. Так, зокрема, зник флігель, у якому мешкав Т.Шевченко. Проте на тому місці поставлена мурована хата, приблизно така ж за типом і розмірами, у якій зберігся сволок від флігеля. 1964 на фасаді цієї хати встановлено меморіальну дошку в пам'ять про перебування Т.Шевченка, а в самому будинку відкрито музейну кімнату.

Комплекс садиби Хрушових складається з двох просторово відокремлених частин: парадного й господарського дворів. Парадний двір займає вершину пагорба, оточеного глибокими долинами. Тільки з заходу він сполучається з плато, де розташований прямокутний у плані, зорієнтований за сторонами світу господарський двір.

У межах парадного двору розташовані одноповерхові будівлі: зі сходу – головний будинок; навпроти нього, у північно-західному куті двору – винний склад; з півдня – флігель. З заходу біля винного складу міститься історико-меморіальний будинок із музейною кімнатою Т.Шевченка. На схід від головного будинку тягнеться сад з алеєю, орієнтованою на вісь симетрії садового фасаду. За характером архітектурних форм усі будівлі належать до стилістики історизму: головний будинок вирішено в модернізованих формах французького ренесансу; флігель має елементи провінційного класицизму, а винний склад є контамінацією форм неоготики й французького ренесансу.

Г о л о в н и й б у д и н о к дерев'яний, на цегляному підмурку, зведений у 1830-х рр. Під південно-східним кутом є підвал, перекритий цегляним склепінням. У 1880-х рр. зовні будинок обклали цеглою (товщина облицювання в одну цеглину), зробивши водночас надбудови на даху (вежі й люкарни) і надавши пізньокласицистичній будівлі стильових рис французького неоренесансу. Протягом 20 ст. будинок зазнав певних втрат: знищено частину декору в інтер'єрі, у т. ч. різьблені двері, кахляні печі й груби, з'явилися додаткові підпори на східній терасі, закладено лоджію на південному фасаді, пробито деякі нові двері та закладено первісні. Але в цілому будинок непогано зберіг архітектурні форми 1880-х рр. Він прямокутний у плані, витягнутий у меридіональному напрямку. На парадний двір виходить чоловим західним фасадом, а східний фасад з терасою і сходами звернений у сад. На кожному фасаді є глибокі лоджії. Розпланування багатокімнатне, первісно було наближеним до анфіладного типу. Входи до будинку влаштовано з усіх чотирьох фасадів. Прикметною рисою є наріжні гранчасті ризаліти. Чоловий і садовий фасади тривісні, симетричні, а бічні фасади – дисиметричні. Центральна вісь чолового фасаду акцентована ганком, що підтримується чотирма безордерними колонами з перехватами й вінчається наметовим дахом з люкарнами. У фасадному декорі застосовано діамантовий руст, розвинені наличники вікон з прямими й трикутними сандриками. Первісне пофарбування фасадів було двоколірним: рожеве тло з білими деталями.

В и н н и й с к л а д одноповерховий, на підвалі, двокамерний, прямокутний у плані з гранчастими ризалітами на бічних фасадах. Фасади мають цегляний декор у вигляді лопаток, рустованих на кутах, стрільчастих арок та підкарнизної аркатури. Силует споруди збагачують фронти й люкарни на даху. Флігель у південно-західному куті парадного двору прямокутний у плані, симетричний, з чотириколонним портиком-ганком на чоловому фасаді й великими вікнами з лучковими перемичками й різьбленим дерев'яним декором.

Г о с п о д а р с ь к и й д в і р. Якщо композиція парадного двору є нерегулярною, наближеною до трикутника, що зумовлено рельєфом місцевості, то господарський двір має строго регулярну побудову. По периметру прямокутника розміщено п'ять споруд, що утворюють єдиний архітектурний комплекс. Найбільшою серед них є вирішена в строгих неороманських архітектурних формах мурована двоповерхова казарма для робітників економії, що займає південно-західний кут. Поряд стоїть комора для збіжжя. Нижній поверх її мурований, а верхній – рублений із бруса. Південний бік двору замикає одноповерхова мурована будівля млина, вирішена в раціоналістичних архітектурних формах «цегляного стилю». Північно-східний кут двору формують дві муровані одноповерхові будівлі стаєнь, поставлені одна до одної під прямим кутом. Східний корпус стоїть на схилі, тому з півночі його підпирають потужні контрфорси. Фасадний декор

наближений до неороманського напрямку історизму: застосовано біфорії та трифорії, широкі архівольти тощо. На південь і захід від господарського двору є ще кілька флігелів. Архітектурно-ландшафтний комплекс садиби Хрушових у с. Лифиному в складі дев'яти споруд є унікальною комплексною пам'яткою архітектури й містобудування [2164].

Віктор Вечерський

657.3. Курган (археол.). За 0,8 км на північ від північної околиці села. Займає схил лівого корінного берега р. Ворожба.

Виявлений В.Приймаком та Є.Осадчим у 2009. Курган округлий в плані напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 17 м, висота – 1,2 м. Курган розорюється [2165].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

658. МАЛИЙ ВИСТОРОП С., МАЛОВИСТОРОПСЬКА СІЛЬРАДА

658.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля сільськогосподарського технікуму ім. П.С.Рибалка.

Поховано 76 воїнів з підрозділів 43-го гвардійського танкового полку 7-ї гвардійської механізованої бригади 3-го гвардійського механізованого корпусу; 237-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 18 серпня 1943 та померли від ран з 19 по 23 серпня у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 4-х загиблих: рядовий І.Іваїнськіх, капітан В.Коробкін, підполковник Л.Огуж, ст. сержант Ф.Сироткін.

У 1964 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,62 м/ на цегляному постаменті /1,7 м/ з меморіальним написом на бетонній надгробній плиті [2166].

*Мариса Восьмірова
Ольга Алетич*

658.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 (іст.). У південно-східній частині кладовища.

Поховано 2-х радянських воїнів, які виходили з оточення і були схоплені німецькими нацистами у грудні 1941 та 5 партизанів з партизанського загону під командуванням К.Карпова: Г.Васильченко, П.Давиденко, М.Коваленко, І.Підгорний, М.Підгорний, розстріляних нацистами у грудні 1941.

У 1964 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,7 м/, на фасадній частині якого – чавунна дошка з меморіальним написом [2167].

Мариса Восьмірова

658.3. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). На північно-східній околиці кладовища, за 200 м від вул. Петровського.

Поховано двох партизанів партизанського загону «За Родину!» з'єднання М.Наумова, що 12–14 лютого розміщувалось у селі; дев'ять воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 15 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 18 серпня 1943 підрозділами 47-го стрілецького корпусу, 99-ї танкової бригади 2-го танкового корпусу 40-ї армії, 202-го танкового полку, 955-го, 959-го стрілецьких полків 309-ї стрілецької дивізії, 237-ї стрілецької дивізії, та воїни, які померли від ран у період з 1 по 9 вересня 1943 у 40 ХППШ. Відомі прізвища усіх загиблих.

У 1966 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На фасадному боці цегляного постаменту /1,5 м/ і чавунній надгробній плиті – меморіальні написи [2168].

Мариса Восьмірова

658.4. Будинок управителя цукрозаводу, 19 ст. (архіт.). Прямокутний у плані дерев'яно-цегляний будинок складної структури з численними ризалітами міститься на околиці села на схилі над заплавної тераси р. Вистороп серед високих лип. Завдяки розташуванню на схилі будинок має різну поверховість і в його загальну композицію органічно включені тераси.

Збудовано наприкінці 19 ст. для управителя місцевого цукрового заводу, що належав Товариству Харківсько-Романовських буряко-цукрових заводів. Виробничі корпуси цього заводу не збереглися.

Перший поверх будинку цегляний, зі склепінчастими перекриттями, другий – дерев'яний, обкладений цеглою, з плоскими перекриттями по дерев'яних балках. Над західною половиною будинку влаштовано третій дерев'яний поверх, увінчаний високими дахами. З західного боку будинку є вхід до підвалу, влаштований у вигляді невисокої цегляної тераси з прямокутним ризалітом, у якому влаштовано арковий отвір, облямований широким архівольтом. Цей ризаліт вінчає дерев'яна чотиригранна (зі зрізаними кутами) декоративна альтанка у мавританському стилі, завершена металевим куполом.

У цілому будівля має камерний масштаб. Її пластика дуже різноманітна, побудована на контрастному співставленні елементів, різних за величиною, об'ємно-просторовим устроєм, матеріалами, кольором, фактурою. Найбільш пишно оформлено чоловічий північний фасад. Він асиметричний, ускладнений двома ризалітами, має неурівноважену за масами композицію. Західний ризаліт прямокутний у плані, півтора поверховий, завершений пологим щипцем із пінаклями. Центральний гранчастий ризаліт двоповерховий; над ним – дерев'яна восьмигранна вежа, увінчана гранчастим шатром з глухим ліхтариком та люкарнами. До цієї вежі з західного боку прилягає кубічна дерев'яна надбудова з високим мансардовим дахом, люкарнами та дерев'яним балконом. Завдяки надбудовам, щипцям і фронтонам, різноманітним формам дахів будинок має активний та мальовничий силует.

Архітектурні форми відзначаються значною стилістичною різноманітністю, проте характерні для так званого цегляного стилю доби пізнього історизму з властивим йому вільним використанням та поєднанням форм і деталей різних історичних стилів. Віконні перемички першого та другого поверхів – лучкові та стрілчасті, з різноманітними наличниками. Лопатки першого поверху рустовані, частково рустовані й фасадні площини другого поверху. В оформленні фасадів застосовано зубчасті карнизи, аркатуру, поребрик. Дерев'яний третій поверх має стрілчасті вікна з різьбленими наличниками. Стіни ошальовані дошками горизонтально, з накладними декоративними пілястрами. Карнизи пишно прикрашені наскрізним різьбленням. Усе це створює ефектну світлотінь на чоловічому та західному фасадах. Фасади мають виразне кольорове вирішення: тло первісно нетинькованих стін – світло-жовте, деталі білі, дерев'яні надбудови коричневі, залізні дахи – зелені.

Розпланування багатокімберне, близьке до анфіладного. В інтер'єрі частково зберігся первісний декор: дерев'яні сходи, дерев'яна арка в кімнаті з еркером. Збереглися також первісні печі, облицьовані білими кахлями, а також віконні рами з арматурою. Стіни в інтер'єрі потиньковані й побілені.

У будинку міститься музей бойової слави Третьої гвардійської танкової армії, якою під час другої світової війни командував двічі Герой Радянського Союзу, маршал бронетанкових військ Павло Семенович Рибалко, уродженець с. Малий Вистороп.

Будинок управителя цукрозаводу є одним з найвиразніших мистецьких витворів цивільної архітектури «цегляного стилю» доби пізнього історизму на Слобожанщині. Виявлено й обстежено В.Вечерським у 1985, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 72-См. [2169].

Віктор Вечерський

658.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Рибалка, центр села, біля клубу.

Поховано трьох партизанів Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова, страчених нацистами 10 грудня 1941; 29 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 18 серпня 1943 підрозділами 43-го гвардійського танкового полку 7-ї гвардійської механізованої бригади 3-ї гвардійського механізованого корпусу, 309-ї, 237-ї стрілецьких дивізій, та померли від ран

з 19 по 24 серпня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 3-х партизанів – М.Бугасенко, Д.Донда, М.Спесивець та всіх загиблих воїнів.

У 1961 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,8 м/ і бетонній надгробній плиті.

У 1970 зліва від могили встановлено бетонну стелу /3,0 x 1,5 м/, на якій бетонна плита з 171 прізвищем воїнів, уродженців с. Малий Вистороп і Залізничне, які загинули в роки Другої світової війни [2170].

Лариса Восьмірова

658.6. Михайлівська церква, 1913 (архіт.). Мурована одноверха церква з дзвіницею стоїть на невисокому пагорбі в центрі села. Домінує в довколишньому рівнинному ландшафті, відзначаючи як об'ємний орієнтир локалізацію села. Шатрові завершення бані та дзвіниці є активними композиційними акцентами в забудові.

Збудована в 1906 – 13 на місці дерев'яної Михайлівської церкви, відомої з 1773. Автором проекту був харківський єпархіальний архітектор В.Немкін. Протягом 2-ої пол. 20 ст. був утрачений ганок головного входу на західному фасаді, частково зруйновані дахи та шатрові вінчання бані й дзвіниці.

Церква хрещата, п'ятидільна, з прямокутними раменами, з яких західне – видовжене, а решта – укорочені. Обабіч вітара – дві прямокутні в плані ризниці. До західного рамена прилягає тридільний притвор, увінчаний дзвіницею типу «восьмерик на четверику». Рамена перекриті напівлотковими склепіннями, середня частина притвору – хрестовим. Масивні пілони середохрестя переходять у півциркульні профільовані підпружні арки. За допомогою сферичних трикутних пандативів на них спирається циліндричний світловий підбанник (зовні він дванадцятигранний), увінчаний куполом.

Будівля вирішена в традиційних формах «руського стилю» в його офіційній різновидності, що домінував наприкінці 19 – на поч. 20 ст., особливо в єпархіальній архітектурі провінції і був характерним для творчості архітектора В.Немкіна. Форми дещо еклектичні, оскільки орієнтація на прийоми та стилістику московської архітектури 16 – 17 ст. поєднується з елементами неовізантійської та романо-готичної стилістики. Застосовано рустовані наріжні лопатки, наріжні півколонки з кубічними романськими капітелями й базами, аркатуру, різноманітні форми кокошників, ширинки й зубчасті карнизи.

Церква зведена з жовтої та червоної цегли. Фасади нетиньковані. Всі архітектурні форми й декоративні елементи набрано з лекальної та фасонної цегли. Всередині стіни та склепіння потиньковані, мальовань немає, іконостас не зберігся.

Загалом Михайлівська церква у с. Малий Вистороп є характерним зразком церковної будівлі етапу пізнього історизму з дуже виразним пластичним вирішенням фасадів. Будівлю поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №134-См [2171].

Віктор Вечерський

658.7. Пам'ятник Рибалку П.С., 1948 (іст., мист.). Біля сільськогосподарського технікуму ім. П. С. Рибалка.

Автори: ск. – П.Кеніг, арх. – О.Модоров. Розміри: вис. бюста – 1,0 м, постаменту – 4,0 м. Рибалко Павло Семенович (04.11.1894, с. Малий Вистороп – 19.02.1948, м. Москва) – Герой Радянського Союзу (06.04.1945), маршал бронетанкових військ.

Народився у робітничій родині. Майже 30 років життя присвятив службі у лавах Червоної Армії. Пройшов шлях від рядового червоноармійця до маршала бронетанкових військ. Брав участь у громадянській війні. Напередодні Другої світової війни закінчив військову академію ім. М.В.Фрунзе, займав високі пости у Червоній Армії. Особливо яскраво розкрився талант бойового генерала в боях з німецько-нацистськими загарбниками. Танкові об'єднання під його командуванням громили ворога під Сталінградом, Орлом, визволяли від фашистів Київ, Житомир, Львів, брали Дрезден, Берлін, Прагу. За видатні заслуги перед Збройними Силами нагороджений двома

орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, трьома орденами Суворова 1 ступеня, багатьма орденами і медалями зарубіжних держав.

Похований у Москві на Новодівичому кладовищі.

В основі виразних авторських засобів пам'ятника – скульптурні традиції 19 ст., що, в свою чергу, були античними ремінісценціями. Це чітко відобразилося у даному творі. Узагальнена композиція побудована цілком на класичних зразках: анатомічно правильний бронзовий бюст героя знаходиться на гранітному п'єдесталі, що повторює давньоримські форми колони тосканського ордеру, на двоступінчастому стиліобаті. Значна роль відводиться розповідним елементам-атрибутам на чоловому боці постаменту (розгорнутий напис про подвиги Рибалка, орден Леніна, зірки, танк). Портретно витримані риси обличчя не мають особливої психологічної виразності – для автора більш важливим був типовий образ героя, ніж його індивідуальність. Загальна стилістика твору відповідає і тогочасним нормам «сталінського класицизму», тому може вважатися також мистецькою пам'яткою епохи [2172].

*Ольга Алетич
Ірина Павленко*

658.8. Пам'ятка бойової слави – Танк «Т-34», 1971 (іст.). У центрі села, на території сільськогосподарського технікуму ім. П.С.Рибалка.

У 1971 на постаменті з бетону і бутового каменю встановлено танк «Т-34» на честь бойових заслуг маршала бронетанкових військ, гв. генерал-полковника, командуючого 3-ї гвардійської танкової армії, Героя Радянського Союзу Павла Семеновича Рибалка (1894 – 1948).

На чоловому боці постаменту /1,70 м/ – напис [2173].

Лариса Восьмірова

658.9. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,6 – 0,7 км на захід від села, на правому, південному, схилі балки, яка впадає зліва у долину р. Легань, оглянуто мис, утворений ярами і схилом балки. Балка впадає у долину р. Легань на території села. У бік гирла балки знаходиться і вежа стільникового телефонного зв'язку, яка є непоганим орієнтиром для визначення місця розташування поселення.

Виявлений В.Приймаком у 2009.

Мис витягнутий у північному напрямку, із заходу знаходиться ліс, що впритул підходить до оглянутої ділянки. Від рівня плакору мис помітно знижується до 10 м. На площі розміром 400 x 100 – 150 м було зібрано кераміку доби бронзи – раннього залізного віку. Висота над долиною балки – до 15 – 20 м. Балка обводнена. У зачистці внутрішнього краю борозни, якою оборано край поля, зафіксовано культурний шар потужністю 0,5 – 0,7 м [2174].

Віктор Приймак

659. МЕЖИРИЧ С., МЕЖИРИЦЬКА СІЛЬРАДА

659.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У сквері біля школи.

Поховано 149 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 1 березня 1943 підрозділами 183-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і 2 вересня 1943 підрозділами 237-ї стрілецької дивізії та 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища 41 воїна.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1964 обеліск замінено бетонною скульптурою воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2, 13 м/ – металева дошка з меморіальним написом [2175].

Лариса Восьмірова

659.2. Братська могила радянських воїнів та жертв фашизму, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 105 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 1 березня 1943 підрозділами 183-ї стрілецької дивізії і 2 вересня 1943 підрозділами 237-ї, 180-ї стрілецьких дивізій та померли від ран у період з 4 по 8 вересня

1943 у 803 інфекційному шпиталі; жителі села, розстріляні нацистами у 1941 за допомогу партизанам. Відомі прізвища 35 воїнів та 8 мирних жителів.

У 1951 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1965 встановлено бетонну скульптуру воїна /3,3 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,9 м/ на бетонній та 2-х бокових металевих дошках – меморіальні написи [2176].

Лариса Восьмірова

659.3. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 – 20 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховані А.Лисенко – сільський активіст, який помер від ран, отриманих під час оборони Харкова у 1919; член волосної земельної комісії П.Лисенко, убитий в бою з загонами Н.Махна весною 1920; член Всеукраїнського ЦК незаможних селян, голова Лебединської повітової Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, голова комітету незаможних селян Межирицької волості, командир партизанського загону періоду громадянської війни І.Лисянський та його дружина А.Лисянська, спалені живцем у ніч з 12 на 13 листопада 1920.

А.Лисенко та П.Лисенко були поховані у братській могилі, у яку у листопаді 1920 перепоховані останки І.Лисянського та А.Лисянської.

У 1924 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /4,33 м/. На його чоловому боці – портрет І.Лисянського та меморіальний напис [2177].

Лариса Восьмірова

659.4. Городище пізньосередньовічне Межирицька фортеця, 17 – 18 ст. (археол.). На території села, 0,15 км на північ від церкви. Займає верхню частину гори-останця правого корінного берега р. Псьол.

Виявлене та досліджене Є.Осадчим у 2005.

Висота над рівнем заплави становить 35 – 40 м. Городище прямокутної форми має розміри 370 x 80 – 100 м. З півночі гора має стрімкі схили і тому укріплення тут незначні – вал має ширину від 2,5 – 3,0 до 7,0 м та висоту до 1,2 м. З півдня городище захищає лінія оборони, що складається з внутрішнього рову шириною 5,0 – 6,0 м та глибиною 1,0 – 1,5 м та валом шириною 7,0 м та висотою до 2,0 м. Нижче розташований ескарп висотою 1,0 – 1,2 м. Західна сторона городища на даний момент зруйнована кар'єром з видобутку глини. Тут зберігся сильно заплилий рів, який відрізав городище від сусідньої гори. Глибина рову – 1,0 м, ширина – 7,0 м. Зі сходу похила стрілка мису відрізана ровом шириною 4,0 м та глибиною 1,0 м. Крім того, в північно-східному куті городища додатково побудований замок у формі трикутника розміром 20 x 30 м. Воно укріплене валом шириною 5,0 м та висотою 1,5 м та ровом шириною 3,0 м та глибиною 1,0 м.

Поверхня городища пошкоджена численними ямами з видобутку глини. У відвалах трапляються уламки димленого посуду 17 – 18 ст.

Для вивчення укріплень городища у місці де вал, було розрізано дорогою проведено зачистку стінки валу. В результаті зачистки виявлено, що вал був споруджений з сірого супіску, посередині проходила стіна з двох рядів дерев'яних стовпів діаметром 30 – 35 см між якими було засипано материкову жовту глину.

На невисоких мисах та схилах першої надзаплавної тераси розташовувався посад. Тут виявлена димлена кераміка 17 – 18 ст. Архієпископ Філарет (Д.Гумілевський) приводить дані письмових джерел, де зазначена дата заснування Межирицької фортеці 1642, проте у документі, який датовано 1682, точної дати заснування не вказано [2178].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

659.5. Могила Карапуза О.Д., 1984 (іст.). У північній частині Покровського кладовища.

Карапуз Олександр Дмитрович (14.09.1965, с. Межирич – 29.05.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи працював трактористом у колгоспі ім. Чапаєва. У жовтні 1983 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості. З березня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 21551. Рядовий-

стрілець. Загинув в бою. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2179].

Ольга Алетич

659.6. Пам'ятне місце загибелі сім'ї Лисянських, 1920, 1967 (іст.). Вул. Лисянського.

У ніч з 12 на 13 листопада 1920 у власному будинку були спалені Лисянський Іван Іванович – член Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян, голова Лебединської повітової Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, голова незаможних селян Межирицького повіту, командир партизанського загону періоду громадянської війни і його дружина Лисянська Агафія Іванівна.

У 1967 на місці трагічної загибелі І.Лисянського та А.Лисянської встановлено цегляний обеліск /2,7 м/ з меморіальним написом на чоловому боці [2180].

Мариса Восьмірова

659.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965. – рек. 1985 (іст.). Біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 500 мешканці села. Серед них Парфілов Павло Васильович (24.09.1923, с. Межирич – 2.02.1945, м. Гданськ, Республіка Польща) – Герой Радянського Союзу (10.04.1945, посмертно).

Народився в селянській родині. Закінчив 7 класів. Працював у колгоспі, потім у Донбасі. У Червоній Армії з червня 1941.

У діючій армії з травня 1942. У 1944 закінчив курси молодших лейтенантів. Командир взводу ПТР 110-го гв. стрілецького полку (38-а гв. стрілецька дивізія, 70-а Армія, 2-й Білоруський фронт), гв. лейтенант. Відзначився 2 лютого 1945. Взвод, відбиваючи атаку ворожих танків у с. Блондзмін в районі нарівського плацдарму (на північ від Варшави), знешкодив 3 вогневі точки, 6 танків, 12 автомашин. Особисто підбив 3 танки. Загинув у цьому бою. Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки, медалями.

У 1985 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонний обеліск /6,68 м/, на чоловому боці якого барельєфне зображення воїна та орден Великої Вітчизняної війни. Позаду – напівкругла залізобетонна стела /2,8 x 20 м/, на якій закріплені чавунні меморіальні плити з прізвищами загиблих воїнів. З боків стели дати «1941 – 1945» [2181].

Мариса Восьмірова

659.8. Успенський собор, 1759 – 75 (архит.). Мурований однобанний собор міститься над селом на терасі біля підніжжя плато високого правого берега р. Псьол. Схили плато й тераса заросли листяним лісом, унаслідок чого собор значною мірою втратив композиційну роль містобудівної домінанти.

Мурований храм було засновано 1759 на замовлення і коштом місцевого уродженця Луки Білоуса, архімандрита Києво-Печерської лаври, як соборний храм сотенного містечка Межирич. Зразком правив Успенський собор в Охтирці (1728–38, не зберігся). Завершений собор було освячено 1775.

Первісно був зведений головний кубічний однобанний об'єм. Він хрестовокупольний, тринавовий, дев'ятикамерний, чотиристовпний. Дещо пізніше до нього з заходу прибудували прямокутний у плані видовжений бабинець, що за шириною дорівнює середній наві. Від решти будівлі бабинець відділено осадочним швом. У 19 ст. до бабинця з заходу прибудували масивну багатоярусну дзвіницю, а перед північними та південними дверима собору – відкриті двоколонні ганки.

У 1928 Успенський собор почали руйнувати. Щоправда, руйнування не довели до кінця, але знищили дзвіницю, вінчання бані, закомари на фасадах, північну стіну бабинця й іконостас. Після другої світової війни зруйновані стіни були частково домуровані, на причілках рамен ризалітів та бабинця з'явилися трикутні фронтони, зашиті дошками.

Об'ємно-просторова структура храму характерна для групи монументальних будівель Слобожанщини сер. 18 ст.: до основного об'єму зі сходу прилягає півкругла вівтарна апсида, а з заходу – бабинець. Загальна композиція будівлі має хрещатий характер

унаслідок того, що трансепту відповідають ризаліти на південному й північному фасадах. Кожен з них вінчався півциркульною закомарою, що закривала з фасаду циліндричне склепіння трансепта. У тимпані кожної закомари було кругле вікно-розетка. Усі компартименти були підведені під єдиний, енергійно профільований розкріпований карниз значного виносу. Так само енергійно був прорисований між'ярусний гурт. Наріжники підкреслені широкими пілястрами. Великі прямокутні вікна з лучковими перемичками розташовані в два яруси. Вони мають масивні наличники складного профілю, над ними – енергійно прорисовані лучкові сандрики. Храм вінчав світловий восьмерик бані з високим наметовим завершенням вишуканого барокового обрису. Зараз восьмерик накрито невисоким восьмигранним наметовим дахом.

Фасадна пластика характерна для пізнього етапу розвитку стилю бароко. Найкраще збереглися архітектурні форми й декор на східному фасаді, гірше – на південному й північному: там утрачені не тільки закомари, а й частково – карниз, міжповерховий гурт, декор деяких вікон. Західний фасад у теперішньому вигляді виник після 1928, коли зруйнували дзвіницю. Високий арковий отвір по центру фасаду раніше з'єднував об'єми бабинця та дзвіниці.

В інтер'єрі підкреслена центричність будівлі. Чотири хрещаті стовпи за допомогою злегка стрілчастих підпружних арок і плоских трикутних пандативів несуть світловий восьмерик, первісно увінчаний восьмилотковим купольним склепінням, а нині заштитий фанерою. Завдяки восьми вікнам підбаний простір добре освітлюється. Середня нава й трансепт мають однакову ширину й перекриті коробовими склепіннями, що утворюють просторовий хрест. Бічні нави мають таку ж висоту, як середня, але вдвічі вужчі. Їх наріжні компартименти перекриті хрестовими склепіннями. Апсида має конхове склепіння з центральною розпалубкою. Бабинець перекрито стелею по дерев'яних балках. У ньому є великі хори на дерев'яних балках. Усі арки мають парні залізні затяжки. Стіни в інтер'єрі побілено. Під побілкою виявлено олійні мальовання 18 – 19 ст., що не досліджувалися.

Головним мистецьким акцентом цього інтер'єру був іконостас, створений 1775. Він займав усю ширину трьох нав храму, а його верхняк сягав верху підбанника. Іконостас тридільний, ламаний у плані, п'ятиярусний, дуже динамічної композиції, що контрастувала з пуританським інтер'єром собору. За стилістикою цей іконостас може вважатися перехідною ланкою від рококо до класицизму: він ще по-бароковому заламаний у плані, але в пластичному його вирішенні вже домінують великі білі площини, з якими контрастують позолочені накладні деталі, іконні рами й рокайлеві картуші. Різьблення має площинний характер й застосоване досить скупко. Теперішній іконостас, створений після другої світової війни, не має мистецької вартості.

Успенський собор у Межирічі є видатною пам'яткою української національної архітектури доби бароко. Належить до рідкісного регіонального храмового типу, властивого Слобожанщині у 18 ст. Попри руйнування і втрати, яких собор зазнав протягом 20 ст., повністю зберіг свою історико-архітектурну вартість. Собор поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №135-См [2182].

Віктор Вечерський

660. МИРОНІВЩИНА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

660.1. Курганний могильник (археол.). За 0,7 – 0,9 км на північний захід від села, поблизу дороги з села Штепівка та Гринцеве, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметри – 20 та 30 м, висота – 0,8 – 1,2 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються. Розкопки не проводилися [2183].

Віктор Приймак

661. МИХАЙЛІВКА С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

661.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північний схід від села, на горі «Бойової слави».

Похований 81 воїн 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, 309-ї, 183-ї, 237-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1965 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1967 встановлено бетонний обеліск /8,0 м/. На чоловічому боці обеліску – чавунна дошка з меморіальним написом [2184].

Лариса Восьмірова

661.2. Городище Михайлівський чоловічий Іоанно-Предтечів монастир, 17 – 18 ст. (археол.). 0,2 км на північ від північної околиці села. Займає гору-останець правого корінного берега р. Псьол.

Розташований за 0,2 км на північ від північної околиці села. Займає гору-останець правого корінного берега р. Псел. Він розташований серед великого яру, схили якого утворюють навколо монастиря «амфітеатр».

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2006.

Підпрямокутний у плані монастир займає верхню частину гори-останця. Розміри майданчика, обмеженого укріпленнями – 80 x 40 м, висота над рівнем заплави – 35 – 40 м. Майданчик має природний ухил у східному напрямку. Схили гори круті, на окремих ділянках практично вертикальні. Зі східного, більш похилого боку, монастир має укріплення у вигляді двох ліній ескарпу. Перша лінія укріплень включає в себе в'їзд та напільні укріплення. Схил підрізаний таким чином, що при цьому утворилася вертикальна стіна висотою 3,5 м. Ескарп починається біля підосви гори та поступово піднімається до вершини. Саме цією дорогою іде підйом до монастиря. В'їзд до монастиря розташований зі східного боку. Висота укріплень коливається від 2,0 м з північного боку до 3,0 м з південного та східного. Майданчик рівний, має невелике підвищення у південно-західній частині. За 30 м на захід від першого ескарпу розташований другий. Він має протяжність 45 м та висоту 2,5 – 3,0 м та проходить від південного до північного схилу останця. У південній частині ескарп має кутовий виступ-бастіон. За даними писемних джерел, наведених Філаретом по периметру монастир було укріплено дерев'яною стіною.

У південно-західному куті монастиря знаходиться яма-резервуар для води, або, ймовірно, залишки колодязя. Поверхня монастиря пошкоджена на поч. 20 ст., коли місцеве населення розбирало цегляні підмурки церкви та будинків. На даний час залишки церкви, яка розташована у центральній частині монастиря над другою лінією укріплень, простежуються у вигляді заглибин фундаменту, які утворилися під час вибирання цегли. На поч. 20 ст. фундамент храму було розібрано, але, при цьому, збереглися його контури у вигляді котловану, заповненого уламками цегли. Ширина траншеї 4,0 м, глибина 0,7 м. За формою котловану можна реконструювати план церкви. Храм прямокутний у плані, одноапсидний, безстовповий, довжина стіни 10 x 10 м. Зі східного боку розташований вхід, ширина якого 2,0 м. Товщина фундаменту стін становить близько 0,7 м. З руїн храму походять фрагменти цегли /0,26 x 0,12 x 0,7 м; 0,26 x 0,12 x 0,3 м/. Крім цегли, серед руїн церкви знайдено кілька фрагментів листового заліза, яким було вкрито баню.

У західній та північно-західній частині монастиря виявлені залишки двох споруд. Вони простежуються у вигляді розвалів цегляних печей та залишків фундаменту. Споруда-1 розташована у західній частині монастиря. У північному куті будівлі знаходилася цегляна піч, викладена кахлями. Її залишки були зруйновані скарбошукачами у 2005. Орієнтовні розміри споруди – 12 x 7,0 м. На відміну від церковного, її фундамент вцілів.

У північній частині монастиря, за лінією першого, напільного, ескарпу, виявлено залишки цегляного фундаменту споруди-2. Орієнтовні розміри споруди – 13 x 9,0 м. Фундамент був споруджений з трьох видів цегли /0,35 x 0,17 x 0,8 м; 0,26 x 0,12 x 0,7 м; 0,26 x 0,12 x 0,3 м. Серед цеглин зустрічаються фрагменти фігурної карнизної цегли. У північному куті будинку було виявлено залишки печі у вигляді завалу обпаленої цегли, вапна та кахлів. Кахлі тут не мають поливи, а тільки прикрашені рослинним орнаментом. Також було

виявлено плиту з мергелю квадратної форми, розміром 0,50 x 0,5 м товщиною – 0,1 м, якою, можливо, було викладено підлогу або передпічний простір. Серед знахідок з території споруди-2 можна відмітити димлену і розписну кераміку, уламки кахлів та фрагменти скляних штофів. Дах було вкрито листовим залізом, фрагменти якого виявлено серед битої цегли. З території монастиря походять численні фрагменти гончарного посуду 17 – 18 ст. та кахлів із зеленою поливою. Споруда-2, зважаючи на її розташування, може бути інтерпретована, як залишки будинку для паломників.

На території монастиря існувало два храми: Хрестителя Господня Іоанна та Введення Богоматері в Храм. Не виключено, що храм Хрестителя Господня Іоанна був розташований на ескарпі. Церква Введення Богоматері до Храму може бути локалізована на місці споруди-1. Архієпископ Філарет вказує на те, що це була тепла церква із братською трапезною. На даний час храми зруйновано.

Монастир було засновано у сер. 17 ст. За документом, датованим 1676 роком, говорилося, що у Михайлівському Іоанно-Предтечевому монастирі вже мешкав один чернець [2185].

Євген Осадчий

661.3. Курган (археол.). 1,0 км на північний захід від села, поблизу розвилки, за 0,04 км праворуч дороги до с. Штепівка.

Виявлений Л.Білинською у 1989, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметр – 21 м, висота – 1,1 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється, розкопки не проводилися [2186].

Лариса Білинська

661.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 99 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 22 лютого 1943 підрозділами 183-ї стрілецької дивізії та 4 вересня 1943 підрозділами 180-ї, 309-ї, 232-ї стрілецьких дивізій і воїни, які померли від ран у період з 5 по 12 вересня 1943 у ЕШ. Відомі прізвища 66 загиблих.

У 1964 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу воїна і дівчини /2,62 м/ з меморіальними написами на цегляному постаменті /1,64 м/ і бетонній надгробній плиті.

У 1970 по обидва боки від могили встановлено 2 цегляні оцентовані стели /5,14 x 0,71 x 2,33 м/, на яких закріплено 8 чавунних плит з прізвищами 328 воїнів с. Михайлівка, Байрак, Кринички, Барили, Першотравневе, Степне, Шумили, які загинули в роки Другої світової війни. Автор – архіт. О.Абрамов [2187].

Лариса Восьмірова

661.5. Могила Древаля С.О., 1986 (іст.). У східній частині кладовища.

Древаль Сергій Олександрович (10.01.1967, с. Михайлівка – 27.12.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював робітником у радгоспі «Михайлівський». 8 жовтня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю розвідник. З 25 травня 1986 проходив службу в Афганістані в/ч. пп. 83506. Розвідник-санітар. У бою в районі населеного пункту Барва-Калан провінції Кунар надав допомогу двом пораненим товаришам, сам отримав смертельну рану, коли виносив з поля бою загиблого командира В.Рудометова. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 23.07.1987 С.Древаль нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1987 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2188].

Ольга Аленич

661.6. Могила Трихліба О.І., 1984 (іст.). У західній частині кладовища.

Трихліб Олександр Іванович (19.05.1965, с. Михайлівка – 10.12.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення середньої школи оволодів професією водія. Працював водієм у радгоспі «Михайлівський». 20 травня 1983 призваний до лав Радянської Армії. З 22 березня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 86997. Мінометник. Загинув під час військових дій Радянської Армії у Афганістані. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20.06.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на його фасадній частині – портрет загиблого та напис [2189].

Ольга Аленіч

661.7. Поселення, ранній залізний вік, садиба, пізнє середньовіччя (археол.). На північній околиці села. Займає мис третьої надзаплавної тераси правого берега р. Псел. Виявлене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2007.

Поселення розміром 110 x 20 – 40 м, висота над рівнем заплави становить 20 м. З півдня і сходу обмежена стрімкими схилами, з північного крутим підйомом на вузький перешийок.

По центру розташовані залишки цегляного будинку. Будинок зруйновано місцевим населенням на поч. 20 ст. При руйнуванні стін утворилися валоподібні насипи, що складаються з фрагментів цегли та розчину. Ширина завалів коливається від 7,0 до 9,0 м, висота – 2,0 – 2,5 м. Потужність культурного шару становить 0,45 – 0,6 м. З поселення походять численні фрагменти цегли, кахлів та кераміки 18 ст. та фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку. Поселення задерноване, заросле молодим лісом [2190].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

661.8. Садиба Капністів, 1810 – 1910 (архит.). Будівлі садиби займають територію в південно-східній частині села, по обидві сторони селищної траси. Вздовж червоної лінії сучасної одноповерхової забудови розташовані з лівої сторони – контора (зараз – аптека), кам'яні ворота з частиною огорожі, що збереглась, флігель (зараз – житловий будинок), з правої – колишні конюшні, в глибині двору – колишній графський гараж та пральні (в наш час пристосовані під виробничі та житлові корпуси майстерень лебединського ремонтно-тракторного підприємства РТС). Траса перетинає садибу паралельно спорудам лівої сторони, що збереглись. Усе це, а також багаточисельні пізніші прибудови до будівель правої сторони, значно викривлює композиційну структуру комплексу, що склалась протягом 19 – поч. 20 ст.

Автори невідомі, за припущеннями – архітектори харківського або полтавського регіонів. Забудови, що збереглись, свідчать про характерну для 1-ої пол. 19 ст. загальну класицистичну концепцію з помітним впливом місцевих традицій.

Садиба заснована племінником гетьмана І.Самойловича – полковником М.Полуботком. Забудова її почата пізніше, при чоловікові П.Полуботок – генерал-майорові А.Іваненко (пом. у 1975). У 1808 братом останнього побудована мурована церква (знесена в 1980). Ряд споруд, що проіснували аж до 1920-их рр., (а також деякі з тих, що дійшли до нас) – збудовані протягом 1-ої чв. 19 ст. за ініціативою графа О.Капніста – чоловіка У.Білухі-Кохановської (по матері – Іваненко). У 1810-их рр. недалеко від церкви була споруджена кам'яна ротонда (не збереглась), а також існуючий і зараз флігель, огорода з ворітьми та, певно, контора. У той же час до садибного корпусу, побудованого ще на поч.1700-х рр. М.Полуботком, добудовано колонади з головного та з тильного фасадів. У 1830-х рр. з правого та лівого боків до нього прибудовано одноповерхові крила (споруда повністю знищена пожежею восени 1918). Тоді ж на території теперішньої РТС споруджена оранжерея. Недалеко від церкви – кам'яний склеп, дві часові, а на території верхнього парку – дерев'яна альтанка (споруда не збереглась). Значну частину споруди збудовано у кін. 19 – поч. 20 ст. за ініціативою племінника О.Капніста – графа О.В.Капніста. У 1890-х рр. неподалік від флігеля збудовано дерев'яний корпус школи (не зберігся) та будівля котельні, призначеної для опалення школи, флігеля та контори (не збереглась, – у наш час тут знаходиться одноповерховий житловий будинок). Протягом 1900 – 10-х рр. на території теперішньої РТС збудовано існуючі зараз господарські споруди: конюшинний

корпус (1907), графський гараж та пральня. Тоді ж, певно, побудований корпус конюшень неподалік від контори (не зберігся).

У закінченому вигляді комплекс сформувався до кін. 1910-х рр. Однією з причин відсутності чітко вираженої однієї композиційної осі, ймовірно, є те, що будівництво його частин відбувалось в різні проміжки часу. Простежувалась, ймовірно, вісь, що пересікає двір садиби в широтному напрямку, закріплена в західній частині воріт, а в східній, відповідно, послідовно розташованими вздовж її церквою, двома симетричними вісі каплицями, гробницею Капністів та ротондою. Композиційною віссю орієнтованого в меридіанному напрямку прямокутного в плані подвір'я служила, ймовірно, поздовжня вісь палацу. По периметру розміщувались такі будівлі: в північній частині – палац, в південній – графський гараж, в західній – корпус конюшень, в східній – будівля пральні. Ряд споруд з меридіанною орієнтацією поздовжніх осей – розташовувався вздовж існуючої зараз частини огорожі, з зовнішньої її сторони: школа, котельня, флігель, контора. До південного заходу від будівлі контори розташовувався Г-подібний в плані корпус конюшень.

Із втрачених споруд найбільший інтерес представляв собою палац. Це був асиметричний, витягнутий в широтному напрямку тричастинний об'єм, що складався з центрального прямокутного в плані двоповерхового корпусу та прибудованих до його західного та східного фасадів прямокутних в плані одноповерхових рамен різної довжини. Головний та тильний фасад центральної частини акцентувались чотириколонними портиками великого коринфського ордера та увінчувались трикутними фронтонами, на рівні першого поверху портик перерізувався балконом з балюстрадним огороженням. Зі сторони саду до портику була прибудована велика тераса з мурованими сходами, що вели до неї. Типово-класицистично трактувались архітектурні деталі: масивний вінцевий карниз з модульонам, лиштви віконних отворів та ін. Розпланування інтер'єрів – анфіладного типу, особливо виділявся великий двосвітловий зал з хорами по периметру, їдальня, гостинна, портретна, бібліотека, кабінет графа. За описом відомий характер декоративного оздоблення цих приміщень. У залі – білі та позолочені меблі (столики, банкетні стільці), в портретній – галерея портретів гетьманів та предків Капністів (в т. ч. портрети роботи Молінарі, Левицького, Боровиковського), кахельні печі, вази та канделябри, рідкісні зразки меблів червоного дерева та корейської берези, в кабінеті – бронзові прикраси. На камінах – фаянсові вази, чугунці та бронзові решітки. Існуюча до недавнього часу церква – василькового типу, чотиристовпна, з хорами, увінчувалась сферичною банею, дзвіниця – цибулевидною голівкою. Особливо примітний був інтер'єр із залишками іконостасу 17 ст. з іконами 1760. Дві симетрично розташовані каплиці, що знаходяться неподалік церкви, представляють собою шестиколонні ротонди та увінчані сферичними банями. Невеликий склеп, що розташовувався між ними, був також вирішений з використанням класицистичних форм. Між палацом та церквою стояла на підвищенні стояла мурована альтанка у вигляді невеликого шестиколонного храму в антах, увінчана сферичною банею. З тераси тильного фасаду палацу по широких мурованих сходах можна було спуститися до невеликого регулярного розпланування саду, що розташовувався на партері перед будинком. Далі містився парк, обнесений огорожею з арковими мурованими воротами (не збереглися) та широкою дубовою центральною алеєю, що займав частину пагорба (зберігся частково). Альтанка та інші існуючі раніше паркові споруди не збереглися. Майже точно можна вказати місце розташування прямокутної в плані дерев'яної школи, невеликої прямокутної в плані будівлі котельні та Г-подібного корпусу конюшень.

Споруди комплексу були виконані із цегли, деякі із дерева з цегляним облицюванням. Розташований біля підніжжя покритого парком пагорба, на партері в долині р. Псел, комплекс садиби в Михайлівці, за свідченням сучасників, у кін. 19 – поч. 20 ст. був «ледь не однією із типових та красивих садиб всієї України».

661.8.1. Огорожа та в'їзні ворота, 1810-ті рр. (архіт.). Частина огорожі, що збереглась, та в'їзні ворота розташовані вздовж селищної траси на відрізку, що з'єднує будівлю аптеки та житловий будинок на місці колишньої котельні. Орієнтовані в меридіанному напрямку. Архітектурне рішення – в формах класицизму.

Власне огорожа (дерев'яний штахетник) – розташована на великому низькому цоколі, ритмічно розчленованому дванадцятьма мурованими квадратними в плані стовпами на десять секцій (загальна довжина – 76 м, секцій – 6,8 м). Верхні частини стовпів мають вид чотиригранних пірамід з пологим схилом, що підсилює виразність силуету та підкреслює ритм.

Композиційним акцентом споруди є в'їзні ворота. Вони вирішені у вигляді двох симетрично розташованих пілонів, кожний із яких прорізаний арковим отвором (загальні розміри – 9,2 x 1,35 м, розміри пілонів – 2,4 x 1,35 м, отворів – 1,1 м, проїзду – 4,4 м). Отвори франковано колонами тосканського ордера, несучими антаблемент, верхня частина увінчується ступінчатим аттиком. Матеріал – цегла, стіни тиньковані.

Ступінчата композиція верхньої частини, вдало підібрані пропорції колон та аркових отворів – створюють відчуття легкості, нарядності споруди, акцентуючи його як поріг садибного комплексу.

661.8.2. Флігель, 1810-ті рр. (архіт.). Споруда, що стоїть окремо з лівої сторони селищної траси. Належить до числа забудов, які розташовувались за межами двору, з лівої сторони від в'їзних воріт, на відстані 9,0 м від огорожі.

Вирішений у формах архітектури класицизму.

У 1-ій пол. 19 ст. тут знаходилась квартира управляючого, у кін. 19 – поч. 20 ст. в будинку мешкала графиня В.Капніст. Екстер'єр, в основному, зберігся в первісному вигляді, що трохи спотворений невеликою прибудовою 1960-х рр. до північного фасаду. Тоді ж, ймовірно, були закладені деяких вікон та дверей, що вплинуло на характер внутрішнього розпланування. Втрачені внутрішні сходи, що з'єднували цокольний та перший поверхи: по стінах сходової клітки були розвішані гравюри майстрів голландської школи: види Дрездена, Венеції та ін. міст. У літературі згадуються також витвори живопису, що прикрашали кімнати флігелю у 1910-х рр.: роботи Пуссена, Веронезе, італійських перспективістів 17 – 18 ст. (Бібієни, Паніні, Гварді). Тут же, в кімнатах, розташовувалась велика бібліотека Капністів. У наш час споруда використовується як триквартирний житловий будинок.

Флігель цікавий як забудова садиби 1-ої пол. 19 ст., що найбільш збереглась.

Представляє собою прямокутну в плані (розміри – 17,5 x 13,5 м) споруду з вальмовим шиферним покриттям. Компактний, одноповерховий, з високим цокольним поверхом основний об'єм має невелику прямокутну в плані прибудову в північній частині (розміри – 5,95 x 3,05 м). Парадні входи в цоколь та в перший поверх – роздільні. Вони знаходяться в осьових ділянках східного та західного фасадів, акцентованих чотириколонним портиком великого тосканського ордера (зі сходу) та лоджією першого поверху з колонадою, що виходить на лінію фасаду із заходу. Портик забезпечений дерев'яним балконом та двома дерев'яними сходами, вхід в лоджію – по орієнтованим вздовж поздовжньої вісі дерев'яним (раніше – мурованим) сходах з боковими уступчастими парапетами. Крім того, є додаткові входи: в цоколь – в правій частині західного фасаду, в перший поверх – через прибудову з дерев'яним ганком та сходами. Матеріал стін – цегла, перекриття – плоскі, дерев'яні, стіни тиньковані.

Композиції фасадів симетричні (асиметрія північного фасаду обумовлена наявністю прибудови), західний та східний фасади мають центральну-осьову симетрію, акцентовану, відповідно, лоджією та портиком з пологими трикутними фронтонами, що їх увінчують. Фасади мають вигляд, характерний для пізньокласицистичних житлових споруд. На тинькованій стіні чітко прорисовані прямокутні віконні отвори без лиштв, простого профілю міжповерхова тяга, профільований карниз. Характерною стильовою ознакою є непарна кількість (п'ять) віконних та дверних осей. Портик та лоджія створюють контрастний світловий акцент, вносячи гостроту в композицію основних фасадів.

Характер виконання архітектурних деталей (модульон у фронтоні портика, бази колон, профілі карнизів) – свідчить про вплив провінційних традицій.

Внутрішнє розпланування по поверхах – двосекційне (вздовж поперечної вісі йде капітальна внутрішня стіна), розташування кімнат в межах секції – анфіладне. Приміщення цокольного поверху – господарчі, першого поверху – житлові: тут збереглися ліпні профільовані карнизи, фільончасті стелі. У цілому ж характер первісного декоративного оздоблення інтер'єрів втрачений.

661.8.3. Контора, 1-а чв. 19 ст. (архіт.). Подібно флігелю – споруда лівої сторони селищної траси, що стоїть окремо. Східний фасад виходить на лінію огорожі, що примикає до споруди з правої сторони.

Другий поверх у кін. 19 – поч. 20 ст. займала контора при садибі, в першому поверсі розташовувалась столярна майстерня. Після жовтневої революції перший поверх пристосований під склади (у наш час – продовольчий магазин), другий поверх у наш час займає аптека.

Представляє інтерес як одна із забудов комплексу, що збереглась.

Прямокутна в плані (розміри – 13 x 10,3 м), двоповерхова, з щипцевим покриттям споруда з орієнтацією поперечної вісі в меридіанному напрямку. До компактного призматичного основного об'єму в західній частині на рівні другого поверху прибудована веранда (13 x 1,7 м). Вхід в перший поверх – зі сторони вулиці, по поздовжній вісі споруди. Матеріал стін – цегла, перекриття – дерев'яні, плоскі.

Композиція східного фасаду, що є в наш час головним, – симетрична, з характерною класицистичною непарністю віконних та дверних осей (п'ять), головна вісь виділена входом. Асиметрія інших фасадів пояснюється, ймовірно, пізнішими перебудовами. Якихось більш визначних класицистичних ознак фасади стін не зберегли, у наш час їх втрачено. Гладенька поверхня облицьована оздоблювальною плиткою.

Розпланування інтер'єрів за поверхами – анфіладне, в другому поверсі вхід веде в невеликий за розмірами (2,85 x 2,7 м) розподільний тамбур. Первісне декоративне оздоблення повністю втрачено.

661.8.4. Пральня, 1900-ті рр. (архіт.). Будівля пральні замикає каре двору зі сходу (поздовжня вісь орієнтована в широтному напрямку). Первісно – житлове приміщення для прислуги, потім – пральня. У наш час – житловий будинок.

Представляє собою одноповерхову, витягнуту, прямокутну в плані споруду (розміри: 27,5 x 7,6 м) з прибудовою мурованого ганку (з півдня) та дерев'яного тамбуру (з півночі). Фасад споруди зараз облицьований оздоблювальною плиткою, всі первісні стилістичні ознаки втрачені. Внутрішнє розпланування – двосекційне (входи – по вісям північного та південного фасадів), анфіладного типу.

661.8.5. Графський гараж, 1910-ті рр., конюшні, 1907 (архіт.). Гараж, пральня, а також сучасні прибудови – у наш час об'єднані в одну складну в плані споруду, що замикає контур двору з півдня (гараж) та із заходу (конюшні).

Одна із складових його часин – гараж, побудований в 1910-их рр. У наш час використовується як токарний цех РТС.

Представляє собою прямокутну в плані (розміри – 12 x 6,0 м) одноповерхову забудову, що вписана в об'єм основної споруди та виходить на двір однією із своїх стін. Входи – по поперечній вісі, із заходу та зі сходу, перекриття – дерев'яні, плоскі, матеріал стіни – цегла. Про будь-які стилістичні особливості первісної композиції фасадів говорити важко, зважаючи на значні пізніші переробки. Великі прямокутні віконні отвори з лучковою формою верхньої частини, що виходять в двір, ймовірно, не що інше, як переобладнання в'їзди в гараж. Внутрішній об'єм – нерозчленований. Розпланування зального типу.

Ще менш виражені форми має вписаний в основний об'єм корпус конюшень (у наш час – ремонтний цех РТС) – можна говорити лише про первісні розміри цієї одноповерхової прямокутної в плані споруди (28 x 8,5 м) та внутрішнім розплануванням (двосвітлове, загального типу). До прибудови на поч. 1970-их рр. до східної стіни конюшень невеликого

тамбуру над входом цього фасаду розміщувався барельєф у вигляді кінської голови, з вибитої нижче датою – 1907 [2191].

Олена Тищенко

662. МОСКОВСЬКИЙ БОБРИК С., МОСКОВСЬКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

662.1. Братська могила партизанів, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховані Панас Васильович Козика і Єгор Панасович Козика – зв'язкові партизанського загону ім. Кірова під командуванням А.Фролова, розстріляні німецько-нацистськими загарбниками 16 квітня 1943 на околиці Лебедина у районі Михайлівського шосе.

Після визволення Лебединського р-ну від німецько-нацистських окупантів у 1943 останки загиблих перенесені у с. Московський Бобрик. У 1967 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,5 м/, на фасадному боці якого – чавунна дошка з меморіальним написом [2192].

Лариса Восьмірова

662.2. Курганний могильник (археол.). За 3,0 км на південь від південної околиці села. Займає підвищення правого корінного берега струмка, лівої притоки р. Псел.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2010.

Курганний могильник складається з 3 насипів. Курган-1 має висоту 1,0 м, діаметр – 30 м; курган-2 має висоту 1,3 м, діаметр – 30 м; курган-3 має висоту 3,5 м, діаметр – 50 м. Курган-1 та курган-2 розорюються. Курган-3 задернований та заріс чагарником [2193].

Євген Осадчий

662.3. Курганний могильник (археол.). За 3,5 км на південь від південної околиці села. Займає мисоподібний виступ, утворений вигином долини струмка лівої притоки р. Псел.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2010.

Складається з 3 насипів. Курган-1 має висоту 1,7 м, діаметр – 35 м; курган-2 має висоту 3,5 м, діаметр – 45 м; курган-3 має висоту 1,4 м, діаметр – 35 м. Курган-1 та курган-3 розорюються. Курган-2 задернований, заріс чагарником [2194].

Євген Осадчий

662.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 139 воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село на початку жовтня 1941 підрозділами 21-ї армії; у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 20 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 20 серпня 1943 підрозділами 26 танкової бригади 38-ї армії, 38-ї, 161-ї, 29-ї стрілецьких дивізій та померли від ран у період з 22 серпня по 11 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 119 загиблих.

У 1952 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,84 м/ на цегляному постаменті /1,35 м/.

У 1957 у братську могилу перенесені останки воїнів з різних місць, у тому ж році проведено реконструкцію: на могилі встановлено бетонну стелу /5,20 x 4,75 м/ з 12-ма бетонними меморіальними плитами з прізвищами 269 воїнів, які загинули в роки Другої світової війни – уродженців сіл Московський Бобрик, Березів Яр, Влізьки, Мигулин, Мигулин Другий, Пашкине. З тильного боку стели – прізвища воїнів, які загинули під час визволення села. Перед стелою встановлено бетонну скульптуру воїна /2,96 м/ на цегляному постаменті /0,95 м/. Автори меморіалу – ск. В.Клоков, арх.І.Довженко та Комлев [2195].

Лариса Восьмірова

662.5. Могила Голубенка М.В., 1988 (іст.). У західній частині кладовища.

Голубенко Микола Володимирович (27.04.1968, с. Московський Бобрик – 6.02.1988, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи працював водієм, трактористом у колгоспі «Заповіти Леніна». 10 жовтня 1986 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 18920. З 6 травня 1987 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 93977.

22 січня 1988 з групою лікарів брав участь у бойовій операції у районі м. Кандагар. Будучи тяжко пораненим, вивів машину зі смуги бойових дій, зберіг життя багатьом воїнам. Помер від ран. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.07.1988 М.Голубенко нагороджений орденом Червоної Зірки (помертньо).

У 1988 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/ , на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2196].

Ольга Аленич

663. НОВОПЕТРІВКА С., ШТЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА

663.1. Курган (археол.). За 3,1 км на захід від повороту на село від автодороги Суми – Ромни, 3,0 км на схід праворуч від дороги розташоване с. Комишанка.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметр – 60 м, висота – 2,3 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється, розкопки не проводилися [2197].

Лариса Білинська

663.2. Курганний могильник (археол.). За 0,3 км по дорозі до села від автодороги Суми – Ромни, праворуч від дороги.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметри – 18 та 33 м, висота – 0,7 та 1,0 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються, розкопки не проводилися [2198].

Лариса Білинська

663.3. Курганний могильник (археол.). На південь від села праворуч від автодороги Суми – Ромни, на захід від ферми.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 4 курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметри – 16 – 30 м, висота – 0,7 – 0,8 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються, розкопки не проводилися [2199].

Лариса Білинська

664. ОЛЕКСАНДРІВКА С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА

664.1. Курган (археол.). За 1,5 км на південь від села за 0,8 км праворуч від автодороги до м. Лебедин, в полі.

Виявлений Л.Білинською у 1989, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметр – 32 м, висота – 2,0 – 0,8 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється, розкопки не проводилися [2200].

Лариса Білинська

664.2. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на північний захід від села, ліворуч від автодороги до с. Капустинці.

Виявлений Л.Білинською у 1982, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2 курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметр – 36 м, висота – 1,6 м. На момент обстеження у 2007 кургани задерновані, розкопки не проводилися [2201].

Лариса Білинська

664.3. Майдан (археол.). За 2,0 км на південь від південної околиці села, поруч лісосмуги, в полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2009.

Майдан має підковоподібну форму. Діаметр майдану – 70 м, ширина викиду коливається від 7,0 до 20 м. Центральна частина майдану задернована, на ній було встановлено тригопункт. Тригопункт зруйнований, частина викиду розорюється [2202].

Євген Осадчий

664.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 26 воїнів 183-ї, 309-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943 та померли від ран у період з 6 по 13 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 12 воїнів.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,1 м/.

У 1968 біля скульптури воїна встановлено цегляну оцентовану стелу /3,8 x 3,5 м/ з прізвищами 99 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2203].

Лариса Восьмірова

665. ПАВЛЕНКОВЕ, ПАВЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

665.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 19 воїнів 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1951 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1962 бетонною скульптурою воїна /3,8 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,7 м/.

У 1968 по обидва боки від могили встановлено 2 цегляні оцентовані стели /2,7 x 6,0 м/, на яких 16 чавунних плит з прізвищами 248 воїнів, уродженців сіл Павленкове, Бойки, Букати, Галушки, Грицини, Дігтярі, Кишкики, Косенки, Майдани, Мартиці, Марусенкове, Падалки, Підопригори, Радянське, Сіренки, Склярі, Тарасівка, які загинули в роки Другої світової війни. Автори – ск. С. Астаулов, архіт. Седов [2204].

Лариса Восьмірова

665.2. Могила Цимбал М.П. і Цимбал І.О., 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано подружжя: Іван Омелянович і Марія Петрівна Цимбал. Розстріляні німецькими нацистами у грудні 1941 за зв'язок з підпільною групою. У їх будинку була явочна квартира підпільної групи Штепівського району під керівництвом другого секретаря райкому партії Д. Мельника.

У 1974 останки загиблих перенесені у центр села і у тому ж році на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,76 м/, на чоловому боці якого – дошка з меморіальним написом [2205].

Лариса Восьмірова

666. ПАНЧЕНКИ С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

666.1. Могила Панченка А. І., 1982 (іст.). У північній частині кладовища.

Панченко Анатолій Іванович (15.08.1963, с. Панченки – 10.11.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1982 закінчив Сумське СПТУ № 5, оволодів професією апаратник контрольно-вимірювальних приладів. Працював робітником на Сумському заводі гумово-технічних виробів. 31 березня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю стрілець. З 10 квітня 1982 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 53701. Брав участь у 10 бойових операціях. Під час бою в районі населеного пункту Пачахан, рятуючи життя молодшого сержанта Комова, помічник гранатометника А. Панченко загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 17.05.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на його фасадній частині портрет загиблого та напис [2206].

Ольга Алетич

667. ПАШКИНЕ С., МОСКОВСЬКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

667.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, зліва від центрального входу.

Поховано воїнів 117-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії рядового А.Умарова та К.Цапалкіна, які загинули 7–8 вересня 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників.

У 1985 на могилі встановлено бетонну стелу /1,17 x 1,55 м/. Написи відсутні [2207].

Ольга Алетич

668. ПЕРШОТРАВНЕВЕ С-ЩЕ, МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

668.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі селища, біля клубу.

Поховано 32-х воїнів 180-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення селища від німецько-нацистських загарбників 2–4 вересня 1943 та померли від ран у період з 5 по 8 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Село визволено 3–4 вересня 1943. Відомі прізвища 15 воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну надгробну плиту і бетонну скульптуру воїна /2,35 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,34 м/ і надгробній плиті [2208].

Лариса Восьмірова

669. ПІДОПРИГОРИ С., ПІДОПРИГОРІВСЬКА СІЛЬРАДА

669.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 115 воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село у жовтні 1941 підрозділами 21-ї армії та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 5 вересня 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії, 66-го гвардійського мотострілецького полку 38-ї армії і померли від ран у період з 7 по 10 вересня 1943 у 238 окремому медсанбаті. Відомі прізвища 44 загиблих.

У 1951 на могилі встановлено бетонну скульптуру жінки /1,55 м/. У 1967 та 1971 з різних місць у могилу перенесені останки воїнів. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,0 м/ – три чавунні дошки з меморіальними написами. Автор пам'ятника – ск. Е.Астаф'єв [2209].

Лариса Восьмірова

669.2. Курган (археол.). Ліворуч від автодороги Штепівка – Лебедин, за 0,2 км від автобусної зупинки «Підпригори».

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметр – 30 м, висота – 1,2 м. На момент обстеження у 2007 курган розорується, розкопки не проводилися [2210].

Лариса Білинська

670. ПІСКІВКА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА

670.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км на північ від села, біля підніжжя Великого Ворожбянського городища. Займає дюнне підвищення правого берега р. Псел.

Виявлене Є.Осадчим у 2003.

Розміри поселення – 50 x 50 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку. Поселення задерноване [2211].

Віктор Приймак

Євген Осадчий

671. ПЛЕТНЬОВЕ С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА

671.1. Курган (археол.). На південний схід від села праворуч від автодороги до м. Лебедин, та на схід від складу добрив, в полі.

Виявлений Л.Білинською у 1989, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметр – 32 м, висота – 2,0 – 0,8 м. На момент обстеження у 2007 курган задернований, на вершині помітні сліди від геодезичного знаку. Розкопки не проводилися [2212].

671.2. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на схід від села, на відстані 0,4 км на схід від роздоріжжя доріг між селами Курган, Плетньове, Байрак і Михайлівка у межиріччі верхів'їв р. Лозова (ліва притока р. Грунь, що є правою притокою р. Псел).

Виявлений В.Приймаком у 2009.

Складається з 4-х насипів, рівновіддалених між собою на 0,4 км. Висота насипів – близько 1,0 м. Вони витягнуті у широтному напрямку. Мають відхилення. Довжина – від 30 – 40 до 50 м, ширина – близько 25 – 30 м. Мають неправильну форму внаслідок неодноразових підсипок. Насипи розорюються [2213].

Віктор Приймак

672. ПРИСТАЙЛОВЕ С., ПРИСТАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

672.1. Городище ранньослов'янське (археол.). На південній околиці села. Займає довгий мис правого корінного берега р. Псел.

Городище досліджувалося у 50-х рр. 20 ст. експедицією під керівництвом І.Ляпушкіна.

Розміри городища – 136 x 41 – 20 м, висота над рівнем заплави становить 42 м (170 м за Балтійською системою координат). Від плато корінного берега городище відділене западиною шириною 10 – 15 м та глибиною 9,0 – 10 м. У північній частині городища було виявлено залишки невеликого ескарпу висотою 2,5 м та рову шириною 4,0 м та глибиною 1,5 м, що проходив по підшві мису. На час обстеження у 2007 городище заросло лісом, кар'єр, що зруйнував його південну частину, не функціонує [2214].

Віктор Приймак

672.2. Курган (археол.). 0,5 км на південний схід від села ліворуч від автодороги Кам'яне – Пристайлове.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметр – 21 м, висота – 1,0 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється, розкопки не проводилися [2215].

Лариса Білинська

672.3. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на північний захід від села ліворуч від автодороги до м. Лебедин.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметр одного – 50 м, висота – 1,7 м, діаметр другого – 30 м, висота – 1,2 м. На момент обстеження кургани розорюються, розкопки не проводилися [2216].

Лариса Білинська

672.4. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на північ від села по обидві сторони від автодороги до м. Лебедин.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Складається з 3-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 24 – 45 м, висотою 1,2 – 1,8 м. На момент обстеження кургани розорюються, розкопки не проводилися [2217].

Лариса Білинська

672.5. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на захід від села, в полі.

Виявлений Л.Білинською у 1989.

Складається з 3 курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 21 – 24 м, висотою 1,7 – 1,0 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2218].

Лариса Білинська

672.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 100 радянських воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село у жовтні 1941 підрозділами 21-ї армії та його визволенні від німецько-нацистських загарбників у

серпні 1943 підрозділами 309-ї, 237-ї, 180-ї, 232-ї стрілецьких дивізій. Село визволено 14 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

На могилі було встановлено цегляний оцентований обеліск. У 1970 у братську могилу з різних місць перенесені останки загиблих воїнів. У тому ж році обеліск замінено бетонною скульптурою воїна /2,67 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,0 м/ і чавунній надгробній плиті.

У 1970 по обидва боки від могили під кутом встановлено оцентовані стели /2,6 x 4,8 м/, на яких 12 бетонних меморіальних плит з прізвищами 228 воїнів-земляків, уродженців сс. Пристайлове, Барабашівка, Гірки, Шевченкове, які загинули в роки Другої світової війни. Автор – ск. Д.Шевчук [2219].

Мариса Восьмірова

672.7. Поселення, бронзовий вік (археол.). Навпроти південної околиці села, за 1,5 км від останнього. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел.

Виявлене та досліджене І.Ляпушкіним у 1952 – 54.

Поселення частково задерноване, частково заросле лісом. З поселення походять матеріали епохи бронзи. Матеріали досліджень зберігаються в Ермітажі (С.-Петербург, Російська Федерація) [2220].

Віктор Приймак

672.8. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). На південно-східній околиці села. Займає пониження правого берега р. Псел, біля підніжжя мису, зайнятого городищем, нижче рівня останнього на 30 – 35 м.

Виявлене та досліджене І.Ляпушкіним у 1952 – 54, обстежене Є.Осадчим у 2007.

Висота поселення над рівнем заплави становить 20 м. Потужність культурного шару – 0,5 м. На даний момент вціліла ділянка розміром 20 x 10 м, що залишилася недослідженою. У 1952 – 54 було досліджено три напівземлянкові житла та одне господарське приміщення роменської культури. На момент обстеження у 2007 поселення задерноване.

Матеріали досліджень зберігаються в Ермітажі (С.-Петербург, Російська Федерація) [2221].

Віктор Приймак

672.9. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). 2,0 – 2,5 км від городища. Займає правий берег р. Псел в урочищі Кринична Балка, що впадає в р. Грунь (притока р. Псел), розташовано на лівому боці балки.

Виявлене І.Ляпушкіним у 1953.

Розміри Поселення-1000 x 40 – 50 м. Поселення розорюється. На оранці помітні світлі плями, на яких можна розгледіти сліди від вогнищ, скупчення обпаленої глини, попелу, кераміки, кісток тварин. Дані про культурний шар відсутні. І.Ляпушкіним поселення віднесене до черняхівської культури та датоване 2 – поч. 5 ст.

Матеріали досліджень зберігаються в Ермітажі (С.-Петербург, Російська Федерація) [2222].

Світлана Юренко

672.10. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південній околиці села. Займає плато та схил правого берега р. Псел.

Виявлене та досліджене І.Ляпушкіним у 1952 – 54.

Висота поселення над рівнем заплави становить 50 м. З поселення походять матеріали раннього залізного віку. Матеріали досліджень зберігаються в Ермітажі (С.-Петербург, Російська Федерація) [2223].

Віктор Приймак

672.11. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На території села, за 0,3 км на захід від автомобільного мосту чрез р. Псел. Займає схил правого берега р. Псел.

Виявлене у 50-х рр. 20 ст. І.Ляпушкіним. Обстежене Є.Осадчим у 2007.

Поселення має розміри 300 x 110 м. Висота над рівнем заплави становить 25 м. Потужність культурного шару – 0,6 – 0,8 м. На поселенні знаходяться поховання кладовища сер. 20 ст. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської

лісостепової культури раннього залізного віку. Поверхня задернована та вкрита чагарниками [2224].

Євген Осадчий

672.12. Успенська церква, 1882 (архіт.). Мурована однобанна церква міститься в центрі села на пагорбі біля пругу високого пагорба берега р. Псьол. Завдяки цьому домінує в ландшафті й панорамі села, добре проглядаючись із різноманітних видових точок на плато і в заплаві.

Збудована 1882 на місці зруйнованого однойменного дерев'яного храму. Первісно церква мала на західному фасаді високу дзвіницю, увінчану шатром (зруйнована в 1939).

Церква має план типу латинського хреста. Усі рамена, крім західного, дуже короткі. До західного рамена (бабинця) прилягає квадратний у плані притвор, що значно вужчий, ніж бабинець. Над ним раніше височіла дзвіниця. Притвор перекрито хрестовим склепінням, рамена хреста – локотковими склепіннями. Парні підпружні арки за допомогою плоских трикутних пандативів несуть масивний світловий восьмигранник, перекритий восьми лотковим купольним склепінням.

Простота й логічність об'ємно-просторової структури храму виявлена і в його зовнішніх формах: рамена хреста накриті щипцевими дахами, завдяки чому на причілкових гранях утворилися трикутні фронти. У причілкових гранях великі аркові вікна скомпоновані на кшталт романських трифоріїв: кожен віконний отвір франкований пілястрами й облямований профільованим архівольтом. На перетині рамен – низенький четверик, з якого виростає масивний восьмигранник з великою гранчастою банею цибулястих обрисів.

Фасадний декор лаконічний, у дусі пізнього провінційного класицизму: нарізники зафіксовані широкими пілястрами, стіни увінчані крупно профільованим розкріпованим карнизом. Монументальний образ споруди формується на контрастному співставленні великих нерозчленованих стінових площин з великими архітектурними деталями віконних та дверних отворів.

Церква мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Незвичайна для такої невеликої будівлі /41 x 26,5 м/ значна товщина стін – близько 2,0 м. Дахи й баня по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю й пофарбовані в зелений колір.

В інтер'єрі стіни та склепіння потиньковані й побілені. Частково збереглися олійні мальовання кін. 19 ст. та пізнішої доби: у куполі – зоряне небо, в пандативах – євангелісти, на підпружних арках – зображення мучеників у медальйонах, на центральних пілонах – постаті святих, на стінах – сюжетні композиції. Особливість цих мальовань полягає в тому, що всі вони трактуються як станкові картини, що підкреслено невеликими розмірами їх та арковими облямуваннями. Іконостас, створений у 1941–42, мистецької цінності не становить.

Церкву виявлено й досліджено В.Вечерським у 1988, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 137-См. [2225].

Віктор Вечерський

673. РАДЯНСЬКЕ С-ЩЕ, ПАВЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

673.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 9 воїнів 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 4 вересня 1943. Відомі прізвища 3-х загиблих: В.Гольцов, ст. лейтенант В.Закурдаєв, рядовий І.Манаєв. У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /1,5 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [2226].

Лариса Восьмірова

Ольга Аленич

674. РЕВКИ С., БИШКІНСЬКА СІЛЬРАДА

674.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На подвір'ї школи.

Поховано 47 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 23 лютого 1943 підрозділами 206-ї стрілецької дивізії та 20 серпня 1943 підрозділами 309-ї, 237-ї стрілецьких дивізій 40-ї армії. Відомі прізвища 24 воїнів.

У 1965 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено чавунну плиту з меморіальним написом і бетонну скульптурну групу воїна і дівчинки /2,35 м/ на цегляному постаменті /2,03 м/ [2227].

Мариса Восьмірова

674.2. Могила Ковалевського С.М., 1984 (іст.). У центральній алеї кладовища.

Ковалевський Сергій Миколайович (31.08.1964, с. Ревки – 18.04.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи навчався у СПТУ № 2 м. Суми, оволодів професією слюсаря-ремонтника. Працював на СМВО ім. М.В.Фрунзе слюсарем-ремонтником. 31 березня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю кулеметник. З жовтня 1983 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 65753. У ході бойових дій особисто знищив 4-х противників, попав у засідку, був тяжко поранений, але бою не покинув. Загинув у бою. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 29.09.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на його фасадній частині портрет загиблого та напис [2228].

Ольга Алещич

674.3. Пам'ятне місце бою партизанського загону під командуванням Карпова К.Г. з німецько-нацистськими загарбниками, 1942, 1968 (іст.). Біля клубу.

У березні 1942 в бою з німецько-нацистськими загарбниками поблизу с. Ревки загинув командир партизанського загону К.Карпов. За допомогу партизанам нацистами було закатовано 8 мешканців села: А.Бурлюк, Н.Костю, Я.Дудченко, М.Лисак, Д.Ковалівнич, М.Павленко, П.Ковалівнич, А.Ткаченко.

У 1968 в пам'ять про події встановлено цегляний потинькований обеліск /4,12 м/ з написом на його чоловому боці та зіркою на верхівці [2229].

Мариса Восьмірова

674.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,8 км на південний схід від центру села та за 0,25 км на північний захід поселення Караван. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри Поселення-250 x 30 м. Висота над рівнем заплави – 2,0 – 2,5 м. Поселення розорюється на глибину 0,3 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м (сірий супісок). Материк – світлий супісок. Концентрація матеріалу на поверхні – низька. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи [2230].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

674.5. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.).

0,8 км на північний захід від центру села. Займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри Поселення-130 x 60 м. Висота над рівнем заплави – 2,0 – 3,0 м. Поселення розорюється. Потужність культурного шару становить 0,5 м (темно-сірий супісок). Материк – світлий пісок. Концентрація матеріалу на поверхні – низька. З поселення походять фрагменти кераміки раннього залізного віку та ранньослов'янської кераміки (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.) та уламки сучасного гончарного посуду [2231].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

674.6. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.).

1,0 км на північний захід від центру села. Займає схил та мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол. Розташоване за 0,15 км на північний захід від поселення Ревки – II.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри Поселення-300 x 60 – 80 м. Висота над рівнем заплави – 2,0 – 3,0 м. Поселення розорюється практично до материка. Потужність культурного шару становить 0,6 м (темний гумусований супісок). Материк – світлий пісок. Концентрація матеріалу на поверхні – низька, однак значно збільшується у південно-західній частині, позначеній на плані штрихом. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи та ранньослов'янської кераміки (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.) [2232].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

674.7. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,4 км на північний захід від центру села. Займає край другої надзаплавної тераси лівого берега р. Псьол.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри Поселення-150 x 30 м. Висота над рівнем заплави – 8,0 м. Поселення розорюється практично до материка. Потужність культурного шару становить 0,35 м. Материк – світлий супісок. Концентрація матеріалу на поверхні – середня. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи та ранньослов'янської кераміки (2 – 3 чв. 1 тис. н. е.) [2233].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

675. РУДА С., ШТЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА

675.1. Курганний могильник (археол.). 0,2 км на північ від села праворуч від автодороги Штепівка – Лебедин.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений у 2007.

Складається з 2 курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 36 м, висотою 1,5 – 1,8 м. На момент обстеження у 2007 кургани розорюються, розкопки не проводилися [2234].

Лариса Білинська

676. РЯБУШКИ С., РЯБУШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

676.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У садку, біля школи.

Поховано 32 воїна з підрозділів 337-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 18 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих. У 1966 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1967 встановлено скульптуру воїна /2,05 м/ зі склоцементу. На чоловому боці цегляного постаменту /2,45 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [2235].

Лариса Восьмірова

676.2. Іоанно-Предтеченська церква, 1886 (архіт.). Мурована однобанна церква з дзвіницею міститься на пагорбі в центрі села, що лежить у рівнинній місцевості. Завдяки високій /38 м/ дзвіниці є містобудівною домінантою, що панує в сільській забудові й ландшафті.

Збудована у 1886 за проектом щойно призначеного молодого харківського єпархіального архітектора В.Немкіна на місці однойменного дерев'яного храму, відомого з 18 ст. За радянської доби церква використовувалася як склад місцевого колгоспу. При цьому був утрачений іконостас.

У зовнішніх формах пам'ятка повторює традиційний для єпархіальної архітектури кін. 19 ст. тип тридільної однобанної церкви з західним притвором, увінчаним дзвіницею. Будівля досить видовжена /45 м/, симетрична щодо поздовжньої вісі. Усі компартименти прямокутні в плані, центральний – значно ширший, ніж решта. Наріжники закріплено гранчастими півколонами. Такі ж півколони членують фасадні площини на окремі прясла. Будівля має підвал і піднята на високий цоколь, декорований нішами. Вікна розміщені в два яруси: у першому – великі аркові дверні й віконні отвори, облямовані широкими архівольтами з килевидними завершеннями. У другому ярусі центрального компартимента і західного притвору (а вони вищі, ніж бабінець та вітвар) у кожному

пряслі – групи невеликих аркових вікон, здвоєних і стросєних на кшталт біфорієв і трифорієв. Завдяки такій композиції фасадів будівля великого масштабу отримує дві масштабні шкали: трифорії та біфорії разом із півколонами задають великий масштаб, тоді як гіпертрофовані розміри вікон першого ярусу применшують загальний масштаб пам'ятки. Над центральним компартиментом на низенькому, майже непомітному зовні четверику підноситься стрункий восьмимерик, кожна грань якого має аркове вікно й завершена кокошником. Цей восьмимерик має гранчасте купольне покриття параболічних обрисів із глухим ліхтариком та маківкою. Над західним притвором – двоярусна дзвіниця типу «восьмерик на четверику». У восьмирику за сторонами світу – високі аркові отвори дзвонів. Кожна грань завершена кокошником. Вінчає дзвіницю високе восьмигранне шатро з ліхтариком і маківкою. Загалом як форми, так і декор фасадів характерні для того напрямку історизму, який орієнтувався на «російсько-візантійські» взірці.

Несподівано вражає своєю незвичайністю і певною нетрадиційністю інтер'єр храму. Великий центральний компартимент (17 x 14 м у плані) чотирма пілонами складної хрещатої форми поділяється на три нави, причому середня вдвічі ширша, ніж бічні, й дорівнює ширині вівтаря. Широкі півциркульні підпружні арки несуть світловий восьмимерик, увінчаний восьмилотковим склепінням. Рамена просторового хреста перекрито лотковими склепіннями з розпалубками, наріжні дільниці та вівтар – хрестовими склепіннями. Західна частина церкви (так звана трапезна) розділена на три дільниці двома поздовжніми арками прогоном 9,0 м. Середня перекрита хрестовим склепінням з розпалубками, бічні – лотковими. Західний притвор традиційно тридільний, дільниці перекриті хрестовими склепіннями.

Інтер'єр має риси базилікальності, передовсім за рахунок глибинного розвитку простору, що підкреслюють нескінченні перспективні аркові членування, що спрямовують рух. Автор цієї будівлі застосував також цікавий композиційний прийом: у міру наближення від входу до вівтаря збільшуються прогони арок уздовж головної поздовжньої вісі. Центральний дев'ятидільний компартимент, що значно вищий, ніж вівтар і трапезна, має краще освітлення. Завдяки наявності світлового восьмимерика він демонструє тенденцію до центричності внутрішнього простору.

Така розпланувально-просторова композиція будівлі – данина старим традиціям монументальної мурованої архітектури Слобожанщини. У пошуках регіональної своєрідності не на рівні зовнішнього декору, а на глибшому рівні розпланувально-просторової структури, В.Немкін звернувся до таких знакових витворів місцевої архітектурної школи 18 ст. як Успенський собор (1728 – 38) і Покровська церква (1753 – 68) в Охтирці та Успенський собор у Межиричі (1759 – 75), де центральні компартименти також тринавові, дев'ятидільні. Розглядувана пам'ятка є проміжною ланкою в цьому напрямку творчих пошуків В.Немкіна, що завершився появою такого шедеву як Спасо-Преображенська церква (1887 – 96) у с. Ворожбі. Про пошуковий характер церкви в Рябушках свідчить і її не зовсім логічний план, і надто ускладнена система склепінчастих перекриттів, і така деталь: крайні біфорії центрального компартименту перерізаються поперечними стінами, що засвідчує коригування авторського задуму в процесі будівництва.

Будівля мурована з місцевої червоної цегли на вапняно-піщаному розчині. Вальмові й щипцеві дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. Початково фасади не тинькувалися, нині вони побілені. В інтер'єрі стіни потиньковані й побілені. Збереглися первісні олійні мальовання: підпружні арки мають ілюзорні світлотіньові розписи у вигляді кесонів, склепіння й арки в трапезній розмальовані арабесками, на стінах та пілонах центрального компартименту збереглися постаті святих та сюжетні композиції у вигляді окремих картин в аркових рамках.

Цю унікальну поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №287-См [2236].

676.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 220 воїнів 337-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 18 серпня 1943 та померли від ран у період з 19 серпня по 2 листопада 1943 у дислокованому тут шпиталі та партизани Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова: А.Бурлюк, С.Покмазаров, страчені нацистами 2 травня 1942. Відомі прізвища 191 загиблого воїна.

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу біля клубу, а у 1953 їх перепоховали до сільради. У 1956 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,3 м/. На чоловому боці цегляного постаменту – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни і напис.

У 1973 по обидва боки від скульптури воїна встановлено дві стели з бутового каменю, на яких 14 чавунних плит з меморіальним написом і прізвищами 307 воїнів, уродженців сіл Рябушки, Костів, Кирилівки, Північне, Вільшанка, які загинули в роки Другої світової війни. Перед ним ще дві цегляні оцентовані стели з барельєфним зображенням партизана, моряка, піхотинця, танкіста, пілота, двох партизанів – юнака та дівчини. Автори: скульптор Ф.Коровай, арх. М.Махонько [2237].

Мариса Восьмірова

676.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Похований невідомий воїн Червоної Армії, який загинув у серпні 1943 під час нальоту ворожої авіації, коли підрозділами 337-ї стрілецької дивізії велися бої за визволення села від німецько-фашистських загарбників. Село визволено 18 серпня 1943.

У 1985 на могилі встановлено металевий обеліск /1,95 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску та біля могили – металеві дошки з меморіальним написом [2238].

Мариса Восьмірова

676.5. Пам'ятне місце розстрілу Бурлюка А.О., 1942, 1985 (іст.). Біля Будинку культури.

Бурлюк Андрій Олексійович (1903 – 2.05.1942) – партизан Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова (з вересня 1941), страчений нацистами 2 травня 1942 і похований у братській могилі с. Рябушки.

У 1985 на місці розстрілу встановлено металеву стелу /1,35 x 0,29 x 0,38 м/ на цегляній основі /0,8 x 0,4 м/. На чоловому боці – дві дошки з написами [2239].

Мариса Восьмірова

676.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км від села, поблизу аеродрому.

Займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Ольшанка.

Виявлене О.Журком у 1987.

Розміри Поселення-200 – 230 x 50 – 60 м. Висота над заплавою становить 2,0 м. З поселення походить кераміка раннього залізного віку [2240].

Олексій Журко

676.7. Селище (археол.). На північно-західній околиці села. Займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Ольшанка.

Виявлене О.Журком у 1987.

З південного заходу поселення обмежене обводненою балкою. Розміри Поселення-150 x 40 – 50 м. Висота над заплавою становить 1,5 – 2,0 м. З поселення походить кераміка раннього залізного віку та черняхівської культури [2241].

Олексій Журко

677. СЕЛИЩЕ С., БУДИЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

677.1. Пам'ятне місце останнього бою партизанського загону під командуванням Карпова К.Г., 1942, 1968 (іст.).

Після загибелі командира загону Карпова К.Г. біля с. Ревки, загін очолив Камай М.Є. З початку квітня партизани вели важкі бої з ворогом. 5 травня 1942 в останньому бою майже усі загинли.

У 1968 на місці останнього бою було встановлено залізобетонний обеліск /7,0 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці та присвятним написом на чоловому боці [2242].

Надія Подоляка

678. СЕМЕНІВКА С., БОРОВЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

678.1. Пам'ятне місце загибелі родини Фролова Х.М., 1921, 1964 (іст.). У центрі села, біля сільради.

25 травня 1921 солдатами армії Н.Махно були вбиті дружина і трьохрічна донька командира партизанського загону Х.Фролова.

Загін був створений 5 січня 1920. Партизани розгромили штаб армії Н.Махна, знищили його загони у ряді сіл, здійснили диверсії на залізниці. За це махновці жорстоко розправилися із родиною командира загону.

У 1964 на місці страти Фролової Мотрони та доньки Тетяни, встановлено цегляний оцентований обеліск, замінений у 1984 обеліском з мармурового дрібку /2,53 м/. На фасадному боці обеліску – чавунна дошка з меморіальним написом [2243].

Лариса Восьмірова

679. СИТНИКИ С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

679.1. Братська могила партизана та жертв фашизму, 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховані партизан Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова: В.Клюшник, його мати О.Клюшник і тітка Г.Батютенко, страчені нацистами 11 грудня 1941 за зв'язок з партизанами.

У 1965 на братській могилі встановлено бетонний В.бюст Клюшника /0,8 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,33 м/ – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [2244].

Лариса Восьмірова

679.2. Пам'ятне місце розстрілу партизанів та мирних жителів, 1941, 1965 (іст.). 1,0 км від села, по дорозі Гарбузівка – Ситники, у лісі на місці спаленого хутора Ключники.

10 грудня 1941 на цьому місці фашисти розстріляли партизана В.Клюшника, його матір О.Клюшник, тітку Г.Батютенко та Г.Васильченка.

Клюшник Володимир (1926 – 41) – зв'язковий і розвідник Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова. Навчався у Маловисторопському сільськогосподарському технікумі. 10 жовтня 1941 німецько-нацистські загарбники окупували село. У його будинку була явочна квартира секретаря Сумського підпільного обкому партії О.Антонова. Під керівництвом комісара партизанського загону П.Романова В.Клюшник розповсюджував листівки, передавав зведення радінформбюро.

У ніч на 7 листопада 1941 у с. Малий Висторп партизан прикріпив прапор над будинком сільради, в якому розмістилась поліцейська управа. Нацисти за допомогу партизанам спалили х. Ключник, розстріляли 11 чоловік, у т.ч. В.Клюшника та його родичів.

У 1965 на місці розстрілу встановлено цегляний оцентований обеліск /2,39 м/, на його чоловому боці – чавунна дошка з меморіальним написом. Ім'ям В.Клюшника названо школу у с. Малий Висторп, де він навчався [2245].

Лариса Восьмірова

680. СІРОБАБИНЕ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

680.1. Курганний могильник (археол.). 0,9 км на південь від села ліворуч від ґрунтової дороги до с. Межиріч.

Виявлений жителем с. Голубівка А.Калашником, обстежений Л.Білінською у 1988 та Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 40 та 30 м, висотою 2,3 та 2,0 м. На момент обстеження у 2007 один з курганів розорується, на другому встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [2246].

680.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, у сквері біля клубу.

Поховано 32-х воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село у жовтні 1941 підрозділами 21-ї армії та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 3 вересня 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 21 воїна.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,74 м/ на цегляному постаменті /1,85 м/ і покладено чавунну надгробну плиту з меморіальним написом.

У 1965 праворуч від скульптури встановлено оцEMENTовану стелу /3,6 x 3,85 м/, на якій шість бетонних дощок з прізвищами 168 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2247].

Лариса Восьмірова

681. СТЕБЛЯНКИ С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

681.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 46 воїнів 237-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 19 серпня 1943. Відомі прізвища трьох загиблих: лейтенант Г.Бутріменко, В.Дерябін, рядовий В.Міронов.

У 1967 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1984 скульптуру замінено обеліском з бутового каменю /5,1 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці з меморіальними написами на чавунній дощці і чавунній надгробній плиті [2248].

Лариса Восьмірова

Ольга Аленич

681.2. Курган (археол.). За 1,3 км на захід від південної околиці села. Займає підвищення плато вододілу річок Псел та Ворскла.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 52 м, висота – 1,7 м. Курган розорюється крім північної поли, яка розташована в лісополосі. Розкопки на провалилися [2249].

Євген Осадчий

681.3. Курганний могильник (археол.). За 0,5 км на південь від південної околиці села. Займає підвищення плато вододілу річок Псел та Ворскла.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Складається з 3-х курганів. Насипи округлої та овальної форми. Курган-1 має діаметр 51 м, висота – 0,8 м. Курган-2 овальної форми, має розміри 48 x 31 м, висота – 0,8 м. Курган-3 має діаметр 59 м, висоту 1,3 м. Кургани розорюються, через територію могильника проходить ґрунтова дорога до станції Стеблянки [2250].

Євген Осадчий

681.4. Пам'ятне місце першого бою партизанського загону Карпова К. Г. з німецько-нацистськими загарбниками, 1941, 1970 (іст.). За 2,0 км від села, ліворуч дороги

Лебедин – Малий Вистороп.

9 грудня 1941 тут відбувся перший бій Лебединського партизанського загону під командуванням К.Карпова з німецько-нацистськими окупантами.

Загін був створений на початку жовтня 1941. Командир загону К.Карпов (голова міськвиконкому), комісар О.Камай і заступник командира П.Романов. Загін діяв у північних лісах району. Штаб і база містились на х. Ключники. Спочатку в загоні налічувалось 37 бійців, а потім загін поповнився червоноармійцями, які виходили з оточення. Цей бій був початком боротьби партизанів з німецько-нацистськими загарбниками.

У 1970 на місці бою встановлено обеліск з бутового каменю /3,45 м/, на фасадному боці якого – чавунна дошка з меморіальним написом [2251].

682. СТЕПНЕ С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

682.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 13 воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 22 лютого 1943 підрозділами 183-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 4 вересня 1943 підрозділами 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища 8 загиблих: рядовий О.Вечеренко (в/ч. пп. 01639), мол. лейтенант І.Головін, санітарка О.Корольова (712 СП), ст. лейтенант М.Мельник (в/ч. пп.13315), мол. лейтенант М.Соболев, рядова В.Хоменко (712 СП), мол. сержант В.Шмигідін (712 СП), капітан Ш.Ільясов (1660 винищувально протитанковий артилерійський полк).

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1985 скульптуру замінено цегляним оцEMENTОВАНИМ обеліском /3,3 м/. На бетонній надгробній плиті – меморіальний напис [2252].

Лариса Восьмірова

Ольга Аленич

682.2. Курган (археол.). На південний захід від села, ліворуч дороги Михайлівка – Василівка, за 3,2 км від останнього в лісосмузі

Виявлений М.Шкуркою, обстежений Л.Білинською у 1989.

Насип округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 50 м, висота – 3,5 м. Зі сходу підходить дугоподібний насип довжиною 67 м та вистою 2,3 м. Курган задернований, на ньому встановлений геодезичний знак. Автор розкопок невідомий [2253].

Лариса Білинська

682.3. Курган (майдан) (археол.). За 1,4 км на південний захід від південно-західної околиці села в лісосмузі. Підковоподібної форми, прохід знаходиться у південно-східній частині. Діаметр насипу становить 43 м, висота – 2,5 м. По центру знаходиться яма, округла у верхній частині і трапецієподібна у нижній. Діаметр ями у верхній частині становить 24 м, у нижній – 11 м. Біля підніжжя західної частини майдану знаходяться два котловани прямокутної форми, розмірами 5,0 x 7,0 м і глибиною 1,0 м. На південний схід від майдану знаходиться серпоподібний викид відпрацьованого ґрунту розмірами 71 x 10,5 м і висотою 2,5 м. Поблизу північно-західного краю викиду знаходиться котлован прямокутної форми розмірами 5,0 x 6,0 м і глибиною 1,0 м. На південь від майдану знаходиться виробничий майданчик прямокутної форми розмірами 79 x 45 м. По периметру він оточений валом, ширина якого 2,0 – 2,5 м і висота – 0,8 – 1,0 м та канавкою, ширина якої 1,0 – 1,5 м та глибина – 1,0 м. У південно-східній частині майданчика знаходиться купа хаотично скинутого ґрунту розмірами 32 x 6,0 м. Вона має три вершини, висота яких коливається від 1,7 до 2,2 м. У південно-східній частині знаходяться три ями прямокутної форми розмірами 2,0 x 2,0 м і глибиною 1,3 м. У південно-східній – яма округлої форми діаметром 5,5 м і глибиною 1,3 м. Майдан та викид задерновані. Майданчик заріс кущами. Вал пробитий ґрунтовою дорогою у північно-західній та південно-східній частині. На північній стінці майдану встановлений триангуляційний пункт, нині зруйнований [2254].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

682.4. Курганний могильник (археол.). На північний схід від села, між МТФ та дорогою Михайлівка – Василівка, в полі.

Виявлений Л.Білинською у 1989.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 24 та 30 м, висота – 1,2 – 1,4 м. Кургани задерновані, розкопки не проводилися [2255].

Лариса Білинська

683. ФІЛОНІВЩИНА С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

683.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі кладовища.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час боїв за визволення села від німецько-нацистських загарбників у вересні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії.

У 1990 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/ з написом на його чоловому боці [2256].

Ольга Алетич

684. ЧЕРВЛЕНЕ С., ЧЕРВЛЕНСЬКА СІЛЬРАДА

684.1. Братська могила радянських активістів, 1919 (іст.). У південно-східній частині кладовища, зліва від входу.

Поховані голова Червленівського ревкому Г.Зміяк і члени партактиву О.Гладкий та І.Цebro, розстріляні солдатами добровільної армії О.Денікіна на початку серпня 1919.

У 1969 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,4 м/ з меморіальним написом на чавунній дошці [2257].

Лариса Восьмірова

684.2. Братська могила радянських воїнів та жертв фашизму, 1943 (іст.). На північний захід від села, на «Ковальській горі».

Поховано 7 воїнів, які загинули 5 березня 1943 під час визволення села від німецько-нацистських загарбників підрозділами 309-ї, 180-ї, 253-ї стрілецьких дивізій та 47 жителів села, розстріляних фашистами 12 – 15 березня 1943. Відомі прізвища 40 розстріляних жителів села. Прізвища загиблих воїнів невідомі.

У 1969 у братську могилу жертв фашизму були перенесені останки воїнів визволителів. У тому ж році на могилі встановлено бетонну скульптуру жінки /3,0 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /6,0 м/ і чавунній надгробній плиті [2258].

Лариса Восьмірова

684.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1952 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 119 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від німецько-нацистських загарбників 22 лютого 1943 підрозділами 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 5 вересня 1943 підрозділами 180-ї, 253-ї, 309-ї стрілецьких дивізій і померли від ран у період з 6 по 12 вересня 1943 у 65 хірургічному польовому шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1967 обеліск замінено бетонною скульптурою воїна /2,57 м/ з меморіальними написами на цегляному постаменті /1,6 м/ і бетонній надгробній плиті.

У тому ж році по обидва боки від могили встановлено 2 цегляні оцентовані стели /2,55 x 4,6 м/, на яких 12 бетонних дощок з прізвищами 196 воїнів, уродженців сс. Червлене, Грушеве, Новоселівка, Чижове [2259].

Лариса Восьмірова

684.4. Миколаївська церква (архіт.). Мурована хрещата одноступенчата церква з дзвіницею стоїть на схилі третьої над заплавної тераси біля підніжжя високого плато правого берега р. Псьол. Поставлена в перспективі головних шляхів, один з яких – Лебедин – Червлене – йде заплавою, а другий веде до села з верхніх позначок надрічкового плато. Завдяки активності силуету церква домінує в сільській забудові та в широкому просторі заплави.

Збудована у 1891 – 95 на місці старої однойменної дерев'яної церкви, відомої з сер. 18 ст. Автором проекту був харківський єпархіальний архітектор В.Немкін.

Церква хрещата, п'ятидільна. Усі рамена прямокутні в плані, західне – видовжене. До нього прилягає притвор з дзвіницею. Обабіч вівтаря є маленькі квадратні в плані ризниці. Домінує в композиції масивний восьмерик на середохресті, з восьмилотковим купольним завершенням та маківкою. Над західним притвором підноситься на 35 м триярусна дзвіниця: перший ярус – тридільний притвор, середня дільниця якого перекрита хрестовим склепінням, а бічні – коробовими; другий ярус – восьмерик з високими арковими отворами дзвонів за сторонами світу; третій ярус – декоративний восьмерик з

трьома ярусами кокошників, що несе восьмигранне шатро з ліхтариком і цибулястою банькою. Композиція побудована на зіставленні видовженого горизонтального об'єму рамен, стіни яких ритмічно членують великі витягнуті вікна з півциркульними перемичками, та вертикальних об'ємів бані й дзвіниці.

Будівля виконана в традиційних формах «руського стилю» в його офіційній різновидності, насаджуваній у спархіяльній архітектурі Російської імперії 2-ої пол. 19 ст. Ця архітектура досить еклектична, з домінуванням форм московського зодчества 17 ст.: застосовано численні кокошники різноманітних форм та розмірів, зубчасті карнизи, бочковидні півколонки західного ганку тощо. Дуже характерні рустовані наріжні лопатки восьмериків бані та дзвіниці. Наріжники рамен акцентовані масивними бочковидними півколонками, що виконують функції своєрідних контрфорсів. Загалом архітектурні форми дещо подрібнені, а фасадний декор розраховано на візуальне сприйняття з ближніх точок. Усі елементи фасадного декору виконано в фасонній цеглі. Фасади, муровані з червоної цегли, нетиньковані. Рамена мають невисокі щипцеві дахи по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Інтер'єр церкви традиційний: рамена (крім західного) перекрито напівлотковими склепіннями, західне рамено – коробовим. Профільовані пілони середохрестя переходять у приземисті підпружні арки, розчленовані гуртами. За допомогою сферичних трикутних пандативів на них спирається циліндричний світловий підбанник (зовні він восьмигранний), увінчаний сферичним куполом. Стіни й склепіння в інтер'єрі потиньковані й побілені. Частково збереглися олійні мальовання поч. 20 ст.: на площинах пілонів – постаті святих, у пандативах – євангелісти. Збереглося два тябла первісного іконостасу без ікон. Церква не зазнала перебудов. Протягом радянської доби використовувалася як склад місцевим колгоспом.

Це – один з характерних зразків церковної архітектури завершального етапу історизму. Будівлю виявлено й досліджено В.Вечерським у 1988, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 138-См [2260].

Віктор Вечерський

684.5. Могила Бухонька В.П., 1985 (іст.). На центральній алеї Московського кладовища.

Бухонько Володимир Петрович (30.11.1966, с. Червлене – 24.11.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув у Афганістані.

Після закінчення школи працював трактористом у колгоспі ім. Першого Травня с. Червлене. 18 квітня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 51087 за спеціальністю розвідник. З серпня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 51932. Під час виконання бойового завдання у районі населеного пункту Черинар старший гранатометник В.Бухонько був поранений, але знищив бойову точку противника, чим створив можливість винести поранених з поля бою. Помер від ран. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21.03.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [2261].

Ольга Алетич

684.6. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На захід від села, за 0,4 км на південний схід від мосту, ліворуч дороги Лебедин – Липова Долина. Займає дюну берега р. Псьол.

Виявлене Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2007.

Розміри Поселення-40 x 25 м. Висота над рівнем заплави становить 1,5 м. Культурний шар знищений оранкою. З поселення походять кременеві вироби та фрагменти кераміки епохи бронзи. На момент обстеження поселення задерноване, частково руйнується вивітруванням [2262].

Наталія Милованова

684.7. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). На захід від села, за 0,1 км на схід від поселення Червлене-1. Займає невисоку дюну берега р. Псьол.

Виявлене Н.Миловановою у 1990. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2007.

Розміри Поселення-1 110 x 80 м. Висота над рівнем заплави – 1,5 м. Поселення задерноване. Культурний шар перевідкладений оранкою. З поселення походять кварцитові виробки та фрагменти кераміки епохи бронзи. На момент обстеження поселення задерноване, через його територію проходить ґрунтова дорога [2263].

Наталя Милованова

684.8. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). На захід від села, за 0,5 км на схід від поселення Червлене-2. Займає підвищення берега р. Псьол.

Виявлене Н.Миловановою у 1990. Обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2007.

Розміри поселення – 70 x 80 м. Висота над рівнем заплави – 2,0 м. Поселення задерноване. Культурний шар зруйнований оранкою. З поселення походять дві скребачки: бокова та округлої форми. На момент обстеження поселення задерноване [2264].

Наталя Милованова

684.9. Поселення-4, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). На захід від села, за 0,4 – 0,45 км на південь від поселення Червлене-3. Займає піщане підвищення берега р. Псьол, витягнуте з північного сходу на південний захід.

Виявлене Н.Миловановою у 1990. Обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2007.

Розміри поселення – 65 x 25 м. У центрі поселення розташований рів довжиною 20 м та шириною 3,5 м. Поселення розорюється. Підйомний матеріал концентрується в північно-східній частині підвищення. Культурний шар розорюється. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього залізного віку. На момент обстеження поселення задерноване [2265].

Наталя Милованова

685. ШЕВЧЕНКОВЕ С., ПРИСТАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

685.1. Курганний могильник (археол.). За 0,85 км на північний схід від північно-східної околиці села, в полі.

Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2013.

Складається з 2-х насипів. Курган-1 має діаметр 42 м і висоту 1,6 м. Курган-2 має діаметр 44 м і висоту 1,3 м. Курган-1 задернований і заріс кущами. На вершині встановлений триангуляційний пункт. Курган-2 розорюється [2266].

Євген Осадчий

Олексій Коротка

685.2. Могила Похльобіна М.П., 1943 (іст.). Біля центрального входу на кладовище, зліва.

Похльобін М.П.(? – 1943) – радянський воїн, який загинув в боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 309-ї, 237-ї, 180-ї, 232-ї стрілецьких дивізій. Село визволено 19 вересня 1943.

У 1990 на могилі встановлено обеліск з кам'яного дрібку /1,4 м/, у центрі якого – металева табличка з написом [2267].

Ольга Аленич

685.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Біля центрального входу на кладовище, справа.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 309-ї, 237-ї, 180-ї, 232-ї стрілецьких дивізій. Село визволено 19 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,8 м/, на верхівці якого – п'ятикутна зірка. Напис на обеліску відсутній [2268].

Ольга Аленич

686. ШТЕПІВКА С., ШТЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА

686.1. Курган (археол.). На північний захід від села, праворуч дороги Суми – Ромни, біля повороту до с. Жовтневе.

Виявлений Л.Білинською у 1988.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – 12 м, висота – 1,5 м. Курган не розорюється. На ньому встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [2269].

686.2. Курганний могильник (археол.). 0,6 км від південно-західної околиці села, поблизу дороги з села Штепівка до с. Гринцеве, в полі.

Відомий за даними розвідок автора 1988. Обстежений В.Приймаком у 2009.

Складається з двох насипів, обидва розорюються. Відстань між насипами – 0,27 км. Діаметр обох насипів – близько 35 м, висота – 1,2 і 1,4 м [2270].

Віктор Приймак

686.3. Курганний могильник (археол.). 0,6 км від південно-західної околиці села, справа від дороги до с. Гринцеве, за 0,25 – 0,3 км від останньої.

Відомий за даними розвідок автора 1988. Обстежений В.Приймаком у 2009.

Складається з двох насипів, обидва розорюються. Відстань між насипами – 0,27 км. Діаметр обох насипів близько – 35 м, висота – 1,2 і 1,4 м [2271].

Віктор Приймак

686.4. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північний захід від села, праворуч дороги Суми – Ромни, біля повороту до с. Жовтневе.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений В.Приймаком у 2009.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – 12 м, висота – 1,5 м. Курган не розорюється, на ньому встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводилися [2272].

Лариса Білинська

686.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). Вул. Роменська, центр села, у сквері біля школи.

Поховано 174 радянських воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні – жовтні 1941 підрозділами 1-ї гвардійської Московської мотострілецької дивізії, II кавалерійського корпусу, 1-ї танкової бригади, 1042-го стрілецького полку 40-ї армії у взаємодії з ударною групою 21-ї армії та у боях за його визволення від німецько-нацистських загарбників 3-4 вересня 1943 підрозділами 232-ї, 340-ї, 163-ї, 237-ї стрілецьких дивізій та померли від ран у період з 5 по 15 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Село визволено 4 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

Спочатку воїни були поховані у могилах, що знаходились по вул. Роменській і Шевченка. У 1957 на могилі по вул. Роменській встановлено бетонну скульптурну групу жінки і суворовця /2,65 м/ на цегляному постаменті /2,61 м/. У 1975 відбулося перепоховання останків воїнів з братських могил, що знаходились по вул. Шевченка і декількох одиничних могил.

У тому ж році по обидва боки від скульптурної групи встановлено дві цегляні оцентовані стели /1,95 x 3,6 м/ з меморіальними написами. Перпендикулярно до них розміщено дві бетонні основи /0,9 x 9,8 м/, на яких – 16 чавунних плит з прізвищами загиблих воїнів-визволителів і 186 прізвищами воїнів, уродженців сс. Штепівка, Гутницьке, селища Новопетрівка, які загинули в роки Другої світової війни. Автори пам'ятника – арх. А.Клейн, Б.Клейн [2273].

Лариса Восьмірова

686.6. Могила Максимової Г. П., 1943 (іст.). На кладовищі, біля входу.

Максимова Галина Петрівна (1919 – 43) – санінструктор 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, яка загинула 4 вересня 1943 у боях за визволення села від німецько-нацистських загарбників. Село визволено 4 вересня 1943.

У 1985 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,7 м/, на фасадній частині якого – дошка з написом [2274].

Ольга Алетич

686.7. Пам'ятне місце бою частин Червоної армії з німецько-нацистськими загарбниками, 1941, 1966 (іст.). На північній околиці села, на перехресті траси Суми – Київ і автомобільної дороги Білопільля – Лебедин – Охтирка.

На цьому місці 1–2 жовтня 1941 радянські війська у складі 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (командир – генерал-лейтенант О.Белов), 1-ї гвардійської

Московської мотострілецької дивізії (командир – полковник О.Лизюков) та 1-ї танкової бригади (командир – полковник О.Хасін) нанесли контрудар по військам німецько-нацистських загарбників. У результаті бою було повністю знищено 25-у моторизовану дивізію і серйозної поразки зазнала 9-а танкова дивізія противника. Визволено 20 населених пунктів, включаючи Штепівку.

Контрудар наносився в умовах відступу радянських військ і тому мав велике морально-політичне значення. Це була велика перемога. Було зірвано план гітлерівців до настання осінніх дощів досягти шосейної дороги Курськ – Орел і закріпити за собою надійний шлях для постачання – залізницю Брянськ – Орел.

У 1966 на місці бою встановлено танк «Т-34» з меморіальним написом на фасадному боці постаменту /7,5 x 4,0 x 1,2 м/ [2275].

Лариса Восьмірова

ЛИПОВОДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН

Липоводолинський р-н розташований у лісостеповій зоні, в південно-західній частині області. Межує з Недригайлівським, Роменським, Лебединським р-нами Сумської обл. та з Гадяцьким р-ном Полтавської обл. Районний центр – смт Липова Долина. Відстань до обласного центру – 120 км. Загальна площа р-ну – 0,9 тис. кв. км. У його складі 69 населених пунктів, з них селищ міського типу – 1, сільських населених пунктів – 68. Населення р-ну – 19,266 тис. осіб (станом на 01.01.2015) [2276].

Район неодноразово зазнав змін у адміністративно-територіальному поділі. Після періоду княжої доби, в період феодальної роздробленості, липоводолинські землі в складі частини України опинилися під владою Великого князівства Литовського. Довгий час тривала конкуренція за ці території між Литовським і Московським князівствами, однак її статус набув певності аж після об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в Річ Посполиту, до якої було приєднано Київське воеводство. Його частиною була й Сумщина.

Пізніше утворилася автономна область в кордонах Київщини, Чернігівщини, Полтавщини і частини Поділля та Волині, офіційною назвою якої стало Військо Запорізьке. На цей час при поділі на полки і сотні Липоводолинщина була частиною Гадяцької сотні Полтавського полку. Цей поділ зберігся на Гетьманщині і в часи Петра I, який поділив Україну на губернії. Однак Гадяч стає полковим містом, а Поділки й Русанівка – сотенними містечками.

Полково-сотенний поділ було скасовано в 1771 Катериною II, яка поділила лівобережну Україну на намісництва. Липоводолинщина в складі Гадяцького повіту входить до Чернігівського намісництва. Після розформування такого устрою Павлом I було створено Малоросійську губернію, однак поділ на повіти зберігся. У 1802 указом Сенату замість Малоросійської губернії було затверджено Полтавську і Чернігівську.

На поч. 1917 Берестівська, Капустинська, Липоводолинська, Поділківська і Русанівська волості були частиною Гадяцького повіту Полтавської губернії. З 7 березня 1923 створено Липоводолинський р-н у складі Роменського округу, так само і Борисівський р-н, який пізніше перейменували в Капустинський, а згодом у Синівський. У 1930 Роменський округ розформовано, Липоводолинський і Синівський р-ни увійшли до складу Сумської округи. З лютого 1931 Синівський р-н приєднали до Липоводолинського, об'єднаний район став частиною Харківської обл. У 1936 Синівка знову стає райцентром. У 1937 з Харківської обл. було виділено Полтавську, якій і передали Липоводолинський і Синівський р-ни. А зі створенням у 1939 Сумської обл. їй передано і Липоводолинщину. У 1957 Синівський р-н став частиною Липоводолинського. У 1962 Липоводолинський р-н знов розформовано, території приєднано до Лебединського та Роменського р-нів Сумської обл. У 1965 усі райони відновлено. 4 січня 1965 остаточно сформовано кордони Липоводолинського р-ну [2277].

В археологічному плані територія Липоводолинського р-ну вивчена досить слабо. Спеціальних досліджень тут не проводилось, за виключенням розвідки по Хоролу Є.Махно. Лише інколи на території району працювали розвідувальні експедиції під керівництвом О.Сухобокова, Ю.Шилова, Л.Белінської, В.Приймака, Р.Терпиловського.

Доведено, що перші поселення на території району з'явилися близько 15 тис. років тому. Про це свідчать залишки матеріальної культури, знайдені в розкопаних могильниках. На території р-ну виявлене поселення доби неоліту (4 тис. до н. е.) поблизу села Іванівка та курганний могильник на північній околиці селища Липова Долина. Кургани виявлено також поблизу сіл Яловий Окіп, Бееве, Куп'єваха.

З території селища Лучка, яке дугоподібно тягнеться на відстань понад 1,2 км, походять фрагменти кераміки черняхівської культури та доби бронзи. Під час археологічних досліджень у 2003 тут було виявлено унікальний для черняхівського домобудівництва тип споруди – велике приміщення, які звичайно бувають наземними. Як вказують археологи В.Баран та Л.Вакуленко, таких приміщень у черняхівському домобудівництві налічувалось близько 30 із кількох сотень досліджених. Найближчим за розмірами і заглибленістю у ґрунт є розкопане О.Журком на селищі Велика Слобода біля Кам'янця – Подільського на Дністрі приміщення [2278].

Поблизу Капустинців існувало слов'янське поселення 8 – 10 ст. Подібні поселення відкриті біля сіл Нова Семенівка та Лучка.

Відкриття селища Лучка-2 (нині територія с. Русанівка) становить значний інтерес, оскільки воно міститься на відстані близько 50 км від досліджуваного В.Іллінською та О.Сухобоковим селища Курган-Азак і близько 40 км від селища Сенча, приблизно посередині між ними. На північ від с. Лучка на такій же відстані розташовується група ранньослов'янських пам'яток на Сулі (Беседівка, Великі Будки та ін.), які вивчалися Є.Махно та колективом дослідників з Російської Федерації (Є.Горюнов, В.Горюнова, Г.Романова). Крім того, також досить перспективним у плані вивчення мікрорегіонів уявляється розташування селищ двох культур з різними господарськими моделями поряд одне з другим.

Загалом у Липоводолинському р-ні на обліку перебуває близько 10 пам'яток археології, переважно кургани і курганні могильники.

Активне заселення на півночі Середнього Подніпров'я проводиться у період князювання литовського князя Вітовта (1390 – 1430). На території сучасної Липової Долини поселення з'являються за часів другої козацької колонізації краю у 16 – 17 ст.

Селище Липова Долина виникло на поч. 16 ст. на території, що знаходилась під владою Литви. Назву отримало від р. Липівка. Вперше Липова Долина згадується у книзі французького посла Гільйома-Левассера де Боплана «Опис України» у 1647 році. Вміщена у праці карта свідчить про існування у верхів'ї Хоролу такого поселення [2279].

У 1-ій пол. 17 ст. більшість земель сучасної липоводолинщини належали польським магнатам Вишневецьким. Привілей на вічне володіння Посуллям був даний Олександром Вишневецькому на сеймі Варшавському у квітні 1590.

Знаходячись на перехресті важливих шляхів, Липова Долина ставала свідком та дійовою особою багатьох історичних подій. У результаті визвольної боротьби українського народу 1648 – 54 село позбулося польсько-шляхетського панування і увійшло до складу Миргородського полку. У січні 1654 на вірність Росії присягнув 171 чоловік [2280]. У 1658 село захопили татарські загони.

Влітку 1677 під час першого Чигиринського походу тут зустрілися і об'єдналися війська гетьмана І.Самойловича та князя Ромадановського, щоб рушити на зустріч турецько-татарському війську.

Під час російсько-шведської війни 1708 – 09 російське командування підтягло до Гадяча значну частину своїх військ. Довідавшись про це, 16 грудня 1708 Карл XII негайно виступив із Ромен з кількома гвардійськими полками й цього ж дня прибув до Липової Долини. Тим часом російський генерал Азарт в ніч на 18 грудня раптово підійшов до Ромен зі своєю кавалерією. Шведські частини, залишені для охорони головної квартири,

поспішно відійшли з міста до Глинська і Липової Долини, звідти рушили в бік Гадяча [2281].

У 1764 Катерина II подарувала Липову Долину гетьману України Кирилові Розумовському. За генеральним описом і ревізією 1766, Липову Долину було віднесено до третьої полкової сотні Гадяцького полку. У 1785 село було продано в казну.

Традиційним заняттям селян цього регіону було хліборобство. Переважна більшість землі належала поміщикам Туманським. Дворянський рід Туманських походив від Василя Григоровича Туманського (1723 – 1809), який був генеральним суддею у Малоросії. У Панасівці пройшли дитячі та останні роки життя російського поета пушкінської плеяди, друга і однодумця декабристів, громадського і освітнього діяча Василя Івановича Туманського (1810 – 60). Тут він отримав домашню освіту, полюбив поезію. З О.Пушкіним познайомився у Бессарабії. Помер і похований у Панасівці.

Не меншим землевласником на липоводолинщині був генерал-ад'ютант О.Строганов, колишній міністр внутрішніх справ, а потім новоросійський генерал-губернатор та член Державної Ради. Йому належало волосне село Берестівка. У сер. 19 ст. у селі мешкало 3 тис. жителів, існувала церква, працювало більш ніж 30 вітряків, проводилися базари та ярмарки. Після смерті О.Строганова у 1891 маєток належав його онучці О.Мілішевич (за першим шлюбом Шереметьєвій). Загальна площа маєтку складала більше 6100 десятин. При маєтку існував конезавод, винокурений завод з ректифікаційним відділенням. У господарстві працювали слюсарня, кузня, теслярня та лимарня [2282]. Маєток до наших часів не зберігся.

Селянська реформа майже не змінила економічного стану селян. До кін. 19 ст. борг селян Липової Долини державі становив 2717 крб. Селяни змушені були йти на заробітки в міста, в Херсонську губернію, переселятися до Південно-Усурійського краю, Амурської області, Сибіру.

У Липовій Долині у 19 ст. набули розвитку промисли: ткацтво, чоботарство, теслярство, працювали вітряки, маслобійні, кузні.

З сер. 19 ст. намітилися деякі зрушення у розвитку освіти та культури. Так, у 1840 в Липовій Долині відкрили парафіяльну школу, у 1877 – міністерське однокласне сільське народне училище. У 1900 працювало вже дві школи – церковнопарафіяльна і міністерства освіти, у селі було відкрито фельдшерський пункт, який обслуговував населення всієї волості. На поч. 20 ст. Гадяцьким повітовим комітетом попечительств про народну тверезість була відкрита безкоштовна бібліотека-читальня.

За даними першого загального перепису населення Російської імперії у Липовій Долині на 1897 рік мешкало 4860 жителів [2283].

У 1838 під час своєї подорожі по Україні в Липовій Долині побував М.Глінка. На жаль, місця перебування видатного композитора не увіковічені на меморіальних дошках та пам'ятних знаках.

У 1905 – 07 рр. у Липовій Долині відбувалися заворушення селян. Весною 1905 безземельні і малоземельні селяни виступили перед волосним правлінням з вимогою перерозподілу земель. З окремих місць руху того часу можна виділити села Синівка, Поділки, Капустинці [2284].

У 1917 мешканці Липової Долини підтримали владу Тимчасового уряду. У травні місяці до Петрограда вирушила делегація громадян села, щоб звітувати про стан справ у Гадяцькому повіті [2285].

З січня 1918 в Липовій Долині розпочав свою роботу волосний революційний комітет. Його дії було перервано наступом австро-германських військ, що наприкінці травня 1918 захопили село. На боротьбу з ними у серпні 1918 було створено партизанський загін під керівництвом А.Левона, який складався з мешканців Липової Долини та прилеглих сіл Панасівки і Берестівки. Після відходу австро-німецьких військ у село увійшли війська УНР. На початку лютого 1919 війська Червоної Армії зайняли Липову Долину [2286].

Влітку 1919 територією р-ну проходила розподільна лінія. Частини 57-ї та 46-ї дивізій Червоної Армії зайняли позиції вздовж річки Хорол у напрямку населених пунктів Разбішевка (нині Полтавська обл.), Липова Долина а також міста Ромни, сіл Кошари, Попівка (нині Конотопський р-н Сумської обл.). Штаб 46-ї дивізії містився на ст. Конотоп, 57-ї – на ст. Талалаївка (нині Чернігівська обл.) [2287].

У серпні 1919 Липова Долина опинилась під владою денікінців. Ними було страчено голову комітету бідняків с. Кимлички І.Лелюха.

30 листопада 1919 партизанські загони Полтавщини визволили село. Відновив роботу волревком.

Серед активних учасників революційних подій, боротьби за встановлення радянської влади був і член першого радянського уряду на Україні, уродженець села Підставки, комісар Микола Степанович Данилевський. У грудні 1917 на I з'їзді Рад його обрано секретарем Центрального виконавчого Комітету Рад України. Нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора. Загинув у липні 1919 в районі м. Мозиря [2288].

Посилення комуністичних репресій викликало супротив частини населення липоводолинщини радянській владі. 16 лютого 1920 повсталася охоронна сотня м. Гадяч. Було створено революційний оперативний штаб, який очолили боротьбисти з Липової Долини: О.Коваль, О.Дмитренко, Ф.Буховецький. Дії оперативного штабу було скоординовано з подібними виступами в Яготині, Уманці та інших містах. На 18 лютого 1920 було призначено законодавчий з'їзд, який мав утвердити політичну владу в Гадяцькому повіті.

Вночі 17 лютого для придушення повстання з Зінькова на Гадяч вийшов латиський загін. З Ромнів через Липову Долину на Гадяч наступав кінний червоноармійський полк з тачанками і кулеметами. 18 лютого 1920 повстанська сотня і її оперативний штаб без бою залишили м. Гадяч і виступили у напрямку Липової Долини, де розмістилися у найближчих хуторах та селах. Довкола цього партизанського осередку з часом стали формуватися інші, дрібніші загони з місцевих жителів. Зростаючи кількісно і організаційно, вони злилися в єдину українську повстанську організацію «Січ», яка охоплювала значну територію від лівого берега Псла до Сум і складалася з двох груп – Західної і Східної. Січовики діяли на території сіл Лучка (де розташовувався їх штаб), Русанівка, Грабщина, Яганівка.

Найчисельнішим на Липоводолинщині було також угруповання на чолі з отаманом Хрестовим, яке вчиняло напади з села Лютеньки на Полтавщині [2289].

У січні 1921 Липову Долину зайняли військові формування Н.Махна, але на досить короткий проміжок часу. Наприкінці 1921 у Липовій Долині остаточно встановлено радянську владу, відновлено діяльність комнезаму, створено сільську раду.

Значну допомогу селянам у цей час надавало сільське споживче товариство. У селі відкрито медичну дільницю, а дещо пізніше – лікарню, працювала початкова школа, клуб, хата-читальня і бібліотека.

У 1929 створено першу сільськогосподарську артіль у селі на базі 70 селянських господарств, у 1930 – ще 7 колгоспів. Почала роботу Липоводолинська МТС.

Незважаючи на поліпшення агротехніки обробітку ґрунту, урожайність зернових у господарствах села у період 1932 – 33 зменшилася. Страшний голодомор не обминув Липоводолинщини. У с. Капустинці план по хлібозаготівлі на 14 січня 1933 становив лише 58,4 відсотка [2290].

У листопаді 1932 за «приховування та розтранжирювання хліба» засуджено голову колгоспу ім. Петровського Подільківської сільради П.Сепету [2291].

Протоколом засідання Липоводолинської РКП(б)У від 19 квітня 1933 вирішено організувати по всіх школах району гарячі сніданки, охопити 5173 учнів, які потребують допомоги. Адже бюро партії змушено було констатувати, що відвідування учнів у школах зменшилося до 66,1 відсотка, багато в чому завдяки настанові Президії РВК про здачу молока, що збирається на користь дітей, на сепаратні пункти. Вирішено відправляти

молоко безпосередньо на допомогу дітям, які її потребують, з того села, де здають молоко [2292].

Тим часом, в інформаційному бюлетені ЦК ЛКСМУ від 17 вересня 1933 повідомлялося про те, що «комсомольці на копці буряків перевиконують норми на 130-140 %», завдяки тому, що «осередок організував 26 комсомольсько-молодіжних ланок, 5 дружин по охороні буряка» [2293].

У 30-ті роки великого розмаху набув стаханівський рух. У 1936 – 40 стаханівцями стали І.Прилипа, М.Бібка, О.Куц, Г.Івахно, П.Ровко, О.Федірко, Т.Приходько, ін.

Трагічною сторінкою цих років були сталінські репресії. Військовою колегією Верховного Суду СРСР 1 липня 1937 було засуджено до вищої міри покарання уродженця села Підставки Липоводолинського р-ну, видатного військового діяча, заступника командувача військ Уральського військового округу Василенка Матвія Івановича (1888 – 1937). Тривалий час його ім'я було викреслено з історії Червоної Армії та громадянської війни. Лише в період демократичних перетворень, хрущовської «відлиги та потепління» історики, літератори і краєзнавці почали згадувати у своїх працях ім'я славетного полководця. Справу було переглянуто і М.Василенка реабілітовано у листопаді 1956 [2294].

З початком Другої світової війни у районі пройшла мобілізація. До діючої армії було направлено більше трьох тисяч уродженців і мешканців Липоводолинщини. З наближенням фронту проведена евакуація обладнання МТС та колгоспного майна.

Бойові дії на території району велись у період з 19 по 29 вересня 1941, з 25 лютого по 1 березня та з 5 по 13 вересня 1943.

Восени 1941 в бойових діях брали участь підрозділи 1-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням Г.Хаустова, 5-ї кавалерійської дивізії 2-го кавалерійського корпусу та 1-ї танкової бригади, що ввійшли до складу 21-ї армії.

Під час окупації району діяли партизанська група у Липовій Долині, підпільні патріотичні групи в селах Бєсєве, Кимличка, Колядинець, Саї, Синівка та інших. Активні дії проводила диверсійна група колишнього Синівського р-ну. Крім підпільних груп, у боротьбі з нацистськими окупантами брали участь понад 200 учасників руху опору.

У братській могилі с. Великий Ліс поховані підпільники І.Троценко, К.Троценко, І.Онищенко з підпільної групи Коломійця, страчені нацистами у жовтні 1941 – лютому 1942. Сім підпільників з групи Ф.Тарана, розстріляних у 1942, поховані у братській могилі с. Кимличка. У с. Потопиха було страчено трьох партизанів, поховано їх у центрі села у братській могилі.

25 лютого 1943 війська 40-ї армії, переслідуючи противника вступили в межі району. Цього дня 285-й стрілецький полк 183-ї стрілецької дивізії визволив с. Саї, 100-а стрілецька дивізія – с. Синівку. але вже 1 березня, у зв'язку з наступом противника на харківському напрямі, війська Червоної Армії залишили територію району.

Визволення району від нацистських загарбників було здійснене 340-ю, 232-ю стрілецькими дивізіями 40-ї армії. З 237-ю стрілецькою дивізією діяли частини 2-го танкового корпусу.

За звершені на фронтах, в партизанських загонах і підпіллі подвиги більше трьох тисяч липоводолинців нагороджені орденами і медалями, а П.Авраменко, І.Леусенко, П.Мосієнко, М.Синько, Г.Шевченко та М.Чобітько були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

На увічнення пам'яті загиблих на території району встановлено меморіальні комплекси, обеліски і пам'ятники. На могильні плити занесено більше 500 прізвищ похованих воїнів, і близько 5 тисяч прізвищ – на пам'ятні знаки загиблим воїнам-землякам. У с. Берестівка встановлено бюст Героя Радянського Союзу Т.Шевченка, в с. Потопиха – пам'ятник І.ЗолотOVERХУ та П.РусакOВУ, зв'язківцям, учням Потописької школи. Одна з вулиць смт Липова Долина носить ім'я командира танка старшини Г.Тиріна [2295].

Після визволення району від нацистських загарбників зусилля липоводолинців були спрямовані на відбудову народного господарства. У 1946 став до ладу промкомбінат з цехами: деревообробним, швейним, ковальським. Відновили роботу заклади охорони здоров'я, освіти і культури. Функціонували середня та семирічна школи, районний будинок культури, два клуби, бібліотеки.

Однак зафіксовано і такий факт: на ґрунті невдоволення голодом 1947 стали виникати повстанські боївки в Липоводолинському районі. Пізніше вони об'єдналися в загін Івана Балики, який діяв до 1952 чи 1954. Це відбувалося на терені сіл Яснопільщина, Лучка, Русанівка, Яганівка, Грабщина, Іванівка [2296].

У післявоєнні роки за трудові досягнення звання Героя Соціалістичної Праці удостоєний бригадир тракторної бригади с. Хоменкове А.Русанівський. Орденами і медалями СРСР нагороджені більше 100 мешканців Липоводолинщини. Серед них – орденом Леніна – М.Білоцерківський, О.Грицай, М.Чирва, орденом Трудового Червоного Прапора – М.Свергун, С.Базарний, О.Пасько, Г.Грицик, М.Скорород, В.Попов, О.Касперук.

Серед видатних людей району – критик і літературознавець, академік Академії наук УРСР, лауреат Шевченківської премії Л.Новиченко, письменник В.Омельченко, письменник М.Омельченко. У селі Хоменкове народився український художник, поет, драматург, педагог, мистецтвознавець Н.Онацький, який зазнав сталінських репресій у 1937. З 1935 по 1939 у Липовій Долині мешкав і працював український поет Ф.Швиндін, який героїчно загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Протягом 1966 – 68 років у редакції липоводолинської районної газети працював український поет А.Гризун [2297]. На жаль, ці прізвища не увіковічені на меморіальних дошках чи у пам'ятниках.

Сьогодні в економіці Липоводолинського р-ну провідне місце належить сільськогосподарському виробництву: діють 48 фермерських господарств та 24 сільгосп підприємства. Промисловість представлена 4 підприємствами харчової та металургійної галузей.

До послуг населення району Центральна районна лікарня та 26 фельдшерських пунктів, 2 сільські лікарські амбулаторії. Працюють 22 загальноосвітні навчальні заклади, 22 дошкільних навчальних заклади, 2 позашкільних дитячих установи, СПТУ. В системі культурно-освітніх закладів – районний Будинок культури, 32 клубних заклади, 22 бібліотеки, дитяча школа мистецтв, музична школа.

Не просто склалася архітектурна ситуація в районі. З сер. 17 ст. у Липовій Долині діяло дві церкви. Одна з них – дерев'яна Благовіщенська приймала парафіян до 1870, коли було побудовано новий кам'яний храм. Друга кам'яна церква – Троїцька побудована у 1896. Двопрестольний храм Вознесіння Господнього побудований на місці старого у 1886 – 1888, освячений у 1889. На хуторі Масоновщина була кам'яна каплиця, упорядкована у 1882 дійсним статським радником О. Полетикою. На жаль, не збережено жодного з перелічених храмів. До нашого часу достояв лише Миколаївський храм у с. Русанівка (поч. 20 ст.).

Не зберігся і маєток Строганових у Берестівці.

Доля маєтку Туманських у Панасівці сумна. Його власником після смерті Василя Івановича став брат Володимир Туманський. Він не зміг прилаштуватися в умовах економічної кризи і маєток занепав. Його син Михайло продав маєток братам Шелехам, що володіли шахтами на Донбасі, а ті, в свою чергу, продали його Астаф'єву. У буремному 1905 будинок Туманських згорів. У 1939 знесена Михайлівська церква, біля якої було поховання В.Туманського. На її місці побудовано школу [2298].

Така ж доля спіткала і вітряки Липоводолинщини, що довгий час працювали на цих землях (сс. Беєве, Грабщина, Капустинці, Кимличка). Внаслідок часу та погодних умов вони руйнуються. Зараз в аварійному стані. Збережено лише їхні креслення, описи та фотографії.

Серед пам'яток монументального мистецтва – пам'ятники Т.Шевченку у селах Саї, Семенівка, Беєве, пам'ятник політичному діячеві С.Кірову у с. Беєве, пам'ятник

партійному і державному діячеві, Герою Соціалістичної Праці М.Калініну у с-щі Калінінське. Всі перелічені пам'ятники нині не мають мистецтвознавчої цінності.

Нині у районі нараховується 27 пам'яток воєнної історії, 2 пам'ятки історії виробництва і техніки, 1 – науки і культури, 10 пам'яток археології.

Надія Подоляка

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЛИПОВОДОЛИНСЬКОГО РАЙОНУ

687. БАЙРАК С., БАЙРАЦЬКА СІЛЬРАДА

687.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Біля дороги, на 15-му км траси Липова Долина – Ромни, в урочищі лісу Зеленського.

Поховані воїни з підрозділів 21-ї армії, які загинули 10 вересня 1941 під час оборони села в роки Другої світової війни. Кількість загиблих та їх прізвища невідомі.

У 1963 на могилі встановлено цегляний обеліск /3,0 м/ з меморіальним написом [2299].

Галина Кухарєва

687.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля магазину.

Поховано 45 воїнів 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 10 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 5 загиблих: мол. лейтенант М.Леонтєв, рядові М.Редкокотін, Г.Родін, М.Тахтамишев, М.Шакіров.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На цегляному постаменті /1,9 м/ закріплено дошку з написом і прізвищами двох воїнів [2300].

Галина Кухарєва

687.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, у сквері.

Залізобетонна скульптурна група воїн та жінка /2,75 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/.

Під кутом до постаменту примикає бетонна плита з написом та прізвищами 147 загиблих воїнів-земляків [2301].

Надія Подоляка

688. БЕЄВЕ С., БЕЇВСЬКА СІЛЬРАДА

688.1. Курганний могильник (археол.) На південний схід від села, за 0,3 м на північний схід від ферми, в полі.

Виявлений Л.Білінською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2010.

Складається з 3-х курганів. Насипи в плані круглі, напівсферичні, діаметром 18 – 36 м, висотою 0,7 – 1,5 м. Кургани розорюються. Дослідження не проводилися [2302].

Лариса Білінська

688.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля поштового відділення.

Поховано 38 воїнів, які загинули в роки Другої світової війни у вересні 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 21-ї армії, і у боях за його визволення 8 вересня 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища 12 загиблих.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені на сільський цвинтар у братську могилу, а у 1951 – у центр села. У тому ж році на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1965 залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/. На надгробній плиті – напис і прізвища загиблих.

У 1978 до цегляного постаменту /2,2 м/ приєднано цегляну стелу /1,97 x 6,0 м/ з прізвищами 203-х воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Автор

689. БЕРЕСТІВКА С., БЕРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА

689.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.

Поховано 42-х радянських воїнів, які загинули 23 вересня 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 21-ї армії і у боях за його визволення 12 вересня 1943 підрозділами 712-го стрілецького полку і 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії та померли від ран у ХПШШ 5153. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1979 споруджено меморіал. На могилі встановлено плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів. У центрі площі споруджено залізобетонну скульптурну композицію: фігуру воїна і жінки з дитиною на руках /4,2 м/ на цегляному постаменті /1,18 м/.

За скульптурною групою встановлено 26 бетонних основ /1,2 x 0,7 м/, на яких закріплені меморіальні дошки з прізвищами 329 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни [2304].

Галина Кухарєва

689.2. Пам'ятник Шевченку Г.М., 1963 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури. Вис. скульптури – 1,0 м, постаменту – 2,1 м.

Залізобетонний бюст на цегляному постаменті.

Шевченко Григорій Макарович (4.03.1922, с. Берестівка – 15.07.1944, м. Рівне) – Герой Радянського Союзу (16.10.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів, навчався у Дніпропетровській художній школі. У Червоній Армії з 1941. У 1942 закінчив Тамбовське військово-піхотне училище (нині м. Тамбов, Російська Федерація).

На фронті з квітня 1942. Командир батальйону 25-го гвардійського стрілецького полку (6 гв. стрілецька дивізія, 13 Армія, Центральний фронт) гв. капітан Г.Шевченко з батальйоном у ніч на 23 вересня 1943 першим у полку форсував Дніпро у районі с. Теремці (Чорнобильський р-н., Київська обл.), захопив і утримував плацдарм, чим забезпечив переправу полку. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Майор Г.Шевченко помер від ран. У краєзнавчому музеї м. Суми йому присвячений спеціальний стенд [2305].

Надія Подоляка

690. ВЕЛИКИЙ ЛІС, КОЛЯДИНЕЦЬКА СІЛЬРАДА

690.1. Братська могила підпільників, 1941 – 42 (іст.). За селом, у Зеленському лісі, 80 м на північний захід від молочно-товарної ферми.

Поховані підпільники І.Троценко, К.Троценко, І.Онищенко з підпільної групи Коломійця, розстріляні нацистами у період тимчасової окупації у жовтні 1941 – лютому 1942.

Підпільна група була сформована у вересні 1941 і діяла до березня 1942. Своїми діями група перешкоджала будівництву військового аеродрому у с. Великий Ліс.

У 1944 на братській могилі встановлено цегляний обеліск /2,2 м/, на чоловому боці якого – дошка з прізвищами загиблих та написом [2306].

Галина Кухарєва

691. ВОРОПАЇ С., МОСКОВСЬКА СІЛЬРАДА

691.1. Могила Семикашева М.С., 1941 (іст.). У центрі села.

Семикашев Микола Сергійович (1909 – 41) – радянський льотчик, ст. лейтенант, штурман 675-го батальйону аеродромного обслуговування, який загинув під час бомбардування села у вересні 1941.

У 1967 на могилі встановлено цегляний обеліск у вигляді зрізаної піраміди /2,0 м/ з зіркою на верхівці. На обеліску – напис [2307].

Надія Подоляка

692. ГАЛАЄВЕЦЬ С., КАЛПІНСЬКА СІЛЬРАДА

692.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу. Поховано 11 воїнів 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1963 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,0 м/ [2308].

Галина Кухарсва

693. ГОЛУБИ С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА

693.1. Курганний могильник (археол.). На південний захід від телевізійної вежі, за 1,0 км в полі.

Виявлений О.Сухобоковим у 1982. Обстежувався Л.Білинською у 1989, Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані круглі, напівсферичні, діаметром 30 та 36 м, висотою 1,4 – 3,0 м.

Другий курган розорюється. На більш високому кургані встановлено геодезичний знак та вишку газопроводу. В центрі помітні сліди розкопок. Дослідження не проводилися [2309].

Лариса Білинська

694. ГРАБЩИНА С., ЯГАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

694.1. Вітряк, кін. 19 ст. (архіт.). Дерев'яний однопоставний вітряний млин стовпової конструкції, що відноситься до типу ступняків, тобто з корпусом, що обертається. Розташований на пагорбі за селом при дорозі. Є одноярусною чотиригранною каркасною кліткою, що укріплена на стояні (стовпі, заритому в землю). Для стійкості конструкції улаштована база у вигляді квадратного зрубу висотою у 3 вінця, утвореного на дерев'яних стандартах і 4-х кутових каменях. На стоян надіта крижниця – тобто дві колоди, скріплені остовом клітки та потужною перекладиною або воротилом, що служить для повороту корпусу за напрямком вітру.

Вітряк чотирисхилий. На зовнішньому чотиригранному кінці головного валу укріплені махи з глищами, що утворюють крила, покриті шалівкою. Вони поставлені під кутом до нормальної площини.

Каркасна клітка обшита дошками у вертикальному напрямку, з нащилинниками; при чому шалівка майже повністю закриває базу. Дах двосхилий, з трикутними фронтонами на фасадах, покритий шифером.

В образі забудови чітко виявлений принцип фасадного вирішення архітектурної форми. Вітряк має головну грань – фасадну стіну з дверним прорізом, що протилежна стіні з крилами. Перед дверима є вузький ганок, що тягнеться вздовж усього фасаду. Збоку – дерев'яні сходи з перилами. Сходи трохи не дістають до рівня землі. Ганок має 4 стовпчика та перила. Будь-який декор відсутній, забудова строго функціональна.

Механізм всередині зберігся повністю. У 1988 млин відремонтовано та пофарбовано масляною фарбою в різні кольори.

Є рідкісним у наш час витвором народної архітектури. Класичний тип невеликого вітряка, широко розповсюджений з 2-ої пол. 18 ст. в степовій і лісостеповій зоні України та детально описаний в такому вигляді академіком В.Зуєвим в 1781 як тип будівлі, «за свою здібність та затишність вартій примітки» [2310].

Віктор Вечерський

695. ДОВЖИК С., СИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

695.1. Поселення, черняхівська культура (археол.). За 0,5 км на південний захід від південної околиці села. Займає схил правого та лівого берега мокрого яру, притоки р. Грунь. Поверхня рівна, має ухил в бік русла струмка.

Виявлене та обстежене Є.Осадчим у 2009.

Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 5,0 м. Поселення складається з двох частин. Північна частина має ширину 50 – 60 м та довжину 800 м, південна частина має ширину

60 – 65 м та довжину 860 м. У відслоненнях ґрунтової дороги виявлений культурний шар потужністю 0,6 м. Поселення розорювалося, на момент виявлення задерноване. З поселення походять фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівської культури [2311].

Євген Осадчий

696. КАЛІНІНСЬКЕ С-ЩЕ, КАЛІНІНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

696.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села. Залізобетонна скульптурна група 2-х воїнів /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,0 м/. На постаменті закріплено мармурову дошку з написом та прізвищами 21 загиблого воїна-земляка [2312].

Надія Подоляка

697. КАПУСТИНЦІ С., КАПУСТИНСЬКА СІЛЬРАДА

697.1. Вітряк, поч. 20 ст. (архит.). Вітряний млин стоїть на підвищеній відкритій місцевості за селом. Відноситься до типу степняка, тобто стовповою конструкції, з корпусом, що повертається за вітром з допомогою довгої колоди-воротила. Вітряк каркасної конструкції, дубовий, чотиригранний з двосхилим дахом, двоповерховий з галереєю в 2 яруси на головному фасаді, чотирикрилий (два крила втрачені). Каркас обшитий дошками вертикально з нащипинниками, обшивка повністю закриває базу. Дах покритий шифером. Майстер, який будував вітряк, чітко виявив принцип фасадного вирішення архітектурної форми. Головний фасад, що завершений значним трикутним фронтом, протилежний стіні з крилами. Він прикрашає монументальний двоярусний ганок-галерею, що не представляє необхідності, виходячи з суґубо функціональних міркувань. Ганок-галерея зроблений на всю довжину фасаду, покоїться на випусках несучих колод, має 4 восьмигранні колонки, вертикальну обшивку огорожень 1-го та 2-го ярусів з сегментним вирізом над середнім прольотом 1-го ярусу, двосхилий дах з трикутним фронтоном, кобилка якого трохи нижче верхньої відмітки чотиригранної клітки корпусу вітряка. У першому та другому поверхах вітряка є прямокутні дверні прорізи, які ведуть на галерейку. За рахунок зниження об'єму ганку-галереї створюється певний динамізм архітектурної форми.

Внутрішній простір організований дуже чітко і функціонально. Перший ярус звільнений від механізмів, є лише стаціонарні сходи, які ведуть на верхній ярус, де знаходиться вся машина, яка дуже добре збереглась. Внутрішній кінець головного валу утримується підшипниками та підвісами. На вал надіте дерев'яне кулачне колесо, яке приводить в рух дерев'яну шестерню, вісь якої є віссю обертання бігуна – верхнього жорнова. Примітна конструкція крил: вони поставлені під кутом до нормальної площини за розрахунком народних майстрів: «на кожну чверть ширини крила по 1 вершку косини». Половина площини крила (ближче до вісі обертання) обшита дошками, половина була обтягнута полотном. Знімаючи повністю або частково цю полотняну обшивку крил, можна було регулювати навантаження на механізм, швидкість обертання та т. п.

Вітряк в с. Капустинці – унікальне витвір народної будівельної культури, яке відрізняється строгою доцільністю, значними розмірами, монументальністю вигляду і тонко розрахованими пропорційними співвідношеннями частин та цілого [2313].

Віктор Вечерський

697.2. Група могил: Братська могила радянських активістів, 1921; Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля сільської лікарні. У першій могилі поховано двох міліціонерів: братів Антона і Михайла Галич, убитих під час класової боротьби у 1921. На могилі у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск.

Поряд з могилами братів Галич у двох братських могилах поховано воїнів 237-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Кількість та прізвища загиблих воїнів невідомі.

У 1949 дерев'яний обеліск замінено цегляним /3,0 м/. На його чоловому боці – дошка з написом [2314].

697.3. Курганний могильник (археол.). За 1,5 км на схід від села, на лівому корінному березі р. Грунь. Розташовується у лісосмузі та на полі (розпайовані землі місцевого сільськогосподарського підприємства).

Складається із трьох насипів напівсферичної форми діаметром понад 30 м, висотою близько 1,0 м. Один з курганів (розташований у лісосмузі) розорюється частково, а два – повністю. Останні два насипи частково перекриваються полами. Дослідження не проводилися [2315].

Віктор Приймак

697.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1954 (іст.). У центрі села, біля магазину. Поховано 96 воїнів 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії і 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища 91 загиблого.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1959 встановлено скульптуру воїна.

У 1954 проведено реконструкцію – споруджено меморіал. На могилі покладено надгробну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів. За могилою встановлено залізобетонну скульптуру воїна /4,5 м/ на цегляному постаменті /3,12 м/, зліва від нього – 9 бетонних основ /2,0 x 0,9 м/, на яких закріплені меморіальні дошки з прізвищами 378 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни [2316].

Галита Кухарева

698. КИМЛИЧКА С., КИМЛИЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА

698.1. Вітряк, кін. 19 ст. (архіт.). Вітряний млин стоїть на пагорбі за селом. Відноситься до типу ступняків, тобто з поворотним корпусом. Дубовий, каркасний, з вертикальною дощатою обшивкою, первісно – шестикрила (крила втрачені).

Основу будівлі складає зрубний четверик бази або стільця з віссю в центрі. На цій вісі прикріпленій поворотний круг з потужними брусами крижниці, що служить нижньою основою чотиригранної клітки корпусу. Між низом корпусу і четвериком бази є проміжний простір, просвіт, який, однак, не відіграє ніякої ролі в формуванні образу будівлі, так як зашитий дошками обшивки, що доходить майже до рівня землі. Оскільки підлога робочого ярусу, а отже і вхідні двері, підняті на значну висоту, на головному фасаді був ганок з навісними сходами (не зберігся). Дах вітряка – ускладненої трисхилої форми, з трикутним фронтоном, який завершує стіну з крилами, і трапецеїдальним фронтоном, який увінчує головний фасад. Дах покритий дранню.

Механізм вітряка зберігся частково, так як втрачені воротило і 4 махи крил із 6. Головний горизонтальний вал, споряджений чіпком, утримується підшийниками та підвісами. На нього надіте великого діаметру дерев'яне кулачне кільце, яке приводить в рух цівку – дерев'яну шестерню, надіту на кінець залізного веретена, яке є віссю обертання бігуна (верхній камінь жорнова). Жорнова та короб також збереглися.

Вітряк представляє тип народної виробничої забудови, характерної для лісостепової зони Слобожанщини [2317].

Віктор Вечерський

698.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та підпільників, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради. Поховано 50 воїнів з підрозділів 21-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 і у боях за його визволення від нацистських загарбників 13 вересня 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища 17 загиблих.

У цій же могилі поховано 7 підпільників із групи Ф.Тарана, що була сформована у 1942 для боротьби в тилу ворога. Але у тому ж році нацисти напали на слід організації, члени її були заарештовані і розстріляні у с. Герасимівка Роменського р-ну. Відомі прізвища всіх загиблих: Ф.Таран, М.Троян, Я.Макаренко, Я.Тимошенко, А.Стрілець, С.Грицай,

М.Стрілець.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,1 м/ – дошка з написом [2318].

Галина Кухарева

699. КОЛЯДИНЕЦЬ С., КОЛЯДИНЕЦЬКА СІЛЬРАДА

699.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 13 воїнів з підрозділів 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1963 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,5м/ – дошка з написом.

У 1971 праворуч скульптури встановлено стелу /1,55 x 11,8 м/ з написом і прізвищами воїнів – земляків, які загинули під час Великої Вітчизняної війни [2319].

Галина Кухарева

700. КУПЛЕВАХА С., БЕЇВСЬКА СІЛЬРАДА

700.1. Курган (археол.). На південь від села, навпроти автобусної зупинки за 0,36 км, правіше дороги на с. Саї, в полі.

Виявлений Л.Білінською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Насип в плані круглий, напівсферичний, діаметром 32 м, висотою 2,0 м. Курган розорюється. Дослідження не проводилися [2320].

Лариса Білінська

701. ЛИПОВА ДОЛИНА СМТ, ЛИПОВОДОЛИНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

701.1. Волосне правління, 1890 (архт.). Вул. Леніна, 15.

Одноповерхова мурована будівля міститься в центрі селища (колишнього волосного села) з невеликим відступом від червоної лінії головної вулиці і є архітектурним акцентом у її забудові. Споруджено в 1890-х рр. До 1918 тут містилося волосне правління, потім – різні установи, в останній чв. 20 ст. – орган виконавчої влади Липоводолинського р-ну (райвиконком, райдержадміністрація). У 1982 – 83 з двору було прибудовано цегляний одноповерховий корпус, з'єднаний зі старою будівлею переходом.

Прямокутна в плані будівля звернена до вулиці головним повздовжнім фасадом. Він симетричний, одновісний, має південно-західну орієнтацію. Вісь фіксує ризаліт вхідного тамбура, увінчаний щипцем складної криволінійної форми. Фасадний декор досить стриманий, але пластичний, виконаний у фасонній цеглі. Виділяються високий цоколь, відділений від стіни енергійно профільованим гуртом, масивний зубчастий карниз, рустовані наріжні лопатки. Вікна видовжених пропорцій з лучковими перемичками облямовані наличниками з масивними сандриками. Простінки між вікнами декоровані нішами й горизонтальними профільованими гуртами. Тильний фасад та причілки вирішені в спрощених аналогічних формах.

Первісно будівля поділялася внутрішніми капітальними стінами на вестибуль і чотири великі кімнати. Нині розпланування коридорне, з двобічним розміщенням кімнат.

Будинок зведено з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Первісно фасади не були потиньковані, нині вони мають двоколірне пофарбування: блакитне тло, білі деталі. Перекриття плоскі по дерев'яних балках, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Колишнє волосне правління у Липовій Долині – одна з небагатьох добре збережених пам'яток сільської архітектури «цегляного стилю», єдина історична будівля, що уціліла в цьому поселенні. Будівля виявлена й обстежена автором у 1989, поставлена на державний облік як пам'ятка архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 288-СМ [2321].

701.2. Курганний могильник (археол.). На північній околиці за 0,1 км правіше дороги на Недригайлів, у полі.

Виявлений Л.Білинською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Складається з 4-х курганів. Насипи в плані круглі, напівсферичні, діаметром 21 – 30 м, висотою 1,2 – 1,6 м.

Три кургани розорюються. На одному кургані встановлено геодезичний знак та проходить ґрунтова дорога. Дослідження не проводилися [2322].

Лариса Білинська

701.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Роменська. У центрі селища, біля Будинку культури.

Поховано 106 воїнів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 9 вересня 1943 під час визволення селища від нацистських загарбників. Відомі прізвища 105 загиблих.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск.

У 1952 обеліск замінено скульптурною групою солдата і жінки.

У 1975 проведено реконструкцію пам'ятника – споруджено меморіал. На могилі встановлено надгробну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих. За могилою споруджено залізобетонну скульптурну групу трьох жінок /4,4 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,3 м/.

Праворуч пам'ятника встановлено бетонну стелу /1,9 x 16,65 м/ з меморіальною дошкою, на якій викарбовано 393 прізвища воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2323].

Галина Кухарєва

701.4. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – трактор «Універсал», 1934 – 70 (іст.). На території районного об'єднання «Сільгосптехніка».

У 1970 на металевому постаменті /1,15 м/ встановлено пам'ятку трудової і виробничої діяльності – трактор «Універсал».

У другій п'ятирічці на полях колгоспу ім. Горького з'явився трактор «Універсал», випущений Харківським тракторним заводом у 1934 [2324].

Галина Кухарєва

702. ЛУЧКА С., ЛУЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА

702.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

Поховано п'ять воїнів 2-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 10 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: мол. лейтенант К. Кузьмін, старшина І.Лойбро, старшина Ф.Буковина, старшина С.Семенов, рядовий П.Марченко.

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,56 м/. На цегляному постаменті /1,35 м/ – дошка з написом і прізвищами загиблих.

У 1967 зліва від скульптури встановлено бетонну стелу /3,8 x 5,2 м/ з 6 дошками, на яких викарбовано прізвища 123-х воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2325].

Галина Кухарєва

702.2. Поселення багатощарове-1 (археол.). 0,3 км на північ від с. Лучка південним краєм. Північний край селища виходить на південну околицю с. Русанівка. Знаходиться на правому березі р. Хорол. Займає підвищення першої надзаплавної тераси. Висота над рівнем заплави від 1,0 до 5,0 м.

Селище дугоподібно витягнуте на відстань понад 1,2 км. Найбільш підвищена центральна частина селища. По південному і північному його краях проходить дорога Лучка – Липова Долина, праворуч від якої і знаходиться пам'ятка. Раніше на цій території знаходився

великий тваринницький комплекс, від якого зараз практично нічого не залишилося. Більша частина поселення задернована, крім північного краю, де знаходяться городи мешканців с. Русанівка. У центральній частині поселення, безпосередньо над краєм крутого схилу, існує самочинний кар'єр, у якому в основному беруть ґрунт для господарських потреб жителі навколишніх сіл. Культурний шар потужністю до 0,6 м.

З території селища походять фрагменти кераміки черняхівської культури та зрубної культури доби бронзи. На південному краї селища у 2003 Р.Терпиловським та В.Приймаком було проведено розкопки, в ході яких досліджено частину великого заглибленого приміщення черняхівської культури [2326].

Віктор Приймак

702.3. Поселення багат шарове-2 (археол.). На північній околиці с. Лучка, за 100 – 300 м від крайніх будинків села, за 40 – 50 м від південної околиці селища Лучка-1. Знаходиться в місці впадіння у долину Хоролу невеликого струмка, що розділяє поселення Лучка-1 і -2. Займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Хорол, висота якої над заплавою досягає 3,0 м.

Витягнуте із південного заходу на північний схід на 550 м, із півночі на південь – до 80 – 100 м. Потужність культурного шару – 0,3 – 0,5 м. Пам'ятка зайнята городами. На території селища у великій кількості трапляються уламки пеньківського ліпного посуду, а в західній частині – фрагменти черняхівського посуду, однак у значно меншій кількості та більш подрібненого [2327].

Віктор Приймак

703. МАР'ЯНІВКА С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА

703.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку. оховані 89 воїнів 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища 18 загиблих.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1952 встановлено обеліск.

У 1957 обеліск замінили залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,4 м/ – дошка з написом. На могилі покладено плиту з написом [2328].

Галина Кухарсва

704. МОСКОВСЬКЕ С., МОСКОВСЬКА СІЛЬРАДА

704.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села. Залізобетонна скульптура воїна, окута міддю /4,0 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. На відстані від скульптури встановлено цегляну стелу з написом та прізвищами 247 загиблих воїнів-земляків [2329].

Надія Подоляка

705. ПАНАСІВКА С., ПАНАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

705.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 8 воїнів, які загинули 23 вересня 1941 під час оборони села частинами 21-ї армії та його визволення від нацистських загарбників 13 вересня 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові В.Бугайов, Г.Ємалічев, С.Зав'ялов, сержант М.Зеленський, рядовий М.Івайков, лейтенант О.Котов, рядовий П.Мацюк, рядовий П.Черкасов.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /1,95 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,0 м/ – дошка з написом.

У 1966 зліва від скульптури встановлено цегляну стелу /2,5 x 5,52 м/ з дошками, на яких викарбовано 189 прізвищ воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2330].

705.2. Могила Туманського В. І., 1860 (іст.). У центрі села, біля школи.

Туманський Василь Іванович [28.02.1800, с. Чарториги Чернігівської губернії (нині с. Шевченкове Глухівського р-ну Сумської обл.) – 23.03.1860, с. Панасівка] – російський поет.

Народився у заможній дворянській родині. Початкову освіту здобув удома. Потім навчався у Слобідсько-українській гімназії у Харкові (1812) та Петербурзькому Петропавлівському училищі (1816-1818). Продовжив навчання у Парижі (до 1821). Був близький до декабристського оточення. У 1823-1824 мешкав в Одесі, де спілкувався з О.Пушкіним. Проходив службу у дипломатичній частині, брав участь у редакційних працях Адріанопольського мирного трактату, був секретарем посольства у Константинополі. У 1840 перейшов до Державної ради, у якій залишався до 1850. Був членом комітету з покращання побуту поміщицьких селян Полтавської губернії.

Друкувався у 1817 у журналі «Сын Отечества», «Благонамеренный», альманасі «Полярная звезда» та ін.

Неодноразово відвідував Сумщину, часто бував у Чарторигах, Ярославці, Глухові, Путивлі. Природу цих місць змалював у віршах «К брату из села», «Видения».

Останні десять років життя провів у с. Панасівка.

На могилі було встановлено пам'ятник з чорного мармуру, увінчаний хрестом, на якому вигравірувано дати народження та смерті В.Туманського та цитати з Євангелія від Луки. Після Жовтневої революції пам'ятник було зруйновано. Зі зносом Михайлівської церкви про поховання Туманських біля її стін забуто.

У 1958 у цегляному склепі могили було знайдено останки поета, ікона та іменна шпага. Відбулося друге поховання поета у відремонтований склеп. На могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку, на фасадній частині якого – фото В.Туманського та напис /0,7 м/ [2331].

Галина Кухарева

706. ПІДСТАВКИ С., ПІДСТАВСЬКА СІЛЬРАДА

706.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 18 воїнів 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища 12 загиблих.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому же році встановлено обеліск.

У 1962 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /3,3 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,4 м/ – дошка з написом. На могилі покладено надгробну плиту з написом [2332].

Галина Кухарсва

707. ПОДІЛКИ С., ПОДІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

707.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 40 воїнів 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії і 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 9 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 33-х загиблих.

У 1951 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1953 встановлено обеліск. У 1962 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,55 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,2 м/.

По обидва боки від скульптури встановлено стели /2,0 x 0,85 м/ з прізвищами загиблих воїнів. З тильного боку скульптури встановлено дві стели у формі спущеного прапора /3,15 x 4,08 м/ з прізвищами 413 воїнів-земляків, які загинули у період Великої Вітчизняної війни [2333].

Галина Кухарсва

708. ПОТОПИХА С., ПОДІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

708.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля бібліотеки.

Поховано 3-х партизанів, уродженців с. Потопиха: І.Золотоверха, П.Русакова, П.Коломійця.

У роки нацистської окупації 1941 – 42 вони передавали цінні відомості і продукти партизанському загону С.Мартиненка, що діяв у лісах Гадяцького р-ну Полтавської обл. За зв'язок з партизанами у 1942 П.Коломієць був розстріляний, І.Золотоверх після допиту кинутий під лід.

У 1964 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск /3,5 м/, на його чоловому боці – дошка з написом [2334].

Галина Кухарева

709. РУСАНІВКА С., РУСАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

709.1. Волосне правління, 1890 (архіт.). Одноповерхова мурована будівля міститься в центрі села з відступом від лінії забудови головної вулиці і за своїм композиційним значенням є рядовим об'єктом. Точна дата спорудження не з'ясована; орієнтовно – 1890-і – 1900-і рр.

Прямокутна в плані будівля звернена до вулиці головним поздовжнім фасадом. Він симетричний. У центрі – енергійно винесений наперед ризаліт вхідного тамбура, увінчаний щипцем складної форми з килевидним кокошником та двома декоративними чотиригранними башточками обабіч. Бічні двовіконні розкріповки, що фланкують фасад, мають наріжні лопатки, увінчані такими ж башточками. Фасади вирішені в архітектурних формах, властивих так званому цегляному стилю кін. 19 ст. з широким застосуванням фасонної та лекальної цегли, з якої викладено рустовані лопатки, декоративні фризи городків, аркатури, поребрика, ширинок, віконні облямування, килевидний архівольт порталу головного входу, зубчастий карниз, що завершує фасади. Композиція фасаду збагачена різними формами вікон: прямокутних, з рельєфно виділеними клинчастими перемичками, та аркових – у бічних креповках.

Первісне розпланування будівлі не збереглося. Нині поздовжньою капітальною стіною вона поділена на дві частини, в одній з яких міститься глядачевий зал, а в другій – службові приміщення сільського будинку культури.

Будинок зведено з місцевої червоної цегли на вапняно-піщаному розчині. Первісно фасади не були потиньковані, нині вони побілені. Перекриття плоскі по дерев'яних балках, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Колишнє волосне правління у с. Русанівці – добре збережений архітектурний витвір «цегляного стилю» в провінції, поставлений на державний облік як пам'ятка архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №294-См. [2335].

Віктор Вечерський

709.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 16 воїнів 2-го танкового корпусу і 658-го окремого батальйону зв'язку 40-ї армії, які загинули 9 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загартників. Відоме прізвище одного загиблого воїна – В.Грубрін.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /2,55 м/ – дошка з написом.

У 1967 праворуч скульптури встановлено стелу /2,55 x 1,98 м/ з прізвищами 224 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2336].

Галина Кухарева

709.3. Миколаївська церква, 1810 – 49 (архіт.). Мурована одноверха церква з дзвіницею міститься в центрі села на пагорбі, який огинають вулиці. Внаслідок незначної висоти та наявності навколо високих дерев церква не має домінуючої ролі серед одноповерхової садибної забудови.

Церква збудована 1810-ті коштом парафіян. Первісно була тридільною, одноверхою. 1849 під час її перебудови та розширення північну й південну стіни нави разом із світловим верхом зруйнували, прибудували північний та південний притвори. Наву увінчали дерев'яним світловим восьмериком, а до бабинця з заходу прибудували дерев'яну чотиригранну двоярусну дзвіницю. Внаслідок цих перебудов церква стала хрещатою, п'ятидільною, одноверхою. У 1896 її ремонтували. У 20 ст. з північного сходу прибудували невелике приміщення господарського призначення.

В архітектурному образі храму риси, тридиційно властиві українській народній архітектурі, поєднані з мотивами провінційного класицизму, привнесеними при перебудові.

Первісний об'єм храму тридільний. Вівтар і бабінець квадратні, їхні пропорції в плані наближені до так званого живого квадрата. Нава прямокутна, видовжена в поперечному напрямку. У місці прилягання до нави бічних рамен, замість зруйнованих бічних стін нави стоять попарно масивні тосканські колони, що несуть антаблемент, на який спирається конструкція переходу від підбанного четверика до світлового восьмерика, виконана з дубового бруса в традиційних формах українського залому: трикутні пандативи й зрізана восьмигранна піраміда несуть восьмерик, увінчаний зімкнутим восьмигранним склепінням з дерева. У діагональних гранях восьмерика є парні ригелі-затяжки. Бабінець і вівтар, перекриті коробовими склепіннями, поєднані з навою широкими півциркульними арками. Бічні рамена мають плоскі стелі по дерев'яних балках.

На фасадах декор первісних частин відрізняється від декору прибудов, проте з огляду на лапідарність застосованих засобів виразності фасадний декор у цілому є досить гармонійним. Наріжники первісних об'ємів фіксують лопатки, стіни вінчає дрібно профільований карниз. Аркові вікна й двері облямовані простою лиштвою. Причілки бічних рамен вирішені в стилістиці пізнього класицизму: стіни розчленовані широкими пілястрами, їх завершує неповний антаблемент з трикутним фронтоном і нішою в тимпані, що зображує «ампірне» сегментне вікно. Віконні й дверні отвори прямокутні, без облямувань. Дерев'яний восьмерик верху прикрашений різьбленим карнизом й увінчаний наметовим дахом з глухим ліхтарем.

Перший ярус дзвіниці, прибудованої впритул до західного рамена, потинькований, має наріжні пілястри й профільований карниз. Другий ярус – четверик з арковими отворами дзвонів, увінчаний високим шатром.

Церква мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована й побілена. Підлога з дощок, дахи шипцеві, по дерев'яних кроквах, укрита покрівельною сталлю. Нижній ярус дзвіниці – зруб з дерев'яних брусів. Верхній ярус каркасний, ошальований дошками. В інтер'єрі храму мальовань немає. Імпровізований іконостас не становить історико-мистецької цінності.

Миколаївська церква в Русанівці є цінним взірцем народної архітектурної творчості 1-ої пол. 19 ст. Будівля поставлена на державний облік як пам'ятка архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним №293-См. [2337].

Віктор Вечерський

710. САЇ С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА

710.1. Братська могила партизанів, 1943 (іст.). На центральному кладовищі села, у другому ряду.

Поховано 3-х партизанів з партизанської підпільної групи під керівництвом О.Фашенка, які загинули 23 лютого 1943 під час бою з німецько-фашистськими загарбниками на хуторі Товстих. Відомі прізвища всіх загиблих: В.Антоненко, О.Гришко, О.Мельник.

Група діяла у період з березня 1942 по березень 1943 на території колишнього Синівського р-ну (нині Синівська сільрада, Липоводолинський р-н.). Після визволення с. Синівка від нацистських загарбників її члени влилися в ряди бійців Червоної Армії.

У 1957 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонний обеліск у вигляді трьох напівстовпів /1,2 м/, на яких закріплено три фото загиблих і напис [2338].

710.2. Курганний могильник (археол.). На північній схід від села, навпроти свиноферми, зліва від дороги до с. Товсте.

Виявлений Л.Білинською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Складається з 2-х курганів та одного майдану. Насипи в плані круглі, напівсферичні, діаметром 24 та 27 м, висотою 1,2 – 1,6 м. Діаметр майдану – 32 м, висота – 4,5 м.

Кургани розорюються. Майдан задернований, на ньому встановлено геодезичний знак. Дослідження не проводилися [2339].

Лариса Білинська

710.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 72-х воїнів 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Відомі прізвища 54 загиблих.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1952 встановлено обеліск. У 1959 обеліск замінено скульптурною групою воїна і дівчинки.

У 1970 по обидва боки від скульптурної групи встановлено дві бетонні основи /1,28 x 5,0 м/ з меморіальними дошками з посвятою та прізвищами воїнів-визволителів та 345 прізвищами воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

У 1981 проведено реконструкцію: на братській могилі встановлено скульптурну групу воїна і скорбної матері /3,2 м/. Автори пам'ятника – ск. Л.Сабанєєва, архіт. А.Колос [2340].

Галина Кухарєва

710.4. Могила Бойка І.М., 1989 (іст.). У центрі сільського кладовища.

Бойко Іван Миколайович (3.07.1912, с. Саї – 28.06.1989, там же) – Герой Соціалістичної Праці (26.02.1958).

Народився у селянській родині. Закінчив 4 класи Саївської середньої школи. Учасник Великої Вітчизняної війни. Після демобілізації працював бригадиром, головою артилі ім. Т. Г. Шевченка. Відбудовував господарство, впроваджував передові технології по вирощуванню зернових і просапних культур, підтримував розвиток тваринництва. Нагороджений орденами Леніна (26.02.1958), Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора (22.03.1966), Вітчизняної війни II ст. (11.03.1985), медалями.

У 1990 на могилі встановлено мармуровий обеліск у формі прямокутника /0,5 x 1,3 м/, на чоловому боці якого – напис та фото І.Бойка [2341].

Надія Подоляка

711. СЕМЕНІВКА С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА

711.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля парку.

Поховано 42-х воїнів 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 10 вересня 1943. Відомі прізвища 34-х загиблих.

У 1944 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На цегляному постаменті /2,3 м/ закріплені дві дошки з написом і прізвищами загиблих бійців. На могилі покладено надгробну плиту з написом [2342].

Галина Кухарєва

711.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, у сквері.

Залізобетонна скульптурна група воїна та жінки /2,4 м/ на трьохступінчастій бетонній основі /0,5 м/. На відстані 5,5 м від скульптурної групи встановлено бетонну стелу /7,0x1,3 м/ з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків [2343].

Надія Подоляка

712. СИНІВКА С., СИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

712.1. Курган (археол.). За 2,0 км на південь від південної околиці села, та за 20 м східніше польової дороги з с. Синівка до с. Підставки, в полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2009.

Курган овальної напівсферичної форми. Діаметр – 25 м, висота – 1,2 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [2344]. *Євген Осадчий*

712.2. Курган (археол.). За 4,0 км на південний схід від південної околиці села, на кордоні Сумської та Полтавської областей, в полі.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2009.

Курган овальної напівсферичної форми. Діаметр – 40 м, висота – 2,0 м. По центру кургану встановлено тригопункт. Поли розорюються, центральна частина задернована. Розкопки не проводилися [2345].

Євген Осадчий

712.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь воїнів-земляків, які загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, 1962 (іст.). У центрі села.

Поховано 65 воїнів 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 9 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск. У 1962 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,0 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,2 м/ – дошка з написом.

На відстані 7,0 м по обидва боки від пам'ятника встановлено дві цегляні стели /2,7 х 3,52 м/, на яких викарбовано 25 прізвищ земляків, які загинули в роки громадянської війни і 197 прізвищ односельців, які загинули в роки Другої світової війни та меморіальний напис [2346].

Галина Кухарєва

712.4. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Трактор «Універсал – 2», 1934 – 67 (іст.). На території Синівського ремонтно-транспортного підприємства агропрому.

У 1967 на постаменті з бутового каменю /1,5 м/ встановлено пам'ятку трудової і виробничої діяльності – трактор «Універсал – 2».

У другій п'ятирічці на полях колгоспу «Великий Жовтень» у с. Підставки з'явився трактор «Універсал», випущений Харківським тракторним заводом у 1934.

На тракторі з 1934 по 1967 працював передовий механізатор колгоспу Ф.Мельник [2347].

Галина Кухарєва

713. СТОЛЯРОВЕ С., ПАНАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

713.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля пошти.

Поховано 18 воїнів 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,13 м/ [2348].

Галина Кухарєва

714. ТОВСТЕ С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА

714.1. Курган (археол.). На північній схід від села, за 0,18 км зліва від дороги до с. Голуби.

Виявлений О.Сухобоковим у 1982. Досліджувався Л.Білінською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2010.

Насип в плані круглий, напівсферичний, діаметром 36 м, висотою 2,0 м. Курган розорюється. Дослідження не проводилися [2349].

Лариса Білінська

715. ХОМЕНКОВЕ С., МОСКОВСЬКА СІЛЬРАДА

715.1. Могила Русанівського А.М., 1975 (іст.). У центрі кладовища х. Гомиха.

Русанівський Анатолій Максимович (12.06.1918, с. Хоменкове – 1975, там же) – Герой Соціалістичної Праці (26.02.1958).

Народився у селянській родині. У 1937 закінчив місцеву семирічну школу. Працював механізатором. Учасник Другої світової війни. Довгий час очолював тракторну бригаду колгоспу «Заповіт Ілліча» Липоводолинського р-ну. Нагороджений орденом Леніна (1958).

У 1978 на могилі встановлено гіпсовий бюст Героя /0,7 м/. На цегляному постаменті /1,3 м/ – дошка з написом [2350].

Надія Подоляка

716. ЯГАНІВКА С., ЯСНОПІЛЬЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

716.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля входу на кладовище, справа. Поховані радянські воїни: рядові М.Плахотіна (842 АП) та Дзюбін (133 АЗО), які померли від ран у 306 ОМСБ 15 вересня 1943. Село визволено від нацистських загарбників 12 вересня 1943.

У 1995 на могилі встановлено металевий обеліск у формі піраміди /1,5 м/ із зіркою на верхівці [2351].

Надія Подоляка

716.2. Могила Демченко О.О., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Демченко Олександра Олексіївна (1919 – 43) – майор медичної служби 959-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, яка під час визволення села 12 вересня 1943 була поранена і померла 15 вересня 1943 у 3060 медсанбаті.

У 1950 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1985 стелою із мармурового дрібку у формі вітрила /1,46 x 0,46 м/. На її чоловому боці викарбувана гвоздика і закріплена дошка з меморіальним написом [2352].

Галіна Кухарєва

717. ЯЛОВИЙ ОКІП С., БЕРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА

717.1. Курган (археол.). На південний захід від села, за 1,0 км, в полі, за 0,1 км на південний схід встановлена заглушка нафтової свердловини.

Виявлений Л.Білинською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Насип в плані круглий, напівсферичний, діаметром 24 м, висотою 1,8 м. На кургані встановлено геодезичний знак.

Курган розорюється. Дослідження не проводилися [2353].

Лариса Білинська

717.2. Курган (археол.). За 1,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, у полі. За 0,1 км на південний схід знаходиться заглушка нафтової свердловини. Виявлений і обстежений Л.Білинською у 1989.

Насип у плані круглий, напівсферичний, діаметром 24 м, висотою 1,8 м. На кургані встановлено геодезичний знак. Курган розорюється. Дослідження не проводилися [2354].

Лариса Білинська

718. ЯСНОПІЛЬЩИНА С., ЯСНОПІЛЬЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

718.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховані рядовий Л.Якут та два невідомі радянських воїна, які загинули 7 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників підрозділами 40-ї армії.

У 1956 останки загиблих воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено скульптуру воїна.

У 1987 скульптуру воїна замінено залізобетонною скульптурною групою воїна і дівчини /3,8 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/.

По обидва боки від скульптурної групи встановлено бетонні основи /1,0 x 4,3 м/ з гранітними меморіальними плитами, на яких вигравіровано 57 прізвищ воїнів-земляків, які загинули у період Великої Вітчизняної війни. Автор – ск. В.Костін [2355].

Галіна Кухарєва

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН

Недригайлівський р-н розташований у південно-західній частині Сумської обл. Межує з Буринським, Білопільським, Лебединським, Липоводолинським та Роменським р-нами. Площа району – 1025 кв. км. Адміністративний центр району – смт Недригайлів. Відстань до м. Суми автошляхом – 71 км. До складу району входять 2 селища міського типу та 98 сільських населених пунктів, які об'єднані у 2 селищні та 17 сільських рад. Населення – 24,904 тис. чоловік (станом на 01.01.2015) [2356].

З часу виникнення перших населених пунктів Недригайлівщина зазнала кілька змін в адміністративно-територіальному устрої. З кін. 50-х рр. 17 ст. Недригайлів увійшов до складу Сумського полку.

У той час як східна Недригайлівщина (Недригайлівська, Вільшанська, Деркачівська сотні) входили до складу Московського царства, західні території разом з Костянтинівською сотнею (до неї відносились села Малі Будки, Коровинці, Хоружівка, Червона Слобода, Ракова Січ, Бородані, з 1658 і Беседівка) належали до гетьманської України.

З початком петровських адміністративних реформ у 1708 Недригайлів опинився в межах новоствореної Азовської губернії, а з 29 травня 1719 – Севської провінції Київської губернії. 2 серпня 1728 місто значилося за Севською провінцією Білгородської губернії. У 1765 за наказом Катерини II усі Слобідські полки реорганізовано й утворено Слобідсько-Українську губернію, у 1780 – Харківське намісництво на чолі з генерал-губернатором. З 25 квітня 1780 Недригайлів стає повітовим містом Харківського намісництва, а з 1796 – заштатним містечком, тобто був залишений поза штатом Лебединського повіту, як населений пункт з правом на самоврядування. З 1797 місто – центр Недригайлівської волості Лебединського повіту Слобідсько-Української губернії, яка у 1835 перейменована на Харківську.

З 1917 Недригайлівщина входила до складу Лебединського повіту Харківської губернії, потім було утворено Коровинський та Вільшанський райони Полтавської губернії. 5 січня 1923 Недригайлів став районним центром Роменської округи, до якого ввійшли Недригайлівська, Засульська, Курманівська, Костянтинівська, Ч. Слобідська, Сакунівська, Іваницька, Коровинська, Рубанська, Томашівська, Гринівська, Беседівська та Маршалівська сільські ради.

Недригайлівський р-н на той час об'єднував 82 населені пункти. З лютого до середини жовтня 1932 район входив до складу Харківської, а з жовтня – Чернігівської обл.

У 1930 до складу Недригайлівського увійшов Вільшанський р-н Сумської округи Харківської губернії з Будянською, Вільшанською, Деркачівською, Зеленківською, Козельненською, Пушкарською, Товстянською сільрадами.

З лютого 1931 до складу Недригайлівського р-ну увійшов Смілівський р-н Роменської округи. Через 4 роки він був виділений зі складу Недригайлівського, і йому були передані Беседівська, Гринівська, Маршалівська і Томашівська сільські ради. У лютому 1939 Недригайлівський р-н увійшов до складу новоствореної Сумської обл.

З 1957 Терни отримали категорію селища міського типу спочатку Білопільського, а з 1965 – Недригайлівського р-ну. 30 травня 1958 Недригайлів отримав статус селища міського типу. До складу Недригайлівського р-ну у 1960 знову ввійшли Гринівська і Томашівська сільські Ради. У 1962 Недригайлівський р-н був ліквідований, а сільські Ради, що перебували у його складі, відійшли до Роменського та Лебединського. 4 січня 1965 район знову було відновлено [2357].

Заселення району почалося ще у період палеоліту (понад 15 тис. років тому). Знахідки решток доісторичних тварин у с. Кулішівка у 1839 та 1939, доповнені грубими знаряддями праці, без сумніву, дають змогу говорити про існування мисливського

населення, яке мешкало тут за часів льодовикового періоду [2358]. Неподалік Недригайлова, на території хутора Гай, виявлено залишки вогнища, великий шматок обробленого кременю, роздроблені кістки шерстистого носорога. Той факт, що ці знахідки розмішувались в одній площині, дає підстави стверджувати, що й там була стоянка мисливського гурту первісних людей [2359]. Виявлені і частково досліджені поселення доби пізнього палеоліту поблизу сіл Коровинці та Малі Будки.

У 1926 в с. Червона Слобода в яру «Полуботок» знайдено залишки кісток шерстистого носорога [2360]. На правому березі р. Терн знайдено кременеву прив'язну сокирку кам'яного віку (4 – 3 тис. до н. е.). Там же раніше знайшли кременеве конусне рубило.

Згадані археологічні знахідки дають підстави стверджувати, що заселення краю відбулося за доби пізнього палеоліту.

Поселення бронзового віку виявлені поблизу сіл Великі Будки, Вільшана, Курмани, на південній околиці с. Бродок. На околицях Деркачівки виявлено поселення часів пізньої бронзи.

Городища раннього залізного віку виявлені поблизу сіл Костянтинів, Великі Будки, Гострий Шпиль.

У 7 ст. до н. е. територія району заселяється скіфськими племенами. Поселення скіфської доби мають місце за течією р. Сула та її численних приток. Вони розташовані на мисах та береговому плато Сули.

Курганні могильники скіфського часу займають практично всю територію району та високий корінний берег Сули, вододіли.

У 3 – 4 ст. н. е. територію району заселяють племена черняхівської культури – германці та протослов'янське населення. Поселення черняхівської культури виявлені неподалік сіл Гринівка, Якименки, Хоружівка, та Холодне. Знайдені рештки кераміки та домашнього посуду свідчать про проживання на території району переважно осілого населення, яке, головним чином, займалось землеробством і гончарством. Віднайдені там чересло від плуга, склад посуду, римські динарі належали предкам східних слов'ян [2361].

Слов'янські племена на територію верхнього Посулля приходять у 9 – 11 ст. У межах сучасних кордонів Недригайлівщини мешкали племена сіверян, які залишили після себе оборонні поселення-городища, що мали функцію захищати Русь від кочовиків. Залишки таких прикордонних застав археологи виявили біля Недригайлова – Попаш, біля Городища – В'яхань, поблизу Тернів – Медведка, Лесикова могила, а також біля Костянтинова.

Неподалік с. Бабакове, в урочищі Боярське а також поблизу селища Терни, виявлено городище доби Київської Русі, курган та курганний могильник.

Городища Попаш і В'яхань вперше згадуються в Іпатіївському літописі під 1147 роком. У тому ж літописі згадується найстаріший населений пункт району – с. Коровинці. Мова йде про те, що біля цього поселення було розбите половецьке військо хана Боняка. Згадується воно і пізніше, у 12 ст.

У 1946, під час розкопок городища Попаш, неподалік с. Засулля, в урочищі Гульбище, знайдено слов'янську кераміку, перстень, виготовлений з потрійного, крученого на кінцях браслету, плоский наконечник, стріли 13 ст. [2362].

У 1972 археологами під керівництвом Ю.Моргунова було закладено шурф, що виявив культурний шар 0,4 м, насичений керамікою 2-ої пол. 12 – 1-ої пол. 13 ст. Особливе місце серед знахідок займає актова печатка Володимира Мономаха, якою скріплювались державні документи.

У тому ж році групою Ю.Моргунова виявлене і введене в науковий обіг раніше невідоме укріплення, розташоване за 100 м на схід від Мазепиної гори, що місцевим населенням називається Гульбище. Дослідники дійшли висновку, що первинне укріплення на Гульбищі відноситься до скіфського часу, а в сер. 12 ст. тут була оновлена оборонна система і створено місто Попаш. Біля підніжжя Гульбища виявлено поселення епохи бронзи.

У 1977 дослідження цієї території було продовжене комплексною спільною Середньодніпровською експедицією інститутів археології АН СРСР та АН УРСР під керівництвом Ю.Моргунова. Внаслідок проведених розкопок стало зрозумілим, що захисні споруди 17 ст. збудовані не на основі давньоруської фортифікації.

У 1972 – 77 археологами ототожнено комплексну пам'ятку з літописним містом Попаш, що раніше шукали в гирлі р. Попада [2363].

Ймовірно, що недригайлівські городища припинили своє існування у 1239 під час монголо-татарського нашествия, після чого ці землі фактично залишалися незаселеними майже три століття.

Упродовж 12 – 13 ст. території Недригайлівщини входили до складу Чернігівського князівства і на півдні безпосередньо межували з Переяславським.

Згодом ці землі входять до складу Литовського князівства, а з 1569 – до Речі Посполитої, де перебувають до 1647, тобто 78 років.

У 1-ій пол. 17 ст. Недригайлівські землі почали активно заселятися переселенцями з Наддніпрянщини.

Для надійної ізоляції від татарських набігів польський та московський уряди вживали низку заходів, але головним і, вочевидь, найбільш дієвим був курс на спорудження лінії укріплених містечок та організацію особливого роду військової прикордонно-сторожової служби. Одним серед багатьох новостворених у Польщі містечок було і Недригайлівське.

Точних даних про те, коли було засновано Недригайлів, історія не зберегла. Відомо, що з р. Сулою спочатку був збудований дерев'яний острог, а невдовзі викопаний рів та нагорнутий земляний вал, за яким по обидва береги річки знаходилась слобода. Вперше Недригайлів був картографічно зафіксований на географічних картах І.Данкерта, складених у 1632 – 36. У 1-ій пол. 17 ст. урядниками Речі Посполитої почалося відродження цього населеного пункту, як і всього краю.

Власне, те, що Недригайлів розташований на дещо підвищеному місці, сухішому і зручнішому для поселенців, яке «не дрижало» так, як оточуючі заболочені землі, він і отримав свою назву. «Дрегва», «драга», «дрига» перегукуються зі старослов'янськими словами, що означають багно, болото.

Дригайлівське городище, на місці якого й було засновано Недригайлів, у 1625 ще пустувало. У 1634 роменський підстароста К.Сіножацький оголосив про початок колонізаційного походу на Недригайлівське та Деханське городища і послав туди близько тисячі осіб. Проте, поселенці скоро були змушені покинути городища і тільки на поч. 1639 полякам вдалося заселити Недригайлівське городище. У 1602 з'явилися згадки про Костянтинів, проте заселене воно було разом з Хоружівкою тим же К.Сіножацьким у 1646 [2364].

У 1-ій пол. 17 ст. виникли села Вільшана, Ч. Слобода, Сакуниха (первісна назва – Сакунова Слобода), Комишанка, Цибуленки, Беседівка, Кулішівка, повторно заселяються Коровинці, Курмани.

У сер. 17 ст. в Недригайлові було збудовано дерев'яну фортецю. У 1647, згідно з актом розмежування кордонів, Недригайлів від Польщі перейшов до Росії. На час входження до Московського царства у містечку було 145 будинків за фортечною стіною і 306 поза нею [2365].

У буремні 1630-ті рр. окремих загін повстанців гетьмана Тараса Федоровича рухався вздовж Сули через Засулля, Рубанку, Овечу, Сакуниху, Червону Слободу. Трохи пізніше дехто з мешканців Коцурового, Перетічок, Овечого, Лахнівщини, Козацького та Малого Хутора брав участь у повстанні під проводом Якова Острянина.

На початку Хмельниччини, у 1648, біля Костянтинова загони Максима Кривоноса билися з польськими військами Яреми Вишневецького [2366].

Населення краю займалося землеробством, скотарством, бортництвом, млинарством, гуральництвом.

У 1668 зағони гетьмана І.Брюховецького разом з татарами кримського хана Калга-Султана з'явилися неподалік Недригайлова. Шляхом розповсюдження чуток про те, що російський цар має намір передати українців польським магнатам, І.Брюховецькому вдалося залучити на свій бік частину українського населення сотенного містечка. Але більшість, разом із сотником П.Семеновим, залишалася вірною московському цареві.

Гетьман, перебуваючи в Гадячі, надсилав до Недригайлова «прелестные листы» з тим, щоб жителі підтримали його. Коли прихильники Брюховецького та союзники татари ввійшли до міста – пограбували його, в тому числі храм Покрови Пресвятої Богородиці, розорили багато садиб, посікли різками та батогами російських людей. «Переписная книга» Недригайлова, складена після вчиненої повстанцями пожежі, зберегла реєстр спалених та розорених садиб. Причину пожежі пояснює приписка, в якій говориться, що недригайлівські черкаси «их изогнали и в то число дворы их без остатку разорили».

На поч. 18 ст. Недригайлівська фортеця мала 7 башт, двоє воріт, три малих входи, близько 400 м острожної та до 1,0 км міської стіни. Поступово Недригайлів втрачав свої військові функції. Укріплення руйнувались, зброя іржавіла, козаки займались мирною працею і востаннє їм довелося воювати під час російсько-шведської кампанії.

30 листопада 1708 до Недригайлова під'їхав кінний загін шведських волохів у кількості 50 чоловік і намагався увійти в сотенне містечко. До міста прибув і загін шведської кавалерії полковника Дукера, який кількома днями раніше разом з полковником Таубе керував розоренням містечка Сміле. У Недригайлові військового гарнізону не було, тому цивільне населення готувалося до бою. Перед цим шведи спалили Вільшану і розігнали населення. Оборону Недригайлівської фортеці керував воевода Фрол Висковатий. Після невдалої спроби захопити місто 9 грудня півтисячний шведський загін атакував Тернівську слободу. Здолавши опір слабо озброєних тернівчан, вороги вирізали біля тисячі місцевих жителів, спалили слободу, в тому числі і Покровську церкву, про що 12 грудня 1708 Петру I доповів капітан-поручик Ушаков.

Петро I, довідавшись про оборону Недригайлова, 15 грудня 1708 спорядив на допомогу загін донських козаків на чолі з отаманом капітан-поручиком Д. Ушаковим. Другу оборону Недригайлів витримав через два тижні після першої облоги шведами. Після цього противник більш не наважувався підходити до містечка і продовжив свій наступ у бік Гадяча.

За Сулою, поблизу с. Засулля на горі знаходяться рештки укріплень гетьмана Мазепи, від чого це місце називають Мазепиною горою. Скоріш за все, самого опального гетьмана там ніколи не було, а лише базувалися вірні йому козаки [2367].

Протягом 18 ст. на землях Недригайлівщини виникли нові села: Томашівка, Рубанка, Маршали, Засулля, Козельне, Великі Будки.

У 1781 затверджено герб Недригайлова: щит, у верхній частині якого містився герб губерньського міста Харкова. В нижній частині герба – 8 чорних слив на золотому полі, що символізує багатство та достаток та вказує на велику кількість сливових садів у цій місцевості [2368].

У 2-ій пол. 18 ст. інколи соціальна напруга в місті сягала свого апогею, хоча це не було типовим явищем. Так, у 1767 мешканці Недригайлова підтримані одним із гайдамацьких загонів виступили проти місцевого поміщика М.Головкіна, розгромили в с. Костянтинів його маєток, порозбирали майно [2369].

З 1770 по 1784 на землях Недригайлівщини неодноразово з'являвся відомий гайдамака С.Гаркуша зі своїми товаришами [2370].

На кін. 18 ст. Недригайлів отримав магістратське управління і став одним із дванадцяти магістратських міст Харківського намісництва [2371]. У місті налічувалося 7 казенних будівель та 500 садиб [2372]. Тут мешкало 5179 осіб. Значно змінився соціальний склад населення: 65 купців, 470 міщан і цехових, 4425 державних селян [2373]. При сприятливих природних та економічних умовах кількість ярмарок збільшувалася, і навпаки. Так, у 1779 їх було три, у 1787 – жодної. У 1787 мешканці міста пережили голод [2374].

Найбільшими землевласниками Недригайлівщини наприкінці 18 – протягом 19 ст. були заможні родини Головніх, Хвоцинських, Щербатових, Шатових, Толстих, Левіних, Калугіних, Капністів, Чапліциних, Кондратьєвих, Збаровських та інші. Приміром, князь Щербатов у 80-х рр. 19 ст. на тернівських землях володів 9 економіями загальною площею землі 9386 дес. і 1687 дес. лісових угідь. У 20-ті рр. 19 ст. у Тернах працювали винокурний, два селітряні та цукровий заводи.

До 1861 всі двори в Недригайлові несли постій, працювало 3 лавки, 6 заїжджих дворів. Працювали воскобійний завод із медовою банею, сальносвічковий та мильний заводи, сума доходу від яких дорівнювалася 2 тис. крб. на рік. У 60-ті рр. 19 ст. в Недригайлові відбувалося 4 ярмарки. Промисловий сектор був представлений двома свічковими заводами, одним миловарним, одним цегляним [2375]. У Тернах у 1864 відбувалося 4 ярмарки, у 1880-х рр. – 5. На цей час помітно зросло й число чумаків, які переважно були вихідцями з державних селян. Так, у 1861 в Недригайлові на відлучку видано 542 паспорти, з яких 474 – державним селянам, 7 – купцям і 61 – цеховим людям.

Культурні надбання тогочасного населення Недригайлова більш ніж скромні. Носіями грамотності були священики двох церков та деякі дворяни. З ініціативи козаків та селян при місцевій церкві ще в 30-х рр. 18 ст. було створено школу початкової грамоти, яку відвідувала незначна кількість учнів. На поч. 19 ст. в Недригайлові відкрилось парафіяльне училище, яке фактично було школою з релігійним нахилом. У 1811 в ньому навчалось 22 учні [2376].

У 1-й пол. 19 ст. в Недригайлові почало працювати ще одне парафіяльне училище, у якому щорічно навчалися 30 – 38 учнів. Напередодні першої світової війни на кошти земств були збудовані школи в Червоній Слободі, Хоружівці, Курманах, Гринівці, Маршалах, Зеленківці, Козельному, Мелешківці, Деркачівці, Іванищі. Діти сільської громади дістали змогу отримувати початкову освіту.

Крім шкільних бібліотек, згідно із законом від 15 травня 1890, діяла народна бібліотека у Недригайлові.

У 1878 відкрито поштове відділення. Поштовий зв'язок налагоджено з Ромнами, а з 1892 – з Тернами. У 1902 проведено телефонну лінію з Лебедин в Недригайлів.

Було розпочато будівництво лікарні. У 1843 місто одержало «на лечебницу» 2 тис. крб. понад встановленої суми [2377].

Соціальні заворушення 1905 торкнулися і Недригайлівщини. У червні у Тернах відбулися виступи робітників і селян. У Хоружівці селяни спалили Хоружівську та Бабинську економії Щербатова. Було підпалено садибу міського пристава у Недригайлові. Виступи були придушені за допомогою військової сили, бунтарів ув'язнено [2378].

Універсали Української Центральної Ради 1917 мешканці Недригайлова сприйняли невдоволено [2379].

У 1-й пол. січня 1918 в Недригайлові вперше було проголошено радянську владу, яку уособлювала виборна волосна рада [2380].

Але така ситуація зберігалася недовго. Згідно з Брестською угодою німецькі війська увійшли на рубіж Коровинці – Недригайлів. По р. Терн до впадіння її в Сулу дислокувалися частини 5-ї більшовицької армії під командуванням Черепанова, який зі своїм штабом перебував у м. Ворожба. Більшовицька армійська розвідка контролювала район Хоружівки, Костянтинова, Недригайлова. Поруч, біля с. Великі Будки, займав позиції 1-й Харківський робітничо-селянський полк.

Командуючий 5-ю армією Р.Сиверс 27 березня 1918 видав наказ про дислокацію і бойові завдання частин, згідно з яким створювалася Тернівська бойова ділянка, що займала фронт від Снігірівки по р. Терн до місця впадіння її в Сулу. У наказі по армії Сиверса згадується факт, що «...население района Терны, Недригайлов сочувственно относится к противнику» [2381].

Після німецько-австрійської окупації в листопаді 1918 Недригайлів опинився під контролем військ УНР під командуванням С.Петлюри.

У січні 1919 було відновлено радянську владу, розпочав роботу волревком, який очолив Ф.Даниленко, створено партійну і комсомольську організації.

З наближенням військ генерала Денікіна, влітку 1919, проведено мобілізацію до лав Червоної Армії. Протиденікінські акції здійснювали члени партизанської групи Тернівського загону [2382].

У листопаді 1919 денікінці залишили Недригайлів. 1 грудня знов створено волревком, при якому розпочали роботу такі відділи: земельний, продовольства та постачання, народної міліції, військовий [2383].

На початку січня 1921 на Недригайлів здійснив наліт загін махновців. 15 січня під Недригайлом відбувся бій між махновцями та корпусом 9-ї кавалерійської дивізії Червоної Армії. У червні того ж року бої відбулися під Недригайлом, Хоружівкою, Беседівкою, Гринівкою та Біжівкою. Махновцям протистояли частини 7-ї Володимирської стрілецької дивізії, червоні козаки В.Примакова з бригади П.Григор'єва та кілька маневрових загонів Київського та Харківського округів. Втрати з обох сторін були значними. Під натиском переважаючих сил червоних формування Махна відступили. Водночас були розгромлені дрібні антирадянські групи [2384].

У загальному процесі 20-х, 30-х рр. на теренах Недригайлівщини ширився кооперативний рух, створювалися колгоспи, артілі. У 1925 в районі працювало 47 кузень, 276 вітряків, 5 жорнових млинів, 13 крупно та просорушок, 12 олійниць, 5 артілей по обробці шкіри.

На 1930 у районі вже було створено 44 колгоспи, в яких на весну 1932 налічувалось лише 19 тракторів.

У 1932 став до ладу Недригайлівський овочесушильний завод, який був першим на Україні в цій галузі [2385].

Однак, зафіксовано численні факти свавілля під час колективізації й одержавлення майна одноосібників. За ухил від здачі лишків зернохліба накладалися великі штрафи. Такий тягар приводив до злиднів господарників.

Насильницькі методи колективізації та утиски одноосібників викликали протест, іноді до терористичних актів. Так, 28 жовтня 1930 загинули комсомольці І.Тютюнник та А.Рябушка. Райпарторганізації та відповідним органам влади неодноразово доводилось утихомирювати виступи жінок у селах Сакуниха, Курмани, Коровинці. У Сакунісі певний час діяла антирадянська група Левона [2386].

Серед пам'яток соціальних і національно-визвольних рухів тих років – могили активістів С.Сітала (с. Комишанка), Н.Шолудька, П.Шеремета (с. Коровинці), братські могили у с. Козельне та смт. Недригайлів, братська могила перших комсомольців села на околиці Костянтинова.

Багато селянських життів забрав голодний 1933-й. Через хронічну відсутність фуражу коні теж мало чим виручали. Посівна 1932 затяглася аж на 72 дні. На січень 1932 в районі була запланована основна кампанія по хлібозаготівлі, оскільки план виконали лише на 81,8 відсотків. По району плани по хлібоздачі виконали лише Зеленківка та Великі Будки. У цей тяжкий час при Курманівській МТС створено політвідділ, який виконував керівні і каральні функції. У жовтні 1932 район відвідав голова уряду УРСР – В.Чубар.

Місцеві партійні та державні органи намагались приховати справжню картину на підвладній їй території. У доповідній записці Харківського обкому ЦК КП (б)У «Про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах області» згадувалося, що в Недригайлівському районі зареєстровано лише 5 випадків «... в большей или меньшей степени голода...» [2387].

До 1935, завдяки неймовірним зусиллям, становище вдалося виправити. Господарства почали справлятися з посівами та збиранням врожаю. Кампанія колективізації у Недригайлівському районі фактично завершилась у 1934. станом на 29 липня 1934 на території Недригайлівської сільради залишилось 347 одноосібних

господарств. Колгоспи району обслуговували Недригайлівська, Протасівська, Маршалківська та Курманівська МТС.

13 серпня 1935 до Недригайлова завітав перший секретар ЦК КП (б)У С. Косіор.

Важливим завданням була ліквідація неписьменності. З 1925 в районі почали працювати 15 шкіл, у яких навчали грамоти 46 вчителів. У Недригайлівській семирічці навчалось 350 учнів та працювало 13 вчителів [2388]. У 1934 в райцентрі відкрито середню школу. Напередодні Великої Вітчизняної війни в ній навчалось 700 учнів і працювало 40 педагогів [2389].

В райцентрі працювали бібліотека, поштово-телеграфне агентство, агропункт, медамбулаторія, дитяча консультація, лікарня, діяла театральна капела ім. М.Леонтовича.

У роки посилення репресій багато недригайлівців необгрунтовано притягнулись до кримінальної відповідальності несудовими, незаконними органами – так званими «двійками» та «трійками». Серед репресованих – директор Коровинської школи Т.Ломонос, директор Гринівської школи Шевченко, завідувач районного відділу освіти М.Майборода, обліковець виробничого товариства Недригайлова С.Білецький, інші. Всього по району репресовано більше 300 громадян [2390].

З початком Другої світової війни мешканці Недригайлівського району своє життя підпорядкували вимогам воєнного часу.

Оборонні бої на території району точилися з 21 вересня по 8 жовтня 1941. В цих бойових діях брали участь 227-а стрілецька дивізія 40-ї армії, 2-й кавалерійський корпус (командир генерал-майор П.Белов) та 4-й (Воронезький) полк 100-ї (незабаром – 1-а гвардійська, командир – генерал-майор І.Руссіянов) стрілецької дивізії 21-ї армії. Полком Воронезьких добровольців командував герой громадянської війни полковник М.Войцехівський.

Особливо тяжкі бої були 21-23 вересня під Сакунихною, де Воронезький полк втратив 1114 чоловік.

Оборонні бої біля сіл Коровинці, Томашівка, Коритище вели частини 9-ї кавалерійської та 1-ї стрілецької дивізії, 129-ї танкової бригади.

23 вересня 1941 ворог захопив Недригайлів, а 28 вересня прорвав біля с. Вільшана оборону 2-го кавалерійського корпусу і вийшов аж до с. Штепівки. 227-а стрілецька дивізія 40-ї армії, яка обороняла дільницю фронту Терни – Деркачівка межі району покинув 8 жовтня. 9 жовтня гітлерівці захопили Терни. Район був окупований повністю.

Окупація району тривала з 8 жовтня 1941 по 5 вересня 1943.

З вересня по грудень 1941 в районі діяли Вільшанська і Іваницька партизанські групи. У центрі с. Іваниця у братській могилі нині поховані страчені нацистами партизани.

З серпня 1941 по вересень 1943 в Недригайлові та Засуллі діяли підпільні групи.

За роки війни район втратив 7258 мешканців. На кладовищах сіл Великі Будки та Кулішівка поховано мирних жителів, які загинули від рук нацистів у період окупації. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 4480 чоловік. Жертвами війни (розстріляно, повішено, померло від катувань, убито бомбами та снарядами) стало 555 чоловік.

Визволення району від ворога здійснили 141-а стрілецька дивізія 60-ї армії Центрального фронту та 167-а, 340-а, Сумські, 24-а, 180-а стрілецькі дивізії 38-ї армії Воронезького фронту у період з 5 по 12 вересня 1943.

Розвиваючи наступ після визволення Сум і Білопілья, радянські війська 5 вересня вступили на територію району. Цього дня 141-а стрілецька дивізія вийшла на рубіж Тернів, а 240-а, 180-а, 167-а, 340-а – зайняла Городище, Деркачівку, Великі Будки, Зеленківку, Комишанку.

На рубежі Беседівка – Коровинці – Рубанка – Берестівка радянські війська зустріли впертий опір ворога і 10-11 вересня не просуваючись вперед. 12 вересня визволення Недригайлівського району було завершено.

Із загальної кількості понад 10 тис. уродженців та жителів району, які брали участь у боях на фронтах війни, додому не повернулось 6703 чоловіки, з яких загинуло 3163 (на території області – 38, при визволенні Європи – 662, на фронтах у межах Радянського Союзу – 1953, померло у шпиталях – 510), пропало безвісти – 3540.

У боротьбі з ворогом загинуло 22 партизани і 10 підпільників. Під час бойових дій у 1941 і 1943 роках на території району загинуло 1467 воїнів, які поховані в 34 братських та трьох індивідуальних могилах.

За звершені подвиги понад 6 тисяч уродженців і жителів району нагородження орденами і медалями. Капітан К.Бобошко з с. Великі Будки, генерал-майор М.Денисенко з с. Козельне, генерал-лейтенант В.Кашуба з с. Хоружівка, старший лейтенант В.Молчанов з с. Володимирівка, рядовий В.Шаповал з с. Комишанка, сержант В.Цис з с. Хоружівка, рядові О.Сокіл та Г.Сокіл, з с. Козельного стали Героями Радянського Союзу, а В.Міщенко з смт Терни, В.Рибалко з с. Вільшана, В.Ситенко з с. Хоружівка – повними кавалерами ордена Слави [2391].

У післявоєнні роки в районі працювало 11 промислових підприємств, серед яких найкрупніші – Тернівський цукровий та Недригайлівський плодоконсервний завод.

Звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні уродженці Недригайлівщини О.Сердюк, І.Залозний, Г.Троян, І.Яловий, В.Таряник, М.Лаврик. Десятки трудівників полів і ферм були нагороджені орденами та медалями.

Серед видатних людей Недригайлівщини – уродженець с. Курмани, фізик, один із засновників сучасної акустики, академік АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці М.Андреев, поет, прозаїк, сатирик і публіцист з с. Городище П.Капельгородський, поет з Курманів І.Чумаченко, поет, перекладач, літературний критик з цього ж села Д.Білоус, його земляк – поет, прозаїк, доктор філософських наук М.Осадчий, поет, прозаїк, заслужений діяч мистецтв України з Хоружівки О.Ющенко та художник, член Спілки народних майстрів України Н.Кізенко, народний артист СРСР А.Мокренко з Тернів, письменник І.Власенко з Недригайлова, поет і письменник з Тимченка М.Гриценко, доктори історичних наук, брати з Сакунихи А. та В.Коцури, головний редактор газети «Україна молода» М.Дорошенко з Хоружівки.

У Хоружівці народилися экс-президент України В.Ющенко та народний депутат України П.Ющенко.

Наприкінці жовтня 1999 Коровинці, Недригайлів та Вільшану відвідали Президент України Л.Кучма та перший космонавт незалежної України Л.Каденюк.

На сьогодні у Недригайлівському р-ні працюють 24 загальноосвітніх навчальних заклади, 9 дошкільних навчальних закладів, Будинок школяра, дитячо-юнацька спортивна школа, міжшкільний навчально-виробничий комбінат, 38 медичних закладів, 7 профілакторіїв, 14 будинків культури, 17 сільських клубів, 27 бібліотек, дитяча музична школа, дитяча школа мистецтв.

Сільське господарство представлено 25 сільськогосподарськими підприємствами і 26 фермерськими господарствами.

У галузі промисловості – 2 переробних підприємства.

За природно-історичними критеріями Недригайлів поділявся на 4 умовних райони, які склалися в процесі розвитку. Його планування мало радіальну форму, яка встановилася на основі історичного плану, фактично закладеного ще у 1787. Селище поділялось на кілька радіально-кільцевих напрямків по чотирьох магістралях з цілим рядом кільцевих вулиць. Територія Недригайлова нагадувала формою неправильний багатокутник, розсічений дорогою Суми-Ромни на північну і південну частини.

Майже до Другої Світової війни селище не було впорядкованим. Лише вул. Комінтерну мала тверде кам'яне покриття шириною 2,0 м і довжиною близько кілометра. Було вимощено також під'їзди на міст через Сулу і до вул. Леніна. Після війни відремонтовано міст, збудовано дамбу з чотирма мостами [2392].

На початок 1970-х рр. площа Недригайлівського р-ну становила 1035 кв. км, а мешкало на Недригайлівщині 47,8 тис. чоловік, з яких 36 тис. відносилось до сільського населення.

У 1983 в районі створено державний гідрологічний заказник місцевого значення на площі 650 гектарів, що охоплюють заплаву Сули від с. Засулля до с. Коровинці.

В архітектурному плані Недригайлівщина багата церковними спорудами. В межах її нині існуючих кордонів у дореволюційний час службу Божу справляли в 25 діючих церквах: 15 храмів були підпорядковані єпархії Полтавської Духовної Консисторії (Роменського повіту) і 10 – Харківської (Лебединського повіту).

У 1828 коштом І.Головкіна збудовано і освячено Костянтинівську церкву Успіня Богородиці на підвищенні правого берега Сули. Склепи Ю.Головкіна та Є.Голіцина, що розташовувались поблизу храму, були зруйновані і пограбовані в роки революційних подій та громадянської війни. Церква збереглася до нашого часу. Не збережені також споруди дзвіниці, церковної сторожки та будинку для церковного притчу.

Храм тридільний, однобанний, збудований «кораблем». За характером архітектурних форм Успенська церква близька до типу храму-пам'ятника і, незважаючи на часткові втрати й руйнування, є рідкісною за цільністю образу й досконалістю композиції архітектурною пам'яткою пізнього провінційного класицизму. Тут органічно поєднано традиції української церковної архітектури зі стильовими рисами загальноімперського класицизму та певними впливами романтизму.

У 1804 в Хоружівці на кошти генерал-аншефа С.Стрекалова побудовано Архангело-Михайлівську церкву. Задовго до цього (у 1797) у селі було побудовано дерев'яну Катеринівську церкву з дзвіницею. Постільки хоружівські церкви розташовувались недалеко одна від одної, то церковна сторожка була у них спільною. В ній розміщалися: бібліотека, школа грамоти і церковно-парафіяльне попечительство. У будинку псаломщика працювало земське училище. Окремо існувала жіноча школа грамоти. Майже на двох десятинах розташовувалися церковні будови.

У 1886 в Хоружівці спорудили пам'ятник імператору Олександру II. На жаль, і пам'ятник і церковні споруди були зруйновані за радянської влади у 1923.

Не може залишитися поза увагою і комплекс шкільних будівель, зведений на поч. 20 ст. Одне навчальне і два житлових приміщення, поставлені посеред шкільного подвір'я в ряд, перпендикулярно до головної вулиці. Будівлі цегляні, одноповерхові, прямокутні в плані. Серед них значними розмірами й пластичною розробленістю фасадного декору вирізняється навчальний корпус. Житлові корпуси, в яких первісно містилися квартири вчителів, значно менші, зі скромнішим декором.

Комплекс будівель сільського училища в Хоружівці є рідкісним за збереженістю й високими мистецькими якостями зразком цивільної архітектури українського села поч. 20 ст. Нині використовуються як навчальні корпуси Хоружівської середньої школи.

У 1912 у центрі с. Гринівка за типовим проектом 1 - 4 комплектних училищ для Роменського повіту побудовано цегляну сільську школу. Ця будівля є цікавим зразком провінційного модерну на селі.

Більше 120 років Гринівській церкві св. Михайла. З соснового бруса на цегляному потинькованому підмурку, підлога доштата, дахи щипцеві по дерев'яних кроквах, укріті покрівельною сталлю. Храм є характерним взірцем церковної будівлі єпархіального стилю в річищі неруського напрямку історизму останньої чв. 19 ст., що вирішена скромними засобами проте дуже професійно. Первісно вона була хрещатою, одноверхою, з дзвіницею на західному фасаді. У 30-х рр. 20 ст. верхній ярус дзвіниці та світловий восьмерик з верхом зруйнували. Службу в церкві припинено у 1965. З тих пір до кінця радянської доби в ній містився шкільний спортзал. У роки незалежної України церкву відбудовано.

З поміж святинь, що збереглися в районі, заслуговує на увагу церква св. Митрофана у Недригайлові. Мурована, однобанна, прямокутна в плані, з прямокутними ризалітами вівтаря та західного притвору, за структурою – хрестокупольна, чотиристовпна. Церква є характерною пам'яткою неокласичного напрямку пізнього «цегляного» стилю на

Сумщині. Вперше була побудована у 1858 як кладовищенська на кошти купчихи М.Калугіної. Була дерев'яною. У 1913 побудовано новий кам'яний храм. Богослужіння припинилося у 30-ті рр. 20 ст., під час Великої Вітчизняної – відновлено. У 1962 храм було закрито. Через 15 років територію довкола церкви зайняло промислове підприємство Путивльського об'єднання «Сейм», яке пристосувало храм під один із виробничих цехів. До церкви було зроблено прибудови з північного заходу, півдня і південного заходу, навколо побудували виробничі цехи й адміністративні корпуси, територію обнесли залізобетонною огорожею. У 1992 Митрофанівський храм відновив роботу. Поблизу побудовано і нову дзвіницю. Усі вищезазначені храми у 90-ті рр. 20 ст. досліджені членом-кореспондентом Академії архітектури В.Вечерським [2393].

У 90-ті рр. 20 ст. у Деркачівці підприємцем Г.Фесенком розпочато спорудження церкви, що є зменшеною копією храму на Поклонній горі в Москві.

Не збереглися до нашого часу такі храми: Косьми і Даміана у с. Беседівка, Миколаївська у с. Коровинці, Троїцька у с. Іванівці, Миколаївська у с. Курмани, Покровська у сс. Малі Будки та Томашівка, Миколаївська у с. Червона Слобода, Георгіївська у с. Сакуниха.

На сьогодні в районі проводиться певна робота по збереженню пам'яток архітектури та історії. У 1987 в с. Деркачівка відкрито шкільний музей українського письменника, публіциста і просвітителя П.Капельгородського. У 1988 обласним управлінням освіти цьому музею надано свідоцтво про відомчу реєстрацію. В експозиції музею понад 140 експонатів про життєвий та творчий шлях видатного земляка.

За підтримки П.А. і В.Ющенків відбудовано храм Андрія Первозванного у Хоружівці. Церкву відкрито 20 вересня 2000. Верхній храм освячено на честь Андрія Первозванного, а нижній – св. Катерини і Архистратига Михайла.

У 2005 в центрі Недригайлова у парку Слави та скорботи відкрито Алею Слави з портретами видатних земляків та капличку, на вшанування пам'яті померлих від голодомору, репресій, у полум'ї Чорнобиля та Афганської війни.

Створений Державний історико-археологічний заповідник «Посулля». У 2006 почав роботу краєзнавчий музей.

*Ігор Скрипченко,
Іван Абаровський*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

719. БАБА С., ЗАСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

719.1. Курган (археол.). 0,5 км на південний схід від південної околиці села. Займає центральну частину мису правого корінного берега р. Сула.

Виявлений і обстежений Є.Осадчим у 2009.

Курган напівсферичної округлої форми. Діаметр – 35 м, висота – 1,5 м. У південно-західній полі кургану улаштовано триангуляційний пункт, нині зруйнований. Поли розорюються, частина, де розташовувався тригопункт задернована. Розкопки не проводилися [2394].

Євген Осадчий

720. БАБАКОВЕ С. ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

720.1. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). За 0,2 км на північ від села в урочищі Батарей. Займає мис лівого корінного берега р. Терн.

Відоме за писемними джерелами сер. 17 ст. під назвою Іванівське городище, вперше описане архієпископом Філаретом (Д.Гумілевським), у 1900, обстежене В.Ляскоронським, у 1946 Ф.Копиловим, досліджувалося у 1973.

Городище підтрикутної в плані форми. Розміри городища – 55 x 38 м, висота над рівнем заплави становить 32 м. З напільного боку захищене валом та ровом. Ширина валу коливається від 6,0 до 15 м, висота – 2,0 м. Центральна частина валу пошкоджена селітроварінням в сер. 17 ст. Рів розташований з напільного боку. Ширина рову – 10 – 12 м, глибина – 3,0 м. Схили укріплені ескарпом висотою понад 4,0 м.

Потужність культурного шару становить 0,8 – 1,0 м. З території городища походять фрагменти гончарного посуду 12 – 13 ст. Розріз валу свідчить про те, що укріплення зведене в 12 ст., пошкоджене селітроварінням в 1-й пол. 17 ст. [2395].

Юрій Моргунов

720.2. Курган (археол.). За 4,3 км на північ від села та за 0,3 км на північ від траси Конотоп – Суми. Займає підвищення лівого корінного берега р. Терн.

Виявлений у 1988 Л.Білінською, обстежений у 2010 Є.Осадчим та О.Кравченком.

Курган напівсферичної округлої форми. Верхівка насипу задернована та пошкоджена майданчиком тригопункту. Діаметр кургану – 50 м, висота – 2,3 м [2396].

Лариса Білінська

720.3. Курганний могильник (археол.). За 4,0 км на північ від північної околиці села. Займає плато правого корінного берега р. Терн.

Виявлений у 1988 Л.Білінською, обстежений у 2010 Є.Осадчим та О.Кравченком.

Могильник складається з 4-х насипів. Кургани розташовані за 0,5 км на південь від траси Суми – Конотоп. Насипи округлої, напівсферичної форми, діаметром 18 – 40 м та висотою 0,7 – 1,5 м [2397].

Лариса Білінська

720.4. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). За 0,2 км на північ від села. Займає високий мис лівого корінного берега р. Терн.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене у 2010 Є.Осадчим та О.Кравченком.

Розміри Поселення-300 x 200 м, висота над рівнем заплави становить 35 – 38 м. Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,8 м. З території поселення походять фрагменти гончарного посуду 12 – 13 ст., фрагменти скляних браслетів, наконечник стріли 12 ст.

Матеріали зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2398].

Юрій Моргунов

721. БЕСЕДІВКА С., ТОМАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

721.1. Курган (археол.). За 2,5 км на північний захід від північно-західної околиці села, та за 0,3 км від повороту до с. Гринівка.

Обстежений Н.Миловановою у 1991.

Курган напівсферичний, округлий. Діаметр – 40 м, висота – 2,2 м [2399].

Наталія Милованова

721.2. Курган (археол.). За 2,28 км на північний схід від північної околиці села. Займає підвищення правого корінного берега р. Хусь.

Виявлений і обстежений Є.Осадчим у 2010.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр – 50 м, висота – 1,7 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [2400].

Євген Осадчий

721.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1990 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 7 воїнів з підрозділів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 9 вересня та померли від ран 11 вересня 1943. Відомі прізвища 3 воїнів: рядові А.Козін, Я.Самодуров, сержант Я.Шелепов.

У 1959 останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено скульптуру воїна, замінену у 1977 новою залізобетонною скульптурою воїна.

У 1990 проведено реконструкцію: біля могили встановлено цегляну потиньковану плиту з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів. На земляному пагорбі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,34 м/. Позаду скульптури – залізобетонний обеліск /8,0 м/. У підніжжя пагорба – 2 бетонні стели /4,0 x 1,5 м /з викарбуваними на них прізвищами земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Автор пам'ятника – архіт. М.Шелудченко [2401].

Юлія Нестеровська

721.4. Поселення багатшарове (археол.). На південь від села, урочище Білопільщина, низький виступ надзаплавної тераси лівого берега р. Сміла, між високими горбами
Виявлене Є.Махно у 1949, обстежене Г.Некрасовою у 1990.

Розміри Поселення-200 x 100 м. Висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м. Потужність культурного шару – 0,8 – 1,2 м. На території поселення досліджено ділянку площею 476 м кв. Виявлено напівземлянку, три наземні споруди, черені двох глиняних печей та розвали обмазки. З території поселення походять фрагменти ліпної сіро лощеної кераміки київської культури, гончарної лощеної кераміки, фрагменти амфорної тари та ціла амфора танаїського типу 3 ст. н. е., нечисленні фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та Київської Русі. Крім того на поселенні виявлені конусоподібні грузила, біконічні пряслиця, ніж та ножиці, кам'яне точило, розтирачі та фрагменти жорнових каменів [2402].

Ганна Некрасова

721.5. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км південний схід від села, урочище Негринові Горби, витягнуте вздовж південно-східного і південно-західного схилів досить високої, перерізаної ярами надзаплавної тераси лівого берега р. Сміла
Виявлене Є.Махно у 1949. Обстежене Г.Некрасовою у 1990.

Розміри Поселення-2000 x 200 м. Висота над рівнем заплави становить 10 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. З території поселення походять фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівської культури [2403].

Ганна Некрасова

722. БОРОДАНОВЕ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

722.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі.

Поховано 2-х радянських воїнів з підрозділів 4-й (Воронезький) полк 1-ї гв. стрілецької дивізії 21-ї армії, які загинули в оборонних боях за село від нацистських загарбників у вересні 1941. Відоме прізвище одного воїна – молодший військ. фельдшер Сараєв Олексій Маркович.

У 1943 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м /з меморіальним написом на фасадній частині [2404].

Юлія Нестеровська

723. БРОДОК С., КУЛІШІВСЬКА СІЛЬРАДА

723.1. Поселення багатшарове (археол.). Територія південної частини села (Загородніївка), широка мисоподібна ділянка першої надзаплавної тераси правого берега р. Сула.

Виявлене Н.Миловановою у 1991.

Розміри Поселення-350 x 300 м, висота над рівнем заплави становить 10 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду, знаряддя із кременя та кварциту епохи бронзи та фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу [2405].

Наталія Милованова

723.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). Південна околиця села, ділянка високого правого берега р. Сула обмежена з обох боків ярками.

Виявлене Н.Миловановою у 1991.

Розміри Поселення-200 x 100 м, висота над рівнем заплави становить 8,0 – 10 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи [2406].

Наталія Милованова

723.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На території села вздовж дороги, яка веде від села Бродок до с. Засулля. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сула. Виявлене Н.Миловановою у 1991.

Розміри Поселення-200 x 100 м, висота над рівнем заплави становить 8,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи [2407].

Наталія Милованова

724. ВЕЛИКА ДІБРОВА С., САКУНИХСЬКА СІЛЬРАДА

724.1. Курган (археол.). За 2,2 км на південний схід від південно-східної околиці села, за 20 м на південь від лісосмуги, в полі. Займає підвищення правого корінного берега струмка, притоки р. Хорол.

Виявлений і обстежений Є.Осадчим у 2009.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу – 35 м, висота – 2,0 м. На вершині кургану залишки зруйнованого тригопункту. Поли кургану розорюються, центральна частина задернована. Розкопки не проводилися [2408].

Євген Осадчий

724.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1990 (іст.). У центрі села.

Поховано 12 воїнів з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 11 вересня 1943. Відомі прізвища 10 воїнів: рядові П.Кузьмін, Я.Долгополов, М.Кіпченко, В.Лебедев, Г.Мінібаєв, М.Пятаченко, С.Ситніченко, М.Терещенко, І.Тригуб, О.Чшарев.

У 1975 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено гранітну стелу /2,0 м/ і плиту з меморіальним написом.

У 1990 позаду могили встановлено бетонну стелу /6,0 м/ з зображенням трьох воїнів і прізвищем одного з бійців та датами його життя. По обидва боки від могили встановлено стовпи-тумби /1,5 м/ з датами «1941 – 1945» і прізвищами загиблих земляків [2409].

Людмила Ломонос

725. ВЕЛИКІ БУДКИ С., ВЕЛИКОБУДКІВСЬКА СІЛЬРАДА

725.1. Братська могила жертв нацизму, 1941 (іст.). Вул. Поділ, кладовище.

Поховано 15 мирних жителів села, розстріляних нацистами 19 жовтня 1941 на вулиці Зарічна та на подвір'ї сім'ї Ситенків за вбивство та поранення німецьких солдатів. Відомі прізвища 14 загиблих.

У 1968 відбулося перепоховання жертв нацизму на сільському кладовищі. На могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,4 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [2410].

Людмила Ломонос

725.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Перемоги, кладовище.

Поховано 5-х воїнів з підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 5-8 вересня 1943. Село визволено 8 вересня 1943. Військові звання і прізвища загиблих невідомі.

На могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1979 обеліском з мармурового дрібку з меморіальним написом на його чоловічому боці. У 1988 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,66 м/ на цегляному постаменті /0,65 м/ [2411].

Юлія Нестеровська

725.3. Городище багат шарове (археол.). За 2,0 – 2,5 км на південний захід від села в ур. Губське. Займає останець правого берега р. Терн.

Виявлене у кін. 19 ст. У 1946 досліджувалося В.Іллінською, у 1982 – В.Горюновою, у 1990 – Г.Романовою.

Розміри городища – 160 x 80 м, висота над рівнем заплави – 32 – 35 м. Городище укріплене по периметру валом та ровом, що знаходиться з внутрішнього боку. По південно-західному схилу проходить подвійна лінія валів та ровів. Укріплення відносяться до ранньослов'янського часу.

Дослідженнями 1982 встановлено наявність на городищі споруд та могильника колочинської культури у південній частині городища. Було досліджено напівземлянкове житла та кремацію на стороні в ямі. Діаметр ями – 0,6 м, глибина – 0,2 м.

З території городища походять фрагменти ліпного посуду посульсько-донецького типу скіфської лісостепової культури та колочинської культури. Також на городищі знайдено браслет з розширеними краями, біконічні глиняні прясла та фрагмент залізного ножа [2412].

Галина Романова

725.4. Курганний могильник (археол.). За 0,3 км на схід від східної околиці села, між селами Великі Будки та Вошиліха. Займає миси утворений злиттям річок Хмелівка та Сула.

Обстежувався та досліджувався А.Мазаракі у 1873, В.Хвойкою у 1893 – 97, Д.Самоквасовим у 80-х рр. 19 ст., В.Ляскоронським у 1899, В.Іллінською у 1946 – 48.

Складається з 16 насипів, що витягнуті ланцюжком вздовж берегового схилу р. Сула на відстані 1,0 км. Частина з них розташовані на території городища раннього залізного віку. Висота курганів коливається від 2,0 до 7,0 м, діаметр – від 30 до 40 м. Два насипи висотою 6,0 та 7,0 м розкопані [2413].

Ірина Мовчан

725.5. Курганний могильник (археол.). За 0,3 км на південь від села. Займає підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р. Терн.

Виявлений Ю.Моргуновим у 1972.

Могильник складається з 2-х курганів. Діаметр насипів становить 4,0 та 4,5 м, висота – 0,3 – 0,47 м. Один з насипів пошкоджений. Висота над рівнем заплави становить 1,5 – 2,0 м [2414].

Ірина Мовчан

725.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1988 (іст.). Біля школи.

Поховано 10 радянських воїнів з підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 5 – 8 вересня 1943. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища 7 воїнів: рядові А.Блужин, М.Байцов, Г.Гусев, Л.Скороход, Спіфанов, Кас'янов, Рязанов.

У 1959 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна з написом на постаменті.

У 1988 скульптуру воїна замінено бетонною стелою /0,6 x 0,8 м/ з текстом та прізвищами загиблих.

За могилою споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-земляків, які загинули у боях 1941 – 45. На 6 плитах з сірого мармуру /1,22 м/ прізвища 167 загиблих. У центрі встановлено 2 залізобетонні скульптури жінок /дружина і мати/ /2,5 м/. Зліва і справа від братської могили 2 мармурові плити з викарбуваними на них датами і орденом Великої Вітчизняної війни [2415].

Юлія Нестеровська

725.7. Поселення багатшарове (археол.). У північно-західній частині села. Займає мисоподібний виступ правого берега р. Терн.

Виявлене та досліджене Є.Горюновим у 1972 та 1981. Обстежене Г.Романовою у 1989.

Розміри поселення встановити важко через щільну приватну забудову поселення. Частина поселення руйнується через розмив берегового схилу р. Терн. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м. На території поселення досліджено напівземлянкове житла та дві господарські ями колочинської культури. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду пізньої бронзи та колочинської культури [2416].

Галина Романова

725.8. Поселення багатощарове (археол.). Південно-східна околиця села, урочище Поділ, 0,4 км на схід від дороги до с. Вільшана, пологий виступ надзаплавної тераси лівого берега р. Терн.

Виявлене та досліджене Е.Горюновим у 1972 та 1981. Обстежене Г.Романовою у 1989.

Розміри поселення – 600 x 70 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 4,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,7 м. Частина культурного шару знищена при земляних роботах. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду, біконічні прясла київської культури та поодинокі фрагменти черняхівської культури [2417].

Галина Романова

725.9. Поселення багатощарове (археол.). У південно-східній околиці села в ур. Поділ. Займає дюнне підвищення лівого берега р. Терн.

Виявлене та досліджене Г.Романовою у 1981 та 1989.

Розміри поселення встановити важко через значні руйнування культурного шару піщаним кар'єром. На території поселення досліджено частину господарської ями колочинської культури. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури та колочинської культури [2418].

Галина Романова

725.10. Поселення багатощарове (археол.). За 0,2 км на захід від села, в ур. Хутір, праворуч дороги до с. Вільшана. Займає дюнне підвищення лівого берега р. Терн.

Виявлене у 1981. Досліджувалося у 1981 – 82 та 1989. Г.Романовою.

Висота поселення над рівнем заплави становить 1,5 – 2,5 м. Розміри поселення не встановлені. На території поселення було досліджено 714 м кв. Було виявлено 5 напівземлянкових жител та 14 господарських ям колочинської культури та 1 житло пізньозарубинецької культури. Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,8 м. З території поселення походять фрагменти посуду пізньозарубинецької культури, посохоподібна булавка та частина глиняного прясла. До колочинської культури можна віднести глиняні прясла, залізні ножі, точильні бруски та скарб ювеліра, який було знайдено у розкопі 2. Він складався з інструментів ювеліра, шматків срібла, оловяно-свинцевого злитку, срібної пластинки, зламаних срібних та бронзових прикрас (частини пальчастої та зооморфної фібул, браслетів, пластинчастої підвіски, гачка шийної гривни, пряжки) та готової продукції (дві невеликі пальчасті фібули мазуро-германського типу, 1200 дрібних нашивних бляшок). Частина культурного шару у східній частині поселення зруйнована ямами по видобутку піску [2419].

Галина Романова

725.11. Поселення, бронзовий вік (археол.). У північній околиці села, в ур. Жидове. Займає мис третьої надзаплавної тераси утворений злиттям річок Сула та Терн.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972.

Розміри Поселення-300 x 200 м, висота над рівнем заплави становить 15 – 20 м. Потужність культурного шару становить 0,2 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи 2 тис. до н. е. [2420].

Ірина Мовчан

726. ВЕСНОГІРСЬКЕ С., ВІЛЬШАНСЬКА СІЛЬРАДА

726.1. Майдан (археол.). За 0,4 км на південь від південної околиці села. Займає підвищену ділянку вододілу річок Сула та Ольшанка.

Майдан згадується архієпископом Філаретом (Д.Гумілевським) при описі Вільшани. Обстежений О.Короткою та Є.Осадчим у 2009.

Майдан складається з двох частин. З заходу розташовані «вуса» викиду підковоподібної форми. Розміри викиду – 70 x 50 м. Висота коливається від 0,5 до 2,0 м, ширина – від 5,0 до 10 м. Зі сходу розташована яма, звідки бралася земля. Діаметр ями – 50 x 20 м, глибина – 3,0 м. Яма має лійкоподібну форму, оточена валоподібним насипом – залишками кургану. Майдан задернований [2421].

727. ВІЛЬШАНА С. ВІЛЬШАНСЬКА СІЛЬРАДА

727.1. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на північ від села, ліворуч дороги, що з'єднує село Вільшана та Великі Будки, в лісі (ділянка 112). Займає мис правого корінного берега р. Терн.

Виявлений Є.Осадчим у 2005.

Складається з 5-х насипів. Насипи округлі, напівсферичної форми. Розташовані на півколом. Розміри курганів-1,-2,-4 та -5: діаметр – 15 – 16 м, висота – 1,5 – 1,7 м. Курган-3: діаметр – 10 м, висота – 0,6 м. Кургани-1 та -5 частково пошкоджені при прокладанні ґрунтової дороги. Через курган-5 проходить межева траншея 19 ст. Могильник заріс чагарником та молодим лісом.

Розкопки не проводилися. Не виключено, що ця група є периферією великого могильника, розташованого за 0,4 км на південний схід [2422].

Євген Осадчий

727.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля траси Суми-Ромни.

Поховано 102-х воїнів з підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Серед них – 98 воїнів, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 5 – 9 вересня 1943, та 4 воїна, які померли від ран у період з 10 вересня по 28 жовтня 1943 у ХППШ 4345. Село визволено 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1953 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, замінений у 1957 залізобетонною скульптурою воїна /2,7 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /3,49 м/.

У 1985 по обидва боки від братської могили встановлено бетонні стели /1,17 x 8,52 м/ з 12 бетонними меморіальними плитами, на яких викарбовано прізвища 372 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2423].

Юлія Нестеровська

727.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,0 км на північ від села та за 0,2 км на захід від колишніх споруд лісництва. Займає мис правого берега першої надзаплавної тераси р. Сула. Виявлене Ю.Моргуновим у 1972. Обстежене В.Непріною у 1977, Є.Осадчим та О.Коротею у 2011.

Розміри поселення: 150 – 200 x 80 – 100 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,5 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи. Південна частина поселення знищена піщаним кар'єром. Решта території задернована.

Матеріали досліджень зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2424].

Юрій Моргунов

728. ВОЛОДИМИРІВКА С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

728.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 7 радянських воїнів з підрозділів 180-ї, 240-ї стрілецьких дивізій 51 стрілецького корпусу 38-ї армії і 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 3 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1964 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1980 сірою гранітною стелою /1,85 x 0,7 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2425].

Юлія Нестеровська

729. ГОРОДИЩЕ С., ДЕРКАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА

729.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 106 воїнів з підрозділів 42-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 6 вересня 1943 та померли від ран 4 – 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1970 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,27 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /2,8 м./ Автори пам'ятника – ск. П.Бондар, арх. А.Клейн [2426].

Юлія Нестеровська

729.2. Городище, розвинуте середньовіччя (літописне м. В'яхань) (археол.). Розташоване на території села в урочищі Городок. Займає підвищення правого берега р. Терн.

Городище ототожнюється із залишками літописного міста В'яхань, яке згадується у Лаврентіївській та Іпатіївській літописах у зв'язку із подіями 1147 та 1149 років. Відоме за грамотами 1-ої пол. 17 ст. під назвою Деханське або Деханське. Вперше описане архієпископом Філаретом (Д.Гумілевським). Обстежувалося В.Ляскоронським, Ф.Копиловим, В.Богусевичем, М.Кучерою, О.Сухобоковим, Ю.Моргуновим, О.Моцею.

Городище овальної форми, розміром 140 x 160 м. По периметру городище захищене ровом шириною 15 – 20 м та глибиною 1,5 м та валом шириною 20 м і висотою 1,5 – 3,5 м. Потужність культурного шару становить 1,2 – 1,3 м. З території городища походять фрагменти гончарного посуду часів Київської Русі, залізна ремінна пряжка, кришка від мідного казана та висла печатка Володимира Мономаха [2427].

Юрій Моргунов

729.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 0,4 км на південний схід від південної околиці села, пологий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Терн, в згині річки між селами Городище і Деркачівка.

Виявлене та обстежувалося Е.Горюновим у 1972, 1982 та 1989 рр.

Розміри Поселення-1,1 x 0,08 км, висота над рівнем заплави становить 1,5 – 2,5 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,7 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду київської культури та гончарного посуду черняхівської культури [2428].

Галина Романова

729.4. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). На території села, навколо городища. Займає підвищення правого берега р. Терн.

Обстежувалося В.Ляскоронським, Ф.Копиловим, В.Богусевичем, М.Кучерою, О.Сухобоковим, Ю.Моргуновим, О.Моцею.

Загальна площа поселення становить 50 га. Потужність культурного шару становить 1,0 м. З території городища походять фрагменти гончарного посуду часів Київської Русі та поодинокі фрагменти 17 ст. Поселення є посадом літописного міста В'яхань [2429].

Юрій Моргунов

730. ГОСТРИЙ ШПИЛЬ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

730.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі кладовища.

Поховано 45 воїнів з підрозділів 687-го, 726-го стрілецьких полків 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 4 – 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1945 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1980 сірою гранітною стелою /1,75 x 0,61 м/ з меморіальним написом на фасадній частині та текстом на надгробній плиті [2430].

Юлія Нестеровська

730.2. Городище, ранній залізний вік (археол.). Розташоване у північно-західній околиці села. Займає мис третьої надзаплавної тераси правого берега р. Терн.

Виявлене у 1972 Ю.Моргуновим, обстежене ним же у 1978. У 2011 обстежене Є.Осадчим та О.Короткою.

Розміри городища – 300 – 200 x 60 м. Висота над рівнем заплави становить 15 м. Укріплення городища зруйновані оранкою. З території городища походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку.

Матеріали обстеження зберігаються у фондах Роменського краєзнавчого музею [2431].

Ірина Мовчан

731. ГРИНІВКА С., ГРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

731.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 10 радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни з підрозділів 180-ї стрілецької дивізії 51 стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 8 – 10 вересня 1943. Село визволено 10 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: О.Безладний, Ф.Демченко, К.Калістий, І.Кісленський, Г.Лебедев, А.Мочалін, К.Назаренко, А.Попов, старшина Ш.Хабібзянов, М.Марченко.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,4 м/ з меморіальним написом та прізвищами загиблих на цегляному постаменті /1,6 м/ [2432].

Юлія Нестеровська

731.2. Курган (археол.). За 1,0 км на південний захід від південної околиці села та за 30 м на північ від автодороги Томашівка – Гринівка, в полі. Займає край правого корінного берега струмка, притоки р. Хусь.

Обстежений Є.Осадчим у 2009. Насип округлої, напівсферичної форми. Діаметр кургану – 55 м, висота – 2,0 м. Поли кургану розорюються, центральна частина задернована. Розкопки не проводилися [2433].

Євген Осадчий

731.3. Михайлівська церква, 1883 (архіт.). Дерев'яна церква стоїть на рівному підвищеному місці в центрі села із значним відступом від вулиці на ділянці, що на цей час зайнята школою. Внаслідок втрати елементів, що вінчали, будівля церкви зараз не відіграє помітної композиційної ролі.

Дерев'яна Михайлівська церква в Гринівці відома з 1747. У 1883 її вилучили з експлуатації через старість, а на цегляному фундаменті побудували нову однойменну дерев'яну. Вона була хрещатою з однією банею з дзвіницею в одному зв'язку. У 1930 верхній ярус дзвіниці розібрали, зруйнували верхній світловий восьмерик та вінчання верхівки. Службу в церкві припинили в 1965, до певного часу вона використовувалась в якості шкільного спортзалу.

Основне ядро п'ятизрубне хрещате. Центр являє восьмерик, до якого прибудовано огранений олтар, прямокутні за планом короткі південна та північна віти та видовжена західна віта. По боках олтарю є огранені зруби жертovníку та дяковнику. Західна віта закінчується трьохчастковим притвором, над яким раніше височіла дзвіниця. В його північній камері збереглися сходи на хори.

В екстер'єрі образ храму побудований на поєднанні великих лапідарних площин та небагатьох виразних деталей. Він відрізняється статичністю внаслідок рівно високості віт та незначної висоти центрального восьмерика. Динамічніше виглядає східний фасад завдяки заниженим об'ємам ризниць, що створює ефект ступінчатого народження мас до бані храму – центрального восьмерика, увінчаного сьогодні восьмигранним шатровим дахом.

Декор пам'ятки дуже скромний. Виконаний у формах епархіального стилю 2-ої пол. 19 ст.: прямокутні вікна обрамлені дощатими наличниками з трикутними сандриками. Підвіконна частина стін, відокремлена профільованою тягою, обшита дошками вертикально в стик, інші площі стін обшиті горизонтально. Карнизи прикрашені тонкою ажурною різьбою. Ідеологічно головні частини споруди виділені незвичайними формами віконних отворів: маленьке п'ятикутне віконце у східній грані олтарю, витягнуті п'ятикутні вікна в діагональних гранях центрального восьмерика. Південний та північний торці, завершені трикутними щипцями, акцентовані мотивом біфорію: кожне з вікон – п'ятикутних обрисів, їх по верхівці об'єднує ламана бровка. На західному фасаді є оригінальної форми чотирьохколонний ганок.

У інтер'єрі усі зруби мають єдиний нерозчленований простір, центрирований середнім восьмигранником, який увінчує могутня восьмигранна зрізана піраміда. Усі інші компартименти мають плоске балочне перекриття. У інтер'єрі стіни побілені. Розпис не зберігся.

Церква збудована з соснового бруса на цегляному тинькованому цоколі. Підлога дощата. Покрівля двоскатна по дерев'яним склепінням. Вкрита покрівельною сталлю.

Михайлівська церква у Гринівці – характерний приклад культової споруди єпархіального стилю у дусі неоруського напрямлення історизму, вирішеного скромно, але надто професіонально [2434].

Віктор Вечерський

731.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля сільської ради.

У 1979 на невеликій основі встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна та жінки-матері /2,5 м/. Біля підніжжя пам'ятника під невеликим кутом покладено 6 мармурових плит /1,4 x 1,1 м/ з прізвищами 169 загиблих воїнів-земляків та написом [2435].

Людмила Ломонос

731.5. Поселення ранній залізний вік (археол.). За 1,0 – 2,0 км на південний схід від села в урочищі Биків Яр. Займає південно-східний схил обводненої балки правого берега р. Смілянка.

Виявлене Є.Махно у 1949.

Розміри Поселення-1000 x 200 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару 0,6 – 0,9 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду з домішками шамоту та гончарної лощеної і сіроглиняної кераміки черняхівської культури 4 ст. Розвали обмазки наземних жител виявлені на глибині 0,2 – 0,3 м [2436].

Ганна Некрасова

731.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 2,0 км на південний схід від південно-східної околиці села та за 0,9 – 1,2 км на південь від будівель колишньої МТФ в ур. Биків Яр. Займає береги витоку обводненої балки.

Виявлене Є.Махно у 1949.

Розміри поселення – 900 x 100 м. Висота над рівнем заплави становить 2,5 – 3,5 м. Потужність культурного шару становить 0,7 – 1,0 м. З території поселення походять фрагменти гончарного лощеного посуду, ліпного посуду з домішками шамоту, язичок бронзової пряжки кін. 4 – поч. 5 ст. типу Нові Санжари та бронзова пружина від фібули [2437].

Галина Романова

731.7. Сільське двокласне училище, 1912 (архт.). Мурована одноповерхова споруда міститься в центрі села неподалік від церкви у глибині подвір'я. За своїм містобудівним значенням належить до рядових будівель, що формують забудову.

Збудована 1912 за типовим проектом 1-4-комплектних училищ для Роменського повіту. Протягом усього існування використовувалася за прямим призначенням – як сільська школа.

Будівля прямокутна в плані, з ризалітами на чоловому й тильному фасадах. Капітальними поздовжньою стіною та поперечними перегородками корпус поділено на 5 класів та учительську кімнату, що групуються при видовженому рекреаційному приміщенні (холі), яке виходить вікнами на тильний фасад. Центральний вхід міститься посередині чолового фасаду. Цей фасад симетричний, тривісний. Середня вісь акцентована невисоким аттиком над дверним отвором. Над дверима влаштовано металевий козирок. Бічні вісі підкреслені ледь виступаючими двовіконними ризалітами з невеликими наріжними башточками.

Фасади вирішені в стильових формах провінційного модерну: будівля має високий цоколь, вишукано профільований карниз та плоскі горизонтальні тяги, що проходять по всіх фасадах у рівні віконних отворів. Наріжники підкреслені широкими лопатками, прикрашеними характерним для модерну декоративним мотивом, що нагадує обернений

донизу тризуб. Великі прямокутні вікна з лучковими перемичками мають масивні плоскі сандрики, що спираються на спільну горизонтальну тягу.

Будинок муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, всередині потиньковано, зовні побілено. Пофарбування фасадів триколірне: цоколь темний (чорний) тло стіни блакитне, деталі білі. Підлоги з дощок, перекриття плоскі по дерев'яних балках. Опалення пічне. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Ця будівля є цікавим зразком провінційного модерну на селі. Її поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 299-См. [2438].

Віктор Вечерський

732. ДЕРКАЧІВКА С., ДЕРКАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА

732.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 57 воїнів з підрозділів 167-ї та 180-ї стрілецької дивізії 51 стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 5 – 8 вересня 1943. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища 21 загиблого.

У 1956 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,2 м/. На могилі і на постаменті /2,7 м/ – дошки мармурового дрібку з меморіальними написами та прізвищами загиблих [2439].

Юлія Нестеровська

732.2. Будинок, 19 ст., у якому протягом 1889 – 91 навчався і працював Капельгородський П.Й. (іст.). У центрі села, за 20 м від червоної лінії забудови.

Одноповерховий дерев'яний потинькований, під залізним дахом, площа 100 кв. м. Споруджений у 19 ст.

Тут, у колишній церковнопарафіяльній школі протягом 1889 – 91 навчався і у 1902 – 03 працював Капельгородський Пилип Йосипович [14(27)1882, с. Городище Лебединський повіт Харківської губернії (тепер Недригайлівський р-н. Сумської обл.) – 5.05.1938] – український письменник, публіцист, просвітник.

Народився у багатодітній родині селянина-бідняка. Початкову освіту отримав у Деркачівській церковнопарафіяльній школі. Був допитливою, обдарованою дитиною. Місцевий законовчитель отець Василь Флоринський умовив батька віддати хлопця до духовної школи, пообіцявши склопотати духовну стипендію.

16 серпня 1893 П.Капельгородський був влаштований до Роменського духовного училища. У 1897 вступає до Полтавської духовної семінарії. Навчаючись, захопився революційними ідеями і був одним із організаторів селянських заворушень 1902. Боячись викриття, кинув навчання і повернувся до рідного села. Згодом, склав іспити на народного вчителя, працював у школі с. Деркачівка.

У 1904 переїхав на Кубань. Там учителював у с. Успенка поблизу Армавіра (Російська Федерація), де домігся відкриття двокласного училища. З його ж ініціативи у селі було відкрито бібліотеку-читальню та народний театр. Брав активну участь у революційній боротьбі, разом з армавірськими робітниками вів революційну роботу, вивчав історію українців на Кубані. Цьому сприяло «Товариство дослідників Кубані», місцева громада РУП у Катеринодарі.

На Кубані розпочав літературну діяльність. Добірка віршів П.Капельгородського з'явилася у збірнику «Перша ластівка», а 1907 вийшла перша, й чи не єдина його поетична збірка «Відгуки життя», цикл поезій «Із-за ґрат і мурів», оповідання «Чия провина».

Царська охорона отримала агентурні дані, що в революційних подіях на Полтавщині брали участь близько двадцяти семінаристів – члени РУП. У їх числі С.Петлюра й П.Капельгородський. Капельгородського заарештували у травні 1904 і вислали під нагляд поліції на Україну. Тут він розповсюджує прокламації, потім знов тікає.

16 квітня 1909 за революційні вірші, заклики до збройного повстання з метою повалення існуючого ладу і встановлення демократичної республіки П.Капельгородського знов заарештували і утримували в тюрмі м. Армавіра. Тут він написав автобіографічну хроніку «Записки семінарста».

Після звільнення (під тиском демонстрацій протесту армавірських робітників суд змушений був виправдати його) 26 вересня 1909 молодий літератор виїхав на Північний Кавказ, а звідти – у кізляро-астраханську напівпустелю (м. Тереклі-Мекбет). Тут він зібрав цінний матеріал, на основі якого у 1916 написав повість «Аш хаду».

На Україну П.Капельгородський повернувся у 1919. Його призначили директором Лубенської української гімназії.

Коли місто зайняли денікінці, він ішов на чолі демонстрації гімназистів з національним прапором в руках. За це денікінці його заарештували. Відпустили на поруки Михайлівського. Згодом П.Капельгородський приймає сан єпископа української автокефальної церкви, яким пробув лише місяць до приходу військ Центральної Ради. Він прибічник Центральної Ради, однодумець соціалістів-революціонерів, підтримував петлюрівський рух. У 1921 у цьому русі «розчарувався». У 1920 повітревком призначив його редактором «Вістей ревкому». З 1924 – секретар і заступник редактора газети «Червона Лубенщина». Того ж року переїздить до Полтави, де став співробітником «Більшовик Полтавщини».

Як сатирик і публіцист надрукував тисячі фейлетонів, статей, віршів, гуморесок. Належав до літературної організації «Плуг». З-під пера письменника вийшло понад 500 прозових творів і, напевно, стільки ж поетичних.

Пилипу Йосиповичу належить повість «Непорозуміння» (1928), дитяча п'єса «Чарівна сопілка» (1923), романи «Солодка каторга», збірки сатиричних віршів, фейлетонів, гуморесок «Гей, не дивуйтесь», «Раздайсь, море» (1927), «Прейскурант отця Максима» (1929).

У 1932 він окремою книжкою видає роман «Курган», у 1934 – романи «Артезіан», у 1938 – частково «Оборона Полтави», низку інших творів.

19 березня 1938 його заарештовано і висунуто звинувачення у тому, що він входив до складу керівної ради військово-повстанської націоналістичної організації.

15 квітня 1938 П.Капельгородського було засуджено до розстрілу. Вирок виконано 5 травня 1938. На підставі «Довідки про смерть» довгий час датою смерті вважалося 21 лютого 1942. У січні 1956 справу П.Капельгородського переглянуто і він був посмертно реабілітований.

Сьогодні у будинку колишньої церковної школи міститься один з класів загальноосвітньої школи, в одній з кімнат школи – музей П.Капельгородського.

У 1982 у шкільному дворі встановлено бюст П.Капельгородського. Автор – ск. Р.Синько. Біля пам'ятника – гранітна плита з написом [2440].

Людмила Ломонос

732.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1989 (іст.). У центрі села, біля школи.

У 1989 споруджено на 8 бетонних основах /1,5 м/ – гранітні плити з прізвищами 125 загиблих земляків і дати «1941 – 1945». Посередині – залізобетонна скульптурна група жінки і дівчини з лавровим вінком /3,0 м/ та меморіальним написом на цегляному постаменті /1,0 м/ [2441].

Людмила Ломонос

732.4. Пам'ятник Капельгородському П.Й., 1982 (іст., мист.). Біля старого будинку школи (нині музей письменника і декілька класів), де в дореволюційні часи мешкав і працював П.Капельгородський.

Автор – ск.Р.Синько. Розміри: вис. погруддя – 0,46 м, постаменту – 1,35 м.

Капельгородський Пилип Йосипович [14(27)1882, с. Городище Лебединський повіт Харківської губернії (тепер Недригайлівський р-н. Сумської обл.) – 5.05.1938] – український письменник, публіцист, просвітитель.

Бронзове погруддя на гранітному постаменті. Правильної форми обличчя з глибокими симетричними зморшками має вираз строгості. Втомлений і спокійний погляд свідчить про вдумливість і мудре відношення до життя. Бюст, що стоїть на прямокутному постаменті з трохступінчастим стереобатом, ніби органічно виростає з нього. Це створює

враження композиційної цілісності і ясності. На фасаді – напис, розміщений у складній фігурній рамці з трьома трикутними рубцями нагорі. Графічно симетрична шрифтова композиція посилює художнє вирішення пам'ятника і надає йому деякої урочистості. Незважаючи на не зовсім вдалий майданчик, оточений бетонними плитами, пам'ятник, завдяки мистецьким засобам виразності становлять значну культурну цінність [2442].

Євгенія Кочерженко

732.5. Поселення багатшарове (археол.). Південно-східна околиця села, згин першої надзаплавної тераси лівого берега р. Терн, урочище Довжик.

Виявлене і досліджене Г.Романовою у 1981 та 1989 рр.

Розміри Поселення-400 – 450 x 150 м. Висота над рівнем заплави становить 1,5 – 3,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 1,0 м. На території поселення досліджена площа 136 м кв. Було виявлено частину напівземлянкового житла бондарихинської культури, частина напівземлянки колочинської культури та 9 різночасових господарських ям. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихинської, колочинської та волинцевської культур, гончарного посуду волинцевської культури, глиняні прясла та синя намистина [2443].

Галита Романова

732.6. Поселення, ранньослов'янське (археол.). Дюнное підвищення в заплаві лівого берега р. Терн, в урочищі Сугорб. Займає дюнное підвищення лівого берега р. Терн. З півдня обмежене старицею річки, з півночі – руслом Терну.

Виявлене і досліджене Г.Романовою у 1981 та 1989 рр.

Розміри Поселення-300 x 100 м. Висота над рівнем заплави – 1,0 – 2,5 м. Потужність культурного шару становить 0,7 м. Культурний шар пошкоджений ямами. На території поселення досліджена площа 136 м кв. Виявлене господарська яма з матеріалами колочинської культури [2444].

Галита Романова

733. ЗАСУЛЛЯ С., ЗАСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

733.1. Городище багатшарове-1, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Бродок та Засулля. Займає довгий мис правого корінного берега р. Сула, утворений долиною річки та яром. Описане архієпископом Філаретом (Д.Гумілевським). Обстежене В.Ляскоронським, І.Ляпушкіним, Ю.Моргуновим, Є.Осадчим, О.Коротею.

Складається з двох частин. Перша – розміром 190 x 85 – 70 м. З напільного боку городище укріплене ровом шириною 8,0 м і глибиною 2,0 м та валом – шириною 20 м і висотою 1,5 м. Схили мису укріплені ескарпом. Ширина майданчика – 2,0 м, висота – 3,0 м.

Друга частина городища підтрикутної форми розташована на стрілці мису. Її розміри – 30 x 30 м. Вона укріплена валом – висотою 1,5 м та ровом – шириною 10 м. Схил стрілки мису укріплений двома рядами ескарпів – шириною 2,0 – 3,0 м та висотою 1,5 м.

Розріз валу свідчить про те, що городище було збудоване у скіфський час, перебудоване у 12 ст. Ототожнюється із літописним містом Попаш [2445].

Юрій Моргунов

Євген Осадчий

Олексій Коротя

733.2. Городище багатшарове-2, пізнє середньовіччя (археол.). За 0,5 км на північ від північної околиці села Засулля в урочищі Мазепина Гора. Займає похилий мис правого корінного берега р. Сула. Утворений двома ярами та схилом надзаплавної тераси. Висота над рівнем заплави – 37 м. Описане архієпископом Філаретом (Д.Гумілевським). Археологічні розвідки В.Ляскоронського, В.Копилова, М.Кучери, Ю.Моргунова, Є.Осадчого.

Городище квадратної форми, розмірами 80 – 50 x 45 м. З напільного, північного, боку городище захищене П-подібним крутим валом з ронделями по кутах та ровом. Протяжність валу – 54 м, висота – 2,5 м. Рів має глибину 1,0 м та ширину – 9,0 м. Розріз

валу, здійснений Ю.Моргуновим, виявив, що укріплення побудовані з культурного шару та материкової глини у 17 ст.

З території городища походять матеріали раннього залізного віку (скіфська лісостепова культура) та 17 ст. Фортеця заснована у 30-ті рр. 17 ст. [2446].

Юрій Моргунов

Євген Осадчий

Олексій Коротя

733.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 23-х радянських воїнів. Серед похованих – воїни з підрозділів 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у боях за його визволення від нацистських загарбників у вересні 1943 та померли від ран з 9 по 17 вересня 1943 у розташованих тут шпиталях. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1981 споруджено меморіальний комплекс. На могилі встановлено гранітну плиту з написом та прізвищами загиблих воїнів. Позаду могили – залізобетонна скульптурна група 2 воїнів з прапором /2,8 м/ на цегляному постаменті /1,8 м/.

У тому ж році споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-земляків – 6 сірих гранітних плит на бетонних основах /1,75 x 2,07 м / з викарбуваними на них прізвищами загиблих земляків та меморіальним написом. Перед братською могилою – розетка Вічного вогню у вигляді п'ятикутної зірки [2447].

Юлія Нестеровська

733.4. Могила Линника С.Г., 1982 (іст.). На кладовищі, біля входу. Линник Сергій Григорович (8.06.1960, смт Недригайлів – 27.05.1982, с. Засулля) – воїн Збройних Сил СРСР, лейтенант. Загинув в Афганістані. Народився у селянській родині. 1967 – 77 навчався у Недригайлівській середній школі, 1977 – 80 у Харківському вищому військовому авіаційно-інженерному Червонопрапорному училищі, здобув спеціальність технік вертольотів та авіадвигунів. З 1980 – 81 – на військовій службі у Хабаровському краї, м. Шимановськ (Російська Федерація), в/ч. пп. 53927 «в». З червня 1981 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 97978 у якості бортового авіа механіка. В останньому бою особисто знищив 15 противників, 2 вогневі точки. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1982 нагороджений орденом «За службу Родині в Вооруженных Силах СССР» III ступеня.

У 1982 на могилі встановлено гранітну стелу /1,5 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого та напис [2448].

Людмила Ломонос

733.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,12 км на південний захід від західної околиці села, вздовж ґрунтової дороги до с. Бродок. Займає ділянку першої надзаплавної тераси правого берега р. Сула.

Відкрите Ю.Моргуновим у 1972. Обстежене Н.Миловановою у 1991, О.Коротєю та Є.Осадчим у 2011.

Розміри Поселення-300 x 100 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м. З поселення походять вироби із кварциту та фрагменти ліпного посуду епохи бронзи.

Поселення розорюється. Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [2449].

Наталія Милованова

733.6. Поселення-1, багатощарове (археол.). За 0,35 км на північ від північної околиці села, із заходу від городища. Займає плато правого корінного берега р. Сула. Висота над рівнем заплави – 37 м.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене Є.Осадчим у 2007.

Площа Поселення-4,0 га. Потужність культурного шару становить 0,4 м. З території поселення походять матеріали раннього залізного віку та 17 – 18 ст. Поселення розорюється [2450].

Юрій Моргунов

733.7. Поселення-2, багат шарове (археол.). За 0,425 км на північний схід від північної околиці с. Засулля. Займає плато правого корінного берега р. Сула, від городища відділене яром. Висота над рівнем заплави – 37 м.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене Є.Осадчим у 2007.

Площа Поселення-3,8 га. Потужність культурного шару становить 0,5 м. З території поселення походять матеріали раннього залізного віку та 17 – 18 ст. Поселення розорюється [2451].

Юрій Моргунов

733.8. Поселення-3, багат шарове (археол.). Північна околиці с. Засулля. Займає похилий схил другої надзаплавної тераси правого берега р. Сула, біля підніжжя городища.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене Є.Осадчим у 2007.

Площа Поселення-3,2 га. Потужність культурного шару – 0,3 м. З території поселення походять матеріали раннього залізного віку та 17 – 18 ст. Поселення розорюється [2452].

Юрій Моргунов

734. ЗЕЛЕНЕ С., ІВАНИЦЬКА СІЛЬРАДА

734.1. Могила Гашенка О.М., 1986 (іст.). На кладовищі, перший ряд друга могила.

Гашенко Олексій Миколайович (29.03.1967, с. Іваниця Недригайлівський р-н. Сумська обл. – 15.03.1986, с. Зелене Недригайлівський р-н. Сумська обл.) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Народився в селянській родині. 1975 – 83 – навчався в Іваницькій восьмирічній школі. 1983 – 85 – у Недригайлівській середній школі. З січня по квітень 1985 навчався на курсах в ВПУ-41 смт Недригайлів. 24 квітня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 52788 за спеціальністю радіомінер. Гвардії рядовий О.Гашенко з 20 жовтня 1985 проходив службу в Афганістані. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 31.07.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2453].

Людмила Ломонос

734.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 1,5 км на схід від східної околиці села та за 0,3 км на південний захід від МТФ. Займає крутий мис, утворений балками та долиною струмка. Виявлене Є.Горюновим у 1972, обстежене Г.Романовою у 1989, Є.Осадчим та О.Коротею у 2011.

Висота мису становить 5,0 – 6,0 м, розміри поселення 150 x 350 м. Потужність культурного шару становить 0,7 м. З території поселення походять фрагменти гончарного посуду черняхівської культури. Поселення розорюється [2454].

Галита Романова

735. ЗЕЛЕНКІВКА С., ЗЕЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

735.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 45 радянських воїнів. Серед них – воїни, які загинули під час оборонних боїв у 1941 та воїни з підрозділів 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули – 7 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 182 ОМСБ. Село визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища 11 загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,66 м/. На чоловому боці цегляного потинькованого постаменту /3,0 м/ – напис та прізвища загиблих воїнів.

У 1991 біля могили споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. На 6 мармурових плитах /1,37 x 1,14 м/ викарбовано прізвища 132 загиблих земляків. По обидва боки від скульптури – бетонні стели /3,12 x 2,0 м/ із зображенням воїнів та ордена Вітчизняної війни і ордена Слави [2455].

Юлія Нестеровська

736. ІВАНИЦЯ С., ІВАНИЦЬКА СІЛЬРАДА

736.1. Меморіальний комплекс: Братські могили партизанів, радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села, біля сільради.

У трьох братських могилах поховані: у першій могилі – партизани Іваницької партизанської групи В.Бережний та Ромашевський, розстріляні нацистами у 1941.

У другій братській могилі поховані зв'язківці тієї ж партизанської групи В.Дудченко та О.Федосенко, закатовані нацистами у 1941.

У третій братській могилі поховано 75 радянських воїнів 180-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Відомі прізвища 67 загиблих. Село визволено 19 вересня 1943.

У 1948 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1956 встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1976 споруджено меморіал. На братській могилі радянських воїнів встановлено три бетонні плити з прізвищами загиблих воїнів. За могилами на земляному пагорбі споруджено залізобетонний пілон /7,17 м/, у верхній частині якого дати «1941 – 1945». Біля основи пагорба встановлено бетонну стелу напівкруглої форми /2,2 x 23,1 м/. У центральній частині стели – горельєфне зображенням трьох воїнів: танкіста, піхотинця і льотчика та 10 бетонних дощок, на яких викарбовано прізвища 182 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни 1941 – 45. Зліва і справа на стелі меморіальні написи [2456].

Юлія Нестеровська

737. КОЗЕЛЬНЕ С., КОЗЕЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

737.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських активістів, 1920; Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані: у першій братській могилі радянські активісти, серед яких – голова Козельненського сільського виконкому М.Авксон, вбитий у 1920; у другій братській могилі поховано 57 радянських воїнів. Серед них – воїни 4-го Воронезького полку 1-ї гвардійської дивізії 21-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни з підрозділів 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 7 – 8 вересня 1943. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища 44 воїнів.

У 1947 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1959 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,56 м/ на цегляному постаменті /2,77 м/ з меморіальним написом та прізвищами загиблих жителів села і воїнів-визволителів.

У 1971 поруч з братськими могилами встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /2,42 м/, біля якої стела /3,51 x 11,5 м/ з меморіальними текстами та прізвищами 306 земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Автор пам'ятника – ск. Н.Карбовська [2457].

Юлія Нестеровська

738. КОМИШАНКА С., ЗЕЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

738.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Біля входу на кладовище.

Поховано невідомого радянського воїна з підрозділу 167-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 7 вересня 1943.

У 1952 на могилі встановлено металевий обеліск /1,44 м/ з п'ятикутною зіркою [2458].

Юлія Нестеровська

738.2. Могила Сітала С.Х., 1922 (іст.). На кладовищі.

Сітало Семен Хомич (1877, с. Комишанка – 1922, там само) – радянський активіст.

Народився у сім'ї селянина. Працював ковалем. Учасник Першої світової війни. На фронті познайомився з більшовиками. У рідному селі розповсюджував газету «Іскра». У 1918 – 20 був у складі Лебединського партизанського загону. Брав участь у військових діях проти військ Директорії та армії О.Денікіна. Загинув у 1922.

У 1929 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1967 металевим /1,56 м / з п'ятикутною зіркою на верхівці [2459].

Юлія Нестеровська

738.3. Могила Шаповала В.К., 1973 (іст., мист.). На кладовищі, біля входу, справа. Автори – ск. Ф.Коровай, архіт. М.Махонько. Розміри: вис. погруддя – 1,35 м, постаменту – 2, 13 м.

Шаповал Василь Кіндратович (14.01.1925, с. Комишанка – 13.03.1973, там же) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944).

Народився у селянській родині. Закінчив 4 класи. Працював у колгоспі. У Червоній Армії з 1943. У діючій армії з вересня 1943.

Стрільць 465-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії рядовий В.Шаповал після форсування Дніпра у районі с. Вишгород (нині місто Київської обл.) брав участь у боях за утримання та розширення плацдарму. Особливо відзначився у боях за Київ 3 – 5 листопада 1943. У 1944 закінчив курси молодших лейтенантів. З 1946 лейтенант В.Шаповал – у запасі. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

1975 на могилі на вертикальному, прямокутному у плані постаменті з бетону встановлено залізобетонний бюст Героя. Портретований зображений без головного убору, в гімнастюрці з прикріпленою на ній Зіркою Героя Радянського Союзу. Скульптурі з трапецієподібним плечовим зрізом притаманна узагальнена лаконічна пластика. Високе чоло та зосереджений погляд підсилює емоційно-психологічну напругу образу і надає йому художньої переконливості. В оточенні інших могил пам'ятник вирізняється розмірами. На чоловому боці постаменту дошка з анотацій ним написом [2460].

Юлія Нестеровська

Ірина Павленко

739. КОРОВИНЦІ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

739.1. Група могил: Могила Шолудька Н.Я., 1919; Могила Шеремета П.П., 1940; Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Жовтнева, центр села.

У 2-х одиночних могилах поховані мешканець села Н.Шолудько, вбитий під час класової боротьби у 1919 і голова колгоспу П.Шеремет, який помер у 1940.

У 10 братських могилах поховано 170 радянських воїнів, серед яких – воїни з підрозділів 4-го стрілецького полку 1-ї стрілецької дивізії 21-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село 22 вересня 1941 та воїни з підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 11 – 13 вересня 1943. Село визволено 13 вересня 1943. Відомі прізвища 32 загиблих.

У 1952 останки загиблих радянських воїнів з різних місць перенесені у братські могили. У тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,77 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,6 м/.

На двох одиночних і десяти братських могилах встановлено металеві обеліски /1,85 м/ з меморіальними написами та прізвищами загиблих [2461].

Юлія Нестеровська

739.2. Меморіальний комплекс: Могила Манасenkова В.П., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля лікарні.

Манаєнков Володимир Петрович (? – 11.09.1943) – молодший лейтенант 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 13 вересня 1943.

У 1970 споруджено меморіал – встановлено бетонну, окуту міддю скульптурну групу воїна та хлопчика-піонера /3,17 м/ на цегляному постаменті /2,44 м/. Земляний насип на могилі викладено керамічною плиткою, під невеликим кутом встановлено плиту з білого мармуру з меморіальним написом. Праворуч від могили – цегляна потинькована стела /2,35 x 15,72 м/, на якій закріплено 18 білих мармурових дощок з меморіальними текстами та прізвищами 426 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Автор пам'ятника – ск. П.Маслак [2462].

Юлія Нестеровська

739.3. Могила Сердюк О.С., 2004 (іст.). Вул. Леніна, кладовище, біля дороги.

Сердюк Ольга Семенівна (09.10.1927, с. Коровинці – 12.02.2004, там же) – Герой Соціалістичної Праці (10.07.1950).

З 1943 працювала телятницею у колгоспі «Комінтерн» Недригайлівського р-ну. У 1952 закінчила Путивльську зоотехнічну школу. Кілька років вела обласну школу передового досвіду тваринників. Неодноразово брала участь у ВДНГ СРСР, де отримала 2 срібні та 2 бронзові медалі. Член Українського комітету захисту миру, учасник I та V Українських конференцій прихильників миру. Делегат з'їздів КПУ, член Сумського обкому КПУ. Депутат ВР УРСР 4 – 5-го скликань від Липоводолинського виборчого округу, депутат Сумської облради. Нагороджена двома орденами Леніна, орденами «Знак Пошани», Жовтневої революції (1973), Трудового Червоного Прапора (1974).

У 2004 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на чоловому боці якого – портрет О.Сердюк та напис [2463].

Людмила Ломонос

739.4. Могила Ялового І.Н., 2003 (іст.). Вул. Леніна, кладовище, неподалік від входу.

Яловий Іван Никонович (23.06.1918, с. Коровинці – 27.10.2003, там же) – Герой Соціалістичної Праці (08.12.1973).

Народився у селянській родині. Закінчив Коровинську середню школу, Роменський сільськогосподарський технікум. Працював головою колгоспу «Комінтерн» Недригайлівського р-ну. У 1973 за успіхи у Всесоюзному змаганні господарство нагороджене Червоним прапором Міністерства сільського господарства СРСР і ЦК профспілки працівників сільського господарства. Під керівництвом І.Ялового оновлено посівний фонд, зміцнена кормова база, збільшено поголів'я рогатої худоби, впроваджено механізовані методи вирощування буряків, збудовано приміщення виробничого та культурного призначення. Нагороджений орденами Леніна (1971), Трудового Червоного Прапора (1958, 1965), Жовтневої революції (1976).

У 2004 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,65 м/, на чоловому боці якого – портрет І.Ялового та напис [2464].

Людмила Ломонос

739.5. Пам'ятник Яловому І.Н., 2009 (мист.). Вул. Леніна, на території школи, біля східного фасаду головного корпусу. Автор – ск. М.Тертишний. Заг. вис. – 2,1 м, погруддя – 0,5 м, постамент – 1,6 м.

Бронзове погруддя Ялового І.Н. встановлено на постаменті з червоного граніту. Він зображений зодягнутим у піджак, на лацкані якого зірка Героя. Ретельно відтворені риси зовнішності – зосереджений погляд, міцно стиснуті вуста, високе чоло. Скульптура має строгу фронтальну композицію і реалістичну узагальнену пластику. Художню виразність пам'ятника підсилює вдале поєднання бронзової фігури з високим гранітним постаментом, в центрі чолового боку якого прикріплено дошку з габро з анотаційним написом.

Розташований на майданчику поблизу навчального закладу, замощеному тротуарною плиткою сірого та червоного кольору, пам'ятник створює емоційно-силове поле, втілюючи ідею величезної відповідальності праці освітянина. [2465].

739.6. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1970 (мист.). Вул. Леніна, на території ВАТ «Коровинський коноплезавод». Автор невідомий. Розміри: вис. погруддя – 0,6 м, постаменту – 1,5 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – поет і прозаїк, художник, мислитель.

Бетонний бюст Т. Шевченка встановлено на квадратному в плані двоступінчастому цегляному постаменті. Поета зображено у зрілому віці з наслідуванням його традиційної іконографії: високе чоло, поріділе волосся, густі насуплені брови, довгі вуса, що прикривають міцно стиснуті вуста, голова трохи повернена вбік. Ретельно відтворено риси зовнішності та одягу, реалістична пластика, академічна композиція із характерним високим зрізом плечей, загальна побудова пам'ятника залучають його до типової радянської скульптури 1950-х – 70 х рр. [2466].

Ірина Павленко

740. КОСТЯНТИНІВ С., КУЛШІВСЬКА СІЛЬРАДА

740.1. Братська могила перших комсомольців села, 1930 (іст.). На околиці села, біля церкви.

Поховані перші комсомольці села А.Рябушко та І.Тютюнник, які загинули в період проведення насильницької колективізації у 1930.

У 1980 на могилі встановлено металевий обеліск /1,81 м/ з меморіальним написом та прізвищами загиблих на фасадній частині [2467].

Юлія Нестеровська

740.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 15 воїнів з підрозділів 180-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища 2-х воїнів: ст. лейтенант К.Бобилев, ст. лейтенант О.Селіфанов.

У 1956 на братській могилі встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1981 споруджено залізобетонну скульптуру воїна /2,63 м/. На чоловому боці цегляного потинькованого постаменту /1,53 м/ закріплено бетонну дошку з меморіальним написом. На бетонній надгробній плиті – прізвище загиблого воїна [2468].

Юлія Нестеровська

740.3. Городище багат шарове (археол.). За 0,2 км на південний схід від села. Займає великий витягнутий мис правого корінного берега р. Сула.

Виявлене і обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2005.

Городище має форму наближену до трапеції та складається з двох частин. Розміри першої – 300 x 270 – 100 м. Поверхня рівна, має ухил до країв. Перепад висоти становить понад 5,0 м. Висота над рівнем заплави – 35 м. Основна частина з північно-західного боку обмежена урвищем глибокого (до 30 м) яру, по краю городища простежується вал та рів. Вал має висоту від 2,0 до 0,5 м та ширину від 6,0 до 4,0 м. Рів на даний момент сильно розмитий, поступово спускається до дна яру. Протяжність лінії укріплень становить 50 м. З північно-східного, напільного, боку укріплене ровом шириною 6,0 – 8,0 м та глибиною 2,0 – 2,5 м та валом шириною підосви 9,0 – 10 м та висотою 2,0 – 3,0 м. Укріплення напільного боку мають значні ушкодження – вал на окремих ділянках знівельований, рів частково засипаний. Південно-східна зруйнована ділянка напільних укріплень становить 110 м. З південного боку городище укріплене трьома лініями ескарпів протяжністю 120 м та висотою 2,5 м. Крутизна схилу ескарпів становить 100 – 120°. Вище ескарпів розташований вал шириною підосви 10 м та висотою з напільного боку 2,0 м. Вал має три напівкруглі виступи, розташовані на відстані 10 – 12 м. Ця лінія оборони відрізає мис з досить похилими схилами. Було проведено зачистку стінки валу в північно-східній частині городища, де його прорізає дорога. Вал має ширину підосви 8,0 м та висоту до 3,0 м. Простежується два будівельних періоди. Перший пов'язаний з функціонуванням городища в епоху раннього залізного віку. Тоді був побудований вал з сірого щільного лесоподібного ґрунту та викопаний рів з напільного боку. У 17 ст. верхівка валу була

вирівняна і на вершині була побудована стіна від якої залишилося заповнення яке складається з материкової глини насиченої вугіллям, кістками тварин, шматками обпаленої глини. Не виключено, що ґрунт в заповнення дерев'яної стіни брали з рову, куди обвалилася стіна скіфського городища.

Західна частина городища укріплена кількома лініями оборони. Похилу стрілку мису відрізає вал шириною 4,0 м та висотою 1,5 м, за ним рів шириною 5,0 м та глибиною 1,5 м та ескарп.

Потужність культурного шару становить від 2,0 м в західній частині городища та цитаделі до 1,0 м. З городища походять фрагменти димленого посуду 17 ст. та розписаної української кераміки 18 – 19 ст. Друга частина городища розташована на стрілці мису та відділена від першої ровом шириною 7,0 – 9,0 м та глибиною 2,0 – 2,2 м. З внутрішнього боку розташований вал висотою 1,0 м та шириною 4,0 – 5,0 м. Поверхня стрілки мису рівна, схили стрімкі з практично прямовисними схилами. Північна та східна частини укріплені ровом прокладеним на 3,0 – 3,5 м нижче майданчика городища. Ширина рову – 30 – 5,0 м, глибина – 1,0 – 2,0 м. Південна частина укріплена ескарпом висотою 2,0 – 2,5 м та невисоким валом шириною 2,0 – 3,0 м та висотою 1,0 м.

За межами напільних укріплень розташований посад, розміри якого 350 x 200 – 250 м. Потужність культурного шару становить 1,0 м.

Матеріали обстеження зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [2469].

Євген Осадчий

740.4. Городище-2, пізньосередньовічне (археол.). На території городища Костянтинів-І. Займає високий мис правого корінного берега р. Сула.

Виявлене і обстежене Є.Осадчим у 2005.

Розміри городища на даний момент можна встановити лише приблизно Північна частина має значні пошкодження. Імовірні розміри – 90 x 60 м. З напільного боку городище укріплене валом висотою 1,7 – 2,0 м та шириною 3,0 – 5,0 м та сильно замуленим ровом шириною 5,5 м та глибиною від 0,5 м до 1,0 м. З півдня та сходу цитадель захищена подвійним валом та V – подібним у перетині ровом між ними. Перший вал шириною 3,0 – 5,0 м та висотою з напільного боку 2,0 – 2,5 м був основним. За ним ішов рів шириною 4,0 м та глибиною майже 2,0 м. З внутрішнього боку простежуються залишки ще одного валу шириною 4,0 – 5,0 м та висотою 1,0 м. Північна частина цитаделі зруйнована при прокладанні дороги, але на протилежному боці каньйону помітно продовження укріплень. Проведено зачистку валу та рову. Вал має ширину підошви – 3,0 м. При будівництві валу конструкція була заглиблена в материк на 0,15 – 0,20 м. Залишків дерев'яних частин прослідкувати не вдалося, заповнення тіла валу складається з сірого лесоподібного ґрунту в якому трапляються включення материкової глини, вугілля, та невеликий фрагмент пізньосередньовічного горщика 16 – 17 ст. З напільного боку розташований рів шириною 5,0 м, глибиною 1,5 м з рівним дном та практично рівними стінками. Зведення укріплень можна датувати 16 – 17 ст. [2470].

Євген Осадчий

740.5. Редут (археол.). На території колишньої ферми села, на відстані 80 м від валу городища Костянтинів-І та 50 м від краю тераси.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2005.

Укріплення має наближену до квадрата форму розмірами 35 x 40 м. Майданчик обнесений валом висотою від 2,0 до 3,0 м шириною 6,0 – 7,0 м. Сліди рову з напільного боку не простежуються. Культурний шар в межах укріплень відсутній, ґрунт знятий до материка [2471].

Євген Осадчий

740.6. Успенська церква, 1826 (архіт.). Однобанна цегляна церква розташована за селом на відкритій місцевості на краю високого правобережного плато р. Сули.

У сер. 18 ст. в цій місцевості поряд з древньоросійським містечком стояла дерев'яна приходська Василівська церква. У 1780 при володінні графа І.Головкіна за наказом Київського митрополіта Василевську церкву розібрали і на її місці поставили дерев'яну

церкву Успіння Богородиці з боковим храмом св. Василя Великого. У 1826 ця церква була зруйнована, а на її місці на кошти графа Ю.Головкіна було побудовано цегляну церкву у класичних архітектурних формах. У 1930-і рр. церкву було закрито і донині її використовують у якості колгоспного складу.

Пам'ятник має традиційну для українського культового зодчества об'ємно-просторову структуру, декілька змінена під впливом класицистичних схем. Побудований «кораблем», а саме тричастковий, однобаштовий. Неф квадратний за планом, вівтар напівциркульний, притвор прямокутний. Усі компартименти об'єднані широкими напівциркульними арками, чим досягнуто повної єдності внутрішнього простору. Притвор має плоске перекриття по дерев'яним балкам, вівтар перекрито конхою з невеликими розпалубками над вікнами. Неф зі зрізаними внутрішніми кутами завдяки системі двоярусних тропів несе 8-віконний циліндричний барабан, що вінчає сферична баня зі світловим ліхтарем. Інтер'єр храму статичний, у ньому панує баня, яка підпорядкувала до себе весь простір.

За характером архітектури Успенська церква наближається до типу центричного храму-пам'ятника. У екстер'єрі підкреслена симетричність, ступеневе нарощування мас до центру. До монументального четверика, який вінчає масивна башта, примикають рівні за об'ємом дуже занижені вівтар і притвор. Провідне значення четверика підкреслено пластичною проробкою його північного та південного фасадів, кожний з яких має ризаліт, увінчаний трикутним фронтоном. По осі ризаліту у просторій стрільчатій ніші – дверний отвір зі стрільчатою перемичкою. По бокам – арочні віконні отвори. Такі самі отвори у барабані, притворі і апсиді.

Церква побудована із місцевої цегли дуже поганого випалу на вапняковому розчині. Система кладки ланцюгова. Стіни ззовні і зсередини були потиньковані. У екстер'єрі по цегляним профілям у тинькованій ліпнині виконані карнизні тяги з сухариками. Тиньк ззовні майже не зберігся, цегляна кладка сильно вивітрилася, тому профілі, тяги, обрамлення вікон і весь декор втрачені. У інтер'єрі стіни тиньковані і побілені. Настінні розписи у теперішній час роздивитись не можливо. Західна і східна підпружні арки стягнуті парними залізними затяжками. Деякі вікна зберегли первісні ковані залізні ґрати з ромбовидним орнаментом. Первісна апсида мала конічний дах, притвор – двоскатний. На тепер дах не зберігся. Баня по дерев'яній обрешотці обшита кровельною сталлю у шашку. Дошата підлога не збереглася.

Церква Успіння Богородиці у Костянтиніві, незважаючи на чисельні руйнації, є рідкісним за цільністю образу і досконалістю композиції архітектурним пам'ятником пізнього провінціального класицизму. У його зовнішньому вигляді сполучаються традиції народного зодчества, стилеві імперативи загально імперського класицизму і перші віяння наступаючого романтизму, в якому виявлені легкі стрільчаті арки [2472].

Віктор Вечерський

741. КУЛШІВКА С., КУЛШІВСЬКА СІЛЬРАДА

741.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі.

Поховані К.Жмака та Л.Дівірч – мешканці с. Березняки, розстріляні нацистами у 1942 за організацію роздачі населенню зерна з громадського господарства.

На могилі встановлений металевий обеліск /1,5 м/ з прізвищами загиблих [2473].

Людмила Ломонос

741.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 7 воїнів з підрозділів 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв у вересні 1941 та воїни з підрозділів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули у боях визволення села від нацистських загарбників 8 вересня 1943. Село визволено 9 вересня 1943. Відомі прізвища 4-х воїнів: рядові В.Безингаєв, О.Войтенко, І.Ганжа, лейтенант М.Шошин.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,74 м/. На могилі – гранітна плита з меморіальним написом і прізвищами загиблих [2474].

Юлія Нестеровська

741.3. Пам'ятне місце першої на Україні знахідки кісток мамонта, 1841, 1948 (іст.).

На лівому березі р. Хусть.

У вересні 1839 при проведенні земляних робіт, які здійснювалися по розпорядженню колишнього власника села Кулішівка графа Ю.Головкіна, було виявлено велику кількість кісток та зубів мамонта та інших тварин.

Відомий натураліст та професор медицини Харківського університету І.Калініченко організував на цьому місці розкопки, які тривали 10 днів і були припинені із-за затоплення ями підземними водами.

У 1841 професор І.Калініченко опублікував коротке повідомлення про проведені розкопки у журналі «Северная пчела». Знахідки були подаровані Харківському університету.

У 1841 на місці знахідки кісток мамонта встановлено чавунний обеліск /3,0 м/, нижня частина якого зібрана з квадратних чавунних плит з зображенням скелету мамонта на кожній з них. Верхня частина обеліска являє собою зрізану чотиригранну піраміду, увінчану невеликою площадкою з узорними чавунними прикрасами. На плитах, які складають цю піраміду відлиті написи. Проектуванням та спорудженням керував І.Калініченко.

У 1948 за дорученням інституту археології пам'ятник було досліджено І.Подоплічком та П.Бориславським. У 1950 його реставровано – споруджено новий бетонний підмурок, а у 1997 постамент /1,3м /, обкладено мармуровою плиткою [2475].

Юлія Нестеровська

741.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 0,2 км на північ від села. Займає береги балки, що прорізає правий берег р. Хусть.

Виявлене Є.Горюновим у 1972, обстежене Г.Романовою у 1989, Є.Осадчим та О.Коротею у 2011.

Вистоя над рівнем заплави становить 2,5 – 3,0 м. Розміри поселення – 90 x 80 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. З території поселення походять фрагменти черняхівської культури [2476].

Галита Романова

742. КУРМАНІ С., КУРМАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

742.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села.

Поховано 47 воїнів з підрозділів 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9-13 вересня 1943. Село визволено 13 вересня 1943. Відомі прізвища 4-х воїнів: рядові П.Руденко, М.Коробов М., Б.Корякін, мол. сержант Т.Сержанов.

У 1949 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено гіпсову скульптуру воїна. У 1953 її замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,64 м/.

У 1991 по обидва боки від могили споруджено дві бетонні, облицьовані сірими гранітними плитами основи, на яких під невеликим кутом закріплені мармурові плити з прізвищами 167 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Справа і зліва від пам'ятника – 2 стели /2,2 x 2,0 м/ на постаменті з меморіальним написом, зображенням ордена Слави та датами «1941 – 1945» Стели і постамент облицьовано сірою гранітною плиткою [2477].

Юлія Нестеровська

742.2. Поселення багатощарове (археол.). За 0,7 км на південь від південно-західної околиці села в урочищі Сосновий Бір. Займає мис лівого берега р. Сула. Відкрите Г.Романовою у 1990, обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Висота над рівнем заплави становить 2,5 – 3,5 м. Розміри Поселення-300 x 100 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду катакомбної та пізньозарубинецької культур. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м. Поселення задерноване і заросле лісом [2478].

742.3. Поселення багатощарове (археол.). На південно-західній околиці села, за 0,5 км на північний схід від мосту через р. Сула. Займає вигин лівого берега р. Сула, утворений заплавою Сули та долиною струмка.

Виявлене Г.Романовою у 1990, обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Висота поселення над рівнем заплави становить 1,5 – 3,0 м. Розмір Поселення-400 x 50 – 40 м. Потужність культурного шару коливається від 0,4 м у західній частині, до 0,8 м у північно-східній частині поселення. З території походять матеріали мар'янівсько-бондарихинської культури (західна частина поселення), київської та черняхівської культур (схил берега струмка). Поселення розорується [2479].

Галина Романова

743. ЛАХНІВЩИНА С., САКУНИХСЬКА СІЛЬРАДА

743.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 6 воїнів з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 – 11 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: О.Зайцев, І.Коврігін, М.Муравйов, В.Подмазко, К.Фірсов, К.Шабаєв.

У 1975 на могилі встановлено обеліск з гранітного дрібку /1,4 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2480].

Людмила Ломонос

744. МАЗНЕ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

744.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля приватної садиби Г.Рудь.

Поховано 6 воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у бою за визволення села від нацистських загарбників 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: М.Заботін, В.Загладін, Ф.Толстоличенко, С.Хардіков, О.Шестаков, Г.Ямщиков.

У 1980 на могилі встановлено сіру гранітну стелу /0,78 x 1,69 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2481].

Юлія Нестеровська

744.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля приватної садиби В.Мазного.

Поховано 5 воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 51 стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у бою за визволення села від нацистських загарбників 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядовий Л.Андрєєв, ефрейтор О.Башилов, мол. сержант Т.Войков, рядові Т.Клепиков, В.Попов.

У 1980 на могилі встановлено сіру гранітну стелу /1,76 x 0,76 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2482].

Юлія Нестеровська

745. МАЛІ БУДКИ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

745.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 8 воїнів з підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 7 – 10 вересня 1943. Село визволено 11 вересня 1943. Відомі прізвища 7 загиблих: Д.Єремченко, А.Курбанов, С.Макеєв, П.Соломко, В.Тимченко, І.Федченко, Ф.Апальков.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,45 м/ закріплено дошку з мармурового дрібку з меморіальним написом. Автор пам'ятника – ск. А.Білоостоцький [2483].

Юлія Нестеровська

746. МАРШАЛІ С., МАРШАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

745.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.

У 1974 на залізобетонному постаменті /1,7 м/ встановлено залізобетонну скульптурну групу скорботної матері /2,8 м/ та хлопчика-піонера /1,7 м/ з лавровим вінком. На фасадній частині постаменту прикріплено бетонну дошку з меморіальним написом /1,25 x

0,9 м/, на бокових стінах – дошки (2) з білого мармуру, на яких викарбовано прізвища 96 загиблих земляків. Автор пам'ятника – ск. П.Маслак [2484].

Людмила Ломонос

747. МУХУВАТЕ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

747.1. Могила Лаврика М.А., 1998 (іст.). У центральній частині кладовища.

Лаврик Микола Андрійович (12.11.1934, с. Коровинці – 8.05.1998, с. Мухувате) – Герой Соціалістичної Праці (06.03.1981).

Закінчив Коровинську середню школу. Після демобілізації працював у тракторній бригаді колгоспу «Комінтерн» Недригайлівського р-ну, пройшов школу передового досвіду Героя Соціалістичної Праці І.Залозного. Закінчив Роменський сільськогосподарський технікум. У 1964 очолив першу в районі механізовану ланку з вирощування цукрових буряків. 1965 – переможець соціалістичного змагання серед механізаторів району. У 1975 став переможцем республіканського соціалістичного змагання. Брав участь у республіканській нараді буряководів. За його ініціативою створено комсомольсько-молодіжну ланку з вирощування цукрових буряків без затрат ручної праці, впроваджено бригадний підряд, розроблено і впроваджено ряд раціоналізаторських пропозицій щодо вдосконалення трактора КС-6, гичкозбиральної машини БМ-6. У 1980 у складі бригади передовиків сільськогосподарського виробництва відвідав Зоряне містечко, де отримав вимпел ім. Ю.Гагаріна. У 1982 ланка М.Лаврика одержала найвищий у районі врожай цукрових буряків. Був неодноразовим учасником ВДНГ СРСР. 1981 – лауреат Державної премії СРСР. Депутат районної ради, член обкому КПУ, облпрофради, президії Всесоюзного товариства раціоналізаторів. У 1976 нагороджений орденом Леніна, у 1973 – «Знак Пошани».

У 1998 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,0 м/, на чоловому боці якого – напис та портрет. [2485].

Людмила Ломонос

748. НЕДРИГАЙЛІВ СМТ, НЕДРИГАЙЛІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

748.1. Братська могила комсомолок-підпільниць, 1954 (іст.). Вул. На присадибній ділянці Логінової Надії Никифорівни.

Логінова Зінаїда Миколаївна (1924 – 07.09.1943) та Сидоренко Ольга Григорівна (1922 – 07.09.1943) – комсомолки-підпільниці. Закатовані німецькими фашистами.

Під час окупації нацистськими військами території Недригайлівщини (1941 – 43) населення краю вело боротьбу проти ворога. Крім підпільної групи під керівництвом А. Калініченка на території р-ну діяла також група комсомольців-підпільників у кількості 14 осіб. Вони розповсюджували листівки, проводили підпільні збори молоді. За сприяння зрадника гітлерівцям вдалося заарештувати дівчат і стратити після звірчих катувань.

У 1954 на могилі встановлено стелу /1,3 м/. Матеріал – бетон з мармуровим дрібком. На чоловому боці стели – портрети загиблих, виконані в емалі, під портретами – анотаційний напис [2486].

Людмила Ломонос

748.2. Меморіальний комплекс: Сквер скорботи і слави (іст.). У центрі селища, у сквері «Слави та скорботи», вул. Шевченка.

Братські могили радянських активістів та радянських воїнів. У першій могилі поховані активні учасники встановлення радянської влади у Недригайлові. Серед похованих – В.Камай, М.Синельник, розстріляні денікінцями у 1919, голова комнезаму Г.Токаренко, працівник міліції П.Міщенко, вбиті бійцями загону Н.Махна у 1921.

У другій могилі поховані голова комуністичного осередку К.Кігітов та Д.Волошко, вбиті махновцями у 1921. Точна кількість похованих невідома.

У третій могилі похований радянський воїн С. Барабошин, який помер від ран у 1941 та 13 воїнів з підрозділів 167-ї та 232-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули у боях за визволення селища від нацистських загарбників та померли від ран у 5289 шпиталі і в 182

окремому медсанбаті з 12 вересня по 30 жовтня 1943. Селище визволено 8 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1954 на братських могилах встановлено залізобетонну скульптуру воїна, замінену у 1979 пілоном /3,04 м/, облицьованим плитами з рожевого граніту. У верхній частині пілону – металеве барельєфне зображення червоноармійців та напис. На постаменті /0,3 м/ – три гранітні надгробні плити з прізвищами загиблих.

Пам'ятний знак-каплиця на честь жертв Голодомору 1932 – 33 рр.; жертв нацизму; уродженців Недригайлівського району, які загинули в Афганістані; жертв Чорнобильської трагедії. Збудована у 2004 з лицьової цегли на невисокому кам'яному підмурку. Має чотири наскрізних арокних отвори. Дах восьмигранний, двох'ярусний, увінчаний ліхтарем з позолоченим хрестом. Покрівля з золотою декоративною сталі. Заг. вис. – 7,0 м.

По кутках внутрішнього простору каплиці вмонтовано 4 меморіальні плити з габро /4,0 x 1,0 м/. На плитах – графічні зображення та меморіальні написи.

У 2005 всередині каплиці з незначним зміщенням від центру встановлено бетонну скульптуру Богородиці /1,37 м/ цегляному постаменті /0,78 м/

Алея портретів Героїв Радянського Союзу, кавалерів ордена Слави, Героїв Соціалістичної Праці, видатних земляків, уродженців Недригайлівщини (іст.). [2487].

Людмила Ломонос

748.3. Митрофанівська церква, 1907 (архіт.). Цегляна однобанна церква розміщена на південній окраїні Недригайлів біля дороги, що йде з Липової Долини в Недригайлів. До вулиці обернена головним західним фасадом. У оточенні одноповерхової садибної забудови та двоповерхових заводських корпусів церква є дуже імпозантною містобудівною домінантою.

Вперше однойменна дерев'яна церква була побудована в 1858 як кладовищенська. У 1907 на кошти дружини місцевого купця Калугіна на місці дерев'яної споруджена цегляна церква. У післявоєнний період територію навколо пам'ятки було зайнято промисловим підприємством, яке пристосувало церкву під один з виробничих цехів. Зроблені одноповерхові прибудови з північно-західної, південної та південно-західної сторони, навколо зведені виробничі та адміністративні будівлі, територія огорожена залізобетонним парканом.

Церква прямокутна за планом з такими ж самими виступаючими притвором з заходу та вівтарем зі сходу. За структурою церква хрестовобанна трьохнефна чотирьохстовпна. Міцні хрещаті пілони через на півциркульні профільовані підпружні арки та сферичні трикутні паруси несуть циліндричний 12-віконний барабан зі сферичною банею. Висота до зеніту бані – 25 м. Гілки просторового хреста (середній неф і трансепт) перекриті циліндричними склепіннями, кутові елементи – хрестовими. Притвор має три частини. Середня перекрита циліндричним склепінням, бокові мають плоску стелю. У північно-західній комірці збереглися сходи на дзвіницю, яка спочатку височила над притвором.

На відміну від структури внутрішнього простору, що походить з давньоруських прототипів, екстер'єр вирішений в модернізованих формах неокласичного напрямку цегляного стилю. Споруда має чітко виділену цокольну частину, його її закріплені широкими рустованими лопатками, фасади розчленовані на прясла спареними пілястрами тосканського ордеру на п'єдесталах та завершені неповним антаблементом з карнизом, що значно нависає, та невисоким аттиком. У кожному пряслі розміщено по одному великому на всю висоту споруди, віконному чи дверному отвору.

У оформленні арокних отворів використано мотив римської композиційної комірки: тосканські пілястри, що фланкують отвір, несуть широкі імпости, на які спирається тонко профільований архівольт з виділеним замковим каменем. Велика висота віконних отворів північного та західного фасадів дещо збиває загальну масштабність будівлі.

За контрастом з цим дуже вдало та масштабно вирішено західний фасад: частина, що виступає, завершена пологим лучковим щипцем та фланкуючими пілонами, декоративними тосканськими пілястрами, завершеними невеликими трикутними

фронтами. Знижений дверний отвір оформлений двоколонним тосканським портиком з масивним антаблементом і трикутним фронтоном.

Баня храму вирішена дуже лаконічно та монументально: отвори прямокутні, без обрамлень, пілястри, що членують коло барабану, незначно виступають з плоскості стіни. Покриття куполу не збереглося.

В інтер'єрі пам'ятка на цей час має численні перегородки. Стіни та склепіння побілені, розпис відсутній. Збереглася двоярусна біломармурова вівтарна перегородка з неовізантійським декором.

Будівлю зведено з червоної цегли на цементному розчині, не поштукатурено. Фундаменти цегляні стрічкові. Під західною частиною є підвал. Покрівля чотирьохскатна по дерев'яним кроквам, вкрита покрівельним залізом. Підлога вкрита керамічною плиткою на цементному розчині.

Митрофанівська церква у Недригайлові – характерна пам'ятка неокласичного напрямку пізнього цегляного стилю на Сумщині [2488].

Віктор Вечерський

748.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Вул. Шевченка.

Споруджений у 1969. На бетонованому майданчику на всю його довжину розміщена двоскатна стела з пісковика /21,2 x 0,5 м/, на якій закріплено 17 залізобетонних плит /1,4 x 0,9 м/ з прізвищами 471 воїна-земляка, які загинули на фронтах Другої світової війни.

Зліва на стелі виступає плита з гранітного дрібку /1,8 x 2,1 м/ з меморіальним написом.

Вгорі – зображення ордена Вітчизняної війни та ордена Перемоги.

Ліворуч до стели під прямим кутом прилягає плита з гранітного дрібку /4,4 x 3,1 м/ з горельєфним зображенням 5 постатей радянських бійців на марші.

Праворуч, за 3,0 м від стели, встановлено залізобетонну скульптуру скорботної жінки зі схиленою головою /4,0 м/. Біля скульптури – бетонна плита з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків. Автори – ск. В.Пишний, архіт. В.Бучек [2489].

Людмила Ломонос

748.5. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Трактор «Універсал» (іст.) Вул. Шевченка.

У 20-х – на поч. 30-х рр. колектив Ленінградського Науково-дослідного автотранспортного інституту на основі американського пропашного трактора «Фармоль» розробив і впровадив в виробництво пропашні трактори «Універсал-1» і «Універсал-2». Виготовлення було налагоджено з 1934 по 1940 на Ленінградському Кіровському заводі (колишній «Красный путиловец») замість застарілого трактора «Фордзон-Путиловець».

У 1979 на честь трудових подвигів працівників сільського господарства Недригайлівщини пам'ятку було встановлено на оклиці селища біля траси Суми – Ромни по вул. Комінтерна. У 2013 перенесено на вул. Шевченка і встановлено неподалік від краєзнавчого музею. Трактор закріплений на металевому каркасі /1,48 x 2,53 x 1,0 м/. Написи відсутні [2490].

Людмила Ломонос

748.6. Пам'ятний знак робітникам овочесушильного заводу, які загинули у роки Другої світової війни, 1974 (іст.). Вул. Леніна, на території заводу, біля входу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинули дев'ять робітників овочесушильного заводу: Ф.Бобошко, А.Єременко, П.Жепка, А.Кобихно, П.Косенко, С.Немцев, П.Петраш, С.Федина, І.Шелудченко.

У 1974 споруджено бетонну стелу /2,1 x 1,2 м/ з написом і прізвищами загиблих. Ліворуч перед стелою на бетонній основі /0,4 x 0,3 x 0,4 м/ встановлено обеліск /4,5 м/ із п'яти сталевих труб та зіркою на верхівці [2491].

Людмила Ломонос

Ірина Павленко

748.7. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1962 (мист.). Вул. Комінтерна, у центрі селища, біля школи.

Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. скульптури – 3,0 м, постаменту – 2,0 м.

Встановлено на честь 150-річчя з дня народження Т.Шевченка.

Скульптор завжди намагався досягти такого рівня виразності своїх творів, щоб вони сприймалися не лише портретно, а й філософськи, узагальнено. Над образом Т.Шевченка він працював постійно, це була одна з головних його тем. Пам'ятник у Недригайлові на перший погляд ніби майже повторює роботу 1959 р. (пам'ятник у с. Шевченковому Конотопського р-ну), але він має суттєві відмінності.

Бетонна скульптура поета встановлена на цегляному потинькованому постаменті. Біля підніжжя – дошка з лабрадориту з анотаційним написом. Постаць подана в стані руху, в позі крокування вперед, але цей рух ніби вимушено припинений (перерваний), про що свідчить на перший погляд непомітна, але досить промовиста деталь – притримування правою рукою поли пальто, що може дещо сприйматись і як знак спротиву і самозахисту. Образ збірника «Кобзар» знаходить своє цікаве продовження: біля підніжжя прямокутного на двоступінчастому стилобаті постаменту – прямокутник книги з хрестоматійно відомими рядками: «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом». Пам'ятник не має природного оточення, але це лише допомагає безпосередньому сприйняттю всіх його форм [2492].

Ірина Павленко

749. ПЕРЕКІР С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

749.1. Курганний могильник (археол.). За 0,5 км на південь від с. Перекір та за 0,5 км на північ від с. Шкроботи. Займає рівну ділянку вододілу між двома струмками, лівими притоками р. Сула.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2009.

Могильник складається з 2-х курганів. Діаметр кургану-1 – 40 м, висота – 1,3 м, діаметр кургану-2 – 35 м, висота – 1,0 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2493].

Євген Осадчий

750. ПЕРЕТІЧКИ С., САКУНИХСЬКА СІЛЬРАДА

750.1. Курган (археол.). За 2,2 км на північний схід від північно-східної околиці села, за 1,2 км від автодороги Кірове-Сакуниха, в полі. Займає підвищення правого корінного берега струмка, притоки р. Хорол.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2009. Курган округлої напівсферичної форми. Діаметр насипу – 35 м, висота – 2,0 м. На вершині кургану залишки зруйнованого тригопункту. Поли кургану розорюються, центральна частина задернована. Розкопки не проводилися [2494].

Віктор Приймак

750.2. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на північний схід від північно-східної околиці села, в полі.

Обстежений Є.Осадчим у 2009.

Могильник складається з 2-х насипів, відстань між якими становить 20 м. Насипи округлої напівсферичної форми. Діаметр кургану-1 становить 50 м, висота – 3,0 м, діаметр кургану-2 – 50 м, висота – 2,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2495].

Євген Осадчий

751. РАКОВА СІЧ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

751.1. Курган (археол.). За 2,0 км на північний схід від північної околиці села. Займає рівну ділянку узлісся першої надзаплавної тераси правого берега р. Бишкінь, в урочищі Шведська могила.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2009.

Курган овальної форми зі стрімкими схилами. Висота насипу – 3,0 м, довжина – 50 м, ширина – 20 м. Курган задернований, розкопки не проводилися [2496].

752. РУБАНКА С., РУБАНСЬКА СІЛЬРАДА

752.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.

Поховано 11 радянських воїнів з підрозділів 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули в боях за визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 12 вересня 1943. Відомі прізвища 3-х загиблих: ст. лейтенант П.Архипенко, капітан М.Штатнєв, П.Дудченко.

У 1959 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,63 м/ з меморіальним написом на цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/ [2497].

Юлія Нестеровська

753. САЄВЕ С., КОЗЕЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

753.1. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на південний захід від околиці села в полі. Займає плато правого корінного берега р. Вільшанки.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2011.

Могильник складається з чотирьох насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми, діаметром 20 – 25 м, висотою 0,5 – 1,8 м.

Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2498].

Віктор Приймак

754. САКУНИХА С., САКУНИСЬКА СІЛЬРАДА

754.1. Курган (археол.). За 1,5 км на північ від північної околиці села, біля автодороги до смт. Недригайлів, у полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988, обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2009.

Курган округлої форми. Центральна частина, на якій було встановлено геодезичний знак, оборюється. Діаметр насипу – 30 м, висота – 2,0 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [2499].

Віктор Приймак

754.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 180 радянських воїнів. Серед похованих – воїни першого добровольчого Воронезького комуністичного полку; 85-го стрілецького полку першої гвардійської дивізії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни з підрозділів 465-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 – 10 вересня 1943 та померли від ран у період з 11 вересня по 16 жовтня 1943 у розташованих тут шпиталях. Село визволено 10 вересня 1943. Відомі прізвища 124 воїнів.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1959 встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1971 скульптуру воїна замінено залізобетонною скульптурною групою воїна і партизанки /4,4 м/ на залізобетонному постаменті /1,5 м/. На шести плитах з білого мармuru – меморіальний напис та прізвища загиблих воїнів.

Поруч з могилою – залізобетонна стела /2,48 x 11,91 м/ з меморіальним написом і прізвищами 199 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Автори пам'ятника: ск. В.Пишний, архіт. В.Бучек [2500].

Юлія Нестеровська

755. ТЕРНИ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

Селище міського типу Терни розташоване в північній частині Лівобережної України, у так званій Дніпровсько-Донецькій западині, на річці Терн – притоці Сули, за 60 км на захід від обласного центру та за 30 км на північний схід від залізничної станції Білопілля, на автомобільному шляху Суми – Конотоп.

На території селищної Ради знаходиться 12 населених пунктів. До Тернів прилягають навколишні хутори: Гострий Шпиль, Ківшик, Шмати, Долина, Мазний, Русовщина, Бабаків, Холодний та інші. Населення Тернів понад 12 тис. мешканців. Територія дорівнює 11307 кв. км.

Рельєф місцевості сприятливий для землеробства та зручний для заселення. У цій місцевості археологами були знайдені камінні знаряддя праці часів неоліту, списи раннього залізного віку, римські монети 1 – 4 ст. н. е. та інші речі матеріальної культури, що свідчать про життя тут людей в давні часи.

За часів Київської Русі 9 – 13 ст. територія Посулля з річкою Терн входила до складу Переяславського князівства з місцевим населенням слов'янського племені сіверян. З роздробленням і занепадом Київської Русі цей край вщент зруйнувала татаро-монгольська навала. Аж до 16 ст. більшість земель Переяславщини залишалися незаселеними, перебуваючи у складі Литовсько-Польської держави.

Восени 1652 двісті п'ятдесят чоловік українців на чолі з отаманом І.Хомейком зупинилися біля староруського городища В'яхань і заснували тут тернову слободу. Назва походить від тернових кущів, що раніше росли в широкій долині річки Терн. Переселення в Терни тривало близько двадцяти п'яти років. На кінець 1676 в слободі налічувалося понад 800 сімей, яких тимчасово адміністративно підпорядкували Путивльському воєводству.

Російський уряд прихильно ставився до переселенців та допомагав засвоювати землі краю. Але незабаром селяни і рядові козаки почали зазнавати всіляких утисків від місцевої козацької старшини та царських воєвод. На цьому ґрунті між ними загострювалась антикріпосницька боротьба, що призводила до окремих сутичок проти покріпачення. За участь в антифеодальних виступах у 1668 тернівців було позбавлено козацьких привілеїв та переведено на становище державних селян, а слободу було підпорядковано придворній урядовій канцелярії. У 1682 мешканців Тернів було приписано до Сумського слобідського козацького полку.

На поч. 18 ст. Тернівська слобода все ще знаходилась безпосередньо на обліку при двірській канцелярії його величності. У 1702 за наказом Петра I було проведено черговий опис слободи. За переписом тут мешкало, крім селян, 980 козаків, з них старих – 314 та збіднілих обивателів 101 чоловік і три чоловіки міщан.

Під час шведської навали у 1708 тернівці успішно відбивали атаки карного загону під командуванням полковника Функа. Проте сили були нерівні. Розоривши Терни, Функ із своїм загonom попрямував далі, до містечка Чорнухи.

У 1727 Катерина I подарувала Терни на вічне володіння графові С.Гендрікову, а цариця Єлизавета Петрівна під час перебування в Тернах влітку 1749 остаточно закріпила слободу з маєтностями за дочкою Гендрікова Марфою Сафоновною та її сином Петром.

У 50-х рр. 18 ст. Тернівська вотчина від Гендрікових перейшла в спадщину генерал-поручикові М.Сафонову, а від нього – полковникові князю О.Щербатову та російському дворянині С.Дмитрієву-Мамонову.

У ці роки в маєтках тернівських поміщиків посилювався феодально-кріпосницький гніт. Протестуючи проти покріпачення і посилення панщини, селяни втікали на Дон та в південні степи України. Саме тоді, взимку 1776, в Тернах поселився ватажок антикріпосницької боротьби в Україні С.Гаркуша. У 1781, після арешту та відбування на каторзі, він знову мешкав поблизу Тернів, в с. Суховерхівка. Лише в 1784 повстанського ватажка було спіймано та заслано на довічну каторгу.

Поч. 19 ст. мало що змінив у відносинах між селянами та поміщиками. Масовим явищем залишалася щоденна панщина для тих селян, які мали земельні наділи. Проте, поряд із сільським господарством тернівські землевласники ставали першими промисловцями. У поміщицьких маєтках розвивалась винокурна, селітряна і цукрова промисловість. Тернівський винокурний завод збудовано в 1819 в маєтку спадкоємців князя О.Щербатова. На підприємстві з власного борошна виробляли спирт, щорічні прибутки від реалізації якого складали суму 5 – 6 тис. У 1821 запрацював селітряний завод Щербатових. У 1839 в маєтку поміщиків Дмитрієвих-Мамонових став до ладу

Тернівський цукровий завод (перебудований весною 1854). За сезон 1856 на ньому було перероблено 7200 берківців (12000 ц) буряків і вироблено 3600 пудів цукру-піску на суму 17800 руб.

У ході проведення селянської реформи 1861 тернівці піднялися на боротьбу за землю і відмовилися підкорятися поміщикам: не виконували панщину, не підписували уставних грамот та виганяли із села урядових землевпорядників. Лише за допомогою військової сили непокірливих приборкали і жорстоко з ними розправилися. На час проведення реформи в Тернах було звільнено від кріпацтва 5779 сільських жителів, переважно української національності: 2844 осіб чоловічої статі та 2935 жіночої. З них 1182 осіб ревізьких душ. Крім того, в селі було 116 мешканців прибулих із різних міст і сіл українських і російських губерній. За законами реформи з тернівської поміщицької слободи було створено Тернівську волость у складі Лебединського повіту Харківської губернії.

Залізничний транспорт сприяв швидкому розвитку капіталізму в сільському господарстві, зокрема в цукровій промисловості. Відбулися зміни з відкриттям залізниці через Ворожбу та Білопілья. Вантажі з Тернів стали доставляти селянським гужовим транспортом до Ворожби, за 30 км на північний схід від села. У ці роки відбулося об'єднання двох тернівських маєтків в один. Цукровий завод з усіма маєтностями від Дмитрієвих-Мамонових перейшов у володіння княгині Г.Щербатової. У селі створився своєрідний поміщицький комбінат, до якого входили декілька економій, винокурний та цукровий заводи.

У 1885 тернівський маєток перейшов у спадщину князеві Б.Щербатову. Крім цукрового заводу, йому також дісталися економії: Тернівська, Катеринівська, Нова, Ганнівська, Товстянська, Зеленківська, Комарицька, Хоружівська, хутір Зінів та хутір Бабіне.

У 90-х рр. 19 ст. в Тернах нараховувалося 5 шинкарів, 10 торговців, 5 м'ясників, понад 20 кравців та чоботарів. У селі працювало декілька кузень, один паровий млин та близько 30 вітряків. Тернівській сільській земельній волосній громаді належало 3335 десятин орної землі.

Потреби капіталістичного розвитку викликали необхідність запровадження в селі початкової освіти. У 1864 в Тернах було відкрито для сільських дітей початкове народне училище, що утримувалось за рахунок місцевих селян (проіснувало приблизно до 1884), а потім на його базі діяла церковнопарафіяльна школа. На вимогу сільської громади у 1902 відкрили земську початкову трирічну школу. У 1897 громадським коштом була відкрита бібліотека та читальня. Цього ж року на всю Тернівську волость в селі було відкрито земський медично-лікарський пункт та ветеринарну амбулаторію. Проте більшість населення волості лишалося неписьменним. У Тернах не було закладів культурного відпочинку. Однак систематично правилася служба в трьох церквах.

Через те, що селяни сплачували великі державні податки, матеріальні і побутові умови їх погіршувались з кожним роком. Усе це підсилювало класові суперечності, створювало в селі революційну ситуацію. Так поступово визрівали революційні елементи у робітничо-селянському середовищі.

Навесні 1905 наймити та селянська біднота, розгромили економії місцевих поміщиків: Товстянську, Комарицьку та Зеленківську. Робітники цукрового заводу оголосили загальний страйк, вимагаючи 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати та створення нормальних побутових умов. З виступом заводських робітників революційний рух посилювався у волость та навколишні села.

У період століпінської реакції в Тернах почали будувати новий цукровий завод. Восени 1907 підприємство стало до ладу. Воно було набагато потужніше за попереднє. У 1911 було збудовано нові механічні майстерні, димову трубу, складські приміщення, будинок заводської контори, холерний барак. У 1913 завод виробив 40,8 тис. центнерів цукру піску. Та, незважаючи на нові на той час технології, більшість трудомістких процесів виконувались вручну. Праця робітників була надзвичайно виснажливою, умови життя тяжкими.

Крім виробництва цукру та зерна, місцеві поміщики приділяли увагу розвитку тваринництва. Для виведення породистих коней у Тернівській економії було створено спеціальний розплідник. Тут розводили воронізьких битюгів, орловських рисаків, донських степових коней, арабських верхових. Князь М. Щербатов довгий час керував російським державним конярством і організовував у Тернах щорічні виставки молодняку коней.

На поч. 20 ст. Терни перетворились на типове капіталістичне містечко. У руках сільської буржуазії знаходилась переважна більшість рогатої худоби. Крім цукрового заводу, в селі працювало три парових млини, дві цегельні, вовночесальня. Шевські та кравецькі майстерні, 15 кузень, понад 100 вітряків. У ці роки розгорнули свою діяльність сільські кооперативні організації: кредитне та споживче товариства. Значне місце в торгівлі посідали приватні торговці. У Тернах налічувалось 35 мануфактурних та бакалійних дрібних крамниць, 5 м'ясних, 2 булочні, 3 пивних, 2 чайні, 1 трактир, 2 монополюки і кілька роздрібних ларьків.

У Тернівській волості на той час працював один лікар та два фельдшери. 78 % жителів були неписьменними. У церковнопарафіяльних та земських школах у 1914 навчалось 335 хлопчиків та дівчаток. У Тернах при школі діяв український театралізований самодіяльний драматичний колектив, який популяризував творчість М. Кропивницького, І Карпенка-Карого, М. Старицького, Г Квітки-Основ'яненка та І Котляревського.

Влітку 1914 в Тернівській волості відбулися селянські заворушення, до 1917 – поодинокі антиурядові виступи робітників і селян. Цукровий завод у цей час переключився на виконання воєнних замовлень і працював на повну потужність.

6 березня 1917 тернівці роззброїли місцеву поліцію, а через тиждень ліквідували волосне правління. Наслідком активної діяльності більшовицьких агітаторів було зростання політичної свідомості селян. Протягом літа з фронту в рідне село повернулося багато революційно налаштованих солдат. 10 листопада 1917 на сільському сході було повідомлено про Жовтневу революцію в Петрограді. Одразу після цього більшовики розгорнули роботу зі створення в селі радянських органів влади. Ті сільські органи влади, що були обрані влітку 1917 за часів Центральної Ради, були ліквідовані. Замість них було обрано волосну сільську Раду робітничих і селянських депутатів.

Навесні 1918 село окупували німці. Було встановлено гетьманську владу, на зміну котрій прийшла Директорія.

У листопаді 1919 радянська влада була встановлена остаточно. Проте антирадянські угруповання діяли біля Тернів та Недригайлова до 1921. Особливо дошкуляли новій владі анархістські загони під проводом Н.Махно.

У роки революції та громадянської війни господарство у селі було майже зруйноване. Цукровий завод з 1919 по 1925 знаходився в стані вимушеної консервації. Досвідчені спеціалісти та робітники приклали немало зусиль, щоб докорінно реконструювати підприємство.

На початку 1923 с. Терни стало районним центром. Протягом 1923 – 25 було створено радгосп, стала до ладу цегельня, збудовано нове приміщення школи. У роки перших п'ятирічок організовувались колгоспи, МТС та кооперативні харчові підприємства. Завод було з'єднано вузькоколійкою з м. Білопілья. За новим адміністративним поділом у 1930 с. Терни увійшло до складу Улянівського р-ну Сумської обл. На початку 1940 завод та радгосп об'єдналися в одне господарство – Тернівський цукрокомбінат. Крім заводу до нього входили три відділення: Тернівське, Черепівське та Хоружівське. У господарстві налічувалось понад 3 тис. гектарів землі. Завод займав 70 га площі. Директором цукрового комбінату був призначений досвідчений цукровик інженер Соболев.

За даними перепису 1939 в Тернах з хуторами нараховувалося 3050 дворів, де проживало 12500 осіб.

У роки нацистської окупації проводилася мобілізація військовозобов'язаних до лав Червоної Армії та евакуація в глибокий тил найбільш цінного устаткування харчових підприємств.

Оборонні бої поблизу Тернів вели бійці 789 стрілецького полку 227 дивізії, батальйони піхоти під командуванням капітана Шевельова. 7 вересня 1941 німецько-фашистські війська пішли у наступ на Терни. 17 вересня радянські війська відступили на схід у напрямку до м. Суми.

Антифашистський партизанський рух розгорнули тернівські комуністи-підпільники Докторов та М.Вертіль. В тернівських лісах успішно діяли розвідники Марія Сімікоц та її брат Микола.

4 вересня 1943 бійці 842 стрілецького полку 240 дивізії під командуванням полковника Уманського наблизилися до Тернів. 6 вересня радянські війська під командуванням капітана В. Сиви визволили село. 321 мешканець Тернів нагороджений орденами та медалями Радянського Союзу. У центрі сучасного селища у братській могилі поховано понад 100 радянських воїнів-визволителів.

У післявоєнні роки почалась відбудова зруйнованого господарства. При цукровому заводі відкрилось ФЗУ, запрацював цегельний завод, млин та хлібозавод. Відновили роботу шість шкіл: одна середня, дві восьмирічні, дві початкові та одна вечірня робітничої та колгоспної молоді. Відкрилась велика клінічна лікарня на 60 лікарняних ліжок, терапевтичний та хірургічний кабінети, акушерсько-гінекологічне, педіатричне та інфекційно-поліклінічне відділення; дитячий садок та п'ять дитячих ясел. Запрацювали три медичні пункти, ветеринарна лікарня та аптека; Будинок культури та заводський клуб, бібліотеки.

Нині в Тернах працюють лазня, олійниця, молочно-пастеризований пункт [2501].

Віра Павленко

Надія Подолька

755.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі селища, біля селищної ради.

Поховано 481-го воїна з підрозділів 180-ї та 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії і частин 141-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули у боях за визволення селища від нацистських загарбників 4 – 6 вересня 1943 та померли від ран 1 – 10 вересня 1943. Відомі прізвища 111 загиблих. Селище визволено 6 вересня 1943.

У 1945 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1962 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,96 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /3,05 м/. На могилі дві чорні мармурові плити з написами [2502].

Юлія Нестеровська

755.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У Недригайлівському лісництві, урочище Гаї, біля дороги Терни – с. Городище.

Поховано 10 воїнів з підрозділів 180-ї, 240-ї та 141-ї стрілецьких дивізій 38-ї 60-ї армій, які загинули у боях за визволення селища від нацистських загарбників у вересні 1943. Селище визволено 6 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1949 на братській могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1980 сірим гранітним обеліском /2,15 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2503].

Юлія Нестеровська

755.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Чапаєва, кладовище.

Поховано 5 воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення селища від нацистських загарбників у вересні 1943. Прізвища загиблих невідомі. Селище визволено 6 вересня 1943.

У 1980 на могилі встановлено сірий гранітний обеліск /1,1 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2504].

Людмила Ломонос

755.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Окіп, на присадибній ділянці О.Яешника.

Поховано 9 радянських воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 51-го корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення селища від нацистських загарбників у вересні 1943. Селище визволено 6 вересня 1943. Прізвища воїнів невідомі.

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2505].

Людмила Ломонос

755.5. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На околиці села, біля залізничного мосту.

Поховано 3-х воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 51 стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення селища від нацистських загарбників 6-7 вересня 1943. Селище визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядовий П.Берлізов, мол. лейтенант К.Суслов, сержант О.Тесленко.

У 1980 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [2506].

Людмила Ломонос

755.6. Городище, розвинуте та пізніє середньовіччя (археол.). За 2,0 км на південній від південної околиці смт Терни, урочище Боярське. Займає мис правого корінного берега р. Терн, утворений яром та схилом берегового плато. Висота над рівнем заплави становить 25 м. Описане Філаретом, виявлене та обстежене під назвою «Медведка» В.Ляскоронським на поч. 20 ст., М.Кучерою та О.Сухобоковим у 1971, Ю.Моргуновим у 1972, Є.Осадчим у 2009.

Городище трикутної форми розмірами 90 x 75 м. З південного, напільного боку укріплена ровом шириною 15 – 20 м і глибиною 3,0 м та валом шириною від 15 м у південно-західній частині до 20 м у південно-східній. Висота валу коливається від 1,0 до 2,0 м. З південно-східного боку на валу знаходиться округлої форми вежоподібне підвищення діаметром 20 м та висотою 2,0 м. По центру підвищення знаходиться западина округлої форми, діаметром 10 – 12 м та глибиною 1,8 – 2,0 м. З північного, східного та західного боків не має валів та ескарпів. Тут крутизна схилу була достатньою для захисту. На плані В.Ляскоронського у південно-східній частині валу зображений напівкруглий виступ валу (рондель?). З території городища походять матеріали 12 – 13 ст. Потужність культурного шару – 0,2 м, він виявлений у північній частині городища.

Городище засноване у 12 ст. і проіснувало до монгольської навали у сер. 13 ст. У 1641 на території городища Московською державою було засновано Піщаний острог [2507].

Юрій Моргунов

755.7. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Вул. Радянська, на околиці села, біля траси Терни – Недригайлів.

До комплексу ведуть сходи, зліва від сходів – залізобетонна скульптурна група 2 воїнів /3,0 м/ на постаменті, обкладеному мармуровими плитами /3,6 м/. На меморіальному майданчику – стела з сірого граніту /2,0 x 3,4 x 0,6 м/, на якій викарбовано прізвища 806 загиблих воїнів-земляків, а також вмонтовано дошки з полірованого граніту. На двох з них – меморіальний текст. По центру встановлено скульптуру матері з сірого граніту /5,0 м/ на гранітному постаменті /3,9 м/ [2508].

Людмила Ломонос

755.8. Могила Трояна Г.І., 1977 (іст.). Вул. Чапаєва, центральна частина кладовища.

Троян Григорій Іванович (17.03.1926, смт Терни – 12.05.1977, там само) – Герой Соціалістичної Праці (8.04.1971).

У 1941 закінчив 8 класів місцевої школи і працював лісорубом у Тернівському лісництві. 1943 – 45 воював на фронтах Другої світової війни. Після війни працював завгоспом Тернівської середньої школи, завідуючим базою радгоспрадкоопу. З 1955 по 1960 – заступник голови колгоспу, а з 1960 – голова колгоспу ім. Чапаєва Недригайлівського р-ну. У 1969 був делегатом III Всесоюзного з'їзду колгоспників, 1971 – з'їзду КПРС. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», Трудового Червоного Прапора, медалями.

У 1977 на могилі встановлено бронзовий бюст /0,5 м/ на металевому постаменті /1,8 м/ та покладено надгробну плиту з чорного граніту. На постаменті – дошка з написом [2509].

Людмила Ломонос

755.9. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 1,0 км на південний схід від села в урочищі Караван. Займає дюну в заплаві р. Сула. Виявлене у 1972 Ю.Моргуновим, обстежене у 2011 Є.Осадчим та О.Коротею.

Поселення прямокутної форми розмірами 170 x 120 м. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м. Потужність культурного шару – 0,4 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури.

Матеріали досліджень зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2510].

Юрій Моргунов

755.10. Початкове народне училище, 1913 (архіт.). Мурована одноповерхова будівля міститься на периферії селища на рівній ділянці серед дерев і чагарників.

Будівництво розпочалося 1910, а заняття у щойно збудованому училищі – восени 1913. За радянської доби тут була загальноосвітня школа. У 1988 будинок капітально відремонтовано з частковим переплануванням, заміною деяких конструкцій та зміною фасадного декору. Після того тут розмістилася школа мистецтв.

Будівля прямокутна в плані, симетрична. Фланги чолового північно-західного фасаду акцентовані широкими п'ятивіконними ризалітами. Розпланування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Чоловий фасад тривісний. По вертикалі він чітко поділяється на цокольну частину, що включає власне цоколь, підвіконний гурт та розташовану нижче смугу декоративних ніш; дуже розвинене вінчання, а також площину стіни, ритмічно розчленовану великими прямокутними вікнами з плоскими сандриками та лопатками. Тривісність фасаду підкреслює різна форма вікон центральної частини та ризалітів: по центру вони аркові з імпостами, архівольтами й рельєфно виділеними замковими каменями. Особливо яскраво композиційну структуру фасаду виявляють багатопільні ступінчасті щипці, що вінчають середню частину та ризаліти чолового фасаду. Вони мають аркові середні частини й декоровані нішами різноманітних форм і розмірів, що продовжують ритм, заданий основними членуваннями фасаду.

За своїми архітектурними формами будівля належить до неоренесансного напрямку так званого цегляного стилю поч. 20 ст. Це підкреслюють і зазначені вище особливості архітектурних форм, а також наріжні широкі рустовані лопатки, діамантовий руст у декоруванні центральної частини чолового фасаду, енергійно профільовані розкріповані карнизи й горизонтальні гурти. Причількові та тильні фасади декоровані значно скромніше.

Будинок зведено з цегли, всередині потиньковано й побілено. Фасади первісно були вирішені в лицьовому цегляному муруванні. Всі деталі з високою точністю набрано з лекальної цегли. У 1988 фасади були потиньковані з застосуванням мармурового дрібку, чим були спотворені всі архітектурні форми та профілі. Підлоги з дощок, перекриття плоскі балкові, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Початкове народне училище в Тернах, незважаючи на реконструкції, лишається цікавим взірцем неоренесансного стильового напрямку в шкільному будівництві поч. 20 ст. будівлю виявлено й досліджено В.Вечерським у 1990, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 296-См. [2511].

Віктор Вечерський

755.11. Садиба князя Щербатова, 19 – 20 ст. (архіт.). Садибний комплекс з ландшафтним парком міститься на схилах високого правого берега р. Терн (лівий доплив р. Сули) неподалік від центру селища. Посідає ділянку верхнього плато та значний терен, площею 32 га, що спадає до річкової заплави. Серед насаджень парку переважають місцеві породи дерев і чагарників – липа, дуб, ясен, ялина, сосна. Перед чоловим фасадом садибного будинку був розпланований регулярний партер, нині зовсім зарослий деревами й чагарниками. Решта парку була вирішена в англійському ландшафтному стилі, з мальовничим трасуванням доріжок.

Провідну композиційну роль у комплексі й на прилеглої ділянці вул. Леніна відіграє садибний будинок, що виходить північним фасадом до вулиці, а західним – до паркового

партеру. На південь від садибного будинку стоїть корпус служб. На південний схід від цих будівель на прузї схилу міститься винний погріб з танцювальною терасою і сходами. Садиба була заснована на поч. 19 ст. Основні будівлі зведено в 1860-х рр., винний погріб – наприкінці 19 ст. На поч. 20 ст. садибою володів власник Тернівського цукрового заводу князь Б.Щербатов.

Після 1917 частину споруд садиби було зруйновано. Після другої світової війни садибний будинок перепланували, з західного боку прибудували великий об'єм глядачевого залу й перетворили його на будинок культури. Корпус служб також докорінно перебудований. Зараз у ньому міститься навчальний заклад Винний погріб наприкінці 1980-х реставрували, з півдня прибудували службові приміщення й перетворили на ресторан «Теренок».

Фасади будинку вирішені в спрощених неоренесансних формах. Усі вони симетричні, мають по центру кріповки, акцентовані рустованими лопатками. Поверхи розділені широким антаблементом, на який спираються віконні наличники другого поверху. Такий само антаблемент з карнизом значного виносу вінчає будівлю. Площини фасадів вирішено плоским рустом. Вікна першого поверху прямокутні, облямовані наличниками. Вікна другого поверху центральної кріповки чоловічого фасаду – аркові, облямовані архівольтами. Решта вікон другого поверху прямокутні, з «вухастими» наличниками та прямими сандриками. Над входом є тераса, оточена балюстрадою. Вона спирається на чотири колони, позбавлені ордерних ознак, оскільки є результатом однієї з реконструкцій 2-ої пол. 20 ст. В інтер'єрі декор не зберігся.

Будинок зведено з цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковано. Пофарбування фасадів двобарвне: тло темно-червоне, деталі – білі. Переkritтя плоскі балкові. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

755.11.1. Корпус служб, 1860-ті (архт.). Збудований у 1860-х, зараз прямокутний у плані, дуже видовжений, двоповерховий. Первісно він був одноповерховим, з високим цоколем, рустованими стінами, кріповками на чоловічому південному фасаді. Завершував його аттик. У 1943 західна половина корпусу була частково зруйнована. У повоєнну добу її відбудували з втратою декору, а над усім будинком надбудували другий поверх. Від первісного фасадного декору збереглися тонко профільовані наличники прямокутних вікон з виділеними замковими каменями.

Будівля зведена з цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Переkritтя плоскі балкові. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

755.11.2. Винний погріб з танцювальною терасою, кін. 19 ст. (архт.). Збудований наприкінці 19 ст., – це прямокутна в плані цегляна споруда з двома входами-ризалітами, врізана в схил на верхніх позначках високого правобережжя р. Терн. Чоловий фасад звернено на схід до річкової заплави. Перед ним є невелика природна тераса, від якої по рельєфу прокладена дорога на північний схід з'єднання з вул. Леніна.

Чоловий фасад симетричний, вирішений у вигляді монументальної аркади, увінчаної балюстрадою і франкованою двома прямими сходами. Інші боки споруди сховані в масиві пагорба. Три центрові арки, що формують ритм чоловічого фасаду, спираються на горизонтальні імпости квадратних у перетині пілонів. Арки облямовані широкими архівольтами з рельєфно виділеними замковими каменями. У западаючих частинах фасаду влаштовані аркові віконні та дверні отвори. Балюстрада, що огорожує зі сходу вимощену кам'яними плитами терасу для танців, виконана з фасонної цегли з оригінальною формою балясин.

Дуже оригінальним є розпланування та конструктивне вирішення погребу. Його план дисиметричний: у центрі на поздовжній вісі послідовно розташовано два круглих зали, увінчані сферичними банями. На південь і на північ від них містяться прямокутні в плані колонні зали. Південний зал поділено двома шеренгами квадратних у перетині колон на три нави. Між колонами та пристінними пілонами в напрямку південь-північ перекинута підпружні арки незвичайної форми, що розширюються знизу вгору. Самі нави переkritті склепіннями складної форми: це коробові склепіння, що переходять у зімкнуті. Північний

колонний зал поділено трьома шерегами колон на чотири нави з такими само, як у південному залі, арками й склепіннями.

Аркові обриси всіх отворів, ніші в стінах, виразне, майже скульптурне ліплення масивних арок і склепінь за відсутності дрібних членувань надають інтер'єру романтичної таємничості.

Садиба князя Б.Щербатова в Тернах – один з небагатьох частково уцілілих на Сумщині садибно-паркових комплексів 2-ої пол. 20 ст., цінний своїм органічним зв'язком з природним ландшафтом. Винний погріб з терасою є унікальним за типологією і виразністю архітектурного вирішення витвором садибної архітектури кін. 19 ст. Комплекс виявлено й обстежено В.Вечерським у 1990, проте досі не поставлено на державний облік і не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [2512].

Віктор Вечерський

756. ТИМОШЕНКОВЕ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА

756.1. Курган (археол.). За 0,3 км на північний схід від північно-східної околиці села, в полі. Займає підвищення правого берега струмка, лівої притоки р. Сула.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2009.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр кургану – 35 м, висота 2,5 м. По центру насипу знаходиться лійкоподібної форми яма діаметром 15 м та глибиною понад 2,0 м. Яма утворилася при руйнуванні тригопункту. Курган задернований, розкопки не проводились [2513].

Євген Осадчий

757. ТОМАШІВКА С., ТОМАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

757.1. Вітряк, поч. 20 ст. (архіт.). Вітряний млин розміщений посеред лану біля дороги за селом. Відноситься до типу степняка, тобто з корпусом, що повертається, каркасна, шестикрила.

Чотирьохгрana каркасна клітка утворена на вертикально вкопаному в землю круглому стояці, з невисоким зрубленим четвериком бази, оснований на дубових стояках та чотирьох каменях, з кутами по краю. З нижніми брусами клітки крижницею закріплене воротило-довга колода, за допомогою якого вітряк повертається за вітром.

Навколо вітряка в радіусі 3,0 м забито 8 товстих кілків, до яких прив'язували зовнішній кінець воротила для фіксування положення корпусу.

На зовнішньому кінці восьмигранного горизонтального валу закріплені махи з глицями, що утворюють крила, обшиті шалівкою і поставлені під кутом до вертикальної поверхні (спочатку їх було 6, тепер залишилось 4).

Корпус вітряка обшитий дошками з нащільниками у вертикальному напрямі, обшивка доходить майже до рівня землі. Покрівля чотирьохскатна, ускладненої форми, що нагадує покрівлі громадських споруд епохи бароко: стіна з крилами завершена високим трикутним фронтоном, покрівля має два бічних ската і один, що відповідає головному фасаду, обрізаний високим трапецеподібним щитом. На цьому ж кордоні – з примітивним ганком без огорожі на виступах балок, і прямокутним вікном зверху. Покрівля поперше була вкрита дранкою, на тепер – залізом.

Механізм вітряка – колесо, короб, ворот та інші елементи збереглися у доброму стані.

Архітектурний облік цієї промислової споруди народного зодчества суцього функцієн, без ніякого декору. Однак завдяки встановленим пропорціям і сомасштабності володіє високими естетичними якостями [2514].

Віктор Вечерський

757.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля школи, у парку.

Поховано 10 воїнів з підрозділів 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 7 – 10 вересня 1943. Село визволено 10 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: І.Гнезділов, П.Іванов, рядові П.Мірошніков, Г.Понамарьов, І.Разінков, мол. лейтенант Є.Сальніков,

єфрейтор Ч.Шабасєв, сержант В.Шуваєв, мол. сержант М.Філімонов, лейтенант М.Артюшенко.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна. У 1968 встановлено пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків.

У 1991 проведено реконструкцію: споруджено меморіальний комплекс на честь загиблих в роки Другої світової війни земляків. Праворуч – залізобетонна скульптура воїна /2,5 м/ ліворуч – залізобетонна скульптура жінки-матері з дитиною /3,0 м/ За скульптурами – дві бетонні стели /1,0 x 15,0 м/ з прізвищами загиблих. Обидві стели з'єднує барельєф із зображенням воїнів, жінок, дітей, чоловіків з молотами. Перед стелою – братська могила, на якій бетонна плита з написом і прізвищами загиблих. Перед братською могилою цегляна потинькована плита з меморіальним написом [2515].

Юлія Нестеровська

758. ФІЛОНОВЕ С., ВІЛЬШАНСЬКА СІЛЬРАДА

758.1. Поселення-1, раннє середньовіччя (археол.). За 0,3 км на захід від села в урочищі Вигін. Займає мис лівого корінного берега р. Сула.

Виявлене у 1972 Ю.Моргуновим, обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2011.

Висота поселення над рівнем заплави становить 3,0 м. Розміри Поселення-200 x 100 м. Потужність культурного шару становить 0,2 м. З території поселення походять фрагменти посуду волинцевської культури. Північна частина поселення зруйнована кар'єром.

Матеріали досліджень зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2516].

Ірина Мовчан

758.2. Стоянка епохи неоліту, поселення багатошарове (археол.). За 1,0 км на захід від села в урочищі Царська Долина. Займає мис лівого берега р. Сула.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене В.Непріною у 1977, Є.Осадчим та О.Коротєю у 2011.

Висота поселення над рівнем заплави становить 2,0 – 3,0 м. Розміри поселення – 60 x 70 м. Потужність культурного шару – 1,2 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби неоліту, бронзи та ранніх слов'ян.

Матеріали досліджень зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2517].

Ірина Мовчан

759. ХОРУЖІВКА С., ХОРУЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

759.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 32-х воїнів з підрозділів 931-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули у вересні 1943 в боях за визволення села від нацистських загартників та померли від ран у 396 медсанбаті у період з 11 по 15 вересня 1943. Село визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища 11 загиблих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна та дівчини /3,36 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/. На могилі покладено гранітну плиту з меморіальним написом та прізвищами загиблих. Напроти пам'ятника – кам'яний хрест /2,3 м/. Автор пам'ятника – ск. А.Білоостоцький [2518].

Юлія Нестеровська

759.2. Братська могила червоноармійців та могила Прохненка І.Ю., 1919, 1932 (іст.).

На північно-західній околиці села, зліва від дороги, що веде з села Беседівка у село Хоружівка.

Поховано 45 воїнів Червоної армії, які загинули у бою з денікінцями в листопаді 1919.

У тій же могилі похований житель села І.Прохненко, вбитий під час проведення насильницької колективізації у 1932.

У 1932 на могилі покладено бетонну плиту, у 1944 – дерев'яний обеліск, замінений у 1975 металевим /2,87 м/. На чоловічому боці обеліску закріплено металеву дошку з меморіальним написом [2519].

Юлія Нестеровська

759.3. Курган (археол.). За 1,0 км на захід від західної околиці села. Займає підвищення правого корінного берега р. Хусь.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2009.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр – 50 м, висота – 1,5 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [2520].

Євген Осадчий

759.4. Меморіал жертвам голодомору 1932 – 33, 2008 (іст., мист.). Праворуч церкви Святої Катерини. Відкритий 22 листопада 2007 в День пам'яті жертв голодомору. Автор А.Гайдамака – народний художник України. Вис. скульптури – 1,45 м, основи – 0,49 м, хрестів – 0,93 м, 0,61 м та 0,64 м.

Застосування надзвичайних заходів у хлібозаготівлях на початку 1930-х рр., експропріація селянських засобів виробництва стали причиною голодомору в Україні 1933 – 33 рр. Відверті реквізиції хліба, запровадження заходів про позбавлення сіл, колгоспів і, навіть, цілих районів продовольчих товарів прирікали сільське населення на голодну смерть. Жертвами голодомору стали 135 жителів с. Хоружівка.

Великий за розмірами меморіальний комплекс розміщено на схилі пагорба. Це символічне кладовище із 58 невеликих хрестів з сірого граніту, обриси якого утворюють 100-метровий величезний хрест, що простягнувся від підніжжя пагорба майже до його вершини, де височить церква. Біля хрестів встановлено 89 гранітних брил з сірого граніту, що символізують могили померлих. Завершується ця композиція бронзовою скульптурою п'ятирічної дівчинки, встановленої на основі з сірого граніту прямокутної форми над верхівкою великого хреста, уже на самому пагорбі, біля церкви. Дівчинка зображена на повний зріст, босоніж, в сукні, з непокритою головою. Волосся заплетене в дві коси. Худенькі ручки притискають до грудей п'ять колосків. Скульптура відрізняється реалістичною пластикою, ретельною проробкою деталей, відтворенням неймовірного болю і трагізму. Правдивість образу знесиленої від голоду дитини, що максимально наближена до реальності, є як символом дитинства, жорстоко знищеного голодом, так і усіх незчисленних страждених і померлих голодною смертю. З обох боків до скульптури ведуть східці. На передньому плані всієї композиції, біля підніжжя пагорба, на гранітній брилі стоїть перевернутий плуг, як символ загибелі й голоду. По обидва боки від нього встановлено сірі гранітні брили, на яких дошки з чорного граніту з 135 прізвищами померлих та меморіальними написами [2521].

Віра Павленко

Мариса Восьмірова

759.5. Пам'ятний знак Литвиненку І.Д., 2007 (іст.). На території церкви ап. Андрія Первозванного, праворуч від входу.

Литвиненко Іван Данилович (4(17).01.1891, с. Хоружівка – ?) – військовий діяч доби УНР, розвідник УПА.

Народився у селянській родині. Де здобував освіту невідомо. Під час Першої світової війни – офіцер царської армії. З 1917 – в армії Української Народної Республіки. Отримав ранг полковника. В українській армії перебував на посадах командира куреня 1-го Київського вартового полку, помічника командира та командира 1-го Запорізького пішого полку ім. гетьмана П.Дорошенка. Брав участь у Першому зимовому поході Армії УНР по тилах більшовиків і денікінців, командував збірним Запорізьким кінним полком ім. Богдана Хмельницького. Відзначився у бою за м. Вознесенськ 16 квітня 1920. Професійний військовий розвідник, був керівником спецслужб УНР у 1924. Подальша діяльність була пов'язана з контррозвідкою Державного Центру УНР в екзилі. У 1927 очолив розвідувальний пункт у Могилянах (поблизу м. Острогож), з осені 1928 – у Рівному, де і закінчив свою розвідувальну діяльність у 1935. Потім перебрався до Варшави (Республіка Польща) і до січня 1936 перебував у розпорядженні контррозвідника генерала В.Змієнка. У 1941 з метою конспірації працює директором млина в с. Межиріч Острозького р-ну на Рівненщині. У вересні 1943 переходить до лав Української Повстанської Армії. Обіймав посаду начальника відділу розвідки Краєвого Військового

Штабу УПА – Північ. Згодом розпочинає викладацьку діяльність – стає інструктором старшинської школи УПА «Дружинники». Через недугу звільняється з військової служби і деякий час перебуває в підпіллі. Заарештований НКВС у 1946. Подальша доля невідома. Користувався псевдонімами: «Морозенко», «Солончак», «Євшан».

У 2007 встановлено мармуровий камінь /1,19 x 0,24 x 0,25 м/, на якому у верхньому лівому куті прикріплено пам'ятну дошку з габро. На дошці – портрет І.Литвиненка та меморіальний напис [2522].

Людмила Ломонос

759.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На пагорбі, на цегляному, облицьованому цементними рельєфними плитами, постаменті /1,0 м/ встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /1,7 м/. На бетонній стелі /11,2 x 2,5 м/, розташованій позаду і зліва від пам'ятника, прикріплено 39 плит з білого мармуру, на яких викарбовано 395 прізвищ загиблих воїнів-земляків. Зверху над плитами – меморіальний напис, зліва – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни. До пам'ятника ведуть сходи. Автор пам'ятника – ск. П.Маслак [2523].

Людмила Ломонос

759.7. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Розташоване на північно-західній околиці села. Займає довгий мис правого берега р. Хусь.

Виявлене Є.Горюновим у 1972, обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2009.

Розміри Поселення-100 x 60 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 6,0 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м. З території поселення походять фрагменти гончарного посуду черняхівської культури та ліпного посуду київської культури. Поселення розорюються [2524].

Галина Романова

757.8. Сільське двокласне училище, 1913 (архіт.). Комплекс будівель сільського двокласного училища розміщений на рівній ділянці в центрі села. Три корпуси, з яких один навчальний і два житлових, поставлені в ряд посеред широкого шкільного подвір'я вздовж лінії, перпендикулярної до головної вулиці. Найближче до вулиці стоїть навчальний корпус, повернутий до неї торцевим фасадом.

Всі споруди цегляні, прямокутні за планом, одноповерхові. Серед них розмірами та багатством фасадного декору відрізняється навчальний корпус. Житлові корпуси, в яких спочатку були квартири вчителів, значно менші за розмірами та скромніші за декором.

Всі споруди побудовано одночасно 1913. Сьогодні вони використовуються в якості навчальних корпусів Хоружівської середньої школи.

Навчальний корпус збудований за типовим проектом, що використовувався в 1910-х рр.: він прямокутний за планом, з ризалітами на головному і дворовому фасадах. Капітальними стінами і перегородками поділений на п'ять класів та вчительську, згуртування з трьох сторін навколо видовженого холу, що слугує комунікаційним вузлом та рекреацією. Вхід розташований в центрі головного фасаду, акцентований металевим ажурним козирком і аттіком. Головний фасад симетричний та має три вісі. Бокві вісі підкреслені незначно виступаючими двовіконними ризалітами. Фасади будівлі вирішені дуже декоративно, у спрощених формах цегляного стилю: кути закріплені широкими лопастями, декорованими нішами та східцевими накладками. Дуже нарядний дворядний зубчастий карниз, що дає активну орнаментовану тінь від сонячного освітлення. Великі прямокутні вікна з виділеними сегментними перемичками мають оригінально декоровані ширинками підвіконні ніші. Вцілому споруда дуже масштабна, з прекрасно винайденими пропорціями та мірою декоративності архітектурних форм, що наближує його до витвору народного мистецтва.

Училище збудовано з цегли на вапняковому розчині, стіни зсередини поштукатурені, ззовні пофарбовані в два кольори-поле стіни вохристе, деталі білі. Підлога дошата, перекриття плоскі по дерев'яним балкам. Опалення пічне. Покрівля чотирьохскатна по дерев'яним стропилам, вкрита шифером.

Комплекс споруд сільського училища в Хоружівці є рідкісною за збереженістю та високими художніми якостями пам'яткою громадської архітектури поч. 20 ст. в сільській місцевості [2525].

Віктор Вечерський

760. ЦИБУЛЕНКИ С., ЗАСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

760.1. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). Розташоване в центрі села між будівлями тракторної бригади та цвинтарем. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сула.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2001.

Висота поселення над рівнем заплави становить 1,0 – 2,5 м. Розміри Поселення-120 x 90 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфської лісостепової культури.

Матеріали досліджень зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2526].

Ірина Мовчан

760.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). За 0,4 км на південний схід від східної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси р. Сула.

Виявлене Ю.Моргуновим у 1972, обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2001.

Висота поселення над рівнем заплави становить 2,5 м. Розміри Поселення-100 x 80 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду середньодніпровської культури епохи бронзи.

Матеріали досліджень зберігаються у Роменському краєзнавчому музеї [2527].

Ірина Мовчан

761. ЧЕРВОНА СЛОБОДА С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

761.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 63-х воїнів з підрозділів 163-ї, 232-ї, 340-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943 та померли від ран у 298 медсанбаті. Відомі прізвища 26 воїнів.

У 1957 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено скульптуру воїна.

У 1981 на земляному пагорбі споруджено нову залізобетонну скульптуру воїна /3,54 м/.

Біля підніжжя пагорба під кутом встановлено дев'ять сірих гранітних плит з меморіальним написом і прізвищами 156 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. На надгробній плиті – меморіальний напис і прізвища 14 загиблих воїнів [2528].

Юлія Нестеровська

762. ШКРОБОТИ С., РУБАНСЬКА СІЛЬРАДА

762.1. Курган (археол.). За 1,0 км на північний схід від східної околиці села. Займає підвищення лівого корінного берега р. Сула.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим у 2009.

Курган овальної форми, розміром 60 x 30 м. Вершина кургану зміщена у південно-західну частину кургану. Це баштоподібне підвищення висотою 4,0 м та діаметром 25 м. На вершині кургану було встановлено триангуляційний знак, нині зруйнований. Курган розорюється, крім верхівки кургану. Розкопки не проводилися [2529].

Євген Осадчий

763. ШМАТОВЕ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

763.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 8 воїнів з підрозділів 931-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули 7 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові Євсєєв, М.Звягінцев,

Я.Стулов, О.Остріков, П.Устіменко, мол. лейтенант В.Коносов, І.Сєдой, лейтенант В.Тетьорін.

У 1980 на могилі встановлено сіру гранітну стелу /1,55 м/ з меморіальним написом [2530].

Юлія Нестеровська

763.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 27 воїнів з підрозділів 931-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули 7 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1989 на могилі встановлено сіру гранітну стелу /1,69 м / з меморіальним написом [2531].

Юлія Нестеровська

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

Охтирський р-н розташований у північно-східній частині лівобережного степу південної частини Сумської обл. Межує з Богодухівським та Краснокутським р-нами Харківської обл.; Котелевським, Зінківським і Гадяцьким – Полтавської обл.; Тростянецьким, Лебединським та Великописарівським р-нами Сумської обл.

Площа району – 1,3 тис. кв. км. Населення району (без м. Охтирка) станом на 2015 становить 26,487 тис. В адміністративно-територіальну структуру району входить селище міського типу Чупахівка та 22 сільські ради, у підпорядкуванні яких 91 населений пункт [2532]. Центр району – місто Охтирка з населенням 49,349 тис. осіб.

Центром провінції Слобідсько-Української губернії Охтирка стала після ліквідації полкового устрою у 1765. У 1780 – 96 місто було центром Охтирського повіту Харківського намісництва, з 1797 – повітовим містом Слобідсько-Української губернії, а з 1835 – центром Харківської губернії. В адміністративному відношенні Охтирка була розділена на 2 частини – південну і північну (за р. Охтиркою).

У зв'язку з адміністративно-територіальною реформою 1923 Охтирка стала центром округу. У 1925 він був розформований, і місто відійшло до Харківського округу, як центр Охтирського р-ну. З 1932 – районний центр Харківської обл., а з 1939 – Сумської.

Рельєф території являє собою рівнину, що розбита мережею річкових долин. Територією району протікає дев'ять річок. Їх загальна довжина 190 км. Центральну частину становить долина річки Ворскли – однієї з найкрасивіших річок Сумської обл. 27158 га території району вкрито лісами різноманітних порід.

Заселення території майбутньої Охтирщини почалося у фінальній стадії останнього льодовикового періоду. Територія Середньої Ворскли була заселена в епоху пізнього мезоліту. Поблизу міста Охтирка були досліджені невеликі за площею стоянки «мисливців на північних оленів» [2533]. Стоянки не були стаціонарними, і тому на їх існування часто можуть вказувати лише окремі предмети з каменю. В епоху неоліту почався процес потепління. Це привело до збільшення кількості поселень. Поблизу сіл Хухра, Дулі, Лутище виявлені поселення з найдавнішою на території краю керамікою. Але ці поселення концентрувалися на берегах великих озер, що існували тут в післяльодовиковий період, поблизу м. Охтирка та с. Лутище [2534].

В епоху бронзи почали заселятися береги р. Ворскла та її притоки Ворсклиця, Олешня, Киселиха, Хухра, Нове. У цей час тут мешкали племена зрубної культури. Їх поселення були розташовані на низьких мисах поруч з багатими пасовищами. Племена зрубної культури займалися скотарством та землеробством, вели активну торгівлю з іншими племенами. Серед зрарядь праці вже були присутні предмети з міді та бронзи, в основному завезеної. У сер. – 3-ій чв. 3 тис. до н. е. більша частина племен зрубної культури переселилися з території Лівобережжя, і територія Середньої Ворскли на довгий

час лишалася незаселеною. Однак, тут зустрічаються окремі предмети, що належать ряду культур епохи бронзи. Це дозволяє припускати, що саме тут проходили шляхи кочових племен, які, проте, не засновували стаціонарних поселень. Поблизу с. Журавне знайдена кам'яна сокира катакомбної культури.

У 11 – 9 ст. до н. е. на територію району прийшли племена мар'янівсько-бондарихінської культури епохи бронзи. Поблизу сіл Нове, Бакирівка, Пилівка, Журавне виявлені їх поселення, розташовані на берегах невеликих річок. Вони належали переважно землеробському населенню [2535].

У 7 – 6 ст. до н. е. відбулося переселення на Лівобережжя іраномовних племен, які об'єднані назвою скіфи. На території Охтирщини мешкали два племені: будини та гелони. Саме останні у 6 ст. до н. е. заснували велике городище, розташоване між селами Глинськ Полтавської обл. та Куземин Сумської. На думку багатьох археологів воно може бути містом Гелон, про яке писав історик Геродот. Гелон був центром округи, густо населеною скіфами. Їх поселення зустрічаються за течіями річок Олешня, Кринична, Киселиха, Хухра та Ворскла. Крім Великого Більського городища відомі ряд городищ поблизу сіл Сосонка, Журавне, Українка. До скіфського часу можна віднести кургани та курганні могильники, які зустрічаються тут у великій кількості [2536].

У 3 ст. до н. е. скіфська держава занепала. Городища перестали використовуватися і функціонували лише відкриті поселення. Відбулося зменшення населення. З 2 ст. до н. е. по 2 ст. н. е. територія Охтирщини була заселена сарматськими племенами. Кочівники-сармати поселень не залишили.

Після панування сарматів територія Середньої Ворскли увійшла до складу готської держави Германаріха. До неї входили різні племена: германські та слов'янські, залишки скіфського та сарматського населення. Вони проживали на відкритих поселеннях вздовж невеликих річок та струмків. Розміри поселень сягали 1,0 – 1,5 км у довжину.

У 2 – 5 ст. значно збільшилася чисельність населення краю. Великі поселення виявлені поблизу сіл Гай Мошенка, Підлозівка, Грунь. Населення займалося землеробством, активно торгувало з Римською імперією. Про це свідчать писемні джерела того часу та значна кількість імпорту з території імперії. Високого рівня майстерності досягли місцеві майстри [2537].

У сер. 5 ст. черняхівська культура занепала, а кількість населення катастрофічно зменшилася. У кін. 5 – на поч. 6 ст. на територію краю прийшли племена слов'ян. Їх невеликі поселення виявлені поблизу сіл Нове, Українка. Окремі знахідки зустрічаються в межах укріплення Великого Більського городища. Мала кількість слов'янських поселень була обумовлена близькістю степових масивів за р. Ворскла – місцем проходження численних кочових племен – болгар, аланів [2538].

У кін. 7 ст. на територію Дніпровського Лівобережжя прийшли племена сіверян. Однак, на Середній Ворсклі їх поселення практично невідомі. Окремі знахідки походять з поселення Нове та городища Зарічне III. У цей час Охтирщина входила до складу Хозарського каганату.

З 9 ст. сіверяни почали будувати городища на високих мисах та останцях правого берега р. Ворскла. На території Охтирського р-ну мешкало одне з «малих племен» сіверянського союзу. Їх городища виявлені поблизу сіл Куземин, Стара Іванівка, Журавне, Чернеччина та на межі Охтирського і Тростянецького р-нів, поблизу с. Зарічне. Центром було велике городище поблизу с. Журавне. На городищі Зарічне-I виявлені залишки сіверянського святилища.

У сер. 11 ст. сіверяни Середньої Ворскли входили до складу Давньоруської держави. Сіверянські городища перетворилися на центри сільських общин. Через цю територію у 11 – 12 ст. проходив торговий шлях Тмутаракань – Чернігів. Однією з зупинок на ньому було Журавненське городище, яке у 12 – 13 ст. відоме як літописне місто Лосичі.

У сер. 12 ст. кількість населених пунктів значно зменшилася, проте городища та поселення краю, що увійшов до складу Золотої орди, продовжували існувати до 1399 [2539].

У 14 – 16 ст. землі Середньої Ворскли були кордоном, де сходилися межі Московського царства, Речі Посполитої та Степу. Саме тут проходив маршрут стрілецьких прикордонних застав. Прикордонні ватаги, як з боку Москви, так і Речі Посполитої, засновували тут свої невеликі фортеці. Пізньосередньовічні укріплення виявлені поблизу с. Сосонка, Журавне.

У сер. 17 ст. Московське царство та Річ Посполита почали поступове освоєння цього краю. У 16 ст. збудована фортеця Олешня. У 1641 на горі Охтир, на підвищеному правому березі Ворскли, поблизу с. Чернеччина, закладено Охтирську фортецю. Згодом неподалік було засновано Свято-Троїцький монастир. Після подій Української національної революції 1648 – 76 землі Лівобережжя відійшли до складу Московського царства, що привело до збільшення кількості населення. У 1654 закладена нова Охтирська фортеця, у 1655 – містечко Куземин.

У 1651 засновано Охтирський козацький полк. За розміром території та кількістю населення Охтирський полк займав третє місце в Україні, поступаючись тільки перед Харківським і Сумським. На кін. 17 ст. до нього входили 12 міст, 26 слобод, села і хутори [2540].

Найбільшим землевласником на той час був Охтирський полковник Іван Перекрестов. У 1672 та 1682 він добився від уряду пожалування йому численних угідь по р. Тростянка, на них заселив м. Тростянець, потім придбав землі Олешні, Вільного та Хотьмизька, заселив с. Журавне та с. Лутище, став власником земель колишнього охтирського полковника Прокоф'єва. Загалом у цьому краї І.Перекрестов володів біля 40 тис. десятин землі.

У зв'язку зі збільшенням випадків незаконного привласнення земель, грабунків та самоуправств з боку І.Перекрестова, у багатьох селах виникали заворушення. Населення не підкорялося землевласнику. Хвилювання продовжувались до 1704, доки Петро I не усунув Перекрестова від полковництва, а частину його володінь передав іншим власникам [2541].

У 1660 Охтирський і Острогозький полки відзначились у битві з кримськими татарами на річці Кальміус, навесні 1677 брали участь у відсічі наступу великої турецької армії під командуванням Ібрагіма Паші.

Населення Охтирки користувалося пільгами в оподаткуванні і організації різних промислів, встановленими у 1669. Пільги полегшували життя вірних стражів південних рубежів Московської держави. Одночасно вони позитивно впливали і на економічний розвиток краю. Набули розвитку будний промисел, бортництво, чинбарство, шевство.

Північна війна між Росією і Швецією 1708 – 09 не оминула територію Охтирщини. У 1709 Карл XII пересував свої військові частини у південно-східному напрямкові з метою почати наступ углиб Росії. У зв'язку з цим Меншиков 13 січня оглянув Охтирську фортецю, вжив потрібних заходів для зміцнення обороноздатності цього важливого міста Слобідської України. 20 січня 1709 шведи захопили містечко Грунь. На початку лютого шведський генерал Гамільтон підійшов з чотирма полками до невеличкого міста Олешні. З його наказу за супротив війську шведи стратили близько 400 місцевих жителів, 70 драгунів, а також воєводу містечка. Вони підійшли до Охтирки. Сюди 4 лютого приїхав Петро I. Перед наближенням шведів охтирчани підпалили передмістя Охтирки, тому значні сили шведського війська переправилися через Ворсклу біля с. Куземин, в якому стояв зі своїми частинами генерал-майор Круз. Жителі Куземина, на той час невеличкого містечка, разом з козацькими загонами брали участь у нападах на шведські військові частини. Круз наказав спалити містечко. Така доля спіткала Хухру, Лутище й інші села цього краю [2542].

У 1-ій пол. 18 ст. на Охтирщині більш інтенсивно почала розвиватися промисловість. В Охтирці працював цегельний завод, була гута, на якій вироблявся посуд і віконне скло.

З 1718 в місті почала роботу казенна тютюнова мануфактура. Вибір Охтирки для відкриття мануфактури був не випадковий. Козацько-селянські маси Охтирського та

Сумського полків, а також сусідніх полків Лівобережної України займались городнім тютюнництвом. Ці традиції вирішили використати. З ініціативи Петра І, ще у 1716 з Голландії був найнятий тютюнових справ майстер Жан Андрій Жизи. Київський губернатор Д.Голіцин на початку 1718 наказав охтирському полковнику та бригадиру В.Осипову організувати розведення тютюну. Тютюнова фабрика виробляла у середньому 4730 п. тютюну на рік. Продавали продукцію у Петербург та Москву. Але виробництво було збитковим. У 1727 казна продала фабрику приватним особам. У 1734 вона припинила своє існування. З 1725 в Охтирці та с. Гнилиця працювали заводи з видобутку селітри [2543].

На той час Охтирка була найбільшим повітовим містом Харківської губернії. За переписом 1773 у місті мешкало 11015 чоловік, з них 281 займався ремеслом.

У 1732 в Охтирці при церквах навчали дітей у чотирьох школах. У 1764 – 65, 1770 в місті перебував Г.Сковорода – видатний український філософ-просвітитель. Про це нагадує меморіальна дошка на будинку міського краєзнавчого музею. Уродженцем с. Чернеччина був видатний гравер Г.Сребреницький. У 1790 відкрито мале народне училище, де здобув освіту український поет Я.Щоголів.

З кін. 18 ст. в Охтирці набуло розвитку декоративно-ужиткове мистецтво. Місцеві майстри виготовляли кахлі з квітковим орнаментом, що нагадував килимові візерунки. Далеко за межами Слобожанщини були відомі охтирські килими. Успішно розвивалось конярство, недаремно Охтирка в часи Вітчизняної війни 1812 була збірним пунктом коней для армії Кутузова. Так, 4 травня 1812 в ставку Кутузова з Охтирки було відправлено 1 тис. коней. 1815 в Охтирці діяли три салотопильні, 2 екіпажних, 2 цегляних заводи та каретне виробництво. Щорічно в Охтирці відбувалось п'ять ярмарок. На них збирались купці з Курська, Воронежа, Тули і Полтави. У слободі Хухра Хухрянської волості ярмарки проводилися тричі на рік. Сума торгівельних оборотів за один день ярмарки складала близька тисячі крб. [2544].

21 вересня 1781 Катерина І затвердила герб міста: «В голубом полі золотий крест з сиянием сверху изображающий знаменитость сего города по великому числу приходящих богомольцев». На штандарті гусар (з 3 березня 1765 Охтирський козацький полк переформований у гусарський) був також зображений герб Охтирки [2545].

Історія Охтирського 12-го гусарського полку тісно пов'язана з іменами Рум'янцева, Суворова, Кутузова, Давидова, Артамона Муравйова, Брусілова. Вже у лютому 1767 Охтирський гусарський полк бере участь у війні з польськими конфедератами, у 1769, разом з Харківським полком, – у російсько-турецькій війні, у 1787 – в облозі Очакова, у 1792 – в Польському поході з метою придушення повстання під проводом відомого військового і політичного діяча Тадеуша Костюшка. Славні сторінки в свою історію вписав полк у роки війни 1812 – 15. За бойові заслуги полк був удостоєний честі відкрити парад переможців під час вступу військ союзників до Парижу. У роки першої світової війни 1914 – 17 прикладом мужності і героїзму охтирчан-гусар була кінна атака 29 серпня 1914 біля Демні, якою вони врятували 48 піхотну дивізію генерала Корнілова. Розформований полк під час жовтневого перевороту 1917 [2546].

Серед визначних діячів Охтирщини 1-ої пол. 19 ст. – архітектори, академіки Петербурзької Академії мистецтв Денис Леонтійович та Григорій Леонтійович Ткаченки, а також український художник Федот Леонтійович Ткаченко. Вони були близькими друзями Кобзаря. Ф.Ткаченко залишив свої спогади про Т.Шевченка, уривок з яких було опубліковано в журналі «Древняя и новая Россия» 1875 року. Збереглися і кілька листів поета до братів Ткаченків [2547].

Реформа 1861 викликала значні селянські заворушення та за допомогою військової сили селян було приведено до покори [2548].

В Охтирці успішно розвивалася промисловість та торгівля. Цьому сприяли транспортні та чумацькі шляхи, що проходили через місто. У лютому 1895 розпочався рух поїздів на Сумській ділянці залізниці від станції Охтирка. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. у місті діяли скляна та паперова мануфактури, працювало 2 парових млини, 2 друкарні, 6

цегельних і 2 миловарні заводи, воскобійня, 2 заводи воскових свічок, ковбасна фабрика та бойня, а з 1907 почав роботу чавуноливарний завод. У 1909 було збудовано електростанцію, яка дала першу електроенергію місту. Найбільшим борошномельним підприємством на Сумщині того періоду був Охтирський завод Виноградова [2549]. Найбільший винокурний завод діяв у с. Грунь і належав А.Капністу [2550]. У 1912 в місті починає роботу приватна броварня. У цей же період у с. Доброславівка, Лутище, на х. Бугруватому працювали селітряні заводи, які відправляли селітру до Шосткинського порохового заводу [2551]. У зв'язку з посиленням впровадженням парової енергетики цукрова промисловість краю досягла помітного розвитку. Лише Чупахівський цукровий завод (заснований у 1851) у 1880 переробляв 106800 пудів цукрових буряків і виробляв 24 тис. пудів цукру-піску [2552]. Серед промислів особливого розвитку набули гончарний та шевський. В Охтирському повіті виготовлення керамічних виробів становило 8 відсотків від загально губернського виробництва. У Хухрянській волості найбільш відомими майстрами цієї справи були жителі с. Журавного на прізвище Воропай [2553]. Славилася Охтирка і ткацтвом плахт.

У 1837 в Охтирці налічувалось 5 навчальних закладів, в яких працювало 18 вчителів і навчалось 339 учнів. У 1844 у місті було відкрито повітову лікарню. У 1874 в Охтирці відкрилися чоловіча гімназія, у якій протягом 1905 – 17 навчався український письменник Б.Антоненко-Давидович. На увічнення пам'яті митця на будівлі гімназії встановлено меморіальну дошку. У 1875 відкрито жіночу гімназію. У місті була реміснична школа, працювало народне училище, яке було перетворене у місцеве трикласне училище, діяла бурса, в якій у 1874 – 78 навчався П.Грабовський. Сьогодні про цей факт нагадує меморіальна дошка на фасаді готелю «Нафтовик». Близько півстоліття в Охтирці працював вчителем жіночої гімназії український краєзнавець О.Твердохлібов. Він опублікував багато праць, створених на місцевому матеріалі. Першого жовтня 1914 на честь 50-ти річчя відміни кріпосного права у місті було відкрито Народний дім. Заклад носив культурно-просвітницьку ідею. Нині будинок є архітектурною пам'яткою місцевого значення. У с. Хухра в 2-ій пол. 19 – на поч. 20 ст. працювало чоловіче училище, у якому навчалися від 20 до 30 хлопчиків. Утримувалося воно на кошти громади [2554].

Влітку 1889 Охтирку відвідав російський письменник А.Чехов. Тут побували український фольклорист, етнограф і літературознавець М.Сумцов, українські художники К.Трутовський, П.Шевченко, П.Соколов-Соколенко. З 1876 до 1878 у місті провів літні місяці російський художник В.Серов.

Розвиток революційних подій 1905 – 07 спричинив загальне похвалення суспільно-політичного життя на території Охтирщини. Більшість населення зустріли революцію схвально. Робітники Чупахівського цукрозаводу та його економії виявляли солідарність зі страйкуючими робітниками міст. Вони вимагали від адміністрації підвищення зарплати та поділу між селянами поміщицьких і церковних земель. З селянами розправилися викликані земським начальником драгуни [2555]. В Охтирці селяни чинили погроми на території Троїцького монастиря, який на той час був найбільшим землевласником в окрузі.

Звістка про повалення самодержавства ще більше активізувала суспільно-політичне життя Охтирки. Поряд з органами Тимчасового уряду, 9 квітня 1917 була створена Рада робітничих і солдатських депутатів. Наприкінці травня в Охтирці було сформовано більшовицьку групу. Керівником її став робітник І.Гончаренко. Наприкінці вересня більшовики організували загін Червоної гвардії. Почалася напружена боротьба за встановлення Радянської влади в місті і повіті [2556].

У березні 1918 повіт окупували війська Директорії та австро-німецькі війська. Другого квітня вони захопили Охтирку. У цей період в Чупахівці та навколишніх селах з'явилися козацькі отамани. Так, місцевий отаман Іван Сачко збирав навколо себе молодь та просвітян, закликав до встановлення в Україні гетьманського уряду П.Скоропадського. У Груньській волості діяли повстанські загони Пилипа Масюти (400 – 500 козаків), отамана Кундія (20 – 30 козаків). У червні 1921 загони вели боротьбу проти більшовиків в

районах сіл Хухра, Чупахівка (нині смт) та м. Охтирка. У Куземині дії вів отаман Степанко (Дорош) із загonom у 400 – 500 повстанців. За часів гетьманату було сформовано українські військові угруповання: 33-й Охтирський полк групи полковника Кудрявцева, який перебував у Полтаві, Охтирський полк у складі Харківського слобідського коша (командир – полковник Воронів) [2557].

Дізнавшись про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, охтирські більшовики обрали повітовий революційний комітет на чолі з І.Гончаренком. Коли загони Червоної гвардії з боями відступали, був створений підпільний ревком. На території Чупахівки діяв червоногвардійський партизанський загін під керівництвом братів Харитона та Андрія Фролових.

Дев'ять борців за радянську владу на Охтирщині загинули від рук австро-німецьких окупантів. Поховані вони у братській могилі парку ВАТ «Нафтопромаш» в Охтирці.

У грудні 1918 німці залишили повіт. 22 січня 1919 в місті знову встановлено Радянську владу. Відновилася діяльність ревкому. Проте, мирний період тривав недовго. У червні 1919 наблизилися денікінські війська, і в Охтирці оголосили воєнний стан. На початку серпня того ж року радянські частини відступили. Денікінці жорстоко розправилися з активістами. Схопили і закатували 19 полонених червоноармійців 65-го полку 41-ї стрілецької дивізії. Всі вони поховані в братській могилі на Центральному кладовищі м. Охтирка.

У тилу денікінців та Червоної армії діяла революційна повстанська армія України під орудою Нестора Махна. Десятого травня 1921 загін махновців пройшов через Чупахівку. Вони розправилися з червоноармійцями та радянським активом. У боротьбі проти махновців брав участь ескадрон червоноармійців Х.Фролова. На захист села був надісланий загін курсантів Сумського військового училища ім. М.В.Фрунзе [2558]. Дванадцятого жовтня 1920 було сформовано ескадрон незаможників. Після об'єднання його з Сумським та Лебединським загонами з найбідніших селян створено Охтирський полк під керівництвом А.Васильченка. Остаточо радянська влада у повіті була встановлена наприкінці 1921.

З початку відбудовного періоду партійні та радянські органи влади міста головну увагу зосередили на раціональному використанні наявних підприємств. У 1921 утворився державний сектор промисловості міста, який складався з двох цегельних заводів, млина, бойні, крупорушки, овочесушарні та міської електростанції. У період НЕПу в Охтирці діяли дрібні кустарні підприємства, що виробляли чавунне литво, цеглу, гончарний та жерстяний посуд, канати, сідла, діжки, свічки, шкіри та ювелірні прикраси.

У цей період відбулися значні зрушення в галузі охорони здоров'я. До 1917 у місті діяла лише одна лікарня на 60 ліжок, а у 1925 – три. Збільшилася і кількість медичного персоналу. У 1935 значно розширено районну лікарню, відкрито протитуберкульозний диспансер. З 1917 виходить районна газета «Прапор Перемоги». У 1920 в Охтирці відкрито педтехнікум і народну музичну школу. Наприкінці 20-х в місті діяло 12 шкіл. Для ліквідації неписьменності серед дорослих відкривали школи і пункти лікнепу. У колишньому Свято-Троїцькому монастирі у 1923 створили дитячу колонію. У ній виховувалося понад 900 дітей, серед них був майбутній український поет П.Воронько. У с. Чернеччині, на батьківщині поета, відкрито меморіальну кімнату-музей. Поступово складалася мережа культосвітніх закладів. У лютому 1920 відкрився красназвчий музей, навесні – молодіжний клуб «Юний пролетар» та «Пролетарська драматична студія», на основі якої був створений пересувний театр. Популярні були також хорова капела і духовий оркестр.

Будувалися сучасні промислові підприємства. На базі невеличкої ливарної майстерні створено чавунно-ливарний завод (пізніше – ливарно-механічний). У січні 1932 розпочалося будівництво труболиварного заводу, який 30 листопада вже дав першу продукцію. Паралельно відбувалося кооперування дрібних приватних підприємств. Протягом 1926 – 30 виникли промислові артілі: взуттєва «ХІІІ років Жовтня», швейна «8 Березня», деревообробна ім. С.М.Кірова.

Розвивалася харчова й легка промисловість. На базі броварні створено пивоварний завод, наприкінці 30-х рр. стала до ладу взуттєва, у 1940 – швейна фабрики.

Кін. 20-х – поч. 30-х рр. став переломним періодом у житті селян Охтирщини. Під час масової колективізації на околицях міста виникло 8 колгоспів. Це були дрібні господарства з невеликою кількістю землі й реманенту. Створена у 1931 Охтирська МТС надавала значну допомогу колгоспам. Пам'яткою трудової слави охтирчан є перший трактор «Універсал», встановлений біля колишнього підприємства «Сільгосптехніка». На ньому працювала перша жінка-трактористка Охтирки Є.Бичкова.

Сталися значні зрушення в розвитку освіти і культури. У 1932 одна із семирічок була перетворена на середню школу. Напередодні війни в Охтирці працювало 4 середні, 3 семирічні та дві початкових школи. Зросла мережа і середніх спеціальних навчальних закладів. Крім педагогічного технікуму діяли медичний та індустріальний (пізніше – технікум механізації та електрифікації сільського господарства). Районний будинок культури став справжнім центром культосвітньої роботи в місті. Важливу роль у розвитку культури відігравали бібліотека, краєзнавчий музей, клуби. У 1930 розпочав діяльність Робітничо-селянський пересувний український драматичний театр Харківщини [2559].

Страшний 1933-й не оминув Охтирщину. Сьомого листопада 1932 на засіданні Охтирського РПК було визнано, що хід виконання планів хлібозаготівлі по району зовсім незадовільний. Організовувалися так звані «буксирні бригади», що мали вирушити в села для посилення хлібозаготівель. Так, до Охтирки з такої бригади було відправлено 70 чоловік, до Хухри – 30. Траплялися випадки самогубства окремих керівників. У документах Охтирського РПК збереглися таємні інформаційні листи оперуповноважених ДПУ з місць за лютий – березень 1933, в яких наводяться вражаючі факти голодомору: в с. Литовка 16 лютого померло 10 громадян з причин вживання хліба з гнилого лушпиння. У с. Пологи від голоду померло 455 мешканців села, серед них 262 дитини. Таким чином у селі вимерла третина населення (до 1932 тут мешкало 2141 житель і нараховувалось 425 господарств) [2560]. На увіковічення пам'яті загиблих у селах Кардашівка, Грунь, Довжик, смт Чупахівка відкрито пам'ятні знаки жертвам голодомору і політичних репресій.

Репресії й переслідування 30-х рр. не стали винятком для мешканців Охтирського краю. Через сталінські табори пройшли письменники Б.Антоненко-Давидович, І.Багрянний, М.Зеров, Остап Вишня, В.Чечвянський, М.Хвильовий, селекціонер Г.Кучмай, археолог, доктор історичних наук М.Рудинський.

Національна гордість українців – видатний письменник-сатирик і гуморист, уродженець с. Грунь Остап Вишня. У кінці грудня 1933 незаконно репресований за звинуваченням у «приналежності до української контрреволюційної організації, яка намагалася повалити Радянську владу збройним шляхом». У жовтні 1955 реабілітований. Сьогодні видатного письменника гідно вшановано. Секретаріат правління Спілки письменників України і видавництво «Український письменник» заснували щорічну літературну премію ім. Остапа Вишні, що присуджується за кращий гумористичний твір, а у 1982 в с. Грунь відкрито меморіальний музей митця [2561].

У м. Охтирка на будинку, у якому народився і мешкав І.Багрянний, відкрито меморіальну дошку.

З початком нападу нацистської Німеччини на СРСР, на фронт було відправлено близько 19 тис. воїнів. Місцева промисловість перебудувалася на військовий лад. Із співробітників районної лікарні був сформований медсанбат. У місті і районі було обладнано 6 шпиталів для прийому поранених.

Коли над містом нависла загроза фашистської окупації, було вивезено углиб країни устаткування ливарно-механічного і труболиварного заводів та МТС.

У вересні в м. Охтирка були сформовані 295-а, 81-а стрілецькі дивізії та 34-а мотострілецька бригади, які брали участь у боях на території району. Бойові дії на території району проходили з 8 по 16 жовтня 1941, а також 22, 23 лютого, 11 березня та з 11 по 27 серпня 1943. У 1941 у них брали участь 1-а гвардійська, 295-а стрілецька дивізії і

оперативна група генерал-майора С.Недвигіна (81-а, 297-а стрілецькі дивізії, кавалерійська група генерал-майора М.Сидельникова – 32-а, 43-я, 47-а кавалерійські дивізії, 34-а мотострілецька та 12-а танкова бригади 21-ї армії Південно-Західного фронту).

Чотирнадцятого жовтня 1941 нацисти окупували Охтирку. Перед відступом радянських військ було сформовано партизанські загони, але вони не змогли розгорнути широких бойових дій – більшість загинула в перші місяці війни. У нерівному ж бою поліг і закинтий в тил ворога диверсійно-розвідувальний загін «Сокіл» (командир Д.Кашеєв, комісар І.Завірюха). Поховані вони у братській могилі у Парку відпочинку ВАТ «Нафтопромаш». На одному із провулків міста, який носить прізвище Кашеєва, відкрито пам'ятний знак.

У серпні 1941 у Хухрі, а пізніше в Охтирці були сформовані невеликі партизанські загони під командуванням І.Горобця, М.Фіненка та П.Петренка. Тоді ж у Гунському р-ні було організовано дві підпільні групи, що згодом перетворилися в партизанські загони на чолі з П.Кульомзою і С.Лебедем.

У лютому 1942 біля с. Вербове всі члени загону «Гроза» під командуванням І.Горобця загинули у нерівному бою. З листопада 1941 в с. Розсохувате почала діяти партизанська група Я.Мищенко у складі 9 чоловік. У листопаді 1942 вісім членів групи було заарештовано і страчено у рідному селі. Поховані народні месники у братській могилі с. Довжик. За допомогу партизанам було розстріляно значну кількість жителів цього села. Про подію нагадує меморіальний комплекс у Розсохуватому.

Загін під командуванням П.Кульомзи у складі 30 чоловік вів боротьбу з ворогом на території Гунського р-ну з перших днів окупації. Припинив активні дії у листопаді 1942.

Активну діяльність розгорнули партизани Гунського загону під командуванням С.Лебеда. Згодом вони об'єдналися із загоном М.Проскуріна, що діяв у Курській обл. (нині Російська Федерація). Загін припинив активні дії у 2-й пол. 1942.

У Климентівських і Староіванівських лісах у 1941 діяла невелика група партизанів (командир П.Петренко, комісар М. Зуєв). У м. Охтирка діяла розвідгрупа, створена штабом Південно-Західного фронту під керівництвом Ф.Михайленка. Радисткою в групі була Люба Лебедева (Ася), надіслана сюди восени 1941 штабом Південно-Західного фронту. У ніч на 19 квітня 1942 гестапівці заарештували патріотів, а потім стратили. Поховані вони в братській могилі на території комбінату хлібопродуктів. У Чупахівці взимку 1943 діяв партизанський загін, створений лейтенантом Коноплею з воїнів, які потрапили в оточення. Першого березня загін влився до лав Червоної Армії.

В окупованій Охтирці нацисти повісили групу вчителів, у дворі комбінату хлібопродуктів вони страчували громадян міста і району. На місці масових знишень було відкрито пам'ятник жертвам нацизму.

У зруйнованому приміщенні кінотеатру від знущань, холоду й голоду гинули радянські військовополонені. Всього за час окупації нацисти закатували 2234 чоловіка, 479 вивезли на каторгу до Німеччини.

У боях за визволення району від нацистських загарбників у серпні 1943 брали участь 71-а, 147-а, 155-а, 166-а, 241-а стрілецькі дивізії, 4-й гвардійський Кантемирівський і 5-й гвардійський Сталінградський танкові корпуси 27-ї армії, 206-а стрілецька дивізія і 10-й танковий корпус 40-ї армії, 218-а, 337-а стрілецькі дивізії і 3-й гвардійський механізований корпус 47-ї армії, 7-а і 8-а гвардійські повітрянодесантні дивізії і 3-й механізований корпус 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту.

Двадцять п'ятого серпня 1943 Охтирка була визволена від нацистських загарбників. Місто визволяли частини та військові з'єднання Воронезького фронту. Головний удар прийняла на себе 27-а армія під командуванням генерала С.Трофименка. На честь генерала названо один із провулків міста і відкрито пам'ятний знак. Одними із перших в окуповане місто ввійшли танкісти 4-го гв. Кантемирівського танкового корпусу генерал – майора П.Полубоярова. Командир танкової роти капітан І.Терещук за мужність і відвагу,

виявлені у боях, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У місті є вулиця Танкістів-кантемірівців, на якій встановлено пам'ятний знак.

Відбиття ворожого контрудару під Охтиркою – найважливіша подія війни на території області у 1943. Її значення полягає в тому, що поразка ворога під Охтиркою зумовила втрату ним Харкова і успішне завершення радянськими військами великої битви під Курськом. Визволення району відбулося 27 серпня 1943. Тисячі охтирчан билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Серед них М.Дьяков – учасник героїчної оборони Брестської фортеці. Дивізією, що обороняла Мамаїв курган у Сталінградській битві, командував уродженець Охтирки генерал-майор М.Батюк, який загинув у 1943. На його честь одна з вулиць міста названа його ім'ям. На будівлі ЗОШ №1 відкрито меморіальну дошку. У братській могилі на Центральному кладовищі Охтирки поховані 256 радянських воїнів, які загинули за визволення міста.

Вісім уродженців охтирської землі удостоєні звання Героя Радянського Союзу: Ю.Горбушко, А.Дехтяренко, С.Дикалов, С.Долгий, Г.Задорожний, М.Пилипенко, В.Симон, В.Шаренко.

За період бойових дій на території району загинуло близько 4 500 радянських воїнів. Найбільші поховання у братських могилах сіл Високе (408), Пологи (262), Куземин (286), Сонячне (266). Для увічнення пам'яті загиблих споруджено меморіали та встановленоobelіски. Неповдалі від Охтирки споруджено Курган бойової слави. У 1967 відкрито Монумент Безсмертя. У день святкування 50-річчя визволення України від нацистських загарбників в Охтирці на розі вулиць Леніна та генерала Батюка відкрито пам'ятник загиблим охтирчанам [2562].

Одразу ж після визволення охтирського краю почалася відбудова народного господарства. У вересні 1943 в Охтирці вже діяло 11 підприємств місцевої промисловості. Наприкінці року стала до ладу МТС. Через два місяці після визволення вже працювали лікарня, дитяча консультація, протитуберкульозний диспансер. 15 квітня 1944 дав першу продукцію труболиварний завод, пізніше перетворений на завод «Сільгоспмаш». На Міжнародній виставці сільськогосподарських машин у Москві восени 1966 завод був удостоєний золотої медалі і Диплома першого ступеня. Почав випускати продукцію ливарно-механічний завод, один з найбільших у Радянському Союзі, на поч. 60-х перетворений на завод «Промзв'язок». Його керівникові Л.Гафановичу у 2003 на адміністративному корпусі підприємства відкрито меморіальну дошку.

На базі нафтових та газових родовищ, відкритих поблизу сіл Качанівки, Рибальського та Хухри, у 1961 створено Охтирський нафтопромисел.

Успішно відроджувалося й сільське господарство. За високі виробничі показники звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні такі працівники: Ф.Муратов, ім'я якого носить одна з вулиць міста; М.Бездрабко, І.Огреб, на честь яких у місті відкриті меморіальні дошки і названо вулицю та провулок; О.Косовський, М.Рубан, Г.Самохіна, М.Голець, М.Кисіль, І.Мазур, І.Сушко, М.Храпач. На Чупахівському цукрокомбінаті у 1925 – 26 розпочав свою трудову діяльність тричі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Сталінської та Ленінської премій, двічі лауреат Державної премії СРСР І ст. генерал-лейтенант інженерно-технічної служби М.Духов.

Нині на території Охтирки функціонують 11 промислових підприємств. Провідні галузі – нафто- та газовидобування, машинобудування та харчова промисловість. Паливна (нафтогазовидобувна) промисловість представлена НГВУ «Охтирканафтогаз». Питома вага цього підприємства становить 91,5 % загального обсягу промислового виробництва міста. Галузь машинобудування в місті представлена ВАТ «Нафтопрммаш» (колишній завод «Промзв'язок») та ВАТ «Охтирсільмаш». Працюють ВАТ «Охтирський пивоварний завод», ВАТ «Охтирський сиркомбінат», ВАТ «Охтирський м'ясокомбінат», ВАТ «Охтирський хлібокомбінат», ВАТ «Охтирська швейна фабрика», ТОВ «Свіссаєробатік Груп», ВАТ «Автопас-15910».

На території району працює 38 сільськогосподарських підприємств, 3 промислових підприємства, 15 фермерських господарств.

Охтирський край дав країні ряд учених, митців, діячів культури: народний артист СРСР П.Білинник; співак, заслужений діяч мистецтв РРФСР, професор Московської державної консерваторії Є.Петренко; перша жінка-планеристка К.Грунауер; А.Гусаковський – хімік, композитор; Г.Кучмай – вчений-селекціонер, М.Молоштанов – український художник. Серед видатних особистостей Охтирщини – заслужена артистка УРСР Л.Рудик, заслужений артист УРСР П.Цілинник, заслужений художник України Н.Вергун, заслужений художник України І.Литовченко.

У лютому 1998 відрито пам'ятник охтирчанам, які загинули в Афганістані. Восьмого травня 2000 на Центральному кладовищі в Охтирці відкрито пам'ятник Герою Радянського Союзу В.Симону. Цього ж дня відбулося перепоховання останків 9 радянських воїнів на Монументі Безсмертя. Дев'ятого травня цього ж року відкрито Алею Героїв. Бюсти десяти земляків, які в роки Другої світової війни стали Героями Радянського Союзу встановлено біля пам'ятника загиблим охтирчанам. Наприкінці серпня 2000 відбулося урочисте відкриття Алеї Слави, яка є продовженням Алеї Героїв. Тут встановлено бюсти чотирьох охтирчан – повних кавалерів ордена Слави. У 2005 у місті встановлено пам'ятник О.Бересту, уродженцю с. Горайствітка, який встановив Прапор Перемоги над Рейхстагом, за що був посмертно удостоєний звання Герой України. У рідному селі Герою також встановлено пам'ятник.

*Віктор Вечерський
Наталія Калужна
Надія Подоляка
Євген Осадчий*

місто ОХТИРКА

Жодне з слов'янських городищ і поселень 9 – 10 ст. них не можна вважати протопоселенням Охтирки, оскільки вся система розселення в цій місцевості до 17 ст. була вкрай нестабільною. Це було Дике Поле – зона переважного впливу степових кочівників. На місці первісного заснування Охтирки, на правобережжі Ворскли, у 16 – на поч. 17 ст. існував татарський юрт. Татарські впливи фіксує й етимологія топоніма: Актир тюркськими мовами означає білий камінь або білу скелю.

З поч. 17 ст. ця місцевість належала Польсько-Литовській Речі Посполитій. Поблизу проходив кордон Московського царства. 1641 на горі Ахтир, що на правому березі р. Ворскли, українські козаки під проводом польського урядника Кульчевського спорудили прикордонну фортецю Ахтирськ. Перша писемна згадка про неї датована 29 вересня 1641. А 23 червня 1647, у зв'язку з уточненням лінії кордону між двома державами, Ахтирськ передали Московському царству. Згідно з описом у Межовому акті 1647 він був тоді дводільним укріпленням: «на горе острог дубовой стоячей, а на остроге башня проезжая, до десять башен глухих рублених, а по мере около острогу 354 сажень». З півдня під горою на надзаплавній терасі містився невеликий посад із 48 міщанськими дворами, укріплений дубовим частоколом без башт. Ахтирськ став крайнім опорним пунктом протитатарської Білгородської «засечної черты». Як сказано в тогочасному документі «А от Белгородских крепостей вал земляной, ослон дубовый, и засеки, и тарасы и заповедные леса до Ахтырска».

1650 у зв'язку з подіями Хмельниччини в Україні Московський уряд ліквідував Ахтирський «стоялий острожек». Укріплення були знищені, але на городищі залишено сторожовий пост, будівлі якого склалися з двох хат зі сторожовою вишкою. Так завершився перший етап історії Охтирки. Згодом на місці цього знищеного укріплення виник Охтирський Троїцький монастир.

Після поразки війська Богдана Хмельницького у битві під Берестечком 1652 розпочався інтенсивний колонізаційний рух українців на Слобожанщину. Група переселенців із Правобережної України 1653 заснувала своє поселення на лівобережжі р. Ворскли, по обох берегах р. Охтирки. До цього поселення перейшло найменування «стоялого острожка» Ахтирська, знищеного 1650. Спершу громада оселилася на правому березі р. Охтирки на підвищенні в районі пізнішої Успенської площі. Тоді ж для захисту

від татар на лівому березі в завороті річки заснували земляну фортецю. Спершу селилися без будь-якого плану, оскільки протягом 1653 – 57 в Охтирку постійно прибували нові партії переселенців, воєводи у місті часто змінювалися, що призводило до зміни містобудівних задумів. У 1654 українські переселенці самі завершили будівництво укріплень. У 1655 – 56 ці укріплення добудовували московські «служилі люди» під керівництвом призначених царем воєвод Ларіона Каминіна і Трохима Чернова. 1656, за воєводства Л.Каминіна, до Охирки прибула найбільша партія переселенців – понад 1 тис. осіб під керівництвом козацького сотника Арістова і протопопа Антонія із Животова. Тоді й було остаточно розплановане місто з визначенням вулиць і домоволодінь. З 1657 будівництво укріплень тривало під керівництвом воєводи Т.Хрущова. Населення зросло до 1587 чоловік і Охтирка стала досить значним поселенням – третім полковим містом Слобідської України після Харкова і Сум.

В Охтирці діяла подвійна система управління: функціонувала воєводська канцелярія під керівництвом призначеного із Москви воєводи, а також козацьке полкове урядування. Охтирка ще довго лишалася центром станичної прикордонної служби: «а те черкасы из Ахтырского острогу ездят для проведывания татарских вестей к Орели и к Самаре и от тех черкас бывают первые вести татарские».

Стратегічне значення міста протягом 17 ст. визначалося тим, що уздовж Ворскли аж до сер. 18 ст. проходив Муравський шлях – головний шлях із Москви до Криму. Через Охтирку посилали «хлібне жалування» запорожцям, місто неодноразово ставало місцем збору головних військових сил перед виправами на татар. Таким чином на другому етапі розвитку міста (1653 – 1709) військово-оборонні чинники мали вирішальне значення.

На цьому етапі остаточно сформувалися сельбище, система укріплень, розпланування і об'ємно-просторова композиція міста, які на наступних історичних етапах зазнавали тих чи інших реконструкцій. Відповідно до ландшафтної ситуації, початково були заселені підвищені ділянки уздовж обох берегів р. Охирки в районі пізніших Успенської площі та вулиці Романовської. У 1657 сельбище на правобережжі збільшилося, утворивши два посади. Протягом 1660-х рр. відбувалося спрямоване розростання сельбища на північ уздовж пересипу між озерами Білим і Чикаловим. Тоді ж засновано приміську слободу Гусинець – на теренах між однойменною річкою і озером Чикаловим.

З огляду на несприятливі природні умови сельбище на лівобережжі р. Охирки на південь від фортеці було незначним. У 1656 на річці перед фортецею влаштували греблю зі ставом, які підтримувалися мешканцями і в подальші часи, так що всі виробничі об'єкти – млини, сукновальні, кузні, торгові лазні – стали зосереджуватися біля ставу й греблі. Надалі сельбищна територія зростала уздовж основних шляхів: на Білгород і Колонтаїв (східний напрям), на Лебедин (західний напрям), на Краснокутськ (південний напрям) і на Суми (північний напрям).

Ядром загальноміської фортифікаційної системи було укріплення на лівому березі у завороті р. Охирки. Його найдавніший опис датований 1668. Воно мало складну конфігурацію в плані, складаючись із прямокутника, витягнутого з півдня на північ, а також напівовальної частини, розташованої під кутом до прямокутної частини на понижених позначках у річковому завороті. Загальний периметр цієї фортеці був досить значним – 1618 сажнів, тобто близько 3,5 км. Фортеця мала 5 надбрамних і 9 глухих дерев'яних башт. Оборона огорожа складалася з рову й невисокого земляного валу, на якому стояв дубовий частокіл висотою 2 сажні (4,26 м) з обламами. Посеред фортеці містився високий шестигранний «раскат» (укріплення типу бастей) з двома міжповерховими перекриттями. У ньому було 9 гармат. У межах фортеці було дві площі: південна – адміністративного призначення, північна – торговельного. Розпланування було в цілому регулярним, що пояснюється одномоментним розплануванням сельбища «по записам» – за своєрідними проектно-розпланувальними документами. Основою розпланування загальноміського центру в межах фортеці був хрест головних вулиць: одна з них пролягла в широтному напрямку від Грунської до Колонтаївської брам, а друга – в

меридіональному, з'єднуючи південну площу з північною (нині це головна вулиця міста, що в 19 ст. називалася Романовською, а в радянську добу – Жовтневою). Більшість кварталів у центрі міста мали прямокутні обриси.

Протягом 1654 – 57 на правобережжі р. Охтирки були додатково укріплені два посади: «Около посадов многие огороды огорожены колотыми сосновыми и дубовыми тынами. Промеж огородов по улицам надолбы». Одна з цих укріплених ліній півкільцем огинала підвищення навпроти фортеці, де була Успенська площа. Вона йшла по трасі сучасних вулиць Батюка і Т.Шевченка, кінцями упираючись у берег річки. Друга укріплена лінія перекривала пересип між р. Охтиркою і озером Білим. Таким чином до 1670-х рр. була створена взаємопов'язана цілісна тридільна система укріплень центру міста й посадів.

За потужністю своїх укріплень Охтирка належала до першого розряду фортець разом із іншими полковими містами – Сумами, Харковом, Острогозьком, Ізюмом. Посад навпроти фортеці мав найпростіше функціональне розпланування: дві вулиці пролягали рівнобіжно до берегів водних басейнів; гілляста система із трьох вулиць брала початок від греблі, яка поєднувала посад із фортецею. Навколо фортеці й посадів за відкритими зонами еспланад містилися неукріплені слободи, що мали вільну, нерегулярну систему розпланування: на південь від фортеці розпланування було близьким до радіального – у секторі 1800 від еспланади розходилися вулиці, що на периферії розгалужувалися, переходячи в шляхи до ближніх сіл. А на правобережжі р. Охтирки слободи мали порядкове розпланування, основу якого становив Великий Московський шлях (нині вул.Фрунзе), що проходив локальним вододілом поміж озерами Білим і Чикаловим.

У цілому розпланування міста, сформоване на поч. 18 ст., належить до типу центричних, з елементами як радіальної й гіллястої, так і порядкової систем розпланування. 1677 в Охтирці трапилася пожежа, що дуже пошкодила дерев'яно-земляні укріплення. Це стало причиною реконструкції всієї міської системи фортифікацій. Фортецю відбудували, скоротивши загальний периметр оборонної огорожі на 800 м за рахунок ліквідації південного фронту з кількома баштами. Нова лінія ровів і валів була споруджена за 100 м на північ від попередньої. Рів, який оточував фортецю, розширили й поглибили, довівши ширину його до 3 сажнів (6,42 м), а глибину – до 2 сажнів. Найбільш прикметною особливістю цієї реконструкції було зведення шести наріжних п'ятикутних у плані бастионів та трикутного рavelіна перед Колонтаївською брамою. Поряд з цими елементами новітньої фортифікації зберігалися три глухі й чотири надбрамні башти, що не мали дахів. На їхніх верхніх платформах містилася артилерія, тобто вони відігравали роль невеликих бастей. Така комбінована баштово-бастионна система була даниною старим традиціям фортифікації. Укріплення посаду у цей же час були значно посилені: по старій трасі тинової огорожі викопали рів шириною і глибиною 2 сажні й насипали земляний вал, увінчаний дубовим частоколом. На Московському, Білгородському й Лебединському виїздах були споруджені три надбрамні башти з невеликими ravelінами. На відміну від укріплень посаду, оборона лінія на пересипі між озерами Білим і Чикаловим у 1677 була ліквідована. У такому вигляді охтирські укріплення проіснували до 1709.

Первісними архітектурними домінантами на території міста були дерев'яні Успенський собор і Покровська церква, збудовані орієнтовно в 1654. Вони відзначали сельбищні осередки на правобережжі й лівобережжі р. Охтирки. Пізніше з'явилися дві парафіяльні церкви у фортеці й кілька храмів, які відзначали центри довколишніх слобід. Найяскравішою особливістю об'ємно-просторової композиції Охтирки тієї доби було те, що всі архітектурні домінанти стояли на одній лінії, яка й була головною композиційною віссю міста. Вона проходила з півдня на північ і збігалася з лініями вододілів. На неї нанизувалися такі архітектурні домінанти: Покровська (1654), Спасо-Преображенська (1670), Миколаївська (1665) церкви, Успенський собор (1654), Петропавлівська (1661) й Михайлівська (1670) церкви. У 1690 з'явилася дерев'яна Юр'ївська (Георгіївська) церква у центрі західного посаду на правобережжі р. Охтирки. Слід відзначити, що всі первісні

церковні доміанти (Успенський, Покровський, Юр'ївський і Миколаївський храми) містилися на межі затоплення повенями 1-відсоткової забезпеченості, що свідчить про дуже тонке й професійне врахування містобудівниками 17 ст. усіх особливостей природної підоснови. Усі вищезгадані архітектурні доміанти займали острівне становище посеред міських майданів й були відкритими для огляду зусібіч. Чимало з них стояли на вісях головних вулиць, що посилювало композиційний вплив таких храмів, як Покровський, Петропавлівський, Успенський.

Незважаючи на це, система орієнтації в міському просторі була не лінійною, а заснованою на об'ємних орієнтирах, що було характерним для українського містобудування ще з доби Київської Русі. Цьому сприяла одноповерхова садибна забудова низької щільності, що забезпечувала «прозори» в забудові та масштабний контраст доміант з оточенням. Фортечні башти не відігравали ролі архітектурних доміант, оскільки були «зроблені по половині й не покриті». У ті часи для Охтирки була характерна візуальна роз'єднаність структурних частин міста, зумовлена наявністю ліній фортифікацій. За таких умов церковні будівлі, розташовані одна від одної на відстані прямої видимості, слугували візуальними орієнтирами й поєднувальними ланками між різними частинами міста. Це було тим важливіше, що Охтирка, розташована на плоскому рельєфі, не має зовнішніх просторів, з яких би відкривалася цілісна панорама міста. Проте завдяки ставу на перегаченій р. Охтирці утворилися внутрішньоміські відкриті простори, що уможливили панорамний огляд однієї частини міста з другої. У цілому, завдяки сільському характеру масової забудови з великою кількістю рослинності, пронизаності сельбища водними басейнами, місто не протистояло природному середовищу, а більш органічно входило в нього.

Новий етап розвитку міста, що розпочався 1709, пов'язаний із подіями Північної війни. Взимку 1708 – 09 територія Охтирського полку стала ареною бойових дій російської армії проти шведів та їх українських союзників-мазепинців. У листопаді 1708 російський цар Петро I разом з царевичем Олексієм оглянув Охтирську фортецю і дав вказівки щодо її реконструкції. 30 січня 1709 до Охтирки прибув князь О.Меншиков з двадцятьма драгунськими полками, а 4 лютого – Петро I, котрий провів тут військову раду. Побоюючись нападу шведів, під керівництвом О.Меншикова оборонні можливості фортеці були посилені, причому периметр укріплень, як і в 1677, був значно скорочений – на 500 м. Фронт укріплень у завороті річки, що мав три бастіона і башти, був знищений. Замість нього від Грунської башти на північний схід протрасували нову лінію укріплень з трьома бастіонами. Загальна конфігурація фортеці в плані стала п'ятикутною. Лінія, споруджена 1709, мала перелам у плані майже посередині: східний фронт був збудований у вигляді земляного валу з палісадом, а північний, з трьома бастіонами – у вигляді тарас. Бастіони були дерев'яними, рубаними, насипаними землею, з палісадами й турами нагорі. На цих бастіонах містилася артилерія. Загалом 1709 на озброєнні Охтирської фортеці було 63 гармати. По фронті укріплень зберігалися також шість дерев'яних башт старої будови. Їх використовували як допоміжні бастіони. Рештками старої фортифікації була й Мостова башта, що охороняла міст через р. Охтирку.

Протягом 18 ст. в Охтирці зростає населення, розвиваються ремесла й торгівля: у 1772 тут налічувалося понад 11 тис. мешканців, а в 1782 – майже 13 тис. чоловік. У місті було 1770 дворів, 1738 приватних будинків, 6 водяних млинів, 15 кузень, 64 лавки, 7 шпиталів і 10 церков. Охтирські ремісники були об'єднані в цехи. Охтирські кахлі, килими і плахти славилися на всю Слобожанщину. Крім того, були дуже розвинені бджолярство й золотарство.

У 18 ст. сталося кілька змін в адміністративному статусі міста: 1708 при поділі Росії на 8 губерній Охтирка як полкове місто зарахована до Київської, а з 1732 р. – до Білгородської губерній. Після ліквідації козацького полкового устрою і запровадження гусарських полків у 1765 Охтирка стала центром провінції Слобідської Української губернії; з 1780 – повітове місто Харківського намісництва, яке 1796 перейменоване на Слобідську Українську губернію, а в 1835 – на Харківську губернію.

Розвиток міста протягом 18 ст. не супроводжувався розширенням території й не спричинив значних розпланувальних змін. На лівобережжі р. Охтирки розпланувальну структуру формували кілька радіально розташованих гілок порядкового розпланування. Відбувалося поступове роздріблення великих кварталів мережею провулків. Фортеця в середині століття зазнала останньої реконструкції, внаслідок якої вона перетворилася на п'ятикутний полігон з п'ятьма наріжними п'ятикутними, двома середстінними трикутними й одним середстінним прямокутним бастіонами. Усі дерев'яні башти, що уціліли з попередньої доби, були розібрані, висоту валів довели до 5 сажнів (близько 11 м), а бастіонів – до 6 сажнів. У цей же час знищено лінію укріплень, яка захищала посад на правому березі р. Охтирки. Після реконструкції укріплень у центрі міста виникла своєрідна анфілада площ: площа біля Покровської церкви переходила в еспланаду, яка плавно огинала фортецю зі сходу. Перед мостом через р. Охтирку була трикутна в плані Торговельна площа, а навпроти неї через річку – Успенська площа. У межах фортеці на перетині двох головних вулиць поступово утворилася ще одна площа.

Об'ємно-просторова композиція міста, в основних рисах сформована під кін. 17 ст., зазнала певних змін. Архітектурні доміанти, поставлені уздовж головної композиційної вісі, посилили своє композиційне значення. Деякі з них були замінені на муровані, наслідком чого стали збільшення їх об'ємів та поява яскраво виявлених висотних композицій.

Першою мурованою церковною будівлею міста став Успенський собор. Його зведено в 1728 – 38. Він належить до рідкісних в українській мурованій архітектурі типологічних контамінацій. Тут була зроблена спроба поєднати хрещатий дев'ятидільний однобанний храм з хрещато-баневим. Від останнього типу запозичено архітектурний устій чотирьох опорних пілонів з підпружними арками, що несли баню за посередництвом діагональних арок. Середня нава і трансепт на фасадах були акцентовані півкруглими виступами з високими пластичними фронтонами. Фасади собору досить статичні й урівноважені, поділені розкріпованим гуртом на два яруси. Великі прямокутні вікна також розміщено у два яруси. Вінчала композицію восьмигранна двозаломна баня параболічних обрисів. Монументальний однобанний силует собору доповнювала вертикаль дерев'яної дзвіниці. Як зазначав Г. Логвин, Успенський храм в наступному часто брали за зразок. Мистецькі концепції споруди по-своєму інтерпретували ті, хто будував межиріцький собор, Покровську церкву в тій же Охтирці, а також козелецький собор. Цей собор згадує в одному зі своїх філософських діалогів Григорій Сковорода, пояснюючи взаємозв'язок тварного і нетварного, коду й інформації: «Если видишь на старой в Ахтырке церкви кирпичь и вапну, а плана ея не понимаешь, как думаешь – усмотрел ли и узнал ея? – Никак! Таким образом, одну только крайнюю и последнюю наружность вижу в ней, которую и скот видит, а симметрии ея, или пропорции и размера, который всему связь и голова материалу, понеже в ней не разумею, для того и ея не вижу, не видя ея головы».

Успенський собор послужив зразком при будівництві мурованої Покровської церкви за проектом московського архітектора князя Д. Ухтомського під керівництвом С. Дудинського у 1753 – 68. Вона тридільна, триверха, з масивним центральним тринавовим чотиристовпним восьмимериком. Бабинець і вівтар чотиригранні. Висота центрального верху понад 43 м. Покровська церква масивніша, ніж Успенська, має значно активніший силует. 1784 перед західним фасадом Покровської церкви за проектом архітектора П. Ярославського збудована висока триярусна мурована Введенська церква-дзвіниця, яка пластично збагатила цей ансамбль. Пізніше Покровська церква стала головним соборним храмом міста. Загалом Успенський і Покровський храми як головні доміанти Охтирки своїми пластичними об'ємами відзначали в загальній містобудівній композиції дві центральні площі – Успенську і Покровську, між якими пролягала головна вулиця міста.

Під кін. 18 ст. значно послабився композиційний вплив штучних рубежів, які візуально розчленовували місто: укріплення на правобережжі були цілковито знесені, а у фортечних валах утворилися широкі проїзди; з 1799 їх почали поступово розкопувати,

засипаючи рови. Внаслідок цього виникли нові візуальні зв'язки, що об'єднали раніше відокремлені райони міста.

Новий етап містобудівного розвитку Охтирки ознаменувався розробленням проектного плану реконструкції міста в 1786. Автором першого нереалізованого плану був капітан геодезії О.Закудін. Він намагався максимально використати стару вуличну мережу, щоб уникнути зламу розпланувальної структури. Його план у Петербурзі не затвердили, а дали на переопрацювання архітектору І.Мінцу. План І.Мінца був «височайше конфірмований» 20 квітня 1786. У цьому проекті слобода Гусинець була зігнорвана, тож її перепланувальні заходи не зачепили. Охтирка ж отримала геометризоване радіально-концентричне розпланування з елементами порядкового (у західній частині сельбища). Намічались 11 радіальних і 5 кільцевих вулиць, деякі з них трасувалися по старих шляхах і вулицях. У тому ж році план було винесено в натуру. Проте 1788 губернський землемір прем'єр-майор фон Буксгевден здійснив повторне розпланування на місцевості цього проектного плану, зберігаючи при цьому трасування більшості старих вулиць. За його рапортом було дозволено будувати в центрі міста не муровані, а дерев'яні будівлі (зокрема торгові ряди), а дахи на будинках крити очеретом. Після цього в Охтирці розгорнулося значне будівництво, так що 1796 городничий Мандрика доповідав харківському губернатору Ф. Кишенському, що «жителі сего города по вновь прожектированным планам большею частию уже домами обстроились». План 1786 р. не передбачав збільшення території міста. Навпаки, забудова ущільнювалася і з меж міста виключалися значні території з південного (біля озер Ігнатенкового і Чернецького) та з західного (біля озера Білого) боків. Цей план був реалізований лише частково, переважно у східній частині міста. У межах колишньої фортеці, де зосереджувалися всі адміністративні установи, розпланування упорядкували шляхом збільшення та об'єднання кварталів. По трасі вулиці Романовської від Покровської церкви до Миколаївської простяглася велика лінійна площа на кшталт еспланади, на яку перемістився головний міський торг. Порядком реалізації плану 1786 було прокладено кілька нових вулиць, але здебільшого обмежувалися випрямленням старих вуличних трас.

На поч. 19 ст. в місті з'являються перші муровані цивільні будівлі: одноповерхові присутствені місця (не збереглися), повітове училище на Успенській площі (1830-і), повітовий шпиталь (1820-і, пров. Лікарняний, 2), повітовий тюремний замок, збудований на вул. Романовській за типовим проектом петербурзького архітектора А.Захарова. У цей же час дерев'яні церкви замінялися на муровані (Миколаївська церква), будувалися нові храми (церква Жон-Мироносиць на однойменному кладовищі, 1820). Усі муровані будівлі тієї доби належали до панівного стильового напрямку класицизму. Так, повітове училище – одноповерховий симетричний корпус з чотириколонним портиком тосканського ордера. У церковних будівлях ордерні композиції не застосовувалися (окрім церкви Різдва Христового, зведеної 1825 поряд із Покровською церквою). Усі класицистичні храми Були хрещатими однобанними, відповідно до традицій місцевої церковної архітектури.

Яскравим прикладом цього була Миколаївська церква, що як архітектурна домінанта була одною із сполучних ланок між двома найвизначнішими архітектурними ансамблями Охтирки – Успенського собору і Покровської церкви. Збудована 1805 церква прямокутна в плані, однобанна, з дзвіницею на західному фасаді. Мала хрещато-баневу структуру. На фасадах середня нава і трансепт були акцентовані трикутними фронтонами з великими сегментними вікнами в тимпанах. Циліндричний світловий підбанник ніс сферичну баню з маківкою. Східні кути об'єму були заокругленими. Дзвіниця, що прилягала з заходу, спершу була дерев'яною. У 1827 взамін неї прибудували муровану, що була чотиригранною, триярусною, вінчалася виразною двоярусною банею з люкарнами. Архітектурні форми храму були витримані в стилістиці пізнього класицизму.

В охтирських церковних пам'ятках добре простежується вплив фахової класицистичної архітектури на народну монументальну дерев'яну архітектуру. Це засвідчують дерев'яні церкви так званої Охтирської групи, дослідженої і виявленої С.Таранушенком. Вони відзначалися раціоналізмом структури, ясністю членувань і

пропорцій, строгістю композиції, навіть деякою сухістю форм, що виявилася, зокрема, у відсутності нахилу граней стін і восьмириків досередини.

Яскравим прикладом може бути церква Св. Юрія (Георгіївська), збудована з дубових пластин на дубових підвалинах 1795 місцевими майстрами. Вона хрещата, п'ятидільна, одноверха, з усіма прямокутними зрубами. Центральний мав двозаломний верх з двома світловими восьмириками й глухим ліхтарем і маківкою. Рамена перекривалися двосхилими дощатими слабоопуклими склепіннями. Зовні їх накривали двосхилі дахи з високими трикутними фронтонами на лобових гранях. Церква була щедро освітлена завдяки наявності великих прямокутних вікон, розташованих у два яруси. На поч. 19 ст. (до 1805) з заходу від церкви спорудили дерев'яну ампірну дзвіницю з елементами неоготики. Вона була двоярусною, з колонними портиками на фасадах, плескатою банею і шпилем. Тоді ж церкву відремонтували й поставили на цегляний підмурок. У 1856 до церкви з заходу прибудували видовжений притвор, що сполучив її з дзвіницею.

До цього ж типу храмів належала дерев'яна Михайлівська церква на Гусинці. Хрещата, п'ятидільна, одноверха церква, споруджена 1775, була найстарішою пам'яткою Охтирської групи. Усі її зруби прямокутні в плані. Центральний вищий за рамена, увінчаний восьмигранним двозаломним верхом зі світловими восьмириком і ліхтарем. Рамена мали дахи округлого профілю з відливами. Цю рису С. Таранушенка вважав наслідком перебування 19 ст., коли церкву, пошиту спочатку деревом, перекрили залізом.

1839 було складено новий план Охтирки, який був основним місторегулюючим документом протягом 19 ст. Після селянської реформи 1861 місто розвивалося за умов зростання промисловості й торгівлі. На зламі 19 – 20 ст. населення Охтирки збільшилося до 23 тис. осіб. Тут налічувалося 40 промислових підприємств. Це дало поштовх до пожвавлення будівництва: зводиться багато цегляних будівель, впорядковуються і забруковуються міські вулиці й площі. Для зменшення руйнівних наслідків весняних повеней на р. Ворсклі у 1890-х рр. спорудили дамбу-шосе на Суми, а піщані дюни лівобережжя Ворскли засадили лісом. На поч. 20 ст. дещо змінилися водні басейни: озера Біле, Чикалове, Велике Соснове зменшилися, озеро Мошенське перетворилося на болото й тільки озеро Ігнатенкове збільшилося. Тоді ж ліквідовано греблю і став на р. Охтирці в центрі міста. У ці часи головним напрямком розширення міста був південний. Розвиток розпланувальної мережі відбувався шляхом нарощення кварталів уздовж шляху на Краснокутськ. А розширення сельбища на схід призвело до подовження радіальних вулиць і виникнення кількох кільцевих. Загальноміський центр лишився в попередніх межах, зберігся і його лінійний характер – уздовж вулиць Романовської–Бульварної від Покровської площі до Успенської.

На поч. 20 ст. в об'ємно-просторовій композиції міста сталися деякі зміни: окремі архітектурні доміанти збільшилися в обсягах відповідно до зростання масштабу забудови. 1865 на місці попередньої збудована велика дерев'яна одноверха Петропавлівська церква з дзвіницею на західному фасаді. 1884 поряд з дерев'яною Михайлівською церквою на Гусинці збудували за проектом харківського епархіального архітектора В. Немкіна цегляну – базилікального типу, з високою чотириярусною дзвіницею. Відтак дерев'яна церква була розібрана у 1910. У 1907 маленька дерев'яна одноверха Спасо–Преображенська церква неподалік Покровського собору була замінена мурованою, аналогічної об'ємно–просторової структури, проте вдвічі більшою (теж за проектом В. Немкіна). У 1908 – 14 за проектом харківського епархіального архітектора В. Покровського поруч з дерев'яною Георгіївською церквою збудували однойменну масивну цегляну однобанну церкву з дзвіницею на західному фасаді. Вона стала важливою містобудівною доміантою. Ця будівля, унікальна за своєю об'ємно-просторовою композицією, вирішена з використанням архітектурних форм і декоративних мотивів романського й візантійського зодчества. Проте з огляду на першу світову війну та подальшу громадянську війну, цей мурований храм не був завершений і освячений, тож служба тривала в дерев'яній церкві. Композиційна роль Успенського собору зросла після того, як на поч. 20 ст. перед собором збудували муровану чотириярусну дзвіницю в

еклектичних архітектурних формах. Незважаючи на вказані зміни, головний принцип розміщення архітектурних домінант лишився незмінним: уздовж головної композиційної вісі міста на відстані прямої видимості. Більшість міських вулиць після перепланування виявилися зорієнтованими на архітектурні домінанти, що посилювало композиційні взаємозв'язки.

Масштаб рядової міської забудови на поч. 20 ст. збільшився: з'явилися цегляні двоповерхові житлові, торговельні, адміністративні, навчальні будівлі. Особливо інтенсивно в цей час забудовується центральна частина міста: забудова настільки ущільнюється, що зрештою дерев'яні будівлі виявилися повністю витісненими мурованими. У 1890-х рр. по вулицях Романовській і Бульварній були збудовані видовжені в плані двоповерхові цегляні торгові ряди (не збереглися), а також офіцерське зібрання та Олександрівське реальне училище. До будівель так званого цегляного стилю належать Орловський банк на вул. Романовській та чоловіча гімназія (вул. Фрунзе, 4). Житлові будинки й торговельні заклади зводилися в різноманітній стилістиці у загальному річищі історизму: неокласицизм (будинок священника Миколаївської церкви на вул. Романовській, особняк купця Курила по пров. Харківському, 8), неоренесанс (будинок священника Георгіївської церкви), модерн (особняк і купецький торговельний будинок по вул. Романовській). Перед першою світовою війною на головній вулиці було зведено громадську будівлю нового типу – Народний дім, що став важливим архітектурним акцентом. Проте, незважаючи на будівництво низки значних за розмірами будівель, в архітектурному середовищі зберігався масштабний контраст між архітектурними домінантами – церковними спорудами – і їх оточенням. Масова житлова забудова Охтирки лишалася садибною одноповерховою. Згідно з відомостями земської статистики 1905 в місті тільки 1,8 відсотка житлових будинків були мурованими, решта – дерев'яними. За традицією, що йде ще з 17 ст., промислові зони були зосереджені по обох берегах р. Охтирки. На зламі 19 – 20 ст. тут збудували кілька значних виробничих будівель: паровий млин Івакіна (1896), пивзавод, п'ятиповерховий паровий млин у безпосередньому візуальному зв'язку з ансамблем Покровського собору та Георгіївською церквою. Ці композиційні дисонанси поклали початок візуальному засміченню панорами міста й обмеженню зон композиційно-видового впливу головних архітектурних домінант. Але поряд з цим маємо приклад тактовного включення промислової будівлі в репрезентативну забудову центральної вулиці міста – це електростанція, збудована 1909 в неороманських архітектурних формах: фасад стилізований під середньовічний замок з двома круглими баштами, машикулями, зубцями-мерлонами.

Новий етап розвитку Охтирки розпочався зі встановленням радянської влади в грудні 1919. Протягом першого двадцятиріччя (1920 – 41) відбувалося розширення території міста з виходом на сільськогосподарські землі, особливо активно – у південному напрямку. Забудова лишалася екстенсивною, низької щільності. Функціональне зонування стало, порівняно з попередньою добою, ще більш нераціональним. Ділянки промислових підприємств і складські території виявилися розкиданими по всьому місту; особливо багато їх у заплаві р. Охтирки. У ці часи розпланування міста не зазнало реконструкції. Розпланувальний розвиток відбувався, як і раніше, шляхом нарощування нових регулярних у плані кварталів уздовж основних вулиць і шляхів.

Радянська доба пов'язана зі значними втратами об'єктів архітектурної спадщини та спотворенням об'ємно-просторової композиції міста. Це було зумовлено знищенням архітектурних домінант та забудовою заплави р. Охтирки. У 1930-х рр. в Охтирці зруйновано муровані Успенський собор і Миколаївську церкву, а також дерев'яну Петропавлівську церкву. 17 серпня 1929 президія Охтирської міськради ухвалила розібрати дерев'яну Георгіївську церкву на будівельний матеріал. Комісія міськради аргументувала це так: «Як старовина церква не має ніякої цінності: по місту Охтирка цього добра як старовина досить». Восени 1929 Народний комісаріат освіти УСРР попередив міськраду про незаконність цього рішення і звернувся до Харківської округової прокуратури з вимогою притягти винних у руйнуванні пам'ятки до відповідальності.

Проте всі ці звернення лишилися без відповіді, а пам'ятку зруйнували. Дзвіниця Успенського собору була знесена в 1970. Таким чином були знищені ті архітектурні споруди, які в об'ємно-просторовій композиції відзначали головну композиційну вісь міста.

1976 Охтирку перевели в категорію міст обласного підпорядкування. На той час територія міста зросла втричі порівняно з 1907. Місто безладно розширювалося в усі боки, продовжуючи захоплювати сільськогосподарські землі. Нові вулиці прокладалися рівнобіжно до вже існуючих, до берегових ліній озер чи до ліній залізниці. Функціональне зонування стало ще невпорядкованішим: промислові підприємства не просто розкидані по всій міській території – її перерізає залізниця, що веде до підприємств, розташованих в історичному середмісті. Навіть водоохоронна зона р. Охтирки зайнята промислово-складськими спорудами. Майже вся сельбищна територія потрапляє в межі санітарно-захисних зон різноманітних підприємств, що дозволяє зробити висновок про несприятливу екологічну ситуацію в місті. Зафіксовані також негативні зміни природної підоснови: так, унаслідок меліорації пересохли озера Біле, Соснове й Зелене.

1974 інститут КиївНДПмістобудування опрацював ПДП центрального району Охтирки. У ньому була спроба покращити функціональне зонування, нічого не змінюючи по суті. У заплаві р. Охтирки між вулицями Леніна й Червоноармійською намічалася зона відпочинку. Передбачалися реконструкція розпланування, а також знесення при цьому багатьох будівель, що мали безсумнівну історико-архітектурну цінність. Відповідно до цього ПДП на розі вулиць Жовтневої та Червоноармійської збудували два односекційні дев'ятиповерхові житлові будинки, що порушили масштабність архітектурного середовища історичного середмістя. Це порушення посилив дев'ятиповерховий багатосекційний житловий будинок по вул. Гончаренка, поставлений на колишню лінію валів фортеці 1654 – 1709.

1981 той же інститут опрацював «Наукові пропозиції щодо вдосконалення сучасного стану і перспективного розвитку розпланування м.Охтирки на основі прогресивних методів містобудівного проектування». У цій роботі з трьох можливих стратегій розвитку міста була обрана єдина реалістична, що передбачала модернізацію сформованої забудови, відмову від територіального розширення, ущільнення забудови шляхом застосування проєктів малоповерхової високощільної забудови. При цьому визначена оптимальна поверховість нових будинків – 3 – 5 поверхів. Виходячи з цього автори генерального плану розвитку Охтирки архітектори Є.Куць і В.Карєв (1987, інститут КиївНДПмістобудування) запропонували шлях якісного розвитку міста, тобто удосконалення історично складеної функціональної та розпланувальної структури й забудови. У генплані передбачене ошадливе ставлення до історичної забудови, обмеження поверховості нового будівництва, впорядкування заплави р. Охтирки, виведення транспорту за межі історичного середмістя і формування по вул. Жовтневій (колишня Романовська і Бульварна) лінійного пішохідного центру міста.

Аналіз розвитку Охтирки за радянської доби показав, що він відбувався стихійно, що й призвело до таких недоліків сучасного міста, як нераціональне використання території, безладне функціональне зонування, відсутність зручних комунікацій, нерозвиненість інженерних мереж, хаотичність житлової забудови з непродуманим розміщенням високих будинків.

На середину 1980-х рр. в Охтирці налічувалося 4 пам'ятки архітектури республіканського значення (ансамбль Покровського собору й Михайлівська церква), 7 пам'яток архітектури місцевого значення, 21 пам'ятка історії та монументального мистецтва. З огляду на необхідність забезпечення містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини міста інститут КиївНДПІ 1988 виконав Історико-архітектурний опорний план та проєкт зон охорони пам'яток м.Охтирки (керівник роботи – В. Вечерський). Додатково виявлено ще 10 пам'яток архітектури та 5 пам'яток історії, а також склали список 18 будівель, що мають певну історико-архітектурну цінність і повинні зберігатися при подальших реконструкціях міста. Зроблено висновок, що в

цілому в архітектурному середовищі Охтирки відсутня множинність нашарувань: зокрема, немає таких складових, як археологічний культурний шар і природний ландшафт, вартий охорони. Тому класифікація міських територій за ступенем історико-культурної цінності й установлення зон охорони пам'яток проведені з урахуванням: цінної історичної забудови, у т. ч. пам'яток архітектури, а також архітектурних доміант і акцентів; цінного історичного розпланування 17 – 18 ст.; масивів дисгармонійної забудови.

Зараз більшість пам'яток культурної спадщини міста компактно зосереджені в центральному районі. Це уможливило визначення для них єдиної комплексної охоронної зони в межах історичного середмістя. Окремі пам'ятки розташовані розосереджено на периферії. Для них установлені дискретні охоронні зони. Певну цінність мають території, які зберегли історичні розпланування, забудову і пов'язані з видовим розкриттям пам'яток архітектури. Одна з таких територій приурочена до історичного середмістя, друга включає більшу частину колишньої слободи Гусинка. На цих теренах встановлені зони регулювання забудови. Історичне розпланування Охтирки, що збереглося з 17 – 18 ст., також підлягає охороні як пам'ятка містобудівного мистецтва [2563].

На поч. 21 ст. із закінченням будівництва в Охтирці спортивно-готельного комплексу «Нафтовик» завершено формування ансамблю центру міста навколо доміант – Покровського собору. Створено нову площу – Спортивну. Новобудова гармонійно вписалася у структуру ансамблю Покровського собору, а благоустрій прилеглих територій об'єднав у єдине ціле Соборну площу та вулицю Жовтневу – головну вулицю міста. Архітектурний ансамбль минулого увійшов у сучасне місто на рівних правах.

Робота міськвиконкому по збереженню історичних пам'яток, реставрації храмів і старих будівель, по благоустрою центру міста відмічена дипломом Комітету по Державних преміях України в галузі архітектури.

На території м. Охтирка взято під охорону держави 20 пам'яток архітектури і 53 пам'ятки історії та культури. Загалом по місту і району нараховується 83 пам'ятки воєнної історії, одна – національно-визвольних рухів, 6 – виробництва і техніки, 3 – культури. Найбільшу кількість складають поховання часів Великої Вітчизняної війни. Прізвища загиблих земляків гідно увічнені на Меморіальних комплексах та обелісках. На жаль, не увічнені прізвища багатьох діячів культури і мистецтва Охтирщини.

Культові споруди, яких тільки в Охтирці налічується 7, на поч. 90-х рр. 20 ст. передані релігійним громадам. На жаль втрачено багато архітектурних пам'яток 17 – 19 ст. Сьогодні поряд з неповторними перлинами минулого в м. Охтирка гармонійно постають сучасні архітектурні ансамблі готельного комплексу «Нафтовик», спортивного комплексу та ін.

*Віктор Вечерський
Наталія Калюжна
Надія Подоляка
Євген Осадчий*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. ОХТИРКА ТА ОХТИРСЬКОГО РАЙОНУ

М. ОХТИРКА

764. Ансамбль Мироносицької церкви, 1822 (архіт.). Вул. Менжинського, 88.

Ансамбль складає Мироносицька церква і дзвіниця. Територія його, відгороджена металевим огорожею на цегляному підмурку, являє собою прямокутник, центральну частину якого займає храм.

М и р о н о с и ц ь к а ц е р к в а. Будівля цегляна, тинькована. У плані хрещата. Рамена хреста прямокутні у плані, перекриті напівциліндричними склепіннями. Між раменами

хреста розміщено чотири пілона, що несуть маківку. Внутрішні кути їх зрізані, із-за чого центральний простір під дзвіницею в плані восьмигранний. Перехід кола маківки виконано за допомогою сферичних вітрил. У даний час стеля в бані зашита дошками. Над бабинцем влаштовані хори.

Рамена хреста по фасадам рустовані по всій висоті і прорізані великими півциркульними вікнами над входами з півночі, півдня і заходу, а також на східному фасаді. Завершуються рамена трикутними фронтонами і двосхилою залізною покрівлею. Центральний квадрат в основі підбанника маківки завершено чотирисхилою покрівлею. Підбанник маківки невисокий, прорізаний вісьма вікнами з арковими перемичками. Завершується маківка половою конічною залізною покрівлею з маленькою маківкою на верхівці.

У 20-х рр. перед західним входом до церкви було прибудовано цегляний прямокутний у плані притвор, перекритий двосхилим залізним дахом по дерев'яних кроквах.

В інтер'єрі зберігся дерев'яний іконостас з різьбленими царськими вратами (20 ст.), а також настінний олійний живопис (20 ст.) з релігійними сюжетами.

Д з в і н и ц я. Цегляна, тинькована, в плані квадратна. Третій ярус відкритий. На фасадах збереглися елементи ліпного декору – розеток у вигляді концентричних кіл на наріжних пілястрах та контурних арок на стінах між ними. По периметру стіни дзвіниці завершуються профільованим карнизом. Чотирисхилий залізний дах по дерев'яних кроквах завершується маленькою круглою маківкою.

В о р о т а. На територію кладовища ведуть цегляні тиньковані ворота у вигляді потрійної арки. Середній прогін широкий, бічні майже в у три рази вузчі. До п'ят арок стовпи воріт рустовані. Середня частина воріт завершується трикутним фронтоном. Дах залізний.

Неподалік від території церкви знаходиться надгробок дружини охтирського купця Меланії Милославської (1899) у вигляді скульптури дівчини, що сидить на прямокутній основі, а також надгробок (уцілів тільки постамент) губернського секретаря Василя Екка (1869) [2564].

Микола Логвин

765. Архітектурний комплекс Покровського собору, 18 – 19 ст. (архіт., іст.). Площа Покровська.

Комплекс розташований у південній частині історичного середмістя Охтирки за межами колишньої земляної фортеці. Складається з трьох різночасових мурованих споруд: Покровського собору, Введенської церкви-дзвіниці та церкви Різдва Христового.

Прямокутного плану ділянка, на якій міститься комплекс, лежить поміж двома радіальними вулицями – Пушкінською і Грабовського, які ведуть з півдня до загальноміського центру. З півночі ділянка виходить на одну з двох головних міських площ – Покровську (в радянські часи названа Жовтневою). З півдня до ділянки прилягає міський стадіон. Ці широкі відкриті простори забезпечують видове розкриття комплексу в межах оптимального візуального сприйняття.

Найвищою і наймасивнішою спорудою комплексу є Покровський собор – головна містобудівна домінанта всього міста. Виразна за силуетом вертикаль Введенської церкви-дзвіниці на захід від собору є висотним акцентом, що підтримує головну домінанту. Невеличка церква Різдва Христового розрахована на візуальне сприйняття тільки з ближніх точок, з території соборного подвір'я.

Собор розташований таким чином, що його північний фасад виходить на площу, а строгий триверхий силует фіксує вісь головної вулиці (Жовтневої). На східний фасад собору зорієнтований пров. Лебедевої. З огляду на це, незважаючи на плаский рельєф місцевості, композиційно-видовий вплив цієї домінанти поширюється на значну відстань. До сер. 20 ст. суттєве значення для сприйняття комплексу мали видові точки на північний захід від нього, на правому березі р. Охтирки. Протягом 20 ст. унаслідок розвитку промислової зони вздовж берегів річки ці видові фронти були перекриті дисгармонійною забудовою. Таким чином зони композиційно-видового впливу комплексу скоротилися і він виявився ізольованим від природного середовища.

У 1822 – 24 територія комплексу збільшилася, порівняно з початковим етапом, за рахунок земельної ділянки, подарованої собору дружиною полковника Апостола. Раніше вся територія була оточена мурованою огорожею (відновлена після руйнувань радянської доби в 1990-х), у межах якої стояли кілька мурованих корпусів, що не збереглися. В одному з них, двоповерховому, протягом 1819 – 88 містилося повітове духовне училище. Протягом радянської доби церкви були закриті, всі споруди комплексу використовувалися не за прямим призначенням і були значно поруйновані. У 1962 місцеве керівництво та Сумський облвиконком порушили перед Радою Міністрів УРСР клопотання про виведення цих пам'яток з державних списків й можливе подальше їх знесення. Проте, звернення групи місцевих громадян (І.Васильченко, Г.Луговий, С.Данько) до Москви перешкодило здійсненню цих руйнівних планів. Собор частково реставрували протягом 1970 – 72, згодом – у 1988 Введенську церкву дзвіницю реставрували протягом 1980-х. У кін. 1980-х – на поч. 1990-х рр. усі три споруди поступово повернули релігійній громаді і до 2000 роботи з реставрації пам'яток та впорядкування території були завершені.

765.1. Собор Покрова Богородиці (архт.). Є центральною спорудою комплексу. Він тридільний, триверхий. Закладений 25 квітня 1753 в річницю коронації російської імператриці Єлизавети Петрівни, яка пожертувала на будівництво собору 2000 рублів сріблом. Собор заснували на місці, де в 1739 явилася чудотворна ікона Охтирської Богородиці. Автором проекту собору був знаменитий московський архітектор Д.Ухтомський. На місці будівництвом керував архітектор С.Дудинський. Будівництво собору завершили в 1768 і тоді ж його освятили. Собор мав три престоли: головний в ім'я Покрова Богородиці і два бічних: Охтирської ікони Богородиці та праведних Захарії і Єлизавети; останнім посвяченням вшановано російську імператрицю Єлизавету як фундаторку храму.

Споруда вирішена в стилістиці бароко і представляє рідкісний, тільки на Слобожанщині відомий тип тридільного храму з тринавовим чотиристовпним центральним компартиментом. Прототипом слугував Успенський собор в Охтирці (1728 – 38, не зберігся). У розпланувально-просторовій структурі Покровського собору поєднані три типологічні схеми: тридільного тривершого храму, поширеного в українській народній архітектурі; центричного дев'ятидільного одноверхого, на кшталт церкви Різдва Богородиці в Седневі; хрещато-баневого храму, типового для зодчества Київської Русі.

Будівля строго симетрична щодо двох взаємно перпендикулярних вісей. Уздовж головної вісі захід-схід згруповані: квадратний у плані двоповерховий бабинець; центральний тринавовий, чотиристовпний, дев'ятидільний восьмерик, дещо витягнутий по поздовжній вісі; квадратний у плані вівтар. Загальна довжина будівлі 45 м. У місцях прилягання до центрального восьмерика бабинця і вівтаря влаштовані невеликі прямокутного плану камери: у двох східних містяться дияконник і жертвник, у південно-західній влаштовані сходи на хори, у північно-західній – комора. Всі компартименти однакової висоти, підведені під єдиний, слабо розкріпований карниз.

У композиції домінує центральний восьмигранник /розміри вздовж вісей 28,5 x 28 м/. Чотири масивні, квадратного плану пілони /3,5 x 3,5 м/ поділяють його на поздовжню середню наву, що по ширині дорівнює бабинцю і вівтарю, та вдвічі вужчі бічні нави. Все це утворює дев'ятидільну центричну структуру. Трансепт за шириною дорівнює середній наві й виділений на північному й південному фасадах лучковими фронтонами. Середня нава на східному й західному фасадах собору позначена трикутними фронтонами.

На пілони спираються широкі підпружні арки дещо стрілочастих обрисів, що за допомогою плоских трикутних пандативів несуть центральний світловий восьмерик, увінчаний восьмилопатовим зімкнутим склепінням параболічних обрисів зі світловим ліхтарем. Висота центрального верху в інтер'єрі – 39 м, а загальна висота до хреста – 46 м. З огляду на таку значну висоту центрального верху підпружні арки посилено залізними затяжками – по три на кожен прогін. Утворені рамена просторового хреста (середня нава і трансепт) перекриті зімкнутими чотирилопатовими склепіннями зі значною стрілою підйому. Трикутні в плані кутові приміщення перекриті складним типом зімкнутого склепіння з

розпалубками, вітвар – зімкнутим склепінням, нижній поверх бабинця – напівлотковим з розпалубками над вікнами, горішній поверх бабинця – зімкнутим склепінням. Четверики верхів, що підносяться над вітварем і бабинцем, є декоративними.

Бабинець і вітвар з'єднані з центральним приміщенням трьома арковими отворами. Головною темою інтер'єру є глибинно-просторова перспектива, підкреслена ритмом пілястр і арок. Суттєву роль у формуванні неповторного архітектурного образу відіграють архітектурні членування та градації освітленості компартиментів. Масивність пілонів маскують приставні пілястри з базами й іонічними капітелями, площини яких розчленовані фільончастими гуртами. Велика кількість горизонтальних членувань – антаблементів, розкріпованих багатообломних карнизів – підсилює глибинно-вісьовий рух. У центрі храму цей рух перепинається, бо там панує щедро освітлений підкупольний простір, що надає центричності композиції інтер'єру і привносить у нього другий – центричний – принцип розвитку внутрішнього простору. Це зумовлює контраст просторового характеру бабинця та вітаря з одного боку, та підкупольного простору – з другого. Цьому сприяє й відносно незначна величина отворів, які з'єднують компартименти між собою.

Стіни й склепіння в інтер'єрі потиньковані й побілені. Стіни ритмічно членують пілястри іонічного ордера. Збереглося первісне декоративне ліплення, за стилістикою наближене до декору споруд петербурзького архітектора В.Растреллі: над вікнами й дверними отворами – ліплені композиції барокового характеру, в яких переважають рослинні мотиви; над північними й південними дверима центрального об'єму – барокові картуші з гербом імператриці Єлизавети Петрівни; над середньою аркою, що веде із центрального об'єму в бабинець, міститься великий барельєф рокайлевого характеру з постаттю архангела. Усе ліплення із тиньку відзначається витонченістю й делікатністю пластичного вирішення. У пандативах збереглися олійні мальовання кін. 18 ст.

Зовні всі фасади вирішені рівноцінно, проте композиційний акцент зроблено на західний, що підкреслює велика й глибока аркова ніша, поділена балконом на два яруси. Цей балкон підтримують чотири спарені колони тосканського ордера, що фланкують головний вхід до храму. Через невеликі двері, глибоко утоплені в ніші, тераса балкона поєднується з хорами, що містяться на горішньому ярусі бабинця. Вище згаданої наші на гладенькій поверхні стіни є плоска ніша з лучковою перемичкою, у якій містився список з чудотворної ікони Охтирської Богородиці.

В образі собору підкреслена єдність і кристалічна чіткість його строгих гранчастих об'ємів, поєднаних горизонтальними членуваннями, що проходять по всіх фасадах – між'ярусним антаблементом на рівні хорів та карнизом вінчання. Між'ярусний антаблемент поділяє фасади на два яруси неоднакової висоти: горішній значно вищий, ніж нижній, і співвідноситься з ним у пропорції так званого Золотого перетину. Таке ж пропорційне співвідношення є і між висотами вікон першого й другого ярусів центрального об'єму. На відміну від них, вікна двох ярусів бабинця і вітваря мають однакові розміри й схожий декор. Чітко виявлені вертикальні грані форми підкреслені широкими пілястрами, обробленими дощатим рустом. Усі вікна облямовані «вухастими» наличниками з рельєфно виділеними замковими каменями ускладненої форми та різноманітними сандриками – трикутними й лучковими.

У композиції верхів домінує центральна баня: восьмигранний підбанник має високий цоколь, масивний карниз; ребра граней акцентовані спареними пілястрами, над вікнами – вишукані сандрики. Баня параболічних обрисів увінчана дуже високим і масивним світловим ліхтарем з витягнутою цибулястою маківкою, що має глибокі перехвати. Аналогічні маківки вінчають невеликі, композиційно підпорядковані центральній бані четверики над вітварем і бабинцем. Особливою пластичністю відзначаються вальмові дахи собору, що мають плавні, ледь увігнуті обриси ребер.

Загалом фасадний декор вирішений площинно й розрахований на візуальне сприйняття з близьких відстаней, у той час як загальний обрис собору розрахований на силуетне сприйняття з віддалених видових точок. Це, а також відзначені вище особливості

пропорційних членувань, а також відсутність цоколя, надають соборним фасадам рис надмірної монументальності. У цьому полягає суперечність між зовнішніми формами пам'ятки та її інтер'єром – легким і піднесеним.

Собор мурований з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькований і побілений. Після реставрації, завершеної 2000, фасади отримали дещо неорганічне двобарвне біло-зелене пофарбування. Дахи по дерев'яних кроквах, бані по металевих кружалах, укриті покрівельною сталлю.

Покровський собор в Охтирці є пам'яткою архітектури національного значення з охоронним № 626. Це унікальний витвір Слобожанської регіональної школи монументальної архітектури доби бароко, надзвичайно високохудожній і неповторний за розпланувально-просторовою структурою.

765.2. Введенська церква-дзвіниця (архіт.). Стоїть навпроти західного фасаду собору. Вона строго центрична, кругла в плані, триярусна. У стильовому відношенні знаменує перехід від бароко до класицизму. Збудована й освячена в 1784 за проектом уродженця Охтирки, харківського архітектора Петра Антоновича Ярославського. У першому ярусі містилася церква Введення Богородиці у храм. На другому й третьому ярусах висіли дзвони, у тому числі на другому ярусі – великий дзвін, вагою 4 тонни.

Центричність ярусної пірамідальної композиції підкреслена єдиним принципом побудови усіх ярусів: вони циліндричні, з високими отворами за сторонами світу, фланкованими різноманітними групами колон. Кожен ярус має розвинену цокольну частину й підтримуваний колонами енергійно розкріпований антаблемент з карнизом вінчання. Кожен наступний ярус візуально полегшується завдяки закономірним змінам як загальних мас, так і декору. При збереженні однакової висоти ярусів, діаметри їх зменшуються знизу вгору у пропорційному співвідношенні 8 : 5 : 3, що відповідає відомому в математиці з доби Відродження числовому ряду Фібоначчі, який виражає пропорційні співвідношення «Золотого перетину». Це математично забезпечує гармонійне поєднання архітектурних мас горішніх і нижніх ярусів пам'ятки.

Перший ярус у плані становить орієнтований за сторонами світу хрест, вписаний у коло. По центру хрещатої структури міститься циліндричне приміщення власне церкви, перекрите пласкою банею. За сторонами світу до нього прилягають прямокутного плану рамена, перекриті коробовими склепіннями і з'єднані з центральним приміщенням арковими отворами. Східне рамено слугує вітарем, решта – притворами. Між раменами містяться трикутного плану камери з плоскими балковими перекриттями. Дві східні є жертovníком і дияконником; у південно-західній влаштовано сходи на горішній ярус. Все це разом утворює циліндричний об'єм першого ярусу. Інтер'єр храму майже позбавлений денного світла й не має декору. Зовні рамена просторового хреста акцентовані пристінними портиками римо-доричного ордера з чотирма спареними канелюрованими колонами, що фланкують дверні й віконні отвори. Кожний портик несе повний антаблемент з фризом-тригліфоном і карнизом, завершується пологим трикутним фронтоном. Площини стін оформлені дощатим рустом, отвори облямовані наличниками з тонко проробленими ліпленими гірляндами. У місцях прилягання портиків до циліндру основного об'єму розміщено по одній додатковій колоні, що значно ускладнює композицію кожного портика, надаючи їй барокової багатоплановості. Перед кожним портиком, крім східного, є відкритий ганок, на який ведуть одномаршеві сходи. Під південним ганком є трикамерний підвал.

Перекриття другого та третього ярусів – купольні. У другому ярусі є заанкерені в мурування залізні затяжки. Циліндрична поверхня другого ярусу ритмічно розчленована вісьмома парами колон іонічного ордера. За сторонами світу – великі аркові отвори з тонко опрацьованими архівольтами подвійної кривини. Діагональні грані візуально полегшені завдяки влаштуванню в них аркових ніш. Циліндр третього ярусу прорізано чотирма великими арковими отворами, між якими – спарені колони коринфського ордера.

Вінчає церкву-дзвіницю баня параболічних обрисів з люкарнами, глухим ліхтарем і конічною маківкою, на якій встановлено скульптурне зображення апостола Андрія Первозванного з хрестом.

Пам'ятка мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована й побілена. Дахи по дерев'яних кроквах, баня по дерев'яних кружалах, укрита покрівельною сталлю.

Споруда відзначається гармонійними пропорціями, гострим, яскравим силуетом, вишуканим декором. Пам'ятка архітектури національного значення з охоронним № 627.

765.3. Різдва Христового церква (архіт.). Міститься у південно-східному куті соборної території. Невелика за розмірами, однобанна, у стилі класицизму. Збудована у 1825 на кошти графині Ганни Родіонівни Чернишової. Автора проекту не встановлено. У 1864 церква потерпіла від пожежі, після чого її відбудували.

Церква хрещата в плані, строго симетрична щодо поздовжньої вісі, яка акцентована підвищенням об'ємом церковного залу, увінчаного банею і виділеного на чоловому фасаді чотирьохколонним портиком тосканського ордера з трикутним фронтоном. Обабіч прилягають понижені рамена, в яких містилися житлові покої графині Г.Чернишової, котра любила жити при храмі. На фасаді вони мають галерею з приземкуватими колонами тосканського ордера.

Приміщення церковного призначення згруповані по поздовжній вісі: маленький нартекс-сіни; квадратного плану молитовний зал, увінчаний сферичною банею на циліндричному світловому підбаннику, що спирається на підпружні арки й кутові пілони; віма, перекрита коробовим склепінням; дещо понижена, дуже висунута на схід апсида, перекрита напівлотковим склепінням з розпалубками над вікнами. За допомогою широких півциркульних арок приміщення літургійного призначення поєднуються з бічними покоями, що перекриті плоскими стелями по дерев'яних балках.

Зовні основні засоби архітектурної виразності пов'язані з ордерним вирішенням чолового західного фасаду. Шерег великих колон центрального портика у поєднанні з метричним шерегом менших колон бічних галерей утворюють дві масштабні шкали, що надає цій невеличкій споруді рис монументальності. Це ж саме підкреслює і скромний, лаконічний декор: прямокутні дверні й віконні отвори без облямунів і тільки «ампірні» вікна сегментної форми, розміщені над центральним входом і в підбаннику, облямовані архівольтами. Колони мають помірний ентазис, тонко пророблені бази й капітелі. Масивність антаблемента дещо пом'якшується завдяки вишуканому профілюванню карниза і великим дентикулам.

Будівля мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована й побілена. Вальмові дахи по дерев'яних кроквах і баня по дерев'яних кружалах укрита покрівельною сталлю. Пам'ятка архітектури національного значення з охоронним № 628.

Загалом Покровський собор, Введенська церква-дзвіниця та церква Різдва Христового, попри стилістичні відмінності й належність до різних архітектурних епох, формують винятково цілісний, довершений і гармонійний архітектурний комплекс, який визначає архітектурно-містобудівну своєрідність Охтирки [2565].

Віктор Вечерський

766. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, центральне кладовище, біля будинку сторожа.

Поховано 14 мирних жителів міста, розстріляних німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації 1941 – 43.

У 1956 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /6,6 м/. На його чоловому боці закріплено чавунну дошку з написом і прізвищами загиблих [2566].

Галина Кухарева

767. Братська могила радянських активістів, 1919 (іст.). Пл. Жовтнева, парк заводу «Промзв'язок», біля Палацу культури.

Поховано 10 радянських активістів: П.Ярмак, А.Мороз, В.Матяш, Ф.Базалий, Базарський, Я.Поздняков, І.Ткаченко, Г.Селегень, М.Кобзар, Н.Селегень.

У червні 1919 до м. Охтирка підійшли війська Добровольчої армії Денікіна. У місті було оголошено військовий стан. На початку серпня частини Червоної Армії відступили, залишивши в Охтирці групу партійних працівників на чолі з О.Морозом. На території повіту діяли каральні загони денікінців. У серпні 1919 ними було схоплено й закатовано О.Мороза, розстріляно групу активістів. Серед похованих – Я.Поздняков – голова волосного комітету незаможних селян, вбитий у листопаді 1920 в ході класової боротьби.

У 1919 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1975 чавунною скульптурною групою жінки і пораненого робітника /4,0 м/. На постаменті /2,8 м/ з фасадного боку закріплено бетонну дошку з меморіальним написом і прізвищами загиблих. На бокових гранях постаменту – барельєфне зображення епізодів боротьби за радянську владу [2567].

Галина Кухарєва

768. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, біля школи.

Поховано 5 радянських воїнів, які загинули під час визволення м. Охтирки від нацистських загарбників 25 серпня 1943 підрозділами 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. Відомо прізвище одного воїна: рядовий В.Блохін, який загинув 31 березня 1943.

У 1973 на могилі встановлено металевий обеліск /3,6 м/ у формі зрізаної піраміди, увінчаний зіркою. На його чоловому боці закріплено металеву дошку з написом [2568].

Галина Кухарєва

769. Братська могила учасників Громадянської війни, 1919 (іст.). Площа Червоного козацтва, Центральне кладовище.

Денікінці, залишаючи Охтирку у грудні 1919, розстріляли 19 полонених червоноармійців 2-ї бригади 41-ї дивізії 14 армії. Прізвища загиблих відомі.

У 1970 на могилі встановлено залізобетонний, потинькований цементом пілон /4,5 м/. На його чоловому боці – дошка з написом та прізвищами загиблих [2569].

Наталія Калюжна

770. Будинок, поч. 20 ст., в якому народився і мешкав Багрянний І.П. (іст.). На розі вул. Грабовського і пров. Багряного.

Будинок одноповерховий, цегляний, з 5 кімнат. Загальна площа – 66 кв. м. Споруджений на початку 20 ст.

Тут народився і мешкав Багрянний (Лозов'ягін) Іван Павлович [2.10.1906, м. Охтирка – 25.08.1963, с-ще Новий Ульм (Німеччина)] – український письменник, лауреат Шевченківської премії (1992, посмертно).

Народився у родині муляра Павла Лозов'яги. У 6 років почав своє навчання у церковнопарафіяльній школі, потім в Охтирці закінчив Вищу початкову школу, де був редактором шкільного журналу «Надія», який виходив українською мовою. У 1922 починається період трудової діяльності і активного громадсько-політичного життя: замполіт цукроварні, окружний політінспектор в Охтирській міліції, вчитель малювання в колонії для безпритульних.

1926 – 29 – навчався в Київському Художньому інституті. Інститут закінчив, але через політичну «неблагонадійність» його не допустили до захисту диплому.

І.Багрянний належав до літературної організації «Марс» (Майстерня Револуційного Слова), до якої входили В.Підмогильний, Г.Косинка, Є.Плужник та інші.

У 1925 під псевдонімом І.Полярний вийшла перша збірка оповідань «Чорні силуети. П'ять оповідань». У 1926 в журналі «Глобус» видруковано його перший вірш «В місто». І.Багрянний – автор збірок поезій «До меж заказаних», «В поті чола» (1930), поеми «Аве Марія» (1929), віршованого роману «Скелька» (1930). Протягом 1928 – 30 виходять друком поеми «Батіг», «Вандея», «Собачий бенкет», «Гутенберг», епопея «Комета», оповідання «В сутінках» та «З оповідань старого рибалки».

У 1932 письменник був заарештований, звинувачений у антирадянській пропаганді. Під час слідства написав поему-симфонію «Золотий бумеранг». У 1933 його засуджено на п'ять років заслання на Далекий Схід. Через два роки І.Багряний тікає і переховується у знайомих, ще через два роки повертається додому, де його знову заарештовують. Поневіряння письменника стали основою його роману «Сад Гетсиманський» (1950).

З початком окупації працює редактором газети «Голос Охтирщини». У 1944 пише поему «Гуляй-поле», тоді ж переїжджає до Львова, де починає писати біографічний роман «Тигролови».

І.Багряний був ініціатором створення Української Головної Визвольної Ради та вироблення її програмних документів.

З серпня 1944 – письменник відправлений у Німеччину «остарбайтером», але тікає спочатку в Тіроль, далі в Інсбрук (Австрія). Потім оселяється у Новому Ульмі (Німеччина).

У 1952 – 63 – був головою Української Національної Ради та віцепрезидентом УНР в Екзилі. Пише памфлет «Чому я не хочу повертатись до СРСР», який набув широкого розголосу.

У 1996 на будинку встановлено меморіальну дошку з написом [2570].

Наталія Калюжна

Надія Подоляка

771. Будинок гімназії, у якій навчався Антоненко-Давидович Б.Д. (іст., архіт.).

Вул.Фрунзе, 4.

Тут протягом 1905 – 17 навчався Антоненко–Давидович Борис Дмитрович (5.08.1899, м. Ромни – 8.05.1984) – український письменник, лауреат Шевченківської премії (посмертно).

Народився у передмісті Ромен – Засуллі у сім'ї машиніста-залізничника Дмитра Олександровича Давидова і Юлії Максимівни Яновської (Антоненко-Давидович – псевдонім письменника та прізвище його прадідів реєстрових козаків Антоненків). Дитячі роки провів у Брянську, згодом родина переїхала до Охтирки. У 1917 закінчив Охтирську гімназію. Навчався на природничому відділі фізико-математичного факультету Харківського університету, з якого перевівся до історико-філологічного факультету Київського університету вищої освіти, але вищої освіти так і не здобув. За студентських часів працював санітаром – дезінфектором, учителем, завідуючим Охтирської повітової народної освіти. Пізніше вчителював, завідував відділом «Культура й мистецтво» київської газети «Пролетарська правда», був художнім редактором Київської кінофабрики, а далі перейшов на саму літературну роботу як прозаїк, перекладач і стилістичний редактор. У 1920 – 21 працював завідуючим Охтирським повітовим відділом народної освіти.

Вірші та оповідання почав писати ще у гімназії. У 1923 у Київському журналі «Нова громада» надрукував перше оповідання «Останні два», яке й поклато початок його літературній творчості. Своє літературне «хрещення» письменник одержав у літературній організації «Ланка» (згодом – «Марс»). Автор більше двох десятків оригінальних книг, оповідань, повістей, роману, літературно-критичних нарисів та портретів, з яких найвідомішими є повість «Смерть» (1928), збірка репортажів «Землею українською» (1930), роман «За ширмою» (1963), цикл «Сибірських новел» (1989) та мовознавча праця «Як ми говоримо» (1970).

У 1935 письменник незаконно репресований, звинувачений у причетності до «контрреволюційної націоналістичної організації». Протягом трьох десятиліть ім'я Б. Антоненка-Давидовича замовчувалося, твори не визнавалися. У 1956 – реабілітований, у 1957 повертається до Києва, включається у літературне життя, прийнятий до Спілки письменників СРСР. З'являються нові твори: «Збруч» (1959), «В сім'ї вольній, новій» (1960), «Слово матері» (1964), вибрані твори «На довгій ниві» (1969), «Твори» в 2-х т.(1991).

У 1993 Охтирській гімназії присвоєно ім'я Б.Антоненка-Давидовича, у тому ж році на будинку відкрито меморіальну дошку [2571].

772. Будинок офіцерського зібрання, кін. 19 ст. (архт.) Пров. Поштовий, 6.

Мурований, двоповерховий з підвалом, дуже видовжений, П-подібного плану будинок займає досить велику ділянку в історичному середмісті Охтирки в межах колишньої фортеці між провулками Поштовим і Харківським. Чоловий північний фасад виходить на червону лінію пров. Поштового, а західний звернений до внутрішньоквартального проїзду. Зі східного боку міститься господарський двір, відділений від провулків огорожею й одноповерховими корпусами.

Будівля має досить складну історію й зазнала багатьох перебудов. Збудована наприкінці 19 ст. з використанням підвалів і частини стін першого поверху невідомої цивільної будівлі поч. 19 ст. Є традиційна версія про те, що тут мстилося місцеве офіцерське зібрання. Первісно двоповерховою була лише північна частина корпусу, що виходить на пров. Поштовий. Видовжений (близько 70 м) корпус, розташований між провулками, був одноповерховим. Корпус, який замикає двір з півдня, з боку пров. Харківського, також був одноповерховим, у ньому містилися стайня, каретна і господарські служби. Під час другої світової війни будинок був частково зруйнований і в повоєнний час використовувався як виробничий. У 1950-х його капітально відремонтовано з надбудовою другого поверху над корпусом, розташованим між провулками. При цьому на фасадах цього корпусу зімітували декор старих частин будівлі. Після того тут розмістили гарнізонний будинок офіцерів і кінотеатр.

Унаслідок численних перебудов теперішнє розпланування будівлі дещо хаотичне, багатокамерне, наближене до анфіладного. Усі інтер'єри перероблені протягом 2-ї пол. 20 ст. Проте збереглися окремі елементи первісного їх оформлення: на першому поверсі сталеві двотаври балок перекриття спираються на чавунні колони з базою і спрощеною капітеллю; у двох сходових клітинах збереглися набірні мозаїчні підлоги сходових майданчиків та ковані залізні ґратки огороження.

Фасади вирішені у псевдобароковій стилістиці: стіни розчленовані рустованими й фільончастими пілястрами; вікна з лучковими перемичками, розташовані в складному ритмічному шереху, мають тягнуті профільовані наличники з активно виділеними замковими каменями. Перший і другий поверхи вирішені в нюансних пропорційних співвідношеннях і розділені багатообломним карнизним гуртом, розкріпованим на пілястрах. Вісі вікон і пілястр першого й другого поверхів не збігаються. Завершує будівлю розкріпований карниз значного виносу з дентикулами. Пофарбування фасадів двобарвне: тло цегляного кольору, членування й деталі – білі.

Несучі стіни поздовжні. Перекриття плоскі балкові. Під північною половиною будівлі є великий підвал, перекритий залізно-цегляними склепіннями. Дах високий, вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Ця будівля зі своєю насиченою фасадною пластикою є цінним елементом, що формує уцілілий фрагмент архітектурного середовища історичного центру Охтирки. Це пам'ятка архітектури місцевого значення з охоронним № 122-См. [2572].

*Віктор Вечерський***773. Георгіївська церква, 1908 (архт.). Вул. Київська.**

Будівництво церкви було розпочато у 1908. Автор проекту невідомий

Будівля цегляна, в плані хрещата, увінчана однією маківкою. Рамена хреста прямокутні. Зі сходу між ними розташовані приміщення жертovníка та д'яконника. В інтер'єрі маківка спирається на чотири потужних пілони зі зрізаними внутрішніми наріжжями, розташованими у міжрукав'ях хреста і сполучених підпружними арками. Перехід від квадрата основи до круглого під банника маківки здійснено за допомогою сферичних вітрил.

У кутах рамен хреста на другому ярусі облаштовані трюми, що дозволило перекрити рамена зімкнутими склепіннями. У західній частині церкви облаштовані хори. Під раменами хреста розміщені підвальні приміщення з внутрішніми контрфорсами і перекриттями із залізобетонних балок.

До західного рамена храму прилягає чотириярусна дзвіниця. Два перших яруси її розділені на три частини. У північній частині розміщено сходи на другий ярус. Перший ярус у плані прямокутний, другий – восьмикутний, зі зрізаними зовнішніми наріжжями. Третій ярус дзвіниці в плані квадратний, четвертий – восьмигранний, відкритий, з арковими прорізами і завершується банею.

В оформленні фасадів храму використані мотиви романського зодчества і цегляний декор (хрести, «поребрик», зубці).

Прорізи дванадцятивіконного підбанника маківки храму і четвертого ярусу дзвіниці оформлені спареними півколонками. Рамена хреста і західна стіна третього ярусу дзвіниці прорізані спареними напівкруглими віконними прорізами. Вікна в причілках рамен хреста і в під баннику маківки замуровані. У зовнішніх об'ємах рамена хреста перекриті високими вальмовими покрівлями. Це надає об'ємам будівлі пірамідальну композицію. Величність храму ще більше підкреслюється приміщеннями жертвника і д'яконника, що сягають половини висоти рамен хреста.

Від первісного оздоблення і розписів храму нічого не збереглося.

При типовому для сакральної архітектури Сумщини кін. 19 – поч. 20 ст. хрещатому плані будівлі, церква Георгія вирізняється від інших подібних пам'ятників значними розмірами, оригінальним рішенням конструктивної структури і трактовкою архітектурних форм.

Нині діюча [2573].

Микола Логвин

774. Група могил: Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Братська могила партизанів, 1941 – 42 (іст). Вул. Червоноармійська, 11, територія комбінату хлібопродуктів.

Поховано мирних жителів міста, розстріляних нацистськими загарбниками під час тимчасової окупації міста 1941 – 43. Кількість похованих невідома.

Поруч з могилою жертв нацизму поховано чотирьох членів розвідувально-диверсійної групи П.Михайленка, закатованих весною 1942. Розвідувальна група, створена за вказівкою штаба Південно-Західного фронту, діяла у місті Охтирка з жовтня 1941 по квітень 1942. Відомі прізвища всіх підпільників: Е.Голубченко, П.Свтушенко, Л.Лебедева, П.Михайленко.

У 1985 біля могил встановлено залізобетонний обеліск /5,9 м/ [2574].

Наталія Калюжена

Надія Подоляка

775. Електростанція, 1909 (архіт.). Вул. Жовтнева, 3.

Будівля електростанції збудована близько 1909. Точна дата будівництва та автор не встановлені.

Будівля мурована, двоповерхова з підвалом. В плані – витягнутий по повздовжній осі прямокутник, центральну частину якого займає машинний зал. Перекриття плоскі, балочні.

В оформленні фасадів будівлі використані елементи романської архітектури та стилю модерн. Головний фасад, який виходить на вул. Жовтневу, фланкований двома круглими вежами з декоративними машикулями та мерлонами на їх кінцях. Центральна частина головного фасаду оформлена в стилі модерн. У першому поверсі віконні отвори прямокутні (закладені), у другому – зліва та справа від центральної частини по три вікна, середнє із яких напівкругле, крайні – прямокутні. Завершується головний фасад уступчастим карнизом великого виносу на фігурних металевих кронштейнах. Дах залізний, похилий. В інтер'єрі декор відсутній.

До будівлі станції примикають ворота з металевими кованими ґратами в стилі модерн.

Зараз в будівлі міститься район електромереж [2575].

776. Жіноча гімназія (архіт.). Вул. Леніна, 2.

Двоповерхова мурована будівля міститься у північній (правобережній) частині загальноміського центру неподалік Успенської площі (пл. Леніна) та двох інших старовинних навчальних закладів: повітового училища та чоловічої гімназії. Будівля поставлена по червоній лінії вулиці, чоловим є північний фасад.

У 1875 в Охтирці відкрито 4-класну жіночу прогімназію, яка спершу містилася в орендованих приміщеннях, а на зламі 19 – 20 ст. для неї збудували цей мурований двоповерховий будинок. У перші роки 20 ст. прогімназію перетворили на повну жіночу гімназію, що зумовило появу додаткових класів. Для її розміщення у 1910 до будинку прибудували східне двоповерхове рамено. Тоді ж у будинку влаштоване водяне опалення. У 1915 тут розмістили військовий шпиталь, а за радянської доби будинок займала місцева середня школа. З 1980-х рр. тут міститься школа-інтернат. Протягом радянської доби будинок неодноразово добудовувався зі сходу й заходу. Таким чином історична будівля є центральною частиною теперішнього дуже видовженого корпусу вздовж вул. Леніна.

Будинок прямокутного плану, має коридорне розпланування з двобічним розміщенням класів. У центральній частині корпусу міститься вестибульна група з двомаршовими сходами, виділена ризалітом на чоловому й тильному фасадах. Вона має товсті несучі стіни з невеликим кроком /2,0; 3,0; 5,0 м/ і конструктивно є ядром жорсткості всієї споруди. Первісними частинами є вестибульна група з західним раменом, у якому несучими є поздовжні стіни. На кожному поверсі містилося по 6 класних кімнат. Східне рамено, прибудоване 1910, значно коротше, ніж західне. Воно також має поздовжні несучі стіни й двобічне коридорне розпланування. Тут містилися різні приміщення загального й адміністративного призначення – актовий зал, кабінети адміністрації.

Будівля має асиметричний чоловий фасад. Вхідні двері в ризаліті акцентовані великим арковим «ампірним» вікном. На другому поверсі ризаліту – 6 вузьких прямокутних вікон, розділених малими пілястрами. Загалом архітектурні форми будівлі типові для «цегляного стилю» поч. 20 ст. у провінційному варіанті: високий цоколь, багато горизонтальних гуртів незначного виносу, лопатки й простінки 1-го поверху рустовані, вікна прямокутні, з виділеними клинчастими перемичками й виступаючими замковими каменями. За допомогою півколонок і рустованих лопаток вікна в західному рамені згруповані по три, що відповідає розпланувальному членуванню на навчальні класи. Східне крило вирішено дещо інакше: рисунок горизонтальних гуртів, декор підвіконних ніш такі самі, як у західному рамені, проте вікна значно ширші. До того ж по першому поверху вони мають аркові три центрові перемички й розташовані в строгому метричному шереху.

Будинок зведено з місцевої цегли, всередині потиньковано. Зовні фасади первісно не тинькувалися й не фарбувалися. Зараз вони побілені. Перекриття плоскі балкові. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю. Частково зберігся первісний парапет на даху. В інтер'єрі декору немає.

У загальній асиметричній композиції чолового фасаду, побудованій на поєднанні різних ритмічних шерехів, вільному розташуванні архітектурних членувань, виконаних винятково в лекальній цеглі, вбачається опосередкований вплив як архітектури раціонального модерну, так і місцевого архітектурного фольклору. Будинок є пам'яткою історії та архітектури місцевого значення з охоронним № 118-См. [2576].

Віктор Вечерський

777. Красназавчий музей, 20 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 10.

Колишній купецький особняк. Розташований на розі вул. Жовтневої та провул. Друкарського. Точна дата будівництва і автор не встановлені.

Цегляний, двоповерховий з підвалом. У плані – витягнутий щодо поперечної осі прямокутник. Посередині влаштовані сходи, ліворуч і праворуч від них два великих приміщення на обох поверхах. Фасади оформлені в стилі ампір. Перший поверх рустований; на рівні перекидання першого поверху і в завершенні стін проходить

профільований карниз. На першому поверсі віконні прорізи прямокутні, на другому – прямокутні та з арковими перемичками (на головному фасаді), облямовані вузькими профільованими лиштвами. Між вікнами фасади розчленовані плоскими пілястрами. Три входи на головному фасаді фланковані парами півколон. Стіни з боку головного фасаду завершуються трьома трикутними фронтонами, розташованими по осі вхідних отворів. На торцевих фасадах – уступчастими фронтонами. Дах чотирискатний, покрівля залізна. Перекриття плоскі, балочні.

Первісний декор в інтер'єрах не зберігся.

Нині ліве і праве крила першого поверху будинку займають торгові заклади, у центральній частині першого поверху і на другому – краєзнавчий музей [2577].

Микола Логвин

778. Купецький торговий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 14.

Мурований двоповерховий будинок стоїть на червоній лінії в шереху суцільної квартальної забудови західного боку головної вулиці Охтирки – Жовтневої (колишньої Романовської).

Збудовано в 1910-х рр. у стильових формах, що поєднують раціональний модерн з історизуючим (неокласицистичного напрямку). Перший поверх використовувався як торговельні приміщення, другий був житловим. Будівля зазнала перебудови у другій половині 20 ст., коли на першому поверсі влаштували їдальню.

Будинок квадратний у плані /17 x 17 м/, поділений навпіл несучою поперечною стіною. Південна половина має на першому поверсі зальний простір, плоскі балкові перекрыття якого підтримують шість колон; над ним на другому поверсі міститься єдине приміщення, перекрыття якого, прогоном 8,8 м, спирається лише на стіни. Це приміщення поділено некапітальними перегородками і його теперішнє розпланування не відповідає початковому. Північна половина будинку – це вхідна група приміщень і сходові клітина.

Структура плану будівлі знайшла адекватне мистецьке відображення в асиметричній композиції чоловічого східного фасаду. Широка плоска лопатка, що відповідає поперечній несучій стіні, членує фасад на дві нерівні, по-різному вирішені половини: південна частина тривісна, з суцільною вітриною на першому поверсі і трьома прямокутними отворами та балконом на другому. На північній половині фасаду є монументальна арка входу в магазин і консольний гранчастий еркер над нею. Це – головний композиційний акцент фасаду. Арка з виділеним замковим каменем має дещо архаїчний ампірний характер. Розташована поряд сходові клітина виявлена на фасаді рустованою на всю висоту стіною, яку над прямокутними дверима прорізає великий прямокутний віконний отвір на всю висоту поверху.

Загалом фасадний декор дуже стриманий: застосовано плоскі лопатки, невеликі ніші під і над вікнами другого поверху, широкий розкріпований карниз на дентикулах. Тильний західний фасад вирішений скромно й суто функціонально, а північний і південний – це брандмауери, частково закриті прилеглими будівлями.

Будівля морована з цегли. Чоловий фасад потинькований. Площини пофарбовані у світло-зелений колір, а членування й деталі – білі. Щипцевий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером. Будинок мав пічне опалення: дві печі прилягають до поперечної несучої стіни. Усі перекрыття плоскі. В інтер'єрі декору немає.

Цей купецький торговий будинок – єдиний в Охтирці зразок архітектури раціонального модерну з деякими ремінісценціями неокласицизму. З 1984 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 64-См. [2578]. (Зруйновано восени 2007)

Віктор Вечерський

779. Курганний могильник-1 (археол.). За 2,0 км на південь від центральної частини с. Пологи, між глиняним кар'єром, автодорогою Охтирка – Велика Писарівка та залізницею Охтирка – Кириківка.

Відкритий Л.Білинською у 1988. Обстежувався Ю.Берестом та Є.Осадчим у 2003. Досліджувався В.Приймаком у 2009, Є.Осадчим та О.Коротєю у 2015.

Складається з 15 курганів та 2 майданів.

Могильники-1,-2,-3 складаються з 32 насипів, що витягнуті ланцюжком зі сходу на захід. Загальна протяжність їх – 3,0 км.

Курган-1: діаметр – 35 м і висота – 1,3 м.

Курган-2: діаметр 52 м і висота – 1,5 м.

Курган-3: діаметр – 37 м і висота – 1,0 м.

Курган-4: діаметр – 33 м і висота – 1,0 м.

Курган-5: діаметр – 40 м і висота 1,3 м.

Курган-6: розміри – 52 x 27 м і висота – 0,5 м.

Курган-7: розміри – 45 x 25 м і висота – 0,5 м.

Курган-8: діаметр – 37 м і висота – 1,0 м.

Курган-9: діаметр – 32 м і висота – 1,0 м.

Курган-10: діаметр – 75 м і висота – 1,5 м.

Курган-11: діаметр – 55 м і висота – 1,6 м.

Курган-12: діаметр – 41 м і висота – 1,5 м.

Курган-13: діаметр – 50 м і висота – 1,4 м.

Курган-14: діаметр – 60 м і висота – 1,5 м.

Курган-15 знаходиться на останці посередні глиняного кар'єра. Центральна частина знищена. Діаметр – 35 м і висота – 1,3 м.

Майдан-1 знищений кар'єром.

Вціліли два бурти серпоподібної форми розміром 80 x 30 та 130 x 3,0 м, висотою – 1,3 м.

На південь від буртів знаходиться досліджена у 2009 В.Приймаком піч для виварювання селітри та господарське приміщення.

Майдан-2 серпоподібної форми. Прохід знаходиться у південній частині. Розміри майдану – 95 x 67 м. Висота – 1,4 м. Між крилами майдану розташований викид округлої форми діаметром 20 м і висотою 1,0 м [2579].

Віктор Приймак

780. Курганний могильник-2 (археол.). За 1,3 км на південь від південної частини с. Манчичи між автодорогою Охтирка-Велика Писарівка та ґрунтовою дорогою, що веде з м. Охтирка до військовою частиною.

Відкритий Л.Білинською у 1988. Обстежувався Ю.Берестом та Є.Осадчим у 2003.

Досліджувався В.Приймаком у 2009, Є.Осадчим та О.Коротею у 2015.

Складається з 11 курганів.

Курган-1: діаметр – 30 м і висота – 0,8 м.

Курган-2: діаметр – 25 м і висота 0,8 м.

Курган-3: діаметр – 48 м і висота – 1,0 м.

Курган-4: діаметр – 25 м і висота – 0,5 м.

Курган-5: діаметр – 40 м і висота – 1,0 м.

Курган-6: діаметр – 57 м і висота – 1,7 м.

Курган-7: діаметр – 30 м і висота – 0,8 м.

Курган-8: діаметр – 36 м і висота – 0,8 м.

Курган-9: діаметр – 37 м і висота – 0,8 м.

Курган-10: діаметр – 33 м і висота – 1,3 м.

Курган-11: діаметр – 33 м і висота – 1,3 м.

На момент огляду у 2003 кургани розорюються, крім одного кургану, що розташований у лісосмузі та обораного тільки з північного боку. Один насип з геодезичним знаком на вершині руйнується кар'єром (знаходиться на високому останці посередині кар'єра) [2580].

Віктор Приймак

781. Курганний могильник-3 (археол.). За 1,3 км на схід від східної околиці м. Охтирка, між автодорогою Охтирка –Харків та залізницею Охтирка – Кириківка, в полі.

Відкритий Л.Білинською у 1988. Обстежувався Ю.Берестом та Є.Осадчим у 2003.

Досліджувався В.Приймаком у 2009, Є.Осадчим та О.Коротею у 2015.

Складається з 5 курганів.

Курган-1: діаметр – 58 м і висота – 1,3 м.

Курган-2: діаметр – 43 м і висота – 1,3 м.

Курган-3: діаметр – 33 м і висота – 1,0 м.

Курган-4: діаметр – 50 м і висота – 1,5 м.

Курган-5 частково зруйнований кар'єром. У середині 20 ст. на вершині кургану було встановлено пункт мобільної РЛС. Насип було досипано, влаштовано в'їзди для військової техніки. Висота насипу становила 3,0 м. Діаметр вцілілої частини – 30 м [2581].

Віктор Приймак

782. Курганний могильник (археол.). За 6,4 км на схід від міста, ліворуч від автошляху Велика Писарівка – Охтирка.

Відкритий Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2003.

Складається з 5 насипів діаметром 21 – 51 м, висотою 1,0 – 1,3 м.

На момент огляду у 2003 з'ясовано, що кургани розорюються [2582].

Лариса Білинська

783. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизана та мирних жителів, 1943 (іст.). Пл. Червоного козацтва, центральне Соборне кладовище, по центральній алеї, перший поворот наліво.

Поховано 334-х радянських воїнів, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників 11 – 25 серпня 1943 підрозділами 147-ї, 155-ї, 166-ї, 241-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, 4-го танкового корпусу та померли від ран у 4264 ЕШ, 1823 ГЛР, 1406 ЕШ, 58 ЕП, 148 МСБ, 2383 ХППШ, 116 ЕП, 711 ППШ; партизан партизанського загону «Гроза» Г.Бегленко та 2 мирних жителя, розстріляних під час окупації 1941 – 43. Відомі прізвища усіх загиблих воїнів. Місто визволено 25 серпня 1943.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1956 встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному постаменті /4,7 м/ закріплено білу мармурову дошку з написом.

Біля постаменту на бетонних основах укладено 14 плит з мармурового дрібку з написом і 256 прізвищами загиблих воїнів [2583].

Галина Кухарева

784. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Могила Залавського В.С., 1934; Могила Щербенка В.О., 1950 (іст.). У парку заводу «Промзв'язок», за 20 м від входу, праворуч від центральної алеї.

В одиночних могилах поховані керівник партизанського загону «Блискавка» В.Залавський (1896 – 1934) та його помічник В.Щербенко (1896 – 1950). Загін «Блискавка» створений у квітні 1918 для боротьби з австро-німецькими військами.

У братській могилі поховані керівник партизанського загону «Сокіл» Д.Кашеев та партизани цього ж загону Г.Завірюха, М.Попов, А.Самойленко, які загинули у 1942 у нерівному бою з нацистськими загарбниками та воїни з підрозділів 21-ї армії, які загинули в кінці вересня 1941 під час оборонних боїв за місто, а також воїни 423-го, 264-го, 517-го стрілецьких полків 27-ї армії, які загинули у боях за його визволення від нацистських загарбників 11 – 25 серпня 1943 та померли від ран у 4264 ХПШ. Відомі прізвища 38 загиблих воїнів. Місто визволено 25 серпня 1943.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1953 встановлено бетонну скульптурну групу воїна та жінки /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,4 м/ закріплено металеву дошку з меморіальним написом і прізвищами загиблих.

На одиночних могилах по обидва боки від скульптурної групи у тому ж році на основах з мармурового дрібку укладено дві чавунні надгробні плити з прізвищами похованих [2584].

Галина Кухарєва

785. Меморіальний комплекс «Монумент безсмертя», 1967 (іст.). На північно-східній околиці міста, біля шосе Суми-Харків.

Після розгрому нацистських військ під Сталінградом (нині Волгоград, Російська Федерація) передові частини Воронежського фронту 23 лютого 1943 визволили Охтирку, але 11 березня радянські війська знову залишили місто.

У першій половині серпня 1943 правий фланг Воронежського фронту наблизився до Охтирки, де гітлерівці утворили сильне угруповання танкових і механізованих з'єднань. Бої за визволення міста проходили з 11 по 25 серпня 1943. Остаточно Охтирку було визволено 25 серпня 1943.

24 вересня 1967 на місці, звідки почались бої за визволення міста, було відкрито меморіальний комплекс «Монумент безсмертя».

До складу комплексу входять:

- Братська могила радянських воїнів, могила Мотигіна Л. С.;
- Пам'ятний знак на честь частин і з'єднань 27-ї армії;
- Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків;
- Танк Т-34.

Автори меморіалу: архіт. В. Бердник, ск. К.Годулян, В.Гречаник.

785.1. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943; Могила Мотигіна Л.С., Пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків та частин і з'єднань 27 армії, 1967 (іст.). У центрі комплексу.

У трьох братських могилах поховано 237 воїнів 883-го, 884-го, 885-го стрілецьких полків, 503-го артполку 295-ї стрілецької дивізії 21-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за місто наприкінці вересня – на початку жовтня 1941; воїни з підрозділів 309-ї та 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у лютому 1943 у боях за визволення м. Охтирка від нацистських загартників; воїни 147-ї, 166-ї, 155-ї, 241-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, 115-ї стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії, які загинули під час боїв за визволення міста 11-25 серпня 1943 та померли від ран у 4264 ПШ, 1823 ГРЛ, 1405 ЕШ, 58ЕЦ, 148 МСБ, 2383 ХППШ, 116ЕЦ, 711ППШ. Відомі прізвища 223 загиблих. Остаточно м. Охтирка визволена 25 серпня 1943.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлені 11 гранітних плит на бетонних основах з прізвищами загиблих воїнів-земляків.

У 2000 та 2003 відбулось чергове поховання останків загиблих воїнів з різних місць у дві братські могили.

У одиночній могилі поховано радянського воїна Л.Мотигіна. Ліворуч перед могилами встановлено металеву меморіальну плиту /1,7 x 2,2 м/.

У 1967 ліворуч від могили на оцентованій площадці споруджено бетонну скульптуру воїна /1,5 м/. У 1974 скульптура була покрита латунню.

У тому ж році ліворуч від скульптури воїна встановлено бетонну скульптуру Матері – Вітчизни /4,0 м/ на оцентованому майданчику. У 1974 скульптура була покрита латунню.

Біля скульптури Матері-Вітчизни у 1967 встановлено бетонну стелу /14,5 x 1,2 м/, на якій закріплено 6 чавунних дощок з написом та прізвищами 76 загиблих воїнів-земляків.

Ліворуч від скульптури Матері-Вітчизни у 1967 встановлено бетонну стелу /2,5 x 2,0 м/ з 6 чавунними дошками, на яких меморіальний напис та перелік найменувань частин і з'єднань, що брали участь у визволенні м. Охтирка.

785.2. Пам'ятка бойової слави – Танк Т-34 (іст.).

У розгромі Охтирського угруповання нацистських військ 11 – 25 серпня 1943 велику роль відігравали радянські танкісти. Безпосередню участь в цих боях відзначилися танкові частини та з'єднання 3-го гвардійського Котельниківського танкового корпусу генерал-майора І.Вовченка, 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу генерал-майора П.Полубоярова, 5-го гвардійського Сталінградського танкового корпусу генерал-лейтенанта А.Кравченка та ін.

Одним з перших в місто увірвався командир танкової роти 216-го танкового батальйону 12-ї гв. танкової бригади 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу 60-ї армії капітан І.Терещук. У бою під Охтиркою його рота впродовж двох днів підбила 10 танків і САУ, 5 БТР. За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, І.Терещук відповідно до наказу Президії Верховної Ради СРСР від 10.01.1944 удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1 ст., 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

В пам'ять про одну з видатних перемог радянських танкістів у 1943 24 вересня 1967 на залізобетонному постаменті /6,5 x 3,5 x 1,5 м/ встановлено танк Т-34, що брав участь у цих боях. На стволі баштової гармати – п'ять червоних зірок [2585].

Галина Кухарева
Наталія Калюжна

786. Михайлівська церква, кін. 19 ст. (архит.). Вул. Фрунзе.

Мурована, тринавова, базилікального типу церква з декоративним верхом і високою дзвіницею на західному фасаді міститься на підвищеному лівому березі р. Гусинки у центрі колишньої однойменної приміської слободи. Завдяки активному силуету будівля домінує серед одноповерхової садибної забудови цієї частини міста, добре проглядаючись з далеких видових точок й відіграючи роль важливої містобудівної домінанти. Дзвіниця потрапляє на вісь вул. Фрунзе, надаючи їй вісьової спрямованості протягом 1 тис. 500 м.

Будувалася з 1884 по 1900 за проектом харківського архітектора В. Немкіна поряд з однойменним дерев'яним храмом. Стара дерев'яна Михайлівська церква на Гусинці, споруджена 1775, була найстарішою пам'яткою Охтирської групи. Вона була хрещата, п'ятидільна, одноверха. Усі її зруби прямокутні в плані. Центральний вищий за рамена, увінчаний восьмигранним двозаломним верхом зі світловими восьмериком і ліхтарем. Рамена мали дахи округлого профілю з відливами. Цю рису дослідник храму С.Таранушенко вважав наслідком перебудов 19 ст., коли церкву, пошиту спочатку деревом, перекрыли залізом. Церква була розібрана у 1910, оскільки стала непотрібною поруч з новим мурованим храмом Архістратиґа Михаїла.

Мурований храм складається з тринавової чотиристовпної базиліки, довжиною 34 м з гранчастою апсидою, що всередині циліндрична; дзвіниці, висотою 40 м; невисокого притвора, що з'єднує їх і за шириною дорівнює середній наві.

Середня нава вдвічі вища й ширша, ніж бічні. Підпружні арки, що спираються на хрещаті пілони, поділяють наву в поздовжньому напрямку на три дільниці (травеї), перекрыті хрестовими склепіннями. Апсида перекрыта конхою. Відповідні травеї бічних нав перекрыті коробовими склепіннями, вісі яких перпендикулярні щодо поздовжньої вісі храму. На кутах розташовані невеличкі прямокутні камери зі скошеними зовнішніми кутами. Їх висота дорівнює висоті бічних нав. Східні камери виконують функції пастофоріїв (жертovníка й дияконника) а західні – церковних комор. Західний притвор перекрытий хрестовим склепінням, центральне приміщення в тридільному першому ярусі дзвіниці – хрестовим, бічні – коробовими склепіннями. У північному бічному приміщенні влаштовані сходи на дзвіницю.

В інтер'єрі підкреслено базилікальність будівлі й глибинний принцип розвитку внутрішнього простору: середня нава, висотою 15 м, щедро освітлена великими півциркульними вікнами, що відповідають люнетам хрестових склепінь. Бічні нави, висотою 8 м, освітлюються високими двоспареними арковими вікнами, що розташовані в бічних пряслах північної і південної стін. У середніх пряслах цих стін містяться прямокутні дверні отвори, над якими є аркові вікна, що відповідають люнетам циліндричних склепінь. Цікавою особливістю інтер'єра є смуги глибоких аркових ніш, що містяться на бічних стінах середньої нави нижче півциркульних вікон. У цих нішах містяться олійні мальовання поч. 20 ст. Мальовання того ж часу збереглися в консі апсиди. Іконостас та інші предмети церковного начиння спеціального історико-мистецького інтересу не становлять.

У зовнішніх формах підкреслена незвичайна для православного храму ярусність об'ємно-просторового вирішення будівлі: домінує високо піднесений призматичний об'єм середньої нави, що виростає з приземистої, розпластаної структури, утвореної бічними навами, апсидою й наріжними компартиментами. Вирішення цих двох ярусів контрастне: першому масивному ярусу з ускладненим ритмом отворів протиставлений легкий другий ярус, стіни якого прорізані настільки великими вікнами, що вони дещо спотворюють загальну масштабність будівлі. Середня нава покрита чотирихилим вальмовим дахом, посеред якого підноситься невисоке восьмигранне шатро, увінчане цибулястою банькою на високій шії. В основі шатра – смуга кокошників. Аналогічні маківки поставлені на рогах об'єму середньої нави і на кінцях поздовжніх вісей бічних нав.

Дзвіниця чотириярусна. Нижній ярус прямокутного плану, тридільний. Другий – четверик. Над ним – два восьмерика, верхній з яких завершений вісьмома стрілчастими кокошниками, над якими – цибуляста маківка на високій шії. У восьмеріку третього ярусу за сторонами світу влаштовані високі аркові отвори дзвонів.

Декор є типовим для провінційних будівель «неросійського» стилю кін. 19 ст. Використані архітектурні форми й декоративні мотиви московської архітектури 17 ст. (кокошники, лопатки, декоровані ширинками, рельєфні хрести, цибулясті баньки) а також окремі деталі з арсеналу неовізантійських та неороманських форм (півколонки з кубічними капітелями, зубчасті карнизи, аркатура). Всі архітектурні форми й деталі набрано з лекальної цегли. Зовні будівля не тинькувалася. Дахи по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Михайлівська церква в Охтирці є винятково оригінальним архітектурним витвором доби пізнього історизму, в якому базилікальна розпланувально-просторова композиція досить органічно поєднана з неоросійськими архітектурними формами. Церква є пам'яткою архітектури національного значення з охоронним № 1534 [2586].

Віктор Вечерський

787. Могила Бездрабка М.М., 1990 (іст.). На Миколаївському кладовищі, за 125 м. праворуч від входу з боку пров. Амурського.

Бездрабко Михайло Михайлович (14.11.1910 – 24.04.1990, м. Охтирка) – Герой Соціалістичної Праці (1966).

У 1929 вступив до колгоспу «Нове життя», працював бригадиром комплексної бригади. 1938 – 41 – голова правління. Учасник Великої Вітчизняної війни.

1946 – 58 працював рілником, заступником голови колгоспу, 1959 – 71 – очолював комплексну бригаду колгоспу «Червона зоря», яка багато років збирала високі врожаї озимої пшениці (по 35 – 37 ц /га) та цукрових буряків (по 250 – 280 ц /га). За самовіддану працю М.Бездрабку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Був неодноразовим учасником ВДНГ СРСР та депутатом Охтирської міськради.

Нагороджений орденами Слави III ступеня, Червоної Зірки, Леніна (1966), Трудового Червоного Прапора, медалями.

У 1990 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,5 м/ з написом на його чоловічому боці [2587].

Наталія Калюжна

788. Могила Гангаєва О.К., 1990 (іст.). Пл. Червоного козацтва, Центральне кладовище, за 15 м від центрального входу і за 30 м ліворуч від центральної алеї.

Гангаєв Олексій Кузьмич [17.05.1917, с. Мордовський Пімбур, Zubovo-Полянський р-н. Мордовської АРСР (нині Республіка Мордовія, Російська Федерація) – 17.03.1990, м.Охтирка] – Герой Радянського Союзу (25.10.1943).

Народився у селянській родині. Навчався у семиріччі, працював у колгоспі. Згодом поїхав до Москви де набув спеціальність арматурника шляхового будівництва. У 1938 був призваний до лав Червоної Армії. Брав участь у подіях у Західній Білорусії та Західній Україні у 1939. Воював проти білофінів у 1939 – 40.

На початку німецько-радянської війни – командир взводу, згодом заступник командира роти. У 1943 закінчив курси командирів кулеметних рот.

У бою під Краснодоном (нині райцентр Луганської обл.) був поранений. Після одужання займав посаду заступника командира батальйону у 256-му стрілецькому полку 30-ї стрілецької дивізії 47-ї армії.

Ст. лейтенант О.Гангаєв у ніч на 26 вересня 1943 у районі с. Студенець (Канівський р-н. Черкаської обл.) форсував Дніпро.

За мужність і відвагу, виявлені під час форсування Дніпра і утримання плацдарму на його правому березі, О.Гангаєву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У травні 1945 закінчив КУОС. Служив у військкоматі м. Полтава. Після демобілізації у 1947 приїхав до Охтирки. Працював на Охтирському ордена Трудового Червоного Прапора заводі «Промзв'язок» в інструментальному цеху термістом. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го ст., медалями.

У 2001 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту /1,45 м/, на фасадній частині якого – портрет О.Гангаєва та зірка Героя Радянського Союзу [2588].

Наталія Калюжна

Надія Подоляка

789. Могила Котелевця Ю.А., 1984 (іст.). Пл. Червоного козацтва, Центральне кладовище, по центральній алеї, за 22 м від центрального входу, праворуч.

Котелевець Юрій Анатолійович (27.11.1965, м. Охтирка – 2.04.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

До призову в армію працював помічником бурильника в Охтирському управлінні бурових робіт. 28 вересня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив учбовий підрозділ з підготовки молодших спеціалістів, в/ч. пп. 75494 за спеціальністю навідник-оператор. З 30 грудня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 89933. Брав участь у бойовій операції у районі населеного пункту Шина. Під час переправи через р. Конга знешкодив одного противника, своїми діями примусив душманів відступити, цим забезпечив переправу наших угруповань. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 лютого 1985 нагороджений орденом «Червоної зірки» (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45 м/ на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2589].

Наталія Калюжна

790. Могила Крицина В.О., 1984 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, останній ряд.

Крицин Валерій Олексійович (10.01.1965, м. Охтирка – 2.04.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював токарем на Охтирському заводі «Сільгоспмаш». 29 вересня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 61436 за спеціальністю водій автомобіля. З грудня 1983 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 93992 водієм автомобіля роти матеріального забезпечення.

Його ім'я присвоєно Охтирському заводу «Сільгоспмаш», на будівлі якого встановлено пам'ятну мармурову дошку.

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/ на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2590].

Наталія Калюжна

791. Могила Лаптева П.Г., 1945 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, за 30 м від входу, праворуч.

Лаптев Петро Григорович (1921 – 45) – мол. сержант 85-ї гв. Стрілецької дивізії, сапер. Загинув 28 січня 1945 при розмінуванні залізниці.

У 1985 на могилі встановлено обеліск із пластмаси у формі вітрила /1,7 м/. На його чоловічому боці закріплено металеву дошку з меморіальним написом і портрет загиблого [2591].

792. Могила Леденьова П.П., 1986 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, за 135 м від центрального входу і за 60 м праворуч від центральної алеї. Леденьов Петро Петрович [5.12.1916, м. Сулин (тепер Червоний Сулин) Ростовська обл. (Російська Федерація) – 29.09.1986, м. Охтирка] – Герой Радянського Союзу (10.01.1944). Народився у робітничій родині. Закінчив 8 класів та школу ФЗН. Працював на металургійному заводі. У 1937 був призваний до лав Червоної Армії. Брав участь у боях на Західній Україні та у боях з білофінами у 1939 – 40. На початку німецько-радянської війни направлений до 1-го Ростовського артилерійського училища. У 1942 пішов на фронт. Закінчив прискорені курси Ростовського артилерійського училища. Командир батареї 911-го арт. полку (340-а стрілецька дивізія, 38-а армія) ст. лейтенант Леденьов відзначився під час форсування Дніпра. 29 – 30 вересня 1943 на лівому березі річки встановив знаряддя батареї на пряму наводку і вогнем підтримував форсування річки штурмовою групою дивізії у районі с. Борки (Вишгородський р-н. Київської обл.), неодноразово контратакував противника. За мужність і відвагу, виявлені під час форсування Дніпра і визволення від нацистських загарбників столиці України – Києва, П.Леденьову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після демобілізації у 1945 приїхав до Охтирки. Працював завідувачим одного з відділів райкому партії. Потім працював директором швейної фабрики. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни 1 ступеня, медалями. У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [2592].

Наталія Калюжна
Надія Подоляка

793. Могила Манька М.О., 1982 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, по центральній алеї, праворуч, за 25 м від центрального входу. Манько Михайло Олексійович (24.03.1936, с. Шевченки, Котелевський р-н. Полтавської обл. – 22.05.1982, м. Охтирка) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув у Афганістані. 23 вересня 1955 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив школу прапорщиків, в/ч. пп. 19109 за спеціальністю механік авіа зброї. З 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 18076. У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,35 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2593].

Наталія Калюжна

794. Могила Муратова Ф.С., 1992 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, ліворуч від центрального входу. Муратов Федір Спиридонович [29.04.1921, с. Витязеве, Краснодарський край (Російська Федерація) – 1.09.1992, м. Охтирка] – Герой Соціалістичної Праці (1965). Закінчив Нижньо-Баканське педучилище, Новоросійський вчительський інститут. Учасник Другої світової війни. Після демобілізації разом із сім'єю переїхав на Сумщину. Вчителював в м. Охтирка. 1947 – 50 – голова колгоспу «Комсомолец», 1950 – 54 – директор Правдинського дитячого будинку в с. Іванівка Охтирського р-ну. Під керівництвом Ф.Муратова у селі було збудовано електростанцію, нові житлові і господарські приміщення. З 1954 знову працює головою колгоспу «Комсомолец», згодом – об'єднання ім. Петровського. Продукція господарства одержала 16 пам'ятних медалей ВДНГ УРСР. Почесний колгоспник УРСР. Нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Жовтневої революції, медалями. У 1992 на могилі встановлено обеліск з чорного мармуру /1,45 м/, на його чоловому боці – напис [2594].

Наталія Калюжна

795. Могила Огреба І.П., 1994 (іст.). На Миколаївському кладовищі, на схід від Миколаївської церкви.

Огреб Іван Павлович (7.03.1921, м. Охтирка – 17.12.1994, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1971).

З 1936 працював колгоспником у сільгоспартілі «Рад село» на Охтирщині. 1940 – 46 у лавах Червоної Армії. Учасник Другої світової війни.

Після демобілізації працював бухгалтером, заступником голови колгоспу «Червона зоря» Охтирського р-ну. 1953 – 56 навчався в сільськогосподарській школі. З 1956 очолював колгосп «Червона Зоря». Під керівництвом І.Огреба в господарстві впроваджено механізоване вирощування кукурудзи і соняшників. У 1967 колгосп нагороджено Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, Президії ВР СРСР і ВЦРПС, у 1976 – перехідним Червоним прапором Ради Міністрів УРСР і Ради профспілок.

Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

У 1994 на могилі встановлено обеліск з чорного мармуру /1,6 м/, на його чоловому боці – напис [2595].

Наталія Калюжна

796. Могила Падалки П.А., 1986 (іст.). На Миколаївському кладовищі.

Падалка Анатолій Миколайович (12.06.1967, м. Первомайськ, Зінківський р-н. Полтавська обл. – 28.04.1986, м. Охтирка) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення Охтирської середньої школи у 1985 працював у колгоспі ім. 60-річчя Жовтневої революції. 22 жовтня 1985 був призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 52788 за спеціальністю навідник зброї. З 8 лютого 1986 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 44585.

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,55 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2596].

Наталія Калюжна

797. Могила Пупка П.І., 1941 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, в останньому ряду.

Пупок Петро Іванович – радянський воїн, який загинув у жовтні 1941 під час оборонних боїв, коли місто знаходилося у смузі бойових дій 1-ї гвардійської, 595-ї стрілецьких дивізій і оперативної групи генерал-майора С.Недвігіна (81-а, 297-а стрілецькі дивізії, кавалерійська група генерал-майора М.Синельникова, 32-а, 43-а, 47-а кавалерійські дивізії, 34-а мотострілецька та 129-а танкова бригади 21-ї армії).

У 1985 на могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/ на фасадній частині якого червона зірка і меморіальна дошка [2597].

Наталія Калюжна

798. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У с. Залужани, за 50 м від сільської дороги і за 20 м ліворуч від кладовища.

Похований радянський воїн, який загинув у червні 1943.

Група розвідників з 10 чоловік, увійшовши в село раптово наскочили на фашистів і зав'язався нерівний бій. Бійці почали відступати до річки Ворскла, щоб переправитися на інший берег. Один з розвідників загинув. Після визволення села від нацистських загарбників місцеві жителі поховали загиблого воїна. Прізвище загиблого та військова частина невідомі.

У 1988 на могилі встановлено обеліск з чорного пластика /1,45 м/ [2598].

Наталія Калюжна

799. Могила Симона В.П., 1999 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, за 110 м від центрального входу і за 15 м ліворуч від центральної алеї.

Симон Василь Петрович (12.04.1920, с. В'язове, Охтирський р-н. – 31.03.1999, м. Охтирка) – Герой Радянського Союзу (22.07.1944).

Закінчив 3 курси Харківського Державного університету. У вересні 1941 призваний до лав Червоної Армії, у липні 1942 направлений до Новоград-Волинського піхотного училища.

У діючій армії з березня 1943. Брав участь у боях на Курській дузі. Воював на 1-му Прибалтійському фронті.

Командир мінометного взводу 801-го стрілецького полку 235-ї стрілецької дивізії 43-ї армії лейтенант В.Симон відзначився 24 червня 1944 у районі с-ща Гринькове (Шумілінський р-н. Вітебської обл., нині Республіка Білорусь). Взвод одним з перших прорвався до р. Західна Двіна, форсував її та захопив рубіж. Протягом доби мінометники утримували позицію, чим забезпечили переправу через річку підрозділів. За виявлену мужність і вміле керівництво підрозділом під час захоплення і утримання плацдарму на березі р. Західна Двіна В.Симону присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З 1946 капітан В.Симон – у запасі. У 1948 закінчив Харківський Державний університет. Працював завучем школи № 1. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1 ст., Червоної Зірки, медалями, нагрудним знаком «Відмінник народної освіти», медаллю «За доблесну працю».

У 2000 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,6 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та зірка Героя Радянського Союзу [2599].

Наталія Калюжна

Надія Подоляка

800. Могила Сипченка Л.Є., 1979 (іст.). На Миколаївському кладовищі, за 40 м на схід від Миколаївської церкви.

Сипченко Леонід Євтихійович [1921, с. Надеждинське, Гаврилівський р-н. Оренбурзька обл. (Російська Федерація) – 1979] – повний кавалер ордена Слави.

З 1941 служив у Червоній Армії. Командир відділення, помічник командира взводу 304-ї окремої розвідувальної роти 126-го корпусного артполку 343-ї Белостоцької стрілецької дивізії.

У лютому 1944 взвод, яким командував Л.Сипченко, прикрив один із підрозділів, що опинився в оточенні, і допоміг йому вийти з нього. За мужність і відвагу, виявлені під час цієї операції, Л.Сипченко нагороджений орденом Слави III ст.

Ордена Слави II ст. удостоєний за сміливий пошук і взяття в полон двох гітлерівців, які дали цінні свідчення про ворога.

Л.Сипченко пройшов дорогами війни від Волги до Одера. Воював під Москвою і Воронежем, визволяв Сумщину, форсував Дніпро, брав участь у Білоруській та Східно-Пруській наступальних операціях.

Під час штурму Кенігсберга розвідники взводу Сипченка знищили ДОТ противника, що заважав просуванню 370-го стрілецького полку. За мужність і відвагу, виявлені під час цієї операції йому було вручено орден Слави I ст.

Учасник Параду Перемоги у Москві (1945). У 1947 демобілізувався, у 60-ті рр. працював у радгоспі «Охтирський», мешкав в Охтирці.

Нагороджений орденами Червоного прапора, Вітчизняної війни II ст., Червоної Зірки, медалями.

У 1979 на могилі встановлено обеліск /1,3 м/ з червоного граніту з написом на його чоловічому боці [2600].

Наталія Калюжна

801. Могила Твердохлібова О.Д., 1918 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, в кінці центральної алеї.

Твердохлібов Олександр Дмитрович (1840, с. Котельва колишнього Охтирського повіту – 1918, м. Охтирка) – український краєзнавець, вчитель, етнограф.

Мешкав в Охтирці, де працював вчителем Охтирського повітового училища. Автор численних історико-етнографічних і агрономічних статей. У нарисах «Охтирка», «Охтирський повіт напередодні XIX ст.», «Котельва» та ін. дав опис кустарних промислів Охтирського та Богодучівського повітів.

У 1986 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,9 x 0,55 м/, на її чоловічому боці – мармурова дошка з написом [2601].

Галина Кухарсва

802. Могила Убоженка В.М., 1983 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, за 95 м від центрального входу.

Убоженко Володимир Михайлович (24.08.1958, м. Охтирка – 16.09.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1978 закінчив Іркутське вище військове авіаційне училище. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 15474. Ст. лейтенант В.Убоженко загинув під час бойових дій.. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 травня 1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1992 перепохований на Центральне кладовище з м. Фергана (Республіка Узбекистан).

У 1992 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,95 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис. На мармуровій надгробній плиті – напис [2602].

Наталія Калюжена

803. Народний будинок, 1911 – 14 (архіт.). Вул Жовтнева, 10.

Будівля народного будинку розташована на центральній вулиці міста – Жовтневій (колишній Романівській). Будівництво Народного будинку ім. імператора Олександра II до 50-річчя звільнення селян від кріпацтва було розпочато з ініціативи Охтирського земства у 1911 і завершено у 1914. Автора не встановлено.

У серпні 1914 термінові повітові земські збори визнали за необхідне використовувати приміщення Народного будинку під лазарет на 250 ліжок. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції тут розміщались різні громадські організації, нині – це районний Будинок культури.

Будівля цегляна, у плані прямокутна, витягнута по повздожній осі. Центральну частину її займає глядацька зала зі сценою. Перед залом – вестибюль з двома сходами. Частина будівлі з вестибюлем – триповерхова, праве крило – одноповерхове, ліве – триповерхове, при чому третій поверх утворює кілька приміщень над північно-східною частиною будівлі. Під будівлею влаштовано підвал. Перекриття плоскі, балочні.

Фасади Народного будинку оформлені в стилі ампір, з рустованими пілястрами і горизонтальними уступчастими карнизами на рівні переkritтя першого поверху і в завершеннях стін по їх периметру. Віконні прорізи прямокутні, тільки в центральній частині головного фасаду на третьому поверсі, в арках – заокруглені. Центральна частина головного фасаду і бічні фасади триповерхового об'єму завершуються трикутними уступчастими фронтонами. Такі ж фронти і над сценічною коробкою. Дах вальмовий, покрівля залізна.

Перед входом у вестибюль влаштовано тамбур з чотирма колонами перед входом, над ним розміщено балкон з огороженням у вигляді балясин. Маленький балкончик з фігурними чавунними ґратками влаштований і на третьому поверсі в центрі фасаду. Вхід на південному фасаді фланковано двома колонами. Над іншими бічними входами – одним на південному фасаді і двома на північному – влаштовані накриття на фігурних кованих кронштейнах.

Від первісного оздоблення в інтер'єрі зберігся ліпний декор: на стінах, в облямуванні дверних отворів і на стелі, в залі над порталом сцени – дві жіночі фігури, алегорії мистецтва; стеля у залі прикрашена по периметру кесонами, по центру – ліпний декоративний овал. Збереглась також підлога з кольорової керамічної плитки. У вестибулі в нішах встановлено дві скульптури 1950-х – 60-х рр. – скрипачки і колгоспниці.

Народний будинок в Охтирці – характерний зразок громадської будівлі повітового міста Лівобережної України поч. 20 ст.

Нині використовується як районний Будинок культури [2603].

Микола Логвин

804. Особняк, 1910-і (архіт.). Пл. Жовтнева, 4.

Мурований одноповерховий будинок міститься на червоній лінії північного фронту забудови Покровської площі й формує безпосереднє оточення ансамблю Покровського собору.

Збудований у 1910-х рр. у стилізованих формах, наближених до архітектури модерну. Майже квадратний у плані /13,5 x 14 м/, розділений навпіл поперечною несучою стіною. Первісне розпланування було анфіладним, теперішнє – коридорно-багатокамерне. Первісно будинок мав два парадних входи з площі й господарський вхід з двору, з західного боку. Нині західний парадний вхід замуrowаний.

Дуже своєрідно вирішено південний фасад, що виходить на площу: він симетричний, чотирирівний; обабіч – дверні отвори, облямовані з пластичною криволінійною верхньою частиною. У центрі фасаду – два великих спарених вікна. Кожна пара розділена рельєфною лопаткою; перемички вікон чверть циркульні, мають широку пластичну тягу, що імітує розкладку каменів у клинчастій перемичці. Найхарактернішою деталлю є стилізовані «рушники» між вікнами, що спускаються від карнизу до середини стіни. Вони мають фігурне закінчення у вигляді стилізованого пера й фільончасті гурти. Вінчає фасад карниз великого виносу, нижня частина якого складається з шерегу кронштейнів. Фасад має двобарвне пофарбування: тло кольору жовтої вохри, всі тяги й деталі – білі. Дворові фасади декору не мають.

Будинок має плоскі балкові перекриття. Декору в інтер'єрі немає. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Протягом радянської доби тут містився Охтирський міський комітет Комсомолу. Будівля має також історико-меморіальне значення, про що свідчить меморіальна дошка на фасаді на честь загону комсомольців, що відбув звідси у травні 1920 на боротьбу з денікінцями.

Цей камерний за масштабом особняк є рідкісним і характерним зразком провінційного модерну. Вільне використання оригінальних, неканонічних декоративних деталей споріднює його з місцевим архітектурним фольклором. Він є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 120-См. [2604].

Віктор Вечерський

805. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності: Трактор «Універсал» (іст.). Вул. Леніна, 127, біля ремонтно-тракторного підприємства Охтирського РАПО.

У 1969 на прямокутному цегляному постаменті /1,63 м/, як пам'ятку трудової і виробничої діяльності, встановлено трактор «Універсал».

У другій п'ятирічці Охтирська МТС отримала перший трактор «Універсал». На тракторі з 1932 по 1969 працювала одна з перших жінок-трактористок Бичкова Євдокія Сергіївна [2605].

Галина Кухарсва

806. Пам'ятне місце, де пролягала лінія оборони м. Охтирки, 1941, 2003 (іст.). На західній околиці міста у лісовому урочищі «Ківшар».

Тут наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 пролягала лінія оборони міста радянськими військами. Оборону тримала 295-а стрілецька дивізія 21-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням Героя Радянського Союзу П.Леденюва (з 28.09.1941 під командуванням полковника О.Дорофєєва). До складу дивізії входили 883-й, 884-й, 885-й стрілецькі полки, 503-й артполк. 14 жовтня 1941 дивізія залишила Охтирку.

У 2003 на лінії оборони, за 17 м праворуч від об'їзної дороги відкрито пам'ятний знак у вигляді плити з чорного граніту /0,5 x 1,1 м/ з написом [2606].

Наталія Калюжна

807. Пам'ятний знак Лебедєвій Л.В., 1981 (іст.). У парку ВАТ «Нафтопромаш».

Лебедева Любов В'ячеславівна [1921, с. Нове, Усть-Кубінський р-н. Вологодська обл. (Російська Федерація) – 19.04.1942] – розвідниця, радистка.

Закінчила місцеву десятирічку з похвальною грамотою. Вступила в Школу метеорології і зв'язку при Главпівнічморшляху. З початком німецько-радянської війни Лебедева Любов Держинським райвійськкоматом Москви була направлена в школу військових радистів. Після закінчення цієї школи розвідниця була направлена в місто Охтирку штабом Південно-Західного фронту. Влаштувалася прибиральницею в гестапо. Вдень

збирала відомості про дислокацію ворожих частин, а вночі по рації ці відомості передавала в розташування наших військ. За будинком де жила радистка вже велося спостереження. В одну із квітневих ночей її було заарештовано, після жорстоких катувань розстріляно.

У 1981 на честь Л.Лебедевої встановлено залізобетонну стелу /3,7 м/, на якій закріплено чавунну меморіальну дошку з барельєфним зображенням загиблої та написом [2607].

Наталія Калюжна

808. Пам'ятний знак Михайленку П.А., 1981 (іст.). Пров. Михайленка.

Михайленко Пилип Андрійович (1903 – 19.04.1942) – розвідник.

До війни працював робітником труболиварного заводу м. Охтирка.

З жовтня 1941 по квітень 1942 у місті Охтирка діяла розвідувальна група, створена за вказівкою штаба Південно-Західного фронту, керівником якої призначили П.Михайленка. В ніч з 18 на 19 квітня 1942 після жорстоких тортур його розстріляли на території комбінату хлібопродуктів.

У 1981 на честь П.Михайленка встановлено залізобетонну стелу /3,7 x 1,0 м/, на якій закріплено чавунну меморіальну дошку з барельєфним зображенням Михайленка загиблого та написом. Вулицю названо його ім'ям [2608].

Наталія Калюжна

Надія Подоляка

809. Пам'ятний знак Трофименку С.Г., 1986 (іст.). На початку провулка Трофименка.

Трофименко Сергій Георгійович (22.09.1899, м. Брянськ (Російська Федерація) – 16.10.1953, м. Москва) – Герой Радянського Союзу (13.09.1944), генерал-полковник (1944).

Народився у родині робітників. Закінчив 10 класів. У Червоній армії з 1919, учасник громадянської війни. Закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе (1932), Військову академію Генштабу (1937). Брав участь у радянсько-фінській війні.

З 1938 – начальник штабу армії групи військ 4-ї армії. Був зам. начальника штабу 7-ї армії. Із січня 1941 – командуючий військами повітряної оборони. У 1941 генерал-майор. 1941 – 42 – командуючий Медвеж'єгорською оперативною групою військ Карельського фронту, командуючий 32-ю (з березня 1942), 7-ю (з липня 1942) і 27-ю (січень 1943 – травень 1945) арміями. Брав участь в оборонних боях у Карелії, Курській битві, Яссо-Кишинівській, Дебреценській, Балатонській, Будапештській, Венській операціях, визволенні міста Охтирка.

За вмиле керівництво військами та виявлену при цьому мужність та героїзм генерал-лейтенанту С.Трофименку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

1945 – 53 – командуючий військами Повітряної оборони. Нагороджений чотирма орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами Суворова I ступеня, орденом Кутузова I ступеня, орденом Богдана Хмельницького I ступеня. Мешкав у Москві. Похований на Новодівочому кладовищі.

У 1986 на честь С.Трофименка встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 1,32 м/, на якій закріплено чавунну меморіальну дошку з барельєфним зображенням Трофименка Героя та написом [2609].

Наталія Калюжна

Надія Подоляка

810. Пам'ятний знак уродженцям Охтирщини, які загинули в Афганістані, 1998 (іст.).

Пл. Спортивна.

У 1998 на честь воїнів-земляків, які загинули у Афганістані, встановлено пам'ятний знак з чавуну і алюмінію /3,7 м/ на залізобетонному постаменті облицьованому гранітом /0,8м/.

Пам'ятний знак являє собою стелу, схожу на полум'я у вигляді пелюсток тюльпану, у розрізі якого розміщено 13 ластівок, як символ охтирчан-афганців, які згоріли в полум'ї війни. На постаменті – написи та прізвища загиблих воїнів. Автори – ск. О.Прокопчук та М.Новосельцев [2610].

811. Пам'ятний знак вчителям та учням школи № 1, які загинули у роки Другої світової війни, 1975 (іст.). Вул. Леніна, 2, підвір'я школи.

Споруджений у 1975 на честь вчителів та учнів школи № 1 імені В. І. Леніна, які загинули в роки Другої світової війни 1941 – 45.

Чотиригранна колона /2,43 x 1,95 м/, облицьована під шубу, поставлену на двоступінчатий стилобат з цегли, облицьований цементом: /верхня сходинка – 1,78 x 1,87 x 0,2 м; нижня – 2,53 x 3,6 x 0,28 м/. На колоні – дошка з написом та прізвищами двох вчителів і двадцяти учнів школи, які загинули в 1941 – 45 [2611].

Наталія Калюжна

812. Пам'ятний знак робітникам і службовцям ВАТ «Нафтопромаш», які загинули у роки Другої світової війни, 1965 (іст.). Вул. Червоноармійська, територія ВАТ «Нафтопромаш».

На різних фронтах Другої світової війни 1941 – 45, в боях з німецько-фашистськими загарбниками загинуло 30 робітників і службовців ВАТ «Нафтопромаш» (1925 – чавуноливарна майстерня, 1926 – Охтирський чавуноливарний завод, 1935 – Охтирський чавуноливарний і механічний завод № 11, 1945 – Охтирський державний союзний завод № 11 ГУПП Мінзв'язку, 1966 – Охтирський союзний завод «Промзв'язок», 1990 – Охтирське дослідно-виробниче об'єднання «Промзв'язок», 1994 – ВАТ «Нафтопромаш»).

У 1965 на честь загиблих встановлено цегляну потиньковану стелу /2,7 x 4,1 м/ з написом на мармуровій меморіальній дошці. [2612].

Наталія Калюжна

813. Пам'ятний знак робітникам і службовцям заводу «Сільгоспмаш», які загинули у роки Другої світової війни, 1967 (іст.). Вул. Шевченка, 3, територія заводу ВАТ «Сільгоспмаш».

На різних фронтах Другої світової війни 1941 – 45 в боях з німецько-фашистськими загарбниками загинув 41 робітник заводу «Сільгоспмаш».

У 1967 на честь загиблих встановлено латунний обеліск /5,5 м/ на цегляній потинькованій основі /конус – 3,0 м, постамент – 1,12 м, цоколь – 0,28 м/. На його чоловому боці – меморіальна дошка із білого мармуру з прізвищами загиблих [2613].

Наталія Калюжна

814. Пам'ятник Бересту О.П., 2005 (іст., мист.). На перехресті вулиць Жовтневої і Червоноармійської. Виготовлений колективом полтавських майстрів. Розміри: вис. скульптури – 1,85 м, постаменту – 2,5 м.

Берест Олексій Прокопович [9.03.1921, с. Горяйстівка Охтирський р-н. – 3.11.1970, Ростовська обл. (Російська Федерація)] – Герой України (6.05.2005, посмертно).

Закінчив курси механізаторів при Чупахівській МТС. Працював трактористом. У 1939 призваний до лав Червоної Армії. Учасник радянсько-фінської та Великої Вітчизняної воєн. У 1944 закінчив Ленінградське (нині Санкт-Петербурзьке, Російська Федерація) військово-політичне училище ім. Ф.Енгельса. Воював у складі 756-го стрілецького полку 150-ї стрілецької дивізії 1-го Білоруського фронту. 30 квітня 1945 брав участь у встановленні Прапора Перемоги над Рейхстагом.

Після війни продовжив службу у групі радянських військ у Німеччині. Був парторгом дивізіону, секретарем партбюро окремого батальйону зв'язку 1-ї Ударної Армії. З 1945 – заступник начальника підрозділу на Чорноморському флоті, 1948 – демобілізувався. Працював заступником директора з політчастини Остров'янської, Куберляєвської МТС у Ростовській області (Російська Федерація). З 1954 працював на заводі «Ростсільмаш».

Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ст. Трагічно загинув під колесами потяга, рятуючи дитину.

У с. Горяйстівка, в приміщенні сталеплавильного цеху заводу «Ростсільмаш» встановлено меморіальні дошки О.Бересту. Одна з вулиць м. Охтирка носить його ім'я.

У 2005 встановлено пам'ятник. Напівпостать Героя, виготовлену із склопластика і пофарбовану під бронзу, встановлено на цегляному, облицьованому рустованою фасадною плиткою постаменті. Це надає фактурного контрасту гладкої та рустованої поверхонь. У верхній частині постаменту – ім'я та прізвище портретованого, виконані накладними літерами. Внизу зліва – гранітна дошка з анотаційним написом. Зображено О.Береста у момент короткого перепочинку між боями. Жорстка фронтальність композиції урізноманітнена жанрово-сюжетними деталями: правою рукою, зігнутою в лікті під прямим кутом, тримає пілотку і, водночас, спирається на автомат; ліва рука опущена вниз. Він одягнений у військову гімнастерку з наглухо застебнутим коміром. На грудях – бойові нагороди. Реалістична портретна характеристика поєднується з помітним тяжінням автора до монументалізації образу. Це позбавляє твір природної життєвості. Пам'ятник вирішено в масштабному співвідношенні із довколишньою забудовою [2614].

Наталія Калюжна

Віра Павленко

815. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1999 (мист.). Вул. Жовтнева, 29.

Автор – арх. М.Новосельський. Розміри: вис. бюста – 0,77 м, постаменту – 1,75 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – поет і прозаїк, художник, мислитель.

Чавунне погруддя митця встановлено на призматичному бетонному постаменті. Поета зображено у зрілому віці: високе чоло, поріділе волосся, насуплений погляд, довгі вуса, міцно стиснуті уста. Скульптура має строгую фронтальну композицію і реалістичну узагальнену пластику. Пам'ятник вдало вписаний у довкілля скверу [2615].

Віра Павленко

816. Повітове училище (архіт.). Пл. Успенська.

Мурована з цегли одноповерхова будівля міститься на північному боці Успенської площі (за радянської доби площа була названа іменем В.Леніна). Чоловий фасад, акцентований портиком, звернений на південь і потрапляє на вісь головної вулиці міста – Жовтневої (колишньої Романовської). Завдяки цьому будівля є архітектурним акцентом у забудові площі.

Точна дата будівництва документально не встановлена. У 1790-х рр. в Охтирці відкрито народне училище. У 1796-х рр. для нього збудували дерев'яну «Ізбу о чотирьох покоях». 1819 училище перетворили на повітове, а в 1820-х рр. дерев'яний будинок, у якому воно містилося, ремонтували. У 1830-х рр. той дерев'яний будинок розібрали й натомість за «зразковим проектом» збудували мурований корпус Охтирського повітового училища. У 1901 до будинку прибудували великий одноповерховий корпус, у якому розмістили майстерні й навчальні класи. За радянської доби будинок використовувала школа-інтернат.

Він прямокутний у плані, вирішений у стилі класицизму. На чоловому тривісному фасаді – дві бічні одновіконні кріповки та центральний чотириколонний портик тосканського ордера з масивним трикутним фронтоном. Кріповки увінчані такими ж фронтонами. Вікна прямокутні, без облямунь. Під кожним – прямокутна ніша. Вікна бічних кріповок – у великих аркових нішах. Ордер спрощений, колони без ентазиса, проте з капітелями й базами. Середній інтерколумній широкий, ніж бічні. Карниз на дентикулах має незначний винос.

Коридорна однобічна розпланувальна структура дуже проста й функціональна: уздовж чолового фасаду проходить коридор-рекреація (він же – вестибуль), франкований двома квадратними в плані приміщеннями. У цей коридор виходять двері трьох класних кімнат: центральної /7,0 x 9,0 м/ та бічних /7,0 x 7,5 м/. Декору в інтер'єрі немає. Первісне опалення було пічним (печі збереглися). Перекриття плоскі балкові, дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Підлога з дощок. Фасади мають властиве класицизму двобарвне пофарбування: тло кольору жовтої чи червоної вохри, деталі білі.

Повітове училище в Охтирці – рідкісний зразок навчальної споруди доби пізнього класицизму в провінції. При невеликих фізичних розмірах завдяки ордерному вирішенню чолового фасаду має досить значний масштаб, що у поєднанні з лапідарністю форм

справляє монументальне враження. З 1989 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 117-См. [2616].

Віктор Вечерський

817. Поселення багатшарове (археол.). На західній околиці міста, в стінці кар'єра, зліва від дороги при в'їзді до заплави р. Ворскла.

Відкрите Г.Ковпаненко. Обстежене В.Непріною у 1976.

Неолітична кераміка дуже товстостінна, зі значними органічними домішками без орнаменту – належить до найдавнішого типу посуду на території України. Горщики епохи бронзи належать до зрубної культури. Скіфські з проколами під вінчиками.

Місцезнаходження вкрите сосновим лісом, не розкопувалося [2617].

Валентина Непріна

818. Спасо -Преображенська церква, 1907 (архіт.). Вул. Жовтнева.

Мурована одnobанна церква міститься в історичному середмісті в межах колишньої фортеці. Західним фасадом виходить на головну вулицю міста – Жовтневу, в забудові якої є важливим архітектурним акцентом, незважаючи на те, що стоїть у шерегу триповерхових будинків і має обмежену зону видимості.

Збудована коштом охтирських купців у 1907 за проектом, виконаним у 1902 харківським єпархіальним архітектором В.Немкіним, поряд з однойменним дерев'яним храмом, зведеним 1790 (останній розібрано 1910). Первісно церква мала високу двоярусну дзвіницю над західним притвором, утрачену в 1930-х рр. За радянської доби у церкві містився спортивний зал.

Церква хрещата в плані, з півкруглою апсидою та маленькими пастофоріями обабіч неї. Рамена хреста прямокутні, північне й південне – укорочені. Усі вони перекриті коробовими склепіннями, а апсида – конховим. Над середохрестям на підпружних арках і сферичних трикутних пандативах поставлено світловий 8-віконний підбанник з банею. До західного рамена прилягає тридільний у плані притвор, середнє приміщення якого перекрито хрестовим склепінням, а бічні – коробовими. В інтер'єрі храму первісні розписи, декор та іконостас не збереглися.

Будівля виконана в стильових формах тодішнього офіційного «російсько-візантійського» стилю. В її образі орієнтація на стильові прийоми і форми візантійського зодчества поєднується зі спрощеним і модернізованим виконанням фасадного декору виключно в цеглі. Пластика споруди досить виразна: наріжники акцентовані масивними рустованими лопатками, північний та південний причілки виділені трикутними щипцями й великими спареними арковими вікнами, вкомпонованими в аркову криву з круглою розеткою. Усі вікна мають циркульні перемички, облямовані широкими архівольтами. Стіни рустовані на висоту до початку віконних арок. Особливим багатством пластики вирізняються карнизи – дрібнопрофільовані, багатообломні, зі смугами поребрика й сухариків. Дуже пластична й виразна церковна баня, що виростає з низенького четверика над середохрестям: аркові вікна фланковані візантійськими півколонками, простінки рустовані; підбанник завершує фриз із дрібних кокошників, що сприймаються як аркатура. Вінчає підбанник сферична баня з глухим ліхтариком. Щипцеві дахи і баня по дерев'яних кроквах і кружалах укріті покрівельною сталлю. Первісно фасади не тинькувалися й не фарбувалися, нині їх пофарбовано у світлі тони.

Спасо-Преображенська церква завдяки насиченій архітектурній пластичності, значному масштабу, гармонійним формам, вигідно контрастує на тлі безликої довоколишньої забудови. Є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 60-См. [2618].

Віктор Вечерський

819. Стоянка, епоха мезоліту, поселення, епоха неоліту (археол.). Розташована на місці високої дюни в заплаві р. Ворскли, на західній околиці міста.

Відкрита М.Рудинським у 1916. Обстежувалася В.Непріною у 1976, С.Осадчим у 2003.

Культурний шар зруйнований, на поверхні зустрічаються кремій, кварцити, кераміка. Крем'яний матеріал дрібні відщепи з дрібних платівок – овальної форми скребачка та гостроконечник зі скошеним кінцем, є дрібні кварцитові відщепи. Кераміка епохи бронзи

товстостінна, з домішками шамоту та піску, прикрашена валиками, насічками, гусеничками, а також пряслице з стінки горщика. На момент огляду у 2003 поселення задерноване та заросле соснами. Стоянка не розкопувалася [2619].

Валентина Нєспіна

820. Торгівельний будинок купця Курила Ф., кін. 19 ст. (архіт.). Пров. Харківський, 6. Мурований двоповерховий будинок міститься в історичному середмісті в межах колишньої фортеці. Він прямокутний у плані, дуже витягнутий в меридіональному напрямку на всю довжину ділянки. Причільковим північним фасадом виходить на червону лінію пров. Харківського, а чоловій західний фасад звернений у двір.

Будинок збудований місцевим купцем Федором Васильовичем Курилом наприкінці 19 ст., ймовірно, з використанням підмурків якоїсь давнішої споруди. На першому поверсі містилися торговельні й господарські приміщення, на другому – житлові. На поч. 20 ст. з півдня зробили невелику прибудову. Упродовж 20 ст. будинок зазнав деяких втрат: зокрема, зруйновано аттик та змінено інтер'єри. Первісне розпланування не збереглося, теперішнє – походить з повоєнної доби.

Будинок, що має поздовжні несучі стіни, поділений на декілька відсіків капітальними поперечними стінами, що фіксуються на фасадах широкими лопатками. Північний і західний фасади насичені соковитою архітектурною пластикою, розрахованою на світлотіньові ефекти. Вони вирішені в псевдоренесансних стилєвих формах. Західний фасад тривісний. Невисокий перший поверх оформлено дощатим рустом. Профільований горизонтальний гурт відділяє його від контрастно вирішеного другого, у півтора рази вищого поверху. Плоскі лопатки оброблені фільончастим рустом, прямокутні вікна облямовані тягнутими наличниками з виділеними замковими каменями й горизонтальними сандриками. Набагато пишніше оформлені вікна, що фіксують бічні вісі, а також три вікна на середній вісі: вони фланковані фільончастими пілястрами й акцентовані трикутними сандриками на кронштейнах. Горішню частину стін оперізує фриз, первісно прикрашений розетками (не збереглися), та профільований карниз на дентикулах. Композиційні вісі західного фасаду були акцентовані також аттиками, з яких зберігся лише північний.

Будинок мурований з цегли, потинькований і пофарбований зовні цілком традиційно: білі деталі не темному кольоровому тлі. Перекриття плоскі балкові, дах щипцевий по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Серед охтирських цивільних будівель ця вирізняється добре опрацьованою пластикою фасадів. Вона є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 123-См. [2620]

Віктор Вечерський

821. Чоловіча гімназія, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Фрунзе, 4.

Збудована на поч. 20 ст. Точна дата та автор невідомі.

Будівля мурована, в плані прямокутна, планування коридорне двостороннє. На першому поверсі в центрі розташований вестибуль та три маршеві сходи на другий поверх, де знаходиться актовий зал. На головному фасаді центральна частина видається прямокутним ризалітом.

Фасади будівлі оформлені в «цегляному стилі» та розчленовані плоскими пілястрами й карнизами. В першому поверсі віконні отвори з лучковими перемичками, в другому – з напівкруглими. Центральна частина, бічні крила та надбудови над ними на бічних фасадах завершуються трикутними фронтонами. Перед входом влаштований навіс на фігурних металевих кронштейнах.

Перекрыття плоскі, балочні. Дах похилий, шиферний. В інтер'єрі декор відсутній.

Зараз в будівлі міститься школа [2621].

Микола Логвин

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

822. АВРАМКІВЩИНА С., ГРУНСЬКА СІЛЬРАДА

822.1. Могила Борисенка О.О., 1986 (іст.). У центрі кладовища.

Борисенко Олександр Олексійович (13.06.1966, с. Аврамківщина – 15.03.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1984 закінчив Зеньковське СПТУ № 11. Працював трактористом у колгоспі «Перше травня». 24 квітня 1985 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 24812. за спеціальністю оператор-гранатометник. З 18 жовтня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 24872. Під час мінування підступів та об'єктів у районі м. Кабул діяв у складі групи прикриття, яка попала під обстріл. Оператор-гранатометник радіомінер О.Борисенко загинув під час бойових дій. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 31.07.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [2622].

Марія Поліщук

823. БАКИРІВКА С., БАКИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

823.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.

Поховані воїни 640-го стрілецького полку та 379-го артполку, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943 та померли від ран з 12 по 18 серпня 1943 у дислокованому тут шпиталі. Село визволено 12 серпня 1943. Відомі прізвища 42 воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /2,76 м/ з фасадного боку закріплено дошку з мармурового дрібку з меморіальним написом.

У 1965 проведено реконструкцію: споруджено меморіальний комплекс. По обидва боки від скульптури встановлено цегляні оцентовані стели /1,9 x 2,0 м/, на кожній з них закріплено по 2 дошки з чорного мармуру з прізвищами 58 загиблих воїнів-земляків. Ліворуч та праворуч від постаменту на бетонних основах укладені чавунні плити (по 2 з кожного боку) з текстами та прізвищами воїнів-визволителів. Перед постаментом, на деякій відстані, під кутом встановлена чавунна плита з меморіальним написом [2623].

Валентина Краснокутська

823.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). Територія села, біля церкви, берег стариці р. Ворскла.

Виявлене та обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Розміри Поселення-190 x 60 – 75 м. Потужність культурного шару – 0,75 – 0,8 м, розораний на глибину 0,25 – 0,3 м.

Матеріали представлені керамікою епохи бронзи (ймовірно зрубної культури).

На момент обстеження у 2003 з'ясовано, що поселення частково задерноване, частково розорюється. Через поселення проходить ґрунтова дорога.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2624].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

823.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,7 км на південний схід від села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Виявлене та обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Розміри поселення – 690 x 150 – 30 м. Потужність культурного шару – 0,75 – 0,8 м. Розораний на глибину 0,25 – 0,3 м.

Матеріали представлені керамікою епохи бронзи (ймовірно зрубної культури та, ймовірно, культури багатоваликів кераміки) та раннього залізного віку, а також трьома фрагментами червоноглиняних античних амфор. На момент обстеження у 2003 поселення розорується.

Матеріали обстежень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2625].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

823.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). На північній околиці території села, за 0,3 км на північ від церкви.

Відкрите та обстежене у 1991 Н.Миловановою. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Поселення займає ділянку мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, на даний момент зайняте садибами, де зібраний підйомний матеріал. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою епохи бронзи та крем'яними знаряддями. Культурний шар не виявлений. На момент обстеження у 2003 на території поселення розташований приватний котедж (вул. Зарічна, 15).

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2626].

Наталія Милованова

823.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). На території села, за 20 м на схід від церкви. Відкрите та обстежене у 1991 Н.Миловановою. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Підйомний матеріал зібрано зліва від церкви, на піщаному схилі берега стариці р. Ворскла. Поселення займає ділянку першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, на даний момент зайняте садибами. Висота поселення над рівнем заплави становить 5,0 – 6,0 м. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою епохи бронзи. Знайдене зубчате знаряддя з крем'яної пластинки. На момент обстеження у 2003 на території поселення розташована приватна садиба (вул. Зарічна, 9). Вільною від забудови залишається невелика ділянка берега, по якій проходить ґрунтова дорога. У відслоненнях дороги виявлений культурний шар потужністю до 0,2 м.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2627].

Наталія Милованова

824. БОРЗІВЩИНА С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

824.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,3 км на захід від західної околиці села, в полі. Займає великий мис утворений яром та вигином струмка, який перетворений на каскад ставків.

Виявлене та обстежене О.Коротю та Є.Осадчим у 2009.

Розмір Поселення-30 x 30 м. Висота над рівнем заплави становить 20 м. Потужність культурного шару – 0,3 м, розораний на глибину 0,3 м. З поселення походять поодинокі фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку. Не виключено, що поселення є залишками окремої садиби [2628].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

825. БУГРУВАТЕ С., БУГРУВАТСЬКА СІЛЬРАДА

825.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано 275 воїнів 423-го стрілецького полку 166-ї стрілецької дивізії та 19-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 25 серпня 1943. Відомі прізвища 39 воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На цегляному постаменті /4,52 м/ – меморіальний напис.

У 1967 ліворуч споруджено бетонну стелу /1,96 x 5,57 м/ з меморіальним написом. Біля основи стели під кутом встановлено сім чавунних плит з прізвищами 64 жителів села, які загинули в роки Другої світової війни та 40 воїнів-визволителів. У верхній частині стели – барельєфне зображення двох орденів Вітчизняної війни [2629].

Наталія Дяцкевич

826. БУДНЕ С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

826.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 7 воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 10-го танкового корпусу та 100-ї стрілецької дивізії. Село остаточно визволено 27 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові Я.Макаров, П.Кисельов, О.Комаров (1 гв. ПДП 5 гв. ПДД), Б.Багдзакон, І.Садиков (в/ч. пп. 22040), лейтенант Є.Говоруха (в/ч. пп. 06762 399 ОТБ), лейтенант П.Миронов (399 ОТБ 183 окрема танкова бригада).

У 1967 на могилі встановлено бетонний пілон /6,05 м/, біля основи якого покладені три дві чавунні плити з написом, прізвищами воїнів-визволителів та 46 загиблих воїнів-земляків [2630].

Валентина Краснокутська

826.2. Могила Яризька С.О., 1982 (іст.). На кладовищі.

Яризько Сергій Олександрович (4.10.1953, с. Будне – 6.06.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

1 серпня 1970 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Рязанське вище повітрянодесантне командне училище (Російська Федерація), здобув спеціальність командир десантно-штурмової роти. З грудня 1981 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 93992. Під час виконання бойової операції у районі населеного пункту Санпуна особисто знищив 7 противників. Командир другої десантно-штурмової роти капітан С.Яризько у цьому бою був поранений, оточений противниками, підірвав себе і противників. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1982 нагороджений орденом Леніна (посмертно).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [2631].

Марія Поліщук

827. БУЙМЕРІВКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

827.1. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1957 (мист.). На території СПА-курорту «Буймерівський-1936». Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. скульптури – 2,0 м, постаменту – 1, 20 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – поет і прозаїк, художник, мислитель.

Залізобетонну сидячу постать Т. Шевченка встановлено на прямокутному постаменті з бутового каменю. Композиція й виконання постаті близькі до загальноприйнятої у радянські часи манери зображення Кобзаря: задумливе обличчя повне глибокого переживання, високе чоло, густі насуплені брови, довгі вуса. Схилену голову підтримує біля підборіддя ліва рука, у правій – закрыта книга. Для композиції характерне відчуття статичності, що також підкреслюється прямокутною формою постаменту. Пам'ятник встановлений на території парку і передбачає круговий огляд. Площа навколо нього оформлена бруківкою [2632].

Віра Павленко

828. БУРО-РУБАНІВКА С., ДОВЖИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

828.1. Братська могила радянського воїна, партизана та Остапенко Н.Т., 1943 (іст.). На території приватної садиби Г.Волошиної.

Поховані партизан І.Лисак, розстріляний нацистськими загарбниками у березні 1943 та жителька села Н.Остапенко, у будинку якої переховувався партизан. За доносом нацисти розстріляли партизана і господарку будинку, будинок спалили. Після визволення села останки І.Лисака та Н.Остапенко перенесено на місце спаленого будинку.

У цій же братській могилі похований радянський воїн Троян, який загинув під час визвольних боїв за село 23 лютого 1943. Село остаточно визволено 18 серпня 1943.

У 1973 на могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/ з написом, прізвищами загиблих та фотографією воїна [2633].

Валентина Краснокутська

828.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

На фронтах Великої Вітчизняної війни і в партизанських загонах загинуло 66 мешканців села.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний потинькований обеліск /6,0 м/. На його верхівці п'ятикутна зірка, у центральній частині – три металевих меморіальних плити з написом та прізвищами загиблих [2634].

Валентина Краснокутська

829. ВЕЛИКЕ ОЗЕРО С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

829.1. Курганна група-1, 2-1 тис. до н. е. (ареол.). За 7,0 км на південь від м. Охтирка та за 4,0 км на південь від с. Кардашівка в урочищі Ударник, в полі. На території майдану встановлено меморіальний комплекс «Курган Бойової Слави».

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Складається з кургану, 2-х майданів та буртів вивареного та підготовленого для виварювання ґрунту.

Курган-1 має діаметр 45 м і висоту – 1,4 м.

Майдан-1 підковоподібної форми. Розміри насипу – 42 x 32 м. Висота становить 2,0 м. Прохід знаходиться у східній частині.

Майдан-2 кільцеподібної форми. Загальні розміри – 89 x 50 м. По центру насипу знаходиться округла яма з плоским дном, розділена вузьким насипом на дві частини. Глибина ями становить 2,0 м.

Бурти підготовленого ґрунту знаходяться у північній та північно-східній частині. Вони формою подібні до латинських букв «S» та «C». Їх висота становить 2,0 – 2,5 м. У південній частині знаходяться два курганоподібні насипи – рештки вивареного ґрунту. Їх діаметр – 20 – 25 м і висота – 2,0 – 2,5 м. Скупчення буртів розташоване на південь від майдану. Розміри цього утворення – 170 x 150 м. Загальна площа – 3,39 га. На цій території компактно розташовані бурти ґрунту, підготовленого для виварювання. Їх форма нагадує латинські букви «I» «S» та «C». Ширина буртів – 5,0 – 7,0 м, висота – 1,0 – 1,5 м. У південній частині знаходиться яма округлої лійкоподібної форми діаметром 14 м та глибиною 2,5 м. У північній частині знаходяться курганоподібні насипи діаметром 27 м та висотою 3,5 м, діаметром 37 м і висотою 3,0 м. На першому встановлено скульптуру «Скорботна мати», на іншому зроблено стилізований бліндаж. Територія майдану задернована [2635].

Олексій Коротя

829.2. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на південь від південної околиці села, в полі. Займає підвищення на вододільному плато річок Хухра та Кринична.

Виявлений Ю.Нікітіним у 2002. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Могильник складається з 3-х насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Діаметр курганів становить 30 – 40 м, висота – 1,0 – 1,5 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [2636].

830. ВЕРБОВЕ С., ВИСОЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

830.1. Курганний могильник (археол.). Поряд з трасою Суми – Харків, за 2,0 км на північ від с. Вербова.

Пам'ятка виявлена і обстежена Є.Осадчим у 2002.

Складається з 3-х насипів, розташованих трикутником з північного боку від траси. Висота курганів становить 1,0 – 1,5 м, діаметр двох курганів 20, третього – 25 м. Насипи розорюються [2637].

Євген Осадчий

830.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув в оборонних боях у вересні 1941, коли село знаходилося у смузі бойових дій 1-ї гвардійської, 595-ї стрілецької дивізії 21-ї армії і оперативної групи генерал-майора С.Недвігїна.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1975 металевим /1,5 м/ [2638].

Наталія Дяцкевич

831. ВИСОКЕ С., ВИСОЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

831.1. Братська могила радянських воїнів та мирних жителів, 1943 (іст.). На території другої обласної психіатричної лікарні.

Поховано 17 воїнів з підрозділів 218-ї, 147-ї та 166-ї стрілецьких дивізій, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загартників, а також померли від ран з 12 серпня по 4 вересня 1943 у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих. Село визволено 11 серпня 1943.

У цій же могилі похований житель села Бездравко Семен Денисович, який помер 17 серпня 1943. Обставини його загибелі не відомі.

У 1964 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна, замінену у 1980 обеліском /2,7 м/ з барельєфними зображеннями льотчика, воїна, танкіста. Нижня частина обеліску цегляна, верхня – бетонна. Біля основи обеліску під невеликим кутом закріплено металеву дошку з прізвищами загиблих воїнів [2639].

Валентина Краснокутська

831.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на схід від с. Високе та за 20 м на схід від траси Харків – Суми, в полі.

Відкритий і обстежений Є.Осадчим у 2002.

Могильник складається з 2-х насипів, що розташовані за 20 м один від одного. Діаметр насипів – 20 – 25 м, висота – 1,2 м.

Кургани розорюються [2640].

Євген Осадчий

831.3. Курганний могильник (археол.). За 3,0 км на північний схід від с. Високе та за 14 м на схід від траси Харків – Суми, в полі.

Відкритий і обстежений Є.Осадчим у 2002.

Могильник складається з 2-х насипів, що розташовані по лінії схід – захід вздовж траси. Кургани прилягають насипами один до одного. Діаметр насипів 10 – 25 м, висота 0,5 – 1,2 м.

Кургани розорюються [2641].

Євген Осадчий

831.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь частин і з'єднань 27-ї армії, які визволяли село, та загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, у парку.

Поховано 408 воїнів 600-го, 640-го, 15-го, 318-го, 264-го стрілецьких полків, 359-го та 379 артполків, 39-го танкового полку та 231-го окремого винищувального протитанкового дивізіону, які загинули у боях на завершальному етапі Курської битви у серпні 1943, внаслідок яких було визволено багато населених пунктів Сумської області, в т.ч. с. Високе

(11 серпня 1943), а також воїни, які померли від ран у період з 12 по 25 серпня 1943 у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,65 м/. На цегляному постаменті /2,73 м/ закріплено білу мармурову дошку з меморіальним написом.

У 1972 ліворуч від постаменту встановлено бетонну стелу /2,25 x 7,5 м/, на її бокових частинах, на дошках з чорного полірованого граніту – барельєфні зображення ордена Вітчизняної війни та зірки Героя Радянського Союзу. Під ними, з одного боку – посвячувальний напис, з іншого – перелік частин і з'єднань, які визволяли с. Високе від нацистських загарбників. У центральній частині стели – меморіальний напис, під ним закріплено 22 сірі гранітні дошки з прізвищами 368 воїнів-визволителів та 126 загиблих воїнів-земляків [2642].

Наталія Дацкевич

832. В'ЯЗОВЕ С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

832.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, в парку.

Поховані воїни, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 27 серпня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії та 93-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу. Кількість та прізвища загиблих не відомі.

У 1953 на могилі встановлено цегляний обеліск /3,3м/. Напис на обеліску нині відсутній [2643].

Валентина Краснокутська

832.2. Меморіальний комплекс: Братські могили червоноармійців, 1918 – 20; Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). У центрі села, біля сільради.

У двох братських могилах поховані червоноармійці, які загинули в роки Громадянської війни 1918 – 20. Кількість та прізвища загиблих не відомі.

Поруч в одній братській могилі поховано 87 воїнів з підрозділів 100-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визвольних боїв за село у лютому 1943 та воїни з підрозділів 155-ї стрілецької дивізії, 93-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули під час визволення села 27 серпня 1943 і померли від ран у 454 і 506 медсанбатах. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1959 останки загиблих радянських воїнів з різних місць перенесені у братську могилу. У 1963 на могилі встановлено скульптуру воїна на цегляному потинькованому постаменті. На чоловому боці постаменту – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, дати «1941 – 1945» та дошка з мармурового дрібку з меморіальним написом. Ліворуч від скульптури дві бетонні плити з текстом та прізвищами воїнів-визволителів. Біля могили бетонна дошка з меморіальним написом.

У цьому ж році праворуч від скульптури воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,25 м/ встановлено бетонний обеліск /2,5 м/ на честь загиблих воїнів-земляків з меморіальним написом.

У 1972 проведено реконструкцію: споруджено меморіал. Ліворуч від скульптури воїна і братської могили встановлено бетонну стелу у формі розгорнутого прапора /4,45 x 8,5 м/ та пілон /5,95 м/, у верхній частині якого зображений орден Вітчизняної війни, на чоловому боці пілону – дошка з мармурового дрібку з посвячувальним написом. Поруч з пілоном – скульптура скорботної жінки /2,85 м/. На стелі – 6 дощок з білого мармуру, на яких викарбовано 265 прізвищ воїнів-земляків, які загинули в роки другої світової війни [2644].

Валентина Краснокутська

833. ГАЙ-МОШЕНКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

833.1. Курганний могильник (археол.). Між селами Хухра та Гай-Мошенка, за 4,3 км на північний схід від околиці першого села, за 0,5 – 0,6 км на захід від ферми, що знаходиться на західній околиці с. Гай-Мошенка. Неподалік ЛЕП, що тягнеться у

північному – північно-східному напрямку вздовж східної околиці с. Хухра. За 0,2 км на захід від ґрунтової дороги, що веде від сіл Підлозіївка і Гай-Мошенка до Хухри. У глибині другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, за м на захід від лівого корінного берега.

Виявлене і обстежене В.Приймаком у 2013.

Складається з двох насипів, поли яких майже зникаються. Насипи в плані круглі, напівсферичні. Діаметр насипу-1 – близько 30 м, висота – до 1,0 м. Діаметр насипу-2 – приблизно 20 м, висота – 0,6 м. Кургани зазнають оранки. Насип-1 позначений на топографічних картах. [2645].

Віктор Приймак

833.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). За 0,15 км на південний захід від МТФ села, займає мис на перетині країв перших надзаплавних терас лівого берега р. Ворскли та правого берега р. Криничної.

Виявлене та обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989. У 2003 обстежене Є.Осадчим.

Розміри Поселення-1 000 x 250 – 100 м. Потужність культурного шару – 0,65 м, розораний на глибину 0,3 м.

Матеріали представлені керамікою епохи бронзи та двома кременевими знаряддями (зрубна культура) та керамікою раннього залізного віку, а також уламками лощених мисок, фрагментами лячки, точильними каменями трьома фрагментами гончарних черняхівських горщиків. Кераміка епохи бронзи зустрічається переважно у східній частині поселення. На момент обстеження у 2003 поселення задерноване.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2646].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

834. ГНИЛИЦЯ С., ГНИЛИЦЬКА СІЛЬРАДА

834.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 17 воїнів з підрозділів 218-ї та 206-ї стрілецької дивізії 21-го стрілецького корпусу 47-ї армії, які загинули 21 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,85 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /0,56 м/ – дошка з білого мармуру з меморіальним написом.

У 1985 ліворуч від скульптури встановлено бетонну стелу /1,7 x 3,2 м/, на якій закріплено три чавунні дошки з меморіальними написами та прізвищами 15 воїнів-визволителів і 78 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2647].

Наталія Дацикевич

834.2. Могила Щербака І.М., 1982 (іст.). На кладовищі, ліворуч від центру.

Щербак Іван Миколайович (31.08.1960, с. Гнилиця – 20.06.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1980 закінчив 2-й Харківський індустріально-педагогічний технікум. Працював майстром виробничого навчання Хотинського СПТУ № 5 Сумського району Сумської області. 10 листопада 1980 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов навчання в учбовому підрозділі з підготовки молодших спеціалістів, в/ч. пп. 42227 за спеціальністю командир бойової розвідувальної машини парашутно-десантної роти. З 1 січня 1982 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 44585. В останньому бою особисто знищив 5 противників, забезпечував просування колони. Командир бойової машини розвідувальної парашутно-десантної роти ст. сержант І.Щербак загинув у районі населеного пункту Бара-Шимта. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 лютого 1982 нагороджений медаллю «За відвагу» та посмертно орденом Червоної Зірки (17.11.1982).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,2 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [2648].

Марія Поліщук

835. ГОРЯЙСТІВКА С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

835.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У сквері біля школи.

Поховано 43-х воїнів 454-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії та 10-го танкового корпусу, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 22 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,58 м/. На цегляному постаменті /3,16 м/ – бетонна дошка з написом. Нижче – металева дошка з написом та прізвищами загиблих воїнів-визволителів [2649].

Валентина Краснокутська

836. ГРІНЧЕНКОВЕ С., ГРІНЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

836.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля сільради.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 106 мешканців села.

У 1983 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено бетонну стелу окуту міддю /3,0 х 3,0 м/. На її чоловому боці зображення воїна з гвинтівкою та гранатою в руці та напис. У нижній частині – дві чавунні меморіальні плити з прізвищами загиблих [2650].

Валентина Краснокутська

837. ГРУНЬ С., ГРУНСЬКА СІЛЬРАДА

837.1. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на південь від с. Грунь на лівому березі р. Грунь.

Виявлений П.Гавришем у 1986, обстежений у 2003 Є.Осадчим.

Складається з 1 кургану та 2 майданів. Насипи оборюються, частково зруйновані. Найкраще зберігся найвищий курган – на його вершині залишки бліндажу часів Великої Вітчизняної війни. Висота кургану 5,5 м, майданів 4,0 – 4,5 м, діаметр 45 – 55 м. На момент обстеження у 2003 р. насипи задерновані. Розкопки не проводились [2651].

Петро Гавриш

837.2. Курганний могильник (археол.). На східній околиці села, біля кладовища і частково на території останнього, більшою частиною на полі та садибах села. Розташований на схилі плато правого корінного берега р. Грунь.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Складається із 9 насипів, майже всі розорюються. На частині курганів спостерігається наявність глиняних викидів із поховальних ям, що вказує на необхідність їх датування РЗВ. Витягнутий у широтному напрямку; задерновані насипи крутосхилі, розорювані – з похилими полами. В плані більшість насипів кругла, але є й витягнуті, діаметр насипів 20 – 40 м, висота 0,6 – 2,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2652].

Віктор Приймак

837.3. Курганний могильник (археол.). На південній околиці села, за 1,2 км на південний схід від останнього, за 0,5 км на схід від дороги з твердим покриттям від с. Куземин до с. Грунь. Розташований на схилі плато лівого корінного берега р. Грунь, зліва від ґрунтової дороги від названої дороги з твердим покриттям до с. Рубани. Крім того, через територію могильника проходить ЛЕП.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Складається з 6-ти курганів та 2-х майданів. Витягнутий у широтному напрямку; задерновані насипи крутосхилі, розорювані – з похилими полами. У плані всі насипи круглі, діаметр – 20 – 30 м, висота – 0,5 – 4,5 м, діаметр майданів – 35 м, висота – 3,0 – 4,5 м. Могильник частково розорюється, частково задернований [2653].

Віктор Приймак

837.4. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на південний схід від південної околиці села, за 0,3 км на схід від східного краю могильника № 1 (за 0,25 км на схід від лісосмуги). Розташований на плато лівого корінного берега р. Грунь.

Виявлений В. Приймаком у 2006.

Складається із 3-х насипів, два із них, розташовані північніше, за 5 – 60 м зліва від ґрунтової дороги до с. Рубани, розорюються (№ 2 – 3). Третій, розташований справа від дороги до с. Рубани (№ 1), приблизно за 0,2 км на південний захід, заріс травною. Розміри насипів: № 1 – діаметр 40 м, висота – 1,2 м; № 2 – 40 м, висота – 1,7 – 2 м; № 3 – 20 м і 0,3 м відповідно. Могильник належить до числа нововиявлених. Ще один насип, який не оглядався, знаходиться за 0,7 км на південний схід, від кургана-1, неподалік повороту ґрунтової дороги на с. Рубани до с. В'язового (за 0,4 км на південний захід від останнього) [2654].

Віктор Приймак

837.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, в парку біля школи-інтернату.

Поховано 8 партизанів партизанського загону під командуванням П.Кульомзи, які загинули у бою з нацистами у 1942.

Під час окупації села нацистськими загарбниками у жовтні 1941 в селі були створені дві підпільні групи, які потім були перетворені в партизанські загони. Один з цих загонів під командуванням П.Кульомзи діяв в Грунському р-ні, другий – у Вовчанських лісах на Харківщині. Відомі прізвища всіх загиблих партизанів: І.Бондар, А.Гайдич, П.Євтушенко, С.Куц, К.Прус, Ф.Судья, Г.Удовиченко, М.Шапар.

У цій же братській могилі поховано 47 воїнів 206-ї та 100-ї стрілецьких дивізій, 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули 26 серпня 1943 під час визволення села. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесенні у братську могилу, на якій у 1958 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,0 м/.

У 1975 проведено реконструкцію: споруджено меморіальний комплекс. Праворуч від скульптури встановлено цегляну оцEMENTовану стелу /2,3 x 15,65 м/, на якій закріплено 13 бетонних плит з прізвищами 1045 земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Зверху на стелі – напис. Біля основи стели на бетонній основі укладена плита з меморіальним написом.

Серед загиблих воїнів-земляків Дехтяренко Андрій Миколайович (1909 – 42) – Герой Радянського Союзу (21.07.1942), командир ескадрильї 580-го винищувального авіаполку, ст. лейтенант. У Червоній Армії з 1931. Закінчив школу військових льотчиків. Учасник боїв на р. Халхін-Гол у 1939. На фронтах Великої Вітчизняної війни з березня 1942. До травня 1942 здійснив 39 бойових вильотів, у повітряних боях збив 10 та знешкодив на землі 2 ворожих літака. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медаллю. 11 липня 1942 не повернувся з бойового завдання. У смт. Демянськ Новгородської обл. (Російська Федерація) встановлено обеліск. Його ім'я носить ЗОШ у с. Грунь.

Ліворуч від постаменту на бетонних основах укладені три бетонні плити з текстами та прізвищами 38 воїнів-визволителів та 26 загиблих воїнів-земляків. У лівому куті меморіальної площадки встановлена гранітна стела /0,78 x 1,69 м/ з меморіальним написом [2655].

Валентина Краснокутська

837.6. Пам'ятник Вишні Остапу, 2005 (іст., мист.). Біля входу до меморіального музею. Розміри: вис. по груддя – 1,0 м, постамент – 1,4 м. Автор пам'ятника – ск І.Штанов.

Остап Вишня (Губено Павло Михайлович) (1889, х. Чечва, нині с. Грунь Охтирського р-ну Сумської обл. – 1956) – видатний український письменник-сатирик і гуморист.

Залізобетонний бюст письменника встановлено на невисокому прямокутному постаменті із бутового каменю. У цілому пам'ятник вирішено просто: фронтальність композиції урізноманітнена жанрово-сюжетними деталями – розстебнутою сорочкою та іронічною посмішкою портретованого. Засобами реалістичної пластики скульптор вдало відтворив

не тільки портретні риси письменника і характеристику його особистості, а й натякнув на загальний зміст його творчості.

До верхньої частини чолового боку постаменту прикріплено мармурову дошку чорного кольору з анотаційним написом та стилізований під факсиміле підпис письменника, нижче – дати життя.

Пам'ятник розташований біля присвяченого Остапу Вишні Будинку-музею і є важливою частиною культурно-мистецького комплексу [2656].

Ірина Павленко

837.7. Поселення багатшарове (археол.). За 0,5 км на північний захід від центру с. Грунь, розташоване на краю плато, на правому корінному березі р. Грунь, у витоках глибокої балки.

Виявлене та обстежене у 1986 П.Гавришем.

Розташоване на краю плато, поверхня поселення рівна, розорюється. Висота над заплавою становить 0,5 – 0,6 м. Площа поселення – близько 10 – 12 га. На поверхні знайдені фрагменти скіфської та черняхівської гончарної кераміки [2657].

Петро Гавриш

837.8. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південно-західній околиці села, в урочищі Царина. Займає гостроконечний мисоподібний виступ правого корінного берега р. Грунь.

Виявлене у 1986 П.Гавришем. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,7 м, він частково зруйнований будівлями цегельного заводу та кар'єрами. При обстеженні П.Гавришем знайдені фрагменти посуду скіфського часу, глиняне пряслице та заготовка з рогу корови. Дослідник селище датує 7 – 6 ст. до н. е.

У 2003 при огляді поселення виявлений новий кар'єр, у стінці якого простежується профіль ями в перетині прямокутної. Заповнення – чорнозем, перемішаний з вугіллям та великими фрагментами ліпного посуду [2658].

Петро Гавриш

837.9. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 1,0 км на північний схід від с. Грунь на правому березі пересихаючої р. Грунь.

Відкрите П.Гавришем у 1986. У 2003 обстежене Є.Осадчим.

Займає невеликий мисоподібний виступ, утворений корінним берегом та довгим яром. Місцевість відкрита, розорюється. Поверхня селища має невеликий нахил в бік річки. Висота поселення над рівнем заплави становить 35 – 40 м. Знахідки з розвідок П.Гавриша сконцентровані вздовж берегової лінії та частково на лівій стороні яру. На поверхні селища простежуються ділянки, ґрунт яких виділяється сіруватим відтінком, що може говорити про наявність в ній попелу. Таких ділянок нараховано 5. Вони не підвищуються над горизонтом, але простежуються в плані. Діаметр – від 30 до 40 м. Знахідок на зольниках зібрано більше, ніж на інших ділянках. Розміри Поселення-350 x 100 м. Поселення датується 7 – 6 ст.

На момент огляду восени 2003 з'ясовано, що поселення розорюється [2659].

Петро Гавриш

837.10. Поселення, черняхівська культура (археол.). На північно-західній околиці села, в урочищі Комарацина Гора та займає гостроконечний виступ правого корінного берега р. Грунь.

Виявлене та обстежене у 1986 П.Гавришем.

Поверхня горизонтальна, рівна, розорюється. Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,7 м, частково зруйнований будівлями 19 – 20 ст.

Розміри селища – 200 x 100 м. При зачистці на поверхні знайдені фрагменти ліпної та гончарної черняхівської кераміки та залізний ніж поганої збереженості [2660].

Петро Гавриш

838. ДОВЖИК С., ДОВЖИЦЬКА СІЛЬРАДА

838.1. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників Громадянської війни, 1919, радянського активіста Шпака Я.І., 1930; партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в сквері біля Будинку культури.

Поховані: партизани М.Глиба та А.Павленко, які загинули у 1919 під час громадянської війни; перший голова Довжицької сільради Я.Шпак, вбитий у 1930 під час проведення насильницької колективізації; 6 партизанів загону під командуванням Я.Міщенка, які загинули 10 лютого 1942 у бою з нацистськими загарбниками. Загін сформований у с. Розсохувате, у 1942 базувався в Тростянецьких лісах. Прізвища загиблих партизанів відомі: А.Галкін, М.Гуцов, Г.Дацюк, А.Звірко, Я.Міщенко, М.Міщенко.

У цій же могилі поховано 136 воїнів з підрозділів 206-ї та 155-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943. Село визволено 11 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,5 м/ закріплено дошку з білого мармуру з меморіальним написом. По обидва боки від постаменту на бетонних основах під невеликим кутом встановлено 4 плити з мармурового дрібку з прізвищами загиблих воїнів-визволителів.

У 1967 на відстані 1,0 м від основи постаменту ліворуч та праворуч встановлені дві цегляні оцентовані стели /1,8 x 6,35 м/, на яких закріплено 10 дошок з мармурового дрібку з написами та прізвищами 207 загиблих воїнів-земляків. Ліворуч та праворуч від стел встановлені ще дві цегляні оцентовані стели, на яких закріплено по одній дошці з мармурового дрібку з написами [2661].

Валентина Краснокутська

838.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.) На північно-західній околиці села, на схилі глибокої балки, що виходить до р. Ташань (права притока р. Ворскла).

Поселення відкрите та обстежене О.Журком у 1988.

Розміри Поселення-250 x 100 м. З обох боків обмежене ярами. З поселення походять матеріали скіфського часу – фрагменти ліпного посуду [2662].

Олексій Журко

839. ДУХОВНИЧЕ С., ЛАНТРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА

839.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 13 мешканців села.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний потинькований обеліск /5,8 м/. На його чоловому боці орден Вітчизняної війни. З лівого боку – зображення скорботної жінки, з правого – написи. У середній частині – дві чавунні меморіальні плити з написом та прізвищами загиблих [2663].

Валентина Краснокутська

840. ЖОВТНЕВЕ С., МАЛОПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

840.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.

Поховано 178 воїнів 206-ї стрілецької дивізії 47-ї армії, 4-ї гвардійської дивізії 27-ї армії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 25 серпня 1943 та померли від ран у 756 польовому шпиталі. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,5 м/. На цегляному постаменті /3,0 м/ закріплено чавунну дошку з меморіальним написом [2664].

Наталія Дацкевич

841. ЖУРАВНЕ С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

841.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 53-х воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій 206-ї та 241-ї стрілецької дивізії. Село остаточно визволено 26 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів. У 1966 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу жінки та суворовця /2,68 м/. На цегляному постаменті /3,73 м/ – бетонна дошка з написом та прізвищами загиблих воїнів-визволителів. З обох боків до постаменту примикають дві стели /1,5 x 1,8 м/ з барельєфними зображеннями епізодів боїв [2665].

Валентина Краснокутська

841.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі зліва від входу.

Поховано 14 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій 206-ї та 241-ї стрілецьких дивізій. Село визволено 26 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих. У 1954 на могилі встановлено цегляний обеліск /3,8 м/ [2666].

Валентина Краснокутська

841.3. Городище ранньослов'янське та давньоруське (археол.). На правому березі р. Ворскла, за 2,0 км на північний схід від села, займає три останці корінного берега, розділених досить глибокими ярами, але в цілому становлять один укріплений комплекс. Городище згадується ще в документах 17 ст. під назвою Немировського. Наприкінці 19 ст. Городище оглядав та зняв план В.Ляскоронський. У 1971 М.Кучерою знятий новий план городища. У 1986 всі частини цього складного городища були прошурфовані. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Найбільший з останців має розміри 160 x 260 м та займає серединне положення між іншими. Всі схили високі (до 30 м) додатково ескарповані на висоту від 5,0 – 7,0 до 9,0 – 12 м. З коротких сторін останця схили більш доступні через природні особливості. З північного боку по залишках рову (?) проходить стежка, що веде до майданчика середнього останця.

Північний останець має розміри 60 x 50 м, відділений від середнього вузьким та неглибоким пониженням, інші схили неприступні. На стороні, що виходить на середню частину поселення є вал (довжиною 35 – 40 м та висотою 1,5 – 2,0 м). Це дозволяє вважати ровом дану западину.

Південно-східна частина поселення займає останець підтрикутної форми, загальною площею 100 x 55 – 50 м. По західному краю майданчика даної частини укріплена потужним валом (2,5 – 4,0 м), який на північній ділянці досягає висоти до 6,0 м. над рівнем поверхні. За ним над крутим схилом знаходиться довгий та вузький прохід, по якому прокладена стежка до заплави. Біля підніжжя цього самого низького з трьох ділянок укріпленого поселення прокладений рів, що додатково перешкоджає проникненню на городище. Тут майданчик південно-східного останця частково огорожений з північного заходу валоподібним насипом, а з двох сторін крутими схилами. Розміри цієї частини городища становить приблизно 70 x 70 м. З південно-східного боку схили та край майданчика пошкоджені кар'єром. Потужність культурного шару становить від 0,3 до 0,5 – 0,7 м. З городища походять матеріали роменського та давньоруського часу, причому перерв у житті городища з 8 – 13 ст. не відмічено.

Матеріали обстежень 1971 та 1986 зберігаються у фондах ІА НАНУ [2667].

Олег Сухобоков

841.4. Городище, ранній залізний вік (археол.). На плато правого берега р. Ворскла над дорогою з с.Журавне до с. Риботень (за 3,0 км від першого та за 2,0 км від другого).

Городище з півдня та півночі відрізане від плато ярами, що переходять у балки. З боку річки схил укріплений ескарпом. З північного та південного боку захищене валом (до 1,5 м висотою та 10 – 12 м шириною), ескарпами, що переходять у рови. Висота захищеної

частини схилу становить 5,0 – 6,0 м. Рів з напільного боку неглибокий – 1,5 – 2,0 м, але досить широкий – до 10 м.

Городище виявлене О.Моцею у 1986.

Майданчик городища зарослий лісом та має форму сильно витягнутої трапеції (з півдня на північ 460 м, при найбільшій ширині 170 м). Плато з напільного боку та сам майданчик понижується до річки. Вал з південного боку переривається трьома невеликими ярами давнього походження. В процесі шурфування з'ясувалася повна відсутність культурного шару. Але зважаючи на загальну топографію пам'ятки та систему укріплень городище можна датувати кін. 2 – 1 тисячоліттям. Тим же часом можна датувати і зруйнований курган, що розташований за 0,1 км західніше городища [2668].

Олег Сухобоков

841.5. Городище середньовічне (археол.). На північній околиці с. Журавне в урочищі Демидів Бугор. Займає мис, що виходить у заплаву, який розташований за 1,0 км на північ від села та за 0,15 км від крайніх хат.

Городище обстежене О.Моцею у 1986.

Майданчик городища має витягнуто-овальну форму. Розміри майданчика по довгій осі – 115 м, по коротких від 35 до 60 м. Висота майданчика над рівнем заплави становить близько 30 м. З напільного (північного) боку проходить укріплена лінія з валу (висота – 2,0 – 3,0 м при ширині підосви до 10 м) та рову глибина якого становить 2,0 – 2,5 м, а ширина – 6,0 – 8,0 м.

Майданчик городища рівний, задернований. На ньому простежуються западини різних розмірів від жител напівземлянкового типу. Таких западин нараховується 48. Під час шурфування була встановлена потужність культурного шару 0,25 м, а в центрах западин – до 1,5 м.

З городища походять матеріали роменської культури, що дозволяє датувати городище не пізніше 2-ї пол. 10 ст., тобто пізнім етапом роменської культури.

Матеріали досліджень зберігаються у фондах ІА НАНУ [2669].

Олег Сухобоков

841.6. Курганний могильник (археол.). За 1,3 км на північ та за 0,3 на захід від села, розташований безпосередньо поряд з трьохчастковим городищем. Могильник складається з невисоких (від 0,5 до 5,0 м) насипів округлої напівсферичної форми. По уточненим даним могильник складався з 5 груп, що загалом нараховували 1282 насипи. При цьому окремо розташована група з 30 курганів, що розташована за 0,7 км на північний схід від трьохчасткового городища.

Курганний могильник обстежено О.Моцею у 1986. Тоді ж знято план могильника та розкопано 28 насипів.

Виявлені поховання за обрядом трупоспалення (к.№7) та трупопокладення з дотриманням християнського поховального обряду. Виявлені трупопокладення на горизонті, в насипу, в підкурганній ямі та камерне поховання. У деяких ямах зафіксовані сліди дерев'яних конструкцій – домовин. Серед поховального інвентарю виявлені прикраси притаманні сіверянам, а також речі загальнодавньоруського вжитку. В цілому могильник можна датувати 10 – 12 ст. та розглядати його як пам'ятку роменсько-даньоруського часу [2670].

Олег Сухобоков

841.7. Майдан (археол.). Розташований за 1,2 км на північ від північної околиці села, поблизу автодороги Журавне – Велика Чернеччина, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 2008.

Діаметр майдану – 30 м, висота – 0,7 м. Майдан округлої форми, по центру розташована западина діаметром 10 м глибиною 1,0 м. «Вуса» викиду не простежуються, вони, найімовірніше, зруйновані багаторічною оранкою. Майдан розорується, розкопки не проводилися [2671].

Віктор Приймак

841.8. Поселення багатшарове (археол.). На північній околиці села, за 0,13 км на захід від городища Журавне-2.

Виявлене та обстежене Є.Осадчим у 2003.

Поселення займає видовжений мис, обмежений з заходу яром зі сходу заплавою. На поселенні знаходяться будинки садиб та городи. На даний момент покинуті. Шурфування поселення не проводилася, з поверхні зібрана ліпна кераміка епохи бронзи прикрашена ялинковим орнаментом, уламки скіфського ліпного посуду та епохи пізнього середньовіччя. Розміри Поселення-150 x 50 – 30 м. Висота над рівнем заплави становить 30 м.

Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2672].

Євген Осадчий

841.9. Поселення ранньослов'янське та давньоруське (археол.). На правому березі р. Ворскла, за 1,0 км на північ від села, біля підніжжя трьохчастинного городища.

Орієнтовні розміри поселення становить 350 x 150 м.

Поселення досліджувалося І.Ляпушкіним, О.Сухобоковим у 1971 та О.Моцею у 1986.

У результаті шурфування виявлений культурний шар потужністю від 0,2 до 0,6 м. З поселення походять матеріали роменського та давньоруського часу, що дозволяє датувати його 8 – 13 ст.

Матеріали досліджень зберігаються у фондах ІА НАНУ [2673].

Олег Сухобоков

842. ІВАХИ С., РИБАЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

842.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховані воїни з підрозділів 155-ї та 206-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 23 серпня 1943. Кількість похованих у могилі воїнів та їх прізвища не відомі.

У 1964 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,35 м/ [2674].

Валентина Краснокутська

843. КАРДАШІВКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

843.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку біля клубу.

Поховано 111 воїнів з підрозділів 147-ї, 155-ї та 241-ї стрілецьких дивізій та 13-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943 та померли від ран у 4338 хірургічному польовому пересувному шпиталі. Село визволено 27 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На цегляному постаменті /3,05 м/ закріплені дві металеві дошки з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів та дошка з білого мармуру з меморіальним написом [2675].

Наталія Дацкевич

843.2. Меморіальний комплекс: «Курган бойової слави», 1966, рек.1973 – 75 (іст.). 11 км. на південний схід від м. Охтирка.

843.2.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь частин і з'єднань, які брали участь у боях на завершальному етапі Курської битви, 1957 (іст.).

У центрі меморіального комплексу.

У братській могилі поховано 287 воїнів із підрозділів 309-ї та 100-ї стрілецьких дивізій 40-ї армії, які загинули 23 лютого 1943 під час визволення м. Охтирка від нацистських загарбників, і воїнів із підрозділів 166-ї, 155-ї, 241-ї, 147-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії та 115-ї стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії, які загинули під час другої спроби визволення міста 11-25 серпня 1943 та померли від ран у 4264 ЕШ, 1823 ШЛП, 1406 ЕШ, 58 ЕП, 148 МСД, 2383 ХППШ, 116 ЕП, 701 ППШ. Відомі прізвища 286 воїнів. Остаточо м. Охтирка визволено 25 серпня 1943.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу на Курган. У 1966 на могилі на бетонній основі /0,7 м/ встановлено бетонну скульптуру скорботної матері /6,0 м/. У 1973 скульптуру покрили латунню.

У тому ж році позаду від скульптури встановлено бетонну покриту латунню стелу /2,4 x 20,0 м/, на якій написи і барельєфне зображення епізодів боїв. У підніжжя стели на бетонних основах – 16 меморіальних чавунних плит з прізвищами 177 загиблих воїнів.

Ліворуч від скульптури, у північній частині меморіалу, встановлено бетонну покриту латунню стелу, на якій перелічені військові з'єднання і частини 27-ї та 4-ї армії, а також барельєфне зображення картин бою. У підніжжя стели на бетонних основах укладено 9 меморіальних чавунних плит з прізвищами 94 загиблих воїнів.

843.2.2. Бліндаж (іст.). У центральній частині меморіалу.

Під час визвольних боїв за м. Охтирку особливо тяжкі бої проходили на території колишнього радгоспу «Ударник». Єдиною дерев'яно-земляною спорудою тут був бліндаж санітарної роти. У ньому капітан медичної служби старший лікар М.Медведева зі своїми помічниками надавала допомогу пораненим воїнам.

Бліндаж являє собою споруду напівземляного типу /5,0 x 3,0 x 1,7 м/. Стіни викладені сосновими колодами. З таких же колодок в три накати споруджена стеля. Зверху бліндаж засипаний шаром землі товщиною 0,5 м. Підлога земляна.

У 1966 бліндаж був реставрований.

843.2.3. Гармата – 76 мм (іст.). Праворуч від в'їзду на Курган бойової слави.

Зразки героїзму проявили в боях за визволення міста воїни-артилеристи 359-го 379-го артилерійських полків, 190-ї арт. бригади 27-ї армії, 6-го, 10-го, 9-го гвардійських артполків, 37-ї і 92-ї арт. бригад 4-ї гвардійської армії.

76-міліметрова гармата на бетонному постаменті /2,35 м/ встановлена як символ бойової слави і є складовою частиною меморіального комплексу.

843.2.4. Дзот (іст.). За 50 м від в'їзду на Курган бойової слави, зліва.

Особливо тяжкі бої за місто проходили на території колишнього радгоспу «Ударник».

Для ведення кулеметного та артилерійського вогню і захисту людей від осколків снарядів, мін і авіабомб споруджувались дерев'яно-земляні точки (дзоти). Один із дзотів зберігся до теперішнього часу. Він споруджений з бетонних плит з 8 амбразурами і двома виходами в передній частині, зверху засипаний шаром землі товщиною 0,5 м.

З 1975 в дзоті /11,0 x 9,0 м/ містилася експозиція Охтирського краєзнавчого музею (нині відсутня) [2676].

Галина Кухарева

843.3. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2002 (іст.). У центрі села, в парку біля сільради, вул. Кардашівська, 34.

За 500 м від села, біля лісу, у 1932 – 33 було вирито яму, куди звозили і ховали померлих від голоду місцевих жителів. Точне місцезнаходження масових поховань і кількість похованих невідомі.

На вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 – 33 у 2002 встановлено дубовий хрест /2,5 м/ на постаменті з бутового каменю /1,0 м/. На хресті – кахляний образ Божої Матері, на постаменті – мармурова меморіальна дошка з написом [2677].

Надія Подоляка

844. КАРПИЛІВКА С., КАРПИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

844.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, в сквері біля школи.

Поховано 82-х воїнів 377-ї стрілецьких дивізій, 7-ї механізованої бригади 3-го механізованого корпусу та 35-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 1 вересня 1943. Відомі прізвища 46 воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1959 встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1970 проведено реконструкцію: споруджено меморіал. Біля могили встановлено бетонний пілон /7,0 м/, увінчаний Орденом Слави. У нижній частині пілона та на його основі закріплені дві бетонні дошки з меморіальними написами. По обидва боки пілону на бетонних основах встановлені бетонні скульптури воїна /2,5 м/ та жінки /2,8 м/.

По обидва боки від пілону встановлено дві цегляні оцентовані стели /3,2 x 3,5 м/, на яких закріплено 5 бетонних дощок з написами та прізвищами воїнів визволителів та 105 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2678].

Валентина Краснокутська

845. КЛИМЕНТОВЕ С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

845.1. Могила Наріцина Г. К., 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.

Наріцин Геннадій Костянтинівич (28.12.1921 – 19.09.1941) – мол. лейтенант, льотчик 47 КАЕ, який загинув від поранення у вересні 1941.

У 1942 останки загиблого перенесені на кладовище, встановлено металевий обеліск пірамідальної форми із зіркою на верхівці. Обеліск було замінено на гранітний камінь /0,5 м/, верхня частина якого відполірована і на ній вигравіювано текст [2679].

Лариса Восьмірова

846. КОМИШІ С., КОМИШАНСЬКА СІЛЬРАДА

846.1. Курганний могильник (археол.). За 1,5 км на північ від східної околиці села, справа від дороги від с. Комиші до с. Перелуг, за 0,3 км південніше ставка, по греблі якого проходить зазначена дорога. Розташований на надзаплавній терасі лівого берега р. Ташань.

Виявлений В. Приймаком у 2006.

Могильник складається із 2-х насипів, що розорюються. Відстань першого, південнішого, від траси – 60 м, другого, що знаходиться на схід від нього, – 100 м від траси. Розміри: № 1 – діаметр 30 м, висота 1,0 – 1,3 м; № 2 – діаметр 40 м, висота – 2,0 – 2,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2680].

Віктор Приїмак

846.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.

Поховано 54-х воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 206-ї стрілецької дивізії 47-ї армії та померли від ран у 756 польовому пересувному шпиталі, 455 медсанбаті та 2294 польовому пересувному евакуаційному шпиталі. Село визволено 28 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному постаменті /3,5 м/ з фасадного боку закріплено дошку з мармурового дрібку з меморіальним написом.

У 1975 поряд з братською могилою встановлено бетонну скульптуру скорботної жінки /2,95 м/ на фоні бетонного пілону /8,36 м/, увінчаного орденом Слави та дві цегляні оцентовані стели /3,5 x 3,75 м/, на яких закріплено по 4 бетонні дошки з написами та прізвищами воїнів-визволителів та 174 загиблих воїнів-земляків. У підніжжя пам'ятника скорботної жінки – бетонна дошка з меморіальним написом [2781].

Наталія Дацикевич

846.3. Пам'ятний знак учасникам громадянської війни, 1978 (іст.). У центрі села.

У грудні 1917 в с. Комиші було встановлено радянську владу. Під час колективізації та у боротьбі за владу Рад загинуло багато мешканців села. Відомі прізвища п'яти.

У 1978 на честь загиблих встановлено залізобетонну стелу /2,81 x 1,28 м/. На її чоловому боці зображення воїна в будьонівці та напис [2682].

Валентина Краснокутська

846.4. Поселення-1 багатошарове (археол.). За 0,5 км на північний схід від північної околиці с. Комиші, на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Грунт-Ташань.

Виявлене експедицією Є. Горюнова у 1977.

Висота тераси до 4,0 м. До неї впритул підходить русло річки, заплава якої вкрита лісом.

При обстеженні було знайдено ліпну кераміку доби бронзи, гончарну черняхівську кераміку 3 – 4 ст. з лискованою та шерехатою поверхнями, уламки амфор, а також ліпну кераміку з розчесаною поверхнею [2683].

846.5. Поселення-2 черняхівської культури. За 0,3 км на південний захід від поселення-1, на північно-східній околиці с. Комиші. На лівому березі струмка Рівчак, що впадає у р. Грунь-Ташань, поблизу гирла названого струмка. Через поселеннорога Чупахівка – Комиші.

Виявлене експедицією Є.Горюнова у 1977.

Долина струмка має ширину близько 40 м. Берег струмка, висотою близько 3,0 м, похилий, зазнає оранки. Під час обстеження на оранці, біля мису, утвореного долинами струмка і р. Грунь-Ташань, зібрано гончарну черняхівську кераміку 3 – 4 ст. з лискованою та шерехатою поверхнями [2684].

Віктор Приймак

846.6. Поселення-3 черняхівської культури. На території села, за 0,1 км вище мосту через р. Грунь-Ташань проти течії. На краю першої надзаплавної тераси правого берега річки, на території садиб.

Виявлене експедицією Є.Горюнова у 1977.

Висота тераси над рівнем заплави – 3,0 м, довжина схилу – 60 – 80 м. Заплава порізана старицями, поросла кущами. Під час обстеження було зібрано гончарну черняхівську кераміку 3 – 4 ст. [2685].

Віктор Приймак

847. КУДРЯВЕ С., ВИСОЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

847.1. Могила Данилова М. Ф., 1985 (іст.). У центральній частині кладовища.

Данилов Микола Феодосійович (7.07.1966, с. Кудряве – 5.06.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Навчався у Маловисторопському сільгосптехнікумі Лебединського р-ну Сумської обл. 8 листопада 1984 Глухівським райвійськкоматом призначений до лав Радянської Армії.

Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 22330 за спеціальністю санінструктор. З 25 квітня 1985 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 71176. Під час

проведення бойової операції у районі населеного пункту Гірішк з 16 травня по 13 червня 1985 діяв у складі 2-ї мінометної батареї. Старший обчислювач мінометної батареї, мол. сержант М.Данилов загинув під час бойових дій. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 25.10.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,45 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2686].

Марія Поліщук

848. КУЗЕМІН С., КУЗЕМІНСЬКА СІЛЬРАДА

848.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). В урочищі Костенківщина.

Поховані воїни з підрозділів 147-ї та 166-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 28 вересня 1943. Кількість та прізвища загиблих не відомі.

У 1965 на могилі встановлено цегляний обеліск /3,2 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. Верхня частина обеліску – металева. На чоловому боці обеліску – дошка з написом [2687].

Валентина Краснокутська

848.2. Городище, ранній залізний вік (археолог.). Куземинське укріплення Великого Більського городища розташоване у південно-східній частині с. Куземин, (урочище Поділ), між асфальтовою дорогою, що з'єднує с. Куземин, с. Українка та колишньою базою відпочинку. Займає мис правого корінного берега р. Ворскла та похилий мис першої надзаплавної тераси. Складається з двох частин, що з'єднуються з валами Великого укріплення Більського городища.

Вперше досліджене В.Городцовим у 1906. У різні роки обстежувалося Б.Граковим, Г.Ковпаненко, Б.Шрамком. У 2009 досліджене Є.Осадчим та О.Коротею.

Північна частина укріплення займає видовжений в бік р. Ворскла похилий мис. Пам'ятка збереглася на протяжність 350 м та складається з валу, шириною 10 м у північній частині і

15 м у північно-східній. Його висота у північній частині становить 1,5 – 1,7 м, у північно-східній – 2,0 м. З напільного боку розташований рів шириною 10 – 15 м та глибиною від 0,8 до 2,0 м. У двох місцях вал прорізано польовими шляхами. У північній частині, де вал з'єднувався з Великим укріпленням Більського городища, у 70-ті рр. 20 ст. було закладено глиняний кар'єр, що зруйнував частку фортифікації. Вал і рів добре збереглися у східній частині. Вал чітко виражений з внутрішнього боку, з напільного – до нього підходить рів. Рів замулений у північній частині, тут його глибина не перевищує 1,5 м, у східній частині має V-подібний профіль та глибину до 2,0 м. Рельєф північно-східної частини Куземського городища зазнав руйнувань. Так, джерело невеликого струмка, русло якого чітко простежується і до сьогодні, у 1970-ті рр. було засипане та перетворене на невеликий став, звідки брали воду для технічних потреб. Південна частина Куземинського укріплення розташована на високому мису висотою 45 м та з заходу з'єднується з Великим укріпленням Більського городища. Протяжність цієї фортифікаційної лінії становить 210 м. Вал тут має значні ушкодження, його ширина сягає 7,0 – 8,0 м, висота – 0,7 – 1,0 м. На одній із невеликих ділянок вал практично не фіксується. Рів не виявлений. Зважаючи на топографію даної частини городища, наявність тут значної фортифікації не потрібна: схили мису тут досить стрімкі.

У північній частині укріплення, там де через ділянку валу був зроблений бульдозером проїзд до кар'єру, проведена зачистка східного профілю перетину вала. Вал тут має ширину 10 м при висоті 1,6 м. Верхній шар – дерен, потужністю 0,2 м. Нижче залягає шар сіро-коричневого суглинку, потужністю 0,35 – 0,4 м. Ще нижче – шари темного гумусованого супіску, що, ймовірно, є слідами дерев'яної конструкції валу. Зважаючи на три шари гумусованого піску, можна говорити про те, що вал реконструювався кілька разів. Слідів дії вогню не виявлено.

З внутрішнього боку валу виявлено профіль житла з піччю. З заповнення житла походять фрагменти сіроглиняної димленої та світлоглиняної розписної кераміки. Поблизу печі знайдено фрагменти карнизних кахлів сер. 17 – 18 ст. У 2-ій пол. 17 – 18 ст. в межах укріплення існував посад Куземинської фортеці, що локалізується на городищі в урочищі Замок [2688].

Євген Осадчий

848.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). На північно-східній околиці села на мис правого берега р. Ворскли, що виступає в заплаву. Мис орієнтований з північного заходу на південний схід, в той час як інша частина плато займає перпендикулярне по відношенню до стрілки мису положення.

Відкрите П.Третьяковим у 1938, обстежувалося Б.Шрамком у 1958, М.Кучерою та О.Сухобоковим у 1971, а також О.Сухобоковим та В.Приймаком у 1987, Є.Осадчим та Ю.Берестом у 2003.

Форма майданчика городища в плані наближується до витягнутого трикутника. Мисова частина, зайнята городищем, відділена від плато укріпленнями в місці переходу підвищеної частини мису у горизонтальний майданчик. Укріплена частина має розміри: довжина – 120 м, ширина – 40 – 50 м. Край мису зруйнований кар'єром.

Висота валу не перевищує 1,5 м при глибині рову до 1,0 м. Вся укріплена лінія має у плані серпоподібну форму. Майданчик городища нерівний, на ньому помітні западини від жител напівземлянкового типу. Схили круті, високі, слідів ескарпу не виявлено. За даними П.Третьякова, який вперше обстежував городище культурний шар становить не більше 0,4 м. При огляді пам'ятки у 1971 встановлено, що заселена була і частина мису за межами городища. Тут на оранці виявлені давньоруська гончарна кераміка та незначна кількість роменської. Розміри неукріпленого селища – 120 x 50 – 70 м.

У 2003 обстежений майданчик городища. На південному краю мису виявлені залишки оборонної лінії, що складається з залишків рову та валу, що зі східного боку зруйновані кар'єром. Ширина рову – 10 м, ширина валу – близько 6,0 м, висота – 2,0 м з напільного боку, не виключено, що городище мало ще один посад, на даний момент зруйнований кар'єром. На момент обстеження у 2003 городище та селище задерновані.

Матеріали досліджень Б.Шрамка зберігаються в музеї ХДУ, розвідок 1971 у фондах ІА НАНУ, розвідок 2003 у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2689].

Олег Сухобоков

Євген Осадчий

848.4. Курган (археол.). На східній околиці села, на правому березі обводненої балки, що впадає у р. Грунь зліва, на сільських городах південніше цегельного заводу, що знаходиться неподалік розваленого тваринницького комплексу і кар'єру, якими частково зруйнувано поселення черняхівської культури.

Виявлений В.Приймаком у 2009.

Висота насипу – до 3,0 м, діаметр – близько 25 м. Насип поріс кущами і деревами, задернований, сильно пошкоджений численними ямами, поли підрізані оранкою [2690].

Віктор Приймак

848.5. Курганий могильник (археол.). На західній околиці села, за 4,0 км на захід від південно-західної околиці (ферма), справа від ґрунтової дороги від с. Куземин до м. Зіньків, безпосередньо біля стику трьох лісосмуг.

Виявлений В.Приймаком у 2005.

Складається із одного кургану і майдану, віддалених на північ від дороги за 30 – 50 м. Відстань між курганом і майданом – 110 м. Висота кургану – 0,6 – 0,7 м, діаметр – близько 25 м, розорюється. Висота майдану – понад 2,0 м. Його краї нерівномірно підняті; діаметр – біля 40 м, він має «вуса» та насипи всередині кільця, задернований і частково вкритий кущами [2691].

Віктор Приймак

848.6. Курганий могильник (археол.). За 2,0 км на північний захід від могильника-1, за 4,0 км на захід від західної околиці села (сад у північній частині), за 0,09 – 115 км від лісосмуг.

Виявлений В.Приймаком у 2005.

Курган-1 задернований, вкритий кущами, курган-2 – розорюється. Діаметр першого – 25 м, висота – понад 3,0 м; другого – відповідно, до 25 м та 0,8 м. Відстань між курганами – 0,12 км. [2692].

Віктор Приймак

848.7. Курганий могильник (археол.). 2,0 км на захід від західної частини села.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Складається із двох насипів діаметром 35 м і висотою 0,8 – 1,0 м та 40 м і 1,2 м [2693].

Віктор Приймак

848.8. Курганий могильник (археол.). На північній околиці села, справа від ґрунтової дороги із с. Куземин до с. В'язове, Скелька, Рубани, біля крайніх будинків с. Куземин (колишне с. Буди). Розташований на плато правого корінного берега р. Ворскли.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Складається із двох насипів. Розміри: курган-1 – діаметр 30 м, висота – 1,0 м; курган-2 – 30 м (враховуючи поли, що розорюються, – 35 – 40 м), висота – 2,5 м [2694].

Віктор Приймак

848.9. Курганий могильник (археол.). На північній околиці села, зліва від ґрунтової дороги із с. Куземин до с. В'язове, Скелька, Рубани, біля крайніх будинків с. Куземин.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Складається з 3-х курганів та 1-го майдану. Діаметр курганів – 15 – 35 м, висота – 0,6 – 1,5 м, діаметр майдану – 70 м, висота – 0,5 м [2695].

Віктор Приймак

848.10. Майдан (археол.). За 4,0 км на захід від західного краю села, за 1,0 км на південний схід – південь від курганного могильника на ґрунтовій дорозі Більськ – Зіньків. Розташований на плато межиріччя Груні і Ворскли, що має похил у південну сторону, в бік долини Сухої Груні і балок та ярів, що впадають у долину останньої.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Діаметр – 30 – 35 м, висота – 3,5 – 4,0 м. Із заходу – вхід. Задернований [2696].

848.11. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників Громадянської війни, 1918 – 20; Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села, у північно-східній частині скверу.

У першій братській могилі поховані учасники громадянської війни, які загинули в боях та під час встановлення радянської влади у селі у період 1918 – 20. Кількість та прізвища загиблих невідомі.

У другій братській могилі поховано 286 воїнів з підрозділів 147-ї та 166-ї стрілецьких дивізій 27-ї армії, які загинули під час визволення села 27-28 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1956 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1974 проведено реконструкцію: споруджено меморіальний комплекс. Бетонну скульптуру воїна замінено двома бетонними з додаванням мармурового дрібку обелісками /3,0 м/. У центрі меморіальної площадки встановлено бетонний пілон /10 м/ з п'ятикутною зіркою, у нижній частині якого закріплено бетонну дошку з меморіальним написом. Праворуч та ліворуч від пілону на цегляних постаментах /0,6 м/ встановлені бетонні скульптури воїна /2,6 м/ та скорботної жінки /3,0 м/. З обох боків меморіальної площадки встановлені 33 бетонні плити з написами та прізвищами 253 воїнів-визволителів і 297 загиблих воїнів-земляків.

Біля входу на площадку, на якій розташований меморіал, ліворуч та праворуч встановлені дві бетонні стели з меморіальними написами.

Серед загиблих воїнів-земляків Шаренко Василь Денисович (21.03.1916 – 30.07.1944) – Герой Радянського Союзу, командир ескадрильї 100-го гвардійського винищувального авіаполку 9-ї гвардійської авіадивізії 8-ї повітряної армії 4-го Українського фронту, гвардії майор.

На фронтах Другої світової війни з січня 1942. Здійснив 223 бойових вильота. У 51 повітряному бою збив 12 та у групі 4 літаки противника. У серпні 1944 в запеклих боях за Львів літак В.Шаренка був збитий і він загинув. Похований у м. Львів у братській могилі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 квітня 1944 за мужність, відвагу і високу бойову майстерність, виявлені в повітряних боях з німецько-фашистськими загарбниками, гвардії майору В.Шаренко присвоєно звання Героя Радянського Союзу [2697].

Валентина Краснокутська

848.12. Пам'ятник Суку С.А., 1975 (мист.). Біля Будинку культури, рівчак «Костенківщина». Вис. скульптури – 1,4 м, постаменту – 2,45 м.

Сук Сергій Ананійович (1915 – 42) – секретар Груньського райкому комсомола з 1938 по 1941. В роки Другої світової війни, в період тимчасової окупації Охтирського р-ну нацистськими загарбниками, перебував у складі партизанського загону № 3 під командуванням П.Куземи. У 1942 партизанський загін був розгромлений каральними загонами окупантів і жандармерії. Загинув і С.Сук.

Фасад пам'ятника орієнтований на центральний вхід, на територію Будинку культури. Гранітний бюст встановлений на прямокутному цегляному постаменті. З необробленої поверхні каменю горельєфом виділена голова юнака з ледь наміченим погруддям і невеликим відкладним комірцем. Робота відзначена строгістю і простотою композиційного вирішення, що надає скульптурі особливої виразності. На постаменті – меморіальна дошка з написом [2698].

Галина Хижняк

848.13. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 5,0 км на південний захід від с. Куземин в ур. Геюсів Яр, поблизу валу Великого укріплення Більського городища.

Відкрите та обстежене П.Гавришем у 1987.

Займає рівний майданчик на лівому високому березі Геюсового Яру, розорюється.

Площа поселення – близько 8,0 га. На поверхні добре простежуються 5 зольників висотою: від 0,15 м до 0,45 м, діаметром 25 – 40 м. Потужність культурного шару

становить 0,9 – 0,95 м. У центральній частині селища П.Гавришем було закладено шурф площею 10 м кв. та зібраний підйомний матеріал (близько 1000 знахідок). У колекції сотні фрагментів ліпної ранньоскіфської кераміки, третина з яких чорнолошені, два обпалених глиняних валька, фрагмент конуса, кілька пряслиць, глиняна «котушка» з солярним знаком, 4 розтирачі, точило, шлаки, уламки античного посуду, зооморфна фігурка. Поселення датується 7 – 6 ст. до н. е.

На північ від поселення, за 0,7 км, розташований курганий могильник з 5 курганів (висота – 0,3 – 1,2 м) та великий майдан (висота – близько 3,0 м). Ще один майдан близький за розмірами розташований в полі за 0,3 км від поселення [2699].

Петро Гавриш

848.14. Поселення багат шарове (ареол.). На північно-західній околиці села, на лівому березі обводненої балки, що впадає у р. Грунь зліва. Праворуч від ґрунтової дороги від с. Куземин до с. Грунь, біля зруйнованого тваринницького комплексу. Займає ділянку лівого берега балки від околиці с. Куземин до мису за дамбою останнього (найнижчого за течією струмка) ставу.

Виявлене В.Приймаком у 2007.

Висота над заплавою – від 3,0 – 4,0 м до 5,0 – 7,0 м. Розміри: близько 0,1 (захід – схід) x 0,6 км. Потужність культурного шару становить близько 0,5 м. Південна частина поселення знищена кар'єром та будівлями комплексу. Із південного заходу до поселення прилягає територія колишнього тваринницького комплексу, зі сходу, на протилежному березі струмка, знаходиться цегельний завод. Знахідки представлені керамікою скіфського часу 7 – 3 ст. до н. е. і черняхівської культури 3 – 4 ст. Матеріали зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ» [2700].

Віктор Приймак

848.15. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,2 – 1,5 км на північ – північний схід від північно-східної околиці села (колишне с. Буди, приєднане до с. Куземин), справа від ґрунтової дороги від с. Куземин до с. Рубани і В'язове. З південного боку межа поселення проходить понад пониженням у бік річкової долини, з північного – також понад краєм пониження, що тягнеться до річкової долини.

Виявлене В.Приймаком у 2006.

Займає ділянку правого корінного берега р. Ворскли. Висота над заплавою до 25 – 30 м. Загальна довжина поселення у напрямку північ - південь сягає до 1,0 км, тоді як у ширину коливається від 0,02 км на краях селища до 0,3 км у центрі. Потужність культурного шару сягає близько 0,35 м. На поселенні також зібрано багатий керамічний матеріал та уламок бронзового браслета [2701].

Віктор Приймак

848.16. Укріплення Більського городища, ранній залізний вік (археол.). У південно-східній частині села Куземин (урочище Поділ), Охтирського р-ну Сумської обл., між асфальтовою дорогою, що з'єднує с. Куземин з с. Українка та колишньою базою відпочинку. Займає мис правого корінного берега р. Ворскла та похилий мис першої надзаплавної тераси. Складається з двох частин, які з'єднуються з валами Великого укріплення Більського городища.

Досліджувалося В.Городцовим, Б.Граковим, Т.Ковпаненко, Б.Шрамком. У 2007 – В.Приймаком та О.Коротею.

Північна частина пам'ятки займає видовжений в бік р. Ворскла похилий мис. Вона збереглася на протяжність 350 м та складається з валу шириною 10 м у північній частині і 15 м у північно-східній. Його висота у північній частині становить 1,5 – 1,7 м, у північно-східній – 2,0 м. З напільного боку розташований рів шириною 10 – 15 м та глибиною від 0,8 до 2,0 м. У двох місцях вал прорізано польовими шляхами. У північній частині, де вал з'єднувався з Великим укріпленням Більського городища, у 70-ті рр. 20 ст. було закладено глиняний кар'єр, що зруйнував частку фортифікації. Вал і рів добре збереглися у східній частині. Вал чітко виражений з внутрішнього боку, з напільного до нього підходить рів.

Рів замулений у північній частині, тут його глибина не перевищує 1,5 м, у східній частині має V-подібний профіль та глибину до 2,0 м.

Південна частина Куземинського укріплення розташована на високому мису висотою 45 м та з заходу з'єднується з Великим укріпленням Більського городища. Протяжність цієї фортифікаційної лінії становить 210 м. Вал тут має значні ушкодження, його ширина сягає 7,0 – 8,0 м, висота – 0,7 – 1,0 м. На одній із невеликих ділянок вал практично не фіксується. Рів не виявлений. Зважаючи на топографію даної частини городища, наявність тут значної фортифікації не потрібна: схили мису тут досить стрімкі.

У північній частині укріплення, там де через ділянку валу був зроблений бульдозером проїзд до кар'єру, проведена зачистка східного профілю перетину вала. Вал тут має ширину 10 м при висоті 1,6 м. Верхній шар – дерен потужністю 0,2 м. Нижче залягає шар сіро-коричневого суглинку потужністю 0,35 – 0,4 м. Ще нижче – шари темного гумусованого супіску, що, ймовірно, є слідами дерев'яної конструкції валу. Зважаючи на три шари гумусованого піску, можна говорити про те, що вал реконструювався кілька разів. Слідів дії вогню не виявлено. З внутрішнього боку валу виявлено профіль житла з піччю. З заповнення житла походять фрагменти сіроглиняної димленої та світлоглиняної розписної кераміки. Поблизу печі знайдено фрагменти карнизних кахлів сер. 17 – 18 ст. У 2-й пол. 17 – 18 ст. в межах укріплення існував посад Куземинської фортеці, що локалізується на городищі в урочищі Замок [2702].

Олексій Коротя

849. ЛАНТРАТІВКА С., ЛАНТРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА

849.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.

Поховано 17 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загартників 25 серпня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 218-ї стрілецької дивізії 47-ї армії. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/ та покладено металеву плиту з написом та прізвищами 5 воїнів-визволителів.

У 1984 в нижню частину постаменту /3,33 м/ вмонтовано чавунну дошку з прізвищами 54 загиблих воїнів-земляків [2703].

Валентина Краснокутська

849.2. Курган (археол.). За 0,2 км на північ від східної околиці села та за 180 м на схід від МТС с. Лантратівка, в полі, біля господарських приміщень колишнього сільськогосподарського товариства.

Відкритий В.Приймаком у 2005, обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2013.

Курган округлої форми. Діаметр насипу становить 30 м, висота – 2,0 м. Вершина зрізана, поли оборюються. У північній частині кургану знаходиться насип овальної форми, розмірами 6,0 x 3,0 м і висотою 1,4 м [2704].

Олексій Коротя

849.3. Майдан (археол.). Розташований на східній околиці села, безпосередньо біля господарських приміщень колишнього сільськогосподарського товариства.

Відкритий В.Приймаком у 2005.

Діаметр – близько 30 м, висота – 2,0 м. Задернований, на вершині майдану встановлений геодезичний знак [2705].

Віктор Приймак

850. ЛИСЕ С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

850.1. Могила Ільченка Г. І., 1943 (іст.). У полі, праворуч від дороги Олешня – Лисе, при в'їзді в село.

Ільченко Георгій Іванович – капітан, який загинув під час визволення села від нацистських загартників у жовтні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 206-ї стрілецької дивізії та 10-го танкового корпусу 47-ї армії. Воїн похований на полі бою.

У 1975 на могилі споруджено бетонний обеліск /2,0 м/, на чоловому боці якого – бетонна дошка з написом та фото загиблого [2706].

851. ЛИТОВКА С., БАКИРІВСЬКА СІЛЬРАДА

851.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 9 воїнів з підрозділів 147-ї та 155-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 13 серпня 1943 та померли від ран у період з 13 серпня по грудень 1943 у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові С.Іванов (в/ч. пп. 95927), М.Травніков (в/ч. пп. 37273), В.Федосеев (в/ч. пп. 07674), М.Худорожков (в/ч. пп. 77038), М.Крупін (640 СП 147 СД 13А), Г.Плюхов (959 СП 1-й Український фронт), мол. сержант Л.Югов, лейтенант П.Протопопов (786 СП), ст. лейтенант Ф.Садиков (786 СП).

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесенні у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,87 м/. Біля основи постаменту /2,11 м/ встановлені три чавунні плити з написами та прізвищами 6 загиблих воїнів.

У 1975 по обидва боки від скульптури встановлено дві бетонні стели /1,0 x 1,6 м/, на яких закріплені дві чавунні дошки з прізвищами 44 воїнів-земляків, які загинули в роки другої світової війни. У верхній частинах стел – меморіальний напис [2707].

Валентина Краснокутська

852. ЛУТИЩЕ С., ЛУТИЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

852.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). У центрі села у сквері.

Поховано 8 партизанів загону М.Фіненка, що діяв у селі в період тимчасової окупації: О.Листопад, М.Наливайко, А.Очкуренко, М.Очкуренко, І.Очкуренко, М.Пелих, П.Пелих, А.Яковенко та 36 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 166-ї стрілецької дивізії та 3-го гвардійського танкового корпусу. Село визволено 23 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,3 м/.

У 1975 праворуч від скульптури на бетонній основі укладено 5 бетонних плит з меморіальними написами та прізвищами загиблих воїнів-визволителів, 25 мирних жителів, які загинули під час окупації села 1941 – 43 та 87 загиблих воїнів-земляків.

У 1986 бетонні плити замінено бетонною стелою /2,0 x 4,9 м/ з меморіальними написами та прізвищами загиблих воїнів та воїнів-земляків [2708].

Валентина Краснокутська

852.2. Поселення багатшарове (археол.). На території с. Лутище у дворі садиби колишнього директора Лутищанської школи І.Волкова.

Поселення виявлене власником садиби та досліджене Н.Миловановою у 1991 та Є.Осадчим у 2003.

У 1991 в шурфі розмірами 1,0 x 1,0 м до глибини 1,0 м залягав культурний шар, що знаходився вище материка. За свідченнями І.Волкова в шарі темно-бурого піску потужністю 0,35 – 0,4 м були виявлені грубі кварцитові знаряддя великих розмірів та нечисленні фрагменти ліпного посуду. Знахідки віднесені Н.Миловановою до епох неоліту та бронзи.

За свідченнями власника садиби при прокладанні траншеї газопроводу у 2000 простежений культурний шар на ділянці 150 x 50 м. На території поселення розташовані приватні будинки та городи.

Колекція зберігається у школі с. Лутище [2709].

Наталія Милованова

852.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На північно-східній околиці села, в урочищі Підори.

Перші знахідки на території поселення були зроблені І.Волковим.

У 1991 урочище було обстежене Н.Миловановою та у 2003 Є.Осадчим.

З поселення походять матеріали епохи бронзи – кременеві знаряддя праці та уламки ліпної кераміки. Поселення зайняте під городи. Культурний шар пошкоджений на глибину 0,3 м. На момент обстеження у 2003 поселення розорюється, з відслонень берега р. Киселихи походить червоноглиняна антична амфора.

Колекція зберігається в школі с. Лутище [2710].

Наталія Милованова

853. МАЛА ПАВЛІВКА С., МАЛОПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

853.1. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників Громадянської війни, 1918 – 19; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері, вул. Прищенка.

Поховано 9 жителів села, які загинули в роки громадянської війни 1918 – 19 та 160 воїнів 4-ї гвардійської армії, 47-ї армії, 27-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943 та померли від ран у 756 польовому пересувному шпиталі, 455 медсанбаті, 14 та 2294 польовому пересувному евакуаційному шпиталі.

Відомі прізвища всіх похованих. Село остаточно визволено 28 серпня 1943.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1960 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,4 м/ закріплено металеву дошку з меморіальним написом.

У 1967 перед скульптурою на бетонній основі укладено 9 чавунних плит з меморіальними написами та прізвищами воїнів-визволителів, 9 жителів, які загинули в роки громадянської війни і 141 загиблого воїна-земляка [2711].

Наталія /Дацикевич

854. МОЛОДЕЦЬКЕ С., ГНИЛИЦЬКА СІЛЬРАДА

854.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані воїни з підрозділів 155-ї та 206-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 23 серпня 1943. Кількість та прізвища загиблих не відомі.

У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,85 м/. На цегляному постаменті /2,25 м/ закріплено дошку з мармурового дрібку з меморіальним написом [2712].

Наталія /Дацикевич

855. НЕПЛАТИНЕ С., МАЛОПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

855.1. Курганний могильник (археол.). На східній околиці села, за 0,2 – 0,3 км від останнього. Розташований на плато корінного берега р. Грунь і лівого корінного берега р. Ташань, по обидві сторони дороги Охтирка – Зіньків, безпосередньо біля Качанівського нафтопереробного заводу, що знаходиться південніше могильника.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Протяжність могильника із півночі на південь 0,8 км, із заходу на схід – 0,3 км. У могильнику виділяються дві групи насипів, відстань між якими 0,3 км. Ймовірно, частина курганів знищена заводом при його будівництві, а також, дорогою, як свідчить збереженість насипу № 17, частково зруйнованого кюветом. Діаметр курганів 10 – 50 м, висота 0,2 – 1,5. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2713].

Віктор Приймак

855.2. Майдан (археол.). На східній околиці села, за 0,1 км від крайньої східної садиби останнього. Розташований на плато межиріччя правого корінного берега р. Грунь і лівого корінного берега р. Ташань, справа від дороги Охтирка – Зіньків, за 0,2 км від останньої.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Висота понад 3,0 м, має кілька понижень кільцеподібного викиду майдану, діаметр понад 40 м. Майдан задернований, у південно-східній його частині – геодезичний знак [2714].

Віктор Приймак

856. НОВЕ С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

856.1. Поселення багат шарове (археол.). Південно-східна околиця села. Займає мис правого корінного берега р. Олешня.

Виявлене Є.Осадчим та Ю.Берестом у 2005.

Висота над рівнем заплави становить 15 – 17 м. Розміри Поселення-145 x 140 м. Культурний шар – темний супісок потужністю 0,45 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду зрубної культури епохи бронзи та ранньослов'янського часу [2715].

*Юрій Берест
Євген Осадчий*

857. НОВОПОСТРОСНЕ С., ЛАНТРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА

857.1. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, між будівлями колишньої МТФ та дорогою Охтика – Олешня. Займає підвищення вододілу річок Ворскла та Олешня.

Виявлений В.Приймаком у 2006. Обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Могильник складається з 10-ти курганів. Насипи округлої напівсферичної форми. Діаметри насипів – 35 – 60 м, висота – 0,9 – 3,0 м.

Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2716].

Віктор Приймак

857.2. Курганний могильник (археол.). Розташований за 0,5 км на захід від західної околиці села, на схід та на захід від дороги Охтика – Олешня. Займає підвищення вододілу річок Ворскла та Олешня.

Виявлений В.Приймаком у 2006. Обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Могильник складається із 4-х курганів. Насипи округлої напівсферичної форми. Діаметри – насипів 30 – 45 м, висота – 0,6 – 2,0 м.

Кургани розорюються, розкопки не проводилися [2717].

*Олександр Кравченко
Євген Осадчий*

857.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинув 51 мешканець села.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляну потиньковану стелу /3,0 x 3,0 м/. На її чоловому боці у верхній лівій частині п'ятикутна зірка, у верхній центральній частині – напис, посередині – чавунна меморіальна плита з прізвищами загиблих. З правого боку – зображення георгіївської стрічки [2718].

Валентина Краснокутська

858. ОВЧАРЕНКИ С., КОМИШАНСЬКА СІЛЬРАДА

858.1. Курган (археол.). На північно-східній околиці села, справа від ґрунтової дороги (паралельно їй із заходу проходить асфальтова дорога) до с. Чупахівка. Розташований на надзаплавній терасі лівого берега Ташані, за 1,0 км на схід від її краю, безпосередньо на березі струмка – лівої притоки Ташані, за 1,1 км від впадіння останнього у цю річку.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Діаметр насипу перевищував 40 м, висота – 3,0 м. Зараз від насипу вціліли лише фрагменти насипу, у центрі кургану – яма від вибирання ґрунту екскаватором [2719].

Віктор Приймак

859. ОЛЕНИНСЬКЕ С., ЧУПАХІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

859.1. Могила Вітра В.І., 1983 (іст.). У центрі кладовища.

Вітер Володимир Іванович (6.01.1965, с-ще Чупахівка – 2.12.1983, с. Оленінське) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1982 після закінчення Чупахівської середньої школи навчався у Маловисторопському сільгосптехнікумі Лебединського р-ну Сумської обл. 6 квітня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 44585 за спеціальністю навідник самохідної артилерійської батареї. З 22 грудня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 44585. Рядовий, навідник четвертої самохідно-артилерійської батареї. Загинув під час бойових дій. Згідно з указом Президії Верховної

Ради СРСР від 17.05.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (помертно). На одній з вулиць села встановлено пам'ятний знак.

У 1983 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,6 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2720].

Марія Поліщук

859.2. Могила Самохіної Г.Н., 1994 (іст.). На кладовищі, неподалік від центрального входу.

Самохіна Ганна Назарівна (2.02.1919 – 22.05.1994, с. Оленинське) – Герой Соціалістичної Праці (1949).

Народилася у селянській родині. Трудову діяльність розпочала на поч. 30-х рр. У повоєнні роки очолила ланку в радгоспі Чупахівського цукрокомбінату, де працювала до виходу на пенсію. У 1948 ланка Г.Самохіної збрала по 31,3 ц /га жита на площі 22 га.

У 1994 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,7 м/, на чоловому боці якого фото померлої та напис [2721].

Надія Подоляка

860. ОЛЕШНЯ С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

860.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 92-х радянських воїнів з підрозділів 100-ї, 206-ї, 218-ї стрілецьких дивізій та 10-го танкового корпусу, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 2339 хірургічному польовому пересувному шпиталі. Село визволено 20 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 на могилі встановлено бетонну скульптуру жінки /2,42 м/. Біля підніжжя пам'ятника – бетонна дошка з меморіальним написом. Ліворуч та праворуч на бетонному постаменті /1,6 м/ закріплені дві металеві дошки з написом та прізвищами загиблих воїнів [2722].

Валентина Краснокутська

860.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища.

Поховано 31-го радянського воїна, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 20 серпня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 100-ї, 206-ї, 218-ї стрілецьких дивізій та 10-го танкового корпусу, а також померли від ран у 2339 хірургічному польовому пересувному шпиталі. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну стелу /1,84 м/. На стелі на бетонній дошці перелічені прізвища 7 загиблих воїнів. У верхній частині стели – барельєфне зображення зірки та лаврової гілки [2723].

Валентина Краснокутська

860.3. Братська могила радянських воїнів (іст.). У центрі села біля сільради.

Поховано 19 воїнів з підрозділів 100-ї, 206-ї, 218-ї стрілецьких дивізій та 10-го танкового корпусу, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943 та померли від ран у 2339 хірургічному польовому пересувному шпиталі. Село визволено 20 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,46 м/. На фасадному боці цегляного постаменту /2,7 м/ з закріплено металеву дошку з меморіальним написом та прізвищами 15 загиблих воїнів [2724].

Наталія Дацкевич

860.4. Городище багатшарове (археол.) За 0,3 км на схід від села. Займає мис другої надзаплавної тераси р. Сосонка.

Виявлене Є.Осадчим та Ю.Берестом у 2003. Досліджувалося у 2005 Є.Осадчим та О.Коротю.

Мис видовженої форми, з півночі та півдня обмежений ярами, зі сходу – заплавою р. Сосонка. Розміри городища – 100 x 160 м. Висота над рівнем заплави становить близько

20 – 25 м. Поверхня городища рівна, має невеликий природний ухил до країв. З напільного боку городище укріплене двома лініями валів та ровом. Перший вал має ширину 4,0 – 5,0 м та висоту 1,0 – 1,5 м. Другий вал має такі ж розміри. Між ними викопаний рів шириною 7,0 м та глибиною 2,5 – 3,0 м. Рів у перетині має підпрямокутну форму з стрімкими, майже прямовисними стінами. Загальна протяжність укріплень сягає 100 м. Майже посередині укріплень прокладено проїзд через вал та рів. Ширина проїзду – 4,0 м. По периметру городища простежується невеликий вал шириною 2,0 м та висотою 1,0 м. Зі сходу цей вал відрізає стрілку мису, утворюючи геометрично правильну трапецію. У 2005 було проведено дослідження укріплень городища. У місці проїзду закладено траншею шириною 1,0 м та довжиною 3,5 м. У результаті було досліджено стратиграфію валу. Висота насипу становить 0,98 м. Вона складається з лесоподібного сірого ґрунту, над яким зафіксовано шар материкової глини потужністю від 20 до 45 см. У східній частині городища знаходилась кругла яма – резервуар для води, діаметром близько 10 м та глибиною до 2,5 м. Частково зруйнована яром. У східній частині городища виявлено два шурфи розмірами 2,0 x 2,0 м, орієнтованих за сторонами світу. У відвалах та стінках шурфів виявлене деревне вугілля. Кераміка не виявлена. Дане городище можна вважати багатошаровим на основі аналізу оборонних споруд. Не виключено, що городище було засноване у ранньому залізному віці, на що вказує подібність устрою напільних укріплень. Подібні вал та рів виявлені на городищі Бездрик, але там не дві, а чотири лінії валів та ровів. Козацьким часом може датуватися вал, що проходить по периметру городища – подібні укріплення знаходяться на городищі Вільне, Костянтинів ІІ, що згадуються у письмових джерелах 17 ст. Проте більш точну хронологію можна буде встановити тільки після розкопок на городищі [2725].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

860.5. Городище пізньосередньовічне Замок Олешня 17 – 18 ст. (археол.). Центральна частина села. На низькому місці правого берега р. Олешня, утвореному долиною Олешні, безіменного струмка та сухим яром.

Обстежене Є.Осадчим та Ю.Берестом у 2006.

З південно-західного боку обмежене берегом струмка, з північного берегом р. Олешня, з південного та південно-східного сухим яром. Городище підпрямокутної форми, розміри його – 240 x 80 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 – 4,0 м. З північного, північно-східного та південного, південно-східного боків виявлені залишки нижньої частини валу висотою від 1,0 до 1,5 м. Частина південно-західного валу зруйнована будівлями колишньої ферми [2726].

Євген Осадчий

860.6. Одинокі могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля лікарні.

У двох одиночних могилах поховані радянські воїни, які загинули від ран у розташованому тут шпиталі.

У першій могилі похований лейтенант Романовський Володимир Олександрович – воїн 256-го стрілецького полку 30-ї стрілецької дивізії, який помер від ран у 2339 хірургічному польовому пересувному шпиталі 29 серпня 1943.

У другій могилі похований ст. лейтенант Юхнов Петро Семенович, який помер від ран у тому ж шпиталі у листопаді 1943.

Село визволено від нацистських загарбників 20 серпня 1943.

У 1955 на могилах встановлено два бетонних обеліска /1,84 м/. На обелісках – бетонні дошки з прізвищами загиблих воїнів. Між могилами встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /1,84 м/, на якому закріплено дошку з написом [2727].

Наталія Дацкевич

860.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 625 мешканців села, 425 із них загинуло.

Серед загиблих – Довгий Степан Іванович (7.01.1923, с. Олешня – 16.09.1943, с. Дроздівка, Куликівський р-н., Чернігівська обл.) – Герой Радянського Союзу (16.10.1943, посмертно). Народився в селянській родині. Закінчив 9 класів, курси фінансистів. Працював у колгоспі бухгалтером. У Червоній Армії з липня 1941. У діючій армії став командиром гармати 297-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону (322-а стрілецька дивізія, 13 Армія, Центральний фронт).

Сержант С. Довгий відзначився у боях під час визволення Чернігівської обл. 16 вересня 1943 у с. Дроздівка (Куликівський р-н.) вночі вступив в нерівний бій з 8-ма танками. Першим снарядом підбив головний танк, чим перегородив шлях всім іншим та зірвав тим самим контратаку ворога. Загинув у цьому бою. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної Війни 2-го ступеня. Одна з вулиць с. Олешня носить його ім'я.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /3,2 м/ на цегляному потинькованому постаменті /0,6 м/. Позаду – цегляна потинькована стела /3,0 x 14,68 м/, на якій закріплено 5 мармурових меморіальних плит з прізвищами загиблих. У верхній частині стели – напис [2728].

Валентина Краснокутська

860.8. Поселення, ранній залізний вік (ареол.). На південній околиці села, на південь від новозбудованої церкви. Займає мис правого корінного берега, утворений двома залісеними балками і долиною річки Олешня.

Відкрите та обстежене В. Приймаком у 2005.

Висота поселення над рівнем заплави становить понад 30 м. Мис помітно, до 10 м, підвищується від північного краю у південну сторону. Поселення витягнуте з півночі на південь приблизно на 700 м, із заходу на схід його розміри становлять від 250 – 300 м у північній частині до 500 м у південній. У північній частині розташована садиба фермерського господарства. Орієнтовно за 100 м на південь від садиби простежуються кілька зольників, два з яких – найбільші. Піднімаються на 0,2 – 0,5 м. Їх діаметри становлять 10 – 15 м. Ще принаймні один виділяється на поверхні світлішим кольором. На поверхні зольників кількість знахідок зростає. З поселення походять уламки ліпного посуду скіфського часу. Потужність культурного шару становить понад 0,5 м. Розкопки не проводилися.

Матеріали досліджень зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [2729].

Віктор Приймак

860.9. Поселення черняхівської і пеньківської культур (археол.). На мисі першої надзаплавної тераси балки Зінківський яр, що локалізується за 3,0 – 3,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. На правому березі струмка, що впадає у прохідну долину р. Грунь-Ташань (ліва притока Псла) і Олешня (права притока Ворскли). Займає терасу правого берега струмка, що підвищується над водним плесом ставка на 2,0 – 4,0 м. За 1,0 км на північний захід від ставка, у гирлі балки, знаходиться с. П'яткине.

Виявлене В. Приймаком у 2007.

Розміри поселення – приблизно 0,4 x 0,05 – 0,07 км. Займає ділянку тераси, обмеженої із північного заходу та південного сходу балками, з півдня та південного заходу – ставком, з північного сходу – крутим схилом корінного берега. Потужність культурного шару сягає 0,3 – 0,5 м. Частина поселення зруйнована кар'єром і ярами. Зі зруйнованої кар'єром ділянки походять уламки гончарного черняхівського 3 – 4 ст. і ліпного київського чи пеньківського посуду 5 – 7 ст. (уламки сковорідки і біконічного пряслиця) [2730].

Віктор Приймак

861. ПЕРЕЛУГ С., КОМИШАНСЬКА СІЛЬРАДА

861.1. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на схід від південної околиці села, справа від дороги від с. Комиші до с. Перелуг, за 0,5 км північніше ставка, по греблі якого проходить зазначена дорога. За 0,5 км західніше – південно-західніше знаходиться ферма. Розташований на плакорі лівого берега р. Ташань.

Виявлений В. Приймаком у 2006.

Могильник складається із 3-х насипів, два із них – майдани. Майдан-1 зберігся повністю, повністю задернований, вхід з півночі. Майдан-2 зберігся гірше: віціліла від розоранки лише східна частина насипу, решта зазнає оранки. Курган-3 розорюється повністю. Діаметр кургану-1 – 35 м, висота – 1,0 – 3,5 м; діаметр кургану-2 – 30 – 35 м, висота – 3,5 м; діаметр кургану-3 – 15 – 20 м, висота – 0,3 м [2731].

Віктор Приймак

862. ПІДЛОЗІЙКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА

862.1. Поселення, черняхівська культура (археол.). На південній – південно-західній околиці с. Підлозіївка, у верхів'ях р. Криничної на обох сторонах перших терас.

Виявлене та обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989. Обстежене у 2003 Є.Осадчим.

Розміри Поселення-1 тис. 400 x 450 – 170 м. Потужність культурного шару – 0,5 – 0,7 м, розораний на глибину 0,3 м.

Матеріали представлені гончарною керамікою черняхівської культури. Концентрація знахідок середня. Мало кераміки знайдено на правому березі річки біля крайніх будинків с. Підлозіївка. На момент обстеження у 2003 з'ясовано, що частина поселення використовується під господарські споруди фермерського господарства. Лівий берег р. Криничної задернований, крім невеликої ділянки біля мосту.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2732].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

863. ПИЛІВКА С., ХУХРЯНСЬКА СІЛЬРАДА

863.1. Поселення, 1, 2 тис. до н. е. (археол.). На правому березі р. Ворскла за 1,0 км на південь від с. Пилівка та приблизно на такій же відстані на захід від с. Хухра.

Відкрите Н.Миловановою у 1989. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Займає схил першої надзаплавної тераси р. Ворскла. Розміри Поселення-35 x 20 м. Висота над заплавою становить 5,0 м. З поселення походять матеріали епохи бронзи – фрагменти ліпного посуду.

На момент обстеження у 2003 тераса вкрита сосновим лісом, схил задернований [2733].

Наталія Милованова

863.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). На правому березі р. Ворскла, за 1,25 км на південь від села. Займає мис борової тераси.

Поселення виявлене та обстежене Н.Миловановою у 1989. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Висота над заплавою становить 2,0 – 3,0 м. Розміри Поселення-200 x 120 м. Культурний шар не виявлений. Матеріали походять з піщаних відслонень. З поселення походять матеріали скіфської культури та епохи бронзи. Кераміка скіфського часу – фрагменти товстостінного кухонного посуду та фрагмент вінчика з пальцевими защипами по краю та наскрізними отворами під ним.

Гончарна кераміка представлена одиничними фрагментами стінок гончарного посуду. На момент обстеження у 2003 поселення задерноване.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2734].

Наталія Милованова

864. ПОЛОГИ С., ПОЛОГІВСЬКА СІЛЬРАДА

864.1. Курган (археол.). За 2,3 км. На північний схід від північно-східної околиці села. На південь від західної околиці с. Петровське, на відстані 0,8 км від села.

Локалізується південніше асфальтової дороги з м. Охтирка до смт Велика Писарівка, північніше залізниці Охтирка – Кириківка на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла і правого р. Гусинка (Гусочка) (ліва притока Ворскли), на підвищенні осушеного болота, з якого брала очаток р. Гусинка. Висота підвищення над оточуючими ділянками тераси становить 3,0 – 6,0 м.

Виявлений В.Приймаком у 2007.

Висота насипу – до 1,0 м, діаметр – близько 30 м. На вершині встановлено геодезичний знак. Насип позначений на топографічних картах. Поли розорюються [2735].

864.2. Курганний могильник (археол.). 0,25 км на південь від села, між автошляхом Охтирка – Велика Писарівка та залізницею Охтирка – Кириківка.
Відкритий Л.Білинською у 1988.

Могильник складається з 2-х курганів, що знаходяться за 120 м один від одного. Перший курган має діаметр 27 м, висоту – 1,0 м. Діаметр другого – 21 м, висота – 1,0 м.
Кургани розорюються [2736].

Лариса Білинська

864.3. Курганний могильник (археол.). На південний схід від села, зліва від автошляху Охтирка – Велика Писарівка та за 5,2 км від смт Кириківка.
Відкритий та обстежений Л.Білинською у 1988.

Могильник складається з 2-х курганів, що знаходяться за 200 м один від одного. Перший курган має діаметр 21 м, висоту – 0,7 м. Діаметр другого – 24 м, висота – 1,2 м.
Кургани розорюються [2737].

Лариса Білинська

864.4. Курганний могильник (археол.). На південний схід від села, зліва від автошляху Охтирка – Велика Писарівка та за 5,5 км від смт Кириківка.
Відкритий та обстежений Л.Білинською у 1988.

Могильник складається з 6-ти курганів. Кургани мають діаметри 12 – 48 м, висоту – 0,5 – 1,8 м.
Кургани розорюються [2738].

Лариса Білинська

864.5. Курганний могильник (археол.). На південний схід від села, праворуч від автошляху Охтирка – Велика Писарівка та за 4,4 км від смт. Кириківка.
Відкритий Л. І Білинською у 1988.

Могильник складається з 3 курганів. Кургани мають діаметр 24 - 45 м, висота 1 – 1,7 м.
Кургани розорюються [2739].

Лариса Білинська

864.6. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км від села на південно-східній околиці. Тягнеться паралельно автошляху та лісосмуги, що частково заходить на територію могильника, на відстані до 100 м у північному напрямку від лісосмуги.

Виявлений Л.Білинською у 2005 – 12. Щороку оглядався автором. У 2009 було частково досліджено вцілілу від руйнування кар'єром частину селітроварного комплексу і знято план курганного могильника, з включенням до останнього великого насипу, розташованого біля залізничного переїзду.

У ході розвідок курганного могильника (реєстраційний № 413 у списку пам'яток археології Сумської обл.) було знято план, що налічує 18 насипів, а також один, розташований неподалік залізничного переїзду.

Кар'єром руйнується селітроварний комплекс козацької доби і майдан. Напівземлянкову споруду, судячи з наявності печі, житло селітроварів, майже повністю довелося розкопати у 2009.

Розташування великого насипу безпосередньо біля залізниці вказує на можливість існування курганів, що внаслідок оранки і будівництва залізниці були знівельовані і зруйновані [2740].

Віктор Приймак

864.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села у сквері. Поховано 262-х радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загартників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 155-ї стрілецької дивізії. Село остаточно визволено 9 серпня 1943. Відомі прізвиська 203-х воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,73 м/ закріплено дошку з білого мармуру з меморіальним написом.

У 1982 останки трьох невідомих воїнів, знайдених під час земляних робіт на території школи, перенесені у братську могилу.

Ліворуч від скульптури у 1957 встановлено цегляну оцентовану стелу /2,2 x 14,25 м/.

На стелі – дві дошки з білого мармуру з написами та 10 білих мармурових плит /0,6 x 0,4м/ з прізвищами 166 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни.

Біля стели на бетонних основах укладено 9 білих мармурових плит /0,6x0,4 м/ з прізвищами воїнів-визволителів [2741].

Валентина Краснокутська

865. П'ЯТКІНО С., ГРІНЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

865.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У сквері, біля клубу.

Поховано 77 воїнів 218-ї та 337-ї стрілецьких дивізій, 8-ї мотострілецької дивізії та 35-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 20 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1961 на цегляному постаменті /2,35 м/ встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/.

По обидва боки від скульптури воїна споруджено дві стели /1,2 x 5,83 м/, на яких закріплено 5 металевих дощок з написами і прізвищами воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [2742].

Валентина Краснокутська

866. РИБАЛЬСЬКЕ С., РИБАЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

866.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). Біля входу на кладовище.

Поховано 65 радянських воїнів та два партизана. Серед похованих – воїни з підрозділів 155-ї, 206-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 21 серпня 1943 та воїни, які померли від ран у дислокованому тут шпиталі.

Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У цій же могилі поховані партизани другого Груньського партизанського загону Г.Котко, Ф.Лебедь, які загинули у серпні 1943.

Другий Груньський партизанський загін діяв на території колишнього Груньського району Сумської області (нині с. Грунь, Охтирського р-ну Сумської обл.). Наприкінці листопада 1942 загін об'єднався з Мікоянським загonom Білгородської області (Російська Федерація), яким керував М.Проскурін. Бойові дії вели на території Курської (Російська Федерація) та Харківської областей. Припинив існування у 1942.

У 1953 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /4,2 м/, на якому закріплено дошку з написом та прізвищами загиблих воїнів [2743].

Валентина Краснокутська

866.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1963 (іст.). У центрі села, біля сільради.

На фронтах Великої Вітчизняної війни і в партизанських загонах загинуло 255 мешканців сел. Рибальської сільради.

У 1963 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/. На цегляному потинькованому постаменті /2,0 м/ – напис. Скульптуру жінки із залізобетону /2,6 м/ на цегляній потинькованій основі /0,7 м/. З правого боку – бетонна стела /2,6 x 5,0 м/, на яких металеві меморіальні дошки з прізвищами загиблих [2744].

Валентина Краснокутська

867. РОЗСОХУВАТЕ С., ГРІНЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

867.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в сквері біля клубу.

Поховані воїни 218-ї, 337-ї стрілецьких дивізій та 9-ї мотострілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 20 серпня 1943. Відомі прізвища 53 воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесенні у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру скорботної жінки /2,7 м/ на цегляному постаменті /2,5м/. У підніжжя пам'ятника – металева дошка з меморіальним написом.

У 1967 ліворуч від могили та скульптури на бетонній основі під кутом встановлено 8 металевих плит з текстами та прізвищами воїнів-визволителів, 8 партизанів, уродженців села та 83 загиблих воїнів-земляків. Зліва на основі закріплена ще одна плита з пластика з меморіальним написом [2745].

Валентина Краснокутська

868. РУБАНИ С., РУБАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

868.1. Могила Рубан М. П., 1999 (іст.). На кладовищі, праворуч від центрального входу.

Рубан Марина Петрівна (15.03.1907, с. Рубани – 6.04.1999, там же) – Герой Соціалістичної Праці (16.02.1948).

Народилася у селянській родині. У повоєнні роки в колгоспі «Жовтень» Охтирського р-ну очолила ланку, яка у 1947 на площі 9 га збрала по 31,4 ц /га пшениці, високий урожай цукрових буряків.

У 1999 на могилі встановлено дерев'яний хрест /0,8 x 0,6 м/ з написом на дошці [2746].

Надія Подоляка

869. СКЕЛЬКА С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

869.1. Городище багатшарове (археол.). На північній околиці села, біля крайньої садиби, в урочищі Піщана Гора.

Виявлене В.Приймаком у 2006.

Городище мисове, обмежене із півночі й півдня ярами, зі сходу – долиною р. Ворскли. Знаходиться на правому корінному березі Ворскли. Висота над заплавою близько 15 м. Городище частково зруйноване (і продовжує руйнуватися) у східній частині піщаними осипами.

Укріплення городища чітко виражені з напільної сторони: висота валу від дна рову – близько 3,0 м, над рівнем майданчика – 1,5 – 1,7 м, у північно-західному куті майданчика пробито в'їзд, ширина якого до 3,0 м., тут же у рові простежується «язик» засипаного рову. Його ширина у верхній частині перевищує 5,0 м, у нижній звужується до 1,5 – 2,0 м, глибина у порівнянні з напільною стороною становить понад 2,0 м.

Майданчик городища має підтрикутну форму, кожна зі сторін з розмірами близькими до 45 м. Стрілка мису, довжиною до 25 м, знижена на 2,0 – 4,0 м, із виступаючими каменями, можливо, теж була майданчиком городища, зруйнованим під дією осипів та видобування піску й каменю-піщаника.

На майданчику городища у південній частині виявлено 4 западини діаметром до 3,0 м, глибиною дещо більше 1,0 м. У одній з них простежено сліди свіжої ями глибиною 0,2 м, у якій лежав великий уламок кахлі 17 – 18 ст. [2747].

Віктор Приймак

870. СОНЯЧНЕ С., СОНЯЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

870.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1960 (іст.). У центрі села, у парку.

Поховано 266 воїнів 22-го стрілецького полку 107-ї гвардійської дивізії, 8-ї повітрянодесантної та 166-ї стрілецької дивізії, 19-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 20 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск.

У 1960 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,65 м/. На цегляному постаменті /3,7 м/ з фасадного боку закріплено дошку із білого мармуру з меморіальним написом.

По обидва боки від скульптури встановлені дві цегляні оцентовані стели /1,72 x 6,2 м/ з написами. Біля основ стел укладені бетонні плити (по 8 біля кожної стели).

На плитах перелічені прізвища загиблих воїнів-визволителів та 121 прізвище загиблих воїнів-земляків [2748].

Валентина Краснокутська

871. СОСОНКА С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

871.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 0,3 км на схід від північної околиці села.

Городище виявлене та обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2003.

Займає мис другої надзаплавної тераси р. Сосонка. Мис видовженої форми, з півночі та півдня обмежений ярами, зі сходу заплавою р. Сосонка. Висота над рівнем заплави становить близько 30 – 35 м. Поверхня городища рівна, має невеликий природний ухил до країв. З напільного боку городище укріплене двома лініями валів та ровом. Перший вал має ширину 5,0 – 6,0 м та висоту 1,0 – 1,5 м. Другий вал має такі ж розміри. Між ними викопаний рів шириною 7,0 м та глибиною 2,0 – 2,5 м. Рів у перетині має підпрямокутну форму зі стрімкими, майже прямовисними стінами. Загальна протяжність укріплень сягає 100 м. Майже посередині укріплень пробито проїзд у валу та рові. Ширина проїзду – 4,0 м.

У східній частині городища знаходилась кругла яма, частково зруйнована яром – залишки ями-резервуару для води. У східній частині городища виявлено два шурфи розмірами стінки 2,0 м та орієнтованих за сторонами світу. Культурний шар – гумусований супісок потужністю 0,5 м. У відвалах та стінках шурфів виявлене деревне вугілля [2749].

Євген Осадчий

871.2. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 0,8 км на північний схід від північно східної околиці села. Займає вершину мису правого берега р. Сосонка.

Виявлене та досліджене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Городище підтрикутної форми. Висота над рівнем заплави становить 30 м. Розміри городища – 450 x 250 м. З західного, напільного, боку городище захищене двома рядами валів та ровів. Ширина першого рову – 6,0 м, глибина – 1,2 м; ширина валу 1,0 – 4,0 м, висота – 1,0 м; ширина рову – 2,0 – 7,0 м, глибина – 1,3 м; ширина валу – 2,0 – 12 м, висота – 1,9 – 2,0 м. З південного боку городище обмежене схилом яру, по верхньому краю яру прокладений вал шириною 5,0 м та висотою 0,5 – 0,6 м та ровом глибиною 2,5 – 3,0 м з внутрішнього боку та 0,7 м з зовнішнього. Південно-східна стрілка мису відрізана ровом шириною 4,0 – 5,0 м та глибиною 0,7 м, що спускається схилом до рівня заплави. З північного боку городище укріплене ровом, що відрізає два мишоподібних виступи. Ширина рову – 5,0 м глибина – 1,0 м [2750].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

871.3. Городище (Сосонка-2), ранній залізний вік, пізні середньовіччя (археол.). За 0,3 км на схід від села. Займає мис правого корінного берега р. Сосонка, в місці, де два її витоки зливаються.

Виявлене у 2003. Досліджувалося у 2005 Є.Осадчим та О.Коротею.

Мис видовженої форми, з півночі та півдня обмежений ярами, зі сходу – заплавою р. Сосонка. Розміри городища – 100 x 160 м. Висота над рівнем заплави становить близько 20 – 25 м. Поверхня городища рівна, має невеликий природний ухил до країв. З напільного боку городище укріплене двома лініями валів та ровом. Перший вал має ширину 4,0 – 5,0 м та висоту 1,0 – 1,5 м. Другий вал таких же розміри. Між ними викопаний рів шириною 7,0 м та глибиною 2,5 – 3,0 м. Рів у перетині має підпрямокутну форму з стрімкими, майже прямовисними стінами. Загальна протяжність укріплень сягає 100 м. Майже посередині укріплень пробито проїзд у валу та рові. Ширина проїзду – 4,0 м. По периметру городища простежується невеликий вал шириною 2,0 м та висотою 1,0 м. Зі сходу цей вал відрізає стрілку мису, утворюючи геометрично правильну трапецію.

У 2005 було проведено дослідження укріплень городища. У місці проїзду закладено траншею шириною 1,0 м та довжиною 3,5 м. У результаті було досліджено стратиграфію валу. Висота насипу становить 0,98 м. Вона складається з лесоподібного сірого ґрунту над

яким зафіксовано шар материкової глини потужністю від 20 до 45 см. У східній частині городища знаходилась кругла яма (залишки резервуару для води) діаметром близько 10 м та глибиною до 2,5 м, частково зруйнована яром. У східній частині городища виявлено два шурфи розмірами 2,0 на 2,0 м, орієнтованих за сторонами світу. У відвалах та стінках шурфів виявлене деревне вугілля. Дане городище можна вважати багат шаровим на основі аналізу оборонних споруд. Не виключено, що городище було засноване у ранньому залізному віці, на що вказує подібність устрою напільних укріплень. Подібні укріплення виявлені на городищі Бездрик, але там не дві, а чотири лінії валів та ровів [2751].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

871.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховані воїни, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 100-ї стрілецької дивізії. Село визволено 26 серпня 1943. Відомі прізвища 5 воїнів.

У 1967 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу воїна і хлопчика /3,0 м/ на цегляному постаменті /0,9 м/.

У тому ж році праворуч від скульптурної групи встановлено бетонний пілон /6,5 м/ та напівкруглу бетонну стелу /2,1 x 3,3 м/. У верхній частині стели – напис. Під написом – 66 прізвищ загиблих воїнів-земляків [2752].

Наталія Дзюкевич

872. СТАРА ІВАНІВКА С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

872.1. Городище роменсько-давньоруського часу (археол.). За 4,0 км на південь від південної околиці села в урочищі «Лиса гора». Городище розташоване на невеликому мисі правого корінного берега р. Олешня.

Виявлене Р. Орловим у 1986. Обстежене Є. Осадчим та Ю. Берестом у 2002.

Висота над заплавою близько 30 м. З напільного боку городище укріплене валом та ровом. Городище має округлу форму, діаметр близько 40 м. Рів відділяє городище від плато. Найглибший він з напільного боку – до 3,0 м та шириною близько 20 м. При будівництві рову утворився ескарп, що потім доповнили валом. Висота валу з урахуванням глибини рову становить 5,0 м, поступово понижуючись в бік урвища, ширина від 20 до 10 м. З боку урвища вал має висоту від 1,0 до 2,0 м та ширину 1,5 – 3,0 м. Майданчик городища має природний ухил на південь, перепад висот становить близько 2,0 м. Зі сходу простежено розрив валу – ймовірно місце стародавнього в'їзду. У відвалах грабіжницьких шурфів виявлено дрібні уламки кераміки роменського та давньоруського часу, перепалену глину та вугілля. Потужність культурного шару – 0,4 м. По центру городища виявлено западину діаметром близько 4,0 м [2753].

Євген Осадчий

872.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 54-х радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 100-ї стрілецької дивізії. Село визволено 26 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті. Біля основи постаменту /3,33 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом. На могилі укладено 4 чавунні плити з прізвищами загиблих воїнів-визволителів.

У 1975 праворуч від скульптури встановлено цегляну оцентовану стелу /1,2 x 8,55 м/, на якій закріплено 6 чавунних дощок з прізвищами 103 воїнів-земляків, які загинули в роки другої світової війни. Зліва на стелі – меморіальний напис, справа – барельєфи воїнів та партизанів [2754].

Валентина Краснокутська

872.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південній околиці села, приблизно за 0,3 км на похилій терасі р. Олешня (права притока Ворскли).

Виявлене О.Журком у 1988. Обстежене Є.Осадчим у 2002.

Розміри Поселення-350 – 400 x 100 – 150 м.

З поселення походять матеріали раннього залізного віку – уламки ліпного посуду. На момент обстеження у 2002 поселення задерноване. Крім того зі східного боку виявлене поселення, що відділене від основного балкою. Розміри Поселення-100 x 50 м. Висота над заплавою становить 5,0 м, потужність культурного шару – 0,4 м, розораний на глибину 0,2 м. На даний момент використовується під город. З поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфського часу [2755].

Олексій Журко

Євген Осадчий

872.4. Поселення роменського та давньоруського часу (археол.). За 3,8 км на південь від південної околиці села в урочищі «Лиса гора», з напільного боку городища. Займає східну частину підвищення великого мисоподібного виступу правого корінного берега р. Олешня.

Виявлене Р.Орловим у 1986. Обстежене Є.Осадчим та Ю.Берестом у 2002.

Розміри поселення – 50 x 100 м. Потужність культурного шару – 0,5 м, розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять уламки ліпної та ранньогончарної кераміки роменського часу та давньоруська гончарна.

Центральна частина розорюється, східна частина заросла лісом [2756].

Євген Осадчий

873. УКРАЇНКА С., ХУХРЯНСЬКА СІЛЬРАДА

873.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 2,0 км південніше села Українка, в лісі, на лівому березі р. Ворскла навпроти (східніше 1,5 км) укріплень Куземинського городища.

Городище відкрите І.Ляпушкіним, оглядалося О.Журком у 1988 та О.Супрунечком у 1999, Є.Осадчим та Ю.Берестом у 2003.

Городище розташоване на мисі, з обох боків обмежене ярами, має форму трикутника витягнутого з заходу на схід та обнесене валом, ровом та ескарпом по периметру. Розміри городища: північна сторона – 250 м, південно-східна – 260 м, південно-західна – 250 м. Північно-західна ділянка додатково укріплена валом та ровом протяжністю 67 м. Висота валів – до 3,0 м, ширина – 6,0 – 7,0 м. Глибина рову – 1,5 – 2,0 м, висота валу – 1,5 м ескарпу – 2,0 м. Культурний шар має потужність 0,1 м.

Закладений О.Журком шурф розмірами 1,0 x 1,0 м виявив слабкий культурний шар слабо насичений керамікою скіфського часу та кістками тварин.

Городище добре збереглося, на даний момент його майданчик вкритий лісом [2757].

Олексій Журко

Євген Осадчий

873.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховані партизани загону М.Фіненка, що діяв у селі в період тимчасової окупації, та воїни, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій 7-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії, яка входила до складу 4-ї гвардійської армії. Село визволено 25 серпня 1943. Відомі прізвища 8 партизанів та 26 воїнів.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцентований обеліск. У 1975 проведено реконструкцію: встановлено дві плити з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів-визволителів і 44 загиблих воїнів-земляків.

У 1985 обеліск замінено бетонною стелою /1,5 x 3,23 м/, до бокової частини якої прилягає металевий багнет. На чоловічій та бокових частинах стели – написи, барельєфне зображення

ордена Перемоги та дати «1941 – 1945». На одній з бокових частин стели закріплено дошку з прізвищами загиблих воїнів-земляків [2758].

Валентина Краснокутська

873.3. Поселення, раннє слов'янське (археол.). На північно-західній околиці села, між фермою та вул. Леніна. Займає мис лівого берега р. Ворскла. Висота поселення над заплавою 6,0 м.

Поселення відкрите Н.Миловановою у 1991, обстежене Є.Осадчим у 2003.

Розміри збереженої частини – 75 x 50 м. Північна частина поселення пошкоджена кар'єром. Дослідницею було зачищено стінку кар'єра. Культурний шар має потужність 0,6 – 0,7 м. Концентрація знахідок на поверхні невисока. На момент обстеження у 2003 поселення зайняте приватними садибами (вул. Леніна, буд. № 1, 3), городами, частина зруйнована кар'єром.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2759].

Наталія Милованова

874. ХУХРА С., ХУХРЯНСЬКА СІЛЬРАДА

874.1. Курганний могильник-1 (археол.). За 3,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Хухра, за 1,5 – 1,7 км на південний схід від могильників-3 і -4. Праворуч від ґрунтової дороги від с. Хухра у бік сіл Бугрувате і Сонячне (Отирський р-н Сумської обл.) та Пархомівка (Харківська обл.) поблизу пересихаючого озера, біля підніжжя лівого корінного берега р. Ворскла.

Відомий за обстеженнями Л.Білінської 2008. У 2009 В.Приймаком знято план пам'ятки.

Складається з 2-х круглих у плані насипів. Могильник-1 – сферичний, могильник-2 – майдан. Діаметр насипу-1 (позначений на кілометровій топографічній карті) – близько 36 м, висота – 1,5 м. Майдан (насип-2), що розташований на підвищенні над озером, має діаметр близько 60 м, висота – 0,5 м. У центрі западина глибиною до 0,3 м.

Пам'ятки розорюються [2760].

Віктор Приймак

874.2. Курганний могильник-2 (археол.). Зліва від ґрунтової дороги за 4,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Хухра, за 1,0 км на схід могильника-1 і за 1,3 км на південь від могильника-5. Зліва від ґрунтової дороги від с. Хухра в бік сіл Бугруватого і Сонячного (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівки (Харківська обл.) біля відгалуження від цього шляху у південному напрямку до с. Михайлеве (Полтавська обл.). Міститься на підвищеній ділянці лівого корінного берега р. Ворскла, домінуючій над 10-кілометровою ділянкою долини названої ріки, від гирла р. Хухра до верхів'їв р. Котелевка і її притоки В'юнної. Позначений на кілометровій топографічній карті. Виявлений В.Приймаком у 2009.

Могильник складається з двох насипів. Насипи в плані круглі, напівсферичні. Діаметр насипу-1 (позначений на кілометровій топографічній карті) – близько 35 м, висота – 2,0 м. Курган-2 ледь помітний, діаметром близько 20 м, висотою 0,3 – 0,4 м. Насипи зазнають оранки [2761].

Віктор Приймак

874.3. Курганний могильник-3 (археол.). За 1,5 км на схід – південний схід від південно-східної околиці села біля перетину ґрунтової дороги від с. Хухра в бік сіл Бугруватого і Сонячного (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівки (Харківська обл.) з високовольтною ЛЕП (дві паралельні лінії), зліва від названої ґрунтової дороги біля підніжжя лівого корінного берега р. Ворскли та пересихаючого болота. Виявлений В.Приймаком у 2009.

Складається з трьох насипів, віддалених один від одного приблизно на 25 – 60 м. Насипи в плані круглі, напівсферичні. Діаметр насипу-1, що частково зайнятий лісосмугою, – близько 25–30 м, висота – 0,6 м, насипу-2 – близько 20 м і 0,7 м відповідно. Насип-3, віддалений у північно-східному напрямку, найбільший. Його діаметр – до 30 м і висота – до 0,9 м. Всі кургани розорюються [2762].

Віктор Приймак

874.4. Курганний могильник-4 (археол.). За 1,5 км на схід – південний схід від південно-східної околиці села біля перетину ґрунтової дорога від с. Хухра у бік сіл Бугруватого і Сонячного (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівки (Харківська обл.) зі згаданою ЛЕП, справа від дороги. За 0,17 км на північ знаходиться могильник-3.

Виявлений В.Приймаком у 2009 р.

Складається з двох насипів, віддалених один від одного приблизно на 0,05 км. Насипи в плані круглі, напівсферичні. Діаметр насипу-1, вершина якого зайнята геодезичним знаком, – близько 25–30 м, висота не перевищує 0,5 м. Насип-2 – близько 30 м і 0,6 м відповідно. Кургани зазнають оранки [2763].

Віктор Приймак

874.5. Курганний могильник-5 (археол.). Між селами Хухра та Перемога, за 2,5 км на схід від східної околиці першого села, за 1,0 км на південь від західної околиці другого. За 4,5 км на схід від курганних могильників-3 і -4 біля с. Хухра. На захід від ґрунтової дороги від с. Перемога до доріг від с. Хухра в бік сіл Бугруватого і Сонячного (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівки (Харківська обл.), біля однієї з яких – південнішої, розташовуються згадані могильники-3 і -4.

Виявлений В.Приймаком у 2009.

Височіє над краєм зниженого мису – виступу лівого корінного берега р. Ворскли, неподалік впадіння долини р. Хухри у долину р. Ворскли. Складається з двох насипів, поли яких майже змикаються. Насипи в плані круглі, напівсферичні. Діаметр насипу-1 – близько 30 м, висота – 1,5 м, насипу-2 – близько 10 м і 0,2 м відповідно. Кургани зазнають оранки. Другий насип ледь помітний [2764].

Віктор Приймак

874.6. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в сквері.

Поховано 15 партизанів загону М.Фіненка, що діяв у селі в період тимчасової окупації 1941 – 43 та 87 воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій частин 166-ї стрілецької дивізії та 3-го гвардійського танкового корпусу. Село визволено 23 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1954 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,0 м/ закріплено дошку з мармурового дрібку з меморіальним написом.

У 1967 споруджено меморіал. Праворуч від скульптури на бетонній основі закріплено 5 бетонних плит з меморіальним текстом та прізвищами партизанів і воїнів, які загинули під час визволення села. Поруч – цегляна стела /2,1 x 15,3 м/ з меморіальним текстом, біля основи якої на 8 бетонних плитах перелічені прізвища 320 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни.

На честь загиблих воїнів-земляків, полковника Олександра Петровича Коденця – командира окремої танкової бригади та його 16-ти річної доньки Єлизавети, яка з боями у складі танкового екіпажу пройшла шлях від Луцька до Берліна, встановлені бюсти з білого мармуру /1,0 м/ на сірому гранітному постаменті /2,32 м/ з меморіальним написом [2765].

Валентина Краснокутська

874.7. Пам'ятний знак вчителям та учням школи, які загинули у Великій Вітчизняній війні, 1975 (іст.). У дворі середньої школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювали вчителі та учні Хухрянської середньої школи, 31 із них загинув.

У 1975 на честь загиблих встановлено цегляний потинькований обеліск пірамідальної форми /3,5 м/, на чоловому боці якого чотири металевих меморіальних дошки з прізвищами загиблих [2766].

Валентина Краснокутська

874.8. Поселення багатшарове (археол.). У центрі села, між вул. Леніна та течією р. Хухра. Займає правий берег р. Хухра.

Виявлене та обстежене В.Приймаком у 2007.

Розміри поселення – 800 x 50 м. Висота над рівнем заплави – 2,0 – 2,5 м. Потужність культурного шару – 0,7 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та волинцевської культури. Поселення розорюється на глибину 0,2 м [2767].

Віктор Приймак

874.9. Поселення, неоліт (археол.). Поблизу південної околиці села, на лівому березі р. Ворскла, займає три дюни в заплаві, що витягнуті по лінії північ – південь. Східні схили дюн похило спускаються до пересохлих нині озер Лисакове та Каландир.

Поселення виявлене В.Данилевичем у 1903, у 1909 обстежувалося М.Рудинським, у 1976 – В.Непріною.

Поверхні дюн заросли лісом та задерновані. На південній дюні, ймовірно, розташовувалася майстерня по виробництву кременевих знарядь. Тут знайдені кременеві наконечники стріл та заготовки до них. По всій території пам'ятки зустрічаються фрагменти кераміки, знаряддя з кременя: свердла, трапецієподібні гостроконечники, наконечники стріл підтрикутних обрисів, скребачки, ножеподібні пластинки. Кілька знарядь праці виготовлені з кварциту. Кераміка має орнамент зроблений за допомогою перевитої палички, різними ямками, гребінцем та іншими мотивами, що дозволяє датувати поселення епохою неоліту. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ [2768].

Наталія Милованова

874.10. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На східній околиці села, за 0,3 км на борувій терасі лівого берега р. Ворскла, в урочищі Рицатове.

Поселення відкрите та частково досліджене Г.Ковпаненко у 1953 – 55 та обстежувалося О.Журком у 1988.

Займає піщану терасу, що витягнута з півночі на південь яка з південно-західного боку обмежена течією р. Хухра. Висота поселення над заплавою становить 6,0 – 8,0 м. Розміри Поселення-250 x 150 м. Північна та північно-західна частини поселення знищені кар'єром та буровими роботами.

З поселення походять фрагменти кераміки скіфського часу [2769].

Олексій Журко

875. ЧЕРНЕЧЧИНА С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

875.1. Городище середньовічне (археол.). За 2,0 км на північний схід від північно-східної околиці с. Чернеччина.

Займає гору – останець на правому березі р. Ворскли, що віддалена від корінного берега на 2,0 км. Останець розташований в місці впадіння р. Охтирки в р. Ворскла. Форма останця близька до підтрапецієподібної, майданчик має рівну поверхню, знівельовану численними будівельними періодами. Геологічна структура останця дещо відрізняє її серед інших. Вона складається з піску та брил коричневого залізняку. Висота гори над рівнем заплави становить 40 – 45 м. Розміри городища – 200 x 100 – 120 м. З північного сходу до городища підходить основне русло р. Ворскла, а з півночі її стариця.

У 1938 обстежене П.Третяковим, який визначив хронологічні межі та виявив відкрите поселення в заплаві на південь від городища. Оглядалося І.Ляпушкіним, М.Кучерою, О.Сухобоковим, В.Приймаком. З 1999 обстежувалося Ю.Берестом. У 2003 знятий новий план городища.

Перший будівельний період, ймовірно, пов'язаний зі скіфами. На це може вказувати наявність ескарпів практично по всьому периметру майданчика, причому, якщо на північній, південній та західній стороні ескарповані краї майданчика, то зі східного боку – схил гори. Найпотужніший ескарп захищає городище з південного боку. Тут його висота становить 4,0 – 4,5 м, а ширина майданчика, що утворився при цьому, становить від 15 до 20 м. Крутизна схилу ескарпу 65 – 70⁰. З північного боку ескарп має висоту до 2,0 м, а

ширина майданчика становить 8,0 – 10 м. Південно-східний схил ескарпований на висоту близько 5,0 – 6,0 м, крутизна схилу становить майже 80⁰.

До цього ж періоду можна віднести і будівництво валу, що захищає північно-східний кут гори. Ширина валу становить 10 м, висота коливається від 1,2 м до 1,5 м, протяжність валу – 120 м. Вал побудований з землі та залізнякових плит.

Наступний етап в будівництві городища припадає на 9 – 11 ст. На жаль, укріплення городища роменського часу не збереглися. На місці городища функціонував кар'єр з видобутку залізняка. Не виключено, що городище розташовувалося з південного боку, де ескарп найбільш потужний та подібний до укріплень городища Стара Іванівка, яке розташоване за кілька кілометрів вище за течією.

З напільного боку розташовувався посад-I розміри якого, ймовірно, – 100 x 50 м. З території посаду походять фрагменти ліпного посуду роменського часу. Не виключено, що в роменський час була заселена вся територія останця, але через пізніше будівництво культурний шар цього періоду знищений (шурфування В.Приймака 1988 фіксує його поширення по всій площі). З південного боку гори П.Третьяковим було виявлене відкрите поселення 9 – 11 ст. – посад-II. На території поселення зараз знаходяться будівлі МТФ. Розміри поселення – 50 x 50 м.

За 0,25 км південь від городища поряд з будівлями ферми виявлене поселення розміри якого 50 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,3 м. Поселення відноситься до роменської культури [2770].

Олег Сухобоков

Євген Осадчий

875.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.

Поховано 36 воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у лютому 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій частин 206-ї стрілецької дивізії та у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 155-ї, 166-ї стрілецьких дивізій та 291-ї штурмової авіаційної дивізії. Село визволено 25 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,66 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /3,67 м/.

У 1967 споруджено меморіал. Ліворуч від скульптури встановлено цегляну оцентовану стелу /2,1 x 4,2 м/, на якій закріплено 8 чавунних дощок, а на основі стели укладено 10 чавунних плит. На дошках та на плитах перелічені прізвища 176 загиблих воїнів-земляків. У центральній частині стели – барельєфне зображення трьох воїнів. Під барельєфом укладена чавунна плита з меморіальним написом [2771].

Валентина Краснокутська

875.3. Могила Готеляка М.П., 1980 (іст.). На кладовищі, праворуч від центру.

Готеляк Мирослав Петрович (11.12.1960 с. Чернеччина – 13.04.1980, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював шляховиком Охтирського управління технічного транспорту. 2 квітня 1979 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 04175 за спеціальністю заступник командира мотострілецького взводу. 3 квітня 1980 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 33079. Сержант. Під час розвідки виявив засаду противника, організував оборону, подавив вогневу точку противника. У цьому бою надав медичну допомогу товаришу, але сам був смертельно поранений. Помер від ран. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.08.1980 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1980 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,6 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [2772].

Марія Поліщук

875.4. Охтирський Троїцький монастир (архіт.). Монастир містився поблизу с. Чернеччина на старовинному Охтирському городищі, яке є покритим дубовим лісом останцем корінного правого берега р. Ворскли, що підноситься на 40 м над заплавою.

1641 на цьому городищі було засноване прикордонне місто Ахтир (Ахтирськ), зруйноване 1652. Його укріплення склалися з земляного валу і мали шість невеликих бастіонів. Посад під горою був оточений частоколом.

1654 в південно-західній частині покинутого городища 40 ченців Лебединського Троїцького монастиря, які на чолі з ігуменом Іоаннієм прийшли з Правобережжя, заснували монастир. Первісно він називався Благовіщенським. Всі його дерев'яні споруди (Благовіщенську церкву, трапезну, келії) й укріплення зведено у 1671 – 76. У 1-ій чв. 18 ст. титарем монастиря став духівник російського імператора Петра I Тимофій Васильович Надаржинський, коштом якого в 1724 – 27 збудовано мурований Троїцький собор. Тоді ж монастир перейменовано на Троїцький і оточено цегляним оборонним муром. 1741 споруджено муровані: оборонну дзвіницю, трапезну з церквою Св. Петра і Павла, келії.

Троїцький собор за архітектурним типом був тридільним, трибанним, з яскраво виявленим вертикалізмом загальної композиції. Центральне тридільне ядро собору в 1847 було оббудоване численними притворами, бічними вітварями та іншими прибудовами.

1788 під час секуляризації монастирських маєтностей в Російській імперії Троїцький Охтирський монастир ліквідовано, його мури, трапезну церкву і корпуси келій розібрано на цеглу. Собор став парафіяльним храмом для ближніх сіл Чернетчина і Доброславівка.

У 1842 закритий монастир було відновлено. 1844 збудували муровану стіну довкола монастиря з брамою, теплий храм Різдва Богородиці, мурований і три дерев'яні корпуси келій. У 2-ій пол. 19 ст. при монастирі під горою споруджено муровані будівлі лікарні й готелю. На схилі монастирської гори був вхід у печери, оформлений тридільною арковою композицією, увінчаною високим фронтоном. Остаточно монастир зліквідовано у 1920-х рр., після чого тут містилася дитяча колонія. Пізніше, у 1940-х рр., зруйновано собор і всі споруди за винятком оборонної дзвіниці.

Д з в і н и ц я. Побудована 1741, – це єдина збережена до нашого часу споруда монастиря. Вона займає найвищу точку південно-західного краю городища, що виступає у заплаву. Завдяки розташуванню в зоні найвищої композиційної активності висотний об'єм дзвіниці відіграє роль важливої містобудівної домінанти, пануючи в ландшафтних просторах долини р. Ворскли.

Зведено споруду з червоної цегли доброго випалу формату 27,7 x 15,3 x 7,0 см. на вапняно-піщаному розчині з домішкою товченої цегли староруською верстовою системою мурування з товщиною швів 2,0 – 3,5 см. Зразком послужила дзвіниця Покровського собору в Харкові, збудована 1689. Дзвіниця протягом свого існування майже не зазнала помітних перебудов. У її архітектурному устроєві наявні впливи тогочасної російської архітектури: це триярусний восьмерик, увінчаний гранчастим шатром з ліхтариком і цибулястою банькою (остання не збереглася). Загальна висота споруди – 22 м. Збільшення висоти ярусів іде знизу вгору: присадкуватий перший ярус має виразні оборонні риси, тоді як восьмерик третього ярусу – дуже струнких пропорцій. Перший ярус, окрім того, значно ширший, ніж ті, що вище, має товщину стін 170 см. Перехід від першого ярусу до другого в інтер'єрі виконано у вигляді неширокого залому, тобто восьмигранної зрізаної піраміди. Зовні цей уступ накривався дашком.

Вхід влаштовано зі сходу, з боку монастирського двору. Його фланкують гранчасті півколони з горизонтальним карнизом угорі (цей портал значно поруйновано). У правому відкосі дверного прорізу – хід у товщі стіни зі сходами на другий ярус. Первісно він виводив на бойовий майданчик прилеглого оборонного муру, а вже звідти був вихід на другий ярус. Між'ярусні перекриття були плоскими по дерев'яних балках, яруси сполучалися між собою дерев'яними драбинами. На другому ярусі у гранях, обернених по сторонах світу, в прямокутних облямуваннях містилися бійниці, пізніше розтесані й перероблені на прямокутні вікна. На третьому ярусі в гранях за сторонами світу влаштовано великі аркові отвори дзвону, а в діагональних гранях – дещо меншого розміру

плоскі аркові ніші. Круглі отвори у нижній третині шатра (у гранях по сторонах світу) та слухи, розташовані в діагональних гранях шатра, також могли правити за бійниці.

Споруда має скромний і тектонічний декор, у якому застосовані наріжні пілястри, гурти і карнизи, півколонки, прямокутні й аркові профільовані ніші. Кожний ярус завершується профільованим карнизом невеликого виносу, розкріпованим на наріжних пілястрах. Усі елементи декору (півколонки, тяги тощо) набрано з лекальної цегли.

Дзвіниця Охтирського Троїцького монастиря – рідкісний збережений зразок монастирської дзвіниці оборонного типу 1-ої пол. 18 ст. Нині вона є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним №125-См і потребує проведення реставраційних робіт. Охтирське городище, на якому вона розташована, також має охоронятися як комплексна пам'ятка природи, археології та історії [2773].

Віктор Вечерський

875.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південно-західній околиці села в урочищі Грузьське, за 0,2 км від автошляху Чернеччина – Риботень на лівому березі р. Сага.

Відкрите О.Журком у 1988. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Займає надзаплавну чорноземну терасу, витягнуту з заходу на схід. Розміри Поселення-100 x 60 – 50 м. Південно-західна частина зруйнована кар'єром. У центрі поселення, що розорюється, закладений шурф 1,0 x 1,0 м. Виявлений культурний шар, що знаходиться на глибині 0,2 м та має потужність 0,3 – 0,35 м. Зібрана на оранці кераміка має орнамент та віднесена О.Журком до 11 – 9 ст. до н. е. (пізній етап мар'янівсько-бондарихінської культури). На момент обстеження у 2003 поселення зайняте під приватний город та розорюється [2774].

Олексій Журко

875.6. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). Поселення без видимих слідів укріплень знаходиться на території села, праворуч від дороги на Риботень.

Виявлене П.Третьяковим у 1938.

Займає невисоку дюну поблизу стариці р. Ворскла, яку місцеві жителі називають Біла Сага. Висота майданчика над рівнем заплави становить 4,0 – 5,0 м. Розміри поселення – 90 x 50 – 60 м.

З поселення походять матеріали епохи бронзи при кількісному переважанні раннє слов'янської роменської та гончарної давньоруської. За даними П.Третьякова потужність культурного шару становить 0,5 – 0,7 м. Місце збереження матеріалів не встановлене [2775].

Олег Сухобоков

876. ЧУПАХІВКА СМТ, ЧУПАХІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

876.1. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на південний захід від південно-західної частини селища. Поблизу ґрунтової дороги із селища до сіл Оленинське та Овчаренки, що прямує лівим корінним берегом р. Грунь-Ташань. Відстань дороги до могильника – близько 0,4 км. Займає підвищення лівого берега р. Грунь-Ташань.

Виявлений О.Коротєю та В.Приймаком у 2007.

Курганний могильник налічує два насипи. Діаметр насипу-1 – понад 40 м, висота – близько 2,0 м. Насип дещо відмінний за крутизною різних схилів, що вказує на ймовірність використання не лише у добу бронзи, але і в ранньому залізному віці. Кургани-1 і -2 розділені лише ровом, що місцями простежується навколо насипу-1. Курган-2 має діаметр 15 м, висоту – близько 0,5 м. Обидва насипи розорюються [2776].

Олексій Коротя

Віктор Приймак

876.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі селища, біля Будинку культури цукрокомбінату.

Поховано 119 воїнів з підрозділів 3-го гвардійського механізованого корпусу, 80-ї та 377-ї стрілецьких дивізій 47-ї армії, які загинули під час визволення селища від нацистських

загарбників у серпні 1943, а також померли від ран у 433 та 395 медсанбатах. Селище було визволено 25 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,55 м/. На цегляному постаменті /3,93 м/ з фасадного боку закріплено дошку з білого мармуру з меморіальним написом та прізвищами 4-х загиблих воїнів.

У 1967 ліворуч та праворуч від скульптури встановлені дві цегляні оцентовані стели /2,92 x 2,42 м/, на яких закріплено 16 дошок з білого мармуру з меморіальними написами та прізвищами 122 загиблих воїнів-земляків. З обох боків могили споруджено 2 бетонні основи /0,95 x 3,75 м/, на яких під невеликим кутом закріплені 8 плит з білого мармуру з прізвищами загиблих воїнів-визволителів [2777].

Наталія Дацкевич

876.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У східній частині кладовища.

Похований воїн 27-ї армії, який брав участь у визволенні селища Чупахівка від нацистських загарбників у кінці серпня 1943. Селище остаточно визволено 25 серпня 1943. Прізвище та військова частина воїна не відомі.

У 1955 на могилі встановлений цегляний потинькований обеліск /2,0 м/ з написом [2778].

Марія Поліщук

876.4. Могила Терещенка В.І., 1984 (іст.). У глибині кладовища ліворуч, за 70 м від центральної алеї.

Терещенко Володимир Іванович [26.11.1960, радгосп Степний, Джетигаринський р-н. Кустанайської обл. (тепер Республіка Казахстан) – 9.09.1984, смт Чупахівка] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув у Афганістані.

П'ятого серпня 1978 призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Тбіліське вище артилерійське командне училище (тепер Республіка Грузія). З 19 травня 1984 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 39676. Начальник розвідки артилерійського дивізіону ст. лейтенант. Під час проведення бойової операції у районі населеного пункту Бараки діяв як арт. коректувальник з розвід. ротою. При захваті висоти, знаходячись у ГПЗ, потрапив у засідку. Прийняв нерівний бій, тим самим попередив головні сили розвідки про небезпеку. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 05.04.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,2 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [2779].

Марія Поліщук

876.5. Могила Хоменка Д.М., 1994 (іст.). У глибині селищного кладовища, праворуч від центральної алеї.

Хоменко Дмитро Миколайович (22.02.1924, с. Буравка, Лебединський р-н. Сумська обл. – 3.10.1994, смт. Чупахівка) – повний кавалер орденів Слави (22.05.1944, 29.09.1944, 27.06.1945).

З квітня 1943 до лютого 1948 у лавах Червоної Армії. У кінці березня 1944 після визволення Кам'янця-Подільського 16-й гвардійській механізованій бригаді, де механіком-водієм одного із танків був гвардії старший сержант Д.Хоменко, поставили завдання: вийти в тил ворога, розвідати сили противника і зірвати переправу через Дністер. Кулеметним вогнем і гусеницями танка екіпаж знищив до 70-ти солдатів і офіцерів противника, вивів із ладу біля 40-а автомашин, розгромив більше 200 возів з боєприпасами. За форсування р. Дністер гв. старшина, механік-водій танка Т-34 Д.Хоменко нагороджений Орденом Слави III ступеня.

У середині липня 1944 воював на Львівському напрямку. У Львів танк Д. Хоменка увірвався в складі передового загону 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу. Кілька днів брав участь у вуличних боях. За період з 18 липня по 5 серпня Д.Хоменко з своїм екіпажем знищив 2 німецьких танки, бронетранспортер, 2 кулемети, біля роти солдат і офіцерів противника. На рахунку самого Д.Хоменка – півтора

десятка вбитих ворожих солдат. За проявлену мужність і відвагу в наступальних боях під час визволення м. Львова нагороджений орденом Слави II ступеня.

У серпні 1944 брав участь у важкому на 200 км марші, після якого 3 місяці воював на Сандомирському плацдармі.

Після завершення Берлінської операції в складі 4-ї гвардійської танкової армії визволяв Прагу. За мужність і відвагу, проявлені у боях проти нацистських загарбників в Берлінській і Празькій операціях гв. старшина, механік водії танка Д.Хоменко нагороджений орденом Слави I ступеня.

Після демобілізації працював бухгалтером, головним бухгалтером Чупахівського цукрокомбінату. Загинув в автомобільній катастрофі.

У 1994 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,3 м/ з портретом загиблого і написом [2780].

Марія Поліщук

876.6. Поселення черняхівської культури (ареол.). Східна околиця села на ділянці оберненого до північного заходу краю першої надзаплавної терраси лівого берега р. Грунь-Ташань (Ташань).

Виявлене та обстежене В.Приймаком у 2007.

Висота над заплавою становить від 3,0 – 4,0 м у східній частині до 4,0 – 6,0 м у західній. Їз заходу поселення обмежене долиною струмка, зі сходу – невеликим вигином ріки півночі – заболоченою заплавою р. Грунь-Ташань, на якій влаштовано великий ставок. Частина заплави, шириною близько 10 м, розорюється. З півдня поселення дещо не доходить до ґрунтової дороги, що тягнеться другою надзаплавною терасою вздовж території пам'ятки від села до балки Зінківський яр. Поселення витягнуте у напрямку південний захід – північний схід. Його протяжність становить 0,8 км. Ширина у напрямку північ – південь не перевищує 100 м, а у середньому становить близько 70 м.

[2781].

Віктор Приймак

876.7. Цукровий завод, перша пол. 19 – 20 ст. (архит., іст.). На західній околиці селища, вул. Леніна, 48.

Першу цукроварню було побудовано близько 1820, коли землі Чупахівки належали генералу Лазареву. Офіційною датою заснування вважається 1851. Спочатку на підприємстві працювало кілька десятків кріпосних селян. Усі виробничі процеси виконувалися вручну. За рік виробляли 120 – 150 тис. пудів цукру. Згодом завод було реконструйовано, особливо у 1870 – 80. Наприкінці 19 ст. завод уже був капіталістичним підприємством з досконалим на той час технічним обладнанням. Належав завод братам Готтесманам. Виробництво цукру складало 206 тис., патоки – 64 тис. пудів на рік. На заводі працювало 416 робітників. Він успішно витримував конкуренцію з виробництва цукру.

Під час революції 1905 – 07 робітники Чупахівського цукрозаводу та його економії виявили солідарність зі страйкуючими робітниками міст. Вони вимагали від адміністрації підвищення зарплати та поділу між селянами поміщицьких та церковних земель. Драгуни, викликані земським начальником Лебединського повіту, до складу якого входила тоді село Чупахівка, розправилися з бунтівниками.

Лютневу революцію 1917 робітники заводу зустріли неоднозначно. Політику Тимчасового уряду підтримували в селі осередки есерів та українська «Просвіта», не підтримували – робітничі агітатори. У квітні 1917 на заводі було створено профспілкову організацію. 2 лютого 1918 на заводі створено осередок РСДРП(б). У березні 1918 завод знаходився в руках гетьманців. Спроби партизанів більшовицького загону Х. Фролова відбити завод скінчилися поразкою. Наприкінці серпня 1919 в Чупахівку ввійшли денікінці. Вони відновили правління часів колишніх власників заводу. За кілька днів до свого відступу підготували до відправки на Харків привідні ремені та основні частини

машин, але обладнання було збережено на складі цукрозаводу в Охтирці, а через два дні повернуто на місце.

З 1921 офіційна назва – «Чупахівський Державний бурякоцукровий завод Харківського відділення об'єднання цукрової промисловості СРСР «Цукротрест» Охтирського повіту Харківської губернії (з 1923 – Чупахівського р-ну Сумської округи, 1930 – 31 – Чупахівського р-ну УРСР, з 1932 – Охтирського р-ну Харківської обл., з 1939 – Сумської обл.). У лютому 1921 на базі заводу утворено цукрокомбінат, до складу якого увійшов ще і радгосп. З осені 1923 при Чупахівському цукрозаводі була створена школа фабрично-заводського навчання з підготовки кваліфікованих робітників для заводу. Виробничі потужності до війни склали 1049 т буряків на добу. На Чупахівському цукрозаводі у 1925 – 26 розпочинав свою трудову діяльність тричі Герой Соціалістичної праці, лауреат Сталінської та Ленінської премій, двічі лауреат Державної премії СРСР І ст. генерал-лейтенант інженерно-технічної служби М.Духов.

Заводом в різні роки керували: В.Курінний, М.Церковний, Панякін, Жеков, І.Марченко, М.Трикоз, П.Барздов, Д.Заєць, В.Бойко, А.Антонов та інші.

У роки Великої Вітчизняної війни завод був евакуйований в м. Беково Пензенської області (Російська Федерація). Радгосп перебував у Воронежській обл., а потім – в Киргизстані та Саратовській обл. (Російська Федерація). У лютому 1944 з ініціативи працівників заводу було проведено збір коштів на побудову танкової колони «Охтирчанин на Сумщині». Понад 200 тис. крб. було передано Танковій колоні Першого Українського фронту. Завод повернувся з евакуації після визволення Сумщини.

Після війни найвищих державних нагород СРСР були удостоєні працівники цукрового заводу і бурякорадгоспу: В.Буряк, У.Буряк, І.Воробйова, А.Гетьман, С.Кубата, С.Калнагуз, Є.Коров'яківська, М.Коростій, А.Кваша, Ф.Лісовенко, П.Макуха, П.Павленко, М.Радченко, Ф.Тимошенко, Є.Юхименко та інші.

Звання Героя Соціалістичної Праці отримала ланкова Оленинського відділку радгоспу «Чупахівський» Г.Самохіна.

За період 1990 – 2004 виробництво цукру скоротилося з 232 тис. тон на рік до 46 тис. тон. Нині завод перебуває у власності ВАТ «Сумиагроцукор». Виробництво цукру призупинено [2782].

Надія Подоляка

877. ШАБОЛТАЄВЕ С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

877.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Ліворуч дороги у напрямку Куземине – Грунь, на відстані 1,1 км від села.

Поховані воїни з підрозділів 100-ї та 309-ї стрілецьких дивізій та 93-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 27 вересня 1943. Кількість, прізвища та військові звання загиблих невідомі.

У 1953 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,1 м/ у формі зрізаної піраміди із зіркою на верхівці. На його чоловому боці дошка з написом та барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни [2783].

Наталія Дацкевич

877.2. Братська могила радянських воїнів, 1943(іст.). Біля колишньої ферми.

Поховані воїни з підрозділів 100-ї та 309-ї стрілецьких дивізій та 93-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 27 вересня 1943. Кількість, прізвища та військові звання загиблих невідомі.

У 1953 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,1 м/ у формі зрізаної піраміди із зіркою на верхівці. На його чоловому боці дошка з написом та барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни [2784].

Наталія Дацкевич

877.3. Курган (археол.). За 2,0 км на захід-південний захід від с. Шаболтаєве.

Виявлений В.Приймаком у 2005.

Діаметр насипу – до 30 м, висота – 1,0 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [2785].

877.4. Курган (археол.). За 1,7 км на захід від південно-західного краю села, на відстані 1,0 км на схід від південного краю могильника-1. Розташований на схилі плакору у південну сторону, в напрямку відгалужень струмка – лівої притоки р. Грунь.

Виявлений В. Приймаком у 2006.

Діаметр кургану – близько 30 м, поли підорюються, висота – 4,0 м. У плані насип круглий, у профілі – напівсферичний, крутосхилий. Курган задернований, розкопки не проводилися [2786].

Віктор Приймак

877.5. Курганний могильник (археол.). За 3,5 км на північний захід від курганного могильника-1. За 5,5 км на схід від нього знаходиться північно-західна околиця с. Куземин, а за 3,0 км на південний схід – південна – південно-західна околиця с. Шаболтаєве.

Виявлений В. Приймаком у 2005.

Складається із двох насипів. Курган-1 має висоту близько 4,0 м, діаметр – 30 – 35 м. Насип задернований, на полах ростуть дерева. Курган-2, висотою 2,0 м і діаметром 25 – 30 м, з деревами і кущами на полах. Задернований. Відстань між курганами – 0,27 км. [2787].

Віктор Приймак

877.6. Курганний могильник (археол.). За 3,0 км на захід від с. Шаболтаєве, за 5,0 км на північний захід від могильника-1.

Виявлений В. Приймаком у 2005.

Складається приблизно з 10 насипів, розташованих по обидва боки від фунтової дороги. Переважна більшість з них розорюється. Один майдан і три кургани задерновані. Діаметр насипів – від 10 – 15 м до 20 м, висота – від 0,5 до 2,5 – 3,0 м. Могильник займає значну площу, витягнутий близько 1,0 км у північному – північно-західному напрямку від майданів [2788].

Віктор Приймак

877.7. Курганний могильник (археол.). За 2,5 км на захід від південно-західного краю села, біля перехрестя ґрунтових доріг с. Довжик – с. Грунь, с. Шабалтаєве – с. Дуб'яги. Розташований на плакорі лівого корінного берега р. Грунь, наближаючись північним кінцем до краю долини. Зі сходу місцевість понижується до балок – відгалужень струмка – лівої притоки Ташані.

Виявлений В. Приймаком у 2006.

Складається з 17 насипів. Могильник витягнутий із півдня на північ – північний захід на 1,1 км. У могильнику виділяються три скупчення, між якими знаходяться окремо розташовані насипи. Могильник розорювався, даний час могильник заріс травою, що подекуди вже перейшла до стадії природного степового покриву. Більшість насипів діаметром до 20 м і висотою до 1,0 м [2789].

Віктор Приймак

877.8. Курганний могильник (археол.). За 0,7 км на захід від північно-західного краю села, біля польового стану, що знаходиться за 80 м на північ. Розташований на плакорі лівого корінного берега р. Грунь, ближче до струмка – лівої притоки названої річки. Від найближчого, північного, краю некрополя-1 с. Шабалтаєве віддалений на 2,2 км у північно-східному напрямку.

Виявлений В. Приймаком у 2006.

Могильник складається із трьох насипів, він витягнутий із заходу на схід. У могильнику налічується три насипи, відстань між якими становить від 1,0 – 2,0 до 10 м. Найбільший насип-3, задернований, у центрі його знаходився геодезичний знак, обкопаний траншеєю. Діаметр його близько 30 м, поли підорюються, висота – 1,8 м. Два інші насипи нижчі, висотою 0,3 – 0,4 м і 0,5 м (-2 і -1 відповідно). Діаметр насипу-1 – до 30 м, -2 – 20 м [2790].

Віктор Приймак

877.9. Могила Літвінова В. Г., 1943 (іст.). На території приватної садиби П.Шульги, вул. Корольова.

Літвінов Віктор Григорович (? –1943) – радянський воїн, який загинув у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, коли село знаходилось у смузі бойових дій 100-ї та 309-ї стрілецьких дивізій. Село визволено 27 серпня 1943.

У 1953 на могилі встановлено металевий обеліск /1,66 м/ у вигляді зрізаної піраміди, у верхній частині якого п'ятикутна зірка. На чоловічому боці обеліску – фотографія воїна. Нині напис на обеліску відсутній [2791].

Наталія Дацкевич

878. ШЕНГАРІЇВКА С., ГРУНСЬКА СІЛЬРАДА

878.1. Курган (археол.). За 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, де розташована ферма місцевого господарства (із збудованою вежею «Київстар»), біля відгалуження ґрунтової дороги с. Довжик – с. Грунь до с. Шенгаріївка і с. Дуб'яги, за 60 м на північ від останнього. Розташований на надзаплавній терасі лівого берега р. Грунь.

Виявлений В.Приймаком у 2006.

Висота насипу – 3,0 м, діаметр – 30 м. Курган задернований, розкопки не проводилися [2792].

Віктор Приймак

879. ЯСЕНОВЕ С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

879.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані воїни, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у лютому 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій частин 206-ї стрілецької дивізії, та у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 155-ї, 66-ї стрілецьких дивізій та 10-го танкового корпусу. Село визволялось двічі: 2 лютого та 25 серпня 1943.

У 1967 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу воїна і жінки-партизанки /2,7 м/. На цегляному постаменті /2,9 м/ закріплено мармурову дошку з меморіальним написом і дві металеві дошки з текстом та прізвищами 64 загиблих воїнів-земляків [2793].

Валентина Краснокутська

879.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Біля колишньої школи.

Поховані воїни, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у лютому 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій частин 206-ї стрілецької дивізії та у серпні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 155-ї, 166-ї стрілецьких дивізій та 10-го танкового корпусу. Село визволялось двічі: 2 лютого та 25 серпня 1943.

У 1965 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу жінки та суворовця /2,8 м/. На цегляному постаменті /2,95 м/ закріплено дві чавунні дошки з меморіальним написом та прізвищами 28 загиблих воїнів-земляків [2794].

Валентина Краснокутська

ПУТИВЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Путивльський район розташований у центральній частині Сумської обл., займає площу 1100 кв. км. Межує з Глухівським, Кролевецьким, Конотопським, Буринським і Білопільським р-нами Сумської обл., а також з Курською обл. Російської Федерації на сході. У районі – 95 населених пунктів (з м. Путивль включно), 1 міська і 23 сільські ради. Населення – 28,163 тис. чоловік (станом на 2015). Адміністративний центр району – місто Путивль з населенням 16,361 осіб (станом на 2011). Розташоване на правому березі річки

Сейм (притока Десни) за 100 км на північний захід від обласного центру та за 22 км від залізничної станції Путивль.

Місто Путивль виникло у 2-ій пол. 10 ст. Адміністративний статус його неодноразово мінявся. У 12 – 13 ст. – центр удільного князівства Чернігово-Сіверської землі. З 1356 – у складі Великого князівства Литовського. У кін. 14 ст. – повітовий центр Литовської держави. З 1500 місто увійшло до складу Російської держави. У роки польської інтервенції на поч. 17 ст. місто було захоплене польською шляхтою, та за умовою Деулинського перемир'я 1618 Путивль знову відійшов до Росії. У 1708 – був приписаний до Київської губернії і по 1732 входив до Севського повіту; у 1732 був у складі Белгородської губернії, у 1779 як повітове місто увійшов до Курського намісництва (з 1797 – Курської губернії). У 1926 Путивль і більша частина повіту були передані зі складу РСФРР до складу УРСР. Створений Путивльський р-н увійшов до Глухівського округу, з 1930 був підпорядкований центральним органам УРСР, у лютому 1932 місто і район увійшли до Харківської обл., з жовтня цього ж року – до Чернігівської, з 1939 – до Сумської обл.

Заселення території краю відбулося в неолітичну добу (4 – 3 тис. до н. е.). У ті часи край населяли племена лісових мисливців та рибалок. У Путивльському Посеймі археологи виявили 17 неолітичних поселень і стоянок, найдавніші з яких відносяться до дніпро-донецької культури (5 – 3 тис. до н. е.). Дніпро-донецьку культуру відкрив Д.Телегін. Він дослідив поселення, розташоване на березі річки Сейм, біля с. Козлівки. Під час розкопок були знайдені кам'яні вироби – нуклеуси, скребки, відщепи, тесло та молот [2795].

До дніпро-донецької неолітичної культурно-історичної області входить лисогубівська культура. Виділена В.Непріною під час розкопок 1971 – 74. Ареал її поширюється на низов'я Сейму, Десни, середню течію Псла та Ворскли. Датується кін. 5 – 1-ою пол. 4 тис. до н. е. Лисогубівські матеріали виявлені біля с. Скуносове (ур. Бурого, Линського, Малий Груд) та поблизу с. Волинцеве. У с. Гірки (ур. Качки, в заплаві Сейму) археологи розкопали тимчасову мисливсько-збиральницьку стоянку. Там були знайдені чисельні знаряддя праці з кременю і кварциту: нуклеуси, ножі, відщепи, скребки, різці, свердло тощо [2796].

Культура ямково-гребінцевої кераміки вважається в неоліті України найархаїчнішою. Вона датується кін. 4 – сер. 2 тис. до н. е. Найбільш вивченими поселеннями цієї культури є пам'ятки в селах Скуносове і Волинцеве. Волинцівське поселення розташоване в ур. Городок, на піщаному заплавному підвищенні лівого берега Сейму. Відкрите у 1953 С.Березанською. Під час розкопок знайдені уламки посудин, крем'яні та кварцитові знаряддя. Кам'яні вироби представлені відщепами, пластинами, скребками, ножами, сокирами тощо – всього 37 предметів. Керамічні фрагменти є уламками від 56 посудин. Скуносоське поселення, розташоване в ур. Малий Груд, на піщаному підвищенні над р. Рехтою, було досліджене Д.Телегіним у 1953. На його території було зібрано 28 виробів з кременю (відщепи, пластини, скребки, ножі) та 5 виробів з кварциту (відщепи, пластини, долота) [2797].

Крім того в районі відомі ще декілька пам'яток культури ямково-гребінцевої кераміки: біля с. Октябрське (ур. Дяченкове, «У моста»), стоянка біля с. Чаплищі, на східній околиці Путивля, біля хутора Корольки та сіл Гірки, Дорошівка, Манухівка, Мар'янівка [2798].

У кін. 3 тис. до н. е. на Путивльських землях на зміну неолітичним культурам приходять культури бронзового віку. До них належить і мар'янівська культура, яка отримала свою назву від поселення біля с. Мар'янівка (сучасне Бунякіне). Це поселення було обстежене М.Рудинським ще у 1929. У 1960-ті роки поселення цього типу були відкриті Д.Телегіним і С.Березанською біля сіл Іванівка, Волинцеве, Глушець. Усі ці пам'ятки були виділені в окрему культуру, яку назвали мар'янівською [2799]. Більшість поселень мар'янівців розташовані у заплавах річок на дюнних підвищеннях. Крім стоянок, які мали сезонний характер, існували довготривалі селища. Біля с. Гірки археолог

І.Артеменко розкопав могильник, та дослідив два поховання в ямах овальної форми. У них знаходились кремовані рештки померлих, кераміка та крем'яні відщепи [2800].

Ще однією культурою доби бронзи є східнотшинецька культура. У 1955 Д.Телегін відкрив біля с. Іванівка поселення бронзового віку, в результаті вивчення якого було виділено так звану «іванівську» кераміку. У 1957 С.Березанська об'єднала ці матеріали з подібними на Правобережжі і виділила їх в сосницький тип віднесений до східнотшинецької культури. Окрім Іванівки поселення цієї культури знайдені також біля сіл Волинцеве, Веселе, Зінове, Кочерги [2801].

З появою на Наддніпрянщині заліза, приблизно у 7 ст. до н. е., коли особливо інтенсивно проходив розклад родової общини і із її середовища виділилась заможна верхівка, настає нова історична епоха – ранній залізний вік. Путивльщину в цей час населяють скіфські племена. Поселення скіфів відомі біля сіл Ширяєве, Гірки, Линове, Харівка, Ховзівка. Їх центром було городище біля села Ширяєве, розташоване на мису високого корінного берега. Вузький перешийок, який з'єднував городище з дольною частиною, був укріплений ровом і валом. Поруч знаходилось неукріплене селище. Південний і східний кути городища мали більш похилі схили і були також захищені валами [2802].

У 2 – 7 ст. н. е. територія краю опинилась у зоні формування слов'янської етнічної спільності. Тут поступово змінювали одна одну зарубинецька (2 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.), київська (3 – 5 ст. н. е.) та колочинська (5 – 6 ст. н. е.) культури. Більшість дослідників вважають їх праслов'янськими і ранньослов'янськими. Зарубинецькі, київські та колочинські поселення виявлені поблизу сіл Харівка, Волинцеве, Нова Слобода, Пересипки, Чаплищі, Латишівка, Красне [2803].

У 8 – 11 ст. н. е. північно-східні терени України заселяють східнослов'янські племена – сіверяни. Археологічні пам'ятки сіверян відносяться до волинцевської (8 – 9 ст.) та роменської (9 – 11 ст.) культур. Свою назву волинцевська культура отримала від поселення та могильника в урочищі Стан поблизу с. Волинцеве. Це унікальна археологічна пам'ятка, дослідженням якої займалися археологи Д.Березовець та С.Юренко. Під час археологічних робіт було досліджено 51 житло і багато господарських будівель [2804].

Переважає більшість пам'яток роменської культури розташована на Лівобережжі Дніпра, в басейнах Десни і Сейму, і особливо багато цих пам'яток у Путивльському районі, зокрема поблизу сіл Латишівка, Бунякине, Гірки, Волинцеве, Волокитине, Іванівка.

З 8 ст. постійні сіверянські поселення існували на території сучасного Путивля. Це було типове гніздо з п'яти поселень-городищ, розташованих неподалік одне від одного в урочищах Городок, Нікольська гірка, Молокозавод, Підмонастирська Слобода та Коптева гора. Адміністративно-культовим центром поселень був Городок [2805].

У 2-ій пол. 10 ст. на місці групи сіверянських поселень виникає місто Путивль. Дитинець давньоруського Путивля був розташований на мисоподібному останці правого високого берега Сейму в урочищі Городок. Його оточували міцні дерев'яні стіни, вал та рів. На Городку містилися княжий двір, житла дружинників та ремісників, церква Вознесіння. На північ від Городка був розташований великий посад, захищений дерев'яними стінами, які півкільцем оточували його територію [2806].

У Іпатіївському літописі під 1146 роком Путивль згадується вперше у зв'язку з міжусобицями новгород-сіверського князя Святослава Ольговича та чернігівськими князями Володимиром і Ізяславом Давидовичами, яких підтримував великий київський князь Ізяслав Мстиславович. Князь Ізяслав після тривалої облоги захопив Путивль і пограбував княжий двір на Городку: «И ту дворъ Святославль раздѣли [...] и скотьниць и бретьяниць, и товаръ, иже бѣ не мочно двигнути, и в погребѣхъ было 500 берковсков меду, и вина 80 корчагъ; и церковь Святого Възнесения всю облупиша [...]» [2807].

У 12 – 13 ст. Путивль – одне з найбільших міст Чернігово-Сіверської землі, центр удільного князівства, значний осередок розвитку ремесла і торгівлі, важливий оборонний

пункт на південно-східних рубежах Давньоруської держави. У 12 ст. Путивль не раз відбивав напади половців. Путивльська дружина на чолі з князем Володимиром у 1185 брала участь в поході новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. Події походу лягли в основу сюжету геніальної пам'ятки давньоруської і світової літератури – «Слова о полку Ігоревім». У «Слові» Путивль згадується чотири рази. Найбільш лірична сторінка поеми «Плач Ярославни» – також пов'язана з Путивлем [2808].

У 1239 Путивль захопили і спустошили монголо-татарські загани Менгу-хана. Археологічні розкопки В. Богусевича і Б. Рибакі виявили на Городку рештки мураного храму 13 ст., зруйнованого татарами, а у 1980-х рр., археолог О. Сухобоков відкрив братську могилу захисників Путивля 1239 [2809].

Монголо-татарська навала знесила російські землі, що призвело до занепаду господарства. Скориставшись цим, литовські феодалі у 1356 захопили Чернігово-Сіверське князівство разом з Путивлем та іншими містами. Та з початку 1500 місто знову у складі Російської держави. У 16 – 17 ст. Путивль став важливим оборонним форпостом на південних кордонах Росії, стратегічне значення якого полягало в тому, що під його стінами сходились межі Московської і Литовської держав, а між ними клином до Путивля врзалось Дике поле – постійне джерело татарської небезпеки.

Місто увійшло до складу першої прикордонної лінії, створеної у 16 ст. – так званого «Путивльського рубежа». Укріплення Городка перетворюються у внутрішню цитадель дуже складної загальноміської системи укріплень [2810]. У новому земляному городі містилася дерев'яна церква Вознесіння, льодовня, господарські споруди, криниці інші приміщення [2811]. Міццю і неприступністю Путивльської фортеці, розташованої на Городку, захоплювався сірійський мандрівник і дипломат, ієродиякон Павло Алепський [2812].

Наприкінці 16 ст. на південно-східній околиці міста, на високій горі над Сеймом виникла друга, кам'яна, цитадель – Молчанський монастир [2813].

У 16 – 17 ст. Путивль був оточений півкільцем зовнішнього оборонного валу з ровом. Вал мав шість брам: з півночі Новгородську, із заходу – Борисоглібську й Конотопську, зі сходу – Глухівську, Рильську й Молчанську. Зі сходу й заходу місто захищали оборонні монастирі: Молчанський і Борисоглібський [2814].

Чисельність путивльського гарнізону у 17 ст. доходила до 1,5 тис. чоловік. Військову службу в Путивльській фортеці і розташованих поблизу сторожах несли служилі люди та українські козаки, що поселялися тут, рятуючись від гніту польських феодалів [2815].

У сер. 16 ст. місто відвідали високопоставлені церковні ієрархи: єрусалимський патріарх Паїсій, константинопольський патріарх Афанасій, антиохійський патріарх Макарій.

17 ст. було періодом найбільшого розквіту Путивля. Економічному зростанню сприяло те, що через місто проходили важливі торгівельні шляхи, які вели із Польщі, Литви, України, Криму, Туреччини в Московську державу. Путивль перетворився на значний центр європейської торгівлі та культурний осередок. У місті тоді налічувалось 77 магазинів, 200 лавок і трактирів. Торгівля сприяла розвитку ремесел [2816].

Путивль відіграв надзвичайно важливу роль в бурхливих подіях Смутного часу. 18 листопада 1604 місто добровільно здалося Лжедмитрію I, присягнувши йому на вірність як законному московському цареві. У січні 1605 у битві під Добриничами військо Бориса Годунова завдало поразки Лжедмитрію. Самозванець із залишками своїх прихильників відходить до Путивля. На декілька місяців резиденцією Лжедмитрія стає Молчанський монастир. За переказами, самозванець переховувався у бойовій камері над вівтарем соборної церкви. Його підтримали мешканці Путивля на чолі з воеводою В. Рубець-Мосальським, дітьми боярськими Ю. Беззубцевим та С. Булгаковим. [2817].

У 1606 в Путивлі спалахнуло народне повстання під проводом Івана Болотникова. Звідси воно почало поширюватись по багатьох територіях Російської держави. Голландський купець і дипломат Ісаак Масса, перелічуючи міста, що перейшли на бік

повсталих, повідомляє, що Путивль – «глава і призвідник усіх заколотних міст, у ньому (заколотники) також тримали раду [...]» [2818]. І хоча у червні 1606 повстанська армія рушила на Москву, Путивль і надалі залишався політичним центром повстання. Сюди на початку 1607 зі своїм військом прибув донський козак Ілля Горчаков, який вдавав із себе царевича Петра, сина царя Федора Івановича [2819].

Визначна роль Путивля у взаєминах України з Росією у 17 ст. Українські гетьмани вступали в дипломатичні зносини з Москвою через посередництво путивльських воевод. Під час Визвольної війни українського народу сер. 17 ст. через Путивль йшла військова та економічна допомога Росії для України. У 1653 в Путивлі перебувало російське посольство на чолі з боярином В.Бутурліним, яке згодом виїхало до Переяслава [2820]. З Путивлем пов'язана діяльність таких визначних історичних діячів, як українські гетьмани П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Самоїлович, І.Мазепа.

Наприкінці 17 ст. Путивль починає поступово занепадати. Вхідження Лівобережної України до складу Росії, заселення Слобідської України, освоєння причорноморських степів – усе це відсувало межі Росії далеко на південь. Путивль втрачає своє колишнє стратегічне значення і поступово перетворюється у рядове провінційне містечко у центрі країни.

Події Північної війни 1708 – 09 на одному з найважливіших її етапів відбувалися на території нинішньої Сумщини. Не минули ці події й Путивля. У листопаді, коли основні сили шведів були поблизу Глухова, там перебував російський цар Петро I. 17 листопада він виїхав з Глухова в Путивль, а потім попрямував до Тернів та Хоружівки, де стояла його піхота і кавалерійські частини.

У 18 ст. Путивль славився суконною мануфактурою, заснованою 1719 у с. Глушково Путивльського повіту. На мануфактурі працювало понад три тисячі приписаних до неї кріпаків. Путивльська мануфактура була одним з основних виробників сукна в Російській імперії. І зовсім не випадково символи мануфактури – ткацькі човники – були зображені на міському гербі Путивля.

У 19 – на поч. 20 ст. Путивль – невелике повітове місто Курської губернії. Промислового розвитку воно не набуло. Зате розвивалися кустарні ремесла і торгівля. Зберігав Путивль і своє духовне значення. На поч. 20 ст. в місті діяло дев'ять храмів і один монастир. А всього на території повіту було 49 парафіяльних храмів і 3 монастирі (Молчанський, Софроніївський та Глинський). На Путивльщині у цей час жили і працювали історик і археолог М.Берлінський, поет-футурист І.Аксьонов, краєзнавець І.Рябінін, художники П.Левченко, П.Булгаков.

У період революції і громадянської війни 1917 – 20 в Путивльському повіті декілька разів змінювались влади різних урядів. 1 грудня 1917 Путивльське повітове земство на своєму засіданні ухвалило рішення про визнання в повіті влади Української Центральної Ради. Однак, того ж дня путивльські більшовики захопили склад зі зброєю, пошту та телеграф і проголосили радянську владу в місті і повіті. 10 грудня на прохання повітового земства до Путивля прибув селянський повстанський загін «Курінь смерті» і встановив владу Центральної Ради [2821].

Для підтримки більшовиків в боротьбі проти Центральної Ради на Путивльщину прибув Перший московський загін червоноармійців під командуванням А. Знаменського. 12 січня 1918 радянська влада в повіті була поновлена [2822].

У кінці квітня 1918 повіт був окупований німецько-австрійськими військами, разом з ними прийшов «Курінь смерті» Центральної Ради. На цей час Путивльщина стала прикордонним краєм: більша частина повіту входила до складу України, решта до Росії.

У січні 1919 Путивльський повіт знову опинився під владою більшовиків. Відносно мирне життя тривало до осені 1919. У вересні повіт окупували війська генерала Денікіна, але окупація тривала недовго. 14 листопада до міста увійшли частини Червоної Армії [2823].

У лютому 1920 в повіті спалахнуло селянське повстання, яке охопило сусідні Глухівський та Конотопський повіти. Селяни виступили проти примусового вилучення

продовольства. Повстання було жорстоко придушене військами 7-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту [2824]. На Путивльщині збереглися пам'ятки того часу: будинок, у якому в грудні 1917 містився військово-революційний комітет; братська могила червоноармійців, загиблих у 1919 в боях з білогвардійськими військами (с. Октябрське); могила командира батальйону Щорсівської дивізії П.Опадчого (с. Ротівка); братська могила борців за радянську владу (м. Путивль, пл. Перемоги).

Після закінчення громадянської війни в Путивлі та повіті розпочалась відбудова народного господарства. У 20 – 30 рр. у місті було реконструйовано старі і створено нові промислові підприємства. У 1928 – 29 в місті діяло 6 підприємств, електростанція. У 1929 побудований маслозавод, у 1932 дали першу продукцію пенькозавод та сушильний завод. Напередодні Великої Вітчизняної війни у Путивлі працювали райпромкомбінат, 4 промартілі, вальцевий млин, підприємства по випуску будматеріалів, електростанція. У 1929 на околиці Путивля було організовано артіль «Свобода», яка у 1930 об'єдналась з ТОЗом «Социалистическая культура» в колгосп «Культура». Вирішальну роль в економічному зміцненні колгоспу відіграла Путивльська МТС, організована у 1932. Восени 1939 завершилось будівництво шосейної дороги і моста через річку Сейм, який з'єднав місто з залізничною станцією Путивль. Напередодні війни в Путивлі функціонували районна лікарня, поліклініка, санепідемстанція, дитяча консультація, медична школа. У місті працювала десятирічка, дві неповні середні школи, вечірня школа для дорослих, школа радгоспних бригадирів, плодоовочевий і педагогічний технікуми. Були в Путивлі Будинки культури, дві бібліотеки, Будинки вчителя, Будинки піонерів, краєзнавчий музей.

У роки Другої світової війни підрозділи Червоної Армії вели запеклі бої на території Путивльського району. У вересні – жовтні 1941 у боях великі втрати понесли 160-а, 2-а гвардійські, 293-а стрілецькі дивізії та загін особливого призначення під командуванням генерал-майора О.Чеснова [2825].

До зайняття нацистськими загарбниками району у ньому були створені три партизанські загони на чолі з С.Ковпаком, С.Рудневим і С.Кириленком. Вони дислокувалися у Спадшанському і Новослобідському лісах та в урочищі Мариця. У жовтні 1941 загони об'єднались в один партизанський загін під командуванням С.Ковпака і С.Руднева. У 1-ій пол. 1942 партизани діяли на території Сумської обл. Найбільшими операціями цього часу були: Веселівський бій (28 лютого 1942), у якому партизани знищили 600 солдат і офіцерів 105-ї угорської дивізії, Клевенська операція (травень 1942), визволення Путивля (26 – 28 травня), бій біля с. Нова Слобода (3 – 6 липня). У 1942 – 43 Путивльський партизанський загін у складі з'єднання партизанських загонів Сумської області здійснив рейди на Правобережну Україну та в Карпати, а у 1944 у складі Першої Української партизанської дивізії – рейд на Сан і Віслу. [2826].

За роки тимчасової окупації Путивльщини нацистами було розстріляно, повішено, замучено 3593 мирних жителя району. Тільки в одному селі Нова Слобода 7 липня 1942 нацисти розстріляли і закатували 586 чоловік, з них 256 жінок, 70 дітей від одного до десяти років, 260 підлітків і людей похилого віку. Загиблі мирні жителі поховані на місцях масових страт у м. Путивль, біля с. Мінакове, в селах Нова Слобода, Веселе, Волокитине, Кочерги, Ротівка, Яцине, інших [2827].

У вересні 1943 Путивльський р-н був визволений військами 60-ї армії генерала І.Черняховського. Під час бойових дій 1941 і 1943 на території району загинуло 1022 радянських воїнів, які поховані в 35 братських і 7 індивідуальних могилах. На могилах воїнів і партизанів споруджено 27 скульптурних пам'ятників, 10 обелісків, 2 стели [2828].

Пам'ять загиблих воїнів-земляків увічнена 16 пам'ятниками, дванадцятьма пам'ятними стелами відзначені місця боїв партизанів з окупантами. Меморіальними дошками відзначені будинки в Путивлі, де розміщувались штаби 60-ї армії у 1943 та партизанського з'єднання у 1942.

У післявоєнні роки жителі району відбудували підприємства, комунальне господарство, колгоспи, навчальні заклади, школи, культурно-просвітницькі установи. У 1950 – 70-х рр. були побудовані переробні підприємства та завод радіодеталей.

Переважна більшість пам'яток монументального мистецтва Путивльщини пов'язана з подіями Другої світової війни. До 30-річчя партизанського руху на Сумщині в 1971 в Путивлі на Нікольській гірці був встановлений пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу С.Ковпаку [2839]. Увічнене також ім'я комісара партизанського з'єднання С.Руднева. На площі Перемоги у 1961 був встановлений пам'ятник легендарному комісару Пам'ятник встановлений також на батьківщині героя в с. Рудневе [2840]. Серед інших пам'яток монументального мистецтва слід відзначити пам'ятник юному партизану-ковпаківцю Радію Рудневу, пам'ятник на могилі Г.Базими, скульптурну групу «Партизан і партизанка».

У Спадчанському лісі, де створювався об'єднаний партизанський загін, споруджено монумент партизанської слави. Неподалік від нього в 1985 була споруджена Алея скульптурних портретів партизанів-ковпаківців, удостоєних звання Героя Радянського Союзу [2841].

У 1982 з нагоди 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» на Городку був встановлений пам'ятник княгині Ярославні [2842].

Отже, Путивльщина має багату культурну спадщину представлену чисельними пам'ятками історії та культури. На території району нараховується 253 об'єкти нерухомої культурної спадщини. Серед них 108 пам'яток археології, 94 історії, 40 архітектури і містобудування і 11 пам'яток монументального мистецтва. Значення деяких із них виходить далеко за межі Сумської області. Пам'яткою археології національного значення є Городок – дитинець літописного Путивля. Національний статус мають також пам'ятки архітектури: церква Миколи Козацького, ансамбль Святодухівського монастиря, комплекс будівель Молчанського монастиря, «Золоті ворота» в с. Волокитне.

На сучасному етапі в Путивльському р-ні здійснюються практичні заходи щодо реставрації та реабілітації пам'яток. У 1997 – 2004 рр. здійснено ремонтно-реставраційні роботи дзвіниці, трапезної, настоятельського корпусу, собору Різдва Богородиці у Путивльському Молчанському монастирі. У Софроніївському монастирі відбудовано церкву св. пророка Іллі (2002), Покровську церкву (2004) та інші будівлі. На кошти московського мецената М.Мураєва відбудована церква в с. Нова Слобода (2000). Споруджено монумент жертвам фашизму «Дзвін скорботи» в с. Нова Слобода (2004). У 1980-х рр. планувався інтенсивний розвиток Путивля як туристичного центру всесоюзного маршруту «Намісто Славутича», однак ці проєкти так і лишилися на папері.

Віктор Вечерський, Євген Малик

м. ПУТИВЛЬ

Путивль – батьківщина відомих діячів науки. У місті народились академік АН УРСР, біолог П.Свириденко, психіатр, доктор медичних наук Е.Попов, доктор сільськогосподарських наук М.Дяченко, доктор медичних наук В.Брежнев, доктор філософських наук І.Кардашов, хірург, доктор медичних наук О.Мещанінов.

Дещо про особливості архітектурної та містобудівної ситуації Путивльського краю. Місто Путивль лежить на правому гористому березі річки Сейму на межі двох ландшафтних зон – лісостепової і степової. Природна ситуація і генеза поселення типові для Північного Лівобережжя – так само на берегах річок, які були торговельними шляхами, виникли Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Сновськ та інші стародавні міста. У Путивлі правобережне плато підноситься над заплавою майже на 50 м. Ширина заплави сягає 16 км. Над річкою між глибокими ярами виділяються кілька мисоподібних останців, розділених ярами, в яких протікали річечки Путивлька, Кринка та кілька безіменних струмків, які зараз пересохли. Маючи добрі природні оборонні якості та

зручний вихід до води, ці пагорби й стали осередками первісного заселення цих теренів. Із середини I тисячоліття н. е. тут жили сіверяни, яким належали поселення роменської культури, віднайдені археологами в урочищах Коптева гора, Підмонастир'я, Микільська гірка.

Протягом усієї своєї історії, аж до 18 ст., Путивль завжди був добре укріпленим містом. Середньовічна система укріплень Путивля складається з кількох взаємопов'язаних елементів – городищ Коптева гора і Городок (8 – 10 ст.), Мовчанського монастиря-фортеці (16 – 17 ст.) і загальноміських укріплень (16 – 17 ст.). Городище Коптева гора розташоване на вершині мисоподібного останця за східною околицею міста на правому високому березі Сейму. Від міста відділяє його широкий яр, по якому протікає річка Кринка, що впадає в Сейм. Археологічними розкопами 1979 – 83 рр. (О.Сухобоков) на північно-західному кінці гори відкрито укріплене поселення Роменської культури (8 – 10 ст.), що з напільного боку відокремлювалося від плато земляним валом з ровом. Нині вал має висоту до 1,0 м. Схили понад Сеймом ескарповані на 1,5 – 2,0 м. Урочище Городок слугувало для цих поселень укріпленим осередком і водночас святилищем. У Княжу добу Городок був дитинцем Путивля. Це мисоподібний останець правого високого берега Сейму. У плані – витягнений з півночі на південь неправильний прямокутник площею 2,25 га. Від сучасного міста, що лежить на плато, відділений невеликим ярмом і валом заввишки до 3,0 м, висипаним у широтному напрямку. Цей вал був межею дитинця, а на північ від нього містився посад. Тогочасні укріплення становили собою дворядний частокіл. Житла були прямокутними в плані, зрубної або каркасної конструкції з глиняною кубовидною піччю в кутку. Таким чином, давньоруський Путивль виник у кінці 10 ст. на базі групи роменських поселень 8 – 9 ст. і частково успадкував їхню містобудівну структуру.

Розташоване на північ від цих поселень і городищ рівнинне плато давало можливості для подальшого розвитку сельбища. Воно також було захищене від ворогів, але не рукотворними укріпленнями, а дрімучим лісом, що існував до сер. 17 ст. і переходив у «Брянські дебрі». Дитинець Путивля в урочищі Городок з 10 ст. відігравав значну роль у системі оборони Русі від кочівників. У той час мешканці поселень на Микільській гірці й на Коптевій горі переселилися під захист дитинця, а ці урочища були перетворені на могильники.

У кін. 10 ст. київський князь Володимир Святославович заснував низку фортець у Посейм'ї й Посуллі. Саме в цей час роменські укріплення на Городку зазнали реконструкції. Вже у той час із півночі до Дитинця прилягав неукріплений посад, що простягався вузькою смугою паралельно річищу Сейма. Плато з напільного боку в Княжу добу було майже не заселеним.

Перша документальна згадка Путивля під 1146 роком в Іпатському літописі пов'язана з княжими усобицями. У 12 ст. він став другим за значенням (після Новгород-Сіверського) містом Сіверської землі, яка відділилася від Чернігівського князівства, а з кін. 12 ст. – центром невеликого удільного князівства. У дитинці на Городку були соборна церква, княжий двір, житла дружинників і майстерні ремісників. Укріплення склалися з дубових городень. Оборонних веж тоді ще не було. Ці укріплення поступово вдосконалювалися.

На поч. 12 ст., ймовірно після пожежі, збудували нову лінію городень значно менших розмірів – 2,0 x 1,8 м. На городнях влаштовано заборолу, про які згадується в «Слові о полку Ігоревім». Перед самою монголо-татарською навалою у середині 1237 на Городку було зведено мурований однобанний триконховий собор (Спасо-Преображенський – ?), за характером архітектурних форм близький до тогочасних храмів Вщижа, Новгород-Сіверського і Чернігова.

1239 Путивль знищено одним із монголо-татарських загонів Менгу-хана. Археологічними розкопами В.Богусевича (1959 – 60 рр.) і Б.Рибаківа (1965) на Городку досліджено рештки мурованого храму, зруйнованого татарами, а в 1980-х рр. тут відкрито братську могилу оборонців Путивля 1239.

У 1356 Путивль захопив литовський князь Ольгерд. 1500 разом з усією Сіверщиною місто потрапило під владу Московського царства і перетворилося на найважливішу його прикордонну фортецю й крупний центр міжнародної торгівлі. Особливістю військово-стратегічного розташування Путивля в цю добу було його протистояння двом супротивникам, що дуже різнилися тактикою і характером військово-інженерного мистецтва. Під стінами Путивля сходилися державні кордони Московського царства і Литви (згодом – Польсько-Литовської Речі Посполитої), а між цими двома територіями клином до Путивля врізалось так зване Дике поле, не освоєне жодною із цих держав. Воно було джерелом постійної загрози татарських набігів. Все це спричинилося до ускладнення системи оборони міста. Для захисту від татар достатньо було простих дерево-земляних укріплень, а для захисту від добре технічно озброєних західних сусідів необхідні були муровані фортифікації, які з'являються в Путивлі на зламі 16 – 17 ст.

На поч. 16 ст. значно поширюється посад, який у княжу добу був неукріпленим і прилягав до Городка з півночі. Тепер на плато розпланували, фактично, нове місто з радіально-секторним плануванням, півкільцевим оборонним валом і тризубом головних вулиць-шляхів, які від Торгу розходилися в бік Конотопа, на Новгород-Сіверський і Рильськ. При розплануванні міста модулем слугувала довжина фортеці на Городку.

В історії містобудування України унікальність Путивля пов'язана як з акцією одномоментного розпланування нового посаду на плато (інших таких прикладів на Північному Лівобережжі ми не знаємо), так і з загальною геометризованою структурою міста з чотирма вузловими точками, які в плані утворюють рівнобічний трикутник: Борисоглібський монастир на заході, уфортифікований осередок на сході, пізніше перетворений на Мовчанський монастир, дерев'яна цитадель (Городок) на півдні і Святодухів монастир на півночі. Строге радіально-секторне, по суті – півкільцеве розпланування міста є також неповторним на наших теренах. За результатами історико-містобудівних досліджень, проведених В.Вечерським, встановлено, що секторна розпланувальна структура з півкільцевим валом і чотирма опорними композиційними точками прямо не пов'язана з містобудівною спадщиною Княжої доби, не є наслідком поступового розширення сельбища від центру до периферії, а виникла внаслідок одномоментної реалізації певної проектної концепції. Таке розпланування Путивля стало різкою зміною в процесі поступової еволюції містобудівного утворення, переходом до якісно іншого стану.

У 16 – 17 ст. Путивль, який займав територію на плато площею 230 га, був оточений півкільцем зовнішнього оборонного валу з ровом завдовжки 4 тис. 300 м. Таким чином, місто було більшим, ніж тогочасні Псков і Смоленськ, поступаючись тільки Великому Новгороду. Кінці укріпленої лінії впиралися в крутосхили берегів Сейму. Конструкції і габарити цих укріплень відомі нам з архівних джерел. Протягом 17 ст. вал і рів не менш як двічі реконструювали. До середини століття ширина й висота валу становили близько 2,0 м, ширина і глибина рову – до 4,0 м.

1677 року в зв'язку з військовими діями в Україні (Чигиринські походи) Московщина зміцнювала оборону своїх південно-західних кордонів, зокрема збільшено й потужність путивльських міських укріплень. Ширину рову довели до 9,0 м, глибину — до 6,0 м, ширину валу – до 4,5 м, висоту – до 4,0 м. Роботи провадилися під орудою путивльського воєводи князя Василя Голіцина. Путивльські стрільці виконали величезний обсяг земляних робіт, перемістивши більш як 100 тис. м куб. ґрунту. Півкільцевий вал мав шість брам: з півночі – Новгородську, на якій 1677 спорудили шестигранну рублену однойменну башту з «вишкою»; із заходу – Борисоглібську й Конотопську; зі сходу – Глухівську й Рильську. На них надбрамні башти споруджено між 1677 і 1684 рр. Мовчанська (Підмонастирська) брама не мала надбрамної башти. Із заходу й сходу місто захищали оборонні монастирі: Борисоглібський (біля Борисоглібської брами, з напільного боку, не зберігся) і вже згадуваний Мовчанський. Обидва стояли на горах коло Сейму на відстані прямої видимості (2 тис. 200 м). Посередині між ними над річкою височіла дводільна цитадель на Городку.

Півкільцевий вал московські містобудівники протрасували – при розширенні міста на поч. 16 ст. – радіусом, кратним модулю, що дорівнював довжині Старого дерев'яного міста (укріплення Городка) – 100 мірних махових сажнів (176 м). Центром побудови абрису ліній укріплень була Вістова башта на Городку. Півкільцевий вал довкола Путивля зруйновано наприкінці 18 ст. під час перерозпланування міста. Нині жодних слідів його не лишилося.

Путивль належав до першої прикордонної лінії, створеної московським урядом у 16 ст., – «Путивльського рубежу». Укріплення Городка у 16 – 17 ст. зазнавали щонайістотніших змін, бо його було перетворено на внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської системи укріплень: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, 1585 з півночі прибудували трохи менше площею прямокутне в плані укріплення. Первісна частина називалася Старим, Дерев'яним, або Верхнім городом, нова – Меншим городом, або Новим земляним городом.

У 17 ст. Путивлеві надавалося великого значення, тож збереглося дуже багато описів його укріплень. Лінія укріплень Старого міста складалася з невисокого земляного валу і дерев'яної стіни – частоколу з бойовим обходом, стрільницями покрівлею. Крутосхили з боку Сейму ескарпували. Всього було дев'ять дерев'яних рубаних башт: двінадцяти й сім глухих, з них сім – шестигранних, одна – восьмигранна й одна – чотиригранна. Вони мали назви: Передні проїзні ворота, Башта на розі проти Воеводського двору, Мала башта, Задні проїзні ворота до річки Семі, Мала нова башта, Никитська, Фролівська, Іллінська, Вістова башта. Висота їх становила 6,0 – 8,0 м до покрівлі, висота наметових дахів – 4,0 – 5,0 м. Усі башти мали два-три яруси гарматного бою. На двох баштах були «вишки», з яких спостерігали за місцевістю. Вони пов'язані з двома в'їзними вузлами. Виділялася розмірами і висотою Вістова башта, що сягала 27 м, була чотириярусною, а на її «вищі» висів Вістовий дзвін. Усі башти значно виступали вперед за лінію дерев'яних стін.

Цікаве вирішення дістав головний в'їзд до Старого дерев'яного міста: Передня проїзна брама розміщувалася у своєрідній «матні» типу старовинного «захаба» між Вістовою і висуненою вперед Тайницькою баштами. Не можна було в'їхати в браму, не зробивши двох крутих поворотів у зоні близького прицільного обстрілу з цих башт. Городова стіна Старого дерев'яного міста сполучалася з Тайницькою баштою тарасами. Завдяки такому характерові в'їзного вузла в подорожнього, що їхав з Нового міста в Старий, створювалося хибне, перебільшене враження щодо потужності й загальної структури укріплень, як це видно з опису Павла Алеппського сер. 17 ст. Таке незвичне інженерне вирішення із застосуванням тарас, яких більш ніде в Путивлі не бачимо, свідчить про те, що перед Передніми воротами в 16 ст., коли ще не було Нового земляного міста, містилася відвідна стрільниця, яку згодом, очевидно, на початку наступного століття, ліквідували. Рештками її можна вважати тараси з Тайницькою баштою.

У Старому місті в 17 ст. були Воеводський двір, «Приказна ізба і двір, де живуть дяки», як зазначалося в описах, а також погребі, житниці, лазня, куховарня, дерев'яний Спасо-Преображенський собор і три дерев'яні парафіяльні церкви.

Новий земляний місто, збудований 1585 і реконструйований кілька разів, у т. ч. 1665, був укріпленням мішаного баштово-бастіонного типу. Тут слідні впливи новоєвропейської фортифікації, можливо, пов'язані з роботою в Путивлі 1621 українського фортифікатора Онисима Радишевського. Висота земляного валу – понад 4,0 м, глибина рову – 4,26 м, ширина – 6,5 м. Це укріплення на північних кутах мало два бастіони характерних регулярних обрисів і два «виводи» (зовнішні укріплення типу рavelіну) перед брамами. Даниною давнім традиціям оборонного будівництва були дерев'яні рубані башти: у бастіонах стояли Воскресенська й П'ятницька восьмигранні башти, посеред північного фронту валу – шестигранна Башта над передніми проїзними воротами, у західному валі – чотиригранна Іллінська надбрамна башта. Ці башти, споруджені 1665, тобто пізніше від башт Старого міста, були вищі й масивніші, з обладнаними «вишками». Прямокутні рavelіни перед надбрамними баштами мали «вороти», щоб підіймати на ланцюгах звідні мости через рів. Артилерія в другій половині

17 ст. розмішувалася і в бастіонах, і на баштах. Як основний конструктивний матеріал використовували дубові колоди діаметром 22 – 25 см. Вали і рови, згідно з давніми джерелами, «ослонены бревенъем сосновым и осиновым». Судячи з описів, ці укріплення через кожні 10 – 15 років потребували серйозного ремонту. У Новому земляному городі розташовувалися «градцких и уездных всяких чинов людей избы и клети для осадныхъ времен», дерев'яна церква Воскресіння, льодовня, всілякі господарські споруди, криниці. 1621 Онисим Радишевський спорудив тут водопідіймач, яким помповано воду з Сейму в спеціальний басейн.

Відколи наприкінці 17 ст. Путивль втратив своє стратегічне значення, укріплення на Городку лишилися без догляду і десь після 1730-х рр. почали швидко руйнуватися. Протягом 19 ст. вони остаточно зникли з обличчя землі. Сучасна топографія добре зберегла рештки Старого дерев'яного города: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень, щоправда, рів, дуже розмитий дощовими водами, перетворився власне на невеликий яр. Добре прочитується на рельєфі, де колись містилися Передні й Задні проїзні ворота, башти. На місці Воєводського двору тепер стоїть скульптура «Ярославна», встановлена з нагоди 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» 1982. Жодних слідів Нового земляного города нині немає, він зафіксований тільки на давніх планах і в описах.

Старовинне розпланування Путивля, зафіксоване на планах 1780-х рр., зумовлене трасуванням укріплень, наявністю згаданих чотирьох композиційних вузлів, головними шляхами. Тризуб головних вулиць, що сходилися до міського торгу перед північною фортечною брамою, виник як розпланувальний прийом, що забезпечив проїзд найкоротшим маршрутом від фортеці до головних брам посаду. Ці три променя перетиналися кільцевими вулицями, протрасованими паралельно зовнішньому валу. В районі головної вулиці, що вела до Новгородської брами, були квартали однакової ширини між п'ятьма рівнобіжними кільцевими вулицями. Ми вважаємо це наслідком систематичного й одномоментного розмежування земельних ділянок для розселення значної кількості служилих людей. У південній, надсеймській частині міста розпланувальні елементи відповідали складному рельєфу (вулиці йшли по тальвегах і паралельно пругу рельєфу). Пучки вулиць сходилися до композиційних центрів – Торгу, фортеці й монастирів.

Протягом 16 – 18 ст. три з чотирьох головних осередків містобудівної структури розташовувалися на високому березі Сейму, тому найвиразнішим завжди був «річковий фасад» Путивля. Помітна роль належала й архітектурним акцентам – Микільській церкві на однойменній горі, церквам Фрола і Лавра, Воскресенській, Вознесенській та іншим. У добу найбільшого розквіту, в сер. 17 ст., тут налічувалося 26 храмів, майже половина з яких були невеличкими, камерними за масштабом. Упродовж 18 ст. більшість дрібних храмів ліквідовано, а ті дерев'яні, що лишилися, поступово замінили мурованими. Для постановки архітектурних доміант збоку від вулиць влаштовували невеликі площі з тим, щоби храми й каплиці не перешкоджали вуличному руху. Наслідком цього стали бічні завершення перспектив основних вулиць Путивля, окрім трьох головних, які мали вісьові перспективи, спрямовані на оборонні башти. Загальна система архітектурних доміант міста була строго ієрархічною, трирівневою: головні містобудівні доміанти мали висоту 16 – 27 м й відзначалися ускладненістю силуету; архітектурні доміанти були простими за об'ємами й мали висоту 10 – 15 м; архітектурні акценти мали висоту до 9,0 м.

Рядова забудова Путивля у 16 – 18 ст. була садибною, переважно одноповерховою. Житлові й господарські споруди стояли уздовж вулиць зі значними розривами. Внутрішньоквартальні простори займали сади й городи. Усі сім мурованих купецьких будинків, які були в Путивлі до перепланування 1784, містилися у дворищах, не виходячи на червоні лінії вулиць.

Розташування Путивля у російсько-українському прикордонні, його провідна роль у взаємозв'язках двох народів – все це відбилося на архітектурному середовищі міста, в якому органічно переплелися різні національні традиції. Найяскравішим прикладом цього можуть бути споруди Мовчанського монастиря. Водночас церкви Воскресіння

Христового і Миколи Козацького демонструють нам пряме перенесення в муроване будівництво улюблених просторових побудов українських майстрів дерев'яної архітектури.

Ансамбль Спасо-Преображенського собору – зразок типово московського храмового зодчества [2829]. Ці риси взаємопроникнення двох національних культур властиві й іншим містам цього краю – Рильську, Новгороду-Сіверському, Трубчевську і Стародубу.

Протягом 16 – 17 ст. головними функціями Путивля були військово-адміністративна і торговельна. Близько 80 відсотків населення міста складали так звані служилі люди. Тому процвітання міста було недовгим. Досить було змінитися стратегічній ситуації у Східній Європі (поєднання Гетьманщини з Московським царством, колонізація Дикого поля), як з кін. 17 ст. (точніше, з 1680-х рр.) починається занепад Путивля, пов'язаний з переміщенням торгових шляхів і державних кордонів. Конкретно це проявилось у втраті сенсу містобудівної і фортифікаційної системи, руйнуванні укріплень, зменшенні кількості архітектурних доміант. Упродовж 18 ст. більшість дрібних храмів Путивля було втрачено. Так, дерев'яний Спасо-Преображенський на Городку був ліквідований 1770; Борисоглібський монастир скасовано 1764, а в 1834 всі його будівлі розібрано. Протягом 19 ст. остаточно зникають з лиця землі укріплення на Городку. Поступово зменшується кількість церков – на 1914 їх лишилось тільки дев'ять [2830].

Принципово новий етап розвитку міста знаменує 1784 рік, коли імператриця Катерина II затвердила проект перепланування Путивля. Автор цього проекту цілковито зігнував неповторну півкільцеву розпланувальну систему міста, механічно наклавши на неї регулярну шахову мережу вулиць. На жаль, цей план було реалізовано. Тільки у південній частині Путивля в умовах складного рельєфу збереглося стародавнє ландшафтне розпланування. На час здійснення цього перепланування населення міста становило близько 4-х тис. чоловік, з чого можна висувати, що при такій чисельності мешканців і значній площі сельбища чимало дворич мали бути порожніми. Ця обставина й уможливила здійснення радикального перепланування [2831].

Упродовж 19 ст. поступово зменшувалася кількість церков – на 1914 рік їх лишилося тільки 7 (з 20, зафіксованих у 1768). Але в той же час значного розвитку набуло муроване цивільне будівництво. Зводяться панські будинки (генерала Косинського, поміщиків Єфремова, Черепова, графа Головіна, купця Брежнева), будівлі адміністративні (земство, поліцейське управління), торговельні (магазин купця Брянцева, торгові ряди купців Пономарьових), навчальні (ремісниче училище Маклакова, жіноча прогімназія ім. Княгині Єфросинії Ярославни) [2832]. Деякі з цих споруд були двоповерховими. Завдяки цьому збільшився масштаб забудови. Стилїстика забудови відобразила основні етапи архітектурного процесу 19 – поч. 20 ст.: класицизм, романтизм, історизм, модерн, а також місцевий архітектурний фольклор.

На сході Путивльського р-ну, поблизу с. Нова Слобода, розташований архітектурний комплекс Софроніївського монастиря [2833].

З числа пам'яток архітектури слід також відзначити церкви в селах Яцине, Кочерги, Вошинине, Нова Слобода, та садибу Миклашевських в с. Волокитине. Тут у 1836 у родовому маєтку поміщика А.Миклашевського була збудована перша на лівобережній Україні порцелянова мануфактура (1839 – 62). У 1840 – 50-х рр. Волокитинський маєток перетворився у яскравий зразок садово-паркового мистецтва. Головною спорудою садиби була збудована у 1857. Покровська церква з унікальним фарфоровим іконостасом (не зберігся). 1875 в маєтку збудовані т. з. «Золоті ворота» – парадний в'їзд до садиби. Ця споруда, виконана в англо-готичному стилі, входить до реєстру унікальних архітектурних пам'яток України [2834].

Так званий радянський період приніс нові руйнування і спотворення містобудівної композиції: знищено більшість храмів, які були містобудівними доміантами, і всі каплиці, що були архітектурними акцентами в забудові: у 1930-х рр. знесено муровані Микільську горню (1863), Покровську двохрамську (1865), Благовіщенську (1865) та Вознесенську (19 ст.) церкви Путивля. У 1960-х рр. знесено Воскресенську муровану

церкву кінця 18 ст. [2835]. На тих місцях або нічого не збудовано, або зведено рядові будівлі. Лише на місці зруйнованої Микільської церкви на однойменній горі 1971 поставлено пам'ятник С.Ковпаку. Завдяки розміщенню над річкою на горі у зоні високої композиційної активності цей монумент став помітною домінантою в панорамі міста.

Якщо до 1960-х рр. у Путивлі руйнували тільки окремі споруди, то з 1970-х рр. розпочалося руйнування рядової історичної забудови. У 1971 харківський інститут «Укрміськбудпроект» розробив генеральний план Путивля. Автори плану не врахували особливостей забудови центральної частини міста, та необхідності збереження містобудівної композиції. У результаті знесення у 1970 – 80-х рр. цілого кварталу в центрі Путивля його головний майдан з пам'ятником Леніну залишився без жодної архітектурної домінанти. Простір майдану гіпертрофовано й архітектурно не вирішено, внаслідок чого він більше схожий на сільський вигін. У 1970 – 80-х рр. уздовж центральних вулиць збудовано багато п'ятиповерхових житлових будинків. Вони порушили історично сформовану масштабність архітектурного середовища. Ще один негативний результат такої містобудівної політики – поступова втрата значних історичних будівель і споруд традиційної забудови [2836].

У цілому для сучасного Путивля характерне дискретне розташування пам'яток культурної спадщини з кількома ділянками високої концентрації об'єктів спадщини. Цінність містобудівного комплексу побільшує добра збереженість великих ділянок археологічного культурного шару 8 – 13 ст., розпланування 13 – 16 ст. та кін. 18 ст., неповторний природний ландшафт.

Першими дослідниками Путивля на поч. 19 ст. були місцеві аматори. Згодом культурна спадщина міста привернула увагу видатного краєзнавця сер. 19 ст. В.Пассека – автора «Очерков России», істориків П.Роздольського і М.Халанського. Значний внесок у вивчення архітектурної спадщини внесли місцеві дослідники кін. 19 – поч. 20 ст. І.Рябінін та І.Левицький. У 1920 – 30-х рр. архітектурну спадщину Путивля намагався врятувати від руйнації видатний український мистецтвознавець професор Ф.Ернст.

У повоєнний період розпочалося ґрунтовне археологічне вивчення Путивля. Перші розвідки провів у 1947 – 50 рр. Д.Березовець. У 1959 – 60 рр. В.Богусевич відкрив рештки мурованого собору на Городку. По його слідах пішов академік Б.Рибаков, провівши 1965 повторні розкопки. З 1970-х рр. археологічними дослідженнями керував О.Сухобоков, нині доктор історичних наук, який зумів прояснити головні питання генези та еволюції давньоруського Путивля і його округи.

Систематичні обміри, фотофіксацію і дослідження архітектурних пам'яток Путивля розпочали у 1957 – 58 рр. співробітники КиївНДІТІ В.Мойсеєнко, Н.Новоковська, В.Ясієвич, П.Макушенко. 1960-ми рр. датуються перші проекти реставрації Мовчанського монастиря. У 1976 – 81 рр. архітектор В.Трегубов з тодішнього УСНРВУ Держбуду УРСР провів вичерпні дослідження усіх споруд Мовчанського монастиря, розробив проекти реставрації монастирських собору та надбрамної дзвіниці. Ці проекти частково реалізовані.

Комплексні дослідження Путивля як цілісної пам'ятки містобудівного мистецтва вперше провів В.Вечерський за участю В.Ленченка у 1986 – 87 рр. Тоді було складено історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони пам'яток, пропозиції щодо організації заповідника і проект положення про нього. При цьому було виявлено і поставлено на державний облік декілька пам'яток, складено список значних історичних споруд і традиційної міської забудови для урахування її при майбутніх реконструкціях. До складу роботи було включено проектні пропозиції щодо реконструкції путивльського дитинця – Городка, з натурним відтворенням трьох дерев'яних фортечних башт і позначенням фортифікаційних ліній і тих башт, які не збереглися.

Комплексна оцінка міської території за ступенем історико-культурної цінності показала, що найціннішою є неширока (до 400 м) смуга берегових схилів уздовж р. Сейму і плато від Коптевої гори на сході до Микільської гірки на заході, а в центральній частині міста – кілька кварталів, у яких розташовані церква Миколи Козацького й ансамбль

Спасо-Преображенського собору. Відповідно до описаної містобудівної ситуації та профілю Путивльського заповідника, створеного 1986, до його складу увійшли найважливіші пам'ятки архітектури і археології.

Територія заповідника, що становить 2 га, включає Мовчанський монастир. Для забезпечення ефективної комплексної містобудівної охорони культурно-історичного і природного довкілля та об'єктів культурної спадщини встановлено обширну охоронну зону заповідника, яка охоплює Коптеву гору, Городок, Микільську гірку, всю берегову частину міста і його центральний майдан. Церква Миколи Козацького і Спасо-Преображенський собор мають невеликі окремі охоронні зони. Зона регулювання забудови площею 170 га охоплює більшу частину міста на плато. До зони охорони ландшафту площею 8000 га входять берегові схили і заплава р. Сейм. Режимом усіх зон досить суворо регламентують будівельну і господарську діяльність, ставлячи містобудівні процеси у цивілізовані рамки.

Найважливішим об'єктом заповідника донедавна був Мовчанський монастир [2837]. Він міститься на південно-східній околиці Путивля на високій горі над Сеймом за 1,0 км від Городка. Про ці муровані укріплення, де в 1604 – 05 знайшов собі притулок Лжедмитрій I, згадує його сучасник, француз Маржерет. Щодо часу спорудження цих укріплень однозначних письмових свідчень бракує. Проте за характером архітектурного вирішення ця друга цитадель Путивля повністю відповідає особливостям російського фортечного будівництва кін. 16 – поч. 17 ст. і її можна датувати 1602 роком. Давні укріплення фрагментарно збереглися в сучасному монастирському ансамблі: надбрамна башта, залишки двох круглих наріжних башт, значна ділянка оборонного муру, центральна споруда – пристосований до оборони собор Різдва Богородиці, мур зовнішньої лінії оборони біля підніжжя монастирської гори. Ці рештки дають змогу встановити вигляд однієї з небагатьох мурованих фортець на південно-західних рубежах Московської держави. Вона була невелика площею, периметр стін, що обгороджували територію її неправильним шестикутником, витягненим із заходу на схід відповідно до обрисів гори, становив не більш як 325 м. Чотиригранна надбрамна башта містилася із заходу, з боку міста. Висота мурів незначна – до 5,0 м, але товщина їх подекуди доходила до 4,5 м. Циліндричні наріжні башти, яких налічувалося не менше п'яти, були в поперечнику до 8,0 м. Мури й башти мали пояс стрільниць косою бою на кшталт машикулі, а біля підніжжя – ніші-печури, призначені, щоб вести з них гарматний вогонь. Дотепер добре збереглася й відкрита для огляду частина північного муру завдовжки близько 18 м, з наріжною баштою. Зі сходу до муру прилягає збудована в 1866 – 69 рр. Іоанівська церква, причому фортечний мур продовжується попід церквою до апсиди, в основі якої – кругла башта. Цей мур має стрільниці косою бою, а також горішній ярус стрільниць пишального бою. Незвичайне надто часте розміщення стрільниць – через 1 цеглину (28 – 31 см). Товщина муру на цій ділянці – 167 см, з внутрішнього боку до нього прилягають дві камери: 7,0 x 7,0 м, – перекриті зімкненими склепіннями. Певно, це сутерени церкви Іоана Предтечі, збудованої одночасно з муром 1602 і зруйнованої «по ветхості» 1866. Наріжна башта (діаметром 6,0 м) зберігалася в первісному вигляді, зі стрільницями і ярусом машикулів, до 1876, коли її переробили під житло. Поряд з цією, уже перебудованою, баштою тепер височіє монастирська надбрамна дзвіниця, перший ярус якої – це фортечна башта 1602. На північній і південній гранях четверика добре проглядаються штраби в місці прилягання оборонного муру, пізніше розібраного на цій ділянці. У товщі західної стіни над проїздом є хід, що вів на заборолу. Ця башта первісно завершувалася, як і інші, наметовим дахом. 1700 завершення розібрано, натомість надбудовано високого восьмерика, увінчаного стрімким шатром з маківкою, і башту перетворено на дзвіницю.

У центрі монастирської території – унікальний триверхий мурований собор Різдва Богородиці, що його звели російські майстри близько 1602. Ця споруда логічно завершує загальну систему оборони мурованої цитаделі, являючи рідкісний в архітектурі тип церковної споруди багатофункційного призначення. Собор був донжоном – найвищою баштою цитаделі і водночас – трапезною, теплим храмом, сховищем пороху і зброї.

Типово російський храм з приділом, на підкліті, він несе в собі питомі риси московської архітектури останньої третини 16 ст. Але незвичайне те, що вівтарний обсяг, так само як основний об'єм храму й приділ, має вигляд четверика, а не напівкруглої апсиди. Це зумовлене функційними вимогами – пристосуванням до оборони. Вся споруда двоярусна: у підкліті – трапезна й тепла церква Софії Премудрості Божої, комори; в основному ярусі – собор з приділом. Вівтарна ж башта – триярусна. Горішній ярус – восьмигранна бойова камера над вівтарем собору – має три стрільниці, зроблені по сторонах світу. Звідси можна було прострілювати далекі підступи до Путивля. Увінчувало бойову камеру високе шатро з маківкою. У внутрішній стіні собору зберігся потайний хідник до бойової камери. За переказами, саме в ній у 1604 – 05 рр. переховувався Самозванець. З півдня і заходу будівлю оточувала відкрита галерея – гульбище, на якій можна було встановити гармати. З усього видно, що собор був задуманий як останній притулок оборонців цитаделі в разі успішного ворожого штурму – про це свідчить стрільничка нижнього бою, що збереглася у вівтарному обсязі.

Внаслідок подій Смутного часу Путивль на десятиріччя потрапив під владу Речі Посполитої, і лише за Деулінською угодою Москва повернула його собі. З 1618 вживалися заходи для підсилення всіх міських укріплень. Спеціально відряджений з Москви О.Радишевський у 1621 спорудив зовнішній оборонний мур Мовчанського монастиря. Він добре зберігся, проходить біля підніжжя північного схилу монастирської гори рівнобіжно річці Кринці, вздовж дороги, що веде в місто від Сейму. Цей мур мав захищати важливий, до того часу не укріплений, в'їзд у місто з боку Підмонастир'я. Висота муру нині до 2,5 м, товщина – 1,0 м. Є стрільниці для ручної зброї, а зрідка розміщені стрільниці значно більших розмірів розраховані на великокаліберні гармати. Незначна висота муру і його розташування щодо рельєфу дають підстави для висновку про його призначення не лише як оборонної, а й підпірної стіни в основі пагорба, щоб перешкодити небезпечним зсувам ґрунтових мас [2838].

Путивль на Сумщині належить до найстародавніших міст України-Русі. 1989 відзначено його 1000-ліття. Він фігурує в кількох державних переліках історичних міст, а 1986 на базі пам'яток культурної спадщини міста і його околиць створено державний історико-культурний заповідник. Основою для заповідника стали Путивльський краєзнавчий музей, що діє з 1919 і має у фондах 16 тисяч оригінальних експонатів, що висвітлюють історію рідного краю від найдавніших часів до сьогодення; Музей партизанської слави і увесь Спадщанський ліс, у якому 1941 базувався партизанський загін під командуванням С.Ковпака та С.Руднева; Мовчанський монастир, церква Миколи Козацького та низка стародавніх городищ над р. Сеймом.

Заповідник охоплює територію у м. Путивлі (72 гектари) з пам'ятками архітектури (16 – 20 ст.), археології (8 – 13 ст.) і монументального мистецтва. Крім того заповіднику належить територія у Спадщанському лісі – колищі партизанського руху в Україні – 153 гектари. Загалом територія заповідника становить 225 гектарів, на якій розміщені 43 пам'ятки історії та культури. У Спадщанському лісі знаходиться музей Партизанської слави, заснований у 1956. Експозиція музею розповідає про зародження і розвиток партизанського руху в Україні в роки Другої світової війни. Крім того, у Спадщанському лісі створено меморіальний комплекс (пам'ятники, партизанські землянки, тощо), що увічніює подвиги партизанів-ковпаківців у роки Великої Вітчизняної війни.

Віктор Вечерський, Євген Малик

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. ПУТИВЛЬ ТА ПУТИВЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

880. БОБИНЕ С., БОБИНСЬКА СІЛЬРАДА

880.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано п'ять радянських воїнів з частин 112-ї стрілецької дивізії, 1-го та 3-го батальйонів 150-ї танкової бригади. Один воїн загинув у бою за визволення села від окупантів 2 вересня 1943, решта померли від ран у дислокованому тут шпиталі 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: О.Алісов (в/ч. пп. 78003), О.Бармін (в/ч. пп. 03351), П.Гордін (в/ч. пп. 78003), С.Сірук (в/ч. пп. 78003), Т.Дідук.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу в центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,3 м/ [2843].

Маргарита Міленкова

880.2. Пам'ятне місце бою воїнів 150-ї танкової бригади, 1943, 1989 (іст.). На північний схід від села, біля розвилки доріг Глухів – Рудневе.

Другого вересня 1943, розвиваючи наступальні дії, 150-а танкова бригада під командуванням підполковника С.Угрюмова повела наступ на м. Путивль. Підступи до міста з півночі прикривав сильний опорний пункт противника у х. Бобине. Фашисти намагались затримати просування радянських частин. У бій з ворогом вступили танкісти 3-ї танкової роти під командуванням лейтенанта П.Кубишкіна, 2-а мотострілецька рота лейтенанта О.Пилева та група розвідників лейтенанта Д.Леганькова. Кілька радянських танків з десантом розвідників на максимальній швидкості увійшли в хутір. Розвідники закидали ворожі траншеї гранатами. Німці не витримали стрімкого удару і змушені були відступити, залишивши техніку і озброєння. Переслідуючи ворога, танки з десантами піхоти увійшли у м. Путивль.

У 1989 на місці бою встановлений танк «Т-10 М» на монолітному залізобетонному блоці /4,2 x 9,3 м/. На чоловому боці блока – меморіальний напис [2844].

Євген Малик

880.3. Пам'ятний знак на честь початку бойової діяльності партизанського з'єднання під командуванням Ковпака С.А., 1941, 1971 (іст.). Біля розвилки доріг на Глухів – Рудневе – Почепці.

У вересні 1941 на території Путивльського району були створені партизанські загони під командуванням С.Ковпака, С.Руднева, С.Кириленка. 18.10.1941 вони були об'єднані в Путивльський партизанський загін. Перший бій партизанів відбувся 19 жовтня 1941 в Спадщанському лісі.

У 1971 на честь 30-річчя початку бойової діяльності ушавленого партизанського загону було встановлено пам'ятний знак.

Бетонний обеліск /1,2 x 4,0 x 0,2 м/ прямокутної форми встановлено на прямокутну бетонну основу /2,5 x 1,5 x 1,25 м/. У верхній частині обеліска – рельєфне зображення п'ятикутної зірки, нижче – дошка з анотаційним написом [2845].

Ніна Міронова

881. БОЯРО-ЛЕЖАЧІ С., БОЯРО-ЛЕЖАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА

881.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано чотирьох воїнів з підрозділів 574-гострілецького полку 121-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Відомі прізвища трьох воїнів: Г.Старостін, О. Душиця, П.Степанов.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,65 м/ [2846].

Маргарита Міленкова

881.2. Пам'ятне місце загибелі Манжосова М.Д., 1931, 1971 (іст.) У центрі села, біля школи.

Манжосов Микола Дмитрович (1911 – 31) – перший секретар комсомольського осередку в селі, активний учасник створення сільських органів влади. Народився у с. Бояро-Лежачі у бідній селянській родині. Брав активну участь у створенні колгоспу. У 1931 під час

проведення колективізації був побитий противниками створення колгоспів і повішений на дереві.

У 1971 на місці загибелі М.Манжосова встановлено цегляний обеліск /3,0 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою, на його чоловому боці – меморіальний напис [2847].

Маргарита Міленкова

881.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 350 мешканців села, 107 із них загинуло.

У 1980 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру жінки /3,1 м/ на цегляному потинькованому постаменті /0,8 м/. Позаду – півколом цегляна стела /2,0 x 15 м/, на 8 бетонних плитах якої викарбовано прізвища загиблих воїнів-земляків. На цоколях стели – барельєфне зображення воїна та партизана, дати «1941 – 1945» і напис [2848].

Маргарита Міленкова

882. БРУСКИ С., БУНЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА

882.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південній частині старого кладовища.

Поховано шість воїнів з частин 121-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонний обеліск /1,6 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [2849].

Маргарита Міленкова

882.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На Новому кладовищі.

Похований радянський воїн, який загинув в оборонних боях за село на початку жовтня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії. Прізвище, військове звання загиблого невідомі.

У 1958 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /2,0 м/ [2850].

Маргарита Міленкова

883. БУНЯКИНЕ С., БУНЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА

883.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Новосьолова І.П., 1943 (іст.).

У центрі села, біля клубу.

У братській могилі поховані воїни з частин 121-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Кількість і прізвища воїнів, похованих у братській могилі, невідомі.

Новосьолов Іван Петрович (? – 2.09.1943) – старшина 121-ї стрілецької дивізії (в/ч. пп. 116092).

У 1957 біля могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ – меморіальний напис [2851].

Маргарита Міленкова

883.2. Городище багатшарове (археол.). Розташоване за 1,675 км на північний схід від північної околиці с. Бунякине. Займає мис утворений ярмом та долиною Молченського болота. Висота над рівнем заплави становить 42 – 44 м.

Виявлене Д.Березовцем у 1950. Обстежене М.Кучерою та О.Сухобоковим у 1971, Є.Осадчим та О.Коротєю у 2014.

Городище має форму, наближену до трапеції. Розміри майданчика становлять 90 x 52 м. Майданчик рівний. Мис, на якому знаходиться городище зв'язаний з плато вузьким перешийком. Тут розташований рів, шириною 20 м і глибиною 3,0 м та вал, висотою 4,0 м і шириною 23 м. На вершині валу знаходяться кілька ям скарбошукачів. Північний схил городища ескарпований на висоту 4,0 – 5,0 м. З території городища походять матеріали раннього залізного віку, роменської культури та 7 – 13 ст. Городище заросле лісом [2852].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

883.3. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 1,2 км на північ від села, на мису правого високого берега Молчанського болота, утвореного ярмом і долиною р. Сейм, біля літнього табору ВРХ.

Обстежувалось Ю.Моргуновим у 1977 і В.Приймаком у 1986. Городище має стрілоподібну форму, розміри його – 0,3 км (по осі північ – південь) x 40 – 60 м. Висота його над заплавою – близько 20 – 25 м. З напільного боку простежені погано збережені вал та рів. Майданчик городища розорюється. З городища походять фрагменти скіфської ліпної кераміки. Розкопки не проводились.

Матеріали обстежень зустрічаються у фондах ІА НАН України і Сумському обласному краєзнавчому музеї [2853].

Віктор Приймак

883.4. Курганний могильник (археол.). Між с. Бунякине і с. Гірки, у лісі, за 1,1 км від лісництва на околиці села, ліворуч від дороги.

Відомий за даними Д.Самоквасова, Д.Березовця та Ю.Моргунова, які розглядали всі кургани розташовані між с. Гірки і колишнім с. Мар'янівка є однією пам'яткою. У 1988 обстежувався В.Приймаком.

Складається з трьох насипів. Найбільший курган в плані круглий, висотою понад 1,5 м, верхівка пошкоджена грабіжницькою ямою, поряд – на схід і захід – розташовані ще два кургани значно менших розмірів, вони мають насипи, що розпливалися, висотою менш як 0,5 м.

Розкопки курганів між с. Гірки і с. Бунякине проводили Д.Самоквасов і Д.Березовець, однак співвіднести їх з жодною з відомих на сьогодні пам'яток неможливо через неконкретність даних [2854].

Віктор Приймак

883.5. Курганний могильник (археол.). На східній околиці села, в лісі, між садибами села і лісництва.

Відомий за даними Д.Самоквасова, Д.Березовця і Ю.Моргунова.

Складається з трьох насипів, пошкоджений технікою і грабіжницькими ямами. Діаметр – до 10 м, висота – понад 1,0 м.

В розкопках Д.Самоквасова і Д.Березовця траплялися як урни з трупоспаленням, так і трупопокладання у курганах, вони відносяться до роменської культури і давньоруського часу [2855].

Віктор Приймак

883.6. Курганний могильник, бронзовий вік (археол.). В урочищі Молчанське болото за 2,5 км на північний захід від стовпа лісництва № № 44-45 на вершині тераси, в лісі.

Виявлений та обстежений В.Непріною у 1977.

Складається з 6 курганів. Один з курганів має такі розміри: діаметр – 12 м, висота – 1,0 м. Розміри інших: діаметр 5,0 – 6,0 м, висота 0,5 – 0,6 м. Був розкопаний один з невеликих курганів округлої в плані форми з крутими схилами, висотою 0,8 м. Насип його складався з жовтого піску, на глибині 0,4 м в ньому знайдений фрагмент горщика пізнього періоду епохи бронзи. Давній горизонт не простежувався, в південній частині насипу є викид жовтого піску довжиною 1,7 м, потужністю 0,25 – 0,4 м. Під насипом, у центрі, виявлена овальна в плані яма, розмірами 1,8 x 0,8 м, глибиною 1,2 м. Кістяк не зберігся, інших знахідок також не було [2856].

Валентина Непріна

883.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 430 мешканців села, 314 із них загинуло.

У 1982 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на залізобетонному постаменті /2,3 м/. З лівого боку від скульптури – залізобетонна стела /1,8 x 1,8 м/ з написом на її чоловому боці. На похилих залізобетонних основах /0,8 x 11,8 м/ – 10 меморіальних бетонних плит, на яких викарбовано прізвища загиблих воїнів-земляків [2857].

883.8. Пам'ятник Чечьоткіну Л., 1968 (іст., мист). У центрі села. Заг. вис. – 3,0 м, погруддя – 0,8 м, п'єдесталу – 2,2 м.

Чечьоткін Леонід (1924 – 42) – партизан-підпільник, який загинув при виконанні бойового завдання у квітні 1942.

Під час нацистської окупації в с. Бунякине діяла підпільна організація, створена в грудні 1941. До її складу входило 9 осіб місцевих жителів. Керівник – Л.Чечьоткін. Підпільники збирали розвіддані для партизанського з'єднання С.Ковпака. Згодом члени організації влилися в партизанський загін. 28 квітня 1942 в бою за с. Пігаревку (нині Середино-Будський р-н., Сумська обл.) Л.Чечьоткін дістав для партизанів боєприпаси, добувши їх у ворога. У квітні 1942 під час бойової операції в районі с. Стара Гута (нині Середино-Будський р-н., Сумська обл.) розвідник знешкодив бойову охорону окупантів, але сам був смертельно поранений.

Гранітне погруддя юного партизана встановлено на високому призматичному цегляному п'єдесталі, облицьованому гранітом, з анотаційним написом, виконаним накладними літерами. Композиція пам'ятника вирізняється динамічністю завдяки різкому повороту голови та асиметричному зрізу плеча. Детально модельована пластика голови розкриває характер портретованого. Проте скульптору не вдалося уникнути певної дидактичної уніфікованості образного трактування, характерного для соціалістичного реалізму. Пам'ятник розрахований як на фронтальний, так і на круговий огляд [2858].

Маргарита Міленкова

Віра Павленко

883.9. Поселення багатшарове (археол.). В урочищі «Піски» над Молчанським болотом, за мостом через меліоративний канал, на підвищенні між болотом і боровою терасою.

Виявлене М.Рудинським і шурфовано їм у 1928, обстежене Н.Амбургер, І.Артеменко проведені розкопки на площі 250 кв. м.

Потужність культурного шару – 0,6 м. Найбільш ранні знахідки – окремі фрагменти посуду лисогубівської культури та неоліту ямково-гребінцевої кераміки. До мар'янівської культури ранньої бронзи належать дві господарчі ями, їх розмір – 1,5 x 0,4 м, діаметр – 0,5 м, глибина – 0,4 м. У них зустрічались уламки горщиків з невеликими плескатими донцями, орнаментовані ялинковим візерунком з «колючого дроту» та низки ямок між ними, три кварцитових відщепи. Посудини мар'янівської культури на цьому поселенні мали потовщення вінчиків, косо зрізаних назовні. Серед підйомного матеріалу є шароподібне пряслице з візерунком із «колючого дроту», з кварциту – нуклеуси, відщепи, струг, сокирка. До сосницької культури належать рештки двох жител. Одне має прямокутну форму /12,3 x 7,0 м/, складається з двох камер, поділених порогом, у центрі житла вогнище, діаметром 1,0 м і глибиною 0,2 м у східній камері дві господарчі ями, у західній – три столові ями, ззовні – 3 господарчі ями, що прилягають до південної стінки. Біля вогнища знахідки сокири, уламків посудин, печини, точильний камінь, скребок, ножеподібна пластина. Житло № 2 за 13 м на північ від першого, дуже зруйноване зольником скіфського часу. Кераміка сосницької культури – тюльпаноподібні горщики, орнаментовані низкою ямок, перлин, наколів по зрізам вінчиків, прокресленими лініями, зубчатим штампом. Бронзові знахідки – кусок дроту та прямокутна пластина, є кераміка з валиками. До скіфської культури належить житло № 3 – це землянка /8,0 x 6,0 м/ глибиною 0,8 м, з господарчою ямою в південно-східному куті /діаметр 1 м, глибина 0,75 м/. В заповненні житла знайдені уламки посудин, з відігнутими вінчиками і проколами під ним, пальцевими защипами по зрізам вінчиків, у глині є домішки піску, товченого кварциту та шамоту. Три пряслиця шароподібної, дископодібної форми та у вигляді відсіченого конусу.

До ранньослов'янського періоду зарубинецької культури належать знахідки амфор, ліпних і лощених посудин та мисок.

Пам'ятка дуже зруйнована кар'єром, але частина шару ще збереглась [2859].

883.10. Поселення, бронзовий вік (археол.). В урочищі Молчанське болото за 50 м на захід від стовпа лісництва № 44-45.

Виявлене М.Рудинським. Досліджувалося В.Непріною у 1977.

Потужність культурного шару – 0,5 м. З поселення походять фрагменти горщиків мар'янівської і сосницької культур, з яких перші прикрашені гусеничками, другі – заціпами і прокресленими лініями, є кварцитова пластинка [2860].

Валентина Непріна

883.11. Стоянка неолітична (археол.). В урочищі Молчанське болото на східному краю борової тераси, де стоїть стовп № 44-45.

Виявлена та обстежена М.Рудинським. Обстежена В.Непріною у 1977.

Культурний шар відсутній, поселення задерноване. З поселення походять уламки неолітичного посуду з домішками в тісті органіки та піску, без орнаменту або з ямковими візерунками. Знайдена також крем'яна пластинка та дрібні відщепи [2861].

Валентина Непріна

883.12. Стоянка неолітична (археол.). В урочищі Молчанське болото, за 1,0 км на захід від стовпа лісництва № 44-45, на схилі тераси.

Виявлена М.Рудинським. Обстежена В.Непріною у 1977.

В двох шурфах виявлений культурний шар, що залягає в ґрунті і під ґрунтом. З поселення походять уламки посудин з ямковою орнаментациєю, фрагмент посудини середньодніпровської культури, прикрашений прямим штампом [2862].

Валентина Непріна

884. ВЕГЕРІВКА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА

884.1. Поселення-1, багат шарове (археол.). За 800 м на північний захід від північно-західної околиці села. Займає край похилого мису першої надзаплавної тераси, лівого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене в 1992 А.Обломським і В.Приймаком.

З поселення походять матеріали 2-ої чв 1 тис. н. е. (зарубинецька культура) і давньоруські 12 – 13 ст. Поселення розорюється. Розкопки не проводились. Матеріали обстежень зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2863].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

884.2. Поселення-2, багат шарове (археол.). За 0,1 км на північ-північний захід від північної, північно-західної околиці села. Займає підвищений край лівого корінного берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене в 1992 А.Обломським і В.Приймаком.

Датується 2-ою – 3-ою чв. 1 тис. н. е. (київська і колочинська культури) і 12 – 14 ст. (давньоруська). Поселення розорюється. Розкопки не проводились. Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2864].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

884.3. Поселення-3, розвинуте середньовіччя (археол.). На східній околиці села, на мису лівого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене в 1992 А.Обломським і В.Приймаком. Поселення розорюється. На території пам'ятки зібрано уламки давньоруського посуду 12 – 13 ст.

Розкопки не проводились. Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2865].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

885. ВЕСЕЛЕ С., ВЕСЕЛПВСЬКА СІЛЬРАДА

885.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 9 партизанів із партизанського з'єднання С.Ковпака. Загинули 28 лютого 1942 у бою з частинами 105-ї стрілецької дивізії угорської окупаційної армії. Прізвища похованих партизанів невідомі.

У 1967 на братській могилі встановлено цегляний обеліск /6,5 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою, з меморіальним написом на його чоловому боці [2866].

Мargarита Міленкова

885.2. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано партизанів І.Корч і Т.Кучат з партизанського з'єднання С.Ковпака. Загинули у бою з нацистами 28 лютого 1942. Тут же поховано воїнів з частин 226-ї стрілецької дивізії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та одинадцять радянських воїнів, які померли від ран у дислокованому тут шпиталі у серпні 1943. Відомі прізвища двох воїнів: О.Соколов і О.Самко.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м / з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,6 м/ [2867].

Людмила Гула

885.3. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Біля клубу колишнього села Погаричі.

Поховано 10 воїнів з частин 40-ї армії. Загинули в оборонних боях у вересні 1941.

У 1959 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій в тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м / з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,5 м/ [2868].

Євген Малик

885.4. Будинок, поч. 20 ст., у якому в лютому 1942 містилась санчастина партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1971 (іст.). На червоній лінії забудови вулиці.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою. Тут 28 лютого 1942 під час бою з 105-ою угорською стрілецькою дивізією угорської окупаційної армії містилась санітарна частина партизанського з'єднання С.Ковпака. Будинок не житловий.

У 1971 на фасаді будинку встановлено дерев'яну меморіальну дошку з анотаційним написом [2869].

Мargarита Міленкова

885.5. Будинок, кін. 20-х рр. 20 ст., у якому в лютому 1942 містився штаб партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1967 (іст.). На червоній лінії забудови вулиці.

Будинок одноповерховий дерев'яний. Дах вкритий шифером. Тут, 28 лютого 1942, під час бою з 105-ю угорською стрілецькою дивізією угорської окупаційної армії, містився штаб партизанського з'єднання С.Ковпака. Будинок не житловий.

У 1967 на фасаді будинку встановлено чавунну меморіальну дошку з анотаційним написом [2870].

Мargarита Міленкова

885.6. Пам'ятне місце бою партизанського з'єднання Ковпака С.А. з німецько-фашистськими загарбниками, 1942, 1971 (іст.). При в'їзді у с. Веселе з північного напрямку.

Тут 28 лютого 1942 відбувся бій партизанського з'єднання С.Ковпака з 105-ю угорською стрілецькою дивізією угорської окупаційної армії.

У другій половині лютого 1942 партизанське з'єднання С.Ковпака одержало відомості про концентрацію угорських частин в районі м. Путивля. Народні месники, не маючи достатньої кількості боєприпасів, ухилялись від боїв. Вони успішно маневрували, наносячи удари там, де ворог їх не чекав, а 28 лютого 1942 біля с. Веселе, на задалегідь підготовленій вигідній позиції, самі нав'язали бій карателям, які їх переслідували. Партизани відбили декілька запеклих атак ворога. У вирішальний момент у бій вступив

Конотопський партизанський загін В.Кочемазова, що знаходився у засаді і був використаний С.Ковпаком як резерв. Зазнавши значних втрат, ворог змушений був відступити, а партизани відійшли у Хінельські ліси.

У бою 28 лютого 1942 партизани знищили близько 600 солдатів і офіцерів ворога. Смертю хоробрих у бою загинуло 11 партизанів, 12 – було поранено, в тому числі і комісар з'єднання С.Руднев.

У 1971 на місці бою встановлено залізобетонну стелу /4,0 x 1,2 м/ з меморіальним написом на її чоловічому боці [2871].

Маргарита Міленкова

885.7. Поселення-1, ранньосередньовічне (археол.). За 0,8 км на південний схід від південної околиці села. Займає край зниженої ділянки лівого корінного берега р. Клевень. Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992.

Пам'ятка розорюється. З поселення походять матеріали київської чи колочинської культур 2-ої – 3-ої чв.і 1 тис. н. е.

Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2872].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

885.8. Поселення-2, багат шарове (археол.). Між с. Веселе (колишні Погаричі) і с. Будища навпроти останнього. Займає край останця першої надзаплавної тераси лівого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене В.Приймаком в 1988.

Поселення багат шарове, сильно зруйноване піщаними кар'єрами і поросло сосновим лісом. В одному з обривів кар'єру було виявлено край напівземлянки, що була досліджена. В одному з кутів знаходилась піч складена з каменю і глини. З напівземлянки походять ліпна волинцевська кераміка. Поряд виявлено ще одну волинцевську напівземлянку, контури якої частково простежені в розкопі. Крім волинцевських матеріалів, з поселення походить значна кількість київської кераміки і бронзова пряжка, а також давньоруська кераміка 14 – 15 ст., в чималій кількості зустрічаються фрагменти кераміки епохи бронзи.

Матеріали розкопок і обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2873].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

886. ВОЛИНЦЕВЕ С., ЮР'ІВСЬКА СІЛЬРАДА

886.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У південній частині кладовища.

У дев'яти братських могилах поховано двадцять дев'ять радянських воїнів із частин 574-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у 170-му медико-санітарному батальйоні за період з 4 по 11 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 за могилами встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з написом на цегляному постаменті /1,7 м/ [2874].

Маргарита Міленкова

886.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.) Південно-східна околиця села, урочище Курган, правий берег р. Горн.

Відоме за даними Д.Самоквасова. Досліджувалося Д.Березовцем, О.Сухобоковим, В.Приймаком. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2012.

Городище трапецієподібної форми. Розміри – 55 x 92 м. Висота над рівнем заплави становить 8,0 м. З напільної сторони городище укріплене ровом шириною 25 м та глибиною 2,0 м та валом шириною 16 м і висотою 1,5 м. Вал має пошкодження. З напільного боку він зруйнований невеликим кар'єром, у центральній частині знаходиться траншея, у північно-західній частині валу пробитий прохід. Поверхня рівна, задернована. У південно-східній частині городища знаходиться западина від розкопок сер. 20 ст. [2875].

Євген Осадчий

886.3. Поселення багатшарове (археол.). 3,0 км на південний схід від с. Волинцеве, в заплаві р. Сейм на піщаному донному підвищенні.

Виявлене Д.Березовцем, досліджувалось С.Березанською в 1953. Розміри поселення 225 м на 110 м. Висота над заплавою 4,5 м.

Під час розкопок виявлено матеріали раннього залізного віку і епохи бронзи. Матеріали розкопок зберігаються в фондах ІА НАН України [2876].

Віктор Приймак

886.4. Поселення багатшарове (археол.). 0,3 км на схід від східної околиці села, мис першої надзаплавної тераси р. Горн. Займає дюну у заплаві правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 5,0 м.

Виявлене Д.Березовцем у 1948, досліджувалося С.Березанською у 1953.

Розміри поселення 225 x 100 м. Його площа становить близько 900 м². Потужність культурного шару становить 0,2 – 0,25 м. На території поселення розкопано напівземлянкове житло, господарська яма та кілька вогнищ. З території поселення походять матеріали мар'янівсько-бондарихинської культури, культури багатпружкової кераміки та скіфської лісостепової культури раннього залізного віку [2877].

Євген Осадчий

886.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,5 км на схід – південний схід від північно-східної околиці села, урочище Попова Левада, мис останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Горн (притока р. Сейм).

Виявлене Д.Березовцем. Обстежувалось Д.Телегіним. Стаціонарно досліджувалось С.Березанською.

Висота над рівнем заплави – до 3,0 – 4,0 м. Витягнуте із заходу на схід на 250 м, з півночі на південь – на 180 м. Потужність культурного шару близько 0,5 м. У ході розкопок досліджено житло сосницької культури (сосницького варіанту східнотшинецької культури).

Матеріали з поселення представлені добою бронзи, зберігаються у фондах ІА НАН України [2878].

Віктор Приймак

886.6. Поселення і безкурганний могильник, раннє середньовіччя (археол.). За 1,5 км на південний схід від села.

Займає невисокий (до 5,0 м), видовжений мис (по осі північ – південь біля 500 м, по осі схід – захід біля основи мису в його найбільшому розширенні при переході на плато – не менше 200 м). Мис глибоко заходить в заплаву р. Горн, що є притокою р. Сейм. Заплава заболочена і потрапити на поселення можливо лише з боку корінного берега. Мис поділений западиною на дві не рівні частини, на більшій з яких у 1947 Д.Березовець виявив сліди ранньослов'янського поселення. Розкопки на поселенні були започатковані в 1948 і продовжувались протягом декількох сезонів /1949, 1953, 1965 – 66 рр./, а потім були поновлені Волинцевським загonom Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР в 1980 – 82 рр.

Загальна площа розкопок становить 4800 кв. м. Усього на поселенні було досліджено 51 житло, біля 20 господарчих та виробничих споруд, а також значна кількість господарських ям. В їх заповненні та культурному шарі виявлені сільськогосподарські знаряддя праці разом з предметами озброєння і спорядження, значна кількість побутових речей, чисельні фрагменти ліпного та гончарного посуду.

Кераміка визначає культурну та хронологічну належність Волинцевського поселення, як пам'ятки ранньослов'янської культури, яка дала назву окремій археологічній культурі передроменського часу (7 – 8 ст.).

Розкопки на могильнику проводились Д.Березовцем в 1948 – 49 та 1953 рр. На площі 1200 кв. м. було розкопано 17 безкурганних урнових поховань за обрядом трупоспалення на стороні. Урни з прахом супроводжувались горщиками з ритуальною їжею; серед

кальцинованих кісток і золи поховального вогнища виявлений поховальний інвентар (фрагменти одягу, озброєння і спорядження, оплавлені прикраси тощо). Деякі поховання відрізняються кількістю супроводжуючих їх стравниць, багатством поховального інвентарю, що може вказувати на майнову та соціальну диференціацію населення волинцевської культури.

З часу свого відкриття волинцевські пам'ятки викликали дискусію між Д.Березовцем та І.Ляпушкіним, яка час від часу поживалась в науковій літературі. Дослідження 1980 – 81 рр. схилили дослідників прийняти точку зору Д.Березовця на волинцевські пам'ятки як культуру автохтонного населення Дніпровського Лівобережжя.

Матеріали розкопок зберігаються в Путивльському і Сумському музеях, фондах Інституту археології та Археологічному музеї НАН України [2879].

Світлана Юренко

887. ВОЛОКИТНЕ С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА

887.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховано 40 воїнів загону особливого призначення, створеного із курсантів Харківського і Сумського артилерійських училищ під командуванням генерал-майора О.Чеснова. Загинули в оборонних боях за село 8 – 9 вересня 1941. Відомі прізвища 12-и воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонний обеліск /3,2 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [2880].

Маргарита Міленкова

887.2. Городище, селище, курганний могильник, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). Біля с. Волокитине і с. Щербинівка. Археологічний комплекс пам'яток відомий за даними розкопок і розвідок Д.Самоквасова, Д.Березовця, О.Сухобокова. У 1988 і 1992 обстежувався В.Приймаком.

Г о р о д и щ е. Розташоване на південно-західній околиці села, на території кладовища і біля нього. Займає край мису, утвореного ярами, що впадають справа в долину р. Клевень, а також останньою. Висота над рівнем заплави – понад 20 м. Городище двочасткове. Край збережена південно-західна його частина має розміри 50 – 70 x 35 – 40 м, з напільного боку відділена валом (пошкоджений), що підвищується над майданчиком городища понад 1,5 м, та ровом глибиною біля 2,0 м, шириною 4,0 – 5,0 м. У південно-західній частині городища знаходиться западина до 3,0 – 4,0 м глибиною. Територія задернована, південно-східний схил городища руйнується ерозією. З північного сходу до цієї частини городище прилягає інша, повністю зайнята кладовищем, розміри її 80 x 125 м. З напільного північного боку відгороджена валом, що сильно заплив, висотою до 1,5 м над рівнем поверхні селища.

С е л и щ е. Розташоване з напільного, північного боку від городища. Займає ділянку плато правого берега р. Клевень, обмежену з заходу і сходу глибокими ярами, а з півночі з'єднується з плато вузькими (біля 30 м) перешийком. Розміри поселення 150 x 250 м. Розорюється. З пам'яток походять матеріали роменської і давньоруської культур. Сліди поселення простежуються і на сусідньому мисі [2881].

Віктор Приймак

887.3. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури. Автори пам'ятника – ск. І.Сироежкін, архіт. І.Башнін.

Поховані мешканці села розстріляні німецько-фашистськими загарбниками під час тимчасової окупації села у 1941 – 43.

У роки Другої світової війни мешканці с. Волокитине допомагали партизанському з'єднанню С.Ковпака продуктами харчування, були зв'язковими. Окупанти жорстоко розправились з непокірним селом: 248 чоловік були розстріляні і закатовані, 5 померло після катувань.

У 1973 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру скорботної жінки /3,4 м/ на цегляному постаменті /0,35 м/.

Праворуч від братської могили встановлено три залізобетонні стели /1,6 x 1,9 м/ з меморіальним написом та прізвищами 209 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни.

Серед загиблих воїнів-земляків Матющенко Петро Опанасович [1918, с. Волокитне – 26.01.1945, м. Дунафельдвар (Угорщина)] – Герой Радянського Союзу (15.05.1946, посмертно). Народився в селянській сім'ї. Здобув початкову освіту, працював у колгоспі. У Радянській Армії з 1939. На фронтах війни з 1941. Командир гармати 65-го гвардійського стрілецького полку 36-ї гвардійської стрілецької дивізії П.Матющенко 24 листопада 1944 у боях за місто Хатван (Угорщина) знищив 2 танки і БТР загарбника. 5 грудня 1944 у бою біля м. Асод (Угорщина) підбив ще 2 танки. Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки, Слави 3-го ступеня, медалями [2882].

Людмила Гула

887.4. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.

Радянський воїн. Загинув в оборонних боях на початку вересня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії. Прізвище та військове звання похованого невідомі.

У 1960 на могилі встановлено металевий обеліск /2,0 м/ [2883].

Мargarита Міленкова

887.5. Пам'ятне місце першого бою курсантів-артилеристів зведеного загону особливого призначення Харківського військового округу, 1941, 1981 (іст.). Праворуч від дороги при в'їзді у село, у північно-західній частині зеленого масиву.

Тут 8 вересня 1941 відбувся перший бій курсантів-артилеристів загону особливого призначення Харківського військового округу, який входив до складу 40-ї армії, з 65-ю та 168-ю піхотними дивізіями противника, коли нацистські війська прагнули форсувати р. Клевень, щоб оволодіти м. Путивль.

У цьому бою артилерійський дивізіон майора Кисельова підтримував дії піхоти. Особливо відзначилась батарея капітана Філімонова. Курсанти разом з піхотою зірвали спробу противника форсувати річку.

7 травня 1981 на місті першого бою курсантів-артилеристів встановлено 76-мм гармату на монолітному залізобетонному блоці /5,0 x 7,0 м/. На чоловому боці блоку – барельєфне зображення епізодів бою. Автор – ск. Сирожкін І. О. [2884].

Мargarита Міленкова

887.6. Палацо-парковий ансамбль садиби Миклашевських, 1830 (архіт.). При вході до парку. Мурована трипрогонова споруда брами є архітектурним акцентом у забудові села. Парк, площею 25 га, був заснований у 1829 – 30 рр. Ця брама, за якою пізніше закріпилася назва «Золоті ворота», була зведена, орієнтовно, у 1857.

Парк і Золоті ворота були частиною Волокитинського маєтку відомої української шляхетської родини Миклашевських. Його розбудова пов'язана з іменем Андрія Миклашевського (1801 – 95) – власника знаменитої Волокитинської порцелянової фабрики. Центром садибного ансамблю була мурована, хрещата в плані, однобанна, з триярусною дзвіницею на західному фасаді Покровська церква, збудована 1857 у перехідній стилістиці від пізнього класицизму до романтизму (не збереглася). Золоті ворота вирішені в аналогічних архітектурних формах, що дозволяє датувати їх 1857.

Споруда вирішена в неоготичній стилістиці. Представляє собою стіну, муровану з цегли й каменю, прорізану трьома стрілчастими арками і фланковану по боках шестигранними баштами. Симетрична структура розчленована на три прясла гранчастими пілонами, завершеними пінаклями із зубцями. Середнє прясло найвище і має найбільшу арку, що слугує для проїзду; бічні прясла понижені. Прясла стіни та башти завершують аркатурний фриз, що нагадує середньовічні замкові машикулі, та декоративні зубці. Стрілчасті арки

мають профільовані облямуння з рельєфно виділеними замковими каменями. В арках влаштовані полотна брами і хвіртки художнього чавунного литва.

Споруда самотня й унікальна, відображає період захоплення романтизмом в архітектурі. Золоті ворота є єдиною спорудою Волокитинського палацово-паркового ансамблю, яка уціліла дотепер [2885].

Віктор Вечерський

887.7. Поселення-1, бронзовий вік, раннє середньовіччя (археол.) За 1,25 км на південний схід від церкви с. Волокитине, в заплаві правого берега р. Ржавки (притока р. Есмань), в урочищі Сіверському.

Відкрите і обстежене А.Обломським і В.Приймаком у 1992. Поселення займає дюнне підвищення, частково зруйноване піщаним кар'єром, основна частина задернована і частково зайнята невеликим береговим гаєм.

Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2886].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

887.8. Поселення-2, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.) За 0,5 км на південний схід від церкви, у лісі, на західному краю дюнного підвищення в заплаві правого берега р. Есмань (її притоки р. Ржавки).

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992. Датується 2-ою – 3-ою чв. 1 тис. н. е. (київська чи колочинська культури).

Розкопки не проводились. Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2887].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

888. ВОРОНІВКА С., МАЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

888.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля школи.

Поховано 67 радянських воїнів. Серед них воїни, які загинули в оборонних боях за село на початку вересня 1941, коли село знаходилось у смузі дій підрозділів 40-ї армії, та воїни з частин 112-ї стрілецької дивізії, які загинули 1 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загартників. Відомі прізвища семи воїнів: П.Щербаков, П.Яковенко, О.Чиров, М.Строганов, К.Жиліна, С.Маркович, Е.Моргунов.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,5 м/ [2888].

Маргарита Міленкова

889. ВОЩИНІНЕ С., МАЧУЛИЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

889.1. Успенська церква, 1866 (архіт.). У центрі села.

Мурована однобанна церква стоїть на високому березі струмка. Відіграє роль архітектурної доміанти в забудові й ландшафті.

Церква збудована протягом 1864 – 66 й освячена 22 грудня 1866, як свідчить напис, що зберігся на хорах. Протягом 20 ст. зазнала деяких незначних перебудов і втрат, проте загалом добре зберегла автентичні архітектурні форми й декор.

За архітектурним типом належить до тринавових чотиристовпних однобаних храмів. При цьому не може бути зарахована до хрещато-баневого типу, оскільки коробові склепіння, що перекривають прилеглі до середохрестя відтинки середньої нави й трансепта, мають вісі, перпендикулярні щодо вісей нави й трансепта. Церква має неординарне вирішення середохрестя й світлової бані: на середохресті чотири пілони, з'єднані півциркульними підпружними арками, за допомогою трикутних сферичних пандативів несуть зрізану сферу, на якій стоїть 8-віконний циліндричний підбанник, увінчаний сферичним куполом. Незвичайно вирішений і вівтар храму: він тридільний, з широкою гранчастою середньою частиною, перекритою 5-лотковим зімкнутим склепінням, та прилеглими обабіч екседрами. Квадратові в плані приміщення по кутах центрального об'єму храму перекриті хрестовими склепіннями. З заходу прилягає вузький тридільний нартекс, перекритий

коробовим склепінням, над яким влаштовано хори. Сходи на них влаштовано в північній камері нартекса.

Зовнішні об'єми й форми церкви традиційні для «російсько-візантійської» стилістики 2-ої пол. 19 ст.: фасадні площини розчленовані на окремі прясла вузьким пілястрами на п'єдесталах, з позакомарним завершенням кожного прясла. Закомари килевидної форми з тонким профілюванням. Віконні й дверні отвори мають витягнуті пропорції й аркові перемички. Вікна другого ярусу – круглої форми. Баня зараз покрита конічним дахом (первісне шоломовидне покриття втрачено). Об'єм вівтаря дещо нижчий, ніж об'єм самого храму, й має окремий дах. Загалом, силует і образ храму статичний і досить монументальний.

Церква мурована з місцевої червоної цегли не дуже доброго випалу на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована. Фасади побілені. В інтер'єрі добре зберігся комплекс олійних мальовань кін. 20 ст.: орнаментальні композиції неовізантійської стилістики, що підкреслюють основні архітектурні членування інтер'єру (пілони, підпружні арки, карнизи, пандативи, підбанне кільце), а також окремі композиції з постатями Богородиці, святих (у т. ч. Святої Рівноапостольної княгині Ольги) в аркових облямуваннях. На пандативах містяться погрудні зображення Євангелістів у круглих медальйонах. За стилістикою ці мальовання близькі до ранніх церковних розписів видатного російського художника М.Нестерова (1862 – 42), творчість якого тісно пов'язана з Україною та Сумщиною. Іконостас храму історико-мистецького інтересу не становить. Підлога з дощок. Дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю.

Успенська церква у с. Вошиніно є характерним провінційним зразком храмів «російсько-візантійського» стилю в річищі історизму останньої тр. 19 ст. На сьогодні стан церкви незадовільний [2889].

Віктор Вечерський

890. В'ЯЗЕНКА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА

890.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Похований двадцять один воїн з 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади. Загинули у боях за визволення села від нацистських окупантів 3 вересня 1943 та померли від ран у дислокованому тут шпиталі за період з 7 вересня по 6 листопада 1943. Відомі прізвища 16 воїнів.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,6 м/ [2890].

Маргарита Міленкова

890.2. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1971 (іст.). На трасі Харків – Новгород-Сіверський.

У грудні 1941 Путивльський партизанський загін з Хінельських лісів вирушив у рейд по Сумській області. 28 лютого 1942 відбувся Веселівський бій, з якого партизани вийшли переможцями. Боезапас у з'єднанні закінчувався, втрати теж були відчутними. Тому партизани знову повернулися до Брянських лісів. Їх шлях проходив через с. В'язенку, де у 1971 було встановлено пам'ятний знак.

Прямокутний залізобетонний обеліск /1,2 x 0,25 x 6,0 м/ міститься на залізобетонному цоколі /0,7 x 1,6 x 0,12 м/. У верхній частині обеліска – рельєфне зображення п'ятикутної зірки, нижче – меморіальна дошка з анотацій ним написом [2891].

Лідія Бойко

891. ГІРКИ С., БУНЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА

891.1. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані Букін Ю. М. та Попов В. Ф. – партизани партизанського з'єднання С.Ковпака.

Попов В. Ф. загинув 6 липня 1942, виконуючи бойове завдання по знищенню ворожого ешелону.

У цій же могилі поховані воїни з частин 112-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Відомі прізвища 2-х воїнів: П.Кисліцин (160 НКО), О.Ступаков.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптура воїна /2,3 м/ на цегляному постаменті /2,5 м/ [2892].

Маргарита Міленкова

891.2. Городище-1, багат шарове (археол.). За 2,0 км на північний захід від села. Пам'ятка займає мис високої (46 м) третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм при впадінні в нього струмка Плюскви.

Досліджувалось Д.Березовцем в 1950, М.Кучерою і О.Сухобоковим в 1971 та Ю.Моргуновим в 1977.

Городище округлої форми і розмірами 70 x 54 м вкрите лісом та по його краю простежується пониження, що утворилось в наслідок взяття ґрунту для добудови оборонних споруд. З південного, напільного боку воно захищене дугоподібним валом висотою 2,0 м та ровом глибиною більше 3,0 м. Півкруглий північний вал має висоту до 2,0 м, за ним йде рів, бокові краї якого переходять в ескарп, що оточує весь периметр схилів на 2,0 – 4,0 м нижче рівня майданчику і входить у напільний рів. Оскільки мисова частина має більш похилий схил, за ровом зроблений ще один невисокий вал. Місце в'їзда відсутнє.

Культурний шар потужністю 0,4 м містить кераміку доби бронзи (2-а чв. 2 тис. до н. е.), фрагменти ліпного посуду останнього етапу роменської культури (10 ст.) та виготовлену на гончарному крузі давньоруську (12 – 13 ст.). Розріз валу показав, що оборонні споруди були зведені поверх поселення доби бронзи і роменської культури в 1-й пол. 12 ст.

Колекція зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї [2893].

Юрій Моргунов

891.3. Городище-2, багат шарове (археол.). За 2,0 км на південний захід від села. Городище розташоване на високому (33,0 м) мису третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.

Обстежене Д.Самоквасовим у 70-х рр. 19 ст., І.Ляпушкіним у 1947, Д.Березовцем у 1950, та Ю.Моргуновим у 1977.

Майданчик має підтрикутну в плані форму, його поверхня знижується до заходу. З південного заходу, заходу на півночі вона обмежена схилами заплави і яру. З напільного, південно-східного боку майданчик захищений валом висотою до 2,0 м та сильно розораним ровом шириною 10 – 15 м і глибиною 1,0 – 1,5 м. Залишки невисокого валу простежуються і уздовж південно-західного боку майданчику, а мисовий, північно-східний схил укріплений ескарпом. В'їзд розташований у східному куті майданчика. Городище розорюється.

Потужність культурного шару сягає 1,2 м; він містить кераміку пізньоскіфської культури і невелику кількість матеріалу роменського часу.

Колекція зберігається в Інституті археології НАН України [2894].

Юрій Моргунов

891.4. Курган (археол.). У лісі, 1,0 км на південь від залізничного переїзду, безпосередньо біля ґрунтової дороги, що йде паралельно залізничній колії від переїзду.

Виявлений і обстежений В.Приймаком в 1986.

Діаметр кургану – до 10 м, висота – біля 2,0 м. Вершина кургану пошкоджена грабіжницькою ямою. Розкопки не проводились [2895].

Віктор Приймак

891.5. Поселення, епоха неоліту (археол.). За 0,9 м на південний схід від ферми с. Гірки в урочищі «Качки». Займає чотири дюнных підвищення в заплаві правого берега р. Сейм, які витягнуті по зі сходу на захід.

Відкрите в 1950 Д.Телегінім. У 1990 обстежено Н.Міловановою.

Висота Поселення-2,0 м, розміри – 0,24 x 0,1 км. Підйомний матеріал зустрічається лише в східній частині дюни, висота схилу сягає 1,5 м. Колекція складається з дрібних уламків неолітичної кераміки та крем'яних відщепів.

Зачистка схилу підвищення показала, що потужність культурного шару становить 0,5 м, концентрація матеріалу низька.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2896].

Наталія Мілованова

892. ДОРОШІВКА С., БОЯРО-ЛЕЖАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА

892.1. Пам'ятне місце загибелі Мангушева А.Ф., 1941, 1984 (іст.). У лісі, поблизу роздоріжжя Тьоткіно – Дорошівка.

На цьому місці у вересні 1941 загинув військовий комісар Харківського артилерійського протитанкового училища, комісар загону особливого призначення Харківського військового округу, батальйонний комісар Ілля Федорович Мангушев (? – 09. 1941).

Наприкінці серпня 1941 за наказом командуючого військами Харківського військового округу був створений загін особливого призначення. Особовий склад загону був сформований з курсантів Харківського артилерійського протитанкового училища, Сумського артилерійського училища ім. М.В.Фрунзе, Харківського піхотного училища. Командиром загону був призначений генерал-майор артилерії О.Чеснов, комісаром загону – батальйонний комісар І.Мангушев. У боях на території Путивльського району бійці та командири загону особливого призначення виявили високу стійкість та відвагу. В одному з боїв біля с. Дорошівка загинув, підірвавшись на міні, комісар загону особливого призначення І.Мангушев.

У 1984 на місці загибелі комісара встановлено залізобетонний обеліск /1,7 м/, на чоловому боці якого дошка з меморіальним написом [2897].

Євген Малик

893. ЗІНОВЕ С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА

893.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, на території школи.

У двох братських могилах поховано 61-го радянського воїна з підрозділів 383-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії. Загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованому тут шпиталі у період з 4 по 9 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/ з меморіальним написом, на чоловому боці цегляного постаменту /1,5 м/ [2898].

Людмила Гула

893.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 188 радянських воїнів, уродженців Зінківської сільської ради.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний потинькований обеліск /5,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /3,0 м/. До постаменту примикає цегляна потинькована стела /20,2 x 2,7 м/, на якій закріплено 10 чавунних меморіальних плит з прізвищами загиблих воїнів-земляків. У центральній частині стели – барельєфне зображення воїна та прапорів Перемоги. У верхній частині – написи та дати «1941 – 1945» [2899].

Маргарита Міленкова

893.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південно-східній околиці села. Займає на краю тераси на правому березі р. Сейм.

Досліджено В.Приймаком в 1988.

Висота поселення над заплавою становить 3,0 – 4,0 м. Потужність культурного шару сягає 0,8 м, насиченість матеріалами слаба.

Значна частина пам'ятки зруйнована, решта зайнята садибами села. Розкопки не проводились. Матеріали дослідження зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [2900].

894. ІВАНІВКА С., МАНУХІВСЬКА СІЛЬРАДА

894.1. Поселення-1, багатошарове (археол.). За 0,75 км на південний схід від західної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси берега р. Сейм, до якого зі сходу і південного сходу прилягає заболочене озеро Засвятте (стариця р. Сейм).

Поселення виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським у 1990.

Розміри – 220 x 160 м, висота над рівнем заплави –1,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару 0,7 – 0,8 м, на глибину 0,3 м він розораний. У підйомному матеріалі присутня кераміка доби бронзи, однак більшість знахідок належить до пізньозарубинецького часу (1 – 2 ст. н. е.) – фрагмент вінчиків, орнаментованих насічками, та лощених мисок.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2901].

Андрій Обломський

894.2. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990.

Розміри Поселення-350 x 130 м. Висота над рівнем заплави – 1,0 – 4,0 м. Південно-західна ділянка руйнується кар'єром. Потужність культурного шару – 0,3 – 0,4 м. Він розораний майже до материка. Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2902].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

894.3. Поселення-3, багатошарове (археол.). За 1,0 км на південь-південний захід від західної околиці с. Іванівка на дюні в заплаві правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990.

Розміри дюни – 400 x 80 м, висота над рівнем заплави – 1,0 – 3,0 м. Пам'ятка руйнується піщаним кар'єром. Потужність культурного шару – 0,4 – 0,6 м. З культурного шару, а також із зруйнованих будівель і господарчих ям походять фрагменти ліпної кераміки доби бронзи та ранньослов'янського посуду 2-ої – 3-ої чв. 1 тис. н. е.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2903].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

895. КАГАНЬ С., СТРІЛЬНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

895.1. Могила Головачова І.Я., 1942 (іст.). У південно-західній частині кладовища.

Головачов Іван Якимович (1925, м. Путивль – 1942, с. Кагань) – юний партизан.

У 1930 разом з родиною переїхав на постійне місце проживання в с. Кагань. Після закінчення 7 класів працював у колгоспі.

26.05.1942, коли партизанське з'єднання С.Ковпака зайняло м. Путивль, І.Головачов допомагав вивозити з Путивля у Спадщанський ліс продукти на партизанську базу і став бійцем партизанського з'єднання.

У липні 1942 повертався із розвідки, в районі села Нова Шарпівка, попав у ворожу засідку. У перестрілці загинув. Первісно був похований у Спадщанському лісі.

У вересні 1943 останки юного партизана перепоховані на кладовище с. Кагань.

У 1954 на могилі встановлено пам'ятний знак, замінений у 1970 металевим обеліском /1,7 м/. На його чоловому боці – фото загиблого і напис [2904].

Маргарита Міленкова

896. КОЗАЧЕ С., КОЗАЧЕНСЬКА СІЛЬРАДА

896.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано шість воїнів 112-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Відомі прізвища трьох воїнів: П. Дятлов, Д. Драпкін, М. Девятов.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /3,3 м/.

У 1967 по обидва боки від скульптури встановлено залізобетонну стелу /14,5 x 2,7 м/ з меморіальними написами і прізвищами 118 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [2905].

Маргарита Міленкова

896.2. Могила родини Фокіних, 1934 (іст.) Ліворуч від дороги Мачушине – Путивль, на відстані 350 м на північний схід від школи.

Поховано шість чоловік: К.Фокін – вчитель, радянський активіст, його дружина М.Фокіна, дочка Марія, сини Федір та Володимир, мати В.Раскосова.

Фокін К. А. (1901 – 34) – вчитель місцевої школи. Народився у с. Козаче в родині селянина. Після закінчення учительського інституту працював учителем місцевої школи. Був організатором колгоспного руху в селі. У 1934 розлючені селяни, які не підтримували дії органів радянської влади, живцем спалили К.Фокіна і всю його родину у власній хаті.

У 1974 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,5 м/, на чоловічому боці якого – дошка з написом [2906].

Маргарита Міленкова

897. КОЗЛІВКА С., ЧЕРВОНООЗЕРСЬКА СІЛЬРАДА

897.1. Поселення (археол.). За 0,3 км на схід від північної околиці села. Займає мис надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським в 1990.

Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпних посудин з домішками шамоту і дресви. Культурно-хронологічна належність пам'ятки не встановлена.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2907].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

897.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,5 км на північний схід від північної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка, що упадає в р. Горн (притока р. Сейм).

Поселення виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990. Розміри – 280 x 50 м, висота над рівнем заплави – 2,0 – 2,5 м. Потужність культурного шару – до 1,5 м, розорюється. Підйомний матеріал представлений керамікою доби бронзи.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2908].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

898. КОЧЕРГИ С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА

898.1. Поселення багатшарове (археол.). За 1,0 км на південь-південний захід від південно-західної околиці села. Займає мис останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань.

Поселення пошкоджене кар'єром. Багатшарове. Ранньослов'янські матеріали відносяться до волинцевської культури 8 ст., зустрічаються також уламки епохи бронзи і раннього залізного віку.

Розкопки не проводились. Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2909].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

898.2. Поселення багатшарове (археол.). За 0,65 км на південь від південно-західної околиці села, на мису останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992.

Пам'ятка розорюється. Датується 2-ою – 3-ою чв. 1 тис. н. е. (київська і колочинська культури). Розкопки не проводились.

Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2910].

898.3. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 64 жителя села Кочерги, розстріляні та закатовані нацистськими загарбниками у період тимчасової окупації села 1941 – 43.

У роки Другої світової війни мешканці с. Кочерги допомагали партизанському з'єднанню С.Ковпака: збирали знаряддя, створювали явочні квартири, займались підготовкою продовольчих товарів. Окупанти жорстоко розправились з непокірними селянами. Прізвища похованих невідомі. Село визволено 1 вересня 1943.

У 1973 по обидва боки від братської могили та з тильного боку встановлено чотири залізобетонні стели /1,6 x 1,8 м/ з меморіальними написами і прізвищами 149 воїнів-земляків, які загинули у період війни. Автори – ск. І.Сироєжкін, архіт. І.Башнін [2911].

Маргарита Міленкова

898.4. Миколаївська церква, 1807 (архіт.). На прузі високого правого берега р. Есмань Мурована однобанна церква з дзвіницею дуже добре візуально сприймається як із простору заплави, так і на плато. До заплави звернена південним фасадом. З огляду на розташування у зоні найвищої композиційної активності та виразний силует відіграє роль архітектурної домінанти як у забудові села, так і в довколишньому ландшафті.

Село Кочерги засноване у 1630-х рр. за старости О.Пісочинського. 1687 гетьман І.Мазепа віддав село у володіння М.Миклашевському, полковнику стародубському. Після нього селом володів син Степан, а опісля – онук Михайло. Протягом 18 ст. у селі була дерев'яна Миколаївська церква, що занепала на поч. 19 ст. На її місці у 1807 на замовлення й коштом М.Миклашевського було споруджено мурований храм. Він зведений за тим самим проектом, що і Воскресенська церква-усипальниця гетьмана К.Розумовського в Батурині 1803 та Успенська церква 1804 у с. Новий Биків. Територія храму у кін. 19 ст. була оточена мурованою огорожею з триарковою брамою. Церква не зазнала значних перебудов і втрат й добре зберегла первісні архітектурні форми.

Пам'ятка хрещата в плані, з півруглою апсидою та заокругленим західним раменом; стіни розчленовані пілястрами; з трьох боків – монументальні чотириколонні портики тосканського ордера (західний – пристінний, зі спареними колонами), завершені трикутними фронтонами. Над середохрест'ям підноситься масивна сферична баня на циліндричному підбаннику, увінчана глухим ліхтариком. Підбанник має круглі вікна. Над вхідним притвором з заходу підноситься невелика чотиригранна дзвіниця, увінчана сферичною банею.

Архітектурні форми будівлі досить монументальні, з мінімумом декору, витримані в стилістиці високого класицизму. Колони несуть повний антаблемент із тонко профільованими обломами; він як горизонтальна тяга оперізує всю будівлю. Великі прямокутні вікна влаштовані у плоских аркових нішах, над якими розміщені декоративні елементи у вигляді круглої ніші, вписаної в квадрат. Чолові грані північного й південного рамен розчленовані тосканськими пілястрами; віконні отвори розміщені в два яруси: унизу – аркові вікна витягнутих пропорцій, над ними – круглі вікна.

В інтер'єрі домінує добре освітлений простір середохрест'я. Підбанник за допомогою сферичних пандативів спирається на півциркульні підпружні арки. Рамена об'ємного хреста перекриті коробовими склепіннями, вівтар і західне рамено закінчуються конхами. Притвор на першому ярусі дзвіниці перекритий зімкнутим восьмилопатовим склепінням.

Церква мурована з цегли на вапняно-піщаному розчині. Підмурки з бутового каменю. Усередині й зовні церква потинькована й побілена. В пандативах є олійні мальовання сер. 20 ст. Іконостас не становить історико-мистецької цінності. Підлога з дощок. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах та бані по дерев'яних кружалах укриті покрівельною сталлю. Миколаївська церква в Кочергах – одна з визначних храмових будівель доби високого класицизму в Україні [2912].

Віктор Вечерський

899. КРАСНЕ С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

899.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). За 0,1 км на захід від західної околиці села на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.

Поселення відкрите А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990. Розміри – 130 x 50 м, висота над рівнем заплави – 1,0 – 5,0 м. Потужність культурного шару – біля 0,03 м. Пам'ятка розорюється майже до материка. Підйомний матеріал представлений керамікою доби бронзи. Зустрічається грубо-ліпна кераміка 2-ою – 3-ою чв. 1 тис. н. е. Ранньослов'янського типу.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2913].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

899.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). За 0,5 км на південний захід від західної околиці села. Займає схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 4,0 м.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри Поселення-200 x 100 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,3 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи неоліту, бронзи та зарубинецької культури. Поселення розорюється. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2914].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

899.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 4,0 км на північний захід від західної околиці села та за 3,0 км на захід від північної околиці с. Спадщина на північному краю великого дюнного пагорба у заплаві правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990.

Дюна вкрита густим сосновим лісом. В обрізі невеликого кар'єру знайдена ліпна кераміка доби бронзи.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2915].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

900. КУБАРЕВЕ С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА

900.1. Група могил: Могила радянського воїна, 1941; Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). На старому кладовищі.

В одиночній могилі похований радянський воїн. Загинув в оборонних боях за село на початку вересня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії.

У братській могилі поховані мешканці села, розстріляні нацистами під час тимчасової окупації 1941 – 43. Кількість і прізвища похованих невідомі.

У 1975 біля могил встановлено металевий обеліск /1,5 м/ [2916].

Маргарита Міленкова

901. ЛАТИШІВКА С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА

901.1. Городище, поселення (археол.). У західній частині села, в урочищі Хутір Мартина. Займає мис і частину берегового плато правого берега р. Сейм.

Виявлене і досліджене О.Сухобоковим у 1982. Обстежене О.Осадчим та О.Коротею у 2012.

Городище займає мис правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 23 м. Прямокутної форми із заокругленими краями. Розміри майданчика – 90 x 45 м. Напільний вал знищений оранкою (крім східної частини). Висота збереженого валу – 1,5 м, ширина – 4,0 м. З напільного боку знаходиться рів шириною 6,0 м і глибиною 1,0 м. Протяжність цієї лінії укріплень становить 25 м. Південно-західний схил ескарпований на висоту 3,5 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,6 м. З території городища походять

матеріали доби бронзи, раннього залізного віку, роменської культури та давньоруського часу. Городище задерноване, південний схил зруйнований кар'єром.

Поселення розташоване з північного боку городища. Воно займає підвищену ділянку берегового плато правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 28 м. Розміри поселення – 900 x 1200 м. На поселенні було досліджено 3 житла, 4 споруда, 8 господарських ям [2917].

Євген Осадчий

901.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 0,4 км на південний схід від східної околиці села, похилий схил правого корінного берега р. Сейм.

Виявлене Д.Березовцем. Обстежувалось О.Сухобоковим, Л.Білинською, В.Приймаком.

У 1991 на поселенні проведено охоронні археологічні дослідження останнім.

Висота над заплавою – 5,0 – 20 м. Розміри Поселення-400 – 500 x 50 – 250 м. Пам'ятка інтенсивно руйнується ярами, частково знищена кар'єром. В обривах ярів простежуються сліди заглиблених в материк господарських ям.

У ході розкопок виявлено господарські споруди скіфського часу і київської культури. Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2918].

Віктор Приймак

902. ЛИНОВЕ С., ЛИНТВСЬКА СІЛЬРАДА

902.1. Городище ранній залізний вік (археол.). У межах села. Займає мис правого корінного берега р. Сейм.

Виявлене І.Ляпушкіним у 1947. Досліджувалося Д.Каравайком у 2012 та 2014 рр.

Трапецієподібної форми, розмірами 120 x 70 м. Висота над рівнем заплави становить 32 м. З півдня та півночі городище обмежене ярами з крутими схилами, із заходу – схилом надзаплавної тераси. Зі східної, напільної, сторони, городище відрізане ескарпом висотою 3,0 м та валом висотою 2,0 м і шириною 6,0 – 8,0 м. Північна сторона укріплена ровом, що проходить на 14 м нижче рівня майданчика городища. Потужність культурного шару становить 0,2 – 0,3 м. На городищі досліджено господарську яму діаметром 1,2 м і глибиною 1,3 м. Над ямою було споруджено навіс на дерев'яному каркасі, що був обмазаний глиною. З території городища походять матеріали скіфської лісостепової культури [2919].

Євген Осадчий

902.2. Миколаївська церква, кін. 18 ст. (архіт.). На високому пагорбі в центральній частині села поряд зі школою.

Мурована церква внаслідок втрати бані, незважаючи на розташування у зоні високої композиційної активності, не має композиційної ролі містобудівної домінанти.

Церква збудована наприкінці 18 ст. Первісно була тридільною, з гранчастим вітварем й однією сферичною банею на циліндричному світловому підбаннику. Вітвар і прямокутного плану бабинць вичалялися декоративними маківками на дахах. На зламі 19 – 20 ст. з півночі й півдня вздовж нави й бабинця були прибудовані видовжені бічні притвори, дещо нижчі за основні об'єми, внаслідок чого церква зовні набула вигляду тринавової. Під час цієї перебудови були розтесані півциркульні арки в бічних стінах нави й бабинця. У період між 1930 та 1962 рр. була зруйнована баня, натомість над навою зроблено невелику надбудову під двосхилим дахом. У 1962 церкву закрили для богослужінь, зняли з реєстрації та переобладнали, розмістивши в ній майстерні сільської школи. Згодом тут містився сільський клуб, а з 1991 будівлю повернули церковній громаді. Тоді ж було здійснено ремонт з частковою реконструкцією.

Зараз, унаслідок втрат і перебудов, церква належить до типу безбанних, тринавових. У зовнішніх об'ємах добре прочитується первісний тридільний обсяг. Вітварна апсида зберегла скромний пізньобароковий декор: наріжні лопатки й розкріпований на них карниз незначного виносу. Церква має великі аркові вікна без облямувань. Цегляні стіни ззовні й в інтер'єрі потиньковано й побілено.

Вітвар перекрито зімкнутим склепінням, бабинць – зімкнутим склепінням з розпалубками. Над навою збереглася нижня частина циліндричного підбанника з

підшитою дерев'яною стелею. На підбаннику частково уцілили олійні мальовання 19 ст. Бічні притвори перекриті плоскими стелями. Ззовні вівтар накритий стрімким наметовим дахом, нава й бабинець – ципцевими дахами, бічні притвори – односхилими дахами. Усі дахи – по дерев'яних кроквах, укриті шифером; вівтар – покрівельною сталлю. Миколаївську церква в Линовому є характерним зразком провінційної культової архітектури російсько-українського пограниччя 18 ст. [2920].

Віктор Вечерський

902.3. Могила Гусєва О.І., 1941 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Гусєв Олександр Іванович (1922 – 41) – радянський льотчик. Загинув 11 вересня 1941 у повітряному бою над селом Линове. Мешканці села знайшли тяжко пораненого льотчика недалеко від літака. Через дві доби він помер, був похований на Білому хуторі (зараз вул. Першотравнева с. Линове).

У 1947 останки загиблого перенесені у центр села, у тому ж році на могилі встановлено обеліск.

У 1973 обеліск замінено залізобетонним бюстом /0,6 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,5 м/ – меморіальний напис. Автори – ск. Б.Нікончук, архіт. В.Лихолат [2921].

Маргарита Міленкова

902.4. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2007 (іст.). У центрі села, на подвір'ї Миколаївської церкви.

Село Линове належить до найбільш постраждалих від Голодомору 1932 – 33 рр. населених пунктів Путивльського району. У цей час у селі діяла бригада активістів, так звана «червона мітла», яка вилучала у мешканців села хліб, борошно, картоплю та інші харчі. Позбавлені засобів до існування селяни пухли від голоду та вмирали цілими сім'ями. Померлих ховали на городах, на кладовищі та інших місцях. За неофіційними даними від голоду померло кілька сот жителів села.

У 2007 в центрі села був встановлений дерев'яний хрест /2,6 м/, на чоловічому боці якого вміщений меморіальний напис [2922].

Євген Малик

903. МАЛУШИНЕ С., КОЗАЧЕНСЬКА СІЛЬРАДА

903.1. Могила Ганзіна М.І., 1950 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Ганзін Михайло Ілліч (1920, с. Малушине – 1950, там же) – командир другого Шалигинського партизанського загону, який діяв на території району в роки Другої світової війни.

Після закінчення інституту журналістики працював співробітником газети «Сталинский луч» (с. Шалигине). З жовтня 1941 – керівник створеної у с. Козаче підпільної комсомольської групи.

Влітку 1942 – командир другого Шалигинського партизанського загону, створеного на базі об'єднаних підпільних груп М.Ганзіна і С.Максимова, що діяли у с. Малушине. Партизанський загін вів бойові дії на території Сумської області та частково Курській і Орловській областях. Партизани діяли у тісному зв'язку з Харківським партизанським загonom ім. Г.Котовського та партизанським з'єднанням С.Ковпака.

Після війни М.Ганзін мешкав у селі.

На могилі встановлено металевий обеліск /2,1 м/ з написом на чоловічому боці [2923].

Маргарита Міленкова

903.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 550 мешканців села, 166 із них загинуло.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу /12,6 x 2,0 м/ та залізобетонний обеліск пірамідальної форми /2,7 м/, з орденом Великої Вітчизняної війни на верхівці. На стелі – 12 металевих меморіальних плит, на яких написи, дати «1941 – 1945» та прізвища загиблих воїнів-земляків [2924].

Маргарита Міленкова

904. МАНУХІВКА С., МАНУХІВСЬКА СІЛЬРАДА

904.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У північно-західній частині кладовища. Невідомий радянський воїн. Загинув в оборонних боях за село у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій загону особливого призначення під командуванням О.Чеснова, який входив до складу 40-ї армії. У 1955 на могилі встановлено металевий обеліск /1,55 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [2925].

Маргарита Міленкова

904.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 120 радянських воїнів, уродженців села.

У 1980 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /3,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,2 м/. На чоловому боці постаменту – напис. Позаду – цегляна потинькована стела /10,5 x 1,3 м/, на бетонних плитах якої викарбовано прізвища загиблих воїнів-земляків [2926].

Світлана Благосмислова

904.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,7 км на північний захід від західної околиці села. Займає мисоподібний виступ над заплавної тераси правого берега р. Сейм.

Поселення відкрите А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри – 200 x 80 м, висота – біля 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. Розораний на глибину до 0,3 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами банкових і ребристих посудин доби пізньої бронзи, уламком плескатого пряслиця і відщепом кременя. Поселення відноситься, скоріш за все, до зрубної культури.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2927].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

904.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,0 км на захід від села (його північно-західна околиця), ліворуч від дороги Манухівка-Волинцеве.

Поселення відкрите в 1950 Д.Телегіним. У 1990 обстежене Н.Міловановою.

Поселення займає середню з трьох підвищень розташованих по осі південний захід – північний схід. Розміри підвищення – 100 x 70 м. Поверхня задернована.

Культурний шар потужністю 0,25 м являє собою коричнево-сірий пісок, що залягає біля поверхні під тонким шаром дерну. Його підстилає сірий стерильний пісок.

Насиченість шару знахідками невелика: зустрічаються дрібні неорнаментовані фрагменти кераміки, вуглики, кварцитові сколи.

Колекція зберігається в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2928].

Наталія Мілованова

904.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,0 км на захід від північно-західної околиці села, ліворуч від дороги Манухівка – Волинцеве, зі сходу до поселення прилягає Ракове болото.

Відкрите у 1950 Д.Телегіним (Київ). У 1990 обстежене Н.Міловановою.

Поселення займає одну з трьох підвищень, найбільш віддалену від дороги. Контур підвищення витягнутий по осі північ-південь, довжина якого сягає 200 – 250 м, ширина – 150 м.

Підйомний матеріал представлений сильно фрагментованими уламками посудин доби бронзи, серед яких зустрічаються орнаментовані наколами та кварцитовими сколами. Концентрація матеріалу на поверхні поселення невелика. Зачистка, зроблена по північно-східному борту підвищення, культурного шару не виявила. Знахідки розпорошені в товщі дуже гумусованого піску на глибині до 0,3 м і знаходиться у перевідкладеному стані.

Колекція зберігається в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2929].

Наталія Мілованова

904.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 0,9 км від села по дорозі на с. Бояро-Лежачі. Займає схил останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. Поселення виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським у 1990. Розміри – 250 x 50 – 70 м, висота на рівнем заплави – 1,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. Розораний на глибину до 0,3 м. Підйомний матеріал представлений уламками посудин раннього залізного віку (посудини з наліпними валиками, іноді розчленованими вдавненнями). Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2930].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

905. МАЧУЛИЩА С., МАЧУЛИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА

905.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941 – 43 (іст.). У центрі села, біля школи.

В одній братській могилі поховані радянський воїн М.Сазонов, який загинув 4 жовтня 1941 під час оборонних боїв; 41 воїн з частин 112-ї стрілецької дивізії, які загинули 4 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників; партизан В.Дудка із партизанського з'єднання С.Ковпака, який загинув у 1942. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. Біля підніжжя пам'ятника закріплено дошку з написом [2931].

Маргарита Міленкова

906. МИШУТИНЕ С., РЕВ'ЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА

906.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 8 радянських воїнів. Серед них – воїни, які загинули в оборонних боях за село у вересні – жовтні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 40-ї армії (відомо прізвище одного воїна – В.Гострий) та воїни з підрозділів 24-го стрілецького корпусу, які загинули 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвища 7 воїнів невідомі.

У 1961 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з написом на чоловому боці цегляного постаменту /2,5 м/ [2932].

Людмила Гула

907. НОВА СЛОБОДА С., НОВОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА

907.1. Архітектурний комплекс Софроніївського монастиря, 1405 (архит., іст.). За кілька кілометрів на південь від с. Нова Слобода.

Від села до монастиря веде лісова дорога. Подорожнього, котрий виходить на узлісся, зараз зустрічає виразний силует надбрамної церкви, ліворуч за нею видніється трапезна церква, ще далі – лікарняний корпус. Краєвиди тут чимось невлотимим нагадують київські, в районі Києво-Печерської лаври. Як і в Києві, тут монастир займав поєднані сідловиною вершини двох гір. Усе це узгір'я здавна дістало найменування Дивної (Чудної) гори. Як і в Києві, маємо розвинений комплекс печер з підземними церквами. Так само, як і в Києві, заснування монастиря пов'язане з чудом Пресвятої Богородиці. 1405 над болотом Молче на високих горах, порослих дубовим лісом, з'явилася чудотворна ікона Богородиці. Ця місцевість, за 20 верст на схід від Путивля, входила до путивльської волості, тож путивляни одразу на місці, де знайшли чудотворну ікону, поставили невеличку дерев'яну церкву Богородиці, навколо якої згодом стали селитися ченці-пустельники. Деякі з них почали копати собі печери на схилах гір. Так виник невеликий монастир, що називався Мовчанською Різдва Богородиці пустинню.

У 16 ст., коли пустинь перетворилася на більший монастир, її ченці купили в Путивлі кілька «осадних дворів», а в острозі на посаді спорудили у 1580-х рр. храм Різдва Богородиці з приділом Софії, Премудрості Божої. 1592 під час нападу татар на Посейм'я Мовчанська пустинь була спалена. 1593 всі ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм

переселилися до Путивля, створивши там новий Мовчанський монастир. Місцевість колишньої пустині при болоті Молче стала володінням путивльського монастиря. Незважаючи на часті татарські напади, на місці пустині жевріло життя: напевно, кілька схимників жили в печерах. 1605 Мовчанська пустинь була приписана до Путивльського Мовчанського монастиря, і тут було влаштовано монастирську пасіку. На місці храмів, спалених татарами, поставили дерев'яну церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці Печерської, а при ній три келії, у яких жив один старець з Путивльського монастиря і монастирський бортник. 1630 монастир спорудив тут першу муровану церкву Різдва Богородиці. Біля неї 1653 відновлено й колишній монастир. З того часу, щоб уникнути плутанини, Путивльський монастир став іменуватися Великим Мовчанським, а той, що над болотом Молче, – Малим Мовчанським пустинним. 1656 будівничим, а згодом – ігуменом монастиря став ієромонах з Путивля Софроній – людина напрочуд енергійна і господарна. Він правив братією до 1692. Його клопатами Мовчанський пустинний монастир значно розрісся, отримав багаті вотчини, завів широке муроване будівництво, став одним із найвідоміших монастирів Посейм'я. З поваги до заслуг ігумена ще за його життя монастир у народі стали називати Софронієвим, а після його смерті закріпилося офіційне найменування Софронієва пустинь або Софроніївський монастир.

У 1672 ігумен Софроній дав притулок у монастирі Семену Медведєву (1640 – 91), який згодом став одним із найвизначніших московських дисидентів 17 ст. Молодий «подьячий» Приказу тайних справ, чоловік здібний і гарячий, постригся у ченці в Москві під іменем Сильвестра і став одним із улюблених учнів Симеона Полоцького – церковного діяча і просвітителя, котрий першим приніс у Московське царство плоди української і західної вченості, був першим російським драматургом і підготував інтелектуально ґрунт для реформ царя Петра I. Вивчившись у Симеона, Сильвестр Медведєв показав себе людиною різнобічних талантів – як поет, педагог, історик, бібліограф, видавець. Оселившись у монастирі Софронія, Сильвестр регулярно писав листи своєму вчителю Симеону Полоцькому до Москви, розповідаючи про політичну і військову обстановку в Путивлі. Він, зокрема, відзначав широку українську колонізацію в мало залюднених Путивльських волостях. Подальша доля Сильвестра трагічна. У 1691 його стратили, звинувативши у вільнодумстві.

У 18 ст. Софроніївська пустинь була настільки відома й популярна, що російська імператриця Єлизавета Петрівна, подорожуючи 1744 до Києва, навмисно відхилилася від маршруту, аби відвідати цей монастир. Тут вона взяла участь в освяченні новозбудованих споруд.

Архітектурний устрій цього монастиря представляє значний інтерес. План монастиря був дуже своєрідним: за наявності досить великого рівного майданчика на горі головні будівлі – собор Різдва Богородиці, церква Успіння Богородиці, трапезна, ризниця (старий настоятельський корпус), братський і складський корпуси були розташовані дуже тісно, компактною групою. Це пояснюється намаганням захиститися від вітру й холоду в зимовий час.

Оскільки від монастирських будівель на Дивній горі сьогодні мало що збереглося, тож дуже важко з'ясувати, як розвивалася архітектурна композиція монастиря, які будівлі і в якій послідовності зводилися. Можемо тільки описати його архітектуру станом на кін. 19 – поч. 20 ст., а також докладніше – збережені будівлі.

Соборний мурований храм, побудований 1630 і з тих пір неодноразово перебудовувався. Яким він був споконвічно – ми не знаємо. Але наприкінці 19 ст. це був найбільший храм монастиря з величезною сферичною банею на циліндричному підбаннику над середохрест'ям, з чотирма баньками на рогах підбанного четверика, з напівкруглою в плані вівтарною апсидою. Судячи з цих архітектурних форм, витриманих у стилістиці російського класицизму, собор набув такого вигляду на поч. 19 ст. Зараз від собору лишилися тільки фундаменти.

Поруч із собором стояла велика двоповерхова мурована церква. Її будували в 1710 – 18, перебудовували з розширенням у 1762 і 1890 рр. У нижньому поверсі була тепла церква Благовіщення Пресвятої Богородиці з бічним вівтарем в ім'я святих Миколи й Іони,

митрополита Московського. У верхньому поверсі була церква Успіння Пресвятої Богородиці з бічним вітварем Преображення Господня. До західного фасаду цієї двоповерхової будівлі прилягала висока п'ятиярусна монастирська дзвіниця, побудована, судячи з її архітектурних форм, у кін. 18 – на поч. 19 ст. Будівля зведена «кораблем», тобто витягнутою із заходу на схід, де закінчувалася напівкруглим вітварем. Церкву увінчував високий восьмигранний підбанник з банею, піднятий на високому четверику. Навпроти західного фасаду Соборної церкви, через дорогу, у 1801 – 08 була зведена мурована церква Вознесіння Господня, дуже схожа одночасно і на традиційні українські тридільні храми, і на російські церкви, характерні для південно-західних областей Росії. Церква тридільна в плані й неначе трибанна – дуже «українське» архітектурне рішення. Однак світловою була тільки середня баня, а бані над вітварем і західним приміщенням – глухі. До храму з двох боків упритул прилягав збудований приблизно в ті ж роки двоповерховий мурований корпус. Утворилася дуже витягнута в довжину, з півночі на південь, тричастинна споруда, середину якої займала церква. Ця будівля з заходу замикала головну монастирську площу, формуючи її архітектурну композицію і відокремлюючи майдан, як місце проведення релігійних церемоній, від господарської зони.

Південний бік цієї ж головної площі замикав мурований двоповерховий братський корпус, побудований на поч. 19 ст. На схід від цього братського корпусу, прямо навпроти головного входу в соборну церкву, стояла мурована, одноповерхова на підвалі монастирська ризниця. Від неї збереглися склепінчасті підвальні приміщення. Цей корпус побудований, судячи з архітектурних конструкцій, у 2-ій пол. 17 ст., спочатку був настоятельським. Ризниця в ньому була влаштована на поч. 19 ст., після спорудження нового настоятельського корпусу поруч зі Святою брамою. Новий настоятельський корпус був мурованим, двоповерховим, класицистичної архітектури. Стояв, майже впритул прилягаючи до надбрамної церкви Покрова Богородиці, відділений від неї тільки стіною з брамою. Цей корпус замикав з півночі центральний монастирський двір.

Ці корпуси (новий настоятельський, братський, корпус із Вознесенською церквою) утворювали три боки прямокутника внутрішнього монастирського двору, що дуже добре видно на плані. Ця регулярність була порушена в східній частині монастирського ансамблю. Причиною стала своєрідна конфігурація верхнього плато Дивної гори: це трикутник, гострим кутом звернений на південний схід. Тому розташовані тут будівлі повинні були враховувати або повторювати характер рельєфу місцевості.

Доля монастиря виявилася трагічною. Невдовзі після революції 1917 його закрили.

Величезний комплекс споруд деякий час стояв пустою, потім у ньому містилися заклади для безпритульних дітей, табір для поляків, котрі потрапили в радянський полон 1939, аж поки в повосенні 1940-і рр. місцеві колгоспи не розібрали на цеглу більшість будівель і споруд. Так загинули собор Різдва Богородиці 1630, дві церкви 18 ст., кілька десятків мурованих корпусів і монастирський мур. Якимось дивом уціліли лише три споруди, що нині височать на горах серед столітніх дубів над заплавою р. Сейму.

907.1.1. Покрова Пресвятої Богородиці церква, 1757 (архіт., іст.). Надбрамна (над Святою брамою) церква Покрова Пресвятої Богородиці, споруджена в 1757, збереглася до наших днів у досить зруйнованому стані. Вона двоярусна. У першому ярусі – арка проїзду в центрі й аркові дверні прорізи обабіч. Другий ярус – дуже стрункий тридільний однобанний храм у дусі «єлизаветинського бароко», з пишними лиштвами над вікнами, вигнутими карнизами і витонченим бароковим верхом. Появу в настільки віддаленій, провінційній місцевості твору архітектури, цілком столичного за своїм характером і найвищим рівнем архітектурно-пластичного вирішення, ми пов'язуємо з відвіданням монастиря імператрицею Єлизаветою Петрівною в 1744. Згодом за її велінням цю архітектурну роботу могли доручити комусь зі столичних зодчих.

Споруда має яскраво виявлену висотну композицію. Її загальна висота від основи до хреста становила 31,5 м. Будівля в цілому ніби симетрична, причому баня підкреслює вісь симетрії. Однак дзеркальної симетрії немає – її порушують прибудова з заходу, а також

відмінності в розмірах східного і західного членувань фасаду. Завдяки такій дисиметрії архітектурна споруда виглядає живим витвором, а не мертвою схемою-креслеником. На першому ярусі по осі розташовано арку брами. Її ширина 3,25 м. Це був головний вхід в обитель. Зі східного боку – ще одна арка, трохи вужча (2,9 м), призначена для проходу пішоходів (у 19 ст. її замурували). З західного боку від центрального проїзду була влаштована невелика кордегардія – келія для монастирської сторожі. Вона має вхід з головної арки і два вузьких віконця, на кшталт старовинних бійниць, що виходять на північ і на захід. З надвірного боку за келією влаштовані сходи, що ведуть на другий ярус, у саму церкву.

Церква тридільна, дуже висока і дуже світла, завдяки великим вікнам, розташованим у три яруси. Центральний четверик за допомогою плоских трикутних пандативів (як в українських дерев'яних храмах) несе світловий восьмимерик із зімкнутим восьмигранним куполом.

Будівлю всередині й зовні було потиньковано і розмальовано. Характер декору – вигнуті й розкріповані карнизи, фільончасті пілястри, тяги, ніші, віконні лиштви із сандриками і виділеними замковими каменями – усе витримано в стилістиці архітектури бароко сер. 18 ст. Трохи в іншій стилістиці – класицистичного академізму – були виконані фасадні розписи на першому ярусі.

907.1.2. Монастирська трапезна палата, 17-18 ст. (архіт., іст.). Міститься на південний схід від утраченого собору. Колись вона замикала з цього боку головну площу монастиря. Стоїть вона на схилі, тому з одного боку була одноповерховою, а з іншого боку – двоповерховою. Щодо датування трапезної в літературі немає ніяких указівок. На підставі аналізу архітектурних форм і конструкцій ми датуємо її межею 17 – 18 ст.

Судячи з фотографій 2-ої пол. 19 ст., будівля мала двосхилий дах із дуже високими фронтонами на причілках. Трапезна з боку собору (із заходу) мала ганок на двох колонках. Зовнішній декор трапезної суворий і лаконічний. Чи був він таким завжди – сказати важко: надто значні руйнування на фасадах. Технічне виконання цієї будівлі є дуже добрим: ретельно муровані з чудово випаленої цегли формату 28 – 29 x 15 x 6,5 – 7 см. староруською системою на міцному вапняному розчині з товщиною швів 2,5 – 3 см. масивні стіни, арки й склепіння, могутні ковані залізні затяжки.

Найдивовижніше в цій рідкісній пам'ятці – це інтер'єр головного залу. Софроніївська трапезна є чи не єдиним в Україні прикладом двостовпного залу. Два квадратні в перетині стовпи по поздовжній вісі приміщення служать опорами для склепіння досить складної форми (воно нагадує хрестове, з ледь виявленими ребрами перетину). А в напівпідвальному приміщенні був ще один зал: це класичний для російських монастирських трапезних квадратний зал, склепіння якого спираються на квадратний у перетині стовп, що стоїть у центрі. Інші приміщення першого й другого поверхів перекриті лотковими та напівлотковими склепіннями.

Той факт, що Софроніївська трапезна принципово відрізняється від інших українських монастирських трапезних можна пояснити впливом російської монастирської архітектури.

907.1.3. Будинок нового лікарняного корпусу, 1911 (архіт., іст.). Південний край монастирського пагорба займає дуже імпазантний будинок нового лікарняного корпусу, побудований 1911. Він непогано зберігся. Двоповерховий, на підвалі, прямокутний у плані, коридорного розпланування. По центру корпусу міститься великий зальний двосвітний об'єм лікарняної церкви. Корпус має дуже добре пророблений архітектурний декор на фасадах з пишно профільованими карнизними тягами, лиштвами, різноманітними напівколонками. Усе це – з арсеналу форм неоруського стилю. Дуже складні декоративні деталі з високою точністю набрані з фасонної цегли, що свідчить про найвищу якість будівельних робіт. Перекриття були плоскими, по дерев'яних балках. Підвал перекрито залізно-цегляними склепіннями. В інтер'єрі стіни були потиньковані й розмальовані. З усіх уцілілих споруд монастиря ця – найменш зруйнована і найкраще надається до реставрації.

907.1.4. Монастирський мур (архит., іст.). У старих книгах згадується монастирський мур висотою два сажени (4,26 м). Він частково уцілів біля нового лікарняного корпусу, де міститься південна монастирська брама, що веде до одного з печерних комплексів під горою. Південна брама має традиційний архітектурний устрій: вона тридільна, аркова, із середньою аркою, удвічі ширшою й у півтора рази вищою від бічних. Вінчає цю пірамідальну композицію типовий російський кокошник, над яким колись підносилися маківка з хрестом.

907.1.5. Комплекс печер, 13-14 ст. (архит., іст.). На східних схилах Дивної гори є кілька печерних комплексів, виритих у лесових ґрунтах. Частина цих печер розчищена, інші ще практично не досліджені. Найстаріші печери фахівці датують 13 – 14 ст. Печерні лабіринти складаються з ходів, келій, ніш-аркасолій для поховань. Зустрічаються і приміщення дещо більших розмірів. Вірогідно, це підземні церкви чи каплиці. Відомо про те, що печери проходили під самим соборним храмом, а також під монастирською ризницею.

Ще один надзвичайно цікавий кільцевий підземний лабіринт розташований на південно-східному схилі монастирської гори, майже під поверхнею. Його стіни і склепіння муровані з цегли, яка датується 18 ст. Зовсім незвичайна тут склепінчаста підземна церква Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, відновлена у 1766. Її склепіння стягнуті залізними затяжками, заанкереними в мурування. Це незаперечне свідчення того, що церква і весь цей лабіринт будувалися відкритим способом: спочатку вирили великий котлован, побудували з цегли склепінчасті ходи, церкву і келії, а потім усе це засипали зверху землею.

Першим дослідником печер Софроніївського монастиря був відомий київський спелеолог Олександр Авагян. У 1980-х рр. він за участю архітектора з м. Сум Вадима Трегубова і деяких інших архітекторів-реставраторів обстежив печерний лабіринт і зняв його на план. Низенький арковий вхід у печерний комплекс влаштовано на схилі. Через вузький, шириною лише 80 – 90 см. коридор, завдовжки 5 м, можна потрапити в просторіше приміщення. Це той же коридор, але розширений за допомогою бічних аркових ніш. Тут шлях роздвоюється: можна йти прямо, а можна – ліворуч по вузькому, злегка вигнутому ходу. Однак обидва шляхи ведуть в одне місце – у підземну церкву Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, розташовану на відстані 15 м від входу в печерний комплекс. Церква цілком традиційна, тобто тридільна, прямокутна в плані, орієнтована вітварем на північний схід, як і наземні монастирські храми. Її розміри – 10 x 4 м. Прямий хід виводить у головне молитовне приміщення чи наву. Бічний хід, що веде ліворуч, виводить у західне приміщення цього ж храму. Нава з'єднана із західним приміщенням широкою аркою, а від вітваря відділена стіною з трьома дверними прорізами. У східній стіні вітваря є три аркові ніші для потреб богослужіння. Аналогічні ніші є і в приміщенні нави. На північній стіні нави є два аркових отвори, що ведуть далі, усередину гори. Такий же хід відкривається і з західного приміщення церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських. Система цих ходів спланована таким чином, щоб під час служби в церкві можна було б, не заважаючи молільникам, обійти наву й рухатися далі всередину гори. Як видно на плані, від церкви на північ йдуть три майже рівнобіжні підземні ходи, які перетинає поперечний коридор. Ці ходи мають місцеві розширення (інакше в них двом людям не розминуться). Далі, у глибині гори, ці підземні ходи утворюють замкнуте кільце, так що вийшовши з західного притвору церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, можна, пройшовши кільцевий шлях, повернутися в наву тієї ж церкви. Уздовж цього кільцевого ходу приблизно через рівні проміжки розташовані чернечі келії, найбільша з яких має розміри 4 x 2,5 м. Із найвіддаленішого кінця цього кільцевого ходу виходить підземний коридор у напрямку собору Різдва Богородиці. Він до кінця не досліджений, оскільки частково завалений ґрунтом.

У цілому цей печерний комплекс, а точніше, тільки досліджена його частина, займає площу приблизно 55 x 45 м. Він, безумовно, є унікальним. Його можна порівнювати з Антонієвими печерами Іллінського монастиря в Чернігові, а також з київськими печерами.

Руїни монастиря аж до 1980-х рр. майже нікого не цікавили. Проте рішенням Сумського облвиконкому від 20 травня 1988 №112 ансамбль Софроніївського монастиря був поставлений на державний облік і прийнятий під охорону держави як пам'ятка архітектури місцевого значення (руїни надбрамної церкви, трапезної і лікарняного корпусу 1911). Він одержав охоронний номер 106-См. З 2000 монастир розпочали відроджувати – тут поселилося кілька ченців. Поступово було досліджено археологами підмурки більшості втрачених будівель, реставровано колишній новий лікарняний корпус, який тепер є головною будівлею відновленого монастиря. Протягом 2001 – 02 рр. за дієвої підтримки Сумської обласної державної адміністрації у Софроніївському монастирі проведено значний обсяг украй необхідних робіт: прокладено дорогу до монастиря від найближчого села Нова Слобода, забезпечено водо- й електропостачання. У 2003 дійшла черга й до реставрації та пристосування Покровської надбрамної церкви та колишньої трапезної [2933].

Віктор Вечерський

907.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано 9 радянських воїнів, серед них – воїни, які загинули наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 в оборонних боях з нацистськими загарбниками, коли село знаходилось у смузі бойових дій 40-ї армії; воїни, які загинули під час боїв у 1942 та під час боїв за визволення села від у вересні 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: Д.Деєв, О.Макаров, С.Матвеев, П.Стефаненко, К.Титенков.

У братській могилі поховані також 6 партизанів із партизанського з'єднання С.Ковпака, які загинули у бою з каральними батальйонами окупантів 6 липня 1942. Відомі прізвища чотирьох партизанів: Г.Замула, Шацька, В.Чут (загинули в бою), Г.Бикова (померла від тяжких ран).

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптура воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /4,1 м/ – дошка з написом [2934].

Маргарита Міленкова

907.3. Городище, ранній залізний вік (археол.). На мису правого корінного берега р. Сейм, в лісі за 1,0 км від будівель Софроніївського монастиря.

Городище відоме за працями Д.Березовця, в 1988 городище обстежив В.Приймак.

Розміри городища – 80 x 25 – 70 м. З напільного боку городище укріплене валом, висота якого – біля 2,0 м, з півдня неглибоким ровом, західний і східний схили ескарповані. З городища походить кераміка раннього залізного віку (7 – 3 ст. до н. е.).

В теперішній час городище задерноване і вкрите лісом, раніше сильні руйнації пам'ятці були нанесені будівлями монастиря [2935].

Віктор Приймак

907.4. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). За 0,5 км на захід від села. Займає розташоване на краю плато другої надзаплавної тераси правого берега струмка (нині ставка), що впадає в Молчанське болото.

Досліджувалось Д.Березовцем в 1950, Г.Ляпушкіним в 1947, М.Кучерою, О.Сухобоковим в 1971 та Ю.Моргуновим в 1977 і 1981.

Майданчик рівний, задернований, півкруглої форми розміром 65 x 50 м, дуже пошкоджений кар'єром і захищений кільцеподібним валом висотою 1,0 м та ровом глибиною до 2,0 м і шириною 10 м. Культурний шар потужністю від 0,4 до 1,0 м, містить кераміку 12 – 13 ст. і залишки великого згарища, що знищило фортецю. Розріз вала показав, що укріплення було збудоване у сер. 12 ст. і загинуло у сер. 13 ст.

Колекція зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї [2936].

Юрій Моргунов

907.5. Пам'ятне місце загибелі Висоцького І.І., 1941, 1984 (іст.). У північно-східній частині лісової смуги, на перехресті доріг Рудневе – Мачулище – Нова Слобода.

Висоцький Іван Іванович – секретар Путивльського підпільного райкому КП(б)У підірвався на міні 16 жовтня 1941.

На початку вересня 1941 відповідно з рішенням Сумського обласного комітету КП(б)У в м.Путивлі був створений підпільний райком партії. Очолив його голова райвиконкому І.Висоцький. Райком багато зробив для створення мережі підпільних комсомольсько-молодіжних організацій. На початку жовтня 1941 І. Висоцький прибув до партизанського загону С.Руднева. 16 жовтня по дорозі на конспіративну квартиру підірвався на міні. Жителями с. Нова Слобода він був доставлений у путивльську лікарню під прізвиськом Іванов, але виданий провокатором і розстріляний.

У 1984 на місці трагедії встановлено кам'яну брилу /1,0 м/, на чоловічому боці якої укріплена дошка з меморіальним написом [2937].

Маргарита Міленкова

907.6. Могила Перфільєва М.М., 1983 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Перфільєв Микола Миколайович (28.01.1965, с. Нова Слобода – 29.07.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1978 закінчив Новослобідську середню школу. Навчався у Путивльському ПТУ № 9. Протягом 1980 – 82 працював трактористом у колгоспі «Мировая революция». У 1983 закінчив Конотопську автомобільну школу ДТСААФ. Першого квітня 1983 призваний до лав Радянської армії. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 65753. Старший стрілець, рядовий. Загинув під час військових дій Радянської Армії в Афганістані.

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,43 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [2938].

Євген Малюк

907.7. Пам'ятне місце бою партизанського з'єднання Ковпака С.А. з німецько-фашистськими загарбниками, 1942, 1967 (іст.). При в'їзді у Новослобідський ліс, ліворуч від дороги у північно-західному напрямку.

Тут, з 3 по 6 липня 1942 проходив бій партизанського з'єднання С.Ковпака з нацистськими загарбниками.

Наприкінці червня 1942 Путивльський партизанський загін, який входив у партизанське з'єднання С.Ковпака, і штаб партизанського з'єднання розташувались у Новослобідському лісі. 3 липня 1942 гітлерівці зайняли села, які знаходились навколо лісу. Путивльський партизанський загін опинився в щільному кільці ворожого оточення. Три доби відбивали партизани наступ ворога. Шостого липня 1942 з допомогою партизан-ковпаківців, які ударили з тилу, вороже кільце було прорване і партизани вийшли з оточення. Фашисти під час бою втратили вбитими біля 300 солдатів і офіцерів.

Смертю хоробрих у цьому бою загинули партизани Є.Замула, В.Чут, М.Шацька, померли від тяжких ран П.Морозов, М.Татаренко.

У 1967 на місці бою встановлено залізобетонну стелу /5,0 x 1,0 м/ з меморіальним написом на її чоловічому боці [2939].

Маргарита Міленкова

907.8. Пам'ятне місце формування партизанського загону Руднева С.В., 1941, 1971 (іст.). У Новослобідському лісі, на відстані 80 м на північний захід від Софроніївської пустині, ліворуч від дороги.

Тут з 12 вересня по 18 жовтня 1941 дислокувався партизанський загін С.Руднева. На початку вересня група путивльського партактиву на чолі з С.Рудневим навчалася у м. Суми на курсах диверсантів-підривників. 10.09.1941 Путивль було окуповано і повернутись туди можна було тільки перейшовши лінію фронту. Рішенням обкому партії групу у кількості 25 осіб було направлено через лінію фронту для створення партизанського загону під керівництвом командира С.Руднева, начальника штаба Г.Базими. 12 вересня 1941 загін у с. Тьоткіно перейшов лінію фронту і зупинився у Новослобідському лісі. На його озброєнні було 50 кілограмів, 20 пляшок горючої суміші та 30 ручних гранат.

Партизани почали бойові дії у складі передових частин загону особливого призначення під командуванням генерал-майора О.Чеснова. Робота загону полягала в збиранні розвідданих про ворога і передачі їх військовій частині, а також у розвідувальній діяльності у Шалигинському р-ні, де вела наступ одна із наших дивізій, а військова частина в Тьоткіно не мала з нею зв'язку. Важке становище, у якому опинився загін, змусило командування прийняти рішення про перебазування. 15.10.1941 партизанський загін С.Руднева у складі 21 особи вирушив у напрямку Спадщанського лісу, де дислокувався загін С.Ковпака. 18.10.1941 загони об'єдналися.

У 1971 на місці дислокації партизанського загону С.Руднева встановлено залізобетонну стелу /5,4 x 1,0 м/ з меморіальним написом на її чоловому боці [2940].

Маргарита Міленкова

907.9. Пам'ятний знак на честь трагедії села Нова Слобода в роки Другої світової війни, 1942, 2004 (іст.). вул. Партизанська.

Наприкінці червня 1942 Путивльський партизанський загін перебазувався у Новослобідський ліс. 3 липня 1942 окупанти оточили ліс. Три доби продовжувались бої, у яких загарбники зазнали значних втрат. Розлючені поразкою, 7 липня 1942 гітлерівці увірвались в Нову Слободу. Карателі вбивали, катували, кололи багнетами жінок, дітей, старих людей. Підвали, у яких рятувались мешканці села, закидали гранатами. Того дня нацистами було спалено 1220 селянських дворів, вбито, закатовано і розстріляно 586 мирних жителів, серед яких 70 дітей віком від 1 місяця до 10 років, 82 чоловіка віком від 60 до 90 років, 255 жінок і підлітків.

В пам'ять про цю трагедію у 1971 в центрі села на бетонній основі встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері і пілон, увінчаний п'ятикутною зіркою. На чоловому боці основи укріплена дошка з меморіальним написом, по периметру основи – дошки з прізвищами загиблих.

У 2004 на місці старого пам'ятника звели новий /14,0 м/ – у вигляді величезного дзвону, який вінчає маківка з хрестом. У середині дзвону в пам'ять про загиблих обладнана капличка, а ззовні, по колу – гранітні плити з прізвищами загиблих. Автор – архіт. А. Дейнека [2941].

Маргарита Міленкова

907.10. Поселення-1, розвинуте середньовіччя (ареол.) За 1,7 км на південь від південної околиці села, на території Софронівської Різдва Пресвятої Богородиці пустині. Займає мис правого корінного берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 45 м.

Виявлене і досліджене Ю.Коваленком у 2000. Обстежене Є.Осадчим у 2012.

Територія поселення була забудована спорудами монастиря у 17 – 20 ст., тому визначити точні розміри неможливо. Орієнтовні розміри Поселення-200 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,7 м.

На місці храму Різдва Пресвятої Богородиці було досліджено поховання за християнським обрядом та господарські ями, що датуються 12 – 13 ст.

З культурного шару походять кераміка та предмети давньоруського часу 12 – 13 ст. [2942].

Євген Осадчий

907.11. Різдва Пресвятої Богородиці церква, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Мурована церква з дзвіницею стоїть у центральній частині села на високому заокругленому мисі над рівнинною заплавою. З заходу цей мис огинає яр зі струмком. Завдяки такому розташуванню й наявності високої дзвіниці церква є значною містобудівною домінантою і панує в ландшафті.

Перша дерев'яна церква Архангела Михаїла у Новій Слободі була зведена у 1786. У кін. 19 ст. вона занепала, і в 1895 почали будувати муровану церкву Різдва Богородиці з бічним вітварем Архангела Михаїла. Її добудовано й освячено у 1913.

Церква хрещата в плані, п'ятидільна, однобанна з чотирма декоративними маківками на рогах центрального четверика. Над західним притвором височіла триярусна дзвіниця, увінчана банею. Усі компартименти прямокутні в плані. Обабіч вітваря – невеликі

ризниці. Західний притвор тридільний. Рамена просторового хреста перекриті коробовими склепіннями. Декор витриманий у стильових формах неокласицистичного напрямку історизму: застосовано рустовані наріжні лопатки, пілястри, антаблемент, трикутні фронтони, аркові вікна з кілевидними наличниками. Первісна баня була досить масивною, з циліндричним світловим підбанником і сферичною банею.

За радянської влади церкву було закрито і в ній містилися склади сільськогосподарської продукції. Під час другої світової війни внаслідок прямого попадання авіабомби баню та дзвіницю було зруйновано.

У 1990 на церкві було відновлено глухий верх у вигляді низької чотиригранної піраміди з декоративною маківкою. Влітку 2000 коштом місцевого уродженця М.Мураєва за проектом сумського архітектора В.Бикова відбудували дзвіницю, а 21 вересня 2001 завершено відтворення церковної бані. На західному фасаді у нішах і тимпані фронтона виконані мозаїчні панно. При цьому дзвіницю зробили двоярусною, нижчою, ніж первісну, у спрощених архітектурних формах, а центральну баню – теж дещо меншою, ніж первісну.

Церкву муровано з червоної цегли на цементному розчині, всередині потиньковано. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. Бані позолочено [2943].

Віктор Вечерський

908. ОКТЯБРЬСЬКЕ С., ОКТЯБРЬСЬКА СІЛЬРАДА

908.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховані червоноармійці. Загинули в листопаді 1919 у боях з військами генерала Денікіна, коли село знаходилось у смузі бойових дій військових підрозділів 14 армії Південно-Західного фронту. Кількість і прізвища загиблих невідомі.

У 1947 на могилі встановлений дерев'яний обеліск, замінений у 1961 металевим /2,1 м/ [2944].

Маргарита Міленкова

908.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.

Поховано 41-го воїна 416-го стрілецького полку 112-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 3 – 5 вересня 1943. Село визволено 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих. Тут же поховані воїни, які загинули під час оборонних боїв у вересні 1941. Відомі прізвища трьох: лейтенант Гончарук Микола Павлович (1918 – 12.09. 1941), лейтенант Барінов Дмитро Михайлович (1915 – 12.09.1941) та лейтенант Мизюк Наум Самійлович (1922 – 12.09.1941).

У 1957 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу біля клубу, у тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1973 відбулося перепоховання останків загиблих воїнів у братську могилу в центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5м/. Біля підніжжя пам'ятника – дошка з меморіальним написом.

Перед могилою на похилій основі /0,45 м/ укріплені дошки з прізвищами 180 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. Ліворуч від скульптури встановлено залізобетонну стелу з барельєфним зображенням бійців, що йдуть в атаку /1,2 x 11 м/, праворуч – залізобетонний пілон /11 м/ з барельєфним зображенням ордена Перемоги та датами «1941 – 1945» [2945].

Людмила Михальченко

908.3. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У північно-західній частині нового кладовища.

Похований невідомий радянський воїн. Загинув в оборонних боях на початку вересня 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії.

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На чоловому боці обеліску – дошка з меморіальним написом [2946].

908.4. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2007 (іст.). Ліворуч від входу на старе кладовище.

Село Ожтябрьське під час Голодомору 1932 – 33 рр. зазнало значних втрат. У цей період сільські активісти робили подвірний обхід, обшукували кожну хату, зривали підлоги, забирали у мешканців села не тільки хліб, але й картоплю, квасолу, та інші харчі. Від голоду пухли та вмирили молодь, люди похилого віку та діти. Померлих ховали на кладовищі, в городах та інших місцях.

У 2007 на старому кладовищі був встановлений дерев'яний хрест /2,6 м/, на чоловічому боці якого вміщений меморіальний напис [2947].

Євген Малюк

908.5. Пам'ятний знак на честь 30-річчя створення партизанського з'єднання під командуванням Ковпака С.А., 1971 (іст.). Північна околиця села.

У вересні 1941 на території Путивльського р-ну у Спідщанському лісі почав свою бойову діяльність партизанський загін під командуванням С.Ковпака, який поклав початок створенню одного з найбільших партизанських з'єднань в Україні.

У 1971 на честь 30-річчя створення партизанського з'єднання в с. Ожтябрьське було встановлено пам'ятний знак: залізобетонний прямокутної форми обеліск /1,2 x 0,2 x 4,5 м/ на двоступінчатому залізобетонному цоколі /1,95 x 1,0 x 0,6 м/. У верхній частині обеліску – рельєфне зображення п'ятикутної зірки, нижче – меморіальна дошка з анотаційним написом [2948].

Лідія Бойко

908.6. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). За 1,5 км на північний захід від ферми села. Займає північний край великого останця першої надзаплавної тераси лівого берега р.Сейм.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським в 1990.

Розміри – 90 x 50 м, висота над рівнем заплави – 1,0 – 2,0 м. Територія пам'ятки задернована. Потужність культурного шару – біля 0,8 м. Підйомний матеріал представлений невиразною керамікою доби бронзи.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2949].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

908.7. Поселення-2, багат шарове (археол.). За 1,8 км на захід від північно-західної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Відкрите А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990.

Розміри Поселення-170 x 40 – 70 м, висота над рівнем заплави – 1,0 – 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 – 0,8 м. Північний край пам'ятки частково зруйнований кар'єрами, центральна частина вкрита лісом, південна частина розорана. Підйомний матеріал представлений знахідками доби неоліту та раннього залізного віку. Груболіпна кераміка і поодинокі фрагменти черняхівських гончарних посудин із стінки кар'єра, напевно, відносяться до київської культури.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2950].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

908.8. Поселення-3, ранній залізний вік (археол.). За 1,5 км на захід від північно-західної окраїни с. Ожтябрьське на краю першої надзаплавної тераси.

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990.

Пам'ятка займає вершину пагорба висотою біля 6,0 м. Тут зібрана ліпна кераміка з домішками дресви в тісті, а також днище лощеної миски. Пам'ятка належить, напевно, до пізньозарубинецького часу.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2951].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

909. ПЕРЕСИПКИ С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА

909.1. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). За 0,7 км на південний схід від моста через р. Сейм на шосе Буринь – Путивль. Займає ділянку високої заплави правого берега р. Сейм, за 300 м на південний захід від нього знаходиться стариця Глушиця.

У 1988 тут був закладений шурф В.Приймаком. Його межі уточнили А.Обломський і Р.Терпиловський в 1990.

Розміри – 220 x 200 м, висота над рівнем низької заплави – 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 – 0,7 м, центральна частина поселення знищена кар'єром. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою зарубинецької і київської культур.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2952].

Андрій Обломський

909.2. Поселення-2, багат шарове (археол.). За 0,8 км на північний схід від моста через р. Сейм на шосе Буринь – Путивль. Займає край тераси правого берега р. Сейм.

Відкрите А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990.

Розміри Поселення-100 x 40 м. Територія пам'ятки вкрита сосновим лісом, кромка постійно обсіпається. Підйомний матеріал представлений керамікою доби бронзи і зарубинецької культури.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2953].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

910. ПОЧЕПЦІ С., МАЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

910.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північно-західній околиці села, ліворуч від дороги на м. Путивль.

Поховано 44 радянських воїнів з 574-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у 198-му медико-санітарному батальйоні за період з 4 по 9 вересня 1943. Відомі прізвища 38 воїнів.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,2 м/ – дошка з написом і прізвищами загиблих [2954].

Маргарита Міленкова

911. ПРУДИ С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

911.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1942 – 43 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 20 радянських воїнів, які загинули у червні 1942 та у вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників частинами 112-ї стрілецької дивізії. Тут же поховані партизан із партизанського з'єднання С.Ковпака, прізвище якого невідоме. Село визволено 2 вересня 1943. Відомі прізвища 9 воїнів: О.Банніков (в/ч. пп. 5285), М.Дорофєєв (в/ч. пп. 5285), К.Лагуткін, Б.Малетин (в/ч. пп. 28202), О.Рябов (в/ч. пп. 00131), І.Чекулаєв (в/ч. пп. 28202), І.Меришев (1031 СП), І. Лесніков, С.Сиркін.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,1 м/ – меморіальний напис [2955].

Маргарита Міленкова

911.2. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,5 км на захід від західної околиці села. Займає мис, утворений долиною правого берега р. Сейм та струмка. Висота над рівнем заплави становить 1,0 – 2,0 м.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри Поселення-120 x 100 м. Потужність культурного шару – 0,3 – 0,4 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи. Поселення розорюється. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2956].

Андрій Обломський

911.3. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,35 км на захід від південно-західної околиці села. Займає останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1990.

Розміри Поселення-110 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,3 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи. Поселення розорюється. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2957].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

912. ПУТИВЛЬ М., ПУТИВЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА

912.1. Археологічний комплекс: літописне місто Путивль (археол., містобуд.).

912.1.1. Урочище «Городок» (містобуд.). Є миловидним останцем правого високого берега річки Сейм який міститься в історичному середмісті Путивля. З півдня він виходить до широкої рівнинної заплави Сейму. За своїми композиційно-видовими властивостями це ландшафтна домінанта зона найвищої композиційної активності.

Путивль лежить на правому гористому березі р. Сейму на межі двох ландшафтних зон – лісостепової і степової. Природна ситуація і генеза цього поселення типові для Північного Лівобережжя – так само на берегах річок які були торговельними шляхами виникли Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Сновськ та інші стародавні міста. У Путивлі правобережне плато підноситься над заплавою майже на 50 м. Ширина заплави сягає 16 км. Над річкою між глибокими ярами виділяються кілька мисоподібних останців, розділених ярами, в яких протікали річечки Путивлька, Кринка та кілька безіменних струмків, які зараз пересохли. Маючи добрі природні оборонні якості та зручний вихід до води, ці пагорби й стали осередками первісного заселення цих теренів. З середини I тис. н. е. Тут жили сіверяни, яким належали поселення роменської культури, віднайдені археологами в урочищах Коптева гора, Підмонастир'я, Микільська гірка.

Протягом усієї своєї історії, аж до 18 ст., Путивль завжди був добре укріпленим містом. Середньовічна система укріплень Путивля складалася з кількох взаємопов'язаних елементів – городищ Коптева гора і Городок (8 – 10 ст.), Мовчанського монастиря-фортеці (16 – 17 ст.) і загальноміських укріплень (16 – 17 ст.).

Урочище Городок слугувало укріпленим осередком і водночас святилищем для поселень на Коптевій горі, Микільській гірці й Підмонастир'ї. У Княжу добу Городок був дитинцем Путивля. У плані це витягнений з півночі на південь неправильний заovalений прямокутник розмірами 115 на 97 м і площею 1,1 га (поширене в літературі визначення площі Городка 2,25 га є помилковим). Від сучасного міста, що лежить на плато, відділений невеликим яром і валом заввишки до 3,0 м, висипаним у широтному напрямку. Цей вал був межею дитинця, а на північ від нього містився посад. Укріплення дитинця роменського часу становили собою дворядний частокіл з дубових колод. Житла на городищі були прямокутними в плані, зрубної або каркасної конструкції з глиняною кубовидною піччю в кутку.

Таким чином, давньоруський Путивль виник у кін. 10 ст. на базі групи роменських поселень 8 – 9 ст. і частково успадкував їхню містобудівну структуру. Розташоване на північ від цих поселень і городищ рівнинне плато давало можливості для подальшого розвитку сельбища. Воно також було захищене від ворогів, але не рукотворними укріпленнями, а дрімучим лісом, що існував до сер. 17 ст. і переходив у «Брянські дебрі». Дитинець Путивля в урочищі Городок з 10 ст. відігравав значну роль у системі оборони Русі від кочівників. У той час мешканці поселень на Микільській гірці й на Коптевій горі переселилися під захист дитинця, а самі ці урочища були перетворені на могильники. У кін. 10 ст. київський князь Володимир Святославович заснував низку фортець у Посейм'ї й Посуллі. Саме в цей час роменські укріплення на Городку зазнали реконструкції: на земляному валу спорудили оборонну стіну у вигляді лінії дубових городень, шириною 2,2

м, засипаних землею. Вже у той час із півночі до Дитинця прилягав неукріплений посад, що простягався вузькою смугою паралельно річищу Сейма. Плато з напільного боку в Княжу добу було майже не заселеним.

Перша документальна згадка Путивля під 1146 в Іпатському літописі пов'язана з княжими усобицями. У 12 ст. Путивль став другим за значенням (після Новгород-Сіверського) містом Сіверської землі, яка відділилася від Чернігівського князівства, а з кін. 12 ст. – центром невеликого удільного князівства. У дитинці на Городку були соборна церква, княжий двір, житла дружинників і майстерні ремісників. Укріплення склалися з дубових городень. Оборонних башт тоді ще не було. Ці укріплення поступово вдосконалювалися. На поч. 12 ст., ймовірно після пожежі, збудували нову лінію городень значно менших розмірів – 2,0 x 1,8 м. На городнях влаштовано заборолу, про які згадується в «Слові о полку Ігоревім».

Перед самою монголо-татарською навалою у 1237 – 39 на Городку було зведено мурований однобанний триконховий собор (Спасо-Преображенський або Вознесенський), за характером архітектурних форм близький до тогочасних храмів Вщижа, Новгорода-Сіверського і Чернігова. 1239 Путивль знищено одним з монголо-татарських загонів Менгу-хана.

У 1356 Путивль захопив литовський князь Ольгерд. 1500 разом з усією Сіверщиною місто потрапило під владу Московського царства і перетворилося на найважливішу його прикордонну фортецю й крупний центр міжнародної торгівлі. Особливістю військово-стратегічного розташування Путивля в цю добу було його протистояння двом супротивникам, що дуже різнилися тактикою і характером військово-інженерного мистецтва. Під стінами Путивля сходилися державні кордони Московського царства і Литви (згодом – Польсько-Литовської Речі Посполитої), а між цими двома територіями клином до Путивля врізалось так зване Дике Поле, не освоєне жодною з цих держав. Воно було джерелом постійної загрози татарських набігів. Все це спричинилося до ускладнення системи оборони Путивля. Місто увійшло до складу першої прикордонної лінії, створеної у 16 ст. – «Путивльського рубежа». Укріплення Городка зазнають найсуттєвіших змін, бо він перетворюється у внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської системи укріплень: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, у 1585 з півночі прибудували трохи менше за площею прямокутне у плані укріплення. Тепер первісна частина називалася Старим, Дерев'яним або Верхнім городом, нова – меншим городом, або Новим земляним городом.

У 17 ст. Московський уряд надавав Путивлю великого значення, тому збереглося дуже багато описів його укріплень. Ці описи свідчать, що лінія укріплень Старого міста складалася з невисокого земляного валу і дерев'яної стіни у вигляді частоколу з бланкуванням (бойовим обходом), бійницями і двосхилим дахом. Крутосхили, звернені до Сейму, були ескарповані. Усього тут було дев'ять дерев'яних рублених башт: дві надбрамні і сім глухих. Із них сім були шестигранними, одна – восьмигранною, одна – чотиригранною. Усі вони мали власні назви. Висота їх становила 6,0 – 8,0 м до даху, висота наметових дахів дахів – 4,0 – 5,0 м. Всі башти мали два-три яруси гарматного бою. Дві башти вінчалися «вишками» для спостереження за місцевістю. Вони пов'язані з двома в'їзними вузлами. Виділялася розмірами і висотою Вістова башта, яка сягала 27 м у висоту, була чотириярусною, а на її «вищці» висів Вістовий дзвін. Усі башти значно виступали вперед за лінію дерев'яних стін.

Цікаво було вирішено головний в'їзд до Старого дерев'яного міста: Передня проїжджа брама знаходилася у своєрідній «матні» на кшталт старовинного «захаб» між Вістовою і висунутою вперед Тайницькою баштами. Щоб в'їхати в браму, слід було зробити два крутих поворота в зоні ближнього прицільного обстрілу з цих башт. Городова стіна Старого дерев'яного міста з'єднувалася з Тайницькою баштою тарасами. Такий характер в'їзного вузла призвів до того, що у подорожнього, котрий їхав з Нового міста у Старий, створювалося хибне враження про могутність і загальну структуру укріплень, як це видно з опису Павла Алепського сер. 17 ст. таке незвичне інженерне рішення з застосуванням

тарас, яких більше у Путивлі не зустрічаємо, свідчить про те, що перед передніми воротами у 16 ст., коли ще не було Нового земляного города, знаходилася відвідна стрільниця, яка згодом була ліквідована, ймовірно, на поч. 17 ст. Її рештками можна вважати тараси з Тайницькою баштою.

У Старому городі в 17 ст. містилися Воеводський двір, «приказная изба и двор, где живут дяки», погребі, комори, лазня, дерев'яний Спасо-Преображенський собор і три дерев'яні парафіяльні церкви.

Новий земляний город, прибудований у 1585, відомий за старими описами з 1626 і реконструйований 1665, був укріпленням змішаного баштово-бастіонного типу. Тут очевидні впливи новоевропейської фортифікації, можливо пов'язані з роботою у Путивлі в 1621 видатного українського фортифікатора Онисима Михайловича Радишевського. Висота земляного валу становила понад 4,0 м, глибина рову – 4,26 м, ширина – 6,5 м. Це укріплення на північних кутах мало два бастіона характерних регулярних обрисів і два «вивода» (зовнішні укріплення типу рavelіна перед брамами. Даниною старим традиціям оборонного будівництва була наявність дерев'яних рублених башт: у бастіонах стояли Воскресенська і П'ятницька восьмигранні башти, посеред північного фронту валу – шестигранна «Башта над передніми проїжджими воротами», у західному валі – чотиригранна Еллінська надбрамна башта. Всі ці башти, споруджені 1665, тобто пізніше башт Старого города, були вищими і масивнішими, мали «вишки». Прямокутні рavelіни перед надбрамними баштами мали «вороти» для підйому на ланцюгах звідних мостів через рів. Артилерія у другій пол. 17 ст. розміщала і в бастіонах, і на баштах.

Основним конструктивним матеріалом укріплень були дубові колоди діаметром 22 – 25 см. Вали і ескарпи ровів були «ослонены бревенъем сосновым и осиновым». Судячи з архівних описів, ці укріплення кожні 10 – 15 років потребували серйозного ремонту.

У Новому земляному городі містилися «градцких и уездных всяких чинов людей избы и клетки для осадных времен», дерев'яна церква Воскресіння, льодовня, різні господарські споруди, криниці. 1621 Онисим Радишевський (Онисим Михайлов) спорудив тут водопідйомник, який помпував воду з річки Сейм у спеціальний басейн.

У зв'язку з втратою Путивлем у кін. 17 ст. стратегічного значення укріплення на Городку перестали ремонтувати, вони лишилися бездоглядними і після 1730-х рр. почали поступово руйнуватися, а протягом 19 ст. остаточно зникли з лиця землі. Сучасна топографія добре зберегла рештки старого дерев'яного города: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень, щоправда рів дуже розмито дощовими водами, так що він перетворився на невеликий яр. Добре прочитуються на рельєфі місця розташування Передніх і Задніх проїжджих воріт, а також усіх башт. Від Нового земляного города зараз жодних слідів не лишилося, він зафіксований тільки на старих планах і в описах. Останні його рештки були знищені вибухом порохового амбра у 1798. протягом 2-ої пол. 19 – поч. 20 ст. на Городку містилася міська тюрма. Зараз тут міський парк.

Першими дослідниками Городка на поч. 19 ст. були місцеві аматори. Згодом ця пам'ятка привернула увагу видатного краєзнавця сер. 19 ст. В. Пассека – автора «Очерков России», істориків П.Роздольського і М.Халанського. Значний внесок у вивчення пам'ятки зробили місцеві дослідники кін. 19 – поч. 20 ст. Іван Рябінін та Яків Левицький. У 2-ій пол. 20 ст. розпочалося ґрунтовне археологічне вивчення Путивля. Перші розвідки на Городку провів у 1947 – 50 Д.Березовець. У 1959 – 60 В.Богусевич відкрив тут рештки мурованого собору. По його слідах пішов академік Б.Рибаків, провівши 1965 повторні розкопки собору. Цими розкопками з'ясовано, що на момент руйнування Путивля монголо-татарами в 1239, собор, розмірами 18 x 20 м, не був завершений, оскільки відсутні сліди тиньку, фресок та іншого оздоблення. З 1970-х рр. археологічними дослідженнями Путивля і його округи загалом та Городка зокрема, які здійснювала Лівобережна слов'яно-руська експедиція Інституту археології АН УРСР, керував О.Сухобоков, доктор історичних наук, професор, який зумів прояснити головні питання генезису та еволюції давньоруського Путивля і його округи. Дослідженнями в 1979 – 81 тут відкрито братську могилу оборонців Путивля 1239, в якій виявлено 23 кістяка.

В.Вечерський за участю В.Сенченка у 1986 – 87 здійснив комплексні історико-містобудівні дослідження Городка. При цьому було виконано низку графічних реконструкцій укріплень Городка 17 ст. та проектні пропозиції щодо натурального відтворення трьох дерев'яних фортечних башт з ділянкою валу й дерев'яної стіни, а також позначенням фортифікаційних ліній і тих башт, які не збереглися.

У 1982 з нагоди 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» у південно-східній частині Городка встановлено бронзову скульптуру Ярославни на гранітному п'єдесталі (ск. В.Клоков, архіт. С.Миргородський). У червні 2001 над братською могилою захисників Путивля 1239 встановлено пам'ятний знак у вигляді невеликого кургану, на якому – кам'яний хрест, шолом, списи й прапор.

Городище «Городок» у Путивлі є унікальною комплексною пам'яткою містобудування, історії, археології та історичного ландшафту національного значення. Проте досі це городище включене до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тільки як пам'ятка археології.

912.1.2. Городище багатозарове (археол.). У центральній частині міста на береговому мису – середньому у ансамблі височин, що входить в межі міста, знаходиться урочище Городок. Тут був дитинець давньоруського та цитадель пізньосередньовічного Путивля. Останець підіймається над літнім зрізом річки на 90 м; форма майданчику неправильно чотирикутна, витягнута по осі ППЗ-ППС і має розміри: по довгій осі – 110, по короткій – 90 м. З півдня схили майданчику з залишками ескарпування круто обриваються до річки, з півночі майданчик відокремлений від плато глибоким яром, утвореним річкою Путивльською, що потім повертає на південь і таким чином своєю долиною відокремлює Городок з заходу від суміжного мису. Широка балка відокремлює мис Городка від іншої частини берегового плато зі сходу. З береговим плато мис з'єднується вузьким (до 30 м) перешийком, що в давнину був перетнутий лінією укріплень. На північній і північно-східній сторонах майданчику збереглися залишки укріплень у вигляді вала, а також засипаного ще в 18 ст. ровом. Про розміри останнього робити висновки не можливо; збережені залишки вала мають висоту 2,5 – 3,0 м та ширину основи не менше 20 м. Майданчик городища рівний, задернований, в теперішній час вкритий старим парком.

Перші дослідження на Городку провів Д.Березовець в 1947, він оглянув оголення схилів і відзначив потужність культурного шару, який містив кераміку роменської і давньоруської культури у 1,5 м. У 1959 – 61 рр. тут проводив розкопки В.Богусевич, який розкопав фундамент мурованої будівлі, яка після додаткових розкопок Б.Рибаківа в 1965 була інтерпретована як залишки храму 30-х рр. 13 ст.

В 1979 – 81 рр. на Городку проводила роботи Лівобережна слов'яно-руська експедиція ІА АН УРСР на чолі з О.Сухобоковим. Під час розкопок були точно визначені параметри городища, зроблений інструментальний план, визначені стратиграфічні характеристики культурного шару, здійснені дослідження оборонних споруд тощо. Було з'ясовано, що в центральній частині городища стратиграфія значно пошкоджена в наслідок вибуху порохових погребів в 30-ті рр. 19 ст. та будівельних робіт (будівництво в'язниці, яка проіснувала до 30-х рр. 20 ст.). Потужність культурного шару тут становить 0,8 – 1,2 м, у ньому міститься у перемішаному стані керамічні залишки різного часу від 8 ст. до 20 ст. включно, але біля підніжжя валу та в окремих ділянках з країв майданчику сягає потужності 3,5 м, при цьому ділянки з непорушеною стратиграфією або пошкодженнями верхніми горизонтами використовувались для закладки розкопів. Загальна площа розкопу (разом з шурфовкою) становила майже 350 кв. м.

Під час розкопок насипу валу, в ньому, за виключенням залишків будівельної діяльності 17 – 20 ст., були виявлені три будівельні горизонти, перший з яких належить до кін. 12 – поч. 13 ст. і являє собою залишки ліній з поставлених впритул один до одного зрубів /2,0 x 1,8 м/, розчищених на глибину 1,2 – 2,2 м від сучасної поверхні. В його основі на глибині 2,8 – 3,2 м розчищений ряд обгорілих колод, що лежали на потужній (до 1,2 м) підсипці – будівельні рештки укріплень другого періоду, який датується кін. 10 – поч. 11 ст. Нижче підсипки були виявлені залишки оборонної стіни ще більш давньої конструкції,

що складалась з дворядного частоколу, час спорудження якого можна датувати 8 – 10 ст., що підтверджується знахідками роменської кераміки у перекриваючому шарі.

Незначні керамічні знахідки роменського часу зустрічаються і в нижніх горизонтах культурного шару на розкопках: це дозволяє приступити, що в 8 – 10 ст. Городок не використовувався в якості звичайного поселення, а виконував роль культового або общинного центру. Останнє підтверджується також відсутністю будь-яких об'єктів житлового чи господарчого значення, пов'язаних з роменським періодом існування Городка: усі виявлені тут житла напівземлянки (7) та господарчі будівлі (13) належать до давньоруського часу; дві будівлі можуть бути віднесені до пізнього середньовіччя (15 – 18 ст.), 14 – 15 ст. може бути датоване поховання з кістяним хрестом і чотками зі слонові кістки. Останнє знайдене при зніманні верхніх шарів в розкопі – П. У цьому ж розкопі на глибині від 0,6 до 0,85 м розчищено 23 кістяка, що знаходились у двох горизонтах, що свідчить про поховання християнського часу, порушення анатомії кістяків, чисельні рубані рани на кістках дозволяють припустити наявність братської могили захисників Путивля. Наявність давньоруських натільних хрестиків, знайдених під час розкопок дає змогу датувати братську могилу кін. 30-х рр. 13 ст. До того ж часу належить і руйнування храму, що був розкопаний В.Богусевичем і Б.Рибаковим, будівництво якого на думку останнього не було завершено. Кін. 30-х рр. 13 ст. датується і два давньоруських житла типу напівземлянки, одне з яких було також і майстернею художника, про що свідчить запас вохри та залишки мініатюрних глиняних посудин.

Під час розкопок 1979 – 82 рр. були знайдені різноманітні речі господарської діяльності давньоруського і пізньосередньовічного населення стародавнього Путивля, що свідчать про розвинуту економіку і культуру. Останній період представлений залишками майстерні для лиття мушкетних куль, в якій, поруч зі спеціальними інструментами, знайдена свинцева болванка човноподібної форми (вага біля 120 кг.) з клеймами західного походження. Майстерня датована монетою Михайла Федоровича, тобто 1-ою чв. 17 ст.

Можна впевнено твердити, що життя на Городку з незначними перервами тривало з 8 – 10 до 17 – 18 ст. Після монголо-татарської навали у 1239 Путивль досить швидко відновив своє економічне значення, що мало велике значення у захопленні міста і всієї Сіверщини литовським князем Ольгердом у 1356. Значення Путивля і його цитаделі на Городку різко зросло у 16 – 17 ст., про що свідчать чисельні історичні документи. Серед них дуже важливим для нас є опис фортеці Путивль, який залишив Павло Алепський, що відвідав його у 1654. З цього опису видно, що Путивль був добре укріпленим містом, у фортеці якого знаходились 4 церкви, а в межах міста – 24. Нажаль, неодноразові перепланування як самого міста, так і території Городка не залишили матеріалів для відновлення колишньої величі давнього Путивля.

Матеріали розкопок В.Богусевича, Б.Рибакова частково зберігаються в Путивльському та Сумському краєзнавчих музеях; матеріали досліджень 1979 – 82 рр. – в Путивльському краєзнавчому музеї, частина матеріалів експонується в Сумському обласному краєзнавчому музеї.

912.1.3. Посад давньоруського міста (археол.). Розташований на плато корінного берега р. Сейм, в центральній і західній його частинах.

Розкопки проводилися в урочищі Підмонастирна Слобода Б.Рибаковим і О.Сухобоковим. Протяжність його вздовж берега р. Сейм – близько 1,5 км, ширина смуги – 50 – 100 м. Потужність культурного шару – понад 1,0 м. У 1987 поряд з котлованом приміщення палацу піонерів та школярів автором була досліджена господарська яма з керамікою 12 – 13 ст. Матеріали зберігаються в Путивльському міському і Сумському обласному краєзнавчому музеях.

912.1.4. Селище середньовічне (археол.). Знаходиться в центральній частині міста в урочищі Підмонастирна Слобода, розташованому за 500 м на схід від Городка. Воно займає останець, що підіймається на 45 м над річкою Сейм.

Майданчик має форму неправильної трапеції, розмірами по довгій осі (ПЗ-ПС) – 115 м, а по короткій – 65 м.

Вперше селище обстежив Д.Березовець. За його свідченнями тут є досить потужний культурний шар з давньоруськими матеріалами. У 1979 поселення було ґрунтовно прошурфоване (10 шурфів, загальною площею біля 100 кв. м.) і складений докладний план. Під час робіт була виявлена повна руйнація культурного шару сучасною забудовою, хоча роботи 1965 дозволяли твердити про наявність на майданчику роменського поселення та давньоруського могильника. В закладених шурфах були знайдені чисельні уламки посуду давньоруського часу і зовсім не виявлено фрагментів ліпної кераміки. У перевідкладених нашаруваннях знайдені глиняні свічник та підлампадня пізнього середньовіччя: кераміка 15 – 18 ст., глазуровані і червоноглиняні кахлі, мушкетні свинцеві та глиняні кулі, тощо. Крім того, на терасоподібному виступі на 5,0 м нижче південного краю майданчику виявлене поховання за християнським обрядом, однак визначити його належність дуже важко.

Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2958].

*Віктор Вечерський,
Олег Сухобоков,
Віктор Приймак*

912.2. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Заводська. На північно-західній околиці міста на території комбикормового заводу.

Поховано біля 800 мешканців Путивльського р-ну, розстріляних нацистськими загарбниками у період тимчасової окупації 1941 – 43. Це було одне з місць масових страт мирного населення. Відомі прізвища 62-х загиблих. Місто Путивль визволено 3 вересня 1943.

У 1971 на могилі встановлено металевий обеліск. Перед могилою на похилій основі укріплена дошка з прізвищами загиблих і меморіальним написом.

У 1985 проведено реконструкцію: на могилі встановлено цегляну потиньковану стелу /2,5 x 3,4 м /з трьома гранітними дошками, на яких викарбовано меморіальний напис та прізвища загиблих [2959].

Людмила Харессва.

912.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На розвилці доріг Путивль – Линове. У північно-східному напрямку від міста.

Поховано 20 воїнів з підрозділів 24-го стрілецького корпусу, 1-го та 2-го танкових батальйонів 150-ї танкової бригади. Загинули 2 вересня 1943 під час визволення міста від нацистських загарбників. Відомі прізвища 7 воїнів: Ф.Артамонов (в/ч. пп. 74079), Г.Бутусов (в/ч. пп. 74079), В.Заварзін (в/ч. пп. 74079), М.Оскаленко (574 СП), Ф.Полушин, Ф.Плаксін, В.Тюрін.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/, з меморіальним написом на чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ [2960].

Людмила Харессва

912.4. Братська могила радянських воїнів та жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На кладовищі, за 100 м від центрального входу.

Поховані мирні жителі м. Путивля. Загинули від рук нацистських загарбників під час окупації міста у 1941 – 43. Тут же поховані воїни із підрозділів 112-ї стрілецької дивізії, які загинули 2 вересня 1943 у боях за визволення міста.

У 1965 на могилі встановлено обеліск з металевих дротів /2,0 м/, замінений у 1990 новим з нержавіючої сталі. Біля підніжжя обеліску – п'ятикутна зірка. На чоловому боці обеліску – дошка з меморіальним написом [2961].

Людмила Харессва

912.5. Братські могили жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). При в'їзді у місто зі східного боку.

У шістьох братських могилах поховані мирні жителі Путивльського району, розстріляні та закатовані нацистськими окупантами. За два роки окупації (11.09.1941 – 03.09.1943) окупанти повісили, закатували, розстріляли 3393 мирних мешканців району. Одне з місць масових розстрілів – східна околиця м. Путивль.

У 1965 біля могил встановлено залізобетонний обеліск /7,25 м/, на його чоловому боці – меморіальний напис [2962].

Людмила Харессва

912.6. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Базими. У північній частині кладовища.

У 27 братських могилах поховані воїни, які загинули 10 вересня 1941 в оборонних боях за м. Путивль, коли місто знаходилось у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії, та воїни з підрозділів 112-ї та 121-ї стрілецьких дивізій, I і II батальйонів 150-ї танкової бригади, які загинули 2 вересня 1943 під час визволення міста.

У 1956 біля могил встановлено обеліск з металевих прутів /2,8 м/ [2963].

Людмила Харессва

912.7. Будинок графа Головіна, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Воровського, 28.

Мурований одноповерховий будинок міститься на західній околиці історичного середмістя. Займає наріжну ділянку біля перетину вул. Воровського з вул. Першотравневою, видовженим чоловим східним фасадом виходить на вул. Воровського. За своєю композиційною роллю є рядовим об'єктом, що формує архітектурне середовище. Збудований у кін. 19 – на поч. 20 ст. (точна дата не з'ясована) як дворянський особняк. Належав, ймовірно, графу Головіну. За радянської доби тут містився лікувальний заклад, для потреб якого будинок був повністю перепланований (характер первісного розпланування не з'ясовано).

Будинок прямокутного плану, дисиметричний. Головний вхід з ганком зміщено до північного краю чолового фасаду. Нині внутрішнє розпланування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Фасади вирішені в архітектурних формах неоросійського напрямку «цегляного» стилю, характерних для доби зламу 19 – 20 ст. Стіни розчленовані рустованими лопатками, мають профільований цоколь та масивний зубчастий карниз. Прямокутні (на чолі) й аркові (на причілку) вікна мають наличники й сандрики, форми яких спрощено відтворюють характерні архітектурні деталі архітектурних пам'яток цього регіону 17 ст. Над дверима – вишуканий за рисунком навіс на кронштейнах з кованого заліза тонкої мистецької роботи. У таких же формах, з деяким впливом пластики модерну, виконано перила ганкових сходів.

Будинок мурований з місцевої цегли. Стіни всередині потиньковані й побілені, зовні не тинькувалися й були вирішені в лицьовій цеглі. Нині фасади мають двобарвне пофарбування: жовте тло з білими деталями. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий шифером.

Цей дворянський особняк має одне з найкращих архітектурних вирішень фасадів серед житлових будівель доби історизму на Сумщині [2964].

Віктор Вечерський

912.8. Будинок Земської управи, кінець 19 ст. (архіт.). Вул. Леніна, 50.

Двоповерхова мурована будівля міститься в історичному середмісті по червоній лінії вулиці серед розрідженої одно-двоповерхової забудови. Відіграє композиційну роль архітектурного акценту.

Будинок закладено 1 липня 1878 по вул. Козьмодем'янській, куплений Путивльським повітовим земством для влаштування лікарні. Автор проекту – курський архітектор Бауміллер. У проектуванні брав участь архітектор С.Пекалевич. Будівельні роботи були завершені у 1881. У будинку містилась Земська управа, З'їзд мирових суддів, Присутствіє по воїнській повинності. За радянської доби тут були різні установи, у тому числі виконавчий комітет Путивльської міської ради.

1 грудня 1917 тут відбулося засідання Путивльського земства, на якому було ухвалено рішення визнати владу Української Центральної Ради. 17 січня 1919 у цьому будинку відбулися перші організаційні збори більшовиків Путивльського повіту, на яких було обрано повітовий революційний комітет та повітовий комітет партії.

Будинок прямокутного плану, з ризалітами на чоловому і дворовому фасадах. Має два основні поверхи, мансарду та два підвали з виходами знадвору – у північно-західному й південно-західному кутах будинку. У підвалах містились пневматичні печі для обігрівання будинку. Розпланувально-просторова структура строго симетрична. Первісно розпланування першого поверху було анфіладним (нині – коридорне). На вісі симетрії в центрі корпусу міститься вестибуль, розчленований приземистими арками. Та сходові клітини з парадними сходами, що виділяється на тильному фасаді гранчастим ризалітом. Розпланування другого поверху також анфіладне, з двосвітним залом зібрань по центру. Будівля вирішена в неоренесансній архітектурній стилістиці. На чоловому східному фасаді об'єм залу виділено ризалітом, розчленованим лопатками. Стіни й лопатки частково рустовані. Вікна першого поверху прямокутні, з декоративно оформленими клинчастими перемичками. Значно вищий другий поверх виділений великими арковими вікнами. Вирішення фасаду базується на мотиві римської композиційної дільниці або ордерної аркади: простінки між вікнами оформлені пілястрами, вікна облямовані архівольтами, що спираються на масивні горизонтальні імпости. Вінчає фасад дуже розвинений антаблемент, що включає аркатуру, смугу ширинок, зубчасті карнизи. Центральний ризалі увінчує ще й аттик з кокошниками на вісях лопаток. Фасадний декор збагачує чавунний ганок у вигляді балдахіна над входом, що спирається на чотири спарені колони, між якими встановлені ліхтарі. Витончені колонки, підзори з наскрізним орнаментом елінізуючого характеру, півциркульна за комара над входом – все це з високою точністю відлито з чавуну. Головною окрасою інтер'єру є парадні три маршеві сходи, відділені аркою від вестибуля і франковані двома витонченими чавунними колонками. Усі елементи – сходинки, огороження – орнаментовані, наскрізні, відлиті з чавуну. Орнаментовані костури виконані зі сталі. Завдяки великим вікнам сходового ризаліту й щедрому освітленню сходової клітини всі елементи сходів сприймаються на просвіт, що створює неповторний декоративний ефект. Сходові майданчики вимощені чавунними орнаментованими плитами. У північній частині корпусу містяться службові дерев'яні сходи, огорожені балюстрадою.

Будівля мурована з цегли на вапняно-піщаному розчині. Потинькована. Пофарбування фасадів традиційно двобарвне: тло кольору жовтої чи червоної вохри (кольори змінювалися з кожним ремонтом), деталі – білі. Переkritтя плоскі по дерев'яних балках. Підлоги дощані. Мансардний дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

Будинок Земської управи в Путивлі є одним з найдовершеніших архітектурних витворів серед громадських будівель доби історизму на Сумщині. З 1984 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним №83-См [2965].

Віктор Вечерський

912.9. Будинок купця Брежнєва, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 105. Двоповерховий мурований будинок розташований у периферійній зоні історичного середмістя на плато з незначним пониженням рельєфу. Має наріжне розташування біля перетину вул. Кірова (колишньої Покровської) і Чапаєва, виходячи фасадами на червоні лінії забудови. Серед навколишньої одноповерхової садибної забудови є важливим архітектурним акцентом.

Збудовано коштом путивльського купця Брежнєва як власний житловий будинок у 2-ій пол. 19 ст. Точна дата будівництва не встановлена. Первісно будинок був прямокутним, п'ятикамерним, з дворядним розташуванням кімнат за анфіладним принципом. На дворовому східному фасаді був ризаліт. Впродовж 20 ст. до східного фасаду зроблено кілька прибудов, змінено внутрішнє розпланування. Нині на кожному поверсі містяться три квартири, кожна з окремим входом знадвору. Реставраційні роботи не проводилися.

Архітектурний образ будівлі відображає місцевий архітектурний фольклор з використанням широко поширених трансформованих форм із арсеналу різних історичних стилів. Будинок піднято на високий цоколь, що необхідно за умовами рельєфу, роги закріплено масивними пілястрами. Оригінальні пілястри, фільончасті по першому поверху і рустовані на другому, членують площини вуличних фасадів відповідно до прилягання

внутрішніх капітальних стін. Горизонтальні членування складаються з карнизних гуртів і аркатурних фризів. Вікна першого поверху первісно мали лучкові перемички і облямовувалися лиштвою. Нині вони прямокутні. Вікна парадного другого поверху високі, прямокутні, з примітивним облямуванням.

Стіни цегляні. Фасади потиньковані й мають двобарвне пофарбування: тло жовте, деталі білі. Перегородки першого поверху цегляні, другого поверху – дерев'яні. Опалення пічне. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Ця пам'ятка є рідкісним зразком багатокамерного міського житлового будинку 19 ст., що представляє архітектурний фольклор путивльських майстрів, який характеризується відходом від норм стильової фахової архітектури й використанням оригінальних деталей. З 1984 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 82-См [2966].

Віктор Вечерський

912.10. Будинок Черепова А., 1914, у якому протягом 1917 – 18 рр. містився ревком, та у 1942 – штаб партизанського з'єднання Ковпака С.А. (архіт., іст.). Вул. Радянська, 72.

Мурований одноповерховий будинок міститься в історичному середмісті Путивля, виходячи чоловим східним фасадом на центральний майдан. У його композиції відіграє роль важливого архітектурного та історичного акцента, що формує середовище. Будинок займає наріжну ділянку біля перетину вулиць Радянської і Першотравневої. Головний вхід влаштовано з вул. Радянської. Будівлю зведено у 1914 як власний садибний будинок місцевого поміщика А.Черепова.

Тут з 1 грудня 1917 по березень 1918 містився Путивльський ревком, створений за ініціативою Путивльської ради робітничих і солдатських депутатів. Ревком очолив робітник-муляр І.Гузєєв.

За часів радянської влади тут містилися районні комітети ВКП(б) (згодом – КПРС) та ВЛКСМ.

У травні 1942 партизанське з'єднання С.Ковпака отримало завдання підсилити диверсійні акції на комунікаціях ворога і з цією метою передислокуватися у Путивльський р-н для населення ударів по залізниці Конотоп – Ворожба. У ході цього рейду 26 травня 1942 партизани зайняли м. Путивль і майже дві доби утримували його в своїх руках. У цей період в будинку містився штаб з'єднання.

У 1970-х рр. у будівлю було переведено Путивльський краєзнавчий музей, заснований у 1919 з ініціативи професійного художника, путивлянина Петра Максимовича Коренева. Нині цей музей є одним з найкращих на Сумщині за цінністю музейної збірки (понад 6 тисяч експонатів основного фонду). З 1987 музей увійшов до складу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Протягом 2-ої пол. 20 ст. будинок зазнав змін і перебудов. Первісно він був прямокутним у плані, з прямокутними ризалітами з заходу й півдня. У 1958 з півдня вздовж вул. Радянської було прибудовано невеликий, прямокутного плану зал засідань. Його стіни були зроблені з дерев'яних пластин й обкладені цеглою. У 1960 з заходу, вздовж вул. Першотравневої було зроблено цегляну, прямокутного плану прибудову, в якій розмістили районний комітет ВЛКСМ. Ця прибудова має коридорне двобічне розпланування. Унаслідок цих прибудов будинок отримав ускладнену Г-подібну конфігурацію плану.

Фасади будинку відтворюють архітектурні форми, які були характерними для російського ампіру (пізньої фази класицизму) 1820 – 30-х рр. Прекрасно знайдені пропорції, високохудожнє пророблення деталей, тонкий і стильний декор, найвища якість скульптурних елементів видає руку архітектора дуже високого фахового рівня. Усі фасади мають дисиметричну композицію. Головним елементом чолового фасаду є ганок входу, оформлений чотирма спареними пристінними колонами тосканського ордера. Вінчає композицію трикутний аттик з декоративним рельєфом рослинного характеру. Чоловий та північний фасади мають по одній кріповці, кожна з яких виділена трикутним щипцем та

мотивом великого тридільного ампірного вікна, в якому окремі отвори розділені тосканськими напівколонками, що несуть антаблемент; заглиблений тимпан арки має пишній барельєфний декор рослинного характеру. Великі прямокутні вікна не мають облямунів, проте увінчані рельєфно виділеними клинчастими перемичками з горельєфними маскаронами на замкових каменях. Вінчає фасади простий карниз значного виносу на дентикулах, під яким проходить барельєфний орнаментальний фриз. Орнаментальні мотиви запозичено з арсеналу форм класицизму: аполлонові ліри, факели, роги достатку, листя аканта, антропоморфні й зооморфні маскарони, зокрема лев'ячі голови тощо. Кольорове вирішення фасадів характерне для неокласицизму: тло світло-жовте, деталі – білі. Невисокий цоколь пофарбований у чорний колір.

Будинок має складну коридорно-анфіладну систему розпланування. Під центральною частиною є п'ятикамерний підвал з залізобетонним перекриттям. Вхід до нього влаштовано знадвору. Будинок на цегляних стрічкових підмурках має цегляні потиньковані стіни й перегородки, плоскі перекриття по дерев'яних балках, дощані підлоги, вальмовий дах по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Опалення первісно було пічним, нині – водяне.

Будинок А.Черепова є однією з найдовершеніших в художньому відношенні пам'яток Путивля, унікальним зразком архітектури неокласицизму поч. 20 ст.

У 1967 на фасаді, праворуч від входу, у простінку між вікнами, встановлено мармурову меморіальну дошку, замінену у 1987 гранітною з меморіальним написом [2967].

Віктор Вечерський

Людмила Харссєва

912.11. Будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., у якому протягом 1905 – 07 містилась бібліотека Путивльської групи РСДРП (б) (іст.). Вул. К. Маркса, 40. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, дерев'яний, облицьований цеглою.

У 1905 – 07, коли будинок належав соціал-демократу В.Самойлову, тут містилась бібліотека Путивльської групи РСДРП (б). Група була створена наприкінці 1903, її очолював А.Тімонов. Група безпосередньо була підпорядкована Курському комітету РСДРП (б) та мала тісні зв'язки з Московськими і Курськими комітетами. У бібліотеці зберігали нелегальну літературу і гектограф, на якому друкувались листівки і прокламації, які закликали до боротьби проти самодержавства. Тепер – це житловий будинок.

У 1965 на фасаді будинку встановлено мармурову дошку з меморіальним написом [2968].

Людмила Харссєва

912.12. Будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., у якому протягом 1945 – 70 мешкав Базима Г.Я. (іст.). Вул. Горького, 48. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий дерев'яний, обкладений цеглою, складається з трьох кімнат. Загальна площа будинку – 77,6 м кв.

Тут з січня 1945 по червень 1970 мешкав Базима Григорій Якович (1888 – 1970) – начальник штабу партизанського з'єднання С.Ковпака в роки Другої світової війни.

У післявоєнні роки Г.Базима мешкав у м. Путивль, працював секретарем райкому КП(б)У, учителем міської школи. У ці роки він багато уваги приділяв патріотичному вихованню молоді: проводив екскурсії по місцям партизанської слави (Спадчанський і Новослобідський ліси, Прип'ять, Карпати), написав книгу «Слідами великого рейду». Нині – це житловий будинок.

У 1988 на фасаді будинку, між вікнами, встановлено мармурову дошку з меморіальним написом [2969].

Євген Малюк

912.13. Будинок, поч. 20 ст., у якому протягом 1939 – 41 мешкав Ковпак С.А., (іст.). Вул. Луначарського, 72

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий дерев'яний, обкладений цеглою, складається з 6 кімнат. Загальна площа – 121,9 м кв.

Тут з грудня 1939 по серпень 1941 мешкав Ковпак Сидір Артемович (1887 – 1967) – державний і громадський діяч, один з організаторів партизанського руху в Україні, в роки

Другої світової війни, командир партизанського загону, згодом з'єднання Сумської обл., генерал-майор (1943), двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944).

У 1934 С.Ковпак приїхав на постійне помешкання у м. Путивль, працював на адміністративно-господарській роботі, керував шляховим відділом Путивльського райвиконкому, а у 1940 став головою міськради Путивля.

Після Другої світової війни С.Ковпак мешкав і працював у Києві. Часто приїздив до Путивля і зупинявся у цьому будинку. Нині – це житловий будинок.

У 1969 на фасаді будинку, між вікнами, встановлено гранітну меморіальну дошку. У її верхній частині – барельєфне зображення С.Ковпака, нижче – меморіальний напис. Автор – архіт. С.Тутученко [2970].

Людмила Харессва

912.14. Будинок, поч. 19 ст., у якому протягом 1879 – 91 мешкав Мещанінов О.І. (іст.).

Вул. Першотравнева, 62. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий дерев'яний, обкладений цеглою, складається з 8 кімнат, загальною площею 140 м кв.

Тут народився і мешкав з 1879 по 1891 Мещанінов Олександр Іванович (29.08.1879, м. Путивль – 1.01.1965, там же) – хірург, доктор медичних наук, професор (1935).

Народився в родині службовця. Закінчив медичний факультет Київського університету.

Працював лікарем земської лікарні на Київщині. Учасник російсько-японської війни. З 1909 – головний лікар і хірург Сумської повітової земської лікарні. У роки Першої

світової війни служив начальником хірургічного шпиталю Червоного Хреста в Сумах. З 1919 – головний лікар і завідуючий хірургічним відділенням Холодногорської лікарні у

Харкові. З 1933 – завідуючий кафедрою хірургії Українського інституту вдосконалення

лікарів. У роки тимчасової фашистської окупації (1941 – 43) О.Мещанінов очолював

підпільну групу медичних працівників, організував шпиталь для військовополонених у

Харкові. Автор 90 наукових праць. Похований у Харкові. Ім'я О.Мещанінова носить

лікарня швидкої медичної допомоги, вулиця у Харкові.

Нині – приватний житловий будинок.

У 1984 на фасаді будинку, між вікнами, встановлено металеву дошку з меморіальним

написом [2971].

Євген Малик

912.15. Будинок, поч. 20 ст., у якому протягом 1939 – 41 мешкав Руднев С.В. (іст.).

Вул. Горького, 46. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, дерев'яний, з добудовою із цегли, складається з 8 кімнат. Загальна площа будинку – 146 м кв.

Тут у 1939 – 41 мешкав Семен Васильович Руднев (1899 – 1943) – Герой Радянського

Союзу (1944), генерал-майор (1943), комісар з'єднання партизанських загонів Сумської

обл. (1942).

С.Руднев очолював Путивльську районну раду ТСОАВІАХІМу. У серпні 1941 під його

керівництвом у Новослобідському лісі Путивльського р-ну була закладена база для

діяльності партизанського загону. З 10 вересня по 19 жовтня 1941 загін під

командуванням С.Руднева діяв самостійно, а потім – у Спадшанському лісі – у складі

партизанського загону С.Ковпака. З лютого 1942 С.Руднев – комісар з'єднання

партизанських загонів Сумської обл.

У 1971 на фасаді будинку встановлено чавунну меморіальну дошку з меморіальним

написом і горельєфним зображенням портрета С.Руднева. Нині – житловий будинок

[2972].

Людмила Харессва

912.16. Будинок, 19 ст., у якому мешкав Рябінін І.М. (іст., архіт.). Вул. Луначарського,

67. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок двоповерховий цегляний, складається з 12

кімнат, загальною площею 227,9 м кв.

Мурований двоповерховий будинок стоїть на північній околиці історичного середмістя,

виходячи чоловим фасадом на червону лінію вул. Луначарського (колишньої

Олексіївської) в шеругу одноповерхових садибних будинків. Чоловим північним фасадом

звернений до ансамблю Спасо-Преображенського собору. За своєю композиційною роллю є рядовим об'єктом, що формує історичну забудову.

Збудований у 1-ій пол. 19 ст. як садибний будинок з використанням так званого зразкового проекту, розробленого 1809 архітекторами Луїджі Руска та Василем Гесте. При цьому розміри будинку зменшено в 1,5 рази, щодо проектних, дещо ускладнено декор, що цілком допускалося тодішніми будівельними нормами. Протягом 19 ст. до дворових фасадів зроблено численні прибудови. Обабіч будинку по червоній лінії вулиці були муровані брами з хвіртками (збереглися частково). На захід від будинку на червону лінію виходить дерев'яний сарай пізнішого часу. Прямокутного плану садиба, значно зменшена, порівняно з первісними розмірами, нині щільно забудована різноманітними господарськими спорудами, серед яких виділяється старий цегляний погріб.

Будинок вирішено в дуже стриманій стилістиці пізнього провінційного класицизму на основі використання альбому зразкових (типових) проектів 1809. Будинок у плані прямокутний, внутрішніми капітальними стінами поділений на чотири основні приміщення. Головний вхід первісно був влаштований з подвір'я. Перший поверх, що виконував господарсько-допоміжні функції, низенький, трохи заглиблений в землю, з квадратними віконцями в цокольній частині фасаду. Від другого житлового поверху його відділяє широкий горизонтальний фриз. Другий поверх значно вищий, ніж перший. На чоловічий фасад виходять сім прямокутних вікон витягнутих пропорцій, облямованих тягнутими наличниками й увінчаних прямими сандриками (нині одне вікно замуровано). Наріжники акцентовані рустованими лопатками.

Будинок мурований з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькований і побілений. Опалення пічне. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги дощаті, сходи дерев'яні. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Власником цього будинку з 1865 став Рябінін Іван Матвійович (1834 – 1912) – відомий путивльський історик і краєзнавець, статський радник, купець першої гільдії і дворянин. Квартира сім'ї І.Рябініна була розташована на другому поверсі. Тут він мешкав до самої смерті. Працював гласним Путивльського повітового земства, мировим суддею, земським начальником 5-ї ділянки Путивльського повіту. З 1881 протягом 14 років був церковним старостою Спасо-Преображенського собору. Під його керівництвом протягом 1899 – 1900 було здійснено капітальний ремонт собору та дзвіниці, а в 1903 – 07 – реставрацію соборного іконостасу. Є автором кількох книг та наукових публікацій з історії Путивля та його найвизначніших пам'яток: «История о Путивле, уездном городе Курской губернии» (1911), «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором» (1902) та інших. Поховано І.Рябініна навпроти його будинку, на подвір'ї Спасо-Преображенського собору. З 1997 його іменем названо одну з вулиць Путивля.

Будинок І.Рябініна є пам'яткою архітектури та історії місцевого значення з охоронним № 85-См. Нині – це житловий будинок [2973].

*Віктор Вечерський
Євген Малик*

912.17. Будинок, кін. 19 ст., у якому протягом 1892 – 1931 мешкав Фесик Я.К., (іст., архіт.). Вул. Першотравнева, 27.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий з мезоніном мурований будинок з 6 кімнат розташовано на рівному плато в історичному середмісті Путивля на одній з головних вулиць – Миколаївській (нині Першотравнева). Північним фасадом виходить на червону лінію забудови і за своєю композиційною роллю є рядовим об'єктом, що формує вуличний простір.

Будинок спорудженоу кін. 19 ст. коштом Путивльського Мовчанського монастиря. Упродовж 20 ст. будинок зазнав деяких перебудов: закладено кілька вікон першого поверху, до східного дворового фасаду зроблено дві муровані прибудови і одну дерев'яну. У повоєнну добу зашито вікна у дерев'яних частинах стін мезоніна. В інтер'єрі влаштовано додаткові дерев'яні перегородки. Первісне розпланування було анфіладним, нині будинок розплановано на дві квартири з окремими входами з двору. Реставраційні

роботи не проводилися.

Будинок прямокутний у плані, з тамбуром на східному фасаді, з внутрішньою поздовжньою капітальною стіною. Перший поверх мурований на стрічкових цегляних підмурках; мезонін, розташований над південною частиною будинку, має змішані конструкції: причілкові стіни муровані, поздовжні – дерев'яні. Будинок має пічне опалення. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Підлога з дошок. Дахи вальмові та щипцевий, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Архітектурне вирішення фасадів, незвичайно пишне і тонко розроблене, як для міщанського житла, відображає вплив респектабельного неоренесансного напрямку в цегляному стилі. Найбільш опрацьований чоловічий північний фасад. Стіни членують рустовані пілястри, підвіконні й підкарнизні гурти. Під карнизом проходить фриз поребрика й дрібних сухариків. Прямокутні з лучковими перемичками вікна мають рельєфні бровки з виділеними замковими каменями. Підвіконна частина стіни декорована фільончастими нішами. Увінчує фасад розвинений високий аттик, на кутах якого – п'єдестали з декоративними вазами, а по центру – витонченого абрису щипець. Декор мезоніну значно простіший, але в аналогічних формах.

Тут з 1892 по 1931 мешкав Фесик Яків Кирилович (1867 – 1931) – фотограф, засновник першої фотомайстерні у Путивлі. У Путивлі мешкав з 1890. Був послушником Путивльського Молчанського монастиря. У 1892 відкрив власну фотомайстерню у Путивлі. Випускав листівки, портрети, сімейні альбоми, візитки. Фотороботи Я.Фесика на Курських губернських виставках були удостоєні золотої та срібної медалі. Випустив декілька наборів листівок з краєвидами Путивля. Автор численних надзвичайно цінних фотографій старого Путивля, яким він був до руйнувань комуністичної доби. Про більшість нині втрачених архітектурних пам'яток Путивля ми можемо скласти уявлення саме завдяки фотографіям Я.Фесика. Квартира сім'ї Я.Фесика була розташована на першому поверсі, у мезоніні був обладнаний павільйон для зйомок і фотолaboratorія.

Будинок фотографа Я.Фесика – один з найцікавіших житлових будинків Путивля кін. 19 ст. Становить окрім історико-архітектурної ще й історико-меморіальну цінність. З 1984 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 96-См. Нині – це житловий будинок [2974].

Віктор Вечерський

Євген Малик

912.18. Будинок, кін. 19. ст., у якому протягом 1939 – 41 працював Ковпак С.А. (іст.).
Вул. Радянська, 70.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, дах покритий залізом. Складається з 21 кімнати. Загальна площа – 325,5 м кв.

У цьому будинку містився Путивльський міський виконавчий комітет, де з 1939 по 1941 працював Ковпак Сидір Артемович (1887 – 1967) – один з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Другої світової війни, генерал-майор (1943), двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944).

На посаді голови міськвиконкому С.Ковпак багато уваги приділяв приведенню у належний стан житлового фонду міста, було створено підприємство по виробництву будівельних матеріалів. У 1940 за його участю у місті відкрито кравецьку і шевську майстерні, пекарню, створено транспортну артіль, закладено парк.

Сьогодні у будинку міститься насіннева інспекція, районний відділ статистики та дирекція Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

У 1967 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним зображенням С.Ковпака і меморіальним написом. Автор – архіт. С. Тутученко [2975].

Людмила Харессва

912.19. Будинок, 1917, у якому протягом 1935 – 39 працював Ковпак С.А. (іст.). Вул. Кірова, 7.

На червоній лінії забудови на перехресті вул. Базими і вул. Кірова. Будинок займає наріжну частину вулиці, двоповерховий. З 1930 у ньому містився дорожній відділ Путивльського р-ну.

Тут, з грудня 1935 по грудень 1939 працював Ковпак Сидір Артемович (1887 – 1967) – державний і громадський діяч, один з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Другої світової війни, генерал-майор (1943), двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944).

З грудня 1935 С.Ковпак очолив дорожній відділ. Він багато зробив для будівництва в районі доріг з твердим покриттям. У 1939 під його керівництвом був побудований міст через річку Сейм, який з'єднав місто з залізничною станцією. У грудні 1939 С.Ковпак був обраний головою Путивльського виконавчого комітету.

У сучасний період – житловий будинок, на першому поверсі міститься магазин.

У 1975 на фасаді будинку встановлено меморіальну чавунну дошку. У верхній частині – барельєфне зображення зірки Героя Радянського Союзу і лаврова гілка, нижче – меморіальний напис [2976].

Людмила Харсєєва

912.20. Будинок, кін. 19 ст., у якому протягом 1939 – 41 працював Руднєв С.В. (іст.).

Вул. Кірова, 40.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок двоповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою. Загальна площа будинку – 595,1 м кв.

Тут з жовтня 1939 по серпень 1941 містилась районна рада ТСОАВІАХІМу, яку очолював Руднєв Семен Васильович (1899 – 1943) – комісар з'єднання партизанських загонів Сумської обл., генерал-майор (1943), Герой Радянського Союзу (1944).

На базі Путивльського ТСОАВІАХІМу за ініціативою С.Руднєва у цьому будинку був створений один з перших на Україні Будинок оборони, який став центром військового навчання жителів міста. Сьогодні у будинку міститься районна друкарня та редакція газети «Путивльські відомості».

У 1971 на фасаді будинку праворуч від входу, між вікнами, встановлено чавунну дошку з меморіальним написом і горельєфним зображенням С.Руднєва [2977].

Людмила Харсєєва

912.21. Будинок церковного притчу Покровської двухрамської церкви, 1865 (архіт.).

Вул. Воровського, 35.

Мурований одноповерховий будинок стоїть у периферійній зоні історичного передмістя в оточенні садибної одноповерхової забудови. На схід від будинку зберігся фрагмент огорожі церковного подвір'я 1860-х рр. Це – орнаментована кована залізна ґратка між цегляними стовпчиками на мурованому цоколі.

Будинок збудовано у західному куті церковного двору одночасно з будівництвом мурованої Покровської двухрамської церкви. Церкву було зруйновано у 1930-х рр. і тоді ж будинок притчу перероблено на житловий. При цьому замуровано два вікна на північному й одне вікно на південному фасадах, первісні двері південного фасаду перероблено на вікно, всередині зроблено дерев'яні перегородки, з дворового фасаду влаштовано дерев'яні прибудови. Змінено також покриття даху: первісно це була покрівельна сталь, нині – шифер. Зараз це триквартирний житловий будинок.

Будинок прямокутний в плані, розмірами 8,5 x 16,5 м. Має високий цоколь. Первісне розпланування невідоме. Нині перегородки поділяють будинок на шість кімнат. Знадвору є дерев'яні прибудови. Архітектура вирішення фасадів за формами близька до місцевого архітектурного фольклору. Чітко виділено карниз вінчання, вікна з лучковими перемичками облямовує проста лиштва. Найбільш опрацьовано чоловічий північний фасад, що виходить на головну вулицю міста. Він симетричний, середня частина стіни виділена кріпівкою і на всю висоту оформлена дощаним рустом. Вікна мають прямі горизонтальні сандрики. У бічних пряслах фасадної площини над сандриками проходить зубчастий орнаментальний фриз, що за рисунком нагадує народну вишивку.

Збудовано з цегли, всередині потиньковано. Зовні будинок первісно не тинькувався. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлога з дощок. Опалення пічне. Дах вадьмо вий по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Будинок причту Покровської двухрамської церкви – цінна пам'ятка місцевого архітектурного фольклору 2-ої пол. 19 ст. З 1984 є пам'яткою архітектури місцевого значення [2978].

Віктор Вечерський

912.22. Городище, середньовіччя (археол.). У межах міста Путивля в урочищі Нікольська Гірка, розташованому на високому мисоподібному останці, що похило опускається до р. Сейм, за 3,5 км на захід від урочища Городок, нижче за течією. Майданчик поселення за формою дуже нагадує трикутник, витягнутий по осі Схід-Захід, загальною площею біля 2,0 га. Його висота над рівнем заплави становить не менше 50 м. Залишків укріплення не виявлено. Культурний шар (місцями перевідкладений) сягає потужності від 0,6 до 1,8 м. Значні пошкодження шару виявлені на західній та північній ділянках, де колись була розташована церква і її службові приміщення, фундаменти від яких залишились на глибині від 0,8 до 1,2 м. У центральній частині майданчику у розкопі (60 м кв) на глибині від 0,7 до 1,5 м. Відкрито 20 поховань давньоруського часу, здійснених за християнським обрядом. Більшість з них можуть бути датовані кін. 12 – 13 ст. У нижньому горизонті розчищені 3 поховання зі скелетами, на яких є сліди часткового спалення, що може вказувати про їх більш давнє походження. Окрім того, виявлено 3 перепоховання, відкриті на глибині 2,4 м.

Під горизонтами з похованнями розчищені чотири напівземлянки, 2 господарчих приміщення та декілька зернових ям. У житлах виявлені глиняні печі кубічної форми, характерні для будівель роменського часу. В заповненні господарських приміщень (30 і 36 кв. м при глибині відповідно 2,1 і 2,4 м) знайдена велика кількість кісток тварин зі слідами обробки, спилів оленьчих рогів тощо. Зернові ями круглої форми (діаметр 1,6 – 3,0 м) глибиною до 3,0 м в розрізі мають грушоподібну форму; стіни обпалені у профілактичних цілях. В заповненнях житлових та господарчих будівель знайдено багато великих уламків роменської ліпної кераміки, що зустрічається поряд з гончарними горщиками зі стріловидно оформленим манжетоподібним вінчиком, характерним для давньоруського посуду 10 – 11 ст. Роменський період життя на поселенні датується імпортною амфорою так званого салтівського типу, час існування яких 8 – 9 ст.

Таким чином, можна твердити, що за сукупністю матеріалів хронологія городища в урочищі Нікольська Гірка знаходиться в межах 8 – 10 ст. Напевне, на поч. 11 ст. та в період 12 – 13 ст. майданчик колишнього поселення використовувався як ґрунтовий могильник. Знову воно заселилося у 16 – 18 ст., на що вказують уламки специфічної «графітної» кераміки, знайденої у перевідкладених нашаруваннях культурного шару.

Матеріали розкопок 1979 зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2979].

Олег Сухобоков

912.23. Городище, середньовіччя (археол.). На східній околиці міста Путивля, в урочищі Коптева Гора, де займає західний край довгого (до 350 м) і вузького (25 – 45 м) відроза корінного берега, за 300 м на північний схід від Молчанського монастиря. Від плато відокремлене широким і глибоким яром, що відділяє мис від ділянки плато з садибами. Тут р. Сейм робить заворот, далеко відступає на південь, утворюючи широку заливну заплаву.

Майданчик городища витягнутий по осі схід – захід і формою нагадує сильно витягнутий овал. Західний край круто обривається зсувом; східна частина відокремлена від іншої частини мису валом (висота 1,0 – 1,5 м), довжиною 24 м та шириною основи 7,5 м. Загальна площа городища становить 770 м кв. Удовж північного та південного боків укріпленого майданчика помітні сліди ескарпування схилів у вигляді прямовисних укосів (висота 2,5 м) і характерних терас біля їх підніжжя, ширина яких становить від 3,0 до 5,0 м.

На майданчику у двох розкопах (92 і 120 м кв) відкрито два житлових та три господарчих приміщення, а також більше 10 ям різного призначення. Культурний шар потужністю 0,7 – 0,9 м містить відкладення раннього залізного часу та роменської культури. Житла представлені напівземляними каркасно-стовпової конструкції, прямокутні в плані, з кубовидною глиняною піччю, вирізаною в материковому останці, заглиблені на 1,0 – 1,2 м. В заповненні житла виявлені чисельні уламки роменського ліпного посуду, поряд з ранньогончарним давньоруським посудом, датованим кін. 10 – поч. 11 ст. Серед знахідок різні предмети побутового призначення (пряслиця, рибальські грузила, просвердлені астрагали, ножі, кістяні проколки тощо). Слід особливо відзначити знахідку залізної пряжки-фібули з волютоподібно оформленими кінцями та довгим язичком, використання яких було поширене у 10 – 11 ст., і цілком відповідає наявності вищезгаданої ранньогончарної кераміки зі стріловидним манжетоподібним вінчиком та суцільним рифленням поверхні.

Звертає на себе увагу бідність знахідок в господарчих напівземлянках і ямах, про призначення яких свідчать залишки косторізного виробництва. Більшість ям використовувались у якості сховищ, на що вказують обпалені стіни. Одна з господарчих ям містить кераміку виключно лісостепової культури раннього залізного віку, що зустрічається в нижніх відкладеннях культурного шару.

Виходячи з наявності різнорідного матеріалу (роменських та давньоруських культур), це городище можна датувати в межах 9 – поч. 11 ст., можливо 10 – поч. 11 ст.

Матеріали зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [2980].

Олег Сухобоков

912.24. Комплекс Мовчанського монастиря 1602 – 1604, 18 – 19 ст. (архит., іст.). Вул. Сеймська, 1.

Архітектурний комплекс Мовчанського монастиря міститься на південно-східній околиці міста. Він посідає високий пагорб-останець правого корінного берега р. Сейму і включає такі муровані з цегли споруди: собор Різдва Богородиці, надбрамну дзвіницю, теплу церкву Різдва Іоана Предтечі, настоятельський корпус, оборонний мур з наріжною баштою, трапезну, а також два господарські корпуси на зовнішньому монастирському дворі. Собор і дзвіниця є головними містобудівними домінантами в панорамі Путивля. З північного боку збереглися два оборонних мури – внутрішній, що безпосередньо оперізував монастирську територію, і зовнішній, вздовж дороги до р. Сейму. Ці мури – чи не єдині зримі рештки колишньої мурованої фортифікації Путивля.

Монастир органічно вписано у неповторний за красою епічний ландшафт, що втішає мальовничою річкою, котра вільно розливається по веселих луках у тіні пагорбів, укритих гаями і садами. Таких ідилічних краєвидів нині в Україні збереглося дуже мало. Але з історичного погляду ця картина дещо оманлива: заглиблюючись в минуле, можна виявити нині приховані чи забуті драматичні пристрасті, що вирували на берегах Сейму протягом 17 ст.: «Это благословенное и ныне столь спокойное Посеймье – некогда главный притон самозванцев и гнездо возмутителей, откуда неистовые толпы стремились беспрестанно буйствовать на пепелище отечества», – так стильно висловився про Путивль краєзнавець 1-ої пол. 19 ст. Д. Деменков.

Мовчанський монастир має надзвичайно складну й заплутану історію. Атрибуція його у цілому та окремих споруд донедавна не була з'ясована. Усі дотеперішні атрибуції, зроблені в 19 та 20 ст., доводиться визнати сумнівними. Досі більшість дослідників датували стіни й башти монастиря поч. 17 ст., надбрамну дзвіницю – 1700, собор Різдва Богородиці – 1630 – 36 рр. Уперше ці атрибуції навів архімандрит монастиря Сосфен у рукописі «Краткая историческая записка о Путивльском монастыре» 1855, а опублікував у своїй праці 1884 П.Преображенський. Деякі відмінності вніс Ю.Нельговський, який датував собор кін. 16 – поч. 17 ст. і вважав його не Богородичним, а Фрола і Лавра. Принципово іншу атрибуцію запропонували дослідники монастиря В.Трегубов та В.Вечерський: собор разом із дзвіницею, що насправді первісно була фортечною надбрамною баштою, разом з мурами

та наріжними баштами споруджено в один будівельний період у перші роки 17 ст. (1602 – 04).

Розглянуті в хронологічній послідовності повідомлення джерел, що стосуються Мовчанського монастиря, дозволяють остаточно з'ясувати історію виникнення монастиря та атрибуцію його споруд. У 1405 за 20 км. на північний схід від Путивля, поблизу нинішнього с. Нова Слобода, при болоті Молче на місці об'явлення чудотворної ікони Богородиці виник монастир, який дістав назву Молченського. Головною святинею його була чудотворна ікона Мовчанської Божої Матері, на поч. 17 ст. перенесена до путивльського монастиря, який і успадкував цю історичну назву.

У 1591 у Путивльських «писцових книгах» з'являється запис: «В Путивльском уезде от города 20 верст монастырь Молченский, да того ж монастыря на посаде в остроге теплый храм Софии, Премудрости Божией, да собор Пресвятыя Богородицы». Цього таки року монастирський ігумен Пафнутій купив у Путивлі «осадный двор», на якому поставив церкву Фрола і Лавра. Протягом 1592 – 93 рр. наведені відомості повторюються в грамоті московського царя Федора Іоановича, яку було надано ігумену Пафнутію.

Саме в ці роки монастир над болотом Молче зруйнувати татари, тому ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм переселилися до Путивля. У 1597 в документах уперше згадується самостійний Путивльський монастир і його перший ігумен Ілля, котрий скаржився до Москви на надмірні податки, якими обкладено монастир і приписну до нього церкву Фрола і Лавра. У відповідь надійшла жалувана грамота від 5 вересня 1597: «И аз Иов, патриарх царствующего града Москвы и всея Руси, игумена Илию с братьею, и того монастыря Флоровского попа пожаловал: дани своя церковныя и казенных пошлин иматъ не велел для того, что тот монастырь стал вновь, и государевы руги к тому монастырю нейдет, приходу к той церкви немного и монастырская вотчина запустела».

У 1602 путивльський ігумен Ілля посилає в Москву чолобитну, в якій є такі слова: «Строится де у Путивле Государева Богомолья Рождества Пречистой Богородицы общий монастырь вновь, за посадом, над Крынкою». Це – перша згадка про будівництво Мовчанського монастиря з топографічною прив'язкою (р. Кринка протікала через Путивль з півночі й сходу від монастиря). У 1603 московський цар Борис Годунов надав монастирю нові маєтності й подарував коштовну панагію.

18 листопада 1604 Путивль добровільно здався Лжедмитрію I, присягнувши йому на вірність як законному московському цареві. Відтоді й до 26 травня 1605. Мовчанський монастир у Путивлі був резиденцією Самозванця. Його сучасник, очевидець тих подій, француз Я.Маржерет у своїх «Записках про Росію» підтверджує наявність в Путивлі мурованої фортеці.

У 1605 внаслідок бойових дій Смутного часу Молченський монастир над болотом Молче було вщент зруйновано, ченці його полишили напризволяще, а маєтності передано Путивльському Мовчанському монастиреві. З цього року монастир у Путивлі називають «Большим Молчанским Белья Богородицы».

Мовчанський монастир, збудований протягом 1602 – 04 рр., мав муровані укріплення. На ті часи в Московії було багато монастирів, що виконували роль оборонних форпостів: Троїце-Сергіїв, Соловецький, Пафнутьєв-Боровський та Кирило-Білозерський. Без них захист державних кордонів і підступів до столиці був би просто неможливий. Від звичайних фортець вони відрізнялися лише тим, що залогою їх були ченці. Згідно з урядовим наказом, при появі ворога вони мусили не залишати стін монастиря і відбивати напад.

Свідченням надійності укріплень Мовчанського монастиря є те, що Лжедмитрій I у 1605 саме тут мав свою резиденцію, і почувався цілком безпечно. З цим історичним персонажем пов'язана найбухливіша сторінка історії монастиря. Так званий Лжедмитрій I за версією царя Бориса Годунова був ченцем-розстригою Гришкою Отрепьевим, а за дослідженнями серйозних істориків – не виключено, що й справжнім сином Івана Грозного, царевичем Дмитрієм, котрий, проте, не мав юридичних прав на московський престол (царевич був, по-перше, сином невінчаної дружини Івана Грозного, а по-друге, він і справді був чернець-розстрига). Здобувши добру освіту десь в Україні й зібравши тут у 1604 невелику армію,

переважно з козаків, він рушив на Москву. У відомій битві під Добриничами армія Бориса Годунова розгромила царевича і він зібрався тікати до Польщі. Аж раптом на бойовище прискакав один московитянин з повідомленням, що головне місто Сіверської землі Путивль перейшло на бік царевича і готове виставити на його підтримку 40-тисячне військо.

Розташувались у Мовчанському монастирі під захистом путивльського воєводи Рубця-Мосальського, царевич почав збирати військо для нового походу. У трагедії Олександра Пушкіна «Борис Годунов» цар Борис дає історично точну оцінку результатам битви під Добриничами:

«Розбитий він, та нам яка користь?

Ми здобули даремну перемогу.

Він наново свої зібрав зағони

І нам до стін путивльських грозиться»

(переклад Миколи Зерова).

У стінах монастиря Лжедмитрій I провів 4 місяці. За переказами, він жив у бойовій камері над вівтарем монастирського собору. За свідченням М.Карамзіна, у Мовчанському монастирі відбулася досить дивна зустріч Лжедмитрія зі шпигами Бориса Годунова. Той послав до Путивля ченців Чудового монастиря, котрі, нібито, особисто добре знали Гришку Отрепєва, аби викрити його. Побачивши через вікно своїх колишніх «сотрапезників», царевич перевдягнув у своє вбрання шляхтича Іваницького й посадив того в своє «тронне крісло». Коли Іваницький допитав ченців, ті зізналися, що мають завдання отруїти царевича. За іншою версією, про підступи цих агентів Лжедмитрій довідався завдяки «слухам» – пустотам у стінах, які сполучали бойову камеру, де сидів царевич, з підвалом собору, де тримали московських ченців, і той міг чути їхні розмови.

Після Лжедмитрія I в Мовчанському монастирі збереглося кілька реліквій: так зване «тронне крісло Самозванця» (нині в Путивльському краєзнавчому музеї), образ Жировицької Божої Матері – явно католицького письма, проте дуже шанований у Путивлі, та дерев'яна скульптура «Христос у темниці» – шедевр станкової пластики кін. 16 – поч. 17 ст. Нині ця скульптура також зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї. У 19 ст. ця монастирська реліквія демонструвалася прочанам так: у «келії Самозванця» над соборним вівтарем, у тронному кріслі сидів дерев'яний Христос у чернечому вбранні. Слід відзначити, що скульптура первісно не була розрахована на драпірування, оскільки однаково детально модельовано лице, руки і всю постать. За характером пластики цей твір дуже подібний до народної скульптури Західної України; мабуть, звідти він і походить. Напрочуд одухотворене лице стражденного Христа, що підніс праву руку, ніби захищаючись від удару, – образ всіх принижених і скривджених.

Після перенесення бойових дій у глиб Московії Путивльський Мовчанський монастир знову став центром нового етапу громадянської війни. За свідченням історика К.Валішевського тут утворилося справжнє «революційне вогнище» всіх українських земель, головний осередок боротьби проти московських порядків під гаслами «землі і волі». У Путивлі цей опозиційний рух знайшов уже готові організаційні форми. Бунтівників підтримали новопризначений путивльський воєвода князь Григорій Шаховський та чернігівський воєвода князь Телятевський. Останній висунув на головнокомандувача повстанської армії свого колишнього холопа Івана Болотникова, котрий з підставної фігури скоро зробився справді видатним полководцем. Центром повстання Болотникова 1606 – 07 рр. лишився Путивль. Звідси повстанська армія вирушала на Москву, сюди на початку 1607 привів кілька тисяч чоловік Лжепетро – донський козак Ілля Горчаков.

Після цих бурхливих подій 24 квітня 1612 в соборі Мовчанського монастиря сталася пожежа, після якої храмову чудотворну ікону Мовчанської Богородиці перенесли до собору Святодухова монастиря. Ця пожежа дуже поруйнувала собор. Відбудова затягувалася, оскільки 1613 Путивль взяла штурмом і розгромила польська армія, а 1618 – сплюндрували козаки, які під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного йшли до Москви на допомогу польському королевичу Володиславу. 27 серпня 1621 Путивльському Мовчанському монастиреві надається жалувана грамота царя Михайла

Федоровича, в якій згадуються монастирські «круглая башня» і «тайник», тобто класичні елементи тогочасної фортифікації.

Собор було відбудовано у 1630 і заново освячено тільки в 1636, як про це свідчив напис на дерев'яному напрестольному хресті: «Освятися алтарь сей Господа и Бога и Спаса нашего Иисуса Христа и водружен бысть крест сей в церковь Пречистыя Богородицы честнаго ея Рождества 7144 года января в двадесятый день...». Довгий час ця дата вважалася датою заснування мурованого собору, проте історичні джерела її не підтверджують.

У 1654 секретар Антіохійського патріарха Макарія Павло Алеппський проїздом з Києва до Москви відвідав Мовчанський монастир і залишив нам його опис: «Монастир на околиці міста, на високому пагорбі, що підноситься над навколишніми землями, а перед ним унизу тече річка. Він весь мурований. Під спів ми піднялися по високих сходах у святу церкву. Вона має великий склепінчастий купол, оточений великою галереєю, звідки відкривається чудовий краєвид на річку і поля. Коло цієї церкви є інша – мала, в ім'я Нерукотворного образу, і поблизу неї красива дзвіниця. Кругом великого купола є ще високі куполи. Під цією церквою багато підвалів, склепи і монастирська трапеза з церквою в ім'я св. Антонія. Склепи в цій країні мають вигляд красивих житлових приміщень з горбоподібним мурованим склепінням: всередині їх маленькі віконця, в яких ставлять свічки недільними і святковими ранками...» У соборі Антіохійський патріарх Макарій відслужив літургію, а в нижній церкві – панахиду на могилі Ієремії, митрополита Акрського. Поряд з Ієремією було і поховання грецького єпископа Неофіта. Вони належали до численної громади грецьких єпископів, котрі в 16 – 17 ст. їздили вижебрувати фінансову допомогу до Москви. Ці двоє десь у 1640-х рр. занедужали, проїжджаючи через Путивль, і тут померли. Отже, за результатами комплексного аналізу архівних та літературних джерел встановлено, що монастирський собор Різдва Богородиці, мури з наріжними баштами і надбрамною (нині це перший ярус надбрамної дзвіниці) зведено в один будівельний період, що можна приурочити до двох дат: 1602 – 04 рр. У подальшому всі споруди зазнали перебудов.

На підставі натурних досліджень, аналізу текстових й іконографічних джерел можна зробити висновки, що у 17 ст. монастирська територія, обмежена оборонними мурами, в плані становила неправильний шестикутник, витягнутий з заходу на схід згідно з обрисами гори, периметром близько 300 м. Надбрамна башта розташована з заходу, з боку міста. Стіни мали незначну висоту – не більше 5,5 м при товщині від 2,0 до 4,5 м (за свідченнями літературних джерел). Усі башти, крім надбрамної, були циліндричними й мали діаметри 6,0 – 8,0 м. Їх було не менше п'яти. Донині збереглися нижні частини двох із них, а також квадратна в плані надбрамна башта, перебудована на дзвіницю. Усі укріплення, окрім надбрамної башти, збереглися в первісних формах до 30-х рр. 19 ст., коли їх стали планомірно руйнувати при подальшій розбудові монастиря. Тоді саме було зроблено словесні описи башт і мурів, щоправда досить узагальнені.

912.24.1. Собор Різдва Пресвятої Богородиці, кін. 18 ст. (архіт.). Він є центральною спорудою і в оборонній системі, і в архітектурній композиції монастирського комплексу. Розташований посеред подвір'я. Цей собор – явище в українській архітектурі цілком унікальне. Ця унікальність пов'язана з незвичайністю форм споруди і наявністю двох основних будівельних етапів. Висловлювалися гіпотези, що теперішній храм – це лише частина стародавньої, набагато більшої споруди, можливо, хрещатої п'ятидільної; або, навпаки, що собор є пізньою прибудовою до стародавньої фортечної башти, перетвореної на вівтар. Обидві ці гіпотези не знайшли підтвердження.

Нині собор є складною структурою, яку утворюють три висотні об'єми типу «восьмерик на четверику» скомпоновані «глаголем» і оточені з заходу й півдня аркадою-галереєю. До найвищої вежі (нави) зі сходу прилягає вівтар, а з півночі – бічний вівтар Святих Зосими і Савватія, Соловєцьких чудотворців. З південного боку в 1762 було влаштовано симетричний бічний вівтар в ім'я Святих Симеона і Савви, Сербських чудотворців (не зберігся). Храм двоповерховий, тобто «на підкліті», за московськими взірцями. У

верхньому храмі містився головний престол – Різдва Пресвятої Богородиці, у нижньому – престол в ім'я Собору Пресвятої Богородиці.

У рівні підкліту всі три компартименти мають перев'язку мурування, а отже – збудовані одночасно. Центральне приміщення перекрито системою хрестових склепінь, що спираються на квадратний стовп у центрі; східне приміщення перекрито циліндричним склепінням з розпалубками, північне – хрестовим. Функціональне призначення цих приміщень таке: центральне – тепла церква Собору Богородиці, яка могла первісно слугувати монастирською трапезною, на що прямо вказує Павло Алепський у 1654 (архітектурне вирішення інтер'єру типове для трапезних палат в Московії 16 ст.); східне приміщення – вівтар; північне – ризниця. Під останньою є однокамерний підвал із входом знадвору. Збереглися первісні дверні й віконні отвори, які мають аркові перемички. Дверні отвори – з чвертю без відкосів, віконні – з чвертю і зовнішніми й внутрішніми відкосами. Збереглися також дві стрільниці (бійниці) нижнього бою: у південній стіні вівтаря – з чвертю і внутрішніми відкосами; у східній стіні ризниці – така сама, тільки з подвійною чвертю. Це – свідчення того, що монастирський собор первісно мав виконувати оборонні функції.

Галерея, що оточує три основні об'єми з двох боків, в основі своєї конструкції має прямокутні в перетині стовпи, з'єднані арками між собою і зі стінами храму. Утворені таким чином прямокутні й квадратні в плані ділянки перекриті хрестовими склепіннями на підпружних арках. Зверху на них була вимощена каменем відкрита плоска тераса, для входу на яку перед західним фасадом були влаштовані прямі двомаршеві сходи на так званих повзучих арках.

Висотно розкриті компартименти другого ярусу собору (нава і бічний вівтар) різко контрастують з низенькими затемненими приміщеннями першого ярусу. Але такий характер архітектури другого ярусу є результатом перебудови. Натурні дослідження 1970-х рр. показали, що й на другому ярусі четверики трьох основних об'ємів майже на всю висоту є первісними і мають перев'язку мурування. На цих четвериках стоять восьмерики, які (окрім східного) зовсім інші за архітектурними формами й будівельно-технічними параметрами. З усіх приміщень другого поверху тільки вівтар зберіг первісне хрещате склепіння. Це зімкнуте чотирилоткове склепіння з врізаними в нього хрестоподібно, паралельно стінам, коробовими склепіннями. Такий тип склепіння на теренах України не зустрічається. У московській архітектурі хрещате склепіння вважається оригінальним винаходом місцевих зодчих, ним користувались від поч. 16 ст. для перекриття невеликих безстовпних храмів.

При натурних дослідженнях в інтер'єрах четверика нави й бічного вівтаря було знайдено сліди хрещатих склепінь, зрубаних при надбудові храму. Отже, нава і бічний вівтар первісно перекривалися хрещатими склепіннями. Тому постає питання про їх первісне вінчання в екстер'єрі, оскільки вінчання вівтаря сумнівів не викликає. Справа в тому, що над другим ярусом вівтарного четверика зберігся ще й третій ярус – восьмерик, який належить до первісного будівельного періоду. Це вже згадувана раніше потайна камера Лжедмитрія I, сходи до якої розміщені в північній стіні центрального четверика. З цієї восьмикутної в плані бойової камери з трьома бійницями за сторонами світу можна було прострілювати далекі підступи до монастиря. Цей восьмерик увінчаний мурованим шатром з гуртами, що збереглися приблизно на половину первісної висоти й нині його залишки приховані під пізнішим бароковим вінчанням.

Віднайдені рештки хрещатих склепінь нави й бічного вівтаря дозволяють припустити два варіанти вінчань: як правило, хрещате склепіння передбачає характерні зовнішні форми – традиційну московську пірамідальну «гірку кокошників» і світлову баню, поставлену на перетині коробових склепінь. Найхарактернішим прикладом, хронологічно наближеним до путивльського собору, є так званий Малий собор Донського монастиря в Москві 1591 – 93 рр. Проте в розвинених типах храмів 17 ст. зустрічається й інший тип вінчань на основі хрещатого склепіння: гірка кокошників, світлова баня в центрі й чотири наріжні глухі баньки. Цей тип зовні схожий на вінчання собору Святодухівського монастиря в Путивлі.

Здається, саме на таке вінчання, принаймні четверика нави, вказує Павло Алепський у 1654, описуючи собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря: «навколо великої бані є ще піднесені високі бані».

Загалом стилістика архітектури першого будівельного етапу цього собору лежить в річищі зодчества південно-західних околиць Московської держави кін. 16 ст. Усі три фасади вівтарного четверика на всю висоту декоровані рядами кесонів-ширинок, розташованих у шаховому порядку. Над ними влаштовано фриз із трикутних триступчастих ніш зі смугою городків над ними. Завершують четверик три кокошники. Восьмерик над ними декоровано наріжними лопатками й декоративними трикутними фронтончиками, над якими є смуга дрібного поребрика.

Згадувана раніше стрільниця нижнього бою облямована прямокутним наличником з трикутним сандриком. Ідентичні стрільниці мають деякі російські пам'ятки – башти Пафнутьєв-Боровського монастиря і Смоленського кремля. Дослідник російської фортифікаційної архітектури В.Косточкін вважає такий декор стрільниць характерним для творчого почерку майстра Федора Коня, котрий працював на зламі 16 – 17 ст.

Фасади центрального об'єму собору традиційно членуються лопатками на три прясла і первісно вінчалися кокошниками (один кокошник частково зберігся на північній грані). Входи в собор з галереї вирішено перспективними порталами з килевидним завершенням архівольта – цілком у дусі московської архітектури кін. 16 ст. На західному фасаді портал розташовано по осі симетрії, на південному його зсунуто праворуч, так що одну пілястру зрізано на третину висоти. Поряд з цим порталом збереглося закладене первісне вікно з арковою перемичкою. Форми бічного вівтаря спрощено повторюють архітектуру центрального об'єму (нави).

Собор Різдва Богородиці на першому будівельному етапі був типово московським храмом на підкліті, структура якого ускладнена наявністю бічного вівтаря. Відкрита галерея-гульбище була необхідна функціонально, оскільки храм двоярусний. Проте в архітектурному вирішенні цього храму є три неординарні архітектурні особливості: вівтар у вигляді квадратної вежі, а не напівкруглої апсиди; камера оборонного призначення на третьому ярусі вівтаря і вінчання її мурованим шатром; перекриття підкліту нави системою хрестових склепінь зі стовпом посередині. Ці особливості пояснюються функціональними потребами: собор зводився посеред тісного фортечного двору, забудованого з усіх боків. Щоб збудувати трапезну, теплу церкву, собор, найвищу фортечну башту, «поварню», сховища пороху і зброї окремими спорудами, просто не було місця. Довелося все це об'єднати в одній будівлі. Комори – у підвалі й у підкліті, трапезну й «поварню» – у підкліті, собор і теплу церкву – на другому ярусі, бойову камеру з бійницями – на третьому ярусі, над вівтарем.

Таким чином, собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря належить до рідкісного типу багатофункціональних культових споруд, пристосованих до оборони, їх іноді називають «церква-фортеця». Невідомі нам зодчі поч. 17 ст. не тільки створили гармонійну архітектуру, а й вирішили важливе інженерне завдання: з появою собору система фортифікації монастиря стала цілком довершеною, і він зробився неприступним.

Під час відбудови у 1630 – 36 рр. первісна відкрита галерея-гульбище була надбудована другим ярусом у вигляді відкритої аркади й накрита односхилим дахом. Собор зазнав перебудов у 1666 – 69 рр.

На зламі 17 – 18 ст. (орієнтовно у 1700) архітектурний образ собору зазнав радикальних змін: було розламано завершення нави, головного й бічного вівтарів і натомість надбудовано імпозантні восьмерики, увінчані типово українськими двоярусними кружальними банями з «Ковнірами» й маківками. Саме тоді у стінах четвериків пробили нові великі прямокутні вікна, облямовані характерними наличниками, що включають півколонки з перехватами й диньками, які фланкують отвір вікна, та трикутний сандрик з розірваним фронтончиком і гирькою – все це з арсеналу форм московської архітектури зламу 17 – 18 ст. Слід відзначити, як тактовно підійшов майстер до твору свого попередника. Характерні форми декору кін. 17 ст. введені дуже обережно, навіть скуппо, добре

поєднуються з декором поч. 17 ст. Це сприяє цілності художнього образу храму. Ймовірно автором цих перебудов був славнозвісний «записной Государев мастер Матвей Ефимов», котрий саме в цей час, як документально встановлено, працював поблизу – у Глухові й Глухівсько-Петропавлівському монастирі.

Найхарактерішим в такому розвитку композиції споруди є поява чіткого вертикалізму (висота собору досягла 35 м), завдяки чому він перетворився на містобудівну доміную загалноміського значення. У цьому можна вбачати вплив стилістики української архітектури з її прагненням до висотних баштоподібних композицій з максимальною самостійністю кожного розпланувально-просторового компартмента. На другому ярусі, щедро освітленому завдяки численним великим вікнам, сильне враження в інтер'єрі справляє висотне розкриття внутрішнього простору кожної вежі. У цьому проявився вплив естетики українського дерев'яного храму, в якому кожний зруб має самостійне баштоподібне завершення. І хоча ці перебудови здійснено в ті часи, коли вплив стилістики української архітектури на московську був максимальним, проте можливості такого розвитку архітектурної композиції собору були закладені ще в 1602 – 04 рр., коли його вирішили на засадах чіткого об'ємного розмежування трьох основних компартиментів: нави, вівтаря і бічного вівтаря.

Зовні вигляд трьох веж видається схожим на український архітектурний тип «восьмерик на четверику з заломом». Проте конструктивне вирішення переходів від четвериків до восьмериків (конічні тропи, а не плоскі пандативи) безумовно свідчить про роботу не українського, а російського майстра. Вирішення віконних облямувань, аркових фризів та інших елементів декору також видає руку московського майстра. Незважаючи на те, що собор має два основні будівельні етапи, розділені цілим століттям, його архітектурі властива значна стилістична єдність: форми поч. 17 і поч. 18 ст. настільки гармонують між собою, що навіть такі проникливі історики архітектури, як Ю.Нельговський, М.Цаленко і Г.Логвин не помітили наявності тут двох основних будівельних етапів. Це стало можливим спостерегти лише за певних технічних умов – при проведенні реставрації наприкінці 1970-х рр.

У 1778 собор був капітально відремонтований і заново освячений. При цьому зазнали змін форми верхів, а також були замуровані арки двоярусної галереї. У 1804 капітально відремонтовано бічний вівтар. Перебудови продовжувалися і в 1860-х рр. Тоді, зокрема, до собору прибудували одноповерховий корпус бібліотеки.

Собор муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потиньковано й побілено. Цоколь і підмурки муровано з каменю-пісковика. Дахи й бані по металевих і дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря є складним і багатозначним за стилістикою утворенням: безумовно належачи до кола витворів провінційної московської архітектури, він, проте, опосередковано відобразив впливи української національної архітектури, які протягом 17 ст. поступово проникали в Московію. Тому об'єктивно цей собор є пограничним культурним феноменом і представляє інтерес для вивчення обох національних архітектурних традицій. У цьому полягає принципова відмінність цього храму від інших будівель Мовчанського монастиря.

912.24.2. Надбрамна дзвіниця, 18 ст. (архіт.). Міститься за 40 м на захід від собору. Це висотна ярусна споруда типу «восьмерик на четверику», завершена шатром з маківкою. П. Преображенський зазначає, що «монастырская колокольня существует, по преданию, с 1700 г., построена вместо древней ветхой колокольни».

Але детальне вивчення будівлі у 1980-і рр. показало, що четверик і восьмерик належать різним будівельним періодам. Будівельні особливості четверика ідентичні оборонному мурові, який частково зберігся з північного боку монастиря (розмір цегли, тип будівельного розчину, характер мурування). На південному фасаді четверика збереглася бійничка нижнього (підшовного) бою, пізніше закладена; до північної грані четверика прилягають залишки фортечного муру. У 1981 (до початку реставраційних робіт) було чітко видно наявність перев'язки мурування між ними, що засвідчує одночасність

побудови. На південній грані четверика також збереглися сліди прилягання муру. У товщі західної стіни четверика над проїздом зберігся хід в напрямку бойового майданчика фортечного муру. Зараз кінець цього ходу закладено цеглою, тож простежити його повністю не вдалося. Все наведене дозволяє атрибуувати нижній ярус – четверик дзвіниці – як оборонну надбрамну башту, споруджену в будівельний період, що приурочується до 1602 – 04 рр. Зараз уже ніщо не нагадує про оборонний характер цієї будівлі – бійниці зруйновані, внутрішній хід, що вів на заборолу фортечного муру, закладено цеглою, та й самі мури, які прилягали до вежі, не збереглися, лише їхні фундаменти в землі.

У нижньому поверсі четверика міститься арка проїзду, перекрита великим циліндричним склепінням. На другому поверсі влаштовано по одному арковому вікну на західному й східному фасадах. Ці фасади розчленовані плоскими лопатками й завершені карнизом.

У 1700 дерев'яний наметовий дах надбрамної башти було розібрано й надбудовано високий восьмимерик з арковими отворами дзвонів і шатром. Автором надбудови був той самий майстер, який перебудував собор Різдва Богородиці (Матвій Єфимов – ?). Це засвідчують архітектурні форми цього восьмирика, цілком ідентичні формам соборних восьмимериків: ті самі профілі карнизу і бази півколонок, ті самі кріповані, ніби накладені одна на одну, наріжні пілястри, той самий арковий фриз з кронштейнами-гирьками в завершенні восьмимериків. У стіни були вмуровані багатобарвні полив'яні кахлі з мотивами «вазона» й «дерева життя» з переважанням синього, зеленого і золотистого кольорів. Контрастуючи з білою гладдю стін, вони створили мажорний кольоровий акорд. Внутрішні сходи ведуть на верхній ярус дзвіниці, де колись висіли дзвони.

Дзвіницю муровано з цегли формату 29,5 x 15,5 x 8 см. (четверик) та 29 x 15 x 7,5 см. (восьмерик) на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потиньковано й побілено. Цоколь й підмурки з каменю-пісковика. Дах і шатро укрите покрівельною сталлю.

912.24.3. Мури з баштами, 17 ст. (архит.). Раніше оточували по периметру всю монастирську територію на вершечку пагорба. Вони були зведені протягом 1602 – 04 рр. і донині збереглися частково. Перше, що дивує при огляді цих мурів, – їхня незначна висота (менше 5 м). Але для поч. 17 ст. цього було цілком досить. Адже Троїце-Сергієва Лавра, мури якої, дуже схожі на путивльські, мали висоту лише 5,5 м, успішно витримала 16-місячну облогу великої польсько-української армії в 1608 – 1610 рр.

Зараз для дослідження доступна ділянка північного фронту оборонного муру завдовжки 20 м з наріжною баштою. Зі сходу мур перекривається церквою Різдва Іоана Предтечі (1866 – 1868 рр.). Цей мур продовжується у підвалі церкви до самої апсиди, в основі якої – ще одна кругла башта. Мур складено з червоної цегли формату 30,5 x 15 – 16 x 8 см. на вапняно-піщаному розчині ланцюговою системою мурування. Є ряд машикулів (навісних стрільниць «косого» бою) і ряд стрільниць для пищального бою. Незвичайним є дуже щільне розташування стрільниць – через одну цеглину (30 см.). На цій ділянці мур завтовшки 167 см., із внутрішнього боку до нього прилягають каземати – дві камери, розмірами 7,0 x 7,0 м, перекриті чотирилотковими зімкнутими склепіннями з дуже високою стрілою підйому, а також видовжена прямокутна в плані камера, перекрита циліндричним склепінням. Ця ділянка муру майже на половину висоти засипана землею. Тому на ній не видно стрільниць нижнього бою. Проте у 1979 – 1981 рр. внаслідок зсуву північно-східного рогу монастирської гори зруйнувалися прибудови 19 – 20 ст. і відкрилася північно-східна ділянка фортечного муру в нижній його частині, з характерною арковою нішою-печурою нижнього бою для артилерії. Цегла, розчин і характер мурування цього фрагменту цілком ідентичні описаному вище мурові.

Наріжна північно-західна кругла башта, що збереглася частково, має діаметр 6,0 м при товщині стіни 132 см. Складена з червоної цегли дещо іншого розміру (29 x 16 – 17,5 x 7 – 8 см.) на вапняно-піщаному розчині. У цьому муруванні (і тільки в цій башті) трапляються цегляні блоки розміром 30 x 16 x 15 см. Башта має підвал. Вона зберігалася майже в первісному вигляді (з поясом машикулів і стрільниць верхнього бою) аж до 1876, коли при перебудові її завершення (пояс машикулів і бійниць) розібрали, а башту надбудували.

Можна довести наявність у монастирі й потужніших башт, досі не віднайдених, оскільки в джерелах 19 ст. трапляються згадки про циліндричні башти зі стінами завтовшки близько 2 сажнів (4,28 м).

Аналізуючи збережені залишки мурованих фортифікацій Мовчанського монастиря, доходимо висновку про їхню стилістичну спорідненість з провінційним оборонним будівництвом Московського царства 1550 – 1602 рр. Найближчими аналогами тут є первісні мури Троїце-Сергієва монастиря під Москвою сер. 16 ст. (до надбудови сер. 17 ст.), башти Пафнутьєв-Боровського монастиря під Калугою (кін. 16 ст., майстер, згодом, Федір Конь) та Смоленський кремль (1595 – 1602 рр., майстер Федір Конь). Впадає в око подібність структури й декору Георгіївсько-Знаменської надбрамної башти Пафнутьєв-Боровського монастиря і надбрамної башти Мовчанського монастиря, при різкій відмінності пропорційного ладу обох пам'яток.

912.24.4. Монастирська трапезна, 1-а пол. 19 ст. (архіт.). Міститься на північ від дзвіниці. Це чотирикутний у плані одноповерховий корпус зальної структури, надбудований у 1-ій пол. 19 ст. над казематами, прилеглими до стародавнього фортечного муру з наріжною круглою баштою. На західній стіні трапезної під час реставраційних робіт у 1980-х рр. була виявлена бійничка, що свідчить про те, що і ця стіна трапезної є рештками оборонного муру 1602 – 04 рр. При реконструкції трапезної у 1876 над баштою було зведено однарусну дзвіницю у вигляді восьмерика, увінчаного гранчастою банею. Грані дзвіниці з арковими отворами оформлені пілястрами, нішами, архівольтами. Північний фасад трапезної має лише вікна з лучковими перемичками та зубчастий карниз. Звернений у двір південний фасад трапезної має розвиненіший карниз, тягнуті наличники вікон та хвилястого обрису аттик.

На південній стіні зафіксовано три будівельні періоди. Спершу фасад членували широкі пілястри, які згодом були збиті. Віконні отвори з лучковими перемичками мали інше розташування, ніж тепер. Протягом 1876 ці вікна отримали півциркульні перемички. У кін. 19 – на поч. 20 ст. старі вікна були замуrowані, натомість пробиті нові й зроблено фасадний декор, схожий на декор настоятельського корпусу.

Підмурки складені з каменю-плитняка. Стіни трапезної муровані на вапняно-піщаному розчині з цегли форматів 26 x 13 x 6,5 см.; 30 x 14,5 x 6,0 см.; 30 x 17 x 7,5 – 8,0 см., потиньковані й побілені. Перекриття плоскі, балкові. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

912.24.5. Тепла церква Різдва Іоанна Предтечі, 1866 – 69 (архіт.). Замикає з півночі монастирське подвір'я. Чоловим південним фасадом вона звернена до собору. Церква була збудована в 1866 – 69 рр. за проектом, затвердженим у 1865. Це був однобанний хрестовокупольний храм у формах офіційного так званого русько-візантійського стилю. Цей храм поставлено на монастирському оборонному мурі з казематами 1602 – 04 рр. як на підмурку. Цей мур і каземати й зараз добре видно у підвалі церкви. При будівництві нової церкви був зруйнований старий напіврозвалений однойменний храм, побудований у 1602 – 04 рр.

Церква складається з тринавового шестистовпного головного об'єму з півкруглим вівтарем, тридільного нартексу та пониженого західного об'єму. Рамена об'ємного хреста з банею підвищені, решта об'ємів – понижені, чим досягається пірамідальність композиції. Перекриття – циліндричні та хрестові склепіння. У декорванні фасадів застосовано аркові вікна з архівольтами, неовізантійські колонки з кубічними базами й капітелями, зубчасті карнизи.

Церква була трипрестольною. Головний престол – в ім'я Різдва Предтечі й Хрестителя Христового Іоана, у правому бічному вівтарі – в ім'я Святителя Тихона Задонського, у лівому – в ім'я Святителя Чудотворця Миколая Мирлікійського.

На жаль, у 1930-х рр., коли монастир закрили і віддали під виробництво, баню церкви Різдва Іоана Предтечі зруйнували, а уцілілі частини надбудували ще двома поверхами, зробивши храм схожим на будівлю цивільного призначення. Цей важкий об'єм порушив гармонію

старовинного ансамблю. Зараз цей корпус настільки псує враження від пам'яток, що стає необхідним повернути храмові його первісні форми.

912.24.6. Настоятельський корпус, 1720-ті – 1730-ті рр. (архіт.). Стоїть на схилі гори й замикає з південного боку монастирське подвір'я. Чоловим північним фасадом звернений до собору. Збудований у 1720-х – 30-х рр. за ігумена Мойсея, котрий помер у 1732. Його товсті стіни й постановка на схилі гори свідчать про те, що в основі споруди – давній фортечний мур і, можливо, ще якісь будівлі поч. 17 ст. Спершу корпус був прямокутним у плані, дуже видовженим, одноповерховим. Первісні вікна були невеликими, з арковими перемичками (кілька таких вікон збереглося на північному фасаді). У сер. 19 ст. корпус розширили на південь і надбудували другий поверх. У кін. 19 – на поч. 20 ст. на вісі симетрії чолового фасаду прибудували ризаліт зі сходовою клітиною. Тоді ж було зроблено новий фасадний декор з дрібними профілями й елементами ліплення. Тут спершу містилися братські келії ченців на першому поверсі й настоятельські покої на другому; згодом корпус зайняла духовна консисторія.

Фасади розчленовані кріповками й пілястрами (рустованими по першому поверху), що відповідають внутрішнім капітальним стінам. Вікна прямокутні та аркові (в ризаліті), облямовані наличниками. Ризаліт вінчає лучковий фронтон. Обидва поверхи на фасадах вінчаються розвиненими карнизами значного виносу, причому первісна частина 1730-х рр. має карниз з розвиненим мотивом поребрика. Будівля має коридорно-анфіладну систему розпланування. Перекриття плоскі, балкові. Сходи дерев'яні. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

912.24.7. Зовнішній оборонний мур, 1620 (архіт.). Міститься з північного боку під горою. Уздовж нього проходить старовинний спуск до р. Сейму. Мур має бійниці різноманітної форми: вузькі – для рушничного вогню і широкі аркові – для артилерії. Мур має висоту 1,5 м. Його зведено з цегли формату 26 – 28 x 12,5 – 16,5 x 7,0 – 7,5 см. на вапняно-піщаному розчині поперечиковою системою мурування. Це дивом уцілілий елемент складної системи загальноміських укріплень Путивля 17 ст. Цей зовнішній оборонний мур, за наказом московського царя Михайла Федоровича, спорудив у 1620 видатний український військовий інженер Онисим Михайлович Радишевський (у Москві його називали Анісімом Михайловичем). О.Радишевський був, крім усього іншого, ще й артилеристом, військовим теоретиком, містобудівником і архітектором, автором книги «Устав ратных, пушечных и других дел, до воинской науки относящихся...», що стала першою на Русі теоретичною працею, яка познайомила наших предків з передовим європейським військовим і містобудівним мистецтвом. Мур, збудований Радишевським у Путивлі, – чи не єдиний точно встановлений його витвір, що зберігся до нашого часу. Цей мур не тільки захищав дорогу, яка пролягала вздовж нього – один з головних в'їздів до середньовічного Путивля, а й виконував функції підпірної стінки, запобігаючи зсувам монастирської гори.

Зі старої літератури й архівних джерел відомо, що монастирську гору пронизують печери й підземні ходи, деякі з них прориті одночасно з побудовою оборонного монастиря, їх склепіння викладено з цегли. У 19 ст. у цих печерах знаходили польські монети поч. 17 ст. з іменем короля Сигізмунда. У радянський період ці підземні пустоти не досліджувалися.

На захід від надбрамної дзвіниці, ближче до міста, розташовані споруди монастирського господарського двору та два муровані готельні корпуси, перебудовані дощенту в повоєнний період. Протягом 1990-х рр. їм частково повернуто первісні форми.

Монастир, як і все місто, почав поступово занепадати ще з кін. 17 ст. Щоправда, у 1667 виникла ідея відкрити в Путивлі архієпископську кафедру, утворивши таким чином нову єпархію. У 1678 було вирішено резиденцію Путивльського архієпископа влаштувати в Мовчанському монастирі. На жаль, щось перешкодило здійсненню цих задумів. Після реформ російської імператриці Катерини II і секуляризації монастирських маєтностей Мовчанський монастир став третьокласним, тобто найнижчим за своїм статусом, з 12 ченцями й ігуменом. Але він продовжував приваблювати не тільки простих прочан, а й істориків, дослідників старовини, які зробили немало відкриттів у багатющому монастирському архіві.

У пореволюційний період монастир закрили, ченців розігнали. У 1920 тут сталася пожежа, після якої довелося розібрати соборну галерею та бібліотеку. У травні 1927 Київський крайовий інспектор охорони пам'яток Федір Ернст зробив відчайдушну спробу врятувати мистецькі пам'ятки монастиря. Він писав Глухівському окрвиконкому: «монастир має велику історико-художню цінність і всі його будови перебувають під загрозою скорого руйнування (немає водостічних труб, погана покрівля і дощова вода протікає в будівлю), так як немає коштів не тільки на його ремонт, але й навіть на зарплату сторожу по охороні майна...». Для врятування пам'яток Ф.Ернст пропонував передати монастирські споруди релігійній громаді. На диво, ця пропозиція була схвалена – монастир на кілька років дістав дбайливого господаря, але Ернстові це не минулося безкарно – у 1934 його репресували, пригадавши й справу про Мовчанський монастир.

Після того територію і споруди колишнього монастиря використовували дитячий будинок, сільське профтехучилище, військовий завод. Спільними зусиллями вони і довели архітектурний комплекс до катастрофічного стану. У 1962 Путивльський райвиконком та Сумський облвиконком порушували клопотання про виключення монастирського собору з переліку пам'яток архітектури і надання дозволу на його розбирання.

Вивчення Мовчанського монастиря розпочалося після другої світової війни. Реставраційні роботи ведуться з 1960-х рр., але до кін. 20 ст. жодна з пам'яток комплексу не була виведена з аварійного стану. У 1987 тут створено Державний історико-культурний заповідник, на який покладено завдання загосподарювати Мовчанський монастир, перетворити його на великий музейний комплекс. Проте й ці завдання не були реалізовані. З 1992 монастирський комплекс повернули Українській Православній Церкві. З того часу тут діє жіночий монастир. На сьогодні під керівництвом архітектора В.Бикова завершено наукову реставрацію собору, створено новий іконостас, який органічно вписався в інтер'єр, реставровано трапезну з оборонним муром, дзвіницю, корпуси на господарському дворі, відновлено монастирську огорожу з вхідними брамами, впорядковано територію. Розпочато реставрацію настоятельського корпусу та відбудову церкви Різдва Іоана Предтечі.

Мовчанський монастир належить до найоригінальніших і найцінніших пам'яток архітектури України. Це найбільш ранній приклад творчої взаємодії українських і російських національних традицій в архітектурі [2981].

Віктор Вечерський

912.25. Курдюмовська богадільня, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 81.

Мурований двоповерховий будинок розташований в історичному середмісті на південь від головної вулиці Курської (нині Кірова). Раніше в містобудівній структурі посідав наріжне становище, входячи до складу архітектурного комплексу Покровської церкви (не збереглася). Нині пам'ятка стоїть в тилу нової будівлі середньої школи № 2, займаючи острівне становище у дворі школи і фрагментарно проглядаючись від вул. Кірова. За композиційною роллю є архітектурним акцентом у забудові.

Будинок споруджено у сер. 19 ст. як шпиталь при Покровській мурованій церкві, що стояла поблизу. Назва «Курдюмовська богадільня пов'язана з благодійницькою діяльністю поміщика с. Попова Слобода Путивльського повіту штабс-капітана Іллі Сергійовича Курдюмова, а згодом промисловця Григорія Миколайовича Курдюмова. Його коштом цей будинок був реконструйований у 1872 (існує також версія про те, що будинок був збудований у цьому році). У кін. 19 – на поч. 20 ст., коли на Городку було скасовано й зруйновано міську тюрму, цю установу на деякий час перевели в будинок Курдюмовської богадільні.

Суттєвих перебудов і втрат пам'ятка не зазнала, тільки покриття даху замінено з покрівельної сталі на шифер та замуровано два вікна на дворовому фасаді. Реставраційні роботи не проводилися. 17 липня 2002 з ініціативи московської художниці Н.Кібрик тут відкрито Путивльський будинок творчості та ремесел.

Будинок прямокутний, розмірами в плані 16 x 15 м з невеликим виступаючим тамбуром на південному фасаді. Структура симетрична щодо двох взаємно перпендикулярних вісей. Капітальними стінами корпус поділяється на чотири покої на кожному поверсі й

трикамерний комунікаційний вузол посередині, що ділить будинок на дві половини. Особливості архітектурного вирішення пам'ятки дозволяють зарахувати її до стильового напрямку пізнього провінційного класицизму. В основі композиційного вирішення лежить типовий проект із «Собрания фасадів» 1809 – 12 рр. Характерними є типово класицистичні, але дуже спрощені деталі – сандрики, карнизи, архівольти, прорисовані сухо і схематично. Стіни першого поверху оформлені дощатим рустом. Є наріжні пілястри. Вікна першого поверху прямокутні, другого – аркові, облямовані простою лиштвою, з підвіконними нішами. Поверховість будівлі підкреслює на фасадах спрощений антаблемент у рівні перекриття першого поверху.

Збудовано з цегли, зовні й усередині потиньковано. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Збереглися опалювальні печі.

Пам'ятка є однією з небагатьох уцілілих у Путивлі громадських будівель сер. 19 ст. З 1984 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 81-См. [2982].

Віктор Вечерський

912.26. Магазин купця Брянцева О.М., 1910 (архіт.). Вул. Кірова, 65 (колишня вул. Курська). Мурований двоповерховий будинок стоїть у шеренгу суцільної фронтальної забудови по червоній лінії головної вулиці міста на плато історичного передмістя. Поряд містяться торгові ряди купців Пономарьових. Первісно магазин О.Брянцева входив до ззагального комплексу торгових рядів. Що формував південний фронт забудови вулиці Курської.

Будинок зведений коштом путивльського купця О.Брянцева. На першому поверсі містилися його магазини, а приміщення другого поверху здавалися в оренду. Нині будинок використовується за призначенням, близьким до первісного: на першому поверсі – магазини, на другому – офісні приміщення.

Будинок прямокутного плану міститься між брандмауерними стінами двоповерхових будівель, які фланкують його. Чоловий північний фасад симетричний. Вісь симетрії акцентує кріповка, що виділяє на фасаді сходову клітину. По центру кріповки міститься високий дверний отвір з лучковою перемичкою і оригінальним пластичним облямуванням. Над цим порталом – вікно з геометричним облямуванням. Вінчає кріповку щипець. Декорований графічно вирішеним мотивом стилізованої іонічної капітелі.

Особливістю архітектурної композиції цієї пам'ятки є розбіжність ритмів фасадних членувань першого й другого поверхів. Лівий і правий боки фасаду в рівні першого поверху мають симетричну тридільну структуру. Фасадну площину другого поверху в метричному шерегу членують лопатки, між якими – великі однакові вікна з лучковими перемичками. Лопатки перерізають карниз вінчання й переходять в елементи, які членують хвилястий аттик.

Чоловий фасад вирішено в стилістиці раціонального модерну в провінційному варіанті. Пофарбування фасадів традиційно двобарвне: тло червоне, деталі, карнизи й парапет аттика – білі. Тильний фасад вирішений суто функціонально, без декору.

Розпланування другого поверху коридорне з двобічним розташуванням приміщень. На першому поверсі сходові клітина з двомаршевіми сходами розділяє два однакових торгових зали з підсобними приміщеннями біля тильної стіни.

Будинок муровано з цегли й потиньковано. Несучими є поздовжні стіни. Перекриття плоскі балкові. Дах щипцевий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Зберігся первісний рисунок віконних рам другого поверху.

Магазин купця О.Брянцева – єдиний у Путивлі будинок у стилі модерн [2983].

Віктор Вечерський

912.27. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників громадянської війни, 1918, радянських воїнів, жертв фашизму, підпільників, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Пл. Перемоги. При в'їзді у місто зі східного напрямку.

Серед похованих – перший голова Путивльського ревкому І.Гузєєв, секретар Путивльського повітового комітету КП(б)У В.Рибкін, радянські активісти гв. підполковник Д.Нікітін і С.Калачевський, мешканці м. Путивля, розстріляні у 1918, 1941 – 1943, підпільники.

У цій же могилі поховано 77 радянських воїнів та 1 партизан, які загинули на початку вересня 1941 в оборонних боях, коли місто знаходилося у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії та воїни з підрозділів 112-ї стрілецької дивізії, 150-ї танкової бригади, які загинули 2 вересня 1943 під час визволення м. Путивль від нацистських загарбників. Відомі прізвища 23-х воїнів та партизана – А.Коваленка.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна з меморіальним написом на цегляному постаменті.

У 1975 останки радянських активістів і воїнів з різних місць перенесені у братську могилу. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонний пілон /17,4 м/ з барельєфним зображенням червоноармійців, воїнів, партизанів, скорботної матері. Перед могилою на бетонній основі укладено п'ять латунних плит з прізвищами похованих. З тильного боку пілона встановлено залізобетонну стелу /1,87 x 37,25 м /з написами і прізвищами 558 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

У 2001 перед стелою перепоховані останки 11 радянських воїнів, які загинули на початку вересня 1941 в оборонних боях з німецько-фашистськими загарбниками біля с. Волокитине, коли село знаходилося у смузі дій підрозділів 40-ї армії. У тому ж році на могилі, на похилій основі встановлено гранітну дошку з меморіальним написом. Автори – ск. І.Сироежкін, архіт. М.Башнін [2984].

Людмила Харєсєва

912.28. Меморіальний комплекс «Спадщанський ліс» (іст.). За 10 км на північний захід від Путивля, у Спадщанському лісі.

Тут у вересні – грудні 1941 базувався Путивльський партизанський загін, у травні – червні 1942 партизанське з'єднання С.Ковпака.

На початку липня 1941 було розпочато створення партизанських загонів. Командиром загону у Спадщанському лісі був призначений голова Путивльської міської ради С.Ковпак.

8 вересня 1941 загін на чолі з О.Коренєвим вирушив у Спадщанський ліс, а 10 вересня туди прибув С.Ковпак. 18 жовтня 1941 партизанський загін С.Ковпака об'єднався з загonom С.Руднева, що базувався у Новослобідському лісі, в єдиний партизанський загін. Командиром загону став С.Ковпак, комісаром – С.Руднев, начальником штабу – Г.Базима. 19 жовтня 1941 партизанський загін отримав перше бойове хрещення – вступив у бій з двома танками окупантів, що прорвались у центр розташування загону. Партизани одержали перемогу: один танк знищили, а другий захопили. 1 грудня 1941 партизани витримали важкий бій з нацистськими карателями, які вели наступ на партизанську базу при підтримці артилерійського і мінометного вогню. Після бою партизанський загін залишив Спадщанський ліс і рейдом вирушив на північ області у Хінельські ліси. У січні – лютому 1942 під час рейду по Сумській обл. до Путивльського партизанського загону приєдналися Глухівський, Шалигинський, Кролевецький та Конотопський загони, і було створено партизанське з'єднання Сумської обл. У ході другого рейду по Сумщині партизанське з'єднання 26 травня 1942 зайняло м. Путивль і майже дві доби утримувало його у своїх руках.

Рішенням Ради Міністрів УРСР від 23 червня 1965 ділянка Спадщанського лісу площею 697 га була оголошена державним заповідником.

На його території розташовані:

- Алея скульптурних портретів партизанів-ковпаківців, удостоєних звання Героя Радянського Союзу;
- братська могила партизанів;
- монумент «Народні месники»;
- монумент партизанської слави;

- музей партизанської слави;
- партизанські землянки;
- фашистський танк – партизанський трофей.

У 1971 – 1974 комплекс був частково реконструйований.

У 1986 меморіальний комплекс увійшов до складу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі [3045].

Тамара Трещула

912.28.1. Алея скульптурних портретів партизанів-ковпаківців, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, 1985 (іст., мист.). Входить в групу пам'ятників меморіального комплексу «Спадщанський ліс», створюючи єдиний ансамбль з Монументом партизанської Слави. Автор – ск. М.Лисенко, В.Сухенко, В.Витрик. Розміри: вис. скульптур – 0,9 м, постаменти – 1,7 м.

За мужність і героїзм, проявлені в боях з німецько-фашистськими загарбниками, партизани Сумського об'єднання та їх командири удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, командир з'єднання С.Ковпак був удостоєний цього звання двічі.

Алея являє собою 10 бронзових бюстів партизанів – Героїв Радянського Союзу, встановлених на залізобетонних постаментах циліндричної форми праворуч від входу, підкресленого двома сходами. При загальній подібності конструкції пам'ятників (матеріал, розміри, форма постаментів, розворотів бюстів на $\frac{3}{4}$ вправо) авторам вдалося передати індивідуальні риси того чи іншого героя, використовуючи різноманітні художні засоби. На чолових боках постаментів – анотаційні написи, виконані накладними літерами із білого металу. Біля кожного пам'ятника – мармурові плити для покладання квітів. Ліс, який підходить безпосередньо до алеї, потужним акордом повторює урочисте звучання меморіалу.

П а м ' я т н и к К о в п а к у С.А. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, перший у ряді. Автор – ск. М. Лисенко.

Ковпак Сидір Артемович [1887, (тепер м. Котельва Полтавської обл.) – 1967, м. Київ] – двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944), один з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Другої світової війни, генерал-майор.

У Котельві встановлено бронзовий бюст С.Ковпаку, в Путивлі – пам'ятник. Його ім'ям названо р-н і вулицю в Сумах, СШ №1 в Котельві, Глухівський технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства, вулиці в Полтаві та Котельві.

Пам'ятник на Алеї Слави відзначається динамічністю. Партизанський командир зображений у зимовій важкій одежі, риси обличчя чітко позначені, зображення деталізовано.

П а м ' я т н и к Р у д н є в у С.В. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, другий у ряді.

Руднев Семен Васильович [1899, хутір Мойсіївка, неподалік с. Берюха (нині с. Руднево) Путивльського р-ну Сумської обл. – 1942] – комісар Путивльського партизанського загону, генерал-майор, Герой Радянського Союзу (4.01.1944, посмертно). Був одним із організаторів партизанського руху в Україні в роки Другої світової війни. Загинув у нерівному бою з ворогом у районі селища Делятино Івано-Франківської обл. Похований у м. Яремча (Івано-Франківська обл.).

У Путивлі і в рідному селі встановлено пам'ятники Рудневу. Його ім'я носять вулиця у м. Севастополь, педагогічний коледж у м. Путивль.

Скульптура характеризується зображенням тонких рис обличчя, що сприяє створенню алегоричного образу зі зміщенням акцентів на внутрішньому стані героя. Пам'ятник виглядає однаково виразно при розгляданні з різних точок огляду.

П а м ' я т н и к Б а к р а д з е Д.І. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, третій у ряді.

Бакрадзе Давид Ілліч [21.01.1912. с. Борі Орджонікідзевського р-ну (тепер Республіка Грузія) – 13.12.1977, м. Тбілісі] – Герой Радянського Союзу (1944), учасник партизанського руху на Україні. Народився у робітничій сім'ї. 1939 закінчив Тбіліський

лісотехнічний інститут. 1940 призваний до Червоної Армії. Закінчив полкову школу командирів. На початку німецько-радянської війни у боях під Прилуками потрапив у полон. 1942 втік з табору військовополонених (м. Конотоп) і потрапив до партизанського загону С. Ковпака. Був командиром полку Першої Української партизанської дивізії. Учасник Карпатського рейду, рейду у Східну Польщу. Після війни – на господарській роботі в радянських органах. Автор книги «Кров'ю героїв». Депутат Верховної Ради СРСР 2-го, 3-го скликань, Верховної Ради Грузинської РСР 4-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна, медалями. Похований на Сабурталінському кладовищі у м. Тбілісі.

Суворий вираз обличчя пам'ятника Герою на Алеї Слави пом'якшений легкою усмішкою.

П а м ' я т н и к Б р а й к о П.О. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, четвертий у ряді.

Брайко Петро Омелянович [9.09.1918, с. Митченки (тепер Бахмацького р-ну Чернігівської обл.)] – Герой Радянського Союзу (1944), учасник партизанського руху на Україні. 1934 закінчив семирічну школу. 1937 – Конотопський педагогічний технікум. 1940 – Московське військово-училище зв'язку. Був командиром взводу, начальником зв'язку мотострілецького полку військ НКВС. 1941 під Києвом потрапив у полон. Звідти втік і на початку 1942 опинився у партизанському загоні С.Ковпака. Командир полку партизанського з'єднання С.Ковпака. Учасник Карпатського рейду. Після війни закінчив Військову академію ім. М.Фрунзе, перебував на керівних посадах у військах МВС СРСР. У 1960 вийшов у відставку. Займався літературною діяльністю. Нагороджений орденами Леніна, польським орденом «Хрест Грюнвальда», медалями. Нині мешкає у Москві.

На пам'ятнику зображений з легко відкинутою назад головою та романтичним юнацьким поглядом.

П а м ' я т н и к В о й ц е х о в и ч у В.О. (іст., мист.). Праворуч від входу, п'ятий у ряді.

Войцехович Василь Олександрович [23.12.1913, с. Краснокутськ (тепер смт Харківської обл.) – 1985, м. Київ] – Герой Радянського Союзу (1944), майор, учасник партизанського руху на Україні.

У 1931 закінчив Богодухівський сільськогосподарський технікум. Учасник радянсько-фінської війни. Закінчив сумське артилерійське училище. На початку війни у бою під Могильовом був поранений і потрапив у полон. Звідти втік у р-н Хінельських лісів. 3 лютого 1942 – у партизанському загоні С.Ковпака. Був начальником штабу Першої Української партизанської дивізії ім. Ковпака. Після війни – на господарській роботі. Мешкав у м. Київ. Автор книг «Сто днів подвига» (1950), «Фронт на Полесьє» (1975), «Партизани идуть на Запад». Співавтор сценарію кінотрилогії «Дума о Ковпаке».

Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, польським орденом «Віртуті мілібарі».

Пам'ятник на Алеї Слави характеризується спокійним моделюванням об'ємів.

П а м ' я т н и к В е р ш и г о р і П.П. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, шостий у ряді.

Вершигора Петро Петрович [3(16).05.1905, с. Северинівка (тепер Рибницького р-ну Молдови) – 27.03.1963, м. Москва] – Герой Радянського Союзу (1944), генерал-майор, учасник партизанського руху на Україні.

У 1930 закінчив Одеську консерваторію, у 1938 – московську кіноакадемію. Працював на Київській кіностудії. На початку німецько-радянської війни був начальником групи кінофотокореспондентів політвідділу 40-ї армії. У червні 1942 був засланий у тил ворога. 3 вересня того ж року – заступник командира Сумського з'єднання партизанських загонів. 3 грудня 1943 – командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. Ковпака. Учасник 5 рейдів по тилах ворога. Після війни мешкав у Москві. З 1947 по 1954 – викладач Військової академії Генштабу. У 1955 вийшов у відставку.

Автор художньо-документальних книг, присвячених Великій Вітчизняній війні, Лауреат Сталінської премії (1946). Нагороджений двома орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, «Богдана Хмельницького» I ст., медалями.

Пам'ятник зображає бородате обличчя з навислими на очі бровами. Нахил голови вперед підкреслює силу образу.

П а м ' я т н и к К у л ь б а ц і П.Л. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, сьомий у ряді.

Кульбака Петро Леонтійович [12.07.1902, с. Хотминівка (тепер Глухівський р-н) – 10.02.1971, м. Глухів] – Герой Радянського Союзу (1944), учасник партизанського руху на Україні..

Народився у селянській сім'ї. Закінчив 3 класи церковноприходської школи. У Радянській Армії в 1924 – 1926 і з 1939. Працював головою сільради, головою колгоспу. Учасник радянсько-фінської війни 1939 – 1940. З 1940 працював завідувачим відділом торгівлі Глухівського райвиконкому. Учасник визволення Західної України, радянсько-фінської війни. З початку німецько-радянської війни був учасником створення партизанського загону в районі. Невдовзі став командиром Глухівського партизанського загону Сумського партизанського з'єднання. З січня 1944 підполковник П.Кульбака – командир 2-го стрілецького полку 1-ї Української партизанської дивізії ім. Ковпака, у складі якої брав участь у боях на території Західної України та Польщі. Після війни жив і працював у Глухові. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, польським орденом «Хрест Грюнвальда» III ст., медалями. У Глухові встановлено бюст Героя, вулиця носить його ім'я.

Пам'ятник характеризується спокійним моделюванням об'ємів.

П а м ' я т н и к Л е н к і н у О. М. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, восьмий у ряді.

Ленкін Олександр Миколайович [25.12.1916, с. Карагуж Старобардинського р-ну (тепер Алтайський край) – 22.07.1964, м. Козлівка, Республіка Чувашія (Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (07.08.1944), учасник партизанського руху на Україні. Народився у селянській сім'ї. Закінчив СШ, технікум молочної промисловості. З 1933 по 1935 працював на золотих копальнях. З 1937 по 1940 служив у кавалерійських частинах Червоної Армії. На початку німецько-радянської війни брав участь в обороні Києва. У вересні 1941 потрапив в оточення. У жовтні цього ж року увійшов до складу партизанського загону С.Ковпака. Командував кавалерійською розвідкою, дивізіоном. Учасник Карпатського рейду, рейду в Східну Польщу. Після війни працював у лісничій промисловості Мордовської АРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

Пам'ятник характеризується спокійним моделюванням об'ємів.

П а м ' я т н и к Т у т у т ч е н к у С.П. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, дев'ятий у ряді.

Тутутченко Семен Павлович [2.02.1913, с. Решети (тепер Кочківського р-ну Новосибірської обл.) – 04. 01.1994, м. Київ] – Герой Радянського Союзу (1944), учасник партизанського руху на Україні. Трудову діяльність розпочав з 1929 робітником на одному із заводів Москви. У 1940 закінчив Московський архітектурний інститут. У цьому ж році призваний до лав Радянської Армії. Учасник оборони Смоленська. Був поранений, переховувався на Сумщині, потрапив до партизанського загону С.Ковпака. Учасник Карпатського рейду. Був начальником штабу окремого дивізіону Першої Української партизанської дивізії. Після війни працював архітектором. Автор 80 наукових праць. Спроекував більше 100 будівель, 17 монументів партизанської слави, в т. ч. у Спадщанському лісі, пам'ятник С. Ковпаку.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, польським орденом «Віртуті мілібарі», медалями. Похований на Байковому кладовищі м. Київ.

Пам'ятник С.Тутутченку на Алеї Слави характеризується спокійним моделюванням об'ємів.

П а м ' я т н и к Ц и м б а л у А.К. (іст., мист.). Праворуч від головного входу, десятий у ряді.

Цимбал Андрій Калинович [13.12.1916, с. Таборище (нині Новогеоргіївський р-н у складі м. Світловодськ, Кіровоградська обл.) – 23.03.2006, м. Світловодськ] – Герой Радянського Союзу (02.05.1945), комісар батальйону Першої Української партизанської дивізії. Трудову діяльність розпочав у 1938. Працював у рідному колгоспі. Під час Другої світової війни був командиром взводу. 16 вересня 1941 приєднався до загону С.Ковпака став і бійцем другої оперативної групи. Після об'єднання загонів А.Цимбала призначено помічником командира другої оперативної групи, потім командиром. У січні 1944 був призначений комісаром батальйону. У складі партизанського з'єднання пройшов великий шлях – майже з початку формування загону і до моменту його розформування. Пам'ятник відзначається динамічністю. Партизан зображений у зимовій важкій одежі, риси обличчя чітко позначені, зображення деталізовано [2986].

Алла Литвицька

912.28.2. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). На території колишнього партизанського укріпрайону, за 100 м від землянки штабу.

Поховано 16 партизанів з'єднання С.Ковпака. Загинули у боях з нацистськими окупантами 1 грудня 1941 та у період з 28 травня по 4 червня 1942. Відомі прізвища 15 партизанів.

1 грудня 1941 командування ворога кинуло на Спадщанський ліс півторатисячний каральний підрозділ для знищення партизанського загону, який складався із 73 партизанів. Під час бою партизани втратили трьох бійців: В.Ільїна, В.Челядіна і М.Воробйова.

З 28 травня по 4 червня 1942, коли загін вів запеклі бої з піхотою і танками загарбника, були вбиті 13 партизанів-ковпаківців.

У перші післявоєнні роки на могилі було встановлено обеліск, замінений у 1971 залізобетонною стелою /3,5 x 1,2 м/ з горельєфним зображенням партизана. У 1985 горельєф був окутий міддю. Біля основи стели покладено чотири залізобетонні плити з меморіальним написом і прізвищами загиблих. Автори – ск. О.Чемен, архіт. А.Сай [2987].

Тамара Трещула

912.28.3. Монумент «Народні месники», 1966 (іст., мист.). При в'їзді у Спадщанський ліс з боку м. Путивля. Автори – ск. А.Івченко, арх. М.Махонько. Розміри: 3,5 x 8,0 м.

На цьому місці морозним ранком 1 грудня 1941 більше ніж 15 хв. відбивав атаки нацистських загарбників партизан В.Ільїн. За цей час він знищив понад 40 ворожих солдат і загинув. Похований у братській могилі партизан.

Монумент є втіленням ідеї всенародного характеру партизанської боротьби, розвиток її від окремих партизанських загонів до могутнього партизанського руху. Монумент відображає зародження і організацію партизанського з'єднання із окремих загонів. Хаотично розкидані брили бутового каменю групуються, збільшуються і поступово переходять в монолітну стелу, яка символізує могутнє партизанське з'єднання, що виростало з окремих розрізнених загонів і груп. Із стели виступають горельєфні зображення чоловіків, жінок, стариків, дітей – тих, хто став стіною на шляху фашистських загарбників. На торцевому боці монументу закріплено дошку з присвятним написом: «Спадщанський ліс – місце зародження партизанського руху на Сумщині в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Рішенням Уряду Української РСР оголошений заповідником» [2988].

Тамара Трещула

912.28.4. Монумент Партизанської слави, 1966 (іст., мист.). Монумент входить до групи пам'ятників меморіального комплексу «Спадщанський ліс». Автори – ск. Б.Нікончук, арх. С.Тутученко. Розміри: вис. скульптури – 4,0 м. Постамент – 10 м.

На невисокому насипному пагорбі, викладеному плитами, на залізобетонному постаменті, який в плані має форму п'яти променів, що символізують об'єднання п'яти партизанських загонів, встановлено бронзову скульптуру партизана з ручним кулеметом. З чолового боку постаменту прикріплено плиту з присвятним написом. Розворот постаті в просторі, широкі рухи рук і ніг, лінія кулемета створюють бурхливий ритмічний силует скульптури.

Вона врівноважена високим геометризаним постаментом з шестикутним цоколем. Газони та трава між плитами оживляють аскетична суворість постаменту [2989].

Алла Литвицька

912.28.5. Пам'ятне місце першого бою партизанів, Партизанський трофей – фашистський танк Т-III № 201 (іст.). У південно-західному напрямку від музею Партизанської слави, на відстані 500 м.

19 жовтня 1941 з метою знищення партизанського загону С.Ковпака і його бази з боку с. Кардаші у Спадщанський ліс увійшли два танки окупантів. Заглибившись у ліс, танки взяли напрямок на будинок лісника, де розташовувався штаб партизанського загону. Артилерійським вогнем нацисти спалили будинок і повернули у бік партизанського укріпрайону. У бій з танками вступило 12 партизан на чолі з С.Ковпаком і С.Рудневим. Партизани відкрили вогонь, закидали танки гранатами.

Середній танк Т-III №201 пошкодив гусеницю і не зміг далі рухатись. Другий танк підірвався на партизанській міні.

Захоплений танк загарбника був відремонтований, укомплектований командою і використаний під час бою з окупантами 1 грудня 1941. Після бою, перед виходом у Хінельські ліси, партизани підірвали танк і залишили від нього лише корпус без башти і ходової частини.

У 1971 на місці бою було встановлено пам'ятний знак – кам'яна брила /1,0 м/ з меморіальним написом на чоловому боці, а на танку, який так і залишився стояти на місці бою, – меморіальна дошка з присвятним написом [2990].

Тамара Трецула

912.28.6. Партизанські землянки, 1941 (іст.). На відстані 1,0 км від музею Партизанської слави у південно-західному напрямку.

Споруджені у районі розташування партизанського загону у вересні – листопаді 1941. Всього дев'ять землянок: штабна землянка, землянки 2-ї, 4-ї, 5-ї оперативних груп, землянки мінерів і розвідників, землянка – партизанська кухня, землянка – санітарна частина, землянка С.Ковпака. Підмурок і зовнішні стіни виготовлені з бетонних блоків. Внутрішнє заповнення стін і стропила з дерев'яних кругляків. Несучі перекриття з залізобетонних плит. Підлоги – глинопісочна суміш. Двері дерев'яні, щитові. У випадку необхідності землянки мали виконувати функції своєрідних дзотів.

У 1971 землянки були реставровані [2991].

Тамара Трецула

912.29. Миколи Козацького св. церква, 18 ст. (архіт.). Вул. Першотравнева, 102.

Мурована одноступенчата церква з дзвіницею міститься на плато біля перетину вулиць Першотравневої та Дзержинського, неподалік західної межі історичного середмістя. Завдяки висотній архітектурній композиції відіграє роль однієї з головних містобудівних доміант Путивля, візуально сприймається і домінує, з переважанням бічних ракурсів, у просторах прилеглих вулиць, у прозорах між садибною одно-двоповерховою забудовою, а також у панорамі міста, яка розкривається з північного заходу.

Церква, відома в літературі як «Микола Козацький», «Микола Великоріцький» та «Микола Кам'яний», заснована у 1735, а освячена у 1737. Первісно була тридільною, з прямокутними навою і бабинцем та гранчастим вівтарем. Наву вінчає високий тризаломний верх. Церква двоповерхова: у нижньому поверсі містився храм св. Миколи Великоріцького, у горішньому – холодна церква Введення в храм Божої Матері. У 1770 церкву капітально ремонтували, прибудувавши з заходу прямокутного плану п'ятиярусну дзвіницю, після чого заново освятили. Її знову ремонтували в 1838, реставрували у 1959 та 1984 – 88 рр. Наприкінці радянської доби в пам'ятці планували розмістити музей «Слова о полку Ігоревім». На поч. 1990-х рр. храм повернули релігійній громаді. У 2005 проводиться реставрація пам'ятки.

Довжина будівлі – 27,5 м, висота до хреста – 27 м. Приміщення згруповані вздовж вісі захід – схід. У нижньому поверсі вони перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками (вівтар – зімкнутим склепінням). Чітко виявлено лінійно-вісьовий принцип

організації інтер'єру. Його підкреслюють приземисті півциркульні арки, які поєднують приміщення. У горішній холодній церкві бабінець перекрито циліндричним склепінням з розпалубками над вікнами, вівтар – напівлотковим склепінням, також з розпалубками. Нава має високий тризаломний верх типу «восьмерик на четверику». Перехід від четверика до восьмерика здійснено за допомогою двоярусних тропів. Ярусність верху, що складається з трьох восьмериків, які послідовно зменшуються за висотою і шириною, в інтер'єрі підкреслена масивними профільованими карнизами, розташованими в місцях переходу від нижнього до горішнього восьмерика. Завдяки цьому досягається максимальна виразність центричного висотно розкритого простору наві з так званою телескопічною перспективою верху.

Архітектурне вирішення екстер'єру пам'ятки дуже тектонічне. Воно враховує психофізичні особливості сприйняття архітектурної форми. Наріжники закріплені широкими пілястрами; ярусність основного об'єму, дзвіниці та церковного верху підкреслюють масивні багатообломні карнизи. Зовні переходи між ярусами восьмериків центрального верху утворюють дахи пружних криволінійних обрисів. Верхній восьмерик вінчає увігнутий восьмигранний наметовий дах з перехватом і маківкою. Таке саме вінчання має восьмерик дзвіниці. Бабінець накритий шипцевим дахом, вівтар – криволінійним з перехватом у нижній частині й завершенням типу «бочки», з глухим ліхтариком і маківкою.

Усі вікна мають лучкові перемички. У нижньому ярусі вони фланковані опуклими півколонками й вінчаються фігурними розірваними сандриками, виконаними контррельєфом. Усі вікна, розташовані вище, не мають облямувань. Північний вхід має дуже своєрідний портал: прямокутний дверний отвір фланкують гранчасті півколонки; над дверима – ніша для ікони з декоративним облямуванням й півциркульною бровкою.

Будівля зведена з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й в інтер'єрі потинькована. В інтер'єрі, крім орнаментів у восьмериках, мальовання та інші елементи декору не збереглися. Фасади мають двобарвне пофарбування: тло кольору жовтої вохри, членування й деталі – білі. Дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. Дзвіниця має плоскі перекриття по дерев'яних балках.

В образі цієї церкви втілилися традиції української народної архітектури: в мурованих конструкціях відтворено типовий український тридільний одноверхий храм. Про вплив традицій російської архітектури свідчить двоповерховість пам'ятки, а також конструктивне вирішення двоярусних тропів.

Миколаївська церква в Путивлі є видатною пам'яткою пізнього етапу розвитку стилю українського відродження. Як пам'ятка архітектури національного значення має охоронний № 620 [2992].

Віктор Вечерський

912.30. Могила Базими Г.Я., 1971 (іст., мист.). Вул. Радянська. На міському кладовищі, за 300 м ліворуч від центрального входу.

Автори: скульптори – М.Лисенко, В.Сухенко). Розміри: вис. погруддя – 0,9 м, постаменту – 2,49 м, загальна вис. – 3,39 м.

Базима Григорій Якович (1.12.1888, с. Дич Путивльського п-ту – 5.06.1970, м. Путивль) – начальник штабу партизанського з'єднання С.Ковпака в роки Другої світової війни.

Народився у селянській родині. Закінчив гімназію. Учасник громадянської війни. Працював учителем. З 1933 – директор Путивльської міської школи, член Путивльської районної ради ТСОАВІАХІМу. У вересні 1941 разом з С.Рудневим у Новослобідському лісі створив партизанський загін, у якому був начальником штабу.

Після об'єднання партизанських загонів С.Ковпака і С.Руднева у жовтні 1941 у Спадщанському лісі Г.Базима – начальник штабу об'єднаного партизанського загону, згодом з'єднання партизанських загонів Сумської області. Учасник Карпатського рейду. Після війни працював секретарем Путивльського райкому КП (б)У.

Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького, орденом «Знак Пошани», медалями. Мав звання «Заслужений вчитель УРСР».

У 1971 на могилі Г.Базими встановлено пам'ятник

У головах могили встановлено бюст із тонованої бронзи на гранітному постаменті у формі чотиригранної призми, який спирається на горизонтальну прямокутну гранітну плиту з такого ж матеріалу. Авторам вдалося досягти стриманості і чистоти силуету завдяки чіткому опрацюванню форм, ритмічній відповідності рис обличчя, стриманим лініям одягу, а також гострим ритмам постаменту. На чоловому боці постаменту – анотаційний напис [2993].

*Маргарита Міленкова
Алла Литвицька*

912.31. Могила Коренєва О.І., 1964 (іст.). Вул. Радянська. У південно-східній частині кладовища.

Коренєв Олексій Ілліч (30.03.1887, с. Чорнобривкине, Путивльський р-н. – 21.10.1964, м. Путивль) – один з організаторів Путивльського партизанського загону в роки Другої світової війни.

Народився у родині робітника. У юнацькі роки працював муляром, покрівельником. У роки громадянської війни був бійцем Путивльського партизанського загону. Перед німецько-радянською війною працював директором інкубаторної станції.

8 вересня 1941, коли фронт підійшов до Путивля, С.Ковпак відправив у Спашанський ліс увесь склад партизанського загону чисельністю дев'ять чоловік, який очолив О.Коренєв (у з'єднанні партизанських загонів Сумської області він був комісаром артилерійської батареї).

У 1943 О.Коренєв за станом здоров'я був відправлений на лікування у партизанський шпиталь. Після визволення краю від нацистських загарбників у вересні 1943 його обрали головою Путивльського райвиконкому.

У 1965 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,36 м/ з написом на його чоловому боці [2994].

Людмила Харєсєва

912.32. Могила Рябініна І. М., 1912 (іст.). Вул. К. Маркса, 45. Праворуч від Спасо-Преображенського собору.

Рябінін Іван Матвійович (10.04.1834, м. Путивль – 3.02.1912, там же) – статський радник, купець І-ї гільдії, краєзнавець.

Народився у дворянській сім'ї. Закінчив Харківський університет. Учасник Кримської війни 1853 – 56. З 1865 мешкав у Путивлі. Працював гласним Путивльського повітового земства, мировим суддею, земським начальником 5-ї дільниці Путивльського повіту. З 1881 виконував обов'язки церковного старости Путивльського Спасо-Преображенського собору. Збирав старожитності, досліджував архітектурні пам'ятки Путивля. Автор нарисів «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором» (1902), краєзнавчого дослідження «История о Путивле, уездном городе Курской губернии» (1911).

У 1913 на могилі встановлено чорний мармуровий хрест /1,71 м/ на гранітному постаменті /0,65 x 0,77 x 0,84 м/. На чоловому боці постаменту – меморіальний напис [2995].

Євген Матик

912.33. Могила Фака Ф.К., 1974 (іст.). Вул. Радянська. На міському кладовищі, за 400 м ліворуч від центрального входу.

Фак Федір Кузьмич [30.09.1913, (х. Дубовський тепер Дубовський р-н. Ростовської обл., Російська Федерація) – 27.12.1974, м. Путивль] – Герой Радянського Союзу (5.05.1942).

Народився у родині робітника. Дитячі роки пройшли у с. Клепали Буринського р-ну Сумської обл. Закінчив Конотопське ФЗН, був призваний до армії. Навчався у полковій школі при 23-му кавалерійському полку. У 1937 закінчив Харківську військову авіашколу.

На фронті з 1941. Молодший лейтенант Ф.Фак був начальником зв'язку ескадрильї 150-го ближнього авіаційного полку (46-а змішана авіаційна дивізія). Учасник визволення Чехословаччини, штурму Берліна. Здійснив близько 300 бойових вильотів. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки, медалями. Після війни продовжував службу у ЗС СРСР. У 1959 за станом здоров'я вийшов у відставку. З 1970 мешкав у Путивлі.

У 1975 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,52 м/. На його чоловому боці – портрети Ф.Фака та його дружини, медаль Золотої зірки і меморіальний напис. Поруч – могила дружини Ф. Фака [2996].

Євген Малік

912.34. Одиночні могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Куйбишева, 1. У південно-східній частині міста, на території районної лікарні.

У 27 одиночних могилах поховані воїни, які померли від ран, отриманих в оборонних боях за місто у вересні 1941, коли місто знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії. У 30 одиночних могилах поховані воїни з підрозділів 112-ї стрілецької дивізії, які отримали тяжкі поранення 3 вересня 1943 під час визволення міста і померли у Путивльській районній лікарні за період з 9 вересня по 10 грудня 1943. Відомі прізвища 43 воїнів.

У 1967 у центрі верхньої частини меморіальної ділянки, встановлено цегляний обеліск /3,5 м/ з меморіальним написом на чоловому боці та прізвищами 43 похованих воїнів [2997].

Людмила Харсєєва

912.35. Пам'ятний знак на місці масових страт мирних жителів, 1941 – 43, 1991 (іст.).

Вул. Луначарського. На північно-західній околиці міста, в урочищі Троїцький яр.

У період тимчасової нацистської окупації 1941 – 43 урочище Троїцький яр на околиці міста було місцем масового знищення жителів Путивльського р-ну. Тут окупанти розстрілювали підпільників, радянських активістів та мирних громадян. З листопада 1941 по липень 1943 у Троїцькому яру загинуло понад 1 тис. чоловік.

У 1991 біля Троїцького яра була встановлена кам'яна брила /1,65 x 1,47 м/. На чоловому боці брили закріплена металева дошка з меморіальним написом [2998].

Євген Малік

912.36. Пам'ятний знак на честь давноруських воїнів, 2008 (іст.). В урочищі «Городок», в центральній частині городища літописного міста Путивль.

Восени 1239 монголо-татарські війська на чолі з Менгу-ханом зруйнували Путивль і знищили майже все населення міста. Свідком героїчної оборони міста є братська могила захисників Путивля, які загинули від рук завойовників. Могила була відкрита експедицією київського археолога О.Сухобокова у ході розкопок 1979 – 81 рр. У ній було виявлено декілька шарів людських кістяків зі слідами насильницької смерті.

У 2001 над братською могилою захисників Путивля встановлено пам'ятний знак: на схилі невеликого пагорбу: хрест з мармурового дрібку, а на верхівці – давноруський шолом, списи й прапор.

У 2008 на місці старого звели новий пам'ятний знак /6,67 м/, який являє собою земляний пагорб, на верхівці якого на бетонній основі, облицьованій гранітною плиткою, встановлено гранітний хрест. На чоловому боці основи – мармурова дошка з меморіальним написом. Автор – арх. А.Дейнека [2999].

Євген Малік

912.37. Пам'ятний знак жертвам чорнобильської катастрофи, 1986, 2006 (іст.). Вул. Кірова, у центральній частині міста, біля будівлі банку «Аваль».

26 квітня 1986 сталася аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС. На ліквідацію наслідків аварії були залучені пожежники, військовослужбовці, міліціонери, лікарі та інші. З Путивльського району було відправлено в Чорнобильську зону близько 800

чоловік. Своїм самовідданим подвигом вони захистили світ від жахливої техногенної катастрофи 20 ст.

У 2006 на честь 20-річчя Чорнобильської трагедії в місті було встановлено кам'яну брилу /1,93 x 0,9 м/. На чоловому боці брили закріплена металева дошка з меморіальним написом [3000].

Євген Малик

912.38. Пам'ятник княгині Ярославні, 1982 (іст., мист.). У південно-східній частині парку «Городок». Автори – ск. В.Клоков, арх. С.Миргородський. Розміри: вис. скульптури – 3,0 м, основа – 0,4 x 1,0 x 1,0 м.

В основі створення пам'ятника лежать події, описані в «Слові о полку Ігоревім». Двадцять третього квітня 1185, після чергового нападу половців на околиці Путивля і Новгород-Сіверська новгород-сіверський князь Ігор Святославович разом зі своїми союзниками: старшим сином Володимиром – князем путивльським, братом Всеволодом – князем курським і трубчевським, племінником Святославом Ольговичем – князем Рильським пішов в похід на «ненависних степняків». Свою дружину Єфросинію Ярославну князь Ігор залишив в добре укріпленому Путивлі. З Путивлем пов'язаний один з найбільш поетичних розділів «Слова» – плач Ярославни. На путивльській стіні плакала Ярославна за своїм чоловіком, який потерпів поразку в битві і потрапив в полон до половців.

Скульптура нагадує багато пам'ятників 60 – 80-х рр. 20 ст., присвячених іншим історичним подіям. Жіноча постать вирішена крупними формами, які підкреслюють складки сукні, що облягають тіло. Скорботні риси обличчя, жест трагічно заломлених рук, стилізований одяг, узагальнені форми могутньої постаті хоч і не відтворюють конкретно-історичного вигляду Ярославни, але все ж допомагають авторам створити поетичний жіночий образ, що втілює страждання, відданість, надію на порятунок. Встановлена на природному пагорбі, серед дерев парку, що підсилюють поетичність враження, скульптура орієнтована на рівнину, по якій тече р. Сейм. За даними археологів, в цьому місці знаходився центр давнього Путивлю [3001].

Алла Липницька

912.39. Пам'ятник Ковпаку С.А., 1971 (іст., мист.). Вул. Воровського. Нікольська гірка, на правому березі річки Сейм (південна частина міста). Автори – ск. М.Лисенко, В.Сухенко, архіт. А.Ігнатенко, С.Тутутченко. Розміри: вис. скульптури – 5,75 м, постаменту – 6,0 м, площа основи постаменту – 50 м кв.

Ковпак Сидір Артемович [1887, (тепер м. Котельва Полтавської обл.) – 1967, м. Київ] – двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944), один з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Другої світової війни, генерал-майор.

Народився у бідній селянській сім'ї. У роки першої світової війни був на фронті. Після революції 1917 – учасник боротьби за радянську владу у рідному селі. Під час вторгнення в Україну австро-німецьких військ організував і очолив партизанський загін для боротьби з окупантами. У 1919 загін увійшов до складу Червоної Армії. Воював у рядах 25-ї Чапаївської дивізії. З 1926 займався адміністративно-господарською діяльністю. У 1940 був обраний головою Путивльського райвиконкому. На початку німецько-радянської війни очолив партизанський загін у Сладщанському лісі. У січні – лютому 1942 С.Ковпак став командиром партизанського з'єднання Сумської області, що здійснило рейди в тилу ворога на території Росії, Білорусії, Польщі, Західної України. У січні 1944 після поранення був евакуйований з тилу ворога. З 1947 по 1967 був заступником голови Президії Верховної Ради УРСР, вибирався депутатом Верховної Ради СРСР, проводив велику державну і громадську роботу. Автор книги «Від Путивля до Карпат», присвяченої славним бойовим справам сумських партизанів. До останніх років свого життя не переривав зв'язків з мешканцями Путивля. Нагороджений двома Георгіївськими хрестами, чотирма орденами Леніна, орденами Червоного прапора, Суворова I ст., Богдана Хмельницького I ст., медалями і орденами Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Помер у 1967. Похований у м. Києві на Байківському цвинтарі. У Котельві встановлено бронзовий бюст С.Ковпаку. Його ім'ям названо р-н і вулицю в Сумах, СШ №1 в Котельві,

Глухівський технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства, вулиці в Полтаві та Котельві.

Пам'ятник легендарному командирі встановлено в одному з мальовничих районів міста, на великому підвищенні. Фасадним боком він повернутий на лугову рівнину в заплаві р. Сейм. Чавунна скульптура С.Ковпака встановлена на високому постаменті із бутового каменю та залізобетону. Постамент імітує конусоподібну, з виступаючими в окремих місцях каменями, скелю (верхівка її зрізана) і підтримує майже таку ж за розмірами скульптуру, встановлену на геометризованому, та все ж нерівному високому плінті. На чоловічому боці постаменту – напис: «С.А.Ковпак».

С.Ковпак зображений в різкому розвороті з накинутій на ліве плече довгій в глибоких складках шинелі, в папасі, зсунутій на потилицю, дивиться далеко вперед. Великі об'єми, широкі площини вільно обробленого постаменту та скульптури надають пам'ятнику монументального звучання. Невеликий з деревами і травою майданчик навкруги, неширока мощена каменем доріжка, яка обгинає пам'ятник з одного боку і веде до дерев'яної лавки на схилі гірки, вносять ліричну ноту в потужні ритми скульптури та постаменту [3002].

Алла Литвицька

912.40.

912.41. Пам'ятник Рудневу Р.С., 1985 (іст., мист.). Вул. Першотравнева, 48. На подвір'ї середньої школи № 1, яка носить ім'я партизана. Автор – ск. В.Сухенко. Розміри: вис. скульптури – 0,95 м, постамент – 2,2 м, загальна вис. – 3,15 м.

Руднев Радій Семенович (1924, с. Алмазне Донецької обл. – 1943, м. Яремча Івано-Франківської обл.) – юний партизан, перший комсомолец партизанського з'єднання С.Ковпака. З вересня 1941 разом з батьком вступив до новоствореного партизанського загону у Новослобідському лісі. У травні 1943 став кандидатом в члени КПРС. Восени 1943 помер від ран, отриманих у бою біля станиці Делятино під час Карпатського рейду. Нагороджений орденом Червоної Зірки і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня.

Бронзовий бюст юного партизана встановлено на циліндричному залізобетонному з шорсткою фактурою поверхні постаменті зі ступінчастим одностороннім плінтом. На його чоловічому боці – дощечка з анотаційним написом. Ретельно відтворені риси зовнішності – зосереджений погляд, міцно стиснуті вуста зачесане набік пишне волосся непокірно вибивається з-під головного убору. Р.Руднев зображений у гімнастюрці та фуфайці поверх неї. Реалістична пластика твору створює цілісний образ вольового юнака з твердим характером. Пам'ятник сприймається в контексті інших присвячених партизанам скульптур, що знаходяться в Путивлі і Спадщанському лісі і дають уявлення про портретну схожість, характер, риси особистості того чи іншого героя [3004].

Алла Литвицька

912.42. Пам'ятник Рудневу С.В., 1961 (іст., мист.). Пл. Перемоги. Автори – ск. М.Вронський, А.Олійник, арх. – А.Сидоренко. Розміри: заг. вис. – 4,25 м, вис. скульптури – 1,0 м, постамент – 3,25 м.

Руднев Семен Васильович [1899, хутір Мойсіївка, неподалік с. Берюха (нині с. Руднево) Путивльського р-ну Сумської обл. – 1942, м. Яремча Івано-Франківської обл.] – Герой Радянського Союзу (4.01.1944, помертньо), генерал-майор.

Учасник штурму Зимового палацу у 1917. Учасник громадянської війни. 1929 закінчив Військово-політичну академію. Один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Другої світової війни, комісар Путивльського партизанського загону, а з 1942 – комісар об'єднання Сумських партизанських загонів. Загинув у бою з ворогом біля с. Делятино Івано-Франківської області. Похований у братській могилі у м. Яремча. (Там же похований і Р. Руднев).

Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. У Путивлі і в рідному селі встановлено пам'ятники Рудневу. Його ім'я носять вулиця в м. Севастополь, педагогічний коледж у м. Путивль.

Бронзовий бюст комісара встановлено на червоному гранітному постаменті. Суворість задуму і манера виконання пам'ятника межує з розкутістю, свободою художніх засобів, які застосовують автори. Так, тонований темно-сірим бюст на такому ж плінті, покладено на постамент, який складається із трьох квадратних із лицьового боку блоків, зімкнутими з різними по формі і розмірам гранітними, грубо обтесаними брилами з шорсткою поверхнею. Спирається постамент на двоступінчатий цоколь, абрис якого повторюється плінтом, що огорожує клумбу навкруг пам'ятника. На чоловому боці постаменту розміщено анотаційний напис і зображення Золотої Зірки Героя Радянського Союзу на фоні дубової гілки, виконані засобом карбування. С.Руднев зображений у формі генерал-майора, в накинутій на плечі шинелі, в кашкеті. Легкий, спокійний поворот голови вправо, складки одягу – подібне опрацювання деталей наповнюють скульптуру живим рухом, передають характер конкретної людини. Кілька алей прямують від початку пл. Перемоги, обгинаючи пам'ятник С.Рудневу, до стели з груповими барельєфами, присвяченими мешканцям краю, які загинули у період встановлення Радянської влади, у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Таким чином, і пам'ятник, і стела, видимі у складному ракурсі, взаємно доповнюючи одне одного, складають єдиний урочистий ансамбль центральної площі міста [3005].

Алла Литвицька

Віра Павленко

912.43. Поселення середньовічне (археол.). 1,2 – 1,5 км на захід від урочища Городок, на території колишнього молокозаводу (урочище Молокозавод) відкрите поселення.

У 1947 і 1953 рр. майданчик поселення обстежив Д.Березовець. За його свідченнями тут на виступі берегового плато виявлені матеріали роменської і давньоруської культури в культурному шарі потужністю до 1,5 – 2,0 м.

У 1982 тут було проведено ґрунтове шурфування Лівобережною слов'яно-руською експедицією. На вільних від будівель місцях було закладено 5 шурфів та 2 траншеї, загальною площею біля 120 м кв. Під час робіт були підтверджені дані Д.Березовця відносно характеристики культурного шару і культурно-хронологічної належності відкладень. Визначити розміри поселення не можливо через забудову території.

Матеріали розкопок зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [3006].

Олег Сухобоков

912.44. Ремісниче училище Маклакова М., 1886 (архіт.). Вул. Луначарського, 80.

Мурований двоповерховий будинок на цокольному поверсі міститься у північній частині історичного середмістя, займаючи наріжну ділянку на майдані перед ансамблем Спасо-Преображенського собору. Південним фасадом виходить на вулицю Афанасіївську (Луначарського), а східним – на соборний майдан. Забудова вулиці садибна одноповерхова, тому будинок училища є дуже імпозантним архітектурним акцентом поблизу міського собору – однієї з головних містобудівних доміант Путивля. На схід від ремісничого училища містяться корпуси колишнього міського училища та будинок І.Рябініна.

Будівля зведена поблизу міського чоловічого училища в 1886 за проектом курського молодшого архітектора Северина Івановича Пекалкевича як ремісниче училище коштом путивльського купця і мецената Миколи Маклакова. У кін. 19 ст. він передав ремісничому училищу свою бібліотеку, що нараховувала багато старовинних рукописів і стародруків. Після його смерті ремісниче училище опікали спадкоємці М.Маклакова. У радянську добу тут містився Путивльський плодоовочевий технікум. До будинку з заходу було прибудовано одноповерховий корпус Г-подібного плану.

Будівля має симетричний план. Два прямокутні в плані рамена коридорного двобічного розпланування сходяться під прямим кутом й об'єднуються розподільчо-комунікаційним вузлом – вестибюлем зі сходовою клітиною, розташованими на діагональній вісі, яка є

віссю симетрії плану всієї будівлі. При цьому наріжник зрізано для влаштування головного входу, фланкованого ступінчастими пілонами на кшталт контрфорсів й акцентованого високим готичним щипцем.

Архітектурне вирішення послідовно витримане в дусі пізнього романтизму: цьому підпорядкована розпланувально-просторова структура будинку, інтер'єри та зовнішній декор. Фасади, які виходять на вулицю і на майдан, вирішені рівноцінно, в неоготичних архітектурних формах. Низенький цокольний поверх, дещо заглиблений нижче рівня денної поверхні, має квадратні вікна з найпростішим облямуванням. Вікна першого поверху (бельетажу) мають лучкові перемички й підвіконні полицки з сухариками. Високі стрілчасті та півциркульні вікна другого поверху надають образу будівлі гострої характерності. Поверхи розділяє на фасадах смуга поребрика. Дуже розвиненим є вінчання, що включає горизонтальні гурти, смуги ширинок, зубчасті карнизи.

Найбільш виразно вирішено наріжну частину та бічні ризаліти східного й південного фасадів. Стрілчастий портал головного входу фланковано вертикальними елементами, що переходять у ступінчастий щипець. Вище міститься велике стрілчасте вікно, фланковане стрілчастими плоскими нішами. Разом вони утворюють характерний для архітектури цього стильового напрямку мотив трифорія. Вінчає цю частину фасаду щипець зі ступінчастою аркатурою, неоготичною нішою та маленькими башточками на кшталт пінаклів. Прилеглі частини східного й південного фасадів увінчані зубцями. Схожі архітектурні форми застосовані в декоруванні бічних ризалітів, які акцентовані великими, на висоту двох поверхів, стрілчастими нішами й мають стрілчасті вікна другого поверху. Окрім щипців, їх увінчують зубчасті парапети та наріжні башточки. Вікна другого поверху в заглиблених частинах фасадів мають півциркульні перемички, на відміну від провідного мотиву стрілчастих вікон. У фасадному декорі широко застосовано різноманітні зубчасті карнизи та розетки – круглі, трипелюсткові та чотирипелюсткові. Пофарбування фасаду двобарвне: тло теракотового кольору, деталі й гурти – білі.

Інтер'єр будівлі дуже оригінальний. Вхідний тамбур перекритий хрестовим склепінням, від нього на $\frac{1}{2}$ поверху вгору ведуть прямі сходи, перекриті системою хрестових склепінь. Обабіч вхідного тамбуру через арки відкриваються сходові марші, що провадять на цокольний поверх. Головний марш сходів виводить у основне, квадратного плану, чотириаркове розподільче приміщення. З нього можна потрапити в коридори двох рамен будинку й на парадні тримаршеві сходи, розміщені на головній розпланувальній вісі. Цю вісь логічно завершує циліндричний ризаліт на кшталт напівротонди, що виходить у бік двору. Сходи з наскрізним орнаментом відліто з чавуну і влаштовано по сталевих косоурах. Завдяки щедрому освітленню вони сприймаються на контражурі й створюють яскравий декоративний ефект. Коридори розчленовані лучковими арками. Стелі в коридорах і навчальних класах, переважно, плоскі, по дерев'яних балках. У північній частині цокольного поверху є квадратного плану приміщення (нині це їдальня) з хрещатим пілоном у центрі й перекриттям у вигляді системи хрестових склепінь на підпружних арках. Це нагадує конструктивне вирішення трапезних палат у російських монастирях 15 – 17 ст., а також трапезну в підкліті собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі, що, ймовірно, й слугувала прототипом такого вирішення в ремісничому училищі М.Маклакова. У західній частині корпусу на першому поверсі є двостовпний зальний об'єм, також первісно перекритий складною системою з шести хрестових склепінь на підпружних арках. Аналогом такого перекриття є трапезна Софроніївського монастиря під Путивлем. Нині цей зал розділено перегородками на декілька приміщень. У північній частині будинку є додаткова сходові клітина з двомаршевіми сходами.

Будівля мурована з цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована. Перекриття цокольного поверху – хрестові та циліндричні склепіння з розпалубками, решта – переважно плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги дощаті, у вестибулі – вимощені керамічною плиткою. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Ремісничє училище М.Маклакова – найцікавіша цивільна будівля Путивля, високомистецький архітектурний витвір доби пізнього романтизму. Як пам'ятка архітектури місцевого значення (з 1984) має охоронний № 91-См. [3007].

Віктор Вечерський

912.45. Садиба поміщика Єфремова, 19 ст. (архит.). Вул. Калініна, 7, 9, 11. Дворянська садиба розташована в історичному середмісті на високих позначках рельєфу недалеко від пругу надрічкового плато. Складається з трьох споруд: двоповерхового головного будинку і двох одноповерхових флігелів обабіч. Загальна композиція симетрична. Всі споруди муровані, виходять на червону лінію вулиці Калініна. Головний будинок є архітектурним акцентом у малоповерховій забудові вулиці.

Садиба збудована у 1824 – 36 за проектом, розробленим архітектором Харківського навчального округу Череповим з використанням альбомів типових проектів для «частних строений в городах Российской империи» 1809. Проект передбачав будівництво двоповерхового мурованого садибного будинку з двома одноповерховими флігелями обабіч нього. Проте первісно головний будинок був споруджений одноповерховим. Потім до нього з півдня прибудували тамбур. У 2-ій пол. 19 ст. надбудували другий поверх і прибудували зі сходу дві сходові клітини, внаслідок чого будинок набув свого теперішнього вигляду. При цих перебудовах будівля отримала пишніший декор. У 1924 головний будинок садиби перетворили на міську пожежну частину й позаду нього прибудували восьмигранну пожежну спостережну вежу, зруйновану в 1940-х рр. Первісно капітальні стіни ділили корпус на чотири основні приміщення. Нині розпланування першого й другого поверхів коридорне одностороннє; сходи й підсобні приміщення винесені в прибудовані дворові ризаліти. У повоєнну добу змінено покриття даху з покрівельної сталі на шифер. Втрачено також муровану огорожу з брамою. Реставраційні роботи не проводилися. Зараз усі будівлі садиби використовуються як житлові.

Головний будинок П-подібний у плані, чоловим західним фасадом звернений на вулицю. Під південно-східною частиною є підвал. Архітектурне вирішення – в стилізованих формах провінційного класицизму. Будинок симетричний, піднятий на високий рустований цоколь. Наріжні лопатки рустовані на першому поверсі й фільончасті на другому. Чоловий фасад традиційно семивіконний. Вікна прямокутні, без облямувань, первісно мали прямі сандрики. Поверхи розділяє горизонтальний гурт. Тягнута лиштва вікон є результатом перебудов. Оригінальними декоративними деталями є гірлянди й маскарони, виконані в ліпленні із тиньку. Антаблемент вінчання особливо насичений орнаментикою: іоніки, рослинний та акантовий фризи – і все це дуже тонкої роботи. Вісь фасаду підкреслює трикутний фронтон, також прикрашений ліпленням із тиньку рослинного характеру.

Прямокутного плану флігелі, що стоять обабіч головного будинку, виходять на вулицю причілками. Під східною частиною південного флігеля є підвал. Архітектурне вирішення обох флігелів однакове: головними є тривіконні симетричні вуличні фасади, завершені трикутними фронтонами, у тимпанах яких влаштовані ампірні сегментні вікна. На кожному фасаді виділено невисокий цоколь, наріжники зафіксовані рустованими лопатками. Вікна прямокутні, без облямувань, мають профільовані підвіконні полиці й прямі сандрики.

Головний будинок і флігелі муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, всередині й зовні потиньковано. Пофарбування фасадів двобарвне: тло стіни вохристе, деталі білі. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлоги з дошок. Сходи дерев'яні. Опалення пічне. Вальмовий дах головного будинку та щипцеві дахи флігелів зроблені по дерев'яних кроквах.

Садиба поміщика Єфремова – єдиний садибний ансамбль, що зберігся в Путивлі від 1-ої пол. 19 ст., цінна пам'ятка архітектури пізнього класицизму. З 1984 має правовий статус пам'ятки архітектури місцевого значення з охоронним № 78-См. [3008].

Віктор Вечерський

912.46. Садибний будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Першотравнева, 58. Одноповерховий будинок розташований на плато в історичному передмісті на одній з головних вулиць – Миколаївській (нині Першотравнева). Поставлений з відступом від червоної лінії, завдяки чому перед чоловим південним фасадом утворився невеликий палісадник, оточений кованою залізною ґраткою на цегляному цоколі. За містобудівною роллю будівля є рядовим об'єктом, що формує простір вулиці, не виділяючись серед периметральної з розривами двоповерхової забудови кварталу.

Споруджено як садибний житловий будинок. Первісно був дерев'яним, на цегляному підмурку, з трикамерним підвалом під західною частиною, прямокутним у плані, витягнутим уздовж вулиці, з анфіладною системою розпланування. У 1910-х рр. його ззовні облицьували місцевою темно-червоною цеглою з включенням залізняка на цементному розчині під розшивку швів. У повоєнну добу будинок віддано під туберкульозний санаторій, унаслідок чого анфіладне розпланування переробили на коридорне, з двобічним розташуванням палат. У 1960-х рр. до північно-східної частини будинку з двору добудували прямокутний в плані одноповерховий мурований корпус. Реставраційні роботи не проводилися, лише поточні ремонти.

Архітектурні форми – в дусі раціоналістичного напрямку цегляного стилю поч. 20 ст. Площини стін членують рустовані пілястри, великі прямокутні вікна з лучковими перемичками облямовані простою лиштвою з рельєфними замковими каменями. Підвіконні ніші мають фільончасте облямування. Під карнизом проходить зигзагоподібний фриз, що нагадує мотив народної вишивки. Чоловий фасад за однаковості ритмічних членувань дисиметричний внаслідок того, що ганок головного входу зміщено на захід. Цей ганок дуже оригінальний: спирається на дві колонки, має двохилий дах подвійної кривини. Усі його елементи – колонки, трями, причілкові дошки – відито з чавуну й прикрашено орнаментом, що імітує дерев'яне наскрізне різьблення.

Важливим декоративним елементом у композиції чолового фасаду є огорожа палісадника. Її цегляні, квадратного плану стовпи рустовані; вишуканого рисунку ковані ґрати поєднують жорстку ортогональну загальну структуру з криволінійними елементами.

Внутрішні перегородки дерев'яні. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлога з дощок. Збереглися печі й груби. Стіни всередині потиньковані й побілені. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Будівля становить історико-архітектурну цінність як приклад міського садибного будинку поч. 20 ст. [3009].

Віктор Вечерський

912.47. Скульптурна група «Партизан і партизанка», 1966 (мист.). При в'їзді в м. Путивль з північно-західного боку. Автори: ск. А.Івченко, архіт. М.Махонько. Розміри: вис. скульптури – 2,3 м, постаменту – 3,2 м.

Пам'ятник присвячений партизанському рухові, що був започаткований саме у Путивлі, у Спадщанському лісі, де діяли з'єднання під командуванням С.Ковпака та С.Руднева, і звідки цей рух поширився далі на захід України й увійшов в історію під назвою Карпатський рейд.

Дві постаті – чоловіча й жіноча – на складній формі постаменті-стелі: чоловіча попереду, жіноча (трохи позаду, ліворуч) подані на повний зріст. Партизан зодягнений у підперезану куртку-ватянку напіввійськового зразка, що нагадує гімнастюрку, шапку-папаху, чоботи, у лівій руці палиця, у правій рушниця, яку він тримає горизонтально. За ним жінка в короткій шинелі і чоботях, з непокритою головою. Її постать подана горельєфом і заходить на голову вище партизана. Скульптурна група закріплена на складній формі цегляному потинькованому постаменті-стелі – основний прямокутний об'єм з виступами по боках і написом «Город партизанской славы» переходить у прямокутну стелу з видаленим правим верхнім кутом (на фоні лівого – голова партизанки). Виразні пози – стримані, але водночас динамічні свідчать про мужність і внутрішню впевненість у перемозі, партизани – ніби вічні захисники Вітчизни. Пам'ятник, незважаючи на його

віддаленість, сприймається частиною комплексу серед інших, присвячених партизанам скульптур, що знаходяться в Путивлі і Спадщанському лісі [3010].

Ірина Павленко

912.48. Спасо-Преображенський собор та надбрамна церква-дзвіниця (Святодухівський монастир), 1617 – 1707 (архіт., іст., мист.). Вул. К. Маркса, 45.

Архітектурний ансамбль Спасо-Преображенського собору (колишнього Святодухівського монастиря) міститься серед одноповерхової садибної забудови північної околиці історичного середмістя Путивля. Ансамбль складається з собору, надбрамної церкви-дзвіниці та мурованої огорожі з брамою і хвірткою. Собор та надбрамна церква-дзвіниця є важливими містобудівними домінантами, які визначають традиційний характер середовища Путивля.

Історія цього церковного ансамблю складна й заплутана, початок її губиться у глибині століть. Первісно це був Святодухівський монастир, а після скасування монастиря з 1770 його споруди були перетворені на міський Спасо-Преображенський собор.

З історичних джерел відомо, що у Путивлі в період його розквіту (16 – 17 ст.) було чотири монастирі, причому розташовувалися вони, за словами сирійського мандрівника сер. 17 ст. Павла Алеппського, з чотирьох боків міста, неначе захищаючи його від ворожих підступів з усіх чотирьох сторін світу. Борисоглібський монастир стояв на західній околиці міста; Спасо-Преображенський, заснований ще князями в 13 ст., на південному краї Путивля, у фортеці над р.Сеймом; Святодухівський монастир був з півночі, Мовчанський – зі сходу. Нині збереглися споруди лише двох останніх монастирських ансамблів, бо Борисоглібський і Спасо-Преображенський були ліквідовані ще за часів правління російської імператриці Катерини II у 1770-х рр.

Перша писемна згадка про Святодухівський монастир датується 1595. Тоді всі монастирські споруди були дерев'яними. У кінці Смути, у 1617 розпочато спорудження мурованого собору Зішестя Святого Духа з бічним вівтарем в ім'я Ведення в храм Пресвятої Богородиці. Але чи то через брак коштів, чи тому, що монастир був дівочим і путивльські воеводи його ігнорували, будівництво собору тривало аж до кін. 17 ст. Зрештою, ігуменія Онисія у 1697, через 80 років після початку будівництва, поскаржилася самому московському цареві Петру I, котрий одразу ж послав до Путивля свій указ, в якому не тільки дав необхідні розпорядження, але й назвав поіменно усіх винуватців цього довгобуду: «Стольнику й воеводе Степану Тимофеевичу Клокачеву в Путивль: в прошлых годах Духов девич монастырь и церковь Божия начаты постройкой по нашему Государеву указу и на нашу Государеву казну. Что первые строители монастыря Левонний Липеванов, Никифор Яцын да Иван Дашков строили лет с десять й больши, а после них строителями были путивльские дворяне, переменявшиея ежегодно (...), и эти строители продолжали постройку лет семьдесят и больши. Велено по Государевым указам и грамотам к Путивльским воеводам 1681, 1683 и 1689 годов определить к тому делу из Путивльских детей боярских лучших людей. (...) Между тем ныне, когда достраивается тот монастырь и ограда, нет у каменного дела ни строителей, ни досмотрщиков, ни единого человека».

Таке піклування царя про будівництво провінційного монастиря мало певні політичні причини, про що свідчить подальша історія ув'язнення тут царівни Софії. Завдяки царському втручання всі будівельні роботи в монастирі остаточно завершено аж 1707, перед приїздом Петра I до Путивля (цар побував у Путивлі під час Північної війни восени 1708). Крім нині збережених мурованих споруд, тут були ще дерев'яна двоповерхова Михайлівська церква, дерев'яні корпуси келій та будинок ігумені.

Відповідно до запровадженої імператрицею Катериною II політики секуляризації монастирських маєтностей за указом єпископа Севського і Брянського від 18 серпня 1768 черниць зі Святодухівського монастиря перевели до Севська. Їм було наказано залишити в Путивлі все монастирське майно. Коли ж вони спробували винести з собою деякі найцінніші книги і богослужбні предмети, а також часточки святих мощей, путивляни напали на них, побили і все повідбирали. У 1770 указом Синоду Святодухівський

монастир було остаточно закрито, його собор перейменовано в міський Спасо-Преображенський собор, а надбрамну церкву Різдва Христового переосвячено в Хрестовоздвиженську. Таким чином монастирський ансамбль перетворився на міський соборний. Проте історія і слава монастиря не зникли безслідно, бо лишилися видатні мистецькі пам'ятки європейського рівня, що формують унікальний за ступенем збереженості архітектурно-мистецький ансамбль.

С о б о р. У центрі території за муром з монументальними брамами, в оточенні столітніх дерев підноситься білосніжний кристалічний об'єм соборного храму, увінчаний п'ятьма блакитними цибулястими баньками на глухих циліндричних підбанниках. Висотний центральний четверик контрастує з приземкуватими апсидами, північним бічним вівтарем Введення в храм Пресвятої Богородиці, південним бічним вівтарем архангела Михаїла, галереєю, ганками, що оточують його з усіх боків. Такий тип храму є традиційним для московського зодчества 17 ст. Собор датується 1617 – 1693 рр. і має в межах цього хронологічного періоду два етапи: на першому етапі було зведено четверик основного об'єму з апсидою, на другому, ближче до кінця 17 ст. – Введенський бічний вівтар та аркадну галерею з західного й південного боків.

Собор неодноразово перебудовувався, зокрема у 1822 та 1834 рр., а також капітально ремонтувався з елементами наукової реставрації у 1899. Під час цих перебудов були замуровані арки галереї з улаштуванням на місці арок вікон, а також нового склепінчастого перекриття; у 1822 у південній частині галереї влаштовано бічний Михайлівський вівтар; розширено деякі старі вікна, підвищені дахи апсид. У 1822 центральний четверик собору був сполучений з південною частиною галереї за допомогою трьох арок, пробитих у стінах, а в 1899 пробито дві арки між четвериком та Введенським бічним вівтарем. Під час ремонту 1899 в соборі було влаштоване парове опалення.

Основний об'єм собору квадратний у плані, вівтарна апсида – півкругла. З півночі прилягає тридільний бічний вівтар, що має півкруглу апсиду, а з заходу й півдня – одноповерхова аркадна галерея з трьома ганками. Центральний четверик перекрито зімкнутим чотирилотковим склепінням, бічний вівтар – зімкнутим та лотковими склепіннями з розпалубками. Центральна вівтарна апсида перекрита склепінням складного типу на двох паралельних підпружних арках. Галерея перекрита циліндричним склепінням, ганки – хрестовими склепіннями. Стіни четверика стягнуті залізними затяжками.

Незважаючи на монументальні форми і великі розміри собору, він дуже вишуканий і граційний, у дусі архітектури петрівського часу. Стіни розчленовано на три прясла тоненькими півколонками, згрупованими в пучки на наріжниках. Вікна розміщено в два яруси. У нижньому вони великі прямокутні, з облямуванням витонченої скульптурної роботи з розірваними сандриками, а у верхньому ярусі – восьмикутні. Стіни вінчає високий аттик, декорований підковоподібними закомарами. Це – характерна деталь давньоруської архітектури, проте трактована вже в новоевропейському дусі.

Інтер'єр вражає висотою єдиного нерозчленованого внутрішнього простору, щедро освітленого завдяки численним вікнам. Це різко контрастує з низенькими затемненими галереями і приділами, що з'єднуються з центральним обсягом широкими арками, пробитими під час ремонтів у 19 ст. Стіни всередині первісно були побілені, а на їх тлі яскравим декоративним акцентом виділявся іконостас.

І к о н о с т а с с о б о р у, влаштований близько 1693 (найбільш вірогідна дата завершення будівництва собору), унікальний тим, що він – єдиний, уцілілий на Лівобережній Україні з доби кін. 17 – поч. 18 ст. Його барвистий, пишний килим є справжньою окрасою строгого й лаконічного інтер'єру пам'ятки. Він шестиярусний і своєю вершиною майже сягає zenіту склепіння дуже високого храму. За типом композиції більше подібний до російських іконостасів: горизонтальні розкріповані карнизи й вертикальні різьблені колонки утворюють прямокутну сітку, у яку вкомпоновано ікони. Яруси неоднакові за висотою, а монотонність горизонтального ритму перебиває широке

середнє поле, що відповідає царським вратам. Іконостас має характерні українські дверні отвори царських і дияконських врат зі зрізаними кутами, пишну виноградну лозу, що оплітає колонки, наскрізне різьблення колон першого ярусу, типове для України кін. 17 ст. барокове різьблення іконних рам нижнього ярусу з рослинним орнаментом, що нагадує заставки українських стародруків. Певно, українські сницарі, виконуючи замовлення монастирської братії та фундаторів – путивльських «дітей боярських», внесли до канонічної для Московії загальної композиції характерні риси, притаманні тогочасному українському мистецтву. Не виключено, що вибір композиції іконостаса продиктували особливості інтер'єру, в якому висота вдвічі перевищує ширину. Інтер'єр цього собору разом з іконостасом є рідкісним на сьогодні зразком органічного, високомистецького синтезу художніх традицій двох народів.

Іконостас неодноразово ремонтували й поновлювали, ікони переписували, зокрема в 1838 – 1839, 1907, 1975 рр. У кін. 19 – на поч. 20 ст. церковним старостою в соборі був статський радник Іван Матвійович Рябінін – краєзнавець, автор праць з історії Путивля, які досі не втратили свого наукового значення. Тож коли 1899 було розпочато широкомасштабний капітальний ремонт собору, І.Рябінін поступово зумів залучити до його обстеження провідні наукові сили того часу. Головна увага приділялася іконостасові. З приводу його живопису думки вчених розділилися: видатний історик мистецтв Ф.Горностаєв у доповіді 10 жовтня 1903 писав: «Иконы, находящиеся в этом иконостасе, двоякого письма: весь первый ярус древнейший – древнее самого иконостаса и церкви, хорошей работы, может быть отнесен к началу XVII века. Следующие ярусы, так называемого итальянского письма, принадлежат концу XVIII – началу XIX вв.» У кін. 1906 гостро постала проблема «церковного благоліпія» іконостаса – старі потемнілі ікони потрібно було підновити. До Путивля терміново виїхав провідний російський реставратор П.Покришкін, який 12 лютого 1907 категорично заборонив «поправку» ікон – «ввиду их высокохудожественного археологического значения». Пізніше він уточнив, що «большинство этих икон – чрезвычайно высокохудожественные представители южнорусской живописи XVII века». Відомий візантолог і знавець мистецтва Слобожанщини Є.Редін, який у квітні 1907 також обстежив іконостас, не склав певної думки про живопис і лише дуже обережно зазначив, що ікони ці – не 17 ст. і не московської роботи. Зусиллями наукової громадськості живопис іконостаса зрештою було врятовано від тогочасних богомазів: реставрацію і позолоту проведено 1907 тактовно, згідно з науковою методикою і під наглядом Імператорської Археологічної комісії.

Реставрація 1975 також не торкнулася живопису. Доктор мистецтвознавства Г.Логвин у праці 1980 відзначив, що ікони переписані й потемнілі, тому про характер живопису і його вартість складно сказати щось певне.

Л ю с т р а. У центрі четверика собору на довгому ланцюгу висить срібна люстра, виготовлена 1692 в Нюрнберзі й подарована монастирю царем Петром I. Вона має явно бароковий характер, який підкреслюється вишуканим рисунком кронштейнів. Нижня сфера прикрашена прорізним орнаментом, що дуже подібний до декору українських ювелірних виробів 17 ст. Це дало підстави для гіпотези, що до Нюрнберга попередньо надіслали «абрис», тобто креслення люстри, виконане кимось з українських золотарів.

П о х о в а л ь н і п л и т и. При виході з собору в північний Введенський приділ, у стіні арки вмуровані дві різьблені кам'яні плити. На них добре видно написи церковнослов'янським шрифтом. Це – надзвичайно рідкісні в Україні зразки намогильних плит 1-ої пол. 17 ст. Їх було знайдено в землі 1899 під час капітального ремонту собору і замуровано на теперішньому місці. Написи на плитах розшифровуються так: «Лета 7151 (1643 від Різдва Христового) преставися раба Божия инока схимница Прокла»; «Лета 7153 (1645 р.) преставися раба Божия девица Евдокея». У 1902, готуючись до XII археологічного з'їзду в Харкові, професор Харківського університету М.Халанський дослідив ці різьблені плити й прочитав написи на них (перед тим ці плити місцеві краєзнавці намагалися датувати 13 ст.).

В інтер'єрі собору збереглася ще одна вельми цінна мистецька річ – багатобарвний свічник висотою майже півтора метра. Це – продукція знаменитого Волокитинського порцелянового заводу родини Миклашевських, що функціонував у 1839 – 62 рр. у с. Волокитине за 20 км. від Путивля. Свічник первісно належав церкві, спорудженій у 1856 – 57 рр. у Волокитиному. Для цієї церкви було виготовлено славнозвісний порцеляновий іконостас, рівного якому не було у світі, а також порцеляновий підсвічник. 1958 церкву висадили в повітря, іконостас знищили, а свічник потрапив до Путивльського Спасо-Преображенського собору.

У соборі певний час перебувала ще одна цінна церковна реліквія – чудотворна ікона Мовчанської Божої Матері, яка первісно перебувала в Мовчанському монастирі, а згодом внаслідок подій Смути десь між 1605 і 1612 рр. в монастирі сталася велика пожежа, ікону врятували і перенесли до собору Святодухівського монастиря.

М о г и л а Р я б і н і н а І.М. Знадвору, біля південної стіни Михайлівського бічного вівтаря, влаштованого на поч. 19 ст. замість зруйнованої Михайлівської дерев'яної церкви, підноситься високий чорний хрест. Це могила історика і краєзнавця, багатолітнього церковного старости соборного храму Рябініна Івана Матвійовича (1834 – 1912).

Н а д б р а м н а ц е р к в а – д з в і н и ц я стоїть на південь від собору. Це асиметрична споруда, зведена у 1697 – 1707 рр. як надбрамна церква Святодухівського монастиря. Первісно вона була освячена як церква Різдва Христового. У 1764 її переосвятили після ремонту як Петропавлівську. Після закриття монастиря 1770 (за іншими джерелами – 1786) указом Синоду церкву перейменовано на Хрестовоздвиженську.

Вона триярусна, як і більшість надбрамних церков. У нижньому ярусі – велика аркова брама й келії обабіч, у другому ярусі – тридільна безверха церква з заокругленим вівтарем. Над її західним притвором як надбудова третього ярусу височить могутній восьмимерик дзвіниці з наметовим дахом і маленькою банькою. Двоповерхова прибудова з заходу, яка візуально дещо врівноважує асиметричність загальної композиції, зведена у 1764.

Вівтар церкви на другому ярусі перекритий зімкнуто склепінням з двома розпалубками, нава – чотирилотковим зімкнутим склепінням, бабинець – напівлотковим склепінням з розпалубками над вікнами й дверима. Компартименти з'єднані півциркульними арками. Сходи з першого поверху на другий улаштовані в товщі західної стіни. Восьмерик дзвіниці спирається на триступінчасті трюпи. Він поділений на два яруси плоским перекриттям по дерев'яних балках й увінчаний зімкнутим восьмилотковим склепінням.

Для пам'ятки характерні простота й величавість форм. Вона позбавлена дріб'язкових прикрас; її образ формується на зіставленні лапідарних об'ємів і площин. Лаконічна, навіть дещо бруральна архітектура надбрамної церкви-дзвіниці – разючий контраст щодо витонченості архітектурних форм собору. Але якщо собор статичний у своїй кристалічній довершеності, то надбрамна церква характеризується виразною динамікою: архітектурні форми наростають від низенької апсиди через центральний об'єм з високим дахом і декоративною маківкою до аркового восьмирика дзвіниці. Остання, окрім суто культових функцій, мала ще й оборонні, про що свідчать вузькі бійниці в основі восьмирика.

З цією спорудою пов'язана одна з найцікавіших сторінок історії Путивля. У ній на першому поверсі є келії обабіч брами. Одна з них, розташована на схід від проїзду, майже під церковним вівтарем, дещо заглиблена в землю. Вона має одні двері й вікно, звернені у монастирський двір, до собору. Це – келія царівни Софії Олексіївни, дочки московського царя Олексія Михайловича, яка 1682 домоглася регентства при своїх малолітніх братах Івані та Петрі, а через 7 років була усунена від влади внаслідок перевороту й пострижена в черниці. Після другого стрілецького бунту Петро I вирішив вислати сестру з Москви подаль і вибрав для цього путивльський Святодухівський дівочий монастир. За наказом царя вона постійно перебувала «под крепким караулом». Проте йому цього здалося замало. За переказами, відправляючи Софію з Москви, Петро пообіцяв прислати їй подарунок, щоб вона його не забувала. І справді, на замовлення російського самодержця в Голландії було виготовлено спеціальний годинник-куранти, який голосними

пронизливими звуками відбивав кожну хвилину. Петро I наказав поставити годинника прямо під вікном царівни, аби вона щохвилини згадувала «любезного братца». Про те, що садистський намір царя мав досягти успіху, свідчили прочани, які чули цей годинник у сер. 19 ст., коли він перебував уже в Мовчанському монастирі: щохвилини боєм царська забавка дуже нервувала і ченців, і прочан, аж поки її не зламали. Царівна Софія недовго пробула у Святодухівському монастирі – Петро I скоро збагнув, що тримати колишню правительку в Путивлі небезпечно, адже впродовж 17 ст. це місто було центром різних заворушень, спрямованих проти центрального московського уряду, а царівна легко могла стати приводом до заворушення серед путивльських стрілецьких полків, завжди невдоволених і схильних до бунтів. Тому царівну перевели з Путивля в інше місце, а годинник, подарований царем, потрапив до Мовчанського монастиря.

М у р з б р а м а м и. Територію ансамблю оточує мурована огорожа, висотою близько 1,2 м, зведена у кін. 17 ст. і з того часу неодноразово перебудована, а нині частково втрачена й замінена зі східного й північного боків дерев'яним парканом. Цей мур має з західного боку парадну триаркову браму, завершену масивними трикутними фронтонами, а також хвіртку з південного боку, поряд з надбрамною церквою-дзвіницею. Її дверний отвір з лучковою перемичкою увінчаний трикутним фронтоном.

Собор і надбрамна церква-дзвіниця муровані з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Стіни зовні та в інтер'єрі потиньковані й побілені. Підлоги дощаті. Сходи дерев'яні. Вальмові дахи й бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Нині споруди колишнього монастиря займає міський Спасо-Преображенський собор, який протягом радянської доби до 1990 був єдиним діючим храмом у Путивлі й саме тому добре зберігся. Собор та надбрамна церква-дзвіниця формують неповторний ансамбль, в якому органічно поєдналися самотутні риси російського та українського зодчества. Як пам'ятка архітектури національного значення має охоронний № 621 [3011].

Віктор Вечерський

812.49. Торгові ряди купців Пономарьових, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова 61 (раніше вул. Курська). Мурована, одноповерхова на підвалі, дуже видовжена будівля утворює південний фронт забудови головної вулиці міста. Міститься між двома пам'ятками архітектури – магазином купця Брянцева (з заходу) й поліцейським управлінням (зі сходу). За своєю містобудівною роллю є рядовим об'єктом, що формує середовище.

Збудовано місцевими купцями Пономарьовими на місці дерев'яних торгових рядів. Окремі секції здавалися в оренду іншим купцям. Суттєвих перебудов і втрат не було. Приміщення дещо переплановано, змінено покриття даху: замість покрівельної сталі нині – шифер. Реставраційні роботи не проводилися, лише поточні ремонти. Зараз використовується за первісним призначенням як торговельний заклад.

Будівля прямокутна в плані, довжиною 90 шириною 12 м. Підвал розчленовано на секції. Що використовувалися для зберігання товарів. Кожна з них має окремий вхід з двору, у деякі з них ведуть внутрішні сходи з торговельних приміщень. Розпланування першого поверху секційне.

Чоловий фасад, звернений на північ, вирішений у неоренесансних архітектурних формах на базі мотиву так званої римської композиційної дільниці (ордерної аркади). Чітко виділено цоколь і повний антаблемент вінчання. Фасадну площину в метричному шерегу членують спарені пілястри, між якими – великі півциркульні арки, облямовані архівольтами, що спираються на імпости. Будівля мурована з цегли, ззовні і всередині потинькована. Фасади мають традиційне двобарвне пофарбування: тло теракотове, деталі білі. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах.

Торгові ряди в Путивлі є однією з найпізніших на Сумщині будівель цієї типологічної групи [3012].

Віктор Вечерський

913. РЕВ'ЯКІНЕ С., РЕВ'ЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА

913.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 79 радянських воїнів. Загинули на початку вересня 1941 в оборонних боях за село, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії, та 3 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників воїни частинами 112-ї стрілецької дивізії. Відомі прізвища трьох воїнів: А.Логін, М.Завалко, А.Туровський.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /3,0 м/ – меморіальний напис [3013].

Маргарита Міленкова

913.2. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1971 (іст.). При в'їзді в село.

У лютому 1942 партизанський загін під командуванням С.Ковпака діяв на території Путивльського р-ну. 28 лютого біля с. Веселе, з якого партизани вийшли переможцями. Боєприпаси в бою були втрачені, і партизани в березні 1942 вимушені були відступити назад, у Хінельські ліси. Їх шлях проходив через с. Рев'якине.

У 1971 на маршруті партизанського рейду було встановлено пам'ятний знак: прямокутний залізобетонний обеліск /3,5 x 1,18 м/ на двоступінчатому цегляному оцентованому цоколі /1,8 x 2,1 x 0,32 м/. У верхній частині обеліску – рельєфне зображення п'ятикутної зірки, нижче – меморіальна дошка з анотаційним написом [3014].

Раїса Чурочкина

914. РОТІВКА С., СТРІЛЬНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

914.1. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Поховані сім мешканців с. Ротівки. Розстріляні нацистами 28 березня 1943 за зв'язок з діючою підпільною групою. Підпільна група діяла у селі з вересня 1941 по серпень 1943. Очолював групу Ф.Марченко. Відомі прізвища всіх загиблих: О.Деркач, Є.Костюченко, Я.Криушенко, І.Коваль, А.Капшук, М.Мазуленко, С.Мазуленко.

У 1983 на могилі закріплено чавунну меморіальну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих [3015].

Маргарита Міленкова

914.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано двох воїнів із частин 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади 24-го стрілецького корпусу. Загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. Біля основи постаменту /1,2 м/ вмонтована плита з меморіальним написом [3016].

Маргарита Міленкова

914.3. Городище, пізнє середньовіччя (археол.). Між с. Ротівка і с. В'язенка, на мису правого корінного берега р. Клевені, в урочищі «Городок».

Відоме за роботами Д.Самоквасова. У 1988 обстежене В.Приймаком.

Городище знаходиться у лісі. Висота над рівнем заплави понад 20 м, площа городища біля 1,0 га. З напільного боку підпрямокутної форми майданчик відгороджений валом висотою до 2,0 м та ровом. Майданчик городища пошкоджений у багатьох місцях великими ямами, напевно, залишеними внаслідок видобування каменя-піщаника, вал пошкоджений грабіжницькими ямами. Культурний шар на городищі відсутній. Здогадно городище віднесене до пізнього середньовіччя.

Розкопки не проводились. Матеріали обстежень знаходяться в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3017].

Віктор Приймак

914.4. Могила Опадчого П.Ф., 1919 (іст.). У центрі села, ліворуч від братської могили радянських воїнів.

Опадчий Павло Федорович (1.08.1898, с. Ротівка – 24.09.1919, там же) – учасник громадянської війни.

У період громадянської війни служив у дивізії М.Щорса командиром батальйону. Загинув у бою під Білою Церквою. За особистою вказівкою М.Щорса його тіло було відправлено на батьківщину.

У 1919 на могилі П.Опадчого встановлено надгробок.

У 1965 останки загиблого перенесені у центр села. У тому ж році на могилі встановлено цегляний обеліск /2,0 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. На його чоловому боці – меморіальний напис [3018].

Маргарита Міленкова

915. РОЩА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА

915.1. Поселення багатощарове (археол.). 0,65 км на схід від східної околиці села. Займає край першої надзапальної тераси правого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене в 1992 В.Приймаком і А.Обломським. Поселення розорюється.

З пам'ятки походять матеріали київської чи колочинської культур 2-ої – 3-ої чверті 1 тис. н. е.

Матеріали обстежень зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [3019].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

916. РУДНЄВЕ С., РУДНЄВСЬКА СІЛЬРАДА

916.1. Городище, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). На правому високому березі р. Берюшка (ліва притока р. Клевень), на мису, утвореному ярами та долиною річки, на території колишнього с. Петухівка.

Пам'ятка досліджувалась В.Приймаком в 1988.

Розміри городища – 70 x 65 – 70 м. Городище сильно пошкоджене внаслідок господарчої діяльності та ерозії. Укріплення у вигляді потужного вала (висотою до 3,0 м) і рову з напільного боку, майже не збереглися, з заходу і сходу, хоча і пошкоджені, але уцілили. Потужність культурного шару – біля 1,0 м. На городищі було знайдено кераміку 12 – сер. 13 ст., а також декілька фрагментів волинцевської гончарної кераміки 8 ст. Розкопки не проводились.

Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3020].

Віктор Приймак

916.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, жертв нацизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля магазину.

Поховано 38 воїнів з частин 112-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу. Загинули 2 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища двох воїнів: В.Малишев (в/ч. пп. 01116) і Г.Соколов (в/ч. пп. 01764).

У цій же могилі поховано трьох партизанів та 11 мешканців села, розстріляних загарбниками 1941 – 43 в період тимчасової окупації. Прізвища партизанів невідомі.

У 1955 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1975 залізобетонною скульптурою воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/.

У 1975 ліворуч від братської могили встановлено залізобетонну стелу /10,1 x 1,8 м/ з написами та прізвищами 152 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни [3021].

Маргарита Міленкова

916.3. Пам'ятник Рудневу С.В., 1989 (іст., мист.). Біля школи. Автор – ск. І.Сироежкін. Розміри: заг. вис. – 3,2 м, вис. скульптури – 2,1 м, постамент – 1,1 м.

Руднев Семен Васильович [1899, хутір Мойсїївка, неподалік с. Берюха (нині с. Руднево) Путивльського р-ну Сумської обл. – 1942, м. Яремча Іван-Франківської обл.] – Герой Радянського Союзу (4.01.1944, посмертно), генерал-майор.

Учасник штурму Зимового палацу у 1917. Учасник громадянської війни. 1929 закінчив Військово-політичну академію. Один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Другої світової війни, комісар Путивльського партизанського загону, а з 1942 – комісар об'єднання Сумських партизанських загонів. Загинув у бою з ворогом біля с.

Делятино Івано-Франківської обл. Похований у братській могилі у м. Яремча. (Там же похований і Р.Руднев).

Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. У Путивлі і в рідному селі встановлено пам'ятники Рудневу. Його ім'я носять вулиця в м. Севастополь, педагогічний коледж у м. Путивль.

Виготовлена з гіпсу і окута міддю скульптура, на бетонній основі та залізобетонному постаменті у вигляді двох поставлених одна на одну літерою Т масивних плит. Скульптура, де С.Руднев зображений на повний зріст в розкритій шинелі, виконана для закритого приміщення і має скоріше станкове (в масштабних співвідношеннях частин пам'ятника та взаємодією його з оточуючим середовищем), ніж монументальне вирішення [3022].

Алла Литвицька

916.4. Поселення-2, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). За 0,15 км на південний захід від МТФ на південно-західній околиці села. Займає край першої надзапальної тераси лівого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992. Матеріали відносяться до київської культури 2 – 5 ст. та епохи бронзи.

Пам'ятка розорюється. Матеріали обстеження знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї [3023].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

916.5. Поселення-3, розвинуте середньовіччя (археол.). На похилому мисі лівого корінного берега р.Берюшка (ліва притока р. Клевень), за 0,10 м на північний захід від ферми на східній околиці села.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком в 1992.

Територія пам'ятки задернована. З пам'ятки походить давньоруська гончарна кераміка 12 – 14 ст.

Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [3024].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

916.6. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). На береговому плато р. Берюшка, на північ від городища.

Пам'ятка досліджувалась В.Приймаком в 1988.

Площа – біля 0,5 га частково пошкоджене дорогою і засипане породою-відходами кар'єру пісковіку, зайняте садибами. З території поселення походить давньоруська кераміка 12 – 13 ст. Розкопки не проводились.

Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3025].

Віктор Приймак

917. САФОНІВКА С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

917.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На схилі першої надзапальної тераси правого берега р. Сейм за 0,1 км на південний схід від східної околиці села.

Поселення виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990. Розміри – 260 x 50 м, висота над рівнем заплави 1,0 – 2,0 м. Потужність культурного шару біля 0,3 см, він розораний майже до материка. Підйомний матеріал представлений характерною керамікою та трьома крем'яними відщепами доби бронзи.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3026].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

918. СКУНСОВЕ С., ОКТЯБРЬСЬКА СІЛЬРАДА

918.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 22-х воїнів 112-ї стрілецької дивізії. Загинули 2 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища дев'яти воїнів: А.Бабкін, М.Баландін, В.Браславський, О.Карябін, О.Крилов, М.Кисельов, Б.Курфшев, Л.Луговий, М.Щербаков.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/.

У 1977 з тилового боку скульптури встановлено стелу з бутового каменя П- подібної форми /40 x 2,5 м/ та сім чавунних дощок, закріплених на бетонних основах з прізвищами 138 воїнів-земляків, які загинули у період Великої Вітчизняної війни [3027].

Маргарита Міленкова

918.2. Поселення багатощарове (археол.). Біля вапняного кар'єру в заплаві лівого берега р.Сейм, на схід від південно-східної околиці села на останці високої тераси.

Відкрите В.Непріною в 1978.

У стінках кар'єру біля основи ґрунтового шару потужністю 0,8 м зібрані фрагменти кераміки. Неолітичні: 2 фрагменти з рослинними домішками в глині з накольчатим орнаментом, крем'яний відщеп з ретушшю. Уламки посудин середньодніпровської культури прикрашені відбитками широкої лопатки в оточуючих рядках. Уламки кераміки з домішками дресви в глині належать до тшинецької культури, орнаментовані лінійним візерунком. До епохи ранніх слов'ян належать уламки днищ, стінок та вінчиків з бугристою поверхнею без орнаменту волинцевської культури [3028].

Валентина Непріна

918.3. Поселення багатощарове (археол.). За 0,8 км на північний схід від ферми (колишній хутір Калинівка) на північно-західній околиці села дюна, що прилягає до краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Любка.

Виявлені А.Обломським і Р.Терпиловським у 1990. В кар'єрі зібрана ліпна ямково-гребінцева кераміка доби неоліту.

Розміри Поселення-250 x 60 м, висота над рівнем заплави – 2,0 – 3,0 м. Потужність культурного шару – біля 0,7 м. Поселення задерноване. Найбільша кількість підйомного матеріалу зустрічається в північно-східній частині поселення. Найдавніші матеріали належать до епохи неоліту (крем'яний відщеп, кераміка з ямковим орнаментом), більш пізніше – до епохи бронзи, а також до пізньозарубинецького періоду (уламки вінчиків з пальцевими вдавленнями, фрагмент лощеної посудини та пряслиця з черепка).

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3029].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

918.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,3 км на південний схід від південно-західної околиці села на мису і краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським в 1990. Розміри – 200 x 30 – 100 м. Висота над рівнем заплави – 4,0 – 6,0 м. Територія пам'ятки задернована, по краю тераси в його західній частині проходить лісосмуга. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою епохи бронзи та черняхівським гончарним посудом. Матеріали епохи бронзи концентруються на мису (розміри поселення – близько 110 x 100 м, потужність культурного шару – 0,5 м), черняхівські знахідки – на вигині тераси (розміри Поселення-100 x 50 м, потужність культурного шару – 0,8 м).

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3030].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

918.5. Поселення, епоха неоліту (археол.). В урочищі Линського на піщаному розораному, а потім задернованому підвищенні поблизу злиття р. Рехти з р. Сеймом.

Відкрите і прошурфоване Д.Телегіним в 1953.

Знахідки залягали під орним шаром – сірим піском (підґрунт). Знаряддя праці з кременю – дискові і аморфні нуклеуси, відщепи, пластинки, скребки, пластичні та обушкові ножі, дві сокири-транше, жолобчасті долота, уламок списа листоподібної форми, трикутні і листоподібні вістря стріл, проколка, віджимник, відбійник. Вироби з кварциту – скребки, ножі, серпи, мотики, жолобчате тесло, овальні та трапецієподібні сокири. Група більш давньої кераміки представлена посудинами з домішками рослинності в глині, прикрашена наколами, гребінцевими відбитками та без орнаменту, належать до лисогубівської культури. Більш пізня група посуду – з ямково-гребінцевою орнаментациєю, перлинами, належить до другого етапу культури [3031].

Валентина Непріна

919. СПАДЩИНА С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

919.1. Пам'ятний знак на честь створення партизанського загону Ковпака С.А., 1971 (іст.). Центр села.

Згідно рішення Сумського обкому партії з перших днів окупації Путивльського р-ну на його території створені партизанські загони С.Ковпака, С.Руднева, С.Кириленка. 18 жовтня 1941 вони об'єднались в один Путивльський партизанський загін, базою якого став Спадщанський ліс. Мешканці с. Спадщина, що розташоване поблизу лісу, відіграли велику роль у становленні загону.

У 1971, на честь 30-річчя створення партизанського загону було встановлено пам'ятний знак: залізобетонний оцентований обеліск /5,0 x 1,2 м/ прямокутної форми на цегляному оцентованому цоколі /1,44 x 1,44 x 0,12 м/ з виступом з лицьового боку. У верхній частині обеліска – рельєфне зображення п'ятикутної зірки, нижче – меморіальна дошка з анотацій ним написом. Навколо обеліска – дерев'яна огорожа [3032].

Раїса Чурочкина

920. СТРІЛЬНИКИ С., СТРІЛЬНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

920.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі, біля центрального входу.

Поховано 112 радянських воїнів та партизан партизанського з'єднання С.Ковпака. Серед них – воїни які загинули на початку вересня 1941 в оборонних боях, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії, та воїни з частин 248-ї окремої курсантської стрілецької бригади, які загинули 2 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища двох воїнів: І.Литвиненко (в/ч. пп. 74152), Х.Глузберг.

У 1945 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу.

У 1963 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /2,2 м/ [3033].

Маргарита Міленкова

920.2. Курган (археол.). За 0,2 км праворуч (на схід) від дороги з твердим покриттям із м. Путивля у с. Волокитине. Село Стрільники знаходиться за 1,0 км на схід, за 150 – 200 м на південь від кургану проходить лінія електромереж.

Обстежений В.Приймаком в 1986.

Діаметр кургану – 50 – 55 м, висота – 1,8 – 2,0 м. Курган розорюється. Розкопки не проводились [3034].

Віктор Приймак

920.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). У центральній частині села.

У роки Другої світової війни в діючій армії воювало 327 жителів села, з них 180 загинули.

У 1984 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу /8,0 x 6,5 м/ з барельєфним зображення ордена Вітчизняної війни та воїна в касці. На чоловому боці стели закріплено 8 бетонних плит з прізвищами 180 загиблих та дошка з меморіальним написом. Автор пам'ятного знаку – архіт. В.Шахов [3035].

Євген Малик

921. СУВОРОВЕ С., ЧОРНОБРИВКИНСЬКА СІЛЬРАДА

921.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). На кладовищі.

Поховано 50 радянських воїнів. Загинули на початку вересня 1941 під час оборонних боїв за село, коли село знаходилося у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії, та 4 вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників частинами 112-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу. Відомі прізвища чотирьох воїнів: В.Євсєєв, О.Соловйов (в/ч. пп. 57329), Т.Колесніков, П.Санько.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному постаменті /1,65 м/. У 1983 ліворуч від братської могили встановлено цегляну стелу /1,5 x 4,5 м/ з прізвищами 174 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3036].

Маргарита Міленкова

922. ХАРІВКА С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА

922.1. Поселення багатшарове (археол.). В урочищі Упуд за 0,15 – 0,2 км на північний захід від села поблизу його південної околиці на правому березі р. Сейм на невисокому пагорбі алювіального походження.

Його розміри – 19 x 130 м. Витягнуте по осі ППЗ – ППС. Північно-східна частина майданчика, що виходить на берег річки заболочена. У її центральній частині є підвищення серпоподібної форми, між якими знаходиться улоговина (60 x 20 м), напевно, природного походження. Територія майданчика поселення розорюється, при цьому ґрунт омивається під час розливів, в наслідок чого на поверхні утворюються шари передматерикового суглинку. Потужність культурного шару – 0,3 – 0,4 м. На поселенні зібрана кераміка неоліту, епохи бронзи, пізньозарубинецька, в якій присутні окремі уламки ліпного та гончарного посуду волинцевського типу, а також фрагменти розписного посуду 17 – 18 ст.

Матеріали розвідки 1982 передані в Путивльський краєзнавчий музей [3037].

Світлана Юренко

922.2. Поселення багатшарове (археол.). Невисоке підвищення в урочищі Трифон. За 2,0 км на південь від села. Загальна площа поселення складає 10 x 70 м. Потужність культурного шару – 0,3 – 0,4 м.

Тут в 1949 на ріллі був знайдений скарб прикрас, який зберігався в горщику волинцевського типу, що змусило провести невеликі розкопки, загальна площа яких становила 350 кв. м. Під час розкопок були знайдені матеріали ямково-гребінцевого неоліту, сосницько-комаровської культури, скіфської культури лісостепу, пізньозарубинецького часу. На думку Д.Березовця, який проводив розкопки, ні предмети скарбу, ані горщик, у якому він зберігався, не можуть бути пов'язані з культурними відкладаннями на поселенні. У 1982 місцевість була обстежена співробітниками Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР, в наслідок чого, крім згаданих вище матеріалів, були знайдені фрагменти посуду волинцевської культури, а також кераміки 17 – 18 ст.

Предмети зі скарбу зберігаються в Музеї історичних коштовностей України, та частково в Археологічному музеї НАН України в Києві. Матеріали обстеження 1982 знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї [3038].

Світлана Юренко

923. ХОВЗІВКА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА

923.1. Городище, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). Городище з прилягаючим до нього селищем займає мис правого корінного берега р. Клевень в урочищі Шпиль, що знаходиться за 0,5 км на північний схід від села. З північного сходу мис обмежений заплавою річки, з півночі і південного заходу – балками.

Городище відоме з сер. 19 ст., після чого неодноразово обстежувалось: Д.Самоквасовим, П.Єременко, І.Ляпушкіним та іншими дослідниками.

Висота мису над дзеркалом річки становить близько 50 м. Мис вузьким перешийком з'єднується з плато і у місці з'єднання відгороджений захисною лінією, що складається з

валу та рову. Довжина вала – 25 – 30 м, висота – 4,0 – 4,5 м. Його поверхня містить залишки самодіяльних розкопок, які проводило місцеве населення. Рів сильно оплив в наслідок тривалого розорювання поверхні городища та розташованого поруч неукріпленого поселення. У теперішній час задернований, вкритий чагарником. Розміри городища – 120 x 30 – 60 м, південно-східна частина нижче на 4,0 – 5,0 м і виходить поза її межі на 30 м та має ширину 8,0 – 10 м.

Під час обстеження оголення культурного шару потужністю до 1,2 – 1,5 м зібраний підйомний матеріал, в якому поряд з відкладеннями епохи раннього залізного віку (скіфська кераміка, бронзові наконечники стріл) представлені фрагменти ліпного посуду роменської культури. Такі самі матеріали знайдені і на неукріпленій частині поселення, площа якої не встановлена.

Дослідження підйомного матеріалу дає змогу датувати поселення з 4 ст. до н. е. до 8 – 10 ст. н. е. і відносити до пам'яток лісостепової культури Лівобережжя епохи раннього залізного віку та ранньослов'янських пам'яток роменської культури [3039].

Олег Сухобоков

924. ЧАПЛИЩІ С., ЧЕРВОНООЗЕРСЬКА СІЛЬРАДА

924.1. Курганний могильник (археол.). Курганна група з трьох насипів розташована за 50 м на південь від ферми с. Чаплищі на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм на висоті 6,0 – 7,0 м над рівнем заплави.

Могильник виявлений А.Обломським і Р.Терпиловським у 1990. Кургани знаходяться в сосновому лісі. До двох з них прилягає піщаний кар'єр. Розміри кургану-1 – 23 x 17 м, висота – 2,5 м; кургану-2 – 17 x 10 м, висота – 1,5 м; кургану-3 – 17 x 12, висота – 2,0 м. Могильник, скоріш за все, належить до епохи бронзи. Розкопки не проводилися [3040].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

924.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Невідомий радянський воїн. Загинув в оборонних боях за село у вересні 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій військових підрозділів 40-ї армії.

У 1955 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,6 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою. [3041].

Людмила Гула

924.3. Поселення багатошарове (археол.). Біля східної околиці села, берегова тераса правого берега р. Сейм. Біля східної околиці села, на береговій терасі правого берега р. Сейм.

Досліджувалось В.Іллінською і О.Тереножкіним у 1966, О.Сухобоковим – у 1982, В.Приймаком – 1986.

Висота над заплавою – до 3,0 – 4,0 м. Площа Поселення-1,5 га. Пам'ятка розорюється.

На поселенні були знайдені матеріали доби бронзи і колочинської культури 5 – 7 ст. [3042].

Віктор Приймак

924.4. Поселення багатошарове (археол.). За 1,0 км на південний схід від села, понижена ділянка борової тераси правого берега р. Сейм.

Виявлене В.Приймаком у 1986.

Висота над рівнем заплави – до 3,0 – 4,0 м. Розміри збереженої частини Поселення-200 x 30 – 50 м. Південна частина зруйнована піщаним кар'єром. Поселення обстежувалось у 1986 і 1990 рр. На поселенні частково досліджена будівля бондарихінської культури 11 – 8 ст. до н. е. і давньоруська напівземлянка 12 – 13 ст. Присутні також матеріали зарубинецької культури [3043].

924.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,4 км на південний захід від ферми, дюна в заплаві правого берега р. Сейм

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським у 1990. Розміри – 170 x 40 – 50 м. Поверхня задернована. Потужність культурного шару – біля 0,7 м. У підйомному матеріалі зустрічається кераміка доби бронзи.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3044].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

924.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 1,0 км на південний захід від ферми, дюна в заплаві правого берега р. Сейм.

Виявлене А.Обломським і Р.Терпиловським у 1990. Розміри – 170 x 140 м, висота – 1,0 – 2,0 м над рівнем заплави. Центральна частина знищена кар'єром. Потужність культурного шару – 0,4 м. У підйомному матеріалі зустрічаються уламки горщиків з насічками по вінчику, посудин з шерехатою поверхнею і лощених мисок, які належать до пізньозарубинецького періоду (1 – 2 ст. н. е.).

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3045].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

925. ЧЕРВОНЕ ОЗЕРО С., ЧЕРВОНООЗЕРСЬКА СІЛЬРАДА

925.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 163 радянських воїна, уродженців сіл Червоне Озеро, Щекине, Чаплище.

У 1976 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу /8,0 x 3,0 м/, на чоловому боці якої барельєфне зображення воїна, напис та прізвища загиблих воїнів-земляків [3046].

Маргарита Міленкова

926. ЧОРНОБРИВКИНЕ С., ЧОРНОБРИВКИНСЬКА СІЛЬРАДА

926.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано чотирьох невідомих радянських воїнів із загону особливого призначення, створеного з курсантів Сумського і Харківського артилерійських училищ під командуванням генерал-майора О.Чеснова. Загинули в оборонних боях за село у період з 8 по 10 вересня 1941.

У 1957 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. Біля підніжжя пам'ятника – дошка з меморіальним написом [3047].

Маргарита Міленкова

926.2. Пам'ятний знак на честь початку бойової діяльності партизанського загону Ковпака С.А., 1971 (іст.). Обабіч дороги Путивль – Кролевець.

З перших днів окупації Путивльського р-ну нацистськими загарбниками згідно рішення Сумського обкому партії на його території були створені партизанські загоны С.Ковпака, С.Руднева, С.Кириленка. 18 жовтня 1941 вони об'єднались в один Путивльський партизанський загін, базою якого став Спадщанський ліс. Мешканці с Чорнобривки, що розташоване за 12 км від спадщанського лісу відіграли значну роль у створенні партизанського з'єднання. Вони допомагали партизанам харчами, були зв'язківцями.

У 1971 на честь створення Путивльського партизанського загону і початку його бойової діяльності було встановлено пам'ятний знак: Залізобетонний обеліск /1,7 м/ прямокутної форми на прямокутній залізобетонній основі. У верхній частині обеліска прикріплено металеву п'ятикутну зірку, нижче – меморіальна дошка з анотацій ним написом, під написом – рельєфне зображення ордена Вітчизняної війни та дубових гілок [3048].

Раїса Чурочкина

927. ШИРЯЄВЕ С., КНЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

927.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 1,5 км на північний схід від с. Старі Гончарі, ліворуч від дороги Старі Гончарі – Линове, на правому березі р. Сейм.

Виявлене Д.Самоквасовим на поч. 20 ст. Обстежувалось І.Ляпушкіним у 1947, Д.Березовцем у 1948, В.Іллінською у 1950.

Розташоване на обмеженому ярами мису, що підіймається на висоту до 60 м над великою заболоченою заплавою. Городище має форму неправильного трикутника. Розміри – 135 x 130 x 82 м. З напільного боку городище має рів та вал. У південному та східному кутах городища схили пологі і укріплені ровом та валом. Досліджена площа – 160 кв. м. Потужність культурного шару – до 2,0 м. Знайдені фрагменти кераміки, горщики, миски лісостепового типу скіфської культури. До того ж часу належать вироби з заліза (наконечник стріли, серпи, шила та рибальські гачки), скляна пірамідальна намистина і вироби з кістки. Виявлені також фрагменти кераміки бронзового віку.

Матеріали зберігаються в фондах ІА НАН України та ІА АН Російської Федерації [3049].

Ірина Мовчан

928. ШУЛЕШІВКА С., ВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

928.1. Поселення-1, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). За 0,2 км на північ-північний схід від східної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком у 1992. Датується 2-ою – 3-ою чв. 1 тис. н. е. (київська, колочинська культури). Територія поселення розорюється.

Матеріали обстеження зберігаються в Путивльському краєзнавчому музеї [3050].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

928.2. Поселення-2, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.).

За 0,5 км на північний схід від східної околиці села. Займає край тераси і два миси лівого берега р. Клевень.

Виявлене і обстежене А.Обломським і В.Приймаком у 1992. Пам'ятка багатошарова, ранньослов'янські матеріали відносяться до 2-ої – 3-ої чв. 1 тис. н. е. (київська і колочинська культури), зустрічаються також фрагменти кераміки епохи бронзи.

Пам'ятка розорюється. Матеріали обстеження знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї [3051].

Андрій Обломський

Віктор Приймак

929. ЩЕРБИНІВКА С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА

929.1. Братська могила радянських воїнів та партизана Хабарова В.О., 1942, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

Поховані воїни з частин 226-ї стрілецької дивізії. Загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У цій же могилі похований Хабаров В. О. (? – 25.05.1942) – партизан з партизанського з'єднання С.Ковпака. Загинув під час розгрому гітлерівських гарнізонів на правому березі р. Клевень.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонний обеліск /3,3 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [3052].

Маргарита Міленкова

929.2. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на захід від села, на правому корінному березі р. Клевень, уздовж ґрунтової дороги в с. Воргол, на краю лісу.

Досліджувався В.Приймаком у 1988 та 1990 рр.

Складається з 5 курганів. Курганні насипи круглої, конічної на півсферичної форми, діаметром 6,0 – 10 м, висотою 0,5 – 2,0 м. Відстань між курганами – 10 – 20 м. Більша частина курганів пошкоджена або зруйнована грабіжницькими ямами. Кургани

задерновані. Розкопаний один курган роменської культури, за обрядом кремації, який датується другою половиною 10 ст. [3053].

Віктор Приймак

930. ЮР'ЄВЕ С., ЮР'ЇВСЬКА СІЛЬРАДА

930.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи. Поховані воїни з підрозділів 40-ї армії. Загинули у жовтні 1941 в оборонних боях за село та 2 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників (574-й стрілецький полк 121-а стрілецька дивізія), померли від ран 21 вересня 1943 у 170-му МСБ. Відомі прізвища 3-х воїнів: рядові П. Чаусов, Г. Шенін, курсант Д. Ільєнков. У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ – меморіальний напис [3054].

Маргарита Міленкова

930.2. Могила Бутова А. Я., 1992 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Бутов Антон Якович (20.12.1910, с. Юр'єве – 31.01.1992, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1966).

Народився у селянській родині. Працював у колгоспі рахівником, бригадиром, очолював артіль «Пролетарій», «Червоний воїн». Учасник Великої Вітчизняної війни. Після демобілізації – агроном, голова колгоспу «Комунар» Путивльського р-ну.

За ініціативою і під керівництвом А. Бутова створено механізовану ланку по вирощуванню цукрових буряків, прокладено мережу осушувальних каналів, введено елементи наукової організації праці. Нагороджений двома орденами Леніна, орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», Вітчизняної війни I ст., медалями.

У 1993 на могилі встановлено обеліск з гранітного дрібку /1,45 м/. На його чоловому боці – портрет А. Бутова і меморіальний напис [3055].

Євген Малик

930.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 3,3 км на південний захід від північно-західної околиці с. Юр'єве (так званого «4-го селища») на краю першої надзаплавної тераси лівого берега Молчанського болота.

Поселення виявлене А. Обломським і Р. Терпиловським у 1990. Розміри – 150 x 120 м, висота над рівнем заплави – 2,0 м. Потужність культурного шару – 0,3 м. Розораний майже до материка. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою доби бронзи.

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3056].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

930.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). На околиці села, яка має назву 4-е селище, за 100 – 150 м на схід від дороги в с. Линове.

Обстежене В. Приймаком в 1986.

Поселення займає похилий край надзаплавної тераси правого берега р. Сейм, висота над рівнем заплави – 2,0 – 3,0 м. Частина поселення зайнята городами та садибами, решта – молодим сосняком. На площі, що розорується, розмірами 60 – 70 x 40 – 50 м зібрані фрагменти кераміки доби бронзи. Розкопки не проводились.

Матеріали зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї [3057].

Віктор Приймак

930.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 150 м на північний схід від східної околиці с. Юр'єве на краю першої надзаплавної тераси лівого берега Молчанського болота.

Виявлене А. Обломським і Р. Терпиловським у 1990.

Розміри Поселення-300 x 70 м, висота над рівнем заплави – 2,0 – 4,0 м. Потужність культурного шару – 0,6 м. Розораний на глибину до 0,3 м. Північно-східний край поселення частково зруйнований кар'єром. Підйомний матеріал представлений переважно керамікою доби пізньої бронзи (здогадно зрубної культури).

Матеріали зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3058].

931. ЯЦИНЕ С., ЯЦИНСЬКА СІЛЬРАДА

931.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

В одній братській могилі поховано партизана із з'єднання С.Ковпака, який загинув у 1942 (прізвище загиблого невідоме) та трьох радянських воїнів: І.Сардак – загинув 12 жовтня 1941 під час оборонних боїв за село, Є.Мороз – загинув 28 травня 1942 під час боїв за село, К.Новопашкін (248-а окрема курсантська стрілецька бригада 24-го стрілецького корпусу) – загинув 2 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У 1958 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ [3059].

Маргарита Міленкова

931.2. Миколаївська церква, 1853 (архіт). Мурована одно банна церква з дзвіницею стоїть на околиці села серед гаю на підвищеному лівому березі р. Клевень. Завдяки активному силуету домінує в ландшафті.

Збудована з використанням «зразкового» (типового) проекту з альбома, створеного видатним російським архітектором К.Тоном у 1838. Цей проект був доопрацьований у будівельній експедиції курського губернського правління. При цьому були видовжені бічні рамена, вівтарна апсида з циліндричної перетворена на гранчасту, спрощено структуру західного рамена й дзвіниці, дещо змінено декор.

Церква не зазнала перебудов. У повоєнну добу вона була закрита і в 1961 знята з реєстрації як культова споруда. Тоді було заплановано капітально реконструювати храм, зруйнувавши баню, дзвіницю, частину стін, з пристосуванням споруди під сільський клуб. Ці плани комуністичної влади, на щастя, не були реалізовані, проте храм зазнав часткових руйнувань.

Церква хрещата, п'ятидільна. До підкупольного квадрату прилягають короткі бічні рамена прямокутного плану, перекриті коробовими склепіннями. До видовженого західного рамена, перекритого коробовим склепінням, прилягає четверик дзвіниці. Структура підкупольного простору цілком традиційна: півциркульні підпружні арки, що спираються на кутові пілони, за допомогою сферичних трикутних пандативів несуть циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею. Композиція будівлі урівноважена й побудована на взаємодії глибинно-вісьового та центрично-висотного принципів розвитку простору.

У зовнішніх об'ємах домінує масивний циліндр підбанника з великою шоломовидною банею. Дзвіниця вища, ніж баня, триярусна: два нижні четверики й горішній восьмерик, що має аркові отвори дзвонів за сторонами світу та килевидні кокошники. Вінчас дзвіницю високе шатро.

Архітектурні форми й декор пам'ятки витримані в дусі неросійського стилю авторської версії К. Тона, проте з деякими провінційними модифікаціями. Причілки бічних рамен вінчаються пологими трикутними щипцями. Головним елементом композиції цих причілків є монументальні портали, в яких арковий дверний отвір франковано пів колонками й облямовано широким подвійним архівольтом з килевидним завершенням. Гіпертрофований розмір порталів дещо применшує загальну масштабність будівлі. Наріжники акцентовані фільончастими та рустованими пілястрами. Під усіма карнизами проходять горизонтальні смуги ширинок. Під банник розчленований півколонами та арковими вікнами без облямувань. Найхарактернішою деталлю є так звані «Тоновські» наличники вікон вівтаря, західного рамена і першого ярусу дзвіниці. Цей наличник відтворює характерний для московської архітектури другої половини 17 ст. мотив: арковий віконний отвір облямований профільованим гуртом, франкований канелюровими пілястрами, що несуть сандрик у вигляді розірваного фронтончика. Під вікном проходить горизонтальний гурт, стіна під ним декорована нішами.

Церква збудована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Підлоги з дошок. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах та баня по дерев'яних

кружалах укриті покрівельною сталлю. Деякі віконні отвори зберегли залізні ковані орнаментальні ґрати.

Миколаївська церква у с. Яцине – одна з ранніх пам'яток неросійського стилю на Сумщині, єдиний уцілілий тут храм, збудований за типовим проектом великого архітектора К.Тона [3060].

Віктор Вечерський

931.3. Могила Мироненка С.В., 1985 (іст.). У південно-західній частині кладовища.

Мироненко Сергій Володимирович (30.06.1966, с. Яцине – 22.11.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1981 закінчив восьмирічну школу, у 1984 – Путивльське ПТУ-9. Працював токарем Путивльського заводу радіодеталей «Сейм», трактористом колгоспу ім. С.Ковпака. Восьмого листопада 1984 призваний до лав Радянської армії. З лютого 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 31503. Брав участь у 3-х бойових операціях. Кулеметник, рядовий С.Мироненко загинув від ран у районі населеного пункту Мадраса. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [3061].

Євген Малук

931.4. Пам'ятний знак жертвам нацизму та загиблим воїнам-землякам, 1972 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 112 радянських воїнів, уродженців сіл Яцине, Стара Шарпівка, Нова Шарпівка, хутір Іванівка, 58 мирних жителів були розстріляні нацистами.

У 1972 на честь жертв нацизму та загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /3,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /0,6 м/. З правого боку від скульптурної групи – цегляна стела /4,9 x 0,6 м/, на 4 металевих плитах якої напис та прізвища загиблих воїнів-земляків. Автори – ск. М.Худас, архіт. Є.Астаф'єв. [3062].

Маргарита Міленкова

931.5. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1941, 1971 (іст.). Неподалік села.

У жовтні 1941 було створено Путивльський об'єднаний партизанський загін, що базувався у Спадщанському лісі. Вночі 1 грудня 1941 після нерівного бою з нацистами, партизани відійшли у напрямку Хінельських лісів. Шлях пролягав поблизу селища Яцине.

На честь цього рейду у 1971 неподалік села було споруджено пам'ятний знак, виготовлений за проектом районної архітектурної групи при Путивльському райвиконкомі. Прямокутний залізобетонний обеліск /4,5 x 1,2 м/ встановлено на прямокутному двоступінчатому цоколі /1,8 x 1,2 x 0,4 м/. У верхній частині обеліска – рельєфне зображення п'ятикутної зірки, нижче – меморіальна дошка з анотаційним написом [3063].

Раїса Чурочкіна

МІСТО РОМНИ І РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН

Роменський р-н. розташований у лісостеповій зоні Лівобережної України, на північному заході Сумської обл. Ландшафт краю має переважно хвилястий характер з добре розвинутою системою ярків та байраків. На півдні район межує з Лохвицьким (Полтавська обл.), на заході – з Срібнянським і Талалаївським (Чернігівська обл.), на півночі – з Конотопським, Буринським (Сумська обл.), на сході – з Недригайлівським та Липоводолинським (Сумської обл.) районами [3064]. Площа Роменського р-ну є одною з

найбільших у Сумській обл. і становить 1,9 тисяч квадратних кілометрів. У складі району – м. Ромни та 130 сільських населених пункти, які об'єднані в одну міську та 32 сільські Ради. Населення р-ну (станом на 2015) – 76,708 тис. осіб.

Роменський р-н славиться своїми корисними копалинами: торф, калійна та кам'яна сіль, гіпс, діабаз, кам'яне та буре вугілля, цінні породи глини тощо. У передвоєнні часи тут було знайдено і почався видобуток першої на Лівобережній Україні нафти, згодом – газу. Через Роменщину пролягають магістральні нафтопроводи, потужні лінії електропередач.

Районний центр – місто Ромни. Місто розташоване на високому правому березі річки Сула (ліва притока Дніпра) та її правої притоки Великий Ромен, що перетинають його з півночі та північного сходу на південний захід. Його околицями протікають також десяток малих річок. Є три невеликих озерця та декілька штучних водоймищ. Лісово-паркові насадження займають у Ромнах значну територію міста, з переважанням липово-дубових дібров та штучних каштаново-березових декоративних насаджень.

Адміністративний статус Ромен неодноразово змінювався. У 11 ст. Ромни входили до складу Переяславського князівства, у 14 ст. територія Ромен була захоплена литовськими феодалами. На поч. 17 ст. містечко увійшло до складу Російської держави, а у 1618, за Деулінським перемир'ям, відійшло до Польщі. У 1648, після вигнання поляків, Ромни – центр козацької сотні Миргородського полку. У 1781 Ромни стало повітовим центром спочатку Чернігівського намісництва, у 1796 – Малоросійської, а з 1802 – Полтавської губернії. У травні 1783 містечко Ромни отримало права і привілеї міста [3065]. У 1923 – 31 – Ромни був центром Роменської округи, згодом районним центром Харківської, пізніше – Чернігівської, а з 1939 року – новоутвореної Сумської обл. [3066]. З 1962 року Ромни – місто обласного підпорядкування, до нього вливаються навколишні села Засулля, Лозова, Процівка [3067].

Про те, що люди здавна селились на роменській землі, свідчать численні пам'ятки археології, що знаходяться на території міста та його околицях. Увагу вчених ось уже упродовж майже двох століть привертають знаряддя праці первісної людини, пам'ятки скіфської та черняхівської культури, пам'ятки самотньої археологічної культури, що носить назву роменської. Останні дослідження українських вчених-археологів довели безперечну наявність на території м. Ромни палеолітичних пам'яток. Крем'яні рубила, скребла, гостроконечники, нуклеуси, типові для раннього кам'яного віку, нещодавно виявлені в Ромнах під багатометровою товщею землі в яру Муховець. Сліди перебування первісної людини на теренах сучасної Роменщини, вірогідно, сягають кінця раннього палеоліту – так званої муст'єрської епохи, що тривала 35 – 150 тис. років тому. Окремі кам'яні знаряддя праці палеолітичного вигляду та численні кістки викопних тварин – мамонта, шерстистого носорога, бізона, благородного оленя та ін. – знайдено поблизу сіл Довгополівка, Гаї, Плавинище, Житне, Ярмолинці, Сурмачівка, Глинськ.

Давні стоянки виявлені на березі Сули побіля Ромен, де сама природа створила виключно сприятливі умови для їх влаштування [3068].

У добу неоліту роменський край населяли мисливсько-рибальські племена ямково-гребінцевої і дніпро-донецької археологічних культур. За визначенням антропологів, це були пізні кроманьйонці. Вони використовували човен та сітки, винайшли лук і стріли, широко застосовували для виготовлення знарядь праці кістку та ріг. У цей час з'явилися кам'яні сокири, кістяні гарпуни та риболовецькі гачки, освоювалося шліфування, свердління, виготовлення ліпного глиняного посуду. Поряд з полюванням і рибальством розвивалося скотарство та землеробство. Неолітичні стоянки та поселення 4 – 3 тис. до н. е., що переважно розташовувались вздовж річок на берегових мисах, виявлено в селі Герасимівці, на березі Сули під Ромнами, неподалік сіл Глинськ, Сурмачівка [3069].

На території міста та Роменського р-ну знайдені пам'ятки епохи бронзи та заліза, численні пам'ятки скіфського часу 8 – 3 ст. до н. е., основна кількість котрих розкинулась поблизу сіл Великі Будки, Басівка, Чеберяки, Глинськ, Попівка. Найбільш відомі з них – кургани в урочищах Стайкин Верх та Солодка біля села Пустовійтівки, скіфське городище біля села Басівки тощо [3070].

Протягом 19 – 20 ст. відомі археологи та аматори, зокрема, Д.Самоквасов, І.Лінніченко, М.Бранденбург, В.Ляскоронський, В.Хвойка, С.Мазаракі, О.Сухобоков, Ю.Моргунов досліджували Роменський край, розкривали сторінки його давньої історії [3071].

На Роменщині археологи знову знайшли свідчення про появу осілого населення через кілька століть після розгрому скіфських племен сарматами. Неукріплені поселення розташовувались в долинах, ярах, поряд з гирлами малих річок. Населення займалось скотарством, землеробством, ремеслом і торгівлею. Особливо жвава торгівля велась з античними містами Причорномор'я. Про великий розмах торгівлі свідчать численні римські монети, скарби, які в різні роки були знайдені в селах Вовківці, Ведмеже, Рогинці, в Глинську та Ромнах. Поселення черняхівської культури виявлені біля хутора Холодника, неподалік від колишнього хутора Гринівки в басейні річки Смілої, біля с. Коровинці, на лівому березі Сули, поблизу Вовківцець.

Значну кількість археологічних знахідок на цих поселеннях становлять фрагменти кераміки. Більшість посуду виготовлено на гончарному крузі з якісної глини. Частина виробів з лощеною поверхнею, орнаментована. Вони є мистецькими витворами. Окремі предмети побуту племен черняхівської культури, знайдені в роменському краї, можна побачити в експозиції Роменського краєзнавчого музею. Два горщики, знайдені на Роменщині місцевим археологом-аматором Ф.Безпальчевим, нині знаходяться в Санкт-Петербурзі в Ермітажі.

З 2-ої пол. 1 тисячоліття на історичну арену вийшли слов'янські племена, що заселили значні території Європи. Писемні відомості про них вміщуються у візантійських, арабських джерелах, у найдавніших давньоруських літописах. Одне з об'єднань слов'янських племен, що відоме під назвою «Сівер», густо заселило Посулля і суміжні території Лісостепу. На схід від сіверян у цей час міцніли кочові племена, об'єднані в Хазарський каганат і які, на певний час, взяли гору над сіверянами.

Літописні згадки про заселення краю сіверянами підтверджуються численними археологічними пам'ятками, що хронологічно відносяться до волинцевської (7 – 8 ст.) і роменської (8 – 10 ст.) археологічних культур.

Початок вивчення слов'янських пам'яток на Посуллі поклав Д.Самоквасов. Але особлива заслуга в їх дослідженні належить професору М.Макаренку, який став першовідкривачем Роменської археологічної історії. Він, спираючись на ґрунтовні вивчення городища «Монастирище» (1901 – 24) поблизу Ромен, відкрив нову археологічну культуру слов'янських пам'яток Лівобережжя кін. 1 тисячоліття, що носить назву «роменська» [3072].

Городище Монастирище, розташоване на правому березі річок Великий Ромен і Сули в східній частині міста – одна з найбільш відомих пам'яток роменської археологічної культури, які дійшли до наших днів [3073]. Інше городище археологічної культури, що названа на честь Ромнів, знаходиться в центральній частині міста. Саме на основі розбудови роменських городищ і виник давньоруський Ромен, що під 1096 вперше згадується в Лаврентіївському літописі у зв'язку з походом великого київського князя Володимира проти половців [3074].

У той час літописний Ромен – давньоруська фортеця на сході Переяславського князівства, що входила до складу Посульської оборонної лінії і оберігала, поряд з іншими подібними фортецями, кордони Київської держави, захищаючи її від печенігів та половців, а згодом і татаро-монгольських завойовників.

У 14 ст., після тривалого татарського погрому та запустіння, Роменщина відродилася, місцеве населення збільшилося за рахунок переселенців із Правобережної України.

Роменський край вже в 2-ій пол. 14 ст. входив до складу Литовської, пізніше Польської держави. Землі краю неодноразово згадуються в багатьох документах у зв'язку з різноманітними подіями та прикордонними суперечками, що час від часу виникали між польською і російською державами, боротьбою польських магнатів за українські землі, у

зв'язку з національно-визвольною боротьбою українського народу проти польських загарбників всередині 17 ст., як землі, через які не раз пролягали посольські дороги. Непоодинокі згадки і про Ромен, біля стін котрого неодноразово відбувалися бої [3075].

Роменщина має давні козацькі традиції, коріння котрих сягає 16 – 17 ст. Саме у той час, коли, попри посилення національного і релігійного гніту українського народу з боку польської шляхти, в Україні спалахували численні селянсько-козацькі повстання, відбувався невпинний розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, становлення української державності, культури. На карті французького інженера Гійома Боплана в цей час були позначені багато населених пунктів Роменщини, зокрема Миколаївка, Житне, Москалівка, Великі й Малі Будки [3076].

У 16 – 17 ст. Роменщина розташовувалась на прикордонні Московської і Польської держав, а відтак, неодноразово ставала ареною важливих подій, які відбувалися в той час. Завдяки своєму вигідному географічному положенню, розвитку торгівлі і ремесел місто Ромен у 30-х рр. 17 ст. було значним економічним центром на сході Польсько-Литовської держави. Воно також відіграло роль митниці краю і охоронної фортеці на межі з Московською державою.

Роменські козаки, міщани і селяни не стояли осторонь козацько-селянських повстань, що спалахували на Україні проти польської шляхти. Героїчною була участь роменців у боях з ворогами на чолі з Павлюком, Остриницею, Северином Наливайком.

Після поразок козацько-селянських загонів значна частина українців, у тому числі й жителів Роменщини, переселялися за рубіж, на слободи, землі, що в той час входили до складу московської держави. За свідченням одного з літописців, ще до 1637 весь «Ромен исходил», тобто масово втікав за межі Речі Посполитої від польського гніту [3077].

Напередодні визвольної війни українського народу проти польської шляхти Роменщина належала до володінь Яреми Вишневецького. Місцеве населення зазнавало жорстокого національного і соціального гніту, який посилювався ще й релігійними переслідуваннями. Народні маси активно і в різних формах боролись проти панського гніту.

Серед тих, хто першими піднялися на боротьбу проти поляків у сер. 17 ст., були козаки Роменської сотні, що спочатку входила до складу Миргородського, а потім Лубенського полків [3078].

З початком Української національної революції 1648 – 76 роменські козаки воювали проти польсько-шляхетських військ в армії Богдана Хмельницького, здобуваючи незалежність рідної землі.

Через територію сучасної Сумщини у 17 ст. пролягали дипломатичні шляхи, якими простували посольства між Україною і Росією протягом 1648 – 54. Зокрема, у червні 1648 до Ромен прибув посланець від Богдана Хмельницького з листом гетьмана, в якому він закликав роменців підтримати його в боротьбі проти польських магнатів. Російські купці, що в цей час перебували в Ромнах, відзначили, що патріотичне піднесення в місті було надзвичайно велике, а селяни втікали у військо українського гетьмана. 27 жовтня 1649 посланці під охороною 30 стрільців з грамотою російського уряду до Богдана Хмельницького вирушили до Ромен. У грудні того ж року посли повернулися до Росії, проїхавши Ромен, Хмелів, інші села. У 1652 роменці не впустили до міста польських військ, а «сиділи від них в облозі» [3079]. Влітку 1653 роменці зустрічали російського посла, що віз грамоту Богдану Хмельницькому.

У майбутньому козаки Роменської, Глинської, Смілівської та Хмелівської сотень неодноразово мужньо боронили рідний край, піднімалися на боротьбу проти чужоземних завойовників, проти національного і соціального гніту. Їх можна було зустріти і серед козаків Запорозького Коша, серед гайдамаків, учасників Коліївщини, оспіваної Тарасом Шевченком [3080].

Північна війна між Росією і Швецією була в житті Роменщини одним із важливих епізодів, наслідки якої позначились на історичній долі краю.

На території Роменщини народна війна досягла величезного напруження. У листопаді 1708 в Ромни увійшли війська шведського короля Карла XII з українським гетьманом Іваном Мазепою. Тут було влаштовано головну квартиру шведської армії [3081]. Однак спроба шведів залучити на свій бік українське населення зазнала провалу. Яскравою ілюстрацією боротьби мешканців Роменщини проти шведського війська була мужня оборона Смілого. У цій операції біля 400 шведів потрапило в полон. Ромни з околицями були визволені від шведів 18 грудня 1708. Саме тут було покарано українську старшину, яка підтримала Мазепу.

Серед кошових Запорізької Січі одним з найвідоміших був Петро Калнишевський, який народився неподалік від Ромен у селі Пустовійтівка. Він на чолі козацьких загонів брав активну участь у поході російської армії проти турецьких військ, за що у 1770 був нагороджений медаллю з діамантом. Розуміючи залежність Запорізької Січі від російського уряду (грошове і хлібне утримання, порох і зброю запорожці отримували від казни), П.Калнишевський наполегливо прагнув і робив все від нього залежне, щоб докорінно перереформувати побут і життя на землях, що входили до складу коша Низового товариства. П.Калнишевський був прекрасним воїном і будівничим, блискучим дипломатом. Він багато зробив для духовного розквіту України, свого рідного краю, про що свідчили, зокрема, храми, котрі він полишив по собі. У селі Пустовійтівці останньому кошовому отаману Запорізької Січі Петру Калнишевському встановлено пам'ятник. У 1990 на Покровському узвозі, біля того місця, де колись стояла Покровська церква, збудована на кошти П.Калнишевського, було відкрито пам'ятний знак, створений місцевим художником М.Колесовим [3082].

У 17 – 18 ст. на Роменщині продовжувало розвиватись землеробство, тваринництво, садівництво, сільськогосподарські промисли, зароджується промислове виробництво. У ці часи в Роменському повіті в надрах гори Золотухи, що біля села Оксютинці, знайдено поклади алебастру. У Смілому з сер. 18 ст. працював селітряний завод. У 80-х рр. 18 ст. у багатьох господарствах Роменського повіту стали розводити невідому до цього картоплю, яку вперше почали саджати селяни графа Розумовського в селі Андріяшівці.

Роменський край славився розведенням високоякісних сортів тютюну, що вивозився купцями на продаж в різні куточки Російської імперії. Тютюнові плантації займали значну площу.

Тоді ж зростає старшинське землеволодіння, великі маєтності царській уряд роздає російським вельможам, селянство і збідніле козацтво поневолюється. Це викликало гнів і обурення, піднімало на боротьбу проти поневолювачів. Багато уродженців Роменщини брали активну участь у гайдамацькому русі. Легендарною постаттю на Роменщині став Семен Гаркуша, який громив поміщицькі маєтки, а відібрані у багатіїв кошти передавав біднякам. Своїх побратимів Гаркуша мав в Смілому, Хмелові, Бобрику. Гаркушу було заарештовано і його сліди губляться на каторзі [3083].

Розташований у давні часи на кордоні між Російською і Польською державами, Ромен вже в той час був одним з головних торгових міст Лівобережної України, що зосередив українську, російську, польську і татарську торгівлі. З кожним десятиліттям Ромен випереджав в торговому відношенні інші міста України по обох берегах Дніпра. Товарообіг роменських ярмарок постійно зростав. Одним з найбільших серед них був Іллінський ярмарок, що вже в 18 ст. набрав значення оптового і міжнародного. Роменський Іллінський ярмарок у торговому відношенні охоплював величезні території в Полтавській, Чернігівській, Могильовській, Вітебській, Смоленській, Курській, Харківській, Київській губерніях, давав життя на протязі березня – серпня 1100 великим і малим ярмаркам у містах, містечках, селах і значних хуторах.

Спочатку місцем, де проходив щорічний Іллінський ярмарок, була площа біля Святодухівського собору. На поч. 19 ст. ярмаркову площу було перенесено в інше місце, де нині знаходяться стадіон, парк культури і відпочинку, друкарня, завод «Тракторозапчастина» та ін.

Іллінський ярмарок відігравав важливу роль не тільки в розвитку торгівлі, промислового і сільськогосподарського виробництва, але мав великий вплив на розвиток культури та культурно-мистецьких традицій краю. Адже кожного разу на ярмарку приїздили театри, звіринці, музиканти, приходили бандуристи і лірники, велася жвава торгівля книгами з друкарень Києва, Чернігова, Москви, з багатьох зарубіжних друкарень. Саме з Іллінським ярмарком пов'язане перебування в Ромнах у липні 1845 Тараса Шевченка. Не випадково роменський край знайшов яскраве відображення в його поетичній і мистецькій творчості. У жовтні 1918, на колишній вулиці Панській, що нині носить ім'я великого поета, встановлено пам'ятник [3084].

Поч. 19 ст. характеризується кризою феодально-кріпосницької системи, результатом якої було падіння кріпосного права. У товарно-грошові відносини втягується все більше поміщицьких, а згодом і селянських господарств. Виробництво поміщицькими господарствами на продаж хліба, цукрових буряків, продуктів тваринництва тощо розхитувало натуральний, замкнутий характер поміщицького господарства.

Істотну роль у розвитку продуктивних сил селянських господарств Роменщини, у розпаді феодально-кріпосницької системи відігравали селянські промисли, що у 1-ій пол. 19 ст. посіли важливе місце в економічному житті селянства. Селяни займалися виготовленням сукна, полотна, шкіри та ін. Розвивалися також деревообробний і гончарний промисли. Продукція кустарів не стільки задовольняла власні потреби, скільки йшла на ринок. У селах Лозова, Ріпки, Хмелів та ін. був поширений смушковий промисел. Далеко за межами Роменщини славилися чоботарі та кожушники села Сміле. У 1-ій пол. 19 ст. виготовляли сукно в Локні та Хоружівці Роменського повіту. У той же час у Хоружівці діяла тютюнова фабрика. Поміщицькі заводи в селах Пекарі, Коровинці, Рогинці виробляли тоді більше 5 тис. пудів цукрового піску.

Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві краю вимагав якнайширшого застосування у землеробстві машин та інших удосконалених знарядь праці. Саме це й спричинило заснування у 1835 в повітовому центрі механічного заводу Ріхтера, на якому виготовлялись молотарки, сівалки, січкарні та інше сільськогосподарське обладнання.

Значний поштовх розвитку сільських промислів і ремесла в селах Роменського повіту дали роменські мануфактурні виставки-ярмарки, на яких були представлені сільськогосподарські та кустарні вироби із Полтавської, Чернігівської, Київської, Харківської і Курської губерній. Зокрема, на виставці 1846 кахлі та інші гончарні вироби місцевих гончарів – братів Павла та Карпа Чумаченків були відзначені срібною медаллю Широкого розмаху в цей час набирає гуральництво, зростають посіви тютюну, який великими партіями збувався в Москві, в Сибіру, на Кавказі.

Реформи 60-х – 70-х рр. 19 ст. знаменували собою переломну межу у розвитку країни і створили умови для її економічного розвитку. Так, якщо в 1862 в Роменському повіті діяло близько сорока дрібних підприємств (без вітряків і млинів), то, як свідчать дані, зібрані від волосних правлінь, у 1877 на Роменщині працювало, 2 пивоварні, 2 кахляні виробництва, 17 цегельень, 1 постійний двір, 123 кузні. У селах Лозова, Талалаївка, Кулишівка, Іванівка, Перехрестівка працювали винокурні. У різні роки в цьому краї існували дрібні цукрозаводи, що належали поміщикам Мангедену і Безпальчеву [3085].

З проникненням товарно-грошових відносин у селянське господарство, набирав прискорення процес соціального розшарування селянства, постійно зменшувалися земельні наділи основної його маси. У найтяжчому становищі перебували колишні поміщицькі селяни, їх земельні наділи були мізерними, до того ж, вони рік у рік скорочувалися.

Питанням забезпечення праці сільського населення, підвищення їхнього економічного добробуту займалися Полтавське губернське і Роменське повітове земства. Щодо піклування про ремісничке навчання, Полтавське земство займало перше місце серед інших земств Російської імперії. На Роменщині діяли Перекопівська і Рогинська кошикарські майстерні, Смілівська ткацька і чинбарська навчальні майстерні, Чернечо-

Слобідська навчальна ткацька майстерня Роменського повітового земства, Коржівська шевська навчальна майстерня та ін. Помітний слід в історії українського народного мистецтва залишила Глинська навчально-гончарна майстерня. Діяльну участь у роботі майстерні брали художники М.Зінов'єв, відомий земський діяч і знайомий Т.Шевченка Г.Вашкевич. Вироби цієї майстерні експонувалися на повітових, губернських, всеросійських і міжнародних виставках і неодноразово отримували нагороди. Різноманітні зразки глинських гончарів знаходяться в фондах Сумського обласного краєзнавчого, художнього та інших музеїв України.

Важливим фактором, що вплинув на розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, стало введення до ладу діючих у 1874 році Ліваво-Роменської залізниці. Вона сприяла розвитку Ромен та населених пунктів Роменського повіту. У повітовому містечку відкрилися махорочні фабрики Римаренка і Вахрамеева, ливарно-механічний завод інженера Новицького, на якому розпочалось виробництво сільськогосподарського інвентаря, запрацювали парові млини, друкарні та ряд інших дрібних підприємств, відкрилися реальне та комерційне училища, жіноча гімназія.

Помітний вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва на Роменщині мали заходи, втілювані в життя повітовою земською управою, а також діяльність Роменського товариства сільських господарств, що виникло у кін. 19 ст. Члени товариства виступили організаторами проведення щорічних повітових і районних сільськогосподарських виставок, організували дослідне поле, надавали кредити дрібним кустарям, заснували склад сільськогосподарського реманенту тощо.

Проте життя основної кількості сільського населення Роменщини з кожним роком погіршувалось. Люди потерпали від соціального і національного гніту, утисків влади і поміщиків, від неврожаїв і малоземелля. Значна частина селян була змушена залишати рідні домівки і вирушати на заробітки. В останні роки 19 ст. із Смілівської волості, наприклад, відправилось на заробітки до 14 відсотків працездатного населення. Вони вирушали на копальні в Донбас, наймались матросами на південні і північні моря, ставали робітниками на заводах і фабриках великих промислових міст, часто й зовсім переселялися на нові землі.

Тому серед селян Роменщини знаходили відгук народницькі ідеї, ідеї окремих членів українських громад – напівлегальних осередків демократично й патріотично зорієнтованої частини інтелігенції. Одна з таких громад діяла в повітовому містечку Ромни. У селах Роменського повіту поширювалась марксистська література, нелегальні видання опозиційних до царського уряду партій і організацій. Після селянських виступів у 1902, що прокотилися хвилею по селах і хуторах Полтавщини, революційний рух посилювався антивоєнними виступами 1904 – 05. Адже основний тягар російсько-японської війни лягав саме на плечі селянства. Бурхливими були на Роменщині і події першої російської революції 1905 – 07. Серед членів екіпажу повсталого броненосця «Потьомкін» були Сава Щербаков із Бобріка, Сава Наріжний з Перекопівки, Петро Токарів із Коровинців. А єдиним офіцером, який перейшов на бік повсталих моряків, став роменець О.Коваленко [3086].

Після повалення в лютому 1917 російського самодержавства народи колишньої імперії одержали можливість відроджувати свою національну державність. Представники різноманітних політичних партій висловлювали великі сподівання в зв'язку з революційними перетвореннями, що ламали старе життя, старі відносини.

У середині березня 1917 у м. Ромни утворилася Рада робітничих і солдатських депутатів, більшість в якій мали меншовики, есери, більшовики. До її складу увійшло і багато національно налаштованих представників. У березні – квітні в Роменському повіті утворилися українські громади, які проводили велику роботу з українізації громадського життя в краї, активно підтримували боротьбу української Центральної ради по розбудові української держави. Великою популярністю користувалася «Селянська спілка», навколо якої згодом гуртувалися відділи української армії. На виборах до волосних рад, які відбулися восени 1917, перемогли її кандидати. Активну участь в українському

державотворенні брали члени Центральної ради від Роменського повіту Платон Бойко і Демид Манько.

У листопаді 1917 Роменщина стала частиною УНР. Населення краю було основою для формувань частин Української армії. У Ромнах стояла 2-а дивізія і знаходився її штаб. Там же знаходились 174-й Роменський полк та 58-й запасний полк. Щоб протистояти більшовикам, на Роменщині формувалися загони Вільного Козацтва, як у добу Центральної Ради, так і пізніше, в часи Директорії. У 19 – 1-ій пол. 20-х рр. вони стали основою повстанського руху.

У роки революції і громадянської війни Роменщина, як і вся Україна, була ареною боротьби між військовими формуваннями різноманітних політичних напрямків. Негативні наслідки принесло перебування в краї австро-німецьких окупаційних військ, короткочасне захоплення Роменщини денікінською армією. Останні бої громадянської війни відбулися у 1921, коли в Роменський край вступили повстанські загони Нестора Махна, що згодом відступили під ударами частин Червоної Армії.

З перших днів існування Радянської влади було взято курс на створення в повіті колективних господарств. Як правило, перші колективи створювались на добровільній основі, але уже в кін. 20-х – на поч. 30-х рр. партійне керівництво взяло курс на примусову колективізацію сільського господарства України. Якщо у 1930 було кооперовано 11 відсотків господарств, то через два роки вже більше половини господарств одноосібників було об'єднано в колективні.

Примусова колективізація сільського господарства дала поштовх до боротьби селянства проти влади. Виникло серйозне підґрунтя для повстань, появи антирадянських загонів, які вбивали радянських та партійних працівників, нападали на колективні і кооперативні господарства [3087]. Загони отаманів Кирила Вовка, Бея, Греся, Крючковського, Лапка та ін. особливо активно діяли у Глинській волості та навколишніх селах Чеберяки, Мокіївка, Хомині, інших населених пунктах і суміжних з ними лісах [3088].

Важким наслідком цих подій, а також насильницького подолання опору селянства став голод 1932 – 33. У районі були зареєстровані випадки голодної смерті. Зокрема, в фонді Роменської районної інспектури народногосподарського обліку є лист до Засульської сільради за вересень 1933, у якому говориться про реєстрацію великої кількості свідоцтв про смерть мешканців села. У с. Кашпури керівники сільради під час виконання плану хлібозаготівлі арештовували селян, вигонили їх з хат і забирали все майно. Роменський дитячий будинок був переповнений безпритульними дітьми і перебував у жахливому стані через нестачу коштів на харчування. 29 серпня 1932 Роменською райколгоспспількою було надіслано розпорядження всім головам колгоспів про заборону видачі печеного хліба колгоспникам. Керівників Роменського р-ну секретаря РПК Пижова та голову РВК Білого було знято з роботи і виключено з партії за те, що недостатньо застосовували репресії під час хлібозаготівлі. Пам'ять жертв голодомору вшановано у селі Коржі. Померлим від голоду землякам встановлено пам'ятник у вигляді хреста [3089].

Багато трагічних подій в історії Роменщини пов'язані з політичними переслідуваннями, що почалися в 20-х рр. Особливо активно проводились вони в 30-х рр., коли остаточно сформувався тоталітарний режим і культ особи Й.Сталіна. У 1930-ті рр. сотні селян-одноосібників, колгоспників, сільських вчителів і працівників культури були засуджені до концтаборів, виправно-трудових робіт або до розстрілу.

Під час так званої чистки парторганізації Роменського округу був виключений з партії майже кожний десятий її член. Особливих гонінь зазнала українська інтелігенція. Так, у звіті Роменського окружкому партії за період з 1 жовтня 1928 по 1 травня 1930 до ЦК КП(б)У відзначалося, що частина вчителів вороже ставиться до радянської влади і партії, проводячи розкладницьку роботу серед селянства. Тільки в листопаді 1928 в Ромнах було звільнено 17 працівників освіти [3090].

У 1923 у міфічній справі «СВУ» було затримано 56 мешканців Роменського округу. 26 вересня 1930 за постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР 46 із них були ув'язнені у концтабори на термін від 3 до 10 років, а 10 – розстріляні [3091].

Активно проходила на Сумщині так звана «німецька операція», в ході якої виявлялись «німецькі шпіони». Прикладом може слугувати доля німецьких колоністів, що проживали в х. Хрещатику на Роменщині [3092].

Жертвами тоталітарного режиму стали багато вчених, державних і громадських діячів, представників творчої інтелігенції, які народилися на Роменщині. Серед них – вчений-історик, уродженець с. Смілого, В.Пархоменко, діяльність якого як краєзнавця була надзвичайно плідною. Помітною подією в науковому житті України стала публікація у 1924 монографії В.Пархоменка «У истоков русской государственности (VIII – XI вв.)». 30 вересня 1929 В.Пархоменка було заарештовано і засуджено до десяти років таборів. 6 червня 1933 його, як інваліда, було достроково звільнено з ув'язнення [3093].

Серед репресованих був і науковий працівник Роменського краєзнавчого музею І.Галюн – поет, дослідник минулого, активний пропагандист старожитностей. Разом з художником М.Семенчиком він стояв біля витоків Роменського краєзнавчого музею.

У вересні 1937 чернігівська обласна газета «Більшовик» повідомила, що Роменський і Глухівський музеї перетворилися на місця розвитку націоналістичних сил. Тоді в Ромнах було заарештовано кілька чоловік. П'ятьох з них через півроку було розстріляно. Серед них був І.Галюн [3094].

Поряд з цим проходив процес становлення народного господарства Роменщини. Трудівники краю досягли досить значних успіхів у поліпшенні свого добробуту, в піднесенні економічного рівня господарства.

Значні кошти виділялись на потреби освіти, стрімко розвивалась культура: відкрився краєзнавчий музей, бібліотеки, працювали театри, сільські клуби, кінотеатри, пересувна робітничо-селянська капела ім. Леонтовича, філія «Плугу», широкого розмаху набула українізація. На кінець березня 1927 в Ромнах існувало 26 курсів по вивченню української мови для службовців, які охоплювали 799 чоловік. Навчання проводились за програмою Всеукраїнського комітету по українізації [3095].

Нелегкі випробування випали на долю жителів Роменщини в роки Другої світової війни 1941 – 45. У ході мобілізації та призову, що проводились на Роменщині з 23 червня по 9 вересня 1941, в діючу армію відправлено 7126 осіб, серед них – багато добровольців.

Патріотизм громадян України в роки Другої світової війни 1941 – 45 рр. проявлявся у зв'язках армії і тилу, шефстві над шпиталями, сім'ями фронтовиків, інвалідами війни, родинами полеглих в боях воїнів.

Тільки в 1941 в м. Ромни і Роменському районі діяло 13 шпиталів [3096]. На початку війни мирне населення надавало допомогу шпиталям, коли їх облаштування і безперебійна робота ускладнювалась важкою обстановкою на фронтах.

У цей же час на Роменщині був створений всенародний фонд оборони. На 15 серпня 1941 до фонду надійшло понад 120 тис. крб., золоті і срібні речі. Сільські жителі здавали до нього ще й продукти харчування [3097].

Сотні роменців уже в перші дні війни вступили в боротьбу з нацистами. Серед них – М.Сінокоп, уродженець с. Бобрик. Серед багатьох експонатів в Роменському краєзнавчому музеї знаходиться копія записки, яку земляк написав у перший день війни: «Загину за Батьківщину, але живим ворогу не здамся». На той час він був помічником начальника однієї із застав 94-го прикордонного загону. І в тому, що застава в перші дні стійко утримувала кордон, була велика заслуга і уродження Роменщини.

З 17 липня 1941 роменський край було переведено на військове становище. З наближенням фронту в серпні розпочалась евакуація окремих місцевих підприємств і господарств, хоч повністю її не вдалося провести через раптовий наступ нацистських загарбників на м. Ромни.

Наприкінці серпня 1941 танкова група Гудеріана, звернувши з московського напрямку, рушила на південь, до оголеного флангу Південно-Західного фронту. 10

вересня, зламавши опір бійців 233-го конвойного полку військ НКВС, який після триденного маршу прибув до Ромен, танки і піхота окупантів захопили місто і Роменський район [3098]. І хоча 18 – 19 вересня радянські війська зробили спробу повернути Ромни, але ця операція не увінчалася успіхом.

Безпримірний подвиг у небі Роменщини – повітряний таран – здійснила мужня льотчиця Катерина Зеленко. Це був перший і єдиний в світі таран, який виконала жінка. Через багато років К.Зеленко буде посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Іменем героїні було названо один з теплоходів Азовського мореплавства. Молодий кримський астроном Т.Смірнова, відкривши нову малу планету, назвала її ім'ям «Катюша» в пам'ять про мужню льотчицю. У с. Анастасівка на її могилі встановлено погруддя, а в місцевій школі відкрито музей К.Зеленко.

Під час нацистської окупації Ромни були окружним адміністративним і господарським центром, який об'єднував Роменський, Глинський, Талалаївський, Смілівський, Недригайлівський та Липоводолинський р-ни. Перебування Роменщини в складі території, яка підлягала юрисдикції військових, визначили ті складні умови, в які потрапило окуповане населення.

Вже на другий день після захоплення Роменського краю 17 вересня німці схопили на вулицях Ромен, в селах Герасимівка і Оксютинці 40 мирних громадян, які наступного дня були розстріляні [3099]. У листопаді 1941 на околиці Ромен було розстріляно нацистами біля 3-х тисяч громадян єврейської національності [3100]. Сотні селян, сільських інтелігентів і активістів загинули упродовж 1941 – 43.

З Роменського р-ну в сучасних його межах на каторжні роботи до Німеччини протягом 1941 – 43 було вивезено кілька тисяч юнаків і дівчат. Зокрема, із села Залатихи у 1942 було вивезено 34 юнаків і дівчат, наступного року – вдвоє більше [3101].

За час окупації було знищено більше двадцяти тисяч голів худоби, розграбовано і знищено складну сільськогосподарську техніку, машинно-тракторні станції.

Але, незважаючи на жорстокий терор і переслідування, жителі Роменщини вели боротьбу з ворогом. Ще напередодні окупації Сумської обл. в краї створювались підпільні групи і партизанські загони. Але через брак досвіду підпільної боротьби, окупантам, у більшості випадків, вдалося викрити підпільників і партизанів. Тільки в одному Глинську нацисти розгромили дві підпільні групи, більшість членів її загинула. У 1943 там знову було створено патріотичну групу, що проводила диверсійну роботу, поширювала листівки в селах району та за його межами, вела агітаційну роботу, проводила дрібні диверсії, допомагала молоді уникнути вивезення до Німеччини, а військовополоненим – вирватись із нацистських концтаборів.

Багато мешканців Роменщини боролись з нацистами в партизанських загонах за межами району і області. Зокрема, уродженець села Локні В.Корнусь партизанув у смоленських лісах. За мужність і героїзм нагороджений орденом Червоної Зірки. У грудні 1941 був схоплений нацистами і розстріляний [3102]. Від рук окупантів загинув і засульський підпільник В.Дудка.

У вересні 1943 радянські війська почали визволення Роменщини. Бійці 112-ї, 121-ї та 141-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії першими вступили на територію Роменського р-ну, переслідуючи відступаючого ворога.

У ході боїв 15 – 17 вересня було визволено районний центр і повністю завершено визволення району. У цих боях багато радянських воїнів виявили мужність і героїзм. Особливою хоробрістю відзначився командир взводу 574-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант М.Глушко. Під час бою за визволення Смілого 8 вересня 1943, відбиваючи ворожу контратаку, він дістав поранення, але поля бою не залишив і в найкритичніший момент підняв своїх бійців в атаку, під час якої і сам загинув. За цей подвиг він посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [3103].

Мобілізація і призови, проведені після визволення Роменського р-ну, дали діючій армії ще 11192 чоловіки. Всього ж за час війни в боях з окупантами брали участь понад 20 тисяч жителів міста і району.

Одинадцять Героїв Радянського Союзу дала Вітчизні Роменщина. Це – А.Барабаш (с. Процівка, нині м. Ромни), П.Вовна (с. Хмелів), К.Гнідаш (с. Салогубівка), К.Давиденко (м. Ромни), Г.Леньов (с. Процівка, нині м. Ромни), В.Лозовський (м. Ромни), Ю.Науменко (м. Ромни), Г.Прокопенко (с. Житне), П.Романчик (с. Галенкове), І.Северин (с. Хмелів), М.Северин (с. Гаї).

Сержант А.Голиков із села Піски і старший сержант П.Хандога із села Матлахове стали повними кавалерами орденів Слави. Багато уродженців краю були відзначені солдатськими орденами Слави. За роки війни більше чотирьох тисяч роменців були відзначені урядовими нагородами.

Свідченням вічної пам'яті про минулу війну і гордості за вклад роменців у Перемогу є одиночні і братські могили воїнів Радянської Армії, пам'ятники землякам, що захищали від ворога рідну землю, братські могили мирних жителів, які стали жертвами жорстокого окупаційного режиму нацистів. На околиці Ромен Лозова відкрито пам'ятник роменським євреям, більше трьох з половиною тисяч яких були вбиті окупантами в листопаді 1941 [3104]. На роменській землі знаходяться могили Героїв Радянського Союзу Г.Прокопенка, М.Варчука, П.Мосієнка, І.Стратейчука.

Після визволення Роменщини від окупантів швидкими темпами почалася відбудова народного господарства. Ставали до ладу електростанції, фабрики, заводи, відновила свою роботу друкарня. До кінця 1950 об'єми промислового виробництва в м. Ромни виросли у 5,7 рази. Повністю були відбудовані заклади охорони здоров'я, освіти, налагодили свою роботу заклади культури. У 60 – 70 рр. 20 ст. виникали нові підприємства: заводи АТС, «Трактор запчастина», молокозавод, реконструйована гардинно-тюлева фабрика.

Сьогодні Ромни – один з провідних промислових центрів Сумщини. Облицювальна цегла, устаткування для нафтогазодобувної промисловості, м'ясомолочні та хлібобулочні виробни, борошно, одяг, взуття та гардинно-тюлеве полотно, запасні частини до автомобілів та інші промислові товари, що виробляються на роменських підприємствах, широко відомі в Україні та за її межами. Сільське господарство р-ну нараховує 47 сільськогосподарських підприємств та 79 господарств.

Місто має розгалужену систему транспортних доріг, що з'єднують роменський край з багатьма містами України, Білорусії, Російської Федерації [3105].

Сучасна забудова м. Ромни зберігає історично сформовані риси. Роменська фортеця відома з 1604, коли Ромен разом із розлогими теренами Посулля захопили князі Корибут-Вишневецькі. У польських актах 1618 значаться Старі й Нові Ромни. На думку О.Лазаревського, Старі Ромни були укріпленим поселенням на городищі давньоруського Ромна (вперше згаданого в «Повчанні» Володимира Мономаха своїм дітям під 1096, у якому розповідається про виправу князя проти половців), а Нові Ромни були передмістям. Хоч Ромен як населений пункт вряди-годи згадується в документах 15 – 16 ст., але про тогочасні укріплення достеменних відомостей немає. Можна гадати, що вони були традиційними – дерев'яно-земляними.

Дводільна фортеця, збудована за часів Михайла Вишневецького на поч. 17 ст., складалася з невеликої цитаделі – замку і загальноміських укріплень бастионної системи, полігональних обрисів у плані, з шістьма бастионами. Такою показана структура укріплень міста на картах Г.-Л. де Боплана сер. 17 ст. Прямокутний у плані з чотирма наріжними баштами замок займав вузький мисоподібний останець високого правого берега р. Сули, де в 10 – 13 ст. містився дитинець. Довжина замку досягла 250 м, ширина – від 50 до 100 м; на північному заході він сполучався вузьким перешийком з плато. Тут-таки була надбрамна башта. Укріплення склалися із земляного валу й частоколу. По кутах, крім башт, замок, можливо, мав ще й невеликі земляні бастиони. Через ворота в східному пряслі валу можна було дістатися Сули. Від замку йшли переважно до річки численні підземні хідники («тайники», потерни, «слухи»). У сер. 18 ст. в цих підземеллях переховувався ватажок повстанських загонів Семен Гаркуша. Згадані елементи давньої фортифікації досі не досліджувалися.

У 1632 – 33 рр. навколо Роменської фортеці розгорталася подія російсько-польської війни: її здобули московські війська під орудою воєводи Шеїна. Наступного року фортецю повернуто Польсько-Литовській Речі Посполитій. При цьому місто й фортеця були так поруйновані, що їх довелося «осаживать вновь». Укріплення відбудовано, коли Ромном володів Адам Казановський.

1644 місто захопив князь Ярема (Ієремія) Вишневецький. Після початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648 Ромен став центром козацької сотні Миргородського, згодом – Лубенського полку. На той час у складі загальноміської оборонної лінії були чотири надбрамні дерев'яні башти, а оборонна огорожа складалася з сухого рову, земляного валу й дерев'яного частоколу.

Десь у сер. 17 ст. фортифікаційна структура ускладнилася, ставши тридільною: ще на поч. 17 ст. з'явився район нової забудови – Пригородок на східних схилах плато й частково на надзаплавній терасі. У середині століття для захисту Пригородка з півдня та півночі споруджено земляні вали з двома дерев'яними брамами.

У «Московських статях» 1665 було визначено: «городу Ромну состоять при войсковой армате». Унаслідок цього в північній частині плато за містом було влаштовано артилерійський парк зі складом боєприпасів у вигляді квадратного в плані земляного укріплення з чотирма наріжними бастіонами, всередині якого містилися порохові погребі й артилерійські сараї.

У 2-ій пол. цього ж століття у зв'язку зі складними перипетіями військово-політичної боротьби в Гетьманщині Роменська фортеця поступово занепала, досить архаїчні вже на ті часи укріплення не модернізувалися. Їх не раз руйнували: 1663 місто захопив і сплюндрував польський загін полковника Тележинського, а через п'ять років те саме зробили московські стрільці князя Ромодановського.

Та найбільших нищень фортеця зазнала під час Північної війни 1700 – 21 рр. 18 листопада 1708 у Ромні в районі теперішньої Базарної площі розмістилася штаб-квартира шведського короля Карла XII, тимчасом як основні українсько-шведські військові сили дислокувалися поблизу Гадяча. Це стало приводом для підступної каральної акції російського царя Петра I. У середині грудня частина московської армії рушила на Гадяч. Довідавшись про це, 16 грудня Карл XII виїхав з Ромна до свого війська. Через два дні російський корпус під командою генерала Алларта, не зустрічаючи опору, зайняв Ромен і вчинив там криваву різанину. Згадка про неї є в Шевченковій містерії «Великий льох»:

Сулу в Ромні загатила

Тільки старшинами

Козацькими...

Згодом укріплення Ромен відбудовано. Насамперед реконструйовано загальноміську лінію укріплень: вона перетворилася на кронверк у формі неправильного шестикутника з п'ятьма п'ятикутними в плані бастіонами й одним чотирикутним. Бастіони містилися на кутах фортеці і вздовж західного фронту, де з напільного боку не було природних перешкод. Ширину сухого рову доведено до 10 – 12 м, профіль валу – до нормативного, на вершині валу лишився дубовий частокіл. Фортеця мала чотири дерев'яні надбрамні башти із звідними мостами через рів: Пригородську, Монастирську, Микільську, Житянську. Характерно, що замок тоді вже не був військовою цитаделлю, тож територію почали використовувати для господарських потреб – під гамазеї, цейхгаузи тощо.

На зламі 17 – 18 ст. сельбище значно збільшилося й структура міста ускладнилася. Активно освоювалися прилеглі ландшафти: у 1-ій пол. 17 ст. за яром Лозова виникло однойменне село; у сер. 17 ст. на лівому березі р. Сули, прямо навпроти міста біля перевозу виникло козацьке село Засулля; у кін. 17 ст. – с. Процівка на лівому березі р. Ромен; на поч. 18 ст. виникли передмістя Могилки й Западинці, тобто сельбище вийшло за яр Муховець і розширилося від фортеці униз за течією р. Сули на 1,5 – 2,0 км.

Біля північного краю плато існував хутір Павла Полуботка. Система розпланування міста в ту добу була центричною. Розпланувальною віссю була вулиця Мостова, що ішла від Торгу на північний захід. Вулична мережа у фортеці й Пригородку була порядковою, з

обрисами кварталів, наближеними до прямокутників. Від фортечної еспланади і чотирьох брам віялом розходилися гілки порядкового розпланування, визначені системою зовнішніх зв'язків, оскільки місто лежало на перетині шести найважливіших торговельних шляхів України. Розпланувальний каркас с. Засулля був утворений тризубом головних шляхів, які розходилися від перевозу через р. Сулу на Суми, Гадяч, Лохвицю. Село Процівка мало лінійну структуру, витягнуту по надзаплавній терасі вздовж шляху на Москву. Село Лозова мало порядкову систему розпланування. Розпланування Ромна і численних передмість демонструє вплив природних чинників на розвиток містобудівної структури: головні вулиці проходять або вздовж вододілів (Мостова, Московська, Пробита, частина Могильської), або вздовж пругів рельєфу (частина Могильської, Западинська, Пригородок). Система розпланування передмість була наближеною до віялоподібної. У північно-західній частині сельбища старі плани фіксують величезні за площею квартали (до 15 га), що зумовлено наявністю там «підварків» (заміських садиб чи хуторів) багатих роменчан, зокрема Давида Чорного, відомого в історії як будівничий славетної роменської Покровської церкви. У суто ремісничих передмістях – Коржівці й Замісті – нарізка кварталів була значно дрібнішою.

У 18 ст. основою розвитку міста стала ярмаркова торгівля. З чотирьох щорічних ярмарків найбільшим був Іллінський, на який з'їздилося до 120 тис. чол. і який перетворився на великий центр європейської торгівлі та культурний осередок. Ярмарок містився частково у фортеці на Соборному майдані, а частково – за фортецею, на міському вигоні.

У кін. 18 ст. населення Ромна сягнуло 5 тис. чол., а площа міста – 350 га. Крім уже згаданих, місто мало ще передмістя Монастирище, хутори Войтенківський, Ступки, Огнівщина й Римарівський. Усі вони були відносно самостійними поселеннями, проте економічно тісно пов'язаними з містом, так що шляхи, які їх з'єднували, визначили напрямки подальшого розширення Ромен. Таким чином строго центрична структура міста у кін. 18 ст. набула ексцентриситету: з'явилася тенденція до переміщення загальноміського центру на північний захід, за межі фортеці на вільні території плато: спершу в середині століття Торг перемістився з фортеці на еспланаду перед Монастирською брамою, а в 1792 було порушено питання про переведення ярмарків взагалі за місто.

У формуванні унікальної об'ємно-просторової композиції Ромен вирішальне значення мали особливості рельєфу місцевості та гідрографічної мережі. На кінцях мисів плато, звернених до заплав, тобто у зонах найвищої композиційної активності, постали ключові елементи містобудівної системи – Замок і Торг. Потужні земляні укріплення Замку з наріжними баштами домінували в панорамах, що відкривалися із Засулля та із-за яру Муховця. Місце розташування Торгу в панорамах виявляла містобудівна домінанта – міський собор.

У 1-й пол. 17 ст. у фортеці на Торзі (Ярмарковому майдані) споруджено дерев'яний Успенський собор. У 2-й пол. 17 ст. зведено дерев'яні Микільську церкву біля однойменної фортечної брами та Покровську церкву. 1689 взамін Успенського збудовано мурований трибанный Святодухівський собор, унікальний за своїми об'ємно-просторовими й типологічними характеристиками. Він належав до числа контамінацій двох основних типів храмів – хрещато-баневого і багатодільного. Такі типологічні контамінації мали найбільше значення з точки зору розвитку архітектурної типології. У цьому соборі на кубічному трінавовому триапсидному об'ємі поставлено три бані по поздовжній вісі, як у дерев'яних тридільних триверхих церквах: над середохрестям, вівтарем і над західним компартиментом середньої нави. При цьому членування фасадів пілястрами та вінчання їх фронтонами зовсім не пов'язані з тектонікою споруди. До цього ж типу належать собор Фролівського монастиря у Києві 1722 – 32 рр., собор козелецького Георгіївського монастиря 1770, Воскресенська церква 1756 у Сосниці та Успенський собор 1770-х рр. у Лебедині. Наскільки ми можемо судити, саме роменський собор започаткував цю типологічну групу [3106].

Історія Святодухівського собору тісно пов'язана з родиною відомого Андрія Маркевича, за полковництва якого на поч. 18 ст. місто було адміністративним центром Лубенського полку. У цьому храмі в свій час знаходилась відома серед мистецтвознавців картина славетного роменського художника 18 ст. Г. Стеценка – ікона «Роменська мадонна» [3107]. Біля Святодухівського собору поховано і його багатолітнього церковного старосту Івана Курилова, котрий 1896 видав одну з перших книг з історії міста – «Роменську старовину» [3108]. Упродовж 17 – поч. 19 ст. поблизу нього проводили Іллінський ярмарок.

У 1751 – 80 рр. поряд зі Святодухівським собором спорудили муровану зального типу Васиївську теплу церкву з дзвіницею. 1750 збудовано нову дерев'яну тридільну триверху Микільську церкву з високою триярусною дзвіницею, а в 1764 – 70 рр. через дорогу від фортеці на спуску Покровської гори звели нову дерев'яну Покровську церкву. Вона була хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха. Споруджена останнім кошовим Запорозької Січі Петром Калнишевським та Давидом Чорним, про що свідчив різьблений напис на одвірку західних дверей. Від імені замовників нагляд за будівництвом здійснював роменський житель В. Кривошия. Покровська церква, складена з дубових брусів, за планом належала до хрещатих з невиділеним центром, з гранчастими раменами просторового хреста. Зруби стін мали помітне звуження догори, що разом з двозаломними верхами створювало так звану телескопічну перспективу. Зруби стін оживляли тільки віконні прорізи. Завершувала будівлю граціозна мальовнича група верхів. З великою майстерністю знайдено гармонійне співвідношення маси стін і маси верхів, з їх урочистою динамікою. Внутрішня висота центральної дільниці становила 25,5 м, бічних – 21 м. Рамена просторового хреста сполучалися з центром широкими просвітами 11-метрової висоти, завдяки чому утворювався єдиний внутрішній простір, над яким «ширjali» ілюзорно невагомі п'ять верхів. Оскільки церква стояла на Полтавській вулиці, на схилі Покровської гори при в'їзді до міста з боку Засулля, вона була однією з головних архітектурних домінант Ромна [3109]. Оздоблення церкви створив різьбяр Сисой Шалматов, ім'я якого відоме в історії українського і світового мистецтва [3110]. Нажаль, церква не збереглася, та, враховуючи її мистецьку і історико-архітектурну цінність, рішенням Кабінету Міністрів України вона підлягає відновленню.

В об'ємно-просторовій композиції Ромен наявна одна з основних ідей давньоукраїнського містобудування, що визначає його національну специфіку – орієнтація на «річковий фасад», котрий мислився головним у містобудівній композиції і формуванні умоглядного образу міста. Для цього використано наявні сприятливі природні передумови: рівнинна заплава Сули була ніби п'єдесталом для виразних форм рельєфу, увінчаних архітектурними домінантами. Головною серед них був Святодухівський собор у зоні навищої композиційної активності поряд із Замком.

Другою за композиційним значенням була Покровська церква, що стояла трохи нижче по рельєфу біля головного в'їзду до Ромен з боку Засулля (нині це вулиці Комсомольська й Леніна). З другого боку вулиці стояла Миколаївська церква, що фіксувала у річковому фасаді міста західний рубіж фортеці. Ці дві церкви створювали своєрідні пропілеї при головному в'їзді до міста (нині обидві втрачені).

У кін. 17 ст. громада приміського села Лозова (нині воно у складі міста) спорудила тридільну, триверху дерев'яну Георгіївську церкву. Вона мала три гранчасті зруби, увінчані наметовими верхами з маківками. На думку деяких дослідників (І. Могитич) первісно церква мала широке опасання. Внаслідок перебудови 1850 стала одноверхою, бо верхи над бабинцем і вітарем були ліквідовані. Із заходу добудовано невеличку дзвіницю, з півночі й півдня – ганки з колонними портиками (церква не збереглася). Загалом, як показують дослідження С. Таранушенка, у 17 – 18 ст. Ромен був центром оригінальної місцевої школи народної дерев'яної архітектури.

Об'ємно-просторова композиція міста у кін. 18 ст. набула певної завершеності. Її головними особливостями були: незначна кількість архітектурних домінант, їх концентрація в центрі й відсутність на периферії; ритмічна розробленість річкового

фасаду міста; слабе виявлення в об'ємній композиції основного північно-західного напрямку розвитку міста. Головна композиційна вісь міста, виявлена розміщенням архітектурних домінант, була рівнобіжною до річища Сули. До цієї вісі перпендикулярна друга вісь, саме та, що визначала вже згаданий основний напрямок розвитку Ромна.

У тогочасній системі архітектурних домінант була строга ієрархія, що проявилася як у розміщенні їх на рельєфі, так і в характері архітектурних форм з гострими баштоподібними силуетами.

Із січня 1782 Ромен став повітовим містом Чернігівського намісництва (з 1796 р. – Малоросійської, з 1803 – Полтавської губернії). Перейменування міста з Ромен на Ромни відноситься до часу царювання російського імператора Миколи I. У зв'язку зі зміною адміністративного статусу міста та необхідністю впорядкувати ярмаркову торгівлю 1802 ярмарки були переведені на форштадт (передмістя), а полтавська губернська креслярня розробила проект перепланування міста, затверджений імператором Олександром I 1803. Згодом цей план був скоригований у 1805 та 1843 рр. Відповідно до нього наявні в місті вулиці спрямлялися й доводилися до стандартної ширини (31, 20 і 10 сажнів). Запроектовані нові вулиці пробивалися прямо через забудову. Цей план поєднував дві тенденції: прагнення до строгої класицистичної регулярності та бажання максимально врахувати ландшафтні особливості та існуюче розпланування. Цей план був реалізований частково: так, пробивання Полтавської вулиці було завершено аж 1828 «ввиду множества ломаемых строений». А в північній частині плато розпланували прямокутну Гостинодвірську площу розмірами 800 x 600 м. Саме там відбувався Іллінський ярмарок, торговий оборот якого зріс у сер. 19 ст. до 10 мільйонів рублів, так що цей ярмарок став третім за значенням у Російській імперії. 1852 цей ярмарок переведено до Полтави, проте щорічні сумарні обороти решти трьох ярмарків до кін. 19 ст. зросли до 30 мільйонів рублів, що дозволило вести в місті муроване будівництво та впорядкування.

У 2-ій пол. 18 ст. Роменська фортеця втратила своє стратегічне значення і потроху руйнувалася. У 1770-х рр. розвалено надбрамні башти, з 1785 р. – фортечні вали почали розкопувати для виварювання селітри. У зв'язку з переплануванням міста на засадах класицистичної регулярності у 1-ій пол. 19 ст. всі лінії укріплень було знесено. Еспланаду почали забудовувати і просторова роз'єднаність частин міста була подолана. Виникла нова вулиця, що огинала колишню фортецю з півночі й заходу (вул. Пушкіна). Зараз трасування колишніх фортечних валів можна простежити по сучасних вулицях: уздовж колишнього північного валу Пригородка тепер пролягають Червоний спуск і провулок Комарова, а по трасі загальноміських укріплень – вулиці Пушкіна і частково – Леніна. Замок зберігся у вигляді невеликого городища на південь від Базарної площі, з крутими схилами й без жодних ознак валів чи бастіонів. Це городище як дитинець давньоруського Ромна включено до загальнодержавного реєстру пам'яток археології.

У 1831 – 34 рр. взамін однойменної дерев'яної збудована мурована однобанна Миколаївська церква з дзвіницею. Вона стояла навпроти Покровської церкви і була хрещата в плані, хрещато-баневої структури, з півкруглою апсидою і видовженим західним раменом. Вирішена в класицистичних архітектурних формах. Рамена акцентовані пристінними чотириколонними портиками римо-доричного ордера з трикутними фронтонами. Вівтарна апсида вирішена у вигляді колонної напівротонди того ж ордера. На середохресті – циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею. Дзвіниця над західним раменом невисока, чотиригранна, увінчана шпилем. Церква не збереглася.

1801 взамін дерев'яної церкви 1700 зведено муровану Вознесенську церкву. Поряд з нею – мурована дзвіниця, збудована в 1753 – 63 рр. Вона являє собою трьохярусну споруду, виконану в стилі російського класицизму. Будівля Вознесенської церкви не пов'язана із дзвіницею і різко відрізняється від традиційних планувальних прийомів культових споруд, виконана в стилі українського класицизму. Особливістю храму є те, що він є одноповерховим, круглим в плані. Головне приміщення церкви розташоване в

середині великої окружності, а олтар і притвор невеликими круглими об'ємами прилягають до них із сходу та заходу [3111].

Так в Ромнах з'явився єдиний архітектурний ансамбль, розташований за межами зон високої композиційної активності, який позначив переміщення загальноміського центру на нову територію – від річки углиб плато.

1866 Василівську теплу церкву реконструйовано у неоруському стилі за проектом архітектора В.Червінського. За його ж проектом тоді ж на міському цвинтарі споруджено Всіхсвятську муровану церкву. У сер. 19 ст. з'являється ланцюжок архітектурних доміант, що відзначає розвиток міста на північ, від берега річки углиб плато: це пожежний двір з вежою на розі вулиць Духовської та Монастирської, міська дума теж із вежою, що стояла посеред Гостинодвірської площі (згоріла 1862 і на її місці в 1882 – 91 рр. За проектом архітектора Б.Михаловського збудовано муровану п'ятибанну церкву Св. Олександра Невського, зруйновану 1961).

До 19 ст. забудова середмістя була дерев'яною, одноповерховою, але досить щільною: традиційних для України садів і городів майже не було, бо усі вільні території були зайняті постійними дворами, торговими ятками й рундуками. Будівлі ставилися не вздовж вулиць, а в глибині садів. Торг, себто Ярмарковий майдан перед собором, також був щільно забудований дерев'яними торговими рядами (Грецький, Московський, Великий крамний, Панський, Суздальський тощо). Над масивом цієї забудови вивисувалися окремі двоповерхові будинки з високими дахами: один мурований (лубенського полковника Марковича поряд зі Святодухівським собором) і кілька дерев'яних, у тому числі й ратуша.

З поч. 19 ст., а особливо після спорудження в Ромнах 1820 стаціонарної цегельні, центральні вулиці почали забудовувати мурованими «казенними» й приватними будівлями за проектами губернських архітекторів М.Амвросимова, А.Карташевського та інших (поштова контора 1808, повітове училище 1810, шпиталь 1822 – 25 рр., повітове казначейство 1830). Будівлі й споруди повітового шпиталю (архітектор А.Карташевський) є визначним архітектурним ансамблем доби класицизму, що добре зберігся і є пам'яткою архітектури.

Видатним ансамблем епохи російського класицизму є також роменська богодільня, збудована за проектом відомого архітектора М.Амвросимова [3112]. Її будівництво і функціонування як медичного закладу в перші роки пов'язане з добродійною діяльністю відомого в Україні письменника і збирача історичних пам'яток В.Полетики, який вважається автором відомої праці «Історія русів». Його зусиллями будівництво богодільні, що й нині використовується за своїм первісним призначенням, завершилось у 1825 [3113].

1862 трапилася єдина за всю історію міста спустошлива пожежа, після якої забудову в центрі здійснювали тільки мурованими будівлями уздовж червоних ліній вулиць. 1874 Ромни стали кінцевим пунктом Ландваро-Роменської залізниці (згодом перейменована на Лібаво-Роменську й 1888 продовжена з Ромен до Кременчука, для чого споруджено міст через р. Сулу). Це призвело до значного промислового розвитку: від махорочної фабрики «І. Римаренко і сини» 1879 та ливарно-механічного заводу інженера Новицького 1886 до 37 фабрик і заводів під кін. 19 ст. Населення швидко зростало: від 5662 чол. у 1866 до 22539 чол. у 1897, коли в місті налічувалося 1087 будинків, декілька банків, 8 церков, синагога, 7 постоялих дворів і 5 готелів. Важливим містоформуючим чинником була Гостинодвірська площа, по периметру якої в 1864 збудовано цегляні корпуси торгових рядів у вигляді каре з чотирма розривами по осях площі (збереглися частково). Потужний метричний ряд арок став сильним засобом композиційного об'єднання ансамблю площі.

З 1872 в місті влаштовуються бульвари по вулицях Духівській, Покровській, Московській, Полтавській та навколо Гостинодвірської площі, а також парк. Широкі впорядковані бульвари й сьогодні є характерною рисою міського середовища Ромен. З 1875 брукуються усі центральні вулиці, влаштовується освітлення. За свідченнями сучасників, Ромни у 19 ст. більше скидалися на губернське місто, ніж на повітове. Тут

були чоловіча й жіноча гімназії, реальне, комерційне, духовне, залізничне училища, бібліотека, дві друкарні, театр. У м. Ромни збереглися споруди 19 – поч. 20 ст., що й зараз становлять велику історико-архітектурну цінність. Окрасою міста є церква Всіх Святих, будівництво якої завершилося у 2-ій пол. 19 ст. [3114]. Збереглися колишні поштова контора (1808), повітове училище (1810), повітове казначейство (1829 – 1930), єврейська молитовна школа (поч. 19 ст.) [3115].

2-га половина 19 ст. була часом розквіту міського будівництва в Ромнах. Стилїстика забудови стає розмаїтішою унаслідок послаблення стилєвих нормативів класицизму. З'являються можливості для проникнення в архітектуру не тільки різноманітних «історичних» стилєв, а й місцевої стилїстики. Для 1870-х рр. стало характерним поєднання окремих стилєвих рис української архітектури доби Гетьманщини та класицизму в місцевій інтерпретації. До таких будівель належать міська дума (вул. Урицького, 39), жіноча гімназія (1878, вул. Пушкіна, 15), поміщицький будинок по вул. Луценка, 4.

Найрізноманітніше в Ромнах представлено будівлі так званого цегляного стилю (варіант історизму) останньої тр. 19 ст. Джерелами форм правили мурована архітектура доби Гетьманщини (банк по вул. Р. Люксембург, 19; житловий будинок по вул. Горького, 92), неоготика (духовне училище 1882 – найперша в місті триповерхова будівля), неоренесанс (міське училище 1892 – 96 рр. по вул. Леніна, 43, архітектор В.Каура; земська лікарня 1905 – 07 рр. по Московському бульвару, 24, цивільний інженер Сороковський). У стилїстиці неокласицизму вирішено римо-католицький костел (1906, вул. Горького, 248). Велика група будівель «цегляного стилю» належить до місцевого архітектурного фольклору. Для фасадів таких будинків характерне темне пофарбування поля стіни, на якому добре читаються білі лопатки й пілястри, наличники барокового типу, підкарнизна аркатура. Усі деталі й тяги набрано з лекальної цегли.

На поч. 20 ст. в Ромнах було зведено кілька будівель у стилїстиці модерну та українського модерну. Поряд з дерев'яною Покровською церквою спорудили однойменну муровану в неоруському стилі. Тож пам'ятка будівничої діяльності П.Калнишевського підлягала знесенню, згідно з тогочасною практикою. Дерев'яну Покровську церкву досліджували 1902 М.Макаренко, 1905 – Л.Падалка. Завдяки публікації М.Макаренка в журналі «Искусство и художественная промышленность» Покровська церква як видатна пам'ятка архітектури доби українського відродження стала широко відомою й Імператорська археологічна комісія прийняла рішення про необхідність її збереження. Справу підтримали Полтавський церковно-археологічний комітет, єпархіальний церковний музей та полтавський архієпископ Іоан. Завдяки сприянню останнього було вирішено перенести церкву до Полтави. 1907 її повторно дослідив М.Макаренко, а відомий архітектор-реставратор П.Покришкін виконав дуже точні архітектурно-археологічні обміри. 1907 споруда була промаркірована під керівництвом полтавського єпархіальних архітекторів С.Носова та К.Моценка. Дубовий зруб був розібраний на бруси, їх перевезено до Полтави і храм складено у своєму автентичному вигляді на території архієрейської резиденції, де й використовувався як діюча церква. Це був перший в Україні приклад наукової музеєфікації пам'ятки народної дерев'яної архітектури (церква у Полтаві знищена 1943).

Після повалення царату 1917 у Ромнах 27 жовтня 1918 відкрито найперший в Україні пам'ятник Т.Шевченку роботи уродженця роменських околиць скульптора І.Кавалерідзе. Він же у 1921 зробив монумент героям революції. 1920 з ініціативи місцевого уродженця археолога М.Макаренка засновано Роменський краєзнавчий музей.

У 1901, 1906 та 1924 рр. М.Макаренко досліджував на околиці міста городище Монастирище, відкривши й описавши Роменську археологічну культуру.

Протягом 1930-х рр. сталися негативні зміни в об'ємно-просторовій композиції міста: знищено важливі архітектурні домінанти – Миколаївську й Покровську муровані церкви, що фланкували головний в'їзд до міста з боку Засулля, а також церкви на Засуллі і в Процівці. Значно пізніше, у 1961, знесено Олександрівську церкву. Занепала недіюча Георгіївська церква в Лозовій згоріла в 1981. Ці втрачені архітектурні домінанти

не компенсовані в містобудівній структурі нічим рівноцінним, тож композиція і образ історичного міста виявилися значно збідненими.

У період тоталітарного режиму і боротьби держави проти церкви були знищені церква Різдва Богородиці у с. Хмелів, збудована у 1772 [3116], Олександрівська (1891) [3117] та Георгієвська (18 ст.) у м. Ромни [3118].

Збереглись, але потребують ремонту церкви сіл Глинськ, Оксютинці.

Генеральні плани Ромен розроблялися в 1947 (харківський інститут «Укрміськбудпроект»), у 1959 (харківський філіал інституту Діпромисто). У 1962 Ромни стали містом обласного підпорядкування й до нього приєднали колишні села Процівку, Лозову, Засулля. В історичне середмістя вторглися п'ятиповерхові житлові будинки, немасштабні щодо розпланувальних елементів та історично сформованого архітектурного середовища. Для цієї доби характерне «візуальне засмічування» міських силуетів та панорам, перспектив вулиць різноманітними промисловими будівлями, димовими трубами, вежами тощо. 1968 Держбуд УРСР включив Ромни до «Переліку старовинних міст». 1969 інститутом КиївНДІПмістобудування (архітектор Є.Водзинський) вперше визначено зони охорони основних пам'яток міста. Проте вони не були враховані в генеральному плані Ромен, виконаному в тому ж році тим же інститутом, а також у проекті детального планування центрального району (1969, 1975 рр., КиївНДІПмістобудування, архітектор К.Гвоздь). Як наслідок в історичному середмісті було запроєктовано декілька багатосекційних п'яти- і дев'ятиповерхових житлових будинків.

Саме ті особливості ландшафту, завдяки яким сформувалася естетично досконала містобудівна композиція, у 2-ій пол. 20 ст. стали фатальними для образу історичного міста. Його давнє середмістя на високому міжрічковому плато за інженерно-геологічними умовами було визнано найкращим майданчиком для багатоповислової забудови. Тож у 1983 поблизу Святодухівського собору збудували два немасштабні щодо довкілля дев'ятиповерхові житлові будинки, які спотворили візуальне сприйняття пам'яток, панорами й силует міста. Це стало значною містобудівною помилкою.

Протягом 1980-х рр. нове житлове будівництво зосередилося біля північних схилів плато. Зводилися переважно дев'ятиповерхові будинки за типовими проектами, що для такого невеликого міста було невиправданим як з інженерної, економічної точки зору, так і з огляду на порушення цими будівлями масштабності та традиційного характеру архітектурного середовища.

У 1980-х рр. у місті під охороною держави перебувало 3 пам'ятки архітектури республіканського, 5 пам'яток архітектури місцевого значення, 2 пам'ятки садово-паркового мистецтва та 41 пам'ятка археології, історії та монументального мистецтва. 1987 В.Вечерський опрацював історико-архітектурний опорний план та проект зон охорони пам'яток м. Ромни. У результаті досліджень було виявлено ще 12 пам'яток архітектури, 3 пам'ятки археології, 2 історико-меморіальні будівлі та пам'ятку садово-паркового мистецтва. На території міста виділено найцінніші ділянки, на яких встановлено заходи містобудівної охорони й регулювання. До цінного містобудівного надбання віднесено збережене історичне розпланування 17 ст. та класицистичне розпланування поч. 19 ст. Виділено також місця зосередження архітектурної спадщини, цінні археологічні території та цінні ландшафтні території. У зонах концентрації пам'яток визначено п'ять комплексних охоронних зон. Для пам'яток, розосереджених на території сучасного міста, визначені дискретні охоронні зони. З композиційних міркувань та за умовами візуального сприйняття пам'яток і панорам міста встановлено дві зони регулювання забудови по обох берегах р.Сули. У заплаві річок Сули і Ромна, а також на схилах плато визначено зону охоронюваного ландшафту. За консультаціями з археологами запропонована також зона археологічного культурного шару. Наступного 1988 у місцевого начальства виникла ідея побудувати на намиві в заплаві р. Сули навпроти історичного середмістя масив дев'ятиповерхових житлових будинків.

Нині Ромни є одним з найважливіших історичних міст Лівобережжя. Місто має генеральний план, у якому передбачено збереження нерухомої культурної спадщини. Программою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яка затверджена Кабінетом Міністрів 1999 року, передбачено відтворення дерев'яної Покровської церкви в Ромнах. Практична реалізація цього дозволить відновити містобудівну своєрідність Ромен шляхом повернення до міської панорами другої за значенням, після Святодухівського собору, архітектурної домінанти, що колись формувала річковий фасад міста. А загалом, опрацьована дослідниками комплексна система охоронного зонування з детально розробленою регламентацією режиму використання кожної із зон, кожної ділянки, разом із заходами щодо реставрації та реабілітації пам'яток, здатні забезпечити спадковий розвиток цього історичного міста [3119].

На території району знаходяться пам'ятки, пов'язані з воєнною історією краю, із соціальними та національно-визвольними рухами. Це, зокрема, могили воїнів, що загинули в 1941 – 43, могили мирних громадян, які загинули від рук окупантів [3120]. У Салогубівці встановлено погруддя Героя Радянського Союзу військового розвідника К. Гнідаша, відкрито меморіальний музей земляка. У 2006 в Хмелові, на батьківщині першого на Роменщині Героя Радянського Союзу П. Вовни, встановлено пам'ятний знак на його честь.

Увічнено на Роменщині і пам'ять учасників афганської війни, мужність і героїзм земляків, що брали участь в ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції.

Життя багатьох відомих військових, державних і громадських діячів, діячів науки мистецтва і культури пов'язане з роменським краєм. Могили багатьох з них зберігаються в м. Ромни та селах Роменського р-ну. Це могили письменників П.Ключини, М.Бажанова, кобзарів Ф.Терещенка та М.Олексієнка, корифея українського театру Г.Затиркевич-Карпинської та народного артиста України С.Шкурата, одного з перших російських пілотів М.Ляшенка, засновника і багатолітнього керівника Роменської мандрівної робітничо-селянської капели ім. Леонтовича А.Воликівського, матері-героїні О.Деревської, що виховала більше шестидесяти чужих дітей, Героїв Соціалістичної Праці М.Ковган, І.Токаря, Г.Богуславець.

У с. Смілому поховано відомого краєзнавця і культурного діяча Ф.Сахна, недалеко від с. Басівки – російських письменників Олександра та Олену Колтановських, в с. Воцилиха – поета і педагога Й.Дудку, в с. Шумське – відомого земського діяча і приятеля Т.Шевченка – Г.Вашкевича.

Життя та творчість багатьох діячів науки, мистецтва та культури, пов'язаних з нашим краєм, відображені в меморіальних дошках, присвячених письменникам П.Капельгородському, П.Ключині, М.Бажанову, ушавленому роменському кобзареві, одному з авторів «Запорозького маршу» Є.Адамцевичу, відомим вченим – академікам світового рівня А.Йоффе і С.Тимошенку, доктору педагогічних наук Т.Бугайко тощо. У с. Гришиному встановлено меморіальну дошку на честь відомого вченого-філолога О.Потебні, в м. Ромни і селі Новопетрівка – скульптору, кінорежисеру і драматургу І.Кавалерідзе. У сусідньому с. Анастасівці відкрито меморіальний музей цьому славному митцеві.

Серед пам'яток монументального мистецтва в м. Ромни є погруддя та меморіальні стели на могилах ушавлених земляків, пам'ятники уродженцю краю, відомому військовому діячеві командарму першого рангу І.Федьку, почесному громадянинуві Ромен, колишньому постійному представнику Ради Міністрів УРСР при Раді міністрів СРСР Ю. Дудіну, пам'ятник Героям Революції, створений 1921 І.Кавалерідзе, пам'ятник видатному українському військовому і державному діячеві Богдану Хмельницькому.

Найбільш відомий пам'ятник м. Ромни – перший у світі монументальний пам'ятник Т.Шевченку, що був встановлений на міській площі Ромен у кінці жовтня 1918 [3121]. Його автор – І.Кавалерідзе. За участю автора у 1982 було завершено його реставрацію і переведення в бронзу.

Унікальною геолого-тектонічною пам'яткою України є гора Золотуха на околиці Ромен, що являє собою так званий геологічний соляний купол [3122]. Ще із 18 ст. тут добували алебастр, пізніше виявили поклади кам'яної солі, мергелів, діабазу тощо. У 1937 тут було знайдено нафту. До заповідних місць на території міста відноситься розташоване в південно-західній частині міста урочище Пивний ліс, що славиться трьохсотлітніми дубами, а також урочище Огньовщина, що займає площу біля ста гектарів. Справжньою перлиною Роменщини є природно-заповідний фонд, що включає в себе понад тридцять заповідних територій та окремих пам'яток природи загальною площею 3,6 тис. га. Серед них – Андріяшівсько-Гудимівський, Біловодський, Миколаївський гідрологічні заказники, зоологічний заказник біля села Піски, Борозенківський та Хмелівський ботанічні заказники [3123]. Нещодавно до природоохоронного фонду долучено міський парк культури і відпочинку імені Т.Шевченка.

Надаючи великого значення використанню історичної і культурної спадщини в патріотичному і естетичному вихованні жителів краю, на Роменщині роблять все можливе для створення більш сприятливих умов для збереження, відновлення і реставрації пам'яток, ведеться робота по охороні старих і створенню нових пам'яток історії та культури.

На жаль в пореволюційні роки багато пам'яток архітектури, зокрема церковної, народної загинули. Особливо, в тридцяті роки, коли радянська держава активно боролася проти релігії, закривала церкви, перетворювала їх на колгоспні комори, магазини, клуби, а розібрані храми йшли на будівництво господарських будівель, доріг тощо. Життя було невмолимим до вітряків, яких ще століття тому було більше двох тисяч в Роменському повіті. Останні з них загинули від людської байдужості вже в наші дні. Залишився лише один вітряк в с. Житньому та й той потребує уваги до себе, постановки на державний облік як пам'ятки історії.

Певну роботу по вивченню пам'яток Роменщини у 20-ті р. проводив Роменський краєзнавчий музей, краєзнавче товариство, що було створене при музеї, окремі краєзнавці. Однак вони не змогли щось кардинально змінити в ставленні до пам'яток, а незабаром і сам краєзнавчий рух був зведений нанівець. Лише через кілька десятиліть він знову відновиться.

Велике значення в пам'яткоохоронній роботі, пропаганді пам'яток історії та культури краю відігравали в недалекому минулому первинні осередки міської і районної організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, однак, в наші дні вони, фактично, припинили свою діяльність.

У 70-80-ті рр. минулого століття діяли народні університети пропаганди пам'яток історії та культури при Роменських індустріальному та сільськогосподарському технікумах, при окремих школах в місті та в районі. У їх роботі брали участь наукові працівники Роменського краєзнавчого музеї, активісти міської і районної організацій товариства охорони пам'яток історії та культури, викладачі навчальних закладів.

Велику увагу пам'яткоохоронній роботі приділяла роменська міськрайонна газета, котра упродовж багатьох років випускала спеціальну сторінку «В пам'яті народній», друкувала безліч матеріалів про історію рідного краю та її пам'ятки, про діяльність первинних осередків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, відкриття нових пам'ятників і меморіальних дощок на Роменщині.

У повоєнні роки на Роменщині велась робота про увічнення пам'яті учасників революційних подій на Роменщині, мужність і героїзм радянських воїнів, які захищали у вересні 1941 року і визволяли населені пункти Роменського району від нацистських загарбників. У багатьох селах Роменщини і в районному центрі відкриваються пам'ятники воїнам-землякам, які загинули на фронтах Другої світової війни. 1972 року меморіали слави було відкрито в селах Смілому, Коржі, 1973 – в с. Плавинищі, 1978 – в Перекопівці. Обеліски постають на братських могилах жителів краю, котрі загинули від рук окупантів за два роки окупації Роменщини в 1941 – 43 роки. Зокрема, ще 1962 року відкрився пам'ятний знак в с. Герасимівці на братській могилі жертв нацизму [3124].

Гідно вшановується на Роменщині пам'ять уродженців міста і району, що загинули в боях, виконуючи свій військовий обов'язок в Республіці Афганістан. Над їх могилами встановлені обеліски, а земляки Глуценка його ім'ям назвало поле, на якому колись працював юнак. На тому місці, де незабаром буде встановлений в місті пам'ятник всім землякам – воїнам-афганцям встановлено пам'ятний знак. На Роменщині вшановано і пам'ять земляків, що брали участь в ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Адже серед воїнів-ліквідаторів було біля тисячі уродженців нашого краю, а більше трьохсот з них померли від великих доз опромінення, коли вони отримали під час рятувальних робіт.

Величний подвиг наших земляків і сьогодні хвилює вдячних нащадків мужніх воїнів. То ж не випадково нещодавно селі Хмелові відкрито пам'ятний знак на честь їх односельця – Героя Радянського Союзу П.Вовни, воїнам-інтернаціоналістам та героям-чорнобильцям в м. Ромни

Велику роботу по вивченню пам'яток історії та культури, історичної та культурної спадщини своїх населених пунктів, по їх використанню в патріотичному вихованні молоді відіграють сільські музеї на громадських засадах, які попри економічні труднощі продовжують існувати на Роменщині. Зокрема тут варто відзначити громадські музеї К.Зеленко і І.Кавалерідзе в селі Анастасівці, музей К.Гнідаша в селі Салогубівці, народні музеї в Роменській школі інтернаті імені О.Деревської (музей матері-Героїні О.Деревської), міської спеціалізованої загальноосвітньої школи № 2 імені А.Йоффе (музей школи), сільський музей с. Житнього тощо.

Більш ніж тисячолітній шлях міста Ромни, його прадавнє і сучасне яскраво відображені в багатьох пам'ятках історії та культури, що збереглися і дійшли до наших днів. Станом на 01.01.2006 у м. Ромни та Роменському р-ні нараховується 31 пам'ятка археології, 131 пам'ятка історії, 40 пам'яток архітектури та містобудівництва, 14 пам'яток монументального мистецтва.

*Григорій Діброва
Віктор Вечерський*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. РОМНИ ТА РОМЕНСЬКОГО РАЙОНУ

М. РОМНИ

932. Богоугодний заклад (шпиталь), 1822 – 26 (архіт.). Московський бульвар, 29.

Комплекс споруд повітового шпиталю міститься на північно-західній периферії історичного центру міста на високому рівному плато поблизу яру Мухавець. Формує забудову Московського бульвару і є в ній важливим архітектурним акцентом. Обіймає прямокутну в плані територію, яка тягнеться від бульвару до схилу яру. Складається з головного корпусу, чотирьох флігелів та огорожі з кордегардіями по червоній лінії бульвару. Комплекс розплановано симетрично за принципом класицистичної садиби: усі споруди групуються довкола прямокутного в плані курдонера, зверненого до бульвару; перед чоловим фасадом головного будинку – неодмінна кругла клумба; сад прилягає з тилу (зберігся частково).

Комплекс повітового шпиталю в Ромнах, який тодішньою офіційною мовою називався «Богоугодним заведеним», розплановано на підставі проектного плану м. Ромни 1817 і збудовано протягом 1822 – 26 за проектом полтавського архітектора, керівника Губернської креслярні М.Амвросімова за участю архітектора А.Карташевського. Роботи з улаштування закладу тривали до 1827. Лікарня з притулком, розрахована на 120 чоловік, була присвячена пам'яті покійного російського імператора Олександра I й тому називалася Олександрівською лікарнею. У лікарні була домовна церква в ім'я св. Марії Магдалини.

За радянської доби тут містилися різні медичні заклади, у тому числі й обласна психіатрична лікарня. Будівлі й споруди зазнали деяких перебудов, проте в основному добре зберегли автентичні архітектурні форми.

Усі споруди комплексу вирішені в стилістиці класицизму. На відміну від інших будівель м. Ромни доби класицизму, звернений до бульвару чоловічий фасад двоповерхового прямокутного в плані головного корпусу має на вісі симетрії ефектний, прекрасно прорисований шестиколонний портик тосканського ордера з трикутним фронтоном. Фасади вирішені дуже лапідарно, майже без декору: великі прямокутні вікна без облямунь, стіни графічно розкреслені горизонтальними гуртами й завершені масивним карнизом на дентикулах. Чотири одноповерхові флігелі також позбавлені фасадного декору, проте вирізняються, як і центральний корпус, гармонійними пропорціями. Всі корпуси прямокутні в плані. Центральний має коридорне розпланування з двобічним розташуванням палат у середній частині й однобічним – у бічних раменах. Флігелі мають рядову багатокамерну систему розпланування.

Увесь комплекс об'єднує огорожа, що складається з квадратних у перетині рустованих цегляних стовпів і кованих залізних ґрат дуже виразного рисунка. Головний вхід на територію міститься на поздовжній вісі головного корпусу й виділений двома симетричними невеликими кордегардіями, у яких арковий отвір входу фланкований приземистими півколонками.

Всі споруди зведені з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковані й побілені. Первісно опалення було пічним. Перекриття плоскі балкові. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю і, частково, шифером.

Комплекс повітового шпиталю в Ромнах є видатною і добре збереженою пам'яткою доби пізнього класицизму на Лівобережжі, що заслуговує на статус пам'ятки архітектури й містобудування національного значення [3125].

Віктор Вечерський

933. Братська могила жертв нацизму, 1943 (іст.). Вул. Прокопенка. На околиці міста, на території кар'єру цегельного заводу.

Поховано 78 радянських громадян і військовополонених, розстріляних нацистами під час тимчасової окупації міста у серпні 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1967 на місці розстрілу встановлено металевий обеліск /5,0 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /0,7 м/ закріплено мармурову дошку з написом [3126].

Євген Улозовський

934. Братська могила жертв нацизму, 1941 (іст.). За межами міста, на відстані 2,0 км в напрямку с. Піски, біля очисних споруд, на схилі Зеленого яру, біля залізничної лінії «Бахмач – Кременчук».

Поховано понад 3 тис. громадян єврейської національності різного віку, розстріляних 10 листопада 1941 нацистами під час тимчасової окупації Ромен.

У 1967 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /3,75 м/ з меморіальним написом на його чоловічому боці.

У 2005 проведено реконструкцію: встановлено плити із чорного лабрадориту з меморіальними написами [3127].

Олена Іващенко

935. Братська могила жертв нацизму, 1943 (іст.). Вул. Дудіна. На кладовищі, за 25 м від входу по центральній алеї ліворуч.

Поховані інструктор райкому ЛКСМУ Т. Мірошніченко та її чотирьохрічний син Микола. Заарештовані 27 лютого 1943, після тривалих тортур вбиті і скинуті в колодезь у дворі будинку по вул. Карла Маркса.

У травні 1943 останки загиблих перепоховані над урвищем р. Муховець, проти меблевої фабрики, а у 1954 – на міському кладовищі. У 1975 на могилі встановлено металеву дошку з меморіальним написом та портретом [3128].

936. Братська могила радянських активістів, 1919 (іст.). Вул. Дудіна. На кладовищі, у кінці центральної алеї, праворуч.

18 серпня 1919 року м. Ромни було захоплене військами армії генерала Денікіна. За чотири місяці, у серпні – листопаді, денікінською контррозвідкою було закатовано і розстріляно більше 500 осіб: комуністів, радянських та профспілкових працівників міста Ромни та Роменського повіту, членів першої сільськогосподарської комуні «Зірниця» в с. Мокіївці, червоних партизанів. Більшість з них первісно були поховані в братській могилі в міському сквері (на колишньому бульварі Жовтневої революції). Точна кількість та прізвища загиблих невідомі.

У 1973 останки загиблих із скверу перенесені на кладовище. У тому ж році на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,55 м/ з меморіальним написом [3129].

Григорій Діброва

937. Братська могила радянських воїнів, 1943 – 45 (іст.). Вул. Полтавська, 32. У сквері, біля середньої школи № 7.

Поховано 17 радянських воїнів. Серед них – воїни підрозділів 5-го і 9-го кавалерійських дивізій кінно-механізованої групи 40-ї армії, 233-го конвойного полку 13-ї дивізії НКВС, які загинули під час оборонних боїв за місто 8 – 10 вересня 1941; воїни підрозділів 163-ї і 167-ї стрілецьких дивізій, 208-го авіаполку першої повітряної армії, 3-ї гв. танкової армії, які загинули у вересні 1943 під час визволення міста від нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 4655-му і 3957-му евакошпиталях у період з 29.07.1943 по 11.11.1945. Місто визволено 16 вересня 1943. Відомі прізвища 11 воїнів.

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,5 м/. Біля підніжжя скульптури – бетонна дошка з меморіальним написом. На чоловому боці цегляного постаменту /1,5 м/ – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни, дати «1941 – 1945» і чавунна дошка з прізвищами воїнів-визволителів [3130].

Віктор Папченко

938. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 – 45 (іст.). Вул. Горького, 91. На меморіальному комплексі у сквері біля Привокзальної площі.

Поховано 169 радянських воїнів. Серед них – воїни підрозділів 5-го і 9-го кавалерійських дивізій кінно-механізованої групи 40-ї армії, 233-го конвойного полку 13-ї дивізії НКВС, які загинули 8 – 10 вересня 1941 під час оборонних боїв за місто; воїни підрозділів 163-ї та 167-ї стрілецьких дивізій, 208-го авіаполку першої повітряної армії, 3-ї гв. танкової армії, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників у вересні 1943 та воїни, які померли від ран у 4655-му, 3957-му евакошпиталях у період з 29.07.1943 по 11.11.1945. Місто визволено 16 вересня 1943. Відомі прізвища 50 воїнів.

У 1961 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу. У 1967 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,6 м/.

У 1970 по обидва боки від скульптури воїна встановлено дві бетонні облицьовані гранітними плитами стели /1,94 x 2,55 м/. На стелі ліворуч – меморіальний напис, на стелі праворуч – 2 чавунні дошки з прізвищами загиблих воїнів [3131].

Олена Малко

939. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Чернишевського, мікрорайон Засулля.

Поховано 18 радянських воїнів з підрозділів 169-ї та 167-ї стрілецьких дивізій, 208-го авіаполку першої повітряної армії, 3-ї гвардійської танкової армії, які загинули у вересні 1943 під час визволення міста від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1990 на могилі на металевій основі у формі кола /діаметр – 1,5 м/ встановлено металевий обеліск з п'ятикутною зіркою на верхівці /6,0 м/. На чоловому боці обеліску – три металеві дошки зі словами «Вічна» «Слава» «Героям». Перед обеліском – символічна

могила /4,2 x 1,5 м/. Позаду обеліску, ліворуч – 10, праворуч – 8 бетонованих по периметру символічних могил /1,6 x 0,7 м/ (за кількістю загиблих воїнів) [3132].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

940. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Дудіна. На кладовищі, на відстані 20 м від входу по центральній алеї ліворуч.

У трьох братських могилах поховано 37 радянських воїнів. Серед них – воїни підрозділів 5-го і 9-го кавалерійських дивізій кінно-механізованої групи 40-ї армії, 233-го конвойного полку 13-ї дивізії НКВС, які загинули під час оборонних боїв за місто 8 – 10 вересня 1941; воїни підрозділів 163-ї і 167-ї стрілецьких дивізій, 208-го авіаполку першої повітряної армії, 3-ї гв. танкової армії, які загинули у вересні 1943 під час визволення міста від нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 4655-му, 3957-му евакошпиталях у період з 29.07.1943 по 11.11.1945. Місто визволено 16 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1960 останки воїнів з різних місць перенесені у три братські могили. На центральній могилі у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /1,0 м/.

У 1971 встановлено 2 стели: праворуч від скульптури воїна – цегляна оцEMENTована з меморіальним написом /2,5 x 2,0 м/ і за скульптурою воїна – із бутового каменю /2,2 x 6,2 м/, на якій 4 чавунні меморіальні дошки з прізвищами загиблих воїнів [3133].

Григорій Діброва

941. Будинок, у якому мешкав Адамцевич Є.О. (іст.). Вул. Пушкіна, 3.

На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий з напівпідвалом, цегляний, побілений вапном, цоколь тинькований і пофарбований у сірий колір, у плані прямокутний. Збудований у цегляному стилі. Дві третини будинку займають житлові приміщення, одна третина – не придатна для житла.

У цьому будинку, у напівпідвальному приміщенні, провів дитячі роки а у дорослому віці періодично мешкав Адамцевич Євген Олександрович (19.2.1903 (1.011904), с. Солониці нині Полтавської обл. – 19.11.1972, с. Холмівка Бахчисарайського р-ну АР Крим) – український кобзар, автор запорізького маршу.

Народився в родині дрібного службовця. У два роки почав втрачати зір. В 11 років навчався в школі сліпих у м. Київ, але не закінчив її, бо сім'я переїхала у м. Ромни. Там Адамцевич почав грати на бандурі на ярмарках. У 1925 бере уроки у кобзаря М. Олексієнка.

З 1927 починає самостійний творчий шлях, їздить у гастрольні подорожі з кобзарями У 1937 Є. Адамцевича запрошено на Республіканську нараду кобзарів і лірників. У 1938 брав участь у Всесоюзній нараді народних співців у м. Москва (Російська Федерація). Виступав по Всесоюзному радіо.

У роки нацистської окупації мандрував по селах Сумщини. Після війни продовжив свою творчу і виконавчу діяльність. У 1968 – 69 рр. виступав у Києві, брав участь у концертах кобзарів, організованих Республіканським музично-хоровим товариством України. У 1970 виступав у Москві в Інституті світової літератури ім. Максима Горького АН СРСР, в Будинку літераторів.

Меморіальна дошка на будинку відсутня [3134].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

942. Будинок, у якому мешкав і працював Кавалерідзе І. П. (іст.). Вул. Пушкіна, 34. На червоній лінії забудови.

Одноповерховий, на два входи, дерев'яний, обкладений цеглою. Побудований на початку 20 ст. Загальна площа: внутрішня – 144 м. кв., зовнішня – 184,3 м. кв.

У цьому будинку з 1917 по 1923 мешкав Кавалерідзе Іван Петрович (1887 – 1978) – український скульптор, кінорежисер і драматург.

Працював художником і режисером місцевого українського театру, вчителював у місцевих школах, створив пам'ятник Т.Шевченку та пам'ятник Героям революції, працював над проектом кількох інших пам'ятників, брав активну участь в культурно-мистецькому житті Ромен.

У 1987 на фасаді будинку встановлено мармурову дошку з барельєфом І.Кавалерідзе (автор – ск. І.Макогон) та металеву дошку з меморіальним написом.

На прямокутній дошці подано барельєфне в правий профіль зображення скульптора з шевелюрою густого зачесаного назад волосся. Виразні риси обличчя – високе чоло, прямий з невеликою горбинкою ніс, зімкнуті красивих обрисів губи, крупне підборіддя – свідчать про непересічну колоритну особистість. Реалістично вирішене пластично об'ємне зображення обличчя контрастує з геометрично – площинними формами коміра сорочки, що складається ніби з окремих блоків. Під зображенням подані роки життя скульптора і автограф великими рельєфними літерами. Під бронзовою дошкою – біла мармурова дошка з написом золотими літерами [3135].

Григорій Діброва
Надія Юрченко

943. Будинок, 1964, у якому протягом 1965 – 72 мешкав і працював Ключина П.Ю. (іст.). Вул. Карла Маркса, 15.

На червоній лінії забудови вулиці. Будинок прямокутний в плані, триповерховий, цегляний, дах залізний, чотирихскатний. Вікна прямокутні. Побудований у 1964. Площа трикімнатної квартири – 39,32 кв. м.

Тут, у квартирі № 2 у 1965 – 72 мешкав і працював Ключина Павло Юхимович (1914, с. Великий Самбір Конотопського р-ну Сумської обл. – 1972) – український радянський поет, байкар і прозаїк.

Закінчив у рідному селі семирічну школу, учительські курси в Конотопі і Глухівський учительський інститут. Упродовж багатьох років працював в школах Конотопського р-ну, згодом – кореспондентом обласної газети «Ленінська правда», а у 1969 – 72 – науковим працівником Роменського краєзнавчого музею.

Учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений бойовими нагородами, мав трудові відзнаки. Перший твір надрукував у 1973. Систематично почав друкуватись з 1944. Видав збірки: «Байки», «Кропива», «Лев, Осел та Заєць», «Нові байки», «Пшениця і кукіль», «Солов'ї та Жаби», «Муха на пасіці», «Краплини барв земних», інші.

Помітний слід залишив П. Ю. Ключина на ниві краєзнавства. Він – автор багатьох історико-літературних та історико-мистецьких досліджень, автор (у співавторстві) історико-краєзнавчого нарису «Ромни».

Квартира П.Ключини знаходилася на першому поверсі будинку, складалася з трьох кімнат.

На фасаді будинку у 1972 між вікнами квартири П.Ключини встановлено меморіальну чавунну дошку з написом [3136].

Григорій Діброва

944. Будинок, у якому протягом 1945 – 59 мешкала Деревська О.А. (іст.). Вул. Інтернаціональна, 14. На червоній лінії забудови вулиці, в районі залізничного вокзалу, біля міської загальноосвітньої школи № 14.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, дах чотирихскатний, покритий шифером, вікна прямокутні. Площа – 102 кв. м.

Тут, у період з 1945 по 1959 мешкала з сім'єю Деревська Олександра Аврамівна (1902 – 59) – мати-героїня, що виховала 48 дітей-сиріт 8 національностей.

Після призначення чоловіка О.Деревської (О.Деревського) начальником будівельної контори нафтового тресту, сім'я переїхала до м. Ромни. У Ромнах О.Деревська стала членом КПРС, її було обрано депутатом міської Ради.

У 1945 О.Деревська взяла на виховання з Роменського Будинку маляти грудну дитину, у 1946 з Роменського дитячого будинку – 10 дітей, у 1947 – 5 дітей віком до року, у 1949 – 3 дітей, у 1950 – ще 5 дітей.

Материнський подвиг О.Деревської був високо оцінений урядом. Її було нагороджено медаллю «За доблесну працю в Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», орденом Трудового Червоного Прапора, а у березні 1974 згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР їй присвоєно звання «Мати-героїня». Про її життя і материнський подвиг розповідають хронікально-документальний фільм «Роменська мадонна» та художній «Свято печеної картоплі». Її ім'я присвоєно Роменській школі-інтернату, у якому створено меморіальний музей О.Деревської. Біля школи встановлено пам'ятний знак. Одна з планет названа її ім'ям.

У 1974 на будинку, у якому мешкала О.Деревська з сім'єю встановлено дві чавунні меморіальні дошки з написом [3137].

Григорій Діброва

945. Будинок, в якому містився повітовий революційний комітет ради робітничих селянських і солдатських депутатів, 1919 – 23 (іст.). Вул. Коржівська, 76. На червоній лінії забудови вулиці.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою і потинькований, дах критий залізом. У будинку 12 кімнат (прибудова – 6 кімнат). Має два входи: парадний і з тильного боку. По фасаді – 10 вікон. Загальна площа – 300 кв. м. Побудований наприкінці 19 ст. Належав фабриканту Вахрамєєву.

Тут, з грудня 1919 по квітень 1923 містився повітовий виконавчий комітет Роменської Ради робітничих селянських і солдатських депутатів.

У січні 1918 у м. Ромни і Роменському повіті було встановлено радянську владу. На початку березня 1919 був обраний повітовий виконавчий комітет Роменської Ради робітничих селянських і солдатських депутатів. Головним завданням комітету була організація допомоги Червоній Армії і трудящим промислових центрів. У місті було проведено націоналізацію підприємств, магазинів, аптек, налагоджувалась робота шкіл, почала виходити газета «Известия» – орган Роменського повітового комітету.

19 серпня 1919 армія генерала Денікіна захопила місто. Радянську владу відновлено 2 грудня 1919. Повітовий з'їзд Рад, який відбувся у квітні 1920, обрав повітовий виконком. У період 1920 – 23 його очолювали І.Лихвар (квітень – липень 1920), С.Кириченко (липень 1920 – серпень 1921), Гвоздецький С. П. (серпень – листопад 1921), Легкий (листопад 1921 – 4 вересня 1922), І.Василенко (вересень 1922 – лютий 1923), С.Луценко (лютий – квітень 1923).

Нині у будинку міститься дитяча музична школа.

У 1974 на фасадній частині будинку закріплено чавунну меморіальну дошку з написом [3138].

Григорій Діброва

946. Будинок, поч. 19 ст., у якому навчався Йоффе А.Ф. (іст.). Вул. Леніна, 33. На червоній лінії забудови.

П-подібний в плані, двоповерховий, цегляний, дах покритий оцинкованим металом. Центральна частина збудована в 1805 – 10. По обидва боки від центральної частини в останній чв. 19 ст. були прибудовані додаткові приміщення. Автор проекту – архіт. М.Амвросимов.

Приміщення упродовж 19 – 21 ст. використовувалося з освітньою метою. У різні роки тут діяли повітове училище (1806 – 51), дворянське училище (1851 – 77), реальне училище (1877 – 1919). У пореволюційні роки – єдина трудова школа № 2. Згодом тут розмістилася середня школа № 2, потім – спеціалізована загальноосвітня школа № 2, яким було присвоєно ім'я А.Йоффе

Йоффе Абрам Федорович (1880 – 1960) – видатний учений-фізик, академік АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної і Ленінської премій СРСР.

Народився і провів дитячі роки в Ромнах. Навчався у реальному училищі протягом 1888 – 97 рр.

У 1889 – 96 у цьому училищі навчався С.Тимошенко (1878 – 1972) – академік, український, російський та американський вчений-механік, який привніс значний внесок в теорію пружності. Навчальний заклад закінчив професор Московського і ректор Петербурзького університетів П.Редькін. Протягом 1917 – 23 в школі працювала Т.Бугайко – доктор філологічних наук, професор.

У 1986 на фасаді будинку встановлені чавунні дошки з погрудними зображеннями і меморіальними написами на честь ушанованих випускників А.Йоффе, С.Тимошенка.

У 1993 встановлено чавунну меморіальну дошку з написом на честь Т.Бугайко.

У 2005 відкрито мармурову меморіальну дошку на згадку про міжнародний науковий семінар «Минуле, теперішнє і майбутнє термоелектрики», що проводився в школі з нагоди 125-річчя від дня народження А.Йоффе.

На фасаді також закріплено чавунну дошку, яка засвідчує, що будівля школи є пам'ятником архітектури та історії. З 2000 в школі працює музей навчального закладу [3139].

Григорій Діброва
Тамара Діброва

947. Вознесенська церква та дзвіниця, 1795 – 1898 (архіт.) Вул. Леніна, 25.

Комплекс, що складається з мурованих церкви та дзвіниці, міститься в історичному центрі Ромен на головній вулиці міста – Полтавській (за радянської доби названа ім'ям Леніна). Завдяки високій дзвіниці комплекс відіграє композиційну роль важливої містобудівної домінанти в сучасному загальноміському центрі.

В о з н е с е н с ь к а ц е р к в а. Перша дерев'яна Вознесенська церква на цьому місці була збудована у 1700 за грамотою Київського митрополита Варлаама Ясинського. Оскільки ця місцевість була за межами міських укріплень, то в митрополичій грамоті церква локалізована «під містом Ромном». Згодом поряд з нею збудували дерев'яну теплу церкву св. Варвари. До сер. 18 ст. дзвіниці при цих храмах не було.

10 травня 1795 було закладено муровану Вознесенську церкву. Основні будівельні роботи завершили в 1797, після чого центральна баня щойно збудованого храму зненацька зруйнувалася. Баню відбудував той самий, невідомий нам на ім'я майстер, котрий будував церкву. Освятили її 21 липня 1801. Дерев'яний іконостас у цю церкву зробив сосницький міщанин Іван Бабицький (іконостас розібрано в 1869). Головний престол був в ім'я Вознесіння Господнього, а на хорах з 1814 містився вівтар в ім'я св. Великомучениці Варвари.

Церква кругла в плані, тридільна, трибанна, з коловою галереєю. Витримана в стилістиці високого класицизму. Вона має унікальну розпланувально-просторову композицію: по поздовжній вісі захід-схід згруповані циліндричні об'єми бабинця, нави й вівтаря, перекриті сферичними банями. Обабіч бабинця й вівтаря – по дві невеликі вежі, увінчані сферичними покриттями. Уся ця структура включена в понижений об'єм колового обходу, що виконує функції зовнішньої галереї. Вона перекрита плоскою стелею і має односхилий дах. В інтер'єрі всі приміщення поєднані арковими отворами. Зовні стіни галереї прорізані великими арковими вікнами й розчленовані рустованими пілястрами. Поздовжня й поперечна вісі храму на фасадах акцентовані трикутними фронтонами. Стіни завершує профільований розкріпований карниз. Круглі й півциркульні форми вікон характерні для класицизму.

Д з в і н и ц я, в якій на першому ярусі міститься Трьохсвятительська тепла церква, стоїть на південь від Вознесенської церкви, прилягаючи до огорожі. Ця будівля була закладена як церква св. Великомучениці Варвари 4 вересня 1753 й освячена в 1763. Вона була перебудована в 1804 коштом місцевого купця Василя Троянського. 1814 у церкві влаштовано опалювальні печі й хори, після чого вона стала теплою і її було переосвячено

на Трьохсвятительську. Над церквою підносилася невисока одноярусна дзвіничка. У 1879 до західного притвору церкви прибудували сторожку, а в 1895 над дзвіницею звели високий восьмигранний другий ярус й увінчали її двоярусною банею необарокового характеру з люкарнами. У 1896 в притворі церкви відкрили церковнопарафіяльну школу. У 1898 споруда знов зазнала перебудов: розтесано вікна, зменшено хори, зроблено новий іконостас.

Споруда прямокутна в плані, двокамерна, з прямокутною прибудовою і двоярусною дзвіницею типу «восьмерик на четверику». Стилiстично її архітектурні форми поєднують риси класицизму й бароко. Вiвтарний об'єм перекритий коробовим склепінням з розпалубками, решта приміщень мають плоскі стелі по дерев'яних балках. Фасади поділено на два яруси горизонтальним гуртом й увінчано зубчастим карнизом. Стіни рустовані. Причiлкові стіни розкріповані й оформлені мотивом глухої арки, площа якої рустована. В обидвох ярусах дзвіниці за сторонами свiту влаштовані аркові отвори дзвонiв. Кути горішнього ярусу дзвіниці оформлені плоскими лопатками.

Обидві споруди муровані з місцевої цегли на вапняно-пiщаному розчинi, потиньковані й побілені. Пiдлоги з дошок. Дахи й бані по дерев'яних кроквах i кружалах укріті покрівельною сталлю. У 1905 церковна садиба оточена цегляною огорожею з металевими ґратами i брамою художньої роботи. Протягом радянської доби обидва храми були закриті, занедбані й зазнали часткових руйнацій. На поч. 1990-х рр. споруди повернули церковній громаді. Реставраційні роботи завершено в 2000.

Церква та дзвіниця належать до унікальних споруд української архітектури 18 – 19 ст. i є пам'ятками архітектури й мiстобудування національного значення [3140].

Вiктор Вечерський

948. Городище багатшарове (археол.). Розташоване в iсторичній частині мiста, обмежене зі сходу схилом правого корінного берега р. Сула, та яром. Висота над рiвнем заплави становить 40 м.

У рiзні роки досліджувалося М.Макаренком, I.Ляпушкіним, О.Сухобоковим, В.Приймаком. У 2009 обстежене Є.Осадчим.

Городище виникло у 9 ст. У 10 – 13 ст. на мiсці роменського укріплення виникло даньоруське лiтописне мiсто Ромен. З напiльного боку городище укріплене ровом шириною 15 – 17 м, вiд якого на даний час залишилася широка западина глибиною до 1,0 м та валом, який зберігся у пiвнiчно-захiдному куті городища. Ширина збереженого валу – 20 – 22 м, висота – 2 – 1,4 м. Захiдний схил городища не має слiдiв штучного пiдрiзання. Тут природна крутизна схилу не потребувала ескарпування. Схiдна частина практично не збереглася. Пiзнiша забудова привела до того, що схил було спотворено чотирма терасами. Розмiри городища – 200 x 80 – 100 м.

Потужність культурного шару коливається вiд 1,0 до 1,5 м. З території городища походять фрагменти лiпного посуду роменської культури, гочарного давньоруського та козацького 17 – 18 ст. [3141].

Юрiй Моргунов

Євген Осадчий

949. Городище багатшарове (археол.). Центр мiста, Комсомольський пров., урочища Пiдгородок i Замок.

Городище роменської культури, дитинець лiтописного мiста Ромен, фортеця Ромни, прикордонний острог Речі Посполитої, сотенне мiсто Лубенського (згодом Миргородського) козацького полку. Розташоване у м. Ромни мiж бульваром Шевченка, Базарною площею та заплавою р. Сула. Займає мис, утворений заплавою р. Сула та яром. Висота над рiвнем заплави становить 38 – 42 м.

Описане О.Шафонським. Обстежувалося М.Макаренома, I.Ляпушкіним, Ю.Моргуновим, О.Сухобоковим. Археологічні розвiдки Є.Осадчого.

Городище полiгональне. Складається з Великого острогу розмiрами 750 x 650 м та Малого острогу розмiрами 200 x 80 – 100 м. З напiльного боку Замок був укріплений ровом шириною 15 – 17 м i глибиною 1,0 м та валом, який зберігся у пiвнiчно-захiдному куті

городища. Ширина збереженого валу – 20 – 22 м, висота – 1,2 – 1,4 м. Західний схил городища не має слідів штучного підрізання. Тут природна крутизна схилу не потребувала ескарпування. На вершині старого валу було поставлено дерев'яну стіну. По центру валу зроблено в'їзд. Його захищала проїзна башта. По периметру замок був обнесений дерев'яною стіною з наріжними баштами. Одна з башт розташовувалася на стрілці мису, чотири – у північно-східному та північно-західному наріжних частинах острогу. Четверта башта – проїзна – розташовувалася в центрі валу роменсько-давньоруського часу. Великий острог знаходиться з напільного, північного, боку замку. Його розміри – 750 x 650 м. Укріплення Великого острогу складаються з рову та дерев'яної стіни, що проходять від схилу правого берега р. Ромен до яру правого берега р. Сула. При обстеженні східної частини Великого острогу були виявлені ронделі. Розміри ронделів коливаються від 5,0 до 7,0 м. За даними планів 1650 та 1802 рр. з північного боку фортечний мур має три ронделі – два куткових та один у центрі. Там розташований один з в'їздів до фортеці. Тут розташовувалася одна з проїзних башт. По кутах фортеці розташовувалися глухі башти. З південного та східного боків стіна проходить краєм схилу. Тут ронделі було збудовано на мисоподібних виступах корінного берега. На них також стояли глухі башти. На плані В.Ляскоронського зі східного та західного боку знаходився вал. Він розділяв великий острог та посад. Рештки валу було знесено у сер. 20 ст. З південного боку було влаштовано ще один в'їзд до фортеці. Він проходить від переправи через р. Сула каньйоном, який прорізує корінний берег. Тут стояла проїзна башта, яка з західного боку була з'єднана з укріпленнями замку, а зі східного – з укріпленнями посаду. Городище засноване у 9 – 11 ст., перебудовувалося у 11 – 13 ст., 1-ші рр. 17 ст., 18 ст. [3142]

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

950. Городище багатожарове (археол.). Південно-східна околиця міста, урочище Монастирище, за 20 м на північний схід від 3-го Радянського провулку, буд. 41. Низький мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Ромен, біля місця її впадіння в р. Сула. Досліджувалося М.Макаренком у 1901. У середині 80-х рр. 20 ст. на городищі проводилися розкопки О.Сухобоковим. У 2010 обстежене Є.Осадчим та О.Коротею. Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 6,0 м. Городище овальної форми, з півночі, півдня та сходу обмежене заболоченою заплавою р. Ромен. Із західного боку городище укріплене серпоподібними ровом та валом. Ширина рову коливається від 8,0 до 10 м, глибина – 1,5 м. Ширина валу – 8,0 – 9,0 м, висота – 2,0 м. Потужність культурного шару коливається від 0,7 до 1,0 м. З городища походять матеріали епохи бронзи, роменської культури та 17 ст. [3143].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

951. Група могил: Братські /10/ та одиночні /22/ могили радянських воїнів, жертв фашизму, 1941 – 45 (іст.). Вул. Дудіна. На меморіальній ділянці центрального міського кладовища, за 20 м від входу, по центральній алеї праворуч.

У 10 братських і 22 одиночних могилах поховані 34 радянських воїна. Серед них – воїни 5-го і 9-го кавалерійських дивізій кінно-механізованої групи 40-ї армії, 233-го конвойного полку, 13-ї дивізії військ НКВС, що загинули під час оборонних боїв за місто 8 – 10 вересня 1941; воїни 163-ї та 167-ї стрілецьких дивізій, 208-го авіаполку 1-ї повітряної армії, 3-ї гв. танкової армії, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників у вересні 1943 та воїни, які померли від ран у 4655-му та 3957-му евакошпиталях у період з 29.07.43 по 11.11.45; мешканці міста, страчені нацистськими окупантами з 10 вересня 1941 по 15 вересня 1943. Місто визволено 16 вересня 1943. Відомі прізвища 31-го загиблого воїна.

У 1960 у центральній частині ділянки встановлено цегляний оцентований обеліск /1,7 м/. На його чоловому боці – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3144].

952. Дача Бодюха, 1905 (архіт.). Вул. Щорса, 93.

Дача міститься на околиці міста у віддаленні від житлової забудови. Її територія займає підвищене плато, що переходить у крутий схил правого берега річки Сула. До революції 1917 це було володіння нотаріуса Бодюха, а з 1928 тут розмістилась міська метеостанція. Зберігся будинок, побудований біля 1905, погрібники, металева огорожа, ворота і хвіртка на кам'яних стовпах з візерунчастими решітками.

Будинок розташований у глибині ділянки і відділений від дороги просторим партером, частково зайнятим могутніми розлогими дубами.

Будинок одноповерховий, прямокутний у плані з одним наріжним невеликим уступом. Стіни на цегляних підмурках, дерев'яні, рублені, потиньковані ззовні і всередині, з цегляними пілястрами на рогах і обабіч входу. Планувальна система – анфіладна. Головний вхід розташований асиметрично на західному фасаді і акцентований ганком. Двірні отвори і віконні прорізи мають лучкові перемички. Архітектурний вигляд будинку невибагливий. Це приклад звичайного замиського будинку заможного прошарку населення Ромен [3145].

Зоя Гудченко

953. Житловий будинок, 1926 – 27 (архіт.). Вул. Луначарського, 50.

Один з перших багатоквартирних будинків, зведених у колишньому тоді окружному центрі місті Ромни після Жовтневої революції. Автор проекту невідомий. Суттєвій перебудові будинок не підлягав, використовується за прямим призначенням.

Будинок займає рівну ділянку в периметральній забудові одного з найстаріших міських кварталів. Розташований на червоній лінії, чоловим фасадом повернений до вулиці Луначарського. З тильного боку – невеликий двір з господарськими будівлями. Головні входи – з вулиці, але передбачені і господарські виходи у двір.

Будинок триповерховий, з секційною системою планування, має загальну довжину 61,4 м, прямокутний у плані з уступами з боку вулиці, вирізняється виключно чіткою внутрішньою організацією. Усі чотири секції абсолютно однакові, з двома квартирами на кожному поверсі, що дозволило забезпечити двобічну орієнтацію і наскрізне провітрювання усіх квартир. Усього в будинку 24 в основному однакових квартир, кожна з яких має передпокій, дві кімнати (близько 16 і 20 кв. м.), кухню, балкон (у тому числі й на першому поверсі), комірчину при кухні (крім першого поверху з-за проходу у двір). Обидві кімнати в квартирі мають самостійні входи з передпокою, а також пов'язані між собою. Туалети в будинку не були влаштовані через відсутність на той час каналізації, та місця для них у передпокоях були зарезервовані. Висота житлових приміщень – 2,8 м. У підвалі для кожної квартири обладнана комора.

Стіни будинку – цегляні без зовнішнього тинькування, перегородки, перекриття і крокви – дерев'яні, покрівля – металева. Опалення – пічне. Проста і разом з тим оригінальна конструктивна схема базується на використанні несучих стін та жорсткості зигзагоподібної повздовжньої стіни при глибині корпусу 10,5 м.

Будинок проектувався з дотриманням певних естетичних принципів конструктивізму: створення композиції виключно утилітарними і конструктивними засобами, використання природних фактури і кольору застосованого матеріалу і т. п. Суттєву роль у його зовнішньому вигляді відіграють западаючі частини будинку з балконами, широкі вікна з залізобетонними перемичками, охайна кладка стін із червоної цегли. Улаштування чотирискатного даху є свідомим відступом від конструктивістських настанов.

Маючи суттєві типологічні і технічні якості, будинок є не лише пам'яткою архітектури, а й будівельної техніки. Він знаменує початок будівництва багатоквартирних будинків у Ромнах після Жовтневої революції [3146].

Віктор Мойсесико

954. Житловий будинок залізничників, 1938 (архіт.). Вул. К. Маркса, 6.

Зводився для залізничників станції Ромни. Суттєвій перебудові не підлягав, зберігся в основному в первісному вигляді і використовується за прямим призначенням. Міститься

неподалік залізничної станції на рівній рядовій ділянці з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Перед будинком з боку вулиці палісадник з кущами та газонами. З тильного боку – невеликий двір, у якому розташовані цегляні та дерев'яні господарчі будівлі, фруктові дерева.

Належить до типологічної групи міських багатоквартирних будинків малої поверховості. Система розпланування – секційна, причому вхід у середню (рядову) секцію передбачений з вулиці, а у бокові (торцеві) – з двору. Усього квартир у будинку – 12, кожна з яких має передпокій, три кімнати, кухню, туалет, вмонтовану шафу, а на другому поверсі – балкон.

Підмурки будинку – бутові, стіни – цегляні, перекриття і перегородки – дерев'яні, дах – на дерев'яних кроквах, покрівля первісно черепична, у наш час – шиферна. Опалення місцеве, пічне.

Будинок має загальну симетричну композицію, у центрі якої з боку вулиці розташовано ризаліт середньої сходової клітки. Він має великий світловий проріз з півциркульним завершенням, наріжну ростовку. Проріз увінчується карнизом на кронштейнах. Інші частини фасаду мають пілястри і невеликий карниз. Пластичні елементи чолового фасаду створені під впливом певних традицій Ренесансу. Вирішені вони у відкритому світло-сірій та червоній цеглі.

Будинок привабливий своїми типологічними і особливо естетичними якостями. Він є своєрідною і цінною спорудою передвоєнного періоду в Ромнах [3147].

Віктор Мойсеєнко

955. Пам'ятне місце проведення Іллінського ярмарку, торгові ряди Гостиннодвірського майдану (іст.). У центральній частині міста на Базарній площі, кінець вулиць Руденко, Рози Люксембург.

На цьому місті навколо Успенської церкви з поч. 17 ст. відбувалися торги під час ярмарків. На сер. 17 ст. з чотирьох роменських ярмарків головну роль почав відігравати Іллінський, що починався щорічно з 20 липня і проводився упродовж місяця. З часом ярмарок перетворився із роздрібного в оптовий і залучив в сферу свого впливу понад тисячу місцевих і регіональних ярмарків. На поч. 19 ст. Іллінський ярмарок за своїм значенням та товарообігом стає найбільшим на Україні, а у Російській імперії поступається лише Нижегородському ярмарку. Розвитку ярмарку сприяло зручне географічне розташування Ромен, близькість до кордонів Польщі, Росії, багатьох країн Сходу і Заходу, Кавказу тощо.

На ярмарку місцеві купці продавали віск, мед, вовну, глиняний посуд, сало, тютюн, дьоготь, льон, птицю, худобу, коней. Промисловці з Росії збували на ньому металеві вироби, сільськогосподарський реманент, шкіру, хутро. З Дону і Запоріжжя привозились риба, сіль, приганялись табуни коней, овець. Іноземні купці торгували сукняними, шовковими тканинами, срібним посудом, прикрасами, вином, зброєю та ін. товарами.

У 40-х рр. 19 ст. товарообіг Іллінського ярмарку досягав 12 млн. крб., а купців прибувало до 120 тис. чоловік. Населення міста в ті роки сягало до 6 тис. чоловік.

Іллінський ярмарок відігравав важливу роль не лише в розвитку торгівлі, промислового виробництва, ремесел і сільського господарства краю, але й мав великий вплив на розвиток культури у краї. Під час ярмарку діяли театри, каруселі, звіринці, велось жвава книжкова торгівля. Тут збували свої книги Московська, Чернігівська, багато іноземних друкарень, а Києво-Печерська лавра мала тут своє подвір'я. З усієї України на ярмарок сходились кобзарі, лірники. На Іллінському ярмарку виступали кобзар О.Вересай, актор М.Щепкін, композитор М.Глінка, 1845 року тут побував Т.Шевченко.

Для проведення ярмаркової торгівлі біля Успенської церкви, а пізніше Свято-Духівського собору, було влаштовано понад 200 лавок та крамниць, що розташувались на восьми рядах: красному, хутряному, грецькому, соляному, гончарному, рибному, залізному.

У зв'язку з тісністю в середині міського укріплення, ярмарок в 1803 році було переведено за укріплений мур на вигін, що одержав назву Гостинного двору. На новій площі в 37 десятин було побудовано 300 лавок, які в 1863 – 67 було замінено кам'яними (сучасна

територія парку культури та відпочинку, стадіону, заводу «Тракторозапчастина», школи № 3, житлового масиву).

Для проведення торгу худобою, кіньми, птицею, дьогтем було обладнано окрему Кінно-ярмаркову площу в 34 десятини (сучасна територія заводу «Буддеталь», частина залізничної станції).

1852 року Іллінський ярмарок було переведено до губернського міста Полтави, де він швидко занепав. У Ромні в цей період зросло значення інших ярмарок і до кін. 19 ст. традиційно продовжувалась оптова торгівля.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 45 торгові ряди були знищені німецько-фашистськими загарбниками під час відступу з Ромен. Окремий фрагмент їх зберігся і увійшов до однієї з будівель заводу «Тракторозапчастина».

1991 ярмарок було відроджено і він знову проводиться на Базарній площі, як і в перші роки свого заснування.

На території пам'ятного місця знаходиться пам'ятка археології-слов'янське поселення 7 – 9 ст., пам'ятки архітектури та містобудування – Святодухівський собор, Соборно-Василівська церква Тут же розташовуються сучасні будівлі крамниць, житлові будинки, торгові ряди міського базару. Пам'ятне місце входить до зони охорони пам'яток історії та культури [3148].

Володимир Панченко

956. Курганний могильник (археол.). У межах міста, на території метеостанції.

Виявлений М.Семенчиком у 1928. У 1980 Ю.Моргуновим уточнений план могильника та розкопаний один насип.

Могильник розташований на плато третьої надзаплавної тераси правого берега р. Ромен, праворуч від дороги до с. Ведмеже, в лісі. Могильник складається з 20 насипів, витягнутих ланцюжком вздовж краю тераси. Насипи задерновані, приземкуватої округлої форми, діаметром 8,0 – 20 м при висоті 0,4 – 1,6 м. Ровики не простежуються. Кургани розкопані колодязем, чотирма траншеями. У одного зрізано вершину. Інші без видимих пошкоджень. Розкопано середній за розмірами курган діаметром 12 м та висотою 0,6 м. В насипу зустрінуті фрагменти ліпної скіфської кераміки. З пограбованого поховання походять фрагменти скелета та синя скляна підвіска пірамідальної форми 4 – 3 ст. до н. е. [3149].

Юрій Моргунов

957. Курганний могильник (археол.). На північній околиці с. Лучки за 0,75 км на захід від АЗС та за 0,3 км на південь від поворотку до с. Миколаївка. Займає підвищення лівого берега р. Ромен.

Обстежений Л.Білінською у 2013 та Є.Осадчим у 2014.

Складається з -х насипів. Курган-1 має діаметр 43 м і висоту 3,0 м. Насип округлої, пірамідальної форми. Вершина пошкоджена грабінницькою ямою. Курган-2 знаходиться за 140 м на північний захід від кургану-1. Його діаметр становить 50 м, висота – 1,2 м. Курган-1 задернований, курган-2 розорюється [3150].

Євген Осадчий

958. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів /4/, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Червонопрапорна, 9. У сквері біля кінотеатру «Космос».

У 4-х братських могилах поховано 30 воїнів 167-ї стрілецької дивізії та 3-ї танкової армії. Загинули у вересні 1943 під час визволення міста від нацистських загарбників. Місто визволено 16 вересня 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: рядовий І.Мариничев, сфрейтор Ф.Єлізаров, ст. лейтенант А.Кузьмін, мол. лейтенант М.Суворов М, старшина М.Бандурко.

У 1956 на могилах встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ – напис та прізвища загиблих воїнів.

У 1970 по обидва боки від скульптури встановлено 2 стели з бутового каменю /2,05 x 2,05 м; 2,05 x 4,05 м/, на яких викарбовано прізвиська 144 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни [3151].

Олена Малко

959. Могила Бажанова М.Д., 1985 (іст.). Вул. Дудіна. На центральній алеї міського кладовища.

Бажанов Микола Данилович [17.05 (19.04).1899, м. Жлобин (Білорусь) – 13.01.1985, м. Ромни] – український письменник, член Спілки письменників України (1969).

Народився в родині лікаря. Здобувши середню освіту, працював вчителем у залізничній школі на станції Бахмач Чернігівської обл. У 1929 закінчив Київський інститут народного господарства. З 1930 працював на залізничному транспорті. У роки Великої Вітчизняної війни працював на оборонних підприємствах. 1944 – 59 – економіст-плановик, начальник планового відділу Роменського консервного заводу, з 1959 на пенсії.

Друкувався в пресі з 1936, літературною справою почав займатися з 1959. Автор книг «Рахманінов» (1963, 1966), «Танеев» (1971), що вийшли в літературній серії «ЖЗЛ». Книга «Рахманінов» вийшла з друку у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Румунії, Англії, Франції та ін. країнах. Виступав з оповіданнями, окремим виданням вийшов автобіографічний етюд «Все ветры времени» (1971). Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр». і Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1984) за успіхи в розвитку української радянської літератури.

У 1986 на могилі встановлено стелу із мармурового дрібку /1,51 x 0,67 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [3152].

Григорій Діброва

960. Могила Божка О.А., 1985 (іст.). Пров. Франка, 1. У центральній частині кладовища мікрорайону Процівка, за 6 м від центральної алеї з лівого боку.

Божко Олег Анатолійович (20.04.1965, м. Ромни – 24.03.1985, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1983 закінчив Роменське ПТУ-14, курси водіїв. Працював у Роменській автоколонії № 2255. З травня 1984 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю водій. З 15 лютого 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп.17755. Здійснив 3 бойових рейса за маршрутом Кабул – Хайратон – Баграм – Кабул. Рядовий О.Божко загинув у районі населеного пункту Уланг. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 16.08.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено гранітну стелу /1,47 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [3153].

Григорій Діброва

961. Могила Варчука М.І., 1943 (іст.). Вул. Горького, 91. На меморіальному комплексі у сквері біля Привокзальної площі.

Варчук Микола Ізотович (26.03.1905, с. Стецьки, Старокостянтинівський р-н., Хмельницька обл. – 21.09.1943, м. Ромни) – Герой Радянського Союзу (28.09.1943).

Учасник боїв з японськими мілітаристами на оз. Хасан у 1938.

Учасник Другої світової війни з червня 1941. Воював на Воронезькому фронті. Майор, командир 737-го винищувального авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії. На червень 1943 здійснив 279 бойових вильотів. У 51-му повітряному бою 8 літаків противника збив особисто і 9 – в групі. Загинув під час виконання бойового завдання. За мужність і відвагу, проявлені у розгромі ворога на Белгород-Курському напрямку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Його ім'ям названо одну з вулиць міста.

У 1961 останки воїна перепоховані в індивідуальну могилу біля братської.

У 1967 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,4 м/, на фасадній частині якого – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3154].

962. Могила Воликівського А.Т., 1963 (іст.). Вул. Дудіна. На центральному міському кладовищі, праворуч від центральної алеї.

Воликівський Андрій Титович (1888 – 17.05.1963, м. Ромни) – український диригент, засновник капели ім. Леонтовича у м. Ромни.

Народився на Київщині, навчався на регентських курсах у Херсоні. На поч. 20 ст. переїхав до Ромен, працював хормейстером при місцевому російсько-українському вокально-музично-драматичному товаристві. У 1920 заснував і був незмінним керівником та диригентом роменської мандрівної робітничо-селянської капели ім. Леонтовича.

1941 – 43 працював хормейстером у Роменському театрі, що діяв в окупованому місті. Репресований. Після відбуття покарання повернувся до м. Ромни, керував хоровими колективами в клубі залізничників, пізніше хором в районному Будинку культури, котрий 1969 отримав звання народного.

У 1963 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,7 м/, на фасадній частині якого меморіальний напис і погрудне зображення митця [3155].

Григорій Діброва

963. Могила Давиденка О.В., 1987 (іст.). У центральній частині міського кладовища.

Давиденко Олександр Васильович (27.06.1955, м. Ромни – 2.05.1987, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював слюсарем Роменського відділення Сумського заводу «Ремпобуттехніка». 16 січня 1986 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю технік з експлуатації охоронно-пожежної сигналізації, в/ч. пп. 78845. З 11 лютого 1986 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 29761. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.09.1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1987 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,7 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [3156].

Григорій Діброва

964. Могила Деревської О.А., 1959 (іст.). Вул. Дудіна. На міському кладовищі, за 100 м від входу, по центральній алеї ліворуч.

Деревська Олександра Аврамівна [23.04.1902 (за старим ст.), м. Грозний, Чечено-Інгушетія (Росія) – 25.05.1959, м. Ромни] – мати-героїня, яка виховала 48 дітей.

Дівоче прізвище – Семенова. Народилася в родині робітника-нафтовика. Навчалася у Грозненській жіночій гімназії і одержала освіту домашнього вчителя. У 16 років стала медичною сестрою у шпиталі Червоної Армії, де познайомилась і одружилась з червоноармійцем О.Деревським. По закінченню громадської війни працювала медсестрою у лікарнях багатьох міст, так як сім'я часто переїздила з одного місця на інше.

У складних побутових умовах, після смерті єдиної дочки, почала усиновляти дітей, батьки яких загинули на фронтах громадянської війни. Напередодні Другої світової війни сім'я О.Деревської складалась із 9 осіб. У 1942 вона взяла на виховання 17 дітей-сиріт, вивезених з оточеного Ленінграду. У 1945 переїхала із своєю численною сім'єю у Ромни, де продовжувала брати на виховання сиріт. Всього виховала 48 дітей-сиріт восьми національностей. За окремими даними число усиновлених дітей перевищувало шістдесят осіб.

За свій материнський подвиг була нагороджена медаллю «За доблесну працю в Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», орденом трудового Червоного Прапора. У березні 1974 згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР О.Деревській присвоєно звання «Мати-Героїня».

У 1985 на могилі встановлено стелу із лабрадориту /1,8 м/, на якій портрет О.Деревської і меморіальний напис [3157].

Григорій Діброва

965. Могила Затиркевич-Карпинської Г.П., 1921 (іст., мист.). Вул. Дудіна. На початку міського кладовища, праворуч від центральної алеї.

Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: заг. вис.– 2,0 м, скульптури – 0,5 м.

Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна (10.01.1856, м. Срібне, Чернігівська обл. – 12.09.1921, м. Ромни) – актриса, корифей українського театру.

З юних літ брала активну участь в аматорських виставах в Прилуках та Ромнах, з 1883 – в професійній трупі М.Садовського, пізніше працювала в різних театральних трупах, що діяли в Україні у кін. 19 – на поч. 20 ст. У 1919 – 20 грала у Державному народному театрі в Києві під керівництвом П.Саксаганського. Протягом багаторічного творчого життя зіграла понад 130 ролей. У 1920 – 21 повернулася до Ромен, де виступала в складі української трупи, створеній роменською «Просвітою».

У 1956 на могилі встановлено мармурову надгробну плиту з викарбуваним написом. Мармурове погруддя актриси /0,5 x 0,35 x 0,3 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,5 м/ створене скульптором за відомими класичними зразками надгробних пам'ятників. Голова її ніби прихилена до дерева. На шиї ліворуч – пасмо волосся, що вибілося з зачіски. На красивому з правильними рисами обличчі задумливість і тиха скорбота. Зодягнена в плаття з декольте і мереживом, зібране біля грудей поясом. На лівому плечі – накинута хустка з китицями.

В образі актриси переважають душевна чистота і спокій, чому сприяють також матеріали і обробка його поверхні. На постаменті – фігурні фільонки, в центрі, в овалі – профільний барельєф актриси в платті з краваткою і зібраною у вузол зачіскою. Праворуч від барельєфа – лаврова гілка, нижче – напис. Бюст стилістично відрізняється від постаменту, тому що він виконаний пізніше. Могила з пам'ятником знаходяться в ажурній металевій огорожі неподалік від церкви і органічно вписується в оточення з старих могил. [3158].

Григорій Діброва

Надія Юрченко

966. Могила Зінченка С.М., 1983 (іст.). На кладовищі у мікрорайоні Лозове.

Зінченко Сергій Миколайович (10.04.1962, м. Ромни – 29.09.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Закінчив Роменський індустріальний технікум. 30 вересня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Мол. сержант. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 95061 діловодом. Загинув при виконанні службових обов'язків.

У 1983 могилі встановлено гранітний обеліск /1,6 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [3159].

Григорій Діброва

967. Могила Ключини П.Ю., 1972 (іст.). Вул. Дудіна. На міському кладовищі ліворуч від центральної алеї.

Ключина Павло (Ключник Павло Юхимович) (псевд. Поль-К., П. Чарський) (26.08. (8.09).1914, с. Великий Самбір нині Конотопський р-н., Сумська обл. – 2.06.1972, м. Ромни) – поет, байкар, прозаїк, журналіст, краєзнавець, член Спілки письменників УРСР (1955).

Народився в родині селянина. Закінчив Великосамбірську семирічку.

У 1931 вступив на короткострокові педагогічні курси в Конотопі, після закінчення яких працював сільським вчителем у школах Дубов'язівського і Конотопського р-нів Сумської обл.

З перших днів німецько-радянської війни на фронті. Після важкого поранення восени 1943 повернувся зі шпиталю на Сумщину, вчителював.

1937 видрукував першого вірша, а з 1944 почав регулярно друкуватися в пресі під псевдонімом П. Чарський, пізніше обрав псевдонім Павло Ключина. 1945 у журналі «Перець» опублікував першу байку «Ведмідь». У 1951 закінчив Глухівський педінститут і продовжив вчителювати в сільських школах.

1965 перейшов на журналістську роботу, працював власкором обласної газети «Ленінська правда», писав статті, фейлетони, нариси. У 1969 – 72 працював зав.відділом Роменського краєзнавчого музею.

За своє життя Ключина видав 12 збірок: «Байки» (1955), «Кропива» (1957), «Лев, Осел та Заєць» (1959), «Нові байки» (1960), «Пшениця і Кукіль» (1961), «Солов'ї та Жаби» (1964), «Муха на пасіці» (1969), «Ведмідь гне дуги» (1967), «Свиня в саду» (1968), «Завзяті рогачі» (1968), «Сила землі» (1971). Посмертно вийшла поетична збірка «Краплини барв земних» (1974) та інші твори. У його доробку значне місце посідають байки, сатиричні мініатюри, пародії, епіграми, ліричні твори, деякі з них покладені на музику. Широко відома його «Пісня про Сумщину».

Автор багатьох історико-краєзнавчих розвідок з історії Роменщини.

Нагороджений медалями, значком «Відмінник народної освіти УРСР».

У 1973 на могилі встановлено стелу з чорного лабродориту /1,56 x 0,74 м/ з мармуровою дошкою. На дошці вигравіювано портрет поета та меморіальний напис [3160].

Григорій Діброва

968. Могила Кондакова О.О., 1984 (іст.). Вул. Дудіна, 2. У південній східній частині центрального кладовища, за 18 м від центральної алеї.

Кондаков Олександр Олександрович [22.09.1963, с. Торба, Тугульдентський р-н., Тюменська обл. (Російська Федерація) – 2.06.1984, м. Ромни] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1982 закінчив профтехучилище № 3 у Київській обл., здобув спеціальність слюсаря-електрика. 29 вересня 1982 Макарівським райвійськкоматом Київської області призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 51883 за спеціальністю розвідник-кулеметник. З 1 січня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 51883. Розвідник, рядовий. Брав участь у 10 операціях по знешкодженню противника. У березні 1984 в районі населеного пункту Герат виявив групу противників, які здійснювали спробу вийти із зони оточення. Особисто знищив двох противників. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.09.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,75 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис. На той час у м. Ромни мешкала його родина [3161].

Григорій Діброва

969. Могила Курилова І.О., 1916 (іст.). Базарна площа, 15. У центральній частині міста, біля Святодухівського собору.

Курилов Іван Олексійович (1840, м. Ромни – 19.09.1916, там же) – купець 2-ої гільдії, краєзнавець.

З 1847 навчався у церковнопарафіяльній школі, потім – у Роменському повітовому училищі, перший клас якого закінчив з похвальною грамотою. У 1853, у зв'язку з реорганізацією повітового училища в Дворянське, був відрахований з останнього як солдатський син. З тринадцяти років працював у міській думі: писарчуком, писарем, бухгалтером. У 1875 – 91 обирався церковним старостою Святодухівського собору, тримав свічковий завод, займався торгівельною діяльністю. В останні роки життя працював в міській думі і місцевому банку.

Протягом всього життя збирав різноманітні матеріали з історії міста Ромен, на основі яких у 1898 видав книгу «Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до нашего времени. В четырех частях с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей», що стала першим, справді історичним дослідженням багатівікового літопису Ромен. Автор книг «Историко-статистическое описание Роменского Святодуховского собора» (1887), «Воспоминания роменского старожила об Ильинской ярмарке» (1898).

У 1916 на могилі І.Курилова встановлено металевий хрест /1,82 x 0,92 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [3162].

Григорій Діброва

970. Могила Ляшенка М.І., 1914 (іст.). Вул. Дудіна. У центральній частині міського кладовища, на відстані 15 м зліва від центральної алеї.

Ляшенко Михайло Іванович (22.05.1886, с. Житне Роменський р-н. Сумської обл. – 21.04.1914, м. Ромни) – один з перших українських військових льотчиків.

Закінчив двокласне народне училище в с. Голінка (Чернігівської губернії), Олексіївське піхотне юнкерське училище в м. Вільно (нині Вільнюс, Литва), перебував на службі у 108-му Саратовському, 8-му Східно-Сибірському стрілецьких полках. У 1911 – 13 навчався у Севастопольській авіаційній школі, по закінченню якої був прикомандирований до 5-ї авіаційної роти 15-го корпусного загону (м. Бронниця).

Трагічно загинув при падінні літака. 26 квітня його тіло було перевезене до Ромен і з почестями поховане на міському цвинтарі. Ім'ям М.Ляшенка названо одну з вулиць м. Ромни.

У 1914 на могилі встановлено обеліск із чорного граніту /2,0 м/ у вигляді дерева з обрубаними гілками, з меморіальним написом на фасадній частині. Пізніше над текстом прикріплено портрет льотчика на металевій основі [3163].

Григорій Діброва

971. Могила Мосієнка П.А., 1998 (іст.). Вул. Дудіна. У центральній частині міського кладовища, праворуч від центральної алеї.

Мосієнко Петро Андрійович (3.07.1924, с. Кимличка, Липоводолинський р-н., Сумська обл. – 28.01.1998, м. Ромни) – Герой Радянського Союзу (31.05.1945).

Закінчив сім класів, працював у колгоспі. У період тимчасової окупації Сумщини нацистськими загарбниками перебував у рідному селі. У Червоній Армії з 1944. У діючій армії з серпня 1944. Командир відділення роти автоматників 140-го гв. стрілецького полку (47-а гв. стрілецька дивізія, 8 гв. армія, 1-й Білоруський фронт) гвардії рядовий П.Мосієнко 22 березня 1945 у бою за населений пункт Горст (10 км. на північний схід м. Зелов, Німеччина) одним з перших увірвався на його околицю. У ніч на 24 березня 1945 у боях під час розширення плацдарму на західному березі р. Одер, проявив особисту мужність, відвагу. Його відділення знешкодило більше 10 БТР, 3 танка, 5 штурмових гармат, 30 чол. противника було взято у полон.

У 1945 демобілізувався і повернувся у рідне село. У 1964 закінчив Роменський сільськогосподарський технікум, переїхав до Ромен, працював на роменських підприємствах АТП-18012, заводах АТС і «Тракторозапчастина». Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1 ст., трьома орденами Слава II і III ступенів, орденом «Знак пошани», медалями.

У 1998 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,0 м/, на фасадній частині якого – погрудне зображення із меморіальним написом [3164].

Григорій Діброва

972. Могила Прокопенка Г.М., 1944 (іст.). Вул. Горького. На меморіальному комплексі у сквері біля Привокзальної площі.

Прокопенко Георгій Миколайович [25.04.1914, с. Житне (Роменський р-н., Сумська обл.) – 14.07.1944, м. Ромни] – Герой Радянського Союзу (8.09.1943).

Народився у робітничій родині. Закінчив 2 курси залізничного технікуму, працював помічником машиніста. У Червоній Армії з 1933. У 1936 закінчив військову авіаційну школу льотчиків та льотчиків-спостерігачів. У 1938 воював в Іспанії, у 1936 – 39 брав участь у поході радянських військ на Західну Україну та Західну Білорусію.

Учасник Другої світової війни з червня 1941. Воював на Воронежському фронті. Гв. майор, штурман 3-го гв. винищувального авіаційного полку 235-ї винищувальної авіаційної дивізії 10-го винищувального корпусу 2-ї повітряної армії. На червень 1943 здійснив 189 бойових вильотів, у 647 повітряних боях 11 літаків противника збив особисто і 15 – в групі. Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського. Загинув при виконанні бойового завдання у районі на південний захід від м. Тернопіль.

У 1961 останки Г.Прокопенка перепоховані в індивідуальну могилу біля братської могили.

У 1967 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,4 м/, на фасадній частині якого – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3165].

Олена Малко

973. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На околиці міста, за 100 м на південний захід від р. Великий Ромен, в урочищі «Бердюкова дача», неподалік літнього дитячого табору. Радянський воїн. Загинув у вересні 1943 під час визволення міста від нацистських загарбників підрозділами 163-ї та 167-ї стрілецьких дивізій, 208-го авіаполку першої повітряної армії, 3 гв. танкової армії. Місто визволено 16 вересня 1943. Прізвище загиблого невідоме.

У 1946 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,6 м/ з меморіальним написом на чоловому боці [3166].

Віктор Панченко

974. Могила Свірського І.Л., 1912 (іст.). Вул. Дудіна. У північно-східній частині центрального міського кладовища.

Свірський Іларіон Леонідович (1830 – 1912) – відставний поручик Шліссельбурзького 15-го піхотного полку, Герой оборони Севастополя 1854 – 55.

Після того, як залишив військову службу, мешкав у м. Ромни, займав посаду засідателя Роменського повітового суду.

У 1913 на могилі встановлено обеліск із необтесаного граніту /1,05 м/ з меморіальним написом на фасадній частині [3167].

Григорій Діброва

976. Могила Стратейчука І.І., 1995 (іст.). Вул. Дудіна. На початку міського кладовища, ліворуч від центральної алеї.

Стратейчук Ілля Ілліч (20.05.1915, с. Ольгополь, Чечельницький р-н. Вінницька обл. – 15.01.1995, м. Ромни) – Герой Радянського Союзу (29.10.1943).

Закінчив 5 класів сільської школи. Працював бригадиром у колгоспі. У 1937 призваний до лав Червоної Армії. Закінчив курси молодших лейтенантів у 1942.

На фронтах у Другій світовій війни з лютого 1942. Майор, командир батальйону 836-го стрілецького полку (240-а стрілецька дивізія 38-а армія Воронезький фронт). 27 вересня 1943 виявив організаційні здібності під час форсування Дніпра. Шостого жовтня 1943 брав участь у визволенні с. Лютеж (Вишгородський р-н Київської обл.).

З 1946 – в запасі. Працював у Казані директором заготбази. Пізніше мешкав і працював у м. Ромни. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Олександра Невського, 2 орденами Вітчизняної війни 1 ст., медалями.

У 1995 на могилі встановлено обеліск із чорного граніту габро /1,2 м/ з погрудним зображенням І.Стратейчука та меморіальним написом на фасадній частині [3168].

Григорій Діброва

977. Могила Уманця А.О., 1984 (іст.). Пров. Франка. У центральній частині кладовища мікрорайону Процівка.

Уманець Анатолій Олександрович (17.11.1964, м. Талалаївка, Косовський р-н., Чернігівська обл. – 16.04.1984, м. Ромни) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Працював робітником на Роменському консервному заводі. 31 березня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 51087, за спеціальністю сапер. З 25 червня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 81884. Брав участь у 12 рейдових операціях по знешкодженню противника, особисто знищив 2-х. Підірвався на міні. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.09.1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1987 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,4 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис. На надгробній плиті – напис [3169].

Григорій Діброва

978. Могила Шепеля С.А., 1981 (іст.). Вул. Дудіна, 2. У східній частині центрального кладовища, за 25 м від центральної алеї, праворуч від входу.

Шепель Станіслав Анатолійович (12.02.1956, м. Сніжне, Донецька обл. – 31.07.1981, м. Ромни) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1984 закінчив місцеве профтехучилище, працював на судноремонтному заводі в Туапсе. З 1974 призваний до лав Радянської Армії. У 1977 закінчив 202-гу школу прапорщиків за спеціальністю технік з ремонту і технічному обслуговуванню НЗРК. З січня 1980 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 81884. Був старшиною мотострілецької роти Південної групи військ. В останньому бою особисто знищив 12 противників. Загинув під час маршу Гордес – Кабул в Афганістані. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 23.11.1981 нагороджений орденом Червоної Зірки (по смертно).

У 1981 на могилі встановлено гранітну стелу /1,48 м/, на фасадній частині якої – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [3170].

Григорій Діброва

979. Могила Шкурата С.Й., 1973 (іст., мист.). Вул. Дудіна. У південно-східній частині міського кладовища.

Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. погруддя – 0,55 м, постаменту – 1,65 м.

Шкурат Степан Йосипович [27.11.1885 (8.01.1886), с. Кобеляки нині Полтавської обл. – 26.02.1973, м. Ромни] – заслужений артист РРФСР (1935), народний артист УРСР (1971).

Сценічну діяльність розпочав 1905 на сцені Народного будинку в Кобеляках. У 1910 разом із сім'єю переїхав у Ромни. Працюючи пічником, брав участь у аматорському театрі. Грав у виставах «Маруся Богуславка» М.Старицького, «Мартин Боруля», «Суєта», «Сава Чалий», «Бурлака» І.Карпенка-Карого, «Наталка-Полтавка» І.Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського та ін. З 1918 працював у робітничо-селянському театрі під керівництвом І.Кавалерідзе, який у 1928 запропонував С.Шкурату знятися в ролі селянина Івана у його фільмі «Злива». Знімався також у фільмах-операх І.Кавалерідзе «Наталка-Полтавка» (Микола) і «Запорожець за Дунаєм» (Карась).

Знімався у фільмах О.Довженка в ролях: Опанас Трубенко («Земля», 1930), Степан Губа («Іван», 1932), Василь Худяков («Аероград», 1935), дід Прокопенко («Щорс», 1939).

Зіграв близько ста ролей на кіностудіях України, Білорусії, Росії, Грузії: Панас Кандиба («Fata morgana», 1931), Потапов («Чапаєв», 1934), Яким Недоля («Вершники», 1939), Єгор Силич («Ластівка», 1958), Кирило («Повія», 1961). Довгий час був солістом Роменського заслуженого самодіяльного хору УРСР.

На могилі встановлено бронзове погруддя митця на постаменті з чорного шліфованого граніту. Портретований зображений зі зморшкуватим обличчям, довгими широкими вусами, шапкою негустого, зачесаного назад волосся. У невеликих глибоко посаджених очах – вираз задумливого спокою. Зодягнений в українську сорочку зі шнурком, комір якої вишитий геометричним орнаментом. Скульптурне зображення артиста нагадує образи українських кобзарів. На постаменті викарбуваний напис. Бронзове погруддя є авторським повторенням з дерев'яного однойменного погруддя, створеного автором з натури і 1970, що зберігається в Роменському краєзнавчому музеї.

Могила з пам'ятником розташована в живописній місцевості, на невеликому підвищенні з якого видно красивий природний ландшафт, серед зелені дерев і кущів бузку [3171].

Григорій Діброва

Надія Юрченко

980. Пам'ятне місце страти жертв нацизму, 1943, 1960 (іст.). Вул. К. Маркса. У центрі міста, на території СПТУ-14.

За два роки окупації міста та Роменського району жертвами нацистського терору стали біля 7 тис. чоловік. Одним із місць масових поховань жертв нацизму був колодязь по вул. Карла Маркса, у який в лютому 1943 були скинуті 29 радянських громадян, задушених мотузьяними петлями. Серед них – інструктор райкому ЛКСМУ Т.Мірошніченко з чотирирічним річним сином, заарештовані 27 лютого 1943 і після тривалих мордувань вбиті і вкинуті у колодязь.

У травні 1943 карателі очистили колодязь від трупів. Останки 29 жертв, серед яких були впізнані лише Т. Мірошніченко з сином, були закопані в яму над прірвою «Муховець» напроти меблевої фабрики, а у 1954 перепоховані на міському кладовищі. На місці колодязя у 1960 встановлено обеліск, замінений у 1991 стелою /3,0 м/ з меморіальним написом [3172].

Олена Іваненко

981. Пам'ятний знак Калнишевському П.І., 1990 (іст., мист.). Вул. Комсомольська, 4.

У центральній частині міста, на Покровській горі, на відстані 5,0 м від лінії забудови, 11 м від шосейної дороги.

Автор – художник-оформлювач М. Колесов. Розміри: вис. погруддя – 0,50 м, постаменту – 0,75 м, стела – 1,70 x 0,8 м.

Калнишевський Петро Іванович [1690, х. Гетьманка, поблизу с. Пустовійтівка Роменської сотні Лубенського полку (нині Роменського р-ну Сумської обл.) – 1803, Соловки (Російська Федерація)] – останній кошовий отаман Запорізької Січі.

Народився у козацькій родині. У дитинстві потрапив на Січ, з якою пов'язав все своє подальше життя. У 1763 вперше обраний кошовим, в подальшому обирався на цю посаду в 1765 – 75 рр. По ліквідації Запорізької Січі, у липні 1775, без суду і слідства був ув'язнений до Соловецького монастиря, у підземеллях якого перебув 25 років поспіль. У 1801 був звільнений, але залишився у тому ж монастирі до своєї смерті.

Пам'ятний знак встановлений на честь 500-річчя Запорізької Січі та 300-річчя з дня народження П. Калнишевського на місці збудованого за його кошти Покровського собору.

Являє собою прямокутну вертикальну стелу з сірого граніту, встановлену на прямокутний плаский постамент з плит червоного полірованого граніту. З фронтального боку стели прикріплені чавунні барельєфні елементи: зверху – профільне погруддя гетьмана (у зрілому віці, з характерним обличчям, з довгими вусами, з непокритою головою), нижче – дошка у вигляді сувою з зображеннями запорізької шаблі, булави та присвятним написом. Внизу на виступі постаменту покладені чавунні ядра, у яких зберігаються капсули з землею з рідної Калнишевському Пустовійтівки, Запорізької Січі та Соловків.

Майданчик навколо пам'ятного знаку вкрита брехчею. Тлом для стели виступає опорна стіна з сірого каменю. Розташований у підніжжя природного схилу, пам'ятник вписаний у навколишнє середовище. Його просторово-образне рішення відзначається камерністю. Розрахований на близькі точки огляду [3173].

Григорій Діброва

Галина Склярєнко

982.

983. Пам'ятний знак робітникам взуттєвої фабрики, які загинули у Другій світовій війні, 1973 (іст.). На території ВАТ «Таланпром». Ліворуч від центральної прохідної.

У 1923 в Ромнах було засновано майстерню кушового об'єднання трудових колективів шкіряної промисловості при комітеті по боротьбі з безробіттям. У 1925 її перетворено на взуттєву фабрику «Бистроход». З 1931 фабрика увійшла до складу Роменського промкомбінату, а також до шкіряно-взуттєвого тресту «Укршкіроб'єднання».

У період тимчасової нацистської окупації (1941 – 43) підприємство було майже зруйноване. На фронтах Другої світової війни загинуло 27 робітників фабрики.

У 1955 фабрика «Бистроход» об'єдшалась зі шкіряним заводом і була перейменована на Роменський шкірвзуттєвий комбінат № 3. У 1994 відбулась реорганізація фабрики в колективне виробниче підприємство «Талан». З 1998 на базі підприємства було створено ТОВ «Таланпром».

У 1973 на честь загиблих у Другій світовій війні працівників підприємства встановлено пам'ятний знак: бетонна тинькована прямокутна стела /1,55 x 2,1 м/ на двоступінчастому стилобаті /3,5 x 2,5 м/. Стела пофарбована у сірий колір, у верхній частині – дати «1941 – 1945» і барельєфне зображення Ордена Великої Вітчизняної війни. Нижче, ліворуч, у стелу вмонтовано солдатську каску, праворуч – прізвища 27 загиблих накладними літерами. У нижній частині стели присвятний напис накладними літерами [3175].

984. Пам'ятний знак робітникам поліграфмашзаводу, які загинули в роки Другої світової війни, 1967 (іст.). Вул. Залізнична.

У роки Другої світової війни на фронт пішли 176 робітників Роменського машинобудівного заводу (з 1968 – «Поліграфмаш»).

Під час окупації були розстріляні секретар партійної організації заводу І.Пітель, комсомольські ватажки П.Копелєв, М.Татаринов та інші активісти. Всього в роки Другої світової війни загинули 25 працівників заводу.

На заводі з 16 років учнем слюсаря, а потім помічником машиніста працював Барабаш Панас Семенович [1.05.1908, с. Процівка (нині у межах м. Ромни) – 1997, м. Москва (Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (16.05.1944).

Народився у сім'ї робітника. Підлітком залишившись без батька, почав працювати. У 1929 – 1932 навчався в Московському індустріальному технікумі (нині – Російська Федерація). У 1932 призваний до Червоної Армії. У 1934 закінчив бронетанкову школу. На фронтах німецько-радянської війни з перших днів. Звання Героя Радянського Союзу присвоєне за мужність і відвагу, вміле керівництво танковим полком у боях за Крим.

У 1957 за станом здоров'я звільнився в запас. Нагороджений орденом Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова III ст., Олександра Невського, Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ст., польським орденом «Хрест хоробрих», медалями.

У 1967 встановлено монумент, на чоловому боці якого – дошка з написом [3176].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

985. Пам'ятний знак уродженцям Роменщини, учасникам бойових дій в Афганістані та на території інших держав, 2007 (іст.). Сквер на розі вулиці Горького та бульвару Московського.

З 1979 по 1989 у бойових діях у складі Збройних сил СРСР на території Демократичної Республіки Афганістан брали участь 267 радянських воїнів – уродженців Роменщини. З них не повернулися з Афганістану і поховані на кладовищах району 7 воїнів: О.Божко (м. Ромни), М.Глущенко (с. Сененкове), О.Давиденко (м. Ромни), С.Зінченко (м. Ромни), О.Кондаков (с. Сененкове), А.Уманець (м. Ромни), С.Шепель (м. Ромни).

У 2007 встановлено сірий гранітний обеліск на двоступінчатому стилобаті /3,7 м/, на чоловому боці якого викарбовано символ скорботи – чорний тюльпан. Біля підніжжя обеліску закладено капсулу з землею з могил загиблих. З фронтальної частини композиції під кутом до верхньої площини стилобату прилягає гранітна плита /1,2 x 0,6 м/ з написом. Праворуч від обеліску встановлено стелу із чорного полірованого мармуру /1,5 x 0,8 м/ з написом на чоловому боці [3177].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

986. Пам'ятник героям революції «Закутий Прометей і розкутий робітник», 1921 (мист.) Бульвар Жовтневої революції. Автор – ск. І.Кавалерідзе. Розміри: вис. обелісків – 6,0 м, скульптур – 2,2 м.

Пам'ятник розташований неподалік від проїзної частини у центрі міста, біля входу в сквер, зона якого є трикутником зеленого масиву. Пам'ятник роботи видатного українського скульптора і кінорежисера І.Кавалерідзе (1887 – 1978) входив до Ленінського плану монументальної пропаганди.

Скульптурний ансамбль складається з двох обелісків. На одному – статуя зігнутого з закинutoю назад головою Прометей, закованого в ланцюги. На другому – сучасний Прометей, в образі якого поданий робітник з молотом в правій руці, який ніби розриває пути зла. Обличчя з відкритим ротом спрямоване догори (вираз протесту). Постаті робітника і Прометей стоять біля високих стел, які збільшують пам'ятник, надають композиції цілісності. Трьохступінчастий стереобат п'ятикутної форми є основою для

оголених чоловічих постатей, які стоять біля стел (втілення образів борців революції). Розміщення ансамблю в центрі бульвару дозволяє сприймати його з усіх боків [3178].

Надія Юрченко

987. Пам'ятник Деревській О.А., 1982 (іст., мист.). Вул. Щучки, 57. Авторі – ск. В.Миненко, арх. А.Синько. Розміри: вис. скульптури – 1,72 м, постаменту – 1,7 м, стела – 4,4 x 2,3 x 0,75 м.

Біля фасаду школи-інтернату імені О.Деревської. Встановлений до 80-річчя з дня народження Деревської Олександрі Аврамівни (1902 – 59) – матері-героїні, яка в важкі роки громадянської і Другої світової воєн в дуже важких умовах голоду і розрухи виховала і підняла на ноги 48 осиротілих дітей різних національностей.

Бронзова напівпостать зображує жінку середнього віку, яка дивиться в далечину. На грудях – ордена Леніна, Трудового Червоного Прапора і знак матері-героїні (нагороджена посмертно у 1974). На плечі накинуто хустка з китицями. Під нею опущені зімкнуті руки, трохи збільшені скульптором для образної виразності. Відкрите обличчя з впалими очима і глибокими зморшками на чолі та навкруги губ свідчить про тяжку долю жінки, що присвятила своє життя дітям-сиротам. Сповнене благородства і мудрості зображення О.Деревської свідчить про високе духовне багатство простої жінки-матері, чому сприяє і пластика крупних форм постаті та більш дрібних – обличчя. Пам'ятник стоїть на високому прямокутному постаменті з червоного полірованого граніту з лаконічним написом по діагоналі з литого накладеного шрифту «від руки», який ніби імітує її автограф. З тильного боку пам'ятника – увігнута стела з того ж матеріалу, що й постамент. Над пам'ятником на стіні школи дошка з написом «Роменська школа-інтернат ім. О.А. Деревської». Пам'ятник цілісно сприймається з висотою оточуючих його будинків, з загальним масштабом вулиці [3179].

Надія Юрченко

988. Пам'ятник Дудіну Ю.І., 1981 (іст., мист.). Бульвар Жовтневої революції. Авторі – ск. Р.Синько, арх. В.Миненко. Розміри: стела – 2,2 м, вис. скульптури – 0,7 м.

Дудін Юрій Іванович (2.08.1906, м. Дніпропетровськ – 2.08.1976, м. Москва) – державний діяч, почесний громадянин м. Ромни.

Трудову діяльність розпочав на Роменському машинобудівному заводі учнем токаря по металу. Працював токарем, у 1924 – 1926 – завідувачим економічним відділом Роменського окружного комітету ЛКСМУ. Потім – у системі споживчої кооперації та контрольної комісії робітничо-селянської інспекції.

З 1934, після закінчення Київського агроекономічного інституту, працював секретарем Радомишлянського райкому партії, завідувачим відділом шкіл і науки Київського обкому КПУ, після – директором Білоцерківського сільськогосподарського інституту. 1939 – 40 перебував у лавах Червоної Армії.

У роки Другої світової війни – заступник директора Московського харчокомбінату, начальник сільськогосподарського відділу наркомату харчової промисловості України, начальник головного управління навчальних закладів цього наркомату.

У 1946 – 49 Ю. Дудін – міністр харчової промисловості УРСР, у 1949 – 53 – заступник міністра харчової промисловості СРСР. З 1953 – постійний представник Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР, був делегатом XXII та XXIV з'їздів КПРС, XIX – XXIV з'їздів КПУ, депутатом Верховної Ради СРСР IV – IX скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої революції, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Одна з вулиць міста носить його прізвище.

У 1981 встановлено гранітну стелу, у верхній частині якої – бронзовий бюст Ю.Дудіна, посередині – металева дошка з написом.

Портретований зображений людиною похилого віку, з рідким зачесаним назад волоссям, невеликими очима, що вдивляються в далечину, глибокими зморшками на чолі і навколо рота. Круте підборіддя і зімкнуті губи підкреслюють твердість характеру. Гладка поверхня портрета державного діяча, що знаходиться у верхній частині стели, контрастує з шорсткуватістю фона. Цей контраст допомагає виділенню самого портрета і його

сприйняттю. Під горельєфом – бронзова дошка з написом металевими рельєфними, накладеними на поверхню стели літерами. Пам'ятник органічно вписується в міське середовище [3180].

*Віра Павленко
Надія Подоляка
Надія Юрченко*

989. Пам'ятник Мельникову Ю. Д., 1963 (іст., мист.). Ст. Ромни. На території залізничного депо.

Заг. висота скульптури – 3,5 м. Автора не встановлено.

Мельников Ювеналій Дмитрович (1868 – 1900) – один із самовідданих пропагандистів марксизму і зачинателів соціал-демократичного руху на Україні.

У Ромнах провів свої дитячі роки, жив влітку 1981 та під наглядом поліції у 1897 – 98 рр. Свою революційну діяльність розпочав ще в сер. 80-х рр. 19 ст. в народницьких організаціях. Невдовзі він зневірився в їх ученні та методах боротьби, відійшов від них і назавжди пов'язав свою долю з робітничим класом та його революційною ідеологією – марксизмом. Брав активну участь в організації підпільних робітничих гуртків у Харкові, Ростові-на-Дону. З ініціативи Мельникова і під його керівництвом був створений і діяв Робітничий комітет у Києві.

Пам'ятник виконаний як висока прямокутна стела з залізобетону, в горішній частині якої вирізьблене в техніці горельєфу обличчя марксиста. Для скульптури характерна узагальнена лаконічна пластика, сувора монументальність, обумовлена ідейним задумом і стилістикою мистецтва 1960-х рр. Нижня частина стели має прямокутний виступ. На чоловому боці стели закріплено таблицю з анотаційним написом. Пам'ятник утворює моноекспозицію у невеликому сквері на території залізничного депо [3181].

Віра Павленко

990. Пам'ятник Островському М.О., 1964 (мист.). Вул. Урицького, 2. Автора не встановлено. Розміри: вис. скульптури – 0,75 м, постаменту – 2,35 м.

Островський Микола Олексійович – російський радянський письменник. Народився в робітничій родині. З 1919 воював на фронті у складі 1-ої Кінної армії і кавалерійської бригади Г.Котовського. У жовтні – грудні 1921 працював у Боярці Києво-Святошинського р-ну на будівництві вузькоколійки до Києва. З 1923 по 1924 – на керівних комсомольських посадах у прикордонних областях України. З 1927 – важко захворів: був прикутий до ліжка. Займався літературною діяльністю. Автор творів «Народжені бурею», «Як гартувалася сталь», що стали зразками героїчної прози соціалістичного реалізму. Нагороджений орденом Леніна (1935), Лауреат премії Ленінського комсомолу (1966, посмертно).

Залізобетонний бюст письменника встановлено на прямокутному цегляному тинькованому постаменті. Динамічно повернута праворуч голова з довгим волоссям, що розвівається від вітру. Права рука прикладена до грудей. Ці композиційні особливості надають образу романтичного забарвлення, певної патетики і свідчать про вірність загальному революційному пориву. На чоловій частині постаменту вмонтовано дошку з прізвищем письменника та датами його життя. Пам'ятник вдало вписаний у довкілля скверу [3182].

Ірина Павленко

991. Пам'ятник Федьку І.Ф., 1977 (іст., мист.). Вул. Горького, 91.

Автори – ск. Б.Климушко, Є.Горбань, арх. С.Миргородський. Розміри: вис. погруддя – 2.0 м, постаменту – 4.0 м.

Іван Федорович Федько (1897 – 1939) – учасник громадянської війни, уродженець с. Хмелів Роменського р-ну. З 1922 займав відповідальні пости у Червоній Армії.

Погруддя і постамент є єдиним високим гранітним монолітом. Федько зображений в будьонівці і військовій формі командира 1-го рангу з чотирма орденами Червоного прапора на грудях. Голова подана в 3/4 вправо крупним планом, що обумовлено висотою постаменту. Дугоподібні брови, яскраво виражені вилиці і круте підборіддя свідчать про

мужню особистість з твердим характером. Матеріал і його лаконічні форми органічно передають зовнішність зображеного. Гранітний постамент має форму зрізаної піраміди з написом литими накладеними літерами. Цоколь і територія навкруги пам'ятника викладені полірованими гранітними плитами. Пам'ятник органічно вписується в оточуюче середовище [3183].

Надія Юрченко

992. Пам'ятник Хмельницькому Б., 1953 (іст., мист.). Московський бульвар.

Автора не встановлено. Розміри: вис. погруддя – 0,9 м, постаменту – 2,6 м.

Хмельницький Богдан (Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький) (27.12.1595 (06.01.1596) — 27.07 (06.08) 1657) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, очільник Українського гетьманату (1648 – 57). Реєстровий козак, військовий писар, з 1648 – гетьман Війська Запорозького. Організатор повстання проти панування шляхти в Україні, що переросло у Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої. Засновник козацької держави – Війська Запорозького, більш відомої як Гетьманщина.

Пам'ятник являє собою погруддя на прямокутному вертикальному постаменті з рожевого граніту, що спирається на ступінчасте підніжжя з полірованих гранітних плит того ж кольору. Бюст з пофарбованого бронзовою фарбою бетону, виконаний в дусі радянської скульптури 1950-х рр.: ретельно відтворена іконографія портрету гетьмана з правильними рисами вольового обличчя, поглядом, спрямованим у далину. Одягнений у гетьманську шапку, на плечі накинутий плащ, складки якого на лівому плечі урізноманітнюють загальну фронтальну композицію.

На чільному боці постаменту на полірованій гранітній дошці викарбовано ім'я гетьмана. У 2009 році пам'ятник був відреставрований [3184].

Галина Склярєнко

993. Пам'ятник Шевченку Т.Г. , 1918 (мист.). Бульвар Шевченка, 12. У центрі міста, в парковій зоні. Автор – ск. І.Кавалерідзе. Розміри: вис. скульптури – 2,1 x 2,0 x 1,6 м, постаменту – 2,3 x 1,5 x 2,5 м.

Споруджений за ініціативою товариства «Просвіта» на честь перебудування Т.Шевченка в Ромнах у 1843 – 45 на Іллінському ярмарку. Був урочисто відкритий 27 жовтня 1918. Він став першим монументальним зображенням великого Кобзаря, створеним в роки радянської влади як одно з втілень ленінського плану монументальної пропаганди. У 1981 – реконструйований.

Монумент має жанровий характер. Поет ніби сидить на високій степній могилі, кургані або пагорбі – саме такий вигляд має постамент, що вирішений в формах кубізму. Шевченко зображений у позі глибокої задуми – з опущеною головою, спрямованим на землю поглядом, лівою рукою спирається на пагорб, права вільно лежить на коліні, підтримуючи книгу. Зодягнений в піджак і українську сорочку з зав'язаною стрічкою. Остання деталь доповнює і конкретизує образ. Композицію зі стилізованою могилою і крупно взятою постаттю, що в своїх контурах ніби повторює гору, автор майстерно використовує для надання образу монументальності і масштабності. Цьому сприяє і характер ліплення шляхом нарощення мас. Відчуття настрою поета посилене викарбуванням на постаменті написом, що повторює його почерк. Кожна частина розміщення на триступінчастому постаменті видна з будь якої точки зору [3185].

Надія Юрченко

994. Паровий млин Рубінчика (архит., іст.). Вул. Горького, 106. У північній частині міста на відстані 64 м від червоної лінії забудови на подвір'ї дочірнього підприємства Державної компанії «Хліб України» Роменського комбінату хлібопродуктів.

Будівля цегляна, п'ятиповерхова, вісімнадцятикімнатна, покрита шифером.

Побудована тульським купцем 1-ї гільдії Рубінчиком Танжою Берковичем у 1905 як головний виробничий корпус вальцевого парового млина. Будівля є типовим високохудожнім зразком «цегляного стилю» (варіант історизму) поч. 20 ст. Незабаром млин Рубінчика перетворився на найпотужніше підприємство серед інших десяти парових

млинів Ромен, що працювали на місцевій сировині. Його продукція збувалася на місцевому ринку, а також відправлялася за кордон.

У 1920 млин націоналізовано. У роки німецько-фашистської окупації 1941 – 43 на підприємстві діяла підпільна група на чолі з електромеханіком О.Мечетиним. У 1943 будівля була частково пошкоджена. Відбудована у 1943 – 46. У 2-ій пол. 20 ст. декілька раз проводилась реконструкція будівлі та обладнання. Остання – у 1991 – 93.

Згідно рішення Сумського облвиконкому № 45 від 22 лютого 1964 млин взято на місцевий облік як пам'ятку архітектури. Нині приміщення використовується за призначенням. У 2000 підприємство нагороджено дипломом лауреата Всеукраїнського конкурсу «Вища проба» та пам'ятним знаком. У 2001 отримало міжнародний приз «Європейська якість», а його керівника А.Рішняка занесено до «Золотої книги української спільки» [3186].

Григорій Діброва

995. Святодухівський собор з теплою церквою, 1747 – 1867 (архіт.). Пл. Базарна, 15.

Комплекс міського собору розташований в історичному середмісті на рівному місці біля краю високої гори на прузі правобережжя р. Сули. З південно-західного боку до соборного подвір'я прилягає Базарна площа, що існує на цьому місці з 17 ст. На південь міститься колишній давньоруський дитинець (середньовічний Замок), що зараз має вигляд вузького й високого останця. Соборний комплекс міститься на посаді города Ромна часів Київської Русі.

Комплекс складається з трьох мурованих, потинькованих і побілених споруд: Святодухівського собору, Василівської теплої церкви з дзвіницею, будинку священника та огорожі, яка вперше була зведена мурованою в 1825 і з тих пір неодноразово руйнувалася й перебудовувалася, зокрема у 1875. Завдяки розташуванню комплексу в зоні найвищої композиційної активності й виразним висотним силуетам двох храмів, він є найважливішою містобудівною та ландшафтною доміантою не тільки міста, а й усієї округи, увінчуючи мальовничі гори й прекрасно проглядаючись з віддалених видових точок в радіусі до 5 км, особливо з Засулля, прилеглих сіл та рівнинного лівого берега р. Сули.

С в я т о д у х і в с ь к и й с о б о р є головною спорудою комплексу. Сьогодні це тринавовий трибанный храм. Він має дуже складну й запутану історію будівництва: зокрема, досі остаточно не з'ясована достеменна дата його будівництва. Так, М.Цапенко вважав, не покликаючись на джерела, що мурований собор збудовано у 1689. В архівних та бібліографічних джерелах існує версія про будівництво собору в 1735 – 37 коштом місцевої поміщиці Маври Заборовської, сестри Київського митрополита Рафаїла Заборовського. Є також дати початку й завершення будівництва собору 1738 – 47. Останні дати більш вірогідні з огляду на те, що указ митрополита Рафаїла Заборовського про освячення шойно збудованого собору датовано 19 червня 1747. Плутанина з датуванням виникла тому, що протягом 17 ст. головним у Ромнах був дерев'яний Успенський собор, який стояв поблизу теперішнього Святодухівського. Після спорудження останнього Успенський дерев'яний храм існував до сер. 18 ст. і становив єдину церковну парафію зі Святодухівським. Після 1747 дерев'яний собор розібрали й продали у приміське село Процівку (за іншою версією, Успенський собор згорів від блискавки на поч. 19 ст.). Іконостас, богослужбові книги і церковне начиння з Успенського дерев'яного собору було перенесено до Святодухівського.

Мурований собор Зішестя Святого Духа, крім головного престолу, мав ще два бічні вівтарі на хорах: св. Великомучениці Варвари та св. Пророка Іллі. У соборі був п'ятирусний різьблений позолочений іконостас (не зберігся). У 1825 собор відремонтовано, при цьому було повністю замінено тинькування фасадів та інтер'єру. У 1875 – 76 в інтер'єрі були зроблені нові мальовання в так званому синодальному стилі. У 1897 собор ще раз ремонтували. Наприкінці 19 ст. церковним старостою в соборі був купець другої гільдії І.Курилов (1840 – 1916), автор відомої історико-краєзнавчої книги «Роменская старина», а також історико-статистичного опису Святодухівського собору. Він похований поряд з собором. За радянської доби собор закрили й влаштували в ньому

господарський склад, внаслідок чого пам'ятку доведено до аварійного стану. Реставраційні роботи провадилися у 1970 – 71. Досі собор не використовується. У 2004 знову розпочато реставраційні роботи коштом Державного бюджету України.

Собор хрещато-баневий, тринавовий, чотиристовпний, з трьома апсидами й трьома банями, поставленими вздовж вісі захід-схід. Споруда належить до храмів гетьманського (державного) жанру і є контамінацією двох традиційних архітектурних типів: тринавового хрещато-баневого і тридільного трибанного. В Україні відомі лише три храми такого типу, окрім Святодухівського: собори Фролівського монастиря в Києві (1722 – 32) і Козелецького Георгіївського монастиря (1741 – 70), а також Спасо-Преображенська церква в Ніжині (1757). Собор має підвал, перекритий системою коробових склепінь, і хори в західному боці бічних нав, куди ведуть сходи в товщі південної і північної стін. Усі підпружні арки мають стрілчасті обриси. Тридільній структурі інтер'єра, з висотним розкриттям кожного з трьох компартиментів середньої нави, суперечить екстер'єр пам'ятки – статичний, нерозчленований об'єм, фасадні лопатки й фронтони якого не пов'язані з членуваннями інтер'єру. Середній світловий підбанник циліндричний, крайні – овальні в плані. Всі бані вінчаються верхами вишуканих барокових обрисів із ліхтариками й маківками. Центральна апсида п'ятигранна ззовні і напівкругла всередині, однієї висоти з основним об'ємом храму, а понижені північна й південна в чверть кола, за шириною дорівнюють бічним навам.

Із заходу прибудований прямокутний у плані притвор головного входу, з півночі й півдня – квадратні в плані тамбури бічних входів, покриті щипцевими дахами. Вони значно нижчі, ніж основний об'єм. Притвор увінчано масивним трикутним фронтом з декоративною маківкою. Фасади будівлі розчленовані на окремі прясла лопатками й увінчані антаблементом, над яким на поздовжніх фасадах підносяться парні трикутні фронтони, прикрашені лопатками й нішами для живопису, облямованими наличниками. Високі витягнуті віконні отвори мають прямокутну й аркову форми. У верхньому ярусі вони прикрашені трикутними сандриками.

Собор муровано з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потиньковано й побілено. Щипцеві й вальмові дахи по дерев'яних кроквах та бані по залізних кружалах укріті покрівельною сталлю.

Собор належить до типологічно унікальних споруд стилю українського відродження 1-ої пол. 18 ст. і є пам'яткою архітектури й містобудування національного значення.

Т е п л а ц е р к в а с в. В а с и л і я В е л и к о г о з д з в і н и ц е ю стоїть на північ від собору. Вона також має складну будівельну історію. Її первісна функція – тепла церква та дзвіниця при соборі. Зараз це самостійний парафіяльний храм.

Збудована в 1751 – 80 коштом і стараннями бунчукових товаришів Лубенського полку Андрія Павловича Полетики (1692 – 1773), його сина Андрія Андрійовича Полетики (1741 – 98) та лубенського полкового писаря Петра Лук'янова. Фундатори церкви були представниками одного з найвизначніших козацько-старшинських родів Лівобережжя доби Гетьманщини, що дав низку видатних політичних і культурних діячів України. А.Полетика у 1727 – 29 був роменським війтом, згодом – значковим товаришем, а з 1749 – бунчуковим товаришем. Його син А.Полетика з 1758 – військовий канцелярист, з 1767 – бунчуковий товариш, у 1784 та 1797 – 98 – роменський повітовий маршалок (предводитель дворянства), протягом 1785 – 88 – чернігівський губернський маршалок. Був одним з лідерів громадського руху за права «малоросійського дворянства».

Збудована ними церква була прямокутна в плані, тридільна, зального типу, з гранчастою апсидою та дзвіницею над середньою дільницею (навою). Спершу планувалася освятити церкву як Успенську. Під усім храмом зроблено великий склепінчастий підвал господарського призначення. Двоярусний іконостас у стилі класицизму з колонами доричного ордера виконано коштом роменського купця Василя Троянського в 1810 (зберігся частково).

Споруду переосвячували в 1811, реконструювали в 1846 (перероблено західний притвор) та в 1850 (влаштовано церкву в підвалі). Протягом 1866 – 67 Василівська церква зазнала

радикальної перебудови за проектом академіка архітектури Є. Червінського. При цьому було розібрано дзвіницю, західний притвор, пробито нові вікна. Натомість нова дзвіниця була зведена над новим західним притвором, перед яким влаштовано ганок з арковим входом. У вітварній частині був влаштований бічний вітвар Успіння Богородиці. Над вітварною частиною зроблена декоративна цибуляста маківка на глухій гранчастій шії. Така само маківка вінчає дзвіницю.

Центральне зальне приміщення перекрито дерев'яною підвісною стелею, що імітує коробове склепіння, вітвар – напівлотковим склепінням, тридільний притвор – зімкнутим і двома коробовими склепіннями. Підвал перекрито системою зімкнутих склепінь.

Фасадний декор характерний для історизму 1860-х рр. Переважають форми «російсько-візантійського» стилю в своєрідній інтерпретації: використані мотиви кесонів-ширинок, аркатура, килевидні арокки, колонки з «диньками» й перехватами тощо. Церква піднята на високий цоколь. Поздовжні фасади в метричному шерегу розчленовані арковими вікнами з тягнутими наличниками й завершені фризом з кесонів-ширинок. Дзвіниця – арковий восьмерик на низенькому четверику – має досить активні членування й виразну пластику. В інтер'єрі храму зберігся іконостас, перший ярус якого датується 1811, а другий – 1950-і рр. Мальовання в інтер'єрі виконані в 1956 та 1982.

Василівська церква є найпізнішим зразком зального типу храму, що був поширений в Україні протягом 2-ої пол. 17 – поч. 18 ст. Незважаючи на перебудови, зберегла основні особливості оригінальної розпланувально-просторової структури і є пам'яткою архітектури національного значення.

Б у д и н о к с в я щ е н и к а прилягає до соборної огорожі з південно-західного боку від собору. Своєю мініатюрністю він підкреслює значний масштаб собору. Збудований у 1876 як лавка для продажу церковних свічок. Будинок прямокутний у плані, одноповерховий, трикамерний, з прибудованим закритим ганком. Декору на фасадах немає, тільки нарізники зафіксовані лопатками. Опалення пічне. Підлога з дощок. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Комплекс собору Зішестя Святого Духа є унікальним в українській архітектурі як за складністю будівельної історії, так і за типологічною неповторністю двох основних споруд, що попри різну стилістику й численні перебудови формують гармонійний архітектурний комплекс, що відзначається художньою єдністю [3187].

Віктор Вечерський

996. Школа № 3, 1935 (архіт.). Б-р Шевченка, 16.

Споруджена в період масового будівництва шкільних будівель в Україні відповідно до нових типів загальноосвітніх шкіл, встановлених РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934 року. У документах технічної інвентаризації зафіксована дата будівництва – 1935, у літературі – 1939. Автор проекту невідомий. У більш пізній час з тильного боку зроблені одноповерхові дерев'яні прибудови господарського призначення. Основна частина будівлі суттєвих перебудов не зазнала, використовується за прямим призначенням.

Міститься в центрі міста поблизу парку культури і відпочинку, на рівній, дуже витягнутій вздовж вулиці ділянці, з відступом від червоної лінії забудови бульвару, звернена до нього чоловим фасадом.

Будівля належить до типологічної групи неповних середніх загальноосвітніх шкіл, двоповерхова, має прямокутний симетричний план з центральним виступом сходової клітки та двома ризалітами з тильного боку. Незначні виступи центральної частини та двох бічних ризалітів зроблені і на чоловому фасаді – з суто естетичною метою. На першому поверсі розташовані головний вхід (по центру будівлі), невеликий вестибуль, сходові клітка, класи, кабінети, рекреаційний коридор, туалет і квартира з виходом у двір. На другому поверсі – класи та інші навчальні приміщення, рекреаційний коридор, туалети, технічні приміщення. Зі сходової клітки передбачений другий вихід назовні.

Стіни будівлі – цегляні з зовнішнім і внутрішнім тинькуванням, перекриття, перегородки, крокви – дерев'яні, покрівля у наш час – шиферна. Опалення – пічне.

У зовнішньому вигляді школи найбільшою пластичністю вирізняється дворовий фасад зі значними виступами, але більш насиченою обробкою стін – чоловіий, строго симетричний фасад. Його широкі віконні прорізи згруповані у відповідності до структури плану, групи вікон відділені одна від іншої лопатками. Будівля увінчується карнизом з невеликим виступом і розкріповками над лопатками, центральна частина і ризаліти завершуються аттиками.

Будівля цінна в історико-архітектурному відношенні як приклад типологічних пошуків, ймовірно, на початковому етапі широкого будівництва шкіл за типовими проектами у 2-ій пол. 1930-х рр. [3188].

Віктор Мойсесіко

РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН

997. АНАСТАСІВКА С., АНАСТАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

997.1. Курганний могильник (археол.). За 2,8 км на північний схід від північної околиці села, вододіл р. Бобрик і р. Ольшана.

Виявлений Г.Жаровим у 2008. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2015.

Могильник складається з 2-х насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Курган-1 має діаметр 40 м і висоту 1,0 м. Курган-2 має діаметр 35 м і висоту 0,5 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [3189].

Євген Осадчий

Олексій Коротка

997.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.

У двох братських могилах поховано 5 воїнів 861-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 5 вересня 1943. Село визволено 12 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові Д.Белорибкін, А.Звонарьов, О.Герасімов, сержант О.Бреловськіх, ефрейтор А.Герасімов.

У 1976 у центрі меморіалу на фоні пілону /12 м/ на залізобетонній основі /0,5 м/ встановлено бетонну скульптуру жінки /3,0 м/, окуту бронзою.

У 1978 по обидва боки від скульптури встановлені дві залізобетонні стели /2,5 x 9,5 м; 1,96 x 5,15 м/ з прізвищами 212 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3190].

Олена Малко

997.3. Могила Белошніченка І.М., 1943 (іст.). На кладовищі.

Белошніченко Іван Миронович (1928 – 8.09.1943) – ст. лейтенант, командир стрілецької роти 1935 стрілецького полку 280-ї стрілецької дивізії. Загинув під час визволення м. Конотоп від нацистських загарбників.

У 1955 останки загиблого перенесені у с. Анастасівка. У тому ж році на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск. У 1981 цегляний обеліск замінений обеліском із мармурового дрібку /1,7 м/. На його чоловічому боці – фото І.Белошніченка та меморіальний напис [3191].

Олена Малко

997.4. Могила Зеленко К.І., 1941 (іст., мист.). У центрі села, у сквері.

Автори – ск. М.Короткевич, арх. І.Прокопенко. Розміри: вис. погруддя – 0,9 м, постаменту – 2,0 м.

Зеленко Катерина Іванівна [23.02.1916, с. Корощин, Седелецький р-н. Бельський пов. (нині Польща) – 12.09.1941, с. Анастасівка] – Герой Радянського Союзу (8.05.1990, посмертно), льотчиця.

З 1931 мешкала у Воронежі (Російська Федерація), навчалася в авіаційному технікумі, аероклубі. У 1934 закінчила Оренбурзьке військове училище. Одна з перших військових льотчиць у СРСР. Вчилася у К.Іванова. Учасниця війни з білофінами 1939.

На початку німецько-радянської війни – ст. лейтенант, заступник командира ескадрильї 135 авіаполку 28-ї авіадивізії. Перша з жінок-льотчиць, яка здійснила таран фашистського літака. Загинула у небі над с. Анастасівка. Нагороджена орденом Леніна. Її ім'ям названі вулиці Ромен, Сум, мала планета № 1900.

Могила К.Зеленко має трапецієподібну форму, обкладена чорними мармуровими плитами. У 1976 біля могили на прямокутному мармуровому постаменті встановлено бронзове погруддя молодой жінки у військовій формі. Голова повернута трохи вправо. Волосся коротке, зачесане наліво. Погляд невеликих, але виразних очей під високими дугоподібними бровами спрямований у далечінь. Прямий з горбинкою ніс і невеликі щільно стиснуті губи передають силу волі і рішучість. Напис на постаменті вгорі – врізним друкованим шрифтом. Праворуч біля постаменту на прямокутному камені напис, що свідчить про подвиг К.Зеленко. Встановлений на відкритому місці пам'ятник органічно вписується в оточуюче природне середовище. [3192].

*Олена Малко
Надія Юрченко*

998. АНДРІЙКА С., АНДРІЙСЬКА СІЛЬРАДА

998.1. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села.

Поховані: мирна жителька Т.Василина, троє її дітей, закатовані нацистами під час тимчасової окупації села 1941 – 43, та 5 воїнів 1076-го гарматно-артилерійського полку 163-ї та 180-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули у серпні – вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів: рядові К.Герасименко, І.Домошонкін (в/ч. пп. 62036), С.Мисін, С.Шаталов, лейтенант П.Кумнов. Село визволено 11 вересня 1943.

У 1950 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /1,42 м/ – меморіальний напис.

У 1968 праворуч від могили встановлено залізобетонну стелу /2,5 x 3,15 м/ з прізвищами 184 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3193].

Євген Улозовський

998.2. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1967 (мист.). Центр села, біля будинку культури.

Автори: ск. В.Агібалов, арх. К.Андрущенко. Розміри: вис. погруддя – 1,0 м, постамент – 2,0 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – поет, прозаїк, великий мислитель, символ української нації.

Фронтально зорієнтоване залізобетонне погруддя з поворотом голови праворуч, з асиметричним плечовим зрізом встановлено на вертикальному, прямокутному у плані залізобетонному тинькованому постаменті білого кольору, на чоловому боці якого викарбовано присвятний напис «Тарасу Григоровичу Шевченку від жителів села Андріївка», обрамлений українським орнаментом. Зображено поета у зрілому віці. Задумливе обличчя повне глибокого переживання. Голова нахилена до правого плеча, підборіддям спирається на ліву руку. Відкинутий поривом вітру комір пальто надає композиції динаміки. Камерність образного звучання пам'ятника відповідає затишному середовищу скверу в центрі села [3194].

Віра Павленко

999. АНДРІЯШІВКА С., АНДРІЯШІВСЬКА СІЛЬРАДА

999.1. Курганний могильник (ареол.). За 4,0 км на південь від південної околиці села та за 1,0 км на схід від траси Суми – Пирятин, в полі.

Виявлений Р.Терпиловським і Г.Жаровим у 2002.

Складається з трьох курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми. Діаметр курганів становить 30 – 45 м, висота – 0,8 – 2 м. Кургани розорюються [3195].

999.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 12 воїнів 764-го стрілецького полку, 232-ї і 237-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, 343-ї дивізії ПТО, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 15 вересня 1943, та померли від ран у 895-му окремому медсанбаті 237-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, 47-му гвардійському медсанбаті 5-ї гвардійської армії у період з 6 вересня по 3 грудня 1943. Відомі прізвища 7 загиблих: старшина М.Бондаренко (343 дивізія ПТО), рядові О.Голямін (895 (395) ОМСБ 237 СД), В.Єгоров, Я.Жук (764 СП 232 СД), Н.Новік, В.Фадєєв, ветфельдшер Д.Калениченко (47 гв. МСБ 5 гв. армії).

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,6 м/.

У 1967 на могилу покладено меморіальну плиту з прізвищами загиблих воїнів.

У 1989 у могилу перенесені останки 10 воїнів 931-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які були поховані на хуторі Луценкове.

У 1986 зліва від могили встановлено залізобетонну стелу /2,6 x 2,5 м/ з прізвищами 180 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [3196].

Євген Улозовський

999.3. Могила Литвинова П.М., 1941 (іст.). Біля залізничної станції.

Литвинов Петро Михайлович (? –1941) – радянський воїн, який загинув під час оборонних боїв за село 12 вересня 1941, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 40-ї армії.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,2 м/ з меморіальним написом на чоловому боці цегляного постаменту /2,0 м/ [3197].

Григорій Василенко

999.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині центрального кладовища.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії.

У 1945 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1988 стелою з мармурового дрібку /1,5 м/. На чоловому боці стели – напис [3198].

Євген Улозовський

1000. АРТЮХІВКА С., АРТЮХІВСЬКА СІЛЬРАДА

1000.1. Вітряк, поч. 20 ст. (архіт.). Розташований на підвищеному відкритому місці при дорозі на околиці села. Прямокутний в плані, шестикрилий, каркасної конструкції він відноситься до типу стовпчиків-млинів з корпусом, що обертається. Забудова двоповерхова з галерейкою зі сторони входу, куди вели сходи.

У наш час ззовні пошкоджена місцями обшивка стін, зламані крила та галерея. Збереглися однак всі внутрішні механізми [3199].

Зоя Гудченко

1000.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села.

Поховані радянські воїни: сержант О.Караваєв (209 СП 162 СД 38А) та рядовий А.Турсунов (8 МСД), які загинули у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 16 вересня 1943.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /3,0 м/ – напис.

У тому ж році праворуч від могили встановлено бетонну стелу /2,5 x 9,0 м/, на якій закріплено 10 меморіальних дощок з прізвищами 217 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни. Ліворуч – бетонна стела з барельєфним зображенням воїнів [3200].

1000.3. Поселення багатощарове (археол.). На широкому похилому мисі правого берега р. Громадська, за 3,0 км на північний захід від села, та за 1,5 км на північний схід від с. Лемківщина, праворуч ґрунтової дороги з с. Локня до м. Ромни.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим, у 1974, 1977 та 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Висота поселення над рівнем заплави – 1,0 – 3,0 м. Розміри селища – 180 x 190 м. Потужність культурного шару становить 0,8 – 1,2 м.

Розкопки велися на пониженій частині мису. Досліджена ділянка має площу 252 м кв. Виявлені залишки великого глинобитного наземного житла у вигляді добре збережених розвалів обмазки стін. Воно складалося з 2-х частин загальною довжиною 14,5 м та шириною 6,5 м. Житло орієнтоване довгими сторонами по лінії південь – північ. Західна частина мала вогнище в північно-західному куті, вогнище східної частини було розташоване по центру, на південь від нього лежала кварцитова зернотерка, на схід стояв ткацький верстат, від якого залишилися два ряди грузил.

У східній частині розкопу відкриті ще два вогнища та залишки погано збереженої наземної глинобитної будівлі більш пізнього часу. В одне з вогнищ був впущений розвал східної стіни «великого будинку». Всі вогнища мали однакову конструкцію – глиняний черінь з керамічною вимостокою. Черняхівська кераміка з черенів представлена тільки гончарними уламками. Поселення має культурні нашарування черняхівської (3 – 4 ст.) епохи.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки, уламки світлоглиняних пізньоримських амфор інкерманського типу, бронзова фібула воїнського типу без голки та пружини 2-ї пол. 4 ст.

До горизонту колочинської культури відносяться дві господарські ями, у культурному шарі знайдені фрагменти ребристих ліпних горщиків та дисків – сковорідок, а також втульчастий наконечник стріли 5 – 6 ст. н. е. Крім того знайдено два фрагменти ліпних горщиків катакомбної культури та раннього залізного віку [3201].

Галина Романова

1000.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На схилах балки Стриженкова. На дні балки джерело. Розташоване за 1,5 – 2,0 км на захід від села.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим, у 1977 та 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Висота поселення над рівнем заплави – 2,5 – 3,0 м. Розміри селища – 350 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,7 – 0,9 м.

Поселення має культурні нашарування черняхівської (3 – 4 ст.) та скіфської (7 – 3 ст. до н. е.) епох. Черняхівські матеріали концентруються біля південного схилу балки, скіфські – біля північного.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки, уламки світлоглиняних пізньоримських амфор інкерманського типу, уламки пряслиць та глиняних біконічних грузил. До скіфського шару відносяться фрагменти ліпних горщиків з защипами по вінчику, ліпних лощених мисок, фрагмент лощеного округлого пряслиця [3202].

Галина Романова

1001. БАСІВКА С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1001.1. Городище багатощарове (археол.). За 2,0 км на схід від с. Басівка, на південний захід від с. Пшінчене.

Городище 1906 досліджував М.Макаренко, у 1946 – 47 – І.Ляпушкін, у 1947 – 49, 1957, 1959 – Лівобережна експедиція Інституту археології АН України (В.Іллінська).

Належить до скіфських розчленованих городищ складного типу. Включає три миса, що підносяться над долиною, прилягаючи до плато. З двох боків від трьох мисів – глибокі яри, що впадають з правого боку в р. Хмелівку – правий доплив р. Сули. Кожен мис по периметру оточено земляним валом та сухим ровом. Від плато кожен мис відділяється подвійними лініями валів. Східний мис, що називається «Городок», належить до городищ класичного розчленованого лінійного типу, оскільки поділений поперечними валами на

три частини. Весь оборонний комплекс з напільного боку захищає півкільцевий земляний вал, кінці якого впираються у схили бічних ярів. Городище існувало з 7 по 2 ст. до н. е. Городище добре збереглося і нині є пам'яткою археології [3203].

Віктор Приймак

1001.2. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на північний схід від центра села, плато лівого берега р. Хмелівка. Займає мис правого корінного берега р. Сула.

Відомий за роботами Д.Самоквасова кін. 19 ст. Обстежений М.Семенчиком у 1928, В.Іллінською у сер. 60-х рр. 20 ст.

Могильник складається з 51-го кургану. Насипи округлої, напівсферичної форми. Діаметр курганів коливається від 5,0 до 25 м, висота – 0,2 – 1,6 м. Кургани розорюються, розкопки не проводилися [3204].

Євген Осадчий

1001.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села.

Поховано 8 радянських воїнів 914-го та 915-го стрілецьких полків 246-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 10 – 12 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загартників. У цій же могилі поховано двох партизанів. Село визволено 13 вересня 1943. Відомі прізвища трьох воїнів та двох партизанів: рядові Б.Єржиков (914 СП 246 СД), В.Слісаренко, мол. лейтенант І.Малвуєв (915 СП 246 СД), партизани С.Терещенко та Л.Терещенко.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5м/. У 1976 скульптура була окута міддю. На бетонному постаменті /1,34 м/ – меморіальний напис.

У 1976 праворуч від могили встановлено залізобетонну стелу /2,9 x 5,72 м/ з прізвищами 56 загиблих воїнів-земляків. Автор – ск. І.Кавалерідзе [3205].

Микола Демченко

1002. БАЦМАНИ С., МАЛОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1002.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі.

Поховано трьох радянських воїнів, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 40-ї армії. Відомі прізвища двох загиблих: рядові П.Євстигнєєв та В.Інвенсової.

У 1947 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1989 цегляним /1,72 м/. На чоловічому боці обеліску – дві дошки з прізвищами загиблих воїнів і меморіальним написом [3206].

Олена Малко

1003. БІЛОВОДИ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА

1003.1. Курган, 2–1 тис. до н.е. (археол.). За 1,2 км на південний захід від південної околиці села і 0,75 км на північ від кладовища на північній околиці села, на підвищенні лівого берега р. Сула.

Виявлений Р.Терпиловським та Г.Жаровим у 2002. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2015.

Має округлу, напівсферичну форму. Діаметр насипу – 60 м, висота – 3,0 м. Курган задернований, розкопки не проводилися [3207].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

1003.2. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховані мирні жителі села, закатовані нацистами під час тимчасової окупації 1941 – 43, а також 5 воїнів 132-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час боїв за визволення сел Біловодської сільради від нацистських загартників у липні – жовтні 1943. Село визволено 14 вересня 1943. Відомі прізвища 14 загиблих жителів села та 5 воїнів-визволителів. Воїни: мол. сержант Г.Белов (498 СП 132 СД), рядові Я.Бесєдін, М.Глущенко, М.Кірюхін (окремий інж.-сап. мін. б-н. 7 вин. бр.), Д.Новіков.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну, окуту бронзою, скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /2,0 м/ – 8 металевих дощок з меморіальним написом і прізвищами похованих у могилі жертв фашизму, воїнів-визволителів та прізвищами 146 воїнів-земляків, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 45 [3208].

Григорій Діброва

1004. БОБРИК С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА

1004.1. Городище, багаточарове (археол.). За 1,7 км на північ від північної околиці села та за 0,1 км від АЗС. Займає ділянку лівого берега р. Сула. Висота над рівнем заплави – 1,0 – 6,0 м.

Виявлене Г.Жаровим та Р.Терпиловським у 2002.

Площа поселення становить 1,8 га. Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,8 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та черняхівської культури [3209].

Ростислав Терпиловський

1004.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 10 радянських воїнів. Серед них: танкісти 1-ї танкової бригади, які загинули 19 вересня 1941 під час оборонних боїв за село; воїни 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 48-го стрілецького полку 38-ї стрілецької дивізії, 194-го автотранспортного батальйону, 163-ї, 340-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943 та померли від ран у період з 8 по 19 вересня 1943 у шпиталі. Село визволено 13 вересня 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: рядові: О.Бєділо (21 СП 180 СД), С.Логвинов (21 СП 180 СД), Я.Смелік (48 СП 38СД), сержант Р.Довгалов, ст. лейтенант М.Шекальов (194 автотранспортн. б-н.)

У 1956 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /1,7 м/ – меморіальний напис.

У 1969 поруч з могилою встановлено залізобетонну стелу /3,6 x 7,0 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. У верхній частині стели – барельєфне зображення ордена Леніна. На кожній із 3 меморіальних дощок викарбувані прізвища воїнів-односельців. З протилежного боку встановлено плиту /2,8 x 0,6 м./ з мармурового дрібку, в яку вмонтовано чавунну меморіальну дошку з написом [3210].

Віктор Панченко

1004.3. Могила Любарського М.Г., 1943 (іст.). На окраїні села Бобрик.

Любарський Микола Григорович (? – 12.09.1943) – воїн 21-го стрілецького полку, 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Загинув під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943.

У 1963 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /1,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /0,9 м/ – дошка з написом [3211].

Віктор Панченко

1004.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині центрального кладовища.

Похований воїн 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув 13 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвище воїна невідоме.

У 1968 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,87 x 1,24 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [3212].

Віктор Панченко

1004.5. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У урочищі «Долина».

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії.

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск у вигляді трикутника /2,0 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. Напис на обеліску відсутній [3213].

Віктор Панченко

1004.6. Пам'ятний знак на місці загибелі екіпажу радянського танку «Т-34», 1970 (іст.). При в'їзді в село, на перехресті автотраси Ромни – Київ, близько мосту через річку Бобринь.

Тут в оборонних боях за село 22 вересня 1941 був підбитий радянський танк «Т-34» першої танкової бригади 40-ї армії. Чотири танкіста, полеглих у бою з нацистськими загарбниками, були поховані на місці загибелі.

У 1943 останки загиблих перепоховані у братську могилу в центр села. Прізвища загиблих відомі.

Мешканці села зберегли башту танка, яку після визволення встановили на постаменті.

У 1970 на місці загибелі екіпажу танка встановлено залізобетонний обеліск /10 м/, до якого прилягає цегляний постамент /3,0 м/ з металевою баштою підбитого танка. На чоловічому боці обеліску і постаменту – меморіальні написи. Автор – ск. А.Горбоконт [3214].

Віктор Панченко

1004.7. Пам'ятний знак Сінокопу М.Д., 1967 (іст.). У центрі села, біля школи.

Сінокоп Микола Данилович (24.07.1918, с. Бобринь – 14.07.1941) – прикордонник, учасник Другої світової війни.

Народився в селянській родині. На початку війни начальник прикордонної застави 94-го прикордонного загону молодший лейтенант М.Сінокоп з 152-а бійцями прийняв останній бій з нацистськими загарбниками неподалік ст. Парापиси Житомирської області.

У 1967 встановлено пам'ятний знак: цегляну оцентовану стелу /3,0 х 0,72 м/ на цегляному постаменті /1,0 м/ у формі трапеції з меморіальним написом [3215].

Григорій Василенко

1005. БОРОЗЕНКА С., ПЛАВИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1005.1. Курганний могильник (археол.). За 1,5 км на захід від західної околиці с. Борозенка, за 2,0 км на північний схід від східної околиці с. Миколаївка та за 1,8 км на південь від південної околиці с. Горове в урочищі «Шведські Могили».

Займає миси правого корінного берега р. Ромен.

Виявлений М.Макаренком на поч. 20 ст. У 2011 оглядався Р.Осадчим та С.Чорноволом. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2014.

Складається з 5-ти курганів та 3-х майданів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипів становить 30 – 56 м, висота – 0,5 – 4 м. Майдани підковоподібної форми, діаметром 40 – 60 м і висотою 3,0 – 6,0 м. Кургани розорюються, майдани задерновані [3216].

Євген Осадчий

Олексій Коротка

1005.2. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на захід від західної околиці с. Борозенка, за 2,0 км на північний схід від східної околиці с. Миколаївка та за 1,8 км на південь від південної околиці с. Горове.

Виявлений М.Макаренком на поч. 20 ст. У 2011 оглядався Р.Осадчим та С.Чорноволом. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2014.

Складається з 2-х курганів і 2-х майданів. Кургани округлої форми, діаметром 40 – 50 м, висота – 0,7 – 1,4 м. Майдани підковоподібної форми, діаметром 28 – 43 м. Висота насипів – 3,0 м. Кургани розорюються. Майдани задерновані [3217].

Олексій Коротка

1005.3. Курганний могильник (археол.). За 1,6 км на захід від західної околиці с. Борозенка, за 2,0 км на північний схід від східної околиці с. Миколаївка та за 1,8 км на південь від південної околиці с. Горове.

Виявлений М.Макаренком на поч. 20 ст. У 2011 оглядався Р.Осадчим та С.Чорноволом. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2014.

Складається з 2-х курганів. Курган-1 складається з 3-х насипів, що злилися. Насип-1 має діаметр 62 м і висоту – 2,0 м, насип-2 має діаметр 42 м і висоту – 1,0 м, насип-3 має діаметр 40 м і висоту – 1,2 м.

Курган-2 має діаметр 85 м і висоту – 2,5 м. Насипи курганів 2 – 9. Насипи розорюються [3218].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1006. ВАСИЛІВКА С., ВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1006.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

Поховано 14 воїнів 1-го повітряно-десантного гв. арт. полку, 265 БПО, 48-го стрілецького полку 38-ї стрілецької дивізії, 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, 712, 1140-го стрілецьких полків 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 10 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /4,0 м/.

У 1975 праворуч від могили встановлено залізобетонну стелу /2,0 x 6,36 м/ з прізвищами 158 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та прізвища 14 воїнів-визволителів [3219].

Євген Улюзовський

1007. ВЕДМЕЖЕ С., РОГИНСЬКА СІЛЬРАДА

1007.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 20 радянських воїнів 33-го окремого саперного батальйону 51-го стрілецького корпусу 836-го стрілецького полку 180-ї та 240-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 17 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1953 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,7 м/. На його чоловому боці – дошка з написом та прізвищами загиблих воїнів [3220].

Олена Малко

1007.2. Городище, селище, курганний могильник, ранній залізний вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). За 0,5 км на північний схід від с. Посад та за 3,0 км на південь від с. Ведмеже.

Відоме по публікаціям В.Ляскоронського (1901), розкопкам М.Макаренка, дослідженням Ф.Копилова, М.Кучери, О.Сухобокова та Ю.Моргунова.

Городище розташоване на високому (52 – 54 м) останці третьої надзаплавної тераси правого берега р. Ромен, витягнутому з північного заходу на південний схід. Городище складається з двох взаємозв'язаних укріплень – західного та східного. Останнє, ймовірно, було основним, дитинцем: його майданчик на 2,0 м вище західного, має краще укріплені в'їзди та виділяється у загальній системі захисту городища.

Східне укріплення має в плані форму трапеції розмірами 110 x 60 – 25 м. Майданчик з трьох боків захищений валом висотою від 1,0 до 2,0 м. З заходу (з боку другого укріплення) підковоподібний вал має висоту 3,0 м, за валом іде рів глибиною до 2,0 м, потім вал висотою не більше 1,0 м та неглибокий рів.

З північного та східного боку схил підрізаний ескарпом на якому збереглися залишки валів висотою від 1,0 до 2,0 м. З півдня ескарпом захищені обидва укріплення.

Східне укріплення має два в'їзди, один з яких розташований у південно-східній частині. На 4,0 м нижче рівня майданчика він захищений першою парою валів та ровів, на три метри нижче по схилу другою, потім в'їзд похило спускається вздовж крутого схилу до річки. Другий в'їзд з'єднує східний та західний майданчики.

Західне укріплення в плані має форму трапеції розмірами 100 x 30 м, поверхня рівна, задернована. Підковоподібний вал продовжує напрямом східного укріплення. Його висота

коливається: на півночі – 1,0 – 1,5 м (тут берег річки найкрутіший), з південного сходу – 2,5 – 3,0 м, на північному заході – до 4,0 м. У західному куті вал прорізано проїздом, стежка спускається до яру, що відділяє останець від плато.

Східне укріплення повністю зайняте кладовищем, тому звідси походить тільки підйомний матеріал: кераміка сер. 12 – сер. 13 ст. На західному – ікультурний шар потужністю 0,4 м. З нього походять кілька ліпних роменських стінок, фрагменти стінок 12 – сер. 13 ст. та ювелірний пінцет.

Розріз валів західного укріплення показав, що культурний шар попередніх епох зрізався для досипки внутрішньовалових конструкцій при ремонті стін. Найдавніший вал був насипаний у скіфський час, 4 – 2 ст. до н. е., простежено роменський будівельний період 9 ст. з дерев'яною стовповою конструкцією, а також потужні оборонні споруди, що відносяться до сер. 12 ст.

Матеріали досліджень передані до Роменського краєзнавчого музею [3221].

Юрій Моргунов

1008. ВЕЛИКІ БУБНИ С., ВЕЛИКОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1008.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано воїнів 240-ї та 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 15 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 16 загиблих.

У 1967 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,0 м/ [3222].

Микола Демченко

1008.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північній частині кладовища.

Поховані розвідники 28-го окремого розвідницького батальйону 180-ї стрілецької дивізії, які загинули 27 серпня 1943 та воїни 42-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, які загинули 15 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників а також померли від ран у 4392 ХППШ. Відомі прізвища 23 воїнів.

У 1970 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру жінки /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,12 м/ з меморіальним написом та фото 4-х загиблих воїнів [3223].

Микола Демченко

1008.3. Могила Маркова Л.Г., 1941 (іст.). У центрі села.

Марков Лук'ян Григорович (1911 – 09.09.41) – червоноармієць-кавалерист, який помер від ран 9 вересня 1941, у бою при контрударі на м. Ромни кавалерійського корпусу генерала П.Белова.

У 1973 на могилі встановлено оцентований обеліск /1,65 м/. На його чоловічому боці – дошка з написом [3224].

Микола Демченко

1008.4. Могила Шкіринди В.Ф., 1943 (іст.). У центрі села.

Шкіринда Василь Федорович (? – 15.09.1943) – радянський воїн, який помер від ран у дислокованому тут 4392 ХППШ 15 вересня 1943.

У 1973 на могилі встановлено оцентований обеліск /1,65 м/. На його чоловічому боці – дошка з написом [3225].

Микола Демченко

1009. ВЕЛИКІ БУДКИ С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1009.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 12 воїнів 314-го арт. полку, 42-го, 836-го, 914-го стрілецьких полків, 180, 240, 246 стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища 7 загиблих: рядові Г.Герасимов, І.Гридасов, М.Параніч, В.Подколін, А.Супрун, мол. сержант П.Нікіфоров, ефрейтор С.Шмаков. Село визволено 16 вересня 1943.

У 1961 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,38 м/ з меморіальним написом.

У 1972 ліворуч від могили встановлено залізобетонну стелу /4,56 x 1,04 м/ з прізвищами 54 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни меморіальним написом [3226].

Микола Демченко

1010. ВОВКІВЦІ С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1010.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 103-х воїнів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у період з 9 по 19 вересня 1943 у дислокованих тут військових шпиталях. Прізвища загиблих невідомі. Село визволено 12 вересня 1943.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,7 м/ – меморіальний напис [3227].

Віктор Папченко

1010.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано чотирьох радянських воїнів із підрозділів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943 та померли від ран у період з 4 по 19 вересня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові Ю.Березовой (Укр. опер. група мін. частин СВЧ Воронезького фронту, 1 Укр. фронту), І.Кривенко (136 КП), Н.Миколаєнко, мол. сержант М.Скримін.

У 1985 на могилі встановлено обеліск із металевих труб /2,3 м/ на цегляному постаменті /0,7 м/. На чоловому боці постаменту – дошка з написом [3228].

Віктор Папченко

1010.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах загинуло 127 мешканців села.

У 1975 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру жінки /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,22 м/. Праворуч від скульптури – бетонна стела /6,05 x 1,85 м/, вгорі якої викарбувані дати «1941 – 1945» та меморіальний напис. На стелі – 15 мармурових плит з прізвищами 127 загиблих воїнів-земляків [3229].

Григорій Василенко

1010.4. Поселення черняхівської культури, 4 ст. (археол.). На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Сула, за 0,7 км на північний схід від села, вздовж вигину лівого схилу гирла широкої балки між с. Пустовійтівка та с. Вовківці.

Висота поселення над рівнем заплави – 2,5 – 4,0 м. Відкрите у 1948 І.Ляпушкіним. У 1990 обстежувалося Г.Романовою.

У 1948 І.Ляпушкін відмічав, що поселення значно зруйноване при будівництві шосе Суми – Ромни. Огляд сучасного стану селища виявив нові руйнування.

Розміри селища – 550 x 150 м. Потужність культурного шару становить 0,45 – 0,6 м.

Поселення має культурні нашарування черняхівської епохи.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки, уламки світлоглиняних пізньоримських амфор та уламок леза ножа [3230].

Галита Романова

1011. ВОЛОШНІВКА С., ВОЛОШНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1011.1. Курган (археол.). За 1,1 км на північний захід від СТФ, на вододільному підвищенні безіменного струмка.

Виявлений Г.Жаровим у 2004. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2015.

Має округлу, напівсферичну форми. Діаметр насипу становить 40 м, висота –1,5 м. Курган розорюється, розкопки не проводилися [3231].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1011.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 22-х воїнів 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, 712-го стрілецького полку 132-ї стрілецької дивізії, 1140-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії та військових підрозділів 163-ї, 167-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 16 вересня 1943.

У 1957 у могилу перенесені останки 4-х воїнів з с. Гутарівщина. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,25 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,1 м/ – меморіальний напис. Під кутом до постаменту примикає мармурова плита з прізвищами загиблих воїнів.

У 1975 праворуч від могили встановлено залізобетонну стелу /1,5 x 2,5 м/ з прізвищами 172 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3232].

Євген Улюзовський

1012. ВОЩИЛИХА С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1012.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 93 мешканці села.

У 1977 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено прямокутної форми цегляну потиньковану стелу /2,0 м/, у верхній частині якої – меморіальний напис. По центру стели – 6 меморіальних дощок, на яких викарбувані прізвища загиблих односельців.

Праворуч стели – залізобетонна скульптура воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,0 м/ та пілон /5,0 м/, у верхній частині якого – барельєфне зображення Ордена Вітчизняної війни. Зверху до низу пілону за допомогою жовтої та чорної облицьованої плити зображено 4 вузьких стрічки, які символізують орденському планку [3233].

Григорій Василенко

1013. ГАЇ С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1013.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 118 мешканців села.

У 1982 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,75 м/ на цегляному постаменті /1,8 м/. Ліворуч від скульптури – бетонна стела /3,0 x 1,36 м/. Праворуч – дві бетонні стели. У першу /6,0 x 1,6 м/ вмонтовано п'ять мармурових плит з написом та прізвищами 118 загиблих воїнів-земляків.

На другій стелі праворуч /2,9 м/ – барельєфне зображення Северина Мойсея Михайловича [1908, с. Гаї – 2.03.1945, с. Вершотина (Республіка Польща)] – Героя Радянського Союзу (10.01.1944) та напис.

Отримав початкову освіту. Працював у колгоспі, потім лісником. У Червоній Армії в 1938 – 40. Учасник походу радянських військ на Західну Україну 1939.

Учасник Другої світової війни з 1941. У вересні 1941 був поранений та потрапив у полон. З вересня 1943 знову на фронті. З – 6 листопада 1943 у боях за визволення Києва стрілець 465-го стрілецького полку (167 СД, 38-а армія, 1-й Український фронт) рядовий М.Северин протитанковими гранатами підбив 2 ворожих танка, чим забезпечив своєму підрозділу просування вперед. Нагороджений орденом Леніна [3234].

Григорій Василенко

1014. ГАЛКА С., ГАЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1014.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 6 воїнів 180-ї, 240-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули у вересні 1943 під час боїв за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 17 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові М.Караваєв, Крікунов, Тургубаєв, ст. лейтенант К.Кобзар, старшина С.Піліков, капітан В.Харічев.

У 1962 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /0,8 м/ – меморіальний напис [3235].

Євген Улозовський

1014.2. Могила Люльки А.С., 1928 (іст.). У центрі села.

Андрій Свиридович Люлька (1901 – 1.09.1928) – активіст колгоспного руху, голова Галківської сільської ради. Загинув в період загострення класової боротьби.

У 1947 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,4 м/ з меморіальним написом [3236].

Євген Улозовський

1015. ГЕРАСИМІВКА С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1015.1. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Біля автотраси Ромни – Суми, на околиці села.

Поховані жителі м. Ромни, Липоводолинського, Недригайлівського, Роменського р-нів Сумської обл. та Талалаївського р-ну (нині Чернігівська обл.). Серед них військовополонені, комуністи, підпільники, розстріляні та закатовані нацистами у період тимчасової окупації з 12 вересня 1941 по 15 вересня 1943.

У траншеї та кар'єри скидалися тіла розстріляних та померлих військовополонених з Роменської тюрми та чотирьох концентраційних таборів, створених у межах міста. Напередодні визволення м. Ромни нацистське командування вивезло і розстріляло в районі с. Герасимівка декілька сотень в'язнів тюрми.

У 1960 останки біля 2 тис. жертв фашизму перепоховані у братську могилу. У 1961 на могилі встановлено залізобетонний обеліск /11,5 м/ з написом на його чоловому боці [3237].

Віктор Панченко

1015.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховані радянські воїни: рядові В.Шевляков (130 протитанк. б-н.) та Г.Юрченко (237-а стрілецька дивізія), які отримали поранення під час боїв за визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943 та померли від ран у дислокованому тут у листопаді 1943 шпиталі. Село визволено 10 вересня 1943.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,4 м/. На цегляному постаменті /1,7 м/ – меморіальна дошка з прізвищами загиблих воїнів [3238].

Віктор Панченко

1016. ГЛИНСЬК С., ГЛИНСЬКА СІЛЬРАДА

1016.1. Братська могила жертв нацизму, 1941– 43 (іст.). На відстані 1,5 км на захід від с. Глинськ, на узліссі урочища Олександрівка.

Поховані 207 мирних жителів с. Глинськ і навколишніх сіл, розстріляних нацистськими загарбниками під час тимчасової окупації села 1941– 43.

У траншеї та кар'єри скидалися тіла страчених мирних жителів. Із них у Глинську розстріляно і повішено 136 чоловік, із сіл Глинського р-ну – 71 чоловік.

У 1967 на могилі встановлено цегляний обеліск /5,0 м/, на чоловому боці якого – дошка з написом [3239].

Євген Улозовський

1016.2. Братська могила партизанів громадянської війни, 1919 (іст.). У центрі села.

Поховані партизани Глинського партизанського загону, які загинули під час громадянської війни у 1919.

У листопаді 1919 партизанський загін під командуванням Д.Слюсаревського визволив від денікінців с. Глинськ і протягом 10 днів утримував його. Проте сили були нерівні. Багатьох партизанів було взято у полон і страчено. Серед них – брати Данило, Дмитро, Гнат Савченки, Юхим та Степан Даники, Григорій та Семен Королі, Петро та Йосип Сльоза, Д.Манько, І.Тягнибіда, П.Кабак, М.Гвоздик та інші. Партизани поховані на місці загибелі.

У 1957 останки загиблих партизанів перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцентований обеліск /4,5 м/, на його чоловому боці – дошка з меморіальним написом [3240].

1016.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку, біля старого приміщення лікарні.

Поховано 9 воїнів 1144-го стрілецького полку, 132-го гв. стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули 15 – 16 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища трьох загиблих: рядові О.Мелешко (1144 СП), Н.Сафьолов (1144 СП), ст. сержант М.Суров (132 гв. СП).

У 1954 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,5 м/, на його чоловому боці – меморіальний напис [3241].

Євген Улозовський

1016.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У парку Глинського СПТУ № 37.

Поховано трьох воїнів 7-го окремого повітрянодесантного винищувально протитанкового дивізіону 8-ї повітряної дивізії та 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 16 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: мол. лейтенант М.Лобанов, рядові В.Лобзов, М.Мартиросян.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,64 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,2 м/ – меморіальний напис. На могилі покладено надгробну плиту, на якій викарбувані прізвища загиблих воїнів [3242].

Євген Улозовський

1016.5. Городище, ранній залізний вік (археол.). На трапецієподібному виступі лівого берега р. Локня, зліва від дороги до с. Хоминці, за 1,0 км на захід до с. Глинськ.

Городище відоме з сер. 19 ст., обстежувалося неодноразово. Культурна належність визначена В.Іллінською у 1946. Обстежене у 1989 Г.Романовою.

Мис обмежений з півночі гирлом балки та струмком, з півдня, сходу та заходу крутими схилами та ескарпами. Схили городища укріплені валами, за виключенням північного боку. На даний момент вали частково зруйновані оранкою. По городищу проходить лінія електромережі. Потужність культурного шару – 0,6 – 0,9 м. На поверхні помітні сліди наземних будівель у вигляді розвалів обмазки.

На поверхні зібрані фрагменти ліпної кухонної кераміки, лощених мисок, горщиків, пряслиць, античних амфор [3243].

Галина Романова

1016.6. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). У східній частині села, в урочищі «Замчище», займає чотири останці правого берега р. Сула та три миловидних відрога, що витягнуті по лінії південь – північ та утворюють трикутник. Усі три частини відрізані одне від одної балками. Загальна протяжність складає 0,5 км; від іншої частини берегового плато майданчик поселення відрізаний протокою Мухавцем.

Південний останець має довжину 120 м при ширині від 8,0 до 12 м та являє собою пряму вузьку грядку з трохи піднятим східним краєм, що круто обривається до річки. Західний край, більш похилій, захищений двома валами та ровом між ними. Ширина рову – 6,0 м. Він проритий на найбільш високій ділянці оборонної лінії. Західніше нижнього валу схил понижується та різко обривається в заплаву. Південна частина останця (500 x 25 м) відхиляється на схід та похило спускається в заплаву. На цій ділянці східна сторона має заглиблення природного походження у вигляді неглибокої ями, що частково простежується на схилі. По західному краю цього пониження збереглися залишки двох підковоподібних валів та рову між ними, що є продовженням оборонної лінії, але з зміщенням напряму. Північний схил ескарпований; в найбільш пониженій частині невеликий рів з залишками валу на південній частині захищав майданчик з півночі.

Середній останець має форму трикутника з заокругленою основою. Його розміри – 150 x 70 м. Майданчик цієї частини поселення дещо вищий південного та з цього боку насипаний вал висотою до 3,5 – 4,0 м. На його поверхні помітні сліди перекопів. У східній частині валу знаходиться проїзд в центральну частину майданчика, що піднімається з боку заплави по похилому схилу.

Третій останець (північний) має довжину 160 м та ширину 15 – 19 м та звужується далі на північ, утворюючи підкову, ширина якої не перевищує 5,0 м. Похилий західний схил укріплений двома ескарпами, східним має круті схили.

На всіх трьох останцях простежено культурний шар потужністю від 0,6 до 1,2 – 1,5 м у якому представлені матеріали роменського та давньоруського часу. Найбільш потужний шар на середньому останці, де присутня також кераміка 17 – 18 ст.

Матеріали зберігаються в ІА НАНУ [3244].

Олег Сухобоков

1016.7. Миколаївська церква, 1791 – 94 (архіт.). Вул. Т. Шевченка, 16.

Мурована одnobанна церква стоїть у центральній частині поселення на високому правому березі р. Сули. Відіграє роль архітектурного акценту в довколишній забудові.

Дерев'яна Миколаївська церква в Глинську відома з кін. 17 ст. Муровану на її місці заснували 20 вересня 1791. Будувалася вона коштом прем'єр-майора А. Крижановського. Освячена влітку 1794. Первісно церква була тридільною, одnobанною. Згодом, у 1-ій пол. 19 ст., перед південними й північними дверима прибудували чотиригранні тамбури, однієї висоти з основним об'ємом, обабіч вівтаря – низенькі прямокутні в плані ризниці, а перед бабинцем упритул до нього звели дерев'яну двоярусну дзвіницю типу «четверик на четверику» з чотириколонним ганком. У 1930-х рр. церква була закрита, дерев'яна дзвіниця й іконостас в інтер'єрі – знищені. У 1991 церкву повернули релігійній громаді і провели ремонт.

Церква тридільна, з прямокутною навою та гранчастими бабинцем і вівтарем. Їх покривають низенькі стіжкові дашки. Прилеглі до нави з півночі й півдня притвори мають на чолових гранях чотириколонні портики тосканського ордера зі спареними колонами, увінчані трикутними фронтонами. Над цими компартиментами дещо підноситься центральний четверик, увінчаний дуже масивною і монументальною банею, що складається зі світлового восьмерика і восьмигранного намету, увінчаного ліхтариком з маківкою і хрестом. Первісно наметовий верх вінчався дерев'яним двоярусним глухим ліхтарем.

Фасади пам'ятки вирішені в стильових формах, перехідних від пізнього бароко до класицизму. Наріжники акцентовано пілястрами; стіни увінчано повним розкріпованим антаблементом зі смугою сухариків під карнизом; вікна з лучковими перемичками облямовані простими тягнутими наличниками; площини стін членують плоскі прямокутні ніші.

В інтер'єрі домінує висотно розкритий простір центральної дільниці (нави). Перехід від четверика до восьмерика здійснено за допомогою простих тропів. Восьмерик вінчається восьмилотковим зімкнутим склепінням. Вівтар і бабинець перекриті напівлотковими склепіннями. Оскільки стіни будівлі досить тонкі, то для підсилення конструкції баня, всі арки й тропи стягнуті парними залізними затяжками.

Церква мурована з місцевої цегли формату 26 – 27 x 13 – 14 x 6 см верстовою системою на вапняно-піщаному розчині. Зовні й усередині стіни потиньковані й побілені. Мальовань в інтер'єрі немає. Підлога цегляна. Дахи й верх по дерев'яних кроквах укріті покрівельною сталлю.

Миколаївська церква у Глинську є рідкісною збереженою на Роменщині пам'яткою мурованої церковної архітектури 18 ст. [3245].

Віктор Вечерський

1016.8. Могила Кузьменка І.А., 1942 (іст.). У центрі села Глинськ, у парку СПТУ-37.

Кузьменко Іван Андрійович (1908 – 1942) – другий секретар Глинського РК КП /б/У.

Був залишений для організації підпільної роботи в тилу ворога разом із групою, що складалась із 13 комуністів. Група розпалася, не розпочавши підпільної діяльності, а І. Кузьменко вимушений був переховуватись у лісі.

Весною 1942 він захворів і літом помер. Похований спочатку в лісі, а після визволення району від нацистських загарбників його останки було перенесено у центр села.

У 1948 на могилі встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /2,7 м/, на чоловому боці якого – напис [3246].

Євген Улюзовський

1016.9. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1953 (мист.). Центр села, на подвір'ї училища.

Автора не встановлено. Розміри: вис. скульптури – 0,7 м, постаменту – 2,0 м.

Залізобетонний бюст на прямокутній формі постаменті з такого ж матеріалу встановлено на дворівневому стилобаті, викладеному рожевою плиткою. Образ витриманий у цілком академічних традиціях. Точно портретовані риси обличчя, ретельно деталізований костюм (сорочка, шийна хустинка, жилет, сюртук), лаврова гілка. Загальному вирішенню дещо протирічить гостро скорботний вигляд обличчя: Кобзар постає перед глядачем як грізний суддя. Цей вираз не зовсім відповідає і змісту напису-заповіту на чоловому боці постаменту: «Учитесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Більш доречним (враховуючи саме поданий у портреті внутрішній стан) був би інший заповіт (для прикладу: «Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте...»). Слід відмітити малюнок огорожі, що є певною часовою ознакою 19 ст. Ступінчатість постаменту, плечовий зріз погруддя, лавровий вінок наслідують академічні традиції у скульптурі. Вдало знайдені форми і розміри постаменту. Пам'ятник оточений квітником і відіграє роль доміанти у сквері. А висаджені ліворуч високі туї своїми вертикалями посилюють урочисто-академічний характер пам'ятника [3247].

Ірина Павленко

1016.10. Фортеця, 18 ст. (архіт., ареол.).

Глинськ відомий з 1446 як містечко, що належало вихрещеному татарському мурзі Лексаді, котрий перейшов до Литовської держави і став родоначальником відомих в історії князів Глинських, з роду яких походить мати московського царя Івана IV (Грозного) Олена Глинська. Вірогідно, 15 ст. слід датувати перші укріплення на високому мисоподібному останці між двома глибокими ярами, по яких протікали струмки Глиняк і Великий Муховець, праві допливи р. Сули. Ця територія була заселена ще в часи Київської Русі, про що свідчить давньоруське городище на околиці села. У 1-ій пол. 17 ст. Глинськ належав князям Вишневецьким, а в сер. 17 ст. став сотенним містечком Миргородського полку. 1686 Глинська сотня включена до Лубенського полку.

Саме тоді сформувалася досить складна, унікальна за структурою система укріплень містечка, пізніше описана Опанасом Шафонським і зафіксована планами 18 ст. Головна фортеця (цитадель) на мису між Глин яком і Великим Муховцем становила в плані неправильну трапецію. Оборонна огорожа складалася з земляного валу з дубовим палісадом. З напільного північного боку був викопаний сухий рів. Цитадель мала дві дерев'яні брами – з півночі й півдня. Оборонних башт не було.

На південний схід від цитаделі між Великим Муховцем і р. Сулою проходить хребет гори, значно вищий від центрального мису. По ньому було насипано земляний вал довжиною 250 сажнів. На одному кінці валу, на самому краю мису над р. Сулою, було влаштовано трикутне в плані земляне укріплення з пороховими погребями. Таке ж саме укріплення було й на протилежному кінці валу. До цих укріплень від р. Сули й міської цитаделі йшов земляний вал із ровом.

У 2-ій пол. 18 ст. укріплення Глинська перестали підтримуватися й поступово зруйнувалися. Дотепер збереглися замчища міської цитаделі та укріплення над р. Сулою [3248].

Віктор Вечерський

1017. ГОЛІНКА С., НОВОГРЕБЕЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

1017.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 12 радянських воїнів 136-го, 450-го гв. стрілецьких полків, 91-го гв. артполку, 45-го гвардійського винищувального протитанкового дивізіону 42-ї гвардійської стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943 та померли від ран у дислокованих шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,1 м/ – напис [3249].

Євген Улозовський

1017.2. Могила Стрельбицького І.П., 1900 (іст.). На кладовищі.

Стрельбицький Іван Панасович (1828, с. Голінка – 28.07.1900, там же) – видатний український вчений географ, картограф, генерал від інфантерії.

Народився у в дрібнопоміщицькій сім'ї. Після закінчення школи землемірів при Київському університеті у 1849 був зарахований на службу помічника старшого землеміра в Межовий корпус. У 1852 проходив військову службу в полку, де отримав військове звання межового топографа-прапорщика. У 1855 вступив до військової академії, по закінченні якої у 1861 був переведений у Генеральний штаб.

У 1863 склав «Спеціальну мапу Європейської Росії» (170 аркушів) у масштабі 10 верст в одному дюймі. На той час такої детальної карти не видавалося у жодній із країн світу. За створення цієї мапи у 1875 був нагороджений на географічному конгресі у Парижі медаллю від географічного товариства. У 1869 він видав опис і чудову мапу Донецького кам'яновугільного басейну, на якій було визначено величезну потужність вугільних пластів і глибину їх залягань. Ця праця сприяла розвитку видобування кам'яного вугілля, розширенню залізничної мережі у Донбасі.

У 1874 військово-польовим комітетом Головного штабу було видано «Исчисление поверхности Российской империи в общем ее составе в царствование императором Александром II». За цю працю І.Стрельбицького було нагороджено вищою нагородою – Костянтинівською медаллю.

У 1885 І.Стрельбицькому було присвоєно звання дійсного члена Міжнародного статистичного Інституту.

У 1899 він вийшов у відставку в чині генерала від інфантерії, повернувся у рідне село Голінку.

У 1957 на могилі вченого встановлено залізобетонний бюст /0,9 м/ з меморіальним написом на постаменті /2,1 м/. Автор – ск. І.Ястребов [3250].

Євген Улозовський

1018. ГРИШИНЕ С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА

1018.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 124 мешканці села.

У 1971 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,72 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. До постаменту примикає мармурова плита з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків [3251].

Григорій Василенко

1018.2. Пам'ятний знак Потебні О. О., 1978 (іст., мист.). У центрі села, біля школи.

Автор – скульп. Я.Красножон. Розміри – 2,5 x 1,0 м.

Потебня Олександр Опанасович (22.09.1835, х. Манів, поблизу села Гришине – 11.12.1891, м. Харків) – видатний лінгвіст, фольклорист, літературознавець, педагог, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук (1877), магістр слов'янської філології (1860), доктор філологічних наук (1874), професор (1875).

Походив з козацького роду. Навчався у Радомській класичній гімназії, а потім на юридичному (з 1851) та історико-філологічному факультетах (1852 – 56) Харківського університету. З 1856 працював учителем 1-ї Харківської гімназії, а після захисту магістерської дисертації («Про деякі символи в слов'янській народній поезії») – доцент кафедри слов'янського мовознавства Харківського університету (з 1860). У 1874 захистив докторську дисертацію «З нотаток з російської граматики». З 1875 – професор Харківського університету, з 1877 – дійсний член-кореспондент С.-Петербурзької АН. Ним розроблені питання теорії словесності, етнографії, фонетики, морфології, синтаксису, загального мовознавства. Досліджував питання взаємозв'язку мови та мислення, мови та нації, походження мов та інше. Нагороджений Ломоносовською премією (1877), Золотою медаллю АН (1878), Золотою Костянтинівською медаллю (1891), Золотою медаллю

Російського географічного товариства. Засновник Харківського історико-філологічного товариства (1877), член Товариства російської словесності при Московському університеті (1877), чеського Товариства наук (1887), дійсний член Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті (1890).

Пам'ятник являє собою вертикальну стелу з битого граніту на цементній основі, що спирається на плаский бетонний стилобат. З чільного боку у верхній частині стели – чавунна меморіальна дошка з рельєфним портретом вченого та присвятним написом. Потемня зображений у зрілому віці, фронтально, погляд, спрямований у дальину, портрет детально відтворює риси його зовнішності – правильні риси обличчя, довгу бороду, густе волосся. Доріжка, що веде до стели, та майданчик перед нею викладені квадратними бетонними плитами.

Камерне рішення пам'ятного знаку співмасштабне навколишньому середовищу, органічно сприймається серед зелених насаджень [3252].

*Надія Подоляка
Галина Склярєнко*

1018.3. Могила Сім'ї Г.В., 1931 (іст.). У південно-західній частині кладовища.

Сім'я Григорій Васильович (1897 – 28.08.1931) – активіст колгоспного руху, голова комітету бідноти, організатор першого колективного господарства – комуни «Мирна праця» (1923) в с. Гаврилівка (зараз с. Гришино). Вбитий під час класової боротьби і похований у центрі села.

У 1967 останки загиблого перенесені на сільське кладовище. На могилі встановлено хрест з металевих труб /2,15 м/, на якому закріплено табличку з написом [3253].

Олена Малко

1019. ГУДИМИ С., АНДРІЯШІВСЬКА СІЛЬРАДА

1019.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 23-х радянських воїнів з підрозділів 676-го артполку, 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 14 – 15 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 47 медсанбаті 5-ї гвардійської армії. Відомі прізвища 12 воїнів. Дата визволення села 15 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /1,9 м/ з написом на цегляному постаменті /1,32 м/.

У 1989 у могилу перенесені останки 8 невідомих радянських воїнів, які у 1955 були поховані у братській могилі в урочищі Червона Балка [3254].

Євген Улюзовський

1020. ДЗЕРКАЛЬКА С., ДІБРОВСЬКА СІЛЬРАДА

1020.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). На околиці села, біля магазину.

Поховано 64-х воїнів 96-го, 196-го, 385-го, 608-го, 791-го, 931-го стрілецьких полків 112-ї стрілецької дивізії 68-ї, 6-ї гв. та 39-ї армій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки воїнів перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному облицьованому плиткою постаменті /1,5 м/.

У 1975 праворуч від могили встановлено бетонну стелу /1,24 м/ на основі з бутового каменю /0,55 м/, на якій закріплено 6 чавунних дощок з прізвищами 126 загиблих воїнів-земляків [3255].

Григорій Діброва

1021. ДУБИНА С., ХОМИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

1021.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, дата?; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 6 невідомих радянських воїнів, які загинули у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, коли село знаходилося у смузі бойових дій 167-ї та 232-ї стрілецьких дивізій.

У 1969 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному, обкладеному керамічною плиткою постаменті /2,1 м/.

У 1970 по обидва боки від скульптури встановлено бетонні стели з написом і прізвищами загиблих воїнів-земляків [3256].

Євген Улозовський

1022. ЖИТНЕ С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1022.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 14 воїнів 6-го гв. мотострілецького полку, 13-го гв. ПП, 574-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії, 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 16 вересня 1943. Відомі прізвища 11 воїнів.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1956 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,36 м/ – дошка з написом та прізвищами загиблих воїнів [3257].

Олена Малко

1022.2. Вітряк, поч. 20 ст. (архіт.). На підвишеному відкритому місці на околиці села, при дорозі поряд з кладовищем.

Млин відноситься до типу стовпчиків, коли повертається за вітром увесь корпус з допомогою довгої колоди-воротили. Вітряк шестикрилий з двоповерховою галереєю зі сторони входу, з трисхилим дахом.

Верхня та нижня частини вітряка (стілець) – зрубані. Із трьох вінців зрубу складається верх корпусу, безпосередньо під дахом. Вінці спираються на каркас, обшитий вертикально дошками. Випуски чотирьох балок утворюють навіс галереї. Збереглися дерев'яні механізми всередині вітряка: колесо, короб, лопатки, комір та інші, а також цікавий дерев'яний запір з залізним ключем ковальської роботи [3258].

Зоя Гудченко

1022.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У східній частині центрального сільського кладовища.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 16 вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії.

У 1960 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,7 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [3259].

Олена Малко

1023. ЗАЛАТИХА С., НОВОГРЕБЕЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

1023.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

У шести братських могилах поховано 48 воїнів 1850-го ІПШ АП, 127-го гв. стрілецького полку, 520-го технічного батальйону 1811-го самохідного АП, 91 АП 42-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 14 – 15 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 15 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 біля могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/, на чотирьох могилах – цегляні потиньковані обеліски. На цегляному постаменті /1,5 м/ і обелісках /1,8 м/ – меморіальні написи [3260].

Євген Улозовський

1023.2 Курган (археол.). За 1,0 км на захід від села, в полі.

Виявлений Л.Білинською у 1990.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – близько 30 м, висота – 2,0 м.

Курган розорується. Розкопки не проводились [3261].

Лариса Білинська

1023.3. Курган (археол.). За 0,5 км на північний схід від східної околиці села, в полі.

Виявлений Л.Білінською у 1990.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – близько 28 м, висота – 1,8 м. Курган задернований. Розкопки не проводились [3262].

Лариса Білінська

1023.4. Курган (археол.). За 0,7 км на південь від східної околиці села, в полі.

Виявлений Л.Білінською у 1990.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – близько 27 м, висота – 2,0 м. Курган розорюється. Розкопки не проводились [3263].

Лариса Білінська

1023.5. Курган (археол.). За 1,5 км на південний схід від села, за 0,2 км праворуч від дороги.

Виявлений Л.Білінською у 1990.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – близько 24 м, висота – 1,4 м. Курган розорюється. Розкопки не проводились [3264].

Лариса Білінська

1023.6. Курганний могильник (археол.). За 0,4 км на північний захід від села, ліворуч ґрунтової дороги до с. Залатиха.

Виявлений Л.Білінською у 1990.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 27 та 30 м, висота – 1,8 та 2,0 м. Кургани задерновані. Розкопки не проводились [3265].

Лариса Білінська

1023.7. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на схід від села, праворуч дороги до села.

Виявлений Л.Білінською у 1990.

Складається з 3-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 27 – 32 м, висота – 2,0 – 3,0 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводились [3266].

Лариса Білінська

1023.8. Майдани (археол.). За 2,0 км на південний схід від села, ліворуч автодороги.

Виявлений Л.Білінською у 1990.

Складається з 4 курганів (майданів). Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – близько 60 м, висота – 4,0 – 5,0 м. Кургани задерновані [3267].

Лариса Білінська

1024. ЗАРУДДЯ С., ЗАРУДЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1024.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано трьох радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943 підрозділами 167-ї, 163-ї гв. стрілецьких дивізій 38-ї армії та 3-ї танкової армії. Прізвища загиблих невідомі.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/. На чоловому боці цегляного, облицьованого керамічною плиткою постаменту /1,5 м/ – меморіальний напис [3268].

Віктор Панченко

1025. ЗЕЛЕНКІВЩИНА С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

1025.1. Могила Попова М.І., 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Попов Микола Іванович (? – 11.09.1943) – лейтенант 63-го окремого дивізіону 803-го гв. полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув 11 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У 1945 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1987 обеліском з мармурового дрібку /1,5 м/. На його чоловому боці – меморіальний напис [269].

Григорій Василенко

1026. КАЛИНІВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1026.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані воїни 240-ї, 180-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії – рядові О.Барков та М.Гончаров, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 16 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,16 м/ – меморіальна дошка з написом та прізвищами воїнів [3270].

Олена Малко

1027. КАШПУРИ С., ПЕРЕХРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1027.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах загинуло 169 мешканців села.

У 1978 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,78 м/ на цегляному постаменті /0,6 м/. З обох боків до постаменту примикають залізобетонні плити з написом та прізвищами 169 загиблих воїнів-земляків [3271].

Григорій Василенко

1028. КОРЖІ С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

1028.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі сільського кладовища.

Село визволено 19 вересня 1943 року підрозділами 163-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника Ф.Карлова.

Поховано 2-х воїнів 163-ї та 240-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії: рядовий К.Воробйов (06.09.1943) та мол. сержант І.Швецов (19.09.1943), які загинули під час визволення села.

У 1956 році на могилі встановлено пам'ятник, виготовлений Київською скульптурною майстерною.

Могила прямокутної форми /1,5 x 3,0 x 0,35 м/, обкладена цеглою, оцEMENTована. На цегляному постаменті /1,5 м/ прямокутної форми встановлена залізобетонна скульптура воїна /2,2 м/ на повний зріст. На постаменті металева меморіальна дошка з написом [3272].

Олена Малко

1028.2. Курганний могильник (археол.). За 1,5 км на південний схід від східної околиці села Коржі та за 0,55 км на північ від північної околиці села Садове. Займає мис при впадінні р. Рашівка в р. Сула.

Виявлений М.Миловановою у 1991, обстежений О.Короткою та Є.Осадчим у 2011.

Складається з 5 насипів.

Курган-1 має діаметр 62 м, висоту – 3,0 м.

Курган-2 має діаметр 43 м, висоту – 1,5 м.

Курган-3 має діаметр 39 м, висоту – 1,0 м.

Курган-4 має діаметр 43 м, висоту – 1,2 м.

Курган-5 має діаметр 58 м, висоту – 1,3 м.

Кургани розорюються. Розкопки не проводились [3273].

Олексій Коротка

Євген Осадчий

1028.3. Курганний могильник (археол.). За 1,6 км на схід від східної околиці села. Займає підвищену ділянку межиріччя Рашівки та Сули. Складається з 8 насипів, що розташовані двома групами

Виявлений М.Миловановою у 1991, обстежений О.Короткою та Є.Осадчим у 2011.

Складається з 2-х груп. Група-1 нараховує 6 насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми.

Курган-1 має діаметр 45 м, висоту – 0,8 м.

Курган-2 має діаметр 45 м, висоту – 1,0 м.

Курган-3 має діаметр 70 м, висоту – 3,0 м.

Курган-4 має діаметр 30 м, висоту – 1,0 м.

Курган-5 має діаметр 47 м, висоту – 1,3 м.

Курган-6 має діаметр 37 м, висоту 1,2 м.

Група-2 нараховує 2 насипи. Кургани округлої, напівсферичної форми.

Курган-7 має діаметр 47 м, висоту – 1,2 м.
Курган-8 має діаметр 48 м, висоту 2,0 м.
Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [3274].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

1028.4. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на північний захід від східної околиці села в полі. Займає підвищення правого корінного берега р. Сула.

Виявлений Є.Осадчим та О.Коротею у 2011.

Складається з 2-х курганів. Курган-1 діаметром 66 м, висотою 4,0 м. Курган-2 діаметром 66 м, висотою 1,5 м. Курган-2 розорюється. У кургані-1 розорюються поли, вершина задернована, там знаходяться залишки зруйнованого тригопункту. Розкопки не проводилися [3275].

*Олексій Коротя
Євген Осадчий*

1028.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані радянські воїни: рядовий К.Воробйов (861 СП) та мол. сержант І.Швцов (983 СП 253 СД 38-ї армії), які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 19 вересня 1943.

У 1956 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,2 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /1,5 м/ – меморіальний напис.

У 1972 біля могили встановлено 6 чавунних плит з прізвищами 128 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3276].

Олена Малко

1029. КОРОЛІВЩИНА С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА

1029.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах загинуло 90 мешканців села.

У 1965 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу прямокутної форми /0,8 x 0,29 x 1,83 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. Посередині стели – меморіальний напис [3277].

Григорій Василенко

1029.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На лівому березі р. Олава, за 0,5 км на північний схід від села.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим. У 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Розташоване на трьох мисах, загальною протяжністю 3,0 км. Розміри селища – 50 x 70 м. Підвищена частина селища розорюється, понижена частина задернована, по території селища проходить ґрунтова дорога. Потужність культурного шару на підвищеній частині становить 0,4 – 0,6 м.

Поселення має культурні нашарування черняхівської (3 – 4 ст.) епохи.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки [3278].

Галина Романова

1030. КОСАРІВЩИНА С., ДІБРОВСЬКА СІЛЬРАДА

1030.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1989 (іст.). На північно-східній околиці села.

Поховано 12 воїнів 836-го стрілецького полку, 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 13 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвища загиблих невідомі.

У 1967 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /6,0 м/ з написом на цегляному постаменті.

У 1989 поруч з могилою встановлено бетонну стелу з прізвищами 147 воїнів-земляків (із сіл Хрещатик та Косарівщина), які загинули на фронтах Другої світової війни [3279].

1031. ЛЕВЧЕНКИ С., ДОВГОПОЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1031.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані воїни з підрозділів 836-го стрілецького полку, 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 16 вересня 1943.

У 1968 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/.

Праворуч від скульптури – три дошки з прізвищами 96 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [3280].

Григорій Василенко

1031.2. Комора, 20 ст. (архіт.). На невеликій терасі між церквою та річкою.

Комора перевезена сюди певно із сільської садиби під час колективізації. Можна припустити за її зовнішнім виглядом, за якістю деревини зрубу, що вона належала заможному селянину. З часом її зовнішній вигляд був змінений. Первісний дах (солом'яний або залізний) замінений на черепичний, стіни побілені ззовні, чого зазвичай селяни не робили, опори застаріли.

Комора характерна для цього типу забудов. Рублена, з невеликими залишками на кутках хижка, спирається на каміння та пні. Двері посередині південного фасаду виходять на галерею з навісом, який підтримується чотирма колонками.

Комора представляє приклад зникаючого виду господарських забудов в народній архітектурі [3281].

Зоя Гудченко

1031.3. Меморіальний комплекс: Могила Мусіна С., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.

Мусін Салімон – воїн 176-го стрілецького полку 168-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 7 вересня 1943.

У 1978 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ на цегляному постаменті /2,35 м/. На чоловому боці постаменту – дошка з написом.

По обидва боки до постаменту примикають бетонні стели /1,9 x 3,0 м; 1,4 x 0,4 м/. У лівій вмонтовано меморіальну дошку із сірого граніту, на якій вирізьблено 141 прізвище загиблого воїна-земляка. На правій стелі – мармурова меморіальна дошка з написом [3282].

Григорій Василенко

1031.4. Троїцька церква, 1768 (архіт.). У центральній частині села, на підвищеній терасі біля річки при повороті дороги.

Троїцька дерев'яна церква зведена у 1768, але за століття, що пройшли, перебудовувалася і змінювала свій вигляд. Храм дійшов до нас без куполів, у дуже спотвореному вигляді. Проте, первісна тризрубна основа його збереглась і показує себе в інтер'єрі.

У 19 ст. церкву було значно розширено за рахунок двосторонніх прибудов до нави і вівтаря та подовження бабинця у західному напрямку. Крім того, прямо навпроти західного входу споруджено дзвіницю, пов'язану з церквою критим навісом. У 1938 верхи храму були зняті.

Первісні три зруби являють собою багатогранники: восьмигранна нава і шестигранні вівтар та бабинець. Вони збереглись на висоту нижнього ярусу і зараз, як і усі інші приміщення, мають пласкі перекриття, проте в минулому увінчувались верхами.

Фото дослідника С.Таранушенка, виконане у 20-х – 30-х рр. 20 ст. до зруйнування бань, дає достатнє уявлення про Троїцьку церкву 18 ст. Її три гранчасті зруби розташовані на загальній вісі «кораблем». Центральний восьмигранник більш широкий і вищий за вівтар та бабинець, що ідентичні за розмірами і формою. Усі три зруби були перекриті однозальними верхами з восьмигранними підбанниками, банями і декоративними маківками. Нижні зруби і підбанники прорізані прямокутними вікнами в усі сторони

світу, ліхтарики – глухі. Вишуканою формою вирізнялися невисокі бані та маківки. Вони надавали храму витонченості та граціозності. Руйнування верхів завдало великої втрати естетичній цінності будівлі. У наслідок перебудов 19 ст. план церкви набув ускладненої форми латинського хреста. Висота стін усіх приміщень, крім нижчих привіттарних пастофоріїв, однакова. Північне, південне і західне рамена «хреста» мають чотириколонні портики з дерев'яними колонами. Вікна повсюди великі, крім вівтарних. Зовнішні двері – з арковими вікнами.

В інтер'єрі збереглися старі двері з широкими одвітками – в бабинці та вівтарі, при чому останні мають фігурні аркові вирізи. Між раменами «хреста» і навою – отвори аркової форми з ригелями, а у бік бабинця – прямокутний отвір.

Іконостас не становить художньої цінності. Варті уваги окремі старовинні ікони на дошках [3283].

Зоя Гудченко

1032. ЛІСКІВЩИНА С., АРТЮХІВСЬКА СІЛЬРАДА

1032.1. Вітряк, 20 ст. (архіт.). У полі далеко від села на фоні лісосмуги. Є акцентним об'єктом ландшафту.

Відноситься до типу стовпчиків з обертальним корпусом. Це чотирикрила, прямокутна в плані будівля каркасної конструкції. Стіни дерев'яні, вертикально шальовані. Тильний фасад з двоповерховою галереєю має двері – на різних рівнях. Навіс першого ярусу галереї спирається на чотири точені стовпчики. Навіс другого ярусу, що утворюється звисанням даху, підтримується двома кутовими стовпчиками.

Робочий механізм вітряного млину зберігся повністю [3284].

Зоя Гудченко

1032.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південному схилі балки Бурвулиха, на південній околиці села.

Відкрите у 1974 Є.Горюновим. У 1977 та 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Висота берегів балки над заплавою складає 5,0 – 7,0 м. Розміри селища – 500 x 100 м. Селище розорюється, частина під городами. Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,8 м.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки, фрагмент біконічного пряслиця, кілька невизначених уламків гончарної кераміки [3285].

Галина Романова

1033. ЛОКНЯ С., ХОМИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

1033.1. Братська могила партизанів, 1968 (іст.). Центр села.

Поховані партизани партизанського з'єднання під командуванням О.Сабурова: І.Романенко, Т.Самостріл, Г.Сергієнко, які загинули 14 лютого 1942 у бою з нацистськими загарбниками під час тимчасової окупації села.

У 1968 на могилі встановлено цегляний тинькований пірамідальний обеліск /1,9 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [3286].

Григорій Діброва

1033.2. Братська могила борця за радянську владу Соколовського Ф.Т. та радянських воїнів періоду Другої світової війни, 1918, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.

Похований активний борець за радянську владу рядовий Ф.Соколовський, який загинув у 1918 від рук австро-німецьких окупантів.

У цій же могилі поховано 10 радянських воїнів з підрозділів 340-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 17 вересня 1943.

У 1968 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру жінки /2,0 м/ на цегляному постаменті /1,08 м/.

У 1975 пам'ятник реконструйовано. З чоловічого боку до постаменту під нахилом встановлено цегляну потиньковану стелу /0,92 x 0,8 м/ з написом та прізвищами 81

загиблого воїна-земляка. З правого боку до постаменту примикає вертикальна стела /0,92 x 3,0 м/ з такого ж матеріалу [3287].

Євген Улозовський

1034. ЛУЦЕНКОВЕ С., АНДРІЯШІВСЬКА СІЛЬРАДА

1034.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано трьох невідомих радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії.

У 1986 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,7 м/. На його чоловому боці – напис [3288].

Євген Улозовський

1035. МАЛЕ С., ЗАРУДЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1035.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь Данченка А.М., 1943, 1971 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 3-х радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943 року підрозділами 163 стрілецьких дивізій 38-ї армії та 3-ї танкової армії. Відоме прізвище одного воїна – Данченка Арсентія Миколайовича (1918 – 43).

У 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,9 м/ – меморіальний напис.

У 1971 праворуч від братської могили встановлено пам'ятний знак на честь воїна-земляка Данченка Арсентія Миколайовича (1918 – 43), який загинув в роки Другої світової війни. На чоловому боці вертикальної стели з мармурового дрібку /1,7 x 0,4 м/ – дошка з написом, овальне фото, зірка [3289].

Віктор Панченко

1035.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах загинуло 67 мешканців села.

У 1977 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,65 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. Під кутом до постаменту примикає бетонна плита з прізвищами загиблих воїнів-земляків [3290].

Григорій Василенко

1036. МАЛІ БУБНИ С., МАЛОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1036.1. Курган (археол.). За 0,3 км на південний схід від південної околиці села, на вододільному підвищенні між двох безіменних струмків, південніше дороги Малі Бубни – Ярмолинці.

Виявлений Г.Жаровим у 2005. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2015.

Округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 46 м, висота – 0,7 м.

Курган розорується, розкопки не проводилися [3291].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

1036.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах загинуло 76 мешканців села.

У 1984 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /8,0 м/ на цегляному постаменті /2,0 м/ та бетонну стелу /2,0 м/, на якій закріплені 5 меморіальних дощок з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків [3292].

Григорій Василенко

1036.3. Пам'ятник Барташу Д.О., 1978 (іст.). У центрі села.

Браташ Д.О. (1897 – 1921) – учасник громадянської війни.

Народився у селянській родині. Під час австро-німецької окупації 1918 та денікінського терору організував озброєний партизанський загін. У 1920 член ВЧК Браташ був активним учасником бойових дій громадянської війни. Загинув у 1921.

У 1978 на честь Д.Барташа встановлено бетонний бюст /0,6 м/ на цегляному постаменті /3,0 м/. На постаменті – меморіальна дошка з написом [3293].

Григорій Василенко

1037. МАРКІВСЬКЕ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА

1037.1. Курган (археол.). 0,6 м на південний схід від південно-східної околиці с, в полі. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2013.

Курган округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 40 м, висота – 2,0 м. Курган розорується [3294].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1037.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). У центрі села.

Поховані воїни 40-ї армії, які загинули у 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 14 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Кількість загиблих воїнів невідома. Відоме прізвище одного воїна – Д.Новиков.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/.

На чоловому боці цегляного постаменту /1,5 м/ закріплено 6 дощок з меморіальним написом та прізвищами 37 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3295].

Григорій Василенко

1037.3. Могила радянського воїна, 1967 (іст.). У центрі села.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, коли село знаходилося у смузі бойових дій 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії.

У 1967 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск з п'ятикутною зіркою на верхівці /2,0 м/ [3296].

Григорій Діброва

1038. МАТЛАХОВЕ С., ВЕЛИКОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1038.1. Могила Хандоги П.П., 1955 (іст.). У північно-східній частині центрального кладовища села.

Хандога Павло Порфирович (24.02.1925, с. Матлахове – 1955, там же) – кавалер трьох орденів Слави.

Народився в селянській родині. У 1941 добровольцем пішов на фронт. Воював у складі 109-ї окремої розвідувальної роти 128-ї стрілецької дивізії. На рахунку старшого сержанта П.Хандоги – 23 «язика». За подвиги в період Другої Світової війни отримав три ордена Слави, орден Червоного прапора, Вітчизняної війни I ступеня, Червоної зірки, 4 бойові медалі. Пройшов бойовий шлях від Туапсе до Праги. На кінець війни отримав звання лейтенанта.

Брав участь у Параді Перемоги в Москві 1945 року. Орденом Слави I ступеня нагороджений згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 червня 1945.

У 1955 на могилі встановлено залізний надгробний хрест /1,05 м/ [3297].

Григорій Василенко

1039. МИКОЛАЇВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1039.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища. Поховано 6 радянських воїнів з підрозділів 838-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у період з 10 по 15 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові Г.Климов, І.Нечевка, Д.Телеченов, Д.Шипунов, сержант І.Єзовських, ст. сержант Т.Мігульова.

У 1952 на могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /1,4 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [3298].

Григорій Василенко

1039.2. Курганний могильник «Роблена Могила» (ареол.) За 2,5 км на південний захід від села Хмелів в урочищі Роблена Могила. Займає підвищення вододілу річок Хмелівка та Сула.

Виявлений М.Макаренком на поч. 20 ст. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2012.

За описом М.Макаренка: «Три кургана в дачах Хмелёвских; называються робленними.; находятся в 8 верстах от местечка Хмелёва, за хутором Картавым; главная могила круглая имеет 2 сажени вышины и 20 саженой в окружности на вершине могила имеет в 1 сажень углубление; по бокам этой могилы к западу и юго-востоку две другие насыпи продолговатые из которых одна имеет длину 20, ширину 3, вышину 2 сажени, а другая юго-восточная длиною 14 саженой, шириною 7 саженой и шириною 2,5 сажени; курганы на ровном месте».

Могильник складається з 2-х курганів та майдану.

Курган-1 має розміри 35 x 25 м і висоту 1,0 м. Насип розорюється

Курган-2 має діаметр 35 м і висоту 0,5 м. Насип розорюється.

Майдан складної конфігурації. Первісний насип кургану овальної форми. Має діаметр 60 м і висоту 3,5 – 4,0 м. У його південно-східній та північно-східній частині знаходяться підковоподібні виступи, утворені вибіркою ґрунту. Розміри південно-східного підковоподібного виступу – 28 x 17 м, північно-східного – 15 x 15 м. З півдня знаходиться «вус» відпрацьованого ґрунту протяжністю 53 м, шириною 12 м та висотою 2,5 м. Вершина майдану пласка. У її західній частині знаходиться зруйнований триангуляційний знак. Майдан задернований [3299].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

1039.3. Курганний могильник «Шведські Могили». (археол.) За 2,0 км на північний схід від східної околиці с. Миколаївка, за 1,0 км на захід від західної околиці с. Борозенка та за 1,8 км на південь від південної околиці с. Горове, в урочищі Шведські Могили. Займає миси правого корінного берега р. Ромен.

Виявлений М.Макаренком на поч. 20 ст. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2012.

Складається з 9-х курганів та 5-ти майданів.

Курган-1 має діаметр 40 м і висоту 4,0 м. На верхівці знаходиться яма діаметром 2,0 м і глибиною 1,5 м. Насип задернований.

Курган-2 має діаметр 52 м і висоту 1,0 м.

Курган-3 має діаметр 30 м і висоту 1,0 м.

Курган-4 має діаметр 46 м і висоту 1,2 м.

Курган-5 має діаметр 40 м і висоту 1,2 м.

Курган-6 має діаметр 56 м і висоту 0,7 м.

Курган-7 має діаметр 46 м і висоту 1,4 м.

Курган-8 складається з 3-х насипів, що злилися. Насип-1 має діаметр 62 м і висоту 2,0 м, насип-2 має діаметр 42 м і висоту 1,0 м, насип-3 має діаметр 40 м і висоту 1,2 м.

Курган-9 має діаметр 85 м і висоту 2,5 м (на карті сер. 20 ст. вказана висота у 6,0 м.).

Насипи курганів 2 – 9 розорюються.

Майдан-1 підковоподібної форми, прохід знаходиться у південній частині. Діаметр майдану становить 66 м, висота – 5,0 м. По центру розташована лійкоподібна яма діаметром 33 м і глибиною 3,5 м. На дні ями простежується прямокутна западина. У південній частині майдану знаходиться пандус для підйому на вершину насипу. Викид серпоподібної форми знаходиться з півдня майдану, навпроти проходу. Його розміри – 110 x 24 м, висота – 2,0 м. У північній частині викид пошкоджено сучасними ямами скарбощукачів. На вершині майдану знайдено фрагменти чавунного казанка. Майдан та викид задерновані.

Майдан-2 кільцеподібної форми. Діаметр насипу становить 45 м, висота – 4,0 м. По центру знаходиться яма з пласким дном. Глибина ями – 2,0 м. На вершині майдану знаходяться три проходи – один у східній, два у західній частині майдану. Майдан задернований.

Майдан-3 підковоподібної форми. Прохід знаходиться у південній частині. Діаметр майдану – 41 м, висота – 4,0 м. По центру знаходиться лійкоподібна яма діаметром 10 м і глибиною 2,0 м. З південної частини майдану знаходиться викид овальної форми. Його розміри становлять 65 x 38 м, висота – 1,3 м. Майдан задернований, викид розорюється.

Майдан-4 кільцеподібної форми. Діаметр насипу – 28 м, висота – 3,0 м. По центру знаходиться лійкоподібна яма діаметром 10 м і глибиною 2,0 м. Майдан задернований.

Майдан-5 підковоподібний. Прохід розташований у південно-західній частині. Діаметр насипу – 43 м, висота – 3,0 м. По центру майдану знаходиться лійкоподібна яма діаметром 24 м і глибиною 2,5 – 3,0 м. З південного боку майдану знаходиться викид серпоподібної форми. Його розміри – 122 x 72 м. Висота – 1,0 – 1,3 м. У північній частині викиду знаходиться курганоподібне підвищення. Його діаметр – 30 м, висота – 2,0 м. У північно-східній частині знаходиться пандус для підйому на вершину кургану. Майдан задернований, викид розорюється [3300].

Євген Осадчий

1039.4. Могила Ковган М.І., 1994 (іст.). У центрі кладовища.

Ковган Мотрона Іллівна (18.09.1917, с. Миколаївка – 1994, там же) – Герой Соціалістичної Праці (18.09.1951).

Народилася у селянській родині. Трудову діяльність розпочала в колгоспі «Маяк» Роменського р-ну. Брала участь у відбудові господарства після Другої світової війни. У 1947 очолила дільничну бригаду, досягла значних успіхів у вирощуванні технічних культур.

У 1995 на могилі встановлено залізний хрест /0,9 м/, на якому закріплені фото та дошка з написом [3301].

Григорій Василенко

1040. МОКІЇВКА С., РІПЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

1040.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах загинуло 76 мешканців села.

У 1978 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,69 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. По обидва боки від скульптури встановлено бетонні плити, на яких – 4 меморіальні дошки з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків [3302].

Григорій Василенко

1041. МОСКАЛІВКА С., БЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА

1041.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані чотири мирних мешканці села, які загинули від рук нацистських загарбників у роки тимчасової окупації 1941 – 43. Відомі прізвища всіх загиблих. Село визволено 15 вересня 1943.

У 1969 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,55 м/ закріплено 5 металевих меморіальних дошок з прізвищами 68 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни, та жертв нацизму [3303].

Григорій Діброва

1041.2. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села.

Поховані партизани П.Канівський, Ф.Костюк, І.Могілевець, І.Омельченко, які загинули у бою з нацистськими загарбниками під час тимчасової окупації села у 1942.

У 1977 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,45 м/ на цегляному постаменті /2,65 м/. На чоловому боці постаменту – меморіальний напис [3304].

Григорій Діброва

1042. НОВА ГРЕБЛЯ С., НОВОГРЕБЕЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

1042.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 29 воїнів 676-го арт. полку 232-ї стрілецької дивізії, 91-го гв. арт. полку 42-ї гв. стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 12 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 14 воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,0 м/ – напис [3305].

Євген Улозовський

1042.2. Могила Воропаєва О.М., 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Воропаєв Олексій Михайлович (1916 – 41) – льотчик-штурман 4-го далекобомбардувального авіаполку 40-ї армії, який загинув під час оборонних боїв за село 15 вересня 1941. Льотчик був похований на місці загибелі.

У 1944 останки загиблого перенесені у центр села. У тому ж році на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /1,65 м/. У 1975 біля могили встановлено плиту з мармурового дрібку у формі крила літака, в яку вмонтовано керамічне фото загиблого та дошка з написом [3306].

Євген Улозовський

1042.3. Могила Соломонова Ю.Д., 1943 (іст.). У центрі села.

Соломонов Юрій Дмитрович (1921 – 43) – молодший лейтенант, ком. полка, офіцер розвідки 132-го стрілецького полку 42-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув 15 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У 1945 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /3,24 м/. У 1975 на обеліск прикріплено металеву дошку з меморіальним написом та керамічним фото загиблого воїна [3307].

Євген Улозовський

1042.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинув 91 мешканець села.

У 1982 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу воїнів /2,75 м/ на цегляному оцентованому постаменті /0,5 м/. До постаменту примикає бетонна плита з прізвищами загиблих воїнів-земляків [3308].

Григорій Василенко

1043. НОВОПЕТРІВКА С., АНАСТАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1043.1. Пам'ятний знак Кавалерідзе І. П., 1998 (іст.). У центрі села.

Кавалерідзе Іван Петрович [14.04.1887, х. Ладанський (нині с. Новопетрівка) – 3.12.1978, м. Київ] – видатний скульптор, кінорежисер, драматург, народний артист УРСР (1969), член СП СРСР (1972).

Освіту отримав у початковій земській школі. Потім, з 1899 навчався у м. Київ, а з 1909 – 10 – у Петербурзькій Академії мистецтв, 1910 – 11 – у Парижі, у майстерні скульптора Н.Арсона.

У Парижі на Всеросійському конкурсі його проект пам'ятника княгині Ользі одержав першу премію. Пам'ятник було відкрито 4 вересня 1911 в історичному центрі Києва біля Золотоверхого Михайлівського собору. У 1923 – знищений, а 25 травня 1996 у відновленому вигляді він знову постав на своє місце. До скульптурних робіт І. Кавалерідзе за часів навчання у Київському художньому училищі належить бюст Ф.Шалаяпіна.

У 1912 для кінофірми Тімана П. і Ф. Рейнгарта митець виготовив маску головного героя фільму. Його як художника запрошують до роботи над фільмом, присвяченим 30-ї річниці з дня смерті І.Тургенєва, а також у фільмах «Анна Кареніна», «Крейцера соната», «Війна і мир», пропонують взяти участь у конкурсі на створення усипальниці царів у Царському Селі. Проект Кавалерідзе зайняв перше місце і був затверджений Миколою II. Та встановити його не довелося.

Відразу ж після революції 1917 художник повернувся до міста Ромни і займався культурно-громадськими роботами. Організував Товариство охорони пам'яток історії та культури, заснував музей, створив два театри, якими сам і керував.

У Ромнах за проектом І.Кавалерідзе у 1918 встановлено перший в Україні монументальний пам'ятник Т.Шевченку. У 1921 – пам'ятник-монумент героям революції «Розкутий Прометей». Він – автор пам'ятників Т.Шевченку в Сумах та Полтаві, пам'ятників Г.Сковороді у Києві, Лохвиці, Чорнухах та Сковородинівці, революціонерів Артему в Артемівську та Святогорську, Петрові Запорожцю в Білій Церкві. У скульптурі увічнив образи Ярослава Мудрого та багатьох інших.

Майже на 20 років змушений був покинути скульптуру і займався мистецтвом кіно.

У шістдесяті роки І.Кавалерідзе повернувся до пластики, що викликало асоціації з його монументальними роботами двадцятих років. Але тепер геометризованими площинами вирішувалася форма в лаконічних станкових композиціях: «Бунт», «Мільйон років», «У глибині сибірських руд», інших.

Перша режисерська робота І.Кавалерідзе – кінокартина «Злива» (1928). За «Зливою» режисер створив кінокартини «Перекоп», «Штурмові ночі», «Коліївщина», «Прометей», «Григорій Сковорода», «Запорожець за Дунаєм», п'єси «Григорій і Параскева», «Перша борозна». Він здійснив також екранізацію «Наталки Полтавки» І.Котляревського.

Нагороджений орденом Червоної Зірки. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

У 1998 встановлено прямокутну залізобетонну стелу /2,3 м/ з барельєфним зображенням митця на чоловічій її частині. У нижній частині стели – анотаційний напис [3309].

Григорій Василенко

Надія Подоляка

1044. ОВЛАШІ С., ДОВГОПОЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1044.1. Могила Карікова В.Д., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Каріков Василь Дем'янович (1922 – 43) – лейтенант, ком. взводу в/ч. 74013 314-го арт. полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 15 вересня 1943.

У 1969 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,1 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,57 м/ – дошка з написом [3310].

Григорій Василенко

1044.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 79 мешканців села.

У 1977 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,75 м/ на цегляному постаменті /1,75 м/. До постаменту примикають бетонні стели: ліворуч – стела, на якій мармурова дошка з написом, праворуч – дві стели з меморіальними дошками, на першій викарбувані прізвища 52 загиблих воїнів-земляків, на другій – 27 прізвищ загиблих воїнів-земляків, під ними – барельєфне зображення Вічного вогню [3311].

Григорій Василенко

1045. ОЛЕКСІЇВКА С. ПЕРЕХРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1045.1. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

У двох братських могилах поховано 12 радянських воїнів. У першій братській могилі поховані воїни Саратовського кавалерійського полку 1-ї гв. стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 17 – 18 вересня 1941 в оборонних боях за село.

У другій могилі поховані воїни 524-го та 861-го стрілецьких полків 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943 та померли від ран у 5203 ЕШ у період з 4 по 9 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 біля братських могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/, який тримає щит з написом. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,4 м/ – дошка з прізвищами 9 загиблих воїнів [3312].

Віктор Папченко

1046. ПЕРЕКОПІВКА С., ПЕРЕКОПІВСЬКА СІЛЬРАДА

1046.1. Братська могила радянських активістів, 1920 (іст.). На центральному кладовищі села.

Поховані сільські активісти: старший міліціонер Я.Кривозуб, член виконкому Й.Бугрій, випадковий відвідувач волвиконкому житель села А.Дідик.

20 листопада 1920 на Перекопівській волвиконком (с. Перекопівка – колишній центр волості) напала банда Кирила. Будинок волвиконкому було спалено. У полум'ї, крім вказаних, загинуло ще п'ятеро людей: І.Олійник, Я.Іщенко, П.Бацман, Руденко, Безкоровайний.

У 1981 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,7 м/ з прізвищами загиблих та меморіальним написом [3313].

Євген Улозовський

1046.2. Братська могила радянських активістів, 1920 (іст.). На кладовищі в урочищі Піски.

Поховані сільські активісти: секретар виконкому І.Олійник, діловод Я.Іщенко, завідуючий млином П.Бацман.

20 листопада 1920 на Перекопівській волвиконком (с. Перекопівка – колишній центр волості) напала банда Кирила. Будинок волвиконкому було спалено, у полум'ї загинуло 8 чоловік.

У 1981 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,7 м/ з прізвищами загиблих та меморіальним написом [3314].

Євген Улозовський

1046.3. Братська могила радянських активістів, 1920 (іст.). У північно-східній частині центрального кладовища.

Поховані радянські активісти, які загинули у 1920 під час класової боротьби. Кількість та прізвища загиблих невідомі.

У 1920 на могилі встановлено металевий обеліск /2,2 м/ у вигляді трикутника, увінчаний п'ятикутною зіркою. Напис на обеліску відсутній [3315].

Євген Улозовський

1046.4. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 240 мешканців села.

У 1978 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на бетонному постаменті /1,8 м/. По обидва боки від скульптури на бетонній плиті – 8 меморіальних дощок, на яких викарбувані прізвища загиблих воїнів-земляків [3316].

Григорій Василенко

1047. ПЕРЕХРЕСТІВКА С., ПЕРЕХРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1047.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинув 171 мешканець села.

У 1971 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному оцинкованому постаменті /0,5 м/. Ліворуч – плита з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків [3317].

Григорій Василенко

1048. ПІСКИ С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

1048.1. Могила Матвєєва Єгора Івановича, 1943 (іст.). У східній частині кладовища.

Похований воїн 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, червоноармієць Матвєєв Єгор Іванович, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 16 вересня 1943. У 1961 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск, у верхній частині якого на металевих прутах закріплено п'ятикутну зірку, замінений у 1987 році обеліском з мармурового дрібку [3318].

Олена Малко

1048.2. Поселення багатозарове (археол.). Південно-східна околиця села, виступи борової тераси правого берега р. Сула.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим. У 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Розташоване на похилому виступі, висота якого над заплавою становить 0,7 – 1,1 м. Розміри селища – 60 – 70 x 40 – 60 м. Підвищена частина селища розорюється. Поселення має культурні нашарування волинцевської культури. На оранці знайдено переважно гончарна кераміка. Ліпна з домішками шамоту в тісті, погано обпалена [3319].

Галина Романова

1049. ПЛАВИНИЩЕ С., ПЛАВИНИЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

1049.1. Іоанна Богослова церква, 1776 (архит.). На пагорбі біля річки Сули в мальовничій місцевості. Садибна житлова забудова наближена до церковного подвір'я з північного та західного боків.

У первісному вигляді будівля не збереглась. Тризрубна її основа, що походить з 1775, пізніше з усіх боків була добудована, а верхи знищені в радянську добу. Можна тільки здогадуватись, якою гармонійною і співмасштабною щодо довкілля була ця компактна тризрубна споруда, що увінчує мисоподібний відріг правого берега річки.

У 1891, коли відбувалось масове розширення культових будівель, нава Іоано-Богословської церкви була добудована у поперечному напрямку, унаслідок чого в плані утворився хрест. У привітарних міжрукав'ях «хреста» з'явилась ризниця і пономарня, а з західного боку бабинця у 1893 – дзвіниця в єдиному зв'язку з церквою. У радянські часи були зняті верхи нави та дзвіниці і влаштовані вальмові дахи.

Первісна основа церкви являє собою три майже квадратні в плані зруби, з яких центральний зі стороною у 5,5 м – більший за інші (вівтарний – 4,7 x 4,4 м; бабинець – 4,5 x 4,4 м за внутрішніми розмірами).

Нава перекривалася верхом за принципом восьмерик на четверику. В інтер'єрі збереглась нижня частина восьмигранної зрізаної піраміди з різьбленими ригелями біля нижнього вінця восьмерика. Стіни трьох первісних зрубів оброблені сокирою, що чітко читається в інтер'єрі. Більш пізні прибудови мають іншу фактуру стін, обтесану. Зовні стіни вертикально ошальовані. З півдня до півночі до рамен «хреста» прилаштовані портики з трикутними фронтонами і двома парами колонок, з заходу – ганок на двох стовпчиках. Вікна в приміщеннях рівновеликі, найменші – у вівтарі, найбільші – в північній і південній раменах «хреста» [3320].

Зоя Гудченко

1049.2. Курганний могильник (археол.). Між селами Загребелля та Плавинище. Східний край могильника знаходиться за 0,35 км на північний захід від північної околиці с. Загребелля, а західний – за 1,1 км на північний схід від північної околиці с. Плавинище в урочищі Солодка.

Вперше могильник описаний І.Лінниченком та О.Бобринським. 1876 на могильнику розпочав роботи Д.Самоквасов. Було розкопано 27 насипів, серед яких найбільший курган – Балябіна Могила. Кургани містили рештки пограбованих поховань раннього етапу скіфської лісостепової культури.

Вперше топографічна зйомка могильника була проведена співробітниками Роменського краєзнавчого музею під керівництвом М.Семенчика. У 1927 було знято план, що нараховував близько 60 насипів.

1958 експедицією Інституту археології АН УРСР проведено топографічну зйомку могильника, а новий план співставлено з попереднім. У результаті було зафіксовано руйнування значної частини насипів, що були зафіксовані у 1927 і виявлений ряд нових об'єктів. Було складено таблицю з зазначенням номера кургану, його діаметра та висоти. Всього топографом Є.Ірицьким було зафіксовано 57 насипів.

У 2014 могильник обстежений Є.Осадчим та О.Коротюю.

У ході останніх обстежень зафіксовано наступне. Могильник курганний витягнутий уздовж берегової лінії третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сула. Висота над рівнем заплави становить 45 – 50 м. Загальна протяжність – 1,5 км. Складається з 15 насипів. Найбільший курган у групі – Балябіна Могила. Має висоту 5,0 м і ровик навколо.

Решта насипів мають діаметр від 10 до 48 м. Висота коливається від 0,7 м до 2,0 м. Кілька насипів мають сліди грабіжницьких розкопок [3321].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1049.3. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 142 мешканців села. У 1973 на честь загиблих воїнів-земляків відкрито меморіальний комплекс. По центру комплексу – залізобетонна скульптура воїна /2,65 м/ на цегляному оцентованому постаменті /2,3 м/ прямокутної форми. Перед скульптурою – розетка вічного вогню. По обидва боки від скульптури – 6 бетонних плит, на яких закріплено мармурові меморіальні дошки з прізвищами загиблих воїнів-земляків.

Біля входу до меморіалу встановлені два бетонні блоки з мармуровими плитами, на яких – написи [3322].

Григорій Василенко

1050. ПОГОЖА КРИНИЦЯ С., ПОГОЖОКРИНИЦЬКА СІЛЬРАДА

1050.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 22-х воїнів, серед них – воїни з підрозділів 38-ї кавалерійської дивізії 2-го кавалерійського корпусу, які загинули в оборонних боях за село 18 – 19 вересня 1941, та воїни з 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, 42-ї стрілецької дивізії 627-го арт. полку 38-ї армії, 160 КП, 38 КАД, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943 та померли від ран у період з 1 вересня по 21 жовтня 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,8 м/ – напис. На могилі покладено чавунну надгробну плиту з прізвищами воїнів-визволителів.

У 1978 по обидва боки від могили встановлено цегляні оцентовані стели /2,05 x 4,93 м/, на яких закріплено 12 мармурових меморіальних дощок з прізвищами 183 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3323].

Віктор Панченко

1051. ПОПІВЩИНА С., АНАСТАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1051.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села.

Поховано 3-х воїнів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії: ст. сержант К.Захаренков (861СП), рядовий М.Куліков(465 СП), мол. сержант М.Растегаєв (861СП), які загинули під час боїв за визволення села від нацистських загарбників у серпні – вересні 1943. Село визволено 11 вересня 1943.

У 1968 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. У 1980 скульптуру окуто бронзою.

У 1982 зліва від могили встановлено залізобетонну меморіальну стелу /4,0 x 3,0 м/, на якій закріплено 5 гранітних меморіальних плит з прізвищами 93 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3324].

Григорій Діброва

1052. ПОСАД С., ВЕЛИКОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1052.1. Братська могила радянських військовополонених та жертв фашизму, 1941 – 45 (іст.). За 500 м від західної околиці села, у лісі, в урочищі «Посад».

Поховано 14 радянських військовополонених і цивільних громадян. Прізвища загиблих невідомі.

У 1967 на братській могилі встановлено металевий обеліск пірамідальної форми /2,0 м/ з зіркою на верхівці [3325].

Григорій Василенко

1052.2. Могила Горлова Є.Я., 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Горлов Єгор Якович (? – 15.09.1943) – воїн 836-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 15 вересня 1943.

У 1963 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /1,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /0,87 м/ – дошка з написом [3326].

Григорій Василенко

1053. ПРАВДЮКИ С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1053.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища.

Поховано трьох радянських воїнів 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 12 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвища та військові звання загиблих невідомі.

У 1965 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,6 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. На обеліску – напис [3327].

Віктор Папченко

1053.2. Поселення пеньківської культури (археол.). На правому березі невеликого струмка, за 0,7 км від села, зліва від шосе Київ – Суми.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим. У 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Розміри селища – 80 – 100 х 40 м, висота над заплавою становить 2,5 – 3,0 м. Потужність культурного шару становить 0,7 м.

Поселення має культурні нашарування колочинської культури (6 – 7 ст.), знайдені фрагменти ліпних горщиків та уламок сковорідки [3328].

Галина Романова

1054. ПУСТОВІЙТІВКА С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1054.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Перед входом на центральне кладовище.

Поховано 7 воїнів 51-го корпусу 465-го, 520-го, 615-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943. Відомі прізвища двох загиблих: М.Ємельянов, Діденко.

У 1958 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /4,3 м/ і покладено надгробну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих [3329].

Віктор Папченко

1054.2. Братські могили радянських воїнів (4), 1943 (іст.). У центрі села, біля Троїцької церкви.

У чотирьох братських могилах поховано 15 воїнів 465-го, 520-го, 615-го стрілецьких полків, 167-ї та 237-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули 13 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у період з 15 по 19 вересня 1943 у 182, 298 ОМСБ 167, 163 СД. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 біля братських могил встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,1 м/ на цегляному постаменті /1,3 м/ і два цегляних обеліска /1,6 м/. На чоловому боці обеліску – дошка з прізвищами загиблих [3330].

Віктор Папченко

1054.3. Курганний могильник «Стайчин Верх» (археол.). Мис правого берега р. Хмельівка. Місце, де вона впадає в р. Сула. Територія колишнього с. Оксютинці. За 0,12 км на північний схід від північної околиці села Загребелля, та за 0,7 км на північний схід від північної околиці села Пустовійтівка, в урочищі Стайчин Верх.

Вперше був зображений на карті Речі Посполитої Г.Л. де Боплана у 1648. У 1876 пам'ятка була вкрита лісом, а після передачі землі місцевим селянам південна його частина була вирубана та розорана. У північній частині, що лишалася вкритою лісом викопані межові рови.

Вперше був описаний І.Лінниченком та О.Бобринським. У 1876 Т.Кибальчич розпочав дослідження найбільшого насипу – Старшої Могили. Під час розкопок ним було зрізано

вершину кургану та закладено колодязь для пошуку поховання. Розкопками виявлено південно-західний кут дерев'яної гробниці, але Т.Кибальчич перервав дослідження.

У 1888 на могильнику розпочав роботи Д.Самоквасов. На момент початку робіт ліс у південній частині був вирубаний, а більша частина невеликих насипів була майже знищена. Вченим зазначалося, що на могильнику є 13 великих насипів, що обведені ровами та валами, близько 300 курганів менших розмірів і 50 насипів, що майже розорані. На 1888 Д.Самоквасов відзначав лише 15 насипів, що виділялися на могильнику.

З 1888 по 1889 рр. Д.Самоквасовим було досліджено 20 курганів, що містили поховання раннього періоду скіфської лісостепової культури. Розкопки велися колодязем. Верхня частина кургану знімалася на третину, а потім колодязем розкопувалася решта насипу.

Вперше топографічна зйомка могильника була проведена співробітниками Роменського краєзнавчого музею під керівництвом М.Семенчика. У 1927 було знято план, що нараховував близько 300 насипів. Але на поч. 20 ст. був знятий загальний план кількох могильників в урочищах Стайчин Верх та Солодка.

У 1958 експедицією Інституту археології АН УРСР проведено топографічну зйомку могильника, а новий план співставлено з попереднім. У результаті було зафіксовано руйнування значної частини насипів, що були зафіксовані у 1927 і виявлений ряд нових об'єктів. Було складено таблицю з зазначенням номера кургану, його діаметра та висоти. Всього топографом Є.Ірицьким було зафіксовано 84 насипи.

У 2-ій пол. 20 ст. могильник неодноразово згадувався на сторінках фахової літератури у дискусії, щодо розташування скіфського Герросу.

У 2006 могильник було обстежено Г.Жаровим, однак результати робіт лишилися неопублікованими.

У 2009 та 2015 О.Коротей та Є.Осадчим були проведені топографічні роботи. Було створено новий план, у якому зафіксовано 107 насипів.

У результаті останніх досліджень виявлено наступне. Могильник розташований на мисах і мисоподібних виступах правого корінного берега р. Сула. Висота над рівнем заплави становить 50 м. Складається із 107 насипів. Вони поділяються на кілька видів. Найбільші – округлої, конусоподібної форми. Вершини зрізані на третину розкопками 1888 – 89 рр. По центру знаходяться задерновані ями від розкопок колодязем. Схили стрімкі. Висота збереженої частини насипів становить 4,5 – 8,0 м, діаметр – 40 – 65 м. Навколо насипів знаходяться рови шириною 3,0 – 5,0 м і глибиною 0,5 – 1,0 м та вали шириною 4,0 – 5,0 м і висотою 0,5 – 1,0 м. Насипи задерновані та вкриті кущами.

На полі заходяться насипи, що зазнали розорювання. Вони округлої, напівсферичної форми. Їх діаметр коливається від 25 м до 50 м, а висота – 1,0 – 2,0 м.

У лісі збереглися невеликі кургани. Вони округлої, напівсферичної форми діаметром 5,0 – 8,0 м і висотою від 1,0 до 2,0 м. Найменші насипи зафіксовані у лісі у північній частині могильника. Їх діаметр становить 3,0 – 5,0 м, висота – 0,5 – 0,7 м [3331].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1054.4. Могила Дудника Г.Д., 1941 (іст.). У північно-західній частині центрального кладовища.

Дудник Григорій Денисович (1920 – 41) – рядовий 2-го кавалерійського корпусу 40-ї армії генерала П.Белова, який помер від поранення наприкінці вересня 1941.

У 1968 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,55 м/ з написом на його чоловічому боці [3332].

Віктор Панченко

1054.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 282 мешканці села.

У 1973 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу жінки і воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті в формі зрізаної піраміди /1,85 x 2,5 x 5,45

м/. Ліворуч – цегляна оцEMENTована стела у формі трапеції /0,47 x 3,1 x 0,24 м/. На стелі – 25 меморіальних дощок з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків [3333].

Григорій Василенко

1054.7 Троїцька церква (архіт.). Дерев'яна церква стоїть у центральній частині села на незначному підвищенні. Внаслідок зруйнування верхів утратила композиційну роль архітектурної домінанти.

Церкву Святої Трійці, яку ще називають храмом Калнишевського, збудовано у 1773 на кошти уродженця с. Пустовійтівки, останнього кошового Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського (1690 – 1803).

У справах Запорозької Січі в ЦДІА України в Києві зберігаються матеріали про початок будівництва храму де, зокрема, вказано: «5 серпня 1772 року титарі сторгували 130 дубів для Пустовійтівської церкви». Інший документ свідчить: «Війська запорозького низового пан кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський у селі відомства протопопії роменської Пустовійтівці, в якому він, пан кошовий, народився, від свого кошту власного знову дерев'яну в ім'я Пресвятої Трійці церкву на місці вольному збудували».

Церква була тридільна, триверха, з двозаломними верхами. Первісно вона була вкрита гонтом, а в 1818 бані вкрили залізом, перед трьома входами прибудували притвори, а обабіч вітваря – ризницю й паламарню. При цьому дещо переробили бабинець. Церкву ремонтували в 1887.

У 1901 пам'ятку досліджував видатний український вчений М.Макаренко (1877 – 1938). Тоді ж він опублікував статтю «На родине последнего гетмана запорожского П. И. Калнышевского», завдяки якій Троїцька церква у Пустовійтівці та Покровська церква у Ромнах, що теж була збудована на кошти кошового, стали відомими широкій науковій громадськості як видатні пам'ятки архітектури доби «українського відродження» (термін М.Макаренка).

У 1929 будівлю досліджував С.Таранушенко, котрий залишив детальний її опис та п'ять фотографій. Архітектурно-мистецтвознавчу характеристику храму дано в його монографії «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України».

Цей храм був одним із найбільших шедеврів, створених українським народом у галузі архітектури. На думку С. Таранушенка «церкву будував один з кращих майстрів того часу [...]. Будівля висока, одна з найбільш імпозантних і величавих на Лівобережжі. Могутні форми її не позбавлені граціозності, але не м'якої, розманіженої, а мужньої [...]. З різних точок силует будівлі сприймається іншим і щоразу ефектним; та найбільш вражає акорд, який створює контур верхів, коли розглядати їх з півдня чи півночі [...]. Інтер'єр залитий світлом. Увесь об'єм будови розкривається гранично чітко і ясно».

Вивершували храм бані з ковнірами та перехватами, глухі ліхтарики та грушовидної форми маківки з визолоченими кованими хрестами.

1929 церкву закрили, розібравши наполовину. Там був клуб, потім магазин, склад, пункт прийому склотари, зрештою – пустка. Довгий час залишки храму нагадували старий напіврозвалений сарай, хоча після дослідів 1929 С. Таранушенко підкреслював, що тоді технічний стан збереження будівлі був бездоганим.

Зараз церква має хрещату багатодільну структуру, центром якої є витягнутий по осі північ-південь восьмерик, до якого прилягають гранчастий вітвар та прямокутні в плані рамена, причому західне – дуже видовжене. Церква складена з дубового бруса на цегляному підмурку. Всі рамена накриті щипцевими дахами з трикутними фронтонами на фасадах. Стіни зовні ошальовані вертикально з нащільниками.

Як пам'ятка архітектури Троїцька церква вважалася повністю втраченою, але у 1987 її рештки віднайшов й ідентифікував архітектор В.Вечерський. Пам'ятку відтворено за проектами, розробленими протягом 1991 – 2001, послідовно, Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація», інститутом «Гражданпроектреставрація» (м. Суми), а також архітектурним факультетом Полтавського технічного університету будівництва та архітектури [3334].

Віктор Вечерський

1055. РІПКИ С., РІПЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

1055.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано трьох воїнів 1129-го стрілецького полку 180-ї, 240-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули під час боїв за визволення сел Ріпчанської сільради від нацистських загарбників у жовтні – листопаді 1943. Село визволено 15 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові К.Єречкін, С.Кишковар (1129 СП), ефрейтор Г.Морозов.

У 1962 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,6 м/. На постаменті – дошка з меморіальним написом. Поруч встановлено металеву дошку з написом і прізвищами загиблих воїнів [3335].

Євген Улюзовський

1055.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 77 мешканців села.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено пам'ятний знак. На цегляному постаменті /1,6 м/ цегляний оцентований обеліск пірамідальної форми /2,2 м/ з п'ятикутною металевою зіркою на верхівці. На його чоловому боці – дошка з написом та прізвищами 77 загиблих воїнів-земляків [3336].

Григорій Василенко

1055.3. Різдва Христового церква, 1764 (архіт.). Дерев'яна церква міститься на підвищеній терасі над долиною річки. На ділянці збереглися старі дерева – липи та клени, віком понад 200 років.

Церква перебудована, значно розширена з усіх боків. Від первісної будівлі 1764 зберігся лише шестигранний зруб віттаря. Ймовірно, храм був тризрубний з восьмигранною навою та шестигранними бабинцем і віттарем. Такий тип храмів був одним з найбільш поширених у даному регіоні у 18 ст.

До нашого часу ж дійшла дерев'яна церква 19 ст., характерна для цього періоду: однобанна з ускладненим, у формі латинського хреста планом, з рівновеликими і різновисокими об'ємами, з дзвіницею біля бабинця. План церкви складається з дев'яти відділень, із яких нава і рамена хреста (крім віттаря) – прямокутні, три апсиди – шестикутні, західні міжрукав'я – п'ятикутні. Дзвіниця, що примикає до бабинця з заходу, – прямокутна.

Нижній четверик нави за допомогою залому переходить у восьмерик підбанника з купольним завершенням та декоративною маківкою. Рамена «хреста» і апсиди перекриті напівциркульними склепіннями. Інші приміщення мають пласку стелю. Таким чином, в інтер'єрі композиційним центром є нава з простором, що розкривається вгору. В екстер'єрі ж домінує триярусна вежа дзвіниці з восьмигранною банею, а верх нави є субдомінантним. Композиція церкви будується на поступовому нарощуванні маси до центру. Четверик нави височіє над приміщенням віттаря і рамен «хреста», перекритих чотирихилими дахами. Міжрукав'я, у тому числі і бокові апсиди, нижче цих приміщень, що забезпечує пірамідальність композиції храму.

У будівлі – три входи для парафіян з заходу і один службовий зі сходу. Вікна великі, прямокутні, причому на причілках рамен «хреста» – потрійні. У підбаннику – малі вікна.

Ззовні будівля ошальована і декорована. Виділено фриз під карнизом. Різьба прикрашає пояски карнизів, підкарнизні дошки, кронштейни ганків. Вікна підкреслені прямокутним лиштвами та сандриками з трикутними завершеннями.

В інтер'єрі цікавими є ковані металеві решітки [3337].

Зоя Гудченко

1056. РОГИНЦІ С., РОГИНСЬКА СІЛЬРАДА

1056.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля магазину.

Поховано 12 воїнів 33-го окремого саперного батальйону, 42-го, 21-го, 931-го стрілецьких полків 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від

нацистських загарбників 13 вересня 1943. Відомі прізвища 8 загиблих: рядові І.Антіпцев, М.Бахтіна, Ф.Бойко, Д.Патока, П. Супрун, П.Трохименко, Т.Хромих, лейтенант В.Позняков.

У 1962 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /1,6 м/ – меморіальний напис та прізвища воїнів-визволителів.

У 1975 праворуч від могили встановлено залізобетонну стелу /1,5 х 6,5 м/, на якій закріплено 7 металевих меморіальних дощок з прізвищами 152 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [3338].

Євген Улозовський

1057. САЛОГУБІВКА С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА

1057.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 94 мешканці села.

У 1971 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ на цегляному постаменті прямокутної форми /1,42 м/. Ліворуч від постаменту на похилій бетонній основі /0,94 х 4,25 х 0,72 м/ закріплено 12 меморіальних дощок з прізвищами загиблих воїнів земляків [3339].

Григорій Василенко

1057.2. Пам'ятник Гнідашу К.С., 1975 (іст., мист.). У центрі села. Автор – ск. О.Прокопчук. Розміри: вис. скульптури – 1,5 м, постаменту – 2,7 м.

Гнідаш Кузьма Савич [17.11.1914, с. Салогубівка – 19.06.1944, м. Слонім Гродненської обл. (Республіка Білорусь)] – Герой Радянського Союзу (24.03.1945).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів. Працював шофером на МТС. З 1936 в Червоній Армії. Учасник походу радянських військ на Західну Україну у 1939, радянсько-фінської війни 1939 – 40. У 1939 закінчив політшколу, у 1940 – Київське військово-танкове училище.

Командир розвідувальної групи у тилу противника, офіцер розвідувального відділу штабу 1-го Білоруського фронту майор К.Гнідаш відзначився у 1943 – 44. Група розвідників під його командуванням вела розвідку та диверсійну роботу у районах міст Луцьк, Барановичі, Кобри, Осиповичі, Брест, у Київській та Чернігівській обл. Було пушено під укіс 21 ешелон з живою силою та технікою противника, знешкоджено 10 пароплавів та 14 барж. Групою регулярно передавалися командуванню відомості про противника, що сприяло успішному форсуванню річок Десна та Дніпро, підготовці та проведенню Білоруської наступальної операції. 19 червня 1944 командир з групою розвідників був оточений карателями. Не бажаючи здатися у полон, підірвав себе гранатою. За мужність і героїзм, проявлені у боях з ворогом К.Гнідаш нагороджений двома орденами Червоного Прапора, орденом Леніна, медаллю. У м. Слонім Гродненської обл. (Республіка Білорусь) його ім'ям названо вулицю. На будинку, де він мешкав, та на будинку школи, де він навчався, встановлено меморіальні дошки.

Рішення про спорудження пам'ятника К.Гнідашу на його батьківщині було прийняте у зв'язку з 30-річчям Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Бронзовий бюст Героя стоїть на високому постаменті з червоного полірованого граніту (цоколь цементний). Напис на ньому виконаний металевими рельєфними накладеними літерами. Скульптор зосередив увагу глядача на голові з коротким волоссям, поданій крупним планом. Високе чоло, суворий погляд з-під нависаючих брів, глибока складка на переніссі, прямий ніс, стиснуті губи, круте підборіддя, щільно застебнута гімнастюрка з зіркою Героя Радянського Союзу на грудях створюють образ енергійного воєначальника з вольовим характером. Засоби пластичної виразності, застосовані скульптором, максимально розкривають особистість зображеного.

Пам'ятник органічно вписується в оточуючий ландшафт зі шкільним садом і колодязем. [3340].

1058. СЕНЕНКОВЕ С., ПЛАВИНИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1058.1. Могила Глущенко М.Ф., 1982 (іст.). У північній частині центрального кладовища.

Глущенко Микола Федорович (11.12.1963, с. Сененкове – 19.09.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Закінчив Глинське СПУ № 37. Працював водієм у радгоспі «Роменський». 30 березня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 61436 за спеціальністю кулеметник. 3 червня 1982 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 34631. Помер після тяжкої хвороби.

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого, п'ятикутна зірка і напис [3341].

Григорій Василенко

1059. СМІЛЕ С., СМІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1059.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, в районі Протасівки.

Поховані воїни 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії: рядовий В.Коливайло, мол. лейтенант В.Коз'яков, Є.Сальніков, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 10 – 11 вересня 1943.

У 1948 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,45 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,9 м/ – меморіальний напис та прізвища загиблих воїнів [3342].

Григорій Діброва

1059.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 34 воїни 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 – 10 вересня 1943 та померли від ран у вересні 1943 у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1947 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/, на чоловому боці цегляного постаменту /1,75 м/ – меморіальний напис [3343].

Григорій Діброва

1059.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі «Лиса гора».

Поховані воїни 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 836-го, 842-го стрілецьких полків 240-ї стрілецької дивізії, 726-го стрілецького полку, 141-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 12 вересня 1943. Відомі прізвища двох загиблих: рядовий М.Койкін та мол. сержант І.Сайдулін.

У 1947 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна. У 1975 проведено реконструкцію: на могилі встановлено залізобетонну стелу /1,75 м/, на чоловому боці якої – меморіальний напис [3344].

Євген Улюзовський

1059.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища «Бурти», справа від входу.

Поховані воїни 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 836-го, 842-го стрілецьких полків 240-ї стрілецької дивізії, 726-го стрілецького полку, 141-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943. Кількість та прізвища загиблих не відомі.

У 1948 на могилі встановлено цегляний обеліск пірамідальної форми /3,85 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці [3345].

Євген Улюзовський

1059.5. Братська могила учасників Громадянської війни, 1919 (іст.). У центрі села.

Поховані члени місцевої міліції Р.Макаренко, І.Обзор, П.Бабенко та радянські активісти І.Козицький, І.Щербань, Ф.Сахно, П.Балагура, О.Сопитан, Ф.Жила та інші, які загинули у боях з військами Добровольної армії Денікіна у серпні 1919.

У 1929 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /3,55 м/, який у 1957 оновлено. Зроблено новий меморіальний напис [3346].

Григорій Діброва

1059.6. Курган (археол.). 4,0 км на північний захід від центра села, 2,0 км на північний захід від МТФ.

Виявлений М.Макаренком у 1917. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2012.

Округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипу становить 35 м, висота – 1,8 м. Курган розорюється [3347].

Євген Осадчий

Олексій Коротка

1059.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 375 мешканців села.

У 1972 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено бетонну стелу /1,45 x 2,1 м/, на якій зліва – барельєфне зображення ордена Великої Вітчизняної війни, у верхній частині – меморіальний напис. У стелу вмонтовано 21 мармурову плиту, на плитах викарбувані прізвища загиблих воїнів-односельчан.

Праворуч від стели на цегляному оцинкованому постаменті прямокутної форми /1,5 м/ – залізобетонна скульптура скорботної матері /2,5 м/ [3348].

Григорій Василенко

1060. СУЛИМИ С., СУЛИМІВСЬКА СІЛЬРАДА

1060.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 176 радянських воїнів, серед них – воїни, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 40-ї армії та воїни 416-го стрілецького полку, 436-го арт. полку, 1-го повітряно десантного гв. арт. полку 4 ПДВД, 112-ї стрілецької дивізії, 121-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу 60-ї армії, які загинули 10 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 23 загиблих.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру жінки /1,5 м/ на цегляному постаменті /1,15 м/. На плиті поблизу могили – напис та прізвища загиблих воїнів-визволителів.

У 1978 поруч з братською могилою встановлено залізобетонну скульптурну групу жінки та хлопчика /4,0 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/.

Ліворуч від скульптурної групи на бетонній основі /1,0 x 8,2 м/ під кутом закріплено 10 плит з меморіальним написом і прізвищами 206 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3349].

Григорій Діброва

1061. ХМЕЛІВ С., ХМЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1061.1. Курганний могильник (археол.). За 2,5 км на південний захід від села в урочищі Роблена Могила. Займає підвищення вододілу річок Хмелівка та Сула.

Виявлений М.Макаренком на поч. 20 ст. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2012.

За описом М.Макаренка: «Три кургана в дачах Хмелёвских; называються робленными.; находятся в 8 верстах от местечка Хмелёва, за хутором Картавым; главная могила круглая имеет 2 сажени вышины и 20 саженой в окружности на вершине могила имеет в 1 сажень углубление; по бокам этой могилы к западу и юго-востоку две другие насыпи продолговатые из которых одна имеет длину 20, ширину 3, вышины 2 сажени, а другая юго-восточная длиною 14 саженой, шириною 7 саженой и шириною 2,5 сажени; курганы на ровном месте».

Складається з 2-х курганів та майдану. Курган-1 має розміри 35 x 25 м і висоту 1,0 м. Курган-2 має діаметр 35 м і висоту 0,5 м. Майдан складної конфігурації. Первісний насип

кургану овальної форми. Має діаметр 60 м і висоту – 3,5 – 4 м. У його південно-східній та північно-східній частині знаходяться підковоподібні виступи, утворені вибіркою ґрунту. Розміри південно-східного підковоподібного виступу – 28 x 17 м, північно-східного – 15 x 15 м. З півдня знаходиться «вус» відпрацьованого ґрунту протяжністю 53 м, шириною 12 м та висотою 2,5 м. Вершина майдану пласка, у її західній частині знаходиться зруйнований триангуляційний знак. Кургани розорюються, майдан задернований [3350].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1061.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 80 воїнів 21-го, 42-го, 836-го стрілецьких полків 180-ї, 240-ї стрілецьких дивізій 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 13 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,4 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,05 м/ – меморіальний напис.

У 1980 біля братської могили встановлено бетонну стелу /2,3 x 5,0 м/, на якій закріплено 6 чавунних плит з прізвищами 257 загиблих воїнів-земляків. У центральній частині стели – написи [3351].

Григорій Діброва

1061.3. Пам'ятний знак Вовні П.О., 2006 (іст.). Вул. Вовни, центр села.

Вовна Петро Олексійович [11.06.1906, с. Хмелів – 2.03.1940, м. Вііпурі (Виборг, Російська Федерація)] – Герой Радянського Союзу (7.04.1940, посмертно).

Народився у селянській родині. Закінчив школу, працював у селі. У Червоній Армії з 1927. Закінчив військово-авіаційну школу. Брав участь у боях на оз. Хасан у 1938.

Командир ескадрильї 2-го швидкісного бомбардувального полку (13 армія, Північно-Західний фронт) капітан П.Вовна відзначився у радянсько-фінській війні 1939 – 40. Здійснив 54 бойових вильоти на знешкодження військових об'єктів та живої сили противника. Під час виконання бойового завдання був збитий зенітним вогнем. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

У 2006 до 100-річчя з дня народження Героя на початку вулиці, яка носить його ім'я встановлено стелу з бутового каменю /1,6 x 1,2 м/, у верхній частині якої – мармурова плита з зображенням П.Вовни та написом [3352].

Надія Подоляка

1061.4. Пам'ятний знак Северину І.К., 2005 (іст.). Вул. Северина, центр села, біля лікарні.

Северин Іван Кирилович (27.08.1922, с. Хмелів – 28.12.1943, смт Ржищів Київської обл. Кагарлицького р-ну) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів та Макіївське гірничопромислове училище. Працював електрослюсарем на шахті. У Червоній Армії з 1941. У 1942 закінчив Рубцовське військово-піхотне училище.

У діючій армії з липня 1942. Командир роти 955-го стрілецького полку (309-а стрілецька дивізія, 40-а армія, Воронезький фронт) старший лейтенант І.Северин у ніч на 22 вересня 1943 на чолі групи бійців подолав Дніпро в районі хутора Монастирьок (Кагарлицький р-н. Київської обл.). У бою за плацдарм брав участь у рукопашній сутичці, відбитті кількох контратак противника, нанісши йому значних втрат. Нагороджений орденом Леніна, медаллю. Загинув у бою. Похований у братській могилі.

У 2005 на початку вулиці, на якій мешкав І.Северин, встановлено стелу з бутового каменю /1,6 x 1,37 м/, на чоловому боці якої – дошка з написом [3353].

Надія Подоляка

1061.5.

1062. ХОМИНЦІ С., ХОМИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА

1062.1. Гродище багат шарове (археол.). На правому березі р. Локня, за 3,0 км вище села.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим. У 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Розташоване на похилому виступі, висота якого над заплавою складає 1,5 – 2,0 м. Розміри селища – 70 х 40 м. Підвищена частина селища розорюється, понижена частина задернована, по території селища проходить ґрунтова дорога. Потужність культурного шару на підвищеній частині становить 0,4 – 0,6 м, на задернованій – 0,8 – 1,0 м.

Поселення має культурні нашарування черняхівської (3 – 4 ст.) колочинської (6 – 7 ст.) та давньоруської (12 – 13 ст.) епох.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки, 2 фрагменти світлоглиняних амфор інкерманського типу, фрагменти давньоруського посуду, в тому числі фрагмент денця з клеймом та уламки ліпних горщиків колочинської культури [3355].

Галина Романова

1062.2. Городище черняхівської культури, 3 – 4 ст. н. е. (археол.). На правому березі р. Локня, за 1,2 – 1,5 км вище села.

Відкрите у 1972 Є.Горюновим. У 1989 обстежувалося Г.Романовою.

Розташоване на похилому мисі, висота якого над заплавою становить 2,0 – 2,5 м. Розміри селища – 100 х 50 м. Селище розорюється, менша частина задернована. По його території проходить ґрунтова дорога. Потужність культурного шару становить 0,6 – 0,8 м.

Знайдені фрагменти гончарної черняхівської столової та кухонної кераміки, 2 фрагменти горщиків епохи бронзи. Ймовірно, на задернованій частині присутній культурний шар епохи бронзи, хоча в шурфі даної частини поселення кераміка епохи бронзи відсутня [3356].

Галина Романова

1062.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 23-х воїнів 6-го далеко бомбардувального авіаполку, 1144-го, 615-го стрілецьких полків 167-ї, 232-ї стрілецьких дивізій, які загинули 16 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 14 воїнів.

У 1954 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,0 м/ на цегляному, обкладеному керамічною плиткою постаменті /1,1 м/. У 1985 скульптуру окуто міддю.

У 1985 по обидва боки від скульптури встановлено бетонні стели /1,96 х 5,15 м/: праворуч – з написом і прізвищами воїнів-визволителів, ліворуч – з прізвищами 174 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [3357].

Євген Улюзовський

1063. ЧЕБЕРЯКИ С., ГЛИНСЬКА СІЛЬРАДА

1063.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку біля Будинку культури.

Поховано 4-х воїнів 1140-го та 712-го стрілецьких полків 132-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 15 – 16 вересня 1943 під час боїв за визволення сіл Глинської сільради від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 12 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: мол. сержанти І.Воропаєв, М.Шишов, рядові Г.Гречіхін, Х.Лазарєв.

У 1955 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,15 м/ на цегляному оцEMENTOVANOMY постаменті /1,8 м/. На постаменті – меморіальний напис та прізвища загиблих воїнів. У 1983 скульптуру воїна було окуто міддю [3358].

1064. ЧЕРВОНЕ С., СМІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1064.1. Курганний могильник (археол.). Розташований у південній околиці села, урочище Могили.

Обстежений Є.Осадчим та О.Коротю у 2012.

Займає великий мис лівого берега р. Хмелівка. Висота над рівнем заплави становить 50 м. Складається з 3-х курганів. Насипи округлої, напівсферичної форми. Діаметр курганів становить 35 – 45 м, висота – 1,0 – 1,5 м. Кургани розорюються [3359].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1064.2. Могила Манухи Г.С., 1994 (іст.). У центрі кладовища.

Мануха Ганна Степанівна (23.03.1924, с.Червоне – 8.01.1994, там же) – Герой Соціалістичної Праці (25.04.1977).

Народилася у селянській родині. У 1936 закінчила місцеву початкову школу.

Під час Другої світової війни була відправлена на примусові роботи до Німеччини. Після повернення у 1945 закінчила курси трактористів у Смілівській МТС. Потім працювала механізатором в Протасівській МТС. Майстер буряківництва. Освоїла кілька суміжних спеціальностей.

У 1977 розробила понад 2 тис. га. умовної оранки при плані 1450 га. Нагороджена орденом Леніна (1972, 1977), орденом Трудового Червоного прапора (1966), медалями.

У 1995 на могилі встановлено гіпсовий бюст Г.Манухи /0,6 м/. На цегляному постаменті /1,4 м/ – дошка з написом [3360].

Григорій Василенко

1065. ЧИЖИКОВЕ С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА

1065.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 35 мешканців села.

У 1979 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонна стела /1,0 x 3,0 м/, пілон /3,0 м/, на чоловому боці якого – барельєфне зображення ордена Перемоги та дати «1941 – 1945». На стелі закріплені три меморіальні дошки з прізвищами загиблих воїнів-земляків та написом [3361].

Григорій Василенко

1066. ШУМСЬКЕ С., АРТЮХІВСЬКА СІЛЬРАДА

1066.1. Городище раннє середньовіччя (археол.). На північно-західній околиці с. Шумське, за 0,6 км на північний схід від руїн ферми, що розташовувалась біля в'їзду до села.

Відоме за роботами М.Макаренка поч. 20 ст. Обстежене В.Приймаком, Є.Осадчим та О.Коротю у 2011.

Займає мис правого корінного берега р. Сула в місці впадіння у неї р. Олава. Висота над рівнем заплави становить 20 м.

Городище округлої форми розмірами 80 x 60 м. З північної та південної сторони обмежене яром з вертикальними стінками, зі східного – схилом надзаплавної тераси. Із західного, напільного боку укріплене ровом шириною 20 м та глибиною 2,5 – 2,7 м та валом шириною 15 – 17 м та висотою 2,3 – 2,6 м. У північно-східній частині валу пробитий проїзд. Вал серпоподібної форми у південній частині знижується до висоти 1,0 м. У місці, де закінчується рів, починається ескарп. Висота ескарпу – 2,3 – 2,5 м. Ширина майданчика – 3,0 м. У східній частині городища, на схилі, знаходяться дві западини розмірами 5,0 x 5,0 м та глибиною 2,0 м. Потужність культурного шару становить 0,5 – 0,8 м. З території городища походять фрагменти ліпного посуду роменської культури. Городище вкрите лісом [3362].

*Євген Осадчий
Олексій Коротя*

1066.2. Могила Вашкевича Г.С., 1923 (іст.). При в'їзді до села, ліворуч від автодороги Ромни – Глинськ, на березі р. Сула.

Вашкевич Григорій Станіславович [1837, х. Шумськ (нині с.Шумське) – 1923, там же] – відомий освітній і культурний діяч Роменщини, співробітник журналу «Киевская старина».

У 1856 закінчив гімназію у м. Ромни, у 1856 вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1861. У 1857 познайомився з Т.Шевченком і став прихильником, збирачем і охоронцем творчої спадщини поета. З 1862 Г.Вашкевич – урядовець з особливих доручень при канцелярії державного контролю, співробітник журналу «Киевская старина».

З 90 – х рр. 19 ст. мешкав у с. Шумськ, вчителював у с. Глинськ. Брав участь у коректурі «Кобзаря» Т.Шевченка 1867. Автор спогадів про М.Костомарова (1895). У 1871 – 77 допомагав П.Чубинському у випуску «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (Т. 1 – 7 СПб, 1872 – 79). Один з організаторів виставки творів Костомарова у Воронежі (1910), організатор шевченківського ювілейною виставки у Києві (1911), на яку завіз 16 автографів поета, копії посмертної маски, фотопортрет. Усі документи передав у 1914 Українському науковому товариству у Києві (нині фонди Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАНУ). Один з організаторів шевченківських днів і вечорів у м. Петербурзі. Власним коштом збудував початкову школу у с. Москалівка (нині Роменського р-ну), учасник відкриття художнього керамічного училища в Глинську, ініціатор будівництва пам'ятника Т.Шевченку в м. Ромнах. Був знайомий з М.Гулаком, В.Білозерським, П.Кулішем, М.Лисенком. Сприяв археологічним дослідженням М.Макаренка на Роменщині.

У с. Лемківщина нині стоїть будинок Г.Вашкевича, що слугує дітям за школу.

У 1962 на могилі встановлено гранітна надгробна плита з меморіальним написом. У 1997 на відстані 8,0 м на південь від могили встановлено металевий хрест /3,0 x 1,6 м/. Поряд з могилою Г.Вашкевича – могили його дружини та служки [3363].

Григорій Діброва

1067. ЯРМОЛИНЦІ С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА

1067.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 11 воїнів 9 гв. мех. бригади, 524, 615-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 16 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,2 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,5 м/ – дошка з написом [3364].

Олена Малко

1067.2. Група курганних могильників (археол.).

Курганний могильник-1. За 0,77 км на північний схід від східної околиці села. Займає плато корінного берега р. Олава.

Відомий за даними С.Мазаракі, Д.Самоквасова, В.Хвойки. Обстежений В.Приймаком, Є.Осадчим, О. Коротею у 2014.

Курганний могильник складається з 6 курганів.

Курган-1 діаметром 44 м, висотою 1,4 м.

Курган-2 діаметром 32 м висотою 1,3 м.

Курган-3 діаметром 27 м, висотою 1,3 м.

Курган-4 діаметром 11 м, висотою 1,0 м.

Курган-5 діаметром 10 м, висотою 0,8 м.

Курган-6 діаметром 13 м, висотою 0,9 м.

Кургани-1 - 2 задерновані, решта задерновані і зарослі лісом. Через курган-2 проходить ґрунтова дорога.

Курганний могильник-2. За 0,8 км на північний схід від східної околиці села. Займає плато корінного берега р. Олава.

Відомий за даними С.Мазаракі, Д.Самоквасова, В.Хвойки. Обстежений В.Приймаком, Є.Осадчим, О. Коротею у 2014.

Курганний могильник складається з 3-х насипів.

Курган-1 діаметром 34 м, висотою 1,0 м.

Курган-2 діаметром 45 м, висотою 1,3 м.

Курган-3 діаметром 42 м, висотою 1,2 м.

Кургани розорюються [3365].

Віктор Приймак

Євген Осадчий

Олексій Коротя

1068. ЯРОШІВКА С., ЯРОШІВСЬКА СІЛЬРАДА

1068.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

Поховано 78 воїнів з підрозділів 245-го окремого винищувального протитанкового батальйону, 132 гв. стрілецького полку, 764-го та 794-го стрілецьких полків 232-ї та 340-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, які загинули 14 – 15 вересня 1943 під час боїв за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 16 вересня 1943. Відомі прізвища 41 воїна.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ і меморіальну плиту з прізвищами 26 воїнів-визволителів. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,6 м/ – меморіальний напис.

У 1975 ліворуч від братської могили встановлено залізобетонну стелу /1,1 x 5,4 м/ з прізвищами 109 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3366].

Євген Улюзовський

СЕРЕДИНО-БУДСЬКИЙ РАЙОН

Розташований у північній частині Сумської обл. З півночі і сходу Середино-Будський р-н (центр – місто Середина-Буда) межує з Брянською обл. Російської Федерації, на заході – з Чернігівською обл., на півдні – з Ямпільським і Шосткинським р-нами Сумської обл. Його площа – 1 123 кв. км. До району входить місто Середина-Буда, смт Зноб-Новгородське та 67 сіл, що об'єднані в одну міську, одну селищну та 16 сільських Рад. Населення району (станом на 2015) становило 16,844 тис. Чоловік [3367].

Серединобудщина – це край, де збігаються кордони: геологічний (між Середньоросійською височиною та Придніпровською низовиною); етнічний (між українцями та росіянами); природний (між лісом та лісостепом); державний (між Російською Федерацією та Україною). Прикордоння, як найсуттєвіша риса краю, має визначальний вплив на його історичну долю.

В адміністративно-територіальному поділі краю постійно відбувалися зміни. За часів Київської Русі земля ця належала сіверянам і входила до складу спочатку Чернігівського, а потім Новгород-Сіверського князівства [3368]. Монголо-татарська навала припинила процес заселення східної частини району майже на 300 років. Формальне входження, спочатку до складу Великого Литовського князівства, а з 1503 – до Московської держави майже нічого не змінили у цих краях. З 1668 по 1781 Середина-Буда була у складі Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку [3369]. Понад 100 років Середина-Буда була селом, а з 2-ої пол. 80-х рр. 18 ст. стала містечком. Після скасування полкового устрою містечко увійшло до складу Новгород-Сіверського намісництва (1782 – 97), потім – Малоросійської губернії (1797 – 1801). З 1802 до 1918 – Чернігівської губернії. 17 листопада 1918 було створено Середино-Будський повіт у складі Російської Федерації. У

1919 землі повертаються Україні, входять у склад Чернігівської губернії (до 1925). Після ліквідації поділу України на губернії (1 серпня 1925) Середина-Буда входить до складу Глухівської (1926 – 29), потім Конотопської (1930 – 32) округи та Чернігівської обл. (1932 – 39). З 1939 Середина-Буда – районний центр Сумської обл.

Заселення земель, що входять до складу сучасного Середино-Будського р-ну, почалося в епоху неоліту, 5 – 3 тис. до н. е. Стоянки людей у ті часи розміщувалися переважно уздовж берега Десни, біля сіл Боровичі, Журавка, Очкино, Нововасилівка. Біля с. Боровичі виявлено 5 неолітичних стоянок, поруч села Очкино – 3 і одна на території села, біля Нововасилівки – 4 [3370]. Усього в межах району зафіксовано 20 пам'яток археології. До найбільш вивчених можна віднести стоянку епохи неоліту «Мис Очкинський», досліджену археологом М.Воеводським у 1947 [3371]. Від давніх мешканців Серединобудщини збереглися знаряддя праці, зроблені з кремнію та кварциту, кремінні наконечники стріл, численні фрагменти глиняного посуду. Поверхня посуду майже завжди покривалася орнаментом.

За доби бронзи (3 800 – 2 800 років тому), люди почали обживати береги лівих притоків Десни в межах району – річок Свіга та Знобівка. Пам'ятки цього часу знайдені біля сіл: Журавка, Кривоносівка, Стягайлівка. Мешканці тогочасних поселень для виготовлення знарядь праці використовували не тільки камінь, але й метали – мідь та бронзу.

У період 11 – 15 ст. процес заселення східної частини району припинився. Залюднення території відбулося після Люблінської (1569) та Берестейської (1596) уній. Серединобудщина стала одним з напрямків просування польської шляхти, яку, перш за все, приваблювала можливість привласнення ділянок землі та експлуатація лісових багатств краю, на схід. Для того часу характерно різке посилення польської експансії в Україну, бурхливий розвиток європейського ринку, суттєве зростання цін на збіжжя, мед, віск, поташ та інші товари, що можна було виробляти в цих місцях. Особливо вигідним було виробництво поташу з місцевої дешевої сировини (заснування буд). Зацікавленість польської шляхти була реалізована у 1618, коли у селі Деуліно, знесилене в «смутні часи» Московське царство поступається Сіверщиною на користь Речі Посполитої. Після більш ніж столітньої перерви (1503 – 1618) «Деулінське перемир'я» повертає край у лоно європейської течії розвитку історичного процесу.

Москва на той час вже майже не контролювала цей регіон. А події пов'язані з повстанням Болотникова та авантюрою Лжедмитрія Першого зароджувалися якраз у цьому краї (Путивль, Новгород-Сіверський). На той час вже існували такі поселення, як Зноба, Порохонь, Ромашков. До Хмельниччини (1648) зусиллями польської та української шляхти залюднюються землі у межиріччі Свіги і Знобовки. З першоджерел відомо, що очолювали цей процес представники українсько-польського роду магнатів Пясочинських. Одному з них, Новгород-Сіверському старості Олександру Пясочинському, належала значна частина земель району – села Очкине, Порохонь, Мефодівка, Зноба, Ромашків, Хільчичі, інші [3372].

Точна дата заснування міста Середина-Буда невідома. Більшість дослідників пов'язують її з переселенням з Московської держави старообрядців у 2-ій пол. 17 ст. Не заперечуючи ролі старообрядців у перші десятиліття існування Середина-Буди, зазначимо, що існує думка щодо розміщення тут поселення ще до приходу біженців із Московщини [3373]. Вперше під назвою Середина-Буда поселення згадується в Універсалі гетьмана Мазепи (1689), коли він передав її генеральному осавулу Андрію Гамалії [3374].

Назва міста походить від слова «буда». Так в ті часи називали місця будного промислу на яких виробляли поташ. Слово «середина», вірогідніше всього, походить від прізвиська власника цих буд. – Середи чи Середина. До речі, за часів Петра I серед найбагатших купців Стародуба був бурмістр Єрофей Аникійович Середина [3375].

За часів Гетьманщини (2-а пол. 17 – 1-а пол. 18 ст.) головним чином було закінчено заселення території району. Після 1648 до цього процесу активно долучився Новгород-

Сіверський Спаський монастир на чолі з Лазарем Барановичем. Між покозаченою частиною місцевих селян та ченцями точилася боротьба за землю та козацький статус тих, хто її обробляв. Найбільші придатні земельні ділянки займали посіви жита, вівса та коноплі.

Важливою галуззю господарства краю було виробництво поташу та смальчуги. Цей промисел давав великий прибуток. Власник Середина-Буди Андрій Гамалія входив до компанії по виробництву поташу разом зі стародубським війтом Спиридоном Ширяєм та стародубським полковником Михайлом Міклашевським.

За часів Мазепи були засновані гуті та рудні. У селі Стара Гута вироблявся посуд, який власники гут Кочубеї вивозили на продаж до Західної Європи. Велике значення набули селянські промисли: виробництво полотен, дерев'яного посуду, мотуззя. Для багатьох селян головним джерелом існування було бондарство, ковальство, ткацтво. У кожному селі було по декілька вітряків. Водяні млини належали найбагатшим землевласникам та купцям. Особливо бурхливо розвивалося гуральництво.

Прикордонне становище краю сприяло розвитку торгівлі. Поступово місто стає важливим торговим регіональним центром. Раз на рік, 8 вересня, у місті відбувався ярмарок, на який приїздили купці з Глухова, Путивля, Свіси. Зберігалися старі торговельні зв'язки з Європою. У складі чернацького скарбу кін. 17 ст. (що зберігається нині в Ермітажі, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) були монети з дванадцяти країн Західної Європи [3376]. Подібні за складом скарби знайдені також у селах Гутка-Ожинка та Люте.

Під час Північної війни, у 1708, через територію району проходила російська армія. Цар Петро I деякий час перебував у Середина-Буді [3377]. У селі Очкине знаходили ядра для гармат тих часів. Новгород-Сіверська сотня (до якої входили жителі сіл району) у складі Стародубського козацького полку воювала під знаменом Петра I у Полтавській битві. Дворянин Чернігівської губернії, таємний радник Йосип Степанович Судієнко, який був найбільшим землевласником серединобудщини, пожервував 100 тисяч свого капіталу на увічнення перемоги над шведами. Його коштом споруджено пам'ятник, що вінчав вершину насипу, під яким поховані воїни полегли у битві під Полтавою. Пам'ятник було відкрито 11 вересня 1895 [3378].

Після Полтавської битви сім'я Гамаліїв, яка підтримала Мазепу, потрапляє в опалу. Середина-Буда переводиться в розряд рангових сіл. Його жителі сплачували грошові та інші податки. З 1727 доходи з міста йдуть на утримання таємного радника Наумова, а з 1764 – на утримання генерал-губернатора Малоросії графа Румянцева [3379]. Окрім вже згаданих історичних осіб, з долею цього краю пов'язане ім'я князя Олексія Меншикова. На поч. 17 ст. він привласнив багато маєностей, у тому числі і Середина-Буду, але на нетривалий час.

За часів правління Катерини I господарство краю остаточно втрачає свою «прозахідну» орієнтацію. Скарб, знайдений у селі Порохонь, у якому було 1 170 монет 1700 – 18, вже повністю складався з російських монет, жодної західноєвропейської [3380].

Маючи в околицях міста обмаль родючої землі, серединобудці головним чином займалися ремеслами та торгівлею. Набуло розвитку винокуріння. У кін. 18 ст. тільки в Середина-Буді було 279 «винокурених» котлів, продукція яких вивозилася переважно у Росію та у південні полки України [3381]. «И сей промысел столь для жителей прибыточен, что некоторые из них капитала своего имеют до 5 000 рублей, и так великий торг имеют вином, что одним жителем отпущено сего году (1781) в разные российские места до 80 тысяч ведер [...]» [3382].

Збільшилася кількість населення. На кін. 18 ст. у Середина-Буді було 8 козацьких та 383 двори рангових селян. Мали місце соціальні заворушення бідноти, зокрема в 1792 році [3383].

Мешканці краю брали участь у Вітчизняній війні 1812. Для захисту від наполеонівських військ міська громада направила 109 чоловік, Слобідська волость – 213,

Чернецька волость – 229. Всі воїни коштом міської громади були озброєні та забезпечені необхідним [3384].

Цікавим фактом з історії краю є участь у партизанському русі уродженця села Мефодівка (нині Середино-Будського р-ну) солдата Київського драгунського полку Ярмолая Васильовича Четвертака. У Москві на Бородинському мосту є два пам'ятних знака на яких викарбувані імена героїв Вітчизняної війни 1812: Кутузова, Багратіона, Давидова, Сеславіна і Ярмолая Четвертака. 1912 у селі Мефодівка на сільській церкві була встановлена меморіальна дошка на честь організатора партизанського руху. Під час Великої Вітчизняної війни церква згоріла. Залишки цієї меморіальної дошки зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3385]. У рідному селі Героя у 1966 встановлено обеліск.

У 1853 у Середино-Буді працювали котельний завод, річний прибуток якого складав 100 тис. карбованців, три миловарних заводи, що виробляли 6500 пудів мила на рік, працювало чотири олійних (конопляне масло), шкіряний заводи, декілька крупорушок, млинів та цегелень [3386, 3387].

Починаючи з 2-ої пол. 19 ст. на історію міста та регіону впливав єврейський чинник. У Середино-Буді осідає значна частина єврейських поселенців. Пов'язане це було з тим, що тут проходила «межа осілості» та вигідне для розвитку торгівлі з Росією розташування міста. За планом 1876 містечко Середино-Буда займало площу 449 десятин 660 кв. сажнів [3388]. У місті нараховувався 771 двір, мешкало 4 944 жителя [3389].

Працювали шкіряний завод купця Гончарова, сума виробітку якого складала 7000 карбованців на рік, олійний завод Чемесова, з річним виробництвом продукції на 7500 карбованців. Місцевий підприємець Сосневський започаткував виробництво церковних дзвонів, котре, проте, існувало недовго. Почало швидко розвиватися ковальство та металообробка. Тільки по вулиці Севській працювало сім ковалень. З відкриттям профільного заводу у місті зростає кількість висококваліфікованих котельників. Цей прошарок населення, «калымшики», більш ніж на століття став однією з візиток міста. Не маючи достатньо робочих місць удома, вони виїздили на сезонну роботу до великих промислових центрів, своєрідно репрезентуючи своє місто. Розвивалося промислове виробництво і в селах. Чернацький купець Щербаков у 1881 збудував олійний завод, що виробляв продукції більш ніж на 9 000 карбованців на рік [3390]. У волосному селі Чернацькому на той час проживало більше 3 500 мешканців. Крім цього, у селах Стара Гута, Голубівка, Велика-Берізка були цукрові заводи, у селах Лісне, Берізка, Очкине, Стара Гута – пивоварні, у Журавці, Старій Гуті були маслобійні заводи [3391, 3392]. А в с. Білоусівка діяла папірня, що виробляла продукції на суму 2 200 карбованців у рік [3393]. Але приміщення цих заводів до нашого часу не збереглися.

Крім невеликих підприємств майже у кожному селі займалися промислами. Особливо славилася село Чернацьке, майстри якого виготовляли дерев'яний посуд, жлукти, вулики, ночви, корита і т. і. Крім цього у Чернацькому був широко розвинений колісний промисел. Скорняжним ремеслом славилися майстри з Середино-Буди. У хуторі Лукашенкове займалися виготовленням канатів, у всіх селах плели лапті, короби, кошики [3394].

Новим поштовхом розвитку краю стало введення в дію залізничної колії до Середино-Буди, що поєднала район з Донецько-Криворізьким регіоном, шахти і копальні якого гостро потребували стійок для кріплення гірничої проходки. Почався інтенсивний вивіз лісу. По 30 – 35 вагонів деревини щодня відвантажувалося на залізничній станції Середино-Буда. У рік відвантажувалося більше 2,3 мільйона пудів, тоді як приймала станція вантажів усього 0,4 мільйона пудів на рік [3395].

На поч. 20 ст. збудована ділянка Навля – Конотоп, ширококолійної залізниці Київ – Москва (1905 – 07). Місцева станція була перейменована у станцію Зернове. У 1910 була відкрита господарська вузькоколійка Зернове – Кочубеївка з відгалуженням на Велику Берізку до цукрового заводу Р.Біловського, по якій на лісові склади станції Зерново доставлялися лісоматеріали з дільниць, що розроблялися. Через півстоліття вузькоколійку

розібрали і відправили на металобрухт. Добротно насипане полотно дороги збереглося. Будівля залізничного вокзалу поч. 20 ст. зруйнована авіабомбою у 1941. Замість нього збудовано новий вокзал.

При всіх церквах, починаючи з сер. 18 ст. існували школи. Через 100 років, в сер. 19 ст. почали з'являтися початкові навчальні заклади світського характеру. Так, у 1844 в Середина-Буді відкрилося міське парафіяльне училище, в якому у 1897 навчалось 66 хлопчиків та 109 дівчаток. Одночасно, починаючи з 1886, працювало сільське двокласне училище, у якому навчалось 118 хлопчиків та 6 дівчаток. На утримання навчальних закладів та платню вчителям владою міста було виділено 1 260 карбованців на рік [3396]. Переважна більшість дітей як у місті, так і в селах, здобувала початкову освіту.

У 1912 в Середина-Буді вперше був відкритий навчальний заклад для здобуття базової середньої освіти (1-2 ступенів) – вище початкове училище. Спеціально для нього було збудоване нове приміщення на Ярмарковій площі, що збереглося до наших часів. А у 1917 цей навчальний заклад отримав статус гімназії, і право надавати своїм вихованцям повну середню освіту. Але після встановлення радянської влади стара система освіти була зруйнована і можливість здобути у місті повну середню освіту поновилася тільки з відкриттям середньої школи у серпні 1934 року (зараз середня школа № 1).

У роки першої російської буржуазної революції 1905 – 07 місцеві селяни брали участь в розгромі Хутір-Михайлівського рафінадного заводу. Ці події набули міжнародного розголосу. У жовтні 1905 страйкували залізничники станції Зерново.

Звістка про повалення самодержавства в цілому була сприйнята схвально, з надією, що зміна влади приведе до покращення життя. У місті відбулися стихійні мітинги. Особливу активність проявляли «люди з рушницями»: військові 7-го артилерійського дивізіону, розквартированого в місті, та місцеві солдати й матроси, які поверталися з фронту під різними приводами.

Національний чинник тогочасних подій для місцевого населення був другорядним. Ментальність переважної більшості серединобудців формувалася під домінуючим впливом Росії. Події у Києві були малозрозумілими, на першому плані в роки революції були питання соціальні. Більшість симпатизувала більшовикам інтуїтивно, з тієї причини, що вони репрезентували нову владу. Велике значення мали обіцянки про «світле майбутнє» та рішучі дії червоних у порівнянні з їх противниками.

Влітку 1917 у містечку з'явилися оратори, які закликали людей до боротьби з поміщиками та буржуазією. Була сформована Рада робітничих і солдатських депутатів, яка 8-9 січня 1918 мирним шляхом взяла владу в місті у свої руки. Дума, яка орієнтувалася на тимчасовий уряд у Петрограді, була розпущена [3397]. Найбільш активними серед революціонерів були серединобудці Г.Бородулін, А.Шевельов, Д.Гончаров, інші.

Селян краю більш за все хвилювали питання про власність на землю. Сільські сходи Кренідівки, Зноби та Великої Берізки відрядили у столицю ходаків: Ю.Лузгарева, Ф.Старикова і А.Усикова. 17 листопада 1917 у Петрограді з ними розмовляв В.Ленін. У центрі міста Середина-Буда у 1980 встановлено гранітну стелу з горельєфами ходаків. А.Усиков згодом став активним будівничим радянської влади, організатором першої в районі сільськогосподарської артілі. Його поховано в селі Велика Берізка.

Після укладання в Бресті договорів між УНР і державами австро-німецького блоку, а також відповідного договору радянського уряду Росії з німцями, Серединобудщина потрапляє в «нейтральну» зону. «Нейтральною» ця зона була тільки на папері. В дійсності ж територія району була перетворена більшовиками у своєрідну базу для організації червоного партизанського руху та підготовки збройного нападу на Українську державу, що вийшла з під контролю Росії.

21 квітня 1918 німецькі війська разом з українськими підрозділами вступили до Середина-Буди. Через декілька днів, згідно умов Берестейського договору, вони залишили місто і перебралися до Хутора-Михайлівського. Німецькі та українські війська зайняли також повітовий центр – місто Новгород-Сіверський. Більшовицьке керівництво повіту

втєкло до Середина-Буди, де об'єдналося з місцевими революціонерами. Тут постійно знаходився російський «заградительный отряд». До міста прибув також уповноважений українського радянського «уряду», який перебував на території Росії, – В.Боженко. Було утворено Середино-Будський військово-революційний комітет (ревком), що взяв на себе всю повноту влади у «нейтральній зоні». До складу ревкому увійшли В.Боженко, С.Ромченко (Звонов), Л.Печенко, М.Салай, Г.Богданов. Очолював ревком спочатку В.Боженко, згодом – С.Ромченко [3398].

На станцію Зерново почали прибувати з Росії потяги зі зброєю, яку переправляли по селам уздовж українського кордону і роздавали всім охочим, хто записувався у більшовицькі загони. З метою організації боездатних військових формувань на базі населення «нейтральної зони» до Середина-Буди влітку 1918 неодноразово приїздили працювати знані більшовики, члени ВЦВРК (Всеросійського Центрального військово-революційного комітету): С.Косіор, Артем (Ф.Сергєєв), А.Бубнов, В.Затонський, Ю.Коцюбинський. У місті часто бували за завданням ВЦВРК М.Щорс, М.Кропивянський, Т.Черняк, В.Ісакович, інші [3399].

Їх зусиллями на території Серединобудщини були сформовані Таращанський та Ніжинський полки, 1-а Українська повстанська дивізія, штаб якої спочатку містився на станції Зерново [3400].

До нашого часу збереглися будинок колишнього повітового ревкому (вулиця Старовокзальна), на якому встановлено меморіальну дошку, а також будинок, у якому містився штаб партизанського загону Миколи Щорса. На станції Зерново про події 1918 нагадує меморіальна стела з написом.

У західній частині району в цей час йшло формування загонів Червоного козацтва, яким займався В.Примаков. У центрі села Хильчичі на місці штабу полку Червоних козаків у 1967 встановлено пам'ятник.

У 1919 місцеві більшовики створили більшовицьку партійну організацію, яку очолив Г.Бородулін. Він же був обраний головою міськвиконкому і був делегований на 3-й з'їзд РКП(б) та 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад до Харкова.

Політика більшовиків не завжди знаходила підтримку у місцевого населення. У селах Голубівка, Берізка та деяких інших відбувалися селянські заворушення, для придушення яких були викликані загони міліції [3401].

18 грудня 1918 відбулося повстання селян с. Очкине. Повстанці захопили керівників Хильчичського волревкому, і тільки швидкий приїзд в с. Очкине загону червоноармійців із Середина-Буди врятував їхнє життя. Але ці події досліджено недостатньо.

Наступ добровольчої армії генерала Денікіна лише краєм зачепив територію району. Біля села Рожковичі та Ситне є поховання червоноармійців, яких стратили денікінці влітку 1919. Могила червоноармійців, які загинули під час Громадянської війни є також у селі Уралове.

У Середина-Буді з ініціативи місцевого більшовицького керманіча Бородуліна було закладено меморіальний сквер «Липки», на східній околиці якого споруджено пам'ятник та покладено меморіальну мармурову плиту на поховання червоноармійців, загиблих у боях з денікінцями.

Перед початком Першої світової війни у Середина-Буді було два десятка невеличких приватних підприємств. За роки революції і громадянської війни більшість з них припинили своє існування. Постійно працювали лише залізничники.

З 1920 починається відродження місцевої промисловості на базі державної форми власності. Першими розпочали роботу олійний завод та млин (в минулому Чемєсова); взуттєва майстерня; завод «Заря», на якому виробляли сільськогосподарські знаряддя. Тут було зайнято 208 робітників. У кінці 1925 тут діяли вже два млини з просорушкою, шкірзавод, два цегельні заводи, хлібопекарня, дві невеличкі електростанції потужністю 40 квт кожна та інші підприємства [3402]. Зростало населення Середина-Буди. На кінець 1926 тут мешкало 7257 чоловік і нараховувалось 1513 господарств.

Після колективізації і розкуркулення поступово почали налагоджувати господарську діяльність новостворені сільськогосподарські колективи. У 1931 у селі Чернацьке була створена МТС, яка через п'ять років мала в строю більше півсотні потужних тракторів, що обробляли колгоспну землю.

Однак трагедія голодомору 1932 – 33 не минула край. За ті роки тільки у с. Чернацькому померло 100 осіб а у с. Порохонь нездатчики хліба виводились комуністами в сад, їх примушували рити для себе ями [3403].

У 1934 на базі заводу «Заря» було створено промартіль, яку очолив талановитий інженер і організатор виробництва С.Подобедов. За часи його керування невеличке підприємство почало поставляти свою продукцію, котли конструкції Подобедова, на електростанції Москви. Згодом артіль було перетворено на середино-будське підприємство «Котломосбуд». У роки другої п'ятирічки створюється артіль «Промоб'єднання», на підприємствах якої шили одяг та взуття, випікали хліб, продукували кондитерські вироби, фруктові води [3404].

У 1934 збудовано два освітніх заклади: двоповерхову середню школу на розі вулиць Комуністична і Радянська (зараз №1), та нове приміщення (замість старого) по вулиці Сіверський (зруйновано у роки війни).

У Середина-Буді вирости нові житлові і громадські будинки. Значна частина квартир була радіофікована та електрифікована.

Працювало два кінотеатри, один з яких містився у церковній будівлі Пречистинського храму на «Общественной» площі. Районна бібліотека та районний Будинок культури містились у старих, пристосованих до нових функцій, приміщеннях. З 1936 почала працювати терапевтична лікарня. Були відкриті також поліклініка, пологовий будинок, аптека. Склався певний архітектурний ансамбль центральної вулиці міста – Комуністичної (у минулому Троїцької).

У роки Другої світової війни бойові дії на території району велись з 28 серпня по 9 жовтня 1941, з 1 по 16 березня та з 4 по 8 вересня 1943. У бойових діях в серпні-жовтні 1941 брали участь 6-а, 132-а, 143-а, 155-а, 298-а, 307-а стрілецькі, 50-а танкова дивізії та 141-а танкова бригада 13-ї армії Брянського фронту.

Друга хвиля бойових дій прокотилася районом у березні 1943 під час прориву-рейду в тил ворога кавалеристів та лижників генерала М.Доватора. Першого березня німці втекли з Середина-Буди. Але через два тижні статус-кво було відновлено. Це «попереднє визволення» призвело до численних жертв серед мирного населення.

Третя, остання хвиля бойових дій припала на початок осені 1943. Визволяла Середина-Будський район 65-а армія Центрального фронту генерала П. Батова. 8-го вересня 1943 край було повністю визволено від окупантів.

Усього на території району під час бойових дій загинуло та померло від ран у шпиталях понад 3 тис. радянських воїнів та партизанів [3405].

Майже два роки тривала окупація району німецько-фашистськими військами. Були спроби налагодити життя людей в цих умовах, відновлено роботу церкви святого Миколая у місті Середина-Буда та деяких церков по селам. Місцева магістратура відкрила роботу шкіл, які відвідувала незначна кількість учнів і це навчання не було враховано радянською владою після визволення. Замість магазинів працювали базари. Поруч з грошовим обігом процвітав натуральний товарообмін і т. і. За цей час німці провели у місті акції, повісивши декілька довоєнних радянських активістів на площі біля Будинку культури. В районі Ярмаркової площі відбувся масовий розстріл місцевих євреїв (близько 50 осіб). Пам'ять про загиблих не увічнено.

Яскравою сторінкою історії краю є партизанська боротьба проти окупантів. Партизанський загін І.Федорова «За Родину!» було сформовано переважно з мешканців Середино-Будського р-ну. У партизанському з'єднанні імені Щорса, під командуванням М.Таратути, воювали жителі західної частини краю (на той час Зноб-Новгородський район). У межах Серединобудщини у лісах формувалися десятки партизанських загонів. Найбільш відомі партизанські загони С.Ковпака та О.Сабурова дислокувалися відповідно

в районі сіл Стара Гута та Нововасилівка. На лісовій галявині біля села Стара-Гута, на місці розташування партизанського штабу, нині відновлено землянку С.Ковпака.

Насиченість лісу партизанами мала той жахливий наслідок, що німці, з метою відрізати партизанів від місцевого населення і баз поповнення харчами, випалили у 1943 більшу частину населених пунктів району. При цьому були непоодинокі випадки, коли разом з селом спалювали і його мешканців. За весь період окупації загарбниками було спалено повністю 24 села, частково 29 [3406]. Про ці жахливі події розповідають пам'ятні знаки, що встановлені при в'їзді до цих сіл.

За час війни район втратив безповоротно 9 357 жителів, що становить більше третини його довоєнної чисельності [3407].

Восени 1943 у селі Уралове деякий час розташовувався штаб 1-го Білоруського фронту під командуванням К.Рокосовського.

За мужність і героїзм, проявлений у боротьбі з ворогом, шість уродженців району були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу: Г.Есаулко, Ф.Компанієць, І.Корвяко, Г.Рогачевський, А.Титенко, І.Федченко. Майже дев'ять тисяч середнобудців нагороджені орденами та медалями.

У середнобудському краї народилися послідовник Пирогова, хірург-академік О.Бобров, всесвітньовідомий правозахисник С.Ковальов, доктор філософії, професор Московського університету ім. М.Ломоносова М.Новиков, лікар, академік Петербурзької Академії Наук П.Заболодський-Десятковський, заступник міністра Мінздрава УРСР, багаторічний ректор головного медичного ВНЗ України – інституту імені О.Богомольця І.Алексеєнко, заступник міністра освіти та постійний представник УРСР в ООН Л.Кизя.

Окреслимо головні напрямки розвитку архітектурної та містобудівної ситуації. Поштовхом для розвитку Середина-Буди став статус міста та одержання права на самоврядування згідно з «Жалуваною грамотою містам Російської імперії» (1785). У джерелах знаходимо опис міста кін. 18 ст.: «строение домов и лавок нарядное, покрытое «тіосом и дранью», имеют просторную площадь, где приезжие на торг с хлебом и дровами обыватели для продажи останавливаются» [3408].

Упродовж двох віків Середина-Буда, за винятком храмів, була суцільно дерев'яним містом.

Великої втрати зазнавали архітектурні споруди внаслідок пожеж. У 1838 вигоріло 150 садиб. Заможні міщани почали зводити цегляні будинки. На поч. 20 ст. їх було 16. Переважна більшість збереглася. У них нині містяться різні установи. У 1910 в Середина-Буді було 823 будинки, мешкало 6290 чоловік, у тому числі 431 селянин та 5329 міщан [3409]

До нашого часу збереглася двоповерхова будівля шкіряного заводу купця Гончарова (вулиця Дачна), частково зберігся олійний завод Чемесова (вулиця Глухівська). Чернацький купець Щербаків окрім того, що власним коштом збудував у селі кам'яний храм, стіни якого збереглися до нашого часу, побудував також олійний завод, рештки якого збереглися.

З дерев'яних будівель зберігся будинок міської ратуші (вулиця Карла Лібкнехта), збудований у 1812.

На території сучасного Середино-Будського р-ну були розташовані маєтки великих дворян землевласників: Лук'яненко-Огнянко – у селі Хильчичі; Юркевичів – на хуторі Таборище, панів Юницьких – на хуторі Юхницьких; дворян Шабловських – на хуторі Шабловських; протопопа Збруцького – у селі Протопопівка (зараз Лісне); дворян Томіловських у Великій Берізці; у селі Стара Гута – комплекс будівель з парком дворян Кочубеїв.

Але найбільш відомим був родинний маєток Судієнків у селі Очкине. Їм належало 11 тисяч кріпаків. На поч. 19 ст. Судієнки збудували руками кріпаків та майстрових панський палац, ставки з островами, оранжереї, сади, парк, пристань, до якої причалювали пароплави з високоповажними гостями з Чернігова та Новгород-Сіверська [3410]. За часи радянської влади всі маєтки були пограбовані та спалені. Вціліла лише садиба Юркевичів.

Там була лікарня, яку заснували Юркевичі, та базувався один із загонів червоних козаків. Нині у приміщенні також працює лікарня.

Сьогодні ще можливо встановити місце знаходження маєтків та скласти їх приблизний опис. Підмурки та фрагменти стін деяких з них збереглися.

Храмова архітектура краю була представлена головним чином дерев'яними церквами. Майже у кожному селі до поч. 20 ст. була своя церква.

У 1788 збудовано муровану церкву в Зноб-Новгородському, 1796 – у с. Очкине, 1859 – у с. Жихово. Велична споруда храму прикрашала село Кам'янка. У с. Очкине храм Успіня Богоматері було збудовано коштом найзаможнішого землевласника краю Й. Судієнка. На дзвіниці було 11 дзвонів, найбільший – вагою 300 пудів з надписом «сделан колокол в селе Очкино коштом тайного советника Йосифа Степановича Судиенко» [3411]. На жаль, всі вони були зруйновані за часів радянської влади.

У 1747 в Середина-Буді освячено Троїцький храм, у 1783 – Богородичний, у 1787 – на ім'я Святого Миколая. Всі три храми мали величні дзвіниці. У 30-х рр. 20 ст. було зруйновано Троїцький храм і всі три дзвіниці. У результаті численних перебудов втратили свій первісний вигляд церкви Різдва Богородиці та Миколаївська.

У Середина-Буді була також синагога. Ця простора двоповерхова споруда збереглася (провулок Глухівський).

На сьогодні місто Середина-Буда склалось як типовий районний центр. Місто забудовано переважно одноповерховими будинками, має хаотичну сітку вулиць. Двоповерхова забудова розташована по вул. Горького, Індустріальній, Юрловській. 5-ти поверхові житлові будинки знаходяться в основному у зоні загальноміського центру. Зона загальноміського центру сформована вздовж бульвару по вул. Комуністичній, від пл. Леніна до вул. Радянської. Тут розмістились основні споруди загальноміського значення: райдержадміністрація, кінотеатр, держбанк, бібліотека, пошта, ресторан, кафе, комбінат побутового обслуговування, магазини та ін.

У південній частині міста склалась комунально-складська і промислова зона (завод СЗМО, цегельний завод, хлібзавод, районна підстанція). Вздовж залізниці розташовані склади і нафтобази.

Зелені насадження складають масив «Змирщина», сквери і бульвар по вул. Комуністичній.

У 1993 КиївНДП містобудування розробив генеральний план розвитку міста за якими передбачається його забудова зі збереженням всіх функціональних зон, що склались історично.

План передбачає здійснювати забудову міста у межах міської межі без виходу на сільськогосподарські зони та розв'язання транспортної проблеми шляхом створення двох транспортних кілець.

Дуже гостро стоїть питання збереження пам'яток архітектури. В дуже поганому стані міська ратуша (1812), церква Різдва Богородиці, одна з небагатьох частково збережених пам'яток 18 ст., церква св. Миколи, також вимагає реставрації.

Станом на 01.01.2004 у районі нараховується 20 пам'яток археології, 4 пам'ятки архітектури, 62 пам'ятки історії, з них 2 пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів, решта – це пам'ятки воєнної історії, які охоплюють період Другої світової війни.

Для увічнення пам'яті загиблих воїнів і партизанів на їх могилах споруджено 39 пам'ятників і обелісків.

У Зноб-Новгородському аграрному ліцеї створено музей партизанського з'єднання генерала О. Сабурова. В селах Стара-Гута, Велика-Берізка, Кам'янка встановлені пам'ятні знаки на місці успішно проведених партизанами-ковпаківцями у 1942 бойових операцій. На станції Зерново у Середина-Буді і в селі Нововасилівка споруджено пам'ятні знаки партизанам-сабурівцям.

В районі не увічнена пам'ять жертв голодомору та репресій, а ці події не обійшли землі Серединобудщини. Не увічнено пам'ять видатних діячів науки та культури, життя яких пов'язано з краєм.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СЕРЕДИНОБУДСЬКОГО РАЙОНУ

1069. БІЛОУСІВКА С., СТЯГАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1069.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На території колишнього села. Поховано 7 воїнів з підрозділів 48-ї армії, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі усі прізвища загиблих: І.Іванов, В.Мальков, В.Пондіков, І.Радіонов, М.Сергєєв, О.Тимофєєв, В.Фіотянзов (в/ч. пп. 01001).

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на постаменті /2,0 м/ з посвячувальним написом [3412].

*Віктор Кулак
Ольга Аленіч*

1069.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1977 (іст.). За 34 км від райцентру.

Третього травня 1942 за активну допомогу партизанам з'єднання ім. Щорса нацистські карателі спалили с. Білоусівку, розстріляли 334 мирних жителя.

У період окупації 1941 – 43 с. Білоусівка, що розташоване біля лісу, стало зручним місцем перебування партизанського загону. Жителі села доглядали за пораненими, годували партизанів, добували розвіддані та передавали партизанам.

Навесні 1942 фашисти почали спалювати села, що межували з Брянськими лісами – головними опорними пунктами партизанів. Під час однієї з каральних операцій спалено с. Білоусівку.

У 1977 при в'їзді у село встановлено залізобетонну стелу /4,15 x 0,75м/. На ній закріплено меморіальну дошку з написом [3413].

Олексій Сергієнко

1070. БОРОВИЧІ С. КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1070.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 5 воїнів 132 стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час оборонних боїв у вересні 1941 та 22 воїна 137-ї стрілецької дивізії 48-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село визволено 9 вересня 1943. Відомі прізвища 27 загиблих.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонний обеліск /2,6 м/. На його чоловому боці – дві металеві дошки з посвячувальними написами та прізвищами загиблих [3414].

Віктор Кулак

1070.2. Поселення багатощарове (археол.). За 0,5 км на південний захід від села, на лівому березі р. Свига, в урочищі Білиця.

Виявлене у 1925 В.Юркевичем. Обстежене І.Іванченком у 1965, С.Березанською у 1972, Н.Миловановою у 1988, Л.Білинською у 2004.

Займає піщане підвищення розміром 100 x 60 м, витягнутого з півдня на північ мису, що на 250 м вдається в заплаву. Висота над заболоченою заплавою р. Свига – 3,0 – 4,0 м. Поселення в центральній частині пошкоджене протитанковим ровом.

На піщаних вивітріннях та в рову зібрано підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду та крем'яними виробами. Серед знахідок більш чисельна група належить до епохи неоліту, інша – епохи бронзи. Розкопки не проводились.

Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумського обласного краєзнавчого музею [3415].

Наталія Милованова

1070.3. Поселення багат шарове (археол.). За 0,5 км на північний-захід від села, на правому березі р. Свига, в урочищі Борові. Займає піщану дюну, оточену заболоченою заплавою.

Виявлене у 1925 В.Юркевичем, у 60-х рр. Обстежене І.Іванченком, у 1972 – С.Березанською, 1988 Н.Миловановою, 2004 Л.Білінською.

Розміри Поселення-250 x 80 м, висота – 2,0 – 3,0 м. Західна та північно-західна частини дюни руйнуються під час весняних повеней і вітрами.

На піщаних вивітріннях та в розмивах зібрано підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду, прикрашеного ямковим орнаментом, та численними крем'яними виробами епохи неоліту (скребачки, різці, свердло, ножі, мініатюрна сокира), а також фрагментами орнаментованого ліпного посуду та черешковим крем'яним наконечником стріли епохи бронзи. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумського обласного краєзнавчого музею [3416].

Наталія Милованова

1070.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,0 км на південний захід від села, в урочищі Зване (Мелине) Озеро. Займає піщаний мис, який є частиною борової тераси лівого берега р. Свига.

Виявлене у 1965 І.Іванченком. У 1988 обстежене Н.Миловановою, у 2004 – Л.Білінською.

Розміри Поселення-120 x 60 м. Культурний шар перевідкладений і майже повністю знятий бульдозером.

На поселенні зібрано численний підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду епохи бронзи, серед якого є орнаментовані шнуром і «перлинами», а також крем'яними виробами – відщелами і пластинами з ретушшою, скребком, пластинками-вкладишами, нуклеподібним уламком. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумського обласного краєзнавчого музею [3417].

Наталія Милованова

1070.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,5 км на південний захід від села, в північній частині лісу Мерзлик.

Виявлене у 1946 М.Воеводським і М.Кисловим.

Займає мис борової тераси р. Десна з трьох боків оточений заболоченою старицею. Західна частина з півночі на південь перерізана протитанковим ровом. У стінці рову на глибині 0,5 м виявлений культурний шар з залишками вогнища, шматками обпаленої глини та вуглинками. Розміри вогнища – 0,5 x 0,5 м, товщина горілого шару – 0,1 м.

Численні знахідки представлені фрагментами товстостінних плоскодонних посудин, часто орнаментованих, епохи бронзи та крем'яними виробами – багатьма скребками, клиноподібними та нуклеподібними знаряддями, ножеподібними пластинками, нешліфованими плоскими долотами та наконечниками стріл з ретушшою з обох сторін. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумському обласному краєзнавчому музеї [3418].

Наталія Милованова

1070.6. Поселення, епоха неоліту (археол.). За 0,5 км на південний захід від села, на лівому березі р. Свига, в урочищі Гумнище. Займає піщану дюну, з усіх боків оточену заболоченою заплавою.

Виявлене у 1924 – 25 В.Юркевичем. У 1965 обстежене І.Іванченком, у 1972 – С.Березанською, у 1988 – Н.Миловановою, у 2004 – Л.Білінською.

Розміри Поселення-120 x 100 м, висота – 3,0 – 4,0 м. У північно-західній частині пам'ятка пошкоджена невеликим кар'єром для добування піску.

На піщаних вивітріннях та в кар'єрі зібрано підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду, прикрашеного ямково-гребінцевим орнаментом, та крем'яними виробами епохи неоліту. Серед крем'яних виробів значну частку складають

знаряддя: скребачки, вістря дротиків, ножі та ножеподібної пластинки. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумського обласного краєзнавчого музею [3419].

Наталія Милованова

1070.7. Поселення, епоха неоліту (археол.). За 0,35 км південний-захід від села, в урочищі Лядка. Займає невелику дюну в заплаві лівого берега р. Свига.

Виявлене у 1946 М.Воеводським і М.Кисловим. У 1988 обстежене Н.Миловановою, у 2004 – Л.Білинською.

Розміри поселення – 50 x 55 м, висота – 3,0 – 4,0 м. Поселення задерноване.

На піщаних вивітріннях зібрано підйомний матеріал представлений крем'яними виробами епохи неоліту, серед яких переважна кількість відщепів та відходів виробництва. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумського обласного краєзнавчого музею [3420].

Наталія Милованова

1071. ВЕЛИКА БЕРІЗКА С., ВЕЛИКОБЕРІЗКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1071.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Похований 61 радянський воїн та 5 партизанів. Серед похованих – воїни 143-ї стрілецької дивізії, які загинули у жовтні 1941 під час оборони села, та воїни 137-ї стрілецької дивізії, які загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, а також ті, які померли від ран у 179 ОМСБ та партизани з'єднання С.Ковпака, які загинули 5 жовтня 1942 під час проведення операції по розгрому ворожого гарнізону. Відомі прізвища 8 воїнів та 5 партизанів.

У 1962 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /4,0 м/ на постаменті /2,05 м/ та надгробну плиту з посвячувальним текстом.

У 1967 по обидва боки від могили встановлено дві цегляні стели /3,4 x 9,96 м/ з 7 чавунними дошками на кожній. На двох дошках – посвячувальні написи, на інших – прізвища 315 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3421].

Олексій Сергієнко

1071.2. Могила Усикова А.І., 1921 (іст.). На кладовищі, справа від центрального входу.

Усиков Артем Іванович (1884 – 1921) – один з організаторів та керівників комуни у селі. На селі людей дуже хвилювало питання землі. З цією метою у листопаді 1917 А.Усиков, Ф.Стариков, Ю.Лузгарев відправились у Москву до В.Леніна. Проте політику більшовиків прийняли не всі селяни. У селі відбувались заворушення, під час яких у грудні 1921 А.Усиков був вбитий.

У 1949 на могилі встановлено металевий обеліск з написом /2,15 м/ [3422].

Олексій Сергієнко

1071.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1941, 1977 (іст.). За 18 км від райцентру.

Село Велика Берізка спалене нацистськими карателями 24 квітня та 5 червня 1942 за активну допомогу партизанам з'єднання С.Ковпака. Розстріляно 570 мирних жителів села. З жовтня 1941 нацисти окупували Велику Берізку. Село розкинулось під лісом. Коли у лісі з'явилися партизанські загони, воно стало опорною базою партизанів. Загін самооборони, який очолили Ф.Чмир і М.Курило, влився в партизанський загін С.Ковпака. Партизанам допомагала і місцева патріотична група, очолювана М.Бондаренко. Жителі села допомагали партизанам продовольством, медикаментами, брали участь у бойових операціях. Партизани були господарями на цій землі. У травні 1942 нацисти провели каральні операції по всіх лісних селах. 24 квітня 1942 піддали село бомбардуванню з літаків, потім обрушили мінометний вогонь.

З 24 квітня по 5 червня 1942 окупанти повністю спалили село.

У 1977 біля в'їзду у село встановлено залізобетонну стелу /4,17 x 0,75 м/, на якій меморіальна дошка з написом [3423].

Олексій Сергієнко

1071.4. Пам'ятний знак Усикову А.І., 1973 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Усиков Артем Іванович (1884 – 1921) – один із організаторів та керівників комуни у селі, який у листопаді 1917 представляв інтереси селянства повіту на зустрічі з В.Леніним.

У 1973 встановлено пам'ятний знак у формі залізобетонної прямокутної стели /4,6 x 1,2 м/ на основі /1,75 x 1,75 м/. На чоловому боці стели металева меморіальна дошка з написом [3424].

Олексій Сергієнко

1072. ГАВРИЛОВА СЛОБОДА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА

1072.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано 25 радянських воїнів, серед них – воїни 73-ї стрілецької дивізії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв і воїни 137-ї стрілецької дивізії 48-ї армії, які загинули під час визволення села 5 вересня 1943 та померли від ран у розташованому тут шпиталі. Відомі прізвища 2-х загиблих: Л.Мухамедзянов (в/ч.пп. 70539), П.Мазанов (в/ч.пп. 1250).

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний обеліск /2,0 м/ [3425].

Олексій Сергієнко

1072.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 18 км на північний захід від райцентру. У липні 1942 за допомогу партизанам село було спалене нацистськими окупантами. Розстріляно 53 мирних жителя.

У роки тимчасової окупації 1941 – 43 у селі була створена підпільна група, яку очолив І.Кубраков. Група підтримувала зв'язок з партизанами.

У лютому 1942 в село вступили партизанські загони О.Сабурова, а у березні тут надовго розташувались партизани-ковпаківці. В тилу окупантів утворився цілий партизанський край.

17 травня 1942 розпочались бої карателів з Середино-Будським партизанським загonom на чолі з І.Антипченком. Партизани відступили у Брянські ліси, а нацисти підпалили село.

У 1980 біля в'їзду у село встановлено залізобетонну стелу /4,2 x 0,75 м/ з меморіальною дошкою [3426].

Олексій Сергієнко

1073. ГОЛУБІВКА С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

1073.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 66 радянських воїнів і 8 партизанів. Серед похованих – воїни 307-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у боях за село 5 жовтня 1941, а також воїни 4-ї гвардійської кавалерійської дивізії та 73-ї стрілецької дивізії, які загинули 6 березня, та 5 вересня 1943 у боях за визволення села, партизани з'єднання С.Ковпака, які загинули у бою 5 жовтня 1942. Село остаточно визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища 31 радянського воїна і 8 партизанів.

У 1963 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році на постаменті /2,5 м/ встановлено чавунну скульптуру воїна /3,5 м/.

У 1972 за скульптурою споруджено бетонну стелу /11 x 51,74 м/, на якій закріплено 11 мармурових плит з прізвищами 231-го воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. З лівого боку на стелі – чавунна дошка з написом [3427].

Олексій Сергієнко

1073.2. Пам'ятне місце бойової операції партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1942, 1971 (іст.). По дорозі між селами Велика Берізка і Голубівка.

5 жовтня 1942 партизанське з'єднання С.Ковпака здійснило успішну бойову операцію по знищенню загону нацистських карателів у районі сіл Голубівка, Велика Берізка, хутір Лукашенківський. У ході операції було розгромлено штаб ворожого батальйону, знищено

біля 500 ворожих солдатів та офіцерів, спалено 5 складів зброї, продовольства, обмундирування.

У 1971 на честь успішно проведеної операції на місці, де проходили жорстокі бої, встановлено залізобетонну стелу /3,2 x 1,2 м/ з написом [3428].

Олексій Сергієнко

1073.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1978 (іст.). За 22 км на захід від райцентру.

У серпні 1942 за активну допомогу партизанам з'єднання С.Ковпака село спалено нацистськими карателями. Розстріляно 53 жителя села.

У березні 1942 з'єднання С.Ковпака прибуло у район Брянських лісів і зайняло села Голубівка, Красичка, Велика Берізка, х. Лукашенків. У селі було створено загін самооборони, який налічував 200 чол.

З травня 1942 нацисти здійснили масовий наступ на райони, які зайняли партизани і загони самооборони з метою знищити населені пункти, що прилягають до лісу, щоб позбавити партизанів матеріальної допомоги місцевого населення.

У 1978 при в'їзді у село встановлено залізобетонну стелу /4,15 x 0,75 м/, на якій укріплена дошка з написом [3429].

Олексій Сергієнко

1074. ЖИХОВЕ С., ЖИХІВСЬКА СІЛЬРАДА

1074.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст., мист.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 11 воїнів 137-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у березні – вересні 1943. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 останки загиблих з кладовища перенесені у центр села. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна, замінену у 1975 залізобетонною, окутою міддю, скульптурною групою трьох жінок /4,0 м/, що встановлена на земляному насипі.

У 1975 створено меморіальний комплекс. На передньому плані комплексу обкладена цеглою і потинькована могила, на ній – мармурова плита з написом. Позаду – зіркоподібна розетка вічного вогню і чотири меморіальних плити. На трьох з них – прізвища загиблих воїнів (25), на четвертій – напис.

За могилою – курган, на якому встановлено залізобетонну, окуту міддю, скульптурну групою трьох жінок, поданих на повний зріст /4,0 м/ в зимовому селянському одязі на постаменті /2,0 м/; кожна тримає в руках головний убір воїнів (шапку-будьонівку, каску, шапку-вушанку). Пластичне моделювання підкреслює скорботний вираз обличчя жінок, які ніби застигли в безнадійному чеканні тих, що не повернулися з фронту.

Пагорб, курган і скульптури на низькому постаменті становлять цілісну монументальну композицію, що підкреслює значимість образів. Завершує комплекс стела /2,0 x 36 м/ – напівколом (підкреслює форму кургану), на якій закріплено 11 меморіальних дощок з прізвищами 384 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни (літери металеві, накладні).

У центрі стели – написи, нижче – барельєфний лавровий вінок, під ним – розетка вічного вогню. По боках стели дати 1941 (ліворуч) і 1945 (праворуч). Майстерно використовуючи природній рельєф місцевості, автори досягли (багато в чому за рахунок вданих масштабних співвідношень) не тільки єдності композиційно-планового вирішення, а й епічного звучання пам'ятника, що сприймається як реквієм по загиблих [3430].

*Маргарита Міленкова
Євгенія Кочерженко*

1075. ЖУРАВКА С., ОЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА

1075.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі.

Поховано 6 мирних жителів, замучених нацистами влітку 1942 за підозрою у зв'язках з партизанами загону О.Сабурова. Прізвища загиблих відомі.

У 1957 останки загиблих перепоховано на сільське кладовище, у тому ж році на могилі встановлено бетонний обеліск /2,4м/ [3431].

Віктор Кулак

1075.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Біля сільради.

Поховано 6 радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село остаточно визволено 14 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: О.Ігнатов, С.Селютіна (73 СД), Л.Мордовец (12 повітряно- десантний ГВ. СП.), І.Кісляков, І.Гуальямін, О.Ярликов.

У 1958 на братській могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /1,85 м / – бетонна дошка з написом.

У 1967 біля братської могили встановлено цегляну стелу /3,2 x 4,85 м/ на честь воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. На стелі – зображення ордена Перемоги та ордена Вітчизняної війни. У стелу вмонтовано 7 металевих дощок з посвячувальним текстом і прізвищами 111 загиблих воїнів-земляків [3432].

Ольга Алещич

Віктор Кулак

1075.3. Поселення багатощарове (археол.). За 1,0 км на південний захід від села, в урочищі Селище. Займає піщане дюнне підвищення серед заболоченої заплави правого берега р. Свига.

Відкрите І.Іванченком у 1965. У 1988 обстежувалося Н.Миловановою, 2004 – Л.Білінською.

Розміри Поселення-200 x 100 м. Висота над заплавою – 1,5 м. Поверхня задернована. На всій площі підвищення на піщаних вивітріннях зібрано численний підйомний матеріал, представлений фрагментами грубого ліпного посуду орнаментованого гребінцевим штампом, трикутними наколами, рядами паралельних штрихів, розчісуванням поверхні з обох сторін та крем'яними виробами, переважно відходами виробництва.

Пам'ятка відноситься до культури ямково-гребінцевої кераміки епохи неоліту та середньодніпровської культури епохи бронзи. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Сумському обласному краєзнавчому музеї [3433].

Наталія Милованова

1075.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,5 км на південь від села, в урочищі Хутір. Займає піщане підвищення на лівому березі р. Свига засаджене сосновим лісом.

Відкрите у 1988 Н.Миловановою. У 2004 обстежене Л.Білінською.

У західній частині підвищення, частково пошкодженого кар'єром, на поверхні зібрані дрібні фрагменти ліпного посуду, крем'яні відщепи та з обох сторін ретушований трикутний наконечник стріли. Культурний шар виявлений на глибині 0,3 – 0,4 м його потужність становить 0,3 – 0,6 м.

З культурного шару походять великі уламки товстостінного ліпного посуду, зі слідами розкосів з внутрішньої сторони, а також фрагменти вертикальних вінець, орнаментованих зубчастим штампом і вдавленнями з перлинами з внутрішньої сторони та рядами круглих отворів і чотирикутних ямок. Вироби з кременю представлені скребком овальної форми. Поселення належить до бондарихінської культури епохи бронзи. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3434].

Наталія Милованова

1075.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 7,0 км на північний захід від села Кренидівка та 3,0 км на північ від села Очкине в урочищі Дубицька. Займає мис борової тераси лівого берега р. Десна та її стариці Десенки.

Виявлене у 1965 І.Іванченком. У 1988 обстежене Н.Миловановою, у 2004 – Л.Білінською. Висота мису над заплавою становить 2,0 – 3,0 м. Поселення засаджене сосновим лісом, задерноване, пошкоджене траншеєю та протитанковим ровом.

На площі 20 x 30 м зібрано підйомний матеріал представлений фрагментами товстостінного ліпного посуду, крем'яними відщепами та пластинкою. Під час зачисток траншеї та краю тераси виявлено культурний шар потужністю 0,45 – 0,6 м, з нього походять фрагменти кераміки, один з яких орнаментований прокресленими лініями та крем'яні відщепи. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [3435].

Наталія Милованова

1076. ЗНОБ-НОВГОРОДСЬКЕ СМТ, ЗНОБ-НОВГОРОДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1076.1. Братські могили жертв нацизму, 1941 – 42 (іст). На території лікарні, біля озера. У трьох братських могилах поховані мирні жителі села, розстріляні нацистами 29 червня 1942. Зноб-Новгородське було окуповано нацистами 10 вересня 1941. Багато жителів селища пішло у партизанські загони. Ті, що залишились, допомагали партизанам продовольством, одягом, лікували хворих. Зноб-Новгородське стало частиною партизанського краю. У червні 1942 партизанський загін ім. Щорса під командуванням М.Таратути вів запеклі бої в районі села. 29 червня 1942 окупанти заволоділи селом. Село було спалено, уціліло тільки 12 хат, 69 мирних жителів нацисти розстріляли.

У 1962 біля братських могил на дерев'яній основі /1,2 м/ встановлено металевий хрест /0,6 м/ [3436].

Ольга Алещич

1076.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1952 (іст.). У центрі села.

Поховано 80 воїнів, серед них – воїни 307-ї, 399-ї, 73-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943, та воїни, які померли від ран у 5194 хірургічному польовому пересувному шпиталі, а також 3 партизани загону ім. Щорса, які загинули у липні 1942 під час бою за село. Остаточне село було визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища 47 воїнів і 3-х партизанів.

У 1952 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році на постаменті /2,15м/ встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ та цегляну стелу /3,0 x 8,92 м/ на честь воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. У правій частині стели – рельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, під ним бетонна дошка з посвячувальним написом. На стелі укріплено 10 мармурових дощок з посвячувальними написами та прізвищами 143 загиблих земляків [3437].

Віктор Кулак

1076.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1981 (іст.). За 36 км від райцентру на північний захід.

Тут 29 червня 1942 за допомогу партизанам нацисти спалили селище, розстріляли 69 мирних жителів.

У першій половині травня 1942 Зноб-Новгородське стало одним з центрів партизанської боротьби. У районі села дислокувалися Зноб-Новгородський партизанський загін ім. Щорса, командир М.Таратута, та партизанський загін О.Сабурова. Партизани розгорнули активні бойові дії проти окупантів. На території села діяла підпільна група на чолі з Я.Дорошенком. У червні 1942 партизани вели запеклі бої в районі села. Коли партизани відступили у гліб Брянських лісів, фашисти спалили село.

9 травня 1981 при в'їзді в селище встановлено бетонну стелу /4,17 x 0,75 м/, на якій – дошка з написом [3438].

Олексій Сергієнко

1077. ЗНОБ-ТРУБЧЕВСЬК С., ЗНОБ-ТРУБЧЕВСЬКА СІЛЬРАДА

1077.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, льотчиків та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.).

При в'їзді у село.

Поховані воїни 132-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв, три льотчика, які загинули у серпні 1941 і воїни 307-ї, 399-ї, 73-ї стрілецьких дивізій, які загинули у боях під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 511-му окремому медичному санітарному батальйоні, а також партизанка Л.Махотіна. Село остаточно визволено 7 вересня 1943.

У 1962 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу біля клубу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1981 братська могила перенесена до в'їзду у село. На могилі – чорна гранітна плита з прізвищами 7 воїнів. Біля могили – мармурова дошка з прізвищами льотчиків та партизанки і скульптура воїна /2,0 м/. На постаменті /1,45 м/ – посвячувальний напис.

Поряд з могилою встановлено 10 цегляних стел /2,0 x 0,54 м/, на яких укріплені дошки з прізвищами 319 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3439].

Віктор Кулак

1077.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1941, 1978 (іст.). За 40 км на захід від райцентру.

Село окуповано фашистами 20 серпня 1941. У червні 1942 за допомогу партизанам загону ім. Щорса (командир – М.Таратута), село було спалено нацистськими карателями, знищено 124 жителя села.

У 1978 при в'їзді у село встановлено металеву стелу /4,2 x 0,75 м/ з написом [3440].

Олексій Сергіско

1078. КАМ'ЯНКА С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1078.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 37 радянських воїнів, серед них – воїни з підрозділів 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв і воїни 140-ї, 106-ї стрілецьких дивізій 65-ї армії, які загинули у березні та вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 21-го воїна. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1975 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році на цегляному постаменті /1,4 м/ встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На могилі – плита з мармурового дрібку з металевою дошкою, на якій прізвища загиблих та посвячувальний напис.

Поруч з могилою встановлено цегляну стелу /2,28 x 25,2 м/, на якій закріплено 7 металевих дощок з текстом і прізвищами 144 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3441].

Віктор Кулак

1078.2. Пам'ятне місце, де у 1942 партизанське з'єднання під командуванням С.А.Ковпака здійснило перехід через залізницю, 1942, 1971 (іст.). Біля переїзду в с. Кам'янка.

В ніч з 6 на 7 березня 1942 партизанське з'єднання під командуванням С.Ковпака перейшло переїзд у с. Кам'янка.

У 1971 встановлено залізобетонну стелу /3,85 x 1,22 м/ з написом [3442].

Віктор Кулак.

1079. КРАСИЧКА С., ЖИХІВСЬКА СІЛЬРАДА

1079.1. Пам'ятне місце спаленого села, 1941, 1980 (іст.). За 20 км на захід від райцентру.

Село окуповано нацистами 2 жовтня 1941. У серпні 1943 за активну допомогу партизанам з'єднання С.Ковпака село було повністю спалено окупантами. 114 жителів села розстріляно.

У 1980 при в'їзді у село встановлено залізобетонну стелу /4,15 x 0,75 м/ з меморіальною дошкою [3443].

Олексій Сергіско

1080. КРЕНИДІВКА С., КРЕНИДІВСЬКА СІЛЬРАДА

1080.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 48 воїнів 307-ї стрілецької дивізії 48-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у березні – вересні 1943. Відомі прізвища 14 загиблих. Село остаточно визволено 7 вересня 1943.

У 1975 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /1,2 м/ укріплена металева дошка з написом і прізвищами загиблих.

З правого боку від могили – бетонні пілон /3,7 м / і стела /2,5 x 5,68 м/. У верхній частині пілону – металева зірка, нижче – металева дошка з написом.

У лівій частині стели – рельєфне зображення ордена Перемоги, з правої – ордена Вітчизняної війни. На стелі укріплено шість чавунних дощок з прізвищами 186 воїнів – земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни з написом [3444].

Віктор Кулак

1080.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 47 км на захід від райцентру.

Село окуповано нацистами 6 жовтня 1941. У жовтні 1942 за активну допомогу партизанам загону О.Сабурова село було спалено карателями. 50 жителів розстріляно.

У 1980 біля в'їзду у село встановлено залізобетонну стелу /4,2 x 0,75 м/, на якій закріплено меморіальну дошку з написом [3445].

Олексій Сергієнко

1080.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 7,0 км на північний захід від села Кренидівка та за 3,0 км на північ від села Очкине в урочищі Дубицька. Займає мис борової тераси лівого берега р. Десна та її стариці Десенки.

Виявлене у 1965 І.Іванченком. У 1988 обстежене Н.Миловановою, у 2004 Л.Білинською.

Висота мису над заплавою становить 2,0 – 3,0 м. Поселення засаджене сосновим лісом, задерноване, пошкоджене траншеєю та протитанковим ровом.

На площі 20 x 30 м зібрано підйомний матеріал представлений фрагментами товстостінного ліпного посуду, крем'яними відщепами та пластинкою. Під час зачисток траншеї та краю тераси виявлено культурний шар потужністю 0,45 – 0,6 м, з нього походять фрагменти кераміки, один з яких орнаментований прокресленими лініями та крем'яні відщепи. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [3446].

Наталія Милованова

1081. КРИВОНОСІВКА С., КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1081.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). В урочищі Касеєвка, за 400 м на північний захід від села Кривоносівка.

Поховані мирні жителі села Кривоносівка та ближніх сіл, розстріляні нацистами у 1942 за зв'язок з партизанами загону ім. Щорса під командуванням М.Таратути та Зноб-Новгородського партизанського загону К.Горюнова. Масові розстріли проводились у лісі та урочищі Касеєвка.

У 1965 останки загиблих перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний обеліск із зіркою. На обеліску /3,5 м/ закріплена дошка з написом [3447].

Віктор Кулак

1081.2. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Урочище Касеєвка.

Під час окупації нацистами села 1941 – 43 на цьому місці стояла німецька комендатура. Сюди звозили мирних мешканців навколишніх сіл і розстрілювали. У 1961 на місці поховання загиблих було встановлено цегляну тиньковану чотириступінчасту піраміду /5,0 м/. Прізвища і кількість похованих не встановлено. Написи відсутні [3448].

Віра Павленко

1081.3. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). Урочище Пасіка. Лісове кладовище. Під час окупації нацистами села у 1942 на цьому місці було страчено жінок і дітей. Прізвища і кількість похованих не встановлено. Їх могила була першою на цьому кладовищі.

На могилі було встановлено дерев'яний обеліск /2,0 м/ з зіркою на верхівці. Написи відсутні [3449].

Віра Павленко

1081.4. Братська могила радянських льотчиків, 1941 (іст.). Урочище Касеевка. Кладовище в лісі.

Поховано двох радянських льотчиків, які загинули під час оборонних боїв за село у 1941. Прізвища похованих невідомі.

На могилі встановлено обеліск /1,8 м/ із металевих прутів пірамідальної форми. Написи відсутні [3450].

Віра Павленко

1081.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села.

Поховано 22 радянських воїна, серед них – воїни 132-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 в оборонних боях та воїни 771-го стрілецького полку, 17-го артполку 137-ї стрілецької дивізії і 238-ї винищувальної протитанкової дивізії 65-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Село остаточно було визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1957 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна.

У 1982 споруджено меморіал. Скульптуру воїна замінено новою /1,8 м/ на бетонному постаменті /1,5 м/ облицьованому гранітними плитами. За скульптурою споруджено бетонну стелу /1,5 x 25,37 м/ напівкруглої форми. На стелі закріплено 12 дощок з гранітного дрібку на якій напис та прізвища 235 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. З правого боку стели – зображення ордена Перемоги, з лівого – ордена Вітчизняної війни [3451].

Віктор Кулак

1081.6. Могила радянського воїна (іст.). Урочище Бор.

Похований невідомий радянський воїн. На могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/ у вигляді труби із зіркою на верхівці. Написи відсутні [3452].

Віра Павленко

1081.7. Поселення багатощарове (іст.). За 5,0 км на захід-південний захід від села в урочищі Репетин, за 1,8 км на схід від озера Репетин. Займає край борової тераси лівого берега р. Десна, яка у цьому місці утворює два мисовидних виступи, розділених струмком і пошкоджених ямами.

Виявлене у 1973 І.Іванченком. У 1988 обстежене Н.Миловановою, у 2004 – Л.Білинською.

Загальна площа поширення підйомного матеріалу – 100 x 300 м. Висота тераси над заплавою – 3,0 м. На обох виступах тераси на піщаних вивітріннях зібрано підйомний матеріал представлений дрібними фрагментами ліпного посуду і крем'яними виробами, серед яких крем'яні і кварцитові відщепи уламок кінцевого скребка, відщеп з ретушованим краєм. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3453].

Наталія Милованова

1082. ЛІСНЕ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА

1082.1. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На березі р. Знобівка, за 300 м від центральної дороги.

У трьох братських могилах поховані радянські воїни, які загинули у оборонних боях з 29 вересня по 8 жовтня 1941. У цей період в районі села вели бої воїни 21-ї кавалерійської дивізії, 307-ї стрілецької дивізії, 143-ї стрілецької дивізії, 1019-го стрілецького полку, 837-

го арт. полку, 1021-го стрілецького полку, 695-го стрілецького полку, 50 гаубічно-артилерійського полку, 1023-го стрілецького полку 13-ї армії. У цих же могилах поховані воїни 1019-го, 1023-го, 1021-го стрілецьких полків 307-ї стрілецької дивізії, які загинули у боях за визволення села 5 березня та 5 вересня 1943, а також воїни, які померли від ран у 301 ОМСБ у період з 6 по 27 вересня 1943. Всього поховано 66 радянських воїнів. Відомі прізвища 16 загиблих.

У 1946 біля могил встановлено цегляний обеліск /1,5 м/. Написи відсутні [3454].

Ольга Алетич

1082.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 25 км від райцентру.

У серпні 1942 за активну допомогу партизанам з'єднання С.Ковпака село Лісне спалене фашистськими карателями, 62 його жителя розстріляно.

У 1980 встановлено залізобетонну стелу /4,2 x 0,75 м/ з посвячувальним написом [3455].

Олексій Сергіско

1083. ЛІСОВА ПОЛЯНА С., РОМАШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1083.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.

Поховано двох радянських воїнів, які загинули у 1943 у боях за визволення села. У березні та вересні 1943 в районі села вели бойові дії воїни 140-ї, 69-ї, стрілецьких дивізій 65-ї армії. Село остаточно визволено 5 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1960 на могилі встановлено обеліск /2,15 м/ [3456].

Ольга Алетич

1084. ЛУЖКИ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1084.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля клубу.

Поховано трьох воїнів 140-ї стрілецької дивізії 65-ї армії, які загинули у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 2-х загиблих: Л.Кликов, Г.Рабочій. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу на якій встановлено цегляний тинькований обеліск /2,3 м/ у формі триступінчастої піраміди [3457].

Віктор Кулак

1084.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув у вересні 1943 під час боїв за визволення села від нацистських загарбників, коли село знаходилося у смузі бойових дій 140-ї стрілецької дивізії 65-ї армії.

У 1956 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,8 м/ у формі піраміди з п'ятикутною зіркою на верхівці [3458].

Віра Павленко

1085. ЛУКАШЕНКІВСЬКЕ С., ВЕЛИКОБЕРІЗКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1085.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 20 партизанів з'єднання С.Ковпака, які загинули 5 жовтня 1942 під час бою по ліквідації батальйону окупантів. Відомі прізвища всіх загиблих. Серед похованих – І.Замула – командир роти та П.Рудь – політрук роти, партизанський поет.

Восени 1942 з'єднання готувалось до рейду на Правобережну Україну. У ході підготовки була здійснена операція по розгрому ворожих гарнізонів. В операції приймали участь усі загони партизанського з'єднання. На хутір Лукашенків, де розміщувався штаб ворожого батальйону, наступав Шалигинський загін та друга рота Путивльського загону. У ніч з 4 на 5 жовтня ворожий гарнізон був знищений.

У 1961 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,35 м/ з меморіальними написами [3459].

Олексій Сергіско

1086. МЕФОДІВКА С., КРЕНИДІВСЬКА СІЛЬРАДА

1086.1. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). На околиці села. За 300 м від старого кладовища.

Поховано 4 мирних жителів села, закатованих нацистами у 1942 під час окупації.

У 2010 старий цегляний обеліск було замінено стелою /1,5 м/ із гранітного дрібку. Написи відсутні [3460].

Віра Павленко

1086.2. Братська могила партизанів, 1943 (іст.). Кладовище. Праворуч від входу, 300 м углиб.

Поховані 4 партизани, бійці Хільчицького партизанського загону ім. Щорса, розстріляні нацистськими загарбниками 04.12.1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

На могилі встановлено стелу /2,0 x 0,5 м/ із мармурового дрібку, на фасадній частині якої – фото загиблих, анотаційний та присвятний написи [3461].

Віра Павленко

1086.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховані воїни 1021-го, 1019-го, 1023-го, 1014-го, 1345-го стрілецьких полків, 837-го артполку, 580-го ОСБ 307-ї стрілецької дивізії та інших підрозділів 65-ї армії, які загинули на початку вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 301 окремому санітарному батальйоні. Відомі прізвища 17 загиблих. Село визволено 7 вересня 1943.

У 1959 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На постаменті /2,0 м/ закріплено 2 металеві дошки з написом та прізвищами 17 загиблих [3462].

Віктор Кулак

1086.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Західна околиця села.

Поховані 4 невідомих радянських воїна. Загинули у визвольних боях за село у 1943. Село визволено 7 вересня 1943.

На могилі встановлено стелу /1,5 м/ із гранітного дрібку. Написи відсутні [3463].

Віра Павленко

1086.5. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, за 200 м прямо від входу.

Поховано 22 радянських воїна. Загинули у визвольних боях за село у 1943. Село визволено 7 вересня 1943.

На могилі встановлено металевий обеліск /1,0 м/ у вигляді вітрила. Написи відсутні [3464].

Віра Павленко

1086.6. Могила Компанейця Ф.Г., 1976 (іст.). На кладовищі, справа від центрального входу.

Компанеєць Федір Григорович (03.08.1918, с. Мефодівка – 24.11.1976, там же) – Герой Радянського Союзу (24.03.1945).

Народився у сім'ї робітника. Працював у колгоспі. У Червоній армії з 1939. Учасник Другої світової війни з червня 1941. Служив у військах Північного військово-морського флоту. Командир відділення роти автоматників 253-го стрілецького полку 45-ї стрілецької дивізії 14-ї армії, старший лейтенант Ф.Компанеєць відзначився 25.10.44 у боях за порт Кіркенес, коли його відділення під сильним вогнем противника форсувало затоку Бек-Фьорд. Автоматники захопили плацдарм і забезпечили переправу батальйону. Під час бою відділення Ф.Компанейця першим увірвалось в Кіркенес.

Після війни Ф.Компанеєць працював у колгоспі фельдшером, головою колгоспу. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1976 на могилі встановлено пам'ятник /1,83 м/ з чорного граніту та покладено надгробну плиту /2,4 м/ з меморіальним написом [3465].

Ольга Аленич

1086.7. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Неподалік від старого кладовища, біля поселення КІМ.

Похований невідомий радянський воїн. Загинув під час визвольних боїв за село у 1943.

Ймовірно, тут не одне поховання, бо на цьому місці, за свідченням односельців, стояв медсанбат.

У 2010 на могилі встановлено стелу /1,5 м/ із гранітного дрібку з барельєфним зображенням Божої Матері. Написи відсутні [3466].

1086.8. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 37 км на захід від райцентру. Село окуповано 6 вересня 1941. В районі села діяло партизанське з'єднання під командуванням О.Сабурова. Жителі випікали партизанам хліб, лікували хворих. За активну допомогу партизанам у жовтні 1942 село було спалено нацистськими карателями, 55 мирних жителів розстріляно.

У 1980 біля в'їзду у село встановлено залізобетонну стелу /4,15 x 0,75 м/, на якій закріплена чавунна меморіальна дошка з написом [3467].

Олексій Сергієнко

1086.9. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 176 радянських воїнів, уродженців села.

У 1983 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну, облицьовану плитами з пісковіку стелу /2,74 x 24,2 м/, на якій по обидва боки – горельєфні зображення, вгорі – напис, по центру – 12 меморіальних дощок із мармурового дрібку з написом та прізвищами загиблих воїнів-земляків. Праворуч та ліворуч від центральної стели встановлено цегляні тумби із зображенням ордену Великої Вітчизняної війни та датами «1941», «1945». Автор – ск. В.Триньов [3468].

Галіна Кухарсва

1086.10. Пам'ятний знак Четвертакову Я.В., 1966 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Четвертаков Ярмолай – учасник Вітчизняної війни 1812.

Народився в сім'ї кріпака у 1781. За виступ проти поміщика його відправили на 15 років у рекрути. Служив у Київському драгунському полку. Учасник війни проти Франції 1805 — 07. Під час війни 1812 потрапив у полон до французів, втік і на Смоленщині організував навколо себе російських селян, навчив їх солдатським премудростям і разом з ними бив ворога у тилу, не давав можливості окупантам грабувати села, які знаходились неподалік від Смоленської дороги – основної артерії постачання армії Наполеона. Вдячні смоляни назвали Ярмолая Четвертака спасителем свого краю. У листопаді 1812 Я.Четвертаков приєднався до свого полку, брав участь визвольних походах російської армії 1813 – 14.

На ознаменування століття війни у 1912 гусари полку, які прийняли від київських драгунів овіяний славою бойовий прапор, встановили на церкві у с. Мефодівка меморіальну дошку на честь Я.Четвертака. Під час Великої Вітчизняної війни фашисти спалили церкву. Залишки пам'ятної дошки нині зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї.

У 1966 встановлено цегляний потинькований пам'ятний знак /6,0 x 0,95 м/, на якому меморіальна дошка з написом [3469].

Ольга Аленич

1087. НОВА ГУТА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА

1087.1. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 20 км на північний захід від райцентру.

У 1942 у районі села діяло партизанське з'єднання С.Ковпака і партизанський загін ім. Ворошилова під командуванням І.Гудзенка. Декілька разів село переходило з рук в руки. 3 липня 1942 партизани розгромили гарнізон окупантів, що знаходився у селі, захопили ворожий обоз з технікою. Більшість мешканців села пішли у партизанський загін. 15 серпня 1942 нацисти заволоділи селом. За активну допомогу партизанам село було спалено, розстріляно 87 жителів.

У 1980 біля в'їзду у село встановлено залізобетонну стелу /2,2 x 0,75 м/ з написом на меморіальній дошці [3470].

Олексій Сергієнко

1088. НОВА СПАРТА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА

1088.1. Пам'ятне місце спаленого села, 1943, 1980 (іст.). За 30 км від райцентру.

У 1942 – 43 в районі села Нова Спарта діяло партизанське з'єднання С.Ковпака і 2-й партизанський загін під командуванням І.Сеня. Місцеві жителі допомагали партизанам

харчами, одягом, боролися зі зброєю у руках у складі партизанських загонів. У період окупації у с. Жиховому діяла підпільна група, до якої входили і жителі Нової Спарти. 5 березня 1943 за активну допомогу партизанам хутір був спалений нацистськими загарбниками. Розстріляно 87 мирних жителів.

У 1980 біля в'їзду на хутір встановлено залізобетонну стелу /4,1 x 0,75 м/ з написом на меморіальній дошці [3471].

Олексій Сергієнко

1089. НОВОВАСИЛІВКА С., НОВОВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1089.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, жертв нацизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

Поховано 89 радянських воїнів, серед них – воїни 307-ї стрілецької дивізії, які загинули під час оборони села у кінці серпня 1941 та воїни 399-ї, 48-ї стрілецьких дивізій, які загинули у боях за визволення села, а також 10 партизанів із з'єднання С.Ковпака, які загинули у 1942. Село визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища 89 воїнів і 10 партизанів. У цій же могилі поховано 19 мешканців села, розстріляних нацистами під час окупації у 1941 – 43. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1975 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу. На могилі встановлено бетонну плиту з написом. На виступі плити – пілон з чорного мармуру з посвячувальним написом. За могилою – залізобетонна скульптура воїна /4,0 м/, біля постаменту /2,13 м/ бетонна стела /1,76 x 30 м/ з 10 мармуровими дошками, на яких посвячувальний текст, прізвища загиблих і 97 прізвищ воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3472].

Віктор Кулак

1089.2. Пам'ятне місце знаходження штабу партизанського з'єднання Сабурова О.М., 1941, 1967 (іст.). У центрі села.

У жовтні 1941 на кордоні Сумської і Чернігівської областей полковим комісаром О.Сабуровим було сформовано партизанський загін. Спочатку в ньому було 12 чоловік, потім приєдналися інші групи і партизанські загоны. На базі цих загонів і груп у березні 1942 було сформовано партизанське з'єднання під командуванням О.Сабурова. До жовтня 1942 з'єднання вело бойові дії у північних районах Сумської і південних – Брянської областей. Штаб партизанського з'єднання О.Сабурова у цей час знаходився у с. Нововасилівка. Звідси, 25 жовтня 1942 з'єднання вийшло в рейд на Правобережну Україну.

У 1967 у селі було встановлено бетонну стелу /1,9 x 0,77 м/ з посвячувальним написом. У верхній частині стели – зображення серпа та молота, двох знамен. Нижче тексту – рельєфне зображення двох лаврових гілок [3473].

Віктор Кулак

1089.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 54 км на північний захід від райцентру.

У 1942 у селі базувалось партизанське з'єднання О.Сабурова. Партизани називали Нововасилівку своєю оздоровницею. Тут знаходились на лікуванні поранені партизани. Партизанський шпиталь розташовувався у сільській школі. Мешканці села забезпечували партизанів харчами, доглядали за хворими. У вересні 1942, коли партизани були у рейді по тилах ворога, карателі оточили село, спалили декілька хат, загинуло 26 жителів. Побоюючись помсти, нацисти відступили. У перших числах травня 1943 окупанти знову заволоділи селом, і покидаючи його, жорстоко розправились з жителями, 130 мешканців було розстріляно.

У травні 1980 біля в'їзду у село встановлено залізобетонну стелу /3,0 x 0,75 м/, на якій закріплено меморіальну дошку з написом [3474].

1089.4. Поселення багатощарове (археол.). 3,5 км на південний захід від села, в ур. Макарівщина. Займає південно-західну частину покритої сосновим лісом піщаної дюни, витягнутої з півночі на південь.

Виявлене у 1973 І.Іванченком. У 1988 обстежене Н.Миловановою, у 2004 – Л.Білінською.

Висота над заплавою р. Знобовка в центральній частині – до 6,0 м, по краях – 1,0 – 1,5 м.

На відстані 70 м вздовж західного схилу дюни з обох сторін польової дороги, що веде в заплаву, зібрано підйомний матеріал представлений численними крем'яними виробами, переважно відщепами та пластинами, уламками ліпного посуду епохи неоліту і бронзи. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [3475].

Наталія Милованова

1089.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 2,0 км на північ від села, в урочищі Грициків Горб. Займає задерноване підвищення, витягнуте з південного сходу на північний захід в заплаві р. Десна.

Виявлене Н.Миловановою у 1988. Обстежене Н.Миловановою у 1991, Л.Білінською у 2004.

Має розміри – 250 x 100 м. Висоту над рівнем заплави – 1,5 м. Шурфуванням виявлено культурний шар потужністю 0,4 м. З культурного шару походять фрагменти ліпного орнаментованого посуду епохи бронзи та крем'яний уламок. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [3476].

Наталія Милованова

1089.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 1,8 км на північ від села та 0,3 км на південь від ур. Грициків Горб. Займає край борової тераси лівого берега р. Десна, праворуч польової дороги, що йде по краю тераси з с. Нововасилівка до Брянської обл.

Виявлене та обстежене у 1991 Н. Миловановою. У 2004 обстежене Л.Білінською.

На розораному полі на площі 100 x 30 м зібрано підйомний матеріал представлений численними крем'яними виробами, серед яких пластини з ретушшю, округлі і кінцево-бокові скребки, проколка та уламки ліпного посуду. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3477].

Наталія Милованова

1090. ОЧКИНЕ С., ОЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА

1090.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 120 воїнів 1021-го і 1023-го стрілецьких полків 307-ї стрілецької дивізії, які загинули у березні та вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 14 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,2 м / з написом на постаменті /1,5 м/.

У 1967 біля могили встановлено цегляну стелу /3,87 x 5,68 м/, на якій закріплено три металеві дошки з прізвищами 114 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. На лівому виступі стели – рельєфне зображення ордена Перемоги, на правому – ордена Великої Вітчизняної війни [3478].

Віктор Кулак

1090.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 55 км на захід від райцентру.

Село окуповано 13 вересня 1941. У період тимчасової окупації в районі села діяло партизанське з'єднання під командуванням О.Сабурова.

26 червня 1942 за активну допомогу партизанам нацистські карателі розстріляли та закатували 20 мирних жителів, спалили 270 дворів.

У 1980 при в'їзді у село встановлено залізобетонну стелу /4,1 x 0,75 м/, на якій закріплено дошку з написом [3479].

1090.3. Пам'ятне місце формування Новгород-Сіверського полку, 1918, 1952 (іст.). У центрі села.

У 1918 в с. Очкине формувалась Перша і Друга Українські радянські дивізії. До складу Першої радянської дивізії входив і Новгород-Сіверський полк, який формувався у вересні 1918 під командуванням Т.Черняка (1891 – 1919).

У 1952 на честь цих подій у с. Очкине встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 0,77 м/ з написом [3480].

Віктор Кулак

1090.4. Поселення багатощарове «Мис Очкинський» (археол.). За 2,0 км на південь від села. Займає понижену мисоподібну ділянку борової тераси лівого берега р. Десна та правого берега її притоки р. Свига.

Відкрите та досліджене у 1947 В.Воєводським. Розкопано 170 м кв.

Загальна потужність культурного шару – до 0,5 м. Знахідки з культурного шару представлені крем'яними, кварцитовими виробами і фрагментами ліпного посуду епохи неоліту та бронзи. Вироби з каменю, переважно кременю, різноманітні і нараховують 23 типи: скребки та скребкоподібні знаряддя, наконечники списів та стріл, мініатюрні сокирки, клини та клиноподібні знаряддя, долото, різці. Зустрічається значна кількість нуклеусів, відщепів, пластинок і відщепів з ретушшю та слідами утилізації. Серед порівняно невеликої кількості виробів з кварциту – відщепи, пластини, мотика, гладилка, невелика сокира, клин, списоподібне знаряддя і товкачі.

Керамічний матеріал представлений фрагментами ліпних горщиків гостродонних з ямковим орнаментом і плоскодонних з геометричним, сітчастим орнаментом та наліпними валиками. Особливо слід виділити фрагмент тигля.

Пам'ятка відноситься до вирчищенського типу культури ямково-гребінцевої кераміки і лисогубівської культури епохи неоліту (4 – 3 тис. до н. е.) та середньодніпровської культури бронзового віку (кін. 3 – поч. 2 тис. до н. е.). Поселення задерноване, пошкоджене протитанковим ровом. Матеріали досліджень зберігаються у фондах ІА РАН [3481].

Наталія Милованова

1090.5. Поселення, епоха неоліту (археол.). За 1,5 км на північний схід від села, в лісі. Займає ділянку борової тераси лівого берега р. Десна.

Виявлене та обстежене у 1988 Н.Миловановою. У 2004 обстежене Л.Білінською.

Висота над рівнем заплави – 7,0 м. Поверхня вкрита сосновим лісом, задернована і пошкоджена протитанковим ровом. Шурфуванням поверхні тераси виявлено культурний шар потужністю 0,3 – 0,4 м. З культурного шару та з піщаних оголень на схилі тераси походять крем'яні вироби представлені відщепами, пластинками та скребками. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3482].

Наталія Милованова

1090.6. Поселення, епоха неоліту (археол.). На північно-західній околиці села, вздовж вул. Підгірна. Займає край борової тераси лівого берега р. Десна, обмеженої неглибокими ярами.

Виявлене та обстежене у 1988 Н.Миловановою. У 2004 обстежене Л.Білінською.

Поверхня тераси задернована та пошкоджена протитанковим ровом. На схилі ділянки довжиною 107 м зібрано підйомний матеріал та зроблено зачистку схилу, в якій виявлено культурний шар потужністю 0,2 – 0,3 м. Підйомний матеріал та знахідки з культурного шару представлені крем'яними виробами, серед яких крім відходів виробництва, відщепів і пластин, зустрічаються поодинокі нуклеуси і округлі скребки. Розкопки не проводились. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [3483].

Наталія Милованова

1091. ПИГАРІВКА С., ПИГАРІВСЬКА СІЛЬРАДА

1091.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 43 радянських воїнів, серед них – воїни 140-ї, 69-ї стрілецьких дивізій, 12 гв. кав. полку 3 гв. кав. дивізії які загинули у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників і воїни, які померли від ран у 154 ОМСБ; партизани з'єднання С.Ковпака, які загинули під час боїв у квітні 1942. Село визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища двох воїнів: рядовий В.Коровін (в/ч.пп. 63523), старший військовий фельдшер Н.Селезньова (12 гв. кав. полку 3 гв. кав. дивізії), та одного партизана – І.Удовенко.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На надгробку висічені прізвища загиблих, на постаменті /1,38 м/ – дошка з написом.

У 1975 біля могили встановлено дві стели /3,7 x 2,25 м/ з мармурового дрібку, на яких закріплені чотири мармурові дошки з прізвищами 108 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3484].

Віктор Кулак

1092. ПОРОХОНЬ С., РОЖКОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

1092.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 60 радянських воїнів, серед яких воїни, які загинули під час оборонних боїв у 1941, а також воїни 60-ї стрілецької дивізії 27-го стрілецького корпусу 65-ї армії, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Прізвища загиблих невідомі. Село остаточно визволено 4 вересня 1943.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /0,8 м/ дошка з написом [3485].

Віктор Кулак

1093. РОГ С., ПИГАРІВСЬКА СІЛЬРАДА

1093.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 18 радянських воїнів. Серед похованих – воїни 12 гв. кав. полку 3-ї гв. кав. дивізії, 140-ї та 69-ї стрілецьких дивізій, які загинули у березні – вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Село остаточно визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища 4-х загиблих: Д.Буралкєєв, І.Власов, В.Назаров, І.Снічиновов (12 гв. кав. полк, 3 гв. кав. дивізія).

У 1953 на могилі споруджено цегляний обеліск /1, 85 м/ у формі трисхідчатої піраміди [3486].

Віктор Кулак

1094. РОЖКОВИЧІ С., РОЖКОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

1094.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 17 воїнів 60-ї стрілецької дивізії, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1958 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний обеліск /2,5 м/. На його чоловому боці – дошка з написом [3487].

Віктор Кулак

1094.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані воїни 60-ї стрілецької дивізії, які загинули на початку вересня 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 3 вересня 1943. Відомі прізвища 15 загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,3 м/. На чоловому боці постаменту /2,8 м/ закріплено меморіальну дошку з написом і прізвищами загиблих воїнів [3488].

1094.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На узліссі Підлісного Яру, праворуч від дороги до с. Ситне.

Поховано воїна 60-ї стрілецької дивізії 65-ї армії, який загинув під час бою за село у вересні 1943. Село визволено 3 вересня 1943. Прізвище воїна невідоме.

У 1983 на могилі встановлено металевий обеліск /1,78 x 0,4 м/. Написи відсутні [3489].

Ольга Алетич

1095. РОМАШКОВЕ С., РОМАШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1095.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У західній частині кладовища.

Поховано 15 радянських воїнів. Серед них – воїни 140-ї, 69-ї стрілецьких дивізій 19-го стрілецького корпусу, які загинули у березні – вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: Г.Кісельов (в/ч. пп. 20796), О.Чудов (в/ч.пп. 20796), Я.Богданов (Управління гв. кав. корпусу), І.Тьотенькін (2-й винищувально-танковий полк), Г.Федоров (Управління ГКК).

У 1948 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,9 м /, на чоловому боці якого – металева дошка з написом [3490].

Віктор Кулак

Ольга Алетич

1095.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювали 300 уродженців села, 114 з них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено пам'ятний знак: цегляний тинькований обеліск /4,5 м/ з трьома металевими меморіальними дошками, на яких прізвища загиблих воїнів-односельців [3491].

Віктор Кулак

1096. РУДНЯ С., ЖИХІВСЬКА СІЛЬРАДА

1096.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

Поховано 14 радянських воїнів, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село. У цей період село знаходилось у смузі бойових дій 3-го гв. мотострілецького полку, 78-го кавалерійського полку 132-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, і 8 воїнів 137-ї стрілецької дивізії, які загинули у боях за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1975 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,52 м/. На чоловому боці постаменту /1,1 м / закріплено бетонну дошку з написом.

З правого боку від скульптури – стела з бутового каменю /2,8 x 5,5 м/, на якій закріплено 8 металевих дощок з посвячувальним написом і прізвищами 123-х воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни [3492].

Віктор Кулак

1096.2 Пам'ятне місце спаленого села, 1943, 1980 (іст.). За 30 км на захід від райцентру.

Село окуповано нацистами 2 жовтня 1941. У період окупації 194 – 43 у районі села діяло партизанське з'єднання С.Ковпака, загін «За Родину!» (командир І.Федоров) та 2-й Середино-Будський партизанський загін під командуванням І.Сеня. За активну допомогу партизанам 5 вересня 1943 с. Рудня було спалене окупантами. Розстріляно 25 жителів.

У 1980 при в'їзді у село встановлено бетонну стелу /4,2 x 0,75 м/, на якій закріплено дошку з написом [3493].

Олексій Сергієнко

1097. СЕРЕДИНА-БУДА СМТ, СЕРЕДИНОБУДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1097.1. Будинок, поч. 20 ст., у якому в 1918 містився повітовий ревком (іст.). Вул. Старовокзальна, 32. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, дерев'яний, під шиферним дахом, на цегляному підмурку. Площа – 134,85 кв.м.

У цьому будинку у 1918 працював повітовий військово-революційний комітет під керівництвом В.Боженка, а потім – С.Ромченка. У період окупації України військами Німеччини В.Боженко організовував у «нейтральній зоні» партизанські загони. З грудня 1918 він командував сформованим у районі Середина-Буди Таращанським полком. У 1967 на будинку встановлено меморіальну дошку [3494].

Олексій Сергієнко

1097.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, жертв нацизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі парку «Мирщина».

Поховано 219 радянських воїнів та 3-х партизанів, серед похованих – воїни 307-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули в оборонних боях у жовтні 1941, воїни 15-ї та 16-ї гвардійських кавалерійських полків 4-ї гвардійської кавалерійської дивізії, які загинули під час боїв за визволення міста 4 і 14 березня 1943 та воїни підрозділів 140-ї і 160-ї стрілецької дивізії, які загинули у бою за визволення міста від нацистських загартників 5 вересня 1943, а також воїни, які померли від ран у 507-му ХППШ і 5204-му ХППШ, партизани, які загинули у боях 1941 – 43, мирні жителі, закатовані фашистами під час окупації. Відомі прізвища 16 воїнів, які загинули у 1941, 203-х воїнів, які загинули у 1943 та 3-х партизанів: О.Воєцкий, М.Кузін, А.Лукавая.

У 1952 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск.

У 1972 проведено підпоховання воїнів та партизанів і споруджено меморіал. На могилі вставлено меморіальну плиту з написом. На нагробних плитах закріплено 21 мармурову дошку з прізвищами 80 загиблих воїнів та партизанів. Біля могил на постаментах /3,2 м/ встановлено скульптурні групи /2,5 м/ (з лівого боку – два партизана, з правого – два воїни). За могилою встановлено два меморіальних пілона /16,0 м/.

До могили веде алея, по обидва боки якої розташовані 36 мармурових плит з прізвищами 718 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни. Серед них – Есаулко Григорій Григорович (18.10.1923 – 26.04.1945) – командир відділення 986-го стрілецького полку 230-ї стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу (15.05.1946). Автор проекту – В.Триньов [3495].

Олексій Сергієнко

1097.3. Миколаївська церква, 18 ст. (архіт.). Мурована безбанна церква загального типу стоїть на околиці містечка на кладовищі.

За своїми об'ємно-просторовими параметрами вона є спорудою рядової забудови й не відіграє важливої композиційної ролі. Територія оточена огорожею на цегляній основі з кованою залізною ґраткою.

Це рештки великого храму 18 ст., що був мурованим, хрещатим, п'ятидільним, однобанним. Його було споруджено протягом 1780 – 87 рр. Він мав великий гранчастий центральний компартимент (у плані – квадрат зі зрізаними кутами), до якого прилягали низенькі п'ятистінні рамена, з яких західне було значно видовженим. Вівтар мав складний напіввальмовий дах, північне й південне рамена – гранчасті стіжкові дахи пластичної форми. Центральний восьмерик був високим, двосвітним і ніс дуже масивну гранчасту баню параболічних обрисів зі світловим ліхтарем. Архітектурні форми були витримані в стилістиці пізнього бароко, з застосуванням рустових пілястр, надвіконних сандриків з мотивом «путті» тощо.

У 1822 до західного рамена прибудували струнку триярусну чотиригранну дзвіницю, увінчану плескатою банею зі шпилем на циліндричному підбаннику. 1861 у південно-західному куті між раменами добудували прямокутну в плані теплу церкву – загального типу, з двосхилим дахом. У 1902 об'єм теплої церкви продовжили на захід і влаштували перед входом до неї колонний ганок.

У 1920-х рр. спершу дзвіницю, а потім первісний об'єм церкви повністю зруйнували, залишивши тільки об'єм теплої церкви 1861 – 1902. Теперішній вівтар теплої церкви є єдиним збереженим фрагментом храму 1780 – 87 рр., а саме – його південним раменом.

Зараз церква прямокутна в плані, з гранчастим вівтарем, двома прямокутними притворами-ганками перед західним і північним входами та прямокутною в плані ризницею, прибудованою до вівтаря з північного боку. Церква перекрита плескатим коробовим склепінням. Має щипцевий дах по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю. На західному фасаді – масивний трикутний фронтон з круглою нішею в тимпані, де встановлено образ св. Миколи. Прямокутні вікна мають лучкові перемички. Стіни членують рустовані лопатки й увінчує оригінальної форми антаблемент. Іконостас церкви датується 2-ою пол. 20 ст., малювання в інтер'єрі – 1989. Зовні цегляні стіни потиньковані й побілені.

Пам'ятка виявлена, досліджена та атрибутована В.Вечерським у 1990, проте не поставлена на державний облік і не внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [3496].

Віктор Вечерський

1097.4. Пам'ятне місце бойової операції партизанського загону Сабурова О.М., 1941, 1967 (іст.). На пероні станції Зернове, ліворуч від входу у будинок вокзалу.

Тут 19 листопада 1941 партизани під командуванням О.Сабурова провели свою першу операцію, розгромивши гарнізон ворога. Партизани захопили станцію, спалили нафтобазу, знищили велику кількість гітлерівців, вивели з ладу телеграфно-телефонну лінію.

У жовтні 1941 у північну частину Середино-Будського р-ну ввійшов загін військовослужбовців під командуванням О.Сабурова. 15 жовтня вони об'єднались з групою місцевих партизанів Г.Бородавки і З.Богатиря. Загін О.Сабурова і З.Богатиря. проводив диверсії на дорогах, громив ворожі гарнізони в оточуючих селах.

У 1967 на станції встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 0,77 м/ з написом [3497].

Олексій Сергієнко

1097.5. Пам'ятне місце розташування бази постачання 1-ї та 2-ї Українських Радянських дивізій, 1918, 1967 (іст.). На станції Зерново (м. Середина-Буда).

Під час окупації України німецько-австрійськими військами у 1918 м. Середина-Буда і прилеглі території стали місцем формування 1-ї та 2-ї Українських радянських дивізій – одних з перших військових формувань України, які були створені за наказом Всеукраїнського Центрального Військово-революційного комітету від 22 вересня 1918 з повстанських і партизанських загонів для боротьби з австро-німецькими окупантами. База знаходилась на залізничній станції Зерново в одному з складських приміщень.

У 1967 на пероні станції Зерново встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 0,77 м/ з посвячувальним написом [3498].

Олексій Сергієнко

1097.6. Пам'ятний знак на честь ходоків до Леніна В.І., 1917, 1983 (іст.). У центрі міста.

У листопаді 1917 мешканці с. Зноб-Новгородське, с. Кренидівка і с. Велика Берізка направили в Петроград для зустрічі з В.Леніним ходоків Ф.Старикова, М.Лузгаря, А.Усикова.

У 1983 встановлено пам'ятний знак у формі гранітної прямокутної стели /3,9 м/ на одноступінчатому стилобаті. У її верхній частині – горельєфні погруддя трьох селян-ходоків, виконані із бронзи, нижче – анотаційний напис накладними літерами [3499].

Галина Кухарєва

1097.8. Різдва Богородиці церква, сер. 19 ст. (архіт.). Вул. К.Лібкнехта, 3.

Мурована церква зального типу стоїть у центрі селища й належить до рядової забудови, що не має провідного композиційного значення. Вона була збудована у 1783. У 1808 впритул до західного її фасаду прибудували класицистичну багатоярусну дзвіницю. Перший її ярус – рустований четверик; другий – четверик з аркою дзвону, фланкованою

спареними колонами; третій ярус – восьмерик, увінчаний восьмигранним підбанником з гранчастою банею і ліхтарем. У сер. 19 ст. (до 1864) дзвіницю надбудували, влаштувавши новий стрункий циліндричний підбанник, сферичну баню й високий шпиль. У 1865 церква з дзвіницею була радикально перебудована за проектом петербурзького придворного архітектора Андрія Штакеншнейдера. У результаті цієї перебудови церква стала тридільною, з квадратною в плані безбанною навою, значно вужчим п'ятистінним вівтарем, вузьким, квадратним у плані західним притвором, через який входили до церкви. Над ним підносилася чотириярусна дзвіниця, вирішена в класицистично-бароковій стилістиці. Фасади самої церкви вирішувалися в пізньокласицистичній стилістиці. Основними архітектурними мотивами були русти й аркові вікна з трикутними сандриками.

У 1930-х рр. дзвіницю розібрали, залишивши тільки притвор та наву з вівтарем. У 1970-х рр. тут влаштували будинок піонерів: до решток церкви зробили різноманітні прибудови, а фасади облицьовували білою керамічною плиткою, чим значно спотворено архітектурний декор фасадів.

Зараз церква двоповерхова, тридільна, безбанна, з прямокутною навою, значно вужчими гранчастим вівтарем і квадратним у плані притвором. Має плоскі балкові перекриття та двосхилий дах по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

Пам'ятка є унікальною для цього регіону Сіверщини, особливо з огляду на участь в проектуванні її реконструкції такого знаменитого архітектора як Андрій Штакеншнейдер [3500].

Віктор Вечерський

1098. СИТНЕ С., РОЖКОВИЦЬКА СІЛЬРАДА

1098.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 4-х воїнів з підрозділів 65-ї армії, які загинули у вересні 1943 у боях за визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 5 вересня 1943. Відомі прізвища 2-х загиблих: Ю.Ковальов, Долгов.

У 1967 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,9 м/. На цегляному постаменті /0,8 м/ закріплені дошки з написами [3501].

Віктор Кулак

1098.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, праворуч від центрального входу. Поховано п'ять воїнів 60-ї стрілецької дивізії 65-ї армії, які загинули 5 вересня 1943 у боях за визволення села. Відомі прізвища всіх загиблих: М.Воловіков, Я.Мартинів, В.Суханов (в/ч. пп..00131), Т.Федосова, Г.Холін.

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск /0,8 м/, на меморіальній дошці прізвища загиблих і напис [3502].

Ольга Алетич

1099. СТАРА ГУТА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА

1099.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховано С.Князькова та двох невідомих радянських воїнів, які загинули у боях за визволення села 5 вересня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій 65-ї армії (командуючий генерал-лейтенант Д.Батов).

Князьков Сергій Федорович (? – 3.10.1941) – воїн 1088-го стрілецького полку, який загинув 3 жовтня 1941 під час оборонних боїв за село.

У 1972 останки загиблого воїна С.Князькова перенесені з с. Василівка до братської могили.

У 1956 на могилі встановлено цегляний обеліск /1,95 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. Написи відсутні [3503].

Галина Кухарсва

1099.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 13 партизанів з'єднання С.Ковпака, які загинули у боях з фашистськими карателями у 1942 – 43 та 63 воїни 307-ї стрілецької дивізії, які загинули у боях за визволення села 5 вересня 1943. Відомі прізвища 18 воїнів і 13 партизанів .

У 1971 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році на постаменті /3,2 м/ встановлено залізобетонну скульптуру партизана і партизанки /2,5 м/ та цегляну стелу /2,3 x 21,3м/, на якій закріплено 16 чавунних дошок з написом та прізвищами 313 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3504].

Олексій Сергієнко

1099.3. Пам'ятне місце базування партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1942, 1971 (іст.). У центрі села.

У селі та навколишніх лісах з 27 березня по 16 травня та з 2 серпня по 25 жовтня 1942 дислокувалось партизанське з'єднання С.Ковпака.

Звідси 26 жовтня 1942 з'єднання виступило в рейд до Правобережної України. Під час рейду пройшло з боями 6400 км, знищило 14 залізничних та 28 гужових мостів, пустило під укіс 14 ворожих ешелонів, потопило 15 річних суден, розгромило 6 станцій, 7 вузлів зв'язку, знищило 6 тис. ворожих солдат і офіцерів.

У 1971 у центрі села встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 0,77 м / та стелу /5,0 x 2,0 м/ при в'їзді з боку райцентру з написами [3505].

Олексій Сергієнко

1099.4. Пам'ятне місце, де розташовувався штаб партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1942, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

З 27 березня по 16 травня і з 2 серпня по 26 жовтня 1942 у с. Стара Гута розташовувався штаб партизанського з'єднання С.Ковпака. У цьому великому селі, яке люди згодом прозвали партизанською столицею, було досить багато дворів і просторих хат щоб розмістити всі підрозділи, господарську і санітарну частини. Село було надійно укріплено. Із Старої Гути щоденно вирушали на завдання розвідувальні і диверсійні групи. А вільні від бойової служби партизани вивчали трофейну зброю, обговорювали на заняттях минулі бойові операції, відпочивали. Після виходу з'єднання в рейд по Сумській обл. (16 травня – 2 серпня 1942) село спалено нацистськими карателями.

У 1971 встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 0,7 м/ з написом на її чоловому боці [3506].

Олексій Сергієнко

1099.5. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 25 км на північний захід від райцентру.

З 23 березня по 15 травня 1942 село було партизанською базою з'єднання С.Ковпака, тут партизани поповнювали свої запаси, зміцнювали сили. П'ятнадцятого травня старогутяни проводжали партизанів, які виступали у літній похід. Після того, як партизани залишили село, партизанську столицю зайняли батальйони 47-го мадярського полку, який відзначався особливою жорстокістю у ставленні до мирних жителів.

У липні 1942 Стара Гута знову стала партизанською столицею. У селі було створено загін самооборони, до якого записалось 2 тис. чоловік. У селі відновилось мирне життя. У ніч на 26 жовтня 1942 село знову проводжало партизанів у новий похід. За допомогу партизанам у грудні 1942 село було спалене нацистськими карателями, 123 жителя села розстріляно.

У 1980 у центрі села встановлено залізобетонну стелу /4,17 x 0,75 м/, на чоловому боці якої – дошка з написом [3507].

Олексій Сергієнко

Ольга Аleshch

1100. СТЯГАЙЛІВКА С., СТЯГАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1100.1. Братська могила радянських воїнів, партизанів та радянських військовополонених, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 8 воїнів 307-ї стрілецької дивізії, які загинули у жовтні 1941 під час оборонних боїв, 15 партизанів з'єднання С.Ковпака та 9 радянських військовополонених. Відомі

прізвища 8 воїнів: П.Шорін, І.Воробйов, Р.Колбін, Ю.Корсак, О.Платков, І.Соколов, М.Філін, К.Белов. Село визволено 10 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,6 м/ – бетонна дошка з написом [3508].

Віктор Кулак

1100.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). У центрі села, біля школи.

Село окуповано нацистами 15 листопада 1941. 15 серпня 1942 за допомогу партизанам з'єднання С.Ковпака село Стягайлівка було спалено окупантами. Розстріляно 74 жителя.

У 1980 встановлено залізобетонну стелу /4,15 x 0,75 м/ з меморіальною дошкою на її чоловічому боці [3509].

Олексій Сергієнко

1100.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південний схід від села, на лівому березі р. Знобовка, за 0,1 км ліворуч мосту при виїзді з села до дороги Середина-Буда – Зноб-Новгородське.

Виявлене у 1988 та обстежене у 1991 Н.Миловановою. У 2004 обстежене Л.Білинською.

Займає терасу лівого берега р. Знобовка. На території поселення розташована ферма. З поселення походять не чисельний кременевий матеріал, а також черешковий наконечник стріли. Поселення відноситься до епохи бронзи. Матеріали зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї [3510].

Наталія Милованова

1101. ТАБОРИЩЕ С., КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1101.1. Могила Бобкова М.І., 1943 (іст.). На кладовищі.

Бобков Михайло Іванович (1912, с. Ново-Басівка Тульського р-ну Тульської обл. Російської Федерації – 07.03.1943, с. Таборище) – рядовий 151-го мотострілецького полку 2-го кавалерійського корпусу. Загинув під час визвольних боїв за село у 1943. Село визволено 8 вересня 1943.

У 1969 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [3511].

Віра Павленко

1101.2. Могила Матвєєва М.К., 1943 (іст.). Околиця села. На полі під дубом.

Матвєєв Михайло Кирилович (1921 – 08.09.1943) – лейтенант, командир взводу 82-го міномету 124-го гвардійського стрілецького полку 41-ї гвардійської стрілецької дивізії, який загинув від ран під час боїв за визволення села.

У 1969 на могилі встановлено металевий обеліск з п'ятикутою зіркою на верхівці /1,5 м/. Написи відсутні [3512].

Віра Павленко

1102. УРАЛОВЕ С., УРАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1102.1. Братська могила радянських льотчиків, 1941 (іст.). На кладовищі, справа від входу.

Поховані 4 радянських льотчика ВПС Брянського фронту, які загинули під час повітряної операції по розгрому 2-ї танкової групи противника 29-31 серпня 1941. Прізвища льотчиків невідомі.

У 1978 на братській могилі встановлено металевий обеліск /1,2 м/. Написи відсутні [3513].

Ольга Аленіч

1102.2. Меморіальний комплекс: Братська могила червоноармійців, 1918; Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.

У першій могилі поховані червоноармійці 3-го батальону 1-го полку Червоного козацтва М.Круглик, С.Круглик, які загинули у 1918.

У другій могилі поховано 70 радянських воїнів, які загинули під час оборонних боїв у серпні 1941 та вересні 1943, у боях за визволення села від нацистських загартників. Відомі прізвища 9 загиблих: П.Бобришев, С.Вертіков, М.Добров (в/ч. пп.45933), М.Жаріков (в/ч. пп.18774), П.Кондуров, П.Піменов (в/ч. пп. 18774), В.Холін, М.Логвінов

(танкова частина, загинув у серпні 1941), К.Субботін (в/ч.пп. 866-296, загинув 29.09.1941). Село визволено 7 вересня 1943 частинами 137-ї стрілецької дивізії.

У 1956 останки загиблих радянських воїнів з різних місць перенесені у братську могилу поруч з могилою червоноармійців, біля якої у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,3 м/ закріплено дошку з написом. Біля могили радянських воїнів мармурова дошка з прізвищами загиблих.

У 1971 біля могили встановлено стелу з бутового каменю /2,3 x 19 м/. У лівому куті стели рельєфне зображення ордена Перемоги, у правому – ордена Вітчизняної війни. На стелі закріплено 18 металевих дошок з написом і прізвищами 338 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни[3514].

Віктор Кулак

Ольга Аленич

1102.3. Пам'ятне місце розташування штабу Першого Білоруського фронту під командуванням Рокосовського К.К., 1943, 1971 (іст.). Вул. Мешкова, у центрі села.

У вересні 1943 велись бойові дії радянських військ з окупантами за визволення району. Штаб 1-го Білоруського фронту під командуванням маршала К.Рокосовського (1896 – 1968) у кінці вересня знаходився у с. Уралове, у дерев'яному одноповерховому будинку, який належав О.Гуленку. Село було визволено 6 вересня 1943.

У пам'ять про ці події у 1971 в центрі села, неподалік від того місця, де було розташовано штаб, відкрито пам'ятний знак, виготовлений місцевими майстрами за типовим проектом: бетонна стела /0,6 x 2,0 м/, встановлена на прямокутній бетонній основі /1,5 x 0,4 x 1,0 м/ з такого ж матеріалу. На чоловому боці стели – анотаційний напис [3515].

Віра Павленко

1102.4. Пам'ятне місце формування 3-го батальйону 1-го полку Червоного козацтва під командуванням Туровського С.А., 1918, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Місцем формування 3-го батальйону 1-го полку Червоного козацтва було с. Уралове. У серпні – вересні 1918 на території села створюється 3-й батальйон, командиром якого був С.Туровський (1895 – 1937), радянський військовий діяч.

У 1971 встановлено залізобетонну стелу /1,9 x 0,77 м/ з написом на її чоловому боці [3516].

Віктор Кулак

1103. ХИЛЬЧИЧІ С., КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1103.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На території Хільчанської лікарні.

Імена та кількість похованих невідома.

У 1985 в пам'ять про загиблих встановлено обеліск /2,0 м/ із мармурового дрібку. Написи відсутні [3517].

Віра Павленко

1103.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу. Поховано двох воїнів 132-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборони села та 68 воїнів 137-ї стрілецької дивізії 48-ї армії, які загинули у боях за визволення села та померли від ран у 179 ОМСБ у вересні 1943. Село визволено 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,8 м/ – дві металеві дошки з написом і прізвищами загиблих [3518].

Віктор Кулак

1103.3. Пам'ятне місце розташування штабу 1-го полку Червоного козацтва, 1918, 1967 (іст.). Біля клубу.

У кінці березня 1918 австро-німецькі війська окупували більшу частину теперішньої Сумської області. У травні 1918 між Росією і Німеччиною було підписано договір про встановлення «нейтральної зони» і припинення військових дій у її межах.

У «нейтральну зону» входила і Серединобудщина. Територія р-ну була перетворена більшовиками у своєрідну базу для організації червоного партизанівського руху та підготовки збройного нападу на Українську державу, що вийшла з під контролю Росії. Тут формувалась 1-а Українська радянська дивізія, у яку спочатку входив і 1-й полк Червоного козацтва під командуванням В.Примакова. У с. Хильчичі у серпні 1918 містився штаб 1-го полку Червоного козацтва.

У 1967 встановлено бетонну стелу /1,9 x 0,77 м/ з написом на її чоловому боці. У верхній частині стели – рельєфне зображення серпа та молота і двох прапорів, під текстом – зірки та дві лаврових гілки [3519].

Віктор Кулак

1104. ЧЕРВОНЕ С., КРЕНИДІВСЬКА СІЛЬРАДА

1104.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). На кладовищі.

Поховано 4 партизана загону ім. Щорса, які загинули у 1942. Відомі прізвища всіх партизанів: М.Гайда, О.Коньков, М.Коньков, Л.Ніконов.

У 1957 на братській могилі встановлено бетонний обеліск /2,3 м/. На верхній грані обеліску вмонтовано фото О.Конькова, на іншій грані – металева дошка з посвячувальним написом [3520].

Віктор Кулак

1104.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На околиці села. На перехресті, обабіч однієї з доріг.

Поховано радянських воїнів. Загинули під час визвольних боїв з німецько-фашистськими загарбниками у 1943. Кількість та прізвища невідомі. Село визволено 8 вересня 1943.

У 2010 на могилі встановлено стелу із гранітного дрібку /1,5 м/ з барельєфним зображенням Божої Матері. Написи відсутні [3521].

Віра Павленко

1105. ЧЕРНАЦЬКЕ С., ЧЕРНАЦЬКА СІЛЬРАДА

1105.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані партизани, які загинули у боях біля с. Чернацьке у квітні – травні 1942. У цей період тут діяли партизанський загін «За Родину!» та з'єднання С.Ковпака.

Також поховані воїни з підрозділів 298-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у боях за село у жовтні 1941 та воїни з підрозділів 4-ї гвардійської кавалерійської дивізії, які загинули 4 і 14 березня 1943 і воїни 194-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 5 вересня 1943. Відомі прізвища одного партизана – Т.Макаренко, та 20 воїнів.

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,33 м/. На постаменті /1,8 м/ – меморіальна дошка з прізвищами загиблих.

У 1971 з обох боків від скульптури споруджено дві стели /2,8 x 4,5 м/, на яких закріплено 5 металевих дощок з прізвищами 211 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни і дев'ять прізвищ розстріляних нацистами мирних жителів села. На лівій стелі – дошка з написом [3522].

Олексій Сергієнко

СУМСЬКИЙ РАЙОН

Сумський р-н розташований на сході Сумської обл. Утворений у 1939. Адміністративний центр – м. Суми. Площа району – 1,8 тис. кв. км. Населення (станом на 2015) – 62,53 тис. чол. Трьом селищним і 29 сільським радам підпорядковано 123 населених пункти.

До теперішнього часу район пройшов ряд реформувань. Його територія спочатку належала Переяславському князівству (9 – сер. 12 ст.) ранньофеодальної держави Київської Русі, а з сер. 12 ст. це була Вирська (Білопілля) волость Чернігівського князівства, що після завоювання її монголами в 1239 перетворилася на Вирське князівство, залежне від Золотої Орди. З часів навали орд Батия край був малолюдним. Лише з сер. 17 ст. території увійшли до складу Речі Посполитої. Зі створенням Сумського слобідського полку (1658) до сотенних містечок належали Нижня Сироватка, Стецьківка. Полк у складі Російської держави підпорядковувався белгородському воеводі. Від 1708 території району віднесли до новоствореної Київської губернії. Після скасування полково-сотенного поділу населені пункти району відносилися до Сумської провінції та Сумського

комісарства. Село Яструбине – до Білопільського комісарства, Кіндратівка – до Миропільського. З 1789 після чергового адміністративно-територіального поділу переважна більшість сіл ввійшла до Сумського повіту Харківського намісництва. Юнаківка, Могриця, Басівка, Локня, Кіндратівка – до Миропільського повіту, Яструбине – Білопільського. З 1796 Харківське намісництво перейменовано на Слобідсько-Українську губернію. Відбулися зміни у повітовому поділі. Білопільський повіт приєднано до Сумського. Ліквідовано Миропільський повіт, тому Юнаківка, Могриця, Локня, Басівка відійшли до Сумського, а Кіндратівка – до Суджанського повіту Курської губернії. У 1835 Слобідсько-Українську губернію перейменовано на Харківську. Губернія поділялася на повіти й волості. Такий поділ залишився до 1917. До Сумського повіту входили такі волості: Біловодська, Верхньосироватська, Миколаївська, Нижньосироватська, Писарівська, Степанівська, Стецьківська, Сумська, Терешківська, Хотінська, Чернеччинська, Юнаківська, Яструбинська, Великобобрицька, а також території нинішнього Білопільського району (Білопільська, Ворожбянська, Куянівська, Павлівська, Прорубська, Річківська, Ульяновська волості).

З 1923 ліквідувався поділ губерній на повіти і волості і вводився поділ на округи. Сумська округа мала у своєму складі 18 районів, серед яких були Річківський (Яструбинська волость), Сироватський (Нижньосироватська та Верхньосироватська волості), Степанівський (Степанівська, Терешківська волості), Сумський (Сумська, Великочернеччинська волості), Хотінський (Хотінська, Миколаївська, Писарівська, Стецьківська волості), Юнаківський (Юнаківська, Біловодська волості). З 1925 території увійшли до Сумської округи, поділ на райони збережено. З 1927 Степанівський р-н розформовано і приєднано до Сумського. З 1930 ліквідовано округи, залишилися райони та виділені в окремі одиниці міськради. Сумський р-н підпорядковано Сумській міській раді. Річківський район приєднано до Білопільського, а Юнаківський – до Миропільського. З 1931 Хотінський р-н приєднано до Білопільського, а Жовтневий (Сироватський) – до Краснопільського. З 1932 населені пункти району увійшли до складу Харківської обл. Райони було збережено, а волості ліквідовано. 1935 відновлено Хотінський р-н.

З утворенням у 1939 Сумської області до її складу ввійшли Миропільський, Сумський, Краснопільський, Хотінський р-ни. З 1957, після ліквідації Миропільського р-ну, Басівська, Біловодська, Водолазька, Могрицька, Юнаківська сільради були віднесені до Хотінського р-ну. До Сумського з Краснопільського відійшла Низівська селищна, Бездрицька, Великобобрицька, Верхньосироватська, Гребенеківська, Нижньосироватська сільради. У 1962 Хотінський р-н включено до Сумського.

Територія району почала заселятися за кам'яного віку (15 тис. років тому). Сліди перебування допотопних тварин, на яких полювали первісні мисливці, крем'яні знаряддя та уламки каменю зі слідами обробки знайдені поблизу сіл Велика Чернеччина, Барилівка.

В епоху бронзи на теренах району мешкали представники трьох великих угруповань: фіно-угрів, індо-іранців та балто-слов'ян. Їхні поселення відомі біля сіл Микільське, Пушкарівка, Верхня Сироватка, Хотінь, Степанівка. У цей же період з'являються й перші кургани.

У період раннього залізного віку виділяються укріплені поселення-городища (Битиця, Токарі, Вакалівщина, Бездрик). Поблизу с. Токарі виявлено залишки поселень і знайдено дерев'яний скіфський плуг (6 – 4 ст. до н. е.) [3523]. До нашого часу збереглися й скіфські курганні могильники та селітроварні майдани (поблизу сіл Печище, Синяк).

Серед знахідок ранньосарматського часу, що зустрічаються в басейнах Ворскли, Псла та Сули – бронзове дзеркало (2 – 1 ст. до н. е.) та пізньосарматське поховання дитини-підлітка, супроводжуване ліпним посудом, скляним і пастовим намистом, знайденим на городищі біля села Битиця.

Поселення та ґрунтовні могильники черняхівської культури (3 – 4 ст. н.е.) відомі біля сіл Кровне, Бровкове, Горне, Держинське, Жовтневе, Кононенкове, Нижня Сироватка, Підліснівка.

При формуванні Давньоруської держави значна роль відводиться раннім міським центрам. Виділяються два унікальні у східній Європі археологічні комплекси слов'янського часу – Битиця і Зелений Гай.

Практично єдиною для свого часу на Дніпровському Лівобережжі протоміською пам'яткою є Битицьке городище (8 – 1-а пол. 9 ст.), яке за своїм політичним значенням та масштабами впливу було одним із центрів формування східнослов'янської народності. На відміну від інших поселень того часу, воно мало потужну оборонну лінію.

Другою пам'яткою, пов'язаною з Битицьким городищем, як хронологічно, так і генетично, є комплекс 8 – 13 ст. поблизу с. Зелений Гай Битицької сільради. Виник він як центр одного з «малих» племен сіверянського союзу і відігравав важливу роль у торгових операціях Хазарського каганату, а в 11 – 12 ст. тут знаходився один з опорних пунктів на сухопутному торговому шляху Булгар – Київ.

Про давні торгові зв'язки свідчать скарби арабських монет та ювелірних виробів, знайдені в с. Нижня Сироватка і на околиці с. Шпилівка (колишн. х. Петренків) [3524].

На території с. Юнаківка у 11 – 13 ст. було місто, оточене валом, заселене одним із племен сіверян. За часів Київської Русі в ньому жили посадники чернігівського князя, які збирали данину з населення в долині Сейму і спостерігали за переміщенням половців [3525]. Місто проіснувало до 13 ст. У 1237 було спустошене монголо-татарами.

На межі 12 – 13 ст., у зв'язку зі зменшенням міжнародних торгових операцій, життя краю дещо завмирає. Міста починають відроджуватися лише у 14 ст., коли Велике князівство Литовське підпорядковує собі значні території. Так центром Хотінської волості Путивльського повіту Київського воєводства у 2-ій. пол. 15 ст. стає Хотінь [3526]. В Іпатіївському літописі згадується про будівництво оборонної лінії на р. Сулі, де серед інших міст-укріплень згадується і Хотінь. Татарські набіги 15 – 16 ст. знищили Хотінь. На місцезнаходження там древнього міста вказує городище на правому березі р. Олешня [3527]. У 1689 сумський полковник Г.Кондратьєв поставив на р. Олешня полковничий двір, млин та церкву. Так с. Хотінь відродилося та увійшло до складу Стецьківської сотні Сумського полку, а з 1765 – до Сумського комісарства Сумської провінції, з 1780 – до Сумського повіту Харківського намісництва, з 1796 – стало волосним селом Сумського повіту [3528].

У 1685 вихідцями з Волині, які оселилися неподалік від городища на землях, що належали сотнику, згодом судді Сумського полку С.Юноку, а з 1727 князю М.Голіцину, було засновано Юнаківку [3529]. Село входило до складу Сумської сотні Сумського полку, з 1765 – Сумського комісарства Сумської провінції; з 1780 – Сумського повіту Харківського намісництва. З 1796 Юнаківка – повітовий центр Сумського повіту Слобідсько-Української (з 1835 – Харківської) губернії [3530].

З сер. 17 ст. центром округи стає місто Суми. Збільшився потік переселенців з Правобережної України та ряду районів Росії. Засновуються села: Червоне (1642), Верхня Сироватка (1653), Залізняк (1656), Стецьківка (1659), Миколаївка (1660), Басівка (1662), Низи (1662), Локня (1662), Степанівка (1670), Велика Чернеччина (1672), Бездрик (1677), Біловоди (1680), Кровне (1689), Терешківка (1695), Підліснівка (1696), Шпилівка (1697), Битиця (1700), Великі Вільми (1732), Токарі (1732) [3531].

У 18 ст. хутір Попівка (нині с. Залізняк) перетворився на духовний і культурний центр Лівобережної України. Тут у 2-ій пол. 18 – на поч. 19 ст. виникає історико-філософський та літературно-краєзнавчий гурток, що увійшов в історію української культури під назвою «Попівська академія». Це був гурток антикріпосницького спрямування, що об'єднав передову дворянську інтелігенцію Сумського повіту. Керував ним уродженець села громадський та культурний діяч, поет, архітектор, письменник, критик О.Паліцин. Слухачами «академії» були літератори В.Капніст, Іван та Іполит Богдановичі, С.Глінка, Є.Станкевич, архітектори М.Алфьоров, В.Васильєв, А.Кардашевський. Неодноразово тут бували учений, просвітителі Г.Каразін, український філософ Г.Сковорода. Саме тут вперше зародилася думка про заснування університету в Харкові (заснований у 1805). Багато уваги «академіки» приділяли облаштуванню садиб,

будівництву культових споруд, шкіл, поповненню приватних бібліотек і картинних галерей. У с. Залізник і донині збереглася могила О.Паліцина.

У 1-ій пол. 19 ст. відбувається інтенсивний розклад феодально-кріпосницької системи. Постійні неврожаї, малоземелля, державні повинності надзвичайно підривали економічне становище краю. У Сумському повіті більше 60 відсотків землі належало поміщикам Бутурліну та Голіцину. Втягуючись у товарно-грошові відносини, селяни, особливо державні, посилювали спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Більша половина площі земель відводилася під тютюн, коноплі, картоплю, соняшники. На численних ярмарках і торгах здійснювалася внутрішня торгівля. Набуло подальшого розвитку бджільництво, гуральництво. Винокурні працювали в Бездрику, Могриці, Стецьківці, Низах, Степанівці, Битиці, Іволжиному, Кияниці, Біловодах.

Чільне місце в промисловому розвитку краю займало виробництво сукна. З 1827 в Юнаківці працювала суконна фабрика князя Голіцина. Сукно виробляли й у Низах, Могриці, Хотіні. Виробництвом селітри для військових потреб займалися підприємства в Хотіні, Степанівці, Вільмах, Підліснівці, Токарях, Старому, Бездрику, Залізнику, Руднівці. Майже вся селітра відправлялася на Шосткинський пороховий завод. Цегельні в Сумському повіті були в Юнаківці, Низах, Хотіні, Степанівці, Старому, Писарівці, Іволжиному, Олексіївці, Миколаївці, Капітанівці. Працювало також два кахельних заводи в Руднівці. Не втрачали свого значення й борошномельна промисловість, цегельне виробництво, кустарні промисли.

Набирала ваги і нова галузь виробництва – цукроваріння. Перша цукроварня в Сумському повіті побудована в с. Писарівка в 1832 поміщиком Савичевим. Через два роки штабс-капітан М.Росинський у с. Пушкарівка відкрив свій завод, у 1837 княгиня С.Голіцина почала виробництво цукру у с. Могриця, у 1839 полковник Бутурлін – у с. Хотінь. У наступні роки у повіті виникли цукрові заклади: в сс. Низи, Старе, Юнаківка, Рогізне.

Найвідомішими підприємцями Сумського краю 2-ій пол. 19 ст. були Харитоненки, Суханови, Ліщинські. На території регіону їм належали цукрові заводи в сс. Кияниця, Степанівка, Низи.

Мистецьке та наукове життя району пов'язано з іменами видатних діячів: О.Савича, М.Світальського, І.Коробчанського, І.Садовського [3532]. У с. Солідарне похований російський письменник І.Клюшников. У смт Низи зберігся будинок М.Кондратьєва, у якому з 1871 по 1879 мешкав видатний російський композитор П.Чайковський [3533]. Протягом 1884 – 85 початковою школою в с. Нижня Сироватка керував видатний український письменник, філолог, етнограф Б.Грінченко. У с. Шпилівка донині зберігся будинок церковнопарафіяльної школи, у якій протягом 1896 – 1899 навчався український письменник, драматург, театрознавець і педагог Я.Мамонтов. У с. Бездрик народився і довгий час мешкав архітектор, гравер, почесний вільний слухач Петербурзької академії мистецтв, учасник «Попівської академії» М.Алфьоров. У с. Велика Чернеччина жив і працював художник К.Трутовський. У травні 1889 в с. Косівщина у місцевої народної цілительки Параски Богуш лікувалася видатна українська поетеса, громадський діяч Леся Українка. Свої враження від перебування в селі вона передала в нарисі «Весняні співи». Тоді ж село двічі відвідувала мати поетеси, письменниця Олена Пчілка. На відзнаку цих подій в селі встановлено бюст Лесі Українки, в школі відкрито присвячений їй музей. У 1810 с. Юнаківку відвідував видатний російський актор М.Щепкін.

Гострі соціально-економічні суперечності, повне політичне безправ'я і неймовірно тяжке матеріальне становище народних мас призвели до революційних подій 1905 – 07 рр. Поштовхом для посилення селянського руху восени 1905 було оголошення маніфесту 17 жовтня, яким царизм обіцяв демократичні свободи та законодавчу думу. Пожвавлення селянських заворушень у регіоні з жовтня 1905 проявляло себе у різних формах. Досить активно відбувалися економічні страйки в Степнянській, Хотінській, Юнаківській економіях графині Строганової. Під їхнім впливом боротьба поширилась і на сусідні

економії – Кровненську Прянішнікова і Миколаївську Лоретца. Страйки розпочалися також в економіях землевласниці Ліщинської в Корчаківському і Юнаківському маєтках.

Сумський комітет Селянської спілки, яку очолював А.Щербак, через волосні комітети фактично керував усім повітом, виступав регулятором економічного життя.

У жовтні 1905 виникла так звана «Яструбинська республіка», що проіснувала до середини грудня 1905. Страйкуючі обрали комуну із семи чоловік та вирішили відібрати землю у поміщиці Строганової, не виплачуючи ніяких платежів. Для охорони порядку учасниками страйку було створено збройні формування. Активно підтримувалися зв'язки з іншими страйкуючими Сумського повіту. 27 грудня каральний загін, очолюваний шефом жандармів Краснощоким виступив проти повстанців. 3 січня 1906 почалися обшуки і арешти. Так репресивними заходами було придушено демократичні свободи.

Перша світова війна згубно вплинула на стан господарства. У цей період зросла класова боротьба. У 1915 відбувся страйк робітників на цукровому заводі в с. Кекине. Найбільшим селянським заворушенням в Україні, направленим проти впровадження столипінської реформи, був виступ бідноти с. Нижня Сироватка 8 – 12 квітня 1915.

У березні 1917 у Києві було обрано Центральну Раду, що 20 листопада 1917 проголосила Українську Народну Республіку. Території краю стали частиною Української Народної Республіки [3534]. Сумський повіт у Центральній Раді представляли члени Української партії соціалістів-революціонерів М. та Ф.Яценки.

До середини січня 1918 в повіті було встановлено Радянську владу. 25 січня створено повітовий економічний комітет, що контролював роботу цукрових заводів. Однак уже в квітні 1918 Сумський повіт зайняли німецькі війська.

З листопада 1918 Сумський повіт перебував під юрисдикцією Директорії. Із мешканців Писарівки, Хотіні, Біловодів, Костянтинівки, Кіндратівки та інших сіл формувалися партизанські загони [3535].

Жертвами класової боротьби стали перший голова Верхньосироватського сільського ревкому Г.Петров і сільський активіст Н. Заєць, розстріляні 20 листопада 1919 військами Добровольчої армії Денікіна. Поховані на сільському кладовищі. Уродженець с. Залізняка І.Бочкін, який у роки громадянської війни командував 7-м Сумським полком 2-ї Української радянської дивізії, загинув у бою з денікінцями під Катеринославом. У 1970 в селі йому встановлено бюст, одна з вулиць названа його ім'ям.

Внаслідок наступу більшовицьких військ у січні 1919 радянську владу було відновлено. 15 – 20 березня 1919 відбувся I з'їзд Рад Сумського повіту. Але вже у 2-ій пол. серпня 1919 війська генерала Денікіна окупували території краю. Радянську владу знову і остаточно відновлено у листопаді 1919. 26 листопада 1919 створено Юнаківський волосний ревком, 29 листопада – Сумський повітовий, а до 14 грудня було створено ревкоми в решті волостей повіту.

3 червня 1920 створено комітети незаможних селян. Політика воєнного комунізму та продрозкладка викликали масовий протест населення, що оформився у вигляді повстансько-партизанської боротьби. Мешканці багатьох сіл були вороже налаштовані проти радянської влади. У щотижневому зведенні Сумповітвиконкому за 23 – 30 червня 1920 повідомлялось, що у Миколаївській, Яструбинській, Павлівській, Нижньосироватській, Верхньосироватській та Стецьківській волостях продрозкладка виконується слабо, тому що «тимчасово відсутні збройні сили» [3536]. У політзведенні інструктора Стрілкового Гребениківського Райпродкому Абрамітова від 3 березня 1921 вказувалось на бандитизм, непідтримку населенням продрозкладки в Верхньосироватській, Нижньосироватській і майже в усіх волостях [3537]. У зведенні Сумповітвиконкому за 9 – 19 липня 1920 повідомлялося, що в Сумському повіті настрої селян задовільний [3538].

У центрі с. Нижня Сироватка поховані радянські активісти, комсомольці П.Калачник, Т.Кривоший, П.Рибалка, І.Тригуб, В.Хоменко, які загинули 18 березня 1923 під час класової боротьби. У с. Стецьківка поховані І.Ковбасенко, В. та Є.Зуєнки – партизани партизанського загону під командуванням І.Бочкіна та голова першого

колективного господарства А.Ковбаса, вбитий у 1929 у період проведення колективізації. У с. Юнаківка, поховані 22 мешканці села, вбиті 20 січня 1921 військами під командуванням Н.Махна. У с. Яструбине поховані 2 червоноармійця, які загинули в жовтні 1919 в бою з підрозділами Добровольчої армії А.Денікіна. У 1966 в с. Низи встановлено пам'ятник голові комнезаму І.Саєнку, вбитому в 1929 в період колективізації.

Посівна кампанія 1932 – 33 через невдале політичне керівництво призвела до жахливих наслідків. Мешканці х. Чернацького Вільмівського партосередку на зборах 27 липня 1932 просили зменшити план хлібозаготівлі, бо він порівняно з попереднім роком збільшився [3539]. 13 січня 1933 повідомлялось про незадовільний стан роботи по заготівлі хліба, картоплі, м'яса у с. Велика Чернеччина та направлення в село на допомогу бригади з м. Суми [3540]. До злісних нездатчиків хліба по Улянівському району с. Миколаївка згідно інструкції РНК від 11 листопада 1932 застосовувались репресивні заходи: позбавляли надільної та садибної землі, озимі засіви передавали колгоспу, штрафували та продавали все майно [3541]. А на жителів х. Наточієвий Новомихайлівської сільради Ф.Стовбуна та Й.Стовбуна було заведено карну справу [3542]. Карна справа по обвинуваченню в невиконанні завдань хлібозаготівлі була заведена 26 вересня 1932 на жителя с. Терешківка Х.Лядового, якого за цією справою було позбавлено волі на 8 років, а пізніше за касаційною скаргою замінено на 4 роки позбавлення волі в загальних місцях ув'язнення [3543].

Для виконання завдань по хлібозаготівлі направлялись бригади з Сум. Так в березні 1932 в х. Лікарському Головашівської сільради і в с. Головашівка діяла така бригада із залученням активістів села [3544]. За крадіжку колосків у 1932 громадянина с. В. Чернеччина К.Ковбасу було позбавлено волі на 3 роки. [3545], а громадянина с. Степанівка М.Жуленка засудили на 8 років позбавлення волі [3546]. У с. Миколаївка від голоду 1933 померло 120 осіб.

В одному із документів Державного архіву Сумської обл. від 5 липня 1932 повідомляється, що на х. Криничному багато сімей, що потребують допомоги продуктами харчування [3547].

При обмолоті зерна на млинах розплачувались зерном (це називалось мірчук). В інформаційному листі Харківському обласному прокурору від 10 серпня 1932 роз'яснювалось, що більшість колгоспів всі мірчухові фонди використовували на харчування колгоспників [3548].

Помічник прокурора Сумської міської прокуратури 29 липня 1933 сповіщав Харківській обласній прокуратурі про відмовлення порушувати кримінальне переслідування проти чотирьох колгоспів: Степанівського, Підліснівського, Головашівського та Мар'ївського за нездачу мірчуку [3549].

У цих жахливих умовах люди продовжували чинити опір новій владі. В інформації від 9 липня 1932 повідомлялось про колгоспників с. Червоного, які «аж ніяк не зацікавлені господарством колгоспу, цураються його і розійшлись на відхідництво та роботу на ланах інших господарств» [3550].

З початком німецько-радянської війни в районі почалася мобілізація військовозобов'язаних. До жовтня 1941 в діючу армію було відправлено понад 15 тис. осіб. З лютого 1943 по вересень 1945 було мобілізовано ще близько 11 тис., а всього 27 тис. жителів району.

З 9 по 18 жовтня 1941 оборонні бої на території району вели війська 40-ї армії, 3 повітрянодесантного корпусу, 227-ї і 293-ї стрілецьких дивізій та загону особливого призначення Харківського військового округу.

Рух Опору на території району через відсутність значних лісових масивів не мав великих масштабів і зосереджувався на підпільній роботі, що носила пропагандистський і дрібно диверсійний характер.

Активну підпільну роботу вів Хотінський партизанський загін, очолюваний С.Звягіним. У травні 1942 при переправі через лінію фронту загинули майже всі бійці загону у т. ч. і командир [3551]. У Микільському лісі за Битицею базувався партизанський

загін (командир І.Білокоз, комісар Д.Масенко) [3552]. У січні 1943 в с. Юнаківка створено партизанський загін ім. Сталіна (командир В.Литвиненко, комісар М.Гончаренко) [3553]. На початку лютого 1943 через села Битиця, Велика Чернеччина, Вільшанка, Кияниця, Нова Січ, Хотінь, Яструбине пройшло рейдом партизанське з'єднання під командуванням М. Наумова. На маршруті рейду в селах Яструбине, Кияниця, на перехресті доріг Хотінь-Кіндратівка встановлено пам'ятні знаки. У період окупації в Хотіні діяла підпільна організація, яку очолював О.Зякун. У 1942 його та членів організації І.Новика, М.Ткаченка, Д.Голуба було заарештовано і розстріляно. Після їх страти підпільну організацію очолив Н. Полоскун, який на початку 1943 був заарештований і закатований в фашистських застінках, були також розстріляні комуністи І.Бондаренко, М.Круть [3554]. У с. Вакалівщина діяла патріотична група у складі братів Павла, Григорія і Петра Хомовських, страчених нацистами в 1943. Підпільна група діяла і в с. Яструбине (керівник Е.Коропченко) [3555].

За 22 місяці окупації загарбниками страчено 125 партизанів і підпільників, убито і замучено 682 мирних громадян.

Визволено Сумський р-н частково з 22 лютого по 8 березня 1943 в ході зимового наступу радянських військ (Басівська, Біловодська, Кияницька, Могрицька сільради), а остаточно з 8 серпня по 2 вересня 1943 військовими підрозділами 40-ї та 38-ї армій.

На честь воїнів-визволителів 167-ї Сумсько-Київської стрілецької дивізії в селах Битиця і Писарівка та селищі Кияниця встановлено пам'ятні знаки. Воїни Червоної Армії, мирні громадяни, партизани і підпільники, які загинули в 1941 – 43 на території Сумського р-ну, поховані в 51 братській та одиночних могилах. З фронтів Другої світової війни не повернулися 11927 воїнів-земляків, з яких 4199 загинули в боях, 1035 померли від ран, 168 загинули в полоні, 6525 пропали безвісти. На їх честь в селах району встановлено 13 пам'ятних знаків. А уродженцю с. Залізник парламентару 3-го Українського фронту капітану І.Остапенку, який загинув під час визволення м. Будапешт, в столиці Угорщини встановлено пам'ятник. В с. Залізник його іменем названо одну із вулиць і встановлено пам'ятний знак.

За мужність і героїзм, проявлені в роки другої світової війни, 26 уродженців і 2 мешанці Сумського району удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу; один – повного кавалера ордена «Слава». Троє із них поховані на місцевих кладовищах. Уродженцю с. Пушкарівка Герою Радянського Союзу М.Майдану в селі встановлено бюст. На будинках середньої школи в сел. Хотінь, де навчався Герой Радянського Союзу О. Ройченко, восьмирічної школи в с. Писарівка, яку закінчив Герой Радянського Союзу М.Кальченко; та шкіл в селах Битиця, Олександрівка і Могриця, у яких навчались Герої Радянського Союзу В.Новак, І.Садовський і М.Лиховид встановлено меморіальні дошки.

Під час окупації та бойових дій район зазнав величезних руйнувань. Повністю були спалені села Андріївка, Баранівка, Вакалівщина, Вільшанка, Зелений Гай, Радківка, Світляківщина, Червона Діброва, Червоний Степ; 450 дворів спалено в с. Токарі; 360 – в с. Писарівка, 300 – в с. Олексіївка. Загальна сума збитків, завданих мирному населенню, склала понад 585 млн. крб. [3556, 3557].

У післявоєнні роки жителі району відбудували зруйновані і спалені колгоспні будівлі, тваринницькі ферми, майстерні, клуби, житлові будинки. Найкращих результатів у сільськогосподарському виробництві досягли трудівники колгоспів «Вперед» та ім. Кірова. Високого звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні: Є.Богодушко, О.Божко, У.Грицаєнко, В.Ворошилов, І.Копейчик, М.Кузнецов, М.Лобода, Ф.Назаренко, В.Ніколаєнко (Пархоменко), О.Розкішна (Бондаренко), М.Скорик, О.Швед (Красуля), В.Шкурат (Давидова). У 2001 П.Шаповаленко стала першою в Сумському р-ні дояркою, удостоєною звання Герой України.

Відроджувалося і культурне життя району. До 1965 кількість бібліотек зросла до 83-х, мережа клубних установ – до 72-х. З 15 жовтня 1960 розпочав роботу Сумський мікротелецентр. Була створена мережа постійних ясел Міністерства охорони здоров'я. По Сумському р-ну, починаючи з 1960 працювало дев'ять установ. Додатково існувала

мережа дитячих садків на утриманні колгоспних господарств. Активно розвивався й спортивний рух.

Нині у Сумському р-ні працює 37 загальноосвітніх шкіл, 3 позашкільні заклади (ДЮСШ, станція юних техніків, Будинок дітей та юнацтва), функціонує Великочернечинська спеціалізована школа для здібних і обдарованих дітей району, Хотинський професійний аграрний ліцей, Косівщинська загальноосвітня школа-інтернат для слабочуючих дітей, 26 дитячих садків. Центром естетичного та громадянського виховання учнів Косівщинської ЗОШ є кімната-музей Лесі Українки. У школах району діють 11 музеїв, 2 музейні кімнати, 11 музейних куточків патріотичного напрямку, 9 музейних куточків економного та бережливого ставлення до хліба.

Найбільшими підприємствами за часів незалежної української держави стали СВК «Перше Травня», Підліснівська філія ЗАТ НВП «Райз-Агро», ТОВ «Лан», ТОВ АФ «Косівщинська», ПСП «Гарант», дослідне господарство інституту АПВ, ВКП ТОВ «Еко-Продукт», ДП «Сумиагролісгосп», інші.

Етапи містобудівного розвитку нинішнього Сумського р-ну визначаються за переломними моментами історії місцевостей. У період раннього залізного віку територія району входила до складу Великої Скіфії. Тут виникла розгалужена мережа поселень, серед яких виділяються укріплені поселення-городища, такі як біля сіл Битиця, Токарі, Вакалівщина, Бездрик. Вони мали потужні укріплення, що склалися з валів та ровів. В економічному та соціальному плані городища відігравали важливу роль у розвитку навколишніх селищ, залишки яких відомі біля Битиці, Стецьківка, Великої Чернеччина, Стінок, Низів, Горного, Держинського, Верхньої Сироватки.

Важливим був період 8 – 9 ст., коли закінчився процес розселення східних слов'ян і у них склалися племінні союзи й великі міжплемінні об'єднання. У цей час виникло укріплене Битицьке городище, з напольного боку захищене подвійною лінією валів і ровів, а по периметру майданчика – невисоким валом, доповненим круто підрізаними схилами та ровами. Визначне місце Битицького городища серед волинцевських пам'яток, його розташування, укріплення і безпрецедентна кількість сільськогосподарських знарядь, ремісничого інструменту, зброї вказують на особливий соціальний і економічний статус давньої пам'ятки і дають можливість вченим відносити її до ранніх протоміських центрів, що відігравали важливу роль у процесі формування державності у слов'ян. Але, цей процес не завершився через загибель городища на поч. 9 ст.

Після припинення існування цього протоміського центру нижче за течією Псла виник інший, відомий як Зеленогайський археологічний комплекс. Тут в кін. 1 тис. н. е., вочевидь, міг знаходитися центр одного з «малих» племен сіверянського союзу. У 10 – 11 ст. біля села Зелений Гай проходив торгівельний шлях Київ – Болгар, що з'єднав Київ з Волзькою Болгарією. А за золотоординської доби поселення ще певний час продовжувало функціонувати, але більшість населених пунктів краю були знищені.

У 14 ст. починають відроджуватися міста, відомі ще з часів Київської Русі. У складеному в кінці 14 ст. «Списку градів руських дальніх і ближніх» вперше згадується Хотинь, яка була центром Хотинської волості Путивльського повіту Київського воєводства.

З кінця 15 ст. набіги кримських татар призвели до запустіння краю. Нове відродження регіону розпочинається у першій половині – середині 17 ст., коли збільшився потік переселенців з Правобережжя Дніпра.

У 1762 козацьким полковником Г.Кондратьєвим в с. Токарі засновано чоловічий Успенський монастир, який став важливим осередком культури й просвітництва. Тут певний час перебував філософ і письменник Г.Сковорода. У 1753 підполковник Я.Шубський побудував Всіхсвятський храм і дзвіницю, та в 1787 Успенський монастир закрили. Кам'яний храм вцілів до нашого часу.

На початку 2-ої чв. 18 ст. було збудовано садибу М.Алфьорової у с. Бездрик. Нині в історичному центрі села, де сполучаються вул. Шкільна, Набережна та Жовтнева, є рештки панської садиби: погріб із арочним склепінням, колишне приміщення для

ремнаненту (тепер магазин), невеликий житловий будинок (тепер комунальне ремонтно-експлуатаційне підприємство «Мрія»).

У кін. 18 – на поч. 19 ст. у Хотіні споруджено розкішний архітектурний палацо-парковий ансамбль за проектом Джакомо Кваренгі, автора всесвітньо відомих Ермітажного театру, Смольного інституту, будинку Академії наук в Петербурзі. Ансамбль включав в себе палац (на 87 кімнат, в одній з яких містилася бібліотека) і парк. На жаль, палац не зберігся до наших днів. Після смерті графа П.Строганова у 1911 будинок, позбавлений догляду, поступово руйнувався і під час пожежі 1918 згорів. Від ансамблю уціліло лише два флігелі.

Типовий пам'ятник архітектури 18 – 19 ст. будинок Кондратьєвих у Низах. Маєток свого часу займав велику територію, куди входили сад, парк. До наших днів зберігся парк з центральною алеєю, головний будинок. Після революційних подій 1917 маєток був націоналізований. У головному будинку до Великої Вітчизняної війни містився клуб, завком і партком цукрового заводу, бібліотека. У 1941 – 43 будинок сплюндрували німецько-фашистські окупанти, з 1947 до 1960 у приміщенні розмістився дитячий будинок. З 1960 до 1985 працювала Низівська середня школа. Нині садиба Кондратьєвих – пам'ятка архітектури, яка охороняється законом, у будинку – музей П. Чайковського.

До пам'яток архітектури та містобудування відноситься і палац у с. Кияниця, збудований на поч. 90-х рр. 19 ст. у південно-західній частині парку (пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення). Це двоповерховий будинок в стилі ренесансу (колишня садиба власника Кияницького цукрового заводу Ліщинського). Палац відзначався декоративним інтер'єром, чудовим зимовим садом, розкішним акваріумом. У наш час це власність Сумського Національного аграрного університету [3558].

У Сумському р-ні 6 церков, що є пам'ятками архітектури та містобудування. Це Миколаївська церква, побудована у 18 ст. в с. Юнаківка; Тихонівська церква (19 ст.) в с. Нижня Сироватка; Дмитрівська церква (19 ст.) в с. Стецьківка; церква Різдва (19 ст.) в сел. Низи; церква Олександра Невського (19 ст.) в с. Битиця; церква в с. Басівка (19 ст.) [3559].

Нині в Сумському районі на обліку 20 пам'яток архітектури, 67 пам'яток археології, 5 пам'ятників монументального мистецтва, 70 пам'яток історії і культури, з яких 2 пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів; 61 пам'ятка воєнної історії, 1 пам'ятка історії виробництва і техніки, 6 пам'яток науки і культури.

Лариса Восьмірова

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СУМСЬКОГО РАЙОНУ

1106. БАСІВКА С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1106.1. Братська могила жертв нацизму, 1941 (іст.). На кладовищі. Поховані Тесленко Іван Федорович (1884 – 1941) – землевпорядник в кооперації, голова комітету бідноти, організатор і перший голова колгоспу «Зоря» у с. Басівка, голова Юнаківської, Біловодської, Басівської, Миропільської, Хотінської сільських рад та його дружина Тесленко Параска Іванівна (1886 – 1941) – громадська діячка, активний учасник боротьби з неписьменністю, страчені нацистами 1 грудня 1941 за агітаційну роботу серед населення села Басівка проти окупантів.

У 1950 з могили загального поховання їх перепоховали на кладовище. У тому ж році на могилі встановлено металевий обеліск /1,0 м/, на якому фото на кераміці і дві дошки з написами. З тильної сторони обеліску така ж дошка з текстом [3560].

Лариса Восьмірова

1106.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Вул. Тесленка, центр села, біля сільради.

Поховано 268 воїнів 393-ї танкової бригади; 835-го, 615-го, 520-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії; 42-го стрілецького полку, 627-го арт. полку 180-ї стрілецької дивізії,

які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 3 березня і 20 серпня 1943 та померли від ран з березня по вересень 1943 у 9 ОМСБ і 4391 ЕШ. Відомі прізвища 58 воїнів.

У 1948 останки воїнів з кладовища перенесені у братську могилу, на якій у 1963 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,8 м/ – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни, меморіальний напис і прізвища загиблих воїнів.

У 1969 ліворуч від братської могили встановлено бетонну стелу /2,8 x 13,0 м/, на якій закріплено 15 дощок з мармурового дрібку з меморіальним написом і прізвищами 239 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни. Зліва на стелі – барельєфне зображення жінки з дитиною.

Серед загиблих воїнів-земляків Тесленко Павло Огейович (28.07.1908, с. Басівка – 12.02.1945) – Герой Радянського Союзу (13.11.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював у колгоспі. У Червоній Армії з 1943.

На фронті у німецько-радянській війні з березня 1943. Кулеметник 842-го стрілецького полку (240-а стрілецька дивізія, 38-а армія, Воронежський фронт) молодший сержант П.Тесленко в ніч на 27.09.1943 одним із перших подолав Дніпро в районі с. Лютеж (Вишгородський р-н Київської обл.), відзначився у боях за розширення плацдарму. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 2 ст., медаллю.

У с. Басівка його ім'ям названо вулицю, встановлено меморіальну дошку [3561].

Валентина Федорова

1107. БЕЗДРИК С., БЕЗДРИЦЬКА СІЛЬРАДА

1107.1. Городище, ранній залізний вік (археол.) За 3,0 км на північний схід від північної околиці села Бездрик. Займає верхню частину гори – останця на лівому березі р. Бездрик. Виявлене Є.Осадчим та О.Коротю у 2003, досліджувалося у 2004.

Городище з трьох боків обмежене обводненими балками, що впадають в р. Бездрик. Городище має форму витягнутої трапеції. Розміри городища північно-східна сторона – 250 м, південно-східна – 360 м, північно-західна – 600 м, південна – 260 м. З напільного боку городище укріплене чотирма рядами валів та ровів та ровом, що розташований за 10 м від основної лінії укріплень. Вали мають ширину від 5,0 до 8,0 м та висоту – від 0,7 до 1,5 м. Укріплена лінія має серповидну форму та має протяжність до 100 м. Північно-східна частина укріплена двома рядами валів та ровів. Ширина валів – 5,0 м, висота – 1,0 – 1,5 м, ширина ровів – 5,0 м, глибина – до 1,5 м. Городище має складний рельєф. У північно-східній та південно-західній частинах ескарп, що в окремих місцях переходить у вал та рів прокладений по підшві гори-останця. Південна та північно-східні частини укріплені валом, ровом та валом. Ширина ровів та валів – 5,0 м висота валів – 1,0 – 1,5 м, глибина рову – 1,5 м. У північній та південній частинах городища укріплення прорізани ґрунтовою дорогою. Тут проведено зачистку валів та ровів. З'ясовано, що укріплення городища подібні до укріплень великого городища поблизу с. Битиця. Культурний шар відсутній [3562].

Віктор Приймак

Євген Осадчий

1107.2. Курганний могильник (археол.). Розташований з напільного боку скіфського городища, за 1,6 км на північ від села. Займає мисоподібний виступ високого корінного берега р. Бездрик (притоки р. Сироватка). Виявлений Є.Осадчим та О.Коротю у 2003.

Складається з 9 насипів, що розташовані компактною групою, а два насипи безпосередньо перекривають рів городища. Розміри курганів – висота від 0,5 до 1,5 м, діаметр становить 7,0 – 10 м. Більшість насипів пошкоджена грабіжницькими ямами, що заплили та задернулися. Могильник зарослий густим чагарником [3563].

Євген Осадчий

1107.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля

дитсадка. Поховані 65 жителів с. Томаровка Белгородської області, якими було поповнено одну із частин шляхом, так званого, польового призову у лютому 1943 (загинули при спробі визволення села); воїни 722-го, 748-го стрілецьких полків 206-го стрілецької дивізії, 122-го стрілецького полку, 661-го артилерійського полку, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у кінці лютого – на початку березня і в середині серпня 1943 та померли від ран у 5203 ХППШ. Відомі прізвища 24 воїнів і 65 жителів с. Томаровка.

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ і пілон, у верхній частині якого дати «1941 – 1945». Справа від могили – бетонна стела, на якій 3 чавунні дошки з 24 прізвищами воїнів-визволителів.

У 1975 під кутом до першої стели встановлено 2 бетонні стели /5,0 x 1,6 x 0,25 м; 4,0 x 1,6 x 0,25 м/. На першій – 4 чавунні дошки з меморіальним написом і 88 прізвищами воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої Світової війни. Серед них – Яковенко Ілля Якович (26.05.1900, с. Василівка, нині Гребениківка Тростянецький р-н, Сумська обл. – 20.11.1943, м. Керч) – Герой Радянського Союзу (16.05.1944, померло), командир кулеметн. Розрахунку 691 СП (383 СД, потім Окрема Приморська А), ст. сержант. У складі десантного загону форсував Керченську протоку. Його кулеметний розрахунок 2-3 листопада 1943 відзначився у бою під час розширення плацдарму на північ від м. Керч та оволодінні висотою Царський Курган. Загинув у бою за с. Кастерлез (нині Войково). Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки, медаллю.

На другій стелі 3 чавунні дошки з 65 прізвищами воїнів-томаровців [3564].

Лариса Восьмірова

1107.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). На території с. Бездрик. Поселення займає схил правого берега р. Бездрик.

Виявлене В.Приймаком та Є.Осадчим у 2003.

Висота над рівнем заплави становить близько 5,0 м. З обох боків поселення обмежене неглибокими балками. Розміри поселення – 70 x 20 м. Поселення зайняте городами. На поверхні зібрані уламки ліпної кераміки епохи бронзи. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3565].

Євген Осадчий

1107.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,2 км на північ від північної околиці с. Бездрик. Займає похилий мис правого берега р. Бездрик.

Виявлене В.Приймаком та Є.Осадчим у 2003.

Розміри поселення – 50 x 50 м. Висота над рівнем заплави становить 8,0 – 10 м. Поселення розорюється, на поверхні зібрано ліпну кераміку епохи бронзи [3566].

Євген Осадчий

1107.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 1,0 км на північ від північної околиці с. Бездрик. Займає похилий схил лівого берега р. Бездрик.

Виявлене В.Приймаком та Є.Осадчим у 2003.

Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 6,0 м. Розміри Поселення-250 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м, розораний на глибину 0,3 м. Поселення розорюється, на поверхні зібрано ліпну кераміку скіфського часу [3567].

Євген Осадчий

1108. БИТИЦЯ С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА

1108.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля сільради. Поховано воїнів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у кінці вересня – на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село та воїнів 520-го, 465-го, 86-го, 21-го, 498-го, 615-го стрілецьких полків 180-ї стрілецької дивізії; 492-го мінометного полку, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у кінці лютого – на початку березня і 18 серпня 1943 та померли від ран у серпні – вересні 1943 у дислокованих тут шпиталях. Точну кількість похованих у могилі не встановлено. Відомі прізвища 110 воїнів.

У 1959 останки загиблих воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На постаменті /2,0 м/ – бетонна дошка з меморіальним написом. По обидва боки від скульптури воїна споруджено 2 цегляні оцEMENTOVANІ стели, які примикають до постаменту. У нижній частині постаменту і на 2 стелах 11 чавунних дощок з прізвищами загиблих воїнів [3568].

Валентина Федорова

1108.2. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1943 (іст.). У північній частині кладовища, 6 ряд 10 могила зліва.

Поховано 2-х радянських воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загартників 8 березня і 23 серпня 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 465-го, 520-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії, та партизана з партизанського з'єднання М.Наумова, що здійснювало Степовий рейд. За час перебування в селі загинуло 12 партизанів, у тому числі комсорг з'єднання Миколенко. Відоме прізвище одного загиблого воїна – рядовий Тулін Денис Гаврилович.

У 1988 на могилі встановлено стелу /1,1 x 0,6 м/ із мармурового дрібку у формі вітрила на цегляній потинькованій основі /0,45 x 0,3 м/. На чоловому боці – дошка з написом [3569].

Лариса Восьмірова

1108.3. Городище багатозарове (археол). За 2,0 км на північний схід від східної околиці села. Займає підтрикутної форми мис правого корінного берега р. Псел, неподалік впадіння в нього р. Битиця.

У 1910 обстежене К.Сосновським, на поч. 50–х рр. досліджувалося І.Ляпушкіним, з сер. 80-х по поч. 90-х рр. 20 ст. дослідження на городищі велися під керівництвом О.Сухобокова. У 2010 обстежене Є.Осадчим та О.Коротю.

Поверхня городища рівна, має природний ухил в західний бік. Перепад висоти становить 2,0 – 3,0 м. З південного боку городище має крутий схил, з північного та західного боків обмежене схилами яру. Розміри городища – 509 x 286 x 70 – 40 м, висота над рівнем заплави становить 40 – 42 м (за Балтійською системою координат 190 м). З напільного боку городище відрізане від плато ровом шириною 15 м та глибиною 3,0 м та валом шириною 7,0 – 8,0 м та висотою 1,5 м. По периметру городище укріплене ескарпом, що нижче переходив у рів шириною 5,0 – 7,0 м та валом шириною 2,0 – 4,0 м та висотою 0,5 – 1,0 м. У південній частині городища похилий схил мису був відрізаний подвійною системою валів та ровів [3570].

Віктор Приймак

1108.4. Городище, селище, раннє середньовіччя (археол.). За 2,0 км на схід від с. Битиця, біля дороги з с. Битиця в с. Микільське, на корінному правому березі р. Псел.

Г о р д и щ е. Висота над рівнем заплави близько 50 м. Городище займає центральну, найбільш підвищену частину мису, утвореного ярами, що входять в долину р. Псел справа. Комплекс пам'яток обстежувався Д.Березовцем, М.Кучерою, О.Сухобоковим, В.Приймаком.

Має округлу форму. Його розміри близько 55 x 45 м, по периметру оточене укріпленнями-валами та ровами з напільного боку і з боку похилого схилу мису. З боку крутих схилів – ескарпами та ровами. Висота валів над майданчиком городища – до 1,5 м. Рови шириною до 4,0 м, глибиною до 1,5 м. У 1984 і 1985 рр. на городищі проводилися розкопки, в ході яких було досліджено одну напівземлянку з двома печами, напевно, виробничого призначення. З городища походять фрагменти ліпної і ранньогончарної роменської кераміки, фрагменти амфор.

С е л и щ е. За 2,0 км на схід від села, на південний захід і схід від городища. Розташоване з південного заходу та південного сходу від городища. Мало розміри 450 – 500 x 20 – 40 м. Тут простежується 4 групи западин від напівземлянок. Одна з них була перерізана траншеєю, звідки походять уламки ліпної роменської кераміки. Діаметр западин – 2,0 – 6,0 м, округлої та овальної форми, глибиною від 0,55 м до 1,0 м. Розкопки не проводилися. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3571].

Віктор Приймак

1108.5. Могила радянського партизана, 1943 (іст.). У північній частині кладовища, у 3 ряді, 3 могила. Похований невідомий радянський партизан з партизанського з'єднання під командуванням М.Наумова. Зкий загинув у 1943.

З 1 по 8 лютого 1943 в с. Битиця знаходився штаб партизанського з'єднання, що здійснювало Степовий рейд. За час перебування в селі загинуло 12 партизанів, в тому числі комсорг з'єднання Миколенко.

У 1988 на могилі встановлено стелу /1,1 x 0,6 м/ з мармурового дрібку у формі вітрила /1,1 м/ на на цегляній потинькованій основі /0,45 м/. На чоловому боці – дошка з написом [3572].

Мариса Восьмірова

1108.6. Олександра Невського церква, 1755 – 19 ст. (архіт.). Міститься в північно-західній частині села, на відкритому майданчику, що ледь понижається до заходу. Споруджена біля 1755 невідомим майстром. До теперішнього часу збереглася в руїнах.

Первісно храм був хрестовобанним, гадано, з однією маківкою, з квадратним у плані /7,5 x 7,5 м/ основним об'ємом і напівкруглою апсидою. На другому етапі будівництва, що відноситься, очевидно, до кін. 18 – поч. 19 ст, храм було розширено прибудовою з заходу. Давню західну стіну було розібрано; її замінили два пілона, поставлених за осями хрещатих підбанних стовпів. Нову західну стіну було посунуто на 3,5 м з прибудовою при ній дзвіниці. У давніх північній і південній стінах за осями підбанного квадрата було пробито великі арки і влаштовані ганки зі сходами, а над арковими прорізами вікон влаштовані круглі декоративні ніші (згодом закладені). У кін. 19 – поч. 20 ст. храм було декоровано в «російському» стилі. У 30-х рр. 20 ст. його було частково розібрано: втрачено банне завершення і склепіння (за виключенням апсиди і прилеглих до неї трьох компартиментів), зруйновані два західних підбанних стовпа і пілони другого етапу будівництва, розібрана дзвіниця і бокові ганки, частково збито декор. У такому вигляді пам'ятка дійшла до наших днів.

В об'ємі храму чітко вирізняється його давня частина, зведена зі світло-червоної цегли /розміром 27(30) x 14(15) x 6(7) см/ на вапняно-піщаному розчині. Ширина підмурків під цією частиною – 1,20 – 1,42 м. Чотирьом хрещатим підбанним стовпам /1,83 x 1,38 м/ в інтер'єрі відповідають лопатки шириною 1,08 – 1,10 м, а на фасадах – пілястри шириною 1,20 – 1,35 м. Компартименти храму перекривались зімкнутими і хрещатими склепіннями (про що свідчать їх залишки), апсида – конхою. Від первісного декору збереглися лише пілястри зі зрізаними під 45° наріжжями. Таким же чином були зрізані наріжні частини східного фасаду храму, приховані під пізніми тинькованими пілястрами.

Прибудова західної частини храму відрізняється за характером матеріалу: її виконано в темно-червоній цеглі /0,20 (0,25) x 0,13 (0,14) x 0,06 (0,07) м/ з розшивкою швів. Прибудований об'єм було перекрито коробовими склепіннями (збереглися їх відбитки на стінах). Пілястри цього періоду, виконані в тиньку поверх первісних, значно вужчі /0,89 – 0,94 м/. Відбитки двоскатних завершень ганків на північному і південному фасадах дозволяють судити про їх висоту і характер.

Пам'ятка є беззаперечно цікавою як зразок сакральної будівлі 18 ст., що має витоки до традиційного хрестовобанного типу [3573].

Олена Пламетіцька

1108.7. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). За 2,0 км на схід від с. Битиця, біля дороги з с. Битиця в с. Микільське, на корінному правому березі р. Псел. Виявлене та обстежене В.Приймаком у 1991.

Розташоване на правий корінний берег р. Псел, в лісі. Висота над заплавою р. Псел – близько 60 м. Розташоване з напільного боку від городища волинцевської культури. Його розміри – 250 x 50 – 70 м. На його території виявлено 6 западин, одна з яких розрізана траншеєю, розмірами 5,0 x 1,0 м. Западина мала діаметр до 5,0 м. В траншеї було простежено профіль згорілої напівземлянки, а також черинь вогнища діаметром 0,5 м., розташований поблизу стіни приміщення. У заповненні приміщення виявлено ліпну кераміку, судячи за тістом, волинцевську.

Сліди синхронного городищу поселення простежено також на майданчику біля східного схилу, його площа близько 0,2 м [3574].

Віктор Приймак

1109. БІЛОВОДИ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА

1109.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховані воїни 21-го, 42-го стрілецьких полків, 627-го арт.полку, 292-ї винищувальної роти, 1109-го гарматно-артилерійського полку 180-ї стрілецької дивізії, 240-ї стрілецької дивізії які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 8 березня і у другій половині серпня 1943 та померли від ран з квітня по вересень 1943 у 747 ППШ, 33 ОСБ. Загальна кількість похованих у могилі невідома. Відомі прізвища 31 воїна (по 2 із 21-го СП, 42-го СП, 627-го арт. полку; 3 із 292-ї винищувальної роти; по 1 із 794 СП і 1109 гарматно-артилерійського полку).

У 1963 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/.

У 1985 споруджено меморіал: на одному постаменті /1,2 м/ з скульптурою воїна добудовано бетонний пілон /7,3 м/, на якому барельєфне зображення солдата, матроса і ордена Вітчизняної війни. Пілон вінчає п'ятикутна зірка в обрамленні із лаврових гілок. За ними – стела /2,06 x 21,0 м/ з мармурового дрібку напівкруглої форми, на якій 12 бетонних дощок з 320 прізвищами воїнів-земляків, які загинули у період Другої Світової війни. З обох боків стели – ще дві стели з датами: «1941», «1945» [3575].

Валентина Федорова

1109.2. Могила Власюкова Я.О., 1984 (іст.). На сільському кладовищі.

Власюков Яків Онисимович (21.10.1906, с. Турковичі нині Дубновського р-ну Рівненської обл. – 10.06.1984, с. Веселівка Біловодської сільради) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944).

Народився в селянській родині. Сім'я переїхала на Сумщину. У 1916 закінчив 3 класи початкової школи в с. Біловоди Сумського р-ну. Разом з батьком батракував у багатіїв. У 1930 вступив у колгосп, що був створений в с. Веселівка. У серпні 1941 був призваний до Червоної Армії і відправлений на фронт. Відзначився в боях за визволення Києва як стрілець 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. 5 жовтня 1943 під час боїв на правому березі Дніпра в районі с. Лютеж (Вишгородський р-н, Київської обл.) зумів проникнути в опорний пункт ворога, вогнем із ручного кулемета та гранатами знищив значну кількість гітлерівців, чим допоміг підрозділу виконати бойове завдання.

У 1944 за станом здоров'я демобілізувався і повернувся в село. Працював в колгоспі. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Помер у с. Веселівка, похований у с. Біловоди

У 1984 на могилі встановлено обеліск /1,10 x 0,57 м/ із мармурового дрібку у формі вітрила, на чоловому боці якого портрет Героя і металева табличка з анотацій ним написом [3576].

Лариса Восьмірова

1109.3. Могила Мазуренка А.В., 1984 (іст.). Вул. Молодіжна. На центральній алеї кладовища, зліва. Мазуренко Анатолій Васильович (14.07.1965, с. Біловоди – 22.08.1984, там же) – воїн Збройних сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи працював різноробочим у колгоспі. 3 жовтня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 52788 за спеціальністю стрілок. 3 грудня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 44585. Мінометник. брав участь у 3-х бойових операціях, 28 супроводженнях колон. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 18.02.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3577].

1110. БРОВКОВЕ С., ШПИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1110.1. Грунтовий могильник (археол.). За 0,6 км на південний схід від південно-східної околиці села, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.

Відкритий А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Обстежений Є.Осадчим у 2003.

Розміри пам'ятки – 150 x 80 м, висота над рівнем заплави становить 1,0 – 4,0 м. Потужність культурного шару (чорнозем) – 0,3 м. Розораний практично до материка (світлий суглинок). Концентрація підйомного матеріалу висока. Пам'ятка відноситься до черняхівської культури 3 – 4 ст. н.е. На поверхні зібрана переважно гончарна кераміка, хоча зустрічаються окремі ліпні черепки. Показово, що вся кераміка, зібрана тут вторинно обпалена. Цей факт дозволяє припустити, що пам'ятка не є поселенням, а могильником. Вторинно обпалена кераміка походить з шару тризни кількох черняхівських могильників (Головине-1 під Белгородом та Курники у Вінницькій обл.) [3578].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1110.2. Поселення багатшарове (археол.). Розташоване на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел за 1,3 км на південний схід від південно-східної околиці с. Бровкове та за 1,3 км на схід від північної околиці с. Харківщина. Південну частину пам'ятки займає хутір Закладна, інша територія розорюється.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Розміри Поселення-1200 x 100 – 120 м. Через поселення проходить дорога Суми – Низи. Висота над рівнем поверхні складає 5,0 – 7,0 м. Культурний шар – луговий чорнозем потужністю до 1,0 м розораний на глибину 0,3 м. Концентрація на поверхні оранки висока. Пам'ятка багатшарова. Зібрана кераміка епохи пізньої бронзи, ймовірно, зрубної культури (15 – 8 ст.), черняхівського періоду (3 – 5 ст. н.е.), виявлені також уламки ранньослов'янського посуду 3-ї чв. 1 тис. н.е. та, в невеликій кількості, уламки гончарних лощених горщиків (салтівських або волинцевських) [3579].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1111. ВАКАЛІВЩИНА С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА

1111.1. Братська могила мирних жителів, 1943 (іст.). На південній околиці села, обабіч дороги Вакалівщина – Битиця.

Тут поховані мирні жителі села: Левунов Павло Йосипович (10.03.1910 – 23.02.1943), три брати і сестра Поповичі. Розстріляні 23 лютого 1943 за зв'язок з партизанами під час однієї з каральних акцій, які гітлерівці проводили проти мирного населення з перших днів окупації (жовтень 1941 – серпень 1943).

У 1990 на могилі встановлено металевий обеліск у вигляді вітрила /1,4 м/. На чоловому боці обеліску – дошка з написом [3580].

Мариса Восьмірова

1111.2. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У північній частині кладовища, 10 ряд 11 могила.

Поховано 8 радянських воїнів, які загинули у кінці вересня – на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село підрозділами 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та під час визволення села від нацистських загартників 9 березня 1943 520-м стрілецьким полком 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища 4 загиблих: ст. сержант О.Стефан, мол. лейтенант К.Фомін, рядовий Л.Дятлов, ст. сержант Р.Салталеев.

У 1989 на могилі встановлено стелу /1,1 x 0,5 x 0,4 м/ з мармурового дрібку на цегляній основі /0,76 x 0,42 м/, на чоловому боці стели посвячувальний напис [3581].

Ольга Алещ

Мариса Восьмірова

1111.3. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 5,0 км на північ від села, поблизу мінерального джерела «Вакаловщина». Виявлене у 2000 В.Приймаком за повідомленням викладача географічного факультету СДПУ М.Книша. У 2004 досліджувалося Є.Осадчим.

Розташоване на правому березі р. Бездрик у верхній її течії. Займає верхню частину гори-останця та має рівну поверхню, що має невеликий ухил до країв.

Має видовжену форму, що повторює контури гори. Розміри городища – 400 x 200 м. З північного та південного боків городище укріплене валом висотою до 1,0 м та ескарпом висотою до 2,0 м. Східна та західна частини городища укріплені ескарпом та, очевидно валом, сліди якого практично не збереглися. У 2004 проведено зачистку валу південної частини укріплень. На поверхні зустрінуті поодинокі фрагменти кераміки раннього залізного віку. Потужність культурного шару становить 0,45 м [3582].

Євген Осадчий

1111.4. Пам'ятний знак на місці спаленого села, 1943, 1992 (іст.). При в'їзді в село. У лютому 1943 німецькі карателі спалили село, розстріляли 12 мирних жителів.

У лютому 1943 партизанське з'єднання під командуванням М.Наумова здійснювало Степовий рейд. Партизани з боями наблизились на 18 км від обласного центру. Визволили села Олексіївку, Барилівку, Нову Січ, Кияницю, Сінне, Вакалівщину. Зупинились у с. Битиця. Тут був штаб партизанського з'єднання. Багато юнаків з навколишніх сіл влилось у партизанське з'єднання. Населення допомагало партизанам продовольством, одягом, повідомляло про пересування ворожих угруповань, передавало знайдену зброю.

Наприкінці лютого 1943 партизани дізнались про те, що з с. Кияниця до с. Битиця має прослідувати німецький обоз з важливою поштою і майном. Зробити засідку у Вакалівщині і захопили обоз. Через декілька днів з'єднання М.Наумова покинуло навколишні села. 28 лютого 1943 близько сотні окупантів у маскувальних халатах оточили село. Почались пожежі. Було спалено 138 будинків. Люди вибігали на вулицю. Чоловіків карателі розстрілювали на порозі, а жінок і дітей зігнали на промерзлий став, де вчинили над ними тортури. Тих, хто залишився живими, напіводягнених, при сильному лютому морозі, погнали у с. Рибці.

У 1992 при в'їзді в село, на пагорбі встановлено цегляний потинькований обеліск /1,18 м/ з написом на його чоловічому боці [3583].

Ольга Аленич

1111.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південній околиці села, при в'їзді в село з боку с. Битиця. Займає мисоподібний схил лівого берега р. Битиця. На території поселення розташовані садиби та город.

Виявлене у 2003 Є.Осадчим та О.Коротею.

Розміри поселення – 70 x 20 м. Висота над рівнем заплави – 2,0 – 4,0 м. Культурний шар має потужність 0,3 м розораний до материка. З поселення походять фрагменти ліпної кераміки епохи бронзи (бондарихінська культура). Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3584].

Євген Осадчий

1111.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південній околиці села праворуч дороги Битиця – Вакалівщина. Займає мисоподібний схил лівого берега р. Битиця.

Виявлене Є.Осадчим та О.Коротею у 2003.

Висота над заплавою – 0,5 – 3,0 м. Розміри поселення – 50 x 20 м. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 5,0 м. Потужність культурного шару 0,4 м, розорюється на глибину 0,2 м. На території поселення розташовані городи та будинки. З пам'ятки походять фрагменти ліпної кераміки бондарихінської культури епохи бронзи [3585].

Євген Осадчий

1112. ВЕЛИКА ЧЕРНЕЧЧИНА С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

1112.1. Братська могила членів революційного гуртка, розстріляних жандармами у 1905, 1947 (іст.). На кладовищі.

Поховані чотири учасники селянського руху, розстріляні за вироком царського суду у 1905. Масовий селянський рух на Сумщині розпочався навесні 1905 (в с. Велика Чернеччина виник революційний гурток) під впливом соціал-демократичної організації «Факел». Протягом літа він наростав, поширювався і досяг найбільшої сили восени. Влітку в селі в садибі поміщика бастували наймити, відбулися багатолюдні мітинг і

демонстрація з червоним прапором. Активісти селянського руху проводили на селі революційну агітацію проти царських властей. У революційній агітації активну участь брали Д.Савченко, І.Машталер, М.Литвиненко і сумський робітник В.Гайвас. У 1947 на могилі встановлено бетонний обеліск /2,15 м/ [3586].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1112.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943 – 45; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Кірова, центр села, біля Будинку культури. Поховано 230 воїнів 232 сд, 520 сп 605-го, 1142-го, 758-го, 142-го, 1196-го, 520-го, 753-го, 1106-го стрілецьких полків 425-го арт. полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 22 березня і 18 серпня 1943 та померли від ран у період з серпня 1943 по травень 1945 у 133-му окремому санітарному батальйоні. Відомі прізвища 88 воїнів.

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,2 м/ на цегляному постаменті /2,1 м/. У підніжжя пам'ятника – дошка з білого мармуру з меморіальним написом.

У 1975 проведено реконструкцію: на могилу покладено 4 надгробні плити з прізвищами загиблих воїнів. По обидва боки від могили – дві бетонні стели /2,1 x 5,3 м/, на яких 14 чавунних дощок з написом і прізвищами 364 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни.

У 1976 у братську могилу перенесені останки 72 воїнів із с. Вільшанки [3587].

Володимир Голубченко

1112.3. Могила Петрова Г.Т., 1996. (іст.). У західній частині кладовища, справа від центрального входу. Петров Геннадій Терентійович (2.06.1936, м. Суми – 12.10.1996, с. Велика Чернеччина) – краєзнавець, публіцист, бібліофіл, член Спілки журналістів.

Народився в сім'ї службовця. Дитинство та юність минули переважно в Глухові, Ромнах, Сумах, Талалаївці (тепер Чернігівської обл.). Вищу освіту одержав на факультеті журналістики Львівського університету. По закінченню навчання (1960) працював відповідальним секретарем у райгазетах: з 1960 у смт Хотинь Сумського р-ну; з 1961 у редакції Сумської районної газети «Вперед», а з 1990 у редакції Сумського тижневика «Панорама Сумщини», навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. З 1960 друкувався в обласній та республіканській пресі. 1990–93 – найбільш плідний період. Опублікував понад 350 статей з літературного, мистецького, історичного краєзнавства на сторінках газет «Літературна Україна», «Друг читача» та ін. Брав участь у написанні тому «Сумська область» із серії «Історія міст і сіл Української РСР» (1980). Був автором нарису «Глухів» і упорядником путівника «В путешествие по Сумщине» (1979, 1984), у якому вміщено цей нарис. Він є першовідкривачем нових імен визначних уродженців краю, відроджувачем пам'яті про репресованих та замовчуваних земляків: Н.Онацького, О.Олеса, Я.Мамонтова, В.Нарбута та ін. Вагомий внесок Г.Петрова у пропаганду діяльності українських підприємців-меценатів О.Алчевського, Харитоненків, Терещенків. Йому належить унікальна спроба давати літературні сторінки присвячені селам Сумщини, у результаті чого протягом 1988 – 90 – з'явилися такі статті про 16 сіл. Грунтовні статті присвятив колишнім садибам, парковим ансамблям, зокрема, в Шпилівці, Хотині та ін. Палкий захисник пам'ятників культури. Чимало пам'яток і пам'ятних місць пов'язаних з діячами культури краю, стали відомими завдяки його пошуковій діяльності. Він організатор культурно-масових заходів, присвячених пам'яті П.Куліша, М.Лукаша, ініціатор встановлення меморіальних дощок О.Олесю, М.Лисенку, Б.Грінченку, проведення Лисенківських свят мистецтв (с. Шпилівка), Паліцинських читань (с. Залізник). Автор понад 1500 газетних публікацій, теле – і – радіопередач.

У 1996 на могилі встановлено дерев'яний хрест /1,9 x 1,3 м/ з портретом /0,4 x 0,5 м/ і написом на дошці /0,3 x 0,25 м/ [3588].

Лариса Восьмірова

1112.4. Могила Семенюти А.М., 1978 (іст.). Кладовище.

У західній частині кладовища по центральній алеї за 20 м від центрального входу справа Семенюта Анатолій Миколайович (19.02.1937, с. Битиця – 11.02.1978, с. Велика Чернеччина) – поет. Народився в родині освітян. В 1949 сім'я перебралась в с. Велика Чернеччина, куди батька призначили директором середньої школи. Тут А.Семенюта закінчив середню школу з золотою медаллю. У 1954 вступив на філологічний факультет Сумського державного педагогічного інституту ім. А.Макаренка. На той час він вже друкував свої вірші у обласній та районній пресі. В інституті вступив до літературної студії, якою керував викладач інституту М.Мінаков. Саме з його ініціативи вийшло дві книжечки літстудійців «Світанок» і «Двадцятирічні», окрасою яких стали вірші А.Семенюти. У 1959 після закінчення інституту пішов служити в армію. Повернувшись, почав працювати в рідній школі у Великій Чернеччині. Викладав російську мову та літературу і одночасно вчив німецькій. Його твори почали з'являтися на шпальтах столичних видань – в журналах «Україна», «Зміна», «Хлібороб України», «Прапор», «Перець»; в газетах – «Молодь України», «Колгоспне село», «Радянська освіта», «Літературна Україна». В квітні 1965 в газеті «Вперед», де відповідальним секретарем працював Г.Петров була надрукована поема А.Семенюти «Українська рапсодія», присвячена сторіччю з дня народження поета П.Грабовського. Жодне видавництво, жоден журнал поему друкувати не ризикнули. В КДБ пильно стежило за кожним його твором. Була сфабрикована справа і наприкінці 1965 відбувся суд, на якому автора було засуджено на 3 роки позбавлення волі. За абсурдністю звинувачень через 3 місяці його звільнили, але не виправдали. У в'язниці поет захворів на діабет. У тому ж 1965 А.Семенюта підготував першу і єдину в своєму житті поетичну збірку «Сонцем повний». Тривалий час він працював у своєму селі фуражиром, листоношею. Тільки в кінці 1966 йому дозволили влаштуватись в Миколаївську восьмирічну школу за своїм фахом. Тут ним написано близько сотні поетичних творів. Крім ліричних творів, у рукописах є байки, вірші для дітей. Він був прекрасним перекладачем з болгарської та російської мов. У 1979 на могилі встановлено бетонний бюст /0,48 м/ на помтаменті із мармурового дрібку /1,72 м/. На постаменті дошка із нержавіючої сталі з меморіальним написом [3589].

Лариса Восьмірова

1112.5. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). Розташоване на пониженій ділянці лівого корінного берега р. Псел в межах с. Велика Чернеччина в тому місці, де шосе Суми – Миропілля повертає на північ та спускається в заплаву річки.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Обстежене Є.Осадчим у 2006.

Територія поселення зайнята приватною забудовою та городами. Розміри поселення становлять 220 x 50 – 80 м. Висота над рівнем заплави – 8,0 – 9,0 м. Культурний шар має потужність близько 0,4 м. Розораний на глибину 0,3 м. Материк – сірий супісок. Пам'ятка, ймовірно, належить до волинцевської культури: колекція підйомного матеріалу складається з уламків груболіпних горщиків з домішками шамоту в тісті, знайдені кілька уламків гончарних лощених горщиків. Концентрація знахідок на поверхні – середня [3590].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1113. ВЕЛИКІ ВІЛЬМИ С., ВЕЛИКОВІЛЬМІВСЬКА СІЛЬРАДА

1113.1. Курганний могильник (археол.). За 1,9 км на північ від північної околиці села.

Займає підвищення правого корінного берега р. Ільма.

Виявлений і обстежений Є.Осадчим у 2006. Обстежений О.Коротею у 2013.

Складається з 3-х курганів. Діаметр кургану-1 становить 60 м, висота – 1,0 м. Курган-2 має діаметр 60 м і висоту – 2,0 м. Курган-3 має діаметр 45 м і висоту – 1,0 м. Курган-2 оборюється, крім центральної частини, де встановлено триангуляційний знак [3591].

Олексій Коротя

1114. ВЕРХНЯ СИРОВАТКА С., ВЕРХНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА

1114.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. 8-го Березня, центр села, біля сільради. Поховано 77 воїнів 748-го, 712-го, 794-го стрілецьких полків 232-ї

стрілецької дивізії; 2-го танкового корпусу, які загинули у кінці лютого – на початку березня і 17 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 590 ППГ, 361 МСБ, 453 ОМСБ, 4387 ХППШ і 146 УГПЕП з ЕП. Відомі прізвища 59 воїнів (12 із 712 СП, 5 із 48 СП 38 СД, по 1 із 737, 748 і 1144 СП).

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу жінки з суворовцем /2,6 м/ і встановлено 3 чавунні дошки, на яких меморіальні написи і прізвища 38 воїнів. На чоловічому боці постаменту /3,15 м/ і двох стелах, які примикають до постаменту зліва і справа – барельєфне зображення епізодів бою. Автор – архітектор Б.Клейн.

У 1970 у братську могилу перенесені останки воїнів з могил по вул. Космічній, добавлено плиту з темно-сірого граніту з 9 прізвищами воїнів-визволителів [3592].

Володимир Голубченко

1114.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). На кладовищі, на відстані 5 м від входу.

Поховані радянські активісти: перший голова Верхньосироватського сільського ревкому Г.Петров і сільський активіст Н.Заєць, розстріляні денікінцями 20 листопада 1919.

У 1975 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /2,0 м/ у вигляді п'ятикутної зірки, у центрі якої чавунна дошка з меморіальним написом і прізвищами загиблих [3593].

Володимир Голубченко

1114.3. Курган (археол.). За 2,0 км на південь від міста, ліворуч від об'їзної дороги. Виявлений і обстежений Л.Білинською у 1988, Є.Осадчим у 2006.

Розміри: діаметр – 24 м, висота – 3,0 м. На момент обстеження у 2006 курган задернований: на ньому встановлено геодезичний знак [3594].

Лариса Білинська

1114.4. Курганний могильник (археол.). За 1,9 км зліва від об'їзної дороги навколо м. Суми, за 1,0 – 2,0 км від виходу її на автостраду Суми – Харків, на захід від села та на південний схід від м. Суми.

Виявлений Л.Білинською у 1988, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 5-ти курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми, діаметром 24 – 45 м, висотою 0,7 – 1,5 м. На момент обстеження у 2007 могильник розорюється крім одного кургану. Розкопки не проводилися [3595].

Лариса Білинська

1114.5. Курганний могильник (археол.). За 0,9 км зліва від об'їзної дороги навколо м. Суми, за 1,0 км від виходу її на автостраду Суми – Харків, на південний захід від села.

Виявлений Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми, діаметром 36 x 45 м, висотою 1,5 та 1,7 м. На момент обстеження у 2007 пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [3596].

Лариса Білинська

1114.6. Курганний могильник (археол.). Зліва від об'їзної дороги навколо м. Суми, за 2,0 км від виходу її на автостраду Суми – Харків, поблизу господарського двору колишнього колгоспу «Маяк».

Виявлений Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 3-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми, діаметром 27 – 36 м, висотою 1,0 – 2,0 м. На момент обстеження у 2007 пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [3597].

Лариса Білинська

1114.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховано 203-х воїнів 748-го, 712-го, 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, 2-го танкового корпусу, які загинули у кінці лютого – на початку березня і 17 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 590-му ППШ, 361-му МСБ, 453-му ОМСБ, 4387-му ХППШ, 146-му УГПЕП з ЕП. Відомі прізвища 203-х

воїнів (сім – із 1142-го СП, десять – із 712-го СП, сім – із 1144-го СП, по одному – із 764-го, 797-го, 1140-го СП і 911-го арт. п., решта – невідомо).

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/ і чотири бетонні, з додаванням гранітного дрібку, плити з прізвищами воїнів-визволителів. На постаменті /3,2 м/ – дошка з білого мармуру /0,6 x 0,35 м/ з меморіальним написом.

У 1967 зліва від могили встановлено бетонну стелу /3,0 x 20,0 м/, на якій 46 бетонних, з додаванням гранітного дрібку, плит з 686 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни [3598].

Володимир Голубченко

1114.8. Пам'ятник Бочкіну І.Ю., 1967 (іст., мист.). Центр села, біля школи на меморіальному комплексі, зліва від стели. Автор – ск. Я.Красножон. Розміри: вис. постаменту 2,3 м, постать – 1,0 м.

Бочкін Іван Юхимович (1893, с. Залізник Сумського р-ну – 1919, м. Суми) – учасник громадянської війни, член штабу Червоної гвардії, командир 7-го Сумського полку другої Української дивізії, активний учасник встановлення радянської влади у місті. З 1917 – депутат Сумської Ради робітничих і селянських депутатів, член штабу Червоної гвардії, командир червоногвардійського загону. З 1918 – командир 7-го Сумського полку 2-ої Української Радянської дивізії. Брав участь у боях на території Сумщини, Харкова, Полтави, Кременчука. Загинув у 1919 під Катеринославом у бою з військами Денікіна. У цьому ж році тіло І.Бочкіна і двох червоноармійців, які загинули у цьому ж бою, перевезені до Сум та поховані на міському кладовищі.

У 1967 уродженцю села І.Бочкіну встановлено бетонний бюст. Скульптор створив образ людини стійкої волі, сповненої великої внутрішньої сили. Правильні крупномодельовані риси обличчя і зумисно збільшений вік зображуваного подані умовно. Портрет не є відображенням індивідуальності молодого 26-річного чоловіка, а узагальненим образом непохитного бійця-червоноармійця. Лаконічно подані деталі повного військового обмундирування. Головний убір виконує атрибутивну роль, визначаючи часовий період (роки громадянської війни). На постаменті – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3599].

Володимир Голубченко

Ірина Павленко

1114.9. Поселення багатощарове (археол.). За 0,35 км на південь від північно-західної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси р. Сироватка.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. У 2010 обстежене О.Кравченком та Є.Осадчим.

Розміри Поселення-220 x 100 м, висота над рівнем заплави – 1,0 – 2,5 м. Територія поселення розорюється. Концентрація знахідок на поверхні – висока. Найбільш численну групу кераміки становлять уламки горщиків епохи бронзи. У меншій кількості – уламки горщиків ранньослов'янського періоду (2 – 3 чв. 1 тис н.е.) [3600].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1114.10. Поселення багатощарове (археол.). У північній частині села, поблизу автомобільного мосту. Займає три мисоподібних виступи правого берега р. Сироватки.

Через територію поселення проходить автомобільна траса Суми – Охтирка.

Виявлене і обстежене Є.Осадчим у 2006.

Розміри поселення – 600 x 50 – 70 м, висота над рівнем заплави становить 2,0 – 2,5 м. Потужність культурного шару – 0,65 – 0,7 м. Розорюється на глибину 0,2 – 0,4 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та гончарна кераміка черняхівської культури. Поселення частково задерноване, частково розорюється на глибину 0,2 м [3601].

Євген Осадчий

Олексій Коротя

1114.11. Поселення, бронзовий вік /Вакалівщина-1/ (археол.). За 0,6 км на схід від південної околиці села. Займає схил правого берега р. Бобрик.

Виявлене і обстежене Є.Осадчим у 2006.

Висота поселення над рівнем заплави становить 2,0 м. Розміри поселення – 90 x 20 м. Потужність культурного шару – 0,4 м. Розорюється на глибину 0,3 м. З поселення походять дрібні уламки ліпного посуду епохи бронзи [3602].

Євген Осадчий

1114.12. Поселення, ранній залізний вік (археол.). За 0,3 км на південний схід від с.

Залізняка та за 0,2 км на північ від с. Верхня Сироватка.

Поселення виявлене у 1986 О.Журком. У 2006 обстежене Є.Осадчим та О.Коротюю.

Займає чотири миси корінного берега р. Сироватка. Розміри поселення – близько 700 x 50 м. Висота над рівнем заплави – 10 – 12 м. Культурний шар має потужність від 0,2 до 0,5 м. Поселення розорюється. З поселення походить ліпна кераміка скіфського часу та залізне кільце [3603].

Олексій Журко

Євген Осадчий

Олексій Коротя

1114.13. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На східній околиці села, за 0,15 км від залізниці. Займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Сироватка.

Виявлене О.Журком у 1986. У 2010 обстежене О.Кравченком та Є.Осадчим.

Розміри Поселення-250 x 70 – 80 м. Висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду пізнього етапу мар'янівсько-бондарихінської культури (11 – 9 ст. до н.е.) [3604].

Олексій Журко

1114.14. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). На північно-східній околиці села. Займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Сироватка в урочищі Лучеве Плесо.

Виявлене О.Журком у 1986 У 2010 обстежене О.Кравченком та Є.Осадчим.

Розміри Поселення-200 x 70 м. Висота над заплавою становить 3,0 – 4,0 м, місцями – до 6,0 м. З поселення походить ліпна кераміка мар'янівсько-бондарихінської культури [3605].

Олексій Журко

1115. ВІЛЬШАНКА С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

1115.1. Церковнопарафіяльна школа, 1914 (архіт.). Будівля міститься на південно-східній околиці села, віддалена від житлової забудови. Раніше поблизу школи стояла Михайлівська дерев'яна церква (не збереглась), чим і пояснюється місце розташування школи.

Школа цегляна, нетинькована, прямокутна в плані, перекрита вальмовою покрівлею, покрита шифером.

В архітектурі будівлі відображена її об'ємно-просторова структура. На головному фасаді рекреація вирізняється великими віконними прорізами і акцентована декоративними кронштейнами складного рисунка. Карниз з дентикулами, оперізує будівлю, переривається, підкреслюючи головну центральну частину. Внутрішня структура будинку на інших фасадах проявлена лопатками, що також підкреслюють наріжні частини будівлі. Вікна мають низькі лучкові перемички. Школа має два входи: один – в класне приміщення, інший – до квартири вчителя.

Первісне внутрішнє розпланування не збереглося. Раніше була кімната сторожа і дві навчальні кімнати, з'єднані між собою стулковими дверима, що, при необхідності, трансформувались в одне приміщення. Квартира учителя мала дві кімнати і кухню [3606].

Алла Кургасва

1116. ВОДОЛАГИ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА

1116.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи. Поховано 9 радянських воїнів. Серед загиблих – воїни 33-го окремого саперного батальйону, 42-го, 21-го стрілецьких полків, 627-го арт. полку 180-ї стрілецької дивізії, 180-ї танкової бригади 240-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 3 березня і у другій половині серпня 1943. Відомі прізвища 9 воїнів: лейтенанти Д.Біломестний, В.Богданов, М.Добровольський, І.Кучеренко, рядові І.Букін (33 окремих саперний батальйон), І.Жуков (627-й окремих арт. полк), Абсалям Карімов (21-й СП), М.Крутіков, П.Мажара.

У 1968 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці постаменту /2,0 м/ – чавунна дошка з посвятою [3607].

Валентина Федорова

1117. ВОЛОДИМИРІВКА С., ОЛЕКСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1117.1. Братська могила радянським воїнів, 1943 (іст.). Вул. Пушанка, центр села, біля магазину. Поховані воїни 240-ї стрілецької дивізії, 42-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії; 2-го танкового корпусу 180-ї танкової бригади, які загинули 12 березня і в кінці серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран з червня по вересень 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 4 воїнів: мол. лейтенант Є.Кирилов, сержант Г.Дубінін (180-а СД), мол. сержант М.Ревін, рядовий М.Шугаєв.

У 1959 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1967 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на постаменті /1,33 м/ і покладено під кутом дві чавунні надгробні плити з меморіальним написом і прізвищами воїнів-визволителів [3608].

Валентина Федорова

1117.2. Могила Пушанка О.П., 1976 (іст.). На сільському кладовищі, за 30 м прямо від ритуального майданчика.

Пушанка Олесій Петрович (12.04.1920, с. Володимирівка – 29.03.1976, там же) – сержант, автоматник, Герой Радянського Союзу (13.11.1943).

Після закінчення семирічної школи працював у колгоспі. У Червоній Армії з березня 1943. З цього ж часу на фронті. Відзначився у боях за визволення Київської обл. як автоматник 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. У ніч на 27.09.1943 з невеликою групою бійців одним із перших в полку переправився через Дніпро в районі с. Лютеж (Вишгородський р-н, Київської обл.). У 1944 демобілізувався після поранення. Мешкав і працював в рідному селі. У ньому ж помер і похований. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1976 на могилі встановлено металевий обеліск у вигляді вітрила з п'ятиконечною зіркою на верхівці. На чоловому боці обеліску – портрет Героя, викарбуваний сріблом, та анотаційний напис [3609].

Лариса Восьмірова

1118. ГОЛОВАШІВКА С., СТЕПАНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1118.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Вул. Дімітрова, центр, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 49 радянських воїнів, уродженців села.

У 1985 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено бетонний обеліск у вигляді трапеції /5,0 x 1,0 м/ на цегляному постаменті. На його чоловому боці – гранітна плита з прізвищами загиблих воїнів-земляків. Автори – ск. І.Ігнатенко, архіт. А.Погорлецький [3610].

Валентина Троскубова

1119. ГІРНЕ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1119.1. Курган (археол.). За 1,0 км на північ від села поблизу об'їзної дороги, поблизу будівель колишнього радгоспу «Сумський», поряд з розвилкою ґрунтових доріг, що ведуть до аеропорту та с. Мамаєвщина.

Виявлений В.Приймаком у 1988. У 2010 обстежений О.Кравченком та Є.Осадчим.

Насип в плані округлий, з сплющеною вершиною на якій встановлений геодезичний знак. Висота кургану – 2,0 м, діаметр – до 30 м. Розкопки не проводилися [3611].

Віктор Приймак

1119.2. Поселення багатшарове (археол.). Розташований в межах західної частини с. Гірне. Займає схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. У 2010 обстежене О.Кравченком та Є.Осадчим.

Розміри Поселення-450 x 100 м, висота над рівнем заплави становить 1,0 – 5,0 м. Уся територія зайнята сільськими городами. Культурний шар – чорнозем потужністю 1,0 м – розораний на глибину 0,25 – 0,3 м. Материк – сіра глина. Концентрація знахідок на поверхні висока. До раннього періоду відноситься кераміка епохи бронзи та лісостепової скіфської культури (7 – 3 ст. до н.е.). Однак, її небагато. Третій етап датується 2 – 3 ст. н.е. (пізньозарубинецький або ранньокиївський період). З цим періодом пов'язані знахідки груболіпної кераміки з домішками шамоту в тісті та фрагмента ліпного лощеного горщика. Найбільш численні у зібранні фрагменти гончарної черняхівської кераміки (3 – 4 ст. н. е.), що відносяться до четвертого етапу існування поселення. Знайдений також фрагмент стінки світлоглиняної амфори [3612].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

1120. ДЗЕРЖИНСЬКЕ С., НИЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

1120.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище № 2, у 1 ряді 1 могила зліва. Поховані радянські воїни, які загинули під час визволення села в серпні 1943 підрозділами 232-ї стрілецької дивізії. Відоме прізвище одного воїна (лейтенант Г.Ємельянов).

У 1988 на могилі встановлено стелу /1,3 м/ із листового заліза з написом [3613].

Лариса Восьмірова

1120.2. Поселення багатшарове-1 (археол.). За 0,1 км на північний схід від будівель колишнього МТФ с. Дзержинське.

Відкрите Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Розміри Поселення-300 x 100 – 150 м. На північ від основного поселення виявлене невелике скупчення ліпної кераміки скіфського часу. Поселення займає лівий берег практично пересохлого на сьогоднішній день струмка, що впадає у р. Псел. Висота над рівнем заплави становить близько 2,0 – 2,5 м. Поверхня поселення рівна, задернована. Західна частина поселення зайнята будівлями МТФ, північна частина розорюється. На території поселення у 2003 виявлені кілька силосних ям, що пошкодили культурний шар. Потужність культурного шару – 0,2 м. Культурний шар – чорнозем. Була проведена зачистка стінок одного з котлованів, розташованих на південній околиці поселення. Розміри котловану – 40 x 15 м. Орієнтація котловану – південно-східна (аз. 120⁰). Зачищені стінки на тридцятиметровому відрізку, де чітко простежувалося заповнення об'єктів. На північно-східному боці котловану виявлені п'ять об'єктів: чотири напівземлянкових житла та три ями. Із заповнень об'єктів походить кераміка скіфського та ранньослов'янського періодів. У заповненні споруди № 1 виявлена залізна острога та глиняне лисковане пряслице.

За 60 м на схід від першого котловану розташований ще один. При зачистці західної стінки виявлений профіль глибокого господарського приміщення. З заповнення споруди походять поодинокі уламки ліпного посуду [3614].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

1120.3. Поселення багат шарове-2 (археол.). На північно-західній околиці с. Держинське. Займає останець першої надзапальної тераси правого берега Псла, де знаходяться с. Прудок, Держинське та Жовтневе.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Обстежене Є.Осадчим у 2003.

Розміри поселення – 580 x 50 – 80 м. Висота над заплавою становить 0,5 – 3,0 м. Через поселення проходить дорога Суми – Низи, траса Суми – Лебедин. Вся територія поселення розорюється. Культурний шар має потужність 0,2 – 0,25 м, розораний повністю. Материк – світлий пісок. Концентрація матеріалу – висока. Зібрана кераміка епохи бронзи, лісостепової скіфської культури (7 – 3 ст. до н.е.), київської культури пізньоримського часу (3 – 5 ст. н. е.). Для останнього періоду хронологічним індикатором є фрагменти гончарних черняхівських горщиків, які у невеликій кількості виявлені на поверхні [3615].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

1121. ДОЦЕНКІВКА С., СУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

1121.1. Курган (археол.). За 2,0 км від автодороги Суми – Ромни, праворуч від дороги в село, поруч з вишкою газопроводу «Уренгой – Ужгород».

Виявлений Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2007.

Діаметр кургану – 21 м, висота – 1,0 м. На момент обстеження у 2007 курган розорюється [3616].

Лариса Білинська

1122. ЄЛИСЕЄНКОВЕ С., САДІВСЬКА СІЛЬРАДА

1122.1. Курган (археол.). За 1,0 км на північний захід від села, біля зупинки автобуса на автотрасі Суми – Ромни, за 0,05 км від неї.

Виявлений і обстежений В.Приймаком у 1987.

Діаметр кургану близько – 20 м, висота – близько 1,0 м. На кургані встановлено геодезичний знак. Курган задерновано. Розкопки не проводилися [3617].

Віктор Приймак

1123. ЖОВТНЕВЕ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1123.1. Поселення, київська культура (археол.). Розташоване в межах села. Займає край останця першої надзапальної тераси р. Псел.

Виявлене і обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991.

Розміри Поселення-430 x 50 м. Висота над рівнем заплави – 2,5 м. Територія пам'ятки зайнята під городи. Концентрація знахідок на поверхні – висока. З поселення походить кераміка київської культури 3 – 5 ст. н.е. Хронологічним індикатором є черняхівська гончарна кераміка, зібрана в невеликій кількості зібрана на поселенні [3618].

*Андрій Обломський
Ростислав Терпиловський*

1123.2. Поселення, ранньослов'янське (археол.). На південно-західній околиці села. Займає частину розораного поля, з одного боку обмеженого струмком, з другого боку дорогою на місцевий цвинтар.

Відкрите і обстежене Н.Миловановою у 1988.

Розміри Поселення-100 x 140 м. Потужність культурного шару – 0,2 м. Залягає на глибині 0,3 м. З поселення походять численні фрагменти ліпного ранньослов'янського посуду [3619].

Наталія Милованова

1124. ЗАЛІЗНЯК С., ВЕРХНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА

1124.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, в сквері біля клубу. Поховані воїни 340-ї стрілецької дивізії, 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, 35 протитанкової дивізії, які загинули у кінці лютого – на початку березня та 11 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли

від ран у 238 окремому медсанбаті. Відомі прізвища 187 воїнів (5 із 712-го СП, 2 із 35-ї протитанкової дивізії).

У 1960 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,75 м/. На чоловому боці постаменту /2,95 м/ – бетонна дошка з меморіальним написом.

У 1967 на могилі під кутом зліва від постаменту встановлено бетонну плиту, на якій закріплено 5 чавунних дощок з меморіальним написом і прізвищами воїнів - визволителів. Справа від могили встановлено бетонну стелу /2,2 x 0,8 м/ на якій дві дошки із нержавіючої сталі з меморіальним написом на честь воїнів-земляків, які загинули в період громадянської і Другої Світової воєн: І.Бочкіна (1895 – 1919) – героя громадянської війни, командира 7-го Сумського полку і І.Остапенка (1904 – 44) – парламентаря 3-го Українського фронту, капітана – уродженців села.

У 1970 у братську могилу перенесені останки воїнів із с. Стінки, Захарівського лісництва і с. Залізник, вул. Попівка.

У 2006 в могилу перенесено останки чотирьох воїнів 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. Прізвища воїнів невідомі [3620].

Володимир Голубченко

1124.2. Могила Паліцина О.О., 1816 (іст.). Неподалік від колишньої садиби, у лісі, на місці сімейного склепу.

Паліцин Олександр Олександрович (1749 – 1816) – поет, архітектор, культурно-просвітницький діяч Слобожанщини кін. 18 – поч. 19 ст.

Після закінчення кадетського корпусу служив у Петербурзі ад'ютантом російського фельдмаршала П.Румянцева-Задунайського. Брав участь у Семирічній війні (1756 – 63), війні з Туреччиною (1768 – 74). У 1770 пішов у відставку в чині прем'єр-майора, оселився на х. Попівка Сумського повіту Харківської губернії (тепер у складі с. Залізник), де у 1766 купив маєток. Тут він заснував просвітницький гурток «Попівська академія».

Членами гуртка були письменники В.Капніст, І.Богданович, С.Глінка; художник М.Алфьоров; просвітитель В.Каразін; архітектори В.Ярославський, А.Кардашевський, С.Васильєв та ін. Тут обговорювались питання скасування кріпацтва в Росії, поширення освіти серед народу, тут вперше виникло питання про відкриття університету на Слобожанщині. «Академію» відвідував Г.Сковорода.

О.Паліцин зібрав картинну галерею, яку передав Харківському університету. На її базі пізніше було створено Харківський музей образотворчого мистецтва. За активну культурно-освітню діяльність у 1810 Вчена рада Харківського університету обрала його почесним членом Президії університету, а у 1814 – дійсним членом товариства наук, що існувало при Харківському університеті.

Першим в Україні переклав «Слово о полку Ігоревім» віршами (1807); видав оригінальний твір: «Послание к Привете или Воспоминание о некоторых писателях моего времени» (1807). Крім цього він переклав твори французьких просвітителів: «Естественный закон» Вольтера, «Новая Элоиза» Ж.Ж.Руссо, «О составлении ландшафтов» Жерардена, «Дифирамб на бессмертие души» Ж.Деділя, «Времена года» Сен-Ламберта.

За проектами О.Паліцина на Сумщині споруджувались житлові та культові споруди. Зокрема, церкви в селах В.Сироватка та Юнаківка (Сумського р-н), Славгород (Краснопільський р-н), Кам'янка (Тростянецький р-н), Штепівка (Лебединський р-н).

У 1987 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /1,3 м/ з меморіальним написом [3621].

Лариса Восьмірова

1125. ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА

1125.1. Археологічний комплекс: Городище, раннє середньовіччя, курганний та ґрунтовний могильники, поселення (археол.). На правому березі р. Псел за 3,5 км від міста Суми, на зарослій старим лісом місцевості корінного берега, розташованих в урочищі Крейдище, що знаходиться за 1,5 км на південний схід від села.

1125.1.1. Городище, раннє середньовіччя (археол.). Комплекс, що складається з городищ, відкритого поселення, курганного та ґрунтового могильників, розташований на правому березі р. Псел за 3,5 км від міста Суми, на зарослій старим лісом місцевості корінного берега, розташованих в урочищі Крейдище, що знаходиться за 1,5 км на південний схід від с. Зелений Гай. Назва урочища походить від кар'єра старих мергельних розробок, що практично зруйнували одне з городищ. Миси, зайняті городищами, мають складну конфігурацію, до того ж сильно заросли лісом. Через це одне з городищ було виявлене тільки у 1983 під час роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції, не дивлячись на те, що комплекс відомий з 1929 та неодноразово досліджувався.

Умовно назване «Малим» городище має добрий стан збереженості. Воно має майданчик трикутної форми розмірами 75 x 65 x 60 м. Поверхня рівна, задернована, заросла лісом та чагарником. У південно-східній частині розташована яма-резервуар діаметром близько 22 м та глибиною 5,0 м. У північно-східній частині городища розташований підковоподібний вал висотою 6,0 – 7,0 м та шириною підосви 18 – 22 м. У центральній частині валу простежується незначне пониження насипу (ширина – 3,0 м, глибина – 1,2 м), ймовірно, залишки в'їзду. Невисокий (до 1,0 м висотою) вал простежується по периметру майданчика городища, на якому простежуються ями грабіжницьких розкопок. Схили городища майже прямовисні і не потребувати ескарпування. Глибока балка перед валом виключає можливість побудування тут рову. Городище було вивчене шляхом шурфування. У ході робіт, площа яких становить 50 м кв., з'ясувалося, що культурний шар – слабогумусований підзол потужністю 0,25 – 0,33 м, в окремих випадках досягає 0,8 – 1,0 м. Насиченість культурного шару слабка: тут виявлені переважно уламки давньоруської гончарної кераміки, уламки ліпного роменського посуду поодинокі.

При вивченні валу по периметру городища простежена його структура, виявлені дерев'яні конструкції. Основне тіло валу складалося з потужної підсипки з підзолу, що виявився сильно перепаленим, особливо у нижній частині. Дерев'яні конструкції у вигляді горілих плах (товщиною 0,2 – 0,3 м) сильно обгоріли, але зберегли своє первісне положення. Вони лежали на шарі похованого підзолу на рівні давнього горизонту в напрямку довгої осі валу, що дає можливість припустити наявність стіни з горизонтально укладених колод.

З городища походять ромбічний наконечник стріли 11 – 13 ст., уламки гончарної давньоруської кераміки, уламок шиферного пряслиця та ін., що дозволяє датувати городище 11 – 13 ст., однак деяка архаїчність оборонних конструкцій дозволяє віднести появу городища до кін. 10 ст.

Друге городище, умовно назване «Великим», відрізняється своєю виключно поганою збереженістю. Воно знаходиться на довгому мисі, що практично знищений кар'єром крейдянних розробок. Розташоване за 0,2 км вище по течії річки, відносно «Малого» городища північніше. Мис витягнутий по вісі північний захід – південний схід та з'єднується з плато довгим (30 – 50 м) перешийком, що в давнину був перерізаний валом, хоча безперечно мав більші розміри та іншу конфігурацію. На даний момент з'ясувати розміри городища у цілому неможливо, хоча, судячи з результатів обстежень І.Ляпушкіна у повоєнні роки, воно мало значну площу. Тоді ж культурний шар на ньому віднесли до давньоруського періоду. Його потужність становила від 0,4 до 1,0 м. Зараз культурний шар практично зруйнований у процесі будівництва бази відпочинку.

У ході робіт експедиції 1983 були досліджені тільки залишки валу. Його висота в найвищому місці становила 3,8 м при ширині підосви від 10,5 до 12,5 м. Структура насипу досить складна та являє собою прошарки середньої потужності (0,3 – 0,5 м) підзолистого ґрунту, шарів бурої та білої глини, що перешаровуються прошарками вугілля, золи та чорнозему-гумусу. Залишків дерев'яних конструкцій не виявлено. Але наявність давньоруського гончарного та роменського ліпного посуду дозволяє віднести дане городище до слов'яно-руського періоду та датувати його 8 (9) – 13 ст.

1125.1.2. Ґрунтовий могильник (археол.). Окрім курганного могильника при роботах на поселенні, що розташоване безпосередньо поруч з городищами, виявлений ґрунтовий могильник. Досліджені 14 поховань за християнським обрядом, без супроводжуючого

інвентарю. Усі вони розташовані в ямах прямокутної форми, глибиною до 0,8 м. Фосилізація кісток у похованих на ґрунтовому могильнику аналогічна тим, що походять з курганного могильника, однак відсутність поховального інвентарю дозволяє віднести дані поховання до 12 – сер. 13 ст.

У цілому загальна хронологія курганного могильника визначається у межах 10 – 12 ст., а його належність до давньоруської культури не викликає сумнівів.

В останні роки могильник привертає до себе увагу грабіжників, які на даний момент пошкодили близько 400 курганів. Матеріали досліджень 1983 зберігаються у фондах ІА НАН України

1125.1.3. Курганний могильник (археол.). Курганний могильник є складовою частиною археологічного комплексу та відноситься до ряду найбільших могильників Східної Європи. Розташований на плато корінного берега р. Псел за 1,5 км нижче за течією від села та на північний схід від городищ, приблизно за 0,3 – 0,6 км від них.

Відкритий М.Макаренком у 1929. У 1982 один курган досліджувався Г.Радько. У 1983 15 насипів розкопано О.Моцею. З 1991 дослідження на могильнику проводили П.Покас, О.Моця, В.Приймак.

Курганний могильник складається близько з 20 курганних груп, що витягнуті уздовж течії р. Псел на відстань понад 2,0 км. Центральна група займає площу 940 x 250 м. Інші групи поступуються за кількістю насипів та за площею. Як і на більшості давньоруських могильників тут кургани розташовані безсистемно, кучно, принципи формування тих чи інших груп встановити неможливо. Більшість курганів мають напівсферичної форми насипи, висота яких коливається від 0,5 м до 3,0 м. У деяких випадках простежуються навколо насипів кільцеві ровики. Відносно добрій збереженості насипів сприяє розташування в густому лісі та важкодоступній місцевості.

Під час першого дослідження М.Макаренком у 1929 було знято план могильника, в якому налічувалося 1480 насипів. Дослідник вважав, що могильник налічує близько 2 тис. насипів. Усі розкопані ним кургани містили трупопокладення на рівні давнього горизонту чи в підкурганній ямі. Поховальний інвентар був інтерпретований М.Макаренком як сіверянський, на основі чого датування могильника визначив у межах 11 – 12 ст.

У 1982 членами археологічного гуртка (керівник Г.Радько) розкопаний один з курганів, де виявлене трупопокладення на рівні давнього горизонту з західною орієнтацією. У похованні виявлені прикраси з бронзи та срібла типові для сіверян.

У 1983 Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН УРСР було розкопано ще 15 насипів з аналогічним поховальним обрядом. Крім того, у двох курганах не виявлено скелетів, що може вказувати на їх меморативний характер (кенотафи). В одному випадку виявлені сліди трупоспалення на місці. Інші кургани містили трупопокладення на рівні давнього горизонту (5) або в підкурганних ямах (8). Глибина підкурганних ям коливається від 0,1 м до 0,55 м. В одному випадку простежена східна орієнтація, в той час як інших типова західна з сезонними відхиленнями.

Загалом поховальний інвентар за категоріями не відрізняється від інших середньовічних могильників південноруського регіону, як і поховальний обряд. Разом з тим, серед прикрас присутні категорії речей, що мають досить точні хронологічні межі. Наприклад, хрестопрорізні бубонці, браслет з потовщеними кінцями, жовтий та зелений бісер, що виявлені в кургані № 15 датуються межею 10 – 11 ст. У курганах № № 1, 5, 6 знайдені комплекси речей, що мають дату 11 ст. (сердолікове біпірамідальне намисто, зелений та жовтий бісер, срібний кручений перстень, уламки гончарного давньоруського посуду 11 ст.) У кургані № 7 виявлене прямокутне кресало, а в кургані № 8, поряд з покійним, виявлений розвал горщика 12 ст. Це дозволило датувати дані комплексу в межах 12 ст.

Можна говорити, що розкопки 1983 підтвердили характеристику та датування комплексу, яку дав М.Макаренко, а також високий професійний рівень дослідника.

1125.1.4. Поселення (археол.). На прилеглий до городищ території.

Відкрита частина археологічного комплексу складалася з поселення чи групи поселень, частина даної території ще в давнину була зайнята ґрунтовим могильником. У 1983 на

прилеглий до городищ території (за 150 м на північ від «Малого» та за 350 м на північний схід від «Великого») проведені невеликі за площею розкопки (150 м кв.). При цьому під ґрунтовим могильником виявлені житла-напівземлянки та господарські ями, що відносяться до роменського періоду. В заповненні знайдені типова кераміка, тесло, уламок дужки від відра, уламки бойових ножа та сокири

Отримані матеріали дозволяють говорити про те, що відкрита частина поселення виникла дещо раніше появи укріплень на мисових відрогах тобто до сер. 10 ст. Життя тут продовжувалося в 11 – 12 ст., але в 2-й пол. 12 ст. стало менш інтенсивним. На це вказує факт використання частини території поселення під курганний та ґрунтовий могильники. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3622].

Олег Сухобоков

1125.2. Курганний могильник (археол.). На північній околиці села, на мисі правого корінного берега р. Псел, в урочищі Красне.

Виявлений М.Макаренком у 1929. Досліджувався В.Приймаком у 1995, Є.Осадчим у 2004.

Могильник складається з 10 насипів. Частина з них пошкоджена. Курганні насипи в плані округлі, діаметром 4,0 – 8,0 м, висотою від 0,5 до 1,5 м. У ході розкопок було виявлено давньоруські поховання 11 – 12 ст. – частина із сіверянськими скроневими кільцями. Матеріали передані до Сумського обласного краєзнавчого музею, загинули у 1941 [3623].

Віктор Приймак

1125.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 0,9 км на південь від будинку Піщанського лісництва та за 1,5 км на південний схід від південної околиці села.

Виявлене у 1982 Г.Радько. Обстежене Є.Осадчим у 2006.

Займає дюнне підвищення лівого берега р. Олешня. Має розміри 150 x 100 м. Висота поселення над рівнем заплави становить 4,0 – 6,0 м. Частина засаджена багаторічними соснами, частина розорана під городи. З поселення походить ліпна кераміка епохи бронзи та численні крем'яні відщепи [3624].

Євген Осадчий

1125.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). Північно-східна околиця села, праворуч ґрунтової дороги з с. Зелений Гай до с. Пушкарівка. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел. Висота над рівнем заплави становить 3,0 – 4,0 м.

Виявлене Є.Осадчим та О.Короткою у 2006.

Розміри Поселення-120 x 30 – 40 м. Потужність культурного шару становить 0,4 м. Розораний на глибину 0,3 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихинської культури епохи бронзи [3625].

Євген Осадчий

Олексій Коротка

1125.5. Поселення-1, багатощарове (археол.). На південно-західній околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.

Виявлене Б.Радьком. Досліджувалося В.Приймаком та Л.Білінською у 1987. У 2002 обстежене Є.Осадчим.

Розміри Поселення-200 – 250 x 40 м. На протилежному боці стариці розташоване ще одне поселення розмірами 40 x 20 м, що займає горб у заплаві р. Псел. Потужність культурного шару – 0,5 м. Висота над рівнем заплави – 3,0 – 4,0 м. На поселенні досліджено господарську яму, стінки якої вимощено вмазаними фрагментами стінок епохи бронзи. З поселення походять також фрагменти ліпної кераміки кіївської або колочинської культур. Розкопки не проводилися. Матеріали обстежень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3626].

Віктор Приймак

1125.6. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). На північній околиці села, на мисоподібному підвищенні правого берега р. Псел.

Виявлене В.Приймаком у 1987. У 2003 обстежене Є.Осадчим.

Висота поселення над рівнем заплави – 4,0 – 5,0 м. Розміри Поселення-120 x 30 – 40 м. Потужність культурного шару – 0,4 – 0,5 м. Розораний на глибину 0,3 м. З поселення походять уламки ліпної кераміки епохи пізньої бронзи (бондарихінська культура). Поселення розорюється [3627].

Євген Осадчий

1126. ІВОЛЖАНСЬКЕ СМТ, КИЯНИЦЬКА СІЛЬРАДА

1126.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля автобусної зупинки на трасі Суми – Курськ.

Поховані 11 воїнів, які загинули під час оборонних боїв за селище на початку жовтня 1941 підрозділами 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та під час його визволення від нацистських загарбників 8 березня і у другій половині серпня 1943 підрозділами 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Відомі прізвища всіх загиблих (1 воїн загинув у 1941, решта – в 1943).

У 1949 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1984 скульптуру воїна замінено бетонною скульптурою жінки /4,0 м/ на цегляному постаменті /0,4 м/. На могилі покладено надгробну плиту з чорного граніту /1,2 x 0,78 м/ з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів. По обидва боки від могили на бетонній основі, обкладеній гранітними плитами викарбовано дати «1941 – 1945» [3628].

Валентина Федорова

1127. КАПТАНІВКА С., КЕКИНСЬКА СІЛЬРАДА

1127.1. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки громадянської та Великої вітчизняної воєн земляків, 1962 (іст.).

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 96 радянських воїнів, уродженців села.

У 1962 на честь загиблих в роки Другої світової війни воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,75 м/. На чоловічому боці постаменту – дошка з написом.

Через алею, по правий бік, встановлено бетонну стелу /6,2 x 2,65 м/ у правій частині якої дати «1941 – 1945» та 6 дощок з прізвищами загиблих в роки Другої світової війни воїнів-земляків. У центральній частині – дошка з написом. У лівій частині – дошка з написом і 6 прізвищами загиблих в роки Громадянської війни земляків [3629].

Віра Павленко

1128. КЕКИНЕ С., КЕКИНСЬКА СІЛЬРАДА

1128.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля Будинку культури. Поховано 94-х воїнів 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 3 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

У 1962 на братській могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,7 м/ – дошка з написом [3630].

Олександр Ткаченко

1128.2. Могила Кривушенка В.О., 1982 (іст.). На центральній алеї кладовища, зліва від входу 4-й ряд, п'ята могила.

Кривушенко Віктор Олександрович (2.11.1961, с. Кекине – 5.09.1982, там же) – воїн Збройних сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1978 після закінчення школи навчався у Сумському ПТУ-12. 11 листопада 1980 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку в учбовому підрозділі з підготовки молодших спеціалістів, в/ч. пп. 74995 за спеціальністю механік-водій БТР. Єфрейтор. З травня 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 15789. Здійснив 18 рейдів по розгрому військових формувань опозиції. 5 вересня 1982 організував доставку боєприпасів до установок, чим забезпечив безперервну вогневу підтримку підрозділів. Виконуючи бойове завдання, загинув. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений медаллю «За відвагу» (22.09.1982), орденом Червоної Зірки (03.03.1983).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3631].

Лариса Восьмірова

1128.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Вул. Центральна, центр села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 617 мешканців села, 265 з яких загинуло.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляну стелу /13,0 x 5,0 м/. На її чоловому боці – плити з барельєфним зображенням солдата та матроса, меморіальними написами та прізвищами загиблих воїнів-земляків. У 1980 проведено реконструкцію. Встановлено скульптурну групу з склопластика /2,6 м/. та бетонну стелу /10,6 x 2,3 м/. Автор – ск. І.Матвієнко, архіт. Корнев [3632].

Олександр Дем'яненко

1129. КИЯНИЦЯ СМТ, КИЯНИЦЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1129.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі дендропарку.

Поховані воїни, серед яких воїни 293-ї стрілецької дивізії 40 армії, які загинули під час оборонних боїв за село 8-10 жовтня 1941 та воїни 485-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули 8 березня і у другій половині серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран з квітня по вересень 1943 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 35 воїнів (по 1 із 485 СП, 627 артполку, 583-ї мінометної батареї).

У 1956 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1961 встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ і покладено чавунну надгробну плиту з текстом і прізвищами воїнів-визволителів. На постаменті /1,1 м/ чавунна дошка з посвятою [3633].

Валентина Федорова

1129.2. Палац і парк, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Палацово-парковий ансамбль площею 56 га міститься при в'їзді в селище на активному рельєфі, що включає пагорби, яри, долини, каскад ставків, діброви, а також палац.

Парк було закладено у 1860 – 70-х рр. на основі природного масиву листяного лісу, в якому переважали дуби. Землі в околицях Кияниці скупив у різних власників протягом 1865–83 рр. відомий сумський промисловець і меценат І.Харитоненко (1822–91). Після його смерті Кияницький маєток успадкувала, згідно з заповітом, племінниця Марія Матвіївна, котра вийшла заміж за сумського купця 2-ї гільдії Миколу Йосиповича Лещинського. При ньому у 1890-х рр. в парку було зведено великий садибний будинок, так званий палац, у неоренесансній стилістиці. У той час навколо будинку були влаштовані квітники, а з тильного боку на площі понад 70 га – ландшафтний парк. Під час громадянської війни садибний будинок підпалили, проте не знищили дощенту і в 1920-х рр. він був відбудований зі зміною внутрішнього розпланування. Протягом 2-ої пол. 20 ст. тут містилася туристична база.

1129.2.1. Палац, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Височить у центрі великої відкритої галявини на березі ставу. Він є композиційним центром палацово-паркового ансамблю. Палац двоповерховий з підвалом, мурований з цегли й потинькований, складної конфігурації в плані, з ризалітами на бічних і тильному фасадах, з чотирирусною вежею з тилу й одноповерховою прибудовою типу тераси. Особливістю будівлі є влаштування головного входу на бічному (причільковому) фасаді. Внутрішнє розпланування – коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі балкові.

Фасади ясно декоровані: стіни оброблені рустом, завершені антаблементом, з балюстрадою над карнизом. На ризалітах – фігурні фронтони. Вікна облямовані наличниками з трикутними сандриками. Головний вхід підкреслено портиком, що несе терасу, огорожену балюстрадою. У портик ведуть прямі сходи з пандусами обабіч. В інтер'єрі збереглися парадні сходи, дві зали, прикрашені штукатурним ліпленням.

Крім палацу, в ансамблі збереглися також деякі господарські споруди, а також мурований з червоної цегли арковий однопрогоновий міст через яр у парку.

1129.2.2. Парк, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Займає площу 55,7 га і складається з регулярної частини, що прилягає до палацу, та ландшафтної, що має найбільшу цінність, оскільки стверна на основі старої природної діброви. Його композиція розгортається навколо мальовничого водоймища. Містить 40 місцевих видів і форм дерев і чагарників, а також 60 – іноземного походження, акліматизованих тут. Крім дуба, зустрічаються вікові дерева клена, липи сріблястої і кавказької, бука, в'яза, каштана, ясена. Переважають листяні породи, зростає багато декоративних чагарників. З екзотичних рослин найбільш цікаві платани, гінкго, оксамит амурський, пробкове дерево, горіхи сірий і чорний, срібляста ялина, сибірська модрина, сосна Веймутова, ялина каліфорнійська, канадська і віргінська, клени червоний, гірканський і Шведлера.

Кияницький палацово-парковий ансамбль є унікальним на Сумщині й становить визначну історико-архітектурну цінність. Він є пам'яткою архітектури національного значення, а парк – ще й пам'ятка природи загальнодержавного значення [3634].

Віктор Вечерський

1130. КІНДРАТІВКА С., КІНДРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1130.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля магазину.

Поховані воїни 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії, 180-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях а також партизан П.Прийменко з партизанського загону ім. Хрущова (командир С.Зв'ягін). У загоні з 10 жовтня 1941, загинув 22 травня 1942. Відомі прізвища 56 воїнів і партизана (два воїна із 667-го СП, по одному із 658-го і 842-го СП, решта невідомо).

У 1946 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1962 встановлено скульптуру воїна із склоцементу /2,8 м/. На чоловому боці постаменту /3,15 м/ – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни і дати «1941 – 1945». На могилі покладено плиту із мармурового дрібку з меморіальним написом і прізвищами 31 воїна і партизана.

У 1975 справа від могили встановлено цегляну оцентовану стелу, яку в 2005 замінено новою стелою /15,30 x 2,53 x 0,38 м/ із керамічної цегли із 12 арками. Зверху стела і арки покриті оцинкованим даховим залізом. Основа /0,64 x 0,45 x 15,31 м/ стели обкладена плиткою «Bohemia Dres». На стелі 12 плит /0,85 x 0,55 м/ із 383 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни. справа від стели встановлена капличка /1,65 x 1,65 x 9,22 м/, виготовлена із керамічної цегли. Маківка із деревини, покрита даховим залізом, пофарбована «під золото» в формі правильного восьмигранника (в розрізі) [3635].

Валентина Федорова

Лариса Восьмірова

1131. КОНОНЕНКОВЕ С., ПЛАВИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1131.1. Поселення багатозарове (археол.). На західній околиці села на правому березі безіменного струмка (права приток р. Сумка, права притока р. Псел). Займає чорноземну терасу, що похило спускається в бік струмка. Тераса витягнута з заходу на схід.

Відкрите у 1986 О.Журком. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Розміри Поселення-100 – 120 x 70 – 80 м. З поселення походять матеріали скіфського та черняхівського часу. На момент обстеження частина поселення розорюється під городи, частина задернована [3636].

Олексій Журко

1132. КОСІВЩИНА С., КОСІВЩИНСЬКА СІЛЬРАДА

1132.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Вул. Лесі Українки,

центр села, біля Будинку культури. Поховані воїни 1142-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943. Кількість похованих у могилі невідома. Відомі прізвища 36 воїнів (один із 1142-го СП 340-ї СД).

У 1959 останки воїнів від будинку колишньої контори перенесені у братську могилу, на якій у 1959 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,65 м/.

У 1976 праворуч від могили на бетонній похилій основі /2,45x35,2 м/ закріплено 8 бетонних плит /0,7 x 0,7 м/ з прізвищами 206 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни. У 1991 замість скульптури воїна на могилі на бетонній основі під кутом встановлена чавунна плита /1,50 x 0,50 x 0,35 м/ з прізвищами воїнів-визволителів [3637].

Володимир Голубченко

1132.2. Могила Богодушко Є.Я., 1983 (іст.). Кладовище, за 5,0 м від центрального входу та 25 м вліво.

Богодушко Євдокія Яківна (14.03.1902, с. Павлівка Білопільського (кол. Лебединського) р-ну Сумської обл. – 19.01.1983) – тваринниця, Герой Соціалістичної Праці.

Народилася в селянській родині. Трудову діяльність розпочала в підсобних господарствах відділу робітничого постачання сумського машинобудівного заводу ім. М.В.Фрунзе. У 1934 з сім'єю переїхала до с. Косівщина і з цього часу почала працювати свинаркою в артілі «15 років РСЧА», створеній у 1929. Восени 1941 за завданням Сумського райкому партії евакуювалася з худобою в район Брянська, але вимушена була повернутись на окуповану територію. Після звільнення села від нацистських загарбників знову працювала свинаркою. За післявоєнні роки виростила майже 1000 поросят. В 1947 від кожної з 8 свиноматок отримала по 23 поросят, а в 1948 – по 25,1. У 1948 за високі досягнення у розвитку свинарства їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. З 1951 завідувала свинофермою, вела обласну школу передового досвіду тваринників. Була передовиком сільсько-господарського виробництва, ініціатором соцзмагань. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

У 1983 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /2,0 м/, на якій чорна гранітна дошка /0,3 x 0,2 м/ з портретом та дошка з нержавіючої сталі з меморіальним написом [3638].

Лариса Восьмірова

1132.3. Пам'ятник Лесі Українці, 1988 (іст., мист.). Сквер. У центрі села. Автор – ск. Я.Красножон. Вис. скульптури – 1,4 м, постаменту – 3,15 м.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) – видатна українська поетеса. Навесні 1889 приїхала на хутір Косівщина поблизу м. Суми на лікування до народної лікарки Парасковії Назарівни Богуш. Тут прожила півтора місяці. Враження від побаченого залишила на сторінках поетичної збірки «Весняні співи».

Будинок, у якому жила поетеса, до нашого часу не достояв. Пам'ятник встановлено неподалік від місця хати П.Богуш. Навколо пам'ятника – парк, що разом зі скульптурою складає єдину композицію.

Бронзовий бюст поетеси розміщений на високому прямокутному постаменті з врізаними кутами з мармурового дрібку, встановленому на цоколі з гранітних чорних та червоних плит. Варто відзначити прагнення автора заглибитися у внутрішній світ зображуваної, загострену увагу до її морального обличчя. Бюст просто модельований, в цілому не виходить за межі традиційних прийомів. Фронтальність зображення порушена тричвертним поворотом голови вліво. Вірний життєвій правді автор закарбував риси втоми: мішки під очима, зморшки на лобі та біля рота, виступаючі щелепи. Різкий поворот голови, зосереджено зсунуті брови на відкритому лобі, стиснуті губи, погляд спрямований вдалечінь наповнюють образ вольовою зібраністю, глибиною хвилювань, життєлюбством. Скромність та людяність поетеси у накинутій на плечі теплій хустинці, зачісаних назад та вкладених у косу волоссях.

На постаменті чорна гранітна плита з написом «Леся Українка».

Бюст виконаний автором у 1983, про що свідчить відбиток на звороті, а у 1988 пам'ятник було встановлено.

До підніжжя пам'ятника ведуть широкі східці, що ніби впливають з каштанової алеї парку.

У с. Косівщина при ЗОШ працює народний музей Лесі Українки. Найстаріша вулиця села носить її ім'я [3639].

Галина Хижняк

Ніна Калюжена

1132.4. Поселення багат шарове (археол.). На південній околиці села. Займає надзаплавну терасу лівого берега безіменного струмка, що впадає в р. Сумка (права притока р. Псел).

Виявлене Г.Некрасовою та В.Приймаком у 1984. Досліджувалося у 1986 О.Журком. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2007.

Розміри Поселення-120 x 50 м. Досліджена ділянка площею 1008 м кв. Нижній шар поселення представлений фрагментами посуду епохи пізньої бронзи та раннього залізного віку. Досліджені напівземлянкове житло та кілька господарських ям, з яких походить виключно гончарна кераміка, серед якої переважає кераміка з шерехатою поверхнею. Виявлені також фрагменти амфорної тари, вироби з каменя, кістки, глини.

На момент обстеження у 2007 частина поселення розорюється під городи, частина задернована [3640].

Олексій Журко

1133. КРОВНЕ С., КРОВНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1133.1. Курган (археол.). На північно східній околиці с. Кровне, за 2,2 км на південний захід від південної околиці села, урочище Могильний Яр.

Виявлений і обстежений у 2003 Є.Осадчим та О.Коротєю.

Розташований на підвищенні правого берега р. Олешня. Курган має діаметр 40 м та висоту 1,0 м. Має округлу форму, напівсферичний. Розорюється [3641].

Євген Осадчий

1133.2. Курганний могильник (археол.). За 3,0 км на південний схід від с. Кровне та за 3,5 км від с. Рогізне, за 80 м на захід від ґрунтової дороги, що веде з с. Кровне до с. Рогізне, на високому корінному березі р. Олешня, в полі.

Відкритий та обстежений Є.Осадчим та О.Коротєю у 2003.

Могильник складається з 2-х курганів. За повідомленнями місцевих жителів у 70-х рр. мав близько 20 насипів, щоз часом були зруйновані оранкою. Діаметр першого – 25 м. Висота – близько 2,0 м. Розміри другого: діаметр – 20 м, висота – 1,0 м. Кургани розорюються [3642].

Євген Осадчий

1133.3. Поселення, черняхівська культура (археол.). За 0,3 км на північний схід від села. Займає похилий схил тераси правого берега р. Олешня.

Виявлене та досліджене у 1987 О.Журком.

Розміри Поселення-150 x 30 – 40 м. Висота поселення над рівнем заплави становить 3,0 – 6,0 м, тераса витягнута з південного заходу на північний схід. Площа дослідженої ділянки становить 98 м² кв. З культурного шару походять уламки гончарної кераміки. В одній із траншей виявлений шар обпаленої глиняної обмазки – залишки наземної споруди [3643].

Олексій Журко

1133.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). Вул. Центральна, центр села.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 617 мешканців села, 265 з яких загинуло.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляну стелу /13,0 x 5,0 м/. На її чоловічому боці – плити з барельєфним зображенням солдата та матроса, меморіальними написами та прізвищами загиблих воїнів-земляків. У 1980 проведено реконструкцію.

Встановлено скульптурну групу з склопластика /2,6 м/ та бетонну стелу /10,6 х 2,3 м/. Автор – ск. І.Матвієнко, архіт. Корнев [3644].

Олександр Дем'яненко

1134. ЛИПНЯК С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

1134.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Ліворуч дороги з м. Суми до с. Велика Чернещина, за 1,2 – 1,3 км на північний захід, за 0,3 км не доїжджаючи будівель колишньої МТФ. Займає першу надзаплавну терасу р. Псел, розташоване на невисокому підвищенні, що довгою віссю орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Виявлене О.Сухобоковим у 1987. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Розміри поселення – 540 х 250 м. Підвищення, розділене на дві частини пересохлим водоймищем, з'єднується у південно східній частині.

Майданчик розорюється. З поселення походять уламки ліпного посуду з проколами під вінчиком та пальцевими защипами яка належить до скіфської лісостепової культури (7 – 3 ст. до н.е.). Найбільше матеріалу походить з північної частини поселення, розташованої поблизу невеликого гаю. Шурфування не проводилося. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3645].

Олег Сухобоков

1135. ЛІКАРСЬКЕ С., ПОСТОЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1135.1. Могила Мальшукова О.Ф., 1941 (іст.). У південній частині кладовища, перший ряд, четверта могила зліва, на відстані 22 м від входу.

Мальшуков Олександр Федорович (1918 – 1.10.1941) – мол. сержант 1-ї гвардійської медико-санітарної дивізії 5-ї танкової бригади. Загинув під час оборонних боїв за село.

У 1975 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,15 м/. На його чоловому боці – фото загиблого і меморіальний напис [3646].

Олександр Ткаченко

1135.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинув 51 радянський воїн, уродженець села.

У 1985 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /3,3 м/ та чотириступінчастому стилобаті. На трьох гранях постаменту – дошки з прізвищами загиблих [3647].

Віра Павленко

1136. ЛОКНЯ С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА

1136.1. Могила Огороднікова І.О., 1943 (іст.). Вул. Кириченка, центр села, біля клубу.

Огородніков Іван Онуфрійович (1923 – 7.03.1943) – офіцер Червоної Армії. Загинув під час визволення села від нацистських загарбників підрозділами 180-ї стрілецької дивізії. Остаточно село було визволено у вересні 1943 підрозділами 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії.

У 1948 останки І.Огороднікова з кладовища перенесені у центр села. У 1962 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному постаменті /1,35 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [3648].

Валентина Федорова

1136.2. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2007 (іст.). Місце хати сім'ї В.Семиноженка.

У 2007 на місці хати сім'ї Семиноженків в пам'ять про жителів села (893 чол.), які померли під час голодомору 1932 – 33, встановлено кам'яну брилу, на чоловому боці якої дошка із чорного граніту з меморіальним написом [3649].

Лариса Восьмірова

1137. МАМАЄВЩИНА С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1137.1. Археологічний комплекс: поселення епохи бронзи, черняхівської культури, давньоруського часу та могильник черняхівської культури (археол.). Між хутором

Мамаєвщина та очисними спорудами м. Суми. Займає два миси, утворені безіменним струмком та р. Псьол.

Виявлене і обстежене у 2007 О.Коротею та Є.Осадчим.

Поселення черняхівської культури. Розміри – 1000 x 80 – 100 м. Висота над рівнем заплави становить 4,0 – 6,0 м. Поверхня рівна, має природний ухил в бік річки Псел. Культурний шар виявлений вздовж берегів струмка, потужність його коливається від 0,5 до 1,0 м. Гончарна кераміка зустрічається по всій площі поселення. Ліпна зустрінена у східній частині південного мису, де серед ліпного посуду трапляються фрагменти з штучно «ошершавленою» поверхнею.

Могильник. Розташований на східній стрілці лівого берега струмка. Його орієнтовані розміри – 100 x 50 – 20 м. Частина могильника була зруйнована у 1975 при будівництві намулових майданчиків, частина руйнується кар'єром. На поверхні могильника зустрічається переважно фрагменти ліпного посуду та поодинокі фрагменти гончарного. Серед знахідок є біконічне пряслице. На поверхні розораного могильника чітко виділяються плями світлої материкової глини – викиди з могильних ям. Вони розташовані у кілька рядів та мають чітку орієнтацію схід – захід. На оранці було виявлено залишки скелетів, що може говорити про те, що частина поховань здійснені за обрядом інгумації. Серед кераміки трапляються фрагменти вторинно обпаленої та ошлакованої. Серед знахідок є злиток скла зеленого кольору.

Поселення бондарихінської культури епохи бронзи. Розташоване вздовж старого русла Псла. У цій частині культурний шар зберігся тільки по краю схилу, більша частина зруйнована при будівництві намулових майданчиків. Розміри вцілої частини – 600 x 10 – 15 м. Висота над рівнем заплави становить 10 – 12 м. Потужність культурного шару становить 0,5 – 0,7 м.

Поселення 12 – 14 ст. Фрагменти гончарного давньоруського посуду сконцентровані на північному березі струмка в місці де струмок впадає у р. Псел. Орієнтовний розмір Поселення-120 – 50 м. Частково перекриває могильник черняхівської культури [3650].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

1138. МИКІЛЬСЬКЕ С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА

1138.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 5,0 – 6,0 км на схід – північний схід від села, в лісі, по обидві сторони від ґрунтової дороги до с. Могриця. Поселення займає мис, утворений вигином борової тераси та яром.

Виявлене у 1987 В.Приймаком. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 70 – 80 м. Територія поселення частково поросла лісом, частково руйнується дорогою, прорізаною в схилі. Потужність культурного шару – близько 1,0 м. З поселення походять ліпна кераміка бондарихінської культури епохи пізньої бронзи [3651].

Віктор Приймак

1138.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південній околиці с. Микільське, на дюнному підвищенні правого берега р. Псел.

Виявлене В.Приймаком у 1985. Досліджене В.Приймаком та А.Обломським у 1991. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Розміри Поселення-200 x 100 м. Висота над заплавою становить від 1,0 м до 2,0 – 3,0 м. Поселення займає східний край підвищення. Потужність культурного шару становить до 0,5 м. З поселення походять фрагменти кераміки скіфського часу. Розкопки не проводилися. Пам'ятка задернована, східна частина зайнята дачними будівлями. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3652].

Віктор Приймак

1139. МИКОЛАЇВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1139.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). Вул. Першотравнева, центр села, біля сільради. Поховані партизани Хотінського партизанського загону: К.Батраченко, Н.Бондаренко, К.Круть, П.Сафоненко, М.Торяник,

страчені нацистськими окупантами у березні 1943 під час тимчасової окупації села у період з 10.10.1941 по 2.09.1943.

Загін створено 10 жовтня 1941 (командир С.Зв'ягін). Після загибелі С.Зв'ягіна у травні 1942 загін з січня 1943 увійшов до сформованого в цей час з'єднання під командуванням М.Наумова, комісар І.Анісіменко, начальник штабу Г.Мельник.

У могилі поховані також воїни, які загинули під час оборонних боїв за село наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 підрозділами 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 підрозділами 165-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38 армії. Відомі прізвища 5 партизанів і 15 воїнів (3 воїни загинули в 1941, решта – в 1943).

У 1965 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,8 м/ і покладена чавунна надгробна плита з меморіальним написом і прізвищами загиблих.

У 1982 за могилою на бетонній основі /0,6 x 4,5 м/ покладено 6 бетонних плит з меморіальним написом і прізвищами 325 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни [3653].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1139.2. Могила Миколаєнко (Пархоменко) В.С., 1997 (іст.). Кладовище.

Пархоменко (Миколаєнко) Варвара Степанівна (30.11.1914, с. Кровне, нині Сумський р-н. – 4.04.1997, с. Миколаївка) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народилася в селянській родині. З 1933 почала працювати в колгоспі «Вперед» с. Миколаївка, з 1936 по 1971 була ланковою. У 1947 її ланка зібрала по 31 ц / га зернових на площі 9 га.

У 1998 на могилі встановлено обеліск /1,2 м/ із граніту. На його чоловічому боці – дошка з написом [3654].

Надія Подоляка

1140. МИЛОВИДІВКА С., ПІДЛІСНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1140.1. Могила Андрієнка В.П., 1983 (іст.). На кладовищі, на відстані 30 м від ритуального майданчика, зліва, останній рад біля дороги.

Андрієнко Василь Прокопович (12.12.1925, с. Новосуханівка – 4.01.1983, с. Миловидівка) – Герой Радянського Союзу (24.03.1945). Народився в робітничій родині. Освіта неповна середня. У вересні 1943 призваний до армії. Воював на Карельському, 2-му, 3-му і 4-му Українських фронтах. Радист взводу управління 2-го дивізіону 103-го мінометного полку (3-а мінометна бригада, 7-а артилерійська дивізія прориву, 46-а армія, 2-й Український фронт) старший сержант В.Андрієнко за мужність і відвагу, виявлені при форсуванні Дунаю і утриманні захопленого плацдарму в районі угорського міста Ерч, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Бойовий шлях закінчив в Австрії. У 1953 повернувся до мирної праці. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1983 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,24 м/, на якій портрет померлого і дошка з меморіальним написом, виготовлені з чорного полімеру [3655].

Лариса Восьмірова

1141. МОГРИЦЯ С., МОГРИЦЬКА СІЛЬРАДА

1141.1. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). На кладовищі.

Поховані 2 невідомих радянських льотчика, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників. Визвольні бої за село проходили 28 лютого і в другій половині серпня 1943.

У 1976 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на основі /1,5 м/. Написи відсутні [3656].

Валентина Федорова

1141.2. Городище, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.). За 1,2 – 1,5 км на північний схід від села на мисі правого берега р. Псел.

Городище досліджувалося М.Кучерою у 1971.

З напільного (північного) боку відрізано від плато ровом, який побудований у природній западині, що переходить в балки з заходу та сходу, а також досить широким валом (до 10 м у підшві). З зовнішнього боку вал має сліди старих перекопів, а до середини майданчика похило понижується. Майданчик городища має природне пониження в бік мисової стрілки. Південна частина майданчика пошкоджена перекопами, один з яких має вигляд ровоподібної западини.

У центральній частині майданчик стає горизонтальним, південний край дещо підвищений, що може вказувати на наявність тут валу, зовнішній край якого обвалився. Слідів в'їзду не виявлено. Загальна довжина городища становить 50 м при ширині 16 – 18 м. Схили городища з боку річки високі та круті. З боку корінного плато менш високі але також круті. Ще південніше розташована ще одна частина мису (довжиною 40 м, шириною 30 м), що знаходиться нижче на 5,0 – 6,0 м від першої. Слідів укріплень тут не виявлено. Південна частина цієї ділянки пошкоджена зсувами; західні схили – похилі. Південно-західну частину городища обмежує балка з крутими схилами, за якою починається підвищена ділянка плато, де розташоване селище (230 – 250 x 60 – 70 м). Культурний шар виявлений також на ділянці плато за північний захід від городища.

У відслоненнях південної частини городища виявлена кераміка роменського часу (8 – 9 ст.) та, у меншій кількості, гончарний посуд 11 ст. На поселенні переважає кераміка 11 – 13 ст. та зрідка зустрічається роменська. На підставі знахідок поселення може датуватися 8 – 13 ст. Культурний шар на городищі не перевищує 0,4 – 0,6 м, у той час як на поселеннях не більш за 0,3 м.

Біля підніжжя городища знаходяться кар'єри для видобутку гравію. З одного походить залізний меч 3 – 5 ст., який переданий до Сумського обласного краєзнавчого музею [3657].

Олег Сухобоков

1141.3. Курганний могильник (археол.). За 0,8 – 0,9 км на захід від села, на похилому схилі правого корінного берега р. Псел, поблизу розвилки ґрунтових доріг, в полі.

Виявлене і досліджене В.Приймаком у 1988. Обстежене Є.Осадчим у 2007.

Складається з 14 насипів. Насипи в плані округлі, напівсферичні, висотою 0,5 – 3,0 м, діаметром 10 – 15 м. На момент обстеження у 2007 пам'ятка розорюється, частина насипів пошкоджена грабіжницькими ямами. Розкопки не проводилися [3658].

Віктор Приймак

1141.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Вул. Комсомольська, центр села, біля школи і собору.

Поховано 46 воїнів 465-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 28 лютого і у другій половині серпня 1943 та померли від ран у 5155-му ХППШ і 238-му МСБ у березні – жовтні 1943. Відомі прізвища 41 воїна (три – із 482-го ОСБ 340-ї СД, 5 – із 498-го СП 132-ї СД, один із 343-го СП, решта – невідомо).

У 1951 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1965 встановлено бетонну скульптуру воїна /4,0 м/ на постаменті /0,4 м/ і покладено чавунну надгробну плиту з меморіальним написом і 16 прізвищами воїнів-визволителів.

У 1976 за скульптурою воїна встановлено бетонну стелу /2,0 x 15 м/, на якій закріплено 10 чавунних дощок з 248 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни, серед них Лиховид Михайло Степанович (28.02.1922, с. Могриця – 12.08.1944, м. Львів) – Герой Радянського Союзу (27.06.1945, помертньо).

Народився в селянській родині. З 1934 жив у Луганську (Ворошиловград), працював на заводі. Після закінчення середньої школи вступив до Московського інституту цивільного повітряного флоту. З 1940 в Радянській Армії. У 1941 закінчив воєнну авіаційну школу пілотів. Учасник Другої світової війни з червня 1941. Заступник командира ескадрильї 104-го винищувального авіаційного полку (9-а гв. винищувальна авіаційна дивізія, 7-й винищувальний авіаційний корпус, 8-а повітряна армія, I Український фронт) гв. старший

лейтенант М.Лиховид здійснив 208 бойових вильотів, в 44 повітряних боях особисто збив 16 і в групі 11 літаків противника. Воював на Південному, Закавказькому, 4-му, 2-му і 1-му Українських фронтах. 12.08.1944 при підготовці літака до евакуації з місця вимушеної посадки в районі Рава-Руська (Львівська обл.) разом з двома авіамеханіками був схоплений кіннотою групою бандерівців. Після жорстоких тортур їх облили палимим і спалили. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора. Похований в м. Львів на Пагорбі Слави. У с. Могриця в шкільному музеї встановлено бюст [3659].

Валентина Федорова

1141.5. Могила Литвиненка А.Г., 1988 (іст.). На кладовищі, біля входу.

Литвиненко Анатолій Григорович (7.12.1958, с. Бобрик Білопільського р-ну Сумської обл. – 27.08.1988, с. Могриця) – офіцер Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення школи працював на Сумському машинобудівному виробничому об'єднанні ім. М.В.Фрунзе токарем-карусельником. 15 жовтня 1981 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов навчання при Саратівському ВВАУЛ за спеціальністю командна тактична вертольотів. 3 жовтня 1987 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 97978. Брав участь у 4-х великих операціях, здійснив 493 бойові вильоти. Гелікоптер Мі-24 капітана А.Литвиненка був збитий противником та згорів у повітрі. Командир відділення загинув. Згідно до указів Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений двома орденами Червоної Зірки (07.09.1988; 01.02.1989).

У 1988 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,2 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3660].

Лариса Восьмірова

1141.6. Могила Любимова І., 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища на відстані 60 м вліво від входу.

Любимов Іван (1920 – 43) – лейтенант, розвідник, уродженець Рязанської обл.

У серпні 1943 під час визволення села від нацистських загартників підрозділами 465-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії він потрапив у полон, з якого втік. Його переховували місцеві жителі. Будучи тяжко пораненим Любимов Іван помер.

У 2004 на могилі встановлений дерев'яний хрест [3661].

Лариса Восьмірова

1142. НИЖНЯ СИРОВАТКА С., НИЖНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА

1142.1. Братська могила жертв класової боротьби, 1923 (іст.). Вул. Гагаріна, центр села, біля клубу.

Поховані радянські активісти, які загинули під час класової боротьби на селі: І.Тригуб (секретар комсомольської організації), П.Калашник, Т.Кривошей, П.Рибалка, В.Хоменко та комуніст С.Василенко з м. Суми.

На початку 1923 в селі була організована перша сільськогосподарська артіль «Селянин-трудівник». 18 березня 1923 перші комсомольці села загинули від рук противників радянської влади. У грудні 1923 в селі побував поет А.Панів, який присвятив загиблим комсомольцям вірш «День комуні».

У 1967 на могилі встановлено обеліск із чорного граніту /1,5 м/ з меморіальним написом і прізвищами загиблих [3662].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1142.2. Будинок земської школи, у якій мешкав і працював Грінченко Б. Д. (іст., архіт.). Центр села. Споруджений у 70-х рр. 19 ст. на кошти І.Харитоненка, як земська школа. Будівля цегляна, нетинькована, Г-подібна в плані, перекриття плоскі, балочні, дах вальмовий, покритий шифером. Площа 667 м кв.

Школа має ошатний і, в той же час, строгий вигляд. Головний фасад розчленований кріповками на чотири рівнозначні частини, кожна з яких прорізана трьома рівновеликими вікнами.

Фланкуючі частини, оброблені рустом, з арочними вікнами, підкресленими імітованими арочними каменями, утворюють відчуття великої ваги, що надає будівлі деяку урочистість.

Дві центральні частини вирішені однаково. Кожна з них членується лопатками на три ланки. Ланка прорізає вікно з лучковою перемичкою, ніби замкнену в рамку, утворену площинами, що западають та фільонками, які завершуються цегляним візерунком. Будівлю оббігає карниз з фризом, гладеньким в фланкуючих частинах та прикрашеним зубчиками в центральних. Підвіконна тяга разом з прямокутними цегляними рамками, що западають в середніх та виступають в фланкуючих частинах, утворює своєрідний цоколь будівлі.

Інші фасади будівлі оформлені набагато скромніше. Вхід розташований не з вулиці, як зазвичай у громадських будівлях, а з двору.

Планування будівлі не збереглося. Раніше школа мала три класи та квартиру вчителя, яка складалася з двох кімнат та кухні, без окремого входу.

У 1884 – 85 в цьому будинку мешкав і працював вчителем Грінченко Борис Дмитрович (1863 – 1910) – український письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч.

Народився на х. Вільховий Яр, що поблизу с. Руські Тишки (тепер Харківського р-ну Харківської обл.). Навчався у реальній школі в Харкові, звідки 1879 був виключений і ув'язнений за поширення нелегальної літератури. У 1881 склав екзамен на народного вчителя, вчителював, працював у Чернігівському земстві.

З художніми творами виступив у 80-х рр. У 1884 – 85 працював у Нижньосироватській двокласній школі. Займав квартиру вчителя, що складалася з двох кімнат та кухні. Пише оповідання: «Екзамен» (1884), «Без хліба» (1884), «Сама, зовсім сама» (1885), «Ксеня» (1885), «Сестриця Галя» (1885), ряд віршів, записав десятки народних пісень, казок, весільний обряд.

З поетичних творів кращими є байки та ліричні вірші, збірка «Пісні Василя Чайченка» (1884). (Василь Чайченко – один з псевдонімів Б.Грінченка). Він автор першої книги для читання в школі українською мовою «Рідне слово», «Українські граматки» та ін. підручників.

Помер 23.04(06.05)1910 у м. Оспедалетті (Італія). Похований у Києві на Байковому кладовищі.

У 1988 на будинку колишньої земської школи встановлено меморіальну дошку /0,7 x 0,6 м/. У наш час будинок використовується місцевою школою [3663].

*Алла Кургасва
Лариса Восьмірова*

1142.3. Земська школа, поч. 20 ст. (архит.). Будівля міститься на північній околиці села, оточена невисоким дерев'яним штахетником Зведена коштом населення і Сумського повітового земства.

Будівля цегляна, тинькована, Г-подібна в плані, перекриття пласкі, балочні, по дерев'яних кроквах, дах покрито шифером.

Архітектура школи дуже стримана, являє собою своєрідний синтез архітектури громадської споруди і житлового будинку. Рівномірне членування стіни лопатками, що співвідносяться з внутрішніми капітальними стінами, спокійний монотонний ряд вікон, відсутність сильних акцентів відповідають логіці планової будови приміщень.

Головною прикрасою фасаду є лутки геометричного рисунка, з декоративним замковим каменем, що обрамляють вікна з невисокою лучковою перемичкою і підвіконна тяга простого профілю, що проходить по периметру будинку. Будинок оперізує карниз більш складного геометричного профілю.

Внутрішнє розпланування будівлі не збереглося. Первісно тут було чотири класні кімнати і квартира для учителя, в якій були дві кімнати і кухня. Навчальні і житлові приміщення мали різні входи [3664].

Алла Кургасва

1142.4. Комплекс будівель богадільні, 80-і рр. 19 ст. (архіт.). Комплекс споруд колишньої богадільні міститься в центральній частині села, в глибині ділянки з відступом від червоної лінії забудови головної вулиці.

Нині в двох його корпусах (№№ 1 і 2) розміщено лікарню, третій (№ 3) – належить школі. Корпуса № 1 і 3 розташовані в одну лінію, їх головні фасади звернені на головну вулицю. Корпус № 2 розміщено в глибині двору, паралельно корпусу № 1.

Будівля зведена в 80-і рр. 19 ст. коштом Павла Харитоненка в архітектурних формах історизму. В основу архітектурно-планувального рішення комплексу було покладено принцип функціонального взаємозв'язку приміщень.

К о р п у с № 1. Планувальна структура головного корпусу коридорна. Коридор, співпадаючий з повздовжньою віссю будівлі, членує його на два ряди приміщень. Головний вхід з просторим вестибулом влаштовано з боку вулиці у вигляді невеликого ризаліту; два службових входи – з протилежного, зверненого в двір фасаду, при чому не симетрично. Відсутність чіткої симетрії спостерігається і в розташуванні вздовж коридору лікувальних палат та приміщень для обслуговуючого персоналу: вони рівновеликі і чергуються згідно функціональної схеми. Будівля зведена із червоної цегли у формах неоготики, з характерними гранчастими наріжними вежками над вінцевим карнизом, аркатурним фризом, а також з арковим входом, обрамленим порталом з вимпергом і завершеним шипцем з зубцями. Площина стіни головного фасаду членується розміщеними в підвіконних просторах лопатками, фільонками під вікнами, а також нішами в цокольній частині по осі вікон. Вікна мають лучкові, а в ризаліті головного входу – аркові перемички. Вхід у підвал розміщено на тильному фасаді.

К о р п у с № 2. Міститься паралельно головному будинку, обмежує територію комплексу з затилля. Також вирішено в неготичних формах. Прямокутний у плані з двома невеликими ризалітами з обох боків, він звернений своїм головним фасадом до вулиці, що паралельна центральній. Внутрішнє розпланування його змішане: центральна частина – коридорна, з розташуванням чотирьох приміщень з боку коридору і з входом, розташованим по осі дворового фасаду. Вхід в один із ризалітів, у якому розміщена група господарських приміщень, – також з двору; у другому ризаліті розміщено велику залу. Архітектурне рішення цього будинку, також зведеного з цегли, дещо лаконічніше. По периметру проходить аркатурний фриз, влаштований під вінцевим карнизом; ризаліти акцентовано шипцями і стрільчатими віконними прорізами; у наріжних частинах будівлі – гранчасті вежки.

К о р п у с № 3. Міститься в одну лінію з головним, звернений також в бік центральної вулиці. Він цегляний, Г-подібний в плані, з двома входами з причілків і складним внутрішнім розплануванням. Його головний фасад, розчленований дванадцятьма вікнами, за характером декору дещо перегукується з іншими будівлями комплексу (лопатки, лучкові перемички вікон, елементи арматурного фриза), але введення в композицію двох груп аркових прорізів з рельєфним рустуванням міжвіконних просторів, лопаток і архівольтів, привнесло в зовнішній вигляд споруди риси неоренесансу, що стали визначальними характеру його архітектури. Вінцева частина фасаду, очевидно, не збереглась. Інші фасади без декору. Комплекс богадільні є цікавим архітектурним творінням останньої чв. 19 ст. [3665].

Алла Кургасва

1142.5. Курган (археол.). За 4,0 км на південний захід від села, праворуч від ґрунтової дороги на Малий Вистороп.

Виявлений Л.Білинською у 1989. Обстежений Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Насип округлий, напівсферичної форми, діаметром 60 м висотою 5,0 м. Курган задернований. Розкопки не проводилися [3666].

Лариса Білинська

1142.6. Курганний могильник (археол.). За 3,0 км на південний захід від села та за 150 м ліворуч від ґрунтової дороги на Малий Вистороп.

Виявлений Л.Білинською у 1989, обстежений Є.Осадчим у 2007.

Складається з 2 курганів. Насипи округлі, напівсферичної форми, діаметром 70 м висотою 1,4 м та 1,6 м. На момент обстеження у 2007 могильник розорюється. Розкопки не проводилися [3667].

Лариса Білинська

1142.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Гагаріна, центр села, біля клубу.

Поховано воїнів 504-го стрілецького полку 107-ї стрілецької дивізії, 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, 43-го танкового полку 2-го танкового корпусу 180-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 23 лютого і 18 серпня 1943 та померли від ран у 201-му, 470-му ППШ та 238-му ОМСБ. Відомі прізвища 128 воїнів-визволителів (чотири – із 504-го СП, шість – із 712-го СП, по три – із 737-го і 498-го СП, решта – невідомо).

У 1957 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій в тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на постаменті /3,3 м/ і покладено під кутом 4 надгробні плити із білого мармуру /1,4 x 1,2 м/ з прізвищами воїнів-визволителів. На чоловому боці постаменту – дошка із білого мармуру з меморіальним написом.

У 1967 за братською могилою встановлено бетонну з додаванням гранітного дрібку стелу /2,45 x 15 м/, на якій 24 дошки із білого мармуру з 224 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни [3668].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1142.8. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Сумська, сквер біля Будинку культури.

Поховано 97 воїнів 504-го стрілецького полку 107-ї стрілецької дивізії, 71-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 43-го танкового полку 2-го танкового корпусу 180-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 23 лютого і 18 серпня 1943 та померли від ран у 201-му, 470-му ППШ і 238-му ОМБ. Відомі прізвища 48 воїнів (військові частини невідомі).

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,45 м/ на постаменті /2,2 м/. У підніжжя пам'ятника – дошка з білого мармуру з меморіальним написом. Перед могилою на похилій основі укріплено 6 чавунних плит з прізвищами воїнів-визволителів і меморіальним написом.

У 1967 за братською могилою встановлена цегляна облицьована бетонними плитами стела /3,0 x 14,6 м/, на якій 32 бетонні дошки з 325 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни і меморіальним текстом [3669].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1142.9. Могила Божко О.М., 1993 (іст.). Вул. Гора. Кладовище.

На кладовищі, зліва від траси на Нижню Сироватку, у першому ряді.

Божко Олександра Михайлівна (11.05.1915, с.Нижня Сироватка – 13.03.1993, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1948).

Народилася в селянській родині. Працювала в колгоспі ім. Луначарського. Після визволення Сумщини відбудовувала колгосп, очолила ланку по вирощуванню пшениці. Протягом кількох років отримувала найвищі в районі врожаї пшениці – понад 30 ц/ га на площі 8,0 га.

У 1993 на могилі встановлено металевий обеліск у формі вітрила /0,9 м/ на основі /0,54 x 0,43 x 0,32 м/. На чоловому боці обеліску – дошка з написом [3670].

Надія Подолька

1142.10. Могила Геращенко О.В., 1987 (іст.). На сільському кладовищі, зліва від входу, у п'ятому ряді четверта могила.

Герашенко Олександр Васильович (5.03.1962, с. Нижня Сироватка – 29.09.1987, там же) – офіцер Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Після закінчення у 1979 середньої школи працював слюсарем ремонтної бази Сумського об'єднання Мінпромстрою УРСР. 24 лютого 1983 призваний до лав Радянської Армії. Після однорічної підготовки здав іспити екстерном за повний курс військового авіаційного училища льотчиків при Сизранському ВВАУЛ за спеціальністю командна тактична вертольотів. З 25 квітня 1987 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 36988. Брав участь у 4-х операціях, здійснив 142 бойових вильоти. Екіпаж гелікоптеру, де льотчиком-оператором був ст. лейтенант О.Герашенко охороняв Кабульський аеропорт, забезпечував зльоти і посадки цивільних літаків, що транспортували вантажі, патрулював у небі, виявляв вогневі точки противника і вживав заходи для їх знищення. Загинув від прямого попадання «стінгера» у гелікоптер. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 05.05.1988 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1987 на могилі встановлено стелу з чорного граніту /0,6 x 0,15 x 1,5 м/. Друга стела з чорного мармуру /0,4 x 0,15 x 1,6 м/ у вигляді гвинта вертольоту встановлена похило. На обох стелах меморіальні написи [3671].

Лариса Восьмірова

1142.11. Могила Лободи М.Т., 2002 (іст.). Вул. Гора. Кладовище, в 11-му ряді від входу. Лобода Марія Тимофіївна (19.08.1915, с. Нижня Сироватка – 25.04.2002, там же) – Герой Соціалістичної Праці (16.02.1948).

Народилася в селянській родині. З дитячих років працювала в наймах. Однією з перших вступила до артілі ім. Луначарського, виконувала роботи за нарядом, згодом стала ланковою з вирощування зернових культур та цукрових буряків. 1947 ланка М.Лободи збрала по 30 ц/ га озимої пшениці.

У 2002 на могилі встановлено металевий обеліск у формі вітрила /1,16 м/ на основі /0,54 x 0,26 x 0,12 м/. На чоловічому боці обеліску – дошка з написом та фото померлої на кераміці [3672].

Надія Подоляка

1142.12. Могила Палійова А.І., 1980 (іст.). На кладовищі, за 100 м від центрального входу на відстані 20 м від центральної алеї праворуч.

Палієв Антон Іванович (21.01.1921, с. Боброва Ракитянського р-ну Белгородської обл. – 07.11.1980) – Герой Радянського Союзу (29.10.1943).

Народився в селянській родині. Після закінчення семирічної школи працював рахівником у колгоспі. У 1939 переїхав на Далекий Схід, був рахівником на ст. Губерове Приморської залізниці. У Червоній Армії з 1940. На фронтах Великої Вітчизняної війни з 1942. Воював на Воронежському, 2-му Українському фронтах, на Курській дузі, на Дніпрі, під Корсунь-Шевченківським. Відзначився у боях під час визволення Києва як кулеметник 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського фронту. У критичний момент бою на букринському плацдармі на початку жовтня 1943 біля с. Старі Петрівці (на південний захід від Києва) підпустив ворога впритул і кулеметним вогнем зірвав його контратаку. У 1944 закінчив курси молодших лейтенантів, 1945 – курси удосконалення офіцерського складу. З 1946 – в запасі. Мешкав у с. Нижня Сироватка, працював заступником голови робкоопу при радгоспі. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1981 на могилі встановлена стела із чорного граніту /1,80 м/ з портретом та меморіальним написом [3673].

Лариса Восьмірова

1142.13. Могила Фоменко О.Й., 1986 (іст.). Вул. Гора. Кладовище, у 2-му ряді від входу. Фоменко Оксана Йосипівна (21.01.1905, с. Нижня Сироватка – 17.05.1986, там же) – Герой Соціалістичної Праці (1947).

Народилася у селянській родині. Працювала ланковою в колгоспі ім. Луначарського. Отримувала врожаї пшениці понад 30 ц/ га. З 1960 – на пенсії.

У 1986 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку у формі вітрила /0,92 м/ на двоступінчастій основі /0,53 x 0,26 x 0,06 м; 0,66 x 0,46 x 0,06 м/. На чоловічому боці обеліску – дошка з написом та фото померлої на кераміці [3674].

Надія Подоляка

1142.14. Пам'ятне місце масового поховання жертв голодомору 1932 – 33, 2006 (іст.).

Центральне кладовище, неподалік від входу.

На місці масового поховання жителів села (200 – 300 чол.), які померли під час голодомору 1932 – 33, встановлено бетонну стелу, викладену чорною плиткою. На символічній могилі, обкладеній чорною плиткою, встановлено бетонний хрест з розп'яттям [3675].

Лариса Восьмірова

1142.15. Поселення багатозарове (археол.). На північно-західній околиці села, поблизу безіменного струмка, поруч з мостом.

Відкрите у 1986 О.Журком. Обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Займає похилий берег струмка (ліва притока р. Сироватка). Розміри поселення – 90 – 100 x 50 – 60 м. З поселення походять матеріали епохи бронзи та черняхівської культури [3676].

Олексій Журко

1142.16. Поселення, ранній залізний вік (археол.) На північній околиці села, біля птахоферми, неподалік мосту на об'їзній дорозі через р. Сироватка.

Виявлене та обстежене В.Приймаком у 1987. Обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сироватка. Розміри Поселення-200 x 70 – 100 м. Висота над заплавою – близько 3,0 м. Територія пам'ятки задернована, частково зайнята посадкою, місцями пошкоджена. Потужність культурного шару – 0,6 м. З пам'ятки походять фрагменти кераміки скіфського часу. Розкопки не проводились. Матеріали обстеження знаходяться у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3677].

Віктор Приймак

1143. НИЗИ СМТ, НИЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

Низи – селище міського типу, центр селищної ради, до складу якої входить с. Держинське. Розташоване на лівому березі р. Псел, за 20 км від районного та обласного центру м. Суми. Населення 3542 чоловік.

Село відоме з 1662. Назва пов'язана із розташуванням його у низинній місцевості вздовж лісистого берега Псла. До сер. 19 ст. мало назву «Низ».

Історія виникнення села пов'язана з подіями Визвольної війни українського народу проти польського володіння (1648 – 54). Війна викликала великий переселенський рух українських селян, які втікали від гніту польських магнатів з території України, що входила до складу Речі Посполитої, на Слобожанщину. У 1655 отаман Г.Кондратьєв разом із переселенцями з містечка Ставище Білоцерківського полку на Київщині поселився на річці Псел, біля річки Сумки. У 1662 виникло село Низи, що належало Г. Кондратьєву. У 1678 побудовано церкву Іоанна Богослова, відбудовану в 1841 та 1910, нині діючу.

За переписом 1732 в Низах нараховувалось 57 дворів підданих селян, 81 будинок, 303 особи чоловічої статі.

У 1-ій пол. 18 ст. на території села, крім водяного млина, була гута (скловарня) і селітрові копальні. Кількість населення станом на 1835 складала 1663 особи. Працювали школа, сукновальня, цегельний і цукровий заводи, суконна мануфактура, було три лавки.

У 1874 в селі відкрито однокласне училище, недільну школу та бібліотеку.

У 2-ій пол. 60-х рр. 19 ст. власником маєтку став Кондратьєв Микола Дмитрович (1832 – 87) – останній із династії Кондратьєвих – ліберальний поміщик, маршалок Сумського повіту, меценат. За його сприяння протягом 1871 – 79 приїздив до Низів на літній відпочинок російський композитор П.Чайковський. Миколі Дмитровичу композитор присвятив п'єсу для фортепіано «Вечерние грезы», Надії Кондратьєвій, доньці поміщика, подарував «Вальс-безделушку», дружині Кондратьєва, Марії Сергіївні, – «Салонный

вальс», гувернантці Еммі Жентон присвятив «Сентиментальний вальс». У стінах будинку Кондратьєвих вперше пролунали акорди Другої симфонії, опери «Коваль Вакула», Першого концерту для фортепіано з оркестром.

У червні 1873 в Низах понад тиждень перебував відомий російський поет-лірик О.Апухтін. На тексти його творів П.Чайковський написав романси. «День ли царит», «Забуть так скоро», «Он так меня любил». У літературно-музичних вечорах у Кондратьєвих брали також участь композитор Донауров, автор багатьох салонних романсів і письменник Маркевич. Декілька разів із Чайковським до Низів приїздили його брати Анатолій і Модест.

Будинок Кондратьєвих – типовий пам'ятник архітектури 18 – 19 ст. на території Сумщини. На той час маєток займав велику територію, куди входили сад, парк. До наших днів зберігся парк з центральною алеєю, доріжками серед кущів жасмину, соснами, кленами, ялинами. З 1982 низівський парк оголошено пам'яткою природи місцевого значення. До маєткового комплексу, окрім головного будинку входила кам'яна оранжерея, танцювальний павільйон, альтанка. До цього часу зберігся будинок з двома терасами та колонами. З 1880 маєток належав родині Суханових.

На поч. 20 ст. в Низах були побудовані нові приміщення цукрозаводу, електростанція, лікарня, конферма, манеж.

Після 1917 маєток був націоналізований. У головному будинку містився клуб, завком і партком цукрового заводу, бібліотека, дитячий будинок, частково Низівська середня школа. Нині – пам'ятка архітектури місцевого значення. Біля будинку встановлено пам'ятник П.Чайковському, у будинку розміщені бібліотека, музична школа та експозиція «П. І. Чайковський і Україна».

У Низах минули дитинство і юність українського письменника І.Снегірьова (1903 – 56). Тут після закінчення школи він працював на цукровому заводі.

Низи – батьківщина В.Лещенка, батька відомого російського співака Льва Лещенка. У дитинстві співак часто гостював у Низах у свого діда Андрія.

У селищі Низи мешкав учасник революційного повстання на броненосці «Потемкин» К.Бабка. Не минули низівчан і події 1905 року. 10 днів тривав страйк робітників цукрового заводу. Адміністрація змушена була піти на поступки.

У 1918 в Низах було створено сільську раду. Не пройшла безслідно окупація місцевості німцями у 1918 та денікінцями в 1919. Були розстріляні члени ревкому Р.Кондратенко, Т.Молошний, інші.

2 травня 1918 в поміщицькій економії був організований радгосп із відділеннями в селах Низи, Шпилівка, Пруток.

У 1921 організований Комітет незаможних селян (комнезам). Сформовано перші партійні, комсомольські, піонерські організації.

У 1931 відкрилася фабрично-заводська 7-річна школа, діти навчалися в початковій школі. Працювали також школи грамоти для дорослих.

Під час Другої світової війни Низи були окуповані двічі. Вперше їх визволили в лютому 1943, а вдруге й остаточно – 18 серпня 1943.

У вересні-жовтні 1941 обладнання цукрового заводу було демонтоване і відправлене до селища Журавльове Курганської обл., а після визволення окупованої території обладнання повернули на завод. Під час окупації на території заводу фашисти розмістили табір військовополонених (бл. 500 осіб), а в будинку Кондратьєвих – військову комендатуру.

На фронтах Другої світової війни воювали 709 мешканців села, 411 із них загинули, 270 нагороджені орденами і медалями. На території селища у братській могилі поховані партизани партизанського загону ім. Сталіна, який був створений в листопаді 1942 в Могрицьких лісах на базі Могрицької, Юнаківської, Хотінської, Кияницької підпільних груп. А в центрі, на меморіальному комплексі – 208 воїнів 504-го стрілецького полку 10-ї стрілецької дивізії, 712-го, 797-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії; 2-го танкового корпусу, які загинули під час визволення селища від нацистських загарбників

23 лютого і 18 серпня 1943 та померли від ран у період з 19 серпня по грудень 1943 у 645 шпиталі.

Уже з 1 жовтня 1943 розпочала роботу Низівська школа, у якій навчалося понад 500 учнів і працювало 25 учителів. З 1947 в дитячому будинку виховувалися діти, батьки яких загинули під час війни. З 1951 школа стала середньою. В її стінах було відкрито кімнату-музей П.Чайковського.

У 1960-ті в селі будується гідроелектростанція. На базі Низівського лісництва створено шкільне лісництво (1969). Працював клуб на 300 місць, дві бібліотеки, лікарня на 25 ліжок, з медперсоналом 36 чоловік, одинадцять крамниць, робітнича їдальня на 40 місць, хлібопекарня, побутовий комбінат, ситроцех, автоколони № 2.

У 1986 було побудоване нове приміщення школи на 650 учнів.

Нині на території селища працюють Агрофірма «Низи», Низівське лісництво Сумського держлісгоспу, що є заповідником, асфальтовий завод. Працюють школа на 350 учнів, лікарня, Будинок культури, шкільна та селищна бібліотеки, дитяча музична школа, дитячий садок «Журавонька», готель «Псел». У 2002 започатковано дитячий музичний фестиваль-конкурс «Пролісок», присвячений перебуванню П.Чайковського на Сумщині [3678].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

1143.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). Вул. Сасенка, кладовище, на відстані 80 м від бокового входу у 1-му ряді (навпроти будинку № 26).

Поховані 2 партизани партизанського загону ім. Сталіна, що був створений в листопаді 1942 в Могрицьких лісах на базі Могрицької, Юнаківської, Хотінської, Кияницької підпільних груп (командир В.Литвиненко – офіцер Радянської Армії, який вийшов з оточення; комісар М.Гончаренко – директор Низівської школи). Пізніше до них приєдналися члени Битицької підпільної групи, після розгрому німцями партизанського загону в Нікольському лісі через зрадника. У січні 1943 загін почав діяти на території Сумського і Краснопільського районів. 11 березня 1943 за наказом Сумського підпільного обкому партії загін вийшов із ворожого тилу і був включений в діючу армію в 232-гу Сибірську стрілецьку дивізію, яка в цей час вела наступальні бої.

У 1956 на могилі встановлено металевий обеліск /1,32 м/ у формі паралелепіпеда з п'ятикутною зіркою на верхівці [3679].

Маріса Восьмірова

1143.2. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972; Пам'ятник Сасенку В. П., 1985 (іст.). Центр села, сквер біля селищної ради.

У 2-х могилах поховані 208 воїнів 504-го стрілецького полку 10-ї стрілецької дивізії, 712-го, 797-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії; 2-го танкового корпусу, які загинули під час визволення селища від нацистських загарбників 23 лютого і 18 серпня 1943 та померли від ран у період з 19 серпня по грудень 1943 у 645 шпиталі. Відомі прізвища 97 воїнів (10 воїнів із 712 СП, 7 із 504 СП, 1 із 931 СП, 1 із 102 інженерно-мінометної батареї, решта – невідомо).

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу. У тому ж році на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на постаменті /1,7 м/.

У 1971 останки воїнів із братської могили на території цукрового заводу перенесли у центр села в другу братську могилу і в тому ж році на могилі встановлено бетонну скульптурну групу воїна і жінки /2,8 м/ на постаменті /1,7 м/. Між могилами на бетонній основі покладено 4 чавунні дошки /0,64 x 0,46 м/ з 48 прізвищами воїнів-визволителів.

У 1972 за могилами встановлено бетонну з додаванням гранітного дрібку стелу /3,0 x 10,3 м/, на якій укріплено 40 чавунних дощок /0,48 x 0,64 м/ з 300 прізвищами воїнів-земляків, загиблих в період Другої Світової війни. Біля стели зліва на бетонній основі під кутом покладена чавунна плита /1,28 x 0,86 м/ з 41 прізвищем воїнів визволителів.

У 1985 до братської могили з вул. Висторопської перенесено пам'ятник Саєнку Іллі Петровичу (7.08.1902 – 29.03.1929) – першому голові Низівського комітету незаможних селян, вбитому куркулями. Залізобетонний бюст /0,60 м/ встановлений на цегляному оцентованому постаменті /1,8 м/, на якому меморіальний напис [3680].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1143.3. Могила Бабченка К.М., 1964 (іст.). На старому кладовищі, справа від центрального входу в кінці алеї.

Бабченко Карпо Мокійович (1878 – 1964) – учасник збройного повстання на броненосці «Потьомкін» у червні 1905. Уродженець смт Низи. На поч. 20 ст. був призваний на флот. Служив мінером на броненосці «Потьомкін». 14 червня 1905, коли броненосець проводив військове навчання біля Тендряківської коси, неподалік від Очакова вибухнуло повстання, підготовлене підпільною більшовицькою організацією. Повсталі матроси перебили найбільш ненависних офіцерів на чолі з командиром і обрали для керівництва броненосцем Суднову комісію на чолі з П.Матющенком. Через нестачу вугілля, продовольства і прісної води члени команди змушені були здатися румунським властям.

Як політичний емігрант К.Бабченко опинився в Румунії, там одружився, там народились його двоє дітей. Коли царський уряд став домагатись видачі повстанців, довелось з сім'єю переїхати до Канади.

У 1918 К.Бабченко повернувся в Низи. Працював на цукровому заводі. Пізніше переїхав до Краснодарського краю в Армавір, а у 1947 повернувся в Низи. До 50-річчя з дня початку повстання згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1955 К.Бабченко нагороджений орденом Червоної Зірки.

У 1987 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,1 м/, на чоловому боці якої – портрет померлого, виконаний на кераміці [3681].

Лариса Восьмірова

1143.4. Могила Коротченка-Біди О.М., 1984 (іст.). Вул. Леніна, на ритуальному майданчику кладовища.

Коротченко-Біда Олександр Миколайович (1.09.1964, смт. Низи – 28.02.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1979 закінчив 8 класів Низівської середньої школи; у 1982 – Сумське ПТУ-16. Працював на Сумському домобудівному комбінаті газоелектрозварником. 4 жовтня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 52788 за спеціальністю стрілок. 3 квітня 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 35919. Брав участь у 49 бойових операціях та знешкодив 36 мін різного зразку та 9 фугасів. Був двічі контуженим. Командир стрілецького відділення гвардії мол. сержант О.Коротченко-Біда загинув під час розмінування дороги в Афганістані. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР нагороджений медаллю «За відвагу» (23.01.1984) та посмертно орденом Червоної Зірки (13.08.1984).

У 1985 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,55 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3682].

Лариса Восьмірова

1143.5. Могила Слюсаря В.І., 1985 (іст.). Вул. Леніна, на ритуальному майданчику кладовища.

Слюсар Володимир Іванович (12.05.1965, с. Ворошев Тошанського р-ну Ровенської обл. – 14.12.1985, смт. Низи) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1970 переїхав з батьками у смт Низи. У 1981 закінчив 8 класів Низівської школи, а у 1985 – Маловисторопський радгосп-технікум ім. П.С. Рибалка за спеціальністю ветфельдшер. Працював ветфельдшером у радгоспі смт Низи. У квітні 1985 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 52788 за спеціальністю сапер. 3 жовтня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 53701. Брав участь у 2-х бойових операціях, знешкодив 3 протипіхотні міни. Загинув під

час бою у районі населеного пункту Хазар. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21.03.1986 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3683].

Лариса Восьмірова

1143.6. Пам'ятник Чайковському П.І., 1965 (мист.). Вул. Чайковського. У центрі селища, неподалік від Будинку-музею Чайковського. Встановлений під час святкування 125-річчя від дня народження Петра Ілліча Чайковського (1840 – 93) – видатного російського композитора, музична спадщина якого є однією з вершин світового мистецтва. Розміри: вис. скульптури – 1,0 м, постаменту – 0,7 м.

У літні місяці 1871 – 79 П.Чайковський відпочивав у Низах. Тут він працював над оперою «Коваль Вакула» («Черевички»), другою і третьою симфоніями. Членами родини Кондратьєвих, власників маєтку Низи, він присвятив декілька фортепіанних п'єс («Вечірні мрії», «Вальс-дрібничка», «Сентиментальний вальс» та інші).

Пам'ятник являє собою бюст композитора на прямокутному постаменті. Композитор зображений без головного убору, в сюртюці з закрити коміром англійського типу, в розрізі якого видно маленький комірець сорочки і краватку. Погруддя трактоване узагальнено, бокові зрізи подані під гострим кутом, що позбавляє його приземкуватості, надає легкості. Пластика голови, обличчя, волосся виявляє прагнення скульптора до створення реалістичного образу. Гострий уважний погляд є психологічною домінантою в передачі внутрішнього духовного багатства геніальної особистості. Скульптор також підкреслює його високе випукле чоло. Але його зовнішність надмірно демократизована і тому недостатньо портретна.

Погруддя стоїть на чотирьохгранному цегляному потинькованому постаменті з пірамідальним верхнім зрізом, ребра рельєфно акцентовані. Оточуючий простір і форми старовинної архітектури будинку Кондратьєвих (нині Будинку-музею П.Чайковського) надають образу поетичності [3684].

Ірина Павленко

1143.7. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Розташоване між смт Низи та с. Нижня Сироватка в урочищі Лан. Займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Сироватка. Виявлене у 1986 О.Журком. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2010.

Розміри Поселення-150 x 70 м. Потужність культурного шару – 0,3 – 0,4 м. З поселення походить кераміка скіфського часу [3685].

Олексій Журко

1143.8. Різдва Богородиці церква, 1903 (архіт.). Мурована однобанна церква міститься в центральній частині селища на відкритій рівнинній місцевості неподалік берега р. Псьол та садиби Кондратьєвих-Суханових, від якої збереглися садибний будинок і залишки парку. У розпланувально-просторовому відношенні церква є невід'ємною складовою архітектурної композиції центру селища, єдиною його містобудівною домінантою. Вона добре проглядається з широких відкритих просторів обох берегів річки, а також у перспективах кількох вулиць.

Церква збудована в 1903 коштом сумського цукрозаводчика Д.Суханова, власника маєтку в Низах, на місці більш давньої дерев'яної церкви за проектом, згодом, харківського єпархіального архітектора В.Немкіна. Будівля не зазнала змін, за винятком дзвіниці, що підносилася з західного боку і верхній ярус якої був зруйнований вибухом у 1943. За радянської доби церква була закрита й використовувалася для господарських потреб, унаслідок чого втрачено мальовання іконостасу.

Будівля центрична, хрещатої структури. До основного дев'ятидільного, чотиристопного, хрещато-баневого об'єму з заходу впритул прилягає притвор. Підвищені рамена просторового хреста, перекриті коробовими склепіннями, на фасадах виявлені високими трикутними шипцями ускладнених обрисів. У міжраменнях – чотири дещо понижені приміщення. Завдяки їх зрізаним зовнішнім кутам церква має вигляд октогона, в який врізано підвищений хрещатий об'єм. Все це надає цілій будівлі більшої центричності й

ротондального характеру композиції з пірамідальним наростанням мас до центральної бані. Вона має дуже монументальні форми: дванадцятигранний світловий під банник поставлено на невисокий четверик, що відповідає під купольному квадрату. У кожній грані – по одному арковому вікну. Під банник несе ребристу дванадцятигранну баню сферичних обрисів.

Простір інтер'єру строго центричний. У ньому домінує щедро освітлений підкупольний простір. Чотири масивні хрещаті пілони за допомогою підпружних арок та сферичних пандативів несуть циліндричний підбанник зі сферичною банею. Приміщення в міжраменнях перекриті три лотковими зімкнутими склепіннями з розпалубками, західний притвор – коробовим склепінням, вхідний тамбур (перший ярус дзвіниці) – зімкнутим склепінням. У притворі, що продовжує західне рамено просторового хреста, влаштовані невеликі хори, вхід на які – з дзвіниці.

Уся будівля піднята на високий цоколь. Під нею є великий підвал, перекритий склепіннями. Система фасадного декору дуже строга й логічна. Головним мотивом є ритм великих, витягнутих пропорцій аркових вікон, здвоєних і строєних на кшталт романських біфоріїв і трифоріїв. Трифорії під спільним архівольтом влаштовані в лобових гранях рамен просторового хреста, а біфорії – в понижених приміщеннях міжрамень. Вікна розділяють імпости у вигляді четвертних колонок з перехватами й „диньками”. Такими ж пів колонками підкреслені кути архітектурних форм і простінки під банника. Стіни вивершує розвинений карниз, під яким проходить неширокий фриз поребрика й городків. Щипці, що вінчають рамена просторового хреста, декоровані ступінчастим зубчастим карнизом. На західному фасаді – перспективний портал, в дусі романо-візантійського зодчества. Усі декоративні елементи й форми з використанням мотивів романського й готичного стилів набрані з лекальної і фасонної цегли.

В інтер'єрі декор зводиться до профільованих гуртів, що підкреслюють опорні конструкції – пілони й арки. Зберігся первісний різьблений із сірого мармуру іконостас і такі самі два кіота – високохудожні зразки церковного декоративно-прикладного мистецтва поч. 20 ст.

Церква збудована з темно-червоної, дуже міцної цегли на цементному розчині з розшивкою швів. Фасади ніколи не тинькувалися й не фарбувалися. В інтер'єрі стіни потиньковані й пофарбовані у світло-кремовий колір. Нижня частина стін була облицьована плитами з чорного мармуру (не збереглися). Збереглася підлога, викладена різнобарвними керамічними плитами. На всіх вікнах – ковані залізні ґрати художньої роботи. До 1990-х рр. збереглися первісні дерев'яні двері з дуже вишуканими за рисунком кованими металевими завісами. Дахи й баня по дерев'яних кроквах і кружалах, укриті покрівельною сталлю.

Церква Різдва Богородиці в Низах є рідкісним зразком церковної будівлі, оскільки в ній синтезовано два архітектурні типи храму: ротондального і хрещато-баневого. Це витвір пізнього етапу розвитку історизму, в якому органічно поєднано вихідну композиційну схему «російсько-візантійської» церкви з формами дев'ятидільного соборного храму, традиційного для Слобожанщини. Майстри, котрі зводили цю церкву, віртуозно володіли технікою цегляного мурування, повною мірою використавши виразні можливості фасонної і лекальної цегли при загальній стриманості декору. Церква в Низах з 1988 є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним № 115-См [3686].

Віктор Вечерський

1143.9. Садиба Кондратьєвих-Суханових (Будинок, у якому мешкав Чайковський П. І.), 19 ст. (іст., архіт.). Вул. Чайковського, у старому парку на березі р. Псьол.

Споруджений у 19 ст., автор невідомий. Власником будинку був поміщик М.Кондратьєв. Будинок одноповерховий, цегляний, під залізним двоскатним дахом, що з двох сторін закінчується фронтом. По наріжним частинам даху і фронтові раніше стояли декоративні вази античної форми, більша частина яких зараз втрачена. По фасаду – 17 вікон, обрамлених фігурним наличником. Центр фасаду підкреслюють п'ять великих

арочних вікон, що чергуються з пілястрами. На даху, над арочним вікном, – барочний фронтон. На фронтонах і зовнішніх стінах будинку декоративні барельєфи із гіпсу. У середній частині протилежного дворового фасаду будинок має дві виступаючі прибудови, що закінчуються фронтонами. Між прибудовами розміщувалась відкрита тераса з фігурними колонами, тепер перетворена на засклену веранду капітального типу. Будинок має 14 кімнат, загальна площа – 460 кв. м.

У цьому будинку протягом 1871 – 79 кожного літа жив і працював П.Чайковський (1840 – 93) – видатний російський композитор. Сюди він приїздив на запрошення М.Кондратьєва – поміщика, маршалка дворянства Сумського повіту. Йому П.Чайковський присвятив фортепіанний твір «Вечерние грезы» із циклу 6 п'єс, ор. 19. Дружині М.Кондратьєва Марії Сергіївні – «Салонний вальс» із циклу 6 п'єс, ор. 51; дочці Надії Миколаївні – «Вальс-безделушку», одну із 18 п'єс, ор. 72, гувернантці Еммі Жетон – «Сентиментальний вальс». Тут П.Чайковський працював над інструментальними та вокальними п'єсами, романсами, над оркестровкою опери «Опричник». З 10 липня по 2 серпня 1871 написав музично-педагогічну працю «Керівництво до практичного вивчення гармонії» – перший подібний підручник в Росії, що виявився значно досконалішим ніж зарубіжні посібники. На початку липня 1872 працював над Другою симфонією C-moll (українською, або «Журавель», як назвали її друзі).

У червні 1874 закінчив другу дію опери «Кузнец Вакула», а в середині липня були майже готові чорнові ескізи всієї опери. З 30 червня по 14 липня 1875 почав і закінчив інструментовку 4-ї і 5-ї частин Третьої симфонії D-clur, ор. 29. Сюди часто приїздили рідні і друзі композитора: поет О.Апухтін, на вірші якого композитор написав багато романсів.

До 1941 у будинку містився сільський клуб, у повоєнні роки – дитячий садок. З 1960 почалась перебудова будинку під середню школу, в результаті чого внутрішнє планування будинку було змінено. З 1962 у будинку містилась середня школа № 3, а з 1965 в одній із кімнат створено музей П.Чайковського. З 1990 у цьому будинку розміщено музей композитора, музичну школу і селищну бібліотеку [3687].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1143.10. Цукровий завод, кін. 19 – поч. 20 ст. (архит., іст.). На західній околиці селища. З 1830 Низами володів поміщик Д.Кондратьєв. Він вів активні будівельні роботи і у 1841 заснував цукровий завод. У 1851 завод виробляв цукру на 8000 крб., що продавався у Москві, Харкові, Сумах, Ромнах. У 1875-76 на заводі працювало 580 робітників. На заводі майже не було машин і основні агрегати та вузли рухали водяні колеса та кінні приводи. Сировину постачали із сел: Нижньої і Верхньої Сироватки, Висторопа, Ворожби, Шпилівки, Червоного.

У 1894 завод вже виготовляв продукції на 600 тис. крб. і працювало на ньому 600 робітників. У цьому ж році на Пслі побудована гребля, встановлена водяна турбіна «Жоневліс», що частково забезпечувала електричне освітлення заводу.

22 листопада 1905 на заводі розпочався десятиденний страйк. Ставились вимоги про 8-годинний робочий день, збільшення зарплати, звільнення з роботи наглядача і механіка, які жорстоко поводитись з робітниками. 29 листопада сотні людей з села пішли на завод. Роботу покинули і робітники на тваринницьких фермах. Управитель викликав каральний загін в кількості 50 чоловік. Організатора страйку робітника заводу М.Бондаренка – заслано до Сибіру на довічну каторгу; вчителів Н.Бабіча, Г.Гельвіса, студента В.Бабка, робітників К.Ратича, І.Мисливченка та багатьох інших заарештовано.

У кінці 1918 – 19 заводом керувала колегія, в яку входили робітники заводу В.Марченко, Д.Зайченко – мідники; І.Міланчук – модельщик; П.Петренко – котельник.

У 1920 першим адміністратором заводу був призначений М.Тверитинов, який працював на цій посаді до 1923.

У 30-і рр. завод виробляв понад 4 вагони цукру за добу, за 1940 – 9112 тонн цукру. На заводі у цей час працювало 379 робітників, усі виробничі процеси механізовані.

У 1941 завод демонтовано (демонтаж обладнання розпочався в вересні і закінчився 9 жовтня). 41 вагон обладнання відправлено на станцію Каргапілля Курганської обл. За роки окупації (1941 – 43) знищено, пошкоджено заводські споруди, машини, обладнання на суму 10430 тис. крб.

З вересня 1943 на основі частково поверненого евакуйованого обладнання, а в основному за рахунок отриманого обладнання з інших зруйнованих заводів: Буринського, В-Жовтневого, Тернівського, Кіровського, Дубов'язівського, завод запрацював знову. Вперше після війни завод був пущений в експлуатацію у IV кварталі 1945. У сезон виробництва 1946-47 завод вже давав 804 цент. цукру за добу.

У 1960 почалася комплексна реконструкція цукрового заводу. Були добудовані нові корпуси і споруди. У виробничий сезон 1964 – 65 завод виробив цукру у 2¼ рази більше, ніж у 1914 – 15 – 277930 цент. (понад тис. вагонів цукру).

За досягнення успіхів у виробництві робітники заводу нагороджені орденами і медалями. Серед них: орденом Леніна – слюсар М.Подужайло; орденом Жовтневої революції – хімік-технолог Г.Кравченко.

У наш час збереглися три заводські корпуси старої забудови, магазин, житловий будинок, склади, контора, будівля електростанції та млин.

1143.10.1. Головний корпус, 1900 (архіт.). Найбільш цікава будівля головного корпусу. Двоповерхова, цегляна, тинькована, з планом складної конфігурації, перекриття плоскі балкові, дах спадистий, покритий шифером.

Найбільш виразний південний фасад, архітектурне рішення якого не змінилось. Він складається із трьох, майже частин, що завершуються трикутними щипцями з пологими скатами. Центральна та права частини членуються лопатками на три частини, з виділенням центральної (на два вікна, об'єднаних аркою) та вузьких бокових (на одне вікно). Ліва частина ширша, бокові її частини складаються з двох рівновеликих вікон, що розділені лопатками. Вікна підкреслено вертикально, з арковими перемичками, завершуються архівольтом простого профілю. Щипці прорізають круглі вікна. Будівлю оббігає карниз з дентикулами. Інші фасади корпусу значно скромніші, однак і тут присутні мотиви вертикальних аркових вікон та лопаток.

1143.10.2. Допоміжний корпус, 1900 (архіт.). Будівля допоміжного корпусу цегляна, тинькована, „Т”-подібна в плані, дах спадистий, покритий залізом, зі світловим ліхтарем.

Архітектурне рішення допоміжного корпусу перекликається з архітектурою головного корпусу, але воно набагато стриманіше та лаконічніше.

Головний фасад корпусу членується лопатками на три рівновеликі частини, кожна з яких прорізана чотирма вікнами з лучковими перемичками першого поверху та чотирма високими арковими вікнами – другого. Вікна замкнені у вузькі, строгі рамки лиштв. Інші фасади виконані в тому ж стилі.

1143.10.3. Складське приміщення, 1883 (архіт.). Представляє собою протяжне, одноповерхове, тиньковане, прямокутне в плані. Складається з трьох з'єднаних в середині, між собою однакових секцій, кожна з яких має окремий вхід. Дах спадистий, покритий залізом.

Будівля складу має дуже урочистий вигляд. Основною прикрасою фасаду є високі аркові вікна, обрамлені (так же як і аркові отвори дверей) архівольтами, що закінчуються подібно до гирьок-„висяг”. Будівлю оббігає підвіконна тяга та вінчає невеликого виносу карниз з фризом, який утворений поряд із цегляними рамками, що западають.

1143.10.4. Будівля магазину, 1910 (архіт.). Протяжне, одноповерхове, цегляне, нетиньковане, прямокутне в плані. Складається із п'яти рівновеликих приміщень, кожне з яких має окремий вхід. Дах спадистий, з великим виносом, покритий шифером. Будівля виконана в «цегляному» стилі з елементами російського зодчества 17 – 18 ст.

Основним акцентом будівлі є три широкі вікна, затулені красивими кованими ґратками. Площина стіни рустована, будівлю по периметру увінчано цегляним фризом типу «ширінки».

1143.10.5. Будинок приїжджих, 1910 (архіт.). Будівля двоповерхова, цегляна, нетинькована, квадратна в плані. Будівля виконана в «цегляному» стилі.

Архітектурне рішення фасадів будинку приїжджих перекликається з архітектурою примикаючого до нього магазину. Площини стін рустовані, а основною прикрасою фасадів є міжповерховий пояс та фриз, що увінчує будівлю, виконані по типу „ширінок”.

На першому поверсі будівлі розташована їдальня, на другому – житлові приміщення.

1143.10.6. Будівля електростанції, поч. 20 ст. (архіт.). Будівля електростанції двоповерхова, цегляна, нетинькована, П-подібна в плані, дах спадистий, покритий залізом. Виконана в так званому «цегляному» стилі, з перевагою мотивів неоготики.

Фасади будівлі дуже урочисті. Достатньо вузькі, стрілчасті вікна, обрамлені архівольтом, прорізають прясла стін, що западають між лопатками, які утворюють фільонки завершені зубцями. Будівлю оббігає невеликого виносу карниз з архітектурним фризом складного, геометричного рисунку.

Внутрішнє розпланування будівлі збереглось. На першому поверсі машинний зал, на другому – кімнати службовців [3688].

Лариса Восьмірова

Алла Курґасва

1144. НОВА СІЧ С., КИЯНИЦЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1144.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.

Поховано воїнів 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село на початку жовтня 1941 та воїни 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули у кінці лютого – 8 березня і в другій половині серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 145 і 33 ОМСБ з вересня по жовтень 1943. Відомі прізвища 83 воїнів (п’ять – із 615-го СП, один – із 465-го СП, решта – невідомо).

У 1970 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено цегляний оцентований обеліск на постаменті /1,6 м/, замінений у 1970 скульптурою воїна з оргскла /2,6 м/. На могилі під кутом покладено бетонну надгробну плиту з меморіальним написом і прізвищами воїнів [3689].

Валентина Федорова

1145. ОЛЕКСІЇВКА С., ОЛЕКСІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1145.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам’ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Біля сільради.

Поховано 75 воїнів 240 стріл. дивізії, 180 танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 10 березня і 3 серпня 1943 та померли від ран за період березень – 20 серпня 1943 у 33-му ОМСБ. Відомі прізвища 49 воїнів (чотири – із 86-го СП, один – із 21-го СП 180-ї СД, решта – невідомо з яких військових частин).

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1985 проведено реконструкцію. Скульптуру воїна замінено бетонною стелою /4,0 м/ в формі «парусу» з барельєфним зображенням воїна в касці. На вершині стели прикріплені два прямокутні трикутники із бетону, що з’єднані вгорі так, що в проекції утворюють п’ятикутню зірку. Під кутом до стели на бетонній основі покладено 2 чавунні надгробні плити з меморіальними написами і прізвищами загиблих воїнів. Зліва від могили встановлено стелу із пісковика /2,0 x 19,8 м/, на якій 11 чавунних дощок з 123 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в роки Другої Світової війни і меморіальними текстами.

Серед прізвищ воїнів-земляків Садовський Іван Максимович [1912, с. Олексіївка – 7.10.1944, смт. Ліпкани (Британський р-н., Республіка Молдова)] – Герой Радянського Союзу (29.10.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів. Працював у колгоспі. У Червоній Армії у 1933-34 та у 1938. У 1939 закінчив курси молодших лейтенантів.

На фронтах Другої світової війни з лютого 1943. Командир роти 836-го СП (240-а СД, 38-а армія Воронежський фронт) лейтенант І.Садовський перший із свого батальйону 28.09.1943 під вогнем противника подолав Дніпро у районі с. Лютеж (Вишгородського р-ну Київської обл.), закріпився на правому березі. На протязі 7 днів відбив 6 контратак ворога, надійно утримуючи захвалений плацдарм, забезпечив переправу частин дивізії. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, 2 орденами Вітчизняної війни 1 ст., орденом Червоної Зірки. Похований на площі смт Ліпкани Британського р-ну Республіки Молдова. У с. Олексіївка його іменем названо одну з вулиць, на будинку школи, де навчався Герой встановлено меморіальну дошку [3690].

Валентина Федорова

1146. ПЕЧИЩЕ С., СУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

1146.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Садова. По дорозі на трасу Ромни – Суми, біля сільгосптехніки.

Поховані 13 воїнів 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 4 вересня 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: сержант С.Богданов, мол. сержант Б.Будов, рядові Є.Бошнар, Ф.Большаков, О.Смірнов.

У 1955 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,4 м/ під кутом закріплено бетонну дошку з написом [3691].

Володимир Голубченко

1147. ПІДЛІСНІВКА С., ПІДЛІСНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1147.1. Братська могила жертв голодомору 1932 – 33 (іст.). Кладовище.

Поховані жителі с. Підліснівка, які померли протягом 1932-33 від голодної смерті.

У 2003 на могилі встановлено металевий хрест /2,5 м/, вмонтований в постамент, викладений із червоної цегли, на якому дошка з нержавіючої сталі з меморіальним написом [3792].

Мариса Восьмірова

1147.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 13 воїнів 1140-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли в дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих (один – із 1140-го СП, один – із 21-го СП 180-ї СД, решта – невідомо).

У 1958 останки воїнів з сільського кладовища перепоховані у братську могилу, на якій у 1959 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/. У підніжжя пам'ятника – дошка з мармурового дрібку з меморіальним написом. На могилі покладено чавунну надгробну плиту з меморіальним написом і прізвищами воїнів-визволителів.

У 1967 встановлено гранітний обеліск /12 м/, на фасадній частині якого напис. Позаду нього – бетонна стела /2,0 x 10 м/ з барельєфним зображенням епізодів бою та вісьмома чавунними дошками з прізвищами 179 загиблих воїнів-земляків [3693].

Олександр Ткаченко

1147.3. Поселення, черняхівська культура (археол.). На території цегельного заводу на південно-західній околиці села. Виявлене у 1990 Г.Романовою. Обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

В селі Підліснівка у 1961 під час видобутку глини в кар'єрі на глибині близько 1,0 м був знайдений скарб римських монет у невеликому глиняному глечуку. У 1990 місце знахідки було обстежене Г.Романовою. На момент обстеження кар'єр продовжував функціонувати. Кар'єр практично знищив черняхівське поселення, яке займало правий берег р. Сумка, а з півночі було обмежене заводною балкою. Розміри поселення – 600 – 700 x 100 – 150 м. На території поселення розташовані будівлі цегельного заводу. Неушкодженою залишилася ділянка площею 200 – 300 м кв. У східній стінці південної частині кар'єра

виявлений культурний шар потужністю 1,1 м. При зачистці виявлені залишки напівземляного житла. В заповненні житла виявлені фрагменти сіролощеної гончарної миски, вінчик ліпного слабопрофільованого горщика з насічками по краю, шматки обмазки, кістки тварин. Висота поселення над рівнем заплави становить від 2,0 до 4,5 м [3694].

Галина Романова

1148. ПОСТОЛЬНЕ С., ПОСТОЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1148.1. Курган (археол.). На південно-східній околиці села, праворуч дороги до с. Головашівка.

Виявлений Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2005.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Діаметр – 30 м, висота – 1,3 м. Пам'ятка розорується. Розкопки не проводились [3695].

Лариса Білинська

1148.2. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, за 50 м від останніх будівель, по обидві сторони від автодороги Суми – Білопілья, в полі.

Виявлений В.Приймаком у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Могильник складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі діаметром 15 та 30 м, висотою 1,2 м. Відстань між курганами 60 м. Кургани розорується. Розкопки не проводились [3696].

Віктор Приймак

1148.3. Курганний могильник (археол.). На південний захід від села, за 0,9 км від автодороги Суми – Білопілья, ліворуч дороги до с. Склярівка.

Виявлений Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Складається з 6-ти насипів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 12 – 26 м, висота – 0,5 – 2 м.

Пам'ятка розорується, крім одного кургану, на якому встановлений геодезичний знак. Розкопки не проводились [3697].

Лариса Білинська

1148.4. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на північ від села, праворуч дороги до с. Головашівка та на південний схід від знаку газопроводу «501 км».

Виявлений Л.Білинською у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Складається з 3-х насипів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Діаметр – 15 – 30 м, висота – 0,7 – 1,5 м. Пам'ятка розорується. Розкопки не проводились [3698].

Лариса Білинська

1149. ПРУДОК С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1149.1. Поселення багат шарове (археол.). За 0,75 км на північний схід від хутора Прудок. Займає край широкої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.

Виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1991. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Розміри Поселення-130 x 08 м. Висота над заплавою становить 3,0 – 5,0 м. Територія поселення розорується. Культурний шар має потужність 0,25 – 0,3 м. Розораний майже до материка. Концентрація знахідок на поверхні середня. З поселення походить кераміка епохи бронзи та ранньослов'янського часу (2-га – 3-а чв. I тис. н.е.) [3699].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1150. ПУШКАРІВКА С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА

1150.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 60 воїнів 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, та 167 стрілецької дивізії, які загинули 8 березня і 21 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран в дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 41 воїна (десять – із 21-го СП, по одному – із 764-го і 763-го СП, решта – невідомо).

У 1966 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу (воїн і дівчинка) /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,2 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом. У нижню частину постаменту вмонтовано 6 чавунних дощок з написом і прізвищами воїнів-визволителів [3700].

Валентина Федорова

1150.2. Курганний могильник (археол.). За 0,6 км на захід від села. Займає мис правого корінного берега р. Псел.

Виявлений і обстежений В.Приймаком у 1991.

Висота над заплавою становить 35 м. Могильник складається з 5-ти насипів, висота яких близько 0,3 – 0,5 м, діаметр – 2,0 – 4,0 м. Один з курганів – найбільший – було досліджено. У ньому виявилось трупопокладення на рівні давнього горизонту східної орієнтації, безінвентарне. Матеріали зберігаються у ІА АН України [3701].

Віктор Приймак

1150.3. Пам'ятник Майдану М.С., 1966 (іст., мист.). Центр села, біля школи. Розміри: вис. скульптури – 1,0 м, постаменту – 1,24 м, основа – 1,3 x 0,7 м.

Майдан Марк Степанович [27.09.1913, с. Пушкарівка – 11.10.1945, м. Кішкунлацхаза (Угорщина)] – Герой Радянського Союзу (24.03.1945). Народився у селянській родині. Закінчив Пушкарівську семирічну школу, після чого працював на Сумському рафінадному заводі. Пізніше вступив до робфаку Сумського педагогічного інституту. Працював учителем у с. Великий Жванчик на Хмельниччині. У діючій армії – з вересня 1943. Воював проти нацистських загарбників на Західному та другому Білоруському фронтах.

У червні 1944 група радянських воїнів захопила плацдарм на березі річки Неман. нацисти безперервно контратакували. У боях за утримання плацдарму було знищено до 150 солдатів противника. У цьому бою М.Майдана було поранено. 15 червня 1944 підрозділи 64-ї Могилевської стрілецької дивізії, 49-ї Армії другого Білоруського фронту на цій ділянці успішно форсували річку і зайняли населений пункт Лунну (нині Республіка Білорусія, Гродненська обл., Мостовський р-н.). За мужність і відвагу, проявлені під час форсування Неману рядовому М.Майдану присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після одужання брав участь у визволенні Польщі, Угорщини. На підступах до Будапешту на початку лютого 1945 був поранений. Помер від ран. Похований у братській могилі м. Кішкунлацхаза (Угорщина). Одна з вулиць с. Пушкарівка носить його ім'я.

У 1966 на батьківщині Героя встановлено бетонний бюст на металевому постаменті. На чоловому боці постаменту – гранітна дошка з написом [3702].

Надія Подоляка

1150.4. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). На городах південно-західної околиці села. Займає понижений мис правого корінного берега р. Псел.

Виявлене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1991. Обстежене Є.Осадчим та О.Короткою у 2010.

Розміри Поселення-120 x 70 м, висота над рівнем заплави становить 1,0 – 4,0 м. Концентрація кераміки на поселенні – середня. З поселення походить кераміка епохи бронзи та окремі уламки сучасного посуду [3703].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1151. РИБЦІ С., СТЕЦЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1151.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля школи.

Поховані воїни 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 143 воїнів (військові частини невідомі).

У 1947 останки воїнів з х. Світляківщина перепоховані у центр с. Рибці, у 1962 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /1,7 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом.

У 1984 по обидва боки від постаменту встановлені 2 бетонні, облицьовані гранітними плитами, стели /2,2 x 3,3 м/ з прізвищами 138 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни [3704].

Володимир Голубченко

1151.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі, на відстані 100 м від входу, зліва біля дороги.

Похований невідомий радянський воїн 167-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, який загинув 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У 1987 на могилі встановлено обеліск /2,1 м/, зварений з трьох металевих труб, що закінчується п'ятикутною зіркою. Могила обкладена металом [3705].

Лариса Восьмірова

1152. РУДНІВКА С., КРОВНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1152.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу. Похований невідомий воїн 167-ї стрілецької дивізії 465-го стрілецького полку 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943.

У 1955 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,2 м/, на якому закріплено дошку з меморіальним написом [3706].

Валентина Федорова

1153. САД С., САДІВСЬКА СІЛЬРАДА

1153.1. Безкурганний могильник, черняхівська культура (археол.). На південно-східній околиці м. Суми. Займає похилий схил обводненої балки.

Досліджувався у 1983 – 84 Г. Некрасовою.

Могильник виявлений випадково під час риття котловану під фундамент школи в с. Сад. За 0,2 км нижче по схилу виявлене синхронне поселення, що повністю перекрите сучасною забудовою. Досліджено 2000 м кв., На ділянці 400 м кв. виявлено 11 поховань з трупопокладеннями (у верхньому перевідкладеному шарі зустрічалися окремі кальциновані кістки) 10 поховань приблизно одного часу, вони концентруються поряд центрального поховання-кенотафа з великою кількістю гончарного посуду. Поховані різного віку та статі, орієнтовані головами на північ та захід. Північні містили від 6 до 13 гончарних посудин, західні – тільки особисті речі. Три поховання – безінвентарні, одне з них мало сліди ритуального порушення. Виявлені в похованнях тонкостінні кубки типу «Ковалк», підв'язні, двопластинчасті та «воїнська» фібули, поясні пряжки, кістяні гребінці з виділеними плечиками дозволяють датувати могильник другою половиною четвертого століття н.е. З загальної групи виділяється жіноче поховання № 4 східної орієнтації з штучно деформованим черепом та чітко вираженими монголоїдними рисами обличчя. Воно перекриває черняхівське поховання західної орієнтації та датується за бронзовою поліедричною сережкою не раніше 5 ст. н.е., скоріш за все гунським часом. Колекція зберігається у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3707].

Ганна Некрасова

1153.2. Курганний могильник (археол.). На південно-західній околиці міста, за 2,1 км від АЗС № 6, ліворуч траси Суми – Ромни.

Обстежений Л.Білинською у 1988, Є.Осадчим – у 2006.

Складається з 3-х курганів. Діаметр курганів становить 18 – 30 м, висота – 0,5 – 1,0 м. На момент обстеження у 2006 кургани розорюються. Розкопки не проводились [3708].

Лариса Білинська

1153.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст., мист.).

У центрі села, в сквері біля сільради. Автор: арх. І.Височин. Розміри: висота скульптури – 5,0 м, трибуни – 1,2 м, меморіальних стел – 0,85 м.

Встановлений на честь загиблих на фронтах Другої світової війни. На сьогодні відомі 79 імен загиблих.

Являє собою комплекс, центр якого визначає бетонна скульптура радянського солдата. Він зображений на повний зріст у напруженому русі, права нога висунута вперед, піднята високо ліва рука стискає гвинтівку, права – простягнута уперед, лівий край довгої шинелі відкинутий назад. Накінута на плечі плащ-палатка здимається за його спиною бурхливими складками. Пластика скульптури – умовно-узагальнена, фронтальність композиції урізноманітнюється динамічністю силуету. Фігура встановлена на сірому гранітному постаменті неправильної в плані форми та прямокутному стилобаті з чорного полірованого граніту. Перед скульптурою – розетка Вічного вогню.

Праворуч від скульптури – ритуальна трибуна з плит чорного полірованого граніту, на її чільному боці – пофарбований червоним рельєфний Орден Вітчизняної війни та викарбуваний присвятний напис. Ліворуч, встановлені на ступінчастому гранітному постаменті, 3 вертикальні стели з викарбуваними на них іменами загиблих. Площа меморіального комплексу забрукована та оточена деревами [3709].

Галина Склярєнко

1154. САДКИ С., ЮНАКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1154.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північній околиці села, на узбіччі дороги Садки – Юнаківка.

Поховані воїни 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії, 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, 180-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 7 березня і в другій половині серпня 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 75 воїнів (дванадцять воїнів – із 835-го СП, два – із 520-го СП, решта – невідомо).

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1967 встановлено бетонний обеліск, замінений у 1979 бетонною скульптурою воїна /2,1 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /1,25 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [3710].

Володимир Голубченко

1155. СЕВЕРИНІВКА С., СЕВЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1155.1. Курган (археол.). За 2,0 км від автодороги Суми – Білопілья, на північно-західній околиці села, біля повороту до с. Мар'ївка.

Відкритий і обстежений Л.Білінською у 1988.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметром 30 м, висотою 0,7 м. Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [3711].

Лариса Білінська

1155.2. Курганний могильник (археол.). За 1,2 – 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, поблизу автотраси Суми – Білопілья.

Виявлений і обстежений В.Приймаком у 1988.

Складається з 2-х курганів. Курган-1 віддалений на 0,3 км від автотраси на південний захід. Має діаметр до 40 м, висота – близько 1,2 – 1,5 м. Курган-2 наполовину зруйнований кюветом дороги. Знаходиться у лісосмузі на березі обводненої балки за 1,2 км на південь від села. Діаметр – близько 40 м, висота – до 1,0 м. Кургани розорюються повністю чи частково (к.-2). Розкопки не проводилися [3712].

Віктор Приймак

1155.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Вул. Гагаріна, центр, біля сільради.

Поховані воїни 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у

шпиталях. Кількість похованих воїнів не відома. Відомі прізвища 16 воїнів (один – із 520-го СП, два – із 587-го СП, по одному – із 637-го та 687-го СП, решта – невідомо).

У 1957 останки воїнів із узбіччя Білопільського шосе були перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ і під кутом надгробну плиту з рожевого граніту /1,0 x 0,7 м/ з прізвищами воїнів-визволителів. На чоловічому боці постаменту /3,0 м/ – барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни і дати «1941 – 1945».

У 1983 за могилою на бетонній основі, облицьованій плиткою з рожевого граніту зліва і справа від могили під кутом встановлено 35 плит, на яких 285 прізвищ воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни.

У 2005 проведено реконструкцію. На могилі покладена плита з чорного лабрадориту /0,78 x 1,0 x 0,05 м/ з меморіальним написом та 14 прізвищами воїнів-визволителів. Замість 35 плит справа і зліва від могили на 2 бетонних основах, обкладених плитами з червоного граніту /1,23 x 0,64 x 0,44 x 0,27 м/, покладені 2 плити з чорного лабрадориту /1,25 x 0,64 x 0,04 м/ з 63 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни [3713].

Олександр Ткаченко

Лариса Восьмірова

1155.4. Пам'ятне місце масового поховання жертв голодомору 1932 – 33, 2003 (іст.). На перехресті вул. Гагаріна і Калініна, у центрі села, за 500 м від меморіального комплексу, біля дороги праворуч.

Поховані жителі села Северинівки, які померли протягом 1932 – 33 від голодної смерті. У їх числі: Горзій Петро Єгорович та Поліна Яківна; Марченко Анастасія та Юхим; Тихонова Ганна Іванівна з чоловіком та Тихонова Лідія; 18 дітей із сім'ї Дмитренко Марії Корнійвни; Северин Петро, Зоя і Дар'я Петрівна; Стеценко Сидір Петрович та його сім'я; Горбачови – Степан Павлович, Петро Павлович, Федір Петрович, Мотря; Білокур Михайло Давидович; Стеценко Герасим Михайлович.

У 2003 на місці поховання встановлено металевий хрест /3,0 м/ та дошка /0,51 x 0,44 м/ з чорного граніту з меморіальним написом.

У 2007 навколо було закладено парк [3714].

Лариса Восьмірова

1156. СИМОНІВКА С., ВЕЛИКОВІЛЬМІВСЬКА СІЛЬРАДА

1156.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села.

Поховані 12 воїнів 712-го, 794-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у 238-му ОМСБ. Відомі прізвища всіх загиблих (один – із 712-го СП, один – із 794-го СП, решта – невідомо).

У 1959 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна, замінену у 1982 новою бетонною скульптурою воїна /2,6 м/, встановленою на цегляній, обкладений чорною гранітною плиткою, постамент /2,17 x 0,94 x 0,86 м/. Перед могилою на цегляній похилій основі /0,98 x 0,80 x 0,32 x 0,96 м/, обкладеній чорними гранітними плитами, під кутом покладено чавунну плиту /0,88 x 0,8 м/ з 10 прізвищами воїнів-визволителів [3715].

Олександр Ткаченко

1157. СКЛЯРІВКА С., СЕВЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1157.1. Курганний могильник (археол.). За 0,15 – 0,2 км від авіамайданчику, поруч дороги Суми – Білопідлля, в полі.

Відкритий В.Приймаком у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, напівсферичної форми. Висота – 1,5 та 2,5 м, діаметр – 40 та 45 м. Розкопки не проводилися [3716].

Віктор Приймак

1157.2. Могила Горбунова М. С., 1943 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля клубу.

Горбунов Максим Сергійович (1894 – 1943) – воїн 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943.

У 1969 останки воїна з кладовища перенесені у центр села і цьому ж році на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловічому боці постаменту /1,6 м/ – чавунна дошка з меморіальним написом [3717].

Олександр Ткаченко

1158. СТЕПАНІВКА С., СТЕПАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1158.1. Курган (археол.). За 1,3 км від залізничного переїзду по автошляху Суми – Білопілья (400 м ліворуч траси), в полі.

Досліджувався Л.Білінською у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2006.

Насип округлий в плані, напівсферичний. Розміри: діаметр – 36 м, висота – 1,2 м. На момент обстеження у 2006 курган розорюється. Розкопки не проводилися [3718].

Віктор Приймак

1158.2. Курган (археол.). За 2,0 км на північний захід від залізничного переїзду по Білопільському шосе, зліва від дороги в м. Білопілья на відстані 100 – 150 м від неї, неподалік від газоперекачувальної станції «Сумська» газопроводу Уренгой – Ужгород. Виявлений та обстежений В.Приймаком у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2006.

Висота кургану – 0,7 м. Він витягнутий з північного заходу на південний схід на 60 м. Ширина – до 30 м. На момент обстеження у 2006 курган розорюється. Розкопки не проводилися [3719].

Віктор Приймак

1158.3. Курган (археол.). На території села, праворуч від траси Суми – Конотоп, за 0,1 км на північ від водонапірної башти.

Відкритий Л.Білінською у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2010.

Насип округлий в плані, напівсферичної форми, діаметром 24 м, висотою 1,0 м. Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [3720].

Лариса Білінська

1158.4. Курганний могильник (археол.). За 3,0 – 4,0 км на північний схід від села, праворуч від автодороги Суми – Конотоп.

Відкритий Л.Білінською у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 16 та 18 м, висотою 0,5 та 0,7 м. Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [3721].

Лариса Білінська

1158.5. Курганний могильник (археол.). За 5,0 км на північний захід від села, ліворуч від автодороги Суми – Конотоп, за 0,1 – 0,3 км, в полі.

Відкритий Н.Миловановою у 1988. Обстежений Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Складається з 2-х курганів. Насипи округлі в плані, напівсферичної форми, діаметром 30 м, висотою 1,5 та 2,0 м. Пам'ятка розорюється. Розкопки не проводилися [3722].

Наталія Милованова

1158.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Центральна, центр села, у сквері.

Поховано 16 радянських воїнів, серед яких 2 воїна, які загинули наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 при обороні села підрозділами 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та 14 воїнів, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 підрозділами 1142-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії. Відомі прізвища 15 воїнів.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,35 м/ на постаменті /2,5 м/. У підніжжя скульптури – дошка з мармурового дрібку з меморіальним написом.

У 1967 у могилу перепоховані воїни з одиночних могил, що знаходились вздовж залізничного полотна на території Степанівської селищної ради. На могилі під кутом

встановлено надгробну плиту з мармурового дрібку з прізвищами загиблих воїнів і меморіальним написом [3723].

Володимир Голубченко

1158.7. Могила Мацака І.М., 1944 (іст.). У кінці кладовища, прямо проти входу.

Мацак Іван Макарович (7.11.1909, смт Степанівка – 23.10.1953, там же) – Герой Радянського Союзу (10.01.1944). Народився у робітничій родині. Закінчив 6 класів, курси механізаторів. Працював трактористом. У Червоній Армії з 1941.

У діючій армії з січня 1943. Воював на Воронежському, Брянському, 1-му Українському фронтах. Механік-водій танку 288-го танкового батальйону (52-а гвардії танкова бригада, 6-й гвардії танковий корпус, 3-я гвардії танкова армія Воронежський фронт) гвардії старшина І.Мацак одним із перших у бригаді 22.09.1943 переправився через Дніпро у районі с. Григоровка (Канівський р-н. Черкаської обл.). Прорвавшись у тил ворога у районі с. Святошино (нині у межах м. Київ), танкісти вийшли на шосе Київ–Житомир, знешкодили 5 автомашин, 10 вантажних візків та разом з іншими екіпажами перегородили шлях ворогу до відступу. У складі 3 танкової армії старшина І.Мацак визволяв від нацистських загарбників Україну, Польщу, Чехословаччину, брав участь у розгромі оточеного в Берліні ворога.

У кінці 1945 повернувся в рідне село. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I і II ступенів, Червоної Зірки та кількома медалями. У смт Степанівка його ім'я носить одна з вулиць, на приміщенні школі, в якій він навчався, встановлено меморіальну дошку.

У 1954 на могилі встановлено бетонну стелу у формі вітрила /1,52 м/, на якій фото на кераміці і дошка з нержавіючої сталі з меморіальним написом. З тильного боку стели – чавунна плита з меморіальним написом [3724].

Лариса Восьмірова

1158.8. Могила Юнака Г.М., 1978 (іст.). На центральному кладовищі, біля ритуального майданчика (на відстані 20 м від входу), справа, першому ряді, урочище Глиняне.

Юнак Григорій Михайлович (22.10.1912, смт Степанівка – 12.05.1978, там же) – повний кавалер ордена Слави. Народився у селянській родині. Працював трактористом у місцевому колгоспі. Війна застала у рідному селі. Був евакуйований до Курської обл., де збирав урожай. Влітку 1943 призваний до армії.

Сапер саперного взводу 138-го гвардії стрілецького полку 48-ї гвардії стрілецької дивізії Г.Юнак у липні 1944 під Бобруйськом, за успішно виконане завдання командування в районі населеного пункту Береза-Картузька, за спритність і сміливість, проявлені при цьому, був відзначений орденом Слави III ступеню. У серпні 1944 – нагороджений орденом Слави II ступеню з присвоєнням військового звання молодшого сержанта. У середині лютого 1945 відзначився на підступах до Кенігсбергу, потім у вуличних боях за оволодіння столицею Німеччини. За сміливість і відвагу, проявлені при виконанні бойових завдань командування, гвардії молодший сержант Г.Юнак був нагороджений орденом Слави I ступеню. У кінці 1945 демобілізувався і повернувся у рідне село.

У 1979 на могилі встановлено стелу /1,06 м/, яка складається з двох частин: нижня в формі трапедії, виготовлена з мармурового дрібку, на якій дошка з меморіальним написом; верхня частина в формі розгорнутого прапора, окована металом, на ній барельєфне зображення погруддя Г.Юнака. [3725].

Лариса Восьмірова

1158.9. Пам'ятник Шевченку Т.Г., 1968 (мист.). Вул. Центральна. Територія колишнього Сумсько-Степанівського цукрового комбінату. Прізвище автора не встановлено. Розміри: вис. скульптури – 1,2 м, постаменту – 2,0 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 61) – поет і прозаїк, художник, мислитель. Життя і діяльність Великого Кобзаря має значення для кожного куточка України, тому місце розташування пам'ятника має велике історико-культурне значення саме в даному територіальному контексті і є значною духовною домінантою.

Напівпостать поета встановлено на кубічному мурованому постаменті. Образ поета ґрунтується на поширеній тенденції зображувати його у зрілому віці, з насупленим

поглядом, спрямованим згори донизу, ніби з висоти кафедри. Ці деталі, а також загальна простота композиційного вирішення сприяють враженню невимушеного спілкування народного трибуна з уявною аудиторією. Пам'ятник утворює моноекспозицію на невеликому майданчику перед клубом. [3726].

Ірина Павленко

1159.10. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На північно-східній околиці с. Торопилівка. Займає правий берег першої надзаплавної тераси р. Сумка.

Виявлене О.Журком у 1986. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-250 x 170 м. Поверхня тераси рівна. З поселення походять уламки ліпного посуду мар'янівсько-бондарихінської культури [3727].

Олексій Журко

1158.11. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). За 0,3 км нижче за течією р. Сумка від поселення-1.

Виявлене О.Журком у 1986. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 50 м. Висота над рівнем заплави становить 3,0 м. З поселення походять уламки ліпного посуду мар'янівсько-бондарихінської культури [3728].

Олексій Журко

1159. СТЕЦЬКІВКА С., СТЕЦЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1159.1. Курган (археол.). На південь від села, ліворуч від в'їзду, 70 м від траси. Займає підвищену ділянку правого берега р. Олешня.

Виявлений у 2003 В.Приймаком. Діаметр насипу становить 30 м, висота – 0,8 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [3729].

Віктор Приймак

1159.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів періоду Громадянської та Великої Вітчизняної воєн, жертв класової боротьби, радянських воїнів, 1918 – 19; 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховані І.Ковбасенко та С.Зуєнко – партизани партизанського загону під командуванням І.Бочкіна, що діяв на Сумщині у період з жовтня 1918 по 1919; А.Ковбаса – голова першого колективного господарства, розстріляний у 1929 під час проведення насильницької колективізації; партизан Ф.Радько, з партизанського загону ім. Хрущова (командир С.Зв'ягін).

Радько Ф. С. колишній бригадир колгоспу ім. Чапаєва. У загоні з 10 жовтня 1941 (з дня створення загону), розвідник. Розвіддані передавались 1034-му стрілецькому полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії. 12 листопада 1941 під час виконання бойового завдання був убитий.

У братській могилі також поховані воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село на початку жовтня 1941 та воїни, 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, 712-го, 465-го, 665-го, 520-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, 51-го полку військ НКВС, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у 03333 польовому шпиталі. Відомі прізвища 4 партизанів і воїна Сенюк І. Г. (1918-8.08.1943).

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1975 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,55 м/ на постаменті /1,7 м/, бетонний пілон /15,0 м/ із зображенням ордена Вітчизняної війни і дошкою з меморіальним написом. За пілоном – цегляна оцEMENTOVANA стела /2,5 x 10,5 x 0,6 м/, на якій 15 плит з мармурового дрібку з прізвищами 463-х воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни і барельєфним зображенням епізодів бою. Зліва від братської могили під кутом встановлено 8 бетонних плит з меморіальними написами і прізвищами загиблих [3730].

Володимир Голубченко

Лариса Восьмірова

1159.3. Могила Панкова О.В., 1982 (іст.). Вул. Піонерська, центральна алея кладовища, справа від входу.

Панков Олександр Вікторович (4.03.1960, с. Стецьківка – 23.09.1982, там же) – офіцер Збройних сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1977, після закінчення школи, працював на Сумському машинобудівному виробничому об'єднанні ім. М.В. Фрунзе токарем-розточувальником. 14 листопада 1979 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов річну підготовку при Саратовському ВВАУЛ за спеціальністю командна тактична вертольотів. З 25 серпня 1982 проходив службу у Афганістані, в/ч. пп. 19888. У складі екіпажу виконав 30 бойових вильотів, знешкодив 5 фортець, 3 опорних пункти, 2 склади зі зброєю та боєприпасами, біля 40 противників. Льотчик-штурман гелікоптеру Мі-24 лейтенант О.Панков загинув у районі населеного пункту Руха. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 06.05.1983 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,82 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3731].

Мариса Восьмірова

1159.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села. Займає ділянку високого правого берега р. Олешня (права притока р. Псел).

Виявлене Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 70 м. Частина поселення зруйнована кар'єром. У північно-східній стінці кар'єра на глибині 0,4 – 1,2 м виявлений культурний шар потужністю 0,4 м. У материковому піску простежений профіль ями глибиною 0,6 та шириною дна 1,5 м. З заповнення ями походять фрагменти ліпного скіфського посуду значна частина яких – вінчики з проколами та зашипами та пряслице. При зачистці двохметрової ділянки культурного шару також виявлені фрагменти ліпного посуду. До кар'єра прилягає поселення, що розорюється. На оранці також зібрані фрагменти ліпного скіфського посуду. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3732].

Наталія Милованова

1160. СТІНКА С., ВЕРХНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА

1160.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села в урочищі Ярки. Займає чотири мисоподібних виступи лівого корінного берега р. Сироватка. Поселення виявлене у 1986 О.Журком. У 2003 обстежене Є.Осадчим.

Поселення має розміри 750 x 50 – 60 м. Висота поселення над рівнем заплави – 7,0 – 8,0 м. Культурний шар має потужність 0,3 – 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Через поселення проходить дорога до с. Залізник. З поселення походять уламки ліпного посуду скіфського часу [3733].

Олексій Журко

Євген Осадчий

1161. СУЛА С., СУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА

1161.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Центр села, біля клубу.

Поховано 110 воїнів 777-го стрілецького полку 40-ї армії, які загинули у кінці вересня на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село; 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії; 89-го, 59-го танкових полків, 45-ї, 46-ї танкових бригад, які загинули у кінці лютого – на початку березня і 2 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран в дислокованих тут шпиталях у період з 5.09 по 24.12.1943. Відомі прізвища 43 воїнів: лейтенант М.Кузнецов (797-й СП); ефрейтор І.Купряшов, ст. сержант П.Лівенець, рядовий О.Рочков, сержант П.Рудика, мол. сержант Л.Тимченко, сержант О.Щіпачов (520-й СП); рядовий С.Голубко, гв. майор І.Димніков, гв. сержант М.Михайлов, рядовий Г.Пивовар, рядовий О.Філіпов (45-а танкова бригада); мол. сержант І.Каракін, лейтенант О.Приходько (59-й танковий полк); ст. сержант І.Панін (89-й танковий полк); рядовий С.Черних (21-й СП 180-а СД); лейтенант В.Харитонов (777-й СП).

У 1965 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1968 встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1968 з обох боків від постаменту встановлено 2 цегляні облицьовані гранітними плитами стели /3,6 x 13,25 м/, на яких 28 металевих дощок з 42 прізвищами воїнів-визволителів і 192 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни.

У 1977 у могилу перепоховані воїни з с. Зелена Роща.

У 1984 на могилі встановлено нову бетонну скульптуру воїна /3,0 м/, обкуту металом. На чоловому боці постаменту /1,8 м/ – орден Перемоги і меморіальний напис [3734].

Володимир Голубченко

1161.2. Могила Мовчана С.М., 1980 (іст.). На кладовищі справа від входу, четвертий ряд третя могила.

Мовчан Сергій Миколайович (6.06.1960, с. Сула – 9.04.1980, там же) – воїн Збройних сил СРСР. Загинув у Афганістані.

У 1977 закінчив середню школу, працював різноробочим у місцевому колгоспі «Дружба». Другого липня 1979 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 04175 за спеціальністю снайпер. З грудня 1979 проходив службу в Афганістані у в/ч. пп. 33079. Брав участь у визволенні долини р. Пандмер від противника. Гранатометник рядовий С.Мовчан загинув у районі населеного пункту Базаран. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 23.01.1981 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1980 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [3735].

Лариса Восьмірова

1162. ТЕРЕШКІВКА С., ТЕРЕШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1162.1. Курган (археол.). За 0,6 – 0,8 км на південь від села, поруч автодороги Суми – Ромни, поблизу опори лінії електромережі.

Відкритий і обстежений В.Приймаком у 1988.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Висота – 1,5 м, діаметр – 30 м. Розкопки не проводилися [3736].

Віктор Приймак

1162.2. Курган (археол.). За 1,8 – 2,0 км на південь від села, між селом та автодорогою Суми – Ромни, поблизу опори лінії електромережі.

Відкритий і обстежений В.Приймаком у 1988.

Насип в плані округлий, напівсферичної форми. Висота – 1,2 м, діаметр – 25 м. Курган розорюється. Розкопки не проводилися [3737].

Віктор Приймак

1162.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля Будинку культури.

Поховані воїни 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у 5149-му ХППШ. Кількість похованих воїнів у братській могилі не встановлено. Відомі прізвища 81 воїна (мол. сержант І.Перветов, рядовий В.Усачов – 5149-й ХППШ, решта – невідомо).

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу: воїн та жінка /2,0 м/. На могилі під кутом покладено 3 чавунні надгробні плити з прізвищами воїнів-визволителів. На чоловому боці постаменту /3,0 м/ – меморіальний напис.

У 1966 у братську могилу перенесені останки воїнів з віддалених хуторів.

У 1971 за могилою встановлена бетонна стела /3,5 x 11,5 м/, на якій укріплено 26 чавунних дощок з 200 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни [3738].

1162.4. Могила Зайцевої О.З., 1943 (іст.). На центральному кладовищі, у 4-му ряді 3-а могила зліва.

Зайцева Олександра Захарівна (15.05.1921, с. Глибне, нині Сумський р-н. – 17.09.1943, с. Терешківка) – рядова, яка померла від ран у 5149-му ХППШ.

У 1929 з сім'єю мешкала в м. Горлівка (нині Донецька обл.). Закінчила 7 класів Калінінської ЗОШ. У 1938 вступила до Горлівської акушерсько-сестринської школи. У 1940 отримала диплом медичної сестри.

30 липня 1941 призвана до лав Радянської Армії. Брала участь у боях на Орловсько-Курській дузі в районі м. Обоянь. Під час боїв за місто була поранена, лікувалась у шпиталі, потім воювала в складі 232-ї стрілецької дивізії 797 стрілецького полку 1-го батальйону. Нагороджена медаллю «За відвагу». Померла від ран у шпиталі.

У 1980 на могилі встановлено стелу з мармурового дрібку /1,5 м/, на якій дошка з нержавіючої сталі з написом і фото на кераміці [3739].

Лариса Восьмірова

1163. ТОКАРІ С., ТОКАРІВСЬКА СІЛЬРАДА

1163.1. Городище пізньосередньовічне Сумський Успенський чоловічий монастир, 17 – 18 ст. (археол., архіт.). Північно східна околиця села (колишня Мала Чернеччина), Сумського р-ну. Займає мисоподібне підвищення першої надзаплавної тераси правого берега безіменної річки (за документами кін. 17 ст., імовірно, Комишанки) – лівої притоки Псла.

Виявлений та обстежений Є.Осадчим та О.Коротеню у 2006. Пам'ятка має підпрямокутну форму, розміром 130 x 50 м. Висота над рівнем заплави становить 2,5 – 5,0 м. Майданчик рівний, має незначний ухил в північно-східний бік. З північного боку монастир обмежений ярмом, із півдня, південного сходу та південного заходу – схилами мису.

По периметру монастиря простежено залишки укріплень у вигляді валу. Висота валу з напільної сторони становить 1,5 – 1,8 м, з внутрішнього боку вал не простежується. У південно-східній частині розташовано в'їзд у монастир, що має вигляд пандуса, прорізаного у схилі мису. З боку монастиря схил в'їзду підрізаний ескарпом, з іншого – обмежений річкою. У цьому випадку вирішено було відступити від канонічного розташування входу з західного боку, де монастирські укріплення були найбільш вразливі. Цей в'їзд, найвірогідніше більш ранній і відноситься до 2-ої пол. 17 ст. На це може вказувати розташування в'їзду вздовж ескарпу та улаштування його у вигляді кутового бастіону. Ще один в'їзд знаходиться з південно-західного боку городища.

У північному куті виявлено залишки фундаменту цегляної кутової башти діаметром 4 – 5 м та нижньої частини цегляної стіни. Про залишки потужного фундаменту стін монастиря пише Фомін. Уламки цегли, з якої було складено мур та башту, дуже фрагментарні і встановити їх розмір не є можливим. За тістом та випалом цегла аналогічна тій, що була використана при будівництві дзвіниці.

У північно-західному куті монастиря розташована дзвіниця. Вона має восьмикутну в плані форму. Верхня частина та купол на даний час втрачені. Збудована з червоної цегли розміром 0,26 x 0,12 x 0,7 м з товщиною мурованих швів 0,02 – 0,03 см. Ширина однієї грані становить 3,7 м, товщина стіни першого ярусу – 1,5 м. Перший та другий поверхи дзвіниці пристосовані для оборони. Вікна-бійниці стрілчастої форми, шириною 0,2 м. Вхід до дзвіниці зроблений у вигляді коридору, у стінах якого також зроблені бійниці.

На південному схилі мису виявлені залишки підвальних приміщень із цегляним склепінням. Вони складені з червоної цегли, яка за формою та кольором аналогічна цеглі дзвіниці. Підземні приміщення були збудовані в південному схилі мису. Перше підвальне приміщення розташоване поблизу в'їзду. Висота склепіння – 0,2 м, ширина – 3 м, довжина – 5 м У стінах розташовані заглиблені ніші. Північно-східний кут складений з більш ранньої цегли жовтого кольору з менш охайною кладкою. Ймовірно, приміщення було реконструйоване пізніше. Схоже приміщення виявлено за 10 м на південь від першого, його розміри – 3,0 x 4,0 м, висота – 2,0 м. Рівень підлоги у підвалах не виявлено,

а, виходячи з розташування ніш, можна припустити, що ці підвальні приміщення мали значну глибину і могли бути пов'язані з виходами з печерного комплексу монастиря. Пізніше виходи з підвалів було перебудовано, тут були збудовані дверні проходи. Аналогічний вигляд мають входи до підземель Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Путивльського Молчанського монастирів.

На території монастиря існувало три кам'яних храми: Успіння Богоматері (1750), Михайло-Архангельський (1755) та надбрамний Весвятський 1760). На даний час храми зруйновані.

З території монастиря походять фрагменти гончарного посуду сер. 17 – 18 ст. та фрагмент кахлі з зеленою поливою. Монастир було засновано у 1658 [3740].

Євген Осадчий

1163.2. Дзвіниця, сер. 18 ст. (архіт.). Міститься в мальовничій долині, на відкритому пагорбі над ставком. Належить до втраченого комплексу Успенського монастиря, будівництво якого було завершено у 1760. Архітектор – Яків Шубський. Храми Богословський (1735), Миколаївський (1746), Троїцький були розібрані за часів правління Катерини II. Розташований на південний схід від дзвіниці кам'яний Всіхсвятський храм був зруйнований у 1934.

Дзвіниця цегляна, в архітектурних формах бароко, збереглась на висоту 4-х ярусів. По зовнішньому контуру плану вона восьмигранна, по внутрішньому – кругла (в першому і другому ярусах) і восьмигранна. Вхід розміщено у першому ярусі з півдня. Дзвіниця пристосована до оборони: у стінах нижніх ярусів влаштовані бійниці, у третьому ярусі – невеликі віконця по типу бійниць, звернені на північний схід і південний захід.

Особливістю архітектури споруди є яскраво виражений вертикалізм і соковита пластика декору. Грані дзвіниці виявлені рустованими пілястрами – у двох нижніх ярусах спареними по суміжних гранях, у верхніх ярусах – ламаними в плані на ребрах. На пілястрах кріпляться міжярусні карнизи, що проходять вище другого і третього ярусів.

Головним декоративним мотивом фасадів в двох нижніх ярусах є аркові та вухаті лутки прорізів і ніш з замковими каменями. Вухаті лутки мають гарний малюнок і прикрашені звисаючими по кутам китицями. Між нішами 1-го і 2-го ярусів – фігурні фільонки. Декор 3-го і 4-го ярусів менш насичений. Це ніби полегшує споруду до верху. Площини граней 3-го ярусу оформлені у вигляді широких і високих аркових ніш, обрамлених тонкими гранованими півколонками і такого ж профілю архівольтами. Повторюючи півциркульну форму архівольтів, вигинається на другій грані міжярусний карниз. У двох гранях, звернених у бік храму, замість ніш влаштовані великі аркові прорізи. У гранях, звернених у зовнішній бік – два маленьких віконця по типу бійниць, що виходять у ніші. Четвертий ярус дзвіниці має чотири аркових прорізи, що чергуються з фільончастими нішами. Завершення дзвіниці не збереглося.

Внутрішня структура споруди підкреслює її оборонний характер. У 1-му ярусі, розділеному по осі захід – схід поперечною стіною, влаштоване півкругле в плані, перекрите конхою приміщення з двома бійницями і внутрішньостінні сходи, в коридор яких також виходили дві бійниці. Планування і перекриття другого ярусу ідентичні. Верхні яруси повторюють у плані форму восьмигранника з шириною 6,26 – 6,4 м. Вони мали пласкі перекриття (у стінах збереглися гнізда від балок). Товщина стін нижнього ярусу більше 1,5 м, третього ярусу – 1,4 м. Бійниці першого ярусу – вузькі, з трикутними пермичкми, другого ярусу – аркові; їх камери мають ширину 0,54 – 0,55 м.

Цікаве об'ємно-просторове і декоративне рішення споруди – свідчить про високу майстерність архітектора і фортифікатора [3741].

Алла Кургасва

1163.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Комсомольська, центр, біля сільради.

Поховані воїни, серед яких воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 712-го стрілецького полку

232-ї стрілецької дивізії; 1140-го, 1142-го стрілецьких полків 340-ї стрілецької дивізії; 661-го артилерійського полку, які загинули у кінці лютого – 8 березня і 18 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у період з серпня 1943 по серпень 1944 у 1593-му ЕШ. Відомі прізвища 296 воїнів (двадцять чотири – із 520-го СП, одинадцять – із 712-го СП, п'ять – із 1142-го СП; по три – із 48-го і 295-го СП; по два – із 737-го і 605-го СП; по одному – із 695-го, 343-го, 142-го СП і 661-го арт. полку).

У 1956 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. У підніжжя скульптури – чавунна дошка /0,6 x 0,35 м/ з меморіальним написом. До фасадної сторони постаменту /2,0 м/ під кутом встановлено 2 плити, а на могилі на бетонній основі – 6 надгробних плит /0,79 x 1,19 м, усі чавунні/ з прізвищами 181 воїна-визволителя.

У 1975 зліва від могили встановлено бетонну стелу /6,5 x 2,5 м/, на якій 8 чавунних дощок /0,8 x 1,15 м/ з меморіальним написом і прізвищами 207 воїнів-земляків, зліва від постаменту встановлена металева дошка /1,5 x 1,0 м/ з меморіальним написом і 26 прізвищами воїнів-земляків, які загинули у період Другої Світової війни [3742].

Олександр Ткаченко

1163.4. Поселення багатощарове (археол.). За 3,0 км на південь від села Токарі та за 3,0 км на північ від с. Бездрик, за 0,7 км на південь від городища Токарі.

Виявлене В.Приймаком у 1999. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2003.

Займає два мисоподібних виступи правого берега р. Бездрик розділених неглибоким яром. Розміри Поселення-300 x 50 м. Висота над рівнем заплави – 5,0 – 6,0 м. Через поселення проходить ґрунтова дорога.

З поселення походять уламки ліпного посуду епохи бронзи, скіфського часу та колочинської культури. Поселення розорюється. Розкопки не проводилися [3743].

Віктор Приймак

1163.5. Поселення багатощарове (археол.). На західній околиці села. Займає борову терасу лівого берега р. Псел, між с. Токарі та околицею м. Суми – Василівкою.

Відкрите Г.Радько. Обстежене В.Приймаком у 1987.

Розміри поселення – 500 x 80 м. Висота над рівнем заплави становить 5,0 – 6,0 м. На території поселення досліджене напівземлянкове житло та господарська яма волинцевської культури. При розкопках знайдена гончарна волинцевська та салтівська кераміка, кухонний посуд а також уламки амфор.

З поселення походить кераміка катакомбної культури епохи бронзи, черняхівська, колочинська та волинцевська кераміка. З підйомного матеріалу походить бронзова фібула 5 ст. н. е. Поселення розорюється [3744].

Віктор Приймак

1163.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). У південно-західній частині села, за 0,5 км на південний захід від будинку сільради.

Відкрите і обстежене Є.Осадчим у 2006.

Займає мисоподібне підвищення правого берега річки Комишанки, лівої притоки р. Псьол, перетвореної на каскад ставків.

Висота над рівнем заплави становить 2,5 – 3,0 м. Розміри поселення – 65 x 30 м. Культурний шар – коричневий супісок, материк – жовта глина. Потужність культурного шару – 0,6 м, розорюється на глибину 0,2 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду бондарихінської культури епохи бронзи [3745].

Євген Осадчий

1163.7. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На північно-східній околиці села, займає мис правого берега балки, що впадає зліва в долину р. Псел, біля дороги з с. Токарі до с. Велика Чернеччина.

Виявлене Г.Радько. Обстежене В.Приймаком у 1988.

Розміри Поселення-250 x 120 м. Висота над рівнем заплави – 35 – 40 м. З поселення походить кераміка скіфського часу. Поселення розорюється. Матеріали обстеження зберігаються у Сумському палаці для дітей та юнацтва [3746].

1163.8. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На північно-східній околиці села за 0,2 км на північ від дзвіниці Успенського монастиря. Займає підтрикутної форми мис правого корінного берега р. Комишанка, ліва притока р. Псел.

Виявлене В.Приймаком у 1987. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Висота поселення над рівнем заплави становить 30 – 35 м. Зі сходу та півночі поселення обмежене крутим схилом берегової тераси. По краю схилу розташовані траншеї часів Великої Вітчизняної війни та валоподібний насип, скоріш за все обвалування поля. Розміри Поселення-200 x 100 м. Потужність культурного шару становить 0,7 м. З поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та у меншій кількості пізньосередньовічного українського [3747].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

1164. ХОМИНЕ С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

1196.1. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). Південно-західна околиця села, за 0,1 км на схід від кладовища. Займає мисоподібний виступ великої піщаної дюни.

Виявлене і обстежене Є.Осадчим у 2006.

З півдня та сходу обмежене схилом дюни та дренажним каналом. Поверхня рівна, висота поселення над рівнем заплави становить 5,0 – 5,5 м. Розміри Поселення-150 x 60 м. Культурний шар – сильногумусований пісок. Потужність культурного шару становить 0,4 м, розорюється на глибину 0,2 м. З поселення походять уламки ліпного посуду скіфського часу [3748].

Євген Осадчий

1164.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). Західна околиця села, за 0,15 км на захід від села. Займає похилий мис великої піщаної дюни розмірами 60 x 35 м.

Виявлене Є. М. Осадчим у 2006.

Висота поселення 2,5 – 3 м. Культурний шар – сильногумусований пісок. Потужність культурного шару 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. З поселення походять уламки ліпного посуду бондарихінської культури епохи бронзи та бронзове овальне кільце [3749].

Євген Осадчий

1164.3. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). На північній околиці села. Займає мис та берегову терасу великої піщаної дюни. З півночі обмежене старицею р. Псьол, з заходу – пересохлим руслом стариці.

Поселення відоме за розвідками М.Рудинського 1916. Обстежене Є.Осадчим у 2006.

Висота над рівнем заплави становить 3,0 м. Розміри Поселення-300 x 20 – 30 м. Культурний шар – сильногумусований пісок. Потужність культурного шару – 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Північна частина мису пошкоджена лінією електромереж та траншеями. З поселення походять уламки ліпного посуду бондарихінської культури епохи бронзи [3750].

Євген Осадчий

1165. ХОТІНЬ СМТ, ХОТІНЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1165.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля Будинку культури.

Поховано 233-х воїнів, які загинули під час оборонних боїв за селище на початку жовтня 1941 підрозділами 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії та воїни 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії, які загинули під час його визволення від нацистських загарбників 1 вересня 1943 та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 32-х воїнів і 2-х партизанів (два – із 213-го окремого загону розмінування; по одному – із 238-го окремого лижного батальйону, 271-ї окремої розвідувальної роти, 232-го та 79-го СП, 25-го гв. повітряно-десантного полку).

У могилі поховані також командир Хотінського партизанського загону ім. Хрущова С.Зв'ягін і розвідник цього ж загону Ф.Прийменко. Загін було створено 10 жовтня 1941.

До його складу входило біля 70 чол. Загін діяв у взаємодії з військовими підрозділами 1034-го стрілецького полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Південно-західного фронту. Створена із бійців загону група дальньої розвідки доставляла армії дані про силу наступаючого ворога, забезпечувала проведення агентурних розвідок по глибоким тилам противника. За зразкове виконання завдань командування С.Зв'ягін був нагороджений орденом Червоної Зірки. У 1942 загін отримав завдання переправитись через лінію фронту, розміститись в Микільському лісі і розвернути дії на території Сумської обл. Першу лінію оборони противника подолали 20 травня. При прориві другої лінії оборони 21 травня 1942 загін прийняв бій біля с. Мала Вільшанка Курської обл. У цьому бою, виринаючи із оточення, загинули майже всі партизани.

У 1950 останки загиблих із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,7 м/ і покладено чавунну надгробну плиту /1,4 x 0,9 м/ з меморіальним написом і прізвищами загиблих.

У 1975 за могилою на бетонній основі /0,9 x 18,8 м/ під кутом встановлено 11 чавунних плит /1,8 x 1,2 м/ з прізвищами 261 воїна-земляка, які загинули в період Другої світової війни і меморіальним написом. Серед них – Герої Радянського Союзу М.Гальченко (10.01.1944, посмертно) і О.Ройченко (17.10.1943, посмертно).

Гальченко Микола Петрович (1920, с. Писарівка, нині у межах смт Хотінь – 09.12.1943, м. Васильків Київська обл.) народився у селянській родині. Після закінчення 5 класів працював у колгоспі. Під час окупації території Сумської обл. німецько-фашистськими загарбниками воював у партизанському загоні. У Червоній Армії з 1943.

У діючій армії з 1943. Командир кулеметної обслуги 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії молодший сержант М.Кальченко у визвольних боях за Київ знищив декілька вогневих точок противника, що сприяло успіху атакуючих. Нагороджений орденом Леніна, медаллю.

На могилі встановлено меморіальну плиту. На батьківщині на будинку школи, де він навчався, встановлено меморіальну дошку.

Ройченко Олександр Олександрович (09.10.1911, смт Хотінь – 05.10.1943, м. Носівка Чернігівська обл.) народився у селянській родині. Закінчив 7 класів та школу ФЗН, працював токарем на машинобудівному заводі у м. Суми. У Червоній Армії з 1933. Закінчив прикордонне училище у 1937, служив помічником, а потім начальником прикордонної застави на Далекому Сході.

На фронті під час Другої світової війни з 1942. Командир мінометної роти 1033-го стрілецького полку 280-ї стрілецької дивізії 60-ї армії ст. лейтенант О.Ройченко у складі штурмової групи 26.09.1943 подолав Дніпро в районі с. Страхолісся Чорнобильського району Київської обл. Мінометники сприяли стрілецьким підрозділам у захопленні плацдарму. Нагороджений орденом Леніна. У СПТУ № 2 м. Суми встановлено бюст Героя, на батьківщині та на будинку цеху № 3 ВАТ машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М.В. Фрунзе встановлено меморіальну дошку. Його ім'ям названо вулицю в с. Носівка [3751].

Валентина Федорова

Лариса Восьмірова

1165.2. Могила Просянка О.І., 1990 (іст.). Праворуч від центрального входу кладовища № 1.

Просяник Омелян Іванович (17.07.1900, смт Хотінь – 23.07.1990, там же) – Герой Радянського Союзу (10.04.1945).

Народився у родині робітників. Після закінчення трьох класів земської школи допомагав батькам по господарству. З 1932 і до початку війни працював квалем у МТС. До Червоної армії призваний у вересні 1943.

У діючій армії з жовтня 1943. Стрілок 17-ї гвардійської Червонопрапорної, ордена Суворова механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії рядовий О.Просяник одним із перших у бригаді 25.01.1945 форсував Одер у районі

Кебен (Хобеня, Республіка Польща), був поранений, але залишився в строю. У бою за плацдарм гранатами та у рукопашній сутичці знищив 12 гітлерівців. 26.01.1945 брав участь у бою за м. Кебен.

Після демобілізації із рядів Червоної Армії у серпні 1945 працював у смт Хотинь у державному банку, місцевому колгоспі. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня, багатьма медалями, учасник Параду Перемоги у Москві 22.06.1945.

У 1990 на могилі встановлено обеліск з металевих труб /2,1 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [3752].

Микола Литвин

1165.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південно-східній околиці села. Займає лівий берег першої надзаплавної тераси р. Олешня.

Виявлене О.Журком у 1986. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-250 – 230 x 90 – 100 м. У результаті корчування саду культурний шар практично зруйнований. З поселення походять уламки ліпного посуду мар'янівсько-бондарихінської культури [3753].

Олексій Журко

1165.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На північно-західній околиці села. Займає правий берег першої надзаплавної тераси р. Олешня, з заходу обмежене заплавою по якій протікає безіменний струмок (притока р. Олешня).

Виявлене О.Журком у 1987. Обстежене Є.Осадчим та О.Кравченком у 2010.

Розміри Поселення-150 x 40 м. З поселення походять уламки ліпного посуду скіфського часу [3754].

Олексій Журко

1165.5. Садиба графа Камбурлея М., 1790-і рр. (архіт.). Садибно-парковий ансамбль міститься в рівнинній місцевості в центрі села.

Садиба графа М.Камбурлея в Хотині відома з 18 ст. У 1790-х рр. один з найвидатніших петербурзьких архітекторів доби високого класицизму, італієць Джакомо Кваренгі (1744-1817) розробив проект архітектурного ансамблю садиби. За цим проектом садиба й була збудована в кінці 1790-х рр.

Садибні будівлі були побудовані за традиційною в той час вісьовою системою «покоєм» і оточені великим парком. Від в'їзної мурованої брами у вигляді двох пілонів з колонами коринфського ордеру широка головна алея вела до парадного двору. Навпроти палацу по боках алеї були зведені два флігелі – східний і західний. Господарські споруди і оранжереї знаходилися від нього на значній відстані. У проектуванні службових будівель брав участь місцевий архітектор О.Паліцин.

Палац був мурованим, двоповерховим, симетрично-вісьової композиції, з ризалітами, що візуально фіксували наріжники, та шестиколонними портиками коринфського ордеру по центру головного і паркового фасадів. Фасади в рівні першого поверху були оформлені горизонтальним рустом. Западаючі площини фасадів декорували пілястри великого коринфського ордеру.

У Хотинському маєтку бували видатні історичні особи та діячі культури: декабрист князь С.Волконський, поет Д.Давидов, засновник Харківського університету В.Каразін, поет В.Туманський, архітектор і письменник О.Паліцин, художники І.Крамської (написав тут 1871 картину «Майська ніч»), Ф.Васильєв (акварель «Ставок»), Г.Нарбут.

За висновками дослідників архітектури російського класицизму (Г.Лукомський, Г.Грімм) «Хотень – одна их примечательнейших усадеб всей России». Г.Лукомський обстежив, зафотографував і описав садибу в 1910. На той час палац, покинутий напризволяще останнім власником графом Строгановим, уже перебував у аварійному стані. У 1918 тут сталася пожежа. Після неї палац та інші споруди садиби були знищені на поч. 1920-х рр. Відтак з усього ансамблю до наших днів збереглися тільки два флігелі й частково – парк.

Муровані флігелі, що збереглися, ідентичні за архітектурно-просторовим вирішенням і відрізняються деякими деталями в розплануванні. Західний флігель зберігся в автентичному стані, східний – відбудований у 1970-х рр. До західного флігеля з тильного

боку в 1960-х рр. зроблена прибудова. За радянської доби в обидвох флігелях містилася сільська школа.

Флігелі витримані в стилістиці високого класицизму. Вони цегляні, потиньковані, квадратні в плані, двоповерхові, симетричні. Перекриття плоскі, балкові. У коридорах нижнього поверху збереглися коробові склепіння. Розпланування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Зліва від входу сходи, що ведуть на другий поверх. Головні фасади підкреслені чотириколонними портиками іонічного ордера, увічаними трикутними фронтонами. Колонам відповідають пілястри на фасаді. Вікна без облямувань. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах.

Збережені споруди й парк у Хотині – один з небагатьох, уцілілих в Україні, витворів славетного архітектора Дж.Кваренгі, має визначну історико-архітектурну й історико-меморіальну цінність [3755].

Віктор Вечерський

1166. ЧЕРВОНА ДІБРОВА С., ТОКАРІВСЬКА СІЛЬРАДА

1166.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.

Поховані воїни 712-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії і 1142-го стрілецького полку 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 8 березня і 16 серпня 1943. Відомі прізвища 148 воїнів (чотири – із 712-го СП 232-ї СД, один – із 1142-го СП 340-ї СД, решта – невідомо).

У 1965 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/ [3756].

Володимир Ткаченко

1167. ЧЕРВОНЕ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1167.1. Курган (археол.). Між с. Червоне та м. Суми, за 0,22 – 0,25 км ліворуч дороги з м. Суми до с. Червоне в полі.

Виявлений і обстежений В.Приймаком у 1987.

Діаметр насипу – 20 м, висота – 3,5 м. На вершині кургану встановлений геодезичний знак. Курган не розорюється [3757].

Віктор Приймак

1167.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978, 1982 (іст.). Вул. Першотравнева, центр, біля Будинку культури.

Поховано 23-х воїнів 764-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 2 вересня 1943 та померли від ран у період з вересня 1943 по жовтень 1944 у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 20 воїнів (три померли в шпиталях, інші – загинули в бою).

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій покладено чавунну надгробну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів.

У 1959 зліва від могили встановлено бетонну скульптуру воїна /2,4 м/ на цегляному постаменті /2,9 м/.

У 1978 справа від скульптури споруджено бетонну стелу /3,0 x 13,5 м/, на якій барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни і 4 дошки з білого мармуру з прізвищами 246 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни. Справа на стелі – барельєфне зображення скорботної матері.

У 1982 праворуч від першої стели встановлено ще одну бетонну стелу /3,0 x 1,2 м/, на якій 3 чавунні дошки з меморіальним написом і прізвищами 29 робітників радгоспу «Сумський», які загинули в період Другої світової війни [3758].

Олександр Ткаченко

1167.3. Поселення багатозарове, укріплена садиба кінця 17 – 18 ст. (археол.). У західній частині села. Займає миси та схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Псьол.

Виявлене Є.Осадчим та О.Коротю у 2006, обстежене у 2007.

Розміри поселення – 750 x 50 x 60 м. Висота над рівнем заплави становить 7,0 м. Потужність культурного шару становить 0,8 – 1,0 м. Поселення частково забудоване, частково розорюється під городи на глибину 0,2 – 0,3 м.

Укріплена садиба Г.Кондратьєва розташована у північно-східній частині поселення. З північного сходу обмежена схилом берега р. Псел. У північній частині простежуються два бастіони розміром 4,0 x 4,0 м. Сильно зруйнований вал, висотою 0,5 – 0,7 м та шириною 3,0 – 5,0 м, виявлений у північно-східній та східній частині садиби.

З поселення та садиби походять фрагменти ліпного посуду бондарихінської культури, волинцевської культури, золотоординського часу 14 ст. та 17 – 18 ст. [3759].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

1168. ШПИЛІВКА С., ШПИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1168.1. Будинок церковнопарафіяльної школи, поч. 19 ст., у якій протягом 1896 – 99 навчавсь Мамонтов Я.А., у 1919 – 20 Лисенко М.Г. (архит., іст.). Одноповерховий, розташований в глибині двору, побудований із сірого пустотілого каменю, дах покритий шифером, площа 140 м кв. Споруджений земством у 1812.

Тут у 1896 – 99 навчався Мамонтов Яків Андрійович (1888 – 1940, літературний псевдонім Яків Лірницький, Яків Пан) – український письменник, вчений-театрознавець.

Народився на х. Стрілиця, тепер с. Шапошникове Сумського р-ну в родині селянина.

Після успішного закінчення трирічної церковно-приходської школи у с. Шпилівка, п'ятикласної земської школи у с. Нижня Сироватка, вступив до Деркачівського сільськогосподарського училища, де прилучився до театрального мистецтва і літератури.

Літературну діяльність розпочав у 1907. У 1914 закінчив Московський комерційний інститут.

З весни 1920 Мамонтов приступив до читання курсу педагогіки у Харківському інституті народної освіти, на Харківських педагогічних курсах ім. Г.С.Сковороди.

Брав активну участь у створенні Української державної театральної студії, став її директором.

Був вченим секретарем Наркомпросу УРСР, співробітником науково-дослідницького інституту педагогіки. З-під його пера вийшли 27 п'єс, 6 оперних лібрето, 4 кіносценарії, ряд ґрунтовних праць з історії театру, теорії драми, вірші, новели.

У 1919 – 20 у цій школі навчався Лисенко Михайло Григорович (1906 – 72) – український скульптор, народний художник СРСР, дійсний член АМ СРСР.

У 1926 – 31 навчався в Харківському художньому інституті. Його найвідоміші пам'ятники: 61-му комунарові в Миколаєві (1935 – 36), М.Щорсу в Києві (1954), «Холм Слави» (архіскульптурний комплекс кладовища радянських воїнів у Львові, 1958), В.Леніну в Запоріжжі (1964), С.Ковпаку в Путивлі Сумської обл. (1971), радянським громадянам і військовополоненим, що загинули у 1941 – 43 у Києві в урочищі Бабин Яр (1976). Усі – в співавторстві.

У 1938 – 41 викладав у Харківському художньому інституті, 1944 – 1972 – у Київському художньому інституті (професор – з 1947).

Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

У 1988 на будинку встановлені дошки з меморіальними текстами [3760].

Лариса Восьмірова

1168.2. Городище, середньовічне (археол.). За 3,7 – 4,0 км на південний захід від села. Займає гору-останець в урочищі Шпиль на правому березі р. Псел.

Досліджувалося І.Ляпушкіним у 50-х рр. 20 ст. У 1971 обстежене О.Сухобоковим. У 2000 та 2003 – Є.Осадчим.

Городище має трапецієподібну в плані форму. Розміри – 95 – 120 x 25 – 60 м. Висота над рівнем заплави становить 50 м. Городище має круті схили, додатково укріплені ескарпами висотою 10 – 15 м.

По периметру городища простежується залишки валоподібного насипу шириною 3,0 м та висотою з напільного боку до 1,0 м. З північного боку городище відрізане від посаду ескарпом, що на окремих ділянках переходить у рів шириною 8,0 – 10 м та глибиною 1,5 – 2,0 м.

З північного боку розташований видовжений мис розмірами 65 x 40 м, що розташований на 20 м нижче майданчика городища. По східному краю мису простежуються залишки

валу чи ескарпу, подібних до укріплень городища. Місцеві жителі називають верхній майданчик «Великим городком», а нижній – «Малим городком». З посаду городища походить ліпна та ранньогончарна роменська кераміка та гончарна давньоруська. У відслоненнях городища та посаду простежений культурний шар потужністю 0,3 – 0,4 м. На даний момент городище та посад задерновані та вкриті лісом. На основі зібраних матеріалів городище може бути датоване 8 – 13 ст. та інтерпритоване як поселення роменської та давньоруської культури [3761].

Олег Сухобоков

1168.3. Курганні могильники, селища, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.). На південь та північ від х. Петренків, займають першу та другу надзаплавні тераси правого берега р. Псел.

Відомі за даними І.Ляпушкіна, М.Кучери, О.Сухобокова Г.Радько, В.Приймака, Є.Осадчого.

1168.3.1.Селище-1 (археол.). На південний захід від городища, на схилі та майданчикові мису, утвореного ярами, що впадають справа в долину р. Псел.

Розміри селища – близько 50 x 20 м. У 1997 В.Приймаком на селищі проведені охоронні розкопки, де культурний шар практично знищений кар'єром. Досліджено ділянку поселення площею 110 м² кв. Досліджені залишки наземного житла та кілька господарських ям 12 – 14 ст.

1168.3.2. Селище-2 (археол.). На північний захід від городища. Займає два миси витягнутої трикутної форми, що розділені невеликим яром.

Поверхня мисів рівна, западини візуально не простежуються. Потужність культурного шару становить 0,5 м. З селища походить ліпна та ранньогончарна роменська та гончарна давньоруська, а також окремі фрагменти скіфського посуду.

1168.3.3. Курганний могильник-1 (археол.). На відстані 1,0 км на захід від городища, поряд з дачним масивом.

Кургани витягнуті ланцюжком вздовж урвища правого корінного берега р. Псел. Група нараховує 15 насипів. Ще три насипи розташовані за 100 м на схід від основної групи. Діаметр насипів – 8,0 – 10 м, висота – 1,2 – 1,9 м. У 1980 – 90-х рр. кілька насипів було знищено при розподілі землі під дачні ділянки. У 1997 В.Приймаком було досліджено 2 насипи, що розташовані в північній частині могильника. В кургані-1 виявлене безінвентарне трупопокладення в ямі 11 – 12 ст., в кургані-2 поховання зруйноване грабіжницькою ямою. По краях насипу виявлена підсипка, що дозволяє припустити саме такий поховальний обряд.

1168.3.4. Курганний могильник-2 (археол.). На невеликому мисі другої надзаплавної тераси, за 0,45 км на північний захід від городища.

Складається з 19 насипів. Діаметр курганів – 5,0 – 6,0 м, висота – 0,4 – 0,6 м. Частина насипів пошкоджена грабіжницькими ямами.

1168.3.5. Курганний могильник-3 (археол.). За 0,7 м на північ від городища на рівній ділянці другої надзаплавної тераси.

Витягнутий з півночі на південь та займає площу 150 x 75 м. У групі нараховується 149 насипів, розташованих безсистемно, кучно. З обох боків могильник обмежує ґрунтова дорога, що веде з с. Шпилівка до х. Петренків. Діаметри курганів коливається від 4,0 до 7,0 м, а висота – від 0,4 до 1,7 м. Більша частина курганів пошкоджена грабіжниками.

1168.3.6. Курганний могильник-4 (археол.). Вздовж урвища другої надзаплавної тераси за 50 м на схід від курганного могильника-III.

Обмежений з південного боку урвищем, а з північного – дорогою. Насипи розташовані шістьма нечіткими рядами, що витягнуті в меридіональному напрямку. Діаметр курганів – 5,0 – 6,0 м, висота – від 0,4 до 1,7 м.

1168.3.7. Курганний могильник-5 (археол.). На невисокому пагорбоподібному підвищенні, при в'їзді до х. Петренкового з боку с. Шпилівка, та за 0,375 км на північ від городища.

Основна група складається з 10 насипів, що витягнуті ланцюжком. Ще один курган розташований за 20 м на північ біля дороги. Діаметри курганів – від 4,0 до 10 м, при висоті 0,2 – 0,6 м. Між курганами-9 та -10 знаходиться яма діаметром 5,0 – 6,0 м та глибиною 1,0 м, що є, напевне, залишками кургану, зруйнованого грабіжниками.

До Шпилівського археологічного комплексу можна також віднести і знахідку у 1889 скарбу срібних прикрас та монет поч. 11 ст., знайдених за 1,5 км на північ від городища в урочищі «Бойкова гора». Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3762].

Віктор Приймак

1168.4. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, за 150 – 200 м на південний захід від будівель колишнього радгоспу «Сумський», поблизу перехрестя доріг до с. Шпилівка та дачного масиву «Валки».

Виявлений В.Приймаком у 1988. Обстежений Є.Осадчим у 2006.

Складається з 2-х курганів. Насипи в плані округлі, діаметри – 30 м, висота – 1,2 м. Кургани розорюються. Розкопки не проводилися [3763].

Віктор Приймак

1168.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 114 воїнів 797-го і 712-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, 186-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у березні і вересні 1943. Відомі прізвища 7 загиблих: лейтенант Д.Коротких (405-й танковий батальйон 186-ї танкової бригади), рядові І.Грищенко, Р.Іванов, С.Камицький (238-й СП), М.Нікаєнко (712-й СП) та Гасв Ягмурат (1285-й СП).

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1958 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,6 м/. У підніжжя пам'ятника – меморіальна дошка з мармурового дрібку з написом.

У 1969 до нижньої частини постаменту під кутом встановлено 3 бетонні плити з прізвищами 170 воїнів-земляків, які загинули в період Другої світової війни і прізвищами 5 воїнів-визволителів [3764].

Олександр Ткаченко

Мариса Восьмірова

1168.6. Поселення багатшарове (археол.). За 1,2 км на південь від південної околиці села.

Виявлене Є.Осадчим у 2000. Повторно обстежене у 2003.

Займає мис другої надзаплавної тераси правого берега р. Псел. Зі сходу обмежене урвищем корінного берега з півночі – старицею р. Псел. Поверхня поселення рівна, висота над рівнем заплави становить 10 м. Розміри Поселення-100 – 120 x 50 м. Потужність культурного шару становить 0,3 – 0,5 м. На момент обстеження поселення задерноване та вкрите лісом. З поселення походить кераміка бондарихінської культури епохи бронзи та скіфського часу [3765].

Євген Осадчий

1169. ЮНАКІВКА С., ЮНАКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1169.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Радянська, кладовище, за 20 м від входу, справа.

Поховані: мол. сержант М.Жолобов і ст. сержант І.Царьов (21 СП-а 180 СД), сержанти Т.Іванкін і А.Шмаков (465-й СП 16-й СП), які померли в шпиталі для легко поранених № 5289 9, 13, 14, 20 серпня 1943.

У 1975 на могилі на бетонній основі /0,8 x 0,15 x 0,4 м/ встановлено стелу з листового заліза /1,9 м/ [3766].

Мариса Восьмірова

1169.2. Меморіальний комплекс: Братські могили жертв громадянської війни, радянських воїнів, 1921, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Центр села, біля школи.

У двох братських могилах поховані: в першій могилі 22 жителі села, страчені 20 січня 1921 солдатами армії Н.Махно; у другій могилі – воїни 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у середині жовтня 1941 та воїни 520-го, 465-го, 615-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 7 березня і у другій половині серпня 1943 та померли від ран у березні – вересні 1943 у 4388-му ХППШ, 871-му ЕШ, 4345-му ППШ (45 відомих воїнів), а також місцеві жителі, які загинули під час визволення села. Відомі прізвища 95 воїнів (п'ятнадцять – із 180-ї СД, вісімнадцять – із 167-ї СД, шість – із 38-ї СД, три – із 232-ї СД, один – із 340-ї СД, решта – невідомо).

У 1969 останки загиблих із різних місць перепоховані у двох братських могилах, на яких у цьому ж році споруджено меморіал.

Майданчик, де розташовані могили, вкритий бетонними плитами, могили не визначені. У центрі майданчика, на місці поховання жертв громадянської війни, встановлено скульптурну групу із бетонних блоків: дівчина і червоноармієць /2,5 м/ на основі /1,1 м/. За нею бетонний пілон /7,0 м/, у верхній частині якого дошка із чорного мармуру /0,6 x 1,5 м/, а у нижній частині – дошка з бетону з меморіальними написами. На відстані 10 м від центру у лівому нижньому кутку майданчика на місці поховання воїнів-визволителів встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на постаменті /1,0 м/. До нього примикає цегляна оцEMENTована стела /1,5 x 20 м/, на якій 9 бетонних плит з 77 прізвищами воїнів і місцевих жителів, які загинули під час визволення села. На відстані 10 м від центру у верхньому правому кутку майданчика встановлено цегляну оцEMENTовану стелу Г-подібної форми /1,5 x 15 м/, на якій 9 бетонних плит з 329 прізвищами воїнів-земляків, які загинули в період Другої Світової війни. Стела завершується скульптурною групою (піхотинець, танкіст і дівчина) із бетонних блоків /3,5 м/ з меморіальним написом на постаменті /1,5 м/ [3767].

Володимир Голубченко

1169.3. Миколи св. церква, 1793 – 1806 (архїт.). Мурована п'ятибанна церква у стилі класицизму стоїть на відкритому рівному місці в центральній частині села й відіграє композиційну роль містобудівної домінанти.

Збудована в 1793 – 1806, ймовірно, за проектом видатного російського архітектора, художника, поета й музиканта М.Львова (1755-1803). За характером архітектури пам'ятка дещо нагадує твори іншого видатного російського архітектора, італійця Джакомо Кваренті (1744 – 1817). Значних перебудов і втрат церква не зазнала. У 19 ст. на вісі симетрії західного фасаду прибудовано прямокутний у плані притвор.

Церква квадратова у плані, зі зрізаними зовнішніми кутами, двоярусна. Вона симетрична, чотиристовпна, хрестовокупольного типу. Нижній ярус, призначений для зимової церкви, має план, ідентичний верхньому ярусу; він перекритий системою циліндричних склепінь з розпалубками. Верхній ярус має сферичні бані на високих циліндричних підбанниках. Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, решта діляниць плану – зімкненими склепіннями. Західний притвор має плоске балкове перекриття. Для посилення міцності конструкцій будівлі всі арки й бані стягнуті залізними кованими затяжками. Верхня церква двосвітна; віконні отвори прямокутні, в центральному підбаннику – аркові, в наріжних підбанниках – круглі, в нижньому ярусі – з лучковими перемичками.

Симетричний план зумовив однакове вирішення всіх фасадів. Монументальні римодоричні шестиколонні портики з високими трикутними фронтонами чергуються зі зрізами кутів, акцентованими парами невеликих колон. На антаблементі портиків триглифи чергуються з ліпними розетками. Поверхні стін і підбанників рустовані.

Внутрішній простір висотно розкритий гармонійно поєднаними банями. На стінах, підбанниках і арках, в банях частково зберігся монументальний живопис. Особливістю

декору інтер'єра є ліпнина рослинного характеру на пандативах центральної бані замість традиційного живопису. Пам'ятка належить до найкращих зразків архітектури стилю класицизму в Україні [3768].

Віктор Вечерський

1170. ЯСТРУБИНЕ С., ЯСТРУБИНСЬКА СІЛЬРАДА

1170.1. Братська могила радянських льотчиків, 1941 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.

Поховані льотчики О.Попов, Б.Малканян, Б.Чалих, які загинули 7 жовтня 1941 під час оборонних боїв за село.

На підході до заданого району у місті, визначеному координатами 34, 35° північної широти і 51, 10° східної довготи, на відстані 6,0 км північніше с. Яструбиного, біля колишнього х. Ганнівка німецьким винищувачем був атакований двохмоторний літак-бомбардувальник марки Пе-2 зразка 1940.

У 1985 на цегляній оцEMENTОВАНІЙ основі встановлені три чавунні вертикальні труби, на яких укріплено пропелер літака Пе-2, знайдений під час розкопок.

У 1990 до цього обеліску перенесені з місця загибелі останки трьох льотчиків. На обеліску /5,6 м/ укріплена металева дошка з прізвищами загиблих [3769]

Лариса Восьмірова

1170.2. Братська могила учасників громадянської війни, радянських воїнів та партизанів, 1919, 1942 – 43 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано два червоноармійця, які загинули у жовтні 1919 у бою з підрозділами Добровольчої армії О.Денікіна; місцеві жителі: П.Яремута, його дружина А.Яремута та їх шістнадцятирічна донька Параска, розстріляні нацистами у 1942 за зберігання зброї; розстріляний німецькими фашистами І.Бондаренко, який у 1942 – 43 вів роз'яснювальну роботу серед населення, розповсюджував листівки; три радянські воїни 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, які загинули 8 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 4-х партизанів та 1 воїна, мол. сержанта І.Ананьєва.

У 1950 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск, замінений у 1963 бетонною скульптурою воїна /2,5 м/ з меморіальним написом на цегляному постаменті /1,5 м/ [3770].

Антон Підопригора

Лариса Восьмірова

МІСТО ТРОСТЯНЕЦЬ І ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Тростянецький р-н розташований у південній частині Сумської обл. у зоні лісостепу. Межує з Сумським, Краснопільським, Великописарівським, Охтирським та Лебединським районами Сумської обл. Через район протікає річка Боромля (праві притока річки Ворскли), південний кордон району омивають води річки Ворскли.

Загальна площа району становить 1,1 тис. кв. км. Населення району (станом на 2005) складає 35,919 тис. осіб.

В адміністративно-територіальну структуру району входить одна міська рада, одна районна і 16 сільських рад, у підпорядкуванні яких 48 населених пунктів.

Центр району – місто Тростянець (населенням 21,368 осіб станом на 2015), місто районного підпорядкування, розташоване на річці Боромля, на відстані 59 км від обласного центру на автомобільних шляхах Харків – Суми, Суми – Полтава – Олександрія. Через місто проходить залізнична колія на лінії Харків – Суми, станція Смородино [3771].

Перші поселення людей на території сучасної Тростяниччини з'явилися у добу нового кам'яного віку. До часів Київської Русі тут мешкали різні племена. У 1659 – 1726 Тростяниччина була у складі Охтирського полку Київської губернії (з 1708 – Російської

держави, з 1721 – Російської імперії). З 1727 по 1765 – Охтирського полку Белгородської губернії, з 1765 по 1780 – входила в Бровненське, Охтирське і Миропільське комісарства Охтирської провінції Слобідсько-Української губернії Російської імперії. З 1780 по 1796 – в Богодухівській, Охтирській і Сумській повіті Харківського намісництва, а з 1796 по 1835 – Слобідсько-Українську губернію Російської імперії. У 1835 – 1917 Тростянецькі землі є частиною Лебединського і Охтирського повітів Харківської губернії. На початку 1921 населені пункти Тростянецьчини входили до Боромлянської, Білківської, Дернівської, Жигайлівської і Тростянецької волостей Охтирського повіту. У березні 1923 ці волості ввійшли до складу Боромлянського і Тростянецького р-нів і село Тростянець набуло статусу селища міського типу. У вересні 1930 два райони було об'єднано в один – Тростянецький. Тростянець став центром району, підпорядкованого центральним органам УРСР, з 1932 – Харківської і з 1939 – Сумської обл. У 1940 він віднесений до категорії міст [3772].

У добу нового кам'яного віку археологами зафіксовані перші поселення людей на території сучасної Тростянецьчини. Тут були знайдені кераміка та кам'яні знаряддя праці. Деякі з них можна датувати епохою неоліту.

У добу бронзи (кін. 3 – поч. 1 тис. до н. е.) тут мешкали землеробсько-скотарські племена (поселення поблизу с. Ніцаха, досліджені у 1960 Г.Ковпаненко) [3773]. Поблизу с. Ніцаха знайдено матеріали бондарихінської та чорноліської культур.

У добу заліза край заселяють племена скіфів-землеробів. Це підтверджується археологічними пам'ятками поблизу сіл Ніцахи, Зарічного, Кам'янки. Поблизу с. Зарічного знаходяться два городища раннього залізного віку та курганний могильник. До епохи скіфів можна віднести також і курганні могильники та кургани поблизу села Боромля.

У 3 – 5 ст. н. е. на території району мешкали племена, носії черняхівської археологічної культури.

Яскравими пам'ятками, що залишили племена пізньоримського часу, є археологічний комплекс поблизу с. Боромля, у складі якого – поселення та ґрунтовий могильник. У поселенні поблизу с. Жигайлівка, було знайдено два скарби римських монет та два срібних глеки римського виробництва.

У 8 – 10 ст. територію Тростянецьчини населяло одне з «малих» племен сіверян. На території с. Зарічне розташоване городище, що, скоріш за все, є залишками святилища, та курганний могильник [3774]. Неподалік села розташоване ще одне городище сіверян, що у 10 ст. було спалене і життя там більше не поновлювалося.

Комплекс пам'яток біля с. Ніцахи, тривалий час досліджувався О.Сухобоковим [3775]. Західне городище місцеві жителі називають «Великий Балкан», східне – «Малий Балкан». З напільного боку перед городищами зібрано багато уламків киево-руських гончарних посудин 12 – 13 ст. Серед кераміки зрідка трапляються фрагменти гончарного посуду 11 ст. а також ліпного посуду роменського часу. Ймовірно, на ділянці плато, що прилягає до городищ, в епоху Київської Русі розташовувався посад, тоді як слов'янське населення роменської культури освоїло під поселення обидва городища і невелику частину плато між ними.

На подальшу історію краю вплинули дві події. Перша – це приєднання до Росії нових територій на півдні держави у 30 – 40-х рр. 17 ст. Засновувалися нові міста. Була збудована так звана Белгородська засічна смуга. Другою важливою подією була нова хвиля переселень мешканців із Правобережжя, що почалася після визвольної війни 1648 – 54 під проводом Б.Хмельницького.

Протягом 2-ої пол. 17 ст. були засновані нинішні населені пункти району: Боромля (1659), Тростянець (1660), Кам'янка (1660), Люджа (1664), Дернове (1668), Білка (1675), Жигайлівка (70-ті роки 17 ст.). Населення поділялося на козаків, міщан і селян. Основну частину переселенців становили козаки. Виборні (реєстрові) козаки, крім військової служби, займалися землеробством. Слобода Боромля була сотенним містечком, де розміщалися дві козацькі сотні. Окрім цього, по козацькій сотні було в Жигайлівці і Білці.

Місто Тростянець засноване у сер. 17 ст. селянами і козаками з Правобережної України. Перша писемна згадка про Тростянець відноситься до 1660, коли тут збудували церкву. Землі Тростянця у 1676 і 1682 були передані у володіння охтирському полковнику І.Перекрестову, як нагорода за вірну службу царям Олексію Михайловичу, Федору Олексійовичу і царям-братам Івану і Петру. У 1696 І.Перекрестов купив велику кількість земель у боярських дітей сіл Люджі й Радомлі. На землях, куплених у боромлян у цьому ж році, був заснований хутір Криничний, де поселилися «вільні черкаси», побудувавши 50 дворів. У 1704 село Тростянець разом з іншими володіннями було відібране у І.Перекрестова і передане в казну. У 1720 село Тростянець було подароване духівнику Петра І Т.Надаржинському, уродженцю Тростянця [3776].

За переписом слобідських полків 1732 у с. Тростянець мешкало 974 жителя, з яких 941 – піддані. У 1773 в Боромлі мешкало 6333 особи [3777]. Основним заняттям населення було землеробство. Селяни відбували панщину, виконували різноманітні повинності, зокрема підводну.

У 1700 в Боромлі й Тростянці були відкриті церковнопарафіяльні школи.

Поступово в населених пунктах із багатих козаків утворилося дворянство, яке мало десятки і сотні підданих. Серед дворян були і справжні магнати. Найбільшу кількість підданих на Тростянецьчині у сер. 18 ст. мали князь Кантемір, князь Голіцин, Надаржинська, Осипова, Коновніцин.

У 19 ст. у Тростянці значного розвитку набуло промислове виробництво. У 1832 тут працював поміщицький мідний завод по виробництву кубів і труб. У 1845 князем О.Голіциним був заснований винокурний завод, на якому у 1866 вироблялося 15960 відер хлібного вина. Продукція йшла на продаж в основному в Белгород і Ростов. З 1846 працювали пивоварний і селітряний заводи та полотняна фабрика. У 1847 князь О.Голіцин заснував у Тростянці цегельний завод. У 1866 тут випалювалося до 150 тис. штук цегли, що використовувалася для власних потреб. У 1847 князем ним був побудований цукровий завод. У 60-х рр. 19 ст. заводом вироблялося щорічно продукції на 50 тис. крб. [3778].

Вже на межі 60 – 70-х рр. 19 ст. в цукровій промисловості завершився промисловий переворот. На великих цукрових заводах весь процес був механізований. До таких цукрових підприємств належав і Тростянецький завод, з 1874 власником маєтку, побудованого князем О.Голіциним, став Л.Кеніг. Він перебудував середину будинку і поряд із цукровим заводом побудував рафінадний, на якому у 1899 працювало 400 робітників і вироблялося 958 тис. пудів цукру-рафінаду [3779].

Талановитий промисловець Л.Кеніг зумів зосередити у своїх руках величезний капітал, що дозволив йому без особливих втрат переживати тяжкі роки криз і покривати збитки у сприятливі роки. У російській цукровій промисловості Л.Кеніг посідав одне з видатних місць.

Реформа 1861 року здебільшого призвела до скорочення поміщиками селянських наділів. Це призвело до погіршення і без того незадовільного становища селян краю. Основою сільського господарства Тростянецьчини в пореформений період залишалося землеробство, яке поступово перетворювалось у підприємницьке, капіталістичне. Значні площі займали зернові культури, швидко зростали посіви картоплі. Як у дореформений період, так і у пореформений Тростянецький край був одним з основних районів цукробурякового виробництва всієї України. Досить розвинутою була тютюнова галузь.

У кін. 19 – на поч. 20 ст. набули розвитку кустарні промисли. Тростянецька і Боромлянська волості стали центрами бондарного промислу. У с. Криничному Боромлянської волості займалися виробництвом коліс, возів і саней. Визнаними майстрами виготовлення віялок були боромляни М.Климов та Т.Сукачов. Був розвинутий чинбарний промисел, шевський, теслярство.

На весь Охтирський повіт боромляни славилися своїми бубликами, гончарними промислами та чумаками. У кін. 19 – на поч. 20 ст. боромлянська полуниця продавалася у Харкові, Києві, Москві.

У 1877 було завершено будівництво залізниці, що зв'язувала Тростянець із Харковом і Сумами.

Зростала торгівля. У 2-й пол. 19 ст. у Тростянці діяло три ярмарки: Преполовінський – у день преполовіння П'ятидесятниці, Іллінський – 20 липня і Покровський – 1 жовтня. На поч. 20 ст. ярмарок нараховувалося вже чотири. На цей час у місті працювало 28 торгових закладів, щотижневий базар.

У Боромлі на рубежі 19 – 20 ст. було чотири ярмарки на рік. Крім того, два рази на тиждень були базари, працювало більше 20 лавок [3780].

Напередодні першої світової війни в селі діяли два кредитних товариства і позико-ошадна каса.

У 1904 в Тростянці працювали дві канатні фабрики, якими володіли відповідно Садовський і М.Артунов, екіпажна майстерня Т.Блохи, декілька підприємств Л.Кеніга: лісопильний, паркетний, цегельний, винокурний заводи та спиртове відділення винокурного заводу і паровий млин.

Серед технічних підприємств фірми «Л.Є.Кеніг-Спадкоємці» основне місце займали цукрові заводи: два пісочних – Тростянецький і Гутянський – і два рафінадних – С.-Петербурзький і Тростянецький. Фірма виробляла у середньому 6 відсотків або 1/16 частину всього рафінаду в Росії. Питома вага Тростянецького заводу становила 3 відсотки [3781].

У 60-х рр. 19 ст. в Тростянці, Боромлі, Білці, Жигайлівці створюються початкові народні училища, які працювали за програмою Міністерства освіти і навчали дітей читанню, письму, арифметиці на чотири дії та закону божому.

Із Тростянецьчиною пов'язані імена багатьох діячів науки, культури і мистецтва. Доктор медичних наук Г.Базилевич (1759 – 1802), уродженець с. Боромлі, був одним із засновників у 1798 медико-хірургічних академій в Москві та Петербурзі. У 1799 обраний Вченим секретарем Медичної колегії Росії. Визначний учений В.Добровольський (1884 – 1963) є автором першого вітчизняного підручника з курсу деталей машин, що виданий у багатьох країнах світу накладом 1,2 млн. примірників. Родом із с. Боромлі поет-пісняр С.Алимов (1892 – 1948), автор відомих пісень «Россия», «Пути-дороги», «Вася-Василек» та ін. У Тростянці народився О.Арбо (1882 – 1962) – один із засновників українського і російського кінематографу, який одним із перших застосував прийоми комбінованих зйомок.

У 80-х рр. 19 ст. Тростянець відвідали А.Чехов та П.Грабовський. Діяльність декабристів братів Борисових пов'язана родовим корінням із Боромлею. Прославлений бойовий генерал, військовий міністр Росії П.Коновніцин і його сім'я часто проживали у своєму маєтку у Микитівці. Чарівна природа надихнула молодого П.Чайковського на написання увертюри до опери «Гроза». У 1984 у міському парку відкрито пам'ятник П.Чайковському [3782].

Перемога лютневої революції 1917 привела до активізації суспільно-політичного життя в краї. На жаль, архівні матеріали дають можливість лише частково відновити події народно-демократичної революції на Тростянецьчині.

У березні 1917 було обрано Тростянецьку волосну раду робітничих і селянських депутатів. Значну більшість у ній становили представники есерів і меншовиків. Рада проводила політику Української Центральної Ради. Почало діяти волосне земство. Земство виконувало розпорядження Тимчасового уряду.

Протягом травня-червня 1917 особливо загострилася боротьба селян за землю, проходить самовільне захоплення поміщицьких земель та вирубка лісів. Відбулися виступи селян у Тростянецькій, Боромлянській, Білківській, Дернівській і Жигайлівській волостях. На початку травня жителі с. Боромлі захопили маєток поміщиці Лінтварьової і розподілили між собою землю і майно.

21 червня 1917 Смородинський земельний комітет оголосив про перехід лісу, що належав Кенігу, у власність сільської громади.

У серпні 1917 у с. Тростянець створюється більшовицька партійна організація. На цукровому заводі створено нелегальний пункт для розповсюдження більшовицьких газет, які доправлялися з Харкова. Після розгрому корнілівщини більшовицькі газети стали легально розповсюджувати серед населення. У цьому ж місяці у Тростянці створюється загін Червоної гвардії на чолі з більшовиком В.Заславським. Це був один із перших загонів в Охтирському повіті.

Наприкінці вересня 1917 залізничниками станції Смородине було оголошено страйк на підтримку сумських машинобудівників та охтирських друкарів.

Восени 1917 селяни самочинно розподіляють поміщицькі землі і майно. У Тростянці був створений волосний земельний комітет.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, населення Тростянецької, Боромлянської, Дернівської, Білківської, Жигайлівської волостей на сходках підтримало Декрети про мир і землю, прийняті II Всеросійським з'їздом Рад. У краї продовжували діяти ради робітничих і селянських депутатів як представники Української Центральної Ради.

10 листопада 1917 більшовики Охтирки на позачергових зборах партійної організації обрали революційний комітет під головуванням І.Гончаренка. У наступні дні ревкоми були сформовані в Боромлі та Тростянці. Охтирський ревком 2 грудня 1917 усунув від влади повітового комісара Центральної Ради.

У листопаді 1917 для посилення політичної й організаторської роботи із Сум до Тростянця були направлені більшовики Тарасов і Семченко. Тарасова обрали заступником голови волосного ревкому. У кінці листопада – на початку грудня 1917 на станцію Смородине прибувають червоногвардійці під командуванням балтійського моряка Кривоноса.

У першу декаду грудня 1917 залізничники ст. Смородине вирішили не виконувати розпоряджень Центральної Ради про заборону пропуску ешелонів із хлібом і продовольством у Російську Радянську Республіку.

29 грудня 1917 вважається офіційною датою проголошення радянської влади в Тростянецькій, Боромлянській, Білківській, Жигайлівській і Дернівській волостях. Після перемоги Жовтня першими органами влади робітників і селян стали військово-революційні комітети [3783].

19 січня 1918 на цукровому заводі Кеніга було конфісковано значну кількість цукру, частину якого відправили в Москву.

У лютому 1918 у Тростянецькій волості розпочалась конфіскація маєтку Кеніга. Конфіскувалися цукровий та рафінадний заводи, паровий млин, паркетна фабрика та інші підприємства. На підприємствах було введено восьмигодинний робочий день. Ради Тростянця, Боромлі, Білки, Жигайлівки, Дернового почали розподіл поміщицької землі і майна між безземельними і малоземельними селянами.

У березні 1918 великий загін мешканців Тростянця, Семереньків, Станової вирушають на боротьбу проти німецьких військ.

На початку квітня 1918 завдяки залізничникам ст. Боромлі вивезено залізничною лінією на Баси і Готню велику кількість цінних вантажів: хліба, худоби, цукру. Вийшов до радянської Росії лебединський загін Червоної гвардії чисельністю близько двох тис. чоловік.

У березні-квітні 1918 німецькі війська окупували майже всю територію України. 2 квітня вони встановили контроль над Тростянеччиною. Іноземні війська встановили жорсткий режим, і населення сприйняло їх як окупантів. Діяли каральні загани. Робітників і селян за непокору розстрілювали. 29 серпня 1918 у Тростянці німці заарештували 33 робітників цукрового заводу, з яких шістьох відправили на розправу до Охтирки. 30 серпня 1918 відбувся страйк робітників цукрового заводу.

Головну роль у визволенні Тростянця від кайзерівських військ, яке відбулося 28 грудня 1918, відіграв Тростянецький партизанський загін. Він же взяв участь у визволенні Охтирки (1 січня 1919). Селяни сподівалися отримати землю. Була проведена конфіскація

нетрудового землеволодіння – поміщицьких, церковних, монастирських та удільних земель. Але з конфіскованих земель селянство отримало лише третину. Значна частина земель залишалася за державними підприємствами. Колишні землі маєтку Кеніга залишилися власністю цукрового заводу.

Аграрна політика більшовиків не виправдала сподівань селянства. Це привело до підтримки армії Денікіна значною частиною селян. Навесні 1919 почався наступ армії Денікіна. Денікінські війська швидко просувалися по Україні. У Тростянці в цей час діяли ліві есери, які організували кілька антирадянських виступів. 7 серпня 1919 с. Тростянець і всі населені пункти краю були окуповані армією О.Денікіна. Біля Тростянецької ЗОШ № 1 ім. Т. Г. Шевченка у братській могилі поховані солдати, розстріляні на початку серпня 1919 військами добровольчої армії О.Денікіна та 23 радянських активіста із цивільного населення.

4 грудня 1919 бійці 41-ї стрілецької дивізії під командуванням героя громадянської війни Ю.Сабліна визволили с. Тростянець і Тростянецький край від денікінців. Ю.Саблін нагороджений двома орденами Червоного прапора. Став жертвою сталінського режиму у 1937.

У 1927 до десятої роковини перемоги більшовицької революції у центральному сквері міста було встановлено невеликий пам'ятник на братській могилі загиблих під час революції і громадянської війни та похованих у грудні 1919. У 70-х рр. під час упорядкування території скверу пам'ятник було демонтовано, а останки перепоховані на центральному цвинтарі.

Після визволення селища Боромля від денікінських військ, у зв'язку з проходженням великої кількості військових частин червоноармійців, боромлянським селянам доводиться щоденно виділяти підводи. Крім того, із господарств селян реквізувалося багато сіна. Це приводило до незадоволення населення.

Перевірка у серпні 1920 повітовою комісією засвідчила, що в Тростянецькій волості «налаштування до радянської влади, особливо до місцевої, вкрай вороже» [3784]. Робітники цукрового заводу в серпні провели односторонній страйк. Комітети незаможних селян, де була одна біднота, не знали, що робити.

З серпня 1921 року у Тростянецькій та Білчанській волостях починають оперувати невеличкі групи кількістю у 6 – 8 чоловік під керівництвом Сміяна, налаштовані проти радянської влади. Їх штаб розміщувався в урочищі Маковльок північніше Охтирки. Вони здійснювали напади на партійних активістів, іноді грабували села. На боротьбу з групою Сміяна було направлено Перший та другий винищувальні загони незаможних селян Харківської губернії під командою Саливонова та Лазаренка, місцеві сили міліції під керівництвом начповітділянки Васильченка. Групу було розбито біля с. Машанка 7 жовтня 1921 року [3785].

У роки НЕПу продовжувався перерозподіл земель, проводилося землевпорядкування. На 1928 землеустрій було проведено на 72 відсотки земель. Наділи селян у порівнянні з дореволюційним часом збільшилися на 11 відсотків.

У 20-х рр. у Боромлі відновлюється вирощування полуниці. У кін. 20-х рр. на території нинішньої ПМК-145 створюється підприємство «Енергія». Його головне завдання – це переробка полуниць. Важко підрахувати, але у 20-х – на поч. 30-х рр. боромляни здавали десятки тонн полуниць. Біля десяти вагонів за сезон йшли до Англії.

На 1925 – 26 відбудова народного господарства краю була завершена. Усі підприємства працювали і досягли в основному довоєнного рівня виробництва (1913). Восени 1920 відновив роботу цукровий завод, де працювало 700 робітників. У листопаді 1923 почав працювати рафінадний завод. До травня 1924 планувалося виробити 1 млн. пуд. рафінаду (довоєнне виробництво складало 1,6 млн. пуд.).

У 1923 була заснована Червонотростянецька лісова дослідна станція.

У роки НЕПу розвивалася торгівля. У більшості населених пунктів щотижня відбувалися базари, відродилися ярмарки. У 30-х рр. організовувалися щорічно по декілька передсвяткових районних колгоспних базарів у Тростянці.

На кін. 20-х рр. 20 ст. Боромлянський і Тростянецький р-ни продовжували залишатися сільськогосподарськими, основну частину населення склали селяни.

Протягом 1929 – 33 років була проведена колективізація. Це робилося примусово і викликало протидію селянства. На початку березня 1930 повстали селяни с. Печини.

3 березня 1930 біля приміщення сільської ради зібралися люди, які у категоричній формі вимагали від місцевої влади та правління колгоспу ім. Сталіна повернути їм сільськогосподарський інвентар та посівний матеріал. Після цього почалися погроми помешкань активістів. Результатом стало майже повне знищення десяти господарств активістів. Повстання населення продовжувалися три дні і припинилося з появою озброєного загону міліції. Відбулося слідство. Було притягнуто до відповідальності 22 учасників подій. У результаті – 15 чоловік було засуджено і вони понесли покарання, решта учасників заклоту – звільнена [3786].

На вересень 1933 на Тростянецьчині діяло 47 колгоспів. Більшість земель обробляла техніка Тростянецької і Боромлянської МТС. На 1 січня 1935 в колгоспах було об'єднано 87 відсотків господарств і 97 відсотків землі. Поступово сільське господарство відроджувалося, міцнішими ставали колективні господарства. У 1935 ланкова з Буймерської сільської ради С.Косиця за отримання 500-центнерних урожаїв цукрових буряків нагороджена орденом Леніна.

Однією з найтрагічніших подій в історії народу України 20 ст. є голод 1932 – 33 років. Від голоду в районі померло 15 – 20 відсотків населення, що становить 11 – 14 тис. чоловік. Народжуваність у ці роки зменшилася у 4 – 5 разів. План хлібозаготівель за 1931 Тростянецький р-н до 15 жовтня 1931 не виконав, тому в січні 1931 було поставлено завдання його обов'язкового виконання, причому до 15 січня. Із членів партії, колгоспників-ударників, бідняків і середняків створювалися буксирні бригади. У зв'язку з цим до жителів застосовувалися жорстокі дії: від обшуку до позбавлення волі. Майже кожний номер газети «Соціалістична праця» друкував матеріали про жорстокі заходи у «війні» з населенням при виконанні хлібозаготівель. На середину лютого 1931 район не виконав план хлібозаготівель на 80 тис. пудів (6,8 відсотків), одноосібний сектор виконав його лише на 75,5 відсотка. Головну роль у зриві плану відіграло с. Боромля [3787].

Бюро райпарткому в постанові від 10 січня 1933 ухвалило вжити термінових заходів на виконання плану. Перед керівництвом боромлянської артїлі «Шлях Леніна» було поставлене завдання завершити хлібозаготівлю протягом 48 годин і здати 2600 ц зерна. На кожні 3 – 5 господарств закріпити відповідального з числа комуністів, комсомольців та активістів. Підводити підсумки щоденно. За три дні за ринковими цінами розпродати 36 господарств, що не виконують хлібоздачу [3788].

9 січня 1933 Харківський обком партії направив ЦК КП(б)У доповідну записку про хід виконання річного плану хлібозаготівель, в якій зазначив, що поряд із деякими районами Тростянецький район відноситься до числа найвідсталіших по хлібозаготівлях у колгоспному секторі (79,5 відсотка). У листі репресії до колгоспів характеризувалися слабкими і такими, що не доводяться до кінця [3789].

Поряд із хлібозаготівлями в лютому 1933 почалося примусове збирання насіння в населення для посівної. За невиконання планових завдань ухвалою обкому КП(б)У і облвиконкому Тростянецький р-н, як відстаючий, був занесений на «чорну дошку». Вперше про біду в районі було сказано в постанові райпарткому «Про продовольче становище у районі» 12 березня 1933 року [3790].

У пам'ять про цю сумну подію, до 60-річчя голодомору, у 1993 у м. Тростянці біля Вознесенської церкви встановлений символічний хрест, а на центральному цвинтарі – пам'ятний знак. Хрести скорботи встановлені на братських могилах жертв геноциду на Смородинському кладовищі, в районі вул. Мічуріна та майже на всіх сільських кладовищах.

За неповними даними, у 30-х рр. у Тростянецькому р-ні було репресовано біля 300 чоловік.

З перших днів німецько-радянської війни жителі району піднялися на захист Батьківщини. Було проведено мобілізацію сил до діючої армії. З наближенням фронту частина обладнання підприємств, майна колгоспів і радгоспу була вивезена у тил.

Бойові дії на території району в 1941 здійснювали 1-а гвардійська стрілецька дивізія (85-й гвардійський, 331-й, 335-й, 4-й Воронезький стрілецькі, 34-й і 46-й гаубичні артилерійські полки, 69-й окремий розвідувальний батальйон) 21-ї армії і частина сил 227-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Південно-західного фронту.

У вересні 1941 в районі був створений партизанський загін, групи якого діяли в м. Тростянець і в селах Білка, Боромля, Жигайлівка. У м. Тростянець, селах Жигайлівка і Братське були створені і діяли підпільні патріотичні групи. Всього в партизанському загоні і підпільних групах було понад 270 чоловік.

Під час окупації загарбниками Тростянецьчини були спалені села Братське і Чернеччина. У с. Братське на місці спалення підпільниць чотирьох Ганн встановлено пам'ятний знак.

20 лютого 1943 100-а, 183-я та 340-а стрілецькі дивізії 40-ї армії Воронезького фронту, переслідуючи розбитого під Харковом противника, визволили села Першотравневе, Поляне, Боромлю, 21 лютого 340-а стрілецька дивізія і 21-а гвардійська танкова бригада – м. Тростянець. 22 лютого визволення району було завершено.

У зв'язку з контрнаступом противника війська армії 10 березня змушені були відійти на лінію с. Гребениківка – с. Боромля – м. Тростянець, а 12 березня залишили територію району.

У боях за визволення району у серпні 1943 взяли участь 100-а, 161-а, 206-а, 209-а, 337-а стрілецькі дивізії, 2-й, 10-й танкові корпуси 40-ї армії, 218-а, 377-а стрілецькі дивізії та 3-й гвардійський механізований корпус 47-ї армії Воронезького фронту.

З 9 по 19 серпня 10-й танковий корпус та 100-а стрілецька дивізія вели бої за м. Тростянець та навколишні села. 19 серпня м. Тростянець було визволено, а 20 серпня було завершено визволення району.

9 серпня 1943 в бою за м. Тростянець відзначився 398-й танковий батальйон (командир капітан І.Шухляев) зі складу 10-го танкового корпусу, що вибив окупантів із ст. Смородино, захопивши 8 паровозів і 4 ешелони. Особливий героїзм виявив командир танкової роти старший лейтенант С.Гришин. Він першим увірвався на станцію, вогнем з кулемета і гармати посіяв серед нацистів паніку і сприяв захопленню станції [3791].

За подвиги, звершені на фронтах, у партизанських загонах і підпіллі, 8170 уродженців і жителів району нагороджені орденами і медалями, 12 стали Героями Радянського Союзу, два відзначені орденом Леніна, три є повними кавалерами Ордена Слави, три – повними кавалерами медалі «За отвагу», сім стали учасниками Параду перемоги в Москві, більше 100 жителів були учасниками штурму Берліна.

Звання Героя Радянського Союзу удостоєні уродженці району О.Куц, Г.Шевченко, С.Овчаров, В.Скринько, П.Тимченко, Г.Шаповал, С.Шульга, І.Яковенко, Т.Яковлев. Повними кавалерами ордена Слави стали О.Рудь та Ф.Удодов.

Загиблі на території району воїни поховані у братських та одиночних могилах. На честь воїнів-визволителів 10-го танкового корпусу на привокзальній площі ст. Смородино (м. Тростянець) на високому постаменті встановлено танк Т-34. Одна з вулиць м. Тростянця названа ім'ям загиблого у бою за місто старшого лейтенанта С.Гришина.

Після визволення району відновили роботу місцеві органи влади. Головна увага була зосереджена на відбудові промислових підприємств, колгоспів, закладів освіти і культури. У 1948 відновив роботу цукровий завод. У 1944 почав працювати цегельний завод. З 1946 машиноремонтні майстерні цукрозаводу стали самостійним підприємством. Тут вперше в СРСР виготовлена постійно працююча центрифуга. Головному інженерові цього підприємства Є.Литвинову за створення універсальної вантажної машини у 1949 присуджена Державна премія СРСР. На місці колишнього спиртового заводу у 50-х рр. побудували електротехнічний завод (з 1968 – «Електропобутприлад»). Значно зросла потужність деревообробного комбінату. У 1974 до ладу стала шоколадна фабрика

«Україна». Провідне місце серед колективів залізничного транспорту займає локомотивне депо, яке із оборотного стало головним. Значний вклад у організацію раціонального ведення лісового господарства зробили вчені Тростянецької лісової дослідної станції, перу яких належить більше чотирьохсот наукових праць.

Із року в рік зміцнювалася матеріально-технічна база колгоспів, впроваджувалася передова технологія. Найвищих показників сільськогосподарська галузь досягла в 1990. Значних результатів досяг колгосп «Маяк», очолюваний заслуженим працівником сільського господарства України М.Швецовим.

За високі досягнення у праці орденом Леніна і медаллю «Золота зірка» відзначені У.Бережна, Г.Панченко, В.Ройко, Н.Троцька.

Тривалий час головним лікарем районної лікарні працював О.Марков – кавалер ордена Леніна, заслужений лікар України. П'ятьом освітянам – З.Охріменко, В.Павличенко, Н.Лисенко, Є.Філь, О.Рибалко – було присвоєно звання «Заслужений учитель України».

Деякі десятиліття народний самодіяльний ляльковий театр очолював заслужений працівник культури України В.Натаров.

Із села Олексине почав свій спортивний шлях видатний спортсмен 20 ст. В.Куц (1927 – 75). Він став двократним чемпіоном з бігу на довгі дистанції (5,0 і 10 км) Олімпійських ігор (1956) в Мельбурні, що названі його ім'ям, двічі визнаний кращим спортсменом року у світі (1956, 1957), нагороджений орденом Леніна. У с. Білці на будинку школи встановлено меморіальну дошку з барельєфом чемпіона (1983), у Тростянці встановлений пам'ятник (1983). Ім'ям В.Куца названий стадіон та вулиця.

В Тростянці народився М.Хвильовий – засновник нової української прози. Про це свідчить меморіальна дошка, що відкрита у 1993 до сторіччя з дня народження письменника. З Гребениківки походить композитор Р.Верещагін, з Жигайлівки – художник К.Власовський, з Білки – відомий мистецтвознавець А.В'юнник, з Тростянця – живописець І.Соколов. Чимало краян стали відомими діячами науки, серед яких В.Кириченко, П.Погребняк, М.Сумцов, М.Серебряков, П.Гузенко, В.Мищенко.

Нині на Тростянецьчині працює 15 сільськогосподарських підприємств, 19 фермерських господарств. Разом з тим із 11 підприємств припинили роботу 4. Промислове виробництво району повністю залежить від харчової галузі, а конкретно – КФУ.

Вдалося зберегти майже всі підприємства і будівельні організації. Впевнено працюють, постійно збільшуючи обсяги виробництва, шоколадна фабрика КФУ, держлісгосп, цукровий завод, машинобудівний завод, районна друкарня, хлібозавод «Залізничник», залізничний транспорт, АТП-15946, «Агроспецбуд». Нарощує темпи розвитку малий бізнес.

Містобудівна ситуація в районі має свої особливості. За часів Київської Русі на території Ніцахського археологічного комплексу існувало стародавнє місто-фортеця Нічан. У 2-ій пол. 13 ст. давньоруське місто продовжує функціонувати, припинило своє існування після битви на Ворсклі у 1399 році.

Навесні 1659 група переселенців із Правобережної України на чолі з отаманом Корнієм Васильєвим у кількості 425 чоловік прибула на територію нинішньої Боромлі і почала будувати укріплене містечко [3792]. Спочатку воно отримало назву Боровня, а пізніше Боромля [3793]. Ця назва походить від назви річки, яка зустрічається вже у документах 16 ст. Містечко було добре укріплене за мірками того часу і нагадувало собою фортецю. Воно було обнесене двома дубовими стінами, що з'єднувалися між собою перегородами, а простір між ними було засипано землею. На стінах – чотири башти, одна з яких була проїжджою, а інші – глухими. Висота дубових стін – більше двох сажнів. Навколо фортеці був викопаний рів. За фортецею безпосередньо розташувалось містечко і будинки мешканців, які також були оточені дубовою стіною з бруствером і «котками» – великими товстими колодами, що скочували на ворога. У цій стіні було п'ять башт, одна з

яких проїжджа. Дубова огорожа з однією глухою баштою захищала і пригородок. Кріпосні стіни оточував рів [3794].

У 1744 у Тростянці на кошти поміщика, відставного майора Й.Надаржинського, почалося будівництво Благовіщенської церкви, яке продовжувалося шість років – з 1744 по 1750. У 19 ст. була здійснена добудова храму [3795].

У 1749 Й.Надаржинський, у центральній частині Тростянця завершив будівництво Круглого двору. Садиба входила до складу величезного маєтку і була побудована для манежу цирку та господарських потреб. Будівля включає елементи готичного стилю, за зовнішнім виглядом схожа на середньовічний замок із глухими високими стінами і чотирма круглими баштами по периметру. Ця архітектурна пам'ятка – найбільш рання громадська споруда східної частини України, яка збереглася до нашого часу. Після Надаржинських Круглий двір перейшов до Корсакових, а потім до Голіциних. Шанувальник мистецтва, князь О.Голіцин організував зі своїх кріпаків три театральних трупи – драматичну, циркову і балетну. У Круглому дворі було обладнано арену, а під стінами для глядачів установили ложі.

У 2-ій пол. 18 ст. у Тростянці князем Голіциним для проживання був побудований чудовий палац. Будинок оточував старовинний парк із вікових сосен і тополь, тут же були оранжереї [3796].

На поч. 19 ст. при князях Голіциних на західній околиці міста, навколо чудових ставків, із використанням прекрасного лісу, було створено парк «Нескучне». У 1809, на честь 100-ліття перемоги російських військ у Полтавській битві, у глибині парку був побудований Грот німф. Князі Голіцини влаштовували тут різні свята і гуляння. Ще на поч. 20 ст. у гроті були ложі для глядачів. Під час театральних вистав, для створення більшої ілюзії, танцювали німфи і сільфіди, а навколишній ліс був добре ілюмінований. Тут знаходяться одні з найстаріших насаджень, деякі породи дерев віком до 250 років і більше (ясен, липа, клен та ін.). Поряд з цим, тут є багато штучних насаджень цінних порід дерев віком до 150 років, таких як горіх, дуб красний, бархат, сосна чорна.

У 1911 при вході в парк був споруджений у стилі модерн двоповерховий з баштою будинок управляючого маєтком фірми «Л.С.Кеніг-Спадкочемці» та господарські будівлі. Навколо будинку розбитий партер із використанням різновидностей туї. У наш час парк з науковою метою використовується Тростянецькою лісодослідною станцією [3797].

Кеніги постійно займалися благодійною діяльністю. У 1913 було завершено будівництво Вознесенської церкви, яке тривало з 1905. Кошти на її будівництво були пожертвовані Ф. і Ю.Кенігами, а також фірмою «Л.С.Кеніг-Спадкочемці».

На поч. 20 ст. в Тростянці діяло 2 церкви, в Боромлі – 4. Храми були в Мартинівці, Буймері, Білці, Жигайлівці, Криничному, Полянному, Люджі, Кам'янці, Радомлі, Печинах, Ніцасі, Микитівці, Дерновій, Семереньках, Кам'янецькому.

У кін. 20-х – на поч. 30-х рр. 20 ст. в районі влада примусово закрила усі церкви, у тому числі обидві тростянецькі. У їх приміщеннях зберігали зерно. Іконостаси були демонтовані і відвезені у сарай біля будинку міліції, де їх використали для опалення. Іконостас Вознесенської церкви був значною цінністю, ручної роботи і оздоблений сусальним золотом. Його вартість становила 18 тис. крб. при затратах на будівельні роботи храму 148 тис. крб. Із 21 церкви, значна частина яких була пам'ятниками архітектури, 12 були зруйновані і розібрані населенням.

За часів незалежної української держави проведено реставраційні роботи з пам'яткою культури 18 ст. «Круглий двір», створено унікальну Галерею минувшини і сьогодення та Алею спортивної слави.

У нинішній час на території району нараховується 153 пам'ятки історії і культури, серед них 33 археології, 101 історії, 19 містобудування й архітектури та монументального мистецтва.

Микола Артюшенко

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ТРОСТЯНЕЦЬКОГО РАЙОНУ

1171. АРТЕМО-РАСТІВКА С., МАРТИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1171.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля клубу.

Поховано 34-х воїнів 206-ї стрілецької дивізії 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 5 воїнів: ст. технік-лейтенант М.Брудний (71-а СД 126-й СП), сержант З.Вільданов (в/ч. п/п. 3565), рядові М.Должин, І.Краснов, мол. сержант М.Мошан (в/ч. п/п.22155). Село визволено 20 лютого та 20 серпня 1943.

У 1958 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці постаменту /2,76 м/ – меморіальний напис [3798].

Мариса Восьмірова

1172. БІЛКА С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1172.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля церкви.

Поховано 71-го воїна 737-го, 722-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 454-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії; 154-го, 302-го стрілецьких полків; 178-ї, 833-ї танкових бригад 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 22 лютого та 19 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 638-му ТППШ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1955 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /4,03 м/ – металева дошка з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів [3799].

Мариса Восьмірова

1172.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювали 500 радянських воїнів, уродженців сіл Новоселівка та Білка, 322 з них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено металевий обеліск на цегляному постаменті у формі шестигранника /5,3 м/ із зіркою на верхівці. На чоловому боці постаменту – напис, на гранях обеліску – прізвища загиблих воїнів-земляків [3800].

Галина Кухарсва

1173. БОРОМЛЯ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1173.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) Біля правління товариства «Маяк». Поховано 70 воїнів 565-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії; 955-го, 957-го стрілецьких полків 309-ї стрілецької дивізії 748-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії; 8-ї окремої гв. механізованої бригади та 2-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 17 лютого та 10 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 5161-му ХППШ. Відомі прізвища усіх загиблих.

У 1958 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. Біля постаменту /1,64 м/ встановлено 8 чавунних дощок з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів [3801].

Антоніна Чугай

1173.2. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На Центральному кладовищі, за 80 м від входу, по центральній алеї справа.

Поховано 199 воїнів 565-го, 570-го, стрілецьких полків 161-ї стрілецької дивізії; 748-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 979-го, 955-го, 957-го стрілецьких полків 300-ї стрілецької дивізії; 372-го, 658-го стрілецьких полків; 2-го та 10-го танкових корпусів 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у жовтні 1941 та під час його визволення від нацистських загарбників 17 лютого та 10 серпня 1943 а також померли від

ран у 5161-му, 2252-му, 2294-му ХППШ; 509-му, 596-му ППШ, 554-му ІШ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1964 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу жінки і суворовця /3,0 м/. Ліворуч та праворуч цегляного постаменту /3,19 м/ – дві цегляні оцентовані стели з барельєфним зображенням епізодів бою. У 1972 на могилі встановлено 11 чавунних дощок з прізвищами загиблих воїнів [3802].

Антоніна Чугай

1173.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). По центральній алеї Кіровського кладовища, за 120 м від входу.

Поховано 185 воїнів 35-го, 1131-го стрілецьких полків 161-ї, 206-ї, 309-ї, 237-ї стрілецьких дивізій; 8-ї та 9-ї окремих гв. механізованих бригад; 7-ї мотомеханізованої бригади; 2-го та 10-го танкових корпусів 40-ї армії, які загинули 17 лютого та 10 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 2252-му, 2294-му, 5161-му ХППШ; 590-му, 596-му ППШ, 554-му ІШ, 23-му ВШ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,3 м/ на цегляному постаменті /1,53 м/. Зліва від скульптури встановлено 13 чавунних дощок з прізвищами загиблих воїнів [3803].

Антоніна Чугай

1173.4. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля школи.

У 10 братських могилах поховано 150 воїнів 565-го, 372-го стрілецьких полків, 165-го окремого стрілецького полку 167-ї, 206-ї, 309-ї, стрілецьких дивізій; 8-ї окремої гв. механізованої бригади 2-го та 10-го танкових корпусів 40-ї армії, які загинули 17 лютого та 10 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 2252-му, 2294-му, 5161-му ХППШ; 554-му ІШ. Відомі прізвища 149 загиблих.

У 1958 біля могил встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /1,71 м/. На могилах покладено 21 чавунну надгробну плиту з прізвищами загиблих воїнів [3804].

Антоніна Чугай

1173.5. Городище багат шарове (археол.). На території північно-східної частини села, біля його підніжжя знаходиться Хрестовоздвиженська церква.

Відоме за даними К.Фукса. Обстежене В.Приймаком у 2006.

Протяжність городища із заходу на схід, від стрілки мису до плато корінного берега Боромлі, становить 340 м, ширина коливається від 15 – 20 м на довгому (120 м) перешийку до 150 м на майданчику городища. Майданчик городища має близьку до ромбоподібної форму, якої, можливо, він набув завдяки наявності бастіоноподібних виступів на стрілці мису (західний кінець), а також південній частині майданчика. З північної сторони ромбоподібного майданчика бастіон не простежується. Напевно, він був знищений глиняним кар'єром. Майданчик городища мав протяжність кожної із сторін у межах 120 – 140 м. Лише витягнута у напільний бік південно-східна сторона – 180 м. Майданчик городища являв собою пагорб, що підвищується над заплавою р. Боромлі на висоту близько 6,0 – 15 м. Центральна частина майданчика підвищується над північною на висоту до 6,0 – 8,0 м. Майданчик городища, перешийок та берегове плато ескарповані із південної сторони на відстань до 0,5 км. Ескарп перетворюється на рів ближче до стрілки мису. Висота майданчика над ескарпом коливається у межах 6,0 – 8,0 м, а з боку стрілки мису – до 10 м, притому тут спостерігається ступінчасте подвійне ескарпування, а ескарп перетворюється у рів глибиною до 2,0 м і шириною до 2,0 – 3,0 м у верхній частині. Городище задерноване, шурфування не проводилося [3805].

Віктор Приймак

1173.6. Курган (археол.). За 2,0 км на північ від північної околиці села, за 0,5 – 0,7 км на захід від автотраси Суми – Охтирка, в полі.

Виявлений та обстежений В.Приймаком у 1987. Обстежений С.Осадчим у 2006.

Діаметр кургану – близько 20 м, висота – 1,0 м. Курган задернований, на ньому встановлено геодезичний знак. Розкопки не проводилися [3806].

Віктор Приймак

1173.7. Курганний могильник (археол.). За 3,2 км на південь від південної околиці села, поряд з телеретранслятором.

Пам'ятка відома за розвідками В.Приймака та О.Сухобокова. Обстежена Є.Осадчим у 2003.

Могильник розташований за 0,2 км на захід від траси Суми – Тростянець, навпроти ретранслятора через останню, на підвищенні вододілу Псла та Ворскли. Кургани витягнуті ланцюжком зі сходу на захід. Могильник складається з семи курганів та одного майдану. Розміри курганів – діаметр від 12,5 м до 60 м. Висота насипів – від 1,0 до 2,5 м. Розміри майдану: діаметр – 150 м, висота – 1,2 м. Два кургани задерновані. На одному встановлений триангуляційний знак. Решта курганів розорюється [3807].

Віктор Приймак

Євген Осадчий

1173.8. Курганний могильник (археол.). На південно західній околиці села. Кургани займають ділянку берегового плато правого берега р. Боромля, за 200 – 300 м правіше від ґрунтової дороги в бік залізничної станції «Боромля».

Обстежувався В.Приймаком у 1986. У 2003 Є.Осадчим знятий план могильника.

Кургани розташовуються двома групами, відстань між якими 300 – 350 м. Група-1 складається з чотирьох насипів, два з яких діаметром 35 м, ще два – діаметром 10 – 12 м. Один з курганів овальної форми, задернований. На кургані помітні воронки від грабіжницьких ям, на даний час задерновані. Висота кургану – до 3,0 м. Інші насипи розорюються та мають висоту від 0,75 до 1,5 м.

Під час огляду групи-1 знайдено уламок вінчика ліпної миски скіфського часу.

Група-2 складається з три насипів, витягнутих ланцюжком. Насипи діаметром від 15 до 35 м та висотою від 1,0 до 1,5 м.

Кургани розорюються, розкопки не проводились [3808].

Віктор Приймак

Євген Осадчий

1173.9. Могила Ануфрієва В.Д., 1943 (іст.). Вул. Куйбишева, 13. У центрі села, на присадибній ділянці М.Василенко.

Ануфрієв Василь Дмитрович – радянський воїн, рядовий, який загинув 12 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, коли село знаходилось у смузі бойових дій 237-ї, 206-ї та 100-ї стрілецьких дивізій.

Могила являє собою земляний насип /1,8 х 0,6 м/ [3809].

Лариса Восьмірова

1173.10. Могила Скринька В.Г., 1984 (іст.). На Центральному кладовищі, за 70 м праворуч від входу.

Скринько Василь Григорович (11.08.1912, с. Боромля – 10.11.1984, там же) – Герой Радянського Союзу (10.04.1945).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів. Працював у колгоспі ковалем. У 1934 призваний до лав Червоної Армії. У 1940 закінчив військово училище у м. Орджонікідзе, у 1941 – бронетанкове КУКС. У діючій армії з травня 1942.

Командир батальйону 61-ї гвардійської танкової бригади (10-й гв. танковий корпус, 4-а танкова армія, 1-й Український фронт) гв. капітан В.Скринько, діючи у складі передового загону бригади, 20 січня 1945 зломив супротив ворожого заслону у районі м. Бурзенін (Польща). Зі взводом танків захопив підготовлений до підриву міст через р. Варта та розмінував його.

За мужність і відвагу, проявлені у боях з ворогом під час захоплення переправи через ріку Варта, гвардії-капітану командир танкового батальйону 61-ї гвардійської Свердловсько-Львівської Червонопрапорної танкової бригади В.Скриньку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З 1946 капітан В.Скринько – у запасі. Працював у рідному колгоспі. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького 3-го ст., медалями.

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,32 м/ з написом [3810].

Сергій Крюков

1173.11. Могильник черняхівської культури, 4 ст. н. е. (археол.) На південно-західній околиці села, поруч з МТФ №2 ТОВ «Еліта».

Відкритий В.Приймаком у 1986, розкопувався Г.Некрасовою у 1987, оглядався Є.Осадчим у 2003.

Могильник займає східний край мисоподібного виступу високої тераси, що спускається в широку заплаву правого берега р. Боромля. За 100 м від нього, на західному краю мису розташоване поселення Боромля-2, а ще західніше, через балку, селище Боромля-3.

Могильник займає частину схилу, приблизно 200 x 100 м. Через нього проходить ґрунтова дорога, що сильно врізалася в схил, решта території пам'ятки о порушена оранкою, траншеями та буртами. На 1989 розкопано 1050 м кв. та виявлено 37 поховань з трупокладеннями. Трупопалення, ймовірно, знищені оранкою разом з культурним шаром. На момент обстеження у 2006 територія могильника використовується під городи. Трупокладення мали північну (23) та західну (14) орієнтацію. Причому західні, в основному, концентрувалися в південно-східній частині могильника. Вони майже позбавлені інвентарю та мабуть є більш пізніми. Виявлено три випадки ритуального порушення скелета.

Поховання мали тільки гончарні горщики. Судячи з наборів прикрас (фібул, пряжок, гребінців, намиста) могильник функціонував на протязі 4 ст., притому більшість поховань досліджених у 1989 відносяться до 2-ої пол. – кін. 4 ст. Найбільш ранні поховання 1-ої пол. 4 ст. мають яскраво виражені сарматські риси (яму з підб'єм та штучну деформацію черепа) та супроводжувалися черняхівською гончарною керамікою.

Матеріали зберігаються в Сумському обласному краєзнавчому музеї [3811].

Ганна Некрасова

1173.12. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Вул. Леніна. У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 536 радянських воїнів, уродженців села. Усього загинуло і пропало безвісти 869 жителів сіл Боромлянської сільради.

У 1973 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері /4,0 м/ на невисокому прямокутному постаменті /1,66 x 1,58 x 0,46 м/. По один бік скульптури – бетонна стела /14,62 x 1,58 м/, на 73-х меморіальних дошках якої викарбувані прізвища загиблих воїнів-земляків; по інший бік – прямокутна залізобетонна стела з меморіальним написом на чоловічій частині [3812].

Віра Павленко

1173.13. Поселення, бронзовий вік (археол.). На правому березі р. Боромля за 0,5 км на південний схід від ПТФ с. Боромля, та за 0,8 км на схід від східної околиці села.

Відкрите і обстежене Г.Романовою в 1990.

Займає західний схил мису правої надзаплавної тераси, з півночі обмежено системою ставків на стариці річки. Висота берега – від 1,5 до 3,0 м. Територія поселення розорюється, по ній проходить лінія електропередач з бетонними опорами.

Потужність культурного шару – від 0,6 до 0,8 м. Фрагменти кераміки мають домішки дрібного піску та органіки у тісті, внутрішня та зовнішня поверхні вкриті розчісуванням. Уламки вінчиків належать горщикам з прямо зрізаним краєм, знайдено фрагмент стінки реберчастого горщика з валиком та зашипами по ребру, зустрінутий орнамент з валиками та зашипами в декілька рядів. Поверхня частини горщиків заглажена. Матеріал зібрано по поверхні всього західного схилу, північна частина вище південної на 0,5 – 1,0 м. У південній частині знайдено фрагмент стінки ліпного горщика з домішками шамоту в тісті та два фрагменти чорнолискованих горщиків. Ймовірно, ці уламки належать до пізньозарубинецької культури 2 – 3 ст. н. е. [3813].

1173.14. Поселення київської та черняхівської культур, 3 – 4 ст. н. е. (археол.). На південно-західній околиці села, в гирлі старої заводненої балки, займає західний крутий край мисоподібного виступу надзаплавної тераси правого берега р. Боромля, висотою до 20 м. За 0,1 км на схід розташований могильник Боромля-1, а за 0,2 км на південний захід, на другому краю балки – синхронне поселення Боромля-3.

Виявлене В.Приймаком у 1986, досліджене Г.Некрасовою у 1987, обстежене Є.Осадчим у 2006.

Селище невелике, підйомний матеріал зустрічається вздовж краю балки на площі 150 x 60 м. Основна частина селища зайнята лісовими насадженнями та руйнується пізніми перекопами. Культурний шар досягає глибини 0,3 – 0,4 м. Роботи проводилися в центрі поселення. У 1989 було досліджено 147 м кв., виявлено 4 напівземлянки та гончарний глинобитний двохярусний горн. Дві напівземлянки відносяться до раннього горизонту та містили ліпну кераміку київської культури, а також невеликий процент гончарної, переважно лощеної черняхівської кераміки. Воно добре датується за уламками танаїських амфор, фібулами з високим приймачем та кістяним гребенем – 2-ою пол. – кін. 3 ст. Інші об'єкти містили переважно гончарну кераміку, переважно кухонну та датуються 4 ст. за стратиграфією, а також за знахідкою литої щиткової фібули.

В об'єктах зустрічалися глиняні біконічні та округлі пряслиця, конічні важки, кістяний стиль, залізний ніж та шило, «кішка», відроподібна привіска. В культурному шарі знайдено античну підробку римського денарія Фаустіни Молодшої (161 – 180 р. до н. е.)

Колекція зберігається в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3814].

Ганна Некрасова

1173.15. Поселення черняхівської культури, 4 ст. н. е. (археол.) На південно-західній околиці села.

Відкрите В.Приймаком у 1986, обстежувалося Г.Некрасовою у 1989, оглядалося Є.Осадчим у 2003.

Селище займає похилий західний схил біля гирла старої заводненої балки, що виходить у заплаву правого берега р. Боромля. На схід від нього на протилежному боці балки розташоване ще одне синхронне селище та черняхівський могильник. Культурний шар розорюється на глибину 0,2 – 0,3 м. Підйомний матеріал зустрічається вздовж схилу на площі 300 x 100 м та представлений значною кількістю фрагментів гончарної кераміки, переважно кухонної черняхівської, та кістки тварин. Практично відсутня обпалена глиняна обмазка. Зверху схилу, обабіч дороги, що обмежує поселення з заходу, зафіксовані сліди будівлі у вигляді скупчення слабообпаленої глиняної обмазки площею 6,0 м на 8,0 м, в якому зустрічаються фрагменти київської та гончарної черняхівської кераміки. На момент обстеження у 2003 поселення задерноване.

Селище займає похилий західний схил біля гирла старої заводненої балки, що виходить у заплаву правого берега р. Боромля. На схід від нього на протилежному боці балки розташоване ще одне синхронне селище та черняхівський могильник. На момент обстеження у 2006 частково задерноване, частково розорюється.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3815].

Ганна Некрасова

1174. БРАТСЬКЕ С., МАЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

1174.1. Братська могила жертв нацизму, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища, за 5,0 м від входу.

Поховані чотири жінки: Г.Безкровна, Г.Антюхова, Г.Петрова, Г.Тимошенко.

За доносом старости хутора Т.Мокрухи 13 червня 1943 нацисти разом із районною поліцією, яку очолював І.Смілянський, провели в селі каральну операцію. У одному з будинків заживо спалили чотирьох Ганн, які постачали партизанам харчі та цінні відомості.

У 1983 на могилі встановлено металевий обеліск /3,0 x 4,5 м/, на його чоловому боці – меморіальний напис [3816].

1174.2. Пам'ятне місце спалення 4 учасниць антинацистського руху опору, 1943, 1983

(іст.). На місці колишньої садиби Гуцова, вул. Кооперативна.

14 жовтня 1941 нацистські загарбники тимчасово окупували село. За зв'язок з партизанами більшість мирних жителів села були розстріляні, а село майже все спалене. 13 червня 1943 нацисти живцем спалили 4 колгоспниці: Г.Безкровну, Г.Антюхову, Г.Петрову, Г.Тимошенко за зв'язок з партизанами загону ім. Котовського (командир загону М.Воронцов, комісар Я.Гуторов), який у лютому 1942 за наказом начальника Українського штабу партизанського руху Т.Строкача проходив рейдом по Сумській обл. У 1983 на місці спалення чотирьох Ганн було встановлено пам'ятний знак у вигляді металевого обеліску у формі факела /2,2 м/. На його чоловому боці – дошка з меморіальним написом [3817].

Лариса Восьмірова

1175. БУЙМЕР С., БУЙМЕРСЬКА СІЛЬРАДА

1175.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 43-х воїнів 472-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії, 748-го, 737-го стрілецьких полків, 661-го артилерійського полку, 8-го окремого медсанбату 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, 129-го стрілецького полку 93-ї стрілецької дивізії, які загинули 23 лютого та 19 серпня 1943 під час визвольних боїв за село від нацистських загарбників та померли від ран у 361-му медсанбаті. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,96 м/ – меморіальний напис і прізвища загиблих воїнів [3818].

Лариса Восьмірова

1175.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, навпроти входу.

Поховано 22-х воїнів 737-го, 748-го стрілецьких полків, 661-го артполку 206-ї стрілецької дивізії та 8-ї окремої гвардійської механізованої бригади, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 19 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1978 на могилі встановлено металевий обеліск в формі правильної чотиригранної піраміди /3,2 м/. Основа в формі куба. На обеліску – дошка з написом [3819].

Лариса Восьмірова

1175.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі колишнього с. Світайлівка.

Поховано 5 воїнів 748-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії, які загинули 18 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища всіх загиблих: сержант О.Александров (в/ч. пп. 11870), лейтенант Г.Ізотов (в/ч. пп. 11870), ст. сержант П.Тарасов (в/ч. пп. 11870), мол. сержант Я.Турчак (в/ч. пп. 11870 «В»), рядовий В.Дерябін.

У 1959 на могилі встановлено обеліск у формі чотиригранної піраміди, обшитий залізом /2,86 м/ [3820].

Сергій Крюков

1175.4. Братська могила радянського воїна та партизана, 1941 (іст.). На північно-східній околиці села, на узліссі.

Поховані: ст. лейтенант, десантник, уродженець с. Поляне Сокольников Михайло Трохимович (1914 – 41) та уродженець с. Буймер Сокольников Трохим Йосипович (1892 – 41), повішені в грудні 1941 у м. Тростянець за зв'язок з партизанами. Село Буймер було окуповане нацистськими загарбниками 13 жовтня 1941.

У 1943 на могилі встановлено дерев'яний хрест /1,5 м/, на якому вирізано меморіальний напис [3821].

Лариса Восьмірова

1175.5. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.). На кладовищі.

У с. Буймер від голодомору 1932 – 33 постраждало 59 мешканців.

У 1993 встановлено пам'ятний знак на честь загиблих. На піщаному насипу – дерев'яний хрест /2,0 м/. На хресті – металева дошка з написом [3822].

1175.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 290 мешканців сіл Буймерської сільради, 227 із них загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляний обшитий металом обеліск /4,71 м/ у формі чотиригранної піраміди із зіркою на верхівці. На цегляному постаменті – зірка, на гранях обеліску – прізвища загиблих воїнів-земляків [3823].

Галина Кухарєва

1176. ВИШНЕВЕ С. БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1176.1 Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля контори тов. Діброва.

Поховано 5 воїнів 373-го, 722-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії, 178-ї, 883-ї танкових бригад, 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 19 серпня 1943. Відомі прізвища всіх похованих: ст. сержант М. Андрєєв (в/ч. п/п.43064), лейтенант М. Анісімов, лейтенант Годінець, лейтенант Максимов, лейтенант Є. Махнатов.

У 1959 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,5 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,9 м/ – мармурова дошка з меморіальним написом [3824].

Лариса Восьмірова

1177. ВОВКОВЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1177.1 Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У західній частині кладовища, за 20 м від входу.

Поховано 18 воїнів 576-го стрілецького полку; 748-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії, які загинули 12 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1969 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено металевий обеліск /3,15м/. На його чоловому боці – металева дошка з прізвищами загиблих воїнів [3825].

Лариса Восьмірова

1178. ГРЕБЕНИКІВКА С., ГРЕБЕНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1178.1 Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 411 воїнів 206-ї, 237-ї, 309-ї стрілецьких дивізій; 178-ї танкової бригади, 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 20 лютого та 10 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,65 м/ – дошка з білого мармуру з меморіальним написом.

У 1979 по обидва боки від скульптури на двох бетонних основах /1,1 x 3,31 м/ встановлено 8 чавунних плит з прізвищами 201 воїна-земляка, які загинули у період Другої світової війни [3826].

Лариса Восьмірова

1179. ГРУЗЬКЕ С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1179.1 Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села.

Поховано 19 воїнів 737-го, 722-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 565-го стрілецького полку, 167-го та 483-го винищувально-протитанкових артполків, 493-го механізованого полку 161-ї стрілецької дивізії, 667-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 19 серпня 1943 та померли від ран у 638-му ТППШ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1953 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск, замінений у 1969 бетонною скульптурою воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,52 м/.

На могилі встановлено дві бетонні плити з прізвищами загиблих воїнів.

За скульптурою воїна споруджено цегляну оцентовану стелу з барельєфним зображенням епізодів бою /4,45 x 6,0 м/. Праворуч від скульптури – цегляна оцентована стела /1,65 x 7,95 м/, на якій 12 бетонних дошок з прізвищами 90 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3827].

Лариса Восьмірова

1180. ДЕРНОВЕ С., СЕМЕРЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1180.1 Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля клубу. Поховано 22-х воїнів 314-го стрілецького полку, 43-го гв. стрілецького полку, 472-го стрілецького полку 10-ї стрілецької дивізії, 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 19 лютого та 8 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У могилі також поховані 5 партизанів Великописарівського партизанського загону під керівництвом П.Гараганенка: К.Безуса, О.Христенка, Д.Баліна, Т.Рогачова, А.Суховія, які загинули у березні 1942.

5 березня 1942 партизани зібрались на раду в Дернівському лісі у лісничого Нагорного (жителя х. Дем'янівка). На раді вирішувалося питання про активні дії загону. Є припущення, що лісничий видав поліції прізвища всіх партизан, так як після зборів всіх учасників партизанського загону почали переслідувати і арештовувати.

У 1963 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці постаменту /2,85 м/ – дошка з мармуру з меморіальним написом.

У 1983 по обидва боки скульптури на двох бетонних основах /1,4 x 3,4 м/ встановлено 6 чавунних плит з прізвищами 117 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3828].

Лариса Восьмірова

1181. ЖИГАЙЛІВКА С., ЖИГАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1181.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Перед входом на кладовище.

Поховані жителі колишнього хутора Черничина, розстріляні нацистами у 1942 за підпільну діяльність і зв'язок з партизанами.

Хутір Черничина за опір жителів нацистським загарбникам у 1942 був спалений карателями. Згоріло 33 двори, вбито 37 чоловік.

У 1967 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу: скорботна мати і суворовець /2,65 м/. По обидва боки від постаменту – барельєфне зображення епізодів бою. На чоловому боці постаменту /3,8 м/ – меморіальний напис [3829].

Антоніна Чугай

1181.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села.

Поховано 105 воїнів 748-го, 955-го, 957-го, 748-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 161-ї стрілецької дивізії 8-ї окремої гв. механізованої бригади, 2-го та 10-го танкових корпусів 40-ї армії, які загинули 22 лютого та 8 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 306-му ОМСБ. Відомі прізвища 96 загиблих.

У 1956 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,78 м/ – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3830].

Антоніна Чугай

1181.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) Вул. Набережна. У центрі села, біля відділення зв'язку.

Поховано 60 воїнів 748-го, 955-го, 957-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 161-ї стрілецької дивізії, 46-го транспортного авіаційного полку 2-го та 10-го танкових корпусів, які загинули 22 лютого та 8 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 306-му ОМСБ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1967 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у цьому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,57м/ – меморіальний напис [3831].

Антоніна Чугай

1181.4. Могила Панченко Г.А., 1990 (іст.). Сільське кладовище.

Панченко Ганна Андріївна (05.10.1905 – 10.08.1989) – Герой Соціалістичної Праці (1951). Народилась у селянській родині. Трудову діяльність розпочинала в радгоспі Півненківського цукрокомбінату, згодом працювала телятницею (доглядала 50 тварин). У 1948 досягла 800 г добового приросту телят, у 1951 – по 1100 – 1200 г. Після виходу на пенсію переїхала жити в с. Жигайлівка.

Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1948), медалями.

У 1990 встановлено пам'ятник /1,5 м/ із металопластика у вигляді вітрила з присвятним написом на чоловій частині [3832].

Віра Павленко

1181.5. Могила Шульги С.Н., 1960 (іст.). На Центральному кладовищі, ліворуч від Меморіалу Слави, за 50 м від входу.

Шульга Семен Никифорович (1.09.1912, с. Жигайлівка – 26.10.1960, там же) – Герой Радянського Союзу (10.04.1945).

Народився у селянській родині. Отримав початкову освіту. Працював у колгоспі, на заводі. У липні 1941 призваний до лав Червоної Армії.

Командир відділення 56-го інженерно-саперного батальйону (62-а окрема інженерно-саперна бригада, 6-а армія, 1-й Український фронт). Відзначився під час форсування р. Одер 27 січня 1945 у районі населеного пункту Лейбусдорф (Любєнж, 45 км на північний захід м. Вроцлав, Польща). Зі своїм відділенням на протязі ночі обладнав льодову переправу, тим самим забезпечив успішне форсування річки передовими підрозділами. За героїзм і відвагу, проявленні під час форсування р. Одер, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни повернувся на батьківщину. Працював у колгоспі. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

У 1960 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ у вигляді піраміди [3833].

Сергій Крюков

1181.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). На кладовищі.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювали 450 мешканців села, 306 із них загинуло.

У 1972 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна та жінки /3,6 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,45 м/. Неподалік – залізобетонний пілон /6,1 м/, облицьований гранітними плитами з написом на його чоловому боці. Праворуч від пілону – залізобетонна стела /8,0 x 1,95 м/, облицьована гранітними плитами, на ній 10 чавунних меморіальних плит з прізвищами загиблих воїнів-земляків [3834].

Маргарита Міленкова

1181.7. Поселення багатощарове (археол.). На території села, займає ділянку берегового схилу лівого берега р. Боромля, в урочищі Чернецький ставок.

Саме тут, при будівництві дамби ставка І.Мозговим були знайдені вази та уламки гончарного горщика. У 1964 під час бульдозерних робіт були знайдені 2 срібні вази, ймовірно, константинопольського виробництва кін. 4 – поч. 5 ст. та уламки сіроглиняного товстостінного горщика.

Відкрите та досліджене у 1990 Г.Романовою.

В околиці села відкриті пам'ятки різних археологічних культур, але знахідки монет та ваз можна пов'язати лише з черняхівським поселенням. На місці знахідки (показано І.Мозговим) закладено шурф 4,0 x 4,0 м. Шурф виявив господарські ями № № 1 та 2, в заповненні яких знайдено уламок залощеного кістяного стиля, фрагменти гончарних лощених та кухонних горщиків, горщика для зберігання припасів, уламки кісток тварин. Культурний шар в цьому місці знесений бульдозером. Його потужність в стінці траншеї становить 0,4 – 0,6 м. Шурфуванням культурного шару в різних місцях встановлено потужність культурного шару до 1,2 м. Поселення займає 4 миси першої надзаплавної тераси лівого берега р. Боромля та розташоване на південний захід від західної околиці с. Жигайлівка в урочищі Чернетчина. З північного сходу його обмежує заболочена балка Сестрецький яр, з півночі підходить русло р. Боромля. На заході доходить до околиці с. Шевченків Гай. Протяжність Поселення-1,2 – 1,5 км, ширина – 0,25 – 0,3 км. Висота над рівнем заплави – 2,4 м. У західній частині виявлено уламки кераміки колочинської культури. Територія поселення розорюється. По ньому проходить ґрунтова дорога з с. Жигайлівка до с. Шевченків Гай, прокладено лінію електропередач з бетонними опорами. Біля однієї із опор було знайдено верхній жорновий камінь з квадратним отвором. Черняхівська кераміка представлена фрагментами гончарної лощеної з орнаментом та кухонною, уламками пізньоримських амфор.

У 1804 в околицях с. Жигайлівка у бронзовому глеку був знайдений скарб римських монет. Вага посудини складає 1,0 кг, вага скарбу – 4,4 кг. Він складався приблизно з 1100 монет [3835].

Галина Романова

1181.8. Поселення багатощарове, 7 – 4 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. (археол.) Розташоване в гирлі балки Сестрицький яр, за 0,8 км на північний схід від зруйнованої МТФ с. Жигайлівка, займає лівий та правий береги безіменного струмка лівої притоки р. Боромля. Досліджене Г.Романовою у 1990.

Має нашарування скіфського часу (7 – 4 ст. до н. е.) та черняхівської культури (4 ст. н. е.). Дослідження виявили, що скіфська кераміка відноситься до підвищених ділянок, черняхівські – ближче до гирла, на більш низьких терасах.

Поселення розташоване, на лівому березі р. Боромля. Поселення розорюється, на оранці помітні сліди кургану на лівому березі Сестрицького яру. Висота правого берега – 2,5 м, розміри селища – 80 x 50 м, лівого берега – від 2,0 до 4,5 м, розміри селища – 100 x 80 м. До скіфського часу відносяться фрагменти ліпних горщиків з дрібним піском в тісті, з проколами під вінчиком, уламок жорна з круглим отвором з піщанику, частина глиняного пряслиця. Знахідки черняхівського часу представлені уламками гончарної столової та кухонного посуду, фрагментом стінки пізньоримської світлоглиняної амфори [3836].

Галина Романова

1182. ЗАРІЧНЕ С., ЗАРІЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1182.1. Городище-1 (археол.) У межах села, на правому березі р. Ворскла. Займає мисовий останець корінного берегового плато. У місцевого населення городище відоме під назвою «Кукуєве».

У 1938 городище відкрив та провів розкопки П.Третяков. У 1971 обстежувалося О.Сухобоковим та М.Кучерою. Обстежене Є.Осадчим у 2006.

Майданчик городища має висоту над заплавою 40 – 50 м. З трьох боків схили ескарповані на висоту 3,0 – 4,0 м. З напільного боку від плато відділене високим підковоподібним валом та ровом. Висота валу – 4,0 м, ширина – від 5,0 до 10 м. Ширина рову – від 6,0 – 8,0 м при глибині від 2,0 до 3,0 м. Потужність культурного шару – 0,5 – 0,7 м.

П.Третяков розкопав два житла напівземлянкового типу та кілька господарських ям з ліпною роменською керамікою. Одне з яких може бути частково дослідженим святилищем. Крім того, П.Третяковим досліджені 2 поховання за обрядом трупопокладення. Поховальний інвентар дозволяє датувати їх кін. 10 – поч. 11 ст. та

пов'язати з функціонуванням тут святилища. Разом з тим у верхніх шарах присутня кераміка 12 – 13 ст.

В цілому городище можна датувати з 9 по сер. 13 ст. [3837]

Олег Сухобоков

1182.2. Городище-2, багатощарове (археол.) Між с. Зарічне та автотрасою Охтирка – Тростянець, за 350 м на схід від останньої, в лісі.

Відоме за повідомленнями Ф.Гумілевського. У 1938 досліджувалося П.Третяковим. У 1971 – О.Сухобоковим та М.Кучерою. У 1999 – 2000 – Є.Осадчим та Ю.Берестом.

Розташоване на мисі довжиною 250 м (схід – захід). З північного боку городище обмежене схилами яру, з південного – стрімкими схилами правого корінного берега р. Ворскла. Висота над заплавою сягає 60 – 70 м. Поверхня мису має природний ухил на північ, перепад висоти становить 8,0 – 10 м.

Городище має складну систему укріплень. Перша частина, найменша, відділена від плато валом шириною 7,0 м та висотою 1,7 – 2,0 м та ровом глибиною 0,6 – 1,0 м, шириною 2,0 м. Друга частина з напільного боку також укріплена валом та ровом, крім того північний схил додатково укріплений ескарпом висотою 2,0 м з ухилом 70 – 80°. Вал висотою 2,5 м і шириною 8,7 м має крутіші схили з напільного боку. Рів досягає глибини 1,7 – 2,0 м при ширині 4,0 м. У східній частині простежуються залишки ескарпу, але менш потужного та більш зруйнованого. Третя частина – стрілка мису – з напільного боку відділена валом висотою 4,0 – 5,0 м та шириною 10 м. У північній частині валу простежується в'їзд. Рів має ширину 10 м та глибину 3,0 – 4,0 м. По периметру простежується вал шириною 2,0 – 2,5 м та висотою 1,0 м. Північний та південний схили додатково підрізані ескарпом. В північно – східній частині розташована лійкоподібна яма-резервуар діаметром 14 та глибиною 7,0 м.

З городище походять матеріали скіфського часу та роменської культури [3838].

Олег Сухобоков

Євген Осадчий

1182.3. Городище-3, ранній залізний вік (археол.). На довгому мисі правого корінного берега р. Ворскла, за 100 м на захід від західної околиці с. Зарічне.

Виявлене і обстежене Є.Осадчим та Ю.Берестом у 1999.

Знаходиться на мисі, витягнутому зі сходу на захід на відстань понад 1,0 км, утвореному долиною р. Ворскли та яром, що тягнеться паралельно річковій долині. Розміри городища – 800 x 200 – 250 м. Площа складає понад 16 га. З північного боку городище обмежене крутими схилами яру, з південного – схилами корінного берега р. Ворскла. Поверхня городища має природний ухил на північ, перепад висоти становить понад 5,0 м. Через територію пам'ятки проходить ґрунтова дорога, що з'єднує трасу Суми – Охтирка з селом. З напільного боку городище укріплене валом та ровом. Вал має протяжність 100 м. Ширина валу коливається від 4,0 до 6,0 м, висота – від 3,0 м у північній частині до 1,0 м у південній. У двох місцях вал пошкоджено. Південний розрив утворений прокладанням дороги, при цьому рів було засипано на ширину проїзду (6,0 м). Північний розрив – 10 м, але рів при цьому не засипаний. У цьому місці простежується стародавній в'їзд у вигляді коритоподібної у перетині, заглибленої до рівня рову траншеї. Рів прокладено паралельно валу. Він має ширину від 10 до 6,0 м та глибину від 1,0 до 2,0 м. Перед ровом простежуються залишки передвалових укріплень, у вигляді насипу висотою 0,45 – 0,6 м та шириною 6,0 м. З північного боку городище додатково укріплене ескарпом висотою 2,0 – 4,0 м, кут нахилу – 60 – 70°. Крайня східна частина городища – стрілка мису з похилими схилами – додатково укріплена невеликим валом висотою 1,0 м та шириною 1,5 м. Південний схил не має слідів укріплень, крім найпохилішої частини – мису. Він додатково укріплений ескарпом, що відрізає його від тераси та невисоким валом шириною 2,0 м та висотою 1,0 м. Його загальна протяжність – близько 20 м. У північно-східній частині городища знаходиться лійкоподібна яма овальної у плані форми, шириною 15 м та глибиною 7,0 м [3839].

Євген Осадчий

1182.4. Група курганних могильників (археол.) За 0,5 км від с. Зарічне на городищі Зарічне-3, обабіч ґрунтової дороги, що з'єднує село з трасою Суми – Охтирка.

Могильник виявлено П.Третяковим у 1938. Тоді ж розкопано 2 кургани. Вони містили поховання в ямах (курган-1) та поховання на рівні давнього горизонту (курган-2). Кургани датуються 11 ст. У 1999 – 2000 досліджувалися Є.Осадчим та Ю.Берестом. У 2001 – 02 розкопки проведені В.Приймаком за участю О.Супруненка та І.Кулакової.

Могильник складається з 5 груп.

Група-2. Загальна кількість курганів – 9. Витягнуті двома рядами вздовж дороги. Кургани задерновані, мають сліди грабіжницьких розкопок.

Група-3. Загальна кількість курганів – 15. Витягнуті трьома рядами дороги.

Висота курганів – 1,0 – 1,2 м, діаметр – 5,0 – 20 м. Насипи мають сліди пограбування.

У 2001 – 02 В.Приймаком та О.Супруненком проведено розкопки 5 курганів. В найбільшому кургані-3 виявлено впускне парне поховання пізньороменського часу та залишки поховальної споруди скіфського часу, зруйнованої численними пограбуваннями. В кургані-4 – потрійне поховання на підсипці південної орієнтації. Інші кургани містили одиночні та парні поховання західної орієнтації на рівні давнього горизонту. Кургани відносяться до фінального етапу роменської культури. Їх можна датувати кін. 10 – 1-ою пол. 11 ст. Крім того до складу групи входить курган діаметром 15 м та висотою 1,0 м. За формою він відрізняється від інших. На думку О.Супруненка курган може належати до епохи бронзи.

Курганна група-4 розташована за 2,0 км на захід від села, поруч з ґрунтовою дорогою, що веде з села до траси Суми – Охтирка.

Складається з 3-х насипів. Діаметри – від 6,0 до 8,0 м, висота – 0,5 м. Насипи мають сліди пограбування.

Курганна група-5 – розташована на мисі, за 100 м від валів городища Зарічне-3.

Складається з 2-х курганів. Висота кургану-1 – 2,0 м, діаметр – 13 м. Висота кургану-2 – 0,6 м, діаметр – 7,0 м. Насипи мають сліди пограбування.

У 2001 В.Приймаком та О.Супруненком проведено розкопки курганів. В найбільшому кургані-2 виявлено залишки поховальної споруди скіфського часу, зруйнованої численними пограбуваннями. За керамікою поховання датується кін. 5 – 6 ст. до н. е. Курган-1 містив поховання на рівні давнього горизонту, майже наполовину знищене грабіжницькою ямою. Курган можна датувати кін. 10 – 1-ою пол. 11 ст. [3840]

Євген Осадчий

1182.5. Курган (археол.). За 70 м на захід від городища Зарічне-2.

Виявлений і обстежений Є.Осадчим у 1999.

Діаметр насипу становить 13 м, висота – 2,0 м. По центру кургану помітні сліди старих грабіжницьких ям [3841].

Євген Осадчий

1182.6 Курган (археол.) За 0,1 км зліва від ґрунтової дороги, що веде від автотраси Суми – Харків до с. Зарічне, на вододілі Ворскли та її правої притоки р. Боромля, що впадає поблизу села Зарічне в першу.

Виявлений та досліджений В.Приймаком у 1987. Обстежений Є.Осадчим у 2002.

Діаметр кургану близько 30 м висота – 3,0 м. Курган задернований. Розкопки не проводилися [3842].

Віктор Приймак

1182.7 Курганний могильник (археол.) За 2,0 км від с. Зарічне та за 0,35 км від городища Зарічне-2, обабіч траси Суми – Охтирка.

Могильник виявлено П.Третяковим у 1938. У 1988 оглядався Л.Білінською та В.Звагельським. У 1999 обстежувався Є.Осадчим. Був знятий план могильника.

Загальна кількість курганів – 5. Могильник поділяється на 2 частини. Перша – складається з 4-х насипів, що розташовані поруч. Висота курганів від близько 1,6 м. Чотири насипи мають сліди пограбування. За 60 м від на північ від цих курганів

знаходиться ще 1 насип. Висота кургану – близько 1,5 м. Діаметр становить 13 м. Кургани задерновані та заросли лісом. Розкопки не проводились [3843].

Лариса Білинська

1182.8. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст). У центрі села, біля сільради.

Поховано 13 воїнів 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 23 лютого та 24 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 5 загиблих: ст. л-т. А.Веднеєв, рядовий О.Кудінов, сержант О.Попов (18-й ГСП), рядовий Р.Данилочко (955-й СП), ст. л-т. А.Деменко, ст. л-т. Є.Пустов.

У 1959 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1971 бетонною скульптурною групою жінки з суворовцем /2,89 м/. У тому ж році на могилі встановлено бетонну надгробну плиту з прізвищами загиблих воїнів. На чоловічому боці постаменту /2,44 м/ – бетонна дошка з прізвищами 44 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни. Нижче – мармурова дошка з меморіальним написом [3844].

Лариса Восьмірова

1182.9. Посад і відкрите поселення, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.). Посад городища знаходиться безпосередньо за укріпленнями та містить матеріали роменського та давньоруського часу. Займає мис правого корінного берега р. Ворскла. З півдня, півночі та заходу обмежене схилами берегової тераси та ярами. Відкрите поселення розташоване навколо городища та на ділянці берегового плато на схід від городища, протяжність відкритого поселення становить 0,8 – 0,9 км.

Виявлений та обстежений П.Третьяковим у 1938. Обстежувався у 1971 О.Сухобоковим та М.Кучерою. У 1986 В.Приймаком проведені рятівні розкопки на відкритому поселенні. З 2001 по 2003 рр. досліджувалося В.Приймаком.

Культурний шар на посаді має потужність близько 1,0 м, на відкритому поселенні – 0,4 – 0,7 м. Висота над рівнем заплави становить від 2,0 до 30 м.

У 1987 було досліджено 5 господарських ям. У 2002 на посаді досліджене частково зруйноване житло роменського часу та господарська яма 12 ст. З заповнення житла походить невеликий скарб прикрас поч. 11 ст. У 2003 на відкритому поселенні, на ділянці, що руйнується дорогою, досліджені кілька ям, що містили ліпну і ранньогончарну роменську кераміку, гончарну давньоруську, а також житлове приміщення 12 – 13 ст.

Крім того, у 1971 обстеженнями О.Сухобокова виявлено матеріали, що дають підстави говорити про наявність ґрунтового могильника з трупопокладеннями християнського обряду. Цей могильник розташований за 350 – 450 м на південний схід від городища, основна його частина зайнята садибами [3845].

Віктор Приймак

1183. ЗУБІВКА С., БУЙМЕРСЬКА СІЛЬРАДА

1183.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст). У західній частині кладовища, за 40 м від входу.

Поховано 7 воїнів 737-го, 748-го, 722-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників наприкінці серпня 1943 та померли від ран у 361-му МБ. Село визволено 19 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові М.Лапін, В.Малик (в/ч. п/п.03387), М.Пахомов П.Соложенцев, Д.Султанов, Т.Прихожай (737-й СП), ст. сержант І.Михрюков (в/ч. п/п.14847).

У 1959 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцентований обеліск /2,27 м/ [3846].

Лариса Восьмірова

1184. КАЛИНІВКА С., НІЦАХСЬКА СІЛЬРАДА

1184.1. Курганний могильник (археол.). На лівому березі струмка (права притока р. Ворсклиці) у лісі, навпроти колишнього села.

Виявлений та досліджений В.Приймаком у 1987 за даними місцевих жителів. Кургани розташовані дугою, відстань між кінцями якої 160 м. Могильник нараховує 24 кургани. Діаметри курганів – від 5,0 – 7,0 м до 25. Однак, переважають насипи діаметром близько 15 м. Висота насипів – від 0,6 – 0,8 м до 2,0 м. Деякі кургани пошкоджені. Один з курганів доби бронзи (кенотаф) був досліджений В.Приймаком у 1987 [3847].

Віктор Приймак

1185. КАМ'ЯНЕЦЬКЕ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1185.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховані воїни-десантники, які весною 1943 виконували спецзавдання у тилу ворога. Група воїнів у кількості 3-х чоловік приземлилася на околиці села. Але приземлення було невдалим. Воїни отримали тяжкі травми ніг. Двоє воїнів незабаром померли, а третій – загинув під час бомбардування села. Прізвища загиблих воїнів невідомі. Село визволено 9 серпня 1943.

Загиблих поховали на кладовищі, а у 1958 їх останки перепоховали біля школи. У тому ж році на могилі встановлено обеліск, замінений у 1979 бетонною скульптурою воїна /2,5 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,09 м/ – гранітна дошка з меморіальним написом [3848].

Лариса Восьмірова

1186. КАМ'ЯНКА С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1186.1 Городище, ранній залізний вік (археол.). За 3,0 км на північний захід від села на утвореному ярами мисі правого берега р. Боромля при впадінні її у р. Ворскла.

Площа – 13,5 га. Відоме в літературі з кін. 19 ст.

Досліджували М.Фукс, Б.Шрамко. У 1986 розкопки оборонних споруд проведені А.Моруженко. У 2010 обстежене Є.Осадчим та О.Коротею.

Складається з головного двору трикутних обрисів та трьох передгородь, що прилягають до головного двору з півночі, з південного сходу та південного заходу. Площа головного двору з усіх боків захищена ровом та валом. Ширина валу – 9,5 м, висота – 3,0 м. Загальна потужність оборонних споруд (висота рову та валу) коливається від 6,0 до 7,0 м. Територія передгородь також захищена валом та ровом. Північне та південно-західне передгороддя захищає в'їзди на городище та спуск до річки. Поверхня городища вкрита лісом.

Поперечний розріз валу, зроблений в західній частині головного двору, виявив два будівельних періоди в улаштуванні оборонних споруд. Перше укріплення, побудоване на рівні давнього горизонту, являло собою дві паралельні стіни, основу яких становили закопані в землю стовпи. Простір між стінами (ширина – близько 0,95 м) було заповнено землею. Після пожежі на цьому ж місці було поновлено дерево-земляну конструкцію.

Потужність культурного шару на городищі – 0,5 – 0,6 м. Знахідки представлені ліпною керамікою з пальцевими вдавленнями та косими насічками по краю [3849].

Алла Моруженко

1186.2 Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано 23-х воїнів 472-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 10 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 3-х воїнів: ст. сержант Ф.Суслов, рядовий О.Мірошніков (управління з підрахунку втрат), сержант О.Кузнецов.

У 1958 станки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1979 проведено реконструкцію. На могилі встановлено бетонну скульптурну групу 2-х воїнів /4,2 м/ на цегляному постаменті /2,4 м/ а також покладено гранітну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів.

Зліва від скульптурної групи встановлено бетонну стелу /3,35 x 12,15 м/, на якій закріплено 12 гранітних дощок з прізвищами 222 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3850].

1186.3 Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.). У центрі села.

14 листопад 1932 бюро Харківського обкому КП(б)У своєю постановою визнало незадовільною організацію хлібозаготівель в Тростянецькому р-ні і попередило: якщо в найближчі дні не буде досягнуто перелому в цьому питанні, то листопадний завіз товарів на село буде припинено. Почалися репресії. Людей притягали до судової відповідальності. Так житель с. Кам'янки А.Мироненко замість 80 здав 5 пудів хліба, за що був позбавлений волі на 4 роки та конфіскацію майна на 300 крб.

За далеко неповними даними померло 15 – 20 % населення, або кожний 5 – 6 житель Тростянецького р-ну.

У 1993 на вшанування пам'яті жертв голодомору встановлено дерев'яний хрест, на перехресті якого – ікона. У передній стінці пагорба зроблено бетонну нішу білого кольору. В ніші прикріплена металева дошка з написом [3851].

Мариса Восьмірова

1186.4. Різдва Богородиці церква, 1800 (архт.). У центрі села на височині. Домінує у панорамі села, розкриваючись з далеких під'їздів.

Побудована у 1800 на місці однойменної дерев'яної церкви 1690. Автор проекту – невідомий. Можливо, він належав до числа учнів В.Баженова. Дзвіницю було добудовано пізніше.

Храм вирішено у архітектурних формах класицизму. Цегляний, однобанний з дзвіницею перед західним фасадом. Зовнішній контур плану споруди має форму еліпса з повздовжньою віссю захід – схід. Північний і південний вхід акцентовані чотирьколонними портиками, що не виступають з еліптичного абрису й утворюють бічні галереї, стіни котрих западають на еліптичній кривій. Внутрішнє планування храму також відрізняється оригінальністю: до круглого (діаметром біля 10 м) центрального підкупольного об'єму з чотирма діагонально розміщеними у плані екседрам, із заходу та сходу прилягають притвор і апсида ідентичного до еліптичного за планом абрису. Вони мають по дві екседри та з'єднуються з маленькими еліптичними у плані приділами, розміщеними з півночі та півдня від притвору й апсиди. Протилежно до округлих форм храму, дзвіниця має традиційний прямокутний план, з'єднуючись з храмом невеликим критим переходом.

Рішення фасадів традиційне для архітектури класицизму. Масивні на висоту двох ярусів, доричні портики північного та південного входів з канельованими колонами, класичними антаблементами та трикутними фронтонами, а також трохи приплюснута сферична баня на високому 16-віконному барабані, увінчана маленькою банькою, створюють враження величності та монументальності. Особливу урочистість надають храмові широкі сходи, що ведуть до портиків і повторюють еліптичний контур плану споруди. Додатковим композиційним акцентом слугує дзвіниця, на двоярусний четверик якої, рівновисокий, з портиками, поставлений восьмерик дзвіниці, увінчаний низьким наметом з ліхтариком.

Західний вхід у храм через дзвіницю оформлено у вигляді високого арочного отвору. Гладка площина стіни східної частини храму, скупо декорована нішами та плоскими лопатками, контрастує з активною пластикою портиків.

У інтер'єрі, функціонально вирішеному за традиційною схемою «притвор-нава-апсида», домінує підбанний простір нави, що сягає висоти більш як 20 м. Через високі підпружні арки до неї розкриваються рівновисокі апсида та притвор з розміщеними над ними хорами. Перекриття над притвором плоске, балочне. Сходи на хори ведуть з південного еліптичного за планом приділу та влаштовані у товщі масивної підбанної опори. Апсида та притвор з хорами, а також чотири приділи перекриті еліпсоїдними банями.

Розписи у інтер'єрі відсутні. Сучасний іконостас, розміщений у підпружній арці між навою і апсидою та двох бічних екседрах, вирішений у нетрадиційних формах, повторюючи контури арки й екседр. Ікони не являють художньої цінності.

Оригінальне об'ємно-просторове рішення храму та його виразна архітектура орієнтована на краші витвори столичної школи класицизму ставлять пам'ятку до ряду найбільш значних провінційних культових споруд поч. 19 ст. [3852].

Олена Пламенницька

1187. КРИНИЧНЕ С., КРИНИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

1187.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, неподалік ставка. Поховано 36 воїнів 722-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії; 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 21 лютого та 8 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1958 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру жінки з квітами /3,25 м/ на цегляному постаменті /2,21 м/, поруч якої – бетонна плита з меморіальним написом [3853].

Лариса Восьмірова

1187.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля сільради.

Поховані воїни 722-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії; 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії: рядові Х.Мінгажитдинов (575-й СП), Я.Темпнев (575-й СП), Т.Уран, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Село визволено 21 лютого та 8 серпня 1943.

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,52 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /2,78 м/ – меморіальна дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3854].

Лариса Восьмірова

1188. ЛІСНЕ С-ЩЕ, КРИНИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

1188.1 Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У парку, неподалік від магазину. Поховано 8 воїнів 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у лютому, серпні 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: мол. сержант Д.Голуб, рядові І.Добін, Ф.Пачин, Є.Чагін, старшина О.Карташов (1850-й ПТАП), ст. сержант П.Миронов, ст. сержант Д.Ковьорний (1852-й ПТАП), В.Савінов.

У 1958 на могилі встановлено оцентований обеліск пірамідальної форми /1,2 м/ [3855].

Сергій Крюков

1189. ЛУЧКА С., ЗАРІЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1189.1 Курган (археол.) За 0,6 км зліва від автотраси Суми – Охтирка, правіше ґрунтової дороги, що з'єднує автотрасу з угіддями в заплаві р. Боромля.

Виявлений В.Приймаком у 1986. Обстежений Є.Осадчим у 2006.

Діаметр кургану – близько 20 м, висота – 1,0 м. На ньому було встановлено геодезичний знак, на момент обстеження зруйнований [3856].

Віктор Приймак

1189.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах загинуло 26 радянських воїнів, уродженців села.

У 1983 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено цегляну стелу /6,0 м/. На мармуровій плиті, закріпленій на стлі, викарбовано прізвища загиблих воїнів-земляків і присвятний напис [3857].

Лариса Восьмірова

1190. ЛЮДЖА С., ЛЮДЖАНСЬКА СІЛЬРАДА

1190.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На Центральному кладовищі, за 82 м від входу, ліворуч.

Поховано трьох воїнів які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 9 вересня 1943 підрозділами 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії та 186-ю танковою бригадою 10-го танкового корпусу 40-ї армії. Відоме прізвище одного воїна: ст. сержант Г.Хуцишвілі (1915 – 9.8.1943)

У 1955 на могилі встановлено металевий обеліск /1,7 м/ з зіркою [3858].

Сергій Крюков

1190.2. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст). У східній частині кладовища, за 50 м від входу, справа.

У 9 братських могилах поховано 46 воїнів 246-го, 472-го стрілецьких полків 100-ї стрілецької дивізії, 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 25 загиблих.

У 1957 на меморіальному майданчику встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /3,0 м/ – дошка із білого мармуру з меморіальним написом, поруч з постаментом встановлено бетонну плиту з прізвищами загиблих воїнів. На могилах встановлено 9 металевих обелісків /1,5 м/ [3859].

Лариса Восьмірова

1190.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст). У центрі села, у сквері, біля школи.

Поховано 7 воїнів 246-го, 472-го стрілецьких полків 100-ї стрілецької дивізії, 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих: П.Данилов (в/ч. п/п. 24554), В.Калінін, Д.Краснов (144-а ОТД, рос. взвод, Воронізький фронт), В.Сорокін, Є.Сисолятін (в/ч. п/п. 01627), О.Тарасов (в/ч. п/п. 01627), В.Трухін (Управління персонального підрахунку втрат).

У 1957 на могилі встановлено скульптуру воїна. У 1983 проведено реконструкцію: на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,65 м/, пілон /10,5 м/ і гранітні плити з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів.

З тильного боку постаменту /2,5 м/ встановлено бетонну стелу напівкруглої форми /2,85 x 28,3 м/ з прізвищами 220 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3860].

Лариса Восьмірова.

1191. МАРТИНІВКА С., МАРТИНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1191.1. Братська могила радянських воїнів, 1945 (іст). Біля кладовища, за 90 м від входу.

Поховано 18 воїнів 748-го, 658-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 21 серпня 1945 та померли від ран у 4387-му ХППШ. Відомі прізвища 8 загиблих: ефрейтор Д.Апридонідзе (в/ч. пп. 61338), мол. лейтенант Л.Боров (в/ч. пп. 36968), лейтенант А.Воскобойніков (в/ч. пп. 61338), лейтенант О.Гресев, мол. сержант І.Неупряга (в/ч. пп. 36968), рядовий Ф.Поліщук, рядовий Г.Таботадзе, мол. сержант Г.Чхартішвілі (в/ч. пп. 61338).

У 1959 на могилі встановлено цегляний оцентований обеліск /2,9 м/, на його чоловому боці – дошка із білого мармуру з меморіальним написом [3861].

Лариса Восьмірова.

1191.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 102 воїни 748-го, 658-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії; 372-го стрілецького полку; 253-ї стрілецької дивізії, які загинули 1 березня та 21 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 4387-му ХППШ. Відомі прізвища 80 загиблих.

У 1955 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру жінки з квітами /2,5 м/ на цегляному постаменті /1,25 м/. Поруч – 5 бетонних плит з прізвищами 51-го воїна. Біля скульптури – бетонна плита з меморіальним написом.

У 1967 зліва від скульптури встановлено бетонну стелу /2,35 x 10,9 м/ з прізвищами 221 воїна-земляка, які загинули у період Другої світової війни [3862].

Лариса Восьмірова

1191.3 Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Трактор «Т-38», 1980 (іст.). Біля тракторного стану ТОВ «Колос».

У 1980, як пам'ятку трудової і виробничої діяльності, на бетонному постаменті /1,6 м/ встановлено трактор «Т-38», виготовлений на Павлоградському тракторному заводі у 1962.

На тракторі з 1969 по 1980 на полях колгоспу працював Скорина Василь Дмитрович, річна норма виробітку якого складала 1600 га [3863].

Лариса Восьмірова

1192. МАШКОВЕ С., КРИНИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА

1192.1. Могила Машенка П.М., 1943 (іст). На кладовищі, неподалік від входу.

Машенко Петро Микитович (? – 04.06.1943, с. Машкове) – мол. лейтенант, заступник командира взводу по політ. частині 280-ї стрілецької дивізії, який помер від ран під час боїв за визволення села від нацистських загарбників. Село остаточно визволено 8 серпня 1943 підрозділами 722-го, 737-го полків 206-ї стрілецької дивізії.

У 1975 на могилі встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /3,0 м/ в формі правильної чотирикутної піраміди, увінчаний п'ятикутною зіркою з написом на його чоловічому боці [3864].

Сергій Крюков

1192.2 Могила Сергієнка В.Д., 1943 (іст). На кладовищі, неподалік від входу.

Сергієнко Василь Денисович (? – 17 08.1943, с. Машкове) – ст. сержант, який помер від ран під час визволення села від нацистських загарбників підрозділами 722-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії.

У 1975 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/ в формі правильної зрізаної чотирикутної піраміди, увінчаний п'ятикутною зіркою [3865].

Сергій Крюков

1192.3. Поселення черняхівської культури (археол.) На березі р. Радомля (ліва притока р. Боромля) на південно-західній околиці села, в урочищі Скрипалі.

Виявлене В.Приймаком у 1986. Обстежувалось Г.Романовою у 1990. Нею знято план селища.

Поселення займає знижену ділянку правого берега ріки, обмежену з південного заходу та північного сходу ярами. Вся територія пам'ятки розорюється. Його розміри становлять 100 x 150 м, висота на рівнем заплави річки – від 3,0 – 4,0 м до 8,0 м. Зібрана ліпна та гончарна кераміка. Культурний шар має потужність 0,25 м. Розкопки не проводилися.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [3866].

Віктор Приймак

1193. МАЩАНКА С., МАЩАНСЬКА СІЛЬРАДА

1193.1 Городище, ранній залізний вік (археол.). За 4,0 км на південний схід від с. Сосонка та за 10 км на захід від села Мащанка, у лісі.

Виявлене та обстежене Є.Осадчим у 2002.

Городище розташоване на видовженому мисі правого берега р. Сосонка (притоки р. Ворскла). Висота над рівнем заплави – 50 – 60 м. З напільного боку городище укріплене валом шириною 20 м та висотою 3,0 м і ровом шириною 10 м та глибиною від 2,0 до 3,5 м, коритоподібним в перетині. Поверхня городища рівна, з поступовим пониженням до краю. Максимальна довжина городища – 600 м, максимальна ширина – 300 м. У 2003 закладений шурф розмірами 2,0 x 2,0 м. Культурний шар має потужність 0,6 м, кераміки

не виявлено. На поверхні валу виявлені залишки перепаленої глини та вугілля. Городище задерноване та заросле лісом.

У 2006 було проведено дослідження зруйнованої частини валу. Вал був прорізаний траншеєю шириною 3,0 м та довжиною 7,0 м, що знесла його верхню частину. Проведено зачистку північної та південної стінок валу та закладено шурф розмірами 3,0 x 1,0 м. У результаті зачистки виявлена така стратиграфія: верхній шар – дерен – 0,15 – 0,2 м; під ним залягав шар обпаленої глини потужністю 1,85 м; на південній стінці шар глини спечений до щільності цегли, а під ним виявлена глина, що перетворилася на шлак. У шурфі на глибині 1,95 м виявлені обпалені колоди діаметром 0,2 м що розташовувалися вздовж лінії валу. Під ними залягав шар селітри потужністю 0,07 – 0,1 м. Нижче розташовувався шар сірого супіску потужністю 0,25 – 0,3 м, в якому не виявлено культурних решток та залишків конструкцій. В результаті можна відтворити зовнішній вигляд укріплень. Городище було захищене з напільного боку ровом та стіною, що складалася з одного або двох рядів дерев'яних колод, між якими було засипано глину, яку брали при будівництві рову. Городище загинуло у вогні, причому, температура була досить високою. Про це свідчить шар глини, що спікся до щільності шлаку (або було використано пропечену основу валу) [3867].

Євген Осадчий

1193.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст). У центрі села, біля школи.

Поховано 11 воїнів 1031-го стрілецького полку 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 22 лютого та 9 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 8 воїнів: С.Барінов (в/ч. пп. 37326), О.Євдзінов, М.Інгодов, В.Лісанов (1031-й СП), А.Малков, І.Чішко, Ч.Карімов (в/ч. пп. 9 а.ш.р.), П.Слуднев (454-й СП 100-а СД).

У 1956 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На чоловічому боці цегляного постаменту /3,52 м/ – дошка з білого мармуру з меморіальним написом.

У 1973 зліва від скульптури встановлено цегляну оцентовану стелу /4,32 x 2,72 м/ з прізвищами 92 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3868].

Лариса Восьмірова

1194. МИКИТІВКА С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1194.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст). У центрі села, біля клубу.

Поховано 24-х воїнів 373-го, 722-го, 748-го стрілецьких полків, 661-го артполку 206-ї стрілецької дивізії; 178-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу; 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 18 серпня 1943 та померли від ран у 638-му ТППШ та 338-му ХППШ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1956 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /2,3 м/ і чавунну надгробну плиту з прізвищами загиблих. Поруч – плита з меморіальним написом.

У 1976 по обидва боки від скульптури встановлено дві бетонні стели /3,2 x 1,5 м/ з прізвищами 125 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3869].

Лариса Восьмірова

1195. МОЗГОВЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1195.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст). Неподалік кладовища.

Поховано 93-х воїнів 955-го, 957-го стрілецького полку, 691-го артполку 186-ї танкової бригади і 10-го танкового корпусу 40-ї армії, 372-го стрілецького полку 286-ї стрілецької дивізії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників і померли від ран у розташованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1959 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1972 залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /2,8 м/. Праворуч від скульптури – цегляна потинькована стела, на якій 9 чавунних плит з іменами померлих воїнів [3870].

Антоніна Чугай

1196. НАБЕРЕЖНЕ С., ГРЕБЕНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1196.1. Могила Левченка Г. І., 1984 (іст). На центральному кладовищі, за 60 м від входу. Левченко Григорій Іванович (17.11.1900, с. Василівка, тепер с. Набережне – 22.02.1984, там же) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився у селянській родині. Отримав початкову освіту. Працював на цукровому заводі, потім – у колгоспі. 3 серпня 1943 у лавах Червоної Армії. У тому ж році – на фронті.

Стрілок 5 стрілецької роти 955-го стрілецького полку (309-а СД, 40-а армія, Воронежський фронт) у ніч на 22 вересня 1943 з групою бійців переправився на правий берег Дніпра у районі смт Ржищів (Київська обл.). Група атакувала ворога і вибила його з траншеї. Особисто знищив розрахунок легкого кулемету та багато гітлерівців. На наступний день знищив ще кілька фашистів, трьох узяв у полон.

За мужність і відвагу, проявлені у боях з німецько-фашистськими загарбниками під час форсування Дніпра, рядовому Г. Левченку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни демобілізований. Мешкав у с. Набережне, працював у колгоспі. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1984 на могилі встановлено залізний обеліск /1,2 м/ з написом [3871].

Сергій Крюков

1196.2. Могила Овчарова С.П., 1951 (іст.). Кладовище колишнього с. Василівка.

Овчаров Степан Полікарпович (1903, с. Василівка, тепер с. Набережне – 27.10.1950, там же) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював в колгоспі. У Червоній Армії з серпня 1943. В діючій армії з 1943. Воював на Воронежському, 1-му Українському фронтах. Стрілець 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Воронежського фронту рядовий С. Овчаров в ніч на 22.09.1943 подолав Дніпро біля с. Монастирсьок (нині в межах Ржищів Кагарлицького р-ну Київської обл.) в складі штурмової групи, що з ходу вступила в бій за плацдарм і вибила противника із траншеї. Особисто знищив понад 20 гітлерівців. 22 вересня при відбитті контратаки в рукопашному бою знищив 12 ворожих солдат і утримав рубіж до підходу підкріплення. За мужність і відвагу, проявлені під час форсування Дніпра і утриманні плацдарму на його правому березі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1945 демобілізувався. Мешкав у рідному селі. Працював в колгоспі. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1950 на могилі встановлено пам'ятник /1,3 м/ із мармурового дрібку у вигляді вітрила з присвятним написом на чоловічій частині [3872].

Мариса Восьмірова

1197. НИЦАХА С., НИЦАХСЬКА СІЛЬРАДА

1197.1. Археологічний комплекс: Два городища, селище, курганний та ґрунтовий могильники, раннє та розвинуте середньовіччя, 8 – 13 ст. (археол.) 1,2 – 1,5 км на південний схід від села, займає 2 миси – останці та частиною плато, що прилягає до них, корінного берега р. Ворсклиця.

Територія комплексу має складну конфігурацію. Розташовується на прилягаючих відрогам берегового плато, що розділені яром та глибокими балками, котрі впадають в заплаву, а з півночі відділені від плато валами «кокошнікоподібної» форми та ровами. На північ від городищ знаходиться неукріплена частина поселення, що простягнулася зі сходу на захід (площею близько 8,0 – 10 га). На північ від городища знаходиться територія курганного могильника, що нараховував колись близько 500 насипів. Поблизу південно-східної

околиці та частково на території садиб розташований ґрунтовий могильник з похованнями за християнським обрядом.

Пам'ятки поблизу с. Ніцаха відомі з сер. 19 ст. На поч. 20 ст. у зв'язку з підготовкою 12-го археологічного з'їзду проводив розкопки В.Городцов (на західному городищі). У той же час К.Мельник здійснювала розкопки курганів. У сер. 20 ст. комплекс оглядався Б.Шрамком, М.Кучерою, О.Сухобоковим. У 1973 – 74 та у 1986 – 88 досліджувався Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН УРСР. У ході робіт було уточнено хронологію комплексу як пам'ятки роменської та давньоруської культури.

Місцевість, в якій розташовані пам'ятки місцеві жителі називають Балкани, а городища Великий та Малий Балкан (відповідно за І.Ляпушкіним – Круте та Безіменне), на плані – Західне та Східне.

Західне городище має форму неправильної, з заокругленими кутами, трапеції, довжина якої складає 60 – 65 м, ширина – 45 – 50 м. Вал має найбільшу висоту – 7,0 м – в середній частині. Вхід на городище знаходиться біля його східного краю, що поступово переходить у невисокі валоподібні краї майданчика, котрі мають висоту до 0,5 м. На мисовій ділянці помітні сліди розкопу 1902, форма якого змінена ерозією. Майданчик має природній нахил від валу до мису. Схили городища ескарповані на 10 – 12 м. На східному куті мису ескарпом утворені два терасоподібні виступи, на яких помітні залишки двох валів та ровів, що сильно розплилися: їх висота не перевищує 0,5 м, глибина ровів від 0,7 до 1,0 м.

Східне городище (Малий Балкан) має округлу в плані форму розмірами 38 x 32 м. Вал відрізає городище від плато. Його висота в середній частині складає 5,0 м. На місці стародавнього в'їзду прорізана траншея, в результаті чого на городищі був повністю знищений культурний шар (1973). На краю мису помітна яма-резервуар (діаметр – 10 м, глибина – 1,5 – 2,0 м). Край майданчика трохи піднятий відносно центральної частини. Схили ескарповані на висоту 10 м.

Між городищами знаходиться знижена частина плато довжиною 60 м та шириною 30 м, що з двох сторін руйнується ярами. З напільного боку перед східним городищем розташований невеликий мисоподібний майданчик – 70 x 65 м, що вузьким перешийком поєднується з плато. Слідів укріплень на підході до городищ непомітно. За перешийком, на плато, на північний захід та північний схід від городищ, де на площі 600 x 250 – 300 м помітні сліди зруйнованих глинобитних печей (до 50), численні уламки роменської та давньоруської культури. Це може вказувати на наявність тут неукріпленої частини поселення, що прилягало до укріплень. Ця частина в давнину відділялася від плато, на якому знаходився могильник, якоюсь лінією укріплень, сліди її у вигляді насипу, що розплився (висота – 0,5 – 0,7 м та ширина – 12 – 16 м) помітні в полі у вигляді світлої смуги рослинності на засіяному полі. Це дає змогу ствердно говорити про наявність окольного міста – посаду в давньоруський час, тим більше, що саме селище розташоване на північний захід від ймовірного посаду та західніше курганного могильника.

У 1973 – 74 розкопки проводилися на Східному городищі та на ділянках, що прилягають до нього. При цьому значна увага приділялася оборонним спорудам. Досліджена площа складала 770 м кв. З них 550 м кв. – на городищі. Було досліджено 12 житлових та 36 господарських приміщень, проведено розрізи основного валу та передмостового рову, а також залишків укріплень по периметру городища. Дослідження укріплень продовжено і в 1986 – 87. З'ясовано, що висота валу від рівня материкового суглинку до сучасної поверхні становить 3,9 м при ширині основи 15 – 17 м. Насип має складну структуру, що обумовлено кількома будівельними періодами, сліди яких зафіксовано в різних горизонтах насипу. Первинний вал складався з насипу, що являв собою підсипку ґрунту, викинутого при будівництві рову. Його висота – 1,8 – 2,0 м, ширина – близько 8,0 м. В самій основі простежуються пустоти від лагових колод, значного діаметру (0,2 – 0,45 м), що згнили. Призначення їх не зовсім зрозуміле. Оборонна стіна складалася з 2-х рядів вертикально закопаних колод; ряди з'єднувалися плахами, що лежали перпендикулярно вісі валу. Від них залишилися шари вугілля, що зберегли структурний порядок

(потужність – від 0,03 до 0,10 – 0,15 м). Наявність поодиноких уламків ліпної кераміки роменського типу дає змогу датувати первинний етап будівництва 8 – 10 ст.

Під час другого будівельного періоду вал було підсипано на висоту 3,2 – 2,5 м та з внутрішнього боку укріплено панциром з вапняку. На вершині первинного валу було вкопано 2 ряди товстих колод, що розташовувалися на відстані 0,4 м одна від одної. На відстані 0,6 м від цього ряду було вкопано ще 2 ряди аналогічних колод, що зв'язувалися горизонтально укладеними плахами внакладку. Таким чином утворилася стіна товщиною близько 2,0 м. При цьому ширина підшови валу становила 17 м. Виходячи із знахідок типової кераміки, даний період можна датувати кін. 10 – 11 ст.

Залишки третього будівельного періоду маловиразні: горілі дерев'яні конструкції були зміщені сповзанням насипу, але вдалося виявити кут кліті-зрубу на внутрішній стороні насипу, сторона якого складала, судячи із збереженої частини, не менше 2,0 м. Ймовірно, саме в цей час було поглиблено рів, на що вказують прошарки спондилової глини у верхніх шарах валу. До цього ж періоду відноситься будівництво оборонної стіни по периметру городища, що являла собою ряд укладених горизонтально на підсипці колод, закріплених парними стояками та укріплених в основі вапняковим панциром.

При дослідженні рову з'ясувалося, що він був засипаний ще в давнину. Його глибина складала 3,5 м при ширині 13,5 м. Таким чином висота валу від дна рову складала не менш ніж 7,5 м. Аналіз стратиграфії заповнення рову дозволяє виділити три будівельних періоди, що співпадають з будівництвом оборонних споруд городища.

На городищі було виявлено 11 з 12 відкритих жител. П'ять із них містять матеріали переважно роменського періоду (житла № № 1, 4, 5, 8, 10). Усі вони прямокутної в плані форми, заглиблені на 1,6 – 1,9 м від рівня сучасної поверхні. Материкові виступи, що йшли вздовж стін використовувалися для будування печі та як лежанки. Площа будівель рідко перевищує 25 – 30 м кв. Аналіз кераміки та індивідуальних знахідок дозволяє датувати їх від 2-ої пол. 8 ст. по поч. 10 ст. Синхронні їм ями № № 2, 4, 12, 15, 17 – 19, 23, 31 – 32.

Три житла (№ № 2, 3, 6) також відносяться до напівземлянкового типу стовпової конструкції, заглиблені на 1,4 – 1,8 м. В одному з жител поряд з роменською пічкою виявлено і піч каркасно-купольної конструкції (житло № 3). Наявність роменської ліпної кераміки разом з салтівськими глеками та давньоруського посуду з манжетом та рифленням корпусу дозволяє датувати житла 10 – 11 ст. Така ж хронологія і господарських ям (№ № 5, 8, 20, 24, 38).

Два житла відносяться до 12 – 13 ст. (№ 7 та 11), причому перше з них було житлом зрубного типу з глинобитною пічкою, а друге – напівземлянкою стовпової конструкції з двома каркасно-купольними пічками. Одне житло (№ 13) виходячи з керамічного матеріалу можна датувати кін. 11 – поч. 12 ст. Господарські приміщення (№ 1 – 3) можуть бути датованими 10 – 12 ст. Одне з них було наземною будівлею стовпової конструкції, друге – напівземлянкового типу було, ймовірно, млином, на що вказують дві пари жорнових каменів, що знаходилися в робочому порядку.

У ході розкопок 1986 – 88 на ділянці, що прилягає до Східного городища, виявлено близько 10 будівель, котрі відносяться до давньоруського періоду. З них два приміщення (одне наземне) були житлами, два – господарськими будівлями, одне – виробничого призначення. Виявлені також залишки жител роменського періоду (№ 6 та 8). При цьому було встановлено, що частина ділянки, розташованої між городищами, була зайнята переважно господарськими приміщеннями, у той час як житлові концентрувалися в його найвищій частині.

Отримані матеріали дозволяють припустити, що понижена ділянка в роменський час була незаселеною. Роменські житла концентруються на городищах та високих частинах навколо них.

На західному городищі дослідження оборонних споруд не проводилося. Досліджувалися частини, що прилягають до розкопу В.Городцова: мисова частина та центральна. При цьому досліджено близько десятка житлових та виробничих будівель, в тому числі і

наземного типу. Культурний шар становить 0,5 – 0,7 м. У ході робіт на городищі було виявлено значну кількість виробів з кольорових металів (сережки, кільця, привіски, хрестики), що разом з бракованими речами дозволяє говорити про місцеве ювелірне виробництво.

Набір прикрас дає змогу говорити про змішаний племінний склад населення давньоруського населеного пункту, ймовірно, міського типу, що є типовим для південно-руських околиць давньоруської держави. Тут присутні сіверяни, радимичі, в'ятичі, переселені з рідних місць волею великокнязівської влади.

При роботах на території посаду були виявлені залишки гончарного комплексу (1988), що складався з 2-х гончарних горнів та підсобно-виробничих приміщень. Особливості керамічних виробів, що обпалювалися в цих печах, дозволяють датувати один з комплексів 11 – 12 ст., другий – 12 – 13 ст.

Змішаний характер населення знайшов своє відображення і в матеріалах могильника, в даний момент повністю зруйнованого (за виключенням десятка насипів в так званому Городищенському лісі). На оранці знаходять скупчення кісток разом з керамікою та предметами особистого вжитку. Судячи з розкопок К.Мельник, більшість із них містили поховання за християнським обрядом, здійснені на горизонті чи в насипу. Це підтверджується і скупченням кісток на місці зруйнованих курганів. Серед знахідок – прикраси, предмети християнського культу, побутові речі. Слід відмітити знахідку пошкодженого змійовика з білону з зображенням двох святих на одній стороні та переплетених драконів з собачими головами на іншій. Безперечний інтерес викликає шиферне пряслице з продряпаним написом «славно». Загальна кількість знахідок на місці могильника становить близько 500 одиниць, не рахуючи кераміку.

Грунтовий могильник знаходиться поблизу південно-східної частини села, за 350 – 500 м від сучасного кладовища, відрізаного ґрунтовою дорогою від села та зруйнованої МТФ, що знаходиться біля підніжжя городища. У закладених шурфах, на глибині від 0,6 до 0,9 – 1,2 м, виявлені поховання переважно безінвентарні, здійснені за християнським обрядом. Уламки давньоруської кераміки в заповненні ям та астрагал з отвором, що виявлено при похованому, дозволяють датувати могильник 12 – 13 ст.

Таким чином хронологія комплексу визначається 2-ою пол. – 80 – 30-ми рр. 13 ст., а культурна належність не викликає сумнівів як роменсько – давньоруська.

Матеріали розкопок 1973 – 74 та 1986 – 88 зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею. Матеріали розкопок К.Мельник та В.Городцова частково зберігаються у Київському історичному музеї. Більша частина їх втрачена [3873].

Олег Сухобоков

1197.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст). У центрі села.

Поховані партизани Північної групи Великописарівського партизанського загону: Н.Грובה, Є.Зозуля, З.Протасов, Ф.Зозуля, І.Черкашин, М.Черкашина, І.Яковлев, Я.Яковлев, які взимку 1941 були розстріляні нацистами.

У 1943, після визволення села, останки партизанів з різних місць перенесені у братську могилу у центр села. На могилі у тому ж році встановлено обеліск.

У 1971 проведено реконструкцію. На могилі встановлено чавунну плиту з меморіальним написом і прізвищами загиблих. За могилою встановлено прямокутну бетонну стелу /3,75 x 12,6 м/, у верхній частині якої – барельєфне зображення скорботної жінки. У нижній частині стели – 21 чавунна плита з прізвищами 208 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни. Автори пам'ятника: А.Сай, ск. А.Івченко. [3874]

Лариса Восьмірова

1197.3. Могила Яковлєва Т.Я., 1985 (іст). На центральному кладовищі, за 20 м від входу, ліворуч.

Яковлев Тимофій Якимович (25.02.1926, с. Ницаха – 19.11.1985, там же) – Герой Радянського Союзу (27.02.1945).

Народився у селянській родині. У Червоній армії з серпня 1943. На фронті – з серпня 1944. Був кулеметником 447-го стрілецького Пінського полку 397-ї Сарненської Червонопрапорної ордена Кутузова II ступеня стрілецької дивізії. Під час прориву оборони Варшави у ніч на 16 січня 1945 кулеметним вогнем стримував ворожі вогневі точки. 26 січня у бою за населений пункт Дзембово (Польща) одним з перших увірвався у ворожу траншею. За відвагу і мужність, виявлені у боях з німецько-фашистськими загарбниками під Польщею, Т.Яковлеву присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1949 закінчив Ленінградське командне артилерійське училище. У 1957 – Вищий військовий педагогічний інститут. Працював викладачем у Сумському вищому командному артилерійському училищі. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни I ст., медалями.

У 1985 на могилі встановлено мармуровий обеліск /1,5 м/ з написом [3875].

Сергій Крюков

1197.4. Поселення багатшарове (археол.) В урочищі «Мальцево біля сосен», на північний схід від села на відстані 3,5 км, в заплаві р. Ворсклиця.

Займає одну з розораних під сосновий ліс групи дюн. Близька до села дюна руйнується кар'єром для видобутку піску, частина дюн зайнята молодим лісом. Дюни тягнуться вздовж заплави на 0,6 – 0,8 км в напрямку схід – захід. Доступна для огляду частина складає 150 – 200 м по лінії схід – захід та не більше 70 м по лінії південь – північ. Висота над рівнем заплави 1,5 – 2,0 м. У видувах зустрічаються уламки скіфської кераміки з пальцево – нігтевими защипами по зрізу вінчика та проколами під вінчиками. В стінці кар'єру виділяється темний гумусований шар похованого ґрунту (0,2 – 0,3 м), який насичений керамікою, вугіллям та кістками тварин. На поверхні зібрано окремі фрагменти кераміки давньоруського часу [3876].

Олег Сухобоков

1197.5. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). В урочищі Горб, за 3,0 км на південний захід від села, на правому березі р. Ворсклиця, в заплаві. Займає піщану задерновану дюну, на якій висаджено молодий сосновий ліс.

Виявлене у 70-ті роки краєзнавцем Ханіним С. І., обстежене О. В. Сухобоковим у 1973.

Межі поселення визначаються розмірами дюни, у відслоненнях поверхні зустрічаються дрібні уламки давньоруської кераміки. Розміри поселення 70 м на 40 м. Місцевість навколо селища заболочена, доступ на селище можливий тільки зимою чи у засушливе літо. С. І. Ханіним на оранці знайдено залізну сокиру та шиферні пряслиця. Матеріали передані до Охтирського краєзнавчого музею [3877].

Олег Сухобоков

1198. НОВГОРОДСЬКЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1198.1 Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) На кладовищі, біля центрального входу, справа.

Поховано 70 воїнів 638-го, 165-го стрілецьких полків; 161-ї стрілецької дивізії та 8-ї окремої гвардійської механізованої бригади, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 338 ХППШ. Відомі прізвища 35 загиблих.

У 1974 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено стелу із чорного мармуру у формі вітрила /2,0 м/ з меморіальним написом на чоловічому боці [3878].

Мариса Восьмірова

1198.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст). Біля вокзалу ст. Боромля.

Поховано 66 воїнів 638-го, 165-го стрілецького полків; 161-ї стрілецької дивізії та 8-ї окремої гвардійської механізованої бригади 40-ї армії, які загинули під час визволення села Боромля від нацистських загарбників 19 серпня 1943 та померли від ран у 338 ХППШ. Відомі прізвища 49 загиблих.

У 1956 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,9 м/ на цегляному постаменті /2,2 м/ і 8 чавунних плит з прізвищами загиблих воїнів.

У 1961 по обидва боки від могили встановлені 2 чавунні плити з меморіальним написом та 28 прізвищами воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3879].

Антоніна Чугай

1199. НОВОУКРАЇНКА С., НИЦАХСЬКА СІЛЬРАДА

1199.1 Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У північній частині кладовища, за 14 м від центрального входу.

Поховано 6 воїнів 100-ї стрілецької дивізії та 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 8 серпня 1943. Прізвища загиблих воїнів невідомі.

У 1949 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1970 металевим /1,8 м/ [3880].

Лариса Восьмірова

1200. ОВОДІВКА С., СТАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1200.1. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). На кладовищі.

Поховані 5 партизанів з партизанського загону ім. Котовського, які загинули у лютому-березні 1943 у бою з нацистськими загарбниками. Відомі прізвища чотирьох партизанів: А.Абизов, Ф.Вишняков, Х.Красненко, М.Куликов.

Загін був створений 14 вересня 1941 у Брянських лісах. Командир загону М.Воронцов, комісар – Я.Гуторов. 11 лютого 1942 за наказом начальника Українського штабу партизанського руху Т.Строката загін вирушив у рейд по Сумській обл. Під час перебування на території Тростянецького р-ну партизанський загін контролював дорогу Тростянець – Лебедин, а також залізницю Суми – Харків. На протязі кількох днів загін базувався у селі Оводівка.

У могилі поховані також 7 воїнів 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули 19 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 2-х воїнів: рядові Ф.Латипов, Т.Цибулько.

У 1958 останки загиблих із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонний обеліск, обшитий металевим листом /3,24 м/. На чоловому боці цегляного постаменту – меморіальний напис [3881].

Лариса Восьмірова

1200.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1989 (іст.). На околиці села.

За активну допомогу партизанам загону ім. Котовського (командир М.Воронцов, комісар Я.Гуторов), який у лютому 1942 за наказом начальника Українського штабу партизанського руху Т.Строкача проходив рейдом по Сумській обл., село Оводівка майже цілком (48 дворів) було спалено нацистськими карателями.

У 1989 встановлено цегляну прямокутну стелу /1,9 x 1,5 м/ з написом на її чоловому боці [3882].

Лариса Восьмірова

1200.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 59 мешканців села, 13 із них загинуло.

У 1968 на честь загиблих воїнів-земляків на цегляному триступінчастому постаменті встановлено залізобетонний обеліск, обшитий металевими листами, у формі чотиригранної піраміди /3,0 м/ із зіркою на верхівці. На чоловій грані обеліску – напис та прізвища загиблих воїнів-земляків [3883].

Галина Кухарева

1201. ОЛЕКСИНЕ С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1201.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.) У центрі села, у сквері.

Поховано 78 воїнів 722-го, 737-го стрілецьких полків, 601-го артполку 206-ї стрілецької дивізії; 180-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 20 лютого та 10 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 338-му ХППШ. Відомі прізвища 38 загиблих.

У 1958 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1986 бетонною стелою /2,09 х 6,4 м/ та пілоном /4,5 м/. На стелі – чавунна дошка з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів та три чавунні дошки з прізвищами 73-х воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3884].

Лариса Восьмірова

1201.2 Могила радянського воїна, 1943 (іст.) За селом, у східному напрямку, 0,5 км від автостради Суми – Тростянець.

Похована медична сестра, яка загинула під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 722-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії. Село визволено 10 серпня 1943.

У 1950 на могилі встановлено цегляний обеліск із зіркою на верхівці, обшитий металом /2,5 м/ [3885].

Лариса Восьмірова

1201.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.) У лісі, за 2 км на північ від села.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників у серпні 1943, коли село знаходилося у смузі бойових дій підрозділів 722-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії; 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії. Село визволено 10 серпня 1943.

У 1950 на могилі встановлено цегляний обеліск пірамідальної форми, обшитий металом /2,5 м/ із зіркою на верхівці. Написи відсутні [3886].

Лариса Восьмірова

1201.4. Могила Шаповала Г.С., 1983 (іст.) На кладовищі, за 30 м від центрального входу, праворуч.

Шаповал Григорій Савелійович (23.01.1913, с. Буймер – 27.10.1983, с. Олексине) – Герой Радянського Союзу (23.10.1943).

Народився у селянській родині. Закінчив 4 класи, працював трактористом у колгоспі. У 1935 призваний до лав Червоної Армії. На фронті у Велику Вітчизняну війну з червня 1941. Служив у підрозділі 835-го стрілецького полку, 237-ї стрілецької дивізії, 40-ї армії Воронізького фронту.

У ніч на 24 вересня 1943 одним з перших переправився через Дніпро у районі с. Гребені (Кагарлицький р-н. Київської обл.). Сприяв захопленню плацдарму на правому березі Дніпра і утриманню його до підходу головних сил. За мужність і відвагу, виявлені під час форсування Дніпра, Г.Шаповалу присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У 1945 демобілізований. До 1959 працював лісником у с. Олексине. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

У 1983 на могилі встановлено металевий обеліск /1,4 м/ з написом [3887].

Сергій Крюков

1202. ПАРХОМІВКА С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1202.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центральній частині кладовища, за 25 м від входу. Поховано 37 радянських воїнів 565-го, 667-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 11 серпня 1943 та померли від ран у дислокованому тут шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1975 на могилі встановлено металевий обеліск /1,84 м/, на чоловому боці якого 2 чавунні дошки з прізвищами загиблих воїнів [3888].

Лариса Восьмірова

1203. ПЕРШОТРАВНЕВЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1203.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У південній частині кладовища, за 40 м від входу.

Поховано 19 воїнів 565-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії; 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули 11 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1975 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,35 м/, на чоловічому боці цегляного постаменту /1,19 м/ – чавунна дошка з прізвищами загиблих воїнів [3889].

Лариса Восьмірова

1203.2. Поселення багатощарове (археол.). На правому березі р. Боромля навпроти села, розташованого на лівому березі річки.

Виявлене і обстежене В.Приймаком у 1986.

Займає ділянку берегової тераси, розташованої біля підніжжя корінного берега р. Боромля, обмеженої балкою з заходу та яром з північного сходу. Вся територія пам'ятки розорюється. Її розміри становлять 320 – 300 x 350 м, висота на рівнем заплави річки 1,5 – 4,0 м. Потужність культурного шару сягає 1,0 м. Зібрана ліпна кераміка епохи бронзи, лісостепової скіфської культури (7 – 3 ст. до н.е.), переважають матеріали ранньослов'янської – пеньківської та колочинської 1 тис. н.е. Розкопки не проводилися.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3890].

Віктор Приймак

1204. ПЕЧИНИ С., ПЕЧИНСЬКА СІЛЬРАДА

1204.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). На кладовищі, біля центрального входу.

Поховані воїни 722-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії; 100-ї стрілецької дивізії, 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу, які загинули 20 лютого та 8 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск. У 1967 проведено реконструкцію: на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /2,01 м/.

По обидва боки від скульптури встановлено дві бетонні стели /7,0 x 0,6 x 2,0 м; 8,5 x 0,6 x 2,0 м/, на яких 9 мармурових дощок з прізвищами 167 загиблих воїнів-земляків і меморіальними написами [3891].

Лариса Восьмірова

1204.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На південно-західній околиці села, старе кладовище.

Похований радянський воїн, який загинув в жовтні 1941 при обороні села від нацистських загарбників 10 – 16 жовтня 1941 підрозділами 1-ї гвардійської стрілецької дивізії 21-ї армії. Прізвище воїна, військове звання та належність до військової частини не встановлені.

У 1968 на могилі на основі в формі куба /0,5 x 0,5 м/ встановлено металевий обеліск в формі правильної чотирикутної зрізаної піраміди /2,0 м/ з п'ятикутною зіркою на верхівці. [3892]

Лариса Восьмірова

1204.3. Могила радянського льотчика, 1943 (іст.) У центральній частині кладовища, за 20 м від входу.

Похований невідомий радянський льотчик, який загинув у повітряному бою 8 серпня 1943 під час визволення села від фашистських загарбників підрозділами 40-ї армії.

У 1946 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,33 м/, замінений у 1962 металевим [3893].

Лариса Восьмірова

1205. ПОЛЯНЕ С., СЕМЕРЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1205.1 Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.) На центральному кладовищі, за 80 м від входу, ліворуч.

Поховано 5 радянських воїнів, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні – на початку жовтня 1941 підрозділами 1-ї гвардійської стрілецької дивізії 21-ї армії та воїни 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 20 лютого та 8 серпня 1943. Відомі прізвища 2-х загиблих воїнів: мол. сержант Баранецький Б. К. (51-й авіаполк), рядовий Фрейдман Л. І. (1906-26.02.1943).

У 1965 на могилі встановлено дерев'яний обеліск у формі піраміди /1,5 м/ [3894].

Сергій Крюков

1205.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських льотчиків, радянських воїнів, партизанів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.) У центрі села, біля Будинку культури.

Поховані три льотчика 40-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941 та воїни 100-ї стрілецької дивізії, 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 20 лютого та 8 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померлі від ран у 2308-му ППШ.

У могилі також поховано Д.Черепову – партизанку Великописарівського партизанського загону під керівництвом П.Гараганенка.

Відомі прізвища одного льотчика: мол. лейтенант І.Гур'янов (51-й авіаполк), 4-х воїнів: мол. сержант П.Довбня, лейтенант Г.Макогон, технік-інтендант 1-го рангу А.Сергєєв (в/ч. 42742), рядовий Ф.Удод (управління з персонального підрахунку втрат) та однієї партизанки.

У 1965 останки воїнів із різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1985 проведено реконструкцію. На могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,75 м/ на цегляному постаменті /1,7 м/ та бетонну стелу /2,1 x 4,9 м/ з меморіальним написом. Праворуч від стели вертикально встановлені 8 чавунних плит з прізвищами 185 воїнів, які загинули у період Другої світової війни [3895].

Мариса Восьмірова

1206. РЯБІВКА С., ДЕРНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1206.1. Поселення багатшарове (археол.) На правому березі р. Ворсклиця, за 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, на невисокому підвищенні в північній частині великого діючого масиву, більша частина якого зайнята сосновим лісом. Масив знаходиться в урочищі Графська купальня.

Поселення виявлене Р.Терпиловським та А.Обломським у 1990.

Вся територія пам'ятки розорюється. Розміри поселення – 90 x 10 м, висота на рівнем заплави річки – 0,5 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,5 м, верхній шар розорюється. Зібрана ліпна кераміка епохи бронзи чи лісостепової скіфської культури (7 – 3 ст. до н. е.) та ранньослов'янської 2-ої – 3-ої чв. 1 тис. н. е.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3896].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1206.2. Поселення багатшарове та могильник (археол.). По краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиці, поблизу стариці на південно-західній околиці села. Поселення знаходиться в урочищі Бобер.

Поселення виявлене В.Приймаком. У 1990 А.Обломським та Р.Терпиловським були проведені розкопки.

Вся територія пам'ятки розорюється. Розміри поселення становлять 370 x 40 – 60 м, висота на рівнем заплави річки 3,0 – 5,0 м. Потужність культурного шару становить 0,4 – 0,5 м, верхній шар розорюється на глибину 0,2 м. У ході досліджень було розкопано близько 1200 м кв., виявлено 9 будівель, 110 господарських ям, 7 відкритих вогнищ, а також 4 поховання.

Нижній горизонт (матеріали культурного шару, дві ями) відноситься до скіфського періоду. З цим шаром пов'язані кілька пряслиць та важків, бронзова ворворка та три наконечники стріл 6 – 3 ст. до н. е.

Матеріали київської культури у вигляді фрагментів ліпних горщиків, часто орнаментованих розчісуванням гребенем, а також лощених мисок походять з 12 ям. Вони мають «північний» характер і відносяться до пам'яток типу Абидні, можуть бути віднесені до 2 – 3 ст. н. е.

Основний шар поселення відноситься до пеньківської культури. Характерна кераміка зустрічається в усіх будівлях та у переважній кількості господарських ям. Крім кераміки, з пеньківських об'єктів походять пряслиця, залізні ножі, шила, шматки бронзового дроту – заготовок для ювелірних виробів. Найбільш ранні об'єкти селища відносяться, ймовірно, до 5 ст. н. е., судячи зі знахідок в них фрагментів черняхівської гончарної кераміки. З культурного шару походить рамка пряжки, срібна поясна накладка, фрагмент бронзового браслета з потовщеними кінцями. Судячи по знахідках предметів, що відносяться до кола «старожитностей антів», припинення існування пеньківського селища можна датувати 2-ою пол. 7 – 1-ою пол. 8 ст.

Пеньківські будівлі перекривалися похованнями, здійсненими за обрядом трупопокладення. Орієнтація похованих – східна. Кістяки трьох похованих лежали в анатомічному порядку, скелет четвертого навмисно порушений. У верхніх ярусах могил двох чоловіків були виявлені кістки коней (в похованні з порушенням кісток – скупчення кісток коня, в іншому – передня частина коня лежала в анатомічному порядку). В жіночих похованнях виявлені три браслети, в чоловічих – пряжка та зігнутий вдвоє залізний стержень. Могильник, ймовірно, належить кочівникам та має дату таку ж, як і фінал пеньківського селища.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3897].

Андрій Обломський

Ростислав Терпиловський

1206.3. Поселення та могильник, ранньослов'янські (археол.) За 1,2 км на південний захід від зруйнованої ферми великої рогатої худоби с. Рябівка, на невисокій великій дюні, що витягнута майже на 500 м з півночі на південь у заплаві правого берега р. Ворсклиці.

Пам'ятка відома за даними жителя с. Ніцахи С.Ханіна, обстежувалася О.Сухобоковим, В.Приймаком та Л.Білинською. У 1988 тут були проведені рятівні розкопки Р.Терпиловським.

Було досліджено близько 650 м кв. середньої та північної частини дюни. Плянтажною оранкою пам'ятка майже повністю зруйнована, знахідки переважно зустрічаються в борознах та залишках заглиблених об'єктів.

На вцілілій частині невеликого поселення досліджено 8 господарських ям, що містили незначні фрагменти ліпної кераміки, уламок пряслиця, частину залізної поясної скрепи та ін. Південніше розташовується могильник – тут виявлено чотири ями з вуглистом заповненням, уламки кальцинованих кісток та ошлакованої кераміки. На північній частині дюни знаходилося скупчення шлаків, що колись перекривали суцільним шаром сліди двох великих багать. Не виключено, що саме тут проводилася кремація померлих.

На піщаних відслоненнях виявлені залишки трупоспалень, залізна пряжка, кілька пряслиць, а також бронзова привіска – лунниця (знахідка С.Ханіна) та підковоподібна фібула з виімчастою емаллю. Поселення та могильник поблизу с. Рябівка слід віднести до раннього етапу київської культури Дніпровського лісостепового лівобережжя та датувати близько 3 ст. н. е. На сусідньому дюнному підвищенні, що знаходиться через дорогу, трапляються фрагменти давньоруського посуду.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [3898].

Ростислав Терпиловський

1207. СЕМЕРЕНЬКИ С., СЕМЕРЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1207.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Біля будинку культури.

Поховано два воїни з підрозділів 100-ї стрілецької дивізії, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відоме прізвище одного воїна: рядовий І.Никоненко.

У 1976 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,6 м/ на цегляному потинькованому постаменті /1,5 м/. Зліва від постаменту встановлено 5 бетонних стел. На одній – у верхній частині зображення п'ятикутної зірки, під нею – меморіальний напис. На чотирьох стелах – прізвища 96-ти загиблих воїнів-земляків [3899].

Сергій Крюков

1207.3. Могила Ворони М.А., 1942 (іст.) У південно-східній частині кладовища.

Ворона Микола Агафонович (1910 – 42) – член правління колгоспу, заступник голови сільради, уродженець села Семереньки. У 1935 працював на лісозаготовці, одержав тяжку травму і залишився інвалідом. До початку Великої Вітчизняної війни працював лісником. З жовтня 1941, під час тимчасової окупації села нацистськими загарбниками мешкав у селі і підтримував тісний зв'язок з партизанами. У березні 1942 був схоплений нацистами і повішений. Похований у центрі села.

У 1975 останки загиблого перенесені на кладовище. У тому ж році на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,92 м/, на чоловому боці якого – дошка з білого мармуру з написом [3900].

Лариса Восьмірова

1208. СТАНОВА С., СТАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1208.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано 7 воїнів 748-го, 722-го, 737-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у вересні 1943 після визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Село визволено 23 серпня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих: рядові Н.Бежановілі, М.Багімутов (343-й дивізіон НТО), У.Кубей, У.Ходирев (1235-й СП 52-ї А), І.Шишков, Н.Сайфулін (822-й БАО 52-ї А), сержант Ю.Єсіпов (343-й СП).

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,3 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,78 м/ – дошка з білого мармуру з меморіальним написом. У 2008 скульптуру воїна замінено гранітним обеліском /2,10 м/ чорного кольору прямокутної форми з присвятним написом і прізвищами загиблих на чоловому боці [3901].

Лариса Восьмірова

1208.2. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 5 невідомих льотчиків 206-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у повітряному бою 23 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників.

У 1958 останки льотчиків були перенесені із Краснянського лісництва у центр села і поховані біля братської могили радянських воїнів. У тому ж році на могилі встановлено металевий обеліск /1,73 м/, на якому – дошка з білого мармуру з меморіальним написом [3902].

Лариса Восьмірова

1208.3. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає мис, утворений двома довгими ярами, витокми струмка Буймер.

Виявлений і обстежений Є.Осадчим та О.Коротю у 2007.

Могильник займає стрілку мису. Висота мису над рівнем заплави становить 28 – 30 м.

Могильник складається з двох частин.

Перша частина складається з 40 насипів. Кургани розташовані безсистемно, кучно. Часто відстань між ними не перевищує 1,0 – 2,0 м. Діаметр насипів – 10 – 18 м, висота – 0,7 – 1,7 м. Великі насипи пошкоджені грабіжницькими ярами.

Друга група складається з трьох насипів, що розташовані вздовж схилу яру. Діаметр насипів – 15 – 17 м, висота – 0,7 – 1,0 м [3903].

Олексій Коротя

1208.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 210 мешканців села, 127 із них загинуло.

У 1966 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено обеліск з листового заліза у формі чотиригранної піраміди із зіркою на верхівці /3,8 м/ на цегляному, обкладеному плитами, двоступінчатому постаменті. На чоловому боці обеліску – напис та прізвища загиблих воїнів-земляків. На постаменті плиткою викладений напис [3904].

Галина Кухарсва

1209. ТРОСТЯНЕЦЬ М., ТРОСТЯНЕЦЬКА МІСЬКА РАДА

1209.1. Благовіщенська церква, 1750 (архіт.). Вул. Горького.

Мурована однокорава церква з дзвіницею міститься на пагорбі правого берега р.Боромлі у центрі міста поряд з палацом Л.Кеніга. Територія пам'ятки з кін. 19 ст. огорожена масивною цегляною потинькованою стіною зі стовпами й кованою залізною брамою. У західній частині церковного подвір'я стоїть одноповерховий мурований будинок священника, споруджений на поч. 20 ст. Церква є важливою архітектурною домінантою в забудові Тростянця, відзначаючи в панорамах історичний центр міста.

Церква була закладена в 1744. Будувалася шість років коштом власників Тростянця дворян Надаржинських. Освячена 1750. Первісно церква була тридільною, однокорава, з півкруглою апсидою та дзвіницею із західного боку. У 19 ст. будівля була розширена добудовою трансепта і прибудовою до нього зі східного боку апсид.

Архітектура храму витримана в стилістиці бароко з елементами раннього класицизму. Церква хрещата в плані, з напівкруглою середньою апсидою і прямокутними бічними. З західного боку прилягає дзвіниця. Під всією церквою й під дзвіницею є підвали. Притвор розділений арками на три нави. Средохрестя за допомогою тропів несе світловий восьмерик, завершений зімкнутим склепінням. Притвор, рамена просторового хреста і апсиди перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками.

Фасади розчленовані лопатками з горизонтальним рустом, причілки трансепта завершені трикутними фронтонами, вікна облямовані простими наличниками. Дзвіниця чотириярусна. Нижні три яруси – четверики, що поступово зменшуються, а верхній – восьмерик, завершений наметовим верхом, увінчаним високим чотиригранним шпилем. Нижній ярус слугує входом в церкву, на другому ярусі з великими арковими отворами розміщені дзвони, на третьому з чотирьох боків в круглих отворах розміщувався годинник, у верхньому з арковими отворами в кожній грані – дзвони курантів. Особливостями пам'ятки є: застосування тропів замість пандативів, тематичний розпис на східній грані восьмерика, наявність чотирьох входів замість трьох і їх нетрадиційне розміщення. Два з них розташовані у північній і південній гранях нижнього ярусу дзвіниці і два – в раменах трансепта з західного боку. Перед входами відкриті ганки зі сходами.

Стіни цегляні, зовні й усередині потиньковані й побілені. Підлоги з метлахської плитки. Оздоблення інтер'єра належить до пізніших часів, зокрема іконостас – поч. 20 ст. Щипцеві дахи та бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Благовіщенська церква є найдавнішою будівлею Тростянця й унікальною пам'яткою церковної архітектури Слобожанщини [3905].

Віктор Вечерський

1209.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Шевченка, 14. Біля школи ім. Островського.

Поховано 160 воїнів 340-ї стрілецької дивізії 21-ї гвардійської танкової бригади 5-го гвардійського танкового корпусу; 100-ї стрілецької дивізії 47-го стрілецького корпусу; 10-ї танкової армії у складі: 178-ї, 183-ї, 186-ї танкових бригад 11-ї мотострілецької бригади; 32-ї винищувальної протитанкової артилерійської бригади; 2-ї повітряної армії, 5-го винищувального авіаційного корпусу у складі: 256-ї, 8-ї гвардійської винищувальних

авіаційних дивізій; 208-ї нічної ближньобомбардувальної авіаційної дивізії, які загинули 21 лютого та 8 – 19 серпня 1943 під час визволення міста від фашистських загарбників та померли від ран у розташованих тут шпиталях (2092,2538,4231, ГЛП; 428,1047,1348,1866, 2985, 3528, 3778, 3852, 6044, ЕШ; 638, 742, 241, 5207 ПШ; 743, 756, 5446 ХППШ; 104 УГПЕП). Місто визволено 19 серпня 1943.

У 1965 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру жінки /2,6 м/ на постаменті /2,71 м/ [3906].

Лариса Восьмірова

1209.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 – 44 (іст.). Вул. Пам'яті. У східній частині Центрального кладовища №1.

Поховано 200 радянських воїнів, які померли від ран у шпиталях № 2092, 2538, 4231 ГЛП; 428, 1047, 1348, 1866, 2985, 3598, 3778, 3852, 6044 ЕГ; 638, 742, 241, 5207 ПШ; 743, 756, 5446 ХППШ; 104 УГПЕП за період з 5 вересня 1943 до 23 січня 1944. Відомі прізвища 197 загиблих.

У 1958 на могилі встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /5,85м/, з меморіальним написом замінений новим у 1995 [3907].

Сергій Крюков

1209.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). За 4,0 км північніше ст. Смородине по залізниці навпроти с. Білки (біля лісосмуги).

Поховано 16 радянських воїнів, які померли 13 вересня 1943 в дислокованому тут шпиталі для легкопоранених № 1823. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1965 на могилі встановлено металевий обеліск в формі правильної чотирикутної піраміди /1,9 x 0,6 м/ [3908].

Лариса Восьмірова

1209.5. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, у сквері с. Радомля. Поховані воїни 737-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії, 186-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії, які загинули 9 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованих тут шпиталях. Відомі прізвища 4 воїнів.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцEMENTований обеліск /3,14 м/ [3909].

Лариса Восьмірова

1209.6. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля школи с. Смородино.

Поховано 14 воїнів 454-го, 472-го стрілецьких полків 100-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули під час визволення станції від нацистських загарбників 9 серпня 1943 та померли від ран у 1823 ШЛП. Прізвища загиблих не відомі.

У 1967 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/ на цегляному постаменті /0,87 м/ [3910].

Лариса Восьмірова

1209.7. Будинок бібліотеки й благородного зібрання, у якому в 1918 відбувся волосний з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів (іст.). Вул. Миру, 4.

У центральній частині міста, біля приміщення міської адміністрації. Будинок двоповерховий, цегляний. Споруджений у 1903, як приміщення дворянських зборів службовців Л.Кеніга. На першому поверсі знаходилась платна публічна бібліотека. Другий поверх будинку було застосовано під мебльовані кімнати, в яких мешкали службовці Л.Кеніга – конторники, інженерно-технічний персонал. Після революції 1917 у приміщенні колишніх дворянських зборів розташувався клуб ім. Т.Г.Шевченка та бібліотека для робітників і селян.

Тут 12 січня 1918 відбувся перший з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів. На з'їзді було обрано 105 депутатів у волосну Раду робітничих та селянських депутатів та виконком із 16 чоловік. До його складу увійшли більшовики Г.Бондаренко (голова), В.Столярєнко, П.Ложечник, Д.Півненко, А.Головченко та інші. У цей же час створили партійний осередок.

На поч. 70-х рр. 20 ст. тут містився пологовий будинок. З 1985 – районний Будинок піонерів та школярів, а з 1991 – Палац дітей та юнацтва.

Будинок зберіг свій зовнішній вигляд. У 1987 на фасаді будинку зліва від вхідних дверей встановлено чавунну дошку /1,25 x 0,7 м/ з барельєфним зображенням матроса селянина, селянки та меморіальним написом [3911].

Мариса Восьмірова

1209.8. Будинок, у якому бував Грабовський П. А., 1-а пол. 19 ст. (іст.). Вул. Кірова, 13.

Будинок дерев'яний, одноповерховий, критий шифером, веранда – цегляна. До будинку добудована веранда із червоної цегли.

У цьому будинку періодично протягом 1883-1885 бував Грабовський Павло Арсенович [11.09.1964, с. Грабовське – 12.12.1902, м. Тобольськ (Російська Федерація)] – видатний український поет, публіцист, революційний демократ.

У 1882 П.Грабовського було заарештовано і вислано в с. Пушкарне під нагляд поліції. Перебуваючи тут, він підтримував зв'язок з своїми друзями. Одним із них був С.Селегень, який мешкав у Тростянці по вул. Садовій, працював на цукровому заводі бухгалтером і завідував публічною бібліотекою.

У 1987 поруч з будинком встановлено пілон із мармурового дрібку, на якому чавунна меморіальна дошка /0,58 x 1,03 м/ з горельєфним зображенням голови П.Грабовського і меморіальним написом [3912].

Мариса Восьмірова

1209.9. Будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., у якому народився, мешкав і навчався Микола Хвильовий (Фітільов М.Г.) (іст.). Вул. Червоноармійська, 52. На околиці міста біля Вознесенського храму.

Будинок двоповерховий цегляний, під шифером, обкладений керамічною плиткою. Фундамент цегляний, вікна прямокутні і лекальні. Споруджений у кін. 19 – на поч. 20 ст. Загальна площа будинку – 1651 кв. м.

Будинок волосної школи був побудований як трьохрічна школа, в якій навчалось 90 – 95 учнів. У кін. 19 ст. початкова школа була реорганізована у Тростянецьке двокласне училище з п'ятирічним терміном навчання. Завідуючим училищем був направлений Фітільов Григорій Олексійович. Його дружина Єлизавета Іванівна теж вчителювала в училищі і проживала в одній з кімнат його приміщення (нині загальноосвітня школа І – ІІІ-х ступенів № 1), де 13 грудня 1893 і народився Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (1893 – 1933) – видатний український письменник, поет-публіцист, критик, громадський діяч.

По закінченні початкової школи вступив до Охтирської гімназії, склавши екстерном екзамен за перший курс. В гімназії стає активним членом українського революційного гуртка, зближається з представниками партії українських соціал-революціонерів, за що був виключений з 6 класу гімназії. Займався самоосвітою, працював писарчуком у волосній управі, робітником. Пізніше складає в Богодухові екстерном екзамен і одержує гімназійний диплом. Воював на фронтах першої світової війни. У кінці 1918 організував партизанський загін. Воює проти гетьманців, петлюрівців. У 1919 вступив до Комуністичної партії. У 1921 переїхав до Харкова, того ж року почав друкуватись, один із засновників Спілки пролетарських письменників «Гарт».

Перша збірка творів молодого автора «В електричний вік» вийшла окремою книгою влітку 1921. Слідом за згаданою поемою у тому ж 1921, побачила світ і книга віршів «Молодість», а у 1922 – ще одна збірка «Досвітні симфонії». Потім книжка «Сині етюди», що ознаменувала появу прозаїка-новатора. Далі з'явилася на світ прозова книжка «Осінь» (1924), твори у трьох томах (1927 – 30), збірки літературних памфлетів «Камо грядеші» (1925), «Думки проти течії» (1926). У 1927 М.Хвильовий опублікував першу частину роману «Вальдшнепи».

М.Хвильовий – основоположник течії романтизму в українській літературі. Він свято вірив в ідеали революції, але згодом зрозумів, що ці ідеали деформувалися. Це стало причиною його смерті. Покінчив життя самогубством 13 травня 1933.

У наш час у будинку знаходиться міська школа № 1. Будинок зберіг свій зовнішній вигляд. У 1935 до школи добудували нове приміщення. У 1993 на фасаді будинку зліва від вхідних дверей встановлена бронзова дошка /1,2 x 0,6 м/ з барельєфним зображенням письменника та меморіальним написом [3913].

Сергій Крюков

1209.10. Вознесенська церква, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Червоноармійська, 53.

Мурована однокласна церква з дзвіницею міститься на південь від сучасного міського центру там, де в 1650-х рр. була заснована слобода Тростянець. Стоїть на локальному підвищенні правого берега р. Боромлі неподалік впадіння в неї струмка Буровець. Місце розташування церкви має високий композиційний потенціал: це зона найвищої композиційної активності в долині р. Боромлі, точка перетину головної композиційної вісі долини, вісі тальвега, по якому стікає струмок Буровець, та лінії вододілу Охтирської гори. Церква стоїть на східному боці стародавнього шляху з Сум до Охтирки серед одноповерхової садибної забудови. Завдяки активному силуету з високою дзвіницею є важливою містобудівною домінантою, добре проглядаючись як із зовнішніх ландшафтних просторів (зі схилів Охтирської гори, зі схилів та заплави р. Боромлі), так і в інтер'єрі міста (з вулиць Червоноармійської, Миру, Горького).

У найближчому оточенні церкви містяться: дерев'яний, облицьований цеглою будинок священника поч. 20 ст. (вул. Червоноармійська, 51); мурований двоповерховий будинок двокласного училища 1882. (вул. Червоноармійська, 52). З західного боку збереглася первісна огорожа церковної території: високий цегляний цоколь, квадратові в перетині стовпи, ковані залізні ґрати геометричного рисунку.

Перший дерев'яний храм Вознесіння Господнього був зведений на цьому місці близько 1660. У 1784 ця стара церква була скасована, оскільки занепала, а в Тростянці вже існувала мурована Благовіщенська церква. На поч. 20 ст. у зв'язку з розвитком Тростянецької економії та значним збільшенням населення постала необхідність збудувати ще одну муровану церкву. Її було закладено у 1903, а завершено – у 1913 Збудована коштом фірми «Л.Е.Кеніг и наследники» за проектом, ймовірно, харківського епархіального архітектора В.Немкіна. Протягом 20 ст. використовувалася за прямим призначенням і збереглася без перебудов.

Церква хрещата у плані, з прямокутними раменами. До видовженого західного прилягає тридільна у першому ярусі дзвіниця. До східних граней укорочених північного й південного рамен прилягають півкруглі екседри. Вони свідчать про те, що згідно з первісним задумом у бічних раменах планувалося влаштувати бічні вітари. Обабіч прямокутного в плані вітара містяться маленькі прямокутні дияконник та жертвник. Вони зі сходу прилягають до екседр. Зовні причілки рамен вінчають масивні півциркульні закомари з профільованими гуртами. Причілки оформлені великими арковими вікнами, скомпонованими на кшталт трифорія. Рамена мають дуже пластичні куполоподібні гранчасті покриття. На перетині рамен на ступінчастій гранчастій основі підноситься циліндричний двоярусний підбанник з еліпсоїдною ребристою банею.

Зі східного та західного боків характер композиції будівлі дуже відрізняється. Зі сходу завдяки ступінчастому наростанню об'ємів – від пастофоріїв до центральної бані – досягнуто центричності й пірамідальності композиції. З західного боку, де домінує триярусна дзвіниця, відчувається строгий вертикалізм композиції, її стрімка динамічність. Композиція дзвіниці має свої особливості. Її нижній ярус – прямокутник з ледь скошеними зовнішніми кутами. Середні прясла стін вінчають декоративні закомари. Другий ярус – восьмерик з арковими отворами дзвонів за сторонами світу й арковими нішами в діагональних гранях. Горішній ярус циліндричний, з вісьмома арковими отворами. Вінчає дзвіницю циліндричний підбанник з аркатурою, що несе еліпсоїдну ребристу баню. Кожен ярус дзвіниці розчленований численними горизонтальними гуртами й декоративними фризами. Перед західним фасадом енергійно виступає вперед глибокий закритий арковий ганок зі щипцевим дахом.

Пам'ятка вирішена в архітектурних формах неовізантійського напрямку цегляного стилю з певними неороманськими та навіть необароковими впливами. Останні проявилися в надмірі криволінійних елементів фасадних членувань, а також у пластиці покриттів рамен просторового хреста й екседр. Будівля піднята на високий цоколь, виділений масивними горизонтальними гуртами з підвіконними нішами. В оформленні фасадів широко застосовано наріжні півколонки з кубічними базами й капітелями, рельєфні хрести, широкі архівольти вікон, імпости трифоріїв у вигляді спарених романських колонок, смуги поребрика, карнизні гурти на кронштейнах, зубчасті карнизи. Найбільш пластично й виразно декоровано двоярусний підбанник. У першому ярусі 16 аркових вікон з широкими архівольтами; простінки фланковані романськими тричвертними колонками. Другий ярус, відділений смугою поребрика, складають ніші й ламаний карниз вінчання, що створюють враження геометризованої аркатури. З завершенням підбанника гармонує сітчастий орнамент в основі покриття бані.

В інтер'єрі взаємодіють глибинно-вісьовий принцип розвитку внутрішнього простору вздовж вісі захід-схід та центрична побудова висотно розкритого підкупольного простору. Рамена хреста перекриті коробовими склепіннями з розпалубками, екседри – конхами. Циліндричний підбанник, що несе сферичну баню, спирається на сферичні пандативи й профільовані підпружні арки. Середнє приміщення в першому ярусі дзвіниці перекрите зімкнутим склепінням, бічні – плоскими стелями.

Первісний декор та мальовання інтер'єру добре збереглися: у підпружних арках – орнаментальний розпис і зображення святих; у вівтарі – олійні мальовання в стилістиці розписів Володимирського собору в Києві: в zenіті склепіння – Господь Саваоф, на бічних лотках – архангели. Решта площин стін побілено. Зберігся іконостас, виготовлений 1913, з іконами в стилі В.Васнецова. Він двоярусний, всі ікони мають видовжені пропорції з півциркульною верхньою частиною.

Значний декоративний ефект створюють орнаментовані віконні оправи з сітчастим ромбічним орнаментом основної площини вікна та хрестом, вписаним у круглу розетку, у верхній частині.

Будівля зведена з місцевої червоної цегли на цементному розчині поперечиковою системою мурування. Товщина стін – 5 цеглин. Підмурки цегляні стрічкові. Під західним раменом є двокамерний підвал. В інтер'єрі всі стіни потиньковані й побілені. Зовні весь декор виконано у фасонній і лекальній цеглі. Підлога з метлахської плитки. Дахи по дерев'яних кружалах укриті покрівельною сталлю «в шашку».

Вознесенська церква у Тростянці – прекрасно збережена, дуже виразна за архітектурою пам'ятка завершального етапу історичму. Це – один з кращих витворів харківських єпархіальних архітекторів поч. 20 ст. Як пам'ятка архітектури й містобудування національного значення має охоронний № 1550 [3914].

Віктор Вечерський

1209.11. Виробничий комплекс економії Л.Кеніга, 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 58.

Комплекс міститься в історичному середмісті на надзаплавній терасі правого берега р. Боромлі на східному боці головної вулиці міста навпроти Благовіщенської церкви. Складається з трьох мурованих будівель – п'ятиповерхового вальцьового млина, одноповерхового складу та триповерхового зерносховища «Білий амбар». Усі будівлі розміщені на значній відстані від вулиці, проте звернені до неї чоловіми фасадами. Серед них домінує наймасивніша споруда вальцьового млина, що нині є найпомітнішою містобудівною домінантою в долині р. Боромлі. Як домінанта вона конкурує з ідеологічно й композиційно панівною будівлею міста – Благовіщенською церквою, з огляду на що поєднання цих двох домінант не можна визнати органічним.

Зараз територія оточена цегляною огорожею, а по червоній лінії забудови вул. Горького у сер. 20 ст. зведено декілька одно-двоповерхових будинків, що погіршило умови видового розкриття комплексу.

Згідно з описом Тростянецької садиби майора О.Надаржинського 1799, на місці теперішнього виробничого комплексу значилася солодовня кам'яна з сушнею. Згодом, при наступних власниках маєтку Корсакових, князях Голіциних, А.Марку та Л.Кенігу тут був солодовий завод. У 1896 в перебудованому корпусі солодового заводу почала діяти парова крупорушка, яка називали також вальцовим млином. У 1907 будівля була ще раз перебудована з частковою надбудовою. Тоді ж замість парового встановили газогенераторний двигун і виробництво отримало офіційне найменування «Мукомольная мельница Л. Е. Кениг-Наследники».

У 1887 з південного сходу до тодішнього корпусу солодового заводу прибудували корпуси винокурні, яка почала виробляти продукцію з 1889. У 1907 були збудовані Білий амбар та одноповерховий складський корпус. Протягом 20 ст. виробничий комплекс зазнав численних перебудов. Нині тут міститься Тростянецький комбінат хлібопродуктів. Відносно добре збереглися головний корпус млина, Білий амбар і частина складського корпусу.

1209.11.1 Вальцовий млин, 1907 (архит., іст.). Цегляний, прямокутний в плані, п'ятиповерховий. Збережена донині стара частина млина належить до 1907 року. Загальна площа – 1848 м кв.

Про більш ранні будівельні етапи достовірної інформації немає. Зараз з північного, південного і східного боків корпусу є численні прибудови 20 ст., що не становлять історико-архітектурної цінності.

Будівля складалася з трьох відділень, ізольованих брандмауерами на всю висоту: зерноочисного, млинового й вибійного. Південне зерноочисне відділення виділене на чоловому фасаді креповкою, декоративним мотивом спарених закомар й високим трикутним шипцем з переломом, прикрашеним зубчастим карнизом. Унаслідок цього загальна композиція чолового західного фасаду є асиметричною. П'ятий поверх цього відділення перекрито залізобетонними склепіннями. Решта міжповерхових перекриттів – це невеликі бетонні склепіння, що спираються на сталеві двотаврові балки. Поверхи з'єднані внутрішніми й зовнішніми залізними сходами. На західному фасаді по всіх поверхах влаштовані відкриті зовнішні переходи між зерноочисним і млиновим відділенням. У першому поверсі містилися електростанція, майстерня й машинне відділення. Провідне функціональне значення першого поверху підкреслено на фасадах значною його висотою та величиною прямокутних отворів з наличниками й лучковими сандриками з рельєфно виділеними замковими каменями.

Найбільш пластично вирішено західний фасад, розчленований масивними горизонтальними гуртами з зубчастими карнизами. Наріжники зафіксовані широкими лопатками. Стіни завершує стилізований колончастий фриз. Вікна зерноочисного відділення маленькі, пропорцій «лежачого квадрата», з лучковими перемичками. Вікна решти відділень мають витягнуті пропорції та масивні лучкові сандрики. Фасади в цілому вирішені у формах неороманського напрямку цегляного стилю. Дахи шипцеві, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Вальцовий млин почав працювати з 1896. Виробництво борошна із пшениці було вигідним, бо господарство потребувало і великої кількості висівок для відгодівлі худоби. Раніше більша частина їх надходила за високою ціною із млина Боромлянського товариства.

Після ряду реконструкцій значно зросла його продуктивність: від 1000 до 4500 пудів зерна за 24 год. За рік млин переробляв до 1,2 мільйона пудів пшениці. 97% висівок йшло для відгодівлі худоби. Зерна економій не вистачало, тому його стали закуповувати в інших регіонах. Крім того млин випускав борошно дуже високої якості на яке був завжди попит, незважаючи на високі ціни. Особлива увага зверталася на чистоту борошна, на те, щоб кожний гатунок був однієї якості. З цією метою кожні дві години робилася водяна проба борошна, а сам керуючий контролював також її якість чотири рази на день.

З 1910 млин виробляв манну крупу і десять сортів борошна.

Найвищий і середні гатунки борошна відправляли в такі райони: Московсько-Рибінський, С.-Петербурзько-Балтійський, Польський і Нижньоволзький. У Північно-Західний і Київський райони йшли всі гатунки борошна, у Чорноморський район — середні, і в Азовсько-Кавказький — середні і найнижчі. Найвищі гатунки користувалися попитом і за кордоном. Персонал млина складався із 67 чоловік. Тривалий час усіма справами його керував Микола Карлович Метці.

1209.11.2. Складський корпус, поч. 20 ст. (архіт.). Розташований між млином і Білим амбаром. Він прямокутний у плані, дуже видовжений. Має несучі поздовжні стіни, трикутні шипці на причілках, двосхилий шипцевий дах по кроквяних фермах, укритий шифером. На фасадах є скромний декор у формах пізнього цегляного стилю: виділено цоколь і зубчастий карниз завершення, стіни розчленовано лопатками. Вікна з лучковими перемичками й такими ж сандриками з рельєфно виділеними замковими каменями мають підвіконні полицки з зубчастими карнизами.

1209.11.3. Білий амбар (архіт.). Стоїть у південній частині території комплексу. Він прямокутний у плані, симетричний, з ризалітом на чолі, увінчаним дерев'яною вежею з підйомником. Несучими є поздовжні стіни й внутрішній каркас. Перший поверх капітальними стінами поділений на чотири складські приміщення з окремими входами. Другий поверх – єдиний зальний простір, що за площею дорівнює половині першого поверху. У чоловіму ризаліті розміщено сходи й механічний підйомник з двигуном. Третій напівповерх є горищним приміщенням під вальмовим дахом.

Фасади вирішені в раціоналістичних формах пізнього цегляного стилю: наріжники зафіксовані широкими лопатками; вікна різноманітних розмірів і форм мають масивні лучкові сандрики. Стіни завершують широкі звиси даху на дерев'яних кронштейнах. Пологий трикутний шипець, що вінчає ризаліт, має дерев'яний брус-затяжку. Дерев'яна вежа каркасної конструкції накрита оригінальної форми восьмихилим ламаним дахом зі шпилем та флюгером.

Будівля має цегляні стрічкові підмурки. Під одноповерховою тильною частиною є невеликий погріб. Цегляні стіни зовні з самого початку були побілені, що й зумовило найменування будівлі. Перекриття плоскі по дерев'яних балках, які спираються на внутрішній каркас. Вальмові дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю.

Виробничий комплекс економії Л.Кеніга у Тростянці є цінною пам'яткою виробничої архітектури Слобожанщини поч. 20 ст., що відзначається високою якістю архітектурних та інженерних вирішень. Комплекс виявлено й обстежено автором у 1990 На державний облік як пам'ятку культурної спадщини не поставлено [3915].

*Віктор Вечерський
Сергій Крюков*

1209.12. Комплекс Економічної лікарні, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Горького, 55. Комплекс міститься на північ від історичного середмістя Тростянця на рівнинному лівому березі р.Боромлі край шляху на Суми, неподалік залізничної станції Смородино.

Складається з трьох мурованих споруд: двоповерхового хірургічного корпусу, що є центром композиції, а також одноповерхових лікарні з амбулаторією та господарського корпусу. Всі будівлі згруповані довкола прямокутного двору. Хірургічний корпус виходить на червону лінію вулиці чолом, решта корпусів – причілками. По червоній лінії вулиці композицію замикає цегляна огорожа з двома брамами, розташованими симетрично щодо хірургічного корпусу.

Перша лікарня у волосному селі Тростянці була відкрита у сер. 19 ст. У 1891 власник Тростянецького маєтку Л.Кеніг розпочав будувати на новому місці, край Сумського шляху, будинок лікарні на 30 ліжок з амбулаторією, спроектований і оснащений за останнім словом тодішньої медичної науки й техніки. У 1904 тут збудували двоповерховий корпус, у якому розмістилися хірургічні палати й квартири службовців лікарні. У 1906 південний бік лікарняного двору замкнув одноповерховий корпус господарського призначення. Комплекс лікарняних будівель з самого початку був

оснащений водогоном, каналізацією, електричним освітленням. Опалення було пічним. Усі дахи первісно були укріті покрівельною сталлю.

Тут отримували медичну допомогу робітники й службовці економії Л.Кеніга. За радянської доби ці будівлі використовувалися як лікарня, а з 1980-х рр. – як ветеринарна лікарня і аптека. У 1955 до лікарняного корпусу з півночі зробили одноповерхову прибудову.

1209.12.1 Лікарня з амбулаторією, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Є найдавнішою частиною комплексу. Вона Т-подібного плану, одноповерхова, на підвалі. Замикає лікарняний двір з півночі й заходу. Розпланування коридорне з однобічним розташуванням палат. Капітальними стінами корпус поділено на кілька ізольованих відділень з окремими входами з двору через квадратів в плані тамбури. У північному рамені містилося жіноче відділення, у східному – приймальний pokій, аптека, чоловічі палати, квартира лікаря. У західному рамені були операційні палати та «заразне відділення».

Загальна композиція корпусу мальовниче асиметрична. Фасадні площини членують лопатки, вікна вінчають лучкові сандрики. Характерною деталлю є виразні за рисунком дерев'яні кронштейни, що підтримують звиси даху.

1209.12.2. Хірургічний корпус, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Двоповерховий на підвалі, прямокутного плану з ризалітами, симетричний за структурою. Він є архітектурною доміантою комплексу. Усі його фасади рівноцінні, вирішені в модернізованих формах так званого цегляного стилю. Вісі поздовжніх фасадів підкреслюють тривіконні ризаліти з пологими трикутними шипцями й дерев'яними затяжками. Такий само ризаліт є і на вісі південного причілка. Загальну симетричність вуличного фасаду підкреслювали й в'їзні брами: у цегляному мурі обабіч корпусу первісно були розташовані високі проїзди з лучковими перемичками й трикутними шипцями. Нині арка північної брами замурована, а південної – зруйнована.

Первісно вхід до хірургічного корпусу був улаштований з вулиці, з високого дерев'яного ганку з прямими сходами. Нині той вхід замуровано, ганок зруйновано і новий вхід влаштовано з двору. Ризаліт чоловічого фасаду первісно мав балкон на ширину трьох вікон з масивною балюстрадою (не зберігся). Зараз розпланування корпусу коридорне, з двобічним розташуванням приміщень.

Будівля піднята на високий цоколь, розчленований плоскими нішами. Наріжники акцентовані широкими лопатками, стіни розкреслені горизонтальними гуртами й завершені зубчастим фризом, смугою поребрика і великими звисами даху на дерев'яних кронштейнах і підкосах. Вікна першого поверху прямокутні, без облямувань. Над лучковими вікнами другого поверху є рельєфні брівки.

1209.12.3. Господарський корпус, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Прямокутний у плані. Він замикає з півдня лікарняний двір, виходячи на вулицю глухим причілком. Основна частина корпусу одноповерхова, над середньою частиною є надбудова. Розпланувальна структура лінійна багатоканерна. Цей корпус вирішено у тих самих архітектурних формах, що й решту будівель комплексу, проте з лапідарнішим декором: стіни членують лопатки, завершують горизонтальні гурти й зубчастий фриз. Прямокутні вікна без облямувань.

Усі три корпуси муровані з місцевої цегли на цегляних стрічкових підмурках. Усередині стіни потиньковані, зовні – первісно не тинькувалися й не фарбувалися. Нині фасади усіх трьох будівель мають традиційне пофарбування: тло – кольору жовтої вохри, деталі – білі. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Підлоги з дощок. Дахи шипцеві по дерев'яних кроквах, укріті шифером.

Лікарняний комплекс у Тростянці – добре збережена пам'ятка бурхливої будівничої діяльності фірми «Л.Е. Кеніг и наследники». Тут, окрім спільних для архітектури доби кін. 19 – поч. 20 ст. стильових рис «цегляного стилю» в річищі історизму, простежуються й риси оригінального «фірмового» стилю. Комплекс виявлено й обстежено автором у

1990, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 316-См [3916].

Віктор Вечерський

1209.13. Курганний могильник (археол.). За 0,2 км на північ від північної околиці міста та за 30 м праворуч від траси Суми – Тростянець.

Займає мисоподібний виступ правого корінного берега р. Радомлі (ліва притока р. Боромля), із заходу та сходу обмежений ярами.

Обстежений Є.Осадчим у 2005.

Складається з 2-х курганів, відстань між насипами – 2,0 м. Кургани в плані круглі, напівсферичної форми.

Курган-1: діаметр – 7 м, висота – 1,2 м; курган-2: діаметр – 4,5 м, висота – 0,7 м (пошкоджений грабіжницькою ямою). Кургани задерновані [3917].

Євген Осадчий

1209.14. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на північ від північної околиці міста та за 60 м праворуч від траси Суми – Тростянець, в полі.

Займає мисоподібний виступ правого корінного берега р. Радомлі (ліва притока р. Боромля).

Обстежений Є.Осадчим у 2005.

Складається з 5 курганів. Відстань між насипами коливається від 5,0 до 10 м. Кургани-1 – 3 та -5 в плані наближені до округлої форми, курган-4 – витягнутий по лінії північ – південь. Кургани-1 та -2: діаметр – 20 м та висота – 0,7 м. Кургани-3 та -5: діаметр – 15 м та висота – 0,7 м. Курган-4: діаметр – 20 x 35 м та висота – 1,2 м. На поверхні насипів виявлено уламки ліпного посуду епохи бронзи. У між курганному просторі та за межами могильника траплялися лише поодинокі фрагменти. Кургани розорюються [3918]

Євген Осадчий

1209.15. Курганний могильник (археол.). На північній околиці міста, за 120 м на північ від автомобільного мосту через р. Радомля.

Відомий за розвідками В.Приймака. Обстежений Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Складається з кургану та курганоподібного насипу. Курган-1 має округлу форму з крутими схилами. Діаметр кургану – 14 м, висота збереженої частини – 1,3 м. По центру насипу виявлено задерновану грабіжницьку яму, що зруйнувала верхівку. Поряд розташований курганоподібний насип-2: округлої форми з рівної верхівкою. Діаметр насипу – 20 м, висота – 1,0 м. По периметру насипу простежується ровик шириною до 4,0 м, глибиною 1,0 м. Не виключено, що курганний могильник є складовою частиною могильника, що був виявлений у 2005 [3919].

Олексій Коротя

Євген Осадчий

1209.16. Магазин купця Ф. Курила, 1908 (архіт.). Вул. Горького, 26.

Двоповерховий мурований будинок міститься в історичному середмісті Тростянця. Займає наріжну ділянку у фронтальному з розривами шереху забудови головної вулиці на перетині її з вул. Б.Хмельницького. З півночі прилягає одноповерхова будівля магазину, навколо містяться одно- двоповерхові будинки. У містобудівній ситуації магазин Ф.Курила є архітектурним акцентом забудови центру міста.

Збудовано 1908 на замовлення і коштом Курила Федора Васильовича – представника значної купецької родини Курилів (Курилових) з Охтирки. На першому поверсі містилися магазини й товарні склади, на другому – контора й житлові приміщення. Зараз на першому поверсі будинку містяться магазини, на другому – офісні приміщення. Протягом 20 ст. з двору були здійснені різноманітні дерев'яні й цегляні прибудови.

Будинок Г-подібного плану складається з двох різновисоких рамен, наслідком чого є асиметричність загальної композиції. Західне рамено двоповерхове, східне – одноповерхове, з антесольним напівповерхом. Під усім будинком є підвал. Перший поверх капітальними стінами поділено на кілька торговельних приміщень. Розпланування другого поверху, первісно наближене до анфіладного, було змінено за радянської доби.

Фасади вирішені в стильових формах неоренесансного напрямку цегляного стилю в провінційному варіанті. Вони розчленовані рустованими лопатками. Стіни першого поверху рустовані. Поверхи розділяє зубчастий фриз. Великі прямокутні вікна першого поверху мають рельєфно виділені клинчасті перемички. Вікна другого поверху західного рамена облямовані простими наличниками з лучковими сандриками; маленькі аркові віконця антресолі східного рамена облямовані тягнутими лиштвами, шерег яких утворює мотив на кшталт неороманської аркатури. Причілковий брандмауерний мур цього рамена вінчається килевидним фронтоном. На даху є люкарна з гострим трикутним щипцем. Усю будівлю завершує карниз значного виносу, розкріпований на лопатках. Цегляний фасадний декор доповнюється художнім металом: козирком входу з орнаментованими залізними кронштейнами та фігурними ґратами над карнизом східного рамена.

Будівлю муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині ланцюговою системою. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Дах західного рамена вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Дах східного рамена щипцевий з переломом, укритий покрівельною сталлю. Зовні будівля первісно не була потинькована. Нині пофарбування фасадів традиційно двобарвне: тло кольору жовтої вохри, деталі – білі.

Магазин купця Ф.Курила в Тростянці – одна з найцікавіших в архітектурно-художньому плані споруд торговельного призначення поч. 20 ст. на Сумщині. Будівлю поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 315-См [3920].

Віктор Вечерський

1209.17. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників громадянської війни, радянських воїнів, 1918 – 20, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). Вул. Червоноармійська. Біля школи ім. Т.Г. Шевченка.

Поховані солдати, розстріляні на початку серпня 1919 армією О.Денікіна: комуніст П.Торяник, робітник цукрозаводу Я.Півненко та 23 радянських активіста із цивільного населення; учасники громадянської війни, які загинули у 1918 – 20; 168 воїнів 340-ї стрілецької дивізії 21-ї гвардії танкової бригади 5-го гвардії танкового корпусу; 100-ї стрілецької дивізії 47-го стрілецького корпусу; 10-ї танкової армії у складі: 178-ї, 183-ї, 186-ї танкових бригад 11-ї мотострілецької бригади; 32-ї винищувальної протитанкової артилерійської бригади; 2-ї повітряної армії; 5-го винищувального авіаційного корпусу у складі: 256-ї, 8-ї гвардії винищувальних авіаційних дивізій; 208-ї нічної ближньобомбардувальної авіаційної дивізії, які загинули 21 лютого та 10-19 серпня 1943 під час визволення міста від фашистських загарбників та померли від ран у шпиталях (2092,2538,4231,ШЛП;428,1047,1348,1866,2985,3528,3778,3852,6044,ЕШ;638,742,241,5207 ППШ;743,756,5446ХППШ;104УШПЕП). Місто визволено 19 серпня 1943. Відомі прізвища 20 учасників громадянської війни і 168 радянський воїнів.

У 1956 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1971 у могилу перенесені останки загиблих учасників громадянської війни. У тому ж році проведено реконструкцію: скульптуру воїна замінено бетонною скульптурою дівчини зі скрипкою в руках у колінно уклінній позі /2,8 м/ на цегляному постаменті /0,3 м/.

Ліворуч від скульптури на бетонних основах встановлено 21 мармурову плиту з прізвищами учасників громадянської війни, воїнів визволителів та 480 прізвищами земляків, які загинули у період Другої світової війни. Зліва від плит встановлено цегляну оцEMENTовану стелу, на якій закріплено мармурові дошки з меморіальним написом. У 1985 поруч з плитами встановлено пілон на честь воїнів-земляків /8,5 м/. Автори пам'ятника – ск. В.Шатух, архіт. А.Руседський. [3921].

Лариса Восьмірова

1209.18. Меморіальний комплекс «Недоспівана пісня»: Пам'ятний знак на честь учасників бойових дій в Афганістані, уродженців Тростянеччини; Пам'ятний знак на честь жертв наслідків аварії на ЧАЕС, 2005 (іст.). Сквер понад трасою у напрямку на Охтирку.

У бойових діях на території республіки Афганістан брало участь 98 воїнів, уродженців Тростянецьчини. За мужність і відвагу орденом Червоної Зірки нагороджені О.Віленський, В.Юхно, О.Кочерга, П.Михайлюченко, О.Расколупов, орденом «За службу Вітчизні» – підполковник запасу А.Аледінов, медаллю «За бойові заслуги» – О.Лещишин, М.Дубінін, В.Мозговий, М.Погасій, С.Котляров, О.Бугай, Д.Кіяшко, Ю.Яксон, В.Ісаєв.

На 2009 в районі мешкає 468 чорнобильців, з них ліквідаторів аварії на ЧАЕС – 265, потерпілих внаслідок аварії дорослих – 113, дітей – 110, інвалідами стали 30 осіб. Першу категорію учасника ліквідації чорнобильської трагедії мають 15 осіб, другу – 176, третю – 123. З 1991 працює районна організація «Союз Чорнобиль».

На честь учасників бойових дій в Афганістані, уродженців Тростянецьчини, на бетонному постаменті, обкладеному бутовим каменем, встановлено бойову машину БТР. На постаменті гранітна дошка з написом.

Поруч на честь жертв наслідків аварії на ЧАЕС на невисокому підвищенні з кам'яних плит встановлено гранітну стелу / 2,8 м/, на чоловому боці якої напис: «26 квітня 1986 року». До стели прилягають дві кам'яні брили /1,5 та 1,0 м/. На одній із них закріплено гранітну дошку з написом «Ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС».

По обидва боки від стели встановлено 18 гранітних плит з анотаційним написом та прізвищами жертв наслідків аварії на ЧАЕС [3922].

Віра Павленко

1209.19. Могила Боева І.К., 1980 (іст.). На центральному кладовищі, за 10 м від входу, праворуч.

Боев Іван Капітонович [6.09.1924, с. Ксизово (тепер Задонського р-ну, Липецької обл., Російська Федерація) – 24.03.1980, м. Тростянець] – Герой Радянського Союзу (17.10.1943).

Народився у селянській родині. Отримав неповну вищу освіту, працював трактористом у радгоспі. У жовтні 1942 призваний до лав Червоної Армії. У боях Великої Вітчизняної війни з березня 1943.

Командир відділення 553-го окремого саперного батальйону 226-ї Глухівської стрілецької дивізії 60-ї армії ст. сержант І.Боев на чолі групи саперів 27 вересня 1943 таємно переправився на правий берег Дніпра на північ від Києва, забезпечив форсування ріки стрілецькими підрозділами. Вночі евакуював на човнах з плацдарму 15 поранених бійців. За мужність і відвагу, проявленні під час форсування Дніпра, І.Боеву присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1946 закінчив Московське військово-авіаційне училище зв'язку. З 1959 – капітан у запасі. Мешкав у м. Тростянець, працював на деревообробному комбінаті. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

У 1980 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,3 м/ з написом на його чоловому боці [3923].

Сергій Крюков

1209.20. Могила Борисенка М.П., 1979 (іст.). На Центральному кладовищі, за 12 м. від входу, праворуч.

Борисенко Михайло Петрович (21.08.1909, с. Ганнівка-Вирівська, Білопільський р-н. Сумської обл. – 28.12.1979, м. Тростянець) – Герой Радянського Союзу (13.09.1944).

Народився у селянській родині. Закінчив 7 класів. Навчався у школі при Центральному інституті Праці. У Червоній Армії з 1932. Працював у Могильов-Подільському РВК Вінницької обл. На фронті у Другій світовій війни з квітня 1942.

Командир 881-го самохідного артилерійського полку, 2-й танковий корпус, 2-а танкова армія капітан М.Борисенко під час визволення Правобережної України у районі м. Умань 9 вересня 1944 перекрив шлях відступу противнику. Одним з перших увірвався в м. Умань, що завдало противнику великих втрат. За вмiле командування частиною, особисту мужність і відвагу, виявлені у боях проти ворога під м. Уманню М.Борисенку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1946 закінчив КУОС. З 1955 майор М.Борисенко – у відставці. Мешкав у м. Тростянець. Працював зам. начальника шпиталю інвалідів Великої Вітчизняної війни, потім на Півненківському цукровому заводі. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, 2-ма орденами Червоної Зірки, медалями.

У 1979 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,4 м/ з написом [3924].

Сергій Крюков

1209.21. Пам'ятне місце масового поховання жертв голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.)

На околиці міста, у лісосмузі, наприкінці вул. Мічуріна.

У 1993 встановлено на піщаному насипу – дерев'яний хрест /2,0 м/. На хресті – металева дошка з написом.

Від голоду в районі померло 15 – 20 відсотків населення, що становить 11-14 тис. чоловік. На цьому місці свого часу було викопано великий рів, у який скидалися тіла померлих від голоду. Кількість померлих та їх прізвища не встановлено [3925].

Надія Подоляка

1209.22. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) У центрі міста, на території Вознесенської церкви, справа від входу.

У 1993 встановлено пам'ятний знак на честь загиблих від голодомору 1932 – 33. На бетонованій площадці з насипом – дерев'яний хрест /10,0 м/. У верхній частині хреста – ікона Христа Спасителя., понизу – дошка з написом. Хрест встановлено за ініціативою священника Вознесенської церкви протоієрея А.Мельника [3926].

Надія Подоляка

1209.23. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) На центральному кладовищі міста, біля входу.

14 листопада 1932 бюро Харківського обкому КП(б)У своєю постановою визнало незадовільною організацію хлібозаготівель у Тростянецькому районі і попередило, що, якщо в найближчі дні не буде досягнуто перелому в цьому питанні, то листопадний завіз товарів на село буде припинено. Прийнята 20 листопада 1932 постанова Раднаркому України «Про заходи до посилення хлібозаготівель», яка передбачала застосування «натуральних штрафів» до тих колгоспів, котрі заборгували по хлібозаготівлі, відкрила шлях масовому свавілля. 9 січня 1933 у доповідній записці Харківського обкому партії ЦК КП(б)У зазначалось, що Тростянецький район відноситься до числа найвідсталіших по хлібозаготівлях (79,5 %), в результаті чого у лютому 1933 ухвалою обкому КП(б)У і облвиконкому район був занесений на «чорну дошку». Якщо зимові хлібозаготівлі 1931 – 32 років призвели до голодування значної частини селянства, то результатом тотальної конфіскації їстівних припасів узимку 1932 – 33 років став голодомор.

У постанові бюро Тростянецького райкому КП(б)У за 12 березня 1933 відзначалось, що в ряді сіл, таких як Боромля, Жигайлівка, Бранцівка, Білка, була значна кількість господарств (близько 10 – 15), що знаходяться в тяжкому продовольчому стані і голодують. Одночасно з цим збільшилась смертність, особливо старих людей і дітей. За далеко неповними даними померло 15 – 20% населення, або кожний 5 – 6 житель Тростянецького р-ну.

У 1993 встановлено пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33. На площадці, обкладеній плитами – бетонний обеліск /3,0 м/, з лівого боку від нього – символічний надгробок /1,0 x 0,4 м/. У верхній частині обеліску – колосок, у нижній – металева табличка з написом. Автор – арх. О.Лучанінов [3927].

Надія Подоляка

Мариса Восьмірова

1209.24. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) На околиці міста, на Смородянському кладовищі, біля входу, вул. Смородянська.

У 1993 встановлено пам'ятний знак на честь загиблих від голодомору 1932-1933. На піщаному насипу – дерев'яний хрест /3,0 м/. На хресті – металева дошка з написом [3928].

1209.25. Пам'ятний знак Тертичному А.В., 1979 (іст.). При виїзді із Тростянця, ліворуч траси Суми – Харків.

Тертичний Олександр Володимирович (1953 – 1979) – старшина міліції, інспектор дорожньо-патрульної служби Тростянецького МРВ. Загинув 11 квітня 1979 при затриманні небезпечних злочинців.

У 1979 на місці загибелі встановлено пам'ятний знак: на фоні залізобетонної тинькованої стели /1,9 x 2,3 м/ у формі вітрила встановлена облицьована полірованою гранітною плитою друга бетонна стела /1,05 x 0,8 м/ з портретним зображенням загиблого, анотаційним написом під ним та висіченим у бетоні стовбуром міцного але зламаного дерева – символом зламаного молодого життя [3929].

Віра Павленко

1209.26. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Братський паровоз 3708-89, 1985 (іст.). Ст. Смородино, біля клубу залізничників.

У 1985 на честь самовідданої праці робітників локомотивного депо ст. Смородино та 50-ти річчя стаханівського руху в СРСР на бетонній основі /0,56 x 23,34 м/ встановлено паровоз 3708-89, виготовлений Іжорським заводом «Червоний профінтерн» у 1935.

У період масового Стаханівського руху високих трудових показників добились залізничники А.Середенко, А.Федоренко, В.Сидоренко. Машиніст ст. депо Смородино М.Лунін удостоєний високого звання Герой Соціалістичної Праці. 123 робітника ст. Смородино удостоєні звання «Почесний залізничник». Збоку до паровозу прикріплена чавунна дошка з меморіальним написом /1,0 x 1,5 м/ [3930].

Лариса Восьмірова

1209.27. Пам'ятник воїнам 40-ї армії, які визволяли Тростянець, 1983 (іст.). Пл. 40-ї Армії. На привокзальній площі ст. Смородино.

8 серпня 1943 підрозділи 40-ї армії Воронежського фронту на завершальному етапі Курської битви захопили ст. Смородино і перерізали залізницю, що з'єднувала Орловське та Білгородсько-Харківське угруповання противника. У боях за місто відзначився 368-й танковий батальйон 183-ї танкової бригади 10-го танкового корпусу. Першою у місті увійшла рота старшого лейтенанта С.Гришина, який загинув у нерівному бою. Особисто у цих боях відзначилися командир танкової роти ст. лейтенант Ф.Шарипов, командир танкового батальйону капітан І.Шухляев, стрілок-радист танка Т-34 ст. сержант С.Попов, механік-водій танка ст. сержант Н.Казанцев. У 1971 їм присвоєно звання «Почесний громадянин міста».

Під час боїв за Тростянець було знищено 18 танків противника, два полки піхоти, 6 бронетранспортерів, біля 30 машин. Захоплено 2 продовольчі склади, 4 вантажних ешелони, 8 паровозів. Звільнено 2700 військовополонених.

У 1983 на честь воїнів-визволителів 40-ї армії на постаменті з бутового каменю встановлено бойовий танк Т-34. На його чоловому боці – мармурова дошка з меморіальним написом [3931].

Лариса Восьмірова

1209.28. Пам'ятник Куцу В.П., 1985 (мист.) В урочищі «Нескучне», на території учбово-спортивного комплексу, на одній з викладених плиткою доріжок, частково – на газоні. Автори – ск. Л.Кулебяко-Корецька, арх. В.Костін. Розміри: вис. скульптури – 3,4 м, постамент – 1,27 x 2,33 м.

Куц Володимир Петрович (1927, с. Олексине, Тростянецького р-ну, Сумської обл. – 1975) – видатний спортсмен-легкоатлет, неодноразовий чемпіон СРСР з бігу на п'ять і десять тисяч метрів (1953 – 1957), заслужений майстер спорту СРСР (1954), чемпіон Європи (1954), чемпіон Олімпійських ігор у Мельбурні (1956), кавалер ордена Леніна.

Гіпсову, окуту листовою міддю скульптуру спортсмена встановлено на умовному спортивному п'єдесталі з залізобетону, облицьованому гранітними плитами. Постаць розташована по центру п'єдесталу, там, де при врученні нагород стоять спортсмени, які займають перші місця. Таким чином, скульптор підкреслив неодноразове чемпіонство

Куца, його високу майстерність. Постаць подана в повний ріст, в позі бігу, у мить розриву фінішної стрічки. На ньому форма спортсмена-легкоатлета – майка і труси, на майці стартовий номер – 200. На грудях – частина фінішної стрічки, один кінець якої злітає до рівня лівого плеча, що вносить додатковий динамічний акцент. Постаць опирається на п'єдестал носком лівої ноги, права – зігнута під прямим кутом і відведена назад, Права рука відведена вбік і виставлена вперед, ліва – зігнута під прямим кутом і піднята вгору. Голова трохи нахилена назад. Скульптору вдалося передати перехідну мить руху – від швидкого стрімкого бігу до зупинки, спокою. Скульптура не є цілісним об'ємом, охоплюючи своїми композиційними частинами простір, що оточує її у всіх трьох вимірах. Це, поряд з умінням використовувати виразні можливості кованої міді в передачі напружених м'язів, створює враження великої відстані, фізичної сили, якоїсь особливої легкості, польоту постаті і, водночас, – граничної напруги [3932].

Ірина Павленко

Віра Павленко

1209.29. Пам'ятник робітникам Тростянецького цукрового комбінату, які загинули в роки Громадянської і Другої світової воєн, 1965 (іст.). Вул. Заводська.

Цукровий завод у Тростянці було збудовано у 1847. У період жовтневої революції та громадянської війни робітники заводу в більшості своїй були революційно налаштовані: були членами волосної Ради робітничих і селянських депутатів, бійцями партизанського загону (командир – М.Турченко), створеного в 1919 для боротьби з ворогом. Дев'ятеро з них загинули. Серед них – закатований денікінцями на початку серпня 1919 комуніст П. Торяник. Розстріляні активні борці за радянську владу Я.Півненко, С.Бондаренко, Тютюнник, Газман, Крупко. Прізвища ще п'яти загиблих встановити не вдалося.

Коли розпочалась німецько-радянська війна, то основна частина робітників цукрового заводу (на той час завод носив ім'я Я.Півненка) були мобілізовані на фронт. Із них 26 осіб загинули та пропали безвісти.

У 1965 на честь робітників, загиблих роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, споруджено пам'ятник. На чотиригранному залізобетонному постаменті, встановленому на чотиріступінчатому стилобаті /4,0 м/, – залізобетонна скульптура воїна /2,0 м/ у повний зріст. На чоловому боці постаменту – мармурова дошка з меморіальним написом. З обох боків постаменту, а також перед ним – бетонні плити-тумби /1,50 x 1,20 м/ з анотаційним написом та іменами загиблих [3933].

Віра Павленко

1209.30. Пам'ятник Чайковському П. І., 1984 (мист.) Вул. Миру.

У сквері, на спеціально відведеному широкому вимощеному плитами майданчику з газонами навкруг. Автори – ск. М.Суходолов, арх. А.Дейнека. Розміри: вис. скульптури – 3,8 м, постамент – 1,0 x 1,0 м, вис. п'єдесталу – 0,3 м.

Чайковський Петро Ілліч (1840 – 93) – видатний російський композитор. Його музична спадщина є однією з вершин світового мистецтва. У 1864 гостював у Тростянці у князя Голіцина. Тут він, будучи ще студентом Петербурзької консерваторії, написав свій перший симфонічний твір – увертюру до драми М.Островського «Гроза».

Бронзову постаць композитора на кубічному залізобетонному постаменті встановлено на ступінчатому прямокутному облицьованому мармуровими плитами п'єдесталі, лівий верхній кут якого зрізаний по горизонталі уступами. Праворуч від пам'ятника встановлено чавунну меморіальну дошку, на якій викарбовано ім'я композитора та присвята. Чайковський зображений у пальто з розгорнутими полами, у правій руці – палиця і шляпа. Постаць подано у стані кроку – права нога трохи зігнута і виставлена вперед. Композитор ніби-то ненароком зупинився під час прогулянки, вражений пейзажем, що перед ним відкрився, – це враження підсилюється характером композиційно-динамічних відтінків при ході навкруг пам'ятника. Постаць проникнута ритмічним рухом. Натхненне обличчя, неоднозначність настрою – намагання показати не тільки єдність з природою, а і відобразити стан творчого процесу, у якому, як відомо з біографії, композитор перебував безперервно. Намагання вірно передати вигляд

реалістичними засобами не позбавляє образ романтичної піднесеності, чому в значній мірі сприяє природне паркове оточення [3934].

*Ірина Павленко
Віра Павленко*

1209.31. Парк «Нескучне» (архіт.). Парковий комплекс розташований у мальовничій лісистій місцевості на західній околиці міста, за 2 км. від його центру.

Рельєф гористий, з численними пагорбами, долинами, ярами й озерами. Займає площу близько 260 га. З них 2 га займає забудова і 15 га – водойми. Включає садибу головного управителя маєтків Л. Є. Кеніга (будинок і господарський корпус), ділянки природного лісу, дендрарії, ландшафтні галявини, на одній з яких влаштовано «Грот німф», три великі ставки та дослідні лісові ділянки.

Ландшафтний парк «Нескучне» був організований власниками Тростянецького маєтку на початку ХІХ ст. на основі природного масиву дубового лісу. Струмок Тростянець, що витікав з лісового урочища й дав назву місту, був перекритий загатами у кількох місцях, унаслідок чого утворився каскад ставків. У 1809 на честь 100-річчя Полтавської битви в парку збудовано «Грот німф» – типову для того часу «романтичну руїну». У 1911 на верхньому плато зведено муровані будівлі садиби головного управителя маєтків Л.Кеніга. З 1923 тут організовано Червонотростянецьку лісову дослідну станцію, на якій працювали видатні вчені, у тому числі академіки П.Погребняк, А.Жуков, професори Д.Лавриненко, П.Пастернак та інші. Нині лісова дослідна станція входить до складу Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації імені Г.Висоцького (Харків).

1209.31.1. Парк (архіт.). Парк ландшафтного типу майстерно організований з використанням лісу, що існував навколо величезних ставків. Це одне з найстаріших насаджень дуба, віком понад 300 років, з супутніми породами до 250 років (ясена, липи, бука, клена й інш.). Нарівні з ділянками природних насаджень в парку є багато штучних насаджень віком до 150 років, з участю таких цінних порід, як модрина, горіх, дуб червоний, оксамит, сосна чорна, ялина. Є окремі екземпляри гінкго, софори японської, айви тощо. Навколо будинку управителя розплановано партер з використанням різновидів туї.

Парком серед могутніх дерев прокладена мальовнича дорога, що то спускається до берегів ставків, то вибігає вгору схилом.

1209.31.2. Грот німф (архіт.). Грот німф розташований у глибині парку на нижніх позначках рельєфу. Використовувався як паркова альтанка для усамітнення. Це цегляна, баняста споруда діаметром біля 10 м, в яку веде вхід у вигляді стрілчастої арки, фланкованої неглибокими також стрілчастими гrotами. Гrotи і вхід облицьовані великими блоками необробленого вапняка. Ззовні гrot задерновано.

1209.31.3. Будинок головного управителя маєтками (архіт.). Будинок головного управителя маєтками Л.Кеніга, збудований у 1911, мурований, двоповерховий.

Був спалений у 1943 й після того відбудований з деякими змінами. Поставлений на вісі під'їзної алеї. Проте структура чолового фасаду не симетрична, як мало б бути при такій містобудівній композиції, а дисиметрична. Будинок вирішений в силістиці архітектури модерну. Над головним входом підноситься квадратного плану вежа, увінчана куполом. На фасадах є ризаліти й кріповки. Чоловий фасад членують лопатки, між якими розмішені вузькі високі вікна. На відміну від чолового фасаду, на бічних і тильному садовому фасадах другий поверх виконаний у вигляді пластичної мансарди. Над схилами даху підносяться димоходи, що урізноманітнюють загальний силует будівлі.

Внутрішнє розпланування складне, багатокамерне. Воно зазнало змін протягом 20 ст. В інтер'єрі збереглися фрагменти ліпленого штукатурного декору стель і верхніх частин стін, а також оригінальні кахляні каміни.

Будинок мурований з цегли. Стіни зовні й усередині потиньковані й пофарбовані на фасадах у білий і теракотовий кольори. Підлоги дощані. Перекриття плоскі, балкові. Мансардний дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

Поряд з будинком управителя міститься одноповерховий, цегляний, Г-подібного плану господарський корпус лінійного багатокамерного розпланування. Зі сходу до нього прилягає прямокутна в плані невисока вежа.

Парк «Нескучне» з будівлями поч. 19 та поч. 20 ст. є унікальним на теренах Сумщини зразком ландшафтного парку, створеного на основі природного лісу, як складової частини великої капіталістичної економії [3935].

Віктор Вечерський

1209.32. Садибний комплекс: Садиба Кеніга, Круглий двір, 18 – 19 ст. (іст., архіт.) Вул. Миру, 16. У старому парку.

Двоповерховий цегляний будинок з мезоніном побудований у 2-ій пол. 18 ст.

Садибний комплекс, що включає головний будинок (палац), так званий Круглий двір, сторожку і рештки парку, міститься у центрі Тростянця на трохи підвищеному правому березі р. Боромлі. Його споруди є важливими архітектурними акцентами в забудові історичного центру міста.

Садиба у Тростянці була заснована у 1720, коли російський імператор Петро I подарував Тростянець своєму духівнику, місцевому уродженцю, протоієрею Тимофію Васильовичу Надаржинському. Він і збудував тут дерев'яний садибний будинок. У сер. 18 ст. первісний будинок замінив новий – дерев'яний, двоповерховий, на мурованих підвалах.

З роду Надаржинських шляхом успадкування по жіночій лінії садиба наприкінці 18 ст. перейшла у власність дворян Корсакових, а від них у 1840-х рр. – до князів Голіциних. Значний господарський розвиток Тростянецької економії дозволив новим власникам перебудувувати й упорядкувати садибу: на поч. 19 ст. був збудований Круглий двір, у сер. 19 ст. у парку біля садибного будинку були висаджені рідкісні та екзотичні види дерев, були влаштовані оранжереї, у яких аж до поч. 20 ст. вирощувалися ананаси. У парку перед садовим фасадом палацу була встановлена паркова скульптура. У 1868 князь А.Голіцин продав маєток Санкт-Петербурзькому 1-ї гільдії купцеві Марку Андрію Альбертовичу, котрий у 1874 продав його відомому на Слобожанщині промисловцю Кенігу Леопольду Єгоровичу (Євграфовичу). З того часу Тростянець став центром величезних маєтків Л.Кеніга, що обіймали більшу частину територій сучасних Тростянецького й Охтирського р-нів Сумської обл. та Богодухівського р-ну Харківської обл. Новий господар радикально перебудував садибний будинок. У парку збудував кегельбан і кінний манеж, а Круглий двір став використовувати як гараж для автомобілів.

У 1889 сюди приїздив письменник А.Чехов, а в 1883 – 85 – український поет П.Грабовський. Усіх їх приваблювали мальовничі околиці Тростянця.

Протягом радянської доби в Круглому дворі містилися різноманітні склади, а в садибному будинку – дитячі заклади. У 1980-х рр. в північному флігелі було відкрито місцевий краєзнавчий музей на громадських засадах.

1209.32.1 Садибний будинок, 19 ст. (архіт.). Є композиційним центром садибного комплексу. Він має складну симетричну композицію: центральна частина його прямокутна в плані, двоповерхова, з короткими бічними раменами; вона з'єднана одноповерховими переходами з бічними одноповерховими флігелями Г-подібного плану, поставленими на склепінчасті підвали.

Загальна розпланувальна композиція садибного будинку сформувалася ще наприкінці 18 ст., за Надаржинських. У 2-ій пол. 19 ст. середня частина будинку була розібрана і збудована наново, а бічні флігелі збереглися в тому вигляді, якими вони були раніше, у 1-ій пол. 19 ст. При перебудові в декор фасадів було включено елементи стилю бароко – криволінійні фронтони та скульптуру, змінено планування, центральна частина з'єднана з флігелями. Остання перебудова будинку датується 1880-ми рр., коли Л.Кеніг реконструював його для своїх потреб як заміський житловий будинок. Тим же часом датується одноповерхова мурована сторожка в парку. Садибний будинок зараз є будівлею в стилістиці неокласицизму з елементами бароко. Фасади рустовані, вікна центральної

частини прикрашені прямими горизонтальними сандриками, флігелів – розетками в нішах. Смугу розеток простягнуто вздовж аттика, що завершує фасади бічних крил. Головний вхід влаштовано на вісі симетрії будівлі в лоджії, фланкованій колонами; на верхньому поверсі на всю ширину лоджії влаштована тераса, обабіч якої вміщено барельєфи. На парковому фасаді вхід у будинок влаштовано через двоярусну терасу, що спирається на колони. Нижній ярус огорожено балюстрадаю, верхній – металевими ґратами художньої роботи. По боках тераси на верхньому поверсі є ніші із скульптурами путті. Система розпланування коридорна з двобічним розташуванням приміщень. Будівля цегляна, потинькована. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Вестибуль перекритий хрестовим склепінням. У підвалах склепіння циліндричні. У інтер'єрі збереглися парадні дубові сходи на другий поверх, дверні портали з волютами, танцювальна зала, прикрашена тинкованим ліпленням і скульптурою з чотирма каріатидами.

У цьому будинку на запрошення його власника князя О.Голіцина у 1964 мешкав і працював талановитий студент Петербурзької консерваторії, в майбутньому видатний російський композитор П.Чайковський (1840 – 93). Тут він написав свій перший симфонічний твір – увертюру «Гроза» за мотивами драми М.Островського.

У 1964 на стіні будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру /0,5 x 0,65 м/.

1209.32.2. Круглий двір, 1820-ті рр. (архіт.). Розташований поряд з садибним будинком. Зведений у 1820-х рр. для цирку, манежу і господарських потреб (існує й інша, не підтверджена документально, дата будівництва – 1749).

Споруда вирішена в романтичній стилістиці з елементами неоготики. Овальна в плані, розмірами в осях 60 x 40 м. Цегляна, потинькована, на вигляд нагадує середньовічний замок з глухими високими стінами і чотирма круглими вежами по периметру стін. На одному боці короткої вісі двору влаштована в'їзна брама у вигляді величезної стрілчастої арки з килевидним завершенням, увінчаним флюгером. Стіни ззовні укріплені контрфорсами, розділені карнизом на два яруси. Верхній ярус оформлений вузькими стрілчастими нішами, схожими на бійниці, і завершений карнизом на кронштейнах. Вежі триярусні, зі стрілчастими вікнами, покриті наметовими дахами з невисокими шпильми й громовідводами. У вежах первісно жили актори кріпацького театру і цирку князів Голіциних. В середині споруди вздовж стін розташовувалися ложі для глядачів, а в центрі просто неба, була циркова арена, навколо якої – манеж для коней. Ця пам'ятка є унікальною за своїм об'ємно-просторовим вирішенням і функціональним призначенням.

Садиба Л.Кеніґа у Тростянці має значну історико-архітектурну й меморіальну цінність як рідкісний збережений зразок панської садиби, вирішеної в стилістиці історизму [3936].

*Лариса Восьмірова
Віктор Вечерський*

1210. ТУЧНЕ С., ТУЧНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1210.1 Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища. Поховано 282 воїна 722-го, 748-го, 737-го стрілецьких полків 286-ї окремої розвідувальної роти 206-ї стрілецької дивізії; 243-го стрілецького полку, 374-го окремого саперного батальйону, які загинули 19 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 742-му ХППШ а також воїни, які загинули 20 серпня 1943 під час бомбардування села авіацією. Відомі прізвища 88 воїнів.

У 1958 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний оцентований обеліск /2,88 м/, на чоловому боці якого – металева дошка з меморіальним написом і прізвищами загиблих воїнів [3937].

Лариса Восьмірова

1210.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах воювало 165 мешканців села, 76 із них – загинуло.

У 1967 на честь загиблих воїнів-земляків на цегляному двоступінчастому постаменті встановлено залізобетонний обеліск /3,85 м/, обшитий металевими листами, у формі піраміди із зіркою на верхівці. На його чоловій грані обеліску – напис та прізвища загиблих воїнів-земляків [3938].

Галина Кухарсва

1211. ХВОЩОВА С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1211.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

Поховано 73-х воїнів 565-го стрілецького полку, 167-го, 483-го винищувального протитанкового артполку, 493-го механізованого полку 161-ї стрілецької дивізії; 737-го, 722-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії, 323-го гв. артполку 8-ї гв. винищувальної протитанкової арт. бригади, які загинули 18 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у 638-му ТППШ. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1946 останки воїнів з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1960 обеліск замінено бетонною скульптурою воїна /2,55 м/ і встановлено дві бетонні плити з прізвищами загиблих воїнів. На чоловому боці постаменту /3,0 м/ – дошка з меморіальним написом.

У 1967 зліва від скульптури встановлено цегляну оцентовану стелу /1,45 x 3,4 м/, на якій закріплено дві чавунні дошки з прізвищами 38 воїнів-земляків, які загинули у період Другої світової війни [3939].

Мариса Восьмірова

1212. ШЕВЧЕНКІВ ГАЙ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1212.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На низькому мисі правого берега р. Боромля за 1,7 км на захід від південно – західної околиці села Жигайлівка, навпроти с. Шевченків Гай.

Відкрите Г.Романовою в 1990.

Мис утворений вигином берега річки та гирлом глибокої заводненої балки, вздовж лівого схилу зібрані основні знахідки. Висота берега на мису від 0,5 до 1,5 м.

Розміри поселення – 50 x 70 м. Територія поселення розорюється. Потужність культурного шару – 0,5 – 0,6 м. На поверхні зібрані фрагменти ліпних горщиків баночної форми з шнуровим орнаментом та вдавленнями під краєм. Поверхня деяких горщиків має сліди розчісування зовні та з внутрішньої сторони. Більшість горщиків мають гладку поверхню. Материк – світлий суглинок [3940]

Галина Романова

МІСТО ШОСТКА І ШОСТКИНСЬКИЙ РАЙОН

Шосткинський р-н розташований у північно-західній частині області. На півночі межує з Середино-Будським, на північному сході – з Ямпільським, на південному сході – з Глухівським, на півдні – з Кролевецьким р-ми Сумської обл., на заході – з Новгород-Сіверським р-м Чернігівської обл. Загальна площа – 1,2 тис. кв. км. У складі р-ну – місто Шостка, смт. Вороніж та села, що об'єднані в одну міську, одну районну, одну селищну та 16 сільських Рад. Населення району (станом на 2015) – 98,920 тис. осіб.

Районний центр – місто обласного підпорядкування Шостка – значний промисловий та культурний центр не тільки р-ну, а й області, розташоване в 209 км на північ від обласного центру на залізничній колії Новгород-Сіверський – Шостка – Воронізька – Київ і автомагістралі Харків – Суми –Новгород-Сіверський. Населення Шостки – 77,847 тис. чол. (станом на 2015). Територія міста – 3557 га.

У 9 – 14 ст. територія м. Шостки та Шосткинського р-ну входили до Чернігівського, Новгород-Сіверського князівств; у 16 – 17 ст. – до Чернігово-Сіверської землі, Чернігівського воеводства (Річ Посполита); у 1649 – 57 – це територія Війська Запорізького; у 1658 – 1781 – Воронізька сотня Ніжинського полку (Російська держава). У

1782 Шостка увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва, з 1976 – Глухівського повіту Малоросійської, а з 1802 – Чернігівської губернії. До складу Чернігівської губернії землі району входили з 1802 по 1929, за винятком періоду з серпня по березень 1918, коли на територія Шосткинщини входила до УНР (Посейм'я). Глухівському повіту землі району належали до 1920. 5 липня 1920 Президія губвиконкому, враховуючи важливе господарське, політичне та економічне значення Шостки, постановила виділити Шосткинський повіт з Шосткою – повітовим містом. У 1923 – 25 – це Новгород-Сіверська округа, у 1925 – 29 – Глухівська округа Чернігівської губернії (УРСР); у 1924 Шостку віднесено до категорії міст; у 1929 – 30 – Конотопська округа (УРСР); у 1930 – 31 – Харківська округа (УРСР); з 1939 м. Шостка у складі Сумської обл.

Заселення Середнього Подесення, до складу якого входить і сучасний Шосткинський р-н, почалося з епохи пізнього палеоліту. Поселення первісних мисливців виявлені виключно на правому березі р. Десна. Серед таких можна виділити Мезенівську стоянку, розташовану на території Чернігівщини. Лівий берег Десни залишався незаселеним, однак тут зустрічаються поодинокі кременеві знаряддя праці та мисливського спорядження. Знахідки свідчать про те, що хоча стаціонарних поселень мисливців тут і не існувало, ця територія використовувалася як мисливські угіддя [3941].

В епоху мезоліту на території р-ну мешкали кочові племена мисливців. Поселення цього періоду виявлені поблизу с. Пирогівка, окремі знахідки трапляються також на дюнах лівого берега р. Десна [3942].

Значно зросла кількість населення в епоху неоліту. У цей час на Лівобережжі Десни виникли перші стаціонарні поселення, що належали племенам дніпро-донецької та ямково-гребінцевої археологічних культур. Вони розташовані на берегах невеликих озер та річок, лівих приток Десни. Поселення та майстерні з виготовлення кременевих знарядь праці фіналу кам'яного віку виявлені поблизу сіл Чапліївка, Ображіївка.

В епоху бронзи на територію району приходять балтські племена. Їх поселення виявлені поблизу сіл Богданівка, Ображіївка, Чапліївка, Собич. Також вони розташовувалися по берегах озер та невеликих річок. У цей час зросла площа поселень, що свідчить про зростання кількості населення [3943].

В епоху раннього залізного віку на території району мешкали племена юхнівської археологічної культури. У цей час з'явилися перші племенні осередки – городища. Юхнівські племена, переважно мисливці та землероби, часто воювали з скіфськими племенами, які мешкали дещо на південь. Їх поселення, розташовані на невисоких мисах та дюнних підвищеннях, виявлені поблизу села Тиманівка [3944].

Пам'яток римського часу на території району на сьогодні не знайдено. У ранньослов'янський час територія була заселена слов'янами та балтами – носіями колочинської археологічної культури. Слов'янські поселення виявлені поблизу с. Чапліївка та на території м. Шостка.

Про подальший розвиток та характер заселення регіону можна говорити тільки з засад загального розвитку Середнього Подесення що пояснюється вибірковістю наукових інтересів дослідників та недостатнім рівнем дослідження р-ну.

За часів Київської Русі продовжувався процес заселення людей по долинам малих річок на схід від Десни. Земля ця належала сіверянам і входила до складу спочатку Чернігівського, а потім Новгород-Сіверського князівства [3945].

За часів монголо-татарської навали процес заселення краю припинився майже на 300 років. У сер. 14 ст. землі Шосткинщини увійшли до складу Великого Князівства Литовського. Невдовзі, після переходу чернігово-сіверських князів на бік Москви, ці землі увійшли до складу Російської держави, та це мало що змінило на Шосткинщині.

Нові часи для Сіверщини настали тільки у 16 ст., коли відбувалось різке посилення польської експансії в Україну. Цей час характеризувався бурхливим розвитком європейського ринку. У 1618, за Деулінським перемир'ям, землі Сіверщини відійшли до Речі Посполитої. Значна частина Новгородського та Чернігівського повітів, при роздачі

землевласникам сіверських земель для заселення, дісталась родині Пясочинських, діяльність яких сприяла економічному піднесенню краю.

У 16 – 17 ст. у малопрхідних лісних місцях почали селитися втікачі з Правобережжя. Таким чином, у 16 ст. могли виникнути Локотки – південно-східний р-н сучасної Шостки. У 1603, ймовірно, тут було побудовано церкву. Про це говорять свідчення локотчан у 1733, а вони можуть бути засновані на церковних записах. За цими ж свідченнями, село було заселене за поляків і знаходилось у володінні Пясочинського, а при гетьманах залишалось вільним до Скоропадського, який Локотки узяв у своє володіння. Взяв він Локотки для передачі селян цього села Гамаліївському монастирю. За ревізією 1736 в селі було 89 дворів [3946]. Згідно опису 1781 тут нараховувалось уже 112 дворів. Мешканці села займались тільки хліборобством. Вирощене продавали більшою частиною у Вороніжі, Ямполі та Новгород-Сіверському. При селі був млин на річці Шостці, що належав майору Скоропадському [3947].

З 16 ст. бере свій початок с. Коротченкове (до 1969 – Погрібки). Як власність Спаського монастиря воно вперше згадується в царській грамоті 1552 [3948]. У цей же період виникли села Клишки, Собич, Собичеве.

Після Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького українська держава на автономних засадах увійшла до складу Московського царства. У цей час козацький адміністративно-територіальний устрій з поділом на полки і сотні поширився майже на всю територію Сумщини. Північна частина області увійшла до складу Лівобережної України, або Гетьманщини. Землі краю захопила старшинська верхівка українського війська. Одному лише гетьману І.Мазепі належали десятки сіл з населенням більше 1 тис. душ, у тому числі і територія сучасної Шостки. Козацька старшина перетворилась у великих землевласників. Нижчі чини козацької старшини займались різними промислами, головним чином, селітроварінням та виготовленням пороху [3949].

Незважаючи на різні думки щодо виникнення м. Вороніж, в історії воно стало відомим лише з 17 ст., коли Пясочинський заселяв північно-східну територію Ніжинського полку. Ймовірно, Вороніж виник із хутора поблизу млина на р. Осота, при шляху, по якому їздили мешканці посеїмських сіл на базар в Новгород-Сіверський.

Хутір швидко зростав і у 1648 – 54 вже був значним населеним пунктом. З 1654 Вороніж був сотенним містечком Ніжинського полку. У ті часи містечко було багатим і торговим. У ньому був так званий «малий городок», що називався замком. У містечку мешкали козаки, купці, міщани, селяни [3950]. У 1664, під час нападу польського війська, Вороніж було вщент зруйновано і спалено. Після цього населення було звільнене від уплати податків і відбування військової повинності на 10 років [3951]. У 1669 – 72 Вороніж відродився, розрісся. Головним заняттям населення було хліборобство. У 2-й пол. 17 ст. з ростом містечка розвивались різні ремесла, зокрема ткацтво і виробництво скла. У 70-х рр. біля Вороніжа працювала гута [3952]. Набувала розвитку торгівля. У 2-й пол. 17 ст. вороніжські купці возили збіжжя навіть у Москву.

Протягом 17 ст. були засновані села Каліївка, Чапліївка, Ображіївка. У 18 ст. – Гамаліївка, Миронівка.

У 1669 московський цар Олексій Михайлович передав Новгород-Сіверському монастирю право на володіння млинами на р. Шостці. Територія, на якій виникла теперішня Шостка, була покрита густими змішаними лісами. Ясна річ, Шостка виростала не на пустому місці. Береги річки були вже дещо обжиті. У 1676 гетьман Іван Самойлович своїм універсалом дозволив локотському козаку Стефану Бугаю засипати греблю й побудувати млин на річці Шостці [3953]. На ньому мололи селітру та деревне вугілля, з яких підприємливі селяни виготовляли порох на продаж. Навкруг млина поступово виникало поселення, будувалися бараки для «робітних людей», постійний двір для приїжджих, амбари. Тут же були і дрібні приватні порохові підприємства. Так почалося освоєння території на р. Шостка, на тому місці, де стоїть зараз місто.

У кін. 17 ст., поблизу теперішньої Шостки, починались володіння осавула Антона Гамалія, який відкупив частину земель у Степана Бугая, спорудив на річці млин і заснував біля нього слобідку, яку назвав Гамаліївкою. У 1701 коштом Гамалії було споруджено церкву св. Харлампія, навколо якої виник жіночий монастир [3954]. Пізніше ці землі перейшли у володіння Скоропадських, а згодом – Гамаліївському монастирю. Зараз це передмістя Шостки – с. Гамаліївка.

Поч. 18 ст. в історії краю пов'язаний з подіями Північної війни. У с. Погрібки 27 та 28 жовтня 1709 містилась штаб-квартира Петра I. Деякий час тут перебував генерал-фельдмаршал Шереметьєв, який брав участь в усіх вирішальних битвах проти шведів. За допомогу, надану руському війську, місцеві козаки отримали від Петра I звання і нагороди [3955]. З 2 по 4 листопада Петро I перебував у Вороніжі. Тут Олександр Меншиков повідомив йому про взяття Батурина [3956].

У 1711 уряд Петра I організував на р. Шостці приймальний пункт по прийому селітри. Є дані, що до цього порох робили поблизу хутора Шкірманівський (Глухівського повіту) на р. Уске, неподалік від заснованого пізніше Шосткинського порохового заводу.

Під час російсько-турецької війни, що почалася у 1734, гостро виникло питання своєчасного поповнення боєприпасами російської армії. Зважаючи на те, що виробництво селітри та пороху здавна практикувалося в Сіверських краях, царський уряд вирішив організувати виробництво пороху на Україні. Указом від 21 травня 1739 графу Румянцеву наказувалось «крайнее смотрение прилагать, чтобы пороху хватало не только казакам, но и гарнизонам и корпусам». Виконання цього указу стало основою для виникнення порохового заводу на р. Шостці. Управитель Гетьманщиною генерал І. Шипов у серпні 1739 повідомив її Імператорську Величність, що для заводу знайдено місце – млин в Ніжинському малоросійському полку при Вороніжській сотні на р. Шостка, від м. Глухова у 30 верстах. Пороховий завод на р. Шостці почав працювати у серпні 1739 [3957]. Продукція заводу спочатку задовольняла лише потреби України.

Разом із заводом виник і посад розміром у квадратну версту, з чотирма заставами. Ці застави й утворили найпершу міську межу Шостки. З того часу почалося заселення посаду. Тут мешкали і працювали майстри, солдати, які відбували двадцятип'ятирічну службу в царській армії, а також селяни, які прийшли з навколишніх сіл. Підприємство було у відомстві малоросійського гетьманства. Але в 1764, після ліквідації гетьманства, всі порохові заводи в Малоросії були закриті, і порохове виробництво на р. Шостка було повністю припинено [3958]. З кінця 1771, за наказом Катерини II, завод відновив свою роботу, перейшов у відомство головної канцелярії артилерії і фортифікації і почав називатись «Шостенский артиллерийский пороховой завод». Підприємство мало особливе значення, оскільки не тільки виробляло порох, а й займалось очищенням селітри для інших заводів Росії [3959]. Першим командиром заново створеного заводу став завідуючий Петербурзькими пороховими заводами майор Рудометов [3960]. З 1771 по 1775 на заводі були побудовані гребля з трьома шлюзами, п'ять «вододействующих фабрик» (млинів), чотири «сухопутні» млини на кінній тязі, селітряна варниця, будинки для складання і сортування пороху, кузня, хліви для збереження діжок, інструментів, рогожі і вугілля, пороховий магазин, кам'яні льохи, вартові приміщення, казарми для штату, командирський будинок зі службами і стайні.

Не зважаючи на це, чисельність мешканців посаду зростала повільно. У 1772 в Шостці нараховувалось 51, у 1775 – 204, у 1784 – 360 осіб [3961]. У 1775 на заводі працювало 155 чоловік. Тяглова сила – 40 коней і 24 вола. Випускали готового пороху – «мушкетного, гарматного, ручного, ружейного» 448 пудів. У 1799 вже було виготовлено 3650 пудів пороху, а в 1781 – 5423 пуда.

Окрім виробництва пороху і селітри на Шостенському заводі, жителі краю, здебільшого, займались хліборобством, винокурінням, перегонном дьогтю.

У 18 ст. у Вороніжі почали складатися товарно-грошові відносини, що сприяло подальшому розвитку ремесел. У 1749 у містечку існували ткацький кравецький, ковальський і гончарний цехи. З'явилися винокуренні заклади мануфактурного типу. Крім

базарів, котрі проходили у містечку кожного тижня, три рази на рік збирались багатолюдні ярмарки, у яких брали участь купці з Глухова, Ромен, Новгород-Сіверського, Севська, Рильська, Путивля. Вони привозили на продаж мануфактурні вироби, шовкові та шерстяні тканини [3962]. У кін. 18 ст. у Вороніжі нараховувалось 6 церков. До нашого часу збереглося лише дві.

У доволі великому на той час с. Погрібки мешканці в основному займались землеробством. Сіяли переважно льон та коноплі. Землі навкруг були малородючі, ґрунти піщані, але багаті травами. Тому населення займалось збиранням дикого меду. Мешканці села продавали на Новгород-Сіверських ярмарках пеньку, конопляне масло, вино, городні культури, дьоготь, а також сільськогосподарський реманент. У 18 ст. поблизу Погрібків було побудовано пристань, де мешканці села сплавлили ліс, а також вантажили конопляне масло, вино, горілку, дьоготь, дошки [3963]. У 1777 у селі була побудована Покровська церква, що збереглася до нашого часу.

На поч. 19 ст., у період Вітчизняної війни 1812, Шостенський артилерійський завод тимчасово було віддано у розпорядження головнокомандуючого російськими військами. За час війни шосткинці виготовили і відправили в діючу армію й ополченцям 24536 пудів пороху. Російська армія не мала перебою у забезпеченні порохом. М.Кутузов був задоволений порохівщиками Шостки і видав спеціальний наказ про їхнє заохочення. У ньому оголосив подяку адміністрації заводу, а майстрам і робітникам виділив грошову винагороду в сумі 1300 карбованців [3964].

Військові події періоду європейських революцій та Кримської війни 1848 – 56 змінили характер діяльності заводу. Вона ще більше розширилася. У 1855 (рік найзапекліших боїв під час оборони Севастополя) протягом усієї зими роботи велися вночі і у святкові дні. Вироблено було 134,3 тис. пудів пороху, що становило 43 відсотка усього пороху, виготовленого на казенних заводах – це майже в 6 разів більше у порівнянні з 1812 [3965].

Сер. 19 ст. характеризувалась ростом виробничих сил і розвитком капіталістичного засобу виробництва. Це знайшло втілення у подальшому розвитку промисловості, появи великих підприємств. У 50-х рр. у Вороніжі з'явилися заводи: цукрові – Драгневича (1854) і Маперта (1856), цегляний – братів Терещенків (1854) [3966]. У 1897 капіталіст Рулін побудував хімічний завод.

У 1848 від порохового заводу відокремилось капсульне виробництво – сьогодні це Шосткинський казенний завод «Імпульс». На той час в Російській імперії єдиний завод такого типу був в Охтинську під С.-Петербургом, тобто далеко від передбачуваного театру воєнних дій. З огляду на складну міжнародну обстановку, необхідний був ще один капсульний завод на півдні країни, що забезпечував би російську армію на південно-західному напрямку боеприпасами. Місце для такого заводу було визначено поруч з «Шостенским пороховим артилерійським заводом».

У листопаді 1845 був складений проект, 11 січня 1846 він був затверджений Государем Імператором Миколою І, і цього ж дня вийшло Найвище веління про будівництво капсульного закладу, для якого була обрана місцевість недалеко від порохового заводу біля Крупецького ставу.

Автором проекту був бельгійський механік Фаллис, який збудував завод в Охтинську. З бельгійцем був укладений контракт, згідно якого з Бельгії повинні були постачатись «потрібні механізми та інші приналежності» ще в 1846, а в 1-й пол. 1847 вже були побудовані фабричні будівлі.

Завод вступив до ладу швидко. Вже у лютому 1848, після двох тижнів іспитів, завод, що складався із семи кам'яних і восьми дерев'яних на кам'яних фундаментах бараків, був готовий до пуску.

Через значимість будівництва капсульного заводу Командир порохового заводу Гербель навіть скасував будівництво шпиталю (здійснення цієї «української справи» було відкладено до 1851).

Завод був прийнятий від бельгійця комісією і зданий полковнику Петерсону, якого призначили начальником. По суті це був перший директор.

21 липня 1848 завод відокремився від «Шостенського порохового заводу» в окреме капсульне виробництво і зробив свої перші славні кроки в боєприпасній галузі «у славу і захист Батьківщини» [3967].

У 1871 Шосткинський артилерійський пороховий завод відзначив 100-літню річницю роботи в артилерійському відомстві і став називатися «Михайлівський Шостенський артилерійський пороховий завод».

До 1872 на заводах працювали тільки військовослужбовці – майстри із багатьох російських, білоруських та прибалтійських губерній. Деякі після закінчення строку служби залишались тут на постійне помешкання. 20 березня 1872 був виданий Наказ «Про впровадження робіт за допомогою вільнонайманих майстерових та робітників». З 1895 дозволили працювати жінкам.

У 2-й пол. 19 ст., після відміни кріпосного права, почалася реконструкція порохового заводу, завдяки якій він став великим капіталістичним підприємством і уже у 1887 виробляв 80 тис. пудів пороху. Виробництво було неможливе без розвитку наукових досліджень, тому у 1887 при заводі було відкрито хімічну лабораторію та технічну бібліотеку. Разом з заводом ріс і посад. У 1893 залізниця з'єднала Шостку з промисловими центрами Росії. Це сприяло подальшому росту виробництва і розширенню посаду. На поч. 90-х р. 19 ст. тут уже функціонували цегельний завод, електростанція, лісопильня. Швидко збільшувалась кількість мешканців. За даними перепису 1897 в Шостці мешкало 4382 осіб, переважна більшість яких працювали на заводі. Посад поступово перетворювався на селище [3968].

На межі століть посад перетворився на містечко. У ньому нараховувалось 645 дворів, у яких мешкало більше 7 тис. осіб. Шостка стала типовим провінційним містечком, у якому діяли вісім приватних лавок, три булочні та багато питних закладів. Кожен рік збирались ярмарки, кожного тижня – базари.

При пороховому заводі діяв лазарет, у селищі – амбулаторія. Тут працювали 2 лікарі й 8 фельдшерів. Попри те, що при заводі діяла школа, переважна більшість жителів була неписьменною. У 1864 році школу закрили, і лише у 1904 в селищі було відкрито трикласне народне училище, у 1899 – невелику бібліотеку. Дещо пізніше у приміщенні барачного типу було відкрито Народний дім, у якому іноді демонстрували німе кіно, працював народний театр. 21 грудня 1905 Народний дім згорів. У 1865 було відкрито пошту.

У соціальній сфері інших населених пунктів краю було таке ж складне становище. За даними 1904 у єдиній лікарні Вороніжа було лише два ліжка. На 7 тис. мешканців селища приходилися лікар та акушерка. Не вистачало шкіл. Наприкінці 19 ст. в трьох церковнопарафіяльних школах Вороніжу навчалось кілька десятків дітей. У дворічній земській школі кожен рік навчалось біля 100 учнів. Бібліотека нараховувала лише 732 примірника. Наслідком цього було те, що лише 25 відсотків мешканців містечка знали грамоту. У селі Погрібки неграмотними були понад 90 відсотків населення.

Російсько-японська війна 1904 – 05, а потім і Перша світова війна сприяли подальшому розвитку заводу. Шосткинський пороховий завод став одним з найбільших заводів Росії. Він постачав боєприпасами Порт-Артур, Варшавську, Зеландско-Георгіївську, Ковенську, Івано-Городську, Квантунську фортеці.

Хвиля революційних виступів, що прокотилася по країні у 1905 – 07, захопила й Шостку. Робітники селища у листопаді 1905 організували масовий страйк, що був придушений адміністрацією заводу за допомогою викликаних військових. Обурені робітники 12 грудня відновили страйк. Їх підтримали селяни, які надіслали своїх представників та допомагали продуктами. 14 грудня відбулася демонстрація, у якій активну участь брали учні міського училища. Адміністрація заводу звільнила робітників, які не працювали у грудні, та страйк продовжувався. Владою були викликані війська. Організатори страйку були заарештовані. Про це дізнались селяни навколишніх сіл і

прийшли до Шостки. Солдати відкрили по них вогонь, найактивніших учасників було кинуто за ґрати [3969]. Після цього демонстрації переросли в озброєне повстання. 21 грудня у Шостці було оголошено військовий стан. Проти повстанців було направлено біля 2 тис. військових. До 23 грудня повстання було придушено [3970]. Влада жорстоко розправилась з учасниками заворушень.

У роки першої світової війни Шосткинські заводи продовжували відігравати вирішальну роль. Ними за період 1914 – 17 було поставлено армії більш 10 тис. тонн бездимного пороху, щорічно вироблялося понад 100 млн. одиниць капсулів і до 50 тис. освітлювальних ракет. Поряд з цим посилювалась незадоволеність робітників умовами праці і життя.

Більшість населення краю позитивно зустріло звістку про перемогу Лютневої, а потім Жовтневої соціалістичної революції. Але встановлення Радянської влади посувалося важко. Шостку до 14 січня 1918 обороняв загін «Вільного козацтва», доки не був витіснений переважаючими робітничими загонами. Ситуація повторилася пізніше – у березні 1918 [3971].

На початку квітня 1918 Шостку захопили кайзерівські війська. Більшість населення міста піднялися на боротьбу проти іноземних загарбників. У партизанському загоні, створеному у квітні 1918 Д.Коротченком і Т.Черняком, воювало багато жителів селища. У серпні 1918 партизани підірвали пороховий склад, у вересні розгромили німецькій загін і його штаб у с. Дробишеві, захопили на Десні пароплав «Рассвет» зі зброєю. 18 грудня 1918 Новгород-Сіверський полк під командуванням Т.Черняка визволив Шостку від німців.

Та незабаром почався наступ денікінських військ. Влада їх протрималася недовго – у листопаді частини 14-ї армії визволили Шостку. Не зважаючи на це на Шосткинщині ще деякий час діяли підпільні загони антирадянського спрямування. Найбільш відомі загони під керівництвом Артамонова і Маслової (1920 – 21), Пилипа Ващенка і Белковця (1922). Сьогодні відомо, що загін Ващенка діяв у Шосткинських лісах до початку 1929. Але ще й у 1930 – 32 у с. Собичеве Шосткинського р-ну вів боротьбу проти радянської влади новостворений загін під проводом отамана Кривоноса [3972].

У 1920 Шостка стала центром повіту, а у 1924 – одержала статус міста. У той час у ній налічувалося 8828 мешканців.

Подальший розвиток міста визначило будівництво тут у 1931 фабрики кіноплівки, що значилась в переліку таких новобудов як Дніпрогес, Харківський тракторний завод та інших гігантів. 30-і рр. 20 ст. були для Шостки періодом другого народження. Один за одним до ладу діючих ставали підприємства будіндустрії, легкої та харчової промисловості, заклади культури, школи, дитячі садки, був відкритий політехнікум. З 1930 по 1933 функціонував хіміко-технологічний інститут [3973]. Швидко розвивалось житлове будівництво.

Не зважаючи на значні позитивні зміни у житті району, застосування надзвичайних заходів у хлібозаготівлях 1930-х рр. стали причиною голодомору в Україні 1932 – 33, від якого потерпали і мешканці Шосткинщини. Для виконання плану хлібозаготівель на село надсилали «штурмові бригади». У селян відбирали останнє, що у них лишалось. Реквізиції хліба, позбавлення цілих районів продовольчих товарів прирікали населення на голодну смерть.

Такі кроки влади викликали протест серед населення. Почалися репресії. У 1937 на Сумщині з метою покласти край антирадянській діяльності були проведені так звані «польська» та «німецька» операції. Як проходила «польська операція» видно з докладної записки управління НКВС по Чернігівській обл. У ній зазначалося, що протягом звітнього періоду (серпень – грудень 1937) було ліквідовано польську шпигунську резидентуру на Шосткинських оборонних заводах у складі 6 осіб [3974]. У ході проведення «німецької операції» на Шосткинських заводах була ліквідована «шпигунсько-диверсійна група», створена ніби-то німецькими спеціалістами Фрейліхом і Медингом з метою проведення терористичних актів на військових підприємствах міста. З дев'яти заарештованих троє –

енергетик заводу М.Сенін, начальник теплопостачання Г.Герасько та робітник В.Пастіан – були засуджені до розстрілу [3975]. Тільки на заводі № 9 у 1937 було репресовано 109 осіб. З них 19 отримали вищу міру покарання [3976].

На житловому масиві ім. Куйбишева, біля прохідної заводу «Імпульс», у вересні 1991 від трудящих заводу було встановлено меморіальну дошку на вшанування пам'яті жертв репресій, реабілітованих посмертно керівників заводу. Їх було репресовано і розстріляно у період з 1938 по 1941: директор заводу А.Береля (1893 – 1938), директор заводу А.Дубовик (1905 – 41), головний інженер А.Кулеш (1909 – 38), головний механік О.Парасюк (1905 – 38), керуючий майстернею І.Гуторко (1895 – 1938), майстер М.Афанасьєв (1889 – 1938), технолог П.Ворфлик (1911 – 41).

Постраждав Шосткинський край і від неврожаю 1947 – 48. Значна частина колективних господарств, згідно плану, повинна була здати державі зерна більше, ніж збирала. Щоб запобігти голоду селяни приховували частину врожаю. До них вживали репресивних заходів. Зазнали репресій також ті, хто не був членом колективного господарства, або ж не виробляв мінімум трудоднів. У 1948 було виселено за межі району 12 мешканців сіл за так зване ухилення від трудової діяльності у сільському господарстві [3977].

Скорботною і водночас героїчною сторінкою в історію Шостки вписані роки Другої світової війни. З наближенням фронту у серпні 1941 близько 40 тис. мешканців міста і району були евакуйовані в глиб країни. На схід вивозили обладнання заводів, громадську худобу.

Бойові дії на території міста і району проходили з 26 серпня по 30 вересня 1941, з 7 по 12 березня та з 1 по 10 вересня 1943.

Оборонні бої розпочались 26 серпня 1941 на північ від районного центру та біля с. Пирогівка. Бої з противником вели 307-а, 143-а, 293-а стрілецькі та 52-а кавалерійські дивізії, 141-а танкова бригада 13-ї армії Брянського фронту та 293-а стрілецька і 10-а танкова дивізії 40-ї армії Південно-Західного фронту. Уже 27 серпня ворог зайняв с. Івот, м. Шостку і смт Вороніж. Бої в районі м. Шостки, смт Вороніж і с. Собич мали особливо запеклий характер.

Не припинялась на території краю боротьба з ворогом і під час окупації. З серпня 1941 по грудень 1942, у місті і районі розгорнулась боротьба з нацистами. У кінці серпня 1941 було сформовано партизанський загін на чолі з К.Тралом та О.Озеровим. Пізніше одна частина загону приєдналася до з'єднання С.Ковпака, друга – до з'єднання О.Сабурова. У 1942 в партизанському з'єднанні Я.Мельника було сформовано другий Шосткинський партизанський загін.

У районі активно діяла підпільна група, яка спочатку налічувала 8 осіб, а потім розрослася до 40. Підпільники розповсюджували листівки, проводили збори, на яких інформували жителів про становище на фронтах. Керував групою В.Єфименко [3978].

Пам'ять про партизанів краю, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни, зберігають дві братських могили у м. Шостка.

Бої за визволення Шосткинщини відновилися 7 березня 1943. Але під натиском переважаючих сил ворога радянські війська залишили територію району. Фашистська окупація тривала до 2 вересня 1943. Визволення району здійснили 6-а гвардійська стрілецька дивізія, 37-а гвардійська, 106-а, 162-а, 246-а, 354-а стрілецькі дивізії та 115-а стрілецька бригада 65-ї армії, а також 194-а стрілецька дивізія 48-ї армії центрального фронту. Місто Шостка визволено 3 вересня 1943 силами 10-го і 25-го полків 6-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора Д.Онупрієнка [3979].

Уродженці краю відважно боролись з ворогом на фронтах, у партизанських загонах і в підпіллі. Всього на фронті і в тилу ворога воювали 15925 жителів міста і району, з них 10952 були нагороджені орденами і медалями. Тринадцять шосткинців удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Це – П.Балясник., С.Бідненко, П.Бочек, Г.Великоконь, В.Кайдаш, М.Клочко, М.Фролов, К.Колесников, М.Колодко, О.Кшенський, М.Лях, Є.Петренко. Уродженець с. Ображіївка льотчик-випробувач І.Кожедуб удостоєний цього

звання тричі. На батьківщині Героя у 1949 встановлено бронзовий бюст. У Шосткинському державному краєзнавчому музеї діє відділ «Музей І.М.Кожедуба».

За період окупації у м. Шостка та районі були зруйновані майже всі підприємства, установи, державний житловий фонд, повністю спалені села Крупець і Остроушки. За роки війни місто і район втратили понад 10 тис жителів. У боях за Шосткинщину у 1941 та 1943 загинуло 1994 воїни. Вони поховані в місті і селах району.

Після визволення м. Шостки відновлення господарства йшло швидкими темпами. Уже в жовтні 1943 працювала ковбасна фабрика, п'ять млинів, пекарня, швейна і взуттєва майстерні. Відкрилась лікарня на 160 ліжок, протитуберкульозний диспансер, амбулаторія, дитяча консультація. У жовтні 1943 почалися заняття у двох середніх та чотирьох семирічних школах, а у 1944 – у хіміко-технологічному технікумі.

У липні 1944 стала до ладу фабрика кіноплівки [3980]. З 1947 тут почалося освоєння виробництва кольорових фотоматеріалів. У березні 1949 було перевищено довоєнний рівень випуску продукції. Після закінчення війни стали до ладу масло- та хлібозаводи, м'ясний, харчовий і промислові комбінати, торфопідприємство.

У повоєнні роки керівництво міста і району велику увагу приділяли розвитку соціальної сфери життя. До 1950 в основному було завершено ремонт зруйнованого німцями житлового фонду. Поступово місто стало одним з потужних економічних центрів області і країни. Фабрику кіноплівки було реконструйовано, із 1957 – це хімічний завод. У 1970 на основі заводу було створено хімкомбінат, а у 1975 комбінат перетворено у виробниче об'єднання «Свема». Не було такої галузі господарства, науки, культури, де б не використовувалась продукція «Свеми». З 50-х по 80-і рр. в місті було збудовано завод хімічних реактивів, пивзавод, завод ЖБК та ряд інших підприємств. Пороховий завод – казенний завод «Зірка» та капсульне виробництво – казенний завод «Імпульс» працювали на повну потужність, підтримуючи обороноздатність нашої країни.

Сучасна Шостка – це місто хіміків. З 1931 по 90-і рр. 20 ст. найбільшим і найголовнішим підприємством Шостки була «Свема». Воно випускало кінофотоплівку, фотоплівку, рентгеноплівку, магнітну стрічку, і було відоме далеко за межами нашої країни. У 90-х рр. 20 ст. підприємство було реорганізоване у ВАТ «АК «Свема» і, на жаль, стало занепадати. На сьогодні воно знаходиться у стані санації. Виробництво продукції фактично припинено. ВАТ «Шосткинський завод хімреактивів», що випускає лакофарбові матеріали, хімреактиви, товари побутової хімії, також переживає нелегкі часи, але функціонує і поступово нарощує темпи виробництва продукції. Успішно працюють найстаріші підприємства Шостки – Шосткинський казенний завод «Зірка», що випускає порох, патрони, товари побутової хімії; а також Шосткинський казенний завод «Імпульс» – єдине у нашій державі й одне з небагатьох у світі виробництв із виготовлення у замкнутому циклі спеціальних засобів, що приводять у дію основну вибухівку.

Продукція казенних заводів «Імпульс», «Зірка» користується попитом не тільки в Україні. Постійний пошук нових прогресивних методів її виробництва ведуть вчені Державного науково-дослідного інституту хімічних продуктів.

Відоме в Україні підприємство – ВАТ Шосткинський міськмолкомбінат, що засноване у 1981. З 2002 виробляє продукцію під торговою маркою «Білі береги». Підприємство входить у першу п'ятірку лідерів сироровиробництва України.

У місті розвинута мережа закладів освіти, охорони здоров'я та культури.

Тут діють Шосткинський філіал Сум ДУ, хіміко-технологічний коледж ім. І.М. Кожедуба, Консультаційні пункти Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка та СНАУ, медичне училище, 3 професійно-технічних училища, 13 загальноосвітніх шкіл, Центр естетичного виховання та дві музичні школи. Місто має 9 закладів охорони здоров'я, 8 бібліотек та їх філіалів.

Багатий край і на видатних людей, які народились та виховувались на рідній Шосткинщині. У Шостці дитячі роки провів М.Максимович (1804 – 73) – історик, фольклорист, письменник, перший ректор Київського університету, редактор і видавець альманахів «Киевлянин», «Українець». Тут пройшло дитинство М.Гербея – поета,

перекладача, видавця. Його перу належать переклади на російську мову творів Байрона, Шіллера, Гете, Шевченка, «Слова о полку Ігоревім».

У 1819 у містечку Вороніж народився Пантелеймон Куліш (1819 – 97) – відомий український письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, автор «Чорної Ради», учасник Кирило-Мефодіївського товариства, соратник Тараса Шевченка. 28 листопада 1989 неподалік Воронізької ЗОШ №1, яка носить ім'я письменника, в ознаменування 170-річчя з дня його народження, було відкрито пам'ятний знак. 11 серпня 2006 у м. Шостка, в приміщенні міської бібліотеки відбулося відкриття музею видатного земляка. У село Локотки двічі (в 1857 та 1858) приїздила українська письменниця Марко Вовчок. Тут вона працювала над повістю «Інститутка». Пов'язане з Шосткою і життя великого педагога К. Ушинського (1824 – 70). У зрілому віці він часто бував у невеликому маєтку своєї дружини в Богданівці, неподалік Шостки. Досі зберігся сад Ушинського, посаджений ним разом з селянськими дітьми, яких він навчав грамоті. За заповітом великого педагога, його донька, яка мешкала в Шостці, у 1903 побудувала в Богданівці школу для сільських дітей. Нині школа у цьому селі носить ім'я К.Ушинського. У Шостці на будинку, у якому мешкала Н.Ушинська, встановлено меморіальну дошку. Уродженець с. Журавка Ф.Петруненко відомий у літературних колах як поет, перекладач, кореспондент Лесі Українки. Останні роки свого життя мешкав у Шостці, займав посаду завідувача Центральної робітничої бібліотеки (бібліотеки порохового заводу). У с. Погрібки (нині – с. Коротченкове) народився відомий державний діяч, кавалер семи орденів Леніна, Герой Соціалістичної Праці Д.Коротченко (1894 – 1969). У с. Івот (нині Шосткинського р-ну) народився Я.Савченко (1913 – 84) – доктор хімічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки РРФСР, двічі Герой Соціалістичної Праці. У Шостці навчались дійсний член Академії наук України Б.Лобаєв, професор П.Козлов, народний архітектор СРСР, Герой Соціалістичної Праці Д.Чечулін. У Шосткинському хіміко-технологічному технікумі здобув освіту та займався в місцевому аероклубі тричі Герой Радянського Союзу І.Кожедуб.

Досить своєрідною є містобудівна ситуація Шостки. Забудова її по певному плану розпочалась тільки у 1830. Через сім років з'явився перший мурований двоповерховий будинок. Будувались переважно службові приміщення, будинки для офіцерів та чиновників заводу. Сімейні майстри та нижчі чини селились на слободі.

У кін. 19 ст. Шостка так і не стала містом. Тут було 15 вулиць і декілька провулків. Більш менш значні споруди мали безпосереднє відношення до військових заводів. У 1856 було побудовано військовий шпиталь (нині це лікарня № 1); у 1858 – заводоуправління капсульного виробництва (нині – заводоуправління казенного заводу «Імпульс»); у 1859 – будинок пожежної охорони (нині використовується за первісним призначенням); у 1860 – офіцерське зібрання (нині – заводоуправління казенного заводу «Зірка»); у 1866 – будинок казначейства (нині – будівельна організація), прийомний pokій капсульного виробництва; у 1881 – церковнопарафіяльну школу. Значними новобудовами міста поч. 20 ст. були будівля Шосткинського міського училища, побудована у 1904 (нині Шосткинська гуманітарна гімназія) та будівля жіночої гімназії (не збереглася), побудована у 1914. Здебільшого ж на той час м. Шостка було типовим закутком з брудними безладними вулочками, що забудовувались одноповерховими, переважно дерев'яними будинками.

Велике промислове, культурно-побутове, житлове будівництво розгорнулося в місті тільки в 30-х рр. 20 ст. У загальних рисах містобудівна структура Шостки сформувалась до Великої Вітчизняної війни. Головною магістраллю була вулиця Карла Маркса, що перетиналась вулицями Леніна, Горького, Миру. На північний схід від центру відокремлено розташувався житловий масив Куйбишева. У межі міста увійшли села Локотки, Лазарівка, Коржівка. Корпуса підприємств впритул наблизились до сіл Миронівка, Ображіївка, до селища Вороніж.

Окрасою міста стали приміщення Палацу культури «Свема» (нині – центр естетичного виховання молоді), Будинку культури ім. К.Маркса, ліцею. Найдавніша духовна споруда Шостки – це церква Різдва Христового. Її будівництво велось на

пожертвування робітників порохового заводу з 1779 по 1785. У 1809 було добудовано дзвіницю. За радянських часів використовувалась не за призначенням, тому зазнала неодноразових перебудов. У 1993 розпочалася реставрація. 26 листопада 2000 відреставрований храм було освячено.

Значну історико-архітектурну цінність як одна з небагатьох мурованих каплиць, уцілілих на Сумщині, має церква св. Володимира. Її збудовано як кладовищенську каплицю у 1883. З 1903 і понині церква діє як православний храм. Це єдина старовинна церковна будівля в Шостці, що не зазнала значних змін. Її виявлено й обстежено членом-кореспондентом Академії архітектури кандидатом архітектури В.Вечерським у 1990 і поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення [4088]. У смт Вороніж до цього часу збереглася Спасо-Преображенська церква. Відома з 1691, спочатку була дерев'яною. Муровану на її місці почали будувати коштом М. Шрамченка у 1783. На поч. 20 ст. церкву розширили, при цьому частково порушивши первісний вигляд. У 1960-х рр. церкву закрили, а у 1970-х зруйнували дзвіницю, тоді ж перетворили на склад. У 1990-х будівля була повернута церковній громаді. У 2004 завершено її реставрацію. Спасо-Преображенська церква в Вороніжі – унікальна пам'ятка пізнього бароко.

У центрі цього ж селища міститься Михайлівська церква разом з церковно-парафіяльною школою. Дерев'яна церква архангела Михаїла в Вороніжі відома з 1652. У 1706 коштом протоієрея Голенковського було засновано мурований храм на честь Собора св. Архангелів Михаїла і Гаврила. У 1775 храм почав руйнуватися і його розібрали. У 1776 на його місці коштом бунчукового товариша Холодовича Матвія Івановича та його брата Холодовича Андрія Івановича було закладено новий мурований храм, завершений і освячений у 1781. У 1890 до церкви було здійснено прибудову за проектом академіка архітектури А.Гросса, котрий мешкав у Глухові. Пам'ятка весь час використовувалась за первісним призначенням, але протягом 20 ст. зазнала деяких втрат. Не зважаючи на це, Михайлівська церква у селищі Вороніж і сьогодні є архітектурним шедевром доби пізнього бароко.

На підвищеному березі р. Шостки, у центрі села Гамаліївка, що сьогодні є передмістям Шостки, міститься монастирський комплекс. У 1702 коштом генерального осавула Антона Гамалії тут було споруджено дерев'яну церкву Св. Харлампія. Навколо неї одразу ж виникла Харлампієва пустинка – невеличкий жіночий монастир. У 1713 клопотами гетьманші Насті Скоропадської скит перетворено на повноцінний жіночий монастир. Наступного року на кошти гетьмана Івана Скоропадського почалося муроване будівництво. У монастирі були споруджені й гетьманські будинки, у яких іноді мешкав сам гетьман з родиною. Не завершивши будівництво, у 1772 гетьман помер. Його поховали в склепі Харлампіївської мурованої церкви. Анастасія Скоропадська, котра померла у 1729, похована поруч із чоловіком. У заповіті гетьманша розпорядилась перетворити монастир з жіночого у чоловічий, що й було зроблено у 1733. У 18 ст. монастир зазнав неодноразових спустошень і руйнувань внаслідок пожеж та адміністративних дій влади. У 1794 після пожежі монастир закрили на 30 років, і лише у 1827 сюди перевели черниць із Кербутівського жіночого монастиря. У 1835 було освячено центральну споруду монастиря – собор Різдва Богородиці. У 1920 монастир закрили і він почав руйнуватися. У 1921 у ньому влаштували кустарну артіль. У 1930 – 50 монастирські будівлі належали місцевому колгоспу, у соборі було влаштовано зерносховище. Харлампіївська церква використовувалась за призначенням, а в монастирських келіях жили люди. З 1956 Гамаліївський монастир оголошено пам'яткою архітектури республіканського значення. Незважаючи на руйнування й перебудови, оборонні споруди монастиря непогано збереглися до 1960-х рр. На жаль, у 1962 Сумський облвиконком передав монастир Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало його під місця ув'язнення суворого режиму. Наступного року цей архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток. Результатом цього став ще один етап руйнування ансамблю: на сьогодні повністю знищені оборонні мури і башти, собор і Харлампіївську церкву

перетворено на промислові цехи. У спотвореній Харлампіївській церкві могильні плити Скоропадських залито бетоном. Корпус келій надбудовано і перетворено на камери для утримання ув'язнених. Від 1987 рештки монастиря знову поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури національного значення.

У селі Ображіївка, в центрі, міститься мурована церква св. Михайла та дзвіниця. Михайлівська дерев'яна церква у с. Ображіївка відома з 1781. У 1835 – 1839 на її місці була збудована мурована церква. Дерев'яна дзвіниця збудована, орієнтовно, у 1-й тр. 19 ст. Протягом 20 ст. церква зазнала втрат і перебудов. У наш час Михайлівська церква та дзвіниця є унікальним комплексом церковної архітектури 19 ст.

На відкритій рівнинній місцевості, у с. Пирогівка розташовані церква Покрова Богородиці та дзвіниця. Церква споруджена у 1777 коштом місцевого поміщика М. Холодовського. У 19 ст. збудовано дзвіницю. Покровська церква та дзвіниця в Пирогівці є рідкісними уцілілими на Лівобережжі пам'ятками дерев'яної церковної архітектури 18 та 19 ст.

Станом на 01. 01. 2006 у м. Шостка та Шосткинському районі нараховується 18 пам'яток археології, 18 пам'яток архітектури, 80 пам'яток історії, з них 2 пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів, решта – пам'ятки воєнної історії, які охоплюють період Другої світової війни рр. На жаль, у районі не увічнена пам'ять жертв голодомору та репресій.

У 1963 у районному центрі відкрито Народний краєзнавчий музей, засновником якого став Г. Шугаєв. З 1 січня 1993 заклад отримав статус Державного краєзнавчого музею. З історією і сьогоднішнім днем найстаріших шосткинських підприємств можна познайомитися в заводських музеях: Музеї казенного заводу «Імпульс» та Музеї казенного заводу «Зірка». При ВПУ-19 відкрито народний етнографічний музей. Шосткинці свято бережуть пам'ять про загиблих у роки Великої Вітчизняної війни. На їх могилах встановлені меморіали, пам'ятники, обеліски. Іменами воїнів-земляків, а також земляків, які залишили свій слід в історії краю, названі вулиці, навчальні заклади.

Пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів, а також пам'ятки історії, що знаходяться на території міста і району, перебувають у належному стані.

*Артем Серенок
Надія Подоляка*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М. ШОСТКА ТА ШОСТКИНСЬКОГО РАЙОНУ

М. ШОСТКА

1213. Братська могила жертв нацизму, 1942 (іст.). Вул. Інститутська. На території хіміко-технологічного технікуму.

Поховано 452-х радянських та партійних активістів міста та району, страчених нацистами. Будинок хіміко-технологічного технікуму був перетворений на в'язницю. У гуртожитку технікуму містилось гестапо. 19 липня 1942 нацисти окремими групами розстріляли та живцем закопали у яму на території технікуму 452 чоловіка. Відомі прізвища 16 загиблих. У 1958 на могилі встановлено бетонну скульптуру скорботної жінки /2,3 м/ на цегляному оцентованому постаменті. На чоловічому боці постаменту закріплено чавунну дошку з меморіальним написом. Біля постаменту /2,05 м/ – чавунна плита з прізвищами 16 загиблих.

У 2010 проведено реконструкцію: встановлено 12 мармурових плит з написом і прізвищами загиблих [3982].

Володимир Азаров

1214. Братська могила жертв нацизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Гагаріна. За 5 м від адміністративного будинку НВО «Свема».

Поховані мирні жителі міста, розстріляні та закатовані нацистськими загарбниками у період тимчасової окупації міста 1941 – 43. За ці роки у Шостці було знищено 1178 мешканців міста. Одним з місць знищення людей була Шосткинська фабрика кіноплівки. Карателі привозили сюди у закритих машинах з міста та єврейського гетто десятки людей, заганяли їх у підвали, ями, яри і розстрілювали. Щоб приховати сліди злочинів, вони обливали трупи горючою сумішшю і спалювали їх.

У 1948 при проведенні відбудовних робіт на фабриці кіноплівки було знайдено багато останків жертв нацизму. Робітники фабрики перепоховали їх у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено металевий обеліск /2,0 м/ [3983].

Володимир Азаров

1215. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Піонерська, у центрі Локітківського мікрорайону (колишне с. Локітки).

Поховано 37 воїнів 19-го, 491-го стрілецьких полків та 10-ї бронетанкової дивізії 40-ї армії, які загинули наприкінці серпня 1941 під час оборонних боїв за місто з нацистськими загарбниками та померли від ран у 225-му евакуаційному приймальнику у грудні 1943. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1949 на могилі встановлено скульптуру воїна, яку у 1970 замінено новою бетонною скульптурою /4,5 м/. Ліворуч від скульптури встановлено цегляну оцEMENTOVANУ стелу /1,2 x 6,0 м/, на якій закріплено чотири білі мармурові дошки з прізвищами загиблих [3984].

Володимир Азаров

1216. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині Лазарівського кладовища.

Поховано 19 воїнів 109-го, 114-го стрілецьких полків; 383-го артилерійського мінного батальйону 6-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників наприкінці серпня та на початку вересня 1943 та померли від ран у 39-му окремому санітарному батальйоні. Відомі прізвища 9 воїнів: І.Акулов, М.Бітюков, І.Головазін, А.Забелін, І.Котьолкін, Д.Неустроєв, І.Разгільдяєв, С.Синих, А.Тиняков. Місто Шостка визволено 3 вересня 1943.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1968 встановлено бетонну скульптуру воїна /2,8 м/. На цегляному постаменті /2,7 м/ – дві дошки: металева з прізвищами загиблих і бетонна з меморіальним написом [3985].

Володимир Азаров

1217. Братська могила радянських воїнів та Лясенко Є., 1943 (іст.). Вул. Куйбишева, у парку Куйбишівського житлового масиву.

Поховано 89 воїнів 25-го, 43-го, 187-го, 356-го стрілецьких полків та 777-го артполку 6-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників 3 вересня 1943 та померли від ран у 489-му польовому шпиталі. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У братській могилі поховано також мирну жительку Лясенко Єфросинію, яка загинула 24 вересня 1943. Обставини її загибелі невідомі.

У 1944 на могилі встановлено обеліск, замінений у 1966 бетонною скульптурою воїна /2,8 м/. Ліворуч біля цегляного облицьованого гранітними плитами постаменту /2,74 м/ під кутом укладено білу мармурову плиту з меморіальним написом та прізвищами 62 загиблих воїнів. На чоловому боці постаменту – барельєфне зображення Ордена Вітчизняної війни та дати «1941 – 1945» [3986].

Володимир Азаров

1218. Братська могила радянських воїнів та Приходька Д.Л., 1943 (іст.). Вул. Карла Маркса. У парку біля Будинку культури ім. К.Маркса.

Поховано 66 воїнів 10-го, 236-го, 283-го, 997-го, 1283-го, 1285-го стрілецьких полків та 86-го артполку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників 2 – 3 вересня 1943 та померли від ран у 713-му військовому шпиталі. Відомі прізвища всіх похованих.

У братській могилі похований також мирний мешканець Д.Приходько. Обставини його загибелі невідомі.

У 1946 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1965 обеліск замінено бетонною скульптурою воїна /3,0 м/. На чоловому боці цегляного постаменту /2,65 м/ – дві металеві дошки з прізвищами загиблих воїнів та бетонна дошка з меморіальним написом. Біля постаменту під кутом встановлені дві металеві плити з прізвищами загиблих воїнів [3987].

Володимир Азаров

1219. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Воронізька. Перед входом на Центральне кладовище, у його східній частині.

Поховані воїни 293-ї стрілецької та 10-ї танкової дивізій, які загинули під час оборонних боїв за місто у серпні 1941; воїни 188-го, 237-го, 914-го стрілецьких полків 6-ї гв. стрілецької дивізії, які загинули під час визволення міста від нацистських загарбників 2 – 3 вересня 1943, а також воїни, які померли від ран у 5212-му ХППШ з вересня по жовтень 1943. Кількість похованих – 50 воїнів. Відомі прізвища – 36. Серед них 3 партизани Шосткинського партизанського загону: І.Воронін, В.Гобордовський, Я.Омельченко.

У 1965 останки загиблих у боях, у тому числі останки партизана Я.Омельченка з різних місць перенесені до братської могили. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонну скульптурну групу воїна та партизанки /3,5 м/. На цегляному потинькованому постаменті /3,15 м/ закріплено дві дошки з текстами та прізвищами похованих. Постамент встановлено на бетонній площадці. Ліворуч та праворуч від могили, по кутам встановлені чотири декоративні бетонні вази [3988].

Артем Серенок

Володимир Азаров

1220. Братські могили червоноармійців та партизанів, 1919, 1941 – 43 (іст.). У центрі міста, на перехресті вул. К.Маркса та вул. ім. В.Леніна.

У двох окремих могилах поховані червоноармійці, які загинули під час громадянської війни у 1919 та партизани, які загинули під час Другої світової війни.

У першій могилі поховані 14 червоноармійців 7-го Сумського полку, які загинули під час громадянської війни у боях з військовими частинами армії О.Денікіна у вересні 1919. Прізвища загиблих невідомі.

У листопаді 1919 після визволення міста Червоною Армією останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск.

У другій могилі поховані 11 партизанів Шосткинського партизанського загону, які загинули під час тимчасової окупації України нацистськими загарбниками 1941 – 43. Під час війни загін діяв у складі партизанського з'єднання Сабурова. Відомі прізвища всіх загиблих партизанів.

У жовтні 1943 останки загиблих партизанів з лісів навколо міста та хутора Гукова перенесені в окрему братську могилу.

У травні 1967 у братську могилу партизанів підпоховано останки ще 3-х партизанів, які загинули у серпні 1941.

У вересні 1967 між двома братськими могилами встановлено бетонний облицьований мармуровим дрібком пілон /6,5 м/, на бокових гранях якого – чавунні барельєфи з зображенням епізодів боїв та датами «1917 – 1920» та «1941 – 1945». На чоловому боці пілону – дошка з написом. Автори пам'ятника: художник В.Тюльпа, інженер Н.Козловський, архітектор О.Коломієць [3989].

Артем Серенок

1221. Будинок культури, 1932 (архіт.). Вул. К. Маркса, 38.

Спорудження будівлі відноситься до драматичного періоду здійснення в Україні індустріалізації, колективізації сільського господарства прискореними темпами, а також культурної революції. Палац створювався для робітників та службовців одного з найстаріших промислових підприємств Сумщини – Шосткинського порохового заводу

(нині казенний завод «Зірка»). У повоєнні роки зроблено прибудову – танцювальну залу. Використовується за прямим призначенням. Нині – Центр естетичного виховання. Палац розташований у центрі міста на великій рівній ділянці поруч з парком. Поставлений зі значним відступом від червоної лінії забудови вулиці. Перед чоловим фасадом – сквер з високорослою та партерною зеленню, елементами благоустрою. У загальній складній асиметричній композиції будівлі вирізняються театр («велике крило») та клуб («мале крило»). На першому поверсі розміщені вестибуль театру, каси, фойє з гардеробом, зала для глядачів на 640 місць, дві артистичні вбиральні, буфет, кімнати правління клубу, президії; вестибуль клубу, приміщення дирекції, духового оркестру, туалети. На другому поверсі – мала зала на 210 місць, бібліотека, дитячі кімнати («позашкільний відділ»). На третьому – бібліотека технічної літератури, гурткові кімнати. Палац належить до конструктивістського напрямку в архітектурі. Йому властиві функціональна диференціація, складна конфігурація в плані, асиметрія усіх фасадів, ризаліти криволінійних у плані обрисів, гладенькі площини потинькованих стін, широкі віконні прорізи, об'єднані в групи по горизонталі, наріжні балкони. Прості за формою і з доволі великим виносом карнизи – відступ від принципів конструктивізму та певна данина попередньому стилю – модерн. Стіни будівлі цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття залізобетонні та дерев'яні, перегородки дерев'яні, підлога дощата та із метласької плитки, сходи залізобетонні. Палац є найбільшою у Шостці будівлею культурно-просвітницького призначення, найбільш показовим твором архітектури конструктивізму, цінною пам'яткою архітектури початку 1930-х рр. [3990].

Віктор Мойсєєнко

1222. Будинок міськкому КПУ, 1957 (архіт.). Вул. К. Лібкнехта, 53.

Зводився на заключному етапі відбудови та реконструкції міста після Другої світової війни за типовим проектом. Значної перебудови не зазнав. Проводилось часткове внутрішнє перепланування, зокрема – мала зала засідань на першому поверсі перетворена на групу робочих приміщень. Нині у будинку Шосткинський державний краєзнавчий музей.

Розташований на рівній ділянці в кварталі по вулиці Карла Маркса – центральній магістралі міста. Оточений головним чином багатоквартирними житловими будинками середньої поверховості. Зведений зі значним відступом від червоної лінії забудови вулиці. Перед його чоловим фасадом – невеликий упорядкований сквер з партерною зеленню.

Будинок має строго симетричну композицію, досить просту прямокутну конфігурацію в плані з невеликим центральним ризалітом з боку вулиці та виступом сходової клітки з боку подвір'я. Система розпланування коридорна з двобічним розташуванням робочих кімнат. На першому поверсі міститься вестибуль з гардеробом, мала зала засідань (нині робочі кімнати), приміщення відділів, туалет, парадні розпашні сходи; на другому – зала для засідань, фойє, кімнати відділів, туалет.

Фасади виконано під впливом деяких традицій архітектури класицизму. У композиції чолового фасаду чітко вирізняється центральна частина з рустованими крайніми пілонами, пілястрами між ними та фронтоном. До аркади другого поверху укомпоновано півциркульні віконні прорізи. Основні пластичні деталі прилеглих крил – лопатки та карниз.

Підмурки будівлі бутові стрічкові, стіни цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття і сходи залізобетонні, перегородки цегляні і гіпсоблочні, підлога паркетна і бетонна, крокви даху дерев'яні, покрівля залізна.

Будівля належить до числа кращих творів архітектури міста першого повоєнного десятиліття. Як пам'ятка архітектури вона є свідком найбільш поширеного відгалуження в загальному ретроспективному напрямку української архітектури тих років [3991].

Віктор Мойсєєнко

1223. Будинок, 1-а пол. 19 ст., у якому містився військово-революційний комітет та повітовий комітет КП(б)У (іст.). Пров. В. Леніна, 71.

Цегляний 2-поверховий будинок під залізним двоскатним дахом на червоній лінії забудови вулиці. Фундамент будинку з бутового каменю. Загальна площа будинку – 1285 кв. м. Побудований у 1-й пол. 19 ст.

Спочатку у ньому розташовувалась адміністрація порохового заводу. З грудня 1918 по серпень 1919, після зайняття міста 3-м Новгород-Сіверським полком 1-ої Радянської дивізії, у цьому будинку містився 1-й військово-революційний комітет, до складу якого входили П.Бескровний, Ф.Степанов, Т.Климов, Ф.Бойко, С.Ткаченко. Під їх керівництвом налагоджувалася робота підприємств та організацій по виготовленню продукції для потреб Червоної Армії.

З грудня 1918 по вересень 1919 у цьому ж будинку містився повітовий комітет КП(б)У. Робота ревкому та комітету КП(б)У перервалася на початку вересня 1919 у зв'язку з зайняттям міста військами добровольчої армії О.Денікіна. У листопаді 1919 частини 14-ої армії зайняли Шостку і у цьому будинку знову розгорнули роботу ревком та партійна організація повіту, першим секретарем якої у 1921 – 23 працював Д.Коротченко.

Нині у будинку міститься адміністрація виробничого об'єднання «Десна».

У 1971 на фасаді будинку встановлено дві меморіальні дошки з білого мармуру з меморіальними написами [3992].

Володимир Азаров

1224. Володимира св. церква, 1883 (архит.). Невелика мурована церква стоїть у центральній частині міста між парком (зі сходу) й масивом 5-поверхової житлової забудови (з заходу). Біля східного фасаду будівлі у 1989 прокладено автомагістраль. Будівлю оточують високі дерева, що дещо нівелюють композиційну роль церкви як архітектурного акценту в забудові.

Збудовано як кладовищенську каплицю в 1883. Пізніше вітвар розширили, згодом (орієнтовно в 1950-х рр.) до нього зі сходу прибудували комірчину для поховального інвентарю. Під вітварною частиною є невеликий однокамерний підвал. Нині будівля є парафіяльним храмом.

Церква дводільна, складається з прямокутних у плані нави й вітваря, з'єднаних трьома арковими отворами. Вітвар нижчий, ніж нава, комірчина – ще нижча. З заходу до нави прилягає мініатюрний дерев'яний вхідний тамбур. Наріжники нави акцентовані гранчастими пілонами, що раніше увінчувалися цибулястими маківками на високих шиях (не збереглися). Наву вінчає високий чотиригранний наметовий дах з глухим ліхтарем і маківкою. У зовнішніх формах будівлі чітко виявлено ієрархічних архітектурних форм, послідовне наростання мас до центрального верху.

У загальній композиції та в декорі пам'ятки послідовно застосовані архітектурні форми неоруського стилю: вікна посередині прясел стін вирішено у вигляді біфоріїв, аркові вікна облямовані архівольтами з килевидними завершеннями.

В інтер'єрі декор і мальовання не збереглися. Західну половину нави займають хори, влаштовані по дерев'яних балках. На них ведуть сходи, розміщені в північно-західному кутку нави. Усі стелі плоскі, підшиті дошками. Первісно нава й вітвар перекривалися цегляними склепіннями.

Церква збудована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Щипцеві й наметовий дахи влаштовані по дерев'яних кроквах і укріті покрівельною сталлю.

Володимирська церква у Шостці має значну історико-архітектурну цінність як одна з небагатьох мурованих каплиць, уцілілих на Сумщині, а також єдина старовинна церковна будівля, що збереглася в Шостці. Її виявлено й обстежено В.Вечерським у 1990, поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 329-См. [3993].

1225. Житловий будинок, 1956 (архит.). Вул. Депутатська, 4.

Будинок зводився в період відбудови та реконструкції міста після Другої світової війни. За час експлуатації суттєвої перебудови не зазнав. Використовується за прямим призначенням.

Розташований у центральному районі міста, на рядовій ділянці з невеликим ухилом у бік річки Шостка, в комплексі з аналогічним будинком (№ 6) майже того ж часу будівництва. Стоїть на червоній лінії забудови вулиці і звернений до неї чоловим фасадом. З тильного боку створено порівняно невелике подвір'я, на території якого стоять господарчі будівлі, прокладені пішохідні доріжки.

Відноситься до типологічної групи міських багатоквартирних секційних житлових будівель середньої поверховості. Має Г-подібну асиметричну конфігурацію в плані, чотири поверхи, чотири секції (одна з них наріжна), 52 квартири. На першому поверсі меншого крила первісно містився дитячий дошкільний заклад. У кожній квартирі передбачені передпокій, дві чи три кімнати, кухня, туалет. Значна частина квартир (крім наріжних і торцевих) – з однобічною орієнтацією.

Будинок проектувався і зводився в період, коли особливою популярністю серед архітекторів користувались деякі естетичні традиції класицизму. Це знайшло відображення в загальній композиції його фасадів і характері деталей. Більша частина потинькованих фасадів являє собою гладенькі площини, стіна першого поверху, наріжжя будинку на рівні другого і третього поверхів рустовані. Головний мотив у композиції видимих з вулиці фасадів – еркери, що завершуються бельведерами з круглими колонами та балюстрадами. Вінцевий карниз досить простий за профілями, але зі значним виносом. Стіни будівлі цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття, перегородки, конструктивні елементи даху дерев'яні, покрівля залізна. Конструктивна схема трипрогінна з двома несучими повздовжніми стінами та двома рядами внутрішніх стовпів. Як пам'ятка архітектури – це одна з великих будівель, що відображає важливий етап у розвитку міста, його відбудову і реконструкцію після війни. Будинок має суттєві типологічні та естетичні позитивні якості [3994].

Віктор Мойсесіко

1226. Житловий будинок, 1957 (архит.). Вул. Депутатська, 6.

Спорудження будинку відноситься до періоду відбудови міста після Другої світової війни. Суттєвої реконструкції не зазнав. Використовується за прямим призначенням, за винятком групи приміщень на першому поверсі малого крила, де первісно містився дитячий садок.

Розташований у центрі міста на ділянці з невеликим ухилом. Зводився в комплексі з сусіднім будинком (№ 4), поставлений на червоній лінії забудови дзеркально по відношенню до будинку № 4. Між ними влаштовано проїзд на територію кварталу. На подвір'ї знаходяться господарчі будівлі, місця відпочинку мешканців, зелені насадження.

Має Г-подібну конфігурацію в плані, чотири поверхи, чотири секції, у тому числі дві торцевих, одну наріжну і одну рядову. Кожна квартира має передпокій, дві чи три кімнати, кухню, туалет, на третьому та четвертому поверхах – балкони.

У зовнішньому вигляді будинку, особливо його чолового фасаду, отримали втілення деякі традиції архітектури класицизму. Стіни першого поверху, наріжжя другого та третього поверхів рустовані. На висоту трьох поверхів зроблені еркери, що на рівні четвертого поверху закінчуються бельведерами з колонами і балюстрадами. Композиція фасадів завершується карнизом зі значним виносом.

Підмурки будинку бутові, стіни цегляні з двостороннім тинькуванням, перекриття, перегородки і крокви даху дерев'яні, сходи залізобетонні, покрівля залізна. Конструктивна схема трипрогінна з двома несучими стінами і двома рядами внутрішніх стовпів.

Будинок є одним з найбільших і найцікавіших багатоквартирних житлових будівель Шостки, створених на завершальному етапі повоєнної відбудови і реконструкції міста [3995].

1227. Житловий будинок, 1956 (архіт.). Вул. К.Маркса, 22.

Зводився на завершальному етапі відбудови та реконструкції міста після другої світової війни для робітників та службовців Шосткинського заводу хімреактивів за типовим проектом.

Розташований на центральній магістралі міста, оточений здебільшого багатоквартирними будинками середньої поверховості повоєнного будівництва. На рівній ділянці створено подвір'я, в якому знаходяться господарчі будівлі та зелені насадження. Багата високоросла зелень є також перед чоловим (вуличні посадки) та боковим (невеликий сад) фасадами будівель.

Будинок має асиметричну наріжну конфігурацію в плані, чотири поверхи, чотири секції, з яких дві торцеві, одна наріжна і одна рядова. Всього в будинку 48 квартир. Кожна з них має у своєму складі передпокій, дві чи три кімнати, кухню, санітарний вузол, комору. На першому поверсі великого крила містяться торгові заклади. На першому поверсі малого крила за проектом передбачався дитячий садок на три групи, зараз тут торгові заклади та офісні приміщення.

Архітектурно-художні завдання, пов'язані зі створенням цього будинку, вирішувались під впливом традицій архітектури класицизму. Стіни першого поверху, наріжжя другого та третього поверхів рустовані. На три поверхи піднімаються еркери, що завершуються на рівні четвертого поверху бельведерами з круглими колонами, карнизом та балюстрадою. Фасади увінчує карниз. Дах має металеву огорожу на цегляних стовпчиках.

Підмурки будові, стіни цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття залізобетонні, перегородки та крокви даху дерев'яні, покрівля шиферна. Конструктивна схема основного, більшого, крила трипрогінна з двома несучими повздовжніми стінами та двома рядами внутрішніх стовпів.

Будинок є одним з кращих багатоквартирних житлових будинків міста Шостки першого повоєнного десятиліття. Він у значній мірі відображає типологічні та естетичні пошуки в архітектурі масового міського житла в Україні у ті роки [3996].

Віктор Мойсесіко

1228. Житловий будинок, 1927 – 28 (архіт.). Вул. К.Маркса, 39.

Будинок зведений у 1927 – 28 рр. (дата на фасаді) за індивідуальним проектом невідомого автора. Суттєвій перебудові не підлягав, первісно відкрите цегляне мурування фасадів у 1970-х рр. покрито фарбою. Використовується за прямим призначенням.

Міститься в центрі міста, на його головній магістралі. Займає рівну ділянку в периметральній забудові кварталу, розташований на червоній лінії. З боку вулиці прикритий густою посадкою. При будинку – невелике подвір'я з господарчими будівлями і зеленню.

Будівля триповерхова, в плані являє собою прямокутник протяжністю 46, 6 м. Система його розпланування – секційна, усі три секції рядові з двома квартирами на поверсі. Усього в будинку 18 однотипних квартир. У кожній є передпокій, три кімнати (біля 10, 17 та 21 кв. м.), кухня, туалет. Суттєвими елементами в структурі квартир є вмонтовані шафи. Вони розташовані між стовпами на місці традиційної внутрішньої повздовжньої стіни.

Стіни будівлі – цегляні без зовнішнього тинькування, перегородки, перекриття та крокви – дерев'яні. Конструктивна схема прийнята двопрогінна з використанням двох повздовжніх несучих стін та внутрішніх стовпів при глибині корпусу 12 м.

У зовнішньому вигляді будівлі помітне прагнення автора по-новому вирішити естетичне завдання, поєднавши при цьому деякі принципи конструктивізму і модерну. З відкритим охайним муруванням стін із червоної цегли (до пофарбування фасадів) чудово поєднувались світло-сірі тиньковані поверхні рельєфних деталей. Невеликі фронти вінчання мають скошені вікна, між якими розміщені ліпні емблеми. Вони містять у своїй композиції серп і молот, зірку та рік зведення будинку.

Цінний в історико-архітектурному відношенні як один з перших багатоквартирних будинків, побудованих у Шостці після Жовтневої революції, приклад оригінального типологічного і естетичного рішення в архітектурі масового житла [3997].

Віктор Мойсєєнко

1229. Житловий будинок, 1927 – 29 (архіт.). Вул. К.Маркса, 41.

Будинок зведений у 1927 – 28 рр. (дата на фасаді) за індивідуальним проектом невідомого автора. Суттєвій перебудові на підлягав, первісно відкрите червоне цегляне мурування фасадів у 1970-х рр. покрито червоною фарбою. Використовується за прямим призначенням.

Міститься на головній магістралі міста в рядовій периметральній забудові, поруч з будинком № 39, побудований у той же час та, ймовірно, за проектом того ж автора. Стоїть на червоній лінії забудови вулиці. За будинком знаходиться подвір'я з господарчими будівлями.

Будівля триповерхова, в плані прямокутна з невеликим уступом середньої частини з боку вулиці. Загальна протяжність її – 61 м. Система розпланування – секційна. Усі чотири секції – рядові, з двома квартирами на поверсі. Усього квартир у будинку – 24, у кожній з них є передпокій, дві чи три кімнати, кухня, туалет. Усі кімнати – з самостійними входами з передпокою. Половина квартир будинку забезпечена вмонтованими шафами, спорудженими на місці традиційної внутрішньої несучої стіни, що замінена стовпами.

Стіни будівлі – цегляні, без зовнішнього тинькування, перегородки, перекриття і крокви даху – дерев'яні, покрівля – залізна. Конструктивна схема двопрогінна, основана на поєднанні двох повздовжніх несучих стін та внутрішніх стовпів.

У зовнішньому вигляді будинку відобразився певний вплив принципів конструктивізму та модерну. Первісно відкрите мурування стін із червоної цегли добре поєднувалась зі світло-сірими, дещо випуклими тинькованими площинами. Будівлю вінчають невеликі фронтони з ліпними емблемами, які нагадують перший державний герб СРСР, але замість зображення земної кулі вміщують композиції із серпа та молота, а також рік спорудження будинку.

Має історико-архітектурну цінність як один з перших багатоквартирних будинків, зведених у Шостці після Жовтневої революції, приклад своєрідного вирішення внутрішньої структури і зовнішнього вигляду житла [3998].

Віктор Мойсєєнко

1230. Житловий будинок, 1938 (архіт.). Вул. Матросова, 4.

Будувався для робітників та службовців порохового заводу (нині Шосткинський казенний завод «Зірка»). За час експлуатації не перебудовувався і використовується за прямим призначенням.

Розташований у центрі міста неподалік від його головної магістралі – вулиці Карла Маркса. На протилежному боці вулиці Матросова – середня школа № 7, у найближчому архітектурному оточенні – багатоквартирні житлові будинки різного часу будівництва. У порівняно невеликому, добре озелененому подвір'ї – господарчі будівлі, місця відпочинку мешканців.

Належить до типологічної групи міських багатоквартирних секційних житлових будівель середньої поверховості. Має чотири поверхи, три секції, у тому числі одну рядову та дві торцевих типу «трилисника». Усього в будинку 32 квартири, у кожній із яких передбачені передпокій, дві чи три кімнати, кухня з невеликим альковом, туалет, балкон (крім першого поверху).

Проектування та спорудження будинку велось у період посиленого звернення архітекторів до традицій культури минулих століть. У певній мірі це відобразилось і на естетичних якостях цього будинку. На фоні гладеньких потинькованих стін вирізняються горизонтальна тяга першого поверху, балкони з оригінальними балюстрадами, облямування віконних прорізів, карниз вінця. Віконні прорізи тут вертикальні, більш традиційні, ніж було перед цим у будівлях конструктивістського напрямку.

Підмурки будівлі стрічкові бутові, стіни цегляні, потиньковані всередині і зовні, міжповерхові перекриття, перегородки, конструктивні деталі даху дерев'яні, балкони залізобетонні, покрівля залізна. Конструктивна схема двопрогінна з трьома несучими повздовжніми стінами. Опалення центральне.

Цей будинок – одна з небагатьох великих житлових будівель Шостки довоєнних років, що збереглась до наших днів у первісному вигляді. Він має значні типологічні та естетичні позитивні якості, що дають певне уявлення про досягнення української архітектури того періоду [3999].

Віктор Мойсєєнко

1231. Кінотеатр «Родина», 1960 (архіт.). Вул. Леніна, 13.

Споруджувався за типовим проектом у ході реконструкції цього району міста. Суттєвій перебудові не підлягав. Нині у будинку Міський центр культури та дозвілля.

Розташований у центрі міста на рівній ділянці по вулиці Леніна – однієї з головних магістралей міста, неподалік від головної міської магістралі – вулиці Карла Маркса. Поруч знаходяться багатоквартирні житлові будинки.

Будівля двоповерхова, має найпростішу прямокутну конфігурацію в плані з двома невеликими ризалітами на бічних фасадах. У передній частині передбачені на першому поверсі головний вхід, касовий та основний вестибулі, парадні сходи, службове приміщення. Перший марш сходів веде в мале фойє з двома входами в глядацьку залу. Над вестибулем – головне фойє, два невеликих службових приміщення, кіноапаратна. У глибині корпусу – зала для глядачів на 500 місць, рівна за висотою двоповерховій передній частині будівлі.

Проект кінотеатру створювався у перші роки після Другої світової війни, коли в загальному ретроспективному творчому напрямку архітектури особливої популярності набула його класицистична гілка. Традиції класицизму певним чином вплинули на композицію будівлі, особливо її чоловічий фасад, що завершується фронтоном з декоративною аркою. Проте, великий козирок над головним входом не пов'язаний з цими традиціями і належить, більш за все, до конструктивістських форм.

Стіни будівлі цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття залізобетонні, підлога паркетна і дощата. Покрівля залізна.

Кінотеатр «Родина» – характерний приклад будівлі культурно-просвітницького призначення перших років після Другої світової війни, що відображає певні типологічні та естетичні засади в архітектурній творчості того періоду [4000].

Віктор Мойсєєнко

1232. Могила Великоконя Г.І., 1982 (іст.). У південній частині Центрального кладовища.

Великоконь Григорій Іванович (23.09.1920, с. Богданівка Шосткинського р-ну – 13.08.1982, м. Шостка) – Герой Радянського Союзу (23.03.1945).

Народився у селянській родині. До війни працював у колгоспі. У Червоній армії з 1940 на фронті з початку німецько-радянської війни. Командир взводу 422-го стрілецького полку (170-а стрілецька дивізія, 48-а армія, 1-й Білоруський фронт) старший сержант Г.Великоконь відзначився у боях за с. Запсілля Рогачівського р-ну Гомельської обл. (Білорусія) та під час прориву оборони притоку р. Друть.

Після війни працював на хімкомбінаті міста. Нагороджений орденом Леніна, медалями. На могилі встановлено металевий обеліск /1,25 м/ з портретом і зображенням зірки Героя Радянського Союзу [4001].

Артем Серенюк

1233. Могила Геніна І.М., 1981 (іст.). У східній частині Центрального кладовища.

Генін Ігор Матвійович (16.04.1958, м. Шостка – 02.07.1981, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1966 по 1976 навчався в середній школі № 11 м. Шостка. Працював на ВО «Свема». Закінчив Сумське вище артилерійське командне училище за спеціальністю «командир взводу артилерійських військ». З 17 квітня 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 71184, був командиром взводу самоходної арт. Батареї. Особисто знищив 2 міномети.

Загинув під час бою у районі населеного пункту Ахтана провінції Барван. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 листопада 1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1981 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [4002].

Артем Серенок

1234. Могила Гнівуша Б.П., 2001 (іст.). На Центральному кладовищі міста.

Гнівуш Борис Павлович [20.12.1919, с. Тарашанка (нині Петровського р-ну Кіровоградської обл.) – 29.08.2001, м. Шостка] – Герой Соціалістичної Праці (26.04.1971). Народився у селянській родині. У 1937 закінчив СШ у м. Дніпродзержинськ, а у 1942 – Казахський державний університет. З 1944 по 1959 працював начальником виробничо-диспетчерського відділу, заступником головного інженера заводу № 53 м. Шостка. З 1959 по 1962 обіймав посаду директора Шосткинського заводу хімреактивів, а з 1962 по 1980 – директора Шосткинського заводу ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. За великі успіхи в організації виробництва присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

У 2001 на могилі встановлено обеліск із мармурового дрібку /1,5 м/ у вигляді вітрила, на фасадному боці якого портрет померлого і напис [4003].

Надія Подолька

1235. Могила Гордєєва П.В., 1984 (іст.). У центральній частині Лазарівського кладовища. Гордєєв Петро Володимирович [30.10.1952, м. Жданов (нині Маріуполь) Донецької обл. – 30.11.1984, м. Шостка] – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1960 по 1968 навчався в середній школі № 2 м. Жданів, з 1968 по 1971 – в ПТУ № 2 м. Жданів (нині Маріуполь). Працював слюсарем на заводі «Ждановмаш». З 1972 по 1975 навчався в Жданівському металургійному технікумі. Після закінчення технікуму переїхав до Шостки.

23 листопада 1975 призваний до лав Радянської Армії. У 1980 закінчив школу прапорщиків. З 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 38021. Був техніком господарчої частини 2-го трубопровідного батальйону Брав участь у бойових діях у провінціях Мазорі-Щариф, Баклан, Чарикан, Парван і у районі перевалу Саланг. Загинув 30 листопада 1984. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,8 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4004].

Артем Серенок

1236. Могила Іванова І.А., 1983 (іст.). У східній частині кладовища селища ім. Куйбишева.

Іванов Ігор Андрійович (26.12.1964, м. Шостка – 26.07.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1972 по 1980 навчався в середній школі № 8 м. Шостка, з 1981 по 1982 – в Шосткинському ПТУ № 4. Працював на заводі ім. 50-річчя Жовтня (нині завод «Імпульс»). 31 березня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 51087 за спеціальністю кулеметник. З 22 червня проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 82869. Брав участь у трьох бойових операціях, особисто знищив 5 противників. Загинув у районі населеного пункту Чахарсарі. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 грудня 1988 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1983 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,9 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4005].

Артем Серенок

1237. Могила Каштанова О.К., 1986 (іст.). Локітківське кладовище, за 150 м від центрального входу.

Каштанов Олексій Костянтинович (12.03.1917, с. Осинівка Аркадакський р-н Саратовська обл. Російська Федерація – 30.10.1986, м. Шостка) – Герой Радянського Союзу (26.10.1943), командир вогневого взводу 158-го гвардійського артполку 78-ї стрілецької дивізії 7-ї армії Степного фронту, гвардії лейтенант.

Народився в селянській родині. Закінчив школу в с. Олексіївка. Працював завідуючим свинофермою в радгоспі «Аркадакський». У Червоній Армії з 1939. Учасник Другої світової війни з липня 1941. Закінчив прискорені курси Подольського артилерійського училища в 1943. Учасник Сталінградської битви, з боями пройшов Лівобережну Україну. 5 жовтня 1943 в районі с. Домоткань (Верхньодніпровський р-н, Дніпропетровська обл.) вогнем підтримував бій стрілецьких підрозділів за захоплення і утримання плацдарму на правому березі Дніпра. При відсічі контратаки його взвод знищив 2 танка, бронемашину і більше взводу солдат противника. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно за мужність і відвагу, проявлені в боях за утримання плацдарму на правому березі Дніпра.

Учасник розгрому оточеного угруповання нацистських військ у районі Корсунь-Шевченківського, звільняв Румунію, Польщу, Чехословаччину, зустрів Перемогу в Празі. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

У 1944 закінчив курси командирів батарей при Ленінградському артилерійському училищі, у 1953 – курси з перепідготовки керівників інтендантської служби. З 1959 майор О.Каштанов – в запасі. Мешкав у м. Шостка. Працював директором комбінату харчування, директором колгоспного ринку. У 1986 на могилі встановлено стелу /1,6 м/ з червоного граніту, на чоловому боці якої портрет Героя та анотаційний напис [4006].

Віра Павленко

1238. Могила Кузьміна С.В., 1989 (іст.). У центральній частині Локітківського кладовища.

Кузьмін Сергій Володимирович (23.05.1969, м. Шостка – 16.01.1989,) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1976 по 1984 навчався в середній школі № 2 м. Шостка, з 1984 по 1987 – в Шосткинському ПТУ № 19. Працював електромонтером на Шосткинській РЕС. 29 жовтня 1987 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 23696 за спеціальністю водій. З 12 червня 1988 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 82869. Брав участь у бойових операціях у провінціях Лагмен, Газні, Баглан. Загинув 16 січня 1989. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1989 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,55 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4007].

Артем Серенюк

1239. Могила Масютіна І.В., 1982 (іст.). У північній частині Центрального кладовища.

Масютін Ігор Володимирович (25. 04.1963, м. Шостка – 25.11.1982, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1970 по 1978 навчався в середній школі № 11 м. Шостка, з 1978 по 1981 – в Шосткинському ПТУ № 10. Працював слюсарем на Шосткинському ВО «Десна».

20 квітня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю механік-водій БМП. З грудня 1981 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 82869. Загинув 25 листопада 1982. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1982 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,7 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4008].

Артем Серенюк

1240. Могила Рогутька П.О., 1995 (іст.). На кладовищі м. Шостки.

Рогутько Павло Олександрович [27.08.1927, с. Івот (нині Шосткинського р-ну) – 10.01.1995, м. Шостка] – Герой Соціалістичної Праці (20.04.1971).

Закінчив ФЗУ. З 1954 працював на виробничому об'єднанні «Свема» апаратником. Ініціатор соціалістичних змагань. У 1967 одним із перших у країні працював над освоєнням нової технології виробництва лавсанової основи для плівок. У 1976 став Лауреатом Державної премії УРСР, яку отримав за видатні досягнення у праці по підсумках 1975. За власним рішенням премію передав до Радянського фонду миру [4009].

Надія Подоляка

1241. Могила Сурая В.О., 1986 (іст.). У східній частині Локітківського кладовища.

Сурай Віталій Олександрович (01.10.1966, м. Шостка – 18.10.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1973 по 1983 навчався у середній школі м. Шостка, по її закінченню – у Брянському інституті транспортного машинобудування.

12 листопада 1984 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 45816 за спеціальністю радіотелеграфіст. З травня 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 8359. Був сапером. З 7 по 18 жовтня 1986 брав участь у ліквідації шляхів проникнення противника у м. Герат. Встановив 3 мінно-вибухові огорожі, знешкодив 1 фугас і 5 мін. Підірвався на фугасі під час патрулювання у районі вартової застави № 8. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 травня 1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,83 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4010].

Артем Серенюк

1242. Могила Хондошко А.І., 2000 (іст.). На центральному кладовищі Шостки.

Хондошко Анастасія Іванівна (25.05.1924, с. Коростовичі Чернігівської обл. – 14.12.2000, м. Шостка) – Герой Соціалістичної Праці (26.04.1971).

Народилася у селянській родині. У 1944 закінчила ФЗУ у м. Шостка. Працювала вихователем. З 1949 – спочатку апаратник, а потім бригадир на Шосткинському заводі «Зірка». Передовик виробництва. З 1978 – майстер виробничого навчання ПТУ № 10 м. Шостка. Нагороджена двома орденами Леніна, медалями. Трагічно загинула.

У 2000 на могилі встановлено обеліск з мармурового дрібку /1,5 x 0,8 м/ у формі вітрила, на чоловому боці якого фото загиблої і напис [4011].

Надія Подоляка

1243. Могила Ющенко П.В., 1941 (іст.). У північно-східній частині Лазарівського кладовища.

Ющенко Пилип Вакулович (? – 26.09.1941) – мол. сержант, командир відділення 586-го стрілецького батальйону 293-ї стрілецької дивізії. Загинув під час оборонних боїв за місто від нацистських загарбників.

У вересні 1941 був похований мешканцями міста на присадибній ділянці громадянки А.Мирончук (м. Шостка, вул. Енгельса, 14).

У 1991 останки загиблого були перенесені на Лазарівське кладовище. У тому ж році на могилі встановлено бетонну надгробну плиту /0,5 x 0,5 м/ [4012].

Надія Подоляка

1244. Пам'ятне місце революційних подій 1905, 1917 років, 1989 (іст.). Вул. Карла Маркса, у центральній частині міста.

20 грудня 1905 на цьому місці зчинилася сутичка учасників повстання з царськими військами. У повстанні брали участь робітники порохового заводу, селяни навколишніх сіл, робітники залізничної станції, електростанції, водокачки. Влада викликала у Шостку додаткові війська, сподіваючись з їх допомогою повернути робітників до роботи. Переконавшись, що це не вдається, драгуни почали бити робітників. Організатори страйку були заарештовані. Робітники вимагали звільнити арештованих, солдати відкрили по них вогонь, багатьох поранили. Після цього відбулась ще більша демонстрація, і 20 грудня страйк переріс у збройне повстання. 21 грудня у місті було оголошено військовий стан. Проти повстанців влада кинула біля двох тисяч солдатів та драгунів. 23 грудня повстання було придушене.

На цьому місці 8 листопада 1917 більшовики організували мітинг, 1200 учасників якого прийняли резолюцію з привітанням соціалістичної революції.

У 1989 на місці революційних подій встановлено скульптурну композицію чоловіка та жінки (червона мідь) /1,7 м/, розташованих на фоні розколотої навіл брили (червона мідь) /2,0 м/. На постаменті з шліфованої мармурового дрібку /2,4 м/ закріплено бронзову дошку з написом [4013].

Володимир Азаров

1245. Пам'ятний знак на честь трудових звершень робітників та службовців НВО «Свема», 1974 (іст.). Сквер ВАТ «АК «Свема».

Дві бетонні стели з барельєфом на чоловічому боці та латунною меморіальною дошкою з написом. Автори – ск. О.Пильов, архіт. В.Усов. Розміри: вис. 2,15 м, довжина 1-ї стели – 7,8 м, 2-ї – 11,4 м.

У 1929 на території колишнього Шосткинського порохового заводу було засновано дослідну фабрику кіноплівки. З 1929 по 1931 було випущено близько 3 млн. метрів позитивної плівки. У 1931 розпочався демонтаж обладнання фабрики, введено в експлуатацію нове підприємство. У 1937 на Шосткинській плівці було знято перший радянський художній фільм, у 1939 – першу в країні кольорову кінострічку.

З початком Другої світової війни 24 серпня 1941 кінофабрика евакуювалася у м. Красноярськ (Російська Федерація). 1 грудня 1944 на відновленій фабриці випущено першу післявоєнну плівку. У 1947 почалася реконструкція фабрики.

У 1950 було виготовлено 138,3 млн. метрів плівки. У 1954 розпочато випуск магнітних стрічок. У 1956 на фабриці створено Шосткинську філію Всесоюзного науково-дослідного кінофотоінституту (НІКФІ). У 1958 випущено 365 млн. метрів кінофотоплівки, 247 метрів магнітної стрічки. У жовтні 1959 фабрику перейменовано в Шосткинський хімічний завод.

З 1965 «Свема» – марка підприємства. У 1967 завод повністю перейшов на випуск кіно-, фотоплівки на нешкідливій триацетатній основі. 1966 – 70 Шосткинський хімічний завод брав участь у багатьох виставках: ВДНГ, виставці передового досвіду у народному господарстві, на виставках в Англії, Італії.

У 1970 завод перетворений на комбінат «Свема». У 1971 на честь 40-річчя нагороджений орденом Жовтневої революції. У 1975 на базі комбінату створено об'єднання «Свема». З 1987 – науково-виробниче об'єднання «Свема».

Більше 500 робітників, ІТР та службовців були відмічені урядовими нагородами, серед них – Герой Соціалістичної Праці П.Рогутко, кавалери ордена Леніна С.Верховець, І.Сутуленко, Є.Волкогон, Г.Осіпенко, А.Єрохов, Т.Тур, Д.Ляшенко та ін. Близько 8 тис. удостоєні звання «Ударник комуністичної праці».

Нині підприємство не працює.

У 2010 окута міддю залізобетонна скульптурна група /3,25 м/ на залізобетонному постаменті /0,43 м/ передана ВАТ «АК «Свема» Шосткинському краєзнавчому музею і встановлена в музейному сквері [4014].

Віра Павленко

1246. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Другої світової війни воїнів – робітників заводу «Звезда», 1976 (іст.). Вул. Леніна, 53.

У центральній частині – скульптура /3,4 м/ жінки з піднятими руками, яка символізує Батьківщину-мати. Скульптура мідна, стоїть на бетонному прямокутному п'єдесталі, до неї ведуть сходи. Ліворуч – скульптура солдата, виготовлена з бетону, який напівлежачи приготувався до кидка гранати. Праворуч – чотири вертикальних гранітних плити, на яких літери вилиті з чавуну та прізвища загиблих [4015].

Надія Подоляка

1247. Пам'ятник воїнам – робітникам хімкомбінату, 1974 (іст., мист.). Вул. Бабушкіна, 3, у північній частині міста на окраїні.

Розміри: вис. постаменту – 1,6 м, скульптури – , стели – 1,5 м. Автори – ск. Л.Терлецький, арх. О.Коломієць.

Довоєнна фабрика кіноплівки (потім – хімкомбінат, потім науково – виробниче об'єднання «Свема») була невеликою. Але більш, ніж 100 чол. її робітників брали участь у боях з нацистськими загарбниками на різних фронтах Другої світової війни. Багато з них загинули, але вдалося встановити лише 23 прізвища.

Пам'ятник являє собою архітектурно-скульптурну композицію /3,3 м/, що символізує Батьківщину-мати в стані скорботи по загиблих синах. Він складається з статуї, могили і стели.

Жінка середніх літ в довгій одежі схилилася над умовними могилами, в лівій руці – факел. Поза жінки, її жести, складки плаття, волосся, що розвівається створюють враження динаміки. Паралельно постаменту розташовані могили, на одній з них – надгробок з чавунною меморіальною плитою з прізвищами 23 загиблих воїнів. Завершує композицію комплексу невисока П – подібна бетонна стела /1,5 м/ з написом, яка стоїть перпендикулярно до цоколя і скульптури. Підхід до пам'ятника вимощений бетонними плитами. [4016].

Євгенія Кочерженко

1248. Пам'ятник Островському М.О., 1968 (мист.). Вул. Кірова. У сквері до 50-річчя комсомолу.

Розміри: вис. скульптури 1,7 м, постаменту – 2,5 м. Автори – ск. В.Чухаркін, арх. І.Харитонов

Микола Олександрович Островський (1904 – 36) – радянський письменник, учасник громадянської війни.

Пам'ятник являє собою бюст з темної червоно-коричневої міді на високому прямокутному цегляному, облицьованому червонуватим мармуром постаменті з білим написом на фасадному боці. Письменник зображений з непокритою головою, в гімнастюрці, прикритий позаду і зліва шинеллю. Суворе зосередження обличчя, сповнене рішучості і відваги. Накінута на плечі шинель і нависаючий над постаментом один край плеча (бюст зміщений вправо) надають образу романтичної піднесеності. Ліворуч плече зрізане таким чином, що зріз становить одну вертикаль з постаментом. Це сприяє враженню монолітності бюста і постаменту. Пам'ятник, що є вертикальною домінантою скверу, характерний для «суворого стилю» в монументальному мистецтві 60-х рр. 20 ст. [4017].

Євгенія Кочерженко

1249. Пам'ятник уродженцям Шосткинщини, загиблим в Афганістані, 1995 (іст.). Вул. Карла Маркса.

У бойових діях у складі Збройних сил СРСР на території Демократичної Республіки Афганістан брали участь близько 100 юнаків-шосткинців, 9 із них загинули: І.Генін (м. Шостка), П.Гордєєв (м. Шостка), І.Іванов (м. Шостка), С.Кузьмін (м. Шостка), І.Малютін (м. Шостка), В.Сурай (м. Шостка), В.Гречко (сміт Вороніж), Ю.Захарченко (с. Пирогівка), О.Нанай (с. Собичево), пропав без вісті В.Пилипець (с. Клишки).

Пам'ятник являє собою дві бетонні прямокутні стели / 4,0 м/ розташовані близько одна до одної. Посередині вони з'єднані бронзовою прямокутною дошкою, на якій – барельєфне зображення палючого сонця, обпалених птахів і звивистої стрічки в нижній частині з прізвищами загиблих. Ліворуч і праворуч барельєфу, по п'ять на кожній із стел – портрети воїнів, які не повернулися з Афганістану. Перед стелами – меморіальна тумба [4018].

Надія Подоляка

1250. Районна лікарня, 1962 (архіт.). Вул. Щедріна, 1.

1250.1. Поліклініка (архіт.). Зводилась за типовим проектом як складова частина комплексу будівель і споруд Шосткинської центральної районної лікарні. Суттєвій реконструкції не підлягала, збереглась практично в первісному вигляді і використовується за прямим призначенням (нині поліклініка ЦРЛ № 4).

Рівна ділянка поліклініки займає південний край території лікарні. Поблизу неї міститься гінекологічний корпус та інші споруди лікарні, а також багатоквартирні будинки малої та середньої поверховості. Ділянка упорядкована й озеленена. При підході до лікарні з боку центру міста (вул. Карла Маркса) поліклініка є першим лікарняним об'єктом, що впадає у поле зору. Чоловим фасадом вона звернена до центру міста.

Загальна композиція будівлі строго симетрична. Вона двоповерхова, в плані має форму літери П з глибоким курдонером. Уся внутрішня організація цього корпусу вирізняється раціональним використанням площі і простору, доцільними планами поверхів без улаштування вузьких, незручних коридорів. Сполучними елементами в групах приміщень є холи, з яких зроблені входи в кабінети. Призначення приміщень у процесі експлуатації змінювалось. Привабливість зовнішнього виду досягнуто шляхом застосування набору архітектурно-художніх засобів. Гладенькі білі стіни не мають майже ніяких пластичних деталей, окрім тонких горизонтальних тяг, над якими нависають великі виноси даху. Провідний же мотив композиції головного фасаду – арки: вхідна та дві бокові з балюстрадами.

Під час зведення будівлі були закладені стрічкові збірні залізобетонні підмурки. Стіни цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, перекриття залізобетонні, перегородки цегляні та дерев'яні, підлога дощата та із керамічної плитки, крокви даху дерев'яні, покрівля шиферна. Опалення центральне.

Поліклініка – цікавий приклад плідних типологічних та естетичних пошуків у архітектурі об'єктів охорони здоров'я і свідок одного з відгалуджень творчого напрямку у вітчизняній архітектурі після Другої світової війни.

1250.2. Гінекологічний корпус (архіт.). Один із перших корпусів архітектурного комплексу Шосткинської центральної районної лікарні, що формувався впродовж багатьох років. За роки експлуатації значної реконструкції не зазнав, використовується за прямим призначенням, до нього були лише добавлені функції пологового будинку.

Лікарня розташована неподалік від центру міста серед житлових кварталів, забудованих здебільшого у перші повоєнні роки малоповерховими житловими будинками. Гінекологічний корпус займає центральне місце території лікарні. Він розташований на ділянці з невеликим ухилом у бік річки Шостка, серед багатой зелені. У найближчому архітектурному оточенні – інші корпуси лікарні. Чоловим фасадом будівля звернена на північ.

В основі загальної композиції будівлі – сполучення двоповерхової центральної частини її з одноповерховими крилами. З північної сторони утворений курдонер, у якому влаштовано головний вхід. Система планування коридорна з двобічним розташуванням палат, кабінетів та інших приміщень.

Зовні корпус виглядає досить скромно: гладенькі стіни з віконними прорізами, прості карнизи, портик головного входу з товстими стовпами і фронтоном. Ці форми типові для вітчизняної архітектури першого повоєнного десятиліття.

Стіни будівлі цегляні з внутрішнім та зовнішнім тинькуванням, перекриття залізобетонні, перегородки цегляні і дерев'яні, покрівля шиферна.

Гінекологічний корпус цінний як пам'ятка архітектури, що відображає певний етап типологічних та естетичних пошуків в архітектурі об'єктів охорони здоров'я в Україні [4019].

Віктор Мойсесіко

1251. Школа № 2, 1936 (архіт.). Вул. К.Маркса, 31а.

Школа споруджувалась у період інтенсивного розширення і укріплення мережі загальноосвітніх шкіл в Україні та переходу до нових типів шкільних будівель за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 22 лютого 1935 року «Про будівництво шкіл у містах» – за типовим проектом Наркомпроса УРСР (тип 104). Будівля суттєвій реконструкції всередині чи зовні не підлягала і використовується за прямим призначенням. У 1970-х рр. з тильного боку зроблена прибудова для початкової ланки (1 – 3 класи) та буфету.

Розташована у центрі міста, на його головній магістралі. Займає рівну ділянку при перехресті вулиць Карла Маркса і Матросова. Найближчі архітектурні об'єкти – школа № 7 (сусідня ділянка), колишній Будинок культури Науково-виробничого об'єднання «Свема» (нині Центр естетичного виховання), готель «Октябрь», багатоквартирні житлові будинки.

Належить до типологічної групи міських середніх однокомплектних шкіл на 400 учнів. Будівля триповерхова з підвалом, має загальну асиметричну композицію при строго симетричному чоловому фасаді. Підвал використовується для технічних і господарчих цілей. На першому поверсі – вестибуль з гардеробом, бібліотека, учительська, класи, квартира директора (нині на її місці – спортивна зала), туалети. На другому – велике рекреаційне приміщення, що використовується як актова зала, класи, лабораторії, кабінет лікаря, туалети. На третьому – таке ж рекреаційне приміщення та класи, що використовуються як кабінети географії, історії, іноземної мови, хімії.

Зовнішній вигляд будівлі вирішено в ретроспективному дусі – у відповідності до сформованих на той час архітектурно-художніх настанов. Та віднести цей твір до якогось із конкретних стилів минулих епох неможливо. Він стоїть ближче всього, мабуть, до вітчизняної архітектури 2-ї пол. 19 ст, яка, як відомо, не обмежувалась одним загальним стилем. По наріжним частинам будівлі, на боковому фасаді (велике крило) – широкі рустовані лопатки. У композиції чолового фасаду – два бокових ризаліти з колонами на базах-консолях і нішами, в яких встановлені фігури школярів. Вінцевий карниз – з невеликим виносом, як в архітектурі бароко.

Підмурки будівлі кам'яні, стіни цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття, перегородки і крокви даху дерев'яні, покрівля металева. Опалення центральне.

Ця школа є одним з творів архітектури, що свідчать про значний етап в еволюції типів загальноосвітніх шкіл в Україні. Вона служить також свідком одного з відгалуджень творчого напрямку історизму в українській архітектурі сер. і кін. 1930-х рр. [4020].

Віктор Мойсєєнко

1252. Школа № 7, 1953 (архіт.). Вул. Матросова, 1.

Зводилась у роки відбудови та реконструкції міста після Другої світової війни за типовим проектом, виконаним в архітектурно-проектній майстерні Наркомпросу РРФСР (Москва). Автор проекту – В.Полікарпов. Суттєвій перебудові не підлягала, використовується за прямим призначенням.

Розташована в центрі міста, неподалік від його головної магістралі – вулиці Карла Маркса. Поруч знаходиться школа № 2 та багатопверхові житлові будинки різного часу будівництва, у тому числі 1930-х рр.

Належить до типологічної групи міських середніх двокомплектних шкіл на 880/960 учнів. Має просту прямокутну конфігурацію в плані з курдонером з боку подвір'я, чотири поверхи та підвал. У підвалі за проектом розміщено роздягальні, майстерні; на першому поверсі – вестибуль, актова (вона ж спортивна) зала, бібліотека, кабінет директора, канцелярія, майстерні, туалет; на другому – початкові класи, туалети; на третьому – кабінет заступника директора з навчальної частини, учительська, класи (нині навчальні кабінети); на четвертому – класи (кабінети).

Архітектурно-художнє завдання, особливо відносно фасадів, вирішено з певною орієнтацією на принципи класицизму (широкі лопатки з капітелями, рустовані стіни першого та другого поверхів, невеликий карниз та ін.). Але пластика тут досить стримана, фасади плоскі, найбільш суттєву роль у них відіграє ритмічний ряд широких віконних прорізів.

Підмурки будівлі з залізобетонних блоків, стіни цегляні з внутрішнім і зовнішнім тинькуванням, міжповерхові перекриття та перегородки дерев'яні, підлога дощата, покрівля металева. Опалення центральне.

Школа є пам'яткою архітектури першого повоєнного десятиліття [4021].

Віктор Мойсєєнко

ШОСТКИНСЬКИЙ РАЙОН

1253. БЕНЗИКИ С., ЧАПЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1253.1. Могила Зуба М. Д., 1943 (іст.). Околиця села. По дорозі на с. Чапліївку.

Зуб М.Д. – сержант, командир відділення зв'язку штабу батальйону 111-го арт. полку 246-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Загинув 8 вересня 1943 під час визволення села від нацистських окупантів. Точну дату визволення села не встановлено.

У 1991 на могилі встановлено металевий хрест /2,0 м/ [4022].

Артем Серенок

1254. БОГДАНІВКА С., БОГДАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1254.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизана, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Сквер, перед сільрадою.

Поховані 26 радянських воїнів 10-го стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, 109-го стрілецького полку 37-ї стрілецької дивізії, 980-го стрілецького полку 246-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських окупантів на початку вересня 1943 та І.Чайка– партизан 2-го Шосткинського партизанського загону, що входив до складу з'єднання партизанських загонів Я.Мельника (командир А.Смик), який загинув 10 лютого 1943. Відомі прізвища всіх похованих воїнів. Село визволено 9 вересня 1943.

У 1958 останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна.

У 1985 проведено реконструкцію пам'ятника: скульптуру воїна замінено скульптурною групою воїна та жінки /3,0 м/. На бетонному постаменті /1,6 м/ сіра гранітна дошка з написом. Праворуч до постаменту примикає бетонна стела /1,2 x 3,5 м/, на якій закріплено 6 дошок із сірого граніту з прізвищами 190 земляків, які загинули в роки Другої світової війни. Автори – ск. В.Чепелик, архіт. В.Костін [4023].

Валентина Краснокутська

Артем Серенок

1254.2. Поселення багатощарове (археол.). За 0,7 км на північний схід від північної околиці с. Богданівка на правому березі р.Шостка (ліва притока р. Десна), поруч з дерев'яним мостом через річку.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Знахідки займають мисоподібний виступ берегової тераси в місці впадіння р. Шостки до заплави р. Десни. Ця тераса тягнеться від околиць с. Богданівки майже до насосної станції біля урочища Спольне. Знахідки представлені кремінними відщепами, фрагментами стінок ліпної кераміки доби бронзи та раннього залізного віку. Слід зазначити, що подібні поодинокі знахідки виявлені практично у всіх відслоненнях берегової тераси на вказаній території, їх розповсюдження: фіксується майже до місця повністю зруйнованого земснарядом багатощарового поселення в урочищі Спольне (пункт Ображіївка І) [4024].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1254.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 5,0 км на північний захід від села на ділянці борової тераси р. Десна. Біля підшви тераси розташована стариця Десни – озеро Спольне.

Поселення відкрите Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротєю у 2007.

Розміри Поселення-130 x 30 м, висота над рівнем заплави становить 2,5 м – 3,0 м. Культурний шар відсутній. З поселення походять численні кременеві вироби, зібраний на піщаних видувах по схилу тераси. Сировиною для виготовлення виробів був жовто-сірий кремій високої якості, досить рідкий для лівобережжя Десни. Значну частину знахідок

представляють відходи виробництва. Вироби одиничні. Інвентар типовий для епохи бронзи. На момент обстеження у 2007 поселення задерноване.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4025].

Наталія Милованова

1254.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 4,5 км на північний захід від села на невисокій дюні західного берега озера Спольне в заплаві р. Десна в урочищі Мостище II. Поселення відкрите Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є. Осадчим та О. Коротею у 2007. Розміри поселення – 50 x 50 м. Висота поселення над рівнем заплави – 2,0 м. Підйомний матеріал походить зі східної частини поселення. З поселення походять кілька кременевих виробів. Сировиною для виготовлення виробів був темно-сірий плямистий кремій. Інвентар типовий для епохи бронзи. Основна площа поселення задернована, периферійні ділянки підтоплюються повенями та видуваються. На момент обстеження у 2007. поселення задерноване.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4026].

Наталія Милованова

1254.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 4,5 км на північний захід від села на західному березі озера Спольне в заплаві р. Десна в урочищі Мостище I. Займає мисоподібну ділянку борової тераси лівого берега р. Десна.

Поселення відкрите Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Розміри поселення – 90 x 30 м. Висота поселення над рівнем заплави – 3,0 м. Численний підйомний матеріал представлений кременевими виробами та кількома фрагментами ліпної кераміки. Фрагменти прикрашені відтисками зубчастого штампу та горизонтальними рядами орнаменту «перекручений шнур». З поселення походить велика кількість відходів виробництва та окремі вироби. Сировиною для виготовлення виробів був темно-сірий плямистий кремій. Інвентар типовий для епохи бронзи. Частина поселення руйнується кар'єром.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4027].

Наталія Милованова

1254.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 2,0 км на північний схід від села в урочищі Гудимівка. Займає мисоподібний піщаний виступ борової тераси на правому березі р. Шостка, неподалік її впадіння в р. Десна.

Відкрите І.Іванченком у 1965, обстежене Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є.Осадчим та О.Коротею у 2007.

Розміри Поселення-200 x 20 м. Культурний шар знищений при посадці дерев. З поселення походять фрагменти ліпного посуду та кременеві вироби. Кераміка неорнаментована та орнаментована «гусеничками», перлинами, лінійними зонними орнаментами епохи бронзи. Сировиною для виготовлення був темно-сірий плямистий кремій поганої якості. На поселенні переважають знаряддя праці: відщепи з ретушшю по краю, скребачки, пластинки з вентральною ретушшю. На момент обстеження у 2007 поселення задерноване.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4028].

Наталія Милованова

1255. БОГДАНКА С., КОВТУНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1255.1. Будинок школи, споруджений в пам'ять про Ушинського К.Д., 1894 (іст.).

Південно-східна частина села, поряд з автотрасою, яка веде до м. Шостка.

Будинок одноповерховий, квадратний в плані, дерев'яний, на цегляному підмурку, дах залізний. Загальна площа – 175 кв. м.

Споруджений у 1894 дочкою видатного вітчизняного педагога, засновника педагогічної науки та народної школи К.Ушинського Надією Костянтинівною на честь 70-річчя з дня народження батька, на кошти, одержані від реалізації його славнозвісного підручника «Родное слово» для початкової школи.

Н.Ушинська тривалий час була вчителькою цієї школи, яка утримувалася на кошти від перевидання праць великого педагога і навчання проводилось за його підручниками. Будівля

школи в Богданці – єдина з чотирьох, побудованих за сприянням Н.Ушинської шкіл, що збереглася до наших днів.

У 1968 тут відкритий перший на Україні музей К.Ушинського.

У 1968 була проведена внутрішня часткова перебудова будинку.

Згодом початкова школа, споруджена за ініціативою Н.Ушинської, проіснувавши майже 100 років, була закрита як малокомплектна. У тому ж році було закрито музей. У 1997 роботу музею відновлено, та, на жаль, велика частина цінних експонатів втрачена. Нині музей видатного педагога знаходиться у незадовільному стані [4029].

Валентина Крисинокутська

Артем Серенюк

1255.2. Пам'ятник Ушинському К. Д., 1968 (іст., мист). Центр села, біля школи, на узбіччі автотраси Шостка – Новгород-Сіверський. Автор – ск. А.Івченко. Розміри: вис. скульптури – 0,7 м, постаменту – 2,2 м.

Ушинський Костянтин Дмитрович [2.03.1921, м. Тула (Російська Федерація) – 22.12.1970, м. Київ] – видатний російський педагог, літератор.

Народився у дворянській родині. Мати його походила з роду В.Капніста. Вдуже батько одружився з сестрою В.Гербея, командира Шосткинського порохового заводу. Дитинство майбутній педагог провів на Україні, в Новгород-Сіверському, звідки була його мати. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію, директором якої на той час був професор І.Тимківський. У 1840 – 44 навчався у Московському університеті. 1846 – 49 – професор камеральних наук Ярославського юридичного ліцею, 1849 – 54 – працював у МВС, 1854 – 59 – інспектор Гатчинського сирітського інтернату, 1859 – 62 – інспектор Смольного інституту шляхетних дівчат, 1862 – 67 – у відрядженні для вивчення досвіду жіночої освіти в Європі.

Основою педагогічної системи К.Ушинського є принципи народності, врахування вікових і психологічних особливостей дітей. Важливе місце у його педагогічній системі посідає вчення про мету виховання, виховання людини-громадянина. Основні праці: «Педагогическая антропология», «Детский мир», «Родное слово», «О народности в общественном воспитании».

Після одруження з Н.Дорошенко, часто жив у її маєтку в с. Богданка (зруйнований після Великої Вітчизняної війни), де мріяв власним коштом побудувати школу. Тут провів останні роки життя 1868 – 70. Помер в Одесі. Похований у Видубицькому монастирі у Києві.

Початкова школа ім. Ушинського зведена у Богданці у 1884 клопотаннями дочки педагога – Н.Ушинської. Школа проіснувала майже століття і була закрита у 1900. За сприяння Н.Ушинської було відкрито школи у Богданівці, Лазарівці, Шкирманівці, жіночу гімназію у Шостці.

У 1968 при школі у с. Богданка було відкрито музей К.Ушинського. У тому ж році на подвір'ї школи встановили пам'ятник славетному педагогу.

Залізобетонний бюст встановлено на дворівневому прямокутної форми постаменті з такого ж матеріалу. На чоловому боці постаменту – анотаційний напис. У портреті підкреслені спокій і врівноваженість благородної людини. Це знайшло певне вираження і в анатомічно правильному, узагальненому, майже площинному трактуванні одягу з чіткими лініями деталей костюма. Але незначні лінійні акценти, що відіграють певну роль у моделюванні обличчя, не тільки більш чітко підкреслюють його риси, а й надають ледь помітної міміки. Це до деякої міри виявляє певні нюанси внутрішнього стану. Подібну ж роль виконує і трьохчетвертний поворот голови ліворуч відносно фронтальної точки сприйняття і мрійливий погляд, звернений в далечину, ніби до майбутніх поколінь, вихованих ним і його послідовниками.

Уважно поставився автор і до відображення таких портретних рис як пишне, зачесане назад волосся, невеликі вуса, гладенька коротка борода на майже відкритому підборідді – особлива відмінна риса зовнішнього вигляду К.Ушинського, за якою завжди можна визначити його особу в зображенні (портрет, фотографія). Об'єми модельовані лініями, що певним чином відтворюють лінійність фотографічних зображень видатного педагога.

У даному випадку це важливо, тому, що портрет створювався за попередніми

зображеннями (фотографіями, портретами, а не з натури). Загальне трактування образу нагадує про академічні мистецькі традиції сучасні великому педагогу.

Розташування на узбіччі траси можна вважати недоліком для збереження пам'ятки, але водночас і можливістю розширення кола глядачів [4030].

*Віра Павленко
Ірина Павленко*

1256. ВОВНА С., ВОВНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1256.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля сільради.

Поховано 137 воїнів 12-го гвардійського кавалерійського полку 3-ї гвардійської кавалерійської дивізії та 282-го, 283-го стрілецьких полків, 151-го мінометного полку 140-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських окупантів 7 вересня 1943. Відомі прізвища всіх загиблих воїнів.

У 1963 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному потинькованому постаменті /1,36 м/ закріплено дошку з меморіальним написом. На надгробній плиті перелічені прізвища 93 воїнів [4031].

*Валентина Краснокутська
Артем Серенок*

1256.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Кладовище колишнього х. Калиновець.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув у боях під час визволення села від нацистських окупантів 7 вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 194 стрілецької дивізії 48-ї армії.

У 1965 на могилі встановлено пам'ятник /1,6 м/ – металеву трубу з зіркою [4032].

Артем Серенок

1256.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Околиця села, недалеко від вул. Іртиш.

Похований невідомий радянський воїн, який загинув під час визволення села від нацистських окупантів 7 вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 194-ї стрілецької дивізії 48-ї армії.

У 1968 на могилі встановлено пам'ятник /1,6 м/ – металева труба з зіркою [4033].

Артем Серенок

1257. ВОРОНІЖ СМТ, ВОРОНІЗЬКА СЕЛИЩНА РАДА

Вороніж – селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване по обидва береги річки Осоти, за 2,0 км від залізничної станції Терещенська. Населення – ? чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Курдюмівка й Мисків.

Територія сучасного Воронежа була заселена з давніх часів. Поблизу нього знайдено крем'яні знаряддя праці доби пізнього палеоліту (15 тис. років тому); виявлено поселення: доби бронзи, скіфських часів, слов'янське 7 – 8 ст. та давньоруський курганный могильник.

Існує думка, що саме тут розміщувалось місто Вороніж, яке згадується в літописі під 1177.

Хутір Вороніж виник на поч. 17 ст. Розташований біля шляху, яким жителі присеймських сіл їздили в Новгород-Сіверський, хутір зростав і під час визвольної війни українського народу 1648 – 54 був уже значним населеним пунктом. 1654 він став сотенним містечком Ніжинського полку.

21 лютого 1664 поблизу Воронежа відбулася битва російських військ та українських козацьких полків з військами шляхетської Польщі, які на чолі з Яном Казимиром вторглися на Лівобережну Україну. Протягом 1669 – 72 Вороніж розширився, був обгороджений валом з брамами Глухівською і Клишківською (залишки цих укріплень збереглися до нашого часу). Наприкінці 17 ст. містечко передано «на армату», тобто селян й козаки повинні були сплачувати спеціальні натуральні й грошові податки на утримання військової артилерії.

Під час Північної війни (1700 – 21) Воронізька козацька сотня брала активну участь у боротьбі з шведськими загарбниками, а мешканці містечка постачали російській армії продукти й фураж.

У 18 ст., незважаючи на те, що Воронеж став досить великим містечком, основним заняттям населення лишалося хліборобство. Значного розвитку набули ремесла, винокуріння й торгівля. Особливо розвивалося ткацтво – у 1749 ткацький цех об'єднав 109 чоловік. Існували також кравецький, ковальський і гончарний цехи. Три рази на рік збиралися великі ярмарки, куди приїздили купці з Глухова, Ромен, Хорола, Новгород-Сіверського, Рильська, Севська, Путівля, Стародуба.

З кожним роком посилювався процес закріпачення селян. Селянські двори й угіддя почала захоплювати козацька старшина. Так, у 1728 за універсалом гетьмана Д. Апостола у Воронежі половина дворів перейшла в залежність до козацького осавула Гамалії. 1752 тридцять селянських дворів одержав у володіння бунчуковий товариш Чуйкевич. За переписом 1779 – 1781 у Воронежі налічувалося 281 козацьке господарство, у т. ч. 220 підпомічників, 193 господарства посполитих, які належали різним власникам, і 96 сімей підсусідків. Всього жителів було 7899 чоловік.

Наприкінці 18 ст. у зв'язку з скасуванням полкового устрою Воронеж як центр волості ввійшов до складу Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва, 1796 – в складі того ж повіту до Малоросійської, а 1802 – новоствореної Чернігівської губернії.

На початку Вітчизняної війни 1812 з мешканців містечка й навколишніх сіл був сформований 4-й козацький полк, який у складі російської армії брав активну участь у боях проти французьких загарбників.

Розклад феодально-кріпосницького ладу й розвиток капіталістичних відносин у країні в 1-ій пол. 19 ст. позначився на господарстві Воронежа. У 50-х рр. тут почали діяти цукрові заводи Драгневич і Мерперта, а також три винокурні заводи, що належали місцевим поміщикам.

Після реформи 1861 збільшення кількості вільних робочих рук сприяло розвитку промислових підприємств. Так, 1885 року на цукровому заводі братів Терещенків працювало 509 робітників. Крім двох цукрових заводів, у містечку діяв хімічний завод, збудований у 1897, що виробляв сульфати й соляну кислоту.

Під час революції 1905 – 07 у містечко й на залізничну станцію часто приїздили представники соціал-демократичних робітничих організацій Конотопа й Шостки, які вели революційну пропаганду. Під впливом агітації і революційних подій у країні восени 1905 відбувся страйк робітників цукрового заводу й залізничної станції, в грудні робітники створили бойові групи самооборони. Але страйк було придушено. Виступи робітників відбувалися й у липні 1906. Загонам поліції та козаків вдалося припинити збройні сутички.

Наприкінці 19 ст. місто Воронеж мало невеличку лікарню, три церковнопарафіяльні школи, двокласне земське, в 1908 – двокласне міністерське училища.

У 1917 владу захопили ставленики Центральної ради. На початку січня 1918 воронезькі робітники розігнали місцеві органи Центральної ради, проголосили в містечку радянську владу, створили ревком. Революційні перетворення перервала навала німецьких інтервентів, які в квітні 1918 захопили Воронеж. Після краху айстро-німецької окупації в Україні наприкінці листопада 1918 Воронеж захопили війська Директорії, але в середині грудня 3-й Новгород-Сіверський полк під командуванням Т. Черняка визволив містечко від петлюрівців. Тоді ж було обрано волвиконком. Улітку 1919 денікінці захопили Воронеж, але вже в листопаді 406 полк 46 дивізії 14 армії визволив містечко. 21 грудня 1919 остаточно встановлено радянську владу.

У 20-ті рр. відбудовано цукровий завод, прокладено залізничну колію до станції Терещенська. Відбулися зрушення і в галузі культури та освіти. У 1924 працювало три школи, діяли профспілкові курси, дворічна сільськогосподарська школа. 1920 відкрито бібліотеку, хату-читальню, при заводі – робітничий клуб.

У 1920 Вороніж увійшов до складу новоствореного Шосткинського повіту Чернігівської губернії. 1923 у зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи він увійшов до Шосткинського р-ну. Тоді його віднесено до категорії сіл.

У 30-х рр. 20 ст. в селі було 8 колгоспів. Відкрито агроекономічний технікум, а також курси для підготовки голів колгоспів та керівників сільськогосподарських гуртків.

1938 Вороніж віднесено до категорії селищ міського типу.

Перед війною в селищі було розширено лікарню до 25 місць, відкрито пологовий будинок, поліклініку, дитячу консультацію. Працювали середня, семирічна й три початкові школи. Діяли два клуби, бібліотека.

У перші дні німецько-радянської війни почалась мобілізація до лав Червоної Армії. 27 серпня 1941 Вороніж було окуповано загарбниками. В оборонних боях загинуло більше ста воїнів 13-ї армії, які поховані на меморіальному комплексі в сквері, на розі вулиць Київської та Фрунзе.

З кінця 1941 до липня 1942 на території Вороніжа діяла підпільна комсомольська група на чолі з Ю. Кордею.

У визволенні селища 2 вересня 1943 брали участь воїни 4-го стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії під командуванням генерал-майора Д. Онупрієнка.

На фронтах Другої світової війни в партизанських загонах брали участь 3100 мешканців Воронежа, 572 з них загинули. Звання Героя Радянського Союзу отримали М. Клочко, К. Колесніков.

У відбудовчий період було відновлено роботу цукрового заводу, колгоспів, тваринницьких ферм. Споруджено приміщення лікарні на 50 ліжок, дитячої консультації, пологового будинку. Працювало дві середні та дві восьмирічні школи.

У Воронежі зберігається пам'ятка архітектури 18 ст. Михайлівська церква, побудована в стилі бароко українським архітектором І. Григоровичем-Барським та унікальна пам'ятка пізнього бароко, що синтезує форми професійного та народного зодчества – Спасо-Преображенська церква.

Уродженцем Вороніжа є І. Абрамов (1874 – 1960) – фольклорист, етнограф, краєзнавець і літературознавець. Тут народився український письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, активний учасник Кирило-Мефодіївського товариства, соратник Т. Шевченка П. Куліш (1819 – 97).

З Вороніжем пов'язані імена багатьох видатних людей. Тут народились такі відомі особистості: М. Іванов (Кабраченський) (1810 – 80) – камерний і оперний співак; М. Шрамченко – педагог, літератор, автор «Збірника записок про Малоросію»; О. Шрамченко (1865 – 98) – журналіст, в 90-х рр. 19 ст. – редактор неофіційної частини газети «Черниговские губернские ведомости»; В. Івашенко (1884 – 1974) – письменник; В. Коваленко – доктор медичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, академік АН Вищої школи; Л. Купраш – доктор медичних наук; О. Волкова – кандидат філологічних наук, доцент. Дитячі та юнацькі роки провів у Воронежі І. Кулжинський (1803 – 84) – російський письменник, краєзнавець, педагог, вчитель М. Гоголя та Є. Гребінки у ніжинській гімназії. У реставрації іконостасу Михайлівської церкви брав участь живописець і педагог М. Мурашко (1874 – 1909). [4034].

*Віра Павленко
Надія Подоляка*

1257.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Нікольське кладовище.

Поховано 10 радянських воїнів, які загинули у вересні 1941 під час оборони селища від німецьких окупантів та воїни 4-го стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення смт. Вороніж від на початку вересня 1943. Прізвища похованих невідомі. Селище визволено 2 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено дерев'яний обеліск з зіркою У 2007 на могилі встановлено обеліск /1,5 x 0,6 м/ з чорного граніту, на чоловому боці якого зображення воїна і напис [4035].

Артем Серенюк

1257.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943;

Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Сквер, на розі вулиць Київської та Фрунзе.

Поховано 136 радянських воїнів 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за селище та воїни 4-го стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення смт Вороніж від нацистських загарбників на початку вересня 1943 та померли від ран у 713-му польовому пересувному шпиталі. Відомі прізвища 14 воїнів. Селище визволено 2 вересня 1943.

У 1957 до братської могили перенесені останки радянського воїна С.Мамунца, який був похований у 1942 у саду лікарні. У вересні 1941 він брав участь в оборонних боях на території Сумської обл. Тут потрапив у полон, був тяжко поранений. Його вилікували мешканці смт Вороніж. У 1942 воїн помер від туберкульозу.

У 1957 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/. На цегляному постаменті /4,0 м/ закріплено білу мармурову дошку з написом.

У 1975 проведено реконструкцію: праворуч від скульптури встановлено 5 бетонних стел /1,92 x 1,64 м/. На 4 стелах закріплено 36 (по 9 на кожній) білих мармурових дошок з прізвищами 572-х земляків, які загинули у роки Другої світової війни. На 5-й стелі – барельєфне зображення голови скорботної матері, окуте міддю. Перед стелами на бетонній основі укладені дві мармурові та дві чавунні плити. На першій плиті з червоного мармуру – меморіальний напис. На другій – з білого мармуру – прізвища 5 загиблих воїнів. На 2-х чавунних дошках – меморіальні написи [4036].

**Валентина Краснокутська
Артем Серенок**

1257.3. Михайлівська церква та церковнопарафіяльна школа, 1776 – 81 (архіт.).

Центр. Михайлівська церква разом з церковнопарафіяльною школою містяться в центрі селища на рівному підвищеному правому березі р. Осоти серед одноповерхової садибної забудови. Церква стоїть на майдані біля перетину кількох вулиць, школа – на північ від церкви, на нижчих позначках рельєфу, з відступом від вулиці. Чоловим південним фасадом школа звернена до церкви.

Михайлівська церква, з огляду на композиційну активність баштоподібного силуету, є головною містобудівною домінантою Вороніжа, добре проглядаючись як з близьких видових точок, так і з далеких відстаней, особливо – з заплави й берегів р. Осоти. Школа є рядовим об'єктом у забудові.

1257.3.1. Михайлівська церква (архіт.). Мурована, двоповерхова, однобанна, з дзвіницею на західному фасаді. Первісно стояла посеред майдану, нині до церковного подвір'я з південного сходу впритул прилягають домоволодіння.

Дерев'яна церква архангела Михаїла в Вороніжі відома з 1652. У 1706 коштом протоієрея Голенковського було засновано мурований храм на честь Собора Св. архангелів Михаїла і Гавриїла. Храм був збудований невдало, швидко почав руйнуватися і в 1775 його розібрали «в опасності падення». У 1776 на його місці коштом бунчукового товариша Матвія Холодовича та його брата Андрія було закладено новий мурований храм, завершений і освячений у 1781. У горішньому поверсі містився холодний храм з головним престолом в ім'я архангелів Михаїла і Гавриїла. У нижньому поверсі була тепла церква з престолом в ім'я св. Миколи та великомучениці Варвари.

За розпланувально-просторовим типом церква повторює Покровську церкву в Києві (1772). та собор Красногірського монастиря під Золотоношею (1771). Плани усіх трьох церков майже ідентичні, дуже схожі архітектурні форми й декор, що дає підстави припускати авторство видатного київського архітектора І.Григоровича-Барського, хоча документальних підтверджень його авторства щодо церкви в Вороніжі не знайдено.

У 1874 академік архітектури А.Гросс, котрий мешкав у Глухові, виконав проект прибудови до церкви з заходу триярусної мурованої дзвіниці. Прибудову здійснили набагато пізніше, в 1890 і з відхиленнями від проекту: перехідний елемент між дзвіницею і церковним бабинцем виконаний не у вигляді прямокутного в плані приміщення, що

висотою дорівнює основному обсягові храму, а у вигляді значно пониженого гранчастого притвору.

Протягом 20 ст. пам'ятка зазнала деяких втрат: змінено форму бані (первісно вона мала виразніші барокові обриси), вишуканий глухий ліхтарик з маківкою замінили неоковирною цибулястою банькою без ліхтаря. Втрачені також пластичні відкриті сходи на північному й південному фасадах. Пам'ятка весь час використовувалася за первісним призначенням.

Церква належить до архітектурного типу триконхових храмів. Вона тридільна; до підбанного квадрата з трьох боків прилягають екседри. Структура храму дещо ускладнена прибудовою зі сходу прямокутних понижених об'ємів жертovníка й дияконника, а також двоповерхових закритих ганків з півночі й півдня. Пониженість цих об'ємів надає певного динамізму загальній урівноваженій симетричній композиції, збільшує розчленованість об'ємів і створює мальовничу гру з доцентровим наростанням архітектурних мас.

За характером архітектурних форм пам'ятка належить до завершального етапу стилю бароко, забарвленого особистісним впливом творчих манер тогочасних провідних архітекторів І.Григоровича-Барського, А.Квасова і опосередковано – В.Растреллі. Тут барокові засади переопрацьовані в дусі традицій українського національного зодчества, зокрема у поєднанні тридільного типу з триконховим, на кшталт Хрестоздвиженської церкви Києво-Печерської лаври.

Перший поверх храму низенький. Його перекриття на фасадах позначено карнизом. Перекрито його системою циліндричних склепінь з розпалубками, а екседри – конхами. Горішній ярус, за планом ідентичний нижньому, – високий, двосвітний, має традиційний підбанный квадрат (наву) з широкими підпружними арками, плоскими трикутними пандативами з переломами. Вони несуть світловий восьмигранник, що завершується зімкнутим восьмилопатовим склепінням. Бабинець перекрито коробовим склепінням, екседри – конховими з глибокими розпалубками над круглими вікнами.

На відміну від фасадів, де всі компартименти підведено під єдиний карниз, в інтер'єрі об'єми екседр значно понижені, порівняно з навою та бабинцем. В інтер'єрі горішнього храму гармонійно поєднані дві тенденції – глибинного й висотного розкриття внутрішнього простору, на відміну від нижнього храму, де принцип розвитку внутрішнього простору – глибинно-вісьовий. Контраст інтер'єрів двох ярусів будівлі підкреслює і світлова драматургія: затемненому нижньому поверху протиставлено щедро освітлений горішній.

Екстер'єру пам'ятки властиві вишукана композиція мас, гармонійні пропорції, дуже розвинена система фасадного декору з широким застосуванням скульптури у вигляді тематичних горельєфів. Домінують вертикальні членування – фільончасті пілястри іонічного ордера з гірляндами між волютами. Їх вертикально спрямований рух перепиняє широкий повний антаблемент з енергійно розкріпованим карнизом дуже вишуканого профілювання. Екседри трьох фасадів увінчують характерні для персональної творчої манери І.Григоровича-Барського опуклі лучкові фронтони з оперізуючим карнизом подвійної кривизни. У тимпанах кожного з них в рокайлевих картушах розміщено горельєфи: зі сходу – архістратиг Михаїл на коні вражає змія; з півдня – великомучениця Варвара, котра предстоїть з храмом; з півночі – святий Микола.

Загальну композиційну структуру фасадів, що візуально полегшується знизу вгору, підкреслюють форми й декор віконних отворів. У нижньому поверсі вони мають пропорції, наближені до квадрату, лучкові перемички. Їх облямовують прості тягнуті наличники з виділеними замковими каменями. Вікна другого ярусу – витягнутих пропорцій, з арковими перемичками. Вони мають фігурні наличники, що включають підвіконну профільовану полицю, канелюровані пілястри з кубічними капітелями, горизонтальні імпости, архівольти з волютами обабіч, сандрики складної криволінійної форми. Ще складніше декоровані круглі вікна другого світла горішнього ярусу – з застосуванням фігурних тягнутих наличників, гірлянд і складних сандриків. Кожне вікно вінчає горельєфне зображення херувима. У східній ніші вівтарної екседри – горельєф

Спасителя на повен зріст. Віконні отвори світлового восьмерика та бічних понижених компартиментів значно скромніші: вікна підбанника облямовані тягнутими наличниками з лучковими сандриками, а аркові вікна пастофоріїв і ганків мають наличники з трикутними сандриками. Нішу на північній стіні жертovníка прикрашає горельєф «Апостол Андрій». У ніші на південній стіні дияконника – горельєф «Апостол Матфій». Так відзначено святих патронів двох фундаторів храму – братів Матвія і Андрія Холодовичів. У тимпанах трикутних фронтонів ганків також є горельєфні композиції. Постаті апостолів і святих мають яскраво виявлений український етнічний тип.

Центричну первісну структуру храму дещо порушила висока дзвіниця, що вносить у загальну композицію елементи асиметрії і динамічності. Нижній її ярус – четверик на високому цоколі з аттиковим напівповерхом. Вертикальні позначки цього ярусу узгоджені з фасадними членуваннями первісного об'єму. Другий і третій яруси – це восьмерики, висота й ширина яких зменшуються знизу вгору. Вони мають аркові отвори дзвонів за сторонами світу. Перехідним елементом між ярусами слугує покрівля пластичних обрисів з люкарнами. Вінчає дзвіницю восьмигранна баня з глухим ліхтариком і маківкою. Декор фасадів дзвіниці спрощено повторює систему фасадного декору церкви. Форми більш схематичні, профілі прорисовані жорстко. Хоча форми дзвіниці й позбавлені барокової мальовничості, але за характером архітектурних форм та декору вона гармонійно поєднується з самим храмом.

Декор в інтер'єрі скромніший, ніж на фасадах. Стіни розчленовані розкріпованими фільончастими пілястрами іонічного ордера, стіни від склепінь відділяють масивні карнизні тяги значного виносу. Настінних мальовань немає. Іконостас кін. 19 ст. виконаний у стилі пізнього історизму. Він чотириярусний, ордерний, доходить до вершини підпружної арки. Ікони верхнього ряду мають аркові завершення.

Пам'ятка збудована з цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована й побілена. Підлоги з дощок, дахи спадисті по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Арки й склепіння стягнуті парними залізними затяжками. На вікнах збереглися ковані залізні ґрати кубчатого типу.

1257.3.2. Церковнопарафіяльна школа (архіт.). Збудована наприкінці 19 ст., мурована, одноповерхова на напівпідвалі, прямокутна в плані. З західного і східного боків у сер. 20 ст. прибудували двоповерхові корпуси. Первісно розпланування було коридорне однобічне, нині воно змінене. Чоловий фасад має високий цоколь, на який виходять вікна напівпідвалу з лучковими перемичками. Композиція будівлі, вирішеної в неоренесансних формах «цегляного стилю», побудована на основі так званої римської композиційної матриці: стіни членують лопатки, між ними – широкі аркові вікна, облямовані архівольтами, що спираються на горизонтальні імпости й мають рельєфно виділені замкові камені. Простінки декоровані плоскими прямокутними нішами. Підвіконний фриз і антаблемент прикрашені смугою ширинок.

Будівля має цегляні стіни й такі ж стрічкові підмурки. Стіни всередині потиньковані, зовні первісно не тинькувалися, а нині побілені. Перекриття плоскі балкові. Підлоги з дощок. Дах щипцевий по дерев'яних кроквах, укритий шифером. Зараз будівля використовується як будинок дитячої технічної творчості.

Михайлівська церква у Вороніжі є архітектурним шедевром доби пізнього бароко, архітектурним витвором, унікальним за розпланувально-просторовою типологією, цілісністю й мистецькою довершеністю образу, досконалістю декору. Це пам'ятка архітектури й містобудування національного значення [4037].

Віктор Вечерський

1257.4. Могила Абрамова І.С., 1960 (іст.). На Нікольському кладовищі, по центральній алеї справа.

Абрамов Іван Спиридонович (20.06.1874 – 03.05.1960, смт. Вороніж) – педагог, етнограф, фольклорист, краєзнавець, літературознавець.

Народився у родині робітників. Навчався спочатку в сільській школі, потім у Воздвиженській сільськогосподарській школі М.Неплюєва (с. Воздвиженське Глухівського повіту

Чернігівської губ.), після успішного закінчення якої був залишений в ній викладачем. Згодом працював у селі Студенок (Глухівський повіт) народним учителем. З 1898, після закінчення Глухівського учительського інституту, працював у Ровенському двокласному міському училищі, а з 1900 по 1933 в школах м. Ленінграду (С-Петербург, Петроград, Російська Федерація). У 1903 заочно закінчив Археологічний інститут. З цього часу він весь час в експедиціях по Росії. У результаті цього ним зібрано більш як 500 одиниць колекцій для Російського музею. За це Російське Географічне Товариство у 1914 обрало його дійсним членом Товариства і присудило йому Срібну медаль. Був дійсним членом Товариства дослідників укр. історії, писемності та мови. Активно співробітничав з Центральним бюро краєзнавства, Центральним музеєм літератури, з журналом «Краєведение». За активну участь у виданні цього журналу у 1934 був репресований і висланий на 3 роки в м. Тобольск. Після відбуття терміну висилки до кінця свого життя жив у смт Вороніж, працював у середній школі викладачем російської мови і літератури, а потім – у шкільній бібліотеці. Реабілітований у 1956. Автор кількох книг, численних публікацій з краєзнавства, археології, фольклористики, літературознавства. У 1960 на могилі встановлено бетонну стелу /1,8 м/, на якій вмонтовано портрет вченого і металева дошка з датами життя [4038].

*Лариса Восьмірова
Артем Серенюк*

1257.5. Могила Гречка В.П., 1984 (іст.). У східній частині Спаського кладовища. Гречко Віктор Павлович (29.01.1960, смт Вороніж – 30.08.1984, там же) прапорщик Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані. Народився у селянській родині. У 1977 закінчив Воронізьку середню школу № 1. До призову на військову службу працював у радгоспі «Шосткинський» у смт Вороніж. Призваний до лав Радянської армії 02.07.1979. Закінчив школу прапорщиків, отримав спеціальність – командир взводу. З 1983 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 51883. Був командиром гранатометно-кулеметного взводу. Загинув у районі населеного пункту Анардар. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 12.02.1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

1 травня 1985 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту «Габро» /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [4039].

Артем Серенюк

1257.6. Пам'ятний знак жертвам фашизму 1941 – 43, 1990 (іст.). На околиці села, біля ЗОШ № 3.

Встановлений у 1954. Реконструкція у 1990. На вимощеному з плитки прямокутному майданчику встановлено бетонну скульптуру партизана і дівчини /3,0 м/ на цегляному постаменті /1,5 м/. Позаду справа – бетонний обеліск /6,0 м/, у верхній частині якого – барельєфне зображення Ордена Вітчизняної війни. З трьох сторін постаменту закріплені 6 мармурових плит на яких викарбувані 78 прізвищ загиблих односельців і напис [4040].

Надія Подоляка

1257.7. Пам'ятний знак Кулішу П.О., 1989 (іст.). На шкільному подвір'ї перед будинком Воронізької ЗОШ № 1 ім. П. Куліша.

Пантелеймон Олександрович Куліш (27.07.1819 (08.08.1819), м. Вороніж – 2 (14).01.1897, х. Мотронівка, тепер Чернігівська обл.) – український письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач.

У 1837 – 39 навчався в Київському університеті. Літературну діяльність почав у 1840. З 1840 вчителював в Луцьку, Києві, Рівному, викладав у Петербурзькому університеті. Активний учасник Кирило-Мефодіївського товариства, соратник Т.Шевченка. У 1847 за участь в Кирило-Мефодіївському товаристві був заарештований і засланий до Вологди (замінено службою в Тулі). У 1850 дістав дозвіл переїхати до Петербурга. З 1863 був на державній службі у Варшаві. Останні роки життя провів на Україні.

Твори П.Куліша – вагомий внесок до української літератури. У своїй творчості еволюціонував від консервативного романтизму до етнографічного реалізму. Автор першого українського

історичного роману «Чорна Рада, хроніка 1663 року» (1845 – 47), повісті «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят років назад» (1 – 3 частини, 1843), поеми «Україна», збірки віршів «Досвітки» (1862 р.), «Хуторна поезія» (1882), «Дзвін» (1893). Видав два томи літературно-наукового збірника «Записки о Южной Руси» (1856 – 57), альманах «Хата» (1860). Перекладав українською мовою твори багатьох класиків світової літератури, зокрема О.Пушкіна, А.Міцкевича, У.Шекспіра, ГГейне, Д. Байрона. Засновник першого українського фонетичного правопису – «Граматики». Її в народі називали «кулішівка». Один із організаторів і видавців першого українського літературно-художнього журналу «Основа». Ще в перші роки після Російської Жовтневої революції 1917 школа у Воронежі носила ім'я П.Куліша. Але невдовзі його ім'я було занесене до списку «буржуазно-націоналістичних письменників» і було викреслене з історії української літератури. У часи, коли Україна здобула свою державність, добре ім'я цієї видатної людини повернули народу.

У 1989 на честь земляка, в ознаменування 170-річчя від дня його народження, встановлено на бетонному постаменті /1,0 м / гранітну плиту /1,8 x 0,9 x 0,5 м/ з портретом (барельєфом) П.Куліша /0,54 x 0,45 м/, під ним – пам'ятний напис [4041].

Артем Серенюк

1257.8. Пам'ятний знак на честь заснування смт Вороніж, 1977 (іст.). У центрі селища.

Вороніж – селище міського типу, центр селищної ради, лежить на березі р. Осоти (притока р. Есмань). Територія сучасного селища була заселена з давніх часів. Існує думка, що саме тут розміщувалось місто Вороніж, яке згадується в літописі під 1177. На території селища виявлені залишки поселень епохи бронзи, скіфських часів, східнослов'янських 7 – 8 ст., а також давньоруський курганний могильник.

На поч. 17 ст. на місці сучасного селища виник хутір Вороніж. На той час містечко було багатим, торговим. У ньому височів так званий малий городок, який називався замком. У містечку проживали козаки, купці, міщани, селяни. З 1694 Вороніж став сотенним містечком. Після скасування полкового устрою став центром волості.

На честь 800-річчя селища споруджено пам'ятний знак «Фортеця» – стилізована споруда з бутового каменю, яка нагадує захисні вежі /11 м (1), 5,0 м (2)/, з'єднані між собою підковоподібною стіною /35 м/. У центрі та з боків стіни – круглі вежі. Верхня частина їх викладена з силіконової цегли. На вежах – конусоподібні покрівлі, окуті оцинкованим залізом. У центральній частині, праворуч від центральної вежі – напис [4042].

Віра Павленко

1257.9. Спасо-Преображенська церква, кін. 18 ст. (архіт.). Мурована однобанна церква стоїть на локальному підвищенні лівого берега р. Осоти і є архітектурною домікантою південного передмістя Вороніжа. Оточена одноповерховою садибною забудовою. На північний захід від церкви є великий став на р. Осоті, що забезпечує прямий візуальний зв'язок пам'ятки з історичним середмістям поселення і добрий огляд її з далеких видових точок.

Спасо-Преображенська дерев'яна церква у Вороніжі відома з 1691. Муровану на її місці почали будувати коштом Михайла Шрамченка в 1783 за зразком Миколаївської церкви містечка Середина Буди. Збудовану церкву освятили 1791 (існує й інша дата освячення – 1797). Поряд з церквою була дзвіниця. На поч. 20 ст. церкву значно розширили, прибудувавши з заходу трапезну та тридільний притвор з дзвіницею над середньою частиною. При цьому було частково зруйновано західне рамено первісного храму. У 1960-х рр. церкву закрили, а в 1970-х рр. зруйнували дзвіницю. Тоді ж зробили дерев'яні прибудови з північного та південно-східного боків, перетворивши церкву на склад. У 1990-х рр. будівлю повернули церковній громаді. У 2004 завершено реставраційні роботи, в перебігу яких знесено дисгармонійні прибудови та відтворено дзвіницю.

Пам'ятка невелика за розмірами, має хрещату симетричну структуру. До центрального двосвітного квадрату зі зрізаними кутами за сторонами світу прилягають удвічі нижчі прямокутні зі скошеними зовнішніми кутами рамена, перекриті коробовими склепіннями. Причілки рамен увінчані трикутними фронтонами. Центральна вежа перекрита

восьмилотковим зімкнутим склепінням й увінчана гранчастою банею з глухим ліхтариком і маківкою.

Архітектурний образ пам'ятки відповідає останньому, завершальному етапові стилю бароко: стіни членують пілястри, вінчає антаблемент з енергійно профільованим карнизом. Лапідарність площин пом'якшують скошені наріжжя, витончені профілі. Провінціальність архітектури цієї будівлі виявилася в застосуванні фільончастих пілястр у декорі підбанника, в обрисах аркових вікон, що за своїм рисунком не пасують до характеру фасадних членувань, в наївних тягнутих наличниках, що облямовують вікна, в суто народному за характером пластики штукатурному ліпленні, що вінчає вівтарне вікно: тут застосовано мотив «розквітлого хреста» у площинному трактуванні. Над вікнами підбанника влаштовані плоскі прямокутні ніші з рельєфними хрестами, а в тимпанах – круглі розетки.

Архітектурні форми й декор західної прибудови добре поєднуються з характером основного об'єму завдяки застосуванню скошених наріжних частин, подвійних накладних пілястр, схожим формам вікон.

Будівля зведена з місцевої червоної цегли формату 25 x 14 x 7 см. верстовою системою на вапняно-піщаному розчині. Підмурки цегляні стрічкові. Прибудова поч. 20 ст. зведена з червоної цегли формату 27,5 x 13 x 6,5 см. ланцюговою системою на вапняно-піщаному розчині. Первісна частина будівлі зовні й усередині потинькована з застосуванням штукатурного ліплення. Прибудова має плоскі балкові перекриття і зовні спершу була нетинькована. Під час реставраційних робіт 2003 – 04 рр. потинькована й побілена. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах та бані по дерев'яних кружалах укриті покрівельною сталлю. На вікнах збереглися первісні ковани залізні ґрати мистецької роботи з ромбовидним рисунком.

Спасо-Преображенська церква в Вороніжі – унікальна пам'ятка пізнього бароко, що синтезує форми професійного та народного зодчества. Її поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 335-См. [4043].

Віктор Вечерський

1258. ГАМАЛІЇВКА С., ГАМАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1258.1. Гамаліївський Харлампіїв монастир, 18 ст. (архіт., іст.). Монастирський комплекс міститься на підвищеному березі р. Шостки у с. Гамаліївка, яке сьогодні є передмістям м. Шостки. Село Гамаліївка, як і сам монастир, лежить на лівобережній надзаплавній терасі р. Шостки. Монастир є розпланувальним і композиційним центром цього села.

Історія монастиря пов'язана з діяльністю козацької еліти доби занепаду Гетьманщини після Полтавської катастрофи 1709. Ще у 2-й пол. 17 ст. значний козак Степан Бугай захопив землі на р. Шостці, що є лівою притокою р. Десни. Генеральний осавул Антон Гамалія відкупив у нього це займище, спорудив на річці млина й біля нього осадив слобідку, яку назвав за своїм прізвиськом – Гамаліївкою. 1702 коштом А.Гамалії тут споруджено дерев'яну церкву Св. Харлампія. Навколо неї одразу ж виникла Харлампієва пустинка – невеличкий жіночий монастир. 1713 клопатами гетьманші Насті Скоропадської скит перетворено на повноцінний жіночий монастир із відповідними правами та маєтностями. Наступного, 1714, гетьман Іван Скоропадський проголосив себе титарем, тобто покровителем монастиря. На його кошти розпочалося муроване будівництво, якому гетьман надавав великого значення, бо це мав бути його фамільний монастир – одна з ознак гетьманського престижу. Мабуть зовсім не випадково при будівництві цього мурованого ансамблю за зразок правив оборонний тип монастиря – Спасо-Преображенський у сусідньому Новгороді-Сіверському. Якщо врахувати тодішню (після Полтавської поразки 1709) військово-політичну ситуацію на Північному Лівобережжі, то дуже важко логічно пояснити необхідність спорудження в глибокому запіллі такої потужної мурованої твердині з собором Різдва Богородиці, теплою церквою Харлампія, корпусами келій, оборонними мурами з чотирма наріжними глухими і трьома середстінними надбрамними баштами. До того ж, ця твердиня була не чоловічим, а жіночим

монастирем. Отже, потужні муровані фортифікації мали не стільки реальне, скільки символічне значення, уособлюючи духовну фортецю.

У монастирі були споруджені й гетьманські будинки, в яких іноді жив з родиною сам І. Скоропадський, а після його смерті – вдова Анастасія Марківна, котра навіть давала тут бали для українського шляхетства. Гетьман помер 1722, не встигши завершити будівництво всіх монастирських споруд. Його поховали в склепі Харлампіївської мурованої церкви, яку на той час уже освятили. У самій церкві була білокам'яна різьблена плита з написом: «Зді опочиває тілом раб Божий Иоанн Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, преставися в Глухові року 1722 місяця іюля третього дня». Анастасія Скоропадська, котра померла 1729, похована поруч із чоловіком. Її могила відмічена такою ж різьбленою плитою. У заповіті гетьманша розпорядилася перетворити монастир з жіночого на чоловічий, що і виконано в 1733: сюди перевели ченців із Мутинського монастиря, що біля Кролевця. Першим ігуменом став Герман Кононович (Кононович). За нього завершено будівництво всіх мурованих споруд, у тому числі й монастирського собору.

У 18 ст. монастир зазнавав неодноразових спустошень і руйнувань унаслідок пожеж та адміністративних дій російської влади. Так, 1738 опівночі загорівся дерев'яний дах однієї з мурованих оборонних веж. Вогонь перекинувся до комори, в якій зберігалось 40 діжок горілки. Горілка була дуже міцна. Вона розтеклася по території і підпалила всі монастирські споруди. Згоріли дахи собору, трапезна, келії. На щастя, не потерпів інтер'єр собору. Після наступної пожежі, 1794, монастир на 30 років закрили, і лише 1827 сюди, у пустку, перевели черниць закритого Кербутівського жіночого монастиря, що був колись на березі р. Сейму недалеко від Батурина. Після 1834 всі монастирські споруди відремонтовано, деякі з них зазнали перебудов, найсуттєвіших – надбрамна башта-дзвіниця.

1258.1.1. Собор Різдва Богородиці (архіт.). 1735 наступник Германа Кононовича – архімандрит Микола Ленкевич освятив собор Різдва Богородиці з чотирма бічними вівтарями (приділами): у південному – престол Св.мучениці Варвари, у північному – престол Собору 12 апостолів, на хорах праворуч – престол Сповідника Якова, ліворуч – Св. Миколи. Собор є центральною спорудою ансамблю. Величезна п'ятибанна споруда вражає суворою монументальністю, лапідарними нерозчленованими площинами і повною відсутністю декору. Собор тринавовий, шестистовпний, триапсидний. Він є реплікою храмів базилікального типу на давньоруській тринавовій хрещато-баневій основі, дуже поширених у монастирському будівництві Мазепиної доби. Прототипом міг бути чернігівський Троїцький або полтавський Хрестоздвиженський собори. Проте цей собор має і унікальні риси: загальна маса споруди не горизонтально-базилікальна, як мало би бути при такому плані, а висотно-центрична. В обсягових формах виявлено підвищені головну наву й трансепт, бані поставлено на їх вісях, що наблизило гамаліївський собор до класичних хрещатих п'ятиверхових церков стилю козацького відродження. На наш погляд, і вибір прототипу, і особливості об'ємно-просторової композиції цього собору були зовсім не випадкові – головна домінанта архітектурного ансамблю мала засвідчити спадкоємність національних традицій.

Собор має гранчасті вівтарні апсиди, з яких бічні на 1/3 нижчі, ніж середня. Середохрестя перекрите великою банею на світловому восьмерику, що спирається на пандативи й підпружні арки. Рамена трансепта, середня апсида та західний компартимент середньої нави перекриті малими банями на восьмериках, що спираються на зрізані зімкнені склепіння. Інші частини храму перекриті системою хрестових та зімкнутих склепінь. Фасади розчленовані лопатками, головний і бічні входи прикрашені своєрідними порталами. Головний вхід на західному фасаді фланковано масивними пілонами, між якими перекинута напівциркульну арку.

Відзначаючи заслуги фундаторів монастиря, у соборі було вивішено їхні «парсуни» – малярські портрети на повний зріст. Їх автором був відомий митець 18 ст. Яким Глинський. У 19 ст. портрети були перенесені до настоятельських покоїв, згодом – передані до Глухівського музею. До нашого часу вони не збереглися, відомі в пізніших копіях. У соборі був величний бароковий чотиририбусний іконостас, що займав усю ширину храму. Ряди ікон розміщувалися вигадливою ламаною лінією. Цоколь іконостасу прикрашали герби

Скоропадських. Над цоколем підносилися різьблені позолочені колонки, обвиті виноградною лозою. Святкове враження від іконостасу підкреслювало інтенсивне темно-червоне тло. Серед різьбленого мережива яскраво вирізнялися великі ікони у важких срібних ризах. Гамаліївський іконостас знищено у 1930-х рр.

Головною святинєю монастиря була Кербутівська чудотворна Єрусалимська ікона Божої Матері у срібній ризі. Окрім неї, велику шану мала одна з численних копій Чернігівської Іллінської ікони Божої Матері, також у срібній ризі. У соборі були срібні позолочені лампади, подаровані подружжям Скоропадських, – видатні твори української металопластики 18 ст. Богослужбові книги монастиря в основному належали до друків 1-ї пол. 18 ст. – київських, чернігівських, московських.

1258.1.2. Оборонні споруди (архіт.). Незважаючи на руйнування і перебудови, оборонні споруди монастиря непогано збереглися до 1960-х рр. Чотирикутну в плані територію (у формі неправильної трапеції розмірами 170 x 180 м) оточував цегляний мур висотою 2,2 м, товщиною 1,3 м. Первісно він покривався двосхилим дахом. На висоті 1,2 м розташовано численні стрільниці. Чотири наріжні башти були восьмигранними, мали на ребрах широкі пілястри. Посеред південного прясла муру була ще одна восьмигранна башта, а в ній – хвіртка, що правила за господарський вхід. Архітектура башт відзначалася елегантністю: вони мали розвинений профільований цоколь, у завершенні – багатообломні карнизи, розкріповані на пілястрах. Набагато скромніша архітектура наріжної башти, яка була прибудована до двоповерхового настоятельського корпусу і сполучалася з ним склепінчастим переходом. Вона була значно висунута вперед за лінію оборонних мурів. Усі башти мали бойові камери з бійницями, перекривалися купольними або восьмилопатовими зімкнутими склепіннями. Дахи первісно були високими, наметовими, вкривалися гонтом. Після пожежі 1794 їх замінили сферичними покрівлями, вкритими бляхою.

У західному пряслі муру містилася надбрамна башта-дзвіниця. Вона стояла на поздовжній вісі собору й правила за парадний в'їзд до монастиря. Споруджена перед 1735, вона була спрощеною реплікою Святої брами Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Первісно триярусна, вінчалася розвиненим бароковим верхом. Перший ярус – тридільний четверик, оточений широкою аркадою з арковими прорізами стрільчастих обрисів. У четверику був арковий проїзд з кордегардіями обабіч і крученими сходами, що вели на верхні яруси. Другий ярус – восьмерик. Тут первісно була невеличка церква Вознесіння Господня, та після пожежі 1794 її не поновили. Третій ярус – восьмерик з арковими отворами дзвонів у кожній грані. Ця споруда дуже потерпіла в пожежі 1794, тож 1834 її суттєво перебудовано: аркаду першого ярусу розібрано, четверик другого й восьмерик третього ярусів споруджено заново. Увінчала дзвіницю сферична гранчаста баня з високим шпилем. На переломі північного муру первісно було влаштовано ще одну чотиригранну надбрамну башту, конструктивне рішення якої нагадує старовинний «захаб». Вона двоярусна, перший ярус дводільний і має в північному компартименті арковий проїзд, у південному – дві камери кордегардій. Проїзд орієнтовано паралельно лінії мурів, отож брама і шлях до неї потрапляли в зону ближнього прицільного вогню, який можна було вести з бійниць муру та наріжної башти. На другому ярусі башти була бойова камера зі стрільницями. Башта мала двосхилий дах.

1258.1.3. Харлампіївська тепла (трапезна) церква з настоятельським корпусом (архіт.). До західної частини північного муру впритул прилягає Харлампіївська тепла (трапезна) церква з прибудованим до неї впритул двоповерховим настоятельським корпусом. Церква прямокутна в плані, тридільна, однобанна, зального типу, з гранчастою вівтарною апсидою та прибудованим у 1770-х рр. з півдня великим літнім трапезним залом. Вівтар вінчає сферична баня на світловому восьмерику. Приміщення церкви перекриті зімкнутими склепіннями. Настоятельський корпус прямокутний у плані, має анфіладну систему розпланування. Уся споруда накрита єдиним вальмовим дахом. Фасади, звернені на парадний монастирський двір, мають суто цивільне трактування й декор, а в північній стіні прорізано численні бійниці. До північно-західного рогу цієї будівлі прилягає одна з наріжних башт.

На південний захід від собору міститься Г-подібний у плані двоповерховий корпус келій. Первісно він був одноповерховим, другий поверх надбудовано у 2-й пол. 20 ст. Корпус має секційне розпланування. Кожна секція п'ятикамерна і складається з сіней, що мають два виходи – на парадний і господарський двори – та чотирикімнатного житлового блоку, що прилягає до сіней з одного боку. Наріжна частина корпусу має складніше розпланування. Фасади розчленовані рустованими лопатками й увінчані розкріпованим карнизом.

Завдяки лаконічності й лапідарній нерозчленованості архітектурних мас монастирський ансамбль справляв враження суворої неприступної фортеці. Є в цьому щось театральне, з часткою архітектурної стилізації. Проте Гамаліївський монастир є найпізнішим на Лівобережжі монастирським ансамблем оборонного типу, останньою ланкою історичної еволюції такого типу комплексів споруд, мистецьким підсумком багатовікової традиції.

У 20-х рр. 20 ст. монастир закрили і він почав потроху руйнуватися. Харлампіївська тепла церква лишалася парафіяльною для села Гамаліївки, а в монастирських келіях жили люди. З 1956 Гамаліївський монастир оголошено пам'яткою архітектури республіканського значення. 1962 Сумський облвиконком передав монастир Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало його під місця ув'язнення суворого режиму (підприємство 319/66). Наступного року цей архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток. Наслідком цього став ще один етап руйнування ансамблю: на сьогодні значною мірою знищено оборонні мури і башти, у тому числі й три надбрамні; собор і Харлампіївську церкву перетворено на промислові цехи, у яких встановлено різноманітні верстати. При цьому в соборі влаштовано залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а в центральній бані встановлено бак для води. У спотвореній до невпізнання Харлампіївській церкві різьблені намогильні плити родини Скоропадських залито бетоном. Корпус келій надбудовано і перетворено на камери для утримання ув'язнених. З 1987 рештки монастиря знову поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури національного значення під охоронним № 1553.

1258.1.4. Могили Скоропадських (іст.). У північно-західній частині монастирського двору, біля стіни церкви св. Харлампія.

Скоропадський Іван Ілліч (1646, м. Умань – 3.07.1722, с. Гамаліївка) – гетьман Лівобережної України. Народився у козацькій старшинській сім'ї. У 1674 разом з братами переселився на Лівобережну Україну. На освіченого, з дипломатичними задатками козака звернув увагу гетьман І. Самойлович, призначив його військовим канцеляристом при своєму урядові. У 1676 І. Скоропадський уже старший канцелярист. У складі козацького війська він брав участь у кримських та чигиринських походах, де виявив хоробрість і військові здібності. Коли до гетьманської влади прийшов І. Мазепа, то він призначив І. Скоропадського генеральним бунчужним, а потім генеральним осавулом (п'ята особа в старшинській ієрархії). У 1706 Скоропадський обійняв посаду полковника одного з найбільших полків – Стародубського. У 1708 Мазепа відкрито виступив проти Петра І. До Мазепа приєдналася майже вся старшина, окрім кількох чоловік, серед яких був і Скоропадський.

4 листопада 1708 його було обрано гетьманом. У своїх універсалах він закликав населення України боротися разом з російським військом проти шведської армії. На чолі українських козацьких полків приймав участь у Полтавській битві у 1709. Разом з тим він намагався залишити ознаки автономії гетьманщини. Таємно налагодив зв'язок з гетьманом в Екзилі П. Орликом, через довірених осіб брав участь у виробленні знаменитої Конституції П. Орлика 1710. Скоропадський робив усе, щоб мова діловодства лишалася українською, щоб друкувалися українські книги, ігнорував накази Петра І, спрямовані на знищення гетьманської держави.

Коли царським маніфестом 1722 було створено Малоросійську колегію, якій підпорядкували адміністративні і судові органи гетьманського управління, Скоропадський не витримав цього удару, тяжко захворів і помер. 5 липня 1722 був

похований у Свято-Харлампієвському монастирі в сімейному склепі (де ще поховані його дружина і дочка) у церкві Св. Харлампія.

У західній стіні церкви вмуровані надгробні плити /1,0 x 0,8 м/ гетьмана І. Скоропадського та його дружини, виготовлені з білого вапняку. На них збереглися розбілені барокові надписи. З 1961 монастир перетворено на виправну установу суворого режиму УС-319/66. За цей час на території монастиря і в церкві св. Харлампія здійснено істотні перебудови. Останки гетьмана, його дружини і дочки було перепоховано із склепу на тюремне подвір'я біля церкви. Реконструкція 2010 [4044].

Віктор Вечерський

Лариса Восьмірова

Артем Серенок

1258.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Вул. Гамаліївська, у центрі села, біля клубу.

Поховано 25 воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників на початку вересня 1943 та померли від ран у 3574-му ХППШ. Відомі прізвища трьох воїнів: В.Конотопов, Н.Батова, А.Симоненко. Село визволено 2 вересня 1943.

У 1969 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,2 м/ на цегляному постаменті. З тильного боку встановлено цегляну стелу /4,0 м/ з датами «1941 – 1945». Біля основи постаменту на основах з мармурового дрібку /0,44 x 0,76 x 1,42 м/ укладено три металеві плити з прізвищами 90 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни та металева плита з анотаційним написом. Автор – ск. Ф.Бондар, архіт. А.Клейн [4045].

Валентина Краснокутська

Артем Серенок

1258.3. Поселення багат шарове (археол.). За 1,25 км на захід від західної околиці села. Займає ділянку правого берега струмка, притоки р. Єзуч. Висота над рівнем заплави – 2,0 – 5,0 м.

Виявлене Л.Білинською у 2006.

Площа поселення становить 1,2 га. Потужність культурного шару – 0,4 – 0,6 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи та раннього залізного віку. Поселення розорюється. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [4046].

Лариса Білинська

1259. ГЛАЗОВЕ С., ГЛАЗІВСЬКА СІЛЬРАДА

1259.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, на розі вулиць Клубної та Биковки.

Поховано 87 радянських воїнів. Серед них – воїни 143-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 624-го стрілецького полку 137-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943. Відомі прізвища двох загиблих воїнів: М.Попов, О.Капустін (в/ч. пп. 01069). Село визволено 8 вересня 1943.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,4 м/ на цегляному постаменті /1,2 м/.

У 1982 проведено реконструкцію: на могилі покладено гранітну плиту з меморіальним написом. За могилою на бетонній основі напівкруглої форми /0,9 x 22 м/ покладено 12 гранітних плит з прізвищами 182 воїнів-земляків, які загинули у роки Другої світової війни та написом [4047].

Валентина Краснокутська

1259.2. Могила Лисиці П.Г., 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Дібровку.

Лисиця П.Г. (? – 08.09.1943) – рядовий, загинув під час визволення села від нацистських окупантів 8 вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 194-ї стрілецької дивізії

48-ї армії.

У 1958 на могилі встановлено надгробну плиту /1,0 x 0,6 м/ та обеліск з мармурового дрібку /1,4 м/ з зіркою на верхівці [4048].

Артем Серенок

1260. ГУДІВЩИНА С., КАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1260.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі сільського кладовища.

Поховано 23-х воїнів, які загинули на початку вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, коли село знаходилось у смузі бойових дій 162-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Прізвища похованих невідомі. Село визволено 7 вересня 1943.

У 1958 останки воїнів з місць боїв перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено цегляний потинькований обеліск /2,5 м/ [4049].

Артем Серенок

1260.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На околиці села.

Поховано 18 воїнів, які загинули на початку вересня 1941 під час оборони села від нацистських загарбників. Прізвища похованих невідомі. Село окуповане 12 вересня 1941.

У 1958 останки воїнів з місць боїв перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено металевий обеліск з зіркою /1,5 м/ [4050].

Артем Серенок

1261. ГУКОВЕ С., ГАМАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1261.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.

На фронтах Другої світової війни у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками загинули 38 мешканців села.

У 1970 на честь загиблих воїнів-земляків встановлено залізобетонну стелу /6,5 x 1,0 x 0,6 м/, на чоловому боці якої барельєфне зображення Ордена Великої Вітчизняної війни, дати «1941 – 1945», меморіальна дошка з прізвищами загиблих та посвячу вальний напис [4051].

Віра Павленко

1262. ДІБРОВКА С., ВОВНЯНСЬКА СІЛЬРАДА

1262.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховані 34 воїни 143-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Загинули у вересні 1941 під час оборонних боїв за село та воїни 9-го кавалерійського, 237-го арт. полків 6-ї гв. стрілецької дивізії та під час визволення села від нацистських загарбників на початку вересня 1943 та померли від ран у 2324 шпиталі. Відомі прізвища 33 загиблих.

У 1954 на могилі встановлено цегляний обеліск. У 1985 проведено реконструкцію: обеліск замінено бетонною скульптурою воїна /2,0 м/ на залізобетонному постаменті /3,3 м/. На чоловому боці постаменту закріплено металеву дошку з прізвищами 14 воїнів-визволителів та написом.

Ліворуч від постаменту на бетонній основі /1,0 x 4,0 x 1,2 м/ покладено 8 плит з мармурового дрібку з прізвищами 120 земляків, загиблих в роки Другої світової війни [4052].

Валентина Краснокутська

Артем Серенок

1263. ЗАБОЛОТНЕ С., КЛИШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1263.1. Могила Негоди М.С., 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Собич.

Негода М.С. – рядовий, загинув у бою під час визволення села від нацистських окупантів 28 серпня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 65-ї армії.

У 1976 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ [4053].

Артем Серенок

1264. ІВОТ С., ІВОТСЬКА СІЛЬРАДА

1264.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У сквері, біля школи.

Поховано 338 воїнів 27-го окремого мотострілецького полку, 96-го, 256-го та 285-го стрілецьких полків 140-ї стрілецької дивізії, 415-го окремого саперного батальйону 245-ї стрілецької дивізії, 29-го л. б. Загинули під час визволення села від нацистських окупантів

на початку вересня 1943 та померли від ран у вересні 1943 у 79-му ОМСБ. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища 184 воїнів.

У 1958 останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ на цегляному постаменті /2,23 м/ з написом [4054].

*Петро Щербань,
Артем Серенок*

1264.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Ліворуч від прохідної коноплезаводу.

Поховані три воїна 115-ї стрілецької бригади 65-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських окупантів 6 вересня 1943. Прізвища загиблих невідомі.

Спочатку воїни були поховані на території складських приміщень коноплезаводу. У 1958 було проведено перепоховання. У 1975 на могилі встановлено бетонний обеліск /7,0 м/ з меморіальним написом. Ліворуч та праворуч від обеліска – цегляні стели з барельєфами скорботної жінки та вічного вогню [4055].

*Петро Щербань
Артем Серенок*

1264.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). За с. Івот, по дорозі на с. Антонівка.

Поховано 21-го воїна 29-ї окремої лижної бригади сибіряків 12-ї стрілецької дивізії. Загинули в боях за визволення села від нацистських окупантів 7-го березня 1943. Село визволено остаточно 9 вересня 1943. Прізвища похованих невідомі.

У післявоєнні роки останки похованих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1955 встановлено металевий обеліск /1,5 м/ [4056].

Артем Серенок

1264.4. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак жертвам фашизму, загиблим воїнам-землякам та воїнам-визволителям, 1976 (іст.). У центрі села, за 400 м на південний захід від школи.

10 березня 1943 гітлерівці вчинили жорстоку розправу над жителями села. Звірства були викликані тим, що напередодні, 7 березня 1943, село було визволено воїнами 29-ї лижно-стрілецької бригади Центрального фронту. Через три дні нацисти знову окупували село і почали розправлятися з його мешканцями. Розстрілювали людей у будинках, льохах, на горищах. Обливали бензином і запалювали бригадні сараї, у які заганяли людей. За один день було спалено і розстріляно 394 мешканців села. Цей день увійшов в історію села, як «Івотська трагедія».

У 1976 в центрі села встановлено бетонну скульптуру охоплених полум'ям жінки з дитиною /3,5 м, постамент – 0,32 м/. Ліворуч та праворуч від скульптури – дві цегляні оцентовані стели /1,5 x 6,0 м/, на яких закріплено 19 білих мармурових дошок. На 4-х дошках – прізвища 154 воїнів 140-ї стрілецької дивізії 65-ї армії, які загинули під час визволення села. На 5-ти дошках – прізвища 174 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни. На 10-ти дошках – прізвища 392 жителів села, спалених та розстріляних нацистами. На стелах – меморіальні написи. Автори пам'ятника: ск. О.Ситник, архіт. О.Стукалов [4057].

*Артем Серенок
Петро Щербань*

1264.5. Могила Зрянина І. Я., 1943 (іст.). За с. Івот, у лісі.

Зрянин І.Я. (? – 09.1943) – радянський воїн, лейтенант. Загинув під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 140-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Село остаточно визволено 6 вересня 1943.

У 1962 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/ з зіркою на верхівці [4058].

Артем Серенок

1265. КАЛІЇВКА С., КАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1265.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Вул. Жовтнева. У центрі села, біля клубу.

Поховано 45 воїнів 635-го стрілецького полку 143-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули на початку вересня 1941 під час оборони села від нацистських загарбників, та воїни 10-го гвардійського полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистів на початку вересня 1943. Дата визволення села не встановлена. Відомі прізвища 19 воїнів.

У 1962 останки похованих з різних місць були перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На постаменті /1,69 м /укріплена металева дошка з прізвищами 13 загиблих воїнів та меморіальний напис. На надгробній металевій плиті меморіальний напис та прізвища 84 земляків, які загинули у роки Другої світової війни [4059].

**Валентина Краснокутська
Артем Серенок**

1265.2. Могила радянського льотчика, 1941 (іст.). Вул. Першотравнева. У центрі кладовища.

Похований радянський льотчик. Загинув на початку вересня 1941 під час оборони села від нацистських загарбників. Прізвище льотчика невідоме.

У 1943 останки льотчика з лісу перенесено на кладовище, у тому ж році встановлено дерев'яний обеліск. У 1987 на могилі встановлений металевий обеліск /1,5 м/ [4060].

Артем Серенок

1266. КЛИШКИ С., КЛИШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1266.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 30 радянських воїнів 237-го стрілецького полку 69-ї стрілецької дивізії, 914-го та 915-го стрілецьких полків 246-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських окупантів 3 вересня 1943.

У 1943 останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу. У 1947 на братській могилі встановлено бетонний обеліск /1,5м/ на бетонній тумбі /2,5 x 2,5 м/ [4061].

Артем Серенок

1266.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, могила Бойка Є.О., 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.).

У центрі села, біля сільради.

Поховано 86 воїнів 237-го стрілецького полку 69-ї стрілецької дивізії, 914-го та 915-го стрілецьких полків. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 3 вересня 1943 та померли від ран у 491-му та 265-му медсанбатах. Відомі прізвища 67 загиблих.

У 1957 останки похованих з різних місць були перенесені у братську могилу.

Ліворуч від братської могили на відстані 5,0 м – могила партизана-ковпаківця Бойка Єгора Олексійовича (1910 – 42) – командира роти партизанського з'єднання С.Ковпака, який загинув у нерівному бою з нацистами у 1942 у районі м. Короп Чернігівської обл.

У 1975 останки Є.Бойка були перенесені з-під м. Коропа у с. Клишки. У тому ж році на могилі встановлено бетонний пам'ятник – усічена піраміда /0,65 x 0,5 x 0,3 м/, на якій закріплена металева дошка з посвятою.

У 1957 на братській могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,65 x 2,9 м/. На бетонній надгробній плиті – меморіальний напис та прізвища 30 загиблих воїнів.

У 1974 за скульптурою воїна встановлено цегляну оцентовану стелу /2,52 x 14,69 м/, на якій закріплено 16 чавунних дошок з написом та прізвищами 584 земляків, які загинули у роки Другої світової війни. Ліворуч на стелі – карбоване зображення голови скорботної жінки та меморіальний напис. У верхній частині стели – текст [4062].

1266.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.

Похований невідомий радянський воїн. Загинув під час визволення села від нацистських окупантів у вересні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 237-го стрілецького полку 69-ї стрілецької дивізії, 914-го та 915-го стрілецьких полків 246-ї стрілецької дивізії. Село визволене 3 вересня 1943.

У 1991 на могилі встановлено бетонний обеліск /1,5 м/ на бетонній тумбі /0,5 x 0,5 м/ [4063].

Артем Серенок

1267. КОВТУНОВЕ С., КОВТУНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1267.1. Могила Соколухіна М.В., 1943 (іст.). У центрі кладовища.

Соколухін Микола Васильович (? – 09.1943) – рядовий, який загинув у вересні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників підрозділами 65-ї армії. Село визволене 5 вересня 1943.

У 1984 на могилі встановлено металевий обеліск /1,65 м/ з зіркою на верхівці [4064].

Артем Серенок

1267.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля Будинку Культури, школи та адміністративної будівлі.

Пам'ятний знак встановлено на честь загиблих воїнів з сіл Ковтунове, Богданка, Чорні Лози, що відносяться до Ковтунівської сільради. Відкриття відбулося у день 35-ї річниці Перемоги.

Скульптурно-художня композиція складається з трьох частин: бетонна скульптура воїна /3,0 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,5 м/ і цегляний потинькований пілон /2,0 м/, у який з лівого боку вмонтовано чотири гранітні плити, а з правого – барельєфне зображення батальної сцени, зверху – напис. На плитах викарбувані прізвища та імена 39-ти загиблих воїнів (на даний момент відомі прізвища 62 загиблих воїнів) [4065].

Надія Подоляка

1268. КОРОТЧЕНКОВЕ С., КОРОТЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1268.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 97 воїнів 258-го, 283-го стрілецьких полків, 371-го арtpолку 140-ї стрілецької дивізії, 1199-го стрілецького полку 354-ї стрілецької дивізії, 194-го стрілецького полку 61-ї окремої розвід. роти, 369-го арtpолку 79-го окремого санітарного батальйону 162-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Загинули у 1-й половині вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран. Відомі прізвища всіх похованих. Село визволене 6 вересня 1943.

У 1954 останки загиблих з різних місць були перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,8 м/. На постаменті /2,17 м/ дві дошки з меморіальним написом та прізвищами загиблих воїнів [4066].

Петро Щербань

1268.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.

На фронтах Другої світової війни і в партизанських загонах у боротьбі з нацистськими загарбниками брали участь 223 жителя села, 151 із них загинув.

У 1958 на честь загиблих воїнів-земляків були встановлені мармурові плити з іменами 151 загиблого воїна-односельця. У 1975 пам'ятний знак реконструйований: встановлено залізобетонну скульптуру матері з дитиною на руках /5,5 м/. У верхній частині постаменту на чоловому боці і зліва – рельєфні написи. На гранях вмонтовано меморіальні металеві дошки з прізвищами загиблих [4067].

Віра Павленко

1268.3.

1268.4. Поселення багат шарове (археол.). На місці впадіння її до заплави р. Десни та за 2,0 км на південь від південної околиці села.

Виявлене та обстежене А. та О.Петраускасами у 2002.

Культурний шар займає похилий мисоподібний виступ берегової тераси. Поверхня пам'ятки поросла лісом. Знахідки, виявлені у відслоненнях берега, представлені фрагментами стінок ліпної кераміки доби бронзи, раннього залізного віку, уламками стінок та вінчиків гончарних посудин пізнього середньовіччя [4069].

*Олег Петраускас
Андрій Петраускас*

1269. ЛІСНЕ С., СОБИЦЬКА СІЛЬРАДА

1269.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-західній частині села, біля лісгоспу, за 10 м праворуч від дороги на с. Собич.

Поховано 64 воїнів 914-го та 915-го стрілецьких полків 246-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 10 вересня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1975 на могилі встановлено цегляний обеліск /2,3 м/ з меморіальним написом [4070].

*Петро Щербань
Артем Серенок*

1270. ЛУШНИКИ С., ЧАПЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1270.1. Поселення багатшарове – 1 (археол.). За 5,0 км на захід від західної околиці села, приблизно за 100 м вище за течією від дороги, яка веде з села до поромної переправи Лушники – Розльоти, на лівому березі Десни.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Культурний шар розповсюджується вздовж першої надзаплавної тераси р. Десни на площі 100 x 20 м. Поверхня пам'ятки поросла лісом.

Знахідки доби бронзи, раннього залізного віку представлені наконечником стріли з кременю, фрагментами вінець та днищ ліпних посудин. Матеріали кївської культури складаються з уламків ліпних горщиків, дисків-сковорідок з невисоким бортиком, одного фрагмента від лощеної гончарної посудини черняхівського типу та вінчика тигля з ошлакованою поверхнею [4071].

*Олег Петраускас
Андрій Петраускас*

1270.2. Поселення багатшарове – 2 (археол.). За 5,2 км на захід від західної околиці села та за 250 м на захід (вниз по течії) від поселення Лушники 1. Знаходиться на лівому березі р. Десна.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Культурний шар тягнеться смугою 700 x 30 – 50 м вздовж мисоподібного виступу першої надзаплавної тераси р. Десна. Поверхня пам'ятки поросла лісом. Знахідки представлені відщепами кременю та кварциту, фрагментами стінок та вінчиків ліпних посудин доби бронзи – раннього залізного віку та уламками стінок гончарної кераміки пізнього середньовіччя [4072].

*Олег Петраускас
Андрій Петраускас*

1270.3. Поселення багатшарове – 3 (археол.). За 4,0 км на північ від села на краю першої надзаплавної тераси. Знаходиться на лівому березі р. Десна.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Культурний шар займає площу 320 x 50 м. Поверхня пам'ятки розорюється. Через поселення проходить високовольтна лінія електромережі. В підйомному матеріалі епоха бронзи представлена фрагментами стінок ліпних посудин з «ялинковим» орнаментом, нанесеним відбитком короткої гребінки. Колекція знахідок 2-ї – 3-ї чв. 1 тис. н. е. складається з уламків від ліпних дисків-сковорідок та горщиків. Матеріали пізньосередньовічного часу представлені уламками гончарної кераміки, частиною румпи кахлі та шматком криці напівсферичної форми [4073].

*Олег Петраускас
Андрій Петраускас*

1271. МАКОВЕ С., МАКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1271.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 47 воїнів 10-го і 25-го стрілецьких полків 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, 34-го гв. арт. Полку. Загинули 1 – 3 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 17 воїнів. Село визволено 1 вересня 1943.

У 1963 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу воїна та партизанки /3,5 м/. У нижній частині цегляного постаменту /2,58 м/ – бетонна дошка з посвятою. На надгробній плиті – прізвища 15 загиблих воїнів.

У 1971 проведена реконструкція пам'ятника. Ліворуч від скульптурної групи встановлено бетонну стелу /2,2 x 5,0 м/ з барельєфом голови скорботної матері. На стелі закріплено 4 бетонних дошки з прізвищами 114 земляків, які загинули у роки Другої світової війни.

Автори скульптурної групи: ск. Гордін, В.Ткаченко; архіт. А.Клейн, Б.Клейн. Автор барельєфа на стелі – А.Косов [4074].

**Валентина Краснокутська
Артем Серенок**

1271.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.

Похований радянський воїн. Загинув під час визволення села від нацистських окупантів у вересні 1943 підрозділами 60-ї армії. Прізвище воїна невідоме. Село визволено 1 вересня 1943.

У 1957 на могилі встановлено металевий обеліск з зіркою /1,5 м/ [4075].

Артем Серенок

1272. МИРОНІВКА С., МИРОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1272.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 12 радянських воїнів. Серед похованих – 10 воїнів 115-ї стрілецької бригади 6-ї Гвардійської стрілецької дивізії. Їх прізвища невідомі.

Тут же поховані ефрейтор В.Чумаков – п/п 83826, рядовий М.Грищанов – воїн 272-ї окр. роти зв'язку 112-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників на початку вересня 1943. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1969 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,5 м / на постаменті /2,7 м/ [4076].

**Петро Щербань
Артем Серенок**

1272.2. Могила Самоделова Д.О., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.

Самоделов Дмитро Олександрович (? – 01.09.1943) – льотчик, старший лейтенант 563-го винищувального авіаційного полку. Загинув 1 вересня 1943 під час визволення с. Крупець.

У 1958 на могилі встановлено бетонний обеліск /3,55 м/, на якому закріплено металеву дошку з меморіальним написом [4077].

**Петро Щербань
Артем Серенок**

1273. МОСКОВСЬКЕ С., КЛИШКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1273.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховано 7 радянських воїнів. Загинули під час визволення села від нацистських окупантів на початку вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 17-го гвардійського стрілецького полку 60-ї армії. Прізвища воїнів невідомі.

У 1991 на могилі встановлено бетонний обеліск /1,5 м/ на бетонній тумбі /0,5 x 0,5 м/ [4078].

Артем Серенок

1274. ОБРАЖІЇВКА С., ОБРАЖІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1274.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі № 1.

Поховано 25 радянських воїнів 43-го, 108-го стрілецьких полків 106-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників з 1 по 15 вересня 1943 та померли від ран у 65-му окремому медсанбаті 106-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Село визволено 3 вересня 1943. Відомі прізвища 17 воїнів.

У 1964 на могилі встановлено цегляний обеліск /3,15 м/, біля основи якого бетонна плита з прізвищами 15 загиблих воїнів [4079].

Валентина Краснокутська

Артем Серенок

1274.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи, на перехресті вул. Леніна та 1 Травня.

Поховано 28 воїнів 108-го, 43-го стрілецьких полків 106-ї стрілецької дивізії, 362-го Забайкальського арт. полку, 100-го стрілецького полку, 236-го стрілецького полку. Загинули під час боїв за визволення села від нацистських загарбників з 1 по 15 вересня 1943 та померли від ран у 65-му окремому медсанбаті 106-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Село визволено 3 вересня 1943. Відомі прізвища 18 воїнів.

У 1967 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ з меморіальним написом на постаменті /2,43 м./ На могилі – металева плита з прізвищами 14 воїнів [4080].

Валентина Краснокутська

Артем Серенок

1274.3. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак Кожедубу І.М., 1978; Алея пам'яті жертв нацизму (іст., мист.). Вул. Леніна, у центрі села.

Автори: ск. М.Томський, арх. Л.Голубовський. Розміри: вис. бюста – 1,0 м, постаменту – 2,0 м.

Кожедуб Іван Микитович [8.06.1920, с. Ображіївка Шосткинський р-н – 1991, Москва, (Російська Федерація)] – радянської льотчик-випробувач, маршал авіації, тричі Герой Радянського Союзу (04.02.1944, 19.08.1944, 18.08.1945). Після місцевої семирічки навчався у Шосткинському хіміко-технологічному технікумі. Закінчив міський аероклуб. У 1940 призваний до Червоної Армії та направлений до Чугуєвського авіаційного училища, яке закінчив у 1941. Працював інструктором в училищі. На фронті з березня 1943.

Командир ескадрильї 240-го винищувального авіаційного полку ст. лейтенант до жовтня 1943 здійснив 146 бойових вильотів і збив 20 ворожих літаків. До середини 1944 заступник командира 176-го гв. Винищувального авіаполку гвардії капітан І.Кожедуб довів рахунок бойових вильотів до 256 і збитих літаків ворога – до 48. До закінчення війни гвардії майор довів свій рахунок бойових вильотів до 326 і збитих ворожих літаків – до 60.

Після війни жив і працював у Москві (Російська Федерація). У 1949 закінчив військово-повітряну академію, 1956 – Військову академію Генштабу. Маршал авіації, Депутат Верховної Ради СРСР 2 – 5 скликань, нагороджений 2 орденами Леніна, 7 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, Вітчизняної війни 1 ст., 2 орденами Червоної зірки, орденом «За службу Родині в ВС СРСР» 3 ст., медалями, а також закордонними орденами та медалями. Почесний громадянин міст Бельці (Республіка Молдова), Чугуїв, Калуга, Куп'янськ (Російська Федерація), Суми та ін.

Бронзовий бюст Героя на мармуровому складної форми прямокутному п'єдесталі встановлено на двоступінчатому стилобаті. У верхній частині постаменту – анотаційний напис.

Автор пам'ятника М.Томський (1900 – 84) – один з найбільш відомих радянських скульпторів у своїй творчості продовжував і реалізував кращі реалістичні традиції. Чіткі, крупно модельовані риси обличчя не тільки передають зовнішність нашого знаменитого земляка, а й мужність героя Вітчизняної війни, захисника. Отже, індивідуальна характеристика моделі поєднана (як завжди у Томського) з узагальненістю образу. Піднесеності, навіть деякої патетики, надає твору такий розповідний об'єкт як літак МІГ-

21 (встановлений у 1978), що стрімко здіймається вгору. Він може вважатися невід'ємною динамічною частиною композиції, особливо виразною при сприйнятті на фоні неба з певної точки зору. Додатковому відчуттю динаміки сприяє і такий поширений прийом, як поступове зменшення ступінчастої маси у верхній частині постаменту. Просторове оточення цілком відповідає повсякденній праці льотчика у реальних умовах [4081].

Валентина Краснокутська

Артем Серенюк

Ірина Павленко

1274.4. Михайлівська церква та дзвіниця, 19 ст. (архіт.). Мурована церква з дерев'яною дзвіницею міститься у рівнинній місцевості в центрі села посеред великого майдану. Територія оточена мурованою з цегли орнаментованою огорожею з триарковою вхідною брамою. Ще одна брама, одноаркова, міститься з південно східного боку. У куті храмової території стоїть одноповерховий мурований церковний будинок, що не становить історико-архітектурної цінності. Композиційно-видова роль комплексу будівель як архітектурної домінанти в забудові села значно послаблена високими деревами, що ростуть на подвір'ї.

Михайлівська дерев'яна церква у с. Ображіївці відома з 1781. У 1835 – 39 на її місці була збудована мурована однобанна церква у перехідних стильових формах від пізнього (так званого Миколаївського) класицизму до еkleктики. Невдовзі первісна мурована баня зруйнувалася і церкву десь у сер. 19 ст. (точна дата не з'ясована) увінчали дерев'яним восьмимериком. У 1896 – 97 рр. з ініціативи священика Базилевича за проектом чернігівського губернського архітектора М.Маркелова замість дерев'яного восьмирика було зведено мурований світловий восьмирик, увінчаний сферичною банею з глухим ліхтариком і маківкою. Дерев'яна дзвіниця збудована, орієнтовно, у 1-й тр. 19 ст. Цегляна огорожа навколо церковного подвір'я зведена на поч. 20 ст. Церква зазнала деяких втрат і перебудов протягом 20 ст.: втрачено іконостас, з західного боку прибудовано дерев'яний вхідний тамбур.

1274.4.1. Церква (архіт.). Хрещата, дев'ятидільна, трінавова, чотиристовпна, хрещато-баневої структури. Вона піднята на високий цоколь і має композицію, симетричну щодо двох взаємно перпендикулярних вісей. Зі сходу до основного об'єму прилягає півкругла апсида, з заходу – прямокутний у плані вхідний притвор, півкруглий усередині, що в інтер'єрі виглядає як контрапсида. Вісі південного й північного фасадів виділені прямокутними у плані ризалітами, прикрашеними чотириколонними пілястровими портиками з трикутними фронтонами. Так само оформлено західний фасад храму. У вирішенні фасадів застосовано спрощені форми тосканського ордера – пілястри, антаблемент, що включає карниз на дентикулах. Наріжні частини ризалітів мають спарені пілястри, зате на кутах основного об'єму пілястри чи лопатки відсутні. Прямокутні вікна, облямовані простими тягнутими наличниками, розташовані в два яруси, завдяки чому інтер'єр дуже добре освітлений. Над вікнами влаштовані круглі розетки. Підбанник має здрібнені форми декору, характерні для кін. 19 ст.: канелюровані пілястри, архівольти аркових вікон, антаблемент з сухариками й ширинками, дрібнопрофільований карниз.

В інтер'єрі рамена просторового хреста виділені підвищеними коробовими склепіннями, на перетині яких міститься світловий восьмирик, увінчаний восьмилопатовим зімкнутим склепінням. Його несуть чотири пілони за допомогою широких півциркульних підпружних арок та трикутних плоских пандативів. Приміщення у міжраменнях перекриті зімкнутими склепіннями. У західному притворі влаштовано невеликі хори по дерев'яних балках. Декор інтер'єру аналогічний фасадному: застосовано тягнуті наличники, профільовані карнизи й імпости, карнизи на дентикулах. Мальовань в інтер'єрі немає, передвітарна перегородка історико-мистецького інтересу не становить.

Церква мурована з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, всередині й зовні потинькована й побілена. Вальмові й щипцеві дахи та баня по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

1274.4.2. Дзвіниця (архіт.). Триярусна, квадратова в плані, типу „четверик на четверику”, увінчана гранчастою сферичною банею з ліхтариком. Яруси послідовно зменшуються за шириною знизу вгору. Нижній ярус – глухий зруб, складений з дубового бруса. Він використовувався як сховище церковних цінностей. Два горішні яруси мають каркасну конструкцію, проте ошальовані дошками горизонтально, створюючи враження суцільної монументальної структури. Низенький другий ярус має по одному круглому вікну в кожній грані. Значно вужчий, але вищий третій ярус має великі аркові прорізи дзвонів. Дашки й баня по дерев’яних кружалах укриті покрівельною сталлю.

Михайлівська церква та дзвіниця є унікальним комплексом церковної архітектури 19 ст., що поєднує народні архітектурні традиції з досвідом фахового зодчества [4082].

Віктор Вечерський

1274.5. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі № 2.

Невідомий радянський воїн. Загинув під час визволення села від нацистських загарбників на початку вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 6-ї гв. стрілецької дивізії 17-го гв. стрілецького корпусу 60-ї армії. Село визволено 3 вересня 1943.

У 1991 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/ [4083].

Артем Серенюк

1274.6. Поселення багатощарове – 1 (археол.). За 2,5 км на північний захід від північно західної околиці села, на лівому березі р. Десна, в урочищі Спольне.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Знахідки займали виступ борової тераси в заплаві р. Десни, який утворився в місці впадіння до неї річок Шостка та Івот. На даний час більша частина пам’ятки знищена земснарядом. Площа розповсюдження знахідок, фіксуються майже безперервно вздовж краю тераси, складає близько 1,5 км.

Знахідки представлено кремінними відщепами та частиною шліфованої сокири, фрагментами стінок та вінчиків ліпних посудин, орнаментованих ямками та відбитками гребінця доби неоліту, фінками ліпних посудин доби бронзи, вінчиком гончарної давньоруської посудини 12 ст., який знайдено в північно-східній частині поселення [4084].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1274.7. Поселення багатощарове – 2 (археол.). За 1,0 км на північний захід від північної околиці Ображіївка знаходиться на лівому березі р. Івот в місці впадіння її в р. Десна. Знахідки зафіксовано на похилому мисоподібному виступі берегової тераси, що сильно видається до заплави р. Івотки.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Поверхня пам’ятки задернована та пошкоджена господарськими ямами. Знахідки виявлені під час зачистки стінок ям і представлені кремінними відщепами, стінками та вінчиками ліпних посудин доби бронзи – раннього залізного віку, уламком ліпного диска-сковорідки з невисоким бортиком, фрагментами стінок гончарних посудин давньоруського чи пізньосередньовічного часу [4085].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1274.8. Стоянка, епоха неоліту (археол.). За 2,0 км на захід від села в урочищі Каплунів Берг. Займає лівий берег р. Десна між гирлами річок Шостка та Івотка.

Виявлене у 1965 І.Іванченком.

З піщаних дюн зібрана велика кількість фрагментів кераміки та кременевих знарядь вимитих земснарядом з дна стариці. Тонкостінні фрагменти горщиків з домішками піску та рослинності в тісті прикрашені відтисками «когтистої лапки» та рядом ямок-наколів відносяться до лисогубівської культури. Фрагменти товстостінної кераміки з орнаментом у вигляді підтрикутних наколів, прокреслених ліній та з композиціями гребінчастого штампу належать дніпродонецькій культурі.

Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ [4086].

Наталія Милованова

1275. ОСТРОУШКИ С., КОРОТЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1275.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 50 воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, 40-го стрілецького полку 102-ї стрілецької дивізії, 32-го гвардійського мінометного полку. Загинули на початку вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відомі прізвища 14 воїнів.

У 1959 останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна /3,0 м/ з меморіальним написом та прізвищами 14 загиблих воїнів на постаменті /4,78 м/ [4087].

Петро Щербань

Артем Серенок

1275.2. Братські могили жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На відстані 2,0 км на північний захід від села, у лісі на березі річки Вить.

У двох братських могилах поховані мирні жителі сіл Білоусівка, Кренидівка, Мефодіївка, які були знищені нацистами у роки тимчасової окупації 1941 – 43. Серед похованих у другій братській могилі – юний партизан-розвідник партизанського загону ім. Щорса, закатований німецькими фашистами Юлій Сорока (1928 – 43).

У третій братській могилі поховані мирні жителі єврейської національності, розстріляні нацистами в роки тимчасової окупації.

У четвертій могилі поховані дівчата-комсомолки, які загинули від рук фашистів у 1941.

У 1950 на братських могилах мирних жителів сіл, єврейської національності та дівчат-комсомолок були встановлені три дерев'яних обеліски /1,78 м/. На чоловічому боці обеліску на могилі комсомолок – посвята.

У 1961 на братській могилі жертв фашизму та юного партизана встановлені два бетонних обеліски /4,9 м, 2,21 м/ На одному з них – меморіальний напис [4088].

Петро Щербань

Артем Серенок

1275.3. Поселення багатощарове (археол.). За 1,0 км на захід від північної околиці села Знаходиться на лівому березі р. Десни. Через поселення сходить дорога до Новгород-Сіверського. Займає похилий мисоподібний виступ берегової тераси.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Розміри Поселення-200 м та 100 м по обидва боки дороги вздовж краю берега. Серед них кремінні відщепи та наконечник дротика, фрагменти ліпних посудин раннього залізного часу. Не виключено, що частина ліпної кераміки відноситься до ранньослов'янських культур 2-ї чв. 1 тис. н. е. Поверхня пам'ятки сильно пошкоджена природною ерозією [4089].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1276. ПИРОГІВКА С., БОГДАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1276.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків і жертв фашизму, 1986 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 27 радянських воїнів, серед яких – воїни 1034-го стрілецького полку 293-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у вересні 1941 під час оборони села від нацистських загарбників та воїни 40-ї развід. роти 37-ї стрілецької дивізії, 656-го окремого батальйону зв'язку 140-ї стрілецької дивізії, 415-го окремого саперного батальйону 246-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села 10 вересня 1943. Відомі прізвища 27 загиблих.

У 1960 останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу. У 1961 на могилі встановлено бетонну скульптурну групу воїна та партизанки /2,7 м/. На постаменті /2,3 м/ закріплено бетонну дошку з меморіальним написом.

У 1986 проведено реконструкцію. Неподалік скульптури встановлено дві бетонні основи /0,15 x 4,5 x 5,4 м; 0,2 x 3,1 x 2,9 м / з 15 мармуровими плитами чорного кольору. На них

викарбувані тексти з посвятою; імена воїнів, загиблих у боях за село; імена 42-х мирних мешканців села, що загинули у роки Другої світової війни; імена 132-х воїнів-односельців, які не повернулися з фронтів війни [4090].

Петро Щербань
Артем Серенок

1276.2. Могила Захарченка Ю.В., 1985 (іст.). У центрі кладовища.

Захарченко Юрій Володимирович (18.09.1964, с. Пирогівка – 24.03.1985, там же) – рядовий Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

Народився у селянській родині. У 1979 закінчив Пирогівську 8-річну школу. З 1979 по 1982 навчався у ПТУ-13 м. Шостка. З 1982 по 1983 працював апаратником на ВО «Свема» та у радгоспі ім. Б.Хмельницького у с. Богданівка. Призваний до лав армії 30 березня 1983. Проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 06522. Був ст. слюсарем 2-ї санітарно-технічної роти. Загинув у районі населеного пункту Мукхейль. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1985 на могилі встановлено обеліск /1,5 м/ з чорного граніту, на фасадній частині якого портрет та меморіальний напис [4091].

Артем Серенок

1276.3. Могила радянського льотчика, 1943 (іст.). В урочищі Веремієвщина, поблизу с. Пирогівка.

Похований радянський льотчик, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників 10 вересня 1943 підрозділами 65-ї армії. Прізвище льотчика невідоме.

У 1976 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ з зіркою на верхівці [4092].

Артем Серенок

1276.4. Поселення, 6 – 2 тис. до н. е. (археол.). За 0,5 км на північний схід від села на правому березі р. Шостка (притока р. Десна). Займає піщану дюну в заплавах річок Шостка та Десна (урочище Висока).

Поселення відкрите І.Іванченком у 1965. Оглядалося Н.Миловановою у 1988. Обстежене Є.Осадчим у 2007.

Розміри дюни – 150 x 100 м, висота над заплавою становить 12 м.

З південної та південно-західної частини дюни походять уламки ліпних горщиків та кременевих виробів. Серед знахідок виділяються дві групи знахідок різного часу. До першої групи належить тонкостінна кераміка, орнаментована ямками та «гусеничною» та належить до епохи неоліту. До другої групи належать фрагменти товстостінних горщиків з шерехатою поверхнею зі слідами розчосів, орнаментовані перлинами, «гребінкою», лінійним та ромбічним орнаментом. Кераміка належить до епохи бронзи. На момент обстеження поселення задерноване [4093].

Наталія Милованова

1276.5. Поселення багатощарове (археол.). За 5,0 км на південний захід від села в урочищі Другий Дубок. Займає мис борової тераси лівого берега р. Десна, на правому березі її стариці.

Відкрите і обстежене Н. Миловановою у 1988.

Підйомний матеріал зібраний на площі 80 м кв. Культурний шар виявлений на глибині 0,2 – 0,5 м та має потужність 0,2 – 0,25 м. Він зберігся у південно-західній частині мису.

З поселення походять кременеві вироби, фрагменти кераміки епохи неоліту, прикрашені ямково-гребінчастим орнаментом та фрагментами кераміки епохи бронзи орнаментованими «гусеничною», ямками та зигзагами.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4094].

Наталія Милованова

1276.6. Поселення багатощарове (археол.). На північно-східній частині села, в кінці вул. Лугова в урочищі Сергіївщина Дубина. Займає ділянку борової тераси лівого берега р. Шостка протяжністю 100 м.

Виявлене і обстежене Н.Миловановою у 1988.

Висота поселення над рівнем заплави становить 3,0 м. Поверхня заросла сосновим лісом. Культурний шар епохи мезоліту повністю знищений вивітренням, культурний шар епохи бронзи виявлений на глибині 0,15 м, зберігся невеликими ділянками потужністю 0,07 – 0,12 м.

З поселення походять кременеві вироби двох епох: мезолітичної та бронзи. Серед виробів першої групи зустрічаються неуклеуси, різці та відщепи з ретушшю. До другої групи відноситься бокова скребачка та черешковий наконечник стріли.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4095].

Наталія Милованова

1276.7. Поселення-1, багат шарове (археол.). За 1,0 км на північний схід від північно-східної околиці села, в ур. Чортове озеро. Займає похилий берег старого русла р. Шостка (ліва притока р. Десна).

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Культурний шар зафіксовано на похилому березі старого русла річки. На сьогодні більша частина пам'ятки знищена під час будівництва залізниці. Знахідки представлені відщепами та готовими знаряддями з кременю, стінками та вінчиками ліпних посудин доби неоліту з ямково-гребінчатим орнаментом; уламками керамічних «штампів» дня нанесення орнаменту, стінками та вінчиками ліпних посудин доби бронзи, деякі з яких прикрашені врізними лініями та ямками, фрагментом керамічного пряслиця біконічної форми, прикрашеного відбитком вірвовки, днищами та вінчиками ліпної кераміки раннього залізного віку, орнаментованих наколами ззовні та зсередини, уламками ліпних посудин 2-ї та 3-ї чв. 1 тис. н.е., розвалом гончарного давньоруського горщика 13 ст., що прикрашений по плічку прямими лініями [4096].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1276.8. Поселення-2, багат шарове (археол.). За 0,15 м вгору за течією р. Шостка (ліва притока р. Десна) на північ від північно-східної околиці села.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Культурний шар зафіксовано вздовж краю першої надзаплавної тераси. Поверхня пам'ятки поросла чагарниками, що ускладнює визначення площі розповсюдження знахідок. Серед підйомного матеріалу – дрібні уламки стінок ліпних посудин доби бронзи, раннього залізного віку та стінок гончарних посудин пізнього середньовіччя [4097].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1277. СВІРЖ С., КОРОТЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1277.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховано 33-х воїнів, які загинули під час оборони села 635-м стр. полком 143-ї стр. дивізії 13-ї армії у вересні 1941, та воїни 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від нацистських окупантів 7 вересня 1943. Відомі прізвища 7 воїнів: О.Іллін, П.Єласков, С.Жердев, І.Любимов, С.Посилков, Симаков, О.Тьотушкін.

У 1958 останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптуру жінки /2,3 м/. На постаменті /1,6 м/ біля ніг жінки – бетонна дошка з меморіальним написом [4098].

Артем Серепок

Петро Щербань

1277.2. Могила Замули О.Д., 2001 (іст.). На кладовищі, справа від входу.

Замула Олексій Дмитрович (22.06.1928, с. Свірж – 21.06.2001) – Герой Соціалістичної Праці (23.12.1973).

Народився у селянській родині. З 1943 почав працювати у колгоспі «Друга п'ятирічка». За роботу у найскладніших умовах розореного війною села, вагомий трудовий внесок у допомогу фронту був нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» З 1951, після служби в рядах Радянської армії, працював водієм, а з 1953 – трактористом, помічником бригадира Івотської МТС. У 1958 повернувся у Свірж і з 1959 очолив тракторну бригаду колгоспу «Більшовик». У 1973 механізатори бригади зібрали по 24 ц/га зернових, 320 ц/га зеленої маси кукурудзи, 245 ц/га картоплі, 13 ц/га конопель. Згодом працював керівником виробничої дільниці Безперервний стаж роботи у рідному селі – майже 40 років. За його пропозицією у колгоспі були створені механізовані ланки буряководів і картоплярів, вдосконалені окремі механізми сільськогосподарської техніки. «За трудову доблесть у виконанні взятих зобов'язань по збільшенню виробництва та продажу державі зерна, масляничних культур та інших продуктів землеробства» О. Замулі присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений двома орденами Леніна, Золотою медаллю «Серп і молот», іншими державними нагородами.

У 2002 на могилі встановлено обеліск із мармурового дрібку у вигляді вітрила /1,5 м/, на чоловічому боці якого портрет померлого і напис [4099].

Надія Подоляка

1278. СОБИЧ С., СОБИЦЬКА СІЛЬРАДА

1278.1. Городище, юхнівська культура (археол.). 2,5 км на північний захід від західної околиці села та за 1,0 км на північ від будівель лісгосподарства, в урочищі Малий Бір. Займає мис борової тераси.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2003, обстежене Є. Осадчим у 2009.

Площа городища 1,3 га. Висота над рівнем заплави становить 15 – 20 м. Городище має трикутну форму, орієнтоване по лінії північний захід – південний схід. Укріплення городища складаються з трьох ліній. Висота валів коливається від 1,0 до 1,5 м. Потужність культурного шару становить 0,6 м. З городища походять фрагменти ліпного посуду юхнівської культури, уламок глиняного пряслиця і важка грушоподібної форми [4100].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1278.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків та жертв фашизму, 1982 (іст.). Вул. Радянська, у центрі села, біля сільради.

У двох братських могилах поховано 177 воїнів 915-го стрілецького полку 246-ї стрілецької дивізії, 114-го стрілецького полку та 86-го артилерійського полку 37-ї стрілецької дивізії, 237-го стрілецького полку 69-ї стрілецької дивізії, 115-ї стрілецької бригади, 149-ї стрілецької дивізії 65-ї армії, 10-го стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії. Загинули під час визволення села від нацистських окупантів на початку вересня 1943 та померли від ран у 7 медсанбаті, 226, 222 окремих медичних санітарних батальйонах 149-ї стрілецької дивізії 65-ї армії. Відомі прізвища 156 воїнів. Село визволено 9 вересня 1943.

У 1958 останки похованих з різних місць перенесено у дві братські могили, на яких у тому ж році встановлено бетонну скульптуру воїна. У 1967 проведено реконструкцію: встановлена нова бетонна скульптура воїна /4,5 м/ на постаменті /0,82 м/. У 1982 споруджено меморіал. За могилами на бетонній основі /1,14 x 10,7 м/ укладено 13 сірих гранітних плит з посвятою та прізвищами 129 воїнів, 372 земляків, які загинули в роки Другої світової війни та 19 жителів села, розстріляних фашистами 18 червня 1942 [4101].

Петро Щербань

Артем Серенок

1278.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 5,0 км на північний захід від села. Займає невисокий мис борової тераси лівого берега р. Десна в урочищі Хвойна.

Відкрите та обстежене Н. Миловановою у 1988.

Висота над рівнем заплави становить до 2,0 м. Поверхня задернована. Потужність культурного шару становить 0,2 м, він зберігся невеликими ділянками. Концентрація знахідок – середня. З поселення походять кременеві вироби епохи бронзи. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4102].

Наталія Милованова

1278.4. Поселення-1, багат шарове (археол.). За 2,0 км на південний захід від західної околиці села. Займає край борової тераси лівого берега р. Десна, на березі невеликої річки (лівої притоки Десни), що витікає із оз. Турове в місці її впадіння в заплаву Десни.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2003.

Розміри поселення точно встановити важко через густий ліс, який вкриває поселення. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 3,0 м. З поселення походять фрагменти кремневих знарядь, фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та раннього залізного віку. Через поселення проходить ґрунтова дорога, що руйнує культурний шар [4103].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1278.5. Поселення-2, багат шарове (археол.). За 2,0 км на захід від західної околиці с. Собич, в ур. Великий Бір. Займає підвищення правого берега невеликої річки (ліва притока Десни), що витікає з оз. Турове при її впадінні в заплаву р. Десна.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2003.

Культурні рештки зафіксовані на краю мисоподібного виступу похилої першої надзаплавної тераси. Висота над рівнем заплави становить 1,5 м. У відслоненнях культурного шару знайдено відщепи та шматки кременя, кремінні пластини з ретушшю, уламки стінок ліпних посудин доби неоліту, доби бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу та фрагмент вінця горщика 13 ст. Поселення задерноване, в північній частині розташований кар'єр [4104].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1278.6. Поселення-3, багат шарове (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села, в ур. Великий Бір. Займає край мисового виступу борової тераси.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2003.

Висота поселення над рівнем заплави становить 2,0 – 3,0 м. Поселення задерноване, заросле лісом. По його території проходить ґрунтова дорога. У відслоненнях культурного шару виявлені фрагменти ліпного посуду доби неоліту, бронзи, давньоруського часу та 14 – 15 ст., 17 – 18 ст. [4105].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1278.7. Поселення – 5, багат шарове (археол.). За 3,0 км на північний схід від північно-західної околиці села та за 30 м вище за течією від північного краю огорожі будинку відпочинку в ур. Петровські Редуті. Займає край борової тераси, яка впритул підходить до річки.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2003.

Поверхня поселення заросла лісом, сильно пошкоджена грабіжницькими ямами і стежками. В кількох місцях фіксується неглибокий рів, який охоплює підпрямокутну в плані площу, яка, можливо, окреслює межі пізньосередньовічної садиби. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи неоліту, бронзи та пізньосередньовічна кераміка, кахлі і сильно корозовані залізні предмети [4106].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1278.8. Поселення – 6, багат шарове (археол.). За 2,7 км на північний захід від північно-західної околиці села та за 0,5 км на північ від північної межі будинку відпочинку, в ур. Петровські Редуті. Займає край похилої борової тераси.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2003.

Розміри Поселення-300 x 20 м. Поселення заросле лісом та задерноване. Через територію поселення проходить ґрунтова дорога, що руйнує культурний шар. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи, раннього залізного віку, давньоруського та козацького часів [4107].

*Олег Петраускас
Андрій Петраускас*

1279. СОБИЧЕВЕ С., СОБИЦЬКА СІЛЬРАДА

1279.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, перед будинком сільради.

Поховано 13 воїнів з частин 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 17-го гвардійського стрілецького корпусу 60-ї армії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 29 серпня 1943. Прізвища похованих невідомі.

У 1965 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,7 м/. На цегляному постаменті /2,82 м/ закріплено бетонну дошку з меморіальним написом. Автори пам'ятника: ск. Л.Жуковська, Я.Рик, архіт. – Б.Клейн [4108].

*Валентина Краснокутська
Артем Серенок*

1279.2. Могила Наная О.В., 1984 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Нанай Олександр Віталійович (4.12.1962, с. Собичеве – 14.02.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

З 1970 по 1978 навчався у Собичевській середній школі. Працював токарем на Шосткинському ВО «Десна». 30 березня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості, в/ч. пп. 71176, кулеметник. Загинув 14 лютого 1984. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 червня 1984 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно)

У 1984 на могилі встановлено гранітний обеліск /1,5 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4109].

Артем Серенок

1279.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 5,0 км на північний захід від села, праворуч шосе, що веде до бази відпочинку (урочище Степаненків Хутір). Займає піщаний мис борової тераси лівого берега р. Десна.

Виявлене ы обстежене Н.Миловановою у 1988.

Розміри Поселення-150 x 70 м. Територія задернована, зайнята під літній загін для худоби. Культурний шар зберігся частково, його потужність становить 0,3 м. З поселення походять кременеві вироби епохи бронзи.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4110].

Наталія Милованова

1280. ТИМАНІВКА С., ТИМАНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1280.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Перемоги, у центрі села, біля клубу.

Поховано 78 воїнів 269-го артполку, 1235-го, 1281-го, 1285-го стрілецьких полків та 696-го окремого санбатальйону 60-ї стрілецької дивізії, 320-го стрілецького полку 246-ї стрілецької дивізії, 20-ї окремої розвідротти, 120-го, 237-го, 303-го стрілецьких полків та 99-го окремого саперного батальйону 69-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських окупантів 4 вересня 1943. Відомі прізвища всіх похованих.

У 1959 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено бетонну скульптурну групу воїна та жінки /3,5 м/. На цегляному постаменті /3,1 м/ – бетонна дошка з меморіальним написом. На могилі – гранітна плита з написом та прізвищами 62 загиблих воїнів [4111].

*Григорій Грибань
Артем Серенок*

1280.2. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на захід від західної околиці села, на узліссі, поблизу поселення.

Виявлений у 1988 В.Куриленком. Досліджений А. та О. Петраускасами у 2002.

Могильник складається з 5 насипів діаметром близько 5,0 – 6,0 м та висотою 1,0 – 1,3 м. Один з них пошкоджений. При зачистці відслонення культурного шару зафіксовано лінзу розмірами 0,25 x 1,5 м, яка складалася з окремих кальцинованих кісток та дрібних вуглинок [4112].

*Олег Петраускас
Андрій Петраускас*

1280.3. Могила Бєглова С.П., 1943 (іст.). За 2,5 км на північний захід від села, у лісі.

Бєглов С. П. (? – 04.09.1943) – воїн 111-го артполку 246-ї стрілецької дивізії. Загинув під час визволення села від нацистських окупантів 4 вересня 1943.

У 1947 на могилі встановлено дерев'яний обеліск (один на дві могили) /1,15 м/ [4113].

*Петро Щербань
Артем Серенок*

1280.4. Могила Д'яченка А.Т., 1943 (іст.). У лісі, на околиці села.

Д'яченко Андрій Трохимович – радянський воїн. Загинув під час визволення села від нацистських окупантів 12 вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 60-ї, 246-ї та 69-ї стрілецької дивізії 65-ї армії.

У 1963 на могилі встановлено дерев'яний обеліск з зіркою /1,1 м / [4114].

Надія Подоляка

1280.5. Могила Захар'яша М.М., 1943 (іст.). За 2,5 км на північний захід від села, у лісі.

Захар'яш Микола Микитович (? – 04.09.1943) – ст. лейтенант, воїн 111-го артполку 246-ї стрілецької дивізії, ветфельдшер. Загинув під час визволення села від нацистських окупантів 4 вересня 1943.

У 1947 на могилі встановлено дерев'яний обеліск(один на дві могили) /1,15 м/ [4115].

*Петро Щербань
Артем Серенок*

1280.6. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). За 2,0 км на північний захід від села, у лісі, у напрямку до с. Собич.

Похований невідомий воїн, який загинув під час визволення села від нацистських загарбників на початку вересня 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій підрозділів 60-ї, 246-ї та 69 стрілецької дивізії 60-ї армії.

У 1963 на могилі встановлено дерев'яний обеліск з зіркою /1,1 м / [4116].

Петро Щербань

1280.7. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Бензики.

Похований невідомий радянській воїн. Загинув під час визволення села від нацистських загарбників у вересні 1943, коли село знаходилось у смузі бойових дій 6-ї гв. стрілецької дивізії 60-ї армії. Село визволене 4 вересня 1943.

У 1965 на могилі покладено мармурову надгробну плиту /1,5 x 0,6 м/ та обеліск з мармурового дрібку у вигляді вітрила /1,25м/ [4117].

Артем Серенок

1280.8. Могила Рубана Ф.Л., 1920-ті (іст.). Вул. Перемоги, у центрі села, біля пошти.

Рубан Федір Леонтійович – перший комсомолець села. Загинув в ході класової боротьби в період встановлення радянської влади на селі.

У 1953 на могилі встановлено металевий конусоподібний обеліск /1,75 м/ з зіркою на верхівці [4118].

*Григорій Грибань
Артем Серенок*

1280.9. Поселення (археол.). За 2,0 – 3,0 км західніше села, в лісі, на березі озера Хотіні, навпроти с. Родичев Чернігівської області.

Відкрите ы обстежене В.Приймаком у 1987.

Висота поселення над рівнем заплави становить 3,5 м. Територія поселення задернована частково, більшість території пошкоджена ямами та видувами. З поселення походять фрагменти кераміки епохи неоліту, бронзи та раннього залізного віку [4119].

1280.10. Поселення багатощарове – 1 (археол.). За 2,0 км на захід від західної околиці села в місці виходу на луг дороги із с. Лимонівка до поромної переправи через Десну до с. Свердлова. Знаходиться на лівому березі р. Десна.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Поселення займає похилий край борової тераси висотою 2,0 – 3,0 м. Поверхня пам'ятки задернована, пошкоджена ґрунтовою дорогою та численними сучасними ямами. Знахідки розповсюджувались на площі 100 x 150 м. На зруйнованих ділянках поверхні поселення знайдено крем'яні відщепи, вкладиш та скребачку, фрагменти вінець ліпних посудин доби бронзи, орнаментованих наколами та відбитками мотузки, уламки ліпної миски відкритого типу та ліпних горщиків юхнівської культури, деякі із них орнаментовані наскрізними наколами та вдавленнями, фрагменти вінець ліпних посудин 2-ї – 3-ї чв. 1 тис. н. е., частина яких орнаментована по краю пальцевими зашипами; уламки ручки, дниш (одне з клеймом) та вінець давньоруських гончарних посудин 10 – 13 ст. та 14 ст., фрагмент жорен із схожої на туф породи, уламок кахлі та гончарного вінця пізньосередньовічної посудини. Серед знахідок привертає увагу керамічний предмет у вигляді круглого в перетині стержня, який можливо застосовувався як штамп [4120].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1280.11. Поселення багатощарове – 2 (археол.). За 2,0 км на північний захід від північної околиці села та за 2,0 км вище за течією від поселення Тимонівка 1. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Десна.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Поселення займає край плавно вигнутого похилого корінного берега. Його поверхня заросла лісом, що ускладнює точне визначення площі культурного шару. У відслоненнях культурного шару знайдені кремінні відщепи та знаряддя, фрагменти стінок ліпних посудин доби бронзи – раннього залізного віку, один з них орнаментований відбитком мотузки, другий – наскрізним отвором. Знахідки роменської культури представлені уламками стінок ліпних посудин з характерним орнаментом. Матеріали давньоруського часу складаються з фрагментів стінок (деякі з лінійним орнаментом) та вінчиків від гончарних посудин 11 – 12 ст. За особливостями профілю один вінчик може бути датований 14 ст. Серед уламків гончарного посуду пізнього середньовіччя є фрагменти стінок, зовнішня поверхня яких писана червоною фарбою [4121].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1280.12. Поселення багатощарове – 3 (археол.). За 2,0 км на південний захід від південної околиці с. Тиманівка, навпроти с. Радичів. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Десна.

Виявлене та обстежене А. та О. Петраускасами у 2002.

Поселення займає похилий мисоподібний виступ висотою до 1,5 – 2,0 м та прилегло до нього частину берега. Поверхня пам'ятки поросла лісом та чагарником, що ускладнює значення площі розповсюдження культурного шару. Знахідки, виявлені в оголеннях берега, представлені відщепами ременю та кварциту, фрагментами стінок неолітичних ліпних посудин, орнаментованих ямками та відбитками гребінця, уламком вертикального вінця з валиком від великої ліпної посудини з горизонтальним «ялинковим» орнаментом доби бронзи, фрагментами стінок ліпної кераміки доби бронзи – раннього залізного віку. До періоду пізнього середньовіччя відносяться вінчики гончарної посудини та шматок свинцю витягнутої форми. З давньоруським часом можливо пов'язати одну стінку гончарної посудини [4122].

Олег Петраускас

Андрій Петраускас

1281. ЧАПЛІВКА С., ЧАПЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1281.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.

Поховано 8 воїнів з підрозділів 1285-го стрілецького полку та 696-го окремого санітарного батальйону 60-ї стрілецької дивізії. Загинула в боях за визволення села від нацистських окупантів на початку вересня 1943. Село визволено 3 вересня 1943. Відомі прізвища трьох воїнів: ефрейтор А.Жариков, старшина С.Малютін, мол. сержант С.Соколов.

У 1963 на могилі встановлено бетонну скульптуру воїна /2,59 м/ на цегляному потинькованому постаменті /2,54 м/. На чоловому боці постаменту закріплено бетонну дошку з меморіальним написом, нижче встановлено похило плиту з сірого граніту /0,71 x 0,43 м/ з прізвищами трьох воїнів [4123].

*Григорій Грибань
Артем Серенок*

1281.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, на розі вулиць Горького та Жовтневої.

Поховані воїни 468-ї окремої розвід роти; 1285-го, 1283-го стрілецьких полків 60-ї армії; 111-го артилерійського полку 245-ї стрілецької дивізії; 118-го артилерійського полку, 237-го, 120-го, 330-го стрілецьких полків 69-ї стрілецької дивізії. Загинули під час визволення села від нацистських загарбників 3 вересня 1943. Відомі прізвища 18 воїнів.

У 1954 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1966 бетонною скульптурною групою воїна та жінки /3,5 м/. На чоловому боці постаменту /2,58 м/ – дошка з мармурового дрібку з меморіальним написом. У 1982 проведено реконструкцію: на могилі укладено білу мармурову плиту /0,6 x 1,0 м/ з прізвищами 18 загиблих воїнів [4124].

*Григорій Грибань
Артем Серенок*

1281.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків та жертв фашизму, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни і у партизанських загонах у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками брали участь 1313 мешканців села. Із них 505 загинули, серед них 51 – патизани: 4 – загинули в боях і 47 – закатовані у застінках гестапо.

У 1967 на честь загиблих односельчан було відкрито пам'ятний знак. Напівовальний залізобетонний пілон /15,3 x 2,2 м/ обмурований цеглою. На його чоловому боці – 14 мармурових плит з викарбуваними 502 прізвищами загиблих, у верхній частині – напис. Перед пілоном – залізобетонна стела /6,6 м/, облицьована мармуровими плитами. У верхній частині стели – зображення Ордена Перемоги. Між пілоном та стелою – умовна могила /2,0 x 0,7 x 0,5 м/, облицьована по периметру цеглою. Під час відкриття пам'ятного знаку за могилою, між мармуровими плитами, якими вимощений майданчик, і стелою, була закопана капсула зі зверненням мешканців села до своїх односельців 2017 [4125].

Віра Павленко

1281.4. Поселення, 6 – 3 тис. до н. е. (археол.). За 2,0 км на південь від села. Займає піщане підвищення, вкрите соснами. Розташоване в заплаві р. Десна в урочищі Круча.

Поселення відкрите Н.Миловановою у 1988.

Розміри Поселення-250 x 150 м. Висота над рівнем заплави становить 0,5 – 0,7 м. Підйомний матеріал концентрується у західній частині підвищення. З поселення походять фрагменти орнаментованої кераміки та численні кварцитові вироби та вироби з кременю. Значну частину кам'яного інвентарю становлять відходи виробництва. Кераміка орнаментована ямками, гребінкою, насічками, мотузчатим штампом.

На глибині 0,1 м від денної поверхні виявлені два культурних шари, що містили матеріали епохи неоліту. Потужність першого шару – 0,1 м, нижнього 0,05 – 0,1 м. Насиченість шарів культурними залишками досить слабка. Нижній шар значно бідніший знахідками, у ньому знайдені кілька відщепів з кременя, шматок обпаленої глини, вугілля.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4126].

1281.5. Поселення багатощарове (археол.). За 1,0 км від села, праворуч від дороги на поромну переправу через р. Десна (с. Чапліївка – с. Разлет) в урочищі Церковне. Поселення відкрите І.Іванченком у 1965. Досліджувалося Н.Миловановою у 1988. Займає ділянку борової тераси р. Десна, тераса задернована та заросла лісом. Висота над рівнем заплави становить 6,0 м. Потужність, культурного шару, що зберігся частково становить 0,3 м.

Знахідки трапляються на ділянці довжиною до 0,1 км. З поселення походять уламки кераміки епохи неоліту та раннеслов'янського часу. Культурний шар, що зберігся частково, простежується на ділянці довжиною 100 м та має потужність 0,3 м.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського краєзнавчого музею [4127].

Наталія Милованова

1281.6. Поселення багатощарове (археол.). В урочищі Борок за 0,5 км на захід від села на мисоподібній ділянці борової тераси лівого берега р. Десна. Північно східніше мису протікає річка Осота (притока р. Есмань), південно західніше – стариця р. Десна.

Досліджувалося М.Рудинським у 1925, М.Морачевським у 1931, І.Іванченком у 1973, Н.Миловановою у 1988.

Дослідниками зібраний значний за обсягами матеріал епохи неоліту, що знаходився в кількох пунктах у межах урочища. Для кременевого матеріалу, за даними М.Рудинського типова мікролітичність.

Урочище вкрите лісом, висота над заплавою становить 4,0 – 5,0 м. У 1988 під час огляду матеріал епохи неоліту виявлений тільки на схилах краю мису, висота якого тут становить 2,0 – 2,5 м.

Закладений на периферії мису шурф дозволив виявити три культурних шари. Шар 2 потужністю до 0,3 м містив уламки ліпного посуду, прикрашеного ямково-гребінчастим штампом та кременеві знаряддя праці, серед яких певний інтерес викликає нуклеус для зняття дрібних пластинок та уламок кінцевої скребачки. Шар 3 потужністю до 0,5 м містив фрагменти стінок неолітичних горщиків, прикрашених ямочним, та в одному випадку, мотузчатим штампом. Серед кременевих виробів крім відщепів виявлені підпризматичний нуклеус та нуклеоподібний уламок. Шар 4 потужністю до 0,3 м містив тільки кременеві вироби: відщепи, мікропластинки, комбіновані знаряддя – кінцева скребачка, відщепи з вентральною та дорсальною ретушшою.

Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4128].

Наталія Милованова

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Ямпільський р-н розташований у поліській зоні, у північній частині Сумської обл. Межує із Шосткинським, Середино-Будським р-нами Сумської обл., Севським р-ном Брянської обл. (Російська Федерація). Загальна площа – 943,5 кв. км. Станом на 2015 населення району – 24,410 тисячі осіб. У районі 61 населений пункт. До них входять м. Дружба, смт Ямпіль, смт Свеса та 58 сільських населених пунктів, які об'єднані в одну міську, 2 селищних та 13 сільських рад.

Районний центр – смт Ямпіль, розташоване за 6,0 км від залізничної станції Ямпіль і за 180 км від обласного центру, на річках Студенок та Івотка (остання – притока річки Десна, басейн Дніпра). Станом на 2015 у Ямполі мешкає 4,7 тис. чоловік.

За часів Київської Русі землі нинішнього району належали Новгород-Сіверському князівству [4129]. У сер. 14 ст. – Великому князівству Литовському. У 1500, після переходу чернігово-сіверських князів на бік Москви і перемоги руських військ у війні з

Литвою, ямпільські землі увійшли до складу Російської держави. До сер. 17 ст., внаслідок Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, сформувалась українська держава, що на автономних засадах увійшла до складу Росії. У цей час козацький адміністративно-територіальний устрій з поділом на полки і сотні поширився майже на всю територію Сумщини. Північна частина області увійшла до складу Лівобережної України, або Гетьманщини. Ямпіль (Клин) став ранговим володінням українських гетьманів. З 1648 Ямпіль – сотенне містечко Ніжинського полку. У 17 ст. за адміністративно-територіальним поділом землі Ямпільщини входили до Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства. З 1782 Ямпіль – населений пункт спочатку Глухівського, а потім Шосткинського повітів Новгород-Сіверського намісництва [4130]. У 1796 Ямпільщина входила до Малоросійської губернії, а у 1802 – до Чернігівської [4131]. З 1861 Ямпіль – волосне місто Глухівського повіту Чернігівської губернії [4132]. Центром району Ямпіль став у 1923, спочатку – Новгород-Сіверського, пізніше – Глухівського, Конотопського округів. У 30-х рр. Ямпіль – територія Шосткинського р-ну. Протягом лютого – жовтня 1933 селище відносилось до Київської обл., а з жовтня – до Чернігівської. У 1935 – 39 – це районний центр Чернігівської, а з 1939 – Сумської областей. У 1958 Хутір-Михайлівський було віднесено до категорії селищ міського типу. У 1962 його перевели до розряду міст районного підпорядкування і перейменували в місто Дружбу. У 1962 – 66 Ямпіль – селище Середино-Будського та Шосткинського р-нів Сумської обл. З грудня 1966 Ямпіль – районний центр Ямпільського р-ну Сумської обл.

Територію нинішнього району було заселено ще у сиву давнину. Про це свідчать знайдені археологами рештки поселень, посуд, наконечники стріл, якими користувались наші далекі пращури в епоху переходу від каменю до бронзи. Поблизу теперішніх сіл Папірня, Орлівка, а також на території нинішнього Ямпілля виявлено поселення доби пізнього неоліту. У с. Антонівка – майстерню по виготовленню крем'яних знарядь праці. На околиці с. Феофілівка – поселення бронзового віку, села Княжичі – городище, окремі речі часів Київської Русі. Поруч села Радіонівка знайдено залишки слов'янського поселення 7 – 13 ст. [4133].

Варто зазначити, що територію Ямпільщини археологами досліджено недостатньо. Тому не виключено, що у майбутньому пам'ятки археології краю можуть поповнитися новими цікавими знахідками.

За часів Київської Русі Ямпільщину оточували давньоруські міста Путивль, Новгород-Сіверський, Рильськ, Глухів. Вони пов'язували між собою шляхи спілкування мешканців краю. Є припущення, що одними із перших із нині існуючих на території району виникли поселення Шатрище та Княжичі. Руські воїни в походах проти половців у 12 ст. ставили намети, або «шатри», що згодом обростали поселеннями селян.

У 14 ст. територія нинішньої Ямпільщини являла собою суцільну рівнину, тому найдавніші поселення виникали між ріками та болотами, що слугували захистом для поселенців. Саме в цей час в лісах будуються перші «буди» і «гути», де місцеві жителі виготовляли дьоготь, поташ та скляні вироби. І сьогодні на карті області є населений пункт Марчихина Буда.

Ямпіль існував уже у 1-ій пол. 17 ст., бо за матеріалами статистичного перепису Ніжинського полку (1654) показаний з церквою. Тоді він називався Клином. Пізніше (1688) за переліком «Глухівської волості», на річці Студенок, існували маєтності Старий Клин, Слобідка Клинська, Кояковичі. Вони належали Ростопчам, і були пожалувані їм Владиславом IV [4134]. До цього, за Деулінським перемир'ям 1618, маєтності були у власності польського магната Пісочинського. Назва Клин у Ямполі збереглася до цього часу. Так жителі селища у розмовній мові називають одну з вулиць райцентру, що має офіційну назву – вулиця Коцюбинського.

Існує дві версії щодо походження назви Ямпіль (пізніше Ямпіль). Перша базується на припущенні, що назва пішла від імені господаря містечка і земель Яна Сердюцького

(17 ст.) – Янове поле. Друга – походить від тюркського «ям» – поселення, де приїжджі могли поміняти коней, та з грецької «поліс» – місто [4135].

Першим сотником Ямполя був Василь Журавський. У 1674 гетьман І.Самойлович передав сотенне містечко полковнику Іванії (Ян Сердюцький) [4136]. Через деякий час гетьман відібрав Ямпіль у Іванії і знову зробив його своїм ранговим володінням. Після усунення І.Самойловича, Ямпіль перейшов до Івана Мазепи, який приєднав до нього прилеглі хутори та три села, побудував кілька млинів. У лісах з'явилися буди.

На той час населення Ямполя складалося з козаків та посполитих селян. Останні виконували різні повинності, платили грошові та натуральні податки. При наявності коня, селянин платив 2 золотих на рік [4137]. Крім того, по золотому сплачувалося за винокурню і по три копи грошей за солодовню. Ямпіль приносив гетьману прибутку до 15 тисяч золотих на рік.

У 1695 козаки сотні були приписані до гетьманської булави. Після засудження Івана Мазепи Петро I віддав Ямпіль Олександрю Меншикову, а Катерина II, скасувавши гетьманську владу на Україні, пожалувала його дійсному таємному раднику Івану Неплюєву, який володів у Глухівському повіті 25 тисячами десятин землі [4138]. З них 19 тисяч займав Ямпільський маєток [4139].

З сер. 17 ст. виникли нові села. Найбільш вірогідною датою заснування селища Свеса є 1650. Перша згадка про поселення датується 2-ою пол. 17 ст., коли гетьман І.Самойлович подарував його своєму зятеві Юрію Четвертинському. Завдяки вигідному розташуванню, природним багатством лісового краю цей хутір перетворився на військово-стратегічну тилову сировинну базу, практично недоступну для Польщі. Тут вироблялось деревне вугілля для мідного литва, дьоготь для побутових потреб, поташ для миловаріння та інше.

У 2-ій пол. 17 ст. виникло село Дорошівка, засноване воронезьким козаком Григорієм Дорошенком, пізніше хутір Дорошенків – родове гніздо гетьманів України Михайла та Петра Дорошенків. Село Марчихина Буда (перша датована згадка про нього належить до 1660) одержало назву від імені дружини литовського дворянина Марчихи, яка займалась виваркою поташу, а будами звались поташні кустарні підприємства. З 1720 у Марчихиній Буді поселились розкольники.

З 17 ст. також беруть свій початок села Орлівка, Паліївка, Усок, Юрасівка [4140].

У 17-18 ст. набувають розквіту ремесла та промисли. Споконвіку Шатрище славилось своїми гончарними виробами. Майже в кожному дворі під навісом був гончарний круг. Горщики, глечики, миски, полумиски продавалися на ярмарках Чернігова, Орла, Севська, Глухова та інших міст і містечок України. Загальновідомо, що готуючись до битви під Полтавою у 1708 – 09, артилеристи Петра I використовували для зберігання пороху шатрищенські макітри та глеки.

На поч. 18 ст. поблизу Ямполя був побудований невеликий фаянсовий завод по виготовленню глиняного посуду, почали діяти перші винокурні. Робочу силу винокурень, млинів і цукроварень складали селяни. Були розвинуті будний промисел і виробництво цегли.

У сер. 18 ст. у Ямполі була розквартирована козацька сотня Ніжинського полку. До неї належали одне містечко і 58 сіл та хуторів, у тому числі Орлівка, Свеса, Грем'ячка, Імшана, Усок, Паліївка, Білиця. Згідно ревізії 1764 у Ямпільській сотні мешкало 9057 душ [4141].

19 ст. – це період бурхливого розвитку капіталістичних відносин. На Ямпільщині він характеризувався економічним і соціальним розвитком. Іван Неплюєв побудував у 1836 на річці Івотка паперову фабрику на 78 робочих місць. Папір, що виготовлявся на ній, був хорошої якості, з водяними знаками, відомий за межами Глухівського повіту. Біля фабрики селилися селяни. Населений пункт назвали Папірнею. Він існує до сьогоднішнього часу [4142].

У 1835, біля заснованого у 2-ій пол. 17 ст. населеного пункту Юрасівка, таємним радником Глухівського повіту Чернігівської губернії мільйонером М.Терещенком

будується цукровий завод, майстерні. Поряд із заводом, на місці Юрасівки, виросло робітниче селище, яке М.Терещенко назвав іменем свого сина Михайла. У кін. 60-х рр. 19 ст. до заводу було прокладено вузькоколіїку від залізничної колії Вороніж – Зернове. Так Хутір-Михайлівський став залізничною станцією з початковою назвою – Юрасівка. [4143]. На її базі стали зводитись мости, залізничні депо. Згодом станція стала вузловою.

Успішно працювали млини, винокурні, цукроварні. Майже кожна винокурня за рік виготовляла 650 тисяч літрів спирту. У цей час подальшого розвитку набули лісові буди по виварці поташу, лужної солі, смоли, дьогтю. Набула розвитку торгівля. На ярмарках продавали і купували дари лісів: ягоди, гриби, дичину; товари натурального господарства, вироби ремісників: глиняний посуд, бочки, полотно.

У 30-х рр. 19 ст. у Ямполі діяли дві церковнопарафіяльні школи, у 1866 було відкрито земське сільське училище, а в 1885 при училищі запрацювала бібліотека. У містечку був невеликий медпункт, в якому працювали лікар, акушерка, кілька фельдшерів.

Напередодні реформи 1861 в Ямпільському поміщицькому маєтку нараховувалося 1500 кріпосних. Серед них були землероби і ремісники, каретники, муляри та інші. З 456 селянських господарств 265 мали тягло. В середньому на ревізку душу припадало по 2,5 десятин землі (в т.ч. орної, під сінокоси і присадибні ділянки) [4144].

Після проведеної земельної реформи, Ямпільську економію охопили селянські заворушення, які виникли і у маєтку Міклашевських – спадкоємців І.Неплюєва [4145]. Незадоволення селян було викликане несправедливим розподілом орних земель.

У 1873 на Ямпільщині, за ініціативою жителів села Імшана і за підтримки ямпільчан відбувся масовий виступ селян проти поміщиків і місцевої поліції, яка намагалася продати селянське майно за недоїмку. За наказом Чернігівського губернатора у селі було розквартировано дві піхотні роти для наведення порядку [4146].

Влітку 1892 Ямпіль охопила велика пожежа, повністю згоріли базарна площа, склади з товарами, центральний житловий масив. Ця подія зумовила утворення добровільного пожежного товариства [4147].

На межі 19 – 20 ст. у Ямполі було створено сільськогосподарську школу першого розряду, а потім у селі Воздвиженське – православне Хрестовоздвиженське Трудове Братство. Їх засновником був уродженець Ямполь М.Неплюєв (1851 – 1908) – богослов, громадський діяч, педагог і мислитель. Він був суспільним діячем європейського масштабу, членом англо-російської літературної спілки, Міжнародної Молитовної спілки, головним організатором проведення Конгресу єдиного людства (Париж 1900), основною ідеєю якого було єднання усіх християнських конфесій і демілітаризація держав [4148]. Братство Неплюєва уособлювало живу модель вільного людського братерства бідних і багатих християн. З організаційно-православної точки зору воно являло собою кооперативне товариство виробництва і споживання з колективною формою власності на засоби виробництва. 29 грудня 1901 М.Неплюєв здійснив безпрецедентний в історії Росії вчинок – передає все майно, загальною вартістю 2 мільйони 750 тисяч карбованців, у повну власність Братства. У 1919 Братство перетворилось на радянську комуну «Трудове Братство», яку у 1924 було зруйновано радянською владою.

Перша російська революція 1905 – 07 сколихнула трудящих краю. Селянські заворушення у січні – лютому 1905 охопили і Чернігівську губернію. Найбільш рішучим був виступ Глухівського і Новгород-Сіверського повітів, що закінчився повним знищенням у лютому 1905 цукрового заводу українського промисловця і землевласника М.Терещенка. Особливо активними учасниками заворушень були мешканці сіл Чуйківка, Ломленка, Радіонівка, Журавка, Юрасівка, Свеса [4149]. Трудящі Ямполь вимагали виводу поліції з населеного пункту [4150]. Для покарання революційно налаштованої громадськості до Хутора-Михайлівського з каральним загоном прибув начальник Чернігівського жандармського управління [4151]. Але робітничі та селянські виступи не припинялись. Так, влітку 1906 і на початку 1907 у Ямполі, Хуторі-Михайлівському та Свесі відбувалися мітинги і страйки робітників та селян [4152]. У травні 1913 селянська

біднота категорично заявила про небажання заселятись на хутори [4153]. До нашого часу на схід від селища Свеса збереглося урочище під назвою «Синя криниця», де у 1905 – 17 революційно налаштовані робітники проводили мітинги та маївки.

Після Лютневої буржуазної революції 1917 населення району по різному сприйняло інформацію щодо утворення Центральної Ради, Генерального Секретаріату – Уряду України, проголошення автономії України та утворення у листопаді 1917 Української Народної Республіки. Ямпільщина стала частиною УНР. Близькість російського кордону спонукала місцеве населення вступати до новостворених частин Української армії.

У 1917 революційну боротьбу у Ямполі очолив Т.Красняк, а 1 січня 1918 у селищі було встановлено радянську владу. Першими її представниками були брати М. і К.Мазури. 19 листопада 1918 радянську владу було встановлено у Хуторі-Михайлівському. Її перші кроки почалися з примусових реквізицій. Вже у листопаді 1918 зі станцій Хутір-Михайлівський та Конотоп було відправлено до Москви та Петрограду 140 тисяч пудів цукру [4154].

У 1918 – 20 на Ямпільщині відбувалась жорстока класова боротьба, внаслідок чого влада на території району змінювалась кілька разів.

Українські війська на Лівобережжі протистояли двом російським арміям: з Харкова на Київ наступали війська Муравйова, а з Гомеля на Чернігів і Бахмач – армійська група Берзіна. Їм на допомогу з Брянська, через усю Сумщину, рухався Московський загін особливого призначення під керівництвом О.Знаменського [4155]. У самому районі діяли партизанські загони радянського спрямування, якими керував уповноважений народного секретаріату України В.Боженко. У радянські часи жителі Ямполья увіковічили пам'ять про В.Боженка, назвавши його ім'ям центральну вулицю селища, а в с. Степне – встановивши меморіальну дошку на будинку, де розміщувався штаб. Нині в частині цього приміщення розміщується сільська бібліотека.

Після підписання у Бресті мирного договору УНР з Німеччиною розпочався спільний наступ на більшовицьку армію. Наприкінці березня 1918 від більшовиків було визволено Глухівський повіт.

Особливе значення у цей період мали залізничні вузли. Станції були під постійною охороною. Залізниця Київ – Москва на ділянці Конотоп – Хутір-Михайлівський охоронялась полком ім. М.Дорошенка (один з перших в Армії УНР) під командування Пелешука та першою козацькою пішою дивізією («сірожупанники»). Її було утворено після укладання Брестського миру. Командував дивізією підполковник І.Перлик. 28 серпня 1917 це формування було передано Українській державі і з першого вересня 1917, після параду у Києві перед гетьманом Г.Скоропадським, несло службу по охороні кордону від річки Суземка (Російська Федерація) до Ямполья [4156].

У травні 1918 було встановлено так звану «нейтральну зону» між Україною і РРСФР. Вона проходила і по території району, відсікаючи від України землі Серединобудщини. У цій зоні утворювалися більшовицькі, анархістські загони, які здійснювали спроби заволодіти територією, що належала Українській республіці.

Процес встановлення нової влади на Ямпільщині проходив складно і неоднозначно, тому завершився тільки у 1919. Та навіть після остаточного її встановлення, ще до кінця 1923 тут діяли селянські загони антирадянського спрямування. Загін під керівництвом Галака налічував 150 чоловік. Крім нього на території повіту було ще два малочисельні об'єднання під проводом Дебельського, Герасимця і Чертая. Загони перешкоджали вивезенню лісу, нищили документацію сільрад. У селі Ломленка бійці одного з таких загонів обстріляли загін Московського полку [4157].

З історичних пам'яток тих буремних років до нашого часу збереглася будівля, у якій 7 листопада 1922 відбувся 5 з'їзд рад Ямпільської волості. Про цю подію можна дізнатися з меморіальної дошки, яку встановлено на будинку. Нині там розміщується районний Будинок культури.

Після встановлення Радянської влади почалися післявоєнні відновлювальні роботи. Місцеве керівництво велику увагу приділяло роботі Хутір-Михайлівського залізничного

вузла і рафінадного заводу, який було запущено у дію 2 січня 1923. У 1925 – 26 завод реконструйовано з встановленням нового обладнання для основного виробництва. У 1920 у Свесі став до ладу механічний завод. На початку 20-х запрацював другий лісозавод. Стала розвиватись соціальна сфера. У 1926 у районному центрі Ямполі налічувалось 922 господарства, мешкало 4326 жителів. У початковій та семирічній школах 17 вчителів навчали 848 учнів, працювали: лікарня, клуб і читальня [4158]. На поч. 20-х рр. у селищі було відкрито дитбудинок, клуб, хату читальню, працювала бібліотека з книжковим фондом 2500 примірників.

У 1930 – 31 в Ямполі було створено 5 колгоспів. У 1932 побудовані коноплезавод та маслозавод. Працювали два лісозаводи, електростанція і кіноустановка.

Не обійшли жителів району і жахливі події, які мали місце в житті українського народу: голодомор 1932 – 33 та сталінські репресії. У роки репресій було заарештовано майже півтисячі ямпільчан. Більше вісімдесяти мешканців краю було засуджено до вищої міри покарання і страчено [4159]. У районі не увічнено пам'ять жертв голодомору та сталінських репресій.

Напередодні Другої світової війни, у Ямполі працювало 4 школи. Культурно-масову роботу проводили працівники районного Будинку культури, Будинку піонерів та бібліотеки.

Грізні роки війни стали важким випробуванням для нашого народу. З 28 вересня по 2 жовтня 1941 точилися жорстокі оборонні бої за Ямпіль. У них брали участь 143-я, 298-а стрілецькі; 21-а, 52-а, 55-а кавалерійські дивізії; 141-а танкова бригада 13-ї армії Брянського фронту. Повністю район було окуповано нацистськими військами 2 жовтня 1941.

На території Ямполья діяли німецька комендатура і гестапо. Гітлерівці грабували і вбивали непокірне населення. За два роки окупації ними було вбито 580 мирних жителів і 300 насильно відправлені на каторжні роботи до Німеччини [4160]. У жовтні 1941 на території Хутір – Михайлівського цукрорафінадного заводу нацистами було створено табір для військовополонених, на території якого було страчено 18729 військових, 2460 мирних жителя. 762 мешканці краю було відправлено у фашистське рабство [4161]. Загиблі і розстріляні у концтаборі у період з 1941 – 43 військовополонені поховані у сквері цукрорафінадного заводу у шістьох братських та двох одиночних могилах.

На території району велась підпільна боротьба з німецько-фашистськими загартниками. Серед організаторів цієї боротьби були командир партизанського загону «За Родину!» С.Гнибіда, начальник штабу Г.Макаренко, комісар загону – Д.Красняк [4162].

Для лікування поранених радянських воїнів, залишених військами в райцентрі, лікар М.Костогаров організував роботу підпільного шпиталю. Підпільний шпиталь був і в с. Окіп у садибі батьків підпільника М.Дарики, повішеного гітлерівцями. Після проходження лікування всіх бійців було переправлено до партизанських загонів для подальшої боротьби з ворогом.

З 29 серпня по 5 вересня 1943 населені пункти району були визволені від гітлерівців воїнами 6-ї і 75-ї Гвардійських стрілецьких дивізій 60-ї армії; 69-ю, 149-ю, 193-ю, 354-ю стрілецькими дивізіями та 115-ю стрілецькою бригадою 65-ї армії Центрального фронту генерала Батова.

Жителі Ямпільщини зробили вагомий внесок у всенародну боротьбу з німецько-фашистськими загартниками. 1820 ямпільчан воювали на фронтах, 1345 воїнів були нагороджені бойовими орденами і медалями, серед них – 50 партизанів ямпільського партизанського загону. Уродженцю села Паліївка Я.Головачу за героїзм, проявлений в боях за річку Одер, посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він похований у м. Домено (республіка Польща). Ім'я героя носить Паліївська ЗОШ і вулиця рідного села [4163]. У лютому 1945 звання Героя радянського Союзу присвоєно княжичанину П.Сагайдачному, нині почесному громадянину Ямполья. Колишнього

головного лікаря Свеської лікарні Д.Журавльова нагороджено орденами Слави трьох ступенів.

На фронтах Великої Вітчизняної війни, а також у боротьбі проти ворога в тилу й підпіллі загинули 550 жителів району. Мешканці Ямполья бережуть пам'ять про тих, хто віддав своє життя за свободу і незалежність Батьківщини. У центрі селища – братська могила, у якій поховано 814 радянських воїнів. У 1961 в сквері на вулиці імені В.Боженка встановлено пам'ятник керівникам підпілля та організаторам партизанського загону «За Родину!» Д.Красняку, С.Гнибіді та Г.Макаренку. На будинку районної ради встановлено меморіальну дошку на честь підпільного райкому партії. Встановлено пам'ятний знак на честь 75-ї Гвардійської Бахмацької стрілецької дивізії, яка визволяла Ямпіль від фашистських загарбників у вересні 1943 [4164]. На вулиці ім. Щорса відкрито пам'ятник учителям і учням школи № 1, які загинули в роки війни. На самій будівлі школи – меморіальна дошка на честь випускника школи С.Ошомка, який загинув в Афганістані і посмертно нагороджений орденом Леніна. Всього для увічнення пам'яті земляків на території району встановлено 65 пам'ятників та обелісків.

Ямпільщина багата і щедра на видатних людей, які своїми талантами і невтомною працею зробили значний внесок у розвиток науки і культури. Це О.Богомазов – всесвітньо відомий художник, «український Пікассо»; С.Набоко – доктор геолого-мінералогічних наук, професор; Л.Пахомова – кандидат технічних наук, заслужений винахідник УРСР; С.Черненко – селекціонер-садівник, академік АН СРСР, професор, Герой Соціалістичної Праці (1966); І.Швець – доктор технічних наук, академік, колишній ректор Київського університету ім. Т.Шевченка; Г.Гришило – кандидат біологічних наук, професор; Н.Солодовник – генерал-лейтенант, колишній військовий аташе Радянського посольства у Німеччині, випускник Кембриджського університету; В.Образ – генерал-лейтенант; А.Рябуха, О.Бублик, А.Галушко – генерал-майори; В.Остапенко, В.Медведко, М.Алексенко – кавалери орденів Леніна, голови колгоспів-мільйонерів; В.Булана, С.Дзюба – Герої Соціалістичної Праці.

Сучасний Ямпіль – красиве і впорядковане селище міського типу. Капітальними спорудами, що формують його центр, є будинки районної ради, комерційних банків, вузла поштового і електронного зв'язку, торгівельного комплексу, центральної районної лікарні, прокуратури, школи № 2, дитячого садка «Малюк», аптеки, ВАТ «Ямпільський механічний завод», багатоповерхового житла. У східній частині селища розташовані ДП «Ямпільський агролісгосп», залізнична платформа «Івотка», пожежна частина № 25; у північній – школа № 1, льонозавод, очисні споруди. На заході – особлива прикраса і гордість селища – районна станція юних натуралістів.

На Ямпільщині діють чотири промислові підприємства, 13 сільськогосподарських об'єднань, 17 фермерських господарств. Важлива ланка сучасного господарства району представлена Хутір-Михайлівською дистанцією колії, трьома залізничними станціями, митним постом і двома прикордонними загонами.

Район має великі культурні та освітні традиції. У Ямполі та на території району працюють 24 загальноосвітні школи, 6 дитячих садків. Населення обслуговують 20 медичних закладів, 13 будинків культури, 7 клубів, 22 бібліотеки. Працюють 2 дитячі музичні школи, діють 19 релігійних громад.

На сьогодні у районі зареєстровано 82 об'єкти культурної спадщини місцевого значення. Із них: 65 пам'яток воєнної історії, одна пам'ятка археології, 10 пам'яток монументального мистецтва, 6 пам'яток архітектури.

Стале архітектурне та містобудівне середовище почало формуватися із заснуванням Ямполья. У 1740 Ямпіль мав такий вигляд: «ограда в нем деревянная, ветхая и во многих местах обвалилась, а с северной стороны и стен не имеется, о шести проездах; в том числе три недостроены верхов, с проездами, без ворот» [4165]. У Ямполі на той час було чотири церкви: Покрова Богородиці, Преображення Господня, з теплою при ній Благовіщення і четверта – святого великомученика Георгія. Жодна з них до нашого часу не збереглася

Історичною пам'яткою часів гетьманщини на території району є будівля діючої церкви Успіння Богородиці у с. Чуйківка. Дерев'яна одноверха церква стоїть у рівнинній місцевості на пагорбі край села над річкою Гибин (правий доплив р. Івотка, басейн Десни). Збудована церква у 1730, коли Чуйківка перебувала у володінні державного канцлера графа Гаврила Головкина. Церква кілька разів перебудовувалась – у 1753, на початку та у сер. 19 ст. У 1930 церкву закрили, зруйнували верхній ярус дзвіниці і перетворили на сільський клуб. З 1943 будівля знову почала використовуватися за прямим призначенням. Успенська церква у Чуйківці є безцінною пам'яткою народної дерев'яної архітектури, найдавнішою на Сумщині, що зберегла свої первісні форми. За монументальністю образу, масштабністю й композиційною довершеністю їй немає рівних серед уцілілих тридільних одноверхих дерев'яних храмів Лівобережної України [4166].

У 30-х рр. 19 ст. на території Ямполья діяло три православні храми: Спасо-Преображенський, Свято-Георгіївський та церква Покрова Богородиці. Навколо них було зосереджене духовне життя тогочасних мешканців містечка. До нашого часу жоден з них не зберігся. Спасо-Преображенський храм (1796) у роки громадянської війни, під час бойових дій, зазнав нищівної пожежі. Була розгромлена також усипальниця родини Неплюєвих, що доповнювала ансамбль храму. Свято-Георгіївський храм, побудований у 1826 старанням І.Неплюєва, було зруйновано на поч. 30-х рр. 20 ст. Особливе місце в містечку займала церква Покрова Богородиці. Її реліквіями були Володимирська ікона Божої Матері, сім примірників Євангелія (1677, 1698 та 1709 видання), всі прикрашені сріблом. Церква згоріла у 1754, була відбудована і знову згоріла у 1834.

Із власності родини Неплюєвих до наших часів у Ямполі збереглися стіни колишнього торгового ряду, будівля школи, флігель для вчителів, головна контора маєтку (все на сучасній вулиці Леніна). У с. Воздвиженське сьогодні можна побачити будівлі, що належали Трудовому Братству. Це гуртожитки братських сімей, лікарня, братське кладовище з могилою засновника Братства, липова алея, паркова зона, Хом'якова гірка, залишки спиртового заводу, його складу, чоловічої школи.

У с. Воздвиженське також зберігся будинок, у якому мешкав Іваненко Микола Миколайович – праведник Калузького монастиря, похований у 1812 на братському кладовищі. Для збереження спадщини М.Неплюєва у Воздвиженському створено історико – меморіальний музей «Трудове Братство М.Неплюєва» (2000). 22 травня 1996 на честь М. М.Неплюєва встановлено пам'ятний знак. У 2005 у Ямполі, біля Спасо-Преображенського храму, було встановлено другий пам'ятний знак на честь видатного земляка.

19 серпня 2001 до 10-ї річниці Незалежності України у селищі було побудовано Спасо – Преображенський храм. Окрасою храму є ікони Спасителя й Матері Божої, а також ікона Архістратига Михаїла.

*Валентина Глушко
Валентина Старикова*

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯМПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

1282. АНТОНІВКА С. АНТОНІВСЬКА СІЛЬРАДА

1282.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст). Вул. Леніна, У центрі села, біля клубу.

Поховано 11 воїнів 354-ї стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 6 вересня 1943 та померли від ран у період з 7 по 14 вересня 1943. Відомі прізвища 6 воїнів: рядові В.Дрьомов, П.Красняк, Д.Макаров, В.Терехов, В.Харитонов, старшина М.Кошкаров.

У 1947 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1955 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На фасадній частині цегляного постаменту /2,54 м / – напис.

У 1955 по обидві сторони від скульптури встановлено 2 цегляні оцентовані стели /3,5 x 3,3 м/ на яких закріплено 6 металевих дощок з написом і прізвищами 248 воїнів-земляків, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни [4167].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1282.2. Могила Кусовського П.І., 1919 (іст.). У центрі села, у сквері.

Кусовський Прокіп Іванович (? – 1919) – сільський фельдшер, партизан, який загинув у 1919.

У цей період в Ямполі і навколишніх селах базувалися війська армії Денікіна. На території краю діяло декілька партизанських загонів. Місцеві жителі забезпечували партизан продуктами харчування, одягом, лікували поранених. Мав зв'язок з партизанами і місцевий фельдшер П.Кусовський. Обставини його загибелі невідомі.

У 1956 на могилі встановлено цегляний потинькований обеліск /2,3 м/, увінчаний зіркою [4168].

Маргарита Міленкова

1283. БІЛИЦЯ С., БІЛИЦЬКА СІЛЬРАДА

1283.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). На відстані 1,5 км на північ від центру села, у 150 м від дороги Білиця – Степне, у лісі.

У двох братських могилах поховані 125 воїнів 193-ї стрілецької дивізії, які загинули на початку вересня 1943 під час визволення сіл Білиця, Антонівка, Шатрище від нацистських загарбників. У першій могилі поховано 19 воїнів. У другій – 106. Відомі прізвища 2-х загиблих: рядові Ф.Михайлов, В.Чернишов.

Село визволено 2 вересня 1943.

У 1989 останки воїнів з різних місць перенесені у дві братські могили, на яких у тому ж році встановлено стелу з чорного лабрадориту /2,0 м/ і 3 сталеві пілони /6,0 м/ у вигляді списів з написом на фасадному боці [4169].

Людмила Костюк

1283.2. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, на території скверу.

У трьох братських могилах поховані 1428 радянських воїнів. Серед них воїни 13-ї армії, які загинули в оборонних боях за село у кінці вересня та на початку жовтня 1941 та воїни з частин 354-ї стрілецької дивізії 65-ї армії під командуванням генерала П.Батова, які загинули 5 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників, та воїни, які померли від ран у 5155-му ХППШ у період серпень-вересень 1943. Відомі прізвища 5 загиблих: В.Чернишов, Ф.Михайлов, Кузнєцов М. О., Бадрягін І. Г. (888 СП), Омаров А.

У 1949 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено обеліск. У 1965 обеліск замінено залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/ на цегляному постаменті /3,2 м/.

У 1965 по обидва боки від скульптури встановлені 2 цегляні потиньковані стели /2,69 x 4,23 м/, на яких закріплені 4 меморіальні дошки з мармурового дрібку з написами та прізвищами 74 воїнів-земляків і партизанів, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни [4170].

Маргарита Міленкова

1284. ВОЗДВИЖЕНСЬКЕ С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1284.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Радянська, біля школи-інтернату.

Поховано 97 воїнів 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран у дислокованому тут шпиталі у період з 4 вересня по 9 вересня 1943. Відомі прізвища 21 воїна.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,16 м/ на цегляному оцентованому постаменті /1,63 м/. Біля скульптури – дошка з написом [4171].

1284.2. Могила Неплюєва М.М., 1908 (іст.). На західній окраїні села, у центральній частині Братського кладовища, на заповідній території «Парк Воздвиженський».

Неплюєв Микола Миколайович (11. (24) 09. 1851, містечко Ямпіль Чернігівської губернії (нині смт Ямпіль) – 21.01.1908, с. Воздвиженське) – засновник унікального духовно-господарського формування: Христо-Воздвиженського Трудового Братства.

Батько – предводитель дворянства Чернігівської губернії, належав до древнього дворянського роду, який походив від боярина Андрія Кобили – родоначальника роду Романових, Шереметьєвих. Мати – баронеса О.Шліппенбах.

У 1869 М.Неплюєв вступив на юридичний факультет Петербургського університету, який закінчив у 1874. З 1875 служив радником при російському посольстві у Мюнхені. У 1877 залишив кар'єру дипломата і, повернувшись в Росію, вступив до Петровської сільськогосподарської академії. Саме в той час він вирішив присвятити своє життя вихованню простих людей у дусі християнства. Восени 1881 М.Неплюєв оселився у родовому маєтку х. Воздвиженському (за 10 км від Ямполя).

Спочатку влаштував там сирітський притулок для десяти селянських дітей з найбільш бідніших сімей і сам займався їх вихованням.

У 1885 М.Неплюєв відкрив у Воздвиженську чоловічу сільськогосподарську школу, а у 1891 – жіночу, Преображенську. Усі діти навчалися безкоштовно.

У 1889, після першого випуску сільськогосподарської школи, М.Неплюєв з її випускників заснував общину – «Перше трудове братство», на створення якого його благословив старець Троїце-Сергієвої лаври Варнава.

У 1893 було затверджено «Устав Православного Хрестовоздвиженського Трудового Братства». 16.09.1894 згідно до наказу Олександра III, Братство отримує офіційний статус і права юридичної особи, а 22 липня 1895 відбулося урочисте відкриття Братства, усі жителі якого об'єднувалися по видам діяльності в «братські сім'ї»: сім'я вчителів, землеробів. Кожна сім'я носила ім'я одного з святих. У кожній сім'ї була окрема кімната, а несімейні жили в гуртожитку. Чоловіки і жінки мали рівні права. Діти виховувались у дитячих садках. Вступ і вихід з Братства були вільними. Економічною діяльністю керувала господарча рада. Чистий прибуток (після відрахувань у загальні фонди) порівну розподілявся між членами Братства. Значна увага приділялася інтелектуальному і естетичному розвитку: працювала бібліотека, викладались музика, малювання, проводилися літературні вечори, ставилися вистави.

29 грудня 1901 М.Неплюєв передав братству по дарчому акту все своє майно: 16435 десятин землі з лісом, будівлями і двома винокуреними, цукровим і ливарно-механічним заводами братчикам. Загальна вартість майна – 1 750 тис. крб. Чисельність членів братства до 1908 доходила до 500 осіб.

М.Неплюєв був членом ряду релігійних і світських асоціацій: Англо-російської літературної спілки, Міжнародної Молитовної спілки, Всеросійської ради російських робітників. Був ініціатором проведення Конгресу єдиного людства (Париж, 1900). Видав 5 томів своїх творів релігійно-філософського змісту.

Після смерті М.Неплюєва Братство продовжувало діяти. У 1911 йому було присвоєно Велику золоту медаль. У 1919 Братство перетворили на радянську комуну. Восени 1924 керівників комуні «Трудове Братство» репресували, а з його майна було створено колгосп. У 1929 братчиків силоміць виселили з місць проживання, почалася руйнація неплюєвської спадщини, а ім'я Неплюєва було викреслено з історії.

У 1908 на могилі встановлено православний восьмикінцевий дубовий хрест, що стояв на могилі до 70-х рр. 20 ст., та під впливом часу і природних умов підгнив і впав. У кін. 1970 на могилі Неплюєва було встановлено хрест, виготовлений з металевих труб.

4 серпня 1995 металевий хрест замінили на новий – дубовий /3,0 м/, на якому закріплено металеву дошку з меморіальним написом [4172].

Людмила Костюк

1284.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

У 1970 встановлено скульптуру жінки /3,0 м/ з суміші бетону і мармурового дрібку на бетонному постаменті /1,18 м/, стелу /2,5 х 6,0 м/ з шліфованих мармурових блоків, на якій висічено п'ять барельєфів воїнів різних родів військ та викарбовано 283 прізвища загиблих в роки Другої світової війни. Поруч – мармурова плита з написом [4173].

Людмила Костюк

1284.4. Пам'ятний знак Неплюєву М.М., 1996 (іст.). При в'їзді у село.

Неплюєв Микола Миколайович (11. (24) 09. 1851, містечко Ямпіль Чернігівської губернії (нині смт Ямпіль) – 21.01.1908, с. Воздвиженське) – засновник унікального духовно-господарського формування: Хресто-Воздвиженського Трудового Братства.

У 1996 на честь М.Неплюєва встановлено стелу з чорного лабрадориту /2,12 м/ з написом на фасадному боці [4174].

Валерій Авдасьов

Людмила Костюк

1285. ГРЕМ'ЯЧКА С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1285.1. Братська могила партизана та радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.

Поховано 11 радянських воїнів та партизан І.Рижков з підпільної групи під командуванням Я.Сипливого.

Партизанська група організована у вересні 1941 у Ямполі, у червні 1942 влилась у партизанський загін «За Родину!».

Серед похованих – воїни 13-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у кінці вересня 1941 та воїни 322-ї стрілецької дивізії, які загинули у серпні 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 1 вересня 1943. Відомі прізвища чотирьох воїнів: рядові Ч.Ахмедов, Д.Демченко, О.Онищенко, лейтенант О.Лук'янов.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,16 м/ з написом на цегляному постаменті /2,5 м/ [4175].

Маргарита Міленкова

1285.2. Могила Вовк В.Н., 1942 (іст.). У центральній частині кладовища, ліворуч від входу.

Вовк Віра Никифорівна (1919 – 1942) – зачинателька стаханівського руху на Ямпільщині. Після закінчення школи працювала ланковою у с. Грем'ячка. За високі врожаї картоплі та конопель нагороджена орденом «Знак Пошани».

Під час окупації 1941 – 42 допомагала доглядати за пораненими радянськими воїнами у підпільному шпиталі. У будинку В.Вовк підпільники слухали повідомлення від Радінформбюро, випускали листівки.

Влітку 1942 В.Вовк заарештували і жорстоко катували, а потім повісили у центрі села. Її ім'ям названо вулицю у с. Грем'ячка.

У 1955 на могилі В.Вовк встановлено металевий обеліск /1,6 м/ [4176].

Людмила Костюк

1285.3. Могила Шуляка С.О., 1983 (іст.). У північно-східній частині кладовища, праворуч від входу. Шуляк Олександр Семенович (19.10.1964, с. Грем'ячка – 23.11.1983, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані. У 1979 закінчив Гремяцьку 8-річну школу. У 1982, після закінчення Глухівського ПТУ працював у радгоспі ім. Жовтневої революції с. Воздвиженське. 31 серпня 1982 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю стрілок. 3 серпня 1983 проходив службу у десантних військах в Афганістані, в/ч. пп. 65753. Навідник гранатомету О.Шуляк брав участь у бойових операціях з ліквідації банд

противника у провінціях Мазарі, Шариф, Кандагар. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 01.11.1989 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1984 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,65 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [4177].

Людмила Костюк

1286. ДРУЖБА М., ДРУЖБІВСЬКА МІСЬКА РАДА

1286.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Кооперативна, у шкільному сквері.

Поховано 38 воїнів 13-ї армії, які загинули в оборонних боях за місто у кінці вересня 1941 та воїни з 105-ї піхотної дивізії, які загинули під час наступу 4 березня 1943, а також воїни з підрозділів 69-ї і 149-ї стрілецьких дивізій, які загинули 5 вересня 1943 у боях за визволення міста від нацистських загарбників. Відомі прізвища 16 загиблих.

У 1957 на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,16 м/ на цегляному оцEMENTOVANOMY постаменті /1,73 м/. Біля скульптури – дошка з написом [4178].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1286.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 – 22 (іст.). Вул. Гнибиди.

У південно-західній частині скверу.

Поховані учасники Громадянської війни, які загинули під час класової боротьби у 1918-1922.

У 1918 – 20 у Хуторі-Михайлівському (з 1962 – місто Дружба) відбувалась жорстока класова боротьба, внаслідок якої влада в селищі мінялась кілька разів. 27 грудня 1917 перший московський червоноармійський загін особливого призначення під командуванням О.Знаменського, після дводенного бою з військами Центральної Ради, заволодів містом. Та коли червоноармійські бронепоезди відбули за своїм маршрутом, війська Центральної Ради знову відновили владу у Хуторі-Михайлівському. Вдруге загін Знаменського заволодів містом 6 січня 1918. У квітні 1918 Хутір-Михайлівський окупували австро-німецькі війська. Трудящі піднялися на боротьбу проти окупантів. На околицях міста діяли партизанські загони чисельністю близько 1 тис. чоловік. На початку серпня 1918 загін під командуванням В.Боженка зайняв селище, але через деякий час залишив його. Остаточо Хутір-Михайлівський був зайнятий частинами Червоної Армії 19 листопада 1918. У цих боях загинули десятки червоноармійців, партизанів, місцевих активістів.

У 1967 останки учасників Громадянської війни були перепоховані в одну братську могилу. У тому ж році на могилі встановлено залізобетонний обеліск /14,0 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою з написом на фасадному боці [4179]

Маргарита Міленкова

1286.3. Залізничний вокзал станції Хутір-Михайлівський, 1953 (архіт.). Вул. Калініна.

Вокзал будувався в період відновлення та реконструкції залізничної станції Хутір-Михайлівський після Другої світової війни на місці зруйнованого старого вокзалу. За час експлуатації істотних перебудов не зазнав. Використовується за прямим призначенням.

Розташований між залізничними шляхами з платформами та вулицею Калініна. Фасади, звернені до перону та до вулиці, – рівноцінні. Найближче архітектурне сусідство – інші станційні забудови (технічні та громадські), житловий будинок залізничників по вул. Калініна (кін. 19 ст.), клуб залізничників та інші будівлі.

Відноситься до типологічної групи середніх прохідних пасажирських вокзалів з береговим розміщенням в плані станції. Має строго симетричну загальну композицію,

прості прямокутні окреслення в плані, невеликий підвал та один поверх. В центральній частині будівлі розташований вестибуль з виходами на перон та «в місто» (на вулицю). При ньому – квиткові каси, кімнати начальника та чергового вокзалу. В західному крилі знаходяться буфет, кухня, міліція, в східному – зал очікування, кімната для пасажирів з дітьми, службові приміщення.

Основні частини будівлі (центральна, прилеглі до неї крила і торцеві закінчення) – різної висоти. Це утилітарно обумовлена особливість використана і як архітектурно-художній прийом наростання висот від периферії до центра. Суттєвими елементами композиції поздовжніх фасадів являються великі центральні аroachні прорізи, які ніби нагадують, що вокзал є свого роду ворота в місто. Над цими арками підносяться фронтони, обведені карнизами. Всі ці форми пов'язані з відомими традиціями архітектури класицизму.

Об'єм будівлі 3721 куб. м. Фундаменти її бутові стрічкові, стіни цегляні, тиньковані всередині та ззовні, перекриття залізобетонні, перегородки дерев'яні, підлога із метлаських плиток та дерев'яна, дах первісно залізний, в наш час шиферний.

Залізничний вокзал станції Хутір-Михайлівський – одна із кращих пасажирських будівель післявоєнного будівництва Південно-Західної залізничної дороги на території України, пам'ятник української архітектури тих років [4180].

Віктор Моїсесіко

1286.4. Меморіальна ділянка: Братські могили радянських військовополонених та мирних жителів, радянських льотчиків, одиночні могили радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). Вул. Гнибіді, у сквері цукрорафінадного заводу.

У чотирьох братських могилах поховано 18729 радянських військовополонених і 2460 мирних жителів, які загинули у 1941 – 43 від рук нацистських загарбників у створеному на території цукрорафінадного заводу концтаборі а також воїни, які загинули в оборонних боях за місто у кінці вересня – на початку жовтня 1941 та воїни 12-го гвардійського кавалерійського полку 105-ї піхотної дивізії, які загинули у боях за місто 4 березня 1943.

Хутір-Михайлівський табір для військовополонених був створений німецько-фашистськими загарбниками у жовтні 1941. Вся територія цукрорафінадного заводу і 3 прилеглі до нього бараки були обнесені колючим дротом. Уздовж кожної стіни на відстані 150 – 200 м стояли сторожові башти, на яких цілодобово вартували фашисти з автоматами.

У двох братських могилах поховані екіпажі двох літаків 779-го бомбардувального авіаційного полку, які загинули у боях за місто у липні 1943. Відомі прізвища 6 пілотів: В.Пушкар'юв, С.Мельников, Ю.Селянський, М.Авдонін, А.Баранов, В.Калінін.

У одиночних могилах поховані: заступник командира по політ. частині 14 гв. кавалерійського полку підполковник О.Абашкін, який загинув у бою за визволення міста від нацистських загарбників 5 вересня 1943, інженер-капітан В.Шуваєв, який помер від ран у розташованому тут шпиталі.

У 1956 на могилах встановлено пам'ятники. Біля першої братської могили встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /3,0 м/, на фасадній частині постаменту /1,86 м/ – дошка з посвятою. Перед другою братською могилою встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/, на постаменті /1,94 м/ – дошка з написом. Біля братських могил льотчиків і біля одиночних могил встановлені обеліски з мармурового дрібку /1,4 м/, на яких – фото загиблих. На фасадній частині обелісків написи [4181].

Маргарита Міленкова

1286.5. Могила Артеменка В.М., 1986 (іст.). У центральній частині міського кладовища, праворуч від входу.

Артеменко Віктор Миколайович (6.10.1961, м. Дружба – 26.04.1986, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1979, після закінчення Дружбівської ЗОШ №1, вступив до Харківського політехнічного інституту (інженерно-фізичний факультет). 12 листопада 1984 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку мол. спеціалістів в учбовому підрозділі, отримав спеціальність командир мотострілецького відділення. 3 травня 1985 проходив службу в

Афганістані, в/ч. пп. 51932. Командир відділення, сержант В.Артеменко брав участь у 4-х бойових операціях, супроводі колон по різних маршрутах. Загинув у районі населеного пункту Майдаішахр. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки (09.09.1986) та медаллю «За відвагу» (21.11.1985). У 1986 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,32 м/, на фасадній частині якого портрет загиблого та напис [4182].

Людмила Костюк

1286.6. Могила Мокрушина А.Г., 1986 (іст.). У північній частині міського кладовища. Мокрушин Андрій Григорович (13.09.1966, с. Воздвиженське – 13.09.1986, м. Дружба) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1983 закінчив Дружбівську ЗОШ № 2. Працював у колгоспі та на Середино-Будському заводі металевих заготовок. 19 жовтня 1984 призваний до лав Радянської Армії. Пройшов військову підготовку щодо дій у гірській місцевості за спеціальністю кулеметник. З 1985 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 89933. Кулеметник А.Мокрушин брав участь у 13 бойових операціях та 4-х засадних діях. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 17.03.1987 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,31 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [4183].

Людмила Костюк

1286.7. Могила Павленко В.Т., 1942 (іст.). У центральній частині кладовища колишнього с. Журавка (нині територія м. Дружба), ліворуч від входу.

Павленко Валентина Тихонівна (1916, с. Юрасівка, Ямпільський р-н. – 1942, м. Дружба) – зв'язкова партизанського загону «За Родину!», розстріляна нацистськими загарбниками у березні 1942 у таборі смерті, розташованому на території Хутір-Михайлівського цукрофаїнадного заводу.

Після закінчення школи працювала вихователем у дитячому садку при Хутір-Михайлівському рафінадному заводі. Закінчила заочне відділення Глухівського педінституту (історичний факультет). Працювала вчителем Журавської семирічної школи. Влітку 1941 В.Павленко записалася до загону ополченців по спорудженню протитанкових перешкод, була зв'язковою партизанського загону: переправляла відомості про розташування нацистських гарнізонів, передавала списки поліцаїв, допомагала військовополоненим перебраться до партизанського загону. Закатовано В.Павленко було закатовано гестапівцями у березні 1942.

У 1949 на могилі встановлено металевий обеліск /1,3 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [4184].

Людмила Костюк

1286.8. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У сквері біля Будинку культури.

У 1967 встановлено пам'ятний знак на честь 250 воїнів-земляків, які загинули у боях з нацистськими загарбниками на фронтах Другої світової війни: цегляну оцентовану стелу /2,4 x 5,2 м /, на якій закріплено 6 мармурових плит з написом та прізвищами 163 загиблих воїнів-земляків і залізобетонний пілон /4,0 x 1,15 м/ з написом [4185].

Людмила Костюк

1286.9. Пам'ятник Хмельницькому Б.М., 1954 (іст., мист.). На пероні вокзалу залізничної станції «Хутір-Михайлівський». Автора не встановлено. Розміри: вис. скульптури – 3,0 м, постаменту – 2,6 м.

Хмельницький Богдан Михайлович (1595–1657) – гетьман України, видатний державний діяч, полководець і дипломат.

Був першим політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, і груп українського суспільства.

Підписавши Переяславсько-Московську угоду, Богдан Хмельницький обрав найоптимальніший варіант з усіх можливих. Угода передбачала створення воєнно-політичного союзу з Росією на конфедеративних засадах і дозволяла зберегти основні політичні та соціально-економічні завоювання українського народу в період Визвольної війни, а також відкривала шлях до включення західно-українських земель до складу держави.

Місто Дружба (до 1962 – Хутір-Михайлівський) розташоване на кордоні трьох країн – Росії, України, Білорусії. Його сучасна назва відображає вічну дружбу між трьома народами.

У 1954 з нагоди святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією встановлено залізобетонну окуту міддю скульптуру Богдана Хмельницького на цегляному оцентованому постаменті, на чоловому боці якого закріплено мармурову дошку з написом. Статуя з постаментом створює цілісний об'єм, що підкреслює монументальність пам'ятника. Автор пішов шляхом створення історичного образу за допомогою, перш за все, зовнішньої конкретизації. Поданий великою масою плащ не тільки надає скульптурному об'єму цілісності, монументальності, а й звеличує образ гетьмана. Булава в його високо піднятій руці – це ніби крапка над «і», підведення підсумків, вираз рішучості і впевненості у правильності обраного шляху, стійкості. Статуя чітко вирізняється на фоні трохи віддаленого білого паркану, що перегукується з кольором класично вирішеного високого постаменту у вигляді зрізаної місцями горизонтально профільованої піраміди, що і масштабно, і образно відповідає скульптурному портрету. [4186].

*Людмила Костюк
Ірина Павленко*

1287. ДОРОШІВКА С., ДОРОШІВСЬКА СІЛЬРАДА

1287.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У центральній частині кладовища.

Поховані радянські активісти, розстріляні в ході класової боротьби 14 вересня 1918.

У 1918 в районі с. Дорошівка діяло декілька партизанських загонів, одним з яких командував В.Боженко. У боях з австро-німецькими військами загинуло багато мешканців села, які допомагали партизанам і частинам Червоної Армії.

14 вересня 1918 вісім молодих активістів: Д.Білодід, С.Ященко, С.Мірошниченко, М.Анікеєнко, Т.Мачула, М.Путренко, Г.Савченко, В.Сахно були схоплені і розстріляні військовими УНР. Після визволення села, у листопаді 1918, останки загиблих були перепоховані у братській могилі на сільському кладовищі.

У 1921 на могилі встановлено гранітний обеліск /2,35 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою, з написом і прізвищами похованих на фасадній частині [4187].

Маргарита Міленкова.

1287.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.

У 1977 встановлено залізобетонний пілон /8,0 м/ та бетонну стелу /2,0 x 2,05 м/ з горельєфом матері і дитини, на якій закріплено 7 плит з мармурового дрібку з написом і прізвищами 197 загиблих в роки Другої світової війни. [4188].

Людмила Костюк

1288. ЗОРИНЕ С., МИКИТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1288.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південній частині кладовища.

Похований воїн 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, який загинув 29 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвище загиблого і військове звання невідомі.

У 1949 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [4189].

Маргарита Міленкова

1289. ІМШАНА С., ЯМПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1289.1. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943 (іст.). Вул. Радгоспна, центр села.

Поховано трьох партизанів з партизанського загону «За Родину!» (командир С.Гнибіда), які загинули 21 та 27 вересня 1942 та 6 воїнів, які померли від ран у дислокованому тут шпиталі у період з 8 по 14 серпня 1943. Село визволено від нацистських загарбників 1 вересня 1943 частинами 17-го гв. стрілецького корпусу. Відомі прізвища 8 воїнів: І.Голибін, Є.Гурченков, І.Деревльов, Я.Зябловський, О.Ісаєв, О.Кривоносов, О.Сафонов, В.Сухачов.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ з написом на цегляному постаменті /2,4 м/ [4190].

Маргарита Міленкова.

1290. КНЯЖИЧІ С., КНЯЖИЦЬКА СІЛЬРАДА

1290.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

Поховано 34-х воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників 30 вересня 1943. Відоме прізвище одного воїна: С.Мельков.

У 1951 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м./ на цегляному постаменті /2,36 м/.

У 1965 встановлено цегляну оцентовану стелу у формі розгорнутого прапора /3,0 x 2,1 м/ на цоколі /3,0 x 1,6 м/, на якій закріплено 4 меморіальні дошки з нержавіючої сталі з прізвищами 244 загиблих воїнів-земляків та написом [4191].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1291. ЛОМЛЕНКА С., МАРЧИХИНОБУДСЬКА СІЛЬРАДА

1291.1. Будинок, у якому містився штаб партизанського загону «За Родину!» (іст.). У центрі села, праворуч від дороги, що веде до села Радіонівка.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, покрівля з черепиці, загальна площа будинку 150 м кв.

У цьому будинку протягом червня-липня 1942 містився штаб партизанського загону «За Родину!».

У листопаді 1941 перший секретар Ямпільського підпільного райкому партії Д.Красняк і члени райкому С.Гнибіда і Г.Макаренко створили у Хінельському лісі, на кордоні Сумської і Курської (Російська Федерація) областей, партизанський загін. З лютого 1942 загін отримав назву «За Родину!». Командир – С.Гнибіда, комісар – Д.Красняк, начальник штабу – Г.Макаренко.

У липні 1942 штаб розробив план нападу на гарнізон окупантів у Ямполі. Внаслідок цієї операції були знищені два ворожих склади з боєприпасами, друкарня, а також було захоплено склад продовольчих товарів. 22 грудня 1942 подібний напад було здійснено на гарнізон місцевої поліції у селі Орлівка. Тут народні месники конфіскували все зерно, підготовлене до відправки у Німеччину. За час бойових дій загону в ньому налічувалося понад 700 чоловік. Партизани загону здійснили 50 нападів на ворожі гарнізони та каральні загони, пустили під уклін 7 ешелонів, висадили в повітря 12 шосейних та залізничних мостів, знешкодили десятки автомашин.

У 1978 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру /0,7 x 0,45 м/ з написом [4192].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1292. МАРЧИХИНА БУДА С., МАРЧИХИНОБУДСЬКА СІЛЬРАДА

1292.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У саду жителя села В.Мароки.

Поховано 5 радянських воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули 30 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвища похованих невідомі. У 1945 на могилі встановлено дерев'яний обеліск, замінений у 1992 новим – з нержавіючої сталі /1,2 м /, увінчаним п'ятикутною зіркою [4193].

Людмила Костюк

1292.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

Поховано 80 воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 30 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та померли від ран 1 вересня 1943 у дислокованому тут шпиталі. Серед похованих також 12 партизанів партизанського загону «За Родину!». Відомі прізвища 56 воїнів та одного партизана.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /1,64 м/ – дошка з написом.

У 1967 праворуч від скульптури встановлено цегляну оцентовану стелу /2,62 x 5,28 м/, на якій закріплено 10 меморіальних дошок з нержавіючої сталі з написом і прізвищами 400 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни [4194].

Мargarита Міленкова

Людмила Костюк

1292.3. Одиночні могили радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, ліворуч від входу.

У 3-х одиночних могилах поховано 3-х радянських воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 30 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відоме прізвище одного воїна: сержант В.Корзулін.

На могилах – земляні насипи [4195].

Людмила Костюк

1293. МИКИТІВКА С., МИКИТІВСЬКА СІЛЬРАДА

1293.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села.

Поховані воїни 52-ї та 21-ї кавалерійських дивізій 13-ї армії, які загинули на початку жовтня 1941 під час оборонних боїв за село; воїни 75-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули 30 серпня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників; воїни, які померли від ран 3 вересня 1943 у дислокованому тут шпиталі; 3 партизани з партизанського загону «За Родину!». Відомі прізвища 17 воїнів. Загальна кількість похованих – 20 чоловік.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На цегляному постаменті /2,4 м/ – дошка з написом [4196].

Мargarита Міленкова

1294. НЕПЛЮЄВЕ С., ЯМПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1293.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На відстані 40 м на південь від залізничної станції Неплюєве. Поховано 412 воїнів 6-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, які загинули 2 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Відоме прізвище одного воїна: Т.Кузнецов.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/. На цегляному постаменті /1,7 м/ – дошка з написом [4197].

Мargarита Міленкова

1294.2. Пам'ятне місце проведення партизанським загonom «За Родину!» першої бойової операції, 1941, 1979 (іст.). За 800 м на південний захід від залізничної станції Неплюєво.

Тут, 23 грудня 1941, диверсійна група з партизанського загону «За Родину!» під командування С.Гнибиди у складі Красняка, Макаренка, Вегера, Литвиненка, Малаєва, Рудницького, Пастушенка, Рубана, Скопова, Особливця висадили у повітря залізничний міст між Ямполем і Хутором-Михайлівським. Це була перша бойова операція партизанського загону «За Родину!», створеного з числа місцевих жителів і радянських воїнів, які не встигли відступити. Днем заснування загону «За Родину!» прийнято вважати диверсію на залізничному мосту через Івотку на дільниці Неплюєве – Ямпіль.

У 1979 на місці першої диверсії партизанського загону, встановлено залізобетонну стелу /3,84 x 1,22 м / з мармуровою меморіальною дошкою та написом [4198].

Маргарита Міленкова,

Людмила Костюк

1295. ОКІП С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1295.1. Могила Дарики М.І., 1942 (іст.). У центральній частині кладовища.

Дарики Микита Іванович (1914 – 1942) – підпільник. Після закінчення Воздвиженської сільськогосподарської школи працював агрономом у колгоспі ім. Леніна с. Грем'ячка. У зв'язку з хворобою (туберкульоз останньої стадії) не був мобілізований до лав Червоної армії.

У жовтні 1941 майор Курбатов, командир 275-го стрілецького полку, привів до М.Дарики військового фельдшера Ніну Ляпіну і 25 поранених радянських воїнів. На подвір'ї Дарики, під сараєм, сапери викопали яму з потаємним ходом, у якій розмістили підпільний шпиталь. Через підпільників с. Воздвиженське М.Дарики встановив зв'язок з партизанським загonom «За Родину!», до якого переправляли вилікуваних воїнів.

Влітку 1942 Дарику М. І., за організацію підпільного шпиталю та антифашистську боротьбу, заарештували і, після жорстоких катувань, повісили.

У 1955 на могилі встановлено металевий обеліск /1,6 м/, на фасадному боці якого – портрет Дарики М. І. і напис [4199].

Людмила Костюк

1296. ОРЛІВКА С., ОРЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1296.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків та жертв фашизму, 1967 (іст.). У східній частині кладовища, ліворуч від входу.

Поховано 12 радянських воїнів, серед них – воїни 117-го кавалерійського полку 52-ї кавалерійської дивізії 13-ї армії, які загинули в оборонних боях за село у вересні 1941; воїни 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 74-му МСБ за період з 5 по 25 вересня 1943. Відомі прізвища 12 воїнів.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. У підніжжя пам'ятника – дошка з написом.

У 1967 по обидва боки від скульптури встановлено дві цегляні стели з ребристим металевим козирком. На правій стелі /4,8 x 2,8 м/ – 4 мармурові плити з прізвищами 216 воїнів-земляків, які загинули в роки Другої світової війни та барельєф скорботної матері. На лівій стелі /2,4 x 2,8 м/ – 3 дошки з нержавіючої сталі, на яких викарбовано прізвища 103 мирних жителів села, які загинули 19 березня 1942 під час проведення німецько-фашистськими загарбниками каральної акції [4200].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1297. ПАЛІЇВКА С. ПАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА

1297.1. Будинок, у якому народився і мешкав Головач Я.П. (іст.). Вул. Головача, 29.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, під залізним дахом, з верандою. Загальна площа – 40 м кв. У цьому будинку з 1923 по 1940 мешкав Головач Яків Павлович [9.12.1923, с. Паліївка – 23.03.1945, м. Демено (Республіка Польща)] – Герой Радянського Союзу (24.03.1945, посмертно).

Народився в селянській родині. Після закінчення школи вступив до Чернігівського танкового училища, яке закінчив у 1942 у місті Чирчик (Республіка Узбекистан).

З вересня 1942 воював на Ленінградському, а потім на 1-му Білоруському фронтах.

Командир танкової роти, ст. лейтенант Я.Головач відзначився у боях за р. Одер. Рота під його командуванням отримала завдання вийти в тил ворога в районі населеного пункту Кінітц (Німеччина). Танкісти обійшли ворожі заслони біля міста Ландсберг і, здійснивши 70-ти кілометровий перехід, вийшли до Одера. Підрозділи 94-ї стрілецької дивізії форсували Одер. У цих боях танкісти знищили 6 «тигрів», понад 20 протитанкових гармат і багато живої сили противника.

Загинув Я. Головач під час бойових дій. За зразкове виконання завдань командування по виходу до Одера, уміле керівництво танковою ротою, особисту мужність і відвагу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Леніна, Вітчизняної війни 1 ступеня і медаллю «За відвагу». Його ім'я носить Паліївська ЗОШ і вулиця рідного села.

У 1978 на фасаді будинку встановлено бетонну меморіальну дошку /0,96 x 0,58 м/ з написом і барельєфним зображенням Я.Головача та Зірки Героя Радянського Союзу. У наш час будинок використовують під житло [4201].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1298. РАДІОНІВКА С., МАРЧИХИНОБУДСЬКА СІЛЬРАДА

1298.1. Меморіальний комплекс: Могила радянського воїна, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, у сквері.

Похований воїн 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, який загинув 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Воїна було поховано на місці бою в одиночній могилі. Прізвище і військове звання загиблого не встановлені.

У 1968 останки загиблого перенесені у центр села. У тому ж році на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,5 м/.

У 1968 ліворуч від могили встановлено цегляну оцентовану стелу /2,08 x 2,25 м /, на якій закріплені 3 бетонні меморіальні дошки з прізвищами 105 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни та написом [4202].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1298.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На правому березі річки Івотка, на відстані 100 м від мосту, праворуч від дороги с. Радіонівка – х. Новомикитський.

Похований воїн 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, який загинув 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвище і військове звання загиблого невідомі.

У 1949 на могилі встановлено дерев'яний обеліск /1,65 м/ [4203].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1299. РЖАНЕ С., ОРЛІВСЬКА СІЛЬРАДА

1299.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі села, на території парку.

Похований воїн 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, який загинув 1 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників. Прізвище та військове звання загиблого невідоме.

На могилі – земляний насип [4204].

Людмила Костюк

1299.2. Могила Товстухи М.В., 1984 (іст.). У південно-східній частині кладовища.

Товстуха Микола Васильович (21.01.1965, с. Ржане – 7.09.1984, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1981 закінчив Орлівську 8-річну школу. Протягом 1981 – 83 навчався у Свеській СШ №1. З серпня 1983 працював механізатором у колгоспі «Комуніст» с. Орлівка. 2 жовтня 1983 призваний до лав Радянської Армії. Проїшов підготовку щодо дій у гірській

місцевості за спеціальністю кулеметник. З лютого 1984 проходив службу в Афганістані у 3-му відділенні 1-го мотострілецького взводу 8-ї мотострілецької роти, в/ч. пп. 51932. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 квітня 1985 нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

У 1986 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,35 м/ на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [4205].

Людмила Костюк

1300. СВЕСА СМТ, СВЕСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1300.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центральній частині кладовища «Першотравневе», ліворуч від входу, на відстані 100 м від дороги Першотравневе – Микитівка.

Поховано 2-х партизанів з партизанського загону «За Родину!». Прізвища загиблих відомі: Г.Москаленко та В.Литвиненко.

Вісімнадцятирічний розвідник, автоматник Москаленко Григорій Іванович (1924 – 42) загинув у грудні 1942 у бою з поліцейським гарнізоном За відвагу нагороджений орденами Бойового Червоного Прапора і Вітчизняної війни II ступеня.

Литвиненко Віталій Арсентійович (1903 – 42) – один з організаторів партизанської групи, командир розвідки партизанського загону «За Родину!», який був поранений у кінці грудня 1942 і помер від зараження крові. У листопаді 1942 В.Литвиненка було нагороджено медаллю «За відвагу», а на початку грудня 1942 – орденом Бойового Червоного Прапора. Партизани були поховані поряд в одиночних могилах на партизанському кладовищі в Хінельському лісі.

У 1949 батьки Г.Москаленка вирішили перепоховати сина, але допустилися помилки – першою була відкрита могила В.Литвиненка. Останки обох партизанів були перепоховані в одній братській могилі.

У 1949 на могилі встановлено цегляний обеліск.

У травні 2004 на могилі встановлено металеву стелу /0,98 м/ з написом на фасадному боці [4206].

Людмила Костюк

1300.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На території лісорозсадника, за 2,0 км від залізничної станції Свеса та за 2,0 м від дороги до с Руденка.

Поховано 4-х воїнів з військових підрозділів 13-ї армії, які загинули на підступах до селища 14 вересня 1941. Відомі прізвища всіх загиблих: Цветков, Серебрянніков, Васильєв, Аветисян.

У 1975 могилу обкладено бордюрним каменем. На стовбурі дерева, яке росте поруч з могилою, закріплено металеву дошку з написом [4207].

Маргарита Міленкова

1300.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). У центрі селища, біля Будинку культури.

Поховано 11 воїнів 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули 2 вересня 1943 під час визволення селища від нацистських загарбників та 3 партизани партизанського загону «За Родину!» Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1943 на могилі встановлено цегляний обеліск, замінений у 1962 залізобетонною скульптурою воїна /2,5 м/. У підніжжя пам'ятника – дошка з написом.

У 1962 по обидва боки від скульптури встановлено 2 бетонні стели /3,5 x 3,9 м/ з прізвищами 162 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни написами [4208].

Маргарита Міленкова

1300.4. Пам'ятне місце, де проходили мітинги в роки першої російської 1905 – 07 років та лютневої 1917 року буржуазно-демократичних революцій, 1980 (іст.). В урочищі «Синя Криниця».

1 травня 1905, 17 липня 1906 і у квітні 1917 відбулися мітинги робітників цукрорафінадного, ливарно-механічного заводів і місцевого селянства, які відгукнулися на революційні події 1905 – 07. У ніч на 23 лютого 1905 населення селища масово виступило проти власників Хутір-Михайлівського цукрорафінадного заводу та економії Терещенка. Для їх приборкання у Свесу прибув чернігівський губернатор з ескадроном кавалерії. 1 травня 1905 в урочищі «Синя Криниця» відбулася демонстрація, що закінчилася багатолюдним мітингом, який розігнали жандарми, заарештувавши при цьому багатьох його учасників. Мітинг був організований членом Конотопського більшовицького осередку Я. Остапенком. Щоб упередити нові виступи у Свесі розквартирували півроти піхоти. Однак, 17 липня 1906 300 робітників разом з селянами провели мітинг, на якому промовці призвали об'єднатися і виступити проти царизму.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції робітники і селяни Свеси сподівалися на поліпшення умов життя. На мітингу 17 квітня 1917 вони вимагали восьмигодинного робочого дня, миру, хліба, землі.

У 1980 на місці проведення сходок, мітингів робітників Свеси встановлено пам'ятний знак /1,04 м/ у формі кам'яної глиби з написом на фасадному боці [4209].

Мargarита Міленкова

Людмила Костюк

1300.5. Могила Журавльова Д.Г., 1971 (іст.). На кладовищі «Першотравневе», праворуч від входу, на відстані 30 м від дороги.

Журавльов Дмитро Григорович [1926, м. Біловодськ, Ворошиловоградська (нині Луганська) обл. – 11.02.1971, смт. Свеса] – повний кавалер орденів Слави.

Народився у родині шахтаря. З вересня 1943 служив у лавах Радянської Армії. З жовтня 1944, після закінчення школи снайперів, – снайпер 271-го гвардійського стрілецького полку 88-ї гвардійської стрілецької дивізії.

У листопаді 1944, під час боїв біля польського села Цецелюска, протягом двох тижнів, особисто знищив 13 нацистів. За відвагу його нагороджений орденом Слави 3-го ступеня.

17 січня 1945 під час боїв за визволення міста Рава Козелецька, штурмова група 88-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї армії під командуванням ефрейтора Д. Журавльова на самохідці вдарила з тилу по окупантам, розгромивши кілька кулеметних точок ворога.

Дмитро Журавльов особисто знищив 5 нацистів і декількох захопив у полон. За проявлену мужність нагороджений орденом Слави 2-го ступеня.

28 квітня 1945 під час штурму Берліна виніс з поля бою пораненого командира полку підполковника Вишнякова. За відвагу нагороджений орденом Слави 1-го ступеня.

У жовтні 1950 демобілізувався. У 1952, після закінчення вечірньої школи робітничої молоді, вступив до Харківського медичного інституту. З 1958 працював головним лікарем Свеської лікарні. Нагороджений медаллю «За доблестний труд». Одна з вулиць селища носить його ім'я.

У 1972 на могилі встановлено металевий обеліск /1,5 м/ з портретом і написом [4210].

Людмила Костюк

1301. СТЕПНЕ С., СТЕПНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1301.1. Будинок, в якому в роки громадянської війни містився військово-революційний комітет на чолі з Боженком В.Н. (іст.). У центрі села.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, зовні обшитий тесом, дах шиферний, підмурок цегляний, загальною площею 186 м кв.

Тут з липня по листопад 1918 містився військово-революційний комітет на чолі з уповноваженим Народного Секретаріату України В. Боженком. Комітет був створений у 1918 для керівництва партизанською боротьбою на півночі теперішньої Сумщини. Спочатку він базувався в Середина-Буді. Комітет займався ліквідацією бандитизму, розповсюджував листівки, проводив агітаційну роботу серед населення.

До революції будинок належав місцевому священику. У наш час у будинку розміщується бібліотека.

У 1968 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку /0,4 x 0,55 м/ [4211].

*Маргарита Міленкова
Людмила Костюк*

1301.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля сільради.

Поховано 54 воїна 9-го гвардійського кавалерійського полку 3-ї гвардійської кавалерійської дивізії 65-ї армії, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників за період з березня по вересень 1943. Відомі прізвища 9 загиблих: М.Арустунов, А.Арутян, М.Головін, Ф.Кравчук, А.Мельников, М.Статницький, П.Стрильцов, П.Трохимов, Д.Шавва.

Село остаточно визволено 6 вересня 1943.

У листопаді 1953 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1961 встановлено залізобетонну скульптуру воїна. У 1985 скульптуру воїна замінено залізобетонним обеліском /3,0 м/, на фасадній частині якого – дошка з написом і прізвищами загиблих.

У тому ж році ліворуч від братської могили встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/ і дві оцEMENTOVANІ стели /1,78 x 4,54 м/, на яких закріплені 22 металеві дошки з прізвищами 176 загиблих на фронтах Другої світової війни воїнів - земляків та написом [4212].

*Маргарита Міленкова
Людмила Костюк*

1302. ТУРАНІВКА С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1302.1. Пам'ятне місце, де проходив маршрут рейду партизанського з'єднання Ковпака С.А., 1941, 1965 (іст.). На околиці села, на відстані 10 м від автошляху Ямпіль – Глухів.

Після жорстокого бою з нацистськими загарбниками командир Путивльського партизанського загону С.Ковпак віддав наказ про те, що у зв'язку з зосередженням сил ворога в найближчих селах: Литвиновичах, Яциному, Кардашах і підготовкою його до наступу на Спадщанський ліс, з метою збереження особового складу загону для подальшої боротьби проти нацистських загарбників, вважати за доцільне 1 грудня 1941 залишити Спадщанський ліс і вийти в рейд у напрямку Брянських лісів.

Ковпаківці з обозом проїхали в декількох десятках метрів від найближчої німецької застави і вирушили у північні райони Сумської обл. Похід продовжувався 5 днів.

Партизани подолали відстань у 160 км по території Путивльського, Шалигинського, Есманського р-нів Сумщини, вийшли на територію Севського р-ну Орловської обл. (Російська Федерація) і зупинились на Хінельському узліссі. Рейд партизанського загону проходив по дорозі Глухів – Ямпіль, через околицю села Туранівка.

У 1965 на місці переходу партизанського загону встановлено залізну стелу /4,5 м/ на якій закріплено бетонну меморіальну дошку з написом [4213].

Людмила Костюк

1303. УСОК С., УСОЦЬКА СІЛЬРАДА

1303.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури. Поховано 4-х воїнів з підрозділів 13-ї армії, які загинули під час оборонних боїв за село у вересні 1941. Відомі прізвища 3-х загиблих: К.Міськов, Д.Тарасенко, гв. ст. лейтенант Є.Пастін.

У 1949 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у 1957 встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,5 м/. На постаменті /2,42 м/ – бетонна дошка з написом [4214].

Маргарита Міленкова

1303.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На відстані 3,0 км на південь від центру села, у лісосмузі.

Поховано 2-х радянських воїнів, які виходили з оточення і були розстріляні поліцаями весною 1943. Воїнів поховано на місці розстрілу в одній братській могилі. Прізвища загиблих невідомі.

У 1995 на могилі встановлено металевий обеліск /1,3 м/, увінчаний п'ятикутною зіркою [4215].

Людмила Костюк

1304. ФЕОФІЛІВКА С., СТЕПНЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1304.1. Поселення бронзового віку (археол.). За 0,3 км на південний схід від східної околиці села та за 1,5 км на північний захід від західної околиці села Степне. Займає ряд дюнних підвищень лівого берега р. Бичиха (притока р. Свига).

Виявлене Л.Білінською. Обстежене Ю.Коваленком у 2004.

Площа поселення – близько 5,0 га. Потужність культурного шару – 0,2 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи та кременеві відщепи. У північно-західній частині поселення знаходиться піщаний кар'єр [4216].

Юрій Коваленко

1305. ЧУЙКІВКА С., ЧУЙКІВСЬКА СІЛЬРАДА

1305.1. Братська могила партизанських родин, 1942 (іст.). На околиці села, в урочищі Ляді, на відстані 500 м від р. Івотка.

Поховані члени партизанських родин з сел Об'єднане, Микитське, Ямпільського р-ну Сумської обл. і с. Підвоття Севського р-ну Брянської обл. (Російська Федерація), розстріляних нацистськими загарбниками 19 лютого 1942.

Партизанський загін «За Родину!» поповнювався за рахунок жителів навколишніх сіл, у партизани йшли цілими сім'ями. Влітку 1942 у загоні налічувалось 250 чоловік, а у листопаді – 432. У селах району було створено розгалужену мережу партизанських явок і резервів.

У лютому 1942 нацисти провели каральну операцію по виявленню і знищенню партизанських родин. Точна кількість розстріляних невідома. Відомі прізвища 9 загиблих: Н.Волков, А.Волкова, В.Григоров, К.Григорова, М.Козюліна, О.Корольов, І.Корольова, В.Кузенкова, А.Туркова.

У 1989 на могилі встановлено металевий обеліск, замінений у 1990 стелою з мармурового дрібку з написом на фасадній частині. У липні 2004 внаслідок часу і природніх умов, стела зруйнувалася [4217].

Людмила Костюк

1305.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля школи.

Поховано 26 воїнів 354-ї гвардійської стрілецької дивізії 65-ї армії, які загинули 3 вересня 1943 під час визволення села від нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у дислокованих тут 133-му військовому пересувному шпиталі, 507-му та 681-му польових пересувних шпиталях за період з 6 по 23 жовтня 1943. Відомі прізвища чотирьох загиблих: О.Давидов, Л.Лукакич, М.Снетко, Г.Севостьянов. Село визволено 5 вересня 1943.

У 1958 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /3,5 м/. На бетонному постаменті /1,82 м/ – дошка з написом.

У 1978 по обидва боки від скульптури встановлені 2 залізобетонні стели /1,89 x 2,7 м/ з 6 гранітними меморіальними дошками, на яких викарбувані 216 прізвищ земляків, які загинули в роки Другої світової війни та написами. Автори меморіалу – ск. А.Шаталов, архіт. Воропай [4218].

Маргарита Міленкова

1305.3. Могила Яніна Кості, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища. Янін Костя (1931 – 43) – юний піонер-герой.

У вересні 1943, відступаючи, окупанти замінували лісову дорогу і міст біля села Чуйківка. 5 вересня 1943 на підступах до села з'явилися радянські танки. Вони швидко йшли у напрямку замінованого мосту. Щоб зберегти життя радянським танкістам і бойову техніку, Костя, не вагаючись, вибіг на заміновану дорогу і підірвався. За цей подвиг юного героя, посмертно, нагороджено орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

У 1965 на могилі встановлено обеліск з листового заліза /2,9 м/. На фасадній частині обеліску – дошка з написом [4219].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1305.4. Пам'ятне місце загибелі Яніна Кості, 1965 (іст.). Південно-західна околиця села, вул. Костика Яніна.

Тут 5 вересня 1943 на ворожій міні підірвався юний піонер Янін Костя (1931 – 43).

Щоб зберегти життя радянським танкістам і бойову техніку, Костик вибіг на заміновану фашистами дорогу назустріч радянським танкам і підірвався на міні. За цей подвиг юний герой Янін Костя був посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

У 1965 на місці, де здійснив подвиг юний герой, встановлено бетонну стелу /2,42 м/, обшиту залізом з написом на її чоловому боці [4220].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1306. ШАТРИЩЕ С., ШАТРИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА

1306.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, у сквері.

Поховано 187 радянських воїнів. Серед них – воїни, які загинули під час оборонних боїв у 1941, коли село знаходилось у смузі бойових дій 13-ї армії, та воїни з підрозділів 193-ї та 354-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час визволення села від нацистських загарбників. Село визволено 6 вересня 1943. Відомі прізвища 17 воїнів.

У 1956 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптуру воїна /2,6 м/ на цегляному постаменті /2,0 м/ [4221].

Людмила Костюк

1307. ЯМПІЛЬ СМТ, ЯМПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

1307.1. Будинок, у якому відбувся V волосний з'їзд Рад (іст.). Пров. Боженка, 17.

Будинок кам'яний, одноповерховий, під залізним дахом, фундамент бутовий. Загальна площа – 520 м кв. Збудований у 1910. Спочатку використовувався як Земський народний дім, в якому відбувалися урочисті збори та вистави.

Тут, 7 листопада 1922 відбувся 5 з'їзд Рад Ямпільської волості. На порядку денному з'їзду стояли питання, пов'язані з налагодженням роботи промислових підприємств, відновленням сільського господарства волості, укріпленням апарату управління. Обговоривши всі питання, делегати з'їзду прийняли рішення надіслати вітального листа В.Леніну з нагоди 5-ї річниці Жовтневої революції. Лист підписала президія з'їзду – Звянцев, Каленчук, Наймушин.

У 30-х рр. до будинку добудували фойє. У 1967 – зал для глядачів на 400 місць. На даний час у будівлі розміщується Будинок культури.

У 1965 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку /0,4 x 0,5 м/ з написом [4222].

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1307.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943 – 45; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Боженка, 48. У центрі селища, біля Спасо-Преображенського храму.

Поховано 814 воїнів 75-ї гвардійської стрілецької дивізії 65-ї армії, які загинули 2 вересня 1943 під час визволення селища від нацистських загарбників та воїни, які померли від ран у 011-му, 3573-му, 5151-му, 5174-му хірургічних пересувних шпиталях за період з 12 вересня по 19 жовтня 1945. Відомі прізвища 116 воїнів.

У 1955 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу, на якій у тому ж році встановлено залізобетонну скульптурну групу двох воїнів /2,88 м/. На фасадній частині постаменту /1,91 м/ закріплені 3 меморіальні дошки з прізвищами 116 похованих воїнів та написами.

У 1967 перед скульптурною групою встановлено цегляну арку /4,2 x 7,2 x 1,0 м/ у формі брами з 4 проходками. На внутрішніх стінках проходів закріплено 8 плит з нержавіючої сталі на яких викарбувані 480 прізвищ земляків, які загинули в роки Другої світової війни [4223]

Маргарита Міленкова

Людмила Костюк

1307.3. Могила Ошомка С.О., 1987 (іст.). У північно-східній частині кладовища.

Ошомок Сергій Олександрович (19.02.1967, смт Ямпіль – 24.10.1987, там же) – воїн Збройних Сил СРСР. Загинув в Афганістані.

У 1985 закінчив Ямпільську ЗОШ № 1. До призову на військову службу (1985 – 86) навчався у Знаменському залізничному училищі на помічника машиніста. 23 квітня 1986 призваний до лав Радянської Армії. З жовтня 1986 проходив службу в Афганістані, в/ч. пп. 96044. Брав участь у бойових діях та 35 вильотах до оглядових груп. Радист С.Ошомок під час останнього бою особисто знищив 4-х противників, навів авіацію на бойове розташування банди. Тяжко поранений, не залишив свого посту, до останнього передавав координати, викликаючи вогонь на себе. Загинув у районі 4,0 км на захід від м. Кандагар. Згідно до указу Президії Верховної Ради СРСР посмертно нагороджений орденом Леніна (04.03.1988), медаллю «За бойові заслуги» (08.01.1988).

У 1988 на могилі встановлено обеліск з чорного лабрадориту /1,5 м/, на фасадній частині якого – портрет загиблого та напис [4224].

Людмила Костюк

1307.4. Пам'ятний знак Неплюєву М.М., 2005 (іст.). Вул. Боженка. На відстані 20 м від Спасо-Преображенського храму.

Неплюєв Микола Миколайович (11. (24) 09. 1851, містечко Ямпіль Чернігівської губернії (нині смт Ямпіль) – 21.01.1908, с. Воздвиженське) – засновник унікального духовно-господарського формування: Христо-Воздвиженського Трудового Братства.

У 2005 на честь М.Неплюєва встановлено стелу з чорного лабрадориту /3,35 м/ з написом на фасадному боці постаменту /2,3 м/. Автор – ск. О.Полозов. [4225]

Валерій Авдасьов

Людмила Костюк

1307.5. Пам'ятник Гнибіді С.М., Красняку Д.Д., Макаренку Г.Г., 1961 (іст.). Вул. Боженка, 16. Біля райвідділу внутрішніх справ, у сквері.

Встановлено обеліск засновникам партизанського загону «За Родину!» – Гнибіді Сергію Михайловичу – командирю, Красняку Данилу Дмитровичу – комісару, Макаренку Гнату Григоровичу – секретарю парторганізації загону.

28 серпня 1941 нацистські війська окупували Ямпіль. Боротьбою підпільних патріотичних груп в тилу ворога керував Ямпільський підпільний райком партії, який діяв з жовтня 1941 до травня 1943.

У листопаді 1941 в Хінельських лісах, на кордоні Сумської і Курської обл. (Російська Федерація) перший секретар Ямпільського підпільного райкому партії Д.Красняк та члени райкому С.Гнибіда і Г.Макаренко створили партизанський загін з 27 чоловік. Першим бойовим хрещенням загону був підрив залізничного мосту між Ямполем і Хутором-Михайлівським 23 грудня 1941.

З лютого 1942 партизанський загін став називатися «За Родину!». Він складався з місцевих жителів та бійців і командирів Червоної Армії, які не встигли відступити або втекли з полону. Влітку 1942 в ньому нараховувалось 250 чоловік, у листопаді – 432. За час бойових дій на базі загону «За Родину!» було створено 5 нових партизанських загонів, 2 партизанські групи. Всього ж в загоні налічувалось понад 700 чоловік, понад 400 місцевих жителів знаходилося у резерві.

Партизани загону 50 разів громили ворожі гарнізони та каральні загани, пустили під укіс 7 ешелонів, висадили в повітря 12 шосейних та залізничних мостів, знешкодили десятки автомашин та інших транспортних засобів, знищили сотні нацистських загарбників.

У травні-червні 1943 партизани вели запеклі бої з окупантами у Брянських лісах в межиріччі Десни й Неруси. Там героїчно загинули майже половина бійців загону, в тому числі керівники – С.Гнибіда, Д.Красняк, Г.Макаренко.

У 1961 було встановлено цегляний потинькований обеліск /5,0 м/ увінчаний металевую зіркою з посвятою та гіпсовими бюстами С.Гнибіди, Д.Краснюка, Г.Макаренка. Архітектор – В.Попов. [4226].

Людмила Костюк

1307.6.

1307.7. Школа № 1, 1914, (архіт.). Вул. Щорса, 10. За 130 м від річки Студенок.

Площа будівлі – 368 м кв. , висота – 4,5 м. Фундамент цегляний, стіни цегляні.

Малий корпус сучасної ЗОШ № 1 побудований у 1914 для земської школи.

Архітектурні форми даної будівлі характерні для цегляного стилю кін. 19 – поч. 20 ст. – стилю українського бароко.

Оточуюче архітектурне середовище – будівля шкільної майстерні та одноповерхові індивідуальні житлові будинки.

У роки Другої світової війни, за свідченнями очевидців, в ній була розташована конюшня нацистських загарбників.

За типологією будівля відноситься до громадських. Загальна симетричність композиції порушується зміщенням парадного входу в ліву частину фасаду. В плані будівля має прості прямокутні окреслення, є двоповерховою. Розміщення приміщень на першому та другому поверсі ідентичні, і включають в себе один коридор та три учбові класи на кожному з них.

Будівля має два входи. Один головний, що виходить на вулицю Шевченка, і служить як парадний до будівлі, а інший вхід – з протилежного боку, використовується, як службовий.

Перекрыття та покриття дерев'яні. Несучими у будівлі є зовнішні та внутрішні цегляні стіни. Дах первинно був укритий покрівельною сталлю, але в зв'язку з корозійними процесами в 80-х рр. 20 ст. зверху були покладені азбестоцементні хвилясті листи.

Нині декоративності фасадам надає двобарвне пофарбування. Тло – блідо-рожеве; лопатки, карнизи, сандрики – білі. Вікна мають прямокутну форму.

Будівля є однією з перших двоповерхових будівель селища Ямпіль [4228].

Марія Рябуха

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Левобережья / В. А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1968. – 267 с.
2. Самоквасов Д. Я. Древние города России / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1873; Историческое значение городищ // Труды III археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 225 – 235.
3. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 404 – 458; Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Пела и Ворсклы // Труды XIII археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 158 – 210; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам / Д. Я. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – С. 119.
4. Макаренко Н. Е. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Е. Макаренко // ИАК. – Вып. 22. – 1907. – С. 38 – 90; Археологические исследования 1907 – 1909 гг. // ИАК. – Вып. 43. – 1911. – С. 1 – 130; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники) / О. В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.; Березовец Д. Т. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцевського та роменського типів) / Д. Т. Березовец // Археологія УРСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 135 – 150.
5. Морачевський М. Я. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевию, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / М. Я. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 309; Семенчик М. М. Звіт про роботу Роменського музею року 1928 / М. М. Семенчик. – Ромни, 1929. – С. 2.
6. Іллінська В. А. Верхньосульська експедиція 1947 р. / В. А. Іллінська // АП. – 1952. – Т. IV. – С. 34 – 42; Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 74. – С. 328; Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волинцевского типа / И. И. Ляпушкин // СА. – 1956. – Т. XXIX – XXX. – С. 68 – 83; Березовец Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д. Т. Березовец // АП. – 1952. – Вип. III. – С. 242 – 250; Березовец Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. / Д. Т. Березовец // АП. – 1955. – Т. V. – С. 49 – 66; Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі / В. А. Богусевич // Археологія. – 1963. – Т. 15. – С. 109-122; Рыбаков Б. А. Раскопки в Путивле / Б. А. Рыбаков // АО 1965 г. – М., 1966. – С. 154 – 155; Неприна В. И. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине / В. И. Неприна, А. С. Беляев // СА. – 1974. – № 2. – С. 144 – 156.
7. Березовец Д. Т. Новые раскопки в с. Волинцево / Д. Т. Березовец // АИУ 1965 – 1966 гг. – К., 1967. – Вып. № 1. – С. 166 – 169; Юренко С. П. Исследования раннеславянского поселения у с. Волинцево / С. П. Юренко // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 327 – 328; Юренко С. П. Новые исследования у с. Волинцево / С. П. Юренко // Археологические исследования в Украинской ССР. Тезисы докладов республиканской конференции молодых учёных. – К., 1981. – С. 103.
8. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 133; Сухобоков О. В. Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Курган Азак Сумской области / О. В. Сухобоков // АИУ 1968 г. – К., 1971. – С. 229 – 234; Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника / Е. В. Махно // АИУ 1968 г. – К., 1971. – С. 212 – 214.

9. Моргунов Ю. Ю. Разведки в Сумской области / Ю. Ю. Моргунов, Л. Г. Ковалёва, А. Н. Загребельный // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 359; Моргунов Ю. Ю. Разведка в Посулье / Ю. Ю. Моргунов // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 373; Моргунов Ю. Ю. Разведки по Суле / Ю. Ю. Моргунов // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 310.
10. Сухобоков О. В. Отчёт о разведке Левобережной группы Раннеславянской экспедиции за 1968 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1968/13-а.; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда славяно-русской экспедиции в 1976 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е., 1976/18; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда славяно-русской экспедиции в 1977 – 78 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е., 1977 – 1978/148; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда славяно-русской экспедиции в 1979 – 81 гг. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1981/2; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Волынцевского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции 1981 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1981/2-а.; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Волынцевского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции 1982 – 1983 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1982 – 1983 /38.
11. Приймак В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VІІІ – ІХ ст. / В. В. Приймак. – Суми: 1994. – 76 с.; Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. – Полтава-Суми: 1997. – 51 с.; Нові дослідження краснянської групи курганів Зеленогайського могильника : Тези доп. – Суми: Сум. держ. ун-т, 1995; О погребальном обряде роменской культуры северовосточного Левобережья // Деснинские древности. – Брянск: 2002.
12. Милованова Н. А. О заселении территории Сумской области в палеолите / Н. А. Милованова // Питання археології Сумщини. – Суми, 1990. – С. 33, 35 – 36 .
13. Там же. – С.35 – 36 .
14. Неприна В. І. До вивчення неолітичної доби в Північно-Східній Україні / В. І. Неприна // Археологія. – 1982. – Вип. 41. – С. 3 – 15; Неприна В. І. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 143 – 214.
15. Телегин Д. Я. Днепро-донецкая культура / Д. Я. Телегин // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. І. – С. 156 – 172.
16. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура / И. И. Артеменко // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. І. – С. 364 – 375.
17. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К., 1982. – С. 23.
18. Там само. – С. 46.
19. Там само. – С. 73.
20. Ильинская В. А. Памятники Лесостепи // Археология Украинской ССР / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К., 1986. – Т. 2. – С. 113 – 127.
21. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Левобережья / В. А. Ильинская. – К., 1968. – С. 203.
22. Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона / Б. А. Шрамко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 403 – 404.
23. Ильинская В. А. Общий очерк Скифии / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 2. – С. 46.
24. Шрамко Б. А. Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища / Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Сумщины : Тезисы докл. областной научно-практ. конф. – Сумы, 1989. – С. 42 – 43.
25. Ляпушкин И. И. Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей» в бассейне Сейма / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – 1949. – Вып. 27. – С. 42 – 43.
26. Ильинская В. А. Памятники Лесостепи / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 2. – С. 113 – 127.

27. Сухобоков О. В. Отчёт о работе Волынцевского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции 1989 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е., 1989 – 1989/38-а.
28. Баран В. Д. Черняховская культура / В. Д. Баран, Б. В. Магомедов // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 47.
29. Терпиловский Р. В. Киевская культура / Р. В. Терпиловский // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 57.
30. Терпиловский Р. В. Колочинская культура / Р. В. Терпиловский // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 93 – 98.
31. Юренко С. П. Волынцевская культура / С. П. Юренко // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 116 – 125; Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. на Днепровском Левобережье (волынцевская и роменская культуры) / О. В. Сухобоков // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3. – С. 191 – 212.
32. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции за 1985 – 1991 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. Сухобоков О. В. Новое в изучении волынцевских памятников / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // VI Международный конгресс славянской археологии. – М.: Наука, 1990. – С. 98 – 92. Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян / О. В. Сухобоков // Археологія. – 1999. – № 2.
33. Макаренко Н. Е. Городище Монастирище / Н. Е. Макаренко // Науковий збірник секції УАН. – 1925. – Вип. XXIX. – С. 3 – 23; Ляпушкин И. И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры / И. И. Ляпушкин // СА. – 1947. – № IX. – С. 212 – 136; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники) / О. В. Сухобоков. – К., 1975. – С. 138 – 146; Григорьев А. В. Раскопки в с. Горбово / А. В. Григорьев // АО 1981 г. – М., 1983. – С. 254 – 255; Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье / А. В. Григорьев // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1984. – С. 65 – 74.
34. Моргунов Ю. Ю. Три древнерусских городища Верхнего Посулья / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1977. – Вып. 150. – С. 74 – 79; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К., 1984. – С. 13 – 19. Сухобоков О. В. Древнерусский Ромен: археология и летопись / О. В. Сухобоков // А се его сребро. Зб. праць на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди 70-річчя. – К., 2002. – С. 25 – 33; Сухобоков О. В. Отчет об исследованиях на территории города Ромны в 1992 г. / О. В. Сухобоков, А. В. Григорьев // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1992/32.; Сухобоков О. В. Звіт про роботи Лівобережної слов'яно-руської комплексної експедиції у 1999 р. (розкопки у м. Ромни) // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1999/53; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX – XIII вв. (по данным погребальных памятников) / А. П. Моця. – К., 1987. – С. 36 – 41.
35. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 408, 413, 577, 592 – 593; Тихомиров М. Н. Древнерусские города / Тихомиров М. Н. – М., 1956. – С. 33 – 37; Бунин А. И. Где находились города Липецк и Воргол, а также другие места, упоминавшиеся в летописи под 1283 – 1284 гг. / А. И. Бунин // Известия XI Археологического съезда в Киеве. – № 5. – К., 1899. – С. 51, 56; Моргунов Ю. Ю. «Полю ворота» по археологическим данным / Ю. Ю. Моргунов // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина : Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». – Путивль, 1986. – С. 23.
36. Сухобоков О. В. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968 – 1988 гг.) / О. В. Сухобоков // Проблемы археологии Сумщины : Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы. 1988. – С. 79.
37. Сухобоков О. В. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968 – 1988 гг.) / О. В. Сухобоков // Проблемы археологии Сумщины : Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы. 1988.

- С. 78; Сухобоков О. В. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області / О. В. Сухобоков, О. П. Моця // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 93.
38. Моця А. П. Погребальные памятники VIII – XIII веков в междуречье Десны и Ворсклы / А. П. Моця // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докл. областной научно-практ. конф. – Сумы, 1989. – С. 80.
39. Моргунов Ю. Ю. «Полю ворота» по археологическим данным / Ю. Ю. Моргунов // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина : Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». – Путивль, 1986. – С. 23; Приймак В. В. Древнерусский город Вырь и его округа / В. В. Приймак // Проблемы археологии Сумщины Тезисы докл. областной научно-практ. конф. – Сумы, 1989. – С. 83.
40. Корінний М. М. Переяславська земля в X – першій половині XIII ст. / М. М. Корінний // УІЖ. – 1981. – № 7. – С. 78.
41. Кучера М. П. К историко-географическому положению Путивля в эпоху «Слова о полку Игореве» / М. П. Кучера // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина : Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». – Путивль, 1986. – С. 18.
42. Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб., 1871. – С. 198, 209, 316, 346.
43. Там само. – С. 235 – 237.
44. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль: летопись и археология / О. В. Сухобоков // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина : Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». – Путивль, 1986. – С. 6.
45. Софрониевский монастырь / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. – К., 2002. – С. 12 – 13.
46. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия / П. Голубовский. – К., 1881. – С. 197.
47. Археологія. – 1974. – № 13. – С. 98 – 102.
48. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1903. – Т. 7. – С. 428.
49. Корогод Б. Л. Нарис історії Сумщини з найдавніших часів до середини XVII ст. / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод. – Суми: Козацький вал, 1999. – Вип. I. – С. 49.
50. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1890. – Т. 2. – С. 183, 209, 239.
51. Левитский И. Город Путивль / И. Левитский // Труды XII археологического съезда. – М., 1905. – Т. 3. – С. 19 – 20.
52. Памятники Украины. – 1987. – № 2. – С. 42 – 43.
53. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный справочник-каталог в 4-х томах. – К., 1986. – Т. 4. – С. 22.
54. Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. «Смута» / Р. Г. Скрынников. – М., 1988. – С. 150, 172.
55. Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе в Курской губернии. – Путивль: Типография М. И. Дьяконовой, 1911. – С. 64.
56. Анпилогов Г. Н. Новые материалы о крестьянской войне под руководством И. Болотникова / Г. Н. Анпилогов // Вопросы истории. – 1966. – № 12. – С. 201.
57. Смирнов И. И. Восстание Болотникова 1606 – 1607 / И. И. Смирнов. – М., 1951. – С. 168 – 314; Исторический архив. – М., 1951. – Т. IV. – С. 115; Скрынников Р. Г. Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников / Р. Г. Скрынников. – Л., 1988. – С. 155.
58. Виноградская Л. И. Археологические материалы позднесредневекового Путивля / Л. И. Виноградская // Проблемы археологии Сумщины : Тезисы докл. областной научно-практ. конф. – Сумы, 1989. – С. 98.
59. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 411, 477, 488, 530, 539.

60. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1890. – Т. 2. – С. 210.
61. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 541.
62. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – М., 1857. – Отд. III. – С. 118, 140, 189, 337, 364, 367, 315; Советская историческая энциклопедия. – М., 1962. – Т. 2. – С. 53; Литвинова П. Еще о старинных трактах или дорогах в южной России / П. Литвинова // Киевская старина. (Далі КС). – 1883. – март. – С. 682; Россия: Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1902. – Т. 2. – С. 272, 132. – СПб., 1903. – Т. 7. – С. 221; Петровский В. Юнаковка: Исторические заметки / В. Петровский. – бм., 1900. – С. 7; Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1862. – Т. 1. – С. 167.
63. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог в 4-х томах. – К., 1986. – Т. 4. – С. 8, 19, 23, 24.
64. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1890. – Т. 2. – С. 209 – 211; Домантович М. Материалы для географии и статистики России : Черниговская губерния / М. Домантович. – СПб., 1865. – С. 609 – 610; Конотопська битва 1659 року. Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 30, 35, 87, 105.
65. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / С. Величко. – К., 1851. – Т. 2. – С. 180 – 181, 188 – 211, 223 – 224.
66. Костомаров Н. И. Козачья Дуброва иначе Козачья Слобода или Козачье / Н. И. Костомаров // Русская старина. – 1882. – январь. – С. 1 – 5.
67. Ежегодник Глуховского учительского института. Год первый / Под ред. М. С. Григорьевского. – К.: Типогр. т-ва И. Н. Кушнерева, 1912. – С. 292.
68. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1902. – Т. 2. – С. 278.
69. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700 – 1709 / В. Е. Шутой. – М., 1958. – С. 276.
70. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1890. – Т. 2. – С. 432.
71. Уманец Ф. М. Гетман Мазепа / Ф. М. Уманец. – СПб., 1897. – С. 411.
72. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – СПб., б/г. – Кн. 3. – Т. XI – XV. – С. 1530.
73. Левитский И. Город Путивль / И. Левитский // Труды XII археологического съезда. – С. 53; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин. – М., 1965. – С. 216.
74. Журнал или поденная записка... Петра Великого... ч. I. – С. 196 – 197.
75. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – М., 1857. – Отд. III. – С. 584 – 585.
76. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог в 4-х томах. – К., 1986. – Т. 4. – С. 29.
77. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М., 1958. – С. 265, 278.
78. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700 – 1709 / В. Е. Шутой. – М., 1958. – С. 237 – 238, 329 – 333; Тельпуховский Б. С. Северная война. 1700 – 1721 / Б. С. Тельпуховский. – М., 1946. – С. 90.
79. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – М., 1857. – Отд. III. – С. 552.
80. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М. – Л., 1951. – Т. VIII. – Вып. 2. – С. 977, 1016 – 1017.

81. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – М., 1857. – Отд. III. – С. 593.
82. Гуржій І. О. Семен Гаркуша / І. О. Гуржій. – К., 1962. – С. 21 – 27; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту / І. О. Гуржій. – К., 1958. – С. 84 – 85.
83. Федевич Л. К. Кочубеєва гута / Л. К. Федевич // Музейна колекція та художнє життя Сумщини: проблеми і перспективи вивчення / Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 70-річчю утворення Сумського художнього музею. – Суми, 1990. – С. 35 – 36.
84. Кулаковський В. М. Торговельні зв'язки Лівобережної України з містами Росії / В. М. Кулаковський // УІЖ. – 1975. – № 7. – С. 73; Борисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. / В. Й. Борисенко // УІЖ. – 1988. – № 3. – С. 113.
85. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1954. – С. 272, 275, 276.
86. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – С. 405.
87. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. – К., 1980. – С. 40.
88. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – М., 1857. – Отд. III. – С. 586.
89. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1890. – Т. 2. – С. 432 – 433; Ежегодник Глуховского учительского института. Год первый / Под ред. М. С. Григорьевского. – К.: Типогр. т-ва И. Н. Кушнерова, 1912. – С. 268 – 269.
90. Синицкий А. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукого / А. Синицкий // КС. – 1893. – Март. – С. 413.
91. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1890. – Т. 2. – С. 432.
92. Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К., 1968. – С. 405 – 412.
93. Панашенко В. О. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. О. Панашенко // УІЖ. – 1972. – № 12. – С. 109.
94. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору / П. Ефименко // КС. – 1883. – Май. – С. 171.
95. Колесник Є. О. До 200-річчя від дня народження І. Ф. Тимківського / Є. О. Колесник // УІЖ. – 1972. – № 8. – С. 124; Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский – педагог прошлого времени / Н. Шугуров. – К., 1891. – С. 71.
96. Абаліхін Б. С. М. І. Кутузов і Україна / Б. С. Абаліхін // УІЖ. – 1970. – № 9. – С. 125; Уманец Ф. М. Гетман Мазепа / Ф. М. Уманец. – С. 411 – 412.
97. Абаліхін Б. С. Герой-партизан 1812 р. / Б. С. Абаліхін // УІЖ. – 1971. – № 12. – С. 126 – 127; Бескровный А. Г. Партизаны в Отечественной войне 1812 года / А. Г. Бескровный // Вопросы истории. – 1972. – № 1. – С. 124.
98. Спаська Ю. Є. Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1838 – 1861) / Ю. Є. Спаська // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. 5. – С. 124 – 133; Несторенко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Несторенко. – К., 1959. – С. 183, 188, 265, 287.
99. Фабрики и заводы всей России. – К., 1913. – С. 969, 978, 980, 981.
100. Курилов И. Воспоминания роменского старожила об Ильинской ярмарке / И. Курилов // КС. – 1896. – Июль. – С. 47 – 65.
101. Воблий К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР / К. Г. Воблий. – М., 1928. – Т. 1. – С. 53; Живописная Россия. Т. 5. – Ч. 1. – М., – С. 26, 33.
102. Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. – 1838. – № 16; Куряне – выдающиеся деятели науки и техники. – Курск, 1950. – С. 16 – 23.

103. Кулябко Є. С. Замечательные питомцы академического университета / Є. С. Кулябко. – Л., 1977. – С. 193.
104. Верховский М. В. Краткий исторический очерк начала и распространения, железных дорог в России по 1897 г. включительно / М. В. Верховский. – СПб., 1898. – С. 23, 30, 34, 119, 272, 365, 383.
105. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – К., 1961. – Ч. II. – 117, 131.
106. Грищенко А. П. Розміщення основних галузей промисловості та концентрація пролетаріату України в 1917 р. / А. П. Грищенко // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – С. 181.
107. Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. Ф. Эфрон. – СПб., 1891. – Т. 4. – С. 541. – СПб., 1893. – Т. 16. – С. 905. – СПб., 1895. – Т. 31. – С. 29. – Т. 32. – С. 814. – Т. 33. – С. 418. – СПб., 1898. – Т. 55. – С. 814. – СПб., 1901. – Т. 63. – С. 73; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1902. – Т. VII. – С. 327, 344, 345, 418, 433, 435; Календарь Черниговской губернии на 1896 г. – Чернигов, 1895. – С. 228 – 230, 232 – 235, 342, 407 – 411.
108. Историко-архитектурный опорный план и проектные предложения по зонам охраны памятников истории и культуры г. Ахтырка : (на правах рукописи) / Отв. исполнитель В. В. Вечерский. – К., 1988. – С. 57, 89, 93.
109. Историко-архитектурный опорный план и проектные предложения по зонам охраны памятников истории и культуры г. Тростянца Сумской области : (на правах рукописи) / Отв. исполнитель В. В. Вечерский. – К., 1989. – С. 44, 45, 48, 51, 103, 105.
110. Технические предприятия Тростянецкого имения фирмы Л. Е. Кениг – Н-ки. – Х., 1913. – С. 1–3, 5, 9, 12–14, 19–20, 171–172, 193, 195–198, 286; Тростянецкое имение Л. Е. Кениг – Н-ки. : Сельское хозяйство. – Х., 1913. – С. 256, 267, 271, 282, 304.
111. Технические предприятия Тростянецкого имения фирмы Л. Е. Кениг – Н-ки. – Х., 1913. – С. 5–7, 297, 301, 316–325.
112. Пискун К. Начальный курс родиноведения в методической разработке: Глухов и Глуховский уезд / К. Пискун // Ежегодник Глуховского учительского института. Год первый / Под ред. М. С. Григорьевского. – К.: Типогр. т-ва И. Н. Кушнерева, 1912. – С. 270.
113. Там само.
114. Харьковский календарь на 1873 год. – Х., 1872. – С. 340; Харьковский календарь на 1914 год. – Х., 1913. – С. 116.
115. 1905 рік на Сумщині : збірник спогадів. – Суми, 1930. – С. 30.
116. Шморгун П. Ювеналій Дмитрович Мельников / П. Шморгун. – К., 1970. – С. 9 – 16, 41, 69, 129 – 141.
117. Капуста В. Нові штрихи до теми «Ленін і Сумщина» / В. Капуста, М. Лябах. – Суми, 1983. – Ч. 2. – С. 2–3. – Ч. 5. – С. 4–7.
118. ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 2, спр. 505, арк. 7,42; оп. 12, спр. 1053, арк. – 1–5; ЦДАК, ф. 317, оп. 1, спр. 1916, арк. 74–89, 105, 126, 173–174; Очерки Полтавской обласной партийной организации. – Х., 1970. – С. 24; Матусевич Л. 1905 год в Курской губернии / Л. Матусевич, А. Казарин. – Курск, 1941. – С. 20.
119. Колішер Т. М. Друкарня «Искры» в Умані / Т. М. Колішер, Т. Б. Слюдікова // УІЖ. – 1970. – № 7. – С. 96.
120. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. – М., 1989. – С. 675; Искровские организации на Украине : сборник документов и материалов. – К., 1950. – С. 185.
121. Емельях Л. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / Л. И. Емельях // Исторические записки. – М., 1951. – Т. 38. – С. 155; Шевченко В. М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900 – 1904 рр. / В. М. Шевченко // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 55.
122. Революція 1905 – 1907 років на Україні : збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – С. 25 – 26.

123. ЦДАК, ф. 336, оп. 1, спр. 914, арк. 50; оп. 1, спр. 1042, арк. 156; 1905 год на Украине. Хроника и материалы / Под ред. М. И. Мебеля. – Х., 1926. – С. 306, 314.
124. Революция 1905 – 1907 гг. в России. Начало первой русской революции. Январь – март 1905 года : сборник документов и материалов. – М., 1955. – С. 642.
125. 1905 рік на Сумщині: збірник спогадів. – Суми, 1930. – С. 23.
126. 1905 год на Украине. – С. 227-228; Революція 1905 – 1907 років на Україні : збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – С. 176.
127. 1905 год на Украине. – С. 227-228; Революція 1905 – 1907 років на Україні : збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – С. 176.
128. Олійник Л. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К., 1959. – С. 79-81; Революция 1905 – 1907 гг. в России. Высший подъем революции 1905 – 1907 гг. / Дополнения к материалам. – М., 1956. – Ч. 3. – Кн. 1. – М., 1956. – С. 448; 1905 год в Курской губернии : сборник статей. – Курск. 1925. – С. 9, 56.
129. Революция 1905 – 1907 гг. в России. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. – М.- Л., 1955. – Ч. 2. – С. 163; Олійник Л. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К., 1959. – С. 79; 1905 год на Полтавщине : сборник документов. – Полтава, 1925. – С. 43.
130. Державний архів Курської області (м. Курськ, Російська Федерація), ф. 1, оп. 15, спр. 16, арк. 571-572.
131. Революционные события 1905 – 1907 гг. на Полтавщине : Документы и материалы. – Х., 1957. – С. 22-23, 120.
132. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине : сборник документов и материалов. – К., 1955. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 623, 624. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 487; Высший подъем революции 1905 – 1907 гг. Ноябрь-декабрь 1905 г. : сборник документов и материалов. – М., 1955. – Ч. 2. – С. 342; Лось Ф. Є. Революція 1905 – 1907 років на Україні / Ф. Є. Лось. – К., 1955. – С. 249; Живолуп В. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 гг. / В. К. Живолуп. – Х., 1956. – С. 103.
133. 1905 рік на Сумщині: збірник спогадів. – Суми, 1930. – С. 42-43, 59-60; Веселовский В. История земства за 40 лет / В. Веселовский. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 716-719.
134. Харьковский календарь на 1914 год. – Х., 1913. – Отд. V. – С. 81.
135. Абрамов И. Неплюевская школа / И. Абрамов // Русское богатство. – 1899. – № 10. – С. 177-194.
136. Города России в 1904 г. – СПб., 1906. – С. 299, 300.
137. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1902. – С. 62-67; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1903 год. – Полтава, 1903. – С. 67.
138. Петровский И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX в. / И. Петровский. – Л., 1979. – С. 135.
139. Тарасенков А. Русские поэты XX в. / А. Тарасенков. – М., 1966. – С. 95, 176, 195, 220, 304; Ротач П. Літературна Полтавщина / П. Ротач // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 104.
140. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1902. – Т. 2. – С. 612.
141. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 10, 12, 14, 17, 29; Дурьлин С. Нестеров в жизни и творчестве / С. Дурьлин. – М., 1965. – С. 242-244; Лист дочки К. С. Петрова-Водкіна за 25.03.1987.
142. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 5, 135 – 136, 142.
143. Наш голос. – 1917. – 31 октября.
144. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1967. – Т. 2. – С. 198.

145. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 7, 15.
146. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1967. – Т. 1. – С. 190, 191.
147. Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. – Суми, 1958. – С. 105.
148. Бондар Т. Д. До 50-річчя всеукраїнського страйку залізничників / Т. Д. Бондар // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 129.
149. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 40, 52, 64.
150. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.) : сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 184.
151. Шевчук В. Яскраво суперечливий: про Петра Михайличенка – людину і письменника / В. Шевчук // Ленінська правда. – 1988. – 6 лютого.
152. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 72, 78, 81-83, 159 – 164.
153. Семанов С. Н. Махновщина и ее крах / С. Н. Семанов // Вопросы истории. – 1966. – № 9 – С. 59; Білий П. Х. Розгром махновщини / П. Х. Білий // УІЖ. – 1971. – № 5. – С. 19-20.
154. Шевченківський словник. У двох томах. – К., 1978. – Т. 2. – С. 173; Белічко О. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни / О. Белічко. – К., 1980. – С. 10-12.
155. Сумский машиностроительный завод имени М. В. Фрунзе. – Х., 1972. – С. 34, 47, 52.
156. Маленко Є. Ю. Нарис історії Конотопського заводу «Червоний металіст» / Є. Ю. Маленко, М. І. Пантелєєв, М. Ф. Яшин. – Х., 1966. – С. 31, 35.
157. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 52.
158. Стрибуль Т. Н. Сельское хозяйство Сумщины накануне сплошной коллективизации / Т. Н. Стрибуль // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. – Сумы, 1990. – С. 102 – 103.
159. Голод на Україні (1931 – 1934 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 7. – С. 102.
160. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 87.
161. Конквест Р. Жатва скорби: Судьба кулаков / Р. Конквест // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 155.
162. Голод на Україні (1931 – 1934 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 114; 1989. – № 11 – С. 80.
163. Конквест Р. Жатва скорби : Судьба кулаков / Р. Конквест // Новый мир. – 1989. – № 10. – С. 181.
164. Ленинский путь. – 1933. – 3 января.
165. Маландій О. Тридцять третій / О. Маландій // Ленінська правда. – 1989. – 3 січня.
166. Танчик Т. Лихоліття / Т. Танчик // Червоний промінь. – 1990. – 7 липня.
167. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 92.
168. Тумко П. Реабілітація / П. Тумко // Панорама Сумщини. – 1990. – 22 березня.
169. Генис В. Л. Григорий Яковлевич Сокольников / В. Л. Генис // Вопросы истории. – 1989. – № 12.
170. Щедрина Д. С. 90-річчя з дня народження М. Н. Демченка / Д. С. Щедрина // УІЖ. – 1986. – № 5. – С. 144 – 147.
171. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 96.

172. Новиков Ю. Две судьбы, или еще раз о монополизме в науке, его героях, почитателях и жертвах, его методах и тяжелых деструктивных последствиях / Ю. Новиков // Наука и жизнь. – 1988. – № 6. – С. 55, 65.
173. Українська РСР в цифрах в 1961 році. – К., 1972. – С. 228.
174. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – изд. 2-е. – К., 1988. – С. 384.
175. Коваль І. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр) / І. В. Коваль // УІЖ. – 1975. – № 2. – С. 40.
176. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 1. – С. 192 – 196, 247, 248, 258.
177. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), Ф. Р – 2191, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2.
178. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – изд. 2-е. – К., 1988. – С. 10.
179. Там само. – С. 226.
180. Там само. – С. 391.
181. Ковпак С. А. Воспоминания, очерки, статьи / С. А. Ковпак. – К., 1987. – С. 63 – 65; Денисенко П. І. Полум'яний радянський патріот. До 80-річчя з дня народження С. А. Ковпака / П. І. Денисенко // УІЖ. – 1977. – № 5. – С. 127 – 128.
182. Освобождение городов в период Великой Отечественной войны от немецко-фашистских войск и войск империалистической Японии (1941 – 1945) : справочник. – М., 1969. – С. 14-15; Куликов В. Г. Героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро і визволення столиці Радянської України / В. Г. Куликов // УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 15.
183. Освобождение городов в период Великой Отечественной войны от немецко-фашистских войск и войск империалистической Японии (1941 – 1945) : справочник. – М., 1969. – С. 14-15; Куликов В. Г. Героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро і визволення столиці Радянської України / В. Г. Куликов // УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 15.
184. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни. – К., 1986. – С. 11.
185. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 110, 117, 118.
186. Вечерский В. В. Историко-градостроительные исследования региона. На примере Сумской области / В. В. Вечерский // Строительство и архитектура. – 1990. – № 10. – С. 10-12; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К.: Головкивархітектура, 2001. – 350 с.; Вечерський В. В. Архітектурна спадщини Сумщини та її вивчення С. А. Таранушенком / В. В. Вечерський // С. А. Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII – XIX століть. Тези доповідей конференції. – Суми, 1989. – С. 21-23; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К.: НДПІАМ, 2002. – 592 с.; Вечерський В. В. Монастирі Сумщини – осередки мистецького життя / В. В. Вечерський // Краєзнавство. – 1994. – №1-2. – С. 34-36; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К.: НДПІАМ, 2003. – 560 с.; 50-річчя Укрреставрації. Історія корпорації / В. Вечерський, В. Вуйцик, М. Гайда та ін. – Київ-Львів, ? 1996. – 120 с.; Вечерський В. В. Туристичні ресурси Сумщини: історико-культурний і природний аспекти / В. В. Вечерський, А. А. Поліщук // Туристичні ресурси України. – К., 1996. – С. 216-236; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х. : Прапор, 1989. – 199 с.; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии – М., 1857. – Отд. III; Логвин Г. Н. По Україні / Г. Н. Логвин. – К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – 664 с.;

- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.
187. Корогод Б. Л. Нарис історії Сумщини. Виуск I. З найдавніших часів до середини XVII ст. / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод. – Суми, 1999. – С. 32 - 33.
188. Вечерський В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 1-2.
189. Описи Харківського намісництва XVIII ст. – К., 1991. – С. 36.
190. Там само. – С. 50.
191. Там само. – С. 51, 53.
192. Там само. – С. 91.
193. Сапухіна Л. Про що розповіли документи роду Кондратьєвих / Л. Сапухіна // Червоний промінь. – 1993. – 2 жовтня.
194. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Харьков, 1989. – С. 39.
195. Юрченко Е. Дмитро Суханов: підприємець і добродійник / Е. Юрченко // Суми і сумчани. – 1999. – 6 січня; Козлов А. Суханови: сумська ветвь. Неизвестные страницы жизни наших выдающихся сограждан / А. Козлов // Ваш шанс. – 2003. – 25 июня.
196. Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 66-71.
197. Нестеров М. Воспоминания / М. Нестеров. – М., 1989. – С. 216.
198. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 468-469.
199. Лепьошкіна О. М. Іван Матвійович Рябінін – краєзнавець і громадський діяч / О. М. Лепьошкіна // Матеріали шостої Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 258-259.
200. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К, 1998. – С. 21-23.
201. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 145, оп. 1, спр. 759, арк. 19.
202. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 754, арк. 235, 287, 325.
203. ДАЧО, ф. Р 962, оп. 1, спр. 4774, арк. 131.
204. Петров Г. Народний митець / Г. Петров // Ленінська правда. – 1965. – 9 січня; Ткаченко Б. Никанор-воскреслий / Ткаченко Б. // Україна. – 1988. – № 35. – С. ?; Корнющенко І. Як світ, їх вічні імена / І. Корнющенко // Наш край. – 1998. – 21 січня.
205. Супруненко А. Б. М. М. Семенчик – фундатор Роменського музею, археолог // Тезиси докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции 5-6 апреля 1990 года. – Сумы, 1990. – С.137 -138.
206. Звагельський В. Б. Дослідник історії України М. Макаренко // Питання археології Сумщини : Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». – Суми, 1990. – С. 27.
207. За ленінським декретом // Ленінська правда. – 1988. – 6 квітня.
208. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), Ф. 2201, оп. 1, спр. 1194, арк. 2, 3.
209. Эрнст Ф. Художественные сокровища, пострадавшие в 1918 г. / Эрнст Ф. – К., 1918.
210. Побожій С. З історії охорони пам'яток Північного Лівобережжя 20-30-х рр. // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку ХХ століття. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста /1891 – 1949/. – Суми, 1991. – С. 53.
211. Піскун В. М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х - початок 90-х років ХХ ст.) : Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. Наук / В. М. Піскун. – К., 1995. – С. 20-22.

212. Макаренко Н. На родине последнего гетмана Запорожского П. Ив. Калнышевского / Н. Макаренко // Искусство и художественная проиышленность. – 1901. – № 8 (32). – С. 252-257.
213. Вечерський В. На тлі сучасних проблем / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 57.
214. Падалка Л. О старинном Покровском храме казацкой поры и его строителе Петре Калныше / Л. Падалка. – Полтава, 1908.
215. Вечерський В. На тлі сучасних проблем / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 58.
216. Білокінь С. Велетень мистецтвознавства / С. Білокінь // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 12-18.
217. Редакційне листування // Пам'ятки України. – 1988. – № 3. – С. 51.
218. Щоденник Федора Ернста. Охорона пам'яток культури 1919 – 1920 роки // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 130-136.
219. ДАСО, ф. 1731, оп. 1, спр. 18, арк. 3-4.
220. Там само, оп. 2., спр. 3, арк. 30.
221. Там само, арк. 92.
222. Побожій С. З історії охорони пам'яток Північного Лівобережжя 20-30-х рр. / С. Побожій // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста /1891 – 1949/. – Суми, 1991. – С. 55-56.
223. Білокінь С. Щоденник Федора Ернста як пам'ятка української культури 1920-30-х років. З історії охорони пам'яток Північного Лівобережжя 20-30-х рр. / С. Білокінь // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста /1891 – 1949/. – Суми, 1991. – С. 50.
224. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917 – 1990 : монографія / В. Акуленко. – К., 1991. – 274 с.
225. Акуленко В. Великий злам від охорони до нищення пам'яток / В. Акуленко // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 29-34.
226. Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933) / В. І. Марочко // УТЖ. – 2003. – № 2. – С. 101.
227. Ткаченко Б. І. Лебедія. Історичні нариси в двох книгах. Книга перша / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 248.
228. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917 – 1990 : монографія / В. Акуленко. – К., 1991. – С. 35.
229. Максим Рильський: «...різонуло по серцю» // Пам'ятки України. – 1989. – № 1. – С. 45.
230. Піскун В. Діяльність місцевих Рад по охороні і збереженню історико-культурної спадщини малих міст (на матеріалах Сумщини) / В. Піскун // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 132 -139.
231. Піскун В. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х – початок 90-х років XX ст.) : Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / В. Піскун. – К., 1995. – С. 31.
232. ЦДАВОВУ України, Ф. 5116, оп. 1, спр. 476, арк. 2.
233. Древнерусский город Путивль : Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – 74 с.
234. Звагельський В. Журналіст-дослідник / В. Звагельський // Генналій Петров: Бібліографічний покажчик. До 60-річчя від дня народження. – Суми, 1996.
235. Вечерський В. Пам'ятка шукає господаря / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. С. 15.

236. Вечерський В. Ернст та інші... // В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 137 - 138.
237. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К., 1932. – С. 128 – 130.
238. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА), ф.210, Белгородський стіл, стовп. 405, арк. 735 – 736.
239. Лебедев А. Применение наказаний в среде духовенства Белгородской епархии в XVIII в. / А. Лебедев // Русская старина. – 1892. – Т. 37. – С. 326.
240. Беценко Т. З топонімії Сумщини / Т. Беценко // Земляки : альманах Сумського земляцтва в Києві. – Суми, 2004. – С. 150 – 151.
241. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К., 1932. – С.134.
242. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых / С. А. Венгеров. – СПб., 1895. – Т. IV. – С. 88 – 90, 93 – 99, 241 – 262.
243. Смирнов-Сокольский Н. Рассказы о книгах / Н. Смирнов-Сокольский. – М., 1960. – С. 350.
244. Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность / В. Ф. Науменко // КС. – 1902. – ноябрь. – С. 172 – 173, 177.
245. Богусевич В. А. Погребение черняховской культуры в г. Сумы / В. А. Богусевич // Краткие сообщения института археологии УССР (далі КСИА АН УССР). – 1960. – Вып. 10. – С. 103 – 105; Махно Е. В. Могильник черняховского типа в г. Сумы / Е. В. Махно // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. – М., 1967. – С. 28 – 34.
246. Ляпушкин И. И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья / И. И. Ляпушкин // Советская археология. – М. – Л., 1952. – С. 40.
247. Приймак В. В. О локализации летописного города Липовецка / В. В. Приймак // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. – Липецк, 1992. – С. 195 – 197; Приймак В. М. Урбанізаційний процес в середній течії Псла у VIII – XVII ст. (місто Суми і його попередники) / В. М. Приймак, В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-східного Лівобережжя : збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С. 29; Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепного Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак. – К. – Полтава, 2004. – С. 68.
248. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі СОКМ). – Коллекционная опись № 1 в 5 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14355, НУМ 188; Коллекционная опись № 1 в 2 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14356, НУМ 189; Приймак В. М. Урбанізаційний процес в середній течії Псла у VIII – XVII ст. (місто Суми і його попередники) / В. М. Приймак, В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. Частина II. – Суми, 2003. – С. 32.
249. РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 394, арк. 136.
250. РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 389, арк. 22
251. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К., 1932. – С. 133 – 134.
252. Сторожев В. К. К вопросу о колонизации Левобережной Украины / В. К. Сторожев // КС. – 1890. – июнь. – С. 544 – 549.
253. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд.Ш. – М., 1852. – С. 282.
254. Крестьянская война под предводительством Степана Разина : сборник документов. – М., 1976. – Т. 4. – С. 103.
255. Крестьянская война под предводительством Степана Разина : сборник документов. – М., 1976. – Т. 4. – С. 104.

256. Дополнения к актам историческим, собранным и изданным археографическою комиссиею. Прибавление к 9-му тому Дополнений. Т. 9. – СПб., 1875. – С. 296.
257. Багалеј Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVII ст. Т. 1 / Д. И. Багалеј. – Х., 1886. – С. 145 – 146.
258. Багалеј Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVII ст. Т. 1 / Д. И. Багалеј. – Х., 1886. – С. 145 – 146.
259. Дополнения к актам историческим, собранным и изданным археографическою комиссиею. Прибавление к 9-му тому Дополнений. Т. 9. – СПб., 1875. – С. 236.
260. Іванюк Я. Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII – XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1990. – № 9. – С. 105.
261. Тарле Е. В. Северная война / Е. В. Тарле. – М., 1958. – С. 294.
262. РДАДА. Малоросійські справи, 1709, спр. 14, арк. 1 – 16; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России / А. Ригельман. – М., 1847. – Ч. III. – С. 76; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1852. – С. 328.
263. Левитский И. И. Историческое прошлое г. Сум, Харьковской губернии / И. И. Левитский // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. Т. 2. – М., 1908. – С. 107.
264. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – К., 1959. – Ч. 1. – С. 437; Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903. – С. 329.
265. Багалеј Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI – XVIII ст. / Д. И. Багалеј. – Х., 1890. – Т. 2. – С. 232, 388, 413; Аксаков М. Исследование о торговле на украинских ярмарках / М. Аксаков. – СПб., 1858. – С. 12, 14, 148 – 150.
266. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1918. – С. 120; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1850. – Т. XII. – Ч. 1. – Табл. 3.
267. Верховский М. В. Краткий очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно / М. В. Верховский. – СПб., 1898. – С. 272.
268. Харьковский календарь на 1890 год. Год XVIII. В двух книгах. – Х., 1890. – С. 196.
269. Харьковский календарь на 1914 год. Год сорок второй / Издание губернского статистического комитета. – Х., 1913. – С. 96 – 98; Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903. – С. 328 – 329; Фабрики и заводы всей России. – К., 1913. – С. 149, 170, 273.
270. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. – Х., 1865. – С. 179; Торговля в России. – СПб., 1913. – С. 28.
271. Харьковский календарь на 1913 год. Год сорок первый / Издание губернского статистического комитета. – Х., 1913. – С. 109, 115, 117; Харьковский календарь на 1914 год. Год сорок второй / Издание губернского статистического комитета. – Х., 1913. – С. 116, 123, 124.
272. Харьковский календарь на 1914 год. Год сорок второй / Издание губернского статистического комитета. – Х., 1913. – С. 77.
273. Казимиров О. Український аматорський театр. Дожовтневий період / О. Казимиров. – К., 1965. – С. 70 – 71.
274. Петровский И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XX в. / И. Петровский. – Л., 1979. – С. 135; Города России в 1904 г. – СПб., 1906. – С. 311.
275. Деятели революционного движения в России : био-библиографический словарь. Вып. 2. – М., 1934. – Т. III. – С. 1128; Казакевич Р. А. Социал-демократические

- організації Петербурга кінця 80-х – початку 90-х років / Р. А. Казакевич. – Л., 1960. – С. 179.
276. 1905 рік на Сумщині. – Суми, 1930. – С. 29 – 30.
277. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ), ф. 124, оп. 12, спр. 1053, арк. 11; Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. Р-2362, оп. 1, спр. 6, арк. 12 – 14.
278. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905 – 1907 годов : сборник документов и материалов. – Х., 1955. – С. 59; Революция 1905 – 1907 гг. на Украине : сборник документов и материалов. – К., 1955. – Т. II. Ч. I. – С. 90; Революція 1905 – 1907 рр. на Україні : Документи і матеріали. – К., 1949. – С. 26.
279. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. : Документы и материалы. – М. – Л., 1955. – Ч. 2. – С. 163; Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905 – 1907 годов : сборник документов и материалов. – Х., 1955. – С. 244.
280. Из деятельности Крестьянского Союза // Крестьянская газета. – 1905. – 14 декабря (№ 1). – С. 1.
281. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905 – 1907 годов : сборник документов и материалов. – Х., 1955. – С. 322.
282. Шморгун П. М. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции / П. М. Шморгун. – М., 1955. – С. 204.
283. Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 1646, арк. 59, 201; Маленко Є. Ю. Більшовики Сумщини в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії / Є. Ю. Маленко. – Суми, 1963. – С. 25.
284. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 102.
285. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 102.
286. [Информационное сообщение] // Сумской вестник. – 1917. – 12 марта (№ 57).
287. ДАСО, ф. Р.-2362, оп. 1, спр. 60, арк. 12 зв.; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов: сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 42, 43.
288. Верстюк В. Діячі української Центральної Ради : біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – С. 94; Сумцов М. Географія України / М. Сумцов, Д. Сумцов. – Х., 1921. – С. 90.
289. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 60, арк. 12 зв.
290. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 60, арк. 12 зв.
291. Не впізнати тебе, Сумщино. – Х., 1967. – С. 144.
292. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю : Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 5.
293. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1967. – Т. 2. – С. 98; Жовтень на Сумщині : Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Суми, 1958. – С. 25, 26.
294. Гражданская война на Украине (1918 – 1920) : сборник документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. – К., 1967. – Т. 1. Кн. 1. – С. 66.
295. Гражданская война на Украине (1918 – 1920) : сборник документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. – К., 1967. – Т. 1. Кн. 1. – С. 76.
296. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
297. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
298. ДАСО, ф. 5, оп. 2, спр. 2360, арк. 93; Міські селища УРСР : збірник статистично-економічних відомостей. Рік перший. – Х., 1929. – С. 18.
299. Промисловість Радянської України за 40 років (1917 – 1957). – К., 1957. – С. 243.
300. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 69, арк. 180 – 194; оп. 11, спр. 807, арк. 137; оп. 5, спр. 69, арк. 97 – 98; оп. 1, спр. 347, арк. 24; Граб В. І. Шлях у безсмертя (Н. Х. Онацький) / В. І. Граб // Репресоване краєзнавство (20-і, 30-і роки). – К., 1991. – С. 251 – 254; Нестуля О. О. Служив натхненно і щедро (К. В. Мощенко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-і, 30-і роки). – К., 1991. – С. 64 – 72.

301. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 69, арк. 180 –194; оп. 11, спр. 807, арк. 137; оп. 5, спр. 69, арк. 97 – 98; оп. 1, спр. 347, арк. 24; Граб В. І. Шлях у безсмертя (Н. Х. Онацький) / В. І. Граб // Репресоване краєзнавство (20-і, 30-і роки). – К., 1991. – С. 251 – 254; Нестуля О. О. Служив натхненно і щедро (К. В. Мощенко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-і, 30-і роки). – К., 1991. – С. 64 – 72.
302. Довідник Сумської округи. 1928 р. – Суми, 1929. – С. 14; Матеріали до опису округ УСРР. Сумська округа. – Х., 1926. – С. 7; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 31.
303. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 33.
304. Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 27 – 30.
305. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 35.
306. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 115; Корогод Б. Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко. – Суми, 2003. – С. 153; Тронько П. Подвиг твоїх батьків / П. Тронько. – К., 1968. – С. 226.
307. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 110, 118, 119.
308. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 38; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза. – изд. 3-е / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 66, 83, 86, 321 – 322, 347 – 348, 451 – 453, 465 – 467.
309. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 38.
310. РДАДА, ф. 210. Белгородський стіл, стовп. 598, арк. 565 – 571, 654 – 660, Филарет. (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1852. – С. 282, 296, 297, 300.
311. Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. / А. З. Мышлаевский. – СПб., 1897. – С. 58 – 59; Іванюк Я. Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII – XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 105; Вечерський В. Фортифікація Сумщини / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 85.
312. Іванюк Я. Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII – XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 105; Вечерський В. Фортифікація Сумщини / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 85; Багалеї Д. І. Матеріали для історії колонізації і быта Харьковської і отчасти Курської і Воронежської губерній в XVI – XVIII ст. / Д. І. Багалеї. – Х., 1890. – Т. 2. – С. 266; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 25 – 26.
313. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1981. – С. 24 – 25; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный каталог в 4-х томах. – К., 1986. – Т. 4. – С. 13.
314. Матеріали для статистики Російської імперії, издавані при статистичному відділенні ради міністрів. – СПб., 1839. – С. 100.
315. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1850. – Т. XII. Ч. 1. – Табл. 11.
316. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Х., 1915. – С. 10, 11.
317. Н. С. (Сумцов – Л. С.) Два слова о рисунках К. А. Трутовского // КС. – 1888. – июнь. – С. 85; Ступак Ю. П. Видатні художники на Сумщині / Ю. П. Ступак. – Х., 1969. – С. 20.
318. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 61.
319. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 149233, 149234, 159235.
320. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 102, арк. 14 – 15; спр. 103, арк. 87; ф. П-1, оп. 1, спр. 85, арк. 1 – 3; Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), ф. 7021, оп. 74, спр. 3,

- арк. 28 – 29; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1, 1991, паспорт № 19; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 660 – 662; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 177 – 178; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
321. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі ЦАМО РФ, м. Подольськ), Ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 333; Ф. 1657, оп. 1, спр. 3, арк. 35 – 43; В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 237; Москва салютует доблестным войскам, освободившим Сумы // Красная звезда. – 1943. – 3 сентября; Грязновський П. А. Дивізії йшли на Захід : буклет / П. А. Грязновський, П. Є. Вдовін. – Суми: Обласна друкарня, 1973. – 4 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
322. ЦАМО РФ, Ф. 203, оп. 2843, спр. 508, арк. 63 – 70; Ф. 1657, оп. 1, спр. 3, арк. 35 – 43; Ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 2 – 4, 6, 10, 12; Ф. 58, оп. 18001, спр. 140, арк. 6; спр. 737, арк. 5; спр. 758, арк. 18; спр. 811, арк. 17; спр. 1269, арк. 13 – 16; оп. 18002, спр. 213, арк. 8; Ф. 33, оп. 11458, спр. 123, арк. 4; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 17; В сражениях за Победу : Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 237; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 35 – 36; Грязновський П. А. Дивізії йшли на Захід : буклет / П. А. Грязновський, П. Є. Вдовін. – Суми, 1973. – С. 1 – 8.
323. Мойсеєнко В. П. Суми : історико-архітектурний нарис / В. П. Мойсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 71; Архитектура рабочих клубов и дворцов культуры. – М., 1953. – С. 186 – 187, 211 – 213; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 135 – 136.
324. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 37760.
325. Большая Советская энциклопедия. – изд. 3-е. – М., 1973. – Т. 13. – С. 199; Сапухіна Л. П. Суми : путівник. – Х., 1984. – С. 15 – 16; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 33, 186; Хвостенко Г. Бунтар із Павлівки / Г. Хвостенко. – Суми, 1998. – С. 31 – 34; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
326. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины б путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 63; Сапухіна Л. П. Суми: путівник / Л. П. Сапухіна. – Х., 1984. – С. 14; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 100; Бабинець Т. Суми. Кузнечна, 2 / Т. Бабинець // Сумщина. – 2004. – 1 жовтня. – С. 1.
327. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 15189.
328. ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 19, 1914 – 1915 гг.; Систематический сборник постановлений Сумского уездного собрания с 1865 до 1895 гг. / Составил М. А. Городенский, изд. Сумского уездного земства. – Сумы: Типография В. П. Радионова, 1895. – 538 с.; В путешествие по Сумщине : путеводитель. – Х., 1979. – С. 13; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1981. – С. 17 – 19; Дейнека А. І. Архітектурні пам'ятки Сумщини / А. І. Дейнека, П. А. Сапухін. – Х., 1971. – С. 22 – 26; Сапухіна Л. П. Суми : путівник / Л. П. Сапухіна. – Х., 1978. – С. 79; 1905 г. на Украине : Хроника и материалы. Т. 1 / Под ред. Мебеля М. И. – М., 1926. – С. 227 – 229; Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 году. Исторические записки / Е. И. Кирюхина. – М., 1955. – Т. 50. – С. 131 – 132; Живалуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 гг. / Е. К. Живалуп. – К., 1956. – С. 75; 1905 рік на Сумщині : збірник спогадів. – Суми, 1973. – С. 133 – 135, 138 – 140.
329. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 8 – 9; Мойсеєнко В. П. Суми : історико-архітектурний нарис / В. П. Мойсеєнко, Н. П. Новаківська. – К.,

1966. – С. 12; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 138 – 139; Сапухіна Л. П. Суми : путівник. – Вид. 2-е, перероб. і доп. / Л. П. Сапухіна. – Х., 1984. – С. 9, 93; Суми : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 159; Дейнека А. И. Архітектурні пам'ятки Сумщини / А. И. Дейнека, П. А. Сапухін. – Х., 1971. – С. 8 – 12.
330. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 30, 32; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 130.
331. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 42; Комаров В. «Из хрустального тумана» // Ваш шанс. – 1997. – 18 декабря. – С. 6, 25 декабря. – С. 6.
332. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 39933; Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008) / М. О. Манько. – Суми, 2008. – С. 54.
333. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 22080; Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008) / М. О. Манько. – Суми, 2008. – С. 56.
334. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 42; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1852. – С. 283; Левитский И. Историческое прошлое г. Сум, Харьковской губернии // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. Т. 2. – М., 1908. – С. 106 – 107; Архів «Укрпроектреставрація». Шкляр В. С. Инвентаризация памятников архитектуры г. Сумы (паспорт на пам'ятку архітектури). / В. С. Шкляр, Н. И. Муратов, В. С. Кучеренко. – К., 1987 (рукопис); Трегубов В. Де зупинявся Петро I ? / В. Трегубов, А. Караєв // Суми і сумчани. – 1990. – 28 липня.
335. ДАСО, ф. 354, оп. 1, спр. 2937, 3543; Архів «Укрпроектреставрація». Шкляр В. С. Инвентаризация памятников архитектуры г. Сумы (паспорт на пам'ятку архітектури). / В. С. Шкляр, Н. И. Муратов, В. С. Кучеренко. – К., 1987 (рукопис); Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 43.
336. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 580; Земляки. Альманах Сумського земляцтва. – Суми, 2005. – С.153.
337. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655 – 1919) / М. О. Манько. – Суми, 2008. – С. 297, 298.
338. Левитский И. Историческое прошлое г. Сумы Харьковской губернии / И. Левитский // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. Т. 2. – М., 1908. – С. 82 – 83; Слюсарский А. Г. Соціально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – С. 93 – 93; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/128. – С. 15.
339. Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков. – К., 1984. – С. 156; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
340. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 117636.
341. Богусевич В. А. Погребение черняховской культуры в г. Сумы / В. А. Богусевич // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 103 – 105; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 14.
342. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 62.
343. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 5319.
344. Літератури не виявлено.

345. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 15314.
346. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 44.
347. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 41.
348. Мойсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Мойсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 64 – 66.
349. Мойсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Мойсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 41-42.
350. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 149233, 149234, 159235.
351. ЦДАК, ф. 218, оп. 4, спр. 1713, 1847 – 1850, ф. 797, оп. 10, спр. 26862, 1840 – 1850; ДАСО, ф. 71; Левитский Я. Историческое прошлое г. Сум Харьковской губернии / Я. Левитский // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. Т. II. – М., 1908. – С. 78 – 114; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный каталог в 4-х томах. – К., 1986. – Т. 4. – С. 9 – 10; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 85 – 86.
352. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1852. – С. 186.
353. Літератури не виявлено.
354. Моїсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 40 – 41; Потимков С. Червонозоряна рафінарня на 10-ті роковини Жовтня / С. Потимков // Плуг і молот. – 1927. – 5 листопада. – С. 4.
355. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 86.
356. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008) / М. О. Манько. – Суми, 2008. – С. 60 – 62.
357. Звагельський В. Б. Отчёт о полевых исследованиях секции памятников археологии при Сумской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в 1987 г. / В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 187/132. – С. 1 – 4; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
358. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 16.
359. Записки В. И. Ярославского // КС. – 1887. – № 9. – С. 122; Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – Пг., 1917. – С. 44; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный каталог в 4-х томах. – К., 1986. – Т. 4. – С. 13; Черкасова Е. Т. Творчество А. А. Палицына / Е. Т. Черкасова // Архитектурное наследие. – Вып. 36. – М., 1888. – С. 250 – 253; Черкасова К. Творча спадщина Олександра Палицына в садибній культурі Слобожанщини / К. Черкасова // Пам'ятки України : історія та культура. – 1997. – № 2. – С. 98 – 103.
360. РДА, ф. 1287, оп. 30, спр. 1573, арк. 9; ДАСО, ф. Р-2340, оп. 2, спр. 7, арк. 60; ф. Р-191, оп. 1, спр. 9, арк. 1; спр. 14, арк. 88; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 94, 95, 106, 109, 110, 116, 118 – 123; Москаленко В. П. Сумское машиностроительное научно-производственное объединение им. М. В. Фрунзе / В. П. Москаленко, Б. В. Попов, Н. П. Обозный. – Сумы: Слобожанщина, 1996. – С. 480 с.; Фабрики и заводы всей России. – К., 1913. – С. 149, 170; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 15 – 60; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 212 – 216; Никитенко П. Истоки машиностроения в Сумах / П. Никитенко, В. Даниленко // Машиностроитель. – 1988. – 4 февраля; Голуб Т. «Працею возвеличуюся!» – такий напис викарбовано на гербі Харитоненків / Т. Голуб // Суми і сумчани. – 2003. – 5 червня.

361. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; ф. 58, оп. 18001, спр. 140, арк. 8; спр. 656, арк. 3; спр. 683, арк. 4; спр. 702, арк. 42; спр. 761, арк. 4; спр. 1082, арк. 30; спр. 1269, арк. 11; спр. 1271, арк. 48; оп. 18003, спр. 339, арк. 9; оп. 818883, спр. 1082, арк. 40; оп. 977525, спр. 291, арк. 344; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 4; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 254, 255; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 554; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
362. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455 – 456; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 150 – 151; Гончаров О. І. Меморіал вічної слави : путівник. – вид. 2-е доп. – Х. : Прапор, 1989. – 70 с.
363. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 55; Loza St. Architekci i budowniczo wie w Polsce / St. Loza. – Warszawa, 1954. – S. 126; Пам'ятки архітектури й містобудування України : довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 217 – 218; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 184.
364. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 33; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 64.
365. Літератури не виявлено.
366. Корогод Б. Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко. – Суми. – 2003. – С. 172; Богуславский Г. А. Вечным сынам Отчизны / Г. А. Богуславский. – М., 1975. – С. 389; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 63 – 70; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 404 – 405; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456; Стеценко В. Обеліск героям Сумщини / В. Стеценко // Ленінська правда. – 1967. – 7 лист.
367. Літератури не виявлено.
368. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 64.
369. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 149652.
370. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 63.
371. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 3844.
372. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008) / М. О. Манько. – Суми, 2008. – С. 111 – 112.
373. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 186610, 105113, 34713, 145779, 5584.
374. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 65.
375. ДАХО, ф. 4, оп. 145, спр. 1198, арк. 1; оп. 138, спр. 118, арк. 1 – 2, оп. 160, спр. 1103, арк. 1 – 4; ДАСО, ф. 4, оп. 136, спр. 65, арк. 1 – 3; ф. 2362, оп. 1, спр. 34, арк. 40, 41; ф. Р – 2191, оп. 1, спр. 6, арк. 7 – 9; Список фабрик и заводов Российской империи. – СПб., 1910. – С. 637; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 95 – 116; Сапухіна Л. П. Суми : путівник / Л. П. Сапухіна. – Х., 1978. – С. 30 – 32; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 15 – 58; Вечерський В. В. Павлівський цукро-рафінадний завод / В. В. Вечерський // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1994. – С. 158 – 165; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 224 – 228; Павліченко К. Сто трудових літ / К. Павліченко, В. Вакуленко // Ленінська правда. – 1969. – 19 жовтня; Корницкая Т. Помнить, кто закладывал фундамент / Т. Корницкая // Комсомольское знамя. – 1979. – 25 ноября.

376. Мойсеєнко В. П. Суми : історико-архітектурний нарис / В. П. Мойсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 60, 62, 63; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 37, 133.
377. Большая Советская Энциклопедия. – Изд. 2-е. – М., 1949. – Т. 1. – С. 256; Краткий справочник НИИАТ. – М., 1984. – С. 199; Спогади водія-ветерана автомобіля ГАЗ-АА ШИ 79 – 57 Сабка Івана Івановича.
378. Стеценко В. Трактор на постаменті / В. Стеценко // Ленінська правда. – 1975. – 2 лютого; Голубченко В. Трактор на п'єдесталі / В. Голубченко // Вперед. – 1978. – 23 листопада.
379. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 289, арк. 4; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 226; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 114 – 115.
380. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 102, арк. 14 – 15; спр. 103, арк. 87; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 660 – 662; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 177 – 178.
381. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Кн.1. – Суми, 2005. – С. 13, 17 – 20, 37, 38.
382. Архів управління у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС № 315/04-2, 14.06.96; Овчаренко Є. Про проблеми чорнобильців та молоді / Є. Овчаренко // Червоний промінь. – 1996. – № 17 (26 квітня); Відбулися акції вшанування пам'яті // Червоний промінь. – 1996. – № 18 (1 травня); Зарецька І. По кому подзвін / І. Зарецька // Червоний промінь. – 1998. – № 17 (24 квітня); Петленко М. Чорний біль / М. Петленко // Сумщина. – 2000. – № 47 (26 квітня).
383. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, 102, 103; ф. П-40, оп. 1, спр. 5, арк. 22 – 23; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 29 – 31; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 10; Пам'ять про жертви фашистських концентраційних таборів // Сумщина. – 1998. – № 72. – 27 червня.
384. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 113; Хвостенко Г. Увічнено подвиг 293 стрілецької дивізії / Г. Хвостенко // Сумщина. – 1999. – 8 вересня; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 58 – 59; Черниговщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1978. – С. 45 – 46; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 9 – 13; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 114.
385. Лист Управління Міністерства внутрішніх справ України в Сумській області від 10 листопада 2008 року № 2/4-1833.
386. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікові картки № № 75 – 100, 100/1, 151 – 162, 242 – 249, 350 – 354, 441 – 444, 585 – 590, 661 – 671, 742 – 747, 805 – 809, 970 – 981, 1110/1, 1135, 1230, 1237, 1379 – 1385, 1636 – 1644, 1728 – 1732; Сергійчук І. М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець ХХ ст.) / І. М. Сергійчук. – Суми, 2002. – С. 155 – 156; Петленко М. Біль і пам'ять Афгану / М. Петленко, В. Коваленко // Сумщина. – 2004. – 29 грудня. – С. 2; Афганський мартиролог. Не повернулися з поля бою // Сумщина. – 1999. – 13 лютого. – С. 3; Ярошенко О. А зорі там не тихі... / О. Ярошенко // Червоний промінь. – 1986. – 21 серпня. – С. 2 – 3; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 417 – 438.
387. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456; Дорошенко М. Бюст полководцю / М. Дорошенко // Ленінська правда. – 1976. – 11 липня; Савченко В. Бюст полководца / В. Савченко // Правда Украины. – 1976. – 27 июля.

388. Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 94.
389. Вороненко М. Подарунок скульптора / М. Вороненко // Ленінська правда. – 1989. – 22 жовтня.
390. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 8 – 9; Мойсеєнко В. П. Суми : історико-архітектурний нарис / В. П. Мойсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 10.
391. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 46; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 86.
392. Краткая литературная энциклопедия. – М., 1968. – Т. 5. – С. 420; Українська радянська енциклопедія. – вид. 2-е. – К., 1982. – Т. 7. – С. 526; Українська радянська енциклопедія. – К., 1962. – Т. 10. – С. 315; Хвостенко Г. Наш земляк Олександр Олесь / Г. Хвостенко // Ленінська правда. – 1988. – 18 червня; Олександр Олесь зблизька // Панорама Сумщини. – 1993. – 2 грудня; Хвостенко Г. Олександр Олесь і Суми / Г. Хвостенко // Добрий день. – 1994. – 22 липня.
393. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 56.
394. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 137086, 135437, 135435, 135436.
395. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 53.
396. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 2316, 2394.
397. Моїсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 36 – 37.
398. Моїсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 36 – 37.
399. Літератури не виявлено.
400. Російський державний історичний архів (далі РДІА), ф. 1293, оп. 109, спр. 88; ДАХО, ф. 4, оп. 174, спр. 188; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 55.
401. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 2, спр. 5158, арк. 3, 4; оп. 9, спр. 1509, арк. 19; оп. 6, спр. 3426, арк. 13, 18, 31; оп. 6, спр. 6135, арк. 25, оп. 11, спр. 528, арк. 36; ДАСО, ф. 354, оп. 1, спр. 1; ф. 1, оп. 1, спр. 46; Сапуніна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум / Л. Сапуніна. – Суми, 2000. – С. 11–13; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 57; Німенко А. Михайло Григорович Лисенко / А. Німенко. – К., 1958. – 33 с.; Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К., 1991. – С. 64 – 72; Звагельський В. Інженер Булат / В. Звагельський // Червоний промінь – 1994. – 28 травня (№ 22). – 4 червня (№ 23); Макаренко Д. Трагічна доля Миколи Світальського / Д. Макаренко // Червоний промінь. – 1996. – 1 травня; Повернення академіка Миколи Світальського // Сумська старовина : збірник наукових праць. – Суми. – 1996. – С. 43; Комаров В. «И всё чудесней, всё лазурней – дышат прошедшим на земле...» / В. Комаров // Ваш шанс. – 1998. – № 11(12 марта); Козлов А. Так пропадает история / А. Козлов // Ваш шанс. – 2003. – 17 сент. (№ 38). – С. 13 а. – №39 (24 сент.). – С. 13 а.
402. ДАСО, ф. 9, оп. 1, спр. 9, арк. 161; ф. 2362, оп. 1, спр. 12, арк. 172; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456; Переписка Секретариата ЦК РСДРП (б) с местными партийными организациями : сборник документов. – М., 1957. – С. 79; Бова О. П. Нариси Сумської обласної партійної організації / О. П. Бова, П. В. Козирев. – Х., 1981. – С. 29; Сумской машиностроительный завод имени Фрунзе. – Х., 1972. – С. 21 – 24; Гарчав П. І. Червона гвардія на Сумщині / П. І. Гарчав. – Суми., 1957. – С. 3 – 12; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 54 – 55; Пономарьов Ф. К. Перемога

- великого Жовтня в Сумах / Ф. К. Пономарьов // Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1958. – С. 15 – 17.
403. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 57 – 58.
404. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 65.
405. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 56; Ярош Н. Кто спасет гимназию Измайлова? / Н. Ярош // Ваш шанс. – 2003. – 6 августа. – С. 5 а; Сикорский А. Нехороший адрес / А. Сикорский // Панорама. – 2005. – 6 – 13 июля. – С. А 9.
406. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 207/229. – С. 4.
407. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 99; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
408. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/60. – С. 13; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 5.
409. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 16.
410. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
411. Отчёт о разведках на территории Сумской области для «Свода памятников истории и культуры» в 1988 г. / Сухобоков О. В. и др. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 188/176. – С. 12.
412. Отчёт о разведках на территории Сумской области для «Свода памятников истории и культуры» в 1988 г. / Сухобоков О. В. и др. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 188/176. – С. 12.
413. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/60. – С. 13; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 5.
414. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 14 – 15.
415. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
416. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 99; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.

417. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 99; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
418. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173. – С. 8; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 14.
419. Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера и др. – К., 1984. – С. 156; Звагельский В. Б. Отчёт о полевых исследованиях секции памятников археологии при Сумской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в 1987 г. / В. Б. Звагельский и др. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 187/132. – С. 1 – 4; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 206/128. – С. 15.
420. Літератури не виявлено.
421. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 78.
422. ДАСО, Ф. 4, оп. 3-а, спр. 228, арк. 14 – 23, ф. 797, оп. 2, спр. 16, 17, 22; Вечерський В. В. Національний Чеховський заповідник (м.Суми) у контексті розвитку туризму в регіоні / В. В. Вечерський, А. А. Поліщук // Розвиток туризму в Україні: проблеми і перспективи. Збірник наукових статей. – К., 1995. – С. 113 – 121; Капитоненко Н. А. Дом-музей А. П. Чехова в Сумах : путеводитель. – Х.: Прапор, 1982. – 45 с.; Пам'ятки архітектури й містобудування України : довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 218 – 219; Чехов М. П. Антон Чехов и его сюжеты / М. П. Чехов. – М., 1924; Бердников Г. П. Чехов / Г. П. Бердников – М., 1974. – С. 159 – 160; Погребная В. Д. Дом-музей А. П. Чехова в Сумах : путеводитель / В. Д. Погребная, Л. П. Салухина. – Х., 1976. – С. 3, 18 – 21; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 58 – 59; Сумское высшее артиллерийское дважды Краснознаменное училище им. М. В. Фрунзе. – Сумы, 1968. – С. 92; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
423. Алешин П. Ф. Архитектура школьных зданий / П. Ф. Алешин, А. И. Маринченко, В. В. Колесников. – К., 1952. – С. 38, 62.
424. Моїсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 39 – 40, 42.
425. Салухіна Л. П. Суми : путівник / Л. П. Салухіна. – Х., 1984. – С. 26 – 27.
426. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 11 – 12; Салухіна Л. П. Суми : путівник. – вид. 2-е, перероб. і доп. / Л. П. Салухіна. – Х., 1984. – С. 95 – 96; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 160; Дейнека А. И. Архітектурні пам'ятки Сумщини / А. И. Дейнека, П. А. Салухін. – Х., 1971. – С. 12 – 16.
427. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 30, 32; Сумы. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 66.
428. Українська радянська енциклопедія. – К., 1982. – Т. 8. – С. 17; Украинский Советский энциклопедический словарь. – К., 1988. – Т. 2. – С. 574; Відродження імена Сумщини. Бібліографічний покажчик. – Суми. – 1991. – С. 32 – 34; Прохоренко К. Словом і пензлем / К. Прохоренко // Літ. Україна. – 1964. – 7 лютого; Марченко К. Він любив

- мальви / К. Марченко, Г. Петров // Дніпро. – 1965. – № 7. – С. 122 – 124; Петров Г. Народний митець / Г. Петров // Ленінська правда. – 1965. – 9 січня; Петров Г. Никанор Онацький на Краснопілщині / Г. Петров // Перемога. – 1965. – 7 вересня; Петров Г. Мужнє слово / Г. Петров // Ленінська правда. – 1966. – 5 лютого; Петров Г. Співєць боротьби / Г. Петров // Ленінський прапор. – 1968. – 5 травня; Ткаченко Б. Напис на бандурі / Б. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 4. – С. 98; Капітоненко Н. Талант, відданий народові: До 100-річчя з дня народження Н. Х. Онацького / Н. Капітоненко // Ленінська правда. – 1975. – 8 січня; Юрченко Н. Життя в мистецтві / Н. Юрченко // Образотворче мистецтво. – 1987. – № 1. – С. 26 – 28; Ткаченко Б. Никанор воскреслий / Б. Ткаченко // Україна. – 1988. – № 35. – С. 8 – 12; Петренко Н. Наш земляк Н. Х. Онацький / Н. Петренко // Машиностроитель. – 1990. – 17 мая; Петров Г. Стіни, що стережуть пам'ять / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995. – 9 лютого.
429. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 8316; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 53.
430. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 13203, 143528, 13342.
431. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 54915, 143517, 121066.
432. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 135672, 54635, 130608, 121226; Моїсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К., 1966. – С. 51.
433. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 0151202, 143460, 12815.
434. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников института гражданских инженеров (строительного училища). 1842 – 1892. Составил гражданский инженер Г. В. Барановский. – СПб., 1893. – С. 266; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 52-53.
435. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 51-52.
436. Шкляр В. С. Инвентаризация памятников архитектуры г. Сумы. Укрпроектреставрация / В. С. Шкляр, В. С. Кучеренко. – К., Укрпроектреставрация, 1987.
437. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 50; Архів «Укрпроектреставрація». Шкляр В. С. Инвентаризация памятников архитектуры г. Сумы (паспорт на пам'ятку архітектури) / В. С. Шкляр, Н. И. Муратов, В. С. Кучеренко. – К., 1987 (рукопис).
438. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 47 – 48; Архів «Укрпроектреставрація». Шкляр В. С. Инвентаризация памятников архитектуры г. Сумы (паспорт на пам'ятку архітектури). / В. С. Шкляр, Н. И. Муратов, В. С. Кучеренко. – К., 1987 (рукопис).
439. Ступак Ю. П. Видатні художники на Сумщині / Ю. П. Ступак. – Х., 1969. – С. 13 – 18; Голубченко В. Ю. 600 кілометрів по Сумщині : путівник / В. Ю. Голубченко, В. В. Вінницький. – Х., 1979. – С. 20; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 158 – 159; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
440. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 66 – 67; Килессо С. К. Новый театр в Сумах / С. К. Килессо // Строительство и архитектура. – 1981. – № 4. – С. 1 – 2; Слепец С. П. Три театра / С. П. Слепец // Строительство и архитектура. – 1990. – № 8. – С. 17; Вечерський В. В. Театр драми і музичної комедії ім. М. Щепкіна / В. В. Вечерський // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1994. – С. 177 – 178; Зарецький В. Каталог виставки творів / В. Зарецький. – К., 1991.
441. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК), ф. 1709, оп. 2, спр. 1203, арк. 67; спр. 2908, арк. 7; Описи Харківського намісництва кін. XVIII ст. – К., 1991. – С. 180.
442. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 62 – 63.

443. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 137699, 48850, Т. 1, 143532, Т. 2, 48851.
444. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 40.
445. ДАЧО, ф. 3343, оп. 1, спр. 56; ДАХО, Ф. 40, оп. 98, спр. 210; Пам'ятки архітектури й містобудування України : довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 221; Памятники градостроительства и архитектуры Ураинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 12; Скибицька Т. В. Харитоненки / Т. В. Скибицька // Пам'ятки України. – 1992. – № 2 – 3. – С. 117; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 46; Суми. Вулицями старого міста : історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 86.
446. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 69 – 78.
447. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008) / М. О. Манько. – Суми, 2008. – С. 106 – 108.
448. ДАСО, ф. 348, оп. 1, спр. 12; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 75 – 76.
449. ДАСО, ф. 363, оп. 1, спр. 1; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 77; Лещинский И. П. Продолжил дело отца / И. П. Лещинский, В. Ф. Токарев // Машиностроитель. – 1990. – 7 червня.
450. Барановский Г. В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров / Г. В. Барановский. – Спб., 1842 – 1892. – С. 250 – 251.
451. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 110134, 2830, 22104.
452. РДА, ф. 821, оп. 125, спр. 1163; ф. 1293, оп. 132, спр. 25, 1900; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 75.
453. РДА, ф. 821, оп. 5, спр. 406; ф. 828, оп. 3, спр. 67; ф. 1293, оп. 76, спр. 199.
454. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 72.
455. ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 23, арк. 16; спр. 2, арк. 387; Ф. 4, оп. 1, спр. 444, арк. 39; Систематический сборник постановлений Сумського уездного собрания с 1865 по 1895 / Сост. М. А. Городенский. – Сумы, 1895. – С. 531; Харьковский календар на 1914 год. – Х., 1914. – С. 117; Краткая литературная энциклопедия. – М., 1968. – Т. 5. – С. 654 – 655; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 74; Власенко В. Про заснування Сумської Олександрівської гімназії / В. Власенко // Сумська старовина. Збірник наукових праць. – Суми, 1996. – С. 39; Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум / Л. Сапухіна. – Суми, 2000. – С. 6 – 9.
456. Архів КП «Сумське міське БТІ», спр. 42346; Комаров В. «И век последний, ужасней всех, увидим и вы, и я...» // Ваш шанс. – 1998. – № 22. – С. 6.
457. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 75.
458. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 71, 161; Сумы : краткая справочная книга. – Х., 1979. – С. 36, 156 – 157.
459. ДАСО, Фонд Головної контори цукрових заводів і маєтків П. І. Харитоненків, оп. 1, спр. 60, 115, 235; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 73 – 74.
460. Сапухіна Л. П. Суми : путівник. – вид. 2-е, перероб. і доп. / Л. П. Сапухіна. – Х., 1984. – С. 91; Дубинин В. Восставший Садко / В. Дубинин // Данкор. – 2003. – 5 марта. – С. А 13.
461. Літератури не виявлено.
462. ЦДАВОВУ, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 195, арк. 189; Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі ЦМО РФ). ф. 58, оп. 818883, спр. 853, арк. 3. Іменні

- списки безповоротних втрат особового складу частин 40 армії Південно-Західного фронту; Тертый В. Ближе к концу войны / В. Тертый // В двух словах. – 2008. – № 36 (3 сентября). – С. А 3; Военнопленных перезахоронили // Данкор. – 2008. – № 35 (3 сентября). – С. А 3; Фесенко В. Последнее эхо войны / В. Фесенко // Ваш шанс. – 2008. – № 36 (3 сентября). – С. А 17.
463. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; Ф. 58, оп. 18001, спр. 1083, арк. 19; оп. 977525, спр. 329, арк. 509; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 16; В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 241 – 243; Справочник по освобождению городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеев и др. – М., 1985. – С. 232 – 233; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 254, 259, 260, 262; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
464. Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995. – С. 170 – 175; Письменники Сумщини : бібліографічний довідник. – Суми, 1999. – С. 13.
465. Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 422.
466. О присвоении звания Героя Социалистического Труда рабочим и инженерно-техническим работникам предприятий Министерства химического и нефтяного машиностроения СССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР, 20 апреля 1971 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1971. – №17. – Приложение; Слава Героям труда [О присвоении звания Героя Социалистического Труда Коваленко И. Т. Выписка из Указа Президиума Верховного Совета СССР] // Правда Украины. – 1971. – 29 апреля; Нестеренко П. Тепло його душі / П. Нестеренко // Фрунзенець. – 1996. – № 33 (9 серпня). – С. 2 – 3.
467. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 578; Гринченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гринченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 457 – 458.
468. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 37 – 39, спр. 17, арк. 136 – 137; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 33 – 34; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 74; Сорокін В. Вона формувалась на Сумщині / В. Сорокін // Сумщина. – 2003. – 21 червня. – С. 2.
469. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 37 – 39, спр. 17, арк. 136 – 137; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 1. – С. 33 – 34; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 74.
470. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; Ф. 58, оп. 18001, спр. 1155, арк. 60; оп. 18002, спр. 83, арк. 4; оп. А-83627, спр. 3875, арк. 4. Алфавітна книга померлих 8.04.1942 – 04.11.1945 2033 ЕШ; спр. 3876, арк. 10, 13, 26. Алфавітна книга померлих 03.1942 – 04.11.1945 евакошпиталю 2033; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 15; В сражениях за Победу : Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 241 – 243; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 254; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
471. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 365; Грінченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 83.
472. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 435; Гринченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гринченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 168 – 170.

473. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 453; Грінченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 101 – 102.
474. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 573 – 574; Грінченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 112 – 113.
475. Золотые звёзды : очерки о Героях Социалистического Труда. – Х., 1968. – С. 63 – 75; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 199.
476. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 770; Грінченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героях Советского Союза / І. Т. Грінченко, Н. М. Головін. – Х., 1983. – С. 242.
477. Високий злет. Нариси про орденоносні колективи області. – Х., 1985. – С. 25; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 207.
478. Українська радянська енциклопедія. – Вид. II. – К., 1982. – Т. 7. – С. 435; Стаценко Т. В. 50 років на сцені. З досвіду сценічної і громадської діяльності народного артиста УРСР А. П. Носачова : буклет / Т. В. Стаценко. – Суми, 1983; Сокіл О. Гордість щепкінців / О. Сокіл // Ленінська правда. – 1982. – 27 листопада.
479. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 350; Грінченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1973. – С. 229 – 230; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 370.
480. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 93; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 436.
481. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 92; Грінченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, Н. М. Головін. – Х., 1971. – С. 287 – 288.
482. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 289, арк. 4; ф. Р-2191, оп. 1, спр. 102, арк. 3-5; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка №11; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 114 – 115; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 177 – 179; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
483. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 211 – 214; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 12; Сумское высшее артиллерийское дважды Краснознамённое училище им. М. В. Фрунзе. – Сумы, 1968. – С. 88; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
484. ЦДАВОВУ, ф. 62, оп. 2, спр. 84, арк. 50 – 52; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 8; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 103; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 114; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
485. ЦДАВОВУ, ф. 62, оп. 2, спр. 84, арк. 50 – 52; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 277; спр. 289, арк. 6; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 8/1; Сумская область в период Великой Отечественной войны : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 103; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 114; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
486. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2889, спр. 14, арк. 2; ДАСО, ф. П-1, оп. 1, спр. 85, арк. 15-15 зв.; Ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 29; спр. 102, арк. 1 – 2, 13; спр. 103, арк. 15, 18; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 13 – 14; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник

- документов и материалов. – К., 1988. – С. 103 – 105, 152, 177 – 179; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
487. ЦАМО РФ, Ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 50-57; Ф. 58, оп. 18001, спр. 547, арк. 6; спр. 737, арк. 7; спр. 758, арк. 18; спр. 865, арк. 3; спр. 950, арк. 11; спр. 1087, арк. 3 – 4; спр. 1209, арк. 33 – 34; спр. 1219, арк. 40 – 41; спр. 1256, арк. 29-30; спр. 1261, арк. 24, 26 – 29; спр. 1281, арк. 7, 9; оп. 18002, спр. 83, арк. 7; спр. 174, арк. 10; спр. 216, арк. 7 – 8; спр. 347, арк. 10; оп. 18003, спр. 62, арк. 4; спр. 1062, арк. 1-2; спр. 1218, арк. 3; спр. 1644, арк. 2; оп. 818883, спр. 853, арк. 1, 101, 102; оп. 977525, спр. 217, арк. 145, 269; спр. 218, арк. 38, 137; спр. 220, арк. 31, 144; спр. 222, арк. 49, 176; спр. 224, арк. 128 – 129, 240; спр. 226, арк. 101; спр. 227, арк. 2, 127; спр. 230, арк. 207; спр. 231, арк. 161; спр. 232, арк. 66; спр. 286, арк. 104 – 105, 260, 292, 574; спр. 288, арк. 475; спр. 333, арк. 37; спр. 337, арк. 528; оп. А-83627, спр. 771, арк. 23. Алфавітна книга померлих 250 ХППШ з 2.VIII.1941 по 21.XI.1945; спр. 770, арк. 8, 33. Алфавітна книга померлих 250 ХППШ з 1.VIII.1941 по 19.VI.1945; спр. 1207, арк. 20, 29; спр. 1213, арк. 64; спр. 2602, арк. 4, 7, 17, 32, 40, 49. Алфавітна книга на померлих евакошпиталю 1094 IX.1941 – XI.1945; спр. 3876, арк. 6 – 7, 10, 15, 18, 22. Алфавітна книга померлих з 03.1942 по 04.11.1945 евакошпиталю 2033; Ф. 33, оп. 11458, спр. 10, арк. 33; спр. 122, арк. 4; спр. 387, арк. 3; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 9; Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг./ Дударенко М. Л., Перечнев Ю. Г., Елисеев В. Т. и др. – М., 1985. – С. 232 – 233; В сражениях за Победу : Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 241 – 243; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
488. Кандыба И. Истории в рассказах / И. Кандыба. – Сумы, 2004. – С. 145 – 150; Булгачов І. Кожному – частинку серця / І. Булгачов // Ленінська правда. – 1974. – № 187 (22 вересня); Данько М. Виклик / М. Данько // Червоний промінь. – 1975. – 7 червня; Несторенко П. Народний лікар / П. Несторенко // Радянська Україна. – 1984. – 13 листопада; Олексенко П. В ім'я найдорожчого / П. Олексенко // Червоний промінь. – 1985. – 21 листопада; Кубатка О. Хліб хірурга / О. Кубатка // Сумщина. – 1992. – 28 січня.
489. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 134; Назаренко М. Комуніст Ленінського гарту / М. Назаренко // Маяк комунізму. – 1986. – № 8. – 18 січня. – С. 2; Додаков Іван Якимович. // Сумщина. – 1994. – № 40 (18 травня). – С. 4.
490. Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці жінкам – передовикам промисловості, сільського господарства, науки, культури і визначним громадським діячам : Указ Президії Верховної Ради СРСР // Ленінська правда. – 1960. – 8 березня. – С. 2; Нестеренко П. Зірка, що сяяла першою / П. Нестеренко // Долі людської мить. – Суми, 2004. – С. 79 – 84; Калитаев К. Трудовой подвиг / К. Калитаев // Блокнот агитатора. – Сумы, 1961. – Вып. № 1. – С. 27 – 30.
491. Літератури не виявлено.
492. ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 12070, спр. 75, арк. 10; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 10; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
493. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 90; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 430.
494. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 412; Нестеренко П. Такий характер / П. Нестеренко // Радянська Україна. – 1977. – 2 березня; Овчаренко Л. Приборкувач металу / Л. Овчаренко // Червоний промінь. – 1976. – 15 травня; Поборончук М. Награда передовому рабочему / М. Поборончук // Труд. – 1976. – 5 ноября.
495. Дерман А. Чехов : Биографический очерк / А. Дерман. – М., 1939. – С. 109; Бердников Г. П. Чехов / Г. П. Бердников. – М., 1974. – С. 159 – 160; Сапухин П. А. Чехов на Сумщине / П. А. Сапухин. – Суми, 1993. – С. 39, 48 – 49; Погребная В. Д. Дом-музей А.

- П. Чехова в Сумах : путеводитель / В. Д. Погребная, Л. П. Сапухина. – Х., 1976. – С. 20 – 21; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
496. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації; Алфавітна книга померлих, евакошпиталь 1030 за період з I.VII.1941р. по I.X.1945 р.
497. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 92; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418.
498. ЦАМО РФ, ф. 38 А. оп. 9005, спр.111, арк. 1, 18; спр.108, арк. 50 – 52; оп. 5519, спр. 9, арк. 13; ф. 236, оп. 12070, спр. 75, арк. 10; Справочник по освобождению городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / Дударенко М. Л., Перечнев Ю. Г., Елисеев В. Т. и др. – М., 1985. – С. 232 – 233; В сражениях за Победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 241 – 243; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 115; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 254, 259, 260, 262; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
499. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т.– М., 1988. – Т. 1. – С. 873; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 286 – 287.
500. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 177 – 179; Гордиенко А. Увековечили память защитников / А. Гордиенко // Суми і сумчани. – 2002. – № 48 (28 листопада); Пам'ять військовополонених (до 60-річчя визволення Сум від німецьких фашистів). // Суми і сумчани. – 2003. – № 23 (5 червня); Хвостенко Г. Час над пам'яттю не владний / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2003. – № 63 (4 червня).
501. ДАСО, ф. 749, оп. 1, спр. 796, 1017; Левитский Я. Историческое прошлое г. Сум Харьковской губернии / Я. Левитский // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. Т. П. – М., 1908. – С. 79 – 114; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 10 – 11.
502. Військово-Медичного музею МО Російської Федерації. Журнал реєстрації померлих в ЕШ 6039 за період 21.05.1944 – 7.03.1947 р.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 3; Гарнизонная книга похоронная г. Сумы за период с 21.02.44 по 25.06.44 №III-368/631; Очерки истории народной Польши. – М., 1965. – С. 12 – 15, 17, 18; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 117; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
503. ДАСО, Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 39, арк. 50 – 57; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 47, 106; Сумской машиностроительный завод им. Фрунзе. – Х., 1972. – С. 27; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456; Сапухина Л. П. Суми : путівник / Л. П. Сапухіна. – Х., 1978. – С. 62 – 63; Їх імена безсмертні // Ленінська правда. – 1967. – 28 червня. – С. 2.
504. ДАСО, ф. Р-2191, оп.1, арк.1 – 2, спр. 102, арк. 4, спр. 103, арк. 16; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 177 – 179, 190 – 194; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
505. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 7-8; спр. 102, арк. 14; спр. 103, арк. 85; ф. П-1, оп. 1, спр. 85, арк. 6 – 7; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 177 – 179, 190 – 194; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
506. ЦАМО РФ, Ф. 58, оп. 18001, спр. 863, арк. 5, 6. Іменний список безповоротних втрат начальницького і рядового складу частин 202 Середньо-Донської бомбардувальної авіаційної дивізії з 20 серпня по 1 вересня 1943 року; Паспорти військових поховань

- Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 5; Чернов В. Не погаснути зорям ніколи / В. Чернов // Червоний промінь. – 1987. – 9 травня.
507. Гражданская война на Украине : сборник документов и материалов. В 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. Кн. 1. – С. 614; Т. 1, Кн. II. – С. 77, 131, 148; Т. 2. – С. 27 – 28; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 86 – 89; Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 86 – 89; Українська Радянська Енциклопедія. Т. 2. – К., 1978. – С. 14; Сапухіна Л. П. Суми : путівник / Л. П. Сапухіна. – Х., 1984. – С. 18 – 19; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
508. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 87; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 417.
509. Грінченко І. Т. Подвиг : нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 23 – 24; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 34.
510. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 77; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 417.
511. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 90 – 91, 321 – 322; Грінченко І. Т. Подвиг : нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 28 – 30.
512. ДАСО, Ф. Р-2196, оп. 1, спр. 26, арк. 78; ф. Р-682, оп. 1, спр. 32, арк. 78; Гражданская война на Украине : сборник документов и материалов: В 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. Кн. 1. – С. 614; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 45; Сумской машиностроительный завод имени Фрунзе. – Х., 1972. – С. 26; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 46; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. – Х., 1981. – С. 42; Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Суми, 1958. – С. 32 – 35.
513. Грінченко І. Т. Подвиг : нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 69 – 71; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 390.
514. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 20, ф. 4, оп. 1, спр. 29, арк. 42; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 114; Приходько А. А. К истории развития винокурения на Слобожанщине / А. А. Приходько // Сумська старовина. – 1997. – № 1. – С. 33 – 40.
515. ЦАМО РФ, спр. 14663 /04.09.1958/. Послужний список Давидова А. К.
516. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 85; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 422.
517. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 78; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 422.
518. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 83; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1992. – С. 422.
519. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 82; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 423.
520. Калинин Н. Это в сердце моём навсегда / Н. Калинин. – М.: Воениздат, 1967. – 184 с.
521. Словник художників України. – К., 1973. – С. 117; Ступак Ю. П. Видатні художники на Сумщині / Ю. П. Ступак. – Х., 1969. – С. 47; Українські радянські художники : довідник. – К., 1972. – С. 236; Справочник членов Союза художников СССР. – М., 1982. – С. 681.
522. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 76; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 426.

523. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 827; Гринченко І. Т. Подвиг : нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гринченко, М. М. Головін. – Х., 1971 – С. 146 – 147.
524. Охріменко П. Короткий довідник з літературної Сумщини / П. Охріменко. – Суми, 1991. – С. 35; Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995. – С. 190; Письменники Сумщини : бібліографічний довідник. – Суми, 1999. – С. 16; Столбін О. Талант, помножений на працю / О. Столбін // Сумщина. – 1993. – 20 лютого; Гризун А. Олексію Кустенку – 80 / А. Гризун // Літературна Україна. – 1993. – 25 лютого.
525. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 89; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 427.
526. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 882; Гринченко І. Т. Подвиг: Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гринченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 166 – 168; В сражениях за победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1975. – С. 559.
527. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 270; Михаил Лушпа : биография в фотографиях // Славутич. – 1999. – 1 октября; Отцу города – 80 // Данкор. – 2000. – 28 вересня; Курс сердца Михайла Лушпи // Сумщина. – 2000. – 4 жовтня.
528. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 3/1; Зарождение народных армий стран-участников Варшавского договора. – М., 1975, – С. 114 – 115; Очерки истории народной Польши. – М., 1965. – С. 12 – 15, 17 – 18; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 117; Сумское высшее артиллерийское дважды Краснознамённое училище им. М. В. Фрунзе. – Сумы, 1968. – С. 106; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
529. Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М. В. Фрунзе (1918 – 1988) : краткий исторический очерк. – Сумы, 1988. – С. 141; Сумське вище артилерійське командне двічі Червонопрапорне училище ім. М. В. Фрунзе (1918 – 1988). Історичний нарис. – Суми, 1993. – С. 37, 52; Иванов В. Начальник училища / В. Иванов // Красная звезда. – 1985. – 3 декабря.
530. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 79; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 429.
531. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 136; Грінченко І. Т. Подвиг : нариси про героїв Радянського Союзу / І. Т. Грінченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 193 – 194.
532. Фонди Сумського обласного краєзнавчого музею, інв. № КП. 15205, 15206, 15207, 15208, 15209, 15210; Знатні жінки Сумщини : бібліографічний покажчик. – Суми, 1988. – С. 11; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 вересня 1949 // Більшовицька зброя. – 1949. – 14 вересня; Некролог // Ленінська правда. – 1974. – 6 листопада.
533. Гринченко І. Т. Ради жизни на земле : Документальные очерки о полных кавалерах ордена Славы / И. Т. Гринченко, Н. М. Головин. – Х., 1980. – С. 84 – 88.
534. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 88; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 432.
535. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 298; Гринченко І. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гринченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 377 – 379; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 556, 557; В путешествие по Сумщине : путеводитель. – Х., 1979. – С. 17; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 357; Пам'яті Героя і бойового товариша // Суми і сумчани. – 2003. – № 7 (13 лютого). – С. 5.
536. Ключников В. Наш корреспондент / В. Ключников // Учительская газета. – 1953. – 6 мая; Даниленко І. Приветствуем юбиляра / И. Даниленко // Красное знамя. – 1968. – 6 апреля; Ступак Ю. Золота нитка історії / Ю. Ступак // Ленінська правда – 1968. – 7

- квітня; Сорокопуд В. Знарок родного края: К 80-летию со дня рождения П. А. Сапухина / В. Сорокопуд // Красное знамя. – 1973. – 7 апреля; Данько М. Чолом тобі, вчителю! / М. Данько // Червоний промінь. – 1981. – 24 березня. – С. 3; Хвостенко Г. Учитель історичної пам'яті / Г. Хвостенко // Добрий день. – 1988. – 17 квітня. – С. 5; Петров Г. Сапухін із сузір'я Сапухіних / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1993 – 1 квітня (№ 11 – 12).
537. Сумський обласний краєзнавчий музей, фонди. Особиста справа Скуби М. К., КП 28736, Д 4929; КП 28737, Д 4930; Кузнецов А. Танк «Беспощадный» / А. Кузнецов. – М.: Искусство, 1970. – 56 с.; Вони захищали столицю // Ленінська правда. – 1966 – 5 грудня; Іванов Б. Батя / Б. Іванов // Ленінська правда – 1967 – 20 серпня; «Беспощадный» // Ленинское знамя. – 1963. – 5 мая; «Беспощадный» всегда в строю // Ленинское знамя. – 1975. – 13 сентября.
538. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 87; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 435.
539. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 75; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 435.
540. Синельник М. Пам'ять «бережемо». Пам'ятники – гинуть / М. Синельник // Добрий день. – 1991. – 11 грудня; Кныш Н. События столетней давности / Н. Кныш // Ваш шанс. – 1994. – 14 – 20 апреля; Юрченко Є. Дмитро Суханов: підприсмець і доброчинець / Є. Юрченко // Суми і сумчани. – 1999. – 6 січня; Козлов А. Сухановы: сумская ветвь / А. Козлов // Ваш шанс. – 2003. – 25 июня.
541. Синельник М. Пам'ять «бережемо». Пам'ятники – гинуть / М. Синельник // Добрий день. – 1991. – 11 грудня; Козлов А. Сухановы: сумская ветвь / А. Козлов // Ваш шанс. – 2003. – 25 июня.
542. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1963. – Т. 14. – С. 270; Майстри української радянської сцени. – К., 1962. – С. 224; М'якотіна Н. Життя, віддане мистецтву / Н. М'якотіна // Ленінська правда. – 1960. – 12 листопада; Затуливітер В. Обжинок / В. Затуливітер // Ленінська правда. – 1969. – 30 вересня.
543. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 80; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 435.
544. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1983. – Т. 2. – С. 603.
545. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 86; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 436.
546. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 84; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 437.
547. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга реєстрації померлих ЄП 1094 з 23.1Х.1941 до 26.Х.1945; Лист Головного управління кадрів Міністерства оборони СРСР від 7 червня 1976, № 173/4-85864; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 2; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 455.
548. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 818883, спр. 853, арк. 101; Іменні списки військовослужбовців, які померли від хвороби та від ран в шпиталях 40 армії; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 6; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 384; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 2. – С. 33.
549. Літератури не виявлено.
550. Літератури не виявлено.
551. Красовицкий З. И. По тернистым дорогам жизни. (Записки медика – ветерана Великой Отечественной войны) : Автобиографический очерк / З. И. Красовицкий. – Сумы: Сумской завод НЭМ, 2006. – 352 с.
552. ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 67, арк. 8 – 19; ф. 235, оп. 1, спр. 93, арк. 1 – 38; Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб, 1903. – Т. 73. – С.

- 76; Ліщинський І. З життя П. І. Харитоненка / І. Ліщинський, В. Токарев // Фрунзенець. – 1990. – 30 березня; Лишинский И. Продолжил дело отца / И. Лишинский, В. Токарев // Машиностроитель. – 1990. – 7 июня; Кисельов О. Що обіцяв батько, віддавав син / О. Кисельов // Панорама Сумщини. – 1990. – 13 вересня; Ліщинський І. З тієї ж династії / І. Ліщинський, В. Токарев // Панорама Сумщини. – 1990. – 29 листопада; Ліщинський І. Хто такі Харитоненки? / І. Ліщинський, В. Токарев // Фрунзенець. – 1996. – 14 червня; Чепалов А. Дворянин, трудом возвысившийся / А. Чепалов // Трудовая Украина. – 1999. – 28 января.
553. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки. Вип.1. – К., 2005. – С. 10.
554. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 33, 36, 37, 139, 158, 161, 164, 176, 178, 192, 196, 219, 230, 242, 263, 280.
555. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (За даними некрополів) / О. П. Моця. – К., 1993. – С. 122 – 124.
556. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975; Моргунов Ю. Ю. «Полю ворота» по археологическим данным / Ю. Ю. Моргунов // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина : тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». – Путивль, 1987. – С. 23 – 24; Корінний М. М. Переяславська земля в X – першій третині XIII ст. / М. М. Корінний // УДЖ. – 1981. – № 7. – С. 72 – 82.
557. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 277.
558. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – С. 28 – 30, 32 – 38.
559. Приймак В. В. Давньоруське місто Вир / В. В. Приймак. – Білопілля, 1997. – С. 8 – 26, 38.
560. Кравченко О. М. Фортеці XVII ст. на Московсько-Польському порубіжжі / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2004; Харламов В. О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В. О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. є 2005/153. – С. 8.
561. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. Т.7. Малороссия. – СПб, 1903. – С. 332 – 333.
562. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. – М., 1857. – С. 407 – 438.
563. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1993. – С. 41.
564. Голодолинский П. История Сумского полка / П. Голодолинский. – М. 1902.
565. Гречило А. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – К., 2001. – С. 84.
566. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. Т. 7. Малороссия. – СПб, 1903. – С. 332 – 333.
567. Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1993. – С. 37 – 53.
568. 1905 г. на Украине : Хроника и материалы / Под ред. М. И. Мебеля. – Х., 1926. – С. 228; Местная хроника // Сумской голос. – 1905. – № 2 (26 нояб.). – С.4; № 4 (1 декаб.). – С. 4.
569. ДАСО, ф. 498, оп. 1, спр. 1 – 3; ф. 573, оп. 1., спр. 1.
570. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 159.
571. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 : сборник документов и материалов. В 3 т. 4 кн. Т. 1 Кн. 1. – К., 1967. – С. 46, 80, 82, 475, 510 – 512, 538, 581, 597.

572. Іванущенко. Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. : Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 62, 78.
573. Реабілітовані історією. Сумська область. У 3 кн. Кн. 1. – Суми, 2005. – С. 18, 29, 257 – 263.
574. Покидченко Л. А. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Л. А. Покидченко; Державний архів Сумської області. – Суми, 2006. – С. 124 – 125, 142 – 143, 153.
575. ДАСО, ф. П-23, оп. 1, спр. 7, арк. 138.
576. Іванущенко. Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. : Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 103.
577. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 2. – С. 33 – 38.
578. Хроленко В. Г. Вир-Крига-Білопілля : Історико-краєзнавчий нарис. До 900-річчя від часу заснування / В. Г. Хроленко. – Суми, 1997. – С. 46 – 47.
579. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 264 – 266.
580. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 280 – 292.
581. Там само.
582. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1994 г. / А. М. Обломский, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – С. 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 2005/153.
583. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
584. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
585. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 42; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
586. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
587. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 42; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
588. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б.

- Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 42; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
589. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
590. ЦАМО РФ. ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11 – 13; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 265; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 218; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 10; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 182; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
591. ДАСО, Ф. П-4, оп. 3 П, спр. 85-а, арк. 1 – 26; Книга скорботи України: У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 66; Бурлака Н., Марченко І. Обеліск на кладовищі / Н. Бурлака, І. Марченко // Білопільщина. – 2004. – 22 вересня. – С. 2.
592. Олесь О. Твори. В 2-х т. / О. Олесь; упорядник Радшеський Р. П. – К., 1990; Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1982. – Т. 7. – С. 526; Українські письменники. Бібліографічний словник. У 5-ти т. Т. 3. Дожовтневий період (XIX – поч. XX ст.) / Упоряд. Пивоваров М., Сигаївська К. – К., 1963. – С. 46 – 57; Вертіль О. Відкриваючи меморіальну дошку О. Олесю в Білопільлі / О. Вертіль // Радянська правда. – 1988. – 10 грудня. – С. 2; Валусєва В. Діамант людської ширості / В. Валусєва // Радянська правда. – 1988. – 10 грудня. – С. 1; Кандиба М. З журбою радість обнялась / М. Кандиба // Ленінська правда. – 1988. – 7 грудня. – С. 3; Хвостенко Г. Тут жив О. Олесь / Г. Хвостенко // Діалог. – 1993. – 16 квітня. – С. 4; Петров Г. Тут він народився / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1993. – 2 грудня. – С. 1 – 4.
593. Літопис Руський. (Переклад з давньоруської А. Є. Махновця.). – К., 1989. – С. 461; Приймак В. В. Давньоруське місто Вир і його округ / В. В. Приймак // Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Сумщини». – Суми, 1990. – С. 104 – 105; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков. – К., 1984. – С. 109. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
594. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
595. Літератури не виявлено.
596. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 40; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
597. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 40 – 41; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на

території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадний, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.

598. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 201; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 2, 41; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку воїнів, загиблих в боях та похованих на території району, спр. 142, арк. 9 – 11, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 32, 34, 35; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 7; Книга пам'яті України. Сумська область У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 2. – С. 37; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Гончаров О. Сяй у віках, вогонь слави / О. Гончаров // Радянська правда. – 1973. – 4 вересня. – С. 3.
599. Вечерський В. В. Православні святині Сумщини / В. В. Вечерський. – К., 2009. – С. 62 – 65.
600. ДАСО, ф. П-4, оп. 3МП, спр. 291, арк. 18; Фадеев Ю. Зустріч з подвигом / Ю. Фадеев // Радянська правда. – 1974. – 18 травня. – С. 2; Тарасенко В. Подвиг піонера / В. Тарасенко // Радянська правда. – 1981. – 19 лютого. – С. 3 – 4.
601. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 243; Паспорти військових поховань Білопільського райвійськкомату, спр. 130, арк. 89 – 94; Кадурін П. Не переживши особисто, важко зрозуміти / П. Кадурін // Радянська правда. – 1988. – 20 жовтня.
602. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 242; Паспорти військових поховань Білопільського райвійськкомату, спр. 130, арк. 55 – 58, 103; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 433.
603. Причина смерті: Українець. З історії вивчення Голодомору 1932 – 1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми, 2008. – С. 24; Князев В. Пам'ятаємо, не забудемо... / В. Князев // В двох словах. – 2008. – № 48 (163). – 26 листопада.
604. Чорний тюльпан : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418, 423, 426, 427, 428, 429, 431, 433, 434.
605. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
606. Там само.
607. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 278 – 279; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 166; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Хроленко В. А. С. Макаренко: нові сторінки біографії / В. Хроленко // Радянська правда. – 1988. – 8 липня; 1999. – 23 січня, 20 лютого, 20 березня, 15 травня; Ілляшенко М. Його знає весь світ / М. Ілляшенко // Варіант. – 2001. – 23 березня.
608. Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359 – 363; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 421 – 431; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии / И. Самойлович. – Х., 1904. – С. 449; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть : біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857. – С. 420.
609. Літопис Руський / Переклад з давньоруської А. Є. Махновця. – К. Дніпро, 1989. – С. 461; Приймак В. В. Давньоруське місто Вир і його округ / В. В. Приймак // Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Сумщини». – Суми, 1990. – С. 104 – 105; Кучера М. П.

- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков. – К., 1984. – С. 109; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
610. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б, № 22433; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
611. Літератури не виявлено.
612. Літератури не виявлено.
613. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21 – 22, ф. 1428 оп. 2, спр. 17, арк. 84, 135; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 265; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 209; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 3; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку воїнів, загиблих в боях та похованих на території району, спр. 142, арк. 5; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 2; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 2. – С. 36; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
614. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
615. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 244; Паспорти військових поховань Білопільського райвійськкомату, спр. 130, арк. 104; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 434; Петренко М. Один за всіх і всі – за одного / М. Петренко // Радянська правда. – 1990. – 4 вересня. – С. 4.
616. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 24; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 4; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 212; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 181, 385; Книга скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 66; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Теницький М. Герої не вмирають // Радянська правда. – 1965. – 18 листопада. – С. 4.
617. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 41; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
618. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 303; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 211; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 7; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.

619. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 181; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
620. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
621. ДАСО, ф. П-4, оп.3 П, спр. 291, арк. 66; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 207; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 152.
622. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих ХППШ 4392 за період 15 серпня 1942 – 24 лютого 1945; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 216; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 9, 10, 36, 37; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку воїнів, загиблих в боях та похованих на території району, спр. 142, арк. 6, 10 – 15, 17, 19 – 21, 24 – 26, 28 – 29, 31, 33 – 35, 39; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 181 – 182; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
623. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 215; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 10, 11; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 11; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 181 – 182; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
624. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 214; Золоті зірки Сумщини : буклет. – Суми, 1968; Горда О. Все життя - в колгоспі / О. Горда // Радянська правда. – 1997. – 13 серпня.
625. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 237; Гриченко І. Т. Ради життя на землі : Очерки о полных кавалерах ордена Славы / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1980. – С. 54 – 59; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 157; Стецюка А. Шлях артилериста / А. Стецюка // Білопільщина. – 2005. – 19 березня. – С. 2.
626. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 488; Золоті зірки Сумщини : буклет. – Суми, 1968; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 156; Гончар О. Три сусіди три героя / О. Гончар // Радянська правда. – 1968. – 17 лютого.
627. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 14, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 147; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 217; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 65 – 66; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
628. Юні месники Сумщини : альбом. – Суми, 1991. – С. 21; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
629. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 253.

630. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 138-146; Скаун В. Літературна Сумщина / В. Скаун. – К., 1993. – С. 42-43.
631. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 62; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 21; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 169; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Скрипченко В. Пам'яті загиблих будемо гідні / В. Скрипченко // Радянська правда. – 1986. – 6 вересня.
632. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 76 – 77; ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 7 зв; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 21; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 292; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 6; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 1, 2, 13; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 257 – 258; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
633. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 167 – 170.
634. ДАСО, ф. 749, оп. 1, спр. 268; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 284 – 286; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С. 434 – 436; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии / И. Самойлович. – Х., 1904. – С. 449; Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини / С. Таранушенко; Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVIII – XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 59; Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини / С. Таранушенко. – Х., 1922. – Табл. XLVII; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 426.
635. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 76 – 77; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 21; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 255; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
636. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 76; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 21; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 251; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – К., 1988 – С. 257 – 258.
637. ДАСО, ф. Р. 2416, оп. 1, спр. 1, арк. 14; ф. 77.11. Анкета-спогадів жителів Сумської області які були свідками голодомору 1932 – 1933. Спогади: О. С. Кандиби, м. Білопілья (1989); С. К. Тараловського, с. Річки (1990); Є. П. Школьника, с. Вири (1990); П. Т. Сїбоги, с. Климівка (1990); Хвостенко Г. Забуттю не підлягає / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2003. – 22 листопада. – С. 2.
638. ЦАМО РФ, ф. 8, оп. 818883 с, спр. 1259, арк. 86; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 2. – С. 109; Руденко Б. Їх було троє / Б. Руденко // Радянська правда. – 1976. – 8 травня. – С. 3.

639. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
640. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 21, спр. 234, арк. 7; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 219; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 182; Памятник истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
641. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 54., ф. 1928, оп. 2, спр. 17, арк. 94; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 208; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 3; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
642. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
643. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11 – 14; ДАСО Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 267; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 234; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 4; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 7, 11; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
644. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
645. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 250; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 11.
646. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 42; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
647. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 41; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
648. ДАСО. Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 19; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 220; История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 182 – 183; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
649. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 187; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.

650. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 76 – 77, ф. 1044, 1-й гв. стр. див., оп. 2, спр. 28, арк. 58 – 69, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11 – 14; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 206; Паспорти військових поховань Білопільського районного військкомату, спр. 153, арк. 205; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 12; Кузнецов П. Г. Гвардейцы – москвичи / П. Г. Кузнецов. – М., 1962. – С. 97 – 99; История городов и сёл Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 177; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
651. ДАСО, Ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 5; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 205; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 152; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
652. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 156.
653. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 177; Золоті зірки Сумщини : буклет. – Суми, 1968; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 153.
654. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 177; Золоті зірки Сумщини : буклет. – Суми, 1968; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 153.
655. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
656. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
657. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 160; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Стожок М. Перший Білопільський полк в боях за владу рад / М. Стожок // Радянська правда. – 1987. – 9 квітня. – С. 3.
658. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6; ДАСО. Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 21; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 222; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 13; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 1; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 183; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
659. Літератури не виявлено.
660. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
661. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 1936, спр. 30, арк. 28, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 21; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 224; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1994. – Т. 2. – С. 648; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 47; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.

662. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 184; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
663. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
664. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
665. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 12; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 268; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 225; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 184; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
666. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 101; Золоті зірки Сумщини : буклет. – Суми, 1968; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 159; Некролог // Радянська правда. – 1975. – 11 листопада.
667. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 12; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 268; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 226; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
668. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
669. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
670. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
671. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 793756, спр. 52, арк. 37; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 369 – 370; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 705; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 80; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980. – С. 183 – 184; Дрозденко М. Подвиг артиллериста / М. Дрозденко // Радянська правда. – 1971. – 22 травня. – С. 2; Хроленко В. Роки випробувань / В. Хроленко // Радянська правда. – 1973. – 30 червня. – С. 2; Собко М. Поле єфрейтора Цибульова / М. Собко // Радянська правда. – 1981. – 26 вересня. – С. 4; Памятники истории и культуры Украинской ССР . каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
672. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 268; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 214.
673. ДАСО, ф. 749, оп 1, спр. 96, арк. 1; ф. Р-3343, оп. 1, спр. 44, арк. 2, 10; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 288 – 290;

- Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – СПб., 1914. – С. 71, 95.
674. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 141 – 142; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 607; Василенко Є. Пам'ятний знак Герою / Є. Василенко // Радянська правда. – 1981. – 14 травня. – С. 4.
675. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 159; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Фадеев Ю. Подвигу вашего не забудемо / Ю. Фадеев // Радянська правда. – 1975. – 6 вересня. – С. 3.
676. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – СПб., 1914. – С. 71, 95; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. – К., 1986. – С. 18.
677. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – СПб., 1914. – С. 71, 95; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. – К., 1986. – С. 18.
678. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 306; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 228; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 184 – 185; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
679. Африка: Энциклопедический справочник. В 2-х т. – М., 1986. – Т. 1. – С. 372; Кацнельсон И. По неизвестным землям Эфиопии / И. Кацнельсон, Г. Терехова. – М., 1975. – С. 3, 185, 188, 190 – 191; Леотьева Г. Г. Відомий у минулому і невідомий сьогодні О. К. Булатович / Г. Г. Леотьева, Д. І. Яценко // Третя Сумська обласна наукова історико-красназнавча конференція, 7 – 8 грудня 1999 р. – Суми, 1999. – С. 89 – 90; Веснич А. Герой не нашого времени / А. Веснич // Панорама. – 2004. – 17 – 24 марта. – С. А8 – А9; Бабинець Т. Розкрита могила / Т. Бабинець // Сумщина. – 2003. – 22 листопада – 3 грудня. – С. 3; Дяченко Т. Олександр Ксавєрьєвич Булатович / Т. Дяченко // Ваш шанс. – 1999. – 9 декабря. – С. 27.
680. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 248; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 429.
681. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
682. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 24 – 25; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
683. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
684. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; Архів Військово-Медичного музею МО РФ. Алфавітна книга померлих за період 07.08.42 – 15.08.44; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 306; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 229; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 174; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку воїнів, загиблих в боях та похованих на території району, спр. 142, арк. 18, 19, 33, 34, 35; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової

- війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк.1, 9, 12; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
685. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 22; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 256; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 11.
686. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 249; Паспорти військових поховань Білопільського райвійськкомату, спр. 130, арк. 64 – 67, 69, 71; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 423.
687. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 141 – 142; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 607; Руденко Б. Кайдаш В. Ф. / Б. Руденко // Радянська правда. – 1972. – 1 серпня. – С. 4.
688. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 76 – 77; ф. 321, спр. 234, арк. 7; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 23; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 230; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 19; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
689. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
690. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 185; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
691. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков и др. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1986/31. – № 22032 – 22035. – С. 85.
692. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков и др. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1986/31. – № 22032 – 22035. – С. 85; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
693. ЦАМО РФ, ф. 4 гв. армії, оп. 4522, спр. 36; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 24; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 223; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк.7, 11, 28, 39; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку воїнів, загиблих в боях та похованих на території району, спр. 142, арк. 7, 28, 39; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 1, 6, 8, 11, 12; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
694. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 2830; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 24.

695. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
696. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6; ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 37 – 9; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28.; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 24; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 227; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Скрипник І. Пам'ятник відважним / І. Скрипник // Радянська правда. – 1967. – 8 липня.
697. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 26; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 231; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 20; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 13; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 186; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
698. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 369; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 345; Андрусенко Ю. Ім'я героя увічнено / Ю. Андрусенко // Радянська правда. – 1985. – 6 квітня. – С. 1.
699. ДАСО, ф. 571, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 10; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 290 – 292; Недогарко О. Н. Два художника / О. Недогарко // Художник. – 1990. – №11; Недогарко О. Н. Николай Иванович Ге и Сумской уезд / О. Н. Недогарко // Музейна колекція та художнє життя Сумщини: проблеми і перспективи вивчення. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції. – Суми, 1990. – С. 18 – 19; Недогарко О. Н. Он сотрудничал с ленинской «Искрой» / О. Н. Недогарко // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 10. – С. 140 – 142.
700. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 241; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 232; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 21; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 3, 5; История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 186; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
701. ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 490, арк. 226, ф. 2, оп. 1, спр. 8а, арк. 73; Хвостенко Г. І. Бунтар із Павлівки / Г. І. Хвостенко. – Суми, 1988. – 44 с.; Недогарко О. Н. Его нельзя было не любить: Князь Дмитрий Александрович Хилков / О. Н. Недогарко // Сумской голос. – 1994. – № 4 (13 мая). – С. 3; Недогарко О. Н. Опальный князь: (К 140-летию со дня рождения Д. А. Хилкова) / О. Н. Недогарко // Данкор. Сумское обозрение. – 1997. – № 44 (31 октября). – С. 8; Ярош Н. Мечта и трагедия князя Хилкова / Н. Ярош // Ваш шанс. – 2002. – № 3 (16 января). – С. 7А.
702. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

703. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
704. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
705. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 76 – 77; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 210; Паспорти військових поховань Білопільського райвійськкомату, спр. 153, арк. 210; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 69.
706. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
707. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
708. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1994 г. / А. М. Обломский, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – С. 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
709. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 25 – 26; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 7 – 9; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 233/1; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 186 – 187; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
710. Дяденко В. Д. Сліди зрубної культури біля с. Річок Сумської області / В. Д. Дяденко // Археологія. – 1954. – Т. X. – С. 154 – 155; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
711. ДАСО, Ф. П 4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 1 – 26; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 233; Паспорти військових поховань Білопільського районного військкомату, спр. 153, арк. 233.
712. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 187; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
713. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 161; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 427; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 541; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 27 – 30; Фадеев Ю. Подвигу жити у віках / Ю. Фадеев // Радянська правда. – 1975. – 19 серпня. – С. 1.
714. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 304, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 270; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 254; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.

715. Сухобоков О. В. Отчёт об археологических исследованиях в 1988 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
716. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
717. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
718. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
719. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 134; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 236; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 24; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 187; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
720. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1988/176. № 23227. – С. 43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
721. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1988/176. – № 23227. – С. 43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
722. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
723. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1988/176. № 23227. – С. 43 – 44; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
724. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
725. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
726. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.

727. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
728. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 310; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 213; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
729. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 235; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 4; Список воїнів Радянської Армії, які загинули під час оборони та визволення Білопільського району в роки Другої світової війни і поховані на території району Білопільського райвійськкомату, арк. 14; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
730. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 2021; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 87117; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 237; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 26; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 188; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
731. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 20,21; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 105; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 238; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 28; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.458.
732. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 188; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Теницький М. Мрії вашої, правди вашої, слави вашої не забудемо! / М. Теницький // Радянська правда. – 1973. – 16 червня. – С. 3.
733. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2343, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 239; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 27; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку воїнів, загиблих в боях та похованих на території району, спр. 142, арк. 7, 9, 26, 27, 28, 32; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
734. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 188; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
735. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 3, 13, 23; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 203; Картотека Білопільського райвійськкомату по обліку могил воїнів Збройних Сил та партизан похованих на території району, спр. 141, арк. 29; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К.,

1980. – С. 188 – 189; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
736. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 245; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418.
737. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 204; В горниле войны закаленная: Боевой путь 167-й Сумско-Киевской дважды Краснознаменной стрелковой дивизии в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) – М., 1980. – С. 28, 199; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 189; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 209 – 211; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 637; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
738. Краснянський Г. Я. Відважний командир / Г. Я. Краснянський // Радянська правда. – 1968. – 20 липня. – С. 2; Горбуленко В. Пам'ять серця / В. Горбуленко // Радянська правда. – 1978. – 23 грудня. – С. 3; Бобров Ю. Наші славні земляки / Ю. Бобров, І. Ярова // Білопільщина. – 2005. – 13 липня; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
739. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 189; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
740. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
741. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 7; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 28; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 252; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
742. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки : довідково-біографічне видання. – К., 2005. – С. 11.
743. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
744. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097.
745. Моргунов Ю. Ю. Летописный город Попаш / Ю. Ю. Моргунов // СА. – 1985. – № 3. – С. 247.
746. Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника / Е. В. Махно // АО 1968 г. – К., 1971. – Вып. III. – С. 214 – 218; Махно Є. В. Нові розкопки Успенського могильника / Є. В. Махно // АО 1969 г. – К., 1972. – Вып. IV. – С. 214 – 220.
747. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
748. Сухобоков О. В. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979 – 1981 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1981/2, №№ 9906 – 9909. – С. 59 – 60.
749. Сухобоков О. В. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982 – 1983 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1983/38. – 1.20903 – 20906. – С. 16 – 26.
750. Охрименко П. П. Сущность и значение народных преданий и легенд, бытующих в наше время, о событиях и героях «Слова о полку Игореве» / П. П. Охрименко, О. Г. Охрименко // «Слово о полку Игореве» и наша современность. – Сумы, 1985. – С. 18 – 21.
751. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – С. 94 – 101.

752. Исторические записки Института истории АН СССР. – М., 1952. – Т. 40. – С.223 – 232.
753. Державний архів Курської області (ДАКО, Російська Федерація), Ф-1317, оп. 2, спр.5319, арк.3 – 6.
754. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 198 – 203.
755. Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації, Ф ВУР, спр. 18800, ч. 2, арк. 161.
756. ДАКО (Російська Федерація), Ф. 1317, оп. 2, спр. 5319, арк. 3 – 6.
757. Збірник статистичних відомостей по Курській губернії. Вип. 4. – Курськ, 1884. – С 67 – 69.
758. Селянський рух в Росії в 1826 – 1849 рр. : збірник документів. – М., 1961. – С. 637, 815; Збірник статистичних відомостей по Курській губернії. Вип.4. – Курськ, 1884. – С. 67 – 69.
759. Списки населених місць Російської імперії. Курська губернія. – СПб., 1868. – Т. 20. – С. 95.
760. Центральний державний історичний архів Російської Федерації, Ф. 577, оп. 17, спр. 1158, арк. 3 – 8; спр.1214, арк. 1 – 21.
761. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 292 – 295.
762. 1905 г. в Курской губернии : сборник статей. – Курск, 1925. – С. 9, 56.
763. Грачев П. І. Червона гвардія на Сумщині / П. І. Грачев. – Суми, 1957. – С. 11 – 12.
764. ДАСО, ф. Р-1241, оп. 2, спр. 11, арк. 16.
765. Там само. – ф. Р-3098 ,оп. 1, спр. 7, арк. 75.
766. Колективіст Буринщини. – 1931. – 24 жовтня.
767. ДАСО, ф. Р-2303, оп. 1, спр. 23, арк. 5, 7 – 9.
768. Лопатін Ю. А. Вистояти і перемогти. Документальна оповідь (до 60-річчя визволення Буринщини від нацистських загарбників) / Ю. А. Лопатін. – Буринь, 2003. – С. 12 – 13.
769. Книга Пам'яті України. Сумська область: У 14 т. – Суми, 1995. – Т.3. – С. 13, 27.
770. Лопатін Ю. А. Вистояти і перемогти. Документальна оповідь (до 60-річчя визволення Буринщини від нацистських загарбників) / Ю. А. Лопатін. – Буринь, 2003. – С. 16.
771. Книга Пам'яті України. Сумська область: У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 35, 38 – 39.
772. Лопатін Ю. А. Вистояти і перемогти. Документальна оповідь (до 60-річчя визволення Буринщини від нацистських загарбників) / Ю. А. Лопатін. – Буринь, 2003. – С. 67.
773. Книга Пам'яті України. Сумська область: У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 41.
774. Новаченко О. С. Місто Буринь: сторінки історії / О. С. Новаченко. – Суми, 1992.
775. Там само. – С. 8 – 10.
776. Вечерський В. В. Пам'ятники архітектури і містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 295 – 296.
777. Новаченко О. С. Місто Буринь: сторінки історії / О. С. Новаченко. – Суми, 1992. – С. 42 – 43.
778. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
779. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
780. ЦАМО РФ, ф.1367, оп.2, кор.145, арк.115,120; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 226; Паспорти військових поховань

- Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 302; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 198; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
781. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ф. 1367, оп. 2, спр. 28, кор. 145, арк. 115 – 120; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 325; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
782. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 75; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 305; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 198; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
783. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 24, арк. 10 – 16; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 194; Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 3. – С. 91 – 108; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
784. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 24, арк. 10 – 16; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 194; Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 3. – С. 91 – 108.
785. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 1, кор. 1411, арк. 31 – 33; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 41; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной окупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 304; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
786. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 32 – 35; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 3, 41; ф. 1309, оп. 1, кор. 1416, арк. 31 – 33; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих 1154 ГЛР; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной окупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 303; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
787. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 39; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам сільського господарства Української РСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 лютого 1958 р. // Ленінська правда. – 1958. – 27 лютого; Килина Григорівна Баранова : Некролог // Прапор Леніна. – 1983. – 10 лютого.
788. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 194; Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 49 – 78; Новаченко О. С. Місто Буринь : Сторінки історії / О. С. Новаченко. – Суми, 1997. – С. 25; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Домашенко М. Данина всенародної шани / М. Домашенко // Прапор Леніна. – 1971. – 15 липня. – С. 2.
789. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 14; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 307; Книга Пам'яті

- України. Сумська область: У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 314 – 342; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
790. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10565, спр. 402, арк. 74; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 19; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 30; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 309; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 198; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
791. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 90; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 30; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 308; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 199; Книга Пам'яті України Сумська область: У 14 т. – Т. 3. – Суми, 1995. – С. 107 – 120; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
792. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 341; Свідчення мешканки садиби Тараненко Марфи Георгіївни; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 452.
793. ДАСО, ф. Р-2245, оп. 7, спр. 24, арк. 19; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 14, 15; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 312.
794. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 8; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 9; ф. 416, оп. 136509, спр. 1, кор. 119, арк. 104; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 30; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 310; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 199; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 121 – 141; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
795. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
796. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
797. Сухобоков О. В. Археологические исследования Путивльского Посеймья (раннеславянские и древнерусские памятники) / О. В. Сухобоков // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов областной научной конференции посвящённой 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 9 – 11; Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – С. 85 – 94; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
798. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 350; Книга обліку сімей загинутих (померлих) військовослужбовців під час проходження військової служби з 3.09.45 р. Буринсько-Путивльського об'єднаного військового комісаріату, арк. 2; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К.

1999. – С. 417; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Лопатін Ю. А. Чорний тюльпан – квітка скорботи / Ю.А. Лопатін // Рідний край. – 1999. – 17 лютого.
799. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / Сухобоков О. В. и др. // Архив ІА НАНУ. – ф. е. – № 22032 – 22035. – С. 76; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив ІА НАНУ.
800. Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 35; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
801. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 24 – 25; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих МСБ 170 за період 21.07.42 – 27.12.43; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 318; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 199; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 3. – С. 142 – 159; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
802. ДАКО (Російська Федерація), ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 2. Копія; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – Х., 1963. – С. 126; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 169.
803. Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 142 – 159; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 199; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
804. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
805. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 22 – 25; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ф. 1367, оп. 2, спр. 28, арк. 115 – 120; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 31; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 199; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 160 – 170; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
806. Сухобоков О. В. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979 – 1981 гг. / О. В. Сухобоков // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 1981/2, №№9906 – 9909. – С. 59 – 60; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982 – 1983 гг. / О. В. Сухобоков // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 1983/38. – І.20903 – 20906. – С. 16 – 26; Охріменко П. П. Сушность и значение народных преданий и легенд, бытующих в наше время, о событиях и героях «Слова о полку Ігореве» / П. П. Охріменко, О. Г. Охріменко // «Слово о полку Ігореве» и наша современность. – Сумы, 1985. – С. 18 – 21; Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – С. 94 – 101; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив ІА НАНУ.
807. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 39; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив ІА НАНУ.
808. Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив ІА НАНУ.
809. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 145; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 72; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-

фашистськими захватчиками Сумської області і її звільнення Червоною Армією 1941 – 1943». – С. 31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 320; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 171 – 184; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 199-200; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.

810. Літератури не виявлено.
811. Літератури не виявлено.
812. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 313.
813. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10565, спр. 383, арк. 27 – 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 317.
814. Моргунов Ю. Ю. Летописный город Попаш / Ю. Ю. Моргунов // СА. – 1985. – № 3. – С. 247; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
815. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 145; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18 – 20; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 32; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 327; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 200; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
816. Моргунов Ю. Ю. Летописный город Попаш / Ю. Ю. Моргунов // СА. – 1985. – № 3. – С. 247; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
817. История городов и сел Украины. Сумская область. – К., 1980. – С. 200; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 185 – 196; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
818. Моргунов Ю. Ю. Летописный город Попаш / Ю. Ю. Моргунов // СА. – 1985. – № 3. – С. 247.
819. Моргунов Ю. Ю. Летописный город Попаш / Ю. Ю. Моргунов // СА. – 1985. – № 3. – С. 247; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
820. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18 – 20, док. № 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 32; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 322; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 200; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
821. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 8; ф. 2054, оп. 2, спр. 3, кор. 8554, арк. 6, 7, 44 – 46. Список безповоротних втрат 248-ї ОКСБр; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 32; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 311; Картотека військових поховань Буринсько-Путівльського об'єднаного районного військового комісаріату; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
822. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 –

- 1943». – С. 32; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 315.
823. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 72; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18 – 20; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 33; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 323; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
824. Літератури не виявлено.
825. Літератури не виявлено.
826. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
827. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 354; Книга обліку сімей загиблих (померлих) військовослужбовців під час проходження військової служби з 3.09.45 р. Буринсько-Путивльського об'єднаного військового комісаріату, арк. 3; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 433; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Лопатін Ю. А. Чорний тюльпан – квітка скорботи / Ю. А. Лопатін // Рідний край. – 1999. – 17 лютого.
828. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 14, 414; ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 33; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 301; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 198; Книга Пам'яті України. Сумська область: У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 219 – 228; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Гріченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 220 – 221; Милохін С. Буринець – герой Халхін-Голу / С. Милохін // Прапор Леніна. – 1989. – 5 вересня. – С. 2.
829. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 319; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам сільського господарства Української РСР, які особливо відзначилися у збільшенні виробництва і заготівель пшениці, жита, гречки, проса, рису, кукурудзи та інших зернових і кормових культур : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 червня 1966 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1966. – № 26. – С. 501 – 508.
830. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
831. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. № 23227. – С. 39; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
832. Гончаров О. Пантеон пам'яті / О. Гончаров // Голодомор на Сумщині 1932 – 1933. – Суми, 1993. – С. 17 – 22; Покидченко Л. А. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Л. А. Покидченко. – Суми, 2006. – С. 8; Федоренко А. Три книги 1933 року / А. Федоренко // Україна молода. – 2007. – 11 квітня. – С. 10; Хвостенко Г. Там, де груша-дичка... / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2007. – 13 жовтня. – № 112 (19384). – С. 1 – 2.
833. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9236, спр. 17, арк. 32 – 33; Ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 338; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.

200 – 201; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 229 – 246; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.

834. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
835. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков и др. // Архів ІА НАНУ. – № 22032 – 22036. – С. 84; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
836. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ
837. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
838. Сухобоков О. В. Отчёт об исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
839. Сухобоков О. В. Отчёт об исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
840. Сухобоков О. В. Отчёт об исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
841. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
842. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
843. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
844. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
845. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецкофашистскими войсками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 230; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 306; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 90 – 97; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
846. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 8, 165; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20 – 23, док. № 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 33; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 328; Сумская область в период Великой Отечественной

- войны. 1941 – 1945 : сб. док. и материалов. – 2-е изд., доп. – К., 1988. – С. 268; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 201; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
847. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 329; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 201; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
848. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 175, арк. 8, 165; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20 – 23, док. № 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 33; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату Облікова картка № 326; Книга Пам'яті України. Сумська область. У14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 247 – 275; Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 : сб. док. и материалов. – 2-е изд., доп. – К., 1988. – С. 268; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 201; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
849. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 416; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968.
850. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 195; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968; Василевська Л. Є. Сонце – для всіх / Л. Є. Василевська // Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 245 – 251; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці вчителям, які найбільш відзначилися: Указ Президії верховної Ради СРСР від 1 липня 1968 // Відомості Верх. Ради СРСР. – 1968. – № 28. – С. 436 – 439; Василевська Л. Сільська вчителька / Л. Василевська // Ленінська правда. – 1968. – 30 липня; Василец В. Букет цветів / В. Василец // Правда Украины. – 1968. – 13 октября; Адамович Б. Якого кольору роси? / Б. Адамович // Рад. освіта. – 1968. – 31 серпня.
851. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 217; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968.
852. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 350; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968.
853. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 33; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 327; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36.
854. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 373; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968.
855. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 352; Книга обліку сімей загиблих (померлих) військовослужбовців під час проходження військової служби з 3.09.45 р. Буринсько-Путивльського об'єднаного військового комісаріату, арк. 20; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К. 1999. – С. 434; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Лопатін Ю.А. Чорний тюльпан – квітка скорботи / Ю.А. Лопатін // Рідний край. – 1999. – 17 лютого.
856. ДАСО, ф. 666, оп. 2, спр. 8, арк. 27, спр. 32, арк. 1 – 2; Список фабрик и заводов Российской империи. – СПб., 1910. – С. 635; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 295 – 296.
857. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украины в 1990 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

858. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украины в 1990 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
859. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих МСБ 170 за період 21.07.42. – 27.12.43; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 331; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 201; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 346 – 347; Герои Советского Союза: Кратный биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 329; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 276 – 289; Лопатін Ю. А. Вистояти і перемогти / Ю. А. Лопатін. – Буринь, 2003. – С. 64 – 65; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
860. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 29 – 32, док. № 10, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 34; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 330; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.201; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
861. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 201; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 290 – 300; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
862. ЦАМО РФ, ф. 1367, оп. 2, спр. 28, кор. 145, арк. 115, 120; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41, Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 34; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 314; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 301 – 313; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
863. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 34; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 339; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
864. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 353; Книга обліку сімей загиблих (померлих) військовослужбовців під час проходження військової служби з 3.09.45 р. Буринсько-Путивльського об'єднаного військового комісаріату, арк. 10; Книга Пам'яті України. Сумська область : У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 433; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 420; Лопатін Ю. Чорний тюльпан – квітка скорботи / Ю. Лопатін // Рідний край. – 1999. – 17 лютого.
865. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 34; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 332; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.

866. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 34.
867. Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника / Е. В. Махно // АО 1968 г. – К., 1971. – Вып. III. – С. 214 – 218; Махно Є. В. Нові розкопки Успенського могильника / Є. В. Махно // АО 1969 г. – К., 1972. – Вып. IV. – С. 214 – 220; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
868. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 314 – 342; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
869. Гріченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 81 – 83; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 337; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 35; Лопатін Ю. А. Вистояти і перемогти / Ю. А. Лопатін. – Буринь, 2003. – С. 65; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
870. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 75; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 334; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 343 – 358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
871. ЦАМО РФ, ф. 1307, оп. 2, спр. 17, арк. 36, 37, 39, 54, 63, 64, 72; ф. 2263, оп. 2, спр. 8, арк. 134, 137, 138, 140; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 333; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202 – 203; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
872. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202 – 203.
873. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 202 – 203; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 343 – 358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
874. **Большая советская энциклопедия. – М., 1955. – Т. 19. – С. 457; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.**
875. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 304; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968.
876. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 16, 17, 19, 41; Ф. 417, оп. 10554, спр. 383, арк. 27 – 41; ф. 1309, оп. 1, кор. 1416, арк. 31 – 33; Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 35; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 340; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 203; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 359 – 380; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
877. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про

археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

878. ЦАМО РФ, ф. 1367, оп. 2, спр. 28, арк. 115, 120; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18 – 20; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ, «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией. 1941 – 1943». – С. 34; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 336; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 203; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 381 – 394; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
879. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 351; Книга обліку сімей загиблих (померлих) військовослужбовців під час проходження військової служби з 3.09.45 р. Буринсько-Путивльського об'єднаного військового комісаріату, арк. 6; Чорні тюльпани : Афганський мартриролог України. – К., 1999. – С. 431; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 433; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 36; Лопатін Ю. А. Чорний тюльпан – квітка скорботи / Ю. А. Лопатін // Рідний край. – 1999. – 17 лютого.
880. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
881. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 24, 25; ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 145; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 75; ф. 1309, оп. 1, кор. 14166, арк. 31 – 33; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 41; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Список безповоротних втрат МСБ 198 за період 1 березня 1943 – 27 грудня 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 232; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 337; Картотека військових поховань Буринсько-Путивльського об'єднаного районного військового комісаріату; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 203; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 394 – 422; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 35; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
882. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 39 – 40.
883. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / Сухобоков О. В. и др. // Архів ІА НАНУ. – № 22032 – 22036. – С. 78; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
884. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
885. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
886. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 335.

887. Негреба І. С. Краю мій, надворсклянський: Історико-краєзнавчий нарис про Великописарівщину / І. С. Негреба, С. І. Курило. – Суми, 2003. – С. 10; Сумщина від давнини до сьогодення. – Суми, 2000. – С. 140 – 141.
888. Там само. – С. 10, 50.
889. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 189 – 196.
890. Харламов В. О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В. О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 310 – 311.
891. Берест Ю. М. Багатошарове городище на горі Ахтир / Ю. М. Берест // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Третя Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. – Чернігів, 2004. – С. 5 – 7.
892. Харламов В. О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В. О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 310.
893. Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеї. – М., 1887. – Т. 1. – С. 285.
894. Сапухин П. У истоков истории нашего района / П. Сапухин // Красное знамя. – 1968. – 5 октября. – С. 3.
895. Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеї. – М., 1887. – Т. 1. – С. 28 – 30.
896. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под. ред. В. П. Семёнова. – СПб., 1903. – Т. 7. – С. 315.
897. Там само.
898. Сапухин П. У истоков истории нашего района / П. Сапухин // Красное знамя. – 1968. – 5 октября. – С. 3.
899. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 176 – 179.
900. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII в. / А. Г. Слюсарский – Х., 1964. – С. 249.
901. Там само. – С. 229.
902. Сапухин П. Великописаревская старина / П. Сапухин // Красное знамя. – 1969. – 21 января. – С. 4.
903. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII в. / А. Г. Слюсарский – Х., 1964. – С. 307.
904. Там само. – С. 269 – 270.
905. ДАХО, ф. 3, оп. 166, спр. 295, Т. III, арк. 412 зв., 414.
906. Лавров Ф. Кобзарі: з історії кобзарства України / Ф. Лавров. – К., 1980. – С. 227 – 250.
907. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 246а, арк. 56 зв., 127 – 128.
908. Сапухін П. А. Поет Павел Савченко под Писаревским небосводом / П. А. Сапухин // Красное знамя. – 1959. – 18 декабря.
909. Сорокопуд В. Как жили и боролись за новую жизнь наши прадеды, деды и отцы / В. Сорокопуд, П. Сапухин // Красное знамя. – 1968. – 22 июня. – С. 2
910. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 206.
911. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 131, арк. 100.
912. Там само, спр. 155, арк. 33.
913. Там само, ф. Р-820, оп. 1, спр. 47, арк. 107 зв., 108, 109 зв.; спр. 151 а, арк. 25 зв., 26; спр. 250, арк. 303 – 318; спр. 311, арк. 70, 70 зв.
914. Там само, ф. Р-3572, оп. 1, спр. 17, арк. 171 зв., спр. 7, арк. 200; ф. Р-845, оп. 3, спр. 178, арк. 259; ф. Р-185, оп. 1, спр. 479, арк. 1 – 19; ф. Р-185, оп. 2, спр. 181, арк. 17, спр. 296, арк. 13, 37; ф. Р-94, оп. 2, спр. 69, арк. 14.

915. Там само, ф. Р-845, оп. 3, спр. 956, арк. 159.
916. Повстян О. Не допустити подібного: Спогад / О. Повстян // Ворскла. – 2003. – 22 листопада. – С. 4.
917. Спогади про голодомор 1932 – 1933 рр. // Ворскла. – 2004. – 24 листопада. – С. 3.
918. ДАСО, ф. 11 – 80, оп. 1, спр. 22; ф. 11 – 26, оп. 1, спр. 22, арк. 5.
919. Бабкова Л. Повернута пам'ять / Л. Бабкова // Ленінська правда. – 1989. – 23 квітня. – С. 4; Список реабилитированных граждан, необоснованно привлеченных к уголовной ответственности несудебными органами 30 – 40-х и начала 50-х годов по Великописаревскомк району // Красное знамя. – 1992. – 4 апреля, 8 апреля. – С. 2.
920. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 151 – 152.
921. Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1975. – С. 40 – 42, 192 – 194, 215 – 217, 221 – 222, 230 – 231, 234 – 236, 278 – 281.
922. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3 – С. 479 – 480.
923. Ющенко О. В. В пам'яті моїй / О. В. Ющенко. – К., 1998. – С. 137 – 140.
924. Сапухин П. Великописаревская старина / П. Сапухин // Красное знамя. – 1969. – 21 января. – С. 4.
925. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 143 – 147.
926. ДАХО, ф. 24, оп. 3, спр. 3, арк. 74 – 75.
927. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 62 – 63, 189 – 196.
928. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Х. 1882. – С. 76; Кодин В. А. Храмы Слобожанщины: формирование архитектурно-художественных и градостроительных традиций. Приложение: православные храмы Харьковской губернии / В. А. Кодин, Е. А. Ерошник. – Х., 1998. – С. 96 – 108.
929. Харьковский календарь на 1914 г. – Х., 1914. – С. 49.
930. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
931. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
932. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
933. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 7 – 8; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
934. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 21 – 38; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
935. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 8; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

936. ЦАМО РФ, ф. 1206, оп. 2, спр. 76, арк. 104 – 106, 119 – 120, 123 – 140; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 36; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
937. ЦАМО РФ, ф. 1206, оп. 2, спр. 76, арк. 104, 106, 119, 120, 138 – 140; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 36; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 409; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр.14, арк. 161 – 163; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т.– М., 1987. – Т. 1. – С. 84.
938. ЦАМО РФ, ф. 1206, оп. 2, спр. 76, арк. 119, 120, 123 – 130; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 36; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 408; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр.14, арк. 164; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
939. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 22; Книга скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 153 – 167; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
940. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 207; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459; Даниленко И. Ячейка РСДРП(б) в Великой Писаревке / И. Даниленко // Красное знамя. – 1967. – 13 апреля; Сорокопуд В. Начальник милиции / В. Сорокопуд // Красное знамя. – 1967. – 18, 20 мая; Покутная М. Подвиги погибших – навеки в сердцах / М. Покутная // Красное знамя. – 1979. – 27 ноября.
941. ЦАМО РФ, ф. 6 гв. А., оп. 7198, спр. 6, арк. 4, 5; ф. 27 А, оп. 8373, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; оп. 8378, спр. 260 арк. 34; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249 Оригінал; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 36; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 403; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизан, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 169; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
942. ЦАМО РФ, ф. 6 гв. А., оп. 7198, спр. 6, арк. 4, 5; ф. 27 А, оп. 8373, спр. 290, арк. 16, 17, 29 – 43, 48, 49; оп. 8378, спр. 260, арк. 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 34, 249 Оригінал; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих 124 польового шпиталю. Книги поховань 4361 та 2416 польових шпиталів; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 36; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 402; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизан, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр.14, арк. 169 – 175; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
943. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – №

- 24097; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
944. Літератури не виявлено.
945. ЦАМО РФ, ф. 6 гв. А, оп. 7198, спр. 6, арк. 4 – 5; ф. 27 А, оп. 8373, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48 – 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ф. 24 А, оп. 8378, спр. 260, арк. 34; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітні книги померлих № 1 шпиталю № 5187, № 2 п / гос. № 5187; Книга поховань 4361 евак. шпиталю; Алфавітна книга померлих 124-го польового шпиталю; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 36; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 401; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 176 – 180; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
946. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 755; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
947. Життєпис кобзаря Григорія Кожушко // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4; Лавров Ф. Кобзарі / Ф. Лавров. – К., 1980. – С. 137; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
948. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 87; Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1975. – С. 216 – 217; Даниленко І. На правому березі Дніпра / І. Даниленко // Красное знамя. – 1967. – 9 мая.
949. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 179 – 181; Ленивкин А. Я. Часто вспоминаю те бои / А. Я. Ленивкин // Красное знамя. – 1988. – 23 июня. – С. 4; Ленивкин А. Я. Танковые техники в боях / А. Я. Ленивкин // Красное знамя. – 1986. – 9 мая. – С. 4; Рукавичка М. Нет, не забыть мне дней войны / М. Рукавичка // Красное знамя. – 1976. – 11 сентября. – С. 4.
950. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 447; Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1975. – С. 278 – 281; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 209; Негреба І. С. Краю мій, надворсклянський: Історико-краєзнавчий нарис про Великописарівщину / І. С. Негреба, С. І. Курило. – Суми, 2003. – С. 98 – 99; Кулаков А. Капитан Середа / А. Кулаков // Красное знамя. – 1992. – 9 мая; Сиряченко В. Несгибаемые / В. Сиряченко // Красное знамя. – 1990. – 27 марта, 29 марта, 3 апреля; Глущенко Ф. Бессмертие / Ф. Глущенко // Красное знамя. – 1987. – 28 апреля; Лавришин І. Вулиця Середи / І. Лавришин // Червоний промінь. – 1976. – 17 червня.
951. Ющенко О. В. В пам'яті моїй / О. В. Ющенко. – К., 1998. – С. 137 – 140; Правдюк А. Г. Кобзар Єгор Мовчан / А. Г. Правдюк. – К., 1996; Лавров Ф. Кобзарі / Ф. Лавров. – К., 1980; Митці України : Словник. – К., 1992. – С. 407; Охріменко П. Плакав про голод кобзар Мовчан / П. Охріменко // Сумщина. – 1993. – 23 червня; Тарасенко І. Гомер з Великої Писарівки / І. Тарасенко // Суми і сумчани. – 2000. – № 4 (27 січня). – С. 8; Хвостенко Г. З роду українських Гомерів (До 100-річчя з дня народження Єгора Мовчана) / Г. Хвостенко // Новина. – 1998. – 11 червня (№ 25).
952. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 16 – 17.
953. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 17.

954. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 438; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизан, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 106; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
955. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54, 57, 60 – 63, 68 – 71. З журналу бойових дій 27-ї армії; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 161; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
956. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54, 57, 60 – 63, 68 – 71; З журналу бойових дій 27-ї армії; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 161; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 439; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизан, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 104 – 105.
957. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 443; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 423.
958. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54, 60 – 63, 68 – 71; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 2203 польового госпіталю з 1 травня 1942 по 27 червня 1944. З журналу бойових дій 27-ї армії; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 37; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 419; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 146; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
959. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 221; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
960. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69.
961. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
962. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
963. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
964. ЦАМО РФ, ф. 12066, оп. 2, спр. 76, арк. 104 – 106, 123 – 130, 138 – 140; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 37; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 404; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизан, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 168;

Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.

965. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; 3 журналу бойових дій 27-ї А. Алфавітна книга померлих у 5163 ПШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.38; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 418; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 147 – 148; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
966. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 14.
967. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
968. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
969. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
970. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1987/13-б, №22433 – 22434; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
971. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 20 – 43, 48 – 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; 3 журналу бойових дій 27-ї А; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 428; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 120 – 125; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
972. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 429; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 118 – 119; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
973. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 442; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 423.
974. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 12.
975. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 12 – 13.
976. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 13.
977. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
978. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 18.
979. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – №22433 – 22434.
980. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.

981. ЦАМО РФ, ф. 27 а, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 38; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 424; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загинувши в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 132; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
982. Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1975. – С. 40 – 42; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. Т. 1. – М., 1987. – С. 114; Кліщ В. Пам'ять героя / В. Кліщ // Ворскла. – 2001. – 1 червня.
983. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 18.
984. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 48, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих 158 польового шпиталю; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 430; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загинувши в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 116 – 117; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 480; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 858.
985. ЦАМО РФ, ф. 27А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20-43, 48, 49, 54-57, 60-63, 68-71; 3 журналу бойових дій 27 армії; Книга поховань померлих в ГРЛ 1823 з 1 серпня 1942 р. по 28 серпня 1943р.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 432; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загинувши в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 115; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
986. Літератури не виявлено.
987. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Ч. 1. / Г. К. Лукомский. – Петроград, 1917. – С.78; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 217; Матеріали заводського історичного музею.
988. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
989. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; 3 журналу бойових дій 27-ї А; Алфавітна книга померлих 151 та 147 польових шпиталів за період з 20 грудня 1942 р. по 15 червня 1944 р.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 431; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загинувши в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 137 – 144; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
990. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; 3 журналу бойових дій 27-ї А; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 432/1.
991. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459; Больше внимания памятникам // Красное знамя. – 1979. – 24 феврля.
992. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; 3 журналу бойових дій 27-ї А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 167; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 440.

993. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173.
994. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646.
995. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б, №22433 – 22434.
996. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17; ДАСО, Ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 3, 27; спр. 277, арк. 190; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 39; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 423; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 133; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
997. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 40; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 411; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 160; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
998. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
999. ЦАМО РФ, ф. 120 б, оп. 2, спр. 76, арк. 119, 120, 123 – 130; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 40; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 406; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 165; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
1000. Знатні жінки Сумщини. – Суми, 1988. – С. 6; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968.
1001. Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968; Білий С. Плоды Лукашевских коноплеводов / С. Білий // Сталинский путь. – 1949. – 30 жовтня; Устименко А. В. Борьба за хлеб / А. В. Устименко // Красное знамя. – 1967. – 7 жовтня.
1002. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; З журналу бойових дій 27-ї А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 132; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 437; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 107; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
1003. ЦАМО РФ, ф. 120, оп. 2, спр. 78, арк. 104 – 106; ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 71; Книга обліку померлих у 158 польовому шпиталі; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 191; спр. 292, арк. 15, 16; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 40;

Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 405; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 167; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.

1004. Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда. Том 1. – 1905. – С. 715. Ильинская В.А., Треножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н. э. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 354. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р.. Частина 2 // На ІА НАН України.
1005. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 441; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 438.
1006. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 58; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 227, арк. 186, 183, 197; спр. 292, арк. 13, 17, 25, 26, 29; ф. Р. – 2445, оп. 7, спр. 8, арк. 39; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 420; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 145; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 215 – 216; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 89
1007. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / И. Т. Гриченко, М. М. Головин. – Х., 1975. – С. 234 – 236; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 204; Кондратьев М. Вперед зовущий / М. Кондратьев // Советская Эстония. – 1967. – 16 апреля; Сорокопуд В. Его называли орлом / В. Сорокопуд // Красное знамя. – 1967. – 4, 6, 8 июля.
1008. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 38 – 43.
1009. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 18 – 19.
1010. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17; Військово-медичний музей Російської Федерації. Книга померлих у 5146 польовому шпиталі.; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 186; спр. 292, арк. 13, 14, 27, 30; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 412; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 158 – 159; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 459.
1011. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков. С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – С. 57;
1012. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков. С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
1013. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 4 – 5; Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
1014. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 4 – 5; Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території

Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.

1015. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1016. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ– ф. е. 1989/187. – № 23646; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1017. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1018. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1019. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54, 57, 60 – 63, 68, 71; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 42; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 414; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 156; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1020. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 2043, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ДАСО, Ф. П 4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 192, 194, 195; спр. 292, арк. 15, 26, 30; ф. Р. 2445, оп. 7, спр. 8, арк. 19 – 20; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 42; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1021. Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1975. – С. 230 – 231; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 186.
1022. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 29 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Книга померлих у 5146 польовому шпиталі; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Списики померлих у санітарному батальйоні № 148. Книга поховань померлих від ран у 3559 польовому шпиталі; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 170; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 427; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загинувши в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 126 – 128; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1023. ЦАМО РФ, ф. 27А, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48 – 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71. З журналу бойових дій 27-ї армії; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 170; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1024. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71, ф. 6 гв. А, оп. 7198, спр. 6, арк. 4 – 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской

- области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 170; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 426; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 129 – 130; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1025. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 224; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 425; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 131; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1026. Літератури не виявлено.
1027. Берестнев С. И. Отчёт о раскопках и разведках археологических памятников в Харьковской и Сумской областях / С. И. Берестнев // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1978/84. – № 8892.
1028. Берестнев С. И. Отчёт о раскопках и разведках археологических памятников в Харьковской и Сумской областях / С. И. Берестнев // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1978/84. – № 8892.
1029. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48 – 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих 147 сд. у 151 польовому санітарному батальйоні; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 42; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 422; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 134 – 135; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1030. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 189; спр. 292, арк. 21, 30, 33; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Безкишко М. Клянесь тобі, Мотя / М. Безкишко // Красное знамя. – 1970. – 19 травня.
1031. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 186; спр. 292, арк. 21, 24; Негреба І. Незабутні подвиги жінок – зв'язкових / І. Негреба // Ворскла. – 2002. – 21 вересня.
1032. Терпиловский Р. В. Отчёт о работе Раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1988 г. / Р. В. Терпиловский, А. Н. Некрасова // Архів ІА НАНУ.
1033. Терпиловский Р. В. Отчёт о работе Раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1988 г. / Р. В. Терпиловский, А. Н. Некрасова // Архів ІА НАНУ.
1034. Терпиловский Р. В. Новые исследования памятников первой половины I тыс. н.е. в Сумской области / Р. В. Терпиловский // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1989. – С. 54; Терпиловский Р. В. Отчёт о работе Раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1988 г. / Р. В. Терпиловский, А. Н. Некрасова // Архів ІА НАНУ.
1035. Терпиловский Р. В. Отчёт о работе Раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1988 г. / Р. В. Терпиловский, А. Н. Некрасова // Архів ІА НАНУ.
1036. Терпиловский Р. В. Новые исследования памятников первой половины I тыс. н.е. в Сумской области / Р. В. Терпиловский // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1989. – С. 54; Терпиловский Р. В. Отчёт о работе Раннеславянского отряда Левобережной

- славяно-русской экспедиции в 1988 г. / Р. В. Терпиловский, А. Н. Некрасова // Архів ІА НАНУ.
1037. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С.19.
1038. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С.20.
1039. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967; Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР / Сухобоков О. В. и др. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – № 22032 – 22035. – С. 101; Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, С. П. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б, №22433 – 22434.
1040. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих 4338 хірургічного польового шпиталю; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 43; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 417; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизан, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 149 – 151; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1041. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 5.
1042. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І, 1989/68. – С. 5 – 6.
1043. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 186; спр. 292, арк. 23, 28; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 43; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 413; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 157; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1044. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
1045. ЦАМО РФ, ф. 27 А., оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20, 21; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 27; спр. 277, арк. 140; Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко -фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 43; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 421; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 136; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 225; Косач А. Вам, солдаты Отечества / А. Косач // Красное знамя. – 1983. – 28 квітня. – С. 2
1046. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 444; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 429; Беляя С. Мы помним о них / С. Беляя // Красное знамя. – 1988. – 9 травня.
1047. ЦАМО РФ, ф. 1206, оп. 2, спр. 76, арк. 99; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 43; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 407; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 –

- 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 166; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1048. ЦАМО РФ, ф. 1617, оп. 2, спр. 7, 8, ф. 27 а, оп. 8378, спр. 290, арк. 16 – 17, 29 – 43, 48 – 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 436; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 108 – 109; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1049. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ф. 1617, оп. 2, спр. 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 433; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 113 – 114; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1050. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книги померлих 4336 хірургічного польового госпіталю, 215 окремого медсанбату; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 434; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 111 – 112; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1051. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8376, спр. 290, арк. 16, 17, 20 – 43, 48, 49, 54 – 57, 60 – 63, 68 – 71; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 435; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 110; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1052. Книга Пам'яті України. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 3. – С. 477, 757; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1053. ЦАМО РФ, ф. 27, оп. 8378, спр. 260, арк. 34; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Книги померлих 5194 хір. польов. шпиталю, 148 медсанбату; Алфавітна книга померлих 116 евакопункту; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 44; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 416; Переписка по обліку могил цвинтарів, воїнів і партизанів, загиблих в роки Другої світової війни 1941 – 1945 рр. Великописарівського райвійськкомату, спр. 14, арк. 152 – 154; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460.
1054. Берестнев С. И. Отчёт о раскопках и разведках археологических памятников в Харьковской и Сумской областях / С. И. Берестнев // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1978/84. – №8892.
1055. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р.І, 1989/68. – С. 15.

1056. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р.І, 1989/68. – С. 15.
1057. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р.І, 1989/68. – С. 16.
1058. История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 234.
1059. Поточний архів Глухівської районної держадміністрації. – Глухів, 2004.
1060. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII – XVI ст. / Л. Войтович. – Л., 1996. – С. 169; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния / М. Домонтович. – Спб., 1865. – С. 7; Городские поселения в Российской империи. – Спб., 1865. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 281; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К., 1991. – Т. 1. – С. 103.
1061. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К., 1994. – С. 139.
1062. Російська національна бібліотека (С.-Петербург, Російська Федерація). Рукописний відділ. Рубан В. Краткая малороссийская летопись. Список XVIII в. или Краткое описание о Малой России / В. Рубан. – арк. 169; F IV – 56, № 463; Описание Малороссии. Список XIX в. – арк. 48; F IV – 55, № 4636; Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К., 1993. – С. 401; Костомаров Н. И. Мазепа / Н. И. Костомаров. – М., 1992. – С. 260.
1063. Полное собрание законов Российской империи. Первое издание. – Спб., 1830. – Т. 26. – № 17634. – Т. 27. – № 20162; Городские поселения в Российской империи. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 280.
1064. История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 234.
1065. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 256, 248.
1066. Милованова Н. А. О заселении территории Сумской области в палеолите / Н. А. Милованова // Питання археології Сумщини. – Суми, 1990. – С. 34 – 35; Милованова Н. А. Новые памятники каменного века на севере Сумской области / Н. А. Милованова // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научно-историко-краеведческой конференции. 5 – 6 апреля 1990 года. – Сумы, 1990. – С. 12.
1067. Козловская В. Неолитические и трипольские находки на Черниговщине // Чернигов и северное Левобережье. Обзоры, разведки / Под ред. М. Грушевского / В. Козловская. – К., 1928. – С. 43; Таранишин А. В. Археологические памятники Глуховщины и их изучение / А. В. Таранишин // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской обласной научно-историко-краеведческой конференции. 5 – 6 апреля 1990 г. – С. 41 – 42; Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова (27 – 28 жовтня 1992 р.). – Глухів, 1992. – С. 64; Матеріали історико-педагогічного музею Глухівського державного педагогічного університету // Мальченко В. А. Давня Русь наша гордість (до Татарського ига) / В. А. Мальченко. – Глухів. – С. 13 – 14; Приймак В. В. Літописне місто Глухів (до 850 – річчя першої літописної згадки) / В. В. Приймак // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Матеріали другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.) – Глухів, 2003. – С. 22 – 23; Приймак В. В. Крупные городища округа древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. Тезисы докладов межгосударственной научной конференции. Брянск, 13 – 14 мая 2003 г. – Брянск, 2003. – С. 44 – 46, 54; Основные археологические памятники на территории Сумской области // История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – С. 12; Матеріали Глухівського міського краєзнавчого музею. Перелік пам'яток історії, архітектури та монументального мистецтва. – Глухів, 2004.
1068. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина

- Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова (27- 28 жовтня 1992 р.). – С. 64 – 66.
1069. Приймак В. В. Крупнейшие городища округи древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. Тезисы докладов межгосударственной научной конференции. Брянск, 13 – 14 мая 2003 г. – С. 44 – 46, 54; Приймак В. В. Городище біля с. Ємадикіне у Посейм'ї / В. В. Приймак // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 90.
1070. Архів Інституту історії матеріальної культури РОАН (м. С.-Петербург, Російська Федерація), ф. 1, 1907, № 94, арк. 19 – 22, ф. 3, 1907, № 414, арк 8, Ф. П 4, 1872, № 331, арк 7; Белашов В. І. Глухівські кургани / В. І. Белашов // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 114.
1071. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой её истории. – К., 1911. – С. 37; Нариси історії Чернігівської епархії. До 1000-ліття часу заснування // КС. – 1992. – № 3. – С. 111.
1072. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – С. 455; Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1856. – Т. 7. – С. 58.
1073. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 34; Лизогубовская летопись // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 22; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. II. – С. 428 – 429; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 7. – С. 273.
1074. Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991. – Т. 2. – С. 95 – 107; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1869. – Т. 6. – С. 257; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Глухівський договір гетьмана Д. Многогрішного р. 1669 / А. Яковлів // Український історичний журнал. – 1994. – № 2 – 3. – С. 135; Соловьёв С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьёв. – М., 1991. – Кн. 6. – Т. 12. – С. 374.
1075. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т.5. – С. 117 – 122.
1076. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 34 – 35; Шевчук В. Малі українські хроніки, літописи та діаріуші / В. Шевчук // КС. – 1993. – № 6. – С. 1-20; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. Кудрицького А. В. – К., 1990. – С. 834; Шевчук В. Про «Журнал» чи Діаріуш Пилипа Борзаківського / В. Шевчук // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 10 – 16.
1077. Рибалко І. К. Історія України / І. К. Рибалко. – Х., 1997. – Ч. 2. – С. 61; Куриленко В. М. Из наблюдений над реестром «Словаря Малороссийского наречия» А. П. Павловского / В. М. Куриленко // Древнерусский город Путивль. Тезисы докл. и собщ. обл. науч. конференции, посв. 1000- летию г. Путивля. – Путивль, 1986. – С. 63.
1078. Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 101 – 107.
1079. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов. В 2-х т. – К., 1965. – Т. II. Ч. 1. – С. 125.
1080. ЦДІАК, ф. 318, оп. 1, спр. 358, арк. 178 – 181.
1081. Дроздов И. Т. Аграрные волнения Черниговской губернии в годы первой революции / И. Т. Дроздов. – М.; Л., 1925. – С. 22.
1082. ЦДІАК, ф. 707, оп. 227, спр. 110, арк. 6, оп. 156, спр. 61, арк. 31, 33 – 37; Карпов М. Грізний рік / М. Карпов. – Х., 1973. – С. 95, 101.
1083. Російський державний історичний архів (м. С. – Петербург), ф. 1405, оп. 108, спр. 6951, арк. 2 – 2 зв.; Дроздов И. Т. Аграрные волнения Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 г. / И. Т. Дроздов. – М., 1925. – С. 175 – 176; Революция 1905 – 1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов. В 2 т. Т. 2, ч. 2 :

Революционная борьба на Украине в период первой русской революции. 1906 – 1907 / Сост. П. П. Быстренко, Н. А. Ачкасова, Б. С. Ватуля, С. К. Гнедаш, С. П. Майборода, В. С. Скорина. – К., 1955. – С. 199.

1084. Хоптяр Ю. А. До питання про проведення аграрної реформи П.А. Столипіна в Глухівському повіті Чернігівської губернії / Ю. А. Хоптяр // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова (27 – 28 жовтня 1992 р.). – С. 35 – 36.
1085. Там само. – С. 37.
1086. Хвостенко Г. Згадаймо їхні імена / Г. Хвостенко // Сумщина. – 1992. – 22 серп.; Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 33.
1087. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 88 – 89.
1088. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 88.
1089. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області // Перелік колгоспів Глухівського району. – Арк. 1 – 14.
1090. Чернякова Л. Л. Голод 33-го року в Глухові / Л. Л. Чернякова // 33-й: голод: Народна Книга Меморіал / Упор. Коваленко П. Б., Маняк В. А. – К., 1991. – С. 557.
1091. Голодомор на Сумщині. 1932 – 1933. – Суми, 1993. – С. 30, 93, 102, 114 – 115, 120, 139.
1092. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Зі спогадів очевидця подій голодомору на Глухівщині, жителя с. Студенок Циганка Савелія Івановича, 1918 р. н. – 2003. – С. 1; Фесенко Н. Слово очевидцям сумних подій / Н. Фесенко // Глухівщина. – 2004. – 24 лист. (№88).
1093. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Зі спогадів жительки села Ключівка Шпак Ганни Яківни (1922 р.н.). – С. 1.
1094. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Спогади Кириленко Анастасії Никифорівни, жительки смт. Червоне про голод 1933 р. – С. 1 – 2.
1095. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Спогади жителів села Береза про голодомор 32 – 33 рр. – С. 3.
1096. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Говорять свідки голодомору, мешканці с. Шалигине. – С. 1 – 2.
1097. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Зі спогадів Золотіної Серафими Сергіївни. Жительки с. Ходине. – С. 1.
1098. Реабілітовані історією. Сумська область. – Суми, 2005. – Кн. 1. – С. 495 – 548.
1099. Марочка В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941) / В. Марочка, Х. Готц. – К., 2003. – С. 271.
1100. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 36.
1101. Наумов М. Степной рейд / М. Наумов. – К., 1990. – С. 342 – 343; Голуб А. П. Пам'ять дитячого серця / А. П. Голуб. – Суми, 2003. – Вид. 2. – С. 91 – 92.
1102. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 253; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов – К., 1992. – С. 104 – 105.
1103. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 200.
1104. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Изд. 2-е. – К., 1988. – С. 175.
1105. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460 – 461; Поточний архів Глухівсько-Ямпільського об'єднаного міського

- військового комісаріату. Облікові картки воїнських поховань. Глухів, 2004. № 501 – 508; 510 – 588.
1106. Логвин Г. Н. Памятники искусства Советского союза. Украина и Молдавия / Г. Н. Логвин. – М., 1982. – С. 362; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов – К., 1992. – С. 21; Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 23 – 26.
1107. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 9883, арк. 1, спр. 1175, арк. 12; Городские поселения в Российской империи. – Спб., 1865. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 285.
1108. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукова И. М. // КС. – 1893. – № 13. – С. 414.
1109. ЦДІАК, ф. 193, оп. 1, спр. 272, арк. 13, ф. 54, оп. 1, спр. 3251, арк. 9 – 26, ф. 206, оп. 1, спр. 1306, арк. 2.
1110. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1970. – С. 56.
1111. Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 138; Ткаченко В. Православна Глухівщина / В. Ткаченко. – К., 2001. – С. 132.
1112. Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 133 – 134; Ткаченко В. Православна Глухівщина / В. Ткаченко. – К., 2001. – С. 199 – 200.
1113. Російський державний історичний архів, м. С.-Петербург, Російська Федерація (РДІА), ф. 835, оп. 2, спр. 278, арк. 244.
1114. Ткаченко В. Православна Глухівщина / В. Ткаченко. – К., 2001. – (Фото збудованих у др. пол. XVIII ст. церков).
1115. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманської і Лівобережної України / В. І. Белашов. – Глухів, 1996. – С. 89; Ковалинский В. Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 42 – 43.
1116. ДАСО, ф. 3343, оп. 1, спр. 150, арк. 24.
1117. Ткаченко В. Православна Глухівщина / В. Ткаченко. – К., 2001. – С. 83 – 86.
1118. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 135.
1119. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 135.
1120. Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 124.
1121. Вечерський В. В. Культурна спадщина Глухова як ресурс розвитку туризму. Збірник наукових праць / В. В. Вечерський // Матеріали шостої науково-практичної конференції (17 – 18 травня 2007 р.). – Суми, 2007. – С. 10.
1122. Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 98 – 100.
1123. ДАСО, ф. Р–2191, оп. 1, спр. 103, арк. 26; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 505; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 253; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 92; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 235; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 73; Белашов В. И. Глухов // Золотое ожерелье Сумщины / В. И. Белашов, Н. С. Ероха. – Х., 1987. – С. 86.
1124. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 508; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 235; Белашов В. И. Глухов // Золотое ожерелье Сумщины / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., – 1987. – С. 82 – 83; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов – К., 1992. – С. 99; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 36; Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Свідчення про встановлення обеліска у другій

половині 1950-х років зібрані начальником штабу цивільної оборони, головою ради ветеранів Глухівського державного педагогічного університету Ковалем Ю. О. у 2007; Свідчення про існування заміненого обеліска у другій половині 1970-х років зібрані начальником аптечного складу обласної бази спеціального медичного постачання Нечипоренко Т. В. у 2007.

1125. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області, ф. – 194, оп. 1, спр. 2 А, арк. 1, 6 – 7; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 506; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 92 – 94; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область – К., 1980. – С. 236; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 74; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог – справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 103; Литвиновська О. Боротьба партизанів і підпільників Глухівщини у 1941 – 1943 рр. / О. Литвиновська // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 93 – 94.
1126. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 70; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 232; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов – Забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К. 1992. – С. 82 – 83; Стожок М. П. У боях за владу Рад / М. П. Стожок // Народна трибуна. – 1987. – 26 серпня.
1127. Шацький П. Ювілей В. О. Романовського / П. Шацький // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 159; Віктор Олександрович Романовський: Некролог // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 154; Заика В. Культурная жизнь Глухова начала двадцатого века / В. Заика // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – поч. XX століття. – Суми, 1991. – С. 42; Белашов В. І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України / В. І. Белашов. – Глухів, 1996. – С. 93; Казьмирчук Г. Д. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого / Г. Д. Казьмирчук. – К., 2000. – С. 9; Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 103.
1128. Історія міст і сіл УРСР: Сумська область. – К., 1973. – С. 223; Белашов В. Глухов – Забытая столица гетманской Украины / В. Белашов. – К., 1992. – С. 116; Паспорт на нерухомі пам'ятки історії та культури. Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові (інв. № 42) Будинок Й.С. Шкловського. 28.03.1995. Паспорт склав ст. наук. співр. В. В. Вечерський; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 504; Гурець М. До творчої спадщини Йосипа Шкловського / М. Гурець // Глухівщина. – 2000. – 6 вересня. – С. 3; Часницький М. Його життя – Всесвіт і розум / М. Часницький // Глухівщина. – 2001. – 14 лютого. – С. 3; Гурець М. Йому відкрився Всесвіт / М. Гурець // Освітнянські обрії. – 2001. – 23 липня. – С. 2; Раєвський В. Ю. Незабутня зустріч / В. Ю. Раєвський // Освітнянські обрії. – 2001. – 23 липня. – С. 7; Попов Л. В пошуках веземного розума / Попов Л. // В двух словах. – 2006. – 15 юнія. – С. А 7; Часницький М. Академік Шкловський – відкривач Всесвіту / М. Часницький // Народна трибуна. – 2006. – 26 липня. – С. 2; Заїка В. Й. С. Шкловський – астрофізик, письменник, Людина / Заїка В. // Освітнянські обрії. – 2006. – № 8 (серпень-вересень). – С. 4.
1129. Літератури не виявлено.
1130. Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 95.
1131. Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66 – 71.
1132. Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 95; Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66 – 71.
1133. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 1900, арк. 12, 12-а, 12-б; РДІА, ф. 1152, оп. 13, спр. 87, арк. 1 – 3; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 72.

1134. Фонди Глухівського краєзнавчого музею. Будинкова книга домоволодіння В. А. Мохова 1920 рік; Пуцко В. Т. Дещо про творчу спадщину Глухівського художника П. Неруша / В. Т. Пуцко // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – поч. XX століття. – Суми, 1991. – С. 72; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 63; Терлецький В. В. Образотворчі надбання Глухівщини / В. В. Терлецький // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 63; Белашов В. И. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. И. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 108.
1135. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 613, арк. 1 – 2, оп. 11-б, спр. 51, арк. 3 – 5, ф. 179, оп. 1-а, спр. 1396, арк. 93, 130, 230, 472, оп. 22, спр. 22, арк. 7-зв. – 9; РДВІА, ф. ВУА, спр. 21865, арк. 1; ЦДІАК, ф. 736, оп. 1, спр. 246, арк. 1 – 7; ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1; спр. 67, арк. 1; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 287 – 288; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 306 – 308; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 59 – 60; Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Паспорт на нерухомі пам'ятки історії та культури. (інв. № 54); Стожок М. П. При едином действии / М. П. Стожок // Народная трибуна. – 1985. – 25 декабря.
1136. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 56; Богун М. Істина Миколи Неплюєва: З історії Воздвиженського трудового братства / М. Богун, В. Ткаченко // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 10. – С. 147 – 148; Авдасьов В. М. Миротворча та екуменічна діяльність М. М. Неплюєва / В. М. Авдасьов // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції. – Глухів, 2000. – С. 68; Сошин Н. В. Кресто-Воздвиженское трудовое братство и его основатель Н. Н. Неплюев / Н. В. Сошин // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції. – Глухів, 2000. – С. 60; Авдасьов В. М. Трудове братство М. М. Неплюєва і його культурна спадщина / В. М. Авдасьов // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Матеріали Першої науково-практичної конференції. – Глухів, 2002. – С. 80 – 87; Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 96; Белашов В. И. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.)) / В. И. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 105 – 106; Основні моменти справи «братства» // Червоне село. – 1925. – 1 листопада; Клюєва О. Експеримент Миколи Неплюєва / О. Клюєва // Народна трибуна. – 1995. – 15, 19 липня.
1137. Літератури не виявлено.
1138. ДАЧО, ф. 127, оп. 1 б, спр. 100, арк. 1 – 10, ф. 679, оп. 2, спр. 1025; Вечерський В. В. Два пам'ятника XVIII в. на Черниговщині // Пам'ятники архітектури України (новые исследования) / В. В. Вечерський. – К., 1986. – С. 201 – 210.
1139. РДІА, ф. 349, оп. 12, спр. 969, 989, 990, 991, 993; РДВІА, Ф. ВУА, спр. 21865; Ф. П 418, оп. 1, спр. 590, 605; ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 613; оп. 11б, спр. 51, арк. 6; оп. 2б, спр. 39, арк. 36 зв; ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 71; Белашов В. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872 – 2000 рр.) / В. Белашов // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 7 – 16; Величко С. Літопис. Т. 2 / С. Величко. – К., 1991. – С. 159 – 160; Вечерський В. В. Древнейшие планы гетманской столицы / В. В. Вечерський // Строительство и архитектура. – 1990. – № 4. – С. 24; Вечерський В. В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. / В. В. Вечерський // Історія української архітектури. За ред. В. І. Тимофійенка. – К., 2003. – С. 192 – 243; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К: Головкивархітектура, 2001. – 350 с; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 277 – 280; Вечерський В. В. Глухівська старовина /

В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3 – 6. – С.57 – 62; Вечерський В. В. Глухів: Феномен столицності // В. В. Вечерський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28 – 29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської області. – К., 1999. – С. 47 – 53; Вечерський В. В. Містобудівний розвиток Глухова в контексті історії українського містобудування / В. В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. Вип. 5. – К., 2002. – С. 115 – 131; Вечерський В. В. Містобудівний розвиток Глухова у XVII сторіччі / В. В. Вечерський // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 29 – 31; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 284 – 309; Вечерський В. В. Укріплення гетьманської столиці Глухова: нез'ясовані питання еволюції / В. В. Вечерський // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 11 – 12; Звагельський В. Б. Літописні міста Сумщини / В. Б. Звагельський. – Суми, 1994. – С. 14 – 21; История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 159 – 160; Коваленко Ю. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова / Ю. Коваленко // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 17 – 23; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 428 – 430; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 106 – 107; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднiпров'я (археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков. – К., 1984. – С. 107; Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / Сухобоков О. В. и др. // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1986/..., № 22032 – 22035. – С. 95-97; Звагельський В. Б. Давньоруський Глухів / В. Б. Звагельський, В. В. Приймак, В. І. Белашов. – Глухів, 1992. – С. 3 – 16.

1140.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 227, спр. 110, арк. 6; оп.156, спр. 61, арк. 33-37; ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 327, арк. 1-3, спр. 329, арк. 1-15; оп.11 – б, спр. 92, арк. 1-7; РДІА, ф. 1152, Т. 8, спр. 523, 661; ф. 733, оп.165, спр. 848, арк. 1-2, оп. 174, спр. 160576, арк. 1-3; Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Паспорт на нерухомі пам'ятки історії та культури. (інв. № 10 від 30.03.1995) Глухівська чоловіча гімназія; Фонди історико-педагогічного музею Глухівського педуніверситету. Тека 4. Матеріали про С. М. Сергеева-Ценського (Листи, спогади). Копії листів С. М. Сергеева-Ценського директору інституту Г. Л. Сапітону від 29.10, 15.11, 16.11.1948; Тека 5. Лист І. Шкапи до А. О. Кривка від 17.12.1968; Вечерський В. В. Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004. – С. 258-267; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 100 -109; Заика В. Культурная жизнь Глухова начала двадцатого века // Північне Лівобережжя і його культура XVIII – початку ХХ століття / В. Заика – Суми, 1991. – С. 41-43; Левит С. Юрий Александрович Шапорин / С. Левит. – М., 1964. – С. 18-19; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 64; Глухівський державний педагогічний інститут (1874 – 1995 рр.) / І. М. Ляшко, В. І. Белашов, В. А. Мосіяшенко та ін. – Суми, 1994. – С. 7; Казьмирчук Г. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого / Г. Казьмирчук. – К., 2000. – С. 9; Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66-71; Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 42; Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 170; Шемшученко Ю. С. Північне Лівобережжя – колыска визначних діячів вітчизняної науки і культури / Ю. С. Шемшученко // Північне Лівобережжя і його культура XVIII – початку ХХ століття. – Суми, 1991. – С. 36-38; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1905 г. – К., 1906. – Разд. 5. – С. 22; Дорошенко Д. Пам'яті Євгена Вирового / Д. Дорошенко // Українські бібліографічні вісті УВАН. – Страсбург, 1948. – С. 56; Васильченко С. В. Повести и рассказы / С. В. Васильченко. – К., 1949. – С. 45-46; Ткаченко В. К. Глухів /

- В. К. Ткаченко . – Х., 1968. – С. 38, 46-48, 88 – 89, 123-128; Ляшко І. М. Глухівський державний педагогічний інститут / І. М. Ляшко, А. Т. Гамалій. – Х., 1974. – С. 1-3; Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994 рр.) / І. М. Ляшко, В. І. Белашов, В. А. Мосіяшенко та ін. – Суми, 1994. – С. 8-9, 11-12, 16-21, 25-29; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 100-102, 122-123.
1141. Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
1142. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, спр. 112, арк. 1-2, 13-14, 31, 47, 81; РДВІА, ф. ВУА, спр. 416, 21865; ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11775, арк. 12, спр. 16771, арк. 12-13, спр. 4176, арк. 4, спр. 9920, арк. 2; ф. 54, оп. 1, спр. 11, арк. 1-70; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 323-324; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – Издание 2-е, дополненное / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 231; Новаковська Н. Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. / Н. Новаковська // Вісник АБіА УРСР. – 1959. – № 1. – С. 15 – 18; Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні / Н. Новаковська // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 148-158; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 222; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 20; Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 62.
1143. ДАЧО, ф. 127, оп. 14-б, спр. 110, арк. 1-18-а; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 103-104; Кальницький М., Факторович М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66 – 71.
1144. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 26; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 504; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 235; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С.460; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 73; Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна / Ф. Пігідо-Правобережний. – К., 2002. – С.152 – 153; Книга скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. –Т. 1. – С. 169-170; Задко В. Вооруженная борьба на северо-восточной территории Сумской области в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1943 гг.) / В. Задко // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 72; Голуб А. Сім'я Чубунів / А. Голуб // Народна трибуна. – 1987. – 5 грудня; Памяти павших будьте достойны // Неделя (Спецвыпуск). – 2000. – № 21 (14 сент.).
1145. ЦАМО РФ, ф.1205, оп. 2, спр. 22, арк. 101, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 146; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга безповоротних втрат 507 ХППШ. Книга поховань померлих 5209 ХППШ; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 502; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – Курск, 1960. – С.286; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 70 – 71; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 232, 236; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 74; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 84; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С.89-90; Книга Пам'яті України. Сумська область У 14 т. – Суми, 1995. – Т.4. – С. 35-36;

- Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 129; Мажуга В. Імена на обелісках / В. Мажуга // Народна трибуна. – 1987. – 13 січня; Стожок М. П. У боях за владу Рад / М. П. Стожок // Народна трибуна. – 1987. – 26 серпня.
1146. ЦАМО РФ, ф. 3408, оп. 2, спр. 10, арк. 349; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 98; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область – К., 1980. – С. 236; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 74; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 86; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 74; Maslov A. Fallen Soviet generals / A. Maslov. – London; Portland. – 1998. – P. 105; Мажуга В. Імена на обелісках / В. Мажуга // Народна трибуна. – 1987. – 13 січня.
1147. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 1019, арк. 1; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 285; Вечерський В. В. Глухівська старовина / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994 – № 3 – 6. – С. 57 – 62; Вечерський В. В. Храми гетьманської столиці / В. В. Вечерський // Церковний календар 1995 р. – Сянік (Польща): Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії, 1995. – С. 114 – 123; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 23 – 25; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 405; Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVII в. / И. Каманин // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1904. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 26 – 27; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 5; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 424; Логвин Г. Н. Украина и Молдавия: справочник-путеводитель / Г. Н. Логвин. – М., 1982. – С. 362; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – Издание 2-е, дополненное / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 226; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 224; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 18 – 19; Пуцко В. Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине / В. Пуцко // Строительство и архитектура. – 1981. – № 1. – С. 28 – 29; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 137 – 138; Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 61.
1148. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 44 – 45; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 124; Дятленко В. Десятый рейд / В. Дятленко, П. Кисленко // Народна трибуна. – 1970. – 21 лютого.
1149. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 106 – 107; Андреев Ю. Скажу тобі сину / Ю. Андреев. – К., 1981. – С. 4; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 78; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 507; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 86 – 87; Василець В. Четверта зірка / В. Василець // Правда. – 1973. – 21 липня; Нестеренко П. Цей скромний легендарний Жужома / П. Нестеренко // Червоний промінь. – 1979. – 7 липня.
1150. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 399; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 87 – 91; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 170 –

- 172; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 235 – 236; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 73 – 74; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т.1. – С. 818; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 83 – 84; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 100 – 102; Глухів. На зламі тисячоліть. – Суми, 2002. – С. 20; Голуб А. Партизанський рух на Глухівщині в роки Другої світової війни / А. Голуб // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 5.
1151. Архів ради ветеранів м. Глухова і Глухівського району. Тека «Герої війни, герої Праці».
1152. ЦАМО РФ. ф. 3408, оп. 2, спр. 10, арк. 349; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 501; Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 98; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 236; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 74; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 86; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 74; Maslov A. Fallen Soviet generals / A. Maslov. – London; Portland. – 1998. – P. 105; Мажуга В. Імена на обелісках / В. Мажуга // Народна трибуна. – 1987. – 13 січня; Нестеренко П. Поліг комкор за землю рідну / П. Нестеренко // Суми і сумчани. – 1991. – № 27 (8 травня). – С. 2.
1153. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 478; Електронна єврейська енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14594>. – Назва з екрана.
1154. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 590; Чорний тюльпан: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С.437.
1155. ДАЧО, ф.127, оп. 1 б, спр. 68; ф. 179, оп. 25, спр. 120; Вечерський В. В. Глухівська старовина / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994 – № 3 – 6. – С. 60 – 62; Вечерський В. В. Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004. – С. 254 – 270; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 98-110; Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66 – 71; Ковалинський В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинський. – К., 2003. – С. 15 – 21.
1156. Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської області. Спогади ветерана праці, колишнього працівника АТП-15939 Іріскіна М. М. – Глухів, 2005.
1157. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 237; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 115.
1158. Галагуцький Г. П. Долі, обпалені атомом / Г. П. Галагуцький, В. І. Пістренко. – Глухів, 2006. – 161 с.; Костюченко М. Тим, хто приборкував лихо / М. Костюченко // Сумщина. – 2001. – 28 квітня. – С. 2; Матвієнко В. Пам'ять про трагедію / В. Матвієнко, А. Коваленко // Народна трибуна. – 2001. – 28 квітня. – С. 1.
1159. Українська Радянська Енциклопедія. – 1960. – Т. 2. – С. 57; Большая Советская Энциклопедия. – М., 1970. – Т. 3. – С. 584; Іванов В. Дмитро Бортнянський / В. Іванов. – К., 1980. – С. 18; Белашов В. І. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. І. Белашов. – К., – 1992. – С. 50 – 51; Малий словник з історії України. – К., 1997. – С. 66; Довідник з історії України (А – Я). – К., 2001. – С. 84; Вечерський В. Глухів. Малі історичні міста України / В. Вечерський, В. Белашов. – К., 2003. – С. 78 – 79; Белашов В. І.

- Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 85.
1160. История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 237; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 75; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С.460.
1161. Матеріали зберігача фондів Глухівського міського краєзнавчого музею Мажуги В. М. – Глухів, 1986.
1162. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 43 – 44; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 67; Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Паспорт на нерухомі пам'ятки історії та культури. – Глухів, 1995.
1163. Музыкальная энциклопедия. – М., 1973. – Т. 1. – С. 419 – 420. 543 – 545; Митці України : енциклопедичний довідник / За редакцією Кудрицького А. В. – К., 1992. – С. 61, 87; Глухів. На зламі тисячоліть : Історико-краєзнавчий нарис. – Суми, 2002. – С. 72 – 73.
1164. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 215 – 217.
1165. Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С.418, 429, 431, 433, 436, 437; Пістренко В. Рани Афгану: збірник художньо-документальних нарисів / В. Пістренко. – Х.: Константа, 2004. – 248 с.; Ліспевський О. Всі, хто пройшов Афганістан – герої / О. Ліспевський // Народна трибуна. – 2000. – 4 жовтня. – С. 1, 3.
1166. История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область. – К., 1980. – С. 237; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 74; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.460; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Єроха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 85; Наумов М. Степной рейд / М. Наумов. – К., 1990. – С. 342 – 343; Книга Пам'яті України. Сумська область. В 14 т. – Суми, 1995. – Т.4. – С. 37-39; Голуб А. Партизанський рух на Глухівщині в роки Другої світової війни / А. Голуб // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 6.
1167. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х, 1968. – С. 54 – 56; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Єроха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х, 1987. – С. 79 – 81; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К, 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 77 – 79; Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Паспорт на нерухомі пам'ятки історії та культури від 02.04.1995 р. (інв. № 54).
1168. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 1929, арк. 1 – 16; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 102.
1169. ЦДАК, ф. 707, оп. 65, спр. 80, арк. 17; Вечерський В. В. Глухівська старовина / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994 – № 3 – 6. – С. 60; Вечерський В. В. Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004. – С. 267; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 109; Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66 – 71; Ковалинський В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинський. – К., 2003. – С. 42.
1170. Заика В. Культурная жизнь Глухова начала двадцатого века / В. Заика // Північне Лівобережжя і його культура XVIII – початку XX століття. – Суми, 1991. – С. 42; Енциклопедія українознавства : Словникова частина. – Т. 5. – Париж-Нью-Йорк, 1966. – С. 1841.
1171. Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут / П. Белецкий. – М., 1985. – С. 19; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 333 – 336;

- Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 96;
Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 19.
1172. Літератури не виявлено.
1173. Белашов В. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. Белашов. – К., 1992. – С. 111.
1174. ДАЧО, ф. 179, оп. 22, спр. 22, арк. 14 – 17; Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут / П. Белецкий. – Л., 1985. – С. 19; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 96; Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 17 – 71.
1175. Вечерский В. В. Глухов. Проблемы сохранения архитектурного своеобразия / В. В. Вечерский, В. А. Ленченко // Строительство и архитектура. – 1986. – № 3. – С. 25 – 27.
1176. Вечерський В. В. Глухівська старовина / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3-6. – С. 60.
1177. Белашов В. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. Белашов. – К., 1992. – С. 77.
1178. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 133; История городов и сёл Украинской ССР: Сумская область – К., 1980. – С. 243; Петров Г. Т. Глухов / Г. Т. Петров // В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 83 – 84; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 460; Белашов В. И. Глухов / В. И. Белашов, Н. С. Ероха // Золотое ожерелье Сумщины. – Х., 1987. – С. 76; Грошева И. Певец России / И. Грошева // Юрий Александрович Шапорин: статьи, материалы, воспоминания. – М., 1989. – С. 44; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 60; Вечерський В. В. Глухів. Малі історичні міста України / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 108; Заїка В. Видатний земляк / В. Заїка // Народна трибуна. – 1987. – 6 листопада; Вечерський В. В. Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004. – С. 267; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 109.
1179. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / За ред. Б. Кудрицького. – К., 1990. – С. 229; Белашов В. І. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. І. Белашов. – К., 1992. – С. 52.
1180. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 24; РДІА, ф. 218, оп. 4, спр. 2587; Вечерський В. В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 129 – 136; Вечерський В. В. Тетраконхи України в контексті світової архітектури / В. В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – Вип. 2. – К., 1995. – С. 89 – 98; Вечерський В. В. Тетраконхові храми Чернігівщини у контексті світової архітектури / В. В. Вечерський // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 88 – 91; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 6; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – Издание 2-е, дополненное / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 226 – 229; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 19; Підлісна Г. Н. Нові дані про пам'ятки української архітектури і майстрів, які працювали на Україні у XVIII ст. / Г. Н. Підлісна // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 185; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 162; Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 62.
1181. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 672, арк. 1, спр. 699, арк. 1 – 4, ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 74; РДІА, ф. 796, оп. 2, спр. 696, арк. 1; ЦДІАК, ф. 1396, оп. 1, спр. 59, арк. 1 – 6; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 284 – 285; Вечерський В. В. Глухівська старовина / В. В. Вечерський //

- Пам'ятки України: історія та культура. – 1994 – № 3 – 6. – С. 57 – 62; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 348 – 352; Вечерський В. В. Храми гетьманської столиці // Церковний календар 1995 р. / В. В. Вечерський. – Сянік (Польща): Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії, 1995. – С. 114 – 123; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. – Чернигов, 1873. – С. 281; Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 16 – 17, 43 – 44; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 6; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 432; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 42 – 44; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 223; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 18 – 19; Ковалинский В. Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 15 – 21, 37, 43; Архів Глухівського державного історико-культурного заповідника. Коваленко Ю. О. Матеріали досліджень поховання М. А. Терещенка: пол. Щоденник / Ю. О. Коваленко. – Глухів, 2003; Коваленко Ю. О. Поховання М. А. Терещенка у Трьоханастасіївській церкві у м. Глухові / Ю. О. Коваленко // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004 р.). – Глухів, 2004. – С. 108 – 110.
1182. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, спр. 870, арк. 52 – 53-зв.; ф. 678, оп. 1, спр. 104 – 118; РДА, ф. 218, оп. 4, спр. 1753, арк. 1 – 6; ф. 1399, оп. 1, спр. 839, арк. 1; ф. 1488, оп. 4, спр. 954; Костомаров М. Історія України / М. Костомаров. – Львів, 1918. – С. 485; Онищенко М. Ю. Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні на початку ХІХ ст. за типовими проектами Андріана Захарова / М. Ю. Онищенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 188, 191.
1183. Вечерський В. В. Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004. – С. 267; Вечерський В. В. Глухів / В. В. Вечерський, В. І. Белашов. – К., 2003. – С. 109; Кальницький М. Терещенки / М. Кальницький, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 66 – 71; Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 110.
1184. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 519; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 253, 257; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – К., 1995. – Т. 4. – С. 572, 589, 596.
1185. Літератури не виявлено.
1186. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10964, спр. 402, арк. 69; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 518; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 237; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 596.
1187. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 585; Чорний тюльпан : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1988. – Т. 14 (додатковий.). – С. 434; Пістренко В. Рани Афгану / В. Пістренко. – Х., 2004. – С. 32.
1188. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмась / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65 – 66.
1189. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 576; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–

- 1945 г.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 412; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т.4. – С. 599.
1190. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 48, 49; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Литвиновська О. Боротьба партизан і підпільників Глухівщини / О. Литвиновська // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 87.
1191. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 248, 250 – 253, Ф. 4176, оп. 10564, спр. 402, арк. 64; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 280; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 515; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 412; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 237; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т.4. – С. 596.
1192. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18001, спр. 910, арк. 48; ф. 33, оп. 11458, спр. 61, арк. 2.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 516; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми. – Т. 4. – С. 596.
1193. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 513/2; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 597.
1194. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 62; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 510; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь – М., 1987. – Т.1. – С. 697; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 258; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 596.
1195. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 513/1; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 597.
1196. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 513; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1197. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 512; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 597.
1198. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 511; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 596.
1199. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 65; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 62; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 553; Логачов А. Г. Солдат вспоминает войну / А. Г. Логачов. – Барнаул, 1986. – С. 29; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 261; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т.4. – С. 598.

1200. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 554; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 598.
1201. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 20; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 296; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 520; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 596; Тупик С. В. Будищи – село над Клевенню / С. В. Тупик. – Суми, 2002. – С. 62, 80.
1202. ДАСО, ф. Р-3343, оп. 1, спр. 92, арк. 102 – 109; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К., 2001. – С. 102-109; Вечерський В. В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) / В. В. Вечерський // Студії мистецтвознавчі. – 2003. – №1. – С. 62 – 77; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 267 – 269; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 466 – 470; Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVII в. / И. Каманин // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1904. – Кн. XVIII. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 26 – 27; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. – К., 1911; Пуцко В. Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине / В. Пуцко // Строительство и архитектура. – 1981. – № 1. – С. 28 – 29; Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7: Малороссия. – Спб., 1902. – С. 334 – 335; Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. П. Цапенко. – М., 1967. – С. 136 – 137; Цапенко М. П. По равнинам Десны и Сейма / М. П. Цапенко. – М., 1967. – С. 63 – 65; Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 171.
1203. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 113; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 33 – 34; Приймак В. В. Крупные городища округа древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. – Брянск: Изд-во БГУ, 2003. – С. 45 – 46; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
1204. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. №23227. – С. 25 – 26; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2007/229.
1205. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 258; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 227 – 236. – 1998. – Т. 14. (додатк.). – С. 76, 80, 81.
1206. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. №23227. – С. 24 – 25.
1207. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. №23227. – С. 24 – 25; Обломський А. М.

Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.

1208. ЦАМО РФ, ф, 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 64; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 521; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 258; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1209. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 474 – 486.
1210. Архів Глухівського міського краєзнавчого музею. Паспорт на пам'ятник партизанському комісару І. Є. Анисименку. Індекс 2.4. – 2.18.5; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 258; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461.
1211. ЦАМО РФ, ф, 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 534; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4 – С. 598.
1212. Літератури не виявлено.
1213. ЦАМО РФ, ф, 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 250 – 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 522; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 258; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1214. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 523; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1215. Літератури не виявлено.
1216. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т.4. – С597; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 259; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 200; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Голуб І. Пам'ять дитячого серця / І. Голуб. – Глухів, 1997. – С. 125 – 132.
1217. Літератури не виявлено.
1218. ЦАМО РФ, ф, 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 69; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией (1941-1943)». – С. 63; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 525; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 258; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1219. Обломський А. М. Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 64.
1220. Літератури не виявлено.
1221. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1914 – 1943». – С. 64; Логачев А. Г. Солдат вспоминает войну / А. Г. Логачев. – Барнаул, 1986. – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 555; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1222. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 363, 366, 369, 372, 373 – 374, 378; Районний архів Глухівської райдержадміністрації Сумської

- області. Спогади Шрамченко М. Г., ветерана праці, колишнього бригадира колгоспу «Україна» с. Сваркове, 2006.
1223. ЦАМО РФ, ф. 201, оп.321, спр. 234, арк. 4; Из журнала боевых действий 60 армии за июнь – сентябрь 1943 г; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 64; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 526; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 259; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1224. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 200; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов – К., 1992. – С.105.; Голуб А. Пам'ять дитячого серця / А. Голуб. – Глухів, 1997. – С. 63; Архів Глухівської ради ветеранів війни і праці. Матеріал про увічнення пам'яті загиблих у 1987 році надані заступником голови Глухівської ради ветеранів війни і праці Голубом А. П., 2007 р.
1225. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 200; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов – К., 1992. – С.105; Голуб А. Пам'ять дитячого серця / А. Голуб. – Глухів, 1997. – С. 63; Архів Глухівської ради ветеранів війни і праці. Матеріал про увічнення пам'яті загиблих у 1987 році надані заступником голови Глухівської ради ветеранів війни і праці Голубом А. П., 2007 р.
1226. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 259; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 259 – 269.
1227. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 514; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т.– Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1228. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 17, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 65; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 561; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1229. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 524; Логачев А. Г. Солдат вспоминает войну / А. Г. Логачев. – Барнаул, 1986. – С.28; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1230. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 248; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 558; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1231. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С.697.
1232. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 65; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 528; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 282; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1233. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 259; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 270 – 283. – 1995. –Т. 14 (додатк.). – С. 74.
1234. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 579; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 596.
1235. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 248, 250 – 253, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 17; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова

- картка № 560; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 65; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1236. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 380 – 398.
1237. Обломський А. М. Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
1238. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 7, ф. 3408, оп. 2, спр. 10, кор. 348; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 532; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 65; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1239. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 112; Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – ВУАК, № 309; Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б, № 22433 – 22434.
1240. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 756; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 163; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 42, 284-286. – 1995. – Т. 14 (додатк.). – С. 76, 78, 80.
1241. ЦАМО РФ, ф. 1635, оп. 2, спр. 13, арк. 152; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 537; Венков Б. С. Гвардейская доблесть / Б. С. Венков, П. П. Дудинов. – М., 1979. – С. 78; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 99; Логачев А. Г. Солдат вспоминает войну / А. Г. Логачев. – Барнаул, 1986. – С. 26 – 28; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1242. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 111; Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – ВУАК, № 309; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 28; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднiпров'я (археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков. – К., 1984. – С. 106.
1243. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 189, арк. 9, 26; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 538; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1244. Архів ради ветеранів війни і праці м. Глухова та Глухівського району. Тека «Герої війни і Праці».
1245. Веретенник С. Велич і краса Покровського храму // Глухівщина. – 2010. – 20 січня. – С. 2.
1246. Літератури не виявлено.

1247. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 17, ф. 417, оп. 10564, спр.402, кор. 69; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 542; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 249; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 36.
1248. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 28.
1249. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – №23227. – С. 28; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е 2007/229; Обломський А. М. Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
1250. Обломський А. М. Розвідки раннеслов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М., Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
1251. Літератури не виявлено.
1252. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 17; Книга померлих ХППШ 4343 за період з 14.07.1942 по 27.08.1944; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 530; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 66; Архів Глухівського міського краєзнавчого музею. Паспорт братської могили радянських воїнів. Індекс 2.4.321 – 2.18.5; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1253. ЦДІАК, ф. 1216, оп. 1, спр. 89, арк. 176; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 – 1919 гг.) : сборник документов и материалов. – Чернигов, 1957. – С. 162 – 163; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260.
1254. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга седьмая. Сародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1872. – С. 322 – 323.
1255. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 588; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 14 (додатков.). – С. 435; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 433; Пістренко В. Рани Афгану / В. Пістренко. – Х., 2004. – С. 42.
1256. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 329 – 341.
1257. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 248, 250 – 255, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 533; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 66; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1258. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 535; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.

1259. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 536; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1260. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 585; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т.– Суми, 1995. – Т. 14 (додатков.). – С. 436; Чорні польпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999.- С.436; Пістренко В. Рани Афгану / В. Пістренко. – Х., 2004. – С. 49.
1261. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т.– Суми, 1995. – Т. 4. – С. 342 – 353.
1262. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 248, 250 – 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 540; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1263. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов – М., 1908. – С. 113; Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – ВУАК, № 309; Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б, № 22433-22434. – С. 12; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 28 – 29; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
1264. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 61, док. 3; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 539; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1265. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 260; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461.
1266. Літератури не виявлено.
1267. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 20, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 69; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 550, № 551; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 299; Логачев А. Г. Солдат вспоминает войну / А. Г. Логачев. – Барнаул, 1986. – С. 29; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598; Архів Сварківської сільської ради. Свідчення місцевих жителів про поховання радянських воїнів у двох братських могилах, які загинули у 1941 та загиблих воїнів-земляків, зібрані вчителем історії Сварківської школи Обуховським С. І. у 2007 р.
1268. ДАСО, ф. 679, оп. 2, спр. 1379, арк. 1, спр. 1652, арк.1; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 4. – Париж-Нью-Йорк, 1962. – С. 1471; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 5 – 9; Обуховський С. І. Марковичі у Сварковому / С. І. Обуховський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28 – 29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської області. – К., 1999. – С. 101 – 107.
1269. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 552; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 262; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598; Архів

Глухівського краєзнавчого музею. Свідчення місцевих жителів, зібрані працівником Глухівського краєзнавчого музею Мажугою В. М. у 1974 – 1975-х роках та вчителем історії Сварківської школи Обуховським С. І. у 2007 р.

1270. ЦДАК, ф. 1216, оп. 1, спр. 89, арк. 176; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 262; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461.
1271. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 248, 250 – 253, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 64; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 559; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 66; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 262; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1272. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 586; Книга Пам'яті України. У 14 т. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 14 (додаток). – С. 435; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 429; Пістренко В. Рани Афгану / В. Пістренко. – Х., 2004. – С. 34-35.
1273. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234., арк. 4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 66; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 545; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 262; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1274. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 587; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 14 (додаток). – С. 435; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 431; Пістренко В. Рани Афгану / В. Пістренко. – Х., 2004. – С. 38 – 40.
1275. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 296 – 297; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. – М., 1987. – С. 599.
1276. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 87 – 88; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 235; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 100; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 37; Голуб А. Пам'ять дитячого серця / А. Голуб. – Глухів, 1997. – С. 16; Голуб А. Партизанський рух на Глухівщині в роки Другої світової війни / А. Голуб // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 6.
1277. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402., арк. 64; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 285; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 544; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 214 – 215; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 76; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1278. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. Полный список всех ныне существующих мужеских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин. – М.: Изд. А. Д. Ступина, 1908. – С. 351; Маслов И. Глинская пустынь. История обители и её духовно-просветительская деятельность в XVI – XX веках. /

схиархимандрит Иоанн (Маслов). – М.: изд. отдел Московского патриархата, 1994. – 607 с.

1279. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 64; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 300; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 547; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 263; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1280. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 169 – 171.
1281. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 300; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 548/1; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1282. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 548; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599; Герои Советского Союза : краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 788.
1283. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 430 – 431, 433 – 434, 436 – 446.
1284. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 65; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 285; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 549; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 263; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1285. Ткаченко В. К. Глухів / В. К. Ткаченко. – Х., 1968. – С. 56; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 231, 263; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 78; Белашов В. И. Глухів – столица Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.) / В. И. Белашов. – Глухів, 2005. – С. 116.
1286. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 263; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 447 – 457.
1287. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 285; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 557; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1288. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6979, спр. 17, арк. 248, 250 – 253, Ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 64; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 285; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 556; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 263; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.

1289. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 517; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 596.
1290. Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – ВУАК, № 309; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 37-38; Приймак В. В. Крупные городища округи древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. – Брянск, 2003. – С. 450; Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2007/229.
1291. Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – ВУАК, № 309; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 37 – 38; Приймак В. В. Крупные городища округи древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы. – Брянск, 2003. – С. 450; Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2007/229.
1292. Архів Глухівського краєзнавчого музею. Свідчення місцевих жителів, зібрані працівником Глухівського краєзнавчого музею Мажугою В. М. у 1986 р.
1293. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 977525, спр. 339, арк. 71, 804; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 565; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1294. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 253; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Голуб А. Партизанський рух на Глухівщині в роки Другої світової війни / А. Голуб // Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.). – Глухів, 2005. – С. 5.
1295. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 263; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 474 – 486.
1296. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 112; Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я. М. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – ВУАК, № 309; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К., 1984. – С. 107; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 23; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2007/229.
1297. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 285; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 562; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 35; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 39; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 264; Памятники истории

- и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1298. ДАСО ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 38; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 563; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1299. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 38, 57; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 564; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 567.
1300. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 101, арк. 4, 17, спр. 189, арк. 1; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 564/1; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 286; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 264; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1301. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 64; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 564/2; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 592.
1302. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301 № 61, ф. 3408, оп. 2, спр. 10, кор. 348; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 575; Архів Глухівського міського краєзнавчого музею. Паспорт на братську могилу радянських воїнів і пам'ятник односельчанам. Индекс 2.4.337 – 2.18.5; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.). – Х., 1963. – С. 413; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265.; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Логачев А. Г. Солдат вспоминает войну. – Барнаул, 1986. – С. 26; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 599.
1303. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 508 – 520. – 1998. – Т. 14 (додатк.). – С. 72, 74.
1304. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 298 А, арк. 7; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 529; Книга Пам'яті України. Сумська область У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 597.
1305. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 300; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 577; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – Х., 1963. – С. 419; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 600.
1306. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Вид. 2-е перероб. та доп. – Суми, 2004. – С. 164; Золотін Василь Федорович // Народна трибуна. – 2001. – 6 черв. – С. 3; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 521 – 535. – 1998. – Т. 14 (додатк.). – С. 76, 80.
1307. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 580; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 247.
1308. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 300; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 578; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К.,

1980. – С.247; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 596.
1309. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 138 – 156. – 1998. – Т. 14 (додатк.). – С. 77, 78.
1310. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 20, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 65; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 543; Бабаджанян А. Х. Дороги Победы / А. Х. Бабаджанян. – М., 1975. – С. 40, 51; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 235; Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К., 1992. – С. 99; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 598.
1311. Літератури не виявлено.
1312. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 20; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 296; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 582; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – Х., 1963. – С. 419; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 253; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 596.
1313. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 254; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 157 – 181. – 1998. – Т. 14 (додатк.). – С. 71, 73, 74, 77, 78, 79, 80.
1314. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – Х., 1963. – С. 200; Голуб А. Пам'ять дитячого серця / А. Голуб. – Глухів, 1997. – С. 63 – 67; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265.
1315. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4 зв.; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 67; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 583; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 600.
1316. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 265; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 4. – С. 536 – 552. – 1998. – Т. 14 (додатк.). – С. 82.
1317. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАН У. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 37 – 38.
1318. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461.
1319. Географічна енциклопедія України. В 3-х т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 191 – 192.
1320. Геологический очерк Сумской области. – Сумы, 1947. – С. 263 – 265.
1321. Конотопский округ в границах на 1-е июля 1925 года (краткие статистические сведения). – Чернигов, 1925; УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. – К., 1973. – С. 386 – 389, 393 – 394, 785, 808.
1322. Беляева С. О. Розкопки поселення кінця XIII – XIV ст. на Сумщині / С. О. Беляева // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 98 – 102.
1323. Розвідки в Середньому Посеймі // Сумська старовина. – 1998. – № III – IV. – С. 39 – 41.

1324. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст. Каталог населених пунктів за матеріалами архівних податкових реєстрів. – К., 1990. – С. 55;
1325. Білинська Л. І. Археологічні дослідження в Конотопі 1997 – 1998 рр. / Л. І. Білинська, В. Б. Звагельський // Сумська старовина. – 1998. – № III – IV. – С. 7 – 20.
1326. Акічев Ш. М. Місто Конотоп в світі топонімії: VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура. Наукові доповіді та повідомлення» Ч. I. / Ш. М. Акічев. – Київ – Харків, 1997. – С. 239 – 241.
1327. Лазаревський А. М. Исторические очерки сел. Конотопського узда / А. М. Лазаревский. – Чернигов, 1887.
1328. Лазаревский А. М. Села Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сел). Вып. 1. / А. М. Лазаревский. Чернигов, 1869.
1329. Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. – М., 1954. – С. 287, 490, 517, 552, 538.
1330. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга VI. – Чернигов, 1874. – С. 155 – 167, 539 – 572.
1331. Акты Московського государства, изданные императорской АН. Т. 2. Разрядный приказ Московський стол, 1639 – 1659. – СПб., 1894. – С. 668 – 669, 673, 676.
1332. Мороз Л. П. До обставин Конотопської битви / Л. П. Мороз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : Збірник статей. Вип. 7. – К., 1990. – С. 24 – 29.
1333. Літопис Самовидця. – К., 1971.
1334. Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі / Т. Чухліб // Конотопська битва 1659 року : збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 92.
1335. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1893.
1336. Шутой В. Е. Борьба широких масс против нашествия армии Карла XII 1700 – 1709 / В. Е. Шутой. – М., 1958. – С. 123, 124.
1337. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1893; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730гг. – Чернигов, 1901.
1338. Материалы по истории формирования ополчения 1812 г. в Конотопском уезде // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 10. – Чернигов, 1913. – С. 132 – 133.
1339. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб, 1903.
1340. УГИАМ, ф. 256 (1920 р.), спр.1350. ч. 53., арк. 70. Донесение генерал – губернатора Пантелеева министру внутренних дел Дурново.
1341. Лисий І. Е. Події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на Конотопщині / І. Е. Лисий // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина II. – Суми, 2003. – С. 41 – 45.
1342. Марута І. В. 1905 год. Очерки по истории революционного и профессионального движения на Московско – Киево – Воронежской дороге. Вып. 1. / И. В. Марута. – Курск, 1925.
1343. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп: Конотопское издательство окрместхоза, 1925. – 97 с.
1344. Маленко Є. Ю. Брати Радченки / Є. Ю. Маленко. – Х., 1970. – С. 48.
1345. Бабко В. Я. Павло Ілліч Новиков / В. Я. Бабко. – Х.: Флаг, 1971. – 92 с.
1346. Іванущенко. Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. : Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 7.
1347. Там само. – С. 80.
1348. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг). Сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 10, 11, 13, 16, 22 – 25, 40, 44, 48, 50, 53, 54, 59 – 61, 70, 73, 74, 77, 78, 81, 85, 96 – 98, 101, 107, 108, 121, 122, 127, 138 – 140, 150 – 157,

- 166, 175, 176, 188, 189, 192 – 195, 198, 211 – 213, 223, 225, 227 – 229, 244, 248, 258, 260 – 264, 266 – 268, 270, 271, 277 – 279, 288, 297 – 299, 301 – 304, 312 – 324, 332, 333.
1349.   Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 – 1919) : Сборник документов и материалов. – Чернигов, 1957; Іванущенко. Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 7.
1350.   Літератури не виявлено.
1351.   Покидченко Л. А. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Л. А. Покидченко; Державний архів Сумської області. – Суми, 2006. – С. 40, 53, 60, 184, 194 – 196, 302; Столбін О. Фрагменти пам'яті. Два кольори / О. Столбін // Голодомор на Сумщині. – Суми, 1993. – С. 32 – 42.
1352.   Реабілітовані історією. Сумська область. У 3 кн. Кн. 1. – Суми, 2005. – С. 561.
1353.   Варавва В. М. Молодоть столетнего завода: очерк истории Конотопского паровозно-вагоноремонтного завода [1869-1969] / В. М. Варавва, Е. Е. Маленко. – Х.: Прапор, 1970. – 176 с., 12 л. ил.; Маленко Є. Ю. Нарис історії Конотопського заводу «Червоний металіст» / Є. Ю. Маленко. – Х.: Прапор, 1966. – 163 с.: 16 л. іл.
1354.   Родимцев А. И. Твои, отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1974. – С. 78 – 134.
1355.   Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 78 – 80; 77 – 78; 102 – 103; 182 – 183; 244 – 246, 390; 207 – 208; 260 – 262; 271 – 272; 279 – 280; 313 – 314; 318 – 320; 344 – 346; 27 – 30.
1356.   Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 57, 71, 79, 86, 95, 108, 124, 136, 137, 146, 148, 185, 186, 194, 210 – 265, 283, 289, 291, 302 – 304, 314, 322, 334, 336 – 339, 343 – 345, 351, 359, 364, 366, 384, 419.
1357.   Літератури не виявлено.
1358.   Вечерський В. Фортифікації Сумщини / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 87 – 88.
1359.   Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины / В. В. Румянцева. – К., 1986.
1360.   Вечерський В. Фортифікації Сумщини / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 87 – 88.
1361.   Неопублікований опис Конотопа 1782 р. // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII – XIX. – С. 217 – 225.
1362.   Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Прилож. 14. Конотопский уезд / Е. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1908. С. 14 – 16.
1363.   Садівничий В. О. Командир – наш земляк. До 120 річчя форсування Дунаю в російсько – турецькій війні 1877 – 1878 рр. / В. О. Садівничий // Сумський календар-97. – Суми, 1996. – С. 75 – 77.
1364.   Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. Т. VII. Малороссия. – СПб, 1903. – С. 163, 221, 226, 340, 341, 346, 435, 436.
1365.   ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 57; Сумская область в период Великой Отечественной войны : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 192 – 196; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1366.   ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 17, 57; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 482.
1367.   Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих. Книга поховань ЕШ № 2466, 3456, 1960; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 658; Архів Конотопського міськвиконкому. Книга перепоховань, спр. 42, т. 2, 1956; Освобождение городов. Справочник по

- освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1985. – С. 125; Памятники истории и культуры Украинской СРСП : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1368. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 639; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 87; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 5. – С. 36.
1369. Бабко В. Я. П. І. Новиков : біографічний нарис / В. Я. Бабко. – Х., 1969. – С. 27 – 28; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 272 – 273.
1370. Архитектура рабочих клубов и дворцов культуры. – М., 1953, – С. 188 – 189, 228 – 229.
1371. Моисеенко В. Первые дома Советов на Украине / В. Моисеенко // Строительство и архитектура. – 1977. – № 8. – С. 12 – 13.
1372. ДАСО, ф. 33, оп. 1, спр. 18, арк. 121 – 122; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 272 – 273; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; Бабко В. Я. П. І. Новиков : біографічний нарис / В. Я. Бабко. – К., 1969. – С. 4 – 5; Бабко В. В. В годы подполья / В. В. Бабко. – К., 1950. – С. 57, 62.
1373. ДАЧО, ф. 103, оп. 2, спр. 26, арк. 43; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 271 – 272; Бабко В. В. В годы подполья / В. В. Бабко. – К., 1950. – С. 57, 62; Варавва В. М. Молодость столетнего завода / В. В. Варавва, Е. Е. Маленко. – Х., 1970. – С. 49 – 52.
1374. ДАЧО, ф. 103, оп. 2, спр. 26, арк. 43; Маленко Е. Ю. Конотоп : Историко-краеведческий нарис / Е. Ю. Маленко. – Х., 1970. – С. 45 – 46; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.) : сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 74; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1375. Літератури не виявлено.
1376. Бобылёв А. Н. Конотопское отделение Юго-западной железной дороги: Исторический очерк / А. Н. Бобылёв. – К., 1996. – С. 3 – 15; Генеральный план КПВРЗ. – Х., 1975; Историко-архитектурный опорный план и проект зон охраны памятников истории и культуры г. Конотопа Сумской области. – К., 1991. – Т. 1. – С. 71 – 72; Варавва В. М. Молодость столетнего завода: Очерк истории Конотопского паровозовагоноремонтного завода / В. М. Варавва, Е. Е. Маленко. – Х., 1970. – С. 5 – 107.
1377. Бабко В. Я. П. І. Новиков : біографічний нарис / В. Я. Бабко. – К., 1969. – С. 4 – 5; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 272 – 273; В путешествие по Сумщине : путеводитель. – Х., 1984. – С. 91; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1378. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; В путешествие по Сумщине : путеводитель. – 2-е изд. – Х., 1982. – С. 89 – 90; Маленко Е. Ю. Брати Радченки / Е. Ю. Маленко. – Х., 1970. – С. 3 – 126; История Путиловского завода 1789 – 1917 гг. – М – Л., 1939. – С. 192, 209; Мельников А. Б. Хранитель партийных тайн : Очерк жизни и деятельности С. И. Радченко / А. Б. Мельников. – М., 1975; Реабілітовані історією. Сумська область. У 3-х кн. Кн. 1. – Суми, 2005. – С. 551 – 555, 615 – 616.
1379. Маленко Е. Ю. Брати Радченки / Е. Ю. Маленко. – Х., 1970. – С. 67 – 71; Конотопський краєзнавчий музей : путівник. – Х., 1970. – С. 28 – 294; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; Плапер Д. Н. Дом с мезонином / Д. Н. Плапер // Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 54.
1380. Историко-архитектурный план и проект зон охраны памятников истории и культуры, г. Конотоп Сумской области. – Конотоп, 1991. – Т. 1. – С. 82 – 83.

Биографический словарь деятелей естествознания и техники. Т. 2. – М., 1959. – С. 395; Техническая энциклопедия. Т. 3. – М., 1930. – С. 898.

1381. Літератури не виявлено.
1382. Літератури не виявлено.
1383. Бобылёв А. Н. Конотопское отделение Юго-западной железной дороги: Исторический очерк / А. Н. Бобылёв. – К., 1996. – С. 3 – 15; Генеральный план КПВРЗ. – Х., 1975; Историко-архитектурный опорный план и проект зон охраны памятников истории и культуры г. Конотопа Сумской области. Т. 1. – К., 1991. – С. 71 – 72.; Маленко Е. Е. Конотоп : путеводитель / Е. Е. Маленко. – Х., 1990. – С. 18; Конотопський краєзнавчий музей : путівник. – Х., 1970. – С. 25 – 70; Варавва В. М. Молодость столетнего завода: Очерк истории Конотопского паровозо-вагоноремонтного завода / В. М. Варавва, Е. Е. Маленко. – Х., 1970. – С. 5 – 107.
1384. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
1385. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р./ В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
1386. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 638/1, 638/2, 638/3, 638/4, 638/5, 638/6, 639/1, 639/2, 639/3, 639/4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 87; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 5. – С. 36.
1387. Літератури не виявлено.
1388. Літератури не виявлено.
1389. Літератури не виявлено.
1390. Літератури не виявлено.
1391. Літератури не виявлено.
1392. Літератури не виявлено.
1393. Літератури не виявлено.
1394. Літератури не виявлено.
1395. Літератури не виявлено.
1396. Літератури не виявлено.
1397. Літератури не виявлено.
1398. Літератури не виявлено.
1399. Літератури не виявлено.
1400. Радянський прапор. – 1990. – 19 вересня (№ 150 (11423)). – С. 4.
1401. Літератури не виявлено
1402. Літератури не виявлено.
1403. Літератури не виявлено.
1404. Маленко Е. Ю. Конотоп: Историко-краєзнавчий нарис / Е. Ю. Маленко. – Х., 1970. – С. 63.
1405. ДАСО, ф. Р. – 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 57; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 659; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 277; Сумская область в период Великой Отечественной войны : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 192 – 195; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 461; Маленко Е. Е. Конотоп : Историко-краєведческий очерк / Е. Е. Маленко. – Х., 1970. – С. 65 – 76.
1406. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 638; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 87; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми,

1995. – Т. 5. – С. 36; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 185; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1407. Літератури не виявлено.
1408. Літератури не виявлено.
1409. Малая Советская Энциклопедия. – М., 1959. – Т. 3. – С. 678; Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-е. – К., 1979. – Т. 3. – С. 465; Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 258; Денисенко А. військовий та державний діяч // Історичний календар. – К., 2003. – С. 46 – 47; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1410. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 671; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 423.
1411. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 669; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 424.
1412. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 670; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 427.
1413. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 639/5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.87; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 5. – С. 36.
1414. Літератури не виявлено.
1415. ЦДАВОВУ, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 387 – 389; ДАЧО, ф. 103, оп. 2, спр. 26, арк. 43; Газ. «Голос социал-демократа», № 18, 30 апреля 1917 г.; Газ. «Правда» («Рабочий путь») № 32, 23 октября 1917 г.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1416. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 17, 57.
1417. Завгородня А. Чернобыль – довічна народу печаль / А. Завгородня // Конотопський край. – 2004. – 28 квітня.
1418. Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1419. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих. Книга поховань ЕШ № 2466, 3456, 1960; Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1420. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1421. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.463; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.293; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 5. – С. 40; Нестеренко П. Подвигу вогонь незгасний / П. Нестеренко. – Суми, 2000. – С. 13 – 35; Дудка А. Ф. Судьба генерала : Документальная повесть / А. Ф. Дудка. – Х.: Прапор, 1995. – 174 с.
1422. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікові картки №№ 661, 662, 663, 664, 666, 667, 668, 669, 670, 671; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419 – 430.
1423. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1424. Малая Советская Энциклопедия. – М., 1959. – Т. 3. – С. 678; Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-е. – К., 1979. – Т. 3. – С. 465; Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 258; Денисенко А. військовий та державний діяч // Історичний календар. – К., 2003. – С. 46 – 47; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.

1425. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1426. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1427. Лисий І. Погляд у минуле. Історія і культура Конотопщині / І. Лисий. – Суми, 2008. – С. 102; Акічев Ш. До історії Конотопського трамвая і його можливої попередниці – конки / Ш. Акічев // Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2007. – С. 6 – 10; Він же – пам'ятник! // Сумщина. – 2004. – 29 червня. – С. 1.
1428. Маленко Є. Ю. Конотоп : путеводитель / Є. Ю. Маленко. – Х., 1990.
1429. Маленко Є. Ю. Браття Радченко / Є. Ю. Маленко. – Х., 1970. – С. 55 – 102; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1430. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1431. Літератури не виявлено.
1432. Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 258; Українська радянська енциклопедія. Вид.2-е. – К., 1979. – Т. 3. – С. 465; Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е. – М., 1972. – Т. 8. – С. 474; Денисенко А. військовий та державний діяч // Історичний календар. – К., 2003. – С. 46 – 47.
1433. Алешин П. Ф. Архітектура школьних зданій / П. Ф. Алешин, А. И. Маринченко, В. В. Колесников. – К., 1952. – С. 27.
1434. Літератури не виявлено.
1435. Літератури не виявлено.
1436. Літератури не виявлено.
1437. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 280 СД; Ф. 395, оп. 9136, спр. 10, арк. 8, 24, 25; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20 – 24; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 84; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 660; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1438. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД; ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14, 149, 150, 205; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 619; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; Украина в Великой Отечественной войне. – Х., 1963. – С. 276, 277.
1439. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 664; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 134, арк. 36 – 37; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 430.
1440. ЦАМО РФ. Книга поховань 143 стрілецької дивізії; Ф. 1369, оп. 2, спр. 16, арк. 13, Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 84; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 601; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 283; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1441. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 289; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1442. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 289; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1443. ДАСО, ф. 433, оп. 1, спр. 1, арк. 196, ф. 880, оп. 1, спр. 199, 201.

1444. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР в 1978 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – С. 10 – 11; Симонович Э. А. Погребальные обряды племён черняховской культуры / Э. А. Симонович, Н. М. Кравченко // САИ. – 1983. – ДІ-22. – С. 66.
1445. Моргунов Ю. Ю. Три древнерусских городища Верхнего Посулья / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1977. – № 150. – С. 74 – 75.
1446. Моргунов Ю.Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. //НА ІА НАНУ.
1447. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 389, арк. 27 – 41, ф. 1307, оп. 2, спр. 17, арк. 6, 13. Список безповоротних втрат 143 стрілецької дивізії; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 84; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 602; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 283; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 253; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1448. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 666; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 134, арк. 70; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419.
1449. Моргунов Ю. Ю. Три древнерусских городища Верхнего Посулья / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1977. – № 150. – С. 75.
1450. ДАСО, ф. 874, оп. 1, спр. 10, арк. 1; ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 3243, арк. 1; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 363 – 365; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 14.
1451. ЦАМО РФ, ф. 1354, оп. 2, спр. 30, кор. 4, арк. 21, 24. Список безповоротних втрат, оп. 18001, спр. 1290, арк. 31, 36; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 84; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 604; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. – 272; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 289; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1974. – С. 78; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 462.
1452. Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад (1917 – 1920 рр.). – Суми, 1957. – С. 175 – 176; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 462.
1453. Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад (1917 – 1920 рр.). – Суми, 1957. – С. 175; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1454. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 143 СД, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 68, ф. 203, оп. 2843, спр. 504 арк. 20 – 29, ф. 1369, оп. 2, спр. 16, арк. 31, 72; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 603; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 289 – 290; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1455. Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. Мортиролог втрачених святинь. – Суми, 2009. – С. 107.
1456. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1457. Літератури не виявлено.

1458. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, 143 СД; ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20, 23; Ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 74; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 609; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 290; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1459. Літератури не виявлено.
1460. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские городища течения р. Ромен / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1983. – № 175. – С. 75.
1461. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские городища течения р. Ромен / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1983. – № 175. – С. 75.
1462. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 668; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 135, арк. 132; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419.
1463. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 230; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1997. – С. 462.
1464. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 132 СД, 605 СП; ф. 605, оп. 930961, спр. 3, арк. 1 – 3; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 85; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 634; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1465. ДАСО, ф. 870, оп. 2, спр. 16, арк. 1, спр. 31, арк. 1; ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 1653, арк. 2; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 365 – 367; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 14.
1466. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 663; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 135, арк. 260; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 424.
1467. Літератури не виявлено.
1468. Літератури не виявлено.
1469. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 125; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих ХІІІІ № 2383 за період 1941 – 1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 613; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 285; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1470. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 664; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 134, арк. 79; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 430.
1471. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24 – 31.
1472. ДАЧО, ф. 127, оп. 35-б, спр. 1239, арк. 1 – 7; ф. 679, оп. 2, спр. 23, арк. 1; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 367 – 369; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 14; Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда. Юго-восточная часть уезда / А. Лазаревский. – Чернигов, 1886. – С. 12.

1473. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 132 СД; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20 – 23; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 75; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 610; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 290; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1474. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 143 СД, 226 СД; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 74, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14, 31, 46, 126; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 74; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 615; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3 т. – К., 1975. – Т. 2. – С. 276; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 272 – 273; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1475. Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці працівникам радгоспів Міністерства харчової промисловості : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 вересня 1949 // Більшовицька зброя. – 1949. – 14 вересня. – С.1; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 273.
1476. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 661; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 135, арк. 151; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 431.
1477. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 269, 270; Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад (1917 – 1920 рр.). – Суми, 1957. – С. 77; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1965. – Т. 1. – С. 290 – 291; Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – Чернігів, 1956. – С. 70; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1478. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, 143 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14, 158, 149; Ф. 417, оп. 105997, спр. 73, арк. 91; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 620; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.291; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3 т. – К., 1975. – Т. 2. – С. 276 – 277.
1479. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской облсти и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 30.
1480. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1481. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1482. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1483. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1484. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
1485. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
1486. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
1487. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.

1488. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
1489. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 280 СД. Ф. 101, 1541-2, оп. 18001, арк. 10; Список безповоротних втрат 226 СД. Ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 10, 125; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 75; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Х., 1963. – С. 185.
1490. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 132 СД; ф. 605, оп. 930961, спр. 3, арк. 1 – 3, ф. 712, оп. 56739, спр. 3, арк. 5, 6, 7; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 85; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 631; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 402.
1491. ЦАМО РФ, ф. 1369, оп. 2, арк. 77, 78, 82; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 605; Памятники истории и культуры Украинской РСР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 461.
1492. Літератури не виявлено.
1493. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 61, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 23 – 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 612; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Х., 1963. – С. 415; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1494. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 125. Список безповоротних втрат 248-ї окремої курсантської бригади; ф. 33, оп. 793756, спр. 51, арк. 17 – 18, ф. 2054, оп. 2, спр. 3, арк. 5, 45; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 75; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 622; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 424, 680; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 462; Гріченко І. Т. Подвиг : документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, Н. М. Головін. – Х., 1973. – С. 245.
1495. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 248-ї окремої курсантської бригади; ф. 33, оп. 793756, спр. 51, арк. 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 75; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 622/1.
1496. Возз'єднання України з Росією. – М., 1954. – Т. 3. – С. 506, 507, 536; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 276; Корогод Б. Л. Дипломатичні зносини Б. Хмельницького з російським урядом і Сумщина / Б. Л. Корогод // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. 1. Історія. – Суми, 1994. – С. 21; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; Холоша В. На честь славної дати / В. Холоша // Сільські вісті. – 1980. – 4 січня; Танський В. У Карабутовому свято / В. Танський // Радянський прапор. – 1981. – 20 травня.
1497. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 68, 69, 38. Книга поховань 143 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 85; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 625/1.

1498. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 38. Книга поховань. 143 СД; ф. 1369, оп. 2, спр. 16, арк. 36; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 85; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 623; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 291 – 292; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1499. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 8; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 624.
1500. Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам сільського господарства Української РСР, які особливо відзначилися у збільшенні виробництва і заготівель пшениці, жита, гречки, проса, рису, кукурудзи та інших зернових і кормових культур : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 червня 1966 // Відомості Верх. Ради СРСР. – 1965. – № 26. – С. 503; Євтушенко М. Вдячна долі / М. Євтушенко // Хлібороб України. – 1966. – № 11. – С. 14; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973 – С. 285.
1501. ЦАМО РФ. Книга поховань 143 СД, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 38, 68, 69; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 85; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 625.
1502. ЦДІАК, ф. 1717, оп. 1, спр. 10077, арк. 2; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 189, арк. 100, спр. 238, арк. 67 – 68, спр. 213, арк. 210; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1963. – С. 86; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 276; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1503. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 369 – 370; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 15; Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда. Юго-восточная часть уезда / А. Лазаревский. – Чернигов, 1886. – С. 16; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 103, 153.
1504. Кибальчич Т. В. Древности / Т. В. Кибальчич. – К., 1876. – С. 3; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы / В. Г. Ляскоронский // Труды XI АС. – Т. I, 1901. – С. 17 – 18; Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР в 1972 г. на территории Сумской области УССР / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ.
1505. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 226 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 125, 127; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Список безповоротних втрат 198 МСБ за період 31.03.1943. по 27.12.1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 76; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 627; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 286.
1506. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 23 – 41. Журнал бойових дій 60 Армії за вересень 1943, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14. Список безповоротних втрат 226 СД; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 628; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 292; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1963. – С. 185; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.

1507. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 143 СД, ф. 1360, оп. 2, спр. 18, арк. 34, ф. 417, оп. 10797, спр. 75, арк. 90; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 76; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 655; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Х., 1963. – С. 185; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1508. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264 – 265; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 611; Родимцев А. І. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1971. – С. 87, 89; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 63, 64.
1509. Неприна В. И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины / В. И. Неприна // Материалы каменного века на территории Украины. – К., 1984. – С. 107 – 123; Неприна В. И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского поселения / В. И. Неприна // Орудия каменного века. – К., 1978. – С. 97 – 106.; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 147 – 149.
1510. Неприна В. И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины / В. И. Неприна // Материалы каменного века на территории Украины. – К., 1984. – С. 107 – 123; Неприна В. И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского поселения / В. И. Неприна // Орудия каменного века. – К., 1978. – С. 97 – 106.; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 147 – 149.
1511. Лисий І. І. Виявляти і охороняти пам'ятки археології Конотопщини. Пам'ятка / І. І. Лисий, Д. Я. Теленін. – Конотоп, 1987. – С. 4; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів НАНУ. – Ф. е. 1986/?. – № 22032 – 22035. – С. 97 – 98.
1512. ЦАМО РФ, ф. 22636, оп. 2, спр. 8, арк. 133, 158; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27. 41; ф. 17663, оп. 815186, спр. 5, арк. 44; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 86; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 636; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 287; Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад. – Суми, 1957. – С. 25, 27, 44; Українська РСР в період Громадянської війни. 1917 – 1920. В 3 т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 290 – 291.
1513. ДАСО, ф. 856, оп. 1, спр. 1; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 370 – 371; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – Чернигов, 1873. – С. 397; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 15; Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда. Юго-восточная часть уезда / А. Лазаревский. – Чернигов, 1886. – С. 1.
1514. Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 168.
1515. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 132 СД, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20 – 23; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 86; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 637; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К.,

1980. – С. 293; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1516. ЦАМО РФ, ф. 101 –1350, оп. 18001, спр. 1067, кор. 754. Список безповоротних втрат 132 СД, ф. 101 – 1541, оп. 18001, спр. 1208, арк. 210, 213, 254; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 87; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 626; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1517. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1518. Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 170 – 171.
1519. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 121СД, ф. 2054, оп. 2, спр. 3, арк. 14, 15; Журнал бойових дій Центрального фронту за вересень 1943, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 229; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 657; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1520. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР в 1978 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів НАНУ.
1521. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 132 СД, ф. 1354, оп. 2, спр. 30; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 641.
1522. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 132 СД; ф. 1554, оп. 2, спр. 3, арк. 48; ф. 1354, оп. 2, спр. 02, арк. 42; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 87, ф. 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 640; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 293 – 294; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, Н. М. Головін. – Х., 1973. – С. 86 – 87; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 387.
1523. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 641/1.
1524. Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад: Збірник документів 1917 – 1919 рр. – Суми, 1957. – С. 175 – 176; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1525. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20 – 23; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 642; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 288.
1526. ЦАМО РФ. Журнал бойових дій 60-ї Армії за вересень 1943, ф. 417, оп. 10584, спр. 383, арк. 23 – 41; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Списки безповоротних втрат. ф. 1050, оп. 2, спр. 101, арк. 2; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 77; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 643; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 294; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1527. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 371; Корноухов А.

- Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 15.
1528. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 64, 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 88; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 644; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1529. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 111 СД, ф. 1307, оп. 2, спр. 17, арк. 92; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 77; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 617; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 272 – 273; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3 т. – К., 1975. – Т. 2. – С. 276; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Жигал В. М. Расчищая путь пехоте / В. М. Жигал. – М., 1985. – С. 129.
1530. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 662; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 134, арк. 79; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 426.
1531. ДАСО, ф. 406, спр. 5, арк. 11; ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 40; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 288; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Маленко Є. Ю. Село на Конотопщині / Є. Ю. Маленко // Ленінська правда. – 1958. – 29 червня.
1532. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 280-ї СД; ф. 280, оп. 297795, спр. 1, арк. 27 – 30; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 88; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 645; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 294; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 272 – 273; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Гріченко І. Т. Подвиг : Документальні нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, Н. М. Головін. – Х., 1983. – С. 79; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 186.
1533. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 79 – 80; Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991. – С. 250 – 252; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России / А. Ригельман. – М., 1847. – С. 9, 22; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России / М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 609 – 610; Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – СПб.: Вестник знания, б. г. – С. 226; Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – СПб., 1903. – Т. 2. – С. 381, 282, 387; Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2. – С. 209 – 210; Соловьев С. И. История России с древнейших времен / С. И. Соловьев. – СПб., б. г. – Т. 11 – 15. – С. 46 – 47, 50; Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 192; Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 132 – 133; Сапухіна Л. П. Соснівська битва / Л. П. Сапухіна // Матеріали другої Сумської обласної історико-краєзнавчої конференції (Частина І. Історія). – Суми, 1994. – С. 70 – 74; Моця Б. О. Битва під Конотопом 29 червня 1659 року – апогей діяльності І. Виговського / Б. О. Моця // Сумська старовина : Збірник наукових праць. – Суми, 1996. – С. 33 – 35; Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року / Ю. Мицик // Конотопська битва 1659 року: Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 14 – 21; Апанович О. Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській

- битві / О. Апанович // Конотопська битва 1659 року : Збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 23 – 31; Бутич І. Конотопська битва / І. Бутич // Конотопська битва 1659 року : Збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 32 – 36.
1534. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264 – 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 608; Сумская область в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Х., 1963. – С. 63 – 64; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1974. – С. 87 – 89.
1535. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264 – 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 606; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Х., 1963. – С. 63 – 64; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1974. – С. 87, 89.
1536. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264, 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 607; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 63 – 64; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1974. – С. 87-89; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 462.
1537. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264 – 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 608/3; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 63 – 64; Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1974. – С. 87 – 89.
1538. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264 – 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 608/2; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 63 – 64.
1539. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 5113, спр. 39, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, ф. 395, оп. 9136, спр. 1, арк. 264 – 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 608/1, 608/4; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 63 – 64.
1540. Митрофанова В. Н. Новое поселение неолита ямочно-ребенчатой керамики на Сейме / В. Н. Митрофанова, Б. П. Филиппенко // Археологические исследования на Украине 1965 – 66 гг. – К., 1967. – С. 13 – 14.
1541. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 248-ї окр. курсантської бригади; ф. 2054, оп. 2, спр. 3, арк. 44 – 45; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 77; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 647; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 294 – 295; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1542. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
1543. ЦАМО РФ. Списки безповоротних втрат 143 СД, ф. 1369, оп. 2, спр. 16, арк. 36. Списки безповоротних втрат 226 СД, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 14, 61, 124; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 89; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 648; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.

1544. Березовец Д. Т. Отчёт о работе Сеймско-славянской экспедиции 1948 г. / Д. Т. Березовец // Архів ІА НАНУ – ф. е. 1949/, № 1024; Березовец Д. Т. Дослідження на території Путивльського району. / Д. Т. Березовец // АП УССР. – Т. III. – К., 1952. – С. 242 – 243.
1545. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1989/187. – № 23646.
1546. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1547. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1548. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1549. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1550. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1551. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1552. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 294; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Бабко В. Я. З життя Конотопської організації РСДРП(б) / В. Я. Бабко // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні : Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – С. 499 – 521; Бабко В. Я. Павло Ілліч Новіков / В. Я. Бабко. – Х., 1971.
1553. ЦАМО РФ, Журнал бойових дій 60 армії за вересень 1943; ф. 417, оп. 10564, спр. 385. арк. 27, 41; Список безповоротних втрат 2-ї повітрянодесантної дивізії, ф. 22636, оп. 2. спр. 8, арк. 133; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 651; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1554. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1555. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1556. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1557. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1558. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1559. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1560. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1561. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1562. Лисий І. І. Виявляти і охороняти пам'ятки археології Конотопщини. Пам'ятка / І. І. Лисий, Д. Я. Телегін – Конотоп, 1987. – С. 4; Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ.
1563. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1564. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.

1565. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1566. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1567. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1568. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1569. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1570. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1571. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1572. Приймак В. В. Звіт по археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1993/52.
1573. ЦАМО РФ. Книга поховань 143 СД, ф. 1369, оп. 2, спр. 16; ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 68; Список безповоротних втрат 226 СД; ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 10, 14, 31; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Персональні втрати ЕШ № 171 у період з вересня 1943 по 10 квітня 1944; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 652; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1574. Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т. 6. – С. 48 – 49; Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 228; Марченко М. І. Видатний український історик Лазаревський О. М. / М. І. Марченко. – К., 1958; Видатні постаті в історії України IX – XIX ст. – К., 2002. – С. 309 – 312; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1575. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 667; Паспорти військових поховань Конотопського міськрайвійськкомату, спр. 134, арк. 100; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 428.
1576. Т. Г. Шевченко і Сумщина. – Суми, 1989. – С. 10 – 11, 14 – 25; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 289; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1577. Моргунов Ю. Ю. Два городища XI – XIII ст. на р. Ромен в Посулье / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1982. – № 171. – С. 65.
1578. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 248 СД; ф. 2054, оп. 2, спр. 3, арк. 5, 45, 151; ф. 243, оп. 2, спр. 2, арк. 3; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 78; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 654; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 289 – 290; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1579. ЦАМО РФ. Список безповоротних втрат 112 СД; ф. 416, спр. 136509, арк. 1 – 2; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 19; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 78; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 656; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1987. – Т. 11. – С. 276.
1580. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки : довідник / Упоряд. В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 15.
1581. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 197.

1582. Сергійчук В. І. Національна символіка України / В. І. Сергійчук – К., 1992. – С. 57; Манько М. О. Програма курсу «Українська національна символіка». – Суми, 2000. – С. 78.
1583. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1584. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. 1., 1989/68. – С. 6 – 7; Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1986/ . – № 22032 – 22035. – С. 105 – 106.
1585. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 8 – 9.
1586. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 26; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвід загону / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994. – С. 18.
1587. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 141, 161 – 164.
1588. Харламов В. О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В. О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 308 – 316.
1589. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 298.
1590. Харламов В. О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В. О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 308 – 316; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 314.
1591. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова. Т. II. Среднерусская черноземная область. – Спб, 1902. – С. 609.
1592. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М., 1846; Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків, 1993. – С. 20; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков, 1964; Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1969; Шатохтин И. Т. Типология оборонительных сооружений юго-западного фаса Белгородской черты / И. Т. Шатохтин // Археология славянского юго-востока. – Воронеж, 1991. – С. 106 – 110; Харламов В. О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998.
1593. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. – Х., 1890. – Т. 2. – С. 360.
1594. Там само. – С. 406.
1595. Дідоренко Л. Тимофіївка / Л. Дідоренко // Перемога. – 1995. – 16 серпня. – С. 3.
1596. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 314.
1597. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. 1. / А. Гнедич, С. Аксенов. – Х., 1899. – С. 22 – 157.
1598. Местные промыслы населения Харьковской губернии. – Х., 1905. – С. 30.
1599. ДАХО, ф. 3, оп. 69, спр. 144, арк. 1 – 16, оп. 72, спр. 159, арк. 1 – 4.
1600. Сапунін П. П. А. Грабовський у рідному краї / П. Сапунін. – Суми, 1957. – 28 с.
1601. Дідоренко Л. Самотоївські села / Л. Дідоренко // Перемога. – 1996. – 6 січня. – С. 2.
1602. Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 94 – 107.
1603. ДАСО, ф. 759, оп. 1, спр. 703, арк. 1 – 3, 5, 8, 33.

1604. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 301.
1605. ДАХО, ф. 3, оп. 283, спр. 79, арк. 1.
1606. Земельные наделы крестьян Харьковской губернии. Издание Харьковской губернской земской управы. – Х., 1907. – С. 3.
1607. ДАХО, ф. 3, оп. 283, спр. 92, арк. 1.
1608. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905 – 1907 годов: Сборник документов и материалов. – Х., 1955. – С. 153, 376.
1609. 1905 рік на Сумщині : Збірник. – Суми, 1930. – С. 26-27, 83, 139.
1610. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции : Сборник документов и материалов. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. – Х., 1957. – С. 30-31.
1611. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. : Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 15, 61.
1612. ДАСО, ф. Р-432, оп. 1, спр. 233, арк. 7.
1613. З історії голодомору 1932 – 1933 рр. на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми, 2002. – С. 17-32; Дідоренко Л. Трагедія Славгороду – трагедія України / Л. Дідоренко // Добрий день. – 1994. – № 34 (19 серп.). – С. 4; Марченко П. П. Такого горя світ не бачив / П. П. Марченко // Добрий день. – 1993. – 7 травня. – С. 4; Махайова О. Свідчать архіви / О. Махайова // Перемога. – 1993. – 28 серпня. – С. 2.
1614. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 841, арк. 1-14; Кіпренко М. Товариш Демид / М. Кіпренко // Перемога. – 1990. – 16 червня.
1615. Повернути чесні імена // Перемога. – 1990. – 4 серпня. – С. 3, 20 листоп. – С. 2; Їх реабілітовано // Перемога. – 1992. – 26 лютого, 11 березня, 14 березня. – С. 2.
1616. Дідоренко Л. Генерали Краснопіллящини / Л. Дідоренко // Перемога. – 1994. – 26 листоп. – С. 4.
1617. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 1, арк. 10.
1618. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 35-39.
1619. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – Х., 2001. – С. 71 – 74.
1620. Историческая хронология Харьковской губернии / Сост. К. П. Щелков. – Х., 1887. – С. 173, 264.
1621. Дідоренко Л. Попівка / Л. Дідоренко // Перемога. – 1994. – 21 грудня. – С. 3.
1622. Кононенко А. Зберегти пам'ятки архітектури / А. Кононенко // Перемога. – 1996. – 10 серпня. – С. 2.
1623. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1624. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 703; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 455.
1625. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 133, ф. 1469, оп. 2, спр. 11; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих в 361 МСБ за період з 1 січня по 31 грудня 1943; ДАСО, ф. 2445, оп. 7-а, спр. 16, арк. 7; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 99; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 704; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1626. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 26; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье... / И. И. Ляпушкин. – С. 56; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного

- розвід загону / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994. – С. 18; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1627. ЦАМО РФ, ф. 232 СД, оп. 26575, спр. 3, арк. 83; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 141; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 428; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1628. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1629. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1630. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1631. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1632. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1922 гг.) : сборник документов и материалов. – Суми, 1957. – С. 165; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463; Шевченко А. Пам'ять сурових днів / А. Шевченко // Перемога. – 1967. – 25 вересня. – С. 2.
1633. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – С. 20; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 12.
1634. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. – №23227. – С. 8 – 9; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1635. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 6 – 7; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1636. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 41; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга безповоротних втрат у 238 ОМСБ за період 1943; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 213, арк. 28 – 29; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 100; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 729; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463; Корощенко В. Комуніст з Поділля / В. Корощенко, Н. Парахоненко // Перемога. – 1966. – 26 листопада.
1637. История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 328; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 250; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. –

- С. 463; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. –Х., 1975. – С. 341 – 343.
1638. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1639. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 133, ф. 1469, спр. 2, арк. 11; ДАСО, ф. 10, оп. 1, спр. 346, арк. 4; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 37; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 720, 721; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1640. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/. – № 22032 – 22035. – С. 105 – 106; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1641. Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. Мортиролог втрачених святинь. – Суми, 2009. – С. 111.
1642. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 744; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 417.
1643. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1644. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1645. ЦАМО РФ, ф. 9161, оп. 2, спр. 41; ф. 203, оп. 2843, спр. 321, арк. 56; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 107; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 708; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1646. Літератури не виявлено.
1647. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18001, спр. 1082; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 709; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 454.
1648. Сапунін П. А. П. А. Грабовський у рідному краї / П. А. Сапунін. – Суми. 1957. – С. 6, 9, 11, 13, 17; Охріменко П. П. Короткий довідник з літературної Сумщини / П. П. Охріменко. – Суми, 1991. – С. 10 – 11; Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995. – С. 26 – 30; Скакун В. П. Літературна Сумщина / В. П. Скакун. – К., 1995. – С. 98 – 101; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1649. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1650. Корнієнко О. М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. – Суми, 2009. – С.134.
1651. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1652. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
1653. Тереножкин А. И. Отчёт об археологической разведке по р. Псёл в 1968 г. / А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская // Архив ИА АН СССР; Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт Краснополье, с. В.

- Бобрік и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архив ІА НАНУ. – С. 16;
Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О.
М. Кравченко // Архив ІА НАНУ.
1654. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1655. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в
1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архив ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт
про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив
ІА НАНУ.
1656. ЦАМО РФ, ф. 38 А., оп. 9005, спр. 71, арк. 31; Військово-медичний музей МО
Російської Федерації. Алфавітна книга померлих у ХППШ 4392 за період 15 серпня 1941
по 24 лютого 1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации
немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной
Армией 1941 – 1943». – С. 142; Паспорти військових поховань Сумського обласного
військкомату. Облікова картка № 727; Памятники истории и культуры Украинской ССР :
каталог справочник. – К., 1987. – С. 463; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки
о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 329 – 330;
Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С.
88.
1657. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Отчёт о работе Левобережной
раннеславянской экспедиции в 1991 г. // Архив ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про
археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. // Архив ІА НАНУ.
1658. Тереножкин А. И. Отчёт об археологической разведке по р. Псёл в 1968 г. /
А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская // Архив ИА АН СССР; Журко А. И. Отчёт об
археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт Краснополье, с. В.
Бобрік и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архив ІА НАНУ. – С. 15;
Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О.
М. Кравченко // Архив ІА НАНУ.
1659. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1660. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко,
Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архив ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про
археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив ІА
НАНУ.
1661. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко,
Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архив ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про
археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архив ІА
НАНУ.
1662. Дідоренко Л. Д. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Краснопільщині. – Суми: Мрія-1
ЛТД, 2003. – 40 с.; 3 історії голодомору 1932 – 1933 рр. на Сумщині / Державний архів
Сумської області. – Суми, 2002. – С.17 – 32; Махайова О. Свідчать архіви // Перемога. –
1993. – 28 серпня. – С.2.
1663. ЦАМО РФ, ф. 303, оп. 2843, спр. 431, док. 30, арк. 249, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк.
101 – 106; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации
немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной
Армией 1941 – 1943». – С. 99; Паспорти військових поховань Сумського обласного
військкомату. Облікова картка № 736; Памятники истории и культуры Украинской ССР :
каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1664. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1665. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1666. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 58, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 101 –
106; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань СІШ № 4526 за
період з січня 1943 по грудень 1945; ДАСО, ф. Р-432, оп. 1, спр. 180, арк. 21, 68, 174; Ф.
НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими
захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 99;

- Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 744/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1667. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 745; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 422.
1668. Іскрич Ф. М. Справа всіх і кожного / Ф. М. Іскрич // Перемога. – 1976. – 15 лип.; Іскрич Ф. Допомагаємо підшефному колгоспу / Ф. Іскрич // Лен. правда. – 1968. – 9 квітня; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. Вид. 2-е, перероб. та доп. – Суми, 2004. – С. 176; Винокуров М. Іскрич / М. Винокуров, В. Регентюк // Рад. Україна. – 1967. – 26 травня; Шкиря О. Завжди в пошуках і знахідках / О. Шкиря // Перемога. – 1966. – 29 березня.
1669. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 742; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 433.
1670. ЦАМО РФ, ф. 233, оп. 793756, спр. 20, арк. 138; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 611; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 305 – 306; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463; В сражениях за победу. Боевой путь 38 Армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 236 – 237.
1671. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 3 – 13; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1672. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 13; Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 10; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1673. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 3 – 13; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1674. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области в 1988 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 10; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1675. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1676. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 189, арк. 25; ф. 1130, оп. 2, спр. 7, арк. 18, 19, 40, 41, 43, 71 – 74; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 104; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 738; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1677. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 855; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 181 – 182.
1678. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 71, арк. 31; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской

- области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 143; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 717; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 326; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 396 – 398.
1679. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 357; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 396 – 398; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 463.
1680. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1681. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1682. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1683. ЦАМО РФ, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 1, 39; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 104; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 731; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1684. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1685. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249 оригінал; ф. 40 А, оп. 9136, спр. 189, арк. 25; ф. 9166, оп. 2, спр. 41; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 104; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань ХППШ 65 за період 1.04.42 – 26.12.43 р.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 710; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 37; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1686. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 402 – 403; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1687. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 141; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 734; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1688. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 733; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1689. Зеров М. Українське письменство / М. Зеров. – К., 2003. – С. 306; Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995. – С. 58 – 59; Літературна Харківщина: довідник / За ред. Гетьманця М. Ф. – Х., 1995. – С. 233 – 234; Скакун В. Літературна Сумщина : довідник / В. Скакун. – К., 1995. – С. 103 – 104.
1690. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1691. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1692. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 6 оригінал; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими

- захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 141; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 732; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1693. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1694. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 317; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1695. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 88; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 217 – 218; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 463.
1696. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1697. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1698. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1699. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1700. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1701. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1702. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1703. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1704. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 737; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 37; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1705. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 739; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 37.
1706. ЦАМО РФ, ф. 1518, оп. 2, спр. 11, арк. 5, ф. 1518, оп. 2, спр. 2, арк. 174, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 101 – 106; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» – С. 105; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 740; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1707. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1708. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

1709. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 508, арк. 63 – 70 оригінал; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 144; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 726; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 708; М., 1988. – Т. 2. – С. 46 – 47; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 155 – 156, 206 – 208; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1710. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 508, арк. 63 – 70 оригінал; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 144; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 725; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 552; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 132 – 133; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1711. ЦАМО РФ, ф. 1510, оп. 1, спр. 17, арк. 394; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих у 238 МСБ за 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 144; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 707; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1712. ЦАМО РФ, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 155, 158, 159; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 106; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 715; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1713. Косарев А. Йшли зі сходу народні месники / А. Косарев // Перемога. – 1967. – 18 лютого. – С. 2; Ковальов М. Д. Вирушали в похід партизани / М. Д. Ковальов // Ленінська правда. – 1977. – 18 травня. – С. 2; Дідоренко Л. Покровка / Л. Дідоренко // Перемога. – 2002. – 20 липня. – С. 2 – 3.
1714. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 265; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 229, арк. 4; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 719; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1715. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І., 1989/68. – С. 6 – 7; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. // Архів ІА НАНУ.
1716. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. – 1986/ . – № 22032 – 22035. – С. 106 – 107; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1717. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. І., 1989/68. – С. 6; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1718. Літератури не виявлено.

1719. ЦАМО РФ, ф. 9166, оп. 2, спр. 41, коробка 5619; ф. 203, оп. 2843, спр. 231, арк. 249 оригінал; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 23 ВШ за 1943; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 29, арк. 4; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 107; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 724; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1720. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 723; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 455.
1721. Літератури не виявлено.
1722. Корнієнко О. М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. – Суми, 2009. – С.111.
1723. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 1005, спр. 100, арк. 12; ф. 203, оп. 2843, спр. 443. арк. 36 – 37. Оригінал; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 107; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 360; Картотека військових поховань Краснопільського військкомату; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 341 – 342; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С.253.
1724. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 145 – 146; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 361.
1725. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 152 – 153; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1726. ЦАМО РФ, ф. 1130, оп. 2, спр. 7, арк. 40, 41, 43; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга обліку загиблих у ХППШ 4388 з 07.08.1942 – 15.08.1944; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 144; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 362; Картотека військових поховань Краснопільського військкомату; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1727. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 118, арк. 270; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 363; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 455.
1728. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 152 – 153; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1729. Літератури не виявлено.
1730. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1731. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
1732. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 189, арк. 25; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими

- захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 181; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 364; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1733. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату, Облікова картка № 746; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419.
1734. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 747; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 433.
1735. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 21; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 295.
1736. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 463.
1737. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 71, арк. 31; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Журнал обліку загиблих у 238 МСБ за період 5.6.1942 – 30.12.1943; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справчник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 101; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 367; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 438; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 463 – 464; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 601.
1738. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 368.
1739. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 600; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 297 – 299; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 330.
1740. Матеріали натурного обстеження автором, 1988 р.
1741. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25; ф. 9166, оп. 2, спр. 41; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справчник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 109; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 369; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1742. ЦАМО РФ, ф. 237 СД, оп. 1, спр. 31, арк. 235; ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 101 – 106. Безповоротні втрати рядового і сержантського складу 237 СД; ДАСО. Ф. НДБ. «Хронологический справчник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 109; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 370; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1743. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 59; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих за період з 23 червня по 5 листопада 1945; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справчник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 109; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 464.
1744. Гриченко И. Т. Ради жизни на земле: Документальные очерки о полных кавалерах ордена Славы / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1980. – С. 35 – 40; Дідоренко Л. Покровка / Л. Дідоренко // Перемога. – 2002. – 20 липня. – С. 2.
1745. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова

- картка № 743; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 434.
1746. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25; ф. 40 А., оп. 9136, спр. 176, арк. 59; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих від ран у 306 ОМСБ; ДАСО. Ф. НДБ. «Хронологический справчник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 109; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 712; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 463.
1747. Сумська область. Адміністративно-територіальний поділ. – Х., 1977. – С. 7.
1748. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 79.
1749. Проблеми археології Сумщини. – Суми, 1989. – С. 33-35.
1750. Белінська Л. І. До питання ранньої історії міста Кролевеця / Л. І. Белінська, В. Б. Звягельський // Матеріали другої наукової конференції по краєзнавству. – Кролевець, 2002. – С. 11.
1751. Горизонт зрубної культури поселення Литвиновичі // Матеріали другої наукової конференції по краєзнавству. – Кролевець, 2002. – С. 5.
1752. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 78.
1753. Трипольський Р. Горизонт зарубинецької культури поселення Литвиновичі 3 / Р. Трипольський // Матеріали другої наукової конференції по краєзнавству. – Кролевець, 2002. – С. 8.
1754. Багалеї Д. История Северской земли до половины XIV ст. / Д. Багалеї. – К., 1882.
1755. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко – статистическое описание Черниговской епархии. Кн. VII. – Чернигов, 1873. – С. 311 – 312.
1756. Приймак В. В. Деякі питання комплексного джерелознавства Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства XII – XIII ст. / В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початок II тис.) : збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С. 72 – 73.
1757. Білинська Л. І. До питання ранньої історії міста Кролевеця / Л. І. Білинська, В. Б. Звягельський // Кролевеччина, білі плями історії : збірник наукових праць. Матеріали другої наукової конференції по краєзнавству. – Кролевець, 2002. – С. 11.
1758. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали / В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – поч. II тис.) : збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С. 123.
1759. Отчет о полевых исследованиях секции памятников археологии при Сумской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в 1987 г. / В. Б. Звягельський, Л. І. Белинская, А. В. Радько, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – С. 1-4; Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали / В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – поч. II тис.) : збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С. 124.
1760. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 357.
1761. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя після монголо – татарської навали / В. В. Приймак // Археологія та історія Північно -Східного Лівобережжя (I – поч. II тис.). Збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С.121.
1762. Про державний реєстр пам'яток археології області : розпорядження Сумської обласної державної адміністрації від 19 липня 1994 р. № 227.
1763. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 246.
1764. Там само. – С. 252, 424-428, 430.
1765. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Собранные офицерами генерального штаба Черниговской губернии / М. Домонтович. – СПб, 1865. – С. 530.

1766. Кулаковський П. Чернігів-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 274, 305, 309, 424-428, 430, 431, 443; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. VII. – Чернигов, 1873. – С. 405; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354, 355.
1767. Кулаковський П. Чернігів-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 183-197.
1768. Там само. – С. 304, 442.
1769. ЦДАВОВУ, ф. 3006, оп. 5, спр. 15, арк. 549.
1770. Кулаковський П. Чернігів-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 337.
1771. Гурьев А. История города Кролевец / А. Гурьев. – Кролевец, 1914. – С. 15 – 16.
1772. Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов. Т. 2, ч. 1. – М., 1957. – С. 392 – 395.
1773. Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708 – 1709 років на території Сумщини. – Суми, 1958. – С. 13, 14.
1774. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 1208, арк. 522-591.
1775. Там само, ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 255-255зв.
1776. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 1. / Г. А. Милорадович – СПб, 1901.
1777. Історія українського мистецтва. Т. 4, кн. 1. – К., 1969. – С. 82.
1778. Гурьев А. История города Кролевец / А. Гурьев. – Кролевец, 1914. – С. 31, 33, 34.
1779. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 334.
1780. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Собранные офицерами генерального штаба Черниговской губернии / М. Домонтович. – СПб, 1865. – С. 582.
1781. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 335.
1782. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 25.
1783. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. : Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 75.
1784. ДАЧО, ф. Р-4609, оп. 1, спр. 980 – 985, 1033, 1034, 1067, 1068. – Колекція документів.
1785. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. – Суми, 2005. – С. 32 – 37.
1786. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – К., 1995. – Т. 6. – С. 487.
1787. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 72.
1788. Борисов А. Кандидатский стаж / А. Борисов. – М., 1984. – С. 99.
1789. Медведь Н. Т. Оккупация / Н. Т. Медведь. – М., 1995. – С. 37-38.
1790. Конотопський міський краєзнавчий музей. Архівна справа № 43.- ст. 48; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 289, спр. 58-60.
1791. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 104.
1792. Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. I. – С. 396.
1793. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 2348; оп. 17, спр. 359; ф. 145, оп. 1, спр. 32, 1032, ф. 128, оп. 1, спр. 13807, ф. 818, оп. 1, спр. 31, 526; РДВІА, ф. ВУА, спр. 21590, арк. 10, 17; РДІА, ф. 1293, оп. 76, спр. 315; оп. 165, спр. 520, 543; оп. 167, спр. 22; оп. 168, спр. 23, 24; РДІА, ф. 218, оп. 4, спр. 1895; ф. 1374, оп. 1, спр. 188-б; Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. Вечерський. – К.: Головкивархітектура, 2001. – 350 с; Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.; Городские поселения в Российской империи. – Т. 5. Ч. 2. – СПб., 1865; Гурьев А. История

города Кролевца / А. Гурьев. – Кролевец, 1914; Домонтович М. Черниговская губерния. Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба / М. Домонтович. – СПб., 1865; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Приложения к Трудам Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1906-1908; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К., 1893; Любарский М. Историко-статистический очерк уездного города Кролевца / М. Любарский // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – С. 173-188; Матерьялы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии: Часть 1: Города. – Выпуск XI: г. Кролевец. – Чернигов, 1913; Опис Новгородсіверського намісництва (1779-1781). – К., 1936; Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799-832; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – Т. VII. – Малороссия. – СПб., 1903; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874; Чернігівщина : Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – 1006 с.

1794. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9153, спр. 1, арк. 25; оп. 9113, спр. 30, арк. 8; оп. 9136, спр. 17, арк. 1, 2, 4, 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 812; Про встановлення охоронної зони: Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1795. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 4, 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 813; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1796. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, арк. 12; оп. 9136, спр. 17, арк. 4, 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1797. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, арк. 12; оп. 9136, спр. 17, арк. 4, 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1798. ЦАМО РФ, ф. 1205, оп. 2, спр. 22, арк. 159; оп. 977525, спр. 209, арк. 17, 12; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 810; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 862 – 872; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 15, 18, 22.
1799. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1800. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.

1801. ДАСО, ф. 851, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 365; Карась А. Войовничий атеїзм / А. Карась // Маяк комунізму. – 1990. – 4 вересня; Корноухов А. Алфавитний список церковей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып.7. – Чернигов, 1906-1908. – Приложение. – С.16; Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церковей. – СПб, 1824. – № 5.
1802. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т.– М., 1987. – Т. 1. – С.415; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 127; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 567 – 585.
1803. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 567 – 585.
1804. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 23.
1805. Літератури не виявлено.
1806. ЦАМО РФ, ф. 3408, оп. 2, спр. 10, арк. 152; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 817; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 872; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України, Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 18, 19; История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.464.
1807. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры УССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 586-603.
1808. ЦАМО РФ, оп. 18001, спр. 985, арк. 155; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 90; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 815; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 354; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 603-611, 872; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України, Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 20, 22.
1809. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 612-630; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини. – 3-є вид. випр. і доп. / Ф. С. Яковенко. – Х, 2005. – С. 254-262.
1810. Памятники истории и культуры УССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 809 – 824.

1811. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 12, 98; спр. 277, арк. 285; спр. 265, арк. 13, 127, 168; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 852, 855, 854, 858; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 62, 66, 77.
1812. ЦАМО РФ, оп. 60606а, спр. 3, арк. 265, ф. 380, оп. 1, спр. 2, арк. 42, 43, 82; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 14, 206, 225, 248; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 179-180; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 835; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 874, 859, 862, 866, 867, 869, 870; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 15, 16, 20, 21.
1813. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1814. Самоквасов Д. Я. Древние города России / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1873. – С. 7; Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губернии до 1930 г. // Труды XIII АС. – М., 1903. – С. 50; Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. / Д. Т. Березовець // АП УССР. – К., 1955. – Т. V. – С. 58; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 59; Сухобоков О. В. Отчёт о разведках Левобережной группы Раннеславянской экспедиции за 1968 р. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1968 /13 в. – № № 5339 – 5342. – С. 17.
1815. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 11; Маєвська Н. К. Медична служба в партизанських загонах / Н. К. Маєвська. – К., 1985. – С. 4, 15, 16, 149; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 395, 397, 455-461; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 101, 386, 98; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 66.
1816. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 11; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 721-732; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 455-462; Есть на карте село! : Очерки. – Х., 1986. – С. 120.
1817. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 22 – 23.
1818. ЦАМО РФ, оп. 977525, спр. 339, арк. 559; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 818; Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 487, 488; Додаток № 2 до Книги пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 17 – 19.
1819. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 20, арк. 19 – 22; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми – Т. 6. – С. 618-630; Красюк-Сорока З. Вони загинули, але перемогли, віддаючи життя для перемоги / З. Красюк-Сорока // Кролевецький вісник. – 2007. – 16 травня. – С. 2.
1820. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 355; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 618-630; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини. – 3-є вид. випр. і доп. / Ф. С. Яковенко. – Х., 2005. – С. 263-275.
1821. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 313, арк. 222, 230; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 92;

- Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 819; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 862, 873; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С.15, 18, 21, 22; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 355.
1822. Памятники истории и культуры УССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 355; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 630-638; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини: 3-е вид. виправл. і доп. / Ф. С. Яковенко. – Х., 2005. – С. 276-288.
1823. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 841.
1824. Літератури не виявлено.
1825. Літератури не виявлено.
1826. Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 425; Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 183-187; Ступак Неоніла Захарівна [Некролог] // Кролевецький вісник. – 1999. – 12 черв.; Шейна Т. Чи світити зіркам?: Н. З. Ступак / Т. Шейна // Кролевецький вісник. – 1996. – 18 трав. – С. 2; Калюжний М. З ювілеєм, славно трудівнице! / М. Калюжний // Маяк комунізму. – 1970. – 14 листопада. – С. 4; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці працівникам торфової промисловості : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 29 червня 1966 р. // Відомості верх Ради СРСР. – 1966. – № 27. – С. 530.
1827. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 269, арк. 1, 93; Сумская область в период Великой Отечественной Войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 393; Коноваленко В. Через сорок років / В. Коноваленко // Маяк комунізму. – 1986. – 9 травня. – С. 4.
1828. Сведения о строительстве памятников и монументов на территории Кролевецкого района в 1967 году. – Кролевец, 1967.
1829. Сведения о строительстве памятников и монументов на территории Кролевецкого района в 1967 году. – Кролевец, 1967.
1830. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 408 ОМСБ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 92; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 820; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 745; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – С. 490, 638-652; Лашенко П. М. Из боя – в бой / П. М. Лашенко. – М., 1972. – С. 82-83.
1831. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 58; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 431-435; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 859; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 346.
1832. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 42, 57, 58; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 431-435; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 859; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 346.
1833. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 10, ф. 417, оп. 10564, спр. 387, арк. 27; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941–1943». – С. 63; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату.

- Облікова картка № 821; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 873.
1834. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 349; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 346; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 108; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини / Ф. С. Яковенко. – Х, 2005. – С. 14.
1835. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 882; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 873; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 16.
1836. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 208; Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 183 – 187; Пам'яті Катерини Павлівни Ковальчук [Некролог] // Кролевецький вісник. – 2006. – 15 березня. – С. 8; Шейна Т. Чи світити зіркам?: Катерина Павлівна Ковальчук / Т. Шейна // Кролевецький вісник. – 1996. – 27 квіт. – С. 2; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам тваринництва Української РСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 березня 1966 р. // Відомості Верх. Ради СРСР. – 1966. – № 14. – С. 237-243.
1837. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 823.
1838. ЦАМО РФ. Лист № 11/П-54122 від 21 листопада 2006; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 824; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 873.
1839. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 824/1.
1840. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 824/2; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 873.
1841. ЦДАВОВУ. Наказ № 154 17.07.1942 «По партизанському з'єднанню С. А. Ковпака, ліс Губаровщина»; Про встановлення охоронної зони: Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 183; Сереженко М. Г. Монумент партизанської слави / М. Г. Сереженко // Маяк комунізму. – 1987. – 16 травня. – С. 4; Яковенко Ф. С. Бій біля лісової криниці / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 1996. – 4 грудня. – С. 4.
1842. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 98, арк. 3; спр. 230, арк. 20; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 873; История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 346; Старожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Старожилов. – Львів, 1966. – С. 47; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат. – К., 1946. – С. 44.
1843. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 346; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 652-666.
1844. ЦАМО РФ, ф. 1354, оп. 2, спр. 42, арк. 6: ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 93; Паспорти військових

- поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 845; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С.464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 875.
1845. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 809-824.
1846. Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1976/ ... – С. 15-22.
1847. Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві / К. Коршак // Хроніка археології та мистецтва. – Ч. I, 1930. – С. 57-66; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1976/ ... – С. 15-22.
1848. Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві / К. Коршак // Хроніка археології та мистецтва. – Ч. I, 1930. – С. 57-66; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1976/ ... – С. 15-22.
1849. Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві / К. Коршак // Хроніка археології та мистецтва. – Ч. I, 1930. – С. 57-66; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1976/ ... – С. 15-22.
1850. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 65-81; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 394, 436-444.
1851. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 28; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 394, 441.
1852. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 28; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 394, 439.
1853. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 27; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 394, 442.
1854. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 210, 295; спр. 292, арк. 76; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 825; Справка партархива комиссии по делам бывших партизан Великой Отечественной войны 1941 – 1945 Президиума Верховного Совета Украинской ССР № 10/118 от 24.01.1990; Про встановлення охоронної зони: Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 356; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С.464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 855 – 859, 666-677; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 139.
1855. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 27, арк. 48; ЦАМО РФ, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 57; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 825.
1856. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 16-19, 64-80; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 355, 356; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 391, 392, 63; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 855-857, 859; Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 394, 436-444; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; І ожила сторінка подвигу: До 45-річчя партизанського параду в с. Дубовичі // Маяк комунізму. – 1987. – 25 травня. – С. 1.

1857. Приказ № 70 «Об объединении Шалыгинского партизанского отряда с Путивльским по партизанскому отряду С. А. Ковпака» по партизанскому отряду С. А. Ковпака от 1.02.1942, х. Новоселица; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 356; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 391, 392; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1858. ЦАМО РФ, оп. 18001, спр. 1208, арк. 211зв., оп. 977525, спр. 206, арк. 282зв., спр. 208, арк. 363, спр. 43532 – с – 1943, спр. 41168 – с – 1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 829; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 862-871, 873; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 15, 17-19, 22.
1859. ЦАМО РФ, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 55, 57, 85, 146-148; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 862-871; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 14 – 15.
1860. ЦАМО РФ, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 55, 57, 85, 146-148; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 862-871; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 14 – 15.
1861. ЦАМО РФ, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 151; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1862. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 854, 873.
1863. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 830; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 860, 873.
1864. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980. – С. 356; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995.– С. 678-691.
1865. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1987 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ.
1866. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 23646.
1867. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР за 1968 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1968/13в. – № 5339 – 5342.
1868. ЦАМО РФ, ф-7021, оп. 74, спр. 481, арк. 3, 91, 577; спр. 482, арк. 515, 564; ДАСО, Ф. 438, оп. 1, спр. 384, арк. 27, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 4, 83, 84, 96; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 176; Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 394, 395, 399-483; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1869. ЦАМО РФ, ф-7021, оп. 74, спр. 481, арк. 3, 91, 577; спр. 482, арк. 515, 564; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 20-22, ф. 298, оп. 1, спр. 13, арк. 5; Архів УСБУ по Сумській області, спр. 2769, арк. 92, спр. 2378, спр. 3728; Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 1 – С. 415, 416, 419, 420; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.

1870. ЦАМО РФ, ф-7021, оп. 74, спр. 481, арк. 3, 91, 577; спр. 482, арк. 462, 515, 564; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 4, 9, 83, 84; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – С. 395, 399-483; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 176.
1871. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 3136, спр. 17, арк. 10; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 869, 872; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 18 – 20.
1872. ЦАМО РФ, оп. 9166, спр. 128, арк. 304; ф. 3408, оп. 2, спр. 10, арк. 136-152; Довідка ГУК м. Москва 0110/121 28.04.1942; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих у 5178 ППШ за період 20.09.1943 – 15.10.1943; Стационарні журнали ЦРЛ – №№ 14, 28, 58, 128 за 1942; №№ – 366, 367, 392, 422, 434, 435, 445, 446, 449, 453, 459, 460 – 463, 479, 480, 501; Шейна Т. П. За ціною вони не стояли / Т. П. Шейна // Кролевецький вісник. – 1995. – 17 травня. – С. 3.
1873. ЦАМО РФ. Архівна довідка № 9/П-60950. 17 листопада 2006 р. Донесення № 63237 С – 1946 г.; ДАСО, ф. 2445, оп. 7, спр. 20, арк. 19, 22; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 19, 22.
1874. ЦАМО РФ, оп. 977525, спр. 333, арк. 165; оп. 977525, спр. 334, арк. 62 зв.; оп. 977525, спр. 332, арк. 142зв.; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 15, 18, 20, 22; Куртась А. Ім'я льотчика відоме / А. Куртась // Маяк комунізму. – 1986. – 7 січня. – С. 2.
1875. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих у 5178 ППШ за період січень – грудень 1942, 1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 801; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 872; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 473.
1876. ДАСО, ф. 461, оп. 1, спр. 2, арк. 1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 336; Бойова юність: Спогади про перші кроки комсомолу України. – К., 1958. – С. 11; Сереженко М. Вони були першими / М. Сереженко // Маяк комунізму. – 1988. – 22 жовтня, 25 жовтня. – С. 2.
1877. ДАСО, ф. 461, оп. 1, спр. 2, арк. 1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – Сумы, 1980. – С. 336; В путешествие по Сумщине : Путеводитель. – Х., 1979. – С. 81.
1878. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 872.
1879. Літератури не виявлено.
1880. Козлов О. Перший потяг у Кролевіці / О. Козлов // Кролевецький вісник. – 1994. – 2 листопада (№ 87).
1881. Військово-Медичний архів Російської Федерації, ф. 243, спр. 24035, арк. 188; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 706; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 480; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 489, 495-567; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 395; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980. – С. 338; Ванеев Г. И. Черноморцы в Великой Отечественной войне / Г. И. Ванеев. – М., 1978. – С. 290; Камалов Х. Х. Морская пехота в боях за Родину / Х. Х. Камалов. – М., 1983. – С. 165.
1882. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від

- 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 495-567.
1883. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 793756, спр. 9, арк. 10, 19, оп. 686196, спр. 7303, арк. 74; Книга Пам'яті України. Сумська область. В 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6 – С. 489; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 265; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 338; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 83; Караваев А. В. Сердца и броня / А. В. Караваев. – М., 1971. – С. 105, 111, 135, 140; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини: 3-є вид., виправлене і доп. / Ф. С. Яковенко. – Х., 2005. – С. 9, 13.
1884. ДАСО, ф. 438, оп. 1, спр. 202, арк. 2; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 853.
1885. ЦАМО РФ. Довідка Головного управління кадрів. м. Москва. № 173/6/224689 21.05.1968 р., оп. 682526, спр. 637, арк. 66. Нагородний лист; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 803; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С.464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 338; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6 – С. 490, 866, 872.
1886. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 805; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 428; Яковенко Ф. С. «Як спалах світла» / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 2006. – 15 лютого. – С. 3.
1887. ДАСО, ф. 438, оп. 1, спр. 220, арк. 10, спр. 2002, арк. 1,12; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.338; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 390; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 857, 872.
1888. ЦАМО РФ. Довідка Головного управління кадрів. м. Москва. № 173/4/Ю – 119128, 2 червня 1967 р.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 802; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 338; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 868, 872; Сумщина і іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 550.
1889. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 806; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 432; Яковенко Ф. С. Він житиме у наших серцях / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 2006. – 28 жовтня. – С. 2.
1890. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 807; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С.433; Яковенко Ф. С. З почуттям інтернаціонального обов'язку / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 2006. – 27 грудня. – С. 3.
1891. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 2, арк. 10, спр. 17, арк. 1,2; Наказ по 293 СД 26.08.1941 № 21 та 30.08.1941 р. № 22 м. Кролевець; Лист командира дивізії п. Лагутіна від 21 листопада 1941; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 869.
1892. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 808; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 434; Яковенко Ф. С. У гарячому небі Афганістану / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 2006. – 8 лютого. – С. 6.
1893. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 809; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 437;

- Яковенко Ф. С. Ціною власного життя / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 2006. – 19 серпня. – С. 2.
1894. ЦАМО РФ. Довідка № 40202 від 30.01.1976, інв. № 10, С. 119; Головне Управління кадрів м. Москва. Довідка № 173/4/-83762 від 29.08.1974; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. – М., 1985. – С. 136; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 490; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 338; Анискин А. Кролевец и Путивль остались позади / А. Анискин // Красная армия. – 1943. – 5 сентября. – С. 1; Лифар В. Відкриття пам'ятного знака танкістам-визволителям / В. Лифар // Маяк комунізму. – 1982. – 11 вересня. – С.2, 3.
1895. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 337.
1896. Городиська А. Г. На честь героїв-земляків / А. Г. Городиська // Маяк комунізму. – 1990. – 6 листопада. – С. 3.
1897. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 334.
1898. Літератури не виявлено.
1899. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 858; Українська Радянська енциклопедія. В 17 т.– К., 1964. – Т. 16. – С. 602; Український Радянський енциклопедичний словник. У 3-х т. – К., 1987. – Т. 3. – С. 138; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 383-384; Палажченко О. Пилип Рудь – поет-воїн / О. Палажченко // Дніпро. – 1960. – № 2. – С. 108-114.
1900. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 325; Голубченко В. Ю. 600 кілометрів по Сумщині: путівник / В. Ю. Голубченко, В. В. Ліницький. – Х., 1973. – С.58.
1901. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1975. – С. 328; Стожок М. Від берегів Сейму до Севастополя / М. Стожок // Кролевецький вісник, – 1991. – 23 лютого.
1902. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Сапухін П. А. Перебування Т. Г. Шевченка на Сумщині / П. А. Сапухін. – Суми, 1956. – С. 23-24; Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка / Д. Косарик. – К., 1955. – С. 215; До 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка: (Літературно-краєзнавчі методичні матеріали). – Суми, 1961. – С. 27-28; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – Сумы, 1980. – С. 334.
1903. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 874, арк. 334; ЦДІА РФ, ф. 1343, оп. 28, спр. 3132, арк. 2,7; спр. 3133, арк. 4-5; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 372; Жур П. В. Дума про вогонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. В. Жур. – К., 1985. – С. 38-40; Российский медицинский список на 1831 г. – СПб., 1831. – С. 313; Шевченківський словник. Т. 2. – К., 1977. – С. 182-183.
1904. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 353, арк. 1-6; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 379-380.
1905. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський; НДТІАМ; Головкивархітектура. – К., 2003. – С. 346, 347.
1906. Літератури не виявлено.
1907. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 692-721.
1908. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 5204 ХППШ за період з 24.06.1943 по 21.4.1944. Алфавітна книга померлих у 1933 ХППШ, 507 ХППШ. Алфавітна книга померлих у 5184 ХППШ за період з 25.06.1943 по 11.09.1945. Алфавітна книга померлих у 2418 ХППШ; Паспорти військових поховань Сумського

- обласного військкомату. Облікова картка № 833; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 874; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 451.
1909. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 81.
1910. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1911. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 64; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 692-721; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 351.
1912. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1913. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1914. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1915. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 12, 87; спр. 277, арк. 280; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 852, 858, 859.
1916. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1917. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 98, 163; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 185; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 834; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 15; Борисов А. Ф. Кандидатский стаж / А. Ф. Борисов. – М., 1984. – С. 142-143.
1918. Березовець Д. Т. Відчит про розвідки на Путивльщині у 1947 р. / Д. Т. Березовець // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1947/30. – № .... – С. 6; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 22-23.
1919. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 39, 54, 91; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 851, 852, 853, 856, 721-732; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 357; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 167-168; Борисов А. Ф. Кандидатский стаж / А. Ф. Борисов. – М., 1984. – С. 99, 163, 160, 166; Яковенко Ф. С. Партизани стояли насмерть / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 1996. – 18 вересня.
1920. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 834; Войцехович В. О. Фронт на Поліссі / В. О. Войцехович. – К., 1975. – С. 19; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 851.
1921. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 39; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 834; Яковенко Ф. С. Литвиновицький бій / Ф. С. Яковенко // Кролевецький вісник. – 1996. – 31 серпня.
1922. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 155, 157; Борисов А. Ф. Кандидатский стаж / А. Ф. Борисов. – М., 1984. – С. 138-143.

1923. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 165; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 381-382; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 6; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Нежинский полк / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 454; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. 462.
1924. Самоквасов Д. Я. Древние города России. Приложение / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1873. – С. 7; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 263, 265; Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. / Д. Т. Березовець // АП УССР. – Т. V. – 1955. – С. 49-66; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 113-114; Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1986/... – № 22032 – 22035. – С. 98-91; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 21 – 22; Приймак В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження роменських пам'яток у пониззі р. Клевень / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1991... – С. 14.
1925. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1926. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1927. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1928. Телегин Д. Т. Отчёт о работе неолитического отряда Левобережно-Сейменской экспедиции 1953 г. / Д. Т. Телегин // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1953/... № 2054. – С. 22.
1929. ЦАМО РФ, оп. 210560, спр. 1, арк. 8; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 836; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1930. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 837; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 874.
1931. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 850.
1932. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 41; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 773; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 22; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1933. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 357; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 733-741.
1934. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 849; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 872.
1935. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 692-721.

1936. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1937. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1938. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 692-721.
1939. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 230, 236, ф. 15001, оп. 2, спр. 3, арк. 151; ф. 1205, оп. 2, спр. 22, арк. 172; оп. 977525, спр. 208, арк. 346, оп. 9166, спр. 128, арк. 282; ДАСО, Ф. НДБ, «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 95; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 839; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 487, 874; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 417.
1940. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 392; Сереженко М. Г. Шлях солдата / М. Г. СЕРЕЖЕНКО // Маяк комунізму. – 1984. – 6 жовтня. – С. 2.
1941. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 486, 742-763; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980. – С. 357.
1942. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 72, 74, 75; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 828; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 356; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 18; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 394, 436-444; Дзвони пам'яті. Книга про трагедію сіл на Сумщині та Чернігівщині. – К., 1986. – С. 72, 73.
1943. ЦАМО РФ, ф. 1500, оп. 1, спр. 10, арк. 14, 15; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1944. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 65-81; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Дзвони пам'яті. Книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини. – К., 1986. – С. 72-73; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 356; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 63, 356.
1945. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1946. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1947. ДАСО, Ф. НДБ, «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 96; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 840, 851; Про встановлення охоронної зони: Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми., 1995. – Т. 6. – С. 864, 866, 874, 763-784.
1948. Центральний державний архів громадських організацій, м. Київ (ЦДАГО), ф. 65, оп. 1, спр. 19; Сумская область в период Великой Отечественной Войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 393.

1949. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 358; Сич-Больша Г. Вони завжди в серцях людей / Г. Сич-Больша // Маяк комунізму. – 1963. – 25 вересня. – С. 3; Гайовий В. Червоні слідопити в дорозі / В. Гайовий // Маяк комунізму. – 1965. – 9 травня. – С.4.
1950. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 96; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 831; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 863; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 15-21; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 356; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464.
1951. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1952. Обломский А. М. Очёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. . – ф. е. 1990/77. – № 24097.
1953. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 874.
1954. Про встановлення охоронної зони: Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 763-784.
1955. ЦАМО РФ, Расп. (5069/7860) парт. 668, 16.08.1991, оп. 18001, спр. 169, арк. 76; ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 5, арк. 5, 5зв.; Ф. НДБ, «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 97; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 842; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С.464; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 875; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 358; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 16; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 208.
1956. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216.
1957. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 843; Про встановлення охоронної зони: Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 20; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 875.
1958. ЦДАГО, ф. 65, оп. 1, спр. 19; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 207-209; Сереженко М. Стела край дороги / М. Сереженко // Маяк комунізму. – 1987. – 20 травня. – С. 3.
1959. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры УССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 464; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 358; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 785-794; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини. 3-е видання виправлене і доповнене / Ф. С. Яковенко. – Х., 2005. – С. 478-492.

1960. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 638-652.
1961. ЦАМО РФ, ф. 3408, оп. 214707, спр. 1, арк. 49-50; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 844; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 356; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 20; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 795-808; Героїчний подвиг радянського народу: збірник матеріалів про відзначення на Україні 20-річчя Перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною. – К., 1965. – С. 140-141; Михалевич А. Вічно живі. Ніхто не забутий, ніщо не забуте / А. Михалевич // Маяк комунізму. – 1965. – 15 травня. – С. 2.
1962. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988 – Т. 2. – С. 71; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 359; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 294, 295; Яковенко Ф. С. Книга бойової слави Кролевеччини / Ф. С. Яковенко. – Х., 2005. – С. 16, 17.
1963. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 293, арк. 120-123; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 359; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 394, 474-478.
1964. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 173, арк. 1-2; ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 197; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 8; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – С. 382-384; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – Чернигов, 1873. – С. 328-329; Карась А. Войовничий атеїзм / А. Карась // Маяк комунізму. – 1990. – 4 вересня.
1965. ЦАМО РФ, оп. 218244, спр. 3, арк. 14; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 914; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 872; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник – К., 1987. – С. 464; Додаток № 2 до Книги Пам'яті України і Книги Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2006. – С. 16, 17, 19.
1966. Літератури не виявлено.
1967. ЦАМО РФ, ф. 5209, оп. 1, спр. 1; ф. 4335, оп. 1, спр. 1; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих у 5209 ХПШ, 4335 ХПШ за період з 1943 – 04.06.1944; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 852; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 359; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 875.
1968. Сухобоков О. В. Охоронні розкопки роменського городища с. Червоний Ранок Сумської області / О. В. Сухобоков // Археологія. – 1963. – № 15. – С. 112; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 118.
1969. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1987 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – С. 58.
1970. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980.

- С. 359; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 17, 393.
1971. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 359; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 809-824.
1972. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 303; Окрилені п'ятирічкою: зб. статей. – Х., 1974. – С. 72-81; Шейна Т. Чи світити зіркам?: Євдокія Іванівна Момот / Т. Шейна // Кролевецький вісник. – 1996. – 7 лютого. – С. 2; Куртась А. Зірка Дусі Момот / А. Куртась // Маяк комунізму. – 1990. – 8 березня. – С. 3.
1973. ЦАМО РФ, оп. 210560, спр. 1, арк. 8; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 838; Памятники истории и культуры УССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 875.
1974. Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры УССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 824-831.
1975. ЦАМО РФ, ф. 1500, оп. 2, спр. 3, арк. 71; ф. 4349, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 4 зв., 5, 5 зв; оп. 18001, спр. 256, арк. 142; ф. 2418, оп. 1, спр. 3, арк. 12; ф. 2418, оп. 1, спр. 1, арк. 30; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 847; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 875.
1976. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1987 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – С. 59.
1977. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 80; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 846; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 572.
1978. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 313, арк. 214-217; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 848; Про встановлення охоронної зони : Рішення Кролевецького райвиконкому від 18.06.1974, № 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник – К., 1987. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 359; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 6. – С. 832-850.
1979. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 27, арк. 18.
1980. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1987 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – С. 59.
1981. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 28, 182-186; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – Чернигов, 1873. – С. 313-314; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Нежинский полк / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 443; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. 370-371; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – Т. 7. – Спб., 1902. – С. 343; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 384-386; Природно-заповідний фонд Української РСР. – К., 1986. – С. 134.
1982. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки: Довідник / Упоряд. В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 17, 31.

1983. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
1984. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры Украины 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227; Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
1985. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры Украины 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227.
1986. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л., 1961. – С. 61; Ильинская В. А. Скифия VII – IV вв. до н.э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К., 1983. – С. 336; Кучера М. П. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К., 1984. – С. 109; ИСОХЕ., отд. III. – М., 1857. – С. 530 – 534, 561 576; Ляскоронський В. Г. Городища, кургани и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронський // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. I. – С. 168 – 169; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л., 1961. – С. 256 – 258; Сухобоков О. В., Работы Левобережной славяно-русской эспедиции в 1976 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // АО 1976 г. – М., 1977; Работы на роменско-древнерусских комплексных памятниках у с. Каменное Сумской области / О. В. Сухобоков, О. В. Иченская, Р. С. Орлов, С. П. Юренко // АО 1977 г. – М., 1978; Сухобоков О. В. О работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1978 г. / О. В. Сухобоков, О. В. Иченская, Р. С. Орлов // АО 1978 г. – М., 1979.
1987. Лебедин : Зб. архівних документів і матеріалів. – Х., 1997. – С. 6; Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К., 2001. – С. 106; Кравченко В. І. До питання про дату заснування і походження назви міста Лебедина / В. І. Кравченко // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. 1. Історія. – Суми, 1994. – С. 22-25.
1988. Вечерський В. В. Лебедин / В. В. Вечерський // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1994. – С. 95-106; Вечерський В. Фортифікації Сумщини / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 84-91.
1989. Ткаченко Б. І. Лебедя: Історичні нариси. В 2-х кн. Кн.1 / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 41.
1990. Вечерський В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. Вечерський. – К., 2005. – С. 248, 387-415.
1991. Корнієнко О. 1708 рік: Україна на переломі / О. Корнієнко // Гроно. – 1999. – № 1. ; Удод А. ...Чиїх синів ми діти? Або знову про козацьку могилу / А. Удод // Життя Лебединщини. – 1991. – 16 травня.
1992. Гречило А. Герби міст України (XIV – перша пол. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Зварник. – К., 2001. – С. 203.
1993. Мандрівний філософ в колі однодумців // Дудченко В. Г. З історії Лебединщини. Вип. 1 / В. Г. Дудченко. – Лебедин, 1993. – С. 12-14; Дудченко К. М. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 11.
1994. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 374-381; Билык А. В. Краткий очерк истории с. Межирич [Рукопись из архива Лебединского городского художественного музея] / А. В. Билык. – Лебедин, 1981. – 19 с.
1995. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 381-388.
1996. Лукомский Г. Михайловка / Г. Лукомский // Столица и усадьба: Журнал красивой жизни. – 1916. – № 56 (15.IV). – С. 2-13.

1997. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський. – К., 2002. – С. 289-290, 300-314, 356-357.
1998. Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 119-140; Скакун В. П. Шевченко на Лебединщині / В. П. Скакун // Тарас Шевченко і Сумщина : збірник. – Суми, 1993. – С. 63-69; Дедулин Г. Хата с краю: Разрушен дом-музей Т. Шевченко в селе Лыфино Лебединского района / Г. Дедулин // Панорама. – 2005. – 20-27 июля; Незапланований заїзд // Дудченко В. Г. З історії Лебединщини: збірник. Вип. 1 / В. Г. Дудченко. – Лебедин, 1993. – С. 16-17.
1999. Макарова В. А. І слово в пісні відгукнеться... / В. А. Макарова, Л. А. Макарова – Суми, 2003. – С. 15-40, 210-225, 254-264.
2000. З історії розвитку сільського телефонного зв'язку на Лебединщині. – Суми, 1999. – 44 с.
2001. Галян Г. І. Писанки і Сумцов / Г. І. Галян // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. – Х., 1996. – С. 48-50.
2002. Еммо О. Хроніка / О. Еммо. – Вінніпег (Канада), 1987. – С. 11-29, 107-153; Дудченко В. 1917-й на Лебединщині / В. Дудченко // Життя Лебединщини. – 1991. – 7 листопада.
2003. Дубровський В. В. Музеї на Україні / В. В. Дубровський. – Х., 1929. – С. 47, 57; Кравченко В. І. Перша виставка української старовини в Лебедині влітку 1918 р. / В. І. Кравченко // Мистецькі осередки Сумщини : Історія, колекції, дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. – Суми, 1995. – С. 45-46; Кравченко В. Першовитоки історії Лебединського художнього музею / В. Кравченко // Художній музей: Минуле та сучасність : Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею ім. Никанора Онацького. – Суми, 2001. – С. 57-59; Каталог першої виставки української старовини. – Лебедин, 1918. – 20 с.
2004. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю : Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 64; Перепелиця І. Лебединський район на Сумщині / І. Перепелиця // Злочин. – Київ-Мельбурн, 2003. – С. 142.
2005. Ткаченко Б. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедин, 1994. – 464 с.; Бурлюк Д. В голодний 33-й / Д. Бурлюк // Будівник комунізму. – 1989. – 27 червня; Бурлюк Д. І. Вимерла половина села / Д. І. Бурлюк // Життя Лебединщини. – 2002. – 31 липня; Лисянський В. Таке не повинно повторитися / В. Лисянський // Життя Лебединщини. – 2002. – 27 липня; Мефодій (Срібняк), єпископ. Сумщина в умовах голодомору 1932-1933 рр. / єпископ Мефодій (Срібняк) // Слово просвіти. – 2005. – 20-26 жовтня; Ткаченко Б. Терор голодом / Б. Ткаченко // Голодомор на Сумщині : Збірник. – Суми, 1993. – С. 6-16.
2006. ДАСО, ф. 2191, оп. 1, спр. 101, арк. 29.
2007. Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 27, арк. 129-133.
2008. Борисенко И. В. Краткие сведения о состоянии преступности на территории Лебединского района и борьба с преступностью райотдела милиции за период 1938 – 1959 год: [Рукопись из архива Лебединского городского художественного музея] / И. В. Борисенко. – Лебедин, 1967. – 26 с.; Борисенко И. В. Секретарю Лебединского районного комитета Компартии Украины тов. Яковенко Л. А. Ответ: [Рукопись из архива Лебединского городского художественного музея] / И. В. Борисенко. – Лебедин, 1983. – 5 с.
2009. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 7. – С. 33-40; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2-х т. Т. 1. – Суми, 2003. – С. 484-518, 569, 592, 657-659; Білик О. Вітчизняна війна на Лебединщині (1941 – 1943 рр.) : [Рукопис з архіву Лебединського міського художнього музею] / О. Білик. – Лебедин, 1961. – 187 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 240, 249.

2010. Івашина В. В. Село, а в ньому люди... / В. В. Івашина. – Лебедин, 1996. – 164 с.
2011. Радченко І. Спортивні зірки Лебединщини / І. Радченко. – Лебедин, 2004. – 240 с.
2012. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко; за ред. М. П. Бажана і Г. Н. Логвина. – К., 1976. – С. 32-40, 171-176, 297-302.
2013. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 129-143; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: ил. справочник-каталог. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 21-22; Пам'ятки містобудівного мистецтва : До 345-річниці заснування Лебедина // Сумський календар 1997. – Суми, 1996. – С. 90-91.
2014. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3-х т. / Ред. кол. А. Ф. Парамонов и др. – Х., 2005. – Т. 2. – С. 105-166.
2015. Шеремет Л. Ода степу: Заповіднику «Михайлівська цілина» 75 років / Л. Шеремет // Площа незалежності, 2. – 2003. – № 4. – С. 14-15.
2016. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 3, арк. 40-41; ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 94; оп. 2843, спр. 510, арк. 25; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга обліку померлих в 2676, 1111, 596, 1404, 4502, 1067, 2035, 5161 шпиталях; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 946; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. – М., 1987. – Т. 1. – С. 271, 1988. – Т. 2. – С. 140; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 139; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 369; Буров А. В. Твои герои, Ленинград. – 2-е изд. / А. В. Буров. – Л., 1970. – С. 588; Хахлин Л. А. Рассказы о мужестве / Л. А. Хахлин. – Л., 1978. – С. 159-184; Герои и подвиги. Кн. 1. – Саратов, 1966. – С. 161-162; Герои – освободители Черкасщины. – 2-е изд. доп., испр. – Днепропетровск, 1980. – С. 111.
2017. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 3, арк. 40-41; ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 94; оп. 2843, спр. 510, арк. 25; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга обліку померлих в ЕШ за період 01.01.1942 – 13.01.1946; Алфавітна книга померлих в ЕШ за період 13.01.1942 – 06.09.1945; Книга поховань померлих в ЕШ 1404 за період 14.07.1943 – 11.10.1945; Книга поховань померлих в ЕШ 1067 за період 02.09. 1941 – 07.04.1946; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 149; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 139; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 369.
2018. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 94; оп. 2643, спр. 510, арк. 25; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 906; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 369; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 139.
2019. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 94; оп. 2889, спр. 510, арк. 25; Військово-медичний музей МО Російської Федерації: Книга обліку померлих в ЕШ 2676, 1111, 1404, 1067, 596; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 38,67; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 903; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 139.
2020. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 94; спр. 510, арк. 25; ф. 335, оп. 5113, спр. 3, арк. 40-41; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга обліку померлих в ЕШ 2676, 1111, 1404, 1067, 596; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 243, арк. 8-14; спр. 228, арк. 323-324; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 902; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 139; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465.
2021. Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах / Авт.-упоряд. тексту В. О. Шевчук. – К., 1993. – С. 695-698; Дудченко К. М. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 10-11; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 363; Косарик Д. М. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка / Д. М. Косарик. – К., 1955. – С. 203-204; Лебедин: зб.

- архівних документів і матеріалів / Головний ред. В. К. Мигаль; Упоряд. Л. М. Момот, Т. В. Чернявська. – Х., 1997. – С. 17-18; Сапухін П. А. Перебування Т. Г. Шевченка на Сумщині / П. А. Сапухін. – Суми, 1956. – С. 18-19; Скакун В. П. Літературна Сумщина / В. П. Скакун. – К., 1995. – С. 121-122; Дудченко В. Г. Незапланований заїзд / В. Г. Дудченко // Дудченко В. Г. З історії Лебединщини. Вип. 1-й / В. Г. Дудченко. – Лебедин, 1993. – С. 16-17; Ступак Ю. П. Видатні художники на Сумщині / Ю. П. Ступак. – Х., 1969. – С. 15-16; Шевченко і наш край: з історії Лебединщини. Вип. 4. – Лебедин, 1994. – 44 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Скакун В. П. Шевченко на Лебединщині / В. П. Скакун // Тарас Шевченко і Сумщина. – Суми., 1993. – С. 63-68; Шевченко О. Встановлення меморіальної дошки на будинку, де жив Т. Г. Шевченко / О. Шевченко // Соціалістичне життя. – 1956. – 31 серпня.
2022. Дудченко К. М. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 67; Письменники Радянської України : довідник. – К., 1976. – С. 72 – 73; Скакун В. П. Літературна Сумщина / В. П. Скакун. – К., 1995. – С. 127 – 129; Український Радянський енциклопедичний словник. В 3-х т. – К., 1986. – Т. 1. – С. 432.
2023. Овчаренко І. М. Йому жити у віках / І. М. Овчаренко. – Слов'янськ, 1997; Скакун В. П. Літературна Сумщина / В. П. Скакун. – К., 1995. – С. 119-121; Шептій К. Його книжки «ходили по руках» / К. Шептій // Вітчизна. – 1989. – № 6. – С. 166-170; Садівнича Н. О. Потужність і різнобічність таланту / Н. О. Садівнича // Сумський календар 1997. – Суми, 1996. – С. 92-95; П'янков В. О. Поет-романтик Михайло Петренко / В. О. П'янков // П'янков В. А. В потоке лет / В. А. П'янков. – Суми, 1998. – С. 80-91.
2024. Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні : енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І. Ф. Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 161; Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – С. 114 – 117, 169 – 170, 176, 186, 416 – 417, 763 – 764, 775 – 778, 783 – 785, 812 – 813, 815, 905, 912; Дудченко К. М. Лебедин: краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1965. – С. 43 – 45, 48; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 128; Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. / Редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К., 1986. – Т. 1. – С. 497.
2025. Пісні Слобідської України: фольклорна збірка. Вип. 2-й: Пісні Лебединщини / Збир. робота, анотація О. І. Стеблянка; Прим., вступ, упоряд. Л. Новикової. – Х., 1998. – С. 202; Мистецтво України: біогр. довід. / Упоряд. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; За ред. А. В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 560 – 561; Шульга Ф. Збирач народних перлин / Ф. Шульга // Будівник комунізму. – 1986. – 11 грудня; Стеблянка Н. Шукач народних пісенних самоцвітів / Н. Стеблянка // Життя Лебединщини. – 1996. – 5 червня.
2026. Мистецтво України: біогр. довід. / Упоряд. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; За ред. А. В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 565; Бриль В. «Український Шаляпін» з Лебедини / В. Бриль // Життя Лебединщини. – 1995. – 18 жовтня; Дудченко В. Повернули із забуття / В. Дудченко, О. Фалько // Життя Лебединщини. – 1996. – 30 квітня; Капітоненко О. Йому аплодували Чикаго й Філадельфія / О. Капітоненко // Українські вісті. – 1998. – 12 квітня; Берлін В. Український Шаляпін / В. Берлін // Время. – 2000. – 18 апреля.
2027. КиевНИИТИ. Методфонд. Научные рекомендации к опорному плану г. Лебедин Сумской области. – К., 1985.
2028. ЦДІА РФ, ф. 218, оп. 4, 1846-47, спр. 1643, арк. 1-20; ф. 797, оп. 16, 1846, спр. 37835, арк. 1-13; ДАСО, ф. 531, оп. 1, спр. 1-2; Філарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 454-456; Церкви, сочиненные архитектором Константином Тоном. – СПб, 1838, табл. II-III.
2029. РДІА, ф. 1293, оп. 165, спр. 515, арк. 1; ДАСО, ф. 546, оп. 1, спр. 2, арк. 1, спр. 7, арк. 1 – 1-зв; ф. 803, оп. 1, спр. 20, арк. 5; спр. 6, арк. 7; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 21-22; Філарет (Гумилевский Д. Г.)

Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857. – С. 441-462.

2030. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2005/153. – С. 8.
2031. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2032. Білик О. В. Вітчизняна війна на Лебединщині (1941 – 1943 рр.). [Ксерокопія рукопису] / О. В. Білик // Науковий архів Лебединського міського художнього музею ім. Б. К. Руднева– Лебедин, 1961. – 187 с.; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 139-140; Ішла війна народна // З історії Лебединщини: збірник. Вип. 5. – Лебедин, 1994. – С. 3-7, 55-56, 61-62, 64-68; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т.– Суми, 1996. – Т. 7. – С. 10-31, 35-40; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т.– Суми, 1998. – Т. 14 (додатковий). – С. 8-36, 114, 127, 453-455; Книга Скорботи України: Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 1. – С. 7-23, 484-518; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Карпенко Ю. Непокорённый Прометей / Ю. Карпенко, Е. Суярко // ТВ Панорама. – 2006. – 1-8 ноября; Лысенко Л. Скульптор Михаил Лысенко (1906 – 1972) / Л. Лысенко // Галерея. – 2006. – № 1/2 (25/26). – С. 32-33.
2033. Голодомор на Сумщині: збірник. – Суми, 1993; Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 – 1933. – К., 2003. – С. 219-237, 269-270, 275, 284-285, 293-295, 308, 310-313, 318, 334-335, 338-339; Ткаченко Б. І. Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. І. Ткаченко. – Лебедин, 1994; Чорна книга України : зб. документів, архів, матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича. – К., 1998. – С.184-189; Бурлюк Д. І. Вимерла половина села / Д. І. Бурлюк // Життя Лебединщини. – 2002. – 31 липня; Поминальний реквієм // Життя Лебединщини. – 1993. – 21 серпня; Дудченко В. Як створювався пам'ятник / В. Дудченко // Життя Лебединщини. – 1993. – 1 вересня; Лисянський В. Таке не повинно повторитися / В. Лисянський // Життя Лебединщини. – 2002. – 27 липня; Перепелиця І. Лебединський район на Сумщині / І. Перепелиця // Злочин. – К., 2003. – С. 142.
2034. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 3, арк. 40-41; ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 94; оп. 2843, арк. 25, 510; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань померлих у 2676, 1111, 1404, 1067 ЕШ; ДАСО, ф. Р-685, оп. 1, спр. 264, арк. 1-2; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 243, арк. 8-14; спр. 228, арк. 323-324; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 901; Білик О. В. Вітчизняна війна на Лебединщині (1941 – 1943 рр.) / О. В. Білик. – Лебедин, 1961. – С. 50-57; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 339-340; Дудченко К. М. Лебедин: історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 25, 27, 29-30, 46; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 361, 364-365; Ішла війна народна. З історії Лебединщини: збірник. Вип. 5-й. – Лебедин, 1994. – С. 37-39; Ткаченко Б. І. Лебедія: історичні нариси. У 2-х кн. Кн. І-а. / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 218, 225-228, 234; Герои Советского Союза : краткий биографический словарь.– М., 1987. – Т. 1. – С. 143, 283; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 139; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Шкурко М. Цветы майору Мантурову / М. Шкурко, Г. Коваленко // Життя Лебединщини. – 2001. – 4 квітня.
2035. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 120; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 908.
2036. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 131; Паспорти військових

- поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 907; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465.
2037. КиевНИИТИ. Методфонд. Научные рекомендации к опорному плану г. Лебедина Сумской области. – К., 1985.
2038. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.364-365; Дудченко К. М. Лебедин: історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С.18-19, 22, 25, 27; Ткаченко Б. І. Лебедія : Історичні нариси. У2-х кн. Кн.1 / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 207, 209, 213, 227-228; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Дудченко К. Перший голова ревкому / К. Дудченко // Будівник комунізму. – 1983. – 1 січня; Дудченко В. Комінтерн-Костянтин / В. Дудченко // Сумщина. – 1993. – 13 листопада; Перші архівісти // Життя Лебединщини. – 1999. – 20 січня.
2039. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 979; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418.
2040. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 48; Особистий рахунок // Ішла війна народна. З історії Лебединщини. Вип. 2. – Лебедин, 1992. – С. 63 – 64; Вип. 5. – Лебедин, 1994. – С. 73 – 74.
2041. Лис В. М. Срібні ключі : документальна повість / В. М. Лис. – К.: Веселка, 1986. – 120 с.; Пам'яті Олександра Васильовича Гадяцького [Некролог] // Життя Лебединщини. – 2008. – 26 листопада; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 96.
2042. Дудченко К. М. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 18, 21, 25; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 364-365; Ткаченко Б. І. Лебедія: історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 1-а / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 213-214, 216; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С.465; Дудченко К. М. Палкий борець за Радянську владу / К. М. Дудченко // Соціалістичне життя. – 1960. – 25 серпня; Коваленко К. Героїчні сторінки Жовтня / К. Коваленко // Будівник комунізму. – 1987. – 31 жовтня.
2043. Ніна Іванівна Грушка [Некролог] // Життя Лебединщини. – 2006. – 18 жовтня; Савченко М. Х. Життя – у праці / М. Х. Савченко. – К., 1981. – С. 100-101, 117, 132, 161; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 118.
2044. Дудченко К. М. Лебедин: краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1965. – С.36; Ткаченко Б. І. Лебедія: історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 1 / Б. І.Ткаченко. – Суми., 2000. – С. 186-187; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Дудченко К. Мужність / К. Дудченко // Соціалістичне життя. – 1960. – 30 липня.
2045. Журнали очередного XXXIX/XII Лебединского уездного земского Собрания 21 и 22 сентября 1903 года с приложениями. – Лебедин: Типография М. Е. Когона, 1904. – С. 216, 383-384; Дудченко В. Г. З історії Лебединщини. Вип. І-й / В. Г. Дудченко. – Лебедин, 1993. – С. 31-32; Дудченко К. М. Лебедин: історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С.26; Лебедин: зб. архівних документів і матеріалів / Гол. ред. В. К. Мигаль; Упоряд.: Л. М. Момот, Т. В.Чернявська. – Х., 1997. – С.96, 106, 134; Милостанов Н. Н. Константин Александрович Зильберник – организатор хирургической помощи в Лебедине и Лебединском уезде / Н. Н. Милостанов. – К., 1980. – С.68-69; Ткаченко Б. І. Лебедія: історичні нариси. У 2-х кн. Кн.1 / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 222; Чернобров И. В. Ученые-медики – уроженцы Лебединщины / И. В. Чернобров. – Суми, 1995. – С. 25-26; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С.465; Білик В. Лікар із легенди / В. Білик // Ленінська правда. – 1978. – 5 серпня; Петренко В. Лікарю-патріоту / В. Петренко // Будівник комунізму. – 1978. – 1 травня; Дудченко К. М. Лікар великого серця / К. М. Дудченко // Будівник комунізму. – 1980. – 15 липня; Рожевський І. П. Як ми мало знаємо про себе... / І. П. Рожевський // Життя Лебединщини. – 1992. – 12 грудня; Кузьменко Є. Від минулого

до сучасного: Славні сторінки історії Лебединської медицини / Є. Кузьменко // Життя Лебединщини. – 2003. – 15 січня.

2046. Герои Советского Союза : краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 614; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 142 – 143; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Білик О. В. Вітчизняна війна на Лебединщині (1941 – 1943) / О. В. Білик. – Лебедин, 1961. – С. 79, 100, 102; Дудченко К. М. Лебедин : історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1975. – С. 49; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 369; Узяв командування на себе // Ішла війна народна. 3 історії Лебединщини. Вип. 5. – Лебедин, 1994. – С. 60 – 61.
2047. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № б/н.; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425; Кохан А. Квіти на мармурі / А. Кохан // Червоний промінь. – 1980. – 9 листопада; Стегній І. Земля вам пухом журавлі / І. Стегній // Життя Лебединщини. – 2003. – 15 січня.
2048. Дудченко В. Великодні дзвони Надпсілля / В. Дудченко // Життя Лебединщини. – 2003. – 26 квітня; Івашина В. В. Її роки, її багатство / В. В. Івашина // Івашина В. В. Село, а в ньому люди...: нариси, статті, замальовки / В. В. Івашина. – Лебедин, 1996. – С. 6-7; Кашук Н. Щедрість / Кашук Н. // Україна. – 1971. – № 50 (778). – 12 грудня. – С. 1-4; № 51 (779). – 19 грудня. – С. 1-3; № 52 (780). – 26 грудня. – С. 1-2; Марія Харитонівна Савченко [Некролог] // Життя Лебединщини. – 2005. – 14 травня; Нестеренко П. Зоряна дорога Марії Савченко / П. Нестеренко // Урядовий кур'єр. – 2003. – 24 квітня; Пьянков В. А. Лебедин / В. А. Пьянков // В путешествие по Сумщине: Сумы, Ахтырка, Глухов, Конотоп, Кролевец, Лебедин, Путивль, Ромны, Шостка: путеводитель / [Подгот. В. А. Баранкин, В. А. Скакун, Г. Т. Петров и др.]. – Х., 1984. – С. 143; Савченко М. Х. Життя – у праці / М. Х. Савченко; Літ. запис В. Кейбіса. – К.: Політвидав України, 1981. – 176 с.; Савченко М. Х. Шляхом звияги / М. Х. Савченко // Не впізнати тебе, Сумщино!. – Х., 1967. – С. 147-149; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 390.
2049. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 970; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 436.
2050. Архів Лебединського психоневрологічного інтернату. Особова справа Халенка В. І.; Герои Советского Союза : краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 672; Герои-Белгородцы. – Воронеж, 1972. – С. 244.
2051. Гетьман Г. В гостях у друзів / Г. Гетьман // Ленінська правда. – 1960. – 2 серпня; Василець В. М. Завжди з нами / В. М. Василець // Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 157 – 159; Панов А. Секрет успіху / А. Панов, А. Пельт // Більшовицька зброя. – 1948. – 10 червня; Регентюк В. Вірність землі / В. Регентюк // Ленінська правда. – 1972. – 28 жовтня; Савченко М. Х. Життя – у праці / М. Х. Савченко. – К., 1981. – С. 133-134; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 508.
2052. Большая советская энциклопедия. – М., 1949. – Т. I. – С. 245, 252, 256, 259, 268-269.
2053. Большая советская энциклопедия. – М., 1951. – Т. 8. – С. 243; Большая советская энциклопедия. – М., 1951. – Т. 43. – С. 96, 104; Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – К., 1986. – Т. I. – С. 319; Дудченко К. М. Лебедин: краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1965. – С. 71, 78, 91; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – К., 1988. – С. 369; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 367, 370.
2054. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 22, 37, 38, 67; Дудченко К. М. Лебедин: історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 46; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 368; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 437 – 439, 443 – 444, 470;

- Книга Скорботи України. Сумська область. Т. 1. – Суми, 2003. – С. 490, 493; Наумов М. І. Степовий рейд / М. І. Наумов. – К., 1964. – С. 239 – 241.
2055. Под гвардейскими знаменами. – М., 1967. – С. 76; Руссиянов И. Н. В боях рожденная / И. Н. Руссиянов. – М., 1982. – С. 113-116.
2056. Дудченко К. М. Лебедин: історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х., 1974. – С. 79; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 465; Книга скорботи України. Сумська область. Т. 1. – Суми, 2003. – С. 485, 491, 493.
2057. ДАСО, ф. Р.-7720, оп. 22, спр. 66, 67, 68; Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 25 с.; Динаміка смертності за документами Державного архіву Сумської області // Причина смерті: українець: З історії вивчення Голодомору 1932 – 1933 років на Сумщині. – Суми, 2008. – С. 23; Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – Луцьк., 2007. – С. 351; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: Сумська область. – Суми, 2008. – С. 321-328; Новий довідник: Історія України. – К., 2006. – С. 549-552; Ткаченко Б. І. Під чорним тавром: Документи, факти, спогади: Історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932 – 1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2008. – С. 751-782; Чумак С. Місто моє: влада і громада / С. Чумак // Життя Лебединщини. – 2008. – 29 листопада.
2058. Історія Русів. – К., 1991. – С. 268-269; Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель. – К., 1991. – С. 115-117; Лебедин: Зб. архівних документів і матеріалів / Головний ред. В. К. Мигаль; Упоряд.: Л. М. Момот, Т. В. Чернявська. – Х., 1997. – С. 8-10; Дудченко В. Г. З історії Лебединщини. Вип. І-й / В. Г. Дудченко. – Лебедин, 1993. – С. 8-11; Сумщина від давнини до сьогодення: науковий довідник. – Суми, 2000. – С.81; Ткаченко Б. І. Лебедія: історичні нариси. У 2-х кн. Кн.1 / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 72-75; Чугуенко М. Шокирующая Украина: Лабиринты истории. – Х., 2002. – С. 279; Дудченко К. Розкажіть про це / К. Дудченко // Будівник комунізму. – 1975. – 4 листопада; Удод А. ... Чиїх синів ми діти? Або знову про козацьку могилу / А. Удод // Життя Лебединщини. – 1991. – 16 травня; Мельник Л. Гетьманство Івана Мазепи / Л. Мельник // Історія України. – 1997. – № 18 (травень); Корнієнко О. 1708 р.: Україна на переломі / О. Корнієнко // Гроно. – 1999. – № 1 (березень).
2059. Бондаренко К. Урок для поколінь / К. Бондаренко // Життя Лебединщини. – 2006. – 29 квітня; Матвіїва Л. Вшановано жертв Чорнобиля: У Лебедині відкрито пам'ятний знак загиблим / Л. Матвіїва // В двох словах. – 2006. – 4 травня; Мітягін В. Ю. УСЕ: Історія України: навчально-довідковий посібник / В. Ю. Мітягін; За редакцією С. В. Кульчицького. – К., 2007-2008. – С. 199, 216; УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради академік НАНУ М. Попович. – К., 2006. – С. 1383.
2060. Бельська Т. Наш біль – Афганістан / Т. Бельська // Життя Лебединщини. – 2007. – 12 травня; Волков М. 20 років тому радянські війська покинули Афганістан / М. Волков // Газета по-українськи. – 2009. – 13 лютого; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14 (додатковий). – С. 440 – 441; Матяш В. Афганський синдром в українському соціумі / В. Матяш // Слово Просвіти. – 2009. – №10 (491). – 12 – 18 березня; «Прощавай, зброе!» // Сумщина. – 2007. – 18 травня; Самченко В. Афган. 20 років потому / В. Самченко // Україна молода. – 2009. – 14 лютого; Чепельська Т. Солдат чужої війни / Т. Чепельська // Іменем закону. – 2009. – № 6 – 7. – 13 – 19 лютого; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 417 – 419, 421, 423 – 425, 430, 432, 436, 548 – 560.
2061. Білик О. В. Вітчизняна війна на Лебединщині (1941 – 1943 рр.) [Ксерокопія рукопису] / О. В. Білик // Науковий архів Лебединського міського художнього музею ім. Б. К. Руднева. – Лебедин, 1961. – С. 63 – 64, 70 – 71, 93 – 96; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 139; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 28.

2062. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 363; Золоті зірки Сумщини : буклет. – Суми, 1968; Дудченко В. Великодні дзвони Надпсілля / В. Дудченко // Життя Лебединщини. – 2003. – 19 червня; Івашина В. В. Її роки, її багатство / В. В. Івашина // Івашина В. В. Село, а в ньому люди... : нариси, статті, замальовки. – Лебедин, 1996. – С. 6 – 7; Кашук Н. Щедрість / Н. Кашук // Україна. – 1971. – № 50 (778). – 12 грудня. – С. 1 – 4; № 51 (779). – 19 грудня. – С. 1 – 3; № 52 (780). – 26 грудня. – С. 1 – 2; Марія Харитонівна Савченко [Некролог] // Життя Лебединщини. – 2005. – 14 травня; Нестеренко П. Зоряна дорога Марії Савченко / П. Нестеренко // Урядовий кур'єр. – 2003. – 24 квітня; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Пьянков В. А. Лебедин / В. А. Пьянков // В путешествие по Сумщине: Сумы, Ахтырка, Глухов, Конотоп, Кролевец, Лебедин, Путивль, Ромны, Шостка: путеводитель. – Х., 1984. – С. 143; Савченко М. Х. Життя – у праці / М. Х. Савченко ; Літ. запис В. Кейбіса. – К.: Політвидав України, 1981. – 176 с.; Савченко М. Х. Шляхом звитяги / М. Х. Савченко // Не впізнати тебе, Сумщино! – Х., 1967. – С. 147 – 149; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 390.
2063. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С.361; Дудченко К. Лебедин / К. Дудченко, В. Тичина. – Х., 1974. – С.29 – 30, 34 – 35. Дудченко К. Лебедин : історико-краєзнавчий нарис / К. Дудченко, В. Тичина. – Х., 1974. – С. 25, 27, 29 – 30, 34 – 35; Новак П. Син великої партії / П. Новак // Соціалістичне життя. – 1958. – 4 липня; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Ткаченко Б. І. Лебедія: історичні нариси в двох книгах. Кн. 1 / Б. І. Ткаченко. – Суми, 2000. – С. 225-227, 233-234; Ткаченко Б. І. Під чорним тавром. Документи, факти. Спогади: історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932 – 1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю / Б. І. Ткаченко. – вид. 2-е, доп. – Суми, 2008. – С. 33, 453-454, 479-481.
2064. Даниленко О. Біля пам'ятника Кобзарю / О. Даниленко // Шевченко і наш край: 3 історії Лебединщини: збірник. – Вип. 4-й. – Лебедин, 1994. – С. 5-7; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 139; Кравченко В. Задушевно і майстерно / В. Кравченко // Шевченко і наш край: 3 історії Лебединщини: збірник. – Вип. 4-й. – Лебедин, 1994. – С. 30-33; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 121-122, 130-131, 139; Скакун В. П. Шевченко на Лебединщині / В. П. Скакун // Тарас Шевченко і Сумщина: зб. – Суми, 1993. – С. 63-68; Ступак Ю. П. Видатні художники на Сумщині / Ю. П. Ступак. – Х., 1969. – С. 15-16, 41; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 501-502.
2065. ЦДІА РФ, ф. 733, оп. 49, спр. 85, арк. 2; спр. 88, арк. 65; ф. 1263, оп. 1, спр. 361, арк. 323-325; Евсина Н. А. Прогрессивные традиции в архитектуре русских учебных зданий эпохи классицизма / Н. А. Евсина. – М., 1964. – 18 с; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 357.
2066. КиевНИИТИ. Методфонд. Научные рекомендации к опорному плану г. Лебедина Сумской области. – К., 1985.
2067. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ.
2068. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ.
2069. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2070. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2071. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.

2072. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2073. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2074. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2075. ДАСО, ф. 252, оп. 2, спр. 2, арк. 50-54зв.
2076. ЦДІА РФ, ф. 1293, оп. 167, спр. 32, арк. 1; ДАСО, ф. 252, оп. 1, спр. 1; КиевНИИТИ. Методфонд. Научные рекомендации к опорному плану г. Лебедина Сумской области. – К., 1985.
2077. Крыштопа Б. П. История развития здравоохранения в Лебединском уезде Харьковской губернии в дореволюционный период / Б. П. Крыштопа. – Сумы, 1972; Милостанов Н. Н. Константин Александрович Зильберник – организатор хирургической помощи в Лебедине и Лебединском уезде / Н. Н. Милостанов // Клиническая хирургия. – 1980. – № 6. – С. 68-69.
2078. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14-17, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 131-132. Список безповоротніх втрат сержантського і рядового складу 86 СП з 01.09.43. по 09.09.43; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 111; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 930; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2079. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2080. ЦАМО РФ, ф. 9166, оп. 2, спр. 41. Списки безповоротніх втрат ком. складу 40 А, ф. 237 СД, оп. 1, спр. 31, арк. 245. Списки безповоротніх втрат рядового складу 237 СД. ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 97-98, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 112; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 909; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 388; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 442; Золотые звезды вологжан: 3-е изд. доп. и дораб. – Архангельск, 1985. – С. 349-350; Золотые звезды северян: 2-е изд. испр. и доп. – Архангельск, 1971. – С. 195-199.
2081. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. С. 368.
2082. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2083. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2084. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2085. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 12; Барановский В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842 – 1892 / В. Барановский. – СПб., 1893. – С. 250-251; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського епархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 394-395; Тимофійенко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофійенко. – К., 1999. – С. 277.

2086. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 508, арк. 63-70; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 112; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 960; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2087. Довідково-інформаційний фонд НДІТІАМ, № Ф-2403.
2088. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23, спр. 508, арк. 63-70, спр. 510, арк. 35; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих в 338 ХПРШ в 1943. Список безповоротніх втрат 57 МСБ 30 СД з. 20.08.43. по 15.01.44; Книга поховань 330 ОМСБ за 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 113; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 911; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 387.
2089. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2090. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23; ДАСО, ф. П-4, оп. 3П, спр. 294, арк. 14-18, 19; Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 113; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 956; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 141-142.
2091. Літератури не виявлено.
2092. ЦАМО РФ, ф. 1510, оп. 1, спр. 68, арк. 283, ф. 1400, оп. 1, спр. 134, арк. 6, ф. 236 СД, оп. 1, спр. 31, арк. 245, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 238, арк. 6-1; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 302; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 955; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 388-389; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 471-472.
2093. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2094. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 397-399; Філарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии / И. Самойлович. – Х., 1904.
2095. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25, 34; Військово-медичний музей МО Російської Федерації, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 101-106. Список безповоротніх втрат рядового і сержантського складу 237 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 113; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 912; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 388.

2096. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25,34; ф 309 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 142; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 230, арк. 177; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 113; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 913; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 388; Дудченко К. Лебедин / К. Дудченко, В. Тичина. – Х., 1965. – С. 82; Наумов М. І. Степовий рейд / М. І. Наумов. – К., 1964. – С. 236-246.
2097. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 66, оп. 2, спр. 39, арк. 10-10а; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 230, арк. 177; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – Т. 2. – С. 214-215; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 154-158; Наумов М. І. Степовий рейд / М. І. Наумов. – К., 1964. – С. 236-246; Дудченко К. Лебедин / К. Дудченко, В. Тичина. – Х., 1965. – С. 82.
2098. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2099. ДАСО, ф. 251, оп. 1, спр. 161, арк. 6; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2100. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2101. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2102. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 495, арк. 81, спр. 510, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 114; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 927; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 354.
2103. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 29; Барановский В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842 – 1892 / В. Барановский. – СПб, 1893. – С. 250-251; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть : біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2104. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л., 1961. – С. 61; Ильинская В. А. Скифия VII – IV вв. до н. э / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К., 1983. – С. 336.

2105. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л., 1961. – С. 249; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К., 1984. – С. 109; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2106. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2107. ЦАМО РФ, ф. 9166, оп. 2, спр. 41, коробка 5619. Списки безповоротних втрат начскладу 40 А, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 510, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 114; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 948; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2108. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 26-29, спр. 230, арк. 167, 176, 177; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – Т. 2. – С. 214-215; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 154-156, 158-160, 393; Наумов М. І. Степовий рейд / М. І. Наумов. – К., 1964. – С. 230-236; Дудченко К. Лебедин / К. Дудченко, В. Тичина. – Х., 1965. – С. 82; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2109. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 979; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 432.
2110. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-25, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 941; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2111. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2112. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14-16, 17; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Список безповоротних втрат 57ОМСБ ЗОСД з 20.08.43 по 15.01.44; Іменний список померлих від ран у 306 ОМСБ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 114; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 914; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 390.
2113. ЦАМО РФ, ф. 1617, оп. 2, спр. 8, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 127-130, спр. 16, арк. 21, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14-17, спр. 510, арк. 35; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 59; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 115; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 943; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2114. ЦАМО РФ, ф. 38.А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 303; История городов и

- сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 390; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2115. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 965; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 475.
2116. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 966; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 475.
2117. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-17, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51, Ф. 335, оп. 6136, спр. 1, арк. 13-14, ф. 395, оп. 9131, спр. 5, арк. 165, ф. 1657, оп. 2, спр. 5, арк. 53-55, 92, 93, 100-101; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 303; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 917; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 390-391.
2118. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 472.
2119. ЦАМО РФ, ф. 1510, оп.1, спр. 68, арк. 282, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20, спр. 301, арк. 85, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчикмми Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 304; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 924; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2120. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2121. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2122. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2123. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2124. **ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18001, спр. 741; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 967; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 475.**
2125. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчикмми Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 304; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 918; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2126. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 13; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2127. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов,

- В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 12-13; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2128. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 13; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2129. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 974; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 430.
2130. Літератури не виявлено.
2131. Літератури не виявлено.
2132. Літератури не виявлено.
2133. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 501, арк. 85, спр. 510, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 305; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 961; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2134. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 118; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 958; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 391.
2135. Руденко С. А. Наш досвід вирощування високих врожаїв кукурудзи / С. А. Руденко. – Суми, 1954; Руденко С. Завдяки комплексній механізації / С. Руденко // Ленінська правда. – 1959. – 11 вересня; Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – вид. 2-е, перероб. та доп. – Суми, 2004. – С. 399; Даниленко О. На те воля колективу / О. Даниленко, П. Гетьман // Ленінська правда. – 1960. – 30 серпня.
2136. ИСОХЕ. Отд. III. – М., 1857. – С. 530 – 534, 561 576; Ляскоронський В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворскла / В. Г. Ляскоронський // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. I. – С. 168 – 169; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л., 1961. – С. 256 – 258; Сухобоков О. В. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции в 1976 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // АО 1976 г. – М., 1977; Работы на роменско-древнерусских комплексных памятниках в с. Каменное Сумской области / О. В. Сухобоков, О. В. Иченская, Р. С. Орлов, С. П. Юренко // АО 1977 г. – М., 1978; Сухобоков О. В. О работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1978 г. / О. В. Сухобоков, О. В. Иченская, Р. С. Орлов // АО 1978 г. – М., 1979.
2137. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2138. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 508, арк. 63-70; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 118-119; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 959; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.

2139. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 971; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. –К., 1999. – С. 430.
2140. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2141. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 13– 14; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М.Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2142. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2143. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2144. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 42-44; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временой оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 305; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 923; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 392.
2145. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 392; Герои Советского Союза : краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 587-588; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 139-140.
2146. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2147. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М.Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2148. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2149. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М.Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2150. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Вид. 2-е, перероб. та доп. – Суми, 2004. – С.234; Демидко П. Майстер сталінського врожаю: Досвід Героя Соціалістичної Праці – всім колгоспникам / П. Демидко // Більшовицька зброя. – 1948. – 22 лютого.
2151. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 510, арк. 35, ф. 1617, оп. 2, спр. 7; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943».– С. 120; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 920; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465; Дудченко К. Юний патріот Коля Безкоровайний / К. Дудченко // Будівник комунізму. – 1967. – 7 жовтня. – С. 4.

2152. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23, спр. 510, арк. 35; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 19; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 121; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 920; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2153. ДАСО, ф. 10, оп. 1, спр. 359, арк. 41; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2154. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 510, арк. 35; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Алфавітна книга безповоротних втрат 309 СД; Списки безповоротний втрат начальницького складу 40А, ф. 9166, оп. 2, спр. 41; Списки померлих від ран військово-службовців у 306 ОМСБ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 121; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 922; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К. 1980. – С. 392.
2155. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 5, арк. 7-10, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; Алфавітна книга безповоротних втрат 309 СД, ф. 9166, оп. 2, спр. 41; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Іменний список померлих від ран військовослужбовців у 306 ОМСБ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 121; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 919; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 392.
2156. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 5; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть : біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 538.
2157. Сухобоков О. В. Отчёт о разведке Левобережной группы раннеславянской экспедиции ИА АН УССР за 1968 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1968/13-а. – № 5339 – 5342. – С. 3 – 12; Ильинская В. А. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской Левобережной лесостепи / В. А. Ильинская // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 55 – 61; Сухобоков О. В. Поселение середины I тыс. н. э. близ с. Курган Азак Сумской области / О. В. Сухобоков // АИУ. – В. III. – К., 1971. – С. 229 – 233.
2158. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 121; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 953; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2159. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2160. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2161. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г./ О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 10 – 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадний, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.

2162. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 10.
2163. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 504, арк. 6-11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 122; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 949; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2164. ЦДАК, ф. 1709, спр. 1053, арк. 88; ф. 1710, спр. 1314, арк. 87; Кравченко В. І. Лебединські зустрічі Кобзаря / В. І. Кравченко // Шевченко і Сумщина: тези доповідей і повідомлень. – Суми, 1989. – С. 14-16; Краснокутська В. А. Увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка на Сумщині / В. А. Краснокутська // Шевченко і Сумщина : тези доповідей і повідомлень. – Суми, 1989. – С. 28; Шевченківський словник. – К., 1977. – Т. 2. – С. 327. Дудченко К. М. Лебедин: історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Е. Тичина. – Х., 1974. – С. 10.; Сапухін П. Перебування Т. Г. Шевченка на Сумщині / П. Сапухін. – Суми, 1965. – С. 18-19; До 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка: (Літературно-краєзнавчі методичні матеріали). – Суми, 1961; Косарик К. Д. Життя і діяльність Т. Шевченка / К. Д. Косарик. – К., 1955. – С. 203; 3 історії Лебединщини. Вип. 4-й. Шевченко і наш край. – Лебедин, 1994. – С. 8-13.
2165. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2166. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Списки безповоротніх втрат 237 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 122; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 935; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 354.
2167. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 30-33; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 936; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 364-365.
2168. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25, 34; ф. 309 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 142; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 230, арк. 177; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 122; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 391; Дудченко К. Лебедин / К. Дудченко, В. Тичина. – Х., 1965. – С. 82; Наумов М. І. Степовий рейд / М. І. Наумов. – К., 1964. – С. 236-246.
2169. ДАСО, ф. 251, оп. 1, спр. 161, арк. 8.
2170. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35, спр. 504, арк. 20-23; Військово-медичний музей МО Російської Федерації, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 101-106. Списки безповоротніх втрат рядового і сержантського складу 237 СД; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 33; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 122; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 934; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 354.

2171. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 407-408; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857. – С. 469; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2172. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 292; Гриченко І. Т. Подвиг : Документальні очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 22-23; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 387; Дважды Герои Советского Союза. – М., 1973. – С. 178-179.
2173. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 292; Гриченко І. Т. Подвиг: Документальні очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 22-23; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 387; Дважды Герои Советского Союза. – М., 1973. – С. 178-179; Герои огненных лет. Кн. 3. – М., 1978. – С. 5-77.
2174. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2175. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; спр. 510, арк. 35; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 126-130; ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 97-98; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 123; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 938; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2176. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85, спр. 510, арк. 35; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 126-130. Іменний список безповоротних втрат рядового і сержантського складу 86 СП 180 СД з 01.09. по 09.09.1943; ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 97-98. Іменний список безповоротних втрат рядового і сержантського складу 237 СД; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 47; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 123; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 937; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2177. ЦДАГОУ, ф. 257, оп. 1, спр. 31, арк. 29; ДАСО, ф. Р-60, оп. 2, спр. 17, арк. 1, 2, 5, 7; Жовтень на Сумщині. – Суми, 1958. – С. 72-74; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 378; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2178. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 2005/153. – С. 9.
2179. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 981; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 424.
2180. ЦДАГОУ, ф. 257, оп. 1, спр. 31, арк. 29; ДАСО, ф. Р-60, оп. 2, спр. 17, арк. 5, 7; Жовтень на Сумщині. – Суми, 1958. – С. 72-74; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 378; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2181. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 237-238; Гриченко І. Т. Подвиг : Документальні очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 242-243.

2182. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 20; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К., 2001. – С. 152, 195; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 312-313; Вечерський В. В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 129-136; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 408-410; Філарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857. – С. 498-500; Логвин Г. Н. По Україні / Г. Н. Логвин. – К., 1968. – С. 418.
2183. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 9-10.; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2184. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-17; спр. 510, арк. 35; ф. 1617, оп. 2, спр. 7, арк. 8; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21; спр. 17, арк. 126, 127; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 123; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 933; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 392-393.
2185. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 19.
2186. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2187. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-17, 20-22; ф. 1617, оп. 2, спр. 7, арк. 8; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21; спр. 17, арк. 126-127; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 123; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 929; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 392-393.
2188. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 975; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 423.
2189. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 976; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 436.
2190. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Коротя О. В., Осадчий Є. М. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 8.
2191. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 391; Лукомский Г. К. Михайловка / Г. К. Лукомский // Столица и усадьба. – 1916. – № 56. – С. 3–9; Селиванов А. О поездке в село Михайловку Лебединского уезда / А. Селиванов. – Х., 1889.
2192. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 393; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 926; Спогади колишнього голови колгоспу «Єднання» Івана Васильовича Шила і колишнього начальника штабу партизанського загону ім. Кірова Кисельова Михайла

Григоровича; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.

2193. Літератури не виявлено.
2194. Літератури не виявлено.
2195. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 3, арк. 40-41; ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; спр. 501, арк. 35; Військово-медичний музей МО Російської Федерації: Алфавітна книга безповоротних втрат рядового і сержантського складу 38 СД, ф. 1130, оп. 2, спр. 6, арк. 282, спр. 7, арк. 26; ф. 9166, оп. 2, спр. 41, кор. 5619; Список безповоротних втрат нач. складу 40А; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 925; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2196. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 973; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 421.
2197. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2198. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2199. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2200. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2201. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2202. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2203. ЦАМО РФ, ф. 9166, оп. 2, спр. 510, арк. 35; Список безповоротних втрат особового складу 40 А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 125; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 921; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 465.
2204. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-25; ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 308; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 963; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 393.

2205. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 41; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2206. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 970; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 432.
2207. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 928; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 477.
2208. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-17, 20-23; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 308; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 932; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2209. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 32, 34; оп. 9131, спр. 5, арк. 165; ф. 34 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Журнал обліку померлих у 238 ОМСБ за період з 05.07.42 до 30.12.43; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 127; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 940; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2210. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2211. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 9.
2212. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2213. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р. Частина 2 // НА ІА НАН України.
2214. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 74. – М., Л., 1958. – С. 159 – 166; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2215. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2216. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 9.
2217. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території

- Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – С. 9.
2218. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2219. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14-17; спр. 510, арк. 35; ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 100-101; оп. 5136, спр. 1, арк. 2-3; ф. 9166, оп. 2, спр. 413, коробка 5619; Військово-медичний музей МО Російської Федерації, ф. 14283, оп. 2, спр. 17, арк. 131. Список безповоротних втрат сержантського и рядового складу 180 СД з 01.09.43; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 127; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 942; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2220. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 74. – М., Л., 1958. – С. 10.
2221. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 74. – М., Л., 1958. – С. 159 – 166; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2222. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 74. – М., Л., 1958. – С. 12, 14; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 168.
2223. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 74. – М., Л., 1958. – С. 12 – 13; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 93.
2224. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин // МИА. – 74. – М., Л., 1958. – С. 13
2225. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 3; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 534; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии / И. Самойлович. – Х., 1904. – С. 347.
2226. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-25; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 309; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 964; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2227. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; спр. 504, арк. 20-23, ф. 9166, оп. 2, спр. 41 Списки безповорітних втрат 40 А; ф. 309 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 142; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 128; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 910; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2228. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 977; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425.
2229. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2230. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2231. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2232. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.

2233. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2234. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2235. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 954; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 392.
2236. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 13; Барановский В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842 – 1892 / В. Барановский – СПб., 1893. – С. 250-251; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 412-414; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2237. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 238, арк. 109-110; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 952; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 392.
2238. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 128.
2239. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 238, арк. 109-110; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14. т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 437; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2240. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ.
2241. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ.
2242. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 368.
2243. Дудченко К. М. Лебедин. Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Е. Тичина. – Х., 1974. – С. 29-30; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2244. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 234, арк. 8-14, спр. 294, арк. 31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 916; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 390; Дзвони пам'яті. – К., 1986. – С. 76-81.
2245. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 31, спр. 234, арк. 8-14; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 390; Дзвони пам'яті. – К., 1986. – С. 76-81.
2246. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.

2247. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5136, спр. 1, арк. 6-8; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 32-34; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ф. 38 А, оп. 9008, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 310; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 951; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2248. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14-17; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Списки безповоротних втрат особового складу 237 СД 40 А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 130; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 915; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2249. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2250. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2251. ДАСО, ф. П-4 оп. 3 П, спр. 244, арк. 8-14; спр. 228, арк. 323-324; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 364; Дудченко К. М. Лебедин. Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Е. Тичина. – Х., 1974. – С. 46.
2252. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ф. 1510, оп. 1, спр. 68, арк. 282; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 130; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 931; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2253. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ.
2254. Літератури не виявлено.
2255. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ.
2256. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 968; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 475.
2257. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 393; Дудченко К. М. Лебедин : Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Е. Тичина. – Х., 1974. – С. 28; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2258. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; спр. 510, арк. 35; спр. 504, арк. 14-17; ф. 309 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 157; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21-22; спр. 17, арк. 132-133; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 132; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 947; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 394.
2259. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 85; спр. 504, арк. 14-17; спр. 510, арк. 35; ф. 309 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 157; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21-22. Списки безповоротних втрат офіцерського складу 180 СД з 01.09. до 10.10 1943; спр. 17, арк. 132-133. Списки безповорітних втрат сержантського та рядового складу 86 СП, 180 СП, 180

СД з 1 по 9 вересня 1943; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Списки померлих у 65 ХППШ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.132; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 946; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.

2260. ДАСО, ф. 803, оп. 1, спр. 16, арк. 4; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця ХVІІІ – початку ХХ століть : біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2261. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 980; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419.
2262. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 7.
2263. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 7.
2264. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 7-8.
2265. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 7-8.
2266. Літератури не виявлено.
2267. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 127; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 945.
2268. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 127; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 944.
2269. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2270. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 9 – 10.
2271. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 9-10; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р./ В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.

2272. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2273. ЦАМО РФ, ф. 1657, оп. 2, спр. 5, арк. 46, 47, 52; ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 92, 93; ф. 305, оп. 9131, спр. 5, арк. 165; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-17; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 302; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 962; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2274. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 302; П'янков В. Мамине благословення / В. П'янков. – Суми, 2004. – С. 9-27.
2275. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 159; оп. 9131, спр. 5, арк. 165; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – Т. 1. – К., 1975. – С. 252; Гончаров О. И. Гордая память / О. И. Гончаров. – Х., 1986. – С. 18-19; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 384.
2276. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки: довідник / Упоряд. В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 18.
2277. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 87-90; Березовська Я. Історія Липоводолинського району: 3 80-ти років лише 38 – без змін / Я. Березовська // Наш край. – 2003. – № 16 (22 лютого). – С. 3.
2278. Терпиловський Р. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження та розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Липоводолинського району Сумської області у 2003 р. / Р. В. Терпиловський, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ; Журко А. И. «Большой дом» черняховской культуры в Среднем Поднестровье / А. И. Журко // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К., 1981. – С. 95-96; Славяне Юго – Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 119-123.
2279. Боплан Гійом де Лавассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990. – С. 113.
2280. Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы. В 3-х т. Т. III. 1651-1654 годы. – М., 1953. – С. 541.
2281. Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708 – 1709 років на території Сумщини / П. Сапухін. – Суми, 1958. – С. 26-27.
2282. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова. Т. II. Среднерусская черноземная область. – СПб, 1902. – С. 429.
2283. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного населения и числа жителей (1897). – СПб, 1905. – С. 174.
2284. Полтавщина: Збірник. Т. II / Упоряд. М. Філянський, Я. Риженко; Під заг. ред. М. Криворотченка. – Полтава, 1927. – С. 202.
2285. Крестьянское движение в 1917 г.: 1917 год в документах и материалах / Подгот. к печати К. Г. Котельников, В. Л. Меллер. – М-Л., 1927. – С. 25.
2286. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 396-397.
2287. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 : сборник документов и материалов. В 3-х т. 4-х кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 301-302.
2288. Яковенко П. Революціонер, боєць / П. Яковенко // Ленінський прапор. – 1986. – 25 листопада. – С. 2.

2289. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 53.
2290. ДАСО, ф. П-24, оп. 1, спр. 91, арк. 20-21.
2291. Там само, спр. 89, арк. 9.
2292. Там само, спр. 91, арк. 126.
2293. З історії комсомольських організацій Сумщини: збірник документів і матеріалів 1919 – 1937 роки. – Суми, 1958. – С. 278-279.
2294. Український радянський енциклопедичний словник. Т. 3. – К., 1987. – С. 67.
2295. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 7. – С. 481-485.
2296. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 129.
2297. Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 94-107.
2298. Шемшученко Ю. Наш друг Туманский: К 200-летию со дня рождения / Ю. Шемшученко. – К., 2000. – С. 158-159.
2299. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 135; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1007; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2300. ЦАМО РФ, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 97, 98; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 135; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1002; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 401.
2301. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2302. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2303. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5136, спр. 1, арк. 13-14, ф. 1015, оп. 1, спр. 16, арк. 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 241; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1003; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 401.
2304. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Алфавітна книга померлих ХППШ 5153 за період 1.06-31.12.1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 137; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1001; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 401.
2305. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В. 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 770; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 320-321; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; Коваль О. Вічно живий у пам'яті берестівців / О. Коваль // Наш край. – 2003. – 11 березня. – С. 2; Коваль О.

- Бойові дороги Героя / О. Коваль // Ленінська правда. – 1989. – 24 жовтня; Бутовецкий Д. Дума о комбате Шевченко / Д. Бутовецкий // Сов. Полесье. – 1989. – 10, 14 февраля.
2306. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 55-56; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1004; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2307. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 646, арк. 11; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1005; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 7. – С. 740.
2308. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 112; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 243; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1006; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 398.
2309. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2310. Зуев В. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона / В. Зуев. – СПб., 1788; Козлов В. Сумский уезд / В. Козлов. – Сумы, 1884. – Вып. 2: О ветряных мельницах и сахарных заводах. – С. 10; Таранушенко С. Вітряки / С. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – К., 1958. – Кн. 1. – С. 80-99.
2311. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2312. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2313. Козлов В. Сумской уезд. Вып. 2. О ветряных мельницах и сахарных заводах / В. Козлов. – Сумы, 1884. – С.10; Таранушенко С. Вітряки / С. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 80-99.
2314. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 244; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2315. Терпиловський Р. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження та розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Липоводолинського району Сумської області у 2003 р. / Р. В. Терпиловський, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/31. – С. 10.
2316. ЦАМО РФ, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 95, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14, 20-23; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 244; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1008; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 401.
2317. Козлов В. Сумский уезд. Вып. 2. О ветряных и сахарных заводах / В. Козлов. – Сумы, 1884. – С 10; Таранушенко С. Вітряки / С. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 90.
2318. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 54; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.137; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1009; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-

- справочник. – К., 1987. – С. 467.
2319. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 245; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1010; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 402.
2320. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2321. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 415-416.
2322. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2323. ЦАМО РФ, ф. 1657, оп. 2, спр. 5, арк. 67; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 136; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1011; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 398; Дмитренко М. Ніхто не забутий, ніщо не забуте! / М. Дмитренко // Ленінська правда. – 1974. – 19 вересня.
2324. Літератури не виявлено.
2325. ЦАМО РФ, ф. 40 А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 137; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1012; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2326. Терпиловський Р. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження та розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Липоводолинського району Сумської області у 2003 р. / Р. В. Терпиловський, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/31. – С. 3-10.
2327. Терпиловський Р. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження та розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Липоводолинського району Сумської області у 2003 р. / Р. В. Терпиловський, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/31. – С. 10.
2328. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 245; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1013; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2329. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 466.
2330. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 21; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 138; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1022; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 403.
2331. Краткая литературная энциклопедия. В 9 т. – М., 1962. – Т. 7. – С. 649;

Українська радянська енциклопедія. Т. 11. Кн. 1. – К., 1984. – С. 386; Корнющенко І. Поет пушкінської плеяди / І. Корнющенко. – Суми: Козацький вал, 2000. – 56 с.; Шемшученко Ю. Наш друг Туманский: К 200-летию со дня рождения / Ю. Шемшученко. – К.: Юридична книга, 2000. – 656 с.; Наш друг Туманський : Матеріали Сумської обласної науково-практичної конференції (До 200-річчя від дня народження поета-земляка). – Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2000. – 58 с.; Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 59, 62, 66, 115, 140, 181, 209; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; Бабинець Т. Панасівка. Могила Туманського / Т. Бабинець // Сумщина. – 2005. – 6 квіт. – С. 1.

2332. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 247. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1014; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 404.
2333. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14, 20-23; Довідка в. 2, 26 IV/ 65 р. № 48 422; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 247; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1016; Довідка Липоводолинського РВК від 15.03.66, № 140; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 403.
2334. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 67; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1015; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; Юні месники Сумщини : альбом. – К., 1968; Корнющенко І. Нездоланні / І. Корнющенко // Червоний промінь. – 1967. – 28 червня; Гризун А. Безсмертя нескорених / А. Гризун // Ленінський прапор. – 1967. – 7 листопада; Про що шепчуть верби // Будівник комунізму. – 1970. – 30 січня, 3, 5, 7, 10, 14, 17, 19, 24, 26, 28 лютого.
2335. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 419.
2336. ЦАМО РФ, ф. 40 А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 139; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1017; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 404.
2337. ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 662, арк. 72; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 419-420; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем / А. Грановский. – Полтава, 1901. – 418 с.
2338. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 56, 60; спр. 277, арк. 97.
2339. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2340. ЦАМО РФ, ф. 1015, оп.1, спр. 18, арк. 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 247; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1020; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 404.

2341. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 57.
2342. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-23; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 139; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1018; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 404.
2343. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2344. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2345. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2346. ЦАМО РФ, ф. 1518, оп. 2, спр. 20, арк. 95; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистских захватчиков Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 241; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1019; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К, 1980. – С. 404-405.
2347. Скаун В. Трактор на постаменті / В. Скаун // Ленінська правда. – 1967. – 14 вересня. – С. 2.
2348. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 20-24; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 139; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1021; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2349. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2350. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 384; Русанівський А. Виправдаємо високу нагороду / А. Русанівський // Ленінська правда. – 1958. – 28 лютого; Корнющенко І. На передньому краї боротьби за врожай / І. Корнющенко // Блокнот агітатора. – 1961. – № 9. – С. 28-31.
2351. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Іменний список померлих від ран у 306 ОМСБ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 140.
2352. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Іменний список померлих від ран військовослужбовців у 3060 МСБ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 140; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1024; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2353. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ.
2354. Отчёт о полевых исследованиях в 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ.
2355. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими

- захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 140; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1023; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 405.
2356. Недригайлівська районна державна адміністрація. Управління економіки. Соціально-економічний паспорт Недригайлівського району на 2006 рік. –Недригайлів, 2006.
2357. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 93-95.
2358. Калениченко И. И. Допотопные кости мамонтов в Малороссии / И. И. Калениченко // Северная пчела. – 1840. – № 75. – С. 300.
2359. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. Т. 7. – СПб, 1903. – С. 64; Литвяк Г. Д. Роменщина в далекому минулому. Записки краєзнавців / Г. Д. Литвяк. – Ромни, 1963. – С. 6-7.
2360. Семенчик М. Цінна знахідка / М. Семенчик // Радянське життя. – 1926. – 18 червня.
2361. Зайцев Б. П. Нумизматические памятники Сумщины первого тысячелетия н. э. / Б. П. Зайцев, С. М. Куделко // Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция, 5-6 апреля 1990 г. : тезисы докладов и сообщений. – Сумы, 1990. – С. 36-37.
2362. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Суллы / В. Г. Ляскоронский. – М., 1901. – С. 11-12.
2363. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Суллы : Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Вып. 2 / Ю. Ю.Моргунов. – Курск, 1996. – С. 36-38; Моргунов Ю. Ю. Разведки на Сумщине : Археологические открытия 1972 года / Ю. Ю. Моргунов. – М., 1973. – С. 315.
2364. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 82, 322-324, 334.
2365. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. – М., 1857. – С. 552-553; Историческая хронология Харьковской губернии / Сост.К. П. Щелков. – Х., 1887. – С. 72, 78.
2366. Коцур П. М. Дерево мого роду / П. М. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 18-20.
2367. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII / В. Е. Шутой. – М., 1958. – С. 297, 316; Труды Императорского Русского военно-исторического общества. Т. 3. – СПб, 1909. – С. 40; Шевченко В. І. Роменщина в роки шведської інтервенції на Україні (1708 – 1709 рр.): Записки краєзнавців / В. І. Шевченко. – Ромни, 1963. – С. 55; Сапукін П. А. Події російсько-шведської війни 1708 – 1709 років на території Сумщини / П. А. Сапукін. – Суми, 1958. – С. 36.
2368. Гречило А. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.): наук-попул. вид. / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Зварник. – К., 2001. – С. 242; Сергійчук В. І. Національна символіка України / В. І. Сергійчук – К., 1992. – С. 56, 79; Манько М. О. Програма курсу «Українська національна символіка» / М. О. Манько. – Суми, 2000. – С. 78.
2369. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 408.
2370. Протоколи допиту С. Гаркуші // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10-11. – С. 119.
2371. История Украинской ССР. В 10 т. – Т. 3. – К., 1983. – С. 426.
2372. Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. / А. З Мышлаевский – СПб, 1897. – С. 14-16, 59-61.
2373. О старозаимочном крестьянском землевладении в местности бывших Слободских полков. – СПб, 1904. – С. 182-183.
2374. Багалеї Д. І. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XV – XIX вв. / Д. І. Багалеї. – Х., 1888. – С. 158.

2375. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1993. – С. 141.
2376. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 1862 гг. Ч. II. – СПб., 1863. – С. 42.
2377. Городские поселения Российской империи. Т. 5. Ч. 1. – СПб., 1865. – С. 398.
2378. Лось Ф. Є. Революція 1905 – 1907 років на Україні / Ф. Є. Лось. – К., 1955. – С. 302.
2379. Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917 – 1920 рр. / А. В. Лихолат. – К., 1967. – С. 60.
2380. ДАСО, ф. 10, оп. 2, спр. 27, арк. 4.
2381. Гражданская война на Украине (1918 – 1920) : сборник документов и материалов. В 3-х т. 4-х кн. – К., 1967. – Т. 1. Кн. 1. – С. 80-82.
2382. Гончаров П. Перший голова ревкому / П. Гончаров // Ленінська правда. – 1958. – 20 червня.
2383. ДАСО, ф. Р-60, оп. 1, спр. 44, арк. 1-22.
2384. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993. – С. 564-565, 582.
2385. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 411.
2386. ДАСО, ф. 37, оп. 1, спр. 56, арк. 163.
2387. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1999. – С. 192, 320.
2388. ДАСО, ф. 147, оп. 1, спр. 13, арк. 182-183.
2389. Там само. – ф. Р-5698, оп. 1, спр. 927, арк. 126.
2390. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. В 3-х т. – 2-е изд. – Х., 1985. – Т. 1. – С. 89; Бойцы вспоминают минувшие дни: Боевой путь 2-й гвардейской механизированной бригады. – Воронеж, 1967. – С. 26-28; Воронежский добровольческий : сборник воспоминаний ветеранов 4-го гвардейского добровольческого полка. – Воронеж, 1972. – С. 14-15; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 208, 253; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 35-40.
2391. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки: довідник / упоряд. В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 19.
2392. Схема планирования Недригайлова // Харьковское областное управление архитектуры. – Х., 1947.
2393. Вечерський В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. Вечерський. – К., 2005. – С. 421-424.
2394. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2395. Моргунов Ю. Ю. Літописний город В'яхань / Ю. Ю. Моргунов // Советская археология. – 1982. – № 2. – С. 241 – 243.
2396. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. // Архів ІА НАНУ.
2397. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. // Архів ІА НАНУ.
2398. Моргунов Ю. Ю. Літописний город В'яхань / Ю. Ю. Моргунов // Советская археология. – 1982. – № 2. – С. 243.
2399. Милованова Н. А. Отчёт о археологических исследованиях на территории Сумской обл. в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.

2400. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2401. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 31-32; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 93-100; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1102; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2402. Махно Е. В. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н.е. в верхній течії Сули / Е. В. Махно // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 78.
2403. Махно Е. В. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. в верхній течії Сули / Е. В. Махно // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 77-85.
2404. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1101; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 356.
2405. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской обл. в 1991 г. / Милованова Н. А. // Архів ІА НАНУ.
2406. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской обл. в 1991 г. / Милованова Н. А. // Архів ІА НАНУ.
2407. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской обл. в 1991 г. / Милованова Н. А. // Архів ІА НАНУ.
2408. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2409. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1107.
2410. Книга скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. – Т.1. – С. 547, 550, 558; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2411. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20, 23-29; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 147; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2412. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л., 1961 – С. 54; Ильинская В. А. Новые данные о памятниках середины I тыс. в Днепровской левобережной лесостепи / В. А. Ильинская // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 60 – 61; Горюнова В. М. Работы Днепропровского левобережного отряда / В. М. Горюнова // АО 1982. – М., 1984. – С. 253.
2413. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Левобережья / В. А. Ильинская. – К., 1968. – С. 10, 20 – 21, 41 – 43.
2414. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН УССР в 1972 г. на территории Сумской области УССР / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 172/114.
2415. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 23-29; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 147; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1103; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2416. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 106 – 107.
2417. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 106 – 107.

2418. Романова Г. А. Работы Днепровской Левобережной экспедиции / Г. А. Романова // АО 1981. – М., 1983. – С. 310
2419. Романова Г. А. Работы Днепровской Левобережной экспедиции / Г. А. Романова // АО 1981. – М., 1983. – С. 310 – 311; Горюнова В. М. Работы Днепровского левобережного отряда / В. М. Горюнова // АО 1982. – М., 1984. – С. 253.
2420. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН УССР в 1972 г. на территории Сумской области УССР/ Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 172/114.
2421. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2422. Літератури не виявлено.
2423. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 85; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Книга померлих у 4345 ХППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 147; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1121; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 428; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2424. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. // Архів ІА НАНУ. – ф.е. ? – № 6378; Артеменко И. И. Отчёт о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН СССР в 1977 / И. И. Артеменко, В. И. Неприна, Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ.
2425. ЦАМО РФ, ф. 38 А., оп. 9005, спр. 108, арк. 52; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27-41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 266; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1104; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 268-269; Книга пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2426. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 20,21; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 87, 91, 106-110; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 267; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1106; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2427. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 328; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Отд. III. – М.: Типография В. Готье, 1857; Моргунов Ю. Ю. Летописный город Вяхань / Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1982. – № 2. – С. 237 – 240.
2428. Літератури не виявлено.
2429. Моргунов Ю. Ю. Летописный город Вяхань / Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1982. – № 2. – С. 237 – 240.
2430. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 14; ф. 1367, оп. 2, спр. 28, арк. 116, 121, 134; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1122; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.

2431. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульської розвідочної групи ІА АН СРСР на території Сумської області УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф.е. ? – № 6378.
2432. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 10-11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 223; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1105; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2433. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2434. ДАСО, ф. 1067, оп. 1, спр. 1, арк. 1-5.
2435. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 143-155; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 424.
2436. Махно Е. В. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. в верхній течії Сули / Е. В. Махно // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 77.
2437. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР / Е. В. Махно // МИА. – № 82. – Москва, 1960. – С. 45.
2438. РДІА, ф. 733, оп. 233, спр. 391, арк. 1-12; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 423-424.
2439. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ф. 38 А., оп. 9005, спр. 108, арк. 51, 52; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 148; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1109; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 425; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 356; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2440. Капельгородський П. Твори. В. 2-х т. / П. Капельгородський – К., 1982; Бойко Л. Пилип Капельгородський : Нарис життя і творчості / Л. Бойко. – К., 1982. – 302 с.; 3 порога смерті : Письменники – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – С. 230; Постоєнко Н. Життя, віддане слову / Н. Постоєнко // Голос Посулля. – 1992. – 28 листоп. – С. 3; Граб В. Пилип Капельгородський / В. Граб // Новина. – 1997. – 11 квіт.; 18 квіт.; 25 квіт. – С. 2; Садівничий В. Страдницький вінець довершений кулею / В. Садівничий, В. Звагельський // Голос Посулля. – 1997. – 17 грудня; Цвілодуб Д. Подвижник правдивого слова / Д. Цвілодуб // Голос часу. – 2002. – 29 жовт. – С. 4.
2441. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 156-175.
2442. Утник І. Встановлено бронзовий бюст / І. Утник // Світло Жовтня. – 1983. – 13 грудня.
2443. Романова Г. А. Работы Днепровской Левобережной экспедиции / Г. А. Романова // АО 1981. – М., 1983. – С. 310 – 311.
2444. Романова Г. А. Работы Днепровской Левобережной экспедиции / Г. А. Романова // АО 1981. – М., 1983. – С. 310.
2445. Літератури не виявлено.
2446. Літератури не виявлено.
2447. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 10-11, ф. 1657, оп. 2, спр. 5, арк. 59, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 150; Паспорти військових поховань

- Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1110; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 412, 425; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 356.
2448. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка №1110/1; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 427; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 442; Петленко М. Високе небо над Сулою / М. Петленко // Сумщина. – 1992. – 15 серпня. – С. 2.
2449. Моргунов Ю.Ю. Краткое описание археологических памятников Сумской обл., обследованных в 1972 г. // НА СОКМ. Милованова Н.А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской обл. в 1991 г. // НА ІА НАНУ.
2450. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск: изд. ИА РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. – С. 37.
2451. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск: изд. ИА РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. – С. 37.
2452. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск: изд. ИА РАН, Курского государственного областного музея археологии, 1996. – С. 37.
2453. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1135; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 442; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 420; Авраменко В. У поля – прізвище солдата / В. Авраменко // Червоний промінь. – 1987. – 7 листопада. – С. 2.
2454. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1972 г. / Е. А. Горюнов // НА ЛОИА АН России, ф. 35, оп 1, № 93. – С. 5.
2455. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Книга померлих у 182 ОМСБ за 1943; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 150; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1111; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 356; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2456. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51-52; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 20, 21-23; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 294, арк. 96, 98, 99; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 150; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1112; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 426; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2457. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51-52; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 23-29; ДАСО, ф. Р-1363, оп. 1, спр. 2, арк. 63, 70; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 150; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1117; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 426; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2458. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справ очник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 151.

2459. Спогади онука Сітала Володимира Васильовича та дочки Медведєвої Єфросинії Семенівни; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2460. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 426; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 756; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 496-498; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 41; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2461. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 55; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14, 36-37; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 151; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1113; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2462. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 36-37; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 55; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 151; Архів Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. Алфавітна книга воїнів, які загинули в роки ВВВ і захоронені на території Недригайлівського району. – С. 33; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 427; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2463. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 427; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми., 2003. – С. 400; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці телятниці колгоспу «Комінтерн» Недригайлівського району Сумської області Сердюк О. С. : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1950 р. // Більшовицька зброя. – 1950. – 11 липня; Абаровська Ж. Маленька жінка з золотою зіркою / Ж. Абаровська // Голос Посулля. – 1997. – 18 жовтня. – С. 1.
2464. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 427; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми., 2003. – С. 525; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці Яловому І. Н. : Витяг з указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 грудня 1973 р. // Ленінська правда. – 1973. – 11 грудня; Як на довгій ниві // П. А. Нестеренко. Долі людської мить / П. А. Нестеренко. – Суми, 2004. – С. 58-68; Стецюка В. Синам іти далі / В. Стецюка // Окрилені п'ятирічкою: збірник статей. – Х., 1974. – С. 148-157.
2465. Скрипченко І. Івану Никоновичу – від вдячних нащадків / І. Скрипченко // Голос Посулля. – 2009. – 24 червня. – С. 1.
2466. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2467. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 410; Скрипченко І. В. Історія Недригайлова / І. В. Скрипченко. – Суми, 2000. – С. 73.
2468. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 20-23; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 151; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1115; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2469. Осадчий Є. М. Звіт про розвідки на території Сумського та Недригайлівського районів Сумської області у 2005 р. / Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2470. Осадчий Є. М. Звіт про розвідки на території Сумського та Недригайлівського районів Сумської області у 2005 р. / Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.

2471. Осадчий Є. М. Звіт про розвідки на території Сумського та Недригайлівського районів Сумської області у 2005 р. / Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2472. ЦДІАК, ф. 2194, оп. 1, спр. 102, арк. 1-2; ДАСО, ф. 960, оп. 2, спр. 1424, арк. 1; ф. 980, оп. 1, спр. 1-3; Опис Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. – К., 1931. – С. 517; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 408, 427.
2473. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 340-341.
2474. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 93,94.; ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 10-11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 151; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1116; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2475. Заянчковский И. Ф. Памятники животным / И. Ф. Заянчковский. – К., 1983. – С. 12; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 408, 425; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; Калиниченко И. И. Допотопные кости мамонта в Малороссии / И. И. Калиниченко // Северная пчела. – 1840. – № 75. – С. 300; Подопличко И. Г. Памятник мамонту / И. Г. Подопличко // Природа. – 1949. – № 4. – С. 75-76.
2476. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1972 г. / Е. А. Горюнов // НА ЛОИА АН России, ф. 35, оп 1, № 93. – С. 8-9.
2477. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1114; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 2. – С. 276-277; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С.69, 412; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2478. Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2479. Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
2480. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1136; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 357.
2481. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51-52; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1118; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2482. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ф. 1521, оп. 2, спр. 5, арк. 211; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1134.
2483. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 55; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14, 36-37; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справ очник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 153; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1119; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2484. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 143-155.
2485. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 427-428; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 248; О присуждении Государственных премий СССР 1981 года за выдающиеся достижения в труде передовикам Всесоюзного социалистического соревнования: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 7 ноября 1981 г. // Известия. – 1981. – 7 ноября; О присвоении звания Героя Социалистического Труда передовикам сельского хозяйства

- Украинской ССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 6 марта 1981 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1981. – № 10. – С. 205.
2486. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., – С. 412; Скрипченко І.В. Недригайлівщина: у дзеркалі історії / І. В. Скрипченко, І. К. Абаровський. – Суми, 2010. – С. 177 – 179.
2487. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 5289 ГЛП. Книга померлих у 182 ОМСБ за 1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1120; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 410, 413, 415; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2488. ЦДІА РФ, ф. 797, оп. 72, спр. 381, Самойлович І. Справочная книга для Харьковской епархии / И. Самойлович. – Х., 1904. – С. 449.
2489. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 411-412; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2490. Літератури не виявлено.
2491. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2492. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 415; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; Демченко М. Національний поет України / М. Демченко // Голос Посулля. – 1993. – 6 березня.
2493. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2494. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 15; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2495. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2496. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2497. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54-55; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 154; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1123; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 428; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2498. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 14.
2499. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 15.
2500. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 155; Паспорти військових

- поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1124; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2501. Лісний А. М. Через віки та епохи. Нариси з історії с. Терни. У 4-х т. Кн. перша. Шляхами випробувань / А. М. Лісний. – Суми : Козацький вал, 2005. – 310 с., іл.; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна в XVII – XVIII століттях / А. Г. Слюсарський. – К., 1954. – С. 5, 6, 140, 152, 163, 197; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 583-593; Історія УРСР. У 2-х т. Т. 2. – К., 1967. – С. 478; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – Сумы, 1980. – С. 415-425.
2502. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 94-95; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 20-21; ф. 417, оп. 10597, спр. 75, арк. 14.; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 52; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 18-20; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1125; Книга пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2503. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 52; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27-41.; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 94, 95; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 154; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1108; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – К., 1988. – С. 268-269.
2504. ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1128; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 355.
2505. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1127; Недригайлівський краєзнавчий музей. Спогади очевидця О. І. Яешника (сmt. Терни); Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 39, 355.
2506. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 271; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1126; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 39, 355.
2507. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 410 – 411; Моргунов Ю.Ю. Летописный город Вьяхань / Ю.Ю. Моргунов // СА. – 1982. – № 2. – С. 244; Осадчий Є. М. Пам'ятки військової історії Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий. – Суми, 2011. – С. 213 – 214.
2508. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 74-121; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 421.
2509. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 424; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 556.
2510. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульської разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф. е. ? . – № 6378.
2511. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 417.
2512. Природно-заповідний фонд Украинской ССР. – К., 1986. – С. 134; Список фабрик и заводов Российской империи. – СПб, 1910. – С.433.

2513. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2514. Список фабрик и заводов Российской империи. – СПб., 1910. – С. 634; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 416-421.
2515. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 31-32, 36-37; ф. 1521, оп. 2, спр. 5, арк. 213; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 231; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1129; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2516. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульської разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф. е. ? – № 6378.
2517. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульської разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф. е. ? – № 6378.
2518. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51, 52; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 156; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1132; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2519. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2520. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2521. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми, 2006. – С. 8 – 19; 3 історії голодомору 1932 – 1933 на Сумщині. – Суми, 2002. – С. 6, 7; Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933. – К., 2003. – С. 9 – 11; Голодомор. // Сумщина. – 2007. – 7 листопада. – С. 3; Александрова Б. В. День памяти жертв Голодомора / Б. В. Александрова // Ваш шанс. – 2007. – № 48. – 28 ноября. – С. 23 А.
2522. Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко / Г. Іванущенко // Скрипченко І. В. Недригайлівщина: у дзеркалі історії / І. В. Скрипченко, І. К. Абаровський. – Суми : Собор, 2010. – С. 403-405.
2523. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 428; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 311-329.
2524. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1972 г. / Е. А. Горюнов // НА ЛОИА АН России, ф. 35, оп. 1, № 93. – С. 8.
2525. ЦДІА РФ, ф. 733, оп. 233, спр. 391 (1909 – 1913 рр.).
2526. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульської разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф. е. ? – № 6378.
2527. Моргунов Ю. Ю. Отчёт о работе Посульської разведочной группы ИА АН СССР на территории Сумской области УССР в 1972 г. / Ю. Ю. Моргунов // Архів ІА НАНУ. – ф. е. ? – № 6378.
2528. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 31-32; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 157; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1133; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 430;

Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.

2529. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2530. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 23-29, ф. 1521, оп. 2, спр. 5, арк. 214; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1130.
2531. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 23-29, ф. 1521, оп. 2, спр. 5, арк. 214; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1131.
2532. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки : довідник / Упоряд. В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 20, 32, 57-59.
2533. Рудинський М. Я. До питання по культурі «мезолітичної доби» на Україні / М. Я. Рудинський // Антропологія. – Т. I. – К., 1928. – С. 73 – 94; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1976/ ? . – С. 11 – 12; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 7.
2534. Данилевич В. Стоянка и мастерская около с. Хухра, Ахтырского уезда, Харьковской губернии / В. Данилевич // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. XVI. – С. 314; Рудинський М. Я. Дюнні стації неолітичної доби з лівобережжя Ворскли / М. Я. Рудинський. – Полтава, 1920; Рудинський М. Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла: Охтирський повіт на Харківщині / М. Я. Рудинський // Записки Укр. наук, т-ва дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1.; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1976/23. – С. 1 – 24; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 192.
2535. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р.1, № 1989/68. – С. 11 – 12; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2536. Багале́й Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багале́й // Труды XII АС. – Т. I. – М., 1905. – С. 7; Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині / М. Фукс // ЗВУАК. – Т. I. – К., 1930. – С. 93 – 94; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 133 – 134; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К., 1967. – С. 75; Моруженко А. А. Раскопки городищ у сёл Сосенка и Каменка / А. А. Моруженко // АО 1968 г. – М., 1969. – С. 275 – 276; Моруженко А. А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху / А. А. Моруженко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 133 – 146; Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических исследованиях Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1987 г. / П. А. Гавриш // Архів ІА НАНУ. – С. 26 – 31; Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р.1, № 1989/68. – С. 9 – 10; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2537. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р.1, № 1989/68. – С. 9 – 10;

- Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2538. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 9.
2539. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – Т. І. – К., 1947. – С. 128 – 129; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1961. – № 104. – С. 262; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1968. – № 152. – С. 70; Шрамко Б. А. Отчёт о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г. / Б. А. Шрамко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1958/31. – № 3103; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994 – 5995. – С. 14; Приймак В. В. Отчёт об охранных раскопках и разведках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской области / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987 – 1988/32; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 4.
2540. Сергієнко О. Охтирські козаки: Історико-краєзнавчий нарис / О. Сергієнко. – Суми: Корпункт, 2001. – 64 с.; Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеї. – М., 1887. – Т. XV. – С. 551.
2541. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII в. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – С. 152-159, 176.
2542. Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708 – 1709 років на території Сумщини / П. Сапухін. – Суми, 1958. – С. 29-31.
2543. Слюсарський А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII в. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – С. 272, 276, 329-330.
2544. ДАСО, ф. 759, оп. 1, спр. 37, арк. 84; ф. 759, оп. 2, спр. 636, арк. 426 зв.
2545. Сергійчук В. І. Національна символіка України / В. І. Сергійчук. – К., 1992. – С. 43-53; Манько М. О. Програма курсу «Українська національна символіка» / М. О. Манько. – Суми, 2000. – С. 79; Топографическое описание Харьковского наместничества. Описание города Ахтырки с уездом. – М., 1788. – С. 50.
2546. Сергієнко О. Охтирські козаки : Історико-краєзнавчий нарис / О. Сергієнко. – Суми : Корпункт, 2001. – 64 с.; Сідельник Н. В. Охтирський гусарський полк – одне із кращих військових формувань Сумщини / Н. В. Сідельник // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2005. – С. 49-55.
2547. Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 94-107.
2548. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861 – 1916 рр.) / М. Ф. Яременко. – Суми, 2002. – С. 41.
2549. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова. Т. II. Среднерусская черноземная область. – СПб, 1902. – С. 202.
2550. Харьковский календарь на 1914 год. Год 42. – Х., 1914. – С. 48.
2551. ДАСО, ф. 759, оп. 1, спр. 315, арк. 1, 7, 22-24, спр. 229, арк. 23.
2552. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861 – 1916 рр.) / М. Ф. Яременко. – Суми, 2002. – С. 160.
2553. ДАСО, ф. 759, оп. 2, спр. 13, арк. 55.
2554. Там само, оп. 1, спр. 489, арк. 51-52.
2555. Рудаков М. Чупахівка чотирьохсотліття / М. Рудаков. – К., 2003. – С. 19-20.

2556.   История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 134.
2557.   Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. : Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 10, 68, 74.
2558.   Рудаков М. Чупахівка чотирьохсотлітня / М. Рудаков. – К., 2003. – С. 22-29.
2559.   История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 135-136.
2560.   З історії голодомору 1932 – 1933 рр. на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми, 2002. – С. 41-42; Галкін О. І ниви багаті, і смерть у хаті / О. Галкін // Злочин. – Мельбурн-Київ, 2003. – С. 109-112; Попільнюх М. Біль душі / М. Попільнюх // Злочин. – Мельбурн-Київ, 2003. – С. 112-113.
2561.   Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 170-178.
2562.   Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 9. – С. 35-44.
2563.   Вечерський В. В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 394-409; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 319-324, 354-355.
2564.   Літератури не виявлено.
2565.   ДАСО, ф. Р-3343, оп. 1, спр. 150, арк. 59, 61-62; РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 295, арк. 29-93-зв.; ф. 1286, оп. 3, спр. 202, арк. 1-18; ЦДІАК, ф. 2017, оп. 1, спр. 931, арк. 1-10; ф. 2025, оп. 1, спр. 47, арк. 17-19-зв.; Вечерський В. В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Українська академія мистецтва : Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 129-136; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 433-438; Вечерський В. В. Охтирські храми, що дивом уціліли / В. В. Вечерський, В. Б. Звагельський // Старожитності. – 1993. – № 3-4; Вечерський В. В. Покрова Охтирська / В. В. Вечерський, В. Б. Звагельський // Червоний промінь. – 1992. – 29 лютого; Філарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. III. – М., 1857. – С. 12-18; Логвин Г. Украина и Молдавия : справочник-путеводитель. – М., 1982. – С. 355-356; Логвин Г. Н. По Україні : Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К., 1968. – С. 428-432; Пам'ятки архітектури й містобудування України : Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 225-226; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 13-15; Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях в России / А. Ратшин. – М., 1852. – С. 533-534; Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини / С. Таранушенко. – Харків, 1928. – Табл. 44; Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків / С. Таранушенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 63-64; Фомин П. Церковные древности Харьковского края / П. Фомин. – Харьков, 1916. – С. 94-99.
2566.   Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
2567.   Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 433.
2568.   ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 62, 63; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 158; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 101/1; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 40; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.

2569. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 134; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2570. Шугай О. Іван Багрянний або через терни Гетсиманського саду : Роман-дослідження / О. Шугай. – К. : Рада, 1996. – 480 с.; Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995. – С. 47-57; Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 3-х кн. Кн. 2. – К., 1994. – С. 612-617; Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 1. – С. 81; Українська літературна енциклопедія. В 5-ти т. – К., 1988. – Т. 1. – С. 108; Речник незалежності // Слово Просвіти. – 2003. – 3-9 вересня. – С. 11; Ухань В. До 90-річчя від дня народження І. Багрянного / В. Ухань // Березіль. – 1995. – № 11-12. – С. 81; Галкін О. Зірки свого шляху не змінюють / О. Галкін // Прапор Перемоги. – 1990. – 26 червня. – С. 2.
2571. Антоненко-Давидович Б. Твори. В 2-х т. / Б. Антоненко-Давидович; вступ. ст., упоряд., прим. Л. Бойка. – К., 1999. – Т. 1 – 2.; Бойко Л. З когорти одержимих : Життя і творчість Бориса Антоненка-Давидовича в літературному процесі ХХ ст. / Л. Бойко. – К. : КМ Академія, 2003. – 584 с.; Провідники духовності в Україні. – К., 2003. – С. 165-166; Українське слово : Хрестоматія укр. літ. та літ. критики ХХ ст. – К., 2001. – С. 581-607; Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 43-44; Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995. – С. 72-83; Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 1. – С. 49-50; З порога смерті : Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – С. 44-47; Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – К., 1999; Чуб Д. Борис Антонечко-Давидович / Д. Чуб. – Мельбурн, 1979. – С. 9, 10; Ковальчук Н. Щоб пам'ять не розвіялась в світах / Н. Ковальчук // Прапор Перемоги. – 1994. – 12 жовтня. – С. 2.
2572. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 439-440.
2573. ДАСО, ф. 745, оп. 2, спр. 32, арк. 4.
2574. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 281, арк. 31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 102/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2575. Літератури не виявлено.
2576. ДАСО, ф. 759, оп. 2, спр. 651, арк. 1-5; спр. 1177, арк. 1; Большая энциклопедия. – СПб, 1900. – Т. 2. – С. 322.
2577. Літератури не виявлено.
2578. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 441-442.
2579. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. С. 7.
2580. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 7.
2581. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 7.
2582. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території

- Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 7.
2583. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20-43, 48, 49, 54-57, 60-63, 68-71; оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 24; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249, 286, 287; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації; Книга поховань в 4264 ЕШ, 1823ГЛР, 1406 ЕШ, 58 ЕП, 148 МСБ, 2383ХППШ, 116ЕП, 711 ППШ; ДАСО, ф. 10, оп. 1, спр. 360, арк. 54; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 101; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 40-41, 459; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 2. – С. 273, 279; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2584. ЦАМО РФ, ф. 375, оп. 3113, арк. 39; ф. 38 А, арк. 165-167; ф. 21 А (6 гв. А.), оп. 5413, спр. 20, арк. 1; оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20-43, 49, 54-57, 60-63, 68-71. 3 журналу бойових подій 27 А; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 4264 ІГ за період з 12.07.42 – 5.09.45; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 252, арк. 1243; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 102; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 40; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 134, 137; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 2. – С. 278, 279.
2585. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 62-63, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35, оп. 2889, спр. 5, арк. 24, ф. 27А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20-42, 49, 54-57, 60-63, 68-71, ф. 4 А, оп. 9166, спр. 41, коробка 5619; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 4264 ЕШ, 1823 ГРЛ, 1406 ЕШ, 58 ЕП, 148 МСБ, 2383 ХППШ, 116 ЕП, 711 ППШ; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 103; Освобождение городов. – М., 1985. – С. 40-41; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457; Колодяжний І. Монумент безсмертя / І. Колодяжний // Прапор перемоги. – 1967. – 26 вересня; Шаповал І. Не змовкла слава / І. Шаповал // Червоний промінь. – 1967. – 27 вересня; Вовченко І. Танкісти / І. Вовченко. – К., 1972. – С. 228-239; Попель Н. К. Герои Курской битвы / Н. К. Попель. – М., 1971. – С. 178 – 181; Люки открыли в Берлине / А. Х. Бабаджанян, Н. К. Попель, М. А. Шалин, И. И. Кравченко. – М., 1973. – С. 62, 88-89; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 571.
2586. ДАСО, ф. 804, оп. 2, спр. 2, арк. 42-зв.; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 324; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 445-447; Філарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 28-29; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 14; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2587. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 43; Мулев В. Солдат завжди солдат / В. Мулев // Ленінська правда. – 1966. – 12 липня; Третьяков В. Відважний навідник / В. Третьяков // Прапор Перемоги. – 1979. – 9 травня.
2588. Гриченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гриченко, Н. М. Головін. – Х., 1971. – С. 68-69; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 311; Нестеренко П. Пам'яті героя / П. Нестеренко // Урядовий кур'єр. – 2001. – 20 червня. – С. 16; Ім'я з алеї героїв // Прапор перемоги. – 2000. – 4 серпня. – С. 4.
2589. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 155; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74,

- арк. 51 – 60; Обліково-послужна картка до військового квитка НУ № 8406899; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425.
2590. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 151; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74 арк. 38-47; Обліково-послужна картка до військового квитка НУ № 8406881; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425.
2591. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18003, спр. 249; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 456.
2592. Гриченко І. Т. Подвиг: Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гриченко, Н. М. Головін. – Х., 1971. – С. 155, 156; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 860; Ім'я з алеї героїв // Прапор перемоги. – 2000. – 11 серпня. – С. 4.
2593. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 156; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 13-18; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 428.
2594. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 308; Анненков П. Федір Муратов / П. Анненков, О. Кравцов. – Х., 1973; Шевченко А. Председатели / А. Шевченко // Правда Украины. – 1981. – 12 ноября; Науменко М. Уроки Муратова / М. Науменко // Ленінська правда. – 1985. – 25 лютого; Яценко В. Знову зацвітуть каштани / В. Яценко // Прапор Перемоги. – 1991. – 27 квітня.
2595. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 328; Маландій О. Думки йдуть далі / О. Маландій // Ленінська правда. – 1971. – 30 січня; Мокренко М. Колос і мрія / М. Мокренко // Сільські вісті. – 1980. – 14 серпня.
2596. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 160; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 99 – 111; Обліково-послужна картка до військового квитка НУ № 844 6292; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 431.
2597. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 9. – С. 36.
2598. Літератури не виявлено.
2599. Гриченко І. Т. Подвиг: Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гриченко, Н. М. Головін. – Х., 1971. – С. 251-252; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 462; Навечно в сердце народном : справочник. – Минск, 1984. – С. 473-474; Іванов Є. На землі білоруській / Є. Іванов // Червоний промінь. – 1980. – 30 жовтня. – С. 3; Почесне звання // Ленінська правда. – 1977. – 2 жовтня. – С. 1; Попов Д. Двінський плацдарм / Д. Попов // Прапор Перемоги. – 1975. – 27, 29 березня. – С. 4; Коган І. Ім'я в енциклопедії / І. Коган // Прапор Перемоги. – 1974. – 17 жовтня. – С. 2.
2600. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 404-405; Мулєв В. А. Хронологические даты Ахтырщины. Ч. 2. 1917 – 1943 / В. А. Мулєв. – Ахтырка, 1955. – С. 24; Шевченко О. Нагороди розвідника / О. Шевченко // Прапор Перемоги. – 1975. – 9 травня. – С. 4.
2601. Українська радянська енциклопедія. Т. 14. – К., 1963. – С. 296-297; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 37.
2602. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 162; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 263.
2603. ДАСО, ф. 759, оп. 1, спр. 1030, арк. 274, 275; оп. 2, спр. 1030, арк. 25; спр. 1024, арк. 1, 35.
2604. Літератури не виявлено.
2605. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 136.
2606. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 37, арк. 10, 12 – 14, 40, 41; ф. 375, оп. 5113, спр. 39, арк. 165-167.

2607. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 281, арк. 31; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2608. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 281, арк. 31; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467.
2609. Великая Отечественная война 1941 – 1945 . – М., 1985. – С. 726; Герои Советского Союза : краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 600; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 467; Пам'ятний знак герою // Сов. Полесье. – 1982. – 23 июля. – С. 1.
2610. Стрельникова О. Тюльпан з вогню / О. Стрельникова // Прапор Перемоги. – 1998. – 21 лютого. – С. 1-2.
2611. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 9. – С. 44, 74, 76, 81, 111, 125, 129, 191; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2612. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2613. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2614. Мокренко М. С. Я прикрию!: Розповідь про лейтенанта О. П. Береста / М. С. Мокренко. – Х.: Прапор, 1989. – 140 с.; Гусев К. Мій товариш Берест / К. Гусев // Прапор Перемоги. – 1982. – 8 грудня; Бондаренко С. Флаг над Рейхстагом / С. Бондаренко // Киевские ведомости. – 2000. – 29 мая. – С. 17; Мотренко М. Його прапор над Рейхстагом / М. Мотренко // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 травня. – С. 3; Кудінов В. Герой без Золотої Зірки : Правда про те, як 30 квітня 1945 року встановили прапор на Рейхстазі / В. Кудінов // Голос України. – 2004. – 8 травня. – С. 4; Шпак В. Калиновий прапор над Рейхстагом / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – 2005. – 12 травня. – С. 7.
2615. Літератури не виявлено.
2616. ДАСО, ф. 759, оп. 2, спр. 81; РДІА, ф. 733, оп. 224, спр. 130; ЦДІАК, ф. 1709, оп. 2, спр. 1364, арк. 2-5, спр. 2908, арк. 32зв; ф. 711, оп. 2, спр. 110, арк. 1-12, спр. 235, арк. 1-4.
2617. Рудинський М. Я. До питання по культури «мезолітичної доби» на Вкраїні / М. Я. Рудинський // Антопология. – Т. І. – К., 1928. – С. 73 – 94; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1976/?. – С. 11 – 12.
2618. ДАСО, ф. 804, оп. 2, спр. 2, арк. 16-зв.; ДАХО, ф. 4, оп. 139, спр. 673, арк. 5-8; Бондаренко І. Характерні риси творчості харківського єпархіального архітектора Володимира Немкіна / І. Бондаренко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 359-363; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 444; Філарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 24; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть : біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 277.
2619. Рудинський М. Я. До питання по культури «мезолітичної доби» на Вкраїні / М. Я. Рудинський // Антопология. – Т. І. – К., 1928. – С. 73 – 94; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1976/?. – С. 11 – 12; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 7.
2620. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 445.
2621. Літератури не виявлено.
2622. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 157; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74,

- арк. 87-98; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх сім'ям Охтирського міськрайонного військкомату, арк. 5; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419.
2623. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 158; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 149; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2624. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. 1, № 1989/68. – С. 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М., Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2625. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. 1 – ф. е. 1989/68. – С. 11-12; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М., Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2626. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М., Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 8.
2627. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М., Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2628. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2629. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 250, 260, 261; ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 16, 17, 20-43; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 18; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 114; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2630. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; ф. 203, оп. 2843, спр. 495, арк. 85; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 159; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 138; Картотека загиблих у роки Великої Вітчизняної війни на території Охтирського району воїнів Охтирського міськрайвійськкомату; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : Сборник документов и материалов. – К., 1986. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2631. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 152; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 226-227; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх сім'ям Охтирського міськрайонного військкомату, арк. 90; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 438.
2632. Літератури не виявлено.

2633. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 159; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 298, арк. 8; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 146; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2634. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2635. Коротя О.В. Майданоподібні споруди з околиць Більського городища / О.В. Коротя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі. Збірник наукових статей. – Київ, 2014. – Вип. 23. – Ч.І. – С. 106 – 107.]
2636. Терпиловский Р. В., Жаров Г. В., Никитин Ю. А. Отчет об археологических разведках на территории Сумской области в 2002 г. // НА ИА НАНУ. 2002/204. – С. 12.
2637. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ.
2638. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5136, спр. 1, арк. 13-14; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2639. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 202, арк. 144; оп. 8378, спр. 290, арк. 54-57; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Список безповоротних втрат 218 СД, арк. 168-238; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 160; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 116; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 149; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2640. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173.
2641. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173.
2642. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 202, арк. 154; спр. 290, арк. 54-57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 160; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 115; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 149; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2643. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 149-150; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог- справочник. – К., 1987. – С. 457.
2644. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 434; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 117; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 149-150; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2645. Коротя О.В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О.В. Коротя, О.М. Кравченко, М.І. Овчаренко, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак, О.В. Сидоренко, О.М. Шапорда, Р.О. Шевченко, В.В. Шерстюк, А.І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: збірник наукових паць. – Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 87 – 88.
2646. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. 1. – ф. е. 1989/68. – С. 9 – 10;

- Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2647. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 495, арк. 84. Док. № 11; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 260-261; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Список безповоротних втрат 218 СД, арк. 168-238; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 135; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2648. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 158; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 7-12; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх сім'ям Охтирського міськрайонного військкомату, арк. 87; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 438.
2649. ЦАМО РФ, ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 15; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 162; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 111; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2650. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2651. Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических разведках Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1986 г. / П. А. Гавриш // Архів ІА НАНУ. – С. 8 – 9; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 5.
2652. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 11.
2653. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 13-14.
2654. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 14.
2655. ЦАМО РФ, ф. 296, оп. 157293 е, спр. 2, арк. 45; ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 16; ДАСО, ф. 77, оп. 1, спр. 62, арк. 5; ф. П-4, оп. 4 П, спр. 252-А, арк. 7; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікові картки № 119, 120; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 150-151; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 423; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 116-118; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2656. Вишня О. Твори. В 7-ми т. – К.: Держлітвидав УРСР, 1964 – 1965. – Т. 1-7; Остап Вишня (1889 – 1956) : бібліогр. покажчик. – Х., Кн. палата УРСР, 1959. – 228 с.; Українські письменники : біобібліогр. словник. У 5-ти т. – К., 1965. – Т. 4. – С. 172-187; Українська Радянська Енциклопедія: 2-е вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 254; Українська літературна енциклопедія. В 5-ти т. – К., 1988. – Т. 1. – С. 314-315; Митці України : енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 121; Мистецтво України : біогр. довідник. – К., 1997. – С. 115; Дузь І. М. Остап Вишня : життя і творчість / І. М. Дузь. – К.: Київський ун-т, 1965. – 250 с.; Зуб І. В. Остап Вишня : Нарис життя і творчості / І. В. Зуб. – К.: Дніпро, 1989. – 239 с.; Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К., 1995. – С. 171-174.

2657. Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических разведках Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1986 г. / П. А. Гавриш // Архів ІА НАНУ. – С. 5.
2658. Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических разведках Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1986 г. / П. А. Гавриш // Архів ІА НАНУ. – С. 6-8; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 5.
2659. Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических разведках Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1986 г. / П. А. Гавриш // Архів ІА НАНУ. – С. 3-4; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 5.
2660. Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических разведках Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1986 г. / П. А. Гавриш // Архів ІА НАНУ. – С. 5-6.
2661. ЦАМО РФ, ф. 206., оп. 1, спр. 9, арк. 136; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 87, арк. 3, спр. 252, арк. 1, спр. 189, арк. 109, спр. 289, арк. 23, спр. 238, арк. 114; ф. П-26, оп. 1, спр. 60, кор. 6, арк. 126; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 163; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 123, 124; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. У 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 145; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 151; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2662. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт. Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ.
2663. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2664. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 404; ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 20-43; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих за період з вересня 1942 по 3 травня 1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 165; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 132; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2665. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 15729, спр. 2, арк. 45; ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 48-49; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 159; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 143; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2666. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 157293, спр. 2, арк. 45; ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 48-49; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 164; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2667. Беляев О. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / О. Беляев. – М., 1846; ИСОХЕ., отд. III. – М., 1857. – С. 55 – 59; Голубовский П. В. Печенеги, турки и половцы до нашествия татар / П. В. Голубовский. – К., 1884. – С. 95 – 97; Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – 1948. –

- Т. І. – С. 128; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону у 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994-5995. – С. 12 – 14; Моця А. П. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. / А. П. Моця, Р. С. Орлов, П. М. Покас // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/30. – № 22024 – 22027. – С. 3 – 5; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2668. Моця А. П. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. / А. П. Моця, Р. С. Орлов, П. М. Покас // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/30. – № 22024 – 22027. – С. 1 – 3.
2669. Моця А. П. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. / А. П. Моця, Р. С. Орлов, П. М. Покас // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/30. – № 22024 – 22027. – С. 1 – 3.
2670. Моця А. П. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. / А. П. Моця, Р. С. Орлов, П. М. Покас // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/30. – № 22024 – 22027. – С. 1 – 3.
2671. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2672. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 6.
2673. Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ... / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994-5995. – С. 12 – 14; Моця А. П. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. / А. П. Моця, Р. С. Орлов, П. М. Покас // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/30. – № 22024 – 22027. – С. 5 – 6.
2674. ЦАМО РФ, ф. 27 А., оп. 8417, спр. 41, арк. 250, 261; оп. 8378, спр. 290, арк. 20-43; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог- справочник. – К., 1987. – С. 457.
2675. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 29, арк. 54-57; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 4338 ХППШ за період з 9 вересня 1942 по 11 вересня 1944; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 165; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 127; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2676. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005 спр. 108, арк. 62-63; ф. 283, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; ф. 27 А, оп. 7378, спр. 290, арк. 16-17, 20-43, 49, 54-57, 60-63, 68-71; ф. 203, оп. 2889, спр. 5, арк. 24; Ф 4 А, оп. 9166, спр. 41, коробка 5619; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 4264 ІШ, 1823 ШЛР, 1406 ЕШ, 58 ЕП, 148 МСД 2383 ППШ, 116 ЕП, 711 ППШ; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 104; Освобождение городов. – М., 1984. – С. 40 – 41; Колодяжний І. А. Курган бойової слави в Охтирці / І. А. Колодяжний. – Х., 1975; Тарін О. І. Є така висота в степу / О. І. Тарін // Прапор перемоги. – 1973. – 31 липня; Бирюков М. Трудная наука побеждать / М. Бирюков. – М., 1975. – С. 15-40; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 137-138.
2677. Памятный знак установлен в Кардашовке // Панорама. – 2002. – 11-18 декабря. – С. А6; Архів Кардашівської сільської ради. Свідчення місцевих жителів Панасенко М. О., Катрич К. Г., Корабельського І. С.
2678. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 495, арк. 84; ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 83; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 –

- 1943». – С. 54; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 126; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 152; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2679. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 818883, спр. 928, арк. 81; ф. 33, оп. 11458, спр. 15, арк. 6; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 138/1.
2680. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В., Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 12.
2681. ЦАМО РФ, ф. 203., оп. 2843, спр. 431, арк. 404; ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 136; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих за період з вересня 1942 по 3 травня 1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справ очник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 55; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 125; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2682. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2683. Горюнов Е.А.. Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1977 году // НА ІА НАН України.1977/55 Ф.е.8489. – С. 14; Горюнов Е.А., Казанский М.И. Исследования I тысячелетия н.э. на Полтавщине // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 314; Приймак В.В. Проблеми вивчення сстарожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 79-річчя Є.О.Горюнова) // Пам'ятки археології півнчно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е.). – Котельв – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2010. – С. 85.
2684. Горюнов Е.А.. Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1977 году // НА ІА НАН України.1977/55 Ф.е.8489. – С. 17; Горюнов Е.А., Казанский М.И. Исследования I тысячелетия н.э. на Полтавщине // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 314; Приймак В.В. Проблеми вивчення сстарожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 79-річчя Є.О.Горюнова) // Пам'ятки археології півнчно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е.). – Котельв – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2010. – С. 85.
2685. Горюнов Е.А.. Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1977 году // НА ІА НАН України.1977/55 Ф.е.8489. – С. 15; Горюнов Е.А., Казанский М.И. Исследования I тысячелетия н.э. на Полтавщине // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 314; Приймак В.В. Проблеми вивчення сстарожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 79-річчя Є.О.Горюнова) // Пам'ятки археології півнчно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е.). – Котельв – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2010. – С. 74 – 97.
2686. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 154; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвіськкомату, спр. 74, арк. 70-80; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх сім'ям Охтирського міськрайонного військкомату, арк. 15; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 422.
2687. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 5417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 56; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 129/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 152; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2688. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г.// Труды XIV АС. – Москва, 1911. – Т. – С.93 – 161; Мурзін

- В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище. – Київ – Гамбург – Полтава, 1999; Шрамко Б.А. Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968. – Вып.3. Киев, 1971. – С.49 – 58; Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р.
2689. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – Т. I. – К., 1947. – С. 128 – 129; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. –1961. – № 104. – С. 262; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. –1968. – № 152. – С. 70; Шрамко Б. А. Отчёт о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г. / Б. А. Шрамко // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 1958/31. – № 3103; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994 – 5995. – С. 14; Приймак В. В. Отчёт об охранных раскопках и разведках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской области / В. В. Приймак // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 1987 – 1988/32; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архив ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 4.
2690. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р. Частина 2 // НА ІА НАН України.
2691. Охріменко А. І. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища /А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. М. Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1. – С. 124.
2692. Охріменко А. І. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. М. Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1. – С. 124.
2693. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В., Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архив ІА НАНУ. – С. 16.
2694. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр./ В. В. Приймак, О. В., Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архив ІА НАНУ. – С. 16.
2695. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В., Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архив ІА НАНУ. – С. 17.
2696. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В., Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архив ІА НАНУ. – С. 16.
2697. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 56; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 128; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т.– М., 1988. – Т. 2. – С. 788; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 370-372; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 152; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2698. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 278, арк. 1-12; Памятники истории и культуры Украинской ССР. каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2699. Гавриш П. А. Отчёт о полевых археологических исследованиях Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1987 г. / П. А. Гавриш // Архив ІА НАНУ. – С. 26-31.

2700. Приймак В.В, Коротя О.В. Поселення басейну р. Грунь-Та Старожтності Лівобережного Подніпров'я: Збірник наукових праць і матеріалів X науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14 – 16 серпня 2010 р.). – Київ – Полтава: Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК, 200. – С. 105 – 107.
2701. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 6.
2702. Шрамко Б. А. Раскопки Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1985. – Москва, 1987. – С. 25; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV АС. – Москва, 1911. – С. 94; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища / Б. А. Шрамко // Скифские древности. – К., 1973. – С. 93; Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища / Б. А. Шрамко // Археологические исследования на Украине в 1968. – Вып. 3. – К., 1971. – С. 56 – 57; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема / Б. А. Шрамко // СА. – 1975. – №1. – С. 67; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон / Б. А. Шрамко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 97; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К., 1987. – С. 32; Гавриш П. Я. Куземинське укріплення в Більському городищі / П. Я. Гавриш // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 120; Шрамко Б. А. На захист В. О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша) / Б. А. Шрамко // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 84 – 86; Мурзін В. Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ – Гамбург – Полтава, 1999. – С. 27; Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 6 – 17.
2703. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 404; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 167; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 130; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2704. Коротя О.В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) / О.В. Коротя, В.В. Приймак, А.І. Охріменко, О.В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е – I тис. н.е.). ЦП НАНУ і УТОПІК. – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 51.]
2705. Літератури не виявлено.
2706. ЦАМО РФ, ф. 47 А, оп. 9575, спр. 195, арк. 22; ф. 206 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 168; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 106; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2707. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; оп. 8378, спр. 290, арк. 68-71; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 168; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 113; Картотека загиблих у роки Великої Вітчизняної війни і похованих на території Охтирського району воїнів Охтирського міськрайвійськкомату; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2708. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 404; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 168; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 140; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К.,

1980. – С. 137; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2709. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 8.
2710. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 8.
2711. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 290, арк. 20-43. Из журнала боевых действий 27-й армии; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 404; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Алфавітна книга померлих за період з вересня 1942 по 3 травня 1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 57; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 131; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 153.
2712. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 250, 283; оп. 8378, спр. 290, арк. 20-43; ф. 203, оп. 2843, спр. 495, арк. 84, док. № 11; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2713. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 11 – 12.
2714. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 12.
2715. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – С. 12.
2716. Літератури не виявлено.
2717. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2718. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2719. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 12 – 13.
2720. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 161; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 31-37; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх сім'ям Охтирського міськрайонного військкомату, арк. 8; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 419.
2721. Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 393; Золоті зірки Сумщини : Альбом. – Суми, 1968; Самохіна Г. Любіть землю / Г. Самохіна // Прапор Перемоги. – 1980. – 7 листопада.
2722. ЦАМО РФ, ф. 47 А, оп. 9375, спр. 195, арк. 22; ф. 206 СД, оп. 2, спр. 11; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, спр. 218 СД, арк. 168-238; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих за період 10.08.43. – 28.04.45; ДАСО, Ф. НДБ

- «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 170; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 105; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 153; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2723. ЦАМО РФ, ф. 206, СД, оп. 2, спр. 11, арк. 238; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, спр. 218 СД, арк. 68-238; ф. 47 А, оп. 9375, спр. 195, арк. 22; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих за період 10.08.43. – 28.04.45. в 1339 ХППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 170; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 109; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2724. ЦАМО РФ, ф. 47 А, оп. 9375, спр. 195, арк. 22; ф. 206 СД, оп. 1, спр. 12, арк. 4; ф. 206 СД, оп. 2, спр. 10, арк. 104; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, спр. 218 СД, арк. 168-238; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих за період 10.08.43. – 28.04.45; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 170; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 110; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2725. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 21.
2726. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 20.
2727. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих за період 10.08.43 – 28.04.45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 107, 108; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2728. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 437; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 122-123.
2729. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С.12-13.
2730. Приймак В.В., Коротя О.В. Поселення басейну р. Грунь-Ташань // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Збірник наукових праць і матеріалів X науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14 – 16 серпня 2010 р.). – Київ – Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2010. – С. 105 – 107.
2731. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С.12-13.
2732. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ. – Р. 1. – ф. е. 1989/68. – С. 10 – 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140 – С. 6.

2733. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 8.
2734. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 8.
2735. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р. Частина 2 // НА ІА НАН України.
2736. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2737. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2738. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2739. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
2740. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р. частина 2 // НА ІА НАН України.
2741. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 250, 260, 261, 283; оп. 8378, спр. 290, арк. 68-71. Из журнала боевых действий 27-й армии; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 173; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 133; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С 153-154.
2742. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 83; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 173; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 122; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2743. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 250, 283; оп. 8378, спр. 290, арк. 20 - 43; ф. 203. оп. 2843, спр. 495, арк. 84, док. № 11; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 289, арк. 12; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 134; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 154; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2744. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2745. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 83; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 121; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2746. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник – Суми, 2003. – С. 381; Золоті зірки Сумщини: альбом. – Суми, 1968; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам сільського господарства Української РСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР // Більшовицька зброя. – 1948. – 20 лютого. – С. 2; Рубан М. Вільні труд наш і пісня / М. Рубан // Прапор Перемоги. – 1977. – 7 липня.
2747. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр./ В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 5.

2748. ЦАМО РФ, ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; оп. 8378, спр. 290, арк. 16-17, 20-43; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 136; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С 149; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2749. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 4.
2750. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
2751. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – С. 9.
2752. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 510, арк. 286; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 175; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2753. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173.
2754. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 189, арк. 75; ф. 204 А, оп. 2843, спр. 510, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 175; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 137; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С 154-155; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2755. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье, с. В. Бобрин и разведках в Сумской области / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ; Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173.
2756. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2002/173.
2757. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961; Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье, с. В. Бобрин и разведках в Сумской области / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 9.
2758. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 404, 287; ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 58; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справ очник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 174; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 141; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 247; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 155; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.

2759. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1989 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В.В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 9.
2760. Літератури не виявлено. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р.
2761. Літератури не виявлено.
2762. Літератури не виявлено.
2763. Літератури не виявлено.
2764. Літератури не виявлено.
2765. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 404; ф. 27 А, оп. 8417, спр. 41, арк. 286; оп. 8378, спр. 290, арк. 20-43; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 139; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 137; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2766. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2767. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
2768. Данилевич В. Стоянка и мастерская около с. Хухра, Ахтырского уезда, Харьковской губернии / В. Данилевич // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. XVI. – С. 314; Рудинський М. Я. Дюнні стації неолітичної доби з лівобережжя Ворскли / М. Я. Рудинський. – Полтава, 1920; Неприна В. И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1976/23. – С. 1 – 24; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 192.
2769. Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу м. Охтирки / Г. Т. Ковпаненко // Археологія. – Т. XI. – К., 1957; Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье, с. В. Бобрин и разведках в Сумской области / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ.
2770. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – 1948. – Т. I. – С. 126 – 127; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 245-246; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 9.
2771. ЦАМО РФ, ф. 203 А, оп. 2843, спр. 301, арк. 65. З журналу бойових дій 40-ї армії; Ф. 206 СД, оп. 157295, спр. 2, арк. 45; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 142; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 155; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2772. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 153; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 1-3; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх

- сім'ям Охтирського міськрайвійськкомату, арк. 11; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 421.
2773. ДАСО, ф. 804, оп. 1, спр. 280, арк. 1-зв.; оп. 2, спр. 2, арк. 64-64-зв.; РДІА, ф. 796, оп. 119, спр. 1391, арк. 1-3; ф. 797, оп. 14, спр. 34092, арк. 1-5; ЦДІАК, ф. 1989, оп. 1, спр. 704, арк. 26-зв., 197; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 354-356; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 500-502; Зверинский В. Материалы для историко-топографического исследования о монастырях Российской империи / В. Зверинский. – Спб., 1890. – Ч. 1. – С. 80; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – Т. 7: Малороссия. – Спб., 1902. – С. 320; Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків / С. Таранушенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 57; Третьяков П. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли / П. Третьяков // Археологія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 125-126; Яблонский Д. Порталы в украинской архитектуре / Д. Яблонский. – К., 1955. – С. 117.
2774. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье, с. В. Бобрик и разведках в Сумской области / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2003/140. – С. 7.
2775. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – 1948. – Т. 1. – С. 127; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 141.
2776. Коротя О.В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-рччя Б.А.Шрамка) / О.В. Коротя, В.В. Приймак, А.І. Охріменко, О.В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е – I тис. н.е.). ЦП НАНУ і УТОПІК. – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 39.
2777. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 495, арк. 84. Док. №11; ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 83; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справ очник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 144; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 146; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2778. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 495, арк. 84. Док. № 11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками в Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 146.
2779. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 159; Паспорти військових поховань Охтирського міськрайвійськкомату, спр. 74, арк. 61-69; Книга обліку безповоротних втрат військовослужбовців і призначення пенсії їх сім'ям Охтирського міськрайонного військкомату, арк. 68; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 435.
2780. Дубров Б. І. Солдатська слава / Б. І. Дубров. – К., 1987. – С. 364; Гриченко И. Т. Ради жизни на земле / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1980. – С. 140-146.
2781. Літератури не виявлено.
2782. ДАСО, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 1-261; ф. Р-508, оп. 1 спр. 64, арк. 1- 6; ф. Р-203, оп. 1-5; Перечень фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. П. А. Орлов, С. Г. Будагов. Изд. III. – С-Пб, 1894. – С. 695; Перечень фабрик и заводов (Фабрично-заводская промышленность России). – С-Пб, 1897. – С. 946; Фабрики та заводи України: стат. довідник. – Х., 1931. – С. 380; Рудаков М.

- Чупахівка чотирьохсотлітня / М. Рудаков. – К., 2003. – С. 8, 17, 20, 32, 43; Кириенко И. Несладкая жизнь Чупаховского сахарного завода / И. Кириенко // Ахтырка. – 2005. – 15 июля. – С. 1-2.
2783. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 424; ф. 309 СД (1617), оп. 1, спр. 12, арк. 147; ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 16; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2784. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 424; ф. 309 СД (1617), оп. 1, спр. 12, арк. 147; ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 16; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2785. Охріменко А. І. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. М. Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1. – С. 124 – 125.
2786. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 16.
2787. Охріменко А. І. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. М. Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1. – С. 124.
2788. Охріменко А. І. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. М. Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1. – С. 124.
2789. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 15.
2790. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 15.
2791. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 424; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457-458.
2792. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 14.
2793. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 301, арк. 65; ф. 206 СД, оп. 157295, спр. 2, арк. 44; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
2794. ЦАМО РФ, ф. 20, оп. 2843, спр. 301, арк. 65; ф. 206 СД, оп. 157293 е, спр. 2, арк. 44; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 176; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 457.
2795. Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 173 – 174.
2796. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 175 – 178.
2797. Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / В. И. Неприна. – К., 1976. – С. 97 – 100.
2798. Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 171.
2799. Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С. 17 – 21.
2800. Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С. 20 – 25.
2801. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 437 – 445.

2802. Іллінська В. А. Городище скіфського часу на р. Сейм / В. А. Іллінська // Археологія. – 1953. – Т. VIII. – С. 109 – 114.
2803. Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1966. – С. 298 – 301.
2804. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. / Д. Т. Березовець // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 49 – 54.
2805. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа. (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – С. 132 – 133.
2806. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 3. – С. 310 – 314.
2807. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 205.
2808. Слово о полку Ігоревім. – К., 1989. – С. 48.
2809. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – С. 127, 131.
2810. Вечерский В. В. Путивль – пограничная крепость Русского государства XVI – XVII вв. (К вопросу о структуре города и характере укреплений) / В. В. Вечерский // Древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сообщений областной научной конференции. – Путивль, 1988. – С. 29 – 33.
2811. Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – №1 – 2. – С. 25.
2812. Софрониевский монастырь: Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. В. Луговской, В. В. Вечерский, С. В. Тупик, Н. М. Рыбкин. – К., 2002. – С. 74.
2813. Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – №1 – 2. – С. 28 – 29.
2814. Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – №1 – 2. – С. 30 – 31.
2815. Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии / И. М. Рябинин. – Путивль, 1911. – С. 48 – 49.
2816. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 433.
2817. Скрынников Р. Т. Три Лжедмитрия / Р. Т. Скрынников. – М., 2003. – С. 113.
2818. Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. / И. Масса. – М., 1937. – С. 168.
2819. Смирнов И. И. Восстание Болотникова / И. И. Смирнов. – М., 1951. – С. 371.
2820. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 434.
2821. Гарчев П. І. Червона гвардія на Сумщині / П. І. Гарчев. – Суми, 1957. – С. 11 – 12.
2822. Гарчев П. І. Червона гвардія на Сумщині / П. І. Гарчев. – Суми, 1957. – С. 17.
2823. Курская губерния в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. – Воронеж, 1967. – С. 330.
2824. Курская губерния в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. – Воронеж, 1967. – С. 220.
2825. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т 8. – С. 361.
2826. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т 8. – С. 363 – 364.
2827. Книга Скорботи України. Сумська область. В 2 т. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 89.
2828. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т 8. – С. 370.
2829. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 491 – 493.
2830. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 313.
2831. Нефедовский Е. Г. Путивль: историко-краеведческий очерк / Е. Г. Нефедовский. – Х., 1966. – С. 28.

2832. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – С. 457 – 459.
2833. Софрониевский монастырь: Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. В. Луговской, В. В. Вечерский, С. В. Тупик, Н. М. Рыбкин. – К., 2002. – С. 29 – 30.
2834. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 179.
2835. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 272 – 273.
2836. Вечерський В. В. Сіверщина / В. В. Вечерський //Архітектура України. – 1993. – № 2. – С. 42 – 43.
2837. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 472 – 473.
2838. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 310-316.
2839. Афанасьев С. А. Михайло Лисенко / С. А. Афанасьев. – К., 1975. – С. 64.
2840. Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 56.
2841. Рубанов А. Н. Партизанский заповедник «Спадчанский лес»: путеводитель / А. Н. Рубанов, Ю. П. Мазуренко. – Х., 1991. – С. 49.
2842. Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 22.
2843. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1227; Матеріали Путивльського райвійськкомату. Список загиблих воїнів, похованих в братський могилі в с. Бобине Путивльського району; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2844. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 258 – 259; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 367 – 368.
2845. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1989. – С. 469.
2846. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 7 зв.; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1204; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 178; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2847. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 451; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1989. – С. 469.
2848. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2849. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1236; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 178; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2850. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9113, спр. 30, арк. 28; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.

2851. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 179; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 452; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2852. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 251; Каравайко Д.В., Плаксина Е.В., Коротя А.В., Осадчий Є.М. Отчет об исследовании городищ скифского времени в Путивльском районе Сумской обл. в 2014 г. // НА ІА НАНУ. – С. 8 – 10.
2853. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. / Ю. Ю. Моргунов, И. И. Артеменко, В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1977. – Рукопис – С. 22; Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986 / ?. – № 22032 – 22035. – С. 86.
2854. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 211; Березовець Д. Т. Отчет о работе Сеймско-Деснинской экспедиции ИА АН УССР / Д. Т. Березовець // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1950/2-а. – № 1147. – С. 9; Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. / Ю. Ю. Моргунов, И. И. Артеменко, В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1977/?. – С. 22; Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986 / ?. – № 22032 – 22035. – С. 87 – 88.
2855. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 23; Березовець Д. Т. Отчет о работе Сеймско-Деснянской экспедиции ИА АН УССР / Д. Т. Березовець // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1950/2-а. – № 1147. – С. 9; Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. / Ю. Ю. Моргунов, И. И. Артеменко, В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1977/? – С. 11 – 12.
2856. Артеменко И. И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1977 г. : рукопись / И. И. Артеменко, В. И. Неприна, А. Н. Загребельный. – С. 22.
2857. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2858. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 279 – 280; Лепешкина Н. Помнят земляки / Н. Лепешкина // Ленинский путь. – 1987. – 24 марта. – С. 2. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1989. – С. 469.
2859. Рудинський М. Я. Мар'янівська станція (з матеріалів експедиції понад Сеймом) / М. Я. Рудинський // Антропология. – К., 1930. – №; Артеменко И. И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1977 г. : рукопись / И. И. Артеменко, В. И. Неприна, А. Н. Загребельный. – С. 22.
2860. Рудинський М. Я. Мар'янівська станція (з матеріалів експедиції понад Сеймом) / М. Я. Рудинський // Антропология. – К., 1930. – № 3; Артеменко И. И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1977 г. : рукопись / И. И. Артеменко, В. И. Неприна, А. Н. Загребельный. – С. 22.
2861. Рудинський М. Я. Мар'янівська станція (з матеріалів експедиції понад Сеймом) / М. Я. Рудинський // Антропология. – К., 1930. – № 3; Артеменко И. И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1977 г. : рукопись / И. И. Артеменко, В. И. Неприна, А. Н. Загребельный. – С. 22.
2862. Рудинський М. Я. Мар'янівська станція (з матеріалів експедиції понад Сеймом) / М. Я. Рудинський // Антропология. – К., 1930. – № 3; Артеменко И. И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1977 г. : рукопись / И. И. Артеменко, В. И. Неприна, А. Н. Загребельный. – С. 22.

2863. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
2864. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
2865. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
2866. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 92, арк. 204; спр. 230, арк. 21-22; Сторожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожилов. – Львів, 1966. – С. 47-48; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2867. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 92, арк. 20; спр. 230, арк. 21, 22; Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 296; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1209; Сторожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожилов. – Львів, 1966. – С. 47 – 48.
2868. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 92, арк. 20; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1210.
2869. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 92, арк. 20, спр. 230, арк. 21 – 22.
2870. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 92, арк. 20, спр. 230, арк. 21-22; Сторожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожилов. – Львів, 1966. – С. 47 – 48; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2871. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 92, арк. 20; спр. 230, арк. 21-22; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1984. – С. 94 – 104; Сторожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожилов. – Львів, 1966. – С. 47 – 48.
2872. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
2873. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65 – 66; Отчет о разведках на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 35.
2874. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 7 зв., ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих 170 МСБ за період з 21.07.1942 по 27.12. 1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1235; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 179; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2875. Літератури не виявлено.

2876. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської обл. / Д. Т. Березовець // АП УРСР. – 1953. – Т. 3. – С. 242; Березанская С. С. Отчет о работе Левобережной Сейминской экспедиции / С. С. Березанская // Архив ИА НАНУ. – ф. е. 1953/8. – С. 34. Березанская С. С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма / С. С. Березанская // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 32; Ковалева Л. Г. Поселение раннего железного века возле с. Волынцево на Сейме / Л. Г. Ковалева // Древности Среднего Поднепровья – К., 1981. – С. 30 – 39.
2877. Березанская С. С. Поселение раннего железного века возле с. Волынцево на Сейме / С. С. Березанская // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 30 – 37; Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського р-ну Сумської обл. / Д. Т. Березовець // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т.3. – С. 242.
2878. Артеменко И.И. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР / И.И. Артеменко // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1987. – С. 107 – 109; Березанська С.С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі / С.С. Березанська // Археологія. – 1958. – Т. XI. – С. 88, 92; Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма / С.С. Березанская // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 28 – 5; Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине / С.С. Березанская // СА. – 1960. – № 4. – С. 32-34. – Рис. 7; Березанская С.С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С.С.Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н.Чередниченко, И.Н.Шарафутдинова. – К.: Наукова думка, 1985. – С.15-16, 20, 40, 155. – Рис. 4, 6-21; Березанская С.С. Средний период бронзового века на Северной Украине / С.С. Березанская. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 88, 92; Березанская С.С. Восточнотшинецкая культура / С.С. Березанская // Археология Украинской ССР. Том первый. Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1985. – С.439, 444; Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки / Г.Т.Ковпаненко // Археологія. – 1957. – Т. XI. – С. 97-98; Телегин Д.Я. Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сеймской экспедиции 1953 г. / Д.Я. Телегин. – НА ИА НАН України. – 1953/8-а. – С. 10-11.
2879. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. / Д. Т. Березовець // АП-1955. – Т. V. – С. 49 – 54; Березовець Д. Т. Новые раскопки в Волынцево / Д. Т. Березовець // АИУ, в. 1. – К., 1967. – С. 166 – 168; Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа / И. И. Ляпушкин // СА. – Т. XXIX – XXX. – М. – Л., 1959. – С. 58 – 83; Юренко С. П. Исследования раннеславянского поселения в с. Волынцево / С. П. Юренко // АО – 1980. – М., 1981. – С. 327 – 328; Юренко С. П. Работы Волынцевского отряда // С. П. Юренко // АО. – 1981. – М., 1982. – С. 337.
2880. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1212; Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М. В. Фрунзе. 1918 – 1968 : краткий исторический очерк. – Сумы: б. и., 1968. – 244 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2881. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 113. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. / Д. Т. Березовець // АН УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 242; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1961. – № 104. – С. 247 – 248; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 113; Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архив ИА НАНУ. – 1986 / ?. – № 22032. – 22035. – С. 92 – 95.
2882. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 49; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 452; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1967. – С. 469; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 57.
2883. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25.

2884. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25; Сумское Высшее Артиллерийское Командное училище имени М. В. Фрунзе. Краткий исторический очерк. – Сумы, 1968. – С. 90 – 92; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2885. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 271-272; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 179; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 25.
2886. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65 – 66.
2887. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю Глухова. – Глухів, 1992. – С. 64.
2888. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 40; ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 41; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 180; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2889. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 500 – 501.
2890. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 7 зв.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1207; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 180; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2891. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2892. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 265, арк. 190; Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 181; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1206; Матеріали Путивльського райвійськкомату. Список загиблих воїнів, похованих в братський могилі в с. Гірки Путивльського району; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2893. Моргунов Ю. Ю. «Полю ворота» по археологическим данным / Ю. Ю. Моргунов // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина. Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции. – Путивль, 1987. – С. 23 – 24.
2894. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА –104. – М. – Л., 1961. – С. 65.
2895. Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986 / ?. – № 22032 – 22035. – С. 87.
2896. Милованова Н. А. Отчет об археологических исследованиях на территории Сумской обл. в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – С. 10.
2897. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 818883, спр. 654, арк. 7; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 384; Сумское Высшее Артиллерийское командное училище им. М. В. Фрунзе. Краткий исторический очерк – Сумы, 1968. – С. 90-93.
2898. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 16; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской

- области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 182; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1203; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2899. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2900. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988 / 17 б. – № 23227. – С. 35.
2901. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2902. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2903. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2904. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 277, арк. 386, спр. 295, арк. 67; Архів Козаченської сільради. Свідчення мешканців с. Кагань Бардакова Анатолія Васильовича, Бардакової Анастасії Андріївни.
2905. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 298; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1219; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 454; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2906. Фонди Путивльського краєзнавчого музею, інв. № 921.
2907. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2908. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2909. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 64.
2910. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 64.
2911. ДАСО, ф. 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 49; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 298; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2912. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 157; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 501 – 502; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1906 – 1908. – Вып. 7. – Приложение. – С. 5 – 9; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Нежинский полк / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 464; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. 467; Сторчака Н. І. Миклашевські і Волокитине / Н. І. Сторчака // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – Суми, 2004. – С. 79 – 85.
2913. Обломский А. М. Отчет о работе Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський, Е. Н. Кухарская // Архів ІА НАНУ. – 1990/240. – С. 27.

2914. Обломский А.М. Отчет о работе Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломський, Р. В.Терпиловський, Е. Н. Кухарская // Архів ІА НАНУ. – 1990/240. – С. 27.
2915. Обломский А.М. Отчет о работе Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломський, Р. В.Терпиловський, Е. Н. Кухарская // Архів ІА НАНУ. – 1990/240. – С. 27.
2916. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28; ДАСО, ф. 2151, оп. 1, спр. 103, арк. 49.
2917. Сухобоков О.В. Поселение у с. Латышевка / О.В.Сухобоков // Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). – Путивль: Путивльский государственный историко-культурный заповедник, 1990. – С. 76 – 84.
2918. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д. Т. Березовець // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 242; Приймак В. В. Отчет об охранных исследованиях раннеславянского поселения в с. Латышевка Путивльского района Сумской обл. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1991/?. – С. 3 – 8.
2919. Ляпушкин И.И.Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами / И.И.Ляпушкин // МИА. – 104. – М., Л.: изд. АН СССР, 1961. – С. 147; Плаксина О.В., Каравайко Д.В. Звіт про дослідження городищ раннього залізного віку на території Путивльського та Кролевецького районів Сумської області // НА ІА НАНУ. – 2012/45. – С. 5; Каравайко Д.В., Плаксина Е.В, Коротя А.В., Осадчий Е.Н. Отчёт об исследовании города скифского времени в Путивльском районе Сумской области // НА ІА НАНУ. – 2014/31. – С. 11 – 12.
2920. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 502.
2921. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1220; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 454 – 455; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469; Архів Лінівської сільради. Спогади мешканців с. Линове Гаврикової Галини Варфоломіївни і Самохіної Ніни Семенівни.
2922. Трещула Т. М. Не можна забути (Голод 1932 – 1933 рр. на Путивльщині у спогадах очевидців) / Т. М. Трещула, Т. П. Перегуда // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 2. – Суми, 2005. – С. 188 – 193; Трещула Т. М. Згадують очевидці... / Т. М. Трещула // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 4. – Суми, 2008. – С. 200 – 204.
2923. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 292, арк. 79; спр. 295, арк. 8; спр. 265, арк. 51; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 392.
2924. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2925. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28.
2926. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2927. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський // Архів ІА НАНУ.
2928. Милованова Н. А. Отчет об археологических исследованиях на территории Сумской обл. в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097. – С. 9.
2929. Милованова Н. А. Отчет об археологических исследованиях на территории Сумской обл. в 1990 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1990/77. – № 24097. – С. 8.
2930. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський // Архів ІА НАНУ.

2931. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками территории Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 298; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1221; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 455; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469; Архів Рев'якінської сільради. Свідчення учителя історії Мачулишанської школи Сивопляса Валентина Федоровича.
2932. ЦАМО РФ, ф. 60 А., оп. 4522, спр. 58; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1208; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2933. Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К.: Головкивархітектура, 2001. – 350 с.; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 314 – 317; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 450 – 465; Костомаров Н. И. Исторические произведения: Исторические портреты: Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники / Н. И. Костомаров. – К., 1989. – С. 342 – 346; Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой Софрониевой пустыни. – СПб., 1846. – 58 с.; Палладий. Историко-статистическое описание Молчанской рождества Богородицы Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни / Палладий. – М., 1895. – 120 с.; Преображенский П. Путивльский Молчанский Печерский монастырь / П. Преображенский. – М., 1884. – С. 13; Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. – К., 2001. – 120 с.; Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. П. Цапенко. – М., 1967. – С. 110 – 111, 129.
2934. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28; ДАСО, ф. Р. – 2445, оп. 7, спр. 7, арк. 25; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1222; Матеріали Путивльського райвійськкомату. Список загиблих воїнів, похованих в братський могилі в с. Нова Слобода Путивльського району; Брайко П. Внимание Ковпак / П. Брайко, О. Калиниченко. – М., 1975. – С. 40 – 42; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2935. Березовец Д. Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. / Д. Т. Березовец // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1950 / 2-а. – С. 13 – 14; Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988 / 176. – № 23227. – С. 17.
2936. Моргунов Ю. Ю. «Полю ворота» по археологическим данным / Ю. Ю. Моргунов // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина. Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой конференции. – Путивль, 1987. – С. 23 – 24.
2937. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 230, арк. 12 – 13; Ковпак С. А. Солдати малої землі / С. А. Ковпак. – К., 1964. – С. 110 – 111; Старожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Старожилов. – Львів, 1966. – С. 39; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 438 – 439.
2938. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1234; Путивльський райвійськкомат. Справа про оповіщення загиблих. – С. 11 – 12; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України – К., 1999. – С. 432.
2939. Гладков Т. Ковпак / Т. Гладков, Л. Кизя. – М., 1973. – С. 108 – 110; Старожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Старожилов. – Львів, 1966. – С. 56 – 57; Ковпак С. А. Солдати Малої землі: З щоденника партизанських походів / С. А. Ковпак. – К., 1965. – С. 270 – 271.

2940. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 194, арк. 80; ф. 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 2, 36 а; Сторожилів М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожилів. – Львів, 1966. – С. 56 – 57; Сумська область в період Великої Отчужденної війни. – К., 1988. – С. 197 – 199; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469; Книга Скорботи України. Сумська область. Суми, 2003. – Т. 2. – С. 86 – 87.
2941. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 194, арк. 80; ф. 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 2, 36 а; Сторожилів М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожилів. – Львів, 1966. – С. 56 – 57; Сумська область в період Великої Отчужденної війни. – К., 1988. – С. 197 – 199; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469; Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 86 – 87.
2942. Коваленко Ю.О. Храм Різдва Пресвятої Богородиці у Софроніївському монастирі під Путивлем / Ю.О. Коваленко // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої науково-практичної конференції «Софійські читання». – К., 2014. – С. 154 – 156; Осадчий Є.М. Реконструкція етапів розвитку Софроніївської пустині / Є.М. Осадчий // Могилянські читання 2013. Збірник наукових праць. – К.: вид. Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, 2014. – С. 318 – 321.
2943. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 513 – 514; Софроніевський монастир. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. – К., 2001. – С. 94 – 100.
2944. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1968. – Т. 2. – С. 390; Курская губерния в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. – Воронеж, 1967. – С. 330.
2945. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 9, 13, 41, 141; ф. 58, оп. 818883, спр. 507; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 186; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1224; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2946. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 21.
2947. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні: Сумська область. – Суми, 2008. – С. 429; Трещула Т. М. Не можна забути (Голод 1932 – 1933 рр. на Путивльщині у спогадах очевидців) / Т. М. Трещула, Т. П. Перегуда // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 2. – Суми, 2005. – С. 188 – 193; Трещула Т. М. Згадують очевидці... / Т. М. Трещула // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 4. – Суми, 2008. – С. 200 – 204.
2948. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2949. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2950. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2951. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2952. Отчет о разведках на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – Р. 1, № 1988 / 176. – С. 18 – 19; Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.

2953. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
2954. ЦАМО РФ, ф. 121 СД, оп. 1, спр. 10, арк. 87; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Списки безповоротних втрат медико-санітарного батальйону № 198 за період з 1 березня по 27 грудня 1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1226; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2955. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 2, спр. 161, арк. 9; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 188; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2956. Обломский А.М.; Терпиловский Р.В.; Кухарская Е.Н., Отчет о работе Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990г. // НА ІА НАНУ. - 1990/240. – С. 25.
2957. Літ. Обломский А.М.; Терпиловский Р.В.; Кухарская Е.Н., Отчет о работе Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990г. // НА ІА НАНУ. - 1990/240. – С. 26.
2958. Державний архів Курської області, м. Курськ, Російська Федерація (далі ДАКО), ф. 325, оп. 1, спр. 242; РДАДА, ф. 1356, оп. 1, спр. 2049-2053; РДАДА, ф. 210. Книги Белгородського стола. Кн. 65, арк. 491 – 504; Кн. 73, арк. 161 – 168, Книги Севського стола. Кн. 13, арк. 421 – 436; Справи різних міст. Кн. 76, арк. 190 – 197; Кн. 8, арк. 25 – 40; РДВІА, ф. 418, оп. 1, спр. 487; ф. ВУА, спр. 18821, арк. 5; ф. 349, оп. 27, спр. 6; Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 242 – 245; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К., 2001. – С. 98, 120 – 121; Вечерський В. В. К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья / В. В. Вечерський // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР. – К., 1989. – С. 4 – 11; Вечерский В. В. Путивль – пограничная крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) / В. В. Вечерский // Древнерусский город Путивль: Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 29 – 32; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 310 – 330; Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 64 – 72; Вечерський В. В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. / В. В. Вечерський // Історія української архітектури / Ю. С. Асеев, В. В. Вечерський, О. М. Годованок та ін.; За ред. В. І. Тимофієнка. – К., 2003. – С. 212 – 213; Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1 – 2. – С. 21 – 29; Вечерський В. В. Путивль: проблеми реконструкции детинца / В. В. Вечерський, В. А. Ленченко // Строительство и архитектура. – 1987. – № 2. – С. 22 – 24; Златоверховников Н. И. Памятники старины, нового времени и другие достопримечательности Курской губернии / Н. И. Златоверховников. – Курск, 1902. – С. 66 – 68; Левицкий И. Город Путивль / И. Левицкий // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 153; Некрополі Сумщини. – Суми, 2004. – С. 84; Пассек В. Поездка в Путивль / В. Пассек // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. Кн. 1. – Спб, 1838. – С. 130 – 131; Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, ? 1990. – 152 с.; Сухобоков О. В. К возникновению и ранней истории Путивля / О. В. Сухобоков // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 120-123; Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д. Т. Березовець // АП УРСР, Т. III. – К., 1952. – С. 242 – 250; Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі / В. А. Богусевич // Археологія – Т. XV.

- К., 1963; Рибаків Б. А. Раскопки в Путивле / Б. А. Рибаків // АО – 1965. – М., 1966. – С. 154 – 156; Сухобоков О. В. Новые исследования древнерусского Путивля / О. В. Сухобоков // АО-1979. – М., 1980. – С. 342 – 343; Сухобоков О. В. Раскопки в Путивле / О. В. Сухобоков // АО – 1980 г. – М., 1981. – С. 312; Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979 – 1981 г. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1981/2 – № 9906. – С. 99; Приймак В. В. Отчет об охранных и разведочных раскопках раннеславянских памятников на территории Сумской области в 1987 г. и 1988 г. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ – ф. е. 1987 – 1988 / 32-а. – С. 16 – 22.
2959. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 3, спр. 1, арк. 1; оп. 1, спр. 205, арк. 35; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 177.
2960. ЦАМО РФ, Ф. 417, оп. 10597, спр. 74, арк. 283; Ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 78; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1223; Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. – М., 1985. – С. 197; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог- справочник. – К., 1987. – С. 469.
2961. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, ф. Р. – 2191, оп. 3, спр. 1, арк. 1; ф. 5, оп. 1, спр. 205, арк. 31; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 78.
2962. ДАСО, ф. 5, оп. 1, спр. 205, арк. 35; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 177; Луговской А. В. Путивль / А. В. Луговской, Е. Г. Нефедовский – Х., 1985. – С. 37; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог - справочник. – К., 1987. – С. 468.
2963. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25; ф. 417, оп. 10597, спр. 74, арк. 223; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 177; Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. – М., 1985. – С. 197.
2964. Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерський, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 139 – 141.
2965. Вечерський В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерський, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 129; Дейнека А. Памятники архитектуры Сумщины / А. Дейнека. – Х., 1989. – С. 176; Історія міст і сіл України: Сумська область. – К., 1973. – С. 462-463; Карась А. Дом, где заседало земство / А. Карась // Ленинский путь. – 1991. – 9 февраля; Левицкий И. Город Путивль / И. Левицкий // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 117; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 299.
2966. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 455.
2967. Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерський, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 144 – 145; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.. – К., 1968. – Т. 2. – С. 390; Курская губерния в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. – Воронеж, 1967. – С. 330; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 439; Луговской А. В. Путивль : путеводитель / А. В. Луговской, Е. Г. Нефедовский. – Х., 1985. – С. 31-32.
2968. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 435; Луговской А. В. Путивль: путеводитель / А. В. Луговской, Е. Г. Нефедовский. – Х., 1985. –

- С.16 – 17; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2969. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С. 23; Тутученко С. П. Люди, которых я знал / С. П. Тутученко. – К., 1986. – С. 33 – 34.
2970. Кизя Л. Сидір Ковпак / Л. Кизя. – К., 1972. – С. 82; Вершигора П. Люди с чистой совестью / П. Вершигора. – М., 1959. – С. 43; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 468.
2971. Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С. 302; Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 59.
2972. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 439; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1971. – С. 238; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2973. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 453 – 454; Лепьошкіна О. М. Перший історик Путивля. До 170-річчя від дня народження І. М. Рябініна / О. М. Лепьошкіна // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – Суми, 2004. – С. 6 – 13; Ожегов С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII – XIX веках / С. Ожегов. – М.: Стройиздат, 1984. – 166 с.; Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии / И. М. Рябинин. – Путивль, 1911. – С. 104 – 111, 151 – 152; Собрание фасадов, Его Императорским Величеством высочайше апробированных для частных строений в городах Российской империи. – Часть 1. – СПб., 1809. – Чертеж № 23.
2974. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С. 486; Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 132.
2975. Гладков Т. Ковпак / Т. Гладков, Л. Кизя. – М., 1973. – С. 56 – 57; Рубанов А. Путивль / А. Рубанов, В. Стецюра. – К., 1973. – С. 19; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2976. Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 12 – 13; Гладков Т. Ковпак / Т. Гладков, Л. Кизя. – М., 1973. – С. 54 – 55; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2977. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 438; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 238; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2978. Левицкий И. Город Путивль / И. Левицкий // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 153.
2979. Березовец Д. Т. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г. / Д. Т. Березовец // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1953/8-в. – С. 32 – 35; Ляпушкин И. И. Днепропетровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА, №104 – М – Л., 1961. – С. 128, 305; Сухобоков О. В. Новые исследования древнерусского Путивля / О. В. Сухобоков // АО-1979 г. – М., 1980. – С. 342 – 343; Сухобоков О. В. Раскопки в Путивле / О. В. Сухобоков // АО – 1980 г. – М., 1981. – С. 312.
2980. Сухобоков О. В. Новые исследования древнерусского Путивля / О. В. Сухобоков // АО-1979 г. – М., 1980. – С. 342 – 343; Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979 – 1981 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1981/2, №№ 9906 – 9909. – С. 99.
2981. ДАКО, ф. 20, оп. 2, спр. 403; спр. 407. – Ведомость о Путивльском Молчанском монастыре 1892 г.; ф. 58, оп. 1, спр. 477, арк. 46; РДАДА, ф. 210. Книги Севского стола. Кн. 76. – арк. 195 зв.; РДА, ф. 220, оп. 1, спр. 447; ф. 797, оп. 35 (3-е відділення), спр. 64;

Акуленко В. Великий злам від охорони до нищення пам'яток / В. Акуленко // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 32; Валишевский К. Смутное время / К. Валишевский. – СПб., 1911. – С. 153 – 156; Вечерский В. В. Крепость-монастырь в Путивле: история и современность / В. В. Вечерский // Строительство и архитектура. – 1985. – № 1. – С. 27; Вечерский В. В. Путивль – пограничная крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) / В. В. Вечерский // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 29 – 32; Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 72 – 96; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К., 2001. – С. 82 – 84; Вечерський В. В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Церковний календар 2003 р. – Сянік (Польща): Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії, 2003. – С. 124 – 144; Вечерський В. В. Путивльська твердиня / В. В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1987. – № 2. – С. 42 – 43; Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Вечерський // Пам'ятки України : історія та культура. – 2001. – № 1 – 2. – С. 21 – 29; Вечерський В. В. Сіверщина / В. В. Вечерський // Архітектура України. – 1993. – № 2. – С. 39 – 44; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 310 – 330; Вечерський В. В. Сильові риси архітектури Путивля XVII ст. // Архітектурна спадщина України. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 39 – 51; Вечерський В. В. Твердиня на Сеймі (до 1000-річчя Путивля) / В. В. Вечерський // Наша культура / Варшава/. – 1988. – № 2. – С. 4 – 5; Деменков Д. Поездка в Путивль / Д. Деменков // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – Кн. 1. – СПб., 1838. – С. 125; Златоверховников Н. И. Памятники старины, нового времени и другие достопримечательности Курской губернии / Н. И. Златоверховников. – Курск, 1902. – С. 66 – 68; Левицкий И. Город Путивль / И. Левицкий // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 130 – 153; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин – М., 1980. – С. 250 – 252; Маржерет Я. Записки / Я. Маржерет // Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрии Самозванце / Н. Устрялов. – СПб., 1859. – Ч. 1. – С. 255; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 227 – 228; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. – К., 1986. – С. 22 – 23; Преображенский П. Путивльский Молченский Печерский монастырь (Курской губернии) / П. Преображенский. – М., 1884. – С. 1 – 27; Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – Вып. 2. – Кн. V. – М., 1896. – С. 114; Путивльские древности // Журнал Министерства внутренних дел. – 1836. – Ч. 22. – № 10. – С. 45 – 50; Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе в Курской губернии / И. М. Рябинин. – Путивль, 1911. – С. 164; Рябинин И. М. О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда / И. М. Рябинин. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 301 – 328; Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – М., 1882. – Кн. 1. – С. 322 – 323;

2982. ДАКО, ф. 325, оп. 1, спр. 243, арк. 1; РДІА, ф. 1488, оп. 2, спр. 461; ф. 218, оп. 4, спр. 2358; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 455; Друге життя будинку Курдюмових // Сумська старовина. – № X. – Суми, 2002. – С. 127; Левицький І. Город Путивль / І. Левицький // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – Рис. 3.

2983. Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 134.

2984. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25; ф. 417, оп. 10. 597, спр. 74, арк. 223;

- ДАСО, ф. Р.-2565, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 26-27; Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 178; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1201; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 436 – 437, 439 – 440; Гарчев П. І. Червона гвардія на Сумщині / П. І. Гарчев. – Суми, 1957. – С. 13; Луговской А. В. Путивль / А. В. Луговской, Е. Г. Нефедовский. – Х., 1985. – С. 37; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2985. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1975. – Т. 1. – С. 299, 336, 499, 509 – 514. – Т. 2. – С. 270; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 63 – 67, 69; Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1961. – С. 12 – 36, 57 – 63; Базима Г. Я. Следами великого рейда / Г. Я. Базима. – К., 1959. – С. 49 – 68, 76 – 81, 95 – 100; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы. – К., 1980. – Т. 1. – С. 369, 374, 415 – 420.
2986. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 12 – 13; Гладков Т. Ковпак / Т. Гладков, Л. Кизя. – М., 1973. – С. 5 – 54; Брайко П. Е. Внимание, Ковпак! / П. Е. Брайко, О. С. Калиненко – М.: ДОСААФ, 1975. – 482 с.; Вершигора П. П. Люди с чистой совестью / П. П. Вершигора. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 699 с.; Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу / П. Вершигора. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 247 с.; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К.: Політвидав України, 1988. – 352 с.; Брайко П. Е. Партизанський комісар / П. Е. Брайко. – М.: ДОСААФ, 1982. – 248 с.; Палажченко О. Подвиг комісара / О. Палажченко. – К.: Політвидав України, 1989. – 478 с.; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К.: Політвидав України, 1979. – 185 с.; Герої партизанської боротьби на Україні. – К., 1948. – С. 81 – 96, 121 – 130, 139 – 144, 145 – 152, 153 – 160, 161 – 168, 169 – 176, 177 – 182; Руднев С. Легендарный рейд. Дневник о Карпатском рейде. Письма / С. Руднев. – Ужгород: Карпати, 1967. – 200 с.; Палажченко О. Естафета подвигу / О. Палажченко // ЛП. – 1971. – 25 серпня; Трещула Т. Человек с чистой совестью / Т. Трещула // Путивльские ведомости. – 2000. – 20 мая.
2987. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 8, арк. 9; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1217; Ковпак С. А. Воспоминания, очерки, статьи / С. А. Ковпак. – К., 1987. – С. 279 – 282; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1975. – Т. 1. – С. 299, 336, 499, 504 – 514. – Т. 2. – С. 260, 270; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2988. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 438 – 439; Баранкин В. А. В путешествии по Сумщине / В. А. Баранкин. – Х., 1978. – С. 118; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 178; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 391; Руднев С. В. Легендарный рейд / С. В. Руднев. – К., 1967. – С. 139; Сторожил М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Сторожил. – Львів, 1966. – С. 38; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2989. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1975. – Т. 1. – С. 299, 336, 499, 509 – 514. – Т. 2. – С. 270; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 438 – 439; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1961. – С. 12 – 36, 57 – 63.
2990. ДАСО, Ф. П 4, оп. 3 П, спр. 8, арк. 5-6; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1988. – С. 59 – 61; Тутученко С. П. Люди, которых я знал / С. П. Тутученко. – К., 1986. – С. 15; Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1961. – С. 12 – 36, 57 – 63; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 99 – 100.

2991. Українська ССР в Великій Отчественній війні Советського Союзу. – К., 1975. – Т. 1. – С. 230, 299, 337, 499, 509 – 514. – Т. 2. – С. 269 – 270; Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1961. – С. 12 – 36, 57 – 63; Сумська область в період Великої Отчественній війни 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 99; Тутученко С. П. Люди, яких я знав / С. П. Тутученко. – К., 1989. – С. 16, 36; Памятники історії і культури Української ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
2992. ДАСО, ф. Р-3343, оп. 1, спр. 126, арк. 52; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 498 – 499; Левицький І. Город Путивль / І. Левицький // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 153 – 154; Логвин Г. Н. Украина и Молдавия: справочник-путеводитель / Г. Н. Логвин. – М., 1982. – С. 410; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 261 – 263; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 229; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 24.
2993. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1973. – С. 466. Нефедовский Е. Г. Путивль / Е. Г. Нефедовский. – Х., 1966. – С. 77 – 88; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2994. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 440. Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1979. – С. 8, 12, 25; Гладков Т. Ковпак / Т. Гладков, Л. Кизя. – М., 1973. – С. 64 – 65; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2995. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С. 402; Вечерський В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерський, І. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 122.
2996. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С. 482; Гриченко І. Т. Подвиг: Документальні очерки о Героях Советского Союза / І. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 310 – 313; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 637.
2997. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41. Оригінал, ф. 395, оп. 9131, спр. 30, арк. 18; ДАСО, ф. 2191, оп. 3, спр. 1, арк. 10, 10 зв., 11, 11 зв.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1202; Сумська область в період Великої Отчественній війни 1941 – 1945 гг.: збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 180; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 468.
2998. Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 85; Нефедовский Е. Г. Путивль / Е. Г. Нефедовский. – Х., 1966. – С. 98; Пономаренко П. В. Троицкий яр / П. В. Пономаренко // Путивльські відомості. – 2004. – № 49 – С. 4.
2999. Археология Украинской ССР. В 3-х томах. Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. – К., 1986. – С. 310 – 314; Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль, 1990. – С. 126 – 127; Павлов Л. Здійнявся хрест на Городищі / Л. Павлов // Позиція. – 2008. – № 4 – С. 8.
3000. Лепешкин А. Д. Чернобыль – боль потерь и утрат / А. Д. Лепешкин // Вечерний Путивль. – 1999. – № 16 – С. 10 – 11; Шамрай І. Память будет жить всегда / І. Шамрай // Путивльські відомості. – 2006. – № 36 – С. 2.
3001. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 432.
3002. Ковпак Сидор Артемович // Большая советская энциклопедия. – Т. 21. – С. 514; Ковпак Сидор Артемович // Украинский советский энциклопедический словарь. – К., 1988. – Т. 2. – С. 86; Герої партизанської боротьби на Україні. – К., 1948. – С. 14 – 56.
3003. Нефедовский Е. Г. Путивль / Е. Г. Нефедовский. – Х., 1966

3004. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1980. – С. 465 – 466; Руднев С. В. Легендарний рейд. – Ужгород: Карпати, 1967. – 200 с.
3005. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 413 – 418; Брайко П. Е. Партизанский комиссар / П. Е. Брайко. – М., 1978. – С. 32, 44, 64, 70 – 72, 73; Коньков В. Людина чистої совісті / В. Коньков // Голос України. – 1999. – 24 лютого. – С. 6; Украинская советская энциклопедия. – К., 1983. – Т. 9. – С. 371; Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К.: Політвидав України, 1979. – 185 с.; Герої партизанської боротьби на Україні. – К., 1948. – С. 57 – 80; Тарасенко І. Легендарний комісар / І. Тарасенко // Голос Посулля. – 1999. – 24 лютого.
3006. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району в 1952 р. / Д. Т. Березовець // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 243; Сухобоков О. В. Путивль / О. В. Сухобоков // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3. – С. 314; Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982 – 1983 гг. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1983 / 38. – № № 20903 – 20905. – С. 68.
3007. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 457 – 459; Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 126 – 129; Дейнека А. Памятники архитектуры Сумщины / А. Дейнека. – Х., 1989. – С. 173; Доклад проф. М. Г. Халанского. Приложения к протоколу 16 заседания // Труды XII археологического съезда в Харькове. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 270; Левицкий И. Город Путивль / И. Левицкий // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 117; Памятная книжка Курской губернии за 1893 г. – Курск, 1893. – С. 151 – 156.; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 299.
3008. ДАКО, ф. 58, оп. 1, спр. 435, арк. 135 – 136; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 488 – 490; Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 132 – 141; Ожегов С. С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII – XIX веках / С. С. Ожегов. – М., 1984. – С. 81 – 89.
3009. Вечерский В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 132.
3010. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 438 – 439; Руднев С. В. Легендарный рейд / С. В. Руднев. – Ужгород, 1967. – С. 139.
3011. РДАДА, ф. 760, оп. 2, спр. 820 (436); Вечерський В. В. Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерський, И. А. Гильбо, А. В. Луговской – К., 1992. – С. 109 – 123; Вечерський В. В. Пошукаймо дослідників? / В. В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1990. – №3. – С. 20 – 21; Вечерський В. В. Сіверщина / В. В. Вечерський // Архітектура України. – 1993. – № 2. – С. 39 – 44; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 310 – 330; Вечерський В. В. Сильові риси архітектури Путивля XVII ст. / В. В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – Вип. 4. – К., 1997. – С. 39 – 51; Доклад проф. М. Г. Халанского. / Приложения к протоколу 16 заседания // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 270 – 294; Златоверховников Н. И. Памятники старины, нового времени и другие достопримечательности Курской губернии / Н. И. Златоверховников. – Курск, 1902. – С. 72 – 74; Левицкий И. Город Путивль / И. Левицкий // Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 145 – 150; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 258; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В.

- Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 228 – 229; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 24 – 25; Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе в Курской губернии / И. М. Рябинин – Путивль, 1911. – С. 104 – 110; Рябинин И. М. О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором / И. М. Рябинин // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 294 – 342.
3012. Вечерский В. В. и Путивль: фотопутеводитель / В. В. Вечерский, И. А. Гильбо, А. В. Луговской. – К., 1992. – С. 64 – 72; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 175.
3013. ЦАМО РФ, ф. 397, оп. 9113, спр. 30, арк. 12; ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 299; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1211; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3014. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3015. ДАСО, ф. 2445, оп. 7, спр. 7, арк. 50; Архів Стрільниківської сільради. Свідчення мешканців с. Ротівка Бардакова Віктора Онуфрієвича і Мазуленко Світлани Антонівни.
3016. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 74, арк. 216; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 39; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1232; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 189; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3017. Отчет о разведках на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988 / 176. – № 23227. – С. 29 – 30; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – С. 113.
3018. Фонди Путивльського краєзнавчого музею, інв. № 1953; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3019. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
3020. Отчет о разведках на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988 / 176. – № 23227. – С. 32 – 33.
3021. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 189; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1233; Матеріали Путивльського райвійськкомату. Список загиблих воїнів, похованих в братський могилі в с. Рудневе Путивльського району; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3022. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 413 – 418; Брайко П. Е. Партизанский комиссар / П. Е. Брайко. – М., 1978. – С. 32, 44, 64, 70 – 72, 73; Коньков В. Людина чистої совісті / В. Коньков // Голос України. – 1999. – 24 лютого. – С. 6; Украинская советская энциклопедия. – К., 1983. – Т. 9. – С. 371; Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К.: Політвидав України, 1979. – 185 с.; Герої партизанської боротьби на Україні.

- К., 1948. – С. 57 – 80; Тарасенко І. Легендарний комісар / І. Тарасенко // Голос Посулля. – 1999. – 24 лютого.
3023. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
3024. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65.
3025. Отчет о разведках на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельский // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988 / 176. – № 23227. – С. 32 – 33.
3026. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3027. ЦАМО РФ, ф. 1309, оп. 1, кор. 14116, арк. 31; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 190; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог – справочник. – К., 1987. – С. 469.
3028. Неприна В. И. Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – 1981. – С. 1 – 2.
3029. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3030. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3031. Телегин Д. Я. Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейменской экспедиции 1953 г. / Д. Я. Телегин // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1953/?. – № 2054. – С. 21; Неприна В. И. Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г. / В. И. Неприна // Архів ІА НАНУ. – 1981. – С. 1 – 2.
3032. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3033. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 123; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 29; ф. 201, оп. 321, спр. 237, арк. 7 зв.; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1229; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 192; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3034. Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – № 22032 – 22035. – С. 95.
3035. Путивльщина в роки Другої світової війни (1941 – 1945). Збірник документів і матеріалів. – Суми, 2010. – С. 238 – 239; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 8. – С. 368 – 369; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1989. – С. 469.
3036. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28, Ф. 417, оп. 19564, спр. 402, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 268; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1218; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3037. Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982 – 1983 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1982-1983 / 38. – № 20903 – 20905. – С. 68.

3038. Березовець Д. Т. Харівський скарб / Д. Т. Березовець // Археологія. – 1952. – № VI. – С. 109 – 119; Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д. Т. Березовець // АП. – 1952. – Вип. 3. – С. 242 – 250; Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982 – 1983 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1982 – 1983/38. – № 20903 – 20905. – С. 68.
3039. Самоквасов Д. Я. Древние города России / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1873. – Прил. – С. 8.; Еременко П. М. Могильники Глуховского и Суражского уездов / П. М. Еременко // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. – Вып. I. – М., 1906. – С. 98 – 99; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М. – Л., 1961. – № 104. – С. 138.
3040. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / Обломський А. М., Терпиловський Р. В. // Архів ІА НАНУ.
3041. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28.
3042. Ильинская В. А. Новые данные о памятниках середины I тыс. н.е. в Днепропетровской Левобережной лесостепи / В. А. Ильинская // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 58 – 60; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепропетровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 106; Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 22032 – 22035. – С. 80.
3043. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / Обломський А. М., Терпиловський Р. В. // Архів ІА НАНУ.
3044. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / Обломський А. М., Терпиловський Р. В. // Архів ІА НАНУ.
3045. Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1986/ – № № 22032 – 22035. – С. 79.
3046. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3047. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 25; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1216; Сумское Высшее Артиллерийское Командное Дважды Краснознаменное училище имени М. В. Фрунзе. – Сумы, 1968. – С. 90; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3048. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3049. Ляпушкин И. И. Поселения культуры скифов-пахарей / И. И. Ляпушкин // СА. – ХП. – М.-Л., 1950. – С. 52; Іллінська В. А. Городище скіфського часу на р. Сейм. / В. А. Іллінська // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 109 – 121.
3050. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 65 – 66.
3051. Обломський А. М. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань / А. М. Обломський, В. В. Приймак // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 66.
3052. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 71, арк. 44; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 268; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1214; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.

3053. Приймак В. В. Памятники VIII – X вв. бассейна р. Клевень / В. В. Приймак // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.». – Чернигов, 1990. – С. 162.
3054. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 28; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 41; ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 7 зв.; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих в 170 МСБ за період 21.07.42 – 27.12.43.; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 190; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1234; Матеріали Путивльського райвійськкомату. Список загиблих воїнів, похованих в братський могилі в с. Юр'єве Путивльського району; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3055. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С. 60; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 482.
3056. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / Обломський А. М., Терпиловский Р. В. // Архів ІА НАНУ.
3057. Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. 22032 – 22035. – С. 83-84.
3058. Обломский А. М. Отчет о работах на территории Сумской обл. в 1990 г. / Обломський А. М., Терпиловский Р. В. // Архів ІА НАНУ.
3059. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 74, арк. 216; оп. 10564, спр. 383, арк. 40; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1231; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 194; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3060. ДАСО, ф. Р-3343, оп. 1, спр. 150, арк. 71; Церкви, сочиненные Его Императорского Величества профессором архитектуры Императорской Академии Художеств и членом разных иностранных академий Константином Тоном. – СПб., 1838.
3061. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1230; Путивльський райвійськкомат. Справа про оповіщення на загиблих. – С. 14 – 16; Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 428.
3062. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3063. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 469.
3064. **Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 483.**
3065. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648 – 1941 рр.): Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава, 2002. – С. 8; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 548 – 549; Полное собрание законов Российской империи. Т. XXIV. Ст. 17594; Павловский И. Ф. Очерк деятельности Малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802 – 1807 гг.) / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1914. – С. 13.
3066. Административно-территориальное деление Украины. – Х., 1923. – С. 34; Сумщина від давнини до сьогодні : Науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 269, 270; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 57.
3067. **Ромни. Історико-краєзнавчий нарис. – Х., 1968. – С. 113.**
3068. Кухарчук Ю. Сліди палеолітичної людини / Ю. Кухарчук // Вісті Роменщини. – 1996. – 21 лютого.
3069. Краю наш Роменський. – Суми, 2002. – С. 12.
3070. Ильинская В. А. Скифия VII – IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К., 1983. – С. 312 – 333.

3071. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К., 1968. – С. 20 – 22.
3072. Макаренко Д. Шлях до храму / Д. Макаренко. – К., 2006. – С. 35 – 36.
3073. Макаренко М. Городище «Монастирище» / М. Макаренко. – К., 1924. // ХрАМ (Хроніка археології та мистецтв). – К., 1925. – С. 3-25.
3074. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентиевская летопись. – Л., 1928. – С. 250.
3075. Михайлина П. В. Міста України в період феодалізму / П. В. Михайлина. – Чернівці, 1971. – С. 12; Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Том 5: Малороссия, Подолия и Волынь. Часть 1 / Под редакцией: Семенов П. П. – СПб.: Типография Товарищества М.О. Вольфа, 1897. – 342 с.
3076. Ляскоронский В. Г. Гийом Левассер-де-Боплан и его географические труды относительно Южной России / В. Г. Ляскоронский. – К., 1901. – Часть: Карты. – Карта Киевского воеводства.
3077. Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии / Л. В. Падалка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 164.
3078. Максимович Н. А. Собрание сочинений / Н. А. Максимович. – Т. 1. – С. 719.
3079. Діброва Г. Роменщина напередні національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 1995. – 23 серпня.
3080. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1916. – Вып. 14. – С. 82 – 83.
3081. История Русов // Українська література XVIII ст. : збірник. – К.: Наукова думка, 1983.
3082. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Київ – Переяслав-Хмельницький : Книги ХХІ, 2004. – 360 с.; Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе, кошем Низового Запорожского войска, Петре Калныше / Л. О. Падалка. – Полтава, 1908. – 58 с.
3083. Мусієнко П. Подих давнини глибокої / П. Мусієнко. – К.: Будівельник, 1972; Мусієнко П. Подих давнини глибокої: Іст.-архітектур. нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 80 с.
3084. Миколайчик Ф. Д. Ильинская ярмарка в период ее существования в Ромнах / Ф. Д. Миколайчик. – Полтава, 1907. – С. 50; Діброва Г. До питання про відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Ромнах / Г. Діброва // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.). Матеріали конференції. – Полтава, 1995. – С. 136 – 140.
3085. Постановления XIII созыва Роменского уездного земского собрания. 1877. – Ромны, 1877. – С. 251; Отчет Роменской уездной земской управы за 1870 год. – Ромны, 1871. – С. 87.
3086. Пашенко П. Червоний моряк О. М. Коваленко-Журбенко (До 100-річчя з дня народження) / П. Пашенко // Комуністичним шляхом. – 1975. – 22 липня.
3087. Вовк О. Селянство Роменщини в опорі примусовій советизації наприкінці 20 – початку 30 рр. ХХ ст. / О. Вовк // Визвольний шлях. – 2006. – № 1. – С. 112.
3088. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 35.
3089. Покидченко Л. А. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Л. А. Покидченко. – Суми, 2006. – С. 9, 10, 13, 17.
3090. Зюзько Т. А. Роменський «Плуг» і його «плужачи» / Т. А. Зюзько // Сумська старовина. – 2004. – № V – VI. – С. 37; Хід українізації по м. Ромен // Радянське життя. – 1927. – 23 березня.
3091. ДАСО, ф. П-443, оп. 1, спр. 1298, арк. 4,5; спр. 48, арк. 189.
3092. Там само, оп. 7, спр. 131 – 132.
3093. Реабілітовані історією. Сумська область. У 3-х т. – Суми, 2001. – Т. 1. Кн. 1. – С. 35.
3094. Ричка В. М. За сфабрикованим звинуваченням (В. О. Пархоменко) / В. М. Ричка // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки) – К., 1991. – С. 234.

3095. Панченко В. Погляд у минуле і майбутнє / В. Панченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 12. – С. 159.
3096. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 10. – С. 38.
3097. Діброва Г. В. Роменщина в полум'ї війни / Г. В. Діброва. – Ромни, 1999. – С. 24.
3098. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – М., 1954. – С. 210.
3099. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: сборник документов и материалов. – изд. 2-е, доп. – К., 1978. – С. 189.
3100. Діброва Г. В. Роменщина в полум'ї війни / Г. В. Діброва. – Ромни, 1999. – С. 47 – 48.
3101. ДАСО, ф. Р-5667, оп. 2, спр. 3, арк. 1.
3102. Комуністичним шляхом. – 1987. – 9 травня.
3103. Денисов Н. Командирская слава / Н. Денисов. – М., 1979. – С. 44-45; В боях за Родину. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 242; Карлов Ф. В. На огневых рубежах / Ф. В. Карлов. – М., 1985. – С. 28.
3104. Прохненко К. Це не повинно повторитись / К. Прохненко // Комуністичним шляхом. – 1962. – 12 травня.
3105. В путешествие по Сумщине. – Х., 1984. – С. 189.
3106. Діброва Г. Мадонни погляд крізь віки / Г. Діброва // Червоний промінь. – 1982. – 25 березня.
3107. Діброва Г. Життя, вартє пам'яті / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1990. – 13 листопада.
3108. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1981. – С. 64.
3109. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. – К., 1976. – С. 202 – 207.
3110. Коцур А. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський // Питання історії України : Збірник наукових статей / А. Коцур. – Чернівці, 2003. – С.108 – 112.
3111. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Иллюстрированный справочник-каталог). В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 15 – 16; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель / А. И. Дейнека. – Х., 1981. – С. 65 – 66.
3112. Золотое ожерелье Сумщины: Путивль, Глухов, Ромны: путеводитель. – Х., 1987. – С. 116.
3113. Діброва Г. Літопис доброти і людяності (Коротка історія Першої обласної спеціалізованої лікарні м. Ромни) / Г. Діброва, П. Кравчук. – Ромни, 2000. – 34 с.
3114. Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до нашего времени. В четырех частях, с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей / И. А. Курилов. – Ромен, 1897. – Часть IV. – С. 338 – 344.
3115. Вечерский В. Историко-архитектурный опорный план и рекомендации к проекту зон охраны памятников истории и культуры г. Ромны / В. Вечерский. – К., 1987. – Т. 1. – С. 162 – 167. (Машинопись).
3116. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. – К., 1976. – С. 233.
3117. Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до нашего времени. В четырех частях, с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей / И. А. Курилов. – Ромен, 1897. – Часть IV. – С. 320 – 336.
3118. Вечерський В. Поминальник української архітектури / В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1992. – № 2-3. – С. 68 – 69; Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год. – Полтава, 1912. – С. 272.
3119. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 331-336
3120. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 10. – С. 8-36.

3121. Діброва Г. Пам'ятник Кобзареві у Ромнах / Г. Діброва // Ленінська правда. – 1982. – 17 березня.
3122. Геологія і корисні копалини України: Атлас. – К., 2001. – С. 160, 165; Макаренко Д. Голгофа українських геологів / Д. Макаренко. – К., 2007. – С. 111 – 117.
3123. Заповідні скарби Сумщини. – Суми, 2001. – С. 201.
3124. Відкриття меморіальних дощок // Комуністичним шляхом. – 1967. – 4 серпня; Відкриття в Ромнах монумента комсомольцям 20-х років // Комуністичним шляхом. – 1969. – 5 липня; Васильченко І. Тим, хто боровся за Радянську владу / І. Васильченко // Комуністичним шляхом. – 1986. – 4 листопада; Михайленко К. Борцям за владу Рад / К. Михайленко // Комуністичним шляхом. – 1986. – 4 листопада; Кубах А. Подвиг народу вікопомний / А. Кубах // Комуністичним шляхом. – 1972. – 14 листопада; Омельченко В. Пам'ятник подвигу – воїнам-односельцям / В. Омельченко // Комуністичним шляхом. – 1972. – 25 жовтня; Стетюха В. Пам'яті загиблих односельців / В. Стетюха // Комуністичним шляхом. – 1973. – 16 травня; Феденко Г. Меморіальний комплекс землякам / Г. Феденко // Комуністичним шляхом. – 1978. – 23 вересня; Прохненко К. Це не повинно повторитись / К. Прохненко // Комуністичним шляхом. – 1962. – 12 травня.
3125. РДА, ф. 1293, оп. 168, спр. 65; ф. 1488, оп. «Полтавская губернія», спр. 84; ДАСО, ф. 995, оп. 1, спр. 4; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 158; Курилов И. Роменская старина / И. Курилов. – Ромны, 1898. – С. 74; Терещенко А. Статистическое описание г. Ромна. Составлено в 1859 г. / А. Терещенко // Журнал Министерства внутренних дел. – 1861. – Июнь. – С. 14, 21.
3126. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, спр. 103, арк. 38; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 190; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 469; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3127. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 186 – 192; Діброва Г. Роменщина в полум'ї війни / Г. Діброва. – Ромни, 1999. – С. 47 – 48; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3128. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 1 – 9; Сумская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 207; Матеріали Роменського краєзнавчого музею. Фонд Великої Вітчизняної війни. Справа про 29 радянських громадян, яких закатували та кинули в колодязь по вул. К. Маркса, 42.
3129. Центральний державний архів жертв репресій України, м. Київ (далі ЦДАЖР України), ф. 356, оп. 2, спр. 1, арк. 8 – 9; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 489; Ромни: історико-краєзнавчий нарис. – Х., 1968. – С. 68; В путешествие по Сумщине : путеводитель. – Х., 1984. – С. 196; Нелин А. П. Ромны: Путеводитель / А. П. Нелин, Г. В. Діброва. – Х., 1986. – С. 23 – 24; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3130. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 55519, спр. 9, арк. 18 – 19, 60 – 67; ф. 393, оп. 9005, арк. 5; ф. 395, оп. 9136, спр. 9, арк. 14; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1377; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 29 – 30; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 255; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 469; Калов Ф. Н. На огневых рубежах / Ф. Н. Калов. – К., 1982. – С. 24 – 26; В сражениях за победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 244 – 248; Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1985. – С. 208; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.

3131. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 57; ф. 203, оп. 2847, спр. 43, арк. 2; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1375; «Книга обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 34 – 35; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 69, 470, 494; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3132. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1377/1; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 10. – С. 182.
3133. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, арк. 5; ф. 395, оп. 9136, спр. 108, арк. 57; ф. 393, оп. 9005, спр. 98, арк. 5; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1376/1; Сумская область в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 269 – 270; Карлов Ф. В. На огневых рубежах / Ф. В. Карлов. – К., 1982. – С. 19 – 23; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 494 – 495; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941 – 1945. – М., 1975. – С. 273; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3134. Правдюк О. Роменський кобзар Євген Адамцевич / О. Правдюк. – К.: Музична Україна, 1971. – 134 с.; Євген Адамцевич: Спогади, статті, матеріали. Вип. 1. – Суми: Собор, 1999. – 96 с.; Кардан Б. П. Народні співці-музиканти на Україні / Б. П. Кардан, А. Омельченко. – К., 1980. – С. 167 – 171; Енциклопедія сучасної України. Т. 1. – К., 2001. – С. 178; Мистецтво України: біогр. довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 10.
3135. Очерки истории советского кино: В 3-х т. – М., 1959. – Т. 2. – С. 62, 370; Юренев Р. Краткая история советского кино / Р. Юренев. – М., 1967. – С. 65; Німенко А. Кавалерідзе-скульптор / А. Німенко. – К., 1967; Живі традиції: Українські радянські художники про себе і свою творчість. – К., 1985. – С. 64; Іван Кавалерідзе: статті, воспоминання. – К.: Мистецтво, 1988; Нові аспекти у дослідженні творчості І. Кавалерідзе: тези доповідей та повідомлень наукових читань з нагоди 105-ої річниці від дня народження видатного українського скульптора. – Суми, 1992; Капельгородська Н. М. Іван Кавалерідзе. Грані творчості / Н. М. Капельгородська, Р. О. Синько. – К., 1998; Синько Р. Поза часом і простором: Спогади про Івана Кавалерідзе / Р. Синько. – К., 1997; Діброва Г. Пам'ятник Кобзареві в Ромнах / Г. Діброва // Ленінська правда. – 1982. – 17 березня; Діброва Г. Кавалерідзе і Роменщина: (До 100-річчя з дня народження) / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1987. – 14 березня; Діброва Г. Відкриття музею І. П. Кавалерідзе / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1987. – 5 вересня.
3136. Рильський М. Слово про молодих / М. Рильський. – К., 1955. – С. 213; Письменники радянської України. – К., 1964. – С. 293; Ключина П. Ромни / П. Ключина, Ю. Труфанов. – Х., 1975; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Маківчук Ф. Дорогі мої однополчани / Ф. Маківчук. – К., 1982. – С. 59-64; Вишня О. Про байкаря Павла Ключину / О. Вишня // Дніпро. – 1955. – № 10. – С. 37; Косяченко В. Сім етюдів про байку / В. Косяченко // Жовтень. – 1965. – № 2. – С. 52, 62; Діброва Г. П. Ю. Ключина і Роменщина / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1984. – 22 серпня; Діброва Г. Залюблений в історію рідного краю / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1989. – 8 вересня.
3137. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Справа О. А. Деревської; Шкаровська І. І. Сім'я Деревських / І. І. Шкаровська. – К., 1976; Семенов Г. К. Ты наша совість / Г. К. Семенов. – Х., 1974; Шкаровская И. Александра Деревская и её семья / И. Шкаровская. – К., 1985; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3138. Філія Державного архіву Сумської області у м. Ромни, ф. 224, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 3, арк. 1; Фонди Роменського краєзнавчого музею. Інв. № 275, 288, 300, 321, 373, 801; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920) : збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 412; Нелин А. П. Ромны: путеводитель / А. П.

- Нелин, Г. В. Диброва. – Х., 1986. – С. 22, 24; Золотое ожерелье Сумщины. Путивль. Глухов. Ромны: путеводитель. – Х., 1987. – С. 128.
3139. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. / П. Бодянский. – Полтава, 1865; Постановления X-го созыва Роменского уездного земского собрания 1874. – Ромны, 1874. – С. 15 – 16, 116 – 117; Постановления XI созыва Роменского уездного земского собрания 1875 г. – Ромны, 1875. – С. 64; Постановления Роменського уездного земского собрания 1877 г. – Ромны, 1878. – С. 55, 89 – 94; Постановления Роменського уездного земского собрания 1883 г. – Ромны, 1884. – С. 317; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895 – 96 учебный год. Часть V. Полтавская губерния. – К., 1895. – С. 66; Отчет Роменской уездной земской управы за 1903 год. – Ромны, 1904. – С. 35; Отчет общества вспомоществования нуждающимся учащимся в Роменском реальном училище о суммах и деятельности общества за 1911 год. – Ромны, 1912. – С. 4; Павловський І. Ф. Полтавці / І. Ф. Павловський. – Полтава, 1914. – С. 198; Діброва Г. Роменське реальне / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 1996. – 16 жовтня; Бурмака Л. Відкриття меморіальної дошки / Л. Бурмака // Комуністичним шляхом. – 1986. – 6 травня; Задвернюк А. В. Наша школа № 2 / А. В. Задвернюк, Н. А. Белякович, Г. К. Кудлай. – Ромни, 2007.
3140. ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 651, арк. 54; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 153; Курилов И. Роменская старина / И. Курилов. – Ромны, 1898. – С. 306-332; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 15-16.
3141. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2009 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ.
3142. Ляскоронский В. Городища, курганы длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы / В. Ляскоронский // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 404 – 457; Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – С. 53 – 54; Осадчий Є. М. Пам'ятки військової історії Слобожанщини XVII ст. – Суми, 2011. – С. 195 – 196.
3143. Літератури не виявлено.
3144. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 913, спр. 6, арк. 4; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 57; ф. 393, оп. 9005, спр. 98, арк. 5; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943».– С. 195; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1376; Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1985. – С. 208; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3145. Літератури не виявлено.
3146. Літератури не виявлено.
3147. Літератури не виявлено.
3148. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. Аксаков. – Спб., 1858. – С. 229; Николайчик Ф. Д. Иллинская ярмарка в период ее существования в Ромнах / Ф. Д. Николайчик. – Полтава, 1907. – С. 48 – 53; Шафонський А. Топографическое описание Черниговского наместничества / А. Шафонський. – К., 1851. – С. 575; Діброва Г. В. Іллінський ярмарок / Г. В. Діброва, В. В. Панченко. – Ромни, 1993. – 26 с.; Борисенко В. Н. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій пол. XVII ст. / В. Н. Борисенко. – К., 1986. – С. 135; Нелин А. П. Ромни / А. П. Нелин, Г. В. Диброва. – Х., 1986. – С. 15; Сидоренко О. В. Про упорядкування мір на Лівобережжі у 18 ст. / О. В. Сидоренко – К., 1971. – Вип. 6; Курилов И. А. Воспоминания роменского старожила об Иллинской ярмарке / И. А. Курилов // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 54; Діброва Г. Іллінський ярмарок / Г. Діброва, В. Панченко // Пам'ять століть. – 2001. – № 3. – С. 87 – 98.
3149. Літератури не виявлено.

3150. Літератури не виявлено.
3151. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943».– С. 195; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1378; «Книга обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 39; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3152. Бажанов Н. Д. Рахманінов / Н. Д. Бажанов. – М., 1963; Бажанов Н. Д. Танеев / Н. Д. Бажанов. – М., 1971; Письменники Радянської України. – К., 1981. – С. 9; М. Д. Бажанов. Некролог // Комуністичним шляхом. – 1965. – 15 січня.
3153. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1379; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418; Петленко М. Кроки в безсмертя / М. Петленко // Комуністичним шляхом. – 1989. – 13 грудня; Згадаймо всіх поіменно // Червоний промінь. – 1990. – 14 січня; Петренко М. Водій, син водія / М. Петленко // Комуністичним шляхом. – 1990. – 8 травня.
3154. «Книга обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 34 – 35; Фонд Роменського краєзнавчого музею. Справа М. І. Варчука № 4852, № 274. Д-ГЖ № 346, 344, 345; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 69, 470, 494; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 253; Нестеренко П. Подвигу вогонь незгасний : художньо-документальні нариси / П. Нестеренко. – Суми, 2000. – С. 71 – 100; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 240; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3155. Митці України : енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 131.
3156. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1380; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 421; Петленко М. Кроки в безсмертя / М. Петленко // Комуністичним шляхом. – 1989. – 13 грудня; Згадаймо всіх поіменно // Червоний промінь. – 1990. – 14 січня; Петренко М. На війні, як на війні / М. Петренко // Комуністичним шляхом. – 1990. – 23 лютого.
3157. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Справа О. А. Деревської; Шкаровська І. Сім'я Деревських / І. Шкаровська. – К., 1976; Шкаровская И. Александра Деревская и ее семья / И. Шкаровская. – К., 1985; Семенов Г. К. Ты наша совість / Г. К. Семенов. – Х., 1974; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3158. Маряненко І. О. Минуле українського театру / І. О. Маряненко. – К., 1953; Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі / С. Тобілевич. – К., 1957; Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. Спогади, статті, матеріали. – К., 1966; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Дібровенко М. Ф. Затиркевич-Карпинська Г. І. / М. Ф. Дібровенко. – К., 1956; Діброва Г. Незгасна зоря Ганни Затиркевич / Г. Діброва // Ленінська правда. – 1981. – 21 січня. – С. 4.
3159. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1381; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 424; Згадаймо всіх поіменно // Червоний промінь. – 1990. – 14 січня.
3160. Письменники Радянської України. – К., 1964. – С. 293; Ключина П. Ромни / П. Ключина, Ю. Труфанов. – Х., 1975; Маківчук Ф. Дорогі мої одноперчани / Ф. Маківчук. – К., 1982. – С. 59; Рильський М. Слово про молодих / М. Рильський. – К., 1955. – С. 213; Косяченко В. Сім етюдів про байку / В. Косяченко // Жовтень. – 1965. – № 2. – С. 52 – 62; Діброва Г. П. Ю. Ключина і Роменщина / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1984. – 22 серпня; Діброва Г. Залюблений в історію рідного краю / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. –

1989. – 8 вересня; Скакун В. В ім'я добра, супроти зла / В. Скакун // Сумська новина. – 1994. – 10 вересня.
3161. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1382; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425; Петленко М. Кроки в безсмертя / М. Петленко // Комуністичним шляхом. – 1989. – 13 грудня; Петленко М. Батальйонний розвідник / М. Петленко // Комуністичним шляхом. – 1989. – 13 грудня; Згадаймо всіх поіменно // Червоний промінь. – 1990. – 14 січня.
3162. Фонди Роменського краєзнавчого музею. НДФ-3043. Автобіографія Курилова І. О.; Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. – Ромен, 1990. – С. 17 – 19; Діброва Г. Життя варте пам'яті / Г. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1990. – 13, 14 листопада.
3163. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Інв. № Док. 2191.
3164. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 116 – 117; Гриченко І. Т. Подвиг: нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гриченко, М. М. Головін. – Х., 1973. – С. 189 – 191; Мосієнко Петро Андрійович. Некролог // Вісті Роменщини. – 1998. – 1 лютого.
3165. «Книга обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 34 – 35; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 69, 470, 494; Гриченко І. Т. Подвиг: Документальні очерки о Героях Советского Союза / І. Т. Гриченко, Н. М. Головін. – Х., 1975. – С. 253; Нестеренко П. Подвигу вогонь незгасний: художньо-документальні нариси / П. Нестеренко. – Суми, 2000. – С. 71 – 100; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 321; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3166. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 3843, спр. 504, арк. 11 – 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 195; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 469.
3167. Архів Роменського міського РАГСу. «Метрическая книга Вознесенской церкви г. Ромен о записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших на 1912 г.», частина 3, зони № 6; Бодяньський Т. П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. Отд. 5 / Т. П. Бодяньський. – Полтава, 1865. – С. 117.
3168. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 527; Увічнимо славу Героїв // Вісті Роменщини. – 2003. – 8 травня.
3169. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1383; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 436; Литвиненко А. Житиме вічно / А. Литвиненко // Комуністичним шляхом. – 1988. – 24 травня.
3170. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1384; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 437; Петленко М. Кроки в безсмертя / М. Петленко // Комуністичним шляхом. – 1989. – 13 грудня; Згадаймо всіх поіменно // Червоний промінь. – 1990. – 14 січня; Петренко М. Нагороди одержати не встиг / М. Петренко // Комуністичним шляхом. – 1990. – 20 березня.
3171. Отчет Роменского Русско-Украинского Вокально-Музыкально-драматического о-ва за 1913 – 14 и 1914 – 15 г.г. – Ромны, 1916. – С. 8; Борщов В. А. Степан Шкурат / В. А. Борщов, Т. А. Медведев. – К., 1962; Олексенко В. Степан Шкурат / В. Олексенко. – К., 1983; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 505 – 506; Ключина П. Його життя – мистецтво / П. Ключина // Ленінська правда. – 1965. – 8 січня; Жукова А. Повнота життя / А. Жукова // Культура і життя. – 1966. – 13 січня; Діброва Г. Талант народний, самобутній / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 1996. – 10 січня.

3172. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 1 – 9; Матеріали Роменського краєзнавчого музею. Фонд Великої Вітчизняної війни. Справа про 29 радянських громадян, яких закатували та кинули в колодезь по вул. К. Маркса, 42; Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 191.
3173. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб, 1895. – Т. 27. – С. 74 – 75; Фруменков Г. В'язень Соловків / Г. Фруменков // Культура і життя. – 1990. – 13 квітня; Діброва Г. В. Воїн і будівничий / Г. В. Діброва // Комуністичним шляхом. – 1990. – 19 вересня. – С. 3; Кулиняк Д. «Од Калниша вісті» // Пам'ять століть. – 2001. – № 3. – С. 60 – 76; Джеджула Г. Останній кошовий Запорізької Січі / Г. Джеджула // Комуністичним шляхом. – 1990. – 2 січня; Д. Правдюк Живуть дух і воля Калниша / Д. Правдюк, Л. Ключина, М. Бойко // Вісті Роменщини. – 2003. – 19 листопада. – С. 1 – 2.
3174. З історії комсомольських організацій Сумщини : Збірник документів та матеріалів. 1919 – 1937 роки. – Суми, 1958. – С. 56; Клянемося, товаришу партіє! Відкриття в Ромнах монумента комсомольцям 20-х років // Комуністичним шляхом. – 1969. – 5 липня. – С. 2; Бади́ва С. Такими ми були / С. Бади́ва // Комуністичним шляхом. – 1988. – 28 жовтня. – С. 2.
3175. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Роменщина. Час. Події. Люди. Кн. 1. – Суми, 2009. – С. 98.
3176. Тищенко Г. М. Ветеран полиграфического машиностроения / Г. М. Тищенко, В. А. Гармаш, Е. И. Кушнир. – К., 1985. – С. 19 – 25; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 43 – 45; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 116.
3177. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1379, 1380, 1381, 1382, 1383, 1384; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 418, 421, 424, 425, 436, 437; Память и судьбы Афганской войны. Сумская область. К 20-летию вывода войск из Афганистана / Под ред. И. В. Пономаренко. – Суми, 2009. – С. 161 – 167; 17 лет памяти об Афганистане // Данкор Ромны. – 2006. – 22 февраля – С. 2; Ключник П. Під чорним тюльпаном / П. Ключник // Вісті Роменщини. 2007. – 2 червня. – С. 2; Людський А. «Афгані» у душах і серцях / А. Людський // Вісті Роменщини. – 2009. – 14 лютого. – С. 1 – 2; Розповіді про подвиг можуть тільки ті, хто вижив // Вісті Роменщини. – 2010. – 13 лютого. – С. 1 – 2.
3178. Німенко А. Кавалерідзе – скульптор / А. Німенко. – К., 1967; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3179. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 496; Семенов Г. К. Ти наша совість / Г. К. Семенов. – Х., 1974; Шкаровская И. И. Семья Деревских / И. И. Шкаровская. – К., 1976; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3180. Тищенко Г. М. Ветеран полиграфического машиностроения / Г. М. Тищенко, В. А. Гармаш, Е. И. Кушнир. – К., 1985. – С. 11 – 13; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 140; Бажанов М. Великої душі людина : Пам'яті Ю. І. Дудіна / М. Бажанов // Комуністичним шляхом. – 1976. – 18 серпня. – С. 4; Вікторенко В. В. В пам'ять про знатного земляка / В. В. Вікторенко // Комуністичним шляхом. – 1981. – 10 листопада. – С. 2; Труфанов Ю. Незабутні зустрічі: (Спогади-розповідь про Ю. І. Дудіна, почесного громадянина м. Ромни) / Ю. Труфанов // Комуністичним шляхом. – 1982. – 2 червня. – С. 3.
3181. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 463; Дрозд В. Добрая весть. Биографический роман / В. Дрозд. – К., 1976. – С. 3.
3182. Літератури не виявлено.
3183. Федько В. Юність командира / В. Федько, О. Федько. – Кишинів, 1965; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3184. Літератури не виявлено.

3185. ДАСО, ф. 961, оп. 1, спр. 124, арк. 13; Сапухин П. А. Пребывание Т. Г. Шевченка на Украине / П. А. Сапухин. – Сумы, 1956; Советская энциклопедия истории Украины. – К., 1972. – С. 514-516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3186. ДАСО, ф. 961, оп. 1, спр. 225; Фонди Роменського краєзнавчого музею. Інв. № Др. 225, Інв. № Др. 1539; Журнали и доклады 50-го очередного Роменського уездного земского собрания 1914 года. – Ромны, 1915. – С. 152; Статистична Роменщина. – Ромни, 1927. – Т. 3. – С. 46; Правдюк Д. «Вища проба» в Ромнах / Д. Правдюк // Вісті Роменщини. – 2000. – 5 липня; Правдюк Д. Лауреат «Європейської якості» / Д. Правдюк // Вісті Роменщини. – 2001. – 26 вересня; Правдюк Д. Рядок у «Золотій книзі» / Д. Правдюк // Вісті Роменщини. – 2002. – 1 січня.
3187. ДАСО, ф. 1049, оп. 1, спр. 16, арк. 5, 7; спр. 18, арк. 3-15; спр. 42, арк. 1-10зв; спр. 54; ф. 960, оп. 3, спр. 651, арк. 62; Вечерський В. В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 129-136; Курилов И. Роменская старина / И. Курилов. – Ромны, 1898. – С. 106-108, 227-260; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 230; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 16-17; Терещенко А. Статистическое описание г. Ромна. Составлено в 1859 г. / А. Терещенко // Журнал Министерства внутренних дел. – 1861. – Июнь. – С. 12-13; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М., 1967. – С. 164, 181.
3188. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К, 1890. – С. 468.
3189. Літератури не виявлено.
3190. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1301; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 2; Фонди Роменського краєзнавчого музею. КП-15146, 4625, ГЛ № 6; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3191. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 563784, спр. 30, арк. 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 82; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 232-234; Діброва Г. Роменщина в полум'ї війни: історико-краєзнавчий нарис. – Ромни, 1998. – С. 35; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3192. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1301/1; Нестеренко П. Таран / П. Нестеренко. – Х.: Прапор, 1982. – 138 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 169; Нестеренко П. Соколи / П. Нестеренко. – Суми, 2005. – С. 6-23; Василенко М. Подвиг Каті Зеленко / М. Василенко // Вісті Роменщини. – 1995. – 29 березня. – С. 2; Васильківський О. Дівчина з легенди / О. Васильківський // Суми і сумчани. – 2005. – 11 листоп. – С. 6; Козуля О. Катрин таран / О. Козуля // Літ. Україна. – 2005. – 19 трав. – С. 8.
3193. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 34; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 18; ф. 417, оп. 10564, спр. 138, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського

- обласного військкомату. Облікова картка № 1303; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 124; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3194. ДАСО, ф. 961, оп. 1, спр. 124, арк. 13; Сапунин П. А. Пребывание Т. Г. Шевченка на Украине / П. А. Сапунин. – Сумы, 1956; Советская энциклопедия истории Украины. – К., 1972. – С. 514 – 516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3195. Терпиловский Р.В., Жаров Г.В., Никитин Ю.А. Отчет об археологических разведках на территории Сумской области в 2002 г.» // НА ІА НАНУ. – 2002/204. – С. 12.
3196. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 18; ф. 232 СД, оп. 26575, спр. 4, арк. 13; ф. 240 СД, оп. 26915, спр. 3, арк. 273; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армии 1941 – 1943». – С. 46; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1304; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 3; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3197. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1306.
3198. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1321; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 37, арк.24.
3199. Матеріали натурного обстеження автором, 1989 р.
3200. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1311; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 45; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 434.
3201. Романова Г. А. Черняховские поселения у с. Артюховка / Г. А. Романова // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1989. – С. 58 – 60.
3202. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 107 – 108; Романова Г. А. Черняховские поселения у с. Артюховка / Г. А. Романова // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1989. – С. 58 – 60.
3203. Іллінська В. А. Басівське городище / В. А. Іллінська // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 48-78; Макаренко Н. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Макаренко // Известия археологической комиссии. – Вып. 22. – Спб., 1907; Словник-довідник з археології. – К., 1996. – С. 22; Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII в. / Л. М. Тверской. – М.-Л., 1953.
3204. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К.: Наукова думка, 1968. – С. 17 – 19.
3205. ЦАМО РФ, ф. 28 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 321; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 220; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1312; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 5;

- Історія міст і сіл УРСР. Сумська область – К., 1973 – С. 516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3206. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 57; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1342; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3207. Літератури не виявлено.
3208. ДАСО, ф. Р – 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 38; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 195; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1314; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 41; Сумська область в роки Другої світової війни 1941 – 1945. – Х., 1983. – С. 208; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3209. Терпиловський Р.В., Жаров Г.В., Никитин Ю.А., “Отчет об археологических разведках на территории Сумской обл. в 2002 г.” // НА ІА НАНУ. - 2002/204. – С. 12.
3210. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 195; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1316; Архів Роменського краєзнавчого музею, ф. 51, оп. 102, спр. 39; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Баграмян И. Х. Так начиналась война / И. Х. Баграмян. – М., 1971. – С. 319; Руссиянов И. К. В боях рожденная / И. К. Руссиянов. – М., 1982. – С. 113-117; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область – К., 1973. – С. 517; Гема І. Герої живуть вічно / І. Гема // Червоний промінь. – 1975. – 13 березня.
3211. ЦАМО РФ, ф. 50, оп. 163514, спр. 1, арк. 11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 195; В боях за Родину. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1974. – С. 242; Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1973 – С. 517.
3212. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 18; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией. 1941 – 1943» – С. 45; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату.– С. 3; Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1973. – С. 517.
3213. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освоблждение Красной армией 1941 – 1943». – С. 195; Руссиянов И. Н. В боях рожденная / И. Н. Руссиянов. – М., 1982. – С. 115-116.
3214. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; Фонди Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 66; Баграмян И. Х. Так начиналась война / И. Х. Баграмян. – М., 1971. – С. 319; Руссиянов И. Х. В боях рожденная / И. Х. Руссиянов. – М., 1988. – С. 115 – 117; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3215. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Інв. № 3522, 3523, 1234; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 58; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470;
3216. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Учёной Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917. – С. 99.

3217. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Учёной Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917. – С. 99.
3218. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Учёной Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917. – С. 99.
3219. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 27; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943» – С. 46; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1321; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 29; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3220. ЦАМО РФ, ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 58, звітні карти; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21, 22, спр. 17, арк. 115-117; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 257; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1362; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 44; В сражениях за Победу. Боевой путь 38 Армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1974. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3221. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские городища течения р. Ромен / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1983. – № 175. – С. 76 – 79.
3222. ЦАМО РФ, ф. 4 гв., оп. 4522, спр. 58, арк. 79; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації, ф. 285, оп. 481, спр. 48, арк. 13; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943» – С. 257; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1326; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 9; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 518.
3223. ЦАМО РФ, ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 58, арк. 145 – 147, 184; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга померлих 4392 ХППШ за період 15 серпня 1942-24 лютого 1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 257; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 9; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 517 – 518; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3224. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 977520, спр. 653; ф. 58, оп. 18004, спр. 856, арк. 54; спр. 563, арк. 227; ф. 4 гв., оп. 4522, спр. 58, арк. 79; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації, ф. 285, оп. 481, спр. 48, арк. 13; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1326; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 9; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.

3225. ЦАМО РФ, ф. 4 гв., оп. 4522, спр. 58, арк. 79; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації, ф. 285, оп. 481, спр. 48, арк. 13; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1326; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 9; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3226. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 185, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 113-114; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 257; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1313; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 5; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 516.
3227. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 55510, спр. 84, арк. 1516, 18 – 19, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 197; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 244 – 248.
3228. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 55510, спр. 9, арк. 15 – 16, 18 – 19; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 197; Фонди Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 36 – 69; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 244 – 248.
3229. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 522; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 15 груд.
3230. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1961. – № 104. – С. 161.
3231. Літератури не виявлено.
3232. ЦАМО РФ, ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 58, арк. 141; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 46; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1327; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 11; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 255.
3233. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область – К., 1973. – С. 516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Стрижко М. Назвемо всіх поіменно / М. Стрижко // Ком. шляхом. – 1984. – 7 берез.
3234. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 428; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 277-278; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 15 груд; Лисько М. Пам'ятникам нашу турботу / М. Лисько // Ком. шляхом. – 1984 – 5 черв.

3235. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 4522, спр. 58, арк. 201, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 452; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 257; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1328; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 12; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3236. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 70-71.
3237. ДАСО, ф. Р-2926, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 25; ф. Р-2906, оп. 1, спр. 2, арк. 11; ф. Р-2191, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 9; Фонди Роменського краєзнавчого музею, інв. № 2891; Фонди Харківського державного історичного музею, інв. № Л-7190; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 11 – 12; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Х., 1963. – С. 202 – 210; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3238. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 52, 54, 56, 57; ф. 163 СД, оп. 9830, спр. 6, арк. 95 – 99, ф. 38 А, оп. 55119, спр. 9, арк. 18 – 19, 80; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области немецко-фашистскими захватчиками и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 197; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1355; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 11, 12; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; В сражениях за победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны. – М., 1974. – С. 244 – 248; Карлов А. В. На огневых рубежах / А. В. Карлов. – К., 1982. – С. 24 – 26.
3239. ДАСО, ф. Р – 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 25, ф. Р – 5667, оп. 2, спр. 3, арк. 8; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 253; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 483; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3240. ДАСО, ф. Р-5672, оп.1, спр. 66, арк. 38, спр.71, арк. 27; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 481.
3241. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной окупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1332, 1332/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 255; История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 483.
3242. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 14 – 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной окупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1329; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 13; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 255.
3243. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К., 1851. – С. 536; Іллінська В. А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р. / В. А. Іллінська // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 139-148; Ляпушкин И.

- И. Днепро́вское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1961. – № 104. – С. 64-65.
3244. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К., 1851. – С. 542 – 543; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронский // Труды XI АС. – Т. I. – М., 1901. – С. 534 – 536; Ляпушкин И. И. Днепро́вское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. –1961. – № 104. – С.64 – 65; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону .../ М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17а. – 5994 – 5995. – С. 29 – 30.
3245. ДАСО, ф. 960, оп. 2, спр. 2113, арк. 1-6.
3246. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 229, арк. 144; спр. 278, арк. 224, 225, спр. 290; Роменський краєзнавчий музей. Особиста справа І. А. Кузьменка; Історія городів і сіл Української ССР. Сумська область. – К., 1980. – С. 482; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3247. ДАСО, ф. 961, оп. 1, спр. 124, арк. 13; Сапунин П. А. Пребывание Т. Г. Шевченка на Украине / П. А. Сапунин. – Сумы, 1956; Советская энциклопедия истории Украины. – К., 1972. – С. 514 – 516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3248. НБУ ім. В. Вернадського. Відділ картографії. № 23439; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973.
3249. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 194; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 46; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1349; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 20; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 471.
3250. Роменський краєзнавчий музей. Особова справа. І. П. Стрельбицький; Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб, 1896. – Т. 31. – С. 847; Доклады отделений и комиссий географического общества СССР. Ленинград, 1969. – Вып. 10. – С. 57 – 70; Известия Всесоюзного географического общества. – 1969. – № 2; Павловский И. П. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. / И. П. Павловский. – Полтава, 1912. – С. 203.
3251. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 15 грудня.
3252. ЦДАК, ф. 781, оп. 1, спр. 24, арк. 98; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 518; Франчук В. Ю. А. А. Потебня: кн. для учащихся / В. Ю. Франчук. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.; Голубченко В. Ю. «Слово»-знавці: короткий довідник / В. Ю. Голубченко. – Суми, 1998. – С. 52 – 54; Провідники духовності в Україні. – К., 2003. – С. 523 – 524; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3253. Історія городів і сіл Української ССР. Сумська область. – К., 1980. – С. 496; Ромни: краєзнавчий нарис. – Х., 1968. – С. 78; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3254. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк., 224; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 45; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1305; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. –

- С. 3; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3255. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 323, арк. 27 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» .– С. 223; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1387; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 15; Історія міст і сіл УРСР Сумська область – К., 1973. – С. 519; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1997. – С. 471.
3256. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1372. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т.10. – С. 704. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – С.471.
3257. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» .– С. 198; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1344; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 20; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3258. Матеріали натурного обстеження автором.
3259. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк., 51 – 52; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943».– С. 198; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1346; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 20; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3260. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 25; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 47; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1348; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 20; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3261. Літератури не виявлено.
3262. Літератури не виявлено.
3263. Літератури не виявлено.
3264. Літератури не виявлено.
3265. Літератури не виявлено.
3266. Літератури не виявлено.
3267. Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украины в 1990 г.//ИА НАНУ.
3268. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 55519, спр. 9, арк. 15, 16, 18, 19; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.199; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1335; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 41; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; В сражениях за

- победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 243 – 244.
3269. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» .– С. 201; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1339.
3270. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54, 57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 200; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1343; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 20; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3271. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 15 груд.; Лисько М. Пам'ятникам нашу турботу / Лисько М. // Ком. шляхом. – 1984 – 5 черв.
3272. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3273. Милованова Н.А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г.// НА ІА НАНУ.
3274. Милованова Н.А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г.// НА ІА НАНУ.
3275. Милованова Н.А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г.// НА ІА НАНУ.
3276. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 708, арк. 54; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 201; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1336; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 519; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 148.
3277. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 518; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3278. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1972 г / Е. А. Горюнов // Архив ИИМК РАН. – ф. 35, оп. 1. – № 93. – С. 15.
3279. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 223; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1333; «Книга обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – спр. 107, арк.128; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3280. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9004, спр. 106, арк. 89; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армии 1941 – 1943». – С. 202.
3281. Натурні обстеження автора.
3282. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005,спр. 108, арк. 215; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1341; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 150, арк. 80; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 519; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 15 груд.

3283. Методфонд КиєвВНИИТАГ, № 1 – 7666.
3284. Матеріали натурального обстеження автором, 1989 р.
3285. Романова Г.А. Черняхівські поселення у с. Артюховка / Г. А. Романова // Проблеми археології Сумщини. – Суми, 1989. – С. 59-60.
3286. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1373; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т.10. – С.704; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – С.471.
3287. ЦАМО РФ, ф. 394, оп. 9003, спр. 94, арк. 114 – 116; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 47; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980. – С. 624; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3288. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1308.
3289. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 21, 112., ф. 38 А, оп. 55519, спр. 9, арк. 15 – 16, 18 – 19; В сражениях за победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 244 – 248; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3290. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Инв. № 3065; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Нестерук Т. Пам'ятникам історії і культури – нашу постійну увагу / Т. Нестерук // Ком. шляхом. – 1978. – 15 серп.
3291. Літератури не виявлено.
3292. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 5 груд.; Стрижко М. Назвімо всіх поіменно / М. Стрижко // Ком. шляхом. – 1984. – 7 берез.; Гема І. Герої живуть вічно / І. Гема // Червоний промінь. – 1975. – 13 берез.
3293. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 519; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3294. Літератури не виявлено.
3295. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 195; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3296. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1315.
3297. Сумщина в іменах. енциклопедичний довідник – Суми, 2003. – С. 468.
3298. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 98, арк. 4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 203; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1345; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 19; История городов и сел Украинской ССР. – К., 1980. – С. 498.
3299. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917. – С. 99
3300. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917. – С. 99
3301. Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 208.

3302. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Нестерук Г. Пам'ятникам історії та культури – нашу постійну увагу / Г. Нестерук // Ком. шляхом. – 1978. – 15 серпня.
3303. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной армией 1941 – 1943».– С. 203; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 12; Сумська область в роки Другої світової війни 1941 – 1945: збірник документів і матеріалів. – Х., 1983. – С. 516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3304. Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 124, арк. 89.
3305. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 87, 93; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 48; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1347; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 22; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3306. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 15, арк. 136; ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 23, арк. 49, 50; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 215; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3307. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 214, арк. 190; ф. 33, оп. 11458, спр. 214, арк. 190; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 48; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1350; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 442; Діброва Г. Роменщина в полум'ї війни: історико-краєзнавчий нарис / Г. Діброва. – Ромни, 1998. – С. 28.
3308. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Діброва Г. Роменщина в полум'ї війни : історико-краєзнавчий нарис / Г. Діброва. – Ромни, 1998. – С. 42.
3309. Німенко А. В. Кавалерідзе – скульптор / А. В. Німенко. – К., 1967; Зінич С. Г. Іван Кавалерідзе / С. Г. Зінич, Н. М. Капельгородська. – К., 1971; Ареф'єва Г. «Пренебрег основным требованием...» / Г. Ареф'єва // Панорама Сумщини. – 1992. – 23 квітня. – С. 7; Феденко М. Корифей: Із спогадів про І. Кавалерідзе / М. Феденко // Вітчизна. – 1992. – С. 152-156; Терлецький В. Спогад про І. П. Кавалерідзе / В. Терлецький // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3; Синько С. Шаляпін очима Кавалерідзе / С. Синько // Культура і життя. – 1998. – 11 лютого; Павленко Є. Його творіння на підвладні часові / Є. Павленко // Вісті Роменщини. – 1998. – 29 жовтня; Шлапак Ю. Повернення Івана Кавалерідзе / Ю. Шлапак // Демократична Україна. – 1999 – 16 грудня.
3310. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 19; ф. 33, оп. 11459, спр. 496, арк. 2; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией. 1941 – 1943» .– С. 204; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1340; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 18; В боях за Родину. Боевой путь 38-й Армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1974 – С. 244; Діброва Г. Роменщина в полум'ї війни: Історико-краєзнавчий нарис / Г. Діброва. – Ромни, 1998. – С. 66.

3311. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Лисько М. Пам'ятникам – нашу турботу / М. Лисько // Ком. шляхом. – 1984. – 5 червня
3312. ЦАМО РФ, ф. 395 А, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; ф. 38 А, оп. 5519, спр. 9, арк. 15, 16, 18, 19, 60, 67; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 204; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1351; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 47; В сражениях за победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 / И. К. Руссиянов. – М., 1974. – С. 244 – 248; Руссиянов И. К. В боях рожденная / И. К. Руссиянов. – М., 1982. – С. 113 – 117; Баграмян И. Х. Так начиналась война / И. Х. Баграмян. – М., 1971. – С. 319; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3313. Філія державного архіву Сумської області у м. Ромни, ф. 224, оп. 1, спр. 6, арк. 102 – 103; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920) : збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 513 – 514.
3314. Філія державного архіву Сумської області у м. Ромни, ф. 224, оп. 1, спр. 6, арк. 102-103; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920) : збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 513-514.
3315. Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 414, арк. 36.
3316. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Мерко В. Подвиг і пам'ять // Ком. шляхом. – 1978. – 12 трав.; Гема І. Герої живуть вічно / І. Гема // Червоний промінь. – 1975. – 13 берез.
3317. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Діброва Г. Роменщина в полум'ї війни: Історико-краєзнавчий нарис / Г. Діброва. – Ромни., 1998. – С. 44.
3318. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9505, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 204; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3319. Горюнов Е. А. О памятниках волынцевского типа / Е. А. Горюнов // КСИА. – М., 1975. – № 144. – С. 328; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 87.
3320. ДАСО, Ф-91, оп. 1, спр. 24, арк. 1; спр. 63, арк. 1 – 2.
3321. Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – С. 95 – 109; В. А. Ильинская . Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К. Наукова думка. – 1968. – С. 8 – 9.
3322. Архів Плавинищанської сільської ради, спр. № 32; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Лисько М. Пам'ятникам – нашу турботу / М. Лисько // Ком. шляхом. – 1984. – 5 черв.; Діброва Г. Живі свідки історії / Г. Діброва // Ком. шляхом. – 1978. – 15 груд.
3323. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14, ф. 38 А, оп. 55513, спр. 9, арк. 15, 16, 18, 19, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 11-14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 204; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1353; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 48, 49, 53; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Руссиянов И. Н. В боях рожденная / И. Н. Руссиянов. – М., 1982. – С. 113 – 117; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 244 – 248.
3324. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 49; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату.

- Облікова картка № 1302; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 12; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3325. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1325/1; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 9; Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1973. – С. 518; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 202 – 203.
3326. ЦАМО РФ, ф. 38, оп. 9004, спр. 126, арк. 87; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 257; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1325; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 9; Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1973 – С. 518.
3327. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 55519, спр. 121, арк. 15, 16, 18, 19; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 205; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1359; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 38 – 39; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3328. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981. – С. 107.
3329. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50 – 57; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.205; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1357/1; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр.38, арк.67; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 244 – 248.
3330. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 55519, спр. 9, арк. 18-19, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50-57; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 182 ОМСБ 167 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 205; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1354; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 55; В сражениях за победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1974. – С. 244 – 248; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3331. Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли / Д.Я.Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – С. 95 – 109; В.А.Ильинская Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В.А.Ильинская. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 8 – 9.
3332. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1357; Архів Роменського краєзнавчого музею, спр. 38, арк. 61; Руссиянов И. Х. В боях рожденная / И. Х. Руссиянов. – М., 1982. – С. 113 – 117; Баграмян И. Х. Так начиналась война / И. Х. Баграмян. – М., 1971. – С. 343 – 344, 373; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3333. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.

3334. ЦДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 231, арк. 12; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 332-334; Вечерський В. В. Чи бути храму Калнишевського на Хортиці? / В. В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 27; Вечерський В. В. Зруйновані храми Сумщини: Церква Святої Трійці. Село Пустовітівка / В. В. Вечерський, В. Б. Звагельський. – Суми, 1991; Макаренко Н. На родине последнего гетмана Запорожского П. Ив. Калнышевского / Н. Макаренко // Искусство и художественная промышленность. – 1901. – Май. – № 8 (32). – С. 253-257; Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века: Отдельный оттиск из журнала «Зодчий» за 1908 г. / Н. Макаренко. – СПб., 1908. – 9 с.; Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – С. 240-242.
3335. ЦАМО РФ, ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 58, арк. 94; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 262; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1360; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 27; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 25.
3336. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Лисько М. Пам'ятникам нашу турботу / М. Лисько // Ком. шляхом. – 1984 – 5 черв.
3337. Літератури не виявлено.
3338. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп.2, спр. 16, арк. 21-22; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождении Красной Армией 1941 – 1943». – С. 262; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1361; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 28; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 500.
3339. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 518; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470.
3340. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Інв. № 3065; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Разведчики в тылу врага. – К., 1963. – С. 3 – 52; Гусев Б. За три часа до рассвета / Б. Гусев. – Ленинград, 1971. – С. 18; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 331.
3341. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1385; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 420; Петленко М. Біле світло беріз / М. Петленко // Сумщина. – 1992. – 1 серп. – С. 2.
3342. ЦАМО РФ, ф. 1521, оп. 2, спр. 211, 213, арк. 184, ф. 1367, оп. 4, спр. 28, арк. 135, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 72, 73, 95; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 220; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1364; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 28; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 426; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Сахно В. І. Визволителі / В. І. Сахно // Червоний промінь. – 1970. – 9 травня. – С. 2.

3343. ЦАМО РФ, ф. 1521, оп. 9005, спр. 5, арк. 211-213; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 72, 73, 95; ф. 1362, оп. 2, спр. 28, арк. 135; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной армией 1941 – 1943». – С. 220; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1363; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 28; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Сахно В. Визволителі / В. Сахно // Червоний промінь. – 1970. – 9 травня. – С. 2.
3344. ЦАМО РФ, ф. 1521, оп. 9005, спр. 5, арк. 211-213; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 72, 73, 95; ф. 1362, оп. 2, спр. 28, арк. 135; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 220; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1365; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Сахно Ф. Визволителі / Ф. Сахно // Червоний промінь. – 1970. – 9 травня. – С. 2.
3345. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 220; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1367; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 28; Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1973. – С. 507.
3346. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 509; Астуєв В. В. В пам'яті народній / В. В. Астуєв // Комуністичним шляхом. – 1967. – 25 березня.
3347. Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии / Н.Е Макаренко. – Полтава: изд-во ПУАК, 1917. – С. 97.
3348. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973 – С. 511-512; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 470; Лисько М. Пам'ятникам – нашу турботу / М. Лисько // Ком. шляхом. – 1984. – 5 черв.
3349. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 6, арк. 14; ДАСО Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 231; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1369; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 29; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 522.
3350. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Учёной Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917. – С. 99.
3351. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 55; ф. 1248, оп. 2, спр. 16, арк. 20-21; ф. 180 СД, оп. 49310, спр. 3, арк. 166; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 49; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 31-32, 44-45; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.

3352. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 274; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 78-79; Ключник П. Вічна слава герою! / П. Ключник // Вісті Роменщини. – 2006. – 21 червня. – С. 2; Резніченко І. Широ люблячи Батьківщину / І. Резніченко // Вісті Роменщини. – 2006. – 10 червня. – С. 2; Діброва Г. Політ у безсмертя / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 2005. – 10 серпня. – С. 2.
3353. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 427-428; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 276; Чихар О. На Дніпровському плацдармі / О. Чихар // Вісті Роменщини. – 1995. – 15 березня. – С. 2; Крикун П. Северин Іван Кирилович / П. Крикун // Вісті Роменщини. – 1991. – 9 травня.
3354. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980 – С. 523; Краю наш Роменський. Краєзнавчий нарис. – Суми, 2002.- С. 101; Сумщина від давнини до сьогодення – Суми, 2000.– С. 417.
3355. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1972 г. / Е. А. Горюнов // Архив ИИМК РАН. – ф. 35, оп. 1. – № 93. – С. 15.
3356. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1972 г. / Е. А. Горюнов // Архив ИИМК РАН. – ф. 35, оп. 1. – № 93. – С. 15.
3357. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 49; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1371; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 22; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 255; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 501; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3358. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 55; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 49; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1330; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 13; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3359. Літератури не виявлено.
3360. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 285; Савченко В. К. Не знає щастя більшого / В. К. Савченко // Творці достатку. – К., 1978. – С. 14-15; Романюк Л. Вірність / Л. Романюк // Радянська жінка. – 1978. – № 5; Крикун П. Хлібних справ майстриня / П. Крикун // Комуністичним шляхом. – 1987. – 12 грудня.
3361. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С.470; Лисько М. Пам'ятникам – нашу турботу / М. Лисько // Ком. шляхом. – 1984. – 5 черв.; Мерко В. Подвиг і пам'ять / В. Мерко // Ком. шляхом. – 1978. – 12 черв.
3362. Літератури не виявлено. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко. – Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава.: типография печатного дела, 1917.
3363. Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 326; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 78-79; Українська літературна енциклопедія. У 5 т. – К., 1988. – Т. 1. – С. 280 – 281; Макаренко Д. Невтомний просвітитель / Д. Макаренко // Україна. Наука і культура. Вип. 28. – К., 1994. – С. 232-236; Нудьга Г. А. Тарасова ялинка / Г. А. Нудьга // Літературна Україна. – 1984. – 27 грудня; Макаренко Д. Є. Охоронець безцінних реліквій Т. Г. Шевченка / Д. Є. Макаренко //

- Сумська Старовина. – 1998. – № III – IV. – С. 78-80; Діброва Г. Життя, що кличе до пошуку / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 1998. – 12 серпня. – С. 3.
3364. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 51; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 208; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1337; «Журнал обліку могил воїнів РА і партизан, похованих на території Роменського району Сумської області» Роменсько-Недригайлівського об'єднаного міського військового комісаріату. – С. 17; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 519; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3365. Голотвин А.Н. Д.Я.Самоквасов и изучение славяно-русских древностей / А.Н. Голотвин – Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2014. – С. 68 – 70; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В.А. Ильинская – К.: Наукова думка, 1968. – С.6,7,20-21, 62-63. Рис. 1, 19, табл. LIII, 8 – 18; Ильинская В.А. Скифия VII – IV вв. до н.э. / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин – К.: Наукова думка, 1983. – С.312, 316; Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами / И.И. Ляпушкин – МИА. – 1958. – № 104. – С. 20 – 21; Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний – Полтава: Вид-во ЦОДПА, 1994. – С.64 – 65, 74, 94, 131; Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Сборник топографических сведений / Н.Е. Макаренко – Полтава: Изд. ПУАК, 1917. – С. 96; Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли / Д.Я.Самоквасов – М., 1908. – С. 113; Шовкопляс Г.М. Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України / Г.М.Шовкопляс – До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів: Тематичний зб. наукових праць. – К., 1998. – С. 29 – 45.
3366. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 81; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 50; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1374; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 255; В сражениях за Победу. Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1974. – С. 247; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3367. Статистичний збірник / Держкомстат України; Сумське обласне управління статистики. – Суми, 2001. – С. 5.
3368. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 543.
3369. Календар Черниговской губернии на 1888 г. – Чернигов, 1887. – С. 112, 113.
3370. Матеріали археологічної експедиції Сумського обласного краєзнавчого музею 1988 року // Знамя труда. – 1989. – 5 січня.
3371. Розенфельд І. Г. Стоянка. Мыс Очкинский / І. Г. Розенфельд. – КСИИМК, 1950. – С. 130-140.
3372. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – № 6. – С. 374-375.
3373. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. – Чернигов, 1874. – С. 69.
3374. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 524.
3375. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995. – Т. 2. – С. 173.
3376. Нумизматика и сфагистика. – К., 1963. – С. 187.
3377. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 380.
3378. Черниговская памятка : Справочная книга. 1898 – 1899. – Чернигов, 1898. – С. 146.

3379. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К., 1931. – С. 108.
3380. Нумизматика и сфагістика. – К., 1963. – С. 196.
3381. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К., 1931. – С.159.
3382. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубський / А. Лазаревский. – К., 1888. – С. 234.
3383. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 525.
3384. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – К., 1948. – С. 34-35.
3385. Нарижный Б. Ермолай Четвертак / Б. Нарижный. – К., 1991. – 256 с.
3386. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 3370, арк. 60-63.
3387. Черниговская пам'ятка : Справочная книга, 1898 – 1899. – Чернигов, 1898. – С. 277-278, 283.
3388. ДАЧО, ф. 678, оп. 1, спр. 125.
3389. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – № 6. – С. 145-151.
3390. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб, 1903. – С. 337.
3391. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 8465, арк. 176-177, 190-191.
3392. Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 9064, арк. 37.
3393. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб, 1903. – С. 337.
3394. Черниговская пам'ятка : Справочная книга, 1898 – 1899. – Чернигов, 1898. – С. 277-278, 283.
3395. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб, 1903. – С. 337.
3396. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1898г. Часть 4. Черниговская губерния. – К., 1897. – С. 132-133.
3397. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. – Сумы, 1957. – С. 70.
3398. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 527.
3399. Жовтень на Сумщині. – Суми, 1958. – С. 105.
3400. Спогади про перший з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С. 159-172.
3401. Іванушенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. / Г. Іванушенко. – Суми, 2001. – С. 16.
3402. ДАСО, ф. 33, оп. 1, спр. 120, арк. 54, 57.
3403. ДАСО, ф. 11-33, оп. 1, спр. 231, арк. 40-41.
3404. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 529.
3405. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 42.
3406. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30.
3407. Харченко Ю. Мы не вправе забывать / Ю. Харченко // Знамя труда. – 2002. – 1 жовтня.
3408. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К., 1931. – С. 482.
3409. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 526.
3410. Котов Ф. Будущего без прошлого не бывает / Ф. Котов // Знамя труда. – 1990. – 6 січня. – С. 2.
3411. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. – Чернигов, 1874. – С. 82.
3412. ЦАМО РФ, ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк.171-181; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова катка № 1435; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа М-55,Ф-4; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 473.
3413. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 30, арк. 9; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С.

- 133, 236; Вінок безсмертя : Книга-меморіал. – К., 1988. – С. 284, 306-308; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 451,474; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 473.
3414. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 207, ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 25, ф. 1360, оп. 2, спр. 29, арк. 18; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1419: История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 60, 66; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3415. Юркевич В. Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі / В. Юркевич // ЗВУАК за 1925 рік. – К., 1926; Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях в Сумской и Черниговской областях по берегам р. Десны и её притоков с 1965 по 1972 гг. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – № 1965-72/51; Березанская С. С. Отчёт о разведке по р. Десне / С. С. Березанская // Архів ІА НАНУ. – 1972. – С. 10-17; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 154; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3416. Юркевич В. Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі / В. Юркевич // ЗВУАК за 1925 рік. – К., 1926. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях в Сумской и Черниговской областях по берегам р. Десны и её притоков с 1965 по 1972 гг. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – № 1965-72/51; Березанская С. С. Отчёт о разведке по р. Десне / С. С. Березанская // Архів ІА НАНУ. – 1972. – С. 10-17; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 154; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3417. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведенных в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и ее притоков с 1965 по 1972 г. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – № 1965-72/51; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3418. Воеводский М. В. Разведка по левому берегу Десны вдоль края боровой террасы от стоянки «Мыс Очкинский» до с. Боровичи / М. В. Воеводский, М. Н. Кислов // Архів ІА НАНУ. 1946/5.
3419. Юркевич В. Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі / В. Юркевич // ЗВУАК за 1925 рік. – К., 1926; Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях в Сумской и Черниговской областях по берегам р. Десны и её притоков с 1965 по 1972 гг. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – № 1965-72/51; Березанская С. С. Отчёт о разведке по р. Десне / С. С. Березанская // Архів ІА НАНУ. – 1972. – С. 10-17; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 154; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
3420. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3421. ЦАМО РФ, ф. 321, оп. 6079, спр. 39, арк. 57, 59, 60; ф. 403, оп. 9657, спр. 11, арк. 64; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 21, 72; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о

- временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 234, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24-31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1402; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517; Ковпак С. А. Солдаты малой земли / С. А. Ковпак. – К., 1964. – С. 274-289.
3422. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 6, 41, 42, 517; Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 127-132.
3423. ДАСО. Повідомлення райвиконкому № 25 від 9 січня 1975; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 122; Вінок безсмертя : Книга-меморіал. – К., 1988. – С. 284, 303-306; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 144; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 390, 391; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3424. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 6, 41, 42, 517; Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 127-132.
3425. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 39, арк. 64, 163; ф. 403, оп. 9657, спр. 111 Звітна карта за вересень; ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк. 171, 181; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 234; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1431; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа М-39, М-1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3426. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, арк. 30, арк. 1, 2; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 133, 142, 197; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 520; Вінок безсмертя : Книга-меморіал. – К., 1988. – С. 286, 315; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 271-280; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3427. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 39, арк. 59, 60; ф. 3467, оп. 1, спр. 95, арк. 41-43; ф. 403, оп. 9657, спр. 111, арк. 63; ф. 201, оп. 321, спр. 996, арк. 56; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 235; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1404; Ковпак С. А. Солдаты малой земли / С. А. Ковпак. – К., 1964. – С. 288, 289; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3428. Ковпак С. А. Солдаты малой земли / С. А. Ковпак. – К., 1964. – С. 285-289; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3429. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 6; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 196, 197, 226, 249, 257; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517; Вінок безсмертя : Книга-меморіал. – К., 1988. – С. 286; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 321; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3430. ЦАМО РФ, ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 24; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 235; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517; Памятники истории культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.

3431. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 18, арк. 3; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 296, арк. 48-49; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 80.
3432. ЦАМО РФ, ф. 1015, оп. 2, спр. 56, арк. 182; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 804; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1423; Списки Середино-Будського райвійськкомату. Справа К-18.С-40, М.20; Сумская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) : сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 414; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1973. – С. 69; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3433. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях в Сумской и Черниговской областях по берегам р. Десны и её притоков с 1965 по 1972 гг. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1965-72/51; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3434. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3435. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведенных в Черниговской и Сумской областях по берегам р. Десны и её притоков в 1973 г. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ, – ф. е. 1973/4; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3436. ДАСО, Ф. П-4, оп. 3 П, спр. 160, арк. 20, 130; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 514; Белодед А. По заветам Ильича / А. Белодед // Есть на карте село. – Х., 1986. – С. 694; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3437. ЦАМО РФ, ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк. 171-181; Військово-медичний музей Міністерства оборони Російської Федерації. Книга померлих у ХППШ 5194 за період 27.07.41 – 16.07.46; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 160, арк. 18, 19, 129, 130; спр. 213, арк. 184, спр. 270, арк. 1-67; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1410; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3438. ДАСО, ф. Р – 2445, оп. 1, спр. 30, арк. 2; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 142, 143; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 514; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 300-303; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3439. ЦАМО РФ, ф. 1354, оп. 1 спр. 14, арк. 3-6; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга безповоротних втрат 511 ОМСБ за 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.80; Бирюзов С. С. Суровые годы / С. С. Бирюзов. – М., 1966. – С. 60; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.

3440. ДАСО. Повідомлення райвиконкому № 25 від 9.01.1975; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией». – С. 80; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 142, 226; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517-518; Вінок безсмертя : книга – меморіал. – К., 1988. – С. 286; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 457-460; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3441. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 80-81; ф. 1366, оп. 1, спр. 5, арк. 48; ф. 1294, оп. 2, спр. 5, арк. 11, 13, 14; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 235; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1413; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3442. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1979. – С. 119; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3443. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 30, арк. 20; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией». – С. 236; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 110, 133, 197; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 287; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 80, 82; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3444. ЦАМО РФ, ф. 1615, оп. 2, спр. 16, арк. 127; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 80; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1414; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 544; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3445. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 30, арк. 18; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 287; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3446. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведенных в Черниговской и Сумской областях по берегам р. Десны и её притоков в 1973 г. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1973/45; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білінська // Архів ІА НАНУ.
3447. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 46, 87; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 80; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 62, 544; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3448. Архів Кривonosівської сільської ради. Свідчення односельців.
3449. Архів Кривonosівської сільської ради. Свідчення односельців.
3450. Архів Кривonosівської сільської ради. Свідчення односельців.
3451. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 209, ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 25, 26; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату.

- Облікова картка № 1418; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 62, 69, 544; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог справочник. – К., 1987. – С. 472.
3452. Архів Кривоносівської сільської ради. Свідчення односельців.
3453. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведенных в Черниговской и Сумской областях по берегам р. Десны и её притоков в 1973 г. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1973/45; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3454. ЦАМО РФ, ф. 1354, оп. 1, спр. 14, арк. 3-6; ф. 361, оп. 6079, спр. 26, арк. 1-64, спр. 37, арк. 27-28; ф. 1615, оп. 1, спр. 16, арк. 3-4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 236; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1405.
3455. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 7; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 236; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 142, 197; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 287; Ковпак С. А. Солдаты малой земли / С. А. Ковпак. – К., 1965. – С. 197, 204, 286; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3456. ЦАМО РФ, ф. 1364, оп. 2, спр. 6, арк. 293, 294; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 12, 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1442; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 12. – С. 359.
3457. ЦАМО РФ, ф. 1366, оп. 1, спр. 5, арк. 48; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1414; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 12. – С. 358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3458. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 358.
3459. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24-31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1403; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 94; Палажченко О. Всегда на переднем крае / О. Палажченко // В редакцию не вернулся. – М., 1973 – С. 146-153; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3460. Архів Кренидівської сільської ради. Свідчення односельців.
3461. Архів Кренидівської сільської ради. Свідчення односельців.
3462. ЦАМО РФ, ф. 1615, оп. 2, спр. 16, арк. 127; Військово-медичний музей Міністерства оборони Російської Федерації. Книга померлих у 301 ОМСБ у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 80; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1416; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 544; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3463. Архів Кренидівської сільської ради. Свідчення односельців.
3464. Архів Кренидівської сільської ради. Свідчення односельців.
3465. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 156-157; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 709.

3466. Архів Кренидівської сільської ради. Свідчення односельців.
3467. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 30, арк. 5; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 236; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 518; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 287; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 457-463; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 47.
3468. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3469. Українська радянська енциклопедія. – К., 1985. – Т. 12. – С. 299; Нарижный Б. Н. Ермолай Четвертак / Б. Н. Нарижный. – К., 1991. – 256 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3470. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 13; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 237; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 133, 142, 197; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 287; Ковпак С. А. Солдати малої землі / С. А. Ковпак. – К., 1965. – С. 277; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3471. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 3, 8; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 237; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 298, 299; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3472. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 56-57; ф. 1724, оп. 2, спр. 22, арк. 57, 60, 61, ф. 1615, оп. 1, спр. 16, арк. 3-9; ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 46; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 82; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1421; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 417; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3473. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 18, арк. 8; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1975. – С. 319, 391, 446; Кеніна М. І. Серце кликало до бою / М. І. Кеніна. – К., 1977. – С. 134; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3474. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 7; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 176, 236, 237; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 519; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1986. – С. 287; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 321, 409; Тарасенко И. Т. Есть на карте село / И. Т. Тарасенко. – Х., 1986. – С. 84-86; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3475. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведенных в Черниговской и Сумской областях по берегам р. Десны и её притоков в 1973 г. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. 1973/45; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3476. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3477. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про

- археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3478. ЦАМО РФ, ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк. 182; ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк. 183; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1422; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 519; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3479. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 30, арк. 4; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 519; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 288; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3480. ДАСО, ф. 10, оп. 1, спр. 108, арк. 49, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 18, арк. 4.
3481. Розенфельдт И. Г. Стоянка Мыс Очкинский / И. Г. Розенфельдт // КСИИМК. – 1950. – Вып. 31. – С. 130-140; Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / В. И. Неприна. – К., 1976. – С. 65-67; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна. – К., 1986. – С. 152.
3482. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3483. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3484. ЦАМО РФ, ф. 1364, оп. 2, спр. 6, арк. 293-294; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 12, 17; Військово-медичний музей Міністерства оборони Російської Федерації. Книга померлих у 154 ОМСБ за період з 18.06.1942 по 23.10.1943; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 238; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1424.
3485. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 243, 276, 281; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 238; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1427; Істрія міст і сіл Української СРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 544; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3486. ЦАМО РФ, ф. 1364, оп. 2, спр. 6, арк. 293, 294; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 1217; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1425; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа Н-2, С-22, Б-50, В-24; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3487. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 281; ф. 3467, оп. 1, спр. 47, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1426; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.

3488. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 243, 246; ф. 3467, оп. 1, спр. 247, арк. 35; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3489. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 281; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1426/2.
3490. ЦАМО РФ, ф. 1364, оп. 2, спр. 6, арк. 293, 294; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 12, 17; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1429; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа. Ф-19, К-17, І-13.
3491. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3492. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 106, 107, ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 24; ф. 1360, оп. 2, спр. 29; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1408; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3493. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 1, спр. 18, арк. 19; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 517; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 12. – С. 38; Ковпак С. А. Солдаты малої землі / С. А. Ковпак. – К., 1965. – С. 189; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3494. Українська РСР в роки громадянської війни. – К., 1968. – Т. 2. – С. 30; Жовтень на Сумщині. – К., 1958. – С. 102; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.
3495. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 39, арк. 2, 27; ф. 3467, оп. 1, спр. 47, карта, спр. 34, карта, спр. 46, арк. 20, 21, 27, 30, 32; спр. 44, арк. 138, спр. 105, арк. 1, спр. 95, арк. 41, 50; ф. 422, оп. 10496, спр. 138, арк. 26, 29, 30; ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 1; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 7, 10, 12, 17; ф. 1294, оп. 2, спр. 5, арк. 11, 14; ф. 1364, оп. 2, спр. 6, арк. 228, 230, 293, 294; Військово-медичний музей МО Російської Федерації; Книга померлих у 5204 ХППШ за 24.09.43; ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 323; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 234; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1401; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3496. ДАЧО, ф. 179, оп. 31, спр. 107; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 345-346; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. Приложение. – С. 23-27.
3497. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 507; Сабуров О. М. Силы неисчислимые / О. М. Сабуров. – М., 1967. – С. 133, 134; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 101-103.
3498. Українська радянська енциклопедія. – К., 1979. – Т. 3. – С. 479. – Т. 8. – С. 284, 285; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 504; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 471.

3499.   Історія городів і сіл Української ССР Сумська область. – К., 1980. – С. 6, 41, 42, 517; Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 127-132.
3500.   ДАЧО, ф. 127, оп. 10-б, спр. 66; ф. 179, оп. 34, спр. 164; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 344-345; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 528-530; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 23-27.
3501.   ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 243, 273, 281; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1439.
3502.   ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 281; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1440; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа С-50.
3503.   ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 18002, спр. 670; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 359; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3504.   ЦАМО РФ, ф. 403, оп. 9657, спр. 111. Отчетная карта за сентябрь; ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк. 17, 18; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 239; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24-31; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1430; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Х., 1988. – С. 123-125; Ковпак С. А. Солдаты малої землі / С. А. Ковпак. – К., 1965. – С. 268-269; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3505.   Сумская область в период Великой Отечественной войны. – К., 1988. – С. 133-135, 145, 146, 161-164, 167-171, 200-203; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 64; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1984. – С. 147, 148, 160-162, 226, 275; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3506.   История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 520; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1980. – С. 109, 110, 140, 141; Ковпак С. А. Солдаты малої землі / С. А. Ковпак. – К., 1964. – С. 184, 185, 194, 216, 217, 277, 278; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 140-151, 185-202; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3507.   ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 3; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 181-183; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 288, 296-298; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1984. – С. 109, 137-142, 148, 150-162, 167; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3508.   ЦАМО РФ, ф. 1615, оп. 2, спр. 56, арк. 171-181; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 82; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1434; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа В-37, К-106, К-108, П-48, С-79, Ф-18, Б-83; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.

3509. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 30, арк. 10; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 81; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 236; Вінок безсмертя : книга-меморіал. – К., 1988. – С. 288; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 520; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1977. – С. 140-150; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1984. – С. 184; Сабуров О. М. Відвойована весна / О. М. Сабуров. – К., 1980. – С. 453; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3510. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях 1991 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Білинська Л. І. Звіт про археологічні дослідження в 2004 р. на території Сумської області / Л. І. Білинська // Архів ІА НАНУ.
3511. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка №1428.
3512. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 563784, спр. 19, арк. 7; ф. 33, оп. 594259, спр. 26, арк. 57; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 38.
3513. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1437; Советские военно-воздушные силы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. – М., 1968. – С. 52, 53.
3514. ЦАМО РФ, ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 24; ф. 1360, оп. 2, спр. 29, арк. 18; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 82; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1436; Списки Середино-Будського районного військкомату. Справа В-9, Д-5, Ж-1, К-37, П-12,10, С-56; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3515. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 12. – С. 38.
3516. ДАСО, ф. Р-2445, оп. 7, спр. 18, арк. 11; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 39, 546; Дубинський І., Червоное казачество / И. Дубинський, Г. Шевчук. – К., 1977. – С. 41-43; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3517. Архів Кривоносівської сільської ради. Свідчення односельців.
3518. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 209; ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 19, 24, 25; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Іменний список безповоротних втрат у 179 ОМСБ за 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 82; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1420; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3519. ДАСО, ф. 10, оп. 1, спр. 108, арк. 49; ф. Р-2445, оп. 7, спр. 18, арк. 15; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 39, 536; Дубинський І. Червоное казачество / И. Дубинський, Г. Шевчук. – К., 1977. – С. 41-43; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3520. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 213, арк. 183, 183 зв.; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 27, арк. 1, 67; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1417; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1996. – Т. 12. – С. 358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3521. Архів Кренидівської сільської ради. Свідчення односельців.
3522. ЦАМО РФ, ф. 20, оп. 321, спр. 234, арк. 10, спр. 153, арк. 70; ф. 403, оп. 9657, спр. 111, арк. 64; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, арк. 24-31, 228; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 240; Паспорти військових

- поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1438; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3523. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 558.
3524. Там само. – С. 552-559.
3525. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 385-386.
3526. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 522.
3527. Фомин П. Церковные древности Харьковского края (исторически-археологический очерк). Вып. 1. / П. Фомин. – Х., 1916. – С. 23; История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 522.
3528. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 523.
3529. Там само. – С. 537.
3530. Там само.
3531. Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник. – Суми, 2000.
3532. Тесля М. Нотатки з історії сіл Залізник та Верхня Сироватка і сусідніх із ними хуторів / М. Тесля. – Суми, 1999. – С. 4-10, 20-28; 44-46.
3533. Народноцький А. М. Сторінка життя великого композитора (П. І. Чайковський на Сумщині) / А. М. Народноцький. – К., 1973. – 32 с.
3534. ДАСО, ф. Р-45, оп. 1, спр. 1, арк. 21-23.
3535. Там само, ф. Р-88, оп. 3, спр. 10, арк. 190.
3536. Там само, ф. Р-415, оп. 1, спр. 28, арк. 9.
3537. Там само, арк. 126.
3538. Там само, арк. 11 зв.
3539. ДАСО, ф. Р-1376, оп. 1, спр. 2, арк. 213-214; Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. / Г. Іванущенко. – Суми, 2001.
3540. ДАСО, ф. Р-802, оп. 1, спр. 39, арк. 5-6; Голодомор на Сумщині. 1932-1933. – Суми, 1993. – С. 158.
3541. ДАСО, ф. Р-1192, оп. 1, спр. 5, арк. 5.
3542. Там само, ф. Р-709, оп. 1, спр. 54, арк. 1-38.
3543. Там само, спр. 79, арк. 1-22.
3544. Там само, ф. Р-802, оп. 1, спр. 28, арк. 5.
3545. Там само, ф. Р-709, оп. 1, спр. 42, арк. 19.
3546. Там само, спр. 76, арк. 18.
3547. Там само, ф. Р-802, оп. 1, спр. 28, арк. 43.
3548. Там само, арк. 110.
3549. Там само, ф. Р-802, оп. 1, спр. 48, арк. 10.
3550. Там само, спр. 28, арк. 46.
3551. Там само, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 173, арк. 2-5.
3552. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 548.
3553. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 281, арк. 17.
3554. Там само, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 297, арк. 9.
3555. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 189.
3556. Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1996. – Т. 11; Книга Пам'яті України. Сумська область. – Суми, 1998. – Т. 14; Книга Скорботи України. Сумська область. – Суми, 2003. – Т. 2.
3557. ЦАМО РФ. ф. 395, оп. 9113, спр. 30, арк. 24; оп. 9136, спр. 1, арк. 85, 91; спр. 2, арк. 23, 25; спр. 5, арк. 200, 201, 211, 214; спр. 17, арк. 76, 77, 128-133, 136, 137, 145, 146; спр. 30, арк. 3-5, 8, 10-18, 22-26, 28, 30-32, 34, 37-39, 41.
3558. Гримм Г. Г. Графическое наследие Кваренги / Г. Г. Гримм. – Л., 1962. – С. 195; Косаревский И. А. Искусство паркового пейзажа / И. А. Косаревский. – М., 1974. – С. 14, 15; Литвин М. І. Хотінь – край наш Слобожанський. Збірник нарисів і спогадів / М. І. Литвин. – Суми, 2002. – 230 с; Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской

- губернии. Ч. 1. / Г. К. Лукомский. – Петроград, 1917. – С. 10, 96-100; Ступак Ю. Крамской і Україна / Ю. Ступак. – К., 1971. – С. 12-14.
3559. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 199; Дейнека А. И. Архітектурні пам'ятники Сумщини / А. И. Дейнека, П. А. Сапунин. – Х., 1971. – С. 100.
3560. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 297, арк. 9; спр. 277, арк. 155; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 22/1; Книга Скорботи України. Сумська область. Т. 2. – Суми, 2003. – С. 446.
3561. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 19; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 86, 73, 67, 60, 59; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1, 18; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 22; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1977. – С. 295 – 298; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 573; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 547; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3562. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 98.
3563. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 98; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3564. ЦАМО РФ, ф. 9166, оп. 2, спр. 41 Коробка 5619; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 30; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 547; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 518; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 828; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472; Тарасенко В. Установлен памятный знак / В. Тарасенко // Славутич. – 1997. – 16 мая.
3565. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2004/39; Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 98.
3566. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2004/39.
3567. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 98; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2004/39.
3568. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 37 – 39; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 19, спр. 17, арк. 74, 90; ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 68; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 209; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 26; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 548 – 549; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.

3569. ЦАМО РФ, ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 58 (звітні карти); Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 29/1; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 548.
3570. Сухобоков О. В. До вивчення волинцевських пам'яток / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.). Збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С. 26; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3571. Сухобоков О. В. Славяне Денпровського Лівобережжя / О. В. Сухобоков. – К., 1975. – С. 60, рис. 30, 4; Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1985 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – С. 16-20; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки і спостереження на території Сумської області в 1991 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – С. 11-13.
3572. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, т. 1. Облікова картка № 29; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 548.
3573. ДАСО, ф. 145, оп. 1, спр. 1; ф. 749, оп. 2, спр. 18 арк. 4; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Т. III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857 – С. 439.
3574. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки і спостереження на території Сумської області в 1991 р. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ. – С. 10-11.
3575. ЦАМО РФ, ф. 111 гап., оп. 1, спр. 51, арк. 32 – 35; ф. 393, оп. 9005, спр. 107, арк. 4; спр. 17, арк. 59, 60, 64, 68, 69, 100, 112; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 17, 19; ф. 240 СД, оп. 26915с, спр. 3, арк. 78; ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 49, 51-54, 57, 65-69; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 24; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 567; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472; Марущенко Н. Від вічно вдячних односельців / Н. Марущенко // Вперед. – 1985. – 12 мая. – С. 1
3576. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. – М., 1987. – Т. 1. – С. 273; Гриченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу. – Вид. 2-е / І. Т. Гріченко, Н. М. Головін. – Х., 1973. – С. 61-62.
3577. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 98; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 427.
3578. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3579. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3580. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 28; Книга Скорботи України. Сумська область. Т. 2. – Суми, 2003. – С. 429, 438; Дзвони пам'яті. Книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами в роки війни. – К., 1986. – С. 86.
3581. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 2-4, 6, 10, 12, 50; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 548-549; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 28/1.

3582. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 96-97.
3583. История городов и сел Украинской ССР Сумская область. – К., 1980. – С. 548-549; Вороненко М. Криниця життя / М. Вороненко // Дзвони пам'яті. – К., 1986. – С. 83-87; Наумов М. Степной рейд / М. Наумов. – К., 1990. – С. 82-88; Голубченко В. Вони з вогняного села / В. Голубченко // Вперед. – 1981. – 15 серпня. – С. 2.
3584. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.?
3585. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3586. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549; 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1930. – С. 38-45; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3587. ЦАМО РФ, ф. 1130 (38 СД), оп. 2, спр. 6, арк. 223 – 226, 284; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1,18; ф. 395, оп. 9136, спр. 188, арк. 3; спр. 108, арк. 50-52; оп. 5519, спр. 9, арк. 13; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 333; спр. 443, арк. 68; ф. 280, оп. 297793, спр. 1, арк. 31-38; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 210; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 34; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 252; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3588. Звагельський В. Журналіст-дослідник. Геннадій Петров: Бібліографічний покажчик. До 60-річчя від дня народження / В. Звагельський. – Суми, 1996; Вороненко М. Книгозбірня краєзнавця / М. Вороненко // Червоний промінь. – 1980. – 17 травня; Данько М. У поході до першовідкрить / М. Данько // Червоний промінь. – 1981. – 19 вересня; Данько М. Шукач / М. Данько // Друг читача. – 1981. – 15 жовтня. – С. 7; Балаян В. Наближення до Г. Петрова / В. Балаян // Сумська новина. – 1996. – 23 лютого; Положий В. Відшукав Г. Петров. / В. Положий // Україна. – 1969. – № 43; На текст балади Н. Онацького. // Панорама Сумщини. – 1995. – 8 березня; Художньо-мистецька спадщина Сумщини. – К., 2007. – С. 58.
3589. Слобожанщина : Альманах літераторів Сумщини. – Суми, 1997. – Вип. 3. – С. 54; Скорик П. Пісня сонцю. Анатолій Семенюта. Борж: Поезія / П. Скорик. – Суми, 2005. – С. 3-15.
3590. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3591. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 13.
3592. ЦАМО РФ, ф. 1657, оп. 2, спр. 6, арк. 116, 117, 119, 96, 97, 131; спр. 5, арк. 43 – 44; ф. 38 А., оп. 9005, спр. 111, арк. 1,18; спр. 108, арк. 43, 67; оп. 5519, спр. 9, арк. 13; ф. 1130 (38 СД), оп. 2, спр. 6, арк. 26; спр. 7, арк. 3, 7 – 8, 61 – 62, 77; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 4387 ХППШ. Книга померлих у 146 УГПЕП з ЕП; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 32; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 261, 413; В сражениях за Победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Х., 1963. – С. 214 – 220, 236 – 238; История городов и сел

- Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3593. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 39, арк. 50-57; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549 – 550.
3594. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3595. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – 2007/229.
3596. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів НА ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3597. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів НА ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3598. ЦАМО РФ, ф. 1130 (38 СД), оп. 2, спр. 6, арк. 26; спр. 7, арк. 3, 7 – 9, 61 – 62 – 77; ф. 1657, оп. 2, спр. 6, арк. 116, 117, 119, 96, 97, 131; спр. 108, арк. 43, 67; ф. 1657 (34 СД), оп. 2, спр. 5, арк. 43, 44; ф. 38 А, оп. 5519, спр. 108, арк. 13; ф. 40 А., оп. 9166, спр. 41; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації; Книга обліку померлих у 4387 ХППШ. Книга обліку померлих у 146 УГПЕП з ЕП; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 31; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 261, 413; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549-550; В сражениях за Победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Х., 1963. – С. 215 – 220, 236-238; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3599. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549-550; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3600. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів НА ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3601. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 9.
3602. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 9.
3603. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2006/69. – С. 13.

3604. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3605. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3606. Літератури не виявлено.
3607. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 14; спр. 17, арк. 59, 60, 64, 66, 69; Списки б/п. втрат 180 СД з 9 по 19.06.1943; ф. 240 СД, оп. 26915С, спр. 3, арк. 267-268; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 142; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 25; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 548; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3608. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 17, 19; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 69, 60, 59, 100; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 37-39, ф. 240 СД, оп. 26915С, спр. 3, арк. 267-268. Списки безповоротних втрат 180 стрілецької дивізії; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 21; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3609. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь: В 2 т. – М, 1988. – Т. 2. – С. 335; Гріченко І. Т. Подвиг. Нариси про Героїв Радянського Союзу. – Вид. 2-е / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1973. – С. 227-228.
3610. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3611. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 3; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3612. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3613. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, д. 108, арк. 44; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 49.
3614. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3615. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3616. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні

- розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3617. Отчёт о полевых исследованиях секции памятников археологии при Сумской областной секции УТОПИК в 1987 г. / В. Б. Звагельський и др. // Архів ІА НАНУ.
3618. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3619. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
3620. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 43; ф. 1657, оп. 2, спр. 5, 6, арк. 96, 97, 86 – 91, 40, 131; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 286, 287, 13; ф. 1130 (38 СД), оп. 2, спр. 6, арк. 26; спр. 7, арк. 3, 7 – 8, 61 – 62, 77; ф. 340 СД, оп. 484252С, спр. 1, арк. 10; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр.158, Т. 1. Облікова картка № 33; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 549; Райгородецкий Е. Я. Это было под Будапештом / Е. Я. Райгородский. – М., 1985. – С. 117-124; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472-473; Голубченко В. Памяттю вашею в даялах століть... / В. Голубченко // Червоний промінь. – 1984. – 18, 21 серпня; Гагина Е. 63 года спустя. / Е. Гагина // Ваш шанс. – 2006. – № 45. – 8 листопада. – С. 13А
3621. ДАХО, ф. 72, оп. 1, спр. 841; Біографічний довідник. – К., 1997. – С. 460; Энциклопедический словарь / Сост. Брокгауз и Эфрон. – СПб, 1897. – Т. 22а. – С. 633-634; Сапухін П. Засновник першого літературного гуртка на Слобожанщині / П. Сапухін // Радянське літературознавство. – 1958. – № 1. – С. 127; Сумцов Н. Культурный уголок Харьковской губрени (Поповская академия) / Н. Сумцов // Харьковский сборник. Вып. 2. – 1888. – С. 100, 107, 111; Сумцов Н. Из украинской старины / Н. Сумцов. – Х., 1905. – С. 22, 38, 39; Тесля М. П. Хутірська академія (до 200-річчя «Попівської академії») / М. П. Тесля. – Суми, 1992; Тесля М. П. Нотатки з історії сіл Залізняка та Верхня Сироватка і сусідніх з ними хуторів / М. П. Тесля. – Суми, 1999. – С. 4-16; Тесля М. Паліцинська академія / М. Тесля. – Суми, 2003; Черкесова К. Творча спадщина О. Паліцина в садибній культурі Слобожанщини. / К. Черкесова // Пам'ятки України: історія та культура. Науково-популярний ілюстрований часопис. – 1997. – № 2. – С. 98 – 103.
3622. Магура С. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929-го / С. Магура // Хроніка культури та мистецтв. – Ч. I. – К., 1930. – С. 33 – 36; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 255 – 256; Сухобоков О. В. Давньоруські пам'ятки поблизу х. Зелений Гай Сумської області / О. В. Сухобоков, О. П. Моця // Археологія. – К., 1987. – № 54. – С. 88 – 94; Макаренко О. М. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській окрузі за рік 1929 / О. М. Макаренко // Архів ІА НАНУ. – 1930. – ф. ВУАК. – № 309/11.
3623. Макаренко О. М. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській окрузі за рік 1929 // Архів ІА НАНУ. – 1930. – ф. ВУАК. – № 309/; Магура С. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929-го / С. Магура // Хроніка культури та мистецтв. – Ч. I. – К., 1930. – С. 33 – 35.
3624. Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. // НА ІА НАНУ. – 2006/128. – С. 6.
3625. Приймак В.В., Коротя О.В., Осадчий Є.М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумського району та м. Суми у 2006 р. // НА ІА НАНУ. – 2006/128. – С. 6.
3626. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – № 22433 – 22434; Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ – 2002/73.

3627. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – № 22433 – 22434; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3628. ЦАМО РФ, ф. 38А; оп. 9005, спр. 108, арк. 42; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 79; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 274; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, т. 1. Облікова картка № 43; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3629. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3630. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 275; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 53; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 554-555; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3631. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 100/1; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425.
3632. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3633. ЦАМО РФ, ф. 240 СД, оп. 26915с, спр. 3, арк. 86; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 59; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 275; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 42; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3634. Вейсберг Б. С. От Десны до Ворсклы / Б. С. Вейсберг, П. А. Нестеренко, П. А. Стефаров. – Х., 1986. – С. 42-45; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 96-97; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. – К., 1986. – С. 26-27; Суми. Вулицями старого міста : Історико-архітектурний альбом. – Суми, 2003. – С. 146.
3635. ЦАМО РФ, ф. 240 СД, оп. 26915, спр. 3, арк. 267; ф. 1521, оп. 2, спр. 5, арк. 215, 218; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 20, 21; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6; ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 49, 51 – 54, 57, 65 – 69; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24 – 31; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 275; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 41; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 550; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3636. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів НА ІА НАНУ. – С. 18; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3637. ЦАМО РФ, ф. 1657, оп. 2, спр. 6, арк. 99, 102, 113 – 115; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1, 18, спр. 108, арк. 50 – 52; ф. 38 А, оп. 5519, спр. 9, арк. 13, ф. 340 СД, оп. 484252С, спр. 1, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной

- окупації німецько-фашистськими загарбниками Сумської області і її звільнення Червоною Армією 1941 – 1943» – С. 213; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 39; Історія міст і сіл Української ССР. Сумська область. – К., 1980. – С. 550; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3638. Мій край Слобожанський. Збірник історико-краєзнавчих матеріалів. – К., 2006. – С. 231; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 55; Богодушко Є. Радість творчої праці. / Є. Богодушко // Більшовицька зброя. – 1950. – 8 березня. – С. 2.
3639. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3640. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів НА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е 2007/229.
3641. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3642. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3643. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры у пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 13.
3644. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3645. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г./ О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – С. 62; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3646. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 81883, спр. 1125, арк. 30; ф. 395, оп. 9136, спр. 5, арк. 145; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 52; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3647. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3648. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 86; ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 143; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 23; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3649. Семиноженко В. Голодомор – не повод для политических спекуляций. / В. Семиноженко // Ваш шанс. – 2007. – 19 септемб. – № 38. – С. 8А.
3650. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 3 – 4.
3651. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г./ О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – № 22433 – 22434; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

3652. Приймак В. В. Отчёт о работе Сумского краеведческого музея в 1985 г. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3653. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6 – 11; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24 – 31; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 276; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 74; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 553; Корогод Б. Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко. – Суми, 2003. – С. 140; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3654. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 345; Золоті зірки Сумщини : альбом. – Суми, 1968; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1977. – С. 569; Мій рідний край Слобожанський. Сумський район. – К., 2006. – С. 240.
3655. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 59; Гріченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 27 – 28.
3656. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 107, арк. 3; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 45/1.
3657. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1887. – Т. III – С. 392; Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии / Ю. И. Морозов // Труды Харьковского комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902. – С. 95; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпохе железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 264; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвіздагону за 1971 г. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1971/17-а. – № 5994. – С. 19-20.
3658. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 5; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадний, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3659. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 45; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3 – 6, 23 – 29; спр. 431, арк. 286 – 287; Військово-Медичний музей МО РФ. Алфавітна книга померлих у МСБ 238 та ППГ 5153 за період 1.01.1941 – 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 143; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 45; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 551; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3660. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 95; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 427.
3661. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 54; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3-6, 23-29; спр. 431, арк. 286-287; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 143; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 551; Бойко В. Пам'ять / В. Бойко // Ленінська правда. – 1985. – 20 січня. – С. 1.

3662. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473; Кравченко Т. Орли молоді / Т. Кравченко // Червоний промінь. – 1978. – 23 березня.
3663. Українська Радянська Енциклопедія. – Вид. 2-е. – К., 1979. – Т. 3. – С. 172; Большая Советская Энциклопедия. – Изд. 3-е. – К., 1972. – Т. 7. – С. 337; Краткая литературная энциклопедия. В 8 т. – М., 1964. – Т. 2. – С. 391; Українська літературна енциклопедія. В 3 т. – К., 1988. – Т. 1. – С. 498-499; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 37, 552; Українські письменники: Бібліографічний словник. В 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 242-275.
3664. Матеріали натурного обстеження автора.
3665. Літератури не виявлено.
3666. Сухобоков О. В. Отчёт о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3667. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. // В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
3668. ЦАМО РФ, ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 43, 51 – 54, 65 – 69; ф. 9166, оп. 2, спр. 41 списки б/п. втрат 40 А; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 23 – 29 – 36 – 37; спр. 431, арк. 286 – 287; спр. 431, арк. 286-287; ф. 232 СД, оп. 26575С, спр. 4, арк. 2; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 105; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 58; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 552; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3669. ЦАМО РФ, ф. 232 СД, оп. 26575 С, спр. 4 арк. 2; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.105; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 59; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 552; В сражениях за победу: Боевой путь 38 армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Х., 1963. – С. 215 – 220, 236 – 238; Грязновський П. А. Дивізії йшли на захід: Буклет / П. А. Грязновський. – Суми, 1973; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3670. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 56.
3671. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр.158, Т. 1. Облікова картка № 100; Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 420.
3672. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 264.
3673. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 227; Гриченко І. Т. Подвиг. Нариси про Героїв Радянського Союзу. Вид. 2-е / І. Т. Гриченко, М. М. Головін. – Х., 1973. – С. 209-210.
3674. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 465; Волинська Н. Оксана Фоменко / М. Волинська // Більшовицька зброя. – 1948. – 3 березня.
3675. Гринка А. Неизвестные Сумы. О массовых захоронениях в области – забытых, неизведанных, безымянных. / А. Гринка // Панорама. – 2006. – № 51 (20-27 декабря). – С. А 12.
3676. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской

- області в 1986 г. // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3677. Сухобоков О. В. и др. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1987/13-б. – № 22433 – 22434; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3678. На березі Псла чарівного // Мій край Слобожанський. Сумський район. – К., 2006. – С. 251-258; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – Сумы, 1980. – С. 552-553.
3679. ДАСО. ф. П-4, оп. 3П, спр. 297, арк. 2, 4, 9, 39; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 48; Книга Пам'яті України. Сумська область. Т. 11. – Суми, 1996. – С. 36; Лукашенко И. Это был наш второй фронт // Ваш шанс. – 2002. – 30 октября (№ 44). – С. 14А.
3680. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 43; ф. 395, оп. 9136, спр. 188, арк. 3; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 331 – 332; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 105; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 47; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 552-553; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3681. Пономарев И. Герои «Потемкина»: Историческое повествование. – изд. 2-е / И. Пономарев. – М., 1956. – С. 3, 212, 225; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 552; Дроздов В. Потемкінець і його нащадки: (До 80-річчя революції 1905 – 1907 років у Росії) / В. Дроздов // Вперед. – 1985. – 25 червня; Коломієць В. Пам'ять вшановується / В. Коломієць // Ленінська правда. – 1988. – 6 січня.
3682. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 97; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 425.
3683. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 94; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 434.
3684. Народицкий А. М. Страница жизни великого композитора / А. М. Народицкий. – К., 1973. – С. 16-21, 27.
3685. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 17; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3686. Літератури не виявлено.
3687. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 570; Дейнека А. І. Архітектурні пам'ятники Сумщини / А. І. Дейнека, П. А. Салухін. – Х., 1983. – С. 43-45; Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1964. – Т. 16. – С. 73-74; Народицкий А. М. Сторінка життя великого композитора (П. І. Чайковський на Сумщині) / А. М. Народицкий. – К., 1973. – С. 16-21, 27; Чайковский П. И. Полное собрание сочинений. Т. 5. Литературные произведения и переписка / П. И. Чайковский. – М., 1959. – С. 358; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473; Хвостенко Г. Корені Чайковського з-над Псла / Г. Хвостенко // Добрий день. – 1995. – 26 травня (№ 22).
3688. ДАСО, ф. П-4, оп. 4, спр. 332, арк. 17; Акт ущерб, принесенного Низовському сахарному заводу немецко-фашистскими окупантами. Вступительный баланс восстановления, арк. 10; Архів Низівського цукрового заводу. Звіт за 1964 р. І поточні документи 1965 р.; Річний звіт за 1940 р. – С. 35, 57, 61, 80; История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 552; Ежегодник по сахарной промышленности за 1965/66 гг. / Составили Н.

- В. Хейзе, З. В. Лысенко. Фабрики и заводы всей России. – К., 1913. – С. 979; Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1913 – 1914 гг. – К., 1915. – С. 52; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. Т. 7. Малороссия. – СПб., 1908. – С. 325; Ежегодник по сахарной промышленности за 1946 – 1947, 1949 – 1950 гг. – М., 1951. – С. 66; Ежегодник по сахарной промышленности за 1954 – 1955 гг. – М., 1956. – С. 21; Клинец И. Б. Основные технические показатели работы сахарных заводов СССР / И. Б. Клинец, С. Л. Клейпс – К., 1930. – С. 68-69.
3689. ЦАМО РФ, ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 49, 51 – 54, 57, 65 – 69; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 17, 19; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 41; спр. 17, арк. 59 – 60, 126; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 277; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 44; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 553; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3690. ЦАМО РФ, ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 49, 51 – 54, 57, 65 – 69; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 14, 15; спр. 17, арк. 59, 60, 64 – 69, 73, 79. Списки безповоротних втрат 33 ОМСБ, ф. 240 СД, оп. 26915 С, спр. 3, арк. 267-268; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 277; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 20; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 547; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин – Х, 1977. – С. 278 – 279; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 404; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3691. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1, 18; спр. 108, арк. 50-52; оп. 5519, спр. 9, арк. 13; оп. 71263, спр. 1, арк. 58-67; ф. 232 СД, оп. 26575С, спр. 4, арк. 2; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 308; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 67; Фонди Сумського краєзнавчого музею. Спогади учасника визволення села Єременка П. Ф.; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 558; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3692. Літератури не виявлено.
3693. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6-11; ф. 340 СД, оп. 484252С, спр. 1, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 216; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 50; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 554; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3694. Крopotкин В. В. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к САИ вып. Г4 - 4). – НЭ, VI, 1966. – С. 75, 91; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3695. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
3696. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – №23227. – С. 4 – 5; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

3697. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3698. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3699. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3700. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ф. 38А, оп. 4522, спр. 587, звіт. карти; ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 74; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 216; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 27; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3701. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3702. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 205-206; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 12; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473; Баштовий І. Подвиг рядового Майдана / І. Баштовий // Червоний промінь. – 1982. – 13 квітня. – С. 3; Кушнір П. Імені Героя / П. Кушнір // Ленінська правда. – 1986. – 23 лютого. – С. 2.
3703. Обломский А. М. Отчёт о работе Левобережной раннеславянской экспедиции за 1991 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3704. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 484391, спр. 1, арк. 21-40; ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 49, 50; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 278; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 61; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3705. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 9005, спр. 108, арк. 49; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 278; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 61/1.
3706. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6-11; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.278; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 38; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3707. Некрасова Г. М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми / Г. М. Некрасова // Археологія. – 1985. – № 50. – С. 75 – 80; Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е. Л. Гороховский // Труды V конгресса археологов-славистов. – Киев, 1988. – Т.4. – С. 34 – 46.
3708. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.

3709. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3710. ЦАМО РФ, ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 65-69; ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 73,78; ф. 38А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1,18; спр. 108, арк. 50-52; ф. 112 гв. пап (1109 пап) оп. 1, спр. 1, арк. 7-8; ф. 38А., оп. 5519, спр. 9, арк. 13; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 277; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр.158, Т. 1. Облікова картка № 72; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 537-546; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3711. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г./ О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
3712. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 3 – 4.
3713. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6-11; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 217; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 54; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 556; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3714. Голодомор 1932 – 1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми, 2006. – С. 8; Терновий вінець на чорному хресті. // Сумщина. – 2003. – 20 грудня. – С. 3; Памятный крест жертвам репрессий и голодомора // Панорама. – 2003. – № 51 (17 – 24 декабря).
3715. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 42; ф. 232 СД, оп. 26575С, спр. 4, арк. 2; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 217; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 36; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 558; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3716. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 4; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. // Архів ІА НАНУ.
3717. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6-11; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 278; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 55; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3718. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
3719. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ.
3720. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

3721. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3722. Милованова Н. А. Отчёт об археологических разведках на территории Сумской области / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3723. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 16, арк. 19; спр. 17, арк. 73, 74, 81; ф. 395, оп. 9153, спр. 91, арк. 1, 2; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6-11; ф. 340 СД, оп. 484252С, спр. 1, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ. «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией». – С. 217; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 56; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 556-557; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 472.
3724. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 60; Гріченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 179-181.
3725. Гриченко И. Т. Ради жизни на земле : Документальные очерки о полных кавалерах ордена Славы / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1980. – С. 160-165.
3726. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3727. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 17; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3728. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 17; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3729. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 11.
3730. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 74; ф. 395, оп. 9136, спр. 17, арк. 136, 137; спр. 30, арк. 37-39; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 49-52; ф. 38 А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1, 18; ф. 38 А, оп. 5519, спр. 9, арк. 13; ф. 38 А, оп. 2843, спр. 504, арк. 3-6; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 123, арк. 35; спр. 189, арк. 105, спр. 229, арк. 85; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 278; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 60; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 105, 525, 550, 557-558; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3731. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 96; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 432.
3732. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков., С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.

3733. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 15; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3734. ЦАМО РФ, ф. 38А, оп. 5519, спр. 99, арк. 13; ф. 232 СД, оп. 26575С, спр. 4, арк. 2; ф. 395, оп. 9136, спр. 1,5,30, арк. 96, 200, 201, 37, 39-41; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 57; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 558; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3735. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 99; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 429.
3736. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 5.
3737. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 5.
3738. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 111, арк. 1, 16; ф. 340 СД, оп. 484252с, спр. 1, арк. 10; ф. 232 СД, оп. 26575С, спр. 4, арк. 2; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга безповоротніх втрат 5149 ЕШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 217; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 65; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 558; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3739. ЦАМО РФ, ф. 232 СД, оп. 26575С, спр. 4, арк. 2.; Військово-медичний музей МО РФ. Книга безповоротніх втрат 5149 ХППШ; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 66.
3740. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 14.
3741. Літератури не виявлено.
3742. ЦАМО РФ, ф. 1657, оп. 2, спр. 5, арк. 33, 36; спр. 6, арк. 67-70; ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 333; ф. 1130 (38 СД), оп. 2, спр. 7, арк. 36; ф. 340 СД, оп. 484252С, спр. 1, арк. 10; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 1593 ЕШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 217; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 63; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 588; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3743. Коротя О. В. Територія Сум та його околиць в епоху раннього залізного віку / О. В. Коротя, О. М. Кравченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 99; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3744. Приймак В. В. Отчёт об охранных и разведочных раскопках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской области в 1987 и 1988 гг. / В. В. Приймак // Архів ІА НАНУ.

3745. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 13-14.
3746. Звагельський В. Б. Отчёт о полевых исследованиях секции памятников археологии при Сумской организации УООПИК в 1987 г. / В. Б. Звагельський и др. // Архів ІА НАНУ.
3747. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229. – С. 3.
3748. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 11.
3749. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 11.
3750. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2006/69. – С. 11-12.
3751. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, спр. 17, арк. 78; ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 6-11; ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 50; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 173, арк. 2, 5; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 273; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 70; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 530; Гріченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 67-68; 234-235; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 310. – М., 1988. – Т. 2. – С. 364; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3752. Гріченко І. Т. Подвиг : Нариси про Героїв Радянського Союзу / І. Т. Гріченко, М. М. Головін. – Х., 1971. – С. 224-225; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 324.
3753. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в с. Косовщина и разведках в Краснопольском, Сумском районах Сумской области в 1986 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 18; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3754. Журко А. И. Отчёт об археологических раскопках поселений черняховской культуры в пгт. Краснополье и разведках в Сумском и Лебединском районах Сумской области в 1987 г. / А. И. Журко // Архів ІА НАНУ. – С. 11; Кравченко О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Сумської обл. у 2010 р. / О. М. Кравченко // Архів ІА НАНУ.
3755. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 353-354; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 95-96; Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – СПб., 1914. – 106 с.; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. – К., 1986. – С. 27; Пилявский В. И. Джакомо Кваренги: Архитектор. Художник / В. И. Пилявский. – Л., 1981. – 212 с.; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть / В. І. Тимофієнко. – К., 1999. – С. 295.
3756. ЦАМО РФ, ф. 38 А, оп. 9005, спр. 108, арк. 42; ф. 340 СД, оп. 484252С, спр. 1, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 217; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1.

Облікова картка № 64; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.

3757. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1987/13. – № 22433 – 22434.
3758. ЦАМО РФ, ф. 232 СД, оп. 26575 с, спр. 4, арк. 2; ф. 1510, оп. 1, спр. 18, арк. 2; ф. 38А, оп. 55519, спр. 9, арк. 13; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 218; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 40; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 558; В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1956. – М., 1974. – С. 240; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3759. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – С. 5.
3760. Українська Радянська Енциклопедія. – Вид II. – К., 1981. – Т. 6. – С. 142; Украинская Советская Энциклопедия. – 2-е изд. – К., 1981. – Т. 6. – С. 270; Большая Советская Энциклопедия. – Изд. 3-е. – М., 1974. – Т. 15. – С. 312; Украинский Советский энциклопедический словарь. Т. 2. – К., 1989. – С. 330; Українські письменники : Бібліографічний словник. Т. 5. Радянська література. – К., 1965. – С. 89-94; Афанасьев С. Михайло Лисенко / С. Афанасьев. – К., 1975; Німенко А. Михайло Григорович Лисенко / А. Німенко. – К., 1958; Український драматичний театр. Т. 2 (Радянський період). – К., 1959. – С. 645; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 52, 56, 110, 556, 558; Художньо-мистецька спадщина Сумщини. – К., 2007. – С. 52-53.
3761. Бунин А. И. Где находились города Липец и Воргол, а также другие места, упоминаемые в летописях под 1283 – 1284 гг. / А. И. Бунин // Труды XI археологического съезда. – Т. II. – М., 1902. – С. 66 – 71; Багалея Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Труды XII археологического съезда. – Т. I. – М., 1905; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – № 104. – М., Л., 1961. – С. 316; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвіздагону ІА АН УРСР за 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1971/17-а. – № 5994 – 5997. – С. 22 – 23; Берест Ю. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – №1. – С. 104; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2004/39.
3762. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – №104. – М., Л., 1961. – С. 316; Сухобоков О. В. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / О. В. Сухобоков, М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 156 – 157; Берест Ю. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – №1. – С. 104; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ– ф. е. 2004/39.
3763. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. Б. Звагельський // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1988/176. – № 23227. – С. 9.
3764. ЦАМО РФ, ф. 232 СД, оп. 26575 с, спр. 4, арк. 2; ф. 1510, оп. 1, спр. 8, арк. 2; ф. 203 оп. 2843, спр. 510, арк. 35; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 68; История городов и сел Украинской ССР.

- Сумская область. – К., 1980. – С. 559; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3765. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3766. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Д – 180 іменні списки померлих від ран в шпиталі для легко поранених № 5289 з 9 по 20 серпня 1943 року; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 73.
3767. ЦАМО РФ, ф. 1428, оп. 2, 9, 17, арк. 73, 77, 78; ф. 3125, оп. 1, спр. 11, арк. 65-69; ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 41; ф. 112 гв. пап (1109 пап), оп. 1, спр. 1, арк. 7-8. Список безповоротних втрат 627 АП 180 СД; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації, списки померлих у 4388 ХППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 145; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 71; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 537- 546; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473; Кубатко О. На верхівці Курської дуги / О. Кубатко // Вперед. – 1968. – 12 вересня.
3768. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – С. 27-28.
3769. Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 51; Майборода В. Нові імена на обеліску / В. Майборода // Ленінська правда. – 1991. – 28 листопада. Нестеренко П. А. Соколи / П. А. Нестеренко. – Суми, 2004. – С. 69-78.
3770. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 504, арк. 3-6; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 291, арк. 23; спр. 277, арк. 151, 161; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 279; Паспорти військових поховань м. Суми і Сумського району, спр. 158, Т. 1. Облікова картка № 37; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 189; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 458.
3771. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки : Довідник / Упоряд. В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 25.
3772. Сумщина від давнини до сьогодення : Науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 191, 196, 218-219, 232-233, 238, 270, 305.
3773. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К., 1967. – С. 22-31.
3774. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – Т. 1. – С. 124-125; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К., 1984. – С. 167-168; Приймак В. В. Охранные исследования памятников VIII – X вв. в Верхнем Поворсклье. Археологические исследования на Полтавщине / В. В. Приймак. – Полтава, 1990. – С. 81-83; Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1989. – С. 56-57.
3775. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст. / О. В. Сухобоков – К., 1992. – С. 152-162.
3776. Историческая хронология Харьковской губернии / Сост. К. П. Щелков. – Х., 1887. – С. 68, 85.
3777. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 561.
3778. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. Вып. 1. – Х., 1899. – С. 158-159.
3779. Там само.

3780. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861 – 1916 рр.) / М. Ф. Яременко. – Суми, 2002. – С. 128, 130-133, 137, 140, 213.
3781. Ахтырский уезд накануне XIX века (Материалы для истории Ахтырщины) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 19. – Харьков, 1913. – С. 435; Краткий очерк Тростянецкого имения г. г. наследников д. с. с. Л. Е. Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. – Ахтырка, 1912. – С. 1; Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. – Харьков, 1912. – С. 120; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1903. – Т. 7. – С. 321; Технические предприятия Тростянецкого имения Л. Е. Кениг и наследники. – Харьков, 1913. – С. 193, 261; Тростянецкое имение Л. Е. Кениг и наследники. Сельское хозяйство. – Харьков, 1913. – С. 1, 171; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 577.
3782. Тюменева Г. Чайковський і Україна / Г. Тюменева. – К., 1955. – С. 9; Народницький А. М. Сторінка життя великого композитора (П. І. Чайковський на Сумщині) / А. М. Народницький. – К., 1973. – С. 3-6, 8.
3783. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 561.
3784. ДАХО, ф. Р-439, оп. 1, спр. 91, арк. 68 зв.
3785. Там само, ф. Р-203, оп. 1, спр. 373, арк. 86-92.
3786. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 890, арк. 208-216.
3787. Соціалістична праця. – 1931. – 17 лютого.
3788. ДАСО, ф. П 38, оп. 1, спр. 36, арк. 33.
3789. Голод 1932 – 1933 рр. на Україні. Збірник документів. – К., 1990. – С. 321-323.
3790. ДАСО, ф. П. 38, оп. 1, спр. 38, арк. 19.
3791. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 363-369.
3792. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – С. 121, 122.
3793. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А. Г. Слюсарський. – Х., 1964. – С. 103, 104.
3794. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 28-29.
3795. ДАСО, ф. 804, оп. 2., спр. 2., арк. 120-123; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины. – Харьков, 1989. – С. 101-102; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 28-29.
3796. Столица и усадьба. Журнал красивой жизни. – Петроград, 1916. – № 54. – С. 3-5; Очерк Тростянецкого имения Л. Е. Кенига. – Х., 1887. – С. 71-72; Тростянецкое имение Л. Е. Книг-Наследники. Сельское хозяйство. – Х., 1913. – С. 1-2; Краткий очерк Тростянецкого имения Л. Е. Кенига. – Ахтырка, 1912. – С. 2.
3797. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 30.
3798. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 152; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1546; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3799. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 1(29630), спр. 12 (300), арк. 4, спр. 9, арк. 1347А, оп. 8378, спр. 12, арк. 60; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 638ТППШ; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1517; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 577; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.

3800. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3801. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396) оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 67, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, ф. 309 СД (1617), оп. 1, спр. 12, ф. 9166, оп. 2, спр. 41; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 5161 ХППГ; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1508; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 574; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3802. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, ф. 309 СД (1617), оп. 1, спр. 12, ф. 9166, оп. 2, спр. 41; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 5161, 2252, 2294 ХППШ; 590, 596 ППШ, 554Ш; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1506; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 574; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3803. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1(215761), спр. 1, арк. 67, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, ф. 309 СД (1617), оп. 1, спр. 12, ф. 9166, оп. 2, спр. 41, ф. 237 (1518), оп. 2, спр. 20, арк. 136; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 596 ППШ, 23 ВШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1507; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3804. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, ф. 309 СД (1617), оп. 1, спр. 12, ф. 161 СД (1396), оп. 1(215761), спр. 1; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 5161, 2252, 2294 ХППШ; 554Ш; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1505; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 574; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3805. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005 – 2006 рр./ В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Архів ІА НАНУ. – С. 5.
3806. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – № 22433 – 22435. – С. 10.
3807. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – № 22032 – 22035. – С. 109-110; Приймак В. В. Звіт про розвідки на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3808. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – № 22032 – 22035. – С. 112; Приймак В. В. Звіт про розвідки на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3809. Паспорти військових поховань Тростянецького району, паспорт № 1505/1; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 364.
3810. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин – Х., 1983. – С. 443-444; Герои Советского Союза : Краткий

- биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 477; Шелест О. Ювілей Героя / О. Шелест // Ленінським шляхом. – 1982. – 17 серпня. – С. 2.
3811. Некрасова А. Н. Охранные раскопки на памятниках черняховской культуры в с. Боромля. / А. Н. Некрасова // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 56 – 57.
3812. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 480 – 520.
3813. Романова Г. А. Отчёт о работе Сумского отряда Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1990 г. / Г. А. Романова // Архів ІА НАНУ.
3814. Некрасова А. Н. Охранные раскопки на памятниках черняховской культуры в с. Боромля. / А. Н. Некрасова // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 56-57.
3815. Сухобоков О. В. и др. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1986 г. // Архів ІА НАНУ. – Ф. е. – 1986/31. – С. 113. Некрасова А. Н. Отчёт о работах Раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1989 г. / А. Н. Некрасова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про розвідки на території Сумської області у 2003 – 2004 рр. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // Архів ІА НАНУ – ф. е. 2004/39.
3816. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 213, арк. 87, спр. 297, арк. 65-66, спр. 277, арк. 45, ф. Р-2445, оп.7, спр. 23, арк. 10-11; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1549; Сумська область в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945) : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 196.
3817. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 213, арк. 87, спр. 297, арк. 65-66, спр.277, арк. 45; Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945) : Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 196.
3818. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 1 (29630), спр. 12 (300), арк. 4, ф. 40 А (9166), оп. 2, спр. 11; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 361МБ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1520; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3819. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 1 (29630), спр. 12 (300), арк. 4; ф. 9166, оп. 2, спр. 41, Списки безповоротніх втрат керівного складу 40 А; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1520/1.
3820. ЦАМО РФ, ф. 206 (1469), оп. 1 (29630), спр. 12 (300), арк. 4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1521; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3821. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1520/2; Книга Скорботи України. Сумська область. У 2 т. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 455, 478; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 303.
3822. Чорні сторінки історії Тростянецьчини 1932 – 1933. Документи. Спогади. Факти. – Тростянець: Тростянецька районна друкарня, 2008. – 92 с.
3823. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3824. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, оп. 1, спр. 12, арк. 4, ф. 24 А, оп. 8378, спр. 121, арк. 60; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату.

- Облікова картка № 1514; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3825. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, ф. 9166, оп. 2, спр. 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1510; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3826. ЦАМО РФ, ф. 1518 (237СД), оп. 2, спр. 20, арк. 136, 142, 143, 97-98, 101-106, ф. 303, оп. 2843, спр. 431, спр. 133, арк. 286, 287, ф. 1617 (309 СД), оп. 1, спр. 12, арк. 142, ф. 237 СД, оп. 1, спр. 31, арк. 236, ф. 1469, оп. 2, спр. 11, Іменний список втрат 206 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 102; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1525; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 577; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3827. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 69, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 150, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, оп. 1, спр. 12, арк. 4; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 638 ТППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1516; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3828. ЦАМО РФ, ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 9, ф. 203, оп. 2843, спр. 433, арк. 33 оригінал, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 58; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 37; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1526; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 578; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473; Артюшенко М. Новітня історія Тростянецьчини / М. Артюшенко. – Тростянець, 2004. – С. 289-290.
3829. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 297, арк. 64-65; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 229; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3830. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 58-59, ф. 111 СП (1396), оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 66, ф. 1469, оп. 2, спр. 11; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 306 ОМСБ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1531; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3831. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 58-59, ф. 161 СД (1396), оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 66, ф. 1469, оп. 2, спр. 11; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 306 ОМСБ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1532; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3832. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 358; Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці працівникам тваринництва радгоспів Міністерства харчової промисловості СРСР по Харківській і Сумській області Української

- РСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1951 р. // Більшовицька зброя. – 1951. – 17 серпня; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 592.
3833. Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героих Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 508-509; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 803; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 578.
3834. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3835. Кропоткин В. В. О некоторых кладах римских монет, найденных в России (из истории русской нумизматики) // КСИИМК. – 1956. – № 66. – С. 101; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. – V в. н. э.) / В. В. Кропоткин // САИ. Вып. Д1 – 27. – М., 1970. – С. 87, 97, 134; Пуцко Г. В. Серебряные кувшины из Жигайловки / Г. В. Пуцко // ВДИ. – 1984. – № 4, – С. 77 – 89.
3836. Романова Г. А. Отчёт о работе Сумского отряда Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1990 г. / Г. А. Романова // Архів ІА НАНУ.
3837. ИСОХЕ. Отд. III. – М., 1857. – С. 55 – 59; Багалея Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Труды XII АС. – Т. I. – М., 1905. – С. 2; Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – К., 1948. – Т. I. – С. 124 – 125; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, Н. В. Блажевич. – К., 1984. – С. 167 – 168; Приймак В. В. Охранные исследования памятников VIII – X вв. / В. В. Приймак // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 81 – 86.
3838. ИСОХЕ. Отд. III. – М., 1857. – С. 55 – 59; Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла // Археологія. – 1948. – Т. I. – С. 123; Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К., 1999. – С. 7, 223. – Рис. 3, 10; Осадчий Є. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АЛЛУ. – 2001. – № 1. – С. 104.
3839. Осадчий Є. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АЛЛУ. – 2001. – № 1. – С. 104.
3840. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – К., 1948. – Т. I. – С. 123; Осадчий Є. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1. – С. 105; Розкопки кургану скіфського часу на Зарічненському археологічному комплексі у Середньому Поворсклі / Ю. М. Берест, І. М. Кулакова, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2002. – № 1. – С. 68-71; Приймак В. В. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АБУ. – 2001-2002. – С. 231 – 232.
3841. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – К., 1948. – Т. I. – С. 123; Осадчий Є. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1. – С. 105.
3842. Розкопки кургану скіфського часу на Зарічненському археологічному комплексі у Середньому Поворсклі / Ю. М. Берест, І. М. Кулакова, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2002. – № 1. – С. 68 –71; Приймак В. В. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АБУ. – 2001 – 2002. – С. 231 – 232.
3843. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – К., 1948. – Т. I. – С. 124-125; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова. // Архів ІА НАНУ; Осадчий Є. М. Нові дані про дослідження

- Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1. – С. 105.
3844. ЦАМО РФ, ф. 1617, оп. 2, спр. 7, Книга втрат 309 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 164; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1529; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 578; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3845. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла / П. М. Третьяков // Археологія. – К., 1948. – Т. I. – С. 124 – 125; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, Н. В. Блажевич. – К., 1984. – С. 167 – 168; Приймак В. В. Охранные исследования памятников VIII – X вв. / В. В. Приймак // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 81 – 86; Приймак В. В. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АБУ. – 2001 – 2002. – С. 231 – 232.
3846. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 1 (29630), спр. 12 (300), арк. 4; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 361МБ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1522; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3847. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. П. Юренко, Л. И. Белинская. // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987/13-б. – № 22433 – 22434. – С. 5 – 6.
3848. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1538/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3849. Багалея Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 8; Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині / М. Фукс // ЗВУАК. – Т. 1. – Київ, 1930. – С. 94 – 95; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин. – М.-Л., 1961. – С. 74-75; Моруженко А. А. Раскопки городищ у сёл Каменка и Сосенка / А. А. Моруженко // АО 1968 г. – М., 1969. – С. 275; Моруженко А. А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху / А. А. Моруженко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 133 – 146.
3850. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 59, ф. 100 СД, оп. I, спр. 37, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1538; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 578; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3851. Артюшенко М. М. Новітня історія Тростянецьчини / М. М. Артюшенко. – Тростянець, 2004. – С. 187, 189, 191, 192, 196.
3852. ДАСО, ф. 804, оп. 2, спр. 2, арк. 140-зв., ф. 100, оп. 1, спр. 1-3; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 593; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 165.
3853. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 134, оп. 2, спр. 11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими

- захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1534; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3854. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 134, ф. 1469, оп. 2, спр. 11; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1533; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3855. ЦАМО РФ, ф. 161 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 134; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1535.
3856. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2006 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ.
3857. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3858. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1523/1;
3859. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 59, ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1523; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3860. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 59, ф. 100 СД, оп. 1, спр. 37, арк. 10; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 251; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1524; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 579; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3861. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 152; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 4387 ХППШ; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1547; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3862. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 152; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 4387 ХППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 169; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1552; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980. – С. 579; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3863. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 579.
3864. ЦАМО РФ, ф. 1469, оп. 2, спр. 11, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 134; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1536.
3865. ЦАМО РФ, ф. 1469 оп. 2, спр. 11, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 134; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1537.

3866. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // Архів ІА НАНУ. – № 22932 – 22035. – С. 128; Романова Г. А. Отчёт о работе Сумского отряда Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1990 г. / Г. А. Романова // Архів ІА НАНУ.
3867. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // Архів ІА НАНУ. – С. 14; Берест Ю. М. Археологічні пам'ятки околиць міст Охтирка і Суми / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // АЛЛУ. – 2002. – № 2. – 2003. – № 1. – С. 158; Приймак В. В. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АБУ. – 2001 – 2002. – С. 231 – 232.
3868. ЦАМО РФ, ф. 100 СД, оп. I, спр. 37, арк. 10-15; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С.580; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1548; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3869. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 1 (29630), спр. 12 (300), арк. 4, спр. 9, арк. 136; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 252; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1519; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3870. ЦАМО РФ, ф. 309 СД (1617), оп. I, спр. 12, арк. 142, ф. 237 СД, оп. 1, спр. 31, арк. 236; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1509; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3871. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 266-268; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 1. – С. 859; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 577.
3872. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 188; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные почерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 353.
3873. ИСОХЕ, Отд. III. – М., 1857. – С. 197 – 199; Городцов В. А. Результаты исследований, произведённых научными экскурсиями XII Археологического Съезда / В. А. Городцов // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 121; Багалея Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 6; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – С. 337 – 338; Шрамко Б. А. Отчёт о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г. / Б. А. Шрамко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1960/7; Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвід загону у 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1971/17. – С. 8 – 9; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья / О. В. Сухобоков – К., 1975. – С. 33-34; Сухобоков О. В. Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф.е. 1973 – 1975/31. – № 7245 – 7246. – 44. – С. 35; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 164 – 166; Сухобоков О.В. Отчёты о раскопках 1986 – 1988 гг. // Архів ІА НАНУ.
3874. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1543; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 580 Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Яковлев В. Заради життя на землі / Яковлев В. // Ленінським шляхом. – 1981. – 26

- липня; Яковлев В. Ціною життя / В. Яковлев, І. Даниленко // Ленінським шляхом. – 1981. – 5 грудня.
3875. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин – Х., 1983. – С. 520-522; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 831; Остапенко І. Вірність / І. Остапенко // Ленінська правда. – 1975. – 25 березня. – С. 2.
3876. Кучера М. П. Древнерусские памятники Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 167.
3877. Сухобоков О. В. Отчёт о работе славяно-русской Левобережной экспедиции в 1973 – 1974 гг. / О. В. Сухобоков // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1973 – 1974/31. – № 7245 – 7246. – С. 44; Кучера М. П. Древнерусские памятники Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 167.
3878. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 66, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25-27; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 338ХППШ за серпень 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1511/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3879. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 66, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25-27; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 338ХППШ за серпень 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1511; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3880. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 33 оригінал; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1545; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3881. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 151; ДАСО, ф. 38, оп. 1, спр. 84, арк. 5, спр. 59, арк. 6, 28, 29; ф. П-4, оп. 3 П, спр. 213, арк. 80, спр. 257, арк. 2, 10; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1542; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3882. Артюшенко М. Новітня історія Тростянецьчини / М. Артюшенко. – Тростянець, 2004. – С. 240 – 241; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3883. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3884. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469) , оп. 2, спр. 2, оп. 1, спр. 9, арк. 34; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 338 ХППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1518; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3885. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1518/2.
3886. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1518/1.
3887. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин – Х., 1983. – С. 499-500; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 756; Нестеренко П. Односельчани

- / П. Несторенко // Червоний промінь. – 1975. – 28 березня. – С. 2; Покосенко П. Герої з Олексиного / П. Покосенко // Ленінська правда. – 1977. – 16 жовтня. – С. 2.
3888. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1 (215761), спр. 1, арк. 67; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 253; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1512; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3889. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1, спр. 1, арк. 67; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1513; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3890. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков и др. // Архів ІА НАНУ. – № 22932 – 22035. – С. 108-109.
3891. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 33 оригінал, ф. 1469, оп. 1, спр. 9, арк. 134; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 254; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 580; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3892. ЦАМО РФ, ф. 335, оп. 5113, спр. 37. Журнал бойових дій військ 21 армії; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1550; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 12. – С. 363.
3893. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 443, арк. 33 оригінал, ф. 206 СД (1469), оп. 1 (29630), спр. 12 (300), арк. 134; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 254; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1551; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3894. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 59; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1527/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3895. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 510, арк. 25-27, спр. 443, арк. 33 оригінал; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 2308 ППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1527; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Артюшенко М. Новітня історія Тростянецьчини / М. Артюшенко. – Тростянець, 2004. – С. 289.
3896. Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ.
3897. Сухобоков О. В. Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. / О. В. Сухобоков и др. // Архів ІА НАНУ. – № 22932 – 22035; Обломский А. М. Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Архів ІА НАНУ; Обломський А. М. Слов'янське поселення і кочівницький могильник V – VIII ст. / А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський // АЛЛУ. – 2001. – № 1. – С. 5 – 16.
3898. Терпиловский Р. В. Новые исследования памятников первой половины I тыс. н. э. в Сумской области / Р. В. Терпиловский // Проблемы археологии Сумщины (тезисы докладов научно-практической конференции). – Сумы, 1989. – С. 54 – 55; Терпиловский

- Р. В. Отчёт о работе Раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1988 г. / Р. В. Терпиловский, А. Н. Некрасова // Архив ІА НАНУ; Кучера М. П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К., 1984. – С. 167.
3899. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 41; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1528; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3900. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1528/1.
3901. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1459), оп. 1, спр. 12, арк. 4, оп. 1, спр. 9, арк. 151, ф. 40 А, оп. 9166/2, спр. 41, коробка 5619; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 255; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1540; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3902. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1459), оп. 1, спр. 12, арк. 4, оп. 1, спр. 9, арк. 151, ф. 40 А, оп. 9166/2, спр. 41, од. зб. 5619; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 255.
3903. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архив ІА НАНУ.
3904. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3905. ДАСО, ф. 804, оп. 2, спр. 2, арк. 120-123; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 101-102; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4 – С. 28-29.
3906. ЦАМО РФ, ф. 1657 (340СД), оп. 2, спр. 5, арк. 14, ф. 1469, оп. 2, спр. 11, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249 оригінал; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 2092, 2538, 4231, ГЛП; 428, 1047, 1348, 1866, 2985, 3528, 3778, 3852, 6044, ЕШ; 638, 742, 241, 5207ППШ; 743, 756, 5446ХППШ; 104УГПЕП; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1502; Освобождение городов : Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг. – М., 1985. – С. 242; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3907. Військово-Медичний музей МО Російської федерації. Книга поховань 2092, 2538, 4231 ГЛП; 428, 1047, 1348, 1866, 2985, 3598, 3778, 3852, 6044 ЕШ; 638, 742, 241, 5207 ППШ; 743, 756, 5446 ХППШ; 104 УГПЕП; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1504.
3908. Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книги поховань померлих від ран в ШЛР 1823 за період 1.8.1942 – 28.9.1943; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1553.
3909. ЦАМО РФ, ф. 206 СД, оп. 1, спр. 9, арк. 135, ф. 27 А, оп. 8378, спр. 121, арк. 60; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3910. ЦАМО РФ, ф. 40 А, оп. 9136, спр. 176, арк. 57, 59; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 1823ГЛП за період 1.8.42 – 28.09.1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 250; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату.

Облікова картка № 1503; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.

3911. Краткий очерк Тростянецкого имения г. г. наследников д. с. с. Л. Е. Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. – Ахтырка, 1912. – С. 1; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1964. – Т. 2. – С. 97; Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов / М. И. Куличенко. – Х., 1975. – С. 45; Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 578.
3912. Грабовський П. А. Зібрання творів. У 3-х т. / П. А. Грабовський. – К., 1960. – Т. 3. – С. 7; Українська радянська енциклопедія. – К., 1979. – Т. 3. – С. 136-137.
3913. Хвильовий М. Новели, оповідання / М. Хвильовий. – К., 1995. – С. 5-7; Жулинський М. Г. Микола Хвильовий / М. Г. Жулинський. – К., 1991. – С. 4-5.
3914. ЦДАК, ф. 797, оп. 72, спр. 381; ДАСО, ф. 804, оп. 1, спр. 218, арк. 1; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. – М., 1857. – С. 113; Технические предприятия Тростянецкого имения Л. Е. Кениг и наследники. – Х., 1913. – С. 8; История городов и сел. Украинской СРСР. Сумская область. – К., 1980. – С. 133; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – С. 534-536.
3915. Ахтырский уезд накануне XIX века (Материалы для истории Ахтырщины) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 19. – Х., 1913. – С. 435; Краткий очерк Тростянецкого имения г. г. наследников д.с.с. Л. Е. Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. – Ахтырка, 1912. – С. 1; Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. – Х., 1912. – С. 120; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1903. – Т. 7. – С. 321; Технические предприятия Тростянецкого имения Л. Е. Кениг и наследники. – Х., 1913. – С. 193, 261; Тростянецкое имение Л. Е. Кениг и наследники. Сельское хозяйство. – Х., 1913. – С. 1, 171; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 577; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 539-541.
3916. Краткий очерк Тростянецкого имения г. г. наследников д. с. с. Л. Е. Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. – Ахтырка, 1912. – С. 1; Технические предприятия Тростянецкого имения Л. Е. Кениг и наследники. – Х., 1913. – С. 318-321; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 538-539.
3917. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2005/153.
3918. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2005/153.
3919. Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської та Полтавської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Архів ІА НАНУ. – С. 6 – 7.
3920. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. – Х., 1884; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 537.
3921. ЦАМО РФ, ф. 1657 (340 СД), оп. 2, спр. 5, арк. 1, ф. 1469, оп. 2, спр. 11, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249 оригінал; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 2092, 2538, 4231, ШЛП; 428, 1047, 1348, 1866, 2985, 3528, 3778, 3852, 6044, ЕШ; 638, 742, 241, 5207 ППШ; 743, 756, 5446 ХППШ; 104УГПЕП; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1501; Освобожденные города : Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг. – М., 1985. – С. 242; История городов и сел

- Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 563-565; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3922. Артюшенко М. М. Нариси історії міста Тростянець / М. М. Артюшенко. – Суми, 2010. – С. 101; Бушева К. Ю. Афганістан – ти біль солдатський... Афганцям-землякам Тростянецьчини присвячується / К. Ю. Бушева. – Тростянець: Тростянецька районна друкарня, 2008. – 82 с.
3923. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 61; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 1. – С. 177; Історія сіл і міст Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 576.
3924. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 77-79; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 181; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 189.
3925. ДАСО, ф. П-38, оп. 1, спр. 38, арк. 19-20; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. – Суми, 2006. – С. 8-19; Голод 1932 – 1933 рр. на Україні. Збірник документів. – К., 1990. – С. 321-323; 3 історії голодомору 1932 – 1933 рр. на Сумщині. – Суми, 2002. – С. 7; Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933. – К., 2003. – С. 9-11; Артюшенко М. М. Новітня історія Тростянецьчини / М. М. Артюшенко. – Тростянець, 2004. – С. 187, 191, 192, 196.
3926. Голод 1932 – 1933 рр. на Україні. Збірник документів. – К., 1990. – С. 321-323.
3927. Там само.
3928. Там само.
3929. Лист Управління Міністерства внутрішніх справ України в Сумській області від 10 листопада 2008 року № 2/4-1833.
3930. Літератури не виявлено.
3931. ЦАМО РФ, ф. 203, оп. 2843, спр. 431, арк. 249 оригінал; Освобождение городов : Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1985. – С. 242; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – К., 1988. – С. 244-245; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3932. Куц В. Повесть о беге / В. Куц. – М., 1964; Куц В. Будь первым / В. Куц. – М., 1976; Большая советская энциклопедия. – М., 1971. – Т. 14. – С. 61.
3933. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3934. Народицький А. М. Сторінки життя великого композитора. (П. І. Чайковський на Сумщині) / А. М. Народицький. – К., 1973.
3935. Вейсберг Б. С. От Десны до Ворсклы / Б. С. Вейсберг, П. А. Нестеренко, П. А. Стефаров. – Х., 1986. – С. 67-72; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 105-106; Краткий очерк Тростянецкого имения г. г. наследников д. с. с. Л. Е. Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. – Ахтырка, 1912; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 30.
3936. Ахтырский уезд накануне XIX века (Материалы для истории Ахтырщины) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 19. – Х., 1913. – 435 с.; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – 560 с.; Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины / А. И. Дейнека. – Х., 1989. – С. 102-103; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 577; Краткий очерк Тростянецкого имения г. г. наследников д. с. с. Л. Е. Кениг в сельскохозяйственном и лесном отношениях. – Ахтырка, 1912; Памятники

- градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 29-30; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1903. – Т. 7. – С. 321; Технические предприятия Тростянецкого имения Л. Е. Кениг и наследники. – Х., 1913; Тростянецкое имение Л. Е. Кениг и наследники. Сельское хозяйство. – Х., 1913. – С. 1-171; Тюменева Г. Чайковський і Україна / Г. Тюменева. – К., 1955. – С. 9; Народицький А. М. Сторінки життя великого композитора. (П. І. Чайковський на Сумщині) / А. М. Народицький. – К., 1973. – С. 3-6, 8; Дейнека А. И. Архитектурные памятники Сумщины / А. И. Дейнека, П. А. Сапунин – Х., 1985. – С. 55-56; Голубченко В. Ю. 600 километров по Сумщине : Путеводитель / В. Ю. Голубченко, Б. В. Линицкий. – Х., 1973. – С. 82; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3937. ЦАМО РФ, ф. 206 СД (1469), оп. 1, спр. 12, арк. 4, оп. 1, спр. 9, арк. 151; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 742ХППШ; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 255; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1541; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 473.
3938. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3939. ЦАМО РФ, ф. 161 СД (1396), оп. 1 (215767), спр. 1, арк. 69, ф. 206 СД (1469), оп. 2, спр. 11, оп. 1, спр. 12, арк. 4; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 638ТППШ; ДАСО. Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 255; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1515; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3940. Романова Г. А. Отчёт о работе Сумского отряда Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1990 г. / Г. А. Романова // Архів ІА НАНУ.
3941. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г./ О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
3942. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и её притоков с 1965 по 1972 годы / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ.
3943. Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 155.
3944. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. В. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1987 /13/б. – № 22433 – 22434.
3945. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 543.
3946. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1893. – С. 350.
3947. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. – К., 1931. – С. 350.
3948. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Отд. VI. – Чернигов, 1874. – С. 34.
3949. Шостка: Историко-краеведческий очерк. – Х., 1970. – С. 7.
3950. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1893. – С. 345.
3951. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Отд. VI. – Чернигов, 1874. – С. 342.
3952. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині / В. Модзалевський. – К., 1926. – С. 55.
3953. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1893. – С. 344.

3954. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб, 1903. – С. 345.
3955. Ханенко А. И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии / А. И. Ханенко. – Чернигов, 1867. – С. 27.
3956. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 15 – 16. Кн. 8 / С. М. Соловьев. – М., 1962. – С. 248.
3957. Лукьянов П. М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. Т. 5 / П. М. Лукьянов – М., 1961. – С. 235.
3958. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб, 1903. – С. 344.
3959. Материалы для географии и статистики России. Т. 25. Черниговская губерния. – М., 1865. – С. 362 – 364.
3960. Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. 1. – Суми, 2001. – С. 67 – 70.
3961. Столетие Шосткинского порохового завода (1771 – 1781). – СПб., 1871. – С. 32, 91, 92, 116.
3962. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. 374.
3963. Лукьянов А. М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века Т. 5 / А. М. Лукьянов. – М., 1961.
3964. Столетие Шосткинского порохового завода (1771 – 1781). – СПб., 1871. – С. 47, 48, 81.
3965. Лукьянов А. М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века Т. 5 / А. М. Лукьянов. – М., 1961. – С. 301.
3966. Материалы для географии и статистики России Т. 25. Черниговская губерния. – М., 1865. – С. 305, 338.
3967. Лукьянов А. М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века Т. 5 / А. М. Лукьянов. – М., 1961. – С. 259, 260, 301, 563.
3968. История городов и сел Украинской ССР. – К., 1980. – С. 583.
3969. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / Н. М. Лещенко. – К., 1956. – С. 163.
3970. Стогнут Б. С. Вглиб століть / Б. С. Стогнут // Советское Полесье. – 1989. – 15 січня.
3971. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 14.
3972. Там само. – С. 87 – 88, 160, 163.
3973. Лукьянов П. М. История химической промышленности СССР / П. М. Лукьянов, А. С. Соловьева. – М., 1966. – С. 149.
3974. Державний архів Управління служби безпеки України в Сумській області (ДА УСБУ в СО), ф. 16, оп. 30, спр. 82, арк. 97-99.
3975. Там само, ф. 16, оп. 30, спр. 82, арк. 97-99.
3976. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 955, арк. 211, 212.
3977. Там само, ф. Р-2196, оп. 18, спр. 4а.
3978. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 13. – С. 35.
3979. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.) : Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 288.
3980. ДАСО, ф. 149, оп. 1, спр. 77, арк. 59.
3981. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України : виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 541-558.
3982. ДАСО, ф. Р – 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 59; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – М., 1961. – Т. 2. – С. 105; Шостка : Историко-краеведческий очерк. – Х., 1970. – С. 60.
3983. ДАСО, ф. Р – 2191, оп. 1, спр. 103, арк. 18; Памятники истории и культуры

- Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Шостка : Историко-краеведческий очерк. – Х., 1970. – С. 59 – 60.
3984. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 30, арк. 5; 3 журналу бойових подій 40 А.; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 225 ЕП у 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1605; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., – 1963. – С. 180; Шостка : Историко-краеведческий очерк. – Х., 1970 – С. 63 – 64; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3985. ЦАМО РФ, Ф. 6-ї гв. стр. дивізії, оп. 1, спр. 11, арк. 95; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих за 1943 – 1944 рр. 713 ППШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1604; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1985. – С. 261; Батов П. И. В походах и боях / П. И. Батов. – М., 1966. – С. 47,69,70 ; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1984. – Т. 2. – С. 274 – 279.
3986. Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга обліку померлих у 489 ХППШ за 1943; ЦАМО РФ, Ф. 6-ї гв. стр. дивізії, оп. 1, спр. 11, арк. 95; ф. 1056, оп. 2, спр. 1, арк. 31 – 34. Списки безповоротних втрат 6 СД 60 – 1 А; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1603; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 180; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 589 – 590.
3987. Військово-медичний музей Міністерства оборони Російської Федерації. Книга померлих у ППШ 713 за 1943 – 44 рр.; ЦАМО РФ, ф. 6 – 1 гв. СД, оп. 1, спр. 11, арк. 95; ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 31-34, Списки б/в втрат 6 СД 60 армії; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» . – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1601; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1985. – С. 261; Егоров Ф. Две ночи Надине / Ф. Егоров. – Алма-Ата, 1970. – С. 43 – 49; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 589 – 590.
3988. ЦАМО РФ, ф. 6-ї гв. стр. дивізії, оп. 1, спр. 11, арк. 95; ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 31 – 34. Списки безповоротних втрат 6-ї СД 60-ї Армії; ДАСО, ф. 684, оп. 1, спр. 338, арк. 3; ф. 685, оп. 1, спр. 264, арк. 1 – 2; ф. П-4, оп. 3П, спр. 228, арк. 24 – 31; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у 5212 ХППШ з 27.02.1943 по 14.10.1945; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікові картки № 1602, №1602/2; Корогод Б. Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко. – Суми, 2003. – С. 34, 168; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 589; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 1. – С. 471; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
3989. ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24 – 31; Дані з інституту партії при ЦК КПУ згідно листа № 629-635/А від 14.06.1991 р.; Паспорти військових поховань Сумського обласного

військкомату. Облікова картка № 1601/1; Корогод Б. Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко. – Суми, 2003. – С. 34, 168; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917 – 1920 гг.) : Сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 88; Шостка : Историко-краеведческий очерк. – Х., 1970. – С. 59 – 62; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 589; Колокола памяти. – К., 1986. – С. 10 – 11; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.

3990. Літератури не виявлено.
3991. Літератури не виявлено.
3992. ЦДАГОУ, ф. 26, оп. I, спр.38, арк. 10, 74 – 77; ф. 26, оп. 1, спр. 154, арк. 1 – 4, 6 – 7; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти / ноябрь 1917 – апрель 1919 г./ : Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 472; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов /1917 – 1922 гг./ : Сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 88.
3993. Літератури не виявлено.
3994. Літератури не виявлено.
3995. Літератури не виявлено.
3996. Літератури не виявлено.
3997. Літератури не виявлено.
3998. Літератури не виявлено.
3999. Літератури не виявлено.
4000. Літератури не виявлено.
4001. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т., – Т. 1. – М., 1987. – С. 255; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 71 – 72; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 67 – 69.
4002. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1643; Чорні Тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 420.
4003. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 104; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 607; Героям слава // Сов. Полесье. – 1971. – 1 мая.
4004. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1644; Чорні Тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 421.
4005. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1642; Чорні Тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 424.
4006. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т.– М., 1988. – Т. 1. – С. 641; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 148 – 149.
4007. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1640; Чорні Тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 426.
4008. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1641; Чорні Тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 428.
4009. Василенко О. Новатор / О. Василенко, Я. Захарченко // Ленінська правда. – 1976. – 2 травня. – С. 2; У фонд миру //Ленінська правда. – 1976. – 2 червня. – С. 3; Махина Л. Премия – в фонд мира / Л. Махина // Правда Украины. – 1976. – 11 июня; О присвоении звания Героя Социалистического Труда рабочим и инженерно-техническим работникам предприятий и организаций Министерства химической промышленности СССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 20 апреля 1971 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1971. – №17 (приложение).
4010. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1639; Чорні Тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 435.

4011. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 473; Гордость города // Кушнирова С. Женщины в судьбе Шостки. – Шостка, 2004, – С. 49 – 52; Савченко В. Здрастуйте, Анастасіє Іванівно! / В. Савченко // Окрилені п'ятирічкою. – Х., 1974. – С. 6 – 15; Савченко В. Щасливий рік Насті Хондошко / В. Савченко // Ленінська правда. – 1971. – 20 червня.
4012. ЦАМО РФ, ф. 1197, оп. 2, спр. 7, арк. 33; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 291, 295; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1604/1; Акт перепоховання Шосткінського РВК від 07.05.91 р.; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 172.
4013. ЦДАУ, ф. 1405, оп. 530, спр. 341, арк. 153; ДАЧО, ф. Р – 16, оп. 1, спр. 76, арк. 72, 95, 99; спр. 966, арк. 189; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 584 – 585; Революция 1905 – 1907 гг. в России. Высший подъем революции 1905 – 1907 гг. Ноябрь – декабрь 1905 г. : Сборник документов и материалов. – М., 1955. – Т. 2. – С. 342; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов /1917 – 1920/ : Сборник документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 56.
4014. «Свема» Шосткинское ордена Октябрьской революции производственное объединение имени 50-летия ССР : Фотобуклет. – К.: Мистецтво, 1978. – 24 с.; Эстафета добрых дел: Очерк истории Шосткинское ордена Октябрьской революции производственного объединения «Свема» имени 50-летия ССР. – Х: Прапор, 1976. – 176 с.; Бараненко В. Склонившееся знамя – еще не поврежденный стяг / В. Бараненко // Полісся. – 2006. – 29 вересня. – С. 2; Страницы истории Свемы // Вовремя. – 2006. – 6 декабря. – С. 14.
4015. Сюрин М. С. Завод «Звезда» – наш второй дом / М. С. Сюрин. – Сумы: Собор, 2000. – 80 с.; Не вернувшимся с полей сражений // Советское Полесье. – 1985. – № 12 мая. – С. 1.
4016. Літератури не виявлено.
4017. Радянська Енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 300.
4018. Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 420, 421, 424, 426, 428, 430, 435; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1644; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1998. – Т. 14. – С. 448-450.
4019. Літератури не виявлено.
4020. Літератури не виявлено.
4021. Літератури не виявлено.
4022. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 281, 288, 301. Списки безповоротних втрат 60-ї СД; Ф. 417, оп. 10564, спр. 368, арк. 138 – 144; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1630.
4023. ЦАМО РФ, ф. 1128, оп. 2, спр. 15, арк. 27, 28, 42, 45, 51. Списки безповоротних втрат рядового та сержантського складу; ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 121. Списки безповоротних втрат 246 СД; ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27-41 .3 журналу бойових дій 60-ї армії про військові операції на території області 2 – 11 вересня 1943 р.; ДАСО, ф. П-4, оп. 3 П, спр. 228, арк. 24 – 31; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1606; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 611; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 12, 36 – 37, 40 – 41; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог- справочник. – К., 1987. – С. 474.

4024. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 24.
4025. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
4026. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
4027. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
4028. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ; Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и её притоков с 1965 по 1972 годы / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1965 – 72/51; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
4029. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 611; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4030. Терлецький В. В. Костянтин Ушинський і Сумщина / В. В. Терлецький. – Суми: Собор, 1998. – 101 с.; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 611; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 456; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4031. ЦАМО РФ, ф. 1366, оп. 2, спр. 6, арк. 229 – 230. Список втрат 140 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1608; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 266; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108.
4032. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1608/3; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 266; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 41, 462.
4033. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1608/1; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – К., 1988. – С. 266; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 41, 462.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4034. Абрамов І. З історії та культури селища Вороніж : Фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси / І. Абрамов; упорядкув., передм., приміт. С. В. П'ятаченка. – Суми:

- МакДен, 2007. – 132 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 610-617.
4035. ЦАМО РФ, ф. 1056, оп. 1, спр. 10, арк. 222; ф. 1056, оп. 418, спр. 6, арк. 331; ф. 6 гв. СД, оп. 1, спр. 11, арк. 95; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1610/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 602; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 109.
4036. ЦАМО РФ, ф. 1056, оп. 1, спр. 10, арк. 222; оп. 418, спр. 6, арк. 331; ф. 6 гв. СД, оп. 1, спр. 11, арк. 95; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у ППШ 713 за 1943 – 1944; ДАСО Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 288; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1610; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 602; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4037. ДАЧО, ф. 127, оп. 9-б, спр. 91, арк. 2-11; ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 245; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. – Чернигов, 1874. – С. 339; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 6; Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К., 1968. – С. 121; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 218 – 219; Пам'ятки архітектури й містобудування України : Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2000. – С. 221 – 222; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 30 – 31; Цапенко М. П. По равнинам Десны и Сейма / М. П. Цапенко. – М., 1967. – С. 75 – 77.
4038. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 604; Сумщина від давнини до сьогодення : Науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 131; Терлецький В. В. Дослідник з Воронежа / В. В. Терлецький. – Суми, 1997. – 64 с.; Петров Г. Вороніж: тепло Шевченкових листів / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995 – 8 березня.
4039. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1638; Чорні Тюльпани. Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 421.
4040. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 80-а.
4041. Українська радянська енциклопедія. Т. 6. – 2-е вид. – К., 1981. – С. 9; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 604; Сумщина від давнини до сьогодення : Науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 131; Терлецький В. В. Дослідник з Воронежа / В. В. Терлецький. – Суми, 1997. – С. 21, 38, 46; Терлецький В. В. З берегів Шостки. Літературні пошуки і знахідки / В. В. Терлецький. – Суми, 1995. – С. 71 – 75; Кононенко П. Могутній талант / П. Кононенко, Т. Кононенко // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За ред. П. П. Кононенка та І. С. Плюща. – К., 2000. – С. 8 – 26; Оленівська Л. У дорозі до Пантелеймона Куліша / Л. Оленівська. – К., 1999. – С. 8 – 10; Петров Г. Вороніж: тепло Шевченкових листів / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995. – 8 березня.
4042. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 520.
4043. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 387, арк. 255; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 542 – 543; Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. – Чернигов, 1873. – С. 341; Корноухов

А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 6.

4044. ДАСО, ф. Р-3343, оп. 1, спр. 169, арк. 2; ДАЧО, ф. 712, оп. 3, спр. 10; РДІА, ф. 1399, оп. 1, спр. 843; ф. 1488, оп. 4, спр. 950; Шосткинський міський краєзнавчий музей. Довідка з УС-31 9/66 за № 3162 від 14.07.1993; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К.: Головкивархітектура, 2001. – 350 с.; Вечерський В. В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) / В. В. Вечерський // Студії мистецтвознавчі. – 2003. – № 1. – С. 62-77; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К., 2002. – С. 273 – 276; Вечерський В. В. Проблеми охорони і відродження монастирських ансамблів як найдавніших центрів національної культури / В. В. Вечерський // Український календар. – Сянік: Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії, 1992. – С. 91 – 116; Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – С. 488 – 495; Вечерський В. В. Фортифікації Сумщини / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 4. – С. 89 – 91; Гамалеевский Харлампиев женский монастырь. – Чернигов, 1862. – 43 с.; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729 – 1730. – Чернигов, 1901. – С. 47; Філарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. – Чернигов, 1873. – С. 19 – 53; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. – К., 1911; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк / А. Лазаревский. – К., 1893. – С. 351; Логвин Г. Н. По Україні : Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К., 1968. – С. 120 – 121; Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Н. Логвин. – М., 1980. – С. 216; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. 390 – 391; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т. – К., 1986. – Т. 4. – С. 31 – 32; Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. П. Цапенко. – М.: Стройиздат, 1967. – 236 с.; Цапенко М. П. По равнинам Десны и Сейма / М. П. Цапенко. – М., 1967. – С. 69 – 74; Чернігівщина : Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 154; Яблонский Д. Порталы в украинской архитектуре / Д. Яблонский. – К., 1955. – С. 131; Радянська Енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 110 – 111; Полонська-Василенко Н. Історія України. У двох томах / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – С. 80 – 83; Большая энциклопедия / Под ред. Н. Южакова. – СПб, 1904. – Т. 17. – С. 485; Историко-статистическое описание Черниговской епархии, женские й закрытые монастыри. Кн. 4. – Чернигов, 1873. – С. 20 – 28; Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – СПб, 1908. – С. 305; Домонтович М. Матеріали для географії й статистики Росії / М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 676; Хвостенко Г. Гетьман у зоні / Г. Хвостенко // Голос України. – 1992. – 23 червня; Єпик Л. І. Гамаліївський Харлампіївський монастир: довічно ув'язнений / Л. І. Єпик // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково-практичної конференції) – Глухів, 2004. – С. 68 – 71.

4045. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 23 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» – С. 289; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1619; Військово-медичний музей МО РФ. Книга обліку померлих у 3574 ХППШ за період з 29.09.1943 по 30.10.1943; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 613; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.

4046. Літератури не виявлено.

4047. ЦАМО РФ, ф. 1360, оп. 2, спр. 27, арк. 24; ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 80 – 81; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-

- фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1611/2; Картотека військових поховань Шосткинського міськрайвійськкомату; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 611 – 612; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник – К., 1987. – С. 474
4048. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 78; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1611/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 611 – 612; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35 – 36; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 38, 436.
4049. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1631/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 41.
4050. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 79; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1631; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612.
4051. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4052. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27 – 41. Из журнала бойових дій 60-ї армії про військові операції на території області 2 – 11 вересня 1943 р.; ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 132. Списки безповоротних втрат 69 СД; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 2324 ХПШ; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 78; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1609; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 611; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 11 – 13; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4053. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 290; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1633; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Сообщения Советского Информбюро от 03.09.1943. – М., 1944. – Т. 5; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35 – 36; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 463.
4054. ЦАМО РФ, ф. 1399, оп. 2, спр. 22, арк. 51, 81 – 82; ф. 1366, оп. 2, спр. 5, арк. 49; ф. 1366, оп. 2, спр. 330, арк. 320, 330, 335, 337, 338 – 341, 343, 352, 354, 356, 367; ф. 417, оп. 10564, спр. 388, арк. 138 – 144; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих 74 МСБ за період 16.05.1943 – 29.09.1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 290; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1612; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Памятники истории и

- культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4055. ЦАМО РФ, ф. 1936, оп. 2, спр. 25, арк. 17, 26, 41. Книга обліку безповоротних втрат; ф. 417, оп. 10564, спр. 388, арк. 138 – 144; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 290; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1612/2; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4056. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 294; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1612/3; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612.
4057. ЦАМО РФ, ф. 1366, оп. 2, спр. 6, арк. 330, 335, 337 – 341, 352, 354. Списки б/в втрат рядового та сержантського складу 140 СД; ф. 1366, оп. 2, спр. 5, арк. 49. Списки б/в офіцерського складу; ф. 1399, оп. 2, спр. 22, арк. 81 – 82, 51. Списки б/в втрат рядового та сержантського складу 162 СД; ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 50; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 6; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4058. ЦАМО РФ, ф. 1366, оп. 22, спр. 6, арк. 330, 335, 337 – 341, 352, 354; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 294; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1612/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 463.
4059. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 23 – 41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 80; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1613; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 14; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4060. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 80; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1613/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 14.
4061. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 117, 147, 152, 173, 185. Списки безповоротних втрат; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 25. Списки безповоротних втрат; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1614/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35 – 36; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 463.
4062. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 117, 147, 152, 173, 185. Списки безповоротних втрат; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 25. Списки безповоротних втрат; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Алфавітна книга 491 МСБ з 07.42 по 29.09.43; Книга поховань у 265 МСБ за 1943; ДАСО, ф. 4, оп. 3П, спр. 228, арк. 14 – 23; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 290; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1614; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612;

- Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35 – 36; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4063. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 290; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1614/2; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35 – 36.
4064. Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 36; Книга Пам'яті України. Сумська область: У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 464.
4065. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 317 – 321; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4066. ЦАМО РФ, ф. 1366, оп. 2, спр. 5, арк. 48, 49, 54. Списки втрат 140 СД; ф. 1366, оп. 2, спр. 6, арк. 235, 236, 280, 296, 308. Списки втрат 140 СД; ф. 1674, оп. 2, спр. 39, арк. 26, 32. Списки втрат 354 СД 65 армії; ф. 1399, оп. 2, спр. 22, арк. 17, 20 – 22, 35, 47, 51. Списки втрат 162 СД; ф. 1399, оп. 2, спр. 18, арк. 32. Списки втрат 162 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 293; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1615; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 607; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4067. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 607; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1995. – Т. 13. – С. 321 – 585.
4068. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 478; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 221; Сеген С. Посланець великої землі. (З книги «Товариш Дем'ян») / С. Сеген // Вітчизна. – 1977. – № 11. – С. 123 – 143; Овсій І. О. Д. С. Коротченко. (До 90-річчя з дня народження) / І. О. Овсій // Український історичний журнал. – 1984. – № 11. – С. 139 – 143; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4069. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 25.
4070. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 124 – 128, 152, 153. Списки безповоротних втрат 246 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 291; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 11 – 13; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4071. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 19.
4072. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 20.
4073. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 20.

4074. ЦАМО РФ, ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 31 – 34; Ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 23 – 41; ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 59 – 60; ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 91; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 291; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1618; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Сообщение Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35, 53; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4075. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 289; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1618/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Сообщение Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 108; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 35, 53.
4076. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 388, арк. 138 – 144; ф. 6-ї гв. СД, оп. 1, спр. 11, арк. 95; ф. 1936, оп. 2, спр. 28, арк. 84. Книга обліку втрат 115 стр. бригади; ф. 1056, оп. 418, спр. 6, арк. 331; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1620; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 613; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4077. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1621; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4078. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1632; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 612; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 36 – 37; Книга Пам'яті України. Сумська область. Т. 13. – Суми, 1997. – С. 463.
4079. ЦАМО РФ, ф. 1294, оп. 2, спр. 4, арк. 20, 181, 183, 193, 194, 195, 230, 296. Списки безповоротних втрат сержантського та рядового складу 106 СД; Ф. 1294, оп. 2, спр. 5, арк. 13. Списки безповоротних втрат офіцерського складу 106 СД; ДАСО Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1622/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 613; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4080. ЦАМО РФ, ф. 1294, оп. 2, спр. 4, арк. 20, 181, 183, 193, 194, 195, 205, 230, 296. Списки безповоротних втрат сержантського та рядового складу 106 СД; ф. 1294, оп. 2, спр. 5, арк. 13. Списки безповоротних втрат офіцерського складу 106 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 613; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4081. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 9-н, спр. 21, арк. 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской

- области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 2, 14; Кожедуб И. Н. Верность Отчизне / И. Н. Кожедуб. – М., 1967. – С. 422; Великая Отечественная война. Краткий научно-исторический очерк. – М., 1970. – С. 246, 440, 581; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. – М., 1961. – Т. 3. – С. 234, 267; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. – М., 1962. – Т. 4. – С. 223; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 6, 67, 90, 282, 588, 613; Цихош Э. Сверхзвуковые самолеты / Э. Цихош. – М., 1983. – С. 247; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 56 – 61; Гриченко И. Т. Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 12 – 17; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М., 1987. – Т. 1. – С. 681 – 682.
4082. ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 1434, арк. 1 – 5; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 555 – 557; Корноухов А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / А. Корноухов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. – Чернигов, 1906 – 1908. – Приложение. – С. 24 – 25.
4083. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1622/2; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 613; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 464.
4084. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 25.
4085. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 25.
4086. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и её притоков с 1965 по 1972 годы // Архів ІА НАНУ. – 1965-72/51; Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 155.
4087. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 18564, спр. 388, арк. 138 – 144; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1617; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 607 – 608; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4088. ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 103, арк. 18.; спр. 101, арк. 29; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 607 – 608; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Х., 1963. – С. 253.
4089. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 25.
4090. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 144. Списки безповоротних втрат 246 СД; ф. 1128, оп. 2, спр. 15, арк. 37; ф. 1366, оп. 2, спр. 6, арк. 376. Списки безповоротних втрат 140 СД; ф. 395, оп. 9436, спр. 2, арк. 17; ф. 1197, оп. 1, спр. 11, арк. 1 – 4; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1607; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 9 – 13, 36 – 37; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4091. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1636; Чорні Тюльпани. Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 424.

4092. ДАСО, Ф.НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 292; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1607/1; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 9 – 13, 36 – 37.
4093. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и её притоков с 1965 по 1972 годы / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1965-72/51; Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2007 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 2007/229.
4094. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
4095. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
4096. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 24.
4097. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 24.
4098. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 388, арк. 138 – 144; ф. бгв. СД, оп. 1, спр. 11, арк. 95, 96; ф. 1369, оп. 1, спр. 5, арк. 6 – 8; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 293; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1616; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 14 – 16; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4099. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми. 2003. – С. 166; Регентюк В. Зорі приносять щастя / В. Рентюк // Окрилені п'ятирічкою: Збірник статей. – Х., 1974. – С. 108 – 119; Олексій Дмитрович Замула: [Некролог] // Полісся. – 2001. – С. 4.
4100. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 22 – 23.
4101. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 82-а, арк. 129, 133. Списки безповоротних втрат 246 СД; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 48. Списки безповоротних втрат 69 СД; ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 31 – 34. Списки безповоротних втрат 6 СД 60 А; ф. 1378, оп. 2, спр. 38, арк. 257, 261, 269. Списки безповоротних втрат офіцерського, сержантського та рядового складу 149 СД 65 А; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих 74 МСБ за період 16.05.43 – 29.09.43; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 294; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1623; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 613 – 614; Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995. – С. 11 – 13; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4102. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.

4103. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 21 – 22.
4104. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 22.
4105. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 22.
4106. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 23.
4107. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 23.
4108. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10564, спр. 383, арк. 27-41; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 293; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1625/1; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 614; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 474.
4109. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка №1637; Чорні Тюльпани. Афганський мартиролог України. – К., 1999. – С. 430.
4110. Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г./ Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
4111. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 294, 297, 307, 375, 393, 438; ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 170; ф. 1202, оп. 2, спр. 36 арк. 46, 53 – 57, 63, 64; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1628; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 614; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4112. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 21.
4113. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 136. Списки безповоротних втрат 246 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1628/2.
4114. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 294, 297, 307, 375, 399, 438; ф. 1528, оп. 2, спр. 71-а, арк. 170, 136; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка №1628/1.
4115. ЦАМО РФ, ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 136. Списки безповоротних втрат 246 СД; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1628/2.
4116. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 294, 297, 307, 375, 399, 438; ф. 1528, оп. 2, спр. 71/а, арк. 136, 170; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1628/4.
4117. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-

- фашистськими захватчиками Сумської області і її звільнення Червоною Армією 1941 – 1943». – С. 29; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1628/3; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 614; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 465.
4118. Літератури не виявлено.
4119. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, С. В. Юренко, Л. И. Белинская // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1987/13/б, № 22433 – 22434.
4120. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 20.
4121. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 21.
4122. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 21.
4123. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 298, 281, 286, 370, 394, 303, 276 – 278; ф. 417, оп. 10564, спр. 388, арк. 138 – 144; ф. 1528, оп. 2, спр. 81-а, арк. 134; ф. 1202, оп. 2, спр. 36, арк. 21, 23, 24, 48, 54, 62, 77. Списки безповоротних втрат; ДАСО, Ф.НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 294; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1626; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4124. ЦАМО РФ, ф. 1182, оп. 2, спр. 32, арк. 281, 288, 301. Списки безповоротних втрат 60-ї СД; ф. 417, оп. 10564, спр. 368, арк. 138144; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943» – С. 294; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4125. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 614.
4126. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г./ О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская, Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
4127. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам р. Десны и её притоков с 1965 по 1973 годы / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. – 1965-73/51; Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
4128. Рудинський М. Я. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині / М. Я. Рудинський // ВУАК за 1925 р. – К., 1926; Морачевський М. Я. Щоденник 1931 / М. Я. Морачевський // Архів ІА НАНУ. – № 309/9. ; Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам р. Десны и её притоков в 1973 г. / И. Ф. Иванченко // Архів ІА НАНУ. – ф. е. 1973/45; Милованова Н. А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1988 г. / Н. А. Милованова // Архів ІА НАНУ.
4129. Сумщина від давнини до сьогодні : Науковий довідник / Упоряд. Л. А. Покидченко; редкол. Л. П. Сапуніна (відп. ред.) та ін. – Суми, 2000. – С. 5.
4130. Полный свод законов Российской империи. Т. XXI. Ст.152229. – СПб., 1890.
4131. Городские поселения в Российской империи. Т.V. Ч. 2. – СПб, 1895. – С. 279.
4132. Административно-территориальное деление Украины. – Х., 1923. – С. 41.
4133. Сумщина від давнини до сьогодні : Науковий довідник / Упоряд. Л. А. Покидченко; редкол. Л. П. Сапуніна (відп. ред.) та ін. – Суми, 2000. – С. 5.

4134. Хутір Шостка та інші поселення краю в історичних документах від 1551 року. – Шостка, 2003. – С. 9.
4135. Янко М. П. Топонімічний словник – довідник Української РСР / М. П. Янко. – К., 1973. – С. 169.
4136. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – УП, СПб, 1908. – С. 500.
4137. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783) / А. Лазаревский. – К., 1908. – С. 49.
4138. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – УП, СПб, 1908. – С. 336.
4139. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1893. – С. 504.
4140. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк ніжинський / А. Лазаревский. – УП, СПб, 1908. – С. 504.
4141. Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества с кратким историческим и географическим описанием Малыя России / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 76.
4142. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб, 1865. – С. 350.
4143. Сумщина від давнини до сьогодення : Науковий довідник / Упоряд. Л. А. Покидченко; редкол. Л. П. Сапухіна (відп. ред.) та ін. – Суми, 2000. – С. 135.
4144. Приложение к трудам редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. Т. 6. – СПб, 1860. – С. 6-7.
4145. Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 гг. : Сборник документов. – М., 1963. – С. 695.
4146. Крестьянское движение в России в 1870 – 1880 гг. : Сборник документов. – М., 1968. – С. 495.
4147. Верховец Я. Д. В наши дни / Я. Д. Верховец. – Петроград, 1915. – С. 17-19.
4148. Журналы Глуховского уездного земского собрания. – Глухов, 1886.
4149. Революційна боротьба трудящих України в 1905 – 1907 рр. – К., 1980. – С. 87.
4150. ЦДАУ, ф. 1439, оп. 1, спр. 390, арк. 81.
4151. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1907 гг. / И. Г. Дроздов. – С. 174.
4152. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900 – 1917) – К., 1987. – С. 197, 183.
4153. ЦДАУ, ф. 1439, оп. 1, спр. 1482, арк. 27.
4154. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 42.
4155. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 13, 14.
4156. Там само. – С. 7.
4157. ДАСО, ф. 1705, оп. 2, спр. 1, арк. 20.
4158. Там само, ф. 221, оп. 1, спр. 181, арк. 32.
4159. Там само, ф. 7641, оп. 1, спр. 370, 371.
4160. Клопов В. Народна боротьба на Україні в роки Другої світової війни / В. Клопов, І. Кулик – К., 1957. – С. 114.
4161. Сумская область в период Великой Отечественной войны. – Х., 1963. – С. 253.
4162. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 619.
4163. Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1975. – С. 97-98.
4164. Зелен-край. Ямпільщина: нариси і портрети. – Суми, 2001. – С. 33-35.
4165. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Ніжинський / А. Лазаревский. – УП, СПб, 1908. – С. 503.

4166. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К., 2005. – С. 561-562.
4167. ЦАМО РФ, ф. 1674, оп. 2, спр. 39, арк. 6; ф. 422, оп. 10496, спр. 138, арк. 31; Військово-медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у МСБ 74 за період з 16.05.1943 по 29.09.1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 312; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1714; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; 3 козацького роду // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 51.
4168. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 617; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4169. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; Антипенко М. Вічна слава героям / М. Антипенко // Голос часу. – 1991. – 8 червня. – С. 3; Вороненко М. «Пошук» веде пошук / М. Вороненко // Молодь України. – 1990. – 20 жовтня. – С. 2; Павленко В. Пам'ять про героїв вічна / В. Павленко // Шлях комунізму. – 1990. – 7 квітня. – С. 2.
4170. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 159, 163, 164; ф. 1674, оп. 2, спр. 39, арк. 6; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 312; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікові картки № 1701, 1702, 1702/1; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; Незамерзаючі джерела // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 52.
4171. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4 зв.; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 315; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1708; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; Колиска трудового братства // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 55.
4172. Авдасєв В. Н. Трудовое Братство Н. Н. Неплюева. Его история и наследие / В. Н. Авдасєв. – Сумы, 2003. – 64 с.; Мельник Л. Г. Состоявшаяся утопия, или Машина времени Н. Н. Неплюева / Л. Г. Мельник. – Сумы, 2004. – С. 3-44; Авдасєв В. Повернення забутого імені / В. Авдасєв // Православний вісник. – 1996. – № 4. – С. 54-56; Буров А. То ж братчики! / А. Буров // КИФА. – 2003. – № 8. – С. 10-11; Сомин Н. В. Хозяйственный строй Крестовоздвиженского Трудового Братства / Н. В. Сомин // Механизм регулирования экономики. – 2003. – № 4. – С. 163-170; Одарченко С. Відкрито пам'ятний знак / С. Одарченко // Голос часу. – 2005. – 24 травня. – С. 2; Сліпушко О. Срібним струменем із глибини століть / О. Сліпушко // Українська культура. – 2005. – № 1-2. – С. 32-33.
4173. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 635; Колиска Трудового братства // Зелен-край. – Суми, 2001. – С. 55.
4174. Авдасєв В. Н. Трудовое Братство Н. Н. Неплюева. Его история и наследие / В. Н. Авдасєв. – Сумы, 2003. – 64 с.; Мельник Л. Г. Состоявшаяся утопия, или Машина времени Н. Н. Неплюева / Л. Г. Мельник. – Сумы, 2004. – С. 3-44; Авдасєв В. Повернення забутого імені / В. Авдасєв // Православний вісник. – 1996. – № 4. – С. 54-56; Буров А. То ж братчики! / А. Буров // КИФА. – 2003. – № 8. – С. 10-11; Сомин Н. В. Хозяйственный строй Крестовоздвиженского Трудового Братства / Н. В. Сомин // Механизм

- регулювання економіки. – 2003. – № 4. – С. 163-170; Одарченко С. Відкрито пам'ятний знак / С. Одарченко // Голос часу. – 2005. – 24 травня. – С. 2; Сліпущко О. Срібним струменем із глибини століть / О. Сліпущко // Українська культура. – 2005. – № 1-2. – С. 32-33.
4175. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 233, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4 зв.; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 313; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1707; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 618; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780.
4176. Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 55; Вятский А. Если бы у меня было десять жизней / А. Вятский. – Куйбышев, 1965. – С. 278-348; Говорят погибшие герои. – М., 1986. – С. 101-103; Ченчик Г. Підпільники / Г. Ченчик // Шлях комунізму. – 1975. – 13 травня. – С. 2; Старикова В. І. За нескінченність життя / В. І. Старикова // Шлях комунізму. – 1988. – 21 травня. – С. 3; Соломко Н. Робота музею бойової слави / Н. Соломко // Голос часу. – 2005. – 8 квітня. – С. 2.
4177. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1731; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 438; Криворук С. Імені воїна-інтернаціоналіста / Криворук С. // Шлях комунізму. – 1987. – 17 березня.
4178. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 283, ф. 201, оп. 321, спр. 96, арк. 59, 62 (оригінал); ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 315; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 779; Місто, що Дружбою зветься // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 49.
4179. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 642; Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 13; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4180. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 626.
4181. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 96, арк. 59, 62 (оригінал); ДАСО, ф. Р. 2181, оп. 1, спр. 103, арк. 159, ф. Р. 2445, оп. 7, спр. 15, арк. 1; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікові картки № 1719, 1720, 1721, 1722, 1723, 1724, 1725, 1726; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 779; Устинова Л. Треба пам'ятати! / Л. Устинова // Шлях комунізму. – 1990. – 26 травня. – С. 3; Антипенко М. Вічна слава героям / М. Антипенко // Голос часу. – 1991. – 8 червня. – С. 3; Місто, що Дружбою зветься // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 49.
4182. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1728; Паспорти військових поховань Ямпільського райвійськкомату. Пов. № 10, спр. № 29/1987; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 418; Дудкіна Л. Яка це була людина // Голос часу. – 1991. – 5 жовтня. – С. 2; Шинко О. Пам'яті загиблого сержанта Артеменка В. М. / О. Шинко // Голос часу. – 1996. – 21 червня. – С. 4.
4183. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1729; Паспорти військових поховань Ямпільського райвійськкомату. Повідомлення № 1618, спр. № 29/1987; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 429.

4184. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 761; Книга скорботи України. Сумська область. В 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 568; Антипенко М. Вічна слава героям / М. Антипенко // Голос часу. – 1991. – 8 червня. – С. 3.
4185. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Місто, що Дружбою зветься // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 50.
4186. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 628-629; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1995. – 624 с.; Місто, що Дружбою зветься // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 50.
4187. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4188. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 635; На перехресті // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 56.
4189. ЦАМО РФ, ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 33; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 315; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Микитівські життєлюбів // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 59.
4190. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234., арк. 7зв.; ДАСО, ф. 4. оп. 3П., спр. 265, арк. 57, 94; Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 315; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1709; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780.
4191. ЦАМО РФ, ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 32; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 316; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1706; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 635; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; На древній княжицькій землі // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 57.
4192. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 618-619; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Хлякін А. Народні месники / А. Хлякін // Шлях комунізму. – 1986. – 20 грудня. – С. 2; Іскрина Н. Живим серця і пам'ять обпалюй / Н. Іскрина // Шлях комунізму. – 1985. – 10 жовтня. – С. 3.
4193. Свідчення жителя села Мароки В. І.
4194. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 74, арк. 174, ф. 1056, оп. 2, спр. 13, арк. 167, ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 31-34. Списки безповоротних втрат; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 316-317; Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1711; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; Багате лісами і луками // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 58.
4195. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781.

4196. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 214, ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 31-34; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко – фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 319; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1705; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4197. ЦАМО РФ, ф. 201, спр. 321, спр. 234 , арк. 4 зв.; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 318; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1713; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4198. Літератури не виявлено.
4199. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 755; Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 55; Вятский А. Если бы у меня было десять жизней / А. Вятский. – Куйбышев, 1965. – С. 272-348; Говорят погибшие герои. – М., 1986. – С. 101-103; Ченчик Г. Підпільники / Г. Ченчик // Шлях комунізму. – 1975. – 13 травня. – С. 2; Старикова В. За нескінченність життя / В. Старикова // Шлях комунізму. – 1988. – 21 травня. – С. 3; Подвигу жити в віках // Голос часу. – 1995. – 16 травня. – С. 1-2; Соломко Н. Робота музею бойової слави / Н. Соломко // Голос часу. – 2005. – 8 квітня. – С. 2.
4200. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 231 – 233, ф. 201, оп. 22, спр. 234, арк. 2 зв.; Військово – Медичний музей МО Російської Федерації. Книга померлих у МСБ 74 за період з 16 травня по 29 вересня 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 318; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1703; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Книга скорботи України. Сумська область. У 2-х т. – Суми, 2003. – Т. 2. – С. 567.
4201. Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 336; Гриченко И. Т. Подвиг : Документальные очерки о Героях Советского Союза / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1983. – С. 127; Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 60-61; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 336; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 474; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Антипенко М. Вічна слава героям / М. Антипенко // Голос часу. – 1991. – 8 червня. – С. 3.
4202. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10567, спр. 74, арк. 174, 178; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 319; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4203. ЦАМО РФ, ф. 417, оп. 10597, спр. 74, арк. 178; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 319; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781.
4204. ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 319; Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 60.
4205. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1728; Паспорти військових поховань Ямпільського райвійськкомату. Повідомлення № 54 з

- в/ч. пп. 51392; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 435; Пам'яті воїна-інтернаціоналіста // Шлях комунізму. – 1987. – 19 лютого; Григорчук Ф. Відкритоobelіск / Ф. Григорчук // Шлях комунізму. – 1988. – 14 травня.
4206. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 779; Іскрина Н. Живим серця і пам'ять обпалюй / Н. Іскрина // Шлях комунізму. – 1985. – 10 жовтня. – С. 3; Козуб М. Загинули, захищаючи Вітчизну / М. Козуб // Шлях комунізму. – 1988. – 13 лютого. – С. 2; Гмирко М. Все, що залишилось – пам'ять / М. Гмирко // Голос часу. – 1991. – 21 березня; Гмирко М. Останній бій командира розвідки / М. Гмирко // Голос часу. – 1997. – 28 лютого, 4 березня.
4207. ЦАМО РФ, ф. 361, оп. 6079, спр. 17, арк. 164; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 779; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 631.
4208. ЦАМО РФ, ф. 1056, оп. 2, спр. 21, арк. 33; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 321; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1715; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 631; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 631.
4209. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине : Сборник документов и материалов Т. 2. Ч. 1. – К., 1955. – С. 126-127; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 629-630; Стариков В. Знайте минуле свого краю / В. Стариков // Шлях комунізму. – 1975. – 16 жовтня. – С. 4; Робітничє селище. // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 45.
4210. Гриченко И. Т. Ради жизни на земле / И. Т. Гриченко, Н. М. Головин. – Х., 1980. – С. 41-44; Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 70.
4211. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 637; Українська РСР в період Громадянської війни. Т. 2. – К., 1968. – С. 30; Жовтень на Сумщині. – Суми, 1958. – С. 102-104; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4212. ЦАМО РФ, ф. 3467, оп. 1, спр. 95, арк. 33; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 321; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1716; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4213. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 439; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Гладков Т. Ковпак / Т. Гладков, Л. Кизя. – М., 1973. – С. 81-82; Кизя Л. Сидір Ковпак / Л. Кизя. – К., 1972. – С. 94-95; Базима Г. Я. Слідами великого рейду / Г. Я. Базима. – К., 1988. – С. 89-103; Тутутченко С. П. Люди, которых я знал / С. П. Тутутченко. – К., 1986. – С. 16.
4214. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1717; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и её освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 321; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 637; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4215. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Потапов Д. Такі вони, свідки війни / Д. Потапов // Голос часу. – 2003. – 29 липня. – С. 3.
4216. Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 61; Сумщина від давнини до сьогодення. – Суми, 2000. – С. 136, 153.

4217. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 619; Сидоренко І. Кличуть вдови з вічності своїх чоловіків / І. Сидоренко // *Голос часу*. – 2002. – 20 вересня. – С. 2.
4218. ЦАМО РФ, ф. 1674, оп. 2, спр. 39, арк. 19. Алфавітна книга безповоротних втрат померлих у 507 ППШ за період з 6 по 23 жовтня 1943; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 322; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1718; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 637; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4219. ДАСО, ф. 2445, оп. 7-а, спр. 15, арк. 27; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Вічно живі. – К., 1975. – С. 279-281; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 766; Юні месники Сумщини. Альбом. – Суми, 1968; Савченко В. Орлятко / В. Савченко // *Ленінська правда*. – 1964. – 17 жовтня; Лаврик П. Костя Янін / П. Лаврик // *Червоний промінь*. – 1972. – 26 листопада; Орден Кості Яніна // *Зірка*. – 1975. – 9 травня.
4220. ДАСО, ф. 2445, оп. 7-а, спр. 15, арк. 27; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Юні месники Сумщини. Альбом. – Суми, 1968; Вічно живі. – К., 1975. – С. 279-281; Савченко В. Орлятко // *Ленінська правда*. – 1964. – 7 листопада, 17 жовтня; Лаврик П. Костя Янін / П. Лаврик // *Червоний промінь*. – 1972. – 26 листопада; Орден Кості Яніна // *Зірка*. – 1975. – 9 травня.
4221. Паспорти військових поховань Сумського обласного військкомату. Облікова картка № 1710; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 655; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 781; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Зелен-край. Ямпольщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 64.
4222. Ленінські зорі над Сумщиною. – Х., 1970. – С. 152; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4223. ЦАМО РФ, ф. 201, оп. 321, спр. 234, арк. 4 зв., арк. 7 зв.; Військово-Медичний музей МО Російської Федерації. Книга поховань 011 ХПТШ за період з 16 липня 1943 по 17 травня 1944. Книга померлих у 3573 ХПТШ за період з 1 травня по 18 травня 1943. Алфавітна книга безповоротних втрат померлих у 5151 ХПТШ за період з 6 червня 1943 по жовтень 1945; ДАСО, Ф. НДБ «Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Сумской области и ее освобождение Красной Армией 1941 – 1943». – С. 312; Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1712; Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. – Суми, 1997. – Т. 13. – С. 780; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4224. Паспорти військових поховань Сумського облвійськкомату. Облікова картка № 1730; Паспорти військових поховань Ямпільського райвійськкомату. Облікова картка № 29; Чорні тюльпани : Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 431; Під кроною розлогого красеня // *Зелен-край*. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 42; Новиченко А. Вершина можливого / А. Новиченко // *Шлях комунізму*. – 1988. – 1 листопада. – С. 2.
4225. Н. Н. Неплюев – подвижник земли русской. – Сергиев Посад, 1908. – 199 с.; Н. Н. Неплюев – подвижник земли русской. – Киев, 1912. – 40 с.; Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 28-35; Неплюев Н. Н. : Некролог // *Исторический вестник*. – 1908. – № 29. – С. 1156- 1157; Некролог : Н. Н. Неплюев // *Новое время*. – 1908. – 23 января. – С. 1; Погребение Н. Н. Неплюева // *Христианин*. – 1908. – № 3, 4; Солодовник Н. С. Воздвиженское трудовое братство / Н. С. Солодовник – М., 1996; Флєрова А. А. Відбудова і освячення храму / А. А. Флєрова // *Православний вісник*. – 1996. – № 5. – С. ?; Авдасьов В. М. Блуститель / В. М. Авдасьов // *Голос часу*. – 1993. – 6

квітня. – С. 2; Авдасьов В. М. Віра, любов і труд / В. М. Авдасьов // Сумщина. – 2001. – 29 вересня. – С. 4; Революція 1905 – 1907 гг. на Україні : Сборник документов и материалов Т. 2. Ч. 1. – К., 1955. – С. 126-127; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 629-630; Старикова В. Знайте минуле свого краю / В. Старикова // Шлях комунізму. – 1975. – 16 жовтня. – С. 4; Робітниче селище // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 45.

4226. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 633-634; Хлякін А. П. З ім'ям Батьківщини / А. П. Хлякін. – К., 1982. – 190 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475; Віхи історії та нові виміри // Зелен-край. Ямпільщина на зламі тисячоліть. – Суми, 2001. – С. 37-383; Іскрина Н. Живим серця і пам'ять обпалюй / Н. Іскрина // Шлях комунізму. – 1985. – 10 жовтня. – С. 3.
4227. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. – К., 1987. – С. 475.
4228. Літератури не виявлено.

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

арк. – аркуш	н. е. – нова ера
арх. – архітектор (з прізвищем)	нар. – народний
ареол. – археологія (у назвах статей)	неп – нова економічна політика
архіт. – архітектура (у назвах статей)	обл. – область
вис. – висота	оз. – озеро (з назвою)
вул. – вулиця	пл. – площа
в/ч – військова частина	ППО – протиповітряна оборона
г. – гора (з назвою)	пров. – провулок
га – гектар	просп. – проспект
год. – година	проф. – професор (з прізвищем)
довж. – довжина	р. – рік
зб. – збірник	р. н. – рік народження
іл. – ілюстрація	рад. – радянський
ім. – імені	ред. – редакція
ін. – інші	р-н – район (з назвою)
іст. – історія (у назвах статей)	рр. – роки
кв. – квартира	с. – село (з назвою)
кв. км – квадратний кілометр	с. – сторінка
кв. м – квадратний метр	св. – святий (з іменем)
кн. – книга	ск. – скульптор (з прізвищем)
кол. – колишній	см – сантиметр
крб. – карбованець	смт – селище міського типу
м – метр	спец. – спеціальний
м. – місто (з назвою)	спр. – справа
мист. – мистецтво (у назвах статей)	ст. – станція (з назвою)
містобуд. – містобудування (у назвах статей)	ст. – стаття (з номером)
мм – міліметр	ст. – століття (з числом)
т. – том	с-ще – селище
	т-во – товариство

т. д. – так далі
т. зв. – так званий
т. ін. – таке інше
т. п. – тому подібне
тис. – тисяча, тисячоліття (з числом)
у т. ч. – у тому числі

укр. – український
упоряд. – упорядник
ф. – фонд
худ. – художник (з прізвищем)
ч. – частина
шир. – ширина

Скорочені назви міст

К. – Київ
Л. – Ленінград
М. – Москва
СПб. – Санкт-Петербург
Х. – Харків

Іменний покажчик:

А

Абашина Н. С.
Абашкін О. Д.
Абизов А. А.
Абрамов І. С.
Абрамов О. І.
Авагян О.
Абрамчук Е. К.
Абрамітов
Абрамов І. С.
Авдонін М. С.
Авксьон М. Я.
Авраменко І. І.
Авраменко П.
Авраменко П. М.
Авраменко С. Д.
Авраменко С. М.
Авраменкова М. Ф.
Агалатов П. І.
Агалецький П.
Агафонов
Агібалов В.
Адамцевич Є. О.
Адов М. Г.
Азарт
Азімов О. Ю.
Акіменко А. З.
Акімов М. П.
Аксьонов І.
Акулєнко В.
Акулов І. А.

Аларбаєв Д.
Албичаков Г. Є.
Алєдінов А.
Александров О. Н.
Александрович М. О.
Александрович Т. О.
Алексєнко М. П.
Алексєєв А. К.
Алексєєв М. О.
Алексєєв О.
Алексєєв С. О.
Алєнко М.
Алєспський П.
Алєшко В.
Алєйніков О. М.
Алексєєв Л. Ф.
Алексєєнко І.
Алімов С. Я.
Альохін М.
Альтшулер А.
Алфєр'єв І.
Алфьоров М. С.
Алфьоров М. Ф.
Алфьорова Є. П.
Алчевський О. К.
Амбургер Н. П.
Амвросимов М.
Аммосов В.
Ангеліна П.
Андрєєв В. К.
Андрєєв Л.
Андрєєв Л. Т.

Андрєєв М.
Андрєєв М. П.
Андрієвський І.
Андрієнко В. П.
Андрієвський І. І.
Андріянов І. С.
Андрущенко К.
Анненкови
Анікєєнко М.
Анікєєнко Є. В.
Анісіменко І. Є.
Анісімов М. П.
Анонієв М. Л.
Антипенко М. І.
Антипєнко І. М.
Антіпєєв І. М.
Антонєнко В. Ф.
Антонєнко-Давидович Б. Д.
Антоній (Пєчєрський)
Антонов
Антонов А. М.
Антонов Г.
Антонов М. С.
Антонов О. І.
Антонович М. А.
Антонович М. О.
Антюхова Г. І.
Антонович (Войшин) П.
Антупов В. А.
Ануфрієв В. Д.
Апальков Ф. П.
Аполлінер Г.

Апостол Д. П.
Апостолов
Апраксін
Апраксина
Апридонідзе Д. Й.
Апуктін О.
Арапстян Е.
Арбо О. С.
Арбузов П. Ф.
Аржанніков В. М.
Арзамасов В. Я.
Арсеньєв
Арсеньєв К. Ю.
Арсон Н.
Артамонов
Артамонов М. І.
Артамонов
Артамонов П. Ф.
Артамонов Ф. С.
Артем (Ф. А. Сергєєв)
Артеменко В. М.
Артеменко І. І.
Артунов М. М.
Артюшенко М. Н.
Арустунов М. Б.
Арутян А. Г.
Архипенко П. Г.
Архипов В. М.
Асмолов І. О.
Ассінг А.
Астаулов С. П.
Астаф'єв Е. Б.
Астаф'єв Є. Г.
Астраханцев С. В.
Астряб О. М.
Атєєв Ю. Є.
Атрощенко Т. Ю.
Афанасій
Афанасьєв М. Г.
Афоногенов І. М.
Афонькін Г. Я.
Афонькін Ф.
Африканов О. Ф.
Ахмедов Ч.

Б

Бабарьянов А.
Бабель
Бабич Д.
Бабич М. І.
Бабич Т.
Бабич Ф.
Бабич Я.
Бабіч Н. П.

Бабкін А. І.
Бабенко П. С.
Байрон Д.
Бабко В.
Бабко В. В.
Бабченко К. М.
Бабченко П. С.
Багалій Д. І.
Багацький А. С.
Багацький Є. П.
Багацький П. С.
Багдззаков Б.
Багімутов М.
Багратіон
Багрянний
(Лозов'ягін) І. П.
Бадаєва М.
Бадрягін І. Г.
Баєва М.
Бажанов М. Д.
Баженов В.
Баженов В. І.
Базавлук Ю. І.
Базаєв М. Г.
Базарний С.
Базилевич Г. І.
Базима Г. Я.
Байрон Д.
Байцов М. О.
Бакай Ф. Т.
Бакрадзе Д. І.
Бакін О. О.
Бакуменко І. Т.
Бакуров С. М.
Балаба М.
Балагура П. П.
Баландін М. С.
Балашевич Й.
Балашевич К.
Балашов А.
Балика І.
Баличев І. М.
Балін Д. Я.
Балюк І.
Бальмен Я. П.
Балєсник П. Н.
Бандурко М. П.
Банишев М. П.
Банніков О. П.
Барабаш П. С.
Барабаш Я.
Барабошин С. Г.
Баран В.
Баранецький Б. К.
Баранников О. І.

Баранов А. І.
Баранов А. С.
Баранов І. Д.
Баранов І. М.
Баранов П. Д.
Баранов Ф. І.
Баранова К. Г.
Баранович Л.
Барвінська Ф. А.
Барздов П. І.
Барінов Д. М.
Баришев М. Г.
Барінов С. К.
Барков О. П.
Бармін О. Ф.
Барт В. С.
Басанець О.
Басов П. О.
Басок В. Я.
Батий
Батишев В. А.
Батов
Батов Д. І.
Батов П. І.
Батова Н.
Батраченко К. І.
Батюк М.
Батютенко Г. Я.
Батютенко Л. П.
Бахтін В. В.
Бахтіна М. М.
Бахтіяров
Бацман П. С.
Башилов А.
Башилов О. І.
Башмаков Ф. М.
Башнін І.
Бежановшілі Н. П.
Безгоров Г. І.
Беззубцев Ю.
Безингаєв В. Ф.
Безкоровайний
Безкоровайний М.
Безладний О. Г.
Бездрабко М.
Бездравко С. Д.
Безкровна Г. Г.
Безпальчев Ф.
Безродний Н.
Безродний П.
Безродний С.
Безус К. І.
Бей
Бєлковєць
Бєндошаєв М. І.

Бердицький В. В.
 Бердніков І. Ф.
 Березна У. В.
 Бережний В. А.
 Бережний Є. Л.
 Березанська С. С.
 Березін В. М.
 Березовець Д. Т.
 Березовська М. С.
 Березовський М. С.
 Береля А. Ф.
 Берест Ю. М.
 Берестовський Б. І.
 Берзін
 Берлінський М.
 Берлізов П. Я.
 Бернс Р.
 Бессараб С. Ф.
 Бесседін Я. М.
 Бескровний П.
 Беспалов М. І.
 Бессонов І.
 Бештак А.
 Бехтер Г. І.
 Беглов С. П.
 Беділо О. М.
 Белаш Д. І.
 Белов К. О.
 Белосельський Н.
 Белостоцький А. Ю.
 Белих Д. М.
 Білинська Л. І.
 Белевцев К. Р.
 Белов Г. О.
 Белов О. П.
 Белов П.
 Белов П. О.
 Белозерцев М. О.
 Белорибкін Д. П.
 Белошніченко І. М.
 Белявцев М. Я.
 Беляев Д. С.
 Беляев О.
 Беляева С. А.
 Березовой Ю. А.
 Берестнев С.
 Биков В. Б.
 Биков Ф.
 Бикова Г. І.
 Бикова Т. І.
 Бичков Є. А.
 Бичкова Є.
 Бібіков О.
 Бібка М.
 Бідненко С. П.
 Білецький С.
 Білик С. Я.
 Біловський Г. О.
 Біловський Р.
 Білодід Д.
 Білозерський В.
 Білокінь С.
 Білокоз І.
 Білокур М. Д.
 Біломестний Д. Г.
 Білоножко В.
 Білостоцький А. І.
 Білостоцький А. Ю.
 Білоус Д.
 Білоусов В. П.
 Білоцерківець Г. П.
 Білоцерківець Н. Г.
 Білоцерківський М.
 Білуха-Кохановська Д.
 Білявський О.
 Біляшівський М.
 Бітюков М. Ф.
 Блаватний М. І.
 Блаженно І. Г.
 Блажківський І.
 Близнюк Ю.
 Блізніченко О. М.
 Блок О.
 Блоха Т. А.
 Блохін П. М.
 Блужин А. С.
 Бобилев К. Т.
 Бобков М. І.
 Бобошко К.
 Бобошко Ф. Е.
 Бобришев П. О.
 Бобров О.
 Бобровицький І. К.
 Богатирський В.
 Богатирь З. А.
 Богатирьов
 Богатирьов С. С.
 Богданов А.
 Богданов Г.
 Богданов В. Н.
 Богданов С. М.
 Богданов Я. К.
 Богданович Ів. Ф.
 Богданович Іл. Ф.
 Богданович М. І.
 Богдановський І. М.
 Богодін Л. І.
 Богодушко Є. Я.
 Боголюбський А.
 Богомазов О. К.
 Богусевич В. А.
 Богусевич М. А.
 Богуславський Г.
 Богуш П.
 Богушевич Ф.
 Бодров В.
 Боев І. К.
 Боев О. М.
 Боженко В. М.
 Боженко В. Н.
 Боженко Є. Й.
 Божко О. А.
 Божко О. М.
 Бойко В.
 Бойко В. Д.
 Бойко Є. О.
 Бойко І. М.
 Бойко І. О.
 Бойко Л.
 Бойко О.
 Бойко П.
 Бойко С. Р.
 Бойко Ф.
 Бойко Ф. В.
 Бойков О.
 Бокін Г.
 Бокаччо Д.
 Бокін Г.
 Болдирев Г. М.
 Болотін Л. М.
 Болотников І. І.
 Большаков Ф. В.
 Бондар І. О.
 Бондар І. К.
 Бондар І. М.
 Бондар Ф.
 Бондар Ф. М.
 Бондаренко В. В.
 Бондаренко Г.
 Бондаренко І. С.
 Бондаренко М.
 Бондаренко М. В.
 Бондаренко М. І.
 Бондаренко М. Ф.
 Бондаренко Н. Я.
 Бондаренко Ф. П.
 Бондарчук О. Х.
 Бондарь Ф.
 Бонч-Бруєвич В.
 Боняк
 Боплан Гільйом-Лєвассер
 Бордошенко О. Д.
 Борзаківський В.
 Борзаківський П.
 Борисенко М. П.

Бориславський П. І.
 Борисов
 Борисов А. І.
 Борисов Б.
 Борисов О.
 Борисови
 Борисяк О. О.
 Боровик Г. П.
 Боровиковський
 Боровітський П. І.
 Боровкін Л. М.
 Бородавка Г. Л.
 Бородавкін М. С.
 Бородай В. З.
 Бородач М. І.
 Бородулін Г.
 Бортнянський Д. С.
 Ботвінников П. І.
 Бочек П. С.
 Бочкін В. І.
 Бочкін І. Ю.
 Бошнарє Є. О.
 Бояринов П. О.
 Бояркін Ф. О.
 Боярко Н. В.
 Брага І. С.
 Брайко П. О.
 Браславський В. О.
 Бранденбург М. Е.
 Браташ Д. О.
 Брежнев В.
 Бреловські О. О.
 Брижачук В. І.
 Бриль І.
 Бродський Є. Л.
 Бродський І.
 Брудний М. К.
 Брусілов
 Бруснев М.
 Брюховецький І.
 Брянцев О. М.
 Бублик О. М.
 Бубнов А. С.
 Бугаєв Л. О.
 Бугаєнко М. С.
 Бугай О.
 Бугай С.
 Бугайко Т. Г.
 Бугайов В. Г.
 Бугрій Й. Ф.
 Буданов К. П.
 Будов Б. В.
 Будьонний О. П.
 Будяков П. Т.
 Буйний З.
 Буйнов Ю. В.
 Буквін М. Г.
 Букін Ю. М.
 Буковина Ф. І.
 Букін І. Є.
 Буксгевден
 Булана В. П.
 Булат О. Ф.
 Булатович О. К.
 Булгаков П.
 Булгаков С.
 Бумажніков М. Г.
 Бунін І. О.
 Буралкєєв Д.
 Бурдига В. М.
 Бурлюк
 Бурлюк А. А.
 Бурлюк А. О.
 Бурлюк Д. Д.
 Бурлюк П.
 Буров С. М.
 Буряк В. А.
 Буряк У. М.
 Бутко О. А.
 Бутов А. Я.
 Бутович Д.
 Бутович М.
 Бутович П.
 Бутріменко Г. П.
 Бутурлін В.
 Бутурлін І.
 Бутусов Г. Ф.
 Бутько Д. А.
 Бухаріна
 Буховецький Ф.
 Бухонько В. П.
 Бучек В. М.
В
 Вадковський Ф. Ф.
 Вакуленко Л.
 Вакуловський П.
 Валішевський К.
 Ванатович В.
 Ванін О. І.
 Варламов К. Ю.
 Варчук М. І.
 Васиб Дурсун
 Василенко (Капраков) В. П.
 Василенко І. Н.
 Василенко М. І.
 Василенко М. О.
 Василенко М. П.
 Василенко С.
 Василенко Ф. В.
 Василець В. М.
 Василина Т. І.
 Васильєв В.
 Васильєв Л. О.
 Васильєв О.
 Васильєв С. О.
 Васильєв Ф. О.
 Васильківський С. І.
 Васильченко
 Васильченко А. Г.
 Васильченко Г. В.
 Васильченко Г. Н.
 Васильченко Є.
 Васильченко Є. Д.
 Васильченко (Панасенко) С. В.
 Васнецов В. М.
 Ватутін М. Ф.
 Вахітов К. Г.
 Вахрушев А. Є.
 Вашкевич Г. С.
 Вашенко М. О.
 Вашенко П.
 Вдовидченко І. Г.
 Вегер
 Вейссе В. Ф.
 Вейссе К.
 Велигонь М. М.
 Великоконь Г. І.
 Величко С.
 Величко Я. Д.
 Велиголь М. А.
 Вербицький Х.
 Вергун Н.
 Вердихін Д. Н.
 Веремєєв Д. В.
 Вересай О.
 Верещагін В.
 Веригін А. О.
 Верлен П.
 Вернадський В.
 Вернигора П. І.
 Веронезе
 Вертіков С. С.
 Вертіль М. Я.
 Вертіль О. В.
 Вертюченко В. Ф.
 Верховець С. А.
 Вершигора П. П.
 Вершинін О. П.
 Вечеренко О. В.
 Вечерський В. В.
 Вечорка
 Веднеєв А. Д.
 Ведьомкін

Верещагін Р. І.
 Виговський І.
 Винниченко М. А.
 Виноградов Г. А.
 Виноградов П. З.
 Вировий Є. С.
 Вислий П.
 Висоцька М. К.
 Висоцький І. І.
 Висоцький М. С.
 Висоцький Г.
 Височін І. А.
 Витрик В.
 Вишль (Виссель)
 Вишневський О.
 Вишневський Ієремія (Ярема)
 К.
 Вишневський М.
 Вишневські
 Вишня Остап (Губенко П. А.)
 Вишняков Ф. Д.
 Вищепан Т.
 Віленський О.
 Вільданов З.
 Вінайкін В. П.
 Вінтер Ф.
 Вітєр В. І.
 Вітовт
 Владислав ІV
 Влазнев О. Л.
 Власенко І.
 Власов Є. Т.
 Власов І. Я.
 Власовський К. І.
 Власюков Я. О.
 Вовк В. Н.
 Вовк К.
 Вовк Ф.
 Вовкула Г. Т.
 Вовна П. О.
 Вовченко Г. В.
 Вовчок Марко
 (Вілінська М.)
 Водзинський Є.
 Воеводін П. І.
 Воеводський М. В.
 Воєцкий О. Д.
 Войков Т. С.
 Войль І.
 Войналович В.
 Войтенко О. Ф.
 Войцехович В. О.
 Воликівський А. Т.
 Волков В. Г.
 Волков І. П.
 Волков Н. Є.
 Волков С. І.
 Волкова А. Н.
 Волкова Н.
 Волкогон Є. І.
 Волконський С. Г.
 Волович
 Воловіков М. С.
 Володимир, кн. Путивльський
 Володимир Мономах
 Володимир Святославович
 Володислав
 Волох А. О.
 Волошина Г. А.
 Волошко Д. П.
 Вольтєр
 Вольф Ф. Б.
 Воробйов І. О.
 Воробйов І. П.
 Воробйов М. А.
 Воробйова І. Є.
 Воробйов К. Г.
 Ворона М. А.
 Воронів
 Воронін І. Г.
 Воронін І. П.
 Воронов В.
 Воронов Г. П.
 Воронцов В.
 Воронцов М. І.
 Воронько П.
 Воропаєв І. С.
 Воропаєв О. М.
 Воропай
 Воропай А. Д.
 Ворошилін
 Ворошилов В.
 Ворошилов К. Є.
 Ворфлик П. М.
 Воскобойников
 Воскобойніков А. М.
 Врангель
 Вронський М.
 Всеволод
 Всеволод, кн. Трубчевський
 В'юнник А. О.
Г
 Гаврилін І. Т.
 Гаврилович А.
 Гавриш М.
 Гавриш П. Я.
 Гадицький О. В.
 Гаєв Я.
 Гаєвський М. І.
 Гайвас В. І.
 Гайда М. О.
 Гайдамака А.
 Гайдаш О. О.
 Гайдич А. І.
 Гайдученя А. А.
 Гайков Д. М.
 Галаган-Скопєнко О.
 Галако
 Галєв І. Ф.
 Галич А.
 Галич М.
 Галієв М. П.
 Галіусов О. М.
 Галл С. В.
 Галкін А. П.
 Гальковський М.
 Гальченко М. П.
 Галушко А. С.
 Галюн І.
 Гамалія А.
 Гамалія П.
 Гамільтон
 Ганжа І. Г.
 Ганзін М. І.
 Гансен
 Ганцев Д.
 Гапоненко І.
 Гараганєнко П.
 Гараганєнко П. К.
 Гаранін В. О.
 Гаранін Т. М.
 Гарбуз О. Я.
 Гарбуз Ю. Н.
 Гарбузов П. В.
 Гаркуша В. О.
 Гаркуша С.
 Гармаш
 Гасай Д. В.
 Гатін Б. А.
 Гафанович З. П.
 Гафанович Л.
 Гашєнко О. М.
 Гашєнко
 Гвоздєцький С. П.
 Гвоздик М.
 Гвоздь К.
 Ге М.
 Гебіндер О.
 Гєвлич В.
 Гєйнє Г.
 Гєльвіс Г. М.
 Гєндіна М. В.
 Гєнін І. М.

Герасименко К. Г.	Говоруха Є. Є.	Гончаров М. М.
Герасимов Г. Т.	Гоголь М. В.	Гончарук М. П.
Герасимов І. А.	Годін Г.	Горбач М. І.
Герасимов О. О.	Годінець	Горбачов В. Ю.
Герасимець	Годуляк К.	Горбачов М. В.
Герасімов А. С.	Годунов Б.	Горбачов П. П.
Герасімов О. К.	Голець М.	Горбачов С. П.
Герасько Г. С.	Голибін І. С.	Горбачов Ф. П.
Геращенко О. В.	Голиков А.	Горбачова М.
Гербель В. В.	Голиков І. І.	Горбенко Ф. П.
Гербель М. В.	Голінко Я.	Горбовцов А.
Герман І. М.	Голіцин В. В.	Городцов В. О.
Гернер І.	Голіцин Д.	Горбокоть А. А.
Геродот	Голіцин Є.	Горбунко П. Т.
Гесте В.	Голіцин М.	Горбунов М. С.
Гете	Голіцин О. В.	Горбунов О. Г.
Гетенко Т.	Голіцина С. О.	Горбунова В. Д.
Геттлер А.	Головазін І. М.	Горбушко Ю.
Гетьман А.	Головач Я. П.	Гордєєв М. І.
Гетьман А. І.	Головачов І. Я.	Гордєєв П. В.
Гетьманський І. С.	Головешка Р. В.	Гордєєв О.
Гінзбург О.	Головін	Гордієнко К. О.
Главатский О. В.	Головін Е.	Гордієнко М. Х.
Гладенко П. Г.	Головін І. А.	Гордін
Гладкий О. І.	Головін М. Ю.	Гордін П. М.
Гладкий Ю.	Головіна І.	Горзій П. Є.
Гладкіх М. М.	Головкін Г. І.	Горзій П. Я.
Глазков О. І.	Головкін І.	Горецький П.
Глебов М. М.	Головкін І. А.	Горлов Є. Я.
Глиба М. Д.	Головкін М.	Горностаєв Ф.
Глинська О.	Головкін Ю. О.	Горобець І.
Глівенко І.	Головенський Г.	Горов І. Г.
Глінка М.	Головко А.	Горовий І. С.
Глінка С. М.	Голос Л. П.	Городцов В. О.
Глінка Ф. М.	Голосний І. Г.	Горошин Г. С.
Глобенко В. К.	Гольдрін Б. С.	Горчалов П. І.
Глузберг Х. Н.	Гольцов В. Д.	Горшенін М. І.
Глушко М.	Голуб В.	Горюнов Є. О.
Глушко М. П.	Голуб Д.	Горюнов К. Г.
Глубока Ф.	Голуб Д. Ф.	Горюнова В.
Глух В. Я.	Голуб М. І.	Горюнова В. М.
Глущенко М. К.	Голуб О. Г.	Горький Максим
Глущенко М. П.	Голуб Ф. М.	(Пешков О. М.)
Глущенко М. Ф.	Голубенко М. В.	Горчаков І.
Глущенко Н.	Голубєв С. Ф.	Горюнов Є. О.
Глущенко П.	Голубничий В.	Гострий В. Т.
Гмиря Б. Р.	Голубівський	Готеляк М. П.
Гнезділов В.	Голубко С. С.	Готтесман
Гнезділов І. Ф.	Голубовський П. В.	Гофман В.
Гнибіда С. М.	Голямін О. С.	Грабовський П. А.
Гнилосиров В. С.	Гончаренко І. Ф.	Грабовський Я.
Гнівущ Б. П.	Гончаренко І.	Грабянка Г. І.
Гнідаш К. С.	Гончаренко М. М.	Граділь С.
Гобордовський В. І.	Гончаренко М. Н.	Граков Б. М.
Говденко М.	Гончаров Д.	Грандель П.

Гранін В. А.
Граніна Н. І.
Гранкін І. Ю.
Грановський Я.
Гребінько А. Ф.
Гребченко Й. Г.
Гребченко С. С.
Гресовський М.
Гречко В. П.
Гресь
Гресев О. С.
Гречіхін Г. С.
Грибан В.
Григораш Я. Г.
Григорій
(Ружицький Г. Ф.)
Григоров В. О.
Григорова К. М.
Григорович-Барський І.
Гризун А.
Гриненко П. С.
Гринь Ф.
Гринько Г. Ф.
Гринько І. К.
Грицаєнко У.
Грицай О.
Грицай С. К.
Гриценко Г. К.
Гриценко М.
Грищик Г.
Грицун Т. І.
Гришило Г. Ф.
Гришин С. В.
Гришко О. Г.
Грищанов М. П.
Грищенко І. М.
Грищенко М.
Грищенко О.
Грищенко Ф. І.
Грідасов І. Ф.
Грім Г.
Грінченко П. С.
Грінченко Б. Д.
Грובה Н. Г.
Гросс О.
Грубрін В. Н.
Грунауер К.
Грушка Н. І.
Гуальямін І. В.
Губанов Є. В.
Губерґріц М. М.
Гуденко М. О.
Гудеріан Г.
Гудзенко І. А.
Гудим Г. Ф.

Гузенко П. П.
Гузєєв І.
Гузєєв Й. А.
Гула Л.
Гулак-Артемівський П.
Гуленко О.
Гуленко Ф. В.
Гуляницький Г.
Гун А. Л.
Гунарь Г. Я.
Гундонов Ф. Г.
Гунський М. К.
Гумілевський Ф.
Гурин В. Т.
Гурнєв
Гурченков Є. Д.
Гур'янов І. С.
Гусаковський А.
Гусєв А.
Гусєв Г. С.
Гусєв О. Є.
Гусєв О. І.
Гуторко І. В.
Гуторов Я. І.
Гуцов М. І.

Д

Давиденко К.
Давиденко О. В.
Давиденко П. Д.
Давидкін М. Ф.
Давидов А. К.
Давидов Д.
Давидов О. М.
Давидовський Г. М.
Давлячін А. М.
Даник С.
Даник Ю.
Данилєвич В.
Данилєвський М. С.
Даниленко В. М.
Данилків Г. М.
Данилов І. С.
Данилов К.
Данилов М. Ф.
Данилов П. Ф.
Данилов Ф. І.
Данилочко Р. М.
Данилов Г. В.
Данилов Є.
Данченко А. М.
Данько М. М.
Дарико М. І.
Дацюк Г. О.

Дашутін С. С.
Двойкін В. В.
Дворський В.
Дебельський
Дебоскет Д. (де Боскет)
Девятков М. С.
Дегангіров М.
Дегтярьов А. П.
Дегтярьов Т.
Деділь Ж.
Дейнека А. І.
Демєнко А. П.
Демєнков Д.
Демидов Б. В.
Демидов М.
Демидов М. С.
Демиденко І. С.
Демков М.
Демченко В. І.
Демченко Д.
Демченко М. Н.
Демченко О. О.
Демченко С. М.
Демченко Ф. С.
Дем'янов
Дем'янов І. М.
Дем'янок Я. Я.
Денисенко М.
Денисенко
(Солдатенко) С. А.
Денисенко С. В.
Денікін О. І.
Дєпа
Дєрєв'янок І. Х.
Дєрєв'янов Г.
Дєрєвська О. А.
Дєрєвський О. К.
Дєрєвльов І. С.
Дєрєв'янов В.
Дєрєв'янов М.
Дєрєв'янов О. Є.
Дєрєв'янов І. А.
Дєрєв'янов В. М.
Дєрєв'янов В. Н.
Дєсятников М. І.
Дєхтярєнко А. М.
Дєшко М.
Дєєв Д. Н.
Дєумаєв К.
Дєуньковський В.
Дєураєв І.
Дєураєв К. Х.
Дєуцєв М. Г.
Дєуба В.
Дєуба С. П.

Дзюбанов Є. Н.
Дзюбін
Дибенко К. В.
Дикалов С.
Диль І. Д.
Димніков І. Я.
Дівіріч Л. П.
Дівович С.
Діденко
Діденко К. В.
Дідик А. А.
Дідікін М. Л.
Дідук Т. І.
Діщенко Г. А.
Дмитренко К. І.
Дмитренко М. К.
Дмитренко О.
Дмитрієв П. П.
Дмитрієв С. В.
Добін І. А.
Добров М. О.
Добровольський В. О.
Добровольський М. І.
Добровольський М. М.
Добросельський О. Д.
Добросельський П. О.
Доватор М.
Довбня П. П.
Довгалов Р. П.
Довгань А. Я.
Довгань Б.
Довгополюк М. Л.
Довженко В. Д.
Довженко І. П.
Довженко О. П.
Довженко О. С.
Довженко С. В.
Довнарович К.
Додаков І. А.
Докашенко М. Г.
Долбін
Долгій С. І.
Долгов
Долговець С.
Долгополов Я. К.
Долгорукий Ю.
Долгорукі
Доленго (Клоков) М.
Должин М. Я.
Долін Б.
Доніцетті
Донда Д. Т.
Домонтович М.
Доморацький
Домошонкін І. Г.

Донцов Д.
Дорожкін І. А.
Дорофеев М. Т.
Дорошенко Г.
Дорошенко М.
Дорошенко Н. С.
Дорошенко П.
Дорошенко С. В.
Дорошенко Я.
Достоевський Ф. М.
Доценко Г. І.
Дояренко О. Г.
Драгневич
Драгомиров М. І.
Драновський В. Л.
Драпкін Д. Г.
Древаль С. О.
Дрешов М. П.
Дринь В. І.
Дробний Б.
Дробязко М. П.
Дроздов І.
Дрьомов В. І.
Дубінін Г. Г.
Дубінін М.
Дубиніна Ф. І.
Дубовик А. С.
Дубровський В. М.
Дубровський О.
Дудін Ю. І.
Дудка В.
Дудка В. Г.
Дудка Й.
Дудко Ф. І.
Дудник Г. Д.
Дудник Ф. Ф.
Дудніков
Дудченко В. А.
Дудченко В. Г.
Дудченко П. М.
Дудченко Я. Т.
Дуляпін Р. І.
Дурицька Д.
Дурново
Духно П. М.
Духов М. Л.
Душка В. Є.
Душиця О. К.
Д'яков Д.
Дятлов Л. М.
Дятлов П. М.
Дьяков М.
Д'яченко А. Т.
Дяченко Д. С.
Дяченко М.

Дяченко О. А.

Е

Ейдеман Р.
Ернст М. Л.
Ернст Ф. Л.
Есаулко Г. Г.

Є

Євдзінов О. М.
Євсеев
Євсеев В. М.
Євсеев О. Д.
Євстигнєєв П. І.
Євтушенко М. А.
Євтушенко П. Ф.
Євфросинія Ярославна
Єгоров В. С.
Єгоров М. С.
Єгоров С. О.
Єзовських І. П.
Єкімов М. Я.
Єласков П.
Єлизавета П
Єлізаров Ф. І.
Ємаличев Г.
Ємельянов Г. М.
Ємельянов М. В.
Єпімахов М. М.
Єпіфанов
Єременко А. Г.
Єременко М. І.
Єременко П. М.
Єремченко Д. Ф.
Єречкін К. І.
Єржиков Б.
Єрмаков О.
Єрмаков П. І.
Єрмолаєв
Єрмоленко В.
Єрмоллов П. М.
Єрохов А. Є.
Єсін І. М.
Єсіпов Ю. Р.
Єфіменко В.
Єфімов М.
Єфімов М. Т.
Єфіменко О.
Єфімов К. П.
Єфремов
Єфросинія

Ж

Жаботинський Л. І.
Жариков А.
Жаріков М. І.
Жаріков О. Р.
Жебуньов В. О.
Жебуньов М. О.
Жекалов В. В.
Жеков
Железний А. Є.
Жепка П. К.
Жердев С. Н.
Жеребило М. Ю.
Жеребний
Жеребцов В. П.
Животовський П.
Жиганов С. М.
Жигулін В. К.
Жизі Жан Андрій
Жила Ф. Д.
Жиліна К. М.
Жимков М. Ф.
Жинов О. Г.
Жирнов П. І.
Жиронкін К. А.
Житецький П.
Жмака К. М.
Жолобов М. П.
Жолтовський І.
Жужома М. І.
Жук В.
Жук В. І.
Жук Я. М.
Жуков
Жуков А. Б.
Жуков І. М.
Жуковська Л. І.
Жуковський
Жуковський Б.
Жуленко М.
Журавкін І. Д.
Журавльов Д. Г.
Журавльов С. А.
Журавльов Ф.
Журавський В.
Жураковський І.
Журба Янка (І. Івашина)
Журбін М. Л.
Журик М.
Журко О. І.

З

Забелін А. Н.
Забелін І. Є.

Заболодський-Десятовський П.
Заборовська М.
Заботін М. М.
Завалко М. Ф.
Заварзін В. С.
Заваров А.
Завірюха І.
Завойкін О.
Зав'ялов С. М.
Загладін В. С.
Заговора В.
Загоруйко В. П.
Задорожний Г.
Заєць Д.
Заєць Н. А.
Зайковський Д.
Зайковський С.
Зайцев О. А.
Зайцев О. П.
Зайцев П. І.
Зайцев Ф. І.
Зайцева О. З.
Зайченко Д. І.
Закудін О.
Закурдаєв В. О.
Залеський М. М.
Залеський О. М.
Залеський Ф.
Залеські
Залозний І. І.
Заломін О.
Замула Г. І.
Замула І. І.
Замула О. Д.
Заньковецька М.
Запорожченко І. Д.
Зарецька В. Д.
Зарецький В.
Зарецький В. П.
Заритецький Л.
Заруцький А.
Заславський В. С.
Затиркевич-Карпинська Г. П.
Затонський В. П.
Затуливітер В.
Захаренков К. І.
Захаров А.
Захаров О. Ф.
Захарченко Ю. В.
Захар'яш М. М.
Збаровські
Збруцькі
Звагельський В.
Звірко А. О.
Звонарьов А. С.

Зв'ягін С. С.
Звягінцев М. А.
Зелений С. П.
Зеленко К. І.
Зеленський М. О.
Зелінський В.
Зелоннік Г. В.
Зенайлов
Зеров М. І.
Зільберник К. О.
(Кадиш Сендерович)
Зіневич С. М.
Зінов'єв М.
Зінченко
Зінчук О. І.
Змисля М. Ф.
Змієнко В.
Зміяк Г. О.
Знаменський О. О.
Значко-Яворський М.
Зозуля Є. Т.
Зозуля Ф. Т.
Золотін В. Ф.
Золотоверх І.
Золотоверхов Є. А.
Золотовський І. М.
Зорич В.
Зрянин І. Я.
Зуб М. Д.
Зубакін В. І.
Зубко А. М.
Зубко М. М.
Зубков О. Ф.
Зуєв
Зуєнко В.
Зуєнко Є.
Зуєнко С. М.
Зябловський Я. З.
Зякун О.

І

Ібрагім Паша
Ібрагімов А.
Ібряєв С. Д.
Іваїнських І. Ю.
Івайков М. І.
Іван IV (Грозний)
Іван Ростиславович
Іваненко А. Г.
Іваненко Л.
Іваненко О. І.
Іваненко О. Т.
Іваницький К.
Іваницький Б.

Іваницький М. О.
Іванкін Т. Т.
Іванников П. Т.
Іванов
Іванов І. А.
Іванов І. І.
Іванов Л.
Іванов П. І.
Іванов П. П.
Іванов Р. М.
Іванов С. І.
Іванович М.
Івануна В. О.
Іванченко І.
Іванченко І. Ф.
Іванько Г. С.
Івахно Г.
Івлєв В. П.
Івлєв Г. Д.
Івченко А. А.
Івченко О.
Ігнатенко А. Ф.
Ігнатенко І. В.
Ігнатенко О.
Ігнатенко С. А.
Ігнаткін І.
Ігнатов В.
Ігнатов О. А.
Ігнатов М. О.
Ігнащенко А.
Ігор Святославич
Ізотов Г. М.
Ізяслав Давидович
Ізяслав Мстиславович
Ієремія
Іллін О. В.
Іллінська В. А.
Ілля
Ілляшенко В. Д.
Ілляшенко М. І.
Ільїн В. В.
Ільєнков Д. Є.
Ільїнов І. І.
Ільченко
Ільченко Г. І.
Ільченко М. Т.
Іллясов Ш. К.
Інвенсовой В.
Інгодов М. Є.
Інгорь І. Я.
Індик С. Л.
Іншин М. А.
Іринін О. М.
Ісаєв В.
Ісаєв М. М.

Ісаєв О. М.
Ісакович В.
Ісачкін М. В.
Іскрич Ф. М.
Ісмаїлов А.
Ішуртов І. С.
Іщенко Я. О.

Ї

Іжакевич І.

Й

Йоффе А. Ф.

К

Кабак П.
Кавалерідзе І. П.
Каденюк Л.
Казановський А.
Казанцев Н. В.
Казимир Я.
Кайдаш В. Ф.
Кайданський Е.
Кайдаш В. Ф.
Каландарев А. Д.
Калачевський С.
Калачевська К. Г.
Калачевська П. О.
Калачник П.
Калашник А. П.
Калашник П. І.
Калениченко Д. Н.
Калениченко І.
Калиновський Г.
Калінін В. А.
Калінін М. В.
Калінін М. Ф.
Калінін О. М.
Калініченко Г. М.
Калініченко І. Й.
Калістий К. І.
Калітаєва Г. Я.
Калнагуз С. Н.
Калнишевський П. І.
Калошин В. А.
Калугіна М.
Калугіни
Калюжна М. В.
Калюжний І. В.
Кальченко М.
Камай В. П.
Камай О. М.

Камбурлей М. І.
Каминін Л.
Каминський Ф. І.
Камицький С. С.
Канавець Ф.
Кандиба В. Ф.
Кандиби
Канівський П. П.
Кантемір
Канухов М. К.
Капельгородський П. Й.
Каплюк Г.
Капніст А.
Капніст В. В.
Капніст О. В.
Капністи
Капралов В. М.
Капран О. С.
Капустін О. П.
Капшук А. В.
Карабан Д. А.
Караваєв М. М.
Караваєв Ф.
Каразін В. М.
Каразін Г.
Каракін І. Ф.
Карапуз О. Д.
Карась І. Р.
Карбовська Н. Ю.
Кардан О. Є.
Кареліни О. та В.
Караваєв М. М.
Караваєв О. В.
Карєв В.
Карисєв І. В.
Каріков В. Д.
Карл ХІІ
Карамзін М.
Карімов А.
Карімов Ч.
Кардашевський А. І.
Карнаухов Я.
Карпенко А. П.
Карпенко І.
Карпенко-Карий І.
Карпов В. Т.
Карпов І. О.
Карпов К. Г.
Карпов К. І.
Карташевський А.
Карташов О. Г.
Картуша Ю. М.
Касперук О.
Касьян І. Я.
Касьяненко Є. К.

Кас'янов
 Катерина І
 Катерина ІІ
 Катькала С. М.
 Каура В.
 Качанов І. А.
 Каштанов О. К.
 Каштанова Т.
 Кашуба В.
 Кашеєв Д.
 Карябін О. П.
 Кваренгі Д.
 Квасов А. В.
 Кваша А. А.
 Квітка-Оснoв'яненко Г.
 Квітко М. Д.
 Кельніков Г. П.
 Кеніг Л. Є.
 Кеніг П. В.
 Кеніг Ф.
 Кеніг Ю.
 Кенігсен Ф.
 Кетхудов М.
 Кибальчич М. І.
 Кибальчич Т. В.
 Кизя Л.
 Килиб М.
 Кириленко С.
 Кириленко С. Ф.
 Кирилов Є. В.
 Кирилов І. В.
 Кириченко Г. Ф.
 Кириченко О.
 Кириченко П. А.
 Кириченко С. Т.
 Кириченко В. Д.
 Кириєнко Г. А.
 Кисельов
 Кисельов О. І.
 Кисельов М. О.
 Кисельов П. М.
 Кисіль Б. В.
 Кисіль М.
 Кисленко В. М.
 Кислицький Б. Є.
 Кисліцин П. В.
 Кислов М. М.
 Кича В. І.
 Кишенський Ф.
 Кишковар С. С.
 Кищинський С.
 Кібрик Н.
 Кігітов К. С.
 Кізенко Н.
 Кізцов В. Ф.
 Кікоть І.
 Кілессо С.
 Кіптенко М. І.
 Кірілов М. О.
 Кіров (Костриков) С. М.
 Кірпильов Й. М.
 Кірюхін М. А.
 Кісленський І. О.
 Кісляков І. І.
 Кіяшко Д.
 Клейн А.
 Клейн Б.
 Клепіков Т. Є.
 Клепіков Я. М.
 Клещенко І.
 Кликов Л. О.
 Клименко А. І.
 Климент'єв І. С.
 Климов Г. П.
 Климов М.
 Климов Т.
 Климушко Б. Є.
 Клок І. М.
 Клоков В.
 Клоков В. М.
 Клочко В.
 Клочко Є. С.
 Клочко М. А.
 Клушин І. Л.
 Клюквін І. І.
 Ключина (Ключник) П. Ю.
 Ключник В.
 Ключник О. Н.
 Ключников І.
 Кнуренко А. І.
 Князьков С. Ф.
 Кобеляцький В.
 Кобзар К. Д.
 Кобзев А. І.
 Кобила А.
 Кобихно А. К.
 Ковалевський О. С.
 Ковалевський С. М.
 Ковалевський Ф. Ю.
 Коваленко
 Коваленко А. П.
 Коваленко І. О.
 Коваленко І. П.
 Коваленко І. Т.
 Коваленко М. В.
 Коваленко М. Г.
 Коваленко М. П.
 Коваленко О.
 Коваленко О. А.
 Коваленко О. П.
 Коваленко П. І.
 Коваленко Ю.
 Ковалівнич Д. Н.
 Ковалівнич П. Н.
 Коваль І. Л.
 Коваль О.
 Ковальов А. О.
 Ковальов Г.
 Ковальов О. П.
 Ковальов С.
 Ковальов Ю. Г.
 Ковальова К.
 Ковальчук К. П.
 Ковальчук Т.
 Ковбаса А. Я.
 Ковбаса К.
 Ковбасенко І. В.
 Ковган М. І.
 Ковпак С. А.
 Ковпаненко Г. Т.
 Ковпаненко Т. Г.
 Коврігін І. П.
 Ковш Н.
 Ковьорний Д. Я.
 Когейн А.
 Когон М.
 Коденець Є.
 Коденець О. П.
 Кодяков А. А.
 Коен В.
 Кожедуб І. М.
 Кожемяка П. П.
 Кожушко Г. С.
 Козельський Я.
 Козика Є. П.
 Козика П. В.
 Козицький І. А.
 Козієнко В.
 Козін А. Є.
 Козлов О. А.
 Козлов П.
 Козлов П. П.
 Козлов Ф. Г.
 Козловський Н. М.
 Козорезов М. Є.
 Козюбин А. Я.
 Козюліна М. П.
 Коз'яков В. М.
 Койкін М. Д.
 Кокарев В. П.
 Коккінакі В. К.
 Колбін Р. Л.
 Колесник В. Ф.
 Колесник Р.
 Колесников А. М.

Колесников К. І.
 Колесниченко С. К.
 Колесніков І. І.
 Колесніков Т. Я.
 Колесов М. М.
 Коливайло В. М.
 Колодко М. О.
 Коломієць А. А.
 Коломієць І. Т.
 Коломієць О. О.
 Коломієць П. І.
 Коломієць Ф. С.
 Колопов П. Г.
 Колос А. М.
 Колос М. С.
 Колсанов С.
 Колтановська О.
 Колтановський О.
 Колчін О. К.
 Кольбе М.
 Кольва С. Є.
 Комаров І. В.
 Комаров О. Л.
 Комендант С. П.
 Комісар П. М.
 Комісарова Т. П.
 Комлев
 Коммуратов С.
 Компанєєць Ф. Г.
 Комяков О. В.
 Конашевич В. П.
 Конашевич Г.
 Конашевич-Сагайдачний П.
 Кондаков А. В.
 Кондаков О. О.
 Кондратьєв Г.
 Кондратьєв Г. І.
 Кондратьєв Д. І.
 Кондратьєв І. Г.
 Кондратьєв М. Д.
 Кондратьєви
 Кондрух Г. З.
 Кондуров П. Я.
 Коні А.
 Коновалов Ф. М.
 Коновніцин І. П.
 Коновніцин П. П.
 Кононенко М.
 Кононенко М. Н.
 Кононов М. Ф.
 Кононов П. П.
 Коносов В. О.
 Конотопов В. О.
 Конь Ф.
 Коньков М. К.
 Коньков О. К.
 Конохова О. І.
 Копа В. Ф.
 Копейчик І.
 Копелев П. Я.
 Копилов Ф. Б.
 Копилов Ф. В.
 Корбін К. М.
 Коренев О. І.
 Коренев П. М.
 Корепанов Д.
 Корепанов М. Д.
 Корзулін В. І.
 Корибут-Вишневецькі
 Коринфський М.
 Кормашов О. І.
 Корнев
 Корнев О. Д.
 Корнійчук І.
 Корнілов І. А.
 Корнусь В.
 Корнфельд Я.
 Коробкін В. О.
 Коробов М. Є.
 Коробовські
 Коробчанський І. Є.
 Коробчевський
 Коровай О. І.
 Коровай Ф. І.
 Корованенко К. С.
 Коровін (Горчаков) І. Є.
 Коров'яківська Є. І.
 Короленко В. Г.
 Король Г.
 Король С.
 Корольков С.
 Корольов О. І.
 Корольова І. М.
 Корольова О. В.
 Коропченко Е.
 Коростій М. Х.
 Коротич А. С.
 Короткевич М. П.
 Коротких Д. Ф.
 Коротченко Д. С.
 Коротченко-Біда О. М.
 Коротя О. В.
 Корсак Ю. Є.
 Корсаков О. І.
 Корсакови
 Корсун П. І.
 Корх М. П.
 Корч І. С.
 Коршак К.
 Коршиков О.
 Коршун Д.
 Коршунов І. І.
 Корявко І.
 Корякін Б. І.
 Косаревська
 Косаренко Д.
 Косарєв Н. А.
 Косарєв С. А.
 Косарик Д.
 Косенко П. Ф.
 Косинський
 Косиць С. Г.
 Косіор С. В.
 Косов А.
 Косов А. О.
 Косовський О.
 Косовський П. І.
 Костенецький В. Г.
 Костенецький Я. І.
 Костенко А. М.
 Костенко Д.
 Костенко О.
 Костін В. М.
 Костін В. О.
 Костогаров М. В.
 Костомаров М. І.
 Костюк Н. Н.
 Костюк Ф. П.
 Костюченко Є. П.
 Костюшко Т.
 Котбаров М.
 Котко Г. Р.
 Котляр М. Ш.
 Котляревський І.
 Котляревський Н.
 Котляров С.
 Котов М. І.
 Котов О.
 Котовський Г.
 Котьолкін І. П.
 Коцеба Г. А.
 Коцур А.
 Коцур В.
 Коцюбинський М.
 Коцюбинський О. М.
 Коцюбинський Ю.
 Кочалов М. С.
 Кочемазов В.
 Кочерга О.
 Кочергіна О.
 Кочетков А. І.
 Кочмала А.
 Кочубей В.
 Кочубей Д.
 Кочубей Ф.

Кочубеї
Кочур П. Ф.
Кочемазов В. П.
Кочура П.
Кошеленко Г. Г.
Кошель І.
Кошкаров М. М.
Кошовий Т. С.
Кравченко Г. П.
Кравченко М.
Кравченко М. Г.
Кравченко М. С.
Кравченко Н. М.
Кравченко О. І.
Кравченко О. М.
Кравченко П.
Кравченко Ф. Г.
Кравченко Ф. П.
Кравчук Ф. К.
Крамаренко В.
Крамської І. М.
Красицький Ф.
Красій С. П.
Красненко Х. Ф.
Красніков С.
Краснов Д. І.
Краснов І. О.
Красножон В.
Красножон Я. Д.
Красняк П. Д.
Красняк Д. Д.
Красняк Т. М.
Красовицький З. Й.
Красовський Г.
Красовський І.
Красовський О. І.
Красуліна О. Я.
Кремень М. М.
Кривенко І. М.
Кривич М. І.
Криводід С.
Кривозуб Я. Я.
Кривонос
Кривоносов О. Д.
Кривошей Т. М.
Кривошия В.
Кривушенко В. О.
Кривущенко М.
Крижановський А. А.
Криклій І. І.
Крилов І.
Крилов О. П.
Криницький Г. О.
Криушенко Я. Г.
Кричевський В. Г.
Кричевський Ф. Г.
Кришкін В. Т.
Крінер О. А.
Крижановський А. А.
Кропивницький І.
Кропивницький М. Л.
Кропивянський М.
Кропоткін П.
Крузі А.
Круглик М. П.
Крузі А.
Крупін М. І.
Крупний П.
Крутіков М. І.
Круть К. Т.
Круть М.
Крючковський
Кубата С. П.
Кубей У. Г.
Кубишкін П.
Кублицький-Піотух Л. Є.
Кубраков І. С.
Куглик С. П.
Кудельник В. М.
Кудінов О. В.
Кудрицький В. С.
Кудрицький Г. А.
Кудрицький С. М.
Кудрявський В. М.
Кузенкова В. М.
Кузін М. Л.
Кузнецов А. І.
Кузнецов А. М.
Кузнецов В.
Кузнецов І. С.
Кузнецов М. О.
Кузнецов О. І.
Кузнецов Т. Д.
Кузовкін П. К.
Кузько М. О.
Кузьменко І. А.
Кузьменко С. І.
Кузьмін А. І.
Кузьмін К. В.
Кузьмін П. А.
Кузьмін П. Є.
Кузнец Я.
Кузнецов М. П.
Кузнецов С.
Кузьмін С. В.
Куклінський П. М.
Куколь-Яснопольські
Куколь-Яснопольський
Куколь-Яснопольська О.
Кулак Г. Г.
Кулак І.
Кулак К.
Кулакова І. М.
Кулебяко-Корецька Л. М.
Кулеш А. П.
Кулжинський І. Г.
Кулик В. Г.
Кулик Ю.
Куликов М. І.
Куліков М. А.
Куліш І.
Куліш П. О.
Кулішов І.
Кулішов О. В.
Кульбака П. Л.
Кульков П. А.
Кульомза П. П.
Кумнов П. С.
Кундій
Кунцевич Е. І.
Купін А.
Купін І. В.
Купрін О. І.
Купряшов І. Т.
Куракін О.
Куранов К. П.
Курбанов А.
Курбатов
Курбатов М. Є.
Курганський В.
Курдюмов І.
Куриленко В. Є.
Курило М.
Курило Ф. В.
Курилов І. О.
Курінний В. П.
Куріцин С. І.
Куров М. Ю.
Куроєдов М. І.
Курс М. С.
Курсов М. І.
Курушкін О. І.
Курфшев Б. І.
Кустенко О. М.
Кутузов М. І.
Кухан О. В.
Кухаренко Ю. В.
Куц
Куц В. П.
Куц О. М.
Куц С. І.
Куць Є.
Кучат Т. М.
Кучера М. П.
Кучеренко В.

Кучеренко І. О.
Кучеренко С. А.
Кучмай Г.
Кучугура-Кучеренко І.
Кушнар'єв І.
Куш М. П.
Кшенський О. Ф.

Л

Лаврент'єв М.
Лаврик М. А.
Лавриненко Д. Д.
Лавринець М. В.
Лавров В. П.
Лавров Ф.
Лагутін П. І.
Лагуткін К. А.
Ладинський П.
Лазаревський І.
Лазаревський О. М.
Лазаревський Ф.
Лазаревські
Лазаренко
Лазаренко М. Н.
Лазарев Б. Г.
Лазарев Т. П.
Лазарев Х. Д.
Лазука Д. Ю.
Лакеев О. А.
Ламах В.
Ланько І.
Лапін М. М.
Лапін С. М.
Лапко
Лаптев А. Ф.
Ларін М. П.
Латипов Ф. Л.
Лаухін І. К.
Лашкар'єв П.
Лащенко М. О.
Лебеденко І. М.
Лебедев К.
Лебедев Н. П.
Лебедь С.
Лебедев О.
Левицький І.
Левицький Я.
Левіни
Левітан
Левковський Ф.
Левон А.
Левченко В. Г.
Левченко Г. І.
Левченко П.

Левченко П. О.
Легкий
Левунов П. Й.
Левченко Е.
Левченко П.
Легких М. І.
Лейберг Н.
Лелюх І.
Лемешко І. М.
Ленговський
Ленін (Ульянов) В. І.
Ленкевич М.
Ленкін О. М.
Ленченко В.
Леньов Г.
Леонов І.
Леонт'єв М. В.
Лепеха К. Г.
Лермонтов М.
Лесик І.
Летель
Леусенко І.
Лещенко М. Є.
Лещенко Я. Т.
Лещишин О.
Лещінський М.
Леднев П. І.
Лемешов С.
Лебедь Ф. П.
Лебедев В. П.
Лебедев Г. В.
Лебедев П. К.
Лесков М.
Лесніков І. М.
Летунов О. Ф.
Лизогуб Я.
Лизогуби
Лизюков О. І.
Ликов Д. М.
Лимаренко О. Г.
Лимарь Є.
Линник С. Г.
Липатов М. П.
Липкінг Ю. А.
Липницька А.
Лисак І. М.
Лисак М. Г.
Лисенко А. П.
Лисенко В.
Лисенко В. І.
Лисенко М.
Лисенко М. В.
Лисенко М. Г.
Лисенко Н. О.
Лисенко П. П.

Лисенко О. Ф.
Лисенко Ф. І.
Лисенко Ф. К.
Лисенков (Лисенко) І.
Лисий І.
Лисиця П. Г.
Листопад О. Д.
Лисянська А. І.
Лисянський І. І.
Литвиненко
Литвиненко А. Г.
Литвиненко В.
Литвиненко В. А.
Литвиненко І. В.
Литвиненко І. Д.
Литвиненко М. М.
Литвинов Є. В.
Литвинов І.
Литвинов П. М.
Литвинова Г. І.
Литошко С. Ю.
Лихвар І. М.
Лиховид М. С.
Лихолат В.
Лихоманов А. Ф.
Лівенець П. Я.
Лікстанов І. І.
Лікстанов Й.
Лінніченко І.
Лінрот
Лісанов В. М.
Лісний П. В.
Лісовенко Ф. М.
Літвінов В. Г.
Ліщинський М.
Ліщинський Ф.
Ліщинські
Лінтвар'єва О.
Лісцин О. П.
Ліщинська
Лобаєв Б.
Лобанов М. Г.
Лобзов В. Я.
Лобода М. Т.
Ловцов М. І.
Логвин Г.
Логвин Г. Н.
Логвин П. А.
Логвинов С. І.
Логвінов М. П.
Логін А. В.
Лодигін І.
Ложечник П. Д.
Лозовик Ф. П.
Лозовський В.

Лойбро І. П.
Ломака С. Ю.
Ломонос Т.
Лопе де Вега
Лопухін А.
Лоретц
Лосенко А. П.
Лоцкін А. Л.
Лоцкін І. А.
Лоцкіна М. А.
Лубенець А. І.
Лубенець І. М.
Лубенець Т.
Луговий Л. Ф.
Луговской А. В.
Лузгарев Ю. А.
Лукаш М.
Лукавая А. А.
Лукакич Л. Й.
Лукашов М.
Лукомський Г.
Лук'яненко-Огнянко
Лукьянов І.
Лук'янов О. М.
Лук'янович О. А.
Лунін М. А.
Луста П.
Луценко С. К.
Лучанінов О. В.
Лучанський П.
Лушпа М. П.
Лушніков Т. С.
Львов М. О.
Львов О.
Львова
Любарський М. Г.
Любимов І. В.
Люклян Б. Й.
Люлька А. С.
Лютій П. П.
Лядовий Х.
Ляпіна Н.
Ляпушкін І. І.
Лясенко Є.
Ляскоронський В. Г.
Лях М. Л.
Ляшенко В. С.
Ляшенко М. І.
Ляшенко Д. Ф.

М

Маврін О. П.
Маєвська Н. К.
Мажара П. І.

Мажуга В.
Мажуга Д.
Мазанов П. О.
Мазаракі А. С.
Мазараки С. А.
Мазепа І. С.
Мазій М.
Мазуленко М. Г.
Мазуленко С. М.
Мазур К. Ф.
Мазур М. Ф.
Мазур І.
Мазуренко А. В.
Майборода М.
Майдан М. С.
Майстренко В.
Макагон О. А.
Макаренко Г. Г.
Макаренко Д. М.
Макаренко А. С.
Макаренко М. О.
Макаренко Т. П.
Макаренко Я. К.
Макарій
Макаров Д. В.
Макаров О. І.
Макаров Я. І.
Макаровець М.
Макеев С. Є.
Маклаков М.
Маковський В.
Маковський Я.
Макогон Г. В.
Макогон І. В.
Максименко Є. Р.
Максименко О. В.
Максименко О. Ф.
Максимов
Максимов Є. В.
Максимова С.
Максимова Г. П.
Максимович М. О.
Максимович О. О.
Макуха П. М.
Макушенко П.
Малаєв
Малвуєв І. М.
Малевиц К.
Малетин Б. М.
Малик В. А.
Малик Є.
Малишев В. Т.
Малишев І. І.
Малишев О. Т.
Малишевський А. А.

Маліхов
Малканян Б. Г.
Малков А. П.
Мальков В. Ф.
Мальчич
Мальшуков О. Ф.
Малютін С.
Мамонтов
Мамонтов Я. А.
Мамунц С. В.
Манаєв І. О.
Манаєнков В. П.
Мангеден
Мангушев І. Ф.
Мандрика
Мандрика А. П.
Манжара Д. І.
Манжосов М. Д.
Манжура І. О.
Мантур І.
Мантуров М. І.
Мануха Г. С.
Манчо
Манчов
Манько Д.
Маперт
Мараховський Г. С.
Марей О.
Маржерет Я.
Маринин Ф. П.
Мариничев І. В.
Мариніч
Марк А. А.
Маркелов М.
Марков Л. Г.
Марков О. С.
Маркович А.
Маркович С. З.
Маркович О. М.
Маркович П. А.
Маркович
(Трифановська) У. С.
Маркович Я. А.
Мармулев П. Н.
Мартиненко Г. Ф.
Мартиненко І.
Мартиненко К. І.
Мартиненко С. І.
Мартинов Я. Є.
Мартиросян М.
Мартиросян С.
Марута Г.
Марута І.
Марфенко П.
Марченко А.

Марченко В. І.
 Марченко І.
 Марченко І. П.
 Марченко І. С.
 Марченко І. Т.
 Марченко М. В.
 Марченко П. П.
 Марченко П. Л.
 Марченко Ф. С.
 Марченко Ю.
 Марчиха
 Масенко Д.
 Масик Л.
 Маслак П. А.
 Маслов
 Маслов Г. П.
 Маслов І. А.
 Маслов К. Ф.
 Маслов С. М.
 Масса І.
 Масютін І. В.
 Матвеев М. К.
 Матвеев С. В.
 Матвієнко І. Я.
 Матросов О.
 Матющенко П. М.
 Матющенко П. О.
 Матющенко Ф.
 Махнатов Є. В.
 Махно Є. В.
 Махно Н. І.
 Махновець Л.
 Махонько М.
 Махонько М. П.
 Махонько Н.
 Махотіна Л. І.
 Мацаєв Г.
 Мацак І. М.
 Мацюк П. Г.
 Мачула І.
 Мачула Т.
 Мачуленко А. С.
 Машенко П. М.
 Маштаков О. О.
 Машталер І. Г.
 Медведєв В. Д.
 Медведєв В. С.
 Медведко В. І.
 Медведєв-Овчаров
 Медвідь Н. Е.
 Медвідь Ф. Н.
 Медвідь Ф. Ф.
 Мелешко О. І.
 Мельков С. Ф.
 Мельник А. М.
 Мельник Г. А.
 Мельник Є.
 Мельник К. М.
 Мельник М. М.
 Мельник Я. І.
 Мельников А. М.
 Мельников І. І.
 Мельников С. О.
 Мельников Ю. Д.
 Мельхиседек Значко Яворський
 Мельник Г.
 Мельник О. Я.
 Менелик П.
 Меншиков О. Д.
 Меншун Г. І.
 Мергасов І.
 Меренюк Я. П.
 Меришев І. О.
 Мечетін О. Я.
 Мещеров Ф. Х.
 Медведєв С.
 Медведєв М. І.
 Мешков І. А.
 Мещанінов О. І.
 Мизюк Н. С.
 Микола І
 Миклашевські
 Миклашевський А.
 Миклашевський М.
 Миколаєнко Н. І.
 Миколенко
 Милованова Н. О.
 Милорадов Л. В.
 Милостанов М.
 Миненко В. О.
 Минко В.
 Миргородський С.
 Мироненко А. А.
 Мироненко С. В.
 Миронов П. Д.
 Мирошніченко П. П.
 Мисін С. М.
 Миславський Ф.
 Мисливченко І.
 Митрофанов О. Г.
 Митрофанов Ф. В.
 Михайленко Ф.
 Михайличенко Г. В.
 Михайло Федорович
 Михайлов А.
 Михайлов М. І.
 Михайлов О. Д.
 Михайлов Ф. М.
 Михаловський Б.
 Михайлюченко П.
 Михеев І. А.
 Михрюков І. Г.
 Мігулева Т. І.
 Мігульова Т. І.
 Міклашевський А. М.
 Міклашевський М.
 Міланчук І. Г.
 Міленкова М.
 Мілішевич
 (Шереметьєва) О.
 Мілютін Є. Є.
 Міляшевич
 Мінаков М. П.
 Мінгажитдинов Х. З.
 Мінець І.
 Мінібаєв Г. І.
 Мінюра Є.
 Міронов В. М.
 Міронов І. В.
 Мірошник М. П.
 Мірошніченко П. П.
 Мірошніченко С.
 Мірошніченко Т. І.
 Мірошніков О. Є.
 Мірошніков П. Ф.
 Міськов К.
 Мітрохін І. М.
 Міхеев І. О.
 Міхеев О. Ф.
 Міцкевич А.
 Мічурін В. В.
 Мічурін І. В.
 Міщенко В.
 Міщенко В. І.
 Міщенко І. І.
 Міщенко М. Я.
 Міщенко П. С.
 Міщенко Я. П.
 Многогрішний Д.
 Мовчан Є. Х.
 Мовчан С. М.
 Мовчун П.
 Могила
 Могилевець І. Ю.
 Могитич І.
 Модзольський В.
 Мозговий В.
 Мозговий І. М.
 Мойсеєнко В.
 Мойсеєнко (Мойсеєнков) Ф.
 Мойсей
 Мойсеєнко Ф. П.
 Мокій І. М.
 Мокренко А.
 Мокрий

Мокруха Т.
Мокрушин А. Г.
Молінарі
Молоштанов М.
Момот Є. І.
Монастирьов В. Г.
Мондрик П.
Монісеєв М. Р.
Мономах Володимир
Монферран О.
Морачевський М. Я.
Морачевський П.
Морачевський Я. М.
Морголіс І.
Моргун Ф.
Моргунов Е. Д.
Моргунов Ю. Ю.
Мордальова
Мордань В.
Мордовец Л. П.
Мороз Д. М.
Мороз Є.
Мороз І. І.
Мороз М. В.
Мороз О.
Морозов А. П.
Морозов Б. П.
Морозов Г. І.
Морозов Г. С.
Морозов М.
Морозов П.
Морозова І.
Моруженко А. О.
Мосієнко П.
Мосієнко П. А.
Москаленко Г. І.
Москаленко Д. А.
Москаленко М. О.
Москвичов С. Б.
Мостіпан О.
Мостіпан Л.
Мостіпанов М.
Мохов В. А.
Моцарт
Моця О. П.
Мочалін А. В.
Мошарев Є. К.
Мошик М.
Мошкицький
Мощан М. Т.
Мощенко К.
Мощенко К. В.
Муковоз М. С.
Мулеванов П. Д.
Муліванов П. Д.

Мумрін Ю. А.
Муравйов
Муравйов А.
Муравйов А. М.
Муравйов М. М.
Мураєв М.
Муратов Ф.
Мурашко М. І.
Мурзін М. В.
Мурсалов Г. Г.
Муса Ф.
Мусієнко І. Д.
Мусієнко О.
Мусін С.
Мустафін М. А.
Муха А.
Муха І. І.
Мухамедзянов Л. С.
Мухіна В.
Мячин П. Г.

Н

Набоко С. І.
Навроцький
Нагорний
Нагорний В. Г.
Нагорний В. С.
Нагорний І. Я.
Надаржинська В.
Надаржинський Т. В.
Надаржинські
Надвигін О. І.
Назаренко В. М.
Назаренко В. Я.
Назаренко К. Г.
Назаренко Т. М.
Назаренко Ф.
Назаров В. В.
Названов М. К.
Назимов К. С.
Наливайко В. Я.
Наливайко М. Д.
Налімов
Нанай О. В.
Нарбут В.
Нарбут Г.
Наріжний С.
Наріцин Г. К.
Науменко Ю.
Наумець П. М.
Наумов М. І.
Наумов Ю.
Нахаба П. І.
Нахаба Р. І.

Негода І. В.
Негода М. С.
Недвигін С. І.
Некіпелій М. І.
Некрасова Г. М.
Нельговський Ю.
Немолота М.
Неофіт
Неплюєв І.
Неплюєв М. М.
Неприна В. І.
Неровня К.
Нерушеллі (Неруш) П.
Несін В. П.
Несін Г. Д.
Нестеревич М. Н.
Нестеренко В. К.
Нестеренко М. М.
Нестеров М. В.
Нестеровський М. С.
Неустроєв Д. П.
Нефьодов О. І.
Нехорошкін Д. К.
Нечвоглод М.
Нечипоренко І. М.
Немкін В. Х.
Немцев С. К.
Непріна В. І.
Нестеров М.
Неупряга І. К.
Нечевка І. І.
Нивинський І.
Низовий І. Д.
Никоненко І. П.
Никоненко М. Н.
Нинахов Є. П.
Нікаєнко М. Ф.
Нікітін Д.
Нікіфоров П. К.
Ніколаєв В.
Ніколаєв І. І.
Ніколаєв В. М.
Ніколаєв О. О.
Ніколаєнко (Пархоменко) В.
Ніколаєнко В. Г.
Ніконов І. С.
Ніконов Л. А.
Нікончук Б.
Ніязов Ш.
Новак В.
Новаковська Н.
Новик І.
Новиков Д. П.
Новиков М.
Новиков Р.

Новицький
Новиченко Л.
Новік Н. І.
Новіков П. І.
Новінський І.
Новопашкін К. М.
Новосельцев
Новосьолов І. П.
Носачов А. П.
Носов С.
Ночніченко В.
Нужний Д.

О

Обзор І. В.
Ободовський
Обломський А. М.
Образ В. С.
Обрєвка Х. К.
Обухов М. Ф.
Обухівський А.
Обухівський І. Д.
Овдієнко М. М.
Овдієнко С. Є.
Овсієнко А. С.
Овсянніков В. В.
Овсянніков О.
Овчаренко А. Т.
Овчаренко Ф.
Овчаров С. П.
Огарков Ф. В.
Огієвська Г. М.
Огієвський В.
Огієвський П.
Оглоблін М.
Огнев І. М.
Огородніков І. О.
Огрєб І. П.
Огуж Л. П.
Одноорко Д.
Озеров І. Т.
Озеров О. П.
Олег, кн. Рильський та
Воргольський
Олійник А. П.
Олександр І
Олександр II
Олександр III
Олександренко І. Я.
Олексєнко В.
Олексій Михайлович
Олексієнко М.
Олексій Михайлович
Олесь Олександр (Кандиба О.)

Оленін Є. М.
Олійник А.
Олійник І. Д.
Олійник І. Ф.
Олійник О.
Олійников В. Б.
Оліхненко А. О.
Олтажевський Ю.
Ольгерд
Омаров А.
Омельченко В.
Омельченко І. К.
Омельченко М.
Омельченко Ф.
Омельченко Я. В.
Омурзаков Т.
Онацький Є. Д.
Онацький Н. Х.
Оничко М. О.
Онищенко І. І.
Онищенко О.
Оніскін О. П.
Онопченко К. Г.
Онупрієнко Д. П.
Опадчий П. Ф.
Опенько І. С.
Опекушин О. М.
Орехов
Орленко А.
Орлик П.
Орлов І. П.
Орлов Р. С.
Осадчий Є. М.
Осадчий М.
Осадчий О.
Оселєдєць О.
Осетров Я. С.
Осипов В.
Осипова
Осіпенко Г. Я.
Оскаленко М. К.
Осокін І. П.
Осолинський
Остапейко Ф. Г.
Остапенко В. К.
Остапенко І.
Остапенко І. М.
Остапенко Н. Т.
Остапенко П. П.
Остапов К.
Остріков О. Є.
Островєрх О. В.
Островський М. О.
Островський О. М.
Остринин Я.

Отрєпєв Г.
(Лжедмитрій I)
Охрімєнко З. Ф.
Очерєтько С.
Очкуренко А. Я.
Очкуренко І. В.
Очкуренко М. М.
Ошомок С. О.

П

Павленко
Павленко А. В.
Павленко А. Й.
Павленко В. Й.
Павленко В. Т.
Павленко Й. І.
Павленко М. Й.
Павленко М. Н.
Павленко П. М.
Павличенко В. К.
Павло І
Павлов В.
Павлов В. П.
Павлов М. С.
Павлов О. І.
Павловський А.
Павловський Б. С.
Павловський М. І.
Павлюченко В. В.
Падалка Л.
Падин В. А.
Паісій
Палажченко О.
Палійов А. І.
Паліцин О. О.
Пальчик О. М.
Панін А. С.
Панін І. П.
Панков О. Н.
Панов В.
Панов О. Б.
Панч П.
Панченко А. І.
Панченко Г. А.
Панчук Г. І.
Панякін
Папков М. О.
Паранін С. Т.
Параніч М. Г.
Парасюк О. С.
Парпура М.
Парфєнєв П. А.
Парафієвська Є.
Пармузіна Г. А.

Парфилов П. В.
 Пархоменко А.
 Пархоменко В.
 Пархоменко (Миколаєнко) В. С.
 Пархоменко М. Г.
 Пархоменко О. Я.
 Пассек В.
 Пастернак П. С.
 Пастіан В. Я.
 Пастін Є. В.
 Пастухов М. Д.
 Пастушенко
 Пастушков П. П.
 Пасько О.
 Пасюга С. А.
 Патока Д. Т.
 Паулюс
 Паутієв К.
 Пафнутій
 Пахомін О. А.
 Пахомов М. Ф.
 Пахомова Л. С.
 Пачин Ф. Є.
 Пашков І. І.
 Пашков П.
 Пащенко Л. О.
 Пелещук
 Пеллуя-Баранова (Терещенко) О.
 Пелюшкова В. Г.
 Пеньков П. К.
 Переверзев В. Ф.
 Перекрестов І. І.
 Перепилюк В.
 Перекрестов І.
 Перлик І.
 Пермінов І. В.
 Перфільєв М. М.
 Петипа М.
 Петлюра С. В.
 Петраускас А. В.
 Петраускас О. В.
 Петраш П. А.
 Петренко Б. М.
 Петренко В.
 Петренко Є.
 Петренко Є. В.
 Петренко М. М.
 Петренко П.
 Петренко П. С.
 Петрикей П.
 Петро
 Петро І
 Петров В. П.
 Петров В. С.
 Петров Г. Т.
 Петров Г. Ф.
 Петров М. І.
 Петров О. Г.
 Петров П. О.
 Петрова А. А.
 Петрова Г. С.
 Петрова І.
 Петров-Водкін К. С.
 Петровський Г. І.
 Петрусенко І.
 Петрусенко І. В.
 Петрухін П. П.
 Петрушенко В. В.
 Петрушенко К. С.
 Петрушков М. М.
 Печенко Л.
 Пелих М. Д.
 Пелих П. С.
 Перветов І. А.
 Перевезенцев І. О.
 Петухов О. Ф.
 Пешкова (Вожина) К. П.
 Пивовар Г. С.
 Пивоваров І.
 Пивоваров М.
 Пизик М. П.
 Пилєв О.
 Пилипенко І. І.
 Пилипенко М.
 Пилипець В. М.
 Пильов О.
 Пимоненко М.
 Пирятинський В.
 Писаненко І.
 Писаренко І.
 Пишалка Л.
 Пишний В. С.
 Пищедоров В. Г.
 Підгорний В.
 Півень В.
 Півень П. А.
 Півненко Д.
 Півненко Я. Г.
 Підгорний І. Г.
 Підгорний М. Г.
 Піддубний І. М.
 Підпригора І. Т.
 Піліков С. М.
 Піменов П. О.
 Пінхасов Н. Н.
 Пінчук І. О.
 Пірятинєць Г. Я.
 Пісочинський О.
 Пітель І. Г.
 Плаксін Ф. Г.
 Платков О. М.
 Платонов М. І.
 Плахотіна М. К.
 Плевицька Н.
 Плетньова С. О.
 Плеханов Г.
 Плещєєв О. М.
 Плотніков М. П.
 Плуталов В. П.
 Плюхов Г. К.
 Побожій С.
 Поболь Л. Д.
 Повстан О.
 Погасій М.
 Погорлецький А. У.
 Погребняк П. С.
 Погуляйченко І.
 Погуляйченко С.
 Подгорнов О. Ф.
 Подколін В. Я.
 Подлас К. П.
 Подмазко В. Ф.
 Подобєдов С.
 Подольська А. Є.
 Подольська Л. М.
 Подоплічко І. П.
 Подужайло М. Т.
 Подшивалов Ф. О.
 Подьячев І. Б.
 Пожаров М. І.
 Пожарський С.
 Позняков В. Г.
 Позняков В. К.
 Покас П. М.
 Покмазаров С.
 Покришкін П. П.
 Покровський В. М.
 Полетика А. А.
 Полетика А. П.
 Полетика В. Г.
 Полинський С.
 Полікарпов М. К.
 Поліщук Ф. К.
 Полницький М.
 Полторацький Є.
 Положій В. І.
 Полоз М. Г.
 Полозов О. А.
 Полозов Ю. Д.
 Полоскун Н.
 Полоцький С.
 Полуботки
 Полуботок М. В.
 Полуботок П. А.
 Полубояров П.

Полушин Ф.
 Поляков Є.
 Поляков Л. Є.
 Поляков П. К.
 Пондіков В. К.
 Понентовський Є.
 Понкратов М. Т.
 Пономаренко А. Ф.
 Понамарьов Г. В.
 Пономарьов С. І.
 Пономарьов Ф.
 Пономарьови
 Попков О. І.
 Попов А. М.
 Попов В.
 Попов В. Є.
 Попов В. М.
 Попов В. Ф.
 Попов Е.
 Попов Є. М.
 Попов М. Г.
 Попов О. О.
 Попов О. П.
 Попов П. М.
 Попов С. А.
 Попов Т. Г.
 Поповичі
 Посадський-Духовський І. В.
 Посилков С. М.
 Потапенко Г.
 Потєбня О. О.
 Похльобін М. П.
 Поцелуєв А. М.
 Прасолов І. В.
 Прахов А.
 Преображенський В.
 Преображенський П.
 Привалов М.
 Придатко Г.
 Приймак В. В.
 Прийменко П. К.
 Прийменко Ф. О.
 Прилипа І.
 Примаков В. М.
 Притико І.
 Приходько Д. Л.
 Приходько Л.
 Приходько О. Н.
 Приходько Т.
 Приходько Т. М.
 Прихожай Т. С.
 Прокопенко Г. М.
 Прокопенко І. П.
 Прокопчук О. Г.
 Прокоф'єв М. Н.
 Проскурін М. І.
 Просякін П. М.
 Просяник О. І.
 Просяник Ф.
 Протасов З.
 Протасов З. Г.
 Протопопов П. В.
 Прохненко І. Ю.
 Проценко С.
 Прудник М. В.
 Прус К. М.
 Пруссаков В. А.
 Прянишников І. П.
 Пугач П. В.
 Пугач Ф.
 Пудалов В. І.
 Пузанов М. А.
 Пурик Я. М.
 Пуссен
 Пустов Є. Й.
 Пустовойтов І.
 Путренко М.
 Пухначов О. М.
 Пушанка О. П.
 Пушкар Д. І.
 Пушкар М.
 Пушкарьов В. П.
 Пушкін О. С.
 Пчілка Олена (Косач О. П.)
 П'янков В. О.
 Пясочинський О.
 Пясочинські
 Пятаченко М. Я.
 Пятницький Н.
Р
 Рабочій Г. О.
 Радинський І. М.
 Радичі
 Радишевський О.
 (Онисим Михайлов)
 Радіонов І. М.
 Радіонов І. П.
 Радужко Л.
 Радченко І. І.
 Радченко М. Д.
 Радченко С. І.
 Радько Г.
 Радько Г. В.
 Радько Ф. С.
 Разгільдяєв І. В.
 Разін С.
 Разінков І. П.
 Разуваєв Г. А.
 Ракінт М.
 Ракінта М.
 Ракуса Д. І.
 Рапота В. і Н.
 Рапота О. С.
 Расколупов О.
 Растєгасєв М. І.
 Растреллі В.
 Ратич К.
 Рахманінов С. В.
 Рахманов Г.
 Рахманова Л.
 Рахманова М.
 Рахматулін Ш. А.
 Рева А. П.
 Рева В. Л.
 Рева М.
 Рєвін М. Г.
 Рєдін Є.
 Рєдькін А.
 Рєдькін П. Г.
 Рєзнік Г.
 Рєзніков В.
 Рєйлян П.
 Рєйнгарт Ф.
 Рєйгер А. І.
 Ремєх І. А.
 Ремізов О. В.
 Рєньєн
 Рєпін І.
 Рєута О. Д.
 Рєшетняк О. О.
 Рєшетов В.
 Рєшетько Г. В.
 Рекуха В.
 Рєхін І. А.
 Рєдін Є. К.
 Рєдкокотін М. С.
 Рєзник С.
 Рєпнін
 Рибалко
 Рибалко В.
 Рибалко П. С.
 Рильський М.
 Рибакєв Б. О.
 Рибалка П. П.
 Рибалко П. С.
 Рибалко О. П.
 Рибін П. М.
 Рибкін В.
 Рижков І. І.
 Рижов М. Я.
 Рик Я. І.
 Рик Я. Й.
 Рилін С. Д.

Рильський М.
 Рисева І.
 Рігед Г.
 Рігельман А.
 Рідний С. Г.
 Ріхтер
 Рішняк А. М.
 Ровко П.
 Рогачевський Г.
 Рогачов Т. Ф.
 Рогов В.
 Рогутко П. О.
 Родичев І. М.
 Родін Г. Я.
 Родіна-Петипа В.
 Родман А. І.
 Роєнко О. А.
 Роєнко С.
 Рожко М. Т.
 Роздольський П.
 Розенквіст В.
 Розкішна (Бондаренко) О.
 Розумовський К. Г.
 Ройко В. Н.
 Ройченко О. О.
 Рокосовський К. К.
 Ромадановський Г.
 Романенко П.
 Романов В. С.
 Романов І.
 Романов П. Д.
 Романов П. С.
 Романова (Пескова) Г. О.
 Романовська Г. П.
 Романовський В. О.
 Романовський О. І.
 Романцов І. О.
 Романцов О. П.
 Романцова А. І.
 Романцова К. І.
 Романцова М. І.
 Романцова Н. Й.
 Романчик П.
 Ромашевський
 Роменець В. В.
 Ромченко (Звонов) С. В.
 Росинський М.
 Рославльський
 Роут І.
 Рочков О. В.
 Рощенко В. Н.
 Рубан
 Рубан М. П.
 Рубан П.
 Рубан Ф. Л.
 Рубець-Мосальський В.
 Рубінчик Т. Б.
 Руденко
 Руденко В.
 Руденко Г. О.
 Руденко П.
 Руденко П. П.
 Руденко С. А.
 Рудзинський В. І.
 Рудзинський Й. Ф.
 Рудзинський Ф.
 Рудик Л.
 Рудика І. М.
 Рудика П. М.
 Рудинський М. Я.
 Руднев М. О.
 Руднев Р.
 Руднев С. В.
 Рудницький
 Рудометов
 Рудченко Г. С.
 Рудь О. В.
 Рудь П. С.
 Рудченко Г.
 Рулін
 Румянцев
 Румянцев-Задунайський П. О.
 Рум'янцев
 Рум'янцев О. Х.
 Рум'янцев П.
 Русак Г.
 Русаков П.
 Русанівський А. М.
 Руседський А.
 Русіянов І. М.
 Русов О. О.
 Рюрик Ростиславич
 Рябінін І. М.
 Рябов О. Я.
 Рябошапка В.
 Рябуха А. І.
 Рябушко А. З.
 Рязанов
С
 Сабанєєва Л. Д.
 Саблін Ю.
 Саблін Ю. В.
 Сабуров О. М.
 Савельєв В. Г.
 Савинов А. М.
 Савич О.
 Савич Ф.
 Савін О. І.
 Савінов В. Т.
 Савінов О. І.
 Савоненко М. О.
 Савченко Г.
 Савченко Данило
 Савченко Дм.
 Савченко Д. М.
 Савченко К. С.
 Савченко М. Х.
 Савченко П. Г.
 Савченко Ф. М.
 Савченко Я. Ф.
 Сагайдачний П. П.
 Саганюк А.
 Саганюк П. Я.
 Сагара П. Г.
 Садиков І.
 Садиков Ф. Г.
 Садів
 Садовський
 Садовський І. М.
 Садовський М. К.
 Садров М.
 Саєнко І. П.
 Сазонов М. М.
 Сайдулін І. І.
 Сاینчик В. С.
 Сай А.
 Сай А. В.
 Сай В.
 Сайфулін Н.
 Саксаганський П. К.
 Салай М.
 Саливонов
 Салмиков В. К.
 Салгалєєв Р. Я.
 Сальніков Є. В.
 Самарич
 Самгін А.
 Самій Г.
 Самко В. Г.
 Самко О. П.
 Самко П. В.
 Самко Т. В.
 Самоделов Д. О.
 Самодуров Я. Ю.
 Самойленко С. К.
 Самойлов Д. Д.
 Самойлов М. Б.
 Самойлович І. І.
 Самойлович М.
 Самойловський І. М.
 Самоквасов Д. Я.
 Самолов П. Д.
 Самотохін О. М.

Самохіна Г. Н.
 Санжаровський М. П.
 Саніна Є.
 Санько П. Ф.
 Сапронов К. П.
 Салун О.
 Салун С. С.
 Салухін П. А.
 Сараєв О. М.
 Сардак І. Ф.
 Саркісов Н.
 Сарничев О. Є.
 Сафоненко П. Р.
 Сафонов О. Є.
 Сафонова М. С.
 Сафьолов Н.
 Сахненко
 Сахно В.
 Сахно Ф. Т.
 Сачко І.
 Свергун М.
 Сведомський О. О.
 Сведомський П. О.
 Свириденко М. М.
 Свириденко П.
 Свідерській О. Г.
 Свірський І. Л.
 Світальський М. Г.
 Світальський М. І.
 Свободін П.
 Святослав Ольгович
 Святослав, кн. Рильський
 Северин І. К.
 Северин М. М.
 Севостьянов Г. Д.
 Севастьянов С.
 Северин Д. П.
 Северин З.
 Северин О. Ф.
 Северин П.
 Седельников М.
 Седененко
 Седишев С. О.
 Сеїдов Фазиль Мір Джафар Огли
 Селєгень С. М.
 Селєзньова Н. В.
 Селіфанов О. Д.
 Селук
 Селянський Ю. І.
 Селютіна С. С.
 Семснів В. О.
 Семенко Г.
 Семенко М. І.
 Селук
 Семснєв К. Г.
 Семснєв М. Є.
 Семенов П.
 Семснєв С. М.
 Семснчик М. М.
 Семенюта А. М.
 Семикашев М. С.
 Семиноженко В.
 Семченко
 Сен-Ламберт
 Сєниця П. І.
 Сєнін М. Д.
 Сєнокосенко І. Г.
 Сєнченко В. О.
 Сєнченко П.
 Сєнь І. Д.
 Сєпста П.
 Сєрвантєс М.
 Сєргєєв А. Ф.
 Сєргєєв М. К.
 Сєргєєв О. М.
 Сєргєєв-Цєнський С. М.
 Сєргєєнко В. Д.
 Сєрдюк О. С.
 Сєрдюцький Я. (Іванія)
 Сєрєбрєнніков П. Ф.
 Сєрєбряков М. В.
 Сєрєбряков П. Ф.
 Сєрєда Є. А.
 Сєрєда І.
 Сєрєда І. М.
 Сєрєда М.
 Сєрєда П. С.
 Сєрєденко А. О.
 Сєрдюк А.
 Сєрдюк Л. Т.
 Сєржанов Т.
 Сєроухов О. І.
 Сєславін
 Сєдов
 Сєдов В. В.
 Сєдой І. Ф.
 Сєров В.
 Сєбїльов М. В.
 Сєверс Р.
 Сєвєкїнь (Сєвєконь) В.
 Сєгїзмунд
 Сєдорєнко А.
 Сєдорєнко В. Г.
 Сєдорєнко С. Т.
 Сєдорєць М. Г.
 Сєдєров О.
 Сєльвєстр
 Сємаков
 Сємірєнко Л. П.
 Сємон В.
 Сємонєнко А. Л.
 Сємонов О. К.
 Сємонович Є. О.
 Сємонтовський П.
 Сєнєльнїк М. І.
 Сєнїх С. П.
 Сєнько А. М.
 Сєнько М.
 Сєнько Р. О.
 Сєплівий Я. В.
 Сєркін С. Н.
 Сєрєжкїн І.
 Сєромєятнїков В.
 Сєроткін Ф. О.
 Сєсолятїн Є. Д.
 Сєтєннї
 Сєтєнко В.
 Сєтєчко М. І.
 Сєтнїк В. В.
 Сєтнїк О. В.
 Сєтнїчєнко С. Д.
 Сєчїв М. І.
 Сєчєв
 Сєчєв Ф. С.
 Сєбїльєв М.
 Сєвєрс Р. Ф.
 Сєдєнко С. К.
 Сєм'я Г. В.
 Сєножацький К.
 Сєнокєп М. Д.
 Сєрук С. І.
 Сєсієк П. А.
 Сєтєло С. Х.
 Сєчнєк Н. Х.
 Скакун В.
 Скачков Ю. М.
 Скворцов М.
 Сєкїба А.
 Сєкїбїцька Т.
 Сєковєрєдє Г. С.
 Сєкопов
 Сєкорїк М.
 Сєкорїна В. Д.
 Сєкоркїн М. І.
 Сєкорєбєгєтькє М.
 Сєкорєпад П. М.
 Сєкорєпадськє (Мєрковїч) А. М.
 Сєкорєпадськє Н.
 Сєкорєпадськїй Г.
 Сєкорєпадськїй І. І.
 Сєкорєпадськїй П. П.
 Сєкорєхєд Л. С.
 Сєкорєхєд М.
 Сєкрїмїн М. П.
 Сєкрїннїк А.

Скринник С. С.
 Скринько В. Г.
 Скрипка О. В.
 Скрипченко М.
 Скуба М. К.
 Скубаков О. А.
 Скубачевський Г.
 Скубенко М.
 Скударнов Г. Є.
 Скусинськ В. В.
 Сліпець С.
 Слісаренко В. Г.
 Слободенюк С. В.
 Слободський О. Ю.
 Слуднев П. У.
 Сльоза Й.
 Сльоза П.
 Слюсар В. І.
 Слюсаревський Д. М.
 Смага М.
 Смелік Я. В.
 Смик А. П.
 Смирнов В. В.
 Смилов М. Д.
 Сміленко А. Т.
 Смірнов В. П.
 Смілий А.
 Смілянський І.
 Смірнов О. М.
 Смірнова Т.
 Сміян
 Смолич Ю.
 Смородський М.
 Снетко М. П.
 Сніжко О.
 Сніжко П.
 Снічинов І. М.
 Собінов Д.
 Собінов Л.
 Соколов М. М.
 Сова Д.
 Сова Д. Г.
 Сокіл Г.
 Сокіл О.
 Соколов Г. Є.
 Соколов І. І.
 Соколов І. П.
 Соколов О. І.
 Соколов С.
 Соколов Т. І.
 Соколов-Соколенко П. М.
 Соколовський М.
 Соколовський О.
 Соколовський Ф. Т.
 Сокольников Г. Я.
 Сокольников М. Т.
 Сокольников Т. Й.
 Соколухін М. В.
 Солдатенко О. М.
 Соловійов В.
 Соловійов О. К.
 Солодовник Н. С.
 Соложенцев П. О.
 Соломаха М. М.
 Соломко П. М.
 Соломонов Ю. Д.
 Солоха-Дементьєва Л.
 Сопач
 Сопитан О. Г.
 Сорокін В. О.
 Сороковський
 Сосневський
 Соснін П. Є.
 Сосновський К. П.
 Сосфен
 Сосюра В. М.
 Сотніков С. С.
 Сотов Д. Т.
 Софія
 Софроній
 Сохіна І.
 Спесивець М. Г.
 Спицький Г.
 Спіцин І. І.
 Сребреницький Г.
 Срезневський І.
 Ставицький А.
 Ставровський М.
 Стадник Д. А.
 Сталін (Джугашвілі) Й. В.
 Стандартний Я.
 Станкевич Є.
 Станку З.
 Стариков Ф. П.
 Старикова Г.
 Старицький М.
 Стародуб К.
 Старостін Г. Г.
 Старченко І. І.
 Старченко М. І.
 Стасенко О. О.
 Стасов В.
 Статницький М. Ф.
 Стеблянко О. І.
 Стевак І.
 Стельмах В.
 Стельмах М.
 Степаненко В. І.
 Степаненко Є. Ф.
 Степаненко М.
 Степанічев В.
 Степанко (Дорош)
 Степанов Г. І.
 Степанов М. Т.
 Степанов О. М.
 Степанов П.
 Степанов П. Ю.
 Степанов Ф.
 Степанова В.
 Степанчук В. Ф.
 Стефан О. Й.
 Стефаненко П. Я.
 Стефанович І. М.
 Стефанович Я. В.
 Стеценко Г.
 Стеценко Г. І.
 Стеценко Г. М.
 Стеценко С. П.
 Стеценко Т. Г.
 Стешенко І. Н.
 Стиль Л.
 Стовбун Й.
 Стовбун Ф.
 Столбін
 Столяренко В.
 Стоян І.
 Стратейчук І. І.
 Страфун А. І.
 Страшко Я. К.
 Стревський
 Стрєкалов С.
 Стрєльбицький І. П.
 Стрільцов П. І.
 Стрєлець А. Д.
 Стрєлець М. М.
 Стрїляний А.
 Строган В.
 Строганов М. В.
 Строганов П.
 Строганов О. Г.
 Строката Т. А.
 Строкач Т. А.
 Стукалов О.
 Стукан В.
 Стулов Я. І.
 Ступак Н. З.
 Ступак Ю.
 Ступаков О. Я.
 Ступаченко В.
 Субаєв Г.
 Субботін К. В.
 Суворов М. А.
 Суворов О.
 Судєнко Й. С.
 Судья Ф. Т.

Сук С. А.
Сукачов Т.
Султанов Д.
Сульдін В. П.
Сумець В. К.
Сумовський Й.
Сумцов М. Ф.
Сумцова У. І.
Сунгуров М. П.
Супрун А. Ф.
Супрун І.
Супрун О.
Супрун О. О.
Супрун П. Т.
Супрун С. П.
Супруненко О. Б.
Сурай В. О.
Сургаєва С.
Суров М. М.
Суровцев О. В.
Суслов К. Г.
Суслов Ф. М.
Сустановенко А. О.
Сутуленко І. І.
Суханов В. С.
Суханов Д. І.
Суханов М. О.
Суханова М.
Сухаревській С. І.
Сухачов В. М.
Сухенко В.
Сухіненко Т. Л.
Сухобоков О. В.
Суховій А. А.
Суходолов М. М.
Суходольський О.
Сухоруков А. В.
Сухоруков Г. Ф.
Сучкова К. М.
Сушко І.
Сущенко І. А.
Сущенко О. А.
Сущенко П. А.

Т

Табак М.
Табатадзе Г. М.
Таганрогський
(Стожков) П.
Тагіров З. З.
Таджимуратов М.
Таїров О. Я.
Талах К.
Талієв В. І.

Таран А. В.
Таранушенко С.
Тарасенко
Тарасенко Д. Т.
Тарасов
Тарасов М.
Тарасов О. С.
Тарасов П. А.
Таран Ф. О.
Тараненко К. І.
Таранушенко С. А.
Тарасенко О. Г.
Тарасенко О. К.
Тарасенко О. Ф.
Тарасов О. Ф.
Таратута М. В.
Тарле Є.
Таряник В.
Таряник П. С.
Татаренко Д. І.
Татаренко М.
Татаринов М. Г.
Татарчук
Тахтамишев М.
Таша
Твердохлібов О. Д.
Тверитинов М. Ф.
Телегін Д. Я.
Телятевський
Телятевський А. А.
Темпнев Я. Є.
Терезов Є. М.
Тереножкін А.
Тереножкін О. І.
Терехов В. В.
Терещенки
Терещенко А. Я.
Терещенко В. І.
Терещенко Є. Г.
Терещенко І. Н.
Терещенко Л. М.
Терещенко М. А.
Терещенко М. І.
Терещенко М. П.
Терещенко О. М.
Терещенко П. Г.
Терещенко С.
Терещенко С. М.
Терещенко Ф.
Терещенко Ф. А.
Терещенко Ф. Ф.
Терещук І.
Терлецький Л. І.
Терпиловський Р. В.
Тертичний О. В.

Тертишний М.
Тесленко І. Ф.
Тесленко О. М.
Тесленко П. О.
Тесленко Ф. П.
Тетеря П.
Тетьорін В. О.
Телегін Д. Т.
Телеченов Д.
Тимківський І. Ф.
Тимофеев О.
Тимофеев М. М.
Тимофеев О. М.
Тимошенки
Тимошенко А. П.
Тимошенко Г. М.
Тимошенко С. П.
Тимошенко Ф. П.
Тимошенко Я. В.
Тимченко В. С.
Тимченко І. В.
Тимченко Л. А.
Тимченко П. С.
Тиняков А. А.
Тирін Г.
Тисячник А. А.
Титаренко М.
Титенко А.
Титенков К. Л.
Титова О.
Тихонов
Тихонова Г. І.
Тихонова Л.
Тихончук С.
Тищенко В. А.
Тищенко Ф. Ф.
Тіман П.
Тімонов А.
Тітерін Г. П.
Тітов В. К.
Тітов М. О.
Ткаченко А. Н.
Ткаченко Б.
Ткаченко В. І.
Ткаченко В. О.
Ткаченко Г. Л.
Ткаченко Д. Л.
Ткаченко М.
Ткаченко О.
Ткаченко С.
Ткаченко С. О.
Ткаченко Ф. Л.
Товстуха М. В.
Тодор В.
Тодоров О. Є.

Токаренко Г. К.
Токарев П. С.
Токарів П.
Токарь І.
Толмачов А. Ф.
Толмачов В. Г.
Толстая М. Д.
Толсті
Толстой Л. М.
Толстой О.
Толстоличенко Ф. С.
Томашевський С.
Томіловські
Томський М.
Тон К.
Тонкошкур Ф.
Торяник М. М.
Травніков М. Ф.
Трал К. Ю.
Требухов М. І.
Требухов П. Г.
Трегубов В.
Тереножкін О. І.
Треньов В.
Третьяков Г. Є.
Третьяков П. М.
Трещула Т.
Трибунський О. Є.
Тригуб І.
Тригуб І. П.
Трикоз М. І.
Триньов В.
Трихліб О. І.
Тришанов П. Т.
Трофименко В. О.
Трофименко С. Г.
Трофимов В. В.
Трофимов М. М.
Трофімов О. О.
Трохименко П. Ф.
Трохимов П. І.
Троценко І. К.
Троценко К. Г.
Троцька Н. В.
Троцький Л. Я.
Троян
Троян Г. І.
Троян М. Т.
Троянський В.
Труба В. А.
Трубецький О.
Трубніков О. С.
Труд А. І.
Трутовський К. О.
Трутовський О. І.

Труфанове Ю. Ф.
Трухін В. Д.
Тряскін О. І.
Туков Б. А.
Тулін Д. Г.
Тульський І. П.
Туманський В. І.
Туманський В. Г.
Туманський І. Г.
Тупало Д. С. (митрополит Дм.
Ростовський)
Тур Т. Г.
Туральник Т.
Турбін Д. І.
Тургубаєв
Турков О. І.
Туркова А. Є.
Туровський А. І.
Туровський С. А.
Турсунов А.
Турчак Я. С.
Турченко Ф. Г.
Туршу І. Є.
Туток К. А.
Тутученко С. П.
Тухтеєв Ф.
Тхор Г. І.
Тюльпа В. А.
Тюльпа І. І.
Тюрін В. М.
Тютчев Ф.
Тютюн К. П.
Тютюнник І. К.
Тягнибіда І.
Тьотенькін І. П.
Тьотушкін О. М.

У

Уваров І. І.
Угрюмов С.
Удовенко І. С.
Удовиченко Г. В.
Удовиченко О. П.
Удод Ф. Ю.
Удодов Ф. М.
Українка Леся
(Косач-Квітка Л. П.)
Українчук А.
Улазовський М.
Улещенко В. А.
Ульянов Б.
Уманець А. О.
Уманець А. С.
Уманець Ф.

Умаров А.
Унковський І.
Уран Т. Є.
Усачов В. Д.
Усенко С. П.
Усик Л. С.
Усик М. Т.
Усіков А. І.
Устимець Д. А.
Устимець Ю. А.
Устіменко П. О.
Ухань В.
Ухо І. Г.
Ухтомський Д.
Ушаков Д.
Ушинська Н. К.
Ушинський К. Д.
Ушкаленко О.

Ф

Фадєєв В. І.
Фадєєв С. О.
Фазилов М.
Файзулін Т. В.
Фак Ф. К.
Фаллис
Фандиков П. М.
Фашенко О. М.
Феденко О. О.
Федик І. А.
Федина С. І.
Федір Іванович
Федір Олексійович
Федірко О.
Федоренко А. А.
Федоренко П. К.
Федоров Г. Ф.
Федоров І. Ф.
Федоров О. Я.
Федорович М.
Федорок І.
Федорцов М. І.
Федосенко О. Ю.
Федосова Т. І.
Федотов К. В.
Федотов М. Я.
Федченко І.
Федченко І. Є.
Федченко Л.
Федько І. Ф.
Фекліков М. В.
Феодосій (Печерський)
Фесенко Г. П.
Фесик Я. К.

Фет А.
Федосеев В. М.
Філарет
(Гумілевський Д. Г.)
Філатова А. П.
Філімонов Г. І.
Філімонов Д. А.
Філімонов М. І.
Філін М. М.
Філіпов О. М.
Філіпченко Б.
Філічкін К. І.
Філонов В. С.
Філоненко Ф.
Філофей (Лещинський)
Філь Є. Г.
Фільченко Г.
Фіненко М. М.
Фіотяззов В. М.
Фірсов К. Т.
Фітільов Г. О.
Фітільова Є. І.
Флоринський В.
Фокін К. А.
Фокіна М.
Фоменко В. З.
Фоменко М. І.
Фоменко О. Й.
Фомін А. Г.
Фомін А. Д.
Фомін І.
Фомін К. І.
Фомічев І. М.
Фомічук К. Б.
Фондо М. М.
Франко І.
Фрейдман Л. І.
Фролов А.
Фролов М. Н.
Фролов Х. М.
Фролова М.
Фролова Т.
Фрунзе М. В.
Фукс К.
Фурзіков Є. О.
Фурманов Д.
Фурсей М. О.
Фурсов Г.
Фурсов І. К.
Футерман А. Я.

Х

Хабаров В. О.
Хабібзянов Ш.

Хайдаров Т.
Хайзієв М.
Халанський М. Г.
Халенко В. І.
Халидзяков Х.
Хамадулін Х.
Хандога П. П.
Ханенко М. Д.
Ханін С. І.
Хардіков С. С.
Харитоненко І. Г.
Харитоненко П. І.
Харитонов В. М.
Харитонов В. Я.
Харічев В. М.
Харламов В. О.
Хасанов Х. Х.
Хасін О. М.
Хаустов Г.
Хвильовий (Фітільов) М. Г.
Хвойка В. В.
Хвоцинські
Хижняк І.
Хиценко І. І.
Хілков Д. О.
Хілкова О. Д.
Хілкова Ю. П.
Хмельницький Б.
Хмельницький Б. Т.
Ходикін О. І.
Ходирев У.
Холін В. П.
Холін Г. А.
Холодович А. І.
Холодович М. І.
Холодовський М.
Хоменко В.
Хоменко В. І.
Хоменко Д. М.
Хомовський Г.
Хомовський Павло
Хомовський Петро
Хондошко А. І.
Хоруженко П.
Хотимський С. А.
Храбров М. С.
Храпай Г. А.
Храпач М.
Хрестовий Л.
Христенко О. В.
Хромих Т. Є.
Хромченков В.
Хрущов Д. О.
Хрущов М. С.
Хрущов О.

Хрущов Т.
Хрущова Н. О.
Хугаєв
Худорожков М. М.
Худас М. Н.
Худяков В.
Хуцишвілі Г. М.

Ц

Цапалкін К. І.
Цапенко М. П.
Царьов І. Д.
Цебро І. Г.
Цеге фон Мантейфель О. М.
Церковний М. О.
Цибулько Т. І.
Цибульов О. І.
Циганенко Р. О.
Циганок В. О.
Циганок С. В.
Цигикал С. М.
Цимбал А. К.
Цимбал І. О.
Цимбал В. Т.
Цимбал М. П.
Цимбаленко
Цирулька
Цис В.
Цитовський Ю.
Цілинник П.
Цубін І. І.
Цупило М. А.

Ч

Чагін Є. Д.
Чаговець В. Ю.
Чайка І.
Чайка І. П.
Чайковський П. І.
Чалих Б. К.
Чанцев М. К.
Чанцев Ф. П.
Чапліцини
Часов А. І.
Чапаєв О. В.
Чаусов П. І.
Чвиров І. М.
Чевгуз-Ковпак П. С.
Чекулаєв І. І.
Челядін В. П.
Чемен Л. П.
Чемен О.
Чемесов

Чепелик В. А.
Чепульський А. С.
Чепурний В.
Черв'яков С. М.
Червінський В.
Червяченко І. І.
Черевиченко Я. Т.
Червінський В.
Черепов А.
Черепова Д. П.
Черкасов П. К.
Черкашин І. В.
Черкашина М. В.
Черкізов М. П.
Черненко І. В.
Черненко С. Ф.
Черних С. К.
Черниш О. Г.
Чернишевський М. Г.
Чернишов В. А.
Черняєв П.
Черняк Т.
Черняк Т. В.
Черняков В. С.
Черняхівський І. Д.
Черняхівський І.
Чертай
Чеснов О. С.
Чесноков П. І.
Честяхівський Г.
Четвертаков (Четвертак) Я. В.
Четвертинський Ю.
Чехов А. П.
Чехов О.
Чехов М. П.
Чечвянський В.
Чечель І. Г.
Чечоткін Л.
Чечулін Д.
Чибісов Н.
Чирва М.
Чириков Є.
Чиров О. В.
Чистенко Г. А.
Чижов М. Е.
Чішко І. З.
Чмир Ф.
Чмихало Б. М.
Чобітько М.
Чорний Д.
Чорнобильський Л.
Чорнодід А.
Чубар В.
Чубинський П.
Чубун В.

Чубун Г. В.
Чубун І.
Чудов О. Е.
Чуєнко
Чуйкевич В.
Чумак В.
Чумаков В. П.
Чумаченко І.
Чумаченко К.
Чумаченко П.
Чурилов
Чурочкіна Г.
Чусов І. І.
Чут В. А.
Чухліб А. Д.
Чхартішвілі Г. Л.
Чшарєв О.

Ш

Шабаєв Б. В.
Шабаєв К. Я.
Шабаєв Ч.
Шабленко А.
Шабліовські
Шавва Д. К.
Шакіров М.
Шалайкін П. В.
Шалматов С.
Шаліпін Ф. М.
Шамрай А. П.
Шандиба В.
Шапар М. Г.
Шапаренко О.
Шаповал В. К.
Шаповал Г. С.
Шаповал І. І.
Шаповал М.
Шаповаленко П.
Шаповаленко С.
Шаповалов К.
Шаповалов М. І.
Шапорін О.
Шапорін Ю. О.
Шапошников-Сахно
Шаренко В. Д.
Шарипов Ф. З.
Шарлеман Й.
Шарметов Ш.
Шаршов М. Г.
Шастін С. М.
Шасюк А.
Шаталов А. С.
Шаталов С. Й.
Шатови

Шатрюк М. Ф.
Шатух В. Г.
Шафонський О. Ф.
Шахов В. М.
Шаховський Г.
Шацька М. А.
Швед (Красуля) О.
Швецов М. Я.
Швець І. Т.
Швецов І. О.
Швиндін Ф.
Шевельов А.
Шевляков В. М.
Шевченко Г. І.
Шевченко Г. М.
Шевченко М.
Шевченко М. І.
Шевченко П. І.
Шевченко Т. Г.
Шевченко Ф. В.
Шевчук Д. С.
Шеденко
Шекспір У.
Шелепов Я. Ф.
Шелудченко І. С.
Шелудченко М.
Шенін Г. Ф.
Шепель С. А.
Шеремет В. Г.
Шермет М. Д.
Шермет П. П.
Шереметьєв Б. П.
Шерман Г.
Шерстюк І. Д.
Шестаков О. І.
Шестакова Д. І.
Шекальов М. П.
Шилов Ю.
Шинкаренко
Шипов І.
Шипунов Д. Н.
Шировнер З. Л.
Ширяй С.
Шитов
Шишков М. М.
Шишов М. М.
Шілтер
Шірінській А. Ш.
Шкапа І.
Шкіринда В. Ф.
Шкловський Й. С.
Шкурат (Давидова) В.
Шкурат С. Й.
Шкурко М. С.
Шкурський Г.

Шкрунін І. В.
Шкурко М. А.
Шкурко Р. А.
Шлейфер П.
Шліппенбах О. М.
Шлюндін В. Т.
Шмагун А.
Шмаков А. І.
Шмаков С. М.
Шмаров І. В.
Шмат Л. П.
Шмигідін В. А.
Шмідт Є. А.
Шміт Ф.
Шнайдерман Л. Я.
Шовкун-Дунайський Я.
Шолудько Н. Я.
Шольц Г. Д.
Шольц К. Г.
Шорін П. В.
Шорохов
Шостак А. Ф.
Шошин М. Г.
Щетинін М. І.
Щетієв І. Д.
Щіпачов О. Ф.
Щоголів Я. І.
Щокін-Кротов В.
Щорс М. О.
Щусєв О. В.
Щусь

Ю

Югов Л. Є.
Юнак Г. М.
Юнак К. Х.
Юнок С.
Юрзін О. К.
Юренко С. П.
Юркевич В. Д.
Юркевичі
Юрченко Г. І.
Юсупов М.
Юхименко Є. Є.
Юхно В.
Юхнов П. С.
Юхницькі
Ющенко В.

Шпак М. Й.
Шпак Я. І.
Шпетний І. І.
Шрамко Б. А.
Шрамченко М.
Шрейнер
Штакеншнейдер А.
Штанів І.
Штатнев М. К.
Штеричева М.
Штернберг П. К.
Шуба
Шубський Я.
Шуваєв В. І.
Шуваєв В. С.
Шугаєв Г. Є.
Шугаєв М. П.
Шульга С. Н.
Шульга І. П.
Шульга Я. М.
Шуляк О. С.
Шумейко А. С.

Ющенко О.
Ющенко П. В.
Ющенко П. М.

Я

Яблочков Д. Д.
Яворницький Д.
Яєшник О. І.
Яїчкін
Якименко
Якір Й.
Яковенко А. П.
Яковенко І. Я.
Яковенко П. П.
Яковенко І. Я.
Яковлев І. П.
Яковлев Т. Я.
Яковлев Я. П.
Яксон Ю.
Якубенко М. Ф.
Якубович І.
Якубович Х.
Якупов М.
Якут Л. І.
Яловий І. Н.

Шумейко І. В.
Шумейко М. А.
Шумилов М.
Шумицький І. М.
Шутий В.

Щ

Щавинський В.
Щеглов О. О.
Щепкін М. С.
Щербак (Щербаков) А. П.
Щербак І. М.
Щербак К. В.
Щербак О. М.
Щербак Ф. П.
Щербаков
Щербаков М. О.
Щербаков П. Я.
Щербаков С.
Щербань І. А.
Щербатов Б. С.

Ялоцький В. Ф.
Ямщиков Г. Н.
Ян II Казимир
Янін К.
Яременко Г. І.
Яремута А. Л.
Яремута П.
Яремута П. І.
Яризько С. О.
Ярликів О. П.
Ярослав Всеволодович
Ярославський В. І.
Ярославський П. І.
Ярош Г. Я.
Ясієвич В.
Ястребов І. П.
Яценко Г. П.
Яценко І. П.
Яценко М.
Яценко П.
Яценко Ф.
Яцин Н.
Ященко С.

Географічний покажчик

А

Аксенів Бугор, ур.
Азовська губернія
Алмазне Алтайський край
Алтинівка
Амантогайський район (Тургайська обл., Республіка Казахстан)
Амурська область
Анастасівка
Англія (див. також Велика Британія)
Андріївка (Ром. р-н.)
Андріївка (Сум. р-н.)
Андріївка (Пензенська обл., Російська Федерація)
Андріяшівка
Аннова Слобода (Аненберг, нині Гірки, Пут. р-н.)
Антонівка (Крол. р-н.)
Антонівка (Ямп. р-н.)
Анютине, з. ст.
Аркадакський район (Саратовська обл., Російська Федерація)
Артемівськ
Артемо-Растівка
Артюхівка
Архангельськ
Архангельська область (Російська Федерація)
Атинське
Афганістан

Б

Баба
Бабакове
Байрак (Леб. р-н.)
Байрак (Липоводол. р-н.)
Бакирівка
Балико-Щучинка
Баморин Шпиль, ур.
Баничі
Барабашівка

Баранівка (Сум.)
Баранівка (Глух. р-н.)
Барилівка
Барило
Баси
Баси, з. ст.
Басівка (Ром. р-н.)
Басівка (Сум. р-н.)
Басівщина
Батурин
Бахмач
Бахмач, з. ст.
Бахчисарай
Бахчисарайський район
Бацмани
Бачівськ
Бєєве
Бездрик
Бездрик, р.
Безкровне
Беково
Бензики
Бережне
Береза
Березів Яр
Березівка
Березняки
Берестівка
Берлін
Берюха (нині Руднево)
Бесєдівка
Белгород
Белгородська губернія
Белгородська область (Російська Федерація)
Белгородське воєводство
Беловський район (Курська область, Російська Федерація)
Бельці
Бистрик
Битиця
Бишкінь
Бишкінь, р.
Біжівка
Білани (Біл. р-н.)
Біле, оз.
Білиця
Білиця, ур.
Білка

Білківська волость
Біловод
Біловоди
Біловодськ
Біловодська волость
Білогриве
Білозерка
Білокопитове
Білопілля
Білопільська волость
Білопільське комісарство
Білопільський повіт
Білопільський район
Білорусь (Республіка Білорусь)
Білоусівка (С.-Буд. р-н.)
Біржове
Біробіджан
Бобине
Бобрик (Біл. р-н.)
Бобрик (Ром. р-н.)
Бобрик, р.
Боброве
Богданка
Богданівка
Богодухів
Богодухівський повіт
Богодухівський район
Бойки
Болгарія (Народна Республіка Болгарія)
Бондарі (Кон. р-н.)
Бондарівський район
Борзівщина
Борисов
Борі
Борки
Боровенька
Боровичі
Бороданове
Бородіно
Боромля
Боромля, р.
Боромля, з. ст.
Боромлянська волость
Боромлянський район
Бочечки
Бошівка
Бояро-Лежачі
Бранцівка

Братениця	Василівка, х.	Веселівка
Братське (Трост. р-н., Гребен. с/р.)	Василівщина	Весногірське
Братське (Трост. р-н., Машан. с/р)	Васильків	В'ехань
Брацлавське воєводство	Вегерівка	Вир
Брацлавщина	Ведмеже	Вир, р.
Британський район (Молдавська Республіка)	Велика Берізка	Вири
Бровкове	Велика Бобилівка	Вирівка
Бродок	Велика Британія (див. також Англія)	Вирське князівство
Бруски	Велика Бутівка	Вирчише
Брюловецький, з. ст.	Велика Діброва	Високе (Охт. р-н.)
Брянськ	Велика Писарівка	Вишгород
Брянська область (Російська Федерація)	Велика Рибиця	Вишгородський район
Бугайівка	Велика Чернеччина	Вишеньки
Бугрувате	Велике князівство	Вишневе (Кон. р-н.)
Будилка	Литовське	Вишневе (Трост. р-н.)
Будища	Велике князівство Руське	Вищевеселе
Будки	Велике Озеро	Вікторинівка
Будне	Великий Бобрик	Вікторове
Буйвалове	Великий Вистороп	Вільна Слобода
Буймер	Великий Ліс (Липоводол. р-н.)	Вільне (Великопис. р-н.)
Буймерівка	Великий Самбір	Вільне (Кон. р-н.) 498
Букати	Великі Бубни	Вільний Курган (нині с.)
Бунякине	Великі Будки (Недриг. р-н.)	Вільне Великопис. р-н.)
Бурзенін	Великі Будки (Ром. р-н.)	Вільно (нині Вільнюс)
Бурики	Великі Вільми	Вільшана
Буринська волость	Великі Деркачі	Вільшанка, р.
Буринський район	Великі Луки	Вільшанка (Сум. р-н.)
Буринь	Велико-Михайлівський район	Вірменія
Бурівка	Великописарівський район	Вітебськ
Буро-Рубанівка	Вербове (Охт. р-н.)	Вітебська губернія
Бутовщина	Верхне	Вітебська область (Республіка Білорусь)
Бутова Долина	Верхне Піщане	Влізьки
Бухарест	Верхня Пожня	Вовківка
В	Верхня Сагарівка	Вовківці
Вакалівщина	Верхня Сироватка	Вовкове
Валіївка	Верхосулка	Вовна
Валки	Вершина	Вовче (нині Середи)
Валки, ур.	Верхньодніпровський район (Дніпропетровська обл.)	Вовчик
Варшава	Вершхотина	Водолаги
Василівка (Леб. р-н.)	Веселе (Біл. р-н.)	Воздвиженське
Василівка (Ром. р-н.)	Веселе (Великопис. р-н.)	Вознесенка
Василівка (нині Гребениківка)	313	Волинцеве
Василівка (нині Набережне)	Веселе (Крас. р-н.)	Вологодська губернія
	Веселе (Пут. р-н.)	Вологодська область (Російська Федерація)
	Веселі Гори	Володимирівка (Недриг. р-н.)
		Володимирівка (Сум. р- н.)
		Волокитине
		Волошнівка

Воргол	Гатка	Горяїстівка
Воргол, р.	Гвинтове	Гострий Шпиль
Ворожба (Леб. р-н., див. також Мала Ворожба)	Гданськ	Грабовське
Ворожба, з. ст.	Герасимівка	Грабщина
Ворожба, р.	Гиріне	Грайворон
Воронезька область	Гиртоп	Грайворонський повіт
(Російська Федерація)	Гірки (Леб. р-н.)	Грайворонський район
Воронівка (Біл. р-н.)	Гірки (див. також Аннова	(Белгородська обл.,
Воронівка (Пут. р-н.)	Слобода, Аненберг Пут.	Російська Федерація)
Вороніж	р-н.)	Граміне
Воронцове	Гірне	Гребені
Воропаї	Глазове	Гребениківка
Ворошиловград (нині	Глинськ	Грем'ячка
Луганськ)	Глинська волость	Гречкине
Ворошиловоградська	Глинський район	Григоріополь
(нині Луганська) область	Глиняне, ур.	(Придніпровська
Ворскла, р.	Глухів	Молдавська республіка)
Ворсклиця, р.	Глухівська волость	Григоріопольський район
Воскресенка	Глухівська округа	(Придніпровська
Восьме Березня	Глухівський повіт	Молдавська республіка)
Вощинине	Глухівський район	Гринівка
Вроцлав	Глушково	Гринцеве
В'юнне	Глушковський район	Грицини
В'язенка	(Курська обл., Російська	Гришине
В'язове (Глух. р-н.)	Федерація)	Грінченкове
В'язове (Кон. р-н.)	Гнилиця (Крас. р-н.)	Грузія (Республіка
В'язове (Охт. р-н.)	Гнилиця (Охт. р-н.)	Грузія)
	Гнилиця (нині Іванівка)	Грузьке (Кон. р-н.)
	Годунівка	Грузьке (Крол. р-н.)
	Головашівка	Грузьке (Трост. р-н.)
Г	Голінка	Грунь (Леб. р-н.)
Гаврилівський район	Голуби (Липоводол. р-	Грунь (Охт. р-н.)
(Оренбурзька обл.,	н.)	Грунь, р.
Російська Федерація)	Голубівка (Леб. р-н.)	Грунівка
Гаврилова Слобода	Голубівка (С.-Буд. р-н.)	Грунька
Гадяцький повіт	Гомель	Грушеве
Гадяч	Гомельська область	Губарівщина
Гаї	(Республіка Білорусь)	Губське, ур.
Гаї, ур.	Гончарів-Поділ	Гудими
Гай	Горіле	Гудимівка
Гай-Мошенка	Горлівка (Ямп. р-н.)	Гудівщина
Галенкове	Горлівка	Гудове
Галка	Горобівка	Гукове
Галушки	Горове	Гульбище, ур.
Гамаліївка (Кон. р-н.)	Городище (Недиг. р-н.)	Гуринівка
Гамаліївка (Леб. р-н.)	Городище (Леб. р-н.)	Гута Гути
Гамаліївка (Шост. р-н.)	Горький (нині Нижній	Гути, ур.
Ганнівка-Вирівська	Новгород, Російська	Гутницьке
Ганнівка-Тернівська	Федерація)	
Ганнівське	Горьківська область	Д
Гапонівка	(Російська Федерація)	Дагестан
Гарбузівка	Городище	

Дарниця	Дружба (Ямп. р-н.)	Жовтневе (Сум. р-н.)
Даценківка	Дубина	Жолдаки
Демено	Дубинка	Жолобок
Демидів бугор, ур.	Дубіївка	Жуківка
Демянськ	Дубновський район (Рівненська обл.)	Журавка (С.-Буд. р-н.)
Дептівка	Дубовський район (Ростовська обл., Російська Федерація)	Журавка (нині Дружба)
Деражня		Журавне
Державінське		З
Деріївка	Дубовичі	Заболотне
Деркачі	Дубов'язівка	Заболотове
Деркачівка	Думівка	Забуги
Дернівська волость	Дунаєць	Заводське (Великопис. р- н.)
Дернове	Дунаєць, р.	Заводське (Кон. р-н.)
Джанкой	Духанівка	Загірське
Джетигаринський район (Кустанайська обл., Республіка Казахстан)	Духовниче	Загребелля
Дзержинське	Дяківка	Задонський район (Липецька обл., Російська Федерація)
Дзеркалька	Дяченкове, ур.	Зазірки
Десна, р.	Е	Закобилля (нині Новодмитрівка)
Дич	Есмань	Залатиха
Дібровка	Есмань, р.	Залізничне (Леб. р-н.)
Дібровка, ур.	Елва (Республіка Естонія)	Залізник (див. також Попівка)
Дідівщина	Естонія (Республіка Естонія)	Залужани
Дмитрівка (Павлівка)		Запсілля
Дмитрівка (Великопис. р-н.)	Є	Запсілля (Рогачівський р- н., Гомельська обл., Республіка Білорусь)
Дмитрівка (Леб. р-н.)	Єзуч, р.	Зарічне (Трост. р-н.)
Дніпро, р.	Єлисеєнкове	Заріччя, ур.
Дніпродзержинськ 1197	Ємадикине	Зартий
Дніпропетровськ 72, 980	Єрчиха	Заруддя (Ром. р-н.)
Дніпропетровська область	Ж	Заруцьке
Доброславівка	Жданов (див. також Маріуполь)	Засулля
Добротове	Железноводськ	Захарівське
Добрянське	Жигайлівка (Трост. р-н.)	Зелена Роща
Довгинцеве, з. ст.	Жигайлівська волость	Зелене (Недриг. р-н.)
Довгополівка	Житейське	Зелене, оз.
Довжик (Липоводол. р-н.)	Житне	Зелений Гай (Леб. р-н.)
Довжик (Охт. р-н.)	Житомир	Зелений Гай (Сум. р-н.)
Довжик, ур.	Житомирська область	Зеленківка
Долина, ур.	Жихове	Зеленодольськ
Домоткань	Жовтневе (Біл. р-н.)	Земляне
Донецьк	Жовтневе (Кон. р-н.)	Землянка (Глух. р-н.)
Донецька область	Жовтневе (Леб. р-н.)	Землянка (Кон. р-н.)
Дорошівка (Пут. р-н.)	Жовтневе (Охт. р-н.)	Зернове, з. ст.
Дорошівка (Ямп. р-н.)		Зінове (Пут. р-н.)
Доценківка		Зіньків
Дрезден		
Дремлюги		
Дружба (Великопис. р- н.)		

Знаменка	Калуга	Климентове
Зноб-Новгородське	Калюжне (Глух. р-н.)	Клин (нині Ямпіль)
Зноб-Трубчевськ	Калюжне (Леб. р-н.)	Клишки
Зорине	Камінь	Клочківка
Зубівка	Кам'яне (Леб. р-н.)	Ключинівка
Зубово-Полянський район (Республіка Мордовія, Російська Федерація)	Кам'янець-Подільський	Княжичі
I	Кам'янецьке	Коваленки, х.
Іваниця	Кам'янка (С.-Буд. р-н.)	Ковтунове
Іванівка (Великопис. р-н.)	Кам'янка (Трост. р-н.)	Козацька Слободка (нині Стрілецька Пушкарка)
Іванівка (Липоводол. р-н.)	Капітанівка (Сум. р-н.)	Козацьке
Іванівка (Пут. р-н.)	Капустинці	Козаче
Івахи	Карабутове Караван	Козельне
Іващенко	Кардаші	Козлівка
Іволжанське	Кардашівка (Охт. р-н.)	Козлівка (Республіка Чувашія, Російська Федерація)
Івот	Карпилівка	Коломійці
Ігорівка	Картали	Колотилівка
Імшана	Катанське	Колядинець
Інгуло-Кам'янка	Катеринівка (Великопис. р-н.)	Комарівка (Глух. р-н.)
Іскрисківщина	Катеринівка (Леб. р-н.)	Комарово
Ї	Катеринослав	Комишанка
Їздецьке	Каунас	Комишанка, р.
К	Качанівка	Комиші
Кагань	Кашпури	Комісарівка
Кагарлицький район	Кекине	Комсомолець
Казахстан (Республіка Казахстан, Казахська РСР)	Кельн	Комсомольська Комуна
Калашинівка	Кенігсберг (див. також Калінінград, Російська Федерація)	Коновалове
Калинівка (Біл. р-н.)	Керч	Коновалівка
Калинівка (Ром. р-н.)	Київ	Кононенкове (Сум. р-н.)
Калинівка (Трост. р-н.)	Київська губернія	Конотоп
Калинівка, х.	Київська область	Конотоп, з. ст.
Каліївка	Київська округа	Конотоп, р.
Калінінград	Київська Русь	Конотопська округа
Калінінградська область (Російська Федерація)	Київське воєводство	Конотопський повіт
Калінінська (Тверська обл., Російська Федерація)	Київське князівство	Конотопський район
Калінінське	Кимличка	Копійки
Кальченки	Киргизстан (Республіка Киргизстан, Киргизька РСР)	Коптева гора, ур.
	Кириківка	Кореньок
	Кирияківщина	Коржі
	Киселиха, р.	Коровинці
	Кисла Дубина	Королівщина
	Кияниця	Корольки
	Ківшар, ур.	Короп
	Кім	Коростовичі
	Кіндратівка	Коротченкове (див. також Погрібки)
	Кінітц	Корчаківка
	Кіровоградська область	Корчани
	Клепали	

Коршачина	Крупець	Ленінське (Крол. р-н.)
Косарівщина	Крупецький район	Ленінське (Леб. р-н.)
Косівщина	(Курська обл. Російська	Лефицька Стінка, ур.
Костів (див. також	Федерація)	Линове
Костевалесу)	Крупське	Липецька область
Костевалесу (нині Костів)	Круте	(Російська Федерація)
Костянтинів	Ксизово	Липівка (нині
Костянтинівка (Сум. р-н.)	Кубарево	Липівка, р.
Костянтинівка (Дон. обл.)	Кубраково	Липняк
Котенки	Куданівка	Липова Долина
Коханівка	Кудряве	Липоводолинська
Кочерги	Куземирин	волость
Котелевський район	Кузьки	Липоводолинський район
Котельва	Куйбишев	Лисе
Кошари	Кулики	Лисняки
Кочківський район	Куличка	Лисогубівка
(Новосибірська обл.,	Кулішівка	Литва (Республіка Литва)
Російська Федерація)	Куплевах	Литвиновичі
Крамчанка	Куп'янськ	Литовка
Красичка	Курасове	Лифине
Красне (Кон. р-н.)	Курилівка	Лідине
Красне (Пут. р-н.)	Курган (Леб. р-н.)	Лікарське
Красне, ур.	Курган, ур.	Ліль
Краснокутськ	Курган-Азак (Леб. р-н.)	Ліпкани
Краснокутський район	Курдюмове, ур.	Лісківщина
Краснопілля	Курмани	Лісне (Крас. р-н.)
Краснопільський район	Курськ	Лісне (С.-Буд. р-н.)
Красноярськ	Курська губернія	Лісне (Трост. р-н.)
Красноярський край	Курська область	Лісне (Шост. р-н.)
Кременчук	(Російська Федерація)	Лісова Поляна
Кременчуцький район	Курське намісництво	Лобківка
Кренидівка	Кучерівка	Лович
Кривенкове	Куянівка	Лозове
Кривий Ріг, ур.	Куянівська волость	Локня (Крол. р-н.)
Кривоносівка		Локня (Ром. р-н.)
Крига (Білопілья)	Л	Локня (Сум. р-н.)
Крига, р.		Локня, р.
Крижик	Лантратівка	Ломленка Лосівський
Крим (Автономна	Лапшине	район (Гомельська обл.,
Республіка Крим)	Латишівка	Республіка Білорусь)
Кримська область	Лахнівщина	Луганськ (див. також
Кринички	Лебедин	Ворошиловград)
Кринична, р.	Лебединський повіт	Луганська
Кринична Балка, ур.	Лебединський район	(Ворошиловоградська)
Криничне	Левченки	область
Криничний, х.	Ленінакан	Лугівка
Кровне	Ленінград (нині Санкт-	Лужки (Глух. р-н.)
Кролевець	Петербурґ, Російська	Лужки (С.-Буд. р-н.)
Кролевець з. ст.	Федерація)	Лукашівка
Кролевецький повіт	Ленінградська (нині	Лутище
Кролевецький район	Санкт-Петербурзька)	Луценкове
Кропивинці	область	Луценкове, х.

Луциківка	Малушине	Миропільський район
Луцьк	Манухівка	Михайлівка (Бур. р-н.)
Луч	Маріуполь (див. також	Михайлівка (Леб. р-н.)
Лучка	Жданов)	Михайлівське
Лушники	Мар'ївка	Мишутине
Люботин, 3. ст.	Марківка	Мінакове
Львів	Марківське	Могильов-Подільський
Львівська область	Мартинівка	Могриця
Любимівка	Мартиці	Мозкове (Крас. р-н.)
Любитове	Марусенкове	Мокіївка
Люджа	Марченки	Молдавія (Молдавська
Люте	Марчихина Буда	Республіка, Республіка
Лютеньки	Маршали	Молдова,
Лютеж	Мар'янівка (Біл. р-н.)	Придніпровська
Ляшки	Мар'янівка (Липоводол. р-н.)	Молдавська республіка)
М	Мар'янівка (нині	Молодецьке
	Бунякіне)	Монастирьок, х.
Мазне	Матлахове	Мордовський Пімбур
Майорівка	Мачулища	Москаленки (Біл. р-н.)
Майдани	Машкове	Москаленків, х.
Майське (Великопис. р-н.)	Мащанка	Москалівка
Макове	Медведеве	Москва
Максимівка	Межиріч (Леб. р-н.)	Московська область
Максимівщина	Межиріч (Острозький р-н., Рівненська обл.)	Московське (Липоводол. р-н.)
Макув-Падхаляньські	Мезенівка	Московське (Шост. р-н.)
Мала Вільшанка	Мелешківка	Московське князівство
Мала Ворожба (нині	Мельники	Московський Бобрік
Ворожба)	Мельня	Мостище, ур.
Мала Павлівка	Мефодівка	Мостове
Мала Рибиця	Микитівка (Трост. р-н.)	Мутин
Мала Сердоба	Микитівка (Ямп. р-н.)	Мухувате
Мала Чернеччина (нині	Микитське	Н
Токарі)	Микільська гірка, ур.	Набережне
Мале	Микільське	Надеждинське
Малий Бір, ур.	Миколаївка (Бур. р-н.)	Нарбутівка
Малий Бобрік	Миколаївка (Ром. р-н.)	Наумівка
Малий Вистороп	Миколаївка (Сум. р-н.)	Недригайлів
Малий Груд, ур.	Миколаївка Вирівська	Недригайлівська волость
Малий Прикіл	(нині Жовтневе)	Недригайлівська округа
Малий Ромен, р.	Миловидівка	Недригайлівський район
Малий Самбір	Мирне (Леб. р-н.)	Некрасове
Малий Хутір	Миронівка	Неплатине
Малі Бубни	Миронівщина	Неплюєве
Малі Будки (Недриг. р-н.)	Миропілля	Нескучне, ур.
Малоросійська губернія	(Бондарівський р-н,	Нетеча (Малотеча,
Малосердобинський	Тамбовська обл.,	Починок), р.
район (Пензенська обл.,	Російська Федерація)	Нехаївка
Російська Федерація)	Миропільська волость	Нечаївка
Малотеча (Нетеча	Миропільське	
Починок), р.	комісарство	

Нижній Новгород (див. також Горький, Російська Федерація)
Нижньогородський район
Нижня Сагарівка
Нижня Сироватка
Низи
Ницаха
Німеччина (Німецька Демократична Республіка)
Нова Гута
Нова Олександрівка
Нова Рябина (нині Добрянське)
Нова Семенівка
Нова Січ
Нова Слобода
Нова Спарта
Нова Шарпівка
Новгород-Сіверське князівство
Новгородська область (Російська Федерація)
Новгородське
Нове (Охт. р-н.)
Нове (Усть-Кубінський район, Вологодська обл., Російська Федерація)
Новий Мир
Новий Ульм
Нові Вирки
Нові Петрівці
Новоандріївка
Ново-Басівка
Нововасилівка
Новогеоргіївський район
Новгородківський район
Новодмитрівка (див. також Закобилля)
Новоіванівка
Новомутин
Новоолександрівка
Новопетрівка (Біл. р-н.)
Новопетрівка (Леб. р-н.)
Новопетрівка (Ром. р-н.)
Новопостроєне
Новоросійськ
Новоселиця (Крол. р-н.)

Новоселівка (нині у складі Білопілля)
Новоселівка (Кон. р-н.)
Новоселівка (Леб. р-н.)
Новоселівка (Трост. р-н.)
Новосільське
Новосибірська область
Новосуханівка
Новотроїцьке
Новоукраїнка

О

Обложки
Ободи
Обоянь
Ображіївка
Обтове
Овдянське
Овеча
Овлаші
Оводівка
Овчаренки
Одеса
Одеська область
Озаричі
Озера, ур.
Окіп (Ямп. р-н.)
Октябрське
Олександрівка (Бур. р-н.)
Олександрівка (Великопис. р-н.)
Олександрівка (Леб. р-н.)
Олександрівка (Сум. р-н.)
Олександрівка, ур.
Олександрія (Красн. р-н.)
Олександрія
Олексенкове
Олексине
Олексіївка (Леб. р-н.)
Олексіївка (Ром. р-н.)
Олексіївка (Сум. р-н.)
Олексіївка
Оленинське
Олешня
Олешня, р.
Олешнянська округа
Онуфрїївський район
Ополонське
Орел
Орель р.
Орлівка

Осинівка
Осоївка (див. також Тимофіївка)
Остроушки
Охтирка
Охтирка, р.
Охтирська округа
Охтирський повіт
Охтирський район
Очкине

П

Павленкове (Леб. р-н.)
Павлівка
Павлівська волость
Падалки
Паліївка
Панасівка
Панченки
Папірня
Пархомівка
Пасіка, ур.
Пасьовини
Пашкине
Пекарі
Пензенська область
Пенянка
Первомайськ
Первомайське (Глух. р-н., див. також Янівка)
Перекір
Перекопівка
Переліски
Перелуг
Перемога (Глух. р-н.)
Перерита
Пересипки
Перетічки
Перехрестівка (Ром. р-н.)
Переяслав
Переяславське князівство
Переяслав-Хмельницький
Перше Травня (Біл. р-н.)
Першотравневе (Бур. р-н.)
Першотравневе (Леб. р-н.)
Першотравневе (Трост. р-н.)
Петербург (див. також Петроград, Ленінград, Санкт-Петербург)
Петрівка

Петрівка, х.	Пологи	Путивль, ст.
Петрівське (Великопис. р-н.)	Полоцьк	Путивльське воєводство
Петровський район	Полошки	Путивльське князівство
Петровські Редуги, ур.	Полтава	Путивльський повіт
Петроград (див. також	Полтава, ст.	Путивльський район
Петербурґ, Ленінград,	Полтавка	Р
Санкт-Петербурґ)	Полтавська губернія	Радіонівка
Петрушівка	Полтавська область	Радянське (Великопис. р-н.)
Петухівка	Польце, ур.	Радянське (Леб. р-н.)
Печини	Польща (Республіка	Раки
Печищі	Польща, Польська	Ракитянський район
Печище	народна республіка)	(Белгородська обл.,
Пигарівка	Поляне	Російська Федерація)
Пилівка	Помірки	Ракова Січ
Пирогівка	Понирі	Ревки
Писарівка (Сум. р-н.,	Попаш	Ревки, р.
нині у межах смт.	Попівка (Великопис. р-н.)	Рев'якине
Хотінь)	Попівка (Кон. р-н.)	Рейтвен
Південно-Курильськ	Попівка (Крас. р-н., див.	Ретик
Північне	також Семенівка)	Реть, оз.
Підлипне	Попівка (Ром. р-н.)	Реть, р.
Підліснівка	Попівка (нині Залізняк)	Реутинці
Підлозіївка	Попівка (Опішнянський	Речицький район
Підмонастирська	(нині Зеньківський)	(Гомельська обл.)
(Підмонастирна)	район Полтавська обл.)	Решети
Слобода, ур.	Попівщина (Ром. р-н.)	Ржане
Підмонастир'я, ур.	Порохонь	Ржищів
Підопригори	Посад	Рибальське
Підставки	Посад, ур.	Риботень
Піски (Бур. р-н.)	Постольне	Рибці
Піски (Ром. р-н.)	Потопиха Почепці	Рижівка
Піски, ур. (Пут. р-н.)	Правдюки	Рильськ
Піски, ур. (Ром. р-н.)	Привілля	Рильський повіт
Пісківка	Прилужжя	Рівне
Піщане (Сум. міськ.)	Приозерський район	Рівненська область
Піщане (Біл. р-н.)	(Санкт-Петербурзька	Ріпки
Плавинище	обл., Російська	Річки
Плетньове	Федерація)	Рогинці
Пловдив	Присейм'я	Рогізне (Сум. р-н.)
Погожа Криниця	Пристайлове	Родичев
Погорілівка	Проходи	Рожковичі
Погрібки (нині	Протопопівка (нині	Розсохувате
Коротченкове)	Лісне)	Розсоші
Поділ, ур.	Пруди	Рокитне
Поділки	Прудок	Рокитянський район,
Поділківська волость	Прудок, х.	(Белгородська обл.,
Поділове	Псел, р.	Російська Федерація)
Пожня	Пташино (нині	Романчукове
Пожня, р.	Первомайськ)	Ромашкове
Покровка	Пустогород	
Покровське, х.	Путивль	

Роменський округ	Санкт-Петербург (див.	Склярівка
Роменський повіт	також Ленінград,	Скрипалі, ур.
Роменський район	Петроград)	Скуносове
Ромни (Ромен)	Санкт-Петербурзька	Славгород
Ромен (Великий Ромен,	(Ленінградська) область	Сліпород
Малий Ромен), р.	Саратовська область	Слобода
Росія (Російська	Сарнавщина	Слоут
Федерація, Російська	Сафонівка	Сміла, р.
Радянська республіка	Сахни	Сміле
Ростов	Сваркове	Смілива, р.
Ростов-на-Дону	Сваром'є	Смілівська волость
Ростовська область	Свердлове	Смілівський район
(Російська Федерація)	Свеса	Смілянка, р.
Ротівка Роща	Свидня, р.	Смоляниківка
Рубани	Свірж	Снейки
Рубанка	Світловодськ	Сніжки
Руда (Біл. р-н.)	Світлогорськ	Сніжне
Руда (Леб. р-н.)	Севастополь	Собич
Руденка	Северинівка	Собичеве
Рудка	Северинівка (нині	Солдатське
Рудка, ур.	Рибницького р-ну	Солідарне
Руднєве	Молдови)	Солнцевський район
Руднівка	Сейм, р.	(Курська обл., Російська
Рудня	Селище (Леб. р-н.)	Федерація)
Рудоман	Селище (Канівський р-н.,	Соловки
Русанівка	Черкаська обл.)	Солониці
Русанівська волость	Семенівка (Глух. р-н.)	Сонячне
Рябина	Семенівка (нині Попівка	Сопич
Рябівка	Крас. р-н.)	Сорока
Рябушки	Семенівка (Леб. р-н.)	Соснівка (Глух. р-н.)
Рясне	Семенівка (Липоводол. р-	Соснівка (Кон. р-н.)
	н.)	Соснове, оз.
С	Семереньки	Сосонка
	Сененкове	Сосонка, р.
Савенки	Сергіївка	Софіївка (Леб. р-н.)
Савкова (Савчина)	Сергіївщина Дубина, ур.	Спадщина
Долина, ур.	Середина-Буда Середино-	Спаське
Сад	Будський район Сидорова	Спаське (нині Ленінське)
Садки (Сум. р-н.)	Яруга	Спірне
Садове (Ром. р-н.)	Симонівка	Спольне, оз.
Саєве	Синівка	Спольне, ур.
Саї	Синівський район	Станичне
Сажалки	Синяк	Станова
Сакуниха (Сакунова	Сиром'ятникове	Стара Гута
Слобода)	Ситне	Стара Іванівка
Салогубівка	Ситники	Стара Шарпівка
Салтикове	Ситники, х.	Старе Черемошне
Самара	Сім'янівка	Старикове
Самарська область	Сінне	Старі Вирки
Самотоївка	Сіренки	Старі Гончарі
	Сіробабине	Старі Петрівці
	Скелька	Стародуб

Стародубський повіт 374	Сурмачівка	Тучне (Трост. р-н.)
Старозинів	Суховерхівка	Торба
Старокостянтинівський район	Суходіл	Торговиця
Старше	Т	Торговиця, р.
Стеблянки	Таборище	Торжок
Стеблянки, з. ст.	Таганрог	Тростянець
Степаненків Хутір, ур.	Таджикистан (Республіка Таджикистан,	Тростянецька волость
Степанівка (Бур. р-н.)	Таджицька АРСР)	Тростянецький район
Степанівка (Сум. р-н.)	Талалаївка	Трохименкове
Степигіно	Талалаївський район	Трубчевськ
Степне (Леб. р-н.)	Таллін	Тугульдентський район (Тюменська обл., Російська Федерація)
Степне (Ямп. р-н.)	Тамбов	Тула
Стецьки	Тамбовська область	Тулиголове
Стецьківка	Таранське	Тульський район (Тульська обл., Російська Федерація)
Стецьківська волость	Тарасівка (Великопис. р-н.)	Тульська область
Стінка	Таращанка	Туранівка
Стінка, ур.	Татарстан (Татарська АРСР, Республіка Татарстан)	Туреччина
Стоярове	Ташань, р.	Турківський район
Страхолісся	Ташкент	Турковичі
Стрілецька Пушкарка (див. також Козацька Слободка)	Ташкентська область	Тур'я
Стрілька, р.	Теремці	Тучне (Біл. р-н.)
Стрільники	Терехове	Тучне (Трост. р-н.)
Студенок	Терещенська, з. ст.	Тьоткіно
Студенок (нині у складі Миропілля)	Терешківка	У
Студенок, р.	Терешківська волость	Уборок
Ступки, х.	Терещенки	Угроїди
Стягайлівка (С.-Буд. р-н.)	Терни Тернівка 479	Узбекистан (Республіка Узбекистан, Узбецька РСР)
Суворове	Тернівська волость	Уздиця
Суджа	Тиманівка	Українка
Суджанський повіт	Тимофіївка	Уланове
Суджанський район (Курська обл., Російська Федерація)	Тимофіївка (нині Осоївка)	Улянівка (Біл. р-н.)
Сула	Тимченки	Улянівський район
Сула, р.	Тирло	Ульянівська волость
Сулими	Тімірязівка	Уралове
Сульське Суми	Тобольськ	Уруси
Суми, з. ст.	Товста	Усок
Сумка, р.	Товсте	Успенка (Бур. р-н.)
Сумська волость	Товстих, х.	Успенка (Армавірський р-н., Російська Федерація)
Сумська область	Товстодубове	Успенське (також Охрімівка)
Сумська округа Сумська провінція Сумське комісарство Сумський повіт Сумський район,	Токарі (Леб. р-н.)	
Супонєве	Токарі (Сум. р-н.)	
Супрунівка	Томашівка	
	Томськ	
	Томська область	
	Тополине	
	Тучне (Білоп. р-н.)	

Ф	Хотминівка	Чернеччина (Охт. р-н.)
Феофілівка	Хоцево, оз.	Чернишки
Фергана	Хрещатик (Крол. р-н.)	Чернігів
Філонівщина	Хрещатик (Ром. р-н.)	Чернігівська губернія
Філонове	Хрещатик, ур.	Чернігівська область
Фотовиж	Хустянка	Чернігівське воєводство
Франція	Хутір-Михайлівський	Чернігівське князівство
Фрунзе	(див. також Дружба)	Чернігівське намісництво
	Хутір-Михайлівський,	Чернігівський район
	з. ст.	Чернігово-Сіверське
Х	Хухра	князівство
	Хухра, р.	Черняхів
Хабаровськ		Чехословаччина
Хабаровський край	Ц	Чечельницький район
Халхін-Гол, р.		Чечено-Інгушетія
Хамельбург	Царська Долина, ур.	Чечва, х. (нині Грунь)
Харівка	Цибуленки	Чигирин
Харків		Чижикове (Ром. р-н.)
Харківка	Ч	Чижове
Харківська губернія		Чикалове, оз.
Харківська область	Чалищівка 289	Чкаловська, ст.
Харківський округа	Чаплищі 18, 836, 837, 926	Чорні Лози
Харківське намісництво	Чапліївка	Чорнобилль
Харківщина (Сум. р-н.)	Чеберяки	Чорнобильська область
Харченки (Бур. р-н.)	Челябінськ	Чорнобильський район
Харченки (Леб. р-н.)	Челябінська область	Чорнобривкине
Хасан, оз.	(Російська Федерація)	Чорноплатове
Хвестаківщина, ур.	Червлене	Чувашія (Республіка
Хижки Хилькове	Червона Гірка	Чувашія, Чуваська
Хильчичі	Червона Діброва	АРСР)
Хінелі	Червона Слобода (Бур. р-	Чугуїв
Хмелів	н.)	Чуйківка
Хмелівка	Червона Слобода	Чумакове
Хмелівка, р.	(Недриг. р-н.)	Чупахівка
Хмельницька область	Червона Яруга	Чупахівський район
Хмельницький	Червоне (Глух. р-н.)	
Ховзівка	Червоне (С.-Буд. р-н.)	Ш
Ходине	Червоне (Сум. р-н.)	Шабалтаєве
Холодна Гора, ур.	Червоне Озеро	Шалигине
Холодне (Недриг. р-н.)	Червоний Ранок	Шалигинський район
Холодний, х.	Червоний Степ	Шаповалівка (Кон. р-н.)
Хоменкове (Липоводол. р-	Червоноозерне	Шапошникове
н.)	Червонянський район	Шарпівка
Хомине	Череватівка	Шатрище
Хоминці	Черемухівка	Шяуляйський район
Хомутовський район	Черепівка (Бур. р-н.)	(Республіка Литва)
(Курська обл., Російська	Черкаси	Шевченки
Федерація)	Черкаська область	Шевченків Гай
Хоружівка	Чернацьке	Шевченкове (Бур. р-н.)
Хорол	Черневе	Шевченкове (Великопис.
Хорол, р.	Чернеча Слобода	р-н.)
Хотінь	Чернеччина (Крас. р-н.)	

Шевченкове (Глух. р-н.)
Шевчнкове (Кон. р-н.)
Шевченкове (Леб. р-н.)
Шимановськ
Ширяєве
Шкирманівка
Шкроботи
Шлях
Шмати, х.
Шматове
Шостка
Шосткинський повіт
Шосткинський район
Шкуратівка
Шпилівка
Шпиль, ур.
Шпотівка
Штанівка Штепівка
Штепівський район
Шулешівка
Шумили
Шумське

Щ

Щебри
Щекине
Щербинівка
Щетини

Ю

Юнаківка
Юр'єве
Юрівка

Я

Яблучне
Яганівка
Яготин
Яготинський район
Якименки
Якутія
Яловий Окіп
Ямне
Ямпіль
Ямпільська волость
Ямпільський район
Янівка (нині)
Первомайське)
Янківка (нині Іванівка)
Ярмолинці

Ярове (Бур. р-н.)
Ярове (Крол. р-н.)
Ярославець
Ярославська область
Ярошівка
Ясенове
Ясенок
Ясна Поляна
Яснопільщина
Яструбине
Яструбщина
Яцине

Постататейний покажчик

М. СУМИ

1. АЛЬТАНКА, кін. 19 ст. (архіт.). Покровська площа.
2. АМБУЛАТОРІЯ, 1915. (архіт.). Вул. Привокзальна, 31.
3. БРАТСЬКА МОГИЛА ВІЙСЬКОПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ, 1943 (іст.). Вул. Кірова, 165.
4. БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ, 1943 (іст.). Вул. Прикордонна.
5. БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ, 1943 (іст.). Вул. Карбишева, 19-а. Біля магазину «Басівський».
6. БУДИНОК КУЛЬТУРИ «ХІМІК», 1955 – 56 рр. (архіт.). Вул. Миру, 28.
7. БУДИНОК ЛІНТВАРЬОВОЇ О., 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 30.
8. БУДИНОК 19 ст., У ЯКОМУ ЗУПИНЯВСЯ КОРОЛЕНКО В. Г., 19 ст. (іст.). Покровська площа, 9.
9. БУДИНОК поч. 20 ст., У ЯКОМУ МІСТИЛАСЬ ДРУКАРНЯ (архіт., іст.). Вул. Кузнечна, 2.
10. БУДИНОК, У ЯКОМУ МІСТИЛАСЬ ДРУКАРНЯ ІЛЬЧЕНКА І. Г., поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Белінського, 2.
11. БУДИНОК 1885 – 86, У ЯКОМУ МІСТИЛАСЬ ПОВІТОВА ЗЕМСЬКА УПРАВА (архіт., іст., мист.). Вул. Кірова, 2.
12. ВОСКРЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА, 1702 (архіт.). Пл. Незалежності, 19.
- 12.1. Головна споруда, 1702 (архіт.).
- 12.2. Дзвіниця, 1906 (архіт.).
13. ВОСКРЕСЕНСЬКА ВУЛИЦЯ, 18 – 20 ст. (архіт., іст., містобуд.).
- 13.1. Гранд-готель, поч. 19 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 8.
- 13.2. Готель, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 4.
- 13.3. Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 7.
- 13.4. Міська садиба, кін. 17 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Воскресенська, 9 – 11. (Провулок Терезова, 2).
- 13.5. Поштамт, 1910. (архіт.). Вул. Воскресенська, 13/7.
14. ГОБЕЛЕН «ДЕРЕВО ПІЗНАННЯ», 1988 (мист.). Вул. Героїв Сталінграду, 10.
15. ГОГОЛІВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ, 1908 (архіт.). Вул. Кірова, 39.
16. ГОРОДИЩЕ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ, ЗАЛИШКИ СУМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ, 1655 – 58 (археол.). Розташоване в центрі м. Суми. Займає мис, утворений долинами річок Псла, Сумки та Стрілки.
17. ГОРОДИЩЕ, РОЗВИНУТЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ, 11 – 14 ст. н. е. (археол.). Розташоване на північній околиці м. Суми (колишнє с. Тополі). Городище займає мис, що утворений долиною р. Псел та ярами.
18. ГОТЕЛЬ «ХІМІК», 1955 (архіт.). Вул. Миру, 24.
19. ГРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК, 4 – 5 ст. до н. е., черняхівська культура (археол.). У південно-західній частині міста по вул. Павлова.
20. ДЕРЖАВНИЙ БАНК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Покровська площа, 1 – вул. Гагаріна, 2.
21. ДИТЯЧІ ЯСЛА, 1930-ті рр. (архіт.). Пл. Свердлова, 16.
22. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Героїв Сталінграду, 6.
23. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, др. пол. 19 ст. (архіт.). Майдан Незалежності, 13.
24. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 ст. – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кооперативна, 7.
25. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кооперативна, 15.
26. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1953 – 55 рр. (архіт.). Просп. Т. Шевченка, 1.
27. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1953 – 55 рр. (архіт.). Просп. Т. Шевченка, 2.
28. ЗАЛІЗНИЧНА ЛІКАРНЯ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Привокзальна, 31.
29. ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА, 1836 – 51 рр. (архіт.). Вул. Іллінська, 10.

30. ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 17 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Орджонікідзе, 87.
31. КІОСК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Покровська площа.
32. КЛУБ ЧЕРВОНОЗОРЯНОГО ЦУКРОВО-РАФІНАДНОГО ЗАВОДУ, 1927 – 29 рр. (архіт.). Вул. Привокзальна, 2.
33. КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Пролетарська, 60.
34. КУПЕЦЬКИЙ БУДИНОК ЗІ СКЛАДАМИ, кін. 18 – поч. 19 ст. (архіт.). Пров. 9 Травня.
35. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК (археол.). На південній околиці м. Суми, між територією старого аеропорту, друкарні та АЗС № 3.
36. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК (археол.). За 0,75 км на схід від будинку Піщанського лісництва.
37. МАЄТОК ШТЕРІЧЕВОЇ М. П. У С. БАСИ, не пізніше 1797 (архіт.). Вул. Санаторна, 1.
38. МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД БЕЛЬГІЙСЬКОГО АНОНІМНОГО АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА «СУМСЬКІ МАШИНОБУДІВНІ МАЙСТЕРНІ», кін 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 58.
39. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС: БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ, 1943; ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ ЗАГИБЛИХ ВОЇНІВ-ЗЕМЛЯКІВ, 1972 (іст.). Піщане с. Вул. Шкільна. У центрі села, біля школи.
40. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «ВІЧНА СЛАВА» 1975 (іст., мист.). Вул. Кондратьєва.
41. МИХАЙЛІВСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС, 1903 (архіт.). Вул. Кондратьєва, 165.
42. МІСЬКИЙ ТЕАТР, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 6.
43. МОНУМЕНТАЛЬНИЙ РЕЛ'ЄФ (КЕРАМІЧНЕ ПАННО) «ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО ГЕРОЇ», 1987 (мист.). Вул. Кондратьєва, 8.
44. МОНУМЕНТ «СЛАВА ГЕРОЯМ СУМЩИНИ», 1967 (іст., мист.). Привокзальна площа.
45. М'ЯСНІ РЯДИ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кооперативна, 2.
46. ОСОБНЯК, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 2.
47. ОСОБНЯК, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Першотравнева, 6.
48. ОСОБНЯК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 1.
49. ОСОБНЯК, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Псільська, 7.
50. ОСОБНЯК КАЙДАНСЬКОГО, 1910-ті рр. (архіт.). Вул. Псільська, 4.
51. ОСОБНЯК ЛШЦІНСЬКИХ, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Псільська, 6.
52. ОСОБНЯК ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Перекопська, 15.
53. ПАВЛІВСЬКИЙ ЦУКРОВО-РАФІНАДНИЙ ЗАВОД, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Площа Привокзальна, 4.
54. ПАЛАЦ КУЛЬТУРИ СУМСЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ ІМ. М. В. ФРУНЗЕ, 1953. (архіт.). Площа Горького, 5.
55. ПАМ'ЯТКА ТРУДОВОЇ І ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – АВТОМОБІЛЬ «ГАЗ – АА ЩЧ 79-57» (іст.). 1985, 2003. Вул. Роменська, 70. Біля автотранспортного підприємства 1595.
56. ПАМ'ЯТКА ТРУДОВОЇ І ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – ТРАКТОР «УНІВЕРСАЛ», 1970 (іст.). Верхнє Піщане с. При в'їзді в село по трасі Суми – Стецьківка, зліва від дороги, біля магазину.
57. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗСТРІЛУ ПІДПІЛЬНИКІВ 1943 (іст.). Вул. Горького, 58.
58. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ СТРАТИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ, 1943. Вул. Кондратьєва, 165.
59. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ, 1998 (іст.). Вул. Кондратьєва.

60. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ, 1995. (мист.). Вул. Горького.
61. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ФАШИЗМУ, 1998 (мист.). Вул. Кондратьєва.
62. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ 293-Ї СТРЕЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ, 1999 (мист.). Вул. Героїв Сталінграду.
63. ПАМ'ЯТНИК ПРАЦІВНИКАМ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ, ЗАГИБЛИМ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОBOB'ЯЗКІВ, 2004 (мист.). Вул. Кондратьєва. Біля будинку УМВС.
64. ПАМ'ЯТНИК УРОДЖЕНЦЯМ СУМЩИНИ, ЯКІ ЗАГИНУЛИ В АФГАНІСТАНІ, 2004 (мист.). Вул. Кондратьєва.
65. ПАМ'ЯТНИК ФРУНЗЕ М. В., 1986 (мист.). Вул. Кондратьєва, 165.
66. ПАМ'ЯТНИК ХАРИТОНЕНКУ І. Г., 1996 (мист.). Покровська площа.
67. ПАМ'ЯТНИК ЩЕПКІНУ М. С., 1989 (мист.). Театральна площа.
68. ПАНТЕЛЕЙМОНІВСЬКИЙ МОНАСТІР, 1915 (архіт.). Вул. Роменська.
- 68.1. Пантелеймонівська церква (архіт.).
- 68.2. Архірейський корпус (архіт.).
- 68.3. Будинок сторожа (архіт.).
69. ПЕТРОПАВЛІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19 ст. (іст., архіт., містобуд.).
- 69.1. Будинок 19 ст., у якому мешкав Олександр Олесь (іст.). Вул. Петропавлівська,
- 83.
- 69.2. Громадські зібрання, 1890-ті рр. (архіт., іст.). Вул. Петропавлівська, 63.
- 69.3. Житловий будинок, кін. 19 ст., (1870 – 80-і рр.) (архіт.). Вул. Петропавлівська,
- 52.
- 69.4. Житловий будинок, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 49.
- 69.5. Житловий будинок, 1924 р. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 50.
- 69.6. Житловий будинок, 1929 – 30 рр. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 74.
- 69.7. Житловий будинок, 1952 (архіт.). Вул. Петропавлівська, 60.
- 69.8. Музична школа Чурилова, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 98.
- 69.9. Окружний суд, 1914 – 17. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 57.
- 69.10. Реальне училище, 1877 (архіт., іст.). Вул. Петропавлівська, 79.
- 69.11. Садиба Сумовських, 1895 (архіт., іст.). Вул. Петропавлівська, 54, 56, 58 – вул. Жовтнева, 9.
- 69.12. Садиба Чурилова, 1880 – 1900 (архіт.). Вул. Петропавлівська, 91.
- 69.13. Садибний будинок полковника Мариніча, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 105.
- 69.14. Чоловіча гімназія Ізмайлова Н. І., кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Петропавлівська, 62.
70. ПОСЕЛЕННЯ БАГАТОШАРОВЕ (археол.). На південній околиці міста на південь від садиби Штерічевої (вул. Ювілейна).
71. ПОСЕЛЕННЯ БАГАТОШАРОВЕ II, 11 – 9 ст. до н. е., РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК (археол.). На північному березі озера Чеха, поблизу вул. Д. Коротченка.
72. ПОСЕЛЕННЯ, БРОНЗОВИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). За 0,25 км на південь від поселення Піщане – 1 на правому березі першої надзаплавної терасі р. Олешня.
73. ПОСЕЛЕННЯ, БРОНЗОВИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). На західній околиці міста за 0,5 км на захід від гуртожитків СДПУ на території дачного масиву
74. ПОСЕЛЕННЯ, БРОНЗОВИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). На території міста, ліворуч Лучанського мосту між вулицям Зарічною та Доватора.
75. ПОСЕЛЕННЯ, ЕПОХА НЕОЛІТУ (археол.). На східній околиці м. Суми, в районі гідрокар'єрів, на лівому березі р. Псел.
76. ПОСЕЛЕННЯ, ЕПОХА НЕОЛІТУ (археол.). На східній околиці м. Суми, в районі гідрокар'єрів, на лівому березі р. Псел.

77. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). За 0,3 км на південь від села Піщане.
78. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). На східному березі озера Чеха, вздовж вулиці Харківської та Замостянської.
79. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 11 – 9 ст. до н. е. (археол.). Між озером Чеха та вул. Замостянською.
80. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). На території взуттєвої фабрики.
81. ПОСЕЛЕННЯ, РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). На північному березі озера Дурівщина за 0,5 км на південь від поселення поблизу озера Чеха.
82. ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ (археол.). На північній околиці м. Суми (колишне с. Тополі), на правому березі р. Псел, з напільної сторони від городища.
83. ПОСЕЛЕННЯ, ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА, 2 – 5 ст. н. е. (археол.). На північній околиці м. Суми на території природного парку «Веретинівський».
84. ПРИБУТКОВІ БУДИНКИ, поч. 20 ст. (архіт.). Покровська площа, 10 – Воскресенська, 2.
85. САДИБА АСМОЛОВА І. З ДЕНДРОПАРКОМ, др. пол. 19 ст. (архіт.). Пл. Свердлова, 14.
86. САДИБА ЛІНТВАРЬОВИХ НА ЛУЦІ, 18 – 19 ст. (іст., архіт.). Вул. Чехова, 79, 92.
87. СЕРЕДНЯ ШКОЛА № 13, 1936 – 37 рр. (архіт.). Вул. Іллінська, 9.
88. СЕРЕДНЯ ШКОЛА № 19, 1936. (архіт.). Вул. Червонозоряна, 3.
89. СКУЛЬПТУРА «ПАРТИЗАНСЬКИЙ РЕЙД», 1948 (мист.). Покровська площа, сквер.
90. СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР, кін. 18 – кін. 19 ст. (архіт., мист.). Вул. Соборна, 31.
91. СОБОРНА ВУЛИЦЯ, 17. ст. (іст., архіт., містобуд.).
- 91.1. Будинок, у якому мешкав Онацький Н. Х. кін 19 ст. (іст.). Вул. Соборна, 36.
- 91.2. Готель, 1903 – 07 (архіт.). Вул. Соборна, 44.
- 91.3. Житловий будинок, 1947 – 48 (архіт.). Вул. Соборна, 27.
- 91.4. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Вул. Соборна, 25.
- 91.5. Житловий будинок, 1951 (архіт.). Вул. Соборна, 32.
- 91.6. Житлові будинки-близнюки, кін. 19 ст. – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 46.
- 91.7. Жіноча гімназія (перша), 1877 (архіт.). Вул. Соборна, 39.
- 91.8. Казначейський банк, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 37.
- 91.9. Кінотеатр «Люкс», 1910-ті рр. (архіт.). Вул. Соборна, 48.
- 91.10. Міська ратуша, кін. 18 – серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 33.
- 91.11. Міська садиба, кін. 18 – 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Соборна, 29, 29 а.
- 91.12. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1958. (мист.). Вул. Соборна. У сквері ім. Т. Шевченка.
92. ТЕТР ДРАМИ І МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ ІМ. М. ЩЕПКИНА, 1980 (архіт., мист.). Театральна площа, 1.
93. ТОРГОВІ РЯДИ, 1789 (архіт.). Вул. Терезова, 7. Вул. Соборна 40 – пер. Терезова 1 – вул. Воскресенська 10.
94. ТОРГОВІ РЯДИ, кін. 19 ст. (архіт.). Покровська площа, 13 – 15, 15 А.
95. ТОРГОВІ РЯДИ, 2-га пол. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кузнечна, 2-А.
96. ТОРГОВИЙ БУДИНОК КУПЦЯ КУЛШОВА, 1910. (архіт.). Вул. Кооперативна, 3.
97. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР, 1901 – 14. (архіт., мист.). Вул. Троїцька, 34.
98. ТРОЇЦЬКА ВУЛИЦЯ 18 ст. (іст., архіт., містобуд.).
- 98.1. Дитяча аптека, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 51.
- 98.2. Дитячий притулок ім. Харитоненка І. Г., 1888. (архіт.). Вул. Троїцька, 28.
- 98.3. Дитяча лікарня св. Зінаїди ім. Харитоненка І. Г., 1896. (архіт.). Вул. Троїцька, 57.

- 98.4. Духовне училище, поч. 90-х рр. 19 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 48.
- 98.5. Житловий будинок, кін. 19 ст.– поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 8.
- 98.6. Костьол і будинок ксьондза, 1911 (архіт.). Вул. Троїцька 6, вул. Псільська 1.
- 98.7. Лютеранське училище (друга жіноча гімназія), 1867 (архіт.). Вул. Троїцька, 7.
- 98.8. Міське 4-класне училище, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 1.
- 98.9. Олександрівська чоловіча гімназія, кін. 19 ст. (іст., архіт.). Вул. Троїцька, 3, 5.
- 98.10. Особняк Крінера, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 33.
- 98.11. Особняк Шрейнера, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Троїцька, 15.
- 98.12. Пам'ятник Супруну П. С., 1947 (мист.). Вул. Троїцька.
- 98.13. Садиба Харитоненків, 1880 – 1910-і рр. (архіт.). Вул. Троїцька, 4.
99. ФОНТАН «САДКО», 1985 (мист.). Вул. Героїв Сталінграду.
100. ЦЕРКВНО-ПАРАФІЯЛЬНА ШКОЛА, 1914. Суми, (архіт.). с. Верхне Піщане.
101. АВАРІЙНЕ КЛАДОВИЩЕ. Вул. Прикордонна.
- 101.1. Братська могила військополонених, 1941(іст.). Район колишнього заводу гумо-технічних виробів. За 350 м від центрального входу, ліворуч.
102. БАРАНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ. Вул. 3-я Червонопрапорна.
- 102.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центральна частина кладовища.
- 102.2. Могила Данька М.М., 1999 (іст.). Сектор 89, могила № 127.
- 102.3. Могила Драновського В.Л., 1993 (іст.). Сектор 1, по центральній алеї, ліворуч, біля входу.
- 102.4. Могила Коваленка І. Т., 2006 (іст.). Сектор 206, ряд 2, могила №13.
- 102.5. Могила Тимченка П.С., 1990 (іст.). Сектор 81, могила № 104.
103. ВАСИЛІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ № 1. Вул. Кошця.
- 103.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Південна частина кладовища.
104. ВАСИЛІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ № 2. Пров. Коштя.
- 104.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Четвертий ряд від входу, біля високовольтної лінії електропередач.
105. ЗАСУМСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ. Вул. Баумана.
- 105.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Південно-східна частина кладовища, праворуч від центральної алеї.
- 105.2. Могила Гребченка С. С., 1991 (іст.). Центральна алея кладовища, за 120 м від входу, праворуч.
- 105.3. Могила Докашенка М. Г., 1993 (іст.). У кінці центральної алеї кладовища по правій боковій доріжці зліва, у 4-му ряді.
- 105.4. Могила Дудника Ф. Ф., 1987 (іст.). Сектор 1, ліворуч від центрального входу, по боковій алеї.
- 105.5. Могила Іванова П. П., 1987 (іст.). Сектор 1, ліворуч від центрального входу, по боковій алеї.
- 105.6. Могила Кириченка Г. Ф., 1995 (іст.). Сектор 4, по центральній алеї зліва.
- 105.7. Могила Красія С. П. 2002 (іст.). За 20 м справа від бокового входу, у 4-му ряді.
- 105.8. Могила Ковальова О. П., 1986 (іст.). У кінці центральної алеї кладовища, на відстані 50 м від огорожі, що виходить на вул. 9 Січня.
- 105.9. Могила Носачова А. П., 1990 (іст.). За 120 м від центрального входу по правій боковій алеї кладовища.
- 105.10. Могила Рєви В. Л., 1981 (іст.). Бокова алея. За 180 м праворуч від центрального входу.
- 105.11. Могила Усика Л. С., 1985 (іст.). Центральна алея. Ліворуч від входу.
- 105.12. Могила Шкурка Р. А., 1979 (іст.). Бокова алея. Ліворуч від центрального входу. Сектор 1.
106. ЛУЧАНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ. Вул. Чехова.
- 106.1. Братська могила жертв фашизму, 1943 (іст.). Північна частина кладовища.
- 106.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища.
- 106.3. Братська могила партизанів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища.

- 106.4. Братська могила партизанів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища.
- 106.5. Братські могили радянських військовополонених і мирних громадян, 1941 – 42 (іст.). Північна частина кладовища. На меморіальній ділянці
- 106.6. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Північна частина кладовища.
- 106.7. Могила Дерев'янка І. Х., 1997 (іст.). Північно-східна частина кладовища.
- 106.8. Могила Додакова І. А., 1994 (іст.). У північній частині кладовища.
- 106.9. Могила Кривич М. І., 1968 (іст.). Ліворуч центральної алеї. За 100 м від меморіального майданчика, у 6-му ряді.
- 106.10. Могила Кондратьєва Г. І., 1953 (іст.). Центральна алея, перший поворот направо, праворуч від дороги.
- 106.11. Могила Мамонтова, 1943 (іст.). Північна частина кладовища.
- 106.12. Могила Назаренка В. Д., 1986 (іст.). Південна частина кладовища. Праворуч від центральної алеї. За 80 м від центрального входу.
- 106.13. Могила Смірнова В. П., 1999 (іст.). Західна частина кладовища. По лівій боковій алеї, праворуч.
- 106.14. Могила Чехова М. П., 1912 (іст.). На північний схід від центрального входу.
- 106.15. Могила Шумейка І. В., 1941 (іст.). Північна частина кладовища.
107. ПІЩАНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Верхнє Піщане с. (нині територія у складі м. Суми), Піщанська сільська рада.
- 107.1. Могила Бондаренка В. В., 1983 (іст.). Центр кладовища.
108. ПРИШИБСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Вул. Римського-Корсакова.
- 108.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Північно-східна частина кладовища, біля кар'єру.
- 108.2. Могила Литвиненка В. Д., 1966 (іст.). Північно-східна частина кладовища, 6-й ряд, 33-а могила зліва.
109. ТІМРЯЗІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Колишне с. Тімірязівка, район аеропорту.
- 109.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). При вході на кладовище. По боковій доріжці ліворуч.
110. ЦЕНТРАЛЬНЕ КЛАДОВИЩЕ (іст.). Вул. 20 років Перемоги.
- 110.1. Петропавлівська церква, 1851 (архіт.). Центральна частина кладовища.
- 110.2. Братська могила воїнів війська польського, 1944 (іст.). Південна частина кладовища.
- 110.3. Братська могила жертв громадянської війни, 1919 (іст.). Північна частина кладовища, біля входу.
- 110.4. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Південно-східна частині кладовища.
- 110.5. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 – 45 (іст., мист.). Південна частина кладовища. Від бокового входу по центральній алеї.
- 110.6. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). Південна частина кладовища. Ліворуч по алеї, що веде до сторожки.
- 110.7. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст., мист.). Південна частина кладовища.
- 110.8. Могила Азімова О. Ю., 1988 (іст.). Ліворуч від алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати».
- 110.9. Могила Акімова М. П., 1983 (іст.). Ліворуч від центрального входу.
- 110.10. Могила Андрєєва В. К., 1982 (іст.). Поблизу центральної алеї кладовища, праворуч від входу.
- 110.11. Могила Африканова О. Ф., 1974 (іст.). Праворуч від центральної алеї кладовища. За 85 м від входу.
- 110.12. Могила Багацького П. С., 1940 (іст.). Біля центрального входу, праворуч.
- 110.13. Могила Германа І. М., 2001 (іст.). Праворуч алеї, що іде від центрального входу до церкви Петра і Павла.

- 110.14. Могила Гріненка П. С., 1911 (іст.). Ліворуч від центральної алеї. За церквою ап. Петра і Павла.
- 110.15. Могила Давидова А. К., 1975 (іст.). Центральна алея. Ліворуч від входу.
- 110.16. Дегтярьова А. П., 1980 (іст.). Ліворуч від алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати». Неподалік від входу.
- 110.17. Могила Добровольського М. М., 1981 (іст.). Праворуч від центральної алеї. За 80 м від входу.
- 110.18. Могила Дорошенка С. В., 1982 (іст.). Ліворуч від центральної алеї кладовища.
- 110.19. Могила Жиганова С. М., 1985 (іст.). Центральна алея кладовища. Ліворуч від церкви.
- 110.20. Могила Калініна М. В., 1970 (іст.). Ліворуч від центрального входу.
- 110.21. Могила Красножона Я. Д., 1987 (іст.). Ліворуч від центральної алеї. За церквою ап. Петра і Павла.
- 110.22. Могила Куріцина С. І., 1982 (іст.). Центральна алея. Ліворуч від входу.
- 110.23. Могила Курєдова М. І., 1992 (іст.). Ліворуч центральної алеї кладовища. За 40 м від входу.
- 110.24. Могила Кустенка О. М., 1994 (іст.). Центральна алея. За 62 м від церкви ап. Петра і Павла.
- 110.25. Могила Лимаренка О. Г., 1981 (іст.). Праворуч від алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати».
- 110.26. Могила Логвина П. А., 1990 (іст.). Праворуч від центральної алеї, 10-а могила. На відстані 50 м від церкви.
- 110.27. Могила Лушпи М. П., 2007 (іст.). Центральна алея, за Петропавлівською церквою. Перший поворот наліво, зліва 5-й ряд 2-а могила.
- 110.28. Могила Морголіса І., 1944 (іст.). Південно-східна частина кладовища.
- 110.29. Могила Морозова А. П., 1991 (іст.). Центральна алея кладовища. Ліворуч від Петропавловської церкви.
- 110.30. Могила Москвичова С. Б., 1981 (іст.). Центральна алея кладовища. Праворуч від входу.
- 110.31. Могила Нагорного В. С., 1964 (іст.). Ліворуч від ентральної алеї кладовища. За 40 м від входу.
- 110.32. Могила Пармузіної Г. А., 1974 (іст.). Південна частина кладовища. За 50 м від пам'ятника «Скорботна мати», ліворуч.
- 110.33. Могила Пархоменка М. Г., 1977 (іст.). Праворуч від центральної алеї. За 80 м від входу.
- 110.34. Могила Пилипенка І. І., 1988 (іст.). По алеї, що веде до центрального входу церкви Петра і Павла.
- 110.35. Могила Полякова Л. Є., 2003 (іст.). Центральна алея, ліворуч. На відстані 20 м від входу в третьому ряді.
- 110.36. Могила Сапухіна П. А., 1971 (іст.). Південно-східна частина кладовища. Перший поворот від центральної алеї праворуч.
- 110.37. Могила Скуби М. К., 1987 (іст.). Центральна алея кладовища, праворуч. На відстані 130 м від входу.
- 110.38. Могила Сумця В. К., 1982 (іст.). По алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати». Ліворуч від входу.
- 110.39. Могила Суровцева О. В., 1980 (іст.). Ліворуч алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати».
- 110.40. Могила Суханова Д. І., кін. 19 ст. (іст., мист.). Біля Петропавловської церкви, праворуч.
- 110.41. Могила Суханова М. О., 1910 (іст., мист.). Біля Петропавловської церкви.
- 110.42. Могила Тарасенка О. Г., 2003 (іст.). Північно-східна частина кладовища. По лівій боковій алеї, на відстані 42 м від входу, праворуч, 6-а могила.

- 110.43. Могила Ткаченка С. О., 1984 (іст.). Центральна алея кладовища. Ліворуч від входу. У 1-му ряді 1-а могила.
- 110.44. Могила Труда А. І., 1990 (іст.). По алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати». Праворуч за скульптурою.
- 110.45. Могила Тряскіна О. І., 1983 (іст.). Південно-східна частина кладовища. Праворуч від центральної алеї.
- 110.46. Могила Феденка О. О., 1984 (іст.). По алеї, що веде до скульптури «Батьківщина-мати», ліворуч від входу.
- 110.47. Могила Храброва М. С., 1943 (іст.). Ліворуч від центрального входу.
- 110.48. Одинокі могили радянських воїнів, 1941 (іст.). Східна частина кладовища.
- 110.49. Пам'ятник на могилі Богатирьової Є. С., кін. 19 ст. (мист.). Праворуч Петропавлівської церкви.
- 110.50. Пам'ятник на могилі Богатирьової О. М., поч. 20 ст. (мист.). Праворуч Петропавлівської церкви.
- 110.51. Пам'ятник на могилі Красовицького З. Й., 2008 (іст., мист.). Неподалік від центрального входу на кладовище, праворуч.
- 110.52. Родинне поховання Харитоненків, 1910 (іст., мист.). Біля Петропавлівської церкви.

БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

111. **АТИНСЬКЕ С., РИЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 111.1. Поселення багатощарове, 3 – 1 тис. до н. е., 6 – 3 ст. до н. е. 8 ст. н. е. (археол.). 0,3 км на захід від дитячого будинку с. Атинське.
- 111.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.
112. **БАРИЛО С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 112.1. Курган (археол.). За 2,3 км на північний захід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів, у полі.
- 112.2. Курган (археол.). За 0,4 км на схід від села, ліворуч автотраси Суми – Білопілья, у полі.
- 112.3. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на північний захід від села, неподалік автотраси Суми – Глухів, у полі.
- 112.4. Курганний могильник (археол.). Між с. Річки та с. Барило за 1,2 км на північний захід від першого, неподалік асфальтової дороги між селами.
- 112.5. Курганний могильник (археол.). На північно східній околиці села, поблизу асфальтової дороги до села, поблизу цистерн з агрохімікатами.
- 112.6. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на північний захід села неподалік автотраси Суми – Білопілья, поруч з ЛЕП, у полі.
113. **БІЛАНИ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 113.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, за 500 м праворуч від залізничного вокзалу.
114. **БІЛОПІЛЛЯ М., БІЛОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА**
- 114.1. Братська могила комсомольців-підпільників, 1942 (іст.). Вул. Шевченка. У центральній частині міського кладовища, за 150 м зліва від входу.
- 114.2. Будинок, у якому народився та мешкав Олександр Олесь, поч. 19 ст. (іст.). Вул. Олександра Олесь, 18.
- 114.3. Городище багатощарове, 11 – 13 ст., 17 ст. (археол.). У центральній частині міста, при впадінні р. Крига до р. Вир (ліва притока р. Сейм).
- 114.4. Городище пізньосередньовічне, кін. 17 – 18 ст. (археол.). У центрі міста. Займає підвищення берегового плато правого берега р. Крига при її впадінні в р. Вир.
- 114.5. Житловий будинок, 1820 (архіт.). Вул. Радянська, 1.
- 114.6. Курганний могильник (археол.). У межах міста на території цвинтаря, городів, поблизу телеретранслятора.

- 114.7. Курганний могильник (археол.). На південно-західній околиці міста, за 0,3 км на південний схід від колишнього Шереметівського цегельного заводу, поблизу ґрунтової дороги, яка веде від заводу до міста.
- 114.8. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973, 2005 (іст.). Вул. Старопутивльська. У центрі міста, у сквері.
- 114.9. Михайлівська церква, 1912 (архіт.). Вул. Старосілля, 25.
- 114.10. Могила Дудки В. Г., 1943 (іст.). Вул. Пугачова. У кінці Прорубського кладовища, праворуч від центрального входу.
- 114.11. Могила Ніколаєнка В. Г., 1986 (іст.). На початку Будинівського кладовища, праворуч від входу, у 3-му ряді.
- 114.12. Могила Пухначова О. М., 1982 (іст.) У центральній частині Крачківського кладовища, у 6-му ряді зі сторони комбикормового заводу.
- 114.13. Пам'ятний знак жертвам голодомору та політичних репресій 1932 – 33, 2008 (мист.). Вул. 1 Травня. У центрі міста, в сквері імені Т. Шевченка, біля Будинку культури.
- 114.14. Пам'ятний знак на честь загиблих в Афганістані воїнів, уродженців Білопільщини, 1989 (іст.). Вул. Старопутивльська. У центрі міста, у сквері.
- 114.15. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Другої світової війни робітників і службовців машинобудівного заводу, 1979 (іст.). У сквері, по вул. Макаренка, проти машинобудівного заводу.
- 114.16. Пам'ятник Леніну В. І., 1972 (мист.) У сквері на центральному майдані міста.
- 114.17. Пам'ятник Макаренку А. С., 1962 (іст., мист.). Вул. Свердлова. У р-ні автовокзалу станції Білопілья.
- 114.18. Петропавловська церква, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Гагаріна.
- 114.19. Посад давньоруського міста Вир, 11 – 13 ст., 17 – 18 ст. (археол.). У центральній частині міста. Займає підвищення правого корінного берега р. Крига.
- 114.20. Поселення, 3 – 4 ст. н. е. (археол.). На західній околиці міста, в урочищі Красняни, між залізницею та дамбою ставу, на правому березі струмка – правої притоки р. Вир.
- 114.21. Ремісниче училище, 19 ст. (архіт.). Вул. Полтавський полк, 2.
- 114.22. Чоловіча гімназія, 1907 – 11 (архіт.). Вул 1 Травня, 7.
115. **БОБРИК С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 115.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
116. **БУДКИ С., РИЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 116.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.
117. **БУТОВЩИНА С., ЖОВТНЕВА СЕЛИЩНА РАДА**
- 117.1. Могила Скусинця В. В., 1985 (іст.). У кінці кладовища, праворуч від входу.
118. **ВАЛІВКА С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 118.1. Братська могила радянських воїнів та підпільника Колоса М.С., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
119. **ВАСИЛІВЩИНА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 119.1. Поселення, ранній залізний вік 3 – 4 ст. (археол.). За 0,5 км на південний захід від села, поблизу ґрунтового шляху з м. Білопілья та дерев'яного мосту через р. Крига, (права притока р. Вир).
120. **ВЕРХОСУЛКА С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 120.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 120.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільської ради.
121. **ВЕСЕЛЕ С., ЖОВТНЕВА СЕЛИЩНА РАДА**
- 121.1. Майдан (археол.). За 0,43 км на південний захід від південно-західної околиці села, в лісосмузі.

- 121.2. Могила Яценка І. П., 1942 (іст.). На кладовищі.
122. **ВИРИ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 122.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища, за 20 м від входу.
- 122.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943, Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 122.3. Могила Комісар П. М., 1988 (іст.). На кладовищі, за 60 м ліворуч від головного входу.
- 122.4. Могила Кулака Г. Г., 1987 (іст.). У центральній частині кладовища, праворуч від дороги, що веде до консервного заводу, у 5-му ряді, 11-а могила від краю.
- 122.5. Могила Черненка І. В., 1997 (іст.). На кладовищі ліворуч від головного входу.
- 122.6. Могила Ясенюк Н. К., 1942 (іст.). На старому кладовищі, з правого боку від входу.
- 122.7. Пам'ятний знак на місці загибелі Ясенюк Н. К., 1975 (іст.). У центрі села, на початку вулиці Ніни Ясенюк.
123. **ВОЛФІНЕ С., ПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 123.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). Праворуч залізничної станції Волфіне, у напрямку ст. Ворожба, у лісосмузі.
124. **ВОРОЖБА М., ВОРОЖБЯНСЬКА МІСЬКА РАДА**
- 124.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Перемоги. У центральній частині міста, біля хлібної бази № 82.
- 124.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Ворошилова пл., 5. У центральній частині міста, у сквері біля міськради.
- 124.3. Вокзал залізничної станції, 1898 (архіт., іст.).
- 124.4. Комплекс церкви Покрова Богородиці, дзвіниці й волосного правління, 2-а пол. 18 ст. – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 8.
- 124.4.1. Покровська церква, 1769 (архіт.).
- 124.4.2. Дзвіниця, 1818 (архіт.).
- 124.4.3. Будинок волосного правління, поч. 20 ст. (архіт.).
- 124.5. Могила Деренкова І. М., 1941 (іст.). У третьому кварталі Прорубського лісу, на березі р. Вир, за 500 м у північно-східному напрямку від вул. Партизанської.
- 124.6. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-східному напрямку від вул. Кіреєва, в урочищі Миколаївського лісу, на правому березі р. Вир.
- 124.7. Пам'ятне місце поховання жертв голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.). Вул. Перемоги.
- 124.8. Пам'ятний знак Киреєву З. С., 1975 (іст.). Вул. Киреєва. У центрі вулиці.
- 124.9. Поселення багатощарове, 3 – 1 тис. до н.е., 12 – 13 ст. (археол.). На північній околиці міста. Займає мис та похилий схил правого берега р. Вир.
125. **ВОРОНІВКА С., ВОРОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 125.1. Братська могила радянських воїнів та мирних жителів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
126. **ГАННІВКА-ВИРІВСЬКА С., ГАННІВСЬКО-ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 126.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля церкви.
- 126.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля сільради.
127. **ГАННІВКА-ТЕРНІВСЬКА С., СУПРУНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 127.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
128. **ГАННІВСЬКЕ С., СЕРГІЙВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 128.1. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на північ від північної околиці села, в полі. Займає підвищену ділянку вододілу річок Локня та Терн.
129. **ГИРІНЕ С., ГУРІНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 129.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, праворуч від дороги, у 2-му ряді.
130. **ГОРОБІВКА С., ГОРОБІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 130.1. Курганний могильник (археол.). За 1,2 – 1,5 км на північний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів, у полі.
- 130.2. Курганний могильник (археол.). За 1,5 – 2,0 км на північний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів.
- 130.3. Меморіальний комплекс: Могила Добродетеля І. М., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1963, 1971, 1987 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
131. **ГУРИНІВКА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 131.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.
132. **ЖОВТНЕВЕ СМТ., ЖОВТНЕВА СЕЛИЩНА РАДА**
- 132.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центральній частині селища, біля церкви.
- 132.2. Меморіальний комплекс: Братська могила підпільників, 1942; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967, 1972, 1975 (іст.). У центрі селища, біля церкви.
- 132.3. Могила Жеребило М. Ю., 1980 (іст.). На центральному кладовищі, праворуч від автошляху Суми – Конотоп, у 2-му ряді, у 3-й могилі зліва.
- 132.4. Могила Івануни В. О., 1999 (іст.). На кладовищі ліворуч траси Суми – Конотоп з боку Сум, у 15му ряді в 7-й могилі.
- 132.5. Могила Мусієнка І. Д., 1990 (іст.). На кладовищі ліворуч траси Суми – Конотоп з боку Сум.
133. **ЖОЛОБОК С., ЖОВТНЕВА СІЛЬРАДА**
- 133.1. Курган (археол.). На північ від села, праворуч автошляху Суми – Конотоп, навпроти автобусної зупинки «Жолобок».
- 133.2. Курган (археол.). За 1,3 км на південь від села, праворуч автошляху Суми – Конотоп.
134. **ІСКРИКІВЩИНА С., ІСКРИКІВЩИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 134.1. Братська могила червоноармійців, 1919 (іст.). У центрі села, біля бібліотеки.
- 134.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1952, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 134.3. Родинне поховання Терешенка І. Н., 1903 (іст.). У центрі села, біля церкви Святої Варвари. У центрі села біля церкви Святої Варвари.
135. **КАЛІНІВКА С., ЖОВТНЕВА СІЛЬРАДА**
- 135.1. Курганний могильник (археол.). 0,4 км на північний захід від західної околиці села. Займає підвищення вододілу між трасою Суми – Конотоп та ґрунтовою дорогою з с. Калинівка до с. Жолобок, в полі.
136. **КАЛЬЧЕНКИ С., КАЛЬЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 136.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 136.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
137. **КОБЗАРІ С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 137.1. Курган (археол.). На полі, ліворуч від дороги, що проходить перпендикулярно трасі Жовтневе – Марківка.
- 137.2. Курган (археол.). На західній околиці с. Кобзарі, в полі, відділеному від села невеликим струмком.
138. **КОРШАЧИНА С., КОРШАЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 138.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 138.2. Могила Гладенко П. Г., 1975 (іст.). Вул. Шкільна. На кладовищі, зліва від центрального входу, у 7-й могилі 1-го ряду.
- 138.3. Могила Караваєва М. М., 1943 (іст.). На кладовищі, за 80 м від входу.
139. **КОТЕНКИ С., ГАННІВСЬКО-ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 139.1. Курган-1 (археол.). За 0,7 км на північний схід від північно східної околиці села та за 50 м на північ від залізничної платформи «Улянівка», у полі.
- 139.2. Курган-2 (археол.). За 120 м на північний схід від північно-східної околиці села, між селом та залізничною платформою, в полі.
- 139.3. Курган-3 (археол.). За 0,6 км на захід від північної околиці села Котенки та 1,0 км на південь від села Ганнівка-Вирівська. Через курган проходить ґрунтова дорога з с. Котенки до с. Ганнівка-Вирівська.
140. **КРИЖИК С., КАЛЬЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 140.1. Пам'ятний знак на місці подвигу Цибульова О. І., 1981 (іст.). На трасі Білопільля-Терни, праворуч при в'їзді у село.
141. **КУРАСОВЕ С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 141.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі кладовища.
142. **КУЯНІВКА С., КУЯНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 142.1. Іоанна Воїна св. церква, 1812 (архіт.).
- 142.2. Пам'ятний знак Кайдашу В. Ф., 1981 (іст.). Вул. Кайдаша. У центрі села, біля сільради.
- 142.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 142.4. Садибний будинок Куколь-Яснопольських, 40-і рр. 19 ст. (архіт.).
143. **ЛДИНЕ С-ЩЕ, СУПРУНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 143.1. Могила Кузька М. О., 1980 (іст.). На кладовищі, у 4-му ряді.
144. **ЛУЦИКІВКА С., ЛУЦИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 144.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956, 1967 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 144.2. Могила Булатовича О. К., 1919 (іст.). За селом, біля церкви.
- 144.3. Могила Мусієнка А. Г., 1985 (іст.). Вул. Новоселівка. На кладовищі № 2.
145. **МАКСИМІВЩИНА С., ГОРОБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 145.1. Майдан (археол.). За 1,0 км на схід від східної околиці села.
- 145.2. Меморіальний комплекс: Братська могила підпільників, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). На кладовищі, праворуч від входу.
146. **МАРКІВКА С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 146.1. Курган (археол.). За 0,2 км ліворуч від дороги Марківка – Штепівка, за 90 м до повороту дороги на с. Луциківка.
- 146.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957, 1967, 1993 (іст.). У центрі села, біля сільради.
147. **МАР'ЯНІВКА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 147.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, у другому ряді, праворуч від входу.
148. **МОСКАЛЕНКИ С., ВОРОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 148.1. Могила Дубровського В. М., 1985 (іст.). Вул. Висилок. У кінці кладовища, праворуч від центрального входу.
- 148.2. Могила Кайдаша В. Ф., 1972 (іст.). Вул. Висилок. У центральній частині сільського кладовища, у 5-му ряді, праворуч від центрального входу.
149. **НОВІ ВІРКИ С., НОВОВІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 149.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 149.2. Городище пізньосередньовічне, 17 – 18 ст. (археол.). На північній околиці села, урочище «Городище».
- 149.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 149.4. Поселення, раннє середньовіччя, 5 – 7 ст. н.е. (археол.). На північній околиці села, на підвищенні, в заплаві лівого берега р. Вир.

- 149.5. Поселення, раннє і розвинуте середньовіччя, 8 – поч. 9 ст., та 12 – 13 ст. (археол.). За 0,7 км на північ від північно-східної околиці села, на високій заплаві лівого берега р. Вир, поблизу її впадіння в р. Сейм.
150. **НОВОІВАНІВКА С., ГУРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 150.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 150.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). При в'їзді в село, праворуч від дороги на м. Суми.
- 150.3. Курган (археол.). За 1,0 км на південний схід від північно-східної околиці села та за 0,7 км на південний захід від повороту до с. Кисла Дубина, у полі.
151. **НОВОПЕТРІВКА С., КУЯНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 151.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
152. **ОБОДИ С., ОБОДІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 152.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 152.2. Пам'ятний знак Ракусі Д. І., 1985 (іст.). Вул. Ракуси. У центрі села, біля ставка.
153. **ПАВЛІВКА С., ПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 153.1. Будинок Ольгинської лікарні, 1912 (архіт., іст.).
- 153.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957, 1958 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 153.3. Могила Хілкової Д. О., 1914 та могила Хілкової Є. Д., 1910 (іст.). На околиці села (куток Човен), за 1,0 км від російсько-українського кордону.
154. **ПЕРШЕ ТРАВНЯ С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 154.1. Курган (археол.). За 0,8 км на південь від села та 0,3 км на північний схід від урочища Останець, в полі, поблизу дороги до с. Марківка.
- 154.2. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на південний схід від села та 0,3 км на північний схід від с. Марківка на кордоні Білопільського та Сумського р-нів (за 400 м від могильника розташований одиночний курган).
- 154.3. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на південь від с. Марківка та за 150 – 200 м на південний схід від урочища Останець, у полі.
155. **ПІЩАНЕ С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 155.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.
156. **РИЖІВКА С., РИЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 156.1. Курган (археол.). За 950 м на південний схід від села та за 750 м на північний захід від прикордонного пункту «Рижівка», у полі.
- 156.2. Поселення-1, багатощарове, 3 тис. до н. е – 1 тис. н. е. (археол.). За 0,3 км на південний схід від цегельного заводу, розташованого на південній околиці села.
- 156.3. Поселення-2, багатощарове, 3 – 1 тис. до н. е. 5 – 7 ст. н. е. 12 – 13 ст. (археол.). За 0,3 км на південний захід від цегельного заводу, з північно-західного боку городища проходить залізниця Тьоткіне – Ворожба.
157. **РІЧКИ С., РІЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 157.1. Братська могила підпільників, 1941 – 43, та радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 157.2. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на південь від південної околиці села по дорозі в с. Рудка.
- 157.3. Могила Лисенко Ф. І., 1943 (іст.). На початку Пугачовського кладовища, праворуч від центрального входу.
- 157.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 157.5. Пам'ятний знак Супруну С. П., 1975 (іст.). Вул. Супруна. На околиці села.
158. **РУДА С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 158.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, праворуч від входу, у 6-му ряді.

159. **РУДКА С., МАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 159.1. Курган-1 (археол.). За 0,8 км на захід від с. Рудка, за 0,6 км на північний схід від кургану знаходиться опора ЛЕП № 87.
- 159.2. Курган – 2 (археол.). За 0,3 км на північ від північно-західної околиці села, між ґрунтовою дорогою до села та опорою ЛЕП, у полі.
- 159.3. Курган – 3 (археол.). За 0,6 км на північ від південно-східної околиці села, поблизу ґрунтової дороги до села, у полі.
- 159.4. Курганний могильник (археол.). За 0,3 км на північ від північної околиці села. Займає підвищення, утворене двома ярами.
160. **СЕРГІЙКА С., СЕРГІЙВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 160.1. Меморіальний комплекс: Братська могила червоногвардійців, 1918 – 20, та радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст.). У центрі села, зліва від школи.
161. **СІНЯК С., КОРШАЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 161.1. Курган (археол.). Між садибами на території села, поблизу автотраси Суми – Глухів.
- 161.2. Курганний могильник (археол.). На південно-східній околиці села, поблизу автотраси Суми – Глухів, у полі.
- 161.3. Курганний могильник (археол.). За 0,6 км на південний захід від сільського цвинтаря, у полі.
- 161.4. Курганний могильник (археол.). На північно-західній околиці села, поблизу схилу вибалка, на виїзді з села, біля автотраси Суми – Глухів.
162. **СТАРІ ВИРКИ С., НОВОВИРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 162.1. Курган (археол.). За 0,75 км на південний схід від села та за 20 м на схід від дороги, що веде до села, у полі.
- 162.2. Поселення, бронзовий вік, 2 – 1 тис. до н. е. (археол.). Вигин лівого берега р. Вир. За 1,2 км на південний схід від південно-східної околиці с. Старі Вирки та за 1,0 км на північний захід від с. Ворожба.
- 162.3. Поселення раннього залізного віку, 6 – 3 ст. до н. е. (археол.). Займає вигин лівого берега р. Вир за 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Старі Вирки, охоплює ділянку високого корінного берега річки.
163. **СТАРОЗИНІВ С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 163.1. Майдан (археол.). 1,2 км на південь від південної околиці села та за 0,2 км на північ від траси Суми – Конотоп, в полі.
164. **СУЛЬСЬКЕ С., ВЕРХОСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 164.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
165. **СУПРУНІВКА С., СУПРУНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 165.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
166. **ТЕРЕЩЕНКИ С., ТЕРЕЩЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 166.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1995 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
167. **ТОВСТА С., ТОВСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 167.1. Братська могила Катькалі С. М., 1922, та радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля крамниці.
- 167.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
168. **ТУЧНЕ С., ТУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 168.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 168.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села, біля сільської ради.
169. **УЛЯНІВКА СМТ., УЛЯНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**

- 169.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43 (іст.). Жовтнева пл. У центрі селища, біля середньої школи.
- 169.2. Могила Белих Д. М., 1987 (іст.). Вул. Ситника. На центральному кладовищі, зліва від входу, у 4-му ряді.
- 169.3. Могила Касьяна І. Я., 1954 (іст.). Вул. Суворова. У південно-західній частині кладовища, в останньому ряді, за 200 м від входу.
- 169.4. Пам'ятна дошка Ситнику В. В., 2005 (іст.). Жовтнева пл. На приміщенні селищної ради.
- 169.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
170. **ШКУРАТІВКА С., ШКУРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 170.1. Майдан (археол.). За 2,0 км на південний схід від села, поруч з трасою Терни – Білопільля.
- 170.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

БУРИНСЬКИЙ РАЙОН

171. **БІЖІВКА С., БІЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 171.1. Курган (археол.). 0,1 км на південь від південної околиці села. Займає рівну ділянку вододілу р. Биж та струмка.
- 171.2. Курганний могильник (археол.). 1,8 км на схід від північної околиці села та за 50 м на південь від траси Суми – Конотоп.
- 171.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.) У центрі села, біля школи.
172. **БОШІВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 172.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля клубу.
173. **БУРИКИ С. БУРИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 173.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.) У центрі села, біля школи.
174. **БУРИНЬ М., БУРИНСЬКА МІСЬКА РАДА**
- 174.1. Братська могила жертв фашизму, 1942, 1943 (іст.). Вул. Леніна, на території насінневого заводу, біля насосної станції.
- 174.2. Братська могила жертв фашизму, 1942, 1943 (іст.). Вул. Чехова, біля магазину.
- 174.3. Група могил: Братська могила учасників громадянської війни 1918 – 19; Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На привокзальній площі ст. Путивль, між приміщеннями залізничного та автовокзалів.
- 174.4. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). Пл. Першотравнева, центр, біля будинку райдержадміністрації.
- 174.5. Могила Баранової К. Г. , 1983 (іст.). Центральне кладовище.
- 174.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). Вул. Першотравнева, біля ставка, на пагорбі.
175. **ВЕРХНЯ САГАРІВКА С., ВЕРХНЬОСАГАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 175.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села, біля клубу.
176. **ВОЗНЕСЕНКА С., ВОЗНЕСЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 176.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
177. **ВОСКРЕСЕНКА С., ВОСКРЕСЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 177.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). У центрі села, біля школи та сільради.

- 177.2. Могила Афонькіна Г. Я., Тараненко К. І., 1941 (іст.). Писадибна ділянка Тараненко.
178. **ГВИНТОВЕ С., ГВИНТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 178.1. Братська могила жертв фашизму та партизанів, 1941 – 43 (іст.). На околиці села, біля теплиці.
- 178.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля магазину.
- 178.3. Поселення-1, багатощарове (археол.). 1,0 км на північний схід від східної околиці села, на краю тераси лівого берега безіменного струмка, при перетині його з краєм тераси лівого берега р. Сейм.
- 178.4. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,25 км на північ від північної околиці села, на вершині мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.
179. **ДИЧ С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 179.1. Городище та селище, розвинуте середньовіччя (археол.). Археологічний комплекс, що складається з городища та поселення розташований на правому березі р. Сейм, на лівому березі його стариці біля дороги з Червоної Слободи в с. Дич, за 0,5 км на північ від останнього, північно-східна частина якого називається Лухтівка.
- 179.2. Могила Анікієнка Є. В., 1986 (іст.). У центральній частині кладовища, при вході, праворуч.
- 179.3. Поселення, багатощарове (археол.). На західній околиці села, поруч з будівлями по вулиці Луговій.
180. **ДЯКІВКА С., ДЯКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 180.1. Братська могила червоноармійців, 1918 (іст.). На кладовищі, на відстані 150 м на схід від залізничної станції Дяківка.
- 180.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Шкільна, центр, біля сільради.
- 180.3. Пам'ятне місце бойової операції партизанів, 1942 (іст.). У полі, біля залізничної колії, за 8 км на схід від станції Путивль.
- 180.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Вул. Богдана Хмельницького, центр.
181. **ЄРЧИХА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 181.1. Курганний могильник (археол.). 0,7 км на північ від східної околиці села. Займає підвищення правого корінного берега р. Терн.
182. **ЖУКІВКА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 182.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1954 (іст.). Центр села, на площі навпроти сільради.
183. **ІГОРІВКА С., КЛЕПАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 183.1. Городище, багатощарове (археол.). Археологічний комплекс, складається з городища та поселення, що знаходиться на високому правому березі р. Сейм, займає мис лівого берега стариці, на північно-східній частині села.
- 183.2. Курган (археол.). 0,15 – 0,2 км на північний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів.
- 183.3. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на південний захід від західної околиці села, займає рівну ділянку лівого берега р. Сейм.
184. **КЛЕПАЛИ С., КЛЕПАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 184.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 184.2. Курган-1 (археол.). 1,2 км на південь від південної околиці с. Клепали, у полі.
- 184.3. Курган-2 (археол.). 1,8 на південний захід від південної околиці села Клепали, у лісосмузі.
185. **КОНОВАЛОВЕ С., ГВИНТІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 185.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, біля входу.
186. **КОШАРСЬКЕ С-ЩЕ, ДЯКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 186.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля клубу.
187. **КУБРАКОВЕ С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 187.1. Городище і селище, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). На північній околиці села (урочище Городище). Займає північну частину мису, витягнутого в заплаву правого берега р. Терн, який орієнтований з південного заходу на північний схід.
188. **МИКОЛАЇВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 188.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Центр, біля сільради.
- 188.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). На південній околиці села (колишній хутір Василівка, урочище Валки).
- 188.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). На центральній площі, 200 м від школи.
- 188.4. Поселення-1, багатошарове (археол.). На південній околиці села (колишній х. Василівка, урочище Валки).
- 188.5. Поселення-2, розвинуте середньовіччя (археол.). На південній околиці села (колишній хутір Василівка, урочище Валки).
189. **МИХАЙЛІВКА С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 189.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1960 (іст.). Центр, біля Будинку культури.
190. **НЕЧАЇВКА С., ГВИНТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 190.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля школи.
191. **НИЖНЯ САГАРІВКА С., СУХОВЕРХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 191.1. Могила Толмачова В. Г., 1943 (іст.). На околиці села, на пагорбі біля лісу.
192. **НОВА ОЛЕКСАНДРІВКА С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 192.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища.
- 192.2. Курган-1 (археол.). 1,8 км на південний схід від північно-східної околиці села Нова Олександрівка та за 0,9 км на південний захід від південної околиці с. Шпокалка, в полі.
- 192.3. Курган-2 (археол.) 1,5 км на південний схід від південно-східної околиці с. Нова Олександрівка та за 2,7 км на південний захід від південної околиці с. Шпокалка, в полі.
193. **НОВИЙ МИР С., ПІСКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 193.1. Курган (археол.). 1,5 км на схід від південно-східної околиці села, за 20 м від польової дороги, що веде від села до залізничного переїзду, в полі.
- 193.2. Могила Гаєвського М. І., 1981 (іст.). У центральній частині кладовища, ліворуч від входу.
194. **ОЛЕКСАНДРІВКА С., ОЛЕКСАНДРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 194.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Прасолова І. В., 1959; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). Центр, біля школи.
- 194.2. Могила Нестеренка В. К., 1984 (іст.). У центральній частині кладовища, праворуч від входу.
195. **ПАСЬОВИНИ С., СНІЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 195.1. Курган (археол.). 1,8 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає підвищену ділянку межиріччя річок Биж і Хусь.
196. **ПІСКИ С., ПІСКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 196.1. Курганний могильник (археол.). 0,4 км на південний схід від птахофабрики на лівому березі р. Сейм, в полі.
- 196.2. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв голодомору 1932 – 33; Пам'ятний знак жертвам голодомору, 2007 (іст.). Праворуч при виїзді з села Піски, за 1,5 км від повороту з вул. Шевченка.

- 196.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків (іст.). Центр, біля Будинку культури.
- 196.4. Поселення-1, багатощарове (археол.). Південно-західна околиця села.
- 196.5. Поселення-2, багатощарове (археол.). Північна околиця села, на території городів, садиб по вул. Куйбишева буд. № 32 – 38.
- 196.6. Поселення-3, багатощарове (археол.). 0,25 км на південний захід від північно-західної околиці с. Піски.
- 196.7. Поселення-4, багатощарове (археол.) 1,2 км на південний захід від північно-західної околиці села.
- 196.8. Поселення, багатощарове (археол.). На північно-східній околиці села. Займає схил берегової тераси лівого берега р. Сейм.
- 196.9. Поселення, ранньослов'янське (археол.). На невисокому (до 2 м) мисі борової тераси лівого берега р. Сейм, неподалік літнього загону для худоби, в урочищі Гориця. Поруч протікає стариця Сейму – р. Стружка.
- 196.10. Поселення, ранньослов'янське (археол.). 1,5 км на південний захід від села. Займає мис борової тераси лівого берега р. Сейм вкритий сосновим лісом, в урочищі Гора Юності.
- 196.11. Поселення, ранньослов'янське – 1. (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Є першим у групі поселень на правому березі р. Сейм.
- 196.12. Поселення, ранньослов'янське – 2 (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Є другим у групі поселень на правому березі р. Сейм.
- 196.13. Поселення, ранньослов'янське – 3 (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець).
- 196.14. Поселення, ранньослов'янське – 4 (археол.). Навпроти східної околиці с. Піски (колишній хутір Глушець). Є четвертим у групі поселень на правому березі р. Сейм.
197. **РОМАНЧУКОВЕ С., БУРИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 197.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Центр, біля школи-садку.
198. **СЛОБОДА С., СЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 198.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У парку Першотравневого цукрового заводу.
- 198.2. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). За 40 м від залізничної станції Путійська.
- 198.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). Вул. Солдатенка, неподалік від школи, у парку.
- 198.4. Могила Денисенко С. А., 1987 (іст.). На Головинському кладовищі.
- 198.5. Могила Касьяненко Є. К., 2003(іст.). На Заводському кладовищі.
- 198.6. Могила Кондрух Г. З., 1976 (іст.). На Синичанському кладовищі.
- 198.7. Могила Петрушенко К. С., 1998 (іст.). На Головинському кладовищі.
- 198.8. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На Андріянівському кладовищі.
- 198.9. Могила Решетняк О. О., 1990 (іст.). На Синичанському кладовищі.
- 198.10. Могила Солдатенка О. М., 1987 (іст.). У центральній частині Головинського кладовища.
- 198.11. Садибний будинок цукрозаводчика Курдюмова А., 1913 (архіт.). Мурований одноповерховий будинок стоїть на відкритій рівнинній місцевості в центральній частині села на березі ставу, до якого звернений чоловим східним фасадом.
199. **СНІЖКИ С., СНІЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 199.1. Курган (археол.). 0,8 км на південний захід від села, за заболоченим вибалком.
- 199.2. Майдан (археол.). За 0,887 км на південь від південної околиці села та за 0,708 км на захід від польової дороги, що веде від с. Сніжки до с. Вишневий Яр.
- 199.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Калініна, центр, біля магазину.

200. **СТЕПАНІВКА С., СТЕПАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 200.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля школи.
 200.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля Будинку культури.
201. **СУХОВЕРХІВКА С., СУХОВЕРХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 201.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля сільради.
202. **ТИМОФІВКА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 202.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля школи.
 202.2. Могила Голосного І. Г., 1981 (іст.). У центральній частині кладовища, біля входу.
203. **УСПЕНКА С., УСПЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
 203.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля Будинку культури.
 203.2. Могила Яблочкова Д. Д., 1943 (іст.). Центр, біля лікарні.
 203.3. Могильник, черняхівська культура (археол.). У північно-східній частині села.
 203.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Біля контори агрофірми «Успенська».
- 203.5. Пам'ятник Головенському Г. П., 1970 (мист.). Вул. Шкільна, центр, біля лікарні.
204. **ХАРЧЕНКИ С., ХУСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 204.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля школи.
205. **ХУСТЯНКА С., ХУСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 205.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля школи.
 205.2. Могила Ремізова О. Г., 1951 (іст.). Центр, біля школи, поруч з братською могилою.
 205.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст., мист.). Центр, біля школи.
 205.4. Пам'ятник Петровському Г. І., 1971 (іст., мист.). Центр, біля сільради. Автор – ск. А. Молоканов.
206. **ЧАЛИЩІВКА С., СЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
 206.1. Могила Мороз М. В., 1971 (іст.). Кладовище.
207. **ЧЕРВОНА СЛОБОДА С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
 207.1. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). Центр, біля клубу.
 207.2. Поселення – 1, бронзовий вік (археол.). 0,1 км на північний захід від південно-східної околиці села.
208. **ЧЕРЕПІВКА С., ЧЕРЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 208.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр, біля школи.
 208.2. Могила Оліхненка А. О., 1986 (іст.). У центральній частині кладовища, праворуч від входу 4 могила.
 208.3. Поселення, багатощарове (археол.). 1,5 км на південь від села. Займає мис першої надзапальної тераси правого берега р. Терн.
209. **ЧЕРНЕЧА СЛОБОДА С., ЧЕРНЕЧОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
 209.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр, біля Будинку культури, в парку.
210. **ЧУМАКОВЕ С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
 210.1. Курган (археол.). 1,1 км на південний схід від села, поблизу автотраси Суми – Глухів.
 210.2. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). На околиці села. Займає край другої надзапальної тераси лівого берега р. Сейм.
211. **ШЕВЧЕНКОВЕ С., ГВИНТОВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 211.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). 2,0 км на північ від північної околиці села.
 211.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). 0,8 км на північний захід від північно-західної околиці села та за 0,2 км на північний схід від мосту через струмок на ґрунтовій дорозі Путивль – Гвинтове.
 212. **ЯРОВЕ С., ХУСТЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 212.1. Могила Наумця П. М., 1943 (іст.). На присадибній ділянці.

ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКИЙ РАЙОН

213. **БЕРЕЗІВКА С., КАТАНСЬКА СІЛЬРАДА**
 213.1. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,7 км на схід від села, дюна лівого берега р. Ворсклиця.
 213.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,75 км на південний схід від східної околиці села. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Ворсклиця.
 213.3. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). 0,55 км на південний схід від східної околиці села. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Ворсклиця.
 213.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південь від центра села, правий берег р. Ворсклиця.
 213.5. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний схід від МТФ, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
 213.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Південно-західна околиця села, 1,7 км на південь – південний захід від МТФ, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
 214. **БРАТЕНИЦЯ С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 214.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, сквер.
 214.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
 214.3. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). Кладовище.
 215. **ВЕЛИКА ПИСАРІВКА СМТ., ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
 215.1. Братська могила жертв фашизму, 1941, 1942 (іст.). Вул. Кантемирівська, кладовище, ліворуч біля входу.
 215.2. Братська могила партійних та радянських працівників, 1919 – 20, 1930 (іст.). Вул. Борців революції, сквер, біля школи.
 215.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Мовчана, кладовище, ліворуч від входу.
 215.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Кантемирівська, кладовище, ліворуч від входу.
 215.5. Курган «Гостра могила» (археол.). 4,0 км на південний захід від смт. Велика Писарівка, ліворуч дороги комбикормовий завод – аеродром, за 0,7 км південніше тракторної бригади, в полі.
 215.6. Курган «Розкопана могила» (археол.). 2,0 км на південний захід від південної околиці селища, праворуч дороги до м. Охтирка.
 215.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). Вул. Чапаєва, сквер.
 215.8. Могила Атеєва Ю. Є., 1943 (іст.). Вул. Кантемирівська, кладовище, ліворуч центральної алеї.
 215.9. Могила Кожушка Г. С., 1924 (іст.). Вул. Мовчана, південно-західна частина кладовища, ліворуч від входу.
 215.10. Могила Мірошника М. П., 1996 (іст.). Вул. Мовчана, північна частина кладовища.
 215.11. Пам'ятний знак на честь 4-го Кантемирівського корпусу, 1977 (іст.). У центрі селища, на початку вул. Кантемирівської.
 215.12. Пам'ятний знак Середи І. М., 1977 (іст.). Вул. Середи.

- 215.13. Пам'ятник Мовчану Є. Х., 1978 (мист.). У центрі селища, у сквері біля Будинку культури.
- 215.14. Поселення-1, багатошарове (археол.). 2,0 км на південний захід від околиці селища, схили першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.
- 215.15. Поселення-2, багатошарове (археол.). 1,25 км на південний захід від околиці селища, схили першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.
216. **ВЕСЕЛЕ С., ЯБЛУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 216.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села.
217. **ВИЩЕВЕСЕЛЕ С., ВИЩЕВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 217.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, на північ від входу.
- 217.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Південна частина сел., біля церкви.
- 217.3. Могила Єременка М. І., 1984 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
218. **ВІЛЬНЕ С., ВІЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 218.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля магазину.
- 218.2. Братська могила учасників класової боротьби, 1925 – 32 (іст.). Кладовище.
- 218.3. Городище пізньосередньовічне. Залишки містечка Вольний (археол.). Східна околиця села, ліворуч траси Суми – Велика Писарівка. Займає мисоподібний виступ правого корінного берега р. Ворскла.
219. **ДМИТРІВКА С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 219.1. Курганний могильник (археол.). 0,85 км на захід цегельного заводу, ліворуч автодороги Велика Писарівка – Грайворон.
- 219.2. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на схід від села, неподалік урочища Чехів Яр, в полі.
- 219.3. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на захід від села, за 1,5 – 2,0 км на південний захід від цегельного заводу.
- 219.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села.
220. **ДОБРЯНСЬКЕ С., ДОБРЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 220.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр села, у сквері.
- 220.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). Територія колишнього с. Нова Рябина, 150 м на захід від цегельного заводу, край і схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.
221. **ДРУЖБА С., ВІЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 221.1. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на захід від села, праворуч дороги до с. Тарасівка.
- 221.2. Курганний могильник (археол.). 0,9 км на південний захід від села, ліворуч дороги до с. Тарасівка.
- 221.3. Курганний могильник (археол.). 1,2 км на захід від села, ліворуч дороги до с. Тарасівка.
222. **ЗАВОДСЬКЕ С., КИРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 222.1. Курган (археол.). Східна околиця села, в полі, між автотрасою Велика Писарівка – Охтирка і залізницею.
223. **ІВАНІВКА С., ІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 223.1. Братські могили радянських воїнів /2/, 1943 (іст.). Центр села, у сквері.
- 223.2. Братські могили радянських воїнів /3/, 1943 (іст.). Кладовище, ліворуч від входу.
- 223.3. Могила Зайцева О. А., 1984 (іст.). Північно-східна частина кладовища.
- 223.4. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,1 км на південний схід від околиці с. Іванівка на краю та схилах мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворскла.
- 223.5. Поселення-2, багатошарове (археол.). 0,8 км на південний схід від околиці села, мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

- 223.6. Поселення-3, ранне середньовіччя (археол.). З сходу прилягає до південно-східної околиці села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.
224. **ЇЗДЕЦЬКЕ С., ВІЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 224.1. Могила Воробйова І. П., 1929 (іст.). Кладовище.
- 224.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). З заходу прилягає до околиці с. Їздецьке, зі сходу – до околиці с. Широкий Берег, останець в заплаві лівого берега р. Ворсклиця.
225. **КАТАНСЬКЕ С., КАТАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 225.1. Курганний могильник (археол.). Між с. Іванівка і Катанське, на південний схід від південної околиці села, за 0,5 км від останнього. Могильник займає ділянку правого високого корінного берега р. Ворскли.
- 225.2. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на південний схід від села, ліворуч автотраси до смт. Киріківка, при в'їзді в село.
- 225.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, навпроти сільради.
- 225.4. Могила Баличева М. І., 1999 (іст.). Північно-східна частина кладовища.
- 225.5. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,5 км на північний схід від східної околиці с. Катанське на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
226. **КАТЕРИНІВКА С., РЯБИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 226.1. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів /2/, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центральна частина кладовища.
227. **КИРИКІВКА СМТ., КИРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 227.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Правдинська, територія цукрового заводу, біля клубу.
- 227.2. Братська могила червоногвардійців, 1919 (іст.). За 10 м на північ від залізничної колії Суми – Харків, 800 м на північ від Правдинської школи.
- 227.3. Комплекс цукрового заводу, 1912 (архіт., іст.). Комплекс заводу займає велику, обнесу високим кам'яним огороженням ділянку в центрі села. Включає в себе виробничі, складські, житлові забудови та парк.
- 227.3.1. Головний корпус, 1913 (архіт.). Найбільш виразний головний корпус.
- 227.3.2. Будівля контори, 1914 (архіт.).
- 227.3.3. Будинок майстрових, 1914 (архіт.).
- 227.3.4. Будинок приїжджих, 1914 (архіт.).
- 227.3.5. Будинок керуючого, 1913 (архіт.).
- 227.4. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на південний захід від селища, ліворуч дороги при виїзді до м. Охтирка.
- 227.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 143, 1955 (іст.). Вул. Чапаєва, центр.
- 227.6. Могила Чечоткіна Л. (іст.). На кладовищі.
- 227.7. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 2-га пол. XX ст. (мист.). Подвір'я школи.
228. **КОМСОМОЛЕЦЬ С., ВИЩЕВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 228.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, у сквері.
- 228.2. Курган (археол.). 2,0 км на північний схід від північно східної околиці села, за 100 м від траси Суми – Харків, в полі.
229. **КОПІЙКИ С., ЯМНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 229.1. Курганний могильник «Попасні могили» (археол.). 1,0 км на північ від села, 2,0 км від с. Розсоші, біля автодороги Велика Писарівка – Охтирка, в полі.
- 229.2. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на північний схід від села, між автотрасою Велика Писарівка – Охтирка і дорогою до с. Ямне від автотраси.
230. **КРАМЧАНКА С., СОЛДАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 230.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Центр села.

231. **ЛУГІВКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 231.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище.
 231.2. Курганний могильник (археол.). 3,0 км на північний схід від села, високий корінний берег р. Ворскла.
232. **ЛУКАШІВКА С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 232.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище, біля входу.
 232.2. Могила Горбунової В. Д., 1986 (іст.). Південно-західна частина кладовища.
 232.3. Могила Чмихала Б. М. (іст.). Північно-західна частина кладовища.
233. **МАЙСЬКЕ С., ЯБЛУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
 233.1. Братська та одиночна могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.
234. **ОЛЕКСАНДРІВКА С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 234.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943 (іст.). Кладовище.
235. **ПЕТРІВСЬКЕ С., КИРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
 235.1. Курганний могильник (ареол.).
 235.2. Могила Щербака К. В., 1984 (іст.). Центр кладовища.
236. **ПОЖНЯ С., ПОЖНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 236.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центра села, у сквері.
 236.2. Могила Орлова І. П., 1985 (іст.). Кладовище.
 236.3. Поселення, неоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,2 км на захід від південної околиці села, східна частина мису високої заплави лівого берега р. Ворсклиця.
 236.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний захід від південної околиці села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
237. **ПОПІВКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 237.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). Кладовище.
 237.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,5 – 0,1 км на південний схід від села.
 237.3. Курганний могильник (археол.). 1,7 км на південний схід від села з обох боків дороги до смт. Велика Писарівка, в полі.
 237.4. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). 0,2 км на схід від північно-східної околиці с. Попівка. Займає останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.
 237.5. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці с. Попівка. Займає останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.
238. **РОЗСОШІ С., РОЗСОШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 238.1. Курган (археол.). 0,35 км від Сараянської дороги, що тягнеться вздовж північної околиці села, за 0,7 км на північний захід від вівцекомплексу, в полі.
 238.2. Курган «Рябчукова Могила» (археол.). 1,0 км на південь від села, у полі, поруч дороги до с. Корбини Івани Харківської області, на кордоні Харківської та Сумської обл.
 238.3. Курганний могильник (археол.). 0,35 – 0,4 км від вівцекомплексу, праворуч автотраси Велика Писарівка – Богодухів, в полі.
 238.4. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на північ від села, вздовж Прокашової дороги, неподалік її перехрестя з Сараянської дорогою, що веде до траси Велика Писарівка – Охтирка, в полі.
 238.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.
 238.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.
 238.7. Могила Обухівського І. Д., 1989 (іст.). Північно-східна частина кладовища.
239. **РЯБИНА С., РЯБИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 239.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище.

- 239.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля дитсадка.
- 239.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 239.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 239.5. Миколаївська церква, 1890 (архіт.).
240. **СИДОРОВА ЯРУГА С., ДОБРЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 240.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). 0,4 км на схід від села, мис високої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла. З півночі обмежене заплавою ріки, зі сходу заболоченою долиною безіменного струмка, що впадає у р. Ворсклу.
- 240.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). Територія села, зараз забудована садибами, урочище Забайкальське. Займає мис правого високого корінного берега р. Ворскли.
241. **СОЛДАТСЬКЕ С., СОЛДАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 241.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Кладовище, ліворуч від входу.
- 241.2. Могила Гендіної М. В., 1942 (іст.). Кладовище, ліворуч від входу.
- 241.3. Могила Тютюн К. П., 1942 (іст.). Центральна частина кладовища.
- 241.4. Поселення-1, багатощарове (археол.). 1,2 км на північ від с. Солдатське та за 0,5 км на південний схід від МТФ № 2 с. Ніцаха.
- 241.5. Поселення-2, багатощарове (археол.). 1,0 км на північ від с. Солдатське. Займає частину останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.
- 241.6. Поселення-3, багатощарове (археол.). 0,8 км на північ від с. Солдатське.
- 241.7. Поселення-4, багатощарове (археол.). 0,6 км на північ від околиці с. Солдатське.
- 241.8. Поселення – 5, багатощарове (археол.). 0,3 км на північний захід від околиці села, високий мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
- 241.9. Поселення – 6, багатощарове (археол.). 2,1 км на південь – південний захід від МТФ на південно-західній околиці села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
- 241.10. Поселення – 7, багатощарове (археол.). 0,5 км на південний захід від МТФ на північно-західній околиці села, мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворсклиця.
- 241.11. Поселення – 8, багатощарове (археол.). Північно-західна околиця села, біля мосту через р. Ворсклиця на дорозі з с. Солдатське до с. Ніцаха.
242. **СПІРНЕ С., ЯМНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 242.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері біля школи.
243. **СТАНИЧНЕ С., ВОЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 243.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці села, схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.
- 243.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). 1,5 км на південний схід від східної околиці села, мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиця.
244. **СТРІЛЕЦЬКА ПУШКАРКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 244.1. Братська могила радянських воїнів та підпільників, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.
- 244.2. Курганний могильник (археол.). Високий корінний берег р. Ворскла на північний схід від села.
245. **ТАРАСІВКА С., ТАРАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 245.1. Меморіальний комплекс: Могила Лапіна С. М., 1919; Могила Дашутіна С. С., Гатіна Б. А., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). Центр села, біля сільради.
- 245.2. Могила Монастирьова В. Г., 1984 (іст.). Північна частина кладовища.

246. **ШЕВЧЕНКОВЕ С., ДМИТРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 246.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
 247. **ЯБЛУЧНЕ С., ЯБЛУЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
 247.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Околиця села Яблучне, по дорозі до с. Майське.
 247.2. Братські могили радянських воїнів /4/, 1943 (іст.). Вул. Чапаєва, при в'їзді в село.
 247.3. Братські могили радянських воїнів /2/, 1943 (іст.). Кладовище, праворуч від входу.
 247.4. Братські могили радянських воїнів /11/, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища.
 248. **ЯМНЕ С., ЯМНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
 248.1. Братська могила радянських офіцерів, 1941 (іст.). Північна частина кладовища, ліворуч від входу.
 248.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968, 1990 (іст.). Центр села, біля школи.
 248.3. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний схід від села, дюна в заплаві лівого берега р. Ворскла, висотою над рівнем заплави до 7,0 м.
 248.4. Поселення-3, ранній залізний вік (археол.). 0,25 км на південний схід від цегельного заводу, схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, висотою над рівнем заплави до 7,0 м.
 248.5. Поселення-4, бронзовий вік (археол.). 1,0 км на південний схід від цегельного заводу, схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.
 248.6. Поселення – 5, бронзовий вік (археол.). 1,5 км на схід від цегельного заводу, схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

М. ГЛУХІВ

249. Банк Терещенка, кін. 18 ст. – кін. 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Т. Шевченка, 12.
 250. Братська могила радянських військовополонених, 1941 – 43 (іст.). Вул. Суворова. На колишній території військової частини № 48228.
 251. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42 (іст.). Вул. Красна, 13. На території аптекарського складу обласної бази спеціального медичного постачання.
 252. Братська могила радянських підпільників, 1943 (іст.). У південній частині Вознесенського кладовища.
 253. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). Вул. Путивльська, 68. На території автотранспортного підприємства 15939.
 254. Будинок, кін. 19 ст., в якому народився Романовський В. О. (іст.). Вул. Матросова, 3. У правобережному передмісті Глухова, у південно-західній його частині. Північним фасадом виходить на червону лінію забудови.
 255. Будинок, поч. 20 ст., в якому народився Шкловський Й. С. (іст.). Вул. Спаська, 12. У центрі історичної забудови Глухова, за Спасо-Преображенською церквою. Від вулиці Спаської до садиби веде внутрішньо-квартальний проїзд.
 256. Будинок Веригинського міського чотирикласного училища, 1905 – 06 (архіт.). Пров. Шкільний, 1.
 257. Будинок Дворянського зібрання, 1811 (архіт.). Вул. Терещенків, 80.
 258. Будинок дитячого притулку, 1872 (архіт., іст.). Вул. Києво-Московська, 39.
 259. Будинок жіночої гімназії, 1896 (архіт.). Вул. Вознесенська, 15.
 260. Будинок Миклашевських, 1720 – 1912 (архіт., іст.). Пров. Поштовий, 4.
 261. Будинок Мохова В. А., кін. 19 ст. (іст.). Вул. Паризької Комуни, 10.
 262. Будинок повітової земської управи і міської управи, поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Києво-Московська, 51.
 263. Будинок, кін. 19 ст., пов'язаний з життям і діяльністю Неплюєва М. М., Нарбута Г. І. та в якому відбувся перший повітовий з'їзд Рад Глухівщини (іст.). Вул.

- Кієво-Московська, 43. У східній частині центру Глухова у ряду фронтальної забудови Кієво-Московської вулиці, при перетині її з Інститутською вулицею.
264. Водонапірна вежа, бл. 1927–1928 (архіт.). Вул. Терещенків.
265. Вознесенська церква, 1767 – 1867 (архіт.). Вознесенське кладовище.
266. Глухівська фортеця, 10-13 ст., 17-18 ст. (археол., архіт.).
- 266.1. Дитинець (археол.).
- 266.2. Посад (археол.).
- 266.3. Система укріплень 17 – 19 ст. (археол., архіт.).
267. Гуманітарно-просвітницький комплекс: Глухівська чоловіча гімназія, Глухівський учительський інститут, пансіон чоловічої гімназії, 1874 – 1892 (архіт., іст.). Вул. Кієво-Московська, 24, Інститутська, 25.
- 267.1. Будинок Учительського інституту (архіт.).
- 267.2. Будинок чоловічої гімназії (архіт.).
- 267.3. Будинок пансіону чоловічої гімназії (архіт.).
268. Житловий будинок, кін. 18 ст. (архіт.). Вул. Путивльська, 3.
269. Київська брама Глухівської фортеці, 1769 (архіт.). Вул. Кієво-Московська.
270. Комплекс земської лікарні, 1880 – 95 (архіт., іст.). Вул. Інститутська, 5.
- 270.1. Чоловічий корпус (архіт.).
- 270.2. Жіночий корпус (архіт.).
- 270.3. Інфекційне відділення (архіт.).
271. Меморіальний комплекс: Група могил: Братська могила жертв фашизму, Братська могила радянських військовополонених, мирних жителів та радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих радянських воїнів і мирних жителів, 1974; Пам'ятний знак на честь загиблих в роки другої світової війни громадян м. Глухова єврейської національності, 1995 (іст.). Урочище Борок.
272. Меморіальний комплекс: Група могил: Братська могила червоноармійців, 1919; Братські могили радянських воїнів та партизанів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957, 1991 (іст.). Пл. Рудченка.
273. Меморіальний комплекс: Пам'ятка бойової слави танк Т-34, 1957; Пам'ятний знак на честь військових підрозділів, що відзначилися при визволенні м. Глухова, 1957 (іст.). Пл. Рудченка.
274. Миколаївська церква, 1695 (архіт., іст.). Пл. Соборна, 1.
275. Могила Баришева М. Г., 1965 (іст., мист.). У північній частині Вознесенського кладовища.
276. Могила Жужоми М. І., 1981 (іст., мист.). У південній частині Вознесенського кладовища.
277. Могила Кульбаки П. Л., 1971 (іст., мист.). У південній частині Вознесенського кладовища.
278. Могила Петрусенка І. В., 2001 (іст.). У південній частині кладовища (територія с. Сліпород).
279. Могила Рудченка Г. С., 1943 (іст., мист.). Пл. Рудченка. У центрі міста.
280. Могила Цвейфеля Л. Д., 1888 (іст.). Вул. З. Космодем'янської, єврейське кладовище.
281. Могила Шеремета М. Д., 1986 (іст.). У північній частині міського Веригінського кладовища.
282. Особняк Терещенка, 1867 (архіт., іст.). Вул. Терещенків, 45.
283. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Автомобіль «ГАЗ-ММ», 1981 (іст.). Вул. Путивльська, 68. По правий бік вул. Путивльської, біля входу в АТП – 15939.
284. Пам'ятний знак викладачам та учням Глухівського технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства, які загинули в роки Другої світової війни, 1975 (іст.). Вул. Терещенків, 70. У центральній частині подвір'я агротехнічного коледжу.
285. Пам'ятний знак жертвам аварії на ЧАЕС, 2001 (іст.).

286. Пам'ятний знак на місці садиби Бортнянського Д. С., 2002 (іст.). Пл. Соборна. У північній частині площі.
287. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1964 (іст.). Вул. Петровського. У центрі мікрорайону Усівка, біля школи № 5.
288. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). З правого боку вул. Васильченка на території с. Сліпород.
289. Пам'ятний знак Шевченку Т. Г., 1991 (іст.). Вул. Матросова.
290. Пам'ятник Березовському М. С. і Бортнянському Д. С., 1995 (мист.). Пл. Рудченка.
291. Пам'ятник Леніну В. І., 1983 (мист.). У центрі міста на спеціально відведеному для цього широкому майдані вкритому плиткою невеликих розмірів.
292. Пам'ятник на честь загиблих воїнів-інтернаціоналістів, 2000 (іст., мист.). Вул. Києво-Московська.
293. Пам'ятник партизанам Глухівщини, 1973 (іст.). Вул. Терещенків. У кінці вул. Терещенків, біля Скоропадського озера.
294. Пам'ятник Циганку В. О., 1972 (іст., мист.). Пл. Рудченка, на бульварі, посеред площі, чолом обернений до вул. Києво-Московської.
295. Прибутковий будинок Бештака, поч. 19 ст. – друга пол. 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Т. Шевченка, 12.
296. Ремісниче училище ім. Терещенка М., друга пол. 19 ст. – 1904 (архіт.). Вел. Терещенків, 70.
297. Садиба Александровичів, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Лугова, 3, 11, 13.
- 297.1. Головний будинок (архіт.). Лугова, 13.
- 297.2. Великий флігель (архіт.). Вул. Лугова, 3.
- 297.3. Малий флігель (архіт.). Вул. Лугова, 11.
298. Садиба Неплюєвих, 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Києво-Московська, 37.
299. Садибний будинок, поч. 19 ст. (архіт.). Вул. Терещенків, 34.
300. Садибний будинок, 1915 (архіт.). Вул. Путивльська, 1.
301. Садибний будинок Біловського Г., 1855 (архіт., іст.). Пров. Радянський, 7.
302. Садибний будинок Кочубеїв, 1904 (архіт.). Вул. Т. Шевченка, 30.
303. Садибний будинок поміщика Лютого, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Києво-Московська, 34.
304. Садибний будинок поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Вознесенська, 46.
305. Садибний будинок Шапоріних, друга пол. 19 ст. (іст.). Вул. Матросова, 12. По правий бік вулиці.
306. Символічна могила Ханенка М. Д., 1992 (іст.). Пл. Соборна У північно-східному куті церковного подвір'я Миколаївської церкви, в межах її огорожі.
307. Спасо-Преображенська церква, 1765 – 1867 (архіт.). Вул. Спаська, 4.
308. Трьох-Анастасіївська церква, 1893 (архіт., іст., мист.). Вул. Спаська, 2.
309. Тюремний замок (повітовий острог), 1847 (архіт.). Пров. Спартака, 4.
310. Федорівське ремісниче училище, 1903 (архіт., іст.). Вул. Києво-Московська, 39.

ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН

311. **БАНИЧИ С., БАНИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 311.1. Братська могила радянських партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля контори Баницького кар'єру.
- 311.2. Курган (археол.). 2,75 км на схід від північної околиці с. Баничі, на мису правого корінного берега р. Клевень.
- 311.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст.). У центрі села, біля сільради.

- 311.4. Могила Антипенка М. І., 1983 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 311.5. Поселення епохи бронзи, раннього залізного віку, розвинутого середньовіччя (археол.). 3,5 км на південний схід від північної околиці с. Баничі.
312. **БАРАНІВКА С., ФОТОВИЗЬКА СІЛЬРАДА**
- 312.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
- 312.2. Пам'ятне місце формування Есманського партизанського загону, 1966 (іст.). У Есманському лісі (Хінельські ліси), за 2,5 км від північно-східної околиці села.
313. **БАЧІВСЬК С., БАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 313.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 313.2. Могила Шумицького І. М., 1943 (іст.). У східній частині кладовища.
314. **БЕРЕЗА С., БЕРЕЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 314.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища, з правого боку вулиці Ямпільський шлях.
- 314.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст.). У центрі села, у сквері, біля Будинку культури.
- 314.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища, з правого боку вул. Перемоги.
- 314.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища, з правого боку вул. Перемоги.
- 314.5. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища, з лівого боку пров. Леніна.
- 314.6. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища, з лівого боку пров. Леніна.
315. **БІЛОКОПИТОВЕ С., БІЛОКОПИТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 315.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 315.2. Могила радянського льотчика, 1941 (іст.). У північно-східній частині кладовища, з лівого боку вул. Наумовської.
316. **БУДИЩИ С., БАНИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 316.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 316.2. Глухівсько-Петропавлівський монастир, 17-19 ст. (архіт.)
- 316.2.1. Надбрамна Михайлівська церква, 1712 (архіт.).
- 316.2.2. Тепла трапезна церква (архіт.).
- 316.2.3. Корпус келій (архіт.).
- 316.2.4. Покої архімандрита (архіт.).
- 316.2.5. Новий корпус братських келій (архіт.).
- 316.3. Городище і селище ранній залізний вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.).
317. **ВІКТОРОВЕ С., УЗДИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 317.1. Городище (археол.). На правому корінному березі р. Есмань, на мисі, що утворився заболоченої долиною струмка, що праворуч впадає у річку та ярами, приблизно за 2,0 – 3,0 км на північний схід від села, в лісі, в урочищі «Барвінкова Гора».
- 317.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 317.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на північний схід від села, поблизу колишнього с. Рудівщина, на мису, що утворений долиною р. Есмань та струмком, що впадає праворуч у річку.
- 317.4. Поселення, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 0,7 км на північ від північної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань, висота якого над рівнем заплави понад 2,0 м.
318. **ВІЛЬНА СЛОБОДА С., ВІЛЬНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**

- 318.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 318.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.
- 318.3. Пам'ятник Анисименку І. Є., 1972 (іст., мист). У центрі села, біля сільради.
319. **ГОДУНІВКА С., ПРИВІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 319.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
- 319.2. Покровська церква, 1771 (архіт.).
320. **ГОРІЛЕ С., ГОРІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 320.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля колишньої контори колгоспу.
- 320.2. Могила Ковалевського О. С., 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
321. **ГУДОВЕ С., ХОДИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 321.1. Миколаївська церква, 19 ст. (архіт.).
322. **ГУТА С., ЗЕМЛЯНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 322.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). У центрі села.
323. **ДУНАЄЦЬ С., ДУНАЄЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 323.1. Георгіївська церква, 1820 (архіт.).
- 323.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 323.3. Поселення, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). На східній околиці села, безпосередньо біля греблі ставка, на лівому березі струмка Дунаєць (права притока р. Есмань).
324. **ЄМАДИКИНЕ С., ШАЛИГИНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 324.1. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). Південна околиця села, біля дороги до села Мишутине.
325. **ЗАРУЦЬКЕ С., БІЛОКОПИТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 325.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північній частині кладовища.
- 325.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). З лівого боку вул. Хутірської, у сосновому бору.
326. **ЗЕМЛЯНКА С., ЗЕМЛЯНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 326.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 326.2. Пам'ятне місце спаленого хутора, 1942, 1987 (іст.). 30 км від районного центру, в урочищі Землянківське.
- 326.3. Пам'ятне місце спаленого хутора, 1942, 1987 (іст.). 31 км від районного центру, в урочищі Гутівське.
- 326.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля крамниці.
327. **ІВАЩЕНКОВЕ С., ІВАЩЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 327.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північній частині кладовища.
328. **КАЛЮЖНЕ С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 328.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
329. **КЛОЧКІВКА С., ГОРІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 329.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У східній частині кладовища.
330. **КОРЕНЬОК С., СУХОДІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 330.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, проти школи.
331. **КРИВЕНКОВЕ С., ІВАЩЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 331.1. Пам'ятне місце загибелі Колесниченка С. К., 1943, 1984 (іст.). 2,0 км на південь від с. Кривенкове, у полі.
332. **КУЧЕРІВКА С., КУЧЕРІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 332.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 332.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Біля Будинку культури.
333. **ЛУЖКИ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 333.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
334. **НЕКРАСОВЕ С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 334.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 334.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Біля школи.
- 334.3. Поселення, епоха бронзи, ранній залізний вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). На підвищеній околиці села, біля мосту через р. Есмань.
335. **ОБЛОЖКИ С., ОБЛОЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 335.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941 – 43 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 335.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). Між с. Обложки і с. Тулиголове, за 2,5 км на південь від південно-західної околиці села, на правому березі р. Верхівки (притока р. Рокити, що впадає в р. Есмань справа).
- 335.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У південній частині кладовища.
336. **ПЕРВОМАЙСЬКЕ С., ПЕРВОМАЙСЬКА СІЛЬРАДА**
- 336.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). За 1,0 км на північ від центру села, біля церкви.
- 336.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). На території села, на правому березі р. Яновки (притока р. Свіси, яка впадає в р. Івотку – ліву притоку Десни).
- 336.3. Могила Вертюченка В. Ф., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 336.4. Могила Полозова Ю. Д., 2000 (іст.). У північній частині кладовища, з правого боку від вул. Леніна.
- 336.5. Покровська церква, 1820 (архіт.).
337. **ПЕРЕМОГА С., ПЕРЕМОЗЬКА СІЛЬРАДА**
- 337.1. Городище (археол.). 2,0 км на захід від села, мис правої надзаплавної тераси правого берега р. Есмані.
- 337.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 337.3. Поселення (археол.). Розташоване між с. Перемога та Баничі, на лівому березі р. Есмань (права притока р. Клевень), на підвищенні у заплаві.
- 337.4. Поселення – I, ранній залізний вік (археол.). Розташоване між с. Перемога і с. Баничі, за 2,2 км на північний захід від водокачки останнього.
- 337.5. Поселення-2, ранне середньовіччя (археол.). Розташоване за 0,7 км на північ від північної околиці села.
- 337.6. Поселення-3, епоха бронзи (археол.). Розташоване за 2 км на південний захід від села.
338. **ПОЛОШКИ С. ПОЛОШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 338.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 338.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У південно-західній частині села.
- 338.3. Миколаївська церква, 1796 (архіт.).
- 338.4. Могила Свириденка М. М., 1987 (іст.). У південно-східній частині кладовища, по вул. Слобідській.
- 338.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У парку, на

південно-західній околиці села, з лівого боку дороги на с. Обложки.

339. **ПРИВІЛЛЯ С., ПРИВІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 339.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля старої школи.
- 339.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, з правого боку вул. Жовтневої.
- 339.3. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, з правого боку вул. Жовтневої.
- 339.4. Могила Тюльпи І. І., 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища хутора Москаленків.
- 339.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.
340. **ПУСТОГОРОД С., ПУСТОГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 340.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 340.2. Городище, селище, епоха розвинутого і пізнього середньовіччя (археол.). На території села, в урочищі Заріччя, на правому березі струмка – лівої притоки р. Свіса (притока р. Івотка, яка впадає зліва в р. Десна).
- 340.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.
- 340.4. Могила Ісачкіна М. В., 1931(іст.). Вул. Ісачкіна.
341. **СВАРКОВЕ С., СВАРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 341.1. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). Північно-східна околиця села, правий високий берег р. Клевень, мис, утворений долиною річки і ярмом.
- 341.2. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 341.3. Миколаївська церква, 1743 – 57 (архит., іст.).
- 341.4. Могила Баранова І. Д., 1942 (іст.). У центрі села на меморіальному комплексі, поруч з братськими могилами радянських воїнів.
342. **СЕМЕНІВКА С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 342.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У західній частині кладовища.
- 342.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1964 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 342.3. Могила Мічуріна В. В., 1988 (іст.). У південно-західній частині кладовища.
343. **СЛОУТ С., СЛОУТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 343.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 343.2. Могила Оничка М. О., 1985 (іст.). Вул. Миру, північна частина кладовища.
- 343.3. Могила Трибунського О. Є., 1958 (іст.). Вул. Першотравнева, північно-східна частина кладовища.
- 343.4. Пам'ятне місце формування Глухівського партизанського загону, 1941, 1966 (іст.). У Слоутському лісі, між с. Слоут і с. Шевченкове.
344. **СОПИЧ С., СОПИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 344.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
345. **СОСНІВКА С., СОСНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 345.1. Глинська Різдва Пресвятої Богородиці пустинь, 18-19 ст. (ареол., іст.).
- 345.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі села, біля сільради.
346. **СТАРИКОВЕ С., СТАРИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 346.1. Могила Кришкіна В. Т., 1998 (іст.). У північно-західній частині кладовища.

- 346.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У західній частині кладовища.
- 346.3. Могила Соловійова С. І., 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
- 346.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.
347. **СТУДЕНОК С., СТУДЕНЕЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 347.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 347.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 347.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.
348. **СУХОДІЛ С., СУХОДІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 348.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 348.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
349. **ТОВСТОДУБОВЕ С., БАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 349.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 349.2. Городище – 1, розвинуте і пізніє середньовіччя (археол.). На схід від села на лівому березі р. Локня (права притока р. Клевень) поблизу автотраси Київ – Москва. Городище – І розташоване за 0,3 км на північний захід від городища – П.
- 349.3. Городище – 2, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Товстодубове і Бачевськ, поруч з автодорогою Київ - Москва.
350. **УЗДИЦЯ С., УЗДИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 350.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 350.2. Могила Шалайкіна П. В., 1943 (іст.). У південній частині кладовища.
- 350.3. Пам'ятне місце формування Шалигінського партизанського загону, 1941, 1966 (іст.). В Уздицькому лісі, урочище Негребовщина, на місці формування Шалигінського партизанського загону.
- 350.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
351. **УЛАНОВЕ С., УЛАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 351.1. Городище, селище, розвинуте середньовіччя (археол.). 3,0 км на південний захід від села. Займає частину мису лівого берега р. Локня.
- 351.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанки, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 351.3. Могила Качанова І. А., 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 351.4. Могила Конюхової О. І., 1943 (іст.). У західній частині кладовища.
- 351.5. Могила Радинського І. М., 1941 (іст.). У південній частині кладовища.
- 351.6. Могила Шестакової Д. І., 1943 (іст.). У східній частині кладовища.
352. **ФОТОВИЖ С., ФОТОВИЗЬКА СІЛЬРАДА**
- 352.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 352.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Біля сільради.
353. **ХАРКІВКА С., КУЧЕРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 353.1. Могила Гунарь Г. Я., 1941 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
354. **ХОДИНЕ С., ХОДИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 354.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
- 354.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.
355. **ЧЕРВОНЕ СМТ., ЧЕРВОНЯНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 355.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. 40 років Перемоги, північна частина селища.

- 355.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 42 (іст.). У центрі села, у парку.
- 355.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі селища.
356. **ЧЕРНЕВЕ С., ЧЕРНЕВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 356.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 356.2. Поселення багатшарове (археол.). 2,5 км на південь – південний захід від південно-західної околиці села, мис правої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень Розташоване за 2,5 км на південний захід від південно-західної околиці села.
357. **ШАЛИГІНЕ СМТ., ШАЛИГІНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 357.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Миру, центр.
- 357.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.
358. **ШЕВЧЕНКОВЕ С., ШЕВЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 358.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 (іст.). В урочищі Матлах.
- 358.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 358.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). Біля Будинку культури.
359. **ЩЕБРИ С., ДУНАЄЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 359.1. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Тулиголове та Щебри, за 2 км на південний захід від південно-західної околиці села, на лівому березі р. Вербівки (притока р. Рокити, правої притоки р. Клевень).
360. **ЯСТРУБЩИНА С., ЯСТРУБЦАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 360.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.

М. КОНОТОП

361. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Успенсько-Троїцька, 72/а, територія в/ч. А-1002.
362. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Успенсько-Троїцька, 84, центр міста, біля в/ч. А-1002, неподалік Центральної районної лікарні, у колишньому кар'єрі цегельного заводу.
363. Братська могила партизанів, радянських воїнів та журналістів, 1943 (іст.). Вул. Вирівська, 44, кладовище, праворуч центральної алеї.
364. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.) Північно-східна частина кладовища с. Підлипне.
365. Братська могила червоногвардійців, 1918 (іст.). Вул. Вирівська, 44, північно-західні частина кладовища.
366. Будинок культури «Зоряний», 1954 (архіт.). Проспект Леніна, 7.
367. Будинок Рад, 1926 – 27 (архіт.). Проспект Миру, 6.
368. Будинок, у якому відбулось перше легальне засідання Конотопської організації РСДРП(б), 1903 (іст.). Вул. Новікова, 46.
369. Будинок, у якому містився Конотопський комітет РСДРП (б), 1917 – 18 (іст.). Вул. Стаханівська, 5.
370. Будинок, у якому містився Конотопський революційний комітет РСДРП (б), 1918 (іст.). Вул. Колективна, 48.
371. Будинок, у якому містився райком КПУ, 1959 (іст., архіт.). Вул. Ярмаркова, 12.
372. Будинок, у якому містився штаб Червоної гвардії і формувались перший і другий Конотопські червоногвардійські загони, 1917 – 18 (іст.). Територія Конотопського вагоноремонтного заводу, у глибині двору.
373. Будинок, у якому мешкав Новіков П. І., 1914 – 17 (іст.). Вул. Новікова, 6.

374. Будинок, у якому народилися і провели дитячі та юнацькі роки брати Радченки, друга пол. 19 ст. (іст.). Вул. Генерала Тхора, 111.
375. Будинок, у якому тимчасово зберігалась підпільна друкарня ПСДРП(б) та знаходився склад нелегальної літератури, 1903 (іст.). Вул. Депутатська, 57.
376. Водонапірна вежа, 1928 – 29 (архіт., іст.). На розі пл. Конотопських дивізій та вул. Урицького.
377. Вознесенська церква, 1824 – 46 (архіт.). Третій провулок вулиці Свердлова, 4.
378. Головний корпус жіночої гімназії, 20 ст. (архіт.). Вул. Виконкомівська, 14.
379. Головні залізничні майстерні, 1899 – 1912 (архіт., іст.). Пл. Новікова.
380. Городище багатощарове (археол.). Місто Конотоп. Між вул. Батуринська, Красногірська, Ярмаркова та Леніна.
381. Городище багатощарове (археол.). Правий берег р. Єзуч. На перехресті вул. Кочемазова та Путивльських партизан. На початку старого шляху, що колись з'єднував Путивль з Конотопом та Батурином.
382. Група могил: одиночні могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Північно-східна частина кладовища с. Підлипне.
383. Дитячий садок, 1937 (архіт.). Вул. Короленка, 4.
384. Другий корпус жіночої гімназії, 20 ст. (архіт.). Вул. Виконкомівська, 17.
385. Житловий будинок, 1954 (архіт.). Вул. Свободи, 11.
386. Житловий будинок, 1936 (архіт.). Вул. Клубна, 9.
387. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Просп. Миру, 80.
388. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Просп. Миру, 82.
389. Житловий будинок, 1953 (архіт.). Просп. Миру, 10.
390. Житловий будинок, 1956 (архіт.). Пр. Леніна, 24.
391. Житловий будинок, 1958 (архіт.). Пр. Леніна, 8.
392. Житловий будинок, 1946 (архіт.). Вул. Хмельницького, 5.
393. Житловий будинок залізничників, 1913 (архіт.). Вул. Свободи, 35.
394. Житловий будинок лікарів Залізничної лікарні, 1906 (архіт.). Вул. Садова, 131.
395. Залізничний вокзал станції «Конотоп», 1953 (архіт.). Вул. Свободи, 23.
396. Залізничне технічне училище, 1890 (архіт.). Вул. Чкалова, 1.
397. Земський будинок, 1912 (архіт.). Пр. Леніна, 17.
398. Кінотеатр «Мир», 1959 (архіт.). Площа Миру, 4.
399. Клуб залізничників, 1928 (архіт.). Вул. Клубна, 2.
400. Лікарня залізничників. Головний корпус, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Садова, 98.
401. Меморіальний комплекс Вічної Слави: Братські могили радянських військовополонених, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 – 69 (іст., мист.). Вул. братів Радченків, 33.
402. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі села Підлипне.
403. Миколаївська церква, 1891 (архіт.). Вул. Петровського, 54.
404. Міське чотирикласне училище, 1898 (архіт.). Вул. Виконкомівська, 7.
405. Могила Драгомирова М. І., 1905 (іст.). Вул. Свердлова, 22. Цвинтар Вознесенської церкви, праворуч центрального входу.
406. Могила Зарецького В. П., 1981 (іст.). Вул. Вирівська, 44. Східна частина міського кладовища.
407. Могила Ішутова І. С., 1988 (іст.). Вул. Вирівська, 44. Західна частина міського кладовища.
408. Могила Максименка О. В., 1985 (іст.). Вул. Вирівська, 44. Північна частина міського кладовища.
409. Могила Сидорця М. Г., 1941 (іст.). Північно-східна частина кладовища с. Підлипне.
410. Пам'ятка історії виробництва і техніки – «Трактор У-2», 1969 (іст.). Вул. Богдана Хмельницького, 1.

411. Пам'ятне місце революційних подій, 1905 – 17, 1970 (іст.). Пл. Свободи. Неподалік залізничного шляхопроводу, навпроти входу до Невського ринку.
412. Пам'ятне місце розстрілу мирних жителів, 1941 – 43, 1957 (іст.). Вул. Успенсько-Троїцька, 84.
413. Пам'ятний знак жертвам Чорнобильської катастрофи, 2004 (іст.). Пр. Леніна, 17.
414. Пам'ятний знак льотчикам 108-го гвардійського авіаційного полку, 1978 (іст.). Вул. ім. Рябошапки (військове містечко № 1). Сквер.
415. Пам'ятний знак медпрацівникам, які загинули в роки Другої світової війни, 1975 (іст.). Вул. Садова, 17. Територія залізничної лікарні.
416. Пам'ятний знак робітникам і службовцям заводу «Червоний металіст», які загинули у роки Великої Вітчизняної війни, 1965, рек. 1985 (іст.). Вул. Червонозаводська, 5.
417. Пам'ятний знак Тхору Г. І., 1960 (іст.). Центр села Підлипне, біля церкви.
418. Пам'ятний знак уродженцям Конотопського району, які загинули в Афганістані, 1989 (іст.). Пр-т. Леніна, сквер.
419. Пам'ятний знак юним героям, які загинули у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, 1978 (іст.). Вул. Свердлова.
420. Пам'ятник генералу Драгомирову М. І., 1918 (мист.). Ріг вулиць Драгомирова та Сарнавської.
421. Пам'ятник Кірову С. М., 1960 (мист.). Проспект Миру. Міський парк культури і відпочинку.
422. Пам'ятник Новікову П. І., 1967 (мист.). Вул. Новікова, 46. Площа поблизу КЗРДП (Конотопський завод по ремонту дизель-потягів).
423. Пам'ятник першому конотопському трамваю, 2004 (іст.). Ріг вул. Клубної та Успенсько-Троїцької.
424. Пам'ятник Пушкіну О. С., 1947 (мист.). Проспект Миру.
425. Пам'ятник Радченку І. І., 1974 (мист.). Сквер на розі вулиць Леніна та Лазаревського.
426. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1939 (мист.). Площа Миру, сквер парку «Юність».
427. Пологовий будинок і дитяче відділення лікарні залізничників, 1956 (архіт.). Вул. Садова, 98.
428. Садиба генерала Драгомирова М. І., 19 ст. (архіт.). Вул. Драгомирова, 18.
429. Школа № 5, 1937 (архіт.). Вул. Короленка, 6.
430. Школа № 11, 1954 – 56 (архіт.). Вул. Свободи, 8.
431. Школа № 12, 1939 (архіт.). Вул. Цюрупі, 2.
432. Школа № 14 (архіт.). Вул. 1-го Травня, 54

КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН

433. **БЕРЕЖНЕ С., ДУХАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 433.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Ватутіна. Центр села, біля Будинку культури, ліворуч від центральної дороги.
434. **БІЛОЗЕРКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 434.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.
435. **БОНДАРИ С., САХНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 435.1. Могила Назаренка В. М., 1984 (іст.). Східна частина кладовища.
436. **БОЧЕЧКИ С., БОЧЕЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 436.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 436.2. Могила Ковалевського Ф. Ю., 1924 (іст.). Вул. Загребілля. Східна частина села, в парку, біля школи.

- 436.3. Могила Третякова Г. Є., 1923 (іст.). Вул. Загребілля. Східна частина села, в парку біля школи.
- 436.4. Палацо-парковий ансамбль садиби княгині Львової, 1783 – 1870-ті (архіт.). На околиці невеликого села посеред ландшафтного парку.
437. **ВЕЛИКИЙ САМБІР С., ВЕЛИКОСАМБІРЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 437.1. Безкурганний могильник, черняхівська культура (археол.). Вул. Деркача, 6. На території села.
- 437.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,3 – 0,5 км на південний схід від околиці села.
- 437.3. Курганний могильник (археол.). 5,2 км на північний схід від північної околиці села, біля ЛЕП.
- 437.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр села, біля сільради.
- 437.5. Могила Волкова С. І., 1981 (іст.). Східна частина кладовища.
- 437.6. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). Південно-східна околиця села. На території садиб та колишнього колгоспного двору.
438. **ВИРІВКА С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 438.1. Ансамбль Покровської церкви, 1894 – 96 (архіт.). Комплекс, що складається з церкви, двокласного училища й будинку церковного причту, міститься на високому березі р. Куколки (лівий доплив р. Сейм) у центрі села.
- 438.1.1. Церква (архіт.).
- 438.1.2. Училище (архіт.).
- 438.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Центр села, біля школи.
439. **ВОВЧИК С., КОЗАЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 439.1. Братська могила червоноармійців, 1919 (іст.). За 2 км від дороги Козацьке – Хижки.
440. **В'ЯЗОВЕ С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 440.1. Братська могила червоногвардійців, 1919 (іст.). Кладовище, праворуч від дороги В'язове – залізничний вокзал.
- 440.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1988 (іст.). Центр села, біля школи.
- 440.3. Покровська церква, 1875 (архіт.).
441. **ГАМАЛІЇВКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 441.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Праворуч дороги Дубов'язівка – Жовтневе, біля клубу.
- 441.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 1,25 км від східної околиці села.
442. **ГРУЗЬКЕ С., ГРУЖЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 442.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, у сквері.
- 442.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Біля платформи Дубинка (іст.).
- 442.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 2,0 км на північний захід від західної околиці села.
- 442.4. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). 2,0 км на захід від села. Займає низький похилий мис правого берега р. Єзуч (ліва притока р. Сейм).
- 442.5. Могила Гаркуші В. О., 1987 (іст.). Південна частина кладовища.
- 442.6. Пам'ятний знак Панову О. Б., 1976 (іст.). Сквер, між Будинком культури і конторою сільгосп підприємства.
443. **ГУТИ С., КУЗЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 443.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.
- 443.2. Миколаївська церква, 1901 (архіт.). Дерев'яна церква міститься в рівнинній місцевості у центрі села.
- 443.3. Могила Кичі В. І., 1988 (іст.). Центральна частина кладовища.

444. **ДЕПТІВКА С., ДЕПТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 444.1. Курганна група-1 (археол.). 2,2 км на південний захід від південно-західної околиці села, на водороздільному підвищенні лівобережної тераси р. Ромен.
- 444.2. Курганна група-2 (археол.). 1,4 км на південний схід від від південно-західної околиці села, на водороздільному підвищенні лівобережної тераси р. Ромен.
- 444.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1995 (іст.). Центр села, біля школи.
- 444.4. Могила Назаренка В. Я., 1983 (іст.). Східна частині кладовища.
- 444.5. Могила Назаренка Т. М., 1942 (іст.). Центр села, біля школи, праворуч братської могили радянських воїнів.
- 444.6. Різдва Богородиці церква, 1906 (архіт.). Дерев'яна п'ятибанна церква міститься в центральній частині села, у рівнинній місцевості на лівому березі р. Ромен.
445. **ДУБИНКА С., ГРУЖЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 445.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). Вул. Шкільна. Центр села.
446. **ДУБОВ'ЯЗІВКА СМТ., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 446.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Сквер біля школи.
- 446.2. Могила Гребінько А. Ф., 1987 (іст.) Центральне кладовище, ліворуч дороги.
- 446.3. Могила Овдієнка М. М., 1987 (іст.). Центральна частина кладовища, ліворуч дороги.
- 446.4. Пам'ятне місце бою Луганського соціалістичного загону з австро-німецькими військами, 1918, 1957 (іст.). Неподалік приміщення вокзалу станції Дубов'язівка, за 15 км на схід від станції Конотоп.
447. **ДУХАНІВКА С., ДУХАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 447.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 447.2. Могила радянського воїна (іст.). У лісі, за 300 м від дороги Конотоп – Духанівка.
- 447.3. Поселення-1, ранній залізний вік, черняхівська культура (археол.). На південно-східній околиці села.
- 447.4. Поселення-2, багат шарове (археол.). 1,0 км на захід від північно-західної околиці села.
- 447.5. Поселення-3, черняхівська культура (археол.). 1,3 км на захід від північно-західної околиці села.
- 447.6. Поселення-4, багат шарове (археол.). 0,25 км на захід від північно-західної околиці села.
- 447.7. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,7 км на північний схід від села, в урочищі Рудка.
- 447.8. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,4 км на північний схід від села, в урочищі Рудка.
- 447.9. Поселення, бронзовий вік (археол.). 3,2 км на північний схід від села. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм за 150 м на північ від озера Хоцево.
- 447.10. Поселення, бронзовий вік (археол.). 3,0 км на північний схід від села та за 0,2 км від літнього загону для худоби, розташованого за дамбою села, праворуч. Займає підвищення в заплаві лівого берега р. Сейм.
- 447.11. Поселення, бронзовий вік (археол.). Між селами Хижки та Духанівка. За 3,5 км на північний схід від останнього.
448. **ЖОВТНЕВЕ С., ЖОВТНЕВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 448.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Центр села, біля школи.
449. **ЖОЛДАКИ С., КУЗЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 449.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Центр села, біля клубу.
450. **ЗАВОДСЬКЕ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 450.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Територія СПТУ № 33.
- 450.2. Пам'ятник на честь 40-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною, 1985 (іст.).
451. **ЗЕМЛЯНКА С., ЗЕМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 451.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля сільради.
452. **КАРАБУТОВЕ С., КАРАБУТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 452.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятні знаки на честь Свідерського О. Г. та загиблих воїнів-земляків, 1996, 1997 (іст.). Центр села, біля клубу.
- 452.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Північна частина кладовища, неподалік від сільського клубу.
- 452.3. Пам'ятне місце зустрічі російських послів Бутурліна В. та Алферєва І. з українським народом, 1653, 1980 (іст.). На пагорбі околиці села, при в'їзді з боку м. Ромни.
453. **КОЗАЦЬКЕ С., КОЗАЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 453.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). 5,0 км від села, праворуч від дороги Козацьке – Хижки, на околиці лісу.
- 453.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Центр села, біля сільради.
- 453.3. Могила Дем'янка Я. Я., 1941 (іст.). За 2,0 км від села, по дорозі Конотоп – Новомутин.
- 453.4. Могила Євтушенка М. А., 1972 (іст.) Центральне кладовище.
- 453.5. Могила Кирилова І. В., 1943 (іст.). Центральне кладовище.
- 453.6. Пам'ятне місце базування партизанського загону «Смерть фашизму», 1941, 1967 (іст.). У лісі, за 4,0 км від села, по дорозі Козацьке – Новомутин, в урочищі Курдюмове.
454. **КОШАРИ С., КОШАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 454.1. Воскресенська церква, 1795 (архіт.).
- 454.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,5 км на північ від села, в урочищі Стінка.
- 454.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля сільради.
455. **КРАСНЕ С., КРАСНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 455.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
456. **КРУПСЬКЕ С., ШПОТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 456.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Центр села, у сквері біля школи.
457. **ЛИСОГУБІВКА С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 457.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). Північно-східна частині кладовища.
- 457.2. Поселення, епоха неоліту (археол.). Урочище Грудок. У заплаві лівого берега р. Сейм, на правому березі р. Єзуч, за 1 км вверх за течією від впадіння її до р. Сейм.
- 457.3. Поселення, епоха неоліту (археол.). На підвищенні між старим та новим руслом р. Єзуч, за 0,5 м від села по дорозі до с. Озаричі, урочище Острів.
458. **МАЛИЙ САМБІР С., МАЛОСАМБІРСЬКА СІЛЬРАДА**
- 458.1. Курганний могильник (археол.). На південний захід від південної околиці села, на захід від МТФ № 2.
- 458.2. Меморіальний комплекс: Братські могили червоногвардійців, 1919; учасників громадянської війни, 1918; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). Центрі села, біля школи.
- 458.3. Покрова Богородиці церква, 1883 (архіт.). Дерев'яна церква міститься в центрі села на пагорбі над долиною р. Недри (правий доплив р. Ромен). Первісно була головною містобудівною домінантою села.

- 458.4. Поселення епохи неоліту (археол.). На підвищенні над старицею, в заплаві правого берега р. Сейм, в урочищі Сеймиця.
459. **МЕЛЬНЯ С., МЕЛЬНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 459.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). Центр села, біля сільради.
460. **НОВОМУТИН С., КОЗАЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 460.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
461. **ОЗАРИЧІ С., ПРИСЕЙМІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 461.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 2000 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 461.2. Поселення багат шарове (археол.). Урочище Лутимини Грудки.
462. **ПЕКАРІ С., ПЕКАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 462.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.
463. **ПОЛТАВКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 463.1. Поселення розвинуте середньовіччя (археол.). 2,0 км на північний захід від села. На лівому березі струмка, що впадає в р. Торговицю.
464. **ПОПІВКА С., ПОПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 464.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Околиця села, за 10 км від залізничного переїзду «642 км».
- 464.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських активістів та жертв фашизму, 1918 – 19, 1941 – 43; Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 2005 (іст.). Центр села, біля школи.
- 464.3. Могила Сотова Д. Т., 1943 (іст.). Вул. Широка. Горохівське кладовище.
465. **ПРИЛУЖЖЯ С., ХИЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 465.1. Могила Приходька Т. М., 1919 (іст.). Центр села.
466. **ПРИСЕЙМ'Я С., ПРИСЕЙМІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 466.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля сільради.
467. **САЛТИКОВЕ С., САЛТИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 467.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 467.2. Петра і Павла св. церква, 1882 (архіт.). Дерев'яна церква міститься в центрі села, виходячи західним фасадом на головну вулицю.
468. **САХНИ С., САХНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 468.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Центр села, біля торгового комплексу.
469. **СІМ'ЯНІВКА С., ДУБОВ'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 469.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 469.2. Могила Курсова М. І., 1982 (іст.). Центральне кладовище.
470. **СОСНІВКА С., СОСНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 470.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). Центр села, біля сільради.
- 470.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків та Бондаря І. К., 1978 (іст.). Центр села, у сквері.
- 470.3. Поле Конотопської битви, 1659, 2005 (іст.). Між селами Шевченкове, Соснівка, урочищем Саранівка та городищем Пуста Торговиця.
471. **ТАРАНЬСЬКЕ С., ВИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 471.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Південна околиця села, у лісі біля дач, за 300 м праворуч від центральної дороги.
- 471.2. Братські могили радянських воїнів, 1941 (іст.). Південна околиця села, у лісі, біля дач, ліворуч від дороги.

- 471.3. Братські могили радянських воїнів, 1941 (іст.). Північна околиця села, на території приватної садиби В. Олексенка, ліворуч від дороги. Вул. Сеймівська.
- 471.4. Могила Прийменка І., 1941 (іст.). Кладовище, праворуч від дороги.
- 471.5. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На лузі, за 1,5 км від села Таранське. За 100 м від р. Сейм, ліворуч від причалу.
- 471.6. Одиночні могили радянських воїнів, 1941 (іст.). У лісі, на північній околиці села.
- 471.7. Поселення багатощарове (археол.). На піщаному підвищенні над озером Рибним в заплаві правого берега р. Сейм.
472. **ТЕРНІВКА С., ТЕРНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 472.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Обревки Х. К., 1918; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
473. **ТИМОФІВКА С., ЖУКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 473.1. Курганний могильник (археол.). 0,9 км на захід від західної околиці села, за 007 км на схід від траси Суми – Конотоп, в полі.
474. **ХИЖКИ С., ХИЖКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 474.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1942, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.
- 474.2. Городище, ранній залізний вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). 2,5 км на північний схід від села.
- 474.3. Поселення – І, ранне середньовіччя (археол.). 2,0 км на південь від південної околиці села, мис, утворений пересіченням краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм і долини безіменного струмка.
- 474.4. Поселення – ІІ, ранне середньовіччя (археол.). 1,8 км на південь від околиці села, займає край першої над заплавної тераси лівого берега р. Сейм, підходить впритул до поселення Хижки – І та, ймовірно, частково перекривається ним.
- 474.5. Поселення-ІІІ, ранне середньовіччя (археол.). 0,2 км на південний захід від південної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.
- 474.6. Поселення-ІV, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 1,0 км на північний захід від ферми, мис першої над заплавної тераси лівого берега р. Сейм.
- 474.7. Поселення – V, ранне середньовіччя (археол.) 1,4 км на захід від північно-західної околиці села. Займає край надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм, у місці її вигину.
- 474.8. Поселення – VI, ранне середньовіччя (археол.). 1,8 км на північний захід від ферми с. Хижки. Займає вигин першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.
- 474.9. Поселення багатощарове (археол.). Урочище Хрещатик, дюна правого берега р. Сейм, 0,9 км від дерев'яного мосту через р. Сейм. Займає піщане підвищення в заплаві правого берега.
475. **ЧОРНОПЛАТОВЕ С., ПРИСЕЙМІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 475.1. Меморіальний комплекс: Братська могила червоногвардійців, 1918; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Центр села, біля школи.
476. **ШАПОВАЛІВКА С., ШАПОВАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 476.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
477. **ШЕВЧЕНКОВЕ С., ШЕВЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 477.1. Городище, давньоруське (археол.). 2,0 км на південний захід від села.
- 477.2. Курган (археол.). У межах села, на території МТС села Шевченкове.
- 477.3. Курган (археол.). 2,0 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове.
- 477.4. Курган (археол.). 0,7 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.
- 477.5. Курган (археол.). 3,3 км на північний захід від північно-західної околиці села Шевченкове та за 0,8 на південний схід від східної околиці села Вільне.

- 477.6. Курган (археол.). 2,3 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове та за 2,9 км на південний схід від с. Вільне.
- 477.7. Курган (археол.). 0,9 км на південь від північно-західної околиці с. Шевченкове.
- 477.8. Курган (археол.). 1,7 км на північний схід від північно-східної околиці с. Шевченкове. Займає плато правого берега р. Куколка.
- 477.9. Курганний могильник (археол.). Між селами Шевченкове, Шаповалівка та Соснівка. Займає вододіл Сейму та Сули між витокami річок Єзуч та Малий Ромен.
- 477.10. Курганний могильник (археол.). 1,5 – 1,7 км на північний схід від західної околиці села, за 0,8 – 1,0 км на південний захід від городища давньоруського часу.
- 477.11. Курганний могильник (археол.). 3,4 км на північний захід від північно-західної околиці села Шевченкове та за 1,2 км на схід від східної околиці села Вільне.
- 477.12. Курганний могильник (археол.). Між північною околицею села Торговиця, дорогою, що з'єднує села Шевченкове та Дубовязівка, північно-східною околицею с. Шевченкове та долиною р. Торговиця.
- 477.13. Курганний могильник (археол.). 0,8 км на захід від будівель Шевченківської МТС с. Шевченкове.
- 477.14. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на південний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове.
- 477.15. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шевченкове.
- 477.16. Курганний могильник (археол.). На південно-східній околиці села Шевченкове.
- 477.17. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від північної околиці села от с. Шевченкове.
- 477.18. Курганний могильник (археол.). 2,7 км на північний захід від північно-західної околиці села Шевченкове та за 1,4 км на південний схід від східної околиці села Вільне.
- 477.19. Курганний могильник (археол.). 0,7 км на захід від МТФ с. Шевченкове.
- 477.20. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Центр села, біля сільради.
- 477.21. Могила Лазаревського О. М., 1902 (іст.) На пагорбі, недалеко від школи.
- 477.22. Могила Максимовича О. О., 1984 (іст.). Східна частина кладовища.
- 477.23. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1959 (іст., мист.). Центр села, біля сільради, ліворуч від центральної дороги Конотоп – Депоївка.
- 477.24. Поселення багатозарове, розвинуте середньовіччя (археол.). 2,0 км на південний захід від села, по дорозі до хутора Саранівка.
478. **ШПОТІВКА С., ШПОТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 478.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Біля школи.
479. **ЮРІВКА С., ЮРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 479.1. Меморіальний комплекс: Могила Григораша Я. Г., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1988 (іст.). Центр села, біля стадіону.

КРАСНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

480. **БАРИЛІВКА С. СІННІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 480.1. Поселення, багатозарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел на північ від шосе Суми – Миропілля за 2,0 км на захід від західної околиці с. Барилівка.
- 480.2. Могила Кузнецова С., 1943 (іст.). 2,0 км від села, у лісі «Залісся».
481. **БРАНЦІВКА С., БРАНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 481.1. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, жертв фашизму, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля школи.

482. **ВЕЛИКА РИБИЦЯ С., ЗАПСІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 482.1. Городище середньовічне (археол.). На мисі лівого берега р. Псел, при впадінні в нього р. Рибиці, за 0,57 км на схід від села.
- 482.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, жертв фашизму, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Центр, біля Будинку культури.
- 482.3. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел в місті перетинання її долиною безіменного струмка за 0,5 км на захід від західної околиці с. Велика Рибиця.
- 482.4. Поселення-3, багат шарове (археол.). На плато лівого корінного берега р. Псел в в ур. Герасименка за 0,5 км на південний схід від південно – східної околиці с. Велика Рибиця.
- 482.5. Поселення-4, ранній залізний вік (археол.). На схилі мису лівого корінного берега р. Рибиця за 1,0 км на південний схід від південно – східної околиці с. Велика Рибиця.
- 482.6. Поселення – 5, багат шарове (археол.). На схилі мису правого корінного берега р. Псел за 1,0 км біля підніжжя городища Велика Рибиця та за 0,3 км на південний схід від південно – східної околиці села.
483. **ВЕЛИКИЙ БОБРИК С., ВЕЛИКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 483.1. Братська могила учасників громадянської війни (іст.). Кладовище, за 10 м від входу.
- 483.2. Воскресенська церква, 1808 (архіт.). У центральній частині села.
- 483.3. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північний захід від с. Великий Бобрик, між ним та с. Верхня Сироватка, Поблизу великого кар'єра з видобутку глини.
- 483.4. Курганний могильник (археол.). Між с. Великий Бобрик та с. Железняк, за 2,0 км від першого по обидві сторони ґрунтової дороги, що сполучає населені пункти.
- 483.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизана, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). Центр, біля клубу.
- 483.6. Пам'ятне місце подвигу Вдовиченка І. Г., 1943, 1974 (іст.). На узліссі, за 4 км від Великобобрицького лісництва.
- 483.7. Церковнопарафіяльна школа (архіт.). У центрі села, в безпосередній близькості від церкви.
484. **ВЕРХНЯ ПОЖНЯ С., СЛАВГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 484.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Братська могила партизанів, 1943; Могила Белевцева К. Р., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр, біля клубу.
- 484.2. Поселення, ранньослов'янське (археол.). На південній околиці села, за 1,0 км від нього.
- 484.3. Церква свято-Миколаївська, 1-а пол. 17 ст. (архіт.).
485. **ГЛИБНЕ С., САМОТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 485.1. Могила Авраменка С. М., 1985 (іст.). На центральній алеї кладовища.
- 485.2. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села. Займає ділянку лівого берега р. Сироватка.
- 485.3. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). 0,6 км на захід від Поселення-1, схили першої надзаплавної тераси лівого корінного берега р. Сироватка.
486. **ГРАБОВСЬКЕ С. ГРАБОВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 486.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля клубу.
- 486.2. Млин, 1914 (архіт.). На північній околиці села.
- 486.3. Могила Рибіна П. М., 1943 (іст.). На кладовищі, за 300 м від центрального входу.
- 486.4. Пам'ятне місце хати, у якій народився Грабовський П. А., 1902 (іст.). Центр, біля сільради.

- 486.5. Пам'ятник Грабовському П. А., 1964 (мист.). У центрі села, біля сільради та будинку літературно-меморіального музею П. А. Грабовського.
487. **ГРУНІВКА С., СІННІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 487.1. Михайлівська церква (архіт.).
- 487.2. Пам'ятне місце поховання радянських воїнів, 1943, 1965 (іст.). Біля школи.
- 487.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,5 км на північ від північної околиці села, в полі.
- 487.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,3 км на захід від західної околиці села та за 0,05 км від траси Суми – Миропілля.
- 487.5. Церковнопарафіяльна школа, кін. 19 ст. (архіт.).
488. **ЗАГРЕБЕЛЛЯ С., МАЛОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 488.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рибиці за 0,4 км на північний схід від північної околиці колишнього с. Загребля.
489. **ЗАПСІЛЛЯ, ЗАПСІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 489.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр.
- 489.2. Поселення, багатощарове (археол.). Західна околиця села, урочище Глодове. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.
- 489.3. Поселення-1, багатощарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел, за 3,0 км на північний схід від північно-східної околиці с. Могриця, в тому місці де річка підходить до краю тераси.
- 489.4. Троїцька церква, 1875 (архіт.). На східній околиці села, північним фасадом звернена до центральної вулиці, що проходить через усе село.
490. **ЗЕМЛЯНЕ С., РЯСНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 490.1. Курган (археол.). 1,0 км на північний захід від західної околиці села та за 0,9 км від автотраси Суми – Велика Писарівка.
- 490.2. Курганний могильник (археол.). 0,18 км на південний захід від західної околиці села.
491. **КРАСНОПІЛЛЯ СМТ., КРАСНОПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 491.1. Братська могила жертв голодомору 1932 – 33 (іст.).
- 491.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля меблевого цеху.
- 491.3. Двокласне училище, 1911 (архіт.). Центр села, неподалік церкви.
- 491.4. Залізничний вокзал, 1901 (архіт.). Розміщений на північній околиці селища.
- 491.5. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників громадянської війни, 1919; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Перемоги, центр, сквер.
- 491.6. Могила Денисенка С. В., 1981 (іст.). На кладовищі, 1-й ряд зліва.
- 491.7. Могила Іскрич Ф. М., 1986 (іст.). На кладовищі, поблизу газового господарства, 4 могила ліворуч від входу.
- 491.8. Могила Савоненка М. О., 1986 (іст.). На кладовищі, 1-й ряд зліва.
- 491.9. Пам'ятне місце оборони смт. Краснопілля та місце подвигу Калініна О. М., 1943, 1983 (іст.). У західній частині селища, по трасі Краснопілля – Суми.
- 491.10. Поселення-1, багатощарове (археол.). На північній околиці селища.
- 491.11. Поселення-2, багатощарове (археол.). На північно-західній околиці смт. Краснопілля.
- 491.12. Поселення-3, ранній залізний вік (археол.). 0,15 км на захід від селища.
- 491.13. Поселення-4, ранній залізний вік (археол.). 0,3 км на північ від північної околиці селища.
- 491.14. Поселення – 5, бронзовий вік (археол.). 2,0 км на північний захід від північно-західної околиці селища.
492. **ЛОЗОВЕ С., ХМЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 492.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр, біля сільради.

- 492.2. Могила Лебеденка І. М., 1980 (іст.). У центрі кладовища, що по дорозі на с. Веселе.
493. **МАЛА РИБИЦЯ С., МАЛОРИБИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 493.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр, біля сільради.
- 493.2. Пам'ятна дошка Рідному С. Г., 1942, 2005 (іст.). Центр, на будинку школи.
- 493.3. Поселення багатощарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рибиці за 1,0 км на північ від північної околиці села у місці перетинання тераси широким ярмом. З заходу до поселення примикає шосе Суми – Миропілля.
- 493.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,4 км на північний схід від урочища Загребля, мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рибиця. З півночі до пам'ятки прилягає широка балка Коршак.
- 493.5. Успенська церква, 1810 (архіт.). На північній околиці села, на рівному відкритому місці, віддалена від житлової забудови.
494. **МАЛИЙ БОБРИК С., ВЕЛИКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 494.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр, біля магазину.
495. **МЕЗЕНІВКА С., МЕЗЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 495.1. Курганний могильник (археол.). На північний захід від північної околиці села та на захід від автотраси Суми – Велика Писарівка. Займає підвищену частину мису, утвореного злиттям р. Пожня із струмком.
- 495.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр.
- 495.3. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання під командуванням Наумова М. І., 1943, 1974 (іст.). При в'їзді у село, з боку смт. Краснопілля.
496. **МИРОПІЛЛЯ С., МИРОПІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 496.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Леніна.
- 496.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Радянська.
- 496.3. Будинок, поч. 20 ст., у якому народився і мешкав Михайличенко Г. В. (іст.). Вул. Михайличенка, 17. На червоній лінії забудови вулиці.
- 496.4. Дзвіниця Спасо-Преображенської церкви, 1883 (архіт.). Передмістя Студенок. Центральна площа села.
- 496.5. Жіноча гімназія, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Леніна, 12.
- 496.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Пл. Миру, центр.
- 496.7. Миколаївська церква, 1885 (архіт.). Передмістя Студенок, центр села.
- 496.8. Могила Волкова В. Г., 1919 (іст., мист.). У сквері біля школи.
- 496.9. Пам'ятник Мірошніченку П. П., 1966 (іст.). Біля будинку сільради.
- 496.10. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Рибиця за 1,5 км на південь від села Миропілля по шляху Суми – Миропілля. Від поселення Мала Рибиця воно відділено ярмом, що перетинає край тераси.
- 496.11. Поселення-2, багатощарове (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Рибиця за 0,6 км на південь від села Миропілля по шляху Суми – Миропілля.
- 496.12. Поселення-3, багатощарове (археол.). На мисоподібному підвищенні краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Рибиця за 500 м на південь від села Миропілля по шляху Суми – Миропілля. За 100 м південніше знаходиться поселення Миропілля – 2.
- 496.13. Поселення-4 (археол.). На схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел за 1 м на схід від ферми с. Миропілля, що розташована на його північній околиці. Концентрація знахідок на оранці розподілялась двома компактними ареалами.
- 496.14. Садибний будинок Глуховцева, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Леніна, 1.
- 496.15. Церковнопарафіяльна школа, 1900 (архіт.). Передмістя Студенок, центр села, неподалік від напівзруйнованої нині Миколаївської церкви.

- 496.16. Церковнопарафіяльна школа, 1883 (архіт.). Вул. Леніна, 5.
- 496.17. Чоловіче вище початкове училище, кін. 19 ст. (архіт.). Вул Шкільна, 33.
497. **МИХАЙЛІВСЬКЕ С-ЩЕ, КРАСНОПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 497.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). На території цегельного заводу.
498. **НАУМІВКА С., УГРОЇДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 498.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Центр, сквер.
499. **НОВОДМИТРІВКА С., КРАСНОПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 499.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр, біля клубу.
500. **НОВООЛЕКСАНДРІВКА С., МЕЗЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 500.1. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на схід від східної околиці села. Займає підвищену ділянку вододілу річок Дернова та Пожня.
501. **ОЛЕКСАНДРІЯ С., МИРОПІЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 501.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел за 0,5 км на північ – північний схід від хутора Олександрія.
502. **ОСОЇВКА С., ОСОЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 502.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, у парку.
- 502.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Центр, сквер.
503. **ПЕТРУШІВКА С., УГРОЇДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 503.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля школи.
504. **ПОКРОВКА С., ПОКРОВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 504.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Центр, сквер.
- 504.2. Могила Середи П. С., 1918 (іст.). У центрі села, в сквері, за 200 м від братської могили радянських воїнів.
505. **ПОРОЗОК С., СЛАВГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 505.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизана та радянських воїнів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). Центр, біля клубу.
- 505.2. Поселення, багатощарове (археол.). 1,5 км на південний захід від південної околиці села, на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Пожня, правої притоки р. Ворсклиця.
- 505.3. Поселення, багатощарове (археол.). На південно-західній околиці села, частково зайняте городами.
- 505.4. Поселення-2, ранньослов'янське (археол.). 2,5 км на південний захід від південної околиці села, на мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Пожня, правої притоки р. Ворсклиця.
506. **РЯСНЕ С., РЯСНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 506.1. Майдани (археол.). 0,8 км на північний захід від села, ур. Голубі Могили.
- 506.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Центр, біля школи.
- 506.3. Могила Карпенка А. П. (іст.). На старому кладовищі, за 300 м від входу.
- 506.4. Пам'ятне місце масових поховань жертв голодомору 1932 – 1933 років (іст.).
- 506.5. Свято-Дмитріївський монастир (архіт.).
507. **САМОТІВКА С., САМОТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 507.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Центр.
- 507.2. Могила Мороза І. І., 1941 (іст.). За 15 км від залізничного переїзду ст. Самотівка.

- 507.3. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Наумова М. І., 1943, 1974 (іст.). На трасі Суми – Краснопілля.
508. **СІННЕ С., СІННІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 508.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Центр.
- 508.2. Могила Рейтера А. І., 1943 (іст.). На кладовищі, 3-й ряд зліва.
- 508.3. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Наумова М. І., 1943, 1974 (іст.). На трасі Суми – Краснопілля.
509. **СЛАВГОРОД С., СЛАВГОРОДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 509.1. Курган (археол.). 1,5 км на північ від села, праворуч автодороги Краснопілля – Велика Писарівка/
- 509.2. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північ від північної околиці села та за 0,16 км на схід від автотраси Суми – Велика Писарівка.
- 509.3. Курганний могильник (археол.). На північній околиці села, на захід від автотраси Суми – Велика Писарівка.
- 509.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля церкви.
- 509.5. Могила Веригіна А. О., 1985 (іст.). На кладовищі, за 200 м від входу.
- 509.6. Могила Подьячева І. Б., 1988 (іст.). На кладовищі, за 300 м від входу.
- 509.7. Троїцька церква, 1808 (архіт.). У центральній частині села.
510. **ТУР'Я С., ТУР'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 510.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
511. **УГРОЇДИ С., УГРОЇДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 511.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
- 511.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Вул. Мічуріна (колишне с. Наумівка).
- 511.3. Пам'ятник Трофимову В. В., 1983 (іст., мист.). Біля цукрового заводу.
- 511.4. Цукровий завод, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). На північній околиці села.
512. **ХМЕЛІВКА С., ХМЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 512.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр.
513. **ЧЕРНЕЧЧИНА С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 513.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Центр, біля школи.
- 513.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Біля адміністративного корпусу цукрового заводу.
- 513.3. Могила Дудка Ф. І., 1981 (іст.). У центральній частині кладовища.
- 513.4. Могила Скрипки О. В., 1983 (іст.). На центральній алеї кладовища.
514. **ЯСЕНОК С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 514.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.

КРОЛЕВЕЦЬКИЙ РАЙОН

515. **АЛТИНІВКА С., АЛТИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 515.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Привокзальна, кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.
- 515.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Привокзальна, кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.
- 515.3. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Привокзальна, при вході на кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.

- 515.4. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Шлях, при вході на кладовище.
- 515.5. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Садова, при вході на кладовище.
- 515.6. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.) Вул. Мічуріна, східна частина кладовища.
- 515.7. Братська могила червоноармійців, 1918 (іст.). Вул. Привокзальна, кладовище, ліворуч від центрального входу, у першому ряду.
- 515.8. Комплекс церкви Покрова Богородиці та церковнопарафіяльної школи, 1829 (архіт.).
- 515.9. Могила Демиденка І. С., 1981 (іст.). Вул. Островського У центральній частині кладовища.
- 515.10. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
516. **АНТОНІВКА С., ЛИТВИНОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 516.1. Поселення, бронзовий вік, залізний вік (археол.). На південно-західній околиці села, поруч з автобусною зупинкою на автошляху Путивль – Кролевець.
517. **БЕЗКРОВНЕ С., БИСТРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 517.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У східній частині кладовища, у першому ряду.
518. **БИСТРИК С., БИСТРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 518.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Леніна, кладовище.
- 518.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля школи, у парку.
519. **БІЛОГРИВЕ С., БІЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 519.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 2001 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.
520. **БУЙВАЛОВЕ С., БУЙВАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 520.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, в парку.
521. **ВЕСЕЛІ ГОРИ С., ЧЕРВОНОРАНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 521.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). У центрі села.
522. **ВОРГОЛ С., ЛИТВИНОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 522.1. Братська могила партизанів, 1941 (іст.). На кладовищі.
- 522.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43 (іст.). У центрі села.
- 522.3. Братська могила червоноармійців, 1918 (іст.). На кладовищі.
- 522.4. Городище, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). На правому березі р. Клевень в урочищі Вишнева Гора на південно-східній околиці села.
- 522.5. Група могил: Братська і одиночні могили жертв фашизму, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.
- 522.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У західній частині, при в'їзді в село, ліворуч дороги Кролевець – Путивль.
- 522.7. Поселення, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). 1,2 км від с. Литвиновичі.
523. **ВОРОНЦОВЕ С., ГРЕЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 523.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.
524. **ГРЕЧКІНЕ С., ГРЕЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 524.1. Пам'ятне місце оборонних боїв 293-ї стрілецької дивізії 40 армії, 1941, 2007 (іст.). Зліва на розі доріг Кролевець – Гречкіне, Кролевець – Воронізька за 16 км від райцентру.
- 524.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля сільради.
525. **ГРУЗЬКЕ С., ГРУЗЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 525.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Фрунзе, центр села, біля сільради.
- 525.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
526. **ГУБАРІВЩИНА С., ОБТОВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 526.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.

- 526.2. Могила радянського партизана, 1942 (іст.). За 2,0 км по дорозі на захід від села, у лісовому кварталі.
- 526.3. Могила радянської партизанки, 1942 (іст.). В урочищі «Польце», на відстані 2 км по дорозі на захід від села.
- 526.4. Могила Ступак Н. З., 1999 (іст.). На кладовищі.
- 526.5. Могила Фандикова П. М. (іст.). Праворуч літнього оздоровчого дитячого табору «Ластівка», за 200 м від дороги Лісова.
527. **ДІДІВЩИНА С., ГРЕЧКІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 527.1. Могила Коломійця Ф. С., 1927 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.
- 527.2. Могила Усенка С. О., 1921 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.
528. **ДОБРОТОВЕ С., ДОБРОТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 528.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських активістів, 1925 – 28; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
529. **ДУБОВИЧІ С., ДУБОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 529.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Вул. Кривівка, кладовище.
- 529.2. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Вул. Прасоловка, кладовище.
- 529.3. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, в парку.
- 529.4. Могила Горбача М. І., 1987 (іст.). На кладовищі.
- 529.5. Могила Гринька І. К., 1941 (іст.). 4,0 км на північний схід від села, праворуч по дорозі на Воронізьку, в урочищі Мальківщина.
- 529.6. Могила Ковальчук К. П., 2006 (іст.). На кладовищі.
- 529.7. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На відстані 2,0 км від села, справа від дороги на ст. Терещенська, в урочищі «Романкове».
- 529.8. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На відстані 2,0 км від села, по Грузчанській дорозі, в урочищі «Савчина Долина», біля стовпа лісового кварталу №17.
- 529.9. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). В урочищі «Ставки», біля майстерні ТОВ «Дубовицьке».
- 529.10. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). По дорозі на с. Шевченкове, на відстані 4 км від села Дубовичі, зліва.
- 529.11. Пам'ятне місце бойової операції партизанського з'єднання Ковпака С. А. 1942, 1987 (іст.). На відстані 182 – 83 км від автостради Київ – Копті – Бачівськ, за 300 м, ліворуч, біля лісової криниці.
- 529.12. Пам'ятний знак на місці проведення параду партизанів з'єднання Ковпака С. А., 1942, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері біля школи.
- 529.13. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У парку.
530. **ЗАБОЛОТОВЕ С., ЧЕРВОНОРАНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 530.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 530.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.
- 530.3. Поселення-2, ранній бронзовий, ранне середньовіччя 3 тис. до н. е., 1 тис. н. е. (археол.). В урочищі Дібровка, на дюнному підвищенні над невеликим болотом через дорогу навпроти поселення Заболотове – І.
- 530.4. Стоянка, Поселення-1, ранній і середній бронзовий вік, 4, 3-2 тис. до н. е. (археол.). На північній околиці тераси над заплавою правого берега р. Сейм, при виїзді з села до сіл Мутин та с. Божок.
- 530.5. Стоянка, Поселення-3, неоліт, бронзовий вік, ранне середньовіччя, 2-3 тис. до н. е., 1 тис. н. е. (археол.). На останці борової тераси в урочищі Скородному.
- 530.6. Стоянка, Поселення-4, неоліт, бронзовий вік, ранне і розвинуте середньовіччя, 4-3, 2 тис. до н. е., 12-13 ст. (археол.). На вивітреній дюні в заплаві правого берега р. Сейм на північний схід від урочища Скородне.
531. **ЗАЗІРКИ С., ЗАЗІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 531.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Біля входу на центральне кладовище.
- 531.2. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі «Рубановка».
- 531.3. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі «Рубановка».
- 531.4. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі «Горяни».
- 531.5. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 531.6. Могила Жеребцова В. П., 1943 (іст.). На відстані 2,0 км на південний захід від с. Зазірки і 100 км ліворуч дороги Зазірки – Локня.
- 531.7. Пам'ятний знак на честь активних учасників партизанського руху, 1942 – 43, 1973 (іст.). У центрі села, в сквері зліва від Меморіального комплексу.
- 531.8. Пам'ятний знак на місці формування партизанських загонів Сумського партизанського з'єднання С. А. Ковпака, 1942, 1975 (іст.). На відстані 30 км на схід від райцентру, 4,5 км від с. Зазірки, у лісовому кварталі № 46, урочище «Мариця».
532. **КАЛАШИНІВКА С., ЗАЗІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 532.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.
533. **КАМІНЬ С., КАМЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 533.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище, перший ряд.
- 533.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище, перший ряд, поруч з могилою Базаєва М. Г.
- 533.3. Могила Базаєва Н. Г. (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище.
- 533.4. Могила Кириєнка Г. А. (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище.
- 533.5. Могила Чечеля І. Г., 1942 (іст.). Вул. Кролевецька, кладовище, друга могила останнього ряду зліва.
- 533.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 533.7. Поселення, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). 0,8 км на південний захід від села навпроти стариці р. Сейм на її першій надзаплавній терасі.
- 533.8. Поселення, ранній залізний вік раннє середньовіччя (археол.). 0,5 км на південний схід від ферми села, на мисі, що утворений долинами перших надзаплавних терас річок Клевень та Локня. Мис орієнтований вздовж края тераси Р. Клевень.
- 533.9. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє, розвинуте і пізнє середньовіччя (археол.). 3 км на північний схід від села, на мисі правого берега р. Сейм, що утворює тут вигин та відходить від корінного берега на 2 – 2,5 км.
534. **КРОЛЕВЕЦЬ М., КРОЛЕВЕЦЬКА МІСЬКА РАДА**
- 534.1. Братська могила жертв фашизму, 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.2. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.3. Братська могила жертв фашизму, 1941 (іст.). Вул. Пролетарська. На єврейському кладовищі.
- 534.4. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Андріївське кладовище.
- 534.5. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.6. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.7. Братська могила радянських воїнів та Овсієнка А. С., 1941, 1943, 1946 (іст.). Вул. Подолівська, 20. Біля будинку культури, в парку.
- 534.8. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі, праворуч від центрального входу.

- 534.9. Будинок, кін. 19 ст., у якому в лютому 1919 була заснована Кролевецька міська комсомольська організація (іст., архіт.). Вул. Комсомольська, 16.
- 534.10. Будинок, поч. 19 ст., у якому в січні 1919 розміщувався Кролевецький повітовий ревком (іст., архіт.). Вул. Комуністична, 4.
- 534.11. Група могил: Братська могила радянських льотчиків, 1941; Могила радянського воїна, 1943; Могила Гордєєва О., 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.12. Група могил: Могили Атрощенко Т. Ю. та Шермана Г., 1920-ті (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.13. Комплекс будівель та споруд залізничної станції «Кролевець», поч. 20 ст. (архіт.). Привокзальна пл.
- 534.13.1. Залізничний вокзал, 1905 (архіт.). Привокзальна пл.
- 534.13.2. Водонапірна вежа, 1905 (архіт.). Привокзальна пл.
- 534.13.3. Житловий будинок, 1906 (архіт.). Вул. Виноградна, 8.
- 534.14. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967, 1974 (іст.). Площа Свободи, сквер Слави.
- 534.15. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Вул. Андріївська, біля церкви.
- 534.16. Могила Виноградова Г. А., 1963 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині центрального кладовища.
- 534.17. Могила Дмитрієва С. В., 1941 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі, праворуч від центральної алеї, за 50 м від входу.
- 534.18. Могила Литошка С. Ю., 1943 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.19. Могила Милорадова Л. В., 1980 (іст.). Вул. Ременця. У центральній частині Центрального кладовища міста.
- 534.20. Могила Онопченка К. Г., 1942 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища.
- 534.21. Могила Панкова О. Н., 1943 (іст.). Вул. Ременця. На центральному кладовищі, у північно-східній частині.
- 534.22. Могила Петрушенка В. В., 1983 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища міста.
- 534.23. Могила Роєнка О. О., 1984 (іст.). Вул. Ременця. У північно-східній частині Центрального кладовища міста.
- 534.24. Могила Стефановича І. М., 1941 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі, зліва від центрального входу.
- 534.25. Могила Страфуна А. І., 1982 (іст.). Вул. Ременця. У північній частині Центрального кладовища міста.
- 534.26. Могила Шеремета В. Г., 1985 (іст.). Вул. Ременця. На Центральному кладовищі міста.
- 534.27. Пам'ятка бойової слави – Танк Т-34 (іст.). На розі вул. Виноградова та проспекту Миру.
- 534.28. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності: трактор «Універсал», 1986 (іст.). З правого боку вулиці 8-го Березня, біля входу в «Райагротехсервіс».
- 534.29. Пам'ятний знак на честь уродженців Кролевеччини, загиблих в Афганістані, 1990 (іст.). У південній частині міста, у сквері, на розі вулиць 8-го Березня та Воїнів-Інтернаціоналістів.
- 534.30. Пам'ятний знак Шевченку Т. Г., 1991 (іст.). Бульвар Шевченка.
- 534.31. Пам'ятник Леніну В. І., 1965 (мист.).
- 534.32. Пам'ятник Рудю П. С., 1981 (іст., мист.). Вул. Свердлова, біля кінотеатру.
- 534.33. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1965, 1976 (мист.). У південно-західній частині міста, неподалік від будинку Г. М. Огієвської.
- 534.34. Пам'ятник учасникам громадянської війни, 1957 (іст.). Петровського вул.

- 534.35. Садибний будинок Огієвських, 1800 (іст., архіт.). Бульвар Шевченка 33. На червоній лінії забудови бульвару.
- 534.36. Садибний будинок Рудзинських, поч. 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 64.
- 534.37. Синагога, 1860 (архіт.). Вул. Чехова, 5.
- 534.38. Спасо-Преображенський комплекс, 18-20 ст. (архіт.). Вул. Шевченка, 8. На передмісті Довгалівка.
535. **ЛАПШИНЕ С., ЛЕНІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 535.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У північній частині села, на узліссі.
- 535.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.
536. **ЛЕНІНСЬКЕ С., ЛЕНІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 536.1. Братська могила партизанів громадянської війни, 1919; радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43 (іст.). Вул. Леніна. У південній частині села, на кладовищі.
- 536.2. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,0 км на захід від села, на лівому березі безіменного струмка, за 3,0 км від правобережної частини заплави річки Сейм, на невисокому місі.
- 536.3. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає високий мис правого корінного берега р. Сейм в урочищі Лобанова Гора.
- 536.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в парку.
- 536.5. Поселення, бронзовий вік, ранне середньовіччя (археол.). 2,2 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм в урочищі Поділ.
- 536.6. Поселення, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 1,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає плато корінного берега за 120 – 130 м на північний захід від городища в урочищі Лобанова гора.
- 536.7. Поселення, ранне середньовіччя (археол.). 2,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. Займає край корінного берега за 120 – 130 м на північний захід від городища в урочищі Напанін Пісок.
537. **ЛИТВИНОВИЧІ С., ЛИТВИНОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 537.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). На кладовищі.
- 537.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, у лівому куті від центрального входу.
- 537.3. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.
- 537.4. Городище, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). На території села, на правому корінному березі р. Клевень, висота якого над заплавою понад 20 м.
- 537.5. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, 1942; Пам'ятний знак на честь загиблих учасників громадянської війни та воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 537.6. Могила Богдановського І. М., 1942 (іст.). На кладовищі.
- 537.7. Могила Демидова Б. В., 1942 (іст.). На кладовищі.
- 537.8. Пам'ятний знак на честь бойової операції партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1951 (іст.). На розі доріг Кролевець – Литвиновичі, Кролевець – Путивль.
- 537.9. Петропавлівська церква, 1902 (архіт.). У центральній частині села на краю забудови.
- 537.10. Поселення, бронзовий вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). 1,5 км на південь від села в урочищі Борок.
- 537.11. Поселення, бронзовий вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). 0,6 км на північний схід від східної околиці села.
- 537.12. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,2 км на північний схід від східної околиці села.

- 537.13. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,375 км на південь від південно-західної околиці села.
- 537.14. Стоянка, неоліт (археол.). Між селами Шарпівка та Литвиновичі, на підвищенні, що має назву Церковище, над руслом р. Клевень.
538. **ЛОКНЯ С., ЛОКНЯНЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 538.1. Братська могила радянських льотчиків та партизанів, 1941, 1942 (іст.). Вул. Алексеева, кладовище.
- 538.2. Могила Красуліної О. Я., 1943 (іст.). У центрі кладовища «Сергіївка».
- 538.3. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі «Бузовщина».
- 538.4. Пам'ятник Алексееву А. К., 1967 (іст., мист.). У центрі села, біля Будинку культури, в парку.
- 538.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.
539. **ЛУЧ С-ЩЕ, БІЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 539.1. Могила радянського льотчика, 1941 (іст.). Праворуч від залізничного вокзалу Брюловецький, за 200 м у посадці.
540. **ЛЮБИТОВЕ С., ЛЕНІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 540.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.
- 540.2. Поселення і безкурганний могильник, бронзовий вік, розвинуте середньовіччя (археол.). 1,0 км на північний схід від північно-східної околиці села.
- 540.3. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,8 км на північний схід від північно-східної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
541. **МАЙОРІВКА С., МАЙОРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 541.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
542. **МУТИН С., МУТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 542.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На Центральному кладовищі.
- 542.2. Могила Самка В. Г., 1984 (іст.). На Центральному кладовищі.
- 542.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
543. **НОВОСЕЛИЦЯ С., ЗАЗІРКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 543.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі.
- 543.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.
- 543.3. Пам'ятне місце розташування штабу партизанського з'єднання Ковпака С. А.; Пам'ятне місце страти партизанських родин, 1941 – 42, 1973 (іст.). За 30 км на схід від райцентру, у центрі села.
544. **ОБТОВЕ С., ОБТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 544.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У північно-західній частині кінашівського кладовища.
- 544.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У північно-східній частині Кінашівського кладовища, у першому ряду.
- 544.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 544.4. Пам'ятне місце переходу партизанського з'єднання під командуванням Сабурова О. М. через село, 1942, 1990 (іст.). Праворуч при в'їзді в село.
- 544.5. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Другої світової війни випускників школи, 1963 (іст.). У сквері школи.
545. **ПЕТРІВКА С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 545.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, ліворуч дороги Кролевець – Путивль, на пагорбку.

- 545.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 1,3 км на на південний схід від центра села.
- 545.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на на південь від центра села.
546. **ПОГОРІЛВКА С., ОБТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 546.1. Група могил: одиночні могили радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі.
- 546.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.
547. **РЕУТИНЦІ С., РЕУТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 547.1. Братська могила радянського воїна та партизанів, 1942, 1943 (іст.). Біля східного входу на Центральне кладовище, праворуч.
- 547.2. Могила Лозовика Ф. П., 1928 (іст.). Праворуч від східного входу на центральне кладовище.
- 547.3. Могила Романова П. Д., 1941 (іст.). Праворуч від східного входу на центральне кладовище.
- 547.4. Пам'ятне місце, де партизанське з'єднання під командуванням Ковпака С.А. здійснило перехід через село, 1942, 1987 (іст.). При в'їзді в село, праворуч перед мостом.
- 547.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.
548. **ТЕРЕХОВЕ С., ДОБРОТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 548.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.
549. **ТУЛИГОЛОВЕ С., ТУЛИГОЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 549.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Вул. Леніна, центр.
- 549.2. Могила Меншуна Г. І., 1980 (іст.). Вул. Набережна. На кладовищі, у східній частині села.
- 549.3. Пам'ятний знак активним учасникам партизанського руху, 1967 (іст.). У сквері, на розі доріг Дубовичі – Тулиголове і Бистрик – Тулиголове.
- 549.4. Успенська церква, 1852 – 81 (архіт.).
550. **ХРЕЩАТИК С., БЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 550.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, на розі вулиць Зелена та Молодіжна.
551. **ЧЕРВОНА ГІРКА С., БИСТРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 551.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Вул. Червоногірська. На кладовищі, поблизу лісового масиву.
552. **ЧЕРВОНИЙ РАНОК С., ЧЕРВОНРАНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 552.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Колгоспна. У центральній частині кладовища.
- 552.2. Городище, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,0 км на південь від села, за садом колишнього колгоспу.
- 552.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). На околиці села в урочищі Джеджеруни.
- 552.4. Пам'ятне місце формування Кролевецького партизанського загону, 1941, пам. 1968 (іст.). За 12 км на південний схід від райцентру, біля школи.
- 552.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, в парку.
553. **ШЛЯХ С., БЛОГРИВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 553.1. Могила Момот Є. І., 2004 (іст.). На кладовищі.
554. **ЯРОВЕ С., ЯРОВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 554.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі, праворуч від центрального входу.
- 554.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.
555. **ЯРОСЛАВЕЦЬ С., ЯРОСЛАВЕЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 555.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

- 555.2. Городище давньоруське («Кам'яне») (археол.). У межиріччі зоболоченої витоки р. Клевень та безіменного струмка за 3,5 км на захід від села Ярославець та за 2,0 км північніше хутора.
- 555.3. Група могил: одиночні могили Голуба М. І., Корованенка К. С., Мартиненка Г. Ф., 1941 (іст.). У західній частині фруктового саду урочища «Картини».
- 555.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 555.5. Могила радянського партизана, 1942 (іст.). 50 м на захід від меморіального комплексу.
- 555.6. Поселення, пізньосередньовіччя (археол.). 3,5 км на захід від села в урочищі Яндола.
- 555.7. Флігель садиби Кочубеїв, 19 ст. (архит., іст.). Одноповерховий будинок на цегляному напівпідвалі стоїть на галявині посеред ландшафтного парку, що обіймає площу 8,0 га на високому пагорбі вздовж озера Реть, з якого витікає однойменна річка (лівий доплив р. Десни).

М. ЛЕБЕДИН

556. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 45 (іст.). Мироносицьке кладовище, вул. Сумська, 60. У південно-східній частині кладовища, за 20 м від центрального входу.
557. Братська могила радянських воїнів, 1941 – 45 (іст.). Покровське кладовище, вул. Шевченківська. У східній частині кладовища.
558. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Першогвардійська. При виїзді з міста (район Губчине).
559. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 45 (іст.). Троїцьке кладовище, вул. Русіянова. У південній частині кладовища.
560. Братська могила учасників Громадянської війни та радянських воїнів, 1919 – 29, 1943 (іст.). Пл. Волі. У східній частині міста, у сквері біля Вознесенської церкви.
561. Будинок, перша пол. 19 ст., в якому зупинявся Шевченко Т. Г. (іст.). Вул. Першогвардійська, 4.
562. Будинок, 1939, в якому у 1956 – 75 мешкав Гордієнко К. О. (іст.). Вул. Будильська, 127.
563. Будинок, сер. 19 ст., в якому у 1849 – 62 мешкав Петренко М. М. (іст.). Вул. Щербакова, 4.
564. Будинок, в якому народився і мешкав Демченко М. Н. (іст.). Вул. Сумська, 37.
565. Будинок, в якому народився і мешкав Стебляк О. І. (іст.). Вул. Чапаєва, 19.
566. Будинок, в якому народився Стешенко І. Н. (іст.). Вул. Піонерська, 24.
567. Будинок міської управи, 1913 – 15 (архит.). Пл. Інтернаціональна, 10.
568. Вознесенська церква, 1849 – 58 (архит.). Пл. Волі, 37.
569. Воскресенська церква, 1789 (архит.). Вул. Кобижча, 121.
570. Городище пізньосередньовічне, Лебединський замок (археол.). Центр, урочище «Замок».
571. Курган (археол.). 0,06 км на південний захід від південно-західного кута ферми, яка розташована за 1,0 км на захід від села Куданівка.
572. Меморіал Слави «Лебедина пісня», 1985 (іст., мист.). На вході до лісопарку, на розі вулиць Першогвардійської та 19 серпня.
573. Меморіал скорботи «Жертвам голодомору 1932 – 1933», 1993 (іст., мист.). Вул. Сумська, південно-західна частина скверу.
574. Меморіальний комплекс: Братська могила червоних партизанів доби українських національно-визвольних змагань 1918 – 19 та радянських партизанів другої світової війни, 1941; Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Могила Мантурова М. І., 1940 (іст.). Вул. Першогвардійська, центр скверу Радянської Армії, ліворуч від центральної алеї.

575. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села Куданівка.
576. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Санаторна, центр села Токарі, біля клубу.
577. Миколаївська церква, 1914 (архіт.). Вул. Щербакова, 1.
578. Могила Базавлука Ю. І., 1939 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно-східному напрямку від центрального входу, праворуч від центральної алеї.
579. Могила Батютенка Л. П., 1982 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно-західній частині.
580. Могила Бехтера Г. І., 1948 (іст.). Вул. Русіянова. Троїцьке кладовище, у південно-західній частині.
581. Могила Гадяцького О. В., 2008 (іст.). Вул. Русіянова, 57, Троїцьке кладовище. У південній частині кладовища.
582. Могила Грищенко Ф. І., 1919 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у східному напрямку від центрального входу, праворуч від центральної алеї.
583. Могила Грушки Н. І., 2006 (іст.). Кладовище с. Токарі Лебединської міськради. У центральній частині кладовища.
584. Могила Зеленого С. П., 1966 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно-західній частині, 20 м від центрального входу, ліворуч від центральної алеї.
585. Могила Зильберника К. О., 1920 (іст.). Вул. Русіянова, 57. Троїцьке кладовище, у південно-західній частині, праворуч від входу по центральній алеї.
586. Могила Калініченка Г. М., 1984 (іст.). Вул. Русіянова. Троїцьке кладовище, у західній частині.
587. Могила Комісарової Т. П., 1987 (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у південно – східній частині.
588. Могила Савченко М. Х., 2005 (іст.). У південно-західній частині кладовища с. Токарі Лебединської міськради
589. Могила Трофименка В. О., 1982 (іст.). Вул. Русіянова, Троїцьке кладовище, у північній частині, ліворуч від центральної алеї.
590. Могила Халенка В. І., 2002 (іст.). Вул. Шевченківська, Покровське кладовище.
591. Могила Шульги Я. М. (іст.). Вул. Сумська, 60, Мироносицьке кладовище, у північно-східній частині.
592. Пам'ятка історії виробництва і техніки – Автомобіль «ГАЗ- АА», 1986, рек. 2003 (іст.). Вул. 19 серпня, 61, праворуч від входу до головного корпусу Лебединського вищого професійного училища лісового господарства.
593. Пам'ятка історії виробництва і техніки – Трактор «Універсал», 1965, рек. 2003 (іст.). Вул. 19 серпня, 61, на північно-західній околиці міста, ліворуч від входу до головного навчального корпусу Лебединського вищого професійного училища лісового господарства /ЛВПУЛГ/.
594. Пам'ятне місце бою партизанського загону під командуванням Карпова К. Г. з німецько-фашистськими загарбниками, 1942, 1968 (іст.). Михайлівське шосе. На північний захід від міста, на 6-му км шосе Лебедин – Михайлівка, на узліссі, на відстані 20 м ліворуч від дороги (в урочищі Гути).
595. Пам'ятне місце, де пролягала перша лінія оборони міста, розташування командного пункту 40-ї армії, 1941, 1965 (іст.). На північний схід від міста, на 8 км по дорозі Лебедин – Михайлівка.
596. Пам'ятне місце розстрілу мирних громадян, 1941, 1970 (іст.). Вул. Короленка, напроти буд. № 60. На узліссі, на відстані 25 м від дороги, ліворуч від будівель.
597. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 1933, 2007 (іст.). Вул. Русіянова, Троїцьке кладовище. У південній частині кладовища.

598. Пам'ятний знак на місці «Могили гетьманців», 2003 (іст.). На вигоні, у місці розширення вул. Пограничної, біля буд. 78.
599. Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на ЧАЕС, 2006 (іст.). Вул. Сумська, 7, біля будинку військкомату.
600. Пам'ятний знак уродженцям Лебединського району, які загинули в Афганістані, 2007 (іст.). Вул. Карла Маркса.
601. Пам'ятник Антонову А. І., 1977 (іст., мист.). Вул. Карпова. За 14 м від центрального входу до скверу Радянської Армії (замикає перспективу вулиці Карпова).
602. Пам'ятник Савченко М. Х., 1958 (мист.). Пам'ятник встановлений на території Будинку відпочинку с. Токарі.
603. Пам'ятник Фролову Х. М., 1967 (іст., мист.). Вул. Леніна.
604. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1964 (мист.). Інтернаціональна площа, 1. У центральній частині Центрального міського скверу.
605. Повітове училище, 1824 – 1903 (архіт.). Вул. К. Маркса, 10.
606. Покровська церква, 1863 – 75 (архіт.). Вул. Р Люксембург, 44.
607. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км на схід від міста, правий берег р. Вільшанка, поблизу фруктового саду.
608. Поселення-2, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км від поселення поблизу МТФ, над заплавною терасою лівого берега р. Вільшанка.
609. Поселення-1, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села Куданівка.
610. Поселення-2, пізній бронзовий вік (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села Куданівка.
611. Поселення-3, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 2,1 км на захід від західної околиці села.
612. Поселення-4, пізній бронзовий вік (археол.). 0,38 км на південний захід від західної околиці села Куданівка.
613. Поселення – 5, бронзовий вік (археол.). 0,3 км на схід від східної околиці села.
614. Поселення – 6, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,2 км на північний схід від північної околиці села.
615. Садибний будинок В. Щокіна-Кротова, 1880-і (архіт.). Вул. Першогвардійська, 17.
616. Торгові ряди, 1847 – 56 (архіт.). Пл. Інтернаціональна, 37, 38, 39.
617. Хірургічний корпус земської лікарні, 1910 (архіт.). Вул. Першогвардійська.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН

618. **БАЙРАК С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 618.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля магазину.
619. **БАСІВЩИНА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 619.1. Майдан (археол.). На північно-східній околиці села, за 0,7 км на північний схід від північно-східної околиці села, поряд з дорогою від с. Валки до с. Басівщина.
620. **БИШКІНЬ С., БИШКІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 620.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). Вул. Калитовка, центр села, біля Будинку культури.
- 620.2. Пам'ятний знак на місці бою партизанського загону під командуванням Карпова К.Г. з німцями, 1942 (іст.)
- 620.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,75 км на південний схід від водокачки ферми.
- 620.4. Поселення, бронзовий вік і розвинуте середньовіччя (археол.). На краю другої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел, поряд із фермою села.

- 620.5. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний захід від південно-західної околиці села.
- 620.6. Свято-Димитріївська церква, 1888 (архіт.). Мурована однобанна церква з дзвіницею міститься у рівнинній відкритій місцевості на околиці села й відіграє роль архітектурної домінанти.
621. **БОБРОВЕ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 621.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 621.2. Миколаївська церква, 1730 – поч. 19 ст. (архіт.). Дерев'яна одноверха церква з дзвіницею міститься у центральній частині вимерлого села на місці колишньої поміщицької садиби серед гущавини дерев і чагарників.
622. **БОРОВЕНЬКА С., БОРОВЕНЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 622.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 622.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). Південна околиця села, за 50 м на південь від будівель колишньої МТФ. Займає берег пересохлого нині озера.
623. **БУДИЛКА С., БУДИЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 623.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Вул. Лебединська, центр села, біля сільради.
624. **БУРІВКА С., БОРОВЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 624.1. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на південний схід від села.
625. **ВАСИЛІВКА С., ВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 625.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 625.2. Садиба пізньосередньовічна (археол., архітект.). Розташована у північній частині села, на рівній частині правого берега р. Грунь.
- 625.3. Троїцька церква з дзвіницею, 1778 – 1840 (архіт.). Ансамбль мурованих церкви та дзвіниці міститься в центрі села на рівному місці.
626. **ВЕЛИКИЙ ВИСТОРОП С., ВЕЛИКОВИСТОРОПСЬКА СІЛЬРАДА**
- 626.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля Будинку культури.
- 626.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 626.3. Пам'ятне місце дислокації партизанського з'єднання під командуванням Наумова М. І., 1943, 1971 (іст.). На околиці села, по трасі Лебедин – Великий Вистороп.
- 626.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля Будинку культури, зліва від братської могили.
- 626.5. Параскеви св. церква (архіт.). Мурована тридільна церква з дзвіницею міститься на пагорбі над заплавою р. Вистороп у центрі села, виходячи південним фасадом до головної вулиці Церква є архітектурною домінантою села.
627. **ВЕЛИКІ ЛУКИ С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 627.1. Курган (археол.). 0,5 км на південний захід від заповідника Михайлівська цілина, між с. Великі Луки та с. Жовтневе, поблизу ґрунтової дороги, що з'єднує села.
- 627.2. Курганний могильник (археол.). 0,5 – 0,7 км на північний схід від села, у полі.
628. **ВЛІЗКИ С., МОСКОВСЬКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 628.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
629. **ВОРОЖБА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 629.1. Ансамбль Спасо-Преображенської церкви з дзвіницею, друга пол. 19 ст. (архіт.). Ансамбль міститься в центральній частині села на рівнинному, злегка хвилястому ландшафті.
- 629.2. Городище, ранній залізний вік (археол.).
- 629.3. Городище і селище, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.).

- 629.4. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на північ від села, праворуч автодороги Суми – Лебедин.
- 629.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Лебединська, центр села, біля сільради.
- 629.6. Пам'ятне місце бою партизанів з'єднання Наумова М. І. з німецько-фашистськими загарбниками, 1943, 1971 (іст.). Вул. Низівська, біля школи № 3, у шкільному саду.
- 629.7. Могила Пальчика О. М., 1984 (іст.). Вул. Низівська, у південно-західній частині Городишинського кладовища.
630. **ГАЛУШКИ С., ПІДОПРИГОРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 630.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
631. **ГАМАЛІЇВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 631.1. Курган (археол.). На північній околиці села ліворуч від автодороги Суми – Ромни, за 0,08 км від авто зупинки «Гамаліївка».
632. **ГАРБУЗІВКА С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 632.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля клубу.
633. **ГІРКИ С., ПРИСТАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 633.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Боровик Г. П., 1942 (іст.). У центрі села, біля клубу.
634. **ГОЛУБІВКА С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 634.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері біля магазину.
635. **ГРАМИНЕ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 635.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі кладовища.
- 635.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі кладовища.
636. **ГРИНЦЕВЕ С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 636.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 636.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.).
637. **ГРУНЬ С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 637.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 637.2. Курган (археол.). 2,0 км на південний схід від с.Грунь, поряд із дорогою від с. Грунь до м. Лебедин через с. Михайлівку, за орієнтовно 90 м від першої у північному напрямку. За 0,7 – 1,0 км від нього знаходиться територія вже не існуючого с. Кринички.
- 637.3. Поселення, черняхівська культура (археол.). 1,0 км на південний захід від південно-західної околиці с. Бишкінь. Займає слабко нахиленогий у бік річкової долини схил другої надзапальної тераси лівого берега Псла.
638. **ДАЦЕНКІВКА С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 638.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На мису першої надзапальної тераси правого корінного берега р. Псел за 1,0 км на південний схід від південно-східної околиці села, на узліссі соснового лісу.
- 638.2. Поселення, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 1,5 км на південний схід від південно-східної околиці села. Орієнтиром при знаходженні поселення є лінія електропередач, яка проходить по узліссю соснового лісу, перпендикулярно шосе Бишкінь – Суми.
639. **ДЕРКАЧІ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 639.1. Могила Лебедева П. К., 1943 (іст.). Поблизу села з північного боку, неподалік від ставка.
640. **ДМИТРІВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 640.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
641. **ЖОВТНЕВЕ С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 641.1. Курган (археол.). 0,5 км на південний схід від західної околиці села, поблизу ґрунтової дороги, в полі.
- 641.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на південний схід від села, поблизу ґрунтової дороги та геодезичного знака, в полі.
- 641.3. Курганний могильник (археол.). 2,5 км на південний схід від села, за 1,5 км від с. Верхне, поблизу ґрунтової дороги, в полі.
642. **ЗАЛІЗНИЧНЕ С-ЩЕ, МАЛОВИСТОРОПСЬКА СІЛЬРАДА**
- 642.1. Могила Нестеренка М. М., 1983 (іст.). У західній частині кладовища.
643. **ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 643.1. Курганний могильник 1(археол.). 1,5 км на захід від села.
- 643.2. Курганний могильник-2 (археол.). 0,82 км на захід від південної околиці села.
- 643.3. Курганний могильник-3 (археол.). 1,4 км на південь від південної околиці села.
- 643.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У сквері, біля початкової школи.
644. **КАЛЮЖНЕ С., КАЛЮЖНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 644.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 644.2. Могила Руденка С. А., 1967 (іст.). На кладовищі, у центральній частині.
645. **КАМ'ЯНЕ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 645.1. Городище, селище і курганний могильник, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). Археологічний комплекс пам'яток слов'яно-руського часу 8 – 13 ст. розташований на західній околиці села (хутір Городище), за 0,2 км західніше від останнього.
- 645.2. Городище пізньосередньовічне (археол.). На північній околиці села, за 0,2 м на північ від мосту через р. Псел. Займає останець, утворений в місці злиття р. Псел та пересохлого струмка.
- 645.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 645.4. Могила Некіпелого М. І., 1984 (іст.). На центральній алеї Пушкарського кладовища.
646. **КАРАВАН С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 646.1. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,0 км на захід від південно-західної околиці села та за 0,25 км на південний схід від поселення Ревки-5.
647. **КАТЕРИНІВКА С., КАТЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 647.1. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від села, поблизу дороги з твердим покриттям, в полі.
- 647.2. Курганний могильник (археол.). 2,5 км на південь-південний захід від села, за 1,5 км на південний схід від нині вже не існуючого с. Верхне. За 0,5 км на схід знаходиться дорога Катеринівка – Василівка.
- 647.3. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від села, біля розгалуження ґрунтової дороги від с. Василівка до с.Жовтневе і с.Катеринівка і асфальтованих доріг до с. Жовтневе і Катеринівка та с.Штепівка, за 2,0 км на схід від заповідника «Михайлівська цілина».
- 647.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та підпільника, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 647.5. Пам'ятник Індику С. Л., 1967 (іст., мист.). У центрі села.
648. **КЛЮЧИНІВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 648.1. Курган (археол.). 0,1 км по дорозі до села від автодороги Суми – Ромни, ліворуч від неї за 0,06 км від знаку газопроводу.
- 648.2. Курганний могильник (археол.). 0,2 км від повороту до села, за 0,6 км праворуч від автодороги Суми – Ромни.

649. **КОЛОМІЙЦІ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
649.1. Курганний могильник (археол.). На північний захід від села, на відстані 1,0 км від західної околиці від нього.
650. **КОМІСАРИВКА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
650.1. Курган (археол.). На східній околиці села ліворуч від автодороги Суми – Ромни, при в'їзді в село.
651. **КОРЧАНИ С., КАЛЮЖНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
651.1. Могила Криницького Г. О., 1995 (іст.). На кладовищі, в центральній частині.
652. **КУЛИКИ С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА**
652.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1943 (іст.). У південній частині кладовища, при в'їзді у село з боку Лебедина.
653. **КУЛИЧКА С., БУДИЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
653.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
654. **КУРГАН С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА**
654.1. Братська могила братів Бабичів, 1919 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
654.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північний захід від села, на горі «Курган».
654.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села, біля сільради.
654.4. Михайлівська церква, поч. 20 ст.(архіт.). Цегляна однобанна церква з дзвіницею стоїть над селом на проміжній трасі біля схилу високого правого берега р. Псьол.
654.5. Поселення, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 1,3 – 1,5 км вверх за течією від села, за 0,3 - 0,4 км від Азацького городища, яке згадується в документах 17 ст.
655. **КУРИЛІВКА С., РЯБУШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
655.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села біля клубу.
655.2. Могила Железного А. Є., 1930 (іст.). У центрі села, біля клубу.
655.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Біля клубу.
656. **ЛЕНІНСЬКЕ С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
656.1. Курган (археол.). 1,1 км на північ від заповідника Михайлівська цілина, між селами Ленінське та Дружба, поблизу ґрунтової дороги, від заповідника до вказаних сіл.
656.2. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на південний схід від східної околиці села поблизу дороги між селами Ленінське та Дружба, в полі.
657. **ЛИФИНЕ С., ВОРОЖБЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
657.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля бібліотеки.
657.2. Комплекс садиби Хрущових, 1880 – 93 (архіт.).
657.3. Курган (археол.). 0,8 км на північ від північної околиці села. Займає схил лівого корінного берега р. Ворожба.
658. **МАЛИЙ ВИСТОРОП С., МАЛОВИСТОРОПСЬКА СІЛЬРАДА**
658.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля сільськогосподарського технікуму ім. П.С. Рибалка.
658.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
658.3. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). На північно-східній околиці кладовища, за 200 м від вул. Петровського.
658.4. Будинок управителя цукрозаводу, 19 ст. (архіт.).
658.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Рибалка, центр села, біля клубу.
658.6. Михайлівська церква, 1913 (архіт.). Мурована одноверха церква з дзвіницею стоїть на невисокому пагорбі в центрі села.

- 658.7. Пам'ятник Рибалку П. С., 1948 (іст., мист.). Біля сільсько-господарського технікуму ім. П. С. Рибалка.
- 658.8. Пам'ятка бойової слави – Танк «Т-34», 1971 (іст.). У центрі села, на території сільськогосподарського технікуму ім. П. С. Рибалка.
- 658.9. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,6 – 0,7 км на захід від села, на правому, південному, схилі балки, яка впадає зліва у долину р. Легань, оглянуто мис, утворений ярами і схилом балки. Балка впадає у долину р. Легань на території села.
659. **МЕЖИРИЧ С., МЕЖИРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 659.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У сквері біля школи.
- 659.2. Братська могила радянських воїнів та жертв фашизму, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 659.3. Братська могила учасників Громадянської війни, 1919 – 20 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 659.4. Городище пізньосередньовічне Межирицька фортеця, 17-18 ст. (археол.). На території села, 0,15 км на північ від церкви. Займає верхню частину гори-останця правого корінного берега р. Псьол.
- 659.5. Могила Карапуза О. Д., 1984 (іст.). У північній частині Покровського кладовища.
- 659.6. Пам'ятне місце загибелі сім'ї Лисянських, 1920, 1967 (іст.). Вул. Лисянського.
- 659.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965. – рек. 1985 (іст.). Біля клубу.
- 659.8. Успенський собор, 1759 – 1775 (архіт.). Мурований однобанний собор міститься над селом на терасі біля підніжжя плато високого правого берега р. Псьол.
660. **МИРОНІВЩИНА С., ГРИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 660.1. Курганний могильник (археол.). 0,7 – 0,9 км на північний захід від села, поблизу дороги з села Штепівка та Гринцеве, в полі.
661. **МИХАЙЛІВКА С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 661.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північний схід від села, на горі «Бойової слави».
- 661.2. Городище Михайлівський чоловічий Іоанно-Предтечів монастир, 17 – 18 ст. (археол.). 0,2 км на північ від північної околиці села. Займає гору-останець правого корінного берега р. Псьол.
- 661.3. Курган (археол.). 1,0 км на північний захід від села, поблизу розвилки, за 0,04 км праворуч дороги до с. Штепівка.
- 661.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 661.5. Могила Древаля С. О., 1986 (іст.). У східній частині кладовища.
- 661.6. Могила Трихліба О. І., 1984 (іст.). У західній частині кладовища.
- 661.7. Поселення, ранній залізний вік, садиба, пізні середньовіччя (археол.). На північній околиці села.
- 661.8. Садиба Капністів, 1810 – 1910 (архіт.). Будівлі садиби займають територію в південно-східній частині села, по обидві сторони селищної траси.
- 661.8.1. Огорожа та в'їзні ворота, 1810-ті роки (архіт.).
- 661.8.2. Флігель, 1810-ті роки (архіт.). Споруда, що стоїть окремо з лівої сторони селищної траси. Належить до числа забудов, які розташовувались за межами двору, з лівої сторони від в'їзних воріт, на відстані 9 м від огорожі.
- 661.8.3. Контора, перша четверть 19 ст. (архіт.). Подібно флігелю – споруда лівої сторони селищної траси, що стоїть окремо. Східний фасад виходить на лінію огорожі, яка примикає до споруди з правої сторони.
- 661.8.4. Пральня, 1900-ті (архіт.). Будівля пральні замикає каре двору із сходу (поздовжня вісь орієнтована в широтному напрямку).

- 661.8.5. Графський гараж, 1910-ті, конюшні, 1907 (архіт.). Гараж, пральня, а також сучасні прибудови – в наш час об'єднані в одну складну в плані споруду, яка замикає контур двору з півдня (гараж) та із заходу (конюшні).
662. **МОСКОВСЬКИЙ БОБРИК С., МОСКОВСЬКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 662.1. Братська могила партизанів, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища.
- 662.2. Курганний могильник (археол.). 3,0 км на південь від південної околиці села.
- 662.3. Курганний могильник (археол.). 3,5 км на південь від південної околиці села.
- 662.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 662.5. Могила Голубенка М. В., 1988 (іст.). У західній частині кладовища.
663. **НОВОПЕТРІВКА С., ШТЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 663.1. Курган (археол.). 3,1 км на захід від повороту на село від автодороги Суми – Ромни, 3,0 км на схід праворуч від дороги розташоване с. Комишанка.
- 663.2. Курганний могильник (археол.). 0,3 км по дорозі до села від автодороги Суми – Ромни, праворуч від дороги.
- 663.3. Курганний могильник (археол.). На південь від села праворуч від автодороги Суми – Ромни, на захід від ферми.
664. **ОЛЕКСАНДРІВКА С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 664.1. Курган (археол.). 1,5 км на південь від села за 0,8 км праворуч від автодороги до м. Лебедин, в полі
- 664.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на північний захід від села, ліворуч від автодороги до с. Капустинці.
- 664.3. Майдан (археол.). 2,0 км на південь від південної околиці села, поруч лісосмуги, в полі.
- 664.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля клубу.
665. **ПАВЛЕНКОВЕ, ПАВЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 665.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 665.2. Могила Цимбал М. П. і Цимбал І. О., 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.
666. **ПАНЧЕНКИ С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 666.1. Могила Панченка А. І., 1982 (іст.). У північній частині кладовища.
667. **ПАШКИНЕ С., МОСКОВСЬКОБОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 667.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, зліва від центрального входу.
668. **ПЕРШОТРАВНЕВЕ С-ЩЕ, МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 668.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі селища, біля клубу.
669. **ПІДОПРИГОРИ С., ПІДОПРИГОРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 669.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 669.2. Курган (археол.). Ліворуч від автодороги Штепівка – Лебедин, за 0,2 км від автобусної зупинки «Підпригори».
670. **ПІСКІВКА С., ВОРОЖБ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 670.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км на північ від села, біля підніжжя Великого Ворожбянського городища.
671. **ПЛЕТНЬОВЕ С., КУРГАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 671.1. Курган (археол.). На південний схід від села праворуч від автодороги до м. Лебедин, та на схід від складу добрив, в полі.
- 671.2. Курганний могильник (археол.).
672. **ПРИСТАЙЛОВЕ С., ПРИСТАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 672.1. Городище ранньослов'янське (археол.). На південній околиці села. Займає довгий мис правого корінного берега р. Псел.

- 672.2. Курган (археол.). 0,5 км на південний схід від села ліворуч від автодороги Кам'яне – Пристайлове.
- 672.3. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на північний захід від села ліворуч від автодороги до м. Лебедин.
- 672.4. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на північ від села по обидві сторони від автодороги до м. Лебедин.
- 672.5. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на захід від села, в полі.
- 672.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 672.7. Поселення, бронзовий вік (археол.). Навпроти південної околиці села, за 1,5 км від останнього.
- 672.8. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). На південно-східній околиці села.
- 672.9. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). 2,0 – 2,5 км від городища. Займає правий берег р. Псел в урочищі Кринична Балка, що впадає в р. Грунь (притока р. Псел), розташовано на лівому боці балки.
- 672.10. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південній околиці села. Займає плато та схил правого берега р. Псел.
- 672.11. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Надзаплавна тераса правого берега р. Псел, ліворуч дороги при в'їзді до села через міст з м. Лебедин (місце колишнього кладовища).
- 672.12. Успенська церква, 1882 (архіт.). Мурована однобанна церква міститься в центрі села на пагорбі біля пругу високого пагорба берега р. Псьол.
673. **РАДЯНСЬКЕ С-ЩЕ, ПАВЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 673.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
674. **РЕВКИ С., БИШКІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 674.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На подвір'ї школи.
- 674.2. Могила Ковалевського С. М., 1984 (іст.). У центральній алеї кладовища.
- 674.3. Пам'ятне місце бою партизанського загону під командуванням Карпова К. Г. з німецько-фашистськими загарбниками, 1942, 1968 (іст.). Біля клубу.
- 674.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,8 км на південний схід від центру села та за 0,25 км на північний захід поселення Караван.
- 674.5. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 0,8 км на північний захід від центру села.
- 674.6. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,0 км на північний захід від центру села.
- 674.7. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 1,4 км на північний захід від центру села. Займає край другої надзапальної тераси лівого берега р. Псьол.
675. **РУДА С., ШТЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 675.1. Курганний могильник (археол.). 0,2 км на північ від села праворуч від автодороги Штепівка – Лебедин.
676. **РЯБУШКИ С., РЯБУШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 676.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У садку, біля школи.
- 676.2. Іоанно-Предтеченська церква, 1886 (архіт.). Мурована однобанна церква з дзвіницею міститься на пагорбі в центрі села, що лежить у рівнинній місцевості.
- 676.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 676.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 676.5. Пам'ятне місце розстрілу Бурлюка А. О., 1942, 1985 (іст.). Біля Будинку культури.

- 676.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км від села, поблизу аеродрому. Займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Ольшанка.
- 676.7. Селище (археол.). На північно-західній околиці села. Займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Ольшанка.
677. **СЕЛИЩЕ С., БУДИЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 677.1. Пам'ятне місце останнього бою партизанського загону під командуванням Карпова К.Г., 1942, 1968.
678. **СЕМЕНІВКА С., БОРОВЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 678.1. Пам'ятне місце загибелі родини Фролова Х. М., 1921, 1964 (іст.). У центрі села, біля сільради.
679. **СИТНИКИ С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 679.1. Братська могила партизана та жертв фашизму, 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.
- 679.2. Пам'ятне місце розстрілу партизанів та мирних жителів, 1941, 1965 (іст.). 1,0 км від села, по дорозі Гарбузівка – Ситники, у лісі на місці спаленого хутора Ключники.
680. **СІРОБАБИНЕ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 680.1. Курганний могильник (археол.). 0,9 км на південь від села ліворуч від ґрунтової дороги до с. Межиріч.
- 680.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, у сквері біля клубу.
681. **СТЕБЛЯНКИ С., ГАРБУЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 681.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 681.2. Курган (археол.). 1,3 км на захід від південної околиці села. Займає підвищення плато вододілу річок Псел та Ворскла.
- 681.3. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на південь від південної околиці села. Займає підвищення плато вододілу річок Псел та Ворскла.
- 681.4. Пам'ятне місце першого бою партизанського загону Карпова К. Г. з німецько-фашистськими загарбниками, 1941, 1970 (іст.). 2,0 км від села, ліворуч дороги Лебедин – Малий Вистороп.
682. **СТЕПНЕ С., МИХАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 682.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 682.2. Курган (археол.). На південний захід від села, ліворуч дороги Михайлівка – Василівка, за 3,2 км від останнього в лісосмузі
- 682.3. Кургани (археол.). 2,2 км на південний захід від села, праворуч дороги на с. Василівка.
- 682.4. Курганний могильник (археол.). На північний схід від села, між МТФ та дорогою Михайлівка – Василівка, в полі.
683. **ФІЛОНІВЩИНА С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 683.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі кладовища.
684. **ЧЕРВЛЕНЕ С., ЧЕРВЛЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 684.1. Братська могила радянських активістів, 1919 (іст.). У південно-східній частині кладовища, зліва від входу.
- 684.2. Братська могила радянських воїнів та жертв фашизму, 1943 (іст.). На північний захід від села, на «Ковальській горі».
- 684.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1952 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 684.4. Миколаївська церква (архіт.). Мурована хрещата одноверха церква з дзвіницею стоїть на схилі третьої над заплавної тераси біля підніжжя високого плато правого берега р. Псьол.
- 684.5. Могила Бухонька В. П., 1985 (іст.). На центральній алеї Московського кладовища.

- 684.6. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На захід від села, за 0,4 км на південний схід від мосту, ліворуч дороги Лебедин – Липова Долина.
- 684.7. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). На захід від села, за 0,1 км на схід від поселення Червлене-1. Займає невисоку дюну берега р. Псьол.
- 684.8. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). На захід від села, за 0,5 км на схід від поселення Червлене-2.
- 684.9. Поселення-4, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). На захід від села, за 0,4 – 0,45 км на південь від поселення Червлене-3.
685. **ШЕВЧЕНКОВЕ С., ПРИСТАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 685.1. (археол.). 1,5 км на північний схід від села.
- 685.2. Могила Похльобіна М. П., 1943 (іст.). Біля центрального входу на кладовище, зліва.
- 685.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Біля центрального входу на кладовище, справа.
686. **ШТЕПІВКА С., ШТЕПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 686.1. Курган (археол.). На північний захід від села, праворуч дороги Суми – Ромни, біля повороту до с. Жовтненве.
- 686.2. Курганний могильник (археол.). 0,6 км від південно-західної околиці села, поблизу дороги з села Штепівка до с. Гринцеве, в полі.
- 686.3. Курганний могильник (археол.). 0,6 км від південно-західної околиці села, справа від дороги до с. Гринцеве, за 0,25 – 0,3 км від останньої.
- 686.4. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північний захід від села, праворуч дороги Суми – Ромни, біля повороту до с. Жовтненве.
- 686.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). Вул. Роменська, центр села, у сквері біля школи.
- 686.6. Могила Максимової Г. П., 1943 (іст.). На кладовищі, біля входу.
- 686.7. Пам'ятне місце бою частин Червоної армії з німецько-фашистськими загарбниками, 1941, 1966 (іст.). На північній околиці села, на перехресті траси Суми – Київ і автомобільної дороги Білопілля – Лебедин – Охтирка.

ЛИПОВОДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН

687. **БАЙРАК С., БАЙРАЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 687.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Біля дороги, на 15-му км траси Липова Долина – Ромни, в урочищі лісу Зеленського.
- 687.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля магазину.
- 687.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, у сквері.
688. **БЕЄВЕ С., БЕЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 688.1. Курганний могильник (археол.) На південний схід від села, за 0,3 м на північний схід від ферми, в полі.
- 688.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля поштового відділення.
689. **БЕРЕСТІВКА С., БЕРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 689.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.
- 689.2. Пам'ятник Шевченку Г. М., 1963 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
690. **ВЕЛИКИЙ ЛІС, КОЛЯДИНЕЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 690.1. Братська могила підпільників, 1941 – 42 (іст.). За селом, у Зеленському лісі, 80 м на північний захід від молочно-товарної ферми.
691. **ВОРОПАЇ С., МОСКОВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 691.1. Могила Семикашева М. С., 1941 (іст.). У центрі села.
692. **ГАЛАЄВЕЦЬ С., КАЛІНІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 692.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
693. **ГОЛУБИ С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 693.1. Курганний могильник (археол.). На південний захід від телевізійної вежі, за 1 км в полі.
694. **ГРАБЩИНА С., ЯГАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 694.1. Вітряк, кін. 19 ст. (архіт.).
695. **ДОВЖИК С., СИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 695.1. Поселення, черняхівська культура (археол.). 0,5 км на південний захід від південної околиці села. Займає схил правого та лівого берега мокрого яру, притоки р. Грунь. Поверхня рівна, має ухил в бік русла струмка.
696. **КАЛІНІНСЬКЕ С-ЩЕ, КАЛІНІНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 696.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села.
697. **КАПУСТИНЦІ С., КАПУСТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 697.1. Вітряк, поч. 20 ст. (архіт.). Вітряний млин стоїть на підвищеній відкритій місцевості за селом.
- 697.2. Група могил: Братська могила радянських активістів, 1921; Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля сільської лікарні.
- 697.3. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на схід від села, на лівому корінному березі р. Грунь. Розташовується у лісосмузі та на полі (розпайовані землі місцевого сільськогосподарського підприємства).
- 697.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1954 (іст.). У центрі села, біля магазину.
698. **КИМЛИЧКА С., КИМЛИЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 698.1. Вітряк, кін. 19 ст. (архіт.). Вітряний млин стоїть на пагорбі за селом.
- 698.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та підпільників, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.
699. **КОЛЯДИНЕЦЬ С., КОЛЯДИНЕЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 699.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.
700. **КУПЛЕВАХА С., БЕЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 700.1. Курган (археол.). На південь від села, навпроти автобусної зупинки за 0,36 км, правіше дороги на с. Саї, в полі.
701. **ЛИПОВА ДОЛИНА СМТ., ЛИПОВОДОЛИНСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 701.1. Волосне правління, 1890 (архіт.). Вул. Леніна, 15.
- 701.2. Курганний могильник (археол.). На північній околиці за 0,1 км правіше дороги на Недригайлів, у полі.
- 701.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Роменська. У центрі селища, біля Будинку культури.
- 701.4. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – трактор «Універсал», 1934 – 70 (іст.). На території районного об'єднання «Сільгосптехніка».
702. **ЛУЧКА С., ЛУЧКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 702.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
- 702.2. Поселення багатощарове – 1 (археол.). 0,3 км на північ від с. Лучка південним краєм. Північний край селища виходить на південну околицю с. Русанівка. Знаходиться на правому березі р. Хорол.
- 702.3. Поселення багатощарове – 2 (археол.). На північній околиці с. Лучка, за 100 – 300 м від крайніх будинків села, за 40 – 50 м від південної околиці селища Лучка – 1. Знаходиться в місці впадіння у долину Хоролу невеликого струмка, який розділяє

поселення Лучка – 1 і 2.

703. **МАР'ЯНІВКА С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
703.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку.
704. **МОСКОВСЬКЕ С., МОСКОВСЬКА СІЛЬРАДА**
704.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села.
705. **ПАНАСІВКА С., ПАНАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
705.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 705.2. Могила Туманського В. І., 1860 (іст.). У центрі села, біля школи.
706. **ПІДСТАВКИ С., ПІДСТАВСЬКА СІЛЬРАДА**
706.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
707. **ПОДІЛКИ С., ПОДІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
707.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
708. **ПОТОПИХА С., ПОДІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
708.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля бібліотеки.
709. **РУСАНІВКА С., РУСАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
709.1. Волосне правління, 1890 (архіт.). Одноповерхова мурована будівля міститься в центрі села з відступом від лінії забудови головної вулиці і за своїм композиційним значенням є рядовим об'єктом.
- 709.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 709.3. Миколаївська церква, 1810 – 49 (архіт.). Мурована одноверха церква з дзвіницею міститься в центрі села на пагорбі, який огинають вулиці.
710. **САЇ С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
710.1. Братська могила партизанів, 1943 (іст.). На центральному кладовищі села, у другому ряду.
- 710.2. Курганний могильник (археол.). На північній схід від села, навпроти свиноферми, зліва від дороги до с. Товсте.
- 710.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 710.4. Могила Бойка І. М., 1989 (іст.). У центрі сільського кладовища.
711. **СЕМЕНІВКА С., СЕМЕНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
711.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля парку.
- 711.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, у сквері.
712. **СИНІВКА С., СИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
712.1. Курган (археол.). 2,0 км на південь від південної околиці села, та за 20 м східніше польової дороги з с. Синівка до с. Підставки, в полі.
- 712.2. Курган (археол.). 4,0 км на південний схід від південної околиці села, на кордоні Сумської та Полтавської областей, в полі.
- 712.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь воїнів-земляків, які загинули в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, 1962 (іст.). У центрі села.
- 712.4. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Трактор «Універсал – 2», 1934 – 67 (іст.). На території Синівського ремонтно-транспортного підприємства агропрому.
713. **СТОЛЯРОВЕ С., ПАНАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
713.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля пошти.
714. **ТОВСТЕ С., САЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
714.1. Курган (археол.). На північній схід від села, за 0,18 км зліва від дороги до с. Голуби.
715. **ХОМЕНКОВЕ С., МОСКОВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 715.1. Могила Русанівського А. М., 1975 (іст.). У центрі кладовища х. Гомиха.
716. **ЯГАНІВКА С., ЯСНОПЛЬЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
716.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля входу на кладовище,
справа.
716.2. Могила Демченко О. О., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
717. **ЯЛОВИЙ ОКІП С., БЕРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
717.1. Курган (археол.). На південний захід від села, за 1 км, в полі за 0,1 км на
південний схід встановлена заглушка нафтової свердловини.
717.2. Курган (археол.). 1,0 км на південний захід від південно-західної околиці села,
у полі. За 0,1 км на південний схід знаходиться заглушка нафтової свердловини.
718. **ЯСНОПЛЬЩИНА С., ЯСНОПЛЬЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
718.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний
знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У центрі села, біля сільради.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН

719. **БАБА С., ЗАСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
719.1. Курган (археол.). 0,5 км на південний схід від південної околиці села.
720. **БАБАКОВЕ С. ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
720.1. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,2 км на північ від села в
урочищі Батарєя.
720.2. Курган (археол.). 4,3 км на північ від села та за 0,3 км на північ від траси
Конотоп – Суми.
720.3. Курганний могильник (археол.). 4,0 км на північ від північної околиці села.
720.4. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,2 км на північ від села.
721. **БЕСЕДІВКА С., ТОМАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
721.1. Курган (археол.). 2,5 км на північний захід від північно-західної околиці села,
та за 0,3 км від повороту до с. Гринівка.
721.2. Курган (археол.). 2,28 км на північний схід від північної околиці села.
721.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний
знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1990 (іст.). У центрі села, біля клубу.
721.4. Поселення, багатошарове (археол.). На південь від села, урочище Білопільщина,
низький виступ надзаплавної тераси лівого берега р. Сміла, між високими горбами.
721.5. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км південний схід від села,
урочище Негринові Горби, витягнуте вздовж південно-східного і південно-західного
схилів досить високої, перерізаної ярами надзаплавної тераси лівого берега р. Сміла.
722. **БОРОДАНОВЕ С., КОРОВІНСЬКА СІЛЬРАДА**
722.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі.
723. **БРОДОК С., КУЛШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
723.1. Поселення, багатошарове (археол.). Територія південної частини села
(Загороднівка), широка мисоподібна ділянка першої надзаплавної тераси правого берега
р. Сула.
723.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). Південна околиця села, ділянка високого
правого берега р. Сула обмежена з обох боків ярками.
723.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На території села вздовж дороги, яка веде
від села Бродок до с. Засулля.
724. **ВЕЛИКА ДІБРОВА С., САКУНИХСЬКА СІЛЬРАДА**
724.1. Курган (археол.). 2,2 км на південний схід від південно-східної околиці села, за
20 м на південь від лісосмуги, в полі.
724.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний
знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1990 (іст.). У центрі села.
725. **ВЕЛИКІ БУДКИ С., ВЕЛИКОБУДКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
725.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 (іст.). Вул. Поділ, кладовище.

- 725.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Перемоги, кладовище.
- 725.3. Городище багатозарове (археол.). 2,0 – 2,5 км на південний захід від села в ур. Губське.
- 725.4. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на схід від східної околиці села, між селами Великі Будки та Вошиліха.
- 725.5. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на південь від села.
- 725.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1988 (іст.). Біля школи.
- 725.7. Поселення багатозарове (археол.). У північно-західній частині села. Займає мисоподібний виступ правого берега р. Терн.
- 725.8. Поселення багатозарове (археол.). Південно-східна околиця села, урочище Поділ, 0,4 км на схід від дороги до с. Вільшана, пологий виступ надзаплавної тераси лівого берега р. Терн.
- 725.9. Поселення багатозарове (археол.). У південно-східній околиці села в ур. Поділ. Займає дюнне підвищення лівого берега р. Терн.
- 725.10. Поселення багатозарове (археол.). 0,2 км на захід від села, в ур. Хутір, праворуч дороги до с. Вільшана.
- 725.11. Поселення, бронзовий вік (археол.). У північній околиці села, в ур. Жидове.
- 726. ВЕСНОГІРСЬКЕ С., ВІЛЬШАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 726.1. Майдан (археол.). 0,4 км на південь від південної околиці села. Займає підвищену ділянку вододілу річок Сула та Ольшанка.
- 727. ВІЛЬШАНА С. ВІЛЬШАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 727.1. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північ від села, ліворуч дороги, що з'єднує село Вільшана та Великі Будки, в лісі (ділянка 112).
- 727.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля траси Суми-Ромни.
- 727.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,0 км на північ від села та за 0,2 км на захід від колишніх споруд лісництва.
- 728. ВОЛОДИМИРІВКА С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 728.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
- 729. ГОРОДИЩЕ С., ДЕРКАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 729.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 729.2. Городище, розвинуте середньовіччя (літописне м. В'яхань) (археол.). Розташоване на території села в урочищі Городок.
- 729.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,4 км на південний схід від південної околиці села, пологий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Терн, в згині річки між селами Городище і Деркачівка.
- 729.4. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). На території села, навколо городища.
- 730. ГОСТРИЙ ШПИЛЬ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 730.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі кладовища.
- 730.2. Городище, ранній залізний вік (археол.). Розташоване у північно-західній околиці села.
- 731. ГРИНІВКА С., ГРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 731.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 731.2. Курган (археол.). 1,0 км на південний захід від південної околиці села та за 30 м на північ від автодороги Томашівка – Гринівка, в полі.
- 731.3. Михайлівська церква, 1883 (архіт.). Дерев'яна церква стоїть на рівному підвищеному місці в центрі села із значним відступом від вулиці на ділянці, що на цей час зайнята школою.
- 731.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля сільської ради.

- 731.5. Поселення ранній залізний вік (археол.). 1,0 – 2,0 км на південний схід від села в урочищі Биків Яр.
- 731.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 2,0 км на південний схід від південно-східної околиці села та за 0,9 – 1,2 км на південь від будівель колишньої МТФ в ур. Биків Яр.
- 731.7. Сільське двокласне училище, 1912 (архіт.). Мурована одноповерхова споруда міститься в центрі села неподалік від церкви у глибині подвір'я.
- 732. ДЕРКАЧІВКА С., ДЕРКАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 732.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 732.2. Будинок, 19 ст., у якому протягом 1889 – 91 навчався і працював Капельгородський П. Й. (іст.). У центрі села, за 20 м від червоної лінії забудови.
- 732.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1989 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 732.4. Пам'ятник Капельгородському П. Й., 1982 (іст., мист.). Біля старого будинку школи (нині музей письменника і декілька класів).
- 732.5. Поселення багатозарове (археол.). Південно-східна околиця села, згин першої надзапальної тераси лівого берега р. Терн, урочище Довжик.
- 732.6. Поселення, ранньослов'янське (археол.). Дюнное підвищення в заплаві лівого берега р. Терн, в урочищі Сугорб.
- 733. ЗАСУЛЛЯ С., ЗАСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 733.1. Городище багатозарове – 1, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Бродок та Засулля.
- 733.2. Городище багатозарове – 2, пізні середньовіччя (археол.). 0,5 км на північ від північної околиці села Засулля в урочищі Мазепина Гора.
- 733.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 733.4. Могила Линника С. Г., 1982 (іст.). На кладовищі, біля входу.
- 733.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,12 км. на північний захід від західної околиці села, овальної форми пригірок першої надзапальної тераси правого берега р. Сула, ліворуч дороги до с. Бродок.
- 733.6. Поселення-1, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Засулля і Бродок, основа мису третьої надзапальної тераси правого берега р. Сула, 50 м на захід від напільного валу городища.
- 733.7. Поселення-2, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Засулля і Бродок, основа мису третьої надзапальної тераси правого берега р. Сула, 0,2 км на північний схід (за яром) від урочища Лиса Гора.
- 733.8. Поселення-3, розвинуте середньовіччя (археол.). Між селами Засулля і Бродок (навпроти смт. Недригайлів) пологий схил другої надзапальної тераси правого берега р. Сула, між городищем і ґрунтовою дорогою.
- 734. ЗЕЛЕНЕ С., ІВАНИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 734.1. Могила Гашенка О. М., 1986 (іст.). На кладовищі, перший ряд друга могила.
- 734.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на схід від східної околиці села та за 0,3 км на південний захід від МТФ.
- 735. ЗЕЛЕНКІВКА С., ЗЕЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 735.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 736. ІВАНИЦЯ С., ІВАНИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 736.1. Меморіальний комплекс: Братські могили партизанів, радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 737. КОЗЕЛЬНЕ С., КОЗЕЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**

- 737.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських активістів, 1920; Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.
738. **КОМИШАНКА С., ЗЕЛЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 738.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Біля входу на кладовище.
- 738.2. Могила Сітала С. Х., 1922 (іст.). На кладовищі.
- 738.3. Могила Шаповала В. К., 1973 (іст., мист.). На кладовищі, біля входу, справа.
739. **КОРОВИНЦІ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 739.1. Група могил: Могили Шолудька Н. Я., 1919; Могила Шеремета П. П., 1940; Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Жовтнева, центр села.
- 739.2. Меморіальний комплекс: Могила Манаєнкова В. П., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля лікарні.
- 739.3. Могила Сердюк О. С., 2004 (іст.). Вул. Леніна, кладовище, біля дороги.
- 739.4. Могила Ялового І. Н., 2003 (іст.). Вул. Леніна, кладовище, неподалік від входу.
- 739.5. Пам'ятник Яловому І. Н., 2009 (мист.). Вул. Леніна, на території школи, біля східного фасаду головного корпусу.
- 739.6. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1970 (мист.). Вул. Леніна, на території ВАТ «Коровинський коноплезавод».
740. **КОСТЯНТИНІВ С., КУЛІШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 740.1. Братська могила перших комсомольців села, 1930 (іст.). На околиці села, біля церкви.
- 740.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 740.3. Городище багатшарове (археол.). 0,2 км на південний схід від села. Займає великий витягнутий мис правого корінного берега р. Сула.
- 740.4. Городище – 2, пізньосередньовічне (археол.). На території городища Костянтинів І.
- 740.5. Редут (археол.). На території колишньої ферми села, на відстані 80 м від валу городища Костянтинів І та 50 м від краю тераси.
- 740.6. Успенська церква, 1826 (архіт.). Однобанна цегляна церква розташована за селом на відкритій місцевості на краю високого правобережного плато р. Сули.
741. **КУЛІШІВКА С., КУЛІШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 741.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі.
- 741.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
- 741.3. Пам'ятне місце першої на Україні знахідки кісток мамонта, 1841, 1948 (іст.). На лівому березі р. Хусь.
- 741.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,2 км на північ від села.
742. **КУРМАНИ С., КУРМАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 742.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села.
- 742.2. Поселення багатшарове (археол.). 0,7 км на південь від південно-західної околиці села в урочищі Сосновий Бір.
- 742.3. Поселення багатшарове (археол.). На південно-західній околиці села, за 0,5 км на північний схід від мосту через р. Сула.
743. **ЛАХНІВЩИНА С., САКУНИХСЬКА СІЛЬРАДА**
- 743.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
744. **МАЗНЕ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 744.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля приватної садиби Рудь Г. І.
- 744.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля приватної садиби Мазного В. І.
745. **МАЛІ БУДКИ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 745.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
746. **МАРШАЛИ С., МАРШАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 746.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села.

747. **МУХУВАТЕ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 747.1. Могила Лаврика М. А., 1998 (іст.). У центральній частині кладовища.
 748. **НЕДРИГАЙЛІВ СМТ., НЕДРИГАЙЛІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
 748.1. Братська могила комсомолок-підпільниць, 1956 (іст.).
 748.2. Меморіальний комплекс: Сквер скорботи і слави (іст.). У центрі селища, у сквері «Слави та скорботи», вул. Шевченка.
 748.3. Митрофанівська церква, 1907 (архіт.). Цегляна однобанна церква розміщена на південній окраїні Недригайлів біля дороги, що йде з Липової Долини в Недригайлів.
 748.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Вул. Шевченка.
 748.5. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Трактор «Універсал» (іст.).
 748.6. Пам'ятний знак робітникам овочесушильного заводу, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни, 1974 (іст.). Вул. Леніна, на території заводу, біля входу.
 748.7. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1962 (мист.). Вул. Комінтерна, у центрі селища, біля школи.
749. **ПЕРЕКІР С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 749.1. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на південь від с. Перекір та за 0,5 км на північ від с. Шкроботи. Займає рівну ділянку вододілу між двома струмками, лівими притоками р. Сула.
750. **ПЕРЕТІЧКИ С., САКУНИХСЬКА СІЛЬРАДА**
 750.1. Курган (археол.). 2,2 км на північний схід від північно-східної околиці села, за 1,2 км від автодороги Кірове-Сакуниха, в полі.
 750.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на північний схід від північно-східної околиці села, в полі.
751. **РАКОВА СІЧ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 751.1. Курган (археол.). 2,0 км на північний схід від північної околиці села.
752. **РУБАНКА С., РУБАНСЬКА СІЛЬРАДА**
 752.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.
753. **САЄВЕ С., КОЗЕЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
 753.1. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на південний захід від околиці села в полі.
754. **САКУНИХА С., САКУНИСЬКА СІЛЬРАДА**
 754.1. Курган (археол.). 1,5 км на північ від північної околиці села, біля автодороги до смт. Недригайлів, в полі.
 754.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.
755. **ТЕРНИ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
 755.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі селища, біля селищної ради.
 755.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У Недригайлівському лісництві, урочище Гаї, біля дороги Терни – с. Городище.
 755.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Чапаєва, кладовище.
 755.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Окіп, на присадибній ділянці Яешника О. І.
 755.5. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На околиці села, біля залізничного мосту.
 755.6. Городище, розвинуте та пізніє середньовіччя (археол.). 2,0 км на південній від південної околиці смт. Терни, урочище Боярське.
 755.7. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). Вул. Радянська, на околиці села, біля траси Терни – Недригайлів.
 755.8. Могила Трояна Г. І., 1977 (іст.). Вул. Чапаєва, центральна частина кладовища.

- 755.9. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний схід від села в урочищі Караван.
- 755.10. Початкове народне училище, 1913 (архіт.). Мурована одноповерхова будівля міститься на периферії селища на рівній ділянці серед дерев і чагарників.
- 755.11. Садиба князя Щербатова, 19 – 20 ст. (архіт.). Садибний комплекс з ландшафтним парком міститься на схилах високого правого берега р. Терн (лівий доплив р. Сули) неподалік від центру селища.
- 755.11.1. Корпус служб, 1860-ті (архіт.).
- 755.11.2. Винний погріб з танцювальною терасою, кін. 19 ст. (архіт.).
756. **ТИМОШЕНКОВЕ С., КОРОВИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 756.1. Курган (археол.). 0,3 км на північний схід від північно-східної околиці села, в полі.
757. **ТОМАШІВКА С., ТОМАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 757.1. Вітряк, поч. 20 ст. (архіт.). Вітряний млин розміщений посеред лану біля дороги за селом.
- 757.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1991 (іст.). У центрі села, біля школи, у парку.
758. **ФІЛОНОВЕ С., ВІЛЬШАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 758.1. Поселення-1, ранне середньовіччя (археол.). 0,3 км на захід від села в урочищі Вигін.
- 758.2. Стоянка епохи неоліту, поселення багатощарове (археол.). 1,0 км на захід від села в урочищі Царська Долина.
759. **ХОРУЖІВКА С., ХОРУЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 759.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
- 759.2. Братська могила червоноармійців та могила Прохненка І. Ю., 1919, 1932 (іст.). На північно-західній околиці села, зліва від дороги, що веде з села Беседівка у село Хоружівка.
- 759.3. Курган (археол.). 1,0 км на захід від західної околиці села. Займає підвищення правого корінного берега р. Хусь.
- 759.4. Меморіал жертвам голодомору 1932 – 33, 2008 (іст., мист.). Праворуч церкви Святої Катерини.
- 759.5. Пам'ятний знак Литвиненку І. Д., 2007 (іст.). На території церкви ап. Андрія Первозванного, праворуч від входу.
- 759.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 759.7. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Розташоване на північно-західній околиці села.
- 759.8. Сільське двокласне училище, 1913 (архіт.). Комплекс будівель сільського двокласного училища розміщений на рівній ділянці в центрі села.
760. **ЦИБУЛЕНКИ С., ЗАСУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 760.1. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). Розташоване в центрі села між будівлями тракторної бригади та цвинтарем.
- 760.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0.4 км на південний схід від східної околиці села.
761. **ЧЕРВОНА СЛОБОДА С., ЧЕРВОНОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 761.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). У центрі села, біля сільради.
762. **ШКРОБОТИ С., РУБАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 762.1. Курган (археол.). 1,0 км на північний схід від східної околиці села.
763. **ШМАТОВЕ С., ТЕРНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 763.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
- 763.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.

М. ОХТИРКА

764. Ансамбль Мироносицької церкви, 1822 (архіт.). Вул. Менжинського, 88.
765. Архітектурний комплекс Покровського собору, 18 – 19 ст. (архіт., іст.). Площа Покровська.
- 765.1. Собор Покрова Богородиці (архіт.).
- 765.2. Введенська церква-дзвіниця (архіт.).
- 765.3. Різдва Христового церква (архіт.).
766. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, центральне кладовище, біля будинку сторожа.
767. Братська могила радянських активістів, 1919 (іст.). Пл. Жовтнева, парк заводу «Промзв'язок», біля Палацу культури.
768. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, біля школи.
769. Братська могила учасників Громадянської війни, 1919 (іст.). Площа Червоного козацтва, Центральне кладовище.
770. Будинок, поч. 20 ст., в якому народився і мешкав Багрянний І. П. (іст., архіт.). На розі вул. Грабовського і пров. Багряного.
771. Будинок гімназії, у якій навчався Антоненко-Давидович Б. Д. (іст., архіт.). Вул.Фрунзе,4.
772. Будинок офіцерського зібрання, кін. 19 ст. (архіт.) Пров. Поштовий, 6.
773. Георгіївська церква, 1908 (архіт.). Вул. Київська.
774. Група могил: Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Братська могила партизанів, 1941 – 42 (іст.). Вул. Червоноармійська, 11, територія комбінату хлібопродуктів.
775. Електростанція, 1909 (архіт.). Вул. Жовтнева, 3.
776. Жіноча гімназія (архіт.). Вул. Леніна, 2.
777. Краєзнавчий музей, 20 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 10.
778. Купецький торговий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Жовтнева, 14.
779. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на східній околиці міста, праворуч від автошляху Велика Писарівка – Охтирка.
780. Курганний могильник (археол.). 3,1 км на схід від міста, ліворуч від автошляху Велика Писарівка – Охтирка, за 0,2 км від кар'єра.
781. Курганний могильник (археол.). На схід від міста, за 2,1 км від повороту на смт. Велика Писарівка, праворуч від дороги.
782. Курганний могильник (археол.). 6,4 км на схід від міста, ліворуч від автошляху Велика Писарівка – Охтирка.
783. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизана та мирних жителів, 1943 (іст.). Пл. Червоного козацтва, центральне Соборне кладовище, по центральній алеї, перший поворот наліво.
784. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Могила Залавського В. С., 1934; Могила Щербенка В. О., 1950 (іст.). У парку заводу «Промзв'язок», в 20 м від входу, праворуч від центральної алеї.
785. Меморіальний комплекс «Монумент безсмертя», 1967 (іст.). На північно-східній околиці міста, біля шосе Суми-Харків.
- 785.1. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943; Могила Мотигіна Л. С., Пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків та частин і з'єднань 27 армії, 1967 (іст.). У центрі комплексу.
- 785.2. Пам'ятка бойової слави – Танк Т-34 (іст.).
786. Михайлівська церква, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Фрунзе.
787. Могила Бездрабка М. М., 1990 (іст.). На Миколаївському кладовищі, за 125 м. праворуч від входу з боку пров. Амурського.

788. Могила Гангаєва О. К., 1990 (іст.). Пл. Червоного козацтва, Центральне кладовище, за 15 м від центрального входу і за 30 м ліворуч від центральної алеї.
789. Могила Котелевця Ю. А., 1984 (іст.). Пл. Червоного козацтва, Центральне кладовище, по центральній алеї, за 22 м від центрального входу, праворуч.
790. Могила Крицина В. О., 1984 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, останній ряд.
791. Могила Лаптева П. Г., 1945 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, за 30 м від входу, праворуч.
792. Могила Леденьова П. П., 1986 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, за 135 м від центрального входу і за 60 м праворуч від центральної алеї.
793. Могила Манька М. О., 1982 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, по центральній алеї, праворуч, за 25 м від центрального входу.
794. Могила Муратова Ф. С., 1992 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, ліворуч від центрального входу.
795. Могила Огреба І. П., 1994 (іст.). На Миколаївському кладовищі, на схід від Миколаївської церкви.
796. Могила Падалки П. А., 1986 (іст.). На Миколаївському кладовищі.
797. Могила Пупка П. І., 1941 (іст.). Вул. Карла Маркса, Успенське кладовище, в останньому ряду.
798. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У с. Залужани, за 50 м від сільської дороги і за 20 м ліворуч від кладовища.
799. Могила Симона В. П., 1999 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, за 110 м від центрального входу і за 15 м ліворуч від центральної алеї.
800. Могила Сипченка Л. С., 1979 (іст.). На Миколаївському кладовищі, за 40 м на схід від Миколаївської церкви.
801. Могила Твердохлібова О. Д., 1918 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, в кінці центральної алеї.
802. Могила Убоженка В. М., 1983 (іст.). Пл. Червоного Козацтва, Центральне кладовище, за 95 м від центрального входу.
803. Народний будинок, 1911 – 14 (архіт.). Вул Жовтнева, 10.
804. Особняк, 1910-і (архіт.). Пл. Жовтнева, 4.
805. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності: Трактор «Універсал» (іст.). Вул. Леніна, 127, біля ремонтно-тракторного підприємства Охтирського РАПО.
806. Пам'ятне місце, де пролягала лінія оборони м. Охтирки, 1941, 2003 (іст.). На західній околиці міста у лісовому урочищі «Ківш ар».
807. Пам'ятний знак Лебедеві Л. В., 1981 (іст.). У парку ВАТ «Нафтопромаш».
808. Пам'ятний знак Михайленку П. А., 1981 (іст.). Пров. Михайленка П. А.
809. Пам'ятний знак Трофименку С. Г., 1986 (іст.). На початку провулка Трофименка С. Г.
810. Пам'ятний знак уродженцям Охтирщини, які загинули в Афганістані, 1998 (іст.). Пл. Спортивна.
811. Пам'ятний знак вчителям та учням школи № 1, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни, 1975 (іст.). Вул. Леніна, 2, подвір'я школи.
812. Пам'ятний знак робітникам і службовцям ВАТ «Нафтопромаш», які загинули у роки Великої Вітчизняної війни, 1965 (іст.). Вул. Червоноармійська, територія ВАТ «Нафтопромаш».
813. Пам'ятний знак робітникам і службовцям заводу «Сільгоспмаш», які загинули у роки Великої Вітчизняної війни, 1967 (іст., мист.). Вул. Шевченка, 3, територія заводу ВАТ «Сільгоспмаш».
814. Пам'ятник Бересту О. П., 2005 (іст., мист.). На перехресті вулиць Жовтневої і Червоноармійської.
815. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1999 (мист.). Вул. Жовтнева, 29.
816. Повітове училище (архіт.). Пл. Успенська.

817. Поселення багатощарове (археол.). На західній околиці міста, в стінці кар'єра, зліва від дороги при в'їзді до заплави р. Ворскла.
818. Спасо-Преображенська церква, 1907 (архіт.). Вул. Жовтнева.
819. Стоянка, епоха мезоліту, поселення, епоха неоліту (археол.). Розташована на мисі високої дюни в заплаві р. Ворскли, на західній околиці міста.
820. Торгівельний будинок купця Курила Ф., кін. 19 ст. (архіт.). Пров. Харківський, 6.
821. Чоловіча гімназія, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Фрунзе, 4.

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

822. **АВРАМКІВЩИНА С., ГРУНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 822.1. Могила Борисенка О. О., 1986 (іст.). У центрі кладовища.
823. **БАКИРІВКА С., БАКИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 823.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.
- 823.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). Територія села, біля церкви, берег стариці р. Ворскла.
- 823.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,7 км на південний схід від села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.
- 823.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). На північній околиці території села, за 0,3 км на північ від церкви.
- 823.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). На території села, за 20 м на схід від церкви.
824. **БОРЗІВЩИНА С., ЧЕРНЕЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 824.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,3 км на захід від західної околиці села, в полі.
825. **БУГРУВАТЕ С., БУГРУВАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 825.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері.
826. **БУДНЕ С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 826.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 826.2. Могила Яризька С. О., 1982 (іст.). На кладовищі.
827. **БУЙМЕРІВКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 827.1. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1957 (мист.).
828. **БУРО-РУБАНІВКА С., ДОВЖИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 828.1. Братська могила радянського воїна, партизана та Остапенко Н. Т., 1943 (іст.). На території приватної садиби Волошиної Г. А.
- 828.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
829. **ВЕЛИКЕ ОЗЕРО С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 829.1. Курганна група-1, 2-1 тис. до н. е. (археол.). За 7,0 км на південь від м. Охтирка та за 4,0 км на південь від с. Кардашівка в урочищі Ударник, в полі. На території майдану встановлено меморіальний комплекс «Курган Бойової Слави».
- 829.2. Курганний могильник (археол.). За 1,2 км на південь від південної околиці села.
830. **ВЕРБОВЕ С., ВИСОЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 830.1. Курганний могильник (археол.). Поряд з трасою Суми – Харків, за 2,0 км на північ від с. Вербова.
- 830.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.
831. **ВИСОКЕ С., ВИСОЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 831.1. Братська могила радянських воїнів та мирних жителів, 1943 (іст.). На території другої обласної психіатричної лікарні.

- 831.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на схід від с. Високе та за 20 м на схід від траси Харків – Суми, в полі.
- 831.3. Курганний могильник (археол.). 3,0 км на північний схід від с. Високе та за 14 м на схід від траси Харків – Суми, в полі.
- 831.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь частин і з'єднань 27-ї армії, які визволяли село, та загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, у парку.
832. **В'ЯЗОВЕ С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 832.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, в парку.
- 832.2. Меморіальний комплекс: Братські могили червоноармійців, 1918 – 20; Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). У центрі села, біля сільради.
833. **ГАЙ-МОШЕНКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 833.1. Курганний могильник (археол.). Між селами Хухра та Гай-Мошенка, за 4,3 км на північний схід від околиці першого села, за 0,5 – 0,6 км на захід від ферми, що знаходиться на західній околиці с. Гай-Мошенка.
- 833.2. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,15 км на південний захід від МТФ села, займає мис на перетині країв перших надзпалавних терас лівого берега р. Ворскли та правого берега р. Криничної.
834. **ГНИЛИЦЯ С., ГНИЛИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 834.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 834.2. Могила Щербака І. М., 1982 (іст.). На кладовищі, ліворуч від центру.
835. **ГОРЯЙСТІВКА С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 835.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У сквері біля школи.
836. **ГРІНЧЕНКОВЕ С., ГРІНЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 836.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля сільради.
837. **ГРУНЬ С., ГРУНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 837.1. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на південь від с. Грунь на лівому березі р. Грунь.
- 837.2. Курганний могильник (археол.). На східній околиці села, біля кладовища і частково на території останнього, більшою частиною на полі та садибах села. Розташований на схилі плато правого корінного берега р. Грунь.
- 837.3. Курганний могильник (археол.). На південній околиці села, за 1,2 км на південний схід від останнього, за 0,5 км на схід від дороги з твердим покриттям від с. Куземин до с. Грунь.
- 837.4. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на південний схід від південної околиці села, за 0,3 км на схід від східного краю могильника № 1 (за 0,25 км на схід від лісосмуги). Розташований на плато лівого корінного берега р. Грунь.
- 837.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, в парку біля школи-інтернату.
- 837.6. Пам'ятник Вишні Остапу, 2005 (іст., мист.). Біля входу до меморіального музею.
- 837.7. Поселення багатощарове (археол.). 0,5 км на північний захід від центру с. Грунь, розташоване на краю плато, на правому корінному березі р. Грунь, у витоках глибокої балки.
- 837.8. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південно-західній околиці села, в урочищі Царина. Займає гостроконечний мисоподібний виступ правого корінного берега р. Грунь.
- 837.9. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на північний схід від с. Грунь на правому березі пересихаючої р. Грунь.

- 837.10. Поселення, черняхівська культура (археол.). На північно-західній околиці села, в урочищі Комарашина Гора та займає гостроконечний виступ правого корінного берега р. Грунь.
838. **ДОВЖИК С., ДОВЖИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 838.1. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників Громадянської війни, 1919; радянського активіста Шпака Я. І., 1930; партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в сквері біля Будинку культури.
- 838.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.) На північно-західній околиці села, на схилі глибокої балки, що виходить до р. Ташань (права притока р. Ворскла).
839. **ДУХОВНИЧЕ С., ЛАНТРАТИВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 839.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля сільради.
840. **ЖОВТНЕВЕ С., МАЛОПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 840.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.
841. **ЖУРАВНЕ С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 841.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 841.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі зліва від входу.
- 841.3. Городище ранньослов'янське та давньоруське (археол.). На правому березі р. Ворскла, за 2,0 км на північний схід від села, займає три останці корінного берега, розділених досить глибокими ярами, але в цілому становлять один укріплений комплекс.
- 841.4. Городище, ранній залізний вік (археол.). На плато правого берега р. Ворскла над дорогою з с. Журавне до с. Риботень (за 3,0 км від першого та за 2,0 км від другого).
- 841.5. Городище середньовічне (археол.). На північній околиці с. Журавне в урочищі Демидів Бугор. Займає мис, що виходить у заплаву, який розташований за 1,0 км на північ від села та за 0,15 км від крайніх хат.
- 841.6. Курганний могильник (археол.). 1,3 км на північ та за 0,3 на захід від села, розташований безпосередньо поряд з трьохчастковим городищем.
- 841.7. Майдан (археол.). Розташований за 1,2 км на північ від північної околиці села, поблизу автодороги Журавне – Велика Чернеччина, в полі.
- 841.8. Поселення багаточарове (археол.). На північній околиці села, за 0,13 км на захід від городища Журавне II.
- 841.9. Поселення ранньослов'янське та давньоруське (археол.). На правому березі р. Ворскла, за 1,0 км на північ від села, біля підніжжя трьохчастинного городища.
842. **ІВАХИ С., РИБАЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 842.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
843. **КАРДАШІВКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 843.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку біля клубу.
- 843.2. Меморіальний комплекс: «Курган бойової слави», 1966, рек.1973 – 75 (іст.). 11 км. на південний схід від м. Охтирка.
- 843.2.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь частин і з'єднань, які брали участь у боях на завершальному етапі Курської битви, 1957 (іст.). У центрі меморіального комплексу.
- 843.2.2. Бліндаж (іст.). У центральній частині меморіалу.
- 843.2.3. Гармата – 76 мм (іст.). Праворуч від в'їзду на Курган бойової слави.
- 843.2.4. Дзот (іст.). В 50 м від в'їзду на Курган бойової слави, зліва.
- 843.3. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2002 (іст.). У центрі села, в парку біля сільради, вул. Кардашівська,34.
844. **КАРПИЛІВКА С., КАРПИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 844.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, в сквері біля школи.
845. **КЛИМЕНТОВЕ С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 845.1. Могила Наріцина Г. К., 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.
846. **КОМИШІ С., КОМИШАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 846.1. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на північ від східної околиці села, справа від дороги від с. Комиші до с. Перелуг, за 0,3 км південніше ставка, по греблі якого проходить зазначена дорога. Розташований на надзаплавній терасі лівого берега р. Ташань.
- 846.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.
- 846.3. Пам'ятний знак учасникам громадянської війни, 1978 (іст.). У центрі села.
- 846.4. Поселення-1 багатощарове (ареол.).
- 846.5. Поселення-2 багатощарове (ареол.).
- 846.6. Поселення-3 багатощарове (ареол.).
847. **КУДРЯВЕ С., ВИСОЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 847.1. Могила Данилова М. Ф., 1985 (іст.). У центральній частині кладовища.
848. **КУЗЕМІН С., КУЗЕМІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 848.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). В урочищі Костенківщина.
- 848.2. Городище, ранній залізний вік (археолог.). Куземинське укріплення Великого Більського городища розташоване у південно-східній частині с. Куземин, (урочище Поділ), між асфальтовою дорогою, що з'єднує с. Куземин, с. Українка та колишньою базою відпочинку.
- 848.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). На північно-східній околиці села на мис правого берега р. Ворскли, що виступає в заплаву.
- 848.4. Курган (ареол.). На східній околиці села, на правому березі обводненої балки, що впадає у р. Грунь зліва, на сільських городах південніше цегельного заводу, що знаходиться неподалік розваленого тваринницького комплексу і кар'єру, якими частково зруйновано поселення черняхівської культури.
- 848.5. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, за 4,0 км на захід від південно-західної околиці (ферма), справа від ґрунтової дороги від с. Куземин до м. Зіньків, безпосередньо біля стику трьох лісосмуг.
- 848.6. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північний захід від могильника № 1, за 4,0 км на захід від західної околиці села (сад у північній частині), за 0,09 – 115 км від лісосмуг.
- 848.7. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на захід від західної частини села.
- 848.8. Курганний могильник (археол.). На північній околиці села, справа від ґрунтової дороги із с. Куземин до с. В'язове, Скелька, Рубани, біля крайніх будинків с. Куземин (колишне с. Буди). Розташований на плато правого корінного берега р. Ворскли.
- 848.9. Курганний могильник (археол.). На північній околиці села, зліва від ґрунтової дороги із с. Куземин до с. В'язове, Скелька, Рубани, біля крайніх будинків с. Куземин.
- 848.10. Майдан (археол.). 4,0 км на захід від західного краю села, за 1,0 км на південний схід – південь від курганного могильника на ґрунтовій дорозі Більськ – Зіньків. Розташований на плакорі межиріччя Груні і Ворскли, який має похил у південну сторону, в бік долини Сухої Груні і балок та ярів, що впадають у долину останньої.
- 848.11. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників Громадянської війни, 1918 – 20; Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села, у північно-східній частині скверу.
- 848.12. Пам'ятник Суку С. А., 1975 (мист.). Біля Будинку культури, рівчак «Костенківщина».
- 848.13. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 5,0 км на південний захід від с. Куземин в ур. Геюсів Яр, поблизу валу Великого укріплення Більського городища.

- 848.14. Поселення багатощарове (ареол.). На північно-західній околиці села, на лівому березі обводненої балки, що впадає у р. Грунь зліва.
- 848.15. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,2 – 1,5 км на північ – північний схід від північно-східної околиці села (колишне с. Буди, приєднане до с. Куземин), справа від ґрунтової дороги від с. Куземин до с. Рубани і В'язове. З південного боку межа поселення проходить понад пониженням у бік річкової долини, з північного – також понад краєм пониження, що тягнеться до річкової долини.
- 848.16. Укріплення Більського городища, ранній залізний вік (археол.). У південно-східній частині села Куземин (урочище Поділ), Охтирського р-ну Сумської обл., між асфальтовою дорогою, що з'єднує с. Куземин з с. Українка та колишньою базою відпочинку.
849. **ЛАНТРАТІВКА С., ЛАНТРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 849.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.
- 849.2. Курган (археол.). За 0,2 км на північ від східної околиці села та за 180 м на схід від МТС с. Лантратівка, в полі, біля господарських приміщень колишнього сільськогосподарського товариства.
- 849.3. Майдан (археол.). Розташований на східній околиці села, безпосередньо біля господарських приміщень колишнього сільськогосподарського товариства.
850. **ЛИСЕ С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 850.1. Могила Ільченка Г. І., 1943 (іст.). У полі, праворуч від дороги Олешня – Лисе, при в'їзді в село.
851. **ЛИТОВКА С., БАКИРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 851.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля клубу.
852. **ЛУТИЩЕ С., ЛУТИЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 852.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). У центрі села у сквері.
- 852.2. Поселення багатощарове (археол.). На території с. Лутище у дворі садиби колишнього директора Лутищанської школи І. П. Волкова.
- 852.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На північно-східній околиці села, в урочищі Підори.
853. **МАЛА ПАВЛІВКА С., МАЛОПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 853.1. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників Громадянської війни, 1918 – 19; радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері, вул. Прищенка
854. **МОЛОДЕЦЬКЕ С., ГНИЛИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 854.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
855. **НЕПЛАТИНЕ С., МАЛОПАВЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 855.1. Курганний могильник (археол.). На східній околиці села, за 0,2 – 0,3 км від останнього. Розташований на плато корінного берега р. Грунь і лівого корінного берега р. Ташань, по обидві сторони дороги Охтирка – Зіньків, безпосередньо біля Качанівського нафтопереробного заводу, що знаходиться південніше могильника.
- 855.2. Майдан (археол.). На східній околиці села, за 0,1 км від крайньої східної садиби останнього. Розташований на плато межиріччя правого корінного берега р. Грунь і лівого корінного берега р. Ташань, справа від дороги Охтирка – Зіньків, за 0,2 км від останньої.
856. **НОВЕ С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 856.1. Поселення багатощарове (археол.). Південно-східна околиця села. Займає мис правого корінного берега р. Олешня.
857. **НОВОПОСТРОЄНЕ С., ЛАНТРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 857.1. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, між будівлями колишньої МТФ та дорогою Охтика – Олешня.

- 857.2. Курганний могильник (археол.). Розташований за 0,5 км на захід від західної околиці села, на схід та на захід від дороги Охтика – Олешня. Займає підвищення вододілу річок Ворскла та Олешня.
- 857.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.
858. **ОВЧАРЕНКИ С., КОМИШАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 858.1. Курган (археол.). На північно-східній околиці села, справа від ґрунтової дороги (паралельно їй із заходу проходить асфальтова дорога) до с. Чупахівка.
859. **ОЛЕНИНСЬКЕ С., ЧУПАХІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 859.1. Могила Вітра В. І., 1983 (іст.). У центрі кладовища.
- 859.2. Могила Самохіної Г. Н., 1994 (іст.). На кладовищі, неподалік від центрального входу.
860. **ОЛЕШНЯ С., ОЛЕШНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 860.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 860.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
- 860.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села біля сільради.
- 860.4. Городище багатощарове (археол.) 0,3 км на схід від села. Займає мис другої надзаплавної тераси р. Сосонка.
- 860.5. Городище пізньосередньовічне Замок Олешня 17-18 ст. (археол.). Центральна частина села. На низькому мисі правого берега р. Олешня, утвореному долиною Олешні, безіменного струмка та сухим ярмом.
- 860.6. Одиночні могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля лікарні.
- 860.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 860.8. Поселення, ранній залізний вік (ареол.). На південній околиці села, на південь від новозбудованої церкви. Займає мис правого корінного берега, утворений двома залісеними балками і долиною річки Олешня.
- 860.9. Поселення черняхівської і пеньківської культур (ареол.). На мисі першої надзаплавної тераси балки Зінківський яр, що локалізується за 3,0 – 3,5 км на південний захід від південно-західної околиці села. На правому березі струмка, що впадає у прохідну долину р. Грунь-Ташань (ліва притока Псла) і Олешня (права притока Ворскли).
861. **ПЕРЕЛУГ С., КОМИШАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 861.1. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на схід від південної околиці села, справа від дороги від с. Комиші до с. Перелуг, за 0,5 км північніше ставка, по греблі якого проходить зазначена дорога.
862. **ПІДЛОЗІЙКА С., КАРДАШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 862.1. Поселення, черняхівська культура (археол.). На південній – південно-західній околиці с. Підлозіївка, у верхів'ях р. Криничної на обох сторонах перших терас.
863. **ПИЛІВКА С., ХУХРЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 863.1. Поселення, 1, 2 тис. до н. е. (археол.). На правому березі р. Ворскла за 1 км на південь від с. Пилівка та приблизно на такій же відстані на захід від с. Хухра.
- 863.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). На правому березі р. Ворскла за 1,25 км на південь від села Займає мис борової тераси.
864. **ПОЛОГИ С., ПОЛОГІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 864.1. Курган (ареол.). За 2,3 км. На північний схід від північно-східної околиці села. На південь від західної околиці с. Петровське, на відстані 0,8 км від села.
- 864.2. Курганний могильник (археол.). 0,25 км на південь від села, між автошляхом Охтирка – Велика Писарівка та залізницею Охтирка – Кириківка.
- 864.3. Курганний могильник (археол.). На південний схід від села, зліва від автошляху Охтирка – Велика Писарівка та за 5,2 км від смт. Кириківка.
- 864.4. Курганний могильник (археол.). На південний схід від села, зліва від автошляху Охтирка – Велика Писарівка та за 5,5 км від смт. Кириківка.

- 864.5. Курганний могильник (археол.). На південний схід від села, праворуч від автошляху Охтирка – Велика Писарівка та за 4,4 км від смт. Кириківка.
- 864.6. Курганний могильник (ареол.).
- 864.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1957 (іст.). У центрі села у сквері.
865. **П'ЯТКІНО С., ГРІНЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 865.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). У сквері, біля клубу.
866. **РИБАЛЬСЬКЕ С., РИБАЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 866.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943 (іст.). Біля входу на кладовище.
- 866.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1963 (іст.). У центрі села, біля сільради.
867. **РОЗСОХУВАТЕ С., ГРІНЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 867.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в сквері біля клубу.
868. **РУБАНИ С., РУБАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 868.1. Могила Рубан М. П., 1999 (іст.). На кладовищі, праворуч від центрального входу.
869. **СКЕЛЬКА С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 869.1. Городище багаточарове (археол.). На північній околиці села, біля крайньої садиби, в урочищі Піщана Гора.
870. **СОНЯЧНЕ С., СОНЯЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 870.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1960 (іст.). У центрі села, у парку.
871. **СОСОНКА С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 871.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 0,3 км на схід від північної околиці села.
- 871.2. Городище, ранній залізний вік (археол.). 0,8 км на північний схід від північно східної околиці села. Займає вершину мису правого берега р. Сосонка.
- 871.3. Городище (Сосонка-2), ранній залізний вік, пізніє середньовіччя (археол.). 0,3 км на схід від села.
- 871.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1967; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері.
872. **СТАРА ІВАНІВКА С., СТАРОІВАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 872.1. Городище роменсько-давньоруського часу (археол.). За 4,0 км на південь від південної околиці села в урочищі «Лиса гора». Городище розташоване на невеликому мисі правого корінного берега р. Олешня.
- 872.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 872.3. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південній околиці села, приблизно за 0,3 км на похилій терасі р. Олешня (права притока Ворскли).
- 872.4. Поселення роменського та давньоруського часу (археол.). За 3,8 км на південь від південної околиці села в урочищі «Лиса гора», з напільного боку городища.
873. **УКРАЇНКА С., ХУХРЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 873.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). За 2,0 км південніше села Українка, в лісі, на лівому березі р. Ворскла навпроти (східніше 1,5 км) укріплень Куземинського городища.
- 873.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 873.3. Поселення, ранніє слов'янське (археол.). На північно-західній околиці села, між фермою та вул. Леніна.
874. **ХУХРА С., ХУХРЯНСЬКА СІЛЬРАДА**

- 874.1. Курганний могильник-1 (ареол.). За 3,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Хухра, за 1,5 – 1,7 км на південний схід від могильників-3 і -4. Праворуч від ґрунтової дороги від с. Хухра у бік сіл Бугрувате і Сонячне (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівка (Харківська обл.) поблизу пересихаючого озера, біля підніжжя лівого корінного берега р. Ворскла.
- 874.2. Курганний могильник-2 (ареол.). Зліва від ґрунтової дороги за 4,0 км на південний схід від південно-східної околиці с. Хухра, за 1,0 км на схід могильника-1 і за 1,3 км на південь від могильника-5.
- 874.3. Курганний могильник-3 (ареол.). За 1,5 км на схід – південний схід від південно-східної околиці села біля перетину ґрунтової дороги від с. Хухра в бік сіл Бугруватого і Сонячного (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівки (Харківська обл.) з високовольтною ЛЕП (дві паралельні лінії), зліва від названої ґрунтової дороги біля підніжжя лівого корінного берега р. Ворскли та пересихаючого болота.
- 874.4. Курганний могильник-4 (ареол.). За 1,5 км на схід – південний схід від південно-східної околиці села біля перетину ґрунтової дорога від с. Хухра у бік сіл Бугруватого і Сонячного (Охтирський р-н Сумської обл.) та Пархомівки (Харківська обл.) зі згаданою ЛЕП, справа від дороги. За 0,17 км на північ знаходиться могильник-3.
- 874.5. Курганний могильник-5 (ареол.). Між селами Хухра та Перемога, за 2,5 км на схід від східної околиці першого села, за 1,0 км на південь від західної околиці другого. За 4,5 км на схід від курганних могильників-3 і -4 біля с. Хухра.
- 874.6. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, в сквері.
- 874.7. Пам'ятний знак вчителям та учням школи, які загинули у Великій Вітчизняній війні, 1975 (іст.). У дворі середньої школи.
- 874.8. Поселення багатшарове (археол.). У центрі села, між вул. Леніна та течією р. Хухра.
- 874.9. Поселення, неоліт (археол.). Поблизу південної околиці села, на лівому березі р. Ворскла, займає три дюни в заплаві, що витягнуті по лінії північ – південь. Східні схили дюн похило спускаються до пересохлих нині озер Лисакове та Каландир.
- 874.10. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На східній околиці села, за 0,3 км на боровій терасі лівого берега р. Ворскла, в урочищі Рицатове.
875. **ЧЕРНЕЧЧИНА С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 875.1. Городище середньовічне (археол.). За 2,0 км на північний схід від північно-східної околиці с. Чернеччина.
- 875.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, у сквері біля Будинку культури.
- 875.3. Могила Готеляка М. П., 1980 (іст.). На кладовищі, праворуч від центру.
- 875.4. Охтирський Троїцький монастир (архіт.). Поблизу с. Чернетчина на старовинному Охтирському городищі, яке є покритим дубовим лісом останцем корінного правого берега р. Ворскли, що підноситься на 40 м над заплавою.
- 875.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південно-західній околиці села в урочищі Грузьське, за 0,2 км від автошляху Чернеччина – Риботень на лівому березі р. Сага.
- 875.6. Поселення раннє середньовіччя (археол.). Поселення без видимих слідів укріплень знаходиться на території села, праворуч від дороги на Риботень.
876. **ЧУПАХІВКА СМТ., ЧУПАХІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 876.1. Курганний могильник (археол.). За 2,0 км на південний захід від південно-західної частини селища. Поблизу ґрунтової дороги із селища до сіл Оленинське та Овчаренки, що прямує лівим корінним берегом р. Грунь-Ташань.
- 876.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі селища, біля Будинку культури цукрокомбінату.

- 876.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У східній частині кладовища.
- 876.4. Могила Терещенка В. І., 1984 (іст.). У глибині кладовища ліворуч, за 70 м від центральної алеї.
- 876.5. Могила Хоменка Д. М., 1994 (іст.). У глибині селищного кладовища, праворуч від центральної алеї.
- 876.6. Поселення черняхівської культури (ареол.)
- 876.7. Цукровий завод, перша пол. 19 – 20 ст. (архіт., іст.). На західній околиці селища, вул. Леніна, 48.
877. **ШАБОЛТАЄВЕ С., В'ЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 877.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Ліворуч дороги у напрямку Куземине – Грунь, на відстані 1,1 км від села.
- 877.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля колишньої ферми.
- 877.3. Курган (археол.) 2,0 км на захід-південний захід від с. Шаболтаєве
- 877.4. Курган (археол.) 1,7 км на захід від південно-західного краю села, на відстані 1,0 км на схід від південного краю могильника № 1. Розташований на схилі плакору у південну сторону, в напрямку відгалужень струмка – лівої притоки р. Грунь.
- 877.5. Курганний могильник (археол.) 3,5 км на північний захід від курганного могильника № 1. За 5,5 км на схід від нього знаходиться північно-західна околиця с. Куземин, а за 3,0 км на південний схід – південна – південно-західна околиця с. Шаболтаєве.
- 877.6. Курганний могильник (археол.) 3,0 км на захід від с. Шаболтаєве, за 5,0 км на північний захід від могильника № 1.
- 877.7. Курганний могильник (археол.) 2,5 км на захід від південно-західного краю села, біля перехрестя ґрунтових доріг с. Довжик – с. Грунь, с. Шаболтаєве – с. Дуб'яги. Розташований на плакорі лівого корінного берега р. Грунь, наближаючись північним кінцем до краю долини. Зі сходу місцевість понижується до балок – відгалужень струмка – лівої притоки Ташані.
- 877.8. Курганний могильник (археол.) 0,7 км на захід від північно-західного краю села, біля польового стану, який знаходиться за 80 м на північ. Розташований на плакорі лівого корінного берега р. Грунь, ближче до струмка – лівої притоки названої річки. Від найближчого, північного, краю некрополя № 1 с. Шаболтаєве віддалений на 2,2 км у північно-східному напрямку.
- 877.9. Могила Літвінова В. Г., 1943 (іст.). На території приватної садиби Шульги П. С., вул. Корольова.
878. **ШЕНГАРІЇВКА С., ГРУНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 878.1. Курган (археол.) 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, де розташована ферма місцевого господарства (із збудованою вежею «Київ стар»), біля відгалуження ґрунтової дороги с. Довжик – с. Грунь до с. Шенгаріївка і с. Дуб'яги, за 60 м на північ від останнього. Розташований на надзаплавній терасі лівого берега р. Грунь.
879. **ЯСЕНОВЕ С., ЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 879.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 879.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). Біля колишньої школи.

ПУТИВЛЬСЬКИЙ РАЙОН

880. **БОБИНЕ С., БОБІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 880.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 880.2. Пам'ятне місце бою воїнів 150-ї танкової бригади, 1943, 1989 (іст.). На північний схід від села, біля розвилки доріг Глухів – Рудневе.

- 880.3. Пам'ятний знак на честь початку бойової діяльності партизанського з'єднання під командуванням Ковпака С. А., 1941, 1971 (іст.). Біля розвилки доріг на Глухів – Руднське – Почепці.
881. **БОЯРО-ЛЕЖАЧІ С., БОЯРО-ЛЕЖАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 881.1. **Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.**
- 881.2. Пам'ятне місце загибелі Манжосова М. Д., 1931, 1971 (іст.) У центрі села, біля школи.
- 881.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села.
882. **БРУСКИ С., БУНЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 882.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південній частині старого кладовища.
- 882.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На Новому кладовищі.
883. **БУНЯКИНЕ С., БУНЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 883.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Могила Новосьолова І. П., 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 883.2. Городище, раннє середньовіччя (археол.). На південний захід від села.
- 883.3. Городище, ранній залізний вік (археол.). 1,2 км на північ від села, на мису правого високого берега Молчанського болота, утвореного ярмом і долиною р. Сейм, біля літнього табору ВРХ.
- 883.4. Курганний могильник (археол.). Між с. Бунякине і с. Гірки, у лісі, за 1,1 км від лісництва на околиці села, ліворуч від дороги.
- 883.5. Курганний могильник (археол.). На східній околиці села, в лісі, між садибами села і лісництва.
- 883.6. Курганний могильник, бронзовий вік (археол.). В урочищі Молчанське болото за 2,5 км на північний захід від стовпа лісництва № 44-45 на вершині тераси, в лісі.
- 883.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села.
- 883.8. Пам'ятник Чечьоткіну Л., 1968 (іст., мист). У центрі села. 4.8. Пам'ятник Чечьоткіну Л., 1968 (іст., мист). У центрі села.
- 883.9. Поселення багатощарове (археол.). В урочищі «Піски» над Молчанським болотом, за мостом через меліоративний канал, на підвищенні між болотом і боровою терасою.
- 883.10. Поселення, бронзовий вік (археол.). В урочищі Молчанське болото за 50 м на захід від стовпа лісництва № 44-45.
- 883.11. Стоянка неолітична (археол.). В урочищі Молчанське болото на східному краю борової тераси, де стоїть стовп № 44-45.
- 883.12. Стоянка неолітична (археол.). В урочищі Молчанське болото, за 1,0 км на захід від стовпа лісництва № 44-45, на схилі тераси.
884. **ВЕГЕРІВКА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 884.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). 800 м на північний захід від північно-західної околиці села. Займає край похилого мису першої надзапlavної тераси, лівого берега р. Клевень.
- 884.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). 0,1 км на північ-північний захід від північної, північно-західної околиці села. Займає підвищений край лівого корінного берега р. Клевень.
- 884.3. Поселення-3, розвинуте середньовіччя (археол.). На східній околиці села, на мису лівого берега р. Клевень.
885. **ВЕСЕЛЕ С., ВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 885.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 885.2. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 885.3. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). Біля клубу колишнього села Погаричі.

- 885.4. Будинок, поч. 20 ст., у якому в лютому 1942 містилась санчастина партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1971 (іст.). На червоній лінії забудови вулиці.
- 885.5. Будинок, кін. 20-х рр. 20 ст., у якому в лютому 1942 містився штаб партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1967 (іст.). На червоній лінії забудови вулиці.
- 885.6. Пам'ятне місце бою партизанського з'єднання Ковпака С. А. з німецько-фашистськими загарбниками, 1942, 1971 (іст.). При в'їзді у с. Веселе з північного напрямку.
- 885.7. Поселення-1, ранньосередньовічне (археол.). 0,8 км на південний схід від південної околиці села. Займає край зниженої ділянки лівого корінного берега р. Клевень.
- 885.8. Поселення-2, багатощарове (археол.). Між с. Веселе (колишні Погаричі) і с. Будища навпроти останнього. Займає край останця першої надзаплавної тераси лівого берега р. Клевень.
886. **ВОЛИНЦЕВЕ С., ЮР'ІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 886.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У південній частині кладовища.
- 886.2. Городище і селище, розвинуте середньовіччя (археол.) Південно-східна околиця села, урочище Курган, правий берег р. Горн.
- 886.3. Поселення багатощарове (археол.). 3,0 км на південний схід від с. Волинцеве, в заплаві р. Сейм на піщаному дюнному підвищенні.
- 886.4. Поселення багатощарове (археол.). 0,3 км на схід від східної околиці села, мис першої надзаплавної тераси р. Горн.
- 886.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,5 км на схід – південний схід від північно-східної околиці села, урочище Попова Левада, мис останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Горн.
- 886.6. Поселення і безкурганний могильник, раннє середньовіччя (археол.). 1,5 км на південний схід від села.
887. **ВОЛОКИТНЕ С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 887.1. **Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.**
- 887.2. Городище, селище, курганний могильник, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). Біля с. Волокитине і с. Щербинівка (колишня Дорошівка).
- 887.3. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 887.4. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У центральній частині кладовища.
- 887.5. Пам'ятне місце першого бою курсантів-артилеристів зведеного загону особливого призначення Харківського військового округу, 1941, 1981 (іст.). Праворуч від дороги при в'їзді у село, у північно-західній частині зеленого масиву.
- 887.6. Палацо-парковий ансамбль садиби Миклашевських, 1830 (архіт.). При вході до парку.
- 887.7. **Поселення-1, бронзовий вік, раннє середньовіччя (археол.) 1,25 км на південний схід від церкви с. Волокитине, в заплаві правого берега р. Ржавки (притока р. Есмань), в урочищі Сіверському.**
- 887.8. Поселення-2, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). 0,5 км на південний схід від церкви, у лісі, на західному краю дюнного підвищення в заплаві правого берега р. Есмань (її притоки р. Ржавки).
888. **ВОРОНІВКА С., МАЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 888.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля школи.
889. **ВОЩИНІНЕ С., МАЧУЛИЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 889.1. Успенська церква, 1866 (архіт.). У центрі села.
890. **В'ЯЗЕНКА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 890.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

- 890.2. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1971 (іст.). На трасі Харків – Новгород-Сіверський.
891. **ГІРКИ С., БУНЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 891.1. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 891.2. Городище – 1, багатощарове (археол.). 2,0 км на північний захід від села. Пам'ятка займає мис високої (46 м) третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм при впадінні в нього струмка Плюскви.
- 891.3. Городище – 2, багатощарове (археол.). 2,0 км на південний захід від села. Городище розташоване на високому (33,0 м) мису третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
- 891.4. Курган (археол.). У лісі, 1,0 км на південь від залізничного переїзду, безпосередньо біля ґрунтової дороги, що йде паралельно залізничній колії від переїзду.
- 891.5. Поселення, епоха неоліту (археол.). 0,9 м на південний схід від ферми с. Гірки в урочищі «Качки». Займає чотири дюнних підвищення в заплаві правого берега р. Сейм, які витягнуті по зі сходу на захід.
892. **ДОРОШІВКА С., БОЯРО-ЛЕЖАЧІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 892.1. Пам'ятне місце загибелі Мангушева А. Ф., 1941, 1984 (іст.). У лісі, поблизу роздоріжжя Тьоткіно – Дорошівка.
893. **ЗІНОВЕ С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 893.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, на території школи.
- 893.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 893.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південно-східній околиці села. Займає на краю тераси на правому березі р. Сейм.
894. **ІВАНІВКА С., МАНУХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 894.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). 0,75 км на південний схід від західної околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси берега р. Сейм, до якого зі сходу і південного сходу прилягає заболочене озеро Засвятте (стариця р. Сейм).
- 894.2. Поселення-2 ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
- 894.3. Поселення-3, багатощарове (археол.). 1,0 км на південь-південний захід від західної околиці с. Іванівка на дюні в заплаві правого берега р. Сейм.
- 894.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 250 м на південний схід від південно-східної околиці села, праворуч дороги до с. Манухівка, мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
- 894.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,7 км на південний схід від східної околиці села, праворуч дороги до с. Манухівка, мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
895. **КАГАНЬ С., СТРІЛЬНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 895.1. Могила Головачова І. Я., 1942 (іст.). У південно-західній частині кладовища.
896. **КОЗАЧЕ С., КОЗАЧЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 896.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 896.2. Могила родини Фокіних, 1934 (іст.) **Ліворуч від дороги Мачушине – Путивль, на відстані 350 м на північний схід від школи.**
897. **КОЗЛІВКА С., ЧЕРВОНООЗЕРСЬКА СІЛЬРАДА**
- 897.1. Поселення (археол.). 0,3 км на схід від північної околиці села. Займає мис надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
- 897.2. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,5 км на північний схід від північної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка, що упадає в р. Горн (притока р. Сейм).

898. **КОЧЕРГИ С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 898.1. Поселення багатощарове (археол.). 1,0 км на південь-південний захід від південно-західної околиці села. Займає мис останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань.
- 898.2. Поселення багатощарове (археол.). 0,65 км на південь від південно-західної околиці села, на мису останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань.
- 898.3. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 898.4. Миколаївська церква, 1807 (архіт.). На прузі високого правого берега р. Есмань
899. **КРАСНЕ С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 899.1. Поселення-1, багатощарове (археол.). За 0,1 км на захід від західної околиці села на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
- 899.2. Поселення-2, багатощарове (археол.). За 0,5 км на південний захід від західної околиці села. Займає схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 2,0 – 4,0 м.
- 899.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 4,0 км на північний захід від західної околиці села та за 3,0 км на захід від північної околиці с. Спадщина на північному краю великого дюнного пагорба у заплаві правого берега р. Сейм.
900. **КУБАРЕВЕ С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 900.1. Група могил: Могила радянського воїна, 1941; Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На старому кладовищі.
901. **ЛАТИШІВКА С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 901.1. Городище, поселення (археол.). У західній частині села, в урочищі Хутір Мартина.
- 901.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,4 км на південний схід від східної околиці села, похилий схил правого корінного берега р. Сейм.
902. **ЛИНОВЕ С., ЛИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 902.1. Городище ранній залізний вік (археол.). У межах села. Займає мис правого корінного берега р. Сейм.
- 902.2. Миколаївська церква, кін. 18 ст. (архіт.). На високому пагорбі в центральній частині села поряд зі школою.
- 902.3. Могила Гусєва О. І., 1941 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 902.4. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2007 (іст.). У центрі села, на подвір'ї Миколаївської церкви.
903. **МАЛУШИНЕ С., КОЗАЧЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 903.1. Могила Ганзіна М. І., 1950 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 903.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.
904. **МАНУХІВКА С., МАНУХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 904.1. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 904.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 904.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,7 км на північний захід від західної околиці села. Займає мисоподібний виступ над заплавної тераси правого берега р. Сейм.
- 904.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,0 км на захід від села (його північно-західна околиця), ліворуч від дороги Манухівка-Волинцеве.
- 904.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,0 км на захід від північно-західної околиці села, ліворуч від дороги Манухівка – Волинцеве, зі сходу до поселення прилягає Ракове болото.
- 904.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,9 км від села по дорозі на с. Бояро-Лежачі. Займає схил останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
905. **МАЧУЛИЩА С., МАЧУЛИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 905.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941 – 43 (іст.). У центрі села, біля школи.

906. **МИШУТИНЕ С., РЕВ'ЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 906.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
907. **НОВА СЛОБОДА С., НОВОСЛОБІДСЬКА СІЛЬРАДА**
 907.1. Архітектурний комплекс Софроніївського монастиря, 1405 (архіт., іст.). За кілька кілометрів на південь від с. Нова Слобода.
 907.1.1. Покрова Пресвятої Богородиці церква, 1757 (архіт., іст.).
 907.1.2. Монастирська трапезна палата, 17-18 ст. (архіт., іст.).
 907.1.3. Будинок нового лікарняного корпусу, 1911 (архіт., іст.).
 907.1.4. Монастирський мур (архіт., іст.).
 907.1.5. Комплекс печер, 13-14 ст. (архіт., іст.).
 907.2. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.
 907.3. Городище, ранній залізний вік (археол.). На мису правого корінного берега р. Сейм, в лісі за 1,0 км від будівель Софроніївського монастиря.
 907.4. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). 0,5 км на захід від села. Займає розташоване на краю плато другої надзаплавної тераси правого берега струмка (нині ставка), що впадає в Молчанське болото.
 907.5. Пам'ятне місце загибелі Висоцького І. І., 1941, 1984 (іст.). У північно-східній частині лісової смуги, на перехресті доріг Рудневе – Мачулище – Нова Слобода.
 907.6. Могила Перфільєва М. М., 1983 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
 907.7. Пам'ятне місце бою партизанського з'єднання Ковпака С. А. з німецько-фашистськими загарбниками, 1942, 1967 (іст.). При в'їзді у Новослобідський ліс, ліворуч від дороги у північно-західному напрямку.
 907.8. Пам'ятне місце формування партизанського загону Руднева С. В., 1941, 1971 (іст.). У Новослобідському лісі, на відстані 80 м на північний захід від Софроніївської пустині, ліворуч від дороги.
 907.9. Пам'ятний знак на честь трагедії села Нова Слобода в роки Другої світової війни, 1942, 2004 (іст.). вул. Партизанська.
 907.10. Поселення-1 розвинуте середньовіччя (археол.). За 1,7 км на південь від південної околиці села, на території Софроніївської Різдва Пресвятої Богородиці пустині.
 907.11. Різдва Пресвятої Богородиці церква, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Мурована церква з дзвіницею стоїть у центральній частині села на високому заокругленому мисі над рівнинною заплавою.
908. **ОКТЯБРЬСЬКЕ С., ОКТЯБРЬСЬКА СІЛЬРАДА**
 908.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). У центральній частині кладовища.
 908.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.
 908.3. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У північно-західній частині нового кладовища.
 908.4. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2007 (іст.). Ліворуч від входу на старе кладовище.
 908.5. Пам'ятний знак на честь 30-річчя створення партизанського з'єднання під командуванням Ковпака С. А., 1971 (іст., мист.).
 908.6. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 1,5 км на північний захід від ферми села. Займає північний край великого останця першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.
 908.7. Поселення-2, багатощарове (археол.). 1,8 км на захід від північно-західної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.
 908.8. Поселення-3, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на захід від північно-західної окраїни с. Октябрьське на краю першої надзаплавної тераси.
909. **ПЕРЕСИПКИ С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 909.1. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). 0,7 км на південний схід від моста через р. Сейм на шосе Буринь-Путивль. Займає ділянку високої заплави правого берега р. Сейм, за 300 м на південний захід від нього знаходиться стариця Глушиця.
- 909.2. Поселення-2, багатошарове (археол.). 0,8 км на північний схід від моста через р. Сейм на шосе Буринь – Путивль. Займає край тераси правого берега р. Сейм.
910. **ПОЧЕПЦІ С., МАЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 910.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північно-західній околиці села, ліворуч від дороги на м. Путивль.
911. **ПРУДИ С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 911.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1942 – 43 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 911.2. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). 0,5 км на захід від західної околиці села. Займає мис, утворений долиною правого берега р. Сейм та струмка.
- 911.3. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,35 км на захід від південно-західної околиці села. Займає останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм.
912. **ПУТИВЛЬ М., ПУТИВЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА**
- 912.1. Археологічний комплекс: літописне місто Путивль (археол., містобуд.).
- 912.1.1. Урочище «Городок» (містобуд.). Є миловидним останцем правого високого берега річки Сейм який міститься в історичному середмісті Путивля.
- 912.1.2. Городище багатошарове (археол.). У центральній частині міста на береговому мису – середньому у ансамблі височин, що входить в межі міста, знаходиться урочище Городок.
- 912.1.3. Посад давньоруського міста (археол.). Розташований на плато корінного берега р. Сейм, в центральній і західній його частинах.
- 912.1.4. Селище середньовічне (археол.). Знаходиться в центральній частині міста в урочищі Підмонастирна Слобода, розташованому за 500 м на схід від Городка. Воно займає останець, якій підіймається на 45 м над річкою Сейм.
- 912.2. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Заводська. На північно-західній околиці міста на території комбикормового заводу.
- 912.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На розвилці доріг Путивль – Линове. У північно-східному напрямку від міста.
- 912.4. Братська могила радянських воїнів та жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На кладовищі, за 100 м від центрального входу.
- 912.5. Братські могили жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). При в'їзді у місто зі східного боку.
- 912.6. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Базими. У північній частині кладовища.
- 912.7. Будинок графа Головіна, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Воровського, 28.
- 912.8. Будинок Земської управи, кінець 19 ст. (архіт.). Вул. Леніна, 50.
- 912.9. Будинок купця Брежнева, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 105.
- 912.10. Будинок Черепова А., 1914, у якому протягом 1917 – 18 рр. містився ревком, та у 1942 – штаб партизанського з'єднання Ковпака С. А. (архіт., іст.). Вул. Радянська, 72.
- 912.11. Будинок, кінець 19 – початок 20 ст., у якому протягом 1905 – 1907 містилась бібліотека Путивльської групи РСДРП (б), (іст.). Вул. К. Маркса, 40.
- 912.12. Будинок, кінець 19 – початок 20 ст., у якому протягом 1945 – 70 мешкав Базима Г. Я. (іст.). Вул. Горького, 48.
- 912.13. Будинок, початок 20 ст., у якому протягом 1939 – 41 мешкав Ковпак С. А. (іст.). Вул. Луначарського, 72.
- 912.14. Будинок, початок 19 ст., у якому протягом 1879 – 91 мешкав Мещанінов О. І. (іст.). Вул. Першотравнева, 62.

- 912.15. Будинок, поч. 20 ст, у якому протягом 1939 – 41 мешкав Руднев С. В. (іст.). Вул. Горького, 46.
- 912.16. Будинок, 19 ст., у якому мешкав Рябінін І. М. (іст., архіт.). Вул. Луначарського, 67.
- 912.17. Будинок, кін. 19 ст., у якому протягом 1892 – 1931 мешкав Фесик Я. К. (іст., архіт.). Вул. Першотравнева, 27.
- 912.18. Будинок, кін. 19. ст., у якому протягом 1939 – 41 працював Ковпак С. А. (іст.). Вул. Радянська, 70.
- 912.19. Будинок, 1917, у якому протягом 1935 – 39 працював Ковпак С. А. (іст.). Вул. Кірова, 7.
- 912.20. Будинок, кін. 19 ст., у якому протягом 1939 – 41 працював Руднев С. В. (іст.). Вул. Кірова, 40.
- 912.21. Будинок церковного притчу Покровської двухрамської церкви, 1865 (архіт.). Вул. Воровського, 35.
- 912.22. Городище, середньовіччя (археол.). У межах міста Путивля в урочищі Нікольська Гірка.
- 912.23. Городище, середньовіччя (археол.). На східній околиці міста Путивля, в урочищі Коптева Гора.
- 912.24. Комплекс Мовчанського монастиря 1602 – 1604, 18 – 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Сеймська, 1.
- 912.24.1. Собор Різдва Пресвятої Богородиці, кін. 18 ст. (архіт.).
- 912.24.2. Надбрамна дзвіниця, 18 ст. (архіт.). Міститься за 40 м на захід від собору.
- 912.24.3. Мури з баштами, 17 ст. (архіт.).
- 912.24.4. Монастирська трапезна, перша пол. 19 ст. (архіт.). Міститься на північ від дзвіниці.
- 912.24.5. Тепла церква Різдва Іоанна Предтечі, 1866 – 69 (архіт.). Замикає з півночі монастирське подвір'я.
- 912.24.6. Настоятельський корпус, 1720-ті – 1730-ті рр. (архіт.). Стоїть на схилі гори й замикає з південного боку монастирське подвір'я. Чоловим північним фасадом звернений до собору.
- 912.24.7. Зовнішній оборонний мур, 1620 (архіт.). Міститься з північного боку під горою.
- 912.25. Курдюмовська богадільня, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова, 81.
- 912.26. Магазин купця Брянцева О. М., 1910 (архіт.). Вул. Кірова, 65 (колишня вул. Курська).
- 912.27. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників громадянської війни, 1918; радянських воїнів, жертв фашизму, підпільників, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Пл. Перемоги. При в'їзді у місто зі східного напрямку.
- 912.28. Меморіальний комплекс «Спадщанський ліс» (іст.). За 10 км на північний захід від Путивля, у Спадщанському лісі.
- 912.28.1. Алея скульптурних портретів партизанів-ковпаківців, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, 1985 (іст., мист.).
- 912.28.2. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). На території колишнього партизанського укріпрайону, за 100 м від землянки штабу.
- 912.28.3. Монумент «Народні месники», 1966 (іст., мист.). При в'їзді у Спадщанський ліс з боку м. Путивля.
- 912.28.4. Монумент Партизанської слави, 1966 (іст., мист.).
- 912.28.5. Пам'ятне місце першого бою партизанів, Партизанський трофей – фашистський танк Т-III № 201 (іст.). У південно-західному напрямку від музею Партизанської слави, на відстані 500 м.
- 912.28.6. Партизанські землянки, 1941 (іст.). На відстані 1,0 км від музею Партизанської слави у південно-західному напрямку.

- 912.29. Миколи Козацького св. церква, 18 ст. (архіт.). Вул. Першотравнева, 102.
- 912.30. Могила Базими Г. Я., 1971 (іст., мист.). Вул. Радянська. На міському кладовищі, за 300 м ліворуч від центрального входу.
- 912.31. Могила Коренева О. І., 1964 (іст.). Вул. Радянська. У південно-східній частині кладовища.
- 912.32. Могила Рябініна І. М., 1912 (іст.). Вул. К. Маркса, 45. Праворуч від Спасо-Преображенського собору.
- 912.33. Могила Фака Ф. К., 1974 (іст.). Вул. Радянська. На міському кладовищі, за 400 м ліворуч від центрального входу.
- 912.34. Одиночні могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Куйбишева, 1. У південно-східній частині міста, на території районної лікарні.
- 912.35. Пам'ятний знак на місці масових страт мирних жителів, 1941 – 43, 1991 (іст.). Вул. Луначарського. На північно-західній околиці міста, в урочищі Троїцький яр.
- 912.36. Пам'ятний знак на честь давноруських воїнів, 2008 (іст.). В урочищі «Городок», в центральній частині городища літописного міста Путивль.
- 912.37. Пам'ятний знак жертвам чорнобильської катастрофи, 1986, 2006 (іст.). Вул. Кірова, у центральній частині міста, біля будівлі банку «Аваль».
- 912.38. Пам'ятник княгині Ярославні, 1982 (іст., мист.). У південно-східній частині парку «Городок».
- 912.39. Пам'ятник Ковпаку С. А., 1971 (іст., мист.). Вул. Воровського. Нікольська гірка, на правому березі річки Сейм (південна частина міста).
- 912.40. Пам'ятник Леніну В. І., 1985 (мист.). На центральному майдані міста.
- 912.41. Пам'ятник Рудневу Р. С., 1985 (іст., мист.). Вул. Першотравнева, 48. На подвір'ї середньої школи № 1, яка носить ім'я партизана.
- 912.42. Пам'ятник Рудневу С. В., 1961 (іст., мист.). Пл. Перемоги.
- 912.43. Поселення середньовічне (археол.). 1,2 – 1,5 км на захід від урочища Городок, на території колишнього молокозаводу (урочище Молокозавод) відкрите поселення.
- 912.44. Ремісниче училище Маклакова М., 1886 (архіт.). Вул. Луначарського, 80.
- 912.45. Садиба поміщика Єфремова, 19 ст. (архіт.). Вул. Калініна, 7, 9, 11.
- 912.46. Садибний будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Першотравнева, 58.
- 912.47. Скульптурна група «Партизан і партизанка», 1966 (мист.). При в'їзді в м. Путивль з північно-західного боку.
- 912.48. Спасо-Преображенський собор та надбрамна церква-дзвіниця (Святодухівський монастир), 1617 – 1707 (архіт., іст., мист.). Вул. К. Маркса, 45.
- 912.49. Торгові ряди купців Пономарьових, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Кірова 61 (раніше вул. Курська).
913. **РЕВ'ЯКІНЕ С., РЕВ'ЯКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 913.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 913.2. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1971 (іст.). При в'їзді в село.
914. **РОТІВКА С., СТРІЛЬНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 914.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 914.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
- 914.3. Городище, пізнє середньовіччя (археол.). Між с. Ротівка і с. В'язенка, на мису правого корінного берега р. Клевені, в урочищі «Городок».
- 914.4. Могила Опадчого П. Ф., 1919 (іст.). У центрі села, ліворуч від братської могили радянських воїнів.
915. **РОЩА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 915.1. Поселення багатощарове (археол.). 0,65 км на схід від східної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень.
916. **РУДНІСВЕ С., РУДНІСВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 916.1. Городище, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). На правому високому березі р. Берюшка (ліва притока р. Клевень), на мису, утвореному ярами та долиною річки, на території колишнього с. Петухівка.
- 916.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля магазину.
- 916.3. Пам'ятник Рудневу С. В., 1989 (іст., мист.). Біля школи.
- 916.4. Поселення-2, бронзовий вік, ранній залізний вік (археол.). 0,15 км на південний захід від МТФ на південно-західній околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Клевень.
- 916.5. Поселення-3, розвинуте середньовіччя (археол.). На похилому мисі лівого корінного берега р. Берюшка (ліва притока р. Клевень), за 100 м на північний захід від ферми на східній околиці села.
- 916.6. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.). На береговому плато р. Берюшка, на північ від городища.
917. **САФОНІВКА С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 917.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм за 0,1 км на південний схід від східної околиці села.
918. **СКУНСОВЕ С., ОКТЯБРЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 918.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 918.2. Поселення багатощарове (археол.). Біля вапняного кар'єру в заплаві лівого берега р. Сейм, на схід від південно-східної околиці села на останці високої тераси.
- 918.3. Поселення багатощарове (археол.). 0,8 км на північний схід від ферми (колишній хутір Калинівка) на північно-західній околиці села дюна, що прилягає до краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Любка.
- 918.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,3 км на південний схід від південно-західної околиці села на мису і краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм.
- 918.5. Поселення, епоха неоліту (археол.). В урочищі Линського на піщаному розораному, а потім задернованому підвищенні поблизу злиття р. Рехти з р. Сеймом.
919. **СПАДЩИНА С., САФОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 919.1. Пам'ятний знак на честь створення партизанського загону Ковпака С. А., 1971 (іст.).
920. **СТРІЛЬНИКИ С., СТРІЛЬНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 920.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі, біля центрального входу.
- 920.2. Курган (археол.). 0,2 км праворуч (на схід) від дороги з твердим покриттям із м. Путивля у с. Волокитине.
- 920.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). У центральній частині села.
921. **СУВОРОВЕ С., ЧОРНОБРИВКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 921.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). На кладовищі.
922. **ХАРІВКА С., ЗІНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 922.1. Поселення багатощарове (археол.). В урочищі Упуд за 0,15 – 0,2 км на північний захід від села поблизу його південної околиці на правому березі р. Сейм на невисокому пагорбі алювіального походження.
- 922.2. Поселення, багатощарове (археол.). Невисоке підвищення в урочищі Трифон знаходиться за 2,0 км на південь від села.
923. **ХОВЗІВКА С., В'ЯЗЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 923.1. Городище, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.). Городище з прилягаючим до нього селищем займає мис правого корінного берега р. Клевень в

урочищі Шпиль, який знаходиться за 0,5 км на північний схід від села. З північного сходу мис обмежений заплавою річки, з півночі і південного заходу – балками.

924. **ЧАПЛИЦІ С., ЧЕРВОНООЗЕРСЬКА СІЛЬРАДА**
- 924.1. Курганний могильник (археол.). Курганна група з трьох насипів розташована за 50 м на південь від ферми с. Чаплиці на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм на висоті 6,0 – 7,0 м над рівнем заплави.
- 924.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 924.3. Поселення багатощарове (археол.). Біля східної околиці села, берегова тераса правого берега р. Сейм.
- 924.4. Поселення багатощарове (археол.). 1,0 км на південний схід від села, понижена ділянка борової тераси правого берега р. Сейм.
- 924.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,4 км на південний захід від ферми, дюна в заплаві правого берега р. Сейм
- 924.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на південний захід від ферми, дюна в заплаві правого берега р. Сейм.
925. **ЧЕРВОНЕ ОЗЕРО С., ЧЕРВОНООЗЕРСЬКА СІЛЬРАДА**
- 925.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села.
926. **ЧОРНОБРИВКИНЕ С., ЧОРНОБРИВКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 926.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 926.2. Пам'ятний знак на честь початку бойової діяльності партизанського загону Ковпака С. А., 1971 (іст.). Обабіч дороги Путивль – Кролевець.
927. **ШИРЯЄВЕ С., КНЯЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 927.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). 1,5 км на північний схід від с. Старі Гончарі, ліворуч від дороги Старі Гончарі – Линове, на правому березі р. Сейм.
928. **ШУЛЕШІВКА С., ВЕСЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 928.1. Поселення-1, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 0,2 км на північ-північний схід від східної околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Клевень.
- 928.2. Поселення-2, бронзовий вік, ранній залізний вік, ранне середньовіччя (археол.). 0,5 км на північний схід від східної околиці села. Займає край тераси і два миси лівого берега р. Клевень.
929. **ЩЕРБИНІВКА С., ВОЛОКИТИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 929.1. Братська могила радянських воїнів та партизана Хабарова В. О., 1942, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
- 929.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від села, на правому корінному березу р. Клевень, уздовж ґрунтової дороги в с. Воргол, на краю лісу.
930. **ЮР'ЄВЕ С., ЮР'ІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 930.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 930.2. Могила Бутова А. Я., 1992 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 930.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 3,3 км на південний захід від північно-західної околиці с. Юр'єве (так званого «4-го селища») на краю першої надзаплавної тераси лівого берега Молчанського болота.
- 930.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). На околиці села, яка має назву 4-е селище, за 100 – 150 м на схід від дороги в с. Линове.
- 930.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 150 м на північний схід від східної околиці с. Юр'єве на краю першої надзаплавної тераси лівого берега Молчанського болота.
931. **ЯЦИНЕ С., ЯЦИНСЬКА СІЛЬРАДА**

- 931.1. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1942, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 931.2. Миколаївська церква, 1853 (архіт.). Мурована одно банна церква з дзвіницею стоїть на околиці села серед гаю на підвищеному лівому березі р. Клевень.
- 931.3. Могила Мироненка С. В., 1985 (іст.). У південно-західній частині кладовища.
- 931.4. Пам'ятний знак жертвам фашизму та загиблим воїнам-землякам, 1972 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 931.5. Пам'ятний знак на маршруті рейду партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1941, 1971 (іст.). Неподалік села.

М. РОМНИ

932. Богоугодний заклад (шпиталь), 1822 – 26 (архіт.). Московський бульвар, 29.
933. Братська могила жертв фашизму, 1943 (іст.). Вул. Прокопенка. На околиці міста, на території кар'єру цегельного заводу.
934. Братська могила жертв фашизму, 1941 (іст.). За межами міста, на відстані 2,0 км в напрямку с. Піски, біля очисних споруд, на схилі Зеленого яру, біля залізничної лінії «Бахмач – Кременчук».
935. Братська могила жертв фашизму, 1943 (іст.). Вул. Дудіна. На кладовищі, за 25 м від входу по центральній алеї ліворуч.
936. Братська могила радянських активістів, 1919 (іст.). Вул. Дудіна. На кладовищі, у кінці центральної алеї, праворуч.
937. Братська могила радянських воїнів, 1943 – 45 (іст.). Вул. Полтавська, 32. У сквері, біля середньої школи № 7.
938. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 – 45 (іст.). Вул. Горького, 91. На меморіальному комплексі у сквері біля Привокзальної площі.
939. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Чернишевського, мікрорайон Засулля.
940. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Дудіна. На кладовищі, на відстані 20 м від входу по центральній алеї ліворуч.
941. Будинок, у якому мешкав Адамцевич С. О. (іст.). Вул. Пушкіна, 3.
942. Будинок, у якому мешкав і працював Кавалерідзе І. П. (іст.). Вул. Пушкіна, 34. На червоній лінії забудови.
943. Будинок, 1964, у якому протягом 1965 – 72 мешкав і працював Ключина П. Ю. (іст.). Вул. Карла Маркса, 15.
944. Будинок, у якому протягом 1945 – 59 мешкала Деревська О. А. (іст.). Вул. Інтернаціональна, 14. На червоній лінії забудови вулиці, в районі залізничного вокзалу, біля міської загальноосвітньої школи № 14.
945. Будинок, у якому містився повітовий революційний комітет ради робітничих селянських і солдатських депутатів, 1919 – 23 (іст., архіт.). Вул. Коржівська, 76. На червоній лінії забудови вулиці.
946. Будинок, поч. 19 ст., у якому навчався Йоффе А. Ф. (архіт., іст.). Вул. Леніна, 33. На червоній лінії забудови.
947. Вознесенська церква та дзвіниця, 1795-1898 (архіт.) Вул. Леніна, 25.
948. Городище багатощарове (археол.). Розташоване в історичній частині міста, обмежене зі сходу схилом правого корінного берега р. Сула, та яром.
949. Городище багатощарове (археол.). Центр міста, Комсомольський пров., урочища Підгородок і Замок.
950. Городище багатощарове (археол.). Південно-східна околиця міста, урочище Монастирище, за 20 м на північний схід від 3-го Радянського провулку, буд. 41. Низький мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Ромен, біля місця її впадіння в р. Сула.

951. Група могил: Братські /10/ та одиночні /22/ могили радянських воїнів, жертв фашизму, 1941 – 45 (іст.). Вул. Дудіна. На меморіальній ділянці центрального міського кладовища, за 20 м від входу, по центральній алеї праворуч.
952. Дача Бодюха, 1905 (архіт.). Вул. Щорса, 93.
953. Житловий будинок, 1926 – 27 (архіт.). Вул. Луначарського, 50.
954. Житловий будинок залізничників, 1938 (архіт.). Вул. К. Маркса, 6.
955. Комплекс пам'яток: Пам'ятне місце проведення Іллінського ярмарку, торгові ряди Гостиннодвірського майдану (іст., архіт.). У центральній частині міста на Базарній площі, кінець вулиць Руденко, Рози Люксембург.
956. Курганний могильник (археол.). У межах міста, на території метеостанції.
957. Курганний могильник (археол.). На північній околиці с. Лучки за 0,75 км на захід від АЗС та за 0,3 км на південь від поворотку до с. Миколаївка..
958. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів /4/, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). Вул. Червонопрапорна, 9. У сквері біля кінотеатру «Космос».
959. Могила Бажанова М. Д., 1985 (іст.). Вул. Дудіна. На центральній алеї міського кладовища.
960. Могила Божка О. А., 1985 (іст.). Пров. Франка, 1. У центральній частині кладовища мікрорайону Процівка, за 6 м від центральної алеї з лівого боку.
961. Могила Варчука М. І., 1943 (іст.). Вул. Горького, 91. На меморіальному комплексі у сквері біля Привокзальної площі.
962. Могила Воликівського А. Т., 1963 (іст.). Вул. Дудіна. На центральному міському кладовищі, праворуч від центральної алеї.
963. Могила Давиденка О. В., 1987 (іст.). У центральній частині міського кладовища.
964. Могила Деревської О. А., 1959 (іст.). Вул. Дудіна. На міському кладовищі, за 100 м від входу, по центральній алеї ліворуч.
965. Могила Затиркевич-Карпинської Г. П., 1921 (іст., мист.). Вул. Дудіна. На початку міського кладовища, праворуч від центральної алеї.
966. Могила Зінченка С. М., 1983 (іст.). На кладовищі у мікрорайоні Лозове.
967. Могила Ключини П. Ю., 1972 (іст.). Вул. Дудіна. На міському кладовищі ліворуч від центральної алеї.
968. Могила Кондакова О. О., 1984 (іст.). Вул. Дудіна, 2. У південній східній частині центрального кладовища, за 18 м від центральної алеї.
969. Могила Курилова І. О., 1916 (іст.). Базарна площа, 15. У центральній частині міста, біля Святодухівського собору.
970. Могила Ляшенка М. І., 1914 (іст.). Вул. Дудіна. У центральній частині міського кладовища, на відстані 15 м зліва від центральної алеї.
971. Могила Мосієнка П. А., 1998 (іст.). Вул. Дудіна. У центральній частині міського кладовища, праворуч від центральної алеї.
972. Могила Прокопенка Г. М., 1944 (іст.). Вул. Горького. На меморіальному комплексі у сквері біля Привокзальної площі.
973. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На околиці міста, за 100 м на південний захід від р. Великий Ромен, в урочищі «Бердюкова дача», неподалік літнього дитячого табору.
974. Могила Свірського І. Л., 1912 (іст.). Вул. Дудіна. У північно-східній частині центрального міського кладовища.
975. Могила Стратейчука І. І., 1995 (іст.). Вул. Дудіна. На початку міського кладовища, ліворуч від центральної алеї.
976. Могила Уманця А. О. (іст.). Пров. Франка. У центральній частині кладовища мікрорайону Процівка.
977. Могила Шепеля С. А., 1981 (іст.). Вул. Дудіна, 2. У східній частині центрального кладовища, за 25 м від центральної алеї, праворуч від входу.

978. Могила Шкурата С. Й., 1973 (іст.). Вул. Дудіна. У південно-східній частині міського кладовища.
979. Народне училище, 1805 (архіт.). Вул. Леніна, 33.
980. Пам'ятне місце страти жертв фашизму, 1943, 1960 (іст.). Вул. К. Маркса. У центрі міста, на території СПТУ-14.
981. Пам'ятний знак Калнишевському П. І., 1990 (іст., мист.). Вул. Комсомольська, 4. У центральній частині міста, на Покровській горі, на відстані 5 м від лінії забудови, 11 м від шосейної дороги.
982. Пам'ятний знак комсомольцям 20-х років, 1969 (іст.). Площа Щучки.
983. Пам'ятний знак робітникам взуттєвої фабрики, які загинули у Великій Вітчизняній війні, 1973 (іст.). На території ВАТ «Таланпром». Ліворуч від центральної прохідної.
984. Пам'ятний знак робітникам поліграфмашзаводу, які загинули в роки Другої світової війни, 1967 (іст., мист.). Вул. Залізнична.
985. Пам'ятний знак уродженцям Роменщини, учасникам бойових дій в Афганістані та на території інших держав, 2007 (іст.). Сквер на розі вулиці Горького та бульвару Московського.
986. Пам'ятник героям революції «Закутий Прометей і розкутий робітник», 1921 (мист.) Бульвар Жовтневої революції.
987. Пам'ятник Деревській О. А., 1982 (іст., мист.). Вул. Щучки, 57.
988. Пам'ятник Дудіну Ю. І., 1981 (іст., мист.). Бульвар Жовтневої революції.
989. Пам'ятник Мельникову Ю. Д. (іст., мист.). Ст. Ромни. На території залізничного депо.
990. Пам'ятник Островському М. О., 1964 (мист.). Вул. Урицького, 2.
991. Пам'ятник Федьку І. Ф., 1977 (іст., мист.). Вул. Горького, 91.
992. Пам'ятник Хмельницькому Б., 1953 (іст., мист.). Московський бульвар.
993. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1918 (мист.). Бульвар Шевченка, 12. У центрі міста, в парковій зоні.
994. Роменське відділення Державного банку, 1915 (архіт.). Вул. Р. Люксембург, 19, 21.
995. Святодухівський собор з теплою церквою, 1747 – 1867 (архіт.). Пл. Базарна, 15.
996. Школа № 3, 1935 (архіт.). Б-р Шевченка, 16.

РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН

997. **АНАСТАСІВКА С., АНАСТАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 997.1. Курганний могильник (археол.). За 2,8 км на північний схід від північної околиці села, вододіл р. Бобрик і р. Ольшана.
- 997.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.
- 997.3. Могила Белошніченка І. М., 1943 (іст.). На кладовищі.
- 997.4. Могила Зеленко К. І., 1941 (іст., мист.). У центрі села, у сквері.
998. **АНДРІЇВКА С., АНДРІЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 998.1. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села.
- 998.2. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1967 (мист.). Центр села, біля будинку культури.
999. **АНДРІЯШІВКА С., АНДРІЯШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 999.1. Курганний могильник (археол.). 4,0 км на південь від південної околиці села, 1,0 км на схід від автодороги Пирятин-Суми (від межі Сумської області).
- 999.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1986 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 999.3. Могила Литвинова П. М., 1941 (іст.). Біля залізничної станції.

- 999.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині центрального кладовища.
1000. **АРТЮХІВКА С., АРТЮХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1000.1. Вітряк, поч. 20 ст. (архіт.). Розташований на підвищеному відкритому місці при дорозі на околиці села.
- 1000.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст.). У центрі села.
- 1000.3. Поселення багатощарове (археол.). На широкому похилому мисі правого берега р. Громадська, за 3,0 км на північний захід від села, та за 1,5 км на північний схід від с. Лемківщина, праворуч ґрунтової дороги з с. Локня до м. Ромни.
- 1000.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На схилах балки Стриженкова. На дні балки джерело. Розташоване за 1,5 – 2,0 км на захід від села.
1001. **БАСІВКА С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1001.1. Городище багатощарове (археол.). 2,0 км на схід від с. Басівка, на південний захід від с. Пшінчене.
- 1001.2. Курганний могильник (археол.). 0,5 км на північний схід від центра села, плато лівого берега р. Хмелівка.
- 1001.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села.
1002. **БАЦМАНИ С., МАЛОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1002.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На кладовищі.
1003. **БІЛОВОДИ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1003.1. Курган, 2-1 тис. до н.е. (археол.). 1,2 км на південний захід від південної околиці села і 0,75 км на північ від кладовища на північній околиці села, на підвищенні лівого берега р. Сула.
- 1003.2. Меморіальний комплекс: Братська могила жертв фашизму, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). У центрі села, біля сільради.
1004. **БОБРИК С., БОБРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1004.1. Курган (археол.). Територія села
- 1004.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 1004.3. Могила Любарського М. Г., 1943 (іст.). На окраїні села Бобрик.
- 1004.4. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південно-західній частині центрального кладовища.
- 1004.5. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У урочищі «Долина».
- 1004.6. Пам'ятний знак на місці загибелі екіпажу радянського танку «Т-34», 1970 (іст.). При в'їзді в село, на перехресті автотраси Ромни – Київ, близько мосту через річку Бобрик.
- 1004.7. Пам'ятний знак Сінокопу М. Д., 1967 (іст.). У центрі села, біля школи.
1005. **БОРЗЕНКА С., ПЛАВИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1005.1. Курганний могильник (археол.). 1,5 км на захід від західної околиці села.
- 1005.2. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на захід від західної околиці села.
- 1005.3. Курганний могильник (археол.). 1,6 км на захід від західної околиці села.
1006. **ВАСИЛІВКА С., ВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1006.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.
1007. **ВЕДМЕЖЕ С., РОГИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1007.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1007.2. Городище, селище, курганний могильник, ранній залізний вік, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.). 0,5 км на північний схід від с. Посад та за 3,0 км на південь від с. Ведмеже.

1008. **ВЕЛИКІ БУБНИ С., ВЕЛИКОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1008.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
 1008.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північній частині кладовища.
 1008.3. Могила Маркова Л. Г., 1941 (іст.). У центрі села.
 1008.4. Могила Шкіринди В. Ф., 1943 (іст.). У центрі села.
1009. **ВЕЛИКІ БУДКИ С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1009.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1010. **ВОВКІВЦІ С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1010.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
 1010.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
 1010.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села
 1010.4. **Поселення черняхівської культури, 4 ст. (археол.). На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Сула, за 0,7 км на північний схід від села, вздовж вигину лівого схилу гирла широкої балки між с. Пустовійтівка та с. Вовківці.**
1011. **ВОЛОШНІВКА С., ВОЛОШНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1011.1. Курган (археол.). За 1,1 км на північний захід від СТФ, на вододільному підвищенні безіменного струмка.
 1011.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.
1012. **ВОЩИЛИХА С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1012.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села, біля школи.
1013. **ГАЇ С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1013.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля школи.
1014. **ГАЛКА С., ГАЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1014.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1014.2. Могила Люльки А. С., 1928 (іст.). У центрі села.
1015. **ГЕРАСИМІВКА С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1015.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Біля автотраси Ромни – Суми, на околиці села.
 1015.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
1016. **ГЛИНСЬК С., ГЛИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1016.1. Братська могила жертв фашизму, 1941– 43 (іст.). На відстані 1,5 км на захід від с. Глинськ, на узліссі урочища Олександрівка.
 1016.2. Братська могила партизанів громадянської війни, 1919 (іст.). У центрі села.
 1016.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку, біля старого приміщення лікарні.
 1016.4. **Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У парку Глинського СПТУ № 37.**
 1016.5. Городище, ранній залізний вік (археол.). На трапецієподібному виступі лівого берега р. Локня, зліва від дороги до с. Хоминці, за 1,0 км на захід до с. Глинськ.
 1016.6. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.). У східній частині села, в урочищі «Замчище».
- 1016.7. Миколаївська церква, 1791-1794 (архіт.). Вул. Т. Шевченка, 16.
 1016.8. Могила Кузьменка І. А., 1942 (іст.). У центрі села Глинськ, у парку СПТУ-37.
 1016.9. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1953 (мист.). Центр села, на подвір'ї училища.
 1016.10. Фортеця, 18 ст. (архіт.).
1017. **ГОЛІНКА С., НОВОГРЕБЕЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
 1017.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
 1017.2. Могила Стрельбицького І. П., 1900 (іст.). На кладовищі.

1018. **ГРИШИНЕ С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1018.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.
 1018.2. Пам'ятний знак Потебні О. О., 1978 (іст., мист.). У центрі села, біля школи.
 1018.3. Могила Сім'ї Г. В., 1931 (іст.). У південно-західній частині кладовища.
1019. **ГУДИМИ С., АНДРІЯШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1019.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1020. **ДЗЕРКАЛЬКА С., ДІБРОВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1020.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). На околиці села, біля магазину.
1021. **ДУБИНА С., ХОМИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1021.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків (іст.).
1022. **ЖИТНЕ С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1022.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1022.2. Вітряк, поч. 20 ст. (архит.). На підвищеному відкритому місці на околиці села, при дорозі поряд з кладовищем.
 1022.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У східній частині центрального сільського кладовища.
1023. **ЗАЛАТИХА С., НОВОГРЕБЕЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
 1023.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
 1023.2. Курган (археол.). 1,0 км на захід від села.
 1023.3. Курган (археол.). 0,5 км на північний схід від східної околиці села, в полі.
 1023.4. Курган (археол.). 0,7 км на південь від східної околиці села, в полі.
 1023.5. Курган (археол.). 1,5 км на південний схід від села, 0,2 км праворуч автодороги.
 1023.6. Курганний могильник (археол.). 0,4 км на північний захід від села, ліворуч ґрунтової дороги до хут. Залатиха.
 1023.7. Курганний могильник (археол.). 1,0 км на схід від села, 0,6 км праворуч автодороги, що веде до села.
 1023.8. Майдани (археол.). 2,0 км на південний схід від села, ліворуч автодороги.
1024. **ЗАРУДДЯ С., ЗАРУДЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1024.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1025. **ЗЕЛЕНКІВЩИНА С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1025.1. Могила Попова М. І., 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
1026. **КАЛИНІВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1026.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1027. **КАШПУРИ С., ПЕРЕХРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1027.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.
1028. **КОРЖІ С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1028.1. Братська могила червоноармійців, 1919 (іст.). У центрі сільського кладовища.
 1028.2. Курганний могильник (археол.). За 1,5 км на південний схід від східної околиці села Коржі та за 0,55 км на північ від північної околиці села Садове.
 1028.3. Курганний могильник (археол.). За 1,6 км на схід від східної околиці села. Займає підвищену ділянку межиріччя Рашівки та Сули.
 1028.4. Курганний могильник (археол.). За 1,0 км на північний захід від східної околиці села в полі. Займає підвищення правого корінного берега р. Сула.
 1028.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1029. **КОРОЛІВЩИНА С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1029.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села.
 1029.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На лівому березі р. Олава, за 0,5 км на північний схід від села.

1030. **КОСАРІВЩИНА С., ДІБРОВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1030.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1989 (іст.). На північно-східній околиці села.
1031. **ЛЕВЧЕНКИ С., ДОВГОПОЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1031.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
 1031.2. Комора, 20 ст. (архіт.). На невеликій терасі між церквою та річкою.
 1031.3. Меморіальний комплекс: Могила Мусіна С., 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.
 1031.4. Троїцька церква, 1768 (архіт.). У центральній частині села, на підвищеній терасі біля річки при повороті дороги.
1032. **ЛІСКІВЩИНА С., АРТЮХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1032.1. Вітряк, 20 ст. (архіт.). В полі далеко від села на фоні лісосмуги. Є акцентним об'єктом ландшафту.
 1032.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південному схилі балки Бурвулиха, на південній околиці села.
1033. **ЛОКНЯ С., ХОМИНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1033.1. Братська могила партизанів (іст.).
 1033.2. Братська могила борця за радянську владу Соколовського Ф. Т. та радянських воїнів часів Великої Вітчизняної війни, 1918, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.
1034. **ЛУЦЕНКОВЕ С., АНДРІЯШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1034.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
1035. **МАЛЕ С., ЗАРУДЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1035.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь Данченка А. М., 1943, 1971 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1035.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.
1036. **МАЛІ БУБНИ С., МАЛОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1036.1. Курган (археол.). 0,3 км на південний схід від південної околиці села, на водороздільно му підвищенні між двох безіменних струмків, південніше дороги Малі Бубни – Ярмолинці.
 1036.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). У центрі села.
 1036.3. Пам'ятник Барташу Д. О., 1978 (іст., мист.). У центрі села.
1037. **МАРКІВСЬКЕ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА**
 1037.1. Курган (археол.). 0,6 м на південний схід від південно-східної околиці села.
 1037.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). У центрі села.
 1037.3. Могила радянського воїна (іст.).
1038. **МАТЛАХОВЕ С., ВЕЛИКОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1038.1. Могила Хандоги П. П., 1955 (іст.). У північно-східній частині центрального кладовища села.
1039. **МИКОЛАЇВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1039.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-західній частині кладовища.
 1039.2. Курганний могильник «Роблена Могила» (ареол.) За 2,5 км на південний захід від села Хмелів в урочищі Роблена Могила.
 1039.3. Курганний могильник «Шведські Могили». (археол.). За 2,0 км на північний схід від східної околиці с. Миколаївка, за 1,0 км на захід від західної околиці с. Борозенка та за 1,8 км на південь від південної околиці с. Горове, в урочищі Шведські Могили.
 1039.4. Могила Ковган М. І., 1994 (іст.). У центрі кладовища.
1040. **МОКІЇВКА С., РІПЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1040.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.
1041. **МОСКАЛІВКА С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1041.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1041.2. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села.
1042. **НОВА ГРЕБЛЯ С., НОВОГРЕБЕЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1042.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1042.2. Могила Воропаєва О. М., 1941 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1042.3. Могила Соломонова Ю. Д., 1943 (іст.). У центрі села.
- 1042.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1043. **НОВОПЕТРІВКА С., АНАСТАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1043.1. Пам'ятний знак Кавалерідзе І. П. (іст.). У центрі села.
1044. **ОВЛАШІ С., ДОВГОПОЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1044.1. Могила Карікова В. Д., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1044.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.
1045. **ОЛЕКСІЙКА С. ПЕРЕХРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1045.1. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
1046. **ПЕРЕКОПКА С., ПЕРЕКОПІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1046.1. Братська могила радянських активістів, 1920 (іст.). На центральному кладовищі села.
- 1046.2. Братська могила радянських активістів, 1920 (іст.). На кладовищі в урочищі Піски.
- 1046.3. Братська могила радянських активістів, 1920 (іст.). У північно-східній частині центрального кладовища.
- 1046.4. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села.
1047. **ПЕРЕХРЕСТІВКА С., ПЕРЕХРЕСТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1047.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1048. **ПІСКИ С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1048.1. Могила Матвєєва Є. І., 1943 (іст.). У східній частині кладовища.
- 1048.2. Поселення багаточарове (археол.). Південно-східна околиця села, виступи борової тераси правого берега р. Сула.
1049. **ПЛАВИНИЦЕ С., ПЛАВИНИЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1049.1. Іоанна Богослова церква, 1776 (архіт.). На пагорбі біля річки Сули в мальовничій місцевості.
- 1049.2. Курганний могильник (археол.). Між селами Загребелля та Плавинище.
- 1049.3. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села.
1050. **ПОГОЖА КРИНИЦЯ С., ПОГОЖОКРИНИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1050.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля школи.
1051. **ПОПІВЩИНА С., АНАСТАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1051.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села.
1052. **ПОСАД С., ВЕЛИКОБУБНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1052.1. Братська могила радянських військовополонених та жертв фашизму, 1941 – 45 (іст.). За 500 м від західної околиці села, у лісі, в урочищі «Посад».
- 1052.2. Могила Горлова Є. Я., 1943 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1053. **ПРАВДЮКИ С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1053.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища.
- 1053.2. Поселення пеньківської культури (археол.). На правому березі невеликого струмка за 0,7 км села, зліва від шосе Київ – Суми.

1054. **ПУСТОВІЙТІВКА С., ПУСТОВІЙТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1054.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Перед входом на центральне кладовище.
- 1054.2. Братські могили радянських воїнів (4), 1943 (іст.). У центрі села, біля Троїцької церкви.
- 1054.3. Курганний могильник (археол.). Мис правого берега р. Хмелівка, місце, де вона впадає в р. Сула, територія колишнього с. Оксютинці.
- 1054.4. Могила Дудника Г. Д., 1941 (іст.). У північно-західній частині центрального кладовища.
- 1054.5. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1054.6. Троїцька церква (архіт.). Дерев'яна церква стоїть у центральній частині села на незначному підвищенні.
1055. **РІШКИ С., РІПЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1055.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 1055.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
- 1055.3. Різдва Христового церква, 1764 (архіт.). Дерев'яна церква міститься на підвищеній терасі над долиною річки.
1056. **РОГИНЦІ С., РОГИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1056.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля магазину.
1057. **САЛОГУБІВКА С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1057.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.
- 1057.2. Пам'ятник Гнідашу К. С., 1975 (іст., мист.). У центрі села.
1058. **СЕНЕНКОВЕ С., ПЛАВИНИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1058.1. Могила Глуценка М. Ф., 1982 (іст.). У північній частині центрального кладовища.
1059. **СМІЛЕ С., СМІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1059.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, в районі Протасівки.
- 1059.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 1059.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі «Лиса гора».
- 1059.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища «Бурти», справа від входу.
- 1059.5. Братська могила учасників Громадянської війни, 1919 (іст.). У центрі села.
- 1059.6. Курган (археол.). 4,0 км на північний захід від центра села, 2,0 км на північний захід від МТФ.
- 1059.7. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села.
1060. **СУЛИМИ С., СУЛИМІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1060.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля сільради.
1061. **ХМЕЛІВ С., ХМЕЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1061.1. Курганний могильник (археол.). У лісі поблизу села.
- 1061.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 1061.3. Пам'ятний знак Вовні П. О., 2006 (іст.). Вул. Вовни, центр села.
- 1061.4. Пам'ятний знак Северину І. К., 2005 (іст.). Вул. Северина, центр села, біля лікарні.
- 1061.5. Пам'ятник Федьку І. Ф., 1967 (мист.).
1062. **ХОМИНЦІ С., ХОМИНЦІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1062.1. Поселення багатозарове (археол.). На правому березі р. Локня, за 3,0 км вище села.

- 1062.2. Поселення черняхівської культури, 3 – 4 ст. н. е. (археол.). На правому березі р. Локня, за 1,2 – 1,5 км вище села.
- 1062.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля сільради.
1063. **ЧЕБРЯКИ С., ГЛИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1063.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у парку біля Будинку культури.
1064. **ЧЕРВОНЕ С., СМІЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1064.1. Курганний могильник (археол.). Біля південної околиці села, урочище Могили.
- 1064.2. Могила Манухи Г. С., 1994 (іст.). У центрі кладовища.
1065. **ЧИЖИКОВЕ С., ГРИШИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1065.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1066. **ШУМСЬК С., АРТЮХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1066.1. Городище роменської культури (археол.).
- 1066.2. Могила Вашкевича Г. С., 1923 (іст.). При в'їзді до села, ліворуч від автодороги Ромни – Глинськ, на березі р. Сула.
1067. **ЯРМОЛИНЦІ С., КОРЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1067.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1067.2. Група курганних могильників (археол.).
1068. **ЯРОШІВКА С., ЯРОШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1068.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.

СЕРЕДИНО-БУДСЬКИЙ РАЙОН

1069. **БЛОУСІВКА С., СТЯГАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1069.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На території колишнього села.
- 1069.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1977 (іст.). За 34 км від райцентру.
1070. **БОРОВИЧІ С. КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1070.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1070.2. Поселення багатощарове (археол.). 0,5 км на південний захід від села, на лівому березі р. Свига, в урочищі Білиця.
- 1070.3. Поселення багатощарове (археол.). 0,5 км на північний-захід від села, на правому березі р. Свига, в урочищі Борові.
- 1070.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,0 км на південний захід від села, в урочищі Зване (Мелине) Озеро.
- 1070.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,5 км на південний захід від села, в північній частині лісу Мерзлик.
- 1070.6. Поселення, епоха неоліту (археол.). 0,5 км на південний захід від села, на лівому березі р. Свига, в урочищі Гумнище.
- 1070.7. Поселення, епоха неоліту (археол.). 0,35 км південний-захід від села, в урочищі Лядка.
1071. **ВЕЛИКА БЕРІЗКА С., ВЕЛИКОБЕРІЗКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1071.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1071.2. Могила Усикова А. І., 1921 (іст.). На кладовищі, справа від центрального входу.
- 1071.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1941, 1977 (іст.). За 18 км від райцентру.
- 1071.4. Пам'ятний знак Усикову А. І., 1973 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1072. **ГАВРИЛОВА СЛОБОДА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1072.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На кладовищі.

- 1072.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 18 км на північний захід від райцентру.
1073. **ГОЛУБІВКА С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1073.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1073.2. Пам'ятне місце бойової операції партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1942, 1971 (іст.). По дорозі між селами Велика Берізка і Голубівка.
- 1073.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1978 (іст.). За 22 км на захід від райцентру.
1074. **ЖИХОВЕ С., ЖИХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1074.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст., мист.). У центрі села, біля сільради.
1075. **ЖУРАВКА С., ОЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1075.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На кладовищі.
- 1075.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Біля сільради.
- 1075.3. Поселення багатощарове (археол.). 1,0 км на південний захід від села, в урочищі Селище.
- 1075.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,5 км на південь від села, в урочищі Хутір.
- 1075.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 7,0 км на північний захід від села Кренидівка та 3,0 км на північ від села Очкине в урочищі Дубицька.
1076. **ЗНОБ-НОВГОРОДСЬКЕ СМТ., ЗНОБ-НОВГОРОДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1076.1. Братські могили жертв фашизму, 1941 – 42 (іст.). На території лікарні, біля озера.
- 1076.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1942 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1952 (іст.). У центрі села.
- 1076.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1981 (іст.). За 36 км від райцентру на північний захід.
1077. **ЗНОБ-ТРУБЧЕВСЬК С., ЗНОБ-ТРУБЧЕВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1077.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, льотчиків та партизанів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1981 (іст.). При в'їзді у село.
- 1077.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1941, 1978 (іст.). За 40 км на захід від райцентру.
1078. **КАМ'ЯНКА С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1078.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1078.2. Пам'ятне місце, де у 1942 партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака здійснило перехід через залізницю, 1942, 1971 (іст.). Біля переїзду в с. Кам'янка.
1079. **КРАСИЧКА С., ЖИХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1079.1. Пам'ятне місце спаленого села, 1941, 1980 (іст.). За 20 км на захід від райцентру.
1080. **КРЕНИДІВКА С., КРЕНИДІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1080.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1080.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 47 км на захід від райцентру.
- 1080.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 7,0 км на північний захід від села Кренидівка та 3,0 км на північ від села Очкине в урочищі Дубицька.
1081. **КРИВОНОСІВКА С., КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1081.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). В урочищі Касеевка, за 400м на північний захід від села Кривonosівка.
- 1081.2. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Урочище Касеевка.
- 1081.3. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Урочище Пасіка. Лісове кладовище.
- 1081.4. Братська могила радянських льотчиків, 1941 (іст.). Урочище Касеевка. Кладовище в лісі.
- 1081.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села.
- 1081.6. Могила радянського воїна (іст.). Урочище Бор.
- 1081.7. Поселення багатшарове (іст.). 5,0 км на захід-південний захід від села в урочищі Репетин, за 1,8 км на схід від озера Репетин.
1082. **ЛІСНЕ С., ГОЛУБІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1082.1. Братські могили радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На березі р. Знобівка, за 300 м від центральної дороги.
- 1082.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 25 км від райцентру.
1083. **ЛІСОВА ПОЛЯНА С., РОМАШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1083.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, зліва від входу.
1084. **ЛУЖКИ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1084.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля клубу.
- 1084.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.
1085. **ЛУКАШЕНКІВСЬКЕ С., ВЕЛИКОБЕРІЗКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1085.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1086. **МЕФОДІВКА С., КРЕНИДІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1086.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). На околиці села. За 300 м від старого кладовища.
- 1086.2. Братська могила партизанів, 1943 (іст.). Кладовище. Праворуч від входу, 300 м углиб.
- 1086.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1086.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Західна околиця села.
- 1086.5. Братська могила радянських воїнів (іст.). На кладовищі, за 200 м прямо від входу.
- 1086.6. Могила Компанейця Ф. Г., 1976 (іст.). На кладовищі, справа від центрального входу.
- 1086.7. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Неподалік від старого кладовища, біля поселення КІМ.
- 1086.8. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 37 км на захід від райцентру.
- 1086.9. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села.
- 1086.10. Пам'ятний знак Четвертакову Я. В., 1966 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1087. **НОВА ГУТА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1087.1. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 20 км на північний захід від райцентру.
1088. **НОВА СПАРТА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1088.1. Пам'ятне місце спаленого села, 1943, 1980 (іст.). За 30 км від райцентру.
1089. **НОВОВАСИЛІВКА С., НОВОВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1089.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.
- 1089.2. Пам'ятне місце знаходження штабу партизанського з'єднання Сабурова О. М., 1941, 1967 (іст.). У центрі села.
- 1089.3. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 54 км на північний захід від райцентру.

- 1089.4. Поселення багатощарове (археол.). 3,5 км на південний захід від села, в ур. Макарівщина.
- 1089.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 2,0 км на північ від села, в урочищі Грициків Горб.
- 1089.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). 1,8 км на північ від села та 0,3 км на південь від ур. Грициків Горб.
1090. **ОЧКИНЕ С., ОЧКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1090.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1090.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 55 км на захід від райцентру.
- 1090.3. Пам'ятне місце формування Новгород-Сіверського полку, 1918, 1952.(іст.). У центрі села.
- 1090.4. Поселення багатощарове «Мис Очкинський» (археол.). 2,0 км на південь від села.
- 1090.5. Поселення, епоха неоліту (археол.). 1,5 км на північний схід від села, в лісі.
- 1090.6. Поселення, епоха неоліту (археол.). На північно-західній околиці села, вздовж вул. Підгірна.
1091. **ПИГАРІВКА С., ПИГАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1091.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.
1092. **ПОРОХОНЬ С., РОЖКОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1092.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1093. **РОГ С., ПИГАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1093.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1094. **РОЖКОВИЧІ С., РОЖКОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1094.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1094.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1094.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На узліссі Підлісного Яру, праворуч від дороги до с. Ситне.
1095. **РОМАШКОВЕ С., РОМАШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1095.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У західній частині кладовища.
- 1095.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1096. **РУДНЯ С., ЖИХІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1096.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села.
- 1096.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1943, 1980 (іст.). За 30 км на захід від райцентру.
1097. **СЕРЕДИНА-БУДА СМТ., СЕРЕДИНОБУДСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1097.1. Будинок, поч. 20 ст., у якому в 1918 містився повітовий ревком (іст.). Вул. Старовокзальна, 32. На червоній лінії забудови вулиці.
- 1097.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, жертв фашизму, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). У центрі парку «Мирщина».
- 1097.3. Миколаївська церква, 18 ст. (архт.). Мурована безбанна церква загального типу стоїть на околиці містечка на кладовищі.
- 1097.4. Пам'ятне місце бойової операції партизанського загону Сабурова О. М., 1941, 1967 (іст.). На пероні станції Зернове, ліворуч від входу у будинок вокзалу.
- 1097.5. Пам'ятне місце розташування бази постачання 1-ї та 2-ї Українських Радянських дивізій, 1918, 1967 (іст.). На станції Зерново (м. Середина-Буда).
- 1097.6. Пам'ятний знак на честь ходоків до Леніна В. І., 1917, 1983 (іст.). У центрі міста.

- 1097.7. Різдва Богородиці церква, сер. 19 ст. (архіт.). Вул. К. Лібкнехта, 3.
 1098. **СИТНЕ С., РОЖКОВИЦЬКА СІЛЬРАДА**
 1098.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1098.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, праворуч від центрального входу.
1099. **СТАРА ГУТА С., СТАРОГУТСЬКА СІЛЬРАДА**
 1099.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі.
 1099.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1099.3. Пам'ятне місце базування партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1942, 1971 (іст.). У центрі села.
 1099.4. Пам'ятне місце, де розташовувався штаб партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1942, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
 1099.5. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). За 25 км на північний захід від райцентру.
1100. **СТЯГАЙЛІВКА С., СТЯГАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1100.1. Братська могила радянських воїнів, партизанів та радянських військовополонених, 1941, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
 1100.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1980 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1100.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південний схід від села, на лівому березі р. Знобівка, 0,1 км ліворуч мосту при виїзді з села до дороги Середино-Буда – Зноб-Новгородське.
1101. **ТАБОРИЩЕ С., КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1101.1. Могила Бобкова М. І., 1943 (іст.). На кладовищі.
 1101.2. Могила Матвєєва М. К., 1943 (іст.). Околиця села. На полі під дубом.
 1102. **УРАЛОВЕ С., УРАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1102.1. Братська могила радянських льотчиків, 1941 (іст.). На кладовищі, справа від входу.
 1102.2. Меморіальний комплекс: Братська могила червоноармійців, 1918; Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села.
 1102.3. Пам'ятне місце розташування штабу Першого Білоруського фронту під командуванням Рокосовського К. К., 1943, 1971 (іст.). Вул. Мешкова, у центрі села.
 1102.4. Пам'ятне місце формування 3-го батальйону 1-го полку Червоного козацтва під командуванням Туровського С. А., 1918, 1971 (іст.). У центрі села, біля сільради.
1103. **ХИЛЬЧИЧІ С., КРИВОНОСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1103.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На території Хільчанської лікарні.
 1103.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
 1103.3. Пам'ятне місце розташування штабу 1-го полку Червоного козацтва, 1918, 1967 (іст.). Біля клубу.
1104. **ЧЕРВОНЕ С., КРЕНИДІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1104.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). На кладовищі.
 1104.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На околиці села. На перехресті, обабіч однієї з доріг.
1105. **ЧЕРНАЦЬКЕ С., ЧЕРНАЦЬКА СІЛЬРАДА**
 1105.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.

СУМСЬКИЙ РАЙОН

1106. **БАСІВКА С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1106.1. Братська могила жертв фашизму, 1941 (іст.). На кладовищі.
 1106.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Вул. Тесленка, центр села, біля сільради.
1107. **БЕЗДРИК С., БЕЗДРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
 1107.1. Городище, ранній залізний вік (археол.) 3,0 км на північний схід від північної околиці села Бездрик.
 1107.2. Курганний могильник (археол.). Розташований з напільного боку скіфського городища, за 4 (3,6?) км на північ від села.
 1107.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Центр села, біля дитсадка.
 1107.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). На території с. Бездрик. Поселення займає схил правого берега р. Бездрик.
 1107.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,2 км на північ від північної околиці с. Бездрик.
 1107.6. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 1,0 км на північ від північної околиці с. Бездрик.
1108. **БИТИЦЯ С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА**
 1108.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля сільради.
 1108.2. Братська могила радянських воїнів та партизана, 1943 (іст.). У північній частині кладовища, 6 ряд 10 могила зліва.
 1108.3. Городище багат шарове (археол.). 2,0 км на північний схід від східної околиці села.
 1108.4. Городище, селище, раннє середньовіччя (археол.). 2,0 км на схід від с. Битиця, біля дороги з с. Битиця в с. Микільське, на корінному правому березі р. Псел.
 1108.5. Могила радянського партизана, 1943 (іст.). У північній частині кладовища, 3 ряд, 3 могила.
 1108.6. Олександра Невського церква, 1755 – 19 ст. (архіт.). Міститься в північно-західній частині села, на відкритому майданчику, що ледь понижається до заходу.
 1108.7. Поселення, раннє середньовіччя (археол.). 2 км на схід від с. Битиця, біля дороги з с. Битиця в с. Микільське, на корінному правому березі р. Псел.
1109. **БІЛОВОДИ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА**
 1109.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
 1109.2. Могила Власюкова Я. О., 1984 (іст.). На сільському кладовищі.
 1109.3. Могила Мазуренка А. В., 1984 (іст.). Вул. Молодіжна. На центральній алеї кладовища, зліва.
1110. **БРОВКОВЕ С., ШПИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1110.1. Ґрунтовий могильник (?) (археол.). 0,6 км на південний схід від південно-східної околиці села, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.
 1110.2. Поселення багат шарове (археол.). Розташоване на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел за 1,3 км на південний схід від південно-східної околиці с. Бровкове та за 1,3 км на схід від північної околиці с. Харківщина. Південну частину пам'ятки займає хутір Закладна, інша територія розорюється.
1111. **ВАКАЛІВЩИНА С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА**
 1111.1. Братська могила мирних жителів, 1943 (іст.). На південній околиці села, обабіч дороги Вакалівщина – Битиця.
 1111.2. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У північній частині кладовища, 10 ряд 11 могила.
 1111.3. Городище, ранній залізний вік (археол.). 5 км на північ від села, поблизу мінерального джерела «Вакаловщина».
 1111.4. Пам'ятний знак на місці спаленого села, 1943, 1992 (іст.). При в'їзді в село.

- 1111.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південній околиці села, при в'їзді в село з боку с. Битиця.
- 1111.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південній околиці села праворуч дороги Битиця – Вакалівщина.
1112. **ВЕЛИКА ЧЕРНЕЧЧИНА С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1112.1. Братська могила членів революційного гуртка, розстріляних жандармами у 1905, 1947 (іст.). На кладовищі.
- 1112.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943 – 45; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Кірова, центр села, біля Будинку культури.
- 1112.3. Могила Петрова Г. Т., 1996 (іст.). У західній частині кладовища, справа від центрального входу.
- 1112.4. Могила Семенюти А. М., 1978 (іст.). Кладовище.
- 1112.5. Поселення, ранне середньовіччя (археол.). Розташоване на пониженій ділянці лівого корінного берега р. Псел в межах с. Велика Чернещина в тому місці, де шосе Суми – Миропілля повертає на північ та спускається в заплаву річки.
1113. **ВЕЛИКІ ВІЛЬМИ С., ВЕЛИКОВІЛЬМІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1113.1. Курганний могильник (археол.). 0,25 км на північ від північної околиці села.
1114. **ВЕРХНЯ СИРОВАТКА С., ВЕРХНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1114.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. 8-го Березня, центр села, біля сільради.
- 1114.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1919 (іст.). На кладовищі, на відстані 5,0 м від входу.
- 1114.3. Курган (археол.). 2,0 км на південь від міста, ліворуч від об'їзної дороги.
- 1114.4. Курганний могильник (археол.). 1,9 км зліва від об'їзної дороги навколо м. Суми, за 1 – 2 км від виходу її на автостраду Суми – Харків, на захід від села та на південний схід від м. Суми.
- 1114.5. Курганний могильник (археол.). 0,9 км зліва від об'їзної дороги навколо м. Суми, за 1 км від виходу її на автостраду Суми – Харків, на південний захід від села.
- 1114.6. Курганний могильник (археол.). Зліва від об'їзної дороги навколо м. Суми, за 2 км від виходу її на автостраду Суми – Харків, поблизу господарського двору колишнього колгоспу «Маяк».
- 1114.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). Центр села, біля школи.
- 1114.8. Пам'ятник Бочкіну І. Ю., 1967 (іст., мист.). Центр села, біля школи на меморіальному комплексі, зліва від стели.
- 1114.9. Поселення багатшарове (археол.). 0,35 км на південь від північно-західної околиці села.
- 1114.10. Поселення багатшарове (археол.). У північній частині села, поблизу автомобільного мосту.
- 1114.11. Поселення, бронзовий вік /Вакалівщина-1/ (археол.). 0,6 км на схід від південної околиці села.
- 1114.12. Поселення, ранній залізний вік (археол.). 0,3 км на південний схід від с. Залізник та за 0,2 км на північ від с. Верхня Сироватка.
- 1114.13. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На східній околиці села, за 0,15 км від залізниці.
- 1114.14. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). На північно-східній околиці села.
1115. **ВІЛЬШАНКА С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1115.1. Церковнопарафіяльна школа, 1914 (архіт.). Будівля міститься на південно-східній околиці села, віддалена від житлової забудови.
1116. **ВОДОЛАГИ С., БІЛОВОДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1116.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.
1117. **ВОЛОДИМИРІВКА С., ОЛЕКСІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1117.1. Братська могила радянським воїнів, 1943 (іст.). Вул. Пушанка, центр села, біля магазину.
- 1117.2. Могила Пушанка О. П., 1976 (іст.). На сільському кладовищі, за 30 м від прямо від ритуального майданчика.
1118. **ГОЛОВАШІВКА С., СТЕПАНІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1118.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Вул. Дімітрова, центр, біля клубу.
1119. **ГІРНЕ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1119.1. Курган (археол.). 1,0 км на північ від села поблизу об'їзної дороги, поблизу будівель колишнього радгоспу «Сумський», поряд з розвилкою ґрунтових доріг, що ведуть до аеропорту та с. Мамаєвщина.
- 1119.2. Поселення багатшарове (археол.). Розташований в межах західної частини с. Гірне.
1120. **ДЗЕРЖИНСЬКЕ С., НИЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1120.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Кладовище № 2, 1 ряд 1 могила зліва.
- 1120.2. Поселення багатшарове – 1 (археол.). 0,1 км на північний схід від будівель колишнього МТФ с. Держинське.
- 1120.3. Поселення багатшарове – 2 (археол.). На північно-західній околиці с. Держинське.
1121. **ДОЦЕНКІВКА С., СУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1121.1. Курган (археол.). 2 км від автодороги Суми – Ромни, праворуч від дороги в село, поруч з вишкою газопроводу «Уренгой – Ужгород».
1122. **ЄЛИСЕЄНКОВЕ С., САДІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1122.1. Курган (археол.). 1 км на північний захід від села, біля зупинки автобуса на автотрасі Суми – Ромни, за 0,05 км від неї.
1123. **ЖОВТНЕВЕ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1123.1. Поселення, кївська культура (археол.). Розташоване в межах села.
- 1123.2. Поселення, ранньослов'янське (археол.). На південно-західній околиці села.
1124. **ЗАЛІЗНЯК С., ВЕРХНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1124.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, в сквері біля клубу.
- 1124.2. Могила Паліцина О. О., 1816 (іст.). Неподалік від колишньої садиби, у лісі, на місці сімейного склепу.
1125. **ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1125.1. Археологічний комплекс: Городище, ранне середньовіччя, курганий та ґрунтовний могильники, поселення (археол.). На правому березі р. Псел за 3,5 км від міста Суми, на зарослій старим лісом місцевості корінного берега, розташованих в урочищі Крейдище, що знаходиться за 1,5 км на південний схід від села.
- 1125.1.1. Городище, ранне середньовіччя (археол.). Комплекс, який складається з городищ, відкритого поселення, курганного та ґрунтового могильників розташований на правому березі р. Псел за 3,5 км від міста Суми, на зарослій старим лісом місцевості корінного берега, розташованих в урочищі Крейдище, що знаходиться за 1,5 км на південний схід від с. Зелений Гай.
- 1125.1.2. Ґрунтовий могильник (археол.). Окрім курганного могильника при роботах на поселенні, що розташоване безпосередньо поруч з городищами, виявлений ґрунтовий могильник.
- 1125.1.3. Курганий могильник (археол.). Розташований на плато корінного берега р. Псел за 1,5 км нижче за течією від села та на північний схід від городищ, приблизно за 0,3 – 0,6 км від них.
- 1125.1.4. Поселення (археол.). На прилеглий до городищ території.
- 1125.2. Курганий могильник (археол.). На північній околиці села, на мисі правого корінного берега р. Псел, в урочищі Красне.

- 1125.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 0,9 км на південь від будинку Піщанського лісництва та за 1,5 км на південний схід від південної околиці села.
- 1125.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). Північно-східна околиця села, праворуч ґрунтової дороги з с. Зелений Гай до с. Пушкарівка.
- 1125.5. Поселення-1, багатощарове (археол.). На південно-західній околиці села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.
- 1125.6. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). На північній околиці села, на мисоподібному підвищенні правого берега р. Псел.
1126. **ІВОЛЖАНСЬКЕ СМТ., КИЯНИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1126.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Біля автобусної зупинки на трасі Суми – Курськ.
1127. **КАПІТАНІВКА С., КЕКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1127.1. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки громадянської та Великої вітчизняної воєн земляків, 1962 (іст.).
1128. **КЕКИНЕ С., КЕКИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1128.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 1128.2. Могила Кривушенка В. О., 1982 (іст.). На центральній алеї кладовища, зліва від входу 4-й ряд, п'ята могила.
- 1128.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Вул. Центральна, центр села.
1129. **КИЯНИЦЯ СМТ., КИЯНИЦЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1129.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі дендропарку.
- 1129.2. Палац і парк, друга пол. 19 ст. (архіт.). Палацово-парковий ансамбль площею 56 га міститься при в'їзді в селище на активному рельєфі, що включає пагорби, яри, долини, каскад ставків, діброви, а також палац.
- 1129.2.1. Палац, друга пол. 19 ст. (архіт.). Височить у центрі великої відкритої галявини на березі ставу.
- 1129.2.2. Парк, друга пол. 19 ст. (архіт.).
1130. **КІНДРАТІВКА С., КІНДРАТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1130.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля магазину.
1131. **КОНОНЕНКОВЕ С., ПЛАВИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1131.1. Поселення багатощарове (археол.). На західній околиці села на правому березі безіменного струмка (права приток р. Сумка, права притока р. Псел).
1132. **КОСІВЩИНА С., КОСІВЩИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1132.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Вул. Лесі Українки, центр села, біля Будинку культури.
- 1132.2. Могила Богодушко Є. Я., 1983 (іст.). Кладовище, за 5,0 м від центрального входу та 25 м вліво.
- 1132.3. Пам'ятник Лесі Українці, дата? (іст., мист.). Сквер. У центрі села.
- 1132.4. Поселення багатощарове (археол.). На південній околиці села. Займає надзаплавну терасу лівого берега безіменного струмка, що впадає в р. Сумка (права притока р. Псел).
1133. **КРОВНЕ С., КРОВНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1133.1. Курган (археол.). На північно східній околиці с. Кровне, за 0,2 км на північ від автошляху Кровне – Стецьківка.
- 1133.2. Курганний могильник (археол.). 3,0 км на південний схід від с. Кровне та за 3,5 км від с. Рогізне, за 80 м на захід від ґрунтової дороги, яка веде з с. Кровне до с. Рогізне на високому корінному березі р. Олешня, в полі.

- 1133.3. Поселення, черняхівська культура (археол.). 0,3 км на північний схід від села. Займає похилий схил тераси правого берега р. Олешня.
- 1133.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1980 (іст.). Вул. Центральна, центр села.
1134. **ЛИПНЯК С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1134.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Ліворуч дороги з м. Суми до с. Велика Чернещина, за 1,2 – 1,3 км на північний захід, за 0,3 км не доїжджаючи будівель колишньої МТФ.
1135. **ЛІКАРСЬКЕ С., ПОСТОЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1135.1. Могила Мальшукова О. Ф., 1941 (іст.). У південній частині кладовища, перший ряд, четверта могила зліва, на відстані 22 м від входу.
- 1135.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1136. **ЛОКНЯ С., БАСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1136.1. Могила Огороднікова І. О., 1943 (іст.). Вул. Кириченка, центр села, біля клубу.
- 1136.2. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 2007 (іст.). Місце хати сім'ї Семиноженка В.
1137. **МАМАЄВЩИНА С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1137.1. Археологічний комплекс: поселення епохи бронзи, черняхівської культури, давньоруського часу та могильник черняхівської культури (археол.). Між хутором Мамаєвщина та очисними спорудами м. Суми.
1138. **МИКІЛЬСЬКЕ С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1138.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). 5 – 6 км на схід – північний схід від села, в лісі, по обидві сторони від ґрунтової дороги до с. Могриця.
- 1138.2. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На південній околиці с. Микільське, на дюнному підвищенні правого берега р. Псел.
1139. **МИКОЛАЇВКА С., МИКОЛАЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1139.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). Вул. Першотравнева, центр села, біля сільради.
- 1139.2. Могила Миколаєнко (Пархоменко) В. С., 1997 (іст.). Кладовище.
1140. **МИЛОВИДІВКА С., ПІДЛІСНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1140.1. Могила Андрієнка В. П., 1983 (іст.). На кладовищі, на відстані 30 м від ритуального майданчика, зліва, останній ряд біля дороги.
1141. **МОГРИЦЯ С., МОГРИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1141.1. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). На кладовищі.
- 1141.2. Городище, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.). 1,2 – 1,5 км на північний схід від села на мисі правого берега р. Псел.
- 1141.3. Курганний могильник (археол.). 0,8 – 0,9 км на захід від села, на похилому схилі правого корінного берега р. Псел, поблизу розвилки ґрунтових доріг, в полі.
- 1141.4. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Вул. Комсомольська, центр села, біля школи і собору.
- 1141.5. Могила Литвиненка А. Г., 1988 (іст.). На кладовищі, біля входу.
- 1141.6. Могила Любимова І., 1943 (іст.). У північно-східній частині кладовища на відстані 60 м вліво від входу.
1142. **НИЖНЯ СИРОВАТКА С., НИЖНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1142.1. Братська могила жертв класової боротьби, 1923 (іст.). Вул. Гагаріна, центр села, біля клубу.
- 1142.2. Будинок земської школи, у якій мешкав і працював Грінченко Б. Д. (іст., архіт.). Центр села.
- 1142.3. Земська школа, поч. 20 ст. (архіт.). Будівля міститься на північній околиці села, оточена невисоким дерев'яним штахетником.

- 1142.4. Комплекс будівель богадільні, 80-і рр. 19 ст. (архіт.). Комплекс споруд колишньої богадільні міститься в центральній частині села, в глибині ділянки з відступом від червоної лінії забудови головної вулиці.
- 1142.5. Курган (археол.). 4,0 км на південний захід від села, праворуч від ґрунтової дороги на Малий Вистороп.
- 1142.6. Курганний могильник (археол.). 3,0 км на південний захід від села та за 150 м ліворуч від ґрунтової дороги на Малий Вистороп.
- 1142.7. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Гагаріна, центр села, біля клубу.
- 1142.8. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Сумська, сквер біля Будинку культури.
- 1142.9. Могила Божко О. М., 1993 (іст.). Вул. Гора. Кладовище.
- 1142.10. Могила Геращенко О. В., 1987 (іст.). На сільському кладовищі, зліва від входу, п'ятий ряд четверта могила.
- 1142.11. Могила Лободи М. Т., 2002 (іст.). Вул. Гора. Кладовище, 11 ряд від входу.
- 1142.12. Могила Палійова А. І., 1980 (іст.). На кладовищі, за 100 м від центрального входу на відстані 20 м від центральної алеї праворуч.
- 1142.13. Могила Фоменко О. Й., 1986 (іст.). Вул. Гора. Кладовище, 2 ряд від входу.
- 1142.14. Пам'ятне місце масового поховання жертв голодомору 1932 – 33, 2006 (іст.). Центральне кладовище, неподалік від входу
- 1142.15. Поселення багатощарове (археол.). На північно-західній околиці села, поблизу безіменного струмка, поруч з мостом.
- 1142.16. Поселення, ранній залізний вік (археол.) На північній околиці села, біля птахоферми, неподалік мосту на об'їзній дорозі через р. Сироватка.
1143. **НИЗИ СМТ., НИЗІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1143.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). Вул. Саєнка, кладовище, на відстані 80 м від бокового входу 1 ряд (навпроти будинку № 26).
- 1143.2. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972; Пам'ятник Саєнку В. П., 1985 (іст.). Центр села, сквер біля селищної ради.
- 1143.3. Могила Бабченка К. М., 1964 (іст.). На старому кладовищі, справа від центрального входу в кінці алеї.
- 1143.4. Могила Коротченка-Біди О. М., 1984 (іст.). Вул. Леніна, на ритуальному майданчику кладовища.
- 1143.5. Могила Слюсаря В. І., 1985 (іст.). Вул. Леніна, на ритуальному майданчику кладовища.
- 1143.6. Пам'ятник Чайковському П. І., 1965 (мист.). Вул. Чайковського. У центрі селища, неподалік від Будинку-музею Чайковського.
- 1143.7. Поселення, ранній залізний вік (археол.). Розташоване між смт. Низи та с. Нижня Сироватка в урочищі Лан.
- 1143.8. Різдва Богородиці церква, 1903 (архіт.). Мурована однобанна церква міститься в центральній частині селища на відкритій рівнинній місцевості неподалік берега р. Псьол та садиби Кондратьєвих-Суханових, від якої збереглися садибний будинок і залишки парку.
- 1143.9. Садиба Кондратьєвих-Суханових (Будинок, у якому мешкав Чайковський П. І.), 19 ст. (іст., архіт.). Вул. Чайковського, у старому парку на березі р. Псьол.
- 1143.10. Цукровий завод, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). На західній околиці селища.
- 1143.10.1. Головний корпус, 1900 (архіт.).
- 1143.10.2. Допоміжний корпус, 1900 (архіт.).
- 1143.10.3. Складське приміщення, 1883 (архіт.).
- 1143.10.4. Будівля магазину, 1910 (архіт.).
- 1143.10.5. Будинок приїжджих, 1910 (архіт.).

- 1143.10.6. Будівля електростанції, поч. 20 ст. (архіт.).
1144. **НОВА СІЧ С., КИЯНИЦЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1144.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.
1145. **ОЛЕКСІВКА С., ОЛЕКСІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1145.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). Біля сільради.
1146. **ПЕЧИЩЕ С., СУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1146.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Садова. По дорозі на трасу Ромни-Суми, біля сільгосптехніки.
1147. **ПІДЛІСНІВКА С., ПІДЛІСНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1147.1. Братська могила жертв голодомору 1932 – 33 (іст.). Кладовище.
- 1147.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 1147.3. Поселення, черняхівська культура (археол.). На території цегельного заводу на південно-західній околиці села.
1148. **ПОСТОЛЬНЕ С., ПОСТОЛЬНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1148.1. Курган (археол.). На південно-східній околиці села, праворуч дороги до с. Головашівка.
- 1148.2. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, за 50 м від останніх будівель, по обидві сторони від автодороги Суми – Білопілля, в полі.
- 1148.3. Курганний могильник (археол.). На південний захід від села, за 0,9 км від автодороги Суми – Білопілля, ліворуч дороги до с. Склярівка.
- 1148.4. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на північ від села, праворуч дороги до с. Головашівка та на південний схід від знаку газопроводу «501 км».
1149. **ПРУДОК С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1149.1. Поселення багатощарове (археол.). 0,75 км на північний схід від хутора Прудок. Займає край широкої надзаплавної тераси правого берега р. Псел.
1150. **ПУШКАРІВКА С., БИТИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1150.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 1150.2. Курганний могильник (археол.). 0,6 км на захід від села. Займає мис правого корінного берега р. Псел.
- 1150.3. Пам'ятник Майдану М. С., 1966 (іст., мист.). Центр села, біля школи.
- 1150.4. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). На городах південно-західної околиці села.
1151. **РИБЦІ С., СТЕЦЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1151.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1984 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля школи.
- 1151.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі, на відстані 100 м від входу, зліва біля дороги.
1152. **РУДНІВКА С., КРОВНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1152.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). Центр села, біля клубу.
1153. **САД С., САДІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1153.1. Безкурганний могильник, черняхівська культура (археол.). На південно-східній околиці м. Суми.
- 1153.2. Курганний могильник (археол.). На південно-західній околиці міста, за 2,1 км від АЗС № 6, ліворуч траси Суми – Ромни.
- 1153.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст., мист.).
1154. **САДКИ С., ЮНАКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1154.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На північній околиці села, на узбіччі дороги Садки – Юнаківка.
1155. **СЕВЕРИНІВКА С., СЕВЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1155.1. Курган (археол.). 2,0 км від автодороги Суми – Білопілля, на північно-західній околиці села, біля повороту до с. Мар'ївка.
- 1155.2. Курганний могильник (археол.). 1,2 – 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, поблизу автотраси Суми – Білопі
- 1155.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). Вул. Гагаріна, центр, біля сільради.
- 1155.4. Пам'ятне місце масового поховання жертв голодомору 1932 – 33, 2003 (іст.). На перехресті вул. Гагаріна і Калініна, у центрі села, за 500 м від меморіального комплексу, біля дороги праворуч.
1156. **СИМОНІВКА С., ВЕЛИКОВІЛЬМІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1156.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села.
1157. **СКЛЯРІВКА С., СЕВЕРИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1157.1. Курганний могильник (археол.). 0,15 – 0,2 км від авіамайданчику, поруч дороги Суми – Білопілля, в полі.
- 1157.2. Могила Горбунова М. С., 1943 (іст.). Вул. Леніна, центр села, біля клубу.
1158. **СТЕПАНІВКА С., СТЕПАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1158.1. Курган (археол.). 1,3 км від залізничного переїзду по автошляху Суми – Білопілля (400 м ліворуч траси), в полі.
- 1158.2. Курган (археол.). 2,0 км на північний захід від залізничного переїзду по Білопільському шосе, зліва від дороги в м. Білопілля на відстані 100 – 150 м від неї, неподалік від газоперекачувальної станції «Сумська» газопроводу Уренгой – Ужгород.
- 1158.3. Курган (археол.). На території села, праворуч від траси Суми – Конотоп, за 0,1 км на північ від водонапірної башти.
- 1158.4. Курганний могильник (археол.). 3,0 – 4,0 км на північний схід від села, праворуч від автодороги Суми – Конотоп.
- 1158.5. Курганний могильник (археол.). 5,0 км на північний захід від села, ліворуч від автодороги Суми – Конотоп, за 0,1 – 0,3 км, в полі.
- 1158.6. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Центральна, центр села, у сквері.
- 1158.7. Могила Мацака І. М., 1944 (іст.). У кінці кладовища, прямо проти входу.
- 1158.8. Могила Юнака Г. М., 1978 (іст.). На центральному кладовищі, біля ритуального майданчика (на відстані 20 м від входу), справа, в І ряду, урочище Глиняне.
- 1158.9. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1962 (мист.). Територія колишнього цукрокомбінату.
- 1158.10. Поселення-1, бронзовий вік (археол.). На північно-східній околиці с. Торопилівка. Займає правий берег першої надзаплавної тераси р. Сумка.
- 1158.11. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). 0,3 км нижче за течією р. Сумка від поселення-1.
1159. **СТЕЦЬКІВКА С., СТЕЦЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1159.1. Курган (археол.). На південь від села, ліворуч від в'їзду, 70 м від траси.
- 1159.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів періоду Громадянської та Великої Вітчизняної воєн, жертв класової боротьби, радянських воїнів, 1918 – 19, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). Центр села, біля школи.
- 1159.3. Могила Панкова О. В., 1982 (іст.). Вул. Піонерська, центральна алея кладовища, справа від входу.
- 1159.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села.
1160. **СТІНКА С., ВЕРХНЬОСИРОВАТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1160.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На західній околиці села в урочищі Ярки. Займає чотири мисоподібних виступи лівого корінного берега р. Сироватка.
1161. **СУЛА С., СУЛЬСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1161.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). Центр села, біля клубу.
- 1161.2. Могила Мовчана С. М., 1980 (іст.). На кладовищі справа від входу, четвертий ряд третя могила.
1162. **ТЕРЕШКІВКА С., ТЕРЕШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1162.1. Курган (археол.). 0,6 – 0,8 км на південь від села, поруч автодороги Суми – Ромни, поблизу опори лінії електромережі.
- 1162.2. Курган (археол.). 1,8 – 2,0 км на південь від села, між селом та автодорогою Суми – Ромни, поблизу опори лінії електромережі.
- 1162.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля Будинку культури.
- 1162.4. Могила Зайцевої О. З., 1943 (іст.). На центральному кладовищі, у 4-му ряді 3-а могила зліва.
1163. **ТОКАРІ С., ТОКАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1163.1. Городище пізньосередньовічне Сумський Успенський чоловічий монастир, 17 – 18 ст. (археол., архіт.). Північно східна околиця села (колишня Мала Чернеччина), Сумського р-ну.
- 1163.2. Дзвіниця, сер 18 ст. (архіт.). Міститься в мальовничій долині, на відкритому пагорбі над ставком.
- 1163.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Комсомольська, центр, біля сільради.
- 1163.4. Поселення багатощарове (археол.). 3,0 км на південь від села Токарі та за 3,0 км на північ від с. Бездрик, за 0,7 км на південь від городища Токарі.
- 1163.5. Поселення багатощарове (археол.). На західній околиці села. Займає борову терасу лівого берега р. Псел, між с. Токарі та околицею м. Суми – Василівкою.
- 1163.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). У південно-західній частині села, 0,5 км на південний захід від будинку сільради.
- 1163.7. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На північно – східній околиці села, займає мис правого берега балки, що впадає зліва в долину р. Псел, біля дороги з с. Токарі до с. Велика Чернеччина.
- 1163.8. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На північно-східній околиці села за 0,2 км на північ від дзвіниці Успенського монастиря. Займає підтрикутної форми мис правого корінного берега р. Комишанка, ліва притока р. Псел.
1164. **ХОМИНЕ С., ВЕЛИКОЧЕРНЕЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1164.1. Поселення-1, ранній залізний вік (археол.). Південно-західна околиця села, 0,1 км на схід від кладовища.
- 1164.2. Поселення-2, бронзовий вік (археол.). Західна околиця села, 0,15 км на захід від села.
- 1164.3. Поселення-3, бронзовий вік (археол.). На північній околиці села.
1165. **ХОТІНЬ СМТ., ХОТІНЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1165.1. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). Вул. Леніна, центр, біля Будинку культури.
- 1165.2. Могила Просянка О. І., 1990 (іст.). Справа від центрального входу кладовища № 1.
- 1165.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). На південно-східній околиці села. Займає лівий берег першої надзаплавної тераси р. Олешня.
- 1165.4. Поселення, ранній залізний вік (археол.). На північно-західній околиці села.
- 1165.5. Садиба графа Камбурля М., 1790-і рр. (архіт.). Садибно-парковий ансамбль міститься в рівнинній місцевості в центрі села.
1166. **ЧЕРВОНА ДІБРОВА С., ТОКАРІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1166.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Центр села, біля школи.
1167. **ЧЕРВОНЕ С., ЧЕРВОНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1167.1. Курган (археол.). Між с. Червоне та м. Суми, за 0,22 - 0,25 км ліворуч дороги з м. Суми до с. Червоне в полі.
- 1167.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978, 1982 (іст.). Вул. Першотравнева, центр, біля Будинку культури.
- 1167.3. Поселення багатощарове, укріплена садиба кінця 17 – 18 ст. (археол.). У західній частині села.
1168. **ШПИЛІВКА С., ШПИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1168.1. Будинок церковнопарафіяльної школи, поч. 19 ст., у якій протягом 1896 – 99 навчавсь Мамонтов Я. А., у 1919 – 20 Лисенко М. Г. (архіт., іст.).
- 1168.2. Городище, середньовічне (археол.). 3,7 – 4 км на південний захід від села.
- 1168.3. Курганні могильники, селища, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.). На південь та північ від х. Петренків, займають першу та другу надзаплавні тераси правого берега р. Псел.
- 1168.3.1. Селище – I (археол.). На південний захід-захід від городища, на схилі і майданчикові мису, утвореного ярами, що впадають справа в долину р. Псел.
- 1168.3.2. Селище – II (археол.). На північний захід від городища.
- 1168.3.3. Курганний могильник – I (археол.). На відстані 1 км на захід від городища, поряд з дачним масивом.
- 1168.3.4. Курганний могильник – II (археол.). На невеликому мисі другої надзаплавної тераси, за 0,45 км на північний захід від городища.
- 1168.3.5. Курганний могильник – III (археол.). 0,7 м на північ від городища на рівній ділянці другої надзаплавної тераси.
- 1168.3.6. Курганний могильник – IV (археол.). Вздовж урвища другої надзаплавної тераси за 50 м на схід від курганного могильника – III.
- 1168.3.7. Курганний могильник – V (археол.). На невисокому пагорбоподібному підвищенні, при в'їзді до х. Петренкового з боку с. Шпилівка, та за 0,375 км на північ від городища.
- 1168.4. Курганний могильник (археол.). На західній околиці села, за 150 – 200 м на південний захід від будівель колишнього радгоспу «Сумський», поблизу перехрестя доріг до с. Шпилівка та дачного масиву «Валки».
- 1168.5. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Центр села, біля сільради.
- 1168.6. Поселення багатощарове (археол.). 1,2 км на південь від південної околиці села.
1169. **ЮНАКІВКА С., ЮНАКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1169.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Радянська, кладовище, за 20 м від входу, справа.
- 1169.2. Меморіальний комплекс: Братські могили жертв громадянської війни, радянських воїнів, 1921, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). Центр села, біля школи.
- 1169.3. Миколи св. церква, 1793 – 1806 (архіт.). Мурована п'ятибанна церква у стилі класицизму стоїть на відкритому рівному місці в центральній частині села й відіграє композиційну роль містобудівної домінанти.
1170. **ЯСТРУБИНЕ С., ЯСТРУБІНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1170.1. Братська могила радянських льотчиків, 1941 (іст.). Центр села, біля Будинку культури.
- 1170.2. Братська могила учасників громадянської війни, радянських воїнів та партизанів, 1919, 1942 – 43 (іст.). Центр села, біля сільради.

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН

1171. **АРТЕМО-РАСТІВКА С., МАРТИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1171.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля клубу.
1172. **БІЛКА С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1172.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, біля церкви.
 1172.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1173. **БОРОМЛЯ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1173.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) Біля правління товариства «Маяк».
 1173.2. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На Центральному кладовищі, за 80 м від входу, по центральній алеї справа.
 1173.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). По центральній алеї Кіровського кладовища, за 120 м від входу.
 1173.4. Братські могили радянських воїнів (іст.) У центрі села, біля школи.
 1173.5. Городище багатощарове (археол.). На території північно-східної частини села, біля його підніжжя знаходиться Хрестовоздвиженська церква.
 1173.6. Курган (археол.). 2,0 км на північ від північної околиці села, за 0,5 – 0,7 км на захід від автотраси Суми – Охтирка, в полі.
 1173.7. Курганний могильник (археол.). 3,2 км на південь від південної околиці села, поряд з телеретранслятором.
 1173.8. Курганний могильник (археол.). На південно західній околиці села. Кургани займають ділянку берегового плато правого берега р. Боромля, за 200 – 300 м правіше від ґрунтової дороги в бік залізничної станції «Боромля».
 1173.9. Могила Ануфрієва В. Д., 1943 (іст.). Вул. Куйбишева, 13. У центрі села, на присадибній ділянці Василенко М. О.
 1173.10. Могила Скринька В. Г., 1984 (іст.). На Центральному кладовищі, за 70 м праворуч від входу.
 1173.11. Могильник черняхівської культури, 4 ст. н. е. (археол.) На південно-західній околиці села, поруч з МТФ № 2 ТОВ «Еліта».
 1173.12. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). Вул. Леніна. У центрі села, біля Будинку культури.
 1173.13. Поселення, бронзовий вік (археол.). На правому березі р. Боромля за 0,5 км на південний схід від ПТФ с. Боромля, та за 0,8 км на схід від східної околиці села.
 1173.14. Поселення київської та черняхівської культур, 3 – 4 ст. н. е. (археол.). На південно – західній околиці села, в гирлі старої заводненої балки, займає західний крутий край мисоподібного виступу надзапальної тераси правого берега р. Боромля, висотою до 20 м.
 1173.15. Поселення черняхівської культури, 4 ст. н. е. (археол.) На південно – західній околиці села.
1174. **БРАТСЬКЕ С., МАЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1174.1. Братська могила жертв фашизму, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища, за 5 м від входу.
 1174.2. Пам'ятне місце спалення 4-х учасниць антифашистського руху опору, 1943, 1983 (іст.). На місці колишньої садиби Гуцова, вул. Кооперативна.
1175. **БУЙМЕР С., БУЙМЕРСЬКА СІЛЬРАДА**
 1175.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
 1175.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, навпроти входу.
 1175.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі колишнього с. Світайлівка.
 1175.4. Братська могила радянського воїна та партизана, 1941 (іст.). На північно-східній околиці села, на узліссі.
 1175.5. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.). На кладовищі.
 1175.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1176. **ВИШНЕВЕ С. БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1176.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля контори тов. Діброва.

1177. **ВОВКОВЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1177.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У західній частині кладовища, за 20 м від входу.
1178. **ГРЕБЕНИКІВКА С., ГРЕБЕНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1178.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1179. **ГРУЗЬКЕ С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1179.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1969 (іст.). У центрі села.
1180. **ДЕРНОВЕ С., СЕМЕРЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1180.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1181. **ЖИГАЙЛІВКА С., ЖИГАЙЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
 1181.1. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Перед входом на кладовище.
 1181.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
 1181.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) Вул. Набережна. У центрі села, біля відділення зв'язку.
 1181.4. Могила Панченко Г. А., 1988 (іст.).
 1181.5. Могила Шульги С. Н., 1960 (іст.). На Центральному кладовищі, ліворуч від Меморіалу Слави, за 50 м від входу.
 1181.6. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1972 (іст.). На кладовищі.
 1181.7. Поселення багатощарове (археол.). В околиці села відкриті пам'ятки різних археологічних культур, але знахідки монет та ваз можна пов'язати лише з черняхівським поселенням.
 1181.8. Поселення багатощарове, 7 – 4 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. (археол.). В гирлі балки Сестрицький яр.
1182. **ЗАРІЧНЕ С., ЗАРІЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1182.1. Городище – 1 (археол.) У межах села, на правому березі р. Ворскла.
 1182.2. Городище – 2, багатощарове (археол.) Між с. Зарічне та автотрасою Охтирка – Тростянець, за 350 м на схід від останньої, в лісі.
 1182.3. Городище – 3, ранній залізний вік (археол.). На довгому мисі правого корінного берега р. Ворскла, за 100 м на захід від західної околиці с. Зарічне.
 1182.4. Група курганних могильників (археол.) 0,5 км від с. Зарічне на городищі Зарічне III, обабіч ґрунтової дороги, що з'єднує село з трасою Суми – Охтирка.
 1182.5. Курган (археол.). 70 м на захід від городища Зарічне II.
 1182.6. Курган (археол.) 0,1 км зліва від ґрунтової дороги, що веде від автотраси Суми – Харків до с. Зарічне, на вододілі Ворскли та її правої притоки р. Боромля, що впадає поблизу села Зарічне в першу.
 1182.7. Курганний могильник (археол.) 2,0 км від с. Зарічне та за 0,35 км від городища Зарічне II, обабіч траси Суми – Охтирка.
 1182.8. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1959 (іст.). У центрі села, біля сільради.
 1182.9. Посад і відкрите поселення, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.). Посад городища знаходиться безпосередньо за укріпленнями та містить матеріали роменського та давньоруського часу.
1183. **ЗУБІВКА С., БУЙМЕРСЬКА СІЛЬРАДА**
 1183.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У західній частині кладовища, за 40 м від входу.
1184. **КАЛІНІВКА С., НІЦАХСЬКА СІЛЬРАДА**
 1184.1. Курганний могильник (археол.). На лівому березі струмка (права притока р. Ворсклиці) у лісі, навпроти колишнього села.
1185. **КАМ'ЯНЕЦЬКЕ С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
 1185.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села.
1186. **КАМ'ЯНКА С., КАМ'ЯНСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1186.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). 3,0 км на північний захід від села на утвореному ярами мисі правого берега р. Боромля при впадінні її у р. Ворскла.
- 1186.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1979 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 1186.3. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.). У центрі села.
- 1186.4. Різдва Богородиці церква, 1800 (архіт.). У центрі села на височині. Домінує у панорамі села, розкриваючись з далеких під'їздів.
1187. **КРИНИЧНЕ С., КРИНИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1187.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Неподалік ставка.
- 1187.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля сільради.
1188. **ЛІСНЕ С-ЩЕ, КРИНИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1188.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У парку, неподалік від магазину.
1189. **ЛУЧКА С., ЗАРІЧНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1189.1. Курган (археол.) 0,6 км зліва від автотраси Суми – Охтирка, правіше ґрунтової дороги, що з'єднує автотрасу з угіддями в заплаві р. Боромля.
- 1189.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1190. **ЛЮДЖА С., ЛЮДЖАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1190.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На Центральному кладовищі, за 82 м від входу, ліворуч.
- 1190.2. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). У східній частині кладовища, за 50 м від входу, справа.
- 1190.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, у сквері, біля школи.
1191. **МАРТИНІВКА С., МАРТИНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1191.1. Братська могила радянських воїнів, 1945 (іст.). Біля кладовища, за 90 м від входу.
- 1191.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 1191.3. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Трактор «Т-38», 1980 (іст.). Біля тракторного стану ТОВ «Колос».
1192. **МАШКОВЕ С., КРИНИЧАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1192.1. Могила Машенка П. М., 1943 (іст.). На кладовищі, неподалік від входу.
- 1192.2. Могила Сергієнка В. Д., 1943 (іст.). На кладовищі, неподалік від входу.
- 1192.3. Поселення черняхівської культури (археол.) На березі р. Радомля (ліва притока р. Боромля) на південно – західній околиці села, в урочищі Скрипалі.
1193. **МАЩАНКА С., МАЩАНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1193.1. Городище, ранній залізний вік (археол.). 4,0 км на південний схід від с. Сосонка та за 10 км на захід від села Машанка, у лісі.
- 1193.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1973 (іст.). У центрі села, біля школи.
1194. **МИКИТІВКА С., БЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1194.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1195. **МОЗГОВЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1195.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Неподалік кладовища.
1196. **НАБЕРЕЖНЕ С., ГРЕБЕНИКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1196.1. Могила Левченка Г. І., 1984 (іст.). На центральному кладовищі, за 60 м від входу.
- 1196.2. Могила Овчарова С. П., 1951 (іст.). Кладовище колишнього с. Василівка.
1197. **НИЦАХА С., НИЦАХСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1197.1. Археологічний комплекс: Два городища, селище, курганний та ґрунтовий могильники, ранне та розвинуте середньовіччя, 8 – 13 ст. (археол.) 1,2 – 1,5 км на південний схід від села.

- 1197.2. Меморіальний комплекс: Братська могила партизанів, 1941; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст). У центрі села.
- 1197.3. Могила Яковлева Т. Я., 1985 (іст). На центральному кладовищі, за 20 м від входу, ліворуч.
- 1197.4. Поселення багатощарове (археол.) В урочищі «Мальцево біля сосен», на північний схід від села на відстані 3,5 км, в заплаві р. Ворсклиця.
- 1197.5. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.) В урочищі Горб, за 3,0 км на південний захід від села, на правому березі р. Ворсклиця, в заплаві.
1198. **НОВГОРОДСЬКЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1198.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) На кладовищі, біля центрального входу, справа.
- 1198.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1961 (іст). Біля вокзалу ст. Боромля.
1199. **НОВОУКРАЇНКА С., НИЦАХСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1199.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У північній частині кладовища, за 14 м від центрального входу.
1200. **ОВОДІВКА С., СТАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1200.1. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). На кладовищі.
- 1200.2. Пам'ятне місце спаленого села, 1942, 1989 (іст.).
- 1200.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1201. **ОЛЕКСИНЕ С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1201.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1958 (іст). У центрі села, у сквері.
- 1201.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.) За селом, у східному напрямку, 0,5 км від автостради Суми-Тростянець.
- 1201.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У лісі, за 2,0 км на північ від села.
- 1201.4. Могила Шаповала Г. С., 1983 (іст.) На кладовищі, за 30 м від центрального входу, праворуч.
1202. **ПАРХОМІВКА С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1202.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центральній частині кладовища, за 25 м від входу.
1203. **ПЕРШОТРАВНЕВЕ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1203.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У південній частині кладовища, за 40 м від входу.
- 1203.2. Поселення багатощарове (археол.). На правому березі р. Боромля навпроти села, розташованого на лівому березі річки.
1204. **ПЕЧИНИ С., ПЕЧИНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1204.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст). На кладовищі, біля центрального входу.
- 1204.2. Могила радянського воїна, 1941 (іст.). На південно-західній околиці села, старе кладовище.
- 1204.3. Могила радянського льотчика, 1943 (іст.) У центральній частині кладовища, за 20 м від входу.
1205. **ПОЛЯНЕ С., СЕМЕРЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1205.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.) На центральному кладовищі, за 80 м від входу, ліворуч.
- 1205.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських льотчиків, радянських воїнів, партизанів, 1941 – 43; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст). У центрі села, біля Будинку культури.
1206. **РЯБІВКА С., ДЕРНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1206.1. Поселення багатощарове (археол.) На правому березі р. Ворсклиця, за 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села, на невисокому підвищенні в північній частині великого дюнного масиву, більша частина якого зайнята сосновим лісом. Масив знаходиться в урочищі Графська купальня.

- 1206.2. Поселення багатощарове та могильник (археол.). По краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Ворсклиці, поблизу стариці на південно-західній околиці села. Поселення знаходиться в урочищі Бобер.
- 1206.3. Поселення та могильник, ранньослов'янські (археол.) 1,2 км на південний захід від ферми великої рогатої худоби с. Рябівка, на невисокій великій дюні, що витягнута майже на 500 м з півночі на південь у заплаві правого берега р. Ворсклиці.
1207. **СЕМЕРЕНЬКИ С., СЕМЕРЕНЬКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1207.1. Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1976 (іст.). Біля будинку культури.
- 1207.2. Могила Ворони М. С., 1942 (іст.) У південно-східній частині кладовища.
1208. **СТАНОВА С., СТАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1208.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 1208.2. Братська могила радянських льотчиків, 1943 (іст.). У центрі села.
- 1208.3. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на південний захід від південно-західної околиці села.
- 1208.4. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1966 (іст.). У центрі села, біля школи.
1209. **ТРОСТЯНЕЦЬ М., ТРОСТЯНЕЦЬКА МІСЬКА РАДА**
- 1209.1. Благовіщенська церква, 1750 (архіт.). Вул. Горького.
- 1209.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Шевченка, 14. Біля школи ім. Островського.
- 1209.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 – 44 (іст.). Вул. Пам'яті. У східній частині Центрального кладовища № 1.
- 1209.4. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). 4,0 км північніше ст. Смородине по залізниці навпроти с. Білки (біля лісосмуги).
- 1209.5. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.) У центрі села, у сквері с. Радомля.
- 1209.6. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Біля школи с. Смородино.
- 1209.7. Будинок бібліотеки й благородного зібрання, у якому в 1918 відбувся волосний з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів (архіт., іст.). Вул. Миру, 4.
- 1209.8. Будинок, у якому бував Грабовський П. А. (іст.). Вул. Кірова, 13.
- 1209.9. Будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., у якому народився, мешкав і навчався Микола Хвильовий (М. Г. Фітільов) (іст.). Вул. Червоноармійська, 52. На околиці міста біля Вознесенського храму.
- 1209.10. Вознесенська церква, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Червоноармійська, 53.
- 1209.11. Виробничий комплекс економії Л. Кеніга, 19 – поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Горького, 58.
- 1209.11.1. Вальцовий млин, 1907 (архіт., іст.).
- 1209.11.2. Складський корпус, поч. 20 ст. (архіт.). Розташований між млином і Білим амбаром.
- 1209.11.3. Білий амбар (архіт.). Стоїть у південній частині території комплексу.
- 1209.12. Комплекс Економічної лікарні, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Горького, 55. Комплекс міститься на північ від історичного середмістя Тростянця на рівнинному лівому березі р.Боромлі край шляху на Суми, неподалік залізничної станції Смородино.
- 1209.12.1. Лікарня з амбулаторією, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.).
- 1209.12.2. Хірургічний корпус, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.).
- 1209.12.3. Господарський корпус, кін. 19 – поч. 20 ст. (архіт.).
- 1209.13. Курганний могильник (археол.). 0,2 км на північ від північної околиці міста та за 30,0 м праворуч від траси Суми – Тростянець.
- 1209.14. Курганний могильник (археол.). 0,3 км на північ від північної околиці міста та за 60 м праворуч від траси Суми – Тростянець, в полі.
- 1209.15. Курганний могильник (археол.). На північній околиці міста, за 120,0 м на північ від автомобільного мосту через р. Радомля.
- 1209.16. Магазин купця Ф. Курила, 1908 (архіт.). Вул. Горького, 26.
- 1209.17. Меморіальний комплекс: Братська могила учасників громадянської війни, радянських воїнів, 1918 – 20, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1956 (іст.). Вул. Червоноармійська. Біля школи ім. Т. Г. Шевченка.

- 1209.18. Меморіальний комплекс «Недоспівана пісня»: Пам'ятний знак на честь учасників бойових дій в Афганістані, уродженців Тростянеччини; Пам'ятний знак на честь жертв наслідків аварії на ЧАЕС (іст.). Сквер понад трасою у напрямку на Охтирку.
- 1209.19. Могила Боева І. К., 1980 (іст.). На центральному кладовищі, за 10,0 м. від входу, праворуч.
- 1209.20. Могила Борисенка М. П., 1979 (іст.). На Центральному кладовищі, за 12 м. від входу, праворуч.
- 1209.21. Пам'ятне місце масового поховання жертв голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) На околиці міста, у лісосмузі, наприкінці вул. Мічуріна.
- 1209.22. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) У центрі міста, на території Вознесенської церкви, справа від входу.
- 1209.23. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) На центральному кладовищі міста, біля входу.
- 1209.24. Пам'ятний знак жертвам голодомору 1932 – 33, 1993 (іст.) На околиці міста, на Смородянському кладовищі, біля входу, вул. Смородянська.
- 1209.25. Пам'ятний знак Тертичному А. В., 1979 (іст.). При виїзді із Тростянця, ліворуч траси Суми – Харків.
- 1209.26. Пам'ятка трудової і виробничої діяльності – Братський паровоз 3708-89, 1985 (іст.). Ст. Смородино, біля клубу залізничників.
- 1209.27. Пам'ятник воїнам 40-ї армії, які визволяли Тростянець, 1983 (іст.). Пл. 40-ї Армії. На привокзальній площі ст. Смородино.
- 1209.28. Пам'ятник Куцу В. П., 1985 (мист.) В урочищі «Нескучне», на території учбово-спортивного комплексу, на одній з викладених плиткою доріжок, частково – на газоні.
- 1209.29. Пам'ятник робітникам Тростянецького цукрового комбінату, які загинули в роки Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, 1965 (іст., мист.).
- 1209.30. Пам'ятник Чайковському П. І., 1984 (мист.) Вул. Миру. У сквері, на спеціально відведеному широкому вимощеному плитами майданчику з газонами навкруг.
- 1209.31. Парк «Нескучне» (архіт.).
- 1209.31.1. Парк (архіт.).
- 1209.31.2. Грот німф (архіт.). Грот німф розташований у глибині парку на нижніх позначках рельєфу.
- 1209.31.3. Будинок головного управителя маєтками (архіт.).
- 1209.32. Садибний комплекс: Садиба Кеніга, Круглий двір, 18-19 ст. (іст., архіт.) Вул. Миру, 16. У старому парку.
- 1209.32.1. Садибний будинок, 19 ст. (архіт.). Є композиційним центром садибного комплексу.
- 1209.32.2. Круглий двір, 1820-ті рр. (архіт.). Розташований поряд з садибним будинком.
1210. **ТУЧНЕ С., ТУЧНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1210.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
- 1210.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1211. **ХВОЦОВА С., БІЛКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1211.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
1212. **ШЕВЧЕНКІВ ГАЙ С., БОРОМЛЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1212.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). На низькому мисі правого берега р. Боромля за 1,7 км на захід від південно – західної околиці села Жигайлівка, навпроти с. Шевченків Гай.

ШОСТКА М.

1213. Братська могила жертв фашизму, 1942 (іст.). Вул. Інститутська. На території хіміко-технологічного технікуму.
1214. Братська могила жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). Вул. Гагаріна. За 5,0 м від адміністративного будинку ВАТ «АК „Свема”».
1215. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Піонерська, у центрі Локітківського мікрорайону (колишне с. Локітки).

1216. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У північно-східній частині Лазарівського кладовища.
1217. Братська могила радянських воїнів та Лясенко Є., 1943 (іст.). Вул. Куйбишева, у парку Куйбишівського житлового масиву.
1218. Братська могила радянських воїнів та Приходька Д. Л., 1943 (іст.). Вул. Карла Маркса. У парку біля Будинку культури ім. К. Маркса.
1219. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Воронізка. Перед входом на Центральне кладовище, у його східній частині.
1220. Братські могили червоноармійців та партизанів, 1919, 1941 – 43 (іст.). У центрі міста, на перехресті вул. К. Маркса та вул. ім. В. І. Леніна.
1221. Будинок культури, 1932 (архіт.). Вул. К. Маркса, 38.
1222. Будинок міськкому КПУ, 1957 (архіт.). Вул. К. Лібкнехта, 53.
1223. Будинок, перша пол. 19 ст., у якому містився військово-революційний комітет та повітовий комітет КП(б)У (іст., архіт.). Пров. В. І. Леніна, 71.
1224. Володимира св. церква, 1883 (архіт.). У центральній частині міста між парком (зі сходу) й масивом 5-поверхової житлової забудови (з заходу).
1225. Житловий будинок, 1956 (архіт.). Вул. Депутатська, 4.
1226. Житловий будинок, 1957 (архіт.). Вул. Депутатська, 6.
1227. Житловий будинок, 1956 (архіт.). Вул. К. Маркса, 22.
1228. Житловий будинок, 1927 – 28 (архіт.). Вул. К. Маркса, 39.
1229. Житловий будинок, 1927 – 29 (архіт.). Вул. К. Маркса, 41.
1230. Житловий будинок, 1938 (архіт.). Вул. Матросова, 4.
1231. Кінотеатр «Родина», 1960 (архіт.). Вул. Леніна, 13.
1232. Могила Великоконя Г. І., 1982 (іст.). У південній частині Центрального кладовища.
1233. Могила Геніна І. М., 1981 (іст.). У східній частині Центрального кладовища.
1234. Могила Гнівуша Б. П., 2001 (іст.). На Центральному кладовищі міста.
1235. Могила Гордеева П. В., 1984 (іст.). У центральній частині Лазарівського кладовища.
1236. Могила Іванова І. А., 1983 (іст.). У східній частині кладовища селища ім. Куйбишева.
1237. Могила Каштанова О. К., 1986 (іст.). Локітківське кладовище, за 150 м від центрального входу.
1238. Могила Кузьміна С. В., 1989 (іст.). У центральній частині Локітківського кладовища.
1239. Могила Масютіна І. В., 1982 (іст.). У північній частині Центрального кладовища.
1240. Могила Рогутька П. О., 1995 (іст.). На кладовищі м. Шостки.
1241. Могила Сурая В. О., 1986 (іст.). У східній частині Локітківського кладовища.
1242. Могила Хондошко А. І., 2000 (іст.). На центральному кладовищі Шостки.
1243. Могила Юценка П. В., 1941 (іст.). У північно-східній частині Лазарівського кладовища.
1244. Пам'ятне місце революційних подій 1905, 1917 років, 1989 (іст.). Вул. Карла Маркса, у центральній частині міста.
1245. Пам'ятний знак на честь трудових звершень робітників та службовців НВО «Свема», 1974 (іст.). Сквер ВАТ «АК „Свема”».
1246. Пам'ятний знак на честь загиблих в роки Другої світової війни воїнів – робітників заводу «Звезда» (іст., мист.). Вул. Леніна, 53.
1247. Пам'ятник воїнам – робітникам хімкомбінату, 1974 (іст., мист.). Вул. Бабушкіна, 3, у північній частині міста на окраїні.
1248. Пам'ятник Островському М. О., 1968 (мист.). Вул. Кірова. У сквері до 50-річчя комсомолу.
1249. Пам'ятник уродженцям Шосткинщини, загиблим в Афганістані, 1995 (іст., мист.). Вул. Карла Маркса.
1250. Районна лікарня, 1962 (архіт.). Вул. Щедрина, 1.
- 1250.1. Поліклініка (архіт.).
- 1250.2. Гінекологічний корпус (архіт.).
1251. Школа № 2, 1936 (архіт.). Вул. К. Маркса, 31 а.

1252. Школа № 7, 1953 (архіт.). Вул. Матросова, 1.

ШОСТКИНСЬКИЙ РАЙОН

1253. **БЕНЗИКИ С., ЧАПЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**

1253.1. Могила Зуба М. Д., 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Чапліївку.

1254. **БОГДАНІВКА С., БОГДАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**

1254.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизана, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У сквері, перед сільрадою.

1254.2. Поселення багатощарове (археол.). 0,7 км на північний схід від північної околиці с. Богданівка на правому березі р. Шостка (ліва притока р. Десна), поруч з дерев'яним мостом через річку.

1254.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 5,0 км на північний захід від села на ділянці борової тераси р. Десна. Біля підшви тераси розташована стариця Десни – озеро Спольне.

1254.4. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 4,5 км на північний захід від села на невисокій дюні західного берега озера Спольне в заплаві р. Десна в урочищі Мостище II.

1254.5. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 4,5 км на північний захід від села на західному березі озера Спольне в заплаві р. Десна в урочищі Мостище I.

1254.6. Поселення, бронзовий вік (археол.). За 2,0 км на північний схід від села в урочищі Гудимівка.

1255. **БОГДАНКА С., КОВТУНІВСЬКА СІЛЬРАДА**

1255.1. Будинок школи, споруджений в пам'ять про Ушинського К. Д., 1894 (іст.). У південно-східній частині села, поряд з автотрасою, яка веде до м. Шостка.

1255.2. Пам'ятник Ушинському К. Д., 1968 (іст.). У центрі села, біля школи, поряд з автотрасою Шостка – Новгород-Сіверський.

1256. **ВОВНА С., ВОВНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**

1256.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля сільради.

1256.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі колишнього х. Калиновець.

1256.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На околиці села, недалеко від вул. Іртиш.

1257. **ВОРОНІЖ СМТ., ВОРОНІЗЬКА СЕЛИЩНА РАДА**

1257.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). На Нікольському кладовищі.

1257.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У сквері, на розі вулиць Київської та Фрунзе.

1257.3. Михайлівська церква та церковнопарафіяльна школа, 1776 – 81 (архіт.). Михайлівська церква разом з церковнопарафіальною школою містяться в центрі селища на рівному підвищеному правому березі р. Осоти серед одноповерхової садибної забудови.

1257.3.1. Михайлівська церква (архіт.).

1257.3.2. Церковнопарафіяльна школа (архіт.).

1257.4. Могила Абрамова І. С., 1960 (іст.). На Нікольському кладовищі, по центральній алеї справа.

1257.5. Могила Гречка В. П., 1984 (іст.). У східній частині Спаського кладовища.

1257.6. Пам'ятний знак жертвам фашизму 1941 – 43, 1990 (іст.). На околиці села, біля ЗОШ № 3.

1257.7. Пам'ятний знак Кулішу П. О., 1989 (іст.). На шкільному подвір'ї перед будинком Воронізької ЗОШ № 1 ім. П. Куліша.

1257.8. Пам'ятний знак на честь заснування смт. Вороніж, 1977 (іст.). У центрі селища.

1257.9. Спасо-Преображенська церква, кін. 18 ст. (архіт.). Мурована однобанна церква стоїть на локальному підвищенні лівого берега р. Осоти і є архітектурною домінантою південного передмістя Вороніжа.

1258. **ГАМАЛІВКА С., ГАМАЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1258.1. Гамаліївський Харлампіїв монастир, 18 ст. (архіт., іст.). Монастирський комплекс міститься на підвищеному березі р. Шостки у с. Гамаліївка, яке сьогодні є передмістям м. Шостки.
- 1258.1.1. Собор Різдва Богородиці (архіт.).
- 1258.1.2. Оборонні споруди (архіт.).
- 1258.1.3. Харлампіївська тепла (трапезна) церква з настоятельськи м корпусом (архіт.).
- 1258.1.4. Могили Скоропадських (іст.). У північно-західній частині монастирського двору, біля стіни церкви св. Харлампія.
- 1258.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-землків, 1969 (іст.). Вул. Гамаліївська, у центрі села, біля клубу.
- 1258.3. Поселення багатощарове (археол.). За 1,25 км на захід від західної околиці села.
1259. **ГЛАЗОВЕ С., ГЛАЗІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1259.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1982 (іст.). У центрі села, на розі вулиць Клубної та Биковки.
- 1259.2. Могила Лисиці П. Г., 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Дібровку.
1260. **ГУДІВЩИНА С., КАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1260.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі сільського кладовища.
- 1260.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На околиці села.
1261. **ГУКОВЕ С., ГАМАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1261.1. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села.
1262. **ДІБРОВКА С., ВОВНЯНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1262.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля клубу.
1263. **ЗАБОЛОТНЕ С., КЛИШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1263.1. Могила Негоди М. С., 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Собич.
1264. **ІВОТ С., ІВОТСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1264.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У сквері, біля школи.
- 1264.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Ліворуч від прохідної коноплезаводу.
- 1264.3. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). За с. Івот, по дорозі на с. Антонівка.
- 1264.4. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак жертвам фашизму, загиблим воїнам-землякам та воїнам-визволителям, 1976 (іст.). У центрі села, за 400 м на південний захід від школи.
- 1264.5. Могила Зрянина І. Я., 1943 (іст.). За с. Івот, у лісі.
1265. **КАЛІЇВКА С., КАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1265.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). Вул. Жовтнева. У центрі села, біля клубу.
- 1265.2. Могила радянського льотчика, 1941 (іст.). Вул. Першотравнева. У центрі кладовища.
1266. **КЛИШКИ С., КЛИШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1266.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1266.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, могила Бойка Є. О., 1942, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1974 (іст.). У центрі села, біля сільради.
- 1266.3. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.
1267. **КОВТУНОВЕ С., КОВТУНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1267.1. Могила Соколухіна М. В., 1943 (іст.). У центрі кладовища.
- 1267.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1983 (іст.). У центрі села, біля Будинку Культури, школи та адміністративної будівлі.
1268. **КОРОТЧЕНКОВЕ С., КОРОТЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1268.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1268.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1975 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1268.3. Пам'ятник Коротченку Д. С., 1971 (іст., мист.). У центрі села на біля будинку культури.
- 1268.4. Поселення багатошарове (археол.). На місці впадіння її до заплави р. Десни та за 2,0 км на південь від південної околиці села.
1269. **ЛІСНЕ С., СОБИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1269.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У південно-західній частині села, біля лісгоспу, за 10 м праворуч від дороги на с. Собич.
1270. **ЛУШНИКИ С., ЧАПЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1270.1. Поселення багатошарове – 1 (археол.). 5,0 км на захід від західної околиці села, приблизно за 100 м вище за течією від дороги, яка веде з села до поромної переправи Лушники – Розльоти, на лівому березі Десни.
- 1270.2. Поселення багатошарове – 2 (археол.). 5,2 км на захід від західної околиці села та за 250 м на захід (вниз по течії) від поселення Лушники 1. Знаходиться на лівому березі р. Десна.
- 1270.3. Поселення багатошарове – 3 (археол.). 4,0 км на північ від села на краю першої надзаплавної тераси знаходиться на лівому березі р. Десна.
1271. **МАКОВЕ С., МАКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1271.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1971 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1271.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі.
1272. **МИРОНІВКА С., МИРОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1272.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1272.2. Могила Самоделова Д. О., 1943 (іст.). У центрі села, біля школи.
1273. **МОСКОВСЬКЕ С., КЛИШКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1273.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центральній частині кладовища.
1274. **ОБРАЖІЙКА С., ОБРАЖІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1274.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі № 1.
- 1274.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля школи, на перехресті вул. Леніна та 1 Травня.
- 1274.3. Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак Кожедубу І. М., 1978; Алея пам'яті жертв фашизму (іст.). Вул. Леніна, у центрі села.
- 1274.4. Михайлівська церква та дзвіниця, 19 ст. (архіт.). Мурована церква з дерев'яною дзвіницею міститься у рівнинній місцевості в центрі села посеред великого майдану.
- 1274.4.1. Церква (архіт.).
- 1274.4.2. Дзвіниця (архіт.).
- 1274.5. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На кладовищі № 2.
- 1274.6. Поселення багатошарове – 1 (археол.). 2,5 км на північний захід від північно західної околиці села, на лівому березі р. Десна, в урочищі Спольне.
- 1274.7. Поселення багатошарове – 2 (археол.). 1,0 км на північний захід від північної околиці Ображійка знаходиться на лівому березі р. Івот в місці впадіння її в р. Десна.
- 1274.8. Стоянка, епоха неоліту (археол.). 2,0 км на захід від села в урочищі Каплунів Берг. Займає лівий берег р. Десна між гирлами річок Шостка та Івотка.
1275. **ОСТРОУШКИ С., КОРОТЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1275.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1275.2. Братські могили жертв фашизму, 1941 – 43 (іст.). На відстані 2 км на північний захід від села, у лісі на березі річки Вить.
- 1275.3. Поселення багатошарове (археол.). 1,0 км на захід від північної околиці села. Знаходиться на лівому березі р. Десни.
1276. **ПИРОГІВКА С., БОГДАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1276.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків і жертв фашизму, 1986 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1276.2. Могила Захарченка Ю. В., 1985 (іст.). У центрі кладовища.
- 1276.3. Могила радянського льотчика, 1943 (іст.). В урочищі Веремівщина, поблизу с. Пирогівка.
- 1276.4. Поселення, 6 – 2 тис. до н. е. (археол.). 0,5 км на північний схід від села на правому березі р. Шостка (притока р. Десна). Займає піщану дюну в заплавах річок Шостка та Десна (урочище Висока).
- 1276.5. Поселення багатшарове (археол.). 5 км на південний захід від села в урочищі Другий Дубок.
- 1276.6. Поселення багатшарове (археол.). На північно-східній частині села, в кінці вул. Лугова в урочищі Сергіївщина Дубина.
- 1276.7. Поселення-1, багатшарове (археол.). 1,0 км на північний схід від північно-східної околиці села, в ур. Чортове озеро.
- 1276.8. Поселення-2, багатшарове (археол.). 0,15 м вгору за течією р. Шостка (ліва притока р. Десна) на північ від північно-східної околиці села.
1277. **СВІРЖ С., КОРОТЧЕНКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1277.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села.
- 1277.2. Могила Замули О. Д., 2001 (іст.). На кладовищі, справа від входу.
1278. **СОБИЧ С., СОБИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1278.1. Городище, юхнівська культура (археол.). 2,5 км на північний захід від західної околиці села та за 1 км на північ від будівель лісогосподарства, в урочищі Малий Бір.
- 1278.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків та жертв фашизму, 1982 (іст.). Вул. Радянська, у центрі села, біля сільради.
- 1278.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 5,0 км на північний захід від села.
- 1278.4. Поселення-1, багатшарове (археол.). 2,0 км на південний захід від західної околиці села.
- 1278.5. Поселення-2, багатшарове (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці с. Собич, в ур. Великий Бір.
- 1278.6. Поселення-3, багатшарове (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села, в ур. Великий Бір.
- 1278.7. Поселення – 5, багатшарове (археол.). 3,0 км на північний схід від північно-західної околиці села та за 30 м вище за течією від північного краю огорожі будинку відпочинку в ур. Петровські Редуті.
- 1278.8. Поселення – 6, багатшарове (археол.). 2,7 км на північний захід від північно-західної околиці села та за 0,5 км на північ від північної межі будинку відпочинку, в ур. Петровські Редуті.
1279. **СОБИЧЕВЕ С., СОБИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1279.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, перед будинком сільради.
- 1279.2. Могила Наная О. В., 1984 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 1279.3. Поселення, бронзовий вік (археол.). 5,0 км на північний захід від села, праворуч шосе, що веде до бази відпочинку (урочище Степаненків Хутір).
1280. **ТИМАНІВКА С., ТИМАНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1280.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Перемоги, у центрі села, біля клубу.
- 1280.2. Курганний могильник (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села, на узліссі, поблизу поселення.
- 1280.3. Могила Беглова С. П., 1943 (іст.). За 2,5 км на північний захід від села, у лісі.
- 1280.4. Могила Д'яченка А. Т., 1943 (іст.). У лісі, на околиці села.

- 1280.5. Могила Захар'яша М. М., 1943 (іст.). За 2,5 км на північний захід від села, у лісі.
- 1280.6. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). За 2 км на північний захід від села, у лісі, у напрямку до с. Собич.
- 1280.7. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На околиці села, по дорозі на с. Бензики.
- 1280.8. Могила Рубана Ф. Л., 1920-ті (іст.). Вул. Перемоги, у центрі села, біля пошти.
- 1280.9. Поселення (археол.). 2,0 – 3,0 км західніше села, в лісі, на березі озера Хотіні, навпроти с. Родичев Чернігівської області.
- 1280.10. Поселення багатозарове – 1 (археол.). 2,0 км на захід від західної околиці села в місці виходу на луг дороги із с. Лимонівка до поромної переправи через Десну до с. Свердлова.
- 1280.11. Поселення багатозарове – 2 (археол.). 2,0 км на північний захід від північної околиці села та за 2 км вище за течією від поселення Тимонівка 1.
- 1280.12. Поселення багатозарове – 3 (археол.). 2,0 км на південний захід від південної околиці с. Тиманівка, навпроти с. Радичів.
1281. **ЧАПЛІВКА С., ЧАПЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1281.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, біля клубу.
- 1281.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У центрі села, на розі вулиць Горького та Жовтневої.
- 1281.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків та жертв фашизму, 1968 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 1281.4. Поселення, 6 – 3 тис. до н. е. (археол.). 2,0 км на південь від села.
- 1281.5. Поселення багатозарове (археол.). 1,0 км від села, праворуч від дороги на поромну переправу через р. Десна (с. Чаплівка – с. Разлет) в урочищі Церковне.
- 1281.6. Поселення багатозарове (археол.). В урочищі Борок за 0,5 км на захід від села на мисоподібній ділянці борової тераси лівого берега р. Десна. Північно східніше мису протікає річка Осота (притока р. Есмань), південно західніше – стариця р. Десна.

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

1282. **АНТОНІВКА С. АНТОНІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1282.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1955 (іст.). Вул. Леніна, У центрі села, біля клубу.
- 1282.2. Могила Кусовського П. І., 1919 (іст.). У центрі села, у сквері.
1283. **БЛИЦЯ С., БЛИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1283.1. Братські могили радянських воїнів, 1943 (іст.). На відстані 1,5 км на північ від центру села, у 150 м від дороги Білиця-Степне, у лісі.
- 1283.2. Меморіальний комплекс: Братські могили радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, на території скверу.
1284. **ВОЗДВИЖЕНСЬКЕ С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1284.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). Вул. Радянська, біля школи-інтернату.
- 1284.2. Могила Неплюєва М. М., 1908 (іст.). На західній окраїні села, у центральній частині Братського кладовища, на заповідній території «Парк Воздвиженський».
- 1284.3. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1970 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 1284.4. Пам'ятний знак Неплюєву М. М., 1996 (іст.). При в'їзді у село.
1285. **ГРЕМ'ЯЧКА С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1285.1. Братська могила партизана та радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). У центрі села, біля відділення зв'язку.
- 1285.2. Могила Вовк В. Н., 1942 (іст.). У центральній частині кладовища, ліворуч від входу.

- 1285.3. Могила Шуляка С. О., 1983 (іст.). У північно-східній частині кладовища, праворуч від входу.
1286. **ДРУЖБА М., ДРУЖБІВСЬКА МІСЬКА РАДА**
- 1286.1. Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943 (іст.). Вул. Кооперативна, у шкільному сквері.
- 1286.2. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 – 22 (іст.). Вул. Гнибиди. У південно-західній частині скверу.
- 1286.3. Залізничний вокзал станції Хутір Михайлівський, 1953 (архіт.). Вул. Калініна.
- 1286.4. Меморіальна ділянка: Братські могили радянських військовополонених та мирних жителів, радянських льотчиків, одиночні могили радянських воїнів, 1941 – 43 (іст.). Вул. Гнибиди, у сквері цукрорафінадного заводу.
- 1286.5. Могила Артеменка В. М., 1986 (іст.). У центральній частині міського кладовища, праворуч від входу.
- 1286.6. Могила Мокрушина А. Г., 1986 (іст.). У північній частині міського кладовища.
- 1286.7. Могила Павленко В. Т., 1942 (іст.). У центральній частині кладовища колишнього с. Журавка (нині територія м. Дружба), ліворуч від входу.
- 1286.8. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У сквері біля Будинку культури.
- 1286.9. Пам'ятник Хмельницькому Б. М., 1954 (іст.). На пероні вокзалу залізничної станції «Хутір-Михайлівський».
1287. **ДОРОШІВКА С., ДОРОШІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1287.1. Братська могила учасників громадянської війни, 1918 (іст.). У центральній частині кладовища.
- 1287.2. Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1977 (іст.). У центрі села.
1288. **ЗОРИНЕ С., МИКИТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1288.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У південній частині кладовища.
1289. **ІМШАНА С., ЯМПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1289.1. Братська могила партизанів та радянських воїнів, 1942, 1943 (іст.). Вул. Радгоспна, центр села.
1290. **КНЯЖИЧІ С., КНЯЖИЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1290.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1965 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
1291. **ЛОМЛЕНКА С., МАРЧИХИНОБУДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1291.1. Будинок, у якому містився штаб партизанського загону «За Родину!» (іст.). У центрі села, праворуч від дороги, що веде до села Радіонівка.
1292. **МАРЧИХИНА БУДА С., МАРЧИХИНОБУДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1292.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). У саду жителя села Мароки В. І.
- 1292.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). У центрі села.
- 1292.3. Одиночні могили радянських воїнів, 1943 (іст.). На кладовищі, ліворуч від входу.
1293. **МИКИТІВКА С., МИКИТІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1293.1. Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1941, 1943 (іст.). У центрі села.
1294. **НЕПЛЮЄВЕ С., ЯМПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1294.1. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На відстані 40 м на південь від залізничної станції Неплюєве.
- 1294.2. Пам'ятне місце проведення партизанським загonom «За Родину!» першої бойової операції, 1941, 1979 (іст.). За 800 м на південний захід від залізничної станції Неплюєво.
1295. **ОКІП С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1295.1. Могила Дарики М. І., 1942 (іст.). У центральній частині кладовища.
1296. **ОРЛІВКА С., ОРЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**

- 1296.1. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1941, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків та жертв фашизму, 1967 (іст.). У східній частині кладовища, ліворуч від входу.
1297. **ПАЛІЇВКА С. ПАЛІЇВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1297.1. Будинок, у якому народився і мешкав Головач Я. П. (іст.). Вул. Головача, 29.
1298. **РАДІОНІВКА С., МАРЧИХИНОБУДСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1298.1. Меморіальний комплекс: Могила радянського воїна, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1968 (іст.). У центрі села, у сквері.
- 1298.2. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). На правому березі річки Івотка, на відстані 100 м від мосту, праворуч від дороги Радіонівка – х. Новомикитський.
1299. **РЖАНЕ С., ОРЛІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1299.1. Могила радянського воїна, 1943 (іст.). У центрі села, на території парку.
- 1299.2. Могила Товстухи М. В., 1984 (іст.). У південно-східній частині кладовища.
1300. **СВЕСА СМТ., СВЕСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1300.1. Братська могила партизанів, 1942 (іст.). У центральній частині кладовища «Першотравневе», ліворуч від входу, на відстані 100 м від дороги Першотравневе – Микитівка.
- 1300.2. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). На території лісорозсадника, за 2,0 км від залізничної станції Свеса та за 2,0 м від дороги до с Руденка.
- 1300.3. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів та партизанів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1962 (іст.). У центрі селища, біля Будинку культури.
- 1300.4. Пам'ятне місце, де проходили мітинги в роки першої російської 1905 – 1907 років та лютневої 1917 року буржуазно-демократичних революцій, 1980 (іст.). В урочищі «Синя Криниця».
- 1300.5. Могила Журавльова Д. Г., 1971 (іст.). На кладовищі «Першотравневе», праворуч від входу, на відстані 30 м від дороги.
1301. **СТЕПНЕ С., СТЕПНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1301.1. Будинок, в якому в роки громадянської війни містився військово-революційний комітет на чолі з Боженком В. Н. (іст.). У центрі села.
- 1301.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1985 (іст.). У центрі села, біля сільради.
1302. **ТУРАНІВКА С., ВОЗДВИЖЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1302.1. Пам'ятне місце, де проходив маршрут рейду партизанського з'єднання Ковпака С. А., 1941, 1965 (іст.). На околиці села, на відстані 10 м від автошляху Ямпіль – Глухів.
1303. **УСОК С., УСОЦЬКА СІЛЬРАДА**
- 1303.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, біля Будинку культури.
- 1303.2. Братська могила радянських воїнів, 1943 (іст.). На відстані 3 км на південь від центру села, у лісосмузі.
1304. **ФЕОФІЛІВКА С., СТЕПНЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1304.1. Поселення, бронзовий вік (археол.). південно-східна околиця села, лівий берег безіменного струмка, 160 м від місточка через нього, праворуч польової дороги до с. Степне.
1305. **ЧУЙКІВКА С., ЧУЙКІВСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1305.1. Братська родина партизанських родин, 1942 (іст.). На околиці села, в урочищі Ляді, на відстані 500 м від р. Івотка.
- 1305.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1978 (іст.). У центрі села, біля школи.
- 1305.3. Могила Яніна Кості, 1943 (іст.). У південно-західній частині кладовища. Янін Костя (1931 – 1943) – юний піонер-герой.

- 1305.4. Пам'ятне місце загибелі Яніна Кості, 1965 (іст.). Південно-західна околиця села, вул. Костика Яніна.
1306. **ШАТРИЩЕ С., ШАТРИЩЕНСЬКА СІЛЬРАДА**
- 1306.1. Братська могила радянських воїнів, 1941 (іст.). У центрі села, у сквері.
1307. **ЯМПІЛЬ СМТ., ЯМПІЛЬСЬКА СЕЛИЩНА РАДА**
- 1307.1. Будинок, у якому відбувся V волосний з'їзд Рад (іст.). Пров. Боженка, 17.
- 1307.2. Меморіальний комплекс: Братська могила радянських воїнів, 1943 – 45; Пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків, 1967 (іст.). Вул. Боженка, 48. У центрі селища, біля Спасо-Преображенського храму.
- 1307.3. Могила Ошомка С. О., 1987 (іст.). У північно-східній частині кладовища.
- 1307.4. Пам'ятний знак Неплюєву М. М., 2005 (іст.). Вул. Боженка. На відстані 20 м від Спасо-Преображенського храму.
- 1307.5. Пам'ятник Гнибіді С. М., Красняку Д. Д., Макаренку Г. Г., 1961 (іст.). Вул. Боженка, 16. Біля райвідділу внутрішніх справ, у сквері.
- 1307.6. Пам'ятник Леніну В. І., 1977 (мист.). Центр.
- 1307.7. Школа № 1, 1914, 1936 (архіт.). Вул. Щорса, 10 (Шевченка, 18) за 130 м від річки Студенок.